

SLOVNÍKOVÁ PŘÍRUČKA K ČESKOSLOVENSKÝM DĚJINÁM 1948-1989

Odpovědný redaktor: Jiří Kocian

Na redakci se podíleli Jaroslav Cuhra a Markéta Devátá

Technický redaktor: Andreas Dumalas

Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 2006

www.usd.cas.cz

ISBN 978-80-7285-133-1

© Jiří Kocian

SLOVNÍKOVÁ PŘÍRUČKA K ČESKOSLOVENSKÝM DĚJINÁM 1948-1989

ÚVODEM

Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989 je prvním výstupem ze stejnojmenného tříletého projektu, který byl realizován v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR s podporou Grantové agentury České republiky v letech 1998-2000 pod registračním číslem 409/98/0615. Řešitelem projektu byl tříčlenný tým vědeckých pracovníků ÚSD – Jiří Kocian (hlavní řešitel), Marie Jirásková a František Koudelka (spolupracovníci), který také připravil k další úpravě a zpracování rukopis příručky. Na následných redakčních úpravách se vedle řešitelů podíleli někteří historici z ÚSD ve spolupráci s dalšími odborníky.

Slovníková příručka byla nejprve připravena k vydání v podobě předložené elektronické publikace zpřístupněné na webové stránce ÚSD. Cílem této podoby prezentace příručky bylo umožnit v co nejdostupnější formě široké odborné veřejnosti, studentům, pedagogům, publicistům i dalším zájemcům seznámit se prostřednictvím vybraných výkladových a popisných slovníkových hesel zejména s historií a charakterem komunistického režimu v Československu, který výrazně v letech 1948-1989 zasahoval a postihoval politickou, ekonomickou, sociální a kulturní sféru společnosti. Zároveň se dokončují redakční práce na přípravě knižního vydání slovníkové příručky.

Tříletý projekt *Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989* měl při svém zadání jasný cíl – zhodnotit dosavadní poznatky historického bádání o československých dějinách v etapě komunistického režimu a připravit jejich prezentaci formou slovníkových výkladových hesel. Jednalo se o plnění velmi závažného a ojedinělého úkolu ve smyslu specifické formy uchopení historické látky. Stávající stav historického poznání a dosavadní výsledky výzkumu (od roku 1989) problematiky soudobých československých dějin let 1948-1989 umožnily řešitelskému týmu vytvořit si určitou výchozí představu. A to ve smyslu, jakou obsahovou a tematickou strukturu historické problematiky a její základní témata může slovníková příručka ve vymezeném časovém období a se stávající kapacitou odborníků a historických pracovišť příslušného zaměření přinést. Řešitelský tým si byl zároveň vědom, že příprava slovníkové příručky vyžadovala přesné dodržování časového rozvrhu prací. Rozhodl se proto upřesnit základní koncepční záměr.

Již v průběhu roku 1998 se uskutečnila řada pracovních schůzek a konzultací řešitelů s jednotlivými odborníky z Ústavu pro soudobé dějiny i z dalších pracovišť. Vyplynulo z nich, že zpracování obecné slovníkové encyklopedie československých dějin z období 1948-1989, jak zněl zamýšlený původní záměr, by vyžadovalo z mnoha důvodů širší časový horizont, než který poskytoval stávající tříletý grantový projekt. Řešitelé proto upřesnili zaměření přípravy slovníkové příručky na přinesení poznatků o charakteru, fungování a mocenskopolitické podstatě komunistického totalitního režimu v Československu v uvedeném období. Upřesněným cílem příručky se stal výklad a vysvětlení toho, co komunistický režim v Československu utvářelo, jak pronikal a zasahoval důležité sféry společenského života – ekonomiku, sociální sféru, kulturu, vzdělání, jak zasahoval do každodenního života lidí. Bylo však nezbytné, aby jako historická pomůcka, obsahovala příručka též základní fakta a události, výklad dobových pojmů, zároveň však i charakteristiku institucí, organizací, zákonů, které fungování režimu naplňovaly a zabezpečovaly jeho chod. Řešitelé v tomto smyslu přihlédli i k zahraničním zkušenostem, zejména k pracím německých historiků o fungování komunistického režimu v bývalé NDR.¹ Byli si zároveň vědomi, že slovníková příručka tohoto typu u nás bude v určitém smyslu průkopnickou prací. K naplnění tohoto záměru bylo možné v mnohém využít dosavadní poznatky o společnosti a o proměnách, které v ní probíhaly v éře komunistického režimu v Československu, a to i v mezinárodních souvislostech.

Upřesnění záměru projektu bilancovat dosud známé historické poznatky o komunistickém režimu v Československu se ukázalo jako správné a velmi užitečné. Příprava a realizace projektu slovníkové příručky však podpořila v mnoha ohledech i samotný výzkum, dala řadu impulsů pro vědeckou práci,

¹ Srovnej Lexikon des DDR-Sozialismus : Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen republik. Band 1 : A-M, Band 2 – N-Z. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Rainer Eppelmann/Horst Möller/Günter Nooke/Dorothe Wilms (Hrsg.). Ferdinand Schöningh paderborn-München-Wien-Zürich 1997.

připravovaná příručka se ukázala i jako jeden z vhodných předstupňů k potřebnému syntetickému přehledu poválečných dějin Československa.

Příprava a realizace slovníkové příručky prokázala i v dalších ohledech vědeckou i časovou náročnost tohoto projektu. Základní úkol vypracovat výkladová hesla o komunistickém režimu v Československu a o jeho působení na společnost si vyžadoval od počátku řešení projektu úzkou spoluprací oborovou, ale též interdisciplinární. Řešitelský tým se proto obrátil na celou řadu zkušených badatelů historiků, ale též na specialisty z dalších společenských disciplín – politology, sociology, právníky, ekonomy. Tito odborníci se zájmem s řešiteli spolupracovali po celou dobu trvání projektu, ať již jako autoři hesel, konzultanti či jako odborní garanti zvolených tematických bloků příručky.

Vzhledem k tematickému i časovému záběru projektu se řešitelé obrátili nejen na domácí odborníky, ale i na kolegy ze Slovenska. Tato mezinárodní spolupráce se slovenskými odborníky na projektu slovníkové příručky se ukázala jako oboustranně velmi přínosná. Zejména i proto, že slovenští kolegové vnesli do spolupráce cenné zkušenosti z encyklopedických projektů na Slovensku. Éra komunistického režimu v Československu dotvářela důležitou, byť v mnohých ohledech tragickou etapu v historii společného státu Čechů a Slováků a společných národních dějin. Účast slovenských kolegů se stala i zárukou zachování potřebné česko-slovenské historické dimenze, ale i kvalifikovaného zpracování důležitých témat a hesel, které se dotýkají zejména vývoje na Slovensku. Interdisciplinární a mezinárodní spolupráci lze proto oprávněně považovat za jeden z významných přínosů řešeného projektu, které výrazně přispěly i k vědecké a informativní kvalitě jednotlivých textů.

Řada autorů hesel vypracovávala zcela původní a originální texty, neboť se vypořádávala s mnohými dezideráty výzkumu. V tom lze spatřovat jeden z dalších důležitých přínosů příručky. Otázka deziderátů bádání vedla ovšem na druhé straně i k přesnějšímu vymezení tematického záběru příručky i počtu hesel zadaných ke zpracování. V tomto ohledu bylo nutné řešit například vymezení počtu a zadání a zpracování hesel z oblasti právního vývoje a vývoje státních institucí.

Za důležitý poznatek vyplývající z prací na projektu slovníkové příručky lze považovat i to, že práce na jeho realizaci poukázaly i na nezbytnost dalšího řešení celé řady obecnějších metodologických otázek, zejména dotýkajících se periodizace daného období a terminologie. Této problematice bylo v průběhu řešení projektu věnováno několik pracovních seminářů a odborných diskusí. Práce též ukázala na nelehkost oprošťování se od dobových pohledů a dobového jazyka, což v soudobých dějinách platí stále za jeden z nejdůležitějších předpokladů zvědečtění historické práce. Neopomenutelnou skutečností je i fakt, že na zpracování hesel se autorsky podílelo téměř 90 odborníků, necelou jednu třetinu z nich tvořili slovenští autoři.

Ohlas na přípravu projektu a seriózní zájem o autorskou spolupráci zároveň prokázaly, že příručka takového druhu může mít širokou použitelnost jako vhodná a očekávaná pomůcka jak pro odborníky historiky, tak i v interdisciplinárních humanitních a sociálních vědách, ale i pro širší veřejnost, například pro novináře a politiky. Bude vhodná též pro použití v pedagogickém procesu na středních i na vysokých školách.

Základem připravovaného rukopisu slovníkové příručky se stalo vypracování hesláře rozčleněného do dvaceti tematických bloků – tuto strukturu zachovala elektronická podoba publikace. Výkladová hesla byla rozčleněna dle významu do třech kategorií: velká (A, rozsah 6-10 s. rukopisu), střední (B, 3-5 s.) a malá (C, 1-2 s). Tematické rozvržení hesláře bylo zaměřeno na poznání charakteru komunistického režimu a periodizaci jeho základních etap, na důležité sféry společenského života, které režim násilně ovládl a deformoval (státní orgány a instituce, ústava a zákony, politické strany a společenské organizace, ekonomický a sociální systém, zahraniční politika, kultura, školství, věda, sdělovací prostředky ad.), na formy odporu obyvatelstva proti režimu, na podstatné události (únor 1948, pokus o reformu v roce 1968, demokratická revoluce 1989), ale i na výklad důležitých historických fenoménů a pojmů.

JIŘÍ KOCIAN
vedoucí redakčního týmu

Praha, duben 2006

ZAKLADATELSKÉ OBDOBÍ KOMUNISTICKÉHO REŽIMU 1948-1953

KAREL KAPLAN

Po státním převratu v únoru 1948 začala výstavba komunistického režimu cestou hlubokých změn ve všech oblastech života české a slovenské společnosti. V prvních šesti letech se utvořily základy režimu, které se v pozdějším období pouze přizpůsobovaly měnícím se mezinárodním a vnitropolitickým podmínkám. Mnohé dosavadní instituce a organizace režim integroval a nově určil jejich roli a obsah činnosti, mnohé byly zrušeny a jejich úkoly buď převzaly jiné, nově utvořené útvary, nebo jejich činnost zanikla. Kromě toho vznikla řada nových úřadů, zejména v oblasti ekonomického řízení.

Komunistický režim hluboce zasáhl do života celé společnosti, sociálních vrstev, skupin občanů, rodin a jednotlivců. Zakladatelské období se vyznačovalo nejvýraznějšími změnami v systému státní a politické moci, v ekonomické a sociální struktuře, v kulturní oblasti. Základy režimu se utvářely v době vystupňované studené války mezi Východem a Západem. Státním převratem 1948 se Československo stalo pevným článkem sovětského bloku, bezvýhradně sloužícím zájmům sovětské velmocenské politiky. Moskva předpokládala válečný konflikt a připravovala se na něj. Sovětská vedoucí politická a armádní místa prosazovala rychlou výstavbu velkých armád ve státech svého bloku a to se negativně promítlo nejen v čs. ekonomice. Sovětské vedení budovalo svůj mocenský blok jako pevně organizovaný útvar řízený z jednoho centra a likvidovalo všechny náznaky nebo jen předpokládané případy neposlušnosti, k čemuž sloužila roztržka s Jugoslávií v červnu 1948 a politické procesy s vedoucími komunisty v lidových demokraciích v letech 1948-1953. K prosazení a udržení centralizace a bezvýhradné podřízenosti států bloku používala Moskva účinné nástroje. Patřil mezi ně strach komunistických vedení vyvolaný politickými procesy s předními funkcionáři; příkazy a pokyny tlumočené nebo z vlastní iniciativy sdělované sovětskými diplomaty; požadavky sovětského generálního štábu; systém sovětských poradců; hospodářská spolupráce, ve které Sověti prosazovali své zájmy a jejíž plnění vedlo k ekonomické závislosti. Důležitým faktorem podřízenosti zůstávalo tradiční politické myšlení komunistických funkcionářů, které si osvojili v předválečné době, jejich názorové ztotožnění s Moskvou a oddanost a důvěra k první socialistické velmoci.

Vyhrocené napětí mezi Východem a Západem vedlo k cílevědomé izolaci Československa zejména od západní Evropy a USA. Očekávaný válečný konflikt by se byl odehrál s těmito státy, a proto existovaly nepřátelské vztahy k nim, snaha o ekonomickou nezávislost na nich a byly zcela přerušeny kulturní styky a ideové vazby s nimi. Pro Československo to znamenalo zpretrhání tradičních, zejména kulturních a hospodářských vazeb, a to v době, kdy se v západní ekonomice ohlašovaly počátky vědeckotechnické revoluce.

Československo dobrovolně vystoupilo z více než padesáti mezinárodních institucí, umrtvilo diplomatické a kulturní styky se západoevropskými státy a USA. Silně omezilo hospodářskou spolupráci a obchodní dohody. Plnilo tím tzv. sofijské usnesení Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) z r. 1949. Naopak uzavřelo smlouvy o hospodářské spolupráci a dlouhodobé obchodní dohody se státy RVHP, z nichž nejdůležitější byla se SSSR z listopadu 1950. Sovětský generální štáb prosadil dohodu o stavu, výzbroji čs. armády a o výrobě zbrojního průmyslu. I v kulturní oblasti se uplatnila východní, zejména sovětská orientace; do společnosti rychle pronikaly knihy sovětských autorů, filmy, výstavy výtvarníků ap.

Mezinárodní události, poměry v sovětském bloku a příprava na válečný konflikt ovlivňovaly průběh a výsledek výstavby komunistického režimu, ale neurčovaly jej. Komunističtí vůdci znali a uznávali jeden „model socialismu“, sovětský, který byl považován za obecně platnou šablonu marxistickoleninské ideologie. Československé vedení od svých původních nesmělých pokusů přizpůsobit sovětský model podmínkám své země postupně ustupovalo a nakonec jej zatratilo. Tehdy zcela běžné politické heslo „Sovětský svaz náš vzor“ se stalo skutečností a K. Gottwald ve svém posledním projevu v lednu 1953 je povýšil na zákonitost socialistické výstavby.

Výchozím bodem s klíčovou pozicí pro komunistický režim byl mocenský monopol KSČ. Tvořil základ mocenskopolitické struktury režimu diktatury, která zlikvidovala nebo citelně omezila občanská a politická práva občanů. Komunistická strana byla páteří moci, počet jejích členů se po dvou prověrkách snížil z 2,5 mil. v r. 1948 na 1,8 mil. koncem r. 1953. KSČ se hned po státním převratu 1948 počala přetvářet z organizace bojující o moc ve stranu moci. Její velmi početné členstvo se dělilo na aktivní část a pasivní masu. Aktivní část, kterou tvořilo 200-300 tisíc funkcionářů, se dělila na nositele moci, tj. členy orgánů všech stupňů s rozhodovací pravomocí a vykonavatele moci, kteří zajišťovali plnění usnesení a politiku své strany.

Od r. 1948 se tvořila rozsáhlá síť komunistických organizací v obcích, podnicích, úřadech, školách i společenských organizacích. V r. 1952 dosahoval jejich počet přes 40 tisíc a další přibývaly. Stranické organizace měly dvojediné poslání, samy uskutečňovaly rozhodnutí nadřízených institucí a kontrolovaly, jak je provádí státní aparát, orgány hospodářského řízení a společenských organizací. Strana moci si vybudovala svůj aparát. Počet jeho pracovníků od r. 1947 stále rostl a dosahoval deseti tisíc zaměstnanců, z nichž dvě třetiny tvořili političtí pracovníci. Kromě toho působil stejný počet politických pracovníků v armádě a několik set funkcionářů na centrálních úřadech, velkých závodech a v útvech ministerstva vnitra.

Transformace ve stranu moci si vynutila změny v jejím fungování. Důsledně se prosazovala tzv. ideová jednota, ve skutečnosti bezvýhradný souhlas s politikou ústředního vedení. S tím souviselo uplatnění principu tzv. demokratického centralismu, který se v praxi realizoval jako naprostá podřízenost nižších orgánů vyšším a povinnost komunistů ve svých funkcích a na svých pracovištích hájit a prosazovat stranickou politiku a usnesení. Byl jedním z mechanismů, které sloužily k uplatnění mocenského monopolu. K důležitým mechanismům patřila tzv. kádrová nomenklatura, která vyjmenovávala funkce obsazované pouze osobou schválenou příslušným stranickým orgánem, a dále právo kontroly, které měl výbor stranické organizace vůči vedení podniku.

Komunistický monopol moci zasáhl do činnosti a změnil postavení ústavních institucí. Zrušil tradiční dělbu a kontrolu moci. Zanikla nestrannost prezidenta republiky – K. Gottwald i nadále vykonával funkci předsedy KSČ. Národní shromáždění přijímalo zákony, které už schválilo vedení KSČ a poslanci na jeho textu nemohli nic změnit. Vláda jako celek ani jednotliví ministři nebyli odpovědní parlamentu, ale pouze ústřednímu výboru KSČ. Vláda vydávala nařízení k věcem, jejichž řešení mělo být upraveno zákonem. O třech oblastech státní politiky – armádě, bezpečnosti a zahraniční politice nerozhodovala vůbec, nebo jen o podružnostech; rozhodování si v těchto záležitostech přisvojilo komunistické vedení. I v jiných oblastech měla vláda značně omezenou pravomoc: v personálních záležitostech ji omezovala kádrová nomenklatura a vláda či ministři jmenovali do vyšších funkcí osoby předem schválené příslušnými komunistickými institucemi. V hospodářské sféře, která v její činnosti vysoce převažovala, se vláda řídila směrnicemi KSČ a často i jejími konkrétními usneseními. Vláda nebyla tvůrcem státní politiky, pouze vykonavatelem politické linie a rozhodnutí vedení KSČ, které vládě zadávalo úkoly, kontrolovalo jejich plnění a jemu byla vláda odpovědna.

Soudnictví – třetí článek moci – pozbylo nezávislost, která je podmínkou právního státu. O jmenování soudců rozhodovaly příslušné komunistické instituce. Změny v uspořádání justice, prosazené ministerstvem spravedlnosti v čele s ministrem A. Čepičkou už v r. 1948, vedly k likvidaci soudcovské nezávislosti. Zrušení institutu vyšetřujících soudců přispělo k nadřazenosti Bezpečnosti nad soudy. Uplatnění zásady, že hlavním a rozhodujícím činitelem soudního řízení v trestních věcech je prokurátor a nikoliv soudce, rozšířilo závislost soudu na státním úředníku – prokurátorovi. Po politické prověrce obhájců následoval výběr těch, kteří mohli působit v trestních věcech; ministerstvo spravedlnosti od nich vyžadovalo, aby prokazovali správnost žaloby. Skutečná obhajoba neexistovala. Zanikl Ústavní soud a jeho funkce přešla na předsednictvo Národního shromáždění, jemuž příslušel výklad zákonů a jejich ústavnosti. Likvidace nezávislosti soudů se dotkla v největším rozsahu trestních věcí politické povahy. O jejich konání, o žalovaných osobách, o obžalobě a trestech rozhodovaly komunistické instituce, nikoliv ústavně příslušné justiční orgány.

Zrušení tradiční dělby moci patřilo k základním principům komunistického mocenského monopolu. Všechny ústavní instituce byly podřízeny vedení KSČ, případně nižším orgánům, ústavně a zákonně neodpovědným. Místo dělby moci se uplatňoval princip součinnosti a spolupráce všech ústavních institucí při realizaci rozhodnutí a politických záměrů komunistické strany, jejího vedení. Zrušením dělby moci byl odstraněn jeden z nástrojů přirozené a samočinné kontroly moci. Režim po likvidaci přirozených kontrolních mechanismů vytvořil nové, které byly nejdříve součástí stranického aparátu: komise stranické kontroly ustavená v r. 1948, později vzniklo ministerstvo státní kontroly. Obě instituce podléhaly komunistickým orgánům a především sledovaly plnění jejich rozhodnutí.

Charakteristickým rysem komunistického režimu v jeho zakladatelském období byla centralizace moci, centralizovaný stát. Od 1. ledna 1949 se měnila administrativně-správní organizace. Zanikly zemské národní výbory a nahradilo je krajské zřízení. Centrálním úřadům a institucím zůstaly stále velké rozhodovací pravomoci, které si ještě svévolně zvětšovaly. Rozsah pravomocí nižších orgánů státní moci, národních výborů, ještě omezovaly nadřízené instituce. Oprávněnost centralizovaného státu zdůvodňovalo politické vedení nezkušeností nižších funkcionářů a nedůvěrou v politickou správnost jejich rozhodování. Centralizovaný stát a krajské zřízení značně oslabilo roli a politickou váhu slovenských národních orgánů. Jejich omezená, až bezvýznamná pozice ve státním ústrojí patřila k zárodkům pozdějšího odporu slovenských funkcionářů proti státní centralizaci.

Centralizace moci postupovala tak, že se rozhodování o důležitých záležitostech přesouvalo na úzké skupiny funkcionářů. Ve struktuře komunistického vedení se největší díl moci koncentroval v osmičlenném politickém sekretariátu ÚV KSČ a také v různých nepočtených komisích. Obdobně tomu bylo ve vládě, kde se rozhodujícím útvarem stalo předsednictvo, a rovněž v parlamentě. Nejvyššího stupně dosáhla centralizace moci v ústředí zavedením společných schůzí a rozhodnutí předsednictva vlády a politického sekretariátu ÚV KSČ. Tato praxe, uplatněná v lednu 1953, přežila jen o několik měsíců svého autora K. Gottwalda, který si na stupnici moci i odpovědnosti stále udržoval nejvyšší příčku, uznávanou všemi vedoucími činiteli.

Výstavbu centralizovaného státu provázela značný růst státního aparátu a byrokratismu. Oba tyto jevy byly trvalým předmětem kritiky občanů i funkcionářů. Všechny pokusy komunistického vedení tento vývoj zastavit a dokonce snížit stav úřednictva se do r. 1953 míjely účinkem. Akce „77 tisíc úředníků do výroby“ z r. 1951 skončila polovičním výsledkem. Příčina tkvěla v systému řízení státu a hospodářství. Činnost rozbujelých centrálních úřadů si žádala takový výkon nižších složek, který potřeboval další úředníky. Zároveň tak značné omezení pravomocí národních výborů vedlo k jejich nečinnosti a jejich fungování zajišťovali pouze úředníci. V l. 1948-1953 se původních 18 ministerstev rozrostlo na 34, počet náměstků předsedy vlády vzrostl ze tří téměř trojnásobně. Ministerstva se dělila na politická (vnitřní, zahraničních věcí, školství, kultury a informací aj.) a hospodářská či oborová (dolů, strojírenství aj.). Statistiky uváděly vzestup úředníků v českých zemích z 521,5 tis. v r. 1946 na 652,9 tis. v r. 1950, na Slovensku ze 106,7 tis. na 163,7 tis. a růst dále pokračoval.

Některé útvary státního aparátu měly výsadní postavení. Státní plánovací úřad si udržoval nadřazenou pozici oproti tzv. hospodářským ministerstvům. Mimořádné postavení útvarů Bezpečnosti, zejména státní, bylo produktem masové nezákonnosti, perzekuce a represe, které dosáhly v zakladatelském období režimu největšího rozsahu a nejostřejších forem a na kterých se podílela Státní bezpečnost (StB) největším dílem. StB patřila mezi opory komunistického režimu a svým působením spoluvytvářela ve společnosti atmosféru strachu. V r. 1953 v ní pracovalo kolem 9,5 tis. osob. Od nástupu A. Čepičky do funkce ministra národní obrany v polovině r. 1950, zejména však v důsledku vojenských plánů SSSR a rychlé výstavby velké armády se i v Československu posunula armáda na privilegované místo ve státním aparátu. Zdůrazňování významu armády z mezinárodněpolitického hlediska, vazba jejího velení na sovětská vojenská místa se projeví v uspokojování stále rostoucích nároků ministerstva národní obrany. Armáda se změnila v instituci, jež se vymykala kontrole nejen ústavních, ale i stranických orgánů. V r. 1953 měla přes 240 tis. vojáků, z toho kolem 40 tis. vojáků z povolání. Privilegované postavení ozbrojených mocenských složek státního aparátu vnášelo do režimu rysy policejního státu a militarizace společnosti.

Původní představa, že po politických čistkách státního a hospodářského aparátu bude následovat převýchova jeho pracovníků pro potřeby komunistické moci, se záhy změnila. Ústřední výbor KSČ 17.-18. listopadu 1948 rozhodl o nástupu dělníků, většinou komunistických funkcionářů, do řídicích funkcí, IX. sjezd KSČ rozhodl, že má nová inteligence pocházet z dělnických a malorolnických rodin. Během dvou let přešlo kolem čtvrt milionu dělníků do všech složek státního a hospodářského aparátu a zastávali v něm funkce dříve vykonávané příslušníky inteligence. Většina z nich neměla vzdělání ani potřebné zkušenosti, část prošla krátkodobým školením a malá část absolvovala nejvýše roční školy pracujících, zřizované ministerstvy, ústředními úřady a hospodářskými institucemi. Důsledkem „třídního přesunu“ byl úbytek kvalifikovaných funkcionářů a celkový pokles kvalifikace a úrovně řízení státu a hospodářství.

Důležitou součástí státního aparátu a hospodářského řízení se stali sovětští poradci. První z nich přišli v říjnu 1949 na pozvání Gottwalda a Slánského do Státní bezpečnosti. Následující rok a další dvě léta jejich počet stále přibýval, působili v Bezpečnosti, v armádě, v hospodářství. Po zatčení R. Slánského projevovali nejen ministři zájem o získání sovětských poradců, aby tak svou činnost kryli souhlasem poradců a vyvarovali se obvinění, že nevyužívají sovětských zkušeností. Celkem jich bylo kolem pěti set a nejméně tolik jich působil v uranových dolech. Poradce požadovali i funkcionáři na málo významných místech, poradci byli určitou zárukou, že se funkcionářům podaří prosadit své požadavky. V nejdůležitějších oblastech, v Bezpečnosti, armádě a v hospodářství tvořili sovětští poradci jakýsi ucelený útvar, který měl vedoucího, zástupce a jim podřízené osoby. Prostřednictvím vedoucího byli podřízeni centrále v Moskvě, ostatní poradci byli podřízeni sovětským institucím, které je vysílaly přímo. Sovětští poradci měli zvláštní postavení, nebyli vůči československým orgánům politicky ani ústavně odpovědní, odpovědní byli jen sovětské centrále. Avšak jejich pokyny, rady a rozhodnutí plně respektovali a prováděli ti, u nichž poradci působili a kteří ústavní a politickou odpovědnost měli.

Likvidace občanské společnosti patřila k základním podmínkám prosazení mocenského monopolu. Protiústavní kroky s ní spojené začaly hned po únoru 1948. Celý proces byl potvrzen spolkovacím zákonem z r. 1950. Z osmi tisíc spolků, organizací a občanských sdružení působících v r. 1947 zbylo kolem tří set. Namísto občanské společnosti vytvořilo komunistické vedení pro uspokojování zájmů občanů síť organizací a spolků. Nejdříve prosadilo sjednocení organizací mládeže, sportovních a tělovýchovných, odbojových aj. Charakteristickým rysem společenských organizací bylo jejich postavení ve struktuře komunistické moci. Nesměly vznikat organizace, které by zastupovaly politické zájmy občanů, mohly naopak působit pouze jako prostředek podpory oficiální politiky. Komunistická moc integrovala už existující zájmové organizace, nebo vytvořila nové a zapojila je do systému převodových pák. Tento systém, v němž se uplatňovala vedoucí úloha komunistické strany, patřil k nosným sloupům režimu a působil jako jeho stabilizační prvek. Zároveň fungoval jako součást mechanismu na výrobu veřejného mínění, který zajišťoval veřejnou demonstraci souhlasu s režimem, s jeho politikou a jednotlivými akcemi.

Ovládnutí společenských, zájmových organizací komunistickou mocí, likvidace občanské společnosti a vytváření systému „převodových pák“ naráželo u některých organizací na odpor. Jejich funkcionáře pak postihovaly kromě politických čistek i administrativně-mocenské a trestní zákroky. Dopadly na vedoucí činovníky tělovýchovných organizací Sokol a Orel, na funkcionáře Junáka. Nejtvrději postihly některé církve; sekta Svědci Jehovovi a církev adventistů byly zakázány. Úsilí moci podřídit si katolickou církev vyústilo v ostrý konflikt. V něm sice moc nedosáhla původního cíle vytvořit národní církev oddělenou od Vatikánu, ale řádnou vnitřní strukturu církve narušila a vytvořila si státní aparát na její řízení, takže katolickou církev podřídila své kontrole. Klíčovou roli v tomto úsilí sehrály církevní zákony z října 1949 a opatření, jimiž byla hierarchie izolována a nahrazena církevními činiteli ochotnými spolupracovat s režimem.

V zakladatelském období komunistického režimu se dotvořil mechanismus na řízení kultury a způsob jeho působení. Všechny kulturní instituce – divadla, film, nakladatelství, galerie ap. vlastnil stát a také jejich činnost byla podřízena dohledu příslušných ministerstev informací a školství a kultury. Ideologickou politickou kontrolu kulturního života prováděla kulturní rada ÚV KSČ a různé komise, její i ministerské, např. lektorská rada, národní ediční rady, filmová rada ap. Důležitým nástrojem

ideového a politického řízení kultury se staly tvůrčí svazy. Dosavadní volná sdružení a spolky umělců zanikly a místo nich vznikly svazy s výběrovým členstvím. Tvůrčí svazy, v jejichž vedeních měli komunisté většinu, spadaly do systému „převodových pák“ a měly za úkol prosazovat mezi umělci oficiální kulturní politiku. S obdobným posláním jako svaz spisovatelů, výtvarných umělců, skladatelů, divadelních umělců vznikl i svaz novinářů.

Hromadné sdělovací prostředky byly také buď ve vlastnictví státu nebo společenských organizací. Již v r. 1948 výrazně poklesl počet novin a časopisů. Zanikly nebo byly úředně zakázány všechny krajské noviny nekomunistických stran a většina církevních tiskovin a časopisy zrušených společenských organizací. Ideologická a politická kontrola sdělovacích prostředků se postupně vyvíjela; prováděla se prostřednictvím pokynů Čs. tiskové kanceláře, porad šéfredaktorů na ústředním výboru KSČ, příslušných tiskových komisí KSČ a odpovědností redakcí za politický obsah tiskovin. Vedoucí komunističtí funkcionáři považovali redakce novin a významných časopisů za „vedlejší stranická pracoviště“ a redaktory řadili mezi své nejbližší spolupracovníky. Návrhy na zavedení státní cenzury, které se objevovaly už od roku 1948, se uskutečnily zřízením Hlavní správy tiskového dohledu. Vláda ji zřídila v rámci ministerstva vnitra svým nařízením č. 17/1953.

Hluboké změny v letech 1949-1954 prodělalo hospodářství. Změnily se vlastnické vztahy a způsob řízení, ekonomická struktura i místo v evropské a světové ekonomice. Vývoj čs. hospodářství předurčilo několik faktorů. Příslušnost k sovětskému bloku přivedla Československo do svazku hospodářsky méně nebo málo vyvinutých států, které od ledna 1949 byly sdruženy v Radě vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Úsilí Rady o dosažení ekonomické nezávislosti na kapitalistických státech přerostlo ve snahu o vytvoření samostatného trhu, vyčleněného z trhu světového. Členské státy RVHP plánovaly a prováděly rychlou industrializaci. Požadovaly dodávky československých strojů a velkých investičních zařízení. Čs. hospodářství se těmto požadavkům podřizovalo a měnilo ekonomickou strukturu, která se vyvíjela sto let. Převzalo roli strojírenské velmoci s velkým podílem těžkého strojírenství. Jeho rozvoj v izolovaném seskupení států vyžadoval investice nejen do strojírenských podniků, ale mnohem víc jich spotřebovala odvětví nezbytná pro strojírenskou výrobu (těžba uhlí a rud, hutě, elektrárny aj.). Československé strojírenství mělo trhy zajištěné dlouhodobými dohodami, z nichž nejdůležitější byla dohoda se SSSR z listopadu 1950.

Druhým původcem změn čs. ekonomiky byly důsledky vyhocené studené války, konkrétně vojenské plány Sovětského svazu na rychlou výstavbu velkých armád jeho bloku. Náklady na vyzbrojení a udržování čtvrtmilionové armády spotřebovaly v letech 1951-1953 obrovskou část národního důchodu na úkor všech odvětví čs. hospodářství. Druhý důsledek výstavby velkých armád byl neméně závažný. Československo mělo mimo SSSR už v minulosti poměrně rozsáhlý a vyspělý zbrojní průmysl. Nároky na zvyšování jeho produkce a na výstavbu nových podniků prudce stouply a v letech 1951-1953 se výroba měla zvýšit téměř čtyřnásobně. Zajištění nároků armády a zbrojního průmyslu se stalo hlavním úkolem, jemu se podřizovalo celé hospodářství na úkor všech odvětví a vedlo k militarizaci ekonomiky.

Role strojírenské velmoci s vysokým podílem těžkých oborů a rozmachem zbrojní výroby zcela rozbila dosavadní ekonomickou strukturu a vytvořila novou. Tomuto vynucenému nasměrování hospodářské politiky se nejprve čs. odborníci i politikové bránili, později začali považovat privilegované strojírenství za přednost. Nová hospodářská struktura neodpovídala možnostem Československa, odporovala nejen dosavadnímu hospodářskému vývoji, ale také trendům ekonomiky obdobných západoevropských průmyslových států. Tak nákladnou a především politicky motivovanou přestavbu ekonomické struktury bylo možno v krátké době uskutečnit jen na úkor ostatních hospodářských odvětví a sociálního postavení občanů. Přivodila zaostávání a úpadek zemědělství, služeb, spotřebního, potravinářského a lehkého průmyslu. Výsledkem byl rozvrat hospodářství, které pozbylo schopnosti plnit svou společenskou funkci, tj. uspokojovat hmotné potřeby obyvatel.

Přestavba ekonomické struktury a konkrétní úkoly hospodářství byly nad síly Československa a v l. 1953-1954 vyvrcholily krizí. Její důsledky byly dlouhodobé. Došlo k ní v době vypjaté studené války, kdy se očekával válečný konflikt, jemuž byla tato přestavba podřízena. Mezinárodní politické poměry, zejména velmocenská politika SSSR a příslušnost ke společenství států s plány rychlé

industrializace určovaly směr hospodářského vývoje a přestavby ekonomické struktury. Československo se stalo státem s rozsáhlým průmyslem, ale většinou technicky zaostalým. Nebylo schopno zajistit plynulý chod hospodářství jako celku, bylo izolováno od průmyslových států Evropy, z dlužníka v mezinárodních hospodářských stycích se přeměnilo ve věřitele. Tyto určující faktory byly velmi proměnlivé, každou jejich změnu čs. hospodářství pocítilo. Nedostávalo se mu zdrojů, schopností, politické odvahy účinně se přizpůsobovat zmírňování mezinárodního napětí, změnám sovětské politiky a překonat hospodářskou izolaci. Ekonomická struktura vytvořená v letech 1948-1953 působila jako brzda při reagování na změny ve světě a dokonce i v sovětském bloku.

V zakladatelském období režimu doznaly vlastnické vztahy tak rozsáhlých změn, že se přetvořily ve zcela novou strukturu. V některých oblastech hospodářství už byly dovršeny, v jiných ještě probíhaly. Průmyslové podniky byly znárodněny, ačkoliv ústava zaručovala soukromé vlastnictví podniků s počtem zaměstnanců do padesáti. Znárodněny byly podniky velkoobchodní, zahraničního obchodu a banky. Hospodářský sektor ve státním vlastnictví a přímo řízený vládními orgány představoval určující a rozhodující faktor ekonomického vývoje. Už v druhé polovině roku 1948 připravovalo komunistické vedení postupnou likvidaci soukromých živností, maloobchodu a řemesel. Tyto skupiny byly vystaveny politickému a ekonomickému tlaku a jejich likvidace se uskutečňovala pod heslem přechodu na vyšší stupeň hospodaření. Do r. 1954 zůstala jen malá část soukromých živnostníků, ostatní přešli jako kvalifikovaní dělníci do továren, stávali se členy jiných státních podniků a družstev, nebo se zapojili do komunálních podniků. Likvidace soukromých živností vedla k tomu, že státní nebo státem nepřímo řízené podniky nebyly schopny zajistit služby, které dosud vykonávali soukromí vlastníci.

Ve stejné době jednalo komunistické vedení o přechodu rolníků „k vyšším formám výroby“, o kolektivizaci zemědělství. Výsledkem byl zákon o Jednotném zemědělském družstvu z února 1949. Kolektivizace zemědělství byla součástí sovětského modelu socialismu a jednotné zemědělské družstvo tvořilo její základní organizační jednotku. První vlna zakládání družstev, ve kterých se sdružovali zemědělci ke společné výrobě, proběhla již v l. 1949-1950 jako rozsáhlá politická kampaň. Rolníci byli vystaveni silnému politickému tlaku včetně různých forem perzekuce a represe. Rozhodující většina rolníků se bránila vstoupit do družstva. Proto v r. 1952 začala druhá vlna kolektivizace, která byla vyvolána také naléhavou potřebou přechodu pracovních sil ze zemědělství do těžkého průmyslu. Ekonomický a politický nátlak a jiné formy represe ještě zesílily. Kolektivizace zemědělství, která stanula na předním místě důležitosti oficiální politiky, vyústila v krizi. V l. 1953-1954 došlo k hromadnému útěku rolníků z družstev, mnoho družstev zaniklo a ještě víc družstev bylo úbytkem členů existenčně ohroženo. Proto v r. 1955 komunistické vedení rozhodlo o další a poslední vlně kolektivizace, která měla být do pěti let dovršena.

Provedené nebo probíhající změny vztahů v hospodářství, jejichž společným rysem byla likvidace soukromého vlastnictví, vytvořily dva typy podniků: jedny, které vlastnil stát přímo a druhé, které ovládal nepřímo. Likvidace soukromého vlastnictví se výrazně podílela na likvidaci jednoho ze zdrojů podnikatelské iniciativy. K jejímu umrtvení vedl rovněž systém ekonomického řízení.

V l. 1948-1954 prošel řídicí systém určitým vývojem. Již v r. 1948 zanikly návrhy na tzv. hospodářskou demokracii. Vystřídal je systém socialistického podnikového hospodářství. Oba systémy v sobě spojovaly prvky tržního hospodářství, byť omezené, a prostor pro podnikatelskou iniciativu, s centrálním plánováním. V r. 1951 se v čs. hospodářství uplatnil sovětský model organizace a řízení. Představa politiků i odborníků, že sovětská praxe povede k překonání hospodářských obtíží, se nesplnila, naopak obtíže rostly. Základem systému bylo centrální řízení prostřednictvím plánu. Dlouhodobé i jednorozhodné hospodářské plány vypracovával plánovací úřad a schvalovalo je komunistické vedení a vláda. Ministerstva a od nich podniky dostávaly detailně rozepsané závazné úkoly. Centralistické řízení prostřednictvím plánů a rozpisu, které prováděl rozsáhlý úřednický aparát, zcela vyloučil prvky tržní ekonomiky, výrobní i obchodní iniciativu podniků. Jejich činnost se omezovala na plnění úkolů, které jim nadřazené instituce přikázaly.

Důsledkem ekonomického a politického vývoje v l. 1948-1955 byla podstatná změna sociální struktury společnosti. Jejím hlavním znakem se stala nivelizace. Ta se projevila ve třech podobách: více než 90 % občanů pracovalo v podnicích a institucích, které byly ve státním vlastnictví nebo

státem ovládané, a tito občané byli v pracovněprávním poměru zaměstnanců. Vrcholila likvidace středních vrstev, což výrazně přispělo k nivelizaci společnosti. Pokles významu vzdělání a kvalifikované práce se odrazil v nivelizaci příjmů obyvatel. Příjmy převážné většiny zaměstnanců se pohybovaly kolem průměru, a to byl také záměr mzdové politiky.

Výrazné změny prodělaly jednotlivé sociální vrstvy. Kolem čtvrt milionu dělníků postoupilo do míst v mocenském a řídicím aparátu, do dělnických profesí přišly tisíce obětí politických čistek a jiných druhů perzekuce (dělníci z trestu a proti své vůli), včetně odsouzených v politických procesech; rychle přibýval počet zaměstnaných žen, rolníků, kteří utekli před kolektivizací do továren; velké množství dělníků z lehkého průmyslu přešlo natrvalo nebo jako brigádníci do podniků těžkého průmyslu. Podíl dělníků vykonávajících svou původní profesi se v sociální vrstvě pronikavě snížil a její kvalifikace poklesla. Druhá sociální skupina – inteligence – utrpěla citelným snížením svého společenského postavení a prestiže, což mělo sociální důsledky. Z řad příslušníků této skupiny pocházelo mnoho obětí perzekuce a naopak se do ní nepřírozeně začlenila zcela odlišná část - tzv. nová inteligence, převážně z dělníků. Proměnu prožívala i sociální vrstva rolníků. Téměř před likvidací se ocitla skupina velkých rolníků (tzv. vesnických boháčů), mnoho zemědělců opustilo hospodářství, což zvýšilo podíl zaměstnaných žen v zemědělství, a početnou skupinu tvořili družstevní rolníci.

Nivelizace mezd a příjmů měla nepříznivý dopad na ekonomiku, nepodněcovala pracovní iniciativu a potřebu zaměstnanců zvyšovat si kvalifikaci. Snaha vedoucích funkcionářů institucí změnit stav a od r. 1954 prosadit program denivelizace narážela na odpor nemalé části zaměstnanců, a to jak dělníků, tak příslušníků „nové inteligence“.

K nejvýraznějším znakům zakladatelského období komunistického režimu patřila perzekuce a represe včetně politických procesů. Tyto metody vládnutí byly nedílnou, přirozenou součástí oficiální politiky, běžně používanou metodou její realizace. V uvedeném období dosáhly největšího rozsahu a nejvyššího stupně. Mezi příčinami těchto jevů byl na prvním místě přechod od dosavadní lidové demokracie ke komunistické diktatuře; výstavba nového společenského zřízení, aplikace sovětského modelu, který přerušil historický vývoj a který neodpovídal potřebám a možnostem české a slovenské společnosti; vystupňování studené války s přípravou na předpokládaný válečný konflikt. Perzekuce, represe a politické procesy vyrůstaly z masové nezákonnosti jako své přirozené základny. Masová nezákonnost pronikala do všech oblastí společenského života. Komunistická moc nerespektovala všeobecně uznávané právní normy, ale nedodržovala ani vlastní zákony. Vedoucí komunističtí a státní funkcionáři na všech stupních se řídili usneseními a směrnicemi politických orgánů a ve výkonu svých funkcí se běžně dopouštěli politické zvlou. Největší rozsah a míra nezákonností, zvlou a represe, již se dopouštěly útvary Státní bezpečnosti, provázely výrobu politických procesů. Masová nezákonnost a její důsledky, které se stávaly součástí každodennosti, rozvrátily právní řád a otráslly právním vědomím obyvatel. Největší měrou se podílely na vytvoření atmosféry strachu ve společnosti, existenční nejistoty a pocitu bezmoci proti bezpráví.

Každou významnější politickou událost, změnu či ekonomické opatření provázely různé formy perzekuce, represe a politické procesy. Postihly sociální vrstvy, skupiny občanů, rodiny a jednotlivce, počet přímých obětí činil několik set tisíc občanů. S příslušníky jejich rodin bylo postižených několikanásobně víc. Masová nezákonnost ve svých rozdílných podobách a míře fungovala jako stabilizační faktor režimu v době nastolení a zajišťování diktatury. Vyvolávala jednak strach, který oslaboval odvahu postavit se proti režimu a jednak se komunistickému vedení podařilo silnou ideologickou ofenzívou získat veřejně vyjadřovaný souhlas a podporu většiny obyvatel s jeho politikou vůbec a s jeho „bojem proti nepřátelům“ režimu.

Zakladatelské období komunistického režimu vyústilo v jeho krizi. V letech 1953-1956 postihla všechny oblasti: politickou, hospodářskou i kulturní. Vynutila si korektury dosavadní politiky; následovaly nepodstatné úpravy vztahu společnosti a moci: zmírnění nezákonností, změny v hospodářské politice a uvolnění poměrů v kultuře.

PRVNÍ KRIZE KOMUNISTICKÉHO REŽIMU A JEJÍ ŘEŠENÍ 1953-1957

MICHAL BARNOVSKÝ

Komunistické režimy v zemích sovětského bloku během své existence zaznamenaly několik společenských krizí. První z nich v letech 1953-1957 – stejně jako ta poslední z konce 80. let – měla obecný charakter a týkala se všech zemí. Měla dvě etapy: první v letech 1953-1955 a druhou v letech 1956-1957. Kořeny krize sahaly do tzv. zakladatelského období komunistického režimu (1948-1953), doprovázeného rychlou industrializací s preferováním těžkého průmyslu, kolektivizací zemědělství, likvidací soukromých živností a masovými nezákonnostmi, represemi politickými procesy, které se ideologicky zdůvodňovaly Stalinovou teorií o zostřování třídního boje během přechodu k socialismu. Ekonomika nebyla schopná unést břímě, které jí moc uložila, ocitla se na pokraji krachu, stále méně uspokojovala materiální potřeby občanů, jejichž trpělivost dosáhla krajní meze. Teror vnesl do společnosti pocit nejistoty a strachu. Výrazně poklesla důvěra širokých vrstev veřejnosti v politiku KSČ. V této atmosféře přišla z Moskvy zpráva o smrti J. V. Stalina (5. března 1953). Krátce nato, 14. března zemřel vůdce čs. komunistů Klement Gottwald. Personální změny v sovětském vedení přinesly částečné změny ve vnitřní i zahraniční politice. Uskutečnila se rozsáhlá amnestie, zastavily se připravované politické procesy, zdůraznila se kolektivnost vedení, změnily se priority v hospodářské politice, které dostaly název „nový kurz“.

Po smrti K Gottwalda bylo třeba obsadit dvě nejvyšší funkce – předsedu KSČ a úřad prezidenta republiky. 21. března byl prezidentem republiky zvolen Antonín Zápotocký a předsedou vlády jmenován Viliam Široký. Vedení Komunistické strany se rozhodlo zrušit funkci předsedy KSČ a jednoho z tajemníků ústředního výboru – Antonína Novotného pověřilo řízením práce sekretariátu ÚV KSČ. (Od září 1953 byla tato funkce označena první tajemník ÚV KSČ a postupně se stala klíčovou.) Staronová mocenská elita zprvu nepomýšlela na žádné změny.

Jakousi zkouškou její schopnosti a politické prozíravosti se stala měnová reforma (viz), která se začala připravovat již v roce 1952. Uskutečnila se k 1. červnu 1953 a současně se zrušil přidělový systém (viz). Podle záměrů stranického a státního vedení mělo toto opatření vyřešit více problémů: odstranit nesoulad mezi vývojem příjmů obyvatelstva a vývojem fondů spotřebního zboží a potravin, zastavit inflaci, podnítit zájem zaměstnanců o zvýšení výroby a přispět k překonání krize a ozdravení ekonomiky. Reformou byly z oběhu staženy existující peníze a nahrazeny novými. Občanům, kteří nezaměstnávali pracovní síly, bylo vyměněno v hotovosti 300 Kčs na osobu v poměru 5 : 1 tzn., že za 5 starých Kčs dostali 1 Kčs v nové měně. Ostatní peníze v hotovosti a zbývajícím soukromým podnikatelům všechny peníze se měnily v poměru 50 : 1. Úspory na vkladních knížkách se měnily diferencovaně podle velikosti vkladu v poměru 5 : 1 až 25 : 1 a vklady nad 50 tisíc v poměru 50 : 1. Vázané vklady z měnové reformy v roce 1945 a státní cenné papíry se anulovaly. Mzdy, platy a důchody se přepočítávaly v poměru 5 : 1. Byl zrušen dvojí trh: volný a přidělový. Nové ceny na jednotném volném trhu byly v průměru dvojnásobné oproti předchozím cenám na vázaném trhu.

Důsledky měnové reformy a přechod na volný trh dolehly téměř na celou společnost. Reforma znehodnotila úspory občanů a přechod na volný trh postihl především preferované zaměstnance a rodiny s více dětmi, protože ztratili výhody z přidělového zásobování. Klesly reálné příjmy obyvatelstva a snížila se spotřeba, což vyvolalo vlnu nespokojenosti, která na více místech vyústila do stávek a demonstrací. Největší demonstrace byla v Plzni, kde přerostla v obsazení radnice a krajského soudu. Na rozehánání demonstrantů musela moc použít ozbrojené složky, asi 650 osob bylo zatčených. Během několika týdnů se nespokojenost přenesla na vesnici, kde zemědělci začali vystupovat z jednotných zemědělských družstev. Do konce roku 1954 se počet členů JZD 3. a 4. typu snížil o 77 256, což představovalo přibližně jednu pětinu z jejich celkového počtu v předcházejícím roce. Největší útěk zemědělců z družstev byl na východním Slovensku, kde se v roce 1953 rozpadlo více než 200 JZD. Vznikla situace, kdy komunistická moc nebyla schopna pokračovat v dosavadním způsobu vládnutí aniž by ohrozila stabilitu režimu a ovládaní nebyli ochotni poslušně plnit její příkazy.

Komunistické vedení, které bylo poprvé po pěti letech konfrontováno s otevřeným odporem proti své politice, reagovalo zpočátku podrážděně a nekompromisně. Stávky a demonstrace byly potlačeny. Stovky osob byly zatčeny a postaveny před soud, současně proběhla vlna mimosoudních perzekucí s odpůrci peněžní reformy. Vláda přijala 3. června 1953 nařízení proti absenci a fluktuaci, které umožňovalo trestní postih za neomluvenou absenci v zaměstnání. 18. června 1953 politický sekretariát ÚV KSČ projednal a schválil opatření na zabezpečení výsledků měnové reformy a zrušení přidělového systému. O týden později příslušná opatření schválila vláda. Stranické orgány, ministři a odborové orgány dostali za úkol zbavit funkcí a potrestat ty, kteří během měnové reformy zaváhali, nebo zaujali „nepřátelské postoje“. Ze státního a hospodářského aparátu měli být odstraněni „panikáři“, „byrokrati“ a ti, kteří zavinili poruchy v zásobování, peněžnictví a porušili státní disciplínu. Ministr národní bezpečnosti Karol Bacílek byl kritizován za to, že jeho resort nedokázal včas odhalit plány „reakce“.

Stávky a demonstrace v Československu po měnové reformě roku 1953 zřejmě znepokojily Moskvu zejména po vzpouře dělníků v Berlíně 16.-17. června 1953. Ta se obávala sociálních výbuchů nespokojenosti. Během pobytu prezidenta Zápotockého v Sovětském svazu v první polovině července 1953 sovětsští činitelé konstatovali, že se zmírnilo mezinárodní napětí, a proto lze snížit výdaje na armádu a zbrojní průmysl. Poukázali na neúměrný rozvoj těžkého průmyslu v Československu, zanedbání lehkého průmyslu a zemědělství a podcenění růstu životní úrovně. Kritizovali oslabení „dělnicko-rolnického svazku“ a narušení spojení strany s lidem. Doporučili korekturu politické linie, která by uvedené chyby odstranila. V červnu vyhlásili „nový kurz“ v NDR a Maďarsku. Až po těchto událostech definitivně upustilo vedení KSČ od politiky tvrdé ruky, učinilo ústupky a postupně měnilo dosavadní politickou linii.

Vláda 6. července 1953 zrušila opatření proti absenci a fluktuaci a odbory se zavázaly upevňovat pracovní disciplínu v závodech. Když se v červenci a srpnu začala rozpadat zemědělská družstva, vládnoucí establishment už nesahal k policejně-administrativním opatřením, ale snažil se rozpadu družstev čelit politickými prostředky a později i materiální pomocí. Po návratu A. Zápotockého z Moskvy vypracovalo vedení KSČ tzv. teze o současné hospodářské a politické situaci v a úkolech strany a vlády v nejbližším období, které sice byly povrchní analýzou, ale přeci jen obsahovaly kritický pohled na výsledky vlastní politiky. Po jejich doplnění a úpravě na základě konzultací s představiteli ÚV KSSS se staly východiskem pro referát A. Zápotockého přednesený na zasedání ÚV KSČ 4. září 1953, Chvála se v něm snoubila s kritikou a nedostatky vyvažovaly úspěchy. Vyzdvihl hospodářský vzestup zejména průmyslové výroby, ale zároveň kritizoval ekonomické disproporce a zpomalení růstu životní úrovně. Vzpomenul pozitivní výsledky v kolektivizaci zemědělství, ale zmínil se o porušování principu dobrovolnosti při jejím uskutečňování. Kritická slova padla na adresu nerespektování kolektivního vedení a „socialistické“ zákonnosti, pranýřován byl i nezdravý gigantismus. Dále byla v referátu zdůrazněna potřeba zvýšení kvality výrobků, zlepšení zásobování a podpory výrobního úsilí soukromých zemědělců. V otázce JZD A. Zápotocký podtrhl nutnost, jejich zakládání s „tužkou v ruce“, tzn. tam, kde jsou pro to ekonomické a politické podmínky. Zářijové zasedání ÚV KSČ 1953 zaujalo kritický postoj k předešlé politice strany, schválilo „nový kurz“, ale nezpochybnilo její generální linii. Jeho závěry v ekonomické oblasti se promítly do programového prohlášení vlády 15. září 1953.

I když „nový kurz“ nepředstavoval zásadní obrat v politice a způsobu vládnutí KSČ, během jeho přípravy a realizace vyvolal názorovou diferenciaci ve stranickém aktivu i ve vlastním vedení KSČ. Tam se prolínala s mocenským zápasem o vedoucí postavení ve straně mezi prezidentem republiky Zápotockým a prvním tajemníkem ÚV KSČ Novotným. Konflikt nastal, když se Zápotocký postavil do čela úsilí o změnu politického kurzu, volal po sebekritice, veřejné diskusi a změně zemědělské politiky v oblasti kolektivizace. Přestože názorové rozdíly mezi Zápotockým a Novotným nelze přeceňovat, ve dvou otázkách měly zásadnější význam. Zatímco Zápotocký prosazoval zvýšení autority státních orgánů, Novotný usiloval o posílení pozic orgánů komunistické strany a jejich aparátu. Zápotocký trval na tom, že zemědělská družstva je třeba zakládat pouze tam, kde místní podmínky zaručují jejich prosperitu. Nebyl stoupencem udržování rozpadajících se družstev za každou cenu. Novotný hlásal tezi: „I kdyby zůstali na vesnici tři soudruzi v družstvu, budeme to družstvo udržovat a přijde doba, kdy půjdeme do ofenzívy.“ Zápas o vedoucí postavení

ve straně nakonec rozhodla Moskva v dubnu 1954, když Zápotockého kritizovala za to, že pěstuje kult prezidenta a nepodřizuje se vedení strany.

Straničtí a státní funkcionáři nižšího řádu změny v politice nepřijímali s nadšením, protože narušovaly jejich dosavadní styl práce. Neochotně poslouchali kritiku činů a jevů, například diktátorství, násilných metod kolektivizace apod., na nichž se podíleli jako vykonavatelé moci, o to víc, že „nahore“ nikdo žádnou sebekritiku nepodstoupil. Změny vnímali jako novou kampaň. V politické oblasti „nový kurz“ přinesl málo. Obsahoval několik všeobecných proklamací o dodržování „socialistické zákonnosti“, o kolektivním vedení, získání důvěry pracujících apod. O odčinění dosavadních nezákonností se vůbec neuvažovalo, naopak stále pokračovaly - včetně politických procesů. V lednu 1955 byla sice zřízena komise na přezkoumání politických procesů, ale její činnost se v podstatě omezila jen na zmírňování trestů. K výsledkům částečného uvolnění možno počítat v letech 1953-1954 táborů nucených prací a pomocných technických praporů jako zvláštních jednotek armády, které byly nástrojem perzekuce skutečných i domnělých odpůrců komunistického režimu. Jisté úlevy se poskytly církvím. V červenci 1954 vláda zrušila úřední evidenci náboženského vyznání. Velký význam byl připisován volbám do Národních výborů. Měly být „očistnou akcí od byrokratů a cizích živlů“. Konaly se v květnu 1954 pod administrativním nátlakem a na principu tzv. jednotné kandidátky Národní fronty. Pro kandidáty Národní fronty hlasovalo 94 % voličů a moc výsledky voleb interpretovala jako demonstraci souhlasu s politikou KSČ.

Významnější dopad měly změny v ekonomické politice. Vláda pozměnila v září 1953 plán na poslední tři měsíce roku a v podobném duchu byl sestaven i roční hospodářský plán na rok 1954. „Nový kurz“ v hospodářské politice se vyznačoval těmito aspekty:

1. Zpomalilo se tempo hospodářského růstu, ustoupilo se od preferování výstavby a rozvoje těžkého průmyslu a hlavní pozornost byla zaměřena na odstranění hospodářských disproporcí.
2. V souladu s tím došlo ke změnám investičních priorit. Nastal útlum investic ve strojírenství, zbrojní výrobě, stavebnictví a dopravě a zvýšily se investiční prostředky vkládané do palivové a surovinové základny, lehkého průmyslu, zemědělství a bytové výstavby.
3. Byl zdůrazněn význam zemědělství. X. sjezd KSČ v červnu 1954 určil za cíl podstatné zvýšení zemědělské výroby v průběhu 2-3 let. Stouply výkupní ceny zemědělských výrobků, dočasně se zastavila kolektivizace, odročeno bylo splácení úvěrů a úroků JZD a podpory se dostalo i výrobě soukromých zemědělců.
4. Velká pozornost se věnovala vzestupu životní úrovně, zejména zlepšení výživy, rozšíření dodávek spotřebního zboží na vnitřní trh, bytové výstavbě a snižování maloobchodních cen.

Korektury hospodářské politiky byly vyvolány vnějšími vlivy a vnitřními ekonomickými a sociálně-politickými potřebami. Ty souvisely se změnou koncepce sovětské velmocenské politiky, s uvolněním napětí v mezinárodních vztazích a s uplatněním „nového kurzu“ v ostatních zemích sovětského bloku. Československo tím ztratilo značnou část objednávek na dodávky strojního zařízení a zbrojní techniky a v důsledku toho těžké strojírenství nebylo schopno plnit svůj základní úkol – exportem zabezpečovat dovoz surovin a potravin. Vzniklé disproporce v národním hospodářství nejprve způsobily stagnaci a po měnové reformě pokles osobní spotřeby, což mělo za důsledek růst sociálního napětí. Za této situace nebylo myslitelné pokračovat v dosavadní hospodářské politice. Straničtí a státní vedení motivované snahou překonat společenskou krizi, a tím i svou politickou izolaci, rozhodlo další hospodářský vývoj zaměřit tak, aby co nejdříve přinesl zvýšení životní úrovně i za cenu zpomalení ekonomického růstu. Vycházelo při tom z předpokladu, že uspokojení materiálních potřeb obyvatelstva je nejučinnějším prostředkem pro získání důvěry občanů a zabezpečení stability režimu. V letech 1953-1955 se třikrát snížily maloobchodní ceny a cenová hladina poklesla o 17,7 %, což při současném růstu příjmů mělo za následek zvýšení osobní spotřeby v přepočtu na jednoho obyvatele o 20 %.

Realizované i proklamované ekonomické záměry měly rozhodující podíl na utlumení ostré kritiky. Vládnoucími kruhy se podařilo zastavit pro ně nepříznivé politické přesuny ve společnosti a rozšířit sociální základnu režimu. „Nový kurz“ se však nestal východiskem hlubších a trvalejších změn. Mocenská elita ho chápala jako nevyhnutelný ústup a v polovině roku 1955 dospěla k závěru, že dozrál čas k novému nástupu. Červnové zasedání ÚV KSČ roku 1955 rozhodlo o zahájení druhé etapy kolektivizace a při přípravě druhého pětiletého plánu na léta 1956-1960 už se počítalo s obnovením přednostního rozvoje produkce výrobních prostředků. Plánované přezbrojení armády prosazované Moskvou tyto záměry jen umocňovalo.

První etapa krize režimu v Československu v letech 1953-1955 byla jedním z důsledků ekonomické krize a sociální vzpoury. Nespokojenost vyvěrala z nitra dezorganizované společnosti, z těžkých životních podmínek a poklesu životní úrovně. Stávky a demonstrace v závodech a vystupování zemědělců z družstev nepřerostly v politické požadavky ani nepodnítlly demokratizační změny. Přišly příliš brzy na to, aby mohly sehrát úlohu katalyzátoru. Vládnoucí elita eliminovala vzrůstající nebezpečí dříve, než proces nabyl hrozivých rozměrů. Kořeny druhé etapy společenské krize (1956-1957) sahaly do sféry politiky a ideologie a souvisely s první vlnou destalinizace. Impuls přišel z Moskvy, z XX. sjezdu KSSS (14.-25. února 1956), který přinesl nové myšlenky a odsoudil „kult osobnosti“ J. V. Stalina a jeho zločiny. Navzdory tomu, že XX. sjezd KSSS stalinismus analyzoval povrchně, zodpovědnost za teror a zločiny se téměř výlučně připisovala jen Stalinovy a obludnost systému se nekritizovala, jeho ohlas byl velký a destalinizace v některých komunistických zemích nabyla dramatických rozměrů.

Pro vedení KSČ byl XX. sjezd sovětských komunistů velkým překvapením i problémem, s kterým nepočítalo. Na jeho závěrečném uzavřeném zasedání přednesl N. S. Chruščov, první tajemník ÚV KSSS, referát o kultu osobnosti a jeho důsledcích, v kterém odhalil a pranýřoval Stalinovy zločiny. Delegace KSČ – podobně jako ostatní zahraniční i domácí hosté – se této části sjezdu nezúčastnila, ale vedoucí zahraničních delegací komunistických stran po skončení sjezdu dostali „tajný“ referát N. S. Chruščova. 27. února se v Kremlu konala porada vedoucích zahraničních delegací (za KSČ se jí zúčastnili A. Novotný a R. Barák, člen politického byra a ministr vnitra), na které se dohodl společný postup. Otázku „kultu osobnosti“ Stalina měly nejprve projednat ústřední výbory a následně měli být informováni členové strany. Počítalo se jen s vnitrostraníckou diskusí. Politické byro ÚV KSČ v též den (bez účasti Novotného a Baráka) pověřilo V. Širokého, aby vypracoval materiál k některým otázkám vyplývajících z jednání XX. sjezdu KSSS. Široký jej předložil 1. března a druhý den byl předmětem jednání politbyra. „Kult osobnosti“ se v něm sice kritizoval, ale Stalinovo jméno se neuvádělo. Až později Novotný, který znal obsah tajného referátu Chruščova a instrukce dohodnuté v Moskvě, upozornil, „že je třeba hovořit o kultu osobnosti Stalina“ a „vést stranu tak, aby se kritizovalo nahoru“.

Ve dnech 5. a 6. března 1956 se konaly krajské aktivity komunistických funkcionářů, na kterých referenti předčítali obsah dokumentu schváleného vedením KSČ. Po nich následovaly aktivity v okresech a větších závodech a poté členské schůze základních organizací KSČ. Do konce března tak proběhlo prvé kolo informací o XX. sjezdu KSSS. Aktivity a schůze se vyznačovaly vysokou účastí a živým zájmem přítomných o výsledky sněmování sovětských komunistů. Otázek bylo mnoho a odpovědí málo. Největší počet otázek se týkal hodnocení činnosti Stalina. Referenti byli bezradní, nevěděli jak mají odpovídat, protože „tajný“ referát Chruščova neznali. Ze zahraničí sice o něm pronikaly různé zprávy, ale funkcionáři KSČ nedostali od ústředí pokyny, jak na tyto zprávy mají reagovat. Mnozí se domnívali, že jde o „nepřátelskou propagandu“. Výsledkem byla všeobecná nespokojenost. Nespokojení byli ti, co na aktivech „pohořeli“ i nižší funkcionáři a členové KSČ, u kterých vznikl dojem, že vedení cosi před nimi tají.

Dne 29. března 1956 se sešel ÚV KSČ, aby projednal zprávu o XX. sjezdu KSSS a o závěrech z něj vyplývajících pro činnost KSČ. Hlavní projev přednesl A. Novotný. Měl dvě části: první obsahovala výtah z tajného referátu Chruščova a druhá aplikovala závěry XX. sjezdu KSSS na československé poměry. Analýza „kultu osobnosti“ byla poplatná tehdejší komunistické interpretaci a uplatnění závěrů XX. sjezdu KSSS ve vlastní politice prozrazovalo, že vedení KSČ nepochopilo, nebo nechtělo pochopit jeho význam. Na jedné straně hodnotilo „kult osobnosti“ jako systém

deformací, A. Novotný v této souvislosti prohlásil, že „v naší straně jsme kultu osobnosti všichni bez výjimky nejen podlehlí, ale také jsme ho šířili“, na druhé straně konstatoval, že linie X. sjezdu KSČ byla správná. Za hlavního viníka „deformací“ byl označen někdejší generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský. Evidentní byla neochota přehodnotit minulost a dotknout se autority Klementa Gottwalda. I po odhalení zločinů Stalina chyběla vůle důsledně přezkoumat politické procesy.

Plénum ÚV KSČ 29.-30. března 1956 rozhodlo funkcionářům a členům strany zcela zpřístupnit informace o referátu A. Novotného a tím zahájit druhé kolo vnitrostranické diskuse. V prvních dubnových dnech projednaly Novotného referát stranické aktivity a po 10. dubnu se diskuse přenesla do základních organizací. První reakce byla emotivní. Mnozí komunisté byli šokováni Stalinovými zločiny. Nechtěli se s tím smířit, protože v jejich očích Stalin symbolizoval pravdu, spravedlnost a hrdinství. Zvláště stoupcí tvrdé linie o pravdivosti informace pochybovali. Ostatní se cítili oklamáni. Teprve po překonání emocionálního vzrušení začaly racionální úvahy, směřující ke kritice nedostatků institucí a osob. Kritika nebyla programově cílena, měla živelný charakter a různé výchozí pozice. Byla namířena proti místním i ústředním funkcionářům. Mezi nejkritizovanější přední funkcionáře patřili: Václav Kopecký, Alexej Čepička, na Slovensku Karol Bacílek a Pavol David.

Diskuse ukázala, že ve straně neexistuje názorová jednota. Zvláště propastné byly rozdíly mezi stanovisky řadových členů a vrcholných funkcionářů, včetně vedení KSČ. Zasedání ÚV KSČ 19.-20. dubna 1956 pokračovalo v jednáních k tomuto tématu a zhodnotilo dosavadní průběh vnitrostranické diskuse. Pod vlivem kritických připomínek „zdola“, byli tentokrát i členové ÚV KSČ a jeho politického byra otevřenější a občas i sebekritičtí. V centru pozornosti byly otázky „kultu osobnosti“, nezákonnosti a politických procesů. Ojedinele zazněly i hlasy, žádající rehabilitaci nevinně odsouzených a prošetření komisí ústředního výboru, „kdo, s jakým úmyslem a proč porušil zákonnost“. Nenašly však patřičnou odezvu. Ti, kteří se podíleli na přípravě a realizaci inscenovaných soudních procesů neměli na odhalení pravdy zájem. Plenární zasedání ústředního výboru uložilo politickému byru, aby do celostátní konference vypracovalo opatření na zlepšení plánování a řízení národního hospodářství, snížení počtu pracovníků státního a hospodářského aparátu, zjednodušení administrativy a na uskutečnění decentralizace. Současně dalo směrnici na přípravu právních norem v oblasti soudů, prokuratury a trestního práva na posílení „socialistické zákonnosti“. Na návrh politického byra odvolalo A. Čepičku z funkcí člena politického byra ÚV KSČ, prvního náměstka předsedy vlády a ministra národní obrany s odůvodněním, že se dopustil chyb, které poškodily stranu. To byla jediná výraznější personální změna na nejvyšších postech.

Dubnové zasedání ÚV KSČ zhodnotilo průběh vnitrostranické diskuse a souhlasilo s jejím pokračováním v naději, že vlna kritických hlasů už dosáhla kulminačního bodu. Zároveň upozornilo na extrémní a na „vliv nepřátelské propagandy“. Diskusní příspěvky rozdělilo do dvou kategorií – z výrobních a nevýrobních odvětví. Diskusní příspěvky z organizací první skupiny plénum označilo za politicky pevné a z organizací druhé skupiny za nerozhodné, nespolehlivé a podléhající „nepřátelské propagandě“. Pro další vývoj diskuse byly příznačné dva rysy: zvyšoval se počet rezolucí volajících po svolání mimořádného sjezdu KSČ a diskuse přerostla rámec strany. Poprvé se požadavek svolat mimořádný sjezd strany objevil v rezoluci komunistů ze Svazu československých spisovatelů 16. dubna 1956. Koncem dubna takových rezolucí bylo už 146 a v následujících týdnech jich přibývalo. Byly odrazem nárůstu počtu stranických organizací, které nedůvěřovaly vedení KSČ. Diskusi nebylo možné udržet v rámci strany a postupně se přenesla i do společenských organizací, nekomunistických stran, některých institucí a částečně pronikla i na stránky tisku. Odbory žádaly autonomní postavení a právo hájit pracovní právní, sociální a mzdové požadavky zaměstnanců. Domáhaly se vymezení vztahů vůči hospodářským a státním orgánům. Probudil se také Československý svaz mládeže, radikální požadavky – jako obnovení akademických svobod, svobodný přístup k informacím apod. – předložili studenti. Politického uvolnění využily církve k předložení některých vlastních požadavků. K otevřenému konfliktu došlo mezi spisovateli a vedením KSČ. Druhý sjezd československých spisovatelů 22.-29. dubna 1956 (viz) vystoupil proti administrativním a ideologickým zásahům do umělecké tvorby, vyhlásil

spisovatele za „svědomí národa“, odmítl komunistickým vedením schválenou kandidátku při volbě vedoucích orgánů svazu a zvolil si vlastní vedení.

Po těchto událostech politické byro ÚV KSČ vyhlásilo 2. května diskusi ke XX. sjezdu KSSS za ukončenou. 14. května přijalo příslušné usnesení s pokynem „provést postupně na všech úsecích, kde se projevuje váhání, podrobnou analýzu a přijmout příslušné závěry“. Provést „kádrová opatření u různých stranických a státních funkcí“. Vedení KSČ postupně převzalo iniciativu a na celostátní konferenci KSČ 11.-15. června 1956 už zcela kontrolovalo situaci ve straně. Konference měla původně jednat jen o druhém pětiletém plánu. Dubnové zasedání ústředního výboru však rozšířilo její program o projednání politické situace. K tomuto bodu referoval A. Novotný. Celostátní konference KSČ schválila směrnice k druhému pětiletému plánu, zjednodušené zásady plánování a řízení národního hospodářství, decentralizaci státní správy a zvýšení pravomocí slovenských národních orgánů. Rozhodla o snížení počtu ministerstev, uložila komunistům v příslušných resortech vypracovat trestněprávní změny, které měly upevnit „socialistickou zákonnost“, schválila program sociálních opatření na zvýšení životní úrovně a také změny ve stanovách KSČ. Když 9. července hodnotilo vedení KSČ průběh konference, konstatovalo, že byla úspěšná. Mělo však výhrady k některým diskusním příspěvkům (A. Čepičky, J. Ďuriše, V. Kopeckého). Po dramatických událostech v Polsku a hlavně po protikomunistickém povstání v Maďarsku na podzim 1956 přešlo do protiofenzívy. Uvědomovalo si strategický význam Československa, vklíněného mezi Polsko a Maďarsko a udělalo vše, aby odvrátilo podobný vývoj v Československu. Souhlasilo se zásahem sovětských vojsk v Maďarsku, ba dokonce nabídlo vojenskou účast Československa. Maďarské události zpochybnily neotřesitelnost komunistické moci, ale na čs. veřejnost měly opačný účinek. Krveprolití v Budapešti vystrašilo nejen vládnoucí establishment, ale i mnohé stoupence reformy a odpůrce režimu. Kritických postojů k politice KSČ a proreformních nálad ubývalo. Konzervativní síly využily situaci k upevnění svých pozic. Z maďarských událostí si vedení KSČ odneslo poučení o nevyhnutelnosti upevnění přímého řízení a kontroly společnosti.

Společenská krize v Československu – na rozdíl od Polska a Maďarska – nevedla k masovému lidovému hnutí, nerozštěpila vládnoucí skupinu, naopak ji sjednotila na konzervativní platformě, pouze na krátkou dobu znejistila funkcionářské sbory a nahradila komunistickou ideologii. Sociálněekonomická opatření, přijatá v letech 1953-1956, do určité míry neutralizovala či zmírnila nespokojenost vyvolanou poměry v politické oblasti a tím působila jako stabilizační faktor. V roce 1956 vláda dvakrát snížila maloobchodní ceny (k 1. dubnu a k 1. prosinci), upravila platy některým kategoriím zaměstnanců, zvýšila nízké důchody. Národní shromáždění schválilo zákon o zkrácení pracovní doby na 46 hodin (s platností od 1. října 1956) a pro občany výhodnější zákony o sociálním zabezpečení a nemocenském pojištění zaměstnanců (s platností od 1. ledna 1957). Tato opatření nesporně přispěla k zlepšení sociálních podmínek a k zvýšení životní úrovně obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že výbuchu kritiky a volání po změnách nepředcházelo období liberalizace a politické rehabilitace, nevytvořily se podmínky pro zformování demokratických sil. Uvnitř KSČ se nezrodila skupina, jež by prosazovala demokratické požadavky. KSČ neměla svého N. S. Chruščova, W. Gomulku nebo I. Nagyho. Společenská krize nenarušila monopol moci KSČ. Vynutila si jen částečné korektury v mocenské oblasti, přesuny kompetencí v rámci politického systému a mechanismu moci. Proběhla jistá decentralizace, částečně byla rozšířena pravomoc národních výborů a slovenských národních orgánů, oslabila se podřízenost společenských organizací státní moci při zachování a posílení kontrolní funkce stranických orgánů a jejich aparátu. Během krize se zmírnily represe a perzekuce, částečně se prolomila bariéra strachu. Mocenská elita byla nucena učinit ústupky a rozšířit paletu nástrojů k ovládnutí společnosti. Společenskou krizi se jí podařilo překonat, její příčiny však neodstranila.

Konec 50. let se nesl ve znamení neostalinismu, tažení proti revizionismu a obnovy „tvrdého kurzu“. Nechyběly ani politické čistky a procesy, i když rozsudky byly mírnější a politické procesy neměly charakter monstrprocesů z počátku 50. let. Politické byro ÚV KSČ přijalo 10. prosince 1957 usnesení o prověrce třídní a politické spolehlivosti pracovníků ministerstev, ústředních úřadů, vědeckovýzkumných ústavů a některých dalších institucí. V některých místech, zejména na Slovensku se však jejich rozsah rozšířil na vysoké školy, učitele atd. I když prověrky byly původně zaměřeny proti tzv. bývalým lidem (viz), mezi oběťmi čistek se ocitli také lidé, kteří se v roce 1956

angažovali ve prospěch destalinizace. Konec padesátých let byl zároveň obdobím upevnění mocenských pozic Antonína Novotného, který po smrti A. Zápotockého (13. listopadu 1957), byl zvolen prezidentem republiky a současně i nadále vykonával funkci prvního tajemníka ÚV KSČ. Kumulace funkcí upevnila jeho osobní moc. XI. sjezd KSČ v červnu 1958 orientoval komunistickou stranu na dovršení socialistických přeměn společnosti. Celostátní konference KSČ na začátku července 1960 konstatovala, že „socialismus v naší zemi zvítězil“. Tyto závěry se promítly i v nové ústavě, jejíž návrh konference projednávala a kterou 11. července schválilo Národní shromáždění. Ústava změnila název státu na Československá socialistická republika, zakotvila vedoucí úlohu komunistické strany a její ideologie a v podstatě odstranila zbytky slovenské autonomie. Konference rovněž projednávala a schválila směrnice třetí pětiletky, které obsahovaly odvážné, ale nereálné optimistické prognózy v ekonomické a sociální oblasti.

NÁSTUP A ROZVOJ REFORMNÍHO Hnutí 1963-1967

MICHAL BARNOVSKÝ

Snaha o společenskou reformu v Československu, která kulminovala v roce 1968 byla dlouholetým procesem, který probíhal v protikladných mezinárodních i vnitropolitických podmínkách. Nástup reformního hnutí sahá do počátku 60. let a za klíčový lze označit rok 1963. V té době už komunistický svět ztratil svou pověstnou politickou a ideologickou jednotu a narůstaly v něm rozpory, které se nejvíc vyhrtily mezi mocenskou elitou Sovětského svazu a komunistické Číny. Množily se rozpory i uvnitř sovětského bloku. Albánie vypověděla poslušnost Moskvě a politicky se přiklonila k Číně. V dubnu 1964 deklarovalo svou „nezávislost“ Rumunsko. Vedení KSČ autoritu Moskvy nikterak nezpochybňovalo. Stálo pevně po jejím boku ve sporech s jinými komunistickými stranami, a tím na sebe nepoutalo pozornost ze strany sovětských vládních struktur, které pokládaly Československo za věrného a spolehlivého spojence.

Vzniku reformního hnutí přála i druhá vlna destalinizace vyhlášená XXII. sjezdem sovětských komunistů v říjnu 1961 a s ním spojený ideologický boj proti dogmatismu. Opětovná, tentokrát již veřejná kritika Stalinových zločinů umocnila existující rozpory mezi stoupenci a odpůrci destalinizace. V Československu byla druhá etapa kritiky stalinismu delší a hlubší než ta první po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Stala se doprovodným jevem reformních snah, pro něž byla dalším pozitivním impulsem diskuse v Sovětském svazu o hospodářské reformě, kterou vyvolal článek E. G. Libermana uveřejněný v moskevské Pravdě v září 1962. A v neposlední řadě na reformní proces v Československu příznivě působilo rovněž určité politické uvolnění v Maďarsku na počátku 60. let a liberální kulturní politika Jánose Kádára vyjádřena heslem „Kdo není proti nám, je s námi“.

Tyto vnější faktory vytvářely vhodné podmínky pro zrod reformního hnutí v Československu a poskytovaly mu určitý manévrovací prostor. Od poloviny 60. let se však situace začala měnit. Pád N. S. Chruščova v říjnu 1964 byl pro vedení KSČ velkým překvapením, což také dalo Moskvě najevo. Už samotný tento akt vyvolal pozornost nového sovětského stranického a státního vedení. Brežněvova politika konzervativní stability nebyla sice recidivou tvrdého stalinismu, ale obsahovala silné neostalinské prvky. Liberalizace v Československu vyvolávala obavy vládnoucích kruhů nejen v Moskvě, ale i ve východním Berlíně, Sofii a Varšavě. Moskva se obávala možného prohloubení rozporů v sovětském bloku, což při narůstajících sporech a konfliktech s Pekingem pokládala za zvláště nebezpečné a současně všichni představitelé moci v těchto komunistických zemích měli strach z nárůstu a destabilizačních následků reformního hnutí v Československu.

Z vnitřních faktorů ovlivňujících vznik a rozvoj reformního hnutí v Československu byly rozhodující zejména změny v sociální struktuře a zájmech občanů, krach třetího pětiletého plánu (1961-1965), ztráta iluzí o budování sociálně spravedlivé a prosperující společnosti, změny v politické atmosféře, ale také krizové prvky v česko-slovenských vztazích. V 60. letech dosáhla produktivního věku generace, která nezažila předválečné a válečné poměry, hospodářskou krizi v letech 1929-1933, mnichovskou tragédii ani válečné útrapy. Proto neporovnávala komunistický režim s minulostí, ale s okolním světem a především s poměry v západních zemích a hodnotila jej na základě vlastních zkušeností. Měla vlastní hodnotovou orientaci odlišnou od generací předešlých, byla kritická k režimu, jenž jí vnucoval způsob života, který neodpovídal jejím představám. S nástupem nové generace rostla také vzdělanost občanů, zvyšoval se příliv kvalifikovaných dělníků a příslušníků inteligence. V důsledku růstu zaměstnanosti a nominálních mezd se zvyšovaly příjmy občanů a současně přibývalo domácností s nadprůměrnými příjmy, čímž se diferenciovaly zájmy a potřeby. Stoupala poptávka po zboží dlouhodobé spotřeby, osobních automobilech, turistice apod., ale ekonomika nebyla schopna tyto potřeby uspokojit. Pod vlivem uvedených proměn se měnily postoje občanů ke společenským otázkám, přibývali nositelé a šířitelé reformních tendencí.

Podle komunistické ideologie se právě v 60. a následujících letech, měly výrazně projevit přednosti nového společenského zřízení, neboť socialismus se už měl rozvíjet na vlastní sociálněekonomické základně. V tomto duchu byly koncipovány i hospodářské a sociální plány a vize. Vládnoucí elitě se zdálo, že „světlé zítřky“ jsou na dosah ruky, o čemž svědčí výrok A.

Novotného v říjnu 1961, že program KSSS „v nás posílil jistotu a odhodlání udělat všechno, aby i v Československu už dnešní pokolení žilo v komunismu“. Místo harmonického společenského vývoje a hospodářské prosperity však na začátku 60. let přišel pravý opak – ekonomický kolaps, projevy nespokojenosti. Optimismus a naděje vystřídaly skepse a zklamání. Řečeno slovy spisovatele „třebaže vědomí o budoucnosti bylo falešné, pád z výšek byl skutečný: skutečný otřes a skutečná deziluze“. Režim nebyl schopen řešit „dozrálé a přezrálé“ společenské problémy, které nebyly jen dědictvím minulosti, ale i produktem změněných vnějších a vnitřních podmínek: zmírnilo se mezinárodní napětí, ve vyspělých zemích klepala na dveře vědecko-technická revoluce, výrobky československého strojírenství ztratily monopolní postavení na trzích RVHP, bylo nutné přejít od extenzivního k intenzivnímu ekonomickému růstu a uspokojit náročnější a diferencovanější potřeby občanů.

Důležitým katalyzátorem liberalizace režimu a reformního hnutí byly rehabilitace vedoucích komunistických funkcionářů odsouzených v politických procesech, které traumatizovaly celou společnost. Vedení KSČ zpočátku usilovalo o vyrovnání se s procesy tichou cestou – omilostněním, amnestií či přerušením výkonu trestu odsouzených. Z rehabilitací mělo strach, neboť by nastolily otázku zodpovědnosti a návratu rehabilitovaných do politického a veřejného života. Až v létě 1962 zřídilo politické byro ÚV KSČ komisi pro přezkoumání soudních procesů s komunistickými funkcionáři. (V jejím čele byl Drahomír Kolder.) Revizi procesů už nebylo možné odkládat, jestliže se vládnoucí garnitura nechtěla úplně zdiskreditovat. Oběti politických procesů propuštěné na svobodu hovořily o nelidských utrpeních, nezákonných vyšetřovacích metodách a domáhaly se rehabilitací. Kromě toho přicházely zprávy o druhém kole rehabilitací v Sovětském svazu. To vše ovlivňovalo veřejné mínění.

K rozhodnutí o zřízení komise na přezkoumání politických procesů snad nejvíc přispěla skutečnost, že se vedení KSČ podařilo najít viníka. Stal se jím bývalý ministr vnitra a předseda rehabilitační komise v letech 1955-1957 Rudolf Barák, který se dostal do konfliktu s vedením KSČ. Na jaře 1962 byl zbaven funkcí a odsouzen na 15 let vězení „za zpronevěru státních peněz, zneužití úřadu a šíření nedůvěry vůči stranickému vedení a vládě“. A. Novotný na XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962 připsal podstatnou část viny za nedůslednou rehabilitaci v minulých letech R. Barákoví, i když skutečná zodpovědnost byla mnohem širší. Ani v roce 1962 nemělo vedení KSČ zájem podstatně rozšířit okruh rehabilitovaných, ale výsledky Kolderovy komise značně předčily očekávání většiny členů Předsednictva ÚV KSČ. Zasloužili se o to členové komise, zejména její pracovní skupiny, kde měli převahu zástupci mladší generace, kteří pracovali s velkým zanícením a předložili taková fakta a argumenty, před kterými museli kapitulovat i odpůrci rehabilitací. Výsledky Kolderovy komise projednalo a schválilo zasedání ÚV KSČ 3.-4. dubna 1963 a později se s jeho závěry seznámila členská základna KSČ.

Takzvaní slovenští buržoazní nacionalisté byli rehabilitováni jen z poloviny. Konstatovalo se, že se nedopustili žádných trestných činů, ale obvinění z nacionalistické úchyvky zůstalo v platnosti. G. Husák a další žádali úplnou rehabilitaci a slovenská veřejnost je v tom podporovala. V červnu 1963 byla zřízena komise na přezkoumání závěrů IX. sjezdu KSS, která vstoupila do dějin jako barnabitská, podle barnabitského kláštera v Praze na Hradčanech, kde sídlila. A. Novotný, který ještě v červnu tvrdil, že kritika nacionalismu na IX. sjezdu KSS v roce 1950 byla „v zásadě správná“ očekával, že komise tento závěr potvrdí. Ta však dospěla k opačnému závěru a v prosinci jej předložila ÚV KSČ a ÚV KSS.

Rehabilitace nebyly důsledné a roušku pravdy o minulosti pouze poodhalily. Týkaly se v podstatě jen komunistických funkcionářů a zodpovědnost za politické procesy byla svalena na mrtvé, politické mrtvolky a na jednotlivce ve Státní bezpečnosti. Přesto přispěly k šíření reformních myšlenek a mnozí z rehabilitovaných se stali zastánci společenských reforem. Odhalená fakta o nezákonnostech, zločinech a justičních vraždách byla pro mnohé komunisty šokem. Otřásla důvěrou v neomylnost strany, podkopala autoritu představitelů moci, znejistila funkcionářské sbory a znásobila volání po takových úpravách politického systému, které budou zárukou, že se podobné případy nebudou opakovat. Vynutila si určité, i když nevelké personální změny na vedoucích stranických a státních postech. Funkcí byli zbaveni Karol Bacílek, Pavol David, Bruno Kohler a

Viliam Široký. Z KSČ byli vyloučeni Alexej Čepička a Ladislav Kopřiva. Na jejich místa přišli mladší, minulostí méně zatížení lidé.

Rehabilitace tzv. slovenských buržoazních nacionalistů nastolovala širší okruh problémů, souvisejících s politickou odpovědností za kampaň boje proti buržoaznímu nacionalismu, s postavením slovenských národních orgánů, s přehodnocením nedávné minulosti apod. V kruzích slovenské inteligence narůstala nespokojenost s existujícími poměry, která se zřetelně projevila na konferenci slovenských spisovatelů 22. dubna 1963 a zejména na sjezdu slovenských novinářů (viz) v květnu téhož roku. Kritický tón většiny vystoupení, odsouzení kampaně proti buržoaznímu nacionalismu, kritika nefunkčnosti slovenských národních orgánů, nekoncepčnosti industrializace Slovenska a požadavek nápravy, předznamenaly začátek vzrůstajícího se národně politického a emancipačního hnutí na Slovensku, které mělo různé zdroje. Alexander Dubček právě v té době přebíral funkci prvního tajemníka ÚV KSS a byl nucen zaujmout k němu stanovisko. Nezvolil tradiční postup odsouzení a perzekuci. Pokusil se tohoto hnutí zmocnit či jej alespoň ovlivnit, aby zvýšil autoritu komunistické strany na Slovensku. Nenašel však pochopení v Praze, zejména u A. Novotného. Musel proto lavírovat a hledat kompromisy.

V důsledku víceméně shovívavého postoje většiny členů vedení KSS ke kritikům a nespokojencům vzniklo na Slovensku jisté politické uvolnění, eufemisticky nazvané „slovenské předjaří“, které umožňovalo otvírat na stránkách tisku, zejména Kulturného života, dříve tabuizovaná témata. Tento částečný předstih Slovenska v liberalizaci oproti západní části republiky trval přibližně jen do poloviny 60. let. Pozvolná liberalizace byla projevem neschopnosti moci udržet pod kontrolou všechny složky politického systému a veřejného života a v určité míře také ústupkem a snahou přizpůsobit režim novým podmínkám. Liberalizace uvolnila prostor na hledání řešení společenských problémů a současně otevírala nové problémy, stala se důležitým faktorem reformního hnutí.

Hospodářská situace na počátku 60. let byla klíčovým impulsem pro zrod ekonomické reformy a ta byla pilířem reformního hnutí. Již od počátku třetí pětiletky se reálné výsledky vzdalovaly plánovaným. Nejprve se snížilo tempo hospodářského růstu a v roce 1963 nepříznivý vývoj vyústil do absolutního poklesu národního důchodu a výroby. Vytvořený národní důchod poklesl o 2,2 % a v následujícím roce zaznamenal jen nepatrný vzestup (0,6 %). Vzniklo napětí mezi zdroji a potřebami ve všech základních oblastech: v investiční výrobě, osobní spotřebě, energetické bilanci i v bilanci pracovních sil. Část potřeb byla zabezpečena z vnějších zdrojů za cenu zhoršení devizové bilance. Hospodářské disproporce měly negativní dosah i na industrializaci Slovenska.

Vedoucí straničtí a státní činitelé si vážnost situace zpočátku neuvědomovali. Příčinu nedostatků viděli v nereálném plánování investic, v decentralizaci a ve vnějších okolnostech, zvláště v poklesu obchodu s Čínou, který byl motivován ideologicko-politickým konfliktem. Nereálnost třetího pětiletého plánu si sice uvědomili už na začátku roku 1962, ale stále věřili v rychlé překonání hospodářských těžkostí osvědčenými metodami. Zasedání ÚV KSČ 12. dubna 1962 upustilo od záměrů třetí pětiletky a hospodářským orgánům uložilo vypracovat sedmiletý plán pro období 1964-1970. Rok 1963 měl být rokem konsolidačním. V tomto duchu vyzněly také závěry XII. sjezdu KSČ z prosince 1962. Přijatá opatření ale nepřinesla očekávaný výsledek. Rok 1963 se nestal konsolidačním, ale naopak rokem hospodářského propadu.

Nepříznivé hospodářské výsledky vystrašily mocenskou elitu. Pokleslo její sebevědomí a mnohé vyléčily z ekonomického idealismu. Bezradné vedení zoufale hledalo nějaký všelék, a proto bylo přístupnější k argumentům, tolerovalo kritickou diskusi o ekonomických otázkách a nakonec se přiklonilo k myšlence ekonomické reformy. Hospodářská krize nevyvolala sociální nepokoje ani bouři protestů, protože základní existenční potřeby občanů ekonomika uspokojovala. Ovlivnila však ve prospěch reformy mocenskou elitu, manažerské kruhy a veřejné mínění. Vládnoucí kruhy neměly odvahu podstatně snížit osobní spotřebu občanů, neboť se obávaly veřejných projevů nespokojenosti. Napětí mezi zdroji a potřebami v oblasti životní úrovně bylo zmírněno snížením akumulace a investic. Spotřeba rostla rychleji než národní důchod, společnost tedy žila na účet budoucnosti. K jistým úsporným opatřením však bylo nutno sáhnout; snížila se společenská spotřeba, zavedla se daň z důchodů, motorových vozidel, zvýšilo se nájemné atd. Vzhledem

k tomu, že koupěschopnost občanů převyšovala nabídku, na trhu se projevoval nedostatek určitého druhu zboží, občas vznikaly nákupní horečky. To všechno ztrpčovalo lidem život, a proto vítali každý krok směřující ke změně poměrů.

S krachem třetí pětiletky zanikla i soustava řízení z roku 1958, která byla prvním nasmělým pokusem o ekonomickou reformu. Obnovil se předchozí centralistický direktivní systém řízení. Ale už od roku 1962 se mezi ekonomy vedla diskuse o systému řízení, během které se zformovala skupina zastánců využití tržního mechanismu. O rok později se jí podařilo získat pro své názory vedení KSČ, včetně prvního tajemníka ÚV KSČ A. Novotného. V září 1963 byla ustavena Ekonomická komise ÚV KSČ vedená Drahomírem Kolderem. Vzápětí vznikla pracovní skupina při Státní komisi pro řízení a organizaci. Do jejího vedení sice byli jmenováni dva předsedové (ředitel Ekonomického ústavu ČSAV Ota Šik a předseda Státní komise pro rozvoj a koordinaci vědy a techniky František Vlasák), ale skutečným vedoucím týmu byl O. Šik. Ideový námět ekonomické reformy byl zpracován na podzim 1963. Na společném zasedání předsednictva ÚV KSČ a vlády 15. září 1964 byly schváleny „Zásady zdokonalení plánovaného řízení národního hospodářství“ a zasedání ÚV KSČ 17.-19. ledna 1964 přijalo usnesení „O hlavních směrech zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství a o práci strany“.

Ekonomická reforma měla dva úkoly: změnit systém řízení a změnit ekonomickou strukturu. V centru pozornosti byl první úkol, druhý byl chápán v širším kontextu jako součást hospodářské politiky a jako dlouhodobý úkol. Podstatu nového hospodářského řízení charakterizovaly tyto principy: skloubit hospodářský plán s tržním prostředím jehož obnova je nevyhnutelná; plán má určovat jen základní vývoj ekonomiky; direktivní směrnice mají být nahrazeny ekonomickými nástroji; pravomoc podniků má být rozšířena tak, aby mohly samostatně podnikat; hospodářské výsledky podniku jsou hlavním kritériem jeho úspěchu a závisí na nich i výše mezd.

Původní návrh počítal s postupným zaváděním reformy v průběhu několika let. Realizace prvních částečných opatření začala v průmyslu a ve stavebnictví v lednu 1966, ale výsledky neodpovídaly očekáváním. Při hledání příčin se názory ekonomů rozcházely. Zvítězilo stanovisko ekonomů skupiny O. Šika o nutnosti reformu urychlit. Orgány komunistické strany tento návrh akceptovaly. K 1. lednu 1967 se uskutečnila přestavba velkoobchodních cen, byly zavedeny jednotné odvody do státního rozpočtu a byl zrušen cenový strop. Základní systémové změny tak vstoupily v platnost o rok dříve oproti původnímu termínu. Výsledky opět neodpovídaly očekávání. Zvýšením velkoobchodních cen o 29 % zbohatly mnohé podniky přes noc. Vymanily se ze závislosti na úvěrové soustavě a zahájily nové investiční akce v neefektivních oborech. Místo tlaku trhu se upevnil monopol výrobce. Ekonomická nerovnováha se prohloubila. Aby vláda zabránila inflaci, musela sáhnout k administrativním opatřením, čímž porušila slibovanou zásadu o dlouhodobé platnosti ekonomických pravidel. Ukázalo se, že hospodářské disproporce, deformované ceny a monopolní postavení výrobců na trhu představují vážné překážky účinnosti nové soustavy řízení.

Nepříznivé ekonomické výsledky narušily autoritu reformy, ale oficiálně ji nikdo neodmítal. Její bývalí stoupenci a odpůrci se rozdělili do dvou táborů. Jedni nabádali k opatrnosti, prosazovali pomalejší postup, na první místo kladli řešení věčných problémů. Urychlení ekonomické reformy k 1. lednu 1967 pokládali za chybný krok. Druzí, k nimž patřil i O. Šik, byli pro prohloubení a urychlení reformy a své názorové oponenty podezřívali z maření reformního procesu. Později ekonomickou reformu spojovali s nutností demokratizace politického systému.

Ekonomická reforma nebyla izolovaným procesem. Svými důsledky ovlivňovala i jiné sféry společenského života a vytvářela podmínky pro změnu politického systému. Ten se částečně měnil nezávisle na ekonomické reformě, ale princip vedoucí úlohy komunistické strany zůstal nedotknutý. Ekonomická reforma však zužovala jeho uplatnění. Od poloviny 60. let rostla úloha parlamentu. Skončilo období poslušného schvalování vládních návrhů zákonů bez připomínek. V diskusi se objevovaly i kritické hlasy. Ve vládě přibývalo ministrů a především jejich zástupců s odbornou kvalifikací, kteří těžko snášeli nekompetentní zásahy stranického aparátu do svých resortů. Poklesl vliv silových ministerstev na politiku (vnitro, obrany). Částečně se modifikovalo postavení národních výborů. Zákon č. 69 z 29. června 1967 je definoval jako samostatné státní orgány a rozšířil jejich pravomoc a hospodářskou autonomii.

Na Slovensku rostla nespokojenost s touhou centralizací a omezenými kompetencemi slovenských národních orgánů. Kritika padala na unitární a asymetrický model státoprávního uspořádání. Pod tlakem vzednuté vlny národně-emancipačního hnutí přijaly ÚV KSČ a ÚV KSS 7. května 1964 společné usnesení „Za plnější uplatnění Slovenské národní rady“, na jehož základě se kompetence tohoto orgánu částečně rozšířily. Zdůraznila se funkce SNR jako národního subjektu ústředního řízení a navíc získala pravomoci v oblasti řízení národních výborů a výrobně hospodářských jednotek. Příslušné články ústavy z roku 1960 se však nezměnily a sbor pověřenců jako samostatný výkonný orgán se neustavil. Česko-slovenské vztahy ve státoprávní oblasti zůstaly i nadále sporným bodem, který ještě prohlubovala Novotného averze vůči Slovensku. Požadavky na zvýšení kompetencí slovenských národních orgánů a později také návrh na uznání Bratislavy za hlavní město Slovenska se stupňovaly a v roce 1967 dosáhly takové intenzity, že se staly předmětem jednání předsednictva ÚV KSČ. V některých případech se předsednictvo názorově rozdělilo podle národnosti. Slovenská otázka se stala jedním ze zdrojů vnitrostranické krize, která propukla v roce 1967. V řadách komunistických funkcionářů na Slovensku přibývalo těch, kteří si začali uvědomovat nevyhnutelnost společenských reforem jako základního předpokladu pro prosazení slovenských požadavků ve státoprávní oblasti. Patřil k nim také A. Dubček. Jako stoupenec reforem na zasedání ÚV KSS v květnu 1967 zdůrazňoval myšlenku, že „strana společnost neřídí, ale vede“, tedy klíčovou ideu budoucího demokratizačního procesu. Řešení slovenské otázky se tak začlenilo do proudu reformního a demokratizačního hnutí.

Nezanedbatelnou úlohu v rozvoji reformního hnutí měla i čs. věda. Společenské vědy, které se již po XX. sjezdu KSSS začaly vymaňovat z pout silného dogmatismu typického pro první období komunistického režimu, v šedesátých letech výrazně pokročily ve své emancipaci. Otevřely se světu a výsledky jejich badatelského úsilí často zpochybňovaly strnulou ideologii i praxi režimu. Pod patronací ČSAV pracovaly tři interdisciplinární vědecké týmy, jejichž závěry se staly teoretickou výzbrojí reformních demokratických snah. Byl to především tým ředitele Filozofického ústavu ČSAV Radovana Richty, zkoumající společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. Jeho závěry souhrnně publikované v roce 1966 upozorňovaly důrazně a v širokých souvislostech na zaostávání a nepřipravenost Československa obstát v tomto celosvětovém procesu. Pod vedením Oty Šika pracoval vědecký tým, který vlastně připravil koncepci ekonomické reformy. Pracovník Ústavu státu a práva ČSAV Zdeněk Mlynář pak vedl od počátku roku 1967 tým, který se zabýval výzkumem rozvoje socialistického politického systému. Výsledky tohoto týmu ovlivňovaly politickou praxi prostřednictvím angažovanosti Mlynáře a jiných členů týmu. Mnozí filozofové, ekonomové, právníci, historici aj. se k významným společenským problémům vyjadřovali také v tisku. Jejich názory, kvalifikovanější a věrohodnější než propagandistické fráze ideologů a politiků, tak získávaly ohlas u širší veřejnosti.

V řadě konfliktů s představiteli moci se postupně emancipovaly i česká a slovenská kultura. Literatura, film, divadlo i jiné oblasti umělecké tvorby dosahovaly v 60. letech vysoké úrovně, oceňované i ve světě. Umělecká tvorba vnímala a svými prostředky dokázala aktuálně vyjádřit pocity deziluze z dosavadního vývoje a nespokojenosti občanů. Do jisté míry se tak stávala politickou záležitostí. Svým širším a hlubším viděním světa a společenských problémů pak trvale odhalovala a diskreditovala omezenost a povrchnost ideologie a propagandy vládnoucího establishmentu. Mnozí umělci i umělecké svazy svými veřejně vyslovovanými názory, trvalým úsilím o zrušení cenzury a svobodu umělecké tvorby, získávali sympatie veřejnosti. Na druhé straně ovšem vyvolávali nelibost u představitelů moci. Napětí mezi komunistickým ústředím a spisovateli, které vyvrcholilo na IV. Sjezdu spisovatelů 27.-29. června 1967 přerostlo v otevřený konflikt.

Významnými nositeli nových myšlenek a tvůrci reformní atmosféry byli čeští a slovenští novináři. Vedle jednostranné ideologické interpretace událostí nacházela v médiích stále častěji své místo i kritická publicistika, odhalující mnohá tabu minulosti a analyzující problémy současné. Určité uvolnění poměrů i respektování zájmů čtenářů vedly ke vzniku nových kulturních a společenskovedních časopisů, které se spolu s Literárními novinami a Kulturním životem staly platformou pro věcné a hodnotné diskuse o kultuře i politice. V polovině 60. let se probudily zájmové organizace. Odbory, Československý svaz mládeže, umělecké svazy a další společenské

organizace usilovaly o zvýšení své nezávislosti na mocenských institucích. Slábla jejich funkce „převodových pák“ v politickém systému. Významnou úlohu mělo v tomto směru studentské hnutí.

Postupně se měnily poměry i v komunistické straně, hlavním článku mocensko politického systému. V komunistických totalitních systémech, kde neexistuje politická pluralita, vykonává společnost tlak na mocenskou elitu také prostřednictvím vládnoucí strany, v jejímž lůně se odrážejí v deformované podobě zájmy jednotlivých sociálních a jiných skupin. Tento jev byl evidentní zejména v období politického uvolnění a vnitrostranických krizí. Změny ve společnosti se promítly také do členské základny KSČ. V roce 1967 měli v KSČ absolutní převahu (více než dvě třetiny) členové vstoupivší do strany po roce 1948. Výrazně vzrostl podíl příslušníků inteligence. I ve vedení KSČ a KSS tvořili většinu funkcionáři střední generace, kteří nebyli bezprostředně spjati s represemi a politickými procesy první poloviny 50. let. Tyto přesuny napomáhaly růstu stoupenců reformem. Reformní myšlenky měly velkou odezvu také v řadách straníků střední a mladé generace, v kruzích komunistických intelektuálů a bývalých svazáckých aktivistů, kteří se cítili podvedeni a zklamáni, neboť se nenaplnily jejich mladické ideály. Pronikly i do stranického a státního aparátu, ovšem konzervativní síly rekrutující se z převážně věkově starších členů strany si i nadále udržovaly značné pozice ve všech řídicích článcích strany.

KSČ už nebyla monolitem, ale politicky a ideově rozkolísanou stranou. Působily v ní proreformní i konzervativní síly, značná část členů nedůvěřovala vedení a byla pasivní. Po XIII. sjezdu KSČ, který se konal 31. 5.-4. 6. 1966, začala diskuse o úpravách politického systému. Klíčovým problémem reformy politického systému byla otázka uplatňování vedoucí úlohy strany a její vnitřní demokratizace. Existovala pestrá paleta názorů. Konzervativní síly nechtěly na stávající podobě vedoucí úlohy KSČ nic měnit. Reformní komunisté volali po změně, ale neměli dost jasně a vyhraněné představu o rozsahu a hloubce reformy politického systému. Jedni si přáli pouze nepatrné korektury, jiní chtěli reformou rozrušit politickou diktaturu při zachování hegemonie komunistické strany do té doby, než se v praxi uplatní mechanismy demokratického systému. Předpokládali, že si to vyžádá asi deset reformních let (Z. Mlynář).

V roce 1967 v KSČ dosáhly spory a rozpory mezi stoupenci a odpůrci reformem takového stupně, že ochromily její akceschopnost. Strana se ocitla v hluboké krizi. Její další vývoj, stejně tak jako vývoj celé společnosti závisel z velké míry na tom, jaký proud v KSČ zvítězí.

ČESKOSLOVENSKÁ REFORMA 1968-1969

ONDŘEJ FELCMAN

Sklonek šedesátých let představoval v komunistickém Československu přelomové období, v němž se naplno projevila krize poststalinského modelu sovětského socialismu a současně došlo k pokusu prosadit podstatné změny v již nevyhovujícím systému. Reformní proces, který reagoval na otevřené napětí mezi společnostmi a vedením vládnoucí komunistické strany, vyplynul z mnoha hlubších faktorů utvářejících celospolečenskou nespokojenost. Patřily mezi ně vnitřní aktuální příčiny a různé podněty včetně historických jako nespokojenost s nenaplněním vzbuzovaných iluzí, se způsobem vlády a nepřekonaným traumatem ze stalinových nezákonností a teroru, se sociálně ekonomickým zaostáváním země za vyspělým západním světem, s přetrvávající mzdovou nivelizací, bráněním podnikavosti a možnostem vysoce kvalifikovaných pracovníků prosadit se, s podřízeností republiky Sovětskému svazu. Do popředí vystupovaly také reminiscence na předválečnou demokracii a ideje demokratického socialismu z poválečných let. To vše se odráželo i v narůstající diferenciaci ve vládnoucí straně.

Hluboká krize, do níž se československá společnost dostala, byla krizí systému, jeho ideologie, způsobu vlády i mocenských špiček. Potvrzovala neschopnost vedoucí garnitury KSČ řešit nahromaděné ekonomické a politické rozpory. Stoupenci reformem, zejména reformně smýšlející komunistická inteligence, dovršující svůj rozchod s neostalinismem hledali východiska z krize režimu v uvolnění systému, v prohloubení jeho jisté demokratičnosti. K přesné podobě cílových změn v povaze socialismu však reformní úsilí ještě nedospělo. Jako holá nezbytnost se stále více jevilo především odstranění A. Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, aby mohla být zachována její vedoucí role. Směřovali proto k němu nejen reformně vystupující komunističtí intelektuálové, progresivně smýšlející přední funkcionáři KSČ a státu a přidávali se i ti z představitelů vládnoucí skupiny, kteří si chtěli zachovat své pozice (Jiří Hendrych). Možnosti vznikající protinovotnovské koalice však byly přes vzniklou krizi moci pro stále tužší odpor Novotného a jeho příznivců značně omezeny. Antonín Novotný – také pod tlakem Moskvy a jejího sílícího imperiálního kurzu – se rozhodl ukončit období liberalizace a řešit krizi moci obratem k neokonzervativní politické linii; stranické tresty pro spisovatele kritizující na IV. sjezdu československých spisovatelů (viz) jeho vládu nebyly prvním krokem. Předcházela jim opatření posilující vládu stranického aparátu nad společenskými organizacemi, přibrzdování ekonomické reformy a vyhlášení boje s revizionismem. Následoval srpnový konflikt A. Novotného s představiteli Matice slovenské a následné vyzdvihnutí úlohy mocenských složek ve změněné politické linii. Zvětšující se riziko obnovy neostalinismu a tím i úplné ztráty autority a vlivu KSČ na společnost utvrzovalo stoupence reformem v rozhodnutí hledat způsob jak přežité formy vlády A. Novotného odstranit a hledat a prosazovat potřebné reformy.

První příležitost poskytlo zasedání ÚV KSČ v říjnu 1967: při projednávání tezí o postavení a úloze KSČ v současné etapě navrhl A. Dubček nejprve zhodnotit novou etapu socialismu a na základě toho určit jak úlohu strany ve společnosti, tak její dlouhodobý program. Strana podle něho neměla nadále společnost řídit, ale jen vést, protože vládnout má vláda. Nakonec Dubček požadoval, aby se ústřední výbor vážně zabýval dekumulací funkcí. Ve vrcholovém orgánu KSČ se tak začal odvíjet zápas, který byl po mnoha peripetiích a za vrcholné angažovanosti některých reformátorů (O. Šik, F. Vodsloň) i členů mocenské špičky (O. Černík, J. Hendrych, D. Kolder, A. Dubček, L. Štrougal) na zasedání ÚV KSČ 19.-21. prosince 1967 a poté 3.-5. ledna 1968 ukončen abdikací A. Novotného a zvolením A. Dubčeka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ.

Výsledky lednového zasedání ÚV KSČ představovaly kompromis, odrážející jistou rovnováhu sil mezi antinovotnovskou koalicí a stoupenci Novotného. Předsednictvo ÚV KSČ bylo sice rozšířeno o čtyři nové členy, avšak pozice novotnovců neutrpěly vážnějších škod. Pouze z funkcí vedoucích oddělení ÚV KSČ byli odvoláni dva zkompromitovaní aparátníci – M. Mamula dosud hlídající branně-bezpečnostní oblast a F. Havlíček strážící ideologickou frontu. Novotný zůstal v předsednictvu i sekretariátu ústředního výboru a velmi brzy začal podnikat praktické kroky pro svůj návrat. K mobilizaci věrných mělo přispět jeho objížďení průmyslových závodů, projevy k dělníkům i tvrzení, že leden 1968 byl převratem inteligence. Chtěl tak získat podporu dělníků a

funkcionářů závislých na existenci třídních kritérií nomenklaturního systému. Veřejnost však tyto pokusy přehlížela. Zájem vzbuzovaly spíše novinové články proreformně vystupujících politiků J. Smrkovského a V. Slavíka, na Slovensku ostře protinovotnovsky laděného G. Husáka a požadavek spisovatelů na revizi usnesení vedení KSČ ve věci jejich potrestaných kolegů.

Rychlejší společenský pohyb přinesly události na sklonku února. Nejprve se rozšířila zpráva o útěku generála J. Šejny, vysokého vojenského funkcionáře s úzkými styky s Novotného rodinou, který z důvodu rozkrádání státního majetku ilegálně emigroval do USA. Otevřenou kritiku aféry v dalších dnech umožnil faktický zánik cenzury (viz). V tisku se objevily četné otázky o poměrech v nejvyšších politických místech a posléze i volání po vyvození personálních zodpovědností včetně prezidenta. Nastolení tiskové svobody mělo závažnější důsledky: rychle zrušilo dosavadní informační vakuum a do veřejné debaty přineslo dosud řadu tabuizovaných témat. V místy až nemilosrdné kritice poměrů a v zrcadlu nastaveném médií vládnoucí straně padaly bariéry společenské pasivity, rodila se veřejná kontrola a pro demokratizaci poměrů nezbytná zpětná vazba. Současně obnovení svobody sdružování a shromažďování dalo do pohybu celou společnost. Pod tlakem nových informací se rušily dosavadní stereotypy veřejného života, mizely doposud respektované politické zákazy, vazby a normy diktované monopolem komunistické strany, což se odrazilo i v životě Národní fronty. Proces politické a společenské emancipace začal nejprve ve zbyrokratizovaných odborech, o něco později jej nastoupily nekomunistické strany, po založení Svazu vysokoškolského studenta se rozpadl jako zcela nefunkční jednotný svaz mládeže, více samostatnosti žádaly i další organizace Národní fronty. Mimo ni vznikaly nové organizace (K 231, KAN, Společnost pro ochranu lidských práv a řada dalších), k oživení došlo i mezi církvemi, které byly doposud výrazně utlumovány. Objevily se aktivity neinstitutcionální povahy – různé rezoluce, petice a manifesty, ale i veřejné schůze a mítinky jako třeba dvě velká březnová diskusní shromáždění „Mladí se ptají“, svolaná nejprve do Slovanského domu a o týden později do Parku kultury a oddechu v Holešovicích některými proreformními intelektuály a politiky (např. J. Procházkou, J. Smrkovským, F. Vodsloněm, P. Kohoutem). Rychlá obnova občanské společnosti uskutečněná v několika týdnech se stala faktickým nástupem Pražského jara.

Živelný pohyb probouzející se společnosti, nikým nespoutané aktivity médií a jejich zjevný tlak na komunistickou stranu, ztrácející místy kontrolu nad politickým děním byly však se stoupající nelibostí vnímány ze strany „spojenců“. Ukázala to schůzka šesti komunistických stran zemí Varšavské smlouvy v Drážďanech 23. března, kde delegace pěti komunistických stran – KSSS, PSDS, SED, MSDS a BKS (tzv. pětka), ostře kritizovaly představitele KSČ za ztrátu kontroly nad společností, přirovnávaje situaci v Československu k začínající kontrarevoluci. Delegace vedení KSČ (Dubček, Lenárt, Černík, Kolder, Biřak) hodnotila situaci odlišně; zdůrazňovala, že poměry se zkonsolidují, protože kritizované věci se odstraní v procesu realizace nového akčního programu usilujícího o obrodu socialismu. Drážďanská schůzka upozornila československé vedení, že zástupci ostatních zúčastněných stran nechápou vývoj v Československu jen jako vnitřní záležitost KSČ, že s dosavadním vývojem nejsou spokojeni a že nehodlají jen pasivně přihlížet. Tato skutečnost se v dalším období stala jedním z klíčových faktorů ovlivňujících vývoj čs. reformy.

Tlak veřejnosti umožnil Dubčekovi a ostatním stoupencům reforem odstranit přívržence A. Novotného z četných vedoucích funkcí. V polovině března odstoupili ministr vnitra J. Kudrna a generální prokurátor J. Bartuška. 22. března abdikoval sám Novotný a 30. března byl novým prezidentem zvolen generál L. Svoboda. Rychlé uskutečnění volby pramenilo z obav, že by přílišný zájem veřejnosti o vybíraného kandidáta a jeho předpoklady mohl ještě více zdramatizovat již tak vzrušenou politickou atmosféru. Na zasedání ÚV KSČ 1.-5. dubna byly potom provedeny zásadní personální změny ve složení předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, kde získali převahu reformě orientovaní politici. Ústřední výbor také schválil návrhy na vytvoření nové vlády s O. Černíkem jako premiérem, na předsedu ÚV NF (F. Kriegel) a na předsedu Národního shromáždění (J. Smrkovský).

Základní aspekty připravovaných reformních kroků byly zakotveny v Akčním programu KSČ (viz), přijatém v závěru zasedání ústředního výboru. Program nadále sice respektoval – byť v pozměněné podobě – vedoucí úlohu KSČ a neuznal ani právo na vznik nových opozičních stran,

ale přes jistou obecnost počítal s řešením mnoha existujících rozporů formou demokratizace politického, společenského a ekonomického života.

Četné teze akčního programu přešla v rozpracovanější podobě do svého programového prohlášení nová vláda (jmenovaná 8. dubna), v níž se objevila řada reformně založených osobností (O. Šik, J. Hájek, J. Pavel, M. Galuška, V. Kadlec, V. Valeš, B. Sucharda). Vládní program počítal s demokratizací rozhodování a řízení, představující i emancipaci vrcholných státních orgánů na vedení KSČ, s dalšími změnami v oblasti občanských práv a ve společenském, kulturním a duchovním vyžití lidí. Napraveny měly být nezákonnosti z období formování komunistické diktatury a rehabilitování všichni neprávem obvinění a potrestaní. Vláda hodlala vyhovět i oprávněným slovenským požadavkům na státoprávní změny a změnit dosavadní asymetrickou povahu státu, deformující jak česko-slovenské vztahy, tak uplatňování slovenských a českých národních zájmů. Nezanedbatelnou součástí změn mělo být rozvíjení ekonomické reformy. Komunistická strana a vláda považovaly rozvoj spolupráce se Sovětským svazem a ostatními zeměmi sovětského bloku za neměnnou součást své politiky. Avšak s Moskvou již nekonzultované personální změny ve vedoucích funkcích KSČ i státu obdobně jako jiná opatření přijímaná vedením KSČ, opětovné podřízení resortů obrany, vnitřní bezpečnosti a zahraniční politiky vládě a obnovením kontroly zákonodárným sborem nad těmito oblastmi znamenaly faktické nastolení jisté samostatnosti v rozhodování o osudech Československa. V praxi se tak rodila tzv. polednová politika, proces složitě působících vlivů „shora“ (úsilí reformní části vedení KSČ o praktické naplňování akčního programu) a „zdola“ (působením svobodné žurnalistiky a občanských aktivit).

Československý obrodný proces, jak byla reforma také nazývána, si proto získal značné množství příznivců doma i v zahraničí, kde nejen západoevropské komunistické strany, ale i širší veřejnost začaly považovat události v Československu za naději pro nalezení východisek k odstranění nedemokratičnosti systému sovětského socialismu, ale i rozporů vyspělých západních demokracií.

Vítězství lednové koalice spočívající v přijetí akčního programu strany a ve vytlačení novotnovců z vrcholových funkcí se stalo závěrečnou fází její existence. Tisková svoboda se svou otevřeností a místy i radikálním kritikem, rozvíjející se pohyb v odborech, mezi mládeží, v církvích a zejména na půdě donedávna neexistujících organizací, kde bylo možné zaznamenat i protikomunistické výpady, vzbuzovaly u mnohých funkcionářů KSČ nejrůznější obavy a urychlovaly tak diferenační procesy vedoucí k postupnému rozpadu antinovotnovské fronty již v druhé polovině dubna. Část politického vedení (V. Biřák, A. Indra, D. Kolder, J. Lenárt) – také s přihlédnutím silící sovětské nespokojenosti – se začínala odklánět od dosavadní podpory důsledné proreformní linie, názorově sblížovat s Novotného stoupenci, (starokonzervativci) a profilovat tak své neokonzervativní zaměření. Velmi složitě jako zápas mezi stoupenci demokratizace a federalizace se vyvíjely poměry na Slovensku, kde si, především ve funkcionářských strukturách komunistické strany, uchoval silný vliv V. Biřák. Naopak na krajských konferencích KSČ koncem dubna delegáti podpořili reformní program; zazněly i jednoznačné požadavky za svolání mimořádného sjezdu. Také oslavy 1. máje v Praze a v dalších městech manifestovaly rostoucí podporu veřejnosti politice reformu, k nelibosti neokonzervativců ve vedení KSČ a nejen jich.

Na přelomu dubna a května 1968 došlo ve vedení KSSS k výraznému přitvrzení v hodnocení československého vývoje. Obavy ze ztrát pozic prosovětských sil a z toho vyvozované falešné argumenty o odklonu Československa ze sovětského bloku vedly Brežněvovo vedení na schůzce s československými představiteli v Moskvě 4.-5. května k tvrdé kritice vedení KSČ a zjevnému nátlaku. Potvrdily to závěry následné schůzky vedoucích politiků „pětky“ 8. května v Moskvě, dávající nové a značně nebezpečné teze o existenci nepřítelů uvnitř vedení KSČ, o potřebě zformovat uvnitř komunistické strany a jejího vedení „trojského koně“ a také o možné vojenské alternativě řešení československé krize. Její předzvěstí bylo důrazné Brežněvovo naléhání, aby československé vedení přistoupilo na přesunutí termínu spojeneckého vojenského cvičení Šumava a jeho rychlé zahájení již v polovině května. Moskva tak demonstrací vojenské síly hodlala zastavit proces reformu. Mezinárodní a také vnitřní podmínky reformního procesu se tím výrazně

zhoršovaly, neboť domácí neokonzervativní proud se stále více sblížoval s odmítavým sovětským stanoviskem.

Předsednictvo ÚV KSČ na své schůzi 8. května dospělo pod dojmem sovětských stanovisek a po dlouhé diskusi, v níž zazněla i slova o kontrarevoluci, k rozhodnutí zahájit zápas proti "extrémním" silám a politickými prostředky se vyrovnat se s rozmachem radikalismu, který zhoršoval nespokojenost Moskvy a vyvolával obavy z možného boje o moc. Snaha zatlačit v rámci této linie i konzervativce a v politické praxi věci nevyostřovat se však reformním činitelům, k nimž jako by chvíli nepatřili O. Černík i J. Smrkovský, v místy nepřehledné situaci obtížně prosazovala. Jednání krajských a okresních tajemníků KSČ 12.-13. května vyznělo dokonce výrazně ve prospěch formujícího se neokonzervativního proudu. Na druhé straně oslavy majálesu, odmítnutí pokusů omezit tiskovou svobodu v redakci Rudého práva a v centrálních médiích, zrod nezávislých platforem v KSČ (Praha a Ostrava) svědčily nejen o prohlubující se diferenciaci uvnitř KSČ a v celé společnosti, ale současně i o reálné síle reformních snah, které nebylo možné utlumit. V polovině května, ještě před přijetím připravovaného zákona, byly fakticky zahájeny soudní rehabilitace.

V komunistické straně se poměry dále komplikovaly; začal zápas mezi neokonzervativním prosovětským směrem a proreformním proudem (s centristickým a vyhraněným proreformním křídlem) o interpretaci akčního programu, ale také o to, kdo bude ve straně vládnout a tím určovat podobu politické praxe. Se sovětskou podporou se konzervativní síly pokusily získat převahu na květnovém zasedání ÚV KSČ. Nástupu konzervativců zdánlivě odpovídala i dikce Dubčekova projevu kritizující média a pravicové síly, odmítající obnovu mocenského zápasu a limitující rozvoj občanské společnosti zdůrazněním vedoucí úlohy KSČ, zamítnutím jakékoliv opozice a ještě více Bílákem demonstrovaná vlastní platforma. Avšak v závěrečné rezoluci vyhlášená linie boje proti extrémům na obě strany byla spojena s pozitivní politikou spočívající v plnění úkolů akčního programu, tj. v postupné transformaci společnosti v reformním duchu. Zcela opomínuta zůstala sovětská teze o kontrarevoluční situaci; podařilo se také vyloučit A. Novotného z ÚV KSČ a pozastavit mu s několika dalšími konzervativci členství ve straně. Navíc ústřední výbor překvapivě svolal na 9. září XIV. mimořádný sjezd strany; s jeho svoláním spojovaly totiž naděje oba směry. Z toho hlediska bylo podstatné, že závěry zasedání neposílily tažení proti „pravici“. Naopak takový záměr narazil na odpor ve společnosti i v komunistické straně.

Navzdory pokračujícímu mocenskému zápasu šel nepřehledný tok událostí června 1968 také k pozitivním a zřetelným proměnám ve společenském ústrojí. Napomohly tomu zákony schválené na sklonku června Národním shromážděním. Zákon o soudních rehabilitacích hodlal napravit důsledky represálií z 50. let, občansky rehabilitovat neprávem postižené a finančně je odškodnit. Novela tiskového zákona, schválená po dramatické diskusi, přinesla legislativní potvrzení tiskové svobody a zákon o přípravě federativního uspořádání republiky otevřel cestu k nápravě československých vztahů a k utvoření doposud chybějícího orgánu české politické reprezentace – České národní rady. Mezi pozitivní proměny náležela pokračující rehabilitace odborového hnutí v roli zájmové politické organizace zaměstnanců. V tomto směru plnila své reformní cíle i vláda: s předsednictvem ÚRO projednala program zlepšování životní úrovně, reagující na široký proud sociálně ekonomických požadavků a již 6. června vydala prozatímní zásady pro zřizování rad pracujících. Pokračovala emancipace nekomunistických stran ve svéprávné politické subjekty, které usilovaly o partnerské postavení vůči KSČ, aniž by zatím oficiálně zpochybnily její vedoucí úlohu. V prohlášení z 15. června se organizace Národní fronty sice přihlásily k Akčnímu programu KSČ a k vládnímu prohlášení jako politickým východiskům pro další společné úsilí, ale odmítly monopolizaci státní moci jednou stranou. Pohyb občanského hnutí odrážel i Manifest KAN vycházející z ideálů občanství a humanity, ale hlásící se i k "impozantní myšlence čs. experimentu", v němž budou skloubeny osobní svobody s demokratickým socialismem. Avšak vznik přípravného výboru sociální demokracie, posunutí sdělovacích prostředků do role nositele pluralizačních společenských trendů, zesílený příklon novinářů k ostře proreformním směrům a také radikální trendy v občanském hnutí odmítající mocenskopolitický monopol komunistické strany prohlubovaly napětí ve společnosti a vyvolávaly ve vedení KSČ obavy, zvláště když ve straně nezahálel ani protireformní proud, což zápas o další postup reformy mezi jejími zastánci a odpůrci v červnu výrazně zesílilo.

Zjevnou snahou zastavit rozmach občanských politických aktivit a přibrzdit pokračující trend proreformních kroků byl pokus vedení Lidových milic uspořádat průvody jejich ozbrojených jednotek. Dubčekovi se nakonec podařilo změnit tento plán na celostátní sraz v Praze-Ruzyni, kde se 19. června vedení KSČ pokusilo Lidové milice získat na svou stranu. Potvrdilo zde nezměnitelnost výsledků února 1948, ale odmítlo Lidové milice uzákonit. Na srazu schválený dopis „sovětským pracujícím“ však byl Kremlem využit jako podnět pro tvrdší postup vůči československé reformě.

Sovětské vměšování do vnitřního čs. vývoje bylo v té době v plném proudu. Po květnových návštěvách sovětských vojenských delegací na nejvyšších úrovních a pobytu A. Kosygina v Karlových Varech se hlavní formou nátlaku stalo v polovině června zahájené spojenecké vojenské cvičení Šumava. Po navýšení jednotek na téměř tři desítky tisíc vojáků a propojení s návazně pořádanými cvičeními v Polsku, NDR a SSSR se stalo praktickým nácvikem intervence a demonstrací vojenské síly, kterou měly být podpořeny domácí prosovětské síly.

Patrná troufalost odpůrců reforem stejně jako přesvědčení, že obrodný proces je vážně ohrožen a že nepronikl do závodů a okresů, vedla proto zastánce důsledného postupu reformy ke kroku, který dále zdramatizoval domácí situaci. 27. června vyšla ve čtyřech novinách výzva Dva tisíce slov (viz), sepsaná spisovatelem L. Vaculíkem a podepsaná předními osobnostmi čs. vědy, kultury a sportu. Zákonitě proto vzbudila obrovský ohlas, zvláště když vedle podpory reformy vyzvala k občanské neposlušnosti proti konzervativním silám. Jejich hlučná reakce byla nasnadě, ale při posuzování dosahu výzvy na politické dění v zemi se názorové rozdíly projevíly také uvnitř proreformní skupiny ve vedení KSČ a státu.

Pokusem komunistického ústředí vrátit na počátku července politickou scénu pod svou kontrolu byl návrh ústavního zákona o Národní frontě, připravený na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ. Zákon se měl stát legislativní bariérou proti vzniku nových politických subjektů, především obnovení sociálně demokratické strany. Vzhledem k věcným i formálním námitkám členů ústavně právního výboru i expertů jej však vedení parlamentu odmítlo v požadovaném čase projednávat, takže usnesení předsednictva nebylo realizováno. (Obdobně předtím neuspělo ve vládě usnesení předsednictva o urychleném vyčlenění Státní bezpečnosti v čele s V. Šalgovičem z resortu ministerstva vnitra, což byl další z klíčových požadavků sovětů.) Jednoznačně ve prospěch reformy vyzněly naopak okresní konference KSČ konané na přelomu června a července. Přivítaly svolání sjezdu a přestože se některé, zejména na Slovensku, přiklonily k odsouzení výzvy Dva tisíce slov, vesměs požadovaly urychlení demokratizačního procesu. Stávaly se tak s následnými krajskými konferencemi důležitým mezníkem v transformaci KSČ z mocenského organismu v standardní politickou stranu a přispěly k zformování spojení aktivních zastánců polednové politiky v komunistické straně i ve společnosti.

Zveřejnění Dvou tisíc slov i vyznění mimořádných konferencí KSČ podnítilo Moskvu k nové, tvrdší fázi sovětského nátlaku, který nakonec – stále výrazněji podporovaný zevnitř skupinou odpůrců reformy – přerostl v otevřený konflikt mezi KSČ a stranami „pětky“. Série jejich dopisů požadujících společné jednání k čs. událostem s vedením KSČ vedla pětici stran po odmítnutí Prahy k rozhodnutí uspořádat schůzku ve Varšavě bez účasti čs. delegace. Jejich společný dopis zaslaný do Prahy ostře kritizoval situaci v Československu; vyjádřil obavy z nástupu „pravicových sil“ a z ohrožení jednoty sovětského bloku a požadoval odstranit všechny „negativní“ jevy. Vedení KSČ a také plénum ústředního výboru (19. července) ve svém veřejně publikovaném stanovisku závěry varšavského dopisu odmítly. Tento postoj, chápaný jako obrana suverenity, nalezl pozitivní ohlas jak u komunistů tak u veřejnosti. Masovou občanskou podporu představitelům KSČ a zájem na jejich odvaze bránit polednový vývoj vyjadřovalo více než milion podpisů pod Poselství občanů předsednictvu ÚV KSČ, zveřejněné 26. července, před odjezdem čs. představitelů na jednání s vedením KSSS do Čierné nad Tisou. Jeho autorem byl Pavel Kohout.

Na druhé straně vedení KSČ učinilo jisté kroky pro usnadnění připravovaných jednání. Odvolalo sovětskými politiky kritizovaného V. Prchlíka z funkce vedoucího oddělení ÚV KSČ, jednáním s novináři usilovalo o zastavení veřejné polemiky s tiskem zemí „pětky“ a na dvou schůzích předsednictva dokonce jednalo o přijetí návrhu na mimořádná zákonná opatření, která by vládě

umožnila razantnější zásahy vůči tisku a organizacím stojícím mimo Národní frontu. Návrh však nenalezl podporu u přizvaných expertů ani u vedení Národního shromáždění a předsednictvo jej neschválilo, s tím, že platné zákonné normy jsou dostačující.

Jednání vedení KSSS a KSČ v Čierné nad Tisou na přelomu července a srpna hodlalo sovětské vedení využít pro své záměry. Jeho členové vystoupili – v duchu varšavského dopisu – s kritikou poměrů v Československu i v KSČ a požadovali „masivní úder proti antisocialistickým silám“, ovládnutí médií, zákaz klubů a organizací stojících mimo Národní frontu, vyčlenění Státní bezpečnosti pod Šalgovičovým vedením z resortu ministerstva vnitra a také personální změny ve vedení KSČ a státu. (Pro Moskvu byli nepřijatelní F. Kriegel, J. Pavel, Č. Císař.) I když někteří členové vedení KSČ vyšli vstříc sovětské kritice (Biľak, Kolder, Rigo), většina bránila dosavadní politiku a vystupovala v souladu se stanoviskem k varšavskému dopisu. Jednání nedospělo ani po čtyřech dnech ke konkrétním závěrům. Jediným výsledkem byla dohoda o svolání schůzky představitelů šesti zemí Varšavské smlouvy, která by se již nezabývala výtkami vůči československým komunistům, ale ve společném prohlášení by pozitivním způsobem řešila další vzájemné vztahy.

Schůzka představitelů šesti komunistických stran se uskutečnila 3. srpna v Bratislavě. Schválila společné prohlášení, které formálně deklarovalo jednotu zúčastněných stran. Československým zástupcům se sice do schváleného dokumentu podařilo prosadit tezi o respektování národní suverenity, nicméně prohlášení zdůrazňovalo společnou povinnost chránit socialistické zřízení i zákonitost vedoucí role komunistické strany – tedy teze, kterými později představitelé „pětky“ obhajovali oprávněnost a legitimitu intervence.

Českoslovenští politici (i média) vydávali výsledky bratislavské schůzky za důkaz zahlazení napětí mezi „bratrskými stranami“ a za získání souhlasu s pokračováním reformy. Tato interpretace (sdílená nejen čs. představiteli) přehlušila hlasy vyjadřující pochybnosti a upozorňující na to, že příčiny sporu trvají i nadále. Pozitivem této interpretace bylo, že napomohla uklidnit veřejnost, zabránit nebezpečí nové silně protisovětské vlny a ještě podnítila další masové hnutí solidarity – Fond republiky. Jako podpora československé nezávislosti byly vnímány i státní návštěvy představitelů Jugoslávie J. B. Tita (9.-11. srpna) a Rumunska N. Ceaucesca (15.-16. srpna).

V předsednictvu ÚV KSČ se bezprostředně po jednání v Čierné ještě uvažovalo o „tvrdých opatřeních“ vůči médiím. Avšak díky intenzivní spolupráci s novináři po Čierné i Bratislavě média působila v souladu se záměry většiny členů vedení KSČ a výrazně přispěla ke zklidnění celkové politické atmosféry v zemi i ke zvýšení autority vedoucích představitelů komunistické strany a státu. Razantní řešení nevyžadovala ani činnost organizací mimo Národní frontu. Sociální demokraté ještě před jednáním v Čierné oficiálně zastavili svoji činnost směřující k obnově strany (viz Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968), u K 231 (viz) se předpokládalo, že podle dohody s představiteli vlády přestane působit v dosavadní podobě a bude pracovat v rehabilitačních komisích, vnitřními rozpory zmítaný Klub angažovaných nestraníků (viz) se ocitl stranou veřejného zájmu. Postavení médií i společenských organizací měly stanovit připravované zákony o tisku a o Národní frontě, o Státní bezpečnosti mělo předsednictvo jednat 13. srpna – bylo však odloženo, personální změny mělo (a mohlo) řešit až zasedání ÚV KSČ, plánované na 29. srpna. Reformní představitelé ve vedení KSČ se snažili vyhnout se konfliktům uvnitř vedení a soustředit činnost aparátu a funkcionářů komunistické strany na přípravu sjezdu KSČ. Tento postup nezměnilo ani stálé sovětské urgování neodkladného plnění „závazků“ z Čierné a naléhání Indry, Koldera a Bilaka. Rovněž provokace s nálezem údajně amerických zbraní na Sokolovsku koncem července, podepisování petice za zrušení Lidových milic a pokusy vyprovokovat protikomunistické demonstrace v srpnu nebyly pro vedoucí reformní funkcionáře KSČ důvodem k Moskvou požadovanému politickému obratu.

Moskevské vedení již od konce července intenzivně dokončovalo vojenskou a politickou přípravu vojenského zákroku proti Československu. Jeho součástí byla Ulbrichtova návštěva v Karlových Varech 12. srpna, Brežněvův telefonát s Dubčekem o den později, doručení dalšího zvacího dopisu prosovětských sil ve vedení KSČ do Moskvy 17. srpna a soustředěná kampaň médií zemí „pětky“ o nástupu kontrarevoluce v Československu, o nedostatečné ochraně západních hranic

Varšavské smlouvy a neplnění „slibů“ z Dubčekovy strany.

Navzdory hlasům upozorňujícím na nebezpečí vojenské akce proti Československu většina reformních představitelů nevěřila v možnost vojenské intervence. Odrážely se v tom přežívající iluze o sovětském vedení a nedostatek informací o jeho skutečných záměrech. Obavy u reformních členů vedení sice narůstaly, ale veškerá jejich pozornost byla napřena na přípravu XIV. sjezdu, který měl s konečnou platností dořešit zápas o společenskou reformu. Pro sjezd byly připravovány tři dokumenty. Návrh nových stanov značně narušoval obvyklá schémata bolševických organizačních principů. Dokument o principech státoprávního uspořádání státu měl ukončit složité údobí příprav ústavního zákona o česko-slovenské federaci. Návrh zprávy o činnosti a úkolech KSČ byl připravován krátce před invazí, a ačkoliv vzbuzoval řadu diskusí, měl na základě nové politické reality určit 2-3 roční výhled dalšího pokračování reformem. Sjezd byl proto v centru pozornosti nejen komunistické strany – vedení i členské základny –, ale také médií a veřejnosti. Jeho konání mohlo vzhledem ke složení delegátů a celkové společenské atmosféře výrazně oslabit prosovětské síly v KSČ a zbavit je podílu na moci.

17. srpna rozhodlo politbyro ÚV KSSS o invazi do Československa, což o den později odsouhlasila celá „pětka“. Vojenská intervence vojsk pěti států Varšavské smlouvy začala v noci z 20. na 21. srpna. (Viz Srpnové dny 1968.) Politické zabezpečení měl zajistit puč ve vedení KSČ připravovaný prosovětskými členy vedení. Nové vedení mělo po převzetí moci legalizovat okupaci země vydáním oficiálního pozvání. To mělo být následující den potvrzeno ústředním výborem KSČ a Národním shromážděním. Akce byla sice díky kumulaci obrovské síly (více než půl milionu mužů a velké množství těžké techniky) vojensky úspěšná, ale politicky „zvatelé“ i okupanti neuspěli, stejně jako v dalších dvou dnech při pokusu ustavit dělnicko-rolnickou vládu. Prohlášení předsednictva ÚV KSČ z ranních hodin 21. srpna představovalo pro čs. občany významnou informaci, na jejím základě začal heroický neozbrojený všelidový odpor proti okupantům. Také Národní shromáždění, legální vláda a mimořádný XIV. sjezd KSČ (viz) se jednoznačně postavily proti okupaci země. Sověští představitelé byli proto nuceni, nechťeli-li nastolit vojenský okupační režim, přistoupit na jednání s československým vedením a zapojit do něj také jeho od 21. srpna internované členy (Dubčeka, Černíka, Smrkovského a další). Po čtyřdenním jednání – souběžně jednalo Brežněvovo vedení i s činiteli ostatních intervenujících zemí – byl 26. srpna podepsán tzv. moskevský protokol (viz).

Českoslovenští vůdci se vraceli po podpisu moskevského protokolu do mocensky zcela změněných vnitropolitických poměrů. Brežněvovo vedení se sice nepodařilo nastolit prosovětskou vládu a muselo ponechat ve vysokých funkcích Dubčeka a další přední funkcionáře, avšak vynutilo si řadu ústupků, které personálně i věcně oslabovaly dosavadní reformní vedení státu. Přítomnost vlastních vojsk v Československu pak dávala sovětskému vedení garanci, že úsilí o zastavení reformního procesu a obnovení sovětského systému bude posléze úspěšné, i když poněkud zdoluhavější, než se zdálo před invazí. Dubček a další reformní činitelé se naopak domnívali, že při ukázněném plnění závěrů moskevských jednání a při volnějším tempu bude možné zachovat v omezené míře reformní ráz tzv. polednové politiky. Avšak již mimořádný XIV. sjezd KSS (viz) konaný 26.-29. srpna v Bratislavě odmítnutím platnosti vysočanského sjezdu potvrdil oprávněnost sovětských předpokladů.

Jen některé změny schválené na zasedání ÚV KSČ 31. srpna 1968 vzbudily jisté naděje na zformování linie, která snad zabrání úplné porážce reformy a zachová její lidský potencionál. Patřila k nim kooptace 80 delegátů XIV. sjezdu do ústředního výboru a posílení proreformních sil v předsednictvu. Těmito kroky chtěl Dubček zmírnit dikci moskevského protokolu. Jinak zasedání vyhovělo sovětským požadavkům. Schválilo podpis protokolu, s přispěním kooptovaných členů odvolalo platnost vysočanského sjezdu a provedlo požadované odstranění některých reformátorů ze stranických (Č. Císař, F. Kriegel), vládních (J. Hájek, O. Šik, J. Pavel) a dalších funkcí (Z. Hejzlar, J. Pelikán), poněkud zmírněné jen ukončením členství D. Koldera, E. Riga a O. Švestky v předsednictvu ÚV KSČ a u posledního z nich i ve funkci šéfredaktora Rudého práva. Na přání Sovětů však ponechalo v předsednictvu V. Bilaka a jako tajemníky A. Indru a J. Lenárta, tedy jádro skupiny tzv. zvatelů. O týden později byla vytvořena tzv. pětka (A. Dubček, L. Svoboda, O.

Černík, G. Husák a J. Smrkovský), odůvodněná potřebou vyšší operativnosti jednání vedoucích orgánů KSČ.

Do realizace moskevského protokolu se zapojily i vrcholné státní orgány. Na návrh vlády schválilo Národní shromáždění 13. září zákon o Národní frontě, který obnovoval kontrolu KSČ nad politickými stranami (KAN a K 231 byly již zakázány). Další přijaté zákony posílily státní kontrolu nad médii (viz Cenzura) i nad veřejným pořádkem. Vedle personálních změn, představujících pro moskevské vedení přes etapovitost řešení základní otázku, si Moskva brzo vynutila dohodu o pobytu sovětského kontingentu v Československu. V rychlém tempu projednanou a podepsanou Smlouvu o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu (viz Sovětská vojska v Československu) schválil 18. října 1968 zjevně přinucený parlament naprostou většinou hlasů.

Důsledky 21. srpna redukovaly demokratické rozměry federalizačních snah, když zastavily další reformu politického systému i jeho komplexní federalizaci (především samotné KSČ). Obavy slovenských politiků, že intervence zkomplikuje dokončení federalizačního úsilí jednání ještě urychlily, takže zákon o česko-slovenské federaci byl včas přijat a slavnostně vyhlášen při 50. výročí vzniku společného státu 30. října 1968 (viz). V podmínkách ztracené suverenity a zatlačované demokracie však výsledek úsilí slovenského národa dosáhnout státoprávní rovnoprávnosti nabyt v mnohém formálního charakteru.

Sovětům se podařilo rozkládat jednotu vedení KSČ při politice ústupu. S cíleným stranickým, diplomatickým a ideologickým nátlakem zvenci a nepřestávající aktivitou posádek Střední skupiny sovětských vojsk zevnitř se začalo ještě na podzim 1968 štěpit odhodlání mnoha komunistických vůdců udržet ve změkčené podobě akční program a s podporou veřejnosti i jádro reformy. Stálý tlak Moskvy příliš omezoval, v nevyjasněných poměrech podporoval váhání, kolísavost a při ochotě přizpůsobit se poddajnost a ústup. Část politiků – pragmatici typu G. Husáka či E. Erbana, zkušený technokraté O. Černík, L. Štrougal a později další – začala v různé intenzitě přijímat okupační realitu a přizpůsobovat se jí. Postupný přechod těchto politiků – tzv. realistů – na sovětské pozice přinášel Dubčekově nevyhraněné politice další neúspěchy. Na Brežněvův nátlak nebyl svolán sjezd českých komunistů, původně uvažovaný jako náhražka za nepovolený XIV. sjezd KSČ, k sovětským záměrům zřejmě loajální G. Husák se prosadil mezi vedoucí politiky, započala izolace J. Smrkovského, dočasně byly zastaveny časopisy Reportér a Politika aj.

Úspěchem prosovětského křídla ve vedení komunistické strany bylo také zasedání ÚV KSČ 14.-17. listopadu, s ofenzívou konzervativců a kritikou Dubčekovy předsrpnové politiky a radikálního reformismu ze strany G. Husáka a dalších realistů. Porážku a rozpad reformního křídla symbolizoval odchod Z. Mlynáře z funkce tajemníka ústředního výboru, stejně jako volba V. Biláka a J. Kempného za nové tajemníky rostoucí vliv konzervativců. Jejich ofenzívu předznamenaly prosovětské skupiny libeňských „ultras“ E. Famíry aj. Jodase a ostravští a olomoučtí stalinisté. Tlak na upevnění mocenské role strany potvrdilo ustavení osmičlenného výkonného výboru v rámci předsednictva s převahou realistů a zřízení byra pro řízení stranické práce v českých zemích, na čele s L. Štrougalem, demonstrujícím rovněž přechod mezi realisty. Ústřední výbor však setrval na domácí interpretaci srpnových událostí, protože tlak ze strany veřejnosti ještě bránil úplné kapitulaci. Pojem polednové politiky nezmizel ani z rezoluce, i když byla pod dohledem L. Brežněva na nočním setkání ve Varšavě upravována a řada podstatných ústupků korigovala představu o zformování omezené linie reformní politiky na ekonomickou sféru.

I když euforie veřejnosti ze srpnových dnů a vyvzdorovaného návratu vůdců z Moskvy postupně opadávala a objevovaly se pocity skepse a nedůvěry, občanská společnost se nevzdávala. Potvrzovaly to demonstrace mládeže 28. října a 7. listopadu, četné studentské akce z té doby (viz Studentské hnutí v 60. letech) i aktivity organizací umělců a vědců (viz Koordinační výbor tvůrčích uměleckých svazů). Všechny tyto akce byly protestem proti ústupkům vedení komunistické strany a státu od tzv. lednové politiky a obranou vydobytých politických svobod. Pokračovala také obnova nezávislého odborového hnutí volbami výborů a delegátů na VII. sjezd ROH v základních odborových organizacích a sjezdy odborových svazů. Živelné zakládání podnikových rad trvalo i přes zákaz vlády, takže v lednu 1969 působily rady již ve 120 podnicích s téměř milionem

zaměstnanců (většinou v českých zemích).

Vlastní příprava federace zhoršila prohlubující se společenské napětí, jakmile se naplno rozhořel zápas o obsazení J. Smrkovského do funkce předsedy dvoukomorového federálního parlamentu, vytvořeného – bez voleb – v lednu 1969 z dosavadního Národního shromáždění. Gustáv Husák využil vyhlášení federace a pod záminkou rovnoprávného zastoupení obou národů ve vrcholných ústavních institucích vznesl požadavek, aby tuto funkci zastával Slovák. Tento požadavek, za normálních okolností oprávněný, byl v českých zemích pochopen jako přímý útok na polednovou politiku symbolizovanou Smrkovským. Na jeho obranu vystupovali delegáti odborových sjezdů, účastníci závodních shromáždění, představitelé společenských organizací. Ponechat Smrkovského ve funkci požadovala veřejnost v tisících rezolucích a telegramů vrcholným institucím a také rezoluce největšího českého odborového svazu kováků. Předsednictvo ÚV KSČ tyto akce odmítlo jako neodůvodněné s tím, že Smrkovský zůstává ve vysokých politických funkcích, což potvrdilo zasedání ÚV KSČ 16.-17. ledna 1969. Na funkci předsedy Federálního shromáždění vybralo dosavadního místopředsedu vlády Petera Colotku a Smrkovského navrhlo na funkci prvního místopředsedy a předsedy Sněmovny lidu. Salámová taktika slavila úspěch: Smrkovský sice zatím zůstal v odpovědném postavení, ale z funkce ústavně druhého nejvyššího činitele musel odejít a ještě s tím veřejně souhlasit. České demokratické hnutí bitvu prohrálo.

Zoufalý čin Jana Palacha z poloviny ledna 1969 chtěl varovat vrcholovou politiku před dalšími ústupky a povzbudit veřejnost k odhodlání bránit státní suverenitu a demokratické formy vlády. (Viz Oběť Jana Palacha.) Podnítil novou vlnu celospolečenského vzepjetí proti politice ústupků a existující napětí ještě prohloubil.

„Realisté“ se postupně sblížovali s konzervativci novotnovské éry, z nichž se někteří znovu objevovali v politickém životě. Usilovně rozšiřovali svůj vliv v řadách centrálního i regionálního komunistického aparátu. Jejich mocenskou oporou se stalo velení ozbrojených sil. Obdobně se v resortu ministerstva vnitra a ve Státní bezpečnosti rozvíjela zvýšená aktivita ostře protireformních skupin. S ní byly propojené akce ultrakonzervativců, např. setkání v hotelu Tichý v Praze na Žižkově v březnu 1969, otevřeně volající po odstavení Dubčeka a po návratu k dogmatickému komunistickému režimu.

Počátek roku 1969 však přinesl i pozitivní, poměry zklidňující kroky. V platnost vstoupila dohoda vlády a ÚRO o zvýšení životní úrovně v roce 1969. Hotova byla zatímni osnova zákona o socialistickém podniku. V případě schválení mohl zákon znamenat výrazný posun v legalizaci podnikové samosprávy a v odbourání staré institucionální struktury ekonomického řízení. Moci se ujaly národní vlády, přičemž zejména česká představovala stále sbor reformně smýšlejících osobností. Proreformním orgánem zůstávala o padesát poslanců rozšířená Česká národní rada. Pokračoval proces soudních rehabilitací osob postižených politickou nezákonností z přelomu 40. a 50. let. Dokladem nezastavené demokratizace ve strukturách občanské společnosti byly národní odborové sjezdy koncem ledna v Praze a v Bratislavě, volící reformně složené národní rady odborových svazů, a posléze VII. všeodborový sjezd konaný 4.-7. března 1969. Jeho Charta odborového hnutí zakotvovala všechny pokrokové myšlenky předchozího období. (Viz Revoluční odborové hnutí.)

Sněmování odborářů a pokračující aktivity občanské společnosti svědčily o tom, že zejména česká společnost přes nedobry vývoj ve vedení státu zatím nekapitulovala. Také proto, ačkoliv pronormalizační trendy sílily, hodnotila Moskva normalizaci poměrů v Dubčekově podání jako nedůraznou. Setrvání Dubčeka na čele bylo nežádoucí také pro jeho další záměry – projednat obsahem výbušnou zprávu Pillerovy komise o rehabilitacích a znovu jednat o konání voleb a přípravě stranického sjezdu. Kromě toho měl vést delegaci KSČ na blížícím se zasedání mezinárodního kongresu komunistických stran v Moskvě. Intenzivně se proto hledal způsob, jak Dubčeka z funkce vytlačit. Teprve oslavy veřejnosti po dvojím vítězství československých hokejistů nad sovětskými na mistrovství světa, mající charakter všelidové manifestace odporu proti postupné sovětizaci politiky, posloužily jako záminka pro masivní sovětskou ofenzívu sledující změnu na čele KSČ. (Viz Hokejový týden.) V zákulisních jednáních se ukázalo, že nejvhodnějším kandidátem je G. Husák. Získal nejen podporu většiny rozhodujících realistů, ale i důvěru konzervativců a

mnohých reformních představitelů.

Půldenní zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969, které zvolilo prvním tajemníkem ústředního výboru G. Husáka se stalo zásadním přelomem ve vývoji okupovaného Československa. Husák ve svém projevu po zvolení se sice přihlásil k polednové politice, ale s apelem na obnovu marxisticko-leninského charakteru komunistické strany. Jeho první kroky stejně jako nová politická linie vyhlášená na zasedání ústředního výboru 29.-30. května však ukázaly, že jeho politika směřuje k obnovení sovětského modelu socialismu v Československu.

SOVĚTSKÁ VOJSKA V ČESKOSLOVENSKU 1968-1991

ONDŘEJ FELCMAN

21. srpna 1968 se na území Československa ocitlo jako intervenční síly pěti států Varšavské smlouvy (SSSR, Polsko, Maďarsko, Bulharsko a NDR) více než půl milionů cizích vojáků. Vojenská intervence byla akcí neslučitelnou s normami vztahů mezi suverénními státy a jejich několikerým porušením. Porušila zásadu svrchované rovnosti států, zákaz použít ozbrojených sil vůči jinému státu (v tomto případě vůči státu přátelskému a spojeneckému) a zásadu o nevměšování do vnitřních záležitostí svrchovaného státu. Nerespektovala ani závazky vyplývající z ustanovení Varšavské smlouvy a vzájemných spojeneckých dvoustranných smluv, ani povinnosti vůči Chartě OSN. Sama intervence byla počátkem konce domácí reformní politiky, nástrojem potlačení československé státní svrchovanosti a suverenity a počátkem více než dvě desetiletí trvající přítomnosti cizích vojsk na státním území. Proto ji ani moskevský protokol podepsaný představiteli ČSSR a SSSR nemohl zlegalizovat: jako jeden z nepříznivých důsledků intervence byl totiž protiprávní svou podstatou.

Podle 5. bodu protokolu se neměla okupační vojska - toto pro Sověty nepřijatelné označení ale text dokumentu nepřipouštěl – vměšovat do vnitřních záležitostí obsazené země a měla se stahovat z měst a vesnic, jakmile státní moc obnoví pořádek, a po etapách odcházet ze země. O podmínkách pobytu a úplného odsunu měla být uzavřena mezi spojenci a Československem smlouva. Českoslovenští představitelé brzy pochopili, že přítomnost sovětských vojsk a jednotek ostatních států Varšavské smlouvy nebude rychle ukončena. Sověti totiž považovali vojska za podmínku dosažení normalizace poměrů v zemi. Již při návštěvě O. Černíka v Moskvě 10. září 1968 dali jasně najevo, že jejich částečné setrvání zabezpečí normalizaci i v budoucnu, a to v míře odpovídající velmocenským zájmům SSSR. Československý premiér nakonec přiznal, že vedení státu počítá se setrváním části sovětských jednotek na jeho území, a přistoupil na to, že většina vojsk bude stažena až po podpisu smlouvy o podmínkách jejich pobytu. Odmítl ale požadavek na ponechání 250 000 vojáků a navrhl zhruba pětinu tohoto počtu.

O technických a organizačních podmínkách dohody o pobytu sovětských vojsk na československém území jednali ministři obrany obou států (generálplukovník M. Dzúr a maršál A. Grečko) v Mukačevě ve dnech 16.-17. září 1968. Ministr Dzúr se sice pokusil navrhnout, aby přezimovalo 10 % intervenčních vojsk a ta se postupně v následujícím roce stahovala, ale po seznámení se sovětským stanoviskem se smířil s tím, že intervenční vojska z Československa úplně neodejdou. Vzhledem k blížící se zimě vznášeli sovětské vojenské představitelé dalekosáhlé požadavky na vhodné ubytovací a výcvikové prostory a jejich co nejrychlejší uvolnění a dokonce navrhovali, že mohou převzít i obranu československých hranic, což velení ČSLA odmítlo. Za únosné bylo nakonec považováno, že v zemi zůstane osm divizí a dva letecké svazky. Přesto urychleně prováděná a rozsáhlá redислоkace a sestěhování posádek do menších prostor způsobilo jak velení československé armády, tak tisícům důstojníků a jejich rodin značné komplikace. Pro nedostatek potřebných vojenských objektů musel být také odložen o půl roku termín nástupu branců na základní vojenskou službu a nástup pro budoucnost rozložen do dvou termínů.

Na další utajené schůzce s představiteli ostatních intervenujících zemí 27. září 1968 získalo Brežněvovo vedení pro své stanovisko politický souhlas. V tomto smyslu jednalo také s oficiální československou stranickou a vládní delegací v Moskvě 3.-4. října 1968. Ačkoliv sám L. Brežněv vyjádřil obavu, zda Čechoslováci smlouvu v chystané podobě přijmou, povolnost a nedostatečný odpor jejich představitelů umožnily Sovětům prosadit, aby část vojsk zůstala v zemi na neurčitou dobu. Navíc se základem jednání o podobě mezistátní smlouvy stala sovětská předloha, v níž československá strana prosadila pouze jisté úpravy. Text Smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa byl podepsán O. Černíkem a A. Kosyginem 16. října 1968 v Praze a o dva dny později ji pod značným politickým tlakem schválilo Národní shromáždění. Proti hlasovali pouze 4 poslanci – F. Kriegel, F. Vodsloň, G. Sekaninová-Čakrtová a B. Fuková, a deset se jich zdrželo hlasování. Smlouva měla zajistit intervencí vynucené přítomnosti početných sovětských jednotek v zemi trvalou politickou a právní legalizaci a garanci časově nikterak neurčeného pobytu jejich početného kontingentu na území republiky. V tajném dodatku určovala smlouva počty kontingentu a přípravu několika mezistátních dohod o podmínkách a materiálním zabezpečení

pobytu vojsk (nejdůležitější z nich byly přijaty počátkem února 1969). Okupační charakter setrvávání sovětských vojenských jednotek v zemi se však nezměnil, smlouva totiž odvozeně od protiprávnosti intervence byla jako její důsledek podobně jako moskevský protokol neplatná od samého počátku. Protiprávní byla i z toho důvodu, že v rozporu s mezinárodním právem neobsahovala určení doby platnosti smlouvy a ustanovení o možnosti ji vypovědět. Zcela také opomíjela řešení ztrát na životech a zdraví občanů způsobených při srpnové agresi a materiálních a hospodářských škod.

Ztráty na životech způsobené převážně střelbou interventů a bezohlednou manipulací vojenskými vozidly za období do 3.9. 1968 činily 72 osob; do konce roku vzrostl počet mrtvých na 94 (především již pro porušování pravidel silničního provozu). Těžce zraněných bylo evidováno 345, počet lehce zraněných nemohl být nikdy přesně odhadnut, minimálně však představoval tisíc osob. Bezprostřední hospodářské škody byly ke konci září vyčísleny na 1,43 miliardy Kčs, postupně se však ukázalo, že přímé škody dosáhly výše cca 4,4 miliard Kčs a nepřímé ztráty až 5,8 miliard Kčs.

B. Sovětský vojenský kontingent nazvaný Střední skupina sovětských vojsk s hlavním velitelstvím v Milovicích u Mladé Boleslavi se skládal z tankových, motostřeleckých, dělostřeleckých, raketových a protiletadlových jednotek, letectva a pontonového pluku, týlové základny, školního praporu a centrálního skladu. Celkový počet vojáků činil 75 tisíc mužů, umístěných v širokém pásu území sahajícím od východního Krušnohoří přes střední a východní Čechy až na severní Moravu a do západního Slezska a v menší míře na slovenském území v Pováží a při hranicích s Maďarskem. Celkem se jednalo o 64 lokalit, ale jejich počet nebyl definitivní. Smlouva a následné dohody dávaly sovětským jednotkám právo obsadit velké množství vojenských objektů (kasárna a posádková velitelství, letiště a menší vojenská cvičiště s doplňkovými objekty, nemocnici v Jaroměři, skladové prostory a domy s byty v rámci vojenských areálů i mimo ně). K dispozici byly sovětským vojskům také čtyři velké vojenské výcvikové prostory: Mimoň-Ralsko v oblasti Milovic, Libavá na Moravě, Boletice v jižních Čechách a Kežmarok na východních Slovensku. K mohutným sovětským útvarům s tisíci vojáky, důstojníky a civilními pracovníky z řad rodinných příslušníků patřila především posádka v Milovicích (15. gardová tanková divize), blízké Mladé Boleslavi (18. gardová motostřelecká divize) a dále posádka v Olomouci (štáb 28. armádního sboru), značně velké byly však také posádky v Bruntále (31. tanková divize), Vysokém Mýtě (48. motostřelecká divize) a ve Zvolenu (30. gardová motostřelecká divize).

Sovětský vojenský kontingent plnil v Československu několik úkolů sovětského velmocenského politického a vojenskostrategického zájmu. Z těchto důvodů se jeho setrvání na československém území protáhlo na více než dvě desetiletí. Základním úkolem sovětských jednotek bylo prosazení návratu Československa k sovětskému modelu byrokraticko-centralistického socialismu, neboť tento primární politický cíl invaze zůstal nesplněný. Proto se až do úplného potlačení reformního hnutí vyznačovalo působení sovětského kontingentu politicky a vojensky dominantním postavením vůči československým státním orgánům. Střední skupina vojsk byla zapojována i do příprav na odstranění A. Dubčeka na jaře 1969. Při oslavách hokejového vítězství československého mužstva nad sovětskou sbornou (viz Hokejový týden) sovětsí vojáci v některých českých městech provokovali shromážděné občany natolik, že mnohé jejich posádky byly neozbrojenými manifestanty napadeny. Sovětský vojenský a diplomatický nátlak poté zesílil. Několik dní před dubnovým plénem ÚV KSČ byl dokonce sovětský kontingent na příkaz maršála A. Grečka posílen jednotkami z NDR, aby mohl případně zasáhnout ve prospěch prosovětských sil.

Nátlaková politika sovětských vojsk byla také patrná na všech dalších stupních stranické a státní administrativy, měla řadu podob a systematicky dotvářela tlak sovětských politických představitelů na vedoucí činitele KSČ a vlády. Její významnou část v podobě organizovaných besed, vnucovaných návštěv a družebních akcí zajišťovaly vojenské komandatury umístěné ve všech větších českých a slovenských městech. Ačkoliv velitelé okupačních jednotek zasahovali bezprostředně do života společnosti a jednotlivců hlavně ve dnech invaze, objevovaly se i v dalších týdnech pokusy o přímé řízení stranických orgánů a organizací a také o ovlivňování provozu velkých průmyslových závodů. Výrazným vměšováním do československé reality, znamenajícím porušování zákonů, byla distribuce časopisu Zprávy, vydávaného velitelstvím okupačních vojsk a činnost vysílače Vltava z území NDR. Mnohé z těchto aktivit nebyly přerušeny ani po podpisu smlouvy z října 1968, která sice ukončila

existenci většiny sovětských komandatur v českých a slovenských městech, ale jinak poskytovala sovětským jednotkám dostatečné podmínky pro politické působení.

Pro záměry Moskvy bylo důležité, že se sovětskému vojenskému velení podařilo rychle obnovovat úzké svazky s československou generalitou a normalizaci ČSLA tak dostat plně pod kontrolu. Rychlé přizpůsobení československé armády a bezpečnostních sil novým poměrům umožnilo Husákovu vedení KSČ svěřit potlačení odporu obyvatelstva při prvním výročí Srpna vybraným jednotkám ČSLA, Bezpečnosti a Lidových milic. I tehdy byl ale sovětský kontingent byl v pohotovosti a jeho velení se zasahujícími jednotkami v trvalém kontaktu.

Po úplném potlačení reformního hnutí a obnovení společnosti sovětského typu byla úloha sovětských jednotek v Československu jen nepatrně modifikována. Její politicky nátlakový a policejní charakter byl utlumen, ale zůstávala povinnost garantovat režim vnucené normalizace a ochrany jeho politické elity. Paralelně plnil sovětský vojenský kontingent vojenskostrategické cíle ve střední Evropě, vyplývající z pozměněné sovětské bezpečnostní doktríny a jiného přístupu sovětské generality k jejímu zajištění. Trvalá přítomnost sovětských vojsk a jejich vojenské a širší politické úkoly poznamenávaly život mnoha československých občanů a nebylo to jen stálé narušování jejich každodenního života v blízkém okolí sovětských posádek, ale také přetrvávající kriminalita příslušníků kontingentu. V důsledku invaze a „zlegalizované“ okupace opustilo zemi v letech 1968-1969 několik desítek tisíc občanů, v dalších letech normalizace ilegální emigrace pokračovala, i když postupně převládaly spíše ekonomické motivy.

S obnovením politické a ideologické spolehlivosti Československa v sedmdesátých letech a při bezvýhradném respektování sovětských zájmů, kterým se Husákovu československé vedení vyznačovalo v letech polské krize (1980-1981), Sovětský svaz dále uvolnil kontrolu československých vnitřních poměrů prostřednictvím SSkSV, ale jeho zájem na vojenské přítomnosti na československém území se nezměnil. Naopak pokračovala prostorová expanze usídlených sovětských jednotek. Počet jimi používaných lokalit se ještě rozrostl, takže v roce 1990 při zahájení odsunu byly umístěny již v 67 posádkách v českých zemích a v 16 posádkách na Slovensku, které včetně odloučených jednotek byly umístěny v 93 obcích republiky (63 v ČSR a 30 v SSR). Oproti roku 1968 byly sovětské posádky již v 11 obcích Západočeského kraje a stejně tak i Severočeského kraje, ale nejvíce obcí se sovětskými jednotkami měl Východočeský kraj (16) a Severomoravský a Středoslovenský kraj (po 13 obcích). Nejméně sovětských posádek bylo v Jihočeském a Jihomoravském kraji (vždy po 2 obcích). Pevné zakotvení okupačních vojsk v životě podrobené země vedlo nakonec ke zmenšení konfrontační podoby vztahů domácího obyvatelstva a příslušníků sovětských posádek a též k různým formám koexistence. Nebyly to jen družební akce komunistických politických a vojenských funkcionářů s představiteli SSkSV, ale také občany využívané výhodné nákupy pohonných hmot, barevných televizí a dalšího zboží dováženého bezcelně z SSSR a nabízeného sovětskými vojáky. Snad i proto, a nejen kvůli oživení disidentského hnutí, oslabil StB doposud striktně zajišťovanou ochranu sovětských vojsk, neboť přestávala být nejdůležitější částí jejího normalizačního politického dozorování. Přesto ve vědomí národa (včetně mnoha řadových členů KSČ) nepřijatelnost okupace přetrvávala, byť se omezovala na neoficiální komunikaci, anekdoty a jiné žánry živé ústní tradice. Až Charta 77 učinila požadavek stažení sovětských vojsk základním bodem všech svých prohlášení vydaných k výročí invaze od roku 1978 nebo při jiných souvislostech dotýkajících se roku 1968.

V činnosti Střední skupiny sovětských vojsk nastaly podstatné změny až po nástupu M. S. Gorbačova do funkce generálního tajemníka KSSS v dubnu 1985. V krátké době se projevil jak v charakteru a zaměření úkolů sovětského kontingentu, tak v metodách jejich zabezpečování. Rozchod nového sovětského vedení s konzervativním chápáním leninismu a jeho dogmatickým uplatňováním ve společenské praxi uvnitř SSSR i jeho vynucováním v zemích sovětském bloku a provázený ústupem od ambiciózních imperiálních záměrů Brežněvovy éry vedl k faktickému zániku politicko-ideové a kontrolní policejní úlohy okupačních sovětských jednotek v Československu a k omezení jejich role na ryze vojenské funkce. Kontingent přestal zastávat pozici dohlázele na vývoj v zemi a vazby mezi ním a československým státním a stranickým vedením se uvolnily. Dokonce i

vyznamenání předávaná z funkce odcházejícím velitelům Střední skupiny sovětských vojsk se změnila; místo nejvyšších státních řádů jim byla předávána pouze vojenská vyznamenání.

Úzká spolupráce ČSLA a kontingentu ale přerušena nebyla, jak potvrzovalo pořádání dalších společných vojenských cvičení. Vojenskostrategické poslání sovětského kontingentu zůstávalo zachováno, neboť mělo trvalý charakter. Souviselo s udržováním rovnováhy sil mezi oběma supervelmocemi a s vojenskou obranou sovětského bloku, jeho teritoria i společenského systému. K jeho uplatňování sloužily také sovětské jaderné zbraně na československém území, nejprve bojové hlavice umístěné v roce 1969 na základě dohody z roku 1965 ve speciálně vybudovaných skladech v Bílině, Bělé pod Bezdězem a Borovnu, a poté v roce 1983 sovětské rakety SS-22 rozmísťované jako odpověď na podobné vyzbrojení zemí NATO americkými Pershingy a křídlatými raketami. Výstavba objektů pro sovětské rakety středního doletu dotvrdila dvoustranná československo-sovětská dohoda z února 1986. Na druhé straně z iniciativy M. Gorbačova začala mezi SSSR a USA série odzbrojovacích rozhovorů, která vyústila v prosinci 1987 ve Washingtonu v podepsání Smlouvy o likvidaci raket středního a kratšího doletu. Úspěšně také pokračovala evropská odzbrojovací jednání ve Stockholmu a ve Vídni na bázi helsinského procesu a v květnu 1987 Varšavská smlouva oznámila přechod na obrannou doktrínu. Avšak v diplomatické interpretaci vojenské úlohy sovětského kontingentu v Československu a v dalších zemích sovětského bloku začala sovětská strana na sklonku osmdesátých let znovu zdůrazňovat aspekt obrany socialistického společenství, protože představoval významný argument pro výchozí pozici v dalších jednáních o snížení strategických sil. Z československého pohledu takový postoj odrážel nepřipravenost sovětského vedení přiznat pravdu o srpnové invazi roku 1968, vyplývající z neochoty mnoha sovětských vojenských stratégů i politických expertů a analytiků zcela ustoupit od tradičních schémat založených na oprávněnosti sovětské vojenské dominance ve východní Evropě po druhé světové válce. Československé normalizační vedení se tomu nikterak nebránilo, i když mu jinak sovětské představitelé vyjadřovali pouze formální podporu. Nová vládnoucí garnitura M. Jakeše, který vystřídal v prosinci 1987 G. Husáka ve vedení KSČ, totiž v pobytu sovětského kontingentu v zemi viděla stále významnou záruku pro udržení normalizačního režimu. Přesto projevoval sovětský kontingent v rostoucí celospolečenské krizi a politickém napětí v zemi naprostou politickou nestrannost. Dokonce na základě pokroku v sovětsko-amerických jednáních o omezení strategických zbraní byla v předjaří roku 1988 odsunuta část sovětských raket i s jejich obsluhou. Na to navazovalo stažení části sovětského kontingentu naplánované na léta 1989-1990 jako součást odzbrojovacích opatření SSSR na území střední a východní Evropy. Z československého území byl již na jaře 1989 stažen jeden výsadkový prapor (obdobně i z NDR), poté automobilový prapor z Olomouce a tanky. Do konce roku se tak snížil počet vojáků Střední skupiny sovětských vojsk o 1500 mužů, 192 tanků a 20 letadel. Gorbačovská perestrojka tak sice vytvářela předpoklady pro změny politické situace v sovětských satelitech, ale ukončení okupace Československa nepřistoupila a ponecháním vojenského kontingentu v zemi podporovala nadále existenci normalizačního režimu.

Sovětský svaz uznal neoprávněnost a faktickou protiprávnost vstupu svých vojsk do Československa až po pádu komunistického režimu, a na vyzvání československé strany. Z toho vyplývající povinnost ukončit jejich pobyt však nehodlal naplnit a případný odsun vojenských jednotek chtěl podmínit dalšími pokroky v meziblokových jednáních. Teprve moskevské rozhovory československé vládní delegace v prosinci 1989 otevřely cestu k bilaterálnímu jednání o odsunu sovětských vojsk. Dohoda o odsunu byla podepsána ministry J. Dienstbierem a A. Ševarnadzem za přítomnosti předsedy Nejvyššího sovětu SSSR M. Gorbačova a prezidenta ČSFR V. Havla v Moskvě 26. února 1990, přičemž pro odsun stanovila osmnácti měsíční lhůtu. Postupný odchod sovětských jednotek následoval ve třech fázích a zahrnoval veškerý lidský a materiální potenciál SSkSV. Jednalo se konkrétně o 73,5 tisíce vojáků a důstojníků s rodinnými příslušníky, o 1220 tanků, 2505 bojových vozidel pěchoty a transportérů, 1218 děl s ráží nad 100 mm, 77 letadel a 146 bojových vrtulníků, 251 prostředků PVO a 18,5 tisíce automobilů, ale z nepublikovaných pramenů je zřejmé, že počty osob, tanků a letadel byly ještě vyšší. Kromě toho měl sovětský okupační kontingent ve výzbroji 50-60 raket typu země-země s krátkým a středním doletem, 120 vícehlavňových raketometů a 210 protiletadlových raket s krátkým a dlouhým doletem. Již v první etapě do 31. května 1990 měla

republiku opustit významná část tohoto potenciálu – 2 vševojskové divize, 2 raketové brigády, vrtulníkový pluk a další samostatné jednotky, tj. 26 tisíc vojáků, 540 tanků, 480 BVP, 350 děl, 19 letadel a 48 vrtulníků. Ve skutečnosti byly tyto počty v některých ukazatelích překročeny (tanky, děla, u BVP a vrtulníků téměř dvojnásobně). Odcházel také vojenští poradci, přesto jich v létě 1990 zůstávalo na ministerstvu národní obrany z původního počtu 42 ještě sedm. Také v druhé etapě odsunu (1.6. - 31.12. 1990) se po dohodě se sovětským velením podařilo zvýšit objem odsouvaných vojsk, takže 18. října 1990 bylo sice odsunuto jen 58% vojáků a 53,4% rodinných příslušníků, ale u odvezených zbraní dosahovaly tyto počty 2/3-4/5 celkových stavů a etapa byla ukončena s předstihem. V poslední etapě do 30.6. 1990 měli být odsunuti všichni zbývající vojáci stejně jako veškerá zbývající technika. Přijetím volnějšího tempa odsunu vojáků a jejich rodinných příslušníků respektovala československá strana skutečnost, že SSSR nedisponoval dostatkem náhradního ubytování pro rodiny důstojníků.

Souběžně s odsunem byla prováděna kontrola opouštěných vojenských prostorů a objektů a zjišťována jejich značná devastace (nemluvě o 3000 tisících staveb realizovaných ze sovětských prostředků a bez povolení a v rozporu s československými předpisy) a velké škody na životním prostředí (poničené lesní porosty a cesty, nedovolené skládky s nebezpečnými odpady, zamořené vodní zdroje a zejména spodní vody). Jednání o náhradě veškerých škod a finančním vyrovnání se však nepotkávala s přílišným úspěchem. Podle vládou v květnu 1991 projednaného dokumentu činily československé pohledávky v 16 položkách na 14,78 miliard Kčs. K největším pohledávkám patřila náhrada škod na majetku způsobených okupačními jednotkami do 18. října 1968 (3,91 miliard Kčs), náhrada nákladů na výstavbu objektů pro sovětský kontingent (4,74 miliard Kčs) a náhrada nákladů na sanaci a odstranění ekologických škod (2 miliardy Kčs). Menší, ale o to bolestnější položku činily škody na zdraví československých občanů vyjádřené sumou 30,54 milionů Kčs. Ukázalo se proto, že bylo nanejvýš taktické nevázat na odchod vojsk jednání o náhradě důsledků invaze a okupace, neboť trvání na včasném řešení těchto závazků by způsobilo průtahy v odchodu okupačních jednotek. I když nakonec byla do května 1991 připraven návrh dohody o vypořádání finančních a majetkových otázek spojených s odsunem vojsk, byla po dalších jednáních 1. dubna 1992 podepsána nulová varianta příslušné dohody, v níž se obě strany vzdaly svých nároků.

Nejvýznamnějším výsledkem celého úsilí směřujícího k odstranění okupace a jejích následků bylo proto ukončení okupace potvrzené odchodem posledního sovětského vojáka v červnu 1991 a podepsání příslušného protokolu zmocněnci obou vlád 25. června 1991. Společně se zbraněmi bylo rovněž odvezeno 101 tisíc tun nábojů, munice a náhradní techniky a 172 tisíc tun proviantu, výstroje, zdravotnického materiálu a pohonných hmot. Tak byl dovršen proces znovunabytí a obnovy československé suverenity. Výrazný podíl na úspěšném a rychlém provedení odsunu sovětského kontingentu měly obě komise pro dohled na odsun sovětských vojsk Federálního shromáždění ČSFR (předsedou první komise obou sněmoven zvolené 28. března 1990 byl poslanec J. Macek, předsedou druhé komise schválené FS ČSFR 20. září 1990 byl poslanec M. Kocáb).

KOMUNISTICKÝ REŽIM V OBDOBÍ TZV. NORMALIZACE

MILAN OTÁHAL

Období normalizace ve vývoji komunistického režimu v Československu je zasazeno do let 1969-1989. Za výchozí mezník normalizace je považován rok 1968. Pro normalizační režim bylo určující, že byl reakcí na reformní proces v Československu. Ten představoval ojedinělý pokus o strukturální reformu sovětského modelu socialismu, což byl také důvod vojenského intervenčního zásahu pěti států Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968. Základním cílem po srpnu 1968 nastoupené normalizace bylo obnovit a stabilizovat mocenský monopol komunistické strany, soustředit veškerou moc do rukou jejího vedení a aparátu a získat znovu kontrolu nad celou společností. Konec normalizace v Československu je potom spojen s proměnou celého komunistického bloku. Od druhé poloviny 80. let se komunistické vedení v Československu dostalo do komplikované situace. Politika perestrojky a glasnosti uplatňovaná od roku 1985 sovětským komunistickým vůdcem M. S. Gorbačovem se vzdala původní bolševické strategie vyžadující mj. i bezmeznou poslušnost sovětských satelitů. Politická linie KSČ spojená po celé období komunistické vlády v Československu s podřízeností vůči SSSR dostala trhliny. Komunistická moc začala vykazovat řadu známek hluboké vnitřní destrukce a nebyla již schopná smysluplně a adekvátně reagovat na probíhající politické změny. Listopadové události roku 1989 pak zastihly komunistickou stranu nepřipravenou na výraznou společensko-systémovou změnu. 29. listopadu 1989 zrušilo Federální shromáždění ústavně zakotvenou vedoucí roli KSČ. Znamenalo to nejen konec mocenského monopolu KSČ, ale uzavřelo se tak definitivně i dvacetileté období normalizace.

Normalizační režim byl ovlivněn vnitřními a vnějšími faktory. Porážka Pražského jara postavila před Sovětský svaz a prosovětskou část československých komunistů otázku, jak překonat celospolečenskou krizi, jak vrátit vývoj zpět a nastolit systém, který by zabránil jakékoli snaze o reformy. Normalizační režim však nebyl pouhým návratem do padesátých, a tím méně šedesátých let, ale vzhledem ke konkrétní situaci měl své specifické rysy.

Klíčovou roli při nastolování normalizačního režimu hrály vnější faktory, tj. Sovětský svaz. Jeho pozice a vliv byly posíleny i přítomností sovětské armády v Československu, která měla zabezpečit západní hranice, ale stala se i důležitou vnitropolitickou silou, jež měla zasáhnout v případě masové nespokojenosti Čechů a Slováků. Příkladem může být přímá intervence do příprav na potlačení demonstrací v srpnu 1969. Hlavní zájem soustředila Moskva na komunistickou stranu. Pod jejím přímým nátlakem byly provedeny personální změny v nejvyšších orgánech, které byly obsazeny protireformními a prosovětskými silami. Jedním z určujících mezníků počátků období normalizace se v tomto smyslu stala výměna na postu prvního tajemníka ÚV KSČ. Na zasedání ÚV KSČ byl 17. dubna 1969 odvolán Alexander Dubček a novým prvním tajemníkem se stal se souhlasem Moskvy Gustáv Husák. Ovládnutí komunistické strany bylo totiž první a základní podmínkou nastolení normalizačního režimu a důsledkem byla přímá závislost československé politické reprezentace na sovětském vedení, které se stalo jeho spolehlivou a vlastně jedinou oporou; taková závislost neexistovala v žádné další socialistické zemi.

Rozhodujícím faktorem realizace sovětské politiky v Československu se stala komunistická strana. Aby mohla splnit tento úkol, nestačilo pouze vyměnit nejvyšší funkcionáře, nýbrž bylo třeba obnovit její vedoucí úlohu, tj. diktaturu aparátu a vedení, v jehož rukou se soustředila veškerá moc. Proto byly postupně odstraněny všechny demokratické prvky, které se prosadily ve straně za obrodného procesu a KSČ se opět přeměnila v byrokraticko-centralistickou organizaci. Politickým nástrojem při realizaci tohoto cíle se staly tzv. prověrky. Jejich smyslem bylo zbavit se všech, kteří podporovali obrodný proces a vytvořit ideově jednotnou a pevnou stranu, což byla základní podmínka ovládnutí společnosti. Čistky z let 1969-1971, kdy bylo z KSČ vyloučeno či vyškrtáno téměř půl miliónu členů, které v podobném rozsahu neproběhly v žádné jiné východoevropské zemi, představovaly jeden ze základních rysů politiky normalizačního vedení KSČ vůči společnosti. Čistky byly hlubokým zásahem nejen do organismu strany, ale do společnosti vůbec.

S Pražským jarem se Husákova skupina pokusila vyrovnat i ve sféře politické a ideologické. Výsledkem bylo Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ přijaté v prosinci 1970, které prohlásilo nejen československý obrodný proces, ale i každý další reformní pokus za kontrarevoluci. Jak čistky, tak „Poučení“ ovlivnily rozhodujícím způsobem další vývoj. Znemožnily totiž vznik reformního proudu ve straně, která se tak stala rigidní, neschopnou reagovat na změny ve vnitřní i mezinárodní situaci, a nemohla se proto stát subjektem při řešení akutní krize v listopadu 1989.

Čistky byly součástí represe, která byla při formování normalizačního režimu hlavním prostředkem ovládnutí společnosti, ale svůj význam neztratila ani v dalších letech, i když nabyla jiných forem. Přímé mocenské prostředky použilo komunistické vedení při upevnění své moci proti všem, kteří se s ním nechtěli smířit a postavili se otevřeně proti němu. Svědčily o tom politické procesy v letech 1970-1972 s potencionálně opozičními skupinami a s některými předními nositeli myšlenek reformy z řad KSČ. Soudní postihy nebyly až na výjimky uplatněny proti představitelům obrodného procesu. Jejich cílem nebylo jen odstranit aktivní odpůrce režimu, ale i vyvolat strach, který byl jedním z faktorů, jenž podstatně ovlivnil vztah obyvatelstva k mocenské garnituře, neboť ho měl odradit, aby veřejně projevilo nespokojenost s celkovou situací. Nastolení normalizačního režimu bylo tedy spojeno s násilím, neboť komunistické vedení nemělo jiné prostředky, jak zavést „pořádek“ ve společnosti, která se z velké části ztotožnila s obrodným procesem a ztratila důvěru v politické elity dosazené sovětskými tanky.

Česká společnost se po roce 1969 rozpadla do tří skupin: První, nomenklatura, požívala mimořádných výhod a soustřeďovala ve svých rukou veškerou moc. Její sociální oporu tvořili lidé, kteří se dostali na místa existenčně postižených a sami takzvanou normalizací získali ať již materiálně nebo kariérně. Druhou skupinu představovali ti, kteří s režimem nesouhlasili, patřili mezi ně i ti, kteří byli postiženi především prověrkami. Byli to občané, kteří neměli ani taková práva jako občané řadoví, například nesměli vykonávat určitá povolání či jejich děti nesměly studovat. Stali se tak základnou opozice. Prostor mezi těmito dvěma vrstvami vyplňovali ostatní, i když netvořili zcela jednotnou skupinu, přičemž významnou úlohu hrála tzv. šedá zóna.

Vztah k obyvatelstvu nemohli komunističtí představitelé opírat jen o násilí. Po zformování normalizačního režimu jej založili na tzv. společenské smlouvě. Na rozdíl od Maďarska však spočívala na zcela odlišných základech. Svými předchozími opatřeními dali totiž zřetelně najevo, že nepočítají s občany jako s aktivními činiteli, a proto se řídili heslem: kdo nejde s námi, jde proti nám. Byli si totiž vědomi, že lidé po zkušenostech z Pražského jara přestali věřit nejen v možnost reformovat socialismus, ale i v socialismus jako takový a nebyli ochotni se pro něj obětovat ani angažovat, nýbrž se začali soustřeďovat na své soukromé zájmy a potřeby. Za této situace se podstatně změnila úloha ideologie, a to jednak její zaměření – přestala se zaměřovat na vykreslení komunistického ideálu a spíše zdůrazňovala vady a nedostatky kapitalismu; jejím dalším úkolem bylo organizování rituálních slavností, na nichž měli lidé veřejně projevovat svou loajalitu k režimu, aniž se od nich žádala víra v socialismus; přestala být důležitým nástrojem mocenských elit v ovládnutí společnosti. Proto se komunistické vedení orientovalo na tzv. konzumní socialismus, který ovšem nebyl československým specifickým. Protože podstatou jeho politiky vůči občanům byla nedůvěra, nejen že nepočítalo s jejich účastí v politickém životě, ale snažilo se jim všemi prostředky zabránit, aby se podíleli na správě veřejných záležitostí. Za to jim nabídlo zajištění jisté životní úrovně, která patřila v rámci socialistického tábora k nejvyšším, a sociální jistoty a zároveň slíbilo, že vůči loajálními občanům nebude uplatňovat násilné prostředky. V dané mezinárodní i vnitropolitické situaci řada občanů na tuto dohodu přistoupila, zvláště když po roce 1969 propadli depresi a ztratili naději na změnu poměrů; proto se vzdali účasti na veřejném životě i demokratických hodnot a prostorem, v němž se realizovali, byla soukromá sféra. Důsledkem této politiky byl mj. vznik specifického jevu, tzv. chalupářské subkultury, jejíž podstatou byl útek na venkov a uzavírání se do rodin, to vše přispívalo k atomizaci společnosti. Mnohé z těchto jevů existovaly již před rokem 1968 a souvisely s rozvojem civilizace, ale v období tzv. normalizace nabývaly politického charakteru.

Uplatněním této strategie se vedení KSČ podařilo dosáhnout, že občané přestali vystupovat jako homo politicus, že zaujali vůči normalizačnímu režimu neutrální či loajální postoj. Neznamená to však, že se s ním ztotožnili, ale pouze se s ním smířili a přizpůsobili se mu. Vzhledem k mezinárodní a vnitropolitické situaci ani jiná reálná alternativa tehdy nebyla, aktivní vystoupení občanů nebylo možné. Společenská smlouva platila do té doby, pokud se komunistickému vedení dařilo plnit sociální sliby a utvrzovat nedůvěru občanů vůči dopadu případných změn.

Klíčovou součástí společenské smlouvy byla sociální politika, která přes všechny potíže zajišťovala obyvatelstvu slušnou životní úroveň. Významně ji ovlivňovala i šedá ekonomika; některé vrstvy, které se na ní podílely, se obohacovaly, neboť v jejím rámci byly přerozdělovány velké peněžní prostředky. Část obyvatelstva měla dokonce problémy s jejich realizací. Důsledkem byla majetková diferenciací, i když mzdová nivelizace nadále trvala. S šedou ekonomikou počítal sám režim, neboť přispívala k odstranění řady nedostatků například ve službách.

Problémem československé ekonomiky byl nedostatek některých druhů zboží a jeho kvalita. Obyvatelstvo se je snažilo překonávat pomocí korupce a jistého klientelismu, jednotlivé skupiny mohly totiž za zboží, které potřebovaly, nabídnout jiné zboží nebo služby.

Účinnost sociální politiky závisela na ekonomice. I v této oblasti musela mocenská skupina obnovit vedoucí úlohu strany; předpokladem bylo odmítnutí reformy z roku 1968 a návrat k centrálnímu řízení, které však v dané situaci mělo jiné společenské důsledky. Funkční vady systému doléhaly na obyvatelstvo sice i v 50. letech, avšak po roce 1969 již nebyly vyvažovány nadějí na lepší zítřek. Proto systém centrálního řízení, které nebylo schopno zajistit větší výkonnost ekonomiky, přispíval k růstu nespokojenosti obyvatelstva.

Vliv na změnu role ekonomiky měla i společenská smlouva. Na rozdíl od Šikovy reformy, jejímž cílem bylo vytvořit výkonnější ekonomiku a zlepšit její mezinárodní konkurenceschopnost jako podmínky pro zvyšování životní úrovně, za tzv. normalizace se stimulem pro další rozvoj ekonomiky mělo stát zlepšování materiální situace a velkorysá sociální opatření. Tato orientace však předpokládala, že se lidé alespoň částečně ztotožní s režimem a že za sociální opatření, která měla zajistit či zvýšit jejich životní úroveň, budou lépe pracovat; tato kalkulace se však ukázala jako nerealistická.

Vady systému se začaly projevovat již na přelomu 70. a 80. let a komunistická strana na ně reagovala mírnými reformami, například vytvářením státních podniků, povolením drobných živností a hlavně zdokonaleným systémem řízení, avšak bez většího úspěchu. Přesto však ekonomická a sociální situace nedala – na rozdíl od Polska a také Maďarska – impuls k revoluci, ale zvýšila její potenciál.

V období normalizace byla uzavřena možnost vzniku opozice uvnitř strany, a tak se formovala mimo ni. Po roce 1969 se její sociální oporou i reprezentanty stali vyloučení komunisté a jejím programem bylo odstranění Husákovy vedení a návrat k polednové politice. Nové Husákovy vedení použilo proti ní mocenských prostředků, což ovlivnilo další vývoj opozičního hnutí. Řada jejich představitelů byla totiž odsouzena k několikaletému vězení a tím na určitou dobu vyřazena z možnosti aktivního působení. Jejich místo začali zaujímat liberální intelektuálové, kteří představovali jeden ze základních opozičních proudů. Změnil se i program, místo bezprostředních politických požadavků se hlavním stala občanská a lidská práva. Druhý proud v opozici představovali exkomunisté, třetí underground, který se do konfliktu s režimem dostal nikoli pro své politické postoje, ale protože se chtěl, zejména v oblasti hudby, svobodně vyjadřovat. Každou takovou snahu muselo ovšem mocenské centrum potlačit. Všechny tyto tři proudy se shodly na společném programu, tj. občanských a lidských právech, a společně založili Chartu 77, která byla specifickým českým jevem a výrazem té skutečnosti, že klíčovou roli v opozici hráli intelektuálové soustředění kolem Václava Havla. S jejich vztahem k moci a k realitě je spojen další charakteristický rys českého disentu, tj. nepolitická politika. Její podstatou nebyla orientace na řešení politických problémů, na politickou revoluci, nýbrž na nápravu člověka, na existenciální revoluci. Nepolitická politika u nás přetrvávala i v době, kdy již byl na pořadu boj o moc a ovlivnila i způsob jejího předání.

Disidenti nedokázali svými požadavky oslovit větší skupiny obyvatelstva a ocitli se i v důsledku opatření režimu v jakémsi ghettu. Jejich postavení bylo ovšem ztíženo i tím, že v Československu na rozdíl od Polska nevzniklo opoziční dělnické hnutí, které tvořilo masovou základnu opozice.

Po nástupu M. Gorbačova vzrůstal počet nezávislých skupin, které se začaly programově diferencovat. Některé z nich kladly důraz na politiku jako prostředek změn, nová stanoviska vnesla mladá generace, která vystupovala mnohem radikálněji a zakládala vlastní nezávislé organizace. Názorové rozdíly se projevily například v postoji k formám odporu, zejména k demonstracím, což nepříznivě ovlivnilo v srpnu 1989 i účast občanů. Vedle zásahu Bezpečnosti byly také příčinou, že nezávislé iniciativy nebyly schopny vytvořit společný orgán. Disentu se nepodařilo až do sametové revoluce v listopadu 1989 překonat izolovanost od společnosti, i když jej mocenské centrum považovalo za největší nebezpečí. Bránila tomu také celkem příznivá ekonomická a sociální situace, která ovlivnila především chování dvou klíčových vrstev, tj. družstevních rolníků a dělníků. Žádná z nich nevstoupila před listopadem 1989 do veřejného života a nestala se společenským subjektem. Tuto roli převzala tvůrčí inteligence, která byla jednou z významných opor reformního procesu v roce 1968, a proto byla nejvíce postižena v čistkách. Po nástupu normalizace se stáhla z veřejného života a soustředila se na svou práci. Režim však její příslušníky, zvláště umělce, kteří byli mezi obyvatelstvem populární, nutil, aby jej – hlavně v kritických obdobích jako bylo vystoupení Charty 77 – veřejně podpořili. Inteligence, ať již vědecká či umělecká, pocítovala více než ostatní vrstvy omezené možnosti seberealizace a nechtěla se s tímto postavením smířit, proto ochotněji přijímala program lidských a občanských práv. Podmínky pro její otevřené vystoupení proti stávajícímu vedení se vytvořily po nástupu M. Gorbačova.

V Československu začalo docházet k veřejným projevům nespokojenosti zejména od poloviny roku 1988. Svůj nesouhlas s vývojem dávali občané najevo jednak peticemi, které měly méně riskantní charakter, neboť se signatáři nedostávali do bezprostředního kontaktu s mocí, jednak demonstracemi, které měly větší politický význam, a proti kterým normalizační moc neváhala brutálně zasahovat – například v lednu 1989 při tzv. Palachově týdnu v Praze. Jak se totiž ukázalo, teprve masové demonstrace donutily komunistické představitele začít jednat či kapitulovat. Podíleli se na nich lidé z různých vrstev obyvatelstva, ale jako jednotlivci, i když aktivní skupinou byla mládež. Jako vrstva se postupně začala projevovat tvůrčí inteligence, jako to dokazují známá petiční hnutí umělců na obranu V. Havla a akce vědeckých pracovníků, vedoucí k založení nezávislé organizace, v níž také můžeme spatřovat zárodky občanské společnosti.

Nejznámější peticí bylo Několik vět a masový charakter měla Navrátilova petice za náboženské svobody, kterou podepsalo více než 600 000 občanů. Klíčovou roli hráli studenti, kteří se od počátku roku 1989 stávali politickým subjektem. V studentském hnutí existovaly dva proudy: nezávislí a tzv. aktivisté, tj. studenti, kteří k své činnosti využívali oficiální organizace Socialistického svazu mládeže, a proto jejich vliv na vysokoškoláky mohl být větší. Společně připravili manifestaci k výročí 17. listopadu, po jejím surovém potlačení na Národní třídě v Praze dali tak podnět k revoluci a po první dva dny stáli v jejím čele. K některým vystoupením občanů dal disent popud, ale tyto akce měly převážně spontánní charakter a vyvíjely se nezávisle na něm, takže u nás až do listopadu 1989 nedošlo k spojení disidentského a občanského proudu.

Od druhé poloviny 80. let byl i normalizační režim v Československu nucen adaptovat se v praktické rovině na nové podmínky a hledat odlišné způsoby na řešení aktuálních problémů. V prosinci roku 1987 - téměř po dvaceti letech – vystřídal ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ G. Husáka Miloš Jakeš. V říjnu 1988 se stal novým předsedou federální vlády Ladislav Adamec namísto Lubomíra Štrougala. Tyto změny ovšem neznamenalý jakoukoli transformaci stranické linie. V platnosti zůstávalo usnesení z roku 1970 o kádrové práci a členství v KSČ znamenalo nadále podmínku profesionálního uplatnění se. Personální změny nemohly skrýt či dokonce řešit latentní konflikt mezi pragmaticky orientovaným křídlem ve vedení KSČ (L. Adamec, František Pitra), ochotným přistoupit zvláště v ekonomické oblasti na jisté ústupky, a ideologicky ortodoxním proudem (Jan Fojtík, M. Jakeš, Miroslav Štěpán). Tito konzervativní činitelé odmítali tuto možnost jako pravděpodobný začátek procesů, které v okolních zemích vedly k postupné demontáži monopolu komunistické strany jak v ekonomické, tak v politické sféře, a které pro komunistické elity znamenaly ztrátu dosavadních mocenských pozic.

Od roku 1988 byl normalizační systém bez ohledu na sílící mocenskou perzekuci konfrontován s nebývalým pohybem na neoficiální opoziční scéně. A to již nikoli pouze v disidentských kruzích, nýbrž ve stále širších vrstvách společnosti. V této době lze také zaznamenat uvnitř KSČ rozpad mocenských, informačních i kontrolních mechanismů, což jí do značné míry znemožňovalo vnímat reálně a posuzovat probíhající politické proměny. Režim se dostal do zcela nové situace. Absence sovětského dozoru na personálním, programovém a strategickým směřováním komunistické strany a nemožnost se opřít o vojenský, ekonomický, surovinový či ideologický potenciál sovětského bloku stavěly před normalizátory nové skutečnosti, které neodpovídaly základním poučkám marxisticko-leninské ideologie a do značné míry předurčily i osud KSČ. Otfes a posléze ztráta mocenského monopolu komunistické strany v listopadu 1989 byly provázeny hlubokou deziluzí, tvrdým prohlédnutím a nemilosrdným kontaktem s realitou, provázenými otevřeným a výrazně většinovým odmítnutím komunistického systému včetně normalizační etapy ze strany společnosti.

DEMOKRATICKÁ REVOLUCE V ČESKOSLOVENSKU 1989

JIŘÍ SUK

V druhé polovině osmdesátých let 20. století procházelo sovětské komunistické impérium – jež mělo trvat „na věčné časy“ – změnami, které vedly k jeho rozpadu a novému rozdělení sil a hodnot ve světě. Někdejší Československo bylo součástí těchto změn, většinou pouze pasivní, avšak na přelomu roku 1989/1990 po krátký čas výrazně spoluurčovalo jejich tvářnost. Sovětská „perestrojka“ – spojená se jménem Michaila Gorbačova a znamenající pokus o hlubší reformy zkorumpovaného a strnulého byrokratického systému – nechtěla být strůjcem takového obratu, avšak vytvořila pro něj podmínky – uvolnila železnou obruč obepínající „vnitřní“ i „vnější“ sovětské impérium a umožnila národům a státům osvobodit se z tuhých vazalských poměrů. V prvních letech „perestrojky“ se vše odehrávalo v rámci těch komunistických stran, které se s novým větrem vanoucím z Moskvy do té či oné míry a s těmi či oněmi motivacemi ztotožnily – v národních státech SSSR, Maďarsku, Polsku, Československu a Bulharsku; Rumunsko a východní Německo zaujaly k „perestrojce“ rezervovaný postoj. Od let 1987-1988 však dění přerůstalo možnosti osvícených (či osvícení předstírajících) center a vymykalo se jim z otěží. Dlouhou dobu tabuizované politické, hospodářské a národnostní problémy se draly na povrch, převratné události se kumulovaly, vzájemně ovlivňovaly a urychlovaly politický vývoj.

Hlavním důvod odstředivého pohybu tkvěl v reformních záměrech sovětského vedení, které proklamovalo svobodu slova („glasnost“), úmysl zásadním způsobem demokratizovat Komunistickou stranu Sovětského svazu, nahradit nomenklaturní byrokratické řízení ekonomiky řízením manažerským a nově uspořádat vztahy Východu se Západem („nové myšlení“). Hledaly se způsoby, jak skloubit demokratické, pluralitní a tržní principy s realitou státu ovládaného komunistickou stranou a založeného na marxisticko-leninské ideologii. Liberalizační a demokratizační tendence však vesměs nevedly k očekávaným výsledkům, naopak prohlubovaly sociální, ekonomickou a národnostní krizi. Gorbačov a jeho lidé ztráceli popularitu. Ve stranické špičce se ostře polarizovaly názory. Reformy uvízly ve strukturálních rozporech. Sovětský blok překypoval odstředivými silami a jeho vedení z nezbytí proklamovalo svobodu podřízených národů a rezignovalo na roli přísného četníka. V roce 1989 se rozpadlo vnější impérium zahrnující státy střední a východní Evropy.

Nové „jaro národů“ začalo v Polsku. Silná a nezávislá odborová organizace Solidarita – akceptovaná státní mocí jako politický partner, který se měl podílem na odpovědnosti alespoň částečně diskreditovat – ustavila už v prosinci 1988 Občanský výbor složený ze 119 zástupců opozičních struktur. Výbor byl rozdělen do patnácti skupin v čele s předsedy odpovědnými za perfektní připravenost Solidarity při náročných rozhovorech u „kulatého stolu“, které se měly týkat stěžejních politických, sociálních a hospodářských témat. Většina požadavků, které chtěla uplatnit, navazovala na původní požadavky z let 1980-1981 (zrušení cenzury, svoboda tisku, přístup opozice do médií, likvidace nomenklatury a organizačních monopolů, svoboda sdružování, nezávislá územní samospráva, ekonomická reforma atd.). Solidarita chtěla u „kulatého stolu“ působit jako mocná nátlaková skupina, jež přiměje režim k uvolnění poměrů a uspořádání svobodných voleb v blízké budoucnosti. „Kulatý stůl“ začal 6. února 1989. Rokování, která se vedla ve třech základních oblastech – hospodářská a sociální politika, politické reformy a hospodářský pluralismus, skončila 5. dubna dohodou o postupné liberalizaci a demokratizaci režimu. V zájmu budoucího uskutečnění svobodných voleb přistoupila Solidarita na model přechodných voleb, v nichž mohla získat v dolní komoře polského parlamentu – Sejmu maximálně 35% mandátů; volby do druhé komory – Senátu se měly konat bez omezení. Solidarita se rozhodla, že po volbách nebude usilovat o moc, ani se na ní podílet kvůli „prohlubující se hospodářské krizi, reálné síly v podobě armády a bezpečnostního aparátu a také kvůli nejistotě ohledně postoje Moskvy“. Předpokládala, že v přechodném období bude působit jako parlamentní opozice, iniciovat legislativní změny a kontrolovat vládnoucí Polskou sjednocenou dělnickou stranu při výkonu moci. Naprosto jednoznačný a pro vládnoucí stranu zdrcující byl výsledek voleb ze 4. a 18. června. Solidarita v čele s Lechem Walesou obsadila takřka všechna místa ponechaná ke svobodné volbě – (v Sejmu 260 z celkových 560 (a z 260 možných) a v Senátu 99 ze 100. Jednoznačné vítězství

přimělo Solidaritu změnit strategii – ohlásila, že pokud vládnoucí strana obsadí funkci prezidenta republiky, bude opozice požadovat premiérské křeslo. 19. srpna pověřil polský prezident Wojciech Jaruzelski sestavením vlády katolického aktivistu ze Solidarity Tadeusze Mazowieckého. Nová vláda, v níž ze čtyřadvaceti křesel obsadila Solidarita polovinu, začala pracovat 12. září 1989.

Také v Maďarsku se daly věci do prudkého pohybu. Rozhodující impulsy vzešly z vládnoucí Maďarské socialistické dělnické strany (MSDS), která pod silným společenským tlakem uznala politický pluralismus a vzdávala se svého mocenského monopolu. Již v lednu schválil komunisty ovládaný parlament zákon o shromažďovacím a sdružovacím právu, který umožnil legálně zakládat politické strany. Nové strany vytvořily 22. března „kulatý opoziční stůl“, který měl sjednotit a připravit opozici pro vyjednávání s vládnoucí stranou o přechodu k demokratickému systému. Po určitých peripetiích začala 13. června politická vyjednávání u „trojhranného stolu“, kterého se zúčastnily MSDS, strany kulatého opozičního stolu a tzv. třetí strana tvořená oficiálními společenskými organizacemi. Citelnou prohru utrpěli vládnoucí komunisté 16. června, kdy se konal veřejný pohřeb ostatků předsedy maďarské vlády Imreho Nagye a jeho druhů, popravených za podporu protisovětského povstání v roce 1956. Pohřeb se změnil v pokojnou celonárodní tryznu a manifestaci vůle ke svobodě a demokracii. Mimořádný sjezd MSDS (6.-10. října) uzavřel liberalizační období – zrušil Maďarskou socialistickou dělnickou stranu a vytvořil Maďarskou socialistickou stranu jako její nástupkyni, která se vzdala mocenského monopolu a přihlásila se k pluralitní parlamentní demokracii, smíšenému vlastnictví, sociální tržní ekonomice a občanské samosprávě. Ve dnech 17.-20. října schválilo Národní shromáždění ústavní a další zákonné dodatky dohodnuté u „trojhranného stolu“ o činnosti a hospodaření politických stran, zrušení Prezidiální rady, volbě poslanců a prezidenta republiky a nápravě rozsudků souvisejících s povstáním v roce 1956. Vypustilo z názvu státu slovo „lidová“ a vyhlásilo Maďarskou republiku za nezávislý právní stát. Na přelomu března a dubna 1990 se uskutečnily svobodné parlamentní volby, v nichž výrazně uspělo opoziční pravicové Maďarské demokratické fórum (43%), Maďarská socialistická strana se ziskem 8,5% hlasů nepropadla.

Vývoj v Německé demokratické republice neměl kompromisní charakter, zdejší komunistický režim – vedený neostalinskými politiky v čele s Erichem Honeckerem – nepřipouštěl jakékoliv změny a trval na realitě dvou německých států s protikladným státním zřízením. Nespokojenost východoněmeckých občanů se všudypřítomným policejním režimem a nízkou životní úrovní – která především ve srovnání s životní úrovní západních Němců výrazně zaostávala – vyvolávala nálady zmaru. Za jediné východisko považovali mnozí lidé útěk do kapitalistické Spolkové republiky Německo. V květnu 1989 odstranilo Maďarsko zátarasu na své hranici s Rakouskem a umožnilo mnoha východním Němcům útěk na Západ.

Přechod hranice přestal být tolik riskantní a podněcoval další a další nespokojence – počet uprchlíků vzrůstal a začal nabývat podoby exodu. V září se ustavila opoziční formace Nové fórum a vyzvala státní moc k „demokratickému dialogu o úkolech právního státu, hospodářství a kultury“. Na podzim se vládnoucí elitě vymkly věci z rukou a další dění rozhodujícím způsobem ovlivnily masy, které zaplavily ulice a náměstí. Na počátku října demonstrovalo v Lipsku 20 tisíc lidí, o tři týdny později již 300 tisíc. Policie se neodvážila zasáhnout. Demonstrace se rozrostly do dalších měst, lidé požadovali svobodné volby a občanské svobody. 9. listopadu si vynutili otevření hraničních přechodů mezi východním a západním Berlínem, padla „berlínská zeď“ jako symbol rozděleného Německa a Evropy. Původní opoziční požadavky liberalizace a demokratizace Německé demokratické republiky přerostly v jednoznačnou touhu demonstrujících občanů po sjednocení obou německých států. V březnu 1990 se v NDR konaly volby, v nichž výrazným způsobem uspěla Křesťanskodemokratická unie (CDU) západoněmeckého kancléře Helmuta Kohla – tedy program sjednocení NDR a SRN. Kandidáti Nového fóra ve volbách propadli. Od 1. července vstoupila v platnost měnová, hospodářská a sociální unie obou států, 23. srpna rozhodl východoněmecký parlament velkou většinou hlasů o přistoupení NDR ke Spolkové republice Německo. Německá demokratická republika zanikla 3. října po téměř 41 letech existence.

Změny se nevyhnuly zbývajícím státům vnějšího sovětského impéria. Bulharský „palácový převrat“ v listopadu a rumunská „krvavá revoluce“ v prosinci 1989 vyjevily obě krajní možnosti – buď se vše podstatné odehraje jen v rámci vládnoucí strany anebo se o moc bude bojovat na ulicích. Československo se nevydalo ani jednou z těchto cest. V první fázi „sametové revoluce“ připomínalo spíše německý obraz – zaplněná náměstí požadující konec komunistické hegemonie a svobodné volby, aby se pak přiklonilo k polsko-maďarskému vlivu, představujícím historický kompromis mezi opozicí a státní mocí dojednaný u „kulatého stolu“.

Pokojná studentská manifestace 17. listopadu 1989 v Praze – tvrdě potlačená policejními jednotkami – se stala příslovečným spouštěčem revolučních dějů. Vysokoškolští studenti bezprostředně po policejním zásahu kontaktovali intelektuály, umělce, divadelní a filmové herce a v návalu rozhořčení vytvářeli první aktivní ohniska občanské nespokojenosti. Zrodilo se stávkové hnutí. Dva dny poté vzniklo v Praze Občanské fórum (OF) jako politické hnutí zahrnující nejen disidentské skupiny, ale všechny nespokojené a pobouřené občany, mezi nimiž se ocitli dokonce i někteří komunisté a členové stran Národní fronty. Všeobecně respektovanou vůdčí osobností OF byl nejznámější středoevropský disident Václav Havel. Ve stejných chvílích se v hlavním městě Slovenska Bratislavě ustavilo obdobné občanské hnutí Veřejnost proti násilí – tribuny VPN se staly disidentský kulturní aktivista Ján Budaj a populární herec Milan Kňažko. Cílem OF a VPN byl dialog se státní mocí o liberalizaci a demokratizaci Československa. Pod silným tlakem zaplněných ulic a náměstí – který vyvrcholil 27. listopadu masovou generální stávkou – zahájila komunistická moc, reprezentovaná předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem, na sklonku prvního revolučního týdne rozhovory s opozicí.

Bezprostředním důsledkem rozhovorů byly první liberalizační kroky – propuštění politických vězňů, odstranění ústavních článků o vedoucí úloze komunistické strany ve společnosti a v uzavřeném politickém systému Národní fronty, legalizace opozičních seskupení, jejich přístup do médií atd. Občanské fórum a Veřejnost proti násilí požadovaly zásadní změny ve složení a programovém zaměření vlády, avšak samy nebyly ochotné se v tomto procesu angažovat. Neochota uchopit moc, či se na ní alespoň podílet vyplývala z toho, že občanská hnutí vznikla příliš překotně, vlastně až po 17. listopadu 1989, a potřebovala čas na zformování svých organizačních, programových a politických struktur. Premiér Adamec využil poskytnutého prostoru a 3. prosince sestavil vládu, v níž nadále dominovali komunisti, kteří obsadili 15 z 20 funkcí. Nejdůležitějším faktorem ovšem zůstávala nespokojená masa, která ještě zdaleka nevydala všechnu akumulovanou energii a federální vládu prudce odmítla. Protesty měly bouřlivý, ale kultivovaný charakter a nepřerostly v násilí. Opoziční hnutí si v následujících dnech uvědomilo, že – nechce-li se propadnout – musí usilovat o moc. Premiér Adamec, jehož OF nikdy nevyzvalo k rezignaci, ztratil manévrovací prostor a pod silným tlakem zdola odstoupil. OF prosadilo do „vlády národního porozumění“, vedené vstřícným komunistou Mariánem Čalfou, sedm ministrů do klíčových hospodářských a legislativních resortů, neobsadilo však ministerstvo vnitra a ministerstvo národní obrany, a navíc VPN ve vládě nezastupoval žádný ministr.

10. prosince, v den jmenování federální vlády a rezignace komunistického prezidenta Gustáva Husáka, oznámily OF a VPN, že jejich společným kandidátem do funkce prezidenta je Václav Havel. Proti této kandidatuře se však postavili komunisté. Federální shromáždění jako nejvyšší zákonodárný sbor československé federace byl složen z převážné většiny právě z komunistů a ti se rozhodli prosazovat přímou volbu prezidenta, v níž očekávali vítězství svého kandidáta – odstoupivšího premiéra Ladislava Adamce. Rovněž slovenské politické strany a společenské organizace odmítaly Havla ve prospěch politického symbolu roku 1968 Alexandera Dubčeka. Nastala paradoxní situace: OF jako revoluční politické hnutí chtělo, aby prezidenta v souladu s komunistickou ústavou zvolilo komunisty ovládané Federální shromáždění, naproti tomu komunistická strana se chystala provést zásadní ústavní změnu účelovým nastolením prezidentského systému. Tomu chtělo OF zabránit, ale nevědělo jak. Poněvadž proklamovalo svoji státnotvornost a vůli převzít všechny ústavní a státní struktury, nedokázalo zpacifikovat parlament, v němž nedisponovalo ani jedním poslaneckým mandátem. Nemělo k dispozici žádné formální nástroje, jen mobilizaci veřejnosti. Zdráhalo se však uvést ji znovu do chodu, mohla vyvolat rozklad

Federálního shromáždění a vrátit společnost na revoluční cestu, a to Občanské fórum rozhodně nechtělo.

Východisko z patové situace nabídl tápajícím demokratům premiér Čalfa. Na schůzce mezi čtyřma očima, která se uskutečnila na jeho podnět 15. prosince na Úřadu předsednictva vlády, se domluvil s Václavem Havlem na řešení. Cílem jejich společného plánu bylo, aby Federální shromáždění ve stávajícím složení ještě v roce 1989 zvolilo Havla československým prezidentem. Čalfova rychlá a důrazná intervence v parlamentu rozhodla, komunističtí poslanci se už na schůzi 19. prosince vzdávali svých plánů na přímou volbu a bez výjimky se podrobovali vůli demokratického hnutí. Aby při volbě prezidenta nepropukla krize v česko-slovenských vztazích, bylo nutné oboustranné uspokojivých způsobem odstranit napětí mezi oběma konkurenty na prezidentskou funkci – Havlem a Dubčekem. Oba nejvážnější kandidáti se několikrát za tímto účelem setkali. Výsledkem komplikovaných rozhovorů, paralelně doprovázených jednáními politických stran u „kulatého stolu“ byla dohoda o rozdělení nejvyšších státních funkcí – Alexander Dubček byl 28. prosince zvolen předsedou Federálního shromáždění a Václav Havel o den později československým prezidentem, oba jednomyslně. Až po těchto slavnostních aktech ukončili vysokoškolští studenti – kteří byli od 17. listopadu hybnou silou a symbolem protestního hnutí – svou stávkou, považovali další vývoj za nezvratný.

Odstranění ústavních článků o vedoucí roli Komunistické strany Československa – ve společnosti a ve státě, obsazení klíčových ministerstev ve federální vládě a zvolení Václava Havla prezidentem republiky zlomily moc KSČ jako politického hegemonu. Na přelomu ledna a února 1990 přestala být komunistická strana dominantní silou i v nejvyšších zákonodárných sborech, nicméně v důsledku historického kompromisu si až do svobodných voleb udržela v politice velmi silné a strategické postavení. Konkrétní představu poskytnou základní čísla, dokumentující výsledky kooptací do nejvyšších zákonodárných sborů. Na rozsahu a způsobu kooptací se dohodly tzv. rozhodující politické síly scházející se od 8. prosince 1989 u „kulatého stolu“. „Rozhodující politické síly“ tvořily velmi nesourodý konglomerát složený *ad hoc* a improvizovaně z politických stran, hnutí a organizací velkého, menšího i zcela zanedbatelného významu. V podstatě je tvořily strany předlistopadové Národní fronty doplněné o OF a VPN (KSČ, Socialistický svaz mládeže, Československá strana lidová, Československá strana socialistická, Strana slobody, Strana slovenské obrody; některých jednání se účastnily i další subjekty).

Hlavní změna ve složení třísetpadesátičlenného *Federálního shromáždění ČSSR* (FS) byla provedena 30. ledna 1990. Z 242 poslanců Komunistické strany Československa rezignovalo nebo bylo odvoláno 122 poslanců (120 mandátů si KSČ ponechala); Občanské fórum a Veřejnost proti násilí obsadily 114 míst (šest jich zůstalo neobsazeno); bezpartijním poslancům bylo z 64 ponecháno 41 míst; české a slovenské strany bývalé Národní fronty si podržely dosavadní počet křesel – Československá strana lidová a Československá strana socialistická po 18 a Demokratická strana a Strana slobody po 4. Počátkem února 1990 byla rekonstruována dvousetčlenná *Česká národní rada* (ČNR). Komunistická strana, která měla 133 mandátů, odvolala 51 svých poslanců; na jejich místa kooptovalo své poslance Občanské fórum (KSČ tedy zůstalo 82 křesel); 33 křesel si ponechali bezpartijní a po 17 mandátech zůstalo Československé straně lidové a Československé straně socialistické. O několik dní později byla provedena hlavní změna ve složení stopadesátičlenné *Slovenské národní rady* (SNR): z původního počtu 106 komunistických poslanců jich 21 rezignovalo a dalších 20 jich Komunistická strana Slovenska sama odvolala, takže jí zůstalo 65 mandátů. O zbývajících 85 mandátů se zhruba půl na půl podělily ostatní politické strany a společenské organizace (Demokratická strana, Strana slobody, Křesťansko-demokratické hnutí, Trend třetího tisíciletí, Sociální demokracie, zemědělci, odbory) s poslanci bez politické příslušnosti (do této parlamentní skupiny kooptovalo vítězné hnutí Veřejnost proti násilíu pouze 21 poslanců, zbývající nestraníci se rekrutovali z nedemokratických voleb v roce 1986).

V únoru 1990 přešlo politické rozhodování od „kulatého stolu“ do zákonodárných sborů; v Československu tak byla formálně obnovena *parlamentní demokracie*. Dosavadní Ústava a struktura státních orgánů zůstaly v platnosti. Občanskému fóru se v lednu – kvůli nejednotnosti ve

vlastních řadách a posléze nesouhlasu VPN – nepodařilo prosadit restrukturalizaci federativního státního uspořádání, kterou – podporováni prezidentem Havlem – navrhli představitelé rady Koordinačního centra Občanského fóra (KC OF) Josef Vavroušek a Petr Pithart. Cílem návrhu bylo zajistit větší a účelnější komunikační propojenost a zlepšit funkčnost státních orgánů (zejména ve vzájemných vztazích obou republik a federace) v nadcházejících podmínkách svobody a politické plurality. Nad pokusem o výraznější změnu však zvítězila setrvačná koncepce ústavní kontinuity, obhajovaná funkcionáři Federálního shromáždění (především jeho novým místopředsedou Zdeňkem Jičínským) a slovenskými politiky, kteří federativní uspořádání státu z roku 1968 považovali za největší politický zisk a nechtěli připustit žádné změny.

Jaká byla povaha restaurované parlamentní demokracie? Masivní aparát, převzatý z minulého režimu, představoval pro novou politiku komplikované podloží. Dvoučlennou česko-slovenskou federaci reprezentovalo více než 50 ministrů ve třech vládách (české, slovenské a federální) a 700 poslanců ve třech zákonodárných sborech (FS, ČNR a SNR). Složitý ústavní systém obsahoval výrazné *konfederativní* prvky (nepředpokládal pravidelnou a institucionalizovanou kooperaci poslanců národních rad a federálního parlamentu; neřešená zůstala klíčová otázka kompetencí mezi republikovými a federativními orgány atd.).

V částečně rekonstruovaných vládách a parlamentech – složených z politiků a poslanců nejrůznějších zkušeností, orientací a zájmů – zavládly svérázné poměry. Ráz politiky přechodného období ovlivňovaly určité, v jistém smyslu vyhraněné politické typy. Dominovali politici více či méně spjatí s komunistickou stranou a zpravidla i s komunistickou či socialistickou ideologií: a) *exkomunisté* (bývalí reformní komunisté), kteří se do veřejného života vrátili po dvacetileté nucené odmlce (předseda Federálního shromáždění Alexander Dubček, místopředseda FS Zdeněk Jičínský ad.); b) *neokomunisté* jako reprezentanti „nové“ polistopadové KSČ (Vasil Mohorita, Jozef Stank, Peter Weiss, Pavol Kánis); c) *starokomunisté*, zachovávající si své přesvědčení i politický styl, většinou z nejvyšších míst odešli nebo byli odvoláni; d) *postkomunisté* – političtí pragmatici, kteří se od komunistické strany a jejího učení odklonili, zpravidla ve prospěch jiné politické doktríny (předseda federální vlády Marián Čalfa, místopředseda federální vlády Vladimír Dlouhý, předseda SNR Rudolf Schuster, předseda slovenské vlády Milan Čič ad.). Jistou protiváhu k vyjmenovaným čtyřem typům tvořily dva základní typy, reprezentující *občanskou politiku*: e) nekomunističtí občanští aktivisté vzešlí z *disentu* a *šedé zóny* (prezident Václav Havel, předseda české vlády Petr Pithart, první náměstek federálního ministra vnitra Jan Ruml ad.); f) *pragmatictí aktivisté*, kteří do politiky vstoupili v okamžiku revoluce (federální ministr financí Václav Klaus, federální ministr práce a sociálních věcí Petr Miller, aktivisté okresních a krajských OF a VPN). V politice dále působilo několik vlivných funkcionářů ze čtyř politických stran bývalé, komunisty ovládané, Národní fronty – Československá strana lidová (ČSL), Československá strana socialistická (ČSS), Demokratická strana (DS) a Strana slobody (SSI). Načrtnutou typologii nelze absolutizovat, měla by plnit jen funkci vodítka při analýze politického procesu a rozhodování.

V této ústavní a mocenské konstelaci byla zahájena postupná liberalizace a demokratizace politického, společenského a hospodářského života. 23. ledna 1990 přijalo Federální shromáždění „malý zákon o politických stranách“ umožňující vznik pluralitního politického systému. Výhody se dostalo etablovaným stranám předlistopadové Národní fronty, jež se bez omezení staly součástí rodícího se politického systému (včetně KSČ); nový prvek v systému představovaly politická hnutí Občanské fórum a Veřejnost proti násilí. Vedle těchto parlamentních formací vznikaly četné další politické strany s ambicí, že uspějí v lednových a únorových kooptacích nebo pak v červnových volbách. Nový volební zákon, přijatý 27. února, stanovil, že se bude volit podle systému poměrného zastoupení, ve 12 obvodech, s 5% omezovací klauzulí (v SNR 3%); volební období bude dvouleté a klíčovým úkolem poslanců a politiků bude vypracovat a přijmout nové ústavy. Důležité zákony zakotvující základní občanské svobody – o sdružování občanů, o právu shromažďovacím, o právu petičním, novelu tiskového zákona a občanského zákoníku – přijal parlament 27.-29. března 1990. Základní podmínky pro nadcházející změny v ekonomické oblasti měly vytvořit zákony o zrovnoprávnění všech forem vlastnictví, o akciových společnostech, o individuálním podnikání fyzických osob, o státním podniku, schválené v druhé polovině dubna. Parlamentey přijaly nové názvy státu a státní symboly – z názvů obou republik bylo vypuštěno slovo

„socialistická“ – Česká republika (ČR), Slovenská republika (SR) a společný stát byl pojmenován Česká a Slovenská Federativní republika (ČSFR). Na počátku května zrušil parlament trest smrti, přijal novelu zákona o soustavě základních a středních škol a nový vysokoškolský zákon poskytující akademickým obcím svobodu a autonomii.

Také změny v zahraničně-politické orientaci měly být velmi dynamické a naznačovat, že Československa opouští „svět včerejška“ a vydává se novou cestu. Tuto tendenci symbolicky podtrhly dvě neobvyklé zahraniční návštěvy – 2. února přijel 14. tibetský dalajláma Tändzin Gjamccho, čerstvý držitel Nobelovy ceny míru, a 21.-22. dubna navštívil Čechy, Moravu a Slovensko papež Jan Pavel II. Prezident Václav Havel – vítaný a oceňovaný ve světě jako symbol rychlého a klidného předání moci – navštívil již 2. ledna oba německé státy, podpořil jejich sjednocení a vyjádřil politování nad divokým odsunem Němců z poválečného Československa. Triumfálním přijetím v Kongresu vyvrcholila návštěva česko-slovenské delegace vedené prezidentem Havlem ve Spojených státech amerických ve dnech 19.-23. února. O tři dny později byla v Moskvě uzavřena dohoda mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z Československa (27. června 1991 odešel poslední sovětský voják). Zahraniční politika ČSFR předpokládala, že oba vojenské bloky – NATO a Varšavská smlouva – postupně zaniknou a nahradí je Komise pro bezpečnost v Evropě; později měla vzniknout Konfederace evropských států jako předstupeň Spojených států evropských. S tímto ambiciózním návrhem vystoupil ministr zahraničních věcí a bývalý disident Jiří Dienstbier 3. dubna ve Královském institutu mezinárodních vztahů v Londýně. V Moskvě 6. června bylo na setkání členských států Varšavské smlouvy dohodnuto postupné rozpuštění paktu ve prospěch budování kolektivní bezpečnosti. Československo projevilo zájem o spolupráci se západoevropskými strukturami. Rada Evropy mu 7. května udělila statut zvláštního hosta, týž den byla v Bruselu podepsána dohoda o obchodní a hospodářské spolupráci s Evropským společenstvím.

SOUSTAVA ÚSTŘEDNÍCH ORGÁNŮ STÁTNÍ SPRÁVY

DAVID WEBER

Při podání celkové charakteristiky uspořádání soustavy ústředních orgánů státní správy v komunistickém Československu v letech 1948-1989 je nutné vzít na zřetel především skutečnost, že v celém období byla pro všechny oblasti života společnosti základním měřítkem vládnoucí mocí interpretovaná ideologie marxismu leninismu. Její výklad a v tomto případě na jejím základě utvořená právní a správní praxe se během doby různě měnily.

Pro první období od roku 1948 do roku 1956 je charakteristický zásadní důraz na prosazení „diktatury proletariátu“ a praktická realizace Stalinovy teze, že stát neodumře zeslabením státní moci, ale jejím maximálním zesílením. Zcela v jejím duchu dochází především na konci čtyřicátých a na začátku padesátých let k výraznému rozšiřování pravomocí vlády na úkor parlamentu. Vláda působila jako nejdůležitější nástroj realizace rozhodnutí stranického vedení. Ve sféře organizace veřejné správy bylo zákonem č. 132/1949 Sb. nejprve vládě umožněno, aby jen formou vládních nařízení rušila i zákonem vytvořené orgány veřejné správy, případně měnila jejich zákonem stanovenou působnost. Další extenzi pravomocí vlády zakotvil ústavní zákon č. 47/1950 Sb. Ten dal vládě pravomoc, opět formou pouhých vládních nařízení, zřizovat nebo rušit ministerstva i jiné orgány veřejné správy a upravovat jejich působnost. K přijetí zákona došlo dne 18. května 1950, s účinností od 22. května a bylo naprosto účelově vyvoláno záměrem ustanovit ministerstvo národní bezpečnosti, kterému pak příslušely některé kompetence a činnosti odebrané ministerstvu vnitra. Ministerstvo národní bezpečnosti vzniklo vládním nařízením č. 48/1950 Sb. hned následující den po účinnosti zákona č. 47/1950 Sb.

Dále jednotlivé zákony o pětiletých plánech také vládu při spolupodpisu prezidenta republiky zmocňovaly provádět opatření nutná ke splnění státního plánu, ke kterým by jinak bylo třeba zákona, což vzhledem k vše zahrnujícímu centrálnímu plánování, kterému nepodléhaly zdaleka jen hospodářské vztahy, znamenalo zmocnění mimořádně široké. Vláda se tak stala hlavním organizátorem „socialistické výstavby“. Od roku 1951 vzniká celá řada především hospodářských odvětvových ministerstev. Těm mělo příslušet řízení výroby v podřízených hospodářských organizacích. Zřizování odvětvových ministerstev znamenalo vznik úplně nového typu ústředních orgánů státní správy. Těžiště jejich činnosti nebylo ve správním řízení a správním dozoru, ale přímo v organizování výrobních procesů a to hlavně pomocí direktivních nástrojů. Mezi ně patřily zejména plán na jedné straně a operativní příkazy na straně druhé. Nástup administrativně direktivního způsobu řízení národního hospodářství se odrazil i v uspořádání vnitřní organizace těchto ministerstev. Byly vytvořeny tzv. štábní útvary pro jednotlivé odborné činnosti a tzv. hlavní správy jako složky pro přímé řízení výroby.

Takové pojetí funkce ministerstev vedlo ke značnému rozšíření vlády. V září roku 1951 bylo zákonem č. 74/1951 Sb. zřízeno jedenáct nových odvětvových ministerstev, čímž se celkový počet ústředních orgánů státní správy zvýšil na dvacet osm.

Do roku 1955 počet ústředních orgánů státní správy stále stoupal, takže k jeho konci jich existovalo čtyřicet osm. Kromě ministerstev, která ale zásadně převažovala – v roce 1955 jich existovalo třicet –, začaly v padesátých letech vznikat i další centrální instituce, v jejichž čele stál člen vlády. Jednalo se zejména o různé vládní nebo státní komise a výbory, označované jako tzv. objektivní orgány vlády. Byly to orgány sborové a jejich úkolem nebylo řídit určitý resort, ale vykonávat správu pro určitou oblast státní, hospodářské nebo kulturní činnosti. V roce 1955 jich už působilo patnáct, např. Státní výbor pro věci umění, Státní výbor pro výstavbu.

Právě resortismus v řízení státní správy a stále větší snaha o užší specializaci, které vycházely z názoru, že nejlepším řešením jakéhokoliv problému je zřídit pro něj zvláštní úřad, vedly k velmi častým změnám v počtu i obsahu kompetencí jednotlivých ministerstev a ostatních ústředních úřadů.

II. Komunistický stát, orgány státní moci a správy

Po roce 1956 přichází další etapa organizace „socialistické“ státní správy. V důsledku politického uvolnění, kdy je upouštěno od nejhrubších forem uplatňování diktatury, a zejména hospodářských problémů se začínají projevat snahy o změnu pojetí funkce ústředních orgánů státní správy. Nejdříve došlo zákonem č. 19/1956 Sb. ke sloučení některých ministerstev a tím i ke snížení jejich počtu, který se nyní pohyboval okolo třiceti. V roce 1958 ÚV KSČ přijal dokument nazvaný „Zásady zvýšení ekonomické účinnosti řízení průmyslu“. Pro vytváření vnitřní struktury jednotlivých ministerstev znamenala jeho aplikace zrušení „hlavních správ“ a „štábních útvarů“. Výrobní podniky pak byly podle jednotlivých oborů sdruženy do nově utvořených tzv. výrobně hospodářských jednotek.

Pro komunistický režim charakteristickým krokem primárně zaměřeným na oblast ekonomiky bylo vytvoření Státní plánovací komise zákonem č. 41/1959 Sb. Pozice komise se v rámci ústředních orgánů státní správy záhy stala výlučnou, protože její rozhodování zásadním způsobem ovlivňovalo řízení národního hospodářství včetně tvorby státního rozpočtu. Předseda Státní plánovací komise byl z titulu funkce členem předsednictva ÚV KSČ a místopředsedou vlády. V dalších letech panovaly mezi ministerstvy a ostatními státními komisemi a výbory na jedné straně a plánovacím úřadem na straně druhé většinou rozpory a napjaté vztahy vyplývající z rozdílných názorů na příčiny a hlavně řešení problémů a potřeb jednotlivých odvětví.

Zásadní změnu do formálního vytváření ministerstev a ostatních ústředních orgánů státní správy přineslo přijetí nové ústavní listiny v roce 1960. Ústava ve svém článku čtyřicet sedm znovu zavedla zákon jako jedinou možnou formu pro jejich zřízení. Tím pozbyl platnosti ústavní zákon č. 47/1950 Sb.

Neustálá snaha komunistické moci o řešení hospodářských problémů, která se s různou intenzitou projevovala během šedesátých let, se odrazila i v organizaci a kompetencích ústředních orgánů státní správy. V prvních letech dekády od nich stranické orgány požadovaly jednostranné zaměření na ekonomické záležitosti. Působnost státní správy s vládou na prvním místě byla v podstatě vymezena zajišťováním plnění směrnic vydaných komunistickými institucemi. Od roku 1965 v souvislosti se zaváděním tzv. nové soustavy řízení jednalo s pravidelnou roční periodicitou předsednictvo ÚV KSČ o otázce změny dosavadní role a uspořádání ústředních orgánů státní správy. Opakovaně nejvíce diskutovanou otázkou představovaly počet ministerstev a jejich struktura. Zde převládla argumentace o nutnosti ponechat odvětvová ministerstva a také bylo odmítnuto jejich slučování. Výrazem této tendence byl zákon č. 115/1965 Sb., který znamenal dílčí úpravy organizace a působností některých odvětvových ústředních orgánů. V roce 1966 byl přijat návrh na vytvoření ministerstva kultury, tj. na vyčlenění tohoto resortu z ministerstva školství. Druhým bodem změn vždy bylo postavení tzv. objektivních orgánů vlády a z nich zejména Státní plánovací komise. Ta si své výlučné postavení udržela, ačkoliv „nová soustava řízení“ předpokládala výrazné zmenšení role plánu a tím i moci plánovacího úřadu. V roce 1966 se také objevil návrh na výrazné omezení až odstranění hlavního kontrolního orgánu – Ústřední komise lidové kontroly a jí podléhajících úřadů a převedení rozhodující části jejich kompetencí na ministerstvo financí a finanční úřady. Návrh takové zásadní změny ale neprošel. Docházelo také ke zjednodušování vnitřní organizace ministerstev. Ve většině z nich se snížil počet odborů a úseky, za které jednotlivé odbory zodpovídaly, se rozšířily. Změny se dotkly i práce jednotlivých úřadů, zejména hospodářských ministerstev. Jejich dosavadní činnost spojená s bezprostředním řízením výroby zanikla a jednotlivá ministerstva se měla orientovat na přípravu projektů dlouhodobého vývoje ve svých odvětvích.

Přelomovým rokem organizace státní správy v komunistickém Československu měl být rok 1968. I z hlediska správy byl nejzávažnějším aktem ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o československé federaci. Federalizace státu znamenala vedle změny ve státoprávním uspořádání také výrazný zásah do organizace správních orgánů. Novou soustavu federálních ústředních orgánů státní správy stanovil ústavní zákon číslo 171/1968 Sb. o zřízení federálních ministerstev a federálních výborů a tvořilo ji sedm ministerstev a sedm federálních výborů. Počet členů jednotlivých federálních výborů byl stanoven vládou a pohyboval se mezi čtyřmi až deseti. Federální vládě také příslušelo na návrh vlád obou republik jednotlivé členy výborů jmenovat. Byl zachován princip

parity českých a slovenských členů.

Tato struktura federálních orgánů byla ale po dvou letech existence změněna ústavním zákonem č. 126/1970 Sb. o opatřeních v soustavě federálních ústředních orgánů. Zákon zrušil všechny federální výbory a ze stávajících ministerstev ministerstvo plánování. Do oblasti působností zrušených federálních výborů ustavil šest ministerstev a současně zřídil Státní plánovací komisi jako ústřední orgán státní správy pro národohospodářské plánování, Výbor lidové kontroly ČSSR pro výkon správy na úseku kontroly a Federální cenový úřad. S charakterem prováděcího zákona k zákonu č. 126/1970 Sb. byl ve stejný den, tj. 20. prosince 1970, přijat ústavní zákon č. 133/1970 Sb. o působnosti federálních ministerstev, který taxativně vymezoval jejich konkrétní kompetenční prostor a pravomoci.

Provedení zákonů č. 126/1970 Sb. a 133/1970 Sb. bylo součástí probíhajícího procesu opětovného vytváření centralizované moci, kterou původní koncepce československé federace zrušila. Pro novou, „posrpnovou“ komunistickou elitu byla tuhá centralizace jedním z kroků, jak si zajistit získanou moc.

V následujícím téměř dvacetiletém období tzv. normalizace došlo v soustavě federálních ústředních orgánů k několika změnám. Nejdříve bylo ústavním zákonem č. 157/1973 Sb. existující federální ministerstvo hutnictví a strojírenství rozděleno na samostatné federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství a federální ministerstvo všeobecného strojírenství. Ústavní zákon č. 149/1979 Sb. pak zřídil federální ministerstvo elektrotechnického průmyslu a ústavní zákon č. 114/1983 Sb. ustavil Státní komisi pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, přičemž současně zrušil federální ministerstvo se stejnou působností. Reálně ale bylo konzervováno podřízené postavení federálních ústředních státních orgánů vůči orgánům komunistické strany a hlavním smyslem jejich existence bylo zajišťování rozhodnutí stranického aparátu závazné pro příslušný resort. K legislativním změnám ve struktuře federálních ústředních orgánů a k novému vymezení jejich působnosti došlo až v roce 1988 v souvislosti s deklarováním „přestavby celého systému řízení společnosti“ a „přestavby hospodářského mechanismu“. Nejdříve ústavní zákon č. 42/1988 Sb. spojil federální ministerstvo dopravy a federální ministerstvo spojů do jednoho celku a stejně tak učinil i s federálními ministerstvy hutnictví a těžkého strojírenství, všeobecného strojírenství a elektrotechnického průmyslu. Zdání dalšího pohybu přinesly do soustavy federálních ústředních orgánů státní správy ústavní zákony č. 193/1988 Sb. a 194/1988 Sb. z prosince téhož roku. V této době byla už státní moc v Československu stále častěji konfrontována s projevy odporu proti režimu. Přijetí zmíněných zákonů bylo součástí účelových snah, které měly vytvořit alespoň vnější dojem změn. Texty obou dvou tak činily především nic neříkajícími přestavbovými frázemi. Zákon č. 193/1988 Sb. upravoval působnost Státní plánovací komise, která se nyní stala orgánem „...*pro tvorbu sociálně ekonomické strategie a národohospodářského plánování*“ místo původního „...*pro národohospodářské plánování a rozvíjení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství*“. Zákon č. 194/1988 Sb. označovaný jako „nový kompetenční zákon“ nahrazoval zákon č. 133/1970 Sb. Jeho dikce v první řadě stále předpokládala jednoznačné podřízení ústředních správních orgánů orgánům stranickým a ani v dalších pasážích neopustila ustálené fráze komunistického „newspeaku“ a tak ani on nepřinesl do působností a pravomocí jednotlivých úřadů žádné systémové změny.

Během celé doby trvání komunistického režimu v Československu stály všechny orgány státní správy v podřízeném postavení vůči stranickým orgánům, které je nejen kontrolovaly, ale často přímo řídily. Všechna zásadní opatření k výkonu a organizaci státní správy podléhala schválení stranického vedení a správní orgány byly povinné jeho rozhodnutí vykonat. K uvolnění vazeb mezi příslušnými stranickými orgány a státní správou docházelo jen v okamžicích krize režimu. Nikdy ale nebyly přerušeny úplně.

ÚSTŘEDNÍ PARLAMENTY

JAN WINTR

Podoba a ústavní úprava ústředního parlamentu se v komunistickém Československu poměrně často měnila. Na Ústavodárné Národní shromáždění (ÚNS) zvolené v roce 1946 navázalo Národní shromáždění (NS) podle Ústavy 9. května (z roku 1948). I podle Ústavy ČSSR z roku 1960 bylo ústředním parlamentem jednokomorové Národní shromáždění. S federalizací státu je od 1. ledna 1969 nahrazeno Federálním shromážděním (FS), složeným ze Sněmovny lidu a Sněmovny národů. Tento ústřední parlament zanikl až se zánikem Československa 31. prosince 1992. NS v letech 1946-1968 čítalo 300 poslanců (s výjimkou let 1954-1960, kdy volební systém vedl k počtu 368 poslanců). FS se skládalo z 200 poslanců Sněmovny lidu (v přechodném období let 1969-1971 měla Sněmovna lidu 300 poslanců) a 150 poslanců Sněmovny národů. Volební období parlamentu trvalo nejprve šest let, podle Ústavy z roku 1960 čtyři roky a po roce 1971 pět let. Parlamentu zvolenému v roce 1964 bylo však dvakrát ústavním zákonem prodlouženo volební období, a tak poslanci zvolení v roce 1964 setrvali v parlamentu sedm a půl roku.

Po volbách do ÚNS 26. května 1946 obsadili komunisté 114 mandátů, národní socialisté 55, lidovci 46, slovenská Demokratická strana 43, sociální demokraté 37, slovenské Strana slobody 3 a Strana práce 2 mandáty.

Komunistům se podařilo po únorovém převratu v roce 1948 velice rychle ovládnout parlament. ÚNS se ani nepokusilo vyslovit rekonstruované Gottwaldově vládě nedůvěru a poprvé se sešlo k plenární schůzi až 10. března 1948. Jako jinde se i v ÚNS vytvořil akční výbor Národní fronty, který měl zajistit provládní většinu. 229 poslanců z 300 obdrželo písemnou výzvu, aby podporovali obrozenou Národní fronty, a jen tři odmítli podepsat; naopak se hlásili poslanci, kteří výzvu nedostali.

10. března 1948 se sešlo 259 poslanců na schůzi ÚNS, aby vyslechli vládní prohlášení Gottwaldovy rekonstruované vlády. K. Gottwald ve své řeči interpretoval únorové události jako vítězný boj s buržoazní reakcí a mj. uvedl: „V květnu 1945 jsme ze zasedací síně vlády vyhodili reakci dveřmi a v únoru 1948 se ukázalo, že nám tam reakce vlezla oknem.“ V následné diskusi nadšení zástupci komunistů (R. Slánský) a sociálních demokratů (O. John) triumfovali, zástupci akčních výborů obrozené strany lidové (A. Petr) a strany národně socialistické (Š. Kobylka) se distancovali od bývalého vedení svých stran a otevřeně podpořili Gottwaldovu vládu a její program. Četní poslanci byli akčními výbory svých stran vyloučeni z poslaneckých klubů a nyní v debatě připojovali své kající projevy. Atmosféru schůze dokreslovaly soustrastné projevy ministra vnitra V. Noska a R. Slánského, plné lítosti nad sebevraždou ministra Jana Masaryka. 11. března Ústavodárné Národní shromáždění jednomyslně schválilo Gottwaldovo vládní prohlášení 230 kladnými hlasy (z toho 106 komunistů a 124 poslanců jiných stran). Je však třeba vzít v úvahu, že někteří poslanci se ještě před schůzí vzdali poslaneckého mandátu (už 25. února J. Šrámek, dále mj. V. Beneš, J. Stránský a F. Zeminová a ještě 10. března M. Horáková), že jiní poslanci odešli na dovolenou a řada jiných poslanců se do schůze vůbec nedostavila.

V následném období pokračovaly rezignace a emigrace poslanců, naprostá většina poslanců však v ÚNS setrvala a podílela se na jednomyslném schvalování znárodňovacích zákonů i nové ústavy (pro Ústavu 9. května hlasovalo 246 poslanců).

30. května 1948 se podle této ústavy konaly první parlamentní volby; volilo se na základě jednotné kandidátky Národní fronty, která získala téměř 90 % hlasů. Toto Národní shromáždění bylo poslušným vykonavatelem vůle KSČ. Komunistické vedení schvalovalo pořad zasedání parlamentu i seznam řečníků a hlavní myšlenky jejich projevů, poslanci prováděli „právníkovou dvouletku“ (1949-1950) podle intencí strany. Ústavní teoretici komunistického Československa považovali socialistický parlament za kvalitativně odlišný od buržoazního. „*Parlamentarismus jako forma politické moci buržoazie se zakládá na pavědecké teorii dělby moci, na pokryteckém tvrzení celonárodního zastoupení a na zásadě nezodpovědnosti poslanců voličům. Lidové zastupitelské orgány se zakládají na principu jednotné státní moci a jsou orgány pracovními, které zákony vydávají a zároveň je uskutečňují, poslanci jsou voličům odpovědni a mohou být kdykoli odvoláni.*

(...) Zastupitelskými orgány uskutečňuje dělnická třída ve svazku s rolnictvem a ostatními pracujícími za vedení svého předvoje, Komunistické strany Československa, vedení společnosti. Zastupitelskými orgány vykonává lid veškerou státní moc. Odmítáme tedy důsledně buržoasní zásadu "dělbý státní moci" na tři "moci" kvalitně od sebe odlišné... Pro nás existuje jen jediná moc, moc lidu." (Jan Bartuška, 1952)

Po roce 1948 se těžištěm parlamentu stalo předsednictvo. Zásadní byla zejména ústavní pravomoc předsednictva přijímat opatření s mocí zákona v době, kdy parlament nezasedá. Předsednictvo setrvalo ve funkci i po uplynutí volebního období parlamentu, až do volby nového předsednictva. Uvolnila-li se funkce prezidenta republiky, vykonávalo ji přechodně právě předsednictvo jako kolegiální orgán. Schůze předsednictva byly zásadně neveřejné.

Jednací řady komunistické éry kladly až přehnaný důraz na výbory a v letech 1949 a 1954 dokonce zakotvily neveřejnost jejich jednání. Tento jev patrně nelze interpretovat jinak než jako snahu přesunout hlavní část činnosti parlamentu do neveřejných orgánů, výborů a předsednictva, a tím ještě dál oslabit jednu z hlavních funkcí parlamentu – být tribunou nejrůznějších názorů a postojů.

Poslanecké kluby byly z jednacích řádů vypuštěny až v roce 1954 a nahrazeny krajskými sdruženími poslanců. Představitelé krajských sdružení poslanců spolu s členy užšího předsednictva NS tvořili radu poslanců, která byla poradním sborem předsednictva. Krajská sdružení poslanců se ještě objevila v jednacím řádu z roku 1960 a definitivně zmizela roku 1964. Naléhavá potřeba opět řádně upravit fungování poslaneckých klubů vyvstala teprve po listopadové revoluci.

Obecně řečeno, v komunistické politické kultuře je patrné, že parlament a vláda jsou pouhou fasádou moci, která rozhoduje jinde. Komunistická strana sice využívala parlamentní půdu k zásadním projevům a bilancím své politiky, avšak pouze velmi zřídka se o vládních zprávách či programových prohlášeních vedla nějaká kontroverzní debata. O povaze této parlamentní hry vypovídá i neustálá jednomyslnost, s níž byly vládní návrhy přijímány.

Funkční období tohoto Národního shromáždění (1948-1954) se krylo s dobou největších politických procesů, jimž padla za oběť i řada poslanců NS (mj. R. Slánský, V. Clementis). Desítky poslanců se buď vynuceně vzdali mandátu, nebo byli zbaveni mandátu rozhodnutím NS poté, co mandátový výbor zjistil, že se „*poslanec, jehož odvolání navrhla volební skupina, na jejíž kandidátní listinu byl zvolen, provinil proti zájmům lidu*“. Ústavně zakotvená imunita poslanců byla policií často ignorována.

Od roku 1954 dochází k poklesu zákonodárné aktivity parlamentu. Zatímco v letech 1948-1954 NS přijalo 316 zákonů, v letech 1954-1960 už jen 118 zákonů a v letech 1960-1964 pouhých 72 zákonů, mezi nimi ale novou ústavu a kodexy občanského, hospodářského, rodinného, trestního a procesního práva.

Ústava ČSSR z roku 1960 v čl. 4 výslovně zakotvila vedoucí úlohu KSČ ve společnosti i ve státě; pro komunistické ústavní právníky byla vedoucí úloha KSČ „*alfou a omegou celého státního (a vůbec politického) ústrojí*“ (Stanislav Zdobinský, 1988). V 60. letech působila v NS stranická skupina KSČ v čele s předsedou NS. Své schůze konalo vedení stranické skupiny, stranická skupina předsednictva NS, stranické skupiny výborů, plénum stranické skupiny a komise stranické skupiny. O personálních otázkách rozhodoval ÚV KSČ.

Atmosféra v parlamentu se začala měnit od roku 1964. Novým předsedou NS se stal B. Laštovička (dosud předsedali NS bývalí představitelé sociální demokracie sloučené v roce 1948 s KSČ – v letech 1948-1953 O. John a 1953-1964 Z. Fierlinger). Parlament se začal více zabývat sám sebou, přijal nový jednací řád a ve Sbírce zákonů vydal své Zásady dalšího prohloubení činnosti NS. Poslanci v diskusi kritizovali dosavadní styl parlamentní práce. Parlament začal více ovlivňovat podobu přijímaných zákonů a posílila se i kontrolní funkce parlamentu vůči výkonné moci. Poslanci diskutovali o vládních návrzích zákonů a nezřídka je vládě i vraceli.

NS sehrálo významnou úlohu v roce 1968. Svobodomyšlnější prostředí ovládlo i parlament, padla zásada jednomyslnosti, probíhaly kontroverzní debaty, poslanci přicházeli s vlastními návrhy a zamítali návrhy vládní, předsednictvo NS vyslovilo 11. dubna 1968 nedůvěru ministru vnitra J. Kudrnovi a o tři týdny dříve se dokonce NS chystalo k jednání o nedůvěře prezidentu A. Novotnému (ten nakonec abdikoval). 18. dubna 1968 se volilo nové vedení NS; namísto odstoupivšího B. Laštovičky byl zvolen (proti 68 záporným hlasům) J. Smrkovský. NS pak v předsrpnovém vývoji přijalo zákon o soudní rehabilitaci a zahájilo přípravu federalizace státu (10. července 1968 ustavilo NS 150 členů České národní rady).

V prvním týdnu po okupaci Československa NS sehrálo významnou úlohu, předsednictvo NS se sešlo ke schůzi hned 21. srpna 1968 ráno a v prohlášení předsedům vlád a parlamentů pěti států vyjádřilo „hluboký a zásadní nesouhlas“ s postupem vojsk porušujícím suverenitu ČSSR. Za dramatických okolností, kdy sovětsí vojáci bránili některým poslancům ve vstupu do budovy, zasedlo 22. srpna 1968 plénum NS za účasti 162 poslanců. Ti schválili dopis parlamentům pěti států, svolání občanům Československa a prohlášení, v němž NS „*kategoricky protestuje u vlád a parlamentů pěti států Varšavské smlouvy... a před tváří celé světové veřejnosti prohlašuje, ...že považuje okupaci ČSSR za samozvaný akt násilí v mezinárodním měřítku*“ a žádá mj. okamžitý odchod vojsk, propuštění internovaných představitelů a vysvětlení nezákonných aktů. NS jednalo až do 28. srpna 1968, kdy po ukončení moskevských jednání v Prohlášení všemu lidu Československa stále považuje obsazení státu za protiprávní a žádá vládu, aby trvala na co nejrychlejším odchodu vojsk.

Pak se ale odhodlání NS rychle lámalo. Na schůzi 13. září 1968 NS schválilo zákon o některých opatřeních k upevnění veřejného klidu a veřejného pořádku a zavedlo cenzuru. Na další schůzi 18. října 1968 NS v rozporu se svými předchozími vyjádřeními schválilo smlouvu o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území ČSSR; proti hlasovali pouze čtyři poslanci, mezi nimi F. Kriegel.

27. října 1968 přijalo NS ústavní zákon o československé federaci, ale to byl již poslední krok roku 1968. Následovala normalizace.

Ústavním zákonem č. 143/1968 Sb., o československé federaci, se stala ČSSR federativním státem Čechů a Slováků. Vznik federace vyvolal rozsáhlé změny ve struktuře ústavních orgánů. Nejvyšším orgánem státní moci a zákonodárným sborem federace se stalo dvoukomorové Federální shromáždění (FS). Tvořila ho Sněmovna lidu s 200 členy a Sněmovna národů se 150 členy volenými po 75 v každé z republik federace. Dvoukomorovost parlamentu kladla vyšší nároky na úpravu procedurálních pravidel. Ústavní zákon o čs. federaci vyžadoval pro platné usnesení FS souhlas obou komor; ve vybraných otázkách existoval navíc zákaz majorizace, kdy bylo třeba dosáhnout stanovené většiny jak v české, tak i ve slovenské části Sněmovny národů. Odlišná stanoviska sněmoven měl řešit paritně složený dohodovací výbor. I nová ústavní úprava zachovala široká oprávnění předsednictva FS včetně pravomoci vydávat zákonná opatření s mocí zákona. Předsednictvo FS mělo 40 členů, 20 volila Sněmovna lidu a 20 Sněmovna národů (10 Čechů a 10 Slováků). Předsedu FS zastupoval první místopředseda a další místopředsedové. Byli předsedou Čech, musel být prvním místopředsedou Slovák a naopak. Vedle federálního parlamentu existovaly ještě zákonodárné sbory republik, Česká národní rada a Slovenská národní rada.

Sněmovnou lidu se stalo dosavadní NS, 150 členů Sněmovny národů zvolily paritně národní rady. Vytváření orgánů FS umožnilo odstavit J. Smrkovského do funkce předsedy Sněmovny lidu; předsedou FS se stal P. Colotka, v dubnu 1969 vystřídaný již bývalým prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Dubčekem.

V druhé polovině roku 1969 pokračovala destrukce Pražského jara. 22. srpna 1969 přijalo předsednictvo FS nechvalně známé zákonné opatření č. 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku, v září 1969 museli odstoupit ze svých funkcí A. Dubček a J. Smrkovský, 15. října byla zrušena veškerá usnesení NS a jeho předsednictva ze srpna 1968. Téhož dne FS přijalo ústavní zákon č. 117/1969 Sb., o prodloužení

volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění. Tento ústavní zákon kromě prodloužení volebních období do konce roku 1971 stanovil ve svém § 3, že parlament může na návrh Národní fronty zprostit funkce poslance, pokud ten „svou činností narušuje politiku Národní fronty“. V letech 1969-1971 opustilo FS 122 poslanců.

Nehybnost politického režimu po roce 1970 postihla i FS; parlament se opět stal poslušným nástrojem stranických orgánů a místem pro jednomyslné schvalování vládních a stranických předloh. Formální byl i vztah parlamentu k vládě. V normalizačních letech přicházel premiér L. Štrougal v pětiletém cyklu po každých parlamentních volbách s programovým prohlášením nové vlády před Federální shromáždění. Pokaždé jeho vláda získala jednomyslně důvěru. Mimo to předkládal L. Štrougal parlamentu téměř každý rok podrobnou zprávu o plnění programového prohlášení vlády; i tyto zprávy FS pravidelně jednomyslně schvalovalo. L. Štrougal setrval ve funkci předsedy vlády přes 18 let a podobně nehybné bylo i vedení FS. Po volbách v roce 1971 byl předsedou FS zvolen A. Indra, který setrval v této funkci až do listopadu 1989; předsedou Sněmovny lidu byl v letech 1971-1986 V. David, předsedou Sněmovny národů v letech 1971-1987 D. Hanes (předtím předseda FS, nástupce A. Dubčeka).

Význam parlamentu v normalizační éře dokládá i míra zákonodárné aktivity. FS přijalo v letech 1972-1989 pouhých 197 zákonů, čili průměrně 11 zákonů ročně. Naproti tomu rapidně narůstal počet podzákonných předpisů.

S výjimkou turbulencí na začátku 50. let a v letech 1968-1970 zůstávalo složení parlamentu velmi stabilní. Tak v letech 1971-1989 z 350 poslanců FS bylo vždy 237-245 členů KSČ, 18-20 členů ČSS, 16-18 členů ČSL, 8 členů menších slovenských stran a 64-70 bezpartijních; před rokem 1968 bylo 225 z 300 poslanců NS členy KSČ. Rekordmany parlamentu byli E. Erban (1969-1981 předseda ČNR) a V. David (1953-1968 ministr zahraničí, 1971-1986 předseda SL FS), kteří drželi poslanecký mandát nepřetržitě od roku 1945 do roku 1990.

K určitému pohybu dochází ve FS až v letech 1988-1989. V souvislosti s procesem přestavby se zvýšila zákonodárná aktivita FS, byly zahájeny přípravné práce na nové ústavě. Do složení FS zasáhlo usnesení předsednictva ÚV KSČ z 18. listopadu 1988, podle kterého mají skončit kumulace poslaneckých mandátů federálních a republikových (s výjimkou předsedů ČNR a SNR) a poslanci nevykonávající funkci z důvodu nemoci a velvyslaneckého postu mají odstoupit. Na uprázdněných devět mandátů se 20. dubna 1989 konaly doplňovací volby, v nichž bylo poprvé možno vybírat z více kandidátů.

Ještě 14. listopadu 1989 předstoupila Adamcova vláda před obě komory Federálního shromáždění s pravidelnou zprávou o plnění programového prohlášení. L. Adamec a jeho ministři vyslechli řeči poslanců v rozpravě a odpovídali na jejich dotazy. 15. listopadu 1989 byla komunistická vláda naposledy podpořena v hlasování obou komor FS.

Na následující revoluční události FS nejprve nereagovalo a sešlo se na společné schůzi obou komor až 29. listopadu 1989. Na této schůzi rezignoval předseda FS A. Indra, byla zřízena vyšetřovací komise k událostem 17. listopadu a ústavním zákonem č. 135/1989 Sb. byl zrušen proslulý článek 4 ústavy a změněna dikce čl. 6 o Národní frontě a čl. 16 o kulturní politice a výchově (s výjimkou změny čl. 6 jednomyslně). V prosinci 1989 stanul v čele FS na šestnáct dní S. Kukrál a 28. prosince byl předsedou FS zvolen A. Dubček (předseda FS z roku 1969). 12. prosince 1989 FS odsoudilo vstup vojsk v roce 1968. 29. prosince 1989 zvolilo FS jednomyslně Václava Havla prezidentem republiky.

FS se rychle chopilo revoluční úlohy zakotvit zákonné základy demokratického režimu a tržního hospodářství a vydalo do voleb v červnu 1990 řadu zásadních zákonů. Změnilo se i složení parlamentu. Podle ústavního zákona č. 14/1990 Sb. z 23. ledna 1990 mohli být odvoláni svou politickou stranou, nebo orgánem NF v dohodě s OF či VPN, ti poslanci FS, kteří v zájmu vyrovnání rozložení politických sil nebo vzhledem k dosavadnímu působení neskytají záruky rozvoje politické demokracie. Do konce ledna 1990 rezignovalo nebo bylo odvoláno 79 poslanců Sněmovny lidu a 56 poslanců Sněmovny národů, kteří byli nahrazeni nově kooptovanými poslanci. Ani FS zvolenému v červnu 1990, ani FS zvolenému v červnu 1992 se však nepodařilo splnit

II. Komunistický stát, orgány státní moci a správy

hlavní úkol – schválení nové demokratické ústavy. Rozpory mezi českou a slovenskou politickou reprezentací nakonec vedly k zániku československé federace a tím i k zániku československého parlamentu.

ČESKÁ NÁRODNÍ RADA.

JAN WINTR

Česká národní rada (ČNR) byla od 1. ledna 1969 „*představitelem národní svrchovanosti a svébytnosti českého národa, nejvyšším orgánem státní moci v České socialistické republice, nejvyšším zastupitelským sborem České socialistické republiky (ČSR) a jejím jediným zákonodárným orgánem*“ (čl. 102 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci). Zákonodárným sborem České republiky zůstala ČNR i v listopadové éře a 1. ledna 1993 se přeměnila na Poslaneckou sněmovnu Parlamentu České republiky. Historie tohoto sboru však začíná již na jaře 1968, kdy se začala připravovat federalizace Československa.

V březnu 1968 formulovala požadavek federalizace Československa Slovenská národní rada, v dubnu 1968 hovořil Akční program KSČ o potřebě symetrického uspořádání státu, v květnu 1968 vláda zřídila pro přípravu nového státoprávního uspořádání komisi v čele s vicepremiérem G. Husákem. Poměrně záhy byl v této komisi formulován požadavek na vytvoření české politické reprezentace, která by při jednáních o federalizaci státu mohla být partnerem Slovenské národní rady. Tento požadavek akceptovaly v červnu 1968 ÚV KSČ a vláda.

24. června 1968 byl přijat ústavní zákon č. 77/1968 Sb., o přípravě federativního uspořádání ČSSR. V něm se praví: „*Česká národní rada se zřizuje jako prozatímní orgán ústavní politické reprezentace českého národa. Česká národní rada působí až do ustavení českého národního státního orgánu, který bude zvolen ve všeobecných volbách. Úkolem České národní rady je vyjadřovat národní politické stanovisko k uspořádání vztahů českého a slovenského národa a zajišťovat přípravné práce spojené s ustavením českého národního státního orgánu. Má právo předkládat Národnímu shromáždění iniciativní návrhy v souvislosti s federativním uspořádáním Československé socialistické republiky. (...) Českou národní radu volí Národní shromáždění na návrh Národní fronty z poslanců Národního shromáždění zvolených v českých krajích a z význačných představitelů veřejného života českého národa, kteří nejsou poslanci Národního shromáždění.*“

Na Pražském hradě volilo 10. července 1968 Národní shromáždění v bouřlivé atmosféře 150 členů České národní rady. Kandidáty navrhl jménem Národní fronty předseda ÚV NF F. Kriegel. V tajné volbě hlasovalo 242 poslanců a jen minimum kandidátů bylo zvoleno jednomyslně. Vicepremiér L. Štrougal dostal 51 hlasů proti, rektor Vysoké školy politické M. Hübl 74 hlasů proti, ministr kultury M. Galuška 94 hlasů proti, budoucí předseda ČNR Č. Císař a předseda Čs. svazu spisovatelů E. Goldstücker shodně 80 hlasů proti, akademik O. Wichterle 83 hlasů proti, vicepremiér a ekonom O. Šik dokonce 119 hlasů proti. Cestovatel J. Hanzelka a spisovatel P. Kohout se 135 resp. 136 zápornými hlasy nebyli vůbec zvoleni, a tak se musela konat, již veřejně, doplňovací volba. Ze 150 zvolených poslanců ČNR bylo 85 členů KSČ, po 22 členech ČSS a ČSL a 21 bezpartijních; napříč těmito skupinami značný počet zástupců akademické a kulturní sféry. Téhož dne večer zvolila ČNR na své první schůzi svým předsedou Čestmíra Císaře.

Druhá schůze ČNR se konala 31. července 1968, ČNR na ní zvolila své místopředsedy, předsednictvo a výbory. Od tohoto data sídlila ČNR v Thunovském paláci ve Sněmovní ulici na Malé Straně, v budově bývalého zemského sněmu, a Poslanecká sněmovna na tomto místě sídlí dodnes (pouze v letech 1985-1989, po dobu rekonstrukce budovy, zasedala ČNR v Paláci kultury).

Od začátku srpna 1968 mohly orgány ČNR zahájit svou práci na přípravě federativního uspořádání státu. Hlavní spornou otázkou byla v této době iniciativa některých zástupců Moravy a Slezska, kteří navrhovali trojčlennou federaci. Složitá vyjednávání narušila okupace Československa 21. srpna 1968.

Předsednictvo ČNR okupaci odsoudilo a vyjádřilo vůli spolu se Slovenskou národní radou pokračovat na přípravě federalizace.

Z. Jičínský, tehdejší předseda ústavněprávního výboru a později místopředseda ČNR, upozorňuje na narůstání rozporů mezi českými a slovenskými postoji. Okupace hluboce rozčarovala českou veřejnost, zatímco pro řadu Slováků byla federalizace hlavním smyslem Pražského jara.

Formování české státnosti v této době zklamané Čechy už nezajímalo. Lišily se i názory na rozdělení kompetencí mezi federaci a republiky; česká strana prosazovala silnější postavení federálních orgánů.

Za této situace a v atmosféře posrpnového prosazování tzv. moskevských protokolů projednávala ČNR zásady (18. září 1968) a text (4. října 1968) vládního návrhu ústavního zákona o československé federaci. Rozpory přetrvávaly a ČNR sice schválila s připomínkami vládní návrh, avšak současně předložila i vlastní návrh ústavního zákona (tak učinila i Slovenská národní rada).

Závěrečná fáze přípravy federalizace státu probíhala v hektickém tempu; ústavní zákon měl být přijat do symbolického 28. října 1968. Všechny tři návrhy (vládní i obou národních rad) byly projednávány ve výborech Národního shromáždění za účasti zástupců vlády a národních rad. Výsledný společný návrh vlády ČSSR a obou národních rad schválily s doprovodnými usneseními nejprve Slovenská národní rada a ve dnech 23.-24. října 1968 ČNR. 27. října 1968 byl ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, schválen Národním shromážděním.

Podle tohoto ústavního zákona (čl. 102-123) je dvoustčlenná ČNR s účinností od 1. ledna 1969 nejvyšším orgánem státní moci v České socialistické republice (ČSR) a jejím zákonodárným orgánem. Poslanci měli být voleni na čtyři roky; po novele ústavním zákonem č. 43/1971 Sb. byli voleni na pět let. Zákon o volbách do ČNR (č. 53/1971 Sb.) byl přijat až v červenci 1971; volilo se z jednotné kandidátky Národní fronty. Volby se konaly v letech 1971, 1976, 1981 a 1986 a končily obvyklými výsledky mezi 99 a 100 % pro kandidáty Národní fronty.

Formálně ústavní zákon zakotvoval systém jednoty moci – ČNR byla nejvyšším orgánem státní moci a všechny ostatní orgány mohla volit a odvolávat (vládu, ministry, soudce, prokurátory). Po celou dobu až do roku 1989 však platil čl. 4 Ústavy ČSSR z roku 1960, o vedoucí úloze KSČ ve státě i společnosti. Pro komunistické ústavní právníky byla vedoucí úloha KSČ „*alfou a omegou celého státního (a vůbec politického) ústrojí*“.

ČNR příslušela podle čl. 107 ústavního zákona o čs. federaci především zákonodárná moc, schvalování státního rozpočtu ČSR a kontrola vlády ČSR včetně jednání o důvěře vládě (mohla vyslovit nedůvěru vládě i jejímu jednotlivému členu); další pravomoci jako udělování souhlasu k mezinárodním smlouvám, k jejichž provedení je třeba zákona národní rady, nebo pravomoc jmenovat a odvolávat členy ústavního soudu republiky, nebyly v praxi používány. ČNR mohla přijímat ústavní zákony republiky, počítalo se s přijetím republikových ústav, ale ani k tomu do pádu režimu nedošlo. Důležitou a často využívanou pravomocí byla volba a odvolávání soudců z povolání všech soudů republiky podle § 43 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců, ve znění zákona č. 156/1969 Sb.

Klíčovou roli hrálo podle ústavního zákona o čs. federaci předsednictvo ČNR. Bylo kolektivní hlavou republiky, jmenovalo a odvolávalo vládu a její členy a přijímalo jejich demisi. V době, kdy ČNR nezasedala, vykonávalo její funkce předsednictvo a mohlo s výjimkou ústavních zákonů a státního rozpočtu přijímat v neodkladných záležitostech zákonná opatření s mocí zákona (tato zákonná opatření pak musela být potvrzena národní radou na nejbližší schůzi). Institutu zákonných opatření bylo relativně hojně využíváno.

Podle přechodných ustanovení ústavního zákona o čs. federaci vykonává až do voleb funkci ČNR dosavadní sbor, zvolený Národním shromážděním 10. července 1968. Kooptací měla tato ČNR rozšířit počet svých poslanců na 200 (čl. 146). ČNR také volila ze svého středu první poslance české části Sněmovny národů Federálního shromáždění (čl. 147). A ČNR mohla činit opatření k uvedení tohoto ústavního zákona v život už přede dnem jeho účinnosti 1. ledna 1969 (čl. 150).

ČNR tak na přelomu let 1968-1969 pokračovala v ustavování orgánů a institucí nového ústavního zřízení. Na schůzi 21. prosince 1968 bylo zvoleno nových 50 poslanců ČNR. Proměnu atmosféry charakterizuje skutečnost, že 14 z těchto 50 nových poslanců byli dělníci, zatímco v červenci bylo mezi 150 poslanců ČNR zvoleno pouhých 20 dělníků. I při těchto volbách hlasovala řada poslanců proti jednotlivým kandidátům; všichni však byli zvoleni.

8. ledna 1969 jmenovalo předsednictvo ČNR první českou vládu v čele se S. Rázlem. 9. ledna 1969 na první schůzi ČNR schválila důležité zákony – zákon o zřízení ministerstev (dodnes platný zákon č. 2/1969 Sb.), zákon o vyhlášení zákonů a především zákon č. 1/1969 Sb., o jednacím řádu ČNR.

Jednací řád České národní rady pozoruhodným způsobem vybočuje z řady jednacích řádů 60. let a některými svými ustanoveními se vrací ke vzorům těsně poválečným či dokonce prvorepublikovým, což znamená jednak obnovení jistých demokratických prvků a vůbec zvýšení preciznosti návrhu, jednak návrat k některým institutům omezujícím práva jednotlivých poslanců, zejména předčasné ukončení rozpravy, právo předsedy vyloučit poslance ze schůze či cenzurní pravomoc předsednictva v případě těsnopiseckých zpráv. Do roku 1971 obsahoval jednací řád institut poslaneckých klubů, čímž se zásadně odlišoval ode všech parlamentních jednacích řádů československých, českých i slovenských od roku 1954 do roku 1989. Platí-li teze, že rozsáhlost a poměrná složitost jednacího řádu ukazuje na význam, který je jednání parlamentu přikládán, pak můžeme tvrdit, že i tento jednací řád potvrzuje názor Z. Jičínského, že ČNR si nejdéle ze všech institucí udržela atmosféru roku 1968.

Na další schůzi 23. a 24. ledna 1969 ČNR zvolila 75 poslanců Sněmovny národů FS, schválila programové prohlášení vlády a přijala zákon o Nejvyšším kontrolním úřadu ČSR.

Rok 1969 přehoupl Československo do období normalizace. ČNR připravovala řadu zákonných předloh, které už nemohly být projednány (mj. zákony související s hospodářskou reformou, novela zákona o hospodaření s byty, zákon o právu spolčovacím a shromažďovacím i zákon o volbách do ČNR, který čekal na své přijetí až do roku 1971). Do činnosti ČNR stále aktivněji zasahuje byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, zřízené v listopadu 1968 za předsednictví L. Štrougala. Od zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969, kde byl první tajemník ÚV KSČ A. Dubček vystřídán G. Husákem, začala postupná „normalizace“ České národní rady.

Ke konfliktu mezi zastánci Pražského jara a normalizátory došlo na schůzi předsednictva ČNR 27. srpna 1969 při jmenování nového ministra školství. Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích donutilo pět členů předsednictva ČNR k rezignaci a už bez nich 25. září 1969 odsouhlasilo předsednictvo ČNR vydání poslance R. Battěka k trestnímu stíhání pro podvracení republiky. Poté rezignovali další členové předsednictva.

Dalším krokem k normalizaci bylo vytvoření nové české vlády v čele s J. Kempným 29. září 1969. Dne 2. října 1969 odvolalo předsednictvo ČNR dokumenty ČNR ze srpna 1968, které odsuzovaly okupaci. A konečnou ránu ČNR zasadilo přijetí ústavního zákona č. 117/1969 Sb. ze dne 15. října 1969 o prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění. Tento ústavní zákon kromě prodloužení volebních období do konce roku 1971 stanovil ve svém § 3, že parlament může na návrh Národní fronty zprostit funkce poslance, pokud ten „svou činností narušuje politiku Národní fronty“. 53 poslanců ČNR se vzdalo mandátu, dalších 9 poslanců (mj. R. Battěk, E. Goldstücker a O. Šik) bylo 26. listopadu 1969 zproštěno funkce. Na téže schůzi bylo zvoleno nových 62 poslanců, kteří dokonali proměnu ČNR. Předseda ČNR Č. Císař rezignoval a novým předsedou ČNR byl zvolen dlouholetý poslanec NS a dosavadní předseda ÚV Národní fronty ČSSR E. Erban. V průběhu roku 1970 opustilo ČNR z politických důvodů dalších 32 poslanců.

ČNR se stala poslušným nástrojem normalizace, což platilo i po volbách proběhnuvších v letech 1971, 1976, 1981 a 1986.

Postupem času aktivita ČNR značně upadala. Zatímco ve třech letech 1969-1971 přijala ČNR ještě 33 zákonů, za osmnáct následujících let jen 97 zákonů, často krátkých novel nebo národohospodářských plánů či každoročních státních rozpočtů.

O činnosti České národní rady po listopadu 1969 výmluvně svědčí stenografické záznamy. Od konce listopadu 1969 do revoluce v listopadu 1989 se konalo 125 jednacích dnů pléna ČNR (pro srovnání – plénum Poslanecké sněmovny jednalo v roce 2003 v 79 dnech).

Do dějin se ČNR po roce 1969 už nezapsala. Zůstala neoblíbeným, zbytečným a nehybným orgánem, fasádou režimní moci, v níž se jen občas měnily tváře, ale ani ty ne výrazně. Předseda ČNR E. Erban setrval v čele ČNR do června 1981, kdy jej vystřídal předseda české vlády z let 1969-1970 J. Kempný.

V roce 1989 přijalo ještě v únoru předsednictvo ČNR zákonné opatření č. 17/1989 Sb., o přestupku proti opatřením k upevnění veřejného pořádku. 20. listopadu 1989 vydalo předsednictvo ČNR prohlášení k událostem posledních dnů v Praze, v němž se mj. píše: *„Manifestačního shromáždění studentů vysokých škol k uctění památky Jana Opletala a mučedníků protifašistického zápasu bylo po ukončení zneužito částí účastníků k otevřenému vystoupení protisocialistických sil. (...) Zabraňme činům, které jsou namířeny proti socialismu a přestavbě! Nedovolme provokatérům, aby k nám pod demagogickými hesly zavlékali stávký a demonstrace! Nedejme se strhnout do víru dramatických událostí, jejichž konce nelze dohlédnout, které by však s určitostí znamenaly znatelný pokles životní úrovně obyvatelstva a úpadek morálních hodnot! Jsme přesvědčeni, že všechen československý lid, který nejednou prokázal svoji historickou odpovědnost, projeví i v tomto okamžiku jednotně svoji vůli pokračovat pod vedením KSČ a celé Národní fronty v nastoupené cestě přestavby a demokratizace, v cestě všestranného rozkvětu naší drahé socialistické vlasti.“*

Už 5. prosince 1989 rekonstruovalo předsednictvo ČNR vládu F. Pitry a do vlády se dostala nekomunistická většina. 18. prosince 1989 rezignoval J. Kempný, novým předsedou ČNR byl zvolen člen ČSS J. Šafařík a vedení ČNR se podstatně obměnilo.

Podle ústavního zákona č. 14/1990 Sb. z 23. ledna 1990 mohli být odvoláni svou politickou stranou, nebo orgánem NF v dohodě s Občanským fórem, ti poslanci ČNR, kteří v zájmu vyrovnaní rozložení politických sil nebo vzhledem k dosavadnímu působení neskýtají záruky rozvoje politické demokracie. Do 6. února 1990 46 poslanců rezignovalo a 18 bylo odvoláno. Téhož dne bylo zvoleno nových 64 poslanců ČNR a poslancům se představila nová česká vláda vedená Petrem Pithartem. ČNR tak vstoupila do nové éry.

SLOVENSKÁ NÁRODNÍ RADA

JOZEF ŽATKULIAK

Slovenská národní rada (SNR) měla v každém dějinném období jiné poslání a postavení. První SNR vznikla v revolučních letech 1848-1849. Druhá působila v krátkém období od října 1918 do ledna 1919. Poslední období existence SNR začalo jejím vystoupením ve Slovenském národním povstání v září 1944 a pokračovalo v éře komunistického režimu 1948-1989, který zlikvidoval parlamentarismus a reálné zastoupení občanů poslanci.

V letech 1945-1948 působila SNR v podmínkách tzv. omezené demokracie. Do květnových parlamentních voleb roku 1946 měla paritní složení ze zástupců Demokratické strany a Komunistické strany Slovenska. Po volbách 1946 měla SNR 63 mandátů (KSS 31, Strana svobody a Strana práce po třech). DS měla v Dočasném národním shromáždění 43 ze 69 zástupců Slovenska. Politický vývoj na Slovensku byl jednou z hlavních příčin, že v období mezi zářím 1946 a červencem 1948, předčasně ukončilo svůj poslanecký mandát 47 členů SNR z celkového počtu 100.

Po únoru 1948 se nástupcem demokrata Jozefa Lettricha (tuto funkci zastával v letech 1945-1948) na postu předsedy národní rady stal „umírněný“ komunistka Karol Šmidke (26. února 1948- 14. července 1950). Oba funkcionáře nakonec postihly politické čistky. Dále vznikl Akční výbor SNR, který „přezkoumal“ činnost a politickou „únosnost“ členů SNR. Akční výbor odvolal ze SNR 25 poslanců Demokratické strany a tři rezignovali sami. KSS odvolala Viliama Žingora. Po volbách v květnu 1948 bylo v doplněné SNR ze 100 poslanců 79 za KSS. V období od července 1948 do prosince 1954 předčasně ukončilo mandát 23 poslanců, z toho jich 14 odvolal ÚV KSS. Před volbami v listopadu 1954 měla SNR jen 85 poslanců ze 100. Politické perzekuce souvisely nejprve se snahou komunistické strany o likvidaci slovenských demokratů a později s kampaní proti tzv. buržoaznímu nacionalismu a jejími důsledky.

Pro režim 50. let bylo symptomatické, že další předsedové SNR jako František Kubač (ve funkci 1950-1958), Ludovít Benada (1958-1960) a Rudolf Strechaj (1960-1962) byli spojeni s politickými procesy a první dva ve 30. letech „studovali“ v Moskvě. V 50. letech SNR nedosáhla reprezentativního postavení slovenského národa a s výjimkou krátkého období v roce 1956 ani potřebných kompetencí. Jozef Lenárt byl později ve funkci (1962-1963) pro personální změny v řízení státu. Michal Chudík (1963-1968) prezentoval na půdě SNR protislovenskou politiku Antonína Novotného. Ondrej Klokoč (1968-1975) byl zpočátku zastáncem reformního procesu, ale později se podepsal pod anulování dokumentů SNR po 21. srpnu 1968 a dostal se do vleku normalizační politiky. Jejím výrazným představitelem byl Viliam Šalgovič (předseda SNR 1. července 1975 – 30. listopadu 1989), pozdější odpůrce demokratických společenských změn po 17. listopadu 1989.

V celém období 1948-1989 nebyla SNR demokraticky volená. Volby s jednotnou kandidátkou Národní fronty se uskutečnily v květnu 1948 jen do Národního shromáždění a podle výsledků voleb se upravilo složení SNR. Úvahy o vícemandátových volebních obvodech a s tím spojených více kandidátkách se sice v roce 1968 objevily, ale ani konstituce československé federace se neuskutečnila na základě demokratických voleb (měly proběhnout až v listopadu 1968), ale kooptacemi poslanců. Volby a to s jednotnou kandidátkou Národní fronty se konaly až v roce 1971, kdy se normalizační režim plně zmocnil státu. Stejným způsobem byla SNR volena v 70. a 80. letech a výsledek „99%“ potvrzoval nadvládu komunistické strany nad slovenskou společností. Národnostní a sociální složení SNR zhruba odráželo složení slovenské společnosti.

Volební systém ukazoval, jaké má SNR postavení ve struktuře státních orgánů a jaký je její podíl na moci. Ústava z 9. května 1948 zakotvila asymetrický model státoprávního uspořádání v intencích třetí pražské dohody. Mocenský monopol komunistické strany způsobil, že se zastupitelské orgány, tzn. Národní shromáždění a SNR dostaly do podřízeného postavení orgánů politických. Ty pak prosazovaly svou politiku spíše přes výkonné orgány státu než přes zastupitelské. Ústava zakotvila ČSR jako jednotný stát a slovenské národní orgány byly reprezentanty a vykonavateli státní moci na území Slovenska. Zastupitelské orgány zastávaly své

funkce jen formálně a dokonce tzv. zmocňovací zákon č. 47 z května 1950 umožňoval jejich obcházení. Změny ve státním aparátu se mohly uskutečňovat bez nich a vládní nařízení nepotřebovala „potvrzení“ zákonem. Národní shromáždění vydávalo jen zákony, které pocházely z „dílny“ vedení KSČ. Pravomoc slovenských národních orgánů rovněž omezil zákon č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení. O zákonodárné iniciativě zastupitelských orgánů v první polovině 50. let vůbec nemůže být řeč a navíc v letech 1950-1953 SNR prakticky nezasedala. SNR měla omezenou zákonodárnou moc zakotvenou již v ústavě. Její aktivita narůstala až od roku 1956, ale na přelomu 50. a 60. let opět opadla v souvislosti s další centralizací státu.

Vzrůstající aktivita SNR po roce 1956 vyplývala z dvouleté snahy o decentralizaci státu. Usnesení politbyra ÚV KSČ z dubna 1956 o zvýšení pravomocí slovenských národních orgánů ale předem stanovilo „neuplatňovat ani důslednou koncepci socialistického federalismu nebo autonomie, ale na základě dosavadních principů účelně rozšířit pravomoc slovenských národních orgánů“. Karol Bacílek tyto orgány dokonce obvinil, že neplnily ani ty funkce, které jim určovala ústava. Úpravy se vztahovaly na zákonodárnou moc SNR a výkonnou moc Sboru pověřenců. Podle ústavního zákona č. 33 z 31. července 1956 byla SNR národním orgánem státní moci na Slovensku. Usnášela se na zákonech, jmenovala a odvolávala Sbor pověřenců a projednávala a schvalovala rozpočet Slovenska. Pravomoci slovenských národních orgánů se zvýšily v oblasti školství, kultury, zdravotnictví, zemědělství atd. Zákony SNR už nepodepisoval předseda vlády, ale předseda SNR.

Rozdělením státu na nové a větší kraje, respektive přesunem kompetencí na KNV, se roce 1960 opět zhoršilo postavení slovenských národních orgánů. Bylo to dáno rozhodnutím politického byra ÚV KSČ z února 1960, podle kterého SNR měla být „jeden národní orgán státní moci a správy na Slovensku jako nedělitelná součást jednotné soustavy československých státních orgánů“. Změny projednal ÚV KSS v březnu a dubnu 1960. Když se prosadily subjektivistické představy vedení KSČ o přechodu socialistické státnosti ke komunistické samosprávě, staly se pravomoci SNR pouze formalitou a Sbor pověřenců byl zrušen úplně. Sloučení SNR a Sboru pověřenců v ústavě z roku 1960 se hodnotilo jako zákonitost v „rozvoji“ socialistického státu. Ze SNR se stala politicky bezvýznamná instituce poté, co byla zrušena dělba moci mezi ústřední a slovenské národní orgány. Pravomoci pověřenců přešly na odbory SNR. Podle ústavy z 11. července 1960 se změnil název státu a podle zákona č. 163 byl ze státního znaku odstraněn tradiční slovenský znak v podobě dvouramenného kříže na trojvrší a nahrazen plameny zasazenými v husitské pavěze.

Tyto hlavní změny v postavení SNR ale neřešily státoprávní vztah Čechů a Slováků, ani neupravily vztahy mezi Národním shromážděním a SNR. Ve vztazích mezi národy nebyly uplatněny principy rovnosti, rovnoprávnosti a svéprávnosti. Teprve od 1963, po nástupu Alexandera Dubčeka do funkce generálního tajemníka ÚV KSS, se uvolňoval prostor pro národnostní aktivity. Přes složitost situace v začínajícím „slovenském předjaří“ se upravovalo postavení Národního shromáždění a SNR a to na základě usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS (ze 7. května 1964) „Za plnější uplatnění Slovenské národní rady“ a Národního shromáždění. Zákony č. 93 a 124 upravovaly postavení orgánů SNR. Byla obnovena pověřenectva a zvýrazněna úloha pléna SNR, ta se podílela na celostátních rozhodnutích, na přípravě zákonů a část kompetencí převzala rovněž od vlády. Obnovil se de facto asymetrický model uspořádání státu.

Slovenské národní orgány nemohly v podmínkách totalitního systému dosáhnout potřebného postavení ani prosazovat národnostní zájmy Slovenska. Slovenská otázka se zredukovala na dosažení hospodářského a sociálního vyrovnání Slovenska úrovni českých zemí. Politika KSČ v letech 1948-1967 nepřipouštěla prosazení federalismu ani autonomie Slovenska. Unitární stát byl jediným „přípustným“ modelem. Politická činnost SNR byla velmi omezena také proto, že československý prezident Antonín Novotný často „hrozil nacionalismem a separatismem“ Slovenska. Postavení SNR ve struktuře státu se měnilo podle toho, jak se v politice KSČ prosazoval centralismus, který byl odůvodňován „upevňováním“ státu a udržováním jeho jednoty.

Antonín Novotný projevil svoji necitlivost vůči Slovákům a jejich národním institucím v Martině 26.-27. srpna 1967, kdy odmítl ve zinscenovaném konfliktu vzácný dar Matice slovenské. A. Novotný rovněž odmítl pokusy o zvýšení pravomocí SNR tak, aby schvalovala rozpočty národních výborů. O zamítnutí návrhu, podle kterého se měla stát Bratislava hlavním městem Slovenska se zasloužil

i „novotnovsky“ orientovaný předseda SNR Michal Chudík, který o funkci přišel během „pražského jara“ 14. března 1968 také proto, že nepodporoval iniciativy za zvýšení pravomocí SNR. SNR přijetím zákonů o hlavním městě Slovenska Bratislavě a o Matici slovenské přispěla k odstranění některých deformací v postavení slovenského národa. SNR také sestavila Akční program, který zahrnoval potřeby dalšího vývoje Slovenska, včetně utvoření federace. Dne 27. června 1968 byl předsedou SNR zvolen Ondrej Klokoč.

SNR se výrazně angažovala v obrodném procesu roku 1968, zejména nastolením slovenské otázky a podílem na vzniku československé federace na principu rovný s rovným jako nejvhodnějšího řešení pro uspořádání státoprávních vztahů mezi slovenským a českým národem. Po 21. srpnu 1968 vydalo Předsednictvo SNR řadu vyhlášení, která zpočátku neměla protiokupační akcent. Nakonec i plénum SNR podpořilo 21. srpna vyhlášení Předsednictva ÚV KSČ, tedy legálních představitelů státu, a postavilo se za odvolání okupačních vojsk z území republiky. Ovšem další plénum se konalo až 28. srpna. Předsednictvo SNR, které své postoje koordinovalo s Národním shromážděním a Českou národní radou, vydalo 25. srpna spolu s jejími zástupci komuniké, v němž se nemluvilo o vstupu vojsk, ale o okupaci Československa. Následně rovněž odsoudilo protiprávní obsazení státních institucí, včetně budovy SNR.

Po přijetí ústavního zákona č. 143/1968 Sb. z 27. října 1968 o československé federaci se zpočátku zdálo, že SNR získala prostor pro prosazování národně státních zájmů Slovenska. Jisté možnosti rozvíjení jejího zákonodárství poskytovaly články 37 a 38 zákona, ale okupace Československa 21. srpna 1968 a počínající normalizace byly hlavní příčinou, že SNR neplnila své poslání a funkce v potřebné míře. Národní orgány se plně podřídily ústředním politickým a státním orgánům v právních normách č. 125 a 133 v prosinci 1970, rovněž i v Legislativních pravidlech vlády ČSSR.

Normalizační režim v letech 1969 a 1970 přehodnotil působení SNR během „pražského jara“. Označil činnost SNR za „kontrarevoluční“, kritizován byl její Akční program z léta 1968 a působení „pravice“ na její půdě, zejména v srpnu 1968 (Alexander Dubček, Samuel Falťan, Jozef Zrak, Irena Ďurišová, Anton Ťažký, Róbert Hárenčár, Jozef Rosa, Štefan Sádovský, Štefan Brenčič, Vojtech Hatala, Hvezdoň Kočtúch, Ján Uher, Viktor Pavlenda, František Barbírek a další). Na konci roku 1969 se spustila vlna „normalizačních“ opatření. Prohlášení SNR po 21. srpnu byla anulována a označena za nemarxistická a politicky nesprávná. „Pevné jádro“ ve SNR pro normalizační režim tvořili: O. Klokoč, František Mišej, Štefan Fábry, Matěj Lúčan, Ján Marek a další. Na základě tzv. zmocňovacího ústavního zákona č. 117 z října 1969 zbavili normalizátoři 6 poslanců jejich mandátu a 29 poslanců, kteří byli označeni za „nositele pravice“ se pod politickým nátlakem normalizátorů „raději“ své poslanecké funkce vzdalo. Po jejich odchodu měla SNR v srpnu 1970 103 poslanců za KSS, 10 za SSO (Strana slovenské obrody), 7 za SSV (Strana svobody) a 16 bezpartijních. Pro rozporuplnou atmosféru ve SNR bylo příznačné, že ještě před volbami roku 1971 ze 126 (nikoliv 150) poslanců kandidovalo jen 36 %. 26.-27. listopadu 1971 se volila opět jednotná kandidátka Národní fronty. Proti této praxi se objevily letáky v Nitře, Bratislavě a Zvolenu.

SNR nedokázala v 70. a 80. letech vážněji ovlivnit problémy Slovenska, zejména v hospodářské sféře. Její zákonodárná činnost se rozšiřovala jen díky tomu, že Federální shromáždění od roku 1986 přijímalo v rámci „přestavby“ větší množství zákonů. SNR přijala v letech 1969-1970 22 zákonů, v letech 1971-1975 jen 27, 1976-1980 16, 1981-1985 jen 27 zákonů a celkem v letech 1969-1988 pouze 130 zákonů SNR a zákonných opatření jejího předsednictva. Nejvíce v oblasti plánu a rozpočtu Slovenska, zemědělství, školství, kultury, národních výborů apod. SNR nenaplnila funkci nejvyššího orgánu státní moci a jediného zákonodárného orgánu v SSR a ani svou kontrolní činnost. Příkladem toho bylo nepodání ani jedné interpelace v letech 1971-1983.

SNR nepřijímala politická vyhlášení, která by korigovala dosavadní politický kurz komunistické strany a byla tak její převodovou pákou. Zákonodárná činnost SNR se rozvíjela od roku 1986 v souvislosti s přípravou návrhu ústavy. Byla to „trojediná“ ústava jejíž autoři Marián Čalfa, Karol Laco a další, narazili na odpor značné části poslanců. Předseda federálního shromáždění Alois

Indra uvedl počátkem října 1989, že se politicky rozhodlo o tom, aby ústava byla schválena jako ústava ČSSR a obou republik. Orgány KSCČ měly přípravu ústavy ve svých rukou.

Na programu zasedání SNR 31. října 1989 bylo projednání návrhu skupiny poslanců Federálního shromáždění ČSSR na vydání ústavního zákona o způsobu přijetí nové ústavy ČSSR, ČSR a SSR. Návrh předpokládal ústavní úpravu všech základních vztahů federace a národních republik v jednom ústavním dokumentu (trojjediná ústava). Proto bylo třeba přijmout ústavní zákon o způsobu přijetí ústavy, jinak by se musely navrhovat tři ústavy a muselo by jít o tři návrhy do všelidové diskuse.

Předseda SNR Viliam Šalgovič se vyslovil za společnou ústavu a vyvíjel v tomto smyslu tlak na poslance. Část poslanců se snažila přímo vyhnout hlasování a 4 výbory z 9 se k návrhu zákona postavily odmítavě. Pod hrozbou stranických trestů, resp. dodržování stranické „disciplíny“, byli opoziční poslanci „zpacifikováni“. Pro návrh hlasovalo 118 poslanců a přes nátlak hlasovalo 7 poslanců proti tomuto návrhu a 6 poslanců se zdrželo hlasování. Odmítavé postoje poslanců byly v „hlasovací mašinérii“ komunistického režimu velmi vzácným jevem. SNR v jednom z prvních usnesení po 17. listopadu 1989 návrh zákona o „trojjediné“ ústavě zrušila.

Nový politický kurz na půdě SNR znamenal po 30. listopadu, zvolení – po dohodě s VPN (Milan Šimečka starší a další) – Rudolfa Schustera jejím předsedou. Dne 6. prosince bylo zvoleno rovněž nové předsednictvo, v jehož řadách zůstalo 38 % komunistů. SNR vystupovala v zájmu národně státních zájmů Slovenska a spoluvytvářela jeho demokratický parlamentní systém. 3. září 1992 schválili její poslanci Ústavu Slovenské republiky a SNR se přejmenovala na Národní radu Slovenské republiky.

VOLBY DO ZASTUPITELSKÝCH SBORŮ

DAVID WEBER

Volby do všech stupňů zastupitelských sborů existujících v letech 1948-1989 v Československu měly jediné poslání: sloužily jako jedna z demokratických kulís komunistického režimu. Při způsobu, jakým volby probíhaly, nemohlo nikdy jít o svobodné demokratické volby ani o referendum. Pro vývoj režimu neměly v podstatě žádný význam. Občané – voliči přistupovali k volbám s vědomím o jejich naprosté formálnosti a nemožnosti dosáhnout jejich prostřednictvím jakékoliv významné změny režimu a jeho politiky. Pravidelnou vysokou účast občanů je možné vnímat jako jeden z ukazatelů míry přizpůsobivosti k formálním, režimem vyžadovaným rituálům. Naopak komunistické vedení i mnoho funkcionářů nižších úrovní volby považovalo za politicky významné, téměř jednoznačné potvrzení správnosti směru oficiální politiky. Z jejich strany tedy nešlo o jeden ze způsobů propagandy režimu, ale o potvrzení vztahu společnosti k vládnoucí moci.

Volby v zásadě splňovaly požadované formální standardy. Byly přímé, rovné a až na konkrétní výjimky tajné. Větší nebo menší respektování zmíněných demokratických znaků ale v žádném případě neznamenovalo možnost vyjádření svobodné vůle voličů. Všichni navrhovaní kandidáti byli výhradně na tak zvané jednotné kandidátce Národní fronty, samostatná kandidatura politické strany ani jednotlivce nepřicházela v úvahu. Na jednotné kandidátce byl uveden vždy přesný počet osob, který bylo nutné pro konkrétní volební obvod do zastupitelského orgánu „zvolit“ podle principu poměrného zastoupení, nebo jen jméno jednoho kandidáta, pokud šlo o způsob většinový. Jednotlivé kandidáty vždy navrhovaly a schvalovaly příslušné orgány komunistické strany, které rozhodovaly podle nařízení nadřazených institucí také o zástupcích nekomunistických stran a nestranících.

V rámci předvolební kampaně se jednotliví kandidáti představovali na veřejných schůzích. Celá kampaň měla především charakter oslavy dosavadních celospolečenských výsledků a propagace příštích úkolů a plánů. Účast voličů na předvolebních schůzích ale hlavně u volebních aktů samotných se podle oficiálních součtů blížila bez několika procent a ještě častěji bez pouhých několika desetin procenta maximální hranici a statistiky uváděly čísla těsně se blížící sto procentům také u počtu hlasů odevzdaných pro navržené kandidáty.

Takových výsledků dosahovala vládnoucí moc především vytvořením nátlakové atmosféry a někdy docházelo i k „úpravám“ odevzdaných počtů hlasů. Neúčast na volbách byla režimem chápána jako projev záporného vztahu k lidově demokratickému a později socialistickému zřízení a běžně s ní byly spojovány přímé perzekuční následky v zaměstnání, v místě bydliště, nebo záznamy v osobních spisech. Jen výjimečně se stalo, především na malých obcích při volbách do místních národních výborů, že kandidáti neprošli, nebo bylo nutné volby z jiných důvodů opakovat.

První volby do Národního shromáždění po únorovém převzetí moci komunistickou stranou proběhly 30. května 1948. Komunisté jim přikládali značný význam. Výsledky voleb měly potvrdit legitimitu režimu doma i v zahraničí. Ještě koncem března 1948 trvalo komunistické vedení na samostatné účasti jednotlivých politických stran ve volbách alespoň v českých zemích. Na Slovensku naopak předpokládalo jednotnou kandidátku. Jako důvod bylo uváděno silné postavení církve. Vedení komunistické strany se domnívalo, že uvažovaný cíl mohou volby splnit za předpokladu, že KSČ získá nejméně 75 % hlasů. Odhad volebních výsledků provedený na začátku dubna okresními a krajskými stranickými orgány ale ukázal, že ani v Čechách a na Moravě by KSČ nepřekročila 60 % hranici. Na základě tohoto zjištění ÚV KSČ rozhodl, že v celé zemi proběhnou volby s jednotnou kandidátkou Národní fronty. Na ní tvořili komunističtí kandidáti 70 %, ostatním stranám připadlo po 10 %. Sociálně demokratická strana se ale ještě před volbami sloučila s komunisty a jejich podíl tedy vzrostl na 80 %. Jediným politickým představitelem, který nesouhlasil se zavedením jednotné kandidátky, byl prezident Edvard Beneš. Prezident požadoval kodifikovat možnost sestavit opoziční kandidátní listinu ve volebním zákoně. To se sice nestalo, ale komunistické vedení nižším stranickým orgánům doporučilo při organizaci voleb připustit možnou opoziční kandidátku. Její vytvoření by ale muselo být potvrzeno nejméně jedním tisícem ověřených podpisů případných voličů v jednotlivých obvodech. Žádná taková listina nebyla

předložena k registraci.

Volby Národního shromáždění prvního volebního období se konaly na základě zákona č. 75/1948 Sb., který formálně ještě zachovával systém poměrného zastoupení. Území republiky bylo rozděleno na dvacet osm vícemandátových volebních krajů ve dvou oblastech (v českých zemích a na Slovensku). Ústava předpokládala volbu tří set poslanců na dobu šesti let.

Vlastní volby se konaly v atmosféře strachu a voliči byli vystaveni silnému politickému a morálnímu tlaku. V řadě obcí byly organizovány tak zvané „manifestační volby“, tj. volby veřejné, nebo byly vyhlašovány „vlastenecké obce“, kde se místní funkcionáři zavazovali, že se postarají o to, aby všichni občané hlasovali pro jednotnou kandidátku. Také při sčítání hlasů docházelo k manipulaci. Téměř všechna krajská vedení KSČ hlásila ústředí, že upravovala volební výsledky. Rozsah takových „korektur“ se pohyboval v rozmezí 1-5 %. Jako oficiální výsledky byla zveřejněna tato čísla: pro kandidátku Národní fronty odevzdalo v českých zemích hlasy 82,12 % voličů, na Slovensku 84,91 %. V Čechách 9,32 % a na Slovensku 13,98 % voličů vhodilo do volebních urn bílé lístky. Neplatných odevzdaných v hlasů bylo v Čechách 3,56 % a na Slovensku 1,11%.

Vůbec první přímé volby do národních výborů se podle zákona č. 14/1954 Sb. konaly 16. května 1954. Uskutečnily se na základě většinového volebního systému. V jednomandátových obvodech ale kandidoval vždy jen pečlivě vybraný kandidát Národní fronty. Tak byla zcela vyloučena jakákoliv volba nejen mezi případnými rozdílnými politickými programy ale i mezi osobami kandidátů. Jednotná kandidátka získala v těchto volbách podle oficiálních výsledků 93,60 % hlasů pro kandidáty do krajských národních výborů, 93,62 % pro kandidáty do okresních národních výborů a 94,21 % do místních národních výborů.

Úplný přechod k sovětskému volebnímu modelu, který byl v československých podmínkách poprvé realizován zmíněnými volbami do národních výborů, dovršil ústavní zákon č. 26/1954 Sb. Organizaci voleb do Národního shromáždění pak upravil zákon č. 27/1954 Sb. Na jejich základě se pak 28. listopadu 1954 uskutečnily volby. Také v tomto případě se tedy jednalo o volby podle většinového systému v jednomandátových obvodech. Jeden poslanec připadl na třicet pět tisíc obyvatel. Tím se stal počet poslanců pohyblivým. Pro volby do Národního shromáždění v roce 1954 bylo vytvořeno 368 volebních obvodů a zvolen stejný počet poslanců. Kandidáti na jedinou registrovanou kandidátku Národní fronty byli vybíráni hlavně podle statistických hledisek. Předem byl stanoven přesný podíl mužů a žen; dělníků, rolníků a „příslušníků pracující inteligence“; mládeže, straníků a nestraniků – zde samozřejmě s naprostou převahou členů KSČ. Jednotliví kandidáti se formálně podle zákona v dvoukolovém procesu představovali voličům. V prvním kole jako návrh a v druhém už jako registrovaní.

Průběh i výsledky voleb odpovídaly realitě doby. K „manifestování“ co neúplnější oddanosti občanů vládnoucímu režimu se opět hodil jakýkoliv prostředek. Kromě popsané vnější manipulace to byl zejména „zvláštní“ způsob posuzování platnosti odevzdaných hlasovacích lístků. Pro dosažení co nejlepších výsledků byl dán volebním komisím na základě rozhodnutí vedení KSČ pokyn, aby se při sčítání hlasů za hlas „proti“ – a tedy neplatný – považoval jen takový hlasovací lístek, na němž volič přeškrtl vodorovně celé jméno a příjmení kandidáta. Jiný způsob, například přeškrtnutím diagonálně přes celý hlasovací lístek měl být počítán jako platný hlas „pro“ kandidáta. Oficiálními výsledky voleb pak byla čísla 97,89 % pro kandidáty Národní fronty, 2,11 % bílých lístků a 0,39 % neplatných hlasů.

Dne 19. května 1957 se uskutečnily další volby do národních výborů. Podle oficiálních údajů se jich v celé republice zúčastnilo 99,12 % oprávněných voličů a z nich dalo 99,12 % hlas jediné pro volby zapsané kandidátní listině Národní fronty.

V roce 1960 byli znovu voleni poslanci národních výborů, Slovenské národní rady i Národního shromáždění. Nové zákony č. 37/1960 Sb., o volbách do Národního shromáždění, č. 38/1960 Sb., o volbách do Slovenské národní rady a č. 39/1960 Sb., o volbách do národních výborů byly součástí komplexu zákonů předcházejících přijetí nové Ústavy ČSSR v červenci 1960 a přípravy voleb v rámci nového územního členění státu. Volitelní byli znovu jen kandidáti na jednotných kandidátních listinách Národní fronty sestavených pro jednotlivé orgány. Změnou v organizačním

uspořádání bylo, že počet poslanců Národního shromáždění se při čtyřletém volebním období opět pevně stanovil na tři sta. Z nich dvě stě třináct bylo voleno v českých zemích a osmdesát sedm na Slovensku. Počet poslanců Slovenské národní rady byl odvozeně stanoven podle počtu poslanců Národního shromáždění volených na Slovensku na osmdesát sedm.

Vlastní volební akty do všech zastupitelských sborů proběhly 12. června 1960. Oficiálně se voleb zúčastnilo 99,68 % oprávněných voličů. Kandidáti do parlamentu a krajských národních výborů od nich dostali 99,93 % hlasů, do Slovenské národní rady, okresních a místních národních výborů 99,85 % hlasů. Během volebních příprav se objevilo nepatrné množství anonymních výhružných dopisů, letáků a protistátních a hanlivých nápisů. Ve volebních místnostech došlo k několika případům provokace. Komunistické vedení tak mohlo průběh voleb zhodnotit jako „dobrý“.

Po uplynutí funkčního období zastupitelských sborů zvolených v roce 1960 se konaly volby 14. června 1964. V únoru téhož roku byl pod č. 39/1964 Sb. přijat nový zákon o volbách do Národního shromáždění, Slovenské národní rady a národních výborů. Přinesl ale jen nepodstatné dílčí změny. Základní systém – většinový princip s jedním mandátem a jedním kandidátem Národní fronty ve volebním obvodu, s možností „manifestační“ – tj. veřejné volby, s jedinou alternativou – škrtnout nebo neškrtnout jediného kandidáta – zůstal zachován. Tomu také odpovídaly oficiální výsledky. Pro kandidáty Národní fronty do Národního shromáždění odevzdalo svůj hlas 99,96 % voličů, do Slovenské národní rady 99,98 % voličů a do národních výborů 99,87 % voličů.

V průběhu roku 1967 byl na základě víceméně objektivních sociologických průzkumů a zkušeností z jiných socialistických zemí, zejména Polska, ve kterých se už neuplatňoval sovětský systém jednomandátových obvodů s jedním kandidátem, učiněn pokus o změnu volebního systému. Výsledkem práce týmu pro výzkum a modelování volební soustavy ČSSR byl návrh nového zákona o volbách do Národního shromáždění, který částečně umožňoval uplatnění výběru osob a programů, demokratičtější systém navrhování a registrace kandidátů a záruky tajnosti voleb. Sice v omezené podobě proti původnímu návrhu, ale přece jen byl pod č. 113/1967 Sb. návrh zákona o volbách do Národního shromáždění přijat. Základní princip – jednotná kandidátní listina Národní fronty i monopol KSČ při jejím sestavování zůstal nezměněn. Demokratizační pohyb ale znamenal vytvoření čtyř až osmi mandátových volebních obvodů s možností výběru kandidátů. Ačkoli se podle tohoto zákona měly konat volby v červnu roku 1968, nikdy se podle něj nevolilo. Nejdříve byl termín voleb vzhledem k vývoji politické situace na jaře 1968 posunut do konce listopadu 1968, pak do konce roku 1969 a nakonec bylo na jaře 1969 stanoveno, že volby proběhnou nejpozději do konce roku 1971. Vždy se tak stalo ústavním zákonem. Volby do Federálního shromáždění v listopadu 1971 se ale už konaly podle zcela jiného volebního zákona.

Volební zákon do Federálního shromáždění byl přijat 6. července 1971 a publikován pod číslem 44/1971 Sb. Zákon samotný, i volební zákony do obou národních rad a do národních výborů přijaté ve stejné době, které byly v podstatě jen jeho upravenými kopiemi, nejen že zcela negovaly demokratizační posun zachycený ve volebním zákoně z roku 1967, ale odstraňovaly i některé alespoň formálně existující volební instituty z voleb v padesátých a šedesátých letech. Nová „normalizační“ vládnoucí garnitura si tak účelově připravila jeden z nástrojů pro upevnění moci. Stav, který zákon zavedl, ale oficiálně vykládala jako opatření dočasné, vyvolané situací po období 1968-1969 a sedmileté volební přestávce. Z „dočasnosti“ v případě úpravy voleb se ale nakonec stala stejná „dočasnost“ jako u pobytu sovětských vojsk: volební zákony z roku 1971 platily až do roku 1990.

Volby všech zastupitelských sborů probíhaly stále na základě většinového systému. Pro volby do Federálního shromáždění se v případě Sněmovny lidu vytvářelo dvě stě volebních obvodů v celé republice. Pro volby do Sněmovny národů bylo osmdesát pět volebních obvodů v ČSR a osmdesát pět v SSR. Volební obvody stanovovalo usnesením předsednictvo Federálního shromáždění. Obvody byly jednomandátové a pro řádné volby až do roku 1989 se nestalo, aby se o mandát ucházel více než jeden kandidát. Ti byli stejně jako v předcházejících letech nominováni za celou Národní frontu na jednotné kandidátní listině. Z procesu registrace kandidátů vypadl v padesátých a šedesátých letech volebními zákony stanovený a uplatňovaný dvoukolový proces představení kandidátů voličům. První – i když v podstatě jen formální, ale přece jen existující –

kolo představování ještě neregistrovaných kandidátů voličům na předvolebních schůzích bylo od roku 1971 nahrazeno jednorázovým setkáním už registrovaných kandidátů s voliči. Jakékoliv připomínky voličů k jednotlivým kandidaturám tím zcela odpadly. Vliv voličů na sestavení kandidátky byl tak i formálně nulový.

Organizační novinkou, kterou zákon přinesl, bylo rozložení voleb do dvou dnů (pátek – sobota). Dosud se volby konaly vždy v jeden den, a to v neděli. Rozdělení bylo vyvoláno obavou z menší účasti voličů na volbách po zavedení pětidenního pracovního týdne a novým způsobem trávení víkendového volna na venkově.

Většina voličů, vědoma si naprosté formálnosti voleb, volila „manifestačním“ způsobem a nevyužívala možnosti úpravy volebních lístků, přesto se pro posuzování a sčítání odevzdaných hlasů znovu objevil pokyn vedoucích stranických orgánů, počítat hlasovací lístky, kde nebylo vodorovně přeškrtnuto celé jméno i příjmení kandidáta, jako hlas „pro“ kandidáta.

Průběh voleb i oficiálně ohlášené výsledky dosahované během dvacetiletí období tzv. normalizace si byly velmi podobné. V jednom termínu proběhly volby všech zastupitelských sborů. V roce 1971 se volby konaly ve dnech 26. a 27. listopadu. Zúčastnilo se jich 99,41 % oprávněných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,81 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,77 %, do České národní rady 99,78 %, do Slovenské národní rady 99,94 %, do krajských národních výborů 99,84 %, do okresních národních výborů 99,77 % a do místních národních výborů 99,85 %. V roce 1976 proběhly volby ve dnech 22. a 23. října a přišlo k nim 99,70 % registrovaných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,97 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,97 %, do České národní rady 99,96 %, do Slovenské národní rady 99,98 %, do krajských národních výborů 99,96 %, do okresních národních výborů 99,94 % a do místních národních výborů 99,94 %. V roce 1981 se volby uskutečnily ve dnech 5. a 6. června. Hlas v nich odevzdalo 99,51 % zapsaných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,96 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,96 %, do České národní rady 99,96 %, do Slovenské národní rady 99,98 %, do krajských národních výborů 99,97 %, do okresních národních výborů 99,96 % a do místních národních výborů 99,69 %. V roce 1986 byly termínem voleb dny 23. a 24. května a volit přišlo 99,39 % voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,94 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,94 %, do České národní rady 99,94 %, do Slovenské národní rady 99,95 %, do krajských národních výborů 99,95 %, do okresních národních výborů 99,92 % a do místních národních výborů 99,91 %.

Posledními volbami reálného socialismu byly doplňovací volby poslanců Federálního shromáždění v devíti obvodech, dvou poslanců České národní rady a dvou poslanců Slovenské národní rady. Kandidátní listiny byly samozřejmě připraveny v rámci Národní fronty ale poprvé a zároveň naposled měli voliči možnost vybírat ze dvou kandidátů. Oficiálním zdůvodněním pro to bylo, že se tak ověřují prvky, které by se mohly stát základem nového volebního systému. Voleb se zúčastnilo 95,31 % ze zapsaných voličů a z nich 99,68 % odevzdalo platný hlas se jménem jednoho vybraného kandidáta.

Způsoby a konstrukce voleb zastupitelských sborů organizovaných komunistickým režimem jasně vypovídají o jejich naprosté formálnosti. Je možné konstatovat, že ve skutečnosti o volby ani nešlo. Až na výjimku posledních voleb z roku 1989 neměli voliči možnost vybírat a to nejen z politických programů ale ani z více osob kandidátů. Když už se občané – voliči vhozením volebního lístku do urny „kvazivolebního“ aktu zúčastnili a většina z nich tak činila jen proto, aby podle svého názoru na sebe zbytečně nepřítahovala pozornost a nevystavovala se možným perzekucím, v rozhodující většině si uvědomovali, že jejich hlas o ničem nerozhoduje. Takto přijímané volby ztratily smysl a staly se pouhou dekorací.

PREZIDENT REPUBLIKY

VÁCLAV PAVLÍČEK

Prezident republiky jako individuální hlava státu je příznačnou ústavní institucí pro republikánskou státní formu. V Československu do Ústavy 9. května z r. 1948 byly jeho ústavní pravomoci vyjádřeny v ústavní listině z r. 1920 a podrobněji provedeny v dalších zákonech. Tradice republiky s parlamentní formou vlády trvaly navenek i v době vlády komunistické strany v Československu. Československo nepřevzalo jako ostatní státy sovětského bloku v žádné etapě svého vývoje institut kolektivní hlavy státu.

Ústavní listina z r. 1920 státní orgány odlišovala podle principu dělby moci. Pravomoci prezidenta republiky byly obsaženy zejména v její hlavě třetí nazvané Moc vládní a výkonná. Systematické zařazení prezidenta republiky do této hlavy zároveň vyjadřovalo těsné vztahy této instituce k vládě. Prezident republiky byl volen Národním shromážděním (poslaneckou sněmovnou a senátem) na 7 let. Zvolen mohl být státní občan Československé republiky, který byl volitelný do poslanecké sněmovny a dosáhl věku 35 let. Z výkonu svého úřadu nebyl odpovědný a za jeho projevy související s touto funkcí odpovídala vláda. Z toho vyplývalo i další ustanovení, že jakýkoliv prezidentův úkon moci vládní nebo výkonné potřeboval ke své platnosti spolupodpisu (kontrasignaci) odpovědného člena vlády. Prezident republiky nemohl žádnou svou ústavní pravomoc uplatnit bez takové kontrasignace předsedy nebo jiného příslušného člena vlády. Bez takové kontrasignace odpovědného člena vlády byl úkon prezidenta republiky neplatný.

Tak například k jmenování a propouštění členů vlády bylo třeba spolupodpisu předsedy vlády. Pokud prezident republiky vykonával pravomoci jako vrchní velitel branné moci byl každý jeho úkon platný pouze tehdy, když byl podepsán ministrem národní obrany. V oblasti zahraničních vztahů a zahraniční politiky, kdy zastupoval stát navenek, sjednával a ratifikoval mezinárodní smlouvy a bylo třeba k platnosti jeho aktu spolupodpisu ministra zahraničních věcí. Při udělování milostí (individuálních milostí i amnestie) byl nezbytný k platnosti jejich spolupodpisu ministra spravedlnosti.

Stíhán mohl být prezident republiky jen pro velezradu a to před senátem a obžalobu mohla podat jen poslanecká sněmovna. Trestem byla jen ztráta úřadu prezidenta republiky a způsobilost znovu tohoto úřadu nabýt. Nešlo o trestní odpovědnost, ale právně politickou odpovědnost (forma impeachmentu).

I když měl prezident republiky významné symbolické a ceremoniální postavení (mohl se nejen účastnit schůzí vlády, ale i předsedat jim, jeho podpis na zákonech byl považován za akt, kterým se zákon vyhlášoval – promulgace), jeho reálné ústavní pravomoci samostatně rozhodnout byly malé. To se projevilo i při řešení ústavní a politické krize v únoru 1948, kdy další existenci vlády neporažené v parlamentě nemohl ovlivnit, neboť by byl neplatný úkon, který by nepodepsal příslušný člen vlády – předseda vlády, ministr vnitra, ministr národní obrany apod.

Samostatně mohl prezident republiky rozhodnout o své abdikaci. Ústava nestanovila komu ji má podat. Podle ústavní tradice ji podával předsedovi vlády, neboť vládě příslušelo, aby vykonávala jeho funkci pokud nebyl zvolen nový prezident republiky, nebo když byl zaneprázdněn nebo nemocen.

V dalším ústavním vývoji zůstaly jen některé pravomoci prezidenta republiky zcela nezměněny, jiné doznaly změn.

Dne 9. 6. 1948 vstoupila v účinnost nová ústava (Ústava 9. května). Prezident republiky Dr. Beneš ji odmítl podepsat a dne 7. 6. 1948 abdikoval. Místo něho podepsal ústavu dosavadní předseda vlády Klement Gottwald, kterého Národní shromáždění již podle nové ústavy a zákona o volbě prezidenta republiky ze dne 12. 6. 1948 veřejným hlasováním zvolilo prezidentem republiky. K. Gottwald si ponechal i nadále funkci předsedy Komunistické strany Československa. Ústavní tradice „nadstranického prezidenta“ byla tak porušena. Byla porušena i další tradice založená T. G. Masarykem a dodržovaná E. Benešem, neboť pražský arcibiskup k počtě jeho zvolení sloužil za jeho přítomnosti a přítomnosti dalších politických představitelů slavnostní Te Deum.

Ústava z roku 1948 zvolila jinou systematiku a postavení prezidenta republiky bylo vyjádřeno v samostatné kapitole nazvané Prezident republiky. Pravomoci prezidenta republiky se však příliš nelišily od ústavní listiny z r. 1920. Důvodová zpráva uváděla, že postavení prezidenta republiky „zůstává v té podobě, jako v první ústavě, kromě snad nepřímých reflexů, které vyplývají ze změn v jiných kapitolách“. Po smrti K. Gottwalda byl podle této ústavy zvolen prezidentem republiky v r. 1953 A. Zápotocký a v r. 1957 A. Novotný, který nadále zastával funkci prvního tajemníka ÚV KSČ.

Koncepčně jiné pojetí funkce prezidenta republiky vyjádřila až ústava z r. 1960 (č. 100/1960 Sb.) přijatá dne 11. 7. 1960. Ústava byla založena na odmítnutí principu dělby moci a proklamovala teorii jednoty moci, což se promítlo do ústavního postavení všech orgánů státu. Ústava o prezidentu republiky stanovila, že je volen Národním shromážděním jako představitel státní moci a z výkonu své funkce je Národnímu shromáždění i odpovědný. Funkční období bylo zkráceno na 5 let. Volitelný byl každý občan, který by mohl být volen za poslance Národního shromáždění. Zvolen mohl být každý, kdo dosáhl 21 let.

Přes změněnou ústavní koncepci se výčet jeho ústavních pravomocí však příliš nezměnil. Tím, že byl ze své funkce odpovědný, však rozhodoval bez kontrasignace a jeho ústavní postavení se formálně posílilo. Na návrh Národního shromáždění mohl odvolat vládu nebo jednotlivé její členy. Získal i právo zákonodárné iniciativy. Na návrh vlády mohl vyhlásit válečný stav a na základě rozhodnutí Národního shromáždění i vypovědět válku. Zůstala mu pravomoc vyhlášovat amnestii i pravomoci v oblasti individuální milosti, ale bez kontrasignace příslušného ministra. Ministr spravedlnosti však i nadále při těchto aktech se k nim vyjadřoval. Trestně právní předpisy nově umožňovaly, aby ten, proti němuž bylo řízení vedeno a byl omilostněn, mohl požádat, aby se v řízení pokračovalo a pokud soud jej shledal vinným, nemohl mu uložit trest.

I pro ústavní postavení prezidenta republiky bylo rozhodující ustanovení čl. 4 Ústavy o vedoucí úloze komunistické strany ve společnosti a ve státě. I po formální stránce se zavedl takový rituál při uvádění různých funkcí, že na prvním místě byla uváděna čelná funkce v KSČ a teprve potom funkce prezidenta republiky. První občan státu, kterým byl prezident republiky, tak ustoupil i navenek za nejvyššího funkcionáře komunistické strany. Ústava nic nestanovila o imunitě prezidenta republiky, jeho odpovědnost ale nebyla právně podrobněji upravena.

Ústavní zákon o československé federaci (č. 143/1968 Sb.) do postavení prezidenta republiky nepřinesl nic nového. Ústavně vyjádřená priorita úřadu prezidenta republiky mezi státními a veřejnými funkcemi byla ještě výrazněji a trvale zatlačována do pozadí funkcí prvního tajemníka ÚV KSČ a to jak ve vztahu mezi státy sovětského bloku, tak v ústavním systému uvnitř Československa a vesměs byla respektována i v ostatních mezinárodních vztazích. Dlouhodobá těžká nemoc prezidenta republiky gen. L. Svobody a jeho neochota z funkce odstoupit vedla k přijetí ústavního zákona č. 50/1975 Sb., který umožnil, aby po uplynutí jednorocní nepřerušené lhůty, po kterou prezident republiky nemohl vykonávat svůj úřad a jeho funkce oficiálně vykonávala vláda, mohlo Federální shromáždění zvolit nového prezidenta republiky. Výslovně se však nestanovovalo, že dosavadnímu prezidentovi republiky jeho úřad zaniká. Místo L. Svobody byl tak zvolen prezidentem republiky dr. G. Husák, který vykonával funkci prezidenta republiky až do prosince 1989.

Jen v době výkonu prezidenta republiky A. Zápotockého a L. Svobody byla oddělena funkce prezidenta republiky a nejvyššího funkcionáře komunistické strany. V závěru působení G. Husáka ve funkcích na sklonku let osmdesátých rovněž vykonával jen úřad prezidenta republiky.

Odstranění vedoucí úlohy KSČ z ústavy v roce 1989 nezměnilo koncepci jednoty moci založené v Ústavě z roku 1960. Rozkladem moci komunistické strany však ve skutečnosti došlo k posílení ústavní moci prezidenta republiky. Takto vzniklá silná ústavní pravomoc prezidenta republiky trvala až do skončení československé federace a některými pravomocemi (včetně zákonodárné iniciativy) V. Havel výrazně ovlivňoval politický a ústavní život státu a nesl za něj zodpovědnost.

Funkční období prezidentů republiky v době vlády komunistické strany:

Edvard Beneš, do 7. 6. 1948, kdy abdikoval,

Klement Gottwald, 14. 6. 1948 – 14. 3. 1953, kdy zemřel,

Antonín Zápotocký, 21. 3. 1953 – 13. 11. 1957, kdy zemřel,

Antonín Novotný, 19. 11. 1957 – 22. 3. 1968, kdy abdikoval,

Ludvík Svoboda, 30. 3. 1968 – 29. 5. 1975, kdy byl zvolen G. Husák,

Gustáv Husák, 29. 5. 1975 – 10. 12. 1989, kdy abdikoval.

VLÁDA (FEDERÁLNÍ VLÁDA)

DAVID WEBER

Vláda zaujímala ve struktuře orgánů, jejichž pomocí komunistické vedení země uplatňovalo svou moc, prvořadé místo. Ačkoliv všechny tři ústavní modely fungující během čtyřicetiletí komunistického režimu v Československu zachovávaly formálně princip dělby nejvyšší státní moci a upravovaly působnost i pravomoci vlády jako nejvyšší ústavní instituce výkonné moci, realita jejich výkonu byla ale naprosto odlišná a mnohé měly zcela obsoletní charakter. Vláda jako celek vždy podléhala centrálnímu politickému orgánu v zemi – ústřednímu výboru KSČ, zejména jeho politickému byru resp. předsednictvu a sekretariátu. Postavení jednotlivých ministrů bylo navíc podřízeno nejen voleným funkcionářům stranického vedení ale i vysokým stranickým byrokratům – vedoucím oddělení ÚV KSČ, která byla organizována podle resortního principu. Vláda musela všechna opatření, která chtěla provést, předkládat ke schválení stranickému vedení a vykonávat všechna jeho rozhodnutí, za což byla přímo odpovědná. Přířímému řízení i kontrole podléhal také každý ministr. Zcela byly z pravomoci vlády vyňaty armáda, Bezpečnost a zahraniční politika. V prvních dvou případech přejímaly řízení přímo stranické orgány nebo jednotliví funkcionáři a vláda odpovídala jen za jejich finanční a materiální zajištění. V otázkách mezinárodního charakteru rozhodovalo komunistické vedení země a ministerstvu zahraničí pouze příslušelo rozhodnutí provést. Stranickému řízení vlády odpovídalo i její personální složení. Předseda a minimálně jeden z náměstků a později místopředsedů byli vždy členy předsednictva ÚV KSČ. Ministři byli v naprosté většině nejen členy KSČ ale i jejího ústředního výboru. Ten také schvaloval do funkcí ministrů příslušníky nekomunistických stran a předsednictvo ÚV KSČ jim ve svých usneseních ukládalo úkoly. K částečnému uvolnění vazeb mezi vrcholnými stranickými orgány a vládou došlo jen na konci šedesátých a osmdesátých let, tedy v okamžicích krize režimu. Ústavní listina z roku 1948, tzv. Ústava 9. května, věnovala vládě čtvrtou kapitolu v části Podrobných ustanovení. Podle textu ústavy se vláda skládala z předsedy, jeho náměstků, ministrů a státních tajemníků. Funkce státních tajemníků, které měly původ v Košickém vládním programu a v ústavním dekretu prezidenta republiky č. 1/1945 Sb., se už ale od června 1948 neobsazovaly. Jmenovat členy vlády a určit jejich resortní příslušnost příslušelo prezidentu republiky. Formálně byl zachován i princip odpovědnosti vlády a jejích jednotlivých členů Národnímu shromáždění, které mohlo kvalifikovanou většinou vládě i jejím jednotlivým členům vyslovit nedůvěru. Jestliže by se tak stalo, musela vláda, resp. jednotliví ministři podat demisi a povinností prezidenta republiky bylo vládu nebo její jednotlivé členy odvolat.

Jednotlivá ministerstva se podle původního znění ústavy zřizovala zákonem. To změnila hned první novela ústavy. Ústavní zákon č. 47/1950 Sb. umožňoval zřizovat a rušit ministerstva a upravovat jejich působnost vládě samotné. Přijetí tohoto oprávnění souviselo s tendencí rozšiřování soustavy ústředních orgánů státní správy, vyvolané snahou soustředit rozhodování o všech politických, hospodářských i ostatních otázkách v ústředních stranických a administrativních orgánech.

Rozsáhlé pravomoci dával vládě původní text ústavy také vůči slovenským národním orgánům, tj. Slovenské národní radě (SNR) a Sboru pověřenců (SP). Především vládě příslušelo následně kontrolovat legislativní činnost SNR, včetně možnosti absolutního veta k přijatým zákonům a to pokud měla za to, že odporují ústavě nebo ústavním zákonům, překračují pravomoci SNR, nebo jsou v rozporu s jednotným hospodářským plánem, případně státním rozpočtem. Kromě toho měla vláda vůči SNR zákonodárnou iniciativu. Ještě silnější byl vztah vlády ke Sboru pověřenců. Příslušelo jí jmenovat předsedu a členy SP a určovat jejich resortní příslušnost. Od roku 1952 mohla vláda také pověřenectva zřizovat a rušit vládním nařízením. Sbor pověřenců i jeho jednotliví členové byli odpovědní především vládě a jen v oboru zákonodárné pravomoci SNR také jí. Vláda mohla rušit akty SP nebo pozastavit výkon opatření pověřenců.

Změnu ve prospěch slovenských orgánů znamenalo přijetí ústavního zákona č. 33/1956 Sb., který nahradil celou pátou kapitolu ústavy. Politické rozhodnutí, na jehož základě byl zákon připraven, tak chtělo „*napravit chyby přílišného centralismu*“ v asymetrickém modelu státoprávního uspořádání. Vláda ztratila absolutní veto k zákonům SNR i právo zákonodárné iniciativy. Sbor

pověřenců od té doby jmenovala a také byl odpovědný pouze SNR. Při své práci se ale měl řídit směrnicemi vlády a opatření, které by bylo s nimi v rozporu, mohla vláda i nadále zrušit.

První vládou zcela ovládanou komunisty byla tzv. vláda obrozené Národní fronty, kterou jmenoval prezident republiky 25. února 1948. Jejím předsedou byl Klement Gottwald, dále ji tvořili tři náměstci předsedy vlády, osmnáct resortních ministrů a dva státní tajemníci.

Další vláda byla už na základě Ústavy 9. května jmenována po volbách do Národního shromáždění dne 15. června 1948 a její funkční období trvalo až do 12. prosince 1954. Předsedou vlády byl Antonín Zápotocký, kterého po jeho zvolení prezidentem republiky vystřídal 21. března 1953 Viliam Široký. Na jejím resortním složení se zřetelně odrazila platnost ústavního zákona č. 47/1950 Sb. Během pěti a půl roku pracovalo třicet šest ministerstev. Některé z nich, např. ministerstvo stavebních hmot nebo ministerstvo vysokých škol, ale vydržely v roce 1953 fungovat jen osm měsíců. Rozbuzení mělo za následek, že vláda přestala jako orgán fakticky fungovat, jen výjimečně rozhodovala ve sboru. V podstatě ji nahradilo předsednictvo vlády, zřízené vládním nařízením č. 5/1953 Sb. To mělo osm členů, z nichž každý odpovídal za několik ministerstev a přenášel na ně úkoly a usnesení předsednictva vlády. Také personální přesuny byly velké. Mnohé z nich souvisely se „zostřováním třídního boje“ a v jeho intencích vykonstruovanými obviněními.

Po volbách do Národního shromáždění v roce 1954 byla jako součást rituální hry na demokracii jmenována nová vláda. Předsedou byl opět Viliam Široký a její funkční období skončilo 11. července 1960.

Vlastní účast vlády na tvorbě státní politiky (byť jen ve smyslu podávání návrhů) byla na konci čtyřicátých a v průběhu padesátých let malá. Omezena byla její legislativní činnost. Předsednictvo ÚV KSČ ustavilo v roce 1948 svou právní komisi, která vytvořila plán legislativních prací vlády a schvalovala osnovy zákonů a vládních nařízení. V oblasti hospodářství rozhodovala místo vlády většinu více i méně důležitých záležitostí Hospodářská rada ÚV KSČ. Po zániku obou orgánů na sklonku roku 1950 převzaly jejich úkoly ostatní složky stranického aparátu.

Politická realita padesátých let tedy v zásadě popřela platnost většiny ustanovení ústavy vztahující se k vládě. Vzhledem ke stále úplnější koncentraci moci v rukou aparátu ÚV KSČ, a sekundárně i výkonných složek státní moci na úkor zastupitelských orgánů všech úrovní, se ale vláda stala nejdůležitějším „převodem a pákou“ při prosazování stranických rozhodnutí.

Zatím co v Ústavě 9. května byla funkce vlády vymezena v podstatě podobně jako v běžné parlamentní demokracii, kodifikace, kterou přinesla ústavní listina z roku 1960, byla jen velmi rámcová. Působnosti a pravomocím vlády bylo věnováno osm článků páté hlavy ústavy. Vláda charakterizovaná jako „nejvyšší výkonný orgán státní moci“ byla sice jmenována prezidentem republiky a odpovědná (jako celek i jednotliví ministři) Národnímu shromáždění, ale schvalována a úkolována byla vedoucími stranickými orgány. Její postavení bylo nyní i ústavou v podstatě redukováno na administrativně realizační složku stranického řízení státu, kde ústřední pozici zaujímal aparát KSČ. Taková úprava tak odpovídala do té doby bezkonfliktnímu fungování státní správy.

Vláda byla také stále velmi početným útvarům a přes různé reorganizace neměla, až do změny v roce 1968, nikdy méně než třicet členů. Rozhodující úlohu v její činnosti proto opět hrálo předsednictvo vlády – předseda a místopředsedové, jejichž počet kolísal mezi třemi až pěti. Vysoký stav ovlivňovalo především množství hospodářských odvětvových ministerstev a na jejich úroveň postavených státních komisí, neboť tehdy přetrvávalo přesvědčení, že nejlepší cestou k vyřešení jakýchkoliv obtíží je vytvořit pro to zvláštní úřad.

Během celé první poloviny šedesátých let a vlastně až do pádu Antonína Novotného na začátku roku 1968 rostlo napětí mezi vládou a komunistickým vedením. Příčinou bylo právě velmi vágní vymezení postavení a pravomocí vlády v ústavě. Vláda se, obrazně řečeno, stala hromosvodem většiny neúspěchů při realizaci oficiální politiky. Podle mínění stranického vedení a zejména prvního tajemníka vláda i její jednotliví členové nedůsledně zajišťovali provádění správných stranických rozhodnutí a na některých ministerstvech se o jejich správnosti dokonce diskutovalo.

Kritika vlády tak zazněla na zasedáních ÚV KSČ v září 1963, v listopadu 1965, v prosinci 1966 a v září 1967.

K datu 11. července 1960 se kromě schválení nové „socialistické“ ústavy vztahuje i jmenování první vlády ČSSR. Jejím předsedou se znovu stal Viliam Široký. Vláda působila do 19. září 1963, kdy na nátlak většiny členů předsednictva ÚV KSČ podala demisi. Viliam Široký byl z funkce předsedy vlády oficiálně odvolán pro vážné nedostatky v její práci a osobní pasivitu. Od 20. září byla jmenována nová vláda v čele s Jozefem Lenártem. Personální změny se dotkly i všech funkcí místopředsedů i většiny resortních ministrů. Ani tato vláda, jak naznačují kritické výpady na její adresu, ale nevládla podle představ vedení strany. Nespokojenost stranických institucí se promítla jednak v častých personálních změnách a reorganizacích vlády (v letech 1964-1967 bylo vyměněno patnáct ministrů) a jednak v rozhodnutí o přípravě „*zdokonalené soustavy řízení*“ což v komunistickém „newspeaku“ znamenalo novou organizaci ústředních státních orgánů a úpravu jejich vzájemných vztahů.

Později se právě požadavek změny poměru mezi politicko-mocenskými orgány ÚV KSČ a zákonodárnými a výkonnými orgány státu stal důležitou součástí reformních konceptů. V případě vlády se zpočátku soustředily reformní úvahy na reorganizaci ministerstev, na přestavbu vládních funkcí a metod práce vlády. Hlavním cílem bylo především odlišit státněpolitickou oblast od hospodářské. Přestavba vlády se v tomto okamžiku ale nijak nedotýkala její podřízenosti centrálním stranickým orgánům. Úsilí, aby vláda skutečně vládla, se muselo stát až součástí zápasu o ovládnutí vedení KSČ.

Po lednovém plénu ÚV KSČ v roce 1968 a zvolení nového prvního tajemníka pokračoval rozsáhlý pohyb ve všech významných stranických a státních funkcích. Místo původně uvažované rekonstrukce stávající vlády bylo rozhodnuto o vytvoření vlády nové, s novým premiérem. Od 8. dubna 1968 tedy pracovala vláda vedená Oldřichem Černíkem. Část jejích členů působila i v odstoupivší vládě, ale v čele klíčových resortů se objevili noví lidé. Místopředseda vlády Gustáv Husák a ministr vnitra Josef Pavel patřili dokonce mezi rehabilitované politiky.

Základní linii práce nové vlády nadále určovaly nejvyšší orgány komunistické strany. Novým měřítkem pro formulování vládních usnesení se ale stal Akční program KSČ. Posun je v období jarních a letních měsíců uvolnění možné zaznamenat ve vlastní praktické činnosti vlády. Celá řada opatření uváděných vládou do praxe výrazně pozměňovala politické a ekonomické determinanty platného systému. Vláda zahájila legislativní práce na přípravě federálního uspořádání republiky, připravila osnovy zákonů o soudní rehabilitaci, zákon o právu sdružovacím a shromažďovacím, novelu tiskového zákona. Při tvorbě návrhů zákonů bylo přihlíženo k mezinárodním paktům o lidských právech a vláda v říjnu 1968 realizovala přistoupení Československa k nim.

Zásadní regresivní obrat do všech emancipačních snah přinesla srpnová okupace. Vládu už v září 1968 zasáhly první, sovětským stranickým vedením vynucené personální změny. Odejít museli místopředseda vlády Ota Šik, ministr zahraničních věcí Jiří Hájek a ministr vnitra Josef Pavel.

Novým momentem pro organizaci exekutivy v ČSSR se stalo přijetí ústavního zákona č. 143/1968 Sb. o československé federaci, který vstoupil v platnost 1. ledna 1969. K témuž datu byla jmenována nová vláda ČSSR, nadále běžně označovaná jako „federální vláda“. V jejím čele opět stanul Oldřich Černík.

Koncept zákona o československé federaci připravený během jarních a letních měsíců roku 1968 v sobě nesl výrazné rysy obrodného procesu. Kompetence federální vlády byla vcelku omezená. Relativně slabé postavení ústřední vlády ale neodpovídalo potřebám zahájeného procesu tzv. normalizace, který ke svému úspěšnému prosazení potřeboval znovu zásadním způsobem centralizovat politickou i státní moc. Koncem roku 1970 byl proto přijat ústavní zákon č. 125/1970 Sb., který podstatným způsobem změnil celou ústavní koncepci československé federace. V případě vlády ČSSR značně posílil její pozici ve vztahu k vládám republik. Nyní jí příslušelo zabývat se zásadními a koncepčními otázkami celospolečenského významu i v těch oblastech, které patřily do působnosti republik, koordinovat řešení otázek, které vyplývaly z potřeby jednotného zabezpečení státní politiky federace a po dohodě s vládami republik mohla zřizovat

potřebné koordinační orgány vlády ČSSR. Také měla možnost pozastavit nebo případně i zrušit výkon opatření vlády republiky, jestliže odporovalo opatření vlády ČSSR, které bylo vydáno v oblasti působnosti federace. Zákon č. 125/1970 Sb. přinesl také změny do složení vlády. Podle originálního textu ústavního zákona o československé federaci se vláda skládala z předsedy, místopředsedů ministrů a státních tajemníků. Státní tajemníci měli působit ve všech federálních ministerstvech, byl-li ministrem Čech, státní tajemník byl Slovák a opačně. Původně bylo také federálních ministerstev jen sedm pro resorty svěřené do výlučné působnosti federace a pro oblast působnosti společné. Kromě toho bylo zákonem č. 171/1968 Sb. zřízeno sedm federálních výborů, které působily ve vybraných oblastech společné působnosti a tvořily je stejné počty občanů obou republik. Jako součást procesu mocenské centralizace přinesl další zákon č. 126/1970 Sb. zrušení institucí státních tajemníků i federálních výborů, které nahradila federální ministerstva. Také bylo zřízeno předsednictvo vlády, což umožnilo další koncentraci moci do rukou úzkého okruhu osob velmi pevně zakotvených ve vedoucí garnituře KSČ.

V průběhu roku 1969 se v Československu plnou silou prosadila politika tzv. normalizace, jejíž tvůrci a představitelé v dalších dvaceti letech ovládli nejvyšší stranické i státní funkce. Tomu odpovídala obměna i personální složení federálních vlád. První vláda ČSSR jmenovaná 1. ledna 1969 pracovala do 29. září 1969, kdy byla po jednání ÚV KSČ jmenována nová vláda. V jejím čele ještě zůstal Oldřich Černík. Ten byl jako poslední představitel obrodného procesu, který stále zůstal ve vysoké funkci, nahrazen 28. ledna 1970 Lubomírem Štrougalem. Funkční období v pořadí druhé federální vlády skončilo 9. prosince 1971. Na konci listopadu téhož roku totiž proběhly volby do všech stupňů zastupitelských orgánů a tak komunistické vedení země považovalo za vhodné, opět v rámci hry na demokracii, po ustavení nového Federálního shromáždění vytvořit i novou vládu. Stejný a v zásadě jen formální postup trval až do roku 1988. Vláda byla tedy vyměněna po volbách v roce 1976, 1981, 1986. V jejím čele stál plných osmnáct let Lubomír Štrougal. Personální změny na ministerských postech byly častější, ale ze zřejmých příčin se nikdy nemohlo jednat o změny systémové. Úpravy, oficiálně deklarované jako „*přestavba celého systému řízení společnosti*“, ve skutečnosti ale spočívající v reorganizaci a sloučení několika ministerstev, přinesly do struktury a vymezení pravomocí federální vlády ústavní zákony č. 42/1988 Sb., č. 193/1988 Sb. a zákon č. 194/1988 Sb. Za mnohem významnější je možné považovat personální pohyb ve všech vrcholných stranických i státních orgánech, ke kterému docházelo na konci osmdesátých let – změna na postu generálního tajemníka strany s výměnami osob na dalších důležitých místech. Dne 12. října 1988 odešel z funkce předsedy vlády ČSSR Lubomír Štrougal a nahradil ho Ladislav Adamec. V nové vládě byly také personálně obměněny dva posty místopředsedů a šest resortů. Už na konci funkčního období poslední vlády Lubomíra Štrougala a hlavně za vlády Ladislava Adamce docházelo k názorovým střetům, jak obou premiérů tak i jednotlivých ministrů s předsednictvem ÚV KSČ a funkcionáři aparátu ÚV KSČ. Většinou se jednalo o otázky odborného, ekonomického rázu. Právě Ladislav Adamec se do povědomí veřejnosti zapsal jako člověk, který se snažil o provedení hospodářských reforem v duchu tehdejší politiky tzv. přestavby. Nicméně v případném ostřejším konfliktu s předsednictvem strany by mu jeho postavení neposkytovalo velkou oporu a když se svými ekonomickými návrhy neuspěl, raději na změny rezignoval.

Nezávislost vlády jako nejvyššího orgánu výkonné moci tedy nebyla v politickém systému sovětského typu vůbec možná. Na otázku Klementa Gottwalda z roku 1950 – „*Kde se v Československu vládne?*“ – lze tedy odpovědět, že v komunistickém Československu se po celou dobu vládlo u Prašné brány a později na nábřeží Ludvíka Svobody a ne ve Strakově akademii.

VLÁDA SLOVENSKÉ SOCIALISTICKÉ REPUBLIKY 1969-1989

JOZEF ŽATKULIAK

Zformování národních orgánů umožnilo vznik československé federace (1. ledna 1969), která se stala svazkem dvou národních republik. Vznikly dvě národní vlády a v jejich rámci ministerstva jako národní instituce čímž se zejména Slovensko „ohraničilo“ v administrativní a politický celek. Otevřel se větší prostor pro formulování a provádění hospodářských a společenských zájmů Slovenska. Základní otázka spočívala v tom, do jaké míry slovenská vláda spravovala a řídila svůj stát a v rámci svých „omezených“ kompetencí rozhodovala o dění ve své zemi.

Vláda Slovenské socialistické republiky se ujala svého mandátu v lednu 1969 za situace, kdy se národní orgány nemohly kvůli tlaku normalizační politiky KSČ plně projevovat jako reprezentanti vůle suverénních národů. Národní republiky neměly všechny atributy státnosti (ústavy, ústavní soudy atd.). Vytvořením československé federace sice de iure vznikla tři rovnocenná státní centra, ale tzv. realizační směrnice KSČ z května 1969 znamenala jasný zpětný kurz směrem k centralizaci československého státu, který snižoval postavení (zužoval kompetence) slovenských a českých národních orgánů ve struktuře státu.

První slovenská vláda zhodnotila význam federace a v jejím rámci i konstituování Slovenské socialistické republiky následovně: „Vlastní státní útvar Slovenska je vyvrcholením jeho (národa) hospodářského, kulturního a všelidového pokroku... Slovenská státnost je zároveň přirozeným plodem dávného úsilí o vzájemné pochopení a dohodu mezi českým a slovenským národem.“ Mezi federálními a národními orgány měl platit princip rovnosti v jejich vzájemném postavení. Ale od počátku existence federace byl tento princip porušován hned z několika příčin. Jednak politickým rozhodnutím ve vedení KSČ, dále pro legislativní mezery, a nakonec kvůli problematickému rozdělení tzv. společných kompetencí mezi federální a národní orgány. Slovenská vláda pociťovala politické tlaky ze strany federální vlády na centralizaci státu, zejména v hospodářské sféře, což mělo oslabit obě federální vlády. Hospodářská politika KSČ, založena na centrálním plánování a od roku 1969 ustupující od ekonomické reformy, eliminovala řídicí střediska charakteristická pro složený stát. Plynulo to jednak z podstaty totalitního systému a z postavení státu, který byl řízen komunistickým systémem, a rovněž z podřízenosti Moskvě, která chtěla svou politiku prosazovat přes jedno řídicí centrum. Partnerem jí byla federální vláda jako zástupce československého státu. Gustáv Husák v rozhovoru se šéfem maďarských komunistů Jánosem Kádárem v prosinci 1969 uvedl, že v souvislosti s přehodnocením federace je třeba posílit integritu celého státu a úkoly federální vlády, aby bylo obnoveno plánované centrální řízení.

Za této situace se v lednu 1969 obě národní vlády ujaly svých mandátů. V prosinci 1968 byl připraven návrh struktury výkonných orgánů SSR, který upřesňoval jejich kompetence. Rozhodující výkonnou moc ovšem podle ústavního zákona o kompetencích federálních ministerstev měla federální vláda. Její kompetence rovněž vyplývala ze širokých pravomocí v rozhodujících odvětvích hospodářství celého československého státu. Spory o kompetence mezi federální a národními vládami byly průvodním jevem pro celá 70. a 80. léta. Vláda SSR měla pravomoci v oblasti plánování, financí, průmyslu (nikoliv pro rozhodující odvětví slovenského hospodářství), stavebnictví, zemědělství, vnitřním obchodě, zdravotnictví, kultuře a ve školství. Dalším sporným bodem ve vymezení kompetencí bylo přerozdělování prostředků a investic, dále těžkosti už při tvorbě prvního rozpočtu federace a republik nebo daňového a cenového systému pro rok 1969.

Slovenská vláda musela většinu resortů vybudovat od nuly. Sbor pověřenců už 10 let neexistoval a jen několik útvarů SNR nebylo dostatečným základem pro zřízení ministerstev. Od 2. ledna 1969 se předsedou vlády SSR stal Štefan Sádovský, ale již 4. května 1969 jej vystřídal Peter Colotka, což bylo výsledkem politického nátlaku na výměny osob na nejvyšších politických a státních postech. Colotka ukončil své působení ve funkci předsedy Federálního shromáždění ČSSR a na jeho místo nastoupil Alexander Dubček. Změny, či spíše politické čistky ve složení národních vlád, národních rad a rovněž ve federálních orgánech a národních výborech, které realizovaly záměry slovenské vlády, umožnil tzv. zmocňovací ústavní zákon č. 117/1969 Sb. z října 1969. Ze slovenské vlády, a to ve funkčním období do prosince 1971, museli odejít Herbert Ďurkovič a Jozef

Zrak z místopředsednických postů a z ministerských křesel Štefan Šebesta, Štefan Šutka, František Barbírek, Ján Ferienc, Mária Sedláková, Stanislav Lupták, Egd Pepich, Milan Hladký a jiní, zejména lidé spojeni s reformami roku 1968. Slovenští ekonomové Ďurkovič a Ferienc se ve státních funkcích udrželi a uplatnili se v ekonomické sféře a její restrukturalizaci.

Postavení a činnost slovenské vlády v 70. a 80. letech určovaly právní normy č. 125 a č. 133 z prosince 1970, což byly novelizace ústavních zákonů č. 143 a 171 z roku 1968. Nové zákony změnil vztahy mezi federací a národními republikami a vytvořily systém jednotné ekonomiky ČSSR, jednotného plánování a sestavování rozpočtu. V roce 1973 se podle statutů ústředních orgánů státní správy federace a republik, opět zúžily kompetence republik, zejména slovenského ministerstva průmyslu. Úplný přechod na centralizaci řízení hospodářství v rámci federace umocnil vznik výrobně-hospodářských jednotek (VHJ), když rozložil původní kompetence republik v řízení a financování národních hospodářství. V situaci, kdy se završil systém jednotného toku financí, odvodů a daní v rámci celé federace, bylo na území Čech a Moravy 80 % sídel VHJ a finalizujících podniků a také 90 % podniků zahraničního obchodu. Navíc přesun kompetencí, v rámci „integrující“ funkce federální vlády znamenal, že od roku 1970 federální resorty řídily průmysl energetický, palivový, hutnický, elektrotechnický, železářský, strojírenský, automobilový, zbrojní, zahraniční obchod, plánování, finanční a sociální politiku. Většinou se jednalo o odvětví, která byla pro hospodářství Slovenska klíčová. Hlavní finanční toky proudily do federálního rozpočtu. Celkově řídila ministerstva průmyslu 71 % průmyslové výroby ČSSR, ale SSR měla víc než 23 % podíl a ČSR víc než 76 % podíl. Například zbrojní výroba na Slovensku v roce 1988 tvořila dvě třetiny objemu výroby v ČSSR. Přičemž v roce 1987 činily investice na 1 občana v SSR 11 350 Kčs a v ČSR 11 415 Kčs a národní důchod vytvořený na 1 občana byl v SSR 35 381 Kčs a v ČSR 40 583 Kčs. Podíl společného produktu v roce 1989 na 1 občana představoval v běžných cenách v ČSR 110 426 Kčs a v SSR 96 527 Kčs, což znamenalo, že Slovensko dosahovalo 87,4 % úrovně Čech a Moravy. Ukazuje to, že v některých ekonomických ukazatelích došlo k jistému vyrovnání mezi oběma republikami, v jiných rozdíly přetrvaly.

Hospodářství Československa totiž od počátku 80. let stagnovalo. Nenaplňovaly se projekty investiční výstavby, intenzifikace ekonomiky, v růstu hrubého národního důchodu apod. Na Slovensku dokonce klesla stavební výroba, bytová výstavba a výkony dopravy. Slovenská vláda nedokázala a za daných politických podmínek ani nemohla, vhodně reagovat na tzv. přestavbu hospodářského mechanismu. Její tradiční činnost byla v mnohých oblastech pouze formální. Na nové ústavě se sice pracovalo od roku 1986, ale až v roce 1989 se začalo jednat o její podobě (navrhovaná tzv. trojjetná ústava federace a obou republik).

Ve slovenské vládě stejně jako ve SNR panovala, kromě počátečního období 1969-1971, jistá personální stabilita. Ta byla přerušena jen ve druhé polovině 80. let snahami o reorganizaci řízení státu. Peter Colotka (ve funkci předsedy slovenské vlády až do října 1988), byl zpočátku předním představitelem reformního procesu roku 1968. Nástup Ivana Knoteka do funkce (12. října 1988-červen 1989) souvisel s výměnou generálního tajemníka ÚV KSČ. Na VII. zasedání ÚV KSČ 17.-18. prosince 1987 se stal po Gustávu Husákovi generálním tajemníkem ÚV KSČ Miloš Jakeš. Následná obměna ve složení Předsednictva ÚV KSČ a v dalších politických orgánech měla vliv na personální změny ve státních orgánech, federální i národních vládách. Stále platilo, že když na post předsedy národní strany nastoupil „nový člověk“, stal se automaticky rovněž místopředsedou federální vlády s tím, že se mohl stát i členem Předsednictva ÚV KSČ. Podle ústavního zákona o československé federaci totiž platilo propojení funkcí předsedů národních vlád s místopředsedy federální vlády. Navíc, usnesení federální vlády byla závazná pro národní vlády a naopak jejich usnesení mohla federální vláda zrušit. K personálním změnám patřil také odchod Petra Colotky z postu místopředsedy vlády ČSSR a předsedy vlády SSR, nejvyšší politickou funkci opustil rovněž G. Husák a z funkce místopředsedy ČSSR odešel i Karol Laco. Bývalí předsedové vlád, české Lubomír Štrougal a slovenské P. Colotka byli zároveň uvolněni z předsednictva ÚV KSČ. Rovněž složení české vlády doznalo změn. Podle usnesení Předsednictva ÚV KSČ došlo k četným reorganizačním změnám, mimo jiné zdůvodněným „kádrovou přípravou“ na tzv. přestavbu ekonomického mechanismu. Dne 20. dubna 1988 klesl počet členů federální vlády z 26 na 20 a počet členů slovenské vlády se zredukoval z 18 na 15.

II. Komunistický stát, orgány státní moci a správy

Ve funkcích místopředsedů slovenské vlády se v 70. a 80. letech vystřídali Július Hanus (1969-duben 1988), Karol Martinka (1971-1984), Jaroslav Kánsky (1983-duben 1988), Milan Rusňák (1986-duben 1988), Ján Gregor (1976-1983), Václav Vačok (1972-1976 a 1983-1986), Pavol Bahyl (1986-duben 1986) a Vladimír Lexa (duben 1989-červen 1990). V 70. a 80. letech bylo častým jevem střídání osob na místopředsednických postech mezi slovenskou vládou a SNR. Pavla Hrivnáka, který se stal od 22. června 1989 novým předsedou vlády SSR a od 19. června i místopředsedou vlády ČSSR, vynesly do vysokých konjunkturální důvody, spojené s neustálými změnami ve slovenských orgánech. Hrivnák se postavil proti demokratickým změnám po 17. listopadu 1989 a 8. prosince o funkci přišel. Milan Čič se od 12. prosince stal jeho nástupcem. Přes časté personální změny ve federální a národních vládách v letech 1988-1989, nedošlo ke změně kurzu politiky režimu, omezily se spíše, tak jako celé „přestavba“ na rodící se hospodářskou sféru.

Po pádu komunistického režimu v listopadu 1989 se zcela změnila ekonomika československé federace i uspořádání vlastnických vztahů. Ústavním zákonem č. 556/1990 Sb. z 12. prosince 1990 se upravily kompetence mezi federací a republikami. Čímž došlo ke změnám článků ústavního zákona č. 125/1970 Sb., zejména v oblasti hospodářských vztahů. Hospodářství ČSFR se zakotvilo v ústavním zákoně č. 143/1968 Sb., a to v podobě „integrované ekonomiky“ ČR a SR. Úpravy se dotkly rovněž jejich financování.

SBOR POVĚŘENCŮ

JOZEF ŽATKULIAK

Počátky formování Sboru pověřenců (SP) ve slovenský národní vládní a výkonný orgán souvisely se Slovenským národním povstáním roku 1944. Za dobu své existence do roku 1960 bylo sestaveno 12 Sboru pověřenců. Z hlediska periodizace slovenského vývoje Sboru pověřenců a změn v jeho postavení byly mezníkem tzv. pražské dohody, parlamentní volby 1946, podzimní politická krize 1947, únor 1948 a rovněž politické události v roce 1950. Na základě ústavního zákona č. 33 z roku 1956 se rozšířily kompetence čímž se zlepšilo postavení SP. 11. července 1960 byl pod tlakem centralizačních tendencí SP zrušen.

První SP byl sestaven jednak ve smyslu Deklarace Slovenské národní rady (SNR) z 1. září 1944, podle které SNR přebírala zákonodárnou, vládní a výkonnou moc na Slovensku tak na základě jejího nařízení č. 3 o zřízení pověřenectev. První dva SP SNR (kde byli paritně zastoupeni zástupci Demokratické strany a Komunistické strany Slovenska), jmenovalo Předsednictvo SNR. Předsednictvo SNR jmenovalo „svůj“ SP až do 18. září 1945, kdy se v důsledku rozdělení zákonodárné, vládní a výkonné moci na Slovensku mezi SNR a SP, utvořil SP (předsedou byl Karol Šmidke) který začal plnit funkci slovenské vlády.

Postavení a složení SP v letech 1945-1947 bylo determinováno vnitropolitickým vývojem na Slovensku a dohodami o státoprávních otázkách mezi vládou ČSR a SNR, rovněž i výsledkem parlamentních voleb roku 1946, ve kterých výrazně zvítězila Demokratická strana (DS). Podle třetí dohody mezi vládou ČSR a Předsednictvem SNR byl SP podřízen vládě a jeho pověřenectva ministerstvům. Přes volební vítězství DS se předsedou SP stal komunist Gustáv Husák. DS měla 9 míst a KSS 5 včetně předsedy a jedno místo obsadil nestraník. Součástí řešení podzimní politické krize na Slovensku roku 1947 se stala po demisi 6 pověřenců (4 pověřenců za KSS i předsedy SP) jeho reorganizace, schválená vládou ČSR. Od září 1945 sice SP jmenovalo Předsednictvo SNR, ale až po schválení vládou. Demokratická strana ztratila pod nátlakem komunistů místo v několika resortech (Předsednictvo ÚV KSČ: „Cílem kampaně je pozměnit celou politickou strukturu Slovenska, tj. složení Sboru pověřenců a jiných orgánů lidové moci). V novém SP měla DS místo 9 zástupců již jen 6, čímž si komunisté připravili na půdě SP výhodnou pozici k únorovým událostem roku 1948.

Komunisté provedli další vlnu politických změn ve SP v únoru 1948. Jeho předseda G. Husák podal dopisem z 21. února demisi podle „vzoru“ vlády pověřenců za DS (Milana Poláka, Jozefa Styka, Matěje Josky, Martina Kvetka, Jozefa Lukačoviča a Ivana Štefánika – všichni pověřenci za DS). Na jejich místa přišli s pověřením dočasného řízení jejich političtí protivníci z KSS. Předsednictvo SNR přijalo o několik dní později demisi pověřence vnitra Mikuláše Ferjenčíka a odvolalo pověřence spravedlnosti Andreje Buze.

Mocenské změny ve SP umožnily, aby už 6. března 1948 jmenovalo Předsednictvo SNR se souhlasem vlády devátý SP s 8 novými členy (ze 14-členného SP bylo 10 komunistů), jehož předsedou byl až do května 1950, kdy jej vláda ČSR z funkce v souvislosti s obviněním z tzv. buržoazního nacionalismu odvolala G. Husák. Bylo příznačné, že se jeho nástupcem stal jeden ze strůjců politických procesů Karol Bacílek, kterého v září 1951 vystřídal další komunistický „radikál“ Július Ďuriš. Situace se opakovala v lednu 1953, kdy na předsednické křeslo SP usedl spoluvůrce politických procesů Rudolf Strechaj, jenž ve funkci setrval až do zrušení SP Ústavou ČSSR z 11. července 1960.

Politický profil předsedů SP naznačoval nejen jeho postavení ve struktuře státní moci, ale i nereálnost případného otevření slovenské otázky ve státoprávní rovině. Komunistický režim přitom „pojidal své vlastní děti“, od roku 1950 G. Husáka, pověřence Daniela Okáliho, Laca Novomeského a další zástupce Slovenska, kteří byli obviněni z tzv. slovenského buržoazního nacionalismu. Po politickém procesu s nimi, byli v dubnu 1954 rovněž postiženi ti, kteří zastávali hospodářské zájmy Slovenska, nebo se v řízení hospodářství Slovenska odlišovali svými názory od oficiální linie KSČ. Byli to například místopředseda SP Ján Púll (nedostatky ve výstavbě strojírenských závodů), předseda Slovenského plánovacího úřadu Július Bránik (jeho rezoluce o

strojírenství určena pro Předsednictvo ÚV KSS) a v roce 1958 místopředseda SP Štefan Šebesta. Jeho návrh o zřízení nových pověření pro strojírenství, hutnictví, energetiku a paliva, chemii a dopravu byl hodnocen jako projev buržoazního nacionalismu. Do stranických funkcí se nedostali Michal Falťan a Ondrej Pavlík. Proti Pavlíkovi se v roce 1956 rozpoutala kampaň poté, co byl obviněn, že svými postoji poškozuje politiku strany.

Kompetence SP se měnily během období 1945-1948 i v průběhu 50. let. Pod změny se podepsaly politické procesy s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty. Po únoru 1948 se změny zaměřily na výstavbu socialismu na Slovensku, řízení a zabezpečení jeho industrializace, na zemědělství, školství, kulturu, veřejnou správu atd. SNR neměla podle Ústavy z 9. května 1948 právo jmenovat a odvolávat SP, jeho předsedu ani pověřence, ale ani neschvalovala plán a rozpočet Slovenska. Vláda ČSR měla právo veta vůči nařízením SP a ten neměl v kompetenci ani správu národních výborů na Slovensku. Tento stav trval i po vzniku krajského zřízení v lednu 1949 i přes částečnou decentralizaci vládní a výkonné moci. SP se tomu bránil, neboť přesun výkonu moci a správy směřoval ke krajským národním výborům a nikoliv do kompetencí SP. Až v roce 1954 se zvýšily pravomoci SP vůči národním výborům. Postavení SP vzhledem k vládě ČSR podkopával tzv. zmocňovací zákon z května 1950, který jí dal značné pravomoci k provádění změn ve struktuře a postavení státních orgánů.

Výraznějším právním aktem, který zlepšil postavení a funkce SP v 50. letech byl ústavní zákon č. 33/1956 Sb. Podle něj byl SP národním orgánem vládní a výkonné moci na Slovensku a řídil všechna odvětví a úseky státní správy, s výjimkou záležitostí v přímé pravomoci vlády (zahraniční obchod aj.). Kompetence SP se rozšířily zejména v resortu školství, kultury, zdravotnictví, zemědělství, potravinářského průmyslu a výkupu. Východiskem zákona byla celostátní konference KSČ z června 1956, na které se jednalo o úpravách v oblasti řízení, plánování a financování hospodářství, dále o pravomocích nižších státních a hospodářských orgánů, o kompetencích slovenských národních orgánů a v neposlední řadě se rokovalo o národních výborech. Smyslem těchto změn nebylo řešení státoprávního vztahu Slováků a Čechů, ale rozšíření činnosti slovenských národních orgánů, i když podle zákona č. 33 SNR jmenovala a odvolávala SP. SP zajišťoval výstavbu Slovenska, disponoval rozpočtem s materiálními a finančními prostředky a řídil národní výbory na Slovensku. Vláda státním plánem určovala jen hlavní úkoly a základní ukazatele. Spory o kompetence mezi ministerstvy a pověření trvaly a většinou se vyřešily ve prospěch ministerstev.

Asymetrický model státu se však nezměnil, zmírnila se jen podřízenost SP vládě. Decentralizační opatření nepředstavovala podstatný zásah do řešení slovenské a české otázky. Přitom se jednalo o dočasné změny, neboť na konci 50. let se prosadila unitarizace státu a jeho úplná centralizace (reorganizace krajů a řízení krajských národních výborů přímo vládou, řízení průmyslu přímo z ministerstev, jeden centrální plán a rozpočet atd.). V červenci 1960 byl Sbor pověřenců zrušen. Kompetence pověření v okleštěné podobě přešly na odbory SNR a na krajské národní výbory, které odpovídaly za hospodářský rozvoj regionů.

ÚZEMNÍ A SPRÁVNÍ VÝVOJ

DUŠAN JANÁK

Konec druhé světové války přinesl Československu řadu územních změn. Nejpodstatnější byla ztráta Podkarpatské Rusi, zabrané Sovětským svazem, jenž si vynutil na základě dohody z roku 1946 i předání 13 obcí z území Slovenska, k němuž byla připojena pouze obec Lekárovce. Podle mírové smlouvy s Maďarskem byly ústavním zákonem č. 171 Sb. ze 14. 10. 1947 připojeny k Československu tři obce.

V letech 1945-1947 probíhal československo-polský spor o pohraniční území na Oravě a Spiše, obsazené Polskem, československou část Těšínska a bývalá německá území Ratibořsko, Hlubčicko a Kladsko, předaná Polsku. Po zásahu Moskvy jej uzavřela v březnu 1947 čs.-polská smlouva o přátelství a spolupráci potvrzující status quo s tím, že celá záležitost bude uzavřena do dvou let. Smlouva o konečném vytyčení hranic mezi ČSR a PLR však byla ratifikována až v roce 1958 a platnost nabyla v únoru 1959, kdy začala delimitace. Po celé délce hranice byly provedeny stovky místních drobných úprav, potřebných ke scelení zemědělských pozemků pro zemědělskou „socialistickou velkovýrobu“, k zajištění zdrojů pitné vody a odstranění tzv. dvojvládníckých poměrů (vlastnictví pozemků na druhé straně hranice).

Správní členění republiky se vrátilo v podstatě k stavu před říjnem 1938. Na Slovensku byly obnoveny předválečné okresy nařízením Slovenské národní rady (SNR) č. 9/1945 Zbierky nariadení SNR (Zb.). Územní obvody obcí, okresů a zemí podle stavu k 29. 9. 1938 s určitými úpravami potvrdil dekret prezidenta republiky č. 121/1945 Sbírky zákonů a nařízení republiky Československé(Sb.)o územní organizaci správy vykonávané národními výbory. Dekret obnovil země Českou a Moravskoslezskou, v jejímž rámci vznikla ostravská expozitura Moravskoslezského zemského národního výboru (MZNV), kterou tvořilo osm slezských správních (dříve politických) okresů Bílovec, Bruntál, Český Těšín, Fryštát (Karviná), Frývaldov (Jeseník), Hlučín, Krnov a Opava-venkov, moravské okresy Nový Jičín a Místek a statutární města Moravská Ostrava a Opava. Statutárními městy se v českých zemích staly hlavní město Praha, Liberec, Plzeň, Brno a Olomouc, na Slovensku Bratislava a Košice. Dekret recipoval nařízení protektorátní vlády č. 265 Sb. z roku 1941, jimž byly zrušeny v českých zemích osady ve smyslu obecního zřízení a provedl i dílčí změny v síti okresů (např. zrušení některých dřívějších politických okresů nebo vytvoření venkovských okresů statutárních měst).

Součástí těchto procesů bylo v prvních poválečných měsících i konstituování počtu a struktury obcí v jednotlivých okresech, které ovšem záhy doznaly řady změn vzhledem ke slučování obcí. Zdá se, že v letech 1945-1948 bylo typickým rysem zejména v industrializovaných oblastech slučování měst a příměstských obcí (např. na Karvinsku, Novojičínsku, Opavsku aj.), i když docházelo i k jednotlivým případům spojení menších obcí v jeden správní celek (např. Prostřední Suchá). Iniciativa obvykle vycházela z měst, v připojovaných obcích naopak někdy existovaly dosti silné odstředivé tendence.

Mocensko politický boj v letech 1946-1947 se ve sféře územní správy projevoval snahami komunistů nahradit dosavadní zemské zřízení centrálně řízenými kraji s menšími okresy, proti níž vystoupili především národní socialisté a lidovci s koncepcí přeměny stávajících zemí v podstatě ve státoprávní celky a posílení úlohy okresů.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 se územní reorganizace, o níž se definitivně rozhodovalo v ÚV KSČ podle sovětského modelu, stala součástí kroků k centralizaci a ovládnutí státní správy komunisty a likvidaci samosprávy. Zákonem č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení s působností od 1. 2. 1949 území státu rozděleno do 19 krajů, jejichž součástí byla i statutární města. V českých zemích vzniklo 13 krajů, vytvořených bez ohledu na historické zemské hranice, na Slovensku 6 krajů. Nové kraje značné míry kopírovaly župní zákon č. 126/1920 Sb., měly však fungovat především jako základní jednotky centrálního plánování a jejich orgány jako opěrné body totalitního režimu.

Územní celky nově vymezilo vládní nařízení č. 3/1949 Sb. o územní reorganizaci okresů v českých krajích a nařízení SNR č. 14/ 1949 Sb. o územní reorganizaci okresů na Slovensku. Dřívější soudní okresy byly zrušeny a působnost okresních soudů se měla krýt se správními okresy. Počet okresů se

zvýšil v českých zemích ze 151 na 179, na Slovensku ze 79 na 91. Změny vycházely z představy, že menší okresy s plánovaným průměrným počtem 35 tisíc obyvatel budou využity k upevnění totalitní moci v obcích a likvidaci soukromého sektoru.

Nová územní reorganizace ještě výrazně neměnila strukturu dřívějších politických okresů, ale např. v českých zemích zůstaly zachovány pouze hranice pěti okresů a při výběru nových sídel okresů rozhodovaly mj. ideologické důvody (např. přednost dostávaly obce s početnějšími „třídně uvědomělými kádry“). Zvýšily se také regionální rozdíly, zejména na severní Moravě a ve Slezsku (např. průmyslová Ostrava s 245,2 tisíci obyvatel převyšovala desetinásobně nedaleký okres Vítkov) a pouze 50 okresů v českých zemích a 25 na Slovensku patřilo do skupiny s 30–40 tisíci obyvatel. To následně prohloubilo zaostávání víceméně voluntaristicky vytvořených nových okresů s malým počtem náhodně či mechanicky sesbíraných obcí (např. již zmíněného okresu Vítkov nebo Frenštát p. R. v Ostravském kraji).

Vzniklá síť okresů a obcí doznala v následujících desetiletí řady změn. Už zákonem č. 142/1949 Sb. o výkonu lidové správy v sídlech krajů byla zrušena statutární města. Území Prahy, Brna a Bratislavy řídily ústřední národní výbory, krajská města s okolním územím jednotné národní výbory, které se v roce 1954 (v Ostravě teprve v roce 1957) znovu rozdělily na dva správní celky – město a tzv. venkovský okres.

Počet obcí, jichž bylo k 1. 3. 1950 v Československu 14 230, z toho v českých zemích 10 871 a na Slovensku 3 359, se různými způsoby snižoval. Vedle připojování příměstských obcí k městům se slučovaly i menší obce, takže zejména v pohraničních okresech postižených odsunem Němců se počet obcí podstatně zredukoval (např. v okrese Krnov zůstalo z 66 obcí v roce 1949 na jaře 1960 jen 35 obcí). I když se ojediněle projevovaly i opačné tendence (např. na Karvinsku bylo v roce 1955 rozděleno město Bohumín, ale zase vzniklo město Havířov), počet obcí se v českých zemích snížil do počátku roku 1961 na 8 726, tj. téměř o pětinu (19,7%). Na Slovensku, kde jak poválečný odsun Němců a Maďarů, tak pozdější „socialistická industrializace“ spojená s přesunem obyvatel do měst probíhaly s mnohem menší intenzitou, klesl počet obcí jen na 3 237, tj. o 3,6%.

Důsledkem první krize režimu byl v letech 1956–1958 pokus o tzv. decentralizaci správy, který představoval jeden z impulsů k následné reorganizaci provedené na základě zákona č. 36/1960 Sb. o územním členění státu. V českých zemích bylo vytvořeno sedm velkých krajů se 75 okresy kromě území hlavního města Prahy, které se stalo samostatnou územní jednotkou na úrovni kraje a dělilo se na 10 obvodů na úrovni okresů, na Slovensku tři kraje se 33 okresy. Celkem tedy existovalo v Československu počátkem 60. let hlavní město Praha s 10 obvody a 10 krajů se 108 okresů a 11 963 obcemi.

Reorganizace vycházela ze sovětské teorie rajonizace a nově vymežované územní jednotky označovala za ekonomicko-administrativní oblasti, skrytě ovšem sledovala i politické cíle. Její přípravy, zahájené na přání prezidenta Antonína Novotného teprve na podzim 1959, poznamenal dobový voluntarismus vycházející z představ o „dokončení výstavby socialismu“, uspěchanost, improvizace i direktivně byrokratický přístup. To vše se promítlo v neústrojných zásadách do správní struktury, z nichž připomeňme např. zrušení pohraničních okresů Jeseník a Hlučín, správní roztržení těšínsko-třínecké aglomerace, které administrativně rozdělilo polskou menšinu na Těšínsku a podřídilo její tradiční centrum převážně dělnické Karviné či obdobný postup vůči maďarské menšině při vytváření nových okresů na jižním a jihovýchodním Slovensku. K výrazným nedostatkům patřilo nerespektování spádovosti existujících center, takže řada středisek různého významu se ocitla na hranicích nově zřízených krajů a okresů.

Pokračující slučování obcí v první polovině 60. let, kterému často předcházelo zřízení tzv. společného národního výboru pro více obcí, bylo ovlivněno vytvořením velkých zemědělských podniků a vykazovalo značné regionální rozdíly. Zahájení ekonomické reformy a uvolnění politických poměrů vedly mj. k nové legislativní úpravě postavení národních výborů, s níž souviselo i vládní nařízení č. 100/1967 Sb. k vývoji osídlení, na něž v roce 1968 navázala činnost pracovní skupina pro nové územní členění státu působící při ministerstvu vnitra. Vznikla podobně jako další komise a

skupiny při bouřlivé diskusi o novém státoprávním a územně správním uspořádání státu, která začala na jaře 1968.

Zatímco již v červnu 1968 bylo rozhodnuto o státoprávní podobě Československa, vyhlášené ústavním zákonem č. 143/1968 Sb. o československé federaci, jímž vznikly k 1. lednu 1969 Česká a Slovenská socialistická republika, otázky jejich územního členění se řešily prakticky do počátku 70.let. Přípravu nového územního členění v roce 1968 na rozdíl od dřívějšíka alternativním způsobem zajišťovali odborníci, kteří vycházeli ze základních územních celků, tj. obcí, a jejich střediskových funkcí. Struktura okresů měla navazovat na síť střediskových obcí a eliminovat její případné nedostatky, připravovalo se i zrušení krajů a přechod na dvojstupňový systém správy, kdy by se obě republiky dále dělily na okresy, resp. oblasti, blížíící se malým krajům před rokem 1960.

Již na podzim 1968 se ukazovala řada problémů. Četné, ve světovém měřítku spíše ojedinělé změny po únoru 1948, způsobily, že se rozvinuly jen některé složky střediskového systému (např. zdravotnictví), zatímco jiné, především v pohraničí, se oslabily. K otevřeným otázkám patřilo začlenění větších obcí se střediskovými funkcemi na okrajích měst a správní uspořádání městských aglomerací, narážející už dříve na lokální zájmy (např. rozpad mostecké aglomerace, neuskutečněné sloučení obcí ve velké Karlovy Vary, velmi obtížné rozšíření obvodu Prahy apod.). Koncem roku 1968 bylo také zaregistrováno přes 100 žádostí o úpravy okresů. Podle zkušeností ze Slovenska, kde byly vládním nařízením č. 36/1968 Sb. k 24. 11. 1968 nově zřízeny okresy Velký Krtíš ve Středoslovenském a Svidník, Stará Lubovňa a Vranov nad Topľou ve Východoslovenském kraji, by si jen náklady jejich zřízení vyžádaly tři miliardy korun.

Připravované změny územního správního členění zastavil nástup normalizace. Zákonem SNR č. 71/1969 Sb. o územním členění Slovenské socialistické republiky byly sice kraje zrušeny, ale obdobným zákonem v prosinci 1970 obnoveny. Protože k dalším změnám okresů ani v jedné části federace nedošlo, tvořilo až do roku 1989 ČSR hlavní město Praha a sedm krajů se 75 okresy a 7 511 obcemi, území SSR hlavní město SSR Bratislava a tři kraje s 37 okresy a 3 091 obcemi. Počet obcí se tak proti počátku 60. let snížil v českých zemích o 13,9 %, na Slovensku jen o 4,5 %.

Na přelomu 60. a 70. let se měnilo i postavení některých dřívějších statutárních měst. Ústavním zákonem č. 28/1968 Sb. a zákonem SNR č. 4/1968 Sb. bylo upraveno postavení Bratislavy jako hlavního města Slovenska a samostatné územní jednotky na úrovni kraje. V roce 1968 byl přijat zákon č. 175 Sb. o městě Brně, v roce 1969 zákony ČNR č. 40 Sb. o městě Ostravě a č. 41 Sb. o městě Plzni, která se na tak krátkou dobu stala statutárními městy podřízenými vládě, spravovanými národními výbory v čele s primátory a vybavenými řadou pravomocí KNV. V roce 1969 se začalo připravovat i jejich rozdělení na územní obvody, zavedené ale až koncem roku 1971, souběžně se zrušením statutárních měst zákonem ČNR č. 146/1971 Sb. Podobně bylo od 1. 7. 1969 upraveno postavení města Košice, které získalo pravomoci na úrovni ONV a na základě zákona SNR č. 29/1970 Sb. v něm byly vytvořeny obvodní národní výbory.

Jediným významnějším pozůstatkem připravované územní reorganizace po roce 1971 tak zůstaly snahy o tzv. integraci obcí, ovšem v podobě připomínající spíše centralizační tendence z počátku totalitního režimu. Hlubší znalosti o těchto procesech dosud chybí, jejich těžiště však bylo v českých zemích, kde souvisely s kategorizací tzv. střediskových obcí, začínaly vytvářením tzv. společných NV a proběhly ve dvou hlavních časových etapách. První z nich představují léta 1973-1976, kdy se počet obcí v ČSR snížil ze 7 391 na 6 008, tj. o 17,6%, další probíhala koncem 70. let a v některých regionech či okresech (např. na Opavsku) i počátkem 80. let. Od 1. 12. 1970 do 1. 11. 1980 počet obcí v ČSR klesl z 7 511 na 4 778, tj. o 36,4%, v SSR z 3 091 na 2 725, tj. o 11,8%; celkově v Československu poklesl z 10 602 na 7 503, tj. o 29,2%. O funkčnosti těchto direktivně administrativních zásahů do územně správní struktury nejlépe vypovídá stabilita "integrovaných obcí" po pádu totalitního režimu. K 3. 3. 1991 existovalo v českých zemích 5 768 obcí, takže proti listopadu 1980 vzrostl jejich počet o pětinu (20,7%), na Slovensku 2 834 obcí, což znamenalo nárůst o 4%; na území tehdejšího Československa pak bylo 8 602 obcí, tj. o 14,6% více než v listopadu 1980.

SAMOSPRÁVNÉ SNAHY NA MORAVĚ

JIŘÍ PERNES

Komunistická strana Československa zrušení zemského zřízení dlouhodobě připravovala. Klement Gottwald na VIII. sjezdu KSČ 28. 3. 1946 prohlásil: „přechod od administrativy zemské k administrativě župní je podle mého soudu více než zralý“. Tento požadavek pak podporovaly i jednotlivé organizace KSČ, které ve svých rezolucích zdůrazňovaly, že „zemské národní výbory se ukázaly těžkopádné a těžko kontrolovatelné“ a požadovaly zavedení župního zřízení. Po převzetí moci ve státě v únoru 1948 mohli komunisté své plány na reorganizaci státní správy bez problému prosadit a zemské zřízení zrušit; stalo se tak k 1. 1. 1949. Po staletí existující historické a správní celky – zemi Českou a zemi Moravskoslezskou, k nimž v roce 1918 přibýlo rovněž Slovensko – nahradilo devatenáct krajů, uměle vytvořených, bez historických a hospodářských vazeb. Postupem doby se ukázalo, že krajské zřízení v podobě z roku 1949 není efektivní, a proto v roce 1960 došlo k nové územní a správní reorganizaci: počet krajů se snížil na deset, Morava a Slezsko byly rozděleny do dvou krajů, jež ovšem nerespektovaly historické hranice Čech a Moravy, takže mnohá moravská města a obce se ocitly na území Východočeského a Jihočeského kraje, zatímco například české město Polná a jeho okolí se stalo součástí Jihomoravského kraje.

Přestože v prvním dvacetiletí existence komunistického režimu v Československu nedocházelo k žádným veřejným protestům proti tomuto řešení, existují důkazy, že pocit přináležitosti k Moravě její obyvatelé prožívali i v této době, a že postupně sílil. Projevoval se zejména při různých kulturních akcích (například v průběhu výstavy Velká Morava, která byla zahájena 16. 8. 1963 v Brně), a při sportovních podnicích (například v událostech, k nimž došlo po nedokončeném hokejovém zápasu mezi mužstvy ZKL Brno a Spartak Sokolovo Praha 6. 2. 1965).

Spontánní a široce založené hnutí za obnovu zemského zřízení v Československu se plnou silou projevilo v letech 1968-1969. Již 2. 4. 1968 u příležitosti oslav 150. výročí založení Moravského muzea v Brně vydali jeho vědečtí a odborní pracovníci prohlášení, v němž požadovali obnovu Moravy v souvislosti „s očekávaným federativním zřízením čs. státu“. O dva dny později, 4. 4. 1968, vystoupili v denním tisku s obdobným prohlášením moravští spisovatelé, později také novináři a další osobnosti. Ve druhé polovině května 1968 byla v Brně založena Společnost pro Moravu a Slezsko, která vystoupila s programem tzv. federalismu, tedy přeměny Československé socialistické republiky ve federativní stát, jenž by se skládal ze tří rovnoprávných celků: země České, země Moravskoslezské a země Slovenské. Společnost pro Moravu a Slezsko se těšila podpoře širokých vrstev veřejnosti. Během krátké doby založila své pobočky – takzvané výbory – ve většině okresů obou bývalých zemí. V polovině července 1968 vykazovala 140 000 registrovaných členů, v srpnu již její vedení uvádělo téměř 200 000 členů a více než 600 místních a závodních výborů. Svě představy o reorganizaci státu vyjádřila Společnost pro Moravu a Slezsko ve výzvě Všem Moravanům, zveřejněné 30. 5. 1968, a v Moravskoslezské deklaraci. Požadavek rehabilitace Moravy a Slezska se stal ideálem, o jehož dosažení chtěli usilovat příslušníci všech společenských vrstev: 28. 6. 1968 se v První brněnské strojárně konal aktiv zástupců závodních organizací tehdejšího odborového hnutí (ROH), kteří jednali o výraznějším zapojení odborů Moravy a Slezska do obhajoby zájmů „této oblasti“ a uvažovalo se dokonce i o tom, že nepůjde-li to jinak, bude třeba si vymoci obnovení zemského zřízení stávkou. V polovině července 1968 se objevil požadavek na konání plebiscitu o této otázce a podpořil jej jak Městský národní výbor v Brně, tak i jihomoravská krajská konference KSČ.

Společnost pro Moravu a Slezsko demonstrovala svoji sílu 18. 8. 1968, kdy se v Olomouci konala její první konference. Předseda Boleslav Bárta zde oznámil, že ve Společnosti je organizováno více než čtvrt milionů občanů. Konference podpořila požadavek trojfederace a vyslovila nedůvěru prozatímní České národní radě, kterou obvinila z toho, že „její dosavadní jednání naznačuje, že tento orgán chce pokračovat v nedobré tradici českého centralismu“. Vedení společnosti přitom vycházelo z informací o chystané podobě federalizace Československa, jakožto státu Čechů a Slováků, který požadavky Moravy a Slezska pomíjel. Tento koncept řešení tehdejšího vedení KSČ skutečně prosadilo: přestože někteří poslanci z Moravy názory Společnosti pro Moravu a Slezsko prosazovali i

v Národním shromáždění, neuspěli. Ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o česko-slovenské federaci postavení Moravy a Slezska v československém státě neřešil vůbec.

Situace po okupaci Československa armádami států Varšavské smlouvy 21. 8. 1968 nebyla pro obnovu zemského zřízení příznivá. Po nástupu Husákova vedení KSČ a začátku tzv. normalizace byla Společnost pro Moravu a Slezsko rozpuštěna. Moravská problematika však svoji aktuálnost neztratila. Lidé požadující obnovení moravské zemské samosprávy začali opět vyvíjet činnost počátkem 80. let. Tehdy se v Brně zformovalo nepovolené Gorazdovo bratrstvo, jež bylo prodchnuto katolickým duchem a současně se hlásilo k moravské myšlence. Členové tohoto nepolitického sdružení pořádali poutě na významná místa, spjatá s velkomoravskou a moravskou historií, pěstovali liturgický zpěv a vedli diskuse o otázkách moravanství a postavení Moravy v Československu. V listopadu 1989 se tato iniciativa transformovala v Moravské občanské hnutí, vedené JUDr. Miroslavem Richterem, které vstoupilo do politického života. Druhou významnou skupinu, která se problémům Moravy soustavně věnovala, tvořili mladí lidé, reprezentovaní Františkem Mikšem, vydávající brněnskou verzi samizdatového periodika Střední Evropa. Na jeho stránkách vedli několik let diskusi o moravanství, postavení Moravy v českém státě a o obnově zemského zřízení. Do diskuse přispěli básníci Zdeněk Rotrekl a Jiří Kuběna, historikové Jaroslav Mezník a Radomír Malý, politik Jaroslav Šabata, spisovatel Jan Trefulka, evangelický duchovní Jan Šimsa a další.

Rozklad komunistického režimu na podzim 1989 vytvořil příznivé podmínky pro obnovu a legální působení moravskoslezských politických iniciativ. Vedle Moravského občanského hnutí to bylo také Hnutí za samosprávou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko, jež navázalo na tradice stejnojmenné společnosti, vyvíjející činnost v letech 1968-1969, zúčastnilo se voleb na všech úrovních a dosáhlo nezanedbatelného úspěchu.

SAMOSPRÁVNÉ SNAHY VE SLEZSKU

DUŠAN JANÁK

V roce 1945 se ve Slezsku projevil poměrně silné tendence k restituci zemské samosprávy podporované vedle zdejších korporací (např. Slezská národní rada, Matice opavská aj.) částečně i z Prahy (např. Slezským kulturním ústavem) a spojené s nároky na území bývalého pruského Slezska v podobě samosprávné země České Slezsko. Výsledkem těchto snah a jednání bylo kompromisní rozhodnutí vlády z 15. 5. 1945 o zřízení expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru (MZNV) v Brně se sídlem v Moravské Ostravě, která měla prozatímně vykonávat ve své oblasti pravomoci zemského národního výboru. Oblast ostravské expozitury MZNV tvořily slezské správní (dříve politické) okresy Bílovec, Český Těšín, Bruntál, Fryštát (Karviná), Frývaldov (Jeseník), Hlučín, Krnov a Opava-venkov, moravské okresy Nový Jičín a Místek a statutární města Moravská Ostrava a Opava.

V letech 1946-1947 probíhal mezi komunisty a demokratickými stranami politický boj o nové územně správní členění a postavení národních výborů, kterých v oblasti ostravské expozitury MZNV komunisté využívali k prosazení svých mocenských cílů. Zjednodušeně řečeno, spory o zemské a krajské zřízení zde byly vedeny ve dvou rovinách. Jednak to byly kompetenční půtky s vedením MZNV v Brně, které měly kořeny ve sféře politické (v Brně převažoval vliv lidovců a národních socialistů) i ve střetávání regionálních zájmů, jednak spory mezi zastánci krajského a zemského zřízení uvnitř expozitury MZNV. Názory prvních reprezentoval její komunistický předseda Vladimír Chamrád, s nímž polemizoval především národní socialista Vladimír Mařádek, předseda ÚNV v Opavě. Statutární město Opava i Opavsko se staly centrem snah o obnovení slezské zemské samosprávy, jak o tom svědčí memorandum Slezské národní rady zasláné 26. 1. 1948 ostravské expozituře MZNV, které ještě 20. 2. 1948 podpořila rezoluce ONV Opava-venkov, jehož předsedou byl lidovec Jan Homola.

Po státním převratu v únoru 1948 byli prostřednictvím čístek prováděných akčními výbory Národní fronty odstraněni z národních výborů protivníci komunistů, kteří zakotvili svou koncepci v Ústavě 9. května, materiálech kroměřížského sjezdu národních výborů i v zákonu č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení z 21. 12. 1948. Při zavedení krajského zřízení nebyly respektovány historické zemské hranice stejně jako pro totalitní režim nebyly přijatelné projevy tradičního zemského citění, které potlačoval pod různými záminkami (např. že se jedná o „slezský separatismus“). Po únoru 1948 tak na dvě desetiletí mizí myšlenka slezské zemské samosprávy a Slezsko figuruje na veřejnosti jen jako fenomén geografický či historický.

Komunistický režim ale z politických důvodů potlačoval i toto pojetí historické či kulturní svébytnosti Slezska. Byl zrušen Slezský kulturní ústav v Praze i dva další spolky působící ve Slezsku, které byly v letech 1945–1947 do značné míry nositeli „slezské idey“ v její české podobě. V první řadě se jednalo o Slezskou matici osvěty lidové působící na Těšínsku, poměrně ostře protipolsky zaměřenou a s úzkými vazbami na Československou stranu národně socialistickou, mj. i přes osobnost národně socialistického poslance Františka Uhlíře, která byla likvidována ještě v únoru 1948.

V komplikované situaci se ocitla i Matice opavská, sdružující řadu předních českých intelektuálů na Opavsku. Nějakou dobu sice ještě působila, ale už v roce 1949 začala být novou mocenskou garniturou považována za jeden z pozůstatků „buržoazního nacionalismu“ a tlak na její likvidaci narůstal, až byla donucena k poněkud nejasnému ukončení činnosti, přičemž část majetku byla předána Slezskému studijnímu ústavu v Opavě a Slezskému muzeu v Opavě.

Téměř dvě desetiletí představovaly tyto dvě instituce prakticky jediné viditelné relikty povědomí českého Slezska, jehož zkoumání se však mohly věnovat jen zčásti. Patrnější to bylo u Slezského ústavu, který se stal v roce 1958 součástí ČSAV a od 60. let se specializoval na výzkum tzv. průmyslových oblastí a národnostní problematiky v Československu. Při liberalizaci komunistického režimu ve druhé polovině 60. let však myšlenka obnovy slezských institucí a samosprávy zase oživila. Jako ideový nástupce obou dřívějších Matic vznikla Matice slezská v Opavě, mající své pobočky na Opavsku i na Těšínsku, která začala vydávat revue Slezsko, zasazovala se vznik vysoké školy v Opavě a její představitelé se zapojili i do diskusí o novém územně správním členění státu.

Na jaře 1968 se bouřlivě hlásily o slovo různé koncepce a názory na změnu státoprávního i územně správního uspořádání republiky. V procesu federalizace Československa se kromě oficiálního návrhu dvoučlenné federace objevil návrh na trojdílné státoprávní uspořádání, v němž Morava se Slezskem měly mít stejné postavení jako Čechy a Slovensko. Projekt trojdílné federace předložený Jihomoravským KNV vznikl ve spolupráci se Společností pro Moravu a Slezsko v Brně. V souvislosti s postavením Slezska ve federaci se spíše okrajově objevil i návrh na čtyřfederaci. Přípravný výbor pro Slezsko, který vznikl rovněž na jaře 1968 v Opavě, podporoval variantu obnovení Slezska jako země v rámci dvojfederace a jako další alternativu existenci Slezska rozděleného do dvou oblastí při dvojestupňovém řízení. Na rozdíl od situace na jižní Moravě řídicí orgány Severomoravského kraje i většiny okresů zastávaly oficiální koncepci dvojfederace a dvoustupňového správního členění, tj. zrušení krajů. Vedle oživení myšlenky slezské zemské samosprávy a rehabilitace Slezska i dalších politických i společenských aktivit, vycházejících zejména z Opavy, se objevily i konkrétnější požadavky na obnovení hranic slezských okresů před rokem 1960, v nichž ovšem nepanovala vždy názorová shoda (např. diskuse na Hlučínsku ohledně obnovení okresu Hlučín či Ostrava-venkov), později aspoň na změnu názvu kraje na Slezskomoravský či Moravskoslezský.

Po přijetí ústavního zákona o československé federaci ztratily samosprávné snahy na Moravě a ve Slezsku opodstatnění. Pro normalizační režim však nebyla přijatelná ani další existence Matice slezské. Na počátku 70. let byla proto opět zlikvidována, revue Slezsko přejmenována na Vlastivědné listy, jejichž vydávání převzalo Slezské muzeum v Opavě, a teprve v roce 1990 obnovila svou činnost.

PRÁVNÍ TEORIE A MYŠLENÍ V ČESKOSLOVENSKU 1948-1989

PAVEL MARŠÁLEK

V pouornorovém Československu – stejně jako v ostatních zemích východního bloku – se právo a stát staly významnými prostředky k realizaci komunistických plánů na přebudování společnosti. To se nevyhnutelně odrazilo i v právní teorii, resp. v právním myšlení vůbec. Příkladly jim totiž dva důležité úkoly. Prvním bylo vytvoření teoretických základů nově se formujícího socialistického práva a právní vědy. Jejich druhý úkol pak spočíval v tom, že měly kritizovat soudobé i starší buržoazní teorie státu a práva, odhalovat jejich pravou „imperialistickou“ podstatu a tím být důležitou zbraní „v boji za vítězství socialismu a komunismu“. Východiskem jim přitom měla být nová státní ideologie, již se stal marxismus-leninismus.

Pro splnění těchto požadavků kladených na právní myšlení bylo nejprve nutné zformovat novou, institucionalizovanou socialistickou právní vědu. Protože pro to byly od počátku mimořádně příznivé podmínky, byl její nástup takřka raketový. Faktorů, které se o to zasloužily, byla celá řada. Asi největší vliv měl státní zájem na jejím rozvoji diktovaný vyostřením rozporů se Západem v prostředí počínající studené války. Nemenší roli sehrál také téměř obecný příklon k levici a její ideologii, k němuž došlo v důsledku traumatických zážitků z předchozích šesti válečných let. Bez významu ale nebyla ani činnost skupiny komunistických právovědčů, kteří po osvobození aktivně vystupovali v diskusi o hledání nových cest a míře návazání na starší přístupy (iniciativní v tomto směru byli zvláště V. Vaněček a J. Tureček).

Rodící se socialistickou právní vědu reprezentovala celá řada nových tváří, které tvrdě prosazovaly linii nastolenou vedením strany a státu. Patřili k nim zejména J. Bartuška, A. Čepička, I. Daxner, A. Dressler, V. Procházka, Š. Rais, V. Knapp, F. Boura, I. Bystřina, R. N. Foustka, P. Levit a po nějakou dobu také Z. Jičínský a J. Boguszak (oba posledně jmenovaní byli ale později čelnými stoupenci reformního hnutí). Společná jim byla hlavně větší či menší míra víry ve správnost toho, co hlásali, a často rovněž to, že kombinovali své působení ve vědě se zastáváním významných funkcí v praxi. Jejich profesní vzestup byl díky schopnostem, jimiž vládli, a příznivým okolnostem (personální ztráty zaviněné válkou, které bylo nutno nahradit, probíhající generační výměna, čistky po únoru 1948, jež zdecimovaly profesorský sbor na právnických fakultách, a popř. též emigrace) velice strmý. Ponenáhlu k nim přibývali mladí indoktrinovaní radikálové, které produkovalo komunistům podřízené školství. Nakonec se přidali i lidé zjištní, tušící před sebou možnost slibné kariéry.

Jejich společným přičiněním ovládla zakrátko teorii práva požímanou nyní šířeji jako teorii státu a práva, resp. celé právní myšlení, marxisticko-leninská ideologie v té nejdogmatictější, stalinistické podobě. Plně se uplatnila volitivní definice práva (právo jako výraz vůle dělnické třídy) a také instrumentální pojetí státu (stát – nástroj sloužící k potlačení nepřátel nového pořádku). Rozvíjelo se učení o právu jako části nadstavby nad ekonomickou základnou, o historických typech a formách státu. Vysvětlován byl pojem diktatury proletariátu. Značná pozornost se také věnovala úloze, formám i vývoji socialistického práva a mechanismu socialistického státu. Jako prvořadá byla traktována problematika úkolů práva a státu při výstavbě a řízení socialistické společnosti. Zanedbávána však nebyla ani témata jako socialistická morálka, právní vědomí, jakož i právní vztahy v nových poměrech. Nemilosrdná kritika naproti tomu stíhala vše buržoazní, vykořisťovatelské a přežilé.

Vedle naprostého podřízení právního myšlení ideologii byl nepřehlédnutelný ještě jeden trend, který šel s procesem ideologizace ruku v ruce. Šlo o dogmatické přejímání sovětských vzorů. K tomu docházelo jak při formování institucionální základny právní vědy (to se týkalo např. založení Ústavu státu a práva ČSAV), tak při výchově mladých vědeckých kádrů (nahrazení seminární výuky katedrálním systémem na PF UK). Patrné to bylo také z výběru témat, která se řešila, či z rozvíjení sovětských koncepcí a stanovisek (čerpalo se nejen z četných překladů sovětské právní literatury, které se u nás začaly objevovat, ale i ze spolupráce se sovětskými vědeckými institucemi). Vycházelo se přitom z toho, že veškeré diference mezi naším a sovětským modelem socialismu jsou pouze dočasné a že v procesu přibližování sovětskému příkladu naše specifika samozřejmě zmizí

(to psal např. V. Knapp). Této „sovětizaci“ právního myšlení se jen málokdo stavěl na odpor. I z nepatrného počtu nesouhlasících si to totiž téměř nikdo neodvážil.

V důsledku postupu procesů ideologizace a sovětizace rezignovalo právní myšlení na mnohé staletými prověřené přístupy tradiční právní nauky. Kvapně byly opouštěny některé osvědčené právní instituty a klasická terminologie a zaváděny nové. Jen někde, zásluhou uvážlivého postupu pamětníků prvorepublikových časů (zejména J. Krčmáře), nedošlo k úplnému vítězství jalového novátorství (viz občanský zákoník z r. 1950). Bohužel však nikoli nadlouho (srov. kodifikace z první poloviny 60. let).

Daleko lépe než platné právo, jehož tvorby se právní vědci aktivně účastnili, však dokládá skutečný stav právního myšlení tehdejší vědecká produkce. Ačkoli bylo publikovaných prací celkově velké množství, jejich hodnota byla zásluhou zideologizování a absence nadčasových témat nevalná. Je to vidět i z toho, že až na výjimky (např. práce P. Levita nebo J. Klaboucha) nebyly později vůbec nikde citovány. Smutné je, že to bezesbýtku platí i o četných pracích, jejichž překlady vyšly v zahraničí (kupř. knihy V. Knappa).

Vedle těchto prací pak vznikala i opravdu hodnotná díla – např. B. Tomsy a některých dalších účastníků tzv. bytových seminářů, kteří se rekrutovali z právních vědců vyhozených po únorovém převratu ze zaměstnání. Bohužel však zůstávala v rukopisech a neměla nikdy spatřit světlo světa. Jejich autoři je směli – pokud vůbec – psát pouze do šuplíku. Režim byl při postihování svých nepřátel a všeho ideologicky „závadného“ naprosto neúprosný.

K lepšímu se poměry měnily teprve pozvolna od poloviny 50. let v souvislosti s kritikou Stalinova kultu. V odborném právnickém tisku se objevily např. značně kritické příspěvky V. Knappa odsuzující atmosféru právního nihilismu předchozího období, degradaci právního vzdělání a pokles společenské prestiže právníků. Kritizováno bylo i nedostatečné spojení právní vědy s praxí. Dokonce začaly vycházet práce ryze vědeckého zaměření, které neměly s ideologií vůbec nic společného (některé články J. Boguszaka). Rozebírána byla též některá dříve tabuizovaná témata. Částečné osvobození právního myšlení z pout ideologie se zřetelně projevilo při počínající diskusi o socialistické zákonnosti, v níž se utkali stoupenci právních forem činnosti státu při aplikaci práva i jeho tvorbě J. Boguszak a R. N. Foustka se zastáncem byrokratické zvláště stalinského období I. Bystřinou.

Na druhé straně bylo možné zaznamenat i opačné trendy, znamenající spíše prohloubení dosavadních dogmatických přístupů. To se ukázalo zejména při přijetí socialistické ústavy z r. 1960, která byla více politickou proklamací než základním zákonem státu (na její tvorbě se z právních vědců podíleli zvláště V. Procházka a P. Levit), nebo při vydání celé řady nových kodexů v první polovině 60. let, jež oproti předchozí úpravě představovaly zřetelný krok zpět. Výrazem toho bylo i přes mohutný nesouhlas velké části odborné veřejnosti prosazené uznání hospodářského práva jako zvláštního právního odvětví, k němuž připravilo půdu vydání samostatného hospodářského zákoníku (pro tuto dezintegraci občanského práva byl zejména S. Stuna, nejvíce mu odporovali V. Knapp, J. Boguszak a A. Kanda). Ve všech těchto případech zvítězilo méně „juristické“ řešení. Důvodem byl stále ještě přehnaný budovatelský optimismus (hlásání teze o vítězství socialismu), často i jen prostý konjunkturalismus nebo se o to zasloužily politické tlaky. Výjimkou však nebylo ani prolnutí všech těchto faktorů.

Další změny v právním myšlení přinesla až druhá polovina 60. let. Podíl na tom mělo především společenské uvolnění, jež vyústilo až v pokus o reformu socialismu. To vše vytvořilo dostatečný prostor pro to, aby právní myšlení opustilo mnohá ideologická schémata a rozvinula se v něm alespoň relativně svobodná diskuse.

Výsledky tohoto částečného nabytí svobody na sebe nedaly dlouho čekat. Na bázi již dříve provedené kritiky nedávných chyb (např. Z. Jičínský veřejně odsoudil přecenění násilné stránky diktatury proletariátu, J. Boguszak odmítl praxi absolutizace poučky o třídnosti práva, jiní se obraceli proti dogmatismu) se rodily plány na základní systémovou proměnu fungování společnosti. Významné bylo, že u většiny z těchto projektů, jejichž smyslem bylo demokratizovat společnost, stáli

právě čelní představitelé obrozeného právního myšlení: Z. Mlynář, J. Hájek, J. Boguszak, Z. Jičínský, P. Pithart, V. Klokočka, F. Šamalík a mnozí další.

Jejich zásluhou bylo, že se právní myšlení stalo živou silou, která významně spoluutvářela poměry v praxi (srov. účast těchto právních expertů na vypracování základních politických dokumentů jako byl např. Akční program nebo jejich výzvy k federalizaci státu). Jen díky nim a jejich společenské angažovanosti byl zlomen odpor, se kterým se dříve setkávali progresivní kritici dědictví stalinismu z řad právní teorie u konzervativních zástupců praxe při diskusích o téměř každém důležitějším legislativním záměru.

Ani na poli teoretickém se v této době nezhálelo. Pozornost byla věnována zejména metodologickým otázkám. Došlo přitom z větší části k odklonu od přístupů minulých let, ačkoli ne zcela bezvýhradně. Bylo možné zaznamenat snahu navázat na tradiční právní nauku (za to se zasazoval zejména J. Boguszak), vedle hledání nových cest – např. aplikace logických (O. Weinberger), sociologických (F. Šamalík), popř. i kybernetických (V. Knapp) metod. Inspirace byla často hledána i v zahraničí a nejednou u mladého Marxe. Za dobré bylo považováno vše, co umožní pozvednout právní myšlení na vyšší úroveň bez ohledu na zdroj.

Z témat, která se těšila zvýšenému zájmu autorů, lze uvést např. právní záruky ústavnosti a zákonnosti. Zde bylo poukazováno na jejich nezbytnost pro demokratické fungování společnosti, jakož i zajištění práv a svobod občanů. Konkrétně se pak obracela pozornost právovědčů k dělbě moci, soudcovské nezávislosti, ústavnímu a správnímu soudnictví, tj. k tomu, co bylo ještě nedávno pokládáno za buržoazní nebo přinejmenším historicky překonané (všechny tyto motivy byly poté zohledněny v diskusi o přijetí nové ústavy).

Tento slibný vývoj nakonec přerušil vpád vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, a to na více než dvacet let. Z velkých plánů nezbylo prakticky nic. Vlastně zde byl jediný pozitivní výsledek - federalizace státu - dluh minulosti, právní vědou citlivě vnímaný (srov. předchozí rozsáhlou diskusi k tomu), ovšem na závěr rozhodnutý prakticky bez její účasti.

Samotný úpadek celého právního myšlení v nastupujícím období normalizace se pak sice nedostavil naráz, zato se později projevil o to tíživěji. Zpočátku byly ještě uveřejňovány práce představitelů reformního procesu psané v kritickém duchu. Zakrátko se však začaly objevovat v některých časopisech příspěvky, které pomalu vycházely vstříc normalizační linii (viz četné články věnované učení V. I. Lenina v časopisu Právník). I když motivem jejich napsání byl převážně strach autorů o existenci, bylo z nich cítit, jak se dosud silný reformní proud v právním myšlení rozkládá.

Definitivně ale ukončil existenci reformního křídla až mocenský zásah proti jeho čelným představitelům. Do konce r. 1971 byli z PF UK donuceni k odchodu zejména J. Boguszak, Z. Jičínský, F. Šamalík, P. Pithart, B. Rattinger, V. Baudyšová, O. Novotný, I. Tomeš, V. Pavlíček a V. Mikule (jiní raději emigrovali – např. O. Weinberger). Stejně tomu bylo i na nedávno obnovené brněnské právnické fakultě. Tam se to týkalo zvláště jejího děkana V. Klokočky a lidí jako V. Kubeš, kteří z ní byli po únoru 1948 vyakčňeni a na konci 60. let dostali možnost znovu učit. Patříčnou očistu prodělal také Ústav státu a práva ČSAV.

Uvolněná místa postupně zaplnili představitelé „zdravého jádra“ jako byli např. na PF UK právní teoretik E. Kučera nebo na katedře státního práva S. Zdobinský atd. Jejich řady postupně doplnili četní konvertité, kteří se stejnou vehemencí, s jakou dříve hlásali reformní myšlenky, nyní prosazovali novou linii (kupř. R. Richta, jenž se v r. 1968 podílel na přípravě Akčního programu). Časem je posílili též čerstvě odchovaní absolventi vědecké výchovy.

Ti všichni, opření o na režim napojené instituce (např. Vysoká škola SNB nebo Vysoká škola ÚV KSČ), se postarali o to, aby byla provedena patřičně kritická analýza chyb minulého období. Právní myšlení se napříště mělo vyvarovat jakéhokoli popírání třídních přístupů, fetišizace institutů buržoazního práva a jiných deformací. Zcela přestat se mělo s pluralitním modelováním politických práv a svobod. Naopak se právní myšlení mělo zasadit o ideologickou mobilizaci, plné prosazení vedoucí úlohy KSČ ve společnosti a také o opětovné zapojení naší země do socialistického tábora.

Uskutečnění tohoto programu, k němuž bylo vzápětí energicky přistoupeno, vrátilo právní myšlení zpátky někam na konec 50. let. Absolutně v něm převládla ideologie, skončily všechny experimenty i veškerá diskuse. Vše bylo podřízeno znovuoobnovení otřeseného komunistického panství. Patrné to bylo i z toho, že se dokonce více citovaly stranické dokumenty než myšlenky klasiků. Dobrou úroveň časem získaly pouze komentáře platného práva, které pro mnohé právní vědce představovaly možnost publikace a přitom způsob, jak si nezadat s režimem.

Úpadek právního myšlení nebyl evidentní jen z publikační činnosti. Zrcadlil se i v ostatních formách vědecké práce. Jeho výrazem byly vědecké konference, konané obvykle na počest výročí slavených států a stranou, nebo nedostatek kontaktů se zahraničím (mimo východu). Jeho nejžalostnějším projevem však byla četná veřejná vystoupení, v nichž právní vědci demonstrovali věrnost politice KSČ a ostouželi všechny, kteří se moci postavili na odpor.

Tuto zkázu, která postihla právní myšlení, nemohla bohužel vyvážit ani aktivita některých významných právních vědců, resp. mnoha dalších právníků, jež se navzdory neustálému pronásledování zapojili do disentu (jde např. o J. Hájka, P. Pitharta, F. Šamalíka nebo Z. Jičínského). Jejich práce, publikované formou samizdatu, mohly oslovit jen omezený počet osob. I tak je ale cenný jejich občanský postoj a statečnost, s níž se potýkali s každodenními ústrky zažívanými ze strany systému.

Jisté oživení v právním myšlení nastalo až v polovině 80. let a souviselo s marným pokusem o přestavbu ve společnosti, inspirovaným reformními snahami M. S. Gorbačova v SSSR.

Právní myšlení nejprve poněkud zaostávalo za právní praxí. Ta díky novele občanského zákoníku z r. 1982, vracející se k některým tradičním právním institutům, získala totiž malý náskok. Tento rozdíl však byl brzy srovnán a vzápětí právní myšlení převzalo rozhodující iniciativu.

Právní vědci, zvláště z mladé nastupující generace, se aktivně zapojili do diskuse na téma úlohy práva v reformním procesu (srov. články J. Čapka, A. Gerlocha a Z. Pítrové). Jejich požadavky na demokratizaci systému ponenáhlu nabývaly na síle. Poukazováno bylo na nutnost zavedení právního státu, který měl vystřídat zcela zprofanovanou socialistickou zákonnost. Na programu dne se ocitla i režimem opomíjená lidská práva.

Podnětů vzešlých ze strany právní vědy byla celá řada. Nešlo přitom jen o posílení formálně právních záruk pro občany. Její představitelé navrhovali též hospodářské reformy a změny v politickém systému. Své návrhy se pak pokoušeli realizovat v praxi.

Příznivé bylo i to, že se znovu po dlouhé době začaly objevovat také hodnotné teoretické práce (např. V. Knappa, J. Čapka, J. Klaboucha nebo i P. Holländera). Ty vhodně doplňovaly praktickou orientaci právního myšlení, vyvolanou potřebami doby. Z témat, která v této době dominovala, můžeme zmínit např. problematiku interpretace práva nebo působení práva ve společnosti.

Tzv. SOCIALISTICKÁ ZÁKONNOST

PAVEL MARŠÁLEK

Socialistická zákonnost byla jedním z klíčových a také velmi rozporuplných pojmů marxistické právní teorie. Představitelé této právní školy ji definovali různě (jak z hlediska použitých definičních znaků, tak šířky pojetí – tj. především toho, ve kterých oblastech by se měla uplatnit). Shoda naopak vládla v tom, čí zájmům má sloužit, a rovněž v závěru, že se jedná daleko spíše o pojem politický než čistě právní.

U nás – přes některé dílčí difference v přístupech jednotlivých autorů - byla chápána jako jedna z nezbytných metod uskutečňování funkcí socialistického státu, a to prostřednictvím práva. Přitom byl tento pojem odlišován na jedné straně od právního pořádku (tj. systému právních vztahů vyjádřených, resp. zakotvených v socialistickém právu a jejich realizace – zachovávání) a na straně druhé od státní disciplíny (tzn. pořádku činnosti státních a společenských orgánů a organizací a plnění veřejných povinností, uložených zákony a jinými právními akty, jakož i zájmy státu a společnosti).

Toto pojetí, jak je patrné na první pohled, bylo velmi účelové, obecné a pružné, resp. náchylné k vnitřní proměně. Skrývalo v sobě totiž dynamický prvek v podobě funkcí socialistického státu. Úkoly státu se měly podle marxistických teoretiků v průběhu času měnit. Zpočátku, v přechodném období po převzetí moci dělnickou třídou (tj. za diktatury proletariátu) měla vystupovat do popředí především jeho funkce spočívající v potlačování nepřátel nového pořádku a vybudování společensko-ekonomické základny systému. Postupně, po zničení nepřátelských tříd, měla v právě nastoleném socialismu potlačovatelská funkce z větší části odpadnout, resp. být přítomná potenciálně. Stát se měl změnit ve všelidový, resp. nakonec za komunismu i s právem zcela odumřít.

Toto základní určení se pak promítalo do pojmání obsahu rozsahu a funkcí socialistické zákonnosti a bylo příčinou toho (vedle některých dalších důležitých faktorů), proč se její chápání v průběhu času značně měnilo. Věc se jeví dokonce tak, že můžeme v tomto směru rozlišovat několik diametrálně odlišných období.

Po převratu v únoru 1948 byla socialistická zákonnost uplatňována ve formě revoluční zákonnosti. Pro nové vládcy bylo rozhodující zničit třídního nepřítele. Právní předpisy byly považovány za vhodný nástroj k tomu. Pro případ, že by na to z nějakého důvodu nestačily nebo bránily vykonání politického záměru a nebylo možné je přizpůsobit, postupovalo se bez ohledu na ně. Teorie práva tuto praxi posvěcovala. Argumentovala přitom Leninovou tezí, že „diktatura proletariátu je moc opírající se bezprostředně o násilí a nevázaná žádnými zákony, žádnými absolutními pravidly“, dále závěry sovětského právního vědce A. J. Vyšinského, popř. i slovy Stalina. Bylo připouštěno, že praxe v zájmu uskutečnění cílů revoluce může „předběhnout“ konzervativnější právo (to zastával např. J. Glos nebo M. Lakatoš).

Změna tohoto pojetí socialistické zákonnosti se prosazovala postupně od konce 50. let. Umožnilo ji zatracení stalinistických přístupů. Dřívější upřednostňování „účelnosti“ mělo ustoupit „zákonosti“, a to i v případech, kdy stát plnil potlačovatelskou funkci. Občan také neměl být jen pasivním vykonavatelem příkazů státu, do popředí se dostával požadavek odpovědnosti státu vůči občanům a jeho vázanosti právními předpisy. Proměnu náhledů vyjadřovala především diskuse na téma socialistická zákonnost, v níž se střetli stoupenci kritického přístupu k tomuto problému J. Boguszak a R. N. Foustka s I. Bystřinou, jenž patřil k nejtvrdějším dogmatikům. Při ní se ukázala neudržitelnost Bystřinova pojmání socialistické zákonnosti jako činnosti "navýsost politické". Praxe toto volání teorie opatrně následovala.

Další krok kupředu v této záležitosti přinesl reformní proces, který nabral na intenzitě od poloviny 60. let a vyvrcholil v r. 1968. Za této situace se zrodilo nové pojetí socialistické zákonnosti, která se vlastně již ničím podstatným nelišila od klasického výměru zákonnosti. Zasloužil se o to zvláště významný právní teoretik a zároveň prof. PF UK v Praze J. Boguszak. Ten požadoval nejen to, aby aplikace práva odpovídala zákonu a aby probíhala v právních formách, ale vztáhl pojem zákonnosti také na normotvorbu (což bylo novum). Kromě tohoto užšího pojetí zákonnosti prosazoval také její

širší pojetí - tzn. postulát, aby byly společenské vztahy regulovány právem. Právo v jeho chápání již nepředstavovalo pouhý výraz vůle dělnické třídy, ale jeho smyslem se stalo zajištění svobody občanů a právní jistoty. V návaznosti na to pak Boguszak rozpracoval spolu s Z. Jičínským otázku záruk zákonnosti a demokracie.

Tento obrat, který našel ohlas i v praxi, naneštěstí rychle skončil. Byl vystřídán normalizací po okupaci země vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Ze smělých plánů představitelů reformního procesu nezbylo prakticky nic. Neuskutečnily se představy o zavedení ústavního a správního soudnictví jako významných záruk zákonnosti, prosazen byl jen zákon o odpovědnosti státu za škodu, způsobené rozhodnutím jeho orgánů. Za daleko větší hřích než nezákonnost byla nyní považována „politická nesprávnost“. V teorii socialistické zákonnosti přišla znovu ke slovu „třídní hlediska“. Prezentoval je ve svých pracích zejména E. Kučera. Důraz byl kladen zvláště na to, že socialistická zákonnost je jen prostředkem k realizaci politického panství dělnické třídy. Teprve v druhé řadě bylo připomínáno učení o vázanosti státních orgánů při normotvorbě i aplikaci platným právem a problém garancí zákonnosti.

Závěr totality poznamenaly ještě pokusy o reformu společenského systému. Oprášen byl dokonce pojem právního státu, který se dříve z ideologických důvodů nehodil (právní teorie s čestnou výjimkou J. Boguszaka jej také neužívala). Ten měl nahradit zpola fiktivní a zkompromitovanou socialistickou zákonnost.

OBČANSKÁ A LIDSKÁ PRÁVA

VÁCLAV PAVLÍČEK

Na počátku roku 1948 platila ještě ústavní listina z 29. února 1920. Ústavním dekretem o obnovení právního pořádku z 3. srpna 1944 byla potvrzena i její platnost, i když nikoliv beze změny. Hlava pátá této ústavní listiny nesla název Práva a svobody, jakož i povinnosti občanské. Hlava šestá se nazývala Ochrana menšin národních, náboženských a rasových. Zatímco obsah hlavy šesté reagoval na závazky vyplývající z povinností uložených Československu smlouvami Versailleského systému, hlava pátá se inspirovala některými ustanoveními tzv. prosincové ústavy rakouské z roku 1867 i novými jevy v demokratizující se Evropě po první světové válce, zejména idejemi republikánskými. Ústavní filozofie byla založena na pozitivistickém pojetí a odmítla tedy principy přirozenoprávní. Po druhé světové válce se však prosazovala přirozenoprávní filozofie v oblasti práv a svobod v řadě mezinárodních smluv a v jiných aktech, zejména rezolucích OSN, což ovlivnilo i Československo.

Vyjádřením nové interpretace ústavní listiny v československých podmínkách byl Košický vládní program. V kontextu nového mezinárodního postavení Československa se tento dokument zabýval i opatřeními v oblasti práv a svobod občanů i dalších obyvatel Československa. Hluboké zásahy do vlastnických vztahů uplatňované ještě do února 1948 se uskutečňovaly ještě za platnosti ustanovení § 109 ústavní listiny, která stanovila, že soukromé vlastnictví lze omezit jen zákonem a vyvlastnění je možné jen na základě zákona a za náhradu, pokud zákonem není nebo nebude stanoveno, že se náhrada dáti nemá. Ústavní předpis tak umožnil, aby zákonem bylo určeno, že se náhrada za odejmuté vlastnictví neposkytne.

K některým omezením politických a osobních svobod docházelo na území Československa ještě před rokem 1948. Zčásti byly vyvolány objektivními faktory spojenými s potřebou vykořenit zbytky nacismu a fašismu, jak to vyplývalo i z mezinárodních dokumentů přijatých vítěznými velmocemi. Tato nezbytná omezení byla však již tehdy zneužívána některými politickými silami, které se odvolávaly na „revoluční právo“ a proti požadavkům dodržování platných zákonů a záruk práv a svobod založených v předválečném právu podle principů kontinuity práva se dovolávaly „revoluční spravedlnosti“. Především politika komunistické strany i nedemokratickými prostředky směřovala k upevnění vlastních pozic pod těmito hesly trvající revoluce.

Z těchto hledisek zápas o kontinuitu práva navazující na období předválečné byl vyřešen nastolením monopolu moci komunistické strany v únoru 1948. Československo i v oblasti práv a svobod v té době přijímalo řadu principů sovětského systému. Otevřel se základní protiklad mezi ústavou psanou (proklamovanými právy) a reálnou situací. Teoretické zdůvodnění poskytl Lassalovo dělení ústav na psané a skutečné. Skutečnou a platnou byly údajně „faktické ústavní poměry“.

Již zásahy akčních výborů Národní fronty, které vznikly v únoru 1948, zásadním způsobem narušily svobody osobní, práva majetková i některá práva sociální (nucené stěhování z bytů), právo na vzdělání popřené vylučováním z vysokých škol z politických důvodů, hromadné výpovědi z práce z tých důvodů atd. Zásahy do politických práv byly zdůvodňovány „revolučními principy spravedlnosti“, které byly stavěny nad platné právo vyjádřené v zákonech, jež údajně vyjadřovaly skutečnou vůli lidu.

Tyto zásahy do práv a svobod byly zpětně legalizované zákonem č. 213/1948 Sb. o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů.

Ústava 9. května z roku 1948 (úst. zák. č. 150/1948 Sb.) byla ve svém znění ještě plodem předúnorového období a obsahovala řadu demokratických práv a svobod i jejich záruky. Svým obsahem byla srovnatelná s ústavami jiných demokratických států přijímaných v té době v Evropě – ve Francii, v Itálii apod. a katalog práv odpovídal připravované Všeobecné deklaraci lidských práv.

Kapitola první Ústavy 9. května (úst. zák. č. 150/1948 Sb.) byla nazvána Práva a povinnosti občanů. Obsahovala i tradiční práva a svobody. V § 1 vyjadřovala rovnost všech před zákonem a zdůrazňovala rovnost mužů a žen v rodině a ve společnosti. V dalších ustanoveních byla vyjádřena svoboda osobní, která vedle tradičních záruk soudního přezkumu zásahů do těchto práv

umožňovala i omezení na základě rozhodnutí jiného úřadu, pokud by tak zákon stanovil. Podobným způsobem byly vyjádřeny i svoboda domovní, tajemní listovní, svoboda pobytu, svoboda svědomí a vyznání, svoboda projevu a ochrana kulturních statků, právo petiční a svoboda shromažďovací a spolčovací. Ochrana rodiny a mládeže, která byla rovněž vyjádřena již v ústavní listině z roku 1920, byla rozšířena o ustanovení, že stát pečuje o to, aby rodina byla zdravou základnou rozvoje národa. Dále se stanovilo, že rodinám s malými dětmi poskytuje stát zvláštní úlevy a podporu. Ústava zaručovala dětem zvláštní péči a ochranu, zejména přislíbila činit soustavná opatření v zájmu populačního rozvoje národa. Uváděla, že původ dítěte nemůže být jeho právům na újmu. Zaručovala dětem a mládeži možnost plného tělesného a duševního rozvoje.

Všem občanům se proklamovalo právo na vzdělání a stát se zavazoval pečovat o to, že se každému dostane vzdělání a výcviku podle jeho schopností a se zřetelem k potřebám celku. V řadě některých ustanoveních se vyskytovaly formulace obdobné těm, jež byly v ústavní listině z roku 1920.

I svoboda majetková byla zaručena, a to jednak § 8 a 9 ústavy „tradičními“ formulacemi dosavadní ústavní listiny, jednak v kapitole Hospodářské zřízení, kde se výslovně stanovilo (§ 158 a 159), že se zaručuje soukromé vlastnictví drobných a středních podniků do 50 zaměstnanců, nedotknutelnost osobního vlastnictví a soukromého vlastnictví půdy do 50 ha u zemědělců, kteří na půdě pracují.

Ústava zaručila i řadu sociálních práv – právo na práci, zvláštní péči a pomoc ženám v těhotenství a mateřství, spravedlivou odměnu za vykonanou práci a stejnou odměnu za práci pro muže a ženy, právo na odpočinek, právo na ochranu zdraví atd.

Zvláštní část této kapitoly tvořila ustanovení o základních povinnostech občanů ke státu a ke společnosti (věrnost státu, zachovávání zákonů, ochraňování národního majetku, pracovní povinnost, povinnost vykonávat veřejné funkce, platit daně, obrana vlasti atd.).

Některá tato ustanovení byla porušována brzo poté vydanými zákony (zák. č. 247/1948 Sb. o táborech nucených prací, zák. č. 231/1948 Sb. o ochraně lidově demokratické republiky, zák. č. 52/1949 Sb. o hlášení obyvatelstva a o povolování pobytu cizincům atd.). Jiná byla porušována praktickou činností státních orgánů bez zřetele na platnou ústavu a zákony. V ústavě obsažená práva byla též omezena nebo popřena předpisy druhého či třetího řádu nebo často utajenými interními instrukcemi. Režim „diktatury proletariátu“ zavedl diskriminaci podle „třídních“ hledisek represí bez ohledu na zakotvení ústavních práv. Nedbalo se rovněž záruk práv vlastnických, a to ani v omezené formě, jak je ústava z roku 1948 slibovala.

Ústava 9. května neobsahovala nic o právech menšin. Nevybočovala však tím z ústavních úprav jiných států v té době, ani z mezinárodních smluv. Všeobecná deklarace lidských práv po negativních zkušenostech s ochranou menšinových práv obsažených ve Versailleském systému do svého textu tato práva tehdy nezařadila.

Zákon č. 245 ze dne 25. 10. 1948 o státním občanství osob maďarské národnosti stanovil, že tyto osoby, které dne 1. 11. 1938 byly československými státními občany, mají bydliště na území Československa a nejsou příslušníky cizího státu, nabývají československé státní občanství, když složí slib věrnosti Československé republice.

Vládním nařízením č. 252/1949 z 29. 11. 1949 byla změněna dosavadní úprava československého státního občanství osob německé národnosti, pokud toto občanství pozbyly podle § 1 dekretu prezidenta republiky o státním občanství a pokud neporušily povinnosti československých státních občanů a složily předepsaný slib věrnosti Československé republice.

Ústava Československé socialistické republiky z r. 1960 (úst. zák. č. 100/1960 Sb.) obsahovala kapitolu Práva a povinnosti občanů v hlavě druhé. Ústava vycházela z teze, že zájmy každého příslušníka státu jsou v souladu se zájmy celé společnosti a že práva, svobody a povinnosti občanů slouží svobodnému, všestrannému rozvoji a uplatnění osobnosti občanů a současně upevnění socialistické společnosti. Na základě této ideologické koncepce byla spojována práva a svobody občanů s plněním občanských povinností.

Katalog práv a svobod byl formulován úžeji a zejména méně konkrétně než v Ústavě 9. května a práva a svobody byly s povinnostmi spojeny a jimi podmíněny. V čele tohoto katalogu práv, svobod a povinností byla uvedena povinnost pracovat ve prospěch celku a právo na práci. I rovnost občanů byla spojována jak s právy, tak i s povinnostmi. Rovnoprávnost občanů byla proklamována bez zřetele na národnost a rasu, vyjadřovalo se rovné postavení mužů a žen v rodině, práci i ve veřejné činnosti. Důraz se kladl nikoliv na procesní (především soudní) garance, ale především na ekonomické záruky jednotlivých práv.

Z hlediska systematiky této kapitoly byly na prvním místě uvedena práva hospodářská a sociální: právo na práci a odměna za ní, právo na odpočinek, právo na ochranu zdraví a léčebnou péči a na hmotné zabezpečení ve stáří a při nezpůsobilosti k práci, právo na bezplatné vzdělání.

Z předchozích ústavních úprav byla převzata ústavní ochrana rodiny a formulována jako ochrana mateřství, manželství a rodiny.

Politické svobody a práva se zaručovala „v souladu se zájmy pracujícího lidu“. V těchto obecných limitech byly vyjmenovány svoboda projevu, slova a tisku, svoboda shromažďovací a svoboda pouličních průvodů a manifestací. Všechny tyto svobody měly sloužit nejen zájmům občanů, ale i k účasti na správě státu a hospodářství a kulturní výstavbě země.

Dále se proklamovalo právo občanů i organizací obracet se k státním orgánům a dalším institucím s návrhy, podněty a stížnostmi a stanovovala se těmto institucím povinnost taková podání vyřizovat. Zaručovala se nedotknutelnost osoby a do vazby mohl kdokoli být vzat jen na základě předchozího rozhodnutí soudu nebo prokurátora. Zaručovala se též nedotknutelnost obydlí, listovního tajemství, tajemství doopravovaných zpráv i svoboda pobytu. Svoboda vyznání se zaručovala, pokud to nebylo v rozporu se zákonem. Náboženská víra nebo přesvědčení však nesměly být důvodem odírat plnění občanských povinností. Občané byli povinni dbát zájmů státu a společnosti pracujících, chránit socialistické vlastnictví, zakotvovala se povinnost vykonávat veřejné funkce, obrana vlasti a uvědomělé zachování pravidel socialistického soužití.

Pro aplikaci práv a svobod mělo velký význam ustanovení čl. 4 Ústavy o vedoucí úloze KSČ ve státě a ve společnosti a ustanovení čl. 16 Ústavy o marxismu-leninismu jako základní ideologii pro kulturní politiku, výuku a vyučování.

S výjimkou krátkého období r. 1968 však nebyla přijata významnější zákonná úprava, která by práva a svobody konkretizovala a upravovala. V platnosti zůstala většinou právní úprava z padesátých let (vztah státu a církvi a tím i možnost uplatnění náboženské svobody, shromažďovací a sdružovací právo atd.). Ústava nebyla považována za bezprostředně platné právo, ale spíše za politickou deklaraci.

Obecné a málo určité ústavní formulace zakládaly možnosti značně rozdílných legislativních úprav i politické praxe. V r. 1968 bez změny ústavního textu byla zrušena cenzura (vl. nař. č. 69/1968 Sb., kterým se zrušuje statut Ústřední publikační správy, zák. č. 84/1968 Sb. ze dne 26. 6. 1968, kterým se mění zák. č. 81/1966 Sb. o periodickém tisku a o ostatních hromadných sdělovacích prostředcích), otevřela se možnost soudních rehabilitací protiprávně odsouzených (zák. č. 82/1968 Sb. ze dne 25. 6. 1968 o soudní rehabilitaci). Vytvořil se prostor pro shromažďovací svobodu i pro vznik nejrůznějších dobrovolných sdružení (Klub angažovaných nestraníků – KAN, Společnost pro lidská práva, různorodé organizace mládeže atd.), obnovila se sdružení dříve rozpuštěná jako např. Junák.

Po r. 1969 opět bez změny ústavní úpravy byl nastolen režim potlačování politických práv a svobod. Demokratické organizace byly rozpouštěny a vznikaly či byly připuštěny jen organizace podporující politiku nového režimu a sovětských vojsk (Leninský svaz mladých atd). V dosavadních sdruženích i státních orgánech započaly rozsáhlé politické čistky a plně se opět uplatnil v oblasti politických práv čl. 4 Ústavy o vedoucí úloze KSČ.

Soukromé vlastnictví nebylo ústavně chráněno, zaručeno bylo pouze právo osobního vlastnictví k spotřebním předmětům,

Jen deklaratorní význam těchto ústavních formulací a absence účinných procesních záruk zejména v oblasti politických práv a osobních svobod umožňovaly představitelům moci, aby při změně politického režimu a nastolení zostřené represe nebylo možno se účinně dovolávat těchto ústavních práv a svobod, i když formulovaných velmi omezeně.

Řada občanských iniciativ vzniklých v dobách tzv. normalizace (od r. 1969) na protest proti tomuto režimu se programově dovolávala dodržování ústavně zaručených práv a mezinárodních závazků, k nimž Československo přistoupilo. K těmto iniciativám patřila např. Charta 77, Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, Československý helsinský výbor atd. Tradiční dualistické pojetí práva mezinárodního a ústavního, které vycházelo z představy, že mezinárodní závazky se mohou stát součástí vnitrostátního práva teprve tehdy, až budou vnitrostátním předpisem do vnitrostátního práva převedeny, umožňovalo vládnoucímu politickému režimu se vyhnout plnění těchto závazků (např. závazku z Mezinárodního paktu o občanských a politických právech, a Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech, které byly vnitrostátně publikovány vyhláškou č. 120/1976 Sb.).

Ústava z r. 1960 do katalogu práv a svobod zahrnula opět práva menšin. V čl. 25 stanovila, že občanům maďarské, ukrajinské a polské národnosti zabezpečuje stát všechny možnosti a prostředky k vzdělání v mateřském jazyce a ke kulturnímu rozvoji. Tato péče státu se vztahovala jen na takto vymezené příslušníky národnostních menšin. Nezajišťovala pro ně práva kolektivní a nebrala zřetel na práva příslušníků jiných menšin, kteří na území Československa žili. Důvodová zpráva o příslušnících německé menšiny uváděla, že nežijí v kompaktních celcích, ale rozptýleně, z čehož vyplývalo, že jim nelze tato práva zajistit. O menšiny romské či jiné se důvodová zpráva nezmiňovala.

Mnohem rozsáhlejší změnu ústavní úpravy těchto menšinových práv přinesl ústavní zákon č. 144/1968 Sb. z 28. 10. 1968 o postavení národností v Československé socialistické republice. Obsahoval ustanovení, že stát českého a slovenského národa a národností žijících na jeho území zabezpečuje v duchu socialistické demokracie a internacionalismu maďarské, německé, polské a ukrajinské (rusínské) národnosti možnosti a prostředky vlastního rozvoje. Vedle práv příslušníků německé národnosti ústavní úprava vyjadřovala i práva rusínské národnosti jako alternativy k národnosti ukrajinské. Příslušníkům těchto národností proklamovala v rozsahu přiměřeném zájmům jejich národního rozvoje a za podmínek stanovených zákonem, právo na vzdělání v jejich jazyku, právo na kulturní rozvoj, právo užívat jejich jazyka v úředním styku v oblastech obývaných příslušníky národností, právo spolčovat se v národnostních kulturních společenských organizacích a právo na tisk a informace v jejich jazyku.

Ústavní zákon stanovil, že národnosti jsou přiměřeně ke své početnosti zastoupeny v zastupitelských sborech a v jiných volených orgánech.

Tento ústavní zákon se v čl. 4 vrátil i k některým formulacím z ústavní listiny z r. 1920 a k tehdy platným zákonům. Stanovil, že občan se svobodně rozhoduje o své národnosti podle vlastního přesvědčení, příslušnost ke kterékoliv národnosti nemůže být žádnému občanu na újmu při jeho uplatnění v politickém, hospodářském a společenském životě a zakazoval všechny formy nátlaku směřující k odnárodnování. Provedení všech těchto práv vyhradil zákonům. Některá z těchto individuálních práv byla provedena v procesních předpisech, právo na vzdělání ve vlastním jazyce bylo vyjádřeno ve školském zákoně. Direktivní rozhodování o složení zastupitelských sborů se uplatnilo i při realizaci kolektivního práva zastoupení menšin v těchto orgánech.

Hlava druhá Ústavy z r. 1960 a ústavní zákon č. 144/1968 Sb. zůstaly v platnosti až do přijetí ústavního zákona č. 23/1991 Sb., který uvozoval Listinu základních práv a svobod.

SOUDY, SOUDNICTVÍ

LADISLAV SOUKUP

Základem reformy soudní organizace i činnosti soudů z formálněprávního pohledu byla ústava z r. 1948, ve skutečnosti strukturu a fungování soudní soustavy určovaly požadavky a cíle vrcholných orgánů a nejvyšších činitelů komunistické strany. V jejich duchu ústava stanovila nezávislost soudů, vedle soudců z povolání zaváděla nově soudce z lidu a stanovila jejich vzájemnou rovnost při rozhodování.

Nový zákon č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví přizpůsobil organizaci soudů správnímu členění státu. Územní organizaci krajských a okresních soudů zakotvil zákon č. 320/1948 Sb., ze dne 28.12. 1948. (Soudní řízení upravily nové procesní zákony.)

Zákon o zlidovění soudnictví zjednodušil celou soudní soustavu a zajistil její unifikaci na celém území republiky. Zrušil porotní soudy a soudy mládeže, dále okresní a krajský soud obchodní v Praze, pracovní soudy, rozhodčí soudy sociálního pojištění, pojišťovací soudy, hornické rozhodčí soudy a vrchní hornický rozhodčí soud. V souvislosti s tím došlo k zásadním personálním změnám, tak aby personální obsazení soudů odpovídalo zájmům nového režimu.

Zavedením nového institutu byli soudci z lidu formálně postaveni naroveň soudcům z povolání a měli nad nimi početní převahu. Senáty první instance zásadně tvořili vždy jeden soudce z povolání jako předseda a dva soudci z lidu jako přísedící. Senáty druhé instance, včetně nejvyššího soudu se skládaly ze dvou soudců z povolání, z nichž jeden předsedal, a ze tří soudců z lidu. Při rozhodování nejvyššího soudu o stížnosti pro porušení zákona byl senát složen ze tří soudců z povolání a dvou soudců z lidu.

Soudci z lidu dělnického původu měli přečíslit v rozhodování soudů dosavadní soudce z povolání, u kterých se nemohlo komunistické vedení státu spoléhat na jejich přizpůsobivost novému politickému kurzu a zajistit fungování soudů podle programu KSČ. Přípravu pracovníků justice nového typu zahájilo ministerstvo spravedlnosti na konci r. 1948 zřízením „právnícké školy pracujících“ k výchově nových soudců a prokurátorů, osob původně dělnických a rolnických profesí bez odborného vysokoškolského vzdělání. Ministr spravedlnosti současně dostal zákonem č. 323/1948 Sb. pravomoc prominout „ze zvlášť závažných služebních důvodů“ v jednotlivých případech požadavek úplného vysokoškolského právníckého vzdělání, jinak nutný pro ustanovení soudce nebo prokurátora do funkce. Absolventi uvedené právnícké školy pracujících pak nahrazovali již před ukončením svého právníckého studia při zaměstnání soudce a prokurátory propuštěné podle zák. č. 96/1948 Sb.

Podstatným způsobem zákon o zlidovění soudnictví měnil dosavadní soudy trestní. Pravomoc v trestních věcech vykonávaly okresní a krajské soudy, státní soud a nejvyšší soud. Rozhodovat o soudně trestných činech v první instanci byly příslušné okresní soudy a státní soud. Krajské soudy rozhodovaly zásadně o opravných prostředcích proti rozhodnutí okresních soudů.

Zákon v této souvislosti upravil v návaznosti na starou hmotněprávní i procesní úpravu některé dílčí otázky. Např. stanovil pořadí při hlasování senátu, kdy první měli hlasovat soudci z lidu, po nich soudci z povolání a mladší před staršími, stanovil podmínky nutné obhajoby, pro prodloužení vazby nad dva měsíce byl příslušný senát okresního soudu. Z dalších procesních otázek upravil např. přípravné vyšetřování, obžalovací řízení, podrobně řešil odvolání proti rozsudku okresního soudu a řízení o něm. Lhůta pro podání odvolání byla pouze tři dny. Zákon řešil např. též dílčí otázky řízení o přestupcích a otázky soudnictví nad mládeží, v němž byly příslušné okresní soudy.

Občanskoprávní věci projednávaly jako tzv. soudy řádné okresní soudy, krajské soudy a Nejvyšší soud, vedle nich zákon uváděl soudy zvláštní a soudy rozhodčí. V první instanci prováděl řadu úkonů a vyřizoval některé věci soudce z povolání jako samosoudce, např. zajištění důkazů nebo vydání platebních rozkazů v řízení upomínacím, knihovní a rejstříkové věci (firemní); vybrané věci soudnictví nesporného a exekučního a úkony soudce dožádaného. Ministr spravedlnosti mohl nařízením stanovit další věci, v nichž měl vykonávat soudní moc soudce z povolání jako samosoudce. Před okresní soudy nově náležely i občanskoprávní věci, které podle dosavadních

předpisů projednávaly v první instanci krajské a zemské (hlavní) soudy, pracovní soudy nebo hornické rozhodčí soudy.

Krajským soudům zůstaly nadále jen věci majetkového práva, v kterých jednou stranou byl národní podnik.

Spory o příslušnost mezi řádnými a zvláštními soudy a soudy rozhodčími rozhodoval krajský soud, případně Nejvyšší soud.

Veřejné knihy o nemovitostech vedly okresní soudy. Zemské desky a pozemkové knihy vedené dosud Krajským civilním soudem v Praze přešly na Okresní civilní soud pro vnitřní Prahu; zemské desky od Krajského soudu v Brně přešly na Okresní civilní soud pro Brno-město; zemské desky od Krajského soudu v Opavě přešly na Okresní soud v Opavě.

Horní knihy podle obvodů krajských soudů spravovaly vybrané okresní soudy, a to v Plzni, v Mostě, v Kutné Hoře, v Chebu, okresní soud pro Ostravu-západ v Ostravě, okresní soud v Banské Bystrici a ve Spišské Nové Vsi.

Železniční knihy spravovaly Okresní civilní soud pro vnitřní Prahu, pro Brno město a Okresní soud v Bratislavě.

Obchodní (firemní) a společenstevní rejstříky začal vést okresní soud v sídle krajského soudu pro celý obvod krajského soudu.

V řízení před soudy první instance nebyly účastníci povinni se dát zastupovat advokátem; nepřesáhla-li hodnota předmětu sporu v pracovních věcech 5.000 Kč, bylo zastoupení advokátem vyloučeno. V odvolacím řízení však bylo zastoupení advokátem povinné, v pracovních sporech však mohl zaměstnanec zastoupit i práva znalý zaměstnanec jednotné odborové organizace. Zmocněncem mohla být každá způsobilá osoba avšak svéprávná, státně spolehlivá a občansky bezúhonná a pokud, mimo advokáta nebo notáře, místopřísežně prohlásila, že účastníka zastupuje bez úplaty.

O opravných prostředcích proti výměrům Ústřední národní pojišťovny rozhodoval okresní soud podle sídla organizační složky Ústřední národní pojišťovny, která výměr vydala.

Ve sporech o dávky důchodového národního pojištění včetně dávek z důchodového připojištění byl příslušný krajský soud, v jehož obvodu měl žalobce své bydliště.

Proti pravomocnému rozhodnutí soudu řádného, zvláštního nebo rozhodčího mohl generální prokurátor podat nejvyššímu soudu stížnost pro zachování (porušení) zákona, s odůvodněním, že v řízení nebo při rozhodování byl porušen zákon. Generální prokurátor pro posouzení důvodů k podání stížnosti pro zachování zákona mohl vyžadovat od kteréhokoliv soudu spisy o pravomocně skončeném řízení. Podání stížnosti nebylo časově omezeno.

O stížnosti pro zachování zákona rozhodoval Nejvyšší soud rozsudkem po ústním jednání.

Další změny v soudní organizaci přinesl ústavní zákon č. 64/1952 Sb. o soudech a prokuratuře, jímž byla dokončena jednotná, dvojinstanční soudní struktura, zahrnující dosavadní soudnictví občanské i vojenské s jediným Nejvyšším soudem. K provedení tohoto zákona byl vydán zákon č. 66/1952 Sb., o organizaci soudů. Reorganizace byla součástí řady opatření tehdejšího režimu údajně k „rozvinutí hospodářsko-organizační a kulturně výchovné funkce lidově demokratického státu“ a k prohloubení účasti lidu na výkonu soudnictví, a to nad rámec dosavadního znění ústavy.

Zákon rozlišoval dva druhy soudů: obecné a zvláštní. Obecnými soudy se staly lidové soudy, krajské soudy a Nejvyšší soud. Zvláštními soudy byly vojenské soudy a soudy rozhodčí. K vojenským soudům patřily vojenské obvodové soudy a vyšší vojenské soudy. Státní soud byl zrušen, jeho pravomoc přešla na krajské soudy. Zanikl také Nejvyšší vojenský soud, Nejvyšší správní soud a labské plavební soudy. Odvolací instancí u lidových soudů byl krajský soud, u nižších vojenských soudů vyšší vojenský soud. Pokud v první instanci rozhodoval krajský, resp. vyšší vojenský soud, byl druhou instancí Nejvyšší soud. Zákon zakotvoval zásadu volitelnosti všech soudců z povolání i

soudců z lidu, avšak první volby soudců lidových a krajských soudů se uskutečnily až o pět let později.

V úvodních ustanoveních zákona bylo formulováno poslání soudů mimo jiné takto: chránit společenský řád a státní zřízení republiky, její socialistickou výstavbu a socialistické vlastnictví, osobní, pracovní a majetková práva a zákonem chráněné zájmy občanů, práva a zákonem chráněné zájmy socialistických právnických osob a jiných společenských organizací.

Celou svou činností měly soudy vychovávat občany k oddanosti a věrnosti Československé republice, k přesnému a důslednému zachovávání zákonů a k řádnému zachovávání pravidel socialistického soužití.

Lidové a krajské soudy se skládaly z předsedy, náměstků, z dalších soudců a ze soudců z lidu.

Vojenské soudy měly v čele náčelníky soudů, dále u nich působili jejich zástupci, další vojenští soudci a soudci z lidu.

Lidové soudy a vojenské obvodové soudy rozhodovaly v senátech složených ze soudce jako předsedy a dvou soudců z lidu.

Krajské soudy v první instanci rozhodovaly v senátech složených ze soudce jako předsedy a dvou soudců z lidu, ve druhé instanci v senátech složených ze tří soudců, z nichž jeden byl předseda, a dvou soudců z lidu; jinak rozhodovaly v senátech složených ze tří soudců. Obdobně byly složeny senáty soudů vojenských.

Sídla a obvody lidových soudů se shodovaly se sídly a obvody okresních národních výborů, podobně sídla a obvody krajských soudů se shodovaly se sídly a obvody krajských národních výborů.

Lidové soudy obstarávaly trestní nebo občanskoprávní agendu nebo některé její druhy, vztahující se k určité územní části jejich obvodu, v jednom nebo ve více odděleních (pobočkách) mimo své sídlo

Sídlo Nejvyššího soudu bylo v Praze, skládal se z předsedy, jeho náměstků, z dalších soudců a vojenských soudců a ze soudců z lidu. Měl tři soudní kolegia: trestní, občanskoprávní a vojenské.

Trestní a občanskoprávní kolegium rozhodovalo jako soud druhé instance v senátech složených ze tří soudců příslušného kolegia a dvou soudců z lidu, vojenské kolegium v senátech složených ze tří vojenských soudců vojenského kolegia a dvou soudců z lidu; jinak rozhodovalo trestní a občanskoprávní kolegium v senátech složených ze tří soudců příslušného kolegia, vojenské kolegium v senátech složených ze tří vojenských soudců.

Plénium Nejvyššího soudu rozhodovalo o stížnostech pro porušení zákona podaných proti rozhodnutím senátu některého soudního kolegia nejvyššího soudu a vydávalo soudům směrnice pro správný výklad zákonů a jiných právních předpisů. Svolával je a předsedal mu předseda Nejvyššího soudu. Zasedání pléna Nejvyššího soudu byla neveřejná, skládalo se z předsedy, jeho náměstků a ostatních soudců a vojenských soudců Nejvyššího soudu.

Do činnosti soudů jako represivních orgánů státu pronikaly a byly v nich uplatňovány za podpory komunistického vedení státu postupy porušující základní občanská práva garantovaná ústavou. S odkazem na politické cíle lidové demokracie podle dogmatických idejí mezinárodního komunistického hnutí, nebyla respektována soudcovská nezávislost ani "socialistická zákonnost", trestní represe skutečných i domnělých odpůrců oficiální politiky byla zejména na počátku padesátých let nepřiměřeně a bez objektivních důvodů zvyšována.

Po vlně kritiky fungování soudů v duchu Stalinské diktatury, která podle sovětského vzoru zazněla v nejvyšších orgánech KSČ v první polovině roku 1956, byly novelizovány zákony týkající se soudnictví, a to zákonem č. 63/1956 Sb. (trestní zákon), zákonem č. 64/1956 Sb. (trestní řád) a zákonem č. 66/1956 Sb. (organizace soudů). K nim byl pak v červenci 1957 připojen zákon č. 36/1957 Sb. o volbách soudců a soudců z lidu lidových a krajských soudů a o úpravě některých jejich poměrů. Jím byla zakotvena volitelnost všech soudců všech instancí.

Soudcem lidového nebo krajského soudu, tedy soudcem z povolání, mohl být zvolen každý občan ČSR, který byl oddán lidově demokratickému zřízení, občansky bezúhonný, pokud měl právo volit do národních výborů, měl, mimo soudce z lidu, potřebné odborné znalosti a věk od 23 let. Soudce a soudce z lidu lidového soudu volil na dobu tří let na návrh rady okresní národní výbor, u krajského soudu krajský národní výbor.

Počet soudců, pro jednotlivé lidové a krajské soudy zvolit, stanovil ministr spravedlnosti, který také ustanovoval předsedy lidových a krajských soudů a jejich náměstky ze soudců zvolených pro příslušný soud. Pro každý senát lidového soudu mělo být zvoleno 50 až 60 soudců z lidu.

Soudce a soudce z lidu odvolával z funkce národní výbor. Soudci byli povinni podávat národním výborům, které je zvolily, o své činnosti pravidelné zprávy. Soudci lidových a krajských soudů byli tedy volenými funkcionáři. Příslušel jim funkční plat odstupňovaný podle rozsahu, odpovědnosti a významu funkce.

Další změny soudnictví se datují na počátek šedesátých let. Organizaci soudů zakotvila ústava z roku 1960 a prováděcí zákon č. 62/1961 Sb. o organizaci soudů.

Podle něj soudnictví vykonávaly volené a nezávislé lidové soudy - nejvyšší soud, krajské a okresní soudy, vojenské soudy (vyšší vojenské soudy a vojenské obvodové soudy) a místní lidové soudy.

Posláním soudů opět bylo mj. chránit socialistický stát, jeho společenské zřízení a vztahy ke světové socialistické soustavě, politická, osobní, rodinná, pracovní, sociální, bytová, majetková a jiná práva a zákonem chráněné zájmy občanů.

Měly m.j. vychovávat "občany k oddanosti k vlasti, věci socialismu a komunismu, k zachování zákonů a jiných právních předpisů, k ochraně socialistického vlastnictví, k dodržování pracovní kázně, k úctě k právům, cti a vážnosti spoluobčanů.

Zásady organizace a činnosti socialistických soudů vycházely z tzv. široké účasti pracujícího lidu. V soudním řízení mohli vystupovat též zástupci dobrovolných společenských organizací, zejména jako společenští žalobci nebo společenští obhájci.

Rozhodování soudů bylo zásadně sborové. Senáty tvořily soudci, kteří svou funkci vykonávali jako své povolání a soudci, kteří svou funkci vykonávali vedle svého zaměstnání. Zákon stanovil jejich rovnost a nezávislost při výkonu funkce. Současně měli povinnost vykládat zákony v souladu se socialistickým právním vědomím.

Místní lidové soudy byly zřizovány v obcích a na pracovištích.

Okresní soudy složené z předsedy soudu, náměstků a dalších soudců rozhodovaly v senátech. Senáty okresního soudu tvořili jeden soudce z povolání a dva soudci. Rozhodovaly jako soudy prvního stupně o opravných prostředcích proti rozhodnutí místních lidových soudů a popřípadě prováděly řízení v dalších věcech, kde to stanovily zvláštní předpisy.

Krajské soudy se podle tohoto zákona skládaly z předsedy soudu, jeho náměstků a dalších soudců. Rozhodovaly v senátech a v presidiu.

Senát krajského soudu jako soud prvního stupně tvořil soudce z povolání a dva soudci, tři soudci z povolání a dva soudci rozhodovali v druhém stupni, v ostatních případech působili tři soudci z povolání.

Vojenskými soudy byly vojenský obvodový soud a vyšší vojenský soud. Tvořily je náčelníci, jejich zástupci a dalších soudci. Rozhodovaly rovněž v senátech složených analogicky jako soudy občanské. Vojenské soudy projednávaly trestné činy příslušníků ozbrojených sil a ozbrojených sborů, válečných zajatců, popřípadě i jiných osob, u nichž to stanovil zákon.

Nejvyšší soud se skládal z předsedy soudu, jeho náměstků a dalších soudců. Rozhodoval v senátech, v presidiu a v plénu. Senáty Nejvyššího soudu se skládaly, rozhodoval-li Nejvyšší soud jako soud druhého stupně, ze tří soudců z povolání a dvou soudců, v ostatních případech ze tří soudců z povolání. Soudci z povolání Nejvyššího soudu tvořili podle úseku své činnosti trestní,

občanskoprávní nebo vojenské kolegium. Předsedy kolegií byli náměstkové předsedy Nejvyššího soudu.

Stejně jako dříve se shodovala sídla okresních a krajských soudů se sídly a obvody okresních a krajských národních výborů. Jejich počet se snížil v souvislosti se zvětšením a sloučením územních obvodů.

Soudci Nejvyššího soudu, krajských a okresních soudů byli voleni na dobu čtyř let.

Soudci vojenských soudů a soudci vojenského kolegia Nejvyššího soudu byli voleni na dobu, po kterou vykonávali vojenskou činnou službu nebo po kterou byli příslušníky ozbrojených sborů, nejdéle však na dobu čtyř let.

Soudcem z povolání podle tohoto zákona mohl být zvolen každý občan Československé socialistické republiky, který byl oddán socialistickému zřízení, byl občansky bezúhonný, měl právo volit do zastupitelských sborů, v den volby dosáhl věku 23 let a měl potřebné odborné znalosti. Věková hranice pro soudce z lidu byla nižší, 21 let. Pro každý senát okresního a vojenského obvodového soudu se volilo 40 - 60 soudců z lidu. Kandidáty na funkce soudců navrhovaly orgány Národní fronty, volili je příslušné národní výbory. Soudce Nejvyššího soudu volilo Národní shromáždění.

Soudnictví se týkaly dále zákony č. 142/1961 Sb., o kárné odpovědnosti soudců z povolání a vládní nařízení č. 63/1961 Sb., kterým se vydával volební řád pro volby soudců okresních soudů.

Zákon č. 62/1961 Sb., však byl poměrně brzy nahrazen zákonem č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců. Pozměnil m.j. rozsah pravomoci a příslušnost soudů v souvislosti s vydáním nového občanského soudního řádu a notářského řádu. Také komplexně upravil volby také všech soudců. Platil s řadou novel vydaných v letech 1968, 1969, 1978, 1988 a 1990.

Roku 1964 byly občanským zákoníkem vyňaty z pravomoci soudů některé otázky např. bytové a svěřeny do pravomoci národních výborů.

Některé další občanskoprávní záležitosti rozhodovala státní notářství. Pracovní spory mezi organizací a pracovníkem o nároky z pracovního poměru vedle soudů mohly rozhodovat rozhodčí komise v rozhodčím řízení, ustanovené na základě zákoníku práce.

Na úseku trestního řízení projednávaly okresní soudy v prvním stupni všechny přečiny a trestné činy s výjimkou těch, pro které byly v prvním stupni příslušné soudy krajské. Okresní soudy rozhodovaly v senátech nebo samosoudcem. Senáty byly složeny z předsedy, kterým byl soudce z povolání a dvou soudců z lidu.

Okresní soudy v sídlech krajských soudů rovněž vedly podnikové rejstříky zřízené podle hospodářského zákoníku a podle vyhlášky ministerstva spravedlnosti č. 114/1964 Sb., o podnikovém rejstříku. (Změny podle nařízení vlády ČSSR č. 48/1978 Sb. a č. 125/1980 Sb. o vedení podnikového rejstříku pro obvod Krajského soudu v Bratislavě a pro obvod Městského soudu v Bratislavě.)

Krajské soudy rozhodovaly zejména o závažných trestných činech, na které zákon stanovil trest odnětí svobody, s dolní hranicí nejméně pět let a o trestných činech, za které bylo možné uložit trest smrti. Také přezkoumávaly rozhodnutí jiných orgánů, např. ve věcech důchodového zabezpečení.

V trestních věcech byly jejich pětičlenné senáty složeny ze dvou soudců z povolání a tří soudců z lidu. V prvním stupni občanskoprávního řízení rozhodovaly tříčlenné senáty, soudce z povolání a dva soudci z lidu. V tomto složení krajské soudy také přezkoumávaly rozhodnutí jiných orgánů. Při rozhodování v druhém stupni a v ostatních případech byly senáty složeny ze tří soudců z povolání.

Po federalizaci státu v roce 1968 byla zachována soudní soustava ze začátku šedesátých let, tj. obecné soudy a vojenské soudy. Místní lidové soudy zanikly. Nově byly zřízeny Nejvyšší soud ČSR, Nejvyšší soud SSR a Nejvyšší soud ČSSR.

Nejvyšší soudy republik rozhodovaly o řádných opravných prostředcích, o stížnostech pro porušení zákona a vydávaly stanoviska k výkladu právních předpisů.

Vojáci v činné službě a příslušníci vojensky organizovaných a jiných sborů, včetně sboru nápravné výchovy a další podléhali jurisdikci vojenského soudnictví. Na nižší úrovni působily v prvním stupni vojenské obvodové soudy ve složení vojenský soudce z povolání a dva vojenští soudci z lidu, anebo samosoudce. Ve druhé instanci fungovaly vyšší vojenské soudy jako senáty složené ze tří soudců z povolání.

Nejvyšším soudním orgánem ČSSR byl Nejvyšší soud Československé socialistické republiky, jeho sídlem bylo hlavní město ČSSR Praha. Jeho úkolem byl především dozor na zákonnost v činnosti soudů a na zajištění jednotnosti jejich judikatury.

Soudci z povolání byly voleni na dobu deseti let Českou národní radou nebo Slovenskou národní radou, soudci z lidu příslušným národním výborem na dobu tří let.

PROKURATURA

LADISLAV SOUKUP

Institut prokuratury byl upraven zákonem č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví. Součástí dosavadního státního zastupitelství dostaly název prokuratura. Jejich uspořádání se shodovalo s členěním soudů – generální prokurátor, státní prokurátor, krajské a okresní prokuratury – a bylo podřízeno ministru spravedlnosti.

Podle zákona č. 320/1948 Sb., o územní organizaci soudních orgánů se sídla krajských soudů a prokuratur shodovala se sídly krajských národních výborů. U státního soudu vznikla samostatná státní prokuratura v čele se státním prokurátorem (zákon č. 232/1948 Sb., o státním soudě). Pravomoc okresních prokurátorů se rozšířila např. v rámci vyšetřování, kdy mohli vyslýchat, zakázat opuštění místa pobytu svědkům i podezřelým, konat domovní prohlídky, dávat příkazy k zatčení a hájit zájmy poškozeného. Krajské prokuratury působily většinou při jednání druhé instance, v první instanci u závažnějších trestných činů. Krajské prokuratury vedly trestní rejstříky. Tresty osob narozených v cizině evidovala krajská prokuratura v Brně.

Okresní i krajské prokuratury měly právo podat odvolání proti rozsudku. U osvobozujícího rozsudku pak bylo odloženo propuštění z vazby. Generální prokurátor mohl podat „stížnost pro zachování zákona“ proti pravomocným rozhodnutím v trestních i občanskoprávních věcech s výjimkou rozhodnutí Nejvyššího soudu s odůvodněním, že byl porušen zákon. (Tato stížnost byla v kodexech z r. 1950 přejmenována na „stížnost pro porušení zákona“). Podle trestního řádu (zákon č. 87/1950 Sb.) byla oprávnění generálního prokurátora dále rozšířena např. o možnost napadnout stížností pro porušení zákona i pravomocné rozhodnutí prokurátora nižšího stupně.

Po vydání zákona č. 67/1950 Sb., jmenoval do funkce okresní a krajské prokuratury ministr spravedlnosti, generálního prokurátora prezident republiky, státního prokurátora vláda. Činnost prokuratury se koncentrovala na trestněprávní problematiku. V občanskoprávních věcech však byly úkoly prokuratury rozšířeny o kontrolu zákonnosti civilního rozhodování. Podle zákona č. 142/1950 Sb. mohl prokurátor jako zástupce státu a strážce zákonnosti vstupovat do každého zahájeného řízení pokud to vyžadoval zájem státu nebo pracujících. Byl oprávněn podat návrh na zahájení řízení o neplatnosti právního úkonu, který odporoval zákonu nebo důležitému veřejnému zájmu. Dozor prokuratury se rozšiřoval i na další oblasti. Např. zákonem č. 99/1950 Sb., o hospodářských smlouvách a státní arbitráži byl prokurátor oprávněn navrhnout zrušení arbitrážního rozhodnutí, jestliže porušilo zákon nebo bylo v rozporu s obecným zájmem, především zaváděným plánovaným hospodářstvím. Rozhodnutí krajských arbitrážních komisí posuzovala generální prokuratura.

Vojenská prokuratura byla oddělena od civilní soustavy. Měla třístupňový systém – nižší, vyšší a nejvyšší vojenský prokurátor.

Po zrušení správního soudnictví a finanční prokuratury roku 1952 vydáním ústavního zákona č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře a zákona č. 65/1952 Sb., o prokuratuře byla podle sovětského vzoru vytvořena prokuratura jako samostatný, nezávislý, jednotný, centralizovaný a monokratický orgán nejvyššího dozoru na přesné provádění a zachovávání zákonů a jiných právních předpisů ústředními a jinými úřady, soudy, národními výbory, dalšími orgány, institucemi i jednotlivými osobami. Vojenská prokuratura se stala součástí jednotné prokuratury.

Všeobecný dozor prokuratury na dodržování zákonnosti umožňoval zasahovat do všech oblastí veřejného i soukromého života v duchu tzv. třídních zájmů společnosti.

Povinností prokuratury m.j. bylo chránit nově vzniklý společenský řád a státní zřízení, proti jeho odpůrcům a narušitelům, chránit bojeschopnost ozbrojených sborů, upevňovat velitelskou pravomoc, kázeň a pořádek, vychovávat občany k dodržování zákonů, pravidel socialistického soužití a k plnění občanských povinností.

Měla upozorňovat úřady, národní výbory a.j. na zjištěné závady a podávat podněty k přezkoumání rozhodnutí, která odporovala zákonu, pečovat o zjišťování trestných činů a spravedlivého potrestání pachatelů. Dohlížet na výkon uložených trestů, na zákonnost postupů orgánů národní bezpečnosti,

účastnit se soudního řízení a dozírat na správné a jednotné užívání zákonů, dále zajišťovat ochranu zájmů státu a pracujících v civilním řízení.

Nově byla pod názvem všeobecného dozoru zakotvena podle sovětského vzoru působnost prokuratury, dozírat na dodržování zákonnosti v činnosti úřadů, orgánů, institucí i jednotlivých úředních osob obstarávajících státní a hospodářskou správu. Jako prostředky k nápravě zjištěných chyb sloužily protest nebo upozornění.

Celá soustava civilních i vojenských složek prokuratury samozřejmě sloužila k nekompromisnímu prosazování tvrdé stranické linie likvidace všech odpůrců režimu, a to nejen v pověstných a nejkřiklavějších politických trestných procesech, ale i v širší činnosti státních a veřejných institucí. "Dodržování zákonnosti" se řídilo všeobecnými politickými směrnicemi nejvyšších orgánů KSČ a na nižších instancích bylo aplikováno podle místních poměrů. Vedle všeobecně prospěšných opatření tak orgány prokuratury prosazovaly svými mocenskými nástroji opatření podle nadnárodního stalinského diktátu komunistické strany.

Po změně politického kurzu v Sovětském svazu i satelitní Československo přistoupilo k dílčím korekcím a nápravě nedostatků v praxi naplňování komunistického programu.

Postavení a úloha prokuratury – podle tehdejší terminologie – nejvyššího strážce socialistické zákonnosti, orgánu zajišťujícího jednotné užívání zákonů, ochránce práv a zájmů státu, organizací i osobních politických a majetkových práv občanů.

Zákonem č. 65/1956 Sb. o prokuratuře byl nově upraven a rozšířen dozor prokuratury při stíhání pachatelů trestných činů v přípravném a soudním řízení, při výkonu vazby, trestu odnětí svobody, ochranného léčení a ochranné výchovy. Ke zlepšení všeobecného dozoru mělo m.j. přispět oprávnění prokurátorů přezkoumávat zákonnost obecně závazných nařízení vydávaných národními výbory, obecně závazných právních předpisů ministerstev a jiných úřadů a zabývat se "podněty a stížnostmi pracujících". Podle sovětského vzoru byl zaveden institut vyšetřovatelů prokuratury. Dosavadní struktura orgánů prokuratury byla rozšířena o oblastní a obvodní dopravní prokurátory. Generální prokurátor se stal jedním z nejvyšších orgánů státního mechanismu a nebyl již podřízen vládě.

Ústava z r. 1960 v čl. 104-106 stanovila generálnímu prokurátoru odpovědnost pouze vůči Národnímu shromáždění.

Další zákon o prokuratuře (č. 60/1965 Sb.) přizpůsobil formulace o všeobecném dozoru prokuratury tehdejšími změnám v soudnictví, státním notářství, zákonu o lidové kontrole a hospodářské arbitráži. Zákon zdůraznil m.j. jednotný prokurátorský dozor a centralizaci prokuratury.

Územní organizace prokuratury byla přizpůsobena správnímu uspořádání ČSSR. Soustavu tvořila Generální prokuratura, jejíž součástí byla hlavní vojenská prokuratura, krajské prokuratury a Městskou prokuraturu v Praze, vyšší vojenské prokuratury, okresní prokuratury a vojenské obvodové prokuratury. Sídla prokuratur se shodovala se sídly odpovídajících národních výborů. Generální prokurátor měl postavení ministra. Do funkce jej jmenoval a odvolával prezident republiky. Odpovídal Národnímu shromáždění.

Podle zákona o soudní rehabilitaci měl generální prokurátor přispět k nápravě porušování zákonnosti v 50. letech. Byla mu uložena povinnost podávat stížnosti pro porušení zákona.

Připravovaná reforma v duchu demokratizace státu a společnosti měla výrazně omezit široká oprávnění a mocenské prostředky prokuratury. Měla působit pouze jako orgán obžaloby v trestním řízení a zastupovat zájmy státu v řízení civilním. Např. vyšetřování mělo být svěřeno vyšetřujícím soudcům zařazeným do resortu ministerstva spravedlnosti. Uvažovalo se také o zřízení samostatné soustavy vyšetřovacích orgánů v čele s ústavním činitelem. Prokuratura měla plnit funkci bývalé finanční prokuratury tj. zastupovat zájmy státu v civilním soudním řízení. Vojenská intervence a tzv. normalizace však zabránila realizaci těchto navrhovaných změn a vrátila vývoj prokuratury k původnímu socialistickému modelu.

Přeměna unitární republiky na federaci přinesla ústavním zákonem č. 155/1969 Sb. změny do jednotné soustavy prokuratury. Vznikla Generální prokuratura ČSSR, jejíž součástí byla hlavní vojenská prokuratura a byly jí podřízeny vyšší vojenské prokuratury a vojenské obvodové prokuratury. Vedle ní byly zřízeny Generální prokuratura ČSR a Generální prokuratura SSR. V republikách, působily krajské a okresní prokuratury podřízené generálním prokurátorům republik.

Další právní úpravu organizačních otázek a činnosti přinesl zákon č. 147/1969 Sb. který novelizoval zákon č. 60/1965 Sb. o prokuratuře. (Úplné znění zákona o prokuratuře viz. č. 20/1970 Sb.) Charakteristickým rysem socialistické prokuratury byla především „ochrana zájmů vládnoucí třídy“ a široké možnosti prokurátorského dozoru na zachovávání právních předpisů státními orgány, soudy, hospodářskými organizacemi i občany.

Zákonem č. 168/1990 Sb., který nabyl účinnosti dnem 1.6. 1990, byla prokuratura a jí prováděný dozor na zachovávání zákonů a jiných právních předpisů odpolitizován. Prokurátoři a vyšetřovatelé prokuratury, kteří byli ke dni účinnosti zákona členy politické strany, museli pro udržení předpokladů k výkonu své funkce členství v nich ukončit a ve lhůtě jednoho měsíce od data účinnosti zákona složit slib věrnosti republice nového znění. Tak byla eliminována dosavadní vedoucí úloha komunistické strany v orgánech prokuratury.

VĚZEŇSTVÍ

DUŠAN JANÁK

Československé vězeňství prošlo v letech 1948-1989 několika vývojovými fázemi. V období 1945-1948 převažovaly snahy obnovit vězeňství na demokratických principech jako nástroj trestu, společenské izolace a resocializace jedinců, právoplatně odsouzených nezávislým soudem či správním úřadem, jehož činnost systematicky kontroluje občanská i politická společnost; přitom ovšem rušivě působila řada faktorů.

Především to byly přeplněné soudní věznice a trestnice, desetitisíce osob bylo internovaných či vězněných v táborech pro Němce nebo v policejních a správních věznicích spadajících do kompetence ministerstva vnitra (MV), popř. v donucovacích pracovnách řízených zemskými národními výbory, na Slovensku byly v pracovních táborech i další kategorie mimosoudně internovaných osob. Došlo k zavedení nucené práce mimo vězeňská zařízení, která se měla týkat retribučních vězňů, jichž bylo odsouzeno v Československu na 30 tisíc, ale postihla bez zákonného podkladu i další vězně.

Podle dostupných údajů se počet vězňů v českých zemích pohyboval do podzimu 1948 mezi 20-24 tis., z čehož bylo v letech 1947-1948 na 12 tis. retribučních vězňů. Na území republiky se nacházelo více než 400 soudních věznic, trestnic a dalších zařízení spadajících do resortu spravedlnosti a řízených a kontrolovaných soudy i ústavními komisaři, řada menších okresních věznic však nebyla po roce 1945 obnovena. Výkon služby v soudních věznicích a trestních ústavech byl svěřen Sboru uniformované vězeňské stráže, který se potýkal s nedostatkem personálu i individuální excesy některých příslušníků. Neklid přinášely i politicky motivované střety ministerstva spravedlnosti s komunisty ovládaným ministerstvem vnitra.

Další etapa ve vývoji vězeňství začala přibližně na podzim 1948 a skončila o čtyři roky později. V tomto období se vězeňství měnilo podle sovětského vzoru v součást represivního aparátu totalitního komunistického režimu, sloužící k zajištění nekontrolovatelného policejního teroru a masových perzekucí obyvatelstva. Byla podstatně omezena základní lidská i občanská práva vězňů ve výkonu trestu i vyšetřovací vazbě, zrušeny kontrolní mechanismy a instituce k jejich ochranu (např. funkce vyšetřujícího soudce, soudní řízení i kontrola vězeňských zařízení) a legalizován „třídní“ princip umožňující rozdílný přístup k vězněným osobám a kruté zacházení s politickými vězni, jejichž počet rychle narůstal. V květnu 1950 bylo v Československu již 32,6 tis. vězňů, z toho nejvíce (přes 11 tis.) tzv. protistátních. Počátkem roku 1953 již bylo v 355 věznicích a pracovních táborech 46 tis. vězňů, což byl největší počet v historii československého vězeňství, z toho téměř 15 tis. v táborech na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbramsku. K 1. 2. 1949 byl také ke střežení vězňů a řízení vězeňských zařízení vytvořen nový, vojensky organizovaný Sbor vězeňské stráže (SVS) s počátečním systemizovaným počtem 2273 osob.

Právě soustava vězeňských táborů u Jáchymovských dolů sehrávala klíčovou roli nejen ve vývoji různých typů pracovních táborů, jejichž prostřednictvím se masivně rozšířila práce vězňů, vyšetřovaných i mimosoudně internovaných osob, ale i celého vězeňství. Počátkem 50. let probíhala redukce sítě okresních a krajských soudních věznic i likvidace menších správních věznic, začala unifikace vězeňských zařízení a centralizace jejich řízení, přičemž v roce 1950 bylo slovenské vězeňství podřízeno pražskému ústředí. Rostl vliv i úloha Státní bezpečnosti, která si zřizovala vlastní věznice (např. Praha–Ruzyně, Leopoldov aj.) a řídila stále větší část vězeňství (od poloviny roku 1951 včetně jáchymovských táborů), které zcela ovládla po jeho sjednocení a podřízení ministerstvu národní bezpečnosti v září 1952, kdy byla zřízena Správa nápravných zařízení (SNZ) MNB, která převzala většinu příslušníků zrušeného SVS.

Také v následujícím období do poloviny roku 1957 se vězeňství, podřízené od září 1953 ministerstvu vnitra, dále považovalo za nástroj „třídního boje“. V tomto duchu pokračovala jeho organizační přestavba a centralizace, takže počátkem roku 1956 zůstalo jen 31 věznic a 17 nápravně pracovních táborů. Chod vězeňství v této době mj. ovlivňoval sovětský poradce Ponomarenko, který se patrně podílel i na vzniku I. odboru SNZ v březnu 1954 k zajištění agenturně operativní činnosti ve vězeňských zařízeních.

V mírnější podobě přetrvával třídní přístup k vězněným osobám i důraz na nucenou práci jako hlavní prostředek „převýchovy“. Současně se ale objevily první signály uvolnění jako součást víceméně vynucených ústupků komunistického režimu. Jednalo se např. o velké amnestie, při nichž bylo na jaře 1953 propuštěno přes 15 tis. vězňů a o dva roky později více než 7 tis. vězňů, takže jejich počet v roce 1956 klesl na necelých 27 tis., likvidaci TNP a PTP a zmírnění správních trestů v roce 1954, sjednocení řádů a předpisů pro vězeňská zařízení omezujících alespoň formálně svévůli vězeňského personálu či proklamování presumpce nevinoty obviněných a zahájení první, byť velmi omezené revize politických procesů. Po celostátní konferenci KSČ v červenci 1956 se zdůrazňovalo dodržování socialistické zákonnosti, což ale ve vězeňské praxi znamenalo především posílení kontrolní funkce prokuratur, které představovaly téměř vojensky hierarchizovaný nástroj KSČ.

Prolomení informační bariéry v mezinárodním měřítku i „psychologie strachu“ ovlivnilo i vývoj vězeňství od poloviny roku 1957 přibližně do léta 1965. V tomto období dochází k pozvolné liberalizaci právních předpisů, z nichž mizí „třídní“ pojetí trestu, na přelomu 50. a 60. let se začíná prosazovat pedagogicko-psychologický přístup k vězňům. Změny nepochybně souvisely s činností různých odborných komisí SNZ MV, jako byla kupř. od roku 1957 studijní skupina či počátkem roku 1965 zřízená vědecká rada, jejichž členové znali soudobé mezinárodní trendy a normy.

Počet vězňů začátkem roku 1959 přechodně vzrostl v souvislosti s omezením podmíněných trestů téměř na 38 tis., ale po amnestiích v letech 1960 a 1962 se v polovině 60. let pohyboval kolem 23 tis. osob. Přitom výrazně klesl i počet politických vězňů ze 4,3 tis. v roce 1958 na 737 v roce 1964.

Souběžně s přípravou nových vězeňských předpisů, která vyvrcholila v červnu 1965 přijetím zákona č. 59/1965 o výkonu trestu, se zvyšovaly požadavky na odbornou přípravu a kvalifikaci vězeňského personálu, zejména na úseku výchovy. Měnily se podoby i organizační struktura vězeňských zařízení, došlo k oddělení ostrahy od dalších činností, zanikaly dřívější vězeňské tábory sovětského typu a pokračoval proces centralizace útvarů nápravných zařízení, řízených od roku 1960 přímo SNZ kromě táborů u jáchymovských uranových dolů, které se definitivně změnilly v běžné útvary nápravných zařízení (UNZ) v letech 1961-1962.

I když se vězeňství nadále řídilo direktivami ÚV KSČ, od srpna 1965, kdy nabyl účinnosti zákon č. 59/1965 Sb. a vznikl Sbor nápravné výchovy (SNV), se prostor pro modernější reformní názory postupně otevíral především v ústředí SNV v Praze. Předzvěstí těchto změn bylo nové vymezení postavení a úkolů SNV i změny organizační struktury Správy SNV v prosinci 1966, kdy zanikl politickovýchovný odbor i funkce zástupce náčelníka pro politickovýchovnou a naopak byl založen Výzkumný ústav penologický (VÚP).

S těmito trendy korespondovalo i zlepšení sociálně-profesní struktury SNV, v němž se v letech 1966-1968 zdvojnásobil počet lidí se středoškolským (z 368 na 788) i vysokoškolským (z 56 na 120) vzděláním, mj. díky novému systému kvalifikačních požadavků. Změnila se i organizace vězeňství, jehož vrcholným orgánem se stala Správa SNV, která přímo řídila tři účelová zařízení (VÚP, Ústřední eskortní středisko a výrobní organizaci MIVEX) a 32 nápravně výchovných ústavů (NVÚ) pro výkon trestu odnětí svobody a vazebních věznic; některé skupiny pracovníků (např. lékaři) však nadále podléhaly SNB. Celkový počet vězňů v letech 1964-1967 jen mírně vzrostl na téměř 24 tis., počet politických vězňů se však překvapivě ztrojnásobil na 2,5 tisíc.

Zcela specifický a svým způsobem i plný paradoxů byl ve vězeňství rok 1968. V období tzv. pražského jara se objevuje kritika poměrů ve vězeňství zejména v 50. letech, a to včetně několika set stížností na 136 osob, hlavně z nejtěžších věznic (Leopoldov, Mírov, Plzeň-Bory a Brno) a jáchymovských táborů, z nichž přibližně polovina ještě sloužila v SNV.

Rychlá celospolečenská liberalizace, včetně zahájení revize politických procesů a rehabilitací a sdružování bývalých politických vězňů (vznik K 231 aj.), ovlivnila projevy nespokojenosti se stávajícími nedostatky ve věznicích. Rostoucí neklid v řadě ústavů přerostl v dubnu ve vzpouru vězňů v Minkovicích a skončil v srpnu hromadným pokusem o útěk v Příbrami. Napjatou situaci přitom příliš nezměnila ani rozsáhlá amnestie v květnu 1968, po níž počet vězňů klesl na 14 tis. a ve věznicích zůstalo údajně jen 111 politických vězňů. V této době se součástí akčního programu stalo převedení Sboru nápravné výchovy a tím i celého vězeňství do působnosti ministerstva

spravedlnosti a úprava právního postavení příslušníků SNB i SNV, včetně možnosti určité obměny definitivy, založení profesní zájmové či odborné organizace apod.

Delimitace vězeňství do resortu spravedlnosti se realizovala až po okupaci Československa na základě zákona č. 173/1968 Sb. s účinností od 1. 1. 1969, kdy došlo k rozdělení vězeňství a správy SNV do kompetence obou republikových spravedlnosti. Ministr spravedlnosti ČSR Václav Hrabal i náčelník české Správy SNV Jaroslav Placr zastávali reformní stanoviska. Kladli důraz na dodržování zákonnosti, výchovnou funkci vězeňství včetně zavádění alternativních trestů a postpenitenciární péči, aplikování vědeckých poznatků, profesionalitu a odbornost příslušníků SNV apod. Je to zřejmé ještě z jejich vystoupení na celostátní poradě 19. 3. 1969, některých rozkazů J. Placra (např. zákaz šíření ilegálních tiskovin, zaměřený proti kolaborantským Zprávám, zavedení apolitické přísahy atd.) i provedených personálních změn.

V tomto směru pokračovala i činnost VÚP, jenž počátkem roku 1969 např. publikoval základní dokument OSN k vězeňství (Standardní minimální pravidla pro zacházení s vězni a příslušná doporučení vydaná v roce 1958 Hospodářskou a sociální radou OSN) i závěry V. mezinárodního kriminologického kongresu v Montrealu z roku 1965 o metodách zacházení s vězni.

Současně ovšem v SNV působily normalizační tendence, řada funkcionářů i útvarů začala záhy po okupaci navazovat kontakty se sovětskými jednotkami, poskytovat jim konkrétní pomoc a zakládat pobočky Svazu československo-sovětského přátelství. V říjnu 1968 již podpořily některé základní organizace KSČ oprávněnost okupace a značná část příslušníků sboru se na přelomu let 1968-1969 připojila k volání po „konsolidaci“ poměrů a obnovení komunistické diktatury.

Definitivní nástup normalizace v českém SNV přichází počátkem léta 1969, kdy na svou funkci rezignoval J. Placr, který odmítl aplikovat v podmínkách SNV realizační směrnici ÚV KSČ z května 1969, a byl vystřídán Václavem Kloubcem, dosazeným aparátem ÚV KSČ, jenž řídil český SNV do října 1973. Za jeho působení byly reformní snahy roku 1968 označeny za nepřátelský útok „protistátních, pravicových a protisocialistických sil“ na SNV a vyhlášeny politické čistky.

Normalizační záměry byly spolu s obnovením donucovací a izolační funkce vězeňství jako represivního politického nástroje KSČ a odsunutím výchovné polohy na druhou kolej realizovány do konce roku 1972. Prostor pro pokračování odborné práce se stále zmenšoval, kontinuita s předchozím vývojem se udržovala především v činnosti VÚP, stále více však omezené ideologickými a politickými aspekty normalizace. Zpochybňovalo se také převedení vězeňství do resortu ministerstva spravedlnosti a začaly opakované neúspěšné pokusy o návrat do působnosti ministerstva vnitra.

Ve vězeňských zařízeních se zvyšoval počet osob v vazbě i výkonu trestu, takže koncem roku 1973 bylo v českých zemích 26,4 tis. a na Slovensku 11,7 tis. vězňů. Přibývali i političtí vězni, jejichž počet kulminoval v roce 1970 (1 576 osob) a vůči nimž se používaly zostřené metody zacházení vrcholící zavedením tzv. politické izolace v roce 1972.

Faktický návrat k poměrům z konce 50. let včetně bezvýhradného podřízení vězeňství orgánům, ale především aparátu KSČ, symbolicky uzavřelo opětovné zřízení politickovýchovného aparátu SNV ČSR, jenž byl politicky podřízen oddělení státní administrativy ÚV KSČ a služebně ministru spravedlnosti ČSR. V říjnu 1973 byl pak náčelníkem správy SNV ČSR jmenován pracovník aparátu ÚV KSČ a někdejší zemědělský ekonom Oldřich Procházka.

Období od sklonku roku 1973 do listopadu 1989 představuje z hlediska vývoje českého vězeňství dosud prakticky nezkoumaný vývojový celek, v němž se jako určitý předěl jeví rozhraní let 1980-1981. Pro 70. léta je příznačné přizpůsobování organizační struktury vězeňství potřebám širokého pracovního nasazení vězňů, jejichž počet se v českých zemích pohyboval mezi 26-27 tis. a v Československu kolem 38-39 tis. osob. Několik set politických vězňů bylo izolováno zejména ve věznicích v Litoměřicích a Ostravě a v NVÚ na Mírově, v Plzni a v Opavě.

Počet zařízení v této době mírně kolísal. V českých zemích existovalo 9-11 věznic, v nichž se vykonávala vazba, 23 nápravně výchovných ústavů pro výkon trestu odnětí svobody, zčásti s pobočkami, rozdělených do třech nápravně výchovných skupin (NVS) a tři ústavy pro mladistvé. V

celém Československu pak např. koncem roku 1975 podle údajů Charty 77 existovalo 45 věznic a NVÚ (bez poboček).

O postupném zotřívání poměrů a politizaci vězeňství svědčí oficiální obnovení agenturně operativní činnosti v roce 1974 v rámci odboru ochrany Správy SNV a v červnu 1978, bezprostředně po zveřejnění dokumentu č. 16 Charty 77 o československém vězeňství, zřízení samostatného oddělení vnitřní ochrany SNV podléhajícího přímo náčelníkovi SNV. Ve stejném roce došlo k omezení výzkumných aktivit a koncem roku 1980 k likvidaci VÚP.

Počátek 80. let byl ve znamení odstraňování posledních relikvů liberalizace českého vězeňství ze 60. let a pokusu o nastolení jakéhosi neostalinismu. Z tohoto pohledu se jako určitý předěl jeví rok 1983, kdy byl jmenován novým náčelníkem správy SNV Jaroslav Konečný a krátce nato oddělení vnitřní ostrahy změněno v samostatný odbor.

Ve druhé polovině 80.let se v českém vězeňství opět projevují protichůdné trendy. Na straně jedné se v trestní politice objevují snahy kriminalizovat činnost zastánců politických práv, za použití policejních a justičních prostředků včetně vězeňství je izolovat a omezovat jejich vliv ve společnosti. Vedení SNV se snažilo v těchto intencích udržovat ve sboru přísnou disciplínu a odbornost nahradit ideologií. Na straně druhé celkové společenské klima, ovlivněné mezinárodním vývojem i pokusy o vnitropolitické i ekonomické změny, směřovalo k volnějším poměrům ve vedení sboru i ve vězeňských zařízeních.

Počet vězňů se přitom od roku 1982 do počátku roku 1988 udržoval v českých zemích mezi 28-29 tis. a v Československu těsně pod hranicí 43 tis. osob; teprve pak zhruba o 4 tis. klesl. Snížil se i počet politických vězňů, přesto ještě na začátku roku 1989 bylo z politických důvodů vězněno 246 osob.

VÝVOJ ORGANIZACE BEZPEČNOSTNÍHO APARÁTU PO ROCE 1945

IVA KVAPILOVÁ

Představy o uspořádání československého bezpečnostního aparátu vznikaly již během válečných let. První závaznou základní politicko právní normou v osvobozeném Československu se stal Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích. 17. dubna pak byl na 4. schůzi vlády přijat návrh ministra vnitra V. Noska (člen KSČ) nazvaný „Hlavní zásady výstavby nového bezpečnostního aparátu“ (tento den byl poté slaven jako den zrodu SNB, i když název SNB byl stanoven až výnosem MV z 2. 6. 1945). Schválený dokument obsahoval nejdůležitější zásady výstavby jednotného bezpečnostního aparátu a jeho doplňování osobami, které se zúčastnili protifašistického odboje.

Na základě vládního nařízení č. 4/1945 Sb. z 5. dubna 1945, kdy byla správa věcí veřejných, tedy i péče o vnitřní národní bezpečnost, svěřena do pravomoci vznikajících národních výborů, vydal ministr vnitra 29. 6. 1945 výnos o organizaci MV a vzápětí 30. 6. oznámil dalším výnosem zásady uspořádání Sboru národní bezpečnosti. Nově vytvořený Sbor národní bezpečnosti tedy vznikl jako výkonný orgán správy národní bezpečnosti a po provedené očistě do něho měli být zařazeni i příslušníci dosavadních bezpečnostních sborů – četnictva, státní policie a tzv. obecní výkonné policie. Tímto výnosem zaniklo zároveň Generální velitelství uniformované policie, inspektoráty uniformované policie, zemská četnická velitelství a velitelství četnických oddělení. Současně bylo na MV zřízeno hlavní velitelství SNB, v jehož čele stál důstojník Sboru. Vrcholným orgánem všech bezpečnostních složek tedy bylo ministerstvo vnitra se svým hlavním velitelstvím SNB. V zemích pak působila zemská velitelství SNB, v jejichž čele stáli zemští velitelé. Zemská velitelství sídlila v Praze, Brně a v Ostravě byla zřízena expozitura Zemského velitelství SNB Brno. V obvodu každého krajského soudu začalo v říjnu 1945 fungovat oblastní velitelství SNB, které mělo tutéž organizační strukturu jako velitelství zemské. Oblastní velitelství byla podřízena příslušnému zemskému velitelství a jeho prostřednictvím podléhala zemským národním výborům. Do působnosti ZV SNB v Praze spadalo 17 oblastních velitelství, do zemského velitelství v Brně 5 oblastních velitelství a v pravomoci expozitury v Ostravě byla 2 oblastní velitelství. Oblastní velitel byl představeným velitelem okresním velitelstvím a skrze tyto i velitelstvím stanic SNB v jejich obvodu. Stanice SNB pak byly nejnižším článkem organizace Sboru. Kromě těchto útvarů byly v roce 1946 zřizovány také silniční kontrolní stanice, eskortní stanice, pohotovostní a pohraniční stanice SNB. V pohraničním území působila také Finanční stráž řízená ministerstvem financí. Pohraniční pásmo chránili též pohotovostní pluky NB, 4. 9. 1946 přejmenované na pohraniční pluky SNB. Až do vydání zákona o bezpečnosti (v roce 1947) stojí vedle sebe v Čechách a na Moravě (na Slovensku byly jisté odlišnosti) tři bezpečnostní složky: složka pořádková uniformovaná, neuniformovaná státně bezpečnostní a kriminální. Všechny tři složky dosud stály právně samostatně vedle sebe, měly tedy po vertikální linii vybudovaný samostatný aparát, ale de facto vzhledem k připravované zákonné úpravě se organizačně přizpůsobovaly a chystaly ke splynutí.

Bezprostřední řízení celé bezpečnostní služby a dohled nad jejím výkonem však náležely na základě Ústavního dekretu prezidenta republiky a již zmíněného vládního nařízení správním úřadům národní bezpečnosti, které spadaly do kompetence politické správy národních výborů všech stupňů (kromě místních). Zemský národní výbor (podřízen MV) byl řídicím orgánem pro vnitřní národní bezpečnost jednotlivých zemí. Za účelem provádění úkolů zemské bezpečnosti byl v rámci ZNV zřízen Zemský odbor bezpečnosti, jemuž náleželo rozhodování o zásadních otázkách vnitřní bezpečnosti v zemi, vydávání rozkazů a směrnic pro výkon služby, věci organizační a personální. Analogický totéž platilo i pro okresní velitelství. Každý okresní velitel SNB podléhal prostřednictvím bezpečnostní komise okresnímu národnímu výboru. Předseda komise pak byl bezpečnostním referentem ONV. Jako správní úřady národní bezpečnosti nastoupily tedy ONV (popř. okresní správní komise) na místo bývalých okresních úřadů a převzaly též agendu zaniklých okresních zastupitelstev a okresních hejtmanů. Jedině místní národní výbory (popř. místní správní komise), které vznikly v každé obci, nebyly představeným úřadem SNB, jelikož neměly pravomoci správních úřadů národní bezpečnosti. Výjimku tvořily MNV měst, jež měla ředitelství národní bezpečnosti podléhající MNV města, v němž byla zřízena, v Praze pak ÚNV.

11. července 1947 byl konečně přijat nový zákon č. 149/1947 Sb. o Národní bezpečnosti. Spolu s vládním nařízením č. 229 z 19. 12. 1947 upravoval působnost a úkoly správních úřadů národní bezpečnosti v jednotlivých stolicích i organizaci a pravomoci Sboru. Zákon pokračoval v zásadě dvojí podřízenosti bezpečnostních složek, a to k vyšším článkům SNB a k příslušným národním výborům. Pro věci národní bezpečnosti byly při ONV a MNV vykonávající působnost ONV zřízeny úřadovny národní bezpečnosti. Nový zákon byl významný především tím, že legislativně zakotvil existenci a působnost nových bezpečnostních orgánů i pravomoci národních výborů jako správních orgánů národní bezpečnosti. Vojensky organizovaný Sbor byl jednotný a podléhal ve všech svých složkách jednotnému velení (bylo do něj začleněno i Slovensko). V čele SNB byl i nadále hlavní velitel (na základě tohoto zákona bylo k 1. 12. 1947 zřízeno při MV Hlavní velitelství SNB), jemuž byla podřízena přímo zemská velitelství SNB. Nižšími články byla oblastní, okresní a místní velitelství a velitelství stanic SNB. Sbor se opět skládal ze tří složek: pořádkové, kriminální a státně bezpečnostní, které po odborné stránce však ještě vůči sobě působily samostatně (státní bezpečnost řídila nově zřízená Ústředna StB, kriminální službu Kriminální ústředna). Ke Sboru bylo přičleněno ještě bezpečnostní letectvo, avšak jeho organizaci a vztah ke SNB tento zákon zatím neupravoval.

Politický a společenský vývoj v Československu samozřejmě ovlivňoval nejen poslání ale i náplň činnosti bezpečnostního aparátu. V období bezprostředně po válce bylo centrem pozornosti pohraniční území, kde bylo třeba obnovit klid a pořádek. Nové úkoly pro SNB vyvstaly také v souvislosti s odsunem Němců a následným osídlováním pohraničí novými obyvateli. Vážnou trestnou činností v době ohrožení zásobování obyvatelstva dostatkem potravin byl tzv. černý obchod, jehož potírání si vyžádalo nemalého úsilí. Dalším úkolem Sboru byla ochrana znárodněných dolů, některých průmyslových podniků, bank a pojišťoven (na základě dekretů prezidenta republiky č. 100-103/1945 Sb.). Po schválení zákona o dvouletém hospodářském plánu 25. října 1946 se zabývaly bezpečnostní složky také ochranou národního majetku a dvouletého plánu. Na podzim roku 1947 vrcholil rovněž boj proti banderovským oddílům, kterého se zúčastnili příslušníci Sboru ve spolupráci s armádou. Pozornosti bezpečnostního aparátu neunikla ani situace na vesnici. Postih při neplnění povinných dodávek některými zemědělci, sledování církevních akcí, zásahy proti tzv. selským jízdám, ostražitě pozorování činnosti politických stran, zákroky proti tzv. politickým domácím i zahraničním nepřátelům byly díky převážně komunistickému resortu ve středu zájmu nových bezpečnostních složek.

Vítězství komunistů v únoru 1948 přineslo samozřejmě také brzkou reorganizaci nejen státní správy, ale i Sboru národní bezpečnosti. Snahy o přizpůsobení bezpečnostního aparátu nové politické situaci, samozřejmě již plně v režii ÚV KSČ, vyústily v přijetí nového zákona č. 286/1948 Sb. o národní bezpečnosti. Tento zákon navazoval na zákon č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení. V Čechách, na Moravě a ve Slezsku vzniklo tedy 13 krajů, které měly být řízeny krajskými národními výbory. Zemské národní výbory zanikly, což se pochopitelně odrazilo i v nové organizaci Sboru. Pro obstarávání úkolů národní bezpečnosti byla v rámci bezpečnostních referátů KNV vybudována krajská velitelství národní bezpečnosti a krajská velitelství státní bezpečnosti, jejichž organizaci, činnost a kompetence stanovilo ministerstvo vnitra svým výnosem z 20. 12. 1948 (oblastní velitelství byla zrušena k 31. 12. 1948, zemská velitelství k 31. 3. 1949). Chod bezpečnostních referátů KNV pak upravovalo vládní nařízení č. 301 z 28. 12. 1948. Podle nového zákona o národní bezpečnosti pak SNB nadále zůstal výkonným orgánem ministerstva vnitra, krajských a okresních národních výborů "při ochraně lidově demokratického zřízení, střežení státních hranic, zajištění bezpečnosti osob a majetku a udržování veřejného pořádku". Ovšem již v listopadu 1948 došlo na ministerstvu vnitra k důslednému oddělení řízení státní správy (NV) a řízení bezpečnostního aparátu vznikem dvou na sobě zcela nezávislých skupin – skupiny I. Bezpečnost a skupiny II. Vnitřní správa, které spojovalo pouze jednotné ministerstvo. Vztahy mezi Sbohem a národními výbory se tedy začaly vyvíjet na nových zásadách. Zároveň došlo ke změnám v obsahu práce a pravomoci národních výborů. Zejména úsek správních agend (záležitosti pasové, cizinecké, shromažďovací, spolkové, tiskové, ohlašovací atd. v průběhu 50. let pak přibýly OP, v souvislosti s vytvořením zakázaného a hraničního pásma podél hranic s kapitalistickými státy v r. 1951 propustky do hraničního pásma, evidence obyvatel, dopravní agendy – evidence motorových vozidel a řidičů, dohled nad technickým stavem motor. vozidel, zkoušky řidičů a vydávání ŘP a stát. poznávacích značek – jež byly

začleněny do k 1. 4. 1953 zřízených dopravních inspektorátů, zavedena byla také evidence tiskáren, rozmnožovacích přístrojů a úředních razítek) byl přesunut do kompetence bezpečnostních složek (tyto činnosti pak vykonávala u krajských velitelství NB 5.oddělení, u okresních velitelství III. oddělení). Ze zákona však jistá pravomoc národních výborů v oboru národní bezpečnosti zůstala zachována, ovšem postupně se hlavním úkolem bezpečnostního referenta stalo hlavně politické vedení referátu a všeobecný dohled nad národní bezpečností.

Ve znění zákona o krajském zřízení byla s určitým zpožděním (v lednu 1949) na základě vládního nařízení č. 3/1949 Sb. provedena nová organizace okresů. Území dosavadních okresů se tedy přizpůsobila novým krajským hranicím. Začátkem března pak byla vydána MV pouze prozatímní směrnice pro zřízení nových okresních velitelství národní bezpečnosti. Stále zde platila zásada řízení okresních velitelství okresními národními výbory prostřednictvím jejich bezpečnostních referátů. Uvedená směrnice ale v zásadě rušila dvojkolejnost organizace národní bezpečnosti ve městech, kde dosud fungovaly ústřední národní výbory, ty měly být brzy zrušeny. Než se tak stalo, měl se bezpečnostní referát ONV a ÚNV v takovém místě spojit a v jeho rámci bylo zřízeno okresní velitelství pro obvod celého ONV, tedy i včetně města s ÚNV (to však neplatilo pro Prahu, zde se organizace národní bezpečnosti měla řídit zvláštním zákonem). Ke konci března 1949 byly ministerstvem vnitra konečně vydány zásady pro působnost a organizaci okresních velitelství národní bezpečnosti, organizační zásady pro stanice SNB a působnost velitelství oddílů státní bezpečnosti a oddílů státní bezpečnosti. Tato směrnice tedy definitivně rušila (dnem 31. března 1949) okresní i místní velitelství SNB a okresní kriminální úřadovny. Současně byla ukončena činnost oblastních úřadoven StB a jejich působnost se přenesla na velitelství oddílů Stb. Co se týká kriminální služby, byly bývalé oblastní a okresní kriminální úřadovny začleněny jako II.oddělení do OV NB, kriminální agendu měla spravovat také IV. oddělení na KV NB a kriminální ústředna se stala 4. sektorem Velitelství VB (od listopadu 1949 tak byl nazýván odbor BC ministerstva vnitra). Nově tedy došlo ke spojení pořádkové a kriminální služby pod jednotné vedení jednotlivých velitelství NB a naopak k vytvoření dvou samostatných složek státní a veřejné bezpečnosti (i v pojmenování bezpečnostních útvarů se upouští od názvu SNB). Další změna nastala v organizaci bezpečnosti v pohraničí. Na základě zákona č. 275/1948 Sb. se působnost Finanční stráže přenesla na útvary SNB a od 1. 1. 1949 pohraniční území zajišťuje Pohraniční stráž pod vedením Velitelství pohraniční stráže při MV (vzniklo v listopadu 1949 z oddělení PS zrušeného odboru BC a Velitelství SNB - útvaru 9600). Nová směrnice ukládala nové úkoly i stanicím SNB. Stanice měly ještě těsněji spolupracovat se státní bezpečností. Zařazení zpravodajské činnosti do úkolů stanic přineslo i jejich novou dislokaci. Kromě snahy o odstranění údajné roztříštěnosti stanice, zmenšení jejich počtu a vytvoření nových (na strategických místech) bylo hlavní motivací reorganizace vytvoření silných a úderných jednotek pro boj z tzv. třídním nepřítelem. Takové stanice se měly vytvořit především ve městech se sídlem ONV. Zvláštní uspořádání bezpečnostního aparátu v Praze bylo na základě zákona č. 76/1949 Sb. určeno vládním nařízením z 5. 4. 1949. Pro teritorium Prahy a Pražského kraje bylo zřízeno krajské velitelství NB se sídlem v Praze podřízené přímo ministerstvu vnitra. Pro území jednotlivých obvodů hlavního města byla určena obvodní velitelství NB, která tedy stála na úrovni okresních velitelství.

Situace v jednotlivých složkách bezpečnostního aparátu se v tomto období dost lišila. Pro komunisty bylo po únoru 1948 prvořadým úkolem upevnění své moci, tedy moci dělnické třídy, a ochrana "revolučních vymožeností pracujících před podvratnou činností vnitřního i zahraničního nepřítele". To vyžadovalo zlikvidovat zbytky mocenských pozic i jednotlivých představitelů jim nepřátelských politických stran a organizací, popř. jejich sympatizantů a zabezpečit tak ochranu budovatelských plánů KSČ, což bylo jednoznačně úkolem státní bezpečnosti. Jakkoliv státní bezpečnost přebrala i část úkolů veřejné bezpečnosti, zachovala si veřejně bezpečnostní složka v celé řadě bezpečnostních činností své nezastupitelné postavení. Jednalo se především o zajišťování klidu a pořádku, o řízení dopravy (zvláště ve větších městech) a vyšetřování dopravních nehod, zajišťování ochrany osob a majetku apod. Účinkovala také při vyvlastňování majetku statkářů a živnostníků, odhalovala trestné činy v zásobování, černý obchod i nedodržování či ohrožování jednotného hospodářského plánu.

Je nepochybné, že při výstavbě nového bezpečnostního aparátu se staly určujícím požadavkem na příslušníky Sboru jejich třídní původ a oddanost věci komunistické strany a dělnické třídy. Těmto požadavkům byla podřízena kádrová práce v SNB. Bezprostředně po únoru 1948 byly z jeho řad odstraněny zbytky funkcionářů nekomunistických stran ve všech složkách a na všech organizačních stupních. Novým jevem se stalo postupné budování základních organizací KSC i tzv. stranických vedení v bezpečnostním aparátu.

Pro zvládnutí nových úkolů jednotlivých složek Sboru bylo bezpodmínečně nutné přebudování stávajícího právního řádu, samozřejmě v duchu únorového vítězství komunistů. Přijetí nového zákona o národní bezpečnosti předcházelo schválení dvou závažných předloh o postihu protistátní nepřátelské činnosti. Zákon na ochranu lidově demokratického zřízení pak umožnil nový výklad trestních činů namířených proti tomuto zřízení, specifikoval trestné činy proti vnější bezpečnosti republiky a stal se účinným nástrojem proti všem formám a projevům nesouhlasu. K tzv. očistě společnosti měl přispět také v říjnu 1948 přijatý zákon o táborech nucených prací. Zásadní význam pro činnost státního a tím i bezpečnostního aparátu měl nový československý trestní zákon schválený 23.5.1950, ve kterém byly vyjádřeny všechny podstatné změny, ke kterým v Československu došlo. Důležitým znakem každého trestného činu byla podle tohoto zákona jeho tzv. společenská nebezpečnost. Z hlediska třidnosti nebyl posuzován jenom pachatel, ale i nebezpečnost spáchaného činu.

Politický vývoj v Československu a s tím související působení sovětských poradců přinesl další změny a úpravy v organizaci státní správy. Přijetím ústavního zákona č. 47 z 18. 5. 1950 bylo vládě umožněno zřizování a rušení jednotlivých ministerstev či jiných ústředních orgánů státní správy. Vzápětí na to bylo vládním nařízením z 23.5.1950 zřízeno ministerstvo národní bezpečnosti. Rozdělení původního ministerstva vnitra na dvě ministerstva – národní bezpečnosti a vnitra – bylo vlastně už jen vyjádřením skutečně existujícího stavu, vyplývajícího z dvouskupinové organizace původního ministerstva. Zmíněné vládní nařízení pak upřesňovala společná vyhláška MV a MNB ze 7. 7. 1950 obsahující podrobná vymezení působnosti zúčastněných ministerstev. Do kompetence MNB (řízeným Ladislavem Kopřivou, který byl v lednu 1952 vystřídán Karolem Bacílkem) se tedy přeneslo řízení a správa SNB, agenda zbraní, střeliva a výbušnin, hlášení o pobytu obyvatel i cizinců, občanské průkazy, cestovní pasy, správa a střežení táborů nucených prací, vysílání radiových stanic, bezpečnost silniční, železniční, letecké a vodní dopravy. V jeho rámci se vytvořila vedle složek státní a veřejné bezpečnosti díky zavedení vojenského střežení státní hranice (Pohraniční stráž) a některých zvláště důležitých průmyslových, dopravních a energetických podniků (Vnitřní stráž) také vojska MNB. Pro velení vojskům byla 1.5.1952 zřízena Hlavní správa pohraniční a vnitřní stráže. Ministerstvu vnitra (stále v čele s Václavem Noskem) zůstalo řízení národních výborů, z bezpečnostní problematiky pak vedení hasičů, spolkové záležitosti, shromažďování, správní přestupky, divadla, kina, výstavy, produkce, licence, sbírky a sázky apod., lesní a polní puch, ochrana zvířat, ztráty a nálezy. Svůj vlastní pokyn vydalo ministerstvo národní bezpečnosti 19. 7. 1950. Na jeho základě byly úkoly národní bezpečnosti prováděny v krajích a okresech buď přímo ministerstvem nebo prostřednictvím krajských a okresních velitelství NB nebo příslušnými velitelstvími StB podle toho, jak byly tyto úkoly rozděleny mezi veřejnou a státní bezpečnost. Jednotlivá velitelství již plní své úkoly samostatně, bez příslušných národních výborů. Prostřednictvím referátů ONV nebo KNV pro vnitřní věci a bezpečnost byly řešeny pouze záležitosti týkající se hlášení obyvatelstva a vydávání obecně právních předpisů ve věcech národní bezpečnosti, v těchto bodech podléhali referenti přímo ministerstvu NB, ostatní jejich činnost řídilo MV. Všechny referáty národních výborů se od této chvíle mohly dožadovat zásahu jen prostřednictvím referátu pro vnitřní věci a bezpečnost, avšak ten neměl právo dávat rozkazy a zasahovat do velitelské pravomoci. Krajská velitelství NB a StB, okresní velitelství NB a velitelství oddílů StB byla tedy již samostatná, vojensky organizovaná, řízená pouze po vertikální linii ministerstvem NB s jeho velitelstvími VB a StB. V tomto období tak dochází ke zformování veřejně bezpečnostní složky bezpečnostního aparátu. Už v roce 1951 se však přistoupilo k další reorganizaci VB, byly zrušeny stanice SNB a nahrazeny systémem okrskové služby a zřízením funkce okrskových zmocněnců. Města a okresy byly rozděleny na okrsky podle počtu obyvatel. Hranice okrsků nesměly narušovat územní organizaci státní správy, na venkově se okrsky skládaly 1-5 obcí,

ve městech tvořila okrsek většinou jedna městská čtvrť. Okrsky byly zřízeny také na železnici a jejich velikost závisela na důležitosti a frekventovanosti železničních tratí, uzlů a zastávek, železničních objektů a počtu železničních zaměstnanců. Činnost stanic SNB převzala po odborné stránce venkovní oddělení VB a poté v roce 1953 budovaná okresní a městská oddělení VB. Pro posílení okrskové služby byla 15. 7. 1952 zřízena Pomocná stráž VB.

V roce 1952 došlo na další úpravy MNB zrušením jednotlivých velitelství a zavedením systému správ. U funkčních útvarů ministerstva vznikla kádrová, hospodářská a zdravotní správa, u výkonných útvarů hlavní správa StB, HS VB, HS PS, HS VKR a již zmíněná HS pohraniční a vnitřní stráž. Krajská velitelství NB byla přejmenována na krajské správy VB a StB. Podstatné změny se však dočkalo vězeňství, když tajným rozkazem MNB z 18.7.1952 byl úsek vězeňství a příslušníci Sboru vězeňské stráže převedeni z působnosti ministerstva spravedlnosti pod pravomoc MNB. Zde pak byla 20. 8. 1952 vytvořena Správa nápravných zařízení a k 15. 9. měla začít fungovat její krajská oddělení. V roce 1953 přišla na řadu též reforma útvarů zajišťujících udržování pořádku v železniční dopravě přenesením jejich řízení plně na veřejnou bezpečnost. Na železnici vzniklo 6. oblastních železničních odborů VB a 19 železničních oddělení VB. Tyto útvary byly zcela nezávislé na KS VB a StB a byly řízeny přímo HS VB.

K podstatné reorganizaci státní správy došlo opět v roce 1953. Vládním nařízením z 11. 9. 1953 bylo zrušeno MNB a bezpečnostní složky začleněny do reorganizovaného ministerstva vnitra (v čele s Rudolfem Barákem). Ministr vnitra však řídil pouze bezpečnostní aparát (do jeho působnosti byl k 5. 5. 1954 začleněn také systém civilní obrany a její vojenské jednotky), všeobecné řízení národních výborů přešlo přímo na vládu; některé úkoly pak přešly i na jiné ústřední úřady – např. úsek místního hospodářství či některé legislativní práce. Do působnosti MV se ale vrátilo (z MNB) i značné množství správních agend. Lze tedy říci, že po r. 1953 se MV opětovně vytvářelo v duchu jeho tradičního pojetí působnosti, tj. bezpečnostní a správní povahy. Bezpečnostní aparát, jemuž se v řízení MV věnovala hlavní pozornost, však jevil snahu využívat správního úseku především pro své účely a ve skutečnosti ho také řídil. V důsledku toho pronikaly do výkonu státní správy metody práce bezpečnostního aparátu. Tato deformace byla umožněna jak stávajícím politickým prostředím, tak nahodilostmi a subjektivními chybami při provádění četných reorganizací MV podle okamžité potřeby bez přihlídnutí k vývojovým perspektivám.

K 1. 1. 1954 byly nově zformovány krajské správy MV a okresní oddělení MV a obě bezpečnostní složky – státní a veřejná – se dostaly pod řízení náčelníků KS MV a odbory ekonomické, spojovací a později i kádrové byly pro státní a veřejnou bezpečnost společné. Veřejnou bezpečnost tedy v rámci krajských správ řídí správy VB. Podobná organizace začala fungovat i na okresních odděleních MV a městských odděleních VB.

Hlavním úkolem VB zůstávalo udržování klidu a veřejného pořádku, boj proti nejrůznější trestné činnosti a ochrana tehdy ještě národního majetku. Nutno ovšem říci, že v tomto období docházelo k výtržnostem většího rozsahu jen zcela výjimečně, a to zejména kolem roku 1953 v souvislosti s měnovou reformou, odstraňováním soch T. G. Masaryka na Olomoucku, další případy výtržnictví (potluchy, trampské akce, majálesy apod.) neměly větší politický význam. Charakteristickým rysem těchto hromadných akcí byly naprosto rozdílné podněty a lokální omezenost, což usnadňovalo jejich likvidaci většinou vlastními silami VB. (až v průběhu 60.let se hromadné akce množí a soustřeďují hlavně ve velkých městech, jejich hlavními iniciátory jsou zpočátku tzv. chuligáni – např. akce proti vlasatcům, později se začali aktivizovat zejména studenti). Vlivem enormní politizace práce bezpečnostního aparátu (u StB dosahovala stranická organizovanost téměř sta procent, u ostatních složek včetně vojsk MV přesahovala 75%), upevňování „vedoucí úlohy KSČ“ a neustálého hledání vnějšího i vnitřního nepřítele se měnil i obsah činnosti VB. Při tradičních formách a metodách boje proti trestné činnosti se začaly používat i agenturně operativní techniky. Na HS VB a krajských správách MV správách VB byly zřízeny operativně pátrací odbory, jejichž náplní bylo sledování osob podezřelých z trestné činnosti.

Také úsek vyšetřování doznal podstatných změn. Koncem roku 1953 byl zatím jednotný kriminální odbor rozdělen na odbor boje proti všeobecné kriminalitě a proti hospodářské kriminalitě. Rozkazem náčelníka HS VB byl v roce 1953 zřízen na hlavní správě VB nový samostatný odbor vyšetřování.

Během roku 1954 pak toto rozdělení přešlo i na podřízené útvary a začaly fungovat vyšetřovací skupiny na okresních odděleních MV.

Organizace dopravní služby se v průběhu let rovněž měnila. V letech 1945-1953 spadalo dopravní agenda do působnosti ministerstva dopravy. Sbor národní bezpečnosti se zabýval problematikou bezpečnosti silničního provozu jen velmi všeobecně (kontrola chování účastníků dopravy, kontrola řidičských oprávnění a dokladů k vozidlům i jejich technického stavu) v rámci péče o veřejný pořádek. Přímý dozor nad silničním provozem byl zpočátku prováděn v systému stanic SNB, v roce 1946 se začaly zřizovat silniční kontrolní stanice dislokované většinou v sídlech ONV, jinak to byly samostatné útvary podřízené přímo oblastnímu veliteli SNB. Po vzniku krajského zřízení byly vybudovány i v sídlech krajů. SKS prováděly dozor nad silničním provozem stejně jako stanice SNB, později se zbývaly i vyšetřováním dopravních nehod (nehody se smrtelnými následky šetřily oblastní kriminální úřadovny). S postupným rozvojem motorismu dochází k další specializaci dopravní služby, která je od r. 1952 organizována v rámci VB (na HS VB vzniká odbor dopravní služby, stejně tak u KS VB na správách VB) a přebírá stále více agend, např. provádění zkoušek uchazečů o řidičské průkazy (vydávání ŘP přísluší dosud ještě KNV). SKS se ruší a u některých oddělení VB se zřizují dopravní oddíly řízené správami VB. V roce 1953 došlo k další změně a od 1. ledna začínají působit dopravní inspektoráty VB zřízené jak na okresech tak v krajích. Přenesla se na ně veškerá odpovědnost za oblast silniční dopravy i z jiných orgánů státní správy, zejména národních výborů. V roce 1957 byly dopravní inspektoráty zrušeny a následně sloučeny s odbory a skupinami vnější služby v odbory a skupiny vnější a dopravní služby, avšak jejich úkoly se nezměnily. Další reorganizace přišla v roce 1964, kdy se dopravní služba vrací k dřívější organizaci dopravních inspektorátů VB zúžené o úkoly delimitované na správní službu (práce technických inspektorů, evidence řidičů a motorových vozidel).

K určitému docenění veřejně bezpečnostní složky do jisté míry přispělo vydání nového statutu VB a HS VB v roce 1956, ovšem obsah činnosti a organizace VB zůstal v původním rozsahu zachovaný. Vývojem prošel i systém rezortních škol. Samozřejmě stále více byly využívány možnosti přípravy vybraných příslušníků v sovětských bezpečnostních školách. V průběhu 50. let vykrytalizoval u nás jednotný, třístupeňový systém školení příslušníků SNB. Prvním stupněm byly základní školy MV a VB, druhý stupeň tvořila Střední odborná škola MV, třetím stupněm pak byl kurs při právnické fakultě UK. Mimo tuto školskou soustavu existovala řada speciálních odborných a zdokonalovacích kurzů.

Další zásadní reorganizace z hlediska územního byla provedena v roce 1960. V souvislosti s rozsáhlou územní reorganizací státní správy, kdy došlo k redukci krajů, byla upravena i územní organizace krajských správ MV a okresních oddělení MV. Jejich sídla a územní obvody se shodovaly se sídly a obvody nových KNV a ONV. Bylo vytvořeno 10 krajských správ MV, v jejich rámci byly zřízeny Správy VB. Městská správa VB v Praze s 10 obvodními odděleními zůstala zachována. Ve 108 okresních odděleních MV pracovala oddělení VB. Dosavadní organizace odborů železniční dopravy MV a oblastních železničních odborů VB zůstala beze změny.

Určité politické uvolnění v průběhu 60. let zaznamenal i bezpečnostní aparát, zvláště jeho veřejně bezpečnostní složka (rozkazem MV byl v březnu 1963 zrušen u VB politický aparát), která se potýkala se stále větší nedůvěrou a nezájmem veřejnosti, neustálými organizačními změnami a v neposlední řadě i vzrůstající trestnou činností. K citlivým a závažným problémům patřila stále ještě nedořešená otázka nevině odsouzených osob z 50. let. Povědomí veřejnosti o nezákonnosti postupů bezpečnostního aparátu prohlubovaly i některé neuvážené akce – zásahy v oblasti kulturní fronty, vysokého školství (např. tzv. strahovské události v r. 1967) ad.

Podstatná změna v organizaci VB nastala v roce 1964, kdy byla provedena přestavba řídicích článků v centrále, na krajích i okresech. Místo zrušeného systému okrskových zmocněnců se začala budovat obvodní oddělení VB, která se tak stala základními výkonnými organizačními útvary VB. Oddělení VB byla budována i na železnici. Také soustředění správní agendy do jednoho úseku mělo usnadnit výkon služby VB.

Organizační přestavba VB (i státní bezpečnosti) byla dovršena přijetím nového zákona č. 70/1965 Sb. o Sboru národní bezpečnosti, který nabyl účinnosti dne 1. 8. 1965. Tento zákon opět potvrdil SNB jako ozbrojený a podle vojenských zásad organizovaný celek podřízený ministru vnitra a tvořený dvěma oborově samostatnými složkami – státní a veřejnou bezpečností.

V souvislosti s touto rozsáhlou přestavbou SNB došlo k zásadním změnám i v řízení vojsk MV. Na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ z 26. 10. 1965 o vytvoření jednotných československých ozbrojených sil došlo k zásahu do vojenského systému ochrany státních hranic a objektů zvláštní důležitosti. Dnem 1. 1. 1966 byla vyčleněna Pohraniční a Vnitřní stráž z resortu MV a převedena do podřízenosti ministerstva národní obrany (z MNO byla PS znovu vyjmuta k 1. 1. 1972 a začleněna do FMV). Vnitřní stráž byla ještě v tomtéž roce zrušena.

Vzápětí došlo k další významné reorganizaci SNB. Vydáním rozkazu MV č.12 ze dne 24. 3. 1966 byly dosavadní krajské správy MV zrušeny a nově zřízeny krajské správy SNB s upravenou organizační strukturou. V rámci KS SNB jako výkonný útvar působila Správa VB spolu s odborem vyšetřování VB. V této podobě organizace VB v krajské působnosti zůstala nezměněna v podstatě až do pádu totalitního režimu. V obvodech okresů byla veřejná bezpečnost po zrušení okresních oddělení MV reprezentována okresním oddělením VB,, jemu podléhaly nejnižší organizační celky – obvodní oddělení VB. Zastřešujícím orgánem VB zůstala i nadále Hlavní správa VB.

Přijetím ústavního zákona č. 143/1968 Sb. ze dne 27. října 1968 (později měněný a doplněný ústavním zákonem č. 125/1970 Sb. ze dne 20. prosince 1970) o československé federaci, kterým se změnil dosavadní unitární stát ve stát federativní - Českou a Slovenskou Federativní Republiku, došlo k následné závažné změně v oblasti podřízenosti obou složek Sboru národní bezpečnosti. V návaznosti na tento ústavní zákon o federaci vešel v platnost zákon č. 166/1968 Sb. ze dne 19. prosince 1968 (anulovaný později zákonem č. 128/1970 Sb. ze dne 20. prosince 1970 a v návaznosti zákony č. 133/1970 Sb. ze dne 20. prosince 1970 a č. 147/1970 Sb. ze dne 22. prosince 1970), který podřídil Státní bezpečnost včetně útvarů vyšetřování StB federálnímu ministru vnitra, avšak Veřejná bezpečnost včetně útvarů vyšetřování VB zůstala v podřízenosti republikových ministrů vnitra (MV ČSR bylo zřízeno zákonem ČNR č. 2 ze dne 8. 1. 1969 a následným RMV ČSR č. 6 ze dne 5. 3. 1969 byla vydána organizační struktura bezpečnostního úseku ministerstva vnitra ČSR).

V průběhu 70. let docházelo postupně k posílení akceschopnosti Veřejné bezpečnosti, k utužení její organizační struktury a k završení oborového vzdělávání příslušníků SNB.

K 1. září 1971 byla dokončena etapová výstavba Pohotovostního útvaru VB MV ČSR naplněním celkového početního stavu příslušníků (1 200 frekventantů a 400 osob stálého stavu). Pohotovostní útvar VB byl později nazýván Pohotovostním plukem VB (PP-VB), o jeho zřízení bylo rozhodnuto usnesením vlády ČSSR č. 180 ze dne 23. 7. 1969 a realizováno dnem 1. června 1970 rozkazem ministra vnitra ČSR č. 37 ze dne 28. května 1970. Vláda ČSSR svým usnesením ze dne 23. 7. 1969 tak reagovala na politické události následující bezprostředně po 21. srpnu 1968 (protisocialistické a protisovětské nálady občanů vedoucí k masovým vystoupením). Nařízením ministra vnitra ČSSR č. 10 ze dne 10. 3. 1970 byly vydány jednotné pokyny pro zřizování pohotovostních útvarů VB a stanoveny tři základní úkoly: vytvářet stálou pohotovost příslušníků a technických prostředků ke zvládnutí i mimořádných událostí, demonstrací a porušování veřejného pořádku velkými skupinami osob, posilovat výkon bezpečnostní služby VB ve velkých městech a při velkých soustředěních obyvatelstva (slavnosti, manifestace apod.) a plnit funkci odborné nástupní školy Veřejné bezpečnosti pro příslušníky zařazené u pohotovostních útvarů.

V roce 1973 zákonným opatřením předsednictva FS s účinností od 1. října 1973 byla zřízena Vysoká škola SNB se sídlem v Praze pro další vzdělávání příslušníků SNB, vojáků z povolání a příslušníků sborů nápravné výchovy.

Zákon č. 40/1974 Sb. o Sboru národní bezpečnosti pouze prohloubil, rozšířil a upravil na podmínky federativního uspořádání státu předchozí zákon č. 70/1965 o Sboru národní bezpečnosti.

Tajným rozkazem MV ČSSR č. 61 ze dne 30. prosince 1975 byla zřízena jednotná Správa SNB hlavního města Prahy a Středočeského kraje, Městská správa VB v Praze byla postavena v řídicí hierarchii na úroveň správy VB a její nižší složky - obvodní správy VB na úroveň útvaru VB s okresní působností.

K závažné změně v organizační struktuře Veřejné bezpečnosti došlo v roce 1977, kdy rozkazem MV ČSSR č. 8 ze dne 21. září 1977 byly zřízeny okresní správy Sboru národní bezpečnosti. V osobě náčelníka OS SNB bylo zabezpečeno jednotné řízení všech útvarů SNB v okresní působnosti. V rámci OS SNB jedním z výkonných útvarů se stal odbor VB, který nahradil dosavadní okresní oddělení VB a spolu s oddělením vyšetřování zabezpečoval chod aparátu po linii VB a zároveň řídil základní útvary VB na okrese.

Po celou dobu své bezmála padesátileté existence (1945-1989) se Veřejná bezpečnost starala především o ochranu veřejného pořádku, majetku a osob, o bezpečný provoz motorových vozidel, prostřednictvím vyšetřovacích útvarů odhalovala a objasňovala trestné činy, přečiny a přestupky, zajišťovala pachatele těchto činů. Vykonávala správní činnosti ve věcech hlášení pobytu obyvatelstva, povolování držby a evidence zbraní a střeliva, vydávání a evidence občanských průkazů a řidičských oprávnění, tedy tu správní agendu, která byla v průběhu první poloviny 50. let odňata úřadům státní správy a předána do kompetence Veřejné bezpečnosti.

Je zároveň nutné poznamenat, že Veřejná bezpečnost byla nedílnou částí jednotně řízeného bezpečnostního aparátu totalitního státu a nejen, že existovala v jednom svazku vedle Státní bezpečnosti, ale byla povinna s ní spolupracovat a spolupodílet se účastí svých příslušníků na nejrůznějších státobezpečnostních akcích a opatřeních.

Proto i příslušníci Veřejné bezpečnosti procházeli nejpřísnějším kádrovým prověřováním, na prvním místě museli být „oddáni socialistickému společenskému zřízení“ a teprve pak „duševně a tělesně způsobilí pro výkon služby“ (zákon č. 100 ze dne 17. listopadu 1970 o služebním poměru příslušníků Sboru národní bezpečnosti). Po pádu totalitního režimu a zrušení Státní bezpečnosti začal být bezpečnostní aparát za probíhající rozsáhlé personální obrody budován na demokratických principech.

Přijetím zákona ČNR č. 283 Sb. ze dne 21. 6. 1991 o Policii České republiky byla vytvořena nová organizační struktura policejního aparátu – Policie České republiky. Paragraf 2 tohoto zákona vymezil hlavní úkoly policie (bezpečnost osob a ochrana majetku, zajištění veřejného pořádku, odhalování a vyšetřování trestných činů a zajišťování jejich pachatelů, boj proti terorismu a ochrana ústavních činitelů a zastupitelských úřadů). Na skoro dalších deset let byla policie pověřena plněním úkolů státní správy ve věcech vydávání a evidence cestovních dokladů, řidičských oprávnění a občanských průkazů a vedením evidence obyvatel. V paragrafu 3 výše zmíněného zákona č. 283/1991 Sb. je nastíněna organizační struktura Policie České republiky: v čele policie je policejní prezidium, policejního prezidenta jmenuje a odvolává ministr vnitra se souhlasem vlády. Policejnímu prezidentu jsou podřízeny útvary jednak s územně vymezenou působností (správy krajů v čele s ředitelem správy, okresní a městská ředitelství s obvodními odděleními) a jednak útvary s působností na celém území České republiky.

Útvary vyšetřování, které až dosud byly součástí teritoriálně vymezeného útvaru bezpečnostního aparátu, se nyní staly autonomním subjektem policejního sboru, vertikálně řízeným a v osobě ředitele Úřadu vyšetřování pro ČR podřízeným ministru vnitra. V této řídicí hierarchii je ředitel Úřadu vyšetřování pro ČR postaven naroveň policejnímu prezidentu a je mu je také podřízen útvar s celorepublikovou působností – úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu pověřený vyšetřováním trestných činů spáchaných v době od 25. února 1948 do 29. prosince 1989 v souvislostech uvedených v par. 1 zákona č. 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu.

Ústavní zákon č. 542/1992 Sb. ze dne 25. listopadu 1992, kterým k 1. lednu 1993 zanikla Česká a Slovenská Federativní republika a nástupnickými státy se stala Česká republika a Slovenská republika, se v podstatě nedotkl dosavadní organizační struktury policejního sboru.

K závažné změně v agendě policejních složek došlo během roku 1999 a 2000, kdy byly vydány čtyři zákony: zákon č. 328/1999 Sb. ze dne 30. listopadu 1999 o občanských průkazech, zákon č. 329/Sb. ze dne 30. listopadu 1999 o cestovních dokladech, zákon č. 133/2000 Sb. ze dne 12. dubna 2000 o evidenci obyvatel a rodných číslech a zákon č. 361/2000 Sb. ze dne 14. září 2000 o provozu na pozemních komunikacích. Přijetím těchto zákonů došlo k podstatnému zúžení kompetence příslušných útvarů policie ve věcech správních činností (vydávání a evidence řidičských průkazů a oprávnění, cestovních dokladů a občanských průkazů a vedení evidence občanů), protože tato agenda byla převedena z pravomoci policejních útvarů do kompetence úřadů státní správy (okresních úřadů a magistrátů v Brně, Ostravě a v Plzni a Magistrátu hlavního města Prahy).

Nařízením Ministerstva vnitra č. 71 ze dne 12. listopadu 2001 byla stanovena nová organizace Policie České republiky. Toto nařízení MV, které nabylo účinnost dnem 1. ledna 2002, začlenilo doposud samostatné útvary vyšetřování ke službě kriminální policie a převedlo pod pravomoc policejního prezidenta. Následný pokyn ministra vnitra č. 4 ze dne 10. ledna 2002 pověřil útvary Policie České republiky vyšetřováním a stanovil jejich působnost.

MINISTERSTVO VNITRA

JAN PEŠEK

Centrální úřad s převládající bezpečnostní náplní práce. Na čele ministerstva vnitřní (MV) stál už od roku 1945 člen KSČ a komunisti udělali ze složek MV jeden z nástrojů na cestě k uchopení moci. V únoru 1948 dal Václav Nosek jako ministr vnitřní rozkaz SNB k hlídání strategických bodů v Praze, k obsazení sekretariátů politických stran, k vyzbrojení protizákonně vytvořených Lidových milicí a pod. Jeho rozkazy se v Bratislavě řídili i vedoucí funkcionáři pověřenectva vnitřní-členové KSS, kteří vyřadili pověřence (nestraníky) Mikuláše Ferjenčíka z možnosti ovlivňovat situaci v bezpečnostních složkách na Slovensku. Příslušníci ministerstva vnitřní-členové KSČ a osobně V. Nosek tak významně přispěli k uchopení moci KSČ.

Po únoru 1948 se ministerstvo rozdělilo na dvě samostatné a téměř nezávislé skupiny, Bezpečnost, kterou řídil Josef Pavel, a Vnitřní správu. Skupina Bezpečnost měla v kompetenci bezpečnostní složky, skupině Vnitřní správy zůstaly tradiční civilně správní činnosti, t.j. řízení národních výborů, věci spolkové a shromažďovací, záležitosti státních symbolů, archivnictví atd. Bezpečnostní záležitosti, zejména státobezpečnostní, získávaly postupně převahu a z MV se stávalo policejní ministerstvo, zodpovědné za teror a represe proti obyvatelstvu. Už od října 1948 mu byla např. uložena úloha zřizovat a spravovat tábory nucené práce.

Bezpečnostní složky se v letech 1950-1953 osamostatnily do ministerstva národní bezpečnosti. Nestalo se tak zákonem, ale pouhým vládním nařízením č. 48/1950 Sb. z 23.5.1950 (umožňoval to zákon č. 47/1950 Sb., podle kterého mohla vláda svými nařízeními upravovat působnost ministerstev, pověřenectev i dalších orgánů veřejné správy, rušit je a pod.) Do čela MNB byl postavený Ladislav Kopřiva, kterého v lednu 1952 vystřídal Karol Bacílek. Do kompetence nového, vojensky organizovaného ministerstva patřilo nejen řízení tajných služeb a policie, ale i dalších ozbrojených sborů, Pohraniční stráž (viz) a Vnitřní stráž (viz). Do kompetence ministerstva patřila i Správa vězeňství (viz). V roce 1951 převzalo MNB z kompetence MNO vojenskou kontrarozvědku, stalo se jakýmsi „superministerstvem“, ústředním řídicím a bezpečnostním orgánem, který spravoval i rozsáhlou civilně bezpečnostní agendu. Do jeho kompetence patřila např. evidence zbraní, střeliva, výbušnin a jedů, přihlašování obyvatelstva, agenda občanských průkazů a pasů, tábory nucené práce a pod.

Ministerstvo vnitřní na čele s V. Noskem sice zůstalo po vyčlenění bezpečnostních složek do podoby MNB v roce 1950 zachované, avšak v náplni práce mělo jiné úlohy. Spravovalo v té době jen poměrně málo významnou agendu, kromě usměrňování národních výborů např. povolování spolků a shromáždění, ochranu před požáry, civilní protiletectkou obranu, evidenci správních přestupků, ztráty a nálezy a pod. Některé dřívější kompetence byly přeneseny na ministerstvo národní obrany, dopravy, informací, zemědělství a zdravotnictví, respektive Státní úřad pro tělesnou výchovu a sport.

V září 1953 se obě ministerstva opět sloučily do jednoho ministerstva vnitřní na čele s Rudolfem Barákem. Nově vytvořené ministerstvo mělo sice název ministerstvo vnitřní, náplní práce však zůstalo především bezpečnostním ministerstvem s výrazně represivním charakterem působení. K dosavadním bezpečnostním složkám v jeho kompetenci, Státní bezpečnosti, Veřejné bezpečnosti, Pohraniční stráž a Vnitřní stráž (později přejmenované na vojska ministerstva vnitřní) přibyla v roce 1954 ještě Civilní obrana. Bezpečnostní charakter ministerstva zvýrazňovala i skutečnost, že agenda národních výborů se přenesla do působnosti vlády a agenda místního hospodářství (komunální podniky) do nově vytvořeného ministerstva místního hospodářství. Bezpečnostní agenda v působnosti ministerstva výrazně převyšovala agendu všeobecné vnitřní správy. Zájmům a potřebám bezpečnostního aparátu byla podřízena veškerá činnost MV.

Centrální správy a velitelství všech bezpečnostních složek tvořili součást ministerstva a jeho zaměstnanci byli z velké části příslušníky Sboru národní bezpečnosti, Pohraniční a Vnitřní stráž. Z ministerstva se stal svérázný vojensky organizovaný útvar (asi 100 000 zaměstnanců) a ministr byl jeho nejvyšším velitelem. V rukou R. Baráka došlo postupně k obrovskému soustředění moci, protože v svém působení spojoval správu a řízení složek MV; svými rozkazy nejen určoval organizaci a vydával předpisy upravující výkon služby, ale rozhodoval i o konkrétních otázkách, o

jednotlivých akcích a případech. Postavení R. Baráka jako ministra vnitra bylo navíc posíleno tím, že od X. sjezdu KSČ (červen 1954) byl členem Politického byra ÚV KSČ, tedy mocenského centra státu. Jeho narůstající politické ambice vyústilo do konfliktu s A. Novotným a dalšími vedoucími funkcionáři KSČ. V červnu 1961 ho odvolali z funkce MV (stal se místopředsedou vlády), v únoru 1962 ho zbavili všech funkcí, zatkli a odsoudili za „ekonomické kriminální činy“, v skutečnosti však z politických důvodů, na dlouholetý trest vězení.

R. Baráka vystřídal ve funkci MV Lubomír Štrougal (od června 1961), od dubna 1965 ji zastával Josef Kudrna. Ani jeden z nich se po svém jmenování ministrem členy Politického byra nebo Předsednictva ÚV KSČ nestali; bylo to opatření, které mělo zamezit přílišné koncentraci moci v rukou ministra vnitra, jako se to stalo v případě R. Baráka. Vedení KSČ prosazovalo zásadu „přímého řízení“ ministerstva komunistickou stranou, t.j. aparátem ÚV KSČ. Rozhodující vliv na ministerstvo vnitra získal 1. tajemník ÚV KSČ A. Novotný a po něm i jeho nástupci (G. Husák, M. Jakeš), i když po formální stránce byl ministr vnitra podřízen předsedovi vlády, které byl členem. Podstatný vliv na činnost MV měli sovětští poradci, respektive později představitelé KGB (viz Sovětští poradci v bezpečnosti); plnili úlohu „konzultantů“, s kterými se vedoucí funkcionáři ministerstva radili a jejichž názory byly důsledně respektovány.

Pokus o společenskou reformu po lednu 1968 přinesl určité změny i v působení MV, i když převážně zůstalo jen u záměrů jeho nového vedení MV na čele s Josefem Pavlem (ministrem se stal 8.4.1968). Tyto reformní záměry vyjadřoval Akční program ministerstva, vycházející z Akčního programu KSČ (viz). Ministerstvo se mělo stát orgánem všeobecné vnitřní správy a bezpečnostní správy, orgánem centrálního řízení bezpečnostních složek, oddělených od výkonného aparátu. Předpokládalo se, že řada agend bude převedena na jiné úřady. Z resortu měla být vyjmuta rozvědka, útvary vyšetřování a nápravné ústavy. Byla zrušena publikační správa. Zůstalo však jen u plánů a představ, protože přišel srpen 1968 a okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy. Ministr vnitra J. Pavel byl na nátlak sovětského vedení koncem srpna 1968 zbaven funkce a MV se pod vedením nového ministra Jana Pelnáře začalo, i když jen pomalu a ještě nedůsledně, „konsolidovat“, t.j. obnovovat podobu svého působení do předlednové podoby. Z plánů roku 1968 se uskutečnil jen přechod vězeňství (nápravné ústavy) do resortu ministerstva spravedlnosti

Federalizace československého státu podle zákona o československé federaci z října 1968 přinesla změny v organizaci MV. Začátkem roku 1969 se ustavilo Federální ministerstvo vnitra (FMV) a republiková ministerstva, Ministerstvo vnitra ČSR a Ministerstvo vnitra SSR. Do čela FMV se v lednu 1970 po J. Pelnářovi dostal Radko Kaska (v únoru 1973 zahynul při havárii); po něm tuto funkci zastával Jaromír Obzina (od března 1973), Vratislav Vajnar (od června 1983) a František Kincl (od října 1988). Právě R. Kaska byl představitelem těch sil ve vedení KSČ, které za pomoci Moskvy zvítězily v letech 1968-1969 v mocenskopolitickém zápase a prosadily tvrdou normalizaci. Pod jeho vedením proběhla na FMV hlavní vlna normalizačních čistek, vedoucí k jeho „upevnění“, t.j. k návratu do předlednových poměrů. V rámci působení republikových ministerstev vnitra byla tato úloha v podstatě realizována již v průběhu roku 1969, především proto, že už při svém konstituování se budovaly jako „pevné“ a „stabilizované“.

V rámci FMV byly od roku 1970 soustředěné centrály státobezpečnostních složek. Původně, od začátku roku 1969, působily i v rámci republikových MV, pro normalizační vedení KSČ však bylo výhodné soustředit je v „centru“ a využívat je pro realizaci svých záměrů. Řídící státobezpečnostní složky republikových ministerstev vnitra se zrušili; na Slovensku přitom zůstala zachovaná určitá asymetrie, složka StB však nebyla řídicím, ale převážně jen výkonným orgánem „centra“. V působnosti MV ČSR (ministři Josef Grösser, od října 1970 J. Junk, od dubna 1988 Václav Jireček) a MV SSR (ministři Egyd Pepich, od listopadu 1973 Štefan Lazar) zůstala kromě civilně správního úseku Veřejná bezpečnost. Federální i republiková ministerstva vnitra byla až do zhroutení komunistického režimu koncem roku 1989 jeho spolehlivou mocenskou oporou.

SBOR NÁRODNÍ BEZPEČNOSTI (SNB)

JAN PEŠEK

Oficiální název policejních a zpravodajských složek v Československu po 2. světové válce. Základem pro budování SNB bylo usnesení čs. vlády z 17.4.1945 o budování národní bezpečnosti; odtud Den SNB, oslavovaný po roku 1948 jako oficiální svátek této mocenské složky komunistického režimu. SNB sjednotil uniformované bezpečnostní složky (dřívější státní i obecní policii a četnictvo) a měl i úkol ochrany státních hranic. Zákon č. 194/1947 Sb. o národní bezpečnosti z 11.7.1947 zahrnul do SNB i Státní bezpečnost a kriminální službu, obě složky přitom pracovaly odděleně. Mimo SNB zůstala zpravodajská služba, v prosinci 1947 se však spojila se složkou StB.

Podle zákona č. 194/1947 Sb. o národní bezpečnosti byl SNB chápán jako výkonný orgán správních úřadů národní bezpečnosti, kterými bylo ministerstvo vnitra (viz Ministerstvo vnitra) a národní výbory (viz národní výbory). Hlavní velitelství SNB bylo součástí MV a podléhaly mu velitelství na nižší úrovni, budované v souladu se strukturou národních výborů. Zásada dvojí podřízenosti SNB – velitelské a správní – byla zakotvena i v zákoně č. 286/1948 Sb. o národní bezpečnosti z 21.12.1948; stanovoval, že „je výkonným orgánem ministerstva vnitra a krajských a okresních (ústředních) národních výborů“. Postupně však byla tato zásada odstraňována a několika vyhláškami se prakticky zrušila po vytvoření Ministerstva národní bezpečnosti (viz Ministerstvo vnitra) v květnu 1950 (na Slovensku podobně i vazba na Sbor pověřenců). Bezpečnostní orgány byly nyní řízeny jen po vertikální linii, co vyhovovalo potřebám mocenského centra nastoleného komunistického režimu. Do popředí se jednoznačně stavěla jednotnost a vojenská organizace Sboru.

O charakter SNB se od konce 2. světové války až do února 1948 sváděl urputný politický zápas, KSČ však v něm už od samého začátku získala rozhodující pozice. Použila ho jako jeden z nástrojů uchopení moci, co představovalo až do února 1948 předmět ostrého politického zápasu. Jakousi rozbuškou vládní krize v únoru 1948, vedoucí k nastolení komunistické diktatury, se stal právě spor o obsazení několika míst velitelů SNB v Praze (rozkaz MV V. Noska, který odmítl odvolat). SNB byl v celém poúnorovém období v kompetenci MV (v letech 1950-1953 MNB) jako důležitého mocenského orgánu, sloužícího zájmům KSČ a udržování její moci. Až na výjimky všichni velitelé a převážná většina příslušníků SNB byla členy KSČ.

Všechny zákony, upravující po roce 1948 činnost SNB, zdůrazňovaly její základní poslání sloužit existenci komunistického režimu. Zákon č. 286/1948 Sb. o národní bezpečnosti z 21.12.1948 stanovil, že úlohou SNB je „chránit lidově demokratické zřízení“ a jeho důstojnický sbor „se doplňuje ze zvlášť spolehlivých a lidově demokratickému zřízení oddaných československých občanů“. Zákon č. 70/1965 Sb. o Sboru národní bezpečnosti z 30.6.1965 zdůrazňoval „přímé zabezpečování ochrany socialistického společenského a státního zřízení“, přičemž „při veškeré svojí činnosti vychází z cílů a směrnic stanovených Komunistickou stranou Československa“. Zákon č. 40/1974 Sb. o Sboru národní bezpečnosti z 24.4.1974 navíc doplnil, že SNB se „zúčastňuje na upevňování bezpečnosti států světové socialistické soustavy“; za tímto účelem spolupracuje s bezpečnostními službami těchto států.

SNB se v období let 1948-1989 členil na složku (odbor) Státní bezpečnosti a složku (odbor) Veřejné bezpečnosti. V zákoně č. 286/1948 Sb. se to sice neuvádělo, upravovaly to však vnitřní směrnice ministra vnitra. Poprvé se toto členění objevilo až v zákoně č. 70/1965 Sb. a obsahoval ho i zákon č. 40/1974 Sb. Ani v jednom z těchto zákonů však nebyly specifikovány úkoly státobezpečnostní a veřejnobezpečnostní složky SNB. Ty se v obecné podobě určovaly pro celý SNB, co umožňovalo ministři vnitra usměrňovat a ovlivňovat svými nařízeními činnost jednotlivých složek bezpečnosti podle aktuálních politických potřeb. Složka Státní bezpečnosti byla v rámci SNB považovaná za privilegovanou; projevovalo se to i jejím lepším personálním a materiálním vybavením, vzbuzujícím averzi vůči StB ze strany z veřejnobezpečnostní složky Sboru.

SNB jako jednotný a vojensky organizovaný mocenský orgán sloužil především k represivním a zastrašovacím zákrokům proti odpůrcům komunistického režimu (skutečným i potenciálním) a ke kontrole a ovládnutí celé společnosti. Toto působení SNB bylo spojováno především s jeho státobezpečnostní složkou, t.j. s StB, intenzivně však byly využívány i složky Veřejné bezpečnosti.

Angažovaly se např. při násilné kolektivizaci zemědělství v 50. letech, při vystěhování „nežádoucích osob“ z velkých měst i při potlačování nepokojů po měnové reformě v roce 1953. Velký ohlas vzbudil zákrok příslušníků Veřejné bezpečnosti proti pražským studentům v areálu strahovských kolejí v noci z 31.10. na 1.11.1967. Svým způsobem symbolickým se stal zásah veřejnobežpečnostních složek SNB v Praze na Národní třídě 17.11.1989, po které následoval pád komunistického režimu. SNB zanikl v roce 1991 zřízením Federálního policejního sboru ČSFR, České a Slovenské policie.

STÁTNÍ BEZPEČNOST

JAN PEŠEK

Složka Sboru národní bezpečnosti (SNB), která se po roce 1945 postupně stala mocenským nástrojem KSČ na cestě k uchopení moci. Po únorovém převratu 1948 (viz) se podílela na upevňování komunistického režimu (viz) a chránila ho až do jeho zhroucení. V svém působení spojovala funkce zpravodajské služby a politické policie.

V zákonech o SNB byla složka StB chápána jako jeho součást, nikde se však konkrétně neuvádělo, co je jejím posláním (takovéto poslání se formulovalo obecně pro celý SNB) a z jakých složek se skládá. To určovaly jen interní rozkazy a nařízení ministra vnitra. Podle nich základ StB tvořily operativní složky: *rozvědka*, vykonávající v zahraniční (pochopitelně „nepřátelském“) politickou, hospodářskou a vědeckotechnickou špionáž a rovněž diskreditační a dezinformační činnost; *kontrarozvědka*, působící proti „vnějšímu nepříteli“, tj. proti činnosti zahraničních rozvědek a jejím spolupracovníkům na území Československa i „vnitřnímu“ nepříteli: nejdříve to byli tzv. bývalí lidé, tj. představitelé a členové bývalých nekomunistických stran, organizací s spolků a příslušníci „vykořisťovatelských“ tříd, později všichni (i potenciální) odpůrci a oponenti komunistického režimu; *vojenská kontrarozvědka*, původně samostatná složka armády, převedená do StB roku 1951: tzv. *ochranka*, tj. ochrana státních a stranických činitelů. Součástí StB byly dále útvary pro sledování osob, útvary zpravodajské techniky, vyšetřovací útvary aj.

Organizace StB se v průběhu její existence mnohokrát měnila. Ještě před únorovým převratem 1948, v říjnu 1947, zřídil komunistický ministr vnitra Václav Nosek „Skupinu bezpečnostní“ pod jednoznačnou kontrolou členů KSČ, jejíž součástí byla i Ústředna Státní bezpečnosti. V této organizační podobě působila v době únorového převratu 1948 a krátce po něm. Vedení KSČ v létě 1948 rozhodlo rozdělit agendu MV na sektor bezpečnostní a sektor civilně-správní a stanovilo vytvořit zvláštní skupinu pro řízení bezpečnostních složek na čele se zástupcem ministra, který „by otázky bezpečnosti řešil samostatně pod přímým dohledem předsednictva strany“. Podle tohoto rozhodnutí se v říjnu 1948 vytvořila „Skupina I – Bezpečnost“ na čele s Josefem Pavlem jako zástupcem ministra pro bezpečnost.

Skupina I – Bezpečnost se skládala z presidia, odboru BA, označovaného jako odbor nebo Velitelství Státní bezpečnosti (na čele s Jindřichem Veselým) a odboru BC, který měl v kompetenci otázky všeobecné bezpečnosti. V rámci formálně jednotného SNB (podle zákona č. 286/1948 Sb.) se postupně formovaly dvě základní a mezi sebou stále méně propojené složky, Státní a Veřejná bezpečnost. Za nejdůležitější a privilegovanou část SNB se začala považovat StB, co se projevovalo v lepším personálním, technickém a materiálním vybavení. Obdobné členění se od začátku roku 1949 uskutečnilo i na Slovensku a nově zřízený odbor StB nyní už přímo podléhal ministerstvu vnitra v Praze. Existoval sice v rámci Pověřenectva vnitra, pověřenec však už na rozdíl od předcházejícího období tuto složku neřídil. Od začátku roku 1949 byly celostátně vytvořeny (v souvislosti s krajským zřízením) krajská velitelství StB (od roku 1952 krajské správy) a velitelství StB existovaly i v jednotlivých okresech.

Na jaře 1950 bylo vytvořené samostatné Ministerstvo národní bezpečnosti (MNB); v podstatě šlo o to, že z kompetence MV byla vyčleněna „Skupina I – Bezpečnost“ a zformovala se do podoby samostatného ministerstva. V jeho rámci jako nejdůležitější složka existovalo Velitelství StB, v polovině roku 1952 přejmenované na Hlavní správu StB. Tak jako v předcházejícím odboru BA zůstávala zachována obrovská koncentrace řízení státobezpečnostních složek v jedné ruce. Prvním velitelem StB v rámci MNB se stal Osvald Závodský, po zatknutí celého vedení bezpečnosti včetně StB v únoru 1951 ho vystřídal Jaroslav Hora. Od ledna 1952 působil v této funkci Antonín Prchal, později též odsouzený. Vytvoření samostatného MNB přineslo v rámci unifikace a centralizace zrušení odboru StB v rámci Pověřenectva vnitra na Slovensku. Všechny struktury StB na Slovensku nyní podléhaly bez jakéhokoliv mezičlánku MNB a v jeho rámci Velitelství (Hlavní správě) StB.

V činnosti StB jako nástroje politické perzekuce začala po roku 1948 postupně dominovat výroba politických procesů (viz Politické procesy), které představovaly rozhodující smysl její existence. Výrazný podíl na tom měli sovětští poradci přicházející do StB od podzimu 1949. Z StB se stala mašinerie na "výrobu" nepřátel a jejich likvidaci, která měla čím dál širší záběr. Ve své činnosti běžně používala metodu provokací a podle potřeby sama organizovala "protistátní činnost" svých obětí. Při vyšetřování v masovém rozsahu používala fyzické a psychické násilí. Brutální bití a mučení, noční výslechy, dlouhodobý pobyt v samotce, násilné odepírání spánku a pití i jiné prostředky směřovali k tomu, aby se vyšetřovaný „přiznal“. Fyzické násilí doprovázel psychický teror, např. ponižováním lidské důstojnosti, vyhrožováním zatknutí rodinných příslušníků, u zatknutých komunistů apelováním na to, aby přiznáním „pomohli straně“ a pod.

Početní stavy StB od roku 1948 výrazně narůstaly. Jestliže v prosinci 1947 pracovalo v útvech StB a zpravodajství asi 2 800 osob, do února 1949 se jejich počet téměř zdvojnásobil. V této době začal nábor komunistické straně oddaných nových příslušníků StB, v jehož rámci přicházeli mladí lidé a členové Lidových milicí; průměrný věk pracovníků StB činil v roce 1950 25 let. Kromě toho přicházely do StB skupiny zaměstnanců stranického aparátu a absolventi stranických škol přímo po jejich ukončení. Výhradně třídní a stranicko-politické měřítko při náboru otevřelo brány přílivu mladých nezkušených lidí, bez základních znalostí práce v Bezpečnosti a potřebného vzdělání. To se negativně projevilo v úrovni a metodách práce. V polovici roku 1950 se už StB rozrostla asi na 5 700 osob a do konce roku 1951 následoval vzestup na více než 8 600 osob. Na podzim 1953 dosáhl početní stav StB asi 13 000 osob, t.j. nejvíce za celé období její existence.

Státní bezpečnost, respektive její velení koncentrovalo ve svých rukou obrovskou moc, která byla zvenku víceméně nekontrolovatelná. Postihovala v masovém rozsahu nejen „třídní nepřátele“, odpůrce režimu, ať už skutečné nebo jen potenciální, popřípadě i lidi celkem indiferentní, ale ohrožovala i samotné špičky totalitního režimu. Bylo to součástí zápasu o pozice v mocenské špičce, který měl často doslova likvidační charakter. „Mocní“ proto ve vlastním zájmu hledali cesty, jako omezit a zregulovat moc StB. Příležitost k tomu se naskytla po smrti J. V. Stalina a krátce poté K. Gottwalda v březnu 1953, a to pod vlivem pohybu v SSSR. Nejdříve se uskutečnily jen dílčí úpravy v organizaci StB, v létě 1953 však už v politickém vedení převážil názor o potřebě uskutečnit změny přece jen zásadnějšího charakteru; o skutečně zásadních změnách se však hovořit nedá. Rámcový prostor pro tyto změny vymezovalo sloučení Ministerstva národní bezpečnosti s dosavadním Ministerstvem vnitra v září 1953.

V nově vytvořeném MV na čele s Rudolfem Barákem se uskutečnily podstatné změny v organizaci Státní bezpečnosti, v podstatě kopírující „sovětský vzor“; v SSSR se taková reorganizace uskutečnila bezprostředně po Stalinově smrti. Hlavní správa StB byla zrušena a jednotlivé odbory se staly samostatnými organizačními jednotkami, ne však Státní bezpečnosti, ale Ministerstva vnitra. Namísto jednotné Státní bezpečnosti, řízené jedním náměstkem ministra, působilo po reorganizaci devět správ a několik samostatných odborů, na jejich přímém řízení se podílel ministr a jeho náměstci; byl to pravý opak předcházejícího stavu. Základními pilíři nové struktury byla I. správa MV (rozvědka), II. správa MV (kontrarozvědka), III. správa MV (politická kontrarozvědka), IV. a V. správa MV (ekonomická kontrarozvědka), VI. správa MV (vojenská kontrarozvědka) a Správa vyšetřování. Zreorganizovaly se i nižší složky nového MV. Sloučením Krajských správ StB a Krajských správ VB vznikly krajské správy MV; organizace státobezpečnostních složek v jejich rámci byla v podstatě stejná jako u centrálních správ a výjimkou Vojenské kontrarozvědky (VI. správa MV), přizpůsobené struktuře armády. V okresech existovaly okresní správy MV, v rámci kterých působily „operativní skupiny“ StB.

Od podzimu 1953 do začátku 60. let se název Státní bezpečnost téměř nepoužíval a obvykle ho nahrazoval termín „operativní“ či „vyšetřovací“ orgány ministerstva vnitra. Až do července 1965, kdy přijatý zákon o SNB stanovil, že ho tvoří Státní bezpečnost a Veřejná bezpečnost, StB formálně vlastně neexistovala. Fakticky tu však byla a intenzívně působila v zájmu komunistického režimu. Počet jejích pracovníků poklesl, zejména v souvislosti s reorganizací na přelomu let 1953-1954 a také v roce 1956 (údaje za roky 1954-1962 nejsou k dispozici). Výrazně však narůstala agenturní síť jako základní předpoklad toho, aby StB mohla plnit svoji nově se rodící úlohu systematického dozoru

a dohledu nad celou společností. Ještě roku 1956 sice zaznamenala pokles (odraz vývoje vnitropolitické situace), od roku 1957 však křivka získaných spolupracovníků StB prudce stoupala a koncem roku 1959 dosáhla svého vrcholu; počet tajných spolupracovníků tehdy dosáhl téměř 42 000 osob, tedy největšího počtu v době existence StB. Paradoxně to bylo právě v době, kdy bylo vyhlášeno vítězství socialismu. Začátkem 60. let dosáhl svého vrcholu i počet „rozpracovávaných“, tj. sledovaných osob.

Změna politických a právních poměrů v letech 1956-1957, vyvolaná odhalením stalinských zločinů na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956 ukončila období, kdy StB hrubě a masově porušovala i režimem přijaté zákony. Viníci však zůstali až na výjimky nepotrestáni a tisíce nevinných obětí nadále zůstaly ve vězení. StB koncem 50. a na samém začátku 60. let vyvíjela horečnou aktivitu k odhalení „rafinovanější činnosti nepřítele“. Skutečný počet protistátních trestních činů se však podstatně snížil (s výjimkou trestného činu opuštění republiky), proto počet vyšetřovaných a odsouzených ani zdaleka nedosáhl úrovně z 1. poloviny 50. let. Narůstal rozsah takové činnosti StB, která byla později nazvána vnitřním zpravodajstvím. Začala více shromažďovat poznatky o názorech a postojích obyvatelstva, především jednotlivců a skupin, u nichž se projevovaly výhrady a opoziční tendence vůči politice komunistické strany a kteří se svými aktivitami stávaly nepohodlné. Protože poměry už nedovolovaly tyto lidi masově soudně stíhat, StB o nich „pouze“ informovala vedoucí stranické funkcionáře, popřípadě činila i „vlastní opatření“. StB – v 50. letech nástroj masové trestní represe – se postupně přeměnila především na nástroj plošné politické kontroly společenského života a intenzivní kontroly některých jednotlivců a skupin, jejichž aktivitami se režim cítil ohrožený nebo které pokládal za „nepřátele“ vzhledem na jejich činnost a postavení v minulosti. „Informační“ a „preventivní“ působení StB vystupovalo do popředí, v žádném případě však nevyklučovalo eventuální trestní postih.

Od roku 1963 se v činnosti StB (k 1.1.1963 měla asi 9 300 pracovníků) prosazovaly další změny v zaměření jejího působení; na čele Ministerstva vnitra stál už od června 1961 Lubomír Štrougal, který vystřídal R. Baráka. Podle usnesení XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962 se mělo těžiště operativní činnosti StB přenést proti tzv. vnějšímu nepříteli, tj. proti agenturním sítím zahraničních zpravodajských služeb. O takovémto zaměření činnosti StB si však není možné dělat iluze a neobstojí tvrzení, že šlo jen o klasickou kontrašpionáž, bez které se neobejde žádný stát. Nicméně se nové oficiální zaměření činnosti StB promítlo do podstatné změny v její organizaci; takovouto změnou bylo vytvoření (k 1.1.1964) tzv. jednotné kontrarozvědky, označované jako II. správa MV. Spojovala v sobě dosavadní kontrarozvědku, politickou kontrarozvědku a ekonomickou kontrarozvědku. Náčelníkem jednotné kontrarozvědky byl jmenován dosavadní náčelník III. správy Miloslav Košnar a řídil ji 1. náměstek ministra Josef Kudrna. Po jeho jmenování ministrem v dubnu 1965 převzal řízení nové II. správy MV náměstek Jaroslav Klíma. K další reorganizaci StB došlo na jaře 1966, kdy byla opět vytvořena Hlavní správa StB. Její součástí byla jednotná kontrarozvědky, vojenská kontrarozvědky, správa sledování a statisticko-evidenční odbor. Současně byly zrušené Krajské správy MV a nahradily je krajské správy SNB, v rámci kterých působily i složky StB (obdobně tomu bylo i v rámci okresů).

Pokus o společenskou reformu po lednu 1968 přinesl i snahu zásadně změnit zaměření působnosti StB (koncem dubna 1968 měla asi 10 000 pracovníků). Už 12.5.1968 zrušil nový ministr vnitra Josef Pavel (ve funkci od 8.4.1968) platnost některých směrnic pro práci StB, které podle jeho názoru odporovaly Akčnímu programu KSČ (viz Akční program KSČ). Návrh Akčního programu Ministerstva vnitra z 20.5.1968 nově koncipoval poslání rozvědky i kontrarozvědky. Rozvědky jako součást informačního systému zahraniční služby měla být vyčleněna z působnosti MV a podřízena předsednictvu vlády. Kontrarozvědky měla „vést boj“ proti cizím tajným službám, „plnit úlohy“ proti emigračním a jiným zahraničním „centrům“ a specializovat se na zvláště vymezené trestné činy (kromě vyzvědačství nebyly specifikovány). Početní stav kontrarozvědky se měl výrazně snížit. Proti záměrům J. Pavla a jeho stoupců (Stanislav Padrůněk, Ladislav Čada a další) se postavila část vysokých funkcionářů resortu, především z řad kontrarozvědky, kteří byli nevíce spojení s minulostí a obávali se důsledků polednového pokusu o společenskou reformu; zásadní nesouhlas dávali najevo představitelé KGB (viz KGB). Změna společenské atmosféry po lednu 1968 přinášela i snižování počtu spolupracovníků StB. Na začátku roku 1968 měla asi 12 000 tajných spolupracovníků, do

konce roku však jejich počty klesly na polovinu a dále se snižovaly v důsledku odmítání nebo prozrazení spolupráce, emigrace a pod.

Hlavním prostředkem, který měl Pavla zbavit vlivu na StB, bylo vytvoření Ústřední správy zpravodajských služeb a její vyčlenění z působnosti Ministerstva vnitra. Na návrh předsedy vlády O. Černíka a pod sovětským tlakem schválilo toto řešení Předsednictvo ÚV KSČ 28.5.1968. Pavel to nerespektoval a postupoval podle svých záměrů. Svým rozkazem z 8.8.1968 zahájil první etapu změn v kontrarozvědce. Její působnost zúžil jen na ochranu před cizími tajnými službami a na ochranu státního tajemství. Rozkaz zrušil výkonné útvary StB pracující na tzv. vnitřních problematikách, sloučil a početně zmenšil všechny útvary zabývající se tzv. ochranou národního hospodářství. V první etapě (do října 1968) J. Pavel počítal se snížením stavu StB asi o 2 000 lidí, v následující etapě o dalších 2-3 tisíce.

Realizaci rozkazu J. Pavla z 8.8.1968 zabránila okupace Československa vojsky států Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21.8.1968 srpnu 1968. Většina struktur StB, především kontrarozvědky, „zůstala na pozicích marxismu-leninismu“. Někteří se přímo podíleli na spolupráci s okupačními vojsky (zastavili civilní provoz na letišti v Ruzyni, podíleli se na zatčení reformních představitelů KSČ a státu, naváděli vozidla se sovětskými vojáky k důležitým objektům, plnili úkoly podle pokynů představitelů KGB a pod.) a na aktivitách konzervativních sil při pokusech o ustavení „dělnicko-rolnické vlády“. Výrazně se v tomto smyslu angažoval náměstek ministra vnitra pro řízení StB Viliam Šalgovič; do této funkce byl ustaven k 1.6.1968. Podobně postupovala celá řada dalších vysokých funkcionářů kontrarozvědné složky StB (Josef Rippl, Bohumil Molnár, Jaroslav Klíma a další). Intenzita angažovanosti rozvědných a kontrarozvědných složek StB při zabezpečování průběhu okupace v srpnu 1968 i v následujícím období našla později svůj odraz v rozsahu normalizačních čistek. Zasáhly daleko více méně početné složky rozvědky (značná část jejich příslušníků „zakolísala“ nebo přímo „zradila“) než početnější složky kontrarozvědky.

Strukturu státobezpečnostních složek ovlivnily státoprávní změny, vyvolané ústavním zákonem o čs. federaci z října 1968. Ve výlučné kompetenci FMV zůstala od začátku roku 1969 pouze hlavní správa rozvědky, zatímco kontrarozvědné správy působily v trojím vydání, tedy na úrovni FMV i MV ČSR a SSR. Vedlo to nejen ke kompetenčním sporům, ale přímo ke konfliktům, kterým nedokázalo zabránit ani vytvoření zvláštního koordinačního orgánu. Působení kontrarozvědných složek v trojím vydání však nebylo jen důsledkem federalizace státu, ale mělo i jednoznačný politický cíl. Směřovalo k oslabení reformního seskupení v centru (na Federálním ministerstvu vnitra) tím, že se rozšířili pravomoci republikových ministerstev vnitra, ty se „kádrově posilnili“ a složky StB působící v jejich kompetenci se v důsledku toho rychleji „konsolidovali“. Tento úkol se splnil už v průběhu roku 1969 a „normalizační“ politické vedení se rozhodlo opět soustředit řízení StB do svých rukou. Na Federálním ministerstvu vnitra ho od začátku roku 1970 reprezentoval ministr vnitra Radko Kaska; když v únoru 1973 zahynul při havárii, převzal tuto funkci Jaromír Obzina. Bylo charakteristické, že náměstkem R. Kasky pro Státní bezpečnost se stal Miroslav Košnar, který stál od roku 1964 jako hlavní představitel boje proti „ideologické diverzi“ na čele tzv. jednotné kontrarozvědky. Zrušila se Hlavní správa StB v ČSR; na Slovensku sice zůstala zachována, nebyla však už řídicím, ale převážně výkonným orgánem. Na začátku 70. let byly přeformovány i krajské správy StB, v jejichž rámci se zřídily Správy StB s výhradně kontrarozvědnou orientací.

„Stabilizované“ kontrarozvědné složky StB se aktivně podílely na nástupu normalizace. Postupovaly tak, jak to vyplývalo ze závěrů XIV. sjezdu KSČ, symbolu postupující normalizace: „řídít se usneseními stranických orgánů“ (až po nich se poukazovalo na zákony, další právní předpisy, rozkazy a nařízení ministra) a zaměřit se na boj „proti zbytkům vnitřního nepřítel, proti pronikání antikomunismu a proti organizování ideologické diverze“. Početní stav příslušníků StB se v období normalizace ustálil na 10-11 tisíc. Obrovského nárůstu dosáhla síť spolupracovníků StB všech kategorií (rezident, agent, důvěrník atd.). Údaje o její početnosti se velmi různí, od zhruba 25 000 osob až po 100 000 osob. StB se vrátila k tzv. vnitřnímu zpravodajství, t.j. k té koncepci činnosti, která se postupně formovala od konce 50. let. Fungovala opět jako nástroj politické kontroly, a to jak plošně (vůči celé společnosti), tak i cíleně proti „nepřátelsky“ orientovaným jednotlivcům a skupinám. Přes důraz na „informační“ a „preventivní“ působení však StB nadále zůstávala aktivním represivním

orgánem komunistického režimu; svědčí o tom časté případy soudního i mimosoudního postihu "nepohodlných" osob, za kterým stála v období „normalizace“ právě StB.

Jedním z „poučení“, které StB vyvodila z vývoje v 60. letech, bylo zrušení jednotné čs. kontrarozvědky (existovala od roku 1964). Operativní správy se opět rozdělily na samostatné útvary a byly zřízeny (k 1.7.1974) samostatné správy kontrarozvědky pro boj proti vnějšímu nepříteli, vnitřnímu nepříteli a pro ochranu socialistické ekonomiky, dále správa kontrarozvědky v Bratislavě (neměla pendanta na české straně) a správa vyšetřování StB. Přesun důrazu v činnosti StB na boj s tajnými službami cizích států, k němuž došlo po roce 1962, byl aparátem ÚV KSČ hodnocen jako omyl a podcenění spojení činnosti agenturních sítí těchto služeb s aktivitou domácích odpůrců socialismu, což prý bylo jednou z příčin vývoje v letech 1968-1969. Správy StB v rámci krajů zůstaly zachované s výjimkou Bratislavy. Nebyla tu zřízena správa StB, ale existovalo jen městské oddělení StB, řízené jako všechna okresní oddělení Západoslovenského kraje přímo Správou kontrarozvědky v Bratislavě. Ta v sobě slučovala dvě funkce centrály StB pro území Slovenska a správy StB pro Bratislavu a Západoslovenský kraj.

Existující struktura a zažitá metody práce poměrně dlouho StB vyhovovaly. Umožňovaly jí v podmínkách „normalizované“ a atomizované společnosti víceméně bez problémů zajišťovat potřebné množství informací pro vedení KSČ či provedení případných represivních opatření proti opozici. Uskutečňovala množství akcí proti disentu, jednotlivé skupiny opozice měla pod svojí zpravodajskou kontrolou a cílevědomě se snažila znemožnit jejich úsilí o jednotný postup. Krize sovětského systému v SSSR a nástup Gorbačovovy přestavby od poloviny 80. let, která postupně zasáhla i Československo, však vytvářely novou situaci. Vedení FMV a StB, reprezentované ministrem vnitra Vratislavem Vajnarem (ve funkci od června 1983 do října 1988), jeho nástupcem Františkem Kinclem a 1. náměstkem MV pověřeným řízením StB Alojzem Lorencem se proto snažilo zracionalizovat a zefektivnit působení rozhodujících mocenských nástrojů režimu; nešlo přitom o žádnou přestavbu, která by změnila podstatu působení Státní bezpečnosti. Součástí tohoto úsilí byla i poslední organizační reforma StB v roce 1988.

Při reformě StB šlo v zásadě o opětné sloučení operativních správ v jednu hlavní kontrarozvědnou správu. K 1. 8. 1988 tak existovala Hlavní správa rozvědky SNB (I. správa SNB), Hlavní správa kontrarozvědky (II. správa SNB, náčelník Karel Vykypěl), Správa sledování (IV. správa SNB), Správa ochrany stranických a ústavních činitelů SNB (V. správa), Správa zpravodajské techniky SNB (VI. správa SNB), Správa kontrarozvědky v Bratislavě (XII. správa SNB), Zvláštní správa (XIII. správa SNB) a Správa vyšetřování StB. Ministr vnitra řídil rozvědku, 1. náměstek ministra (Alojz Lorenc) kontrarozvědku a správu v Bratislavě, zbylé správy řídili další náměstci. Posláním rozhodující složky StB, II. správy SNB, bylo řídit, organizovat a provádět kontrarozvědnou činnost „proti speciálním službám nepřítele, na ochranu československé ekonomiky a k ochraně ČSSR a zemí socialistického společenství proti vnitřnímu nepříteli a ideologické diverzi“. Tato organizační reforma vytvořila poslední podobu StB, protože koncem roku 1989 se komunistický režim zhroutil. Pro StB, chránící komunistický režim až do konce jeho existenci, už v novém politickém systému nebylo místo. Nový federální ministr vnitra Richard Sacher ji rozkazem č. 16/1990 k 15.2.1990 zrušil.

AKCE STB PROTI DISENTU

JAN PEŠEK

StB jako politická policie vyvíjela v celém období „normalizace“ rozsáhlou aktivitu s cílem potlačit a znemožnit jakoukoliv nezávislou občanskou vůli. Rychle překonala otřes z roku 1968, „zkonsolidovala se“ a opět pracovala „na plné obrátky“. Dodávala politickému vedení „důkazy“ o protistátní činnosti vnitřního nepřítel. Výsledkem byla vlna trestní represe, začínající již v roce 1969 a vrcholící v letech 1971-1972 velkými politickými procesy. Nejvyšší úrovně dosáhla tato represe v létě 1972; v průběhu července a srpna 1972 odsoudily soudy v Praze a Brně za „politickou trestnou činnost“ v několika skupinách 46 osob převážně na nepodmíněné tresty vězení, z toho 6 osob na 5 a více let vězení. Nešlo jen o postih konkrétních osob, ale i o zastrašení dalších, třeba jen potenciálních oponentů. K takto širokému soudnímu postihu odpůrců režimu už v následujícím období nedocházelo (i proto, že to bylo politicky neúnosné), na alternativu soudního postihu však vedení režimu i StB nikdy nerezignovaly.

Současně s dodáváním informací o „vnitřním nepříteli“, směřujících k možnosti trestní represe, uskutečňovala StB své vlastní akce (komplexy akcí). Každá akce měla stanovený plán provedení, scénář a realizaci, byla označena krycím názvem a založil se na ni operativní svazek. StB při nich používala všechny typické metody a nástroje svého působení, od budování agenturní sítě přes technické prostředky (odposlech, kontrola korespondence, sledování atd.) až po kriminalistické metody identifikování „pachatelů protisocialistické činnosti“, popřípadě „rozšiřování nelegálních tiskovin“. Počet akcí s tímto zaměřením postupně gradoval tak, jak rostla aktivita disentu.

Základním cílem StB bylo znemožnění jednotného postupu různých seskupení, stojících v aktivní nebo pasivní opozici proti normalizačnímu režimu, respektive i těch, kteří by se takovouto opozicí mohli stát. Už v roce 1972 formulovalo vedení StB základní směr rozkladných opatření: narušit akceschopnost vnitřního nepřítel, vyvolávat vzájemnou nedůvěru, narušit vazby a spojení a dosáhnout diskreditace „nositelů nepřátelské činnosti“. Toto úsilí zesílilo po vytvoření Charty 77. Už od roku 1978 byla v rámci akce PREVENCE prováděna kontrola „pravice“, omezování jejího spojení do zahraničí a „opatření k jejímu rozkladu“, tzn. vytváření vlastní agentury v řadách disentu, dezinformace jejích vedoucích představitelů a vyvolávání rozporů mezi nimi. Podobný charakter měla i akce IZOLACE v roce 1981.

Především proti hlavním signatářům Charty 77 směřovala celostátní akce ASANACE. Probíhala v letech 1978 až 1984 a jejím cílem bylo pomocí výhrůžek, nátlaku a šikanování dosáhnout vystěhování nepohodlných osob z republiky na Západ. V rozkaze ministra vnitra z 21.12.1977 se cíl akce charakterizoval následovně: „Docílit úplného rozložení a izolace hlavních organizátorů akce Charta 77 od ostatních signatářů, u vytipovaných organizátorů této akce dosáhnout vystěhování z ČSSR.“ Vytipováno bylo asi 50 osob; někteří pod nátlakem skutečně odešli do ciziny, jiní naopak odolali a zůstali v republice. K diskreditaci disentu byla začátkem roku 1981 využita akce DELTA. StB kontrolovala spojení, pomocí kterého byly kamionovou dopravou do Československa posílané zásilky pro disent. V dubnu 1981 zadrželi na hraničním přechodu v Dolním Dvořišti francouzský kamion a v něm byly tyto zásilky „objeveny“; využilo se to na velkou ostouzející propagační kampaň proti disentu, řada občanů byla zatčena a vyšetřována.

Pod vlivem rostoucí aktivity opozičních sil a jejich úsilí o akční sjednocování se od roku 1987 uskutečňovala celostátní akce KLÍN. Smysl této akce vyjadřovala další část jejího dlouhého názvu „k zamezení programového sjednocení protisocialistických elementů“. Dlouhodobý cíl akce KLÍN byl jejími organizátory formulován takto: „Formující se opoziční proud rozdrobit do skupinek tak, aby byla jejich iniciativa vybíjena na odstraňování vzájemných rozporů a u radikálních skupinek odhalovat jejich řízení ze zahraničí pro čs. veřejnost nepřijatelnými reakčními kruhy“. V prostředí Charty 77 byly např. povzbuzovány protesty méně významných signatářů při rozdělování finančních prostředků ze zahraničí především prominentním chartistům. U umírněných exkomunistů bylo povzbuzováno jejich prosocialistické smýšlení a nečinnost, naopak radikální exkomunisté byli diskreditováni za svou komunistickou minulost a před ostatními exkomunisty za své spojení s nesocialistickými proudy opozice. Akce KLÍN probíhala až do prosince 1989, kdy byla zastavena.

V době gradace aktivity disentu v letech 1988-1989 přistoupila StB k „vyzkoušení“ operačně bezpečnostního úkolu (OBÚ) NORBERT, v jehož rámci se měla (na základě jejich evidence) provést izolace „osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“. Uvedené OBÚ se připravovalo od roku 1977 pro dobu branné pohotovosti státu, akci však bylo možné vyhlásit i na základě „zákonného opatření předsednictva Federálního shromáždění o mimořádných opatřeních v zájmu obrany a bezpečnosti ČSSR“ a též při nepokojích „ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“. Praktickou zkouškou OBÚ NORBERT byla razie, provedená 27.10.1988 proti aktivistům nezávislých občanských iniciativ. V celém Československu se tehdy uskutečnilo asi 50-60 domovních prohlídek a zadrženo bylo až 500 osob. Další podobné akce, i když v menším rozsahu, se uskutečnily v srpnu a říjnu 1989.

K dalším typickým akcím StB proti disentu patřila např. akce AMBICE na rozkládání exkomunistické opozice, vyhlášená roku 1987; směřovala k „rozložení snahy zorganizovat společné programové vystoupení bývalých členů předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ“. Později se akce AMBICE stala součástí akce KLÍN. Akce KRUH, uskutečňovaná až do listopadu 1989, byla koncipována jako „ochrana dělnického prostředí před zneužitím vnitřním a vnějším nepřítelem“. Realizovala se od léta 1980 pod vlivem událostí v Polsku (vznik nezávislých odborů Solidarity), které tehdy vedly k hospodářskému kolapsu. Cílem akce bylo „nepřipustit činnost nepřátelsky zaměřených seskupení a osob v ekonomických objektech“, dále izolace „exponentů a organizátorů nepřátelských projevů“, odhalování příprav „nepřátelských akcí a pokusů o hromadná protisocialistická vystoupení“ atd.

PROVOKACE JAKO METODA PRÁCE STB

JAN PEŠEK

Metoda práce Státní bezpečnosti typická pro nejkřutější období její existence, t.j. období od roku 1948 do poloviny 50. let. Komunističtí příslušníci StB využívali provokací ještě před únorovým převratem 1948, od konce 40. let se však staly běžným systémem práce. Jejich používání vyplývalo z názoru, převládajícího v řadách StB, o všeobecné nedůvěře ke všem občanům, neboť všichni jsou potenciálními nepřáteli režimu. Vedoucí funkcionáři StB považovali provokace za „jedinou správnou metodu k odhalení a usvědčení našich třídních nepřátel“. Výsledkem provokací „prováděných různými formami a s vynalézavou rafinovaností“ bylo množství politických procesů s velkým počtem odsouzených k vysokým trestům vězení i trestům smrti. Jejich skutečný podíl na inscenování politických procesů, právě tak jako celkový počet provokací není zatím přesněji objasněn.

Po únoru 1948 StB často používala takových triků, jako bylo posláni nebo „nalezení“ ilegálních letáků při domovních prohlídkách, zasílání dopisů (např. z ciziny či s výzvami k protistátní činnosti), návštěvy agentů u „sledovaných objektů“, kteří se vydávali za spojky ze zahraničí nebo za činitele ilegality. Obvyklým záměrem provokace tohoto druhu bylo dostat budoucí oběť do vazby, do „svých rukou“, kde se vynutí potřebné přiznání. Ze známých obětí, zatčených po návštěvě agenta-provokatéra je možné uvést gen. Karla Kultvašra (1895-1961), zatknutého v prosinci 1948 a v květnu 1949 odsouzeného na doživotí. Ještě roku 1954 byl tento zpravodajský trik použit v několika případech v tzv. akci OBNOVITELÉ, tj. ve výrobě procesu s bývalými funkcionáři sociální demokracie.

Zejména v prvních dvou letech po únoru 1948 patřilo k běžným trikům StB organizování útěku za hranice. Šlo o sliby příslušníků nebo spolupracovníků StB, že převedou vybrané osoby přes hranice na Západ. Původně ojedinělé případy se rozrostly v jakýsi systém, v akci KAMENY (nebo KÁMEN). Princip byl takový, že příslušníci nebo spolupracovníci StB navázali kontakt s vybranými „nepřátelskými“ osobami a slíbili jim převod za hranice. Před skutečnou státní hranicí byly postaveny fingované hraniční kameny a za nimi stanice německé hraniční policie. Do ní přivedli „převaděči“ svoje oběti. Zde je vyslychali příslušníci StB, přestrojení za pracovníky americké zpravodajské služby. Přejechání skončil tak, že buď při údajném dalším pochodu do Německa zabloudili a dostali se na československé území, kde je Bezpečnost zatkla, nebo je „američtí zpravodajci“ prohlásili za agenty čs. rozvědky a vrátili je Bezpečnosti. Podobné akce, i když se už nejmenovaly KAMENY, probíhaly ještě v letech 1950-1951.

Za velmi účinnou formu provokace považovali příslušníci StB nasazování svých lidí do existujících ilegálních skupin, popřípadě „protistátní skupiny“ přímo utvářeli a organizovali. Takoví agenti se objevili v největším politickém procesu v poúnorovém Československu, v procesu s Miladou Horákovou a spol. Na základě provokace příslušníků StB se uskutečnil proces s Viliamem Žingorem (1912-1950) a spol. Provokace tohoto druhu se použily i v případě tzv. Bílé legie. Dalším příkladem může být akce HRAD, která se rozběhla od začátku roku 1949. Šlo o skupinu osob, které pracovaly v Kanceláři prezidenta republiky v době Benešova prezidentství. Příslušník StB vystupoval jako člověk, který aktivně pracuje proti režimu a zapojením dalších osob do činnosti vytvořil „protistátní skupinu“, v skutečnosti řízenou StB. Její příslušníci se roku 1950 ocitli před soudem. Podobných případů bylo mnoho, ale jen málokdy se to podařilo dokázat. Zvláštní kategorií provokací tvořily únosy osob ze zahraničí do Československa. Zřejmě nejznámějším byl únos Bohumila Laušmana, poúnorového sociálnědemokratického místopředsedy vlády a pozdějšího emigranta, v prosinci 1953. Svoji úlohu sehrál i únos Jozefa Vicena, slovenského poválečného emigranta, v květnu 1957 a jeho využití při pokračování kampaně proti „slovenským buržoazním nacionalistům“.

FYZICKÉ A PSYCHICKÉ NÁSILÍ PŘI VYŠETŘOVÁNÍ

JAN PEŠEK

Fyzické násilí patřilo už před únorem 1948 k často používaným metodám StB a po únoru 1948 se natolik rozšířilo, že se až do poloviny 50. let stalo běžnou každodenní samozřejmostí. Násilí se nejen změnilo v přirozený jev vyšetřování, ale převládající bití vyšetřovaných se rozmnožilo o další způsoby mučení a o účinně promyšlené formy psychického nátlaku. Na zavádění „nových vyšetřovacích metod“ se v největší míře podíleli sovětsí poradci v Bezpečnosti. Formálně se sice používání fyzického násilí při vyšetřování zakázalo, bylo však veřejným tajemstvím, že tento zákaz se nedodrží. Používání násilí se dokonce stávalo hodnotícím kritériem práce vyšetřovatelů. Ti, kteří nedosahovali požadovaných doznání a nepoužívali násilí nebo je používali s nedostatečnou razancí, byli považováni za neschopné a měkké.

Cílem fyzického násilí při vyšetřování bylo donutit vyšetřovaného, aby se „přiznal“. Směřovaly k tomu dlouhodobé a noční výslechy, které, pokud nepřinesly očekávané výsledky, přecházely do nepřetržitých výslechů. Zavedli je sovětsí poradci a trvaly 3-4 dny a noci. Vyšetřovatelé se střídali, vyšetřovaný musel obvykle celou dobu stát a byl vystaven fyzickému nátlaku, např. bití. Fyzické násilí gradovalo při ostrých výsleších. Obvyklou formou bylo bití do obličeje, gumovou hadicí nebo obuškem na těle, do chodidel nebo do žaludku. Bylo provázeno křikem a hrubými nadávkami vyšetřovatelů. Někdy byly krutosti používány před výslechem s cílem „připravit“ vyšetřovaného a pokračovalo i po skončení vlastního vyšetřování, ve vyšetřovací vazbě (buzení vězňů v noci každých 15-20 minut, nepřetržitá chůze na cele, dřepy, bití, připoutání k posteli, spoutání do svěrací kazajky atd.).

Nedílnou součástí vyšetřovacího systému StB tvořil psychický nátlak. Čs. vyšetřovatelé používali už od února 1948 některé jeho prvky, sovětsí poradci je obohatili o nové praktiky a společně dovedli k naprosté dokonalosti. Fyzické a psychické násilí tvořily celek a vzájemně se doplňovaly. K často používaným formám psychického nátlaku patřilo vyhrožování perzekucí rodinných příslušníků, příbuzných a známých. Běžně docházelo k hrubému ponižování lidské důstojnosti vyšetřovaného. K nejkrutějším způsobům patřilo vyhrožování fyzickou likvidací. Na vězněné vedoucí komunistické funkcionáře apelovali vyšetřovatelé „zájmem strany“, jejich stranickou povinností přiznat se a „pomoci straně“. Docházelo i k používání narkotik a jiných podobných látek.

Systém vyšetřování, používaný StB až do poloviny 50. let, tj. kombinace fyzického a psychického násilí měl za cíl dovést vyšetřovaného do takového stavu, aby byl ochoten přiznat jakékoliv obvinění a přistoupit na formulace vyšetřovatele. Vyšetřovatelé StB tomu vulgárně říkali „rozbít člověka duševně, aby byl jako kravské lejno“. Většina vyšetřovaných neměla tolik nadlidských sil, aby obludné kombinaci fyzického a psychického násilí odolala. Od poloviny 50. let už takovéto extrémní metody vyšetřování používány nebyly. Neznačena to, že násilí a psychický nátlak z činnosti StB celkem vymizely; docházelo k němu, i když v mírnějších podobách (na základě vlastní „iniciativy“ některých pracovníků StB), např. při vyšetřování disidentů v 70. a 80. letech. V činnosti StB už byly při dosahování stanovených cílů prioritní jiné, rafinovanější způsoby.

SOVĚTŠTÍ PORADCI V BEZPEČNOSTNÍM APARÁTU

JAN PEŠEK

První sovětští poradci přišli do čs. bezpečnosti v říjnu 1949. Sovětské bezpečnostní orgány tu však měly vliv už od roku 1945, a to prostřednictvím čs. spolupracovníků v bezpečnostní a zpravodajské (zejména vojenské) službě i prostřednictvím vlastní agenturní sítě. Tuto síť řídili dva zpravodajští důstojníci, vystupující pod jmény Tichonov a Chozjanov. V létě 1948 se při svém odvolání (protože „neodhalili“ čs. Rajka) snažili přimět čs. politiky, aby pozvali sovětské poradce, Rudolf Slánský, kterému byla tato doporučení především adresována, však návrh tehdy ještě odmítl.

Tlak na pozvání poradců se opět objevil v polovině roku 1949 a zesílil na podzim tohoto roku. K. Gottwald a R. Slánský pro to velké porozumění neměli, svůj názor však pod vlivem vnějšího tlaku, konkrétně pod vlivem výroby procesu s Lászlom Rajkem v Budapešti, změnili. Vedoucí maďarští a polští komunisté do Prahy vzkazovali údiv nad neúspěchem „odhalování československého křídla mezinárodního spiknutí“. Pracovníci čs. bezpečnosti, vyslaní Gottwaldem, přivezli z Varšavy a Budapešti naléhavá doporučení, aby pozval do ČSR sovětské poradce, kteří se osvědčili při odhalování nepřátel, a podobné výzvy přicházely i odjinud. Gottwald a Slánský se zalekli, že by mohli být v Moskvě podezříváni z neochoty odhalit spiknutí ve vlastní zemi. V září 1949 odeslal Gottwald žádost sovětskému vedení, koncipovanou Slánským, o vyslání několika odborníků, kteří se zúčastnili přípravy procesu s Rajkem a spol. a „kteří by nám pomohli provést vyšetřování v této věci“. V říjnu 1949 už v Československu působili dva poradci, Lichačov a Makarov, s jednorázovým úkolem (podle Gottwaldova pozvání) odhalit čs. Rajka a připravit velký proces.

První dva poradci své původní poslání nesplnili. Velký politický proces s čs. Rajkem, který by svým rozsahem a politickou důležitostí dosáhl úrovně procesů v Budapešti (s L. Rajkem a spol.) a Sofii (s T. Kostovem a spol.), se jim nepodařilo vyrobit. Nicméně se zaměřili na výrobu největšího politického procesu v poválečném Československu – s Miladou Horákovou a spol. Jejich podíl na tomto procesu byl významný, dokonce rozhodující, mimo jiné i proto, že poprvé použili „sovětskou výrobní technologii“ monstrprocesů. Poradci od samého počátku svého působení kritizovali dosavadní činnost Státní bezpečnosti, vytýkali jejím pracovníkům, že práce Bezpečnosti „je příliš měkká a nerozhodná“ a s „třídním protivníkem jedná v rukavičkách“. Své poslání v ČSR doslova chápali tak, že musí vyrobit velký politický proces a k jeho splnění neváhali použít všech prostředků. Často opakovali, že přišli do Československa kroutit krky nebo že budou padat hlavy.

Neúspěch při hledání čs. Rajka vedl k zesílení tlaku na pozvání většího počtu sovětských poradců. Po Rajkově procesu v září 1949 a zasedání Informačního byra komunistických stran v listopadu 1949 následovaly výzvy k zesílení bdělosti a ostražitosti a k odhalování domácích a zahraničních nepřátel režimu. Krátce po zasedání ÚV KSČ koncem února 1950, na kterém Ladislav Kopřiva líčil možné ohrožení režimu a volal ke zvýšené ostražitosti a bdělosti, adresoval R. Slánský sovětskému vedení žádost o poslání dalších poradců; ti začali postupně přicházet už od května 1950. V červnu 1950 byla mezi vládami ČSR a ZSSR uzavřena „Dohoda o přidělení sovětských odborníků k práci v úřadech, organizacích a podnicích ČSR“, dotýkající se i poradců v Bezpečnosti. Na základě ní a po opětovných žádostech čs. strany přicházeli do resortu MV další a další poradci. V roce 1956 působil v ozbrojených složkách MV 50 sovětských poradců, přičemž v předcházejících letech (1953-1955) byl jejich počet ještě vyšší; přesný počet není možné zjistit, protože někteří poradci zde pracovali i několik let, zatímco jiní plnili jen určitý konkrétní úkol a po kratším pobytu odcházeli. Ve Státní bezpečnosti včetně krajských správ působil v roce 1956 39 sovětských expertů.

Sovětští poradci v Bezpečnosti všeobecně a ve Státní bezpečnosti zvláště tvořili od jara 1950 ucelený, vnitřně organizovaný útvar, který plně ovládl Bezpečnost a zaujal v ní vedoucí postavení. Vedoucím útvaru byl hlavní poradce u ministra. V letech 1950-1951 tuto funkci zastával Vladimír Bojarský, vystřídal ho Alexej Besčasnov, po něm roku 1954 nastoupil Pavel Medvědév. Vedoucí poradců měl zástupce pro Státní bezpečnost, pro rozvědku a pro Vnitřní stráž, později Vnitřní vojska MNB (MV). Poradci formálně stáli na úrovni funkcionářů, u kterých působili, ve skutečnosti se však vytvořil stav, kdy funkcionáři Bezpečnosti se řídili jejich radami a pokyny a téměř bez výhrad je plnili.

Podřízenost ministrů L. Kopřivy a Karola Bacílka dosáhla takového stupně, že bez jejich stanovisek nerozhodli v žádné významnější záležitosti. Až po nástupu Rudolfa Baráka do funkce ministra vnitra na podzim 1953 se vytvořila poněkud odlišná situace a ministr vystupoval jako rovnoprávnější partner hlavního poradce.

Sovětští poradci „obohatili“ dosavadní praxi československých pracovníků StB „v boji proti nepříteli“ a ve výrobě politických procesů o nové metody. Už před jejich příchodem pracovníci StB běžně používali fyzické násilí, provokace a jiné nezákonné metody. Některé praktiky přebírali jako zkušenosti z Polska, Jugoslávie a Bulharska, kde už sovětští poradci delší dobu působili. Poradci dosavadní praxi nejen rozšířili o další, účinnější formy násilí, ale především ho zavedli jako ucelený systém. Prosadili např. nepřetržité výslechy, noční výslechy, státní u výslechů, buzení na cele, chození na cele, přerušovaný spánek a několikadenní zákaz spánku, tresty za „neposlušnost při výslechu“ (tj. odmítání přiznat se podle přání vyšetřovatelů), krácení stravy, pobyt v temnici a pod. Uplatňovali i silný psychologický nátlak, např. hrozby zatčení rodinných příslušníků při „neposlušnosti u výslechů“ atd. Prostřednictvím poradců pronikaly do praxe čs. Státní bezpečnosti kruté a nelítostné pracovní metody i způsob myšlení, běžné v moskevské centrále, až nakonec zcela převládly. V boji proti „nepříteli“, v úsilí o jeho odhalení a potrestání bylo všechno dovoleno, protože nade vším stála svatá povinnost sloužit komunismu, straně a jejímu režimu. Takovému myšlení směřovalo až k svému absurdnímu vyvrcholení: jedině StB a její oddaní pracovníci jsou zárukou nejen komunistické moci, ale i správně prováděné komunistické politiky. Takovým myšlením i vyslovenými názory vybudovali sovětští poradci nadměrné sebevědomí funkcionářů StB a pocit jejich výjimečnosti.

Dalším posláním poradců bylo začlenit Československo do sdružení bezpečnostních a zpravodajských služeb států sovětského bloku a plně je podřídit moskevské centrále. Poradci působili ve všech státech bloku, zavedli v nich sovětskou praxi a ve všech zemích zaujímali stejnou nebo podobnou vedoucí pozici. Jejich podřízenost moskevské centrále byla úplná, v centrále se sbíhaly všechny poznatky, které získali poradci. V žádné zemi sovětského bloku nebylo před nimi nic utajováno. Z moskevské centrály přicházely hlavnímu poradci na ministerstvu směrnice, doporučení a v důležitých případech dokonce i konkrétní otázky pro vyšetřování. Moskevská centrála tak prostřednictvím poradců ovládala bezpečnostní a zpravodajské služby celého sovětského bloku. Od roku 1950 se československá Bezpečnost stávala pevným článkem tohoto tajného mezinárodního mocenského sdružení. Fakticky ji přestaly řídit československé orgány, které byly degradovány na pouhé vykonavatele záměrů a příkazů z Moskvy.

Krise, která zasáhla sovětský blok roku 1953, změnila dosavadní systému jeho ovládání včetně systému působení poradců. Důležitou součástí této změny se stalo podstatné omezování počtu poradců a dokonce jejich odchod, prosazovaný sovětským vedením již v roce 1955 a zejména na začátku roku 1957, po maďarských a polských událostech. Vedení KSČ s výraznějším snižováním počtu poradců v Bezpečnosti nesouhlasilo (na rozdíl např. od hospodářské sféry) a dávalo najevo, že by mohlo znamenat „vážnou újmu na práci Bezpečnosti“, zájem Moskvy byl však určující. PB ÚV KSČ v únoru 1957 rozhodlo snížit počet poradců na 33 a v srpnu 1959 na 18. Od roku 1960 už v československé Bezpečnosti oficiálně zůstávalo jen 10 poradců a tento počet zakotvila i dohoda vlád ČSSR a SSSR z července 1962.

Dohoda z července 1962 již nehovořila o poradcích, ale o „spolupráci mezi MV a KGB“ (název KGB – Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti – nesla sovětská Státní bezpečnost od roku 1954). Podle ní byli při MV ČSSR „představitelé Výboru státní bezpečnosti při Radě ministrů SSSR v tomto složení: vedoucí, dva zástupci (jeden pro rozvědku, druhý pro kontrarozvědku), sedm operativních pracovníků a nezbytný počet technických pracovníků“. Pro pracovníky KGB v Československu se od 60. let vžil pojem „přátelé“, objevovaly se i termíny „kolegové“, „spojenci“, popřípadě v dokumentech odkaz „pro soudruha XY“. Změna v postavení poradců (formálně byla vyjádřena až ve smlouvě z července 1962, ale prakticky se projevila už v 2. pol. 50. let) určovala jejich praktickou činnost a vystupování. Do práce StB už nezasahovali přímo a direktivně, ale přijali roli „konzultantů“, s nimiž se „radili“ nejen vedoucí funkcionáři StB, ale i jejich podřízení. Nadále dostávali všechny informace, které StB získala a jejich názory, byť vyslovované jiným způsobem než na začátku 50. let, byly důsledně respektovány. Představitelé KGB na MV se spolu s dalšími pracovníky KGB podíleli na

IV. Armáda, bezpečnostní aparát

přípravách sovětské intervence v srpnu 1968 a usměrňovali činnost některých příslušníků StB při pokusu o ustavení tzv. dělnicko-rolnické vlády. V období „normalizace“ StB „pracovala“ v intencích a pod kontrolou KGB, která ji využívala v zájmu imperiální politiky SSSR.

VOJSKA MINISTERSTVA VNITRA

JIŘÍ BÍLEK

Vojska ministerstva vnitra (vojska MV) byl název pro specifickou složku ministerstva vnitra tvořenou zpočátku Pohraniční a Vnitřní stráží a kádrovými vojenskými jednotkami Civilní obrany. Vojska MV představovala vojensky organizovanou součást čs. ozbrojených sil určenou k plnění speciálních úkolů: vojskové ochraně hranic, klíčových průmyslových objektů, dopravních sítí a staveb a k ochraně obyvatelstva před následky nepřátelského vzdušného napadení. V padesátých letech byla k vojskům MV zařazována také Požární ochrana a IV. odbor ministerstva vnitra. Původní název byl vojska ministerstva vnitřní bezpečnosti, k dotvoření uskupení došlo v roce 1953 v souvislosti se zrušením ministerstva národní bezpečnosti a zařazením CO a jejich vojenských jednotek. Jednotnost vojsk MV byla posílena vybudováním jejich společného týlu k 1. říjnu 1956, který byl zrušen na konci padesátých let.

Po podřízení Pohraniční a Vnitřní stráže ministerstvu národní obrany k 1. lednu 1966 zůstalo v rámci Štábu CO ČSSR velitelství svazku vojsk MV, které se k 31. květnu 1975 osamostatnilo jako Správa vojsk MV s podřízenou Hradní stráží, tělovýchovnými a sportovními útvary a zařízeními MV a dalšími složkami. K 10. červnu 1976 byla správa včleněna do Hlavní správy Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, odkud byla k 31. květnu 1978 opět vyčleněna jako samostatná složka MV. Na základě zákona č. 333 Sb. z 10. července 1991 byla vojska MV zrušena a jejich úkoly i objekty postupně převzaly Správy policie jednotlivých krajů a statutárních měst.

POHRANIČNÍ STRÁŽ

JIŘÍ BÍLEK

Pohraniční stráž (PS) byla speciální součást čs. ozbrojených sil zřízená k vojskové ochraně státních hranic. Její vznik souvisel se snahou komunistického režimu zajistit oboustrannou neprůchodnost hranic a izolovat Československo od západní Evropy. PS byla zřízena na základě zákona č. 69 z 11. července 1951 o ochraně státních hranic z bývalých pohraničních útvarů SNB, které byly již na podzim 1950 organizačně přebudovány a doplněny vojáky v základní službě i z povolání z 13. pěší divize a 64. pěšího pluku čs. armády. Současně bylo uzákoněno zakázané a hraniční pásmo a přijaty směrnice pro vysídlení obyvatel z těchto pásem. V tzv. zakázaném pásmu sahajícím asi 2 km do hloubky od hranic byl zakázán jakýkoliv pohyb a vstup všech osob s výjimkou příslušníků PS. Do pohraničního pásma (2-12 km hloubky) byl nevojenským osobám povolen vstup pouze na propustku. Do roku 1953 byla na státních hranicích s SRN vybudována nákladná ženijně technická opatření - souvislý drátěný zátaras, který byl na některých úsecích elektrifikován a zesílen minovým polem, orná pásma umožňující zjištění narušení státní hranice a později i signalizační systém; menší ženijně technická opatření byla následně provedena rovněž na hranicích s NDR, Polskem a Maďarskem.

Při svém vzniku byla PS podřízena ministerstvu národní bezpečnosti (Hlavní správě Pohraniční a Vnitřní stráže), později ministerstvu vnitra (od 1. července 1954 Hlavní správa Pohraniční stráže) jako součást vojsk ministerstva vnitra, od 1. ledna 1966 do 1. ledna 1972 byla v rámci čs. armády podřízena ministerstvu národní obrany, poté opět přešla pod ministerstvo vnitra. Vojskovou sestavu na hranicích tvořilo původně 5 pohraničních brigád MNB (Cheb, Planá, Poběžovice, Sušice, Volary) na hranicích se SNR, zbývající úseky hranic byly zpočátku dislokovány 4 pohraniční oddíly (K. Vary, Č. Budějovice, Znojmo, Bratislava), které byly v roce 1952 reorganizovány na brigády, k nimž přibyl nový pohraniční svazek v Děčíně určený k ochraně hranic s NDR. Vyčleněné jednotky zajišťovaly rovněž ostrahu Jáchymovska. Od roku 1953 přešly všechny útvary PS na třítypový systém rot. V té době měla PS téměř 22 000 mužů. V roce 1954 byl vytvořen samostatný dunajský pohraniční prapor (říční). Výzbroj PS tvořily pušky a nové samopaly vz. 23, vedle automobilů a dalších technických prostředků bylo využíváno i koní a služebních psů. Především čs. hranice se SRN představovala v té době místo četných srážek s narušiteli, které si vyžádaly oběti na obou stranách. PS vedle neprodyšného uzavření hranic začala klást důraz na agenturně operativní práci a vybudovala si k tomu vlastní zpravodajský aparát, který měl spolupracovníky i za hranicemi. Připravila také řadu provokací namířených především proti čs. občanům pokoušejícím se emigrovat na západ. Velká pozornost byla věnována politickým aspektům činnosti PS, především těsné spolupráci s orgány a organizacemi KSČ, veřejnou správou a civilním obyvatelstvem v pohraničním území, která byla nedílnou součástí militarizace společnosti. Velmi úzká byla součinnost PS s jednotkami Vnitřní stráže, SNB a v příhraničním pásmu s útvary čs. armády. Po podřízení ministerstvu národní obrany došlo ke snížení početních stavů PS a zavádění technických prostředků včetně složité bojové techniky do výzbroje jednotek s cílem změnit je v prvosledové jednotky armády. Tomu odpovídal i nový způsob výcviku. Výsledkem bylo zhoršení vlastního střežení státní hranice.

V polovině padesátých let v souvislosti s odchodem sovětských jednotek z rakouského území došlo k posílení ochrany na čs.-rakouské hranici, kde byla vybudována ženijně technická opatření. V roce 1957 byly vydány Směrnice ministra vnitra o pomocnících Pohraniční stráže (PPV) vybíraných z řad dobrovolně se hlásících čs. občanů oddaných komunistickému režimu, kteří byli organizováni do družstev a čet řízených veliteli příslušných jednotek PS. PPV měli při výkonu služby postavení veřejných činitelů a podíleli se na mnoha zadrženích skutečných i údajných narušitelů. Organizovány byly také oddíly Mladých strážců hranic z pionýrských oddílů v příhraničních oblastech a vznikla soutěž o titul Vzorné pohraniční obce, jejíž podmínkou byla i úzká aktivní spolupráce občanů s jednotkami PS.

V roce 1966 se PS poprvé zúčastnila spojeneckého cvičení Vltava, byla zařazena do systému obrany hranic zemí Varšavské smlouvy a začala úzce spolupracovat s pohraničními vojsky a orgány zemí sovětského bloku. Po zrušení vojskové ochrany hranic s Polskem a Maďarskem byl změněn také systém ochrany hranic s NDR (20. listopadu 1965 převzal ostrahu SNB) a jejich ženijně

technické zabezpečení. V srpnu 1969 se příslušníci PS podíleli s Lidovými milicemi, SNB a čs. armádou na násilném potlačování protestů občanů proti sovětské okupaci a normalizačnímu režimu.

Při přechodu PS pod ministerstvo vnitra byla k 15. červnu 1973 vytvořena Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (HS PS OSH, její součástí byla v letech 1976 - 1978 Správa vojsk MV) s podřízenými brigádami PS a Správami ochrany státních hranic (SOSH, na hranicích se socialistickými zeměmi), která byla k 1. lednu 1991 reorganizována na Hlavní velitelství Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (HV PS OSH). Současně byly zrušeny brigády PS a zřízeny SOSH v Chebu, Sušici, Znojmě, Ústí nad Labem, Hradci Králové, Ostravě, Banské Bystrici a Košicích.

Dnem Pohraniční stráže byl stanoven 11. červenec, pro aktivní příslušníky PS a PPS byly určeny čestný odznak Za ochranu hranic ČSSR a medaile Za službu vlasti, udělované ministrem vnitra nebo ministrem národní obrany.

PS byla od svého vzniku doplňována na základě všeobecné branné povinnosti, její příslušníci měli postavení vojáků čs. armády, řídili se vojenskými řády a předpisy a podléhali vojenské iurisdikci. Při ochraně státních hranic měli též práva a povinnosti příslušníků SNB stanovené v zákoně č. 40/1974 Sb. PS byla jedním z ozbrojených mocenských nástrojů totalitního režimu, jehož příslušníci při ostraze neprůchodnosti státní hranice mnohokrát použili zbraň a zranili nebo zastřelili čs. občany i státní příslušníky jiných zemí, v některých případech dokonce na jejich území.

Již 23. prosince 1989 v místě zvaném Hraničky (u Rozvadova) došlo k symbolickému přestřžení hraničních drátěných zátarasů ministry zahraničních věcí ČSSR a SRN J. Dientsbierem a H.-G. Genscherem a postupně byla odstraněna všechna ženině technická zabezpečení. Zákonem č. 333 Sb. z 10. července 1991 byla PS zrušena a k 15. září 1991 nahrazena pohraniční policií v čele s Hlavním velitelstvím Pohraniční policie Federálního policejního sboru.

CIVILNÍ OBRANA

JIŘÍ BÍLEK

Civilní obrana (CO) představovala specifický druh zabezpečení obrany státu a systém opatření k zajištění ochrany a obrany obyvatelstva před následky nepřátelských vzdušných útoků a k odstranění následků těchto útoků. Jako organizace řízená ministerstvem národní bezpečnosti byla CO vytvořena podle sovětského vzoru na základě vládního usnesení z 13. července 1951 „Nařízení o základních úkolech a povinnostech CO na území ČSR“ a její výstavba a činnost probíhaly ve dvou vzájemně neoddělitelných částech - vojenské a nevojenské. Po podřízení ministerstvu vnitra na jaře 1954 se stala součástí vojsk ministerstva vnitra. Usnesení ÚV KSČ z 20. listopadu 1959 stanovilo tzv. všenárodní přípravu obyvatelstva k civilní obraně (POCO) a zákon o obraně ČSSR č. 40/1961 Sb. prohlásil CO za nedílnou součást obrany ČSSR. Po federalizaci státu získala CO federální i národní působnost (CO ČSSR, ČSR a SSR) a byla zapojena také do jednotného systému branné výchovy obyvatelstva (JSBVO - 1971). K 1. lednu 1976 byla CO podřízena federálnímu ministerstvu národní obrany a vojenská část CO se stala druhem vojska. V osmdesátých letech přijal ÚV KSČ několik dokumentů k dalšímu rozvoji a zdokonalení CO.

Od vzniku spolupracovala CO s ministerstvy a dalšími státními orgány, s národními výbory, organizacemi Národní fronty (především se Svazarmem, kde byla vytvořena sekce CO, Československým červeným křížem a Svazem požární ochrany), s průmyslovými a zemědělskými podniky, školami, s pořádkovými složkami (SNB, VB), Lidovými milicemi a čs. armádou. Po roce 1955 byla CO ČSSR zapojena do systému CO zemí Varšavské smlouvy.

K plnění úkolů byly síly a prostředky CO učleněny do vojenské složky (součást vojsk ministerstva vnitra), kterou tvořily územní štáby CO (federální, republikové, krajské, okresní, městské), vojenské útvary CO (okruhové, územní) a zabezpečující jednotky štábů CO. Nevojenská část byla tvořena územními složkami CO (federální, republikové, krajské, okresní, městské), jednotkami a útvary CO na objektech (podniky, zařízení, úřady, školy, zemědělské závody) a útvary svépomoci v obcích. V průběhu padesátých let bylo vytvořeno 13 služeb CO (zdravotnická, protipožární, komunální, krytová, obnovovací, silniční a mostní, spojovací, energetická, pořádková a bezpečnostní, veterinární, zatemňovací, maskovací a protichemická), které byly později reorganizovány podle určení na průzkumné jednotky, jednotky stavebně technických služeb, zdravotnických služeb, komunálních služeb apod.

Až do poloviny padesátých let vycházela CO z koncepce obrany proti konvenčním zbraním, tj. především proti vzdušným útokům na důležitá správní, průmyslová, dopravní a další centra, která byla rozdělena do tří kategorií podle stupně ohrožení. V městech byla zřizována velitelská stanoviště štábů CO spolu s pozorovatelnami, pro spojení byla využívána stávající zařízení a prostředky. V roce 1956 bylo vytipováno v součinnosti s generálním štábem čs. armády 11 měst, u nichž byl předpoklad napadení jaderným úderem. Následně přešla celá CO na školení a výcvik obyvatel k ochraně před účinky zbraní hromadného ničení (ZHN) a k poskytování pomoci při odstraňování následků jejich použití. Základními úkoly se staly příprava, řízení a provedení evakuace obyvatel z ohrožených prostorů, zabezpečení protiradioaktivní, protichemické a protibiologické ochrany obyvatel a ochrany nejdůležitějších životních prostředků, budování staveb CO a plánování ženině technických opatření CO pro ochranu obyvatel na území republiky před účinky ZHN. Dále organizace a příprava útvarů, zařízení a prostředků CO, varování obyvatelstva před nebezpečím nepřátelských útoků a před jejich následky, záchrana obyvatelstva, materiálních a kulturních hodnot v místech postižených nepřátelskými útoky, provádění záchranných prací při živelních pohromách a velkých provozních haváriích.

Důraz byl kladen na individuální protichemickou ochranu. Ve skladech CO byly vytvářeny zásoby ochranných masek, vaků a obleků pro obyvatelstvo včetně dětí. V březnu 1962 byla přijata nová koncepce CO vycházející z potřeb vyvedení obyvatelstva z ohrožených prostorů a od poloviny šedesátých let se konala velitelsko-štabní cvičení CO s jednotkami, obvykle v rámci jednotlivých krajů, při nichž došlo k součinnosti vojenských a nevojenských složek. Důraz byl kladen na budování úkrytů a pro tento účel byla upravena řada staveb, mj. i pražské metro.

Na počátku sedmdesátých let došlo k nové kategorizaci míst a objektů z hlediska potřeb jejich ochrany. Novým druhem se stala zemědělská služba CO.

Vojenské útvary CO byly postupně vybavovány moderní technikou a prostředky. Jejich vycvičenost byla na vysoké úrovni, jak prokázaly výsledky pravidelných cvičení (včetně cvičení v rámci Varšavské smlouvy: Hanzám-Dunaj 1978, Záštitá 1979 a 1982, Sojuz 1983) i jejich nasazení při likvidaci následků řady živelních pohrom a provozních havárií. Např. v roce 1965 to byla ekologická katastrofa při protržení nádrže v Zemianských Kostolanech a velké povodně na Dunaji, kdy bylo nasazeno přes 10 000 příslušníků CO, na 1000 nákladních automobilů, 32 vrtulníky i další technika. Evakuováno bylo téměř 54 000 obyvatel ze 46 obcí a na 100 000 kusů hospodářského zvířectva. Jednotky CO likvidovaly také následky záplav na Berounce a Labi, havárií v podnicích Duslo Šala a Synthesia Semtín, výbuchu plynu v zásobníku Gajary, velkých požárů apod.

Především nevojenská část CO provádějící školení občanů, cvičení apod. byla součástí propagandy a agitace komunistického režimu, který jejím prostřednictvím ukazoval údajnou agresivitu imperialismu a vyvolával někdy až válečnou hysterii. Již v šedesátých letech měla CO 140 000 profesionálních i dobrovolných instruktorů a cvičitelů, kteří proškolili téměř 6 milionů občanů. Ve stejné době bylo vytvořeno na 6000 svépomocných skupin CO v místech, závodech, školách apod.

Po roce 1989 byla CO přetransformována v podstatně redukovanou vojenskou Civilní ochranu, která je součástí Armády České republiky a jejíž jednotky plní humanitární úkoly zaměřené na ochranu civilního obyvatelstva před následky nepřátelských akcí, živelních pohrom, technologických nebo ekologických havárií a epidemií velkého rozsahu.

VNITŘNÍ STRÁŽ

JIŘÍ BÍLEK

Vnitřní stráž (VS) byla vojensky organizovaný ozbrojený sbor určený k ostraze objektů důležitých pro obranu státu, zejména průmyslových podniků, podniků zbrojního průmyslu, komunikačních objektů a staveb. Dalším úkolem VS byly zásahy proti tzv. teroristům a diverzantům a narušitelům vnitřního klidu a pořádku. VS úzce spolupracovala s SNB, zejména StB, Pohraniční stráží a Lidovými milicemi. Jako součást čs. ozbrojených sil patřila k důležitým mocenským nástrojům komunistického režimu a představovala jednu z významných složek jeho mocenského a represivního aparátu.

VS byla vytvořena v době zesílení třídního boje jako součást vojsk ministerstva národní bezpečnosti (od r. 1953 vojsk ministerstva vnitra) na základě usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ, rozkazu ministra národní bezpečnosti z 2. května 1952 a usnesením vlády z 10. června 1952. Po velitelské stránce byla VS podřízena Hlavní správě Pohraniční a Vnitřní stráže (HS PVS) při ministerstvu národní bezpečnosti. Základem pro velitelský sbor VS bylo 600 strážmistrů SNB, kteří absolvovali kurs v Olomouci, doplnění byli důstojníky z Pohraniční stráže a armády. K 15. květnu 1952 byl vytvořen sbor VS o více než 12 000 mužích (z toho asi 10 000 vojáků základní služby), jeho velitelem se stal plk. Josef Koruna z MNO. Délka základní služby vojáků VS byla 24 měsíců a prodlužovala se zpravidla o 7 týdnů, do vycvičení nových povolanců; tato doba se počítala jako cvičení.

Střežení 179 vytypovaných objektů zahájila VS na jaře 1953, kdy byly její prapory dislokovány v Praze, Plzni, Záluží u Mostu, Pardubicích, Brně, Ostravě, Uherském Brodě a Dubnici. Jako tzv. úderné jednotky určené k součinnosti při státobezpečnostních opatřeních byly vytvořeny motomechanizovaný pluk v Praze, motomechanizovaný prapor v Bratislavě a úderné roty v Plzni, Brně, Vsetíně a Košicích. Byla vypracována pravidla pro výkon strážní služby, který byl organizován ve směnách po 24 hodinách a měl několik stupňů podle významu střeženého objektu.

Po sloučení ministerstva národní bezpečnosti a ministerstva vnitra v září 1953 rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ o reorganizaci vojsk VS, která vstoupila v platnost 10. února 1954. Jednotky přešly na brigádní organizaci (3 brigády průmyslové ochrany se 14 prapory, motomechanizovaná brigáda s 3 prapory, samostatný pohotovostní prapor a 4 pohotovostní roty, prapor Hrad, prapor železniční ochrany), počty byly zvýšeny na téměř 15 000 osob a ke střežení byly určeny 122 objekty zvláštní důležitosti. K 1. červenci 1954 se osamostatnila Správa VS na ministerstvu vnitra a k 1. říjnu 1954 došlo k reorganizaci vojska zachovávající brigádní systém; nově byl vytvořen svazek k vnější ochraně Jáchymovska. V roce 1955 byl vydán statut VS, který zpřesnil úkoly vojska a jeho součinnost s ostatními ozbrojenými složkami. K dalším organizačním změnám došlo v letech 1962-1963, kdy byla zrušena motomechanizovaná brigáda v Praze a z jejích počtů vytvořen 14. pluk VS v Trnavě. Počty VS byly sníženy na necelých 10 000 mužů. Výzbroj tvořily ruční zbraně (pistole, pušky, samopaly, lehké kulomety, pancéřovky, tarasnice), zásahové jednotky byly vyzbrojeny protitankovými kanóny, minomety a tanky T-34.

K 1. lednu 1966 byla VS podřízena ministerstvu národní obrany s tím, že do 1. července 1966 bude jako složka ozbrojených sil zrušena. Proces likvidace proběhl od 1. dubna do 30. září 1966, kdy byly strážní jednotky předány do podřízenosti krajských vojenských správ jako součást čs. armády. Pouze samostatný prapor Hrad a zabezpečovací jednotky krajských správ MV zůstaly v podřízenosti ministerstva vnitra.

Vnitřní stráž za dobu své existence vedle střežení objektů zvláštní důležitosti byla využita při měnové reformě v r. 1953, při potlačení nepokojů na východním Slovensku, které vypukly v r. 1953 v souvislosti s kritickým stavem tamních JRD, při tzv. poznaňských událostech a maďarském povstání v r. 1956, kdy posílila ochranu hranic na jihu Slovenska a v době kubánské krize. Podílela se rovněž na demolicích objektů v pohraničním pásmu (tzv. akce D1 a D2). Několikrát se zúčastnila součinnostních cvičení s ostatními ozbrojenými složkami včetně Lidových milicí. VS patřila po celou dobu svého trvání k nejvýznamnějším mocenským nástrojům komunistického režimu s výrazně vnitřním represivním posláním.

LIDOVÉ MILICE

JIŘÍ BÍLEK

Lidové milice (LM) byly vojensky organizovaným ozbrojeným sborem KSČ. Vytvořily se v únoru 1948 pod názvem Dělnické milice ze strážních oddílů průmyslových závodů složených z komunistů a Závodních stráží existujících již od roku 1945, za den jejich vzniku lze označit 21. únor 1948. Následující den byl vytvořen Hlavní štáb dělnických milicí v čele s Josefem Pavlem, na veřejnosti se neozbrojení milicionáři objevili poprvé 23. února, kdy posilovali hlídkovou službu SNB. V době vyvrcholení vládní krize byly 25. února 1948 milice v Praze vyzbrojeny a spolu s SNB rozehnaly demonstraci pražských studentů na podporu prezidenta E. Beneše. V březnu 1948 bylo velení Dělnických milicí převedeno na ministerstvo vnitra (odbor BP-9), název byl změněn na Lidové milice a byly chápány především jako pomocný orgán SNB určený k ochraně a obraně závodů.

Podle Zákona o národní bezpečnosti č. 286/1948 Sb., který existenci LM legalizoval, byly milice podřízeny ministerstvu vnitra (na Slovensku povereníctvu vnútra), které zajišťovalo jejich výstavbu, výzbroj, výcvik apod. V roce 1952 se podle Organizačního řádu Lidových milicí vydaného ÚV KSČ staly LM „ozbrojeným sborem KSČ“, jehož členy mohli být výhradně členové KSČ starší 18 let. Vrchním velitelem LM byl předseda KSČ, vojsková organizace končila stupněm pluk a o použití LM rozhodovaly výhradně orgány KSČ. Od svého vzniku do konce roku 1953 se LM spolu s SNB a armádou podílely na 67 akcích, kdy přímo nebo nepřímo plnily vnitřní represivní poslání - posilovaly ochranu státních hranic, likvidovaly tzv. protistátní skupiny, zasahovaly proti demonstracím při měnové reformě v roce 1953. Velká část jejich aktivit směřovala do brigádnické činnosti při budování Tratě družby, Nové huti Klementa Gottwalda či odstraňování kalamit. Významné represivní poslání plnily v rámci kolektivizace při nucení rolníků ke vstupu do JZD a pomoci při počátcích jejich činnosti.

Podle Řádu lidových milicí z listopadu 1953, novelizovaného v roce 1955, přešlo jejich řízení výhradně na orgány a organizace KSČ (vrchním velitelem byl první resp. generální tajemník ÚV KSČ) a řadu úkolů spojených s výstavbou LM převzala místo SNB čs. armáda. Snahy začlenit milice do branného systému státu se projevovaly zejména úpravami jejich součinnosti s armádou a budováním tzv. rychlých oddílů, které byly dispozičními jednotkami KV KSČ k plnění vnitřních represivních úkolů. Nový Řád Lidových milicí z roku 1962 v souladu s „všelidovým charakterem obrany socialistické vlasti“ a nově kodifikovanou vedoucí úlohou KSČ charakterizoval LM jako „ozbrojený sbor dělnické třídy a KSČ“, který se podílí na obraně socialistického zřízení. Snahy o právní ukotvení existence a činnosti LM se nepodařily, milice byly vypuštěny i z nového Zákona o SNB z června 1965 a de facto se od té doby staly protiprávními.

V letech 1968-1969 stály LM na straně nejkonzervativnějších sil v KSČ, jak potvrdil i jejich aktiv v červnu 1968 v Praze-Ruzyni. Po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy a zejména po nástupu G. Husáka do čela KSČ představovaly pevnou oporu normalizačního režimu. Již v srpnu 1969 tvrdě zasáhly s Bezpečností a armádou proti demonstracím občanů a byly zapojeny do systému tzv. mimořádných bezpečnostních opatření, připravených pro případ „hromadných protispolečenských vystoupení“. Příslušníci LM měli být nasazeni zejména v rámci společných pořádkových hlídek VB a jako posilové pořádkové jednotky k potlačení demonstrací a jiných projevů nesouhlasu občanů s komunistickým režimem.

Od roku 1971, kdy byly LM pověřeny některými bezpečnostními úkoly, získávaly v jejich činnosti prioritu zásahy proti ideovým odpůrcům totalitního režimu. Podle nového Řádu LM ze září 1973 byly „nedílnou součástí KSČ a její ozbrojenou složkou“ plnicí v mírové době „úlohu politického aktivu strany“. Proto byl mimořádný důraz položen na politickou a ideologickou přípravu milicionářů, což bylo dáno i tím, že 70% z nich představovali členové, kteří do LM vstoupili po roce 1970. Podle vyhlášky FMV z října 1977 bylo možné v mimořádných případech povolát příslušníky LM k plnění úkolů SNB „při udržování veřejného klidu, pořádku a bezpečnosti uvnitř státu“.

Od roku 1988, kdy zesílily projevy nespokojenosti s komunistickým režimem, zasahovaly LM proti demonstrantům v Praze (28. říjen 1988, tzv. Palachův týden v lednu 1989 apod.). V té době měly přes 86 000 příslušníků včetně necelé tisícovky žen. Po 17. listopadu 1989 se pokusilo vedení KSČ využít LM proti demonstracím občanů zejména v Praze a po zrušení ústavního článku o tzv. vedoucí úloze KSČ se snažilo milice zachránit převedením pod ministerstvo vnitra nebo národní obrany. Pod tlakem celkového vývoje rozhodl mimořádný sjezd KSČ ve dnech 20.-21. prosince 1989 o definitivním ukončení činnosti LM a jejich rozpuštění k 21. prosinci 1989. Výzbroj LM převzala čs. armáda.

NÁRODNÍ FRONTA

JIŘÍ KOCIAN

Národní fronta vznikla za druhé světové války – z podnětu komunistů – jako jednotný orgán hlavních proudů národního odboje. K jejímu oficiálnímu ustanovení došlo na začátku jednání o poválečné vládě a jejím programu, které se uskutečnilo od 22. do 29. března 1945 v Moskvě. Prakticky byla koalicí čtyř českých a dvou slovenských politických stran. Jejím předsedou se stal představitel komunistů Klement Gottwald.

Komunisté také, již od konce roku 1941, začali formovat socialistický blok, ve kterém se sdružili exiloví představitelé politických stran hlásících se k socialismu: komunistické, sociálně demokratické a národně socialistické. Tento blok, nazývaný Národní blok pracujícího lidu měst a venkova, měl – podle představ komunistů – rozhodujícím způsobem ovlivňovat charakter a program Národní fronty.

Národní fronta na jednáních v Moskvě schválila komunisty navržený program poválečného uspořádání poměrů v republice, který představoval hluboké proměny v mocenskopolitické a sociálně ekonomické struktuře společnosti a dohodla se na složení první poválečné vlády. Tu pak jmenoval prezident Beneš 4. dubna 1945 v Košicích. Byla to první vláda Národní fronty.

Národní fronta jako koalice politických stran se stala v poválečné době politickou základnou nového, „lidově demokratického“ režimu. Určovala linii politiky státu, a rozhodovala o všech důležitých politických a mocenských problémech. Všechny centrální mocenské orgány uznávaly a realizovaly program Národní fronty. Vláda byla vládou Národní fronty, prezident rozhodnutí Národní fronty respektoval a zpočátku platila i závaznost dohod Národní fronty v parlamentě. Zájem na této koalici měli jak komunisté, tak ostatní politické strany. Pro komunisty byla prostředkem k realizaci jejich mocenských záměrů, pro nekomunistické strany byla základnou pro politické dohody a kompromisy a prostředkem k udržení komunistů na zachování principu demokratické, parlamentní společnosti.

Komunisté chtěli původně vybudovat Národní frontu jako politicky mocnou instituci s pevnou organizační strukturou od místních až po ústřední orgány. Jejím jádrem měl být socialistický blok a její součástí měly být i jednotné společenské organizace. Toto pojetí však narazilo na odpor zejména lidové a národně socialistické strany. Velké společenské organizace, kromě ROH, buď nedospěly k jednotě nebo se jako jednotné rozpadly a členy Národní fronty se nestaly. Socialistický blok přestal asi po půl roce po osvobození existovat. Národní fronta se tak postupně ustálila jako koalice politických stran, působící prakticky jen v ústředním měřítku. Scházela se podle potřeby či dohody a svolával ji předseda vlády. Schůzí se zúčastňovaly delegace politických stran s dohodnutým počtem členů. Obvykle šlo o předsedy a generální tajemníky stran, ministry nebo jiné funkcionáře. Existovala i tzv. malá Národní fronta, kterou tvořili předsedové politických stran, tedy vlastně předsednictvo vlády. Kromě toho se scházela i tzv. odborná Národní fronta k řešení konkrétních problémů různých oblastí společenského života. Ta se skládala z odborníků jednotlivých politických stran. Na principu Národní fronty byla postavena i Ústřední plánovací komise. Na nižších stupních se Národní fronta scházela jen výjimečně. Jednání Národní fronty končila dohodou, o které se nehlasovalo, ale vyžadoval se souhlas všech. Žádná ze stran nemohla zaujmout opoziční stanovisko k programu Národní fronty. Ke vzniku nové politické strany bylo třeba souhlasu celé Národní fronty a podmínkou jejího případného povolení byl vstup do Národní fronty. Komunisté se velmi důrazně snažili prosadit závaznost dohod Národní fronty nejen pro vedení politických stran, ale i pro jejich poslance a tisk. Zpočátku se to dařilo, ale později docházelo stále častěji k „neposlušnosti“ poslanců, nižších funkcionářů i tisku. Stále častěji se z jejich strany objevovala i kritika vládní politiky a dohod Národní fronty. Vážnější rozpory se objevily už v předvolebním boji v roce 1946, ale po volbách se situace poněkud uklidnila. Od poloviny roku 1947 však přibývalo sporných otázek, na nichž se politické strany nemohly dohodnout. Začátkem roku 1948 se rozpory mezi komunisty a nekomunistickými stranami vyhrcovaly a schopnost Národní fronty dojít k dohodě stále více slábla a hrozila krizí. Když si komunisté uvědomili, že Národní fronta přestává sloužit jejich plánům, ztratili o její zachování

v dané podobě zájem a v daleko větší míře používali k prosazení svých požadavků účinnějších prostředků. Využívali k tomu masových organizací, zejména odborů, „mobilizovali nespokojené masy“ a přenášeli spor „na ulici“. S větším či menším úspěchem využívali „levice“ v nekomunistických stranách a svých pozic ve státním aparátu, zejména v bezpečnostních složkách.

Bezprostředně po vypuknutí vládní krize v únoru 1948 se komunisté rozhodli využít vzniklé krize k nastolení mocenského monopolu KSČ. Již 20. února schválilo předsednictvo ÚV KSČ usnesení o zakládání tzv. akčních výborů Národní fronty (viz), které se v dalších dnech staly klíčovou mocenskou silou ve státě. Akční výbory, ovládané komunisty, se staly hlavním nástrojem čistek, v nichž komunisté likvidovali své politické protivníky z předúnorového období. Jejich činnost legalizoval zákon č. 213/1948 Sb. z 21. června 1948, podle nějž (kromě jiného) měly veřejné orgány a úřady respektovat rozhodnutí akčních výborů.

Složení a úloha pounorové Národní fronty – několik let po únoru nazývané obrozenou – se podstatně změnilo. Nekomunistické politické strany měly v „obrozené“ Národní frontě nevýznamnou, okrajovou úlohu. V jejich čele stáli funkcionáři, kteří byli ochotni podřídit činnost těchto stran komunistickým záměrům. Členská základna těchto stran, z nichž některé měly před únorem 1948 statisíce členů, se rapidně snížila. Lidová strana, která nejdéle odolávala tlaku komunistů, měla v roce 1951 třicet pět tisíc členů, ostatní daleko méně (viz). Počet členů českých nekomunistických stran až do roku 1967 dále klesal, minimální členská základna slovenských stran v letech 1964-1967 nepatrně vzrostla. Ve větší či menší míře postrádaly nekomunistické strany některé atributy politických stran: vlastní program, stanovy, ucelenou organizační výstavbu, pořádání sjezdů aj. V první vládě po květnových volbách v roce 1948 měly nekomunistické strany šest ministrů, v Národním shromáždění 46 (15,3 %) poslanců. Jejich zastoupení ve vládě, zákonodárných sborech i v národních výborech postupně klesalo.

Důležitější součástí Národní fronty se staly společenské, podle dobové terminologie masové organizace. Komunisté postupně likvidovali široké spektrum společenských a zájmových organizací, které vyjadřovalo politický pluralismus předúnorových poměrů.

Snížili rozsah těchto organizací tak aby pro každou sociální či zájmovou skupinu existovala jen jedna organizace, působící v duchu programu Národní fronty. Usnadňovalo to jejich ovládnutí a odpovídalo úloze, kterou jim komunistická strana přisuzovala. Vedle jednotné odborové organizace byly vytvořeny i jednotné organizace mládeže, žen, družstevníků a protifašistických bojovníků. Členskými organizacemi Národní fronty se staly Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP), Československý výbor obránců míru a další nově vznikající organizace. Do Národní fronty byly zařazeny i tradiční organizace, Československý červený kříž, svazy invalidů a hasičů (požárníků).

Politika státu již nevznikala dohodou politických stran, ale byla jednoznačně určována komunistickou stranou. Její vedoucí úlohu uznávaly všechny organizace sdružené v Národní frontě. Změnil se i mechanismus rozhodování uvnitř Národní fronty. O přijímaných usneseních se hlasovalo, usnesení byla závazná pro všechny organizace Národní fronty, a protože se uplatňoval princip tzv. demokratického centralismu, byla závazná i pro nižší orgány Národní fronty. Komunisté zaujali dominující pozice v orgánech Národní fronty a zcela ovládly její aparát.

Oficiálně byla Národní fronta prezentována jako výraz jednoty třídních, národních a internacionálních zájmů čs. občanů a jejím hlavním úkolem mělo být sjednocovat a koordinovat aktivity občanů při „výstavbě socialistické společnosti“. Národní fronta formálně organizovala volby a různé další akce, kterými „manifestovala“ deklarovanou jednotu. Ve vytvořeném modelu totalitního politického systému však komunistická strana chápala ostatní organizace Národní fronty jako tzv. převodové páky, které měly prosazovat politiku KSČ – podle svého zaměření – v nejrůznějších vrstvách obyvatel republiky a vychovávat je v duchu komunistické ideologie. (Oficiálně se hovořilo o tom že všechny organizace sdružené v Národní frontě mají kromě své specifické činnosti plnit rovněž „společné úkoly Národní fronty“.) Národní fronta svou existencí a

činností zakrývala faktický mocenský monopol komunistické strany, stala se jakousi demokratickou fasádou neomezené komunistické moci, což mělo určitý význam zejména směrem do zahraničí.

Akční výbory (do roku 1954), později výbory Národní fronty se staly komunistickým nástrojem politické kontroly nad ostatními společenskými organizacemi, především nad nekomunistickými politickými stranami. V čele Národní fronty stál od února 1948 A. Zápotocký, po jeho nástupu do funkce prezidenta republiky pak V. Široký. V dubnu 1959 se předsedou ÚV NF stal první tajemník KSČ a prezident republiky A. Novotný. Také na Slovensku, v krajích a okresech stály v čele výborů Národní fronty vedoucí představitelé KSČ. Po skončení čistek byly rozpuštěny akční výbory vytvořené v závodech, společenských organizacích, ve státní a hospodářské správě. Postupně zanikaly akční výbory i v místech. Na Slovensku místní výbory zanikly všude, neboť zde nekomunistické strany měly velmi slabou členskou základnu a mezi komunistickými funkcionáři byly rozšířeny názory o zbytečnosti Národní fronty. V českých zemích v některých místech zůstaly. Na Slovensku byl v okresech zrušen i aparát Národní fronty a jeho úkoly zastával aparát komunistické strany. V českých zemích se tak stalo jen v několika okresech. Aktivita výborů Národní fronty na všech stupních postupně upadala a výbory vesměs vyvíjely činnost jen příležitostně, při volbách a některých významných výročích. Stále aktivní však byl aparát výborů Národní fronty, který pro vedení KSČ monitoroval situaci v nekomunistických politických stranách i v některých dalších organizacích. Postavení výborů a aparátu Národní fronty posilovala skutečnost, že od roku 1953 dostávaly jednotlivé organizace (kromě odborů) státní dotace jejich prostřednictvím. Generální sekretariát Národní fronty (od 1954 ÚV NF) se stal ústředním rozpočtářem organizací Národní fronty.

Na přelomu 50. a 60. let se vedení KSČ pokusilo aktivizovat a rozšířit činnost Národní fronty. Její součástí se staly v roce 1960, tzv. zájmové svazy (myslivců, rybářů, včelařů, zahrádkářů, chovatelů drobného zvířectva). V roce 1961 převzal ÚV NF péči o kulturní fondy, dosud spravované ministerstvem kultury a řídil hospodářství uměleckých svazů.

Jestliže v roce 1953 ústředí Národní fronty ekonomicky spravovalo 19 organizací, v roce 1964 jejich počet vzrostl na 32. Ministerstvo vnitra v roce 1964 registrovalo, kromě politických stran, 28 společenských organizací řízených ústředím Národní fronty. (Kromě nich existovalo dalších 34 společenských organizací a 181 různých spolků.)

Snahy o aktivnější činnost Národní fronty a organizací v ní sdružených však nebyla úspěšná. Úsilí komunistické strany o zapojování členů organizací Národní fronty do plnění úkolů politiky KSČ a jejich výchovy v duchu komunistické ideologie na úkor vlastní specifické činnosti, spolu s odbouráním demokracie ve vnitřním životě, nutně vedlo k formálnosti v činnosti těchto organizací a k pasivitě jejich členů. Na druhé straně komunisté nemohli zcela zabránit přirozené tendenci těchto organizací k větší emancipaci a příklonu k činnosti jim vlastní. Zřetelně se tato tendence projevovala v krizových obdobích režimu, zejména v období určitého uvolnění v druhé polovině 60. let. V rámci těchto organizací někdy docházelo k aktivitám, které byly v rozporu s politikou vedení KSČ a státu. Nejvíce se to projevovalo v rámci organizace mládeže (viz).

Nové podmínky pro činnost Národní fronty vytvořily změny ve vedení KSČ v lednu 1968, tzv. polednová politika nového vedení, formulovaná na zasedání ÚV KSČ začátkem dubna, zrušení cenzury, obnovení občanských svobod a narůstání občanské aktivity. (Viz Komunistický režim v Československu – reformní proces 1968-1969.) Od konce března a zejména po dubnovém zasedání ÚV KSČ ožila činnost jednotlivých organizací Národní fronty a snaha po jejich emancipaci. Dochází k výměně některých vedoucích funkcionářů – nositelů dosavadního politického kurzu, k hledání nového programu a funkce, odpovídající novým, demokratičtějším podmínkám.

Výrazně se zvýšila i aktivita nekomunistických politických stran. Několikanásobně vzrostl počet jejich členů. Akční program KSČ schválený dubnovým zasedáním inspiroval také nekomunistické strany k přípravě programových dokumentů. Ty sice byly v zásadě v souladu s Akčním programem KSČ, přesto však v nich jednotlivé strany formulovaly své vlastní priority a odlišnosti. (Socialistická strana zdůraznila, že základ socialismu spatřuje v humanismu, demokracii a svobodě člověka,

lidová strana a Strana slobody deklarovaly, že východiskem jejich činnosti je křesťanský světový názor.) Nekomunistické strany shodně zdůrazňovaly svou nezávislost a rovnoprávnost politických stran. V některých projevech a statích se představitelé nekomunistických stran hlásili k tradicím svých předchůdců z období před únorem 1948. Zvýšená aktivita organizací Národní fronty a jejich emancipační snahy byly jedním z významných proudů rodící se občanské společnosti v roce 1968.

Komunistická strana se v akčním programu (viz) i v dalších dokumentech zřekla dosavadního chápání své vedoucí role jako mocenského monopolu a odmítla praxi přímého direktivního řízení všech částí společenského ústrojí. Požadovala naopak samostatné postavení všech jeho složek, tedy i Národní fronty a v ní sdružených organizací. Podle akčního programu se na tvorbě politiky měla podílet „celá Národní fronta“. Na její platformě se měly řešit případné spory „o politiku státu,“ - cestou dohody a na bázi socialismu. V tomto smyslu hovořil o úkolech Národní fronty na zasedání jejího rozšířeného ústředního výboru 8. dubna 1968 člen vedení KSČ František Kriegel, který byl na tomto zasedání zvolen předsedou ÚV NF.

Komunistická strana odmítala systém svobodného soutěžení o politickou moc, obvyklý v západních demokratických státech. Nechtěla připustit vytváření opozičních organizací a usilovala o realizaci svého programu demokratizace společnosti „bez konfliktů, bez nežádoucích otřesů a bez rozpoutání boje o moc“ (A. Dubček). Tato politika se však zdála být ohrožena spontánním demokratickým pohybem společnosti, který přesahoval záměry komunistické strany. Vedení KSČ se proto snažilo získat souhlas všech organizací Národní fronty se svým programem a zabránit případné opoziční činnosti nekomunistických politických stran či některých nově vzniklých organizací, stojících mimo Národní frontu. (Viz Klub angažovaných nestraníků, K 231, Společnost na obranu lidských práv, Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968). Předsednictvo ÚV KSČ ve svém usnesení z 22. května požadovalo souhlas Národní fronty s „principy socialismu“, které zahrnovaly vedoucí úlohu strany, nepřipustnost existence politických organizací mimo Národní frontu aj. V prohlášení hlavních politických organizací Národní fronty, zveřejněném 15. června, se tyto organizace přihlásily k Akčnímu programu KSČ jako východisku pro svoji činnost v nejbližším období, přihlásily se k ústavě a zákonům socialistického státu. Akční program však chápaly jako program otevřený a v prohlášení kladly důraz na demokratické stránky rozvoje socialistické společnosti a na zajištění občanských svobod. V druhé polovině července, před jednáním s delegací KSSS, se předsednictvo ÚV KSČ snažilo o urychlené schválení zákona o Národní frontě, který by obsahoval „principy socialismu,“ a zabránil tak v činnosti organizacím stojícím mimo Národní frontu a pokusům o obnovu sociální demokracie. Orgány Národního shromáždění však urychlené schválení zákona odmítly a zhatily tak původní představy předsednictva, schválit zákon ještě před jednáním v Čierné. Snahy předsednictva ÚV KSČ nemohly zastavit dynamický pohyb společnosti, který měnil Národní frontu v živý organismus, poskytující prostor pro vyjádření nejrůznějších, do té doby často potlačovaných názorů a zájmů. Národní fronta tak ztratila dřívější jednosměrný charakter. Vedení komunistické strany se i nadále snažilo jejím prostřednictvím prosazovat svoji politiku a udržet živelný společenský pohyb v pro něj přijatelných mezích. Ostatní organizace Národní fronty však zdůrazňováním vlastních priorit i konkrétními aktivitami ovlivňovaly politiku komunistické strany i situaci v zemi.

Aktivita orgánů Národní fronty i členských organizací vrcholila v protiokupačních postojích v srpnu 1968. Po podepsání tzv. moskevského protokolu (viz) 26. srpna bylo československé vedení donuceno k ústupkům od principů polednové politiky i k personálním změnám. Moskevské dohody se bezprostředně dotýkaly i orgánů a postavení Národní fronty. Významný představitel proreformní politiky F. Kriegel byl nucen již 2. září rezignovat na funkci předsedy ÚV NF. Jeho místo 6. září zaujal Evžen Erban, místopředsedou byl zvolen Samuel Falťan a tajemníkem František Dvorský. 13. září schválilo Národní shromáždění zákon o Národní frontě, v prosinci schválil ÚV NF Statut Národní fronty, v němž byla zakotvena vedoucí úloha komunistické strany.

V důsledku realizace moskevského protokolu, přítomnosti sovětských vojsk a stálého tlaku sovětského vedení se postupně měnila situace v nejvyšších orgánech a aparátu komunistické strany i státu. Někteří výrazní představitelé reformní politiky se museli vzdát svých funkcí, postavení ostatních bylo oslabeno. Zesílil naopak vliv prosovětsky orientovaných funkcionářů a do politiky se vraceli někteří z těch, kteří z ní museli v období reformního procesu odejít. Řada vysokých funkcionářů, spojovaných s reformním obdobím, stále více vycházela vstříc sovětským požadavkům. Výsledkem tohoto posunu bylo vystřídání A. Dubčeka ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ G. Husákem v dubnu 1969 a vyhlášení nové, „normalizační“ politiky na zasedání ÚV KSČ v květnu 1969.

Tento posun se projevil jen u špiček aparátu Národní fronty. Členské organizace však setrvaly na politické linii deklarované prohlášením z 15. června 1948. Nejvýrazněji se to projevilo u největší organizace Národní fronty, odborů. Národní sjezdy odborové organizace (v lednu 1969) i celostátní sjezd ROH (v březnu 1969) byly připravovány a proběhly podle demokratických pravidel a delegáti svobodně zvolili svá vedení, v nichž měli většinu stoupenci reformu. Také aktivity ostatních organizací svědčily o tom, že i nadále zůstávají věrné demokratickým principům polednové politiky. Výjimkou byl SČSP, který se svými „uzavřenými mítinky“ (jen pro pozvané) stal místem, kde se formovaly nejradikálnější antireformní a prosovětské síly.

Nové vedení KSČ v poměrně krátké době likvidovalo všechny demokratické prvky, které do společenského ústrojí přinesl reformní proces a odstranilo jejich představitele z politického života. Tento proces probíhal ve společenských a zájmových organizacích – oproti komunistické straně, státním orgánům a médiím – poněkud opožděně. Začínal již v létě 1969 obnovením činnosti tzv. stranických skupin při vrcholných orgánech společenských organizací, které měly zajistit jednotný postup komunistů v duchu politiky nového vedení KSČ. Výsledky jejich působení však vedení KSČ neuspokojovaly. Kriticky hodnotilo nekomunistické politické strany, odborové, mládežnické a jiné organizace, které prý nedostatečně podporovaly vedení KSČ při opatřeních proti spontánnímu protestnímu vystoupení občanů 20 a 21. srpna 1969. Ještě na konci roku 1969 konstatovalo, že realizace jeho politiky v organizacích Národní fronty je „nedostatečná“, v důsledku silného vlivu „pravicově oportunistických sil“.

K dalším personálním změnám ve vrcholném orgánu Národní fronty došlo v říjnu 1969, kdy z něho odešli tři výrazní představitelé reformního hnutí (Ludvík Pacovský, Zbyněk Vokrouhlický, Miluše Fischerová). Ústřední výbor Národní fronty se jednoznačně přihlásil k vedoucí úloze KSČ a pohrozil členským organizacím, že nebude trpět opoziční tendence vůči komunistické straně. K personálním změnám postupně také docházelo v jednotlivých organizacích Národní fronty. Podle vzoru KSČ Národní fronta i její složky postupně odvolávaly protiokupační usnesení ze srpna 1968 i některé programové dokumenty. Po čistce v komunistické straně (1969-1970) následovaly čistky v jednotlivých organizacích Národní fronty, ve kterých reformně orientované funkcionáře kooptací nahradili stoupenci normalizačního kurzu Husákova vedení. Přes odlišnosti vývoje v jednotlivých organizacích, lze konstatovat, že v letech 1969-1971 získala KSČ kontrolu nad všemi organizacemi Národní fronty. Na celostátní konferenci koncem ledna 1971 byl zvolen Gustáv Husák předsedou ÚV NF. (Úřadujícím místopředsedou se stal profesor Tomáš Trávníček.) „Konsolidací“ jednotlivých organizací pak dovršily sjezdy (převážně v roce 1972), které dokončily personální obměnu funkcionářů a schválily nové programové dokumenty, zpracované v intencích „normalizační“ politiky KSČ.

Bezprostředně po porážce reformního hnutí se počty členů společenských a zájmových organizací snížily. S postupnou „konsolidací“ poměrů však opět narůstaly. Tento trend zřetelně dokládá přehled o počtu členů společenských a zájmových organizací Národní fronty v letech 1971-1985.

V. Politické strany a společenské organizace

	1971	1976	1985
Revoluční odborové hnutí	5 612 526	6 586 017	7 542 425
Socialistický svaz mládeže	541 240	1 361 010	1 660 909
Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže	681 000	1 495 259	1 807 780
Československý svaz žen	399 592	853 860	961 167
Svaz družstevních rolníků	876 245	915 779	996 149
Svaz československo-sovětského přátelství	905 020	2 172 172	2 440 737
Ústřední rada družstev (spotřební, výrobní, bytová)	2 918 411	3 319 493	3 758 104
Československý svaz tělesné výchovy	1 221 300	1 643 680	1 920 450
Svaz pro spolupráci s armádou	452 117	707 399	988 438
Československý svaz protifašistických bojovníků	nesledováno	142 142	118 046
Československý červený kříž	nesledováno	1 233 438	1 245 148
Svaz požární ochrany ČSSR	588 406	630 057	645 302
Československá vědecko-technická společnost	208 096	387 618	591 215
Socialistická akademie ČSSR	nesledováno	36 500	39 491
Československý svaz novinářů	v r. 1972 3 759	v r. 1975 4 767	6 670
Svaz invalidů	od 1974 163 956	160 118	200 000
Svaz československých filatelistů	53 231	52 587	74 084
svazy zahrádkářů	341 732	380 998	617 361
svazy chovatelů	104 259	76 363	166 701
svazy myslivců	150 065	161 278	159 367
svazy rybářů	165 401	220 951	319 464
svazy včelařů	127 966	121 514	114 456
Polský svaz kulturně osvětový	21 722	23 658	23 887
Kulturní sdružení občanů ČSSR německé národnosti	9 241	10 415	7 732

I když činnost těchto organizací byla často jen velmi formální a značná část členů zůstávala pasivní, měla početnost organizací Národní fronty pro režim velký význam. Členstvím a případnými aktivitami byli lidé vtahováni do totalitního politického systému. Při různých příležitostech (volby, oslavy 1. máje apod.) přinášeli režimu určitou úlitbu i členové zdánlivě nepolitických organizací.

„Normalizace“ nekomunistických politických stran měla zhruba stejné rysy jako normalizace společenských a zájmových organizací. Rozdíl spočíval v tom, že se jejich členská základna a také politický vliv ve společnosti postupně snižovaly. (I když počet členů neklesl pod úroveň roku 1967.) V roce 1989 měla ČSS 14 405 členů, ČSL 46 928, Strana slovenskej obrody 1194 a Strana slobody 1089 členů. Nepatrný faktický politický vliv lze dokumentovat rozsahem účasti jejich členů v exekutivních, zákonodárných a zastupitelských orgánech. Ve federální a slovenské vládě neměly nekomunistické strany své zástupce. V české vládě měli lidovci i socialisté po jednom ministru,

ovšem bez odpovědnosti za resort. Funkci náměstka ministra (ve federální i v národních vládách) nezastával žádný člen nekomunistické strany. Relativně nejsilnější zastoupení měly nekomunistické strany v zákonodárných sborech. Po volbách v červnu 1986 bylo ve Federálním shromáždění 44 poslanců (tj. 12,4 %) členy nekomunistických stran, v České národní radě 28 (14 %) a ve Slovenské národní radě 14 (9,4 %). V těchto sborech zastávali představitelé nekomunistických stran funkce místopředsedů. Slabší bylo zastoupení nekomunistických stran v národních výborech. V krajských 6,8 %, v okresních 3,3 % a v místních 1,2 %. Ve vedení krajských a okresních národních výborů neměly nekomunistické strany zastoupení. Ve všech orgánech Národní fronty naopak své zastoupení strany měly. Avšak v aparátu federálního ústředního výboru Národní fronty a také mezi tzv. uvolněnými funkcionáři společenských organizací (od okresních výborů až po ústředí) nebyl ani jeden člen nekomunistických politických stran.

Ústřední orgány Národní fronty na úrovni federace a obou republik řídily hospodářství nejen vlastních výborů, ale i dalších 22 organizací. (Vedle ROH nespádaly do ekonomického řízení Národní frontou také Svazarm a tzv. zájmové svazy, které byly financovány z rozpočtů příslušných resortů.) Tyto organizace disponovaly mnohamiliardovým majetkem. V jejich aparátu pracovalo přes 16 tisíc pracovníků. Ústřední výbory těchto organizací zřídily 57 samostatných podniků (vydavatelství, nakladatelství, výrobní podniky, podniky spravující tělovýchovná zařízení, cestovní kanceláře, Saska aj.), v nichž pracovalo 23 tisíc osob. Celkové výkony těchto podniků byly pro rok 1988 plánovány ve výši 3,5 mld Kčs a zisk ve výši 1,3 mld. Kč. Zisk ve stanovené výši 65 % plynul do vlastních příjmů zřizovatele.

Celkové výdaje organizací v ekonomickém systému Národní fronty byly pro rok 1989 plánovány ve výši přesahující 5,7 mld Kč. Vlastními příjmy pokryly tyto organizace 61,6 % výdajů. Dotace činily zhruba 2,2 mld. Kčs. Nejvyššími částkami byly dotovány ČSTV (přes 1 mld. Kčs) a SSM (653 mil. Kč). Dotace pro aparát Národní fronty byly plánovány ve výši 96,5 mil. Kč, pro nekomunistické politické strany se počítalo s částkou 25,3 mil. Kč.

Jedním z úkolů, kterým chtělo vedení KSČ reagovat na sovětskou perestrojku, byla aktivizace Národní fronty. Předsednictvo o něm jednalo v říjnu 1987. Poměrně kritická zpráva odhaluje – byť v režimním jazyku – podstatné problémy Národní fronty: nesamostatnost jednotlivých organizací, přílišný centralismus, nevhodné zásahy orgánů Národní fronty do činnosti jednotlivých organizací, „podceňování“ Národní fronty funkcionáři KSČ, kteří ji chápou „jako přítěž“ aj. Schválené usnesení předsednictva (ve stručnější podobě obsažené i v dokumentech ústředního výboru) obsahuje jen velmi obecné úkoly: růst účasti Národní fronty na tvorbě, realizaci i kontrole politiky, prohloubení demokratického charakteru a specifického poslání jednotlivých organizací, zkvalitnění jejich činnosti apod. Obsahuje rovněž nezbytnou pojistku – rozmístit komunisty v organizacích Národní fronty tak, aby KSČ mohla uplatnit „účinný stranický vliv“. Nekomunistické strany jsou označovány jako spojenci komunistické strany, která s nimi konzultuje zásadní politické problémy. V tomto rámci se pohybovalo i projednávání postavení a úkolů Národní fronty v jejích nejvyšších orgánech. Navzdory perestrojkovým usnesením se však v činnosti aparátu komunistické strany a Národní fronty nic podstatného nezměnilo a vžité stereotypy dosavadní praxe přetrvávaly. Na společném zasedání ústředních orgánů Národní fronty (národních i federálního) 3. února 1988 byl předsedou federálního ústředního výboru zvolen nový generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš.

Občanské fórum a Veřejnost proti násilí – nejvlivnější politické subjekty po listopadu 1989 – byly jednoznačně pro zrušení Národní fronty. Nekomunistické politické strany se však ještě několik týdnů snažily udržet Národní frontu v jakési redukované podobě (jen hlavní politické organizace) a fungující na základě rovnosti všech partnerů. Chtěly si tím vytvořit lepší pozice při jednáních o personálních změnách v zákonodárných sborech i exekutivě. Občanské fórum pak po určitou dobu využívalo tyto strany jako spojence při jednání s představiteli KSČ. Dohoda o svobodné soutěži politických stran a hnutí v připravovaných volbách však definitivně odsoudila Národní frontu k zániku. Ta proto 9. února 1990 ukončila svoji činnost.

KOMUNISTICKÁ STRANA SLOVENSKA – DĚJINY A ÚLOHA V SYSTÉMU

STANISLAV SIKORA

Slovenští komunisté byli v předmnichovské republice organizováni v KSČ, která sdružovala komunisty všech národností Československa v jedné straně. Po vyhlášení autonomie Slovenska a rozpadu republiky založili vlastní – Komunistickou stranu Slovenska. Stalo se tak v květnu 1939, na základě usnesení sekretariátu Exekutivy Komunistické internacionály z února 1939. Sekci Komunistické internacionály však nová strana nebyla. S KSČ ji spojovala společná politická linie a společné zahraniční vedení v Moskvě. Až do začátku Slovenského národního povstání 29. srpna 1944 působila v ilegality.

V lednu 1943 přijalo prezídium Exekutivy Komunistické internacionály usnesení o politické linii a nejbližších úkolech KSČ v národně osvobozené boji. Orientovalo hnutí odporu českých a slovenských komunistů na stupňování boje proti německým okupantům a bratislavské vládě s perspektivou celonárodního povstání – ve spojitosti s vývojem událostí na frontách druhé světové války. Jako cíl boje se výslovně uvádělo osvobození Československa, obnoveného na nových zásadách v oblasti hospodářské, politické i národnostní a zahraničně politicky orientovaného na Sovětský svaz. Přechod k socialismu se označoval za dlouhodobější perspektivu poválečného vývoje. Tyto představy prosadili představitelé KSS do tzv. Vánoční dohody z prosince 1943 – programu ilegální Slovenské národní rady, v které měli, zastoupeni Karolem Šmidkem, Gusávem Husákem a Ladislavem Novomeským, významné postavení.

V době Slovenského národního povstání vystoupila KSS na povstaleckém území z ilegality a na sjednocovacím sjezdu 17. září v Bánské Bystrici se sloučila s Československou sociálně demokratickou dělnickou stranou na Slovensku. Sjednocením však nevznikl kvalitativně nový politický útvar, který by byl syntézou komunismu a sociáldemokratismu, neboť se přijala ideologická platforma komunistické strany. (Část sociálních demokratů proto se sjednocením nesouhlasila a v lednu 1946 založila Stranu práce.) Přijatá sjezdová rezoluce stavěla do popředí tři úkoly: boj proti fašistickým okupantům, a jejich pomahačům, zabezpečení rovnoprávnosti národů Československé republiky a uskutečnění společenských reforem. Rezoluce deklarovala požadavek socializaci továren, bank, odevzdání půdy malým rolníkům, přiměřené postavení inteligence a úpravu celého státního a společenského ústrojí „podle našich socialistických ideálů“. Po potlačení povstání přešla KSS opět do ilegality.

Na postupně osvobozovaném území Slovenska vstoupili slovenští komunisté do veřejného života jako organizovaná politická síla. Na konferenci v Košicích 28. února a 1. března 1945 přijala KSS svůj akční program. V hlavním referátu jej zdůvodnil G. Husák, který se vrátil z Moskvy s instrukcemi od K. Gottwalda. Program v základních otázkách korespondoval s později přijatým Košickým vládním programem. V některých otázkách však překračoval jeho rámec (federativní státoprávní uspořádání, požadavek všeobecné pozemkové reformy). Po vyhlášení Košického vládního programu (5. dubna 1945) se KSS ztotožnila s jeho obsahem a vyhlásila jej za svůj program.

Na společném zasedání předsednictev ÚV KSČ a ÚV KSS 1. června 1945 se rozhodlo, že KSS bude, s ohledem na vzniklou strukturu Národní fronty na Slovensku a v celé republice, působit jako formálně samostatná strana a že jako součást jednotné celostátní KSČ se bude i v budoucnu řídit usneseními a směrnicemi ÚV KSČ. Od poloviny roku proto politickou linii KSS stále více určovalo vedení KSČ. Vedoucí činitelé KSČ vyslovili v červenci nespokojenost s vývojem situace na Slovensku a podrobili ostré kritice vedení KSS. Vyčítali mu sektářství a „zaostávání“ Slovenska v plnění vládního programu. Pod tlakem předsednictva ÚV KSČ slovenští komunisté opustili myšlenku federativního uspořádání státu, před tím nastolenou zejména jejich přispěním a jednomyslně schválenou Slovenskou národní radou 26. května 1945. Posílení vlivu předsednictva ÚV KSČ na politiku KSS odpovídaly i personální změny ve vedení KSS na konferenci v Žilině 11. a 12. srpna 1945, kde K. Šmidkeho vystřídal ve funkci předsedy KSS místopředseda vlády Viliam Široký, jehož prostřednictvím pak vedení KSČ určovalo politiku KSS. Generálním tajemníkem ÚV

KSS se stal Štefan Baštovanský. V novém, devítičlenném předsednictvu zůstali z předcházejícího, povstaleckého vedení jen tři jeho členové – K. Šmidke, G. Husák a Jozef Šoltéz. .

Ve volbách do Ústavodárneho Národného shromáždění 26. května 1946 získala KSS 489 596 hlasů, tj. 30,37 % z celkového počtu hlasů odevzdaných na Slovensku. Většina funkcionářů KSS byla výsledky voleb zklamaná, neboť strana ztratila předcházející mocenské pozice. Slovenští komunisté proto po volbách korigovali svoji politickou linii; její podstatou byl tvrdý útok na pozice Demokratické strany, jak řekl na zasedání ústředního výboru V. Široký – „opírajíce se o Prahu“. Podpora ze strany Prahy však byla možná jen za určitých podmínek, ke kterým patřilo i omezení kompetencí slovenských národních orgánů v podobě tzv. třetí pražské dohody z 24. června 1946. (Viz Československo – stát Čechů a Slováků.) Tím ovšem KSS ztratila část politického kapitálu, který získala na začátku revoluce prosazováním slovenských národních zájmů. Demokratickou stranu obvinili komunisté ze zrady Slovenského národního povstání a sabotáže vládního programu a pokoušeli se jí vyřadit z politického života, nebo alespoň odstranit její majoritu ve slovenských národních orgánech. S pomocí Státní bezpečnosti využili pokusy luďácké emigrace zorganizovat podzemní hnutí pro kompromitaci Demokratické strany. Vykonstruované „protistátní spiknutí“ v polovině září 1947, jehož nitky vedly k vedoucím funkcionářům Demokratické strany, posloužilo nakonec k tomu, že demokraté neuhájili své mocenské pozice. Ale ani komunisté nedosáhli všech svých cílů.

V únorových dnech 1948 postupovala KSS společně s KSČ, kopírujíc její kroky a opatření a významně přispěla k monopolnímu převzetí moci komunisty. Po únoru 1948 se také KSS přeměnila ze strany spoluvládoucí na „státostranu“ s mocenským monopolem. V souladu s prohlubující se koncentrací a centralizací moci se na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ (z 29. července) a ÚV KSS (27.-29. září 1948) se obě dosud formálně samostatné strany sloučily v jednu. Komunistická strana Slovenska se změnila na územní organizaci KSČ, plně podléhající jejím ústředním orgánům.

V souvislosti s vývojem v rodícím se sovětském bloku, po roztržce Sovětského svazu i dalších států s Jugoslávií, se i v Československu dostal na pořad dne boj s tzv. slovenským buržoazním nacionalismem (viz Slovenský buržoazní nacionalismus). Někteří funkcionáři v nedávné minulosti se angažující za rovnoprávné postavení Slováků v něm byli nejdříve politicky diskreditováni a posléze i soudně stíháni. Významné místo v tomto „boji“ měl IX. sjezd KSS (24.-27. května 1950), na kterém došlo k vykonstruovanému obvinění komunistů v nejvyšších stranických a státních funkcích na Slovensku z buržoazního nacionalismu. Z funkce předsedy Slovenské národní rady byl poté odvolán K. Šmidke, z funkce předsedy sboru pověřenců Gustáv Husák, z významných funkcí byli odvoláni i další. Někteří z nich byli později také odsouzeni k vysokým trestům. (Viz Procesy proti slovenským buržoazním nacionalistům.)

Proti oprávněnosti těchto procesů se v KSS ozvaly ojedinělé hlasy (Ondrej Pavlík, Pavol Pollák aj.) již po XX. Sjezdu KSSS v roce 1956. K rehabilitaci neoprávněně odsouzených však došlo až v roce 1963. Rehabilitace vedly ke změnám ve vedení KSS. Na zasedání ústředního výboru 8. dubna 1963 byl z funkce prvního tajemníka ÚV KSS odvolán Karol Bacílek, kterého vystřídal Alexander Dubček. Po jeho nástupu došlo na Slovensku k určité liberalizaci režimu a ke změnám práce v komunistické straně. Nové vedení se rovněž pokusilo – i když jen velmi obezřetně – etablovat se jako slovenský národně politický subjekt. I tyto opatrné snahy však narážely na ostrý odpor vedení KSČ v čele s Antonínem Novotným., který je považoval za opětné vzepjetí slovenského „buržoazního nacionalismu“.

Opatrný postoj nejvyšších orgánů k novotnovskému vedení KSČ, stejně jako snaha uplatnit se v politickém životě vedly po roce 1963 ke vzniku jakési opozice, která se začala formovat kolem G. Husáka. Kolem něho se soustředili novináři (zejména redaktoři Kulturního života), pracovníci Slovenské akademie věd – historici, právní teoretici, ekonomové, filozofové aj. – v drtivé většině členové komunistické strany. Tato skupina mnohem vehementněji než oficiální vedení KSS prosazovala potřebu emancipace slovenského národa a v podstatě navazovala na ty proudy slovenské politiky, které si po druhé světové válce kladly za cíl federativní státoprávní uspořádání Československa.

Bezprostřední předehrou událostí v lednu 1968 bylo zasedání ÚV KSČ 30. a 31. října 1967, kde ve svém diskusním vystoupení A. Dubček kritizoval metody práce vedení KSČ. Za toto vystoupení ho Novotný ostře napadl a obvinil ze šíření slovenského nacionalismu. Tato skutečnost vedla k prohloubení napětí mezi ÚV KSS a ÚV KSČ. Nespokojenost vedení KSS s postojem A. Novotného a jeho stoupenců se spojila s nespokojeností opozičních sil v nejvyšších orgánech KSČ a výsledkem bylo odvolání A. Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a jeho nahrazení A. Dubčekem na zasedání ÚV KSČ 3.-5. ledna 1968.

Na zasedání ÚV KSS 22.-23. ledna 1968 byl prvním tajemníkem ÚV KSS zvolen Vasil Biľak. Ten se již po schůzce vedoucích představitelů komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968 přidal ke skupině konzervativců v ústředních orgánech KSČ a stal se brzdou demokratizačního procesu. Proti Biľakově skupině ve vedení KSS, skládající se především z pracovníků aparátu strany, se vytvořila opozice, reformní komunisté pod vedením G. Husáka. Její základ se zformoval již v polovině 60. let. V souladu s hlavním zaměřením slovenské politiky v tomto období – bojem za federaci – požadovala také federalizaci komunistické strany, v níž by fungovaly podobné mechanismy proti majorizaci slovenských komunistů, jako byly později zakotvené v zákoně o československé federaci: potřeba nejméně třech pětin hlasů českých i slovenských delegátů na přijetí sjezdového usnesení.

Po invazi vojsk pěti států Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21. srpna 1968 nastal také v KSS postupný obrat od převážně umírněné reformní činnosti k restauraci poměrů před lednem 1968. Tento proces začal již na mimořádném sjezdu KSS 26.-29. srpna 1968 (viz), na kterém delegáti zvolili do funkce prvního tajemníka ÚV KSS Gustáva Husáka. Mezi přední normalizátory politické situace na Slovensku dále patřili: Jozef Lenárt, Peter Colotka, Ľudovít Pezlár, Miloslav Hruškovič, Ján Janík, Viliam Šalgovič, Ladislav Abrahám, Emil Peťko aj.

Čistky v komunistické straně a společnosti a restaurace překonaného modelu organizace společnosti vedly ke společenskému traumatu, stagnaci a úpadku ukazatelů civilizačního vývoje. Tento vývoj – podobně jako v celém sovětském bloku – vyvrcholil pádem komunistického režimu a nastolením systému pluralitní demokracie.

Komunistická strana Slovenska se v tomto období snažila přizpůsobit vývoji. Zpřetrhala úzké svazky s KSČ a po vytvoření Akčního výboru KSS v prosinci 1989 začala uskutečňovat složitý manévr transformace na demokratickou stranu levicového typu. Za ukončení činnosti KSS lze považovat její sjezd 20.-21. října 1990 v Prešově, na kterém byly přijaty dokumenty, odrážející snahy o překonání předcházejících marxisticko-leninských východisek a na kterém se přijal také nový dočasný název strany – KSS-Strana demokratické levice.

KOMUNISTICKÁ STRANA SLOVENSKA – ORGANIZACE A STANOVY

STANISLAV SIKORA

Komunistická strana Československa a Komunistická strana Slovenska působily před únorem 1948 jako dvě formálně samostatné strany. Jedním z podstatných rysů vytváření poúnorového politického systému, ve kterém komunistická strana získala monopolní mocenské postavení, bylo i sloučení obou komunistických stran. Na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ z 29. července 1948 se uskutečnilo na zasedání ÚV KSS 27.-28. září 1948. Komunistická strana Slovenska se změnila na územní organizaci KSČ, plně podléhající ústředním orgánům strany. Ve své činnosti i organizaci se řídila organizačním řádem (stanovami) KSČ. V organizační výstavbě byl plně uplatněn „leninský“, tzv. územně-výrobní princip. Základní organizace se zakládaly na pracovištích (závodech, školách, úřadech a dalších institucích) a v místech. Od 1. ledna 1949, kdy vstoupil v platnost zákon o krajském zřízení a byla unifikována územní správa v celé republice, vyšší územní orgány komunistické strany kopírovaly územní rozčlenění státu (okresní, krajské a ústřední výbory).

Nejvyšším orgánem KSS byl sjezd, který posuzoval činnost strany na území Slovenska a rozpracovával linii KSČ v podmínkách slovenské společnosti. Podle stanov z prosince 1952 měl být svoláván každé dva roky, podle pozdějších každé čtyři roky. Počínaje rokem 1958 se konal vždy před celostátním sjezdem, dovršujíc přípravy slovenských komunistů na sjezd KSČ. Mezi sjezdy, které ovlivnily vývoj strany patřily IX. Sjezd (24.-27. května 1950), který se zabýval tzv. slovenským buržoazním nacionalismem (viz) a mimořádný sjezd 26.-29. srpna 1968 (viz). Podle stanov byl v období mezi sjezdy nejvyšším orgánem KSS ústřední výbor.

V předvečer únorových událostí 1948 měla KSS asi 200 000 členů. Po únoru 1948 se počet jejích členů rapidně zvýšil, k 31. červenci 1948 na více než 407 000, tedy zhruba na dvojnásobek předúnorového stavu. Po prověrkách (od 1. října 1948 do 31. ledna 1949) poklesl počet členů a kandidátů na 267 560. V následujících letech došlo k dalšímu poklesu – k 28. únoru 1953 na 183 936 členů a kandidátů. Po X. sjezdu KSČ (1954) nastal pomalý a pravidelný nárůst členské základny KSS. V dubnu 1955 měla 191 690 členů a kandidátů, v dubnu 1957 204 564, v květnu 1958 211 632 a v květnu 1966 314 480 členů a kandidátů. V období demokratizačního procesu po lednu 1968 se počet členů dále zvýšil. Koncem roku 1968 měla 327 817 členů (kandidátská lhůta byla v červnu 1966 zrušena). V období stranických prověrek v roce 1970 pak poklesl o 21,7 %, na 274 611 členů. Po XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971 došlo opět k růstu členské základny KSS: normalizační režim opět členy komunistické strany oproti nestraníkům výrazně a všeobecně zvýhodnil a mnozí ambiciózní jedinci neodolali a vstoupili do KSČ. V březnu 1976 měla KSS 319 606 členů a kandidátů (kandidátskou lhůtu opět zavedl XIV. sjezd KSČ), v březnu 1981 již 388 534 a v lednu 1986 dokonce 435 537 členů a kandidátů, nejvíce ve své historii.

V letech 1945-1948 prosazovala komunistická strana své zájmy především prostřednictvím svých zástupců ve volených orgánech státu a společenských organizacích. Úroveň vnitrostranické demokracie byla ještě relativně vysoká a aparát strany malý. Po získání monopolní moci v únoru 1948 se realizovalo přesvědčení vedení KSČ (za vydatného přispění „sovětských zkušeností“), že bez dostatečně silného aparátu strany není možné řešit složité úkoly upevnování moci a výstavby socialismu, že právě na výstavbě profesionálního aparátu strany závisí efektivnost řídicího procesu. Aparát komunistické strany se proto budoval podle principu odpovědného řízení, v kterém se prosazovala byrokratická hierarchie. Jestliže tento aparát měl v rámci tzv. vedoucí úlohy strany kontrolovat odpovídající oblasti řízení státu a společnosti, vznikla charakteristická duplicita stranických, státních a společenských organizací a jejich aparátů. S výstavbou aparátu komunistické strany na Slovensku se začalo prakticky od nuly. Ještě začátkem roku 1949 pracovali v aparátech okresních a krajských výborů KSS jeden až dva političtí pracovníci. V době konání IX. Sjezdu KSS (koncem května 1950) tu pracovalo osm až deset politických pracovníků. V celém aparátu KSS pracovalo v květnu 1950 744 politických pracovníků, z toho 81 v aparátu ústředního výboru. V době konání X. sjezdu (červen 1953) to bylo již 1348 politických pracovníků (z toho v aparátu ÚV KSS 237), tj. o 81,6 % více než v roce 1950. V souladu s centralisticko-byrokratickým

V. Politické strany a společenské organizace

charakterem komunistického režimu aparát komunistické strany rostl i nadále a stal se – prorostlý se státním byrokratickým aparátem – rozhodující složkou celého politického systému.

ČESKOSLOVENSKÁ SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE

MILOŠ HÁJEK

V průběhu vládní krize v únoru 1948 navrhl Václav Majer, aby sociálně demokratičtí ministři podali demisi. Z 65 členů ústředního výkonného výboru však jeho návrh podpořilo jen 13, ti pak byli vyloučeni ze strany. Předseda ČSSD Bohumil Laušman se stal na několik měsíců místopředsedou Gottwaldovy vlády. Vedení strany se zmocnilo menšinové levé křídlo (Zdeněk Fierlinger, Evžen Erban, Oldřich John, Ludmila Jankovcová, Jiří Hájek aj.)

Toto levé křídlo se domnívalo, že ČSSD zůstane i v poúnorových poměrech samostatnou stranou. Komunisté se však rozhodli sociálně demokratickou stranu zlikvidovat formou sloučení. Ovšem zatímco někteří leví sociální demokraté chtěli sloučení KSČ s celou ČSSD, komunisté se tak velkého přílivu do svých řad obávali a prosadili individuální přijímání. Nakonec z 370 000 členů přešla do KSČ asi třetina, dvě třetiny neprojevíly o přechod zájem. Formálně bylo tzv. sloučení potvrzeno společnou konferencí 27. června. Tím však celý akt nenabyl legitimacy: o skutečném sloučení mohl rozhodnout pouze sjezd.

Řada představitelů ČSSD odešla do exilu. V květnu 1948 ustavili v Londýně ústřední výkonný výbor (ÚVV) a sekretariát, místnosti mu dala k dispozici Labour party. Základ ÚVV tvořili členové zvolení do něj na brněnském sjezdu (v listopadu 1947). Předsedou se stal Václav Majer, po něm se v této funkci vystřídali Vilém Bernard a Karel Hrubý. Post ústředního tajemníka zastávali postupně Blažej Vilím, Václav Holub, Josef Šádek, Josef Jíša, Miroslav Tuček, Karel Hrubý a Jiří Löwy. Ustavení exilové organizace bylo uznáno řadou sociálně demokratických stran a organizací COMISCO (předchůdkyně Socialistické internacionály, která byla obnovena v roce 1951). ČSSD stejně jako jiné exilové strany z výchovní poloviny Evropy byla v SI zastoupena prostřednictvím Socialistické unie střední a východní Evropy (Bernard byl jejím generálním tajemníkem). Na kongresech SI měl zástupce ČSSD poradní hlas. ČSSD byla zastoupena v exilové Radě svobodného Československa, v letech rozkolu této organizace (1953-1968) stála mimo její řady. Politická práce směřovala hlavně do západních socialistických stran. Zároveň se ČSSD snažila udržovat kontinuitu českého socialistického myšlení. Nejdříve vydávala cyklostylovaný časopis Demokracie a socialismus, od roku 1978 tištěné Právo lidu. Finanční prostředky dostávaly strany Socialistické unie od SI, amerických odborů a americké administrativy.

Někteří sociální demokraté počítali s krátkým trváním komunistické diktatury a odhodlali se k aktivnímu odporu. Jaromír Nechanský, Veleoslav Wahl a Jaromír Vrba skončili na popravišti. Perzekuce zasáhla brzy i sociální demokraty, kteří se pokoušeli obnovit stranické organizace nebo se pouze scházeli a diskutovali. V sérii protizákonných procesů byly odsouzeny stovky funkcionářů k mnohaletým trestům, včetně doživotí (Vladimír Görner, Josef Jíša, Václav Koubek, Zdeněk Kreidl, Josef Veverka); Josef Šádek byl odsouzen k smrti, poté mu byl trest snížen na 22 let. Teprve v šedesátých letech tato perzekuce pominula, do roku 1963 byli věznění sociální demokraté propuštěni; někteří se ovšem této chvíli nedožili (Vojta Dundr, Antonín Remeš).

Příkladem politického gangsterství se stal osud Bohumila Laušmana. Koncem roku 1949 uprchl do Rakouska a byl velmi aktivní, navázal i kontakt s Titem. Proto v něm pražský režim viděl nebezpečí a koncem roku 1953 ho nechal unést. V neveřejném procesu byl Laušman odsouzen k 17 letům, v roce 1963 ve vězení zemřel. Exilová organizace ho již v roce 1948 vyloučila ze strany a svůj postoj ani později nezměnila.

Začátek Pražského jara poskytl sociálním demokratům půdu, aby se pokusili o obnovu legální činnosti. 25. dubna se sešla konference bývalých stranických funkcionářů. Až na výjimky to byli lidé, kteří prošli komunistickými (a někdy i nacistickými) kriminály. Rozhodli se zahájit přípravy k obnově legální činnosti ČSSD. Odmítli ilegální jednání a nechtěli učinit nic, co by „mohlo Dubčekovi podtrhnout židli“. Zvolili pětičlenný výbor, jeho předsedou se stal Zdeněk Bechyně, jeho členy Josef Veverka, František Čoupek, Josef Munzar a Přemysl Janýr. Bechyně kontaktoval Josefa Smrkovského, s nímž byl v padesátých letech společně vězněn, 23. května došlo ke schůzce sociálně demokratické „pětky“ s Josefem Smrkovským, Františkem Krieglem a Aloisem Indrou. Představitelé KSČ se vyslovili proti obnově ČSSD, projevíli však vůli sociální demokraty politicky

rehabilitovat, přijmout do KSČ a pověřit státními i stranickými funkcemi, pod podmínkou, že přiznají násilnému „sloučení“ z roku 1948 legitimitu. „Pětka“ to odmítla a prohlásila, že bude v přípravách pokračovat. Obě strany – reformní komunisté a sociální demokraté – jednaly pod silným tlakem, jemuž bylo Československo vystaveno ze strany Moskvy a jejích spojenců. Tento tlak postupně sílil, v dopise z jednání komunistických stran Sovětského svazu, Polska, Bulharska, Maďarska a NDR počátkem července ve Varšavě bylo československé straně výslovně vyčteno, že připouští obnovu sociální demokracie.

Předsednictvo ÚV KSČ se počátkem července rozhodlo prosadit ústavní zákon o Národní frontě, který by obnovu ČSSD znemožnil. Zároveň si však reformní komunisté uvědomovali nemožnost řešit záležitost represí. A sociální demokraté chápali rizika a nutnost vstřícného jednání. Ve svém dokumentu z 21. června prohlásili: „Strana hodnotí s obdivem obrodný proces zahájený KSČ a plně jej podporuje. Zejména si přitom váží osobní statečnosti těch, kteří jej zahájili a dále provádějí v čele s A. Dubčekem. Vedoucí úloha KSČ je v tomto směru nepopíratelným faktem.“ Došlo k několika schůzkám reformních komunistů se sociálními demokraty, vrcholem bylo setkání Zdeňka Bechyně s vedoucím tajemníkem pražského výboru a kandidátem předsednictva ÚV KSČ Bohumilem Šimonem. Výsledkem těchto jednání byla gentlemanská dohoda: sociální demokraté budou kroky k obnově činnosti konzultovat s KSČ, obě strany pak zastaví vzájemné útoky v tisku.

21. srpen znamenal tečku za těmito snahami. V té době měla ČSSD přípravné výbory ve všech krajích, ve většině okresů a 500 místních, závodních a studentských organizací. V dopise předsednictvu ÚV KSČ z 2. září oznámili sociální demokraté definitivní zastavení své činnosti. Pokus o obnovu činnosti ČSSD se jak u exilového vedení, tak v Socialistické internacionále setkal jak se sympatiemi, tak se skepsí.

Vpád vojsk pěti států Varšavské smlouvy měl za následek novou velkou vlnu emigrace. S ní přišli na západ i předúnoroví sociální demokraté nebo lidé, kteří se k sociálně demokratické myšlence a organizaci po srpnu přihlásili. Poslední předseda a poslední ústřední tajemníci byli z této exilové vlny. Nevýznamnější novum normalizačního období spočívalo v tom, že sociálně demokratické ideje se začaly projevat i mimo rámec tradiční ČSSD. Při výročí břevnovského sjezdu vyšel doma manifest Sto let českého socialismu. Jeho 23 signatářů, mezi nimiž figurovala i jména Rudolfa Battěka, Václava Havla, Petra Pitharta, Františka Kriegla a Jaroslava Šabaty, se přihlásilo k tradicím české sociální demokracie. Záhy poté se ustavila skupina Nezávislí socialisté (Rudolf Battěk, Pavel Bergman, Jaroslav Mezník, Jiří Müller), která posílala pozdravy kongresům SI a sjezdům některých jejích stran. Když byl Battěk v roce 1980 odsouzen k sedmiapůlletému vězení, Socialistická internacionála protestovala a exilová ČSSD ho zvolila čestným členem ústředního výkonného výboru. Battěk se tak stal symbolem aktivního sociálního demokrata žijícího na půdě Československa.

V posrpnovém období se sociálním demokratům objevil nový partner na levém křídle politické scény: reformní komunisté. V exilu vytvořili skupinu kolem časopisu Listy a navázali úzké vztahy se sociálně demokratickými stranami Rakouska, Německa, Švédska, s Italskou socialistickou stranou aj. Postoj ČSSD k této skupině byl rozpačitý, teprve po deseti letech dospěla po vzrušených debatách ke stanovisku o prospěšnosti otevřené diskuse s nimi. Ke zlepšení vztahu ke skupině Listy tlačily exilové vedení západoevropští sociální demokraté. Z iniciativy Bruna Kreiského se v roce 1978 ve Vídni uskutečnilo jednání Viléma Bernarda a Karla Hrubého s Jiřím Pelikánem, Zdeňkem Mlynářem a Zdeňkem Hejzlarem, zúčastnilo se ho šest členů vedení SPÖ v čele s Kreiským, generální tajemník Socialistické internacionály Bernt Carlsson, představitelé švýcarské a švédské strany i Přemysl Janýr. Schůzka skončila pouze dohodou, že je dobré udržovat vzájemné kontakty. Diskuse započatá ve Vídni nepokračovala, ČSSD a skupina Listy působily nadále samostatně bez užších kontaktů.

Pozice exilového vedení byla oslabena, evropské sociálně demokratické strany považovaly za představitele odporu v zemi spíše bývalé komunisty, kteří se přihlásili k demokratickému socialismu. Rozpory ve vedení, které se objevovaly i dříve, se nedařilo překonat. Nechuť exilového vedení ke spolupráci se skupinou Listy se setkala s kritikou menšiny členů ČSSD. Na sjezdu v Curychu 1983

nebyli Radomír Luža, Jiří Horák a Přemysl Janýr zvoleni do ÚVV, začali pak pracovat samostatně a vydávali časopis Korespondence, který stejně jako Právo lidu byl pašován do Československa.

Na domácí půdě došlo k dalšímu oživení sociálně demokratické aktivity. Skupina poválečných sociálních demokratů, včetně těch, kteří v roce 1948 přešli do KSČ a z níž byli později vyloučeni, ustavila Společnost pro studium demokratického socialismu (SSDS). Byl to pokus využít perestrojky a vzít vládnoucí establishment za slovo. SSDS požádala ministerstvo vnitra o registraci. Její ustavení bylo přijato kladně rakouskou i německou sociální demokracií. Předsedou se stal Břetislav Nedbálek, se skupinou úzce spolupracoval i Jiří Hájek. A právě osoba spoluzakladatele Charty 77 byla pro exilové vedení nepřekonatelnou překážkou pro sbližení; nedokázali mu odpustit jeho minulost.

Zatímco oficiální exilové vedení udržovalo kontakty jen s nezávislými socialisty, Luža, Horák a Janýr se orientovali na SSDS. SPD vyzývala exilové vedení ke smíření s touto skupinou, ale bez výsledku. Bylo to v době, kdy v Maďarsku a Polsku obnovovali tradiční socialisté svou činnost, na řadě bylo Československo. Slavomír Klaban, předúnorový funkcionář sociálně demokratické mládeže a v té době člen SSDS, vyzval nejednou Battěka k součinnosti na obnově ČSSD doma, ten však odmítl. Ministerstvo vnitra zamítlo žádost SSDS o registraci krátce před 17. listopadem.

V prvních revolučních dnech bylo vydáno prohlášení Přípravného výboru sociálně demokratické strany, oznamující obnovení činnosti. Podepsali je Slavomír Klaban, Břetislav Nedbálek a Vladislav Všetěčka. Horák, Luža a Janýr tento krok jednoznačně uvítali. Tento přípravný výbor však podchytil jen část (i když značnou) sil, které se hlásili k sociálně demokratickým myšlenkám.

ČESKOSLOVENSKÁ STRANA SOCIALISTICKÁ

JIŘÍ PERNES

Politická prohra československých nekomunistických stran v průběhu vládní krize v únoru 1948 se zásadním způsobem promítla také do činnosti Československé strany národně socialistické, jedné z nejstarší českých, později československých politických stran. Založena byla v roce 1897 a v průběhu existence nejednou změnila svůj program, organizační strukturu a dokonce i svůj název. V roce 1945 obnovila činnost jako jedna ze složek takzvané Národní fronty Čechů a Slováků. Zásady demokratického národního socialismu, jejichž splnění si vytyčila jako základní programový cíl, dokázaly oslovit širokou veřejnost. Československá strana národně socialistická se stala druhou nejpočetnější stranou českého politického tábora (k 31. 1. 1948 měla 623 386 členů v 9 127 organizacích), ve volbách v roce 1946 získala po KSČ druhý největší počet hlasů (18,29%) a úměrně tomu, jak se vyostřovala vnitřní krize poválečného politického systému v Československu, stávala se pro velké množství demokraticky smýšlejících občanů hlavním představitelem odporu proti totalitním praktikám KSČ. Únor 1948 přinesl porážku politických koncepcí Československé strany národně socialistické a odhalil slabost jejího vedení, stejně jako nedokonalost strategie, kterou při řešení vnitropolitické krize zvolila.

Poté, co prezident Beneš přijal demisi nekomunistických ministrů, vypukla hluboká krize také v národně socialistické straně. Její vedoucí funkcionáři v čele s předsedou Petrem Zenklem se vzdali svých poslaneckých mandátů, 27. 2. se ustavil Akční výbor Československé strany národně socialistické, do jehož čela se postavili národně socialističtí funkcionáři Emanuel Šlechta, Alois Neuman, Jaroslav Mátl a František Koptán, v minulosti svou činností těsně spjatí s KSČ. Ústřední akční výbor ČSNS vyhlásil podporu „vládě obrozené Národní fronty“ Klementa Gottwalda a začal organizovat akční výbory na nižších úrovních strany, které přebíraly její sekretariáty; podle dostupných informací se na činnosti akčních výborů podílelo asi 2 500 členů ČSNS. Dne 29. 2. 1948 předsednictvo Ústředního akčního výboru Československé strany národně socialistické rozhodlo o změně jejího názvu na Československá strana socialistická (tento název strana používala v letech 1918-1926), ze strany byli vyloučeni přední funkcionáři, podílející se na vytváření politické linie předchozích let, a zvoleno nové vedení, ochotné spolupracovat s KSČ: novým předsedou se stal Emanuel Šlechta, prvním místopředsedou Alois Neuman, dalšími místopředsedy Josef David (dosavadní předseda Národního shromáždění), Ferdinand Richter a Božena Pátková, generálním tajemníkem byl jmenován Miroslav Klínger. ÚV ČSS zveřejnil 4. 3. 1948 ve Svobodném slově svolání, v němž za hlavní úkol označil dokončení čistek; zdůraznil, že ČSS musí „být stranou socialistickou, výběrovou a programově ukázněnou“. Strana v této době procházela vnitřním rozkladem: legální vedení bylo odstraněno, většina jeho členů uprchla za hranice. Neúspěch dosavadní politiky byl zřejmý. Přesto většina členů odmítala podporovat samozvané vedení spolupracující s KSČ a ze strany vystoupila, jiní podlehli atmosféře doby a naopak přestoupili do KSČ, další byli ze strany vyloučeni.

Ani vedení KSČ nemělo jistý čas po převzetí moci jasno, jak s Československou stranou socialistickou naložit. Názory na její další osud oscilovaly od snahy o její zrušení po snahu o uchování její existence, avšak jako subjektu zcela závislého na KSČ, který by v žádném směru nevyvíjel samostatnou činnost. Po celou tuto dobu byla Československá strana socialistická - bez ohledu na loajální prohlášení jejího nového vedení - soustavně sledována složkami Státní bezpečnosti, jež o její činnosti a jejích členech podávaly pravidelná, velmi podrobná hlášení.

Nakonec vedení Komunistické strany Československa rozhodlo – ve snaze o vytvoření iluze o přetrvávajících demokratických poměrech v zemi – uchovat Československou stranu socialistickou při životě. Vytvořilo však pro její existenci takové podmínky, aby nebyla schopna samostatné politické činnosti a nemohla ohrozit politický monopol KSČ. V jejím čele byli potvrzeni funkcionáři, spolupracující již dlouhou dobu s KSČ, někteří byli dokonce již léta tajnými členy KSČ (např. šéfredaktor Svobodného slova Ladislav Technik). Počet členů byl drasticky omezen (k 1. 1. 1950 bylo ve straně organizováno 10 749 členů) a přijímání nových se mohlo dít pouze se souhlasem okresních výborů Národní fronty. Organizace strany byly prolezlé informátory Státní bezpečnosti a její členové byli formou nejrůznějších druhů stranického vzdělávání cvičeni k poslušnosti a oddanosti

KSČ a ideologii takzvaného vědeckého socialismu. Funkcionáři na všech úrovních, stejně jako placený aparát, byli prověřováni orgány Národní fronty a KSČ a většinou aktivně spolupracovali s komunisty, Státní bezpečností a orgány státní správy.

Snaha o uvržení Československé strany socialistické do politické bezvýznamnosti byla úspěšná. ČSS od počátku 50. let nevykazovala žádný z atributů politické strany: nejenže nemohla vyvíjet vlastní politickou aktivitu a iniciativu, ale neměla ani vlastní politický program, nesměla svobodně přijímat nové členy atd. Také její vnitřní organizace byla vzoru KSČ formována v duchu takzvaného demokratického centralismu a byla plně podřízena stranickému aparátu a jím ovládána. K tomu navíc přistupovala kontrola prováděná Národní frontou a později také postupně se prosazující hospodářská kontrola, prováděná rovněž orgány Národní fronty. Československá strana socialistická totiž byla plně financována ze státního rozpočtu, tudíž vyšší příspěvku na její činnost schvalovaly orgány KSČ. Bezprostředně po státním převratu v roce 1948 ji sice po nějaký čas financoval Melantrich, ale postupně, jak byl tento tiskový a vydavatelský podnik strany omezován ve svých ekonomických aktivitách, přecházelo financování strany na Národní frontu. Melantrich a vůbec celý tisk Československé strany socialistické prodělával obdobný vývoj jako ona: postihly jej limitované přiděly papíru, čistky v redakcích, prověřování redaktorů orgány Národní fronty a sledování Státní bezpečností a nakonec i zařazení vedoucích funkcí v redakci Svobodného slova do nomenklatury KSČ.

Podrobení Československé strany socialistické Komunistické straně Československa tak dosáhlo dokonalosti. Dokonce i po formální stránce musela být její politická neplnohodnotnost vyjádřena: na rozdíl od KSČ neměla stanovy, ale jen organizační řád a nepořádala sjezdy, nýbrž jen celostátní konference. Nelze se tedy divit, že ani v kritických okamžicích komunistického režimu, např. v letech 1953-1957, nesehrála ČSS naprosto žádnou úlohu. Vnitřní rozpory, v nichž se občas ocitla, například v souvislosti se záhadnou smrtí předsedy strany Emanuela Šlechtu a jeho manželky v roce 1960, byly způsobeny spory o moc a vliv a nikoli rozdílnými programovými či ideovými názory. Přesto však Šlechtova smrt vyvolala uvnitř ČSS pohyb: novým předsedou se stal Alois Neuman, generální tajemník Klinger z funkce odešel a jeho nástupcem se stal Bohuslav Kučera.

K pozoruhodnému vývoji uvnitř ČSS došlo až v průběhu demokratizačního procesu, jímž Československo procházelo v letech 1968-1969. K 1. 1. 1968 bylo ve straně organizováno 10 705 členů, postupem doby jejich počet rychle narůstal: 31. 12. 1968 měla strana již 24 665 členů a 31. 8. 1969 dokonce 28 463 členy. To bylo maximum, jehož se podařilo dosáhnout, pak se již jejich počet snižoval. Do strany se vraceli jak členové bývalé ČSNS, tak lidé zcela noví, kteří se snažili přeměnit ji v samostatný politický nástroj. Nejvýznamnějšího úspěchu dosáhli v městské organizaci v Brně a v okresní organizaci v Karlových Varech. Po nástupu tzv. normalizačního režimu v roce 1969 se pod vedením nového předsedy, jímž se stal Bohuslav Kučera (generálním tajemníkem byl od r. 1968 Jiří Fleyberk) Československá strana socialistická vrátila ke své poslužné roli v československém politickém systému. Pokusy o radikální změnu politického postupu v posledních dnech roku 1989 se neseťkaly s úspěchem a strana se nedokázala z politické bezvýznamnosti vymanit.

ČESKOSLOVENSKÁ STRANA LIDOVÁ

MILAN OTÁHAL

Porážka obrodného procesu zabrzdila i emancipační snahy Československé strany lidové (ČSL). Již zasedání ÚV ČSL 16.prosince 1969 vrátilo Josefu Plojharovi titul čestného předsedy a odvolalo pracovní návrh programu lidové strany a další usnesení z roku 1968. V procesu tzv.konsolidace sehrál důležitou roli I. sjezd ČSL, který se konal 8.-10. června 1970. Za přední úkol stanovil sdružovat křesťansky smýšlející občany, které chtěla vést k aktivní účasti na společenském dění a práci ve prospěch socialistické vlasti. Přihlásila se k Národní frontě v čele s KSČ a k společenství socialistických zemí vedených Sovětským svazem. Před sjezdem proběhla výměna legitimací, v jejímž průběhu se zbavila řady schopných funkcionářů i členů, kteří usilovali o autonomii strany. ČSL se tak stala opět spolehlivým článkem systému převodových pák. Tato skutečnost byla potvrzena v červnu 1973, kdy zemřelého předsedu Antonína Pospíšila nahradil Rostislav Petera, tajný člen KSČ z doby předúnorové.

II.sjezd ČSL proběhl ve dnech 29.června až 1.července 1977 pod heslem Za rozvoj socialistické vlasti - za vítězství světového míru. Podobně jako III.sjezd, který se konal v květnu 1982, vyzněl jako hold socialismu. V přijatém usnesení se pravilo, že lidová strana chce „v souladu se závěry XV.sjezdu KSČ usilovat o co nejčtetnější podíl při plnění současných úkolů budování vyspělé socialistické společnosti v naší socialistické vlasti.“

Ke změnám ve vrcholových funkcích docházelo v souvislosti s úmrtím funkcionářů. Rostislava Peteru nahradil v září 1979 František Toman, kterého vystřídal v listopadu 1981 Zbyněk Žalman. Ústředním tajemníkem byl již od roku 1973 dr. Josef Andrš.

Od druhé poloviny 80.let procházela společnost zásadními změnami. V aktivizaci obyvatelstva sehrálo významnou roli náboženství, které ovlivnilo i část mladé generace, a katolická církev, jak to ukázalo i masové shromáždění v roce 1985 na Velehradě u příležitosti 1100. výročí smrti sv. Metoděje. Více než sto tisíc účastníků dalo zde veřejně najevo nesouhlas s vystoupením státních činitelů. Dalším důkazem byla petice za náboženskou svobodu, kterou podepsalo přes 600 tisíc občanů. Pod vlivem měnící se situace se od poloviny 80. let formovalo v ČSL hnutí, které se postupně přeměnilo v organizovaný obrodný proud, jehož cílem byl návrat strany ke křesťanské, demokratické, vlastenecké a sociálně reformní podstatě. Nositelem těchto aktivit byla lidovecká inteligence, která však našla oporu i mezi řadovými členy. Tradičně silné pozice měla především v Jihomoravském kraji, kde působil od roku 1982 jako krajský tajemník ČSL JUDr. Josef Bartončík, dále toto hnutí podpořila obvodní organizace v Praze 6, kde byl místopředsedou PhDr. Bohumil Svoboda a Ústřední politická škola v Klínci, kterou vedl JUDr. Richard Sacher. Především prostřednictvím této školy mohli jeho pracovníci, mezi nimiž významné místo zaujímal dr. Oleg Tuleškov, působit na funkcionáře, kteří touto institucí procházeli. Někteří představitelé obrodného proudu navázali spojení s občanskými iniciativami, s polskými katolickými intelektuály z organizace Znak a s katolickým spolkem Opus bonum v Spolkové republice Německo.

Úsilí jeho představitelů se soustředilo především na kritiku vedoucích funkcionářů, jejímž cílem bylo dosáhnout odchodu ústředního tajemníka J. Andrše popřípadě další personální změny. V tomto duchu se obrátil R. Sacher dopisem na delegáty IV.sjezdu ČSL, který se konal 27.-28. března 1987. I když se výměny funkcionářů nepodařilo dosáhnout, přece jen získali představitelé opozice ve vedení jisté pozice. Členem předsednictva se stal Bohumil Servus, předseda Jihomoravské organizace ČSL, který měl blízko k obrodnému proudu a členem ústředního výboru J. Bartončík a někteří jeho další stoupenci.

Dopis R. Sachera, adresovaný všem členům ústředního výboru ČSL, kteří zasedali 26. října 1988, představuje první platformu obrodného proudu. Základní otázkou, kterou se autor zabýval byla „přestavba a naše strana“. Šlo o to, aby se ČSL vrátila k svému původnímu určení, které se vytratilo po únoru 1948, šlo o to, aby se vyjadřovala k problémům společnosti z pozice křesťansky žijícího a myslícího občana a aby se mohla podílet na tvorbě politiky, její realizaci a kontrole. Autor dále požadoval, aby se v ČSL prosadila demokracie a křesťanský duch. Její vedení se neúspěšně

pokusilo zabrzdit obrodný proud a na Sachrovu iniciativu reagovalo tím, že zbavilo funkcí a vyloučilo ze strany R. Sacheru a O. Tuleškovu.

Další krok ve formulování programu obrodného proudu představuje dokument schválený obvodním výborem ČSL v Praze 6 na základě podnětů z několika organizací, nazvaný Pro křesťanský, demokratický, vlastenecký a socialistický charakter ČSL. Autoři vycházeli z analýzy situace, kterou nepokládali za příznivou pro zásadní změny, proto uznali Národní frontu a socialistický řád. Šlo jim však především o změnu charakteru ČSL, která se podle jejich představ měla stát stranou křesťanskou a demokratickou. Za tento požadavek se postavili i mnozí delegáti řady okresních konferencí konaných počátkem roku 1989, kteří žádali svolání mimořádného sjezdu a odsoudili zásah bezpečnostních sil proti demonstrantům v lednu 1989. Vnitrostraní boj probíhal i na krajských konferencích v červnu 1989.

Vývoj v sousedních zemích urychlil i radikalizaci opozice v ČSL, která se rozhodla svolat shromáždění zástupců krajů a okresů, které mělo zvolit mluvčí obrodného proudu a schválit program. Bylo připravováno konspirativně a konalo se 14. října 1989 v restauraci Savarin. Účastníci schválili Ideové a politické zásady činnosti ČSL, Zásady organizačních principů strany a Náměty k nové ústavě. V prvním dokumentu zdůraznili, že ideologie ČSL musí vycházet z křesťanského chápání světa, společnosti a místa člověka v ní a že povinností křesťana je zúčastnit se veřejného života. Přihlásili se k svému podílu na budování socialismu jako spravedlivého uspořádání sociálních vztahů, žádali však pluralitu vlastnictví a podporu drobného podnikání. Nejradikálnější postoje byly formulovány v Námětech k nové ústavě, kde se již nemluvílo o Národní frontě a byla odmítnuta vedoucí úloha KSČ. Delegáti současně pověřili mluvčími obrodného proudu mj. R. Sacheru a B. Svobodu. Předsednictvo ČSL na svém zasedání 19. října 1989 veřejně tuto akci odsoudilo jako frakční činnost. Podporu hledalo i u vedení KSČ, 25. října 1989 se sešla předsednictva obou stran, aby situaci projednala. Závěr však vyzněl v tom smyslu, že své problémy si musí ČSL vyřešit sama.

Po 17. listopadu 1989 se vedení ČSL od postojů KSČ nedistancovalo, ale k Občanskému fóru se přihlásili představitelé obrodného proudu; stalo se to již na aktivu pražské městské organizace ČSL, na kterém krátce promluvil i Václav Havel. 23. listopadu oslovil z balkonu Melantrichu demonstranty také R. Sacher. 26. listopadu pak podalo předsednictvo a sekretariát ÚV ČSL demisi a ústřední výbor zvolil den poté nové vedení. Předsedou se stal J. Bartončík, prvním místopředsedou B. Svoboda a ústředním tajemníkem R. Sacher.

STRANA SLOVENSKEJ OBRODY

VIERA HLAVOVÁ

Strana slovenskej obrody (SSO) vznikla na přelomu února a března 1948 z těch členů Demokratické strany (DS), kteří akceptovali komunistický převrat a byli ochotni spolupracovat s vládou komunistickou stranou. Vedení DS ztratilo v únoru 1948 kontrolu nad vývojem situace ve straně. V jejích řadách vznikaly opoziční skupiny, které vytvořily Akční výbor (Anton Granatier, Jozef Mjartan, Jozef Lukačovič, Jozef Kyselý, Ján Ševčík). Úřadujícím předsedou se stal Milan Polák. Akční výbor odvolal 25 členů DS ze Slovenské národní rady a 20 poslanců Ústavodárného národního shromáždění vyloučil ze strany. Většina předních funkcionářů DS emigrovala do zahraničí (Jozef Lettrich, Martin Kvetko, Emanuel Bohm, Rudolf Fraštacký, Fedor Hodža ad.). Ti, kteří zůstali, byli souzeni, vězněni a diskriminováni (Ján Ursíny, Miloš Bugár, Jozef Kempný, Ján Lichner, Jozef Styk ad.). Část členů přešla do komunistické strany. Ze zbytků DS se pod patronátem KSS začala utvářet SSO. Akční výbory DS se začaly přejmenovávat na Akční výbory Strany slovenské obrody a převzaly na sebe všechny politické, organizační a hospodářské záležitosti strany. 8. března 1948 byla SSO přijata za člena Slovenské národní fronty.

Organizační výstavba SSO: nejvyšším orgánem byla slovenská konference, v období mezi konferencemi jím byl Ústřední výbor SSO a jeho výkonné orgány – předsednictvo ÚV SSO a sekretariát ÚV SSO. Ve všech krajích měla SSO od roku 1949 krajské výbory. Okresní výbory SSO i městská organizace strany v Bratislavě se etablovaly až koncem 60. let. Slovenské konference se konaly v letech 1956, 1966, 1972, 1978 a 1983. Až v roce 1988 se uskutečnil I. sjezd SSO.

V čele SSO stál předseda, který spolu s ústředním tajemníkem reprezentoval stranu a její orgány. V letech 1948-1952 funkci předsedy vykonával Ján Ševčík. Tento významný poválečný představitel DS (místopředseda Ústavodárného národního shromáždění) byl zatčen v květnu 1952 na základě provokace StB a byl zbaven veškerých stranických i státních funkcí (byl místopředsedou vlády). Po dvou letech vyšetřovací vazby Nejvyšší soud v Praze odsoudil 25. června 1954 Jána Ševčíka za velezradu a špionáž na 18 let vězení a k zabavení majetku. V rámci amnestie v roce 1960 byl propuštěn na svobodu, ale rehabilitován byl až v roce 1965. V letech 1952-1965 byl předsedou SSO Jozef Kyselý, od 1966 Jozef Mjartan, od 1983 Jozef Šimúth. Ve funkci generálního (nejprve ústředního) tajemníka se vystřídali: v letech 1948-1951 Jozef Kyselý, 1951-1952 Jozef Válek, 1952-1970 Jozef Gajdošík, od 1971 Justín Polák.

Tiskovým orgánem SSO se stal deník „Ľud“. V polovině 50. let vycházel v nákladu 3 700 výtisků, přičemž se jeho náklad postupně zvyšoval. Na podzim 1968 dosáhl počtu 25 000 exemplářů.

SSO neměla vlastní politický program ani linii. Základním principem její činnosti byla realizace politiky Národní fronty a KSČ. SSO souhlasila se všemi poúnorovými změnami a uznávala vedoucí úlohu komunistické strany, její důvěru si však – jako „dědička reakční Demokratické strany“ – nezískala. Navzdory tomu si bezprostředně po únoru 1948 SSO udržela podstatné zastoupení ve strukturách státu. Po květnových volbách 1948 na základě jednotné kandidátky Národní fronty „dostala“ 12 křesel v Národním shromáždění a 20 poslaneckých mandátů ve Slovenské národní radě. V červnu 1948 se místopředsedou Národního shromáždění a Sboru pověřenců stal Jozef Mjartan, místopředsedou vlády Ján Ševčík, pověřencem zdravotnictví Milan Polák (zahynul při autonehodě v srpnu 1951), pověřencem techniky Jozef Lukačovič a místopředsedou Slovenské národní rady Anton Granatier. Strana však postupně ztrácela pozici. Po očistě národních výborů bylo z 36 587 členů MNV jen 1 506 za SSO, tj. 5 %, mnozí její funkcionáři (jako bývalí členové DS) byli politicky šikanováni a vězněni. V letech 1955-1960 zastupovalo SSO ve Slovenské národní radě pouze 10 poslanců a ve Sboru pověřenců obsadila jen tři posty. SSO a Strana slobody (Strana svobody) jako nekomunistické politické strany posloužily totalitnímu komunistickému režimu jako zástěrka pro iluze o demokratickém pluralismu. Jejich existence i činnost však byly pouze formální, bez jakéhokoliv politického vlivu. Prostřednictvím orgánů Národní fronty řídila KSČ jejich činnost a pravidelně vykonávala kontrolu.

Na rozdíl od DS (v únoru 1948 měla 217 004 členů) vykazovala SSO na jaře 1949 pouze 950 členů. V dalších letech se její členská základna neustále zmenšovala – v r. 1953 měla SSO 478 členů, v r. 1960 119 a o tři roky později už jen 86 členů. Dělo se tak na základě doporučení Ústředního akčního výboru SNF z května 1955, aby strana pracovala bez masové členské základny (strana aktivistů) ve svém vlastním zájmu, aby tím předešla nebezpečí přílivu „reakčních živlů“ do svých řad. SSO tuto směrnicí důsledně dodržovala až téměř k hranici svého zániku z obavy, aby nezavdala nejmenší záminku k nespokojenosti ze strany státní moci. Vzhledem k takřka nulové členské základně spočívala činnost SSO na aktivitě funkcionářů a ve vydávání novin. Ústřední orgány SSO se omezovaly na formální projednávání materiálů a usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS a na účast na společných akcích v rámci Národní fronty.

V první polovině 60. let v souvislosti s pokusy o komplexnější rozvoj činnosti orgánů Národní fronty se aktivizovaly i nekomunistické politické strany. Ve SSO se rozvíjela diskuse o postavení strany o jejím tehdejší stavu, který byl alarmující, i o další existenci SSO v systému Národní fronty. Vedoucí funkcionáři strany usilovali především o rozšíření dohody o individuálním přijímání členů, do té doby platné pouze pro Československou stranu socialistickou a Československou stranu lidovou. Na základě Zprávy o současném stavu nekomunistických politických stran, kterou připravil sekretariát ÚV SNF, se dne 22. listopadu 1963 situací zabývalo předsednictvo ÚV KSS. Jestliže zánik strany byl „nežádoucí“, přijalo usnesení o individuálním přijímání členů do SSO a Strany svobody tak, aby měly průměrně v každém kraji 100-150 funkcionářů a aktivistů. SSO zahájila nábor nových členů do svých řad, k 1. březnu 1967 stoupl jejich počet na 383 a v dubnu 1969 měla SSO již 1 441 členů. Její členskou základnu tvořili z 20 % dělníci, 20 % zemědělci a z 43 % inteligence.

Prostor pro politickou emancipaci se SSO začal otevírat až v roce 1968 v souvislosti s demokratizačním procesem ve společnosti. Po dvaceti letech stagnace a kolaborace s komunistickým režimem se obrodný proces uvnitř strany rozbíhal velmi pomalu. Vedení SSO se dostalo pod tlak vlastních členů, kteří volali po změnách. V březnu 1968 přivítalo rozšířené předsednictvo SSO společenské změny, pluralitu politických stran a názorů na platformě Národní fronty, přihlásilo se ke slovenským národním tradicím, k humanismu, občanským právům, vyjádřilo se pro federaci, rehabilitace, ale také pro vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. 21. června 1968 SSO přijala Akční program, v němž ze profilovala v rámci Národní fronty jako nemarxistická politická strana, sdružující občany bez rozdílu náboženského vyznání, která se hlásí k humanismu a lidským právům. V hospodářské oblasti byla SSO pro podporu družstev a drobného soukromého podnikání. Důraz kladla na rodinu, sociální politiku a rozvoj školství. Podporovala také Dubčekovo vedení KSČ, odsoudila okupaci ČSSR vojsky Varšavské smlouvy. Uvnitř strany se postupně vyhranily dva proudy. Část vedení a členů volala po změnách ve struktuře Národní fronty i v postavení SSO v politickém systému a podrobila tvrdé kritice činnost strany před lednem 1968. Druhá část vedení podpořila listopadovou rezoluci ÚV KSČ a kritiku své práce považovala za antisocialistickou. Oba proudy svedly zápas o Akční program strany a její budoucí směřování. Rozštěpenost SSO trvala i v roce 1969 na okresních a krajských konferencích. Vývoj ve společnosti však v tomto období nahrával konzervativnímu křídlu. Květnové zasedání ÚV KSČ v roce 1969 odsoudilo působení „extrémních sil“ ve SSO a vyzvalo její vedení k očištění svých řad od nositelů „antisocialistických“ a „antisovětských“ nálad. Začal proces „navrácení“ SSO na socialistickou normalizační platformu.

V dubnu 1970 odvolala SSO dokumenty z let 1968-1969, upustila od vlastního politického programu a v následujícím období vyloučila ze strany představitele reformního křídla. Ze SSO postupně odešli Štefan Záreczký, Vojtech Torok, Jozef Lukačovič, Anton Korman, Ervín Mikula, Juraj Alner, Jozef Dubniček a mnozí další. Postavení SSO v Národní frontě a ve státních orgánech se výrazněji nezměnilo, spíše se zhoršilo. Po volbách do zastupitelských sborů na podzim 1971 měla SSO v Národních výborech 63 zástupců (ze 61 798), ve Federálním shromáždění 4 a ve Slovenské národní radě 7 poslanců. Pod tlakem normalizačního kurzu KSČ nevyvíjela SSO v 70. a v 80. letech vlastní politickou činnost a v Národní frontě zaujala prakticky stejné postavení, jaké měla před rokem 1968. K určitému oživení činnosti SSO došlo až v druhé polovině 80. let pod vlivem myšlenek „přestavby“ a „glasnosti“. Stojaté vody vnitrostranického života rozvířila výměna

členských legitimací v roce 1987. Tato nejvýznamnější vnitrostranická událost vedla k přílivu nových členů do strany, ke zkvalitnění členské základny, což potvrdily krajské konference a městská konference SSO v Bratislavě na podzim 1987 a I. sjezd strany, který se konal v únoru 1988 v době 40. výročí vzniku SSO. Sjezd zvolil novým předsedou strany Jozefa Šimútha.

Radikální změnu pro SSO znamenal až listopad 1989. Ústřední orgány strany odsoudily zákrok policie vůči studentům 17. listopadu, přihlásily se k občanským aktivitám a východisko z krizového stavu společnosti viděly v její demokratizaci. SSO hledala svou vlastní politickou tvář. 24. listopadu 1989 představil předseda SSO Jozef Šimúth „Principy činnosti SSO v procesu demokratizace společnosti“, které se opíraly o závěry I. sjezdu SSO. Byly založeny na evropských křesťanských kulturních a morálních hodnotách a tradicích a na demokratickém uspořádání společnosti. SSO se vyslovila pro demokratický a právní stát, za občanská práva a svobody. Definitivní rozuzlení o dalším směřování strany přineslo mimořádné zasedání ÚV SSO 1. prosince 1989. To odsoudilo více než 40-ti leté paralyzování činnosti strany a podalo návrh na obnovu původního názvu strany – Demokratická strana. Stalo se tak na mimořádném sjezdu strany 10. prosince 1989, který zvolil nové vedení (Jozef Šimúth, Peter Mattoš, Stanislav Novák, Jozef Dubníček, Karol Hranai, Fedor Beniač, Ivan Brndiar), 120-ti členný ústřední výbor a přihlásil se ke svému původnímu programu a tradicím z let 1944-1948. Do budoucna kladl sjezd důraz na budování občanské společnosti, samosprávu, svobodu jednotlivce i na evropské civilizační a demokratické hodnoty a tržní ekonomiku. Staronovým tiskovým orgánem DS se stal týdeník „Čas“. Historický oblouk ve vývoji SSO se definitivně uzavřel v lednu 1990, kdy se předsedou DS stal Martin Kvetko, její čelní předúnorový představitel.

STRANA SLOBODY

VIERA HLAVOVÁ

Strana slobody (původně Křesťansko-republikánská strana, ale Národní fronta tento název zamítla) vznikla 1. dubna 1946 jako čtvrtá politická strana na Slovensku. Na jejím zrodu mělo zájem několik politických subjektů: katolické kruhy, aby se mohly uplatnit v poválečném politickém životě, slovenští komunisté, aby rozštěpili Demokratickou stranu a nakonec „šrobárovsko-benešovský proud“, aby upevnil své pozice na Slovensku. Přestože se Strana slobody vydávala za jedinou reprezentantku katolíků, přízeň katolické hierarchie si nezískala. Ta podpořila předvolební Aprílovou dohodu s Demokratickou stranou (Aprílová dohoda byla smlouva mezi Demokratickou stranou a představiteli katolických politických sil o zastoupení katolíků a evangelíků v poměru 7:3 v orgánech strany a na kandidátních listinách Demokratické strany do parlamentních voleb 1946 v poměru 2:1).

Předsedou Strany slobody se stal Jozef Dieška, místopředsedy Jozef Hanzel a Pavol Blaho, generálním tajemníkem Jozef Brúha. Čestným předsedou Strany slobody od jejího vzniku byl Vavro Šrobár, bývalý člen Demokratické strany a představitel povstalecké Slovenské národní rady (DS jej ze svých řad vyloučila 5. dubna 1946).

V letech 1946-1948 zůstala Strana slobody na periférii politického dění, bez výraznějšího politického vlivu. V parlamentních volbách v roce 1946 získala pouze 3,73 % hlasů. Na základě volebních výsledků ji v Ústavodárném národním shromáždění zastupovali tři poslanci (Jozef Brúha, Jozef Hanzel, Tibor Šabo) a ve Slovenské národní radě také (Ján Beharka, Július Gašperík a Štefan Velgoš, toho později nahradil Jozef Dieška). Z podzimní politické krize roku 1947 vytěžila křeslo pověřence pošt (Pavol Blaho) ve Sboru pověřenců. V období vládní krize v únoru 1948 zvolilo vedení strany nejprve vyčkávací taktiku. Nepodpořilo jednoznačně způsob řešení vládní krize navrhaný komunisty a k vytváření Akčních výborů zaujalo záporný postoj. Až 27. února pod tlakem Komunistické strany Slovenska vydalo předsednictvo Strany slobody vyhlášení o podpoře Gottwaldově vládě a později také souhlasilo s jednotnou kandidátkou „obrozené“ Národní fronty.

Únorový převrat 1948 znamenal pro Stranu slobody zásadní zlom, neboť byla nucena rezignovat na svůj tehdejší, na křesťanských základech založený program. Posléze akceptovala „vedoucí úlohu KSČ“ a jejím cílem se stala realizace politiky Národní fronty a KSČ, čímž se ze samostatné politické strany transformovala v satelitní organizaci a převodovou páku komunistické strany.

Po rozpadu Demokratické strany vnímala veřejnost Stranu slobody jako jedinou politickou stranu s křesťanským programem. Aby zamezil přechodu členů Demokratické strany do Strany slobody a v duchu porevoluční „očistné“ taktiky, rozhodl Ústřední Akční výbor Slovenské národní fronty o vykonání očisty ve stranách Národní fronty. Akční výbory Strany slobody měly přezkoumat složení vedoucích orgánů strany a postarat se o to, aby z nich byly odstraněny „reakční síly“.

Po únoru 1948 opustili republiku nejvýznamnější představitelé Strany slobody, kteří se nedokázali vyrovnat s novou situací, nebo se obávali represí ze strany nového režimu. V období od května do června 1948 emigrovali Jozef Dieška, Pavol Blaho, Ján Beharka, Jozef Brúha, Juraj Pavlov, Jozef Hanzel. Značná část členů ze strany vystoupila. Straníci, kteří otevřeně odmítali spolupráci na platformě Národní fronty, byli ze Strany slobody vyloučeni. Další existenci Strany slobody sice politický sekretariát ÚV KSČ označil za žádoucí, ale zároveň zdůraznil, že v jejích řadách nesmí zaujmout významné postavení „kompromitovaná garnitura“. Funkce předsedy se 4. června 1948 ujal Vincent Pokojný, Vincent Bohuš a Vojtech Róbert Bunda se stali místopředsedy a na post generálního tajemníka nastoupil Ladislav M. Čada (začátkem roku 1955 jej vystřídal František Štefánik).

Organizační strukturu Strany slobody tvořilo předsednictvo, ústřední sekretariát a ústřední výbor, krajské výbory Strany slobody existovaly od roku 1949 ve všech krajích, budování okresních organizací bylo zakázáno (první dvě – v Košicích a Prešově – vznikly až v roce 1988). Nejnižším článkem byly místní organizace Strany slobody. Tiskovým orgánem Strany slobody byl týdeník

„Sloboda“. V roce 1956 se konala 1. slovenská konference Strany slobody, další následovaly v letech 1966, 1972, 1978 a 1983, v roce 1988 se konal I. sjezd Strany slobody.

Strana slobody si ještě po volbách do nejvyšších zákonodárných sborů v květnu 1948, které měly potvrdit změnu poučného složení politických sil, udržela tři poslanecké mandáty v Národním shromáždění a čtyři ve Slovenské národní radě. Ve výkonných orgánech (vládě, nebo Sboru pověřenců) zastoupení neměla. Po volbách v roce 1954 „přidělili“ Straně slobody tři mandáty v Národním shromáždění a pět mandátů ve Slovenské národní radě, ve struktuře Národních výborů měla minimální zastoupení. Nový režim straně nedovoloval rozvinout vlastní politickou činnost a v polovině 50. let v jejích řadách nikdo kromě funkcionářů a aktivistů nebyl. V 70. a 80. letech se její postavení rozšířilo pouze symbolicky (4 poslanecké mandáty ve FS a 7 v SRN). Také členská základna Strany slobody se rapidně snižovala. Od března 1948, kdy vykazovala ještě 18 318 (předúnorových členů), jejich počet na 2 245 v roce 1954 a v roce 1960 dokonce na 119.

Na sklonku roku 1954 a v průběhu roku následujícího došlo v úsilí o zaktivizování činnosti strany a zvýšení počtu členů ve vedení Strany slobody k vnitrostranickému konfliktu s hlubokými důsledky. Vedoucí tajemník Strany slobody František Štefánik odevzdal v prosinci 1955 na ÚV Slovenské národní fronty čtyři dokumenty – Programové zásady Strany slobody, Vysvětlivky k programovým zásadám, Materiál o zemědělské otázce a Organizační pořádek Strany slobody – pocházející z let 1948-1954 (měly být pokusem o revitalizaci politické činnosti Strany slobody), které měly kompromitovat předsedu strany Vincenta Pokojného. Uvedené dokumenty prudce rozvířily hladinu politické života, vedení KSS je označilo za protistátní a protisocialistické a volalo po vyvození tvrdých důsledků. Doporučilo Straně slobody zmrazit členskou základnu v duchu „Zásad pro činnost Strany slovenské obrody a Strany slobody“, přijatých ÚV SNF v květnu 1955.

Jedním z důsledků „spiknutí“ ve Straně slobody byla rozsáhlá personální výměna ve vedení strany. Proběhla na I. slovenské konferenci Strany slobody 26. února 1956 a to zcela v režii vedení KSS. Ze strany byli vyloučeni Vincent Pokojný, Vincent Bohuš, Viktor Čársky, Ladislav Čada, Teodor Bažány a Stanislav Šuster. Novým předsedou Strany slobody se stal Michal Žákovič a v čele strany setrval až do své smrti v roce 1986. Vedoucím tajemníkem ÚV Strany slobody zůstal František Štefánik, který požíval plné důvěry vedení KSS. V době konání konference byl V. Pokojný, V. Bohuš a čtyři další funkcionáři Strany slobody vyšetřováni Státní bezpečností. V červenci 1956 odsoudil Krajský soud v Bratislavě „skupinu Pokojný a spol.“ k vysokým trestům vězení: V. Pokojný a V. Bohuš za vlastizrady na 11 let vězení, S. Schuster na 8 let, V. R. Bunda na 6 let a V. Čársky na 3 roky vězení. Jejich odsouzení bylo zároveň varováním pro členy dalších satelitních politických stran.

V souvislosti s novou územní organizací republiky v roce 1960 došlo ke změně organizační struktury Strany slobody. Podle krajů byly ustanoveny tři krajské výbory strany a zvoleno jejich vedení. Vysoký věkový průměr členské základny a její neustálý pokles (v roce 1964 měla pouze 93 členů) vedl vedení strany k předložení návrhu na individuální přijímání členů do Strany slobody. Na základě „Zásad pro doplňování členské základny Strany slobody a Strany slovenské obrody“, přijatých na doporučení ÚV KSS a SNF v roce 1964, mohla rozvinout nábor nových členů. Její činnost ale nadále stagnovala, neboť byla zcela pod kontrolou KSČ a omezovala se na propagaci komunistické politiky mezi občany. II. slovenská konference Strany slobody, která se konala v roce 1966, proto mohla s uspokojením konstatovat, že Strana slobody důsledně naplňuje politiku Národní fronty.

Závažnou změnou ve vnitrostranickém životě Strany slobody byl až rok 1968. Příliv nových členů do strany (tehdy měla už 864 členů) přinesl nové názory, polemiky a diskuse, na což ovšem vedení strany nebylo připraveno. Ve stranickém týdeníku „Sloboda“ v dubnu 1968 vedení své členy obeznámilo se stanoviskem ke společenskému vývoji v zemi. Přihlásilo se k socialismu, ale nespojovalo jej už s vedoucí úlohou KSČ, volnou hru politických sil však odmítlo. Členská základna žádala víc – vlastní program a změny ve vedení strany. K výměně došlo pouze na postu vedoucího tajemníka ÚV Strany slobody, když rezignoval F. Štefánik (koncem května 1968 ho ÚV Strany slobody vyloučil ze strany) nahradil jej Ľudovít Hanúsek, novými místopředsedy se stali Ondrej Súlety a Jozef Škula. Vedení strany pod tlakem svých členů zkoncipovalo nový program,

který navazoval na starší, z roku 1946, podle něhož Strana slobody představovala nezávislou demokratickou a národní nemarxistickou stranou.

Rok 1969 a nástup normalizace veškeré emancipační snahy Strany slobody přerušil. III. slovenská konference Strany slobody v roce 1972, které předcházely krajské konference a prověrky členské základny, signalizovala návrat k předešlé činnosti strany, tzn. k plnému podřízení politice KSČ. De facto se jednalo o návrat do padesátých let, kdy existence Strany slobody byla čistě formální. Následující stranické konference v letech 1978 a 1983 neznamenal pro vnitrostranický život Strany slobody a ani v jejím postavení v politickém životě žádný posun. Jediným pozitivem bylo dokončení organizační struktury formou městských organizací. Vytváření okresních organizací dovoleno nebylo.

V roce 1988 se konal I. sjezd Strany slobody, který zvolil nové vedení strany. Předsedou se stal Kamil Brodziansky (funkci předsedy zastával od smrti M. Žákoviča v roce 1986), místopředsedou Jozef Škula a ústředním tajemníkem Ján Pampúch. Sjezdová jednání se soustředila na organizační otázky strany, což se odrazilo v ustanovení dvou okresních organizací v Košicích a v Prešově a 13 nových místních organizací Strany slobody. Pod vlivem vývoje ve společnosti, myšlenek „přestavby“ a „glasnosti“, se výrazně zvýšila aktivita členské základny, která často předčila činnost vlastního stranického vedení. Ukázalo se to i během událostí 17. listopadu 1989, kdy až pod tlakem zdola bylo svoláno mimořádné zasedání ÚV Strany slobody v prosinci 1989, zvoleno nové vedení strany v čele s předsedou Dušanem Metodem Janotou a ústředním tajemníkem Silvestrem Minarovičem a svolán mimořádný sjezd na leden 1990.

Mimořádný sjezd Strany slobody zahájil novou, i když krátkou (protože v roce 1992 Strana slobody zanikla) kapitolu v rozvoji strany přijetím dvou závažných dokumentů – Programu a Stanov Strany slobody – postavených za základní myšlenky: „Ve svobodné vlasti svobodně myslet a svobodně konat“.

REVOLUČNÍ ODBOROVÉ Hnutí

DUŠAN JANÁK – DALIBOR STÁTNIK

Po osvobození Československa v roce 1945 již nebyl obnoven předválečný odborový pluralismus. Na Slovensku se pro jednotné odbory vyslovila konference v Podbrezové na podzim 1944 a následně je prosazovalo i Ústředí odborových svazů Slovenska, v roce 1945 sdružující 16 odborových svazů. Do čela vznikajícího Revolučního odborového hnutí (ROH) v českých zemích se postavili někteří představitelé Národní odborové ústředny zaměstnanecké (Evžen Erban aj.), kteří působili v tzv. ilegální ústřední radě odborů (ÚRO). Ti již 9. května 1945 převzali Národní odborovou ústřednu zaměstnaneckou a další protektorátní odborovou centrálu – Ústředí veřejných zaměstnanců.

Důsledkem silných pozic komunistů v ústředních odborových orgánech byly vedle koncepce jednotných odborů i snahy o formování všeodborových orgánů a jednotného ústředního řízení. Hned první oběžník ÚRO ze 7. června 1945 nařizoval vytváření místních, okresních a krajských odborových rad, zatímco struktura odborových svazů se v českých zemích ustálila až koncem roku.

Ke sjednocení českých a slovenských odborů došlo na prvním celostátním všeodborovém sjezdu ve dnech 19.-22. dubna 1946. Sjezd zvolil do funkce předsedy jednotných odborů komunistu Antonína Zápotockého. Potvrdil také výstavbu odborů na principu „jeden závod – jedna organizace“ a odmítl osamostatnění odborových svazů, jichž bylo v organizačním řádu taxativně definováno 22. Do svazů byli zaměstnanci začleňováni podle zaměření podniků, v nichž pracovali. Svazovým výborům byly – na všech stupních řízení – nadřazeny všeodborové rady. Současně byl vytvořen asymetrický model řízení odborů, které na Slovensku zajišťovala Slovenská odborová rada. V ústředí získali rozhodující pozice komunisté a stoupenci levicových frakcí jiných stran. Prokomunistickou orientaci zvýraznilo vytyčení tzv. nové hospodářské politiky, zdůrazňující orientaci odborů na „budovatelské“ úkoly.

Výsledky sjezdu legislativně potvrdil zákon č. 144/1946 Sb. o jednotné odborové organizaci v Československu přijatý Prozatímním národním shromážděním 16. května 1946, který do budoucna fakticky zamezil zakládání alternativních odborů. Monopolní postavení ROH upevňovala vysoká odborová organizovanost, která v období sjezdu činila 73,5% a v dalších dvou letech přibližně 80% zaměstnanců.

Důležitou roli sehrávala i skutečnost, že odbory ovládaly závodní rady, které vznikaly již v květnových dnech roku 1945 (tzv. revoluční závodní rady) a kodifikovány byly dekretem prezidenta republiky č. 104/1945 Sb. Závodní rady sice nebyly formálně součástí odborové organizace a zastupovaly všechny zaměstnance daného podniku, závodu nebo úřadu, ale závodní skupiny ROH sestavovaly jejich kandidátky, potvrzovaly jejich volbu a v případě, že kandidátka nebyla zvolena 80% zúčastněných voličů, ustanovovaly místo nich tzv. náhradní orgány. Volby do závodních rad na jaře 1947 signalizovaly politickou diferenciaci odborů, neboť rady byly sice nakonec zvoleny v 70% podniků, ale v 59% závodů s více než 500 zaměstnanci kandidátky neprošly. Přesto sjezd závodních rad 22. února 1948 (viz) jednoznačně podpořil komunisty.

Po nastolení komunistického monopolu moci odbory rychle ztratily původní smysl své existence a v rámci Národní fronty se rychle změnily v pouhou „převodovou páku“ komunistické strany. Zatímco vedoucí odborové orgány složené většinou z komunistů tuto roli přijaly, řadoví členové a nižší funkcionáři se s ní dlouho nechtěli smířit. Ztráceli o práci v odborech zájem a v mnoha případech stáli v čele živelných, sociálně motivovaných stávek a protestů. V atmosféře masové nezákonnosti proto často docházelo k zásadnímu porušování odborových stanov, násilným byrokratickým zásahům do vnitřní organizace ROH i k perzekucím odborových představitelů. Odborová činnost i rozhodování se přesouvaly na rostoucí placený aparát a uvolněné funkcionáře – komunisty a z odborové organizace se stala direktivně řízená, centralizovaná a byrokratická instituce.

Pro období do poloviny 50. let je příznačná tuhá centralizace spojená s dalším nadřazováním všeodborových orgánů. Odborové svazy se změnily ve vykonavatele směrnic všeodborových orgánů i aparátu a jejich struktura byla v roce 1952 přizpůsobená novému členění resortních ministerstev.

Všeodborová linie byla nadále představována odborovými radami v ústředí, v krajích a okresech. Okresní odborové rady však byly v roce 1952 zrušeny.

V rozporu s nastoleným režimem byla i existence závodních rad, které představovaly pluralitu v zastupování pracovníků v podnicích a organizacích. Pod záminkou odstranění tzv. dvoukolejnosti byly závodní rady na II. všeodborovém sjezdu v prosinci 1949 prohlášeny vedoucími orgány závodních odborových skupin a na III. sjezdu v prosinci 1955, který se konal o dva roky později než určovaly stanovy, přejmenovány na závodní výbory.

Výstavba odborů se opírala o princip tzv. demokratického centralismu, zdůrazněný i v nových stanovách schválených na III. všeodborovém sjezdu. Formálně byla nejvyšším odborovým orgánem ÚRO s přibližně 120 členy volenými na sjezdu. Ve skutečnosti tuto úlohu převzal sekretariát, složený z tajemníků („sekretářů“) rady pro jednotlivé oblasti činnosti. Ti připravovali a předkládali materiály pro jednání představenstva (později předsednictva). To zdánlivě rozhodovalo o nejdůležitějších odborových otázkách, ale ve skutečnosti pouze rozpracovávalo a konkretizovalo směrnice dané nejvyššími grémii komunistické strany. Ta také schvalovala personální obsazení nejvyšších odborových orgánů. (Podle tzv. kádrových pořádků byli analogicky schvalováni příslušnými výbory KSČ i vedoucí funkcionáři odborů na nižších úrovních.)

V roce 1950 odstoupil A. Zápotocký z funkce předsedy ÚRO, aby otupil kritiku ze střetu zájmů, neboť byl současně předsedou vlády. (Spolu s ním odstoupil i generální tajemník Evžen Erban, jehož funkce nebyla nadále obsazována.) Byl nahrazen Františkem Zupkou. Ten byl z vedení odborů spolu s dalšími činiteli odstraněn v létě 1952, kdy jej vystřídal nemocný Augustin Kliment. Po jeho smrti v září 1953 se prvním sekretářem ÚRO (fakticky úřadujícím předsedou) stal Josef Tesla, kterého na sklonku roku 1954, nahradil opět F. Zupka.

Negativní tendence, které se v činnosti odborů postupně zahrnily, se setkaly s bouřlivou kritikou a snahou o nápravu v období celospolečenské diskuse po 20. sjezdu KSSS. Odborové vedení do ní vstoupilo opožděně, v době kdy již dávno probíhaly vzrušené debaty na nižších člancích odborové organizace, především na členských schůzích závodních organizací. Čtvrté plenární zasedání ÚRO se konalo 26.-27. dubna 1956. Odbory se zde snažily nově definovat své vnitřní mechanismy (ovšem v rámci demokratického centralismu a dodržování stanov) a nově a důstojněji postulovat svůj vztah především k hospodářským orgánům jako předpoklad zlepšení péče o své členy. Rázně však odmítly tzv. dělnické rady jako možného konkurenta ROH.

Odborová tematika byla též projednávána na celostátní konferenci KSČ 11.-15. června (referoval F. Zupka) a byla jí věnována plenární schůze ÚV KSČ 27.-28. září 1956, kde hlavní referát přednesl A. Zápotocký. Jistým epilogem „diskusní“ vlny a „prereformismu“ v ROH byla celostátní všeodborová konference 15.-17. listopadu 1956, která se však konala již ve změněné politické situaci, po potlačení maďarského povstání. Mnohé slibné naděje počátku roku 1956 tak byly opět utlumeny a kanalizovány do běžného byrokratického systému odborové organizace. Jedním z projevů tohoto systému bylo další slučování odborových svazů v roce 1958. Ani postupné rozšiřování formálních pravomocí ROH nemohlo zakrýt vyprázdněný obsah vlastní odborové činnosti.

Dobové snahy o omezenou decentralizaci se promítly na IV. všeodborovém sjezdu v květnu 1959 zdůrazněním úlohy základních organizací a přijetím usnesení o postavení závodních výborů ROH, potvrzeného zákonem č. 37/ 1959 Sb., jenž rozšiřoval jejich pravomoci. K novému právnímu zakotvení svých základních článků odbory přistoupily také proto, že dekret o závodních radách již v podstatě vyhasl. Sjezd také rozhodl obnovit okresní odborové rady, které měly koordinovat činnost okresních svazových orgánů. Současně se paradoxně proklamovalo omezení administrativně byrokratických metod a snížení počtu pracovníků aparátu.

Po přijetí nové ústavy a územně správní reorganizaci státu v roce 1960 se poměrně výrazně změnilo postavení slovenských odborových orgánů. V srpnu 1960 plenární schůze ÚRO zrušila slovenské výbory odborových svazů, takže Slovenská odborová rada, jejíž postavení bylo oslabováno už od II. všeodborového sjezdu v roce 1949, nemohla ovlivňovat svazovou činnost, ztratila postavení slovenského národního orgánu a stala se součástí centralizovaného řízení odborů v rámci ústřední rady. Politický tlak na řešení „slovenského problému“ i nástup nové garnitury vedoucích slovenských

komunistů ale vedly k posilování pozic slovenských orgánů. Plenární zasedání slovenské rady v září 1963 rozhodlo o vytvoření tzv. odvětvových pracovních skupin zajišťujících její spojení s krajskými a okresními výbory odborových svazů. Také slovenská všeodborová konference v prosinci 1966 požadovala obnovení pozice slovenské rady jako národního článku řízení odborové organizace a partnera dalších orgánů s celoslovenskou působností.

V polovině 60. let začínají opětovné pokusy vedoucích odborových funkcionářů o změnu podřízeného postavení odborů a zaznívají požadavky na návrat k obraně členských zájmů. Konflikt, který se v roce 1965 vyhroutil mezi F. Zupkou a předsedy několika odborových svazů na jedné a komunistickým ústředím na druhé straně, skončil odvoláním neposlušných odborářů. Poměrně oblíbeného F. Zupku nahradil dosavadní místopředseda a Novotného exponent Miroslav Pastyřík.

Kritika postavení i činnosti odborů, požadavky a návrhy změn z řad členské základny, nižších a svazových funkcionářů však od roku 1965 neustávaly. Narůstaly i snahy o posílení pozic Slovenské odborové rady. VI. všeodborový sjezd na přelomu ledna a února 1967 s odvoláním na ekonomickou reformu zrušil krajské a okresní výbory svazů, jejichž úlohu přejaly krajské a okresní odborové rady. Střední články odborových svazů představovaly nyní podnikové výbory, které spolu s oborovými komisemi měly řešit hlavně úzce odvětvové hospodářské a pracovní záležitosti ve vztahu k hospodářským orgánům. Protože ale o zřizování odborových svazů, o zásadních otázkách výstavby i činnosti svazových i všeodborových orgánů rozhodovala ústřední rada, znamenala to spíše omezení samostatné činnosti a rozhodování svazů a zvýšení jejich kontroly ze strany všeodborových orgánů. Postavení Slovenské odborové rady bylo upraveno podle požadavků slovenské všeodborové konference, která se změnila ve sjezd.

Činnost ROH se po únoru 1948 přesunula do ekonomické a částečně i sociální oblasti. Hlavním úkolem odborů se podle sovětského vzoru stala "mobilizace pracujících" při plnění výrobních úkolů a organizaci tzv. socialistického soutěžení, které od údernického hnutí začínajícího v roce 1948 přes tzv. brigády socialistické práce, objevující se o deset let později, přetrvávalo v různých formách do konce 80. let.

Druhý hlavní směr odborářské činnosti představovalo postupné převzetí řady funkcí státní správy na úseku nemocenského pojištění, v oblasti bezpečnosti práce a po zrušení ministerstva pracovních sil též iniciativy ve sféře pracovní legislativy, jejíž nejvýraznějším počinem bylo přijetí zákoníku práce v r. 1965. Tyto zdánlivě velké pravomoci zakrývaly ve skutečnosti ryze administrativní úkony a bezobsažnost odborové činnosti, již si byli vědomi i vysocí odboroví funkcionáři. Skutečné „zájmy pracujících“ proti přehmatům hospodářského vedení hájila odborová organizace jen sporadicky.

Přesto zůstávala odborová organizovanost stále vysoká. K 31 prosinci 1955 činila v Československu 84,5%, přičemž v českých zemích byla vyšší než na Slovensku, kde nedosahovala ani 80%, v roce 1959 činil celostátní průměr již 90,8% a na této úrovni se udržel do poloviny 60. let (v roce 1963 činil dokonce 92,3%, o dva roky později 90,9%). Ve srovnání se sousedními zeměmi sovětského bloku, např. Maďarskem či Polskem, se jednalo o značně vysoká relativní čísla, za nimiž se ale skrývala rostoucí formálnost členství. Úpadek autority odborů nezastavila ani jejich role při poskytování různých hmotných "výhod" v podobě masové rekreace, laciného závodního stravování, pravidelného předávání vánočních kolekcí či pořádání oslav Mezinárodního dne žen apod.

V době Pražského jara se odbory zbavily poručnictví komunistické strany, proklamovaly se jako samostatná, dobrovolná a demokratická organizace, rovnocenný partner hospodářských orgánů i vlády a politická síla, která uznávala vedoucí úlohu KSČ jen v obecné rovině. Jednotné odbory se začaly znovu formovat jako dobrovolné spojení autonomních českých a slovenských svazů při zachování národnostní parity. Hlavním obsahem odborové činnosti se stalo hájení práv a sociálně politických požadavků členů., a to všemi zákonnými prostředky včetně stávků.

Prvním předělem v emancipaci odborů bylo jednání stranické skupiny ÚRO v březnu 1968 (stranické skupiny volených orgánů se scházely před jejich zasedáními), které se změnilo v erupci kritiky M. Pastyříka a jeho kliky ve vedení ústřední rady. Podobný průběh mělo i samotná. 5. plenární schůze ÚRO ve dnech 21-23. března, která se do historie ROH zapsala jako vůbec nejdelší. Přijatá rezoluce odmítla direktivní metody řízení a přehnanou centralizaci omezující autoritu svazů i slovenské rady.

Předsednictvo ÚRO mělo urychleně analyzovat situaci a zorganizovat celoodborovou diskusi k řadě otázek včetně postavení, úlohy a uspořádání jednotlivých článků odborové organizace. Rezoluce předpokládala zásadní obrat v pojetí odborových orgánů, přesun pravomocí a odpovědnosti na podnikové a závodní výbory, podstatné posílení pozic i samostatnosti odborových svazů i přehodnocení vztahů mezi všeodborovými a svazovými orgány. Na schůzi rezignovali na své funkce či byli odvoláni prakticky všichni vedoucí představitelé rady v čele s M. Pastyříkem. Novým předsedou byl – poprvé bez předchozího souhlasu ÚV KSČ – zvolen Karel Poláček, dosavadní místopředseda a předseda svazu zaměstnanců v kovoprůmyslu.

V dosud jednotném odborovém hnutí se projevil i tendence zakládat nezávislé organizace. Koncem dubna 1968 se v Praze konala ustavující celostátní konference Federace lokomotivních čet (viz), která jako jediná odborová organizace vyhlásila svou nezávislost na ROH a působila vedle a mnohdy proti odborovému svazu zaměstnanců železnic.

Větší samostatnost požadovaly ale na jaře 1968 i odborové svazy zůstávající na půdě jednotné odborové organizace. Současně začalo dělení odborových svazů, a z původních 15 velkých celostátních svazů vzniklo postupně 31 českých a 27 slovenských svazů, v jejichž rámci působilo ještě 15 relativně samostatných sekcí. Ve druhé polovině roku 1968 bylo jasné, že decentralizace odborového hnutí podle svazového a národního principu je nezvratitelná. Dělení svazů bylo nezbytnou a přirozenou reakcí na předchozí přílišnou centralizaci.

Měnily se i dřívější všeodborové orgány: ústřední rada se transformovala v orgán zastřešující vznikající národní větve odborového hnutí, s předpokládaným zánikem krajů čekala krajské odborové rady likvidace a okresní se změnilly ve volné koordinační orgány svazů. Od března do června 1968 proběhla také první fáze výrazných personálních změn v předsednictvu a sekretariátu ÚRO, která znamenala odchod řady starých funkcionářů a nástup českých i slovenských stoupenců reformu; nadále však zůstala konzervativní většina členů ÚRO.

Celostátní porada delegátů základních organizací ROH 19.-20. června 1968 projednávala mj. Nástin programu ROH, který již uvažoval o odborech jako o nezávislé zájmové organizaci, a také návrh zákona o socialistickém podniku, jenž umožňoval zřizování podnikových rad pracujících, představující v krátkém období po srpnu 1968 vlastně jednu z nemnoha možných platform skutečné účasti zaměstnanců na správě podniků.

Snad všechny odborové orgány a organizace včetně sekretariátu a předsednictva ÚRO zaujaly naprosto jednoznačný, nekompromisní a vlastenecký postoj k okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968.

Vývoj v odborech po srpnu dostával – zdánlivě paradoxně – novou dynamiku. Odbory totiž byly jedinou z významných a legálně působících organizací, které pokračovaly v demokratické obnově svých struktur a měly svobodně zvolené všechny své orgány od závodních výborů až po ústřední radu. Nově byla vytvořena Česká rada odborových svazů, na Slovensku se dřívější Slovenská odborová rada analogicky přeměnila na Slovenskou radu odborových svazů a obě samostatná národní hnutí byla spojena v Ústřední radě Československého revolučního odborového hnutí. V tomto složitém procesu nového konstituování odborové organizace byl uplatněn princip tzv. delegované pravomoci, kdy nositelem základních práv byly základní organizace. Ty delegovaly, tedy odevzdávaly, část své pravomoci vyšším orgánům, které tak neměly autentické, ale pouze odvozené pravomoci.

Odbory se významně zapojily do přetrvávající společenské rezistence. Některé svazy, jejichž sjezdy se konaly na přelomu let 1968/1969, podepsaly smlouvy o společném postupu se Svazem vysokoškolského studentstva, jako např. svaz zaměstnanců v kovoprůmyslu, který vystupoval nejaktivněji a výrazně se angažoval i ve sporu o Josefa Smrkovského při obsazování funkce předsedy nového Federálního shromáždění.

Reformní kurz v odborech vyvrcholil na VII. všeodborovém sjezdu ve dnech 4.-7. března 1969. Sjezd přijal řadu zásadních dokumentů (Program, Chartu, Stanovisko odborů k návrhu zákona o socialistickém podniku), které zakotvovaly všechny nové myšlenky předchozího období, účast a

samostatnost odborů v politické organizaci společnosti, úkol hájit sociální a lidská práva odborářů, podporu demokracii, socialismu, ekonomické reformě a podnikovým radám. Po výměně téměř 90 % bývalých členů ÚRO převládli v novém ústředním orgánu, jeho předsednictvu a sekretariátu stoupenci reformního procesu a bylo zavedeno paritní zastoupení českých a slovenských delegátů. Sjezd potvrdil suverenitu odborových svazů a zásadním způsobem omezil pravomoci všeodborových orgánů, které zůstaly zachovány kromě ústřední rady a národních rad jen na okresní a městské úrovni. (Neukončená diskuse o zrušení krajů a nepříliš vstřícný přístup svazů ke spolupráci uvnitř nové struktury odborového hnutí nakonec vedly k tomu, že místo krajských odborových rad, které přežívaly ve značně redukované podobě až do jara 1969, byly zřízeny krajské komise odborových svazů jako dočasné orgány s pravomocemi delegovanými odborovými svazy. Jejich statut však nebyl zakotven v žádném dokumentu a na jaře 1970 se změnila opět v krajské odborové rady.)

Závěry a usnesení všeodborového sjezdu se však v době nastupující normalizace nedaly realizovat. Normalizační snahy v odborech začínají po nástupu nového komunistického vedení v dubnu 1969. 10. května byla nařízena čistka ve vedení časopisu Práce, v červenci obnovena činnost stranické skupiny v ústřední radě. Po 3. plenární schůzi ústřední rady v září 1969, na niž byla mj. odvolána usnesení k 21. srpnu 1968, narůstaly tlaky na obnovení tzv. demokratického centralismu a posílení pozic předsednictva ústřední rady i okresních odborových rad jako územních všeodborových orgánů. Do jara 1971 byl opět obnoven předreformní centralistický model s posílenou řídicí a kontrolní úlohou především ústřední rady, ale i nižších všeodborových orgánů, tj. národních, krajských a okresních odborových rad. V průběhu roku 1970 došlo také k násilnému slučování odborových svazů na konečný počet 17 českých a slovenských svazů.

První personální čistky v ústředí odborové organizace proběhly od listopadu 1969 do jara 1970, kdy z předsednictva ústřední rady odešli zastánci reformy včetně předsedy K. Poláčka, jenž rezignoval a byl nahrazen Janem Pillerem, který do té doby nebyl ani členem rady. Z národních rad tehdy muselo odejít 280 členů.

Druhá, podstatná fáze čistek v odborových orgánech se odehrála ve druhé polovině roku 1970 a jejich epilog představovala výměna nejužšího vedení ústřední rady v březnu 1971. Z ústředí českých odborových svazů odešlo 28% členů, z českých okresních odborových rad pak 46% předsedů a 27,7% členů. Ze 17 českých členů předsednictva ústřední rady včetně předsedy a tajemníka v něm zůstal po 10. březnu 1971 pouze jediný. Plénum ústřední rady pak muselo opustit 42 českých členů, tj. 60%, a 8 náhradníků, tj. 53,3%. "Očista" české části ústřední rady byla tedy daleko tvrdší než čistky v nižších orgánech a podle komunistických tradic smetla i svého hlavního organizátora J. Pillera, který byl v březnu 1971 – údajně pro pomalý postup normalizace - vystředán Karlem Hoffmannem.

Noví členové volených odborových orgánů byli dosazováni nedemokratickou cestou tzv. kooptace, kterou se do ústřední rady např. dostali oba normalizační předsedové i další osvědčení "aparátníci" z ÚV KSČ do funkcí tajemníků (Marie Kabrhelová, Ladislav Jašík, Viliam Kožík), jejichž příchod pokračoval ještě na podzim 1971 (Vladimír Mařík aj.). Průběh čistek a jejich dopad na členskou základnu signalizují údaje z roku 1970, kdy organizovanost poklesla na 85,2%, přičemž na Slovensku byla mnohem vyšší než v českých zemích.

Na jaře 1971 začaly přípravy VIII. všeodborového sjezdu, jenž měl oficiálně potvrdit návrat do starých předreformních kolejí; jejich součástí bylo mj. obnovení stálých komisí v ústředí i na nižších stupních a přijetí „Závěrů z krizového vývoje v ROH“. Sjezd ve dnech 12.-15. června 1972 potvrdil všechny normalizační kroky, zrušil dokumenty VII. sjezdu a přijal stanovy ROH, které zakotvily staronové principy výstavby odborů jako poslušné převodové organizace KSČ, centralizovanou strukturu svazových výborů a odborových rad na okresní, krajské, republikové a celostátní úrovni i převahu všeodborových orgánů nad odvětvovými. V podstatě se tedy vše vrátilo ke stavu před rokem 1967, přičemž se znatelně rozšířily pravomoci a kompetence ÚRO. Paritní národnostní složení celostátních orgánů bylo nahrazeno poměrným zastoupením podle počtu členů s tím, že podíl slovenských zástupců musí být minimálně třetinový a v taxativně vymezených případech platil zákaz majorizace.

Složitá organizační struktura odborů přetrvávala prakticky až do konce 80. let bez podstatnějších změn s tím, že se dále posilovala úloha všeodborových orgánů, v nichž se rozhodování přesunulo zpočátku na předsednictvo, později opět na sekretariát, složený z profesionálních funkcionářů. Svazové aktivity se omezovaly na řešení pracovních záležitostí.

Teprve v únoru 1988 se na pořad jednání 3. plenární schůze ÚRO dostaly některé otázky organizační výstavby odborové organizace, ovšem v rovině obecných úvah o „demokratizaci“, jednotném postupu svazových a všeodborových orgánů a větší samostatnosti i zodpovědnosti základních organizací. Usnesení celostátní všeodborové konference z 25. září 1988 ukládalo ústřední radě, aby rozhodla o změnách v organizační výstavbě a přijala opatření k racionalizaci a snížení aparátu. Na 6. plenární schůzi ÚRO v říjnu 1988 byly skutečně projednány dílčí změny v organizaci odborových svazů, na 8. schůzi v červnu zásady pro členství umělců a pracovníků bez stálého zaměstnání v odborech a nové personální předpisy ROH. Tím snahy o organizační změny skončily.

Organizovanost v odborech v 70. letech postupně opět formálně přesáhla devět desetin zaměstnanců. Odbory organizovaly tzv. socialistické soutěžení a zlepšovatelské hnutí včetně zemědělských brigád, podílely se na nejrůznějších ideologických akcích a kampaních, které měly rituální charakter, přidělovaly rekreace, navrhovaly různá vyznamenání a osobní důchody zasloužilým funkcionářům, schvalovaly nejrůznější státní plány, normy, opatření a předpisy v pracovní, mzdové a sociální oblasti.

Předsedou ÚRO byl až do března 1987 K. Hoffmann. Vystřídal ho Miroslav Zavadil. Změny ve funkcích tajemníků byly častější. První normalizační skupina těchto profesionálních „aparátníků“ byla postupně obměněna do poloviny 80. let, ale např. V. Kozík ve funkci setrval do roku 1987. Poté se změny výrazně zrychlily, což mj. svědčí o bezradnosti odborového vedení v období „perestrojky“.

Revoluční odborové hnutí udržovalo poměrně rozsáhlé mezinárodní styky, byť jednoznačně orientované na země sovětského bloku či na prokomunisticky orientované odborové centrály v dalších zemích. Velmi zajímavou kapitolu představovalo uvolňování značných finančních částek pro odbory z asijských a afrických komunistických zemí, pro odbory kubánské i zemí představujících ohniska mezinárodního napětí (Libanonu, Sýrie apod.). Je nepochybné, že tyto dary měly širší mocenské konsekvence. Určitou kuriozitou byla podpora rodin stávkujících britských horníků na počátku 80. let, zhruba v tomtéž období proudily přes ROH finanční prostředky na podporu protireformních sil do sousedního Polska.

Souhrnně lze říci, že léta 1972-1989 znamenala v mnohém návrat k předreformnímu období – i když v mírnější podobě. V odborech znovu převládla tuhá centralizace, administrativně direktivní řízení, formální činnost orientovaná na výrobní úkoly a pasivita členů.

Zhroucení komunistického režimu v listopadu 1989 pak vedlo k zániku předsednictva i sekretariátu ÚRO. 26. listopadu 1989 byl Miroslav Zavadil, spolu se všemi pěti tajemníky odvolán s funkce. Členem a předsedou ÚRO (nikoliv už sekretariátu, který se po odvolání profesionálních odborářů rozpadl) se poté stal relativně neznámý dělník a „hrdina socialistické práce“ Karel Heneš. Ten 9. prosince stanul i v čele tzv. Akčního výboru ROH, který měl připravit mimořádný sjezd „nezávislého“ ROH. Pokus o záchranu alespoň torza totalitních odborů, inspirovaný rokem 1968, však neuspěl, protože základní organizace i členové ignorovali rozpadající se strukturu ROH a orientovali se na nově konstituované stávkové nebo koordinační výbory, resp. přípravné výbory nezávislých odborů.

ČESKOSLOVENSKÝ SVAZ TĚLESNÉ VÝCHOVY

FRANTIŠEK KOLÁŘ

Společenská organizace, složka Národní fronty, která v letech 1957-1989 řídila československou tělesnou výchovu a sport. ČSTV vznikl na základě zákona O organizaci tělesné výchovy, přijatém Národním shromážděním dne 20. 12. 1950, na ustavujícím sjezdu ve dnech 3.-4. 3. 1957. V jeho čele se střídali zkušení komunističtí funkcionáři (1957-1967 František Vodsloň, 1970-1972 Richard Nejezchleb, 1973-1988 Antonín Himl, 1988-1989 Jindřich Poledník), pouze v letech 1967-1970 byl předsedou tělovýchovný odborník Emanuel Bosák. Po několikaletém období hledání, jak organizovat v československém komunistickém režimu tělovýchovu a sport, kdy se vůbec neujaly pokusy zavést sovětský model řízení tělovýchovy podle pracovišť, představoval ČSTV kompromis mezi komunistickým požadavkem centrálního ústředí s hlavními rozhodovacími pravomocemi a tradičním systémem organizování tělovýchovy a sportu podle jednotlivých odvětví tak, jak se vyvinulo v českém prostředí od poloviny 19. století. Byl kompromisem mezi administrativním řízením tělovýchovy a sportu a dobrovolným charakterem jeho vlastní podstaty.

Vrcholné orgány ČSTV se staly představitelem celého tělovýchovného hnutí s právem vytyčovat jednotné zásady pro provádění veškeré tělovýchovy a sportu (vedle ČSTV byly pověřeny péčí o tělovýchovu a sport ještě další společenské – Svazarm, ČSM, ROH – a státní instituce – ministerstva školství, národní obrany a vnitra) a s právem a povinností pečovat o vědeckou a výzkumnou činnost v oblasti tělesné kultury, o výchovu cvičitelů a trenérů, o mezinárodní styky a o plánovitou výstavbu a údržbu a účelné využívání tělovýchovných a sportovních zařízení. Do správy ČSTV byl převeden všechen majetek dosavadní ústřední organizace Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport a všech dobrovolných sportovních organizací. Nejvyšším orgánem ČSTV byl ústřední výbor, kterému hierarchicky podléhaly nižší složky, krajské a okresní výbory, vlastními právními subjekty se staly tělovýchovné jednoty, které spravovaly jednotlivá sportoviště. Tělovýchovné jednoty se však dělily na oddíly podle jednotlivých druhů sportu a na odbory základní a rekreační tělesné výchovy a turistiky a tyto oddíly a odbory vytvářely podle stejných kritérií základní články tzv. svazového principu, který se uplatňoval hlavně při organizaci sportovních soutěží a při řízení vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti. V rámci federativního uspořádání Československa bylo ČSTV v roce 1968 rozděleno dvou republikových organizací – České tělovýchovné organizace a Slovenské tělovýchovné organizace – které řídily tělovýchovu a sport na území vlastní republiky. V rámci procesu „normalizace“ československé společnosti se však hlavní rozhodovací pravomoci vrátily zpět do rukou ústředního výboru ČSTV, který byl úzce spojen s ÚV KSČ (od roku 1976 byl předseda ČSTV dokonce jeho členem). Po celou dobu existence ČSTV jeho předseda zároveň v rámci tzv. personální jednoty vykonával též funkci předsedy Československého olympijského výboru.

Úsilí o demokratizaci a liberalizaci československé společnosti na konci 60. let 20. století zasáhlo i Československý svaz tělesné výchovy. Jeho vedoucí funkcionáři přestávali lpět na výsadním postavení ČSTV v systému československého tělovýchovného a sportovního hnutí a podporovali větší samostatnost sportovních svazů, umožňovali obnovu po únoru 1948 zrušených organizací, jako byly Sokol, Orel, Junák či Klub československých turistů. Vliv státu na tělovýchovu a sport se podle jejich návrhu měl uplatňovat prostřednictvím zvláštního ministerstva.

Činnost ČSTV podléhala požadavkům komunistické strany a měla silný politický akcent, zejména v 70. a 80. letech. Na jedné straně se rozvíjela masovost, a to hlavně prostřednictvím spartakiád, jejichž hromadná tělovýchovná vystoupení navazovala na tradici sokolských sletů a navzdory proklamovanému ideologickému podtextu si získala přízeň statisíců cvičenců. V 80. letech bylo podporováno celosvětové hnutí Sport pro všechny, v jehož čele stál zpočátku A. Himl, který prostřednictvím československých tělovýchovných odborníků určil jeho ráz. Populární se mezi obyvateli staly i různé turistické akce jako např. „100 jarních kilometrů“, soutěž lyžařských hlídek „Po hřebenech Krkonoš“ či mnohé dálkové pochody.

V čele pozornosti ČSTV však stál především vrcholový sport. Komunistický režim si totiž stále více uvědomoval nejen propagační význam sportovních vítězství, ale i skutečnost, že na poli sportu může nejnázne soutěžit s nejvyspělejšími státy světa a „potvrzovat přednosti socialismu“. V 60. letech proto byly zřizovány komise pro olympijskou přípravu a vrcholový sport. Změna v systému přípravy vrcholových sportovců na stala v roce 1973, kdy se po vzoru Německé demokratické republiky začala budovat střediska vrcholového sportu, v nichž byli soustředěni talentovaní jedinci. Střediska

byla podporována materiálně i finančně, stala se však i základnou dopingů, tj. užívání nepovolených prostředků, které měly proti duchu fair play zvyšovat výkonnost sportovců a přinášet nová sportovní vítězství.

V době, kdy československou tělovýchovu a sport řídil Československý svaz tělesné výchovy dosáhlo Československo řady sportovních úspěchů na olympijských hrách a na mistrovstvích světa. V 60. letech to byly především výkony sportovních gymnastek, zvláště fenomenální Věry Čáslavské, a volejbalistů, v 70. a 80. letech pak čtyřnásobné vítězství reprezentačního týmu na světových šampionátech v ledním hokeji, dvacet titulů mistrů světa v kolové bratří Pospíšilových či výkony atletů.

SVAZ DRUŽSTEVNÍCH ROLNÍKŮ

JAN PEŠEK

Podnět ke vzniku Svazu družstevních rolníků vzešel z jednání VII. sjezdu JZD (1.-3. února 1968). Delegáti sjezdu tak reagovali na skutečnost, že družstevní a jednotlivě hospodařící rolníci neměli od zrušení Jednotného svazu českých rolníků a Jednotného svazu slovenských rolníků na začátku 50. let svoji zájmovou organizaci. Nutnost vytvoření takovéto organizace byla všeobecně uznávána, rozdílné názory však existovaly v chápání jejího poslání a obsahu činnosti. V podmínkách pokusu o společenskou reformu po lednu 1968 vznikla idea ustavení Svazu zemědělců (později Socialistického svazu zemědělců), zastupujícího nejen zájmy družstevních rolníků, ale všech obyvatel venkova včetně těch, kteří se s ním cítili určitým způsobem spřízněni. Konzervativní síly ve vedení KSČ i v nižších strukturách moci v tom spatřovaly pokus o vytvoření organizace politické opozice v podobě blízké bývalé agrární straně a jejímu heslu „Venkov jedna rodina“. Nebyly proto ochotny připustit vznik svazu a prosadily odmítnutí této myšlenky. (Vznik svazu nebyli ochotni připustit ani někteří stoupenci reformy.) V polovině roku 1968 se rozhodlo o vytvoření Svazu družstevních rolníků jako společensko-zájmové organizace, obhajující společenské, sociální a ekonomické zájmy družstevních rolníků. Na konferenci delegátů VII. sjezdu JZD v Nitře 9.-11. července 1968 byly vytvořeny Český svaz družstevních rolníků a Slovenský svaz družstevních a jednotlivě hospodařících rolníků. Celostátní Svaz družstevních rolníků v důsledku střetávání se diametrálně protikladných názorů „marxisticko-leninských sil“ a proreformních představitelů ještě ustaven nebyl. Po nástupu „normalizace“ byla většina původně zvolených funkcionářů národních svazů donucena k odchodu z funkcí a činnost svazů se utlumila, respektive přeměrovala. Na VIII. sjezdu JZD (26.-28. dubna 1972) byly přijaté stanovy celostátního Svazu družstevních rolníků ČSSR, které nahradily dosavadní stanovy národních svazů. Úlohy svazu byly zredukované na prosazování politiky KSČ ve výchově, soutěžení a péči o využívání volného času družstevníků. Národní svazy se přeměnily na nedružstevní, tj. „společenské“ organizace, tvořící součást Národní fronty. De facto sehrávali úlohu jakýchsi odborových organizací zemědělských družstevníků, pracujících až do pádu komunistického režimu stejně formálně jako všechny ostatní odborové organizace.

ÚSTŘEDNÍ RADA DRUŽSTEV

JAN PEŠEK

Ústřední rada družstev vynikla již 17. května 1945 jako vrcholový orgán ve sféře družstevnictví. Sdružovala však jen družstevní organizace v českých zemích, ne na Slovensku. Působila bez toho, že by její existenci stanovoval zákon. O něm se sice jednalo, z politických důvodů (jako součást boje o moc) však do února 1948 přijatý nebyl. Podle původních dohod se měly všechny družstevní organizace budovat jako jednotné, s dobrovolným členstvím a s demokraticky voleným vedením. Komunistická strana však už krátce po vzniku ústřední rady začala takovéto zásady opouštět s cílem stát se hegemonek družstevního hnutí, s čímž ostatní politické strany pochopitelně nesouhlasily.

Státní převrat v únoru 1948 a nastolení mocenského monopolu KSČ přinesly prosazení komunistických představ o družstevnictví. Zákon č. 187/1948 Sb. z 21. července 1948 o Ústřední radě družstev jako vrcholovém orgánu s celostátní působností vyjadřoval přerušení dosavadního vývoje družstevnictví v Československu. Ústřední rada jako součást Národní fronty vznikla ze zákona a ne na základě dobrovolného rozhodnutí družstev. Vytvořila se z vůle KSČ a sloužila jako jedna z převodových pák realizace její politiky. Členství všech družstev v radě bylo povinné. Disponovala vůči družstvům širokými pravomocemi a v praxi je také uplatňovala, často v rozporu s družstevními zásadami dobrovolnosti a samosprávnosti. Územním orgánem ústřední rady na Slovensku se stala Slovenská rada družstev, ta však existovala jen do roku 1953, kdy v rámci upevňování centralismu zanikla.

V rámci rady se po přijetí zákona č. 187/1948 Sb. vytvořily pro jednotlivá družstevní odvětví následující odbory: I. Zemědělská družstva provozní a výrobní, II. Spotřební družstva, III. Ústavy lidového peněžnictví, IV. Výrobní, pracovní a živnostenská družstva, V. Stavební a bytová družstva. Tato struktura však dlouho nevydržela, protože peněžní družstevnictví roku 1949 zaniklo, odvětví stavebních a bytových družstev se drasticky zredukovalo a zemědělské družstevnictví se úplně vyřadilo ze sféry působení rady. (Do kompetence ministerstva zemědělství oficiálně přešlo v roce 1951, fakticky tam však bylo už dříve.) Tyto změny kodifikoval zákon č. 53/1954 Sb. z 27. října 1954 o lidových družstvech a družstevních organizacích. Zemědělské družstevnictví zůstalo oddělené od družstevnictví nezemědělského a to bylo vtěsnáno do strnulé struktury, tvořené odvětvím spotřebního, výrobního a bytového družstevnictví.

Kromě úlohy zastřešovat a v intencích politiky KSČ „řídit“ družstevní organizace rada navenek zastupovala československé družstevnictví v rámci Mezinárodního družstevního svazu a později realizovala i zahraniční obchod. Její jednotlivé sjezdy se stávaly místy povinného zdůrazňování účasti družstev na budování socialistické společnosti. Byla rovněž využívána k „odkládání“ různých stranických a státních funkcí. Její vliv a význam se snižoval úměrně tomu, jak byla závislá od aparátu KSČ a jak disciplinovaně plnila jeho „doporučení“.

Struktura ústřední rady podle zákona č. 53/1954 Sb. zůstala v podstatě nezměněná až do konce 60. let. Jako důsledek federalizace československého státu vznikly v roce 1969 české a slovenské svazy spotřebních, výrobních a bytových družstev a rada je zastřešovala jako celostátní orgán, přímo je však už neřídila; družstevní svazy byly „navázány“ na republikové vlády. Kompetence ústřední rady byly zredukovány na oblast zahraničních vztahů, personální a výchovnou práci. Po pádu komunismu koncem roku 1989 se na svém XI. mimořádném sjezdu v říjnu 1990 přetvořila na Družstevní unii ČSFR jako zájmovou organizaci českých a slovenských družstev.

JEDNOTNÝ SVAZ ČESKÝCH ZEMĚDĚLCŮ

KAREL JECH

Jednotný svaz českých zemědělců (JSČZ) byla samosprávná zájmová rolnická organizace působící v letech 1945-1952 v českých zemích (na Slovensku ve stejné době Jednotný svaz slovenských rolníků – JSSR). Na jejím vzniku se spolu s politickými stranami Národní fronty podíleli i představitelé některých předválečných demokratických hnutí, např. Ústřední jednoty československých malozemědělců, Svazu československých lidových zemědělců, Ústředního svazu domkářů a maloročníků, Svazu domkářů, malých a středních rolníků, Svazu katolických zemědělců v Čechách aj.

Poslání a postavení obou národních svazů ve společnosti vymezoval zákon ze dne 11. července 1947 č. 145/1947 Sb., o organizaci zemědělců republiky Československé, na jehož základě byla také ustavena zastřešující Ústřední rada zemědělců republiky Československé. Společným úkolem bylo sdružovat zemědělce slovanských národností československé státní příslušnosti, podporovat je za účelem zvelebení zemědělské a lesní výroby a povznesení hospodářské, sociální a kulturní úrovně venkova. Základními organizačními články svazů byla místní a okresní sdružení, jejichž řídicí orgány se volily s uplatněním zásad poměrného zastoupení představitelů politických stran Národní fronty.

JSČZ, vycházející ve svých počátcích z principů Košického vládního programu, se zasazoval o návrat k mírovým podmínkám tržní výroby a odbytu, o prosperitu limitovaného soukromého hospodaření i o zdokonalení a modernizaci tradičních forem zemědělského družstevnictví. Prosazoval stanovisko, že půda patří těm, kteří na ní pracují a proto podporoval vládní úsilí jak o urychlené využití půdy ve vysídleném pohraničí, tak i o dokončení předválečné pozemkové reformy, směřující k posílení malých a středních usedlostí na úkor velkostatkářské držby půdy. To také patřilo k hlavním příčinám, proč mnozí členové a funkcionáři JSČZ až do roku 1948 důvěřovali programovým a volebním slibům KSČ o tom, že československé zemědělství se bude vyvíjet vlastní cestou a že nedojde k zavádění obávaných kolchozů.

V mnoha obcích iniciovala místní sdružení JSČZ snahy o ulehčení pracovních a rodinných podmínek života zemědělských žen (společné vesnické prádelny, dětské žňové útulky, pojízdné prodejny potravin aj.). Rozhodnutím vlády z roku 1949 byly do JSČZ začleněny původně samostatné organizace vinařů, chmelařů, ovocnářů i chovatelů hospodářského zvířectva, postupně pak i jednoty včelařů, rybářů a zahrádkářů. JSČZ byl i vydavatelem ústředního deníku Zemědělské noviny, spoluvydavatelem okresních vesnických novin, spolumajitelem oborového nakladatelství Brázda a provozovatelem Vesnického divadla. To ve svém souhrnu poskytovalo rozsáhlé příležitosti k rozvíjení odborných, kulturních a osvětových služeb. Koncem roku 1951 měl JSČZ 389 tis. členů a členek organizovaných v 9 956 místních sdruženích (tj. v 89% obcích); i když někteří členové byli pouze pasivní, trval zájem o řadu společných akcí (např. o vzdělávací Hovory se zemědělci, filmová představení apod.) a rovněž o odběr zemědělského tisku (náklad okresních zemědělských novin v roce 1951 činil cca 400 tis. výtisků).

Celkové působení JSČZ se však po roce 1948 stávalo politicky nežádoucím, neboť mechanicky přejímanému sovětskému modelu centralistického řízení zemědělství a režimu direktivního ovládnutí rolnictva a kontroly vesnického života byl princip nezávislé demokratické organizace a zemědělské samosprávy naprosto cizí. Docházelo tak k poručníkování se strany politických funkcionářů, ke zneužívání zemědělských shromáždění pro nátlak na rolníky, aby se podřídili kolektivizačním záměrům. Již v roce 1951 byla existence JSČZ umrtvována snižováním státní finanční podpory (např. na výplaty zaměstnanců, na rekreaci zasloužilých zemědělců apod.), vzápětí pak postátněním a vynuceným převodem odborných, osvětových a kulturních aktivit do přímé podřízenosti ministerstev zemědělství, vnitra či informací. Samosprávná akceschopnost volených orgánů na ústřední i regionální úrovni byla do značné míry ochromena již personálními čistkami akčních výborů Národní fronty. Z podnětu a podle prováděcích pokynů vedení KSČ došlo pak během roku 1952 k plné likvidaci JSČZ i JSSR, a to bez zveřejňování metodou tzv. samorozpuštění místních a okresních sdružení.

JEDNOTNÝ ZVÄZ SLOVENSKÝCH ROLNÍKOV

VIERA HLAVOVÁ

Jednotný svaz slovenských zemědělců (JZSR) vznikl z iniciativy komunistické strany krátce po osvobození jako dobrovolná zájmová organizace rolníků. První neformální rozhovory o vytvoření jednotné rolnické organizace vedli komunisté s představiteli Demokratické strany od února 1945. K oficiální dohodě došlo 17. března 1945 a o necelý měsíc později (12. dubna) zahájil svou činnost osmičlenný přípravný výbor složený paritně ze zástupců KSS a Demokratické strany. Při zakládání prvních místních sdružení (zatím jen na východním Slovensku) byla iniciativní KSS, která v nich získala významné pozice. Demokratická strana o činnost svazu zpočátku neprojevovala větší zájem. Dočasné vedení nahradil v červenci nový desetičlenný přípravný výbor jmenovaný předsednictvem Slovenské národní rady. Byly v něm opět paritně zastoupeny obě strany. Generálním tajemníkem nové organizace zemědělců se stal komunističtí Michal Falťan, předsedou přípravného výboru demokrat Július Gašperík (prezidiální šéf pověřenectva zemědělství a pozemkové reformy). Přípravný výbor zakládal v součinnosti s národními výbory místní a okresní organizace svazu. Tiskovým orgánem, jehož první číslo vyšlo 4. srpna 1945 byl „Roľnícky hlas“. Tím, že svaz vyvíjel aktivity, sice existoval de facto, ale vzhledem k chybějící právní normě de iure nikoliv.

Prostřednictvím jednotné rolnické organizace se chtěla KSS etablovat ve slovenském družstevnictví, kde měla dominantní postavení Demokratická strana. Jednotný svaz slovenských zemědělců se angažoval v pozemkové reformě, v cenové politice zemědělských produktů, v reorganizaci družstevnictví a při propagaci dvouletého plánu v zemědělství. Jedním z jeho úkolů bylo nahradit zemědělskou komoru s povinným členstvím, která byla „baštou“ demokratů a jejíž činnost zastavilo ministerstvo zemědělství vyhláškou č. 2124/1946. Všechny majetek komory měl být převeden na přípravný výbor JZSR. Slovenské pověřenectvo půdního hospodářství, které bylo v rukou Demokratické strany, toto nařízení nerespektovalo. Po parlamentních volbách v roce 1946, kdy většina slovenských rolníků dala svůj hlas Demokratické straně, chtěli její představitelé získat převahu i v místních a okresních sdruženích JZSR.

Jednotný svaz slovenských zemědělců se – pro svůj potenciální vliv na převážně agrárním Slovensku – stal od svého vzniku součástí boje o politickou moc. V tomto smyslu sehrály až do jeho uzákonění rozhodující roli ideově a politicky motivované konflikty a ostré názorové střety dvou koncepcí zemědělské politiky mezi KSS a Demokratickou stranou.

Zákon o jednotné zájmové organizaci zemědělců přijalo Národní shromáždění až po dvou letech 11. července 1947 jako zákon celostátní. Na jeho základě vznikly samostatné svazy českých a slovenských rolníků. (Viz Jednotný svaz českých zemědělců.) V duchu zákona a dohody v Národní frontě z 12. prosince 1947 jmenoval ministr zemědělství Július Ďuriš přípravný výbor slovenského svazu. Měl celkem 70 členů, z toho 25 za Demokratickou stranu, 19 za KSS, 10 za Stranu svobody a 10 členů bylo za Sociální demokracii na Slovensku. Předsedou se stal demokrat ing. Kornel Filo, generálním tajemníkem komunističtí dr. Michal Falťan.

Přípravný výbor se poprvé sešel v polovině února 1948. Již v březnu ministr zemědělství odvolal předsednictvo svazu a jmenoval nové. Předsedou se stal komunističtí Marek Čulen. Přípravný výbor prošel reorganizací a „očistil se od reakčních členů“ z řad Demokratické strany, většinu jeho nových členů tvořili komunisté. Po únorovém převratu 1948 se stal převodovou pákou komunistické strany, spolurealizátorem její zemědělské politiky, šířitelem družstevní myšlenky a po roce 1949 také propagátorem budování jednotných zemědělských družstev. Neměl sestaven vlastní program, který by odrážel zájmy a potřeby rolníků, ti ve svazu viděli vykonavatele zemědělské politiky státu a nikoliv obhájce jejich zájmů, a proto ztráceli o tuto organizaci postupně zájem. Se záměrem zaktivizovat činnost JZSR a transformovat jej na organizaci malých a středních zemědělců proběhla v roce 1950 z podnětu KSS rozsáhlá reorganizace jeho struktur. Jmenování byli kromě předsedy a ústředního tajemníka všichni členové ústředního výboru. Na krajské úrovni bylo vyměněno 75 krajských funkcionářů, a z celkového počtu 941 okresních činitelů jich bylo vyměněno 817. Konečným výsledkem reorganizace bylo téměř stoprocentní ovládnutí

svazu komunisty. Na podzim roku 1950 měl JZSR 196 499 registrovaných, většinou pasivních a jen formálních členů. Z toho bylo 51 722 žen, organizovaných v místních zemědělských odborech pro ženy. Místní sdružení nevyvíjela téměř žádnou organizační a politickou činnost. Ztrácela smysl a opodstatnění také proto, že problémy rolníků v souvislosti s kolektivizací měly ve své kompetenci národní výbory a jejich komise.

Sekretariát ÚV KSS 10. května 1951 na základě zprávy o činnosti JZSR rozhodl o jeho likvidaci. Jak se postupně zakládala JZD v okresech, rušily se okresní organizace svazu. O jeho definitivním rozpuštění rozhodlo rozšířené předsednictvo ÚV JZSR dne 14. března 1952.

ČESKOSLOVENSKÝ SVAZ PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKŮ

VÁCLAV VRABEC

Jednotná dobrovolná společenská organizace, sdružující jako složka Národní fronty (která jej metodicky řídila a poskytovala mu finanční prostředky) účastníky národního odboje za první a druhé světové války, oběti nacistické perzekuce a jejich pozůstalé. Vznikl v r. 1951 na slučovací konferenci českého Svazu bojovníků za svobodu a slovenského Zvazu ľudových bojovníkov, které nepřímo navazovaly na Československou obec legionářskou, Svaz osvobozených politických vězňů, Svaz národní revoluce a Svaz partyzánů, které působily po osvobození v r. 1945 a byly rozpuštěny po r. 1948. V r. 1969 byl Svaz protifašistických bojovníků, jak se oficiálně nazýval, opět transformován do federální podoby jako ČSSPB se dvěma národními svazy – Českým svazem protifašistických bojovníků a Slovenským zväzom protifašistických bojovníkov. Společné ústřední vedení mělo převážně koordinační funkci. Stalo se členem Mezinárodní federace účastníků odboje Fédération Internationale des Résistants (FIR) se sídlem ve Vídni.

Svaz se podle svých možností a střídavého vlivu staral o sociální postavení svých členů, demonstrativně podporoval a obhajoval politiku KSČ, jejíž poslušní a sítím kádrovacích prověrek vybraní členové stáli s výjimkou let 1968 a 1969 v jeho čele. Čestným předsedou byl Klement Gottwald a výkonným předsedou Jan Vodička. Od r. 1962 do r. 1969 předsedou byl Josef Hušek, kterého v r. 1969 a 1970 vystřídal Samuel Falťan. V letech 1970-1973 se stal předsedou Miloš Hrušovský a pak i po celá léta osmdesátá tuto funkci vykonával František Mišeje, který měl k ruce ještě úřadujícího předsedu Františka Šádka. V r. 1988 měl Svaz 42 758 členů. Po celou dobu své existence ani jednou oficiálně neprotestoval proti komunistickému teroru, zvůli a perzekuci, ba i když postihovaly vlastní členskou základnu a nevyhnuly se ani čelným a zasloužilým funkcionářům, z nichž mnozí byli popraveni. Právě odbojáři se stali prvními oběťmi pounorových čistek a represí. V letech normalizace byli ze svazových funkcí odvoláváni ti, kteří nesouhlasili se sovětskou okupací a Husákovým režimem, paradoxně často právě ti, kteří byli krátce předtím v době Pražského jara rehabilitováni. Někteří členové na protest Svaz opustili a někteří byli i pod různými záminkami z jeho řad vyloučeni. Svaz se připojil k odsudkům Charty 77 a jiných projevů opozičního hnutí. Místní organizace se až na výjimky soustřeďovaly na pietní udržování pomníků padlým v bojích za druhé světové války a na organizování oslav a propagandistických akcí, připomínajících a jednostranně vysvětlujících tradice protifašistického odboje. Nemnozí členové, zejména z řad bývalých vězňů nacistických koncentračních táborů, se v listopadu 1989 postavili po bok revoltujících pražských studentů. Až od r. 1992 začala organizace odbojářů jako občanské sdružení procházet radikálnější změnou a hlásit se k humanistickému a demokratickému odkazu T. G. Masaryka a pojímat odbojové aktivity jako celek.

ČESKOSLOVENSKÁ VĚDEKOTECHNICKÁ SPOLEČNOST

DANIELA BRÁDLEROVÁ

V roce 1948 působilo na území Československa na 50 technických spolků, jejichž činnost byla často duplicitní. Idea založit jednotnou technickou organizaci se na pořad dne dostala v létě roku 1948 na schůzi Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF). Zde byla ustavena technická sekce, která měla připravit návrh na nové uspořádání technických organizací v ČSR. Již první návrh této sekce počítal s vytvořením jednotné odborné organizace techniků na široké základně s vnitřním členěním na odborné svazy (společnosti). Organizace měla vést techniky k aktivní účasti na zvyšování technické úrovně, k prosazování nových technologií, k vyšší produktivitě, usnadňovat zvyšování odborné kvalifikace apod. O odstranění organizační roztříštěnosti technických spolků usilovalo též Revoluční odborové hnutí (ROH).

K určitému zvratu došlo na přelomu let 1950(1951. Dosavadní stavovské technické spolky se měly zrušit, namísto nich zřídit tzv. Kluby techniků a zlepšovatelů a vědečtí pracovníci měli být soustředěni do vědeckotechnických společností. Vlastní realizace projektu byla ale odsunuta až do doby, kdy bude založena nová akademie (Československá akademie věd-ČSAV) a upraven její statut. 6.10.1952 byla zřízena zvláštní Komise pro vypracování návrhů organizačních řádů budoucích vědeckotechnických společností (VTS). Komise čerpala inspiraci především z organizačních řádů podobných institucí v ostatních socialistických zemích. VTS měly být dobrovolnými výběrovými vědeckými sdruženími se samostatnou právní subjektivitou, v jejichž čele by stál Svaz vědeckotechnických společností. Dne 18.12.1952 byla ustavena Komise pro organizaci vědeckotechnických společností. V průběhu roku 1953 prezidium ČSAV schválilo stanovy a dalo zásadní souhlas ke zřízení VTS. 27.11.1953 prezidium ČSAV schválilo vytvoření Přípravného výboru VTS (PV VTS) z dosavadní komise pro organizaci vědeckotechnických společností. Po celou dobu přípravných prací se řešila otázka, zda-li budou VTS samostatné nebo budou-li pracovat při ČSAV. Nakonec bylo rozhodnuto ve prospěch ČSAV.

K samotnému zřízení VTS došlo na základě vládního nařízení ze 16.3.1955 č. 594 o zřízení vědeckotechnických společností a jejich koordinačního orgánu Rady vědeckotechnických společností (R VTS) při ČSAV. Společnosti měly být zřizovány podle zákona č. 68/1951 Sb. O dobrovolných organizacích a shromážděních. Prezident ČSAV měl za úkol zajistit organizační výstavbu a financování VTS a R VTS. Dále měl určovat hlavní zásady činnosti VTS a jejich práci sledovat prostřednictvím technické sekce ČSAV. Ministři a předseda státního úřadu plánovacího měli zajistit peníze pro úhradu úkolů jejichž řešení budou požadovat a které nebyly v plánu společností. V roce 1955 byly založeny: VTS pro hutnictví a slévárenství, VTS pro elektrotechniku, VTS pro energetiku, VTS pro stavebnictví, VTS pro hornictví, VTS pro využití paliv, VTS pro vodní hospodářství. V roce 1956: VTS pro dopravu, VTS pro silikátový průmysl, VTS pro strojnictví, VTS pro svařování, VTS pro zdravotní techniku a vzduchotechniku, VTS pro potravinářský průmysl. V roce 1957: VTS pro průmysl textilní a kožedělný.

Základním úkolem společností bylo poskytovat výrobě všestrannou pomoc a seznamovat ji co nejrychleji s pokroky vědy a techniky ve světě. Hlavní formou práce byly konference, pak přednášky, kurzy, semináře, exkurze, pracovní zasedání apod. Současně byly pořádány dny nové techniky, novátorské školy, burzy nové techniky, instituty novátorů, konzultační střediska ČSVTS, výstavy, zpřístupňování technické literatury, filmů, besedy. 17.9.1956 se konalo ustavující shromáždění Rady VTS, která byla konstituována jako samostatná právnická osoba. Jejím hlavním úkolem bylo zastupování jednotlivých společností ve styku s ČSAV, ministerstvy, státními úřady a se zahraničními institucemi. Ustavením R VTS a ukončením činnosti PV VTS skončila 1. etapa činnosti ČVTS .

V té době se ale ukázalo, že patronace ČSAV práci VTS brzdí a situaci komplikuje i velmi nízký počet členů společností. Přelom let 1957(1958 je proto ve znamení bouřlivých diskusí o odloučení VTS od ČSAV. Většina společností se vyjádřila pro odloučení a pro vytvoření jednotné masové organizace napojením na ROH. V roce 1958 byl přijat nový organizační řád podle kterého měly být společnosti přebudovány na vnitřní orgány nezávislé instituce, které by samy byly po odborné

stránce zcela samostatné. 23.-24.4.1959 se konala 1. Celostátní konference transformované jednotné organizace přidružené k ROH pod novým názvem Československá vědeckotechnická společnost a následující vnitřní organizace:

Závodní pobočky – tvořily základ organizace. Zřizovány všude tam, kde bylo minimálně 10 členů VTS (na podnicích, závodech, výzkumných ústavech, projektových organizacích, vysokých a odborných školách apod.). Voleny *výbory závodních poboček*, které u větších podniků vytvářely *odborné skupiny*.

Krajské rady – zřizovány ve všech krajích. Byly voleny a odpovídaly za práci všech vědeckotechnických společností v rámci kraje. Tvořily *krajské sekce* v jejichž čele stál *výbor krajské sekce*.

Ústřední rada – koordinovala a řídila veškerou činnost VTS. V jejím rámci byly stabilně zřízeny *odborné sekce a poradní komise* a pro řešení dílčích odborných otázek *odborné skupiny*.

Slovenská rada ČSVTS – byla pobočkou ústřední rady. Jejím hlavním úkolem byla koordinace a kontrola krajských rad na Slovensku.

Snížení počtu krajů v roce 1960 mělo za následek redukci počtu krajských rad ČSVTS. Zároveň došlo k zásadnímu obratu v činnosti ČSVTS, kdy dosud převládající formu práce společnosti, konference vystřídala praktická pomoc závodům při řešení úkolů. V polovině 60. let se ve struktuře a činnosti ČSVTS začínají projevovat společenskopolitické změny. V březnu 1966 se II. sjezd ČSVTS usnesl na tom, že VTS ztrácí statut společenské organizace. V následujícím roce probíhala vnitřní jednání o případné změně struktury ČSVTS z nichž nakonec vykryštalizovaly dvě alternativy: a) organizační struktura společnosti zůstane stejná, tedy bez právní subjektivity jednotlivých VTS nebo b) dojde k decentralizaci, kde VTS budou samostatné s vlastním statutem a právní subjektivitou.

V dubnu roku 1968 definitivně zvítězila druhá alternativa. Tato změna však nebyla konečná. O dva měsíce později se ČSVTS stala, jako samostatná organizace, členem Národní Fronty, čímž byla vyňata z vlivu ROH, kterému byla přisouzena úloha podporovatele činnosti ČSVTS. Následující, přes rok trvající, období bylo charakterizováno snahou omezit na minimum pravomoci centrálních řídicích orgánů. V rámci této tendence bylo několik krajských rad přetvořeno na koordinační výbory, které byly zbaveny prakticky veškerého vlivu na řízení závodních poboček. Ruku v ruce s tímto trendem byla uplatňována široce pojatá organizační a hospodářská samostatnost jednotlivých společností a přeměna ČSVTS na federaci odborných společností, sdružujících se podle vlastního uvážení. V dubnu 1969 se konal III. Sjezd ČSVTS na kterém byla ustavena Ústřední Rada ČSVTS a vědeckotechnická společnost přeměněna na federativní orgán. Oficiální název české sekce VTS zněl do roku 1971 Český svaz vědeckotechnických společností, pak byl změněn na konečné znění Česká vědeckotechnická společnost. Slovenská sekce nesla stabilně název Slovenská vědeckotechnická společnost.

Předělem v dalším vývoji ČSVTS byla normalizace. Konkrétní směr kudy se měl ubírat další politický a hospodářský vývoj země načrtl XIV. sjezd KSČ. ČSVTS přijala usnesení sjezdu za svůj program na 6. plenárním zasedání ÚR ČSVTS (16.-17.3.1971) a přijala roli vykonavatele normalizace v oblasti ekonomie, vědy a techniky. Proces normalizace v rámci VTS byl spojen se jmény prof. Bretschneidera, akademika Bohumila Kvasila a ing. Jaroslava Čermáka. Prvořadým cílem bylo zlikvidovat tzv. elitářství, které podle mínění normalizátorů ovládlo ČSVTS a důsledně uplatňovat marxismus-leninismus ve vědeckotechnické rozvoji, ekonomice apod. V 70. letech proto VTS ve své činnosti důsledně vycházela z linie kterou udávaly jednotlivé sjezdy KSČ. Všechny vedoucí funkce ve VTS byly obsazovány na základě návrhů stranické skupiny Ústřední Rady ČSVTS.

Poslání ČSVTS zůstalo v podstatě stejné – realizace technické politiky, propagace nových technologických postupů, podpora vynálezckého a zlepšovateľského hnutí, řešení hospodářských a technických problémů ve spolupráci se státními a politickými orgány, apod. Novum bylo, že ČSVTS měla výslovně realizovat politiku a program NF a KSČ. ČSVTS se v 70. letech přetransformovala tak, aby plnila funkci exponenta KSČ, sloužící jako jedna z převodových pák uplatňování principů marxismu-leninismu do ekonomického procesu. Její hlavní cíl spočíval v prosazování politiky strany v řadách vědeckotechnické inteligence, zlepšovateľů a vynálezců a získávat vědeckotechnickou inteligenci pro politiku KSČ formulovanou v závěrech XIV. sjezdu KSČ.

ČSVTS převzala v průběhu 70. a 80. let řadu organizací, vyvíjejících podobnou činnost, jako např. Československou marketingovou společnost, Český svaz vynálezců a zlepšovatelů, Agroplán – institut pro racionalizaci zemědělství a potravinářské výroby, Československý komitét pro vědecké řízení atd. Jak již bylo uvedeno důležitou součástí činnosti ČSVTS, která vyplývala z jejího členství v NF ČSSR bylo plnění úkolů volebních programů NF. Konkrétně šlo o zajišťování akcí pro poslance a členy komisí NV, vyhotovování expertiz pro státní správu, zřizování a činnost konzultačních středisek, spolupráce se SSM a ROH organizacemi, apod.

V 80. letech ČSVTS nadále oficiálně sledovala linii určenou orgány KSČ. Zprávy o činnosti VTS z té doby vyjadřují snahy rozšířit všeobecně počítačovou techniku ve výrobě a státní správě, snahy napomoci výzkumu v oblasti jaderné energetiky nebo v oblasti nových biotechnologií. Přestože se společnost navenek řídila příkazy KSČ, praxe byla již poněkud jiná, ČSVTS poskytovala volné pole působnosti pro řadu skutečných odborníků, jejichž aktivity byly minimálně ovlivněny tehdejší ideologií. Tento trend byl v ČSVTS přítomen sice již dříve, ale v průběhu 80. let, v závislosti na politických změnách nabýval na intenzitě. ČSVTS se současně zaměřila na intenzivnější rozšíření vlastní členské základny a počtu poboček. S tím souvisela snaha ústředních orgánů KSČ zapojit do organizace nejen více žen, ale i středoškolskou mládež a děti. Od roku 1986 proto v rámci ČSVTS pracovala Komise České Rady pro vědeckotechnickou tvořivost dětí a mládeže. Závodní pobočky měly za úkol uzavírat smlouvy s místními organizacemi SSM, pomáhat na stanicích mladých techniků, apod.

Důležitou součástí činnosti ČSVTS byla také propagace její práce. Nejdůležitější byly pravidelné schůzky s vytypovanými novináři, které probíhaly zpravidla na bázi osobních styků. Další formou byly letáky, sloužící především jako interní zprávy v rámci organizace a samozřejmě nejdůležitější pro zviditelnění ČSVTS byly různé přednášky, semináře, kurzy. V roce 1985 se ČSVTS stala sídlem Sekretariátu Federace Vědeckotechnických společností socialistických zemí, kdy tuto funkci zastávala až do roku 1989. V období let 1989-1995 ČSVTS prodělávala rozsáhlou transformaci vyplývající z politických změn (listopadové události roku 1989, vznik Slovenské republiky). V roce 1995 byly schváleny stanovy nové České vědeckotechnické společnosti, která pokračovala v podstatě v činnosti původní ČSVTS, ale zbavena závislosti na ideologii KSČ.

SOCIALISTICKÁ AKADEMIE

MARTIN FRANČ

V roce 1952 se na Dobříši sešel ustavující sjezd dobrovolné organizace nazvané Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. Tato organizace, později ironicky přezdívaná Společnost s dlouhým názvem, měla plnit úkoly osvětové činnosti, vědeckotechnické propagace a popularizace věd a techniky způsobem vyhovujícím vládnoucí moci. Přes zřetelný ideologický aspekt v její činnosti najdeme mezi jmény lektorů Čs. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí i jména nejvýznamnějších představitelů tehdejší české vědy – např. nositele Nobelovy ceny akademika Jaroslava Heyrovského nebo akademika Otta Wichterleho. Na silnici tendence mnoha lektorů podávat ve svých přednáškách objektivní pohled na jednotlivé problémy vědy a na další příznaky „tání“ reagovala KSČ v r. 1965 na III. sjezdu Čs. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí utužením dohledu nad touto organizací. Zároveň došlo ke změně názvu společnosti na Socialistickou akademii (SAK). Tímto názvem se přihlásila k tradicím stejnojmenné organizace, která vznikla v r. 1936 jako lidovýchovné učiliště a sdružovala prokomunistické intelektuály v čele se Zdeňkem Nejedlým, L. Štollem, I. Sekaninou a J. Dolanským, předtím organizované v Mezinárodním sdružení marxistických akademiků (zal. 1920). Socialistická akademie v této podobě působila do r. 1939. Obnovena byla po válečné pauze v r. 1946 jako organizace přímo řízená ÚV KSČ, který SAK svěřil v letech 1947-1949 vydávání ideologického časopisu Nová mysl. Finance poskytoval v předúnorovém období tzv. Gottwaldův kulturní fond. V roce 1952 byla Socialistická akademie nahrazena právě Čs. společností pro šíření politických a vědeckých znalostí.

Společně s názvem se v r. 1965 částečně proměnila orientace Socialistické akademie. Zatímco v předchozím období byl kladen důraz hlavně na klasickou osvětovou činnost, nová Socialistická akademie se především pomocí tzv. Lidových univerzit a podobných institucí snažila zaujmout pozici hlavního garanta mimoškolního vzdělání dospělých. K tomuto cíli měl přispět i Socialistickou akademii vypracovaný návrh zákona o výchově dospělých.

Ve druhé polovině šedesátých let pracovala Socialistická akademie se strukturou okresních výborů zastřešovaných ústředním vedením v čele s ústředním výborem a jeho předsednictvem a speciálním slovenským republikovým vedením kopírujícím celostátní vedoucí strukturu. Jako tzv. tvůrčí orgány působily na úrovni okresních výborů odborné sekce, při ústředním a slovenském republikovém vedení vědecko – metodické rady. V čele celé Socialistické akademie stál předseda jejího ústředního výboru.

Na sjezdu 1965 došlo také k obměně ve vedení Socialistické akademie – na základě rozhodnutí sekretariátu ÚV KSČ musel odejít z postu generálního tajemníka liberálně orientovaný Robert Horák, kterému bylo kladeno za vinu, že umožnil kritická vystoupení osobností jako byli např. K. Kosík, A. J. Liehm, O. Šik, I. Sviták, M. Hübl, A. Radok a „neřešil kádrově slabá místa“. Na místo R. Horáka nastoupil Jaroslav Pecen, do čela Socialistické akademie se postavil akademik Ivan Málek.

Socialistická akademie vyvíjela v šedesátých letech bohatou ediční činnost. V jejím rámci vycházela řada periodik zaměřených především na popularizaci výsledků vědy a techniky. Šlo o časopisy Mezinárodní politika, Dějiny a současnost, Věda a život, Magazín aktualit a zajímavostí socialistické vesnice, Technický magazín a časopis pro bytovou kulturu Domov. Později přibyla i Ekonomická revue. Z knižní produkce jmenujme alespoň Československou vlastivědu nebo řadu Malá encyklopedie.

V roce 1968 se Socialistická akademie podobně jako mnoho dalších společenských organizací pokusila o vnitřní reformu odpovídající podmínkám tehdejšího vývoje. Na post generálního tajemníka byl opět instalován Robert Horák. Změny měly směřovat především k setřesení svazujícího vlivu ideologie na práci Socialistické akademie. Připravovalo se i ustavení Socialistické akademie českých zemí. Nedotčena však zůstávala představa Socialistické akademie jako základní organizační struktury k masovému ovlivňování společnosti. Celková změna poměrů se

velmi pozitivně projevila především v periodikách a v ediční činnosti SAK. Hlubší přeměnu ovšem výrazně brzdila tradiční těžkopádnost mohutné organizace.

Počátkem sedmdesátých let dolehla i na Socialistickou akademii tvrdým způsobem tzv. normalizace. Z vedení museli odejít všichni stoupenci progresivního směru (včetně předsedy Ivana Málka a generálního tajemníka Roberta Horáka) a některá její periodika jako například Dějiny a současnost byla zrušena. V roce 1971 byla normalizace SAK dovršena její transformací na Socialistickou společnost pro vědu, kulturu a politiku, která v sobě vedle dřívější Socialistické akademie integrovala i Levou frontu, organizaci založenou v r. 1969 a hlásící se svým názvem k významnému komunistickému spolku z období první republiky. V souvislosti se zákonem o československé federaci byla v r. 1973 federalizována – celostátní vedení se změnilo na federální a vedle slovenského vedení vzniklo i republikové české vedení, zároveň byl obnoven název Socialistická akademie. Určitým způsobem byly přeformulovány i cíle Socialistické akademie. V nové podobě bylo jejím hlavním úkolem podílet se na všestranném objasňování marxisticko – leninské teorie a politiky KSČ a na uskutečňování socialistické výchovy občanů, její pozice na poli mimoškolního vzdělání jasně vymezovaly Zásady vzájemné spolupráce s ministerstvem kultury ČSR z r. 1974, které rozhodující roli přiznávaly právě ministerstvu. SAK se tak změnila na nesvéprávný přívěsek KSČ a jednoznačně dominantní roli získala již v předchozích letech rozbujelá funkce SAK jako ideologické převodové páky KSČ. Samo tehdejší vedení si kladlo za čest, že Socialistická akademie je „jedinou ideologickou organizací řízenou přímo ÚV KSČ“. Právě novému zaměření dobře odpovídala i skutečnost, že v čele normalizované Socialistické akademie stanul představitel ortodoxní marxisticko-leninské filosofie Vladimír Ruml. Značná část celostátních akcí SAK v sedmdesátých a osmdesátých letech nesla pečeť nezáživného přežvykování sterilních ideologických pouček. Za svojí ideologickou věrnost byla v r. 1977 Socialistická akademie odměněna Řádem práce. Přes odpor ústředního vedení však zejména mnohé okresní a městské výbory dokázaly organizovat velmi zajímavé akce, ať už v rámci tzv. Lidových univerzit a akademií nebo jako samostatné přednášky či kursy. Tento trend ještě zesílil ve druhé polovině osmdesátých let, v období tzv. přestavby, kdy SAK sehrála závažnou roli mj. v seznamování veřejnosti s novými trendy v technice (výpočetní technika) i v dalších oborech. Tlak na větší podíl samofinancování si vynutil i větší rozvoj jazykových kursů, kursů šití, vaření, fotografování apod., které předtím byly ústředím omezovány. Za zmínku stojí i podíl SAK na sexuální výchově, na organizování předmanželských poraden i poraden psychologických a pedagogicko psychologických. Některé materiály ze závěru osmdesátých let se nově pokusily nově definovat roli SAK ve společnosti – kromě ovlivňování mínění občanů měla sloužit i jako „medium“ dialogu ve společnosti a jako prostředek výzkumu veřejného mínění.

V sedmdesátých letech existovalo na ústřední a republikové 13 vědecko-metodických rad (marxisticko-leninské filosofie a světonázorové výchovy, politické ekonomie a hospodářské politiky, vědeckého komunismu, mezinárodní politiky a mezinárodního dělnického hnutí, přírodovědecké a technické propagandy, propagandy branné a bezpečnostní politiky, historie, státu a práva, zemědělství a zemědělské politiky, kultury a kulturní politiky, zdravotnictví a tělesné výchovy, pedagogiky a psychologie, vědeckého ateismu) a tři komise (pro mimoškolní vzdělávání, pro mládež a ediční). Na federální úrovni působila ještě komise pro zahraniční styky. Na úrovni okresních a městských výborů existovaly tři výše zmíněné komise, místo vědecko-metodické rady se používal podobně jako v minulosti výraz sekce (obligatorních bylo šest – marxisticko-leninské filosofie a světonázorové výchovy, politické ekonomie a hospodářské politiky, vědeckého komunismu, mezinárodní politiky a mezinárodního dělnického hnutí, přírodovědecké a technické propagandy, propagandy branné a bezpečnostní politiky).

V rámci tehdejší Socialistické akademie působilo nakladatelství Horizont. I jeho produkce nesla nesmazatelnou stopu ideologičnosti celé organizace, ale přesto se v jeho produkci objevovaly i zajímavější tituly věnované popularizaci především přírodních věd. Z periodik vydával SAK v osmdesátých letech měsíčník Věda a život a čtvrtletník Rozvoj a sociálněekonomický pokrok, který vycházel v angličtině a francouzštině ve spolupráci s Čs. výborem solidarity se zeměmi Asie a Afriky.

Počet členů Socialistické akademie přesahoval koncem osmdesátých let 42 tisíc osob. Vesměs se jednalo o představitele tzv. socialistické inteligence a v většina z nich patřila mezi členy nebo kandidáty KSČ. Jen v roce 1987 bylo v rámci Socialistické akademie předneseno 380 867 přednášek pro 13 596 480 posluchačů, průměr počtu osob naslouchajících jednotlivým přednáškám tedy činil asi 36. Největší zájem posluchačů vzbuzovaly tematické okruhy zdravotnictví a tělesná výchova a branná a bezpečnostní politika. Suchá statistická čísla však nedávají příliš možnosti nahlédnout do skutečného obsahu přednášek a obtížně se posuzuje i míra dobrovolnosti přednášejících, ale i posluchačů.

Socialistická akademie ukončila svou činnost v březnu 1990, kdy se transformovala na organizaci nazvanou nejprve Akademie, později Akademie J. A. Komenského. Nakladatelství SAK bylo z obchodních rejstříků vymazáno v květnu 1992.

ČESKOSLOVENSKO – STÁT ČECHŮ A SLOVÁKŮ

JIŘÍ KOCIAN

Ačkoliv předmnichovská republika byla podle oficiálního výkladu národním „československým“ státem, jinonárodní menšiny tvořily více než 30 % obyvatelstva. Poválečné transfery národnostní poměry v Československu výrazně změnil. Sčítání lidu z března 1950 ukázalo, že 94,2 % obyvatel republiky jsou Češi a Slováci (67,9 % Češi, 26,3 % Slováci). Československo se stalo opravdu státem Čechů a Slováků. Jejich vzájemné vztahy proto patřily ke klíčovým problémům vývoje státu.

Vztahy mezi Čechy a Slováky po druhé světové válce byly podmíněny rozdílným historickým vývojem obou národů, především však bezprostředními zkušenostmi z let předmnichovské republiky a druhé světové války.

Československá republika, která vznikla v říjnu 1918, vytvořila příznivé podmínky pro rozvoj českého a slovenského národa i jejich zakotvení v evropském prostoru. Češi pomohli Slovákům vytvořit vlastní školství, zvýšit vzdělanost obyvatelstva a vytvořit početnější vlastní inteligenci. Přispěli tím k růstu národního uvědomění Slováků i k odstranění původní nepřipravenosti na vlastní samosprávu. S ekonomickými a sociálními poměry, které se na Slovensku nijak podstatně nezlepšily však Slováci nemohli být spokojeni. Postupně narůstala i nespokojenost s tím, jak vládnoucí elita (s českou dominancí) řešila uspořádání vztahů Čechů a Slováků v republice. Československá republika byla budována nejen jako jednotný stát, ale také jako stát jednotného československého národa. Tato politika, pro kterou se vžil název čechoslovakismus, byla v souladu se smýšlením Čechů, pro které české a československé splývalo. Slováci ji však nepřijali za svou. Nechtěli být Čechoslováky, ale Slováky v Československu. Pittsburská dohoda z května 1918, která stála u zrodu společného státu, předpokládala pro Slovensko vlastní administrativu, sněm a soudy. Myšlenka autonomie měla na Slovensku své stoupence již od začátku 20. let. Aktuální a závažnou se však stala v letech třicátých, zejména na jejich konci. V odmítání autonomie Slovenska českými politiky lze najít některé racionální důvody, vzhledem k národnostnímu složení republiky, vnitropolitické situaci i mezinárodním souvislostem. Základním důvodem však zůstávalo nepochopení toho, že slovenský národ vyspěl natolik, že požadavek Slováků podílet se na správě své země je oprávněný a nelze jej ignorovat. Ve volbách v květnu 1935 získaly politické strany vystupující s požadavkem autonomie Slovenska jako hlavním programem 30 % voličů na Slovensku. 6. října 1938 se k požadavku autonomie přihlásily všechny slovenské občanské strany. Den nato vznikla slovenská autonomní vláda. Když 19. listopadu schválil parlament zákon o autonomii Slovenska a podkarpatské Rusi, Slováci to okázale oslavovali. Ve volbách do autonomního slovenského sněmu 18. prosince zastupovala Slováky již jen jedna strana – Slovenská ľudová strana. Pod nátlakem Hitlera pak sněm 14. března 1939 odhlasoval vytvoření samostatného slovenského státu. Následující den nacistická vojska obsadila Čechy a Moravu a ukončila tak existenci Československa.

Zřízení tzv. protektorátu Čechy a Morava (16. března) našlo oporu jen v úzké vrstvě kolaborantů. Na Slovensku naopak – v důsledku zdánlivé kontinuity vývoje, silného vlivu katolické církve a rozjitřeného národního cítění – získal samostatný slovenský stát v prvním období své existence poměrně širokou podporu obyvatelstva. Podle později přijaté ústavy nesl název Slovenská republika. Stal se však státem totalitním a později i válečným spojencem nacistického Německa. Podpora občanů postupně slábla. Rostl naopak aktivní protirežimní odpor, který koncem srpna 1944 vyvrcholil ve Slovenském národním povstání.

Jednotlivá politická seskupení Čechů a Slováků – v exilu i doma – formulovala v průběhu druhé světové války různé představy o uspořádání poválečných poměrů. Rozhodovaly však vítězné velmoci. Po uznání čs. exilové vlády v Londýně a zejména po uzavření spojenecké smlouvy Československa se Sovětským svazem v prosinci 1943, již bylo zřejmé, že po válce bude obnovena Československá republika. O její podobě (včetně řešení vztahů Čechů a Slováků) rozhodovaly v závěru války ty politické reprezentace, které stály na straně vítězné válečné koalice: představitelé londýnského exilu seskupení kolem prezidenta Edvarda Beneše, moskevské vedení KSČ a zástupci Slovenské národní rady, která vznikla v průběhu Slovenského národního povstání a jednoznačně se přihlásila k obnově Československé republiky.

Řada jednání, vrcholících v březnu 1945 v Moskvě a podepsáním tzv. Košického vládního programu 4. dubna 1945, ukázala, že politická a právní úprava vztahů Čechů a Slováků v nové republice není jednoduchým problémem. Beneš a představitelé politických stran působících v exilové londýnské vládě se snažili o zachování stavu z předmnichovské republiky. Zůstávali u myšlenky jednotného československého národa a zvláštní postavení Slovenska mělo být vyjádřeno zemským zřízením. To však bylo nepřijatelné pro zástupce Slovenská národní rady. Ta již v povstání vystupovala jako představitelka svébytného slovenského národa a nositelka zákonodárné, vládní a výkonné moci na Slovensku. V této roli působila i po obnovení činnosti v únoru 1945 a postupně se ujímala vlády na osvobozeném území Slovenska. Na jednání v Moskvě požadovali její představitelé řešení vzájemných vztahů Čechů a Slováků na principu rovný s rovným. Za státoprávní řešení vzájemných vztahů považovali (na základě usnesení SNR z 15. března) federativní uspořádání nového společného státu. Zástupci moskevského vedení KSČ zprvu podporovali požadavky SNR, ale při jednání prosadili určitý kompromis. Košický vládní program pak na jeho základě akceptoval uznání svébytnosti slovenského národa, princip rovný s rovným a Slovenskou národní radu jako představitelku slovenského národa a nositele státní moci na území Slovenska. Neobsahoval však ani zmínku o národních orgánech v českých zemích a prakticky tím vytvořil asymetrický model státoprávního uspořádání česko-slovenských vztahů.

Již brzy po osvobození celého území republiky si praktický život vynutil upřesnění konkrétních kompetencí mezi ústředními a slovenskými státními orgány. Jednání mezi zástupci vlády a SNR vedlo 2. června 1945 k uzavření tzv. první pražské dohody. Podle ní měly být prezidentské dekrety (které až do vzniku prozatímního Národního shromáždění v říjnu 1945 nahrazovaly zákony) vydávány na základě návrhů vlády a po schválení SNR. Také výkonná moc na Slovensku zůstala v rukou slovenských orgánů a celostátně platné normy měly být na Slovensku zajišťovány prostřednictvím sboru pověřenců SNR. Slovenské národní radě rovněž příslušelo rozhodování o všech personálních otázkách na Slovensku včetně jmenování sboru pověřenců. Slovenská národní rada touto dohodou udržela své dosavadní kompetence. Slovenští představitelé však ustoupili od prosazování požadavku federativního uspořádání státu. Stalo se tak poté, co vedení slovenských komunistů – pod nátlakem předsednictva ÚV KSČ – schválilo 31. května usnesení, že ústavně-právní otázky řešení vztahů Čechů a Slováků „nejsou na pořadu dne“. Dohodnuté rozdělení kompetencí bylo upřesněno 11. dubna 1946 v tzv. druhé pražské dohodě. Podle ní měl ministr projednat s příslušným pověřencem návrhy zákonů či nařízení ještě před tím, než je předloží vládě. Také pověřenci měli své návrhy pro SNR předběžně projednat s příslušným ministrem. Dohoda rovněž obsahovala některá opatření pro koordinaci činnosti v oblasti statistické služby, cen, plánování a kontrole státního hospodářství. Rozšiřovala také pravomoc prezidenta v personálních záležitostech. Pravomoci slovenských národních orgánů však nijak zásadně neměnila.

Slovenská společnost se v mnohém odlišovala od české. Sociální strukturou (zemědělské obyvatelstvo tvořilo více než polovinu populace) nižší ekonomickou úrovní, vyšším stupněm religiozity a silným vlivem katolické církve, odlišnou kulturou i politickými poměry. Parlamentní volby 26. května 1946 ukázaly, že česká společnost je podstatně vstřícnější socialistickému směru vývoje společnosti. V českých zemích získali komunisté 40 % hlasů a spolu se sociálními demokraty více než polovinu. (Při tom i druhá největší strana – národní socialisté – se hlásila k socialismu.) Na Slovensku získali komunisté 30 % a spolu se Stranou práce (později přejmenované na sociální demokracii) jen třetinu voličských hlasů. Vítězem voleb na Slovensku se stala nesocialistická Demokratická strana, která díky tzv. dohodě mezi katolíky a evangelíky z dubna 1946 získala přízeň 62 % slovenských voličů. Komunisté okamžitě po volbách zaútočili proti Demokratické straně a snažili se oslabit její politický vliv. Zpochybňovali její státní spolehlivost, poukazovali na nebezpečí separatismu a „novofudáctví“. Svá tvrzení zdůvodňovali právě dubnovou dohodou, která katolíkům zajišťovala převahu ve veřejných i politických funkcích v poměru 7 : 3. Komunisté získali podporu všech českých stran, které po zkušenostech z konce 30. let viděly ve slovenských národních požadavcích nebezpečí pro jednotu republiky. Demokratická strana si pod tímto tlakem vykoupila účast v nové vládě a Národní frontě souhlasem s omezením pravomocí slovenských státních orgánů. Stalo se tak tzv. třetí pražskou dohodou, která byla výsledkem jednání Národní fronty 14.-27. června 1946. Dohoda podřizovala slovenské národní orgány vládě. Slovenská národní rada

musela všechny návrhy svých zákonů a nařízení předkládat předběžně vládě, která rozhodovalo o tom, zda patří do kompetence SNR a zda neodporují celostátním normám či vládnímu programu. Předsednictvo SNR mohlo jmenovat sbor pověřenců až po souhlasu vlády.

O státoprávním uspořádání česko-slovenských vztahů měla rozhodnout připravovaná nová ústava. Jedinou stranou, která chtěla dosavadní stav vylepšit ve prospěch slovenských orgánů byla Demokratická strana. Vzhledem k nejednotě ve vlastních řadách i neprůchodnosti požadavku federativní formy státu, požadovala v podstatě jen návrat k poměrům po první pražské dohodě. Dokončení prací na nové ústavě bylo po únoru 1948 již v režii komunistů. Slovenští komunisté s některými požadavky na posílení slovenských orgánů neuspěli. Vedení KSČ považovalo Slovensko za „slabý článek“ a kontrola slovenských orgánů ústřední vládou byla jakousi pojistkou proti případným nežádoucím jevům. Zřejmě stejný motiv mělo i zrušení ústavního zákona č. 65/1946 Sb., který zakazoval přijetí ústavy bez získání ústavní většiny poslanců volených na Slovensku. Stalo se tak zákonem č. 74/1948 Sb., schváleným Národním shromážděním 16. dubna 1948. Ústava jednomyslně schválená 9. května 1948 sice deklarovala svébytnost a rovnoprávnost slovenského národa, ale kontrola slovenských národních orgánů vládou se prohloubila. Slovenské národní radě ústava taxativně vymezila poměrně úzký okruh otázek o nichž mohla rozhodovat a sbor pověřenců jmenovala přímo vláda. Postavení slovenských národních orgánů bylo ještě více oslabeno zrušením zemských a zřízením krajských národních výborů (s platností od 1. ledna 1949), přímo podřízených vládě.

Komunisté po získání monopolní moci v několika následujících letech hluboce zasáhli do stávajících vlastnických vztahů, likvidovali demokratický politický systém a transformovali jej v totalitní systém, podle modelu existujícího v Sovětském svazu. (Viz Komunistický režim v Československu – zakladatelské období.) Rozhodující moc ve státě byla v rukou komunistické strany a jejího vedení. Státní aparát i další instituce a organizace se staly vykonavateli politické linie a usnesení KSČ s omezenou možností vlastního rozhodování. Vzhledem k těmto změnám ztrácely spory o kompetenci slovenských národních orgánů svůj původní význam. Důležitějším se stalo postavení slovenských komunistů v rámci KSČ. Komunistická strana Slovenska zůstávala i po válce formálně samostatnou stranou. Svoji politiku však podřizovala záměrům vedení KSČ. V září 1948 obě strany splynuly a KSS se změnila v územní organizaci KSČ. Její vedení bylo plně podřízeno orgánům ÚV KSČ. (Viz Komunistická strana Slovenska.)

Politickou a ideologickou zbraní proti snahám o zvýšení pravomocí slovenských orgánů se stala kampaň proti tzv. slovenskému buržoaznímu nacionalismu. I když tažení proti „buržoaznímu nacionalismu“ nebylo jen československou záležitostí a mělo širší mezinárodní souvislosti, v Československu bylo zaměřeno proti těm politikům, kteří v poválečném období prosazovali rovnoprávnost slovenského národa a suverénnost jeho politických orgánů. Na IX. sjezdu KSS v květnu 1950 byli obviněni přední funkcionáři SNR a sboru pověřenců z buržoazního nacionalismu, posléze zbaveni funkcí a někteří z nich ve vykonstruovaných procesech dokonce odsouzeni k dlouholetým trestům. Některé návrhy členů sborů pověřenců z roku 1954 a 1958, směřující k rozšíření kompetencí sboru, označilo vedení KSČ za projevy slovenského nacionalismu, odmítlo je a autoři byli zbaveni svých funkcí. (Viz Slovenský buržoazní nacionalismus.)

Soustředění moci v rukou vedení KSČ odpovídala tuhá centralizace státu. Prosadit některá demokratická opatření včetně zvýšení pravomocí SNR či sboru pověřenců bylo možné jen v obdobích, kdy se režim v důsledku vnitřních potíží i vnějších podmínek ocitl v krizi a byl nucen připustit určité uvolnění poměrů. Poprvé se tak stalo po Stalinově smrti (březen 1953), kdy vedení KSSS vyhlásilo tzv. nový kurz a zejména po XX. sjezdu KSSS v únoru 1956, na kterém N. S. Chruščov odhalil nezákonnosti a zločiny Stalinovy vlády. Odsouzení tzv. kultu osobnosti J. V. Stalina vyvolalo velký ohlas a krizi režimů v zemích sovětského bloku včetně Československa. (Viz Komunistický režim v Československu – první krize a její řešení.) V rámci určité decentralizace schválené celostátní konferencí KSČ v červnu 1956, přijalo Národní shromáždění 31. července ústavní zákon (č.33/1956 Sb.), který nově definoval postavení a pravomoci SNR a sboru pověřenců. Slovenskou národní radu zákon označil jako „národní orgán státní moci na Slovensku“. Rozšířil její pravomoci včetně práva jmenovat a odvolávat sbor pověřenců. Větší prostor získal i sbor pověřenců,

který zákon označil za „národní orgán moci vládní a výkonné“. Měl se však řídit směrnicemi vlády, které také zůstávalo právo zrušit jeho usnesení.

Tento zákon stál na začátku asi dvouletého zvýšení aktivity SNR a sboru pověřenců. Poté však – navzdory frázím o rozvoji socialistické demokracie v období tzv. dovršení socialistické výstavby – se opět prosazovaly centralizační tendence. Faktické omezení pravomocí slovenských orgánů přinesla již nová územní organizace státu (v souvislosti s volbami v červnu 1960), která zúžila počet krajů z 19 na 10. Zvětšené kraje, kterým zákon o národních výborech z května 1960 dal větší pravomoci, podléhaly vládě a slovenské národní orgány se na jejich řízení nepodílely. Výrazem centralizačních snah byla i nová ústava, schválená Národním shromážděním 11. července 1960. Ústava znovu definovala SNR jako národní orgán státní moci a správy na Slovensku a vymezila její pravomoci. Zrušila však sbor pověřenců. Výkonnou moc na Slovensku zajišťovalo předsednictvo SNR a jeho komise, které nahradily dosavadní pověřenectva. K okleštění pravomocí slovenských orgánů sloužil svérázný výklad tezí o sblížování národů a národností a o odumírání státu, která převzala KSČ do svého ideologického arzenálu ze závěrů XXI. sjezdu KSSS. Svůj podíl zde však nesporně měl i osobitý přístup A. Novotného, který jakékoliv snahy o zvýšení úlohy slovenských národních orgánů ostře odmítal a viděl v nich nebezpečí pro jednotu čs. státu.

Hlavní cestu k řešení vzájemných vztahů mezi Čechy a Slováky vidělo vedení KSČ v industrializaci Slovenska. Ta měla vyrovnat historicky vzniklé rozdíly mezi oběma částmi republiky a tím zajistit rovnoprávné postavení Slovenska. Politika industrializace Slovenska se začala uplatňovat již ve dvouletém hospodářském plánu (1947-1948) a při přípravě navazující první pětiletky. Stala se součástí tzv. generální linie výstavby socialismu, formulované IX. sjezdem KSČ v květnu 1949. Zde ji v samostatném referátu zdůvodnil předseda slovenských komunistů a náměstek předsedy vlády Viliam Široký. Průmyslová výroba rostla na Slovensku rychlejším tempem a již začátkem 60. let se Slovensko stalo průmyslově agrární zemí. Vedení KSČ v té době zároveň rozhodlo o zvýšení tempa industrializace Slovenska. Industrializací se rovněž změnila sociální a profesní struktura slovenského obyvatelstva. Zvýšil se nejen počet pracujících v průmyslu, ale i (relativně více) v terciální sféře. I když sociální situace obyvatelstva Slovenska stále zaostávala za českými zeměmi, životní standard se výrazně zlepšil. V sociologickém výzkumu na Slovensku v prosinci 1968 více než tři čtvrtiny respondentů odpovědělo, že ekonomická úroveň jejich rodiny je lepší než za předmnichovské republiky a 93,9 % ji považovalo za dobrou či částečně dobrou. Rychleji rostla rovněž vzdělanost obyvatel Slovenska. (Viz Industrializace Slovenska, Ekonomické a sociální vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí.)

Industrializace Slovenska vrcholila až v 70. letech a k vyrovnání ekonomických a sociálních rozdílů došlo zhruba v polovině 80. let. Výsledky industrializace však podstatně ovlivňovaly postoje občanů Slovenska již v 60. letech. Nepůsobily jednoznačně. Posilováním národního vědomí zejména početně silící vrstvy slovenské inteligence vzrůstala – v rozporu s představami a politikou vedení KSČ - snaha po vlastním rozhodování Slováků o svých záležitostech.

Nový rozměr dostalo řešení vzájemných česko-slovenských vztahů v 60. letech. V důsledku řady vnějších i vnitřních faktorů bylo komunistické vedení přinuceno k určitému uvolnění poměrů. (Viz Komunistický režim v Československu – nástup a rozvoj reformního hnutí.) Zejména po politickém otřesu v roce 1963, způsobeném zveřejněním (byť neúplným) informací o nezákonnostech z 50. let a rehabilitací tehdy odsouzených bývalých vysokých funkcionářů komunistické strany, vedení KSČ již nemohlo zabránit tomu, aby se mnohé, dosud nedotknutelné pravdy staly předmětem veřejné kritické diskuse a v ní postupně přehodnocovány. Otevíraly se rovněž nové problémy, které přinášel vývoj a na něž režim nedovedl adekvátně reagovat. Ve společnosti i v komunistické straně se zformoval demokratický reformní proud, vystupující proti dogmatismu vedení KSČ v čele s Antonínem Novotným. Národně politické a emancipační hnutí na Slovensku se stalo součástí tohoto proudu, součástí snah o reformu společnosti.

Jeden ze strůjců procesů z 50. let K. Bacílek musel na začátku dubna 1963 odejít z funkce prvního tajemníka ÚV KSS a jeho místo zaujal A. Dubček. Zatímco Bacílek i jeho předchůdce Široký vždy prosazovali centralistickou politiku vedení KSČ, Dubček zvolil odlišnou cestu. Vůči často i velmi radikálním vystoupením slovenských spisovatelů a novinářů v roce 1963 (viz *Sjezd slovenských*

novinářů) uplatňoval mírnější přístup, než na něm vyžadoval Novotný a vedení KSČ. Vzhledem k tlakům z Prahy i stoupenců Novotného v předsednictvu ÚV KSS lavíroval, vystupoval proti některým, podle něho nesprávným názorům, ale spíše než represí vůči nespokojencům volil kompromisní postup a toleranci. Na rozdíl od Novotného, který v oficiální tezi o sblížení národů akceptoval spíše splnutí českého a slovenského národa, Dubček zdůrazňoval rozvoj a rozkvět obou národů jako cestu k jejich sblížení. Orientoval se rovněž na postupné rozšiřování kompetencí a vlivu slovenských orgánů a předsednictvo ÚV KSS se pod jeho vedením postupně stalo centrem slovenské politiky a mluvčím slovenských národních zájmů

Myšlenku federativního uspořádání vztahů Čechů a Slováků na několik let vyřadilo z reálné politiky individuální vystoupení slovenského historika Miloše Gosiorovského. Ten v březnu 1963 (tedy ještě před rehabilitací slovenských politiků odsouzených za tzv. slovenský buržoazní nacionalismus) zaslal vedoucím představitelům KSČ svoji studii zdůvodňující oprávněnost federativního uspořádání československých vztahů. Gosiorovský se v 50. letech sám podílel na kampani proti „slovenským buržoazním nacionalistům“. Části jeho studie se navíc dostaly do veřejnosti zásluhou ilegální organizace. Iniciativu Gosiorovského ostře napadl A. Novotný a odmítlo ji i vedení KSS.

Tlak slovenské společnosti se projevil ve společném usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS z 7. května 1964 a v následném schválení zákona č. 93/1964 SB., kterým se zvýšily kompetence SNR. Slovenská národní rada se měla podílet na přípravě celostátních zákonů, odbory SNR se opět proměnily v pověřenectva. Do pravomoci SNR spadal Slovenský statistický úřad, zřízený na začátku roku 1967 a některé další instituce a zařízení. Při jednání předsednictva a pléna ÚV KSČ v březnu 1967 (o připravovaném zákonu o národních výborech) požadovali Dubček a Peter Colotka pro SNR právo schvalovat rozpočty národních výborů na Slovensku. Navrhovali rovněž, aby Bratislava získala postavení hlavního města Slovenska. Pro odpor A. Novotného však se svými návrhy neuspěli. Ve svých projevech, mj. i na zasedání ÚV KSČ v září 1967 Dubček prosazoval větší pravomoci slovenských orgánů v oblasti ekonomiky. Požadoval také vyšší investice pro Slovensko a některá další opatření, která měla kompenzovat nepříznivé dopady začátku ekonomické reformy na Slovensku. (Viz Druhá ekonomická reforma.)

Slovenští představitelé si postupně uvědomovali, že své národní požadavky mohou prosadit jen v demokratičtějších poměrech. Reformě orientovaní Češi vnímali slovenské požadavky vstřícněji než oficiální představitelé KSČ a státu. Společnou překážkou se stále zřetelněji ukazoval Antonín Novotný. Ten personifikoval jak nechuť a neschopnost změnit dogmatické a nedemokratické metody vlády a přizpůsobit je stavu a potřebám společnosti, tak neochotu vyjít vstříc slovenským požadavkům. Jeho známá nevráživost vůči národním požadavkům Slováků pak přerostla ve skandál při jeho návštěvě Martina koncem srpna 1967. Po věcné neshodě při setkání se správcem Matice Slovenské, rozčilený Novotný z jednání odešel a odmítl přijmout dary připravené pro něho i manželku.

Nebylo proto nijak náhodné, že rozhodující kolo jednání v nejvyšších orgánech ÚV KSČ, která řešila krizi ve společnosti i v komunistické straně, zahájil právě A. Dubček svým projevem na zasedání ústředního výboru 30. října 1967. Vystoupil zde s ucelenou a koncepční kritikou politiky A. Novotného a formuloval myšlenky, které se později staly základem politiky vedení KSČ. Po řadě dramatických jednání byl A. Novotný přinucen vzdát se funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a na jeho místo nastoupil právě A. Dubček.

Novotného pád vedl k výrazným změnám ve složení předsednictva ÚV KSČ a k formulování nové politické linie KSČ na zasedání ústředního výboru na počátku dubna 1968. 8. dubna jmenoval prezident L. Svoboda novou vládu v čele s O. Černíkem. Personální změny se uskutečnily ve vedení Národního shromáždění, Národní fronty i v dalších institucích. Byly provázeny nebývalou aktivitou veřejnosti. Viz (Komunistický režim v Československu – reformní proces 1968-1969.)

Změny po lednu 1968 přivítala většina Čechů i Slováků. Zvýšený společenský pohyb však ukazoval některé rozdíly a odlišné priority. V českých zemích se větší část občanů aktivně zapojila do úsilí o zavedení obecně demokratických přeměn. Na Slovensku byla naopak větší ta část společnosti, která se k přijímaným demokratickým změnám stavěla pasivně a silnější pozice zde měli i odpůrci reformy.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

Prioritou se zde stalo státoprávní řešení postavení Slovenska. Potvrdil to i výzkum veřejného mínění z dubna 1968. Souhlas s federativním uspořádáním státu vyjádřilo na Slovensku 94 % dotázaných (15 % s výhradami). Souhlas vyjádřilo i 83 % dotázaných v českých zemích (31 % s výhradami). Proti se zde vyslovilo jen 10 % dotázaných. Problém federalizace však nebyl v centru pozornosti českých občanů.

Reformní proces po lednu 1968 vytvořil příznivé podmínky i pro řešení vzájemných československých vztahů. Původní návrhy SNR z ledna a února 1968 směřovaly k opatřením obnovujícím postavení slovenských národních orgánů před tzv. třetí pražskou dohodou. Již 15. března však SNR schválila usnesení, ve kterém odmítla asymetrický model československých vztahů a vyslovila se pro federativní uspořádání republiky. Požadavky SNR akceptoval 5. dubna schválený Akční program KSČ, který se přihlásil k federativnímu uspořádání státu, stejně jako prohlášení nové vlády z 24. dubna. V polovině května vytvořila vláda zvláštní výbor pro přípravu federace v čele s předsedou vlády. Praktická příprava federace však připadla komisi pro přípravu ústavního zákona o čs. federaci, vedené místopředsedou vlády Gustávem Husákem. Součástí přípravy federace bylo schválení ústavního zákona č. 77/1968 Sb. z 24. června o přípravě federativního uspořádání. Zákon obnovil zákaz majorizace z dubna 1948. Na jeho základě byla 10. června ustavena Česká národní rada, která se stala partnerem SNR a vlády při dalších jednáních o federaci. Četná, často i tvrdá jednání ukázala složitost sladění principu majority, který je základem každé demokracie, a snahy po racionalizaci státní správy s principem rovnoprávnosti obou národů a často složitou soustavou jejích záruk. Zákon se urychleně dokončoval již po srpnové okupaci Československa v obavách, zda sovětské představitelé federativní uspořádání dovolí. Po nezbytných kompromisech zúčastněných stran se však podařilo zákon připravit a Národní shromáždění ho schválilo 27. října. (Ústavní zákon č. 143/1968 Sb.) O tři dny později byl na Bratislavském hradě slavnostně podepsán nejvyššími představiteli státu.

Podle zákona se Československá socialistická republika 1. lednem 1969 proměnila ve federativní stát dvou rovnoprávných, svébytných a suverénních národů. Zákon formuloval základní principy vzájemných vztahů a stanovil z nich vyplývající změny pro organizaci státu. Vznikly dvě národní vlády. Národní shromáždění se změnilo ve Federální. Vedle Sněmovny lidu byla nově zřízena Sněmovna národů s paritním zastoupením poslanců obou republik. U důležitých zákonů platil zákon majorizace. Zákon vcelku vyváženě vymezoval výlučné pravomoci federace a oblasti společné působnosti, pro které bylo ve vládě vytvořeno šest federálních výborů s paritním složením představitelů obou národů. Na federálních ministerstvech byla vytvořena funkce státních tajemníků. Pokud byl ministrem Čech, funkce státního tajemníka náležela Slovákovi – a opačně.

Schválený zákon s takto stanovenou dělbou moci byl významným demokratickým počinem. Zda se federace v této podobě udrží či zda převáží tendence k jakési volnější konfederaci nebo k unitárnímu státu, záviselo na politických poměrech. Po nástupu G. Husáka do čela vedení KSČ v dubnu 1969 se brzy stalo zřejmým, že jednoznačným centrem moci se znovu stalo vedení nefederalizované KSČ. To v podstatě likvidovalo demokratický charakter federace. Potřebám vedení komunistické strany samozřejmě vyhovoval i silný centralismus státu, především silná federální vláda. Opětný proces centralizace byl završen novelizací ústavního zákona o čs. federaci (zákon č. 125/1970 Sb.) i schválením několika dalších zákonů v prosinci 1970. Federální výbory byly nahrazeny ministerstvy, funkce státních tajemníků zrušena, národní vlády byly podřízeny vládě federální a její pravomoci podstatně rozšířeny. Znovu se ukázalo, že plná suverenita obou národů není možná v podmínkách totalitního, centrálně byrokratického režimu. (Viz *Zákon o československé federaci*.)

Okupaci Československa v srpnu 1968 český i slovenský národ spontánně a jednoznačně odmítly. Rozdíl v prioritách a průběhu reformního procesu se však ukazoval i v dalším vývoji. Podíl slovenské veřejnosti na obranných akcích proti odbourávání demokratických svobod v posrpnovém období byl znatelně menší a projevy veřejného odporu se v podstatě omezily na mládež.

Postupné politické změny vedly v dubnu 1969 k odstoupení A. Dubčeka z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ. Jeho nástupcem se stal G. Husák. Zasedání ÚV KSČ koncem května 1969 zřetelně ukázalo, že politika nového vedení KSČ směřuje k likvidaci demokratických přeměn roku 1968 a

k znovunastolení totalitního politického systému sovětského typu, což se mu v několika následujících letech podařilo.

Čeští i slovenští autoři, kteří se zabývají vzájemnými vztahy obou národů se v podstatě shodují v tom, že slovenská společnost přijala normalizační režim pozitivněji než česká. Postoje slovenské společnosti nesporně ovlivnil vznik federace, který většina Slováků uvítala jako významný akt národní emancipace. Na počátku ledna 1969 se ustavila slovenská vláda (viz), která postupně budovala svůj aparát, vznikaly nové slovenské instituce, federalizovaly se i společenské organizace. Tento proces – pro rozvoj slovenského národa jistě pozitivní – se však odehrával v období odbourávání demokratických vymožeností reformního procesu a utužování totalitního režimu. Centralismus politického rozhodování i státních orgánů, který učinil federální uspořádání v podstatě formální záležitostí, však již nebyl předmětem veřejné politické diskuse, ale jen dohadováním politických elit. Občané Slovenska si proto skutečný charakter federativního uspořádání státu uvědomovali teprve postupně. I omezená federace však vedla k rozšíření agendy slovenských národních institucí. Vznikaly tak možnosti k uplatnění početně silící vrstvy státních zaměstnanců a manažerů. Podobné možnosti dávalo i uplatňování principu, že třetinu funkcí ve federálních úřadech obsadí Slováci. V letech 1969-1975 tak přišlo do Prahy šest tisíc slovenských občanů.

Pro slovenskou veřejnost zřejmě pozitivně působil fakt, nejmocnějším mužem v republice se stal slovenský politik G. Husák, který byl v počátcích svého návratu do vrcholné politiky vnímán jako statečný bojovník za práva Slováků, hlavní strůjce federalizace státu a jeden z prominentů reformního procesu.

Odlíšné priority české a slovenské společnosti v reformním období 1968-1969 se promítly do průběhu normalizační politiky. Zatímco obecné snahy o demokratizaci poměrů se staly těžko odpustitelným hříchem, úsilí o federální uspořádání státu zůstávalo pozitivní činností. Čistky v komunistické straně, ve státní a hospodářské správě i v dalších institucích byly proto v českých zemích razantnější. (Viz ...) Také důsledky čistek byly na Slovensku mírnější. Lidé, kteří museli opustit své funkce či pracovní místa měli většinou možnost pracovat ve svém oboru, i když na podřadnějších místech. Kladně se zde rovněž projevil – pro slovenskou společnost charakteristický – silný vliv příbuzenských, krajských, profesních či náboženských vztahů.

Na počátku 70. let působily v českých zemích různé skupiny osob vyřazených z veřejného života, které se rozhodly neustoupit od svých názorů a postojů a nadále se angažovat proti normalizačnímu režimu, byť v podmínkách pro ně značně nepříznivých. Režim proti nim tvrdě zakročil a zejména v sérii veřejných politických procesů v létě 1972 byly odsouzeny desítky osob známých svou angažovaností v reformním procesu. Stovky dalších byly podrobeny výslechům Státní bezpečnosti a zastrášovány. Na Slovensku k vytvoření obdobných opozičních skupin nedošlo. Také později, když vznikla Charta 77, měla na Slovensku jen minimální ohlas.

Postoje slovenské společnosti v 70. letech nepochybně ovlivňovaly i ekonomické a sociální poměry na Slovensku, intenzivní industrializace a postupné vyrovnávání rozdílů mezi oběma částmi státu. Vliv materiálních podmínek a sociálních jistot na „netečnost ke svobodě“ a smíření se s absencí demokracie zde byl zřejmě výraznější než v českých zemích. Normalizační režim v sociální oblasti navazoval na vzestupný trend z let 1968-1969. Reálné mzdy rostly v první polovině 70. let v průměru o 3,5%, příjmy zemědělců se postupně přibližovaly platům zaměstnanců, zlepšovalo se sociální zabezpečení (důchody, podpora v mateřství, zvýšení přídatků na děti). Tato opatření měla větší význam právě pro Slovensko, kde zemědělci a občané s nízkými příjmy tvořili relativně větší skupiny obyvatel. Vybavenost slovenských domácností dosahovala standardu v českých krajích. Bytová výstavba rostla na Slovensku rychleji než v českých zemích aj.

Pozitivnější vztah Slováků k normalizačnímu režimu se projevovat i v relativně rychlejšímu růstu počtu slovenských občanů, kteří vstupovali do komunistické strany. Počet komunistů ve slovenských krajích činil v lednu 1971 21 % celkového počtu členů KSČ. Na přírůstku členů a kandidátů KSČ v letech 1971-1975 se však slovenské kraje podílely 37 procenty. Počet členů KSS již březnu 1976 dosáhl nejvyššího čísla v celé historii strany. Celostátně však počet členů KSČ převýšil stav z ledna 1968 až v roce 1986.

Hlubší historické kořeny rozdílných postojů české a slovenské veřejnosti k normalizačnímu režimu lze hledat i odlišné historii a tradicích obou národů. Občanská společnost v období předmnichovské republiky v méně rozvinutém Slovensku nedosáhla takové úrovně jako v českých zemích. Ani další období (kromě let 1944-1948) neposkytoval nedemokratický režim podmínky pro její rozvoj. Větší frustraci po likvidaci reformního hnutí v českých zemích lze spatřovat nejen v silnějších demokratických tradicích, ale také v tom, že zde více než ve slovenské společnosti byly zakotveny nejen demokratické, ale i socialistické ideály a myšlenky.

V období umrtvení politického života normalizačním režimem se zdálo, že otázka vztahů mezi Čechy a Slováky není problémem. Spory o kompetence či výši rozpočtů zůstaly pro občany utajeny a o problémech státoprávního uspořádání se veřejně nemluvilo. Výjimkou byly jen některé články v časopise slovenských spisovatelů Literárny týždenník a diskuse pořádané redakcí tohoto časopisu v letech 1988 a 1989. V nich se vedle příznivého hodnocení dosavadního stavu federativního uspořádání objevila i jeho kritika a také úvaha o možnosti samostatného slovenského státu. Do popředí se však dostala nespokojenost s tím, že Slovenská republika nemá vlastní ústavu – ačkoliv její existenci zákon o čs. federaci předpokládal – a nesouhlas s tím, že připravovaná nová ústava má být společná pro federaci i národní republiky. Tyto postoje se projeví i ve Slovenské národní radě, kde navrhovaný zákon o způsobu přijetí nové, tzv. trojjediné ústavy neprošel čtyřmi výbory (z devíti) a kdy, navzdory politickému nátlaku sedm poslanců hlasovalo proti návrhu a šest se zdrželo hlasování. To byl v tehdejších poměrech ojedinělý jev, neboť bývalo zvykem schvalovat podobná usnesení jednomyslně.

Vzájemné vztahy Čechů a Slováků byly i v období normalizačního režimu kaleny historicky podmíněnými falešnými představami, fámami a stereotypy, které se v menší či větší míře promítaly do postojů k jednotlivým politickým problémům. U Čechů to byly názory, že jim vládnou Slováci (vyvolávané federativním uspořádáním státu a významným postavením G. Husáka a V. Biľaka), že na Slováky doplácí apod. Na Slovensku pak pocity, že jim i nadále vládnou Češi, kteří Slováky využívají a na jejich úkor si žijí lépe, že se stále rozhoduje v Praze aj. Váhu těchto fám a myšlenkových stereotypů lze však těžko přesněji stanovit. Částečně to umožňují výsledky výzkumu veřejného mínění ze září 1989. V něm 44 % dotázaných občanů v českých zemích považovalo zastoupení Slováků v politicko-hospodářských funkcích za nadměrné, 26 % pak zastoupení Čechů za nedostatečné. Dotázaní na Slovensku si mysleli opak, jen těch, kteří považovali zastoupení Čechů za nadměrné, bylo o 3 % méně. O tom, že zásobením kvalitním zbožím je lepší v druhé republice bylo přesvědčeno 77 % dotázaných na Slovensku a 59 % v českých zemích apod. Výzkum také prokázal pokles oceňování významu federativního uspořádání státu. Oproti roku 1979 poklesl (v obou republikách) počet těch, kteří příznivě hodnotili význam federace pro zajištění rovnoprávnosti obou národů přibližně o 30 bodů. Větší význam federaci přikládali občané Slovenska, kde počet dotázaných, kteří její význam považovali za velký činil 52 % (v českých zemích 36 %).

Přes odlišnosti vývoje v obou republikách a existenci nejrůznějších fám a nálad vůči vzájemnému soužití Čechů a Slováků negativních, citovaný průzkum ukázal, že přátelské vztahy převažují. Za přátelské či spíše přátelské považovalo vzájemné vztahy Čechů a Slováků 69 % dotázaných (v českých krajích 66 %, na Slovensku 76 %). Za lhostejné je považovalo 23 % respondentů (24% : 20 %), za spíše nepřátelské 7 % (10 % : 3 %) a za nepřátelské jen 1 %.

Hospodářská krize na počátku 80. let, chronické potíže čs. ekonomiky ve druhé polovině 80 let a stále zřejmější zaostávání za vyspělými státy, neschopnost ať již Husákova či Jakešova vedení KSČ zbavit se normalizačních stereotypů (stále zřetelnější ve světle Gorbačovovy perestrojky), to vše ukazovalo, že komunistický režim již není schopný uspokojovat ani materiální potřeby společnosti, demonstrovalo jeho sterilitu a neperspektivnost. Stále širší vrstvy české i slovenské společnosti si uvědomovaly, že rozhodujícím zdrojem jejich obtíží není to, zda vládne Novotný, Husák či Jakeš – Čech či Slovák – ale komunistický režim jako takový.

Vzájemné vztahy Čechů a Slováků pozitivně ovlivňovaly vedle společně sdílených zkušeností i vzájemné poznávání v každodenním životě. Ve zmíněném výzkumu na otázku jaký máte vztah k příslušníkům jiné národnosti na základě vlastních zkušeností odpovědělo 82 % dotázaných v českých zemích, že ke Slovákům má vztah dobrý či spíše dobrý. Na Slovensku se k pozitivnímu

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

vztahu k Čechům přihlásilo 81 % respondentů. Vzájemné poznávání ovlivňovaly jak tzv. vnitřní emigrace (v českých zemích v roce 1980 trvale žilo téměř 360 tisíc Slováků, na Slovensku 57 tisíc Čechů), tak rozvinuté pracovní, profesní, společenské a jiné styky. Zvláště významnou úlohu měly česká a slovenská kultura a intenzivní spolupráce jejich tvůrců. Vzrůstal rovněž počet rodin, v nichž jeden z rodičů byl Čech a druhý Slovák.

Pozitivně působily i vzájemné kontakty představitelů českého a slovenského disentu. Otázky vzájemného vztahu obou národů stály spíše na okraji pozornosti odpůrců režimu. Přes různost východisek a zaměření disentu v obou částech státu byly významnými počiny podpora Charty 77 vydavatele katolického samizdatu Ivana Polanského, podpora petiční akce věřících katolíků i veřejný protest proti brutálnímu zásahu policie vůči pokojné demonstraci věřících v Bratislavě 25. března 1988. Zatímco v některých zemích byl pád komunistického režimu spojený s vyhocením národnostních rozporů, v Československu v listopadové revoluci 1989 postupovaly rozhodující opoziční síly ve vzájemné spolupráci.

Český sociolog Milan Šimečka, žijící dlouhodobě na Slovensku, v prosinci 1989 napsal, že ve třech týdnech „národního pozdvižení“ pro něho bylo nejpříjemnějším překvapením, že se na Slovensku neobjevil ani náznak separatismu a že za 35 let života v Bratislavě „nikdy nic tak československého nezažil“. Prozíravě však také napsal, že po skončení euforie bude nutné zkoumat „naše bídě vedené soustátí“ a že Slovensko s nově nabytým sebevědomím bude chtít vystoupit ze stínu Čechů.

Vývoj v demokratické republice dal Milanu Šimečkovi za pravdu. České a slovenské politické elity nedospěly k přijatelné dohodě o státoprávním uspořádání vzájemných vztahů a dlouhodobá jednání skončila na konci roku 1992 rozdělením společného státu. Podobně jako při obdobných příležitostech v minulosti byla provázena některými krajními protičeskými či protislovenskými projevy. Ojedinelý, „noblesní“ způsob rozdělení však jen potvrdil přátelské vztahy obou národů, které – dnes již v podmínkách sjednocující se Evropy – trvají i nadále.

ČESKOSLOVENSKÁ FEDERACE

JOZEF ŽATKULIAK

Myšlenka řešit státoprávní uspořádání vztahů Čechů a Slováků na federativním základě měla hlubší kořeny a nevznikla až v roce 1968 (viz Československo – stát Čechů a Slováků). Širokospektrální reformní proces roku 1968 (viz) z ní však učinil jednu z nejdůležitějších aktuálních otázek demokratických přeměn společnosti.

S iniciativou vyšla Slovenská národní rada, která požadavek federace vnesla na svém zasedání 14.-15. března 1968. Úpravu vztahů Čechů a Slováků si představovala jako demokratický svazek dvou národních států, vytvořených na základě principů rovnosti, rovnoprávnosti a národní svébytnosti.

Čeští právníci, zejména Zdeněk Jičínský a Jiří Grospič, připravili několik variant návrhu ústavního zákona o československé federaci. Odmítali však ty prvky z návrhu SNR (Karol Laco, Vojtech Hatala, Jozef Kríž, Viktor Pavlenda a další), které směřovaly ke konfederaci, nebo k návrhu tzv. volné federace Jiřího Boguszaka. Slovenská národní rada navrhla, aby se národní orgány pokládaly za nositele originální státoprávní suverenity. Národní státy měly část své suverenity (kompetencí) podstoupit federaci a mělo tím vzniknout soustátí, svazek dvou národních států ve federaci. Ve slovenských návrzích, které se staly základem pro jednání vládní komise místopředsedy vlády Gustáva Husáka, byl kladen důraz na národní princip a zákaz majorizace jednoho národa druhým, stejně tak byla akcentována i tzv. integrovaná ekonomika, složená ze dvou národních ekonomik. Národní shromáždění schválilo 24. června 1968 ústavní zákon č. 77/1968 Sb. o přípravě federativního uspořádání ČSSR na jehož základě vznikla Česká národní rada (viz) jako dočasný orgán ústavní a politické reprezentace českého národa. Zákon vytvořil ústavní předpoklady pro přípravu změny unitárního československého státu ve stát symetrický, federativní.

Čeští členové odborné vládní komise prosazovali koncepci tzv. tuhé federace, založené na jejích rozsáhlých kompetencích a směřující k vytvoření silné československé státnosti. Zároveň kladli důraz na demokratickou přípravu federace tak, aby vznikla po parlamentních volbách. Ve zdůvodňující zprávě k návrhu ústavního zákona z 26. září 1968 stálo: „Federace může řádně fungovat jen v demokratickém politickém systému.“ Ve sporech sehrálo svou roli i postavení Moravy, neboť její představitelé přednesli návrh tzv. trojjediné federace. Základem připravovaného návrhu zákona se však stalo uznání národní suverenity slovenského a českého národa, a tedy demokratického fungování společného státu a v jeho rámci utvořit pro oba národy plnohodnotný státní útvar. Byl to výrazný přínos reformního procesu.

Ústavní zákon č. 143/1968 Sb. z 27. října 1968 o československé federaci slavnostně podepsal prezident Ludvík Svoboda na Bratislavském hradě 30. října 1968. Zákon ve svých základních ustanoveních formuloval základní principy vzájemných vztahů českého a slovenského národa, stanovil působnost federace a národních republik a zakotvil změny ve struktuře a činnosti zákonodárných i exekutivních státních orgánů federace a republik, které vyplynuly z federativního uspořádání státu. Zákon nabyl účinnosti 1. ledna 1969.

Podle zákona se Československá socialistická republika (s platností od 1. ledna 1969) stala federálním státem dvou rovnoprávných, svébytných a suverénních národů – Čechů a Slováků – výrazem jejich vůle žít ve společném státu. Federální stát tvořily dvě národní republiky (Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika), které měly rovnoprávné postavení. Obě republiky i federace měly navzájem respektovat svoji suverenitu. Hospodářství ČSSR bylo (podle zákona) integrací dvou národních ekonomik a národním republikám příslušelo hospodařit s vytvořeným společenským produktem, s výjimkou té části, kterou svěřily federálním orgánům. Občané obou republik byli občany ČSSR a měli stejná práva i na území druhé republiky. Český i slovenský jazyk byly rovnoprávné. Přes federativní uspořádání společného státu a naléhání slovenských představitelů o doplnění názvu republiky slovem federativní se jeho název nezměnil.

Zákon dal do výlučné pravomoci federace zahraniční politiku, národní obranu, federální hmotné rezervy, federální zákonodárství a správu v rozsahu působnosti federace a ochranu federální ústavnosti. Do společné působnosti federace a obou republik patřilo šestnáct v zákoně vymezených oblastí společenského života, v nichž zákon taxativně vymežil působnost federace.

Národní shromáždění se zákonem změnilo ve Federální shromáždění, tvořené Sněmovnou lidu a Sněmovnou národů. Sněmovna národů reprezentovala nové postavení obou republik a z jejích 150 poslanců měla být polovina volena v České a polovina ve Slovenské republice. V případě ústavních zákonů pak bylo nutné, aby potřebná třípětinová většina byla ve Sněmovně národů získána u poslanců zvolených v České republice i u poslanců ze Slovenské republiky. Podobně tomu bylo i se získáním prosté většiny u dalších důležitých, přesně vymezených zákonů, při jejichž schvalování platil zákaz majorizace.

Na všech ministerstvech měla být zavedena funkce státních tajemníků. V případech, že ministrem byl Čech, byl státním tajemníkem Slovák – a naopak. Pro některé úseky státní činnosti spadající do společné působnosti federace a republik měly působit federální výbory, složené rovným dílem z občanů obou republik. (Tyto změny ve struktuře federální vlády byly konkretizovány zákonem č. 171 z 19. prosince, který vedle zřízení sedmi federálních ministerstev, zřídil i sedm federálních výborů.)

Českou a Slovenskou národní radu zákon definoval jako představitele národní svrchovanosti a svébytnosti a nejvyšší orgán státní moci v republikách. Stanovil počet jejich poslanců (ČNR 200, SNR 150), působnost i základní pravidla jejich činnosti. Nejvyšším výkonným orgánem státní moci v republikách měly být národní vlády, které se za výkon své funkce zodpovídaly národním radám.

Vznik československé federace a následné konstituování federálních a národních orgánů znamenalo, přes politické změny v důsledku vojenské okupace Československa, výrazný posun v řešení slovenské a české národní otázky, resp. řešení státoprávních vztahů mezi českým a slovenským národem. Nevyšel však záměr, aby se federace připravila demokratickým způsobem a zákonodárné sbory vznikly na základě voleb, původně plánovaných na listopad 1968. Pro odpor sovětského vedení se také neuskutečnila připravovaná federalizace komunistické strany.

V podmínkách normalizačního režimu nastoleného po nástupu G. Husáka do čela komunistické strany neznamenal formálně rovnoprávný svazek obou republik zároveň svazek svéprávný. Již tzv. realizační směrnice z května 1969 znamenala jasný zpětný kurz směrem k centralizaci československého státu. Federace postupně přestala být postavena na faktické suverenitě dvou národních republik. Rozhodující moc byla soustředěna v rukou předsednictva ÚV KSČ a stát jako takový byl plně podřízen politice komunistické strany a jejím rozhodnutím. Normalizační politika Husákovy vedení KSČ neumožňovala republikám, aby naplnily svou státnost s jejími atributy, neboť princip demokratického centralismu a uplatňování vedoucí role komunistické strany v řízení státu byly v přímém rozporu s demokratickým uspořádáním vztahů mezi slovenským a českým národem v rámci federace. Normalizace československého státu zachovávala jeho formálně právní federalizovanou podobu, ale fakticky byla návratem k jeho unitární podobě jako k součásti restaurace politického systému reálného socialismu. KSČ přitom plnila „všeobecně integrující“ roli v intencích svého politického monopolu a principu „demokratického centralismu“. Tento proces byl spjat se jménem Gustáva Husáka, který měl v roce 1968 na prosazení federativního uspořádání státu nemalý podíl. Pro politické ovládnutí státu z jednoho centra však „obětoval“ i federaci.

Ve státním mechanismu, jehož způsob fungování takto určila KSČ, převzala tuto roli federální vláda. Podle společné dohody předsednictev federální i obou národních vlád ze září 1969 o koordinaci činnosti se usnesení federální vlády stávala závaznými i pro národní vlády. K podřízení národních vlád vládě federální Přispěla rovněž skutečnost, že se jejich předsedové stali zároveň místopředsedy federální vlády. Důležitou postavou při úpravách federace byl místopředseda federální vlády stojící v čele její legislativní rady a jeden z hlavních tvůrců federace – Karol Laco. Právě jemu připadla úloha předložit návrhy na změnu federace posilující roli „federálního centra“ a požadující novelu ústavního zákona o čs. federaci společnému zasedání předsednictva ÚV KSS a slovenské vlády 13. ledna 1970. Po schválení návrhů předsednictvem ÚV KSS a slovenskou vládou je 19. ledna

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

schválilo i předsednictvo ÚV KSČ a začala konkrétní příprava nových zákonů „upravujících“ federativní uspořádání státu. Po schválení v předsednictvu ÚV KSČ (2. října) pak Federální shromáždění 20. prosince přijalo novelizaci ústavního zákona o čs. federaci (zákon č. 125/1969 Sb.), ústavního zákona č. 171/1968 SB. (zákon č. 133/1970 Sb.) a několik dalších zákonů, kterými se zvýraznila jednota čs. ekonomiky a upravila společná kompetence ve prospěch federálních orgánů. Zřízena byla Státní plánovací komise, zrušeny federální výbory i funkce státních tajemníků. Prosadil se tzv. silný federální rozpočet a byla zřízena nová federální ministerstva. (Viz Vláda Československé (socialistické) republiky.) Do kompetence federálních orgánů patřila všechna klíčová odvětví průmyslu, která dotovala rozpočet federace.

Přijatými zákony vrcholil proces upevňování byrokraticko-centralistického systému, který zdeformoval demokratický charakter federativního uspořádání státu. Relativní svéprávnost republik měla jen krátké trvání. Slovenská a česká otázka se reálně řešily jen v letech 1968-1969.

Tzv. SLOVENSKÝ BURŽOZNÍ NACIONALISMUS

MICHAL ŠTEFANSKÝ

Kampaň proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům souvisí s plněním rezoluce Informbyra z června 1948, která se týkala kritiky Komunistické strany Jugoslávie. Odmítnutí podřídit se sovětské hegemonii označila rezoluce za projev buržoazního nacionalismu ve vedení KSJ. Teze o buržoazním nacionalismu byla ideologickým zdůvodněním připravovaných čistek ve vedení komunistických stran v tzv. lidových demokraciích. Kritiku buržoazního nacionalismu vystupňovalo zasedání Informbyra v listopadu 1949, když údajné nositele nacionalismu označilo za skupinu zrádců sahající až za hranice Jugoslávie. Hledání nacionalistů v dalších komunistických stranách zapadalo do rámce naplňování ideologické teze o zostřování třídního boje a bdělosti před nepřítelem uvnitř komunistických stran. Vystoupení proti nacionalistům bylo konkrétním nástrojem přípravy velkých soudních procesů proti těm funkcionářům, kteří se v minulosti kriticky vyjadřovali k sovětské zahraniční politice, nebo přijímali s výhradami zavádění stalinských metod vlády ve své zemi. Zároveň se tato kampaň hodila skupinám a jednotlivcům, kteří bezvýhradně přijímali zavádění sovětského modelu socialismu. Údajnou hrozbu buržoazního nacionalismu využila ve vnitrostranických zápasech část Stalinovi oddaných jedinců, aby z politického života vyřadili své potencionální konkurenty a získali na podporu z Moskvy monopol.

Boj proti nacionalistům v tzv. lidových demokraciích byl jedním z důležitých nástrojů sovětské politiky na unifikaci politických systémů podle sovětského vzoru. Vrcholem tohoto tažení bylo odvolání Wladislava Gomušky v Polsku, soudní proces s László Rajkem v Maďarsku, Trajčo Kostovem v Bulharsku v roce 1949 a kampaň proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům v letech 1950-1951 s cílem zinscenovat velký politický proces s Vladimírem Clementisem a dalšími nacionalisty.

Od poloviny roku 1951 se z postupu proti nacionalistům určitým způsobem spojených s titismem vytratil mezinárodní aspekt a do popředí se dostal boj proti sionistům. Tento obrat souvisel se změnou sovětské politiky ve vztahu ke státu Izrael a proto také tažení proti nacionalistům dočasně ustoupilo do pozadí.

Kampaň proti buržoazním nacionalistům v Československu začala krátce po zasedání Informbyra v roce 1948. Pro zastánce centralismu a unitárního státu ve vedení KSČ byla teze o nacionalismu nástrojem, pomocí něhož nejprve politicky zkompromitovali a později kriminalizovali politickou činnost těch slovenských představitelů, s nimiž měli rozpory během druhé světové války – s domácím odbojem, a s odbojem na západě. Ti, kteří podněcovali tažení proti nacionalistům sestávali z kádrů odchovaných Komunistickou internacionálou, a politických radikálů, bezvýhradně přijímajících stalinské metody vlády.

Názor o existenci nositelů nacionalismu výlučně ve vedení KSS měl silnou oporu v Předsednictvu ÚV KSČ. Mezi hlavní protagonisty z české strany tam patřil Václav Kopecký a ze slovenské Viliam Široký. Kritika projevů nacionalismu ve vedení KSS nebyla zpočátku adresná. Všeobecné formulace o nedoceňování pomoci české dělnické třídy Slovensku byly jen pokračováním kritiky části funkcionářů KSS od roku 1945 s tím rozdílem, že v nové podobě dostala přívlastek buržoazního nacionalismu.

První podněty k adresnému označení nacionalistů ve vedení KSS obsahovaly výpovědi, v srpnu 1948 zatčené novinářky Viery Hložkové. Bezpečnost je později využila při zatýkání G. Husáka, L. Novomeského a L. Holdoše.

Jedním ze šířitelů lživých informací a podněcovatelem nedůvěry vůči některým členům vedení KSS byl maďarský představitel komunistické strany Matyas Rákosi. V dopise J. V. Stalinovi z 27. září 1948 uvedl, že KSS je rozdělena na dvě frakce. V čele jedné z nich, která má údajně vyhraněný nacionalistický, antisemitský a protimaďarský charakter stojí G. Husák a dále ji tvoří V. Clementis a L. Novomeský. Adresné obvinění z vytváření frakcí bylo ze strany M. Rákosiho pokračováním útoku vůči československým komunistickým představitelům zodpovědným za řešení postavení Maďarů na Slovensku, ale v nových podmínkách tzv. zostřování třídního boje dostávalo takovéto nařčení jinou dimenzi, než za druhé světové války.

Zatčením Gejzy Pavlíka v souvislosti s podezřením z jeho spojení s Noelem Fieldem se dále rozšiřoval konkrétní okruh nepřátel ve vedení KSS. Vyšetřování zatčených osob na základě výpovědí, ale nepřátelskou činnost nepotvrdilo.

Pro odhalování nepřátel v komunistické straně vzniklo zvláštní oddělení, jehož vedoucím byl Karel Šváb a na Slovensku Theodor Baláž. Na Slovensku tento útvar politicky usměrňoval V. Široký a Štefan Bašťovanský a zaměřili se na shromažďování důkazů proti buržoazním nacionalistům.

Před zahájením soudního procesu s L. Rajkem v Maďarsku poslal M. Rákosi prostřednictvím svého bratra a člena ústředního výboru Zoltána Biroa dopis K. Gottwaldovi. Dopis obsahoval obvinění československého Ministerstva vnitra z toho, že sabotuje odhalení špionážní organizace v KSČ. Podobný nátlak na vedení KSČ přišel z Varšavy.

Součástí nátlaku na vedení KSČ byla také internacionalizace procesu s L. Rajkem v září 1949. Během tohoto procesu několik obviněných vypovídalo o existenci dobře fungující jugoslávské agentury v Československu. Za účelem urychlení potrestání nepřátel přijeli do Československa v říjnu 1949 sovětské bezpečnostní poradci. Jejich příchodem se těžiště hledání buržoazních nacionalistů a jiných nepřátel přesunulo z dříve vytvořených komisí na bezpečnostní orgány, které zřizovaly speciální pracoviště pro operativní sledování a výslechy zatčených funkcionářů. V prosinci 1949 českoslovenští představitelé a sovětské poradci dospěli k názoru, že československého Rajka je třeba hledat mezi slovenskými buržoazními nacionalisty. Zvláštní pozornost upřeli na V. Clementise, o kterém od začátku roku 1950 posílali do Moskvy kompromitující informace. V těchto materiálech se objevila i jména G. Husáka a L. Novomeského. Další postup vůči slovenským nacionalistům se už odvíjel podle scénářů soudních procesů poznamenaných vlivem sovětských poradců.

Prvním konkrétním dopadem bylo odvolávání z funkcí a vynucování sebekritiky. Předsednictvo ÚV KSČ 13. března 1950 odvolalo V. Clementise z funkce ministra zahraničních věcí a zároveň jej vyzvalo, stejně tak jako G. Husáka, L. Novomeského a později i Karola Šmidkeho, aby podali sebekritiku. Před posledním kolem sebekritik na slovenském sjezdu komunistické strany v květnu 1950 byli odvoláni G. Husák (z předsednické funkce Sboru pověřenců), L. Novomeský (z funkce pověřence školství, věd a umění) a K. Šmidke (z funkce předsedy Slovenské národní rady). K. Šmidke byl jako dělnický kádr jmenován ředitelem bratislavského podniku Tesla (zemřel 12. prosince 1952).

Po ponižující sebekritice následovalo na přelomu ledna a února 1951 zatýkání. Politická koncepce obvinění V. Clementise a dalších nacionalistů byla obsažena v referátech V. Kopeckého a Š. Bašťovanského na únorovém zasedání ÚV KSČ v roce 1951. Předchozí kritika nacionalistické úchylnosti byla v referátech změněna na zradu a záškodnickou činnost. Delegáti zasedání všechny obviněné nacionalisty zbavili stranických i státních funkcí a kromě K. Šmidkeho je vyloučili z řad KSČ. Do skupiny tzv. slovenských buržoazních nacionalistů přibyli ještě L. Holdoš a Ivan Horváth. O obsahu, pod fyzickým a psychickým nátlakem vynucených výpovědí V. Clementise a dalších zatčených, byli vůdcové sovětského bloku včetně J. V. Stalina informováni.

Po zatčení R. Slánského v listopadu 1951 začala příprava velkého soudního procesu se 14 vysokými funkcionáři, kteří byli vybráni tak, aby každý z nich zastupoval významný politický a hospodářský úsek a tím aby potvrdil teorii o centru protistátního spiknutí (patřil sem také V. Clementis). Další obvinění z tzv. buržoazního nacionalismu byli přiřazeni do skupin sestavených československou bezpečností a sovětskými poradci. Šlo o skupinu titovců, ve které byl Ernest Otta, dále o skupinu buržoazních nacionalistů a sionistů ze slovenské bezpečnosti a nakonec se jednalo o skupinu G. Husák a spol. Soudní procesy s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty se konaly od září 1950 do dubna 1954.

Represe proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům měly na rozdíl od soudních politických procesů ještě jednu rovinu. V roce 1954 byl návrh Rezoluce o strojírnosti na Slovensku označen za projev buržoazního nacionalismu a jeho autoři Július Bránik (předseda Slovenského plánovacího úřadu) a Ján Púll (předseda Sboru pověřenců) byli odvoláni z funkcí. Rezoluce obsahovala oprávněné návrhy na odstranění koncepčních nedostatků ve strojírnosti. Podobným obviněním skončil návrh z roku 1958 na posílení ingerence Sboru pověřenců na důležité úseky hospodářství.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

Také autor tohoto projektu Štefan Šebesta byl obviněn z buržoazního nacionalismu a odvolán z funkce místopředsedy Sboru pověřenců.

Perzekuce a represe proti tzv. buržoazním nacionalistům na Slovensku postihly široký okruh lidí a to především z řad inteligence. Boj proti údajným slovenským nacionalistům byl až do roku 1968 důležitým nástrojem politiky úzkého vedení KSČ k upevnění unitárního československého státu.

SLOVÁCI V ČESKÝCH ZEMÍCH

HELENA NOSKOVÁ

Mnozí Slováci žili v českých zemích trvale od vzniku Československa. S poválečným obdobím jsou však spjaty jejich nejsilnější přílivové vlny. Osídlovali pohraničí českých zemí, kde získávali zemědělské usedlosti. Přicházeli za prací do různých průmyslových podniků jak v pohraničí, tak i ve vnitrozemí. Žádaný byl příliv slovenských úředníků do centrálních orgánů v Praze. I když do roku 1948 slovenské vládní instituce nebyly odlivu obyvatel ze Slovenska příliš nakloněné, nebylo možné ho zastavit. Svým dílem k osídlování pohraničí po transferu německého obyvatelstva přispěly velké skupiny slovenských reemigrantů, kteří se vraceli z Rumunska, Maďarska, Francie, Belgie a dalších zemí v letech 1946-1949. V těchto letech žilo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na 200 000 obyvatel slovenského původu, anebo pocházejícího ze Slovenska. První poválečné sčítání přítomného obyvatelstva v roce 1950 vykazovalo 258 025 přítomných obyvatel slovenské národnosti, tedy 2,9%. Z toho asi 50 000 bylo slovenských krajanů, asi 14 000 Romů, blíže neurčený počet Rusínů, Ukrajinců a Maďarů. Vágní pojetí mateřského jazyka umožnilo rychlý příklon k této národnosti v českých zemích. V mnoha českých oblastech pak žilo sice slovenské obyvatelstvo, ale bez znalosti slovenštiny a bez gramotnosti ve slovenském i českém jazyce. Rychle organizované kurzy Místních odborů Matice Slovenské zakládané v českých zemích v letech 1947-1948 se snažily pozvednout gramotnost místních Slováků v mateřském jazyce a organizovat jejich společenský a kulturní život. Avšak ani v pohraničních městech a obcích s vyšším procentuálním zastoupením Slováků se jim nepodařilo jejich zájem udržet. Z iniciativy Matice Slovenské v Martině vzniklo v Čechách 53 místních odborů. Rychle zanikaly pro nezájem svých členů a také přičleňováním k masovým organizacím Národní fronty po únoru 1948.

Jenom v Praze a Brně se udržely poněkud déle i když zde měly konkurenci v Československé společnosti, která rovněž podporovala kulturní život Slováků v Čechách. Slováci také nebyli příliš stabilními osídlenci a dělníky v různých podnicích. Podléhali častým vlnám odlivu zpět na Slovensko, včetně reemigrantů, který pak střídaly nové přílivové vlny tzv. náborantů. Největší odliv Slováků z českých zemí byl zaznamenán v roce 1948-1949. Způsobilo ho únorové uchopení moci komunisty, šířené zvěsti o budoucí kolektivizaci vesnice a také příslib industrializace Slovenska. Část Slováků se však v letech 1949-1954 vracela ze Slovenska zpět do českých zemí jako tzv. náboranti s krátkodobými opakovanými pracovními smlouvami do různých průmyslových podniků a do zemědělství, v rámci uzavřených smluv o přibližných počtech slovenských dělníků dodávaných z partnerských slovenských okresů do českých okresů. Slováci byli „náborováni“ také v první a druhé pětiletce do preferovaných staveb pětiletého plánu a do preferovaných průmyslových odvětví. V rozmezí let 1950-1958 tak významně vrostlo procento slovenského obyvatelstva v severomoravských městech – Ostrava, Kunčice, Karviná, Třinec, Havířov, kde se usídlovali Slováci z nedalekých Kysuc, Žiliny Povážské Bystrice, Bytče, a dalších okresů severozápadního a středního Slovenska. V Karvině byla v roce 1956 založena první slovenská základní škola v českých zemích. Slováci žijící na severní Moravě udržovali stále a pravidelné kontakty se svým domovem na Slovensku a i u dlouhodobých pobytů na Moravě počítali s návratem na Slovensko.

V dalších českých okresech se zvýšil počet Slováků pocházejících zejména z východního Slovenska pracovními migracemi a náborů. Práci a bydlení nacházeli v Sokolově a v sokolovském okrese vůbec, v okrese Karlovy Vary, Cheb, v samotném městě Jáchymově, ze severočeských okresů pak v městě Chomutově, Mostě, Ústí nad Labem a v Děčíně. Trvale usídlení Slováci již žili v okrese Tachov, na Sokolovsku i v samotném Sokolově, v tehdejší okrese Kraslice a jeho dalších obcích, v tehdejší Ašské okrese a samotné Aši, která tak získala přívlastek slovenská. V jižních Čechách se trvalým usídlením obyvatel slovenského původu vyznačoval okres Český Krumlov, Prachatice a tehdejší okres Kaplice. Trvalí slovenští osídlenci byli většinou svým původem reemigranti z Rumunska, zejména ze Sedmihradského Rudohří, také reemigranti z Maďarska, optanti z Podkarpatské Rusi, reemigranti z Francie a Belgie. Tito osídlenci dali vznik malým slovenským diasporám v českém prostředí, z nichž některé se udržely až do osmdesátých let. Ačkoliv si vytvořili vlastní kulturní klima obcí, u svých dětí dávali přednost jejich adaptaci na české prostředí. Nevyžadovali vzdělávání ve slovenském jazyce a nedomáhali se zajištění svých kulturních potřeb

cestou různých institucí. Ve svých diasporách pěstovali vlastní duchovní kulturu přenosem různých lidových tradic a folklóru z bývalého krajského prostředí v cizině.

V mnoha českých a moravských okresech takto žilo slovenské obyvatelstvo a dodávalo často neopakovatelný, dnes již dobový kolorit původně německým obcím a městečkům. Nepočítalo již se svým návratem na Slovensko, proto v dalších generacích dávalo přednost přirozené integraci s většinovým obyvatelstvem.

Jiná byla situace ve velkých městech a ve vnitrozemí. Zcela specifické podmínky pro slovenské migranty nabízela města a obce severní Moravy. Co do výhodnosti výdělků, ubytování a sociálního zajištění s nimi mohli soupeřit města a obce severních a západních Čech. Pro velkou vzdálenost od původních domovů slovenských migrantů však byli daleko méně vyhledávané a migrace Slováků byly spíše krátkodobé, anebo skutečně trvalé bez předpokladu návratu. Ani z trvalého usídlení nevznikly požadavky na slovenské školy a pravidelnou realizaci různých kulturních potřeb, zájezdy slovenských divadel počínaje, budováním slovenských knihoven a tiskových center konče.

Odliv Slováků z Čech však neustal ani v padesátých letech a byl opětovně doplňován různými dělnickými a zemědělskými profesemi i v druhé polovině padesátých let v rámci dosídlování pohraničí a v letech šedesátých. Většina příchozích počítala s různě dlouhým pracovním pobytem v Čechách a trvalé usídlení pak vyplynulo z různých okolností k jakým náleželo založení rodiny, výhodné pracovní podmínky, získání bytu, lepší sociální zajištění rodiny. V tomto období se nabývají na síle migrace slovenských vojáků z povolání do Čech a na Moravu a výkon základní vojenské služby slovenských vojáků taktéž. Mnozí z nich již v Čechách zůstali trvale. I v těchto letech Slováci v české části republiky charakterizovala větší migrační pružnost, z ní plynoucí nelpění na zajišťování svých kulturních potřeb a vzdělávání svých potomků ve slovenském jazyce, dobrá přizpůsobivost českému nebo moravskému prostředí.

Slováci nebyli v české části republiky národnostní menšinou a toto postavení nezískali ani socialistickou ústavou z roku 1960. Ostatní menšiny pak měly právo na svůj kulturní rozvoj prostřednictvím různých kulturních svazů. Sami Slováci se jako národnostní menšina necítili a práv na vzdělávání v mateřském jazyce, které jim umožňoval zákon, nevyžívali, kromě školy v Karviné.

Situace se změnila po federaci, tedy na přelomu roku 1968-1969 a v letech sedmdesátých, také v souvislosti se zákonem č. 140/1968 Sb. V roce 1968 slovenští vysokoškolští studenti v Praze založili Slovenský akademický klub. Sdružoval slovenské a české studenty všech vysokých škol se zájmem o slovenskou kulturu. V letech normalizace se změnil v Matičný akademický klub. V únoru 1969 v Praze vznikl opět Miestny odbor Matice Slovenské, který měl vytvořit kulturní zázemí pro asi 20 000 Slováků, kteří již žili v Praze. Navíc se očekával jejich další příliv do federálních orgánů. Rovněž byla v Praze otevřena slovenská základní škola, nesetkala se ale se zájmem slovenských rodičů a dětí. Slovenské děti nadále navštěvovaly pražské základní školy s českým vyučovacím jazykem. V Karviné v roce 1969 vznikla druhá slovenská škola. Obě karvinské školy navštěvovalo 1 297 žáků, na konci osmdesátých let se však začal počet slovenských dětí snižovat.

Činnost MO MS v Praze však nezanikla. Byla bohatá a těšila se zájmu nejenom u místních Slováků ale i u Pražanů. V lednu 1977 se MO MS změnil v Klub slovenské kultury a byl začleněn do Pražského informačního střediska. Existenci MO MS v České republice nepřipouštěl slovenský zákon o Matici Slovenské.

V sedmdesátých letech a v osmdesátých letech opět vzrostl počet Slováků v České republice, asi na 360 000. Federalizace vytvořila nová pracovní místa ve vládních, parlamentních a dalších administrativních institucích, včetně ústředních orgánů KSČ, v různých federálních podnicích, bezpečnosti, v armádě. Slováci tak zastávali řadu významných funkcí zejména v institucích a podnicích Praze, ale i v dalších městech. V těchto městech se pak vytvářela societa slovenské inteligence a intelektuálů.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

S ohledem na kulturní potřeby Slováků v České republice a se záměrem výraznější expance slovenské kultury do českého prostředí došlo v listopadu 1985 k založení Domu slovenské kultury v Praze. Pod jeho střechem našel své sídlo Klub slovenské kultury a jeho sekce, ve kterých pracovala slovenská a česká inteligence, včetně vysokoškolské sekce a sekce pro děti a mládež.

Různorodost Slováků v České republice byla a je značná. V regionech a městech žijí Slováci, kteří prošli různým historickým vývojem, často mimo vlast. Mnozí zde žijí v druhé i třetí generaci, další přišli nedávno. Jsou trvalým přínosem česko-slovenské vzájemnosti a posílením kulturní plurality v České republice.

NÁRODNOSTNÍ POLITIKA

HELENA NOSKOVÁ

Československá komunistická vláda po únoru 1948 převzala v národnostní politice prakticky dokončené cíle národní revoluce, na jejichž naplnění se v letech 1945-1947 podílely všechny politické strany Národní fronty.

Počátky nové národnostní politiky spočívaly v několika návazných krocích: prvním krokem bylo významné zjednodušení národnostní skladby obyvatelstva; následovalo zjednodušení péče vládních institucí o národnostní menšiny s vymezením politických nástrojů zaměřených na úpravu nového postavení národnostních menšin, které se postupně přenášelo do pravomoci národních výborů. Dalším krokem bylo přijetí internacionalismu jako základního programu pro národnostní menšiny. Internacionalismus byl základní ideologií pro řešení národnostní otázky v Sovětském svazu. Spočíval v tzv. leninském teoretickém přístupu k národnostem a v stalinském pojetí koncepce národnostní politiky. Vycházel ze završení socialistické revoluce a z přechodu k beztřídní společnosti, ve které příslušnost k národu i národnosti přestane být dominantní.

Podle výchozích představ všech předúnorových politických stran, i poúnorové KSČ s nabytým monopolem politické moci, měly být české země národně homogenní částí státu s českým obyvatelstvem, ve které budou žít také Slováci, nikoliv v postavení menšiny, ale jako část rovnoprávného státotvorného slovenského národa v Československé lidovědemokratické republice. Dále se komunistická vláda zabývala dvěma menšinami na tomto území. Původně nejpočetnější německou menšinu do února 1948 transfer radikálně početně zmenšil a diasporizoval. V důsledku dekretů prezidenta republiky byla zbavena všech politických práv, včetně občanství a majetkových práv. Transfer vážně narušil její demografickou strukturu (generační zastoupení, poměr pohlaví), likvidoval sociální struktury a také rozložení menšiny v odvětvové struktuře hospodářství.

Polská menšina soustředěná především v oblasti Těšínska měla mít díky svému slovanství na podkladě výše uvedených dekretů a zákonů zaručena rovná práva s Čechy a Slováky. Setkala se však také s rozporem mezi zákony a jejich aplikací. Její demografickou strukturu nepoznamenaly výrazné změny. S dalším jinonárodním obyvatelstvem, většinou slovanského původu, se na území Čech a Moravy takřka nepočítalo. Jednak pro malou početnost (Bulhaři, Lužičtí Srbové), jednak z důvodů politických (Rusové, Ukrajinci, Chorvati). Příslušníky předválečné ruské a ukrajinské tzv. bílé emigrace čsl.vláda vydala sovětské moci již před únorem 1948. Diaspory Chorvatů z jižní Moravy byly na podkladě nařčení z kolektivní kolaborace rozptýlovány v regionech severní Moravy. Novou zvláštní skupinou se stali Řekové, kteří se na území Čech a Moravy dostali po roce 1948 v důsledku sovětizované zahraniční politiky čsl. komunistické vlády, která společně s dalšími státy sovětského bloku podporovala řecké komunistické povstalce (viz Řekové).

Slovensko se mělo rovněž stát územím s převážně homogenním obyvatelstvem slovenské národnosti, se slovanskou menšinou ukrajinské národnosti a s maďarskou menšinou, početně ztenčenou a diasporizovanou výměnou obyvatelstva i rozptylem Maďarů v Čechách. Další jinonárodní obyvatelstvo rovněž nebylo bráno v potaz pro malou početnost dosaženou transferem i výměnou obyvatel (Němci, Poláci), anebo s odůvodněním nedokonané národní sebeidentifikace (Rusíni, Romové). Rusínská národnost byla oficiálně zrušena v roce 1952 právě jako důsledek národnostní politiky totalitárního státu.

Nová vnitřní národnostní politika československé vlády, která hledala svá východiska a politické nástroje vymezující postoje politické moci a obou národních společenství vůči národnostem na svém území se nutně opírala o zahraniční politiku závislou na zahraniční politice SSSR. S ohledem na mezinárodní vztahy a jejich širší souvislosti, protože zde v prvních poválečných letech nacházeli podporu i oprávnění pro realizaci svých záměrů představitelé obou vlád, museli také současně zachovávat platné dobové konvence ve vztahu k národnostním menšinám na svém území.

První poválečná léta však rovněž poznamenal zásadní obrat v politice všech evropských zemí vůči národnostním menšinám. Menšiny, které do druhé světové války požívaly ochrany vzešlé z rozsáhlého systému mezinárodně právních ujednání, kdy byla chráněná jejich kolektivní a hmotná

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

práva, kdy měly přiznány procesní záruky v petičním právu k Radě společnosti národů, se v poválečných letech ocitly bez těchto záruk. Vlády evropských států, včetně Československa, hodlaly migracemi a transfery docílit stavu národně homogenních států, pouze s početně nevýznamnými menšinami. Slovanské státy navíc prosazovaly na svém území existenci pouze slovanských menšin. V případě Československa a politiků národně-socialistické strany sice existoval návrh na transfer části polské menšiny z území české části Slezska, který však po uchopení moci KSČ nebyl realizován.

Z hlediska mezinárodních vztahů se vztah k národnostním menšinám projevil v koncepci Všeobecné deklarace lidských práv v roce 1948. Deklarace nehovořila o žádných menšinových právech a vůbec se o menšinách nezmiňovala. Převládá poválečný názor, že není vhodné společnost rozdělovat na skupiny; naopak, je nutné posílit homogenitu obyvatelstva občanským principem; zacházet se všemi stejně jako s lidskými bytostmi a chránit lidskou důstojnost všech, bez ohledu na národní, či národnostní příslušnost.

V zemích sovětského bloku doznal tento princip zvláštního skloubení s ideou internacionalismu, založenou na předpokladu postupného sblížení až splývání národů v budoucí beztržní společnosti v socialistické společenství, která sice zachovává kulturní rysy více národů, nebudou však dominující, pouze etnickou charakteristikou. Z internacionalismu vycházela komunisty připravená Ústava 9. května 1948. Řešila vztah Čechů a Slováků rovněž na bázi internacionalismu a zesílené centrální moci, která okleštila pravomoci slovenských orgánů. Po sjednocení KSČ a KSS se politická moc soustředila v ÚV KSČ, který pak bylo jediným tvůrcem národnostní politiky i ochráncem před zanedlouho proklamovaným buržoazním nacionalismem.

Definice národnosti odpovídala postavení národností v Československu, jež získaly po přijetí Ústavy v roce 1948. Jejím přijetím byla politická rovnoprávnost národů a národností právní i skutkovou podstatou založená na přiznání stejných práv všem občanům bez ohledu na jejich národnost. Nezaručovala národnostním menšinám žádná kolektivní práva. Určila všeobecný právní rámec pro chápání a uplatnění kulturních práv příslušníků těchto menšin, který byl pak případ od případu, podle charakteru samotné menšiny, jejích potřeb a požadavků, dotvářen nebo naopak omezován vládnoucí politickou mocí KSČ. Kolektivní práva pro obyvatelstvo zaručovala příslušnost k vládnoucí politické straně – KSČ.

Přihlášení se k některé z národností vycházelo z ústavního principu a tedy z vágního pojetí národnosti, kde nerozhodoval mateřský jazyk. Ústavní princip nabízel volné rozhodování o národnosti na základě volby a inklinace k některé z pěti národností, anebo zařazení mezi ostatní a nezjištěné. Zvolená národnost politicky ztrácela na významu a náležela do oblasti kulturních charakteristik. Toto pojetí národnosti, ukončený transfer obyvatel německé národnosti, internacionalismus, ústava a sovětizace sousedních států – Polské lidové republiky, tehdejší Německé demokratické republiky a Maďarské lidové republiky byly zárukami, jež umožnily od roku 1948 do roku 1953 individuální i kolektivní (Němci) vracení československého státního občanství Maďarům a Němcům. V následujícím desetiletí pak vedlo k značně improvizované národnostní politice, řízené z ÚV KSČ, zejména z jejího ideologického oddělení, schválené v usneseních předsednictva ÚV KSČ. V souladu s usneseními ÚV KSČ se na národnostní politice podílely referáty Ministerstva vnitra, ministerstva národní obrany, ministerstva národní bezpečnosti, ministerstva školství a osvěty, ministerstva kultury, Ústřední Rada odborů a ROH, krajské, okresní a místní národní výbory a členské organizace KSČ. Okrajově se dotýkala také resortu ministerstva sociální péče, od roku 1951 ministerstva pracovních sil.

Činnost oddělení ministerstva vnitra a ministerstva bezpečnosti vůči národnostem nabývala i represivní charakter (obdobně jako u obyvatel české a slovenské národnosti), zejména v souvislosti s hledáním nepřátel lidově-demokratického zřízení Československa v letech 1948-1956. Velkou pozornost věnovala Němcům i jejich organizačním útvarům tzv. Antifám, která pak byly na základě politického rozhodnutí stranického aparátu rozpuštěny. Němcům věnovaly pozornost také krajské, okresní a místní národní výbory, rovněž stranické orgány. Sledovaly ohlasy „nepřátelské propagandy“ ze SRN i reakce na NDR. V roce 1956 ÚV KSČ vymezil *Zásady práce mezi německými obyvateli*, které dodržovaly veškeré instituce.

V letech 1949-1956 ovlivnila národnostní politiku KSČ a dalších institucí vůči polské a posléze maďarské menšině situace v Polsku a revoluce v Maďarsku. ÚV KSČ vymezil národnostní politiku vůči polské menšině v směrnicích z roku 1959 nazvaných *Zásady pro práci mezi občany polské národnosti v ČSR*. Byro ÚV KSS sepsalo pokyny pro svoji národnostní politiku vůči maďarské menšině v dokumentu *Informativní zpráva a současnej politickej situácii medzi občanmi maďarskej národnosti v roce 1958* a v roce 1959 v brožuře *O niektorých politických otázkach života občanov maďarskej národnosti na Slovensku*. Pokyny pro práci mezi ukrajinským a rusínským obyvatelstvem vydalo byro ÚV KSS v roce 1955 jako svůj stranický dokument *O národnostnej otázke medzi ukrajinským obyvatelstvom. O zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvatelstvom*.

Dle pokynů ÚV KSČ se ministerstva vnitra, národní bezpečnosti a národní výbory v Čechách a na Moravě začaly zabývat Romy, kteří již od roku 1946 přicházeli do Čech a jejich počet vzrůstal (viz). V roce 1958 z ÚV KSČ vzešel *Návrh na politicko-organizační zabezpečení usnesení ÚV KSČ o práci v ČSR*, který převzal ÚV KSS. Výše uvedené instituce se věnovaly i Ukrajincům v Čechách, protože v této době narůstala nařčení z ukrajinského buržoazního nacionalismu. Spolupráce uvedených ministerstev s národními výbory vedla také ke kontrole církevního života národností, kde zvláštní pozornost byla věnována Němcům, Maďarům a Polákům. Specifickým problémem se stali Rusíni (Ukrajinci) s ohledem na zákaz řecko-katolické církve a také zrušení rusínské národnosti.

Přes uvedená negativa došlo k prosazení některých práv na zachování rozvoje národnostní kultury a školství u Poláků, Ukrajinců a Maďarů, vyjma německé menšiny. O tyto pozitivní rysy národnostní politiky v Československu se zasloužily samotné menšiny svým vlivem na centrální instituce a z nich pak ministerstvo školství, věd a osvěty a posléze ministerstvo kultury. Na dalších stupních řízení pak působily referáty krajských, okresních a místních národních výborů.

Německé menšinové školství nebylo po válce obnoveno. S pozbytím občanských práv Němci pozbyli i právo na vzdělání v mateřském jazyce. V některých lokalitách na počátku 50.let základní školy na pokyn krajských a okresních národních výborů organizovaly kroužky s odpolední nepovinnou výukou německou jazyka jak pro české, tak pro německé děti. Teprve v letech 1956-1958 se přistoupilo k zřizování těchto kroužků podle platných předpisů pro nepovinné předměty. Proti vyučování němčiny bylo často místní české obyvatelstvo.

Polská národnostní menšina považovala poválečnou rekonstrukci svého polského školství za prvořadou záležitost již od května 1945 kdy se utvořil Polski komitet Szkolny. Dosáhl toho, že ministerstvo školství dekretem obnovilo polské měšťanské školy na Těšínsku v rozsahu, jaký zaznamenaly před rokem 1938. Situaci stěžovaly silné antipolské postoje a různé neregulérní zásahy ze strany národních výborů. Poláci aktivovali všechny své spolky, obnovili vydávání časopisů, včetně časopisů pro děti. Vlastní důsledností si postupně vynutili respekt českých institucí. Zatímco ústřední a krajské orgány respektovaly polské menšinové školství, situace v okresech a obcích byl méně příznivá. Proti polským školám se často stavělo české obyvatelstvo. Přestože, národní menšiny byly v prvním desetiletí vystaveny silným tlakům, polská menšina udržela své školství a prosadila i své kulturní zájmy prostřednictvím PZKO (viz).

Obdobně tomu bylo na jižním Slovensku v prostředí maďarské menšiny po uzavření Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi ČSR a Maďarskem, kdy také byla ukončena výměna obyvatelstva. Nastalo zrovnoprávnění Maďarů, přijímání Maďarů do zastoupení národních výborů, zavedení dvojazyčného úřadování podporování maďarského školství a kultury (viz).

Ukrajinská menšina na Slovensku měla své zastoupení v národních výborech, měla své školství, svůj tisk a oplývala některými menšinovými právy. Zajistila ji je Ukrajinská národní rada Prjaševščiny, která pracovala od roku 1945, od roku 1954 ji nahradil Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich (viz).

Postavení Slováků, kteří na území českých zemí žili ve vlastním státě, bylo i po květnové ústavě zcela specifické. Měli nadále nárok na své školy i užívání mateřského jazyka, neboť ministerstvo školství se pro užívání češtiny i slovenštiny vyslovovalo ve svém školském zákoně a vyhláškách, které měly platnost na celém území Československa. Avšak řádově několik slovenských kulturních minorit v prvním více než dvacetiletí života v Čechách toto právo neprosazovalo, protože ve své kulturní rozmanitosti nenašlo jednotící prvek, který by minority stmelil a dal jim společný cíl. Výjimkou

byla Karviná, kde byla v roce 1956 otevřena slovenská základní škola, která měla záhy asi 1 000 žáků slovenské národnosti.

Další minoritou, která neprosazovala vzdělávání ve vlastním ani ve slovenském jazyce, byli Romové. Vzhledem k vágnímu pojetí národnosti a mateřského jazyka při sčítání v roce 1950 byli vykazováni také v kolonkách obyvatel slovenské národnosti. V poválečném období se jejich počet v českých zemích pohyboval v rozmezí 16-30 tisíc. Romské děti navštěvovaly české školy a to i v Karviné, kde vzhledem k svému původu mohli inklinovat ke škole se slovenským vyučovacím jazykem. Instituce reprezentující národnostní politiku v Československu nechápaly Romy jako jinonárodní obyvatelstvo. Zahrnovaly je pod obyvatelstvo nepřizpůsobivé, anebo obtížně přizpůsobivé a jako takové spadalo do péče vnitřních referátů národních výborů, ale také referátů sociální péče, zdravotních a školských referátů, referátů pro ochranu mládeže. Při těchto referátech pracovaly komise „pro péči o obyvatelstvo cikánského původu«, komise »pro převýchovu osob cikánského původu" a další komise. Skutečnost, že pracovníci institucí zařadili Romů mezi skupiny se sociální charakteristikou s nutnou převýchovou způsobila, že národnostní politika se Romů netýkala, nepodpořila uchování jejich kultury, neumožnila věnovat se možnostem vzniku jejich národnostního školství, atd. Naopak, instituce pod vlivem stranických rozhodnutí je měly různými metodami vést k asimilaci (viz).

V národnostně smíšených oblastech se uvedeném období zavedla částečná dvojjazyčnost pro polskou, ukrajinskou a maďarskou národnost. Podkladem se stalo usnesení vlády ČSR o vyučování dětí slovenské, maďarské a německé národnosti jejich mateřskému jazyku, ze dne 12.10.1954. Příslušníci národností menšiny polské, maďarské a ukrajinské měli své zastoupení v národních výborech, založili své kulturně osvětové organizace měli svůj tisk. Obdoba těchto kulturních organizací, lidová umělecká tvořivost a kulturní soubory, byla tolerována i u Němců, vzhledem k tomu, že část se část Němců stala aktivními členy KSČ. Němci rovněž vydávali svůj týdeník (viz). Rovněž Slováci měli v letech 1947-1954 své kulturní pobočky v Čechách a na Moravě – místní odbory Matice Slovenské. Jejich čtrnáctideník Slovenské hlasy vycházel v letech 1947-1948. Při některých vnitřních odborech národních výborů pracovaly na počátku 50.let národností komise (Krnov, Ostrava, Bruntál).

Ústava z roku 1960 zakotvovala některá práva národnostních menšin (nikoliv však německé, ani romské) na rozvíjení kulturních aktivit a národnostního školství. Národnostní politiku řídilo nadále ideologické oddělení KSČ. V šedesátých letech se na něj obraceli představitelé kulturních spolků národnostních menšin se svými požadavky na rozšíření kulturní i vzdělávací činnosti, se snahou prosadit také některá politická práva. Stranický aparát usiloval o přehled stavu národností, pravidelně sestavoval prostřednictvím aparátu zprávy o situaci občanů národností a dával pokyny pro zacházení s těmito občany národním výborům i svým členským organizacím. Předsednictva okresních výborů KSČ dávala pokyny k činnosti mezi občany národností ve svých usneseních, která byla směrodatná pro celý okres. Dávala pokyn k tzv. masově politické práci mezi těmito občany a k jejich neustálému získávání pro politiku KSČ. Zatímco předsednictva OV KSČ v Čechách a na Moravě se soustředila na německé obyvatelstvo, slovenská předsednictva se soustředila na maďarské obyvatelstvo. Činnost ukrajinského KZUP byla vnímána jako bezproblémová, obdobně se jevil PZKO, který však od roku 1966 zintenzívnil svoji činnost a předložil řadu požadavků, včetně požadavku spoluúčasti na politických rozhodnutích týkajících se polské menšiny.

Léta 1966-1968 poznamenal tlak dalších národnostních spolků na ÚV KSČ směřující k prosazení významnějších politických práv. Obraceli se na stranický aparát se žádostmi na změny stanov svých spolků. Na tuto situaci musel stranický aparát v silícím demokratizačním procesu zasahujícím své špiček i členské organizace reagovat. S federalizací přistoupila čsl. vláda na vydání Ústavního zákona č. 144 ze dne 27.října 1968 o postavení národností v ČSSR. Zákon vnímal národnosti jako státotvorné subjekty a určoval jejich přiměřené zastoupení v zastupitelských orgánech. Přiznával jim právo na vzdělávání v mateřském jazyce, na všestranný kulturní rozvoj, právo na užívání svého jazyka na území obývaném svojí národností, přiznával jim právo na tisk a informace v jazyce národnosti. Uznal tím etnickou (dle tehdejší terminologie) individualitu čtyř národností – Poláků, Němců, Maďarů a Ukrajinců. Bez příslušných vládních nařízení, která k němu nebyla vydána, však

ztrácel na významu. Romové zůstali sociální (problémovou) skupinou. V roce 1969 Romové založili Svaz Cikánů-Romů, začali vydávat vlastní tisk a navázali kontakty s Romy ve světě (viz).

Neúspěšný pokus o demokratickou reformu v roce 1968 poznamenal i národnostní menšiny. Z vedení spolků, redakcí i škol musela odejít řada jejich významných osobností. Tyto ztráty a následující léta „normalizace“ poznamenaly život národnostních menšin. Deziluze vyvolala emigraci i asimilaci. Po roce 1968 se ÚV KSČ a snažil se o řízenou národnostní politiku, podloženou vědeckým výzkumem. Soustředil se na urychlení internacionalismu v podmínkách nastupující „normalizace“. K tomu hodlal využít stranické vzdělávání a různé stupně školení stranických kádrů i řadových pracovníků. Od roku 1969 byl oficiální název národnostní politiky národnostní politika strany, nebo-li KSČ. Národnosti v České a Slovenské republice získaly přívlastek „socialistické“. Na pokyn ÚV KSČ vědecké instituce pracovaly na výzkumu národnostních menšin v Československu, na výzkumu národního vědomí, věnovaly se rozborům vlastenectví a internacionalismu, zpracovávaly sociologické rozborů o postavení národností v Československu, zkoumaly vztah Čechů a Slováků (viz), zabývaly se českým nacionalismem, etnicitou po vzoru sovětské vědy, aby tak dodávaly podklady pro jejich stranická řešení a koncipování tehdejších základů vědecké národnostní politiky dle zásad učení marxismu-leninismu.

Komunistická strana cele řídila národnostní politiku jako v předchozích letech. Realizovala ji prostřednictvím Federálního shromáždění, národních rad a národních výborů na všech úrovních, kde v národnostně smíšených regionech dával pokyny k vytváření národnostních komisí nebo národnostních rad, opět aparát řízený KSČ. Orgánem vlády pro práci s národnostmi byla Rada pro národnosti vlády ČSR a Rada pro národnosti vlády pro SSR. Tyto Rady a jejich komise měly zajistit naplnění práv národností. Kulturně osvětové organizace již neměly zasahovat do politických úkolů, ani se angažovat v politických problémech vlastní menšiny. Velký důraz byl kladen na ideologii – posilování internacionalismu a zastrahování domnělým nacionalismem.

Podle stranických pokynů s národnostmi nadále spolupracovalo ministerstvo vnitra, ministerstvo kultury, ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a dle potřeb i další ministerstva. Ministerstvo kultury financovalo ze státního rozpočtu kulturní aktivity, ministerstvo školství financovalo školy a další vzdělávání. V konečném důsledku se však národnostní politika podřizovala rozhodnutí stranických orgánů, kde hlavní role sehrávala příslušnost ke KSČ. Pouze tato příslušnost zajišťovala kolektivní práva právě tak u většinového obyvatelstva jako u kolektivů národnostních menšin. V celém období let 1948-1989 nebyla národnostní politika a její představitelé samostatným činitelem. Byla pouze součástí politiky komunistické strany, její značně improvizovanou variantou, protože v rámci tzv. národnostní politiky museli komunisté reagovat na podněty většinového společenství, organizovaného a řízeného KSČ, na podněty z prostředí uznaných národnostních menšin, které nebyly totožné, na podněty z prostředí jinonárodního obyvatelstva, které však nenáleželo k oficiálně uznávaným národnostním menšinám a reagovat také na situaci v mateřských zemích těchto menšin.

V osmdesátých letech opět zasáhl do života menšin vývoj v jejich mateřských zemích. Nejdřív se projevilo politicky motivované omezení kontaktů s Polskem, postupně s dalšími zeměmi. Konec osmdesátých znamenal i konec národnostní politiky KSČ, která ztratila svůj vzor v národnostní politice Sovětského svazu, jejíž idea internacionalismu se ukázala neuskutečnitelnou.

NÁRODNOSTNÍ SLOŽENÍ V ČESKOSLOVENSKU

HELENA NOSKOVÁ

Poválečný vývoj Československa poznamenaly výrazné změny v národnostní skladbě obyvatelstva. V předválečném Československu představovaly jinnonárodní menšiny 30,6% obyvatelstva; v českých zemích 31,6%, na Slovensku 28,6%. Při prvním poválečném sčítání lidu v roce 1950 se jejich podíl v Československu snížil na 5,8%; z toho v českých zemích na 3,3% (se slovenskou národností na 6,2%), Slovensku na 12,2% (s českou národností na 13,4%). Československo se během pěti let stalo proklamovaným národním státem Čechů a Slováků, s nízkými počty obyvatel jiných národností.

Podle prvních poválečných údajů z roku 1945 zpracovaných ze sumářů vydávaných potravinových lístků, žilo v Československu 7 760 tisíc Čechů, 2 908 tisíc Slováků, 63 000 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti, 82 000 Poláků, 475 000 Maďarů, 2 843 tisíc Němců a 55 152 obyvatel jiné a neudané národnosti. Celkem 14 152 tisíc obyvatel, z něhož 3 513 tisíc (25%) náleželo k jiným národnostem. Původní předválečnou národnostní skladbu Československa poznamenalo odtržení Podkarpatské Rusi, genocida Židů a Romů v letech druhé světové války, válečné ztráty na životech, emigrace i váleční běženci různých národností.

V letech 1946-1949 trvale klesal podíl jinnonárodního obyvatelstva transferem Němců a výměnou obyvatelstva mezi Československem a Maďarskem, posléze také reslovakizací Maďarů. V roce 1949 žilo na území Československa 175 000 Němců, 372 000 Maďarů, 73 000 Poláků, 67 000 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti, 36 000 obyvatel ostatních a nezjištěných národností. Souhrn jinnonárodního obyvatelstva činil 727 tisíc obyvatel. Vzrostl počet českého a slovenského obyvatelstva. K české národnosti se hlásilo 8 393 tisíc obyvatel ke slovenské národnosti 3 219 obyvatel, úhrnem 11 619 tisíc obyvatel.

Vyjádření národní příslušnosti, čili přihlášení se k národnosti bylo v předválečném Československu politikem a zůstalo jím i v poválečných letech, i když se v duchu marxisticko-leninské politiky změnilo své zaměření. Na rozdíl od předchozího zachování národních menšin s jejich kolektivními právy směřovalo k „internacionalismu“ a tím i k hledání nové vyvíjející se definice národnosti.

První poválečné řádné sčítání lidu, domů a bytů se uskutečnilo k 1. březnu 1950. V návodu bylo uvedeno, že národností se rozumí příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí. Definice odpovídala postavení národností v Československu, které získaly po přijetí Ústavy 9. května v roce 1948. Jejím přijetím byla politická rovnoprávnost národů a národností právně i skutkovou podstatou redukována na přiznání stejných práv všech občanů bez ohledu na jejich národnost. Nezaručovala tedy národnostním menšinám žádná kolektivní práva, Určila všeobecný právní rámec pro chápání a uplatnění kulturních práv příslušníků národních menšin, který byl pak případ od případu podle charakteru samotné menšiny a jejich potřeb a požadavků dotvářen vládnoucí politickou mocí KSČ.

Sčítání vycházelo z ústavního principu a tedy z vágního pojetí národnosti, kde nerozhodoval mateřský jazyk. Nabízel volné rozhodování o národnosti na základě volby a inklinace k některé z národností. Zvolená národnost politicky ztrácela na významu a náležela do oblasti kulturních charakteristik.

Toto pojetí národnosti, ukončený transfer obyvatel německé národnosti, internacionalismus a politika v sousedních státech, zejména v tehdejší Německé demokratické republice a Maďarské lidové republice byly zárukami, jež umožnily od roku 1949 kolektivní i individuální vracení československého státního občanství Němcům a Maďarům. Do sčítání bylo zahrnuto přítomné obyvatelstvo okrsku, bez ohledu na trvalé bydliště.

Národnostní skladba obyvatelstva v Československu podle sčítání lidu z roku 1950

První poválečné sčítání lidu, domů a bytů v roce 1950 mělo statisticky potvrdit, že Československo je národním státem dvou rovnoprávných národů Čechů a Slováků. Výchozí předpoklad byl potvrzen. V Československu žilo celkem 12 338 450 obyvatel. Z toho 8 383 923 Čechů (67,9%) a 3 240 549 (26,3%) Slováků, 367 733 obyvatel maďarské národnosti (3,6%), 165 117 (1,3%) obyvatel německé

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

národnosti, 70 816 obyvatel polské národnosti (0,6%), 67 615 (0,6%) obyvatel ukrajinské a ruské národnosti a 40 889 (0,3%) obyvatel ostatních a nezjištěných národností. Také zde žilo asi 100 000 Romů, kteří byli početně zahrnuti mezi příslušníky slovenské, maďarské a české národnosti. Podíl obyvatel českého a slovenského národa se zvýšil v celostátním úhrnu na 94,2%; v českých zemích pak dokonce na 96,7%, na Slovensku však méně, a to na 87,8%. Národnostní menšiny tvořily 5,8%.

V českých zemích v roce 1950 žilo celkem 8 896 133 obyvatel. Z toho 8 348 558 Čechů (93,8%), 258 025 Slováků (2,9%), 159 938 (1,8%) Němců, 70 816 (0,8%) Poláků, 19 384 (0,2%) obyvatel ukrajinské a ruské národnosti. 13 201 (0,3%) obyvatel se hlásilo k ostatním a nezjištěným národnostem, kde vyšším procentem byli zastoupeni Řekové a Bulhaři, méně např. Italové a Rumuni. Nárůst českého obyvatelstva byl závislý na přirozené reprodukci, poznamenal jej návrat českých emigrantů a českých krajanů – reemigrantů, kteří se v úhrnném počtu asi 160 000 vrátili z různých zemí i ze zámoří. Počet navrátilivších se emigrantů byl odhadnut přibližně na 600 000 osob. Ovlivnila jej však zpětná emigrace a pouťorová emigrace, takže konečný počet byl nutně nižší. Při sčítání se nevykazovala rusínská národnost. Rusíni byli přiřazeni k ukrajinské národnosti, anebo se hlásili k slovenské národnosti, případně také k ostatním a nezjištěným. Podle údajů stanic SNB zde žilo 16 700 Romů, kteří však byly vykazováni v počtech slovenské a české národnosti, protože romská národnost se v tomto sčítání také neuváděla. Rozložení jinonárodního obyvatelstva bylo, s výjimkou polské národní menšiny soustředěné převážně v severomoravských okresech Český Těšín, Frýdek-Místek, Karviná a Ostrava, značně diasporické. Ostrůvky obyvatel německé národnosti přetrvávaly v severočeských, západočeských, severomoravských okresech.

Slováci žili rozptýleně ponejvíce v pohraničních okresech severní Moravy, západních, severních i jižních Čech, kde díky osídlení navrátilivších se slovenských krajanů ze zahraničí daly vznik i malým slovenským diasporám. Slováci se soustřeďovali se také ve městech, kde byli výrazněji zastoupeni v Praze, Ostravě, Sokolově, Chebu, Mostě, Chomutově atd. Obyvatelé ukrajinské a ruské národnosti žili v Praze, dále ve městech a obcích západních, méně severních Čech. Větší procento obyvatel maďarské národnosti žilo v Praze. Vzhledem k předchozímu řešení maďarské otázky nuceným rozptylem Maďarů v českých zemích žilo také v pohraničních okresech západních, jižních a severních Čech.

Na Slovensku žilo celkem 3 442 317 obyvatel. Z úhrnného počtu bylo Slováků 2 982 524 (86,6%), Čechů 40 365 (1,2%) Maďarů 354 532 (10,3%), obyvatel ukrajinské a ruské národnosti 48 231 (1,4%), Němců 5 179 (0,1%), Poláků 1 808 (0,1%) a obyvatel ostatní a nezjištěné národnosti 9 678 (0,3%). Na Slovensku bylo podle údajů SNB 84 178 Romů, kteří však byli početně vykazováni v statistikách slovenského, maďarského, případně jiného a nezjištěného obyvatelstva. Poválečný nárůst slovenského obyvatelstva způsobila přirozená reprodukce, návrat emigrantů, reemigrace slovenských krajanů ze zahraničí a reslovakizace maďarského obyvatelstva.

Maďarská menšina žila kompaktně v jižních okresech a diasporicky ve východoslovenských okresech. Úbytek způsobil odchod části Maďarů do Maďarska v rámci výměny obyvatelstva mezi Československem a Maďarskem a reslovakizace. Ve východoslovenských okresech žilo ukrajinské a ruské, či spíše (neuváděné) rusínské obyvatelstvo. Vyšší procento (rusínského) ukrajinského obyvatelstva vykazovaly okresy Humenné, Svidník, Bardejov, Stará Ľubovňa, Prešov, Košice. Ve východoslovenských okresech žilo, mimo oficiální statistiky, vyšší procento romského obyvatelstva. Prakticky veškeré německé obyvatelstvo bylo transferováno do roku 1948. Malá německá menšina zůstala na Spiši a také ve slovenských městech, především v Bratislavě, Košicích, Kežmaroku, atd.

Národnostní skladba obyvatelstva v ČSSR podle sčítání lidu v roce 1961

Desetiletí do sčítání lidu v roce 1961 bylo z demografického hlediska a změn v národnostní skladbě méně dramatické. Vyznačovalo se hlavně populačním přírůstkem českého a slovenského obyvatelstva, přílivem Slováků do českých zemí v rámci dosídlování pohraničí a pracovních migrací do preferovaných průmyslových staveb prvního a druhého pětiletého plánu, ale i některými změnami v národnostní skladbě obyvatelstva.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

Do sčítání lidu bylo tentokrát zahrnuto bydlící obyvatelstvo, nikoliv přítomné obyvatelstvo jako tomu bylo v předchozím sčítání v roce 1950. Toto sčítání trvale bydlícího obyvatelstva díky časté sezónnosti pracovních migrací poznamenalo znamenalo pro počet Slováků v českých zemích faktický úbytek a na Slovensku nepatrný přírůstek. Z národnostního hlediska zůstala zachována možnost volby protože národností se opět rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím byl sčítaný spjat a k němuž se hlásil. Pokud se rodiče nedospělých dětí hlásili k různým národnostem, zapisovala se národnost nezletilých dětí na základě dohody rodičů podle jednoho z nich.

Podle sčítání lidu v roce 1961 žilo v Československu 13 745 577 obyvatel; z toho Čechů 9 069 222 (66,0%), Slováků 3 836 213 (27,9%), Maďarů 533 934 (4,6%), Němců 140 402 (1,6%), Poláků 67 552 (0,5%), obyvatel ukrajinské a ruské národnosti 54 984 (0,4%) a 43 270 (0,3%) obyvatel ostatních a nezjištěných národností. Ve sčítání se opět nevykazovala rusínská národnost. Rusíni byli vykazováni v počtech ukrajinské a ruské národnosti. Také nebylo možné uvádět romskou národnost. Romové byli opět vykazováni v souhrnech slovenské, maďarské, české, případně jiné národnosti.

V českých zemích v roce 1961 trvale žilo a bydlelo úhrnem 9 571 531 obyvatel; z toho 9 023 561 Čechů (94,3%), 257 997 (2,9%) Slováků, 134 143 (1,4%) Němců, 66 540 (0,7%) Poláků, 19 549 Ukrajinců a Rusů (0,2%) 15 152 (0,2%) Maďarů a 36 649 (0,3%) obyvatel ostatních a nezjištěných národností. Pohyb v demografických údajích byl rovnoměrný a plynulý. U českého obyvatelstva byl patrný reprodukční nárůst. Počet slovenského obyvatelstva se zvýšil o další migrace, trvalé usídlení populační přírůstek obyvatelstva slovenské národnosti. Přítomný stav Slováků však byl znatelně vyšší, díky pracovním migracím, které však neznamenaly trvalý pobyt a tudíž zařazení do statistik sčítání. Stabilitu v uplynulém desetiletí vykazovalo také ukrajinské a ruské obyvatelstvo. Oproti předchozímu sčítání vzrostlo maďarské obyvatelstvo. O nárůst se zasloužil mírný příliv Maďarů do některých měst (Praha, Brno), návrat k maďarské národnosti po reslovakizaci a přirození populační přírůstek.

Úbytek naopak vykazovala polská a německá národnost. Byl způsobem zřejmě přirozenou asimilací polských a německých partnerů ve smíšených manželstvích. U německého obyvatelstva mohla ještě jeho část emigrovat do ciziny díky scelování rodin. Vzhledem k věkové skladbě německého obyvatelstva, se zde také projevila úmrtnost ve starších ročnících. Územní rozvrstvení obyvatelstva jiných národností zůstalo stejné jako při sčítání v roce 1950.

Na Slovensku byla situace z národnostního hlediska složitější. Z úhrnu 4 174 646 bydlícího obyvatelstva se hlásilo 3 560 216 (85,3%) k slovenské národnosti, 45 721 (1,1%) k české národnosti, 518 782 (12,4%) k maďarské národnosti, 35 435 (0,9%) k ukrajinské a ruské národnosti, 6 259 (0,2%) k německé národnosti, 1 012 (0,0%) k polské národnosti a 6 621 (0,2%) patřilo k ostatním a nezjištěným národnostem. K největším změnám náležel nárůst obyvatel maďarské národnosti, který se promítl do celostátního měřítko i do českých zemí. Způsobily ho subjektivní důvody a uvolnění v politickém tlaku na řešení maďarské otázky na Slovensku v poválečném období, což se promítl do sčítání obyvatelstva v roce 1950. Tehdy se dle přibližných odhadů v rámci reslovakizace přihlásilo asi 75-100 tisíc obyvatel maďarské národnosti ke slovenské národnosti. V roce 1961 se přiklonilo zpět k maďarské národnosti, čím se snížil v celostátním měřítku podíl českého a slovenského obyvatelstva na 93,9% a počet obyvatelstva jiných národností na 6,1%.

Vývoj obyvatelstva v českých zemích zůstal plynulý. Vykázal vzhledem k nárůstu českého a slovenského obyvatelstva a mírnému poklesu počtu obyvatelstva polské a německé národnosti, který zčásti poznamenal i příklon k české národnosti, 97,2% obyvatel Čechů a Slováků. Na Slovensku podíl obyvatelstva slovenské a české národnosti vykázal 86,4% a podíl jinonárodnostního obyvatelstva stoupl na 13,6%.

Územní rozložení obyvatelstva v obou zemích zůstalo prakticky totožné jako tomu bylo v uplynulém desetiletí. Jedinou kompaktněji usídlenou menšinou v českých zemích zůstala polská menšina v severomoravských okresech a v Slezsku. Větším podílem trvale bydlícího německého obyvatelstva v českých zemích se vyznačovaly podkrušnohorské okresy a okresy Jablonec nad Nisou a Šumperk.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

Na Slovensku žila kompaktně usídlená maďarská menšina v jihoslovenských okresech a částečně ve východoslovenských okresech. Ukrajinské (rusínské) obyvatelstvo žilo ve východoslovenských okresech.

Demografické odlišnosti v národnostních menšinách oproti demografické skladbě většinového obyvatelstva české a slovenské národnosti se výrazně projevyly v sčítáních v roce 1970 a 1980.

Národnostní skladba obyvatelstva ČSSR podle sčítání lidu v roce 1970

Výsledky sčítání lidu 1970 byly bilancí přirozeného pohybu obyvatelstva a jeho přirozené reprodukce. Staly se také bilancí ilegálního vystěhovalectví v letech 1968-1969. V předchozích desetiletích obě sčítání lidu emigraci prakticky nezachytily, protože v těchto desetiletích již byla ilegální a početně nevýznamná. V souvislosti s přihlášením se k národnosti se nabízela naprosto svobodná volba národnosti podle vlastního přesvědčení. Mateřský jazyk se mohl lišit od přiznané národnosti. Poprvé se odděleně sčítalo obyvatelstvo hlásící se k ukrajinské národnosti a obyvatelstvo ruské národnosti.

Podle sčítání lidu v roce 1970 ČSSR 14 344 987 obyvatel. Českou národnost uvedlo 9 318 019 (65,0%) obyvatel, slovenskou 4 199 902 (29,3%) obyvatel. K maďarské národnosti se přihlásilo 570 478 obyvatel (4,0%) k německé národnosti 85 663 (0,6%) obyvatel, k polské národnosti 68 176 (0,5%) obyvatel, ukrajinskou národnost uvedlo 48 754 (0,3%) obyvatel, ruskou 9 897 (0,1%) obyvatel, k ostatním a nezjištěným se přihlásilo 47 142 (0,2%) obyvatel.

V ČSR žilo celkem 9 807 697 obyvatel, z toho českou národnost uvedlo 9 270 617 (94,5%) obyvatel, slovenskou národnost uvedlo 320 998 (3,3%) obyvatel. K německé národnosti se přihlásilo 80 903 (0,8%) obyvatel, k polské národnosti 64 074 (0,7%) obyvatel, k maďarské 18 472 (0,2%) obyvatel, k ukrajinské 9 794 (0,1%), k ruské 6 616 (0,1%) obyvatel, k ostatním a nezjištěným národnostem 36 220 (0,3%) obyvatel.

V SSR žilo celkem 4 537 290 obyvatel, z toho slovenskou národnost uvedlo 3 878 904 (85,5%) obyvatel, českou 47 402 (1,0%) obyvatel, maďarskou 552 006 (12,2%) obyvatel, ukrajinskou 38 960 (0,9%) obyvatel, ruskou 3 278 (0,1%) obyvatel, německou 4 760 obyvatel(0,1%), polskou 1 058 (0,0%) ostatní a nezjištěnou 10 922 (0,3%) obyvatel.

V tomto sčítání byl významný úbytek obyvatelstva německé národnosti v ČSR, k němuž došlo emigrací v letech 1968-1969 a také vyšší úmrtností, které nebylo nahrazováno přirozenými populačními přírůstky, vzhledem k tomu, že německé obyvatelstvo co se týče věkové struktury náleželo k převážně střední a starší generaci. Svoji roli sehrál i příklon k české národnosti. Pokračoval pokles počtu obyvatel polské národnosti. Jedním z důvodů byl nárůst národnostně smíšených česko-polských sňatků, v jejichž důsledku docházelo k příklonu jednoho z partnerů k české národnosti a k uvádění české národnosti u dětí z česko-polských manželství.

Sčítání vykazovalo významný vzrůst počtu slovenského obyvatelstva, který způsobila federalizace. Nastal příliv Slováků do českých měst a průmyslových center. Zaznamenala Praha, Ostrava, Karviná a severomoravské okresy vůbec i jiná města a okresy. Další vrůst obyvatelstva slovenské národnosti byl dán příznivou věkovou strukturou a tím přirozeným populačním přírůstkem. Projevil se plynulý nárůst obyvatelstva maďarské národnosti a setrvalý stav obyvatel vykazujících ostatní a nezjištěnou národnost, kde vyšší procento náleželo Řekům a Bulharům. Romská národnost byla zjišťována namátkou a podle různých ukazatelů v ČSR žilo na 60 000 Romů.

V SSR byl významný nárůst maďarského obyvatelstva přirozenou reprodukcí a také příklonem k maďarské národnosti části obyvatel jiných národností. Významný byl nárůst obyvatelstva ukrajinské národnosti, patrný i přes první oddělené sčítání ruské národnosti.

Procentuální zastoupení české a slovenské národnosti v ČSSR se zvýšilo na 94,3%. České obyvatelstvo v ČSR tvořilo 97,8%, obyvatelstvo slovenské národnosti v SSR se na národnostní skladbě podílelo 86,5% obyvatel, obyvatelstvo národnostních menšin 5,7%.

VI. Československo – stát Čechů a Slováků a národnostních menšin

Národnostní skladba obyvatelstva v ČSSR podle sčítání lidu v roce 1980

V tomto roce se stala národnost deklarativní, nebyla rozhodující mateřská řeč, nebo řeč běžně užívaná, případně lépe ovládaná. Rozhodující bylo přihlášení se k národnosti, které nemuselo odpovídat zápisu v občanském průkazu. Nebylo možno zapsat cikánskou národnost, cikánští občané byli považováni za zvláštní sociální skupinu.

Podle sčítání lidu v roce 1980 žilo v ČSSR 15 283 095 obyvatel; české národnosti 9 791 122 (64,1%), slovenské národnosti 4 676 376 (30,6%), maďarské národnosti 579 166 (3,9%), polské 68 176 (0,5%), německé 61 129 (1,3%) ukrajinské 47 121 (0,3%), ruské 7 461 (0,1%), ostatní a nezjištěné 52 542 (0,3%).

V ČSR žilo 10 291 927 obyvatel. Z toho se k české národnosti hlásilo 9 733 925 (94,6%) obyvatel, ke slovenské národnosti 359 370 (3,5%), k polské 66 123 (0,6%), k německé 58 211 (0,6%), k maďarské 19 679 (0,2%), k ukrajinské 10 271 (0,1%), k ruské 5 051 (0,0%), k ostatním a nezjištěným 39 300 (0,4%) obyvatel.

V SSR žilo celkem 4 991 168 obyvatel; z toho se hlásilo k slovenské národnosti 4 317 008 (86,5%) obyvatel, k české 57 197 (1,1%), k maďarské 559 490 (11,2%) ukrajinské 38 850 (0,7%), německé 2 918 (0,1%), k ruské 2 410 (0,1%), polské 2 053 (0,0%), k ostatním a nezjištěným 13 242 (0,3%) obyvatel.

Podle výsledků sčítání bylo ČSR národnostně vysoce homogenní republikou, kde spolu se slovenským obyvatelstvem (3,3%) činilo zastoupení dvou národů Čechů a Slováků 98,2%. Ve všech krajích představovali po celé období nejsilnější národnostní skupinu Slováci. Největší podíl měli v kraji Severočeském, Západočeském a Severomoravském. Právě tak největší počty Maďarů, Ukrajinců a Rusů byly sečteny v Severočeském, Západočeském a Severomoravském kraji. Nejvýraznější úbytek byl zaznamenán u obyvatel německé národnosti. Německé obyvatele pak vzhledem k přirozené reprodukci poznamenává méně vhodná věková struktura, v níž převažuje starší střední a starší generace. Většina Němců žije v Severočeském a Západočeském kraji a také v okrese Šumperk v kraji Severomoravském. Polské obyvatelstvo nadále zůstává soustředěno v Severomoravském kraji a také v Praze a v kraji Středočeském.

V SSR byl intenzivnější nárůst obyvatel slovenské národnosti přirozenou reprodukcí. Z ostatních národností se zvýšil počet Maďarů a Poláků a úbytek byl zaznamenán u obyvatel německé, ukrajinské a ruské národnosti. Územní rozložení jinonárodního obyvatelstva zůstalo beze změn.

NĚMCI (KULTURA, ŠKOLSTVÍ, NACIONALISMUS)

TOMÁŠ STANĚK

Po skončení hlavní fáze hromadného vysídlení více než 2,9 miliónu Němců zbylo v Československu asi 250 000 osob (z toho přes 25 000 na Slovensku), na které se tehdy pohlíželo jako na příslušníky německé národnosti. Skutečnost, že mnozí lidé se již k německé etnicitě nehlásili nebo nebyli úřady za Němce považováni, byla důvodem, proč se počet německého obyvatelstva, které začátkem roku 1947 zůstalo v ČSR, odhadoval jako vyšší, někdy až do 300 000. V důsledku nesouhlasného postoje okupačních orgánů v Německu nedošlo k obnovení rozsáhlejšího transferu. Byly organizovány pouze tzv. dodatečné odsuny v rámci slučování rozdělených rodin (v letech 1947-1948 vycestovalo v menších transportech téměř 13 000 a do poloviny roku 1949 ještě dalších více než 5 000 osob). Kromě toho odešlo „vedlejší evakuační cestou“ ve směru Aš-Hof, zpočátku bez vědomí americké okupační správy, kolem 30 000 lidí. Za hranice byli rovněž transportováni říšskoněmečtí zajatci. V letech 1948-1949 pobývalo podle oficiálních údajů v českých zemích kolem 170-180 tisíc Němců, na Slovensku jich bylo přibližně 24 tisíc.

Existenční podmínky německého obyvatelstva se začaly postupně konsolidovat. Nadále však neposkytovaly dostatečné záruky plnoprávného, lidsky důstojného života. Část Němců byla nuceně přesídlena z pohraničí do vnitrozemí. Akce byla zahájena v létě 1947 a pokračovala v poněkud organizovanější formě v následujícím roce (do konce dubna 1948 bylo přesunuto do zemědělských závodů ve vnitrozemí více než 10 000 osob). Někteří Němci byli z pohraničí přidělováni také do dolů a dalších průmyslových podniků. Tento „rozptyl“ motivovala nejen potřeba pracovních sil, ale sledoval se jím rovněž záměr zajistit po „státně bezpečnostní“ stránce hranice, narušit koncentraci německého osídlení a urychlit proces asimilace (na Slovensku došlo k přesídlování jen ve velmi omezeném rozsahu).

Po komunistickém převratu v únoru 1948 se vzhledem k vizi budování „nové společnosti“ na principech „proletářského internacionalismu“ a též pod vlivem mezinárodní situace, zejména vývoje v Německu (vznik NDR a její začlenění do sovětské mocenské sféry), začaly postupně, nikoli však bezkonfliktně, odbourávat některé nejtěžší restriktce vůči německému obyvatelstvu v občanskoprávní, sociální a kulturní oblasti. Vládními nařízeními č. 76/1948 Sb. a č. 252/1949 Sb. byly rozšířeny možnosti Němců žádat o vrácení čs. státního občanství. Mnoho z nich však tuto nabídku nevyužilo, protože získání občanství nezakládalo nárok na vrácení zkonfiskovaného majetku, řada Němců se navíc chtěla natrvalo vystěhovat nebo se nadále považovala za německé státní příslušníky (pro muže nebyla příliš lákavá představa nástupu vojenské služby v čs. armádě). Osoby, které neměly osvědčení o státním občanství, byly považovány za „bezdomovce“. Již tehdy vystoupily do popředí některé závažné skutečnosti (rozptýlené osídlení, neúplná sociální skladba, ztráta vzdělaných vrstev, nepříznivá struktura co do věku a pohlaví), které následně podmínily vývojové anomálie německého etnika. Určující roli sehrávaly mechanismy adaptace na stávající poměry (nezanedbatelný význam měly v tomto směru mj. národnostně smíšené sňatky), v nichž se leckdy uplatňovaly i politické a administrativní tlaky.

Ve sčítání lidu v roce 1950 uvedlo v ČSR německou národnost 165 117 osob (1,3% přítomného obyvatelstva), z toho v českých zemích 159 938 a na Slovensku 5 179. Za daných podmínek se část lidí se svou etnicitou neidentifikovala. Reálný počet německého obyvatelstva se tehdy zřejmě pohyboval nad hranicí 200 000 (ve věznicích a trestně pracovních táborech bylo ještě 6 300 Němců odsouzených mimořádnými lidovými soudy). V zahraničí se počet Němců v Československu odhadoval na zhruba 250 000, z nichž se několik desítek tisíc již ke svému původu či národnosti nehlásí. Od jara 1950 do dubna 1951 proběhlo ve větším měřítku další spojování rozdělených rodin. Do západního Německa se vystěhovalo více než 16 000 a současně do NDR a Rakouska 1 800 osob. Ústavní listina z 9. května 1948 sice zaručovala rovnost před zákonem bez ohledu na národní příslušnost, zakotvení občanských práv a svobod v tomto dokumentu a dalších zákonných normách však bylo jen veskrze formální proklamací. Národnostní menšiny se nepovažovaly za svébytná společenství jak v nacionálně politickém, tak etnokulturním ohledu. Na postavení Němců ve společnosti měla podstatný vliv úprava státoobčanských otázek. V letech 1951-1952 nemělo o státní občanství zájem stále kolem 40 000 Němců. Komunistický stát tuto situaci řešil zákonem č. 34/1953

Sb., kterým bylo jednorázově uděleno občanství všem Němcům, kteří o ně zatím nežádali a měli v republice trvalé bydliště. V dubnu příštího roku ovšem odmítaly převzít občanské průkazy ještě téměř 2 000 osob. Ve SRN byli Němci, kteří získali po Mnichovu a za okupace německou příslušnost a sami o čs. občanství nepožádali, dále považováni za německé státní příslušníky, o čemž byla do ČSR také zaslána zvláštní potvrzení.

Komunisté usilovali o politickou a názorovou „převýchovu“ německého obyvatelstva a současně mu nabízeli určitý prostor pro kulturní vyžití v mateřském jazyce, pochopitelně v ideologicky usměrněné podobě. Absence národnostního školství (české školy navštěvovalo začátkem 50. let asi 15 000 žáků německé národnosti), které nemohly nahradit tzv. kroužky dobrovolné výuky němčině (na jaře 1958 se jich v českých zemích uvádělo 223 s 4 500 žáky), vážně narušila etnický kontext generační návaznosti uvnitř menšiny. Na situaci Němců působily také vztahy ČSR k oběma německým státům a v souvislosti s tím propagandou šířené stereotypy „hodného“ a „pokrokového“ Němce v NDR a „zlého“ či „revanšistického“ v SRN. Cílem vládnoucí garnitury bylo vytvořit podmínky pro všestrannou integraci Němců do systému a využití jejich schopností a sil všude tam, kde to vyžadovalo plnění úkolů „socialistické výstavby“. Od září 1950 začal v německém jazyce vycházet týdeník Aufbau und Frieden (od roku 1953 dvakrát a od dubna 1958 třikrát týdně), v roce 1957 bylo rovněž zahájeno vysílání krátkých rozhlasových relací v němčině. Kulturní činnost a osvětová práce mezi Němci podléhaly důsledné kontrole a náznaky samostatnějšího postupu, jak tomu bylo v případě některých kulturních skupin (v roce 1957 jich např. odborové orgány uváděly přes 40, v letech 1954-1961 působila také německá profesionální zájezdová divadelní scéna), se označovaly za projevy „separatismu“, „nacionální izolace“ apod. Aktivizace části Němců v pracovním procesu a veřejném životě dosáhla v 50. letech poměrně vysokého stupně, což se také patřičně propagandisticky využívalo. Míra účasti na společenském dění a její motivace byly samozřejmě diferencované. Německá národnostní skupina ztrácela vnitřní soudržnost a její specifické rysy se postupně stíraly. Možnosti vystěhování byly omezené. Početnější skupinu vystěhovalců (více než 1 500) tvořili retribuční vězni německé národnosti, kteří byli propuštěni po amnestii v roce 1955. V následujícím roce měl Německý červený kříž v evidenci asi 57 000 žádostí Němců o povolení k vystěhování z ČSR, začátkem 60. let pak ještě přes 50 000.

V roce 1961 se v Československu přihlásily k německé národnosti 140 402 osoby, z toho v českých zemích 134 143 (1,4% bydlícího obyvatelstva). Dosavadní vývoj vedl k poklesu koncentrace německého etnika, nepříznivě se utvářela jeho věková a pohlavní struktura. Ve věkové kategorii nad 50 let bylo vykázáno téměř 46% všech Němců, podíl žen dosáhl v celostátním měřítku 57 %. Mezi ekonomicky aktivními Němci výrazně převažovali dělníci. Vzhledem k proklamované tezi o „definitivním vyřešení“ německé otázky poválečným odsunem a následně proběhnutím „sžíváním“ Němců s většinovou společností, jež našla výraz také v ústavní listině z roku 1960, došlo k utlumení podle „třídních“ a „internacionalistických“ zásad řízené politické a kulturní práce mezi občany německé národnosti. Hromadění neřešených problémů, které režim ze své logiky produkoval, a někdy též necitlivé zásahy oslabovaly důvěru nemalé části Němců k stávajícím metodám národnostní politiky a současně i k typu společenského zřízení, v němž žili. Bylo to mj. patrné ve zvýšené pozornosti, kterou věnovali dění ve SRN a Rakousku, i ve stoupajícím počtu žádostí o vystěhování (v letech 1965-1969 se podařilo odejít více než 48 000 lidem, kteří byli ve Spolkové republice považováni za Němce).

Demokratizační trend po lednu 1968 inspiroval také aktivnější skupiny německého obyvatelstva, které projevovaly zájem o zrovnoprávnění minority jako specifického etnického společenství a státotvorného subjektu (svědčilo o tom i zaměření v němčině vydávaného periodika – od dubna 1966 opět jako týdeníku s názvem Volkszeitung, od března 1968 jako Prager Volkszeitung). Současně se ovšem ukazovalo, že pokročilá asimilace, neexistence národnostního školství (ve školním roce 1968-1969 bylo v základních školách jen 4 450 žáků německé národnosti, výuka němčině v tzv. kroužcích spíše stagnovala) a autentické kultury, nedostatek inteligence a konec konců též mnohaleté zkušenosti získané v každodenním životě představují bariéry pro větší angažovanost příslušníků menšiny. Jedním ze stěžejních požadavků bylo vytvoření vlastní reprezentace, resp. organizace, jež by obhajovala a prosazovala oprávněné zájmy národnostní skupiny. První kroky v tomto směru byly podniknuty v létě 1968, slibný vývoj ale přerušila invaze vojsk Varšavského paktu. Zákon č.

144/1968 Sb. o postavení národností v ČSSR sice naznačil možnosti realizace některých pozitivních opatření, ale k rozpracování konkrétních legislativních záruk a k jejich praktické aplikaci scházely potřebné předpoklady a účinná vůle. V této atmosféře bylo v červnu 1969 ustaveno Kulturní sdružení občanů ČSSR německé národnosti (KSONN, Kulturverband). Nová kulturně společenská organizace vyvinula zpočátku poměrně agilní činnost, která však byla záhy vtěsnána do zavedeným pořádkům odpovídajícího politicko-ideologického rámce.

Ve sčítání lidu v roce 1970 se na celém státním území přihlásilo k německé národnosti 85 663 osob, z toho v českých zemích 80 903. Početní úbytek menšiny byl ve srovnání se začátkem 60.let značný. Podílely se na něm jak přirozená měna, překlánění k české (slovenské) národnosti a asimilace, tak vystěhovalectví, jež ovšem čs. úřady brzdily i po uzavření mezistátní smlouvy se SRN v roce 1973. Zatímco čs. statistika zachycovala v etapě od poloviny 50.let do roku 1985 asi 52 000 vystěhovaných Němců, západoněmecké zdroje se pro období od podzimu 1950 do poloviny 80.let zmiňovaly o celkem více než 96 000 imigrantech s rodinami, na něž se pohlíželo jako na Němce. V censu z roku 1980 deklarovalo v Československu německou národnost jen 61 129 lidí (0,4% obyvatel), z toho v českých zemích 58 211. Zahraniční odhady se stále pohybovaly kolem čísla 100 000. Přestože došlo k určitým pozitivním změnám v sociální skladbě ekonomicky aktivních příslušníků minority (dále v ní početně převažovali dělníci, ale zvýšil se podíl zaměstnanců) a také v její kvalifikační a vzdělanostní struktuře, přetrvávalo z hlediska reprodukce skupiny značně nepříznivé složení co do věku (více než 50 let mělo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku téměř 55% Němců) a pohlaví (v českých zemích 62,2% žen).

Po porážce Pražského jara vzaly za své mnohé naděje také v prostředí německé menšiny. Ve vedení KSONN i v redakci Prager Volkszeitung proběhly kádrové „čistky“. Takzvaná normalizace byla na postupu také v místních organizacích svazu, z nichž pouze jedna vznikla na Slovensku (obec Medzev). Kolem KSONN (koncem roku 1977 vykazovalo v 63 místních organizacích 10 300 členů, v červnu 1980 v 62 místních organizacích 9 800 – věkový průměr činil 64 let, koncem roku 1984 pak v 61 místní organizaci 7 700 členů) se vytvořil okruh osob přijímajících činnost svazu alespoň jako minimální předpoklad zachování některých etnokulturních zvláštností menšiny. U mladších lidí byl zájem o aktivity KSONN poměrně malý. Dále se snižoval počet žáků německé národnosti na základních školách (v roce 1985 jich bylo v českých zemích 926 a na Slovensku jen 37), došlo také k úbytku dětí v kroužcích nepovinné výuky němčině (ve školním roce 1986-1987 24 kroužky s 378 žáky). Situace německého etnika v 80. letech bylo zřetelně podmíněna celkovým charakterem této etapy „reálného socialismu“. KSONN s asi 8 000 členy v 60 místních organizacích sehrávalo jako člen Národní fronty úlohu jakéhosi jádra ideologicko-politicky adaptovaných veřejných a kulturních aktivit části Němců. Svaz se snažil udržet možnosti jejich kulturního vyžití v mateřském jazyce, ale na druhé straně nedokázal vzhledem k manifestovaným postojům nalézt takové formy působení, jež by oslovily mladší a méně konformní jedince.

Zásadní změny, ke kterým došlo na přelomu 80. a 90. let, zasáhly také do života německého etnika. Podnítily veřejnou aktivitu jeho příslušníků, ale současně též diferenciaci a názorové tříbení uvnitř skupiny. Mezi nově zakládanými organizacemi (svazy) Němců a vedením Kulturního sdružení došlo k roztržce v otázce způsobu ustavení společné reprezentace minority. V listopadu 1992 vznikla z iniciativy zástupců samostatných regionálních svazů střešová organizace s názvem Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku – SNČMS (Landesversammlung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien – LV). SNČMS sdružovalo v první polovině 90. let v 17-19 regionálních svazech kolem 5 000 členů (koncem roku 1997 se k Shromáždění hlásilo 22 svazů a skupin), paralelně působilo Kulturní sdružení (v polovině 90. let kolem 4 000 členů). Na Slovensku se již v roce 1990 zformoval Karpatoněmecký spolek (KNS), který ve svých organizacích postupně sdružil více než 4 200 členů. Demokratické poměry, změny v právním řádu a aplikace zásad obsažených v článku 20 smlouvy mezi ČSFR a SRN z února 1992 vytvořily vcelku příznivé prostředí pro seberealizaci příslušníků německé menšiny. Svazy a vedení SNČMS rozvinuly širokou škálu různorodých aktivit směřujících k posílení společenského statutu menšiny, k zachování jejích etnických tradic, k obohacení kulturního života společenství a zároveň k zlepšení česko-německých vztahů v domácím i mezinárodním měřítku, jak o tom mj. svědčil postoj k Česko-německé deklaraci z ledna 1997. Ohnisky bohatého kulturního života se stala zejména Střediska setkávání

(Begegnungszentren), kterých bylo na přelomu let 1997-1998 v českých zemích patnáct. Představitelé menšiny upozorňovali na její specifické postavení a problémy (např. v otázce školní výuky dětí, poskytování finančních příspěvků od státu na kulturně společenské akce a tisk apod.), poukazovali také na potřebu zmírnit v rámci možností následky některých křivd z minulosti.

Možnosti dalšího vývoje německé minority naznačily výsledky sčítání lidu z jara 1991. S výjimkou Slovenska se nenaplnila některá očekávání, že počet osob hlásících se k německé národnosti bude v důsledku změněných společensko-politických okolností vyšší. V celé ČSFR deklarovalo německou národnost celkem 53 970 osob (proti roku 1980 úbytek o 11,7%), z toho v ČR 48 556 (úbytek o 16,6%) a na Slovensku 5 414 (přírůstek ve výši přes 85%). V českých zemích bylo mezi Němci jen 5,3% dětí mladších čtrnácti let a naopak 43,4% osob v postproduktivním věku. Vysoký byl podíl žen, navíc s těžištěm ve věkové skupině 60-69 let. Jen kolem 28 procent německých žen bylo v plodném věku – německé minoritě scházely děti. Důležitým faktem zůstává, že v průběhu 90. let si nezanedbatelná část majoritní společnosti uvědomovala, že život a výkony německého obyvatelstva – přes všechny tragédie a hořkosti minulosti – tvořily integrální součást českých dějin, že dnešní německá minorita je dědicem těchto tradic a že její rovnoprávné postavení v demokratické společnosti je třeba plně respektovat.

POLSKÁ NÁRODNÍ MENŠINA NA TĚŠÍNSKU (KULTURA, ŠKOLSTVÍ, NACIONALISMUS)

DUŠAN JANÁK

Po druhé světové válce byla polská národní menšina v Československu soustředěna převážně na území dnešní České republiky. Obyvatelstvo polské národnosti sídlilo hlavně v národnostně smíšené části Těšínska, tj. v úzkém pruhu podél státní hranice od Ostravy po Jablunkovsko, nazývaném polsky Zaolzie. Ze správního hlediska bylo toto území do roku 1948 součástí politických okresů Fryštát a Český Těšín patřících k expozituře Moravskoslezského zemského národního výboru (MZNV) v Ostravě, v letech 1949-1960 spadalo v rámci Ostravského kraje do okresů Karviná a Český Těšín a od 1.7.1960 do listopadu 1989 tvořilo část nově vzniklých velkých okresů Karviná a Frýdek-Místek v tehdejších Severomoravském kraji. Jen přibližně desetina polské populace v českých zemích žila jinde (zejména v Praze, severočeském a východočeském pohraničí) a tvořili ji hlavně polští občasně, kteří sem přišli za prací. K polské menšině lze ještě volně přiřadit i část tzv. góralské populace žijící na slovenském území Oravy a Spiše.

Početní stav polské menšiny v Československu od konce 30. let trvale klesal. Podle sčítání lidu v roce 1930 žilo v českých zemích 92,6 tisíc Poláků, kteří tvořili 0,9% obyvatelstva, z toho v národnostně smíšené části Těšínska 76,2 tisíc, tj. 35,3% obyvatel. Podle výsledků stejné akce v roce 1950 žilo v ČSR na 72 tisíc Poláků (0,6% obyvatel), v českých zemích 70,8 tisíc (0,8% obyvatel) a na Těšínsku 59 tisíc (26,8% obyvatel). Do roku 1970 počet Poláků v Československu mírně klesl na 65 tisíc (0,4% obyvatel), z nichž v České republice žilo 64 tisíc (0,7% obyvatel). Na Těšínsku, kde pokles začal až v 60. letech, žilo v roce 1970 stále ještě 56 tisíc Poláků, kteří ale vzhledem k sociálně-ekonomickým přeměnám zdejšího území představovali už jen 16% obyvatel. V dalších dvou desetiletích se ve vývoji polské populace v tehdejší České republice a na Těšínsku projevují zcela rozdílné trendy. Zatímco počet Poláků v České republice v důsledku imigrace z Polska za prací, zvláště intenzivní v letech 1976-1984, přechodně vzrostl na 66,1 tisíc v roce 1980 (0,6% obyvatel), na Těšínsku pokračoval jejich úbytek - v roce 1980 jich zde sídlilo 51,6 tisíc (14,1% obyvatel) a v roce 1991 polskou národnost uvedlo jen 43,5 tisíc osob (11,8% obyvatel); to se promítlo v celkovém poklesu polské populace v ČR na 59,4 tisíc v roce 1991 (0,6% obyvatel).

Uvedený vývoj měl řadu složitých a nejednoznačných příčin. Významnou roli sehrávaly uměle vyvolané procesy tzv. socialistické industrializace a urbanizace průmyslového Ostravska, které zde vedly ke kritické koncentraci těžkého průmyslu a mohutné imigraci z vnitrozemí českých zemí a Slovenska do nových sídlišť, vznikajících často na území dřívějších menších obcí (např. Havířov, Orlová aj.), takže se pronikavě změnila národnostní struktura území obývaného polskou menšinou. Další faktory představovala přirozená měna obyvatelstva a asimilační procesy, u nichž se dosud vedou spory o míru ovlivnění přímými zásahy i nepřímými tlaky komunistického režimu.

V letech 1945-1947 situaci polské menšiny na Těšínsku výrazně ovlivňoval československo-polský pohraniční spor o toto území, které zůstalo součástí Československa, a bývalá německá území předaná Polsku (Kladsko, Hlubčicko, Ratibořsko a Kozelsko). Neklidnou situaci udržovaly národnostní třenice, drobné pohraniční incidenty i různé manifestace síly a otevřené problémy na obou stranách (např. rozsáhlá propagandistická kampaň za připojení Těšínska vedená z Polska, návrat českých repatriantů a přípravy k vyhoštění asi 6 000 tzv. polských okupantů, tj. Poláků, kteří přišli na Těšínsko v době polského záboru 1938-1939, pozastavené na jaře 1946, rehabilitace tzv. volkslistářů, kteří často z existenčních důvodů přijali podmíněčně německou státní příslušnost, spojená s konfiskacemi majetku, neúspěšné pokusy o obnovení činnosti polských spolků apod.).

Situace se zlepšila až poté, co na zásah Moskvy byla 10.3.1947 podepsána Smlouva o přátelství a vzájemné pomoci mezi ČSR a Polskem, odsunující mj. definitivní stanovení státní hranice o dva roky, k němuž však došlo až koncem 50. let. Její součástí byl dodatkový protokol upravující na základě principu vzájemnosti národnostní práva polské menšiny. Patřilo k nim např. právo ustavit Polský kulturně-osvětový svaz (Polski związek kulturalno-oświatowy, PZKO), jehož statut schválila 27. 6. 1947 expozitura MZNV v Ostravě, a Sdružení polské mládeže (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, SMP), dále právo rozvíjet polské národní školství, družstevnictví apod. PZKO v této době vystupoval jako právní zástupce i oficiální mluvčí polské menšiny a jeho aktivity organizované v

rámci sekcí přesahovaly mnohdy (např. v oblasti školství, družstevnictví, majetkových poměrů) původní zaměření. Rovněž v rámci SMP pracovalo několik zájmových sekcí včetně tělovýchovné rady.

Ostrá protipolská stanoviska v poválečných letech zastávali zejména národní socialisté v čele s poslancem Františkem Uhlířem. Naproti tomu komunisté, jejichž noviny *Głos Łudu* vycházející v Českém Těšíně se staly hned po osvobození důležitým centrem polské menšiny, zaujali z taktických důvodů daleko vstřícnější postoje, i když ani oni neměli zájem na obnově menšinového statutu, a po podpisu smlouvy zdůrazňovali nutnost naplnit dodatkový protokol. KSČ si tak zajistila podporu převážné části polské menšiny, kterou dokázala v únoru 1948 využít. Zastoupení polských komunistů, zástupců PZKO i SMP v mocenských orgánech značně převyšovalo podíl polského obyvatelstva zvláště v českotěšínském okrese a na 1. okresním sjezdu PZKO v Českém Těšíně 4. května 1948 byla znovu proklamována řada polských národnostních požadavků. Tato situace vyvolávala národnostní spory a neklid mezi českým obyvatelstvem v řadě míst, zejména na Jablunkovsku, kde při prvních nedemokratických parlamentních volbách květnu 1948 bylo odevzdáno 13,7% bílých lístků. Národnostní problémy se znovu rozvířily při reorganizaci místních akčních výborů Národní fronty (MAV NF) na podzim 1949 i při obdobné akci týkající se místních národnostních výborů (MNV) na jaře 1950.

Rostoucí ambice polské menšiny na Těšínsku vyjádřil předválečný předseda KSČ v Třineckých železárnách Paweł Ciešlar, jenž jako člen byra krajského výboru KSČ v Ostravě, předseda okresního výboru KSČ (OV KSČ) a místopředseda okresního národního výboru (ONV) v Českém Těšíně kritizoval na stranické půdě poúnorovou národnostní politiku KSČ na Těšínsku. Na jaře 1950 vystoupil s uceleným návrhem řešení této problematiky, kterou v listopadu 1950 rozpracoval do podoby čtyř materiálů označovaných jako tzv. Ciešlarova platforma. Jeho představa se opírala o všestrannou preferenci tzv. autochtonního obyvatelstva, které prohlašoval za Poláky. Vedle oprávněných požadavků na odstranění křivd a přehmatů z retribučního a rehabilitačního řízení nastínil nereálný program sledující repolonizaci národnostně smíšeného území, úplný zvrát stávajících národnostních poměrů a postupné vytvoření polské územní autonomie na Těšínsku. V období prohlubující se sovětsko-jugoslávské roztržky a sovětských útoků vůči tzv. národnímu komunismu se ale jakékoliv požadavky na větší samostatnost národů i menšin považovaly podle sovětského vzoru za „šovinismus“ a „buržoazní nacionalismus“ a jejich nositelé byli vystaveni tvrdým represím. Také krajský výbor KSČ v Ostravě opakovaně připisoval národnostní problémy na Těšínsku „buržoazním nacionalistům“ z obou stran. V létě 1950 začaly přípravy útoku proti P. Ciešlarovi. Na 7. okresní konferenci KSČ v Českém Těšíně v dubnu 1951 „ciešlarovštinu“ zdrcujícím způsobem kritizoval hlavní ideolog ústřední výboru KSČ Gustav Bareš a počátkem roku 1952 byl Ciešlar vyložen z KSČ i veřejného života.

Komunistický režim nehodlal připustit existenci samostatného politického a správního subjektu v podobě nacionálně vyhraněné minority orientované na Polsko a oficiálně zastupované PZKO, byl však ochoten vytvořit určitý prostor pro kulturní vyžití a v omezeném rozsahu i hospodářské aktivity polské menšiny, zajistit její zastoupení ve státní správě a menšinové školství. Na přelomu 40. a 50. let se rozšiřovala organizační základna a činnost PZKO, jehož okresní organizace se sloučily na I. sjezdu v únoru v Českém Těšíně, kde byly přijaty nové stanovy PZKO jako organizace NF. Obě okresní organizace SMP se sice staly na jaře 1949 polskou sekcí Československého svazu mládeže (ČSM), ale měly zaručenou rozsáhlou autonomii. Na skautské tradice navazovaly polské harcenské skupiny působící od roku 1949 jako součást Pionýrské organizace ČSM ve školách. Více než dvě desítky polských tělovýchovných klubů s dvěma a půl tisíci členů se na jaře roku 1948 staly sokolskými jednotami řízenými Polskou sokolskou radou. V červenci 1949 se vytvořilo česko-polské spotřební družstvo Jednota-Jedność se sídlem v Orlové, které převzalo od ostravské Budoucnosti zásobování na Těšínsku i pronájem majetků předválečných polských spotřebních družstev.

Postupně se rozšiřovaly i možnosti a formy kulturního vyžití polských obyvatel. V září 1948 se konal první ročník horalských slavností v Jablunkově, v prosinci 1949 začal vycházet měsíčník PZKO *Zwrot*, v červenci 1950 bylo zahájeno polské vysílání Československého rozhlasu v Ostravě a v říjnu 1951 začala působit polská scéna divadla v Českém Těšíně.

Inscenované tažení proti tzv. ciešlarovštině se stalo záminkou k ukončení autonomní činnosti většiny polských organizací spadající časově do poslední fáze likvidace většiny spolků a zájmových organizací v komunistické Československu. Počátkem roku 1952 byly skupiny SMP mechanicky včleněny do ČSM, harcerské skupiny na polských školách přes nesouhlas některých vedoucích změněny v pionýrské skupiny a Polská sokolská rada začleněna do Československé obce sokolské. Zachován zůstal jen PZKO, který představoval jakousi modelovou organizaci pro další menšiny a vyvíjel bohatou kulturní a osvětovou činnost prostřednictvím 80 „swietlic“, tj. kulturních místností a kluboven, 75 divadelních a 69 pěveckých souborů, 23 loutkových scén, 68 knihoven se 14 tisíci svazků, několika knihkupectví a restauračních zařízení (mj. vlastnil katolicko-lidovou čítárnu v Jablunkově, dělnické domy v Dolní Líštné, Albrechticích a Třinci, chatu na Kozubové, hotel Piast v Českém Těšíně a budovu Práce v Karviné); kromě toho vykonával národní správu nad 230 nemovitostmi bývalých polských spolků. Byl však ostře kritizován za snahy být představitelem Poláků na Těšínsku, v létě 1951 bylo vyměněno vedení svazu, takže v Hlavním výboru převažovali dělníci, a v roce 1952 byly pod dohledem AV NF vytvářeny okresní výbory PZKO v Českém Těšíně, Karviné a tehdejší bohumínské okrese KSČ. Snahy přeměnit PZKO na „typickou“ masovou organizaci vyvrcholily na jeho třetím sjezdu v květnu 1953, kde byl ale současně bez předchozího souhlasu ministerstva vnitra přijat návrh nových stanov prohlašujících PZKO za dobrovolnou společenskou organizaci, což znamenalo větší samostatnost, proklamována velká „kulturní ofenzíva“ a požadavek získávat polskou mládež. Od roku 1954 pak byla činnost PZKO podobně jako další polské aktivity dotována ze státního rozpočtu.

Tyto snahy souvisely s určitým uvolněním národnostní politiky na počátku společenské krize let 1953-1957. Obavy z případných problémů při volbách v roce 1954 přiměly komunistické orgány na Ostravsku otevřít znovu otázku dvojjazyčnosti, jejíž zavedení tehdy polská menšina považovala za jakýsi symbol své národní existence. Princip dvojjazyčnosti, který neměl oporu v tehdejší právní řádu, byl sice oficiálně potvrzen usnesením rady KNV v Ostravě o dvojjazyčných nápisech v červnu 1956, narážel ale na nepochopení až odpor části českého obyvatelstva. Ve stejném roce také byl, ovšem jen formálně, dořešen i problém majetku bývalých polských spolků. Tím však dočasné politické ústupky i diskuse o národnostních otázkách na Těšínsku skončily, znovu se objevily teze o vyřešení národnostních problémů, opírající se o rostoucí polské školství i počty Poláků v zastupitelských sborech určené podle předem stanoveného klíče, a o nebezpečí polského buržoazního nacionalismu a českého šovinismu.

V roce 1956 se dostala do popředí zájmu na Těšínsku tzv. teorie dvou vlastí, podle níž mělo polské obyvatelstvo materiální vlast v Československu a duchovní v Polsku, publikovaná v článku tehdejšího tajemníka Hlavního výboru PZKO Bogumiła Goje. Tato teorie se zvláště v souvislosti s liberalizací polských poměrů po říjnu 1956 stala terčem ostré kritiky krajských představitelů, kteří ji považovali za prostředek pronikání nežádoucích politických vlivů a usilovali o oslabení existujících vazeb PZKO na Polsko, mj. prostřednictvím nových stanov předložených konferenci PZKO v březnu 1958. Teorii dvou vlastí odmítl v roce 1959 i ÚV KSČ, který schválil Zásady pro práci mezi občany polské národnosti, z nichž vycházelo obdobné usnesení krajského výboru KSČ v Ostravě v roce 1960, potvrzující existenci polské národní skupiny na Těšínsku a odmítající její násilnou asimilaci. Nové územně správní členění státu z července téhož roku ale zrušilo dosavadní okres Český Těšín s přibližně s třetinovým podílem polského obyvatelstva, přičemž malá část jeho území s městem Český Těšín byla připojena k okresu Karviná a zbytek začleněn do okresu Frýdek-Místek. Současně došlo ke zrušení okresních výborů PZKO a převedení jejich kompetencí přešly na Hlavní výbor. Tyto změny oslabily soudržnost polské menšiny i koncentraci jejich zástupců v zastupitelských orgánech.

Pozvolná liberalizace poměrů v 60. letech přinesla vzestup kulturně-osvětových i politických aktivit polského obyvatelstva. Obnovilo se úsilí o vyřešení existujících problémů mezi něž patřila rehabilitace polských představitelů, uznání odbojových zásluh Poláků atd. Aktivizovala se členská základna PZKO, kam vstoupily dva tisíce nových členů, což se mj. projevilo ostrou kritikou Hlavního výboru na 9. sjezdu PZKO v roce 1965. Hledaly se i nové formy práce s mládeží a např. v roce 1967 působilo v PZKO 57 klubů mladých a 42 zájmových kroužků.

V roce 1968 znovu výrazně ožily snahy přeměnit PZKO v politickou reprezentaci polské menšiny. Mezi požadavky, které spolu s kritikou národnostní politiky KSČ a servilních postojů vedení organizace tehdy zazněly, patřila spoluúčast na politických rozhodnutích týkajících se polské menšiny, hospodářskou samostatnost na družstevní bázi, vytvoření vlastního pracoviště pro výzkum polského etnika, nové učebnice (zejména dějepisu) pro polské školy a změna Głosu Ludu na deník. Současně se ale ozývaly např. protesty proti narušení tradičních polských komunit urbanizačními procesy, které nebraly ohled na přirozený vývoj. To vše vyvolávalo nacionálně zabarvený odpor části českého obyvatelstva a lokální národnostní třenice. Na jaře 1968 se také znovu konstitovalo Sdružení polské mládeže, k němuž se připojily téměř všechny kluby a soubory mládeže. V květnu 1968 se ustavilo i zatímní vedení harcerské organizace, která od listopadu 1968 byla autonomní součástí pionýrské organizace.

Národnostní struktury Těšínska a polského sousedství se pokoušeli konzervativní komunističtí funkcionáři využít k akcím na podporu totalitního režimu, jako byla např. česko-polská manifestace 9. května 1968 v Českém Těšíně. Po vpádu okupačních vojsk však rozhodující část polské menšiny zůstala loajální vůči republice a invazi odmítla. I když po nastolení normalizačního režimu nemohla být bez příslušných vládních nařízení uplatněna národnostně politická práva podle ústavního zákona č. 144/1968 Sb., až do druhé poloviny roku 1969 pokračovaly přípravy na vytvoření reprezentačních orgánů polské menšiny. Postupující normalizace přinesla postih stoupců reformního kursu, především ve sdělovacích prostředcích a kulturních institucích. Represe postihly např. z šéfredaktorů polského tisku Henryka Jasiczka, Tadeusze Siwka a Jana Rusnoka, většinu redaktorů Głosu Ludu i demokratického zvoleného vedení PZKO včetně předsedy Ernesta Sembola. Za jisté završení první fáze normalizace z hlediska polské menšiny lze považovat zasedání Hlavního výboru PZKO v květnu 1970, po němž se tato organizace opět stala výlučně základnou kulturní a zájmové činnosti polských obyvatel v rámci Národní fronty obnovené podle modelu z počátku 50. let. V červnu téhož roku ztratilo polské harcerstvo svou autonomii v rámci pionýrské organizace a později Sdružení polské mládeže podobně zaniklo ve Svazu socialistické mládeže.

V období normalizace se zrychlila asimilace polské menšiny, považované nyní za skupinu československých občanů lišících se od ostatních jen svým jazykem. Směrnice Severomoravského KNV z roku 1976 pro postup v národnostní politice na Těšínsku proto mj. obsahovala seznam obcí, v nichž měla platit dvojjazyčnost při označování veřejných míst a budov. Podle dobového klíče mechanicky kopírujícího složení obyvatelstva měli sice Poláci své zastoupení v orgánech Národní fronty, v národních výborech, v České národní radě i ve Federálním shromáždění, ale veškerá činnost jejich jediné povolené organizace PZKO byla až téměř do konce roku 1989 kontrolována a usměrňována orgány KSČ, jejich tisk vystaven předběžné cenzuře a v souvislosti s činností hnutí Solidarita v Polsku byla počátkem 80. let hranice uzavřena a řada polských občanů na Těšínsku postavena pod dohled Státní bezpečnosti. Přesto se v rámci PZKO vedle tradičních aktivit až do poloviny 80. let úspěšně rozvíjela činnost mládeže zejména v oblasti sportu, působila zde ženská sekce, pokračovaly každoroční festivaly PZKO i celá řada dalších akcí apod.

Důležitým ukazatelem postavení polského etnika na Těšínsku bylo polské školství. Po osvobození byla obnovena většina předválečných polských škol prvního a druhého stupně, kolem jejichž i postavení polských učitelů však probíhala řada sporů, činnost obnovilo polské gymnázium v Orlové a polské třídy vznikly na několika českých středních školách.

V letech 1945-1947 byly některé školy zrušeny, především pro malý počet žáků a nechuť místních úřadů zajišťovat jejich provoz, svou roli přitom sehrávaly i silné pozice národních socialistů v resortu školství. Rovněž 21 mateřských škol otevřených v roce 1945 bylo již na počátku roku 1946 pod formální záminkou ostravskou expoziturou MZNV zrušeno. V září 1947 na Těšínsku působilo 62 obecných a 9 měšťanských polských škol se 192 třídami a 6 582 žáky, dalších několik set studentů navštěvovalo polské gymnázium v Orlové a několik polských tříd zřízených u českých středních škol hlavně v Českém Těšíně a Orlové.

Po únoru 1948 byly znovu otevřeny čtyři desítky polských mateřských škol pro více než 1 300 dětí. Počet školek i dětí rychle sstoupal do roku 1956, kdy 64 školek navštěvovalo 2 112 dětí, do počátku 70. let se počet dětí snížil přibližně o třetinu, pak prudce vzrostl a v 80. letech začal opět trvale klesat

(např. ve školním roce 1966/1967 navštěvovalo 45 školek 1 303 dětí, v r. 1970/1971 jen 1 189 dětí, v r. 1978/1979 pak 1 597 dětí a v r. 1988/1989 zase jen 1 288 dětí). Tento stav byl především důsledkem výkyvů natality polské populace, která mezi léty 1950-1961 klesla z 13,1% na 4,4%, ale v 70. letech se zase celostátně zvýšila, projevovaly se však i trendy asimilační (např. podíl smíšených manželství, menší zájem rodičů i vliv postupující urbanizace). Přesto v letech 1970-1989 stabilně existovalo 46-47 polských školek a sedm až devět polských oddělení v českých mateřských školách.

Také polské základní školství se od roku 1948 rozvíjelo v podmínkách srovnatelných se sítí českých škol. Po komunistickém převratu zahájilo znovu činnost 16 škol a do roku 1980 bylo otevřeno ještě dalších šest škol. Ve školním roce 1948/1949 navštěvovalo 86 škol prvního a druhého stupně (75 národních a 11 středních) s 204 třídami 7 536 žáků, v r. 1962/1963 stejný počet škol pak 8 762 žáků ve 327 třídách. Souběžně se zvyšováním kapacity škol a koncentrace žáků rostl počet škol druhého stupně. Zhruba od poloviny 60. do konce 70. let klesl počet škol i žáků o více než polovinu, takže ve školním roce 1978/1979 existovalo už jen 36 polských základních škol se 180 třídami (odděleními) a 4 215 žáky, když nejvýraznější úbytek spadl do let 1968 Ā 1972. V další dekádě pokles pokračoval podstatně mírnějším tempem a ve školním roce 1988/1989 existovalo 15 škol, 150 oddělení a 3 472 žáků. Vedle slabé natality a již zmíněných urbanizačních i asimilačních trendů se na tomto vývoji podepsaly i administrativně-správní změny směřující již od 60. let k rušení malých škol, v 70. letech pak zejména malotřídních škol prvního stupně (např. v letech 1976 Ā 1989 bylo na Těšínsku zrušeno 19 z 34 těchto škol) a vytváření velkých tzv. spádových škol druhého stupně, jejichž vznik urychlily snahy o územní koncentraci a centralizaci správy v období normalizace. Tyto kroky vedly fakticky ke vzniku nové sítě polských škol, mnohdy značně vzdálených od bydliště žáků. Přesto ještě v období 1966-1967 školská síť v poměru k počtu žáků převyšovala potřeby polské populace, zatímco období po roce 1980 byly z tohoto hlediska již krajně nepříznivé.

Síť polských středních škol se výrazně rozšířila na přelomu 40.-50. let, kdy vzniklo druhé polské gymnázium v Českém Těšíně, s nímž bylo v roce 1964 sloučeno gymnázium v Orlové, a vznikly polské třídy na různých odborných školách v Českém Těšíně a Karviné i na pedagogickém gymnáziu v Orlové, resp. později v Českém Těšíně, které do roku 1961 připravilo 250 učitelů pro polské školy. Polské učňovské školství pro nezájem ze strany úřadů, podniků a veřejnosti vůbec nevzniklo a v 70. letech byly v souvislosti s poklesem zájmu polské mládeže zrušeny i polské třídy na dvouletých odborných školách (např. na dívčí škole v Třinci zemědělských učilištích v Českém Těšíně a Jablunkově či ekonomické škole v Karviné). Celkový počet studentů na polských školách se však i v tomto desetiletí udržoval na úrovni dosažené koncem 60. let (ve školním roce 1969/1970 studovalo 1 082 osob ve 32 třídách, o deset let později 1 144 studentů ve 34 třídách) a vzdělanostní struktura Poláků v okresech Karviná a Frýdek-Místek vzrostla v letech 1971-1980 nejvíce ze všech tří zde žijících národností. V 80. letech sice počet studentů klesl, takže v roce 1988/1989 jich ve 26 třídách studovalo jen 745, ale představovali 22,1% absolventů polských základních škol, zatímco ve školním roce 1969/1970 to bylo jen 16%.

UKRAJINCI A RUSÍNI (KULTURA, ŠKOLSTVÍ, NACIONALISMUS)

MARIÁN GAJDOŠ – STANISLAV KONEČNÝ

Rusíni obývají region podél jižních a severních svahů severního centrálního řetězce Karpat. Tato oblast dnes náleží čtyřem státům: Ukrajině, Polsku, Slovensku a Rumunsku. Malá část Rusínů se nachází v severovýchodním Maďarsku, od 18. století v oblasti Vojvodiny (Bačka) a Sremu v Jugoslávii, ale také na východě Slovinska a v Chorvatsku. Hlavně po 2. světové válce vznikly menší enklávy tohoto etnika rovněž v Čechách. Od konce 19. století mnozí Rusíni a Ukrajinci žijí v diasporách v USA, v Kanadě a v jiných zemích mnoha kontinentů.

Rusínské osídlení Slovenska téměř výlučně patří do severovýchodních okresů (tzv. Prjašivščyna). Tento termín je odvozen od názvu města Prešov, které je politickým, kulturním a náboženským centrem oblasti. Po územní reformě (1996) jde zejména o okresy Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stará Lubovňa, Stropkov, Svidník a Prešov.

Termín Rusíni je jedno z mnoha označení, kterými se toto etnikum nazývá (Ukrajinci, Rusíni-Ukrajinci, Rusíni/Ukrajinci, Karpatsťi Rusíni, Karpatorusové, Lemkovci, Rusnáci apod.).

Svědčí to o nedokončeném procesu hledání vlastní identity. Podstatným problémem je otázka, zda jsou Rusíni součástí ukrajinského národa, ruského národa, a nebo zda jsou samostatným východoslovanským národem. V tomto smyslu se od začátku 20. století postupně vytvořily tři koncepce, které chtěly být národní ideologií tohoto etnika (velkoruská, karpatoruská [rusínská] a ukrajinská). Velkoruská orientace zanikla po 2. světové válce a dožívá jen v podobě reminiscencí. Od roku 1948 do konce 80. let absolutně dominovala ukrajinská koncepce, kterou státní a politické orgány Československa plně akceptovaly. K revitalizaci rusínského směru došlo až koncem roku 1989.

Ve druhé polovině 20. století měla početnost rusínského etnika v Československu klesající tendenci. Při sčítání lidu v roce 1950 se k ruské a ukrajinské národnosti přihlásilo 67 615 obyvatel (na Slovensku 48 231) a v roce 1991 rusínskou a ukrajinskou národní příslušnost uvedlo 45 232 občanů z toho na Slovensku 30 478 (17 197 Rusínů a 13 281 Ukrajinců). V českých zemích se spolu se Slováky a repatrianty podíleli na osidlování pohraničí, rovněž přicházeli v rámci nábory pracovních sil.

Důležitou roli při poklesu početnosti menšiny sehrála rovněž asimilace, kterou urychlovalo slovenské prostředí ve městech a malý zájem občanů o ukrajinský tisk. To vytvářelo prostor pro působení slovenských a českých médií. Kromě toho, neexistovaly reálné možnosti přímé komunikace s etnický totožným obyvatelstvem v Zakarpatské oblasti. Sporadické kontakty měly jen oficiální charakter. Asimilační procesy usnadňovala podobnost východoslovanských dialektů, náboženství a smíšená manželství, v nichž se slovenština stala dominantním jazykem. Na národním vědomí se rovněž stále více projevovaly změny, k nimž došlo v sociální struktuře občanů. Politické, hospodářské a kulturní poměry po osvobození vytvářely příznivé podmínky pro uznání a rozvoj minority. Občané, kteří se hlásili k ukrajinské, rusínské nebo ruské národnosti, byli často bývalí účastníci domácího nebo zahraničního protifašistického odboje. Získali početné zastoupení v okresních i místních národních výborech na severovýchodním Slovensku a byli přijati do státních služeb. Měli nejen všechna občanská, ale na rozdíl od jiných minorit získali i některá menšinová práva. 1. března 1945 založená Ukrajinská národní rada Prjaševščiny (UNRP), zaujala, po krátké etapě úvah o možném připojení severovýchodního Slovenska k Ukrajinské SSR, pročeskoslovenský postoj a až do voleb v roce 1946 měla vlastní poslanecké kluby v Dočasném národním shromáždění i ve Slovenské národní radě. Do roku 1951 vydávala vlastní tisk, aktivně se podílela na rozvoji národnostního školství a vyvíjela aktivity v kulturně-osvětové oblasti. Pozitivní roli sehrála při odstraňování válečných škod a při rekonstrukci regionu. Přes velkou snahu jejich vedoucích představitelů nedošlo k zakotvení UNRP a dalších národnostních institucí této menšiny do právního systému státu.

Ústava z 9. května 1948 otázku národnostních menšin zcela ignorovala. Po únorovém převratu v roce 1948 totiž snaha o homogenizaci společnosti vedla k likvidaci všech prvků a projevů politické plurality včetně naprosté depolitizace života menšin, včetně Ukrajinců, kteří měli do té doby

specifické postavení. Proto v roce 1951 UNRP zanikla a nahradil ji formující se Kulturní svaz ukrajinských pracujících založený v květnu 1954. V rámci zavedení krajského zřízení byl zrušen Referát ukrajinských škol stejně tak ukrajinské školní a osvětové inspektoráty v okresech. Návrhy na řešení ukrajinské otázky formou autonomie nebo určité územní samosprávy byly zamítnuty. Podstatnější úpravy v politicko-právním postavení národnostních menšin nepřinesla ani Ústava ČSSR z 11. července 1960.

V důsledku územně-správní reformy z roku 1960 doprovázené rušením menších okresů došlo k posílení majorizace ukrajinské menšiny, což vedlo k narůstání její nespokojenosti. V tisku se objevovaly kritické názory na řešení ukrajinské otázky po roce 1948 a národně-politické hnutí, které se dovolávalo jisté formy autonomního postavení menšiny, se postupně radikalizovalo. Důležitou roli v tomto směru sehrál KZUP, který v březnu 1968 vystoupil s ostrou kritikou národnostní politiky vůči ukrajinským občanům. Tato kritika širší podporu nezískala, naopak mezi Slováky vyvolala protiukrajinské nálady. To byla jedna z příčin, proč v roce 1971 byla tato organizace vyčleněna ze struktury Národní fronty a podřízena Ministerstvu kultury SSR. Znamenalo to rovněž omezení další politické aktivity na půdě KZUP a jeho kulturní a osvětové činnosti i společenského vlivu.

Významnou kvalitativní změnou bylo přijetí ústavního zákona č. 144/1968 Sb. z 27. října 1968, ve kterém byla zakotvena rovnoprávnost minorit, kterým zákon přiznal státotvorný charakter a určitá kolektivní práva. Ve vztahu k Ukrajincům připouštěl označení Rusín, třebaže v subalterním postavení vůči základnímu etnonymu Ukrajinec.

Další impulsy k politickým změnám přinesl až proces „perestrojky“ v SSSR ve druhé polovině 80. let, kterou však konzervativní režim v Československu ignoroval. V tom smyslu byl výrazně limitován rovněž národnostní život menšiny. Jedinou změnou provedenou po roce 1985 bylo opětovné přijetí KZUP do NF (1987). Národnostní práva Ukrajinců (Rusínů) zůstala de facto omezena na kulturní oblast, která měla překrýt všechny nedostatky v postavení této menšiny, ale i nejasnosti v rozhodujících záležitostech jejího dalšího vývoje. Otevření těchto otázek přinesla až listopadová revoluce v roce 1989.

V duchu marxistické doktríny byl hlavní formou řešení ukrajinské otázky ekonomický rozvoj severovýchodního Slovenska a odstranění jeho tradiční zaostalosti. Přestože byl tento úkol ztížen rozsáhlými válečnými škodami v regionu, bylo dosaženo pozitivních výsledků. Politika industrializace přinesla zvýšení životní úrovně, ale zároveň prostřednictvím zvýšeného sociálního pohybu přispěla k početnému oslabení menšiny a k jejímu poslovenšťování. Realizace plánů v hospodářské a sociální sféře vedla ke snižování zaostalosti severovýchodního Slovenska. Rozmístění a odvětvová struktura průmyslu, tempo a metody kolektivizace zemědělství ani jeho další rozvoj, ne vždy respektovaly specifčnost regionů a potřeby jeho občanů.

Rovněž pozitivní stránky vývoje v 70. a 80. letech (nárůst investic, zvyšování příjmů i růst dotací kulturním svazům), fakticky přispěly k urychlení rozptýlení této menšiny mimo její sídelní oblast. V praxi to mimo jiné vyvolávalo rezignaci a nezájem o etnické otázky vůbec.

Ke stejným výsledkům vedlo úsilí státních a politických orgánů vyřešit problematiku národní identity, prosazením ukrajinské orientace. Od roku 1951 docházelo k ukrajinizaci národnostního tisku, kulturních institucí menšiny a národnostního školství. Uvedená rozhodnutí byla realizována bez ohledu na stávající podmínky a projevené stanovisko občanů, což se odrazilo ve výrazném snížení počtu občanů hlásících se k ukrajinské národnosti.

Složitým vývojem prošlo ukrajinské školství. Počet ukrajinských (ruských) škol na východním Slovensku po osvobození rychle narůstal. Ve školním roce 1947-1948 existovalo 11 mateřských, 272 lidových a 25 měšťanských škol a 5 škol třetího stupně. Zatímco jejich počet stoupal, množily se zároveň žádosti o změnu vyučovacího jazyka v obcích, jejichž občané v poválečné euforii souhlasili se zavedením ruského vyučovacího jazyka.

Tuto situaci měly řešit komisionální zápisy, které v roce 1949 proběhly v 15 okresech východního Slovenska. Na jejich základě bylo 20 ukrajinských škol zrušeno a ve 48 školách byl ruský vyučovací jazyk nahrazen slovenským. Ve školním roce 1951-1952 byla do ukrajinských škol zavedena

ukrajinština jako vyučovací předmět a v následujících letech jako vyučovací jazyk. Přes mnohé problémy došlo v uvedeném období k výraznému rozvoji vzdělanostní úrovně rusínského/ukrajinského obyvatelstva.

Významnou roli v tomto směru sehrála příprava učitelů pro ukrajinské školy na pobočce Vysoké školy pedagogické a na Vyšší pedagogické škole, později také na katedrách ukrajinského jazyka a literatury na FF a PdF UPJŠ v Prešově. Změna územního členění v roce 1960, rušení malotřídních škol a uplatňování zásady výběru vyučovacího jazyka rodiči, způsobilo značné snížení počtu ukrajinských škol. V průběhu let 1960-1963 došlo k nahrazení ukrajinského vyučovacího jazyka slovenským na více než 160 školách. Tento trend pokračoval i v dalších letech. Jestliže ve školním roce 1966-1967 existovalo 58 ukrajinských škol s 5 154 žáky, ve školním roce 1985-1986 to bylo jen 19 škol s 1 343 žáky. Každoroční pokles počtu žáků vyvolával obavy z postupného zániku ukrajinského národnostního školství a národností menšiny vůbec.

Přínosem pro její kulturní život byla činnost UNRP a Duchnovičovy společnosti a po roce 1951 rovněž přípravného výboru aktivistů KZUP. V letech 1954-1989 v této oblasti působil KZUP, který se výrazně podílel zejména na zájmové umělecké činnosti a na organizování pravidelných folklorních festivalů a jiných kulturně-osvětových akcích.

Velmi dobré úrovně postupně dosáhlo Ukrajinské národní divadlo (od začátku 90. let Divadlo A. Duchnoviče), které vzniklo v listopadu 1945 a stalo se známým za hranicemi regionu i Slovenska. Během svého působení uvedlo 298 premiér, které shlédlo více než 2 mil diváků. V rámci tohoto divadla se zrodil také zpěvoherní soubor (rok 1954), který se stal základem Podduklanského ukrajinského lidového souboru (PULS) založeného v roce 1956.

Významné místo v kulturním životě regionu mělo dokumentování a prezentování materiální a duchovní kultury prostřednictvím muzejní činnosti. Na aktivity Muzejní společnosti (1947) navázal Přípravný výbor pro založení Ukrajinského muzea v Prešově, které bylo v roce 1957 přestěhováno do Medzilaborců. Od roku 1964 se sídlem Muzea ukrajinské kultury stal Svidník. Jeho expozice a výstavy do konce roku 1985 navštívilo víc než 300 000 lidí. Součástí muzea se stala Galerie Dezidera Millyho.

Vydavatelskou činnost v prvním období po válce zajišťovala Kulturně-osvětová rada při UNRP. Od roku 1951 se vydavatelství UNRP stalo součástí KZUP. Na jeho zkušenosti navázala Ukrajinská redakce Slovenského vydavatelství umělecké literatury (1956) a Oddělení ukrajinské literatury Slovenského pedagogického nakladatelství v Bratislavě (1960), které vydalo víc než 700 učebnic a metodických příruček a 666 titulů umělecké a vědecké literatury v ukrajinském jazyce.

V letech 1945-1951 vycházely ruské a ukrajinské noviny a časopisy, vysílání rovněž obnovilo Ukrajinské studio Československého rozhlasu. Dominantní místo mezi nimi měly noviny „Prjaševščina“ (1945-1951) vydávané UNRP. Od roku 1951 vycházel týdeník „Nove žytt'a“, který byl do roku 1959 tiskovým orgánem KV KSS v Prešově, poté se jeho vydavatelem stal ÚV KZUP. Současně od roku 1951 KZUP vydával společensko-kulturní měsíčník „Družno vpred“. V březnu 1953 začal v Prešově vycházet almanach „Dukľa“, který se v roce 1967 stal orgánem sekce ukrajinských spisovatelů při Slovenském svazu spisovatelů. Dětem školního věku byl určen měsíčník „Kolokolčik-Dzvinočok“ (1947-1950) a dvoutýdeník „Pionerskaja gazeta“ (1951-1968), který byl nahrazen časopisem „Veselka“. V 50.-60. letech rovněž vycházelo několik regionálních a náboženských periodik.

ŘEKOVÉ A JUGOSLÁVCI V ČESKOSLOVENSKU

PAVEL HRADEČNÝ

Formování řecké národnostní menšiny v Československu započalo teprve v roce 1948 (do té doby žil u nás jen zcela zanedbatelný počet Řeků) a mělo příčinnou spojitost jak s vývojem událostí v samotném Řecku (kde vývoj tamní občanské války let 1946-1949 nezadržitelně směřoval k porážce komunistů) tak s konečným začleněním Československa do sovětského bloku po únorovém puči roku 1948. Usazování Řeků u nás bylo vyvoláno jednoznačně politickými důvody a představovalo součást širšího migračního přesunu, směřujícího po skončení řecké občanské války především do Sovětského svazu a do dalších komunistických zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy. První fáze procesu utváření řecké minority u nás, probíhající ještě před definitivním ztroskotáním řeckého komunistického povstání (od jara 1948 do léta 1949), zahrnovala umístění téměř 4 tisíc řeckých dětí, jež pocházely z území nacházejícího se tehdy ještě pod kontrolou řeckých komunistů a jež byly do Československa hromadně evakuovány přes Jugoslávii.

Hlavní vlna řeckých přistěhovalců v počtu více než 8 tisíc lidí k nám dorazila teprve po skončení občanské války v Řecku, v období od podzimu 1949 do poloviny roku 1950. Mezi imigranty této druhé etapy jednoznačně převládaly osoby dospělého věku. Byli mezi nimi nejen bývalí bojovníci poražené povstalecké armády DSE a jejich stoupenci či rodinní příslušníci, ale i osoby, které byly odsunuty z Řecka proti své vůli jako rukojmí či jako váleční zajatci. Úhrnný počet imigrantů z Řecka dosáhl v roce 1951 svého maximálního čísla - kolem 13 tisíc osob. Zhruba jednu čtvrtinu až jednu třetinu z nich tvořili ovšem lidé, kteří se již při svém příchodu do Československa či postupně později označili nikoliv za Řeky, ale za příslušníky makedonského (tj. slavomakedonského) národa.

Třetí, závěrečná fáze procesu formování řecké minority u nás – od poloviny roku 1950 do roku 1956 – již nepřinesla žádný další početní nárůst příslušníků řecké komunity. Měla spíše podobu vzájemných výměn těchto uprchlíků mezi jednotlivými zeměmi sovětského bloku a směřovala ve většině případů k slučování dosud rozdělených rodin. Z politických důvodů přišlo ovšem do Československa na podzim 1956 v době maďarské revoluce kolem 600 Řeků z Maďarska. Již v průběhu této třetí etapy, v roce 1954, započal na druhé straně i opačný proces, postupný návrat některých řeckých imigrantů z Československa (i z některých dalších zemí sovětského bloku) do vlasti, částečně i do jiných nekomunistických států. Ve své první fázi, v samotném roce 1954, opustilo Československo hromadně kolem 1000 Řeků, zejména z řad těch osob, které byly v roce 1949 přinuceny k odchodu z Řecka násilím. Od roku 1955 však již probíhala repatriace Řeků do vlasti nikoliv kolektivně, ale pouze na individuálním základě.

Oficiálním reprezentantem řeckých imigrantů po jejich příchodu do Československa se stal ústřední výbor Svazu řeckých politických emigrantů se sídlem v Jeseníku. Skutečné řízení řecké komunity bylo však plně v rukou stranického výboru KS Řecka pro Československo, který podléhal ÚV KS Řecka sídlícímu v Bukurešti. K ideovému usměrňování Řeků v Československu sloužilo tomuto orgánu i vydávání listu Agonistis (Bojovník), rozšiřování učebnic a komunisticky orientované literatury a zřízení řeckého vysílání československého rozhlasu. Na výslovnou žádost exilového vedení KS Řecka byla většina dospělých přistěhovalců zprvu kompaktně soustředěna do několika vybraných pohraničních okresů severní Moravy (Jeseník, Bruntál, Krnov) a severovýchodních a severních Čech (Žamberk, Trutnov), zejména do těch venkovských obcí, z nichž bylo v předchozích letech vysídleno německé obyvatelstvo. Část imigrantů byla mimoto rozmístěna do větších městských center na Moravě a ve Slezsku (zejména do Ostravy, Karviné Třince a Brna) a zapojena do průmyslové výroby. Děti z Řecka byly v téže době podle svého věku umísťovány do zvláštních dětských a mládežnických domovů a internátů, které zajišťovaly i jejich výchovu a vzdělávání a zahrnovaly mimo jiné i výuku v mateřském řeckém případně i ve slavomakedonském jazyce. V souvislosti s dospíváním dětské populace a s přechodem mladých Řeků do pracovního poměru či do škol vyššího typu se počet těchto vybraných domovů postupem doby snižoval (z nejvyššího počtu 40 na počátku 50. let).

Charakteristickým rysem vývoje řecké menšiny již od poloviny 50. let bylo rychlé tempo adaptace a integrace většiny jejích příslušníků do českého a slovenského prostředí. Ke konkrétním projevům tohoto procesu patřilo mimo jiné stěhování Řeků z jejich původních izolovaných „ghet“ do ostatních částí země, ukončení činnosti posledních zbylých speciálních dětských domovů, uzavírání smíšených sňatků a aktivní včleňování zejména mladé generace Řeků do společenského a kulturního života. Příslušníci řecké menšiny si přesto v plné míře zachovali svou jazykovou i národní svébytnost a identitu. Hlavním nositelem nejrůznějších společenských aktivit menšiny byly komise a spolky (do roku 1960 zejména Komise řeckých emigrantů EPE, v letech 1960-1964 Osvětové a kulturní komise, v letech 1964-1969 Spolek řeckých politických emigrantů SPPT a posléze Kulturní komise, Spolek účastníků národního odporu, Komise boje proti diktatuře a Komise pro repatriaci), které se nacházely pod plnou kontrolou funkcionářů KS Řecka i československého komunistického režimu. Návrat do vlasti zůstal i po mnoha letech pobytu v emigraci prvořadým cílem snažení většiny československých Řeků. Příznivější podmínky k jeho uskutečnění se vytvořily teprve po vydání řeckého zákona o svobodné repatriaci politických emigrantů z konce roku 1982 na jehož základě dostali řečtí účastníci komunistického povstání z let 1946-1949 a jejich potomci možnost znovuzískat řecké státní občanství a vrátit se z exilu do Řecka. Významným stimulem pro repatriaci se stalo i uzavření dohody mezi vládami ČSSR a Řecka ze 17. května 1985 o vypořádání nároků z důchodového zabezpečení. Na jejím základě se československá vláda zavázala vyplatit jednorázovou částku v úhrnné výši 24 milionu US dolaru ve prospěch těch důchodců z řad politických emigrantů, kteří se „vrátili nebo vrátí do 5 let po podepsání této dohody“ (to jest do května 1990) k trvalému pobytu do Řecka. Za spolupřispění těchto okolností početní stav Řeků v druhé polovině 80. let u nás prudce poklesl. Podle výsledků sčítání obyvatelstva z roku 1991 žilo v Československu již jen 3379 osob, které se hlásily k řecké národnosti.

BULHAŘI V ČESKOSLOVENSKU

PAVEL HRADEČNÝ

Různorodá bulharská komunita v Československu, v níž v meziválečném období tradičně převažovali především zahradníci – zelináři a částečně cukráři – obchodníci i výrobci – a studenti (a v níž se ovšem tehdy vyskytovali i političtí emigranti buď agrární nebo komunistické orientace) – se krátce po roce 1945 rozrostla nejen o nové (v některých případech vlastně staronové) příslušníky zmíněných sociálně-profesních skupin, ale i o reprezentanty dalších povolání, zejména o větší počet zemědělských dělníků. Na základě zvláštní dohody mezi Československem a Bulharskem z 16.9.1946, jejímž smyslem bylo napomoci k odstranění nedostatku pracovních sil v zemědělství v pohraničních oblastech Čech a Moravy a současně ovšem i k řešení problému relativní agrární přelidněnosti bulharského venkova, přišlo k nám od listopadu 1946 do jara 1947 více než sedm tisíc námezdních zemědělských dělníků (v některých případech i s rodinami), kterým bylo poskytnuto zaměstnání ve státních a soukromých podnicích v příhraničních oblastech Čech a Moravy. Podle dodatkového protokolu k tomuto ujednání z 4.6.1948 se počet bulharských zemědělských dělníků zvýšil o další 3 tisíce osob.

Původní smluvní dokument předpokládal, že bulharští „gastarbeiteři“, jejichž nábor ovšem probíhal jen v řadách bulharských venkovanů, postrádajících jakékoliv vyšší vzdělání, budou pracovat v československém zemědělství pouze časově omezenou dobu (jeden rok s možností dalšího prodloužení) a že se poté vrátí zpět do svých domovů. V rozporu s výchozími předpoklady obou smluvních stran část těchto pracovníků neodcestovala do Bulharska a zůstala natrvalo v Československu. Většina z nich navíc opustila původní místa, která jim byla vyčleněna v rostlinné či živočišné výrobě a našla si zaměstnání v jiných hospodářských odvětvích (a to nezřídka ještě před vypršením svých pracovních kontraktů). Součástí tohoto procesu byla i masová migrace těchto lidí z pohraničí do měst v českém a moravském vnitrozemí. Přeorientace původního profesního zaměření bulharské komunity od zemědělství k průmyslové výrobě, hornictví a stavebnictví byla právně sankcionována teprve československo-bulharskou dohodou ze 4. 4. 1950. Nejvýznamnější a nejprestižnější složku bulharských hospodářských aktivit u nás tvořilo přesto až do poloviny 50. let nadále tradiční působení zahradníků-zelinářů.

Na první etapu organizované pracovní migrace Bulharů do Československa z let 1946-1950 navázala v druhé polovině 50. let, po podpisu zvláštní československo - bulharské dohody z 15. dubna 1957, obdobná druhá a poslední vlna, charakterizovaná příchodem téměř 5 tisíc nových bulharských občanů mladších věkových kategorií a umístěním většiny z nich do stavebnictví. Jen nevelký počet těchto pracovníků však změnil svůj dočasný pobyt u nás za trvalý. V průběhu následujících desetiletí nemělo již stěhování Bulharů do Československa kolektivní charakter a probíhalo výlučně na individuálním základě. Mezi Bulhary, kteří se u nás tehdy natrvalo usadili, byli i někteří bývalí studenti československých vysokých škol, kteří se po absolutoriu nevrátili do vlasti. Počet Bulharů v Československu se však již celkově nejen dále nezvyšoval, ale naopak až do konce 80. let neustále snižoval. Podle výsledků sčítání obyvatelstva k 1.3.1961 pobývalo v Československu celkově 8 957 osob bulharské národnosti (z toho 582 mělo přitom československé státní občanství). O 30 let později, v březnu 1991, se hlásilo k bulharské národnosti u nás jen 3487 osob (z nich mělo českou státní příslušnost jen 692, slovenskou 11). Svou roli v tomto směru nepochybně sehrála i okolnost, že nejen děti ze smíšených česko- či slovensko-bulharských manželství, ale nezřídka i potomci druhé a třetí generace někdejších čistě bulharských imigrantů si postupně přisvojili v Československu novou etnickou identitu.

O udržování národního povědomí, o pěstování svébytných kulturních, společenských a osvětových aktivit a o prosazování specifických zájmů jednotlivých profesních skupin bulharského společenství v Československu (zejména zahradníků a studentů) pečovalo v prvním poválečném období několik spolků a sdružení. Na počátku 50. let došlo k jejich zrušení. Jediným reprezentantem bulharské komunity v Československu se od té doby stala kulturně-osvětová organizace „Georgi Dimitrov“, založená v roce 1948, jež měla své odbočky nejen v Praze, Brně a Bratislavě, ale i v řadě dalších měst a obcí, v nichž žili příslušníci územně velmi rozptýlené a atomizované bulharské komunity.

ŽIDÉ A ANTISEMITISMUS

HELENA KREJČOVÁ

Při sčítání lidu v roce 1930 se v Československé republice přihlásilo k židovskému vyznání 356 830 občanů (v českých zemích 117 551, na Slovensku 136 737 a v tehdejší Podkarpatské Rusi 102 542). Přes 200 tisíc občanů uvedlo rovněž židovskou národnost. Také Židé z Československa se stali obětí holocaustu a většina z nich zahynula v koncentračních a vyhlazovacích táborech. Desítky tisíc zachránily svůj život emigrací. Odhaduje se, že po válce žilo v Československu asi 55 000 Židů, z toho 30 000 na Slovensku. Na Slovensku se 20 000 hlásilo také k židovskému vyznání, v českých zemích byl počet bezkonfesijních Židů podstatně vyšší.

Židé, kteří se po květnu 1945 postupně vraceli do republiky, usilovali prostřednictvím své nové reprezentace – Rady židovských náboženských obcí (RŽNO) – především o mravní a hmotnou rovnoprávnost, o odčinění křivd z doby okupace, o oživení a upevnění židovských náboženských obcí a o záchranu kolektivního i individuálního židovského majetku, který měl umožnit jejich postupné začleňování do společnosti. Mnozí z nich spontánně vstupovali do komunistické strany v domnění, že konečně spolu s majoritní společností vybudují spravedlivý stát, ve kterém se již nikdy nebudou vyskytovat antisemitské excesy. Řada z nich, jako ostatně i v předmnichovské republice, zastávala funkce nejen v nižších stranických organizacích, ale i na místech nejvyšších.

Vysocí státní představitelé Československa se od počátku chovali k židovskému obyvatelstvu vstřícně a snažili se mu pomáhat. Především prezident Beneš a ministr zahraničí Masaryk, kteří byli již z dřívějších známí svým dobrým vztahem k sionismu a Židům vůbec. Také komunisté a ostatní představitelé vlády vyjadřovali Židům sympatie a slibovali pomoc včetně navrácení majetku. Ve skutečnosti se však zejména pro navrácení majetku nebo odškodnění za jeho ztrátu udělalo jen velmi málo. Z movitého jmění českých Židů, které spravovala nacistická ústředna pro židovské vystěhovávání se zachovala pouhá dvě až tři procenta. Individuální majetek se po válce nedal většinou identifikovat, takže nemohl být jednotlivcům restituován. Nebyl však poukázán ani RŽNO na krytí potřeb jejích členů, přestože měla značné finanční výdaje na obnovu nemovitostí (hřbitovy, synagogy), které jí byly postupně v devastovaném stavu vráceny a na sociální podporu pro některé své členy (přestárlí, sirotci). Z šestnácti tisíc případů žádostí o restituce jednotlivců byly do konce roku 1947 vyřízeny asi tři tisíce a po roce 1947 byly kladně vyřizovány už jen v minimálním množství. Mnohde pak, ještě před únorem 1948, docházelo ke znárodnování velkých židovských podniků (Varnsdorf, Mohelnice, Žamberk, Moravská Ostrava, Broumov aj.), často vynucenému stávkami dělníků.

Právě otázky majetkové a restituční byly jedním ze zdrojů antisemitismu, neboť u části veřejnosti i tisku stále přežívalo vnímání Židů jako vykořisťovatelů či jako občanů s exkluzivním zaměstnáním. A to i přesto, že se struktura židovského obyvatelstva oproti předválečnému období naprosto změnila a Židé pracovali většinou jako zaměstnanci. (Podle údajů z roku 1947: 36 % jako dělníci, 29 % v administrativě, 10 % jako vyšší úředníci, 9 % v humanitních oborech a 5 % v zemědělství.)

Mnozí Židé se z koncentračních táborů vrátili s podlomeným zdravím, byli ekonomicky nesoběstační a odkázáni na sociální péči. Tu jim poskytovaly jak mezinárodní (především American Joint Distribution Committee – AJDC), tak domácí židovské organizace. Po válce byly obnoveny některé sionistické organizace. Pět jich bylo sdruženo v Ústředním svazu sionistickém a tři existovaly samostatně. Kromě toho bylo obnoveno i několik dalších nepolitických židovských organizací. Tyto organizace usilovaly hlavně o přesídlení Židů do Palestiny.

Nejhůře na tom byli Židé, kteří se v předválečné době hlásili k německé národnosti. Je paradoxní, že po válce byli stále ještě Židé počítováni v české společnosti jako exponenti němectví. Přestože v dekretech prezidenta republiky (č. 5 z 19. května 1945 a č. 108 z 25. října 1945) vyslovené stálo, že majetek perzekuovaných Židů německé národnosti má být vyňat z konfiskace, byly jejich majetkové nároky v praxi zpochybňovány, stejně jako jejich státní příslušnost a národní spolehlivost. Jako Němci byli nuceni nosit bílé pásky a dostávali německé potravinové lístky, byl jim snížen výdělek, penzisté nedostávali důchod. Někteří byli dokonce soustředěni ve sběrných táborech a mnozí z nich určeni k odsunu. Až výnosem ministra vnitra z 13. září 1946 bylo

nařízeno, že do odsunu nesmějí být Židé německé národnosti zařazováni. Československé státní občanství nakonec obdrželo asi dva tisíce těchto Židů.

Je sporné, zda zmiňované jevy lze považovat za antisemitské, neboť hlavním motivem zde bylo získání a udržení majetku. Židé se v řadě těchto případů staly objektem mocenského boje, procesu znárodnování, nacionalizace a socializace. Nepochybně však jsou zřejmé projevy antisemitismu v tom, jak o těchto kauzách referoval tisk, jaké argumenty a výrazové prostředky média volila a také v tom jak málo občanů či úředních míst pozvedlo svůj hlas proti tomu. Po počátečním ostychu nad válečným utrpením Židů, se začal opět projevovat. latentní antisemitismus, mající staleté kořeny V tisku se objevovaly články zpochybňující holocaust a židovskou účast v protinacistickém boji. Zpochybňovala se především účast židovských vojáků v bojích a opakovaně bylo lživě poukazováno na malý počet padlých z židovských řad.. Docházelo rovněž k boření synagog (mnohé byly určeny k zcela jiným účelům - obytné budovy, depozitáře, skladiště), k devastování židovských hřbitovů a jiných kulturních památek. Úřady se k těmto vandalským projevům některých českých občanů chovaly často velmi liknavě.

Složitější než v českých zemí byla situace Židů na Slovensku, kde – v důsledku rozdílného historického vývoje – měl antisemitismus hlubší kořeny.

V letech 1945-1948 došlo i zde k obnovení židovského náboženského, společenského i politického života. Byly znovu ustaveny sionistické organizace, činnost obnovily některé židovské školy a řemeslnická družstva. Zastřešující organizaci představoval Ústřední svaz židovských náboženských obcí na Slovensku. Byly restaurovány zničené synagogy a hřbitovy a vybudovány památníky obětí holocaustu.

Jestli Češi pod německým protektorátem nenesli na osudech a likvidaci Židů přímou vinu a arizaci zde v naprosté většině prováděli Němci, pak na Slovensku arizovali převážně Slováci a slovenský stát na likvidaci Židů přímo participoval. Slovenský antisemitismus byl oproti českému mnohem hlouběji zakořeněn v katolicky orientovaném antijudaismu. Situaci na Slovensku rovněž vyhocovaly obavy z přílivu židovských uprchlíků ze sousedních zemí a imigrantů ze Zakarpatské Ukrajiny.

Do počátku roku 1946 přetrvávala na Slovensku platnost tisoovských protižidovských zákonů, v jejichž důsledku byli slovenští Židé stále občany druhého řádu a přes tlak centrálních československých úřadů zde až do února 1948 v podstatě vůbec nedošlo k restituci židovského majetku. Velký vliv na to měli především někteří představitelé Demokratické strany, kteří restituci intenzivně brzdili. Tisk této strany publikoval ostře protižidovské články. Na okresní a místní úrovni pak byly názory funkcionářů této strany mnohdy ještě radikálnější. Četné byly také protižidovské letákové akce.

Do roku 1948 došlo na Slovensku i ke třem velkým protižidovským vystoupením – v září 1945 v Topoľčanech, v srpnu 1946 a znovu v roce 1948 v Bratislavě. Pogromy se neomezovaly na místo svého vzniku, ale zachvátily vždy podstatně širší území. Opakovaně se vyskytovaly fyzické útoky a týrání, desítky osob byly vážně zraněny, sídla židovských korporací devastována. Policie a vojsko, které byly do jednotlivých míst vysílány, se většinou přikláněly na stranu pogromistů. Také vyšetřování těchto závažných incidentů byla liknavá, viník nebyl nikdy zjištěn. Pogromistická vystoupení na Slovensku znepokojovala především některé představitele komunistické strany. Mocenské složky poprvé vystoupily ve prospěch slovenských Židů až v srpnu 1948. V zimě 1945 vraždili navíc Židy v obcích Kolíč a Kolbasov na východním Slovensku banderovci.

Pocity bezpráví, zklamání a ztráta nadějí vedly některé Židy k příznivému přijetí výzev mezinárodních sionistických organizací k vystěhování do Palestiny, kde chtěly vytvořit vlastní samostatný židovský stát. Otázkou židovského vystěhovalectví se zabývala meziministerská porada 23. března 1946, na které bylo rozhodnuto, že žádosti o vystěhování budou posuzovány vstřícně. Organizačně hladký průběh vystěhování, ať již na společné pasy či individuální žádosti, zajišťovala především americká podpůrná organizace AJDC. Do roku 1950 se do Palestiny vystěhovalo přibližně 18 tisíc Židů. Československé vlády zprostředkovaly také transfer polských, rumunských a maďarských Židů přes naše území.

Československo podporovalo mezinárodní sionistické organizace také diplomaticky, vojensky a materiálně. Přestože čs. vládě hrozily sankce za nedodržení usnesení OSN o zákazu dodávat do Palestiny zbraně, vyvážela je i přes zákaz. Kromě toho umožnila i speciální výcvik izraelských vojáků jako přípravu na válku, kterou sionistické organizace očekávaly po předpokládaném vyhlášení samostatného izraelského státu. V listopadu 1947 přijala OSN rezoluci o rozdělení Palestiny a 14. května 1948 vznikl Stát Izrael. Československo bylo první zemí, která nový stát uznala a pomáhala mu.

Při této podpoře nehrály úlohu jen sympatie a pochopení pro vybudování samostatného židovského státu, ale i vlastní čs. zájmy - dolary za zbraně aj. Ani vystěhovávání čs. Židů neprobíhalo vždy ideálně. Joint (AJDC) upozorňoval, že Židé jsou po svém ožebračení – většina jejich majetku nesměla být z republiky vyvezena – ze státu spíše vyhošťováni. Přesto Izrael československou pomoc vysoce oceňoval a vztahy mezi oběma státy byly velmi přátelské.

Na přelomu 40. a 50. let ztroskotaly velmocenské zájmy Sovětského svazu proniknout na Blízký východ prostřednictvím Izraele. Důležitou roli v tom sehrála porážka levicových stran Izraele ve volbách 31. ledna 1949 a z toho plynoucí obavy z příklonu Izraele na stranu USA. Tyto obavy zesílily po srpnu 1949, kdy USA poskytly Izraeli půjčku 100 milionů dolarů, kterou Moskva hodnotila jako závažný krok závislosti Izraele na Spojených státech. Sovětský svaz se proto v blízkovýchodní politice odklonil od podpory Izraele a dal se na cestu obnovy styků s arabskými státy. Sovětskou zahraniční politiku následovalo samozřejmě i komunistické Československo. V jeho vztazích k Izraeli docházelo od roku 1949 postupně k obratu. Od přátelství a spolupráce dospěly do přelomu 1951-1952 až v nepřátelství. Hospodářská a vojenská spolupráce zpočátku sice ještě pokračovaly, ale časem ustupovaly do pozadí a stagnovaly, diplomatické styky ochladly.

Od roku 1949 se na stránkách čs. tisku začaly objevovat výhrady proti zejména zahraniční politice Izraele. Ze Sovětského svazu, kde už koncem roku 1948 začala represe židovského antifašistického výboru a kampaň proti kosmopolitismu, zaměřená proti Židům, pronikaly antisemitské tendence zejména do čs. Státní bezpečnosti

V souvislosti s vývojem zahraniční politiky se postupně měnil i postoj komunistického režimu k Židům v Československu – od sympatií a pomoci přes protektorský vztah a mlčení o židovské problematice až k vypjatému antisemitismu, maskovanému bojem proti sionismu.

Ještě v roce 1948 byl založen Svaz československo-izraelského přátelství, jehož čestným předsedou se stal Václav Kopecký, pozdější hlavní ideolog antisemitismu. V roce 1950 bylo zřízeno Státní židovské muzeum a v roce 1952 byl vládou schválen záměr vybudovat stálou expozici židovského ghetta v Malé pevnosti Terezín. Ale zároveň začali být Židé „podezřelí“. Už v únoru 1948 převzaly vedení židovských náboženských obcí v Praze a Bratislavě akční výbory, které dosazovaly na místa volených členů nové, prověřené členy strany.

Postupně došlo i ke změně v dosud liberální emigrační politice. Hromadná emigrace Židů do Izraele – na společné pasy – přestala být povolována a v roce 1950 byla zcela zastavena. Vystěhovalecké pasy byly vydávány pouze jednotlivcům, a to ještě sporadicky, vesměs starým lidem, dětem a invalidům. Ti, kteří žádali o vystěhování byli podezříváni a prošetřováni, zda nechtějí pod záminkou vystěhování „uniknout trestnímu stíhání pro svůj nepřátelský postoj k republice“ a kapitalistický původ či orientaci. V lednu 1950 přikázalo ministerstvo zahraničních věcí americké organizaci AJDC zastavit k 31. lednu 1950 činnost. Československé sionistické organizace byly nejprve rozlišovány na pravicové a levicové, sledovány, jejich činnost omezována a posléze byly zakázány. Pokyn k zastavení jejich činnosti vyšel ze sekretariátu ÚV KSČ. Věstník židovských náboženských obcí, který od roku 1945 jako jediný časopis důsledně monitoroval projevy antisemitismu v Československu, se po únoru 1948 o antisemitismu ani nezmiňoval, jakoby vůbec přestal existovat. A to i přesto, že na Slovensku byli již na podzim 1948 uvězněni „prominentní“ Židé v důsledku nepodložených obvinění z finančních machinací, že i nadále docházelo k ničení židovských objektů a kdy nejen v tisku, ale i v rétorice vysokých komunistických funkcionářů sílily útoky proti sionismu, judaismu, kosmopolitismu a trockismu.

Termín sionismus byl nově interpretován jako zvláště reakční, nacionalisticky zabarvená forma světového imperialismu a označení kosmopolita se stalo synonymem pro židovský původ. Tím, že se pod těmito nálepkami dostal antisemitismus do ideologického arzenálu a politiky komunistického režimu, stal se mimořádně nebezpečným. To se projevilo nejmarkantněji v politickém procesu s bývalým generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským a spol. v listopadu 1952 (viz). Ze čtrnácti obžalovaných bývalých vysokých funkcionářů KSČ odsouzených k nejvyšším trestům (11 trestů smrti 3 doživotí), bylo jedenáct – podle tehdejší terminologie – „židovského původu“. Tento proces s výrazně antisemitským zaměřením nebyl jediným. Některé z procesů byly neveřejné, např. v listopadu 1953 schválil politický sekretariát ÚV KSČ návrh žaloby na skupinu „buržoazních nacionalistů, sionistů a jiných nepřátel“ v bezpečnostním aparátu na Slovensku. Dokonce ještě v letech 1956-1957, kdy politických procesů ubývalo, bylo mnoho Židů (včetně 27 představitelů židovských náboženských obcí) uvězněno za údajné sionistické aktivity a špionáž pro západní mocnosti. V roce 1953 byly ve vykonstruovaných procesech odsouzeni jako špióni dokonce i izraelská občana, zatčení v době svého pobytu v Československu – Š. Orenstein a M. Oren.

Procesy s protižidovským nábojem, především však proces se Slánským vyvolaly hysterickou antisionistickou (tedy specifickým způsobem protižidovskou) kampaň, která poznamenala značnou část celé společnosti, zejména však život oněch v Československu zbývajících Židů. Těch se dotýkala především masová „drobná“ perzekuce osob „židovského původu“ nebo „židovského vyznání“. Byli vylučováni z veřejného života, zbavováni funkcí v politických a hospodářských institucích, jejich žádosti o vystěhování byly spojovány se ztrátou zaměstnání a odebráním bytu, často jim byl i konfiskován majetek. Jejich osobní a rodinné soukromí nebylo respektováno, byli sledováni a evidováni. Jejich korespondence byla při domovních prohlídkách zabavována. Každý, kdo udržoval písemné styky s příbuznými v zahraničí se vystavoval podezření, že se zabývá špionáží. Zbývajících charitativní a sociální organizace se rozpadly, život židovských náboženských obcí se omezil na náboženské obřady, které však ze strachu téměř nikdo nenavštěvoval. O židovské problematice, o účasti Židů na protinacistickém odboji se nesmělo psát, utajoval se i počet židovských obětí aj.

Po období tvrdé represe, vrcholící v politických procesech, začala antisemitská vlna slábnout a od druhé poloviny padesátých let, zejména pak v šedesátých letech docházelo v každodenním životě řadových občanů ke zklidnění a ve veřejném životě k určitému uvolnění, především v kulturní oblasti. Došlo k oživení židovských obcí. Při RŽNO byla ustavena zvláštní komise pro židovskou mládež, pro kterou byly (od roku 1966) pořádány cykly přednášek ze židovských dějin, kultury a náboženství. Začaly vycházet knihy s židovskou problematikou, která se dostávala i do čs. kinematografie, na stránkách tisku se objevovala řada článků o Izraeli, sionismu a židovství, v Kulturním životě probíhala veřejná diskuse o holocaustu. Mezi intelektuály se šířily prožidovské nálady. V květnu 1963 se uskutečnila mezinárodní konference o Franzi Kafkovi (viz), která rehabilitovala Kafkovo dílo a vzbudila široký ohlas i v zahraničí. V roce 1965 se v Praze konal kongres představitelů židovských obcí v Československu. V roce 1966 přijal ministr školství, poprvé od roku 1948, delegaci židovských obcí. Na schůzce byla dohodnuta příprava oslav tisícího výročí Židů v Čechách a bylo povoleno vyslat zástupce RŽNO jako pozorovatele na Světový židovský kongres. V té době došlo i k výměnným pobytům českých a izraelských studentů. V letech 1965-1968 bylo povoleno asi dvěma až třem tisícům Židů vystěhování do Izraele nebo do některého ze západních států. Přesto všechno se ale na politice vedení KSČ vůči Izraeli a Arabům nic nezměnilo.

5. června 1967 vypukla Šestidenní válka. Izraelská armáda dobyla Sinaj, západní břeh Jordánska, Jeruzalém a Golanské výšiny. Československo, spolu s ostatními socialistickými státy (kromě Rumunska), okamžitě přerušilo diplomatické styky s Izraelem. 10. června, v den obsazení Golanských výšin, vystoupil prezident republiky Antonín Novotný na veřejném shromáždění s projevem ostře odsuzujícím izraelskou politiku. Komunističtí funkcionáři se pokoušeli organizovat v průmyslových závodech veřejná protiiizraelská vystoupení, protiiizraelská kampaň probíhala rovněž v tisku. Kontakty čs. židovských obcí se zahraničními židovskými organizacemi byly opět omezeny. Zabavovaly se písemnosti přicházející od Židů ze zahraničí. Knihy se židovskou

tématikou, připravené do tisku, nevyšly, série poštovních známek se židovskou tematikou vydaná u příležitosti oslav milénia usídlení Židů v Čechách, byla stažena z oběhu. Na několika místech došlo k znesvěcení židovských hřbitovů. Cesty do Izraele byly zakázány.

Ve změněné atmosféře 60. let však antisemitská kampaň nenašla v čs. společnosti očekávanou odezvu. Naopak, zejména představitelé tvůrčí inteligence se odvážili otevřeně vyjádřit sympatie Izraeli ve válečném konfliktu na Středním východě a kritizovat protižidovský charakter politických procesů z počátku 50. let. Nejvýrazněji se to projevilo na IV. Sjezdu Svazu čs. spisovatelů 27.-29. června 1967 v Praze (viz). Na obranu Izraele a proti čs. zahraniční politice vystoupili na sjezdu především spisovatelé Pavel Kohout, Jan Procházka a Ladislav Mňačko. Mňačko na protest proti přerušení styků s Izraelem a na znamení solidarity požádal v Izraeli o azyl a nějakou dobu zde žil. Nato mu bylo odňato čs. občanství a byl vyloučen ze svazu spisovatelů i z KSČ. Otevřený protest proti blízkovýchodní politice Československa zaujala také RŽNO, která se ve svém stanovisku adresovaném vládě postavilo jednoznačně na izraelskou stranu a proti snahám o zničení židovského státu.

V té době byly již v pokročilém stádiu přípravy na oslavu milénia příchodu Židů do českých zemí a k sedmistému výročí založení Staronové synagogy, již se měli zúčastnit i představitelé zahraničních židovských obcí a organizací. Předsednictvo ÚV KSČ 19. června 1967 projednávalo „politicko-organizační usměrnění“ oslav. Původní představy RŽNO musely být na pokyn vedení komunistické strany značně redukovány. Předsednictvo poukazovala na to, že rada nemá vlastní finanční prostředky a její hospodaření končí každoročně schodkem, který musí být hrazen ze státního rozpočtu. Oslavy by proto měly být především náboženské, nepřesahující rámec Československa. Čedok neměl k oslavám organizovat speciální turistické akce. Prezentace v čs. médiích měla být minimální a předem konzultovaná s ministerstvem kultury. Předsednictvo také rozhodlo, že RŽNO nesmí přijmout finanční prostředky na uspořádání oslav od zahraničních židovských korporací. Předsednictvo nakonec souhlasilo s konáním oslav i pietních aktů v Terezíně a v Pinkasově synagoze. Neschválilo však pořádání doprovodných akcí (filmy, koncerty, provedení Verdiho opery Nabucco atd.), ani záměr Státního židovského muzea uspořádat vědeckou konferenci o dějinách čs. Židů. Oslavy proběhly v Praze ve dnech 24.-29. července 1968, tedy v období Pražského jara. Vzhledem k tomu, že řada především kulturních akcí byla na základě citovaného usnesení předsednictva ÚV KSČ zrušena a oslav se neúčastnili zahraniční židovské organizace ani rabíni, byl jejich výsledný rámec poměrně skromný. Akci však podpořilo mnoho představitelů čs. uměleckého a vědeckého života. (Jan Werich zde vystoupil s projevem zaměřeným proti antisemitismu.) Podařilo se razit pamětní mince k výročí založení Staronové synagogy a do oběhu byla navracena série šesti poštovních známek se židovskou tematikou, stažená v předcházejícím roce. V roce 1968 začal být v Terezíně realizován projekt stálé expozice v Muzeu ghetta. Práce však přerušila srpnová okupace Československa a následný vývoj. Namísto Muzea ghetta byla ve vyčleněném objektu v sedmdesátých letech instalována stálá expozice „historie SNB a revolučních tradic severočeského kraje“.

Po okupaci Československa v srpnu 1968 bylo možno zhruba ještě do zasedání ÚVKSC v dubnu 1969 diskutovat a polemizovat na stránkách tisku o otázkách sionismu, antisemitismu a židovské problematice vůbec. Vedle vesměs anonymních antisemitských výpadů mohli v této době vyjadřovat v médiích své názory i lidé, kteří antisemitismus otevřeně odsuzovali. Mezi nimi i ti, kteří se později stali sami stali terčem antisemitských útoků – E. Goldstücker, O. Šik, F. Kriegel aj.

V té době, a také ještě v prvních měsících Husákova normalizačního režimu, existovala ještě možnost vycestovat z republiky. Mnozí Židé, cítící se opět ohroženi, této možnosti využili a emigrovali i se svými rodinami. V letech 1968-1971 to bylo přibližně šest tisíc Židů. Především to byli významní umělci a vědci (Arnošt Lustig, Karel Ančerl, František Graus aj.), kteří se cítili ohroženi dvojnásob – jako Židé a jako intelektuálové, protože termín „židovský intelektuál“ se stal novým označením pro obzvlášť nebezpečného nepřítele normalizačního režimu. (Prototypem „židovského intelektuála“ se na jednáních vlády, ÚV KSČ, ale především v masmédiích sedmdesátých let stal František Kriegel, označovaný za sionistu, kosmopolitu, cizince bez vlasti a

mezinárodního dobrodruha.) Odešli však nejen umělci a vědci, ale i lidé z nejrůznějších sociálních vrstev, mezi nimi také přeživší oběti holocaustu.

Mnozí Židé, ať již registrovaní členové židovských náboženských obcí či na základě původu, se stali obětmi čistek na přelomu 60. a 70. let. Museli opustit zaměstnání, židovský původ jim byl vyznačován v kádrových materiálech a jejich potomci měli často potíže s přijetím ke studiu na středních a vysokých školách. Někteří byli opakovaně vyslýcháni Státní bezpečností.

V době tzv. normalizace, zejména od Yom Kippurové války v roce 1973, se antisemitismus stal pravidelným tématem v médiích. Antisemitské tendence dostávaly rovněž prostor v literární tvorbě (především Alexeje Pludka) i v historiografii. Když prominentní režimní historik Václav Král posuzoval rukopis edice terezínského chlapeckého časopisu „Vedem“ napsal, že Židé využívají holocaust k ospravedlnění agrese proti Arabům, a že „vydávání literatury s tematikou pronásledování Židů je proto nutno posuzovat z tohoto zorného úhlu“. Docházelo k ospravedlnování „Protokolu sionistických mudrců“, Židé začali být v tisku obviňováni, že zcizili tajné archiválie, důkazy o „sionisticko-nacistické spolupráci“ (sic!) a židovské kolaboraci v období tzv. konečného řešení židovské otázky. Židé byli také obviňováni z iniciování vzniku Charty 77. Ta, podle zmínek dobového tisku a projevů čelných představitelů státu, vznikla na popud „sionistických a protikomunistických centrál“.

Židé zůstávali trvalým objektem zájmu Státní bezpečnosti. V rámci akce nazvané Norbert byly sledovány nepřátelské osoby včetně „představitelů sionismu“. V polovině 80. let začala StB opětovně vyhotovovat seznamy židovské populace v akci s krycím názvem Pavouk. V této akci byli evidováni všichni „židovští“ občané na základě vyznání a původu. Evidence obsahovala jméno osoby, datum narození, přezdívkou, rodinný stav, okruh přátel, členství v židovských organizacích, číslo cestovního pasu apod. Údajně bylo takto podchyceno přibližně 10 000 osob. Na Vysoké škole SNB obhájilo devatenáct frekventantů diplomové práce na téma sionismu a boje proti němu.

Na antisemitské projevy čs. médií kriticky reagovaly české exilové časopisy, především Listy a Svědectví. Omezené možnosti RŽNO v publikační činnosti „nahrazovala“ samizdatová edice Alev – Sefer, v níž v 80. letech vyšlo 15 svazků původní i přeložené židovské literatury. Ovšem i v samizdatu vyšly práce, které se nevyvarovaly protižidovských výpadů. Patří k nim i čtvrtý díl Pamětí Václava Cerného.

Židovská problematika zůstávala na okraji zájmů disentu. Charta 77 vydala dokument o židovské problematice až v dubnu 1989. Předcházelo mu „Vyhlášení“ dvaceti čtyř intelektuálů v samizdatovém materiálu „Náboženstvo a súčasnosť“ (č. 5/1987), zveřejněné u příležitosti 45. výročí zahájení deportací slovenských Židů. V tomto především křesťansky iniciovaném provolání byly především zdůrazněny morální a duchovní aspekty holocaustu (vyjádření lítosti a žádost o odpuštění). Dále zde byla zmíněna snaha o zřízení památníků zavražděných (jediný pomník na Slovensku byl odhalen v roce 1948 na nádvoří trnavské synagogy) a poukazováno na devastaci židovských náboženských objektů. Dokument Charty 77 (č. 28/89) byl nazván „Kritika devastace židovských kulturních památek v Československu a zamlčování úlohy Židů v čs. dějinách“. Kromě jiného se výslovně zmiňoval o Pinkasově synagoze, upozorňoval na svévolné prodlužování rekonstrukce synagog Španělské a Maiselovy, na nepřístupnost archivu Státního židovského muzea, které navíc nemohlo vykonávat přednáškovou činnost. Upozorňoval také na nedostatečné a především tendenční informace o Židech v učebnicích.

Vztah komunistického režimu k Izraeli a k Židům v Československu zůstával až do jeho konce v podstatě stejný. Teprve v září 1989 jednali ministři zahraničních věcí Československa a Izraele (od přerušení diplomatických styků v roce 1967 poprvé) o obchodních dohodách a povolování turistických návštěv. K obnovení diplomatických styků s Izraelem však došlo až po pádu komunistického režimu.

ROMSKÁ OTÁZKA V ČESKÝCH ZEMÍCH

NINA PAVELČÍKOVÁ

Z moravských a českých romských obyvatel přežilo nacistický holocaust jen asi 600-1000 osob, které se většinou v poválečném období asimilovaly. Od roku 1949 sílil příliv romských migrantů ze Slovenska, kteří hledali v českých zemích nové zdroje obživy a nový domov. Část z nich pracovala v zemědělství a na velkých stavbách (přehrady, železnice, později nová sídliště), většina nacházela zaměstnání ve velkých průmyslových centrech. Byli to většinou usedlí Romové ze slovenských osad, pouze asi 10% přistěhovalců představovali kočovní olašští Romové v typických vozech či maringotkách tažených koňmi. Většina imigrantů byla negramotná a neměla žádnou kvalifikaci.

Komunistický režim zrušil zákonem č. 88/1950 diskriminační, zvláštní právní režim pro „obyvatele cikánského původu“ a zrovnoprávnil je před zákonem. Zároveň však jeho představitelé odmítli uznat romské etnikum za svébytnou národnostní skupinu. Podle jejich názoru představovali jakousi svéráznou etnosociální skupinu, která žije v bídě a na okraji společnosti vinou předcházejících vykořisťovatelských systémů. Za cíl své politiky vůči romskému obyvatelstvu stanovili jeho rychlou asimilaci s majoritou prostřednictvím zapojení do pracovního procesu, celkového sociálního povznesení, školního vzdělání. V průběhu padesátých let sílil příliv romských imigrantů ze Slovenska, kam jezdili náboráři z velkých průmyslových závodů a staveb zajišťovat rostoucí poptávku po nekvalifikovaných pracovních silách. Imigranti nebyli řádně evidováni, nedařilo se pro ně zajistit vhodné ubytování, pravidelnou docházku dětí do školy. Ve starých částech měst (dělnické kolonie, hygienicky nevhodné hromadné ubytovny, demolice) se vytvářela romská ghetta. Romové se z velké části nedokázali přizpůsobit prostředí průmyslových velkoměst a sžít se s majoritní společností. Jejich tradiční rodinné vazby a zvyklosti i lokální vazby na majoritu komunistický režim ve snaze po asimilaci rozbíjel, zlepšil sice poněkud jejich sociální úroveň, umožnil vysokou zaměstnanost, ale zesiloval závislost na státní sociální péči. Postupně se zvyšoval počet romských dětí, které navštěvovaly pravidelně školu, velká část z nich však byla přeřazena do zvláštních škol nebo nedokončila základní školu, následkem toho kvalifikace a vzdělanosti Romů zůstávala na nízké úrovni a většina z nich žila na okraji společnosti.

Narůstání problémů s tzv. nepřizpůsobivými skupinami cikánského obyvatelstva, zejména s kočovníky a sociálně nezakotvenými (v dobové terminologii „polousedlími“) Romy bylo podnětem ke změně politiky režimu vůči nim. 17.10. 1958 byl vydán zákon č. 74/1958 Sb. O povinném usazení kočujících osob. Na základě jeho prováděcích nařízení a soupisu romského obyvatelstva z února 1959 bylo pod trestem vězení nařízeno všem trvale neusazeným osobám přihlásit se v místě pobytu a bylo jim zakázáno volně se stěhovat bez souhlasu příslušného národního výboru. Ten jim měl poskytnout ubytování a zaměstnání a dohlížet na jejich „převýchovu“. Na základě tohoto diskriminačního opatření byla na maringotkách kočovníků odstraněna kola, stát jim násilím odebral koně, soupis však postihl neprávem i množství usazených Romů. Měl za následek další nárůst nedostatku vhodných bytů, nejasností v evidenci a v zařazování Romů do skupin podle „stupně přizpůsobivosti“, nezabránil však dalšímu nekoordinovanému pohybu romských skupin po území státu a vytváření ghetta ve městech. Tomu mělo zabránit usnesení vlády č. 502/1965, na základě kterého mělo dojít k rozptýlení obyvatelstva ze slovenských romských osad, resp. z „míst nežádoucího soustředění“ v českých městech po celém území státu. Akce nebyla opět organizačně zvládnuta a v průběhu dvou let úplně ztroskotala. V roce 1967 se do českých zemí přestěhovalo v rámci rozptýlení 3178 osob, 1043 se přestěhovalo zpět na Slovensko. Česká města (např. Ostrava) odmítala přijmout nové romské obyvatelstvo, neboť nedokázala zvládat ani problémy s dosavadním přírůstkem Romů. Vládním usnesením č. 384 z listopadu 1968 byla koncepce rozptýlení definitivně odmítnuta.

V letech 1968-1969 došlo pod vlivem tzv. obrodného procesu k aktivizaci romské inteligence a předáků, kteří zaslali na podzim 1968 na ústřední orgány žádost o vytvoření romské organizace. Dne 30. srpna 1969 se konal v Brně ustavující sjezd českého Svazu Cikánů-Romů (SCR). Ten založil několik hospodářských organizací, začal vydávat romský časopis, zakládal místní a oblastní organizace, hudební kroužky a soubory, rozvíjel kulturní a sportovní činnost. Předsedou ÚV SCR České republiky se stal Dr. Ing. Miroslav Holomek, CSc, JUDr. Tomáš Holomek byl v r. 1969 zvolen poslancem Federálního shromáždění a České národní rady. V roce 1971 se zástupci SCR zúčastnili

prvního kongresu Světové romské unie v Londýně. V roce 1972 měla organizace v celé ČSSR osm a půl tisíce členů. V rámci pokračující tzv. normalizace byla v dubnu 1973 pod záminkou nesrovnalostí v hospodaření činnost SCR zastavena. Skutečnou příčinou jejího zrušení byla zejména silící snaha romských představitelů o uznání národní svébytnosti romského etnika. Od roku 1970 se tlak na asimilaci Romů zmírnil, na základě usnesení vlády ČSSR č. 231/1972 byla vytyčena koncepce všestranné kulturní a společenské integrace romského etnika na základě uznání jeho kulturních zvláštností, rozvoje romského jazyka a folklóru, důrazu na zvýšení úrovně jeho vzdělanosti, kvalifikace. Na Jazykové škole v Praze byla v roce 1976 zahájena výuka romštiny, probíhaly sociologické a etnografické výzkumy romských obyvatel českých měst.

V letech 1967-1968 byla obnovena celostátní evidence romského obyvatelstva, k 31.12. 1968 bylo v českých zemích evidováno celkem 61 085 romských obyvatel. Další příliv romských imigrantů ze slovenských osad do průmyslových center českých zemí v sedmdesátých a osmdesátých letech (zejména severní Čechy) prohluboval problémy s „nepřizpůsobivými“ romskými obyvateli. Od poloviny sedmdesátých let vzrůstala snaha po omezení porodnosti „nezdravé populace“ – mj. i romských žen – jejich sterilizací za úplat. Při sčítání lidu v roce 1980 bylo zjištěno na území ČSR celkem 88 587 Romů. Vláda vydávala další usnesení o všestranné péči o romské obyvatelstvo, většina z nich však měla pouze formální charakter. Převážná část romského obyvatelstva žila stále izolovaně na okraji společnosti, do níž se nedokázala sociálně ani kulturně integrovat. V roce 1978 přijala skupina signatářů Charty 77 dokument O postavení Cikánů-Romů v Československu, věnovaný zejm. otázkám národní, kulturní a sociální diskriminace romského etnika. Tyto otázky byly znovu nastoleny až po revoluci r. 1989.

RÓMSKÁ OTÁZKA NA SLOVENSKU

ANNA JUROVÁ

Rómská menšina na Slovensku tvoří autochtonní obyvatelstvo, které i díky své vysoké početnosti a koncentraci přežilo události a perzekuce druhé světové války. Migrací Rómů za prací a řešením neutěšené sociálně-ekonomické situace v jejich původních sídlech, se tzv. cikánská otázka rozšířila do celé republiky. Ve slovenských podmínkách nabývala reálné sociální dimenze, čímž přispívala k socialistickému vnímání této problematiky. Etnické aspekty nebyly akcentovány a Rómové byli chápáni jako zaostalá sociální skupina s odlišným způsobem života, která se během výstavby socialistické společnosti měla přizpůsobit „životu našich pracujících“.

Slovenští a maďarští Rómové (Rumungri, Rumungero), kteří se usadili, žili ve svých tradičních osadách na kraji měst, nebo po vyhnání za Slovenského státu často na hranicích katastru obcí. Snaha o znemožnění jejich zpětného návratu do domovských sídel a pokusy o další vyhoštění z obce pokračovaly i po válce. Valašští, olašští (Vlašika Roma) Rómové až do přijetí zákona č. 74/1958 Sb. „O trvalém usídlení kočujících a polokočujících osob“ kočovali. Více než 50 % koncentrace Rómů na území východního Slovenska – navíc poznamenaném válečnými událostmi, bez zdrojů obživy, pracovních příležitostí a bez infrastruktury – způsobovala ve snaze násilným způsobem řešit jejich sociálně-ekonomické problémy převážně represivní postupy státních orgánů vůči Rómům. Docházelo proto po převzetí moci komunisty v únoru 1948 k zařazování Rómů do pracovních táborů v intencích nařízení SNR č. 105/1945 Sb. n. SNR, do táborů nucených prací a následovaly rovněž živelné odchody i organizované náborů na práci v Čechách. Ovšem zásahy státní moci otázku koncentrace Rómů na východním Slovensku nevyřešily. Naopak, nevhodnou a násilnou koncepcí rozptylu a organizovaného přesunu Rómů z míst jejich nežádoucího soustředění (rok 1965) a s tím spojené prohloubení kategorizace Rómů podle stupně jejich vyspělosti, zakotvilo na východním Slovensku nejzaostalejší, sociálně a kulturně nejnižší vrstvy (ty se nesměly odsouvat a rozptylovat do Čech) s perspektivou dalšího růstu nezdravé populace. Katastrofální důsledky této politiky se promítají až do současnosti, kde koncentrace Rómů a početný růst v tomto regionu mají progresivní charakter.

Po bouřlivých, rozporných a protichůdných diskusích o otázkách potenciálního vývoje „cikánské národnosti“ a připomínkových řízeních k připravovaným materiálům, byla počátkem 50. let určena linie socialistické paternalistické politiky vůči rómskému etniku. Následná opatření postupně přijímána nejvyššími stranickými i státními orgány naplňovala obsah sociální asimilace realizované střídavě násilnými nebo mírnějšími postupy.

Při neúspěšném praktickém naplňování směrnic resortu vnitra („O úpravě poměrů osob cikánského původu“ z roku 1952), byly slovenské orgány nuceny vyvinout intenzivnější úsilí při prosazení požadovaných záměrů řešení problémů rómského etnika. V polovině 50. let proběhlo několik detailních průzkumů rómských osad na Slovensku. Přitom byly odhaleny katastrofální poměry v 1 305 osadách, kde v 14 935 domcích (chatrčích, zemnicích) žilo 95 092 lidí. Osady byly označeny za vážnou hygienicko-epidemiologickou hrozbu a zdroj onemocnění, dále za místa izolace a nežádoucího způsobu života Rómů. Proto se jejich likvidace stala součástí všech plánů a koncepcí řešení tzv. cikánské otázky pro následující desetiletí. Nedostatek finančních prostředků a prudký poválečný populační nárůst rómské populace znamenaly vznik dalších osad s nevyhovujícími podmínkami k bydlení. Direktivně stanovená linie násilné asimilace z roku 1958 a striktní úkoly v oblasti řešení likvidace osad, přesunuly těžisko odpovědnosti na stát, který neustálým tlakem na přidělování bytů a rozpisem kvót na likvidaci osad a chatrčí postupně své záměry prosazoval. Povinné usazení se bývalých kočujících a polokočujících jedinců jednak v duchu zákona č. 74/1958 Sb. a jednak na základě soupisu těchto osob z února 1959, prohloubilo těžkosti v bytové oblasti. Plán na likvidaci osad byl proto dominantní součástí v praxi velmi neúspěšné a násilné koncepce rozptylu a odsunu z roku 1965. Celoplošným řešením bytové problematiky dosáhl bývalý režim snížení počtu osad na konci 80. let na zhruba 300, z nichž 80 % zůstalo na východním Slovensku. Místo zlikvidovaných osad vznikala nová rómská ghetta – městské ulice, celé čtvrtě (Luník IX. v Košicích, sídliště na Dúžavskej cestě v Rimavské Sobotě).

Navzdory neustálému asimilačnímu tlaku existovala neoficiální rómská reprezentace, která se v krizových momentech – před jednáním ÚV KSČ v roce 1958 a 1964 – na různých aktivech, či rozesíláním dopisů nejvyšším státním orgánům domáhala změny v nazírání na rómskou problematiku, požadovala pro toto společenství akceptaci etnické příslušnosti a statutu národnosti. V období tzv. obrodného procesu byl – dřív než jeho český protějšek – povolen Svaz Cikánů-Rómů na Slovensku (ustavující sjezd se konal 27. dubna 1969). Jejich činnost byla podobná, jen slovenský Svaz byl víc manipulován státní mocí a od svých požadavků v etnické oblasti ustoupil. Mocenské boje uvnitř Svazu, dobře posloužily státní moci při zrušení Svazu v roce 1973. Šlo o spory o předsednictví, kdy byli postupně odvoláni Anton Facuna a po něm Jozef Daniš a Svaz ovládal 1. tajemník Alojz Pomp se svou klikou, k tomu se přidaly finanční nesrovnalosti v Bútikeri v čele s JUDr. Gustavem Karikem.

Jistý rozkol nastal v té době i ve vědecké obci, když slovenská etnologie ještě koncem 80. let přispívala ke zdůvodňování nereálnosti vlastního etnokulturního vývoje Rómů a potřeby asimilace, praktikované mírnějšími prostředky a od začátku 70. let maskované vytčenou koncepcí všestranné kulturní a společenské integrace Rómů. Její podstatou nadále zůstávalo řešení sociálně-ekonomických otázek života Rómů, rozpracovaných do kvót na jednotlivé pětiletky a léta, které se týkaly zaměstnávání, přidělování bytů, likvidace osad a chatrčí, zvyšování školní docházky, výstavby předškolních a školních zařízení atd. Zároveň se v intencích Komise vlády pro řešení otázek cikánských občanů zakazovalo vytvářet samostatné rómské soubory, zkoumat historii a kulturu Rómů, psát slovo Cikán s velkým písmenem. Jen s velkými těžkostmi se prosadilo uvedení programu „Lidé z rodu Rómů“ na folklorním festivalu ve Východné v roce 1986 a vydání monotematického čísla Slovenského národopisu v roce 1988.

Statisticky lze dokumentovat demografický vývoj a neustálý růst rómské populace na Slovensku i dosažené „výsledky“ při řešení tzv. cikánské otázky bývalým režimem. Sporné úspěchy komunistického období se naplno projeví až po roce 1989. Pro téměř třístatisícovou rómskou menšinu je typická nevzdělanost, pologramotnost až negramotnost v důsledku absolvování zvláštních škol mnoha generacemi, dále nezaměstnanost, sociální a kulturní úpadek celých lokalit, špatný zdravotní stav, izolace, neschopnost změny vlastními silami. To jsou kruté důsledky skryté diskriminace rómského etnika a paternalistické sociální politiky bývalého režimu.

NĚMECKO JAKO PROBLÉM ČESKOSLOVENSKÉ VNITŘNÍ A ZAHRANIČNÍ POLITIKY

JAROSLAV KUČERA

I v období vlády komunistického režimu v letech 1948-1989 zůstávalo Německo po SSSR nejvýznamnějším sousedem Československa. I když integrace Československa do sovětského bloku do vysoké míry eliminovala bezprostřední důsledky eventuálního vnitropolitického vývoje Německa i proměn jeho mezinárodního postavení na Československo, na bezpečnostní situaci Československa a jeho strategické postavení v rámci východního bloku měla stále vysoký potenciální vliv. Stejně jako v meziválečné době byla oblast Německa i v tomto období důležitým obchodním partnerem Československa, který dodával především některé nezbytné moderní technologie, Německo zůstalo pro československou ekonomiku i důležitou přístupovou cestou na rozvinuté západní trhy. V obnově svobodného a demokratického zřízení v západní části Německa a v jeho integraci do vojenskopolitických struktur Západu komunistický režim současně spatřoval své hlavní ohrožení. Mobilizace proti nebezpečí ze strany „německého imperialismu a revanšismu“ tvořila přinejmenším do počátku 60. let jednu z hlavních legitimací komunistického režimu, která měla vzhledem k hluboce zakotveným protiněmeckým resentimentům zejména v české společnosti i válečnému zážitku obyvatelstva značný stupeň autenticity

Otázka dalšího vývoje Německa a utváření vztahů k němu byla stěžejní otázkou československé zahraniční politiky již od konce války v roce 1945. Charakteristická je její vysoká kontinuita i přes horizont února 1948: již v letech 1945-48 vyhovovala hlavním československým politickým silám mnohem více politika SSSR vůči Německu než politika západních velmocí protihitlerovské koalice, ačkoliv skutečné cíle sovětské politiky v německých záležitostech nebyly v Praze známy. Nezávisle na tom se vlastní představy o budoucím vývoji Německa a tím i o základních zárukách podvázání německého expansivnosti (znárodnění, pozemková reforma, řízený a plánovitý rozvoj německého hospodářství) zřetelně přibližovaly lidově demokratickému modelu a tím okupační realitě v sovětské zóně.

V době převzetí moci komunisty v Československa se vývoj německé otázky nacházel ve velmi komplikovaném stadiu. Okupační mechanismus byl v hluboké krizi a v březnu 1948 se úplně rozpadl, odlišnost vývoje sovětské okupační zóny a západních pásem dosahovala takového stupně, že dosažení dohody o vytvoření společných ústředních německých orgánů se ukázalo jako naprosto nereálné. Vytvoření samostatného německého státního útvaru se přinejmenším v západních okupačních zónách jevílo jen jako otázka času. Šance na podpis mírové smlouvy s Německem, na jejímž vypracování by Československo mohlo participovat a která by tudíž alespoň do určité míry zohledňovala jeho představy a požadavky, se za těchto podmínek stala iluzorní. V této situaci znamenalo vytvoření dvou německých států v září resp. říjnu 1949 přece jen určité vyjasnění. Bylo definitivně zřejmé, že SSSR si v nějaké formě podrží svůj vliv alespoň v části Německa, v níž inicioval vznik lidově demokratického státu, který Československo od počátku mohlo chápat a také i chápat jako stát spřátelený. Jeho vznikem tak byla automaticky zmenšena oblast vlivu „německého imperialismu“ a zabezpečena severozápadní hranice státu, jejíž budoucí vojenské krytí bylo v danou chvíli vzhledem k návrhům SSSR na poměrně rychlé stažení okupačních armád z Německa do značné míry nejasné. Bez významu nebyla ani skutečnost, že území NDR umožňovalo vzhledem k své lepší dopravní infrastruktuře snazší přístup ke světovým mořím než se v tuto chvíli nabízel přes Polsko.

Klíčovým problémem vývoje Německa v druhé polovině 20. století byla nesporně otázka jeho znovusjednocení, která zahrnovala i stanovení jeho mezinárodního statutu v mírové smlouvě. Ačkoliv Československo jako bezprostřední soused Německa bylo na této problematice eminentně zainteresováno, je přesto nesnadné jednoznačně postihnout autentický postoj jeho vládnoucí garnitury v německých záležitostech. Politika Československa v této oblasti navenek věrně kopírovala politiku SSSR v německé otázce. Přitom je však evidentní, že československé komunistické vedení neznalo přesně její úmysly a cíle - teprve v průběhu druhé poloviny 50. let začala Moskva svým spojencům dávat na vědomí resp. s nimi i konzultovala své plánované iniciativy, nicméně zjevně i tehdy jen v určitém omezeném výběru. Bezvýhradnou československou podporu německé politice Moskvy ovšem nelze vysvětlit jen poukazem na blokovou disciplínu, svou

roli zjevně hrálo i reálné ocenění šancí Československa na alespoň do určité míry samostatný postup, snad i vědomí, že za stávající konstelace nejsou sovětské návrhy tak jako tak realizovatelné, a možná i předpoklad, že některé z nich byly jen propagandistickou záležitostí. Jen souhrou všech těchto faktorů lze alespoň do značné míry uspokojivě vysvětlit např. československou podporu sovětských návrhů na uzavření mírové smlouvy s Německem z let 1952 a 1959, jejichž obsahem bylo vytvoření sjednoceného neutralizovaného Německa s vlastní národní armádou, i když je pravděpodobnější předpoklad, že stávající stav Československu v zásadě vyhovoval, rozhodně více než nejistý experiment s německou jednotou. Praha se sice společně se svými spojenci prosazovala model sjednocení Německa cestou jednání mezi oběma německými státy a jejich postupné integrace za spíše rámcového dozoru velmocí, který by východoněmeckým komunistům resp. levicovým silám vůbec zajišťoval alespoň v prvním období po sjednocení určité mocenské pozice. Tento model však mohl skýtat alespoň dílčí záruky nejpozději do poloviny 50. let; se stabilizující se hospodářskou a sociální situací v SRN a z toho vyplývajícími posuny na vnitropolitické scéně se stával vysloveně iluzorním. V tomto kontextu byl příklon československého vedení k tezi, kterou od roku 1956 šířil východoněmecký vůdce W. Ulbricht, že sjednocení Německa je možné jen jako socialistického státu, faktickým odsunutím sjednocením Německa a tím i podpisu mírové smlouvy do více či méně vzdálené budoucnosti. Z politické rétoriky československého komunistického vedení a následně i z povědomí společnosti otázka mírové smlouvy s Německem a jeho sjednocení definitivně vymizela během první poloviny 60. let. Až v 80. letech došlo na toto téma ke tříbení názorů v rámci Charty 77, jejíž prohlášení z roku 1985 uvažovalo o mírové smlouvě s Německem jako o dalším možném kroku v procesu normalizace vztahů v Evropě a žádalo přiznat Němcům právo svobodně rozhodnout o sjednocení své země.

Vznik dvou německých států v roce 1949 a jejich postupná zahraničně politická emancipace během 60. let dávala Československu možnost navázání bilaterálních vztahů s nimi. Příznačná byla značná nerovnováha: na jedné straně byly budovány intenzivní vztahy a „internacionální“ přátelství s Německou demokratickou republikou (NDR), na druhé straně vládla dalekosáhlá absence jakýchkoliv styků se Spolkovou republikou Německo (SRN) a československé strany, trvající až do druhé poloviny 60. let. Vzájemné vztahy, budované přes „železnou oponu“ po navázání diplomatických styků v roce 1973, nadále zůstaly opatrné a spíše chladné. Tato polarita ve vztazích k oběma německým státům se projevila i v jiné oblasti, důležité pro Československo: jejich existence dávala alespoň teoretickou možnost řešit cestou dvoustranných jednání některé problémy, které podle československých představ měly být obsahem mírového uspořádání s Německem, zejména potvrzení teritoriální integrity Československa, prohlášení mnichovské dohody za nulitní od samého počátku, uznání odsunu Němců z Československa za právoplatný a definitivní akt a z toho vyplývající povinnost Německa resp. obou německých států nepřipustit v žádném ohledu, aby se z odsunutých Němců stal potenciální faktor destabilizace. Eventuální ujednání sice neměla a ani nemohla suplovat mírovou smlouvu, nicméně dosažený konsensus mohl budoucí jednání o ní podstatně urychlit. Výsledku, který by mohla označit za úspěch, dosáhla československá zahraniční politika ve vztahu k NDR, v jednáních se SRN se podařilo odstranit jen některé nejzávažnější překážky. Některé z mezinárodně právních závazků NDR vůči Československu, které je možné zařadit ke komplexu otázek vyhrazených původně ke konečné úpravě mírové smlouvě, ovšem byly po sjednocení Německa v roce 1990 neslučitelné s principy svobodného demokratického uspořádání resp. neodpovídaly právnímu názoru SRN a nestaly se proto součástí jejího právního řádu. Vzhledem k tomu, že v procesu sjednocení Německa v roce 1990 nakonec bylo odhlédnuto od podpisu mírové smlouvy, bylo nutno tyto otázky v následujícím období opět učinit předmětem bilaterálních jednání.

Základní strategická linie československé zahraniční politiky v německé otázce 50. let vycházela z přesvědčení, že o budoucím charakteru Německa a jeho vývoji se rozhoduje především v Německu samotném. Jako hlavní úkol se v této optice jevila podpora německých „pokrokových a demokratických“ sil, k nimž byly počítány především síly levicově-komunistického charakteru, příležitostně i poměrně široká škála odpůrců a kritiků politiky kancléře K. Adenauera. Na prvním místě v tomto kontextu stála podpora komunistické diktatury v Německé demokratické republice. Československo uznalo východoněmecký stát okamžitě v říjnu 1949 a navázalo s ním diplomatické

styky (1949-1953 na úrovni diplomatických misí, poté na úrovni velvyslanectví). Rychlý rozvoj vzájemných vztahů umožnilo prohlášení obou vlád z června 1950, které z pohledu Československa řešilo nejpalčivější otázky z minulosti: byla potvrzena neexistence vzájemných teritoriálních nároků, neplatnost mnichovské dohody od samého počátku a odsun Němců byl prohlášen za spravedlivé a konečné opatření. Výstavba bilaterálních kontaktů v zásadě odpovídala běžnému vzorci „socialistického internacionalismu“, nelze však nepominout, že obě strany o její rozvoj měly skutečný zájem; ve vzájemných vztazích satelitů Moskvy se zjevně jednalo o příklad nejrozsáhlejší a nejintenzivnější spolupráce. Jejím specifickým úsekem byla oblast zahraniční politiky, která jednak zahrnovala československou pomoc při prolamování diplomatické blokády NDR na mezinárodním poli a jednak přípravu společných akcí a propagandistických kampaní proti německému „militarismu a revanšismu“. Určitým vrcholem politiky směřující ke stabilizaci NDR byla československá podpora (byť ne zcela bezvýhradná) řešení berlínské otázky v roce 1961, ačkoliv si československé vedení bylo vědomo velmi vysokých rizik: v červenci 1961 počítalo v této souvislosti politbyro ÚV KSČ s tak vysokou možností vzniku válečného konfliktu, že nařídilo opatření, která se rovnala částečné mobilizaci, patrně nejrozsáhlejší akci svého druhu v dějinách komunistického Československa. Stavba „berlínské zdi“ nakonec v konečném efektu umožnila normalizaci styku mezi oběma zeměmi (mj. zavedení bezvízového styku 1964) a rozvoj turistického ruchu. V 80. letech představovaly oba státy navzájem pro své občany nejvýznamnější turistické cíle; tato intenzita nezůstala bez vlivu na úroveň vzájemného poznávání, které přispělo k postupnému, i když ne zcela úplnému odbourání některých stereotypů.

Od počátku se 60. let se v zásadě bezproblémových vztazích začínají objevovat i určité stíny. ČSR odmítala bezvýhradně podporovat koncepci NDR k řešení německé otázky, které mj. spočívaly v údajné povinnosti socialistických zemí všestranně podporovat NDR i v oblasti ekonomického soupeření s SRN – vítězství NDR mělo podle východoněmeckých stratégů dokázat obecnou převahu socialismu nad kapitalismem. NDR naproti tomu byla znepokojena některými tendencemi v československé kulturní, později i hospodářské politice, které v obavě před jejich atraktivností pro východoněmecké obyvatelstvo označovala jako revizionismus; na klidu východoberlínskému vedení nepřidávala ani intenzifikace kontaktů mezi ČSSR a SRN, již se pokoušelo čelit poukazem na trvajících »imperialistické nebezpečí« ze strany SRN, které Praha podle jeho názoru podceňovala. Přes rostoucí a nejednou i veřejně formulované výhrady ze strany NDR ale československá reprezentace zachovávala ve svých vztazích k NDR zásadní loajalitu, což platí i pro období roku 1968. Přesto ale nástup pražského jara východoněmecké vůdce hluboce znepokojil; ti se stali jedním z hlavních kritiků obrodného procesu a zastánců rozhodného řešení, které představovala vojenská intervence států Varšavské smlouvy v srpnu 1968, již se ale nakonec NDR zúčastnila symbolicky. Po potlačení pražského jara došlo k poměrně rychlé konsolidaci vzájemných vztahů. Vzájemný vztah mezi oběma zeměmi v 70. a 80. lze charakterizovat v radě ohledů jako více vyvážený. V důsledku širokého mezinárodního uznání NDR v letech 1969-1974 se mezinárodní postavení obou zemí vyrovnalo a někdejší poměrně vysoká odkázanost NDR na ČSSR v zahraniční politice skončila. Současně nová vládnoucí garnitura NDR pod vedením E. Honeckera opustila mentorský přístup ve vztazích k ČSSR, kterým se v 60. letech vyznačovalo Ulbrichtovo vedení. Případné dílčí vzájemné výhrady nepřerostly do roviny kritiky a již vůbec ne kritiky veřejné.

Vznik SRN v roce 1949 považovalo Československo za porušení dohod velmocí protihitlerovské koalice a odmítalo nový stát uzнат. Teprve v roce 1955 začala československá zahraniční politika signalizovat zájem o vytvoření „normálních mírových sousedských vztahů“, což v letech 1956-1958 vyústilo v opakovanou nabídku navázání diplomatických vztahů a společných kroků ke snížení napětí ve formě uzavření smlouvy o neútočení (buď bilaterální nebo mezi oběma bloky) či vytvoření pásma bez zbraní hromadného ničení resp. vůbec omezeného zbrojení ve střední Evropě. V normalizaci vztahů však spolkové vládě bránil princip, formulovaný již v roce 1949 a potvrzený tzv. Hallsteinovou doktrínou z roku 1955, že nenaváže diplomatické styky se zemí, která uznala východoněmeckou vládu. Podobně pro ni byly nepřijatelné jakékoliv smluvní akty na poli odzbrojení, které by zahrnovaly NDR a znamenaly její uznání přinejmenším de facto. Tato konstelace ve vzájemných vztazích s ČSSR se do značné míry změnila v průběhu první poloviny 60. let, kdy Spolková republika začala projevovat zájem na intenzifikaci vztahů s východoevropskými zeměmi, i

když po formální stránce neměly tyto vztahy dosáhnout úrovně plného diplomatického uznání – konkrétním výrazem byla výměna obchodních zastupitelství s ostatními satelity Moskvy v letech 1963-1964. Jednání s Československem trvalo nejdéle, až do roku 1967. Příčinou byla skutečnost, že ze všech východních zemí právě Praha nejdůsledněji akceptovala požadavek NDR, aby předpokladem procesu normalizace vztahů socialistických států s SRN byla učiněna normalizace vztahů mezi oběma německými státy. Československo kromě toho využilo situace a vneslo do jednání otázku platnosti mnichovské dohody; nadto předložilo v roce 1966 SRN oficiálně některé majetkové nároky, vyplývající podle jejího názoru z neplatnosti mnichovské dohody, a některé pohledávky vůči někdejšímu Německu nereparačního charakteru. Dohody se podařilo nakonec dosáhnout na jedné straně díky prohlášení spolkové vlády (poprvé 1966), že z jejího názoru na otázku platnosti Mnichova nevyplývají žádné teritoriální nároky, na druhé straně díky enormnímu zájmu Československa o rozšíření obchodní výměny se SRN, která ostatně po celé období let 1949-1989 byla jeho největším nekomunistickým obchodním partnerem. Problém mnichovské dohody byl také nejchoulostivějším bodem jednání o smlouvě o vzájemných vztazích v letech 1970-1973. Obě strany se nakonec dohodly na kompromisní formulaci, že mnichovskou dohodu považují „vzhledem ke svým vzájemným vztahům podle této Smlouvy za nulitní“; existenci vzájemných majetkoprávních nároků smlouva neřešila. Význam smlouvy však nespočíval ve vztahu k otázkám minulosti. Důležitější bylo, že její podpis a následné navázání diplomatických vztahů vedlo k podstatnému uklidnění ve vzájemném poměru, který se tak podstatně přiblížil podobě vztahů ČSSR s jinými kapitalistickými zeměmi, i když o trvalé (kritika tzv. revanšismu ze strany ČSSR) i příležitostné iritace (např. v souvislosti s rozmístěním raket středního doletu ve střední Evropě) nadále nebyla nouze.

Jedním z nejzávažnějších problémů vztahů mezi Československem a SRN byla otázka bývalých československých občanů německé národnosti, kteří v některých spolkových zemích (zejména v Bavorsku) i ve spolkovém měřítku vytvořili díky podpoře své nové vlasti poměrně kompaktní a politicky vlivnou skupinu. Již v roce 1950 označily hlavní strany Spolkového sněmu odsun za protiprávní a sama vláda několikrát (snad nejvýrazněji 1959) podpořila jejich právo na vlast a sebeurčení, i když nikdy explicitně nepodpořila extenzivní výklad práva na sebeurčení, který zahrnoval právo eventuálních navrátilců rozhodnout svobodně o státoprávní příslušnosti svého sídelního území. Neuzavřená zůstávala i otázka konfiskovaného majetku odsunutých Němců (jeho hodnotu k 30.9.1938 udávala československá strana v roce 1945 na cca 3-4 miliardy USD/1938, první sudetoněmecké údaje z roku 1947 na 8,2 miliardy USD/1938). Majetkové nároky, formulované jejich zájmovými seskupeními, spolková vláda nikdy neodmítla, aby se nevystavila povinnosti, tyto nároky nahradit. Na druhou stranu je z různých důvodů mezinárodně právní i zahraničně politické povahy nikdy oficiálně nepodpořila.

Řadu majetkových nároků mohlo vůči SRN uplatnit i Československo, zejména z titulu německých reparací. Na základě rozhodnutí postupimské konference měly být československé reparační nároky (11,5 miliard USD/1938) uspokojeny ze západních okupačních zón, což se vzhledem k odložení reparační otázky do podpisu mírové smlouvy s Německem, ke kterému došlo bez československé účasti ve smluvních aktech západních států v letech 1953-1954, podařilo jen z malé části (výše náhrady, kterou Československo cestou reparací a restitucí obdrželo do roku 1962, činila 91,3 miliónu USD/1938). Závažným problémem bylo, že toto řešení odsouvalo prakticky do neurčita otázku eventuálního odškodnění individuálních nároků československých občanů, vzešlých z okupace a války. Tyto škody byly původně zahrnuty do reparačního nároku a československá vláda, na rozdíl např. od Polska, se je nikdy nepokusila uplatnit odděleně. Alespoň dílčímu řešení této lidsky palčivé otázky zabránila především neexistence diplomatických styků mezi oběma státy. Jedinou položkou, kterou do roku 1989 byla SRN ochotna z tohoto komplexu majetkových otázek vyčlenit, bylo odškodnění obětí pseudolékařských pokusů, na něž do roku 1970 vyplatila osobám s trvalým pobytem v Československu celkem 10,1 miliónu DM.

INFORMBYRO

MICHAL BARNOVSKÝ

Informační byro komunistických a dělnických stran (Informbyro KS) bylo založeno na poradě devíti komunistických stran (Bulharska, Československa, Francie, Jugoslávie, Maďarska, Polska, Rumunská, Sovětského svazu a Itálie), ve Szklarské Porebě v Polsku 22.-28. září 1947. Mělo zajišťovat vzájemnou výměnu informací a v „případě potřeby“ zabezpečit koordinaci činnosti komunistických stran. Ve skutečnosti se Informbyro stalo nástrojem Moskvy pro kontrolu činnosti těchto stran a plnilo tak funkci malé Kominterny.

Vytvoření Informbyra bylo reakcí sovětského vedení na Marshallův plán a součástí utváření sovětského mocenského bloku. Z popudu J. V. Stalina zaslalo vedení Polské dělnické strany koncem července 1947 jmenovaným komunistickým stranám pozvání na jednání s cílem vzájemně si vyměnit názory a informace o situaci v jednotlivých zemích a projednat otázku vydávání společného časopisu, nebo novin. Vedoucí představitelé komunistických stran přijali pozvání s odlišnými pocity – Klement Gottwald bez nadšení, Palmiro Togliatti s jistou ostražitostí a vedoucí činitelé komunistických stran Jugoslávie a Maďarska návrh uvítali.

Zasedání začalo 22. září 1947 a za KSČ a KSS se jej zúčastnili generální tajemníci Rudolf Slánský a Štefan Bašťovanský. Nejprve jednotlivé delegace referovaly o činnosti vlastních stran a o politické situaci ve svých zemích. R. Slánský v referátu předneseném 23. září hovořil o ekonomických úspěších Československa, o poměrech v Národní frontě a o příštích úkolech strany. Poměry na Slovensku označil za zvláště nebezpečné, protože Demokratická strana je v čele separatistického hnutí a protivládních vystoupení a pravicové strany v českých zemích podporují tajný blok se slovenskou „reakcí“. Dále poukázal na negativní roli prezidenta Edvarda Beneše, který ze zákulisí zasahuje do politického dění. Zdůraznil nevyhnutelnost očisty státního aparátu a uvedl, že se „strana rozhodla přejít do otevřeného protiútoků“. Závěrem uvítal návrh na prohloubení vzájemných kontaktů mezi komunistickými stranami. Š. Bašťovanský ve svém vystoupení reagoval na kritiku Józsefa Révaye, zástupce Komunistické strany Maďarska, který se pohoršoval nad bezprávným postavením maďarské menšiny na Slovensku.

Po přednesení projevů navrhl Georgij M. Malenkov, aby se jednalo o mezinárodní situaci a o koordinaci činnosti komunistických stran. Účastníci zasedání byli tímto návrhem překvapeni, ale bez diskuse jej schválili. Potom vystoupil s klíčovým referátem Andrej A. Ždanov, člen delegace VKS(b) v němž analyzoval zformování dvou táborů – imperialistického a protidemokratického na straně jedné a protiimperialistického a demokratického na straně druhé. Současně A. A. Ždanov kritizoval politiku francouzských a italských komunistů, kterým vytýkal, že neodhalili Marshallův plán jako plán porobení Evropy americkým imperialismem, že přecenili síly reakce, „stali se obětí imperialistického zastrahování“ apod. Kritika padla vlastně na demokratickou a parlamentní cestu k socialismu a tím nepřímou i na politiku KSČ. Také zástupci komunistických stran Jugoslávie (Milovan Djilas, Edvard Kardelj) a Rumunská (Anna Paukertová) rozšířili a vyostřili kritiku francouzských a italských komunistů. Jejich představitelé následně podali sebekritiku a nakonec se všichni ztotožnili se závěry referátu A. A. Ždanova.

Delegace VKS(b) trvala na tom, aby Informbyro KS plnilo nejen informační, ale i koordinační funkci. Také tento návrh, přes počáteční výhrady Poláků, Francouzů a Italů všichni účastníci přijali. Na ustavující schůzi Informbyra byla přijata rezoluce o výměně zkušeností a koordinaci činnosti komunistických stran, dále byla schválena deklarace o mezinárodní situaci, za sídlo Informbyra byl určen Bělehrad a bylo rozhodnuto o vydávání novin „Za trvalý mír, za lidovou demokracii“.

Průběh a výsledky zakládajícího zasedání Informbyra KS měly přímý vliv na politiku KSČ. Předsednictvo ÚV KSČ projednalo 2. října 1947 zprávu R. Slánského o zasedání zástupců devíti komunistických stran ve Szklarské Porebě a shodlo se na nutnosti „zostřit boj proti reakci ve všech oblastech“. Jednalo se o upřesnění taktiky KSČ v cestě za monopolem moci s důrazem na využití mocenských prostředků, což se projevilo již během podzimní politické krize na Slovensku 1947.

Druhé zasedání zástupců komunistických stran Informbyra, jemuž předcházela sovětsko-jugoslávská roztržka, se konalo v Bukurešti 19.-23. června 1948. Plénum ÚV Komunistické strany Jugoslávie (KSJ) již v květnu zamítlo účast na zasedání a na opětovnou výzvu z 19. června Josip B. Tito znovu reagoval záporným stanoviskem a to se zdůvodněním, že není dodržována zásada rovnoprávnosti stran a že spory mezi dvěma stranami se mají řešit na dvoustranných jednáních. Po dvoudenní přestávce pokračovalo zasedání Informbyra vystoupením A. A. Ždanova. Ten ve svém referátu obvinil vedení KSJ z antisovětismu, zrady mezinárodní solidarity a nacionalismu a prohlásil, že Informbyro „vyloučilo KSJ z rodiny bratrských komunistických stran, z jednotné komunistické fronty a tedy i z řad Informbyra“. V závěru vyslovil naději, že „zdravé elementy“ věrné „marxismu-leninismu a internacionalismu“ donutí stávající vedení čestně přiznat a napravit své chyby, případně „podpořit nové internacionalistické vedení KSJ“. Byla to de facto výzva ke svržení J. B. Tita z nejvyšší stranické funkce.

Projevy ostatních představitelů komunistických stran se nesly ve stejném duchu, když opakovaly hlavní teze referátu Ždanova a potvrzovaly a obohacovaly obvinění vedení KSJ. KSČ a KSS na zasedání zastupovali: Rudolf Slánský, Viliam Široký, Bedřich Geminder a Gustav Bareš. Rudolf Slánský ve svém příspěvku zdůraznil ekonomickou pomoc SSSR Československu v roce 1947 a poukázal na některé příklady „povýšeného postoje“ jugoslávských komunistů a jejich „avanturistických“ rad. Pokud jde o poučení pro KSČ uvedl, že existují dvě nebezpečí: sebeuspokojení a namyšlenost po vítězství KSČ v únoru 1948 a neúměrné rozšiřování členské základny KSČ a pronikání kariéristických živlů do jejích řad. V závěru vyhlásil, že se ztotožňuje s charakteristikou politických a morálních kvalit vedení KSJ jak ji uvedl A. A. Ždanov.

Politický soud nad vedením KSJ bez přítomnosti obžalovaného skončil vynesemím rozsudku – přijetím Rezoluce o situaci v KSJ, která zopakovala již vznesená obvinění a vyloučila KSJ z Informbyra KS. Kromě toho druhé zasedání Informbyra projednalo organizační otázky. Rozhodlo o zřízení Sekretariátu a o přenesení sídla Informbyra a redakce tiskového orgánu „Za trvalý mír, za lidovou demokracii“ z Bělehradu do Bukurešti. Přijatá Rezoluce a na ní navazující články obsahovaly několik tzv. teoretických postulátů, které se staly závaznými pro komunistické strany. Byly to známé teze o zostřování třídního boje při přechodu k socialismu, o buržoazním nacionalismu jako hlavním nebezpečím, o malovýrobě, která plodí kapitalismus, a o kolektivizaci zemědělství jako jediném socialistickém řešení agrární otázky.

Sovětsko-jugoslávská roztržka a její „zmezinárodnění“ na druhém zasedání Informbyra KS měly nepříznivé důsledky pro politiku KSČ. Předsednictvo ÚV KSČ projednalo Rezoluci Informbyra 28. června a vedení KSS 2. července 1948. Oba stranické orgány ji v plném rozsahu akceptovaly. Diskuse ve vedení KSČ se soustředila na tři problémy, které se týkaly uplatnění „teorie“ o zostřování třídního boje, dále kolektivizace zemědělství a nakonec buržoazního nacionalismu. Rezoluce Informbyra urychlila a ideově zdůvodnila schválení „ostrého kurzu proti reakci“, nastolila otázku kolektivizace zemědělství, boje proti buržoaznímu nacionalismu a posílila sektářství ve straně.

Jugoslávské problematice byla věnována také podstatná část třetího zasedání Informbyra KS v Budapešti 16.-19. září 1949. Za KSČ se jej zúčastnili: R. Slánský, Š. Bašťovanský, Ladislav Kopřiva a B. Geminder. Na programu jednání byly dva hlavní body: tím prvním byla „Obrana míru a boj s podpalovači války“ – referát přednesl Michail A. Suslov zástupce VKS(b); a druhým bodem byl „Boj proti klíče Tita“ – referát přednesl Georgi G. Dej, představitel Komunistické strany Rumunska. To už se o vedení KSJ mluvilo jako o bandě špiónů a kontrarevoluční agentuře imperialistických agresorů. Mezitím se roztočil kolotoč monstrprocesů s protititovským zaměřením (v Maďarsku s László Rajkem a spol., v Bulharsku s Trajčo Kostovem a spol.). Od vedoucích činitelů KSČ se očekávalo, že odhalí vlastní agenty imperialismu a tak začalo hledání „československého Rajka“.

Třetí zasedání Informbyra v listopadu 1949 bylo zároveň zasedáním závěrečným, o rok později zasedal naposledy Sekretariát Informbyra KS. Tím se jeho činnost vyčerpala, i když formálně existovalo až do roku 1956. Cíl, který si Stalin při zrodu Informbyra vytýčil – zformovat sovětský mocenský blok a připoutat lidově demokratické republiky k „sovětskému socialismu“ – byl dosažen.

VII. Mezinárodní kontext a zahraniční politika

Pouze Jugoslávie se vymkla jeho kontrole a všechny pokusy Moskvy a Informbyra pokořit J. B. Tita ztroskotaly. Stalin však využil kauzu Jugoslávie na zastrašení vedoucích funkcionářů ostatních komunistických stran Informbyra zosnováním politických procesů. Po dosazení sovětských poradců, vzniku RVHP a později Varšavské smlouvy měla Moskva jiné nástroje a mechanismy na prosazení své vůle, proto neměla zájem na svolávání dalších zasedání. Tiskový orgán Informbyra 17. dubna 1956 oznámil ukončení činnosti Informbyra. Dokument podepsali zástupci ústředních výborů příslušných komunistických stran. Zasedání ÚV KSČ 19.-20. dubna 1956 vyjádřilo souhlas se zrušením Informbyra KS.

ČSR A POVSTÁNÍ V MAĎARSKU 1956

JURAJ MARUŠIAK

Po XX. sjezdu KSSS (14.-25. února 1956), na kterém první tajemník ÚV KSSS Nikita Sergejevič Chruščov odsoudil tzv. kult osobnosti svého předchůdce Josifa Vissarionoviče Stalina, obvinil jej z porušování zásady kolektivního vedení a připsal mu zodpovědnost za vykonstruované procesy s mnoha komunistickými funkcionáři, začal v několika zemích sovětského bloku proces destalinizace. Zejména v Polsku a Maďarsku se však události vymkly kontrole komunistických mocenských špiček a veřejnost v těchto zemích volala po demokratizaci veřejného života.

V Polsku přistoupil po smrti prvního tajemníka Polské sjednocené dělnické strany (PSDS) Bolesława Bieruta 12. března 1956 jeho nástupce Edward Ochab k liberalizačním krokům – zmírnění cenzury, amnestie pro politické vězně, rehabilitace některých obětí politických procesů, personální změny ve vládě a v represivních složkách. Násilné potlačení povstání dělníků v Poznani 28. června 1956 přispělo k eskalaci nespokojenosti občanů. Vedení PSDS se rozhodlo situaci uklidnit zvolením Władysława Gomułky do čela strany. W. Gomułka, který byl jako odpůrce násilné kolektivizace na počátku 50. let zbaven všech veřejných funkcí a poté vězněn, prosazoval v nové funkci odstranění nejotevřenějších forem sovětské dominance (mj. odchod sovětského maršála Konstantina Rokossovského z vedení PSDS a polské armády), a dále zastavení násilné kolektivizace a pronásledování katolické církve. Vedoucí činitelé SSSR se obávali, že jeho zvolení povede k vystoupení Polska ze sovětského bloku a byli rozhodnuti tomu zabránit i vojensky. 24. října 1956, v den zasedání ÚV PSDS, na němž se měl Gomułka ujmout funkce, přijel do Varšavy Chruščov spolu se skupinou sovětských generálů. V téže době se k Varšavě začala stahovat sovětská vojska, umístěna v Polsku. Vedoucí představitelé PSDS však od svého záměru neustoupili a tím, že Chruščova přesvědčili o své oddanosti komunismu a o spojenectví se SSSR se jim podařilo zabránit násilné intervenci ze strany SSSR a následnému krveprolití.

Vnitřní konflikt v Maďarsku, který nastal po Stalinově smrti, byl ukončen v roce 1955 odvoláním populárního premiéra Imre Nagyho, který prosazoval umírněné ekonomické reformy. Následně si pozici upevnilo dogmatické křídlo v Maďarské straně práce (MSP) v čele s jejím prvním tajemníkem Mátyásem Rákosim. Pod narůstajícím tlakem veřejnosti muselo maďarské vedení přistoupit k rehabilitaci obětí politických procesů a k uvolnění cenzury. K nespokojeným intelektuálům a studentům, sdruženým v tzv. Petőfiho kroužku, se začali přidávat také dělníci. Situaci neuklidnilo ani nahrazení Rákosiho Ernő Gerőem ani snaha nového vedení maďarských komunistů o sblížení s Jugoslávií.

Přes oficiální zákaz proběhla 23. října 1956 v Budapešti studentská demonstrace na podporu událostem v Polsku, která vyústila v odstranění sochy Stalina. Demonstrující zároveň požadovali odchod sovětských vojsk a povolení existence více politických stran. Své požadavky neměli možnost prezentovat v rozhlase, naopak na žádost vedení MSP proti nim zasáhla sovětská vojska. Nová maďarská vláda, do jejíhož čela se vrátil I. Nagy, vyhlásila v zemi výjimečný stav. Demonstrace v Budapešti přerostly do krvavých pouličních bojů v celém Maďarsku. Na stranu demonstrantů se postupně přidávali dělníci reprezentováni dělnickými radami. Svoji činnost obnovovaly demokratické politické strany. Novým předsedou MSP se 25. října 1956 po E. Gerőovi stal János Kádár, pod tlakem povstalců a reformních představitelů MSP byl I. Nagy donucen hledat politické řešení situace a 28. listopadu 1956 uznal povstání jako národní demokratickou revoluci. Avizoval odchod sovětských vojsk z Budapešti, zrušení tajné policie ÁVH a splnění základních požadavků povstalců.

Nagy provedl 30. října 1956 rekonstrukci vlády, do které přizval zástupce nekomunistických stran. SSSR sice deklaroval respektování, nezávislosti socialistických zemí a ochotu stáhnout svá vojska z Maďarska, ale již následující den sovětské vedení rozhodlo o druhé intervenci v Maďarsku. Maďarská vláda oznámila vystoupení své země z Varšavské smlouvy, ovšem J. Kádár a Ferenc Münnich odletěli do Moskvy jednat o vytvoření nové prosovětské vlády. Tato vláda byla sestavena 4. listopadu 1956, tedy již v době, kdy sovětská vojska opětovně obsazovala Budapešť. Nagy a další členové jeho vlády se uchýlili na jugoslávské velvyslanectví, odkud byli 22. listopadu téhož

roku vydání sovětským silám a deportování do Maďarska. I. Nagy byl v červnu 1958 popraven. Rozhodnutí sovětského vedení násilně potlačit maďarské povstání bylo v první řadě motivováno obavami z vystoupení Maďarska ze sovětského bloku, což by mohlo sloužit za příklad i pro další komunistické země. Zároveň k němu přispělo i zostření mezinárodního napětí ovlivněného tzv. suezskou krizí z konce října 1956, vyvolanou útokem Velké Británie, Francie a Izraele proti Egyptu, který přišel po rozhodnutí jeho vlády o znárodnění Suezského průplavu. SSSR v této roztržce podpořil Egypt a deklaroval připravenost poskytnout svému spojenci také vojenskou pomoc.

Vedení KSČ od počátku krize v Maďarsku v říjnu 1956 podporovalo politiku SSSR, včetně zásahů sovětských vojsk proti povstání ve dnech 23. října a 4. listopadu 1956. První tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný se v Moskvě zúčastnil zasedání Předsednictva ÚV KSSS 24. října 1956 na kterém se mělo původně jednat o situaci v Polsku. Po návratu do Prahy na zasedání politbyra ÚV KSČ v noci z 24. na 25. října 1956 vycházejí z interpretace sovětského vedení, označil za příčinu událostí ekonomickou situaci v Maďarsku: „Není náhodou, že k nepokojům došlo v Maďarsku a Polsku a nikoliv v Československu. Je to proto, že v Československu je životní úroveň nesrovnatelně vyšší.“

Vedení KSČ zpočátku s vojenskými opatřeními na slovensko-maďarských hranicích nepočítalo, posílilo pouze jednotky Pohraniční stráže a pohraniční oddělení VB. Na pokyn A. Novotného z 24. října 1956 byly následující den přesunuty další volné síly jednotek Ministerstva vnitra ČSR na hranice s Maďarskem. Ve stejný den vydal ministr národní obrany ČSR Bohumil Lomský příkaz k vypracování plánu vojenského zabezpečení československo-maďarských hranic. Dne 25. října 1956 politbyro ÚV KSČ na svém mimořádném zasedání přijalo bezpečnostní opatření a rozhodlo „konzultovat po linii ministerstva vnitra v SSSR možnost vyslání dobrovolných oddílů do Maďarska“. Na stejném zasedání přijalo politbyro ÚV KSČ opatření na posílení kontroly tisku a politických stran sdružených v Národní frontě. Povstání v Maďarsku média interpretovala jako výsledek činnosti „kontrarevolučních band“ a rozpoutala kampaň proti povstání. Dne 26. října 1956 byly vyčleněny vojenské jednotky 2. vojenského okruhu, které posílily na československo-maďarských hranicích ozbrojená vojska Ministerstva vnitra. Ozbrojené síly se soustředily zejména v oblasti bratislavského předmostí. Při jejich rozmisťování byly rozhodující obavy, že se povstalci mohou pokusit dostat na území Slovenska a vyvolat tam povstání, nebo proniknout na Slovensko při potlačování povstání. Do stavu bojové pohotovosti byly uvedeny rovněž jednotky LM. A. Novotný a předseda vlády ČSR Viliam Široký jako členové delegace KSČ rovněž na poradě vedoucích představitelů komunistických stran sovětského bloku v noci z 1. na 2. listopadu 1956 podpořili, sovětské rozhodnutí provést druhou intervenci v Maďarsku, přičemž podle jejich zprávy toto stanovisko vycházelo z „jednomyslného názoru politického byra ÚV KSČ na hodnocení situace v Maďarsku“. Oba státníci vyjádřili souhlas s tím, aby „byla učiněna všechna nutná opatření k udržení lidově demokratického zřízení v Maďarsku“. Dále deklarovali, že „v případě potřeby s nimi nejen souhlasíme, ale rovněž se jich aktivně zúčastníme“. V. Široký naléhal, aby sovětská intervence byla provedena „ze všech stran“. Představitelé SSSR se spokojili s uzavřením československo-maďarských hranic.

Pro zajištění uzavření hranic a v souvislosti s tzv. suezskou krizí, bylo ve dnech 3.-7. listopadu 1956 povoláno na čtyřtýdenní vojenské cvičení na jižním Slovensku téměř 14 000 záložníků, menší množství jich bylo povoláno na vojenská cvičení také do 1. vojenského okruhu. Velení armády rovněž zvažovalo přípravy na vyhlášení částečné mobilizace. S ohledem na situaci v Polsku a v Maďarsku a na sledovanost tamních médií v československých pohraničních územích nebyli na cvičení povoláváni záložníci maďarské a polské národnosti. Soustředění vojsk na společných československo-maďarských hranicích bylo největší kolem 10. listopadu 1956, o čtyři dny později začal přesun vojsk do mírových posádek a do poloviny prosince 1956 byla definitivně stažena. ČSR během povstání i po jeho potlačení poskytovala rozsáhlou pomoc promoskevsky orientovaným silám v Maďarsku i za tzv. dělnicko-rolnické vlády pod vedením Jánose Kádára po 4. listopadu 1956 a to dodávkami potravin, léků, zbraní, propagandistických materiálů i organizací ilegální práce, především v župách bezprostředně sousedících s ČSR. Politbyro ÚV KSČ 12. listopadu 1956 schválilo celkovou pomoc Maďarsku formou dodávky potravin a spotřebního zboží ve výši 90 mil Kčs. Do ČSR se během povstání uchýlilo 5 757 uprchlíků z Maďarska, především

představitelů stalinistického režimu, ale i občanů, kteří utekli před boji a vojenskými jednotkami. Aktivity vedení KSČ v souvislosti s tzv. maďarskými událostmi řídil tajemník ÚV KSČ Bruno Köhler, který v té době působil v Bratislavě.

Maďarské události A. Novotný označil na zasedání ÚV KSČ ve dnech 5.-6. prosince 1956 za součást „zápasu sil míru a socialismu se silami agrese a zpátečnictví“ a dále za „třídní boj mezi proletariátem a buržoazií“. A. Novotný události dále interpretoval jako výsledek činnosti kontrarevolučních skupin podporovaných západními rozvědkami, které se „svezly ... na vlně protestů vyvolaných oprávněnými požadavky studentů a pracujících“. Příčinou povstání bylo podle názoru vedení KSČ kromě aktivit „kontrarevoluce“ také „nepochopení závěrů XX. sjezdu KSSS a pozdějších chyb a nedostatků ..., kde domácí a zahraniční reakce využila tohoto stavu k prosazování liberalistických tendencí, k rozpoutání nacionalismu a k oživení revizionismu“. Kromě poukazování na vyšší životní úroveň ČSR v porovnání s Maďarskem sloužily jako stabilizační faktor, zejména v případě Slovenska, neoficiálně šířené obavy z maďarského teritoriálního revizionismu.

Za projevy souhlasu s požadavky povstalců a za jiné projevy porušování disciplíny, bylo vyšetřováno 130 vojáků. 27. října došlo k neúspěšnému přepadení muničního skladu v Jičíně. V den výročí vzniku ČSR 28. října 1956 byla přijata mimořádná policejní opatření a v Praze byla zajištěna skupina osob, která údajně připravovala protestní vystoupení. Byly zaznamenány jen ojedinělé projevy sympatií s maďarským povstáním. Například koncem listopadu 1956 v Nitře, kdy bylo vyšetřováno 5 mladých členů skupiny Slovenský zlatý orel za to, že v samizdatech „Táborák“ a „Bystrina“ vyjádřili nesouhlas se sovětskou intervencí. Na mimořádném zasedání ÚV Svazu československých spisovatelů v Budmericích se projevila neochota vydat rezoluci odsuzující maďarské povstání, nejvíc proti ní vystupoval český spisovatel Pavel Kohout. Na Báňské fakultě Vysoké školy technické v Košicích drželi na původně oficiální schůzi svolané ČSM studenti minutu ticha za padlé povstalce. V některých kostelech na jižním Slovensku odezněla maďarská hymna, na několika místech ČSR docházelo ke vznášení mzdových požadavků, dokonce i ke stávkám (Klatovy, Břeclav, Komárno ad.). Nesouhlas s oficiálním stanoviskem k Maďarským událostem vyslovily i některé místní organizace Csemadoku. Ojedinělé projevy sympatií s maďarskými povstalcí byly registrovány na celém území ČSR, a to nejen mezi příslušníky maďarské menšiny na jižním Slovensku, které na podzim 1956 sledovala Státní bezpečnost. Kromě zmíněných případů se v Československu na několika místech objevovaly letáky, nápisy a rovněž se rozšiřovaly letáky Rádia Svobodná Evropa. Za výroky v soukromých rozhovorech, a za poslouchání západních rozhlasových stanic bylo stíháno 35 studentů středních a vysokých škol. Jednalo se zejména o skupinky v Praze, Pardubicích, Liberci, Nymburku, Plzni a jinde. Mnoho občanů v soukromých rozhovorech vyjadřovalo přesvědčení a očekávání, že k podobným událostem jako v Maďarsku dojde i v ČSR. Na několika místech se západní rozhlasové stanice poslouchaly veřejně.

Veřejnost, včetně rodin veřejných činitelů, reagovala na povstání rovněž nákupní horečkou. V Zábřehu (kraj Olomouc) zasahovala 5. listopadu 1956 policie aby uklidnila ženy, které podlehly nákupní horečce. Podle neověřených údajů bylo do 5. listopadu 1956 v ČSR v souvislosti s maďarskými událostmi obviněno a stíháno celkem 674 osob, z toho na Slovensku bylo ve dnech 24.-29. října 1956 vedeno trestní stíhání v této věci proti 82 lidem. Předmětem trestního stíhání byly především tzv. verbální delikty.

Většina občanů ČSR se během maďarského povstání chovala pasivně, nebo k událostem zaujímala negativní postoj. Příčinou byly zejména obavy z možného oživení německého, nebo maďarského teritoriálního revizionismu po případném oslabení vlivu SSSR v regionu. Zároveň ve vztahu k Maďarsku a k Polsku panovaly v českých zemích i na Slovensku negativní stereotypy, pramenící ze zkušenosti, které Československo mělo s představiteli těchto zemí před druhou světovou válkou. Významnou roli sehrál i fakt, že ekonomická situace občanů v ČSR byla lepší než v Polsku a Maďarsku. Nesouhlas značné části československé veřejnosti, včetně odpůrců režimu, ale vyvolávala také násilná vystoupení maďarských povstalců, čehož ve své propagandě komunistická moc využívala.

VII. Mezinárodní kontext a zahraniční politika

Po potlačení maďarského povstání vedení KSČ zejména v letech 1957-1960 uplatňovalo politiku „posilování vedoucí úlohy strany“, tzn. posilování mocenským pozic aparátu KSČ. Zostřila se kontrola nad společností, zintenzívněly represe proti potenciálním oponentům režimu i proti církvím. Od konce roku 1956 byla zahájena nová vlna kolektivizace zemědělství. Maďarské události byly pro vedení KSČ záminkou pro likvidaci zbytků liberalizace během tzv. nového kurzu (1953-1955) v oblasti zemědělské a kádrové politiky.

ČESKOSLOVENSKO A HELSINKÁ KONFERENCE

KAREL KONEČNÝ

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE, v mezinárodní terminologii Conference on Security and Co-operation in Europe, CSCE) se konala v několika etapách. Během tzv. přípravné fáze v Helsinkách (22.11. 1972 – 8.6. 1973) na úrovni velvyslanců byly projednány protokolární otázky a stanoveny jednací řád. Vedoucím čl. delegace velvyslanec ve Finsku Oldřich Pavlovský. Během jednání prezentovali vysocí činitelé režimu B. Chňoupek, P. Auersperg) na půdě stranických grémií a Federálního shromáždění eminentní zájem Československa na úspěšném průběhu jednání. V oficiálním stranickém tisku vedl intenzivní kampaň a zpravodajství o průběhu D. Rovenský.

Tzv. první fáze KBSE v Helsinkách (3.-7.7.) na úrovni ministrů zahraničních věcí schválila závěrečné doporučení pro druhou, tzv. ženevskou fázi, a určila pro další jednání hlavní problémové okruhy: 1, zásady vztahů mezi státy, 2, spolupráce v ekonomice, ekologii, vědě a technice 3, spolupráce v oblasti kultury, výměny informací a v humanitárních záležitostech. V čele čl. delegace ministr zahraničních věcí B. Chňoupek, členy delegace náměstek ministra Miroslav Růžek a velvyslanec O. Pavlovský.

Druhá, nejdelší fáze KBSE, probíhala s přestávkami v Ženevě 18.9. 1973 – 21.6. 1975. Během složitých diplomatických jednání probíhal v Praze skrytý mocenský boj o zahraničně politickou koncepci Československa. Představitelé konzervativní ortodoxní linie v čele s tajemníkem ÚV KSČ pro ideologii a zahraniční politiku V. Bilakem prosazovali neústupná stanoviska znemožňující větší kompromisy ve sporných otázkách, hlavně v bilaterálních jednáních s Rakouskem, Německem, Vatikánem a se Spojenými státy. Zastánci pragmatičtější linie v čele s ministrem Chňoupkem a předsedou federální vlády L. Štrougalem naopak viděli v jednání KBSE příležitost k vyvedení Československa z mezinárodně politické a diplomatické izolace, do které se dostalo následkem událostí v srpnu 1968. Existoval také silný zájem na zlepšení obchodní bilance se západními státy a na rozvoji spolupráce v průmyslové a technické oblasti. Postupně se prosazovala druhá, aktivní koncepce, a to poté, když se nejvyšší čs. představitelé v čele s G. Husákem ujistili, že postupují v souladu s politikou détente, jejímž největším propagátorem byl Sovětský svaz. Čsl. delegace proto vykazovala v Ženevě mimořádnou aktivitu, jejímž nejvýraznějším projevem byl např. návrh na tzv. čtvrtý koš, jehož ustanovení měla zajistit kontinuální působení KBSE prostřednictvím stálého orgánu. V důsledku všeobecného zájmu na úspěšném dokončení KBSE byly některé účastnické státy pod silným tlakem, aby uzavřely bilaterální smlouvy o dosud otevřených otázkách. Československo tak během ženevské fáze nakonec podepsalo důležité smlouvy s Rakouskem, Německem, Spojenými státy a později i s Vatikánem, i když se tak stalo formálně mimo rámec KBSE. Druhá fáze KBSE skončila schválením tzv. konečných doporučení, textu Závěrečného aktu a dohody o svolání závěrečného zasedání KBSE na nejvyšší úrovni.

Třetí, závěrečná fáze KBSE, proběhla ve dnech 30.7. – 1.8. 1975 na nejvyšší úrovni v Helsinkách. Zúčastnili se jí nejvyšší představitelé 33 evropských států, USA a Kanady. Výsledkem byl podpis téměř stostránkového dokumentu 40 tis. slov), tzv. Závěrečného aktu KBSE. Struktura ZA se sestávala z 10 principů upravujících vztahy mezi evropskými státy a z pěti kapitol, jejichž obsah spadl do tří tzv. košů. Co se týče souboru deseti zásad, tzv. decalogu, zdůrazňovaly státy Varšavské smlouvy včetně ČSSR význam jen některých principů, zejména principu III. (neporušitelnost hranic), principu II. (zřeknutí se hrozby použití síly, principu IV. (teritoriální integrita států) a principu VI. (nevměšování do vnitřních záležitostí). Západní státy naopak vyzdvihovaly význam principu VII. (respektování lidských práv a základních svobod).

Následné kapitoly textu Závěrečného aktu pak definovaly zásady bezpečnosti a spolupráce v následujících oblastech: 1, bezpečnostní, kde šlo především o ustavení pravidel pro velká vojenská cvičení v Evropě; 2, spolupráce v oblasti hospodářství, vědy, techniky a životního prostředí; 3, otázky bezpečnosti a spolupráce ve Středomoří (prosadila Malta za podpory Francie a Španělska); 4, spolupráce v humanitární oblasti (iniciátory byly zejména některé menší evropské státy, např. Švýcarsko, Dánsko a Nizozemí); 5, opatření, která by měla následovat po podpisu závěrečného aktu. Zde se jednalo o institut tzv. následných kontrolních schůzek.

VII. Mezinárodní kontext a zahraniční politika

Helsinské dohody byly komunistickým režimem v Československu a jeho propagandou přivítány jako mimořádný úspěch, neboť představitelé NATO definitivně uznali neporušitelnost poválečných hranic ČSSR. Ustanovení VII. principu a čtvrté kapitoly (spadající do tzv. třetího koše), byla naproti tomu považována za nevýznamný formální ústupek vynucený v zájmu uspokojení veřejného mínění některých západních demokracií.

ČESKOSLOVENSKO A NÁSLEDNÉ KONFERENCE KBSE

KAREL KONEČNÝ

První tzv. následná schůzka Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) se konala v BĚLEHRADĚ od 4. října 1977 do 9. března 1978. Československo (spolu se všemi spojenci ve Varšavské smlouvě) přistupovalo k jednáním s optimismem a očekáváním dalšího rozvíjení koncepce détente, tj. mírové koexistence založené na principu uznání statu quo v Evropě a nevměšování do vnitřních záležitostí socialistických zemí. O to větší šok zažili čs. zástupci, když 18. října 1977 vedoucí americké delegace A. Goldberg ostře zaútočil na Československo pro systematické porušování závazků z Helsink, obsažených zejména v tzv. třetím koši. Jednalo se o průlomový moment, který signalizoval, že Spojené státy v čele s prezidentem J. Carterem budou ve své zahraniční politice skutečně důsledně sledovat koncept lidských práv, k němuž postupně (byť v rozdílné míře) přihlásily další evropské státy NATO. Tím, že byla vůbec poprvé na diplomatickém fóru veřejně citována jména perzekuovaných disidentů, přešel Západ od dřívější praxe jednání metodami tajné diplomacie. Vedoucí čs. delegace Richard Dvořák takovou kritiku zásadně odmítal jako nehorázné ostuzování a vměšování do vnitřních věcí suverénního státu, v čemž se shodoval zejména s vedoucím delegace SSSR. Západ byl naopak obviněn, že brání rozvoji ve vědecké a kulturní oblasti a vzájemné výměně „objektivních“ informací. K ostrému verbálnímu střetnutí na fóru v Bělehradě došlo rovněž mezi diplomaty ČSSR a Spolkové republiky Německo (ČSSR zásadně používala termín NSR) ohledně vydávání únosců civilních letadel. Tyto útoky se z naší strany neobešly bez hysterických výstřelků domácí propagandy. Pokračující spontánní výměna názorů během celého průběhu schůzky (Francie kritizovala ČSSR za nepovolení vstupu reportéra L'Humanité na proces se čtyřmi signatáři Charty 77, k tvrdému kurzu se připojil i britský delegát D. Owen) znemožnila jakýkoli kompromis, následkem čehož skončila následná schůzka fiaskem. Československá delegace (po projednání se zástupci delegace sovětské) se alespoň pokusila o dosažení dílčích dohod v oblasti diplomatické ochrany a politických konzultací. Její iniciativy však byly ze strany zemí NATO ignorovány a označeny jako zbytečné. Jediným výsledkem schůzky nakonec zůstalo stručné společné prohlášení, stanovující místo a termín další následné schůzky (Madrid, listopad 1980) a dohoda o uskutečnění menších diskusních fór v Montreaux a Hamburku.

Následná schůzka KBSE v MADRIDU se konala s přestávkami od 11. listopadu 1980 do 9. září 1983. Zástupci většiny států NATO hned v úvodu dali najevo, že nedojde-li ve východním bloku k markantnímu zlepšení situace na poli lidských práv, budou zmrazena jednání o omezení zbrojení. Československé a sovětské delegaci se nepodařilo bagatelizovat význam tzv. třetího koše na minimum a soustředit se spíše na otázky odzbrojení a ekonomické spolupráce. Naopak, třetí koš byl ústředním tématem po celou dobu jednání. V úvodní části, věnované kontrole plnění závazků Závěrečného aktu, konstatovali delegáti některých západních zemí, že Československo poněkud zlepšilo svůj přístup k otázkám slučování rodin. Mimo to ovšem byla čs. delegace téměř nepřetržitě vystavena ostré kritice za porušování lidských práv v mnoha dalších oblastech. Americká delegace v Madridu např. prezentovala petici politických vězňů z Mírova. Na rozdíl od Bělehradu však poutaly hlavní pozornost účastníků události v Polsku, které nastolily mj. i obecné otázky práva na sdružování ve svobodných odborech (Solidarita) a svobody náboženského vyznání (hlavně ve vztahu ke katolické církvi). Podle svědectví přímých účastníků i nezávislých médií se postup čs. delegace, jejímž vedoucím byl velvyslanec Ilja Hulínský, vyznačoval totálními napodobováními a servilitou vůči postupu sovětské delegace. Přes časté ostré výměny názorů a vyhocené krize v jednání se nakonec podařilo sjednotit stanoviska v následujících oblastech: 1. všechny státy se zúčastní konference expertů na otázky mezilidských kontaktů v Bernu a speciální konference k lidským právům v Ottawě. 2. signatářské země budou nadále liberalizovat postup ve věci sňatků manželů různých zemí a slučování rozdělených rodin. 3. státy začnou přijímat odpovídající kroky k naplňování individuální svobody myšlení, svědomí a náboženského vyznání. 4. potvrzení práva dělníků na sdružování ve svobodných odborech. Nepodařilo se dosáhnout pokroku zejména ve dvou oblastech: 1. některé účastnické státy Varšavské smlouvy, zejména ČSSR a SSSR, tvrdošjně odmítaly závazek zastavit rušení vysílání Radia Svobodná Evropa a Hlasu Ameriky. 2. tyto státy také odmítly oficiálně uznat vlastní nevládní organizace na monitorování stavu lidských práv (v případě Československa Charty 77). Tyto organizace byly i během schůzky nadále považovány oficiálními

úřady v Praze za ilegální a jejich členové a sympatizanti vystaveni různým formám perzekuce. Hlavní změna v přístupu čsl. delegace na rozdíl od bělehradské schůzky spočívala v tom, že ČSSR již přestala odmítat kritiku o lidských právech a priori jako vměšování do vnitřních záležitostí a akceptovala diskusi. To samo o sobě přinášelo možnost prvních ústupků a kompromisů a vyžadovalo změnu taktiky. Čs. diplomaté se tak sami snažili kritizovat zejména USA za porušování lidských práv v sociální oblasti na kolektivním principu (diskriminace národnostních menšin, zejména Afroameričanů a původních obyvatel – Indiánů, antisemitismus, masovou nezaměstnanost, chudobu celých skupin bezdomovců, nedostatečné zajištění lékařské péče pro osoby na okraji společnosti). Na rozdíl od Bělehradu došlo alespoň k mírnému pokroku v rozvíjení odkazu Závěrečného aktu.

Svým rozsahem a důsledky nejvýznamnější následná schůzka KBSE ve VÍDNI probíhala od 4. listopadu 1986 do 15. ledna 1989. Čs. delegace (vedoucí Milan Kadnár) musela počítat s tím, že na rozdíl od předchozích následných schůzek se evidentně rozpadala jednota dříve monolitního bloku zemí Varšavské smlouvy, což mělo zásadní význam zejména při projednávání problematiky lidských práv. Podle nezávislých pozorovatelů i přímých účastníků se čs. delegace svými postoji k problematice tzv. třetího koše zařadila do bloku nejkonzervativnějších zemí spolu s Bulharskem a NDR, jejichž často rigidní stanoviska překonávali pouze zástupci Rumunska. První větší ústupky byly přijaty teprve v průběhu r. 1988 a počátkem r. 1989, v mnoha otázkách i s jistým zpožděním za Sovětským svazem. Pod vlivem jednání ve Vídni přijalo předsednictvo ÚV KSČ na 66. schůzi v dubnu 1988 první poměrně rozsáhlý soubor opatření k plnění humanitárních závazků přijatých v rámci tzv. třetího koše (liberálnější vizová politika při cestování do západních zemí, slučování rodin, amnestie pro osoby, které pro režim nelegálním způsobem opustily republiku, volnější vstup cizinců na území ČSSR). V prosinci 1988 následovalo Československo váhavě závazek Sovětského svazu zastavit rušení vysílacích stanic Hlas Ameriky a Svobodná Evropa. Pro vládnoucí konzervativní představitele režimu v Praze byla krajně nepříjemná okolnost, že během závěrečných jednání VNS spojených se slavnostními projevy ministrů zahraničních věcí všech zemí, probíhal v Praze tzv. Palachův týden. Americký ministr zahraničí G. Schultz neopomněl za tvrdé zákroky represivních složek proti demonstrantům v Praze čs. režim ostře kritizovat (17.1.). Tuto kritiku následný den odmítl ministr J. Johanés – „Akce, které jsou narušením právního řádu a pořádku, nemůže tolerovat žádná vláda“. Závěrečný dokument VNS ovšem zavazoval Československo k celé škále dalších opatření v dalších oblastech, čímž se nejvyšší stranická i státní grémia začala ihned a velmi intenzivně zabývat po skončení následné schůzky. V dubnu 1989 přijala federální vláda poměrně obsáhlý „Návrh opatření k zajištění realizace všech závěrů VNS“, podle kterého se mj. posilovaly pravomoci podniků při obchodní, investiční a vědeckotechnické spolupráci. Větší pravomoci při navazování bilaterálních styků získávaly vysoké školy, vláda iniciovala program širšího rozvoje výuky cizích (západních) jazyků, připravovala se kompatibilita statistické metodologie, navrhovala se konkrétní opatření pro zveřejňování makroekonomických dat, finanční a devizové bilance aj. Vláda se také zavazovala k plnění mnoha specifických úmluv Mezinárodní organizace práce. Stranické a státní orgány rovněž poměrně vstřícně akceptovaly závazky na dosud nepříliš známém poli ochrany životního prostředí (snižování emisí dusíku a fotooxidantů, větší informovanost domácí i zahraniční veřejnosti o znečištění prostředí). Přesto v souvislosti s VNS zůstávaly hlavním předmětem pozornosti záležitosti lidských práv. V lednu 1989 proto z taktických důvodů byl v Praze ustaven Výbor čs. veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, kterému předsedal Prof. MUDr. Zd. Dientsbier. Výbor měl shromažďovat dopisy a podněty od občanů, ale byl režimu loajální a pod jeho kontrolou.

Vládní i stranické orgány byly prostřednictvím zadaných expertíz upozorňovány na skutečnost, že ČSSR v jistých citlivých oblastech porušuje závazky Závěrečného aktu z Helsink a následných schůzek, zejména ve věci práv občanů na sdružování a spolčování, na informace, volnost pohybu a náboženskou svobodu. Příslušné stranické interní expertízy (např. „Právní a ideologické aspekty realizace výsledků VNS“) jasně naznačovaly, že některé závazky nelze plnit bez rozsáhlých legislativních změn, které měly figurovat až v uvažované nové Ústavě republiky. Na rozdíl od Polska a Maďarska se režim v Československu zatvrzele (až do konce své existence) bránil povolit legální působení občanských nevládních iniciativ monitorujících plnění příslušných závazků a pokračoval v perzekuci disidentů.

Ve vojensko-bezpečnostní problematice se do mnohostranných jednání následné schůzky ve Vídni promítala paralelně probíhající jednání mezi 23 státy Varšavské smlouvy a NATO. Československo zde spolu s NDR přišly s vlastní iniciativou v podobě vytvoření pásma důvěry, spolupráce a dobrých sousedských vztahů. V ČSSR tuto iniciativu prezentoval gen. tajemník ÚV KSČ M. Jakeš, bývá proto nazývána „Jakešova výzva“. Iniciativu společně prezentovali ministři zahr. věcí B. Chňoupek a O. Fischer na zasedání Výboru ministrů zahraničních věcí v Sofii v březnu 1988. V podstatě se jednalo o návrh eliminovat ze střední Evropy nejnebezpečnější útočné zbraně, chemické zbraně a jaderné zbraně s doletem do 500 km. Iniciativa však nebyla zcela v souladu s koncepcí Sovětského svazu, který upřednostňoval vlastní plán. Ten byl založen především na prioritě dvoustranných odzbrojovacích rozhovorů s USA. Proto E. Ševardnadze uvedl: „není třeba vymýšlet mnoho nového“. Rovněž Polsko se zcela s čs.-východoněmeckou iniciativou neztotožnilo a předložilo vlastní, tzv. Jaruzelského výzvu, týkající se odvrácení hrozby nenadálého útoku. 19. ledna 1989 na plenárním zasedání KBSE ve Vídni E. Ševardnadze oznámil, že Sovětský svaz stáhne co nejdříve ze střední Evropy své vojenské jednotky, včetně systematizované výzbroje a jaderných zbraní.

TRANSFORMACE (SYSTÉMOVÉ ZMĚNY) EKONOMICKÉHO SYSTÉMU

ZDISLAV ŠULC

Transformace. Tento pojem zdomácněl ve společensko-vědním, politickém i občanském životě po listopadu 1987. Do té doby se zpravidla požadované i realizované společenské (zejména ekonomické) změny vyjadřovaly pojmem reforma. V politické oblasti šlo o vztah mezi občany a státem (problém demokracie), v ekonomické sféře pak o roli centrálního (státního) plánu a trhu, reprezentovaného samostatně rozhodujícími a jednajícími ekonomickými subjekty.

Pojem ekonomická reforma se používal ve dvojím slova smyslu. První, širší jeho význam, měl na mysli jakoukoli změnu mechanismu fungování ekonomiky (soustavy národního hospodářství), bez ohledu na to, zda se změna dotýká jeho systémotvorných či regulativních prvků. (Jako systémotvorné označujeme ty prvky soustavy národního hospodářství, které determinují základní stereotypy chování ekonomických subjektů jako více či méně aktivních aktérů ekonomického procesu, tj. domácností, podniků a států; jako regulativní prvky označujeme způsoby a nástroje, jimiž je fungování systému udržováno v rovnováze, přičemž povaha je systémotvornými prvky předurčena; nekonzistentní kombinace obou skupin těchto prvků je zdrojem nerovnováhy, disfunkcí či dokonce rozpadu systému. Z tohoto hlediska rozlišujeme tři základní typy mechanismu fungování ekonomiky: peněžně-tržní, mechanismus s centrálním plánováním a smíšený či hybridní mechanismus.

Pojem ekonomická reforma se nejčastěji používal i pro takové změny v soustavě národního hospodářství, při nichž se měnily pouze prvky regulativní, ač při tom určující prvky systémotvorné zůstávaly beze změny (tak tomu bylo v Československu zejména v období let 1953-1989). Dvojí význam pojmu ekonomická reforma byl zdrojem mnoha nedorozumění. Zavedení pojmu transformace ekonomiky, označujícího výlučně takové změny v mechanismu fungování ekonomiky, při nichž dochází souběžně k proměně jak systémotvorných, tak i regulativních prvků, umožnilo zřetelně odlišit oba podstatně odlišné fenomény, jejich charakter a důsledky pro celkový společenský vývoj.

Právě toto nové pojmové vymezení umožňuje pochopit, že v poválečné historii Československa (České republiky) došlo ke dvěma transformacím soustavy národního hospodářství. První se udála bezprostředně po válce (1945-1953) a došlo při ní k proměně smíšeného (hybridního) systému na netržní mechanismus s centrálním plánováním a téměř stoprocentně zestátněným podnikáním. K druhé transformaci došlo po listopadu 1989, když mírně decentralizovaný systém centrálního plánování státně vlastněných podniků byl transformován na peněžně-tržní mechanismus s postupně privatizovanou podnikovou sférou a s instrumentáři tržně konformních prvků v hospodářské politice státu.

Tato teoretická východiska umožňují přesněji vymezit periodizaci vývoje ekonomických reforem (v širším slova smyslu) v poválečných dějinách Československa (České republiky). Toto období lze rozčlenit do tří etap, z nichž u prvních dvou možno zřetelně rozeznat další „podetapy“. Případná další periodizace třetí etapy, která stále ještě trvá a zasahuje do příliš živé současnosti, bude věcí budoucích historiků, kteří již budou moci na ni pohledět s větším odstupem. Vycházíme tedy z tohoto rozčlenění:

- 1) První systémová transformace čs. ekonomiky: znárodnění a centrální plánování (1945-1952)
 - a) Předúnorové období (květen 1945-únor 1948): demokratický politický systém, částečné znárodnění a spojení plánu s trhem.
 - b) Poúnorové období (1948-1952): nastolení totalitního politického systému a převzetí sovětského modelu mechanismu fungování ekonomiky.
- 2) Pokusy o reformu systému a jejich nezdary (1953-1989)
 - a) Počátek krize sovětského modelu (1953-1956)
 - b) První ekonomická reforma a její nezdary (1957-1964)
 - c) Druhá ekonomická reforma a její násilné potlačení (1965-duben 1969)
 - d) Období tzv. normalizace (1969-1989)

- 3) Druhá systémová transformace čs. ekonomiky (1990-1999)
 - a) Spor o strategii transformace čs. ekonomiky a její zformování (leden 1990-září 1990)
 - b) Realizace systémotvorných a regulativních prvků nového mechanismu fungování ekonomiky (1991-1999)

První transformace ekonomiky se postupně uskutečnila v období od května roku 1945 do konce roku 1952. Rozhodujícím bodem obratu byl 25. únor 1948. Započala ještě v podmínkách demokratického politického systému znárodněním klíčového průmyslu, bank a pojišťoven (čtyři Benešovy dekrety č. 100-103/1955 Sb.) a prvními pokusy o makroekonomické plánování (dvouletka pro léta 1947-1948 a na ni navazující příprava 1. pětiletého plánu). Dověřena pak byla po únoru 1948 již v podmínkách faktické vlády jedné strany, i když zprvu formálně skrývané institucí tzv. obrozené Národní fronty za účasti dvou dalších satelitních politických stran a řady společenských organizací. později však byla přímo deklarována vtělením formule o vedoucí roli KSČ do ústavy státu.

V této druhé fázi transformace se míra zestátnění (viz heslo Znárodnění) přiblížila hranici 100%, když zestátnovací proces zahrnul i většinu soukromého podnikání včetně živností, a původní – spíše indikativní – způsob makroekonomického plánování byl nahrazen direktivním, naturálně-bilančním plánováním (viz heslo Systém centrálního plánování). To se již – prostřednictvím rozpisu centrálně stanovených plánových ukazatelů – snažilo o přímé řízení podniků.

Druhá transformace ekonomiky se uskutečnila po rozpadu komunistického systému po listopadu 1989. K jejím základním systémotvorným změnám patřilo vytvoření trhů zboží a služeb s liberalizovanými cenami, trh práce a trhu peněz i kapitálu; došlo k vlastnické transformaci státního sektoru zejména v průmyslu, stavebnictví a obchodu za použití různých metod privatizace s dominující rolí kupónové privatizace, při níž více než polovina zestátněného majetku byla bezplatně rozdělena mezi obyvatelstvo. Tomu odpovídala i podstatná změna regulativních prvků ekonomické soustavy. Centrální plánování bylo nahrazeno tržně konformními nástroji hospodářská politika státu (zejména vymezení „pravidel hry“ prostřednictvím obchodního zákoníku, sérií privatizačních zákonů a dalších hospodářských i pracovně právních norem; uplatnění fiskální politiky používající daňových nástrojů a státního rozpočtu a politiky měnové realizované nezávislou centrální bankou).

EKONOMICKÁ TEORIE A EKONOMICKÉ MYŠLENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

ZDISLAV ŠULC

O podobě mechanismu fungování ekonomiky v poválečném Československu rozhodovaly hlavně politické, nikoli teoretické faktory. Ty však byly skryty v pozadí politických postojů hlavních společenských sil na čs. politické scéně v období do února 1948. Dominoval zde – ve shodě s celkovou situací v Evropě konsensus o klíčových společenských změnách týkajících se zejména zestátnování (znárodnění) a makroekonomického plánování (teoretickým základem bylo zejména dílo J.M. Keynese).

V obou případech však existovala značná pluralita názorů na způsob a rychlost realizace těchto změn. Komunisté usilovali o maximalizaci tempa i rozsahu znárodnění a od zahájení prací na 1. pětiletce v říjnu 1947 o co nejširší záběr centrálního plánování s maximem jeho direktivity. Jejich političtí partneři prosazovali spíše keynesovské přístupy akcentující zachování tržních a podnikatelských principů jak v procesu znárodnění, tak i ve způsobech centrálního plánování. Z národně socialistické strany to byl především Jiří Hejda, opírající se vedle teoretických znalostí i o svou mnohaletou podnikatelskou zkušenost generálního ředitele ČKD, ze sociálnědemokratické strany pak první český keynesovec, profesor Vysoké školy obchodní Josef Macek a jeho kolega, předseda statistického úřadu a profesor nově zřízené Vysoké školy politických a sociálních věd Karel Maiwald.

Po únoru 1948 se KSČ stala jedinou vládnoucí stranou, neměla však ucelenou konzistentní teorii, z níž by vycházela při realizaci dalekosáhlých společenských změn. Její čelní ekonomové (Ludvík Frejka, Josef Goldmann, Vladimír Kadlec a další) přistupovali k makroekonomické problematice nedoktrinářsky. Cíle první pětiletky byly formulovány na základě strukturální analýzy vývoje a stavu čs. ekonomiky. V řízení zestátněných podniků se měly uplatňovat baťovské principy.

Po čistkách na počátku 50. let však byli tito ekonomové nahrazeni garniturou mladých, často narychlo vyškolených ekonomů, kteří se – za účasti sovětských poradců – ujali úkolu okopírovat sovětský ekonomický model. Ten v Československu začal působit od roku 1953, tedy v době, kdy na scénu vstoupila právě se v SSSR zrodilá politická ekonomie socialismu (viz. heslo), navíc ověřená gloriolou „geniálního vůdce a teoretika“ J.V. Stalina, který ve svém díle „Ekonomické problémy socialismu v SSSR“ zformuloval či posvětil hlavní „poučky“ této „teorie“. Ty se pak staly stěžejními postuláty ekonomického myšlení v celém sovětském bloku.

Třebaže okopírování sovětského modelu značně zklamalo očekávání spojovaná s urychlením ekonomického růstu a vynutilo si proto na konci 50. let jeho korekci v první ekonomické reformě (viz), k přezkoumání validity jeho teoretických východisek nedošlo. Výchozím teoretickým zdůvodněním reformy byla teze o dvou typech ekonomických zákonů socialismu: prvním typem byly zákony, které ke svému působení vyžadují vědomou společenskou činnost (zejména zákon plánovitého rozvoje) a v soustavě ekonomických zákonů hrály vedoucí úlohu; druhým typem byly zákony, které ke svému působení vědomou celospolečenskou činnost nevyžadovaly, mohly tedy působit živelně (zákon hodnoty), ale živelný charakter jejich působení byl vyloučen jejich podřízením zákonům prvního typu. Z toho pak vyplývaly hlavní kroky reformy: posílení perspektivního (zejména pětiletého) plánování určujícího základní směry rozvoje ekonomiky při současné decentralizaci podnikové sféry a posílení hmotné zainteresovanosti podniků i jednotlivců. Tím mělo být dosaženo „plného souladu mezi zájmy jednotlivců a zájmy celé společnosti“.

K významnému pokusu o prolomení bariér oficiální politické ekonomie socialismu však došlo v souvislosti s druhou ekonomickou reformou (viz). Hlavními nositeli „revizionismu“ se stali pracovníci Ekonomického ústavu ČSAV Ota Šik (od roku 1962 jeho ředitel), Bohumil Komenda a Čestmír Kožušník, k nimž se připojila řada dalších ekonomů (Ota Turek, Drago Fišer, Luděk Urban, Karel Kouba, Miroslav Sokol, Milan Horálek, Rudolf Kocanda aj.).

Průkopnickou práci vykonal především O. Šik, když v obsáhlé knize Ekonomika, zájmy, politika (1962) podrobil kritické revizi řadu politicky velmi citlivých klíčových dogmat politické ekonomie socialismu spojených zejména s pojetím tzv. socialistického vlastnictví. Šik především vyvrátil její

základní teorém, podle něhož se výrobní vztahy redukovaly na vztahy vlastnické, z čehož se pak odvozovala představa, že „zespolečenštění“ výroby se dosahuje jejím zestátněním. Tento způsob myšlení vedl Stalina k tomu, že příčinu „přežívání“ zbožně peněžních vztahů v socialistické ekonomice viděl pouze v existenci dvou forem vlastnictví – družstevního (kolchozního) a státního. Tento podle něho nesocialistický prvek měl být překonán postátněním družstev. Tím měly být vytvořeny předpoklady pro zcela netržní, administrativně direktivní, centrálně plánovanou ekonomiku. V tomto státním superpodniku neměly být podniky zájmově diferencovanými ekonomickými subjekty, ale jen výkonnými články uskutečňujícími »celospolečenský zájem« tlučený jim centrálním plánem.

Šik v přímé polemice se Stalinem, v duchu klasické smithovské a Marxovy ekonomie, odvodil příčiny existence zbožní výroby (trhu) z rozvinuté dělby práce v industriální společnosti, rehabilitoval kategorii podnikových zájmů, jejich diferenciaci a rozpornost. Propracoval tak sociálně psychologický aspekt ekonomie, jehož důsledkem bylo behaviorální pojetí této vědy, kde rozhodující význam nabýval fenomén chování ekonomických subjektů, zejména podniků. Důsledkem byla nezbytnost tržního postavení podniků pro fungování ekonomiky a nová interpretace takových kategorií, jako cena, náklady, zisk, ale i role státu a jeho plánových aktivit.

Bohumil Komenda a Čeněk Kožušník soustředili hlavní pozornost na vytvoření cenového mechanismu založeného na myšlence rovnovážných cen skutečné nabídky a poptávky na trhu (nejen spotřebním, ale i investičním a trhu práce). Zprvu ještě uvažovali o cenách plánových, jejichž rovnovážnost mělo plánové centrum řešit jejich permanentním korigováním na základě pokusu a omylu. Závažnou změnu do tohoto uvažování však v roce 1964 vnesl O. Turek požadavkem na »objektivizaci« všech ekonomických kategorií, především pak cen. Teoretičtí ekonomové však - s ohledem na obrovskou deformaci existujících cen – vycházeli z nemožnosti okamžitého, jednorázového přechodu k cílovému řešení, spočívajícího ve volném pohybu všech cen. Předpokládali proto přechodné období s kombinací trojích cen, pevných, limitních a volných s postupným rozšířením cen volných.

Akceptování role zbožně peněžních vztahů implikovalo i nové pojetí centrálního plánu. Ten již nemohl být direktivním plánem pro podniky, ale pouze plánem aktivit vlády, která nastupuje tam a tehdy, kdy tržní vztahy nefungují či působí škodlivě.

Mimořádně citlivým tématem byl problém povahy řídicích orgánů „decentralizovaného“ podniku. V souvislosti s jugoslávským samosprávným systémem se staly předmětem diskusí mezi čs. ekonomy přednosti a zápory samosprávného či manažerského modelu řízení podniku.

Významným faktorem probíhající revize stalinské politické ekonomie socialismu bylo postupné odstraňování její izolovanosti od vývoje světové ekonomické vědy. Reformní ekonomové překonávali svou úzce jednostrannou vzdělanost a otevírali se zahraničním poznatkům. Významnou roli v tomto směru sehrálo české vydání Keynesovy Obecné teorie zaměstnanosti, úrok a peněz (1963) a knihy polského ekonoma W. Bruse Modely socialistického hospodářství (1964). Vedle reformního ekonomického myšlení, které bylo v 60. letech jeho hlavním proudem s přímou vazbou na formulování praktické hospodářské politiky, se však již v druhé polovině tohoto období objevuje nový, zatím ojedinělý teoretický přístup. Představuje ho Václav Klaus, po skončení vysokoškolského studia pracovník Ekonomického ústavu ČSAV. Jednoznačně vystupoval jako představitel nemarxistického myšlení používající paradigmatu neoklasického (P. Samuelson, M. Friedman aj.) a keynesovského myšlení.

V druhé polovině 60. let vnesli do ekonomického myšlení v Československu někteří slovenští ekonomové nový prvek – národnostní otázku. V roce 1967 obhájil a v roce 1968 publikoval svoji disertační práci Viktor Pavlenda. Přišel v ní s koncepcí česko-slovenské ekonomiky jako dvou národních ekonomik. Tato koncepce se v roce 1968 stala součástí úsilí o korekci dosavadního asymetrického státoprávního uspořádání na principu federace. Čeští reformní ekonomové přijímali s porozuměním federativní uspořádání státu, ke koncepci dvou národních ekonomik však zaujali kritický postoj.

S porážkou Pražského jara skončila éra samostatného tvůrčího rozvíjení ekonomického myšlení, které dostalo punc nepřátelského revizionismu. Opět zavládla oficiální politická ekonomie socialismu. Velká část „revizionistických“ ekonomů emigrovala a přednášela na univerzitách v západní Evropě, USA či Kanadě. Pouze O. Šik se pokusil o další rozvíjení teorie navazující na druhou ekonomickou reformu zformováním své teorie „třetí cesty“. Ta nejen předpokládala rozchod s dirigistickým plánovým netržním systémem, ale i překonání některých slabých stránek systému kapitalistického.

Obnovení proreformní atmosféry v Sovětském svazu po nástupu M. Gorbačova osmělilo ideologicky neoslepenou část ekonomů ve výzkumu k pokusům o obnovení kritického ekonomického myšlení. To se však ve svých publikovaných projevech vyznačuje vysokou mírou opatrnosti a autocenzury (např. práce kolektivů vedených Václavem Klusoněm z Ekonomického ústavu ČSAV a Valtrem Komárkem z Prognostického ústavu ČSAV). Participovali na nich Otakar Turek, Lumír Mlčoch, Václav Klaus, Tomáš Ježek, R. Vintrová aj.). Hlavní posun v ekonomickém myšlení zejména v druhé polovině 80. let nastal „pod povrchem“, mimo oficiální struktury. Usnadnil to i poměrně slušný přísun odborné literatury do ekonomických knihoven a rozšiřující se možnosti komunikace se zahraničními vědeckými a univerzitními institucemi.

Pod hlavičkou různých společenských organizací (Čs. vědeckotechnická společnost, SSM aj.) se uskutečňovaly semináře, na nichž vystupovali Václav Klaus, Václav Kupka, J. Klacek, Kamil Janáč, Tomáš Ježek, Ivan Kočárník, Miloš Zeman a další, z mladší generace Aleš Bulíř, Roman Češka, Jiří Jonáš, Josef Kotrba, Karel Kříž, Pavel Kysilka, Jan Mládek a další. Od poloviny 80. let se u prof. Kadlece, bývalého rektora VŠE a ministra školství z roku 1968, pravidelně scházel okruh patnácti až dvaceti ekonomů k diskusím o ekonomické problematice. Teoretická témata sem vnesla samizdatová studie Z. Šulce „Stát a ekonomika“. Vedle rozsáhlé kritické analýzy fungování centrálně plánované ekonomiky obsahovala i nástin její transformace na peněžně-tržní.

Po listopadu 1989 tak byla v Československu k dispozici poměrně početná skupina vzdělaných ekonomů s rozsáhlými znalostmi poznatků světové ekonomické vědy.

EKONOMICKÁ TEORIE A EKONOMICKÉ MYŠLENÍ NA SLOVENSKU

MIROSLAV LONDÁK

Únor 1948 znamenal konec svobodného myšlení, což negativně poznamenalo také vývoj ekonomické teorie na Slovensku. Mezi ty, které komunistický režim perzekvoval patřil i jeden z nejvýznamnějších teoretiků své doby Peter Zaťko (1903-1978). Tento první doktor obchodních a ekonomických věd na Slovensku, který se významnou měrou podílel na finančních přípravách SNP a byl rovněž členem povstalecké SNR byl v rámci akce B i s rodinou násilně vystěhován z Bratislavy do Tisovce, poté pracoval v kamenolomu a nakonec byl dva roky vězněn za „podvracení republiky“.

Nová generace ekonomických teoretiků mohla pouze opakovat marxisticko-leninská a stalinská dogmata. Dokumentem o postupném překonávání tohoto myšlení je práce prof. V. Pavlendy (1928-1990) (V. Pavlenda a kol., Politická ekonómia socializmu, Bratislava 1965). Toto dílo je zároveň dokladem o těžkostech snažení o setrvávání na některých zjednodušených formulacích. Je to dáno také dobou zrodu této práce (vznikala od roku 1961), kdy během její přípravy byla nutná dávka jistá politické odvahy.

S ohledem na postavení Slovenska ve struktuře národního hospodářství ve společném státu je dost pochopitelné, že od počátku 60. let se postupně rozvíjel na zcela nové úrovni výzkum mezioblastního ekonomického vývoje v Československu. V atmosféře 50. let, pod hrozbou tzv. slovenského buržoazního nacionalismu se k nové problematice přistupovalo jen velmi zjednodušeným metodickým postupem a vznikaly jen všeobecné a popisné práce. Postupně přibývala nová fakta o probíhajícím industrializačním vývoji na Slovensku a objevovaly se první rozpory mezi režimem proklamovanou plnou podporou tohoto procesu a jeho skutečnými výsledky. Někteří kritikové (J. Mihálik) například upozorňovali na nepoměr mezi územním rozmístěním výrobních sil a skutečnými počty pracovních sil což podle nich vedlo k bezdůvodným přesunům slovenských zaměstnanců do českých zemí.

Nové společenské klima a přístup k zahraniční literatuře umožnily slovenským teoretikům získat poznatky o řešení regionálních a oblastních problémů v západních průmyslově vyspělých zemích. P. Turčan zprostředkoval poznatky z prostorových teorií, především z tzv. francouzské školy polarizovaného oblastního rozvoje, což byly myšlenky autorů jako např. F. Perroux nebo J. R. Boudeville aj.

Od 60. let chápali slovenští ekonomičtí teoretikové národní hospodářství na Slovensku jako nedělitelnou součást společné československé ekonomiky. Ale postupně s gradací politického uvolňování se do popředí dostávala snaha principiálně řešit celý komplex slovenské národní otázky. Slovensko se začalo pojímat jako národně politická oblast, což se nutně projevilo rovněž v oblasti ekonomické teorie. Důležitou roli sehrála potřeba poznat skutečný stav národního hospodářství na Slovensku i to, jaký je slovenský podíl na tvorbě celostátního národního bohatství. Projevovaly se snahy přesněji slovenský národní důchod (A. Džuban, H. Kočtúch 1929-1994, E. Pračko), neboť ten se pravidelně nevypočítával. Po druhé světové válce byly známy výpočty jen za léta 1946, 1948, 1958 a za rok 1962. Zmínění autoři odhalili hlavní nedostatky oficiálního výpočtu slovenského národního důchodu za rok 1962 a na základě přesnější metodiky výpočtu dospěli v roce 1965 k závěru, že se „Slovensko rozvíjelo de facto ze zdrojů jím vytvořených“.

V celém sledovaném období, kdy byl v Čechách kritizován především model socialistické ekonomiky a kdy se připravovala druhá ekonomická reforma, se slovenští teoretikové zabývali hlavně slovenskou otázkou. Vedle H. Kočtúcha (1929-1994) to byl V. Pavlenda (1928-1990), kdo se nejsystematičtěji zabýval problematikou ekonomického vyrovnávání Slovenska úrovni českých zemí a jeho kritériím. V. Pavlenda nejdále dospěl v práci „Ekonomické základy socialistického řešení hospodářské otázky v ČSSR,“. Na základě dlouholetého studia došel k závěru, že tak jako je v oblasti státoprávní nevyhnutelný přechod k symetrickému modelu uspořádání, tj. k federaci, tak v oblasti ekonomické – i v souvislosti s právě tehdy probíhající ekonomickou reformou – je nutné zabezpečit řízení národního hospodářství slovenskými národními orgány. Podle V. Pavlendy se tak mělo stát v nejširším smyslu, aby mohly také slovenské národní orgány aktivně ovlivňovat cenovou

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

politiku a aby Slovensko získalo (např. prostřednictvím výsadních společností) přímý přístup k zahraničnímu obchodu.

Normalizace ale vnesla do praxe pouze okleštěnou formu federativního uspořádání státu, v teoretickém myšlení se opět zastavily možnosti svobodného bádání a nastala další etapa školometského opakování marxisticko-leninských frází a vychvalování principů reálného socialismu.

POLITICKÁ EKONOMIE SOCIALISMU

ZDISLAV ŠULC

Politická ekonomie socialismu byla oficiálně uznávanou teorií socialismu sovětského typu nejen v SSSR samotném, ale i u jeho satelitních následovníků zejména ve východní a střední Evropě, včetně Československa. Paradoxně však se zformovala až desítky let po vzniku sovětského systému. Dlouho po revoluci (1917) mezi čelnými sovětskými ekonomy (E. A. Preobraženskij, N. I. Bucharin) převládá názor, že programový přechod k bezpečnější, netržní, centrálně plánované ekonomice znamená konec politické ekonomie jako společenské vědy. Tu měla nahradit věda o organizaci výroby či „sociální technologie“.

Teprve po roce 1929, kdy byly zveřejněny Leninovy „Poznámky ke knize N. I. Bucharina Ekonomika přechodného období“, ve které Bucharinovu teorii o konci politické ekonomie popíral, se mezi sovětskými ekonomy začala rozvíjet diskuse, ve které bylo toto pojetí ekonomie „v úzkém slova smyslu“ kritizováno a začalo se prosazovat pojetí „politické ekonomie v širším smyslu“. Neexistence obecně uznávané ekonomické teorie přimělo ÚV KSSS přijmout na podzim 1936 usnesení, aby Ústav ekonomiky Akademie věd SSSR do roku 1938 vypracoval učebnici politické ekonomie. Návrh učebnice, která poprvé obsahovala samostatný rozsáhlý oddíl věnovaný socialismu, však byl zpracován až v polovině roku 1951. Byla o něm vedena diskuse, ukončená známými Ekonomickými problémy socialismu v SSSR J. V. Stalina (1952). Stalinův příklon k „politické ekonomii v širším smyslu“ pak byl kodifikován v sérii oficiálních učebnic vydávaných od roku 1954. Třebaže realita fungování ekonomiky každodenně prokazovala neadekvátnost základních „pouček“ této „teorie“ a odhalovala tak její nevědecký, ideologický charakter, její představitelé tuto skutečnost většinou nebrali na vědomí. Spíše se řídili heslem: tím hůř pro realitu.

V únoru 1948, kdy v Československu KSČ plně převzala moc do svých rukou, ještě politická ekonomie socialismu neexistovala. Navíc čelní komunističtí ekonomové (L. Frejka, J. Goldmann, V. Kadlec, někteří generální ředitelé znárodněného průmyslu) získali své vzdělání na „buržoazních“ vysokých školách v Československu či ve Velké Británii a v Německu. Ve svých vystoupeních a studiích sice hojně citovali Marxe, Engelse, Lenina a Stalina zejména při akcentování centrálního plánování v ekonomice (tento aspekt však byl zdůrazňován a přímo praktikován v celé poválečné Evropě), přitom však sovětský systém prakticky neznali. Zprvu se proto orientovali na aplikaci zkušeností domácích (zejména baťovských) či dokonce západních.

Po odstartování čistek na počátku 50. let však byla většina těchto ekonomů zbavena svých funkcí (někteří i vězněni). Za účasti sovětských expertů byl do čs. ekonomiky implantován sovětský model centrálně plánované ekonomiky a spolu s ním i ve stejné době se zrodil politická ekonomie socialismu.

Jaké byly hlavní rysy politické ekonomie socialismu? Jejím východiskem je soustava kategorií rozvinutá Marxem, nejuceleněji v Kapitálu. Odtud postupuje trojím způsobem:

1) Pokud je to možné, přejímá pojmový aparát Kapitálu beze změny. Jde zejména o nejobecnější kategorie jako výrobní síly a výrobní vztahy, hodnota a užitná hodnota, peníze, cena, mzda, zisk, úvěr, úrok, daně atd. Kde se původní pojmy pro politickou ekonomii socialismu nehodí, dochází k jejich přejmenování: nadhodnota je nazvána nadproduktem, nadpráce je prací pro společnost, na místo kapitálu nastupují fondy atd. To je první zdroj konfúze v ekonomickém myšlení - většina převzatých kategorií má zcela jiný obsah a rozdílnou funkci v peněžně tržní ekonomice než v centrálně plánované. Zatímco v první existují jediné peníze schopné fungovat nejen jako všeobecný ekvivalent, měřítko cen, nástroj směny (platidlo) ale i přeměňovat se v aktivně fungující kapitál, v centrálně plánované ekonomice existují dvojí peníze: reálné, které působí na trhu spotřebního zboží, a počítací, uplatňované ve sféře vymezené plánovými velkoobchodními cenami působícími výhradně mezi podniky a podniky a centrem. Ty mají pouze evidenčně účetní funkci (dovolují převádět různé užitné hodnoty jinak nesčitatelných jablek a hrušek na společného jmenovatele a umožňují tak tvorbu, rozpis a kontrolu plnění makroekonomického ukazatelového plánu. Ani reálné, ani počítací peníze se nemohou přeměnit na fungující kapitál. Podobně je tomu s ostatními pojmy.

2) Dalším znakem je systematický sběr výroků klasiků (především Marxe) o podobě ekonomiky budoucí socialistické (komunistické) společnosti. Ten pak slouží jako východisko pro doplnění kategorií převzatých z Kapitálu o pojmy specifické právě pro tuto „společensko ekonomickou formaci“. Náhodné, nesoustavné, izolované a většinou velmi abstraktní výroky (Marx se nikdy o pozitivní souhrnnou definici socialismu a jeho ekonomiky nepokoušel) učinila východiskem teoretických (a na jejím základě i praktických) projektů. Snad nejfatálnější byl důsledek tohoto metodologického postupu při „rozvíjení“ Marxovy teze o bezprostředně společenské práci. Tato abstrakce se stala základem pro formování nepeněžního, netržního, v podstatě naturálně přidělového mechanismu fungování ekonomiky jako jedině adekvátního pro socialismus (komunismus). Přestože praxe mnoha desítek let a zkušenost řady národních ekonomik potvrzovala nereálnost fungování této v podstatě neekonomické ekonomiky, žádná z četných ekonomických reforem se neodvážila s touto tezí rozejít. Šlo o základní dogma víry, jehož překročení či opuštění se rovnalo herezi.

3) Rozpačitost, ba přímo bezradnost prokazovala politická ekonomie socialismu tam, kde klasikové mlčí, kde však přitom reálné fenomény ekonomické skutečnosti volají po analýze a vysvětlení. Zvlášť názorné to bylo u kategorií „zbožně peněžních vztahů“, s nimiž klasikové pro socialismus nepočítají. Přes četné a neutuchající pokusy o jejich omezení a vytlačení se tento dveřmi vyháněný „zloduch“ vždy znovu vrací okny v nejrůznějších podobách: tu jako „černý trh“, a to nejen ve sféře spotřebního zboží, ale i výrobních prostředků s průvodním fenoménem korupce, jindy jako legální kolchozní trh či jako vymezený prostor pro soukromé podnikání, anebo zvláštní, oddělený trh dováženého zboží za zvláštní „peníze“ (např. TUZEX), v zestátněných podnicích jako více či méně úplný „chozrasčot“ atd.

Protože Marx zformoval „zákony ekonomie kapitalismu“, cítili se představitelé politické ekonomie socialismu povinni učinit totéž pro socialismus. Právě Stalin ve zmíněném vystoupení položil základy „zákonománie“, která od té doby formovala ekonomické myšlení v politické ekonomii socialismu. Obecně se zdůrazňoval deterministicko přírodní charakter ekonomických zákonů, působících „objektivně“, tj. nezávisle na vůli a vědomí lidí. Analýza však zjistí, že mají vesměs spíše povahu normativní či teleologickou. Platí to nejen o „základním zákonu socialismu“, vyjadřujícím vlastně jenom přání na „zabezpečení maximálního uspokojování neustále rostoucích materiálních a kulturních potřeb celé společnosti“, ale i o dalších, „subalterních“ zákonech, jichž různé učebnice vypočítávaly větší či menší množství (zákon plánovitého rozvoje, zákon růstu produktivity práce, zákon proporcionality, zákon rozdělování podle práce atd.).

Charakteristickými znaky politické ekonomie se tak stala její dogmaticnost, antiempiričnost. Pokud byla realita v rozporu s jejími poučkami, rozpory neřešila, ale více či méně složitě je „zdůvodňovala“ a „vysvětlovala“, odkládajíc jejich řešení do budoucnosti „úplného socialismu“ (komunismu). Spíše než nástrojem analýzy byla nástrojem propagandy. Byla konzervativní, neschopná vlastního rozvoje a zdokonalování. Neobyčejně složitou realitu chtěla reflektovat nevelkým počtem nejobecnějších „kategorií“, které se často tautologicky zdůvodňovaly navzájem. Rozhodující roli přitom přisuzovala kategorii „socialistického vlastnictví“, jež vystupovalo v úloze zázračného stvořitele, který kouzelným proutkem obrací všechny kategorie klasické politické ekonomie kapitalismu v jejich pravý opak. Nedokázala vytvořit operabilní pojmový aparát pro analýzu a pozitivní řešení problémů ekonomiky. Byla proto od počátku sterilní, nepraktická.

Na počátku 60. let dospěli čeští a slovenští ekonomové k názorům, které prolomily bariéry oficiální politické ekonomie socialismu. (Viz Ekonomická teorie a ekonomické myšlení v českých zemích, Ekonomická teória a ekonomické myslenie na Slovensku.) Částečně na ně reagovali i autoři učebnic politické ekonomie socialismu, vydaných v roce 1965. (V českých zemích vedl autorský kolektiv K. Kouba, na Slovensku V. Pavlenda.) Po porážce Pražského jara byly názory předních ekonomů z 60. let označeny za revizionistické a politická ekonomie socialismu (povinně vyučovaná na všech vysokých školách) dostala opět svou dogmatickou podobu.

ZNÁRODNĚNÍ

ZDENĚK JIRÁSEK

S úvahami o nutnosti převést rozsáhlé ekonomické kapacity pod přímé státní vedení a o omezení soukromého sektoru v hospodářství se setkáváme v období druhé světové války v prostředí domácího i zahraničního odboje. Pramenily jednak z určitých politických a ideových představ o potřebě nastolit v poválečném svobodném Československu „spravedlivější řád“, opíraly se však také v nemalé míře i o traumatizující zkušenosti z období velké hospodářské krize počátku 30. let. V tomto případě i část známých národohospodářů spatřovala ve zvýšení přímé angažovanosti státu v ekonomice jistou záruku bezkrizového vývoje.

V domácí protinacistické rezistenci se s takovými názory setkáváme např. u Petičního výboru věrní zůstaneme, blízko k nim měli samozřejmě komunisté.

Zestátnění řady hospodářských kapacit v poválečném období pokládala za nezbytné i část londýnského nekomunistického exilu (např. ing. Jaromír Nečas, významný sociálně demokratický ekonomický expert, mající již ze 30. let poměrně velmi blízko k prezidentu Benešovi).

V prostředí exilu byl často chápán problém zestátnění či socializace v určité souvislosti s plánovanými poválečnými konfiskacemi a rovněž i zamýšlenými expropriacemi formou zavedených národních správ. Úvahy o znárodnění určitou měrou ovlivnila i relativně rozsáhlá konfiskační nařízení Slovenské národní rady v době Slovenského národního povstání.

Při jednání o vládním programu (v březnu 1945 v Moskvě) komunisté z taktických důvodů znárodnění nenavrhli. Do programu vlády schváleného 5. dubna 1945 v Košicích byla zařazena pasáž požadující postavit celý peněžní a úvěrový systém, klíčové průmyslové podniky, pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje »pod všeobecné státní vedení«.

V poválečném období výrazně zesílilo evropské levicové hnutí. Představitelé socialistických a komunistických stran zaujali v řadě států významné postavení v zákonodárných sborech i ve vládách. V rámci této poválečné vlny se uskutečnilo poměrně rozsáhlé znárodnění ve Velké Británii (doly, železniční doprava, plynárenský průmysl, elektrárny), ve Francii (pět největších bank, některé podniky těžkého průmyslu), ve Švédsku aj.

Vize znárodnění části ekonomických kapacit nalezla příznivou reakci i u silné a nepřehlédnutelné části českého a slovenského obyvatelstva. Komunisté až do 3. července 1945 (kdy prezident Beneš požádal Gottwalda o přípravu znárodnovacích dekretů) znárodnění oficiálně nepožadovali. Sociální demokraté, v této věci reprezentovaní hlavně tehdejším ministrem průmyslu Bohumilem Laušmanem, se přikláněli k širokému pojetí znárodnění, které prakticky korespondovalo s představou komunistické strany. Národní socialisté, především díky svému národohospodářskému expertovi Jiřímu Hejdovi, navrhovali řešit problém formou převedení většinového balíku akcií u velkých firem na stát. Pouze lidovci zaujímali ke znárodnění víceméně negativní, v politickém ohledu však spíše neutrální postoj. Slovenští demokraté se snažili o připomenutí slovenských specifik, směřujících k menšímu rozsahu znárodnění ve východní části republiky.

Pro masivní znárodnění se vyslovovalo rovněž vytvořené jednotné odborové hnutí, v jehož čele stál komunista Antonín Zápotocký. Odbory se staly organizátory mnoha nátlakových akcí dělnictva, před nimiž se odpůrci či zastánci umírněnějších forem zestátnění dostávali nutně do defenzivy.

Ministr Bohumil Laušman jmenoval 18. července 1945 ústřední znárodnovací komisi s úkolem připravit osnovy znárodnovacích dekretů prezidenta republiky. O rozsah i formu se vedly rozsáhlé spory a jednání se protáhlo až do října. Vláda osnovy dekretů schválila 15. října, prezident Beneš přes osobní nesouhlas s některými částmi dekrety podepsal 24. října 1945. (Jako Den znárodnění byl však v období komunistického režimu připomínán 28. říjen.)

Dekrety byly čtyři: č. 100 o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků, č. 101 o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského, č. 102 o znárodnění akciových bank a č. 103 o znárodnění soukromých pojišťoven. Podle těchto dekretů byl soukromý sektor vyloučen z finančnictví, znárodněny byly rovněž veškeré doly, hutě, energetické zdroje a zbrojní průmysl. V

dalších odvětvích průmyslu se kritériem pro znárodnění podniků stal počet zaměstnanců, lišící se nejen podle jednotlivých odvětví, ale i podle určitých specializací v jejich rámci. (Zpravidla byl hranicí počet 500 zaměstnanců, ale např. u textilních podniků 400, u dřevařských a papírenských 300, u pil a tiskáren 150.) Zároveň byla přijata klauzule, že pro jiná léta nebude brán na počet zaměstnanců zřetel. V zákonné normě byla rovněž přítomna doložka o možnosti znárodnění bez limitu zaměstnanců, a to v případě kapacit „klíčových“ pro stát. Hovořilo se o „zestátnění znárodněním“. Znárodněno bylo celkem 3348 průmyslových podniků. Bylo to jen 16,4 % všech podniků, ale na celkové průmyslové výrobě se podílely dvěma třetinami.

Znárodnování se dělo vyhláškami příslušného ministra, z průmyslových podniků vznikaly následně tzv. národní podniky. Takováto praxe byla uplatňována až do roku 1947. Znárodnění na rozdíl od probíhajících konfiskací se mělo dít za náhradu, její vyplácení se však v dalších letech výrazně zkomplikovalo. Pod státní vedení v Československu tak přešly rozsáhlé hospodářské kapacity, které spolu s konfiskáty (21 % podniků) a družstevními či komunálními podniky (9 %) silně ovlivňovaly i zbývající soukromý sektor (53 % podniků, v nichž pracovalo jen 20 % zaměstnanců průmyslu).

V období narůstajících politických rozporů, v roce 1947 komunistická strana spolu s odborovým hnutím vznesla požadavek dalšího znárodnění, tentokrát s limitem 50 zaměstnanců. Intenzivní propagandistickou kampaň proti privátním průmyslovým podnikům a velkoobchodům doplňovala zvýšená aktivita bezpečnostních struktur ovládaných komunisty.

Dva měsíce po únorovém převratu (28. dubna 1948) schválil parlament zákony č. 114, 115 a 121 znárodnující průmyslové, potravinářské a stavební firmy nad 50 zaměstnanců, velkoobchod a zahraniční obchod. Také podle těchto zákonů měly být znárodněné podniky vyvlastněny za náhradu, avšak většinou k tomu nedošlo. Proces likvidace soukromého sektoru v průmyslu byl dovršen činností národních správ již bez ohledu na zákonnou normu. Dříve soukromé podniky byly přiřazeny k národním podnikům (dělo se tak hromadnými vyhláškami resortního ministra), nebo „uvedeny do klidu“, což fakticky znamenalo jejich likvidaci.

V relativně rychlém časovém sledu následovalo „zkomunálnění“ či „združstevnění“ řemesel a soukromých obchodů. (Viz Likvidace soukromých živnostníků.) V první polovině 50. let tak soukromý sektor ve sféře průmyslu, řemesel i širších služeb fakticky zaniká.

KOLEKTIVIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ

JANA BUREŠOVÁ

Kolektivizace zemědělství znamenala převrat v životě a práci zemědělců po nastolení komunistické vlády. Časově se odehrávala v průběhu padesátých let (1949-1960).

Vývoj zemědělství v těch zemích střední a jihovýchodní Evropy, které se po druhé světové válce dostaly do sféry vlivu Sovětského svazu, se v hlavních oblastech vyznačoval shodnými nebo podobnými rysy. Ve všech těchto zemích byly do konce čtyřicátých let provedeny pozemkové reformy. (Viz Pozemkové reformy)

Od konce čtyřicátých let (s výjimkou východní části Německa na začátku padesátých let), kdy ve všech těchto zemích převzaly absolutní moc ve státě komunistické strany, se začal ve společnosti zavádět centrálně administrativní systém řízení, jehož jádrem byla v oblasti zemědělství kolektivizace.

Důležitým mezníkem pro další vývoj zemědělské politiky byla rezoluce Informbyra komunistických a dělnických stran o Jugoslávii z června 1948, která znamenala prvotní impuls k brzkému nastoupení cesty urychleného a násilného zakládání kolektivizovaných zemědělských útvarů podle praxe realizované ve třicátých letech v Sovětském svazu.

V Československu byl nástup ke kolektivizaci oficiálně zahájen v únoru 1949 přijetím zákona o Jednotných zemědělských družstvech (dále JZD). Hovořilo se o potřebě združstevňování zemědělství. Ale v pravém slova smyslu, ve srovnání s podstatou družstev v západní Evropě a v Československu z období do roku 1948, nešlo v podmínkách komunistické vlády o družstva. Výstižnější je hovořit o kolektivizaci, kolektivních výrobních zemědělských organizacích, jejichž pravým vzorem byly kolchozy známé ze Sovětského svazu, kde měl sledovaný proces v zemědělství počátky na přelomu dvacátých a třicátých let.

Po přijetí zákona o JZD pokračovalo hledání modelů kolektivní zemědělské činnosti. Dotváření podoby JZD skončilo v únoru 1953 schválením vzorových stanov JZD, které zakotvily princip společného tzv. družstevního hospodaření. Závazně se zde konstatovalo, že podmínkou správného fungování JZD je sloučení všech výrobních prostředků, živého a mrtvého inventáře a především půdy do společného, tzv. družstevního hospodaření.

Byly vymezeny čtyři možné typy JZD. V JZD I. typu byly výrobní prostředky v soukromém vlastnictví. Společný byl osev půdy a používání strojů. Sklizeň se rozdělovala podle nákladů a výměry půdy jednotlivých členů. Živočišná výroba byla samostatná, v individuálních hospodářstvích. Tento typ JZD ještě nediskriminoval velké vlastníky, byl pro ně naopak nejvýhodnější vzhledem k zajištění levné pracovní síly. Ovšem brzy bylo nařízeno upustit od zakládání těchto typů JZD.

JZD II. typu měla společnou rostlinnou výrobu, živočišná výroba byla individuální. V těchto typech JZD byla provedena tzv. hospodářsko-technická úprava půdy, tedy rozorání mezí a scelování pozemků. Společná práce se oceňovala podle stanovených norem, úroda se rozdělovala podle výměry vložené půdy.

JZD III. typu měla společnou rostlinnou i živočišnou výrobu. Práce byla organizována ve stálých pracovních skupinách. Členové byli odměňováni především podle vykonané práce a pouze částečně podle vlastnictví půdy. Podle velikosti výměry vložené půdy smělo být rozděleno maximálně 15 procent čistého peněžního důchodu JZD.

V JZD IV. typu byli členové odměňováni pouze podle práce. Ke konci padesátých let mohla být zakládána jenom JZD tohoto typu.

Důvodů, proč nelze v podmínkách komunistické vlády hovořit o pravých družstvech, je několik. Odlišnosti JZD od družstev v nekomunistických poměrech:

Hned od počátečního období zakládání JZD v Československu v první polovině roku 1949 šlo převážně o administrativní a nátlakové akce, organizované z vládnoucích míst. Kolektivizace zemědělství byla ztotožňována se združstevňováním. Komunistická vláda hájila zakládání JZD mimo

jiné také těmi argumenty, že družstevnictví mělo v Československu tradice, že je to nejvýhodnější forma pro zemědělskou výrobu a podobně. Není možno přeceňovat tradice družstevnictví pro JZD vzniklá v komunistickém systému. Družstevnictví bylo v Československu do komunistické éry velmi rozšířené, ale šlo převážně o družstva nevýrobního charakteru, výrobních bylo ve srovnání s jinými družstvy velmi málo. Především ale šlo o družstva založená na soukromém vlastnictví, fungující v podmínkách tržní ekonomiky, kdežto JZD existovala v naprosto odlišném prostředí. Typické pro „družstva“ země sovětské sféry vlivu bylo jejich přímé podřízení státním orgánům komunistické vlády, a to ve všech sférách jejich činnosti, od plánování výroby a odbytu až po dosazování předsedů JZD.

Likvidace soukromých hospodářství a budování velkých zemědělských podniků na kolektivistickém základě nebylo v souladu s potřebami vědeckého a technického rozvoje v dané době ani v souladu s požadavky a přáním rolníků. Ke kolektivizaci zemědělství v Sovětském svazu stejně tak jako zhruba o dvacet let později ke kolektivizaci zemědělství v zemích, které po druhé světové válce připadly do sovětské sféry vlivu, v konkrétním případě Československa cestou zakládání JZD, se přistupovalo proto, že tuto výrobní formu potřeboval komunistický režim a hospodářský systém jím budovaný.

JZD v Československu, obdobné zemědělské výrobní organizace v dalších zemích sovětského bloku stejně jako kolchozy v Sovětském svazu vyžadovala komunistická doktrína. Ta spočívala na přesvědčení, že tak jako v ostatních oblastech života a hospodářství také v zemědělství zabezpečí centrálně administrativní systém prosperitu a rozvoj. Nikoliv tedy individuální schopnosti, iniciativa, aktivita a především zájem výrobců, nýbrž jakési příkazové místo mělo být zdrojem rozvoje společnosti. Centrální řízení tak vzalo do svých rukou vůli lidí, jejich starost o sebe sama a spoléhalo na výlučnost své doktríny a na sílu a moc svých direktiv. U zrodu této doktríny stálo přesvědčení, že je to právě tento systém, který odstraní živelnost v hospodářském životě i v konání organizací a lidí a že překoná nerovnoměrnost ve vývoji odvětví, úseků a dokonce lidských výkonů.

Na základě této doktríny byly vytvořeny zcela specifické výrobní organizace na venkově. V Sovětském svazu dostaly název kolchozy, v Československu jednotná zemědělská družstva. Ovšem nikdy a nikde v daných režimech neměly charakter družstev v pravém smyslu slova. Zachovaly si pouze několik formálních znaků, které družstevnictví připomínaly, např. stejný název, dále v organizační struktuře byly zavedeny členské schůze, valné hromady, představenstva, dozorcí rady a revizní komise. Pro doložení toho, že organizace, které vznikly pod názvem JZD, v podstatě družstvy nebyly, lze uvést nejzákladnější principy družstevnictví:

Družstvo ve své pravé podstatě musí být především dobrovolná organizace, do níž lidé vstupují, jestliže uspokojuje nebo pomáhá uspokojovat jejich zájmy. Důležité je i to, že člen z družstva také vystupuje, když přestane vyhovovat jeho zájmům. Právě princip dobrovolnosti byl při kolektivizaci úplně ignorován. Nejdříve musela komunistická vláda učinit rolníkovi jeho soukromé vlastnictví půdy tak nesnesitelným břemenem, aby se pak rozhodl pro vstup do JZD.

Základním znakem družstevnictví jsou dále podíly členů. Jimi vyjadřují vztah k družstvu i odpovědnost za ně. Rolníci vložili do JZD svou půdu, stroje, dobytek, náradí a nejednou i hospodářské budovy a jiná zařízení. Ovšem otázka podílů nebyla nikdy řešena.

Jedním z družstevních principů je samospráva. Samospráva v družstevnictví obdobně jako ve správě obcí vždy znamenala samostatnost navenek a demokracii uvnitř. Samostatnost v rozhodování, ve vnitřním uspořádání a jestliže jde o výrobní organizaci pak také v podnikání a hospodářském manévrování. Je možno pro názornost uvést, že družstva by měla uznávat jedinou závislost, a to na ekonomických zákonech a na právních normách společnosti, v níž žijí a pracují. Ovšem v postupně upevňovaném centrálně administrativním systému, kde centrum určovalo výrobní plány, vstupy, výstupy, dodávky na trh, ceny prodeje i nákupu, stanovilo dokonce i vnitřní organizaci a rozsah obhospodařované půdy a vysílalo do nich vlastní správce, nebylo možné hovořit o samosprávě, a tím tedy JZD nebyla družstvy v pravém smyslu slova.

V otázkách vnitřního uspořádání JZD také neodpovídala opravdové podobě družstev. Nejvyšším orgánem JZD nebyla členská schůze pověřující správou představenstvo, ale postupně se jím stal jednoznačně předseda. Ten byl v podstatě prodlouženou rukou státních orgánů, a tím v systému komunistické diktatury i rukou vládnoucí strany. Tak se ovšem postupně staly členské schůze

formálním shromážděním, stejně jako představenstvo a kontrolní a revizní komise se staly v podstatě pomocnými orgány předsedy. Tedy prvky samosprávy nenašly v JZD své místo.

Členové JZD se velmi brzy začali vzhledem k uvedeným postupům komunistického systému cítit jako zaměstnanci a ne jako praví družstevníci, čili ne jako vlastníci a samostatní hospodáři, což se stalo pro vztah k půdě a zemědělské hospodárné práci osudovým.

Zavádění družstev v pravém smyslu těchto slov nebylo v žádné zemi sovětského bloku nikdy provedeno. Momentálně se jeví jako jediný možný termín, jímž je vhodné tuto změnu forem hospodaření na půdě nazvat, restrukturalizace zemědělství. Jejím výsledkem se staly kolchozy, nikoli družstva. Organizace, které v Československu vznikly pod názvem JZD, v podstatě družstvy nebyly, neboť nesplňovaly nejzákladnější principy družstevnictví.

První JZD, vzniklá na přelomu čtyřicátých a padesátých let dvacátého století, nedosahovala lepších výsledků než soukromí zemědělci, narážela na mnoho organizačních, ekonomických a technických problémů. Chyběly mechanizační prostředky, půda se obdělávala primitivními metodami, jež do JZD přinášeli bezzemci a zemědělstí dělníci, kteří se stávali prvními členy JZD.

Od začátku padesátých let prováděla komunistická vláda v rámci kolektivizačního procesu mírnější či ostřejší politické a ekonomické zásahy proti majetnějším rolníkům s cílem ekonomicky, někdy dokonce i fyzicky je zničit. Vše probíhalo v zemích s komunistickými diktaturami v duchu státně ideologických hesel o „zostřování třídního boje na vesnici“ v procesu kolektivizace a o „zatlačování a omezování kulaků“.

Teoretické teze komunistické vlády o tom, že s procesem kolektivizace poroste i zemědělská výroba, se hned od počátku jejich realizace v praxi nepotvrzovaly. Vznikaly problémy se zásobováním městského obyvatelstva potravinami, které vláda řešila nátlakovými administrativními opatřeními ve vztahu k zemědělcům, především nuceným výkupem zemědělských výrobků. Tyto postupy ještě zkomplikovaly situaci na vesnici a vyostřily napětí mezi zemědělci. Navíc se výnosy ze zemědělství využívaly jako jeden ze zdrojů získávání prostředků k urychlenému rozvoji těžkého, zvláště vojenského průmyslu.

Vládnoucí síly v Československu v zajetí své teorie a ideologie a v souvislosti se svým podřízením sovětské praxi prohlašovaly, že problémy pomalého růstu zemědělské výroby a potíže v zásobování jsou způsobeny pomalým tempem kolektivizace a rozhodly, že se za každou cenu tempo likvidace soukromého zemědělství musí urychlit. Ovšem takto vytvářená JZD, násilou cestou a nařízenými shora, bez zainteresovanosti na společné práci a bez základního technického vybavení, nejenže neukazovala proklamované přednosti společného hospodaření a velkovýroby, nýbrž myšlenku kolektivizace zemědělství úplně kompromitovala. V Československu poklesla zemědělská výroba, snížila se životní úroveň rolníků a zhoršilo se zásobování měst.

Československé zemědělství po celá padesátá léta, kdy probíhala kolektivizace, neplnilo centrálně plánované úkoly jak z hlediska objemu, tak struktury i kvality produkce a rovněž z hlediska vývoje ekonomické efektivnosti výroby. Požadovaného, čili plánovaného objemu produkce se nikdy do počátku šedesátých let nedosáhlo a předválečná úroveň z let 1936/1937 byla vyrovnána a zároveň mírně překročena teprve v roce 1960, přičemž následující pětiletí zemědělská výroba stagnovala.

Ve druhé polovině padesátých let rolníci začali více vstupovat do JZD. Nešlo ovšem o výraz jejich vnitřního ztotožnění se s myšlenkou kolektivního způsobu hospodaření. Mnozí rolníci totiž pod vlivem uměle vytvořeného ekonomického nátlaku, celkové vnitropolitické i širší mezinárodně politické situace rezignovali na možnost soukromého hospodaření. Vzhledem k reálné situaci, nesmírně ztěžující soukromou zemědělskou výrobu, byli i takto rolníci donuceni ke vstupu do JZD.

Celkově bylo období padesátých let v dějinách zemědělství Československa velmi dramatické a pro mnoho rolníků těžké a kruté. Komunistická vláda se snažila odstranit z povědomí rolníků hluboko zapuštěné kořeny tradičního přesvědčení, že soukromé vlastnictví půdy představuje největší sociální jistotu a základní podmínku obživy rolnických rodin. Snažila se překonat dlouhodobé návyky rolníků, tradice, dědictví rodinných vazeb, nedůvěru k novotám.

Původním záměrem kolektivizace zemědělství nebylo odvést zemědělce od zainteresovanosti na půdě, čehož ovšem bylo bohužel na konci padesátých let dosaženo.

Komunistická vláda v Československu, když přistupovala ke kolektivizaci zemědělství, tvrdila, že se „rolník sám dopracuje k družstevním formám hospodaření“. Ekonomické výsledky prvních JZD a také státních statků měly názorně ukázat přednosti nového způsobu hospodaření. Malovýroba měla dosáhnout takového stupně rozvoje, kde by už neexistovaly žádné rezervy. Taková byla teorie. Ve skutečnosti se ale žádný z teoretických postulátů nesplnil. První zkolektivizované podniky ani státní statky se nestaly vzorem lepšího hospodaření. Rolník proto nepocítoval nutnost vstupu do JZD z ekonomických důvodů. Právě proto komunistická vláda uplatňovala metody administrativního a ekonomického nátlaku. Rezervy malovýroby byly daleko větší, než byl teoretický předpoklad. Při existenci přidělového zásobování a nedostatku potravin měla i sebemenší malovýroba velký význam. Kromě toho při nedostatku materiálních prostředků měl přednost státní sektor a rolník neprojevoval už tak velký zájem investovat do půdy, neboť ztratil jistotu věčnosti svého soukromého vlastnictví půdy. Za této situace byla iluzorní představa o povznesení malovýroby až na hranici její možnosti.

Na konci čtyřicátých let komunistická vláda v Československu počítala s tím, že zemědělská výroba už v průběhu kolektivizace velmi vzroste. Na konci padesátých let se však pokládalo za úspěch, že zemědělská výroba po zkolektivizování neklesla.

JZD nebyla schopna do konce sledovaného období zvýšit podstatněji výrobu, pracovat beze ztrát a už vůbec ne se ziskem. Vzhledem ke slabosti technického vybavení, nedostatkům v řízení a organizaci práce a neschopnosti zainteresovat zemědělce na práci byla zemědělská výroba Československa na začátku šedesátých let ve srovnání s vyspělými západoevropskými státy značně neefektivní a nákladná. Na úroveň kvality a efektivnosti práce působila i skutečnost, že ve společnosti neexistovalo tržní prostředí.

Kolektivní zemědělská výroba byla v podstatě malovýroba ve velkém. Pro velkovýrobu v roce 1960 neexistovaly ani výrobní ani materiální předpoklady a zemědělství nemělo pro velkovýrobní způsob hospodaření ani dostatek kvalifikovaných pracovníků.

Do roku 1960 se v praxi nepotvrdily komunistické teoretické postuláty o výhodách, lepších výsledcích a vyšší úrovni tzv. socialistické zemědělské velkovýroby, jak zněl dobový výraz. Do konce padesátých let se podařilo realizovat pouze první část vládní zemědělské teorie, a to destruktivní, kdežto konstruktivní budování pokrokového vyspělého a efektivního zemědělství, jak předpokládaly teoretické postuláty, se prosazovalo nesmírně těžce a začalo až v následujícím období šedesátých let.

Při snahách vybudovat velkovýrobu byl komunistickou vládou zvolen vlastně jakoby opačný způsob postupu, a samozřejmě přinesl neúspěch. Velké společné hospodaření se začínalo bez materiálního a technického zajištění a přípravy a především při stavu, kdy rolníci sami od sebe nebyli přesvědčeni o výhodách společného hospodaření a byli k němu nuceni tlakem a násilím. Z toho pak plynul velmi závažný až tragický moment pro osud zemědělské výroby i samotných zemědělců v podobě malé zainteresovanosti na práci, nehospodárného vztahu k půdě a zemědělskému nářadí a zařízení.

LIKVIDACE SOUKROMÝCH ŽIVNOSTNÍKŮ

LENKA KALINOVÁ

V Československu, zvláště v českých zemích, tradičně existovala početná střední třída. V odborné literatuře se obvykle mluví o dvou složkách střední třídy (vrstvy). „Staré“ střední třídy zhodnocují ekonomický kapitál (vlastní výrobní prostředky), zatímco „nové“ střední třídy zhodnocují vyšší vzdělání, kvalifikaci a jiné dovednosti. Soukromí řemeslníci a obchodníci patřili ke staré střední třídě: samostatně hospodařili a většinou zaměstnávali sami sebe a příslušníky své rodiny, případně několik námezdních pracovníků a/nebo jen učňů. Zabývali se produkcí a distribucí zboží a služeb a byli diferencováni podle velikostí podnikání, podle oborů, kvalifikace a příjmů. Nejpočetnější skupinu tradiční střední třídy tvořili drobní a střední rolníci.

Již v předmnichovské republice se snižoval podíl drobných živnostníků a obchodníků na ekonomicky činném obyvatelstvu: od roku 1921 do roku 1938 v českých zemích z 12,8 % na 8,2 % a na Slovensku z 10,7 na 6 %. Za války a v prvních poválečných letech byl počet a složení živností ve značném pohybu. Po roce 1945 pracovali v 60 % řemeslných živností jen majitel a příslušníci jeho rodiny, v ostatních 2-3 a jen výjimečně až pět činných osob v námezdním poměru. V maloobchodě bylo začátkem roku 1946 184 tisíc ekonomicky aktivních osob, z nichž 40 % tvořili majitelé, přes 50 % členové rodin majitelů a jen 3-6 % námezdně pracující.

V předúnorovém období a bezprostředně po únoru 1948 se ještě počítalo s tím, že bude zachováno právo drobných malovýrobců na samostatné hospodaření. S likvidací pluralitního politického systému však byla tato idea opuštěna. Vnější impulsem k tomu se stala rezoluce Informačního byra komunistických stran z června 1948, která deklarovala, že „drobné individuální hospodaření plodí kapitalismus“. V listopadu téhož roku pak již byla vyhlášena politika omezování a zatlačování „kapitalistického sektoru“, do něhož byly v té době započítávány živnosti s více než jednou pracovní silou.

Od konce roku 1948 začal proces radikálního rušení živností. Pod sebemenší záminkou – zejména v rámci boje proti černému obchodu – byla soukromému řemeslu a obchodu odnímána živnostenská povolení a byly jim snižovány a postupně zastaveny přiděly materiálu, zboží a pracovních sil. Součástí omezování jejich rozvojových možností a jakýchkoliv podnikatelských aktivit byla i jejich politická a sociální diskriminace. Zavedení „třídního zásobování“ domácností živnostníků spotřebním zbožím znamenalo, že jim byly sníženy přiděly na potravinové lístky, nebo vůbec potravinové lístky nedostávaly a tím byly odkázány na volný trh za podstatně vyšší ceny. Jednou z forem diskriminace této skupiny občanů bylo i omezování přístupu jejich dětí na výběrové střední a vysoké školy.

Důsledkem všestranného tlaku na drobné podnikatele a masivní podpory státních, komunálních a družstevních podniků byla hromadná odhlašování živností a obchodů a přechod jejich majitelů do kolektivně hospodařících podniků. Mnozí kvalifikovaní řemeslníci přecházeli do průmyslu, čímž prudce klesl počet pracovníků drobné řemeslné výroby a služeb. Rušení opravárenských provozoven, které prodlužovaly životnost nedostatkových spotřebních předmětů, mělo negativní vliv na uspokojování potřeb obyvatelstva.

Pod vlivem uvedených procesů prudce klesl počet soukromých řemeslníků a obchodníků. Ze 173 tisíc výrobních řemeslných živností v českých zemích s téměř půl miliónem pracovníků v roce 1948 jich v roce 1952 zbylo jen 47 tisíc a v roce 1960 tři tisíce. V nich působili již jen sami majitelé většinou v důchodovém věku. Masové snižování soukromých živnostníků se uskutečnilo v letech 1948-1952. Na Slovensku bylo v roce 1948 40 tis. řemeslných živností a v nich přes 100 tisíc ekonomicky aktivních osob. Jejich počet se do roku 1960 snížil na necelých tisíc jednotek, v nichž působil jen majitel.

Likvidace drobného živnostenského podnikání významně modifikovalo hospodářskou a sociální strukturu země. Podle sčítání lidu se v roce 1930 drobní podnikatelé mimo zemědělství podíleli na obyvatelstvu českých zemí téměř 9 %, v roce 1950 3,4 % a v roce 1961 0,4 %. Podstatně se také změnila možnost občanů obstarat si své životní potřeby. Československo mělo před rokem 1948 ze všech východoevropských zemí nejrozvinutější síť drobných soukromých živností a obchodů, kterou

v dalších letech nejradikálněji likvidovalo. V Německé demokratické republice a v Maďarsku si tento sektor udržel i v dalších desetiletích důležité místo v ekonomice a při zásobování obyvatelstva.

V roce 1968 byla přijata řada opatření na rozšíření sítě vnitřního obchodu a služeb. V rámci toho bylo národním výborům doporučeno povolovat jednotlivcům prodej zboží a v malých provozovnách opravárenské činnosti ve vlastní režii s možností nákupu materiálu přímo od výrobců. Podobná doporučení mohla být v praxi realizována jen ve zcela omezené míře, jednak pro krátkost času (v roce 1969 již nepřicházela v úvahu) a také pro nedůvěru potenciálních zájemců v trvalejší možnosti rozvoje soukromého podnikání.

Přes neexistenci tradičních soukromých řemesel a obchodů se udrželo a postupně sílilo soukromé podnikání v šedé (černé) ekonomice. Zaměstnanci státních komunálních a družstevních podniků získávali vedlejší příjmy z přednostního poskytování nedostatkového zboží a služeb nebo z prací ve formě tzv. fušek vykonávaných v pracovní i v mimopracovní době (často z materiálu a s využíváním zařízení podniku, v němž působili) a fakticky se stávali drobnými podnikateli uvnitř „socialistického sektoru“. Rozmach těchto činností, který spadá hlavně do 70. a 80. let, přispěl k příjmové diferenciaci ve společnosti.

PRVNÍ EKONOMICKÁ REFORMA

ZDISLAV ŠULC – MIROSLAV LONDÁK

První ekonomická reforma, nazývaná též Rozsypalova (podle vedoucího týmů, které ji připravovaly, ing. Kurta Rozsypala, prvního místopředsedy Státního úřadu plánovacího), se uskutečnila poté, kdy transformace poválečné smíšené ekonomiky Československa na sovětský model řízení a centrálního plánování po únoru 1948 nesplnila očekávání a plány na zrychlení ekonomického vývoje a jeho vyšší „společenskou efektivnost“.

Deprimující byly především propastné rozdíly mezi chtěnými tempy ekonomického růstu, vyjádřenými akcelerační korekcí první pětiletky pro její poslední tři roky (1951-1953) a skutečně dosaženými výsledky. Kvalitu růstu přitom velmi problematizoval způsob, jakým ho bylo dosaženo. „Ocelová koncepce“ přednostního rozvoje těžkého průmyslu se totiž uskutečňovala za cenu „desakumulace“ ve většině ostatních odvětví. Takto založený „investiční boom“ velmi brzo narazil na nedostatečné kapacity stavebních a strojních dodavatelů. Vznikl všeobecný nedostatek výrobních činitelů. Poslední rok pětiletky (1953) a rok bezprostředně následující byly léty prudkého poklesu tempa národního důchodu s minusovými hodnotami a ještě prudší decelerace výrobních investic. (Viz Struktura a vývoj čs. hospodářství 1948-1989.)

Druhou skupinu nesplněných očekávání představovalo chování zestátněných podniků. To nebylo ušlechtilé (socialisticky) normativní, ale mělo neméně „zištnou“ povahu než chování podniků soukromokapitalistických. Rozdíl byl v tom, že místo přebytků tržeb nad náklady skutečně prodaného zboží, jako je tomu v podniku kapitalistickém, zde záleželo hlavně na tom, jak „tvrdé“ či „měkké“ jsou úkoly plánu, které si podnik „vyjednává“ s centrem, a jaké pak dokáže objevit substituce (výrobních činitelů i výrobků), jejichž prostřednictvím maximalizuje své důchody (mzdy, příp. zisk) při minimální námaze (tzv. převrácený mini-max). (Viz Podnik a jeho postavení.)

Od poloviny 50. let bylo stále zřetelnější, že převzatý model mechanismu fungování ekonomiky vyžaduje hlubší korektury, aby se tak čelilo možnému opakování nepokojů, k nimž došlo v roce 1953 při měnové reformě. Proto celostátní konference KSČ v únoru 1957 dala podnět k tomu, aby vláda připravila „novou soustavu plánování a financování průmyslu“.

Ekonomická reforma byla koncipována jako jeden systémově konsistentní celek, k realizaci však došlo postupně v letech 1958-1960 ve třech krocích.

Prvním byla reorganizace podnikové sféry, při níž byly vytvářeny větší výrobně-hospodářské jednotky (VHJ). Nejčastějším způsobem bylo vytvoření většího podniku složeného z několika závodů, přičemž funkci vedení podniku převzalo vedení největšího závodu. Druhou formou VHJ byl tzv. vedoucí podnik s jedním nebo několika pobočnými podniky. Pobočné podniky si přitom podržely postavení samostatné hospodařící jednotky na základě tzv. úplného chozraščotu, s vlastní právní subjektivitou. Vedoucímu podniku však podléhaly při rozhodování o dlouhodobých, koncepčních otázkách rozvoje daného oboru. Tato forma se nejvíce uplatnila ve strojírenství a ve spotřebním průmyslu. Třetím typem bylo sdružení podniků. Podniky zde opět hospodařily samostatně. Současně však byl vytvořen nadpodnikový orgán pro organizaci a řízení VHJ jako celku a pro obstarávání některých všem společných činností (odbyt, výzkum, vývoj). Tato forma byla zvolena zejména v oborech s velkým počtem malých podniků (sdružení mlékáren, masného průmyslu, cukrovarů stp.). Počet ústředně řízených podniků se tak snížil z 1417 na 368 VHJ s 929 podniky.

Došlo k decentralizaci řízení, neboť současně bylo zrušeno 94 hlavních správ rezortních ministerstev, které dosud činnost národních podniků operativně řídily a plánovaly. Některá ministerstva byla zrušena a jiná sloučena. Jádrem jejich činnosti se mělo stát dlouhodobé a střednědobé plánování, řešení zásadních otázek mzdových, cenových a financování technického a investičního vývoje.

Reorganizace podnikové sféry měla i svůj národnostní aspekt. Podniky a VHJ v českých zemích byly řízeny ministerstvy, na Slovensku ještě pověřenectvy (pokud byla pro dané odvětví zřízena). V resortech, v nichž pověřenectva neexistovala, byly VHJ z velké části zřízeny v českých zemích a řídily i slovenské podniky. Např. v polovině roku 1961 měla z 31 VHJ a organizací těžkého

strojírenství jen jedna sídlo na Slovensku (Komárno), avšak podniky na Slovensku patřily do devíti různých VHJ v českých zemích. V závislosti na tom byly do značné míry omezeny možnosti slovenských národních orgánů podílet se na řízení slovenských podniků.

Po přijetí nové ústavy v r. 1960 a tedy po zrušení pověření se tento způsob organizace nadále prohloubil. Při neexistenci ústředního národního řídicího orgánu slovenské ekonomiky a při množství orgánů, které ji řídily (ministerstva, VHJ, vláda, KNV, ONV, MNV), vnímala většina ekonomů a hospodářských pracovníků na Slovensku tyto skutečnosti jako ztrátu homogenity národního hospodářství na Slovensku.

Už v druhé polovině 50. let se o řešení této problematiky pokoušela komise pro otázky organizace a systematizace správy při Sboru pověřenců, vedená Š. Šebestou. Na podzim 1957 začala prosazovat návrh na rozšíření pravomocí slovenských národních orgánů v ekonomické oblasti na všechny úseky a odvětví, i na ty, které byly dosud řízeny centrálně, vládou. Pokud měl podle členů komise Sbor pověřenců spolehlivě napomáhat činnosti vlády, musel mít on i jednotlivá pověření odpovídající kompetenci. Duch ústavního zákona č. 33/56 Sb. měl být důsledně naplňován tak, aby bylo Sboru pověřenců přiznáno právo zásadně řídit hospodářství na Slovensku.

Pokud měl Sbor pověřenců z právního hlediska možnost vykonávat kontrolu podniků řízených centrem, ministerstva, neměl už zajištěnu možnost bezprostředně zasáhnout v případě nutnosti v nadpodnikových orgánech. Právo Sboru pověřenců pouze signalizovat případné negativní jevy bez možnosti přímých zásahů se považovalo za nedostatečné. Proto se navrhovalo: 1. vytvoření pověření strojírenství, pověření chemického průmyslu a rudných dolů, 2. začlenění všech dosud ústředně řízených podniků a zařízení do správy příslušných pověření, tj. do kompetence Sboru pověřenců.

Šebestova komise připravovala dokument v přesvědčení, že navrhované rozšíření kompetencí slovenských národních orgánů zároveň posílí řídicí funkce vlády, že se zefektivní řízení hospodářství na Slovensku a zabezpečí organičtější propojení ústředního vedení v zásadních otázkách s řízením na národní úrovni.

Ještě neúplný materiál projednávalo byro ÚV KSS 1. listopadu 1957. Podrobilo jej kritice a zamítlo. Na dalším zasedání v lednu 1958 byl už návrh komise kritizován z pozice ortodoxního uplatňování tzv. teorie slovenského buržoazního nacionalismu, zejména K. Bacílkem. Podle něj Šebestova koncepce nesprávně vychází z buržoazně nacionalistické představy o rozdělení československého hospodářství na dva samostatné ekonomické celky, s vlastním bilancováním materiálů, vlastním plánováním a řízením celého průmyslu včetně těžkého.

Samu podstatu první ekonomické reformy však představoval druhý krok, realizovaný od 1. ledna 1959: změna způsobu plánování v centru i podnicích a nový způsob tzv. hmotné zainteresovanosti podniků jako celku i jednotlivců. Státní úřad plánovací spolu s ministerstvy měl především vypracovávat plány dlouhodobé s charakterem prognózy hospodářského vývoje, jež pak měly sloužit jako východisko pro formování plánů střednědobých (pětiletých), které již měly být pro podniky závazné, direktivní. Novost pak zde spočívala zejména v tom, že právě s plněním závazných úkolů pětiletky byly spojeny všechny rozhodující nástroje tzv. hmotné zainteresovanosti.

Těmito nástroji, jež měly vytvořit určitý prostor pro samostatné rozhodování podniků, se staly tzv. normativy dlouhodobé zainteresovanosti. Projekt rozlišoval dva druhy: podnikové a osobní. K prvním patřil podíl z přírůstku zisku, resp. podíl na zisku a podíl z odpisů. Z nich mohl podnik podle vlastního uvážení financovat tzv. decentralizované (centrálně neplánované) investice. Další normativy růstu produktivity práce a průměrných mezd spolu s normativem pro tvorbu prémiového fondu vytvářely prostor pro samostatné rozhodování o odměňování.

Třetím, posledním krokem reformy byla mzdová přestavba. Jejím hlavním cílem bylo zvýšení role centrálně stanovených mzdových tarifů. Ty se od roku 1945 neměnily, takže jejich podíl na mzdě představoval sotva polovinu, což vedlo k masovému „změkčování“ výkonových norem. Podíl tarifů se měl zvýšit u úkolových mezd na 75 - 85 %, u časových na 80 % - 90 %.

Platnost dlouhodobých normativů měla být podnikům zaručena pro celé období pětiletky. Ty tak měly získat jistotu, že výsledky jejich podnikatelské iniciativy jim plánové centrum neodčerpá, jak tomu bylo v předchozím direktivním systému, ale že s nimi budou moci nakládat podle vlastního uvážení. Podmínkou úspěchu však byla stabilita pětiletého plánu. Průběh tvorby a realizace třetí pětiletky (1961-1965), ve kterém se již měla uplatnit systémová vazba mezi pětiletým plánem a „hmotnou zainteresovaností“ podniků, však již od jejího prvního roku naznačoval, že s její stabilitou nelze vůbec počítat. V letech 1961-1963 se pětiletka de facto zhroutila. Značná část podniků místo předpokládaných zisků vykazovala velké ztráty. Na počátku pětiletky sice řada z nich vytvořila poměrně značné „vlastní zdroje“, které použily na centrálním plánem nekalkulovanou decentralizovanou investiční výstavbu. Tím však jen zvýšili „disproporce“ mezi efektivní nabídkou a poptávkou na investičním „trhu“ narušenou již stornováním původních centrálně plánovaných zakázek jednak pod vlivem změněné mezinárodní situace (konflikt s ČLR), ale i nadsazením domácích centralizovaných investic.

Hlavní nástroj reformy – normativy dlouhodobé zainteresovanosti – tak nemohly fungovat. Četné podniky nejen že nezískávaly do prémiových fondů a fondů rozvoje žádné zdroje, ale mnohé neměly ani dostatek peněz na základní mzdy podle platných mzdových předpisů. Nová soustava řízení přestala ve skutečnosti již v průběhu roku 1962 fungovat. Od roku 1963 bylo národní hospodářství opět řízeno z centra „operativně“, na základě rozpisu ročních plánů sestavovaných bez dlouhodobějšího výhledu, pod tlakem okamžitých „havarijních situací“ a „úzkých profilů“. První pokus o reformu mechanismu fungování ekonomiky tak ztroskotal.

DRUHÁ EKONOMICKÁ REFORMA

ZDISLAV ŠULC – MIROSLAV LONDÁK

Tuto reformu nelze chápat jako jednorázový akt uskutečněný podle uzavřeného projektu. Šlo o několikaletý proces, v jehož průběhu byly původně omezené cíle dále rozšiřovány. Dělo se tak jak na základě nového poznání (metoda pokusu a omylu), tak i díky mocensko-politickým změnám vnitřním i vnějším, rozšiřujícím prostor pro uplatnění demokratických, proreformních politických sil.

Selhání dvou rozdílných forem centrálně plánovaných ekonomik během jediného desetiletí výrazně přispělo k narůstání celospolečenské krize v ČSSR. Zejména po odhalení zločinů a nezákonností stalinské éry po XX. sjezdu KSSS příznaky krize stále zřetelněji zasahovaly i samotnou KSČ. Její intelektuální část – na rozdíl od konzervativních představitelů ve vedení strany, často zatížených více či méně aktivní spoluúčastí na stalinských nezákonnostech – se pokoušela přehodnotit své dosavadní postoje a způsoby myšlení a hledat východisko z krize.

V ekonomické oblasti docházelo počátkem 60. let k výrazné revizi základních „pouček“ oficiální stalinské politické ekonomie socialismu. (Viz Ekonomické myšlení v českých zemích, Ekonomické myšlení na Slovensku) Ideologicky zaujaté konzervativní vedení KSČ sice tyto nestandardní způsoby myšlení nevívalo, současně však cítilo naléhavou potřebu podniknout něco závažného pro překonání politicky nebezpečné krizové situace.

Východisko přineslo víceméně náhodné přijetí O. Šika prvním tajemníkem ÚV KSČ a prezidentem republiky A. Novotným, jemuž si stěžoval na neochotu Rudého práva otisknout jeho článek o potřebě uplatnění zbožně-peněžních (tržních) vztahů v mechanismu fungování ekonomiky. A. Novotný, pro kterého tehdy ještě O. Šik nepředstavoval potenciálního politického rivala (znal se s ním z koncentračního tábora, kde mu jako spoluvězeň poskytl významnou pomoc), uvěřil řediteli Ekonomického ústavu ČSAV, že je schopen předložit pozitivní program řešení problémů spojených s neuspokojivým fungováním ekonomiky.

Po této schůzce vedení strany počátkem roku 1963 rozhodlo vytvořit tým pověřený vypracováním návrhu na „novou soustavu řízení“. Organizováním těchto prací byla pověřena Státní komise pro řízení a organizaci (SKŘO). Po F. Vlasákovi, který byl jejím předsedou do února 1965, byl do jejího čela jmenován J. Toman, do té doby zástupce vedoucího národohospodářského oddělení ÚV KSČ. Tato instituce, podřízená přímo předsedovi vlády, nedisponovala velkým aparátem. Pracovala na bázi komisí složených z externích pracovníků pověřených vypracováním jednotlivých součástí projektu reformy.

Klíčové postavení měla tzv. teoretická skupina v čele s O. Šikem. Právě ona formulovala celkovou koncepci reformy. Vstupním materiálem této skupiny se stal „Návrh tezí o zdokonalení soustavy řízení národního hospodářství“ (autoři B. Komenda a Č. Kožušník z Ekonomického ústavu ČSAV a R. Kocanda, L. Matějka, L. Říha a J. Prošek z Výzkumného ústavu národohospodářského plánování).

Hlavní pozornost věnoval návrh vytvoření situace, za které by se podniky staly – řečeno dnešní terminologií – reálnými tržními subjekty. Pojem trh však byl pro vládnoucí garnituru nepřijatelný, proto ekonomové mluvili o zbožně-peněžních vztazích. Navrhovaný systém nepředpokládal direktivní určování objemu a struktury výroby a limitování spotřeby jednotlivých „činitelů výroby“, nýbrž stanovení „obecných ekonomických podmínek“, jejichž jádro měl představovat nový cenový mechanismus založený na rovnovážných cenách odpovídajících skutečné nabídce a poptávce a nový systém „hmotné zainteresovanosti podniků“. Jejich důchody „musí být přísně vázány na skutečnou realizaci zboží“.

Návrh nepočítal s vytvořením kapitálového trhu. Mimo již zmíněných podnikových zdrojů obnovovacích a modernizačních investic plynoucích z podílu na zisku a z odpisů, řízení investiční činnosti mělo být v zásadě prováděno centrálně. Počítal však i s financováním investic dlouhodobými úvěry poskytovanými bankou. Podobně pokud šlo o trh práce, předpokládal ještě vysokou míru jeho regulace (závazné katalogy a tarify podle profesí, rozmisťování mládeže na školy atp.).

Proti předchozí reformě znamenal „Návrh tezí“ posun vpřed v oblasti vytváření podmínek pro fungování trhu zboží a služeb. Pokud však šlo o investiční rozhodování a monopolní strukturu podnikové sféry, zůstával návrh stále ještě v zasetí zastaralých představ, jež byly hlavním zdrojem potenciální nekonzistentnosti fungování navrhované „nové soustavy řízení“.

Samotný „Návrh tezí“ nebyl nikdy zveřejněn. V jeho duchu však vystoupil vedoucí teoretické skupiny O. Šik na veřejnost svým článkem v Hospodářských novinách v únoru 1964 (ještě před tím byla veřejnost informována o hlavních zásadách připravované reformy v Rudém právu 12.12.1963). Tento článek zmobilizoval konzervativní zastánce centralistického pojetí mechanismu fungování ekonomiky. Nejzávažnějším bylo vystoupení náměstka ministra – předsedy Státní plánovací komise K. Rozsypala, který základní principy návrhu označil za nereálné a v podstatě se dožadoval návratu ke „svému“ projektu reformy z roku 1959.

Neméně závažné pro další vývoj reformy však byly pro většinu veřejnosti neviditelné tlaky vykonávané na teoretickou skupinu z vrcholného grémia KSČ. Zásady „nové soustavy řízení“ byly předsednictvu předloženy v polovině roku 1964. Do konce září, kdy byly konečně schváleny, byl odtud čtyřikrát text vrácen k úpravám. Ty měly převážně ideologickou povahu, odrážející brožurkové znalosti stalinské verze marxismu většiny členů předsednictva (zakotvení „priority socialistické plánovitosti“ a „vedoucí role strany“). V této době podporovali reformu především tajemník pro ekonomiku D. Kolder a předseda vlády J. Lenárt. Ani postoj A. Novotného nebyl nepřátelský. Většina členů předsednictva ÚV KSČ však předloženým textům vůbec nerozuměla. Jejich hlavní starostí bylo, aby neschválili něco, co by mohlo ohrozit jejich mocenské pozice. V aparátu ÚV KSČ, na který byla většina členů předsednictva při posuzování textu odkázána, pracovala však v té době řada reformě nakloněných pracovníků. A tak vlastně hlavní problém připomínkového řízení spočíval v hledání formulací umožňujících, aby se „vlk nažral a koza zůstala celá“. To vtisklo zejména úvodní části „Návrhu zásad zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ (Rudé právo 17.10.1964) zejména v jeho úvodní části poněkud „upovídaný“ charakter. Přece jen se však podařilo v dalších částech zachovat základní „progresivní“ prvky. Platí to především o cenovém mechanismu. Zde se již počítá se třemi kategoriemi cen (pevné, limitované, volné). Postupně se má podíl posledních dvou zvyšovat. Konkrétněji než v Návrhu tezí bylo definováno postavení podniku:

- a) základním zdrojem příjmu podniku jsou tržby, tj. peněžní částky za realizovanou produkci;
- b) po odečtení nákladů na materiál, energii, odpisy a dopravné zůstane podniku hrubý důchod, jediný zdroj dalších vydání;
- c) z hrubého důchodu bude podnik hradit odvod ze základních fondů, splátky a úroky z bankovního úvěru, vlastní investice a odvod ze zisku;
- d) odvod do státního rozpočtu bude podniku určen podle předem stanoveného klíče, buď procentem z hrubého důchodu, nebo procentem dosaženého celkového zisku, případně jiným vhodným ukazatelem;
- e) tržba, hrubý důchod, zisk ani jiná položka finančních zdrojů podniku nebudou stanoveny ukazatelem plánu, ale budou vyplývat z plánu výroby, který sestavil podnik, a z efektivní výroby;
- f) po odečtení těchto položek zbude podniku fond odměn pracujících do kterého bude patřit odměna podle individuální práce a základní mzda a její složky, stanovené podle množství, jakosti a společenské užitečnosti výsledků hospodaření podniků.

Sotva však předsednictvo ÚV KSČ politicky požehnilo na svou dobu poměrně radikální, i když z hlediska konzistentnosti systému stále ještě omezenou, koncepci ekonomické reformy, v metropoli „reálného socialismu“ byl z vedení státu i strany sesazen N. Chruščov (říjen 1964). Právě proreformní atmosféra v jeho éře (i když svým obsahem již z hlediska čs. reformátorů značně překonaná) bránila konservativním silám ve vedení KSČ postavit se otevřeně proti reformě. Ostrá kritika Chruščovova „reformátorství“ novým sovětským vedením v čele s L. Brežněvem byla vodou na jejich mlýn. i když zatím nebyli s to veřejně zahájený reformní proces zvrátit, snažili se jej zpomalit odkládáním nejzávažnějších rozhodnutí a získat tak čas pro jeho pozdější zastavení. Tato rizika byla dále zvyšována rozhodnutím předsednictva ÚV KSČ, podle něhož byla odpovědnost za realizaci

reformy přenesena na Státní plánovací komisi. Ve stejné době totiž probíhaly opožděné práce na sestavení 4. pětiletky (1966-1970), při nichž se slině uplatňovala technokratická orientace většiny plánovačů této instituce, kteří se snažili prosadit maximální vliv centrálního plánu na determinaci vývoje hospodářství.

Realizace reformy se však setkávala ještě se dvěma dalšími „nepřáteli“, které „teoretická fronta“ nebyla vždy ochotná brát v úvahu. Především to byla reálná ekonomická situace, vyznačující se značnými deformacemi celkové struktury ekonomiky i nerovnováhou efektivní nabídky a poptávky. Dále to pak byly gnozeologické limity samotných reformátorů, kteří v té době ještě nevstřebali poznatky soudobé, zejména keynesovské, ekonomické teorie o tržním hospodářství a její aplikaci na regulativní instrumentárium hospodářské politiky státu.

Po schválení projektu reformy lednovým zasedáním ÚV KSČ připravila SPK soubor právních norem, který umožnil již od 1. ledna 1966 alespoň v omezené míře realizovat některé prvky reformy. Došlo především k radikálnímu omezení závazných úkolů centrálního plánu. Byly přijaty obecně platné podmínky pro samostatné hospodaření podniků. Jejich základem bylo stanovení systému a sazeb odvodů, které nahrazovaly dřívější vztah podniků ke státu zprostředkovaný direktivními ukazateli centrálního plánu vztahem založeným na daňovém principu. Sazby však ještě nebyly jednotné, jak předpokládalo cílové řešení. Byly diferencovány podle odvětví se zárukou platnosti na tři roky. Předpokladem přechodu k jednotným odvodům byla nezbytná reforma vysoce deformované cenové soustavy, se kterou se – pro její pracovní náročnost – počítalo až pro rok 1968. Našel se však způsob pro její urychlení, takže k jednotným odvodům se mohlo přistoupit již od 1.1.1967. Patřil k nim jednak odvod z hrubého důchodu podniku (tržby bez materiálových nákladů a odpisů), dále pak odvod ze základních fondů a odvod ze zásob a tzv. stabilizační odvod z mezd (měl čelit rychlejšímu růstu mezd než produktivity práce).

Podle rámcových podmínek schválených vládou v červenci 1966 měly jednotné odvody platit nejméně do roku 1970. Na jejich základě „podniky budou výdaje na investiční výstavbu uhrazovat zásadně z vlastních zdrojů a použitím investičního úvěru; jen výjimečně budou poskytovány dotace ze státního rozpočtu“. Úvěry měla přitom Státní banka poskytovat na základě výběrového řízení, přičemž doba splatnosti neměla překročit dobu životnosti „základních prostředků“, na které byl úvěr poskytnut.

Od 1. ledna 1967 byly zavedeny tři kategorie velkoobchodních i maloobchodních cen: pevné u základních životních potřeb obyvatelstva, u hlavních zemědělských produktů a u těch surovin a materiálů, které měly rozhodující vliv na vývoj cen výrobků konečné spotřeby; volné ceny tam, kde budou vytvořeny konkurenční podmínky u výrobků zvláštní jakosti, módních novinek atd.; limitované ceny, stanovené dohodou mezi dodavatelem a odběratelem v mezích centrálně určených limitů. V průběhu roku 1967 měla být zahájena druhá etapa cenové reformy, která měla vytvořit podmínky pro plné uplatnění nabídky a poptávky při tvorbě cen.

Skutečný vývoj po přestavbě velkoobchodních cen však ukázal, že metody, které umožnily její urychlení, měly řadu slabín. Zatímco její organizátoři očekávali, že po přestavbě budou podniky vykazovat v průměru rentabilitu 22 %, pak skutečnost byla hned v prvním roce 1967 zhruba čtyřnásobná (78 %) a v následujícím roce 80 %. Tvrdé „parametrické“ prostředí pro podniky vytvořeno nebylo. Ekonomicky neodůvodněné rozdíly mezi podniky byly přitom tak velké, že se muselo přistoupit k přerozdělování (v roce 1968 např. dotace „chudým“ podnikům na úkor bezdůvodně „bohatých“ dodatečné odvody představovaly polovinu celkového výnosu odvodů z hrubého důchodu).

Celkovou situaci po necelých dvou letech reformy výstižně charakterizovala jedna z analýz z dubna 1968: „To, co bylo chápáno jako dočasná výjimka (redistribuce, odchylky od jednotnosti, přírážky a srážky a pod.) se stalo pravidlem a formou, jak pomocí ekonomických nástrojů nadále prosazovat direktivní metody řízení. Kredit důvěry a podpory podnikových pracovníků, který sehrál ohromnou úlohu při nástupu k systémovým změnám, jsme po roce fungování nových opatření zčásti ztratili. Prvky ekonomického modelu (z nichž nejvýznamnější je jednotná soustava odvodů) jsou překryty jinými diferencovanými nástroji, postrádajícími tržní logiku. Tento vztah má rozhodující vliv na

chování všech ekonomických subjektů: energie a pozornost je vyčerpávána v linii vztahů podnik – nadřazené články místo v linii vztahů podnik – trh“.

Ekonomická reforma se dostala do patové situace. Kritizující „teoretická fronta“ bez účinného vlivu na realizaci reformy stále hlasitěji varovala před rizikem návratu centralistického modelu. Proti ní decizní sféra obhajovala status quo vytvořený jejím rozhodováním a nepřicházela s pozitivním programem řešení narůstajících rozporů.

Politická vůle k prohloubení a urychlení reformy však v období Pražského jara nebyla manifestována jen programovými tezemi, ale i personální změnou: místopředsedou vlády pro ekonomickou reformu byl v květnu 1968 jmenován O. Šik.

Změněná politická situace naléhavě vyžadovala zformování konkrétního pozitivního programu dalšího rozvíjení reformy. Prvním pokusem předloženým k veřejné diskusi byl rozsáhlý text čtyř autorů (Horálek, Kožušník, Sokol, Turek) nazvaný Nástin koncepce dalšího rozvíjení ekonomické soustavy řízení. „Nástin“ kombinoval teoretické úvahy s praktickými doporučeními jak na systémové, tak i regulativní změny v mechanismu fungování ekonomiky. S přihlédnutím k dnešnímu stavu poznání signalizoval jak značný pokrok, tak i stále ještě jisté gnozeologické limity pro další rozvíjení ekonomické reformy.

Čas a prostor poskytnutý Pražským jarem k propracování oficiální vládní koncepce prohloubení reformního procesu však byl příliš krátký. Uplynuly sotva čtyři měsíce od prvního, zatím jenom diskusního „Nástinu“, když vstup vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 přerušil slibně započatý proces. Až do nástupu „normalizačního“ vedení G. Husáka v dubnu 1969 ještě přežívaly naděje na jeho pokračování. Vládní instituce však již v tomto směru nevyvíjely žádnou iniciativu a někteří jejich pracovníci (zejména ve Státní plánovací komisi) již tajně připravovali návrat k centrálnímu plánování. Místopředsedu vlády odpovědného za ekonomickou reformu O. Šika zastihl příchod vojsk na dovolené v Jugoslávii. Pookupační režim mu neposkytl záruky bezpečnosti při jeho případném návratu a nakonec mu nezbylo než uchýlit se do exilu. Další nástiny projektů rozvíjení ekonomické reformy, zpracované několika skupinami ekonomů, zůstaly jen na papíře. Některé principy v nich obsažené se ještě promítly do velmi revolučního paragrafovaného znění návrhu zákona o podniku a podnikání z roku 1969, ten však již nebyl, a v obnovené centrálně plánované ekonomice ani nemohl být, realizován.

SOUBOR OPATŘENÍ A PROGRAM PRO OSMOU PĚTILETKU (1981, 1984)

ZDISLAV ŠULC

Období tzv. normalizace, které přineslo v ekonomice návrat rigidního systému centrálního plánování sovětského typu, opět vrátilo dřívější problémy spojené s fungováním tohoto ekonomického mechanismu: disproporce hospodářského vývoje spojené s nedostatkovostí na jedné a nepotřebnými „nadnormativními zásobami“ na druhé straně, zpomalování tempa růstu a pokles celkové efektivity. Po vyčerpání zdrojů relativně příznivého vývoje vytvořených některými kroky reformního procesu druhé poloviny 60. let dochází od poloviny 70. let k sedmiletému poklesu přírůstků národního důchodu, který v roce 1981 dokonce dosáhl negativní hodnoty (-0,4 %). Zhoršily se směnné relace ve vývozu a dovozu, narůstala pasivní obchodní bilance a v návaznosti i zahraniční zadluženost, zhoršilo se „zásobování“ spotřebního trhu.

Situace dozrála k tomu, aby centrum znovu uvažovalo o „zdokonalování soustavy řízení a plánování“, začal se rodit „soubor opatření“. Problém byl ovšem v tom, že předchozí mnohaletá antireformní kampaň vytvořila nepřekročitelné ideologické bariéry, které jakýkoli projekt „zdokonalování“ nemůže překročit. Po rozsáhlých čistkách ostatně neexistovali ve stranickém ani v hospodářském aparátu „dobrodruzi“ riskující, že je vládnoucí garnitura označí za ideologické heretiky či dokonce osoby provádějící „protisocialistickou činnost“.

To určilo charakter vládního usnesení č. 42 z 31.1.1980 „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení hospodářství po roce 1980“. Byl to jakýsi pokus o opakování první nezdařené reformy z roku 1959 (viz První ekonomická reforma), založené na kombinaci střednědobého (pětiletého) ukazatelového plánu s tzv. normativy dlouhodobé hmotné zainteresovanosti podniků, které měly podnítit jejich zájem na vypracování a plnění „mobilizačních plánů“. Základním předpokladem fungování takovéto soustavy řízení je však stabilita pětiletého plánu. Právě v druhé polovině 70. let, kdy se „soubor opatření“ připravoval, byla tato stabilita opět problémem. Ve chvíli, kdy měla tato „nová soustava řízení“ začít fungovat (1981), nebyla Státní plánovací komise pro stejné období (1981-85) vůbec schopna sestavit jakýkoli pětiletý plán. První dva roky 7. pětiletky byla ekonomika „řízena“ pouze ročními plány. Pětiletka byla „dotvořena“ teprve na počátku třetího roku „svého“ období.

Přechod k „souboru opatření“, který si vyžádal změnu či novelizaci a vytvoření 90 nových právních předpisů pro oblast plánování, technického rozvoje, financování, práce a mezd, cen a investiční výstavby, tak skončil dříve než započal. O uplatnění normativů dlouhodobé hmotné zainteresovanosti podniků namohlo být ani řeči.

Opětný neúspěch „zdokonalování“ soustavy řízení se snažilo centrum zastřít tím, že „Soubor opatření“ označilo za „otevřený“. V roce 1982 vytvořilo při federální vládě komisi v čele s tehdejší náměstkem ministra financí Leopoldem Lérem, která dostala za úkol připravit „soustavu řízení pro 8. pětiletku“. Výsledkem byl pětiletý program federální vlády nazvaný „Řízení pro 8. Pětiletku“. Předpokládal řadu normativních změn, hospodářským zákoníkem počínaje a odvětvovými směrnici konče. Požadoval sice vypracování dlouhodobých plánů (tehdy do roku 2000), avšak základem měl být plán pětiletý (počet závazných státních bilancí se zvýšil z 200 na 340 a ty postihovaly zhruba polovinu produkce). Od jeho ukazatelů měla být opět odvozována „hmotná zainteresovanost“ podniků. Zprofanovaný ukazatel hrubé výroby byl nahrazen ukazatelem typu „čistá výroba“ (tzv. upravené vlastní výkony, tj. odpisy, mzdy a zisk). Ty sice eliminují podnikový zájem na materiálově náročné výrobě, ve fázi tvorby plánu však stimulují podniky k minimalizaci tohoto nového ukazatele, aby pak jeho překročením snadno dosahovaly poněkud jiným typem substitucí (místo dřívější „pracnosti“ a materiálové náročnosti výrobků se kritériem rozhodování podnikového managementu stává podíl zisku v plánované ceně – tzv. rentabilita). Podle „míry rentability“ pak podniky ze svého výrobního programu vypouštějí „nevýhodný“ sortiment, kterého je pak na trhu nedostatek. A naopak zachovávají sortiment „výhodný“, i když po něm není poptávka (pak vznikají „nadnormativní zásoby“), anebo zařazují „inovované“ výrobky, pro které do nově navrhovaných plánových cen prosazují vyšší podíl zisku.

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

Specifikem tohoto programu byly tzv. státní cílové programy, spojené s dodatečnými způsoby „hmotné zainteresovanosti“, jejichž prostřednictvím se centrum marně snažilo do ekonomiky „protlačit“ vědecký a technický pokrok.

Nová nadsazená investiční vlna, založená 8. pětiletkou, však podlomila ekonomický růst, sotva započal. Pouze první rok dosáhl růst národního důchodu téměř plánované výše 3,7%. Následující rok byl však již plně ve znamení nastupující decelerační fáze cyklu. Více než třetina podniků v průmyslu a téměř polovina ve stavebnictví nesplnila plánované ukazatele. V dodavatelsko odběratelských vztazích zavládl dosud nepoznaný chaos. Prudce se zvýšil počet podniků vykazujících platební neschopnost. Skrytá inflace se začala přeměňovat v otevřenou.

Obdobně jako „soubor opatření“ i tento „program“ skončil dříve, než mohl začít reálně fungovat.

KOMPLEXNÍ PŘESTAVBA HOSPODÁŘSKÉHO MECHANISMU 1987-1989

ZDISLAV ŠULC

Po dvou neúspěšných pokusech normalizačního režimu o reformu existujícího mechanismu fungování ekonomiky byla třetím pokusem tzv. komplexní přestavba hospodářského mechanismu. Vládní výbor pro plánovité řízení národního hospodářství započal na tomto projektu pracovat již v létě 1986, kdy nezdar „Programu pro 8. Pětiletku“ (viz) byl již nepochybný. Avšak vrcholné politické grémium (předsednictvo ÚV KSČ), vyvedené z míry nejistotami vytvořenými gorbačovskou perestrojkou v SSSR, nijak nenaléhalo na urychlení reformy v obavách o možné narušení „stability“ normalizačního režimu.

Proces vypracování dalšího dokumentu o „zdokonalování hospodářského mechanismu“ v ČSSR byl rozvržen do konce roku 1987. Hlavní důraz přitom politické vedení kladlo na postupnost změn. Připomínkové řízení k první variantě návrhu vedlo spíše ke zhoršování než vylepšování dalších verzí projektu.

Koncem roku 1986 se však situace radikálně změnila. Po listopadové schůzce vedoucích představitelů členských států RVHP v Moskvě již bylo zřejmé, že na připravovaném zasedání ÚV KSSS (konalo se v lednu 1987) prosadí M. Gorbačov další, radikální reformní kroky. Potvrzoval to i dosud nezveřejněný sovětský návrh zákona o podniku, který mělo vedení KSČ k dispozici. Ten se – z mocenskopolitického hlediska – zdál normalizačnímu vedení ještě „revolučnější“ než jeho zatracený československý předchůdce z roku 1969: počítal např. nejen s volbou ředitelů, ale všech vedoucích podnikových pracovníků až po mistry a brigadýry.

Vedení komunistické strany se rozhodlo na novou situaci rychle zareagovat. Aparát zmíněného vládního výboru dostal příkaz doslova přes noc připravit z dosavadních podkladů text projektu čs. reformy tak, aby mohl být zveřejněn ještě před zasedáním ÚV KSSS v lednu 1987. Projekt tak měl zachránit značku Made in ČSSR a čelit představám, že jde o kopii vynucenou zahraničním vzorem. Proto již 9. ledna 1987 zveřejnilo Rudé právo dokument „Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR“. Sám název tohoto textu, který opustil doposud jedině dovolené „zdokonalování“ existujícího mechanismu, měl vzbudit dojem, že tentokrát má jít o jiný, nový mechanismus. Také zákon o podniku, na který do té doby v Československu nikdo nepomýšlel, je zde avizován dříve, než se veřejnost dozví o jeho sovětské předloze. Na březnovém zasedání ÚV KSČ pak G. Husák poprvé připravovanou přestavbu ekonomického mechanismu pojmenoval dosud zakázaným termínem „reforma“ a nadneseně ji charakterizoval jako „od znárodnění největší zásah do systému řízení hospodářství“.

Podobným „přestrojením“ zareagovali na perestrojku i příslušníci „zdravého jádra“. Vytvářeli si tak půdu, aby při očekávané první návštěvě M. Gorbačova (duben 1987) získali jeho požehnání pro své další vládnutí.

Urychleně zveřejněné „Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR“ svým skutečným obsahem ani v nejmenším neznamenaly nějaký revoluční posun v pojetí ekonomické reformy. Text byl – zřejmě díky vynucené rychlovýrobě – velmi obecný a nepřilíš rozsáhlý. Po měsíci proto schválilo předsednictvo ÚV KSČ a federální vláda „Konkretizaci Zásad přestavby hospodářského mechanismu ČSSR“. Podle ní pak měl být do konce roku 1987 zpracován „komplexní dokument“ jako východisko pro realizaci zamýšlených změn a pro vydání nových předpisů.

Tento dokument, schválený ústředním výborem KSČ 18. prosince 1987, však byl jen poněkud aktualizovanou variantou reformy z roku 1959. Základním systémotvorným prvkem ekonomického mechanismu zůstával centrální pětiletý plán. Od jeho ukazatelů, i když poněkud odlišných od těch dřívějších, měly být opět odvozovány dlouhodobé normativy hmotné zainteresovanosti podniků i jednotlivců. Jistý pokrok přinášel požadavek jednotnosti těchto normativů. Ten však už v samotném projektu zpochybnilo zachování dalšího dílčího prvku – soustava pevných, centrálně určených plánovaných cen. Cenová problematika se zde opět v podstatě redukovala na provedení další přestavby centrálně plánovaných velkoobchodních cen. Podobně mzdový systém měl být založen na centrálně určených tarifech a katalozích práce. Regulace mzdového vývoje se měla opět

uskutečňovat prostřednictvím ukazatelového mechanismu, i když tentokrát vycházejícím z jiných ukazatelů typu „čistá výroba“.

„Komplexní přestavba“ měla být podle původních představ realizována jako celek k 1. lednu 1991. Některé její jednotlivé kroky však byly uskutečněny v letech 1988 a 1989. V dubnu 1988 schválily zákonodárné sbory zákony o změnách v soustavě ústředních úřadů (federálních i národních) a na jejich základě prezident republiky a národní rady jmenovali nové vlády. Počet jejich členů se snížil ze 64 na 52. Organizačními změnami se měl počet pracovníků ústředních úřadů snížit téměř o pět tisíc. (Podle M. Jakeše dosáhlo v prosinci 1988 snížení zhruba polovinu předpokládaného počtu.)

Již v únoru 1988 schválila vláda zásady, podle nichž měla proběhnout přestavba organizační struktury podnikové základny. V plánovaných dvou etapách (k 1. červenci 1989) měly být zrušeny výrobně-hospodářské jednotky a dosavadní státní organizace a založeny nové státní podniky. 14. června 1988 schválilo Federální shromáždění zákon o podniku (s účinností od 1. srpna 1988). Zákon i organizační přestavba měly zvýšit samostatnost podniků a jejich podnikatelskou aktivitu. S podobným zdůvodněním schválilo Federální shromáždění 15. června zákon o zemědělském družstevnictví a zákon o bytovém, spotřebním a výrobním družstevnictví. Zdání reformní aktivity posilovalo experimentování se „zvýšenou samostatností a odpovědností“ podniků (v roce 1988 se týkalo podniků s téměř 700 tisíci zaměstnanců), které – při zachování dosavadních pravidel u ostatních podniků i v nadpodnikové sféře – se ukázalo být velmi problematickým.

Federální shromáždění schválilo postupně několik dalších zákonů (novel) – zákoník práce, hospodářský zákoník aj. – které měly tvořit právní rámec reformy.

„Komplexní přestavba“ se opožďovala v centru i na podnikové úrovni. Postupně se začala projevat její nesourodost, nekonzistentnost (zejména zachováním starého mechanismu plánování a mechanismu cenového). Váhavost přístupu k reformě podporoval i zhoršující se stav ekonomiky, který centrum přinutil k rozsáhlé investiční restrikci. Předseda vlády L. Adamec na zasedání ÚV KSČ v prosinci 1988 označil za příčiny opožďování reformy „nedůslednost“ centrálních orgánů a nedostatek „odvahy, vůle a někde i schopností“ na podnikové úrovni. Připustil rovněž, že prolínání prvků „starého a nového vážně komplikuje řídicí a plánovací procesy“.

Vzhledem ke zřejmým potížím a problémům se přestavba hospodářského mechanismu setkala s kritikou některých odborníků. Ekonom prof. Milan Matějka dokonce veřejně (v Hospodářských novinách) vyjádřil pochyby o její kvalitě.

Navzdory potížím a problémům se nová federální vláda v říjnu 1988 rozhodla reformu urychlit a jako celek ji realizovat o rok dříve, a to k 1. lednu 1990. Revoluce v listopadu 1989 však tuto quasireformu definitivně ukončila. Na pořad dne se dostala systémová transformace čs. ekonomiky.

SYSTÉM CENTRÁLNÍHO PLÁNOVÁNÍ

ZDISLAV ŠULC

Jako první v moderní historii zavedl tento systém regulace ekonomiky Sovětský svaz, kde se koncem 20. let ustálila praxe sestavování pětiletých plánů na základě makroekonomických agregátních bilancí, rozepisovaných prostřednictvím plánových ukazatelů do zestátněných podniků. Od poloviny 30. let se s centrálním plánováním (čtyřletky) započalo i v nacistickém Německu, avšak bez zestátnění podniků, které zůstaly v soukromém vlastnictví. Silná tendence k zestátnění a centrálnímu plánování se široce uplatnila zejména po druhé světové válce ve většině vyspělých evropských zemí – ve Velké Británii, Francii, Holandsku, v Norsku.

V Československu se centrální plánování při částečném zestátnění (znárodnění) začalo uplatňovat v letech 1947-1948. Dvouletý plán pro toto období se orientoval na obnovení národního hospodářství narušeného válkou. Zajištění výroby i investiční výstavby surovinami, materiálem, palivy a energií se uskutečňovalo na základě přidělů (kontingentů) převzatého z válečné organizace. Plánem stanovené úkoly se omezovaly jen na řešení tzv. úzkých profilů (hmotné bilance se týkaly 165 položek) a dotýkaly se jen asi poloviny průmyslové výroby. Investiční plán pouze vymezil finanční kvóty pro jednotlivá odvětví a podniky bez podrobnější specifikace jejich účelu. Plán se však vztahoval i na soukromý sektor. Pro všechny podniky byl závazný jednotný mzdový systém, daňová opatření omezující zisky a přidělování surovin státem.

Byla vytvořena Ústřední plánovací komise, jejímiž členy byli hospodářští odborníci stran Národní fronty v čele s předsedou vlády. Výkonným (úřadujícím) předsedou byl generální sekretář Hospodářské rady vlády. Byla zřízena řada dílčích komisí (průmyslová a stavební, pro industrializaci Slovenska, pro pomoc hospodářsky slabým krajům atd.). Nově utvářené národní podniky jako základní článek zestátněného hospodářství byly tehdy ještě samostatnými právními osobami, ve kterých platily principy obchodního podnikání; stát za jejich závazky neručil. (Viz Podnik a jeho postavení.)

Vážnější spory o způsob plánování se projeví až v souvislosti s přípravou prvního pětiletého plánu zahájenou v říjnu 1947. Zatímco představitelé KSČ akcentovali zejména normativnost a závaznost státních plánů, představitelé ostatních politických stran preferovali spíše indikativní (orientační) charakter centrálního plánu a uplatňování státní regulace odpovídající spíše keynesovskému pojetí. Definitivní rozhodnutí těchto sporů přinesl mocenský zvrat po 25. únoru 1948, od kdy se již práce na první pětiletce rozvíjely podle programu KSČ. Nešlo však ještě o kopírování sovětského systému (k tomu došlo až po roce 1950). Hlavní protagonisté tohoto procesu se sice často ve svých vystoupeních v obecné rovině odvolávali na autority jako Marx, Engels, Lenin, Stalin či Vozněsenský (tehdejší předseda sovětského Gosplanu). Ve skutečnosti však sovětský systém plánování v jeho konkrétní podobě neznali a hledali vlastní cestu. Náznorně to charakterizují směrnice pro reorganizaci vrcholných hospodářských institucí i podnikové sféry projednané v nejvyšším poradním grémiu KSČ – v Hospodářské radě ÚV KSČ 28. června 1948. Ministr financí a od dubna 1949 předseda Státního úřadu plánovacího Jaromír Dolanský ji interpretoval tak, že při reorganizaci centrálních úřadů a celého státního aparátu budou uplatněny „zásady baťovské organizace“. Podle Dolanského měly být ve všech sektorech průmyslu zavedeny do konce roku „baťovské metody organizace práce“ do několika závodů. Tyto závody pak měly sloužit výchově „kádru“ a po získání zkušeností k „přenesení baťovské organizace na celý průmysl“.

Od roku 1950 však dochází v těchto přístupech k výrazným změnám. Vzhledem k vyhocení studené války, poměrům v zemích sovětského bloku i vnitřnímu politickému vývoji (viz První období komunistického režimu) se stal sovětský model organizace, plánování a řízení ekonomiky závazným i pro Československo. Pod tlakem sovětských představitelů, na základě expertizy sedmadvaceti sovětských odborníků (z druhé poloviny roku 1951) a za přímé účasti sovětských poradců (od následujícího roku) byl převzat sovětský model centrálního plánování národního hospodářství. Stalo se tak v době, kdy v důsledku rozsáhlých čistek odešli ze svých funkcí ve státních i podnikových institucích četní odborníci. Na jejich místa často nastupovali funkcionáři z řad „dělnických kádru“, bez zkušeností a potřebného vzdělání, jen narychlo vyškolení v různých kurzech. (Např. v ročních

Ústředních dělnických školách bylo v letech 1949-1952 vyškoleny 1338 posluchačů, kteří po absolvování nastoupili do vedoucích hospodářských funkcí.) Mnozí z nich byli (a často dlouho zůstali) poplatní zaváděnému systému.

Jak fungoval tento systém, který zde v různých obměnách působil až do roku 1989? Vrcholným orgánem vertikální organizace celého hospodářství se stal Státní úřad plánovací (od roku 1960 Státní plánovací komise), jehož plánovací aktivita se týkala téměř deseti tisíc centrálně určených položek. Prostřednictvím dvanácti hospodářských ministerstev s devadesáti čtyřmi hlavními správami rozepisoval plánované úkoly do asi 1500 národních podniků.

Plánovací úřad se snažil předem v makroekonomickém plánu (většinou pětiletém), sestaveném pomocí tzv. meziodvětvových a oborových bilancí, vyjádřit optimální vztah všech makroekonomických agregátů (souborů odvětví či oborů nebo peněžních veličin) zaručující maximální růst národního důchodu a realizaci některých mimoekonomických cílů a preferencí. Plán byl potom rozepsán na jednotlivé podniky pomocí soustavy plánových ukazatelů. Historický vývoj však ukázal neschůdnost této cesty zejména z těchto důvodů:

- a) Plánové bilance jsou vždy neúplné, tzn. přímo určují pouze část, a to zpravidla menší, výrobních i jiných proporcí (např. v ČSSR i po rozšíření závazných státních bilancí v 7. pětiletce z dřívějších 200 na 340 byla do nich zahrnuta jen asi polovina produkce).
- b) Plánové bilance jsou vždy stupňovité, tzn., že pouze menší část z nich se sestavuje přímo v plánovém centru (v ČSSR např. v 7. pětiletce byla v kompetenci vlády 1/3 bilancí, o zbytek se stejným dílem dělily resortní ministerstva a řídicí orgány podnikových sdružení).
- c) Plánové bilance operují převážně s globálními agregáty v peněžním vyjádření, neboť vymezení plánových úkolů přímo v naturálních jednotkách je v makroekonomickém měřítku nereálné. Proto je spíše výjimkou než pravidlem. Každé globální vymezení plánového úkolu ovšem vždy skýtá širokou škálu možností při jeho naplnění konkrétními naturálními výrobky; plán je stejně možno plnit výrobky, po nichž je poptávka, či výrobky pouze na sklad, ba neexistující fiktivní výrobou.

Podnik tak může plnit plán a získávat důchod (mzdy, zisk), i když svou produkci neprodá a neuhradí její náklady. Chování, které by podnik v tržním mechanismu přivedlo „na buben“, mu v centrálně plánové ekonomice přináší největší prospěch (důchod). Podle zákonů tohoto mechanismu (tzv. převrácený mini-max) maximální důchod získává podnik, který: při tvorbě plánu dokáže minimalizovat parametry (ukazatele), kterými plán vymezuje jeho výkony pro plánované období a při plnění plánu uskuteční takové substituce (záměny) v alokaci (umístění) výrobních činitelů, které umožní s minimálním úsilím „naplnit“ ukazatele plánu, od jejichž splnění závisí „příděl“ základních a doplňkových mezd, příp. fondů na rozvoj podniku.

Souhrnným výsledkem působení tohoto systému byly všeobecně známé kvality ekonomického vývoje v tzv. socialistických zemích: efektivní nabídka a poptávka se odkláněly od plánové, vznikaly mezi nimi četné deficity (disproporce); trh spotřebního zboží a ještě více výrobních prostředků trpěl permanentní nedostatkostí, zatímco se současně ve skladech hromadily nepotřebné zásoby; výroba i výrobky svou kvalitou i technickou úrovní nesnesly většinou srovnání se světem; hospodárnost (efektivnost) byla špatná, produktivita práce nízká; největší důchody měly často ty podniky a jejich zaměstnanci, kteří nejméně přispívali k reálné tvorbě národního důchodu, a naopak.

Za celou dobu existence centrálního plánování v ČSSR se nepodařilo sestavit jediný pětiletý plán (bylo jich celkem osm), který by nebylo nutno v jejich průběhu podrobit výrazným korekcím. Některé pětileté plány se podařilo sestavit teprve v době, kdy už končilo jejich období. Většina centrálního plánování se tak de facto realizovala pouze prostřednictvím jednoročních plánů, které spíše dodatečně „hasily“ problémy vyvolané vytyčováním nereálných cílů v plánech pětiletých.

CENOVÝ SYSTÉM

ZDISLAV ŠULC

V poválečném Československu byly až do poloviny roku 1949 ceny regulovány obdobným způsobem, jak bylo obvyklé v podmínkách válečného hospodářství. Pevné ceny byly určovány Nejvyšším cenovým úřadem (zřízeným po okupaci Československa v roce 1939) pouze pro vybraný, poměrně úzký soubor výrobků. Pro většinu z nich si výrobci tvořili ceny ve vlastní pravomoci. Byli ovšem povinni dodržovat určitá pravidla, zejména tzv. limity režijních přírážek. Ustanovení o výši kalkulovatelného zisku byla velmi neurčitá. Dovolovala započtení „přiměřeného zisku“, tento pojem však nebyl v úředních vyhláškách vysvětlen. Velkoobchodní ceny měly přímou vazbu na ceny maloobchodní prostřednictvím úředně stanovených obchodních rozpětí, sazeb daně z obratu, u některých výrobků pak i sazeb spotřební daně.

Charakteristickým rysem tohoto systému byl nepřetržitý růst cen, kterému cenový úřad dokázal čelit jen u cen základních surovin a materiálů a u levných standardních výrobků, které byly zahrnuty do spotřebního koše. To vedlo k deformaci struktury cen a k narůstání inflace. Tento reálný vývoj podpořil názory požadující podřízení cenové tvorby potřebám plánování. V průběhu roku 1949 se tvorba cen přesunula na Státní úřad plánovací.

Nejvýznamnějším rysem cenové soustavy v centrálně plánované ekonomice bylo vytvoření dvou cenových hladin, od sebe navzájem oddělených a na sobě nezávislých. Velkoobchodní ceny platily pro podniky, maloobchodní pro obyvatelstvo (spotřebitele). Úroveň těchto cen byla určena státním plánem, přičemž čas od času docházelo k jejich generální „přestavbě“.

Z různých důvodů mohly být přitom maloobchodní ceny výrazně nižší či naopak vyšší než velkoobchodní, a to bez ohledu na skutečné výrobní náklady určitého zboží a stav nabídky či poptávky. Rozdíl mezi těmito dvěma druhy cen představovala tzv. daň z obratu stanovená buď individuálně pro určitý výrobek (tzv. rozdílová obratová daň), anebo sazbou pro určité skupiny zboží (sazbová daň). Byla-li maloobchodní cena vyšší než cena velkoobchodní, šlo o tzv. kladnou daň, v opačném případě se jednalo o tzv. zápornou obratovou daň (de facto to byla státní dotace). Struktura takovýchto plánovaných cen se tak značně lišila od cen vytvářených na trhu podle efektivní nabídky a poptávky, neboť byla přizpůsobena cílům vytyčeným centrálním plánem.

Názornou představu o míře deformací plánovaných cen si možno učinit z těchto údajů z roku 1981. Tehdy byla záporná sazbová daň uplatněna u 136 skupin výrobků v rozptylu od -1 do -227 % (nejvyšší míra dotací se vztahovala na některé ropné výrobky, u polotovarů a nealkoholických nápojů činila -196 %, u palivového jehličnatého dřeva -100 % a u listnatého dřeva -72 %, dotována byla většina výrobků potravinářských). V roce 1982 se míra dotací dále zvýšila např. u hovězího masa z -13 % na -52 %, u másla z -6 % na -68 % atd. Další skupiny výrobků byly dotovány formou rozdílové daně. Naproti tomu u 934 výrobků byla uplatněna kladná obratová daň, která dosahovala až 110 % (nejvíce výrobků se pohybovalo v pásmu od 10 do 50 %). Tím se vytvářely zdroje ke krytí dotací u výrobků se „zápornou“ obratovou daní.

Deformaci této cenové struktury dále prohlubovala skutečnost, že vnitřní nabídka a poptávka byly izolovány od přímého vlivu světových cen prostřednictvím složité soustavy individuálně určených normativů (přírážek a srážek), tedy dotací a odvodů na dovoz a vývoz.

DAŇOVÝ SYSTÉM

ZDISLAV ŠULC

Přechodem k centrálně plánované ekonomice podle sovětského vzoru, dokončeném v roce 1952, byl dosavadní daňový systém, odpovídající standardním podmínkám tržní ekonomiky, nahrazen systémem, ve kterém rozhodující roli měly tzv. odvody. Teoreticky byla tato změna spojována s rozhodující úlohou socialistického (státního) vlastnictví v tomto modelu. Nejvýznamnější tezí této teorie byla definice odvodů jako „nové ekonomické kategorie adekvátní socialistickým výrobním vztahům“. Lakmusovým papírkem pro identifikaci těchto dvou základních zdrojů příjmů státního rozpočtu je právě povaha vlastnictví: u odvodů, uplatňovaných u státních podniků, nedochází ke změně vlastníka, u daní, uplatňovaných vůči obyvatelstvu a družstvům, však ano.

Přechod k systému odvodů však vyžadoval, aby byl z mechanismu fungování ekonomiky »vyoperován« mechanismus efektivní nabídky a poptávky založený na volné tvorbě a pohybu cen. Proto byl vytvořen mechanismus plánovaných cen (viz Ceny) s několika navzájem oddělenými cenovými okruhy (velkoobchodní a nákupní ceny, ceny zahraničního obchodu, maloobchodní ceny), které umožňují stanovit ceny bez ohledu na náklady, dokonce i značně pod či nad jejich úrovní. To umožňuje existence tzv. daně z obratu rozdílového typu (je paradoxní, že tento podle teorie „čistý“ odvod si od svého vzniku ve 20. letech v SSSR po celou dobu existence centrálně plánovaných ekonomik sovětského typu podržel název daň).

Tento odvod-daň vyjadřující odchylky cen od skutečných nákladů měl jak kladnou hodnotu, která byla hlavním zdrojem příjmů státního rozpočtu, tak i zápornou (tzv. záporná daň z obratu), což de facto představovalo státní dotaci maloobchodních cen. Kladné i záporné odchylky se pohybovaly v řádu desítek i stovek procent a přivodily obrovskou míru deformací cenové struktury.

Sazebník daně z obratu obsahoval více než 1500 položek, v jednotlivých letech se však měnil – např. v roce 1982 dosáhl 1750 položek. Asi čtvrtinu z toho tvořily položky rozdílové daně (do roku 1966 se tento podíl pohyboval kolem 70 %). Tři čtvrtiny položek (asi 1200 sazeb) připadalo na daň sazbovou. Vysoký počet sazeb daně z obratu naznačuje vysokou míru individualizace zdanění podniků.

Zdanění zisku prošlo v Československu řadou peripetií. V počátcích formování ekonomického mechanismu podle sovětského vzoru v 50. letech byla role zisku minimalizována v duchu ideologického vlivu politické ekonomie socialismu (viz). Projevilo se to v koncipování plánových cen s minimálním podílem zisku, který přitom podléhal stoprocentnímu odvodu.

V souvislosti s první ekonomickou reformou (viz) na přelomu 50.-60. let došlo k určité rehabilitaci zisku, avšak pouze jako plánovaného ukazatele. Odvody zisku byly koncipovány jako dlouhodobé normativy dělby plánového a nadplánového zisku mezi centrum (státní rozpočet) a podniky. Negativní zkušenosti s tímto pojetím vedly v druhé polovině 60. let k pojetí zisku jako přebytku tržeb z prodeje zboží a služeb nad výrobními náklady. Odrazilo se to v přechodu ke zdaňování hrubého důchodu podniku. Protože však tržby i úroveň nákladů byly i nadále determinovány převážně plánovými cenami a nikoli cenami efektivní, skutečně projevené poptávky a nabídky, ani tento mechanismus nefungoval dobře. Překonání jeho slabin přechodem k převážně volné tvorbě cen v rámci druhé ekonomické reformy však pro její násilné zastavení nedošlo. Ekonomika se opět vrátila k mechanismu z 50. let, včetně pojetí zisku a jeho zdanění.

Reálné fungování tohoto systému prokázalo silný destimulační vliv na ekonomickou aktivitu podniků i jednotlivců, které mimoekonomické tlaky (apely na socialistické uvědomění, tzv. socialistické soutěžení – viz) nebyly s to kompenzovat. Naopak, postupem času se zrodil vysloveně negativní stimul v podnikové motivaci, tzv. převrácený minimax, při kterém podniky maximalizovaly plánové přiděly svých důchodů (mezd) a investičních zdrojů při současné minimalizaci svých výkonů (viz Podnik a jeho postavení). To vedlo k ekonomickým reformám, jejichž součástí byly i reformy soustavy odvodů a daní.

Hlavním produktem těchto reformních snah byl vznik tzv. kriteriálních odvodů (odvod z fondů, tj. základních i oběžných prostředků, odvod z mezd či pracovní síly, odvod z přírodních zdrojů). Tento typ odvodů vyjadřoval snahy o překonání jejich výlučně fiskální či plánově přerozdělovací funkce a vytvoření pozitivních stimulů v chování podniků i jednotlivců.

Jevově, způsobem své formulace (jednotné, všeobecně platné sazby) budily tyto odvody dojem, že mají povahu obecně platných „pravidel hry“, jako je tomu ve standardních tržních ekonomikách. Že tedy už nejsou odvozeninou centrálního bilančně-ukazatelového plánu. Ve skutečnosti však byly „hlavním výstupem“ tohoto plánu. Tak sazba odvodu ze základních fondů byla odvozena od plánem předpokládaného objemu centralizovaných investic. Odvod z mezd byl odvozován z plánového objemu nákladů reprodukce pracovní síly financovaných z centrálních zdrojů atp. Výše těchto odvodů byla zakalkulována do centrálně stanovených pevných plánových cen (přechod k tomuto typu odvodů byl vždy spojen s přestavbou velkoobchodních cen; i poslední cenová přestavba u nás před 17. listopadem 1989, původně koncipovaná bez kriteriálních odvodů, musela být o rok posunuta ve chvíli, kdy se při tzv. komplexní přestavbě ekonomického mechanismu s těmito odvody začalo počítat, aby mohly být do velkoobchodních cen zakalkulovány).

Pokud jde o zdanění obyvatelstva, kde se tento pojem zachoval, byla pro centrálně plánovanou ekonomiku ideálním typem nulová daň. Proto občas předkládané návrhy na „stát bez daní“, tj. přechod od zdaňování hrubých mezd k čistým mzdám bez daní, měl v tomto ekonomickém systému svou logiku. Nikdy se však nerealizoval. Podíl přímého zdanění obyvatelstva na celkovém daňovém výnosu byl však v tomto systému malý a nikdy nedosáhl ani 10 %.

MZDOVÁ SOUSTAVA

ZDISLAV ŠULC

V poválečném Československu se uplatňoval systém smluvního sjednávání mzdových tarifů zpravidla na principu individuálního nebo kolektivního vyjednávání zaměstnavatelů se zaměstnanci a jejich odborovými organizacemi. Inflační vývoj však přinutil vládu k politice zmrazených mezd. Změny tarifů proto podléhaly schválení státními orgány. Tarify byly přitom odlišné pro různá odvětví, pro muže, ženy a mladistvé, pro města a venkov a často i podle doby trvání zaměstnání.

Při první mzdové reformě v roce 1948 byla pro všechna odvětví zavedena jednotná tarifní křivka. Extrémní sjednocení tarifů se však ukázalo jako neúnosné. Již na samém počátku padesátých let si praxe vynutila zavedení diferencovaných mzdových křivek.

V souvislosti s přechodem k sovětskému modelu centrálně plánované ekonomiky (viz) se ustálila praxe státem určované „ceny pracovní síly“ (mzdy). Dlouhodobě se tak dělo prostřednictvím centrálně určených tarifně-kvalifikačních katalogů. Ty stanovily pro jednotlivé profese výši i rozpětí mzdových sazeb v jednotlivých kvalifikačních třídách (zpravidla jich bylo osm) a současně definovaly, co pracovník v dané kvalifikační třídě musí znát a umět. Ve víceletých intervalech docházelo ke změnám tarifně kvalifikačních katalogů a jejich sazeb podle potřeb ekonomického vývoje požadovaného pětiletými plány. Krátkodobě (zpravidla v souvislosti s ročními plány) se plánové centrum pokoušelo působit na vývoj zaměstnanosti stanovením zásad pro prémiování a rozdělování doplňkových odměn, ale i zaváděním některých nemzdových preferencí (např. odlišná úprava pracovní doby, přiděl tzv. stabilizačních bytů pro vybrané obory, podniky či profese atp.).

Centrálně stanovené mzdové tarify však zdaleka nevyjadřovaly skutečnou cenu pracovní síly. Reálné náklady na ni byly značně vyšší, nehradil je však podnik, ale stát ze svého rozpočtu (značná část nemocenských a sociálních dávek). To silně deformovalo podnikové kalkulace. V jejich světle se jako nevýhodné jevílo investovat do techniky (tyto investice vycházely o polovinu draže než investice do pracovní síly). Podniky proto ve svých jednáních s centrem o plánové ukazatele maximalizovaly své požadavky na počet pracovních sil, od kterého se pak odvozoval i objem přidělovaných mzdových fondů. Centrálně plánovaná ekonomika se tak permanentně setkávala s nedostatkem pracovních sil.

Podniky hledaly různé cesty, jak pro sebe získat nedostatkové pracovníky, kterým nemohly nabídnout vyšší mzdu než jakou připouštěly centrálně stanovené mzdové tarify. Nejčastěji „řešily“ tuto situaci tím, že za tyto tarifní mzdy umožňovaly pracovat s nižšími výkony než „konkurenční“ podnik. K tomu docházelo zejména u profesí, kde práce nebyla normována (údržbářské a jiné obslužné či administrativní činnosti). Obtížnější to bylo u prací normovaných (zejména práce u pasů a výrobních linek, u obsluhy textilních či obráběcích strojů), kde navíc často docházelo k centrálně vynucovaným „prověrkám norem“, tj. k jejich zpevnování. Proto míra nedostatkovosti byla u těchto profesí největší. Východisko nacházely podniky ve zvyšování tzv. pohyblivé složky mzdy (prémie, odměny), takže podíl tarifních mezd na celkovém výdělků dlouhodobě klesal a v některých obdobích nedosahoval ani jeho poloviny. Jiným způsobem „mzdové konkurence“ bylo snižování či odpouštění kvalifikačních podmínek pro zastávání určitých profesí (např. v roce 1978 téměř 40 % pracovních míst s předepsaným vysokoškolským vzděláním bylo obsazeno pracovníky se vzděláním nižším, dokonce i jen základním). Rozšířenou praxí „přetahování“ pracovníků na nedostatkovém „trhu“ se stalo vytváření fiktivních pracovních poměrů: k základní pracovní smlouvě se přidávala ještě smlouva na „vedlejší pracovní poměr“ pro práci, kterou zaměstnanec buď vůbec nevykonával, anebo ji plnil v normální pracovní době.

Mzdový systém v centrálně plánované ekonomice tak silně deformoval efektivní nabídku a poptávku po práci a pracovní morálku. Ideologicky zavržený trh práce se i zde projevoval v křivém zrcadle „černého“ či „šedého“ trhu.

O vyřešení těchto problémů mzdové soustavy se pokusila 2. ekonomická reforma (viz) zejména zavedením systému jednotných odvodů z hrubého důchodu podniků. Ten tvorbu zdrojů na vyplácení základních (tarifních) i doplňkových (prémie) mezd vázal na tržby podniků za skutečně prodané zboží či služby. Neúspěšně provedená přestavba velkoobchodních cen v roce 1967 však nevedla k uvolnění cenové tvorby respektující skutečně projevovanou nabídku a poptávku, ale naopak k návratu centrální regulace cen i mezd. Po porážce Pražského jara došlo k obnovení cenových i mzdových systémů odpovídajících potřebám centrálně plánované ekonomiky.

PODNIK A JEHO POSTAVENÍ

ZDISLAV ŠULC

Poválečné Československo převzalo ekonomiku, ve které zcela převažovaly podniky v soukromém vlastnictví. Výjimkou byl jen nevelký sektor veřejných podniků (železnice, výroba tabáku atp.). I soukromé podniky však bezprostředně po zániku Protektorátu Čechy a Morava podléhaly určité míře centrální regulace vytvořené po okupaci nacistickým Německem (systém kontingentů s přidělováním základních surovin a materiálů, centrálně regulované ceny a mzdy atp.). Obdobně jako ve Velké Británii, Francii a jiných vyspělých kapitalistických zemích i v Československu došlo v říjnu 1945 ke znárodnění dolů, průmyslových podniků s více než 500 zaměstnanci aj. (Viz Znárodnění.)

Nově vytvářené národní podniky jako základní článek zestátněného hospodářství byly relativně velkými trusty či kombináty. V průměru připadalo na jeden národní podnik 10 závodů. Z 3348 technických jednotek (většinou závodů) vzniklo do konce roku 1947 321 národních podniků. Ty však byly samostatnými právními osobami, ve kterých platily principy obchodního podnikání. Stát za jejich závazky neručil. Hospodaření národních podniků nebylo napojeno na státní rozpočet. Byly součástí Fondu znárodněného hospodářství, jehož vztahy ke státnímu rozpočtu se realizovaly jen výsledným zůstatkem jeho samostatného hospodaření. Fond podniky neřídil, to byla věc generálních ředitelství fungujících rovněž na zásadách samostatného hospodaření a principu rentability.

Tato situace se od základu změnila po téměř stoprocentním zestátnění ekonomiky a její postupné transformaci na sovětský model centrálně plánovaného hospodářství, jež byla dovršena v letech 1949-1952. (Viz Systém centrálního plánování.) V převzatém sovětském modelu, odpovídajícím tehdy jeho nejrigidnější „čisté“ podobě, byl podnik pouhým výkonným článkem centrálního ukazatelového plánu. Přestal působit jako podnikatelský tržní subjekt a stal se pouhou technicko-organizační jednotkou.

Neúspěch tohoto byrokratického „čistého“ modelu vedl k řadě pokusů o jeho reformu, usilujících o „decentralizaci“. Ty však situaci podniků příliš nezměnily. (Viz První ekonomická reforma 1957-1964, Soubor opatření a Program pro 8. pětiletku (1981, 1984), Komplexní přestavba hospodářského mechanismu 1987-1989.)

Jak v „čistém“ tak i „decentralizovaném“ modelu centrálně plánované ekonomiky se uplatňoval tzv. převrácený mini-max: podnik se v obou případech choval opačně než v tržním prostředí. Místo tradiční minimalizace vstupů a maximalizace výstupů, jež v tržním podniku vedou k maximalizaci jeho důchodu (zisku), zde naopak maximum důchodu (mezd i zisku) umožňovala minimalizace výstupů (výkonů) a maximalizace vstupů (výrobních činitelů). Byl to důsledek vazby tvorby těchto důchodů (mezd a zisků) na plnění ukazatelů rozepsaného makroekonomického plánu, což ve fázi sestavování plánu vedlo ke „hře o parametry“ mezi podnikem a plánovacím centrem, ve fázi jeho plnění pak vytvářel specifický typ substitucí (nucených i chtěných záměn) při alokaci (rozmístování) výrobních činitelů.

Chování podniku však bylo odlišné nejen ve srovnání s podnikem tržním, ale i ve srovnání s představou centra vyjádřenou v plánu. I když podniky formálně plán plnily a získávaly tak nárok na příděl mezd či jiného důchodu, efektivní nabídka a poptávka se vyvíjely jinak než předpokládaly plánové bilance. Docházelo k „disproporcím“, ekonomika byla permanentně „nedostatková“ a současně se vedle neuspokojené poptávky hromadily i „nadnormativní“ zásoby neprodejného zboží, narůstala „rozestavenost“ i rozpočtové náklady v investiční výstavbě.

Plánovací centrum si s tímto „záhadným“ chováním podniků nevědělo rady. Řešení hledalo hlavně v osobních vlastnostech lidí, zejména v jejich nedostatečné „socialistické uvědomělosti“ (proto stále apelace na tuto uvědomělost a výzvy k uzavírání socialistických závazků), v nedostatečné kázni (proto se budovaly celé soustavy kontrol) a v malých schopnostech řídicích pracovníků.

Jediným významnějším pokusem o překročení tabuizovaných systémových bariér byla druhá ekonomická reforma (viz). Ta chtěla vymanit podniky z nadvlády centrálního ukazatelového plánu jejich přeměnou v deetatizované podniky působící v reálném tržním prostředí. Nejvýraznější

formulací tohoto systémově nového postavení podniku byly návrhy zákona o socialistických podnicích a zákona o podnikatelské činnosti z konce roku 1968.

Jak vyplývá z řady paragrafů obou zákonů, základní transformační změnou mělo být faktické odstátnění (deetatizace) podnikové sféry a vytvoření pluralitního vlastnictví (společenský podnik, veřejný podnik, podniky drobného socialistického podnikání, družstvo, akciová společnost, zahraniční podnik). Výchozím krokem deetatizace měla být kapitalizace dosavadních státních podniků na základě vymezení jejich jmění (kapitálu) při založení. Prvotním zakladatelem byl – stejně jako v 90. letech – dosavadní vlastník, tedy stát. Zákon však vytvářel předpoklady pro následné fungování pluralitního zakladatelského systému, při němž se subjektem zakladatelské aktivity (ale i případné rušení či slučování) mohly stát již samostatné konstituované podniky. Tak se realizoval základní princip fungování vlastnických práv – dělitelnost a převoditelnost majetku.

Vymezením základního jmění a jeho zápisem do podnikového rejstříku mělo dojít k oddělení podniku od státu (státního rozpočtu). Stát pozbýval právo přímo zasahovat do podniku a přestal ručit za jeho závazky. Podnik měl vystupovat nadále „vlastním jménem“, tj. mohl nabývat práv a zavazovat se a nést majetkovou odpovědnost vyplývající z těchto vztahů. Zákony buď přímo definovaly některé instituce, anebo předpokládaly další právní úpravy zaručující vymahatelnost majetkových práv a závazků (likvidace podniku, nucená správa, nabývání či ztráta podnikatelského oprávnění, sankce za porušení zásad konkurence atd.).

Zvláštní pozornost byla věnována institucionálnímu uspořádání výkonu vlastnických práv v odstátněných podnicích. Podnikové rady jako základní instituce demokratického modelu nebyly pojaty jako samosprávný orgán kolektivu pracujících podniku, ale jako podnikatelský orgán. Došlo tak k rozlišení dvojí zájmové roviny podniku: podnik jako ekonomická jednotka, jejímž cílem je hospodařit se ziskem a podnik jako sociální jednotka, reprezentovaná jeho zaměstnanci, jejichž cílové chování bylo spojeno s maximalizací mzdy. Podniková rada představovala první zájmovou rovinu, druhou pak měly vyjadřovat odbory, případně i jiné zájmové organizace pracovníků podniku. Vlastní výkon podnikatelské funkce byl vyhrazen řediteli podniku.

Návrhy taxativně vymezovaly činnosti, které vyžadovaly předchozí souhlas státní správy pro nabytí podnikatelského oprávnění, aby při něm nemohly být ohroženy bezpečnost, zdraví a životy obyvatelstva. Pravidla podnikatelské činnosti čelila zneužívání postavení na trhu a získávání nepřiměřených výhod, omezování či vylučování hospodářské soutěže či nekalou soutěž (tzv. protimonopolní zákonodárství). Oba návrhy zákonů předpokládaly vstup zahraničních účastníků do čs. ekonomiky. Realizaci tohoto pokusu o změnu postavení podniku však zmařila porážka reformního hnutí a politika Husákova vedení KSČ.

K poslednímu pokusu nově vymezit roli podniku došlo v rámci tzv. komplexní přestavby hospodářského mechanismu (viz) zákonem č. 88 ze 14. června 1988. Zákon poskytl podnikům i větším závodům dosud začleněným do mamutích výrobně-hospodářských jednotek možnost z nich vystoupit a osamostatnit se. Z celkového počtu 1700 podniků jich 1500 předložilo ministerstvům tzv. individuální návrh na osamostatnění. Ministerské komise však většinu návrhů odmítly (podíl zamítnutých návrhů se v jednotlivých odvětvích pohyboval od 50 do 80 procent).

Zákon sice legalizoval „orgány socialistické samosprávy“ (shromáždění pracovního kolektivu, rada pracovního kolektivu) s pravomocí schvalovat a kontrolovat plány hospodářského a sociálního rozvoje podniku, rozhodovat o rozdělení podnikatelského zisku a volit ředitele. Hospodářský zákoník však mimo jiné zachoval institut plánovacího aktu (§ 115), který podnik zavazoval k přijetí úkolů vyplývajících z centrálního státního plánu. Nadále tak byly i právně zakotveny administrativně-direktivní metody centrální regulace podniků a podlomeno jejich samostatné rozhodování opírající se o ekonomickou kalkulaci.

JEDNOTNÁ ZEMĚDĚLSKÁ DRUŽSTVA

VIERA HLAVOVÁ

Jednotná zemědělská družstva byla v letech 1949-1989 základní organizační a výrobní formou v zemědělství.

JZD vznikala na základě zákona č. 69/1949 Sb. přijatého Národním shromážděním 23. února 1949. Ve stejné době vstoupilo v platnost nařízení ministra zemědělství č. 75/1949 Sb. a tzv. Vzorové stanovy JZD vydané Ústřední radou družstev.

Podle zákona o JZD se všechna do té doby na venkově existující družstva (strojní, vodní, elektrifikační aj.), měla sloučit do jediného družstva (proto je v názvu adjektivum jednotné). Známým Gottwaldovým heslem „Nebude u nás socialismu bez přechodu venkova k socialismu“, zahájil IX. sjezd KSČ (v květnu 1949) masivní politickou kampaň za budování JZD a proces kolektivizace československého zemědělství (viz heslo Kolektivizace zemědělství).

Konečnou podobu JZD vymezily Vzorové stanovy přijaté na I. celostátním sjezdu JZD v roce 1953. Určovaly vlastní chod družstva a K. Gottwald je označil za „základní zákon“ života JZD. Později byla tato podoba zakotvena v zákoně o JZD z roku 1959. Vzorové stanovy zabraňovaly družstvům samostatně se rozhodovat a rozvíjet svou činnost. Ta byla vymezena tzv. doporučujícími právními normami a tzv. provozními řády, které vydávalo ministerstvo zemědělství a pro JZD byly závazné.

JZD, přes označení „družstva“ neměla a v podmínkách centrálně-administrativního systému mít ani nemohla, žádný ze základních atributů družstevnictví – družstevní samosprávu, dobrovolný vstup, členské podíly. I když do roku 1951 JZD spadala do řízení Ústřední rady družstev, fakticky byla podřízena ministerstvu zemědělství, respektive pověřenectvu, které je řídilo prostřednictvím orgánů státní správy – národních výborů a jejich IX. referátů. Později tuto funkci vykonávaly okresní a krajské zemědělské správy, tzn. zvláštní orgány vytvořené státem k řízení zemědělské výroby. V čele družstva stál předseda, který byl nomenklaturním kádrem KSČ. On řídil členské schůze a jemu bylo podřízeno představenstvo a revizní orgány družstva. Družstevní samosprávu nahradila tzv. vnitrodružstevní demokracie. Družstva si nemohla vytvořit vlastní svaz a sjezdy JZD svolávala vláda. Hospodaření jednotlivých družstev bylo určeno plánem, který sestavovaly státní orgány. V tomto smyslu lze mluvit o mnohostranné etatizaci družstev, která umožňovala narůstání intenzity administrativně-direktivních zásahů do řízení každého JZD.

Stejně tak byl porušován princip dobrovolnosti stanovený zákonem o JZD. Družstva nevznikala dobrovolně zdola, z iniciativy a rozhodnutí rolníků, ale z donucení na základě přijaté právní normy a zemědělci do nich vstupovali ve většině případů pod administrativním, politickým a ekonomickým nátlakem státní moci. Proto se nejednalo o družstva, ale o pseudodružstva připomínající spíše kolchozy.

ÚV KSČ vymezil v roce 1950 čtyři typy JZD, které se lišily stupněm zespolečnění výrobních prostředků, organizací práce a odměňováním. Nejnižší byl I. typ se společným osemem, zachovanými mezemi, společnou organizací polních prací a používáním soukromých i družstevních strojů a záprahů. V JZD tohoto typu dostával každý rolník úrodu ze svých pozemků. V JZD II. typu byla půda scelena, meze rozorané a obdělávání společné. Úroda se dělila podle výměry sdružené půdy a v živočišné výrobě se hospodařilo individuálně. JZD typu III. a IV. už měla společnou rostlinnou a živočišnou výrobu. Jednotliví členové družstva byli ve III. typu odměňováni dílem podle vykonané práce a dílem formou nájmu podle výměry sdružené půdy, ve IV. typu byli členové odměňováni jen podle práce. Mohli také individuálně hospodařit na záhumenku (obvykle 0,5 ha půdy) a chovat omezený počet hospodářských zvířat. Ve druhé polovině 50. let byla zakládána už jen družstva vyšších typů (III. a IV.).

Vývoj JZD prošel několika vývojovými stupni. Léta 1949-1959 byla dobou zakládání a budování, kdy se družstva potýkala s finančními a materiálními těžkostmi, absencí zkušeností při řízení kolektivního hospodářství a mnohá z družstev se rozpadla (viz Kolektivizace zemědělství). Po skončení této etapy (1960) bylo v celé republice 10 816 JZD, z toho 2 683 na Slovensku.

Druhá etapa po roce 1960 se vyznačovala koncentrací a modernizací, kdy se družstva slučovala (zejména v letech 1960-1962) do větších celků. Ve druhé polovině 60. let – v souvislosti s celospolečenským vývojem a v duchu prosazované nové soustavy řízení národního hospodářství – se družstvům pootevřely dveře k samostatnému podnikání i k nesmělému prosazování zásad vnitrodružstevní demokracie. JZD se ekonomicky a organizačně upevňovala. V červenci 1968 na VII. sjezdu delegátů JZD v Nitře, vznikly Český svaz družstevních rolníků a Slovenský svaz družstevních rolníků jako zájmové organizace zemědělských družstev. Proces „normalizace“ ale zabrzdil a zrušil všechny změny v postavení družstev, kterých bylo dosaženo v letech 1968-1969. Sjezd JZD v roce 1972 potvrdil normalizační politiku vedení KSČ v zemědělství, odmítl právo JZD podnikat s částí vlastní produkce, posílil vliv státu na plánování, řízení družstev a na distribuci zemědělských výrobků. Jednotná zemědělská družstva se obět stala „státními družstvy“, s velmi omezenými pravomocemi a samosprávou. Stejně tak činnost organizací družstevních rolníků byla odsouzena do role odborových organizací a jejich úloha zredukována na prosazování politiky komunistické strany.

Proces koncentrace, integrace a kooperace byl novou fází slučování JZD do gigantických celků. Od roku 1970 do roku 1975 se jejich počet snížil z 6 720 na 2 736. Úměrně tomu se zvyšovala průměrná velikost družstev – ze 420 ha v roce 1960 na 638 ha v roce 1970 a 2 736 ha v roce 1980.

Plošná koncentrace půdy v 70. a 80. letech vedla k novým organizačním formám výrobní integrace a kooperace, uplatňovaly se velkovýrobní technologie, vznikaly společné zemědělské podniky i tzv. kooperační sdružení, která se kromě přímé zemědělské produkce zaměřovala na specializované služby (stavební, meliorační, agrochemické apod.). Vznik těchto kooperačních sdružení podpořil i zákon č. 90/1988 Sb. o zemědělském družstevnictví. Pro 70. a 80. léta byl typický nárůst zemědělské produkce, čímž bylo dosaženo soběstačnosti ve výrobě základních zemědělských produktů. Rozvíjela se přidružená výroba, která se významnou měrou podílela na ekonomické stabilitě družstev. Uměle vytvářené těžko zvládnutelné celky měly i svá negativa. Neúměrně rostly náklady na výrobu, vytrácely se z nich družstevní vztahy a narůstalo odcizení mezi lidmi, z družstevníků se stávali zaměstnanci a tím ztráceli osobní zájem na produkci.

Principy družstevnictví, na nichž měla JZD vznikat a které byly komunistickým režimem během kolektivizace v 50. letech nejvíce zdeformovány, se uvolnily až po společensko-politických změnách v listopadu 1989. Na prahu reformy a transformace stálo v roce 1990 v Československu 1 655 JZD.

NEZEMĚDĚLSKÉ DRUŽSTEVNICTVÍ

LIDMILA NĚMCOVÁ

Podle zákona č. 187/1948 Sb. se stala Ústřední rada družstev představitelkou jednotného československého družstevnictví. Byly likvidovány dosavadní svazy a všechna družstva se povinně stala členy ÚRD. Likvidační akce vyvrcholila v letech 1952–1953 a postihla více méně všechna družstevní odvětví. Zanikla např. družstva spořitelni a úvěrní, kulturní, živnostenská a téměř všechna zemědělská družstva, která do té doby poskytovala služby jednotlivě hospodařícím rolníkům. Byla zestátněna také družstevní banka a družstevní pojišťovna.

V centrálně administrativním hospodářství se družstevnictví postupně stávalo představitelem druhé oficiálně uznávané formy socialistického vlastnictví, přičemž se počítalo s tím, že státní vlastnictví (jako vyšší forma) a družstevní vlastnictví (jako nižší forma) se budou v budoucnosti sbližovat a že postupně splynou. Tato teorie měla vliv i na postoj státu k nezemědělskému družstevnictví.

Družstevnictví postupně měnilo svůj ekonomický rozsah, cíl, původní funkci i formy činnosti včetně řízení. Došlo k delimitaci úkolů se státním sektorem, což znamenalo vymezení činnosti družstvům, která přitom z hlediska užití finální produkce měla především uspokojovat celospolečenské potřeby a nikoli úzké zájmy svých členů. Družstva se stávala součástí centrálně plánovaného hospodářství včetně plánování a řízení mzdové soustavy. Družstva pozbyla možnosti samostatného rozhodování a podnikání. Do čela družstev byli dosazováni místními orgány schválení členové KSČ, jejichž prostřednictvím strana prosazovala svůj politický vliv apod. Zvláště v padesátých letech se porušovaly zásady vnitrodružstevní demokracie a družstva se stávala socializačním faktorem (zapojování drobných řemeslníků a obchodníků do socialistické hospodářské soustavy). Např. združstevňování řemesel se provádělo tím, že řemeslníci a živnostníci zakládali nová družstva nebo se zapojovali do stávajících dělnických a výrobních družstev anebo přeměňovali nákupní a prodejní družstva samostatných živnostníků na družstva výrobní.

Situace nezemědělského družstevnictví v socialistických státech byla různá, ve značné míře závisela na prostoru, který byl komunistickými a dělnickými stranami v jednotlivých zemích družstevnictví vymezen. Např. družstva úvěrní a spořitelni existovala dále v Polsku, Maďarsku i Rumunsku.

V Československu se přeměnila v rozhodující družstevní odvětví družstva spotřební, výrobní, bytová a výrobní zemědělská (o poslední skupině viz samostatné heslo). Jiné typy nebyly povolovány. Řízení nezemědělských družstev podléhalo změnám v závislosti na uplatňování zásad plánovitého řízení. Po roce 1968 bylo uspořádání družstevních organizací podřízeno také federálnímu principu v souladu s novým uspořádáním státu (národní svazy).

Spotřební družstva se zaměřovala především na rozvoj obchodu mezi venkovským obyvatelstvem, i když původně navazovala spíše na síť zavedených družstevních prodejen ve městech. Těžiště činnosti bylo přeneseno na venkov v r. 1952, od konce šedesátých let se začala aktivita spotřebních družstev opět rozšiřovat i ve městech, a to především na sídlištích. Vedle maloobchodních prodejen fungovaly také družstevní obchodní domy.

Hlavní ekonomické úkoly spotřebních družstev:

- zásobování potravinářskými a průmyslovými výrobky prostřednictvím sítě maloobchodních prodejen (v řídké obydlených oblastech bylo toto zásobování zajišťováno sítí pojízdných prodejen),
- oblast cestovního ruchu a pohostinství,
- nákup lesních plodů,
- výkup zemědělských přebytků od obyvatelstva (vejce, zelenina, ovoce, med),
- vlastní výroba potravinářského zboží (např. lahůdkářství, cukrárenská výroba, po určité období též výroba masná, konzervářská a výroba nealkoholických nápojů),
- družstevní velkoobchod.

Ve venkovském prostoru se uskutečňovala výstavba obchodní sítě formou nákupních středisek, která znamenala zlepšení obchodní vybavenosti venkovského sídelního prostoru (zejména po roce 1970). Podíl spotřebních družstev na celkovém maloobchodním obratu v českých zemích činil přibližně 25%, na Slovensko téměř 30%.

Do sektoru spotřebního družstevnictví můžeme zařadit i družstevní podniky zahraničního obchodu (v Československu do roku 1968 UNICOOP, od r. 1969 pro Českou republiku UNICOOP, pro Slovensko INTERCOOP). Tyto organizace napomáhaly rozvoji obchodních vztahů především mezi družstevními podniky a v některých případech se orientovaly také na výměny zboží v pohraničních oblastech (tzv. pohraniční výměny) a na výměny družstevních obchodních domů.

Družstva výrobní se zaměřovala na poskytování služeb pro obyvatelstvo, na zakázkovou výrobu a na výrobu malosériovou a doplňovala tak státní velkosériovou výrobu. Do tohoto sektoru patřila také družstva lidové a umělecké výroby a družstva občanů se změněnou pracovní schopností (družstva invalidů).

Do r. 1989 působila družstva s průmyslovou činností v odvětvích chemie, strojírenství, elektrotechniky a elektroniky, konfekce, stavebních hmot, zpracování dřeva, kůží, textilu, papíru, celulózy aj.

Oproti státním podnikům měla výrobní družstva poněkud rozšířenější možnosti v rozdělování zisku do družstevních fondů i větší volnost v dodavatelsko-odběratelských vztazích. V některých oborech měla možnost udržet si ve vlastní kompetenci výchovu dorostu (učiliště při družstvech, vlastní vzdělávací systém, odborné školení zaměstnanců). Družstva také poskytovala pracovní příležitosti pro ženy. Podíl výrobních družstev na tvorbě národního důchodu byl nízký.

Bytová družstva spravovala a udržovala již dříve postavený bytový fond (až do roku 1949 mělo bytové družstevnictví u nás významnou tradici) a podílela se na výstavbě nových bytů. Družstevní výstavba nových bytů byla vždy silně podporována státem (vhodné půjčky a státní dotace, daňová politika apod.). Vedle existujících bytových družstev byl vytvořen nový typ družstev – stavební bytová družstva. Zájem státu na přímé účasti občana při řešení bytového problému vedl k politické podpoře při zakládání stavebních bytových družstev a náboru členů. Do r. 1964 byla družstevní výstavba bytů svěřena národním výborům, pak byla převedena na ústřední družstevní orgány. V letech 1966-1970 dosáhla družstevní bytová výstavba nejvyššího podílu na celkové výstavbě bytů, a to 56%. Ve sféře blízké bytovému družstevnictví se také uplatnila tzv. družstva vzájemné občanské pomoci (družstva pro výstavbu rodinných domů, družstva pro výstavbu a správu garáží, družstva rekreační a družstva různého zaměření (vodovodní družstva zahrádkářů, družstva pro elektrifikaci chatových osad apod.). Na přelomu osmdesátých a devadesátých let obhospodařovala bytová družstva asi jednu čtvrtinu bytového fondu.

RVHP A ČESKOSLOVENSKO

ANTONIA ŠTEFÁNIKOVÁ

Zakládajícími členy Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) se v lednu 1949 kromě relativně průmyslově vyspělého Československa, staly země které byly na různém stupni ekonomického vývoje. Převažovaly mezi nimi agrární a agrárně-průmyslové země (Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko a Polsko), které stály před zahájením, anebo dokončením industrializace. To lze říci i o Sovětském svazu, i když ten disponoval rozsáhlým průmyslem. Industrializace byla ze sovětského hlediska jednoznačně chápána jako výstavba těžkého průmyslu což nejvíce ovlivňovalo obsah a formy činnosti RVHP při jejím vzniku. Prostřednictvím této organizace vyvíjela Moskva tlak na průmyslové země zejména na Československo a později na NDR (členem RVHP se stala v říjnu 1950), aby se podřídily industrializačním požadavkům méně rozvinutých zemí. Československo mělo v té době přejít k ekonomicky moderní průmyslové společnosti, a na místo toho bylo ke své škodě nuceno rozvíjet odvětví typická pro těžký průmysl, která neodpovídala jeho ekonomickým možnostem, potřebám ani tradicím, naopak jim odporovala.

Do vzniku RVHP se mezi zeměmi střední a jihovýchodní Evropy rozvíjely zahraničně obchodní dvoustranné vztahy, v nichž měl dominantní postavení Sovětský svaz. Výjimku tvořilo Československo, které bylo v letech 1946-1948 orientováno na trhy západních průmyslových zemí a vztahy s budoucími členskými zeměmi RVHP začalo teprve rozvíjet. Také tehdejší představa československých politiků a ekonomů vycházela z předpokladu, že ČSR bude udržovat ekonomické vztahy se svým politickým spojencem – Sovětským svazem, dále, že zaujme bývalé místo Německa na uvolněných trzích v zemích střední a jihovýchodní Evropy, kde bude získávat část surovin a potravin za své výrobky zpracovatelského průmyslu. Důležité přitom bylo, že podstatnou část moderních technologií a strojů plánovalo Československo nadále tradičně získávat z vyspělých zemí západní Evropy a USA.

Do RVHP vkládala každá země vlastní naděje a snažila se prosadit to, co odpovídalo potřebám její ekonomiky. Československo a Polsko měly snahu rozvíjet komplexnější formy kooperace zasahující do výrobní sféry, jednalo se o budování společných podniků, kooperaci a specializaci výroby, společné řešení surovinové problematiky apod. S podobnou dvoustrannou spoluprací již měly první organizační zkušenosti. Méně rozvinuté země dávaly přednost rozvoji obchodu v rámci RVHP. Hlubší formy spolupráce byly krátce po vzniku RVHP ze strany sovětského vedení zamítnuty a návrh získaly hospodářsky zaostalé země, které výrazně ovlivnily obsah a formu činnosti RVHP.

Po lednové ustavující schůzi RVHP se v srpnu 1949 konalo II. zasedání RVHP, které vešlo do dějin jako „sofijské dohody„. Byl to počátek zahraničně ekonomické politiky směřující k izolaci od světového hospodářství. Tlak na realizaci sofijského usnesení potvrdilo i následující III. zasedání RVHP v listopadu 1950. Sofijské zasedání rozhodlo, že hlavní formou spolupráce členských zemí RVHP bude rozšíření vzájemného bilaterálního zahraničního obchodu, ze kterého byly vytlačovány ekonomické principy a nástroje. Cílem bylo prosadit maximální snížení nezávislosti na „kapitalistických trzích„. V Československu, které v roce 1948 přibližně stejným dílem obchodovalo se Západem i s Východem, což už samo o sobě znamenalo jistý posun v porovnání s předválečným obdobím, narostl obchod se zeměmi RVHP od roku 1948 do začátku 50. let z 32,6 na 70 % a na této vysoké úrovni se ustálil. Jen na Sovětský svaz připadla polovina tohoto objemu, tedy přibližně 35 %. Tento trend se v letech 1951-1952 ještě více vystupňoval a pro Československo znamenal izolaci od průmyslově vyspělých zemí, ztrátu tradičních trhů na Západě, omezení a přechodně i vyloučení možností nákupu moderních technologií apod. Logickým protipólem toho byla jednostranná závislost na zemích RVHP.

V RVHP se upevňovala centralizace rozhodování o hospodářské politice členských zemí a jejich podřízení velmocenským zájmům Moskvy. Neposkytovala prostor pro možnost ochrany proti sovětským nárokům a radám, ale naopak, každý náznak odporu, či neposlušnosti orgány RVHP v zárodku potlačily. Neospravedlnitelné ani politicky ani ekonomicky, bylo zavedení sovětského industrializačního modelu s důrazem na budování a rozšiřování těžkého průmyslu a těžkého

strojírenství, které mělo pro československou ekonomiku katastrofální důsledky. Vedlo to k nedocení významu infrastruktury a služeb, zanedbávání zemědělství a spotřebního průmyslu, k nedostatku spotřebního zboží a v souvislosti s tím i k finančnímu tlaku na měnu. Zdeformovaná struktura československého hospodářství byla na dlouhou dobu příčinou disproporcí v národním hospodářství a zdrojem krizového napětí. Suroviny a palivo byly v té době dostupné jen na sovětském trhu, což na druhé straně nutilo ke zvýšenému exportu zboží do SSSR. Finální výrobky Československa byly tedy zaměřeny převážně na ruský trh, který měl menší nároky na kvalitu než trh světový. Důsledkem byla stále rostoucí produkce výrobků na světových trzích neprodejných.

V orgánech RVHP se v té době projevila až fatální situace v důsledku nekoordinovaného rozvoje těžkého průmyslu mezi jejími členskými státy. Místo rozvoje mezinárodní dělby práce došlo k autarknímu vývoji zaměřenému na dosažení maximální soběstačnosti. Tímto způsobem se v členských zemích RVHP paralelně rozvíjela stejná výrobní odvětví bez ohledu na místní podmínky a princip komparativní výhodnosti nákladů. Způsobovalo to vzájemnou konkurenci na zahraničních trzích, vysoké výrobní náklady při malých počtech výroby, nízkou technickou úroveň atd.

Změna kurzu hospodářské politiky přišla až po Stalinově smrti, kdy nastalo částečné uvolnění. Orgány RVHP v letech 1954-1956, obrátily pozornost na „pokrokové“ formy spolupráce, které byly výrazem poučení z dosavadních krizí a komplikací vyplývajících z extenzivního růstu. RVHP se zaměřila na specializaci některých odvětví výroby v oblasti strojírenství, chemie, metalurgie a výstavby společné elektrické sítě. Jednotlivé národní plány měly být vzájemně koordinovány a sjednoceny do společného celkového plánu. Byl to ústup od dosavadní priority, kterou byl rozvoj bilaterálního zahraničního obchodu. To částečně oživilo zájem Československa na činnosti RVHP, neboť tyto formy spolupráce preferovalo již při jejím vzniku.

Snahy o nové formy spolupráce byly završeny v roce 1962 přijetím dokumentu „Základní principy mezinárodní socialistické dělby práce“. Aby se podařilo oprostit zahraniční obchod od bilateralismu byla v prosinci 1963 založena Mezinárodní banka pro hospodářskou spolupráci. Následně byla zavedena společná měna – převoditelný rubl, který de facto sloužil jako zúčtovací, nikoliv platební jednotka. Měl to být začátek vytváření prostředí, pro přechod od bilaterálního platebního styku k multilaterálnímu. Ovšem už tehdy všeobecně chápanou nutnost nových forem spolupráce odrážela tato direktiva ve společenství RVHP opožděně. Rovněž z hlediska Československa to byly kroky bezpochyby pokrokové, ukázalo se však, že přišly příliš pozdě a vzhledem k již etablovaným strukturám nebyly velmi účinné.

Rozvoj mezinárodní dělby práce narážel ve společenství RVHP na řadu těžkostí. Přednostně o ní usilovaly zejména rozvinuté země jako Československo a NDR, a později se pro ni podařilo získat i Polsko a Maďarsko. Svůj nesouhlas s principy mezinárodní dělby práce vyjádřilo jako první Rumunsko, ke kterému se připojilo Bulharsko, neboť se obávaly, že jim případně role dodavatelů surovin a potravin na úkor průmyslového rozvoje, proto byly spíše pro vyrovnávání ekonomické úrovně.

V první polovině 60. let došlo k závažným otřesům v ekonomice většiny členských zemí RVHP. Československo, které vyčerpalo možnosti extenzivního hospodářského růstu naléhavě potřebovalo radikální systémové změny. V lednu 1965 schválil ÚV KSČ decentralizaci vedoucích hospodářských struktur následně se hledalo řešení jak spojit reformu národního hospodářství, která podnikům slibovala větší pravomoci, s reformou vnějších hospodářských vztahů s RVHP. Převládal názor, že princip decentralizace je zapotřebí přenést rovněž do zahraničně obchodních vztahů a plánování. S kritikou dosavadní politiky RVHP veřejně vystoupil československý delegát na XXXI. Zasedání RVHP v prosinci 1967 v Budapešti, s tím, že Československo usiluje o to, aby se přes mezistupeň mnohostranného účetnictví dosáhlo konvertibility měny v rámci RVHP a postupné liberalizace trhu.

V Akčním programu KSČ z 5. dubna 1968 se hovoří o „socialistickém tržním hospodářství“, kterým se měla řídit i spolupráce v rámci RVHP. KSČ navrhovala odstranění monopolu zahraničního obchodu a požadovala přímé zapojení podniků do zahraničně obchodních vztahů. Československo

kritizovalo dosavadní politiku v oblasti vnějších ekonomických vztahů – nekonceptnost, neobornost, podřízenost politickým kritériím, utajování údajů, nemožnost výměny názorů o těchto otázkách apod. K činnosti RVHP v té době ministr zahraničního obchodu V. Valeš konstatoval, že její dosavadní práce neodpovídá československým potřebám. V proklamacích se sice klade důraz na správné cíle, ale v praktické činnosti k jejich realizaci nedošlo. Především se nevytvořil jednotný trh RVHP, s možností uplatňování výrobní specializace jednotlivých zemí, která by brala v úvahu jednak jejich specifika a jednak světovou míru sériovosti a rentability. Vzhledem k tomu, že se nedostatečně využívala mezinárodní dělba práce nebylo možné rozvíjet výrobu především tam, kde byly pro ní nejvýhodnější podmínky, tedy v blízkosti surovinových a energetických zdrojů.

Polsko a Maďarsko se přikláněly k obdobným reformám, které navrhovalo Československo. NDR projevila negativní stanovisko jak vůči vnitřní československé reformě, tak vůči návrhům reformy RVHP, přičemž obě reformy dávala do souvislostí.

Po porážce Pražského jara a zrušení Akčního programu přibyl do slovníku členských zemí RVHP nový pojem „socialistická ekonomická integrace,“. Panovala všeobecná shoda v tom, že dosavadní reformy spolupráce už nestačily dané etapě rozvoje výrobních sil. Dvouletá příprava koncepce integrace vyústila v jednání na nejvyšší stranické úrovni v červenci 1971, kdy byl přijat tzv. Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace. Tento obsáhlý dokument byl výsledkem kompromisů. Suverenita členských zemí, kterou požadovalo Rumunsko byla zakotvena jako princip socialistické integrace. Princip zainteresovanosti umožnil vytvářet na rozdíl od principu jednohlasnosti užší skupiny zemí pro konkrétní formy spolupráce. Při řešení sporu o metodách řízení v RVHP rozhodla většina členských zemí ve prospěch plánovaného hospodářství na úkor tržního systému.

V průběhu 70. let se podstatně změnila vnější podmínky hospodářských vztahů. Na světových trzích soustavně stoupaly cen surovin a celkově se vyhrtila konkurence, spojená s náročností na technickou úroveň a kvalitu výrobků, především strojů. To mělo nepříznivý dopad také na československé strojírenství, jehož postavení se zhoršovalo nejen na západních trzích, ale i na trzích společenství RVHP. Přičemž se výrazněji neprosadilo ani inovační úsilí ani vědeckotechnický rozvoj v československém strojírenství. Inovační cyklus byl příliš dlouhý trval 8-10 let, zatímco ve vyspělých zemích se doba potřebná k inovaci výrobků a technologií pohybovala okolo 3 let. V členských zemích RVHP se od poloviny 70. let zostřilo napětí v celkové palivové energetické a surovinové bilanci. V Československu, ale i v jiných zemích RVHP se značně zpomalilo tempo hospodářského rozvoje stejně tak i dynamika růstu produktivity práce, která je nejkomplexnějším ukazatelem společenské výroby. Složitou hospodářskou situaci zkomplikovalo i snížení dynamiky růstu zemědělské výroby.

Od poloviny 70. let začala ztrácet na dynamice hospodářství rovněž spolupráce členských zemí RVHP. Projevovalo se to ve zpomalení růstu vzájemné výměny zboží a služeb a v neuspokojivém rozvoji mezinárodní kooperace a specializace výroby, nízké efektivity vědeckotechnické spolupráce apod. S těmito obtížemi se země RVHP neuměly vypořádat. Příčinu většinou hledaly v „objektivních faktorech,“ a v nízkém stupni dosažené hospodářské integrace. Komplexní program socialistické ekonomické integrace a navazující další koncepce jako Dohodnuté plány mnohostranných integračních opatření a cílové programy na pětileté období, nebo Dlouhodobý program rozvoje kooperace a specializace mezi Československem a SSSR, podepsaný v roce 1980 měly vady systému překonat. Pro společenství zemí RVHP včetně účasti Československa nezůstaly bez významu – například řešily otázky výstavby ropovodů, plynovodů, jednotné energetické soustavy, výstavby kombinátů na těžbu a úpravu rud a azbestu, výrobu železnorudných koncentrátů apod. Naznačily i užitečné směry výrobní specializace a kooperace, ale převládal zjednodušený pohled na ekonomickou integraci. Chyběl silný základ v podobě množství rozmanitých ekonomických vztahů mezi výrobci a spotřebiteli a nevzniklo ani to nejdůležitější, trh výrobních prostředků ve společenství RVHP, který by umožnil investovat v jednotlivých zemích kapitál do optimálních směrů rozvoje a stimulovat tak růst technologické a technické úrovně výroby.

Jednou z posledních snah jak povznést spolupráci i ekonomiku členských zemí RVHP na kvalitativně novou úroveň byl Komplexní program vědeckotechnického pokroku do roku 2000, který schválila Rada RVHP v roce 1986. Na jeho základě také Československo realizovalo vědeckotechnickou spolupráci, která však byla přínosná jen částečně a nebyla rozhodujícím faktorem pro urychlování ekonomického rozvoje. Aktivity byly zaměřeny převážně do oblasti vědy a výzkumu a otázky výrobního osvojení nebyly řešeny v potřebné intenzitě ani na špičkové úrovni a jejich aplikace ve společenské výrobě probíhala pomalu.

V roce 1989 na zasedání RVHP při oslavách 40. výročí založení, se o Komplexním programu už ani nehovořilo. Nespokojenost se stavem spolupráce byla již v té době prakticky všeobecná. Ukázalo se, že kořeny problémů hospodářské kooperace byly v politickém systému. Tak jak se uvolnily politické bariéry, které odstranily staré systémy v několika zemích RVHP, dostaly i otázky hospodářské spolupráce úplně jiný význam. Československo dalo na 45. zasedání RVHP v lednu 1990 jasně najevo, že se tentokrát nespokojí s kosmetickými úpravami, ale navrhlo buď zásadní reformu spolupráce, která měla vycházet z tržních principů, nebo požadovalo rovnou její rozpuštění. Za ignorování zbožně-peněžních vztahů už Československo zaplatilo deformacemi struktury zahraničně ekonomických vztahů, což zkomplikovalo řešení vnitřních problémů ekonomiky.

ČESKOSLOVENSKO-SOVĚTSKÉ HOSPODÁŘSKÉ VZTAHY

ANTONIA ŠTEFÁNIKOVÁ

Československo se po skončení druhé světové války nacházelo ve velmi složitém mezinárodním postavení. Jeho geografická poloha ve středu Evropy a relativně vysoká úroveň ekonomického rozvoje vyžadovaly, aby se hospodářsky orientovalo na Západ i na Východ. Znamenalo to spojenectví se SSSR a prohlubování tradičních hospodářských vztahů se západními velmocemi, především USA, Velkou Británií a Francií a to za předpokladu, že spolupráce velmocí protihitlerovské koalice bude pokračovat i po válce. V případě rozkolu tohoto seskupení platilo rozdělení sfér vlivu, přičemž Československo patřilo do sovětského pásma. Ekonomická koncepce Sovětského svazu byla plně podřízena jeho politice a ta byla zaměřena na budování sféry svého vlivu v zemích střední a jihovýchodní Evropy.

Bezprostředně po konci druhé světové války nebylo zasahování Sovětského svazu do vnitřního ekonomického vývoje Československa příliš výrazné. Ale například při těžbě československé rudy a jejích dodávek do Sovětského svazu, tento zasahoval velmi viditelně a tvrdě, neboť sovětská strana rudu považovala za „vojenskou kořist“. Československo-sovětskou dohodu z 23. listopadu 1945, ve které se pojednávalo o této „spolupráci“ dodnes zahaluje rouška tajemství. Československé archivy její existenci dosud nepotvrdily. Kopie této dohody byla objevena v Národním archivu ve Washingtonu a poprvé publikována v Historické revue 5/95.

Signálem nové zahraničně politické orientace Československa na SSSR byl rozvoj zahraničního obchodu. Už v závěrečné etapě války si SSSR začal budovat své pozice v oblasti zahraničního obchodu formou „vojensko-ekonomické pomoci“, když poskytoval Československu určité potraviny a suroviny, přestože ještě nebyla obchodní dohoda uzavřena. Přičemž roli hrála jak konkrétní situace podmíněná vojenskými operacemi, tak politická motivace živena snahou pomoci komunistům v místních podmínkách v zápase o moc, což bylo umocněno faktem, že byli spolehlivými spojenci při prosazování sovětských zájmů. Československo muselo na tuto pomoc reagovat protidodávkami do SSSR, které byly začleněny do dočasné obchodní dohody ze září 1945 a posléze řádné obchodní dohody z roku 1946. Závažnou otázkou, která od začátku ovlivňovala ceny ve vzájemném československo-sovětském zahraničněpolitickém styku byla parita čs. koruny k sovětskému rublu. V dubnu 1946 sovětská strana tento kurz změnila z původních 5,50 Kčs na 9,43 Kčs za jeden rubl, nakonec se rada lidových komisařů usnesla na paritě počítat za 100 Kčs 10 rublů a 60 kopějek. Reálná parita kupní síly čs. koruny dosahovala podle Národní banky Československa 2 Kčs za jeden rubl. Takže parita čs. koruny vůči rublu nevyjadřovala skutečnou míru hodnoty vzájemných dodávek mezi oběma zeměmi.

V roce 1945 Sovětský svaz zaujímal s podílem 26,1 % první místo v československém zahraničním obchodu a o rok později klesl s 12,5 % na druhé místo za Švýcarsko. Souviselo to s prohlubováním tradičních hospodářských vztahů ČSR s vyspělými zeměmi Západu. Tato tendence pokračovala v roce 1947, kdy 80 % obratu československého zahraničního obchodu směřovalo na Západ. Západní země, na rozdíl od SSSR, byly ochotny odebírat od ČSR tradiční spotřební zboží, zatímco sovětská strana při vzájemných jednáních prosazovala především dovoz válcovaného materiálu, strojů, přístrojů a zejména na začátku 50. let výroby těžkého strojírenství. Po únoru 1948 se ekonomický svět pro ČSR začal zužovat a své obchodní partnery si již nemohla vybírat sama. Územní orientace československého zahraničního obchodu ze začala zaměřovat na země sovětského bloku, zvláště po nuceném odmítnutí Marshallova plánu. Tento obrat vyvrcholil v roce 1953, když na socialistické země připadly téměř čtyři pětiny celkového obratu zboží (78,5 %), z toho na Sovětský svaz 35,5 %. V následujícím období se toto číslo ustálilo na poměru 70 % pro socialistické země (z toho 30-35 % SSSR), 20 % vyspělé země Západu a 10 % rozvojové země. Tato územní orientace převládala de facto až do pádu komunistického režimu v roce 1989.

Zboží které československá strana potřebovala neměly země sovětského bloku na vývoz dostatečné množství. Pro modernizaci výroby a přechod k moderní průmyslové společnosti byly hospodářské vztahy s vyspělými zeměmi Západu nevyhnutné a životně důležité. Pro sledování ekonomických zájmů jednotlivých zemí prakticky prostor neexistoval a Československo se muselo

podřídít potřebám celého – dobovou terminologií – „socialistického společenství“. Obchodní vztahy mezi Československem a SSSR se opíraly o dlouhodobé dohody, které se uzavíraly v pravidelných, většinou pětiletých cyklech. Konkrétnější podobu získávaly v ročních protokolech o výměně zboží. Tyto protokoly určovaly objem možných dodávek paliv, surovin, potravin a dalšího zboží ze SSSR za reciproční dodávky většinou strojů a zařízení a výrobků zpracovatelského průmyslu z Československa. Tato pravidelně se opakující situace umožňující v pětiletých cyklech plánovat a zabezpečit odbyt produkce na méně náročném sovětském trhu, zmrazila růst produktivity práce, inovace, ale především impulsy pro vědecko-technický rozvoj.

V hospodářských vztazích mezi Československem a SSSR nabývala ve druhé polovině 50. let na důležitosti nutnost rozvoje nových, vyšších forem spolupráce. Šlo především o překonávání dosavadního autarkního vývoje jednotlivých zemí v rámci RVHP, který přispěl k tomu, že se zahraniční obchod nevyvíjel žádoucím předstihem před národním důchodem a průmyslovou výrobou. RVHP měla koordinovat plány rozvoje nejdůležitějších odvětví národních hospodářství. Začínala se praktikovat tzv. účelová úvěrová účast více členských zemí RVHP při budování nejdůležitějších odvětví, především dodávkami zařízení a strojírenských výrobků na dlouhodobý úvěr. Nedostatkem v oblasti koordinace plánů byla jejich nízká vědecká úroveň a krátkozrakost. Nastalé komplikace se zajišťováním surovin, energie a paliv se neřešily preventivně s časovým předstihem, ale až tehdy, když ohrožovaly chod ekonomiky, tedy opožděně. Koordinace klesla prakticky pouze na bázi formálních informací o národohospodářských plánech a její účinnost spočívala na úrovni popsaného papíru.

Nejasná perspektiva rozvoje se v letech 1956-1957 částečně odrazila ve struktuře čs. exportu, hlavně v poklesu odběru našich strojů Sovětským svazem. V té době vzrostl zájem ze strany SSSR o dovoz spotřebního zboží, nedošlo proto ke snížení podílu SSSR na československém obchodu, ale naopak k jeho růstu z 31,8 % na 34 %. Na základě československo-sovětských jednání v Moskvě z ledna 1957 byla zřízena dvoustranná komise pro hospodářskou spolupráci, přičemž se hledaly cesty směřující k rozsáhlejší kooperaci průmyslové výroby v Československu a SSSR. Na základě protokolu SSSR poskytl Československu na jeho žádost úvěr ve zlatě ve výši 54 mil rublů na modernizaci čs. průmyslu. ČSR splatila do roku 1960 úvěr i s 2 % úrokem v dohodnutých splátkách ve formě výrobků Sovětskému svazu. Průběh jednání, která pokračovala v červenci téhož roku, obracel pozornost na otázky kooperace, ale na druhé straně Sovětský svaz při uzavírání konkrétních protokolů neustále požadoval víc druhů a větší množství československých strojírenských výrobků. To mělo za následek rozšíření sortimentu československého strojírenství což z dlouhodobého hlediska na růst jeho efektivity nepůsobil.

Na řešení vážných národně hospodářských těžkostí byl zaměřen dokument s názvem Protokol o vzájemných dodávkách základních druhů zboží a hospodářské spolupráci do roku 1965, podepsali jej (v dubnu 1958) v Moskvě zástupci ČSR a SSSR. Týkal se především výstavby ropovodu, dále vědeckotechnické pomoci při výstavbě hutnických závodů na Slovensku a také některých otázek kooperace a specializované výroby. Bezprostředně na něj navazovala pětiletá obchodní dohoda pro období 1961-1965.

Na začátku 60. let chyběl v Československu reálný pohled na dosažený vývojový stupeň. Československo ztrácelo své dosavadní monopolní postavení dodavatele strojů a zařízení na trzích RVHP, přičemž extenzivní vývoj ekonomiky s rostoucími dovozy surovin, paliv a potravin limitoval zdroje pro dovoz vyspělé techniky ze západních zemí. Také na úrovni světové ekonomiky se postavení ČSSR stále hodnotilo neodůvodněným optimismem a to v době, kdy se projevovalo viditelné zaostávání v technicky nejprogresivnějších oborech. Disproporce a rozpory mezi potřebami a zdroji postupně narůstaly což nakonec vedlo k rozpadu 3. pětiletky. Nepříznivý vývoj se zákonitě odrazil i v československo-sovětských hospodářských vztazích. Docházelo k závažnému neplnění vývozních dodávek do SSSR, což bylo odrazem celkových těžkostí v československém národním hospodářství. Proto se na program dne v Československu dostalo rozšiřování zahraničně obchodních vztahů se SSSR, dále prohlubování mezinárodní dělby práce, cestou specializace a korporace a to jak se SSSR a ostatními členskými zeměmi RVHP, tak rovněž s vyspělými kapitalistickými zeměmi. Progresivnější formy spolupráce měla uvádět do

života v Moskvě podepsaná dohoda ze září 1963 mezi ČSSR a SSSR o vytvoření mezinárodní československo-sovětské komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci. Ukázalo se, že úsilí o stabilizaci našich zahraničněobchodních vztahů se SSSR a dalšími zeměmi nebude jednorázovou a rychlou záležitostí, ale procesem dlouhodobým.

Problematika vnějších zahraničněobchodních vztahů byla také součástí hospodářské reformy, kterou schválil ÚV KSČ v lednu 1965. Neočekávaly se přitom zásadnější změny v územní orientaci vnějších ekonomických vztahů, ale struktura zboží se měla více přizpůsobit postupující výrobní specializaci a kooperaci v rámci RVHP. Hospodářská spolupráce mezi ČSSR a SSSR se nadále rozšiřovala převážně na dvoustranné základně a smysl dělby práce byl redukován mimořádně vysokou specializací Sovětského svazu na vývoz energie, surovin, kovů a chemikálií a na dovoz tradičního spotřebního zboží a zemědělské produkce. Tak velkou závislost, nebylo možno zrušit, bez nenapravitelných škod na straně účastníků obchodních transakcí.

Ve druhé polovině 60. let se v ČSSR značně zvýšila dynamika hospodářského růstu. Po stagnaci začala stoupat i zemědělská výroba, zvyšovala se osobní spotřeba občanů atd. V zahraničním obchodu přetrvávaly dosavadní těžkosti jako byla snaha vyvážet na nenáročném trhu, tvorba aktiva v obchodu s RVHP, na druhé straně napjatá platební bilance v obchodu s vyspělými kapitalistickými zeměmi a následkem toho zadlužení ve volných měnách. Po porážce Pražského jara byla československá ekonomická reforma zmrazena a opuštěna a to i přes dřívější sliby o jejím pokračování ve formě „zbaveného revizionistického nánosu„.

V té době, vnímalo Československo, stejně tak jako většina socialistických zemí, naléhavou nutnost nových forem spolupráce a zaměření činnosti v RVHP. V dubnu 1969 RVHP na svém mimořádném zasedání poprvé určila směrnici na přípravu tzv. Komplexního programu socialistické ekonomické integrace, který byl připraven a přijat na nejvyšší stranické úrovni v červenci 1971. Integrační postupy, které z tohoto programu vyplývaly tvořily součást národohospodářských plánů ČSSR a SSSR pro období 1976-1980. Na tyto snahy bezprostředně navazovaly a dále je konkretizovaly v pětiletých cyklech dohodnuté plány mnohostranných integračních opatření členských zemí RVHP, které byly zaměřeny na výstavbu velkých objektů a nových výrobních kapacit pro zlepšení zásobování surovinami a energií. Tyto objekty byly převážně umístěny na území SSSR a na většině z nich se podílelo investiční účastí i Československo, jako například na stavbě dálkového plynovodu, ropovodu, elektrického vedení vysokého napětí, stavby kombinátu na těžbu a úpravu azbestu, kapacity na výrobu železnorudných koncentrátů, dále výstavby závodu na výrobu krmného droždí atd. Československo dodávalo stroje, strojní zařízení, dopravní prostředky, přístroje, roury s velkým průměrem apod. Výsledky těchto investic se měly ukázat až v následujícím období, po dobudování uvedených kapacit, kdy měl Sovětský svaz splácet po určitou dobu československý podíl dodávkami ropy, plynu, železné rudy, elektrické energie, barevných kovů apod.

V průběhu 70. let docházelo na světových trzích ke stálému růstu cen ropy a surovin. Narůstající obtíže v mezinárodním obchodním styku působily na růst konkurence, která byla spojena s náročností na technickou úroveň a kvalitu výrobků, zejména strojů. Československo nedocenilo důsledky ropných šoků a cenových pohybů na světových trzích a reagovalo na ně opožděně. Částečně k tomu přispěl i systém cen RVHP, kde se promítaly cenové pohyby na světovém trhu se zpožděním a prudký cenový růst se v plné míře projevil až koncem 70. let. V případě ČSSR byl účinek růstu cen ropy a surovin oddálen také tím, že část dodávek sovětské ropy představovaly splátky poskytnutých úvěrů za původní, nezvýšené ceny. Po roce 1975 se ale přešlo od stálých cen na pětileté období ke každoročně upravovaným cenám na bázi klouzavých průměrů světových cen za pět předchozích let. Tak se například mohlo stát, že v době, kdy už cena na světových trzích klesla, se v klouzavém průměru ještě projevily předešlé vysoké ceny. Zároveň se neodstraňovaly negativní trendy vývoje, byť došlo k prudkému omezení zdrojů přetrvávajícího extenzivního růstu. Po roce 1975 došlo k výraznému zhoršení výměnných relací, růst vývozních cen podstatně zaostával za růstem cen dovozu, takže za shodné fyzické množství surovin či výrobků bylo třeba vyvážet stále větší množství domácí produkce.

Netečností k základním jevům světového trhu se výrazně zhoršilo postavení československého strojírenství a to především na trzích ve vyspělých kapitalistických zemích. Tyto faktory přispěly k poklesu československého podílu na světovém strojírenství i na celkovém vývozu. Souhrnným výsledkem uvedených tendencí byl od druhé poloviny 70. let až do roku 1982 prudký nárůst zahraniční zadluženosti. V té době československý obchod se Sovětským svazem rostl rychleji, než celkový obrat československého zahraničního obchodu, čímž se posílilo postavení SSSR mezi ostatními obchodními partnery ČSSR – ze 32 % v roce 1971 na asi 36 % v roce 1980. Celkový obrat zahraničního obchodu ČSSR a SSSR dosáhl v letech 1971-1975 v běžných cenách 14,7 mld převoditelných rublů a v letech 1976-1980 už 29,1 mld převoditelných rublů. Vzájemná výměna zboží se v obou pětiletkách vyvíjela zhruba stejnou dynamikou.

V osmdesátých letech klíčovou otázkou v oblasti vnějších ekonomických vztahů nadále zaujímala pružná adaptace československé ekonomiky na měnící se podmínky na zahraničních trzích, zejména zahraničně obchodní relaci se SSSR. Tento problém se týkal především progresivní struktury výroby a sortimentu zboží, a to jak jeho kvality a cen, které se měly nutně přiblížit světové úrovni, tak rovněž efektivního zapojení československé ekonomiky do mezinárodní dělby práce. Plánovaných záměrů ale dosaženo nebylo a dynamika ekonomického rozvoje se do roku 1987 začala opět zpomalovat. Příčiny se hledaly ve zhoršení vnějších ekonomických podmínek, v pomalé aplikaci výsledků vědy a techniky ve společenské výrobě apod. Nadále rostl vzájemný obrat zahraničního obchodu ČSSR se socialistickými zeměmi, kde se zvýšil podíl strojírenských výrobků na vývozu (v roce 1987 tento podíl činil 65,5 %). Bylo to do značné míry ovlivněno vzestupem kooperace a specializace mezi členskými zeměmi RVHP. Ovšem byly zde stále značné rezervy, zejména v oblasti nových, technicky náročných oborech jako byla automatizace výrobních procesů, elektronika apod. Potíže nastaly nejen v mezioborové, ale především v o mnoho efektivnější součástkové, uzlové a technologické specializaci. Dohody o kooperaci se v praxi nakonec omezily na obvyklé zahraničněpolitické transakce. Na druhé straně vývoj efektivity československého zahraničního obchodu byl v roce 1987 příznivě ovlivněn zejména poklesem cen dovážené ropy a zemního plynu, kdy se po dlouhodobém trendu zhoršování výměnných relací poprvé od roku 1970 výrazně zlepšily.

V obchodu ČSSR s nesocialistickými zeměmi i v roce 1987 převažovaly nepříznivé vývojové tendence, přičemž nebyly splněny plánované ukazatele ani v importu ani v exportu. Obchodní bilance s vyspělými kapitalistickými zeměmi skončila pro ČSSR pasivem ve výši 3,9 mld Kčs. Československé výrobky nacházely „plánovaný“ odbyt převážně jen na trhu RVHP, kde v roce 1988 bylo realizováno 75,4 % celkového obratu zahraničního obchodu, jako důsledek zachování jeho relativní soběstačnosti a technické zaostalosti.

ČESKOSLOVENSKO A EKONOMICKÁ MEZINÁRODNÍ Seskupení A ORGANIZACE

JOSEF VLČEK

Československo mělo vzhledem ke své závislosti na zahraničním obchodě vždy zájem na vypracování závazných pravidel pro mezinárodní ekonomické vztahy. Zapojení československé ekonomiky do mezinárodní dělby práce bylo základní cestou, jak překonat její omezená tržní potenciál a nedostatečnou surovinovou základnu.

Československo bylo tzv. původním (zakládajícím) členem Mezinárodního měnového fondu (MMF) a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj (Světová banka). O založení těchto institucí bylo rozhodnuto na Měnové a finanční konferenci Organizace spojených národů 1.-22. července 1944 v Bretton Woods (New Hampshire, USA). Československo zde bylo zastoupeno pětičlennou delegací, kterou vedl Ladislav Feierabend (ministr financí exilové vlády Eduarda Beneše v Londýně). O jeho formálním přistoupení k oběma institucím bylo rozhodnuto na zasedání Prozatímního národního shromáždění dne 18. prosince 1945. Československý podíl na finančních prostředcích Mezinárodního měnového fondu byl stanoven na 125 milionů dolarů, výše této kvóty zařadila ČSR na dvanácté místo mezi čtyřiceti pěti členskými zeměmi. Mezinárodní měnový fond potvrdil 19. prosince 1946 kurz nové československé koruny k americkému dolaru (1 USD = 50 Kč), který byl stanoven v rámci peněžní reformy provedené k 1. listopadu 1945.

Vztahy nového Československa k brettonwoodským institucím byly narušovány postupnou změnou v orientaci vnějších ekonomických a politických vztahů. Prvním výrazným projevem rozchodu se Západem bylo odmítnutí Marshallova plánu hospodářské pomoci v červenci 1947. Gottwaldova vláda se tehdy podvolila nátlaku J. V. Stalina a odvolala pozorovatele z pařížské konference, kde byly projednávány podmínky rozdělení americké pomoci.

Po politickém převratu v roce 1948 se Československo jednostranně orientovalo na spolupráci se Sovětským svazem a ostatními státy sovětského bloku. V lednu 1949 se stalo členem RVHP a v důsledku její politiky se postupně izolovalo od světového hospodářství. (Viz Československo a Rada vzájemné hospodářské pomoci.) V letech 1949-1952 převzalo sovětský model organizace a regulace ekonomiky, v němž byl peněžní, kapitálový a devizový trh nahrazen direktivním řízením všech finančních vztahů. Centralizace peněžního systému vyvrcholila přijetím zákona č. 31/1950 Sb. o Státní bance československé, která postupně převzala řízení všech peněžních vztahů. (Viz Finance a bankovní soustava.) Tento model centrálního bankovníctví byl neslučitelný s principy měnových a finančních vztahů, které doporučoval Mezinárodní měnový fond.

Pro potřeby centrálního plánování ekonomiky bylo nutné snížit množství peněz v oběhu a vypořádat se s následky poválečné měnové reformy, proto byla k 1. červnu 1953 provedena peněžní reforma (viz).

Jako členská země mělo Československo předem konzultovat s MMF změny provedené peněžní reformou. Československá delegace však s ním jednala teprve v listopadu 1953. Mezinárodní měnový fond novou paritu koruny neuznal a Československo označil za nezpůsobilé v důsledku neplnění základních členských povinností (Československo neposkytovalo informace požadované fondem už od roku 1949).

Členství Československa v Mezinárodním měnovém fondu bylo ukončeno na IX. zasedání sboru guvernérů 28. září 1954, kde převážná většina členů vyjádřila souhlas s vyloučením. Členství v Mezinárodní bance pro obnovu a rozvoj bylo na zasedání sboru guvernérů v září 1953 suspendováno od 1. ledna 1954 pro nezaplacení členského podílu (šlo o nedoplatek ve výši 652 000 USD) s tím, že nedoplatí-li Československo svůj podíl do konce roku 1954, přestane být ve smyslu stanov členem banky. Tak se také stalo. Koncem května 1989 vedla skupiny čs. expertů ve Washingtonu sondážní jednání s představiteli brettonwoodských institucí o možnostech a podmínkách obnovení členství Československa. (V té době již členy MMF a Světové banky byly Rumunsko, Maďarsko, Polsko; Sovětský svaz o členství jednal.) Členství bylo obnoveno až v roce 1990.

Československo se zúčastnilo i dalších forem mezinárodní spolupráce v oblasti financí. Československá státní banka byla jako centrální banka zakládajícím členem Banky pro mezinárodní platy (1930) se sídlem v Basileji. Po druhé světové válce tato banka přispívala k rozvoji spolupráce mezi centrálními bankami, vytvářela příznivé podmínky pro mezinárodní finanční operace a vystupovala jako agent nebo zplnomocněnec v mezinárodních úvěrových a platebních transakcích nebo jednáních.

Československo bylo rovněž zakládající smluvní stranou Všeobecné dohody o clech a obchodu (GATT), která byla sjednána v roce 1947 jako prozatímní smluvní úprava mezi původními třidvaceti signatářskými státy (členy přípravného výboru OSN pro mezinárodní obchodní organizaci) v Ženevě a nabyla účinnosti dnem 1. ledna 1948. Československo podepsalo Protokol o prozatímním provádění dne 21. března 1948 a Všeobecná dohoda o clech a obchodu nabyla pro ně účinnosti dnem 20. dubna 1948 (vládní vyhláška č. 59/1948 Sb.). Po ukončení členství Československa v Mezinárodním měnovém fondu byla Československu v rámci Všeobecné dohody o clech a obchodu povolena odchylka od ustanovení článku XV, odst. na základě ujištění, že bude v devizových záležitostech postupovat způsobem, který je plně ve shodě se zásadami zvláštní devizové dohody, přijaté v rezoluci z 20. června 1949 a v souladu s cílem Všeobecné dohody.

Členství v GATT poskytovalo Československu řadu výhod. Například úspory na clech, které přinášely devizové úspory. Československo mělo právo se v rámci GATT dovolávat nediskriminace pro své vývozy. Srovnávání československých vývozních cen s domácími cenami stejného zboží v Československu velice často vedlo k obvinění z dumpingu. Jeho vyjednávací pozice byla ovšem slabá, protože šlo o zemi se státním monopolem zahraničního obchodu (zřízen zákonem č. 119/1948 Sb.).

Československo se plně zúčastnilo všech celně tarifních konferencí. Například celní slevy získané na celně obchodní konferenci zvané Kennedyho kolo (1964-1967) převýšily svým významem i rozsahem koncese získané na všech předchozích konferencích a týkaly se téměř 65 % vývozu československého zboží do zúčastněných zemí.

Všeobecná dohoda o clech a obchodu byla z hlediska formálního mezinárodní smlouvou a teprve postupem doby si budovala organizační struktury. V roce 1975 byla zřízena Poradní skupina Osmnácti, ve které se Československo střídalo v členství s Maďarskem a Polskem. Úkolem této skupiny bylo sledování vývoje mezinárodního obchodu a zabraňování náhlým poruchám, které by mohly ohrozit mnohostranný systém mezinárodního obchodu, jakož i koordinaci mezi GATT a Mezinárodním měnovým fondem.

Československo není zemí bohatou na suroviny, proto se ve vlastním zájmu stalo členem mezinárodních surovinových dohod. Například jako vývozce cukru bylo členem Mezinárodní cukerní rady, dále bylo členem Mezinárodní studijní skupiny pro kaučuk, pro vlnu apod. Mezinárodní obchod Československu usnadňovalo jeho členství v řadě dalších vládních i nevládních organizací, například v Mezinárodní jednotě pro uveřejňování celních tarifů, Organizaci pro spolupráci železnic, Dunajské komisi, Mezinárodní unii telekomunikační, Světové poštovní unii a jiných sdruženích.

Československo aktivně působilo v rámci OSN v Hospodářské komisi pro Evropu (též Evropská hospodářská komise), kde byl například v letech 1953 a 1954 zástupce ČSR zvolen předsedou. Zástupci Československa se podíleli i na činnosti tzv. podřízených orgánů, například výboru pro rozvoj obchodu, který řešil otázky spolupráce Východ – Západ.

Vztah Československa k integračním celkům v západní Evropě (Evropské hospodářské společenství – EHS, Evropské sdružení volného obchodu – EFTA) byl především obchodní a odpovídal tomu, že na zahraničním obchodě EHS se ČSSR v roce 1987 podílela 0,25 %. Na druhé straně role zemí EHS v zahraniční směně ČSSR byla nezastupitelná. Na obratu československého zahraničního obchodu se světem se EHS podílela v roce 1987 zhruba 10 %. Obchodně politické podmínky na jeho trhu se vyznačovaly řadou ochranných a diskriminačních prvků. Československo se snažilo čelit těmto praktikám do určité míry uzavřením několika odvětvových dohod (šlo o vývoz hutnických výrobků, textilu, vybraných zemědělských položek). V roce 1988 byla podepsána mezi ČSSR a EHS dohoda o obchodu s průmyslovými výrobky.

ÚROVEŇ ČESKOSLOVENSKEHO HOSPODÁŘSTVÍ V MEZINÁRODNÍM SROVNÁNÍ

JOSEF VLČEK

Jedním z hlavních znaků každého státně osamostatněného celku je jeho ekonomická úroveň, ekonomická vyspělost. Uvedený pojem je v ekonomické literatuře definován ne zcela jednoznačně a na různé úrovni abstrakce. Je zřejmé, že jde o komplexní a vícerozměrnou kategorii, která musí zahrnovat nejen kvantitativní a kvalitativní stránky ekonomického rozvoje, ale i kvalitu života společnosti obecně. Ekonomická úroveň není sama o sobě měřitelná a její vyjadřování a komparaci lze provádět pouze pomocí ekonomicko-statistických ukazatelů.

Ve většině studií je ekonomická úroveň aproximována ukazateli, které odrážejí konečný výsledek ekonomické aktivity v dané zemi. Tento postup, kdy jsou porovnávány agregátní ukazatele, komplikuje řada problémů. Agregátní ukazatele produkce v tzv. socialistických a kapitalistických zemích se liší výčtem zahrnutých aktivit a rozdílným pojetím výrobní a nevýrobní sféry. Zkreslení způsobuje i deformovaná cenová struktura, která společně s nedostatečnou nabídkou deformovala strukturu spotřeby v „socialistických“ státech.

Konverzi agregátů ztěžuje také nekonvertibilita měn a systém účelově tvořených směnných kurzů v těchto zemích. Pro mezinárodní komparaci hodnotových agregátů je třeba zvolit bázi konverze a to buď směnný kurz nebo paritu kupní síly. Stupnice založené na paritě kupní síly odrážejí především podmínky rozdělování vytvořených hodnot v porovnávaných státech. Škála vycházející ze směnných kurzů reflektuje kategorie efektivnosti, které vyúsťují do oblasti zahraničně obchodní výměny. Pro „socialistické“ země neexistoval ekonomicky smysluplný směnný kurz a mezinárodní srovnání založené na paritách kupní síly je zvýhodňovalo, díky tzv. veřejné spotřebě.

Východiskem objektivní analýzy postavení československého národního hospodářství ve světové ekonomice je identifikace jeho ekonomického rozměru, která umožňuje nalézt „srovnatelné“ země. Ekonomický rozměr dané země je nejčastěji definován na základě ukazatelů – počet obyvatelstva, zaměstnanost, agregátní produkt vyjádřený v mezinárodně srovnatelném měnovém ekvivalentu. Podle těchto ukazatelů je ekonomický rozměr československého národohospodářského komplexu srovnatelný s ekonomikami NDR, Maďarska, Belgie, Nizozemska, Rakouska a Švédska.

Československo se podílelo na rozloze světa pouhými 0,08 %. Suroviny byly ze dvou třetin (v hodnotovém vyjádření) zabezpečovány z domácích zdrojů. Podíl Československa na světové těžbě surovin (0,6 %) převyšoval podíl na obyvatelstvu světa (0,4 %). Charakteristickým rysem ekonomické aktivity obyvatelstva v Československu byl vysoký podíl žen, v roce 1950 tvořily ženy 33,6 % a v roce 1979 již 48,1 % pracujících (například v SRN ve stejném období tento podíl nepřekročil třetinu ekonomicky aktivního obyvatelstva).

Postavení československého národního hospodářství ve světové ekonomice bylo v letech 1948-1989 ovlivňováno průběhem jeho adaptace na změny ve vnitřních a vnějších ekonomických podmínkách jeho rozvoje. Relativně rychlý růst československé ekonomiky v první a druhé pětiletce (v letech 1950-1960 se národní produkt zvyšoval ročně průměrně o 7,4%) byl do značné míry „nesen“ extenzívními faktory rozvoje. „Cenou« tohoto růstu byla relativně vysoká materiálová, investiční a pracovní náročnost produkce, která nebyla adekvátní dosažené ekonomické úrovni. (Viz Struktura a vývoj čs. hospodářství.)

V období tří dekád 1948-1978 došlo ve většině významných průmyslových odvětví k enormnímu zvýšení produkce klasického industriálního charakteru. Výroba hnědého uhlí vzrostla z 22 579 tis. t v roce 1948 na 92 450 tis. t. v roce 1978; výroba oceli z 2 621 tis. t na 15 294 tis. t; výroba cementu z 1 658 tis. t na 10 204 tis. t; výroba dusíkatých hnojiv z 29 389 t/N na 625 339 t/N a výroba elektrické energie z 7 515 mil.kWh na 69 097 kWh. Fyzický objem industriální produkce v Československu v uvedených třech dekádách rostl podle oficiální statistiky asi 2,5-3x rychleji než ve většině průmyslově vyspělých zemí.

Porovnáme-li u klíčových industriálních výrobků výrobu na jednoho obyvatele v ČSSR s jinými průmyslově vyspělými zeměmi, pak lze konstatovat, že Československo disponovalo největším konvenčním průmyslovým potenciálem na světě. Ve výrobě cementu v kg na obyvatele patřilo ČSSR

jednoznačně první místo (622 kg proti 201 až 562 kg), stejně tak u spotřeby cementu na srovnatelnou jednotku HDP (83 t na mil. USD HDP v cenách roku 1980 proti 24-34 t v západoevropských zemích a USA). Spotřeba oceli v tunách na obyvatele v r.1981 byla v ČSSR 0,735 t, v Rakousku 0,301 t (tj. 41 % spotřeby ČSSR), v Nizozemsku 0,272 t (37 %), ve Švédsku 0,412 t (56,1 %), v Belgii 0,319 t (43,4 %), v NSR 0,503 t (68,4 %) a v NDR 0,561 t (76,3 %). Objem hrubých tkm přepravených po železnici v r. 1986 činil v ČSSR 9326 na jednoho obyvatele oproti 683 až 3365 v druhých zemích (v Rakousku 3365, ve Finsku 3246, v NSR 2619, v Belgii 1873, v Nizozemí 529, v Dánsku 904, atd.). Použitím 344 kg umělých hnojiv na 1 ha patřilo Československo na 4. místo ve světě. Hypertrofie těžkého průmyslu vytvářela nadměrný vnitřní trh pro výrobní prostředky a posilovala tak „výrobu pro výrobu“.

Relativně realističtější porovnání úrovně československé ekonomiky umožňuje komparace pomocí hrubého domácího produktu v přepočtu na jednoho obyvatele. V tomto srovnání se ovšem objevují všechny výše uvedené metodologické problémy, které vedou řadu autorů ke konstatování, že je „srovnáváno nesrovnatelné“.

V Prognostickém ústavu ČSAV byl metodou nepřímého přepočtu odhadnut hrubý domácí produkt připadající na jednoho obyvatele ČSSR v roce 1985 podle parity kupní síly zhruba na 8500 USD. Na základě tohoto odhadu bylo Československo řazeno před Španělsko (7595 USD), za Rakousko (10 729 USD), Belgii (10 680 USD), Nizozemí (11 269 USD), NSR (12 179 USD) a Švédsko (12 639 USD). Méně vyspělé evropské země (Řecko, Portugalsko a Irsko) byly o 15 až 40 % pod ekonomickou úrovní ČSSR. Mexiko a Argentina dosahovaly v polovině osmdesátých let zhruba poloviny ekonomické úrovně Československa. Řešitelský kolektiv UVTEI vedený ing. Jindřichem Chaloupkou ve studii z roku 1987 odhadl, pravděpodobně v simulovaném konvertibilním kurzu, HDP na jednoho obyvatele v roce 1985 na 6037 USD.

Československá ekonomika dlouhodobě vykazovala značně vyšší nároky na spotřebu energetických zdrojů než rozvinuté kapitalistické země. V roce 1985 bylo v ČSSR na výrobu 1 mld HDP spotřebováno 0,683 mil. tun měrného paliva. V Rakousku to bylo 0,259 mil. t (tj, 38 % úrovně dosahované v ČSSR), v Belgii 0,328 mil. t (48 %), v Nizozemsku 0,356 mil. t (54 %) a v USA 0,404 (59 %). Menší rozdíly byly v úrovni spotřeby energie na jednoho obyvatele. Nejbližší její úrovni v ČSSR bylo Nizozemsko a SRN (92 %), Belgie a Švédsko (80 %).

Významným ukazatelem, který souhrnně charakterizuje postavení jednotlivých zemí ve světové ekonomice, je dosažená úroveň produktivity práce. V roce 1987 dosahovala ČSSR zhruba 105% průměrné úrovně produktivity práce sedmi evropských zemí RVHP, měřeno ukazatelem vytvořeného národního důchodu na pracovníka výrobní sféry. Československo tehdy dosahovalo 115 % úrovně produktivity práce v Maďarsku, 106 % její úrovně v SSSR a 83 % její úrovně v NDR. Při použití mezinárodně srovnatelných ukazatelů (HDP na jednoho pracovníka) lze charakterizovat i úroveň produktivity práce v ČSSR vůči hospodářsky vyspělým zemím. Československo v roce 1985 dosahovalo 61% úrovně produktivity práce v Rakousku. Při porovnání se SRN to bylo 53 %, s Belgií 54 %, s Nizozemskem 55 %.

Další možný přístup ke srovnání ekonomické úrovně států je vyjádření této kategorie pomocí skupin nepeněžních ukazatelů, v jejichž rámci je analyzována struktura ekonomiky, průmyslová a zemědělská výroba, infrastruktura, životní úroveň a zahraniční obchod. Tato metoda umožňuje komplexně charakterizovat ekonomickou úroveň a eliminuje problém převodu hodnotových ukazatelů socialistických zemí do konvertibilních měn.

Aplikaci tohoto multikriteriálního hodnocení ekonomické použila v roce 1990 Eva Zamrazilová (Ekonomický ústav ČSAV) k porovnání ekonomické úrovně vybraných zemí s úrovní Rakouska. Podle ní dosahovalo Československo v roce 1960 75 % úrovně Rakouska, v roce 1970 došlo k poklesu na 66 % a v roce 1985 to bylo již jen 54 %. Porovnání dalších zemí s Rakouskem ukazuje jaká byla pozice Československa ve světové ekonomice v polovině osmdesátých let. Maďarsko dosahovalo 48 % ekonomické úrovně Rakouska, NDR 60 %, SRN 113 %, Belgie 106 % a Dánsko 105 %.

Celkové ekonomické postavení Československa v Evropě se oproti období před druhou světovou válkou v zásadě nezměnilo. To byl závěr expertní studie Jaromíra Koláře a Karla Zemana (Ústřední ústav národohospodářského výzkumu), předložené v říjnu 1989 předsednictvu ÚV KSČ. Ekonomický potenciál Československa, vyjádřený podílem československého národního důchodu na evropském souhrnu národního důchodu osmnácti zemí činil v roce 1929 (kulminační rok příznivého hospodářského vývoje) 3,40 % a v roce 1985 byl odhadován na 2,85 až 3,42 %.

V roce 1937 se Československo pohybovalo na 10. místě, pokud jde o výrobu dvaceti základních průmyslových výrobků na jednoho obyvatele (uhlí, surové železo, obuv, bavlněné tkaniny atd.), ale na 18. místě v úrovni národního důchodu ve světě. V roce 1985 bylo Československo řazeno na 7. a 8. místo na světě v úrovni výroby průmyslových výrobků a na 19. místo v přepočtu národního důchodu na jednoho obyvatele. Také v úrovni produktivity práce (národní důchod na jednoho pracovníka) Československo zůstalo ve vztahu k evropskému průměru v podstatě na stejné úrovni. V roce 1929 bylo dosaženo 74 % celoevropské úrovně, v roce 1937 60 % a v roce 1985 se odhad pohyboval v rozmezí 63 % až 76 %.

Autoři studie však zároveň upozornili, že vcelku příznivé ukazatele úrovně vytvořeného domácího produktu na hlavu dosahuje Československo (ve srovnání s ekonomicky vyspělými státy) díky vysoké zaměstnanosti a delší pracovní době a že od 60. let, kdy tyto extenzivní faktory růstu nebylo lze dále zvyšovat, se postavení Československa zhoršuje. Poukázali rovněž na nepříznivý stav při srovnávání produktivity práce. Také náročnost ekonomiky na zdroje – vysoká již v předmnichovské republice – se podle autorů zhoršila a „rozestup“ v míře materiálové a energetické náročnosti reprodukčního procesu mezi Československem a vyspělými státy se stále zvětšuje.

STRUKTURA A VÝVOJ ČESKOSLOVENSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ

VALTR KOMÁREK

Nosnou linií hospodářské politiky KSČ se stala výstavba těžkého průmyslu, což při jeho investičních a dalších nárocích nejde jinak než na úkor jiných odvětví. Proto se hovořilo o radikální přestavbě celé průmyslové struktury. Úkoly a cíle strukturální přestavby formulované národohospodářskou komisí ÚV KSČ už v roce 1947, schválil IX. sjezd KSČ v květnu 1949 jako generální linii hospodářské „výstavby socialismu“. V těchto a dalších oficiálních dokumentech se tvrdilo, že strukturální přestavba je základní podmínkou prosperity ekonomiky a blahobytu lidu, neboť zatímco západní trhy zmítané krizemi následně otřásají celou naší ekonomikou, nová historická orientace na plánovitě řízené, krizím nepodléhající odbytiště umožňuje stálý růst vývozu a nerušený trvalý vzestup prosperity čs. ekonomiky. Tato nová odbytiště mají specifický charakter potřeb daný poválečnou obnovou Sovětského svazu a „socialistickou industrializací“ tzv. lidově-demokratických států. Proto prý je třeba přistoupit k rozsáhlé průmyslové výstavbě orientované na vývoz investičních celků i zařízení opírající se o mohutný rozvoj těžkého strojírenství a jeho metalurgické i energetické domácí základny. Jako objektivní důkazy správnosti této nové koncepce byla uváděna fakta o „nezdravé“ převaze potravinářsko-textilního komplexu respektive lehkého průmyslu ve struktuře předválečného Československa, kde oproti zhruba 10 % strojírenství a 34 % strojírensko-metalurgického a energetického komplexu stálo 60 % potravinářsko-spotřebního bloku. Tato struktura údajně nepříznivě ovlivnila dopady světové hospodářské krize 1929-1933 na čs. ekonomiku.

S tímto odůvodněním komunisté již od prvních poválečných let prosazovali orientaci na přednostní rozvoj strojírenství a jeho palivově-metalurgické základny. Dvouletý plán obnovy národního hospodářství byl koncipován a uskutečňován pod vlivem těchto představ. Proto již v letech 1946-1947 dochází k reálnému posilování těžkého průmyslu.

Zatímco celková průmyslová výroba vzrostla v roce 1948 oproti roku 1937 o 8 %, zvýšila se v jednotlivých odvětvích takto: paliva o 28 %, energetika o 17 %, hutnictví o 12 %, strojírenství o 23 %, chemie a gumárenství o 66 %. Výroba ve spotřebním průmyslu vzrostla jen o 2 % a v potravinářském dosáhla pouze 88 % předválečné úrovně.

Po únorovém převratu v roce 1948 jednoznačně určovaly hospodářský vývoj představy komunistické strany. První pětiletý plán na léta 1949-1953 byl vyhlášen jako skutečný začátek radikální strukturální přestavby ve prospěch těžkého, především strojírenského průmyslu. Ústřední výbor KSČ na svém zasedání v únoru 1950 (a znovu o rok později) se rozhodl urychlit strukturální přestavbu a zvýšil úkoly pětiletky zejména v těžkém strojírenství. Základní příčiny urychlení spočívaly ve vyhrocených vztazích mezi Západem a Východem a v přípravě Sovětského svazu i všech zemí sovětského bloku na očekávanou válku. Československu byla přidělena úloha »kovárny a strojírný«, ale hlavně »zbrojírny« tzv. socialistického tábora. (Viz První období komunistického režimu.) Linie přednostního rozvoje těžkého průmyslu byla prosazována jako nejvyšší zájem státu a neplnění nadsazených, nereálných úkolů se v tehdejší atmosféře mnohdy kvalifikovalo jako sabotáž a velezrada.

I když hrubá průmyslová výroba vzrostla v první pětiletce o 93 %, zvýšené úkoly (růst o 98 %) tedy splněny nebyly. Národní důchod, který měl vzrůst o 70 %, vzrostl jen o 56,3 % a v posledním roce pětiletky (1953) i v roce následujícím tempo jeho růstu prudce pokleslo. Objem investic z původně plánovaných 67,2 mld Kčs a zvýšený na 87 mld dosáhl jen 60 mld Kčs, tedy méně než stanovil původní plán. Přitom do nevýrobní sféry, která měla víc než 53 % všech základních (kapitálových) fondů, bylo vloženo pouze 4,3 % celkově realizovaných čistých investic. Do průmyslu (především strojírenství), který se na základních fondech podílel jen o málo více než čtvrtinou, byly čisté investic jedenadvacetkrát vyšší.

V letech 1949-1953 rostla celková průmyslová výroba v ročním průměru o 14,1 %. Zatímco strojírenská výroba rostla v průměru o 24,1 % ročně, chemická výroba o 18,2 %, potravinářská jen o 12,6 % a spotřebního průmyslu dokonce jen o 8,1 %. Podíl potravinářsko-spotřebního bloku tak výrazně klesl. Logickým doprovodem tohoto vývoje bylo zaostávání zemědělské výroby. Hrubá zemědělská produkce dosahovala v roce 1948 71,5 %, v roce 1950 87,3 % a v roce 1953 81,7 % úrovně roku 1936.

V důsledku tohoto vývoje vznikly těžko řešitelné potíže a zauzlení v makroekonomických souvislostech (disproporce mezi průmyslem a zemědělstvím, mezi těžkým a lehkým průmyslem, v rozvoji průmyslu a energetické či palivové základny aj.), a jak ukázaly protesty při měnové reformě (viz), vzrostlo také sociální napětí. V září 1953 proto vláda rozhodla snížit v roce 1954-1955 tempo průmyslové výroby a orientovala se na odstraňování vzniklých disproporcí a na zvýšení výroby v zemědělství, v potravinářském a spotřebním průmyslu.

Nicméně linie strukturální přestavby ve prospěch těžkého průmyslu pokračovala. Ve druhé pětiletce 1956-1960 se nejen dokončovaly velké metalurgické, strojírenské a energetické stavby z první pětiletky, ale zahajovaly se další včetně železářského gigantu na východním Slovensku s kapacitou 6 milionů tun oceli. Celková průmyslová výroba za období druhé pětiletky se zvýšila o 66 %, strojírenství téměř dvakrát. Na konci tohoto období se tedy struktura čs. průmyslu již výrazně změnila a posunula k strojírenské dominantě. Dokazují to tyto statistické údaje:

Rok	Průmysl celkem	Paliva	Energetika	Hutnictví	Chemicko-gumárenský průmysl.	Strojírenství	Průmysl stavebních hmot
1948	100	14,3	3,0	13,9	2,7	11,1	2,1
1953	100	11,0	2,6	14,7	3,4	17,5	2,0
1960	100	10,7	3,0	14,0	4,4	21,4	3,3

Rok	Průmysl dřeva, papíru, celulózy	Průmysl skla, keramiky, porcelánu	Textilní a konfekční průmysl	Kožedělný průmysl	Polygrafický průmysl	Potravinářský průmysl	Ostatní průmyslová výroba
1948	5,1	1,7	12,2	4,0	1,1	27,0	1,8
1953	5,0	1,2	9,6	2,7	0,8	26,0	3,6
1960	4,7	1,4	9,0	2,8	0,7	20,3	4,3

V dalším vývoji se měl tento trend ještě posílit. Již na počátku druhé pětiletky v letech 1956-1957 byla Státní plánovací komisí zpracována „generální perspektiva“ pro léta 1960-1980, která vytyčovala novou etapu mohutné expanze těžkého průmyslu. Např. výroba oceli ve výši 28 mil. tun vztahena na obyvatele měla být daleko nejvyšší na světě a strojírenství aspirovalo na úlohu generálního dodavatele celého „socialistického tábora“ včetně Číny. V rámci této strategické orientace již byly koncipovány vysoce ambiciózní úkoly třetí pětiletky 1960-1965. Při jejich projednávání se však ozvala kritika některých ekonomů a brzký vývoj jim dal za pravdu: třetí pětiletý plán již koncem prvního roku narazil na velké obtíže a prakticky se zhroutil. Kritikové s podporou pomalu krystalizujících reformních sil v zemi, si vymohli ustavení vládní a stranické komise pro analýzu struktury ekonomiky a její další orientaci. Pracovní závěry komise vyústily v doporučení radikálního zabrzdění další expanze metalurgie, paliv i těžkého strojírenství a orientaci k materiálově, energeticky i kapitálově méně náročným oborům zhodnocujícím vysoce kvalifikovanou práci. V ostrém názorovém střetu s představiteli dosavadní koncepce byla u N. Chruščova vyžádána sovětská expertiza, která překvapivě novou orientaci doporučila. Nicméně po roce zastánci staré orientace znovu nabyli vrchu. Výstavba nových kapacit metalurgie a těžkého strojírenství, jakož i nových velkolomů a velkoelektráren pokračovala. Tyto setrvačné trendy však narážely na bariéru enormních požadavků na akumulaci i materiálovou spotřebu. S nástupem reformních sil a Pražského jara byly činy pokusy o jejich korekci, o modernizaci ekonomiky a prosazení tržního mechanismu. Intervence sovětských vojsk a následný normalizační režim vrátily vývojové trendy ekonomiky do původní polohy preferencí těžkého průmyslu, což postupně vedlo k vyčerpání zdrojů tohoto extenzivního typu ekonomického růstu. Národní hospodářství se dostalo na trajektorii

stagnace a mezinárodního zaostávání. Na povrchu hospodářských jevů to vyjadřovala dlouhodobá tendence poklesu hospodářského růstu. Průměrné roční tempo tvorby národního důchodu za léta 1979-1987 činilo zhruba 2,1 %, užitého národního důchodu jen 1,3 %. Vyloučíme-li pak do těchto údajů vstupující prokazatelný čistě cenový pohyb, byla na úrovni, resp. mírně pod úrovní nuly. Přitom za těchto 9 let již tak vysoká spotřeba primárních energetických zdrojů vzrostla z 99,9 mil. tmp na cca 108,6 mil. tmp., tj. o 8,7 %, výroba oceli z 14,8 mil. t na 15,4 mil. t a výroba masových plastů z 852,7 tisíc t na 1151,7 tisíc t. To spolu s pravděpodobným mírným absolutním poklesem produktivity práce v národním hospodářství (vzestup celkového počtu zaměstnaných z 7674 tisíc osob na 7810 tisíc osob) a výrazným poklesem účinnosti základních výrobních fondů z 0,856 na 0,680 (1986), dalším citelným růstem zásob v národním hospodářství (z 498,3 mld Kčs v roce 1979 na 669,6 mld. Kčs v roce 1987), významným poklesem směnných relací našeho zahraničního obchodu vyjádřeným indexem 80 % a dokonce absolutním poklesem docilovaných kilogramových cen našeho strojírenského exportu z 2,44 USD (1979) na 2,34 USD (1986) při jejich současném absolutním růstu v EHS (z 6,62 USD na 8,02 USD) dále zvýraznilo extenzivní charakter ekonomického růstu a jeho perspektivní neudržitelnost. Tato neudržitelnost se zrcadlí i v poklesu reálného objemu investic a změnách jeho vnitřní realokace ve prospěch surovinově energetického sektoru (zemědělství, paliva a energetika) a na úkor možností stále naléhavější modernizace zpracovatelského průmyslu a rozvoje terciálního sektoru.

Fond akumulace klesl ze 116,8 mld. Kčs v roce 1975 na 97,7 mld. Kčs v roce 1989, jeho podíl na užitém národním důchodu z 28,6 % na 16,4 %. Celkový objem investic, který byl základní pákou strukturální přestavby, bleskově vyrostl z 11,962 mld. Kčs v roce 1948 na dvojnásobek už na konci první pětiletky (28,258 mld. Kčs), sedminásobek na konci druhé (85,460 mld. Kčs) a čtrnáctinásobek v roce 1980 (150,234 mld. Kčs) pak prudce klesl na 140 mld. v roce 1982 a 134,8 mld. Kčs v roce 1984 a ještě v roce 1986 nedosáhl úrovně roku 1980, zatímco podíl investic do surovinově-materiálového sektoru rostl. Na obnovu a modernizaci zpracovatelského průmyslu a rozvoj infrastruktury zbývalo stále méně a v mezinárodním srovnání neuvěřitelně málo; v roce 1987 podíl zemědělských investic v Československu činil asi 15 %, podíl investic do těžby paliv a výroby energie asi 10 %, do těžby rud a metalurgie kolem 7 %, zatímco pro celý terciální sektor (služby), zbylo jen 40 % z celkových investic. Ve velikostně srovnatelných vyspělých západoevropských státech tyto podíly činily 4,8 % u zemědělství, 5,3 % u paliv a energetiky a naopak 70 % v sektoru služeb. Stejně tak paradoxně se vyvíjí podíly primární, sekundární (zpracovatelský průmysl a stavebnictví) a terciální (služby) sféry na zaměstnanosti. Zatímco ve srovnatelných západoevropských zemích po míře jejich ekonomického růstu zaměstnanost jak v primární, tak v sekundární sféře klesala a v terciální naopak rychle rostla, v Československu zaznamenáváme prudký růst zaměstnanosti v průmyslu a stavebnictví, tedy v sekundární sféře z přibližně 1,9 mil. osob v roce 1948 na 2,7 mil. v roce 1960 a zhruba 3,5 mil. v roce 1978 při daleko pomalejším vzestupu služeb.

Terciální sféra v Československu – v porovnání s velikostně srovnatelnými státy západní Evropa – silně zaostávala. V roce 1960 činil v Československu podíl této sféry 28,17 % a v roce 1976 37,41 %. V těchto letech činil (v procentech) v Dánsku 44,81 a 59,30, v Belgii 44,56 a 57,56, v Nizozemí 49,45 a 59,80, v Rakousku 35,10 a 47,54 a ve Švédsku 46,05 (1963) a 58,34.

V posledním období komunistického režimu dosáhla makrostrukturální deformace čs. ekonomiky extrémních rozměrů. Potvrzují to údaje o struktuře zaměstnanosti a hrubých investic podle sektorů (z roku 1985).

	Podíl na zaměstnanosti			Podíl na hrubých investicích		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Československo	12,5	47,0	40,5	15,3	44,5	40,2
Ekonomicky vyspělé státy Evropy	6,0	32,1	61,9	4,8	25,5	69,7

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

Přemrštěný rozměr průmyslu, zejména těžkého, vysoce náročného na akumulaci a surovinové zabezpečení, vtiskl i celkovému rozvoji čs. národního hospodářství – v mezinárodním srovnání – pečeť vysoké materiálové energetické i dovozní náročnosti. (Viz Úroveň čs. hospodářství v mezinárodním srovnání.)

V podmínkách malé otevřené ekonomiky s velmi omezenou nekomplexní surovinovou základnou to znamenalo soustavný, relativně stále vyšší růst surovinových dovozů, jejichž pasivní saldo nestačil vykompenzovat ani vysoký strojírenský export. Proto původní představa, že Československo bude své dovozy platit mohutnou strojírenskou výrobou a exportem strojních zařízení, se ukázala nereálnou a bylo nutno sáhnout k rychlému zvyšování exportu spotřebního zboží z investičně opomíjeného a technicky zaostávajícího lehkého průmyslu, což dokumentuje následující tabulka vývoje zbožové struktury čs. zahraničního obchodu (v mil. Kčs fco hranice dodávajícího státu):

		1948	1953	1980	1989
Celkem	vývoz	5422	7153	140086	217530
	dovoz	4907	6330	141637	214702
	saldo	515	823	- 1551	2828
I. Stroje, zařízení, nástroje	vývoz	1099	3030	60523	103864
	dovoz	356	889	48176	88833
	saldo	743	2141	12347	15031
II. Paliva, hmoty, suroviny	vývoz	2361	2637	48618	70208
	dovoz	2770	3433	69418	95463
	saldo	- 411	- 796	- 20800	- 25255
III. Chovný dobytek	vývoz	1	1	154	328
	dovoz	9	4	110	158
	saldo	- 8	- 3	44	170
IV. Potravinářské zboží včetně surovin	vývoz	298	611	7679	9731
	dovoz	1639	1908	15322	13717
	saldo	- 1341	- 1297	- 7643	- 3986
V. Průmyslové spotřební zboží	vývoz	1663	872	23112	36933
	dovoz	133	96	8611	22283
	saldo	1530	776	14501	14550

S ohledem na připoutání čs. zahraničního obchodu k SSSR a zemím „socialistického tábora“ a omezené vývozní možnosti těchto zemí, Československo strádalo nedostatkem importu vysoké techniky i zboží širokého sortimentu a dobré jakosti, což mělo za následek stále se prohlubující technické zaostávání domácí výroby a udržování jejího až příliš širokého sortimentu na úkor racionální specializace a produktivity práce. Pro tento vývoj byla typickou neuspokojivá technická úroveň a kvalita našeho vývozu, nízké zhodnocení materiálových vstupů výroby. Např. podle údajů z roku 1975 Československo při vývozu strojírenských výrobků do zemí EHS dosahovalo v průměru 1,84 dolaru za 1 kg, zatímco vývozci z Nizozemí 5,01, Švédska 5,23, Japonska 5,15, Švýcarska 9,87 a z USA dokonce 12,36 dolaru. U jiných výrobků byly rozdíly podobné, např. při čs. vývozu do EHS byla kilogramová cena chemických výrobků 0,14 dolaru oproti 0,34 při vývozu z EHS. U textilních výrobků to bylo 1,44 oproti 2,63, u konfekce tento nepoměr převýšil dvojnásobek – 6,16 ku 12,78, u obuvi dokonce trojnásobek – 1,66 ku 5,55. Dvojnásobné až trojnásobné rozdíly v náš neprospěch zaznamenáváme v kilogramových cenách docilovaných při vývozu sklářských a porcelánových

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

výrobních, výrobků dřevozpracujícího, papírenského i polygrafického průmyslu. Průměrná kg cena vývozu i tolik preferované metalurgie 0,132 dolaru není ani poloviční jako při dovozu metalurgických výrobků do Československa (0,287) a při obchodní výměně s EHS kilogramová cena čs. strojírenského vývozu dosahovala jen jednu pětinu dovozní ceny z EHS.

Souhrnným výrazem strukturálních deformací, hypertrofie těžkého průmyslu a jednostranné orientace zahraničního obchodu se stalo zaostávání v celkové produktivitě práce, respektive efektivnosti národního hospodářství a životní úrovni obyvatelstva za vyspělými státy západní Evropy. (Viz Úroveň čs. hospodářství v mezinárodním srovnání.)

Strukturální přestavba čs. ekonomiky vyvolaná především vojenskými zájmy SSSR vedla k hypertrofii těžkého průmyslu s typicky vysokou investiční, materiálovou a energetickou náročností. Tím byly omezeny zdroje pro obnovu a modernizaci všech ostatních odvětví, zbrzděn růst produktivity práce, konkurenceschopnosti i celkové efektivnosti, což ovšem úzce souviselo s existujícím systémem voluntaristického centrálního řízení a deformacemi motivace obyvatelstva. Přes daleko příznivější poválečné startovací podmínky oproti sousednímu západnímu Německu a Rakousku začala za nimi čs. ekonomika od 60. let zaostávat, ztrácela tempo a v poslední dekádě komunistického režimu stagnovala. Plánovací architekti natolik předimenzovali výstavbu masivního monumentu tzv. socialistické ekonomiky, že se zhroutil vlastní vahou.

EKONOMICKÉ A SOCIÁLNÍ VYROVNÁVÁNÍ SLOVENSKA NA ÚROVEŇ ČESKÝCH ZEMÍ

VÁCLAV PRŮCHA

V meziválečném období bylo Slovensko opožděno za českými zeměmi u hlavních ukazatelů hospodářské a životní úrovně i v ekonomické a sociální struktuře o 30 až 70 let. Od poloviny 30. let do roku 1989 probíhal na území Československa dlouhodobý proces postupného překonávání těchto výchozích, historicky podmíněných rozdílů mezi východní a západní částí státu. Tento proces se prosazoval v odlišných obdobích – začal skromnými náznaky za pokrizového oživení hospodářství ve 30. letech, pokračoval ve válečných podmínkách rozděleného státu i v průběhu poválečné obnovy a přechodu k plánování a plně se rozvinul během několika desetiletí centrálně direktivního systému řízení hospodářství.

Po přijetí Košického vládního programu bylo všeobecně uznáváno, že od deklarované rovnoprávnosti slovenského národa s českým je možno dospět ke skutečné rovnoprávnosti jen podporou rozvoje Slovenska, především překonáváním ekonomických rozdílů. Za hlavní cestu k tomu byla pokládána industrializace země. Počínaje dvouletým národohospodářským plánem (1947-48) patřilo úsilí o vyrovnání ekonomické úrovně východní a západní části státu až do první poloviny 80. let k prioritám hospodářské politiky. I když se nesplnily některé představy, např. prognóza z roku 1960 o dovršení procesu vyrovnávání do poloviny 70. let, podařilo se do roku 1989 vytyčeného cíle v hlavních rysech dosáhnout.

Úspěch politiky hospodářského vyrovnávání závisel při počáteční slabosti slovenské ekonomiky do značné míry na tom, bude-li sem přesunována část zdrojů vytvořených v českých zemích. Podíl Slovenska na celostátních investicích byl dlouhodobě o něco vyšší než podíl na obyvatelstvu – rostl z 30,3 % v roce 1948 a 30,7 % v letech 1949-1960 na 34,4 % v letech 1985-1989. O přesunech zdrojů svědčil i trvale vyšší podíl Slovenska na užití národního důchodu než na jeho tvorbě. K přesné kvantifikaci transferů mezi českými zeměmi a Slovenskem však nelze v neprůhledném systému centrálně řízené ekonomiky dospět. Tento systém však zabezpečoval relativně fixní podíl investic určených k hospodářskému rozvoji Slovenska, což umožňovalo nepřetržitost procesu vyrovnávání bez ohledu na výkyvy v hospodářské situaci.

Průběh sblížení ekonomik obou částí republiky lze sledovat na údajích o podílu Slovenska na celostátních úhrnech vybraných makroekonomických ukazatelů v letech 1948-1989, která ukazují, že koncem 80. let se podíly Slovenska na makroekonomických veličinách již těsně přiblížily jeho podílu na obyvatelstvu. Je také zřejmé, že v posledním sledovaném období se proces vyrovnávání proti předcházejícím desetiletím zpomalil.

Další charakteristiky procesu vyrovnávání lze vyvodit z některých ukazatelů srovnávacích úrovní Slovenska v relaci k českým zemím v přepočtu na jednoho obyvatele v letech 1948 a 1989 (české země = 100: vytvořený národní důchod 61,2 a 85,7; na 1 pracovníka výrobní sféry 58,9 a 95,1; užitý národní důchod 70,9 a 92,4; osobní spotřeba 81,0 a 91,6; základní výrobní fondy 57,9 a 98,3; základní nevýrobní fondy 53,3 a 82,6; hrubá průmyslová výroba 48,4 a 89,0; na 1 pracovníka průmyslu 95,4 a 109,8; hrubá zemědělská výroba 98,7 a 94,6 –průměr let 1985-89; na 1 pracovníka v zemědělství 59,4 a 79,5; na 1 ha zemědělské půdy 69,8 a 83,7; průměrná měsíční mzda 91,6 a 98,5).

Dynamickým vývojem prošel v letech 1948-1989 slovenský průmysl (viz Industrializace Slovenska). Industrializací se radikálně změnila nejen ekonomická struktura země, ale i sociálně profesní skladba obyvatelstva. Došlo k přesunu dvou třetin zemědělsky činných pracovních sil do průmyslu, stavebnictví a terciární sféry. Při celkovém růstu počtu pracovních sil o 65 % se na Slovensku zvýšila zaměstnanost v průmyslu a stavebnictví 3,5krát, v dopravě a spojích 4,2krát, ve školství a kultuře 9krát, ve zdravotnictví a sociální péči 11krát a ve vědě, výzkumu a vývoji dokonce téměř 19krát. V některých oblastech předstihlo Slovensko české země, např. vlivem relativně novějšího výrobního zařízení v produktivitě práce v průmyslu nebo vyšším podílem mládeže přijímané na vysoké školy.

Značnější rozdíly v neprospěch Slovenska zůstaly v produktivitě práce v zemědělství a v celkově nižší intenzitě zemědělské výroby, což nelze vysvětlit jen větším podílem horských oblastí nebo

méně úrodných půd na celkové výměře zemědělské půdy (např. finančně náročná akce zúrodnění Východoslovenské nížiny nepřinesla očekávaný ekonomický efekt). Přetrvávající rozdíly u některých ukazatelů na jednoho obyvatele souvisely i s demografickými rozdíly ve srovnání s českými zeměmi – s vyšším podílem mladých lidí v předproduktivním věku a nižší zaměstnaností žen vzhledem k početnějším rodinám.

Zároveň s vyrovnáváním ekonomické úrovně obou částí státu probíhaly obdobné procesy sblížení životního standardu a životního stylu. Nastaly závažné přeměny v sociálně profesním rozvrstvení společnosti, rychle postupovala urbanizace, od základu se změnil i způsob života na vesnici a významně vzrostla vzdělanostní a kulturní úroveň obyvatelstva. Při sčítání lidu v roce 1950 mělo na Slovensku 13 457 obyvatel vysokoškolské vzdělání, při sčítání v roce 1991 to bylo již 306 920 obyvatel.

Industrializace Slovenska i proces hospodářského vyrovnávání byly provázeny také mnoha nedostatky a slabiny, které nelze oddělit od problémů celé československé ekonomiky. Hypoteticky lze soudit, že obrovské prostředky vložené do slovenské ekonomiky mohly při jiné hospodářské orientaci přinést větší efekt, a to i za daných mezinárodních podmínek determinujících československou ekonomiku. Přesto nelze nevidět skutečnost, že na Slovensku došlo po druhé světové válce ke kvalitativnímu posunu civilizační úrovně a že slovenský národ v relativně krátké době prošel industriální fází vývoje až na práh postindustriální společnosti.

Proces sociálního a ekonomického vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí a s tím související industrializace Slovenska (viz Industrializace Slovenska) byl zejména po roce 1948 ovlivňován a komplikován řadou faktorů. Po celé období to byl především faktor politický, který odrážel ideologické a mocenské spory uvnitř KSČ. Snahy promýšlet postavení Slovenska při řešení politických i ekonomických problémů v unitárním uspořádání státu jinak než na bázi přísného centralismu byly zejména v 50. letech označovány za buržoazní nacionalismus. V 60. letech, zejména v souvislosti s druhou ekonomickou reformou, se tyto úvahy pohybovaly zejména v rovině hledání optimálního vymezení kompetencí mezi centrálními a národními orgány státní správy. V politické oblasti vyústily ve federativní uspořádání státu v roce 1969. V ekonomické oblasti převažovalo uvažování o řešení této problematiky na principu regionální hospodářské politiky centra. Koncem 60. let však vedlo až k formulování teorie dvou národních ekonomik (viz Ekonomické myšlení na Slovensku), které se v praxi nerealizovalo.

Řadu sporů vedli ekonomové o metodice měření ekonomického a sociálního vyrovnávání mezi českými zeměmi a Slovenskem, o výhodách a nevýhodách struktury ekonomiky Slovenska utvářené zvolenou strategií industrializace a o problémech spojených s organizační strukturou orgánů podnikové sféry (viz První ekonomická reforma 1957-1964 a Druhá ekonomická reforma 1965-1969).

INDUSTRIALIZACE SLOVENSKA

VÁCLAV PRŮCHA

Ačkoliv industrializační proces začal na Slovensku již na konci 19. století, zůstávala tato část Uherska a později Československé republiky ještě dlouhou dobu agrární zemí. Slovenský průmysl byl nejen slabě rozvinutý, ale měl také nekompletní odvětvovou strukturu a značně nerovnoměrné územní rozmístění. V meziválečném období proběhla pod tlakem české i zahraniční konkurence částečná restrukturalizace a technická modernizace slovenského průmyslu, jeho podíl na průmyslové výrobě ČSR však nepřesáhl 8 %. Industrializační programy byly vypracovány opožděně až ve druhé polovině 30. let a nemohly již být realizovány. Přesto se po překonání krize z let 1929-1933 průmyslový potenciál Slovenska postupně rozšiřoval zejména umístěním nově budovaných zbrojovek do středního Pováží, expanzí Baťova koncernu a později militarizací ekonomiky podřízené válečným potřebám Německa.

Ještě v roce 1948 – i po výrazném vzestupu průmyslové výroby v době poválečné obnovy – pracovalo na Slovensku v průmyslu včetně výrobních řemesel, stavebnictví, geologické a projekční činnosti jen 324 tis. osob ve srovnání s 943 tis. pracovníky v zemědělství a lesnictví (bylo to 21,4 % a 62,3 % z úhrnného počtu pracovních sil). Vyrovnaného poměru pracovníků obou odvětví, který existoval v českých zemích již při sčítání v roce 1910, dosáhlo Slovensko až o půl století později v letech 1960-1961.

S programem poválečné industrializace Slovenska, nazývané později socialistickou industrializací, vystoupili na podzim 1945 a počátkem roku 1946 představitelé Komunistické strany Slovenska a tento program podpořili i čeští komunisté. Zprůmyslnění země chápali jako cestu k vyřešení slovenské národní otázky, k vyrovnání historicky podmíněných rozdílů v ekonomické úrovni a sociální sféře s českými zeměmi a tím i k plné rovnoprávnosti slovenského národa. Po volbách v květnu 1946 se industrializace Slovenska stala jednou z priorit celostátní hospodářské politiky zakotvené v programu nové vlády a z něho vycházejícího dvouletého plánu. Industrializační program uvítaly i slovenské nekomunistické strany, přičemž např. Demokratická strana Slovenska poukazovala na podceňování slovenských národních orgánů při koncipování a realizaci hospodářské politiky.

Start k industrializaci Slovenska byl urychlen přesunem kapacit z těch částí českého pohraničí, které byly silně industrializovány a trpěly nedostatkem pracovních sil. Do konce roku 1948 bylo na Slovensko přestěhováno 338 závodů, čímž zde vzniklo kolem 24 tis. nových pracovních míst, nejvíce v textilním a kovo zpracujícím průmyslu. V závěrečném roce dvouletky 1948 zaměstnával slovenský průmysl o 60 % více pracovníků než v roce 1938 a výroba byla o 96 % vyšší (proti roku 1946 o 62 % vyšší).

I po skončení dvouletky zůstávala industrializace Slovenska trvale důležitou součástí hospodářské politiky a promítala se až do první poloviny 80. let do všech pětiletých plánů. Celostátní plánování s centrálně stanovenými a direktivně zabezpečovanými úkoly vytvářelo i při všech svých nedostatcích předpoklady k uskutečnění vytyčeného cíle, jak o tom svědčila trvale vyšší dynamika růstu průmyslové výroby na Slovensku ve srovnání s českými zeměmi.

O rozmístění nově budovaných průmyslových kapacit rozhodovaly vedle politických motivů i další důvody. Slovensko mělo v tehdejších podmínkách rozděleného světa příznivou geografickou polohu, protože sousedilo se zeměmi, na které se přeorientoval československý zahraniční obchod. Přírůstky pracovních sil byly vyšší než v českých zemích a zpočátku existovaly v některých slovenských regionech zbytky agrárního přelidnění. Také z vojenskostrategických důvodů, jejichž význam v období studené války vzrostl, považoval režim za účelnější umísťovat nové průmyslové kapacity na Slovensko než do západní části státu. Vnitrostátní přesuny zdrojů umožňovaly využívat na Slovensku větší objem akumulace, než jaký zde byl vytvořen, a české země poskytovaly pomoc při zprůmyslňování země nejen dodávkami investičních celků, strojů, paliv a energie, ale i zaškolováním kvalifikovaných pracovních sil. Omezenost celostátních zdrojů však limitovala i objem prostředků použitelných k rozvoji slovenského hospodářství.

Při uskutečňování industrializačního programu se vycházelo ze zásady, že slovenské hospodářství je integrální součástí jednotné celostátní ekonomiky. Chyběla však důkladná analýza slovenských podmínek a z nich vycházející optimální varianta výstavby průmyslu. Navíc v podmínkách studené války byly zejména v 50. letech opouštěny některé pro Slovensko výhodné projekty, protože Slovensko muselo respektovat naléhavé celostátní úkoly, které měly zpravidla i mezinárodní vazby. Koncepčnost hospodářské politiky oslabovalo postupné omezování pravomoci slovenských národních orgánů, které vyvrcholilo v roce 1960.

Analýza stavu slovenské ekonomiky v letech 1957-1958 odhalila mnohé nedostatky industrializačního procesu, které měla odstranit návazná koncepce dlouhodobého rozvoje slovenské ekonomiky. Předmětem kritiky se v této době stalo neracionální využívání části pracovních sil, zaostávání industrializace na východě Slovenska, neujasněná koncepce některých strojírenských oborů, nedostatečné využívání místních surovinových zdrojů (zejména nerudných nalezišť a bukového dřeva), slabé kooperační vztahy mezi slovenskými podniky a nízká finalizace výroby.

Objevovaly se i složité problémy objektivního charakteru. Absence průmyslu v některých částech země vyžadovala rozsáhlou výstavbu »na zelené louce« v lokalitách bez tradice průmyslové práce. To oddalovalo modernizaci již existujících kapacit, přičemž ani nové objekty neměly špičkovou technickou úroveň. Výsledkem byl extenzivní typ průmyslového rozvoje. Těžkosti vznikaly i pro častou protikladnost ekonomických a sociálních hledisek. Celospolečenským zájmem bylo povznesení hospodářsky nejzaostalejších regionů, které zpravidla měly horší ekonomické předpoklady k efektivní výrobě než rozvinutější oblasti s kumulací ekonomických aktivit a vyspělejší infrastrukturou. Mnohá rozhodnutí o umístění a výrobním zaměření nových závodů byla motivována spíše snahou zvýšit zaměstnanost a lokálními tlaky než komplexním zhodnocením všech podmínek. Úsilí pokrýt co největší území novými závody vedlo k značnému rozptýlení investic a zpomalovalo proces koncentrace výroby. Orientace na nové velké průmyslové aglomerace se prosadila až na konci 50. let v hutním a chemickém odvětví.

Z nejvýznamnějších průmyslových podniků, které byly uvedeny do provozu do roku 1960 nebo byly před dokončením, je možno uvést hliníkárnou v Žiaru nad Hronom, Východoslovenské strojírný v Košicích, Mostáreň v Breznu nad Hronom, Turčianské strojírný v Martině, strojírenské podniky v Kysuckém Novém Městě a Snině, závod na chladničky v Zlatých Moravcích, Chemické závody v Novákách, výrobu viskóзовého vlákna v Bratislavě, Chemko v Strážském, Kapron v Humenném, cementárnu v Banské Bystrici, dřevařské kombináty ve Zvolenu, Banské Bystrici a Hencovcích, továrnu na antibiotika v Slovenské Lupči, výrobu televizorů v Nižné na Oravě, Teslu ve Stropkově, oděvní závody v Prešově a Svidníku, obuvnický závod v Bardejově aj. Energetická základna se rozšířila zejména o Oravskou přehradu, sedm hydroelektráren na Váhu a tepelné elektrárny v Novákách. Začátkem 60. let dosáhlo Slovensko takové intenzity průmyslové zaměstnanosti (103 pracovníků na 1000 obyvatel), jaká byla v celém Československu před druhou světovou válkou. Slovensko se přeměnilo v průmyslově agrární zemi.

V roce 1960 byl stanoven úkol urychlit industrializační proces. Na přelomu 50. a 60. odstartovala na Slovensku druhá industrializační vlna, spojená s výstavbou řady velkých průmyslových objektů, které patřily v jednotlivých odvětvích k nejvýznamnějším v Československu. Na novou hutní základnu – Východoslovenské železárný u Košic – navázala výstavba řady strojírenských podniků. Dále je třeba jmenovat Slovnaft v Bratislavě, Duslo v Šale, Niklovou huť v Seredi, výrobu feroslitin v Široké na Oravě, další hydrocentrály a východoslovenskou tepelnou elektrárnu ve Vojanech. Přes nesplnění ambiciózního investičního programu v době zpomalení hospodářského růstu v letech 1961-1965 vytvářel slovenský průmysl v polovině 60. let větší produkci než v roce 1937 celá ČSR. Zvláště významnou pozici zaujímal Slovensko v rámci celého státu např. ve výrobě pohonných hmot, chemických vláken, plastů, neželezných kovů, celulózy, nákladních vagónů, transformátorů, chladniček, rozhlasových přijímačů a televizorů.

Od poloviny 60. let se na Slovensku měnil charakter industrializačního procesu. Rozvoj průmyslu pokračoval stále více doplňováním, rozšiřováním a rekonstrukcemi už vybudovaných kapacit, sílila snaha zvýšit stupeň finalizace výroby a v průmyslu ustupovaly do pozadí převážně sociálně motivované akce. Pro tehdejší názorový posun byla charakteristická teze sjezdu KSS z května 1966:

„Vtáhnout všechny zdroje růstu, které na Slovensku existují a jejichž využívání bylo v minulosti poznamenáno nedostatečným respektováním aspektu národohospodářské efektivnosti, do procesu intenzifikace celostátní ekonomiky.“ Tento požadavek se s určitými obměnami opakoval až do roku 1989, ale skutečný vývoj byl poznamenán pomalým růstem technické úrovně a efektivnosti průmyslové výroby v celostátním měřítku, přičemž ve výkonnosti slovenského průmyslu se jen málo odrážela skutečnost, že jeho technické vybavení bylo v průměru mladší než v českých zemích.

Pro 70. léta bylo pro Slovensko stále příznačné podstatně vyšší tempo růstu průmyslové výroby ve srovnání s Českou republikou, ale v dalším desetiletí se při celostátně nižší dynamice růstu předstih Slovenska zmenšil. Průmyslová základna Slovenska se v této době významně rozšířila např. ve výrobě elektřiny, kde byla v roce 1980 spuštěna první československá jaderná elektrárna v Jaslovských Bohunicích, ve výrobě mnoha hutních a chemických výrobků, zinku, olova, naftových motorů, nákladních automobilů, stavebních strojů, žárovek, cementu, dřevovláknitých desek, nábytku, bytových textilií, hedvábných tkanin, saponátů, průmyslově zpracovávaných masných a mléčných produktů, nápojů, mražených potravin aj.

Průměrný roční přírůstek hrubé průmyslové výroby se na Slovensku dlouhodobě snižoval. V letech 1949-1960 dosáhl 14,8 %, v 60. letech 8,7 %, v 70. letech 7,6 % a v letech 1981-1989 3,0%, přičemž však absolutní roční přírůstky většinou rostly.

Pokud pokládáme za závěrečný bod industrializačního procesu stav, kdy končí růst podílu sekundární sféry na celkové zaměstnanosti, pak Česká republika dosáhla tohoto zvratu k postindustriální společnosti ve druhé polovině 70. let při podílu 49 % a Slovensko o deset let později, ale při nižším podílu kolem 44 %. V letech 1948-1989 vzrostl na Slovensku počet pracovních sil v sekundární sféře přibližně 3,5krát (celková zaměstnanost 1,7krát) a podíl této sféry na úhrnném počtu pracovních sil z 20,8 % na 43,8 %. Z hlediska odvětvové struktury mělo Slovensko koncem 80. let ve srovnání s Českou republikou větší zastoupení zejména chemického a gumárensko-osinkového průmyslu, nestrojírenských oborů kovozpracujícího průmyslu, výroby stavebních hmot a průmyslu dřevozpracujícího, papírenského, kožedělného a oděvního. Opačná situace byla hlavně v těžbě paliv, hutnictví, strojírenství a v textilním, sklářském a keramickém odvětví.

V průběhu čtyř desetiletí se podařilo téměř překonat velký výchozí rozdíl v průmyslové úrovni obou částí státu, a to při poměrně rychlém růstu výroby i v českých zemích. V letech 1948-1989 vzrostl podíl Slovenska na celkovém počtu obyvatelstva Československa z 29,7 % na 33,7 % a jeho podíl na průmyslové výrobě z 13,5 % na 30,0 %. V roce 1989 dosáhlo Slovensko v přepočtu na jednoho obyvatele 89 % úrovně českých zemí a produktivita práce na jednoho pracovníka v průmyslu byla na Slovensku o 10 % vyšší. Z regionálního hlediska přetrvávalo určité opoždění východního Slovenska za západní a střední částí země.

PRŮMYSL

VALTR KOMÁREK

Po únorovém převratu byla uplatněna linie maximálního průmyslového rozvoje při zásadní přestavbě jeho vnitřní struktury ve prospěch těžkého strojírenství a jeho materiálové a energetické základny. Tato linie vycházela z perspektivy prakticky neomezených odbytišť SSSR, především však z jeho velmocenských zájmů, které svým satelitům nekompromisně diktoval. Byly to zájmy vojenské a poválečná obnova. Československo tak prošlo ojedinělou cestou industrializace již vysoce industriální země. Již v předválečné republice se většina hrubého domácího produktu vytvářela v průmyslu. Na to navázala industrializace a strukturální přestavba v r. 1948.

Rok	Vytvořený národní důchod (v mil Kčs)	Z toho zemědělství	průmysl	Podíl průmyslu na tvorbě ND v %
1948	70.160	12.321	47.299	67,4
1953	109.691	15.711	70.364	64,1
1960	162.002	21.237	101.439	62,6
1970	312,200	31.532	190,442	61,0
1980	486.300	35.013	308.800	63,5
1989	618,100	56.247	359.116	58,1

(Ve stálých cenách, do r. 1960 v cenách 1955, poté v cenách 1960, od 1960 v cenách 1967, od r. 1976 v cenách 1977.)

Přes mohutnou industrializační vlnu však podíl průmyslu na tvorbě národního důchodu dokonce výrazně poklesl. Přitom podle vykazovaných statistických indexů šlo o tak impozantní vzestup průmyslové výroby, jaký v průmyslově vyspělých zemích západní Evropy neměl v této době období. Celková průmyslová výroba od r. 1948 do r. 1989 vzrostla na 1 437 % a oproti r. 1937 na 1 551 %. Index růstu strojírenství včetně elektrotechnického a kovodělného průmyslu za léta 1948-1989 přitom přesahoval čtyři tisíce procent (4119 %), přes tuto hranici pak vystoupal též index chemického a gumárenského průmyslu, zatímco lehký, konkrétně textilní, kožedělný a potravinářský průmysl vykazují indexy „jen“ okolo šesti set procent (658 %, 686 %, 604 %). Velmi vysoký růst vykazovala energetika (1521 %), průmysl stavebních hmot (1621 %) a ovšemže i metalurgie (955%). Nicméně přestože jsme tyto indexy vypočítali z originálních absolutních údajů roku 1948 a jsou značně střízlivější než hodnoty uváděné v pozdějších statistických ročenkách, nutno je brát velmi zdrženlivě, pouze jako orientační. Tuto orientační věrohodnost našich indexů potvrzují cenově nezkrácené statistiky o růstu výroby konkrétních průmyslových výrobků.

Rok	Elektřina (mil kWh)	Ocel (tis. tun)	Cement (tis. tun)	Nákl. auta (ks)	Osobní auta (ks)
1937	4.115	2.300	1.273	1.967	12.634
1948	7.515	2.621	1.658	7.221	17.971
1989	89.200	15.465	10.888	50.570	188.611

Je tedy vidět, že výroba elektřiny v r. 1989 oproti r. 1948 vzrostla dvanáctkrát, oceli šestkrát, cementu šestapůlkrát, nákladních vozů sedmkrát, osobních automobilů desetapůlkrát atd. Ovšem souhrnné hodnotové vyjádření statisíců strojírenských a chemických výrobků při mnoha cenových změnách za čtyřicet jedna let nemůže být než hrubě orientační.

Základní pohybovou pružinou tohoto rozvoje bylo spojení dodatečného přílivu pracovních sil s novými výrobními základními prostředky. Obecně tuto tendenci charakterizují tato fakta: Zatímco v období 1948-1977 se počet práce schopného obyvatelstva zvýšil o 1 milión osob, zaměstnanost

vzrostla o 2 milióny osob (rozdíl byl kryt především pronikavým vzestupem zaměstnanosti žen), přičemž specifickým a významným momentem tohoto vývojového pohybu byl vysoký vzestup zaměstnanosti v průmyslu, který byl nejdynamičtějším odvětvím národního hospodářství. Zaměstnanost v průmyslu a stavebnictví se za uvedené období zvýšila z 1893 tis. osob na 3264 tis. osob. Vedle zmíněného vzestupu zaměstnanosti žen byl zvláštním doplňkovým zdrojem „přeliv“ pracovníků ze zemědělství do průmyslu – stav pracovníků v tomto odvětví se v uvedeném období zmenšil z 2239 tis. osob na 1006 tis. osob (včetně lesnictví), což mělo specificky příznivý vliv na celkový vývoj produktivity práce. Intenzita těchto změn byla nejvyšší v první dekádě, postupně však slábala.

Rychlý růst výrobní akumulace (zvláště pronikavý v prvních letech tzv. socialistické výstavby) byl nesporně mohutným faktorem rozvoje naší ekonomiky. Investice u nás rostly mimořádně rychlým tempem – v první fázi rozvoje zhruba o 15 % ročně. Podíl akumulace na národním důchodu se zvýšil od roku 1948 na téměř trojnásobek počátkem 70. let a v roce 1975 již dosahoval 25 %. Je sice pravda, že v tomto vývoji je patrné několik výkyvů, jež někteří naši ekonomové charakterizovali jako svérázné cykly, nicméně dlouhodobá expanze akumulace a celková prudká dynamika investic byly pro tento ekonomický rozvoj příznačné. Právě pomocí této investiční expanze bylo dosahováno vysokých temp rozvoje výroby a celé ekonomiky. Výrobní základní fondy se zvýšily z 334,6 mld. Kčs v roce 1948 na asi 2,6 bilionu Kčs v roce 1989.

Vysoká dynamika průmyslové výroby dosahující v 50. letech vzestupu přibližně o 10-12 % ročně při podstatně rychlejším, až dvojnásobném, tempu růstu strojírenské výroby a naopak značně pomalejším vývoji spotřebního a potravinářského průmyslu. Podíl strojírenství na celkové průmyslové výrobě (ovšem v ukazatelích hrubé výroby) se tak zvyšoval přibližně z asi 10 % v roce 1937 (a 11 % v roce 1948) na zhruba 1/3 v r. 1989, zatímco podíl spotřebního a potravinářského sektoru klesl z 60,1 % v roce 1937 na polovinu v r. 1989.

Širší národohospodářské aspekty a závislosti tohoto strukturálního vývoje výroby utvářely některé specifické makroekonomické relace. Investiční náročnost expanze těžkého strojírenství a průvodního palivově metalurgického prstence si vynutila maximální koncentraci investic do sféry materiální výroby na úkor určitého odkládání objektivně podmíněných potřeb výstavby v nevýrobní sféře. V oblasti vlastní průmyslové výroby pak výstavba preferovaných oborů absorbovala rozhodující podíl veškerých investic, takže v některých dalších oborech nebylo možno uskutečnit nezbytnou obnovu a modernizaci.

Souhrnným makroekonomickým výrazem tohoto strukturálního vývoje výroby byl značně rychlejší růst společenského produktu a výrobní spotřeby než národního důchodu, značně rychlejší růst akumulace a investic vůbec než národního důchodu, daleko rychlejší růst investic výrobních než nevýrobních, rozvojových než obnovovacích.

Konečné použití preferovaného vývozu těžkého strojírenství, jako platebního ekvivalentu za dovozy surovin, paliv, materiálů a potravin, ostře limitovalo prostor směny strojů za stroje, a tudíž i pro rozumnou specializaci domácí strojírenské výroby. Tato výroba musela krýt drtivou většinu široké sortimentní škály rozsáhlé domácí investiční výstavby i vnitřního trhu a celou paletu požadavků vývozu, bez zabezpečování racionálních subdodávek ze zahraniční kooperace. Vytvářela se tak celkově nadměrná, inovačně nevládnutelná šíře sortimentu domácí výroby. Jednostranný důraz na nosná zařízení investičních celků, jehož cílem bylo co nejdříve dodávat pro export i domácí výstavbu, podporoval podceňování rozvoje kompletačních oborů. Šlo zejména o nejnáročnější výrobky pro automatizaci, regulaci, měření apod., spojené s rozvojem počítačové techniky a elektroniky vůbec, dále o přídatná vzduchotechnická a podobná zařízení pro ochranu životního prostředí, náhradní díly všeobecně atd. Tak se vytvářely určité prvky nevyváženosti, vnitřní disproporcionality a nevládnutelnosti inovačních potřeb založeného strukturálního vývoje.

Vyústěním tohoto vývoje byla nižší míra specializace, než odpovídalo vykazované úrovni rozvoje i rozměru československé ekonomiky. To mělo mj. za následek nedostatečně rozvinutý tvar zapojení československé ekonomiky do mezinárodní dělby práce, a tudíž negativní důsledky pro účinnost tohoto zapojení. V rozsahu, v jakém určující vlastnosti československé ekonomiky (např. přírodní a

ekonomické podmínky výroby, struktura výroby, otevřenost, ekonomická úroveň) nebyly ve vzájemném souladu, soustřeďovaly se nároky na řešení rovnováhy právě do oblasti vnějších ekonomických vztahů, přičemž se současně zhoršovaly podmínky pro toto řešení.

Zaměření procesu strukturální přestavby na ovládnutí a vytvoření řady nových oborů, zvláště ve sféře těžkého strojírenství, ve spojení s velkorysou investiční výstavbou značného množství nových strojírenských podniků, závodů nebo cechů začasté v oblasti, kde dříve strojírenství nemělo větší tradici, to vše při prudké dynamice těchto změn soustřeďovaných do historicky krátkého intervalu zcela přirozeně vedlo k tomu, že makrostrukturální změny značně předešly vývoj mikrostruktury výroby, proces jejího kvalitativního, inovačního vyžívání.

Došlo k jisté přetržce mezi vývojem makrostruktury a mikrostruktury, což se projevilo v deficitnosti vědeckotechnického zázemí nově vybudovaných kapacit a nově osvojovaných výrobních oborů i druhů výroby. Je jasné, že získávání a kultivování tvůrčí invence s potřebnou aplikační pružností vyžaduje léta vyžívání, praktických experimentů a zkušeností, zahraničních poznatků atd.

Souhrnným výrazem zmíněných rozporů byl pomalý vývoj inovačních procesů v mikrostruktuře výroby, pomalé inovace jednotlivých výrobků a technologií, s následným zaostáváním proti předním světovým producentům a s nízkými docilovanými cenami exportu.

Přehnaný kvantitativní růst československého průmyslu v období 1948-1989 omezil možnosti růstu kvalitativního a svým způsobem zapříčinil jeho značné zaostávání za špičkovými výrobci ve světě.

ZEMĚDĚLSTVÍ

VALTR KOMÁREK

Na rozdíl od prudké eskalace průmyslové čs. zemědělská výroba po válce klesala a stagnovala. Hrubá zemědělská produkce z 56,3 mld. Kčs v r. 1936 klesla na 36,7 mld. Kčs v r. 1948 a po krátkém vzestupu na 45,2 v r. 1950 klesá znovu až na 41,3 a 41,6 v letech 1953, 1954, k roku 1960 se vrací k úrovni r. 1953 a poté až do r. 1965 stagnuje.

Tento kritický vývoj čs. zemědělství je dán tvrdými politickými tlaky násilné kolektivizace. Ještě poválečná pozemková reforma, která dala drobným zemědělcům půdu, motivovala vzestup výroby, který se projevil v r. 1951, ale pak už začíná působit hrozba, že zemědělci svoji půdu, dobytek i techniku budou nuceni vložit do jednotných zemědělských družstev, do nichž budou muset povinně vstupovat. Již před tím negativně působil povinný státní výkup obilí za nízké ceny, ale politický nátlak, hrozba ztráty vlastnictví a osobní nejistota zemědělství zcela rozvracely. Hektarové výnosy obilovin z předválečných let (1934-1938) přežívaly další dvě dekády u brambor, píce, sena, řepky dokonce citelně klesaly, rovněž tak silně klesly stavy skotu a předválečnou úroveň znovu dosáhly až k roku 1975. Byli vybiženi koně – z 404 000 kusů v r. 1937 na 30 000 v r. 1975. Lidé masově odcházeli do měst, především do průmyslu. Počet pracovníků v zemědělství klesl, též v souvislosti s narůstající mechanizací z předválečných 3,3 miliónu na 2,6 miliónu v r. 1946, 2,4 mil. v r. 1947, 2,2 miliónu v r. 1948 a 1,67 miliónu v r. 1953.

Teprve když nahánění lidí do zemědělských družstev skončilo a situace se zklidnila, začala zemědělská produkce po dvaceti letech úpadku a stagnace nabírat dech. Vezmeme-li hrubou zemědělskou produkci r. 1936 za 100 %, pak index roku 1948 činí 73 %, r. 1953 85 %, 1960 96,0 %, 1965 93,4 % a až v r. 1967 předválečnou úroveň překročil a začal soustavně růst: 1970 – 116,8 %, 1975 – 130,5 %, 1980 – 143,0 %, 1985 – 156,1 %, 1989 – 166%. Daleko rychleji však rostly hmotné náklady zemědělství, amortizace techniky, nafta, elektřina, umělá hnojiva. Jen počet traktorů oproti 3314 v r. 1936 vzrostl na konci první pětiletky v r. 1953 na 28 706, na 74 905 v r. 1960, 136 394 v r. 1970 a 142 056 v r. 1975, 140 202 v r. 1989. Objevily se kombajny, jejichž počet rychle rostl z 1113 kusů v r. 1953 na 63 547 kusů v r. 1960 a 125 058 v r. 1980 (131 946 v r. 1989). Ještě rychlejším tempem rostla aplikace umělých hnojiv, a to z 13,1 kg čistých živin na 1 ha v r. 1936 na 36,8 kg v r. 1953, 68,3 kg v r. 1960, 182,4 kg v r. 1970, 262,6 kg v r. 1980 (225,8 kg v r. 1989).

Tento pronikavý nárůst spotřeby mrtvé práce byl jen zpočátku kompenzován velice rychlým vzestupem produktivity práce, která se v pozdějším období ustálila a zaznamenala další vzestup jen poznenáhlu. Tento trend zachycuje i index růstu produktivity práce (hrubá produkce na jednoho stálého pracovníka) v zemědělství.

Rok	1936	1953	1960	1970	1975	1980	1985	1989
Index	100,0	145,1	215,9	327,1	439,8	526,1	595,2	674,9

Tedy zatímco počet traktorů rostl řádem padesátinásobku, kombajny tisícinásobky, hnojiva dvacetkrát atd., produktivita živé práce jen šestapůlkrát. Podíl mrtvé práce se rychle zvyšoval, úspory živé práce snadno překompenzoval a docházelo k silnému prodražování zemědělské výroby.

Hlavním problémem čs. zemědělské výroby se tak staly vysoké plné národohospodářské náklady, které byly zhruba o 60 % vyšší než hladina nákupních cen (bez příplatků) v roce 1985. Přitom výrazný rozdíl byl mezi rostlinnou a živočišnou výrobou – v rostlinné výrobě činilo převýšení asi 45 až 50 %, zatímco v živočišné produkci se pohybovalo v rozmezí 70 až 75 %.

Význam tohoto problému názorně ukazuje srovnání plných národohospodářských nákladů na výrobu klíčových zemědělských produktů v Československu a Spolkové republice Německo v polovině 80. let. V následující tabulce jsou uvedeny v prvních dvou sloupcích plné národohospodářské náklady na hlavní čs. produkty v polovině 80. let s cenami výrobců v SRN v hospodářském roce 1985/86. V dalším sloupci je uvedena relace těchto nákladů a cen, modifikovaná nápočtem průměrné sazby

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

daně z přidané hodnoty k cenám výrobců SRN. Poslední sloupec pak udává převýšení čs. nákladů při přepočtu předchozí relace pomocí parity kupní síly na zemědělskou výrobu v SRN.

	náklady v ČSSR Kčs/t	ceny výrobců v NSR DEM/t	relace nákladů Kčs/DEM	převýšení čs. nákladů (%)
pšenice	2 211	412	4,75	+ 9
ječmen	2 231	404	4,88	+ 12
brambory	2 257	147	13,59	+ 212
cukrovka	693	86	7,12	+ 64
skot jatečný	42 144	3 127	11,93	+ 174
prasata jatečná	24 319	2 663	8,08	+ 86
kuřata jatečná	21 142	2 147	8,71	+ 100
mléko	7 267	636	10,11	+ 132
vejce	21 131	2 527	7,40	+ 70

Vcelku tedy byly plné národohospodářské náklady v Československu o 80-100 % vyšší než v SRN. Přitom náklady na rostlinnou výrobu byly vyšší „jen“ o cca 40 %, zatímco náklady na živočišnou produkci o 120-130 %. Velmi vysoké, zhruba trojnásobné ve srovnání se SRN, byly náklady na produkci skotu, chmele a brambor. Např. nákupní cena mléka (včetně daně z přidané hodnoty) byla v SRN cca 0,72 DEM/l, zatímco čs. plné národohospodářské náklady byly na úrovni 7,50 Kčs/l.

Hlavní příčinou vysoké nákladovosti čs. zemědělské výroby byl hospodářský mechanismus ekonomiky, který nevedl k eliminaci nejnákladnějších výrob (včetně investičních nákladů) a nestimuloval kvalitní pracovní výkony jednotlivých pracovníků. Relativně příznivých výsledků dosahovalo čs. zemědělství u produktů nevyžadujících speciální péči. Naproti tomu obrácená byla situace v chovu skotu. Příčinou bylo špatné krmení (nekvalitní pícniny) a ošetřování zvířat, nikoliv nedostatek vědeckotechnických poznatků. Obdobně tomu bylo u chmele a okopanin – i ty jsou náročné na kvalitní obdělávání půdy, resp. pěstování plodin.

Vysoce nákladná a ztrátová byla produkce vertikály cukrovka – cukr. Prvotní domácí příčinou byla rovněž agrotechnika a až na druhém místě zpoždění v tvorbě nových odrůd na moderním genetickém základě. Výsledkem byly poměrně nízké hektarové výnosy i cukernatost a národohospodářské náklady o 60 - 65 % vyšší než v EHS.

Značné deformace nákladů a cen v čs. ekonomice silně zkreslovaly efekty zemědělství. Přepočty na bázi cenového strukturního modelu a mezinárodních srovnání ukazují, že v podmínkách roku 1985 byl statisticky vykázán společenský produkt zemědělství 146 mld. Kčs vytvořen nákladem cca 235 mld. Kčs, přičemž jeho mezinárodní hodnota je 100-125 mld. Kčs. K tvorbě národního důchodu přispívalo zemědělství zápornou hodnotou na úrovni 15-40 mld. Kčs. Oficiálně vykazované dotace 24 mld. Kčs ročně se tak zvyšovaly na 110-135 mld. Kčs, tedy na částku vyšší než je mezinárodní hodnota zemědělské produkce.

To je ovšem katastrofální výsledek vyzdvihovaných předností „socialistické družstevní velkovýroby“. Z těchto měkkých, nenáročných podmínek profitovala ekonomicky zřejmě neoprávněně vysoká životní úroveň venkova.

ZAHRA NIČNÍ OBCHOD

VALTR KOMÁREK

Po únorovém převratu došlo k radikální transformaci ekonomického mechanismu a celého systému fungování zahraničního obchodu. Přežívající liberální prvky, kdy přímými nositeli exportu a importu jsou výrobní podniky s přirozenou zainteresovaností na efektu, byly nahrazeny výhradním monopolem státu. Za tím účelem se vytvářely podniky zahraničního obchodu (PZO), které odebíraly produkci výrobních podniků a podle zbožových, teritoriálních a cenových direktiv ministerstva zahraničního obchodu realizovaly veškeré vývozní a dovozní operace. Ceny stanovilo, resp. na bázi návrhů PZO schvalovalo ministerstvo. Výrobní podniky předávaly svou produkci vývozcům na základě tuzemských velkoobchodních cen, takže jejich zainteresovanost na efektivnosti obchodu byla nulová. Veškeré devizové operace byly přísně centralizovány a volná směnitelnost čs. měny neexistovala. Jednostranně vyhlášený směnný kurs měl pouze administrativně účetní (přepočítávací) význam.

Politickými rozhodnutími se těžiště vývozu i dovozu přesunulo na Sovětský svaz a země sovětského bloku. Jejich již v roce 1948 poměrně vysoký podíl kolem 40 % obrátu se v průběhu první pětiletky explozivně zvýšil na 78,4% v roce 1953. Věcný obsah tohoto obchodu byl určován politickohospodářskými zájmy SSSR, který především požadoval zbrojní techniku a stroje pro výstavbu těžkého průmyslu. To podmiňovalo přednostní vývoj strojírensko-metalurgického komplexu a strukturální přestavbu v jeho prospěch uvnitř naší ekonomiky.

Tento přesun a celá obchodní výměna s plánovanými ekonomikami byla provázena zřízením Rady vzájemné hospodářské pomoci k 1. lednu 1949. V rámci Rady byly připravovány dlouhodobé i roční obchodní dohody schvalované na úrovni vlád. Přitom se podrobně určují objemové kontingenty, zbožová struktura, ceny i termíny, takže výrobním podnikům i PZO zbývala jen realizace. Ta ovšem určitý styk se zahraničními odběrateli vyžadovala (mimo jiné montáž strojů na místě, zaškolení obsluhy atp.). Tyto nároky však nebyly vysoké. V tomto smyslu čs. produkce – v naprosté převaze orientovaná na měkčí podmínky socialistického světového trhu (a funkčně uzavřeného domácího trhu) – převážně nemusela prorážet mechanismem tvrdé konkurence.

Jestliže tyto podmínky v první fázi vedly k impozantní akceleraci ekonomického růstu díky velkému prostoru na kolosálním odbytišti SSSR, měla tato dynamika i druhou stránku. Naši výrobci, původně progresivnější a vyspělejší, se adaptovali na měkčí podmínky a stále více ztráceli kvalitu a vědeckotechnickou úroveň. Relativní poválečný předstih se vytrácel a konkurenceschopnost vůči vyspělým státům příkře upadala. V 80. letech se začalo projevovat zaostávání konkurenceschopnosti i na doposud měkčích trzích.

Československo nemohlo dlouhodoběji udržet určitý předstih vůči většině ostatních zemí sovětského bloku a účinněji rozvíjet vědeckotechnicky náročné a vysoce kvalifikované výroby i pro vývoz do těchto států. To by musela systematicky zabezpečovat značný objem plynulých dovozů špičkové modernizační techniky i elektroniky (přístrojů i komponent), jakož i rozsáhlé dovozy chemických specialit a nových materiálů z tehdejších hospodářsky vyspělých zemí, podmiňující zavádění nových progresivních technologií a rozvoj technologicky náročných výrob. Zároveň narůstala potřeba dovozu vysoce kvalitního potravinářského a průmyslového spotřebního zboží, zejména výrobků dlouhodobé spotřeby, i rozšíření atraktivní nabídky zahraničních zájezdů a služeb pro takové obohacování vnitřního trhu, které by dostatečně stimulovalo zájem na vysoce kvalifikované a kvalitní práci.

Země RVHP, na které se čs. strojírenství svými vývozy po r. 1948 stále více orientovalo, nebyly rovnocennými dodavateli moderních strojů a progresivních výrobních postupů. Tato skutečnost nejen brzdila rozvoj vnitřní odvětvové směny, ale dávala stále nové impulsy k pokusům čs. strojírenství řešit technický rozvoj, šíři sortimentu i pokrytí domácích potřeb v oblasti zařízení vlastními silami, které však byly s ohledem na ekonomický rozměr státu nutně omezené.

Interakce uvedených faktorů podstatně ovlivnila zaostávání čs. strojírenství za světem. Podíl vývozu na čs. strojírenské produkci stoupl z 18 % v r. 1960 na 29 % v r. 1970 a na pouhých 30 % v r. 1985, což bylo nižší než u velkých průmyslově vyspělých zemí jako Francie, Velká Británie a SRN (37-42

%) a podstatně nižší než v menších – Rakousku (45 %), Švédsku (64 %), Švýcarsku (71 %), resp. Nizozemí a Belgii (více než 80 %). Jako zcela neuspokojivá se pak jevila importní kvóta čs. strojírenství (zejména nízký podíl dovážené high techniky – zhruba 5 % celkových vnitřních potřeb!). Účast čs. strojírenství na mezinárodní dělbě práce byla ve srovnání s velkými průmyslově vyspělými zeměmi západní Evropy asi poloviční, ve srovnání s malými zeměmi srovnatelného rozměru dokonce jen třetinová.

Tyto autarkní tendence, spojené dominantou obchodu s tzv. socialistickými zeměmi a ekonomickými mechanismy hospodářské spolupráce v rámci RVHP, vedly k tomu, že čs. výrobně-technická základna byla postupně stále více odříznuta od reálných zdrojů modernizace a vnitřní trh od zdrojů světového standardu a sortimentu.

Ani z hlediska celkového objemu vývoj zahraničního obchodu zdaleka nebyl tak impozantní jak se v počátku „socialistické výstavby“ deklarovalo. Dosažený objem vývozu v r. 1989 ve výši 217.530 mil Kčs, v platném jednosložkovém kurzu 1989 (statistický úřad pro tento přepočítal použil průměrný kurz dolaru 15,05 Kčs za rok 1989) reprezentoval objem vývozu na jednoho obyvatele ve výši 924 USD v porovnání s čtyř- až osminásobkem srovnatelných vyspělých ekonomik západní Evropy (přitom tento údaj představuje jen teoretickou veličinu, z 60 % to byly „socialistické valuty“, tedy převoditelné rubly).

Stejně tak selhaly záměry ve formování zbožové struktury zahraničního obchodu. Nesplnil se předpoklad mohutného strojírenského vývozu, který zaplatí potřebné dovozy ve všech dalších zbožových skupinách a umožní úspory investic na spotřebním průmyslu plánovitým umrtvením jeho exportu. Ve skutečnosti strojírenství svým aktivním saldem 15,03 mld Kčs zdaleka nepokrylo pasivní saldo rychle rostoucích dovozů paliv a surovin – 25,25 mld Kčs (obojí v roce 1989). Vše musel prudkou vývozní expanzí zachraňovat naprosto nepřipravený a technicky zaostalý spotřební průmysl, jehož vývoz 31,663 mld Kč v roce 1948 vyrostl na 33,339 mld Kčs.

Celý tento deformovaný vývoj zahraničního obchodu stvrzoval odříznutí Československa od pokrokového světa a jeho vědeckotechnického rozvoje s negativními dopady do specializace, kvality a technické úrovně výroby. Průvodním jevem byla nízká konkurenceschopnost výroby a samotného zahraničního obchodu na náročných trzích, obtížná prodejnost našeho zboží, nízká úroveň docilovaných cen při exportu, nutnost vědomého udržování naprosto neefektivních vývozů z titulu nedostatku volných měn atd. Československý zahraniční obchod při své orientaci na kvalitativně a technicky nenáročné trhy nesehrál svoji přirozenou úlohu pozitivní motivace výroby a naopak utvrzoval naše zaostávání za vyspělým světem.

VNITŘNÍ OBCHOD

VALTR KOMÁREK

Vývoj vnitřního obchodu v Československu byl po celých deset poválečných let provázen značnými obtížemi, které ani tak nepramenily z válečných škod jako spíše z poválečných deformací zanášených do celého politického a hospodářského vývoje. Místo aby stát podporoval rozvoj obchodu, vedl krutý boj proti obchodníkům. V rámci politického boje již v letech 1946-1947 komunistická strana prezentovala obchodníky jako křečky ukrývající zásoby zboží, šmelináře, škůdce i nepřátele lidu. Prováděnými razími, exekucemi, šířením atmosféry nejistoty a strachu potlačovala činnost soukromého obchodu. Po únoru 1948 nastoupilo masové a velmi tvrdě prováděné znárodnování soukromého obchodu. Koncem první pětiletky (1953) se soukromý sektor podílel na maloobchodním obratu již jen pouhými 5 %. V rozporu s ostentativně deklarovaným zájmem komunistické strany o blahobyt lidu a dobré zásobení vnitřního trhu ve skutečnosti byla preferována výstavba těžkého průmyslu a rozvoj vnitřního obchodu se stal spíše reziduální záležitostí (viz Struktura a vývoj čs. hospodářství). Válečné přidělové zásobování obyvatelstva lístkovým systémem přetrvalo 8 let a teprve v roce 1953 byl zaváděn volný trh. Obyvatelstvo muselo za to splatit těžkou daň měnové reformy (viz), v níž ztratilo veškeré úspory. Vývoj vnitřního obchodu Československa v těchto prvních sedmi osmi poválečných letech byl natolik prostoupen deficitem, zmatenými regulačními opatřeními i nezákonnými akty výkonné moci, že veškeré dostupné statistické zprávy nabízejí nezbytné údaje teprve od roku 1952 (sporadicky je uveden některý, ovšem vysoce arbitrární údaj za rok 1950), a to ještě v problematických běžných cenách. Následující postupná konsolidace byla rušena tlakem preferencí těžkého průmyslu, chaotickým vývojem zemědělství s dlouholetým hlubokým poklesem výroby, připoutáním zahraničního obchodu k tzv. světovému socialistickému trhu s jeho mizivou nabídkou kvalitního spotřebního zboží, cenovým voluntarismem aj. Klasicky tento zmatek dokumentuje prodej osobních automobilů, který ještě v roce 1953 činil pouhých 69 kusů, v roce 1954 311 kusů a teprve od roku 1956 nabylo serióznější podoby. V tomto roce byly prolomeny stagnační hranice prodeje spotřebního zboží a pak již následoval poměrně rychlý vzestup maloobchodního obratu (v mld. Kčs běžných maloobchodních cen):

	1952	1960	1970	1980	1989
Maloobchodní obrat celkem	62,1	94,5	163,3	255,1	340,5
z toho potraviny	33,6	52,1	82,1	119,5	152,8
průmyslové zboží	28,5	42,4	81,2	135,6	187,7

Po kvantitativní stránce bylo postupně dosaženo poměrně vysokého stupně uspokojení většiny základních a částečně i dalších potřeb. Spotřeba potravin, uspokojení základních potřeb v odívání, vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby, hmotné zabezpečení školství a zdravotní péče, materiální základna kultury byly z kvantitativního hlediska víceméně srovnatelné s řadou západoevropských zemí. Zaostávala vybavenost osobními automobily, domácími telefonními stanicemi, zejména pak moderními spotřebními předměty (osobní počítače, videotechnika, hi-fi zařízení, mrazničky, barevné televizory), jakož i bytová výstavba s technickým vybavením (včetně velikosti průměrné bytové plochy i telefonizace).

Problémy se však vyostřovaly v kvalitativní rovině. S dosaženým poměrně vysokým stupněm nasycení základních potřeb se již po řadu let hlásily náročnější »druhotné« potřeby, na něž vnitřní trh stále nebyl schopen pružně reagovat. Šlo o výrazné zkvalitnění a rozšíření nabízeného sortimentu se zvýšením podílu a frekvence módních a vysoce jakostních výrobků ve všech tradičních skupinách nabídky, ale zejména o novou kvalitní nabídku ve spojení s rozvojovými aktivitami člověka, hodnotným využitím volného času, jehož hranice se ve vyspělém světě rychle rozevíraly.

I když byl vnitřní trh v posledních letech komunistického režimu poměrně solidně zásoben, zůstával poznamenán prvky přidělového principu. Příčinou nebyl jen prostý deficit toho kterého zboží, jako spíše širší důvody systémové povahy:

- spotřebitel neměl suverénní postavení, nebyl kupujícím v plném smyslu; začasť byl spíše „shánějícím“ s omezenou možností výběru, diktovanou dodavatelem;
- dodavatel měl monopolní postavení, nebyl pod tlakem konkurence vnitřní a vůbec již ne zahraniční; zboží nabízel především podle principu, co je výhodné pro něj a ne pro zákazníka;
- celý proud nabídky pro vnitřní trh byl centrálními plánovacími místy ex ante bilančně silně omezován, neboť priority měly výroba, investice a vývoz; vnitřní trh byl zpravidla na posledním místě; celou koncepcí ekonomického růstu a jeho plánováním se vytvářela trvalá ekonomická nerovnováha a trvale deficitní stavy na vnitřním trhu;
- vnitřní obchod jako systém služeb a materiální základna nabídky pro obyvatelstvo byl trvale poddimenzován hmotně, investičně i personálně; měl nedostatečné prodejní i skladovací plochy, chyběly desítky tisíc pracovníků, platová úroveň byla nízká a přímo se počítalo s okradáním státu či zákazníka; organizace obchodu měly jednostrannou motivaci na objem, nikoliv na kulturu prodeje;
- ochrana spotřebitele orgány, dbajícími na kvalitu a hygienu zboží, byla vlažná, nedůsledná.

Odrazem této situace byly velké anomálie. Např. trh osobních automobilů přes svůj velký rozměr ročního prodeje přes 100 tis. vozů byl zcela nenormální. V podstatě se přidělovalo auto Škoda, jehož nucení odběratelé byli soustavně provokováni a sužováni chronickým nedostatkem náhradních dílů a obrovskými problémy při údržbě. Vysoká cena auta (v poměru ke mzdě sedminásobně převyšovala relace skvěle dotovaného trhu osobních vozů ve všech západních státech) odrážela kromě vysoké daně i hrubý protekcionismus, ochraňující jeden státní podnik (a jeho kooperátory) proti 15,5 miliónům obyvatel.

Ještě omezenější byla nabídka atraktivních zahraničních zájezdů a služeb, která byla ve většině zemí normální a velmi dynamickou součástí trhu. U nás však zcela podléhala přidělovému principu. Podobná byla situace v nabídce spotřební elektroniky. Také nabídka bytů (do značné míry i družstevních) byla založena na přidělovém principu. S trvale deficitními stavy zápasila poptávka po veškerém skutečně módním a vysoce jakostním zboží zvláště z dovozu z ekonomicky vyspělých zemí, přestože ceny zde byly zpravidla horentní. Trvale problematickou byla nabídka stavebních materiálů. Stále silně poddimenzované byly různé služby od řemesel a oprav bytového fondu přes spoje (především domácí telefonní stanice), plynárenské služby až po služby vnitřního turistického ruchu.

Stálým jevem byly jak nákupní fronty ve špičkách, tak naprostá nepravdivost dodávek základního zboží, zejména potravinářského, takže vcelku byl spotřebitel neustále pod tlakem deficitu, drážděn až šokován tím, že i věci běžné potřeby nelze koupit bez nesnází, že množství náročnějších artiklů nutno shánět od obchodu k obchodu, od týdne k týdnu, vyptávat se, doprošovat se, uplácet. Deformace vnitřního obchodu způsobovaly deformaci motivačního systému s nepříznivými důsledky pro efektivnost fungování ekonomiky. Dlouhodobá nedostatkovost na „trhu“ průmyslového spotřebního zboží a některých služeb při stávající politice relativně vysokých cen těchto statků a služeb vedla k přelévání poptávky na trh potravin, k nadměrné spotřebě zejména živočišných potravin. Situace je dále komplikována tím, že obyvatelstvo nemělo ani možnost, ani nebylo ekonomicky nuceno racionálně volit mezi běžnou spotřebou a ukládáním svých prostředků do statků dlouhodobé spotřeby. Pak docházelo k nucené preferenci běžné spotřeby s dodatečnou zátěží pro ekonomiku.

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

Charakterizuje to tabulka podílu na spotřebních výdajích obyvatelstva v roce 1986.

	ČSSR	Průměr ekonomicky vyspělých zemí západní Evropy
Potraviny	36	20-24
Oděvy a obuv	11	7-9
Nábytek, zařízení a provoz domácnosti	14	8-10
Nájemné, vč. paliva a energie	7	17-20
Doprava a spoje (včetně osobních dopravních prostředků)	10	15-17
Rekreace, zábava, vzdělání a kultura	4	8-10
Služby spojené se zdravím a hygienou	1	3-5
Ostatní	17	12-15
z toho restaurační stravování a hotely	9	7-8

Tyto deformace spotřeby ovšem nebyly dány nějakým zvráceným vychýlením poptávky obyvatelstva, nýbrž charakterem dostupné nabídky. Nabídka nešla za poptávkou, nýbrž naopak. Nebyl to normální vnitřní trh, nýbrž centrálně řízený a totálně postátněný vnitřní obchod, který obyvatelstvo nemohl plně uspokojit.

SLUŽBY

VALTR KOMÁREK

Československé hospodářské statistiky za období 1948 - 1989 vykazují pod pojmem služeb pouze vývoj komunálních a bytových služeb. Růst jejich výkonů z 8,2 mld. Kčs na 30,3 mld. Kčs v r. 1989, tím spíše pak v jejich oficiálním členění na služby holičské, fotografické, bytové, kominické, ubytovací atd. až po pohřební nemá smyslu zde analyzovat. Jde o zavádějící pojetí, které je odrazem hluboké deformace sektoru služeb jako jednoho z nejvýznamnějších sektorů celé ekonomiky.

Pojetí ekonomiky tzv. reálného socialismu směřovalo k fetišizaci výroby s přesvědčením, že čím větší hmotná výroba, tím vyšší blahobyt. V marxistickém pojetí národní důchod tvoří pouze výrobní sféra, nevýrobní služby jej naopak ujdají. Investice, pracovní síly, dovozy, finance přednostně směřovaly do výrobní sféry, na služby připadlo jen to, co zbylo a co bylo nejnútnejší. Hluboké zaostávání služeb v Československu lapidárně charakterizují následující souhrnné údaje o struktuře zaměstnanosti a investic podle sektorů v roce 1985 (v %, I = prvovýroba, II = ostatní výroba, III = služby).

	Podíl na zaměstnanosti			Podíl na hrubých investicích		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
ČSSR	12,5	47,0	40,5	15,3	44,5	40,2
Ekonomicky vyspělé státy	6,0	32,1	61,9	4,8	25,5	69,7

Nejde jen o nedostatek služeb, ale všeobecně i o jejich nízkou kvalitu, na což mělo vliv totální postátnění a združstevnění služeb. Provádění služeb postrádalo soukromou iniciativu, podnikatelskou vynalézavost, pružnost, přizpůsobivost. Řízení a organizace služeb trpělo byrokratičností, přílišným administrativním, nadměrným aparátem, těžkopádností, zdlouhavostí, vysokou nákladností. Demotivující bylo rovněž bezplatné poskytování příliš velkého rozsahu služeb dotovaných státem, odbory atd. Ochromující vliv měly ideově politické tlaky a politizace služeb. Lze to demonstrovat na příkladě současně ve světě nejdynamičtějšího úseku služeb cestovního ruchu. K charakteristickým rysům tehdejšího čs. cestovního ruchu a rekreace patřil vysoký podíl neveřejných forem ve struktuře domácího cestovního ruchu. Ten souvisel především s ojediněle vysokou vybaveností čs. domácností vlastními rekreačními objekty (celostátně 12 %, v Praze 33 %) a s ní spjatou »samozásobitelskou« rekreací. Dále existovala značná ubytovací kapacita vázaného, tj. odborářsko-podnikového cestovního ruchu, disponujícího 310 tis. lůžky s neúnosně nízkým (19-23 %) celoročním využitím. Nepostačující byla ubytovací kapacita volného cestovního ruchu (160 tis. lůžek). Nedostatečná byla též účast čs. občanů na zahraničním cestovním ruchu, omezená vysokými cenami i mimoekonomickými opatřeními (výdaje na zahraniční cestovní ruch na obyvatele v ČSSR nedosahoval 20 USD ročně (včetně převažujících výdajů v měnách socialistických států), zatímco v Rakousku představovaly 431, v SRN 329, v Nizozemí 306, ve Švýcarsku 529 USD apod.).

Práce v oblasti služeb byla považována za podřadnější než v průmyslu a byla odměňována podprůměrně, což negativně ovlivňovalo profesionalitu zaměstnanců. Široké postátnění a podcenění komercializace služeb vedlo k dosazování řídicích kádrů ne podle schopností, ale politického klíče. Podceněna byla také oblast dovozu a vývozu služeb. Hluboce byl podceněn rozvoj specializovaných služeb výrobě (softwarové služby, marketing, poradenství, finanční a právní služby atd.). Toto zaostávání služeb mělo neblahý vliv na rozvoj inovací, konkurenceschopnosti a efektivnosti celé československé ekonomiky.

FINANCE, PENĚŽNÍ A BANKOVNÍ SOUSTAVA

FRANTIŠEK VENCOVSKÝ

Financemi se rozumělo hospodaření s penězi u všech subjektů, které se v systému centrálně řízené ekonomiky podílely na tvorbě a užití společenského produktu. Podle svého postavení v rámci celkového ekonomického řízení a podle pravidel finančního hospodaření se ekonomické subjekty členily do pěti sektorů:

- 1) podnikový sektor, který zahrnoval průmyslové, stavební, zemědělské, dopravní a obchodní podniky; tvorba, rozdělování a používání peněžních prostředků v tomto sektoru bylo podstatou podnikových financí;
- 2) sektor státního hospodaření, do kterého patřila tvorba, rozdělování a používání peněžních prostředků na úrovni státu jako státní finance; byl to především státní rozpočet, který se při federativním uspořádání státu skládal z rozpočtu federace a rozpočtů národních republik; kromě nich byly ještě rozpočty místních orgánů státní správy, které byly úzce napojeny na státní rozpočet;
- 3) bankovní sektor, do kterého patřily banky a spořitelny; soustřeďovaly se a rozdělovaly se u nich na principu úvěrové návratnosti peněžní prostředky obyvatelstva, podniků, pojišťoven a státu;
- 4) sektor pojišťoven, u kterého se soustřeďovaly a používaly pro účely pojištění peněžní prostředky obyvatelstva;
- 5) sektor devizový, do kterého patřily ekonomické subjekty, které měly peněžní vztahy k zahraničí a u kterých se soustřeďovalo propojení národní měny s cizími měnami.

Pravidla, kterými bylo upraveno finanční hospodaření v jednotlivých sektorech, resp. u ekonomických subjektů těchto sektorů vycházela z jednotné centrálně plánované hospodářské politiky a představovala ve svém souhrnu finanční politiku státu. Výrazem tohoto finančního propojení a jednotného usměrňování všech peněžních vztahů v zemi byl úhrnný finanční plán, který se skládal z oborových a resortních souhrnů finančních plánů podniků, ze souhrnu státních rozpočtů, tj. rozpočtů federace, národních republik a národních výborů včetně jejich organizací, ze souhrnného úvěrového plánu, který obsahoval nejen finanční vztahy bank a spořitelny, ale i pojišťoven a celou oblast devizového hospodářství. Šlo tedy o vybilancování všech peněžních zdrojů (příjmů) a potřeb (výdajů) státu. Úhrnný finanční plán byl tedy ze své podstaty vyrovnaný a byl výrazem finančního vybilancování centrálního plánu hospodářského a sociálního rozvoje země. Byl hlavním podkladem pro rozpis centrálně plánovaných finančních vztahů do ročních plánů resortů, oborů a podniků.

Základním problémovým rysem finanční politiky státu bylo její celkové podřízení základní koncepci, orientaci a závaznosti centrálního plánu rozvoje národního hospodářství, jak byl konstruován ve Státní plánovací komisi. Míra této podřízenosti, resp. míra samostatnosti finančního hospodaření podniků byla závislá na vývoji zásadního pohledu na centrální plánování. Od tuhé podřízenosti hospodářské docházelo někdy až ke značné finanční samostatnosti podniků a od tuhé podřízenosti bankovního úvěrového působení hmotným proporcím a relacím centrálního plánu až k určité míře uvolnění této závislosti – to bylo výrazem reformních snah v druhé polovině 50. let, v druhé polovině 60. let a v 80. letech. Orientaci těchto reformních snah je možno též vyjádřit tezí – přejít od systému, kdy „finance šly za zbožím“ k systému, kdy „zboží půjde za financemi“.

V podnicích ve vlastnictví státu (státních hospodářských organizacích) se soustřeďovala – vedle družstev – výroba, doprava a obchod. Otázka jejich hospodářské samostatnosti i jejich financování se stala rozhodujícím problémem fungování celé ekonomiky. Principy jejich finančního mechanismu, resp. určitá míra závislosti financování na dosažených příjmech se označovala sovětským termínem jako „chozrasčot“ (z ruského „chozjastvennyj rasčot“, tj. způsob plánovitého řízení hospodářské činnosti podniků) a proto se také označovaly jako chozrasčotní organizace.

V roce 1950 se stala hlavním rysem jejich finančního hospodaření závislost vývoje mezd, tzv. mzdových fondů na direktivně určovaném (tj. rozepsaném) vývoji hmotného objemu výroby, jak byla vyjádřena v různých ukazatelích tzv. hrubé výroby (která zahrnovala i nedokončenou výrobu a

spotřebu tzv. mrtvé práce – odpisy, spotřebu surovin, materiálu, energie atd.). Téměř bezvýznamná byla část zisku, která byla podnikům ponechávána na hmotnou stimulaci zaměstnanců. Pokrokem ve snaze zvýšit finanční odpovědnost podniků bylo rozšíření chozrasčotu na samofinancování oběžných prostředků. Pro každou organizaci byl jejich objem rozdělen na tzv. trvale vázané zásoby (stanovené podle direktivně určovaného normování), které byly financovány z centrálně přidělených zdrojů a na dočasně vázané zásoby, které byly financovány bankovním úvěrem.

V polovině 50. let byl tento systém kritizován jako příliš centralistický a vedoucí k extenzivnímu chování podniků, bez zájmu na zvyšování efektivnosti výroby. Proto byla v roce 1958 přijata nová opatření, kterými se zavedly tzv. finanční normativy zainteresovanosti, a to:

- podnikové zainteresovanosti, tj. stanovení jednak procentního podílu na přírůstku zisku (příp. na zisku) a jednak procentního podílu na odpisech; tyto podíly zůstávaly podniku pro vlastní rozhodování o zvýšení zásob a investic;
- osobní zainteresovanosti, tj. jednak stanovení vztahu mezi produktivitou práce a průměrnými výdělky jako procentní podíl přírůstku objemu mezd všech zaměstnanců na plánovaném přírůstku ukazatele produktivity práce a jednak stanovení tvorby prémiového fondu v závislosti na plnění závazně stanovených tzv. kvalitativních ukazatelů plánu, ve většině případů ve vztahu k přírůstku zisku.

V roce 1960 byl pro podniky zaveden fond technického rozvoje určený k financování drobných progresivních investic z podílu na zisku.

V souvislosti s rozpadem třetího pětiletého plánu (na roky 1960-1965) byly normativy podnikové a osobní zainteresovanosti zrušeny, došlo k návratu důsledného centrálního řízení podnikových financí. Novou etapou ve vývoji systému podnikového financování byly reformní snahy z druhé poloviny 60. let, a to nejprve pokusem z ledna 1965 a posléze tzv. urychleným zavedením soustavy řízení na jaře 1968. Jejich hlavním rysem mělo být výrazné posílení finanční samostatnosti podniků v souvislosti s omezením centrálního státního plánování a s uplatněním tržních prvků v chování a financování podniků.

Již v roce 1964 byla provedena dalekosáhlá přestavba velkoobchodních cen, která měla zabezpečit ziskovost hlavně v prvovýrobě a která byla v roce 1967 doplněna dalšími opatřeními, podle kterých byly zavedeny velkoobchodní ceny tzv. výrobního typu (včetně nové kategorizace cen na pevné, limitní a volné) a nahradily ceny tzv. nákladového typu. Pro podniky byl zaveden jako hlavní finanční veličina hrubý důchod, který představoval nově vytvářenou hodnotu, tedy určitou analogii národního důchodu. Tato opatření znamenala opuštění finančního mechanismu podniků od závislosti na direktivně určených (tj. z centra rozepisovaných) ekonomických a výrobních úkolech. A navíc podnikům byly odčerpány obrátové fondy, aby byly odstraněny dosavadní nerovnosti v jejich provozním financování a aby byly plně nahrazeny bankovním úvěrem.

Po roce 1969 však byla podstatná část těchto reformních opatření odvolána, zejména vazba podnikových financí na tržní kritéria. Byla obnovena funkce národohospodářského plánu jako základního nástroje řízení. Uvolněním měly být nové reformní snahy a experimenty v 80. letech.

Veřejné finance zahrnovaly finanční prostředky, které byly centralizovány ve veřejných rozpočtech, používaly se k nenávratnému financování veřejných potřeb a byly rozděleny do dvou skupin:

- 1) rozpočty státní – centrální, tj. federální ČSSR, České socialistické republiky, Slovenské socialistické republiky a státní fondy (zejména Fond ochrany ovzduší, Fond pro zúrodnování půdy, Fond vodního hospodářství);
- 2) rozpočty národních výborů (krajských, okresních, městských a místních) a jejich organizací (tzv. rozpočtové organizace).

Tyto skupiny byly navzájem propojeny a vybilancovány jednak v úhrnném finančním plánu a jednak ve státním závěrečném účtu. Hlavními příjmovými položkami byly daně placené obyvatelstvem a družstvy, odvody podniků (například odvody ze zisku, z odpisů, z majetku), poplatky z určitých právních úkonů, cla a tzv. příspěvky (např. na zdravotní péči, na sociální zabezpečení). – Výdaje se

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

členily na rozvoj národního hospodářství (hlavně na investice), na kulturní a sociální potřeby (zejména sociální dávky a starobní důchody), na obranu a bezpečnost státu a na vydržování státní správy.

Příjmy a výdaje státního rozpočtu byly vyrovnané (s malým výkyvem v roce 1967). Prostředky veřejných financí všech skupin byly uloženy na účtech Státní banky čs.

Veřejné finance (v mld. Kčs)

	1960	1970	1980	1988
Celkem - příjmy	110	206	306	404
- výdaje	107	194	304	401
- rozdíl	+ 3	+ 12	+ 2	+ 3
Podíl příjmů na společenském produktu v %	32,-	28,1	24,8	24,4
Státní rozpočet federace				
- příjmy	110	49	161	216
- výdaje	107	29	61	73
- rozdíl	+ 3	+ 20	+ 100	+ 143
Rozpočet ČR (vč. NV)				
- příjmy (vlastní)		117	104	129
- výdaje		112	159	212
- rozdíl		+ 5	- 55	- 83
Rozpočet SR (vč. NV)				
- příjmy (vlastní)		40	41	59
- výdaje		53	84	116
- rozdíl		- 13	- 43	- 57
Z příjmů (celkových)				
- daň z obratu	45	50	85	86
- daň ze mzdy	10	23	39	51
- příspěvky na sociální zabezpečení	9	20	30	46
- odvody hospodářských organizací	25	62	93	146
Z výdajů (celkových)				
- dotace hospodář. organizacím	31	41	63	69
- investiční		14	26	13
- neinvestiční		27	37	56
- sociální zabezpečení	17	42	70	94
- obrana a bezpečnost	9	15	23	29
- státní správa	3	4	7	9

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

Prostřednictvím úvěrů se rozdělovaly dočasně volné peněžní prostředky k návratnému profinancování deficitů, které vznikaly u některých organizací. Jejich souhrn tvořil úvěrový fond, který byl součástí úhrnného finančního plánu. Úvěrovými činnostmi se zabývaly dvě banky (Státní banka československá a SBČS a Československá obchodní banka a.s. – ČSOB) a dvě státní spořitelny, česká a slovenská. Nedošlo nikdy k přímému úvěrovému vztahu mezi veřejnými financemi (například státním rozpočtem) z jedné strany a podniky nebo obyvatelstvem z druhé strany (například emisí státních obligací nebo poukázek); rozpočtový deficit v roce 1967 ve výši Kčs 0,8 mld. byl profinancován úvěrem od SBČS.

Hlavními úvěrovými zdroji byly úsporné vklady obyvatelstva, tedy domácností, přebytky státních financí, dočasně volné peněžní prostředky podniků na účtech bank a zdroje ze zahraničí (zejména od Mezinárodní banky hospodářské spolupráce v Moskvě a od Mezinárodní investiční banky v Moskvě, částečně od jiných zahraničních bank ve volných nebo clearingových měnách). Každý podnik měl své volné peněžní prostředky uloženy u své místní pobočky SBČS a od ní také mohl čerpat případné úvěry.

Bankovní úvěry byly poskytovány na financování krátkodobých potřeb, zejména na přírůstky zásob hospodářských organizací jako provozní úvěry (které nahradily po roce 1967 i odčerpané obrátové fondy), na financování dlouhodobých potřeb jako investiční úvěry a v omezené míře na nákupy strojů ze zahraničí jako devizové úvěry (poskytované prostřednictvím obchodní banky). V menší míře byly poskytovány spořitelny úvěry obyvatelstvu na nákupy spotřebního zboží spíše jako úvěrová výpomoc, například novomanželské půjčky, na pořízení družstevního bytu atp.). Nepřipouštěl se mezipodnikový úvěr, a to ani úvěr spojený s prodejem a fakturací zboží. Důsledné a výlučné depozitní a úvěrové spojení každé hospodářské organizace s místní pobočkou banky bylo výrazem koncentrovaného věřitelského přístupu a celý takto konstruovaný bankovní systém byl označován jako „socialistická kontrola korunou“.

Úvěrové vztahy (v mld. Kčs)

	1960	1970	1980	1988
Úvěry od bank a spořitelen	61	233	510	688
Podíl na společenském produktu v %	17,7	31,8	41,3	41,6
Z toho úvěry pro				
- státní hospodářské organizace	39	175	358	471
- provozní	38	121	256	355
- investiční	1	54	102	116
- zemědělská družstva	9	7	22	30
- provozní	1	1	13	18
- investiční	8	6	9	12
- ostatní družstva	4	15	32	42
- provozní	3	7	11	13
- investiční	1	8	21	29
- obyvatelstvo	2	8	32	45
Vklady u bank a spořitelen				
- státní hospodářské organizace	10	34	53	89
- družstva	4	10	11	17
- obyvatelstvo	20	64	157	266

Finanční vztahy k zahraničí byly vždycky důsledně centralizovány a podléhaly podrobně rozpracovanému provádění devizového monopolu. Jeho konkrétním výkonem bylo pověřeno ministerstvo financí se Státní bankou čs. a od roku 1964 ještě s Čs. obchodní bankou, na kterou byly finančně napojeny organizace (později podniky) zahraničního obchodu, jejichž prostřednictvím se prováděl vývoz a dovoz. V souvislosti s reformními kroky v 80. letech se určité vývozní a dovozní aktivity převedly přímo na vybrané výrobní podniky.

Na výrobní podniky byly rozepisovány jako závazné úkoly státního plánu objemy a teritoria vývozu; devizové inkaso bylo soustřeďováno v bankách a použití těchto devizových zdrojů bylo rovněž velmi detailně určováno státním plánem pro určitý dovoz, a to zvláště striktně pro oblast konvertibilních měn. Volnějším režimem byly upraveny finanční vztahy k členským zemím RVHP, a to prostřednictvím Mezinárodní banky hospodářské spolupráce a Mezinárodní investiční banky.

Velmi opatrně – ve srovnání s jinými státy sovětského bloku – se utvářely platební, zejména úvěrové vztahy v konvertibilních měnách. Devizová rovnováha byla prioritním požadavkem, kterému byly podřízeny vývozní i dovozní úkoly státního plánu. I přes tyto výrazné regulační postupy (vč. vnitřních úprav měnových kurzů) byl vývoj finančních devizových vztahů a výsledné devizové pozice státu výsledkem nevyhovující výrobní struktury průmyslu, která byly charakterizována z jedné strany vysokou dovozní materiálovou a energetickou náročností a z druhé strany nízkou exportní výkonností pro vyspělé zahraniční trhy. To se odrazilo ve vývoji obchodní bilance, která vyústila v růst deficitního salda vůči tzv. kapitalistickým zemím (za rok 1988 už v částce 2,3 mld. Kč) a v růst aktivního salda zejména vůči SSSR (za rok 1988 už v částce 5,1 mld. Kč). V konvertibilních měnách dosáhla koncem roku 1988 hrubá zadluženost částky 8,8 mld. USD.

Základní tendencí vývoje bankovníctví po roce 1945 bylo úsilí o jeho důslednou centralizaci a podřízení politickým, hospodářským a sociálním zájmům vlády. Výchozí orientací pro tento postup byl už Košický vládní program z dubna 1945, který určoval, že „peněžní a úvěrový systém musí být postaven pod všeobecné státní vedení a do služeb znovuvýstavby národního hospodářství“. Nešlo tedy jen o znárodnění, ale o zásadní změnu v názorech na uspořádání a na funkce československých bank.

V prvních měsících po osvobození došlo pouze k očištění jejich vedení a zaměstnaneckého aparátu od kolaborantů, k likvidaci německých bank (zejména České banky Union a České eskomptní banky) a k zavedení národních správ u významných peněžních ústavů, hlavně u akciových bank. Rozhodujícím obratem byl teprve znárodnovací dekret prezidenta republiky č. 102/1945 Sb., podle kterého byly všechny akciové banky přeměněny dnem 24. října 1945 v národní podniky. Mimo okruh znárodnění zůstaly záložny, úvěrová družstva, spořitelny a kempeličky.

I přesto zůstávala stále nevyjasněna základní funkce znárodněného peněžnictví, především jeho zapojení do nového hospodářského systému, jehož základním rysem byl přechod k centrálnímu plánování. Určitým pokrokem v tomto směru bylo vládní opatření z ledna 1948, kterým byl počet obchodních bank zaměřených na poskytování provozních úvěrů snížen na tři banky v českých zemích (Živnostenská banka, Legiobanka a Moravská banka) a dvě na Slovensku (Slovenská banka a Tatrabanka). Další centralizační proces dostal nový impuls po únoru 1948. Ještě v průběhu tohoto roku byly obchodní banky sloučeny v jednu provozní banku v českých zemích (Živnostenskou banku) a jednu na Slovensku (Slovenskou Tatrabanku). Financování a kontrola investic byly soustředěny do jedné celostátní Investiční banky. Emisním ústavem zůstávala Národní banka. V této době byl také utvořen jednotný typ lidových družstevních peněžních ústavů. Jejich hlavním úkolem bylo přijímat a spravovat úsporné vklady od obyvatelstva a poskytovat úvěry organizacím, které nebyly v peněžním spojení s bankami.

Po těchto organizačních změnách v roce 1948 mělo československé peněžnictví tuto strukturu:

- Národní banka (emisní peněžní ústav a platební styk se zahraničím) s 28 pobočkami,
- dvě provozní banky (Živnostenská banka a Slovenská Tatrabanka) se 171 pobočkami,
- Investiční banka s 3 pobočkami,
- 729 lidových peněžních družstev (sběr úspor a úvěrování drobných podniků) se 129 pobočkami.

Toto uspořádání peněžní soustavy odpovídalo situaci v řízení národního hospodářství, jaká byla v první polovině roku 1948. V dalších měsících se však prudce rozšiřoval okruh znárodněných podniků a hledaly se finanční nástroje, které by odpovídaly zájmům jednotné státní hospodářské politiky a důsledně usměrňovaly tvorbu a užití peněžních prostředků ve státě podle nově konstruovaného státního národohospodářského plánu. Doposud převažující obchodní prvky v bankovní praxi a decentralizace v tvorbě a rozdělování úvěrového fondu se dostaly do rozporu s tímto vývojem.

To byly hlavní důvody, které vedly k nové reformě bankovní soustavy. Dnem 1. dubna 1950 byla podle zákona č. 31/1950 Sb. založena Státní banka československá, která zahájila činnost 3. července 1950. Byla zřízena jako státní peněžní ústav, podřízený ministerstvu financí, který je pověřen funkcí centrální emisní banky, monopolním poskytováním provozních úvěrů, peněžními vztahy se zahraničím, vedením účtů státního rozpočtu a ústřední organizací platebního a zúčtovacího styku v zemi. Vykonyvala tyto funkce na základě jednotného státního plánu. Vedle Státní banky působila dále Investiční banka, která byla pověřena financováním a úvěrováním investiční výstavby, byla i místem provozního úvěrování a financování stavebních podniků. Živnostenská banka byla ponechána v podstatě jen jako peněžní ústav se zvláštním zaměřením pro styk s osobními klienty se zahraničím.

Zkušenosti dalších let však ukázaly, že oddělené financování provozních a investičních potřeb jednoho podniku různými bankami narušuje komplexnost jednoho pohledu na jeho financování. Proto bylo v roce 1958 rozšířeno působení Státní banky i na oblast financování a úvěrování investic. Současně převzala i provozní úvěrování stavebních podniků. Další činnost Investiční banky se omezila převážně jen na úschovu a správu cenných papírů.

Těmito opatřeními vyvrcholila centralizace československého bankovníctví. Byla tím důsledně realizována zásada „jeden podnik – jedna banka“ a všechny bankovní aktivity podřízeny – prostřednictvím vládní hospodářské politiky – jednotnému státnímu plánu.

K prvnímu průlomů do tohoto uspořádání došlo k 1. lednu 1965, kdy byla zřízena Československá obchodní banka jako akciová společnost, do které přešel ze Státní banky čs. platební, zúčtovací a úvěrový styk se zahraničím a úvěrování organizací zahraničního obchodu. (Majiteli akcií byly Státní banka, podniky zahraničního obchodu a některé centrální orgány. Orgány banky byly valná hromada akcionářů, představenstvo, ředitelství a dozorčí rada. Předsedou představenstva byl předseda Státní banky, banku řídil generální ředitel. V hospodářsky významných místech republiky měla své pobočky.)

V tomto roce také bylo nově upraveno postavení Státní banky zákonem č. 117/65 Sb., ve kterém byly shrnuty všechny předchozí dílčí úpravy její činnosti. Banka byla vyřazena z podřízenosti ministerstvu financí a podřízena přímo vládě.

V druhé polovině šedesátých let se v souvislosti se snahami o uvolnění direktivního centrálního řízení národního hospodářství a o vytvoření širšího prostoru pro zbožně peněžní vztahy prosazovaly názory a požadavky na adekvátní změny v uspořádání a ve fungování bankovníctví a vůbec celého peněžního systému. Šlo zejména o obnovení samostatné emisní banky a o vytvoření podmínek pro vznik obchodního bankovníctví, které by se stalo základem peněžního a kapitálového trhu. Nástupem tzv. normalizace však byly tyto snahy zmařeny.

Jediným výsledkem reformních snah byl nový zákon o Státní bance československé č. 144/70 Sb. a zákon o devizovém hospodářství č. 142/70 Sb. Státní banka byla pověřena sestavováním měnového plánu, který zahrnoval všechny depozitní, úvěrové a devizové vztahy v národním hospodářství a který byl spolu se státním plánem hospodářského a sociálního rozvoje, jak ho sestavovala Státní plánovací komise, předkládán československé vládě k projednání a schválení. Rovněž provádění devizového monopolu státu bylo svěřeno Státní bance. Banka podle nového zákona podléhala vládě.

Tato opatření byla do jisté míry uznáním významu, jaký mají pro chod ekonomiky peníze a řízení jejich oběhu. V druhé polovině osmdesátých let se v souvislosti s programem tzv. komplexní přestavby řízení národního hospodářství začaly znovu objevovat pokusy o zvýraznění měnové politiky

centrální banky. Státní banka však jen velmi váhavě a opatrně přistupovala k tzv. experimentování dílčích prvků. K radikální a zásadní změně mohlo dojít až v roce 1990.

Státní banka československá byla řízena ústředím v Praze. Jeho vedoucím byl předseda (generální ředitel), který zároveň řídil banku jako celek. Předsedu zastupoval v plném rozsahu místopředseda, přičemž bylo stanoveno, aby se obě funkce dělily mezi představitele obou národů (byl-li v jedné funkci Čech, připadla druhá Slovákovi a naopak). Předsedu jmenoval a odvolával prezident na návrh vlády, místopředsedu jmenovala a odvolávala vláda na návrh předsedy. Poradním orgánem předsedy byla bankovní správa.

Ve vedení banky se od jejího vzniku v roce 1950 vystřídali generální ředitelé (od 4. ledna 1971 předsedové): Otakar Pohl (1950-1954), Jaroslav Kabeš (1954-1957), Otakar Pohl (1957-1969), Svatopluk Potáč (1969-1981), Jan Stejskal (1981-1988), Svatopluk Potáč (1988-1989).

Ústředí provádělo svou činnost ve dvou směrech – horizontálně vůči orgánům centrálně řízeným a vůči zahraničí, a vertikálně směrem dolů vůči orgánům, organizacím a institucím s působností národní a místní, a to prostřednictvím hlavních ústavů pro obě části republiky. V čele hlavních ústavů byli generální ředitelé. Práce banky v jednotlivých krajích byla řízena krajskými správami. Konkrétní úvěrová činnost ve vztahu k jednotlivým podnikům byla prováděna okresními pobočkami banky, kterých bylo v Čechách 85 a na Slovensku 38. Vedení každého úvěrovaného podniku bylo v úvěrovém spojení s okresní pobočkou banky, kde mělo sídlo.

Vedení Státní banky určovalo v souladu se zákonem o československé koruně a v souladu s vládni politikou kurz koruny k cizím měnám a stanovovalo podmínky hospodaření s cizími měnami.

Organizace a funkce státních spořitelen se po roce 1945 několikrát měnila podle názorů na uspořádání peněžnictví v nových politických a hospodářských podmínkách. Podle poslední zákonné úpravy (č. 163/1968) působily od 1. ledna 1969 Česká státní spořitelna a Slovenská státní spořitelna; podléhaly ministerstvům financí příslušné republiky jako státní ústavy. V čele každé spořitelny byl generální ředitel. Vykonyvaly svou činnost prostřednictvím okresních poboček.

Základním úkolem spořitelen bylo soustřeďování úspor domácností, které pak byly hlavním zdrojem pro úvěrovou činnost Státní banky čs. Jejich druhým úkolem bylo poskytování půjček domácnostem. Od roku 1972 zavedly spořitelny sporožirové účty pro umožnění bezhotovostního placení.

PENĚŽNÍ REFORMA 1953

FRANTIŠEK VENCOVSKÝ

Byla provedena k 30. květnu 1953 podle zákona č. 41/1953 Sb. z téhož dne a na základě předchozích usnesení předsednictva ÚV KSČ a vlády. Její oficiální vysvětlení a zdůvodnění zdůrazňovalo nedokonalost měnové reformy z roku 1945, která neřešila definitivně osud dřívějších státních dluhopisů, pojistek atd. a vedla k částečnému uvolňování „vázaných“, tj. při měnové reformě zablokovaných úsporných vkladů bez ohledu na vývoj společenského produktu, dále špatnou emisní politiku, která umožňovala růst mezd bez zřetele k růstu produktivity práce a vedla k inflačnímu vývoji oběživa a vkladů a posléze problémy v cenové politice, která vytvářela různé cenové hladiny na volném a vázaném trhu a deformovala kupní sílu koruny.

Hlavním důvodem peněžní reformy však byla totální transformace ekonomiky na tzv. socialistický sovětský systém. Nové orientaci muselo odpovídat řízení peněžního oběhu, které nemohlo převzít nic z dřívějšího systému, aby nebylo zatěžováno jeho pozůstatky v tak citlivé oblasti, jako jsou peníze.

Šlo o radikální opatření, které bylo připravováno v téměř dokonalém utajení. Zasvěcen byl jen úzký okruh stranického a státního vedení a skupina vybraných a spolehlivých expertů. Až do posledního dne byla veřejnost dokonce z předních oficiálních míst uklidňována tvrzením, že různé pověsti o chystané reformě se nezakládají na pravdě a jsou záměrně vyvolávány „reakcí“. Reforma byla provedena na těchto zásadách:

Platidla z roku 1945 a z dalších let byla vyměněna za nová v silně redukovaném poměru. Občanům, kteří nezaměstnávali žádnou pracovní sílu, bylo vyměněno na osobu 300 Kč starých peněz v poměru 5 : 1. Ostatní jejich hotovosti a všechny hotovosti občanů, kteří někoho zaměstnávali, se měnily v poměru 50 : 1.

Hospodářské, rozpočtové a ostatní organizace včetně JZD musely odevzdat své pokladní hotovosti peněžnímu ústavu, u kterého měly svůj obrátový nebo běžný účet; tyto hotovosti se jim přepočety v poměru 50 : 1.

Vklady v peněžních ústavech se přepočety na nové peníze velmi diferencovaně: Na vkladních knížkách závodního či školního spoření a vklady z prémie laureátů státních cen se přepočítaly v poměru 5 : 1. Ostatní vklady se převedly na nové peníze tak, že vklad do 5000 Kčs se přepočítal v poměru 5 : 1; částky nad 5000 Kčs do 10 000 Kčs se přepočítaly v poměru 6,25 starých korun za 1,-- Kčs novou; částky nad 10 000 Kčs do 20 000 Kčs v poměru 10 : 1; částky nad 20 000 Kčs do 50 000 Kčs v poměru 25 : 1; vklady nad 50 000 Kčs v poměru 30 : 1. Přepočet se provedl tak, že se celý vklad rozdělil podle jednotlivých pásem a každé pásmo se přepočítávalo zvlášť. Vklady, které vznikly po 16. květnu 1953, se přepočítávaly poměrem 50 : 1.

Peněžní prostředky na obrátových a běžných účtech hospodářských, rozpočtových a ostatních organizací a na běžných účtech JZD III. IV. typu se přepočítaly v poměru 5 : 1. Byly anulovány všechny prostředky, které zůstaly na zablokovaných, tj. vázaných vkladech z měnové reformy v roce 1945. Šlo o částku cca. 80 mld. Kč. Byly anulovány všechny pojistky (814,9 mld. Kčs) a státní cenné papíry bez ohledu na to, zda byly vydány před měnovou reformou roku 1945 nebo později (3,4 mld. Kč).

Byl stanoven zlatý obsah koruny na 0,123426 gramu zlata. Podle toho se určil poměr nové koruny k cizím měnám, například k americkému dolaru 7,20 Kč, k libře šterlinků 20,16 Kčs a k sovětskému rublu 1,80 Kčs. Vzhledem k tomu, že pro vnitřní peněžní oběh se stará měna přepočítávala na novou poměrem 5 : 1, znamenalo to, že vůči tzv. volným měnám, například vůči dolaru byla nová koruna silně nadhodnocena, což v pozdějších letech vyvolalo potřebu nápravy této disparity řadou složitých kurzových koeficientů. – Protože byly tyto kurzové úpravy provedeny bez dohody s Mezinárodním měnovým fondem, přestalo být Československo jeho členem.

VIII. Ekonomický systém, národní hospodářství

Mzdy, příjmy zemědělců za jejich dodávky, sociální dávky, starobní důchody atd. se proplácely v poměru 5 : 1. Byl zrušen přidělový systém v zásobování obyvatelstva. Nové jednotné maloobchodní ceny byly přibližně dvojnásobné ve srovnání s dřívějšími cenami vázaného trhu, ale nižší než ceny dřívějšího volného trhu (u potravin v průměru o 31 %, u průmyslového zboží v průměru o 37 %). – Tyto cenové úpravy znamenaly snížení reálné mzdy u dělníků v průmyslu o 12 % a u úřednických platů o 21,8 %).

Vyhláškou ministra financí č. 45/53 Sb. rovněž z 30. května 1953 byly popsány a dány do oběhu nové peníze. Byly předtím Ā v souvislosti s přípravami peněžní reformy Ā narychlo vyrobeny v Moskvě. Výměna peněz trvala tři dny. Oběživo ve starých penězích za 52,1 mld. Kčs bylo nahrazeno novými penězi v částce 1,4 mld. Kčs (z toho jen asi polovina – 725 mil. Kč – byla nahrazena v poměru 5 : 1).

Uvedenými operacemi získal stát více než 14 miliard Kčs, které využil při řešení bezprostředních problémů i k vytvoření finanční rezervy pro zajištění ekonomických a sociálních opatření v dalším období.

Celá reformní akce se setkala – i přes nebývalou politickou propagandu – s těžko potlačovanou nespokojeností obyvatelstva, na některých místech s otevřenými demonstracemi.

PŘÍDĚLOVÝ SYSTÉM

FRANTIŠEK VENCOVSKÝ

Byl tak označován způsob, jakým bylo upraveno zásobování domácností hlavními předměty životních potřeb v přesně stanoveném množství jednotlivých statků, které bylo možno koupit za úřední ceny. Šlo hlavně o potraviny, textil a cigarety. Takto stanovené množství se označovalo jako „příděl“, a to zpravidla na měsíc, u některých výrobků i na delší dobu (například u textilu a bot). Forma přidělování byla jednoduchá v pravidelně předávaných tzv. potravinových (nebo i jinak označovaných) lístcích s útržky, které se předávaly při nákupech zboží v obchodě. Proto také označení jako „lístkový systém“.

Tento způsob zásobování začal u nás být zaváděn v roce 1939 po nacistické okupaci a přešel pak s menšími úpravami i do poválečných poměrů. Skončil v souvislosti s peněžní reformou v květnu 1953.

Přídělový systém byl konkrétním výrazem obtížné ekonomické situace, která ve svých důsledcích ohrožovala plynulé zásobování obyvatelstva aspoň v přijatelné minimální míře a za úřední ceny. K jeho uvolňování, tj. ke stanovení vyšších přídělů docházelo v průběhu roku 1952, když byl zaváděn i tzv. volný prodej některých výrobků za vyšší ceny. Normy přídělů byly částečně diferencovány. Byly zavedeny vyšší příděly některého zboží pro těžce pracující, pro určité profese nebo pro určité kategorie občanů (pro významnější politické pracovníky, nositele státních vyznamenání atp.). Naproti tomu byly sníženy příděly pro tzv. samozásobitele (pro zemědělce); počátkem 50. let byly dokonce z politických důvodů některým občanům příděly potravin sníženy nebo potravinové lístky vůbec odňaty (tzv. třídním nepřátelům, politicky diskriminovaným atp.).

Pro poslední měsíc přídělového systému, tj. pro květen 1953 bylo například stanoveno pro dospělé osobu: 1,2 kg cukru, 4,- kg mouky, 1,3 kg masa a uzenin, 0,3 kg sádla, 5,2 kg pečiva, půl litru mléka denně atd. – To několikanásobně převyšovalo příděly, jaké byly stanoveny pro duben 1945.

Přídělový systém však nepokryval jen běžnou spotřebu a neměl jen formu potravinových, textilních, tabákových atp. odběrních „lístků“, ale zasahoval individuálně i do jiných potřeb a zájmů obyvatel. Týkal se zejména přidělování bytů, nejrůznějších konstrukcí tzv. pořadníků na nákup auta, pračky, na prodej valut pro zahraniční cesty atp., a to ještě u různých výrobků v různé intenzitě až do 80. let.

Na přídělovém systému bylo ostatně založeno celé centrální a direktivní řízení výroby a investic. Podle úkolů rozepisovaného státního plánu byly výrobním podnikům limitovány, tedy v podstatě přidělovány vybrané suroviny, stroje, přesně určované nákupy z dovozu, bankovní úvěry, rozpočtové subvence atd. Rozsah konkrétního limitování hmotných i finančních zdrojů, resp. jejich přidělování z centrálních zdrojů se měnilo a uvolňovalo podle celkové hospodářské situace a podle vývoje reformních názorů na podstatu a funkce řízení socialistické ekonomiky. Nejdetailněji bylo propracováno přidělování centrálních zdrojů pro podniky v první polovině 50. let.

SOCIÁLNÍ SYSTÉM KOMUNISTICKÉHO REŽIMU

LENKA KALINOVÁ

Dějiny sociálního systému komunismu nebyly zatím v Československu systematicky zkoumány. Proto také je při jejich charakteristice vhodné vymezit některé pojmy, dokonce i sám přívlastek „sociální“.

Přívlastek „sociální“ se v zahraničních slovnících obvykle používá jako synonymum pojmu „společenský“. Podobně je chápán i sociální (společenský) systém, do něhož patří ekonomický, politický, duchovní a sociální subsystémy. V tomto vymezení lze sociální systém (sociální soustavu) interpretovat jako mechanismus fungování sociálních procesů a vztahů, který ovlivňuje postavení jednotlivců, tříd a sociálních skupin a vztahy mezi nimi.

Sociální systém se liší od biologického tím, že je menší měrou založen na autoregulačním mechanismu. V moderních dějinách byl sociální systém vždy více či méně regulován státem. Při typologii sociálních soustav je proto určující úloha státu při distribuci a redistribuci hodnot, které ovlivňují vývoj sociální diferenciaci a sociální struktury společnosti. Podle míry a forem státní regulace se obvykle rozlišuje několik základních typů sociálních soustav a sociálních politik v jednotlivých zemích a skupinách zemí.

Sociální soustava zahrnuje několik oblastí nespjatých s ekonomickým a politickým systémem. Sociální aspekty zaměstnanosti a rozdělovacích procesů bezprostředně souvisejí s ekonomickým vývojem a proto byly v minulosti součástí ekonomických transformací a reforem. Sociální ochrana obyvatelstva (sociální zabezpečení, zdravotní péče, vzdělávání) mají i v převratových dobách větší samostatnost a kontinuitu s minulostí. Na jejich změny proto silněji působí dlouhodobé tradice, vnější vlivy a sociální tlaky. Sociální systém v Československu byl v prvním poválečném období ovlivněn rozvojem sociálních států ve vyspělých zemích. Pro tento rozvoj byly vytvořeny příznivé podmínky i tím, že odpovídal základním atributům Keynesova modelu aktivní úlohy státu v hospodářském životě. Teoretické základy sociálního státu tak položil již před válkou J. M. Keynes. Na krizi hodnot z 30. let, na válečné zbídačení obyvatelstva a na obavy z jeho radikalizace hledali lék i další myslitelé tehdejší doby. Již za války to byl anglický reformátor lord W. Beveridge, jehož sociální projekt z roku 1942 se stal východiskem poválečných sociálních programů v mnoha evropských zemích.

Při rozvoji poválečných sociálních států (států blahobytu, volný překlad welfare state) vycházely demokratické země a mezinárodní organizace z toho, že bezpečnost jednotlivých zemí a světa vyžaduje vedle obnovení demokratických svobod i rozšíření sociálních práv občanů. Beveridgeho program proto počítal s plnou zaměstnaností a sociální ochranou obyvatelstva „od kolébky do hrobu“. K plné zaměstnanosti a vytváření zdrojů pro financování velkorysé sociální politiky mělo přispívat zestátnění.

Také Československo bylo po válce zralé pro sociální změny. Toho si byli vědomi představitelé všech politických sil, což se projevilo i v prvním poválečném vládním programu. Při zpracování nejvýznamnějšího projektu té doby, národního pojištění, se uplatnil vliv Beveridgeho programu. Průběh a charakter sociálních změn se však v praxi postupně stále více odchyloval od tohoto programu a od vývoje ve vyspělých evropských zemích.

Znárodnění bylo v Československu rozsáhlejší a mělo jiné cíle než v západních společnostech. Jeho rozšiřování bylo součástí systémové změny a nástrojem boje komunistické strany o moc. Také velkorysý program sociální ochrany obyvatelstva, který počítal se zabezpečením všech občanů ve stáří a v nemoci, byl po roce 1948 revidován.

Sociální změny, které bezprostředně souvisely s ekonomickým vývojem, měly již od roku 1945 systémový charakter. V těchto oblastech se periodizace sociálního systému časově shoduje s periodizací ekonomického systému (viz heslo Transformace). Určité rozdíly byly v oblastech, které souvisely se sociální ochranou obyvatelstva. V nich byly počátky systémových změn po roce 1945 i po roce 1989 poněkud časově posunuty: v prvním případě po roce 1948, v druhé transformaci prakticky až na rok 1992. Také reformy v těchto oblastech neprobíhaly vždy ve stejnou dobu s ekonomickými reformami.

Ekonomické aspekty sociální transformace probíhaly již od roku 1945. V souvislosti se znárodněním a se mzdovými úpravami v prvních poválečných letech se zmírňovala sociální a příjmová diferenciaci. Již v té době byla uplatňována koncepce přerozdělování i u dělníků a ostatních zaměstnanců ve prospěch nejhůře placených skupin (odstranění tzv. hladových mezd). V důsledku toho se měnily relace mezd i mezi zaměstnaneckými kategoriemi a v rámci obou kategorií mezi kvalifikovanými a méně kvalifikovanými pracovníky.

Pod vlivem vlastnických přeměn a příjmové diferenciaci se změnila třídní a sociální struktura společnosti. Byl podstatně snížen počet příslušníků majetných tříd a oslabena jejich politická i hospodářská moc. Zároveň se snížil počet nejhudších vrstev dělnického a venkovského obyvatelstva. Posílení středních vrstev však bylo jen dočasné.

V letech 1945-1947 byl v podmínkách pluralitního politického systému ještě zpracován program národního pojištění (viz Sociální pojištění), který představoval demokratickou alternativu sociální ochrany obyvatelstva.

Druhá etapa systémové transformace, která se dotkla sociálně zvláště citlivých oblastí, probíhala v období od roku 1948 do roku 1953 resp. do konce 50. let. Likvidace pluralitního politického systému, přebírání sovětského modelu centrálního plánování, uplatnění teze o „neustálém zostřování třídního boje při budování socialismu“ ovlivnily transformaci v dalších oblastech: při likvidaci soukromé malovýroby ve městech i na vesnici, v rozdělovacích procesech, i v „třídní“ diferenciaci sociálního pojištění, dokonce i v přístupu ke vzdělání.

Od roku 1948 se změnilo samo pojetí sociální politiky. Protože se oficiálně předpokládalo, že za socialismu nebude nezaměstnanost a chudoba, byla i sociální ochrana obyvatelstva považována „za vlastní kapitalismu“ a proto za socialismu za nepotřebnou. V tomto duchu byly v 50. letech rušeny sociální instituce včetně ministerstva práce a sociální péče. Za hlavní oblast sociálních jistot byla považována plná zaměstnanost, proto bylo uvedené ministerstvo nahrazeno ministerstvem pracovních sil. Některé oblasti sociální politiky byly převedeny na různé instituce: na ministerstvo vnitra, ministerstvo školství, resort zdravotnictví a na odbory. Součástí rušení sociálních institucí bylo i zrušení úřadů práce a převedení části jejich agendy na národní výbory. Zanikl i Československý úřad práce s odůvodněním, že dělá „zbytečné výzkumy místo náboru pracovních sil“.

Popření institucionální samostatnosti sociální sféry prohloubilo splývání ekonomických a sociálních funkcí státu.

Podniky mohly v oblasti zaměstnanosti a mezd uplatňovat sociální hlediska (mohly vyplácet „sociální mzdy“ a poskytovat sociální služby a naturální požitky), protože si nemusely na mzdy vydělat. Na druhé straně neplnila sociální politika funkci ochrany sociální bezpečnosti a suverenity občanů. Zestátnění sociálního zabezpečení a zdravotnictví umožňovalo v těchto oblastech udržovat zbytkový princip rozdělování a přidělovat zdroje podle rozhodnutí centra. Centrální řízení se uplatňovalo i ve školství, mimo jiné i při rozmísťování mládeže do škol a na pracovní místa.

Reformní pokusy v sociální oblasti v druhé polovině 50. let byly reakcí na sociální krizi v roce 1953. Ve snaze o viditelné zvýšení životní úrovně snižováním cen se dále snížila stimulační úloha příjmů a spotřeby. V rámci daného systému nebylo také možné uskutečnit připravovaný program denivelizace.

Ekonomická a s ní spjatá sociální reforma v 60. letech byla bržděna jejich odpůrci s odůvodněním že ohrozí sociální jistoty obyvatelstva. Zvýšení výkonnosti ekonomiky a kompenzační opatření růstu cen umožňovaly zachovat plnou zaměstnanost a v druhé polovině 60 let zvýšit reálné příjmy. Pokusy o oddělení ekonomických a sociálních funkcí v rámci ekonomické reformy se projevily v několika přijatých programech: mimo jiné v návrhu zákona o podniku, i v dlouhodobém sociálním programu z roku 1966. V nich se počítalo se zvýšením stimulační úlohy pracovních příjmů, a s určitou sociální kompenzací důsledků zavedení tržních prvků do rozdělovacího procesu.

V 70. letech se normalizační mocenská garnitura snažila využít určitých sociálních vymožeností jako náhrady za ústup od reformy a za potlačení Pražského jara. Zatímco v ekonomické oblasti obnovila direktivní plánování a v politické oblasti použila represí, příkazů a zákazů, v sociálně citlivých

otázkách se snažila poskytnout občanům určité výhody (zavedení mateřského příspěvku, novomanželských půjček a další). Součástí zvýšení sociální korupce v 70. a 80. letech byla tolerance růstu šedé ekonomiky, která zčásti uspokojovala poptávku po nedostatkovém zboží a službách. Touto cestou se zvyšoval podíl šedé ekonomiky uvnitř socialistického sektoru.

Sociální systému komunistického režimu v Československu byl ovlivněn a zpětně ovlivňoval nízkou výkonnost ekonomiky antivýkonovým, rovnostářským rozdělováním a přerozdělováním, které nestimulovaly výkonové chování ekonomických subjektů. Tento systém však přispíval k udržení komunistického režimu tím, že zajišťoval skromné pracovní příjmy a privilegia vybraným skupinám obyvatelstva, zejména dělnictvu, považovaného za oporu moci.

Potlačování demokratických svobod a omezené možnosti spotřeby ve srovnání s vyspělými zeměmi byly částečně kompenzovány sociálními jistotami v jiných oblastech: plnou zaměstnaností, tolerancí nízké výkonnosti a kvality práce, levným bydlením a levnými službami (doprava, levné stravování, kulturní služby), bezplatnou lékařskou péčí atd. Součástí sociálních jistot byly i ochranné normy pracovního zákonodárství. Uvedené a další sociální „vymoženosti“ byly proto z obav před opakováním sociálního výbuchu z roku 1953 udržovány i za cenu nízké efektivnosti.

Sociální systém proto také nebyl od roku 1953 natolik výbušný, aby ohrozil komunistický režim. Na jeho pádu se podílela jeho vlastní neschopnost uspokojit vyšší než základní hmotné potřeby společnosti. Zabezpečení demokratických svobod a sociální suverenity občanů naráželo na nepřekonatelné systémové bariéry a na odpor mocenské garnitury.

Proto také se při zahájení politické a ekonomické transformace po listopadu 1989 většina obyvatelstva dočasně smiřovala s omezením sociálních jistot v zájmu rozšíření demokratických svobod. V prvních dvou letech bylo sociální politice přisouzeno především instrumentální postavení v poměru k ekonomické transformaci. Sociální záchranná síť měla ochraňovat nejvíce ohrožené skupiny obyvatelstva před důsledky přechodu k tržnímu hospodářství.

V roce 1992 nabyla převahu neoliberální koncepce, která počítala se zavedením tržní regulace i do některých odvětví sociální sféry. Nejdříve a nejvýrazněji se tato koncepce začala uplatňovat ve zdravotnictví. Pokusy o léčení problémů tohoto odvětví trhem a jemu odpovídajícími institucionálními změnami (privatizace zdravotnických zařízení, početné zdravotní pojišťovny, platby podle výkonů) přispěly ke zvýšení nákladů státu i obyvatelstva na zdravotní péči a k vážným problémům mnoha zdravotnických zařízení.

Fenomén sociálních jistot neztratil na významu ani v 90. letech. Po počáteční euforii se oslabení sociálních jistot (zejména jistoty zaměstnání) dostalo v hodnotové orientaci části obyvatelstva před jistotou občanské suverenity.

TRANSFORMACE SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU V 50. LETECH

LENKA KALINOVÁ

Změny sociálního systému zčásti od roku 1945 a v plné míře od roku 1948 do konce 50. let označujeme pojmem transformace proto, že nebyly jen reformou regulačních nástrojů téhož systému, ale vytvořily odlišný mechanismus fungování sociálních vztahů. Společné pro tyto změny ve všech oblastech sociální sféry byla jejich etatizace a podřízení centrálnímu plánování. To umožňovalo využít sociální systém k získání a udržování totalitní moci.

Odstranění pluralitního politického systému po únoru 1948 otevřelo cestu k dalšímu znárodnění a k nové pozemkové reformě. Změna politického klimatu vedla koncem roku 1948 k přijetí linie „ostrého kursu proti reakci“. Tento kurs se projevil především změnou poměru vládnoucí moci ke středním vrstvám (živnostníkům, obchodníkům, soukromě hospodařící rolníkům i k příslušníkům „nové střední třídy“, k inteligenci. K omezování soukromého podnikání byla používána politická perzekuce, omezování podnikatelské činnosti, zavedení „třídního zásobování“ spotřebním zbožím pro živnostníky atd. Schválením zákona o JZD v roce 1949 byla zahájena kolektivizace zemědělství.

Dřívější linie na převýchovu „zděděné inteligence“ se od konce roku 1948 změnila v orientaci na vytváření „nové inteligence ze řad dělnické třídy“. Byly zahájeny různé druhy krátkodobých kurzů pro přípravu dělníků na převzetí vedoucích pozic ve státní správě a v hospodářském aparátu i přímé vyzvedávání dělníků z výroby do těchto pozic.

Zásadní systémovou změnou v sociální oblasti bylo zestátnění sociálního pojištění. Novelizace zákona o národním pojištění z roku 1951 změnila jeho podstatu. (viz Sociální pojištění). Po únoru 1948 byla zestátněna i zdravotnická zařízení (viz Zdravotnictví). V druhé polovině 50. let byla přijata další opatření v sociální oblasti, která dokončovala transformaci podle dosavadního schématu (jedněm přidat a druhým ubrat). V roce 1957 bylo zavedeno diferencované vyplácení důchodů podle tří pracovních kategorií. Do prvních dvou kategorií s vyššími důchody a možností dřívějšího odchodu do důchodu byli zařazováni pracující v dolech a na dalších zdraví škodlivých pracovištích. V téže době byly odstraněny poslední zbytky dřívějších výhod v nemocenském a důchodovém zabezpečení státních a veřejných zaměstnanců.

Od roku 1948 probíhaly změny i ve školství. Byly sjednoceny národní, měšťanské a nižší třídy gymnázií v jednotnou devítiletou školu. Postupně byly síť škol, délka jednotlivých stupňů a typů vzdělání podřízeny napětí v oblasti zaměstnanosti. V roce 1951 byla zkrácena základní škola na 8 let a zavedena jedenáctiletá všeobecná střední škola. Tím bylo vzdělání pro většinu mládeže zkráceno o dva roky.

Velké změny prodělalo i učňovské a střední odborné školství. V roce 1952 bylo v souvislosti s mimořádnou mobilizací pracovních sil pro těžký průmysl započato se zaváděním tzv. státních pracovních záloh. Tento systém budovaný podle sovětských zkušeností, byl spravován ministerstvem pracovních sil a financován ze státního rozpočtu. Mechanické převzetí sovětských zkušeností v podmínkách dlouholeté tradice učňovského školství, se ukázalo jako neúnosné. Oddělená příprava učňů od podniků a jejich ubytování v internátech byly nákladné a neefektivní. Po negativních zkušenostech byly státní pracovní zálohy v roce 1957 zrušeny.

V letech 1948-1953 se při regulaci zaměstnanosti používala, podobně jako v prvních poválečných letech, mimořádná opatření. V souvislosti s ekonomickou transformací a restrukturalizací ekonomiky byly uskutečněny rozsáhlé přesuny pracovníků do těžkého průmyslu z lehkého, ze služeb a ze zemědělství. Na získávání a udržení pracovníků v odvětvích s těžkými pracovními podmínkami byly vynakládány vysoké finanční prostředky. Přes ekonomické zvýhodnění pracovníků v těchto odvětvích v nich trvala vysoká fluktuace a absence. Začátkem roku 1948 byla vytvořena státní mzdová komise, která měla podle sovětských zkušeností připravit a provádět jednotné řízení mzdové politiky. Jedním z nástrojů centrálního plánování pracovních sil a mezd bylo zavedení mzdových fondů (viz heslo Mzdová soustava). Skutečný vývoj mezd však neodpovídal stanoveným plánům. Tlaky na zvyšování mezd vedly k živelným změnám mzdových relací. Přes jejich kritiku a plány denivelizace nebylo možné tyto relace v 50. letech měnit. Tomu bránil pomalý růst nominálních

mezd, (v souvislosti se snižováním cen byl nižší než růst reálných mezd) i obavy vládnoucí garnitury z odporu méně kvalifikovaných a méně výkonných skupin dělnictva.

Ekonomická a sociální transformace byly provázeny restrukturalizací ekonomiky a změnami sociální struktury společnosti. Během krátké doby, od roku 1948 do konce roku 1960, klesl počet pracovníků v zemědělství o 35 %, v téže době se v průmyslu a stavebnictví zvýšil o 48 %, v terciárním sektoru o více než 26 %. V těchto letech se prudce snížil počet a podíl malovýrobců ve městech i na vesnici. Na jejich místě vznikla nová skupina družstevníků, jejichž postavení se v mnohém nelišilo od postavení pracovníků v zaměstnaneckém poměru. Transformace v 50. letech přinesla změnu struktury dělnictva, ale i zklamání jeho nadějí vkládaných do „socialistických přeměn“.

V druhé polovině 50. let se i pod vlivem změn vnějších podmínek vytvořily předpoklady pro kritický pohled na průběh a důsledky předchozích změn. Výsledkem byl pokus o dílčí ekonomickou reformu, která při prvním nárazu začátkem 60. let (pokles ekonomického růstu) ztroskotala. Situace si však vynutila obnovení důslednějšího reformního procesu v druhé polovině 60. let, který byl přerušen zásahem zvenčí.

SOCIÁLNÍ DŮSLEDKY VYPJATÉ RESTRUKTURALIZACE A „SOCIALISTICKÝCH PŘEMĚN“. SOCIÁLNÍ KRIZE (1948-1953)

LENKA KALINOVÁ

Charakter změn po únoru 1948 silně ovlivnily vnější podmínky. Podřízení Československa plánům sovětského bloku bylo spojeno s vypjatou industrializací a restrukturalizací a s vytýčením nereálných hospodářských plánů. Jejich plnění mělo být usnadněno převzetím sovětského modelu centrálního plánování. Vysoká tempa těžkého, zvláště zbrojního průmyslu, vyžadovala rozsáhlé investice i na úkor výdajů na spotřebu. V letech 1948-1953 se akumulace zvýšila o 113 % a výdaje na spotřebu o 19 %. Podíl výdajů na zbrojení se v těchto letech zvýšil ze 2 na 10 % národního důchodu, zatímco osobní spotřeba se snížila ze 75,3 % na 58,9 %.

Nereálná tempa růstu těžkého průmyslu, navíc při neefektivním využívání pracovního potenciálu, nárokovala rychlý růst zaměstnanosti. Zvýšení poptávky po pracovních silách pro tato odvětví vyvolalo velký pohyb obyvatelstva mezi odvětvími, regiony a sociálními skupinami. Tato situace přispěla ke zrychlení tempa kolektivizace a k likvidaci soukromých řemesel. Počet pracovníků v zemědělství se v těchto letech snížil o půl milionu lidí. Tyto přeměny byly spojeny s rozsáhlou sociální mobilitou, během níž se měnilo postavení a způsob života statisíců lidí. Protože nové kapacity byly budovány v některých lokalitách (zejména na Ostravsku) zvýšil se počet dočasných pracovníků (brigádníků), dojíždění do zaměstnání a ubytování tisíců dělníků v ubytovnách mimo domov.

V uvedených letech se měnilo i složení dělníků podle sociálního původu. Do jejich řad nastoupili dřívější rolníci, živnostníci, část nemanuálních pracovníků a žen z domácností. Zároveň probíhal i opačný pohyb, přechod dřívějších dělníků do státních a hospodářských funkcí. Při těchto změnách bylo přihlíženo k „třídně politickým“ kritériím a méně k odborné připravenosti. Důsledkem podobných praktik byla neúnosně nízká kvalifikace řídicích pracovníků, kterou se i přes růst absolventů vysokých škol dlouhodobě nedařilo zásadně měnit.

Neúměrný růst výdajů na investice omezoval zdroje na zvyšování pracovních příjmů i u preferovaných pracovníků. Na příjmovou situaci obyvatelstva působilo i přidělové hospodářství a vysoké ceny zboží na volném trhu. Zhoršení hospodářské situace v letech 1951 a 1952 se projevilo stagnací mezd, snížením přídelů některých druhů potravin a odbouráním mimořádných příjmů (např. vánočního příspěvku v roce 1951). Celkově se průměrné reálné mzdy do roku 1953 snížily o 12 %. Navíc se velmi nepříznivě vyvíjely možnosti spotřebitelů pořizovat si za své příjmy spotřební předměty a služby. Tento trend byl v rozporu se sliby a očekáváním obyvatelstva. Nesplnily se naděje, že vlastnické a „třídní přeměny“ a odstranění „zrádců“ přinesou zvýšení životní úrovně.

Měnová reforma vyhlášená 30. května 1953 postihla všechny vrstvy obyvatelstva. Její vyhlášení proto vyvolalo šok ve společnosti. Setkalo se s bouřlivým odporem dělnictva zejména ve velkých závodech a s nesouhlasem i uvnitř vládnoucí strany. Tuto skutečnost potvrdila spontánní vystoupení dělníků: stávky proběhly ve 129 závodech a demonstrace ve 4 městech. Potvrdilo se, že udržení opory moci ze strany dělnictva je relativní a je podmíněno plněním slibů o zajištění sociálních jistot.

Na otevřené vystoupení tisíců dělníků vládnoucí moc reagovala tvrdými represemi. V souvislosti s ohrožením komunistické moci i v ostatních zemích sovětského bloku musela vládní garnitura přijmout určité změny hospodářské a sociální politiky. V reakci na vážné varování před sociálním výbuchem byla přijata opatření na viditelné zvyšování osobní spotřeby cestou opakovaných snižování cen bez ohledu na ekonomické možnosti.

Sociální výbuch v roce 1953 se stal trvalou hrozbou komunistické moci. Po celou svou existenci proto považovala sociální jistoty dělnictva za prioritu své politiky i na úkor dlouhodobé výkonnosti ekonomiky.

SOCIÁLNÍ REFORMA V DRUHÉ POLOVINĚ 60. LET

LENKA KALINOVÁ

Reformní proces se mohl v 60. letech zrodit jen v podmínkách změn vnějšího a vnitřního klimatu, započatých od roku 1953. Formování a přijetí projektu ekonomické a sociální reformy bylo bezprostředně ovlivněno poklesem ekonomického růstu (v letech 1962-1963), kdy i odpůrci reforem byli nuceni připustit určité změny. (viz Druhá ekonomická reforma)

V sociální oblasti se podobně jako v ekonomické vytvářely předpoklady pro hlubší analýzy stavu a pro přijetí zásadnějších změn. Sociální politika přestala být (jako začátkem 50. let) považována za nepotřebnou a byly obnoveny některé její instituce. V roce 1964 byl znovu zřízen Československý ústav práce a byl vytvořen i Výzkumný ústav životní úrovně. Ministerstvo práce a sociálních věcí bylo obnoveno až v dubnu 1968. Po dlouhém oddalování (z obav před mezinárodní kritikou pracovního zákonodárství) byl v roce 1965 přijat modifikovaný návrh Zákoníku práce. V něm bylo mimo jiné zakotveno i ustanovení o kolektivních smlouvách, které se staly součástí zvyšování samostatnosti podniků a účasti pracujících na rozhodování o sociálních otázkách.

V 60. letech se rozšířila i statistická šetření a vydávání odborných časopisů a výzkumných prací k sociálním otázkám. V roce 1967 bylo provedeno statistické šetření sociální diferenciaci a mobility. V druhé polovině 60. let také tým historiků v koordinaci se sociology zkoumal vývoj sociální struktury společnosti. Přes určitou renesanci institucí sociální politiky nebyla do roku 1966 vypracována ucelená koncepce reformy sociální oblasti.

Jako reakce na pokles ekonomického růstu byla přijata již v letech 1963-1964 některá opatření na snížení sociálních výdajů. Šlo o nevelké úpravy: zvýšení nájemného, zavedení daně z motorových vozidel, zdanění vyšších důchodů, zvýšení poplatků ve školním stravování atd.. Uvedená a další opatření již odpovídala duchu připravované ekonomické reformy. Také v Zásadách mzdové politiky z konce roku 1964 byl vysloven požadavek, vytvořit pevný vztah mezi tvorbou podnikových zdrojů pro odměňování a mezi dosahovanými hospodářskými výsledky. V praxi však nebylo možné tuto zásadu naráz uplatnit. V omezené míře i nadále trvalo přerozdělování mezi podniky a regulace mezd (viz Mzdová soustava). Také pokusy o zavedení stabilizačního fondu zaměřeného na úsporu pracovních sil nemohlo být důsledné z obav před vznikem sociální nejistoty u části pracujících.

V souvislosti s přípravou urychlení ekonomické reformy byla v roce 1966 zpracována kritická analýza sociální oblasti a naznačena koncepce jejího dalšího vývoje. V podstatě v ní šlo o překonání stavu, kdy ekonomika suplovala sociální politiku (mimo jiné v oblasti přezaměstnanosti a dotací k cenám), a aby sociální politika plnila své vlastní funkce. Hlavní váha v růstu životní úrovně měla být položena na zvyšování mezd a platů. Měly se uplatnit takové formy přerozdělování, aby se zvýšil ekonomický tlak na efektivnost a na změny struktury spotřeby. Konkrétně to znamenalo postupně odstraňovat cenové deformace vzniklé sociálními dotacemi. V systému sociálního zabezpečení se měly výrazněji uplatnit vazby na odměny podle práce.

V citovaném dokumentu, Hlavní aspekty sociální politiky, ještě nebyla konkretizována sociální opatření. Byly v něm jen vysloveny zásady, podle nichž se měly další práce řídit. Počítalo se s tím, že odstranění sociálních výhod v cenách bude kompenzováno zvýšením sociálních dávek rodinám s dětmi, důchodcům a dalším potřebným skupinám. V dokumentu se předpokládalo i postupné odstraňování sociálních prvků v nájemném a jejich náhrada příspěvkem na bydlení potřebným domácnostem. Stejně tak měly být odstraněny nadměrné sociální výhody všem (nízké platby v předškolních zařízeních, bezplatné školní pomůcky atd.), které měly být kompenzovány zvýšením přídatků na děti. Již v té době byl vytyčen cíl zavedení placené další mateřské dovolené do jednoho roku věku dítěte. Předpokládala se rozsáhlá opatření na podporu družstevní bytové výstavby a zavedení zvýhodněných novomanželských půjček.

Uvedený program zdůrazňoval, že pro oblast školství a zdravotnictví je veřejné financování nejvhodnější formou zajištění vzdělanosti a zabezpečení zdraví obyvatelstva. Protože touto cestou se poskytovaly jen standardizované zdravotní služby, uvažovalo se o perspektivní možnosti

poskytovat tyto potřeby i na nadstandardní úrovni za úplaty. Ke konkrétním opatřením patřilo zvýšení pravomoci vedení škol a zdravotnických zařízení v hospodářských a personálních otázkách.

Zvyšování stimulační úlohy mezd a zmírňování tempa růstu rozdělování ze společenských fondů vyžadovalo i změny v oblasti cen. Odstranění dotací k cenám se dařilo uplatnit jen v omezené míře. Na rozdíl od druhé poloviny 50. let se uplatňovala zásada, že rozdělovací a přerozdělovací procesy budou směřovat k rychlejšímu růstu nominálních mezd než životních nákladů. Tyto změny měly vytvořit prostor pro prohloubení diferenciací mezd. V praxi se tato zásada prosazovala zvýšením pohyblivé složky mezd zejména podílů na hospodářských výsledcích.

Pod vlivem stabilizačních odvodů (měly zvýhodňovat mzdovou stimulaci před růstem zaměstnanosti) a pod tlakem výrobních organizací se od roku 1967 zrychlil růst průměrných mezd. V roce 1969 byl tento trend přerušen zastavením výplaty záloh na podíly z hospodářských výsledků.

V souvislosti s urychlením ekonomické reformy od roku 1967 a s jejím praktickým uskutečňováním v roce 1968 byla přijata nezbytná sociální opatření: úprava důchodů, zvýšení dětských přídavků a některá opatření pro případ propouštění ze zaměstnání. Navíc bylo přijato usnesení o zkrácení pracovní doby. Velká očekávání a naděje vzbuzovaly i návrhy a počátky působení podnikových rad, od nichž zejména pracovníci průmyslových podniků očekávali vytvoření prostoru pro lepší hospodaření a pro důslednější prosazování svých zájmů.

Uvedené a další návrhy týkající se sociální sféry nestačila být zakódována do zákonných norem, některé nebyly ani publikovány. Z archívních materiálů je zřejmé, že si kladly podobné otázky a mnohé z nich se pokoušely řešit i podobným způsobem jako vyvstaly po roce 1989. Reálný sociální vývoj však mohl být uvedenými návrhy ovlivněn jen zčásti, neboť většina z nich počítala s postupným uváděním do života, většinou od roku 1970. Tento vývoj však byl v roce 1969 přerušen. Některé původní návrhy týkající se pomoci rodinám s dětmi převzalo normalizační vedení. Jejich částečné uskutečňování však bylo vydáváno za dar tohoto vedení zvláště mladým lidem.

SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ OBYVATELSTVA

LENKA KALINOVÁ

Pod pojmem sociální postavení obyvatelstva rozumíme nejen hmotné zajištění, ale i sociální práva občanů a jejich sociální bezpečnost v různých sociálních situacích: při získávání životních šancí (vzdělání a odborné přípravy), při pracovním uplatnění, ochraně v nemoci, stáří, invalidity a dalších sociálních rizicích. Požadavek rozšíření sociálních práv a sociální bezpečnosti občanů byl po druhé světové válce zakotven ve Všeobecné deklaraci lidských práv a později v Sociální chartě Rady Evropy. Oba dokumenty požadují rozsáhlá občanská, politická a sociální práva občanů. Mezi ně patří právo na sociální zabezpečení, na ochranu proti nezaměstnanosti, na ochranu zdraví a zajištění v nemoci, stáří, mateřství, právo na vzdělání a další práva. Ratifikace těchto a dalších práv občanů se stala součástí ústavního pořádku mnoha zemí, mezi nimi i České republiky. (První dokument byl parlamentem ratifikován v roce 1992, Sociální charta v roce 1999). Přes uvedené a další mezinárodní úmluvy existují mezi vyspělými zeměmi v rozsahu uznávaných a realizovaných sociálních práv značné rozdíly. Ty souvisejí mimo jiné s tradicemi zemí, které se i přes určité změny a střídání vlád, udržují.

V Československu bylo již za předmnichovské republiky dosaženo značného pokroku v sociálních právech občanů. Možnosti uplatňování těchto práv však byly diferencované. V prvních poválečných letech se diferenciací zmírňovala, v dalším období se měnil její charakter.

V podmínkách poválečného strádání a podvýživy bylo nezbytně nutné uspokojit základní potřeby obyvatelstva ve výživě, odívání, bydlení, zabezpečení v nemoci atd. Již v létě 1945 byly provedeny nejnaléhavější úpravy pracovních a sociálních příjmů (byly zavedeny rodinné přídatky a přiznán příspěvek k nejnižším důchodům). První jednorázová zvýšení mezd byla provedena v zemědělství, v hornictví a v dalších odvětvích s těžkými pracovními podmínkami.

Sbližování úrovně příjmů přinesla měnová reforma a s ní spojené úpravy cen a mezd koncem roku 1945. Tyto kroky měly vytvořit rovnováhu mezi cenami a příjmy tak, aby mzdy zajišťovaly všem skupinám pracujících nejnужnější životní potřeby. V podmínkách nedostatku zdrojů bylo možné tento požadavek plnit jen za předpokladu, že reálné příjmy budou sníženy u lépe placených kategorií pracovníků. Výsledkem této reformy bylo, že se nejnižší mzdy zvýšily čtyřnásobně, zatímco nejvyšší platy (nad 20 Kčs za hodinu) se nezvýšily vůbec. Již v prvním poválečném roce se tak změnila mzdová relace mezi kategoriemi pracovníků a mezi odvětvími, které se při nevelkých modifikacích udržovaly několik desetiletí.

V souvislosti s vlastnickými přeměnami se uskutečnily velké přesuny v rozdělování důchodů i mezi třídami a sociálními skupinami. V letech 1937-1948 se zvýšil podíl pracovních příjmů na celkových důchodech společnosti z 53 % na 61 %) a dávek sociálního pojištění (ze 3,9 na 7,2 %) Důchody z kapitálu a domovního majetku se v téže době snížily z 8,7 % na 3 %. V důsledku uvedených změn klesl podíl dělníků v nejnižší příjmové skupině o polovinu. Podobné tendence „léčení chudoby redistribucí“ se po druhé světové válce prosazovaly i v jiných zemích. Sociální podmínky života dělnictva se i přes mzdovou preferenci měnily pomalu. Nedostatkovost všeho druhu, přidělové hospodářství, fronty a shánění i existujícího zboží, vzbuzovaly jejich nespokojenost a vyvolávaly tlak na další přerozdělování příjmů a majetku.

V letech 1948-1953 se uskutečnily největší zásahy do politického a sociálního postavení všech sociálních skupin.

Nejdrastičtěji se dotkly tradičních středních vrstev. Jejich příslušníci přestali být samostatně výdělečně čini a stali se námezdně pracujícími nebo jim naroveň postavenými družstevníky. Mnozí z nich byli při této změně i po ní politicky a sociálně perzekuováni. Podobný osud stihl i část duševně pracujících. V souvislosti s těmito přesuny se změnilo i sociální postavení části dělnictva. Jejich řady se rozšířily o příslušníky dřívějších středních vrstev a o ženy z domácnosti a naopak, část z nich přešla do skupiny nemanuálně pracujících.

Sama sociální mobilita a přesuny majetku a příjmů nepřinesly zásadní změny materiálního postavení ani dělnictvu. Oficiálně bylo proklamováno, že ve mzdové politice je nutné přejít od preference nejnižše placených pracovníků z předchozích let k odměňování „podle zásluh“. Zavedení centrální regulace mezd (mzdových tarifů a mzdových fondů) nezastavilo sociální tlaky na zvyšování mezd. Poskytnutí mzdových a dalších preferencí pracovníkům těžkého průmyslu (např. tzv. věrnostní přídavek horníkům) přineslo určité změny dosavadních příjmových relací. Nejrychleji se zvyšovaly mzdy dělníků v těžkém průmyslu, za nimiž zaostávaly mzdy dělníků v ostatních průmyslových odvětvích a platy technických a hospodářských pracovníků. Nejvýrazněji zaostaly mzdy v oblasti služeb (mzdy ve školství poklesly o 3,5 %).

Zavedení volného trhu u některých druhů spotřebního zboží za několikanásobně vyšší ceny v roce 1949 a zhoršení hospodářské situace od roku 1951 přispělo ke snížení průměrných reálných příjmů, u dělníků ke stagnaci mzdové úrovně. Navíc nemohl trh zabezpečit mnohé druhy potravin a průmyslového zboží.

Také sociální příjmy se vyvíjely diferencovaně. Celkově se zvýšily v důsledku výdajů na služby (školení, zdravotnictví a bydlení) a na důchodové zabezpečení, ale u státních a veřejných zaměstnanců a soukromě hospodařících osob se snížily.

Přes mzdovou a sociální preferenci dělnictva se i jejich hmotné postavení od roku 1951 zhoršovalo. Stagnovaly mzdy i sociální příjmy, navíc se rušila část naturálních požitků. Zvýšení sociálního napětí, zejména v řadách dělnictva, vyvolalo zrušení vánočního příspěvku v roce 1951. V některých podnicích probíhaly stávky a demonstrace (největší byly v Brně). Tyto protesty byly prvním otevřeným vystoupením dělníků proti vládnoucí moci. Sociální napětí pak vyvrcholilo ve dnech vyhlášení měnové reformy v roce 1953 (viz Sociální krize). Ta postihla i skromné úspory pracujících a vyústila v otevřený odpor dělníků zejména velkých závodů. V několika městech probíhaly protistátní demonstrace.

Drastickým řešením hospodářské a sociální situace měnovou reformou nebyly sociální problémy žádné skupiny obyvatelstva vyřešeny. Zrušení lístků a zavedení jednotných cen znamenalo, že se jednorázově zvýšily životní náklady. Protože tomuto zvýšení neodpovídaly kompenzační příplatky ke mzdám a důchodům, nespokojenost obyvatelstva se ani po potlačení odporu proti reformě, nesnížila. Krizová situace v roce 1953 se stala vážným varováním pro vládnoucí garnituru, která si v následujícím období nemohla dovolit takovou hospodářskou a sociální politiku, která by zhoršovala sociální postavení pracujících.

Na rizika pokračování sociálního odporu a na obavy z jejich politických důsledků reagovala vládnoucí garnitura (podobně jako v dalších zemích sovětského bloku) určitými změnami hospodářské a sociální politiky. Přesunem části investic z těžkého do spotřebního průmyslu byly zvýšeny spotřební fondy. Hlavním prostředkem růstu životní úrovně se stalo snižování cen. Na podzim 1953 byly také poskytnuty příplatky příjemcům sociálních dávek. Orientace na přednostní růst osobní spotřeby přinesla dočasné výsledky (v roce 1954 se zvýšila o 14 %, v dalších 3 letech v průměru o 7 % ročně). Tomuto růstu však neodpovídala tvorba zdrojů a proto jej bylo dosaženo na úkor proporcionálního vývoje v dalším období.

V 60. letech se změnila vnější a vnitřní podmínky, které přinesly nové problémy a požadavky v sociální oblasti. V předchozích letech byly ve vyspělých zemích uspokojeny hmotné potřeby a bylo dosaženo vysoké úrovně sociální ochrany občanů. Nové desetiletí přineslo změny ve způsobu života a v hodnotové orientaci zejména mladé generace. Tomu odpovídal rozvoj služeb, růst vzdělanosti, prodloužení volného času, rozmach cestovního ruchu a celkové společenské aktivity především mládeže. Tyto změny se postupně ohlašovaly i v Československu.

Po neodůvodněném optimismu z konce 50. let (o brzkém přechodu ke komunismu) se v dalších letech již zjevně projevilo napětí mezi zdroji a potřebami obyvatelstva. Protože si vládní garnitura nemohla dovolit podstatně snížit životní úroveň, příjmy a spotřeba rostly rychleji než národní důchod (v roce 1962 se snížil o 2 %). Situace byla řešena na úkor akumulace a zahraničního zadlužení. Zároveň však bylo přikročeno k určitým úsporným opatřením v oblasti sociálních výdajů: bylo

zvýšeno nájemné, zavedena daň z motorových vozidel, byly zvýšeny poplatky v jeslích, mateřských školách, ve školním stravování, byly zdaněny vyšší důchody atd.

Hospodářské a sociální problémy urychlily přijetí reformních návrhů. Pro sociální oblast měly velký význam Zásady mzdové politiky z prosince 1964. Jejich hlavním smyslem bylo, že podniky měly vytvářet zdroje na mzdy vlastní prací, oceněnou reálným trhem. Tato orientace a na ní navazující opatření měla přispět i ke snížení přezaměstnanosti s rizikem určité nezaměstnanosti a prohloubení sociální nejistoty některých skupin obyvatelstva.

Uvedená rizika byla zažehnána obnovením ekonomického růstu a zvyšováním pracovních příjmů. Růst mezd byl urychlen vyrovnáváním některých mzdových disproporcí z minulosti. V roce 1967 byly zvýšeny mzdy ve spotřebním průmyslu, ve vnitřním obchodě, v železniční dopravě, ve spojích, ve školství a zdravotnictví. K prudkému vzestupu mezd došlo vlivem politických událostí po srpnu 1968.

Ekonomická a sociální reforma 60. let počítala se zvyšováním stimulační úlohy mezd a proto i s jejich rychlejším růstem než sociálních příjmů. Nutná sociální opatření však působila opačným směrem. Odbourání některých dotací k cenám, růst životních nákladů, rozšíření plného důchodového zabezpečení na všechny pracovníky v zemědělství si vynutily zvýšení sociálních výdajů. Navíc byla přijata opatření ve prospěch rodin s dětmi. Bylo ohlášeno zavedení mateřského příspěvku pro matky se dvěma dětmi a další propopulační opatření, která se již v roce 1969 projevila zvýšenou porodností. Poněkud se snížil podíl neplacených služeb a zvýšil se podíl služeb hrazených obyvatelstvem.

V 60. letech se změnilo sociální postavení občanů nejen růstem pracovních a sociálních příjmů. Zvýšila se dostupnost vzdělání pro širší okruh mládeže a celková vzdělanost obyvatelstva. Rostoucí péče o vzdělání se v druhé polovině 60. let projevila návratem z osmiletého na devítileté povinné školní vzdělání, přechodem od jedenáctileté ke gymnáziím a zvýšením podílu studujících na středních a vysokých školách. Růst vzdělání měl vliv na přesuny ve struktuře spotřeby, na trávení volného času a celkový způsob života. Zvýšily se možnosti cestování do vyspělých zemí, které znamenalo uspokojování jedné z preferenčních potřeb obyvatelstva. Velký význam mělo i prodloužení volného času, zvláště zavádění pětidenního pracovního týdne v roce 1968.

Uvedené a další procesy se projeví v postojích obyvatelstva ke společenským změnám i vlastním životním hodnotám. Během Pražského jara a na podzim 1968 se zvýšila společenská aktivita občanů. Projevila se i při přípravách a v činnosti podnikových rad pracujících, jejichž rušení začátkem roku 1969 vyvolávalo vážný odpor dělnictva.

Nová mocenská garnitura, utvořena v dubnu 1969, musela současně s obnovením starých pořádků učinit některé kroky k uklidnění veřejného mínění. Hlavní politickou prioritou se staly sociální jistoty, které měly přispět k loyaltě obyvatelstva vůči normalizačnímu vedení. Byla proto přijata některá naléhavá opatření ve prospěch mladých rodin navrhovaná již v sociálním programu z roku 1966. Od 1.1. 1971 byl vyplácen mateřský příspěvek matkám, které pečovaly aspoň o 2 děti, z nichž jedno nedosáhlo 2 let.

V souvislosti s orientací na sociální jistoty bez ohledu na ekonomickou efektivnost se v 70. a 80. letech opět prosazovala tendence rychlejšího růstu sociálních příjmů. Rozšířené redistribuční procesy sloužily k posílení vládnoucí moci a oslabovaly mzdovou stimulaci a iniciativu lidí na úkor výkonnosti. Ve skutečnosti se iniciativa přenesla do soukromé sféry: do chataření, zahradničení, výstavby a úprav bytů a rodinných domků. Trvajících nedostatků zboží a služeb byla hlavní příčinou rozmachu šedé ekonomiky. Ke skrytému přerozdělování patřily příjmy z fušek, ze spropitného, z rozkrádání státního majetku, z úplatků a korupce. Rozšíření šedé ekonomiky přispělo k prohloubení sociální diferenciace ve společnosti. Do kategorie bohatých se dostali vedle nomenklaturních kádrů i občané, kteří se obohacovali z šedé ekonomiky.

Způsob života obyvatel ovlivňovalo i prudké zhoršení životního prostředí, které v průmyslových centrech již vážně ohrožovalo zdraví obyvatelstva. Devastace životního prostředí se proto také stala zdrojem ostrých protestů občanů na mnoha místech země.

Sociální postavení obyvatelstva se v posledních letech existence komunistického systému celkově zhoršovalo. V důsledku snížení výkonnosti ekonomiky neprokazoval sociální systém ani takovou štedrost jako v předchozích letech. Poskytoval však i nadále obyvatelstvu určité sociální jistoty především proti nezaměstnanosti, skromné bydlení, péči o matky a děti a při využívání zdravotnických a dalších sociálních služeb. V listopadu 1989 proto také nešlo o sociální vzpouru, ale o politický odpor proti zdiskreditované moci, jejíž odchod ze scény se stal i v mezinárodním kontextu nevyhnutelným.

PRACOVNÍ PŘÍJMY (ZMĚNY MZDOVÝCH RELACÍ, MZDOVÁ NIVELIZACE)

LENKA KALINOVÁ

Požadavky na spravedlivé rozdělování se již od roku 1945 nezastavily u vlastnických přeměn, ale týkaly se i pracovních příjmů. Především se v důsledku znárodnění a pozdějšího omezování a zatlačování soukromého podnikání i v malovýrobě zvýšil podíl pracovních příjmů na celkových příjmech obyvatelstva. Tyto změny byly umožněny snížením podnikatelských důchodů, zejména důchodů z kapitálu a z malovýroby. V 50. letech se s likvidací soukromého podnikání dále zvyšoval podíl pracovníků pobírajících mzdu v zaměstnaneckém poměru. V těchto a dalších letech se však měnily relace mezi pracovními a sociálními příjmy ve prospěch sociálních. Podíl pracovních příjmů včetně příjmů ze zemědělské činnosti se postupně pohyboval kolem 80 % všech důchodů obyvatelstva.

Systémové změny v letech 1945-1948 (viz Transformace sociálního systému) přinesly zásadní přeskupení struktury pracovních příjmů. Mzdové úpravy již od prosince 1945 odstranily nejen nejnižší mzdy, ale snížily rozpětí i mezi mzdami kvalifikovaných a méně kvalifikovaných pracovníků. Již v prvních poválečných měsících započalo zmírňování diferenciací příjmů, které se v důsledku politických tlaků a fungování mechanismu centrálního plánování prohlubovalo. Přestože se od roku 1945 zvyšoval podíl nemanuálních pracovníků na celkové zaměstnanosti, podíl jejich platů na celkových důchodech obyvatelstva se do roku 1948 snížil ze 14 na 12 %.

Od druhé poloviny 50. let proběhla řada denivelizačních akcí, přesto se nedařilo vzniklé mzdové relace zásadněji zvrátit. K příčinám jejich setrvačnosti patřily:

- relativně pomalý růst produktivity práce spojený s trvalým zvyšováním míry zaměstnanosti. Většinu přírůstků mzdových fondů pohlcoval růst zaměstnanosti,
- pomalý růst nominálních mezd (mzdy jsou vždy směrem dolů nepružné),
- mzdové soustavy umožňovaly živelné tlaky dělníků na růst mezd, zatímco platy technických a hospodářských pracovníků ve výrobě a v rozpočtové sféře byly centrálně stanoveny a zvyšovaly se jen v případech neúměrného zaostávání za úrovní dělnických mezd.

První větší denivelizační akce probíhala v druhé polovině 50. let jako součást prvních reformních snah o lepší využívání kvalifikace a zvýšení zainteresovanosti pracovníků na výkonnosti ekonomiky. Denivelizace se měla týkat zvýšení rozpětí mezd podle kvalifikace, mezi kategoriemi pracovníků i v rámci kategorií (často měli pomocní pracovníci vyšší mzdy než vysoce kvalifikovaní dělníci). Tohoto cíle však nebylo možné dosáhnout za podmínek, kdy se v důsledku snižování cen nominální mzdy zvyšovaly pomaleji než reálné. Snižování nebo stagnace mezd dělníků preferovaných odvětví nebyly v tomto období průchodné.

V první polovině 60. let se udržely mzdové relace z předchozích let. Až v druhé polovině tohoto desetiletí se situace začala měnit. Rychlejší růst nominálních mezd a změna regulace mezd umožnily zvýšení jejich diferenciací. V tomto období se změnilo rozpětí mezd mezi odvětvími, které vzniklo začátkem 50. let. Zvýšily se příjmy v zemědělství a v odvětvích terciární sféry. V roce 1960 dosahovaly pracovní příjmy v zemědělství 61 % a v terciárním sektoru 91 % průměrných mezd průmyslu a stavebnictví. V roce 1969 činily tyto relace 92 a 96 %. Podstatně se také změnily mzdové relace mezi dělníky a technickohospodářskými pracovníky (THP). V roce 1955 byly platy THP o 26 % v a roce 1968 o 41 % vyšší než mzdy dělníků. Tato změna byla umožněna zvýšením prémie a podílů na hospodářských výsledcích. V druhé polovině 60. let se poněkud zmírnila dřívější preference dělnických mezd v těžebním průmyslu a rychleji se zvyšovaly ve spotřebním.

Změny mzdových relací mezi odvětvími a kategoriemi pracovníků se projeví i v diferenciaci mezd podle vzdělání. Podle zvláštního šetření v roce 1968 byla relace mezd podle stupňů vzdělání následující: základní vzdělání = 100, vyučení 120, plné střední 127 a vysokoškolské 174. V souvislosti s růstem vzdělání žen se nepatrně zvýšily mzdy žen v poměru ke mzdám mužů (v roce 1960 činily 100 : 66,8, v roce 1969 100 : 69). Z uvedených a dalších dat vyplývá, že v souvislosti s ekonomickou reformou byla zmírněna nivelizace mezd, ale do značné míry i neúměrná diferenciací mezi průmyslem a zemědělstvím a mezi těžkým a ostatním průmyslem.

V 70. a 80. letech se s návratem k direktivnímu řízení a se zpomalením růstu mezd mzdové relace vrátily k předreformním hodnotám. V 70. letech se nominální a reálné mzdy zvyšovaly v průměru ročně o 3 %, v 80. letech nominální o 2 % a reálné mzdy jen o 0,2 %. Mírné tempo růstu mezd a změna regulace podnikových důchodů neumožňovaly výraznější mzdovou diferenciaci. Proto také se snížilo rozpětí mezi mzdou dělníků a THP (v roce 1970 činilo 100 : 135).

Srovnání mzdové diferenciaci podle různých ukazatelů potvrzuje, že mzdy vyjadřovaly, spíše než kvalifikační připravenost a výkonnost pracovníků, rozdíly podle pracovních míst, podle odvětví, pohlaví a podle postavení v řídicí hierarchii. Existovala tak i kontraproduktivní diferenciaci mezd mezi těžebním a zpracovatelským průmyslem, mezi výrobními a rozpočtovými organizacemi, mezi muži a ženami, mezi pracovníky podle věku a podle podílu na moci. V 70. a 80. letech se zvýšila diferenciaci příjmů i podle podílu na stínové ekonomice.

SOCIÁLNÍ PŘÍJMY A VÝDAJE

LENKA KALINOVÁ

Pracovní příjmy tvoří ve všech vyspělých zemích důležitý, ale nikoliv jediný zdroj příjmů domácností. Kromě příjmů z majetku a samostatné ekonomické činnosti se v těchto zemích v různé míře uplatňuje systém redistribuce, který zmírňuje diferenciaci příjmů podle majetku i podle práce. Obecně platí, že sociální příjmy by neměly oslabovat motivaci pracovních výkonů. I v tržních ekonomikách se však v sociálních příjmech uplatňuje princip solidarity, tzn., že jejich prostřednictvím stát zmírňuje příjmovou diferenciaci mezi pracujícími a práce neschopnými, zdravými a nemocnými, vícedětnými a bezdětnými rodinami, což fakticky oslabuje velké rozdíly i mezi bohatými a chudými. Jedním z nástrojů tohoto přerozdělování je progresivní daňový systém, který umožňuje poskytovat z veřejných prostředků sociální dávky a některé druhy sociálních služeb. Činí tak v zájmu uplatňování sociálních práv občanů na základní životní potřeby.

V podmínkách centrálního plánování se redistribuce uplatňovala i přes mzdovou a odvodovou politiku. Pracovní a sociální příjmy nebyly striktně odděleny. Odměny za práci často přihlížely k sociálním kritériím a podniky navíc poskytovaly sociální služby (rekreaci, levné stravování, často i bydlení). Struktura příjmů a spotřeby byla deformována i cenovými relacemi.

Již od roku 1945 se prosazovala snaha omezit získávání příjmů z majetku a postupně i ze samostatné ekonomické činnosti. Proces zmírňování diferenciaci příjmů se uplatňoval i v zaměstnaneckých vrstvách. Tomu sloužila nivelizace mezd, ekonomicky neodůvodněné snižování cen a zmírňování rozdílů v důchodovém zabezpečení.

V 50. letech se přerozdělovací procesy staly všeobecnými i v ekonomické oblasti. Redistribuce byla nástrojem koncentrace moci v rukou mocenské skupiny a často působila v rozporu s principem výkonnosti i solidarity. To se týkalo zvláště některých sociálních služeb. Sociální příjmy v peněžní formě jen do jisté úrovně příjmů přihlížely k předchozím pracovním příjmům, u vyšších příjmů však plnily převážně vyrovnávací úlohu. Čím byla mzda vyšší tím byl důchod v poměru ke mzdě nižší. (V roce 1969 činil starobní důchod v poměru ke mzdě do 2 000 Kčs 59 %, kolem 5 000 Kčs 35 %.)

Do sociálních výdajů statistiky zahrnovaly všeobecné sociální pojištění (penzijní, nemocenské), rodinné přídatky výdaje na veřejnou zdravotní a sociální péči. Nezahrnovaly výdaje na školství, dotace bytové výstavby a cen potravin.

V 50. letech se v rámci sociálních výdajů státu nejrychleji zvyšovaly výdaje na naturální služby, jejichž podíl na celkových sociálních výdajích se od roku 1949 do roku 1953 zvýšil ze 37 % na 43 %. Celkový růst sociálních výdajů v těchto letech kolísal. Jejich růst souvisel se zvýšením výdajů na zdravotnictví a na ostatní dotované služby. Sem patřila levná doprava, levné nájmené a navíc různé druhy naturálních požitků poskytovaných podniky. Zhoršení hospodářské situace v roce 1952 vedlo k pokusům o odbourání některých dříve poskytovaných požitků. Tyto snahy však narazily na velký odpor zejména dělnictva.

V první polovině 60. let si zpomalení a v roce 1962 pokles ekonomického růstu vynutily určitá úsporná opatření v sociální oblasti. Poněkud se zvýšily příspěvky obyvatelstva na některé sociální služby. Tato tendence odpovídala reformním snahám. Program Hlavní aspekty sociální politiky z roku 1966 počítal s postupným odstraňováním cenových deformací v oblasti spotřebních předmětů a služeb. Kompenzace dotací k některým cenám se měla řešit zvýšením sociálních dávek rodinám s dětmi a důchodcům. Některé části sociálního programu z roku 1966 převzalo a částečně realizovalo normalizační vedení po roce 1969, aniž by přiznalo jejich kontinuitu s reformním obdobím. Byl zaveden mateřský příspěvek ve výši 500 Kčs ekonomicky činným matkám a zvýhodněné půjčky novomanželům. Přijatá opatření byla popularizována jako dar nového vedení mladým lidem, na jejichž získání měla moc zvláštní zájem. Ve skutečnosti mělo „posílení sociálních jistot“ (mimo jiné i zastavení růstu cen) kompenzovat ústup od reformy, rušení podnikových rad a omezení práv občanů. Pokles ekonomické výkonnosti v 80. letech byl provázen zpomalením a stagnací pracovních i sociálních příjmů. Přesto byly základní sociální jistoty zachovány.

Celkově nebyly za celé období „socialismu“ sociální výdaje mimořádně šetrné. Podle kvantitativních ukazatelů jako je jejich podíl na hrubém domácím produktu byly nižší než v západoevropských sociálních státech. Kompenzace sociálních rizik ve stáří a v případě invalidity byla v Československu nižší než např. v Rakousku. Průměrný důchod činil v roce 1948 necelých 40 % průměrné mzdy, v roce 1960 51%, v roce 1975 47 %. Za průměrnými hodnotami se skrývaly značné rozdíly. Nejnižší důchody dosahovaly v roce 1956 jen 20 % průměrné mzdy.

Jako ukazatel úrovně sociální ochrany se často používá podíl sociálních výdajů na HDP. V zemích OECD se zvýšil v letech 1961-1981 ze 13,1 % na 25,6 %, v Německu v téže době z 20,5 % na 31,5 %, zatímco v USA z 10,9 % na 20,8 %. Podle stejné metodiky OECD činil podíl sociálních výdajů na HDP v Československu v roce 1960 11 %, v roce 1981 17 %. Při podobném srovnání je důležitý i mechanismus přerozdělování. V Československu existovaly rozdíly v rozdělování odpovědnosti mezi státem, podniky a jednotlivci. Větší podíl podniků na sociálních výdajích a na garancích zaměstnání byl dosahován na úkor jejich efektivnosti.

NÁRODNÍ POJIŠTĚNÍ – SOCIÁLNÍ ZABEZPEČENÍ

LENKA KALINOVÁ

Po druhé světové válce byla ve všech vyspělých zemích přijímána zákonná opatření na zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva. Pod vlivem velké hospodářské krize a války obyvatelstvo těchto zemí, včetně Československa, očekávalo obnovení občanských práv a jejich rozšíření o sociální práva. V duchu Keynesovy teorie o rozšíření úlohy státu v hospodářské a sociální oblasti vznikly projekty na zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva (Rosseveltův New Deal v USA ve 30. letech a Beveridgův plán za války). Tyto projekty, které ovlivnily rozvoj sociálních států v dalších desetiletích, počítaly se zajištěním plné zaměstnanosti a s ochranou obyvatelstva při všech sociálních událostech.

Pod vlivem uvedených projektů a jejich ohlasů ve světě připravovali i českoslovenští odborníci na sociální otázky z londýnského exilu i z odborového hnutí doma již na sklonku války a po válce zákon o národním pojištění. Pro neshody mezi politickými stranami byl schválen až v dubnu 1948 (č. 99/1948 Sb.). Koncepte národního pojištění byla inspirována pojištěním stejného názvu ve Velké Británii, navazovala však na československé tradice sociálního pojištění z předmnichovské republiky. Zákon o národním pojištění deklaroval zmírnění dřívějších rozdílů v sociálním pojištění, počítal s pojištěním zaměstnanců i samostatně výdělečně činných a jejich rodinných příslušníků pro případ nemoci, stáří, invalidity, zahrnoval ochranu dětí, matek a starších občanů. Zaváděl nové druhy dávek zejména dětské přídatky a dávky v případě ztráty živitele. Důchodové pojištění bylo chápáno jako odložená spotřeba, na jehož financování se měli podílet pojištěnci, v případě zaměstnanců i zaměstnavatelé a stát. Mateřský příspěvek a přídatky na děti byly uznávány jako plnění reprodukční funkce státu. Správou národního pojištění byla pověřena Ústřední národní pojišťovna s úřadovny v krajích a okresech. Dřívější pojišťovny podle kategorií a odvětví byly zrušeny, čímž měla být dosažena vyšší efektivnost jeho správy. Státním a veřejným zaměstnancům měly být dočasně zachovány nároky z dřívějšího pojištění a až postupně se měly podmínky pojištění sblížovat. Zatímco dělníkům bylo vypláceno nemocenské podle mzdových tříd, státním a veřejným zaměstnancům byla i nadále dočasně vyplácena po dobu 6 týdnů plná mzda. Původně měli pojistné platit jen zaměstnavatelé – 10 % na důchodové a 8 % na nemocenské pojištění. Později bylo stanoveno, že se na národním pojištění budou 8,9 % podílet i zaměstnanci. Z nemocenského pojištění měla být hrazena polovina nákladů na zdravotní péči, druhou polovinu nákladů veřejných zdravotnických zařízení měl hradit stát. Součástí zákona o národním pojištění bylo prodloužení mateřské dovolené z 12 na 18 týdnů. K úplnému sjednocení nároků na sociální dávky mělo docházet postupně. Zákon o národním pojištění byl svou koncepcí zákonem pojišťovacím, ale spolu s plnou zaměstnaností počítal se zabezpečením sociálních jistot všem občanům. Zásady na tu dobu vyspělého systému sociálního pojištění však nebyly v plné míře respektovány a brzy po přijetí zákona začala příprava na jeho změny.

Již v roce 1949 byl přijatý zákon o národním pojištění podroben kritice. Bylo mu vytýkáno, že sliboval příliš moc výhod, „že odpovídá předúnorovým poměrům“ a není v souladu s centralizací státní správy. Podle zákona o přebudování národního pojištění č. 102/1951 Sb. a předpisů vydaných podle zákona č. 103 /1951 Sb. bylo odděleno nemocenské a důchodové zabezpečení. Nemocenské mělo postupně přecházet na závody a pod správu ÚRO a důchodové zabezpečení měl zajišťovat Státní úřad důchodového zabezpečení. Národní pojišťovna jako veřejnoprávní instituce tím byla zrušena. Od roku 1952 se měnilo i financování sociálního pojištění. Dříve hrazené pojistné zaměstnanci, zaměstnavateli a státem bylo sloučeno s daní ze mzdy a sociální dávky a zdravotnictví začaly být financovány ze státního rozpočtu. Národní pojištění tak bylo zestátněno a přeměněno na sociální zabezpečení. Dosavadní státní garance veřejnoprávně spravovaných pojišťovacích fondů tím byla změněna v zabezpečovací fondy. Zestátnění pojišťovacích fondů umožňovalo přerozdělovat prostředky podle centrálně stanovených preferencí, omezit nemocenské pojištění samostatně hospodařících osob a rušit dřívější výhody státních a veřejných zaměstnanců v sociálním pojištění.

Přechod od sociálního pojištění k sociálnímu zabezpečení se po druhé světové válce uskutečnil i v mnoha vyspělých evropských zemích. Sociální zabezpečení se lišilo od sociálního pojištění tím,

že se vztahovalo na veškeré obyvatelstvo, že dávky nepřihlížely nebo jen částečně přihlížely k pojistnému a délce zaměstnání, a orientovalo se na uspokojování základních potřeb všech občanů. V těchto případech se jednalo a dosud jedná o sociální zabezpečení na občanském principu, v kombinaci s prvky pojištění. Vyšší uspokojování potřeb příjemců sociálních dávek byly postupně v mnoha vyspělých zemích uspokojovány z různých forem připojištění. V Československu však bylo podle zákona z roku 1951 sociální zabezpečení omezeno na zaměstnance a jejich rodinné příslušníky. Navíc byly postupně likvidovány různé doplňkové penzijní a příplatkové instituce, jejichž milionové fondy a majetky přešly na Státní úřad důchodového zabezpečení. Pojištění soukromě hospodařících osob bylo upraveno zvláštním nařízením č. 46/1952 a týkalo se členů vyšších typů jednotných zemědělských družstev a jen ve velmi omezené míře i dalších samostatně hospodařících osob a pomáhajících členů rodin.

Další etapou ve vývoji sociálního pojištění byl zákon z roku 1956 č. 55/1956 Sb. s platností od 1.1.1957. Podle tohoto zákona byly zrušeny zbytky dřívějších privilegií státním a veřejným zaměstnancům v nemocenském a důchodovém zabezpečení a bylo zavedeno diferencované vyplácení důchodů (ve třech kategoriích) podle pracovních podmínek a politických preferencí. Pracovníci I. kategorie pracující pod zemí v uhelných a rudných dolech pobírali vyšší důchody a mohli odcházet do důchodu v 55 letech. Druhou kategorií tvořili pracovníci v horkých provozech, v povrchových dolech a na jiných, zdraví škodlivých pracovištích. Do těchto dvou kategorií byli zařazováni i příslušníci ozbrojených sil. Do uvedených dvou skupin patřilo asi 10 % všech pojištěnců. Do třetí kategorie patřili ostatní pracovníci. Zákon stanovil, že do základu z něhož se důchod vypočítával byl průměrný roční výdělek do dvou tisíc Kč započítán plně, od dvou do pěti tisíc se krátil na třetinu a částka přesahující pět tisíc se nepočítala vůbec. Přiznaná výše procent z tohoto redukovaného základu pak závisela na počtu odpracovaných let a zařazení do příslušné kategorie. (Namísto 1 % se ve druhé kategorii počítalo 1,5 % a ve třetí 2 %.) Zákonem č. 55/1956 Sb. byla také snížena věková hranice odchodu do důchodu u žen na 57 až 55 let – podle počtu dětí.

Nová struktura důchodů znamenala zvýšení důchodových nároků u nově přiznávaných důchodů. Značná část důchodů přiznaných před účinností tohoto zákona však zůstala beze změny. Vznikaly tak rozdíly mezi nově přiznávanými a „starými“ důchody. Jestliže průměrná výše vyplácených důchodů činila v roce 1960 705 Kč, průměrná výše v tomto roce nově přiznaných důchodů byla o 127 Kč vyšší.

Zákon z roku 1964 č. 101/1964 Sb. reagoval na stagnaci ekonomického růstu a do jisté míry i na zásady připravované ekonomické reformy. Obsahoval určité dílčí restriktce zvýšených sociálních výdajů pod vlivem optimismu koncem 50. let (od roku 1956 do začátku 60. let se starobní důchody zvýšily v relaci k průměrné mzdě). Podle jmenovaného zákona byly zdaněny nově přiznané důchody nad 700 Kč a byla přijata řada opatření omezujících nepřímé sociální příjmy. Byly zvýšeny některé ceny sociálních služeb (poplatky v jeslích a mateřských školách, ve školním stravování, byly zavedeny určité poplatky za vystavení lékařského receptu a do jisté míry bylo zvýšeno i nájemné). První kroky ekonomické reformy vedly postupně ke zvyšování životních nákladů a tím k zaostávání důchodů v relaci k rychleji rostoucím mzdám (z 51% v roce 1960 na 44,6 v roce 1970). Se zvyšováním počtu příjemců důchodů jejich rozšířením na všechny pracovníky a rodinné příslušníky zemědělských družstev, se zvýšily celkové státní sociální výdaje.

V souvislosti s připravovanou ekonomickou reformou byl zpracován a v březnu 1966 v komisi ÚV KSČ pro otázky životní úrovně projednán dokument Hlavní aspekty sociální politiky při uplatnění změn ekonomického řízení. Obsahoval kritickou analýzu dosavadní sociální politiky a formuloval směr dalšího krátkodobého a střednědobého postupu v této oblasti v podmínkách ekonomické reformy. (Viz Sociální systém, sociální politika.)

Přestože pro krátkost času a politické změny nemohl být plně uplatněn, přispěl k tomu, že se měnilo postavení sociální politiky ve společnosti a ovlivnil přijímaná opatření v oblasti sociálního zabezpečení v následujících letech.

Ke konkrétním sociálním opatřením roku 1968 patřilo zvýšení 350 tisíc nejnižších důchodů a poskytování peněžní podpory v mateřství po dobu 26 týdnů. Snížení reálné hodnoty důchodů měl vyrovnat zvláštní příplatek (45 až 100 Kč) v roce 1969.

Po porážce Pražského jara využilo nové „normalizační“ vedení některé návrhy reformního programu do svého sociálního plánu. Protože tento plán příliš připomínal reformní období, nebyl publikován a kontinuita přijímaných opatření s předchozím vývojem byla zamlčena. Opatření v sociální oblasti přijatá po roce 1970 se měla stát nástrojem uklidnění veřejného mínění po likvidaci demokratických vymožeností z roku 1968.

V zájmu získání mladé generace se uskutečnila dříve navrhovaná opatření ve prospěch mladých manželství. V roce 1970 byl zaveden mateřský příspěvek (ve výši 500 Kčs měsíčně) pro matky, které pečovaly aspoň o dvě děti, z nichž jedno nedosáhlo dvou let. V roce 1982 byl tento příspěvek zvýšen na 600 Kčs, od roku 1987 na 800 Kčs a jeho výplata byla prodloužena na tři roky. Od roku 1987 byla také zvýšena peněžní pomoc v mateřství ze 26 na 28 týdnů. Od roku 1973 byly zvýšeny přídavky na děti diferencovaně podle počtu dětí v rodinách. U prvního dítěte se udržel na úrovni 90 Kčs, u druhého se zvýšil na 300 Kčs, u třetího na 880 a u čtvrtého na 1230 Kčs. Uvedená opatření dočasně přispěla k růstu porodnosti, ale jejich působnost postupně slábla a porodnost opět klesala (viz Populační vývoj).

Normalizační vedení komunistické strany a státu usilující o loajalitu početně silné skupiny důchodců (v roce 1970 to bylo již přes tři milióny občanů) přijalo také některá opatření ke zvýšení důchodů. Zákonem č. 106 byly v roce 1971 zvýšeny důchody starodůchodců a některé nízké důchody. Další změny přinesl zákon č. 121/1975 Sb., který (s platností od 1. ledna 1976) zrušil zdanění důchodů, zvýšil hranice nejvyšší možné výměry důchodů a diferencovaně zvýšil vyplácené důchody. V dalších letech byly důchody několikrát jen nepatrně zvyšovány (v souvislosti s růstem životních nákladů), především u starodůchodců a u důchodů, které byly jediným zdrojem příjmů. Průměr vyplácených starobních důchodů činil v roce 1970 863 Kč, v roce 1980 pak 1181 a o pět let později 1339 Kč. Za průměrnou výší starobních důchodů se skrývala diferenciací podle kategorií a také doby přiznání důchodu. V důsledku zvyšování mezd se (přes přijatá opatření ke zvýšení důchodů starodůchodců a nízkých důchodů) se současně zvyšoval také rozdíl mezi vyplácenými a nově přiznávanými důchody – ze 117 Kč v roce 1970 na 252 v roce 1985. Konstrukce výpočtu důchodů z roku 1957 – relativně zvýhodňující důchodce s nižší mzdou v době ekonomické aktivity – na druhé straně vedla k nivelizaci důchodů. V době kdy byl tento způsob výpočtu důchodů přijímán se krácení výdělku k získání redukovaného základu pro stanovení výše důchodu týkala asi deseti procent žadatelů o důchod, v polovině 80. let však již osmdesáti procent. K nivelizaci důchodů přispívala od roku 1959 rovněž regulace důchodů stanovováním hranic nejvyšších důchodů. Vazba výše důchodu na výši předcházející mzdy („zásluhové hledisko“) tak byla oslabena. Na tuto situaci reagovala úprava platná od 1. října 1988 (zákon č. 100/1988 Sb.), která zvýšila hranici do níž se výdělek pro výpočet důchodu započítával plně z 2000 na 2500 Kč a rozšířila pásmo, v němž se výdělek zkracoval jednou třetinou. Posunula také stanovení maximální hranice výše důchodů, u 3. kategorie na 2800 Kč. Diferencovaně – podle roku přiznání – rovněž zvýšila dosavadní důchody. V důsledku této reformy stoupl průměr vyplácených důchodů v roce 1989 na 1519 Kč. Průměr v tomto roce nově přiznaných důchodů byl o 436 Kč vyšší.

Charakteristické pro sledované období je rychlý růst příjemců důchodů v důsledku stárnutí obyvatelstva, relativně nízkého věku odchodu do důchodu (muži 60 let, ženy podle počtu dětí 55-57 let), a s přiznáním důchodů prakticky všem občanům v poproduktivním věku. Zvyšoval se také počet příjemců invalidních a vdovských důchodů. V roce 1980 dosáhl počet vyplácených důchodů 3774, v roce 1989 4149 tisíců. (V roce 1950 to bylo 1711 tisíc, o deset let později 2298 a v roce 1970 pak 3318 tisíc vyplácených důchodů.)

Výše vyplácených důchodů nebyla v Československu vysoká a za celé období se přes některé výkyvy zvyšovala pomalu. Především proto, že nebyla zákonem zajištěna valorizace důchodů podle růstu životních nákladů, resp. podle růstu mezd. S relativně nízkými důchody a se stimulací zaměstnání lidí v důchodovém věku (za každý rok práce po dosažení tohoto věku se zvyšoval důchod o několik procent) souvisela i vysoká ekonomická aktivita občanů v postproduktivním věku.

(Např. v roce 1970 to bylo 22 %.) Část z nich pokračovala v ekonomické aktivitě aniž by pobírala důchod (zvyšovala si tak budoucí důchod), část byla zaměstnána a současně pobírala důchod. Tímto způsobem bylo možné si v profesích nemanuálních pracovníků přivydělat částku jen do výše 22 tisíc Kčs ročně, v dělnických povoláních (v nichž trvala neuspokojená poptávka po pracovních silách) nebylo toto omezení uplatňováno. Pracující důchodci v obou uvedených skupinách se na celkové zaměstnanosti podíleli kolem 11-12 %. Přestože většina důchodců si přivydělávala na méně placených pracovních místech, byly jejich příjmy významným příspěvkem k rozpočtům domácností.

Důležitou součástí sociálního zabezpečení bylo nemocenské pojištění. Podle zákona č. 54/1956 Sb. o nemocenském pojištění, platném od roku 1957, bylo stanoveno pro všechny kategorie pracovníků podle výše mzdy a délky pobírání těchto dávek. (Do nemocenského pojištění se zahrnovala péče o matky a děti a proto se v dalších letech měnilo v souvislosti se zmíněnými úpravami o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídavicích na děti). V rámci zabezpečení v nemoci se poskytovaly jednak peněžité dávky, na které byl právní nárok (nemocenské, podpora při ošetřování člena domácnosti, peněžité pomoci v mateřství, podpora v těhotenství a mateřství , přídavky na děti, mateřský příspěvek a pohřebné). Vedle toho byly poskytovány i věcné dávky, na něž nebyl právní nárok (lázeňská péče, dětská a výběrová rekreace).

V rámci sociálního zabezpečení byla poskytována sociální pomoc občanům v případech, kdy nemohli vlastními silami překonat nepříznivé životní situace. Patřily sem služby a dávky sociální péče o občany se změněnou pracovní schopností, péče o zdravotně postižené občany, poskytování pečovatelské služby, příspěvky v mimořádných situacích, které spravovaly místní národní výbory.

Celkově byla v Československu – i když na skromné úrovni – zabezpečena sociální ochrana obyvatelstva natolik, že omezená spotřeba základních životních potřeb na úrovni existenčního minima se dočasně dotýkala jen malé části důchodců a některých okrajových skupin. V podstatě neexistovali občané vyřazení ze společnosti. Sociální zabezpečení tak mělo významnou úlohu při zajišťování sociálních jistot obyvatelstva a tím přispívalo k udržování komunistického režimu.

BYDLENÍ

LENKA KALINOVÁ

Úroveň bydlení je jedním z významných faktorů růstu životní úrovně a má velký vliv na způsob života obyvatelstva. Při nedostatečném uspokojení standardu bydlení, kdy mladé rodiny nemají vlastní byt, stává se tento problém jedním z limitujících činitelů rovnovážného populačního vývoje. Přestože během čtyřiceti poválečných let bylo postaveno 3,1 mil. nových bytů, nemělo (podle zprávy předložené předsednictvu ÚV KSČ v roce 1986) 14 procent většinou mladých rodin samostatný byt.

Po druhé světové válce byl bytový fond v Československu ve špatném stavu, částečně byl za války poškozen a jeho stav se zhoršil i nedostatečnou obnovou. Více než polovina bytů byla starší 70 let, a dokonce i v Praze bylo (podle sčítání lidu v roce 1950) 70 % bytů o dvou místnostech s nízkou úrovní vybavenosti. Od roku 1948 do roku 1958 bylo postaveno 440 tisíc většinou malometrážních bytů, které však nestačily krýt populační přírůstek, příliv obyvatel do měst a úbytek bytů. V druhé polovině 50. let se poněkud zrychlila státní a částečně i individuální bytová výstavba. Průměrný roční přírůstek nových bytů se pohyboval kolem 60 tisíc, ale v téže době ubylo v průměru 12-15 tisíc bytů ročně. Tento stav do jisté míry souvisel i s nízkým nájemným, které již od prvních poválečných let nekrylo rostoucí potřeby údržby zchátralého bytového fondu.

Koncem 50. let se zvýšení bytové výstavby stalo velmi naléhavým problémem a v rámci orientace na růst životní úrovně přijaly centrální orgány usnesení o výstavbě 1,2 milionů bytů do roku 1970. Tento plán předpokládal, že během této doby bude zajištěn každé domácnosti přiměřený byt. Již začátkem 60. let se i v souvislosti s poklesem výkonnosti ekonomiky potvrdila nereálnost tohoto plánu. Ve skutečnosti dosahovala výstavba nových bytů v první polovině 60. let v průměru ročně 81,7 tisíc bytů a v druhé polovině tohoto desetiletí 87,8 tisíc. Čistý přírůstek bytů však byl zhruba o 10 tisíc ročně nižší. K urychlení bytové výstavby přispělo zavedení výhodné družstevní bytové výstavby (příspěvky státu činily 30 % nákladů na byt a na dlouhodobou půjčku byl stanoven 3% úrok). Tato opatření změnila relace mezi státní, družstevní a individuální bytovou výstavbou. V letech 1960-1975 se podíl státní bytové výstavby snížil ze 64 % na 24 %, družstevní výstavba dosáhla 35 %, 13 % činila podniková výstavba a zbytek individuální bytová výstavba.

Od konce 50. let tak k bytové výstavbě výrazně přispívalo obyvatelstvo. Účastníci družstevní bytové výstavby se na ní podíleli určitým vkladem, velmi často vlastní prací (tzv. svépomocí) a splácením státních půjček. Navíc byly náklady na údržbu těchto bytů nejméně dvojnásobně vyšší než nájemné ve státních bytech.

Podstatné urychlení bytové výstavby v 70. letech umožnila hromadná panelová výstavba. V tomto desetiletí bylo dokončeno 1263 tisíc bytů, v první polovině 80. let dalších téměř půl milionů bytů. Koncem 80. let se snížil počet nových bytů ve všech formách výstavby.

S novou bytovou výstavbou se zvyšoval i standart bydlení. Přestože i nové byty byly i nadále většinou malých rozměrů a nižší kvality, většině nájemníků a družstevníků poskytly nesrovnatelně vyšší komfort než měli dříve. Při sčítání bytů v roce 1970 měla celková obytná plocha nově postavených státních a družstevních bytů v průměru 42,4, v roce 1980 44,3 čtverečních metrů. V téže době se zvýšil podíl třípokojových bytů ze 46 na téměř 50%. Nové byty byly většinou moderně vybaveny, převažovaly byty s teplou vodou a ústředním topením. Převažující podíl nové výstavby byl převážně soustředěn v nových sídlištích, na Slovensku byl vyšší podíl rodinných domků. Celkově se bytová výstavba na Slovensku zvyšovala rychleji než v českých zemích. Na nové výstavbě se Slovensko podílelo v roce 1960 39,7% (na obyvatelstvu 29%), v roce 1989 39,4% (a na obyvatelstvu 33%).

POPULAČNÍ VÝVOJ

LENKA KALINOVÁ – MAGDALENA PISCOVÁ

Do vývoje počtu obyvatelstva se promítají biologické zákonitosti, společenský vývoj a mimořádné události. Populační vývoj má v každé době návaznost na předchozí vývoj porodnosti a úmrtnosti, který předurčuje věkovou strukturu obyvatelstva. Zastoupení jednotlivých věkových kategorií v populaci pak ovlivňuje budoucí reprodukci obyvatelstva, rozsah a kvalitu pracovního potenciálu a náklady na sociální zabezpečení občanů.

Populace v Československu po roce 1945 byla ovlivněna dřívějšími mimořádnými událostmi: poklesem porodnosti v době hospodářské krize 30. let a ztrátami na životech a zdraví obyvatelstva za druhé světové války. Ty ovlivnily nepravidelnost věkové struktury a tím i výkyvy v populačním vývoji.

Ve dnech kdy končila válka žilo na území Československé republiky asi 14 300 tisíc obyvatel. (V českých zemích 10 840 tisíc, na Slovensku 3 460 tisíc.) První poválečná léta byla poznamenána mimořádnou migrací (vysídlení Němců a návraty repatriantů), která se dotkla čtyř a půl milionů lidí. Po skončení hlavních migračních proudů (k 31. prosinci 1946) mělo Československo 12 075 002 obyvatel. (České země 8 689 248, Slovensko 3 385 754.) Počet obyvatel republiky se tedy snížil o více než dva miliony, a to především v českých zemích. Slovenska se dotkl jen nepatrně. Rozsáhlé migrační procesy podstatně změnily národnostní složení Československa.

V poválečné euforii se výrazně zvýšily sňatečnost a na ní navazující porodnost. Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se v letech 1946-1952 pohyboval mezi 22,2 až 24,2 a průměrný roční přírůstek obyvatelstva činil 138,5 tisíce.

Vysoký přírůstek obyvatelstva ovlivňovalo i snížení úmrtnosti. Na tisíc obyvatel připadlo v roce 1946 14,1 a v roce 1952 již jen 10,6 zemřelých. Úmrtnost se snižovala i v dalších letech. (V roce 1960 klesl počet zemřelých na tisíc obyvatel na 9,2.) Příznivě zde působilo zlepšení lékařské péče, snížení kojenecké a dětské úmrtnosti a podstatné snížení výskytu některých infekčních chorob. V padesátých letech se rovněž výrazně zvýšila průměrná délka života: od roku 1948 do roku 1958 u mužů z 60,4 na 67 let, u žen z 65,5 na 72 let.. Postupně však porodnost i přírůstek obyvatelstva klesaly. V roce 1959 připadlo na tisíc obyvatel jen 16 živě narozených dětí a roční přírůstek obyvatelstva klesl na 85,7 tisíce.

Podle sčítání lidu v březnu 1961 činil počet obyvatel Československa 13 746 tisíc. Od prosince 1946 se tedy zvýšil o 1671 tisíc, tj. o 13,8 %. (V českých zemích o 10,2 %, na Slovensku o 23,2 %.)

V šedesátých letech se v zemích západní Evropy objevovaly výrazné změny v reprodukčním chování obyvatelstva, někdy označované jako druhá demografická revoluce: pokles sňatečnosti a porodnosti, zvýšení rozvodovosti aj. V Československu (podobně jako v dalších státech sovětského bloku) se tyto rysy populačního chování projevovaly s určitým zpožděním (10 až 15 let) a nerovnoměrně. Zůstávala zde poměrně vysoká sňatečnost, kolem 92 % dětí se rodilo v manželství. Porodnost byla soustředěna do nižších věkových skupin žen (20-24 let) a typickou se stala dvoudětná rodina.

V šedesátých letech se tempo růstu počtu obyvatel oproti předcházejícímu období zpomalilo. Při sčítání lidu k 1. prosinci 1970 žilo v republice 14 345 tisíc lidí. Počet obyvatel se od roku 1961 zvýšil o 599 tisíc, tj. o 4,4 %. (V českých zemích o 2,5 %, na Slovensku o 8,7 %.)

V první polovině sedmdesátých let zaznamenala republika (především české země) novou populační vlnu, která vyvrcholila v letech 1974-1976. Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se zvýšil z 15,9 v roce 1970 na 19,6 v roce 1974, přirozený přírůstek obyvatel ze 4,3 na 8,2. Vývoj porodnosti v té době příznivě ovlivňovaly dvě okolnosti: zvýšení počtu žen ve fertilním věku, narozených v prvních poválečných letech a přijetí propopulačních opatření na konci šedesátých a počátku sedmdesátých let. (Viz Sociální zabezpečení.) Nová populační vlna sice oddálila stárnutí obyvatelstva, ale zároveň prohloubila nerovnoměrnost ve vývoji populačních ročníků a tím rozkolísání reprodukce obyvatelstva v dalším období.

Předchozí pokles úmrtnosti a prodlužování střední délky života se již na konci šedesátých let zastavily. Počet zemřelých na tisíc obyvatel se v sedmdesátých letech vrátil k hodnotám z počátku padesátých let. Dosažené hodnoty střední délky života v Československu a ve vyspělé Evropě se postupně začaly rozcházet – v náš neprospěch. V souvislosti se zhoršováním životního prostředí a narůstáním některých negativních jevů ve způsobu života (kouření, obezita) se zvýšila úmrtnost mužů kolem 40 let. Tím se prohloubil rozdíl středního věku u mužů a žen, který v roce 1980 činil u mužů 67 a u žen 74 let.

Sčítání lidu k 1. listopadu 1980 ukázalo, že počet obyvatel republiky za uplynulých deset let vzrostl o 938 tisíc, tj. o 6,5 %, (v českých zemích o 4,9 %, na Slovensku o 10 %) a činil 15 283 tisíc.

V osmdesátých letech se porodnost a celkový přírůstek obyvatelstva opět snížily. Dřívější propopulační opatření se stala samozřejmostí a ztratila stimulační účinek, nová víceméně jen vyrovnávala vliv inflace a porodnost nijak významně neovlivnila. V tomto období také již nepůsobily jen finanční pobídky, ale vystupovaly do popředí další faktory: nedostatek bytů, pomalý rozvoj služeb, vysoká míra zaměstnanosti žen a růst jejich vzdělanosti. Pokusy o řešení nízké porodnosti a stárnutí obyvatelstva dřívějšími metodami nebyly v 80. letech účinné. V Československu se již zřetelně projevovaly demografické trendy, které se – pokud jde o reprodukční chování – přibližovaly evropským standardům. Úmrtnost v Československu však zůstávala na úrovni počátku 50. let a v evropském srovnání byla jednou z nejvyšších.

Počet obyvatel však do konce 80. let neklesal. Na konci roku 1989 měla republika 15 649 765 obyvatel. (České země 10 362 102, Slovensko 5 267 663.) Od sčítání lidu v listopadu 1980 se tedy počet obyvatel zvýšil o 366 670, tj. o 2,4 %. (V Českých zemích o 0,7 %, na Slovensku o 5,9 %.) Od prosince 1946 se počet obyvatel republiky zvýšil o 29,6 %, českých zemí o 19,3 %, Slovenska o 56,1 %.

Při shodě základních tendencí a etap si populační vývoj na Slovensku udržoval určité zvláštnosti. Souvisely s rozdílnou ekonomickou a sociální úrovní, demografickou strukturou, s odlišným historickým a kulturním vývojem a stupněm religiozity. S postupným vyrovnáváním rozdílů mezi oběma částmi republiky se snižovaly i rozdíly v populačním chování.

K hlavním zvláštnostem populačního vývoje na Slovensku patřily: větší rovnoměrnost, vyšší míra sňatečnosti i porodnosti, nižší rozvodovost, přetrvávání nízkého věku snoubenců a nízkého věku matek při narození prvního dítěte.

Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se zde v letech 1948-1956 pohyboval mezi 26,3 až 28,3 (v českých zemích 17,7 až 22,2), průměrný počet dětí narozených jedné ženě mezi 3,29 až 3,60 (v českých zemích 2,58 až 2,89). Tyto hodnoty zůstávaly na Slovensku vyšší i v dalších letech (včetně období vzestupu porodnosti v českých zemích v letech 1974-1976). Mimořádně nízká byla na Slovensku rozvodovost, která se – přes zvyšování od 70. let – pohybovala zhruba na polovičních hodnotách oproti českým zemím. (V roce 1989 činil počet rozvodů na tisíc obyvatel v českých zemích 3,03 a na Slovensku 1,57.) Také úmrtnost se vyvíjela na Slovensku příznivěji. V roce 1950 zde počet zemřelých na tisíc obyvatel činil 11,5, v roce 1980 – kdy v republice dosáhl nejvyšší počet – 10,1. (V českých zemích 11,6 a 13,1.)

Díky relativně vyššímu přírůstku obyvatel se zvýšil podíl Slovenska na celkovém počtu obyvatel republiky – z 28 % v roce 1946 na 33,8 % v roce 1989. Slovensko se tak výrazně podílelo na celkovém přírůstku obyvatel republiky, v posledních devíti letech komunistického režimu 80,9 procenty.

OSOBNÍ A SPOLEČENSKÁ SPOTŘEBA

LENKA KALINOVÁ

Pojem osobní spotřeba se používal v souvislosti se statistickým sledováním rozdělování národního důchodu na nevýrobní spotřebu a akumulaci. Do osobní spotřeby se započítávala spotřeba hmotných statků a služeb výrobního charakteru, které obyvatelstvo nakupovalo v maloobchodě, dostávalo ve formě naturálních příjmů nebo je získávalo z vlastní výrobní činnosti.

Pojem společenská spotřeba se začal používat a statisticky podchycovat od roku 1961. Jeho konstrukce vznikala v souvislosti s vizí o vzrůstajícím rozdělování podle potřeb z konce 50.let. Tento ukazatel měl umožňovat srovnání tempa růstu rozsahu a podílu spotřeby ze společenských fondů na celkové spotřebě. Ve skutečnosti neměla hmotná společenská spotřeba přímou souvislost s životní úrovní (spadala do ní i spotřeba v oblasti obrany a správy).

Užší vymezení „společenská spotřeba obyvatelstva“ představovala souhrn prostředků, které společnost rozdělovala mimo odměn za práci. Patřily tam :

- bezplatné služby (vzdělávací a zdravotnické) a dotace bytových, dopravních a dalších služeb
- bezplatné poskytování výrobků (učebnic, léků a dotací k cenám potravin, dětských zařízení atd.
- peněžité dávky sociálního zabezpečení, včetně nákladů podniků na sociální a kulturní potřeby.

Statisticky se výdaje na bezplatné služby a výrobky zjišťovaly podle neinvestičních výdajů (včetně mzdových) do odvětví tzv. nevýrobní sféry, kam patřila i věda a výzkum.

Uvedený, hojně používaný agregát, byl ve skutečnosti umělou konstrukcí, s pochybnou vypovídací schopností. Přesnější výsledky poskytují tradičně používané ukazatele pracovní a sociální příjmy resp. příjmy, výdaje a spotřeba domácností. (Viz Příjmy výdaje a spotřeba domácností.)

PŘÍJMY, VÝDAJE A SPOTŘEBA DOMÁCNOSTÍ, VYBAVENOST DOMÁCNOSTÍ

LENKA KALINOVÁ

Příjmy a spotřeba domácností a na osobu nejsou dány jen součtem pracovních a sociálních příjmů. Pracovník pobírající mzdu je obvykle členem určité domácnosti, která se skládá z ekonomicky činných osob a ze závislých členů nemajících vlastní příjem. V domácnostech tak dochází k přerozdělování pracovních a dalších příjmů. Podle mikrocenzů se zjišťuje podíl členů domácnosti na spotřebě. Vývoj příjmů na osobu tak závisí na demografických podmínkách, na poměru obyvatelstva v produktivním věku, dětí a osob v postproduktivním věku, přesněji na poměru ekonomicky aktivních a závislých osob.

V důsledku nestejně struktury domácností se diferenciací pracovních příjmů liší od diferenciací příjmů na obyvatele. Do nejvyšší příjmové skupiny nepatří vždy kategorie s nejvyššími pracovními příjmy, pokud žijí v domácnostech s větším počtem závislých členů. Zvláště v Československu nebyla diferenciací pracovních příjmů tak velká, aby zatlačovala vliv rodinné struktury. Tento vliv byl jen částečně zmírňován vyššími sociálními příjmy u vícedětných než u bezdětných domácností. Důležitým činitelem diferenciací příjmů domácností byla zaměstnanost žen. Její trvalý růst byl ovlivněn hlavně tím, že příspěvek žen do rodinného rozpočtu se postupně stal nepostradatelnou součástí udržení přiměřené životní úrovně. Proto také byla zaměstnanost žen i s malými dětmi v Československu neúměrně vysoká.

Sama výše příjmů na člena domácnosti nebyla vždy totožná s možnostmi spotřeby. Mezi příjmy a spotřebu vstupovaly ceny a trvalí problémy při realizaci příjmů na trhu spotřebních předmětů a služeb.

Do roku 1953 byl lístkový systém a dvojí ceny nejvážnější brzdou růstu spotřeby. Snižování cen v druhé polovině 50. let bylo provázáno růstem reálných příjmů, jimž neodpovídala nabídka náročnějších spotřebních předmětů a služeb. Ani v 60. letech se nabídka sortimentu spotřebního zboží nedokázala přizpůsobit růstu příjmů. Trval nesoulad mezi příjmy a kupními fondy, zejména u průmyslového zboží. V druhé polovině 60. let se poněkud zvyšovala nabídka některých služeb, včetně nejžádanějšího cestování. S nedostatkovostí zboží různého druhu a se zvýšením politické nejistoty po srpnu 1968 souvisely i nákupní horečky.

V 70. a 80. letech kolísal poměr mezi pracovními a sociálními příjmy. V první polovině 70. let rychleji rostly sociální příjmy, ale v dalších letech se v důsledku zvyšování cen jejich reálná hodnota snižovala. (Životní náklady se v rodinách s dětmi zvýšily od roku 1975 do roku 1985 o 23 %).

Mimo jiné proto vyvstal podobný problém jako začátkem 70. let. Opět poklesla porodnost (počet živě narozených na 1000 obyvatel se od roku 1975 do roku 1987 snížil z 19,1 na 12,7). Bylo proto nutné zvýšit dávky rodinám s dětmi (dětské přídatky, mateřský příspěvek) a byla prodloužena doba pobírání mateřského příspěvku ze 2 na tři roky věku dítěte.

Vliv počtu dětí na příjmech na osobu se projevil i na diferenciaci těchto příjmů podle sociálních skupin. V domácnostech „ostatních zaměstnanců“ byl v průměru počet dětí nižší než v domácnostech dělníků. Vyšší pracovní příjmy v těchto domácnostech o 10 % tak byly částečně vyrovnávány nižšími sociálními příjmy v peněžní formě. O sblížení příjmů podle sociálních skupin svědčí skutečnost, že v nejvyšších a nejnižších příjmových skupinách byly zastoupeny všechny sociální skupiny. Podle šetření třídní a sociální struktury v roce 1984 tvořily domácnosti do 1000 Kčs měsíčně na osobu představující hranici životního minima 11 %. Podobný podíl tvořila skupina s nejvyššími příjmy nad 2600 Kčs. V ní byly zastoupeny všechny sociální skupiny, ale nadprůměrným podílem družstevní rolníci.

Na diferenciaci spotřeby měly značný vliv příjmy v naturální formě. Dotace na bydlení a na jiné služby nevyužívaly domácnosti stejnou měrou. U služeb veřejné dopravy, rekreace, bydlení a kultury měly větší spotřebu vyšší příjmové skupiny ve městech. V podmínkách nedostatku těchto služeb byla ovšem důležitá i jejich dostupnost. Nedostatek bezplatných nebo cenově výhodných služeb vedl ke skrytému rozdělování podle známostí a za protislužby. Rozmach šedé ekonomiky v 70. a 80. letech prohloubil příjmovou a spotřební diferenciaci.

Vztahy mezi pracovními příjmy a spotřebními možnostmi tak byly deformovány více faktory: demografickými kritérii, cenovými relacemi, deficitem mnoha druhů zboží a služeb a šedou ekonomikou.

Cenové relace významně ovlivňovaly strukturu spotřeby. Levné potraviny a bezplatně nebo cenově výhodně poskytované služby ovlivnily jejich trvalou vysokou spotřebu. Nedostatek a vysokým cenám odpovídal nižší podíl placených služeb spojených s bydlením a trávením volného času. Se stagnací reálných příjmů v 80. letech se podíl placených služeb na úhrnu všech služeb snižoval (od roku 1970 do roku 1987 ze 46 na 39 %). V téže době byla ve vyspělých zemích tendence opačná (v Rakousku se tento podíl zvýšil z 59 na 63 %).

Rozdělovací a přerozdělovací mechanismus nepřispíval k modernizaci struktury spotřeby a tím i výroby. Zvláště sortiment a kvalita zboží a služeb neodpovídaly náročnějším potřebám. U spotřeby potravin se udržoval vysoký podíl živočišných tuků a nižší spotřeba vitaminových prvků. Tato skutečnost a nadměrná spotřeba alkoholu a cigaret nepříznivě ovlivňovaly zdravotní stav obyvatelstva. Vybavenost domácností standardními výrobky dlouhodobé spotřeby se zvyšovala, (v 80. letech disponovala každá domácnost barevnou televizí a každá druhá domácnost měla automobil). Vzhledem k jejich vysokým cenám a často i nedostupnosti na trhu se prodlžovala jejich životnost a udržovaly se opotřebované a zastaralé typy spotřebních předmětů. Rozšiřovala se i luxusní spotřeba, jejímž zdrojem byla šedá ekonomika. Z tohoto zdroje pocházela i část vkladů, které se v 80. letech zvyšovaly rychleji než legální příjmy. Zdravotnictví

Ochrana zdraví je jednou z podmínek sociální bezpečnosti občanů, proto je dostupnost a úroveň zdravotnických služeb důležitým ukazatelem naplňování občanských práv. Náročnost zdravotních služeb na zdroje, na výzkum, na vysoce kvalifikovanou práci a na technické vybavení i nestejné nároky obyvatelstva na tyto služby podle věkových skupin a zdravotního stavu, z nich činí věc veřejnou. Zdravotnictví nemůže být jen věcí jednotlivců ani jen věcí státu. Veřejné zdravotní služby jsou proto ve všech vyspělých zemích v různé míře garantovány, řízeny a financovány státem.

K prvním zákonům o sociální ochraně obyvatelstva patřily již v minulém století zákony na ochranu zdraví při práci (úrazové pojištění) a na ochranu proti infekčním nemocem. V posledních desetiletích se zvýšil význam ochrany zdraví proti civilizačním chorobám a proti rizikům životního prostředí. Po druhé světové válce se ve vyspělých evropských zemích, jako součást zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva, prosazoval požadavek státní záruky práva na zdraví pro každého. Podobné požadavky vyjadřovaly Beveridgeho program (viz Sociální systém komunistického režimu), programy mezinárodních organizací, (v Československu např. tzv. Nedvědův plán zpracovaný skupinou lékařů za okupace), které se postupně v různé podobě prosazovaly v praxi.

V Československu byl požadavek bezplatného léčení zakotven v zákoně o národním pojištění (byl zpracován v předúnorovém období a schválen v dubnu 1948). Tento zákon zavedl povinné pojištění, z něhož pro pojištěnce a rodinné příslušníky vyplývala bezplatná léčebná péče. V roce 1948 byly také znárodněny nemocnice, léčebné ústavy a lázně, a bylo dokončeno znárodnění výroby a distribuce léčiv. Do roku 1951 byla zdravotnická zařízení řízena místní správou a financována na principu pojištění za účastí státu. Nepojištěnci, tzv. samoplátci, byli léčeni za úplatu.

Podle zákona 103/1951 se měnila organizace a financování zdravotnictví. Byla sjednocena lékařská a preventivní péče, která přešla pod správu ministerstva zdravotnictví. Od roku 1953 se rušila svobodná volba lékaře, a zdravotnické služby byly sjednocovány v jednotnou soustavu zdravotnických zařízení, v okresní a krajské ústavy národního zdraví. Změnil se i systém odměňování lékařů. Do roku 1951 pobírali plat podle počtu zapsaných pacientů. S přechodem na obvodní systém dostávali pevný plat bez ohledu na počet pacientů. Na zdravotní péči se začaly podílet podniky. Ve velkých závodech byly zřizovány polikliniky, v některých i nemocnice. Na závody přešlo i vyplácení nemocenských dávek, organizace rekreace a lázeňské péče. Do okresních a krajských ústavů národního zdraví byly postupně začleňovány i hygienicko-epidemiologické stanice, zdravotní školy a lékárny.

Od roku 1958 bylo zrušeno odvětvové financování zdravotnictví po linii ministerstvo - národní výbory a bylo převedeno na finanční odbory národních výborů. Financování zdravotnictví bylo tím odtrženo od řízení resortu. Od druhé poloviny 60. let ekonomické řízení zdravotnictví přešlo na ministerstvo financí a ekonomické odbory národních výborů. Jednotlivá zdravotnická zařízení i okresní a krajské ústavy národního zdraví neměly v 70. a 80. letech právní ani ekonomickou samostatnost. Podléhaly

direktivnímu řízení příslušných národních výborů. Hlavní parametry zdravotnictví byly centrálně plánovány.

Se stárnutím obyvatelstva a rozvojem lékařské vědy se postupně prohlubovaly problémy ve zdravotnictví. V kvantitativních ukazatelích, jako je počet lékařů na 1000 obyvatel a počet nemocničních lůžek vykazovalo čs. zdravotnictví vysoké hodnoty. Počet lůžek se od 60. let již zvyšoval pomalu (ze 120 a 125 tisíc), ale počet lékařů se zvýšil dvojnásobně. Tyto ukazatele však již nebyly pro úroveň zdravotnictví rozhodující, protože nedostatečné technické vybavení prodlužovalo diagnostické a léčebné postupy a kladlo větší nároky na počet lůžek a zdravotnický personál.

Jedním z ukazatelů úrovně zdravotnictví je střední délka života. Do roku 1960 se zvyšovala a byla na stejné úrovni jako v sousedním Rakousku, poté stagnovala a v 80. letech byla zhruba o 2 roky nižší. Tato tendence ovšem souvisela i se zhoršením životního prostředí, s nezdravým stravováním atd. Technické vybavení zdravotnických zařízení a zásobování léky vážně zaostávalo za vyspělými zeměmi. Tyto skutečnosti byly jednou z příčin podplácení a protekcí při získávání zahraničních léků a jiných výhod. K tomu přispívaly i nízké platy ve zdravotnictví. V roce 1980 byly platy lékařů jen o 100 Kčs vyšší, ve zdravotnictví jako celku byly o 10 % nižší než průměrné mzdy v národním hospodářství.

V posledních desetiletích se ve všech zemích zvyšovaly náklady na zdravotnictví. V evropských zemích se v 80. letech pohybovaly kolem 6-9 % z HDP, v USA v roce 1987 dosáhly 10 %. V Československu činily v polovině 80. let 4,2 % z HDP. Při hledání cest k zastavení růstu veřejných výdajů na zdravotnictví se ve vyspělých zemích část těchto výdajů začala výrazněji přenášet na obyvatelstvo. Také v Československu se od 60. let zavedl příspěvek pacientů na některé druhy lázeňské péče, malé poplatky za recepty, zvýšily se poplatky za jesle atd. Celkový příspěvek občanů na úhradě zdravotnických služeb činil v roce 1985 7,2 %.

Zdravotnictví zabezpečovalo i při relativně nízkých nákladech z veřejných prostředků všemu obyvatelstvu v podstatě bezplatné základní zdravotnické služby a preventivní péči. V 80. letech však narůstaly rozpory mezi pokrokem lékařské vědy (bouřlivý rozvoj technického vybavení a farmakologického průmyslu) a omezenými finančními zdroji. Přes omezený dovoz se jen průměrné výdaje na léky na osobu v České republice v letech 1980-1989 zvýšily ze 257 na 484 Kčs. Ani rostoucí náklady na zdravotnictví (již v roce 1993 činily přes 7 % z HDP) a změny soustavy zdravotní péče po roce 1990 nemohly vyřešit rozpory mezi potřebami a zdroji financování tohoto odvětví.

SOCIÁLNÍ STRUKTURA

LENKA KALINOVÁ

Sociální strukturu je možné zkoumat podle různých dimenzí. Pro klasifikaci sociálních tříd je rozhodující postavení lidí ve společnosti: zda jsou zaměstnavateli, samostatně výdělečně činnými nebo zaměstnanci. Podobná klasifikace vyjadřuje jen nejobecnější diferenciaci společnosti, navíc je pro analýzu v československých podmínkách použitelná jen pro období likvidace dvou tříd této klasifikace (zaměstnavatelů a samostatně výdělečně činných). Ta proběhla zhruba do konce 50. let. V tomto období se však v Československu uskutečnila vícestranná sociální mobilita, které zásadně ovlivnila složení a postavení všech sociálních skupin.

Česká a slovenská společnost prodělaly zejména v prvním poválečném desetiletí největší pohyb obyvatelstva za celou dobu jejich existence. Sám odsun více než dvou a půl milionů občanů německé národnosti především z českého pohraničí a příchod nových osídlenců z vnitrozemí, ze Slovenska a z řad reemigrantů ze zahraničí byl velkým zásahem nejen do národnostního, ale i do sociálního složení obyvatelstva. Souběžně probíhající první etapa pozemkové reformy znamenala, že především nejnižší postavení bezzemci a zemědělstí dělníci získali půdu a stali se samostatně hospodařícími. V důsledku těchto přesunů byla v českých zemích v podstatě odstraněna nejhudší vrstva obyvatelstva a byl zvýšen počet středních rolníků. Zároveň tím byla zlikvidovaná hospodářská moc velkostatkářů.

Další významná změna – znárodnění průmyslu a bank – přinesla likvidaci finančního kapitálu a významně byla oslabena hospodářská moc podnikatelů v průmyslu a postupně i v dalších odvětvích. Změny třídní struktury po květnu 1945 zachytily soupisy obyvatelstva v letech na Slovensku v roce 1946 a v českých zemích v roce 1947. Podle nich bylo v českých zemích v roce 1947 3,9 % kapitalistů (podle kritéria tří zaměstnanců), 6,4 ostatních drobných podnikatelů, 23,5 % tvořili drobní a střední rolníci, 42,8 % dělníci a 23,4 ostatní zaměstnanci. Podle údajů o ekonomicky aktivních bylo v roce 1947 20,7 % samostatných 48,5 dělníků, 4 % učňů a 16,5 % úředníků. Největší část dělníků – celkem 9 00 tisíc pracovalo v průmyslu, z nich 26 % v podnicích nad 1 000 zaměstnanců.

Na Slovensku byl podíl dělníků na obyvatelstvu nižší. V roce 1946 činil 23,7 a ostatní zaměstnanci 16,5%. Vyšší, (53,3 %) však zde bylo zastoupení drobných a středních rolníků (53,3%) a podstatně nižším podílem (1,2%) kapitalisté a ostatní drobní podnikatelé (5,3%).

Data o třídní struktuře do značné míry potvrzují i složení obyvatelstva podle zdrojů důchodů. Do roku 1948 poklesly v českých zemích podnikatelské důchody ve srovnání s rokem 1937 z 27,1 % na 21,2% z toho důchody z kapitálu a domovního majetku z 8,7 na 3%. V téže době se pracovní příjmy z mezd zvýšily z 53,7 % na 61,3% a sociální důchody z 10,1 na 12,2%.

Celkově se v prvních poválečných letech zmírnila třídní a příjmová diferenciaci, k čemuž přispěla i opatření ve mzdové a sociální politice. Již v důsledku znárodnění v říjnu 1945 stát poskytoval 60 % dělníků zaměstnání a výrazně ovlivňoval i mzdy v soukromém sektoru. V letech 1945-1948 tak byly učiněny výrazné kroky k nivelizaci společnosti, které pokračovaly po únoru 1948.

Během několika dalších let se výrazně změnil osud především středních vrstev. V roce 1948 bylo v soukromém řemesle v českých zemích 172,7 tis. provozoven se 458,8 tis. pracovníků. V důsledku zahájení ostrého kursu proti soukromému podnikání i v řemesle se jen do roku 1949 počet pracovníků v tomto sektoru snížil na polovinu a do roku 1960 klesl na tři tisíce provozoven, v nichž pracoval již jen sám majitel. Naprostá většina majitelů řemeslných živností a jejich zaměstnanců přešla do průmyslu a jen malá část do komunálních podniků a výrobních družstev. Důsledkem této změny byl prudký úbytek (zhruba 350 tis.) pracovníků ve sféře služeb dříve zajišťovaných soukromým řemeslem.

Neméně dramaticky se měnil počet, složení a postavení zemědělského obyvatelstva. Již během války a po válce ubylo v českých zemích přes milion pracovníků (ze 3,4 mil v roce 1937 na 2,3 mil, v roce 1947. (Značná část z nich odešla v době odsunu z českého pohraničí, ostatní odcházeli za lepšími výděly do průmyslu a stavebnictví. Tuto tendenci urychlovala kolektivizace a nabídka lépe placených pracovních míst v době rychlé výstavby těžkého průmyslu. Způsob provádění

kolektivizace a zhoršené postavení dříve samostatných rolníků měnil jejich vztah k zemědělské činnosti. Mnozí z nich si udrželi malé hospodářství a zároveň dojížděli za prací do průmyslu. Tím se podstatně zvýšil počet tzv. kovo a stavorolníků. Jen v letech 1950 do roku 1953 odešlo se zemědělství dalších 500 tis. pracovníků (plán předpokládal snížení o 100 tisíc). V době dočasného zmírnění kolektivizace v letech 1954-1956 se poněkud zvýšil počet pracovníků v zemědělství, ale od roku 1956 do roku 1961 opět ubylo přes půl milionu pracovníků. Celkem se počet pracovníků v zemědělství snížil od roku 1945 do roku 1961 o více než 50%. Ze zbývajících pracovníků přešlo do roku 1959 910 tis. do JZD, 206 tis. do státního sektoru a 339 tis. osob dočasně zůstalo v soukromém sektoru. Příjem pracovníků v zemědělství dosahoval v roce 1960 po určitém zlepšení od roku 1956 77% průměrné mzdy v průmyslu.

Po ukončení kolektivizace se družstevní rolníci a ostatní družstevníci podíleli na ekonomicky aktivním obyvatelstvu v českých zemích 13,2%, soukromě hospodařící rolníci 1,2%. Na Slovensku se v horských a jiných oblastech udržel větší počet a podíl drobných soukromých rolníků. V roce 1961 činil tento podíl z celkového počtu ekonomicky aktivních 6.1% a podíl družstevníků 17,9%.

Mimořádně složitý vývoj prodělala za války, po válce a v celém dalším období tzv. nová střední třída (ve statistikách se používal pojem úředníci, později duševní pracovníci, resp. ostatní zaměstnanci, v politických a často i sociologických analýzách se běžně používá pojem inteligence). Přes mnohá omezení za války (vyřazení její části z vedoucích míst, věznění, nasazování na nucené práce, uzavření vysokých škol) se počet příslušníků této značně heterogenní skupiny zvýšil podle sčítání lidu v roce 1947 v českých zemích na 16,7%. Po roce 1945 se do vedoucích pozic dostali mnozí mladí lidé, kteří od revoluce očekávali pozitivní změny. Po únoru 1948 byla část inteligence postižena prověrkami, druhou část si monopolní moc snažila získat a podřídit své kontrole i masovým přijímáním do řad komunistické strany. Po únorových čistkách se postoje inteligence k moci silněji diferencovaly.

Největší změnu ve vzájemných vztazích moci a inteligence představovalo zostření kursu od podzimu 1948, kdy byla revidována dřívější politika moci k ní a byla vyhlášena orientace na vytvoření „nové inteligence“ a „posílení vedoucí úlohy dělnické třídy“. Tato linie byla postupně chápána tak, že do vedoucích funkcí mají být vyzvedáváni dělníci přímo z výroby nebo po určitém krátkodobém školení. Zároveň měl být usnadněn přednostní přístup dělníků a jejich dětí na vysoké školy. Realizace této linie přinesla velké změny v osobním složení inteligence. Z řad dělníků přecházely většinou bez přípravy tisíce lidí do vysokých funkcí ve státní správě, v politickém a hospodářském aparátu, v bezpečnostních složkách, ve vedení armády i v zahraničních službách. Celkem přešlo během krátké doby od roku 1949 do roku 1953 ze řad dělníků asi 200 tis. osob do nemanuálních profesí. Tento pohyb byl nutně provázen opačným pohybem, tisíce dřívějších nemanuálních pracovníků přecházela do dělnických povolání. Někteří byli penzionováni, nebo přešli na méně významná místa úředníků. Tyto přesuny byly provázeny politickými represemi, které vyvrcholily politickými procesy. Po obsazení významných funkcí novou garniturou a po kritice dřívějších praktik od roku 1953 nedocházelo již v druhé polovině 50. let k tak masivním přesunům. I nadále však trvaly postihy (tažení proti revizionismu v letech 1956-1958, třídně politická prověrka v roce 1958). Uvedená rozsáhlá sestupná mobilita v řadách inteligence se projevila snížením kvalifikace vedoucích kádrů, která se dlouhodobě udržela a byla jedním z faktorů nízké úrovně řízení ve všech oblastech. Po celé období 50. a dalších let se zároveň zvyšoval počet zaměstnaných nemanuálních pracovníků, který v roce 1962 dosáhl přes 1 milion osob, tj. 23 % celkového počtu ekonomicky činných. Nadpoloviční většina z nich nesplňovala požadavky na vzdělání. Ještě v roce 1962 mělo v českých zemích 34 % duševních pracovníků jen základní vzdělání a jen 11 % z nich měla vzdělání vysokoškolské. Tomuto složení duševních pracovníků odpovídalo i jejich mzdové ocenění. Jejich platy byly po celé období 50. až do poloviny 60. let v průměru jen o několik procent vyšší než mzdy dělníků. Poněkud vyšší, zhruba o 25-29 % byly platy inženýrsko-technických pracovníků, ale platy administrativních pracovníků byly o 15 % nižší než mzdy dělníků.

Všechny uvedené změny třídní a sociální struktury se silně dotkly počtu a složení dělnictva. Nejvýznamnějším faktorem zvýšení jejich počtu a změn odvětvové, profesní a příjmové struktury představovala přestavba průmyslu. Přednostní rozvoj těžkého průmyslu znamenal, že do něj

přecházeli dělníci z lehkého a spotřebního průmyslu, na jejichž místa nastupovali ženy a dřívější majitelé a pracovníci z řemesel a živností. Ze zemědělství přicházeli pracovníci hlavně do stavebnictví a jen část jako pomocní dělníci do průmyslu. Přičteme-li k růstu počtu průmyslových dělníků, který se od roku 1948 do roku 1960 zvýšil o půl milionů (z 1290 tis. na 1776 tis.) náhradu za odchody 200 tis. dělníků do jiných kategorií a přirozený pohyb (činí asi 3 % ročně), znamená to, že se velmi podstatně změnilo osobní složení dělnictva. Během první pětiletky (1949-1953) se výrazně změnila odvětvová struktura průmyslu. Jen ve strojírenství se počet dělníků zvýšil z 23,7% na 32,5% všech pracovníků v průmyslu.

V druhé polovině 50. let se dále dynamicky zvyšoval počet pracovníků a dělníků v průmyslu. Jejich počet se od roku 1953 do roku 1960 zvýšil o dalších 323 tisíc, tj. o 23 %. Zdrojem tohoto růstu byly pracovníci ze zemědělství, ženy z domácností a mladí lidé z učňovských zařízení. Neúměrně rychlému růstu pracovníků v průmyslu neodpovídala výkonnost ekonomiky a proto ani růst životní úrovně obyvatelstva.

Přes určitou preferenci průmyslového dělnictva (rychlejší růst jejich mezd než v ostatních odvětvích a kategoriích) se neúměrně vysoké investice do těžkého průmyslu projeví ve stagnaci i jeho životní úrovně. Důsledky stagnace růstu mezd (včetně omezení některých dalších výhod) se projeví v narůstání nespokojenosti dělnictva, která vyvrcholila v sociální krizi v roce 1953 (viz). Tuto nespokojenost nemohla výrazněji utlumit hesla o „vedoucí úloze dělnické třídy“. Dělníci, kteří přešli do jiných kategorií se stali součástí byrokratického aparátu, ale většina z nich zůstala v postavení podřízené pracovní síly.

K uklidnění v řadách dělnictva přispěla od podzimu 1953 změna hospodářské a sociální politiky. Zmírnění růstu investic do těžkého průmyslu a zvýšení výroby spotřebních předmětů, snižování cen a růst mezd přispěly k urychlení příjmů a spotřeby obyvatelstva.

Začátkem 60. let se poprvé od roku 1945 zastavil a dokonce mírně klesl ekonomický růst a projeví se vážné poruchy v národním hospodářství (viz Sociální postavení). Pod tímto tlakem bylo centrum nuceno připustit přijetí projektu ekonomické reformy. První kroky jejího provádění se dotkly všech sociálních skupin. Pracovníkům v zemědělství se výrazněji začaly zvyšovat pracovní i sociální příjmy. V 60. letech dále ubylo téměř 200 tis. pracovníků ze zemědělství. V té době však již přicházeli do tohoto odvětví i mladí kvalifikovaní pracovníci ze škol, kteří ve větších státních statcích i JZD nacházeli uplatnění ve funkcích technických a hospodářských pracovníků.

Nástup nové generace se projevil i v ostatních sociálních skupinách. Mladá generace vnesla do společnosti novou dynamiku a prvky změn způsobu života. Příchodem nových absolventů škol do řad duševních pracovníků se zvyšovala jejich vzdělanostní úroveň a pod vlivem ekonomické reformy se poněkud se zmiřovala i nivelizace příjmů.

Ekonomická reforma přinesla změny i do společenském klimatu, které se nejdříve projeví v řadách inteligence. Určité uvolnění prostoru pro hledání nových postupů vedlo postupně ke zvýšení společenské aktivity obyvatelstva. Stranou nezůstalo ani dělnictvo, které se zvláště v roce 1968 dožadovalo větší účasti podnikových kolektivů při rozhodování o mzdových a sociálních otázkách na podnikové a postupně i na celospolečenské úrovni.

Po nástupu „normalizačního“ vedení na jaře 1969 byla opět nejsilněji postižena inteligence. Propuštění několik stovek tisíc lidí z dosavadních politických a hospodářských i odborných pracovišť a jejich nahrazení loajálními lidmi mělo zajistit kontrolu moci na společnosti i zdola (vedle kontroly shora obnovením centrálního řízení). Dělnictvu se nová mocenská garnitura snažila poskytnout náhradu za demokratickou účast na správě svých věcí určitými sociálními vymoženostmi, které měly upevnit jejich sociální jistoty (viz Sociální postavení).

V 70. a 80. letech se v sociálně profesní struktuře obyvatelstva začaly prosazovat změny, které se značným zpožděním a v omezené míře směřovaly k tendencím změn odvětvových struktur ve vyspělých zemích. V nich probíhala modernizace odvětvových struktur zvláště rychle již v 60. letech. V Československu se v odvětvové struktuře v letech 1970-1988 dále snižoval podíl pracovníků primárního sektoru (z 16 na 10,8 %), ale daleko pomaleji klesal v sekundárním (z 46,6 na 44,2 %).

Podíl terciárního sektoru na zaměstnanosti se zvýšil z 41,3 % na 43 % (v téže době již činil ve vyspělých zemích až 60%). Této tendenci se přizpůsobovaly změny socioprofesionální struktury pracovníků. (podrobněji o nich vypovídají data, sledovaná od poloviny 70. let podle tzv. jednotné klasifikace zaměstnání). Podle nich se poněkud snižoval podíl dělníků na zaměstnanosti a zvyšoval se podíl provozních pracovníků (ve službách), technických pracovníků a pracovníků ve školství a zdravotnictví.

V 70. a 80. letech se dále zvyšoval podíl mladých lidí s vyšší kvalifikací, který narušoval dřívější „tichou dohodu“ mezi mocí a méně kvalifikovanými a méně výkonnými skupinami. Během 20 let „normalizace“ se přirozenou výměnou vystřídala přes polovina ekonomicky aktivních. Mladí lidé silněji pociťovali neschopnost moci uspokojit jejich potřeby cestování, poznávání cizích zemí a zásobování moderními výrobky a službami odpovídajícími konzumní společnosti. Postupně se mladí lidé stále více zapojovali do otevřeného odporu proti neschopnému a zdiskreditovanému vedení a měli značný podíl na jeho pádu.

SOCIÁLNÍ STRUKTURA A JEJÍ PROMĚNY V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU

BOHUMIL BÚZIK

Pro sociální strukturu československé společnosti v letech 1948-1989 byly rozhodující vztahy mezi jednotlivými vrstvami (dobovou terminologií společenskými třídami), přičemž centrální postavení zaujímala dělnická třída. Toto místo jí připisovala ústřední moc v souladu s marxisticko-leninskou ideologií, jež chápala uchopení moci dělnickou třídou jako realizaci historické zákonitosti ve vývoji společnosti. Vládnoucí moc se vydávala za reprezentantku dělnické třídy, definovala třídy a vztahy mezi dělnickou třídou a ostatními třídami. Všechny ostatní vztahy v rámci sociální struktury podřídila třídním aspektům. V souladu s tím, třídy nevystupovaly jako sociální kategorie, ale jednoznačně jako reálné sociální skupiny v různých stupních svého vývoje. Pohyb v těchto stádiích vývoje se v dobové terminologii označoval jako „růst třídní uvědomělosti“ a vztahy mezi třídami nabývaly podobu různých forem třídního boje. Až ke konci socialismu, od začátku 80. let se tento vztah interpretoval jako sblížování tříd pod vedoucí rolí dělnické třídy.

Sebereflexe společnosti prostřednictvím sociální struktury se objevuje v československých vědách až začátkem 60. let. V té době se sociální struktura nechápala jako abstraktní teoretická konstrukce, která slouží jako poznávací či ideologický nástroj, nýbrž jako reálně existující stav společnosti, který je výsledkem a zároveň předpokladem různých vlivů a procesů a to jak politicko-mocenské, tak ekonomické a demografické povahy. Na rozdíl od společnosti jiného typu, utváření sociální struktury Československa po roce 1948 silně ovlivnila cílevědomá snaha likvidovat třídy a vytvořit tzv. beztřídní společnost.

Uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948 radikalizovalo procesy změn v sociální struktuře, které začaly poválečnou migrací, vyhnáním sudetských Němců z českého pohraničí a znárodněním v roce 1945. Z hlediska sociální struktury bylo znárodnění považováno za nejdůležitější proces, protože vlastnictví výrobních prostředků sloužilo za hlavní kritérium pro určování tříd. V důsledku znárodnění se oslabily pozice vlastníků výrobních prostředků a pod kontrolu státu se už v roce 1945 dostalo 55,3 % z celkového počtu činných osob. V době nástupu monopolu komunistické moci se znárodněvací proces odehrával především v průmyslové sféře. V československém průmyslu ke státní formě vlastnictví patřilo v roce 1948 okolo 60 % ekonomicky aktivních pracovníků (údaj je průměrem dvou odlišných společností – české a slovenské). I když na Slovensku byl průmysl výrobních prostředků znárodněn na 83,1 % a spotřební průmysl na 52,9 % pod kontrolu státu se znárodněním dostalo méně pracovníků než v Čechách. Většina námezdních pracovníků byla na Slovensku zaměstnána v řemeslech, obchodu, drobné výrobě a ve velkostaticích. Rovněž odlišná odvětvová struktura ekonomicky aktivního obyvatelstva v Čechách a na Slovensku naznačuje, že znárodnění mělo rozdílný dopad na jejich sociální strukturu. Většina občanů Slovenska byla ekonomicky aktivní v oblastech, jichž se znárodnění dotklo pouze okrajově. V roce 1948 patřilo na Slovensku 60,8 % ekonomicky aktivní populace k zemědělství, lesnictví a rybnářství. K průmyslu a výrobním činnostem patřilo 15,28 % občanů. Z hlediska odvětvové struktury vstupovalo Slovensko do období monopolu komunistické moci jako agrárně-průmyslová země. V té době byly Čechy považovány za industrializovanou společnost (k průmyslu zde náleželo 34,86 % populace a k zemědělství 34,78 %).

Rozdíly mezi Českem a Slovenskem spočívaly rovněž v odlišném zastoupení jednotlivých skupin samostatně výdělečně činných osob. V dobové terminologii třídní struktury se tito vlastníci označovali jako kapitalisti nebo různé druhy buržoazie. Údaje o tom v jakém stavu byla třída buržoazie v době vítězství Komunistické strany se rozcházejí podle toho, jak tehdejší moc definovala buržoazii, neboť obsah tohoto pojmu pružně přizpůsobovala vlastním záměrům.

Znárodnění už v roce 1945 výrazně zredukovalo počty velkých soukromých vlastníků výrobních prostředků (označovaných jako velká buržoazie) a fakticky přivedlo soukromé vlastníky (drobné výrobce a střední buržoazii) při jejich podnikatelských aktivitách k závislosti na státním sektoru. Kapitalisti (tzn. osoby zaměstnávající 3 a více osob) tvořili na přelomu let 1946 a 1947 v českých zemích 3,9 % a na Slovensku 1,2 % ekonomicky aktivních osob. Kategorie ekonomicky samostatných osob byla v průběhu roku 1948 dále početně oslabena druhou vlnou znárodnění. A

přes to, že nová ústava z května 1948 možnost soukromého podnikání zaručovala (v případě zaměstnávání méně než 50 zaměstnanců a vlastnictví méně než 50 ha půdy), koncem roku 1948 již téměř neexistovaly podniky s víc než 20 zaměstnanci. Souviselo to s opuštěním tzv. československé cesty k socialismu a přijetím stalinského modelu „zostřování třídního boje“. V letech před válkou i po ní, definovala KSČ malovýrobce, rolníky a střední třídy jako spojence v boji proti reakci a velkokapitálu. Po listopadovém plénu ÚV KSČ v roce 1948 se tento vztah radikálně změnil a kategorie maloburžoazie, drobných výrobců a obchodníků byly vymezeny jinak. Za drobného výrobce a obchodníka byl považován jen ten, kdo nezaměstnával žádnou pracovní sílu. Všechny ostatní zahrnoval pojem maloburžoazie. Ve vztahu k ní začala KSČ uplatňovat Leninovu poučku, podle které je maloburžoazie živnou půdou pro růst kapitalismu a v rámci zostřování třídního boje je třeba ji jako nepřítele likvidovat.

V letech 1949-1950 se postupně vytvořily podmínky pro likvidaci celé sféry soukromé malovýroby. V průběhu let 1948-1953 přešlo ze soukromého do socialistického sektoru 1 326 000 osob, a téměř 80 % obyvatel se stalo zaměstnanci státu. V případě městských středních vrstev skončila druhá vlna znárodnění v relativně krátkém čase během několika let. Většinu samostatně výdělečně činných lidí tvořili v roce 1948 drobní a střední rolníci. Zatímco v Čechách dosáhl jejich podíl na ekonomicky aktivním obyvatelstvu 23,6 %, na Slovensku patřila do této sociální kategorie většina (53,3 %) ekonomicky činných lidí. Proces kolektivizace nevznikl z iniciativy rolníků, ale byl rovněž mocenským zásahem shora a využíval různých forem nátlaku a donucování. Na rozdíl od znárodnění živnostníků a řemeslníků probíhala kolektivizace celé desetiletí. Jejím výsledkem byl vznik nové socialistické třídy – družstevních rolníků, jejíž vztah k dělnické třídě byl podle vládní moci spojenecký. Svého největšího početního stavu dosáhla v době ukončení kolektivizace na počátku 60. let. V roce 1961 k ní patřilo v Čechách 13,2 % a na Slovensku 17,9 % ekonomicky aktivní populace. Podíl soukromých rolníků se v té době v Čechách snížil na 1,3 % a na Slovensku na 6,3 %. Rovněž v dalším období podíl družstevních rolníků, soukromých rolníků i celkový počet lidí zaměstnaných v zemědělství stále klesal. Většinu v zemědělství působící populace postupně absorbovala začínající socialistická industrializace Slovenska a reindustrializace Čech. Zemědělské obyvatelstvo, hlavně na Slovensku odešlo do průmyslu a podílelo se na prudkém růstu počtu průmyslových dělníků. Po pádu komunistické moci, patřilo v roce 1991 k družstevním rolníkům v Čechách 6,1 % a na Slovensku 7,2 % ekonomicky aktivních občanů.

Přeměnou drobných a středních rolníků na třídu družstevních rolníků se na počátku 60. let většina obyvatel Československa dostala do závislosti na státu. Sociální struktura bez soukromých vlastníků se označovala za socialistickou. Občané se stali na centralizované moci plně závislími jak z hlediska zaměstnání, tak i z hlediska mzdové a cenové politiky. Přestože znárodněním majetku buržoazie, jako společenská třída a politická a ekonomická síla zmizela, její bývalí příslušníci a jejich rodiny byly i v dalším období existence socialismu s větší či menší intenzitou vystaveny perzekucím, či jinak znevýhodňování.

Změna vlastnických vztahů zjednodušila a homogenizovala sociální strukturu. K tomu přispělo i řízení mzdové politiky tak, že příjmy se udržovaly okolo průměru, což vyústilo v celkovou nivelizaci příjmů občanů. Mzdová nivelizace byla také jedním z projevů neúcty ke vzdělání a kvalifikaci, což ovlivnilo postavení a prestiž inteligence. Ta byla po celé období komunistické moci obviňována z třídní a politické nepevnosti a v teoretické rovině byla označována za sociální vrstvu. KSČ se snažila vytvořit novou inteligenci z řad dělnické třídy, což vedlo k úpadku společenské prestiže inteligence. „Nová inteligence“, obsadila většinu vedoucích míst v mocenském a řídicím aparátu a v roce 1953 tvořila již 25 % veškeré inteligence. Odhaduje se, že 200-250 000 dělníků přešlo v té době na pozice vyhrazené inteligenci. Nedostatečné vzdělání potřebné pro výkon obsazených funkcí, náhlý sociální vzestup (odvíjející se spíše od třídního původu než od schopností a pracovního výkonu) a věrnost komunistické ideologii vedly k tomu, že nová inteligence byla plně závislá na stávajícím režimu a stala se jeho hlavní oporou. Na druhé straně se tyto zkušenosti staly pro značnou část občanů hlavním znakem socialismu a v jejich hodnotové orientaci posilovaly egalitářství. Nedostatečná kvalifikace nové inteligence se odrážela v nízké úrovni řízení což vedlo k mnoha ekonomickým problémům. Přesná kvantifikace inteligence prostřednictvím existujících statistik není možná, neboť se v ní uvádí pouze kategorie zaměstnanců, do které se

zařazovali i pracovníci vykonávající málo kvalifikované nemanuální práce. Ani vzdělání ji přesně nezachytává, neboť období od roku 1948 do roku 1989 se vyznačovalo nedostatečným využíváním kvalifikace občanů. Na místech s požadovaným vzděláním pracovalo v jistých obdobích až 50 % pracovníků s nižším, než požadovaným vzděláním. Přes pokles prestiže inteligence si ale vzdělání uchovalo v celém Československu vysokou prestiž. Druhou výraznou změnou prošla inteligence v normalizačním procesu na začátku 70. let, který postihl hlavně inteligenci v mocenských a řídicích postech a to výrazněji v Čechách, než na Slovensku. I když během celého období od roku 1948 stoupal počet vzdělaných i počet odborníků rychleji na Slovensku, než v Čechách, po roce 1970 byla přijata opatření na vyrovnání vzdělanostní úrovně Slovenska z hlediska zastoupení vysokoškolsky vzdělaných pracovníků. Zatímco v Čechách počet vysokoškoláků vzrostl od roku 1970 ze 4,4 % na 8,8 % v roce 1989, na Slovensku se za stejné období zvýšil z 4,9 % na 10 %.

Dělnická třída, jejímž jménem probíhaly změny v sociální struktuře Československa, měla na začátku socialistické etapy vývoje společnosti početnější zastoupení pouze v jeho české části. Až v důsledku druhé vlny znárodnění a zvýšení zaměstnanosti žen se dělníci stali ve velmi krátkém čase nejpočetnější vrstvou i na Slovensku. Toto krátké období znamenalo i z hlediska dělnické třídy prudké změny, které byly výsledkem hlavně mocensko-politických zásahů. V letech 1948-1953 prudce stoupl počet dělníků. Po odchodu 200-250 000 dělníků do řad „nové inteligence“ byla téměř třetina tj. asi 550 000 dělníků nová. Téměř polovinu z nich tvořili rolníci a čtvrtinu bývalí živnostníci. Zbytek představovaly ženy, politicky perzekvovaní a zaměstnanci, kteří byli v důsledku snižování počtu administrativních míst zařazeni mezi dělníky. Podobné změny proběhly rovněž v rámci průmyslu. V přednostním rozvoji těžkého průmyslu byla podle sovětského vzoru podstata industrializace. Přesuny mezi odvětvími vedly ke snížení kvalifikace. Stejně působila i zvyšující se zaměstnanost žen. Počátkem 50. let s tento proces dotýkal víc Čech než Slovenska. Na Slovensku byly výrazné změny v dělnické třídě důsledkem industrializace. Začátkem 60. let se dělníci stali nejpočetnější skupinou zaměstnanců a to v Čechách i na Slovensku. V roce 1961 tvořili dělníci v Čechách 53,2 % ekonomicky aktivní populace a na Slovensku to bylo 49,4 %. Rovněž u dělníků se projevilo podceňování kvalifikované práce a stírání mzdových rozdílů mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky. Privilegovaná odvětví jako například hornictví, hutnictví a těžké strojírenství se vyznačovala vysokým podílem fyzicky namáhavé a ruční práce. Tato práce byla nejen oficiálně oslavována, ale byla také lépe materiálně ohodnocována a v jistých případech se jí dostalo i vysoké společenské prestiže. Na konci šedesátých let se povolání horníka dostalo mezi deset nejprestižnějších povolání v ČSSR a tuto pozici si udrželo až do konce socialismu. Zvýhodňování některých skupin dělníků z hlediska příjmů působilo jako účinný politický faktor, který stabilizoval stávající režim. Stejně tak v následujícím období podnikala vládní moc různé kroky k neustálému růstu podílu dělníků v sociální struktuře Československa. Tento růst byl provázen snížením počtu zaměstnanců v zemědělství a zvyšováním zaměstnanosti nejen žen, ale i lidí v postproduktivním věku. V českých zemích dosáhl podíl dělníků v sociální struktuře svého maxima na počátku 80. let, kdy tvořil 58 %. Na Slovensku byl růst podíl dělníků mnohem prudší a pokračoval až do konce 80. let, kdy dosáhl maxima 59,1 %.

Vztahy mezi těmito třídami nebyly výsledkem přirozeného vývoje sociální struktury, ale přímo či nepřímo výsledkem mocenských zásahů. Na konci 40. let a v 50. letech prosazovala státní moc zostření třídní boj mezi dělnickou třídou a zbytky buržoazie. Po likvidaci buržoazie jako třídy se v 60. letech od třídního boje opouštělo a převládla myšlenka spolupráce. V 70. letech nastal návrat k třídnímu boji mezi dělnickou třídou a částí inteligence. Z hlediska smýšlení státní moci se potvrdila správnost Leninových myšlenek o nepevnosti a váhavosti inteligence, když byla „odhalena“ jako nositelka buržoazní ideologie, revisionismu a oportunistu v řízení společnosti. Ve skutečnosti šlo o snahu legitimizovat mocensko-politicky prosazovanou sociální mobilitu označovanou jako normalizace. V 80. letech začala státní moc prosazovat sbližování jako formu vztahů mezi existujícími třídami. Sbližování probíhalo pod vedením dělnické třídy v čele s komunistickou stranou. Podle dobové ideologie to byla zákonitá a univerzální tendence ve vývoji sociální struktury socialistických společností na konci 70. let. Sbližování bylo posledním stupněm v přechodu od třídní společnosti k beztřídní. Podstatou tohoto stupně bylo odstranění rozdílů mezi

lidmi fyzické a duševní práce. I když hlubinným zdrojem překonávání rozdílů a tedy i primární oblastí sblížení byl obsah a charakter práce, sám proces sblížení měl nastat rovněž v oblasti vzdělání a kvalifikace, v materiální úrovni života, v sociálně politických aktivitách a sociálně-reprodukčních procesech. Ideologie sblížení byla ve skutečnosti nástrojem legitimizace důsledků nivelizačních procesů, které provázely budování socialismu v Československu od jeho počátku.

Přestože interpretaci sociální struktury prostřednictvím třídního schématu podporovala státní moc během celého období socialismu v Československu, prvním rozsáhlejším výzkumem sociální struktury vycházejícím z teorie a opírajícím se o její empirické ověření, se stal stratifikační výzkum sociální struktury. Provedl jej tým sociologů pod vedením P. Machonina v roce 1967. Výzkum vycházel z předpokladu, že v tehdejší socialistické společnosti nesehrávají třídy rozhodující roli z hlediska dalšího vývoje společnosti. Ve společnosti ve které zvítězily socialistické výrobní vztahy, tak jak určovala nová ústava z roku 1960, byly pro další vývoj společnosti rozhodující vertikální diference v charakteru práce. Z nich vyplývaly rozdíly, které tvořily podstatu sociální struktury socialistické společnosti. Tyto rozdíly nebylo možné redukovat na jeden znak, kterým bylo v případě tříd vlastnictví. Ve společnosti bylo víc diferencí a po výběru těch nejdůležitějších z nich se autoři pustili do konstrukce syntetických statut jednotlivce. Z podobných syntetických statut pak vytvořili společenské vrstvy. Dospěli k závěru, že sociální strukturu československé společnosti v roce 1967 tvořily čtyři relativně konzistentní vrstvy odstupňované podle stupně dosaženého vzdělání, pozice v systému řízení, složitosti vykonané práce, příjmu a způsobu trávení volného času.

Definování sociální struktury někým jiným než vládni mocí a ještě tak, že třídy v ní nesehrávaly žádnou roli, později sama vládni moc interpretovala jako vážný útok na svůj ideologický monopol. Proto byl výzkum zakázán a jeho autoři diskriminováni.

Celé období vývoje sociální struktury československé společnosti bylo zároveň postupným sblížením dvou struktur, které byly na počátku tohoto období, v roce 1948, diametrálně odlišné. Na konci 80. let se tyto struktury k sobě historicky nejvíc přiblížily. Je třeba mít na vědomí, že šlo o státní mocí prosazovanou sociální strukturu v níž dělnická třída vystupovala jako neměnný ideologický symbol jehož jménem všechny změny probíhaly.

SOCIÁLNÍ MOBILITA

BOHUMIL BÚZIK

Termín sociální mobilita označuje pohyb jednotlivců a sociálních skupin z jedné sociální pozice nebo vrstvy do druhé v rámci konkrétní sociální struktury. Rozlišujeme horizontální a vertikální mobilitu. Horizontální mobilita je pohyb z jedné sociální pozice do druhé v rámci stejné sociální vrstvy nebo třídy. Vertikální mobilita je vzestupný nebo sestupný pohyb jednotlivce ve stratifikačním systému, neboli pohyb z jedné sociální vrstvy nebo třídy do druhé. Sociální mobilitu lze sledovat v různých dimenzích – ekonomické, politické a profesní. V odborné literatuře se rozlišuje intergenerační, intragenerační a strukturální mobilita. Intergenerační (mezigenerační) mobilita označuje změny pozic dětí vůči svým rodičům. Intragenerační (vnitrogenerační) mobilita znamená pohyb mezi pozicemi, k němuž dochází během života jednotlivce. Zatímco tyto dva druhy mobility představují výměnu – cirkulaci osob mezi sociálními statuty umístěnými na stratifikačním žebříčku, termín strukturální mobilita označuje obsazování dostatečného množství nově vzniklých nových statutů.

Změny v sociální struktuře Československa po roce 1948 byly z hlediska sociální mobility historicky zvláštní nejen svým rozsahem, ale i způsobem jakým se dosahovalo společenských pozic. Z hlediska rozsahu a intenzity lze hovořit o dvou výrazných mobilitních procesech. První nastal ihned po únoru 1948 a druhý na počátku 70. let. Likvidaci soukromého vlastnictví a tím rovněž i třídu buržoazie po roce 1948 doprovázel prudký pohyb jednotlivců směrem k dělnické třídě. Nejednalo se ale o pohyb spontánní, což je pochopitelné, neboť pro většinu to znamenalo sociální pokles. Vládnoucí moc vyvíjela nemalé úsilí, aby tento pohyb kontrolovala a usměrňovala v duchu vlastní ideologie. Součástí třídního boje byla opatření, která příslušníkům likvidované třídy zabraňovala obsazovat společensky významnější pozice. K sociálnímu sestupu byli nuceni bez ohledu na své vzdělání a schopnosti. Přesun do dělnické třídy byl rovněž doprovodným jevem kolektivizace zemědělství. Vzhledem k odporu proti kolektivizaci lze předpokládat, že pro rolníky byl tento přechod vnucen a znamenal pro ně sociální pokles. V obou případech to bylo paradoxní, neboť sestupovali do třídy, která byla dle oficiální ideologie považována za nejvyspělejší a nejdůležitější pro další vývoj společnosti.

Na druhé straně, politicky loajální příslušníci dělnické třídy byli všemi prostředky stimulováni k obsazování mocenských, řídicích a administrativních pozic tzn. k sociálnímu vzestupu. Tato forma pozitivní diskriminace byla považována za prosazování vedoucí úlohy dělnické třídy ve společnosti. Oficiální snaha vysoce hodnotit dělnickou třídu z hlediska jejího historického poslání a jako nositele pokrokových tradic, vedla k ideologickému odmítání vertikální mobility, neboť ta předpokládala rozdělení společnosti na vyšší a nižší společenské pozice, což se přičilo všeobecně deklarovaným heslům o společenské rovnosti socialistické společnosti. Respektování vertikální diferenciaci rovněž odporovalo snaze homogenizovat a nivelizovat společenskou strukturu. Také opatření, jakými byly perzekuce bývalých příslušníků buržoazie, nivelizace příjmů, neúcta ke vzdělání a kvalifikaci, vyzdvihování namáhavé ruční práce, odsuzování inteligence za její nepevné postoje a znejišťování jejího postavení, sledovala rozvrácení těch kulturních hodnot (vzdělání a výkon) o které se opíralo dělení mobility na vertikální a horizontální. Přes všechny oficiální snahy oslavovat a velebit manuální práci byla ve vědomí společnosti hodnocená hůře, než práce nemanuální. První výzkumy sociální mobility provedené na konci 60. let ukázaly, že v československé společnosti na konci 60. let byla velmi výrazně vnímána diferenciaci v prestiži povolání s manuální a nemanuální prací. Mezi nejprestižnějšími profesemi byly s manuální prací spojeny pouze dvě – horník a televizní opravář. (Rollová, V. a kol., 1972) Jejich vysoká společenská prestiž vyplývala z jejich mimořádně vysokého společenského ohodnocení. Na druhé straně v rozporu s homogenizačními a nivelizačními tendencemi bylo přísné sledování třídního původu jednotlivců. Třídní původ se stal hlavním diferenciačním kritériem v československé společnosti po roce 1948 a přetrvával až do pádu komunismu. Třídní původ působil jako selekční mechanismus nejen při dosahování vyššího vzdělání, nebo společenského postavení, ale i při různých druzích perzekucí vůči osobám buržoazního původu. Tím, že postavení jednotlivce v přítomnosti se odvozovalo z jeho třídního postavení, nebo třídního postavení jeho rodičů či

příbuzných v minulosti, byl třídní původ analogický zděděnému statutu v sociologické terminologii. Ten byl vlastní postmoderním společnostem stavovského, případně kastovského typu. Rozšířenost takového typu postavení se využívá kromě jiného i jako kritérium odlišení uzavřených a otevřených společností. Právě dělnický původ byl předpokladem pro společenský vzestup 200-250 tisíc dělníků kteří přešli v letech 1948-1953 do mocenského, politického, řídicího či administrativního aparátu. Paralelně s tímto přesunem byla přinucena vykonat společenský sestup mezi manuálně pracujícími značná část inteligence a živnostníků. Takto vynucená sestupná mobilita vyvolala pocit nejistoty ve všech společenských vrstvách, které uplatňovaly ve své práci vyšší kvalifikaci. Tyto skutečnosti se ale při výzkumu sociální mobility neuváděly. Výzkum se zaměřoval na kvantitativní stránku sociální mobility, která vypovídala o podílu osob, které byly z hlediska společenského vzestupu nebo poklesu v pohybu. Zjištěná rozsáhlá cirkulace osob se ideologicky využívala pro demonstraci otevřenosti socialistického systému. Největší rozsah mobility tak v Čechách i na Slovensku byl v letech 1952-1960. V tomto období byl podíl sociálního vzestupu a poklesu téměř shodný (13,9 % a 13,4 %). Největší podíl vzestupných mobilitních drah byl v období 1946-1952. Do roku 1967, kdy výzkum proběhl, nebyl podíl poklesu větší než podíl sociálního vzestupu. Na tomto stavu se do značné míry podílela industrializace, která vytvářela dostatek volných pozic což vedlo ke vzniku strukturální mobility. Ta se výrazněji prosazovala na Slovensku. Strukturální mobilitou se dá vysvětlit rovněž skutečnost, že větší část (46,7 %) z těch, jejichž otcové byli samostatní výrobci s námezdními silami, zastávala v roce 1967 na Slovensku posty odborných zaměstnanců a úředníků. Nutno ovšem dodat, že jejich podíl mezi nemanuálními pracovníky v roce 1967 tvořil pouze dvě procenta. Ukazuje to na oslabení působení kritéria třídního původu, jestliže bylo třeba řešit vážné ekonomické problémy. Svou úlohu při oslabování mobilitních bariér sehrálo rovněž politické uvolnění v 60. letech a působení rodinných a lokálních sítí, které akumulovaly kulturní a sociální kapitál využitelný pro vzestupnou sociální mobilitu. Tímto kapitálem disponovaly právě skupiny s nežádoucím třídním původem.

Další rozsáhlá sociální mobilita provázela zahájení tzv. normalizačního procesu na počátku 70. let. Svým rozsahem byla největší od roku 1948. Podle odhadů zasáhla okolo 400 až 500 000 občanů. Proběhla formou prověrek členů strany a následně formou komplexního hodnocení ostatních pracovníků. Kritériem pro sociální sestup a vzestup byla činnost jednotlivců v tzv. krizovém období roku 1968 a postoj k okupaci Československa. Z hlediska třídní a sociální příslušnosti se nejvíc dotkla inteligence a víc postihla českou společnost než Slovensko. Údaje o poměru vzestupné a sestupné mobility z tohoto období zatím nejsou známy. Z dostupných čísel o mobilitě v normalizačním období máme zatím ta o intergenerační vzdělanostní mobilitě z výzkumu o sblížení dělnické třídy a inteligence z roku 1979 (Tašký, F., 1986). Podle jeho závěrů byla úroveň vzdělání všech skupin obyvatelstva, kromě dělnic v Čechách, vyšší než úroveň vzdělání jejich rodičů. Rozdíly mezi strukturou vzdělání rodičů a jejich dospělých dětí byly na Slovensku výraznější než v Čechách. Pro obě části státu však všeobecně platilo, že děti dělníků dosahovaly v roce 1979 vyššího vzdělání než jejich rodiče. V případě technicko-hospodářských pracovníků platil opačný proces – sestupná mobilita: jejich děti měly v roce 1979 nižší vzdělání než jejich rodiče. Tato zjištění jsou v souladu se statistikami, které ukazují výrazně rychlejší růst vysokoškolsky vzdělaných osob na Slovensku než v Čechách v 70. a 80. letech. Stále ovšem přetrvávalo nedostatečné využívání kvalifikace. Jednu z příčin lze hledat v nízké úrovni kvalifikace vedoucích pracovníků, která souvisela s mimokvalifikačními kritérii pro výběr do jejich funkcí. Počátkem 80. let se problémy nevyužívání kvalifikace vyostřily, když nastaly těžkosti s umístěním víc než 5 000 absolventů středních a vysokých škol.

Až do konce trvání socialismu v Československu nedošlo k výraznějším změnám z hlediska sociální mobility. Tento trend nenarušil ani nástup „perestrojky“ v polovině 80. let.

INTELIGENCE

LENKA KALINOVÁ

Pojem inteligence představuje dobové označení pro sociální skupinu, pro níž se jako statistická kategorie do roku 1950 používal pojem „úředníci“, později pojem duševní nebo pracovníci. V každém případě jde o početně rostoucí a svými charakteristikami a postavením ve společnosti významnou skupinu. Svým duchovním kapitálem, získaným vzdělaností a kvalifikační přípravou rozšiřuje vědecké, technické a umělecké hodnoty, čímž ovlivňuje rozvoj kultury práce a kultury života společnosti. Přes všechna omezení měla tato skupina v klíčových obdobích komunistického režimu nezastupitelné místo i v rozvoji společenské aktivity obyvatelstva.

V uplynulých desetiletích se podstatně měnila početnost, složení a postavení inteligence. Tyto změny započaly již za okupace, kdy mnozí její příslušníci byly vyřazeni z vedoucích míst, vězněni a nuceně nasazováni na manuální práce. Vážný zásah do reprodukce této skupiny představovalo uzavření vysokých škol. Přesto se již za války a v prvních poválečných letech zvýšil počet a podíl „úředníků“ na ekonomicky aktivním obyvatelstvu.

V českých zemích se tento podíl mezi sčítáním lidu v roce 1930 a soupisem obyvatelstva v roce 1947 zvýšil z 9,4 na 16,7 %. Do roku 1970 vzrostl podíl duševních pracovníků na 26 % a do roku 1989 na 31,2 %. Na Slovensku byl tento růst ještě rychlejší. Od roku 1930 do roku 1970 se jejich počet zvýšil šestinásobně a činil 23 %, v roce 1989 31,5 %. Kromě zaměstnaných duševních pracovníků existovalo ještě několik tisíc (v roce 1947 kolem 12 tis, v roce 1961 zhruba 3,5 tisíc) příslušníků inteligence svobodných povolání.

Přes několikerý vnější zásah do složení duševních pracovníků se v minulých desetiletích zvyšoval v této kategorii podíl pracovníků s vyšším vzděláním. V jejich řadách pracovalo v 50. a začátkem 60. let v českých zemích 40-45 % osob s plným středním a kolem 11 % s vysokoškolským vzděláním. Přes 35 % z nich však mělo jen základní vzdělání nebo vyučení. Nebylo tomu tak proto, že by byl nedostatek lidí s vyšším vzděláním, naopak mnozí lidé s plným středním i vysokoškolským vzděláním pracovali v kategoriích kde toto vzdělání nebylo vyžadováno. Relativně nízký podíl pracovníků s vysokoškolským vzděláním i v náročných povoláních řídicích pracovníků souvisel s výběrem lidí do těchto funkcí podle mimokvalifikačních kritérií a s opakovanými prověrkami, které se dotkly hlavně vyšších kádrů.

Opakované prověrky a kádrování několikrát vyřadily značnou část intelektuální elity. Bezprostředně po únoru 1948 to byly prověrky prováděné akčními výbory NF, od listopadu 1948 do roku 1953 to byla kampaň výměny příslušníků inteligence za „dělnické kádry“ a v roce 1957 „třídně politická prověrka“.

V druhé polovině 60. let se při obsazování profesních rolí výrazněji prosazoval požadavek odpovídající profesní připravenosti. Dokonce se poprvé od roku 1948 dostalo do vrcholového vedení vládnoucí strany a státu několik pracovníků s vědeckou erudicí, kteří měly rozhodující úlohu při prosazování ekonomické reformy. Částečně se zmírnila i nivelizace mezd. Po porážce Pražského jara a následné masové čistce v roce 1970 se opět uplatnil systém mimokvalifikačních kritérií při obsazování nejen vedoucích funkcí, ale i rutinních nemanuálních činností.

Přes masové čistky a „odlivy mozků“ v několika emigračních vlnách se postupně zvyšoval podíl pracovníků s vyšším vzděláním. V roce 1989 mělo v ČR přes 56 % duševních pracovníků plné střední a 25 % vysokoškolské vzdělání. Na Slovensku byl podíl pracovníků s vysokoškolským vzděláním v této kategorii vyšší (činil 31 %) než v ČR. Tento rozdíl odpovídal rychlejšímu růstu počtu absolventů vysokých škol na Slovensku.

Srovnání profesní struktury duševních pracovníků je obtížné, protože se měnil systém jejich zařazování do kategorií. V roce 1947 byly nejpočetnější skupinou administrativní a komerční úředníci ve správě podniků, na dalším místě byli státní a veřejní zaměstnanci. Podle jednotné klasifikace zaměstnání zavedené v polovině 70. let pracovalo v roce 1989 z celkového počtu duševních pracovníků v kategorii technických pracovníků 32 %, na úseku řízení a správy 30 %, ve školství, kultuře a zdravotnictví 33 % a necelých 5 % ve vědě, výzkumu a vývoji.

V období 50. let se relativně zhoršilo hmotné postavení duševních pracovníků. Již při první peněžní reformě koncem roku 1945 byly v zájmu odstranění „hladových mezd“ přednostně zvýšeny nejnižší mzdy méně kvalifikovaných dělnických kategorií na úkor kvalifikovaných pracovníků. V předúnorovém politickém napětí se předmětem neshod politických stran stalo postavení státních a veřejných zaměstnanců. Zesílení sektářských tendencí vůči inteligenci začátkem 50. let bylo zaměřeno proti dřívějším výhodám státních a veřejných zaměstnanců i v sociálním zabezpečení. Postupně byly odbourány jejich dřívější výhody v nemocenském a důchodovém pojištění. Od druhé poloviny 50. let byly v souvislosti se snahami o zvýšení výkonnosti ekonomiky vyhlašovány programy na zmírnění nivelizace mezd mezi dělníky a technickohospodářskými pracovníky a pracovníky v rozpočtových organizacích. Kroky tímto směrem však byly nedůsledné a teprve koncem 60. let se mzdové relace poněkud změnily ve prospěch kvalifikovaných pracovníků (viz Dělnictvo). Také v příjmech na osobu v domácnostech „ostatních zaměstnanců“ se projevila nivelizace. Tyto příjmy byly zhruba o 10 % vyšší než v domácnostech dělníků. Poněkud větší diferenciaci se projevila ve vydáních domácností. Podíl výdajů na služby byl v domácnostech duševních pracovníků vyšší než v domácnostech ostatních sociálních skupin, což svědčí o určitých rozdílech ve způsobu života těchto domácností.

Po únoru 1948 se výrazně snížila možnost příslušníků inteligence zasahovat do společenského života. Zúžil se jejich prostor pro politickou aktivitu v profesních i dobrovolných organizacích a v době politických procesů byly omezeny i jejich právní jistoty.

V 60. letech se iniciátory reformního hnutí staly vědecké a umělecké složky inteligence, postupně podporované spontánním hnutím občanů z dalších sociálních skupin. Také před rokem 1989 a v jeho průběhu měli v odboji důležité místo intelektuálové. Nikoliv náhodou se také stalo vystoupení studentů impulsem ke skoncování se zdiskreditovaným režimem.

DĚLNICTVO

LENKA KALINOVÁ

Průmyslový charakter Československa byl tradičně spojen s relativně vysokým podílem průmyslového dělnictva. Již na přelomu 19. a 20. století dosáhl podíl obyvatel příslušných k průmyslu a řemeslu 38,5 %, tj. stejného podílu jako činil podíl příslušných k zemědělství. V téže době příslušelo na Slovensku k průmyslu jen 18 % obyvatel.

Po druhé světové válce se v důsledku odsunu německého obyvatelstva počet průmyslových dělníků snížil o 230 tisíc, tj. téměř o 20 %. Tento úbytek byl již do roku 1948 nahrazen pracovníky ze zemědělství a ze řad žen z domácností. Po zkušenostech z hospodářské krize 30. let (kdy více než 20 % dělníků bylo nezaměstnaných) a změn poměru politických sil ve světě po druhé světové válce se dělnictvo v Československu radikalizovalo. Jeho hlavním požadavkem bylo znárodnění průmyslu a posílení pravomoci závodních rad a odborů. Znárodnění dělnictvo chápalo jako akt spravedlivého rozdělení majetku a jako cestu k socialismu. Již po první etapě znárodnění pracovalo ve znárodněných podnicích 61 % všech průmyslových dělníků.

Po únoru 1948 dělnictvo očekávalo zvýšení životní úrovně, cestou spravedlivého rozdělování majetku, pracovních i sociálních příjmů a zachování jeho účasti na správě podniků. Koncentrace moci po únoru postihla i odbory a závodní rady, které byly s rostoucí odborovou organizovaností jako „zbytečné“ rušeny. Změnila se však i úloha odborů, které se staly pouhou „převodovou pákou od strany k masám“. V souvislosti s úlohou Československa jako strojírný v rámci RVHP se zvýšily investice do těžkého a zbrojního průmyslu a stagnace životní úrovně postihla i dělnictvo. S odbouráváním některých dřívějších výhod se otevřeně projevovala jeho nespokojenost. V roce 1951 a 1952 probíhala řada spontánních stávek dělnictva.

Nespokojenost dělnictva nebyla utlumena ani hesly o „zvýšení vedoucí úlohy dělnické třídy“ po roce 1948, která v praxi znamenala, že část dělníků přešla do vedoucích funkcí. Ve skutečnosti se tito dělníci stali součástí byrokratického aparátu a většina dělnictva zůstala i nadále v postavení podřízené pracovní síly.

Nespokojenost dělnictva vyvrcholila po vyhlášení měnové reformy a zrušení dvojího trhu spotřebním zbožím k 1. červnu 1953. Tímto opatřením bylo dělnictvo postiženo nejen znehodnocením skromných úspor, ale část z nich i ztrátou dosavadní výhody – možnosti nákupu na zvláštní přídatkové lístky za nízké ceny. Dělníci mnoha velkých závodů kolektivně vyjadřovali svůj odpor proti měnové reformě. Ve dnech 1.-5. června stávkovalo přes 120 závodů a demonstrace se konaly ve 4 městech. Zastavení práce mělo velmi bouřlivý průběh, na mnoha demonstracích dělníci veřejně kritizovali protidělnickou politiku komunistické strany.

Drastickým řešením situace měnovou reformou nebyly hospodářské a sociální problémy překonány. Trvala nespokojenost dělnictva především s prudkým zvýšením životních nákladů. V letech 1948-1953 se i přes některé preference dělnictva i vůči nim projevil totalitní charakter moci. Na závodech sílily často i veřejně vyslovované následující názory „my o ničem nerozhodujeme“, „to není vláda dělníků a rolníků, ale byrokratů“. Proto také mnozí dělníci zaujímalí postoje „prodavačů pracovní síly“ a nikoliv spoluvlastníků výrobních prostředků.

V pounorovém období převažovalo v hodnotové orientaci dělnictva odstranění sociální nerovnosti a zajištění sociálních jistot. Od roku 1953 se začíná v jejich postojích objevovat požadavek zvýšení podílu na provádění demokratické kontroly moci.

K dočasnému uklidnění v řadách dělnictva přispěly od podzimu roku 1953 určité změny hospodářské a sociální politiky. Dočasné zmírnění růstu investic do těžkého průmyslu, zvýšení výroby spotřebních statků a orientace na snižování cen přispěly ke zvýšení osobní spotřeby a k určitému zmírnění nerovnováhy na trhu spotřebním zbožím. Pod relativně optimistickým očekáváním a vytýčením ambiciózních plánů koncem 50. let se však skrývala vážná rizika. Začátkem 60. let se poprvé po roce 1945 snížil ekonomický růst a projevil se vážné poruchy rovnováhy .

Pod tímto tlakem bylo novotnovské vedení nuceno připustit přijetí projektu nové ekonomické reformy. Reformní program se dotýkal i zájmů dělnictva. Počítal s mírněním přezaměstnanosti a proto i se zajištěním pracovníků v případě přechodu na jiná zaměstnání. Požadavek zvýšení samostatnosti podniků se měl týkat i mzdové politiky. Podniky ve spolupráci s odbory mohly rozhodovat o podílech na hospodářských výsledcích, čímž se měla zvýšit i úloha kolektivních smluv.

Tvůrci reformního programu si byli vědomi, že její úspěch závisí na aktivní účasti dělnictva. Proto také Akční program z dubna 1968 zakotvil zásadu zvýšení demokratické účasti pracujících na řízení podniků. Tento návrh se setkal s velkými nadějemi dělníků. Již od června 1968 dříve než byl vypracován zákon o podniku začaly se spontánně zakládat přípravné výbory podnikových rad.

Podnikové rady se vytvářely i po srpnu 1968, kdy se boj o jejich legalizaci stal podnětem zvýšení společenské aktivity nejen dělnictva. Při obraně podnikových rad dělnictvo získávalo spojence ve studentském hnutí, v tisku i ve veřejnosti. Dělnictva bylo ochotno hájit podnikové rady, i stávkami. Tento boj vydržel do jara 1969, kdy pod tlakem vnějších a vnitřních sil podnikové rady jako poslední vymoženost Pražského jara zanikly.

V 70. letech se nová mocenská garnitura snažila poskytnout dělnictvu náhradu za demokratickou účast na správě svých věcí určitými sociálními vymoženostmi, které měly upevnit jejich sociální jistoty.

Přes mnohé rysy stagnace sociální a příjmové struktury probíhaly i v tomto období ve společnosti určité procesy, které narušovaly její zdánlivou homogenitu. Sem patřila sama generační výměna spojená se změnami hodnotové orientace. Mladí lidé s vyšším vzděláním a odbornou kvalifikací pociťovali neschopnost systému držet krok se světem. Tyto změny se nevyhnuly ani dělnictvu, mezi nimiž mělo téměř 10 % plné střední vzdělání s maturitou. Stagnace ekonomiky v druhé polovině 80. let a změna vnějších podmínek vyvolávala nejistotu i u dělnictva. Přesto podobně jako ostatní obyvatelstvo i dělnictvo bylo pro socialistickou cestu, pro kapitalistickou bylo jen 3 % dotázaných a 52 % bylo pro něco „mezi tím“. Při zdůvodnění těchto postojů byl uváděn hlavně systém sociálních jistot a plná zaměstnanost.

ZDRAVOTNICTVÍ

LENKA KALINOVÁ

Ochrana zdraví je jednou z podmínek sociální bezpečnosti občanů, proto je dostupnost a úroveň zdravotnických služeb důležitým ukazatelem naplňování občanských práv. Náročnost těchto služeb na finanční a lidské zdroje, na výzkum, na kvalifikovanou práci a na technické vybavení, nestejné nároky obyvatelstva na tyto služby a především jejich společenský význam z nich činí věc veřejnou. Již od poloviny 19. století byly přijímány zákony na ochranu zdraví při práci a proti infekčním nemocem. Po druhé světové válce se jako součást zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva ve všech vyspělých zemích prosazoval požadavek státní záruky práva na zdraví pro všechny občany. Od té doby v nich existují veřejné zdravotní služby, které jsou garantovány a v různé míře financovány a regulovány státem. Soukromé zdravotnictví je většinou jen doplňkem veřejných zdravotních služeb.

V Československu byl požadavek bezplatné lékařské péče pro všechny obsažen v zákonu o národním pojištění, který byl připravován od roku 1945 a schválen v dubnu 1948. Tento zákon zavedl povinné pojištění, které zajišťovalo bezplatnou lékařskou péči pro všechny pojištěnce a jejich rodinné příslušníky. Po likvidaci soukromého podnikání se od konce 50. let na bezplatné lékařské péči podílelo veškeré obyvatelstvo. V roce 1948 byly také znárodněny nemocnice, léčebné ústavy a lázně a bylo dokončeno znárodnění výroby a distribuce léčiv.

Do roku 1951 byla zdravotnická zařízení řízena místní správou a financována z pojištění za účasti státu. Podle zákona 103/1951 se měnila organizace zdravotnictví. Byla sjednocena lékařská a preventivní péče, která přešla pod správu ministerstva zdravotnictví. Od roku 1953 se rušila svobodná volba lékaře a zdravotnické služby byly sjednocovány v jednotnou soustavu zdravotnických zařízení, v okresní a krajské ústavy národního zdraví. Změnil se i systém odměňování lékařů. Do roku 1951 pobírali plat podle počtu zapsaných pacientů. S přechodem na obvodní systém dostávali pevný plat bez ohledu na počet pacientů. Na zdravotní péči se začaly podílet podniky. Ve velkých závodech byly zřizovány polikliniky, v některých i nemocnice. Na závody přešlo i vyplácení nemocenských dávek, organizace rekreace a lázeňské péče. Do okresních a krajských ústavů národního zdraví byly postupně začleňovány i hygienicko-epidemiologické stanice, zdravotní školy a lékárny.

Od roku 1958 bylo zrušeno odvětvové financování zdravotnictví po linii ministerstvo – národní výbory a bylo převedeno na finanční odbory národních výborů. Financování zdravotnictví tím bylo odtrženo od řízení resortu. Od druhé poloviny 60. let ekonomické řízení zdravotnictví přešlo na ministerstvo financí a ekonomické odbory národních výborů. Jednotlivá zdravotnická zařízení i okresní a krajské ústavy národního zdraví neměly v 70. a 80. letech právní ani ekonomickou samostatnost. Podléhaly direktivnímu řízení příslušných národních výborů. Hlavní parametry zdravotnictví byly centrálně plánovány.

Se stárnutím obyvatelstva a s rozvojem lékařské vědy se postupně prohlubovaly problémy ve zdravotnictví. V kvantitativních ukazatelích, jako je počet lékařů a počet nemocničních lůžek vykazovalo čs. zdravotnictví vysoké hodnoty. Počet lůžek se od roku 1948 do roku 1960 zvýšil ze 71 tisíc na 103 tisíc a do poloviny 80. let na 122 tisíc. V 70. a 80. letech, kdy náklady na budování nových nemocničních lůžek v důsledku náročnosti na technické vybavení prudce vzrůstaly (ze 400 tis na 1 milion Kč na jedno lůžko), počet lůžek stagnoval (8 lůžek na 1000 obyvatel) a dokonce se mírně snížil. Počet lékařů se i v této době dále zvyšoval. V letech 1948-1960 se zvýšil z 11 na 24 tisíc a do poloviny 80. let na 54 tisíc. Další růst uvedených kvantitativních ukazatelů nebyl postupně pro úroveň zdravotnictví rozhodující. Nižší úroveň technického vybavení zdravotnických zařízení prodlužovala diagnostické a léčebné postupy a kladla vyšší nároky na růst počtu lůžek a zdravotnického personálu..

Úroveň zdravotnictví nesporně ovlivňuje výše nákladů společnosti na jeho fungování a rozvoj. S rostoucími nároky na jeho vybavení se ve všech zemích soustavně zvyšoval podíl výdajů na zdravotnictví. V evropských zemích se jejich podíl na HDP pohyboval v 80. letech kolem 7 %, v USA dosáhl v roce 1987 10 %, v Československu činil v polovině 80. let 4,2 % z HDP. Při hledání cest

k zastavení růstu veřejných výdajů na zdravotnictví se ve většině vyspělých zemí část z nich začala výrazněji přenášet na obyvatelstvo. Také v Československu se od 60. let zavedl příspěvek pacientů na některé druhy lázeňské péče, byly zavedeny malé poplatky za recepty, zvýšily se také příspěvky na jesle a pobyty v zařízeních sociální péče. Celkový příspěvek občanů na úhradě zdravotnických služeb však byl i nadále nepatrný.

Zdravotní péče je jen jedním z faktorů zlepšování zdraví obyvatelstva, nemenší vliv na ně má životní prostředí a způsob života. K důležitým ukazatelům uvedených a dalších činitelů patří střední délka života, kojenecká úmrtnost, odstranění infekčních nemocí a v posledních desetiletích výsledky boje proti civilizačním chorobám. V prvních dvou poválečných desetiletích se i v Československu zvýšila střední délka života a podstatně klesla i kojenecká úmrtnost (viz Populační vývoj). Masovým očkováním a preventivním snímkováním se dařilo překonat mnohé infekční nemoci (obru a tuberkulózu).

Postupné zvyšování rizikových faktorů životního prostředí a nezdravého způsobu života obyvatelstva (alkoholismus, kouření, nezdravá výživa, nedostatek fyzického pohybu) a problémy v samotném zdravotnictví se projevily zhoršením zdraví populace. Ve zprávě pro předsednictvo ústředního výboru komunistické strany z října 1988 bylo i na základě mezinárodního srovnání konstatován nepříznivý vývoj zdraví obyvatelstva. Prohloubil se rozdíl proti srovnatelným zemím ve střední délce života, (rostla úmrtnost zejména mužů i v produktivním věku, zvýšila se úmrtnost na kardiologická a onkologická onemocnění), vzrůstala onemocnění horních cest dýchacích u dětí a mládeže a pomalu klesala kojenecká úmrtnost. Tento stav byl důsledkem mnoha faktorů.

V samotném zdravotnictví to byl systém řízení zdravotnických služeb, centrálně plánované rozdělování zdrojů a nedostatečná odpovědnost jednotlivých zdravotnických zařízení za jejich efektivní využívání. Také rozsah prostředků vynakládaných na zdravotní péči neodpovídal novým potřebám, dokonce ani udržování a prosté reprodukci technického vybavení zdravotnických zařízení. Vážným problémem byla značná izolace čs. zdravotnictví od tendencí ve světě. To se týkalo omezených možností dovozu diagnostických a terapeutických zařízení, informačních technologií a léků i malé možnosti lékařů získávat zkušenosti v oblasti moderních metod diagnostiky a terapie.

Omezené zdroje určené pro zdravotnictví se projevily i v neúměrně nízkých příjmech zdravotnických pracovníků. Průměrné platy pracovníků ve zdravotnictví byly v roce 1980 o 3 % a v roce 1987 již o 9 % nižší než průměrné mzdy v národním hospodářství. Měsíční platy lékařů byly jen o 100 Kč vyšší než činila průměrná mzda. Přesto se udržela vysoká prestiž lékařského povolání a počty uchazečů o medicínské studium trvale převyšoval plánované počty přijímaných na lékařské fakulty. Mzdy středních zdravotních pracovníků byly podstatně nižší než v méně náročných povoláních v jiných odvětvích. Důsledkem této skutečnosti byl odchod vyškolených zdravotních sester do jiných oborů a jejich trvalý nedostatek ve zdravotnických zařízeních.

POSTAVENÍ ŽENY ZA SOCIALISMU

JIŘINA ŠIKLOVÁ

Postavení ženy za socialismu v ČSR a i v ČSSR je neoddělitelné od historie vývoje socialistického systému v této zemi i v ostatních státech náležejících ke sféře sovětského vlivu. Obdobně jako se „měnil“ či vyvíjel „socialismus“, měnilo se i postavení žen v Čechách, na Moravě a Slezsku a s několikaletým „zpožděním“ se obdobné sociální jevy (například zvýšená rozvodovost, potratovost, populační vývoj) objevovaly i na Slovensku. Přestože snahou SSSR bylo homogenizování obyvatelstva celého území (homo sovětikus) zachovávaly se i nadále paralelně s tímto oficiálním tlakem i podstatné rozdíly v postavení žen ve společnosti i v rodině v různých socialistických státech. Odpovídalo to rozdílné ekonomické bázi v době před druhou světovou válkou, ale i rozdílům v tradicích rodiny, v religiozitě i ve stupni emancipaci ženy před druhou světovou válkou. Přesto určité společné rysy se objevovaly ve všech socialistických státech: ženy jako rodičky dětí (tedy i vojáků), nutné k reprodukci pracovní síly, byly ve všech socialistických státech s výjimkou prvních let po uchopení moci komunisty preferovány celou řadou sociálních opatření. Proto je nemožné pochopit změny v postavení ženy za reálného socialismu či tzv. státního socialismu bez přihlídnutí ke změnám v demografickém vývoji po roce 1948, v porodnosti, v propopulační politice, potratovosti, rozvodovosti, sociální politice a sociální péči apod. Postavení ženy nelze vysvětlit bez nahlédnutí do těchto údajů, která toto heslo dokreslují fakty. Zobecnující závěry se vztahují na ženy jako na celek, z kterého se vymykalo postavení žen patřících k odlišným tu pronásledovaným, tu preferovaným sociálním skupinám, jakými byly např. ženy kulaků, buržoasie, ženy zavřených a politicky pronásledovaných manželů či otců, či ženy v politické opozici vůči socialistickému státu, nebo ty, jejichž postavení více profiloval (pozitivně i negativně) sekundární, tedy získaný sociální status, než jejich status primární, dle jejich pohlaví. S tématem úzce souvisí i politika zaměstnanosti žen, která se během vývoje státního socialismu měnila i změny v postavení žen a mužů v rodině. Během 40 let trvání různých fází socialismu zasahovala opatření diktovaná rozhodnutím KSČ a ze strany státu k vyvázání ženy z vlivu bezprostředního, často tradičního prostředí. Opatření státu zasahovala do soukromí jedinců i rodin a tak došlo k výrazným a rychlým změnám v postavení žen za socialismu. Mnohé z těchto změn korespondovaly se změnami o které dlouhodobě usilovaly mnohé západoevropské protagonistky emancipaci žen a které jsou považovány za progresivní, jako je například vyšší podíl žen na vysokých školách, v zaměstnání, vyšší ekonomická nezávislost žen apod. Všechny tyto změny byly v socialismu ale „dány ženám shora“, proto nebyly často ženami přijímány kladně, nebyly interiorizovány. Ideologie i mocenská opatření státu využívaná k ovlivňování postavení žen se měnila během 40 let socialismu. V tomto vývoji je možné sledovat několik etap. První, kryjící se s obdobím diktatury proletariátu, se snažilo využít ženu jako levnou, nekvalifikovanou pracovní sílu a začlenit ji z ekonomických i ideologických důvodů do pracovního poměru. Ženy byly využívány jako zdroj levné pracovní síly pro obnovu válkou narušeného a extenzivního hospodářství.

Současně toto jejich „zapojení do společensky užitečné práce“ pod heslem „muži do výroby, ženy do distribuce a lehkého průmyslu“ mělo také rozbít dosavadní vazby občanské společnosti, včetně rodiny jako nositelky tradic a tím urychlit interiorizaci ideálů socialismu. Každý totalitní stát se snaží narušit bezprostřední, neformální vazby v občanské společnosti, zrušit spolky, charitativní a občanské organizace a zasahovat do rodiny a výchovy dětí i proto, aby měl kontrolu nad svými občany a současně je mohl intenzivněji ovlivňovat. Proto je taková podobnost v ideologických postojích státu fašistického i státu socialistického k ženám a ženské otázce.

V obou systémech je zakotveno odmítání feminismu, jako diferencující či od společného cíle muže a ženy odvádějící, pouze na jednu skupinu zaměřené ideologie a je zdůrazňována především biologická, zvláště reprodukční a ekonomická funkce ženy-matky a její symbolika slouží k identifikaci s myšlenkami nacionalismu, nebo ideologie třídního boje.

Společenské a ideologické hodnocení ženy v období diktatury proletariátu, formálně vycházelo z marxistické filosofie a zdůrazňovalo, že ženu podřídil muži především vznik soukromého vlastnictví výrobních prostředků. To dle této ideologie zvýraznilo mocenské postavení muže, význam jeho práce, vedlo to k patriarchátu v důsledku toho k monogamickému vztahu jehož dodržování i sankce za jeho porušení ze strany ženy zaručovalo muži předání majetku do rukou jeho legitimních

potomků. Tedy soukromé vlastnictví a dělba práce na práci placenou – veřejnou, vykonávanou mimo domov – a práci neplacenou, vykonávanou v místě bydliště, zvýšilo význam muže a vedlo k totální, později i právně kodifikované závislosti ženy na muži. Žena v oficiální ideologii socialismu byla chápána jako bytost vykořisťovaná více než muž, žijící v závislosti ekonomické, právní, sociální nejen na svém muži, ale i na kapitalistovi, který jejího muže vykořisťoval. Žena, pokud vstoupila do pracovního poměru, byla vykořisťována dokonce více než muž, neboť „ženská“ práce, jak píše B. Engels, byla méně placena než práce muže-živitele rodiny. Samostatné ženské hnutí bylo v této fázi socialismu oficiálně odmítáno, dřívější ženské organizace zrušeny (viz Československý svaz žen) a hnutí žen uznáváno jen jako součást dělnického hnutí. Emancipace ženy byla dle této ideologie možná jen jako součást dělnického hnutí, kdy dojde k odstranění kapitalismu a tím i jakéhokoliv vykořisťování člověka člověkem. Žena mohla být osvobozena pouze zařazením do výrobního procesu, samostatnou výdělečnou prací, která by ji vyvázala ze závislosti na muži. Zájmy žen byly zcela podřízeny zájmům vítězství dělnické třídy jako celku. Feminismus byl oficiálně zcela odmítán jako ideologie, která třídí společné zájmy mužů a žen na odstranění kapitalismu jako společenského řádu. Tato ideologie byla zdůrazňována především v prvních letech po převzetí moci komunistickou stranou a tehdy byl také vytvářen ideální obraz ženy-matky, hrdinky práce, která vedle své práce je i politicky aktivní, chodí na schůze, agituje a plní i všechny povinnosti v rodině, včetně výchovy dětí. Po únoru 1948, tedy po „uchopení moci dělnickou třídou“, v době, kdy došlo k znárodnění, k měnové reformě, kdy bylo zrušeno soukromé pojištění, soukromé pensijní fondy, byl muž zbaven státem mnoha svých ekonomických a v důsledku toho i mocensko-statutárních výhod a hierarchicky vyššího postavení.

Hlásané egalitářství se promítlo i do formálně zcela rovnoprávného postavení muže a ženy. Stát, zastoupený a vedený KSČ, byl jediným zaměstnavatelem a také jediným garantem sociálního zabezpečení všech občanů. Zatím co muž, kdysi vlastník polí, dílen, továren a převážně jediný živitel rodiny byl tímto postupem výrazně degradován na pouhého zaměstnance, získala žena začleněním do pracovního poměru mimo domácnost vyšší sociální status. (Wagnerova, 1974) Emancipační proces každé sociální skupiny je spojen s nabýváním majetku. Znárodnění vyrovnalo velké majetkové rozdíly mezi muži a ženami a nepřímo tím zlepšilo postavení žen, neboť znárodněním byli zbaveni svých výhod především muži. Majetek za socialismu ztratil svoji statusovou funkci, zatím co se nedotkl podstaty ženské identity, která je tradičně zakotvena v imanentních vnitřních komponentech ženské existence a v jejím potenciálním mateřství (Wagnerová, 1995). Tato zásadní změna v relaci dvou pohlaví ovlivňuje i současnost. Tato marxisticko-leninská koncepce, vycházející především z pojetí Bedřicha Engelse (začlení-li se ženy do práce mimo rodinu a budou-li mít vlastní zdroj finančních příjmů, osvobodí je to z jejich ekonomické závislosti na mužích, vytvoří se tím opravdová rovnost muže a ženy a vztah obou pohlaví bude založen jenom na lásce), výrazně rozdělovala tehdejší ženy na politicky „uvědomělé“ a pro socialismus se angažující (A. Hodinová-Spurná, G. Fučíková, M. Kabrhelová) a ženy toto pojetí zásadně odmítající. Žena, která pouze vychovávala děti a starala se o domácnost, byla chápána jako doslova „méněcenná“. Žena, která neměla děti, starala se pouze o manžela a domácnost a přesto nepracovala, mohla být i trestána za příživnictví. Protože cílem bylo rychle, během jedné generace převychovat členy společnosti, byla rodina zvláště v první fázi socialismu chápána oficiálně hlásanou ideologií jako zdroj uchování tradic, náboženství i starých protisocialistických názorů a zdroj konservatismu, tedy jako retardér společenských změn. Ideálem bylo začlenit ženu do pracovního poměru, děti vychovávat v jeslích, školkách, školách, tedy pod vlivem profesionálních, politicky uvědomělých pedagogů.

Socialistický systém tedy chtěl ženu na jedné straně osvobodit od „zátěže“ péče o děti a domácnost a současně tím získat větší vliv na děti a mládež a umožnit jejich převýchovu. Proto byly u velkých závodů zřizovány mateřské školky a jesle (v roce 1946 jich bylo 1 670, v roce 1948 již 4 600) a ideálem, který se ale nikdy nerealizoval, bylo, aby u každé továrny byly vytvořeny kolektivní domy se společnými jídelnami, prádelnami, jeslemi a školkami pro děti pracujících žen. Přes všechny tyto snahy pouze v 25% městech byl dostatečný počet míst v jeslích a školkách pro všechny děti pracujících žen. Nízké platy mužů a ekonomická nutnost dvojího příjmu pro zajištění existence rodiny, fatální nedostatek bytů (viz heslo bytová politika) až do poloviny let osmdesátých, to vše vedlo k užšímu soužití generací rodičů a dětí (bydlení ve společném bytě, hlídání malých dětí

babičkami apod.), což zcela narušilo původně proklamovaný proces rychlé převýchovy a odstranění tradic. Zkušenosti z tohoto prvního období se promítaly a promítají dodnes do vysoce zvnitřnělé ale nereflektované emancipace žen v ČR i skoro ve všech postkomunistických zemích a do postojů této generace žen vůči feminismům.

V druhé etapě, kdy již Československo bylo prohlášeno za zemi socialistickou (ČSSR), tj. v letech šedesátých, se projevovaly výrazně nedostatky kolektivní výchovy malých dětí, typy „údernic“ a modely chování žen, které dokazovaly, že jsou schopné provádět stejné práce jako muži, byly kritizovány. Upozorňovalo se na význam vztahu matky a malého dítěte, kritika socialismu zasáhla i tuto oblast. Žena věnující se rodině již nebyla „směšná“. Ale ženy se ani v tomto období nevrátily zpět do domácností, neboť jim to neumožňovala ekonomická situace. Z jednoho platu se žilo jen velmi obtížně. Diskuse o tématech úlohy ženy byly zastaveny po okupaci ČSSR vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a v období normalizace přestala i veřejná diskuse o těchto tématech. Výzkumy rodiny a postavení ženy však byly tehdy realizovány, neboť to bylo „únikové“ téma nenarážející již tak výrazně na politickou cenzuru. V šedesátých letech se již připouštělo, že kolektivní výchova malých dětí zhoršuje jejich zdravotní stav, že ženy-matky si příliš často vybírají sociální dávky poskytované jim v době jejich péče o nemocné děti a tak mateřská dovolená byla z původních 6 týdnů v období let padesátých prodloužena na jeden rok a později i na dva roky. V období normalizace ale již se o těchto otázkách příliš nediskutovalo. Vzhledem k zpřísnění censury byly zastaveny i informace o třetí či čtvrté vlně feminismu na Západě (Women Liberation), která souvisela s hnutím za lidská práva v USA. O lidských právech se oficiálně nemluvalo, prakticky se toto téma opět dostalo „na scénu“ až po roce 1975, kdy byly podepsány i vládou ČSSR Helsinské dohody a pak v souvislosti s Chartou 77, VONS a později s HOS, DI apod.

Zaměstnané ženy v době normalizace vzhledem ke své tzv. „druhé směně“ v domácnosti a péči o děti a časté nesmyslnosti vykonávané práce a možnosti získat vedoucí pozice pouze za cenu podřízení se politickému tlaku víceméně dobrovolně snižovaly svoje profesionální aspirace, což vedlo k vytvoření relativně dobrých, bezkonkurenčních vztahů mezi muži a ženami na pracovištích (75% žen s osmihodinovou pracovní dobou se za socialismu současně staralo o malé děti a domácnost). Když děti odrostly, střední generace žen byla silně zatížena péčí o stárnoucí generaci, tedy rodiče, kteří často bydleli s nimi pohromadě. Přestože formálně byli muži a ženy rovnoprávní, ženy měly v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy již jejich odborná kvalifikace dosahovala a často i přesahovala kvalifikaci mužů, v průměru o 31% nižší platy. Rozdíly zvláště stoupaly v případě vysoce kvalifikovaných profesí, což se promítalo i do rozdílů v penzích. Ženy s vysokoškolským vzděláním odcházející do penze měly v průměru jen penzi ve výši 167% svého nástupního (prvního) platu, zatím co muži při odchodu do penze dosahovali 197% svého nástupního platu. (Šiklová, 1999) Formální rovnost muže a ženy byla popřena i tím, že společensky i finančně byla více hodnocena práce tzv. produktivní, tj. práce ve výrobě a zvláště v těžkém průmyslu, než práce neproduktivní, tedy práce ve službách, školství, zdravotnictví včetně péče lékařské. Preferování produktivní práce – tedy práce mužů – vedlo k tomu, že pro dívky bylo snadnější nastoupit na školy druhého stupně a získat ucelené vzdělání s maturitou. To výrazně zvýšilo i počet žen – absolventek vysokých škol a výrazně feminizovalo některé profese (lékařky, učitelky, právničky, chemičky apod.). Vzhledem k tzv. druhé směně ženy byly výrazně méně často zastoupeny ve vedoucích místech, a to i v profesích, ve kterých početně převažovaly. To následně podmiňovalo i jejich nižší participaci na veřejném a politickém životě včetně tzv. masových organizací. Mezi členy KSČ ženy tvořily pouhých 19 % v době XV. sjezdu KSČ. Jejich počet v parlamentu byl vyšší, zhruba kolem 30 %, neboť to bylo stanoveno nepřímo kvótami určenými stranickými orgány pro jednotlivé třídy, pohlaví a profese. Ženy za socialismu považovaly za samozřejmé, že jsou právě ony plně odpovědné za výchovu dětí i chod domácnosti a současně byly frustrovány z nemožnosti dobře plnit obě sociální role, neboť kdysi plánované a slibované služby pro domácnosti byly těžko dostupné, nebo vůbec neexistovaly. I ženy pracovaly na směny a tak trpěly permanentním přetížením (klouzavá či zkrácená pracovní doba byla výjimkou i v osmdesátých letech), a to byl i důvod, proč ženy neaspirovaly na vyšší funkce, na funkce stranické, odborářské, a svůj příjem považovaly jen jako doplňkový příjem pro domácnost. Tento postoj k práci i sebehodnocení žen v pracovním poměru se ještě zvýšil v období normalizace, kdy docházelo až k jakémusi útěku do soukromí, na chaty a chalupy. Ženy měly rozhodující

postavení v rodině i v této „vnitřní emigraci“ a z tohoto svého postavení v rodině získávaly vysokou satisfakci. Na jedné straně existoval patriarchálně-paternalistický postoj vůči ženám ze strany stranického a mocenského aparátu (ženě byly skoro automaticky dávány děti po rozvodu do péče, jí zůstával byt, ona byla příjemcem sociálních dávek, výživného apod.), a na druhé straně byla společnost organizována na základě primárně rodinné skupiny, protože jiné organizační jednotky (vyjma formálních organizací začleněných do Národní fronty) v té době neexistovaly. To opět neformálně zvyšovalo status ženy za socialismu. Obdobný proces začleňování žen do zaměstnaneckého poměru, vykonávání profesí mimo domov probíhal i ve všech ostatních státech náležejících k sovětskému bloku. Příkladem může být postavení ženy v NSR a NDR. Zatímco v západním Německu bylo v roce 1981 začleněno do práce 51% všech praceschopných žen, ve východním Německu to bylo 87% žen, v SSSR 94 % a v ČSSR 97,4 % žen. Státem garantované právo na práci a fakt, že muži nebyli skutečnými vlastníky výrobních prostředků způsobil, že mezi ženami a muži za socialismu nebyl konkurenční vztah na pracovním trhu, což dokazují i četné sociologické výzkumy realizované Marií Čermákovou v projektech Sociologického ústavu AV ČR. Naopak dlouhodobá frustrace žen z pocitu, že neplní či nejsou schopny plnit obě sociální role (roli matky a zaměstnankyně), které přijaly či musely přijmout, v nich vyvolával pocit vlastní nedostatečnosti, sebepodceňování, formálního odmítání emancipace i přesto, že ve skutečnosti byly tyto ženy vysoce emancipované, aniž přijaly, proklamovaly a mnohdy vůbec znaly ideologické cíle emancipace či feminismu. (Šiklová, 1997)

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

ANTONÍN KOSTLÁN

Myšlenka na vybudování akademie věd po sovětském vzoru se objevila záhy po květnu 1945, v červenci 1946 byla zakotvena i ve Dvouletém budovatelském plánu Gottwaldovy vlády, v dubnu 1948 v rezoluci Sjezdu národní kultury. Jejím velkým propagátorem se stal zejména Zdeněk Nejedlý, po návratu z moskevského exilu první poválečný ministr školství (4.4. 1945 - 2.7. 1946, znovu 25.2. 1948 - 31.1. 1953) a jediný poválečný prezident České akademie věd a umění (po sebevraždě Josefa Šusty od 3.7. 1945). V prosinci 1951 se intenzivních příprav na vytvoření akademie ujal ministr informací Václav Kopecký, z jehož iniciativy pak byla k 15.1. 1952 ustavena Vládní komise pro vybudování Akademie věd (předseda Ladislav Štoll). Komise se vyslovila pro zásadní diskontinuitu vůči České akademii věd a umění, jež podle jejich názoru nebyla schopna reorganizace, protože „se skládala převážně z konzervativního členstva, které se nemohlo přizpůsobit novým socialistickým proudům ve všech vědeckých odvětvích“. S tímto názorem však polemizoval Zdeněk Nejedlý v rychle napsané a vydané brožuře Vybudujeme Československou akademii věd (Knihovnička Varu sv. 31, Praha 1952), kterou se mu podařilo prosadit jako závaznou normu pro práci Komise. Tímto zásahem přispěl k uchování vyšší míry kontinuity akademie věd s předchůdcovskými institucemi, což se projevilo ve formulacích navrhovaného zákona i v nezanedbatelném podílu členů těchto institucí ve členské základně ČSAV (mezi 162 členy ČSAV v letech 1952-1955 bylo 82 někdejších členů Královské české společnosti nauk a České akademie věd a umění, tedy 51%).

Komise rozhodla, že akademie věd vznikne zrušením a sloučením potenciálu dosud autonomních vědeckých společností (Královská česká společnost nauk, Česká akademie věd a umění, Masarykova akademie práce, Československá národní rada badatelská aj.) a že sem budou převedeny 24 již existující státní ústavy různého typu (z České akademie věd a umění, Státního úřadu plánovacího i z kompetence ministerstva školství a osvěty). Zákon o ČSAV č. 52/1952 Sb. přijalo jednomyslně přijalo Národní shromáždění 29.10. 1952. Prezident Klement Gottwald jmenoval 12.11. 1952 na návrh vlády 12členné presidium ČSAV (prezident Zdeněk Nejedlý, jeho dva zástupci Vilém Laufberger a Jaroslav Böhm, hlavní sekretář František Šorm a předsedové osmi odborných sekcí) a dalších 40 řádných členů ČSAV. K oficiálnímu zahájení činnosti ČSAV došlo na slavnostním zasedání v Národním divadle 17. 11. 1952, 18.11.se konala ustavující plenární schůze a došlo k jednomyslné „volbě“ prvních 43 členů-korespondentů, 20. 11. (den zahájení procesu se skupinou Rudolfa Slánského) zahájily činnost sekce ČSAV.

Zákon o ČSAV byl později novelizován (zákonem č. 53/1957 Sb. z 31.10. 1957, vychází z usnesení ÚV KSČ a vlády z 22.2. 1956 o úkolech vědy při zabezpečování rozvoje průmyslu) a po deseti letech nahrazen novým zákonem (č. 54/1963 Sb. z 9.7. 1963, vychází z usnesení politického byra ÚV KSČ O nové organizaci ČSAV z 10.10. 1961), který však nepřinášel zásadní změnu v pojetí této instituce a zaměřoval se zejména na inovace vnitřní struktury (nahrazení osmi odborných sekcí vědeckými kolegií, kterých bylo původně 23 a které byly ustaveny „základními celostátními ideovými a vědeckými orgány v jednotlivých vědních oborech“; začaly pracovat již od 1.1. 1962 a staly se tak orgánem, v němž se konfrontovaly zájmy členů ČSAV a jejich pracovníků se zájmy a postoji badatelů z vysokých škol a rezortních ústavů).

V ČSAV se soustředilo bádání v širokém spektru přírodovědných, technických a společenských oborů; stranou zpočátku stály jen zemědělské a lékařské nauky, pro něž měly být po sovětském vzoru vytvořeny samostatné akademie. Československá akademie zemědělských věd, která byla ustavena v prosinci 1952, však byla v roce 1962 částečně integrována do ČSAV, v níž řada ústavů tehdy i později pracovala na příbuzné, často ekologické problematice. Integrace lékařských věd do ČSAV probíhala souběžně s výstavbou rozsáhlého rezortního výzkumu v této oblasti a byla sankcionována přejmenováním biologické sekce v roce 1958 na sekci biologicko-lékařskou. Na počátku normalizace se vedly diskuse o zrušení jaderného výzkumu v ČSAV, a to v souvislosti s převedením Ústavu jaderné fyziky ČSAV pod Československou komisi pro atomovou fyziku, nakonec tu však byl tento výzkum částečně ponechán.

ČSAV po celé období své existence především institucí základního výzkumu. V letech 1957-1962 byla sice pověřena i koordinací vědeckých úkolů stěžejního hospodářského významu a součinností při převádění výsledků výzkumu do praxe, později však byly tyto úkoly převedeny na jiné, vládní orgány (viz heslo Řízení a využívání vědy). Uplatňoval se tu však i aplikovaný výzkum a spolupráce s výrobou, zejména některé chemické ústavy dokázaly své výsledky dovést až k udělení zahraničních licencí a devizovým ziskům (zejména výzkum hydrofilních gelů a nových technologií výroby kontaktních čoček v Ústavu makromolekulární chemie ČSAV a léčiva DDAVP v Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV). V 80. letech představoval základní výzkum v ČSAV již jen cca 70-75% celkové kapacity, to však bylo do značné míry vynuceno administrativními a rozpočtovými opatřeními státu; v podmínkách plánovitého hospodářství a při neexistenci svobodných tržních mechanismů si ČSAV nemohla vytvořit ke sféře aplikovanému výzkumu přirozené vazby.

Z hlediska územní příslušnosti se u ČSAV projevovala podobná asymetrie jako u komunistické strany: proklamativně se hlásila k zodpovědnosti za celou československou vědu, ale (po vzoru Akademie věd SSSR, vedle níž byly vytvořeny i formálně samostatné akademie v jednotlivých sovětských republikách vyjma Ruské) spolu s ní na Slovensku v roce 1953 vznikla i samostatná Slovenská akademie věd (viz samostatné heslo). V praxi však byla ČSAV institucí české vědy, jejíž ústavy byly rozmístěny vždy jen na území Čech a Moravy. K 1.7. 1960 se sice na zásah stranických orgánů, které tehdy usilovaly o splynutí obou akademií, prosadily nové zásady vztahu mezi nimi, v praxi to však mělo za důsledek jen ustálení zvyklosti, podle níž se předseda SAV stával místopředsedou ČSAV a slovenským zástupcům se vyhrážoval cca třetinový podíl na vedení ČSAV a v orgánech mezinárodní vědecké reprezentace.

V čele ČSAV stálo jako její kolektivní orgán prezídium, složené z prezidenta ČSAV (od 1963 předsedy) a jeho zástupců (1957 náměstků, 1963 místopředsedů), hlavního sekretáře (1957 hlavního vědeckého, 1970 generálního, 1977 vědeckého sekretáře), zodpovědného za hospodářské otázky a administrativu, jeho zástupců či náměstků (pouze 1957-1977) a dalších členů (1952 předsedové sekcí, od 1957 byla volně dodržována zásada paritního zastoupení všech vědních oblastí a zhruba třetinového zastoupení SAV). Tyto funkcionáře do 1970 formálně volilo na časově omezená funkční období (3-5 let) valné shromáždění členů ČSAV ze svých řad (výkon významnějších funkcí a právo je volit býval však omezen jen na akademiky) a potvrzovala vláda.

Vedle těchto funkcionářů stále výrazněji zasahoval do vývoje vědy i byrokratický aparát, soustředěný v úřadu prezídia (název a kompetence této instituce se často měnily), který si vytvářel své samostatné dlouhodobé vazby k orgánům komunistické moci. Vedle něj při ČSAV existovalo ještě několik tzv. společných pracovišť, které měly zajišťovat společný servis pro vědecké ústavy; mezi ně patřily zejména Základní knihovna ČSAV, Archiv ČSAV, Vývojové dílny ČSAV, Encyklopedický institut ČSAV (měl veřejnosti zpřístupňovat poznatky vědy slovníkovou formou – AZ encyklopedicky 1964, Malý encyklopedický slovník 1972, Malá československá encyklopedie 1984-1987), a Nakladatelství ČSAV (později nakladatelství Academia, vycházelo tu ročně cca 120 knižních titulů, po založení 43 a v 80. letech 67 odborných periodik).

Zásadně novým prvkem, který přinesl zákon o Československé akademii věd, bylo především propojení učené společnosti (sbor řádných členů ČSAV – akademiků a členů-korespondentů) se sítí vědeckých pracovišť; učená společnost měla jednotlivé ústavy řídit a rozhodovat o výši jejich financí. Navíc byla ČSAV zákonem přiznána funkce reprezentační směrem domů i do zahraničí a funkce poradce vlády ve vědeckých záležitostech. Bylo jí přiznáno právo vědecké výchovy (především tzv. vědecká aspirantura) a propůjčování hodností kandidáta a doktora věd (CSc. a DrSc). Byly k ní přiřazeny oborové vědecké společnosti (jak tradiční, pokud prošly sítím prověrek – Jednota matematiků a fyziků, Jednota klasických filologů, Matice moravská aj., tak nově vytvářené; do roku 1959 i vědeckotechnické společnosti), k nimž se původně řadila i Světová federace vědeckých pracovníků (celkem 1968 přiřazeno 38 společností sdružujících 20 tisíc členů, v roce 1989 jich bylo 43 s 32 tisíci členy). K tomu přistupovala definice ČSAV jakožto "nejvyšší" (v letech 1963-1990 "vrcholné") vědecké instituce, která dovolovala akademii zaujímat protektorský postoj vůči vysokým školám a v letech 1957-1962 rovněž vůči rezortním výzkumným ústavům.

Tato neúměrná kumulace řídicích, kontrolních, poradních i pracovních funkcí v jediné instituci se v ČSAV pojila s prosazováním marxisticko-leninské ideologie a důsledným tlakem totalitního státu. Její činnost byla až do roku 1990 kontrolována a řízena komunistickými orgány různé úrovně (od ÚV KSČ až po základní organizace na pracovištích), což činilo iluzorním její autonomii proklamovanou v zákoně a omezovalo silně strategii její vědní politiky; ta byla téměř po celou dobu její existence spojena se službou socialistickému zřízení, představou plánovitého rozvoje a plošným pokrýváním oborů. Přesto zůstávala ČSAV institucí, která držela krok se světovou vědou, byla schopna se podílet na tvorbě nových paradigmat a v některých případech dosáhla i celosvětově uznávaných výsledků (nejvýrazněji 1959 – udělení Nobelovy ceny Jaroslavu Heyrovskému za objev polarografie).

Dobu existence ČSAV můžeme rozdělit do tří období: 1. doba dynamického růstu instituce 1952-1969, 2. dobu normalizační stagnace 1970-1989, 3. dobu reformem po pádu komunistického režimu 1990-1992.

Období 1952-1969

Budování ČSAV jakožto soustavy pracovišť mělo v tomto období pozoruhodně dynamický ráz: již koncem 60. let zde pracovalo cca 10 tisíc osob (z toho cca jedna pětina vědeckých pracovníků), celkový rozpočet vzrostl z 99 milionů Kč v roce 1953 na 859 milionů Kč v roce 1970. Počet vědeckých pracovišť ČSAV vzrostl mezi lety 1953-1954 z 39 na 66 a během dalších dvou let dokonce již na 79; po celou dobu její další existence se pak pohyboval s různými výkyvy způsobenými ekonomickými a politickými zásahy v pásmu cca mezi 60 a 80, tedy v koridoru rámcově vymezeném počtem v dané době konstituovaných oborů (viz graf). I přes dynamický růst soustavy ústavů nedosahovaly však vědecké výsledky srovnání s podobnými západními institucemi; jejich efektivitu podvazoval zejména ideologický dohled, nedostatek prostorů, zaostávání v přístrojovém vybavení a odtrženost od světové vědy. Zahraniční styky se původně omezovaly téměř výhradně jen na akademie věd zemí sovětského bloku, teprve postupně a částečně cca po roce 1960 se opět otvíraly možnosti výjezdu do svobodného světa. I ČSAV zasáhla částečně politická čistka let 1958, protože však měla tvrdší průběh na vysokých školách, ČSAV se paradoxně v jejím důsledku odborně posílila, protože sem přešli někteří významní badatelé kteří nadále nesměli pedagogicky působit (pod vedením jednoho z nich, Otty Wichterle, tu např. v letech 1957-1959 vznikl Ústav makromolekulární chemie ČSAV). Pro vývoj po roce 1965 je příznačná řada mezinárodních úspěchů československých badatelů zejména v oblasti makromolekulární a organické chemie, molekulární genetiky, mikrobiologie a fyzikální chemie. Společenskovědní ústavy ČSAV byly úzce propojeny s reformním křídlem vládnoucí strany a nabízely mu své odborné služby v oblasti ekonomie, práva a politologie, filosofie, sociologie, průzkumu veřejného mínění i historie.

Početně rostl i sbor akademiků a členů korespondentů, v roce 1965 jej představovala dokonce 221 osoba. Stále více se však ukazovalo, že je tento sbor odtržen od vlastního rozhodování a členství v něm má tudíž význam spíše jen honorární a finanční (pravidelná měsíční odměna původně ve výši jednoho platu). Pokles role sboru byl stvrzen i nahrazením sekcí, které byly zcela v rukou jeho členů, vědeckými kolegií, v nichž zasedali a pravidelně měli většinu jeho nečlenové. Skutečné rozhodování v ČSAV však měla ve svých rukou skupina cca 10-15 funkcionářů a byrokratů úzce svázaných s komunistickou mocí (vedle čelných „volených“ funkcionářů také předseda stranické skupiny presidia, ředitel úřadu presidia aj.), přičemž prezident ČSAV Z. Nejedlý (ve funkci až do své smrti 9.3. 1962) zasahoval spíše do dění již jen sporadicky. Hlavní slovo v této skupině patřilo Františku Šormovi (hlavní vědecký sekretář 1952-1957, náměstek presidenta 1957-1962, po Nejedlého smrti předseda ČSAV), Jaroslavu Kožešníku (hlavní vědecký sekretář 1957-1961, místopředseda 1961-1969) a Jaroslavu Pluhařovi (hlavní vědecký sekretář 1961-1970).

O poměrně slabé pozici této skupiny v hierarchii komunistické moci svědčí fakt, že s výjimkou Z. Nejedlého se nikdo z ní nedomohl vládních a významnějších stranických postů; některým z nich byla nabídnuta sice honosná, ale přece jen méně významná místa řadových členů ÚV KSČ a/či poslanců (František Šorm, Ivan Málek, Josef Macek, Ota Šik aj.). To souviselo jednak s faktickým nezájmem komunistické moci o oblast vědy, pokud nebyla bezprostředně spjata s výrobou, ideologií nebo strategickými branně bezpečnostními úkoly, jednak s faktem, že se v ČSAV nikdy nepodařilo vytvořit jednotnou organizaci KSČ, která by pro vedoucí funkcionáře představovala v tehdejší mocenském

systemu nezbytnou nátlakovou lobby. Šormovo vedení ČSAV zaujímal dlouho poměrně opatrné až dogmatické stanovisko vůči prohlubující se názorové diferenciaci v komunistické straně, takže se dostávalo do konfliktu zvláště s vývojem v některých společenskovedních ústavech (aféra s propuštěním Ivana Svitáka z Filosofického ústavu ČSAV z ideologických důvodů v roce 1964). V průběhu Pražského jara se však ztotožnilo s Dubčkovým vedením KSČ a jako celek zůstalo mu věrné i po invazi okupačních vojsk v srpnu 1968.

Pražské jaro s sebou přineslo útlum ideologického dozoru a umožnilo relativně vysokému počtu pracovníků ČSAV vycestovat do zahraničí. Přineslo i pozoruhodný vzrůst občanského sebevědomí pracovníků ČSAV, kteří požadovali i řadu změn v životě této instituce. Byly připravovány návrhy nových zákonů o ČSAV a České akademii věd, jež měly odstranit asymetrický model vůči SAV a zakotvit řadu demokratizačních prvků, došlo k pokusům o sjednocení odborové a stranické organizace v rámci ČSAV. Pracovníky ČSAV byl inspirován vznik Svazu vědeckých pracovníků jakožto stavovské organizace. Všechny tyto iniciativy pokračovaly ještě i po srpnu 1968, postupující normalizací byly však vesměs zastaveny. Po vstupu okupačních vojsk došlo k hromadným protestům pracovníků ČSAV a k akcím odporu patřilo i vydání tzv. Černé knihy obsahující dokumentaci okupace, které připravil Historický ústav. Přední vědci se (Otto Wichterle aj.) se podíleli na formulaci a vyhlášení politického manifestu Dva tisíce slov, řada dalších je podepsala. Přesto i v ČSAV se postupně prosazovala normalizační politika, která si posléze vynutila i rezignaci F. Šorma na funkci předsedy ČSAV 10.10. 1969.

Období 1970-1989

Na základě tajně připravovaného zákonného opatření předsednictva FS ze dne 19.3. 1970 (č. 26/1970 Sb.) došlo de facto ke zrušení principu volitelnosti předsedy ČSAV a dalších funkcionářů valným shromážděním ČSAV. Jejich jmenování (v případě předsedy ČSAV až do 1977 návrh na jmenování prezidentem ČSSR) nadále příslušelo vládě, která brala v potaz návrhy předsedy ČSAV a pro niž volba valným shromážděním měla jen nezávazný a doporučující charakter. Funkční období normalizačních funkcionářů nebylo zprvu vymezeno a upravila je až novelizace zákona o ČSAV z 15. 12. 1977 (č. 91/1977 Sb.), a to na 5 let. Normalizace v ČSAV byla spojena především se jmény jejich tehdejších předsedů Jaroslava Kožešníka (1970-1980), Bohumila Kvasila (1981-1985) a Josefa Římana (1985-1989); funkci generálního sekretáře vykonával Karel Friml (1970-1977) a vědeckých sekretářů Josef Říman (1978-1980), Ladislav Kubíček (1981-1984), Stanislav Kubík (1984-1987) a Karel Martínek (1987-1989).

Na počátku sedmdesátých let byla ČSAV jako celek i její jednotlivá pracoviště podrobena represím, v jejichž rámci muselo z této instituce odejít cca 2 tisíce pracovníků; řada dalších zůstala v emigraci. Na všech úrovních došlo k výměně vedoucích pracovníků a k restrukturalizaci řady pracovišť, tedy k opatřením, která vesměs snižovala vědeckou výkonnost Akademie jako celku; nejtěživěji byly postihnuty společenskovední obory. I když se plánování vědy v akademii věd uplatňovalo již od jejího vzniku, teprve na začátku normalizace se ustálilo do pravidelného rituálu pětiletkových intervalů Státního plánu základního výzkumu. Společenské vědy z tohoto plánu až do roku 1986 zcela zmizely, respektive se v něm skrývaly za neprůhledným pseudonymem „Výstavba rozvinuté socialistické společnosti ČSSR a její mezinárodní souvislosti“. Veškerý vědecký život v ČSAV byl opět podroben přísnému ideologickému dohledu, každé důležitější rozhodnutí podléhalo „kádrovému pořádku“ ústředních a místních komunistických orgánů. Došlo opět k zásadním omezením v oblasti mezinárodní vědecké spolupráce (jednoznačná preference socialistických států, v oblasti jaderné fyziky orientace na výzkum ve Spojeném ústavu jaderných výzkumů v Dubně u Moskvy a v oblasti kosmického výzkumu na program socialistických zemí Interkosmos), podstatně se ztížil přístup k zahraniční odborné literatuře. Přístrojové vybavení stále výrazněji zaostávalo, zcela byl podceněn nástup moderní počítačové techniky.

Celkově došlo k zastavení růstu ČSAV (až do poloviny 80. let počet pracovníků příliš nepřevyšoval 10 tisíc osob), narůstání byrokratického aparátu zvyšovalo těžkopádnost celé instituce. Snaha o oslabení jedinečné pozice hlavního města v intelektuálním životě země vedla plenární zasedání ÚV KSČ o vědeckotechnickém rozvoji v roce 1974 k tomu, aby iniciovalo budování nových areálů – center ČSAV mimo pražskou aglomeraci. V roce 1976 se rozhodlo o výstavbě Jihočeského

biologického centra, do něhož byly do roku 1985 z Prahy přesídleny čtyři ústavy. V roce 1982 byla ustavena Jihomoravská základna pracovišť ČSAV, sdružující 9 tamních ústavů a 8 poboček pražských ústavů ze všech vědních oblastí, podobné centrum vzniklo v Ostravě. Tuhý normalizační dohled nad vědeckým životem v akademii začínal však kolem poloviny osmdesátých let polevovat a obnovující se občanský život v zemi přispíval pak spolu s experimenty ve financování vybraných ústavů k jistému oživení této zmrtvělé instituce. K 31.12. 1989 v ČSAV pracovalo 13,8 tisíc osob (z toho 3,1 tisíc vědeckých pracovníků), rozpočet v tomto roce představoval 1,2 miliardy Kč neinvestičních a 0,4 investičních prostředků.

Výraznými změnami prošel rovněž sbor akademiků a členů-korespondentů. I zde se v roce 1970 projevilo odstranění autonomie ČSAV, takže nadále členy ČSAV jmenovala vláda ČSSR zpravidla na základě volby nebo (od 1977) jen na návrh prezidia; vláda podle svého uvážení mohla rovněž rozhodnout o odejmutí členství. To bylo vskutku odejmuto některým vědcům, kteří se odmítli vrátit ze zahraničí nebo se dopustili v očích režimu obzvlášť velkých prohřešků. Naproti tomu byly mezi členy jmenovány stále více osoby, které sice postrádaly potřebnou odbornou erudici, které však byly pro režim přijatelné svou loyaltitou; členství v ČSAV se tak stávalo vítanou sinekurou i pro státní a stranické funkcionáře. Tento vývoj vyvrcholil v roce 1988, kdy bylo hromadně najmenováno nových 72 řádných členů a 89 členů-korespondentů ČSAV (celkový počet v obou kategoriích se tak zvýšil z 233 v roce 1987 na 319 v následujícím roce). V ovzduší postupující perestrojky to vedlo k prvním hlasitým protestům z řad dosavadních členů, které byly spojeny se jménem člena-korespondenta Ladislava Trlifaje.

Období 1990-1992

Skutečnou změnu však přinesl až rok 1989, v jehož závěru se začaly ozývat hlasy požadující provedení zásadních změn. Vyslovovali je vedle někdejších funkcionářů Akademie sdružených kolem předsedy stranické skupiny prezidia z roku 1968 Miloslava Katětova (tzv. Konzultační skupina) především vědečtí pracovníci z jednotlivých ústavů, z nichž se posléze konstitovala jako dočasný orgán Komora volených zástupců pracovišť Akademie. Ta prosadila v červnu roku 1990 za předsedu Akademie jednoho z nejváženějších československých vědců s velkým morálním kreditem, Otto Wichterla, a provedla řadu změn souvisejících s rehabilitací postižených členů i pracovníků, odstraňováním ideologického monopolu marxismu-leninismu, posílením autonomie vědeckých pracovišť a prosazením nových forem financování (grantový systém). Tzv. malá novela zákona o ČSAV, tedy zákon Federálního shromáždění ze dne 7. května 1990 (zákon č. 164/1990 Sb.), zakotvil hlavní změny, k nimž tehdy v Akademii došlo, a stanovil datum, k němuž měla ČSAV ukončit svou činnost, na 31.12. 1992. Teprve u vědomí hrozícího právního vakua se však 6.5. 1992 podařilo prosadit zákon o její nástupnické organizaci, kterou se stala Akademie věd České republiky (zákon č. 283/1992 Sb.).

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED

ELENA LONDÁKOVÁ

Slovenská akadémia vied (SAV) sa konštituovala zákonom SNR č. 1/1953 z 18. júna 1953 zo Slovenskej akadémie vied a umení (SAVU, 1942) v čase, keď táto inštitúcia už disponovala s 200 pracovníkmi (v r. 1990 kulminoval ich počet na 6 450 pracovníkov). V roku vzniku mala SAV 5 sekcií (matematické a prírodné, biologicko-lekárske, poľnohospodárske, technické a spoločenskovedné) neskôr špecializovaných na počet 12-tich, resp. 8 vedeckých kolégií, po r. 1976 sa vyprofilovali tri základné oddelenia (1. technické vedy, matematika, fyzika, astronómia, vedy o Zemi, 2. biológia, chémia, lekárstvo, poľnohospodárstvo, 3. spoločenské vedy).

Vo vývoji SAV výrazným sa stalo uzákonenie jej včlenenia do Československej akadémie vied (ČSAV) v r. 1963, čím vznikol asymetrický model organizácie vedy, keďže ČSAV mala dovtedy svoje ústavy výhradne na území Čiech a Moravy. Centralistické tendencie odrážajúce situáciu v celej spoločnosti na jednej strane pôsobili na odstredivé snahy a niekoľko pokusov o návrat k relatívne samostatnej SAV. Na druhej strane, určité obmedzenia v riadení a financovaní, kompenzovalo, do istej miery, jej zapojenie do vzájomných spoločných projektov, jednoduchšia spolupráca, nové podnety, nová skúsenosť. V 80. rokoch pôsobila SAV viac-menej autonómne, ČSAV mala plniť najmä funkciu gestora medzinárodných aktivít a spolupráce.

Napriek tomu, že princíp jednotnej československej vedy nenaštrbilo ani federatívne usporiadanie v zákone SNR o SAV z apríla 1970, predsa len v rámci SNR špecifikuje vzťah a kompetencie medzi vládou SSR, predsedníctvom SNR a SAV, ktorý deklaruje užší vzťah SAV k slovenskej vláde, ktorá predkladá návrh na predsedu SAV – Predsedníctvu SAV atď. (najznámejšími predsedami SAV boli O. Pavlík, A. Sirácky, Karol Šiška, V. Hajko atď.)

Zákon Federálneho zhromaždenia č. 39/1974 potvrdil výchovno-vzdelávaciu funkciu SAV a odštartoval extenzívny rast jej pracovníkov. (Odrážala sa tu však aj reakcia na ich úbytok na začiatku 70. rokov, kedy museli mnohí vedeckí pracovníci – aktívne sa zúčastňujúci obrodného politického života v r. 60-tych rokov, opustiť SAV, prípadne ich zbavili riadiacich funkcií.) Kvantitatívny nárast, však nebol vždy priamoúmerný kvalite a sprevádzala ho i fluktuácia. V r. 1989 mala SAV už 62 pracovísk (z toho 51 vedeckých). Kým 22. júna 1953 SAV začínala s čerstvo vymenovanými 12 akademikmi-funkcionármi v 1989 mala 53 riadnych členov-akademikov a 65 členov korešpondentov. Vedecké hodnosti a ich štruktúra kopírovali sovietsky model a nezohľadňovali vývoj medzinárodnej vedeckej komunity. Kontakty so zahraničím boli redukované na nevyhnutné minimum a sústredili sa výhradne na krajiny tzv. socialistického bloku, čo limitovalo rozvoj vedeckého poznania spútaného ortodoxne stráženými tézami marxizmu a tzv. leninizmu. Vedci si síce vedeli nájsť spôsob, ako sa dostať k zahraničnej literatúre aj západnej proveniencie, ale nové poznatky väčšinou nemohli aj tak použiť. Týkalo sa to najmä spoločenskovedných – humanitných disciplín, ale ani technické poznanie nemalo neobmedzené možnosti uplatniteľnosti v stále viac zaostávajúcej hospodárskej praxi. Vynálezci tiež spravidla venovali viac času administratívne presadeniu svojho diela, ako jeho tvorbe. Po niekoľkoročnom zápase s ťažkopádnou byrokraciou sa im zväčša nedostalo ani zodpovedajúceho finančného či spoločenského ocenenia. Napriek tomu SAV do pol. 70. rokov prihlásila 400 vynálezov, získala 250 patentov, 20 zahraničných, hoci SAV sa orientovala najmä na základný výskum.

V 60. rokoch sa spoločenskovedné ústavy presunuli počtom a významom z vrcholu celej štruktúry (38,4 %), technické disciplíny 4,4 %, prírodovedné 5,5 %, lekárske a chemické okolo 15 %, na jej koniec. Už v pol. 70. rokov sa do popredia dostali biologické a lekárske vedy 33 %, prírodné a chemické – 20 %, technické – 18 % a spoločenskovedné – 16 %. V tomto období sa dobudovalo aj pracovisko SAV v Košiciach, s 8% pracovníkov z celkového počtu.

Nová materiálno-technická základňa zodpovedala uvedenému zastúpeniu jednotlivých vied a tak sa vybudoval rozsiahly areál pracovísk a laboratórií na Patrónke v Bratislave, na Kramároch, objekt Astronomického ústavu vo Vysokých Tatrách a pod. Špecializované vydavateľstvo Veda dodnes publikuje vedeckú literatúru, monografie, zborníky, vychádza množstvo odborných časopisov. Zrodili sa základné diela slovenských spoločenských vied (I. Hruškovského. L. Szántóa, V. Filkorna z

oblasti filozofie, rozpracovali sa dejiny Slovenska od najstarších čias. Vývoj slovenskej literatúry, hudby, umenia, školstva atď.) technické a prírodovedné ústavy postupne prenikali aj na zahraničné (tzv. západné) fóra vedecké.

V roku 1989 sa zmenou systému dostala aj SAV do konfrontácie s európskou zaužívanou realitou existencie takýchto vedecko-výskumných pracovísk, fungujúcich paralel s univerzitnými. Vďaka svojim výsledkom „inštitucionálne kumulovaných scientometrických ukazateľov“ uverejnených u nás aj v zahraničí, ako aj expertízam zahraničných inštitúcií, dosiahla medzinárodnú akceptáciu. Vytvorila sa Grantová agentúra SAV a Ministerstvo školstva SR VEGA. SAV prijali do Medzinárodnej rady vedeckých únií (ISCU), stala sa členom združenia All European Academies, otvorila sa medzinárodná spolupráca (vyše 200 ml. vedcov pôsobí v zahraničí), zlepšila sa spolupráca s VŠ — mnoho vedcov prednáša najnovšie výsledky svojich odborov na VŠ, do SAV sa vrátili v minulosti politicky postihnutí vedci, personálny objem SAV sa pritom stenčil o 50 %. (1995) Nastupujúcej generácii mladých adeptov slovenskej vedy sa otvorili dvere do sveta už bez obmedzení, bez zákazov a bez jazykovej bariéry.

PROMĚNY A VÝVOJ ŠKOLSTVÍ V ČESKOSLOVENSKU 1948-1989

JAN PRŮCHA

V současné české historiografii školství nebyla dosud provedena žádná systematická analýza vývoje školství za období let 1948-1989. Tato historiografie se zabývá školstvím v období předmnichovského Československa a starším, ale vyhýbá se hodnocení tzv. socialistické školy. Krátce po listopadu 1989 se sice objevilo několik kritických článků v časopise *Pedagogika* a jinde, ty však měly spíše memoárový charakter, se zaměřením na činnost některých zkompromitovaných představitelů pedagogiky v socialistickém období, nikoliv na vývoj školství a vzdělávání.

V důsledku absence vědeckého zhodnocení skutečného stavu a kvality socialistického školství je dnes často prezentován (zvláště v médiích mimo sféru vědy) pouze černý obraz o jeho vývoji. Neodlišují se přitom dvě věci: Na jedné straně skutečnost, že vývoj školství procházel negativními etapami – v důsledku hluboce chybných řídicích rozhodnutí vládnoucí KSČ, především v 50. letech; na druhé straně to, že školský systém měl také své pozitivní výstupy. Ty se projevovaly např. kvantitativním rozvojem středního odborného a vysokého školství, i kvalitativně např. v rozšiřování přístupu populace k vyšším úrovním vzdělávání. Nelze tedy zkreslovat faktický obraz socialistického školství jednostranně neobjektivními výroky o tom, že vzdělávání v Československu pouze upadalo, podstatně zaostávalo za západními zeměmi apod.

Dokud ale není provedena důkladná a systematická historicko-pedagogická analýza vývoje československého školství v období socialismu, má tento příspěvek nutně tentativní charakter. Ukazuje na hlavní témata, která zřejmě spadají do okruhu problematiky, jež by měla být analyzována a vyhodnocena, a vytyčuje některé otázky, na něž za dnešního stavu bádání ještě neznáme odpovědi.

Při hodnocení vývoje školství v období socialistického Československa je nutno brát v úvahu dvě významné determinanty historické povahy:

- (1) *Poměrná vyspělost vzdělávacího systému, s nímž vstupovala československá společnost do éry socialismu:* V období předmnichovské republiky docházelo k intenzivnímu rozvoji školství, včetně vysokého. Jak dokazují některé komparativní analýzy, vzdělávací systém Československa 20.- 30. let byl mezi systémy středoevropských a západoevropských zemí svými parametry na jednom z předních míst. Tento rozvoj navazoval na vynikající tradice českého školství ještě v rámci Rakousko-Uherska. V detailní a přesné historické analýze prokázal Kuzmin (1981), že již v 19. století patřily země Čech a Moravy k nejvyspělejším v tomto soustátí a vzdělanostní potenciál předmnichovského Československa se významně zvyšoval.
- (2) *Současně s tím působil faktor disproporce: Školství a vzdělanost byly významně odlišné v českých zemích a na Slovensku.* Např. podle censu z roku 1921 bylo v Čechách 2,52% negramotných obyvatel, kdežto na Slovensku 15,1%. Velké rozdíly byly také v síti škol, v počtu vysokoškolsky vzdělaných osob aj. Teprve v desetiletích po 2. světové válce se tyto rozdíly snižovaly, resp. v některých parametrech vůbec eliminovaly. Ale ještě v roce 1950 (podle oficiálních statistik) přetrvávaly významné rozdíly ve struktuře vzdělanosti populace: Zatímco v českých zemích bylo v dospělé populaci (obyvatelé od 15 let výše) 9,06% osob s dosaženým středním vzděláním (různého druhu) a 0,91% s vysokoškolským vzděláním, na Slovensku činily tyto proporce vzdělanosti 6,66% (střední vzdělání), resp. 0,55% (vysokoškolské vzdělání).

Je tedy zřejmé, že vstupní stav ve vývoji školství socialistického Československa byl celkově příznivý, ale teritoriálně diferencovaný. I když oficiální dokumenty školské politiky z konce 40. let a počátku 50. let neproklamovaly výrazně jako cíl odstraňování diferencí ve školství a vzdělanosti mezi českou a slovenskou částí státu, fakticky se tento cíl sledoval a jistě musel být vydatně podporován prostředky (dnes již asi stěží doložitelnými) na realizaci tohoto cíle. Neboť – jak bude zmíněno dále – vývoj slovenského školství pokračoval tak rychle a úspěšně, že již v 70. letech se uvedené rozdíly téměř likvidovaly.

Chceme-li adekvátně posuzovat vývoj školství v daném období, je nutno použít strukturální přístup: Školství je složeno z několika úrovní vzdělávání, s odpovídajícími druhy a stupni škol, a tudíž je nutno sledovat vývoj ve všech těchto úrovních. To je obsahem následujícího přehledu, s výjimkou vysokého školství pojednaného speciálně v hesle *Vysoké školy v Československu*. Naštěstí lze pro historickou analýzu využívat data školské statistiky. Od začátku 50. let byly sestavovány a později jako ročenky publikovány podrobné statistické údaje o školství v Československu, a to v Ústavu školských informací v Praze, podřízeném ministerstvu školství (obdobná instituce působila v Bratislavě pro slovenské školství).

Předškolní výchova

Počínaje školským zákonem č. 95/1948 Sb. byla předškolní výchova začleněna do systému jednotného školství. V resortu školství byly mateřské školy, pro děti ve věku 3 - 6 let, kdežto jesle pro děti mladší zůstávaly v působnosti ministerstva zdravotnictví nebo jiného. Rozvoj mateřských škol v průběhu 50.-80. let byl vskutku enormní, a to v různých parametrech: počet dětí začleněných do předškolní výchovy, počet mateřských škol a tříd, počet učitelek v mateřských školách aj.

Na tomto růstu se výrazně podílelo zřizování mateřských škol v závodech, zemědělských družstvech a obcích. Počet dětí začleněných do předškolní výchovy se tak postupně zvyšoval: Z celkové populace dětí ve věku 3-6 let (před zahájením povinné školní docházky) to bylo 38% dětí v roce 1960/61, ale koncem 80. let již kolem 90%.

Přičteme-li k tomu všeobecně uznávanou vysokou kvalitu fungování předškolní výchovy v tehdejší Československu, je nutno hodnotit předlistopadový vývoj v této složce vzdělávacího systému jako pozitivní. To lze doložit jak kvantitativními, tak kvalitativními komparacemi s daty, jež dnes vykazují země Evropské unie, které významně podporují předškolní výchovu své mládeže.

Základní vzdělávání

Vývoj základního vzdělávání byl v éře socialismu rozporuplný, s pozitivními a negativními stránkami. To vyplývá ze samotné vzdělávací instituce a příslušného typu vzdělávání - jednotná škola, jež byla dovedena do krajní podoby svého fungování. Jednotná škola byla zavedena v Československu již školským zákonem č. 95/1948 Sb. a uchovala se až do počátku roku 1990, kdy bylo jednotné vzdělávání mládeže v České i Slovenské republice zrušeno a nahrazeno pluralitním systémem (včetně vstupu soukromého a církevního školství do vzdělávacího systému, které v letech 1948 - 1989 neexistovalo).

Aby bylo možno adekvátně zhodnotit fungování jednotné školy v Československu, je nutno objasnit její princip a také její uplatnění v zahraničí: *Princip jednotné školy* spočívá v tom, že poskytuje veškeré populaci mládeže obsahem a kvalitou rovnocenné vzdělávání, od zahájení povinné školní docházky až do určitého věku (14-15 let nebo i výše), a to v školské instituci téhož typu. O prosazení jednotné školy byl veden dlouholetý politický a vědecký zápas jak v předmnichovském Československu, tak po druhé světové válce na Západě. Je to princip nesporně demokratický, neboť odstraňuje bariéry mezi vzděláváním mládeže z rozdílných sociálních vrstev a posiluje rovnost vzdělávacích příležitostí. Proto je dnes jednotná škola (*comprehensive school*) převládajícím typem základního vzdělávání v drtivé většině zemí západní Evropy a neuvažuje se o jejím omezení či dokonce zrušení.

Československo zavedlo jednotnou školu jako jedna z prvních zemí na světě a v tom lze spatřovat pozitivní krok ve vývoji vzdělávání. Bohužel problematickou se stala československá jednotná osmiletá či devítiletá svým obsahem: Obsah vzdělávání byl striktně regulován marxistickou ideologií a politickým charakterem řízení školství. To se nejmarkantněji projevilo ve dvou oblastech: (1) Ve *společenskovědních předmětech* i v dalších předmětech (dějepis, vlastivěda, občanská výchova, zeměpis, literatura aj.) bylo žákům prezentováno učivo s deformovaným obsahem. Např. v dějepise byly neproporcionálně zdůrazněny dějiny SSSR, mezinárodního dělnického a komunistického hnutí, naopak národní dějiny Čechů a Slováků byly jednak omezeny, jednak zkresleny atd. (2) Ve *vyučování cizích jazyků* byla škodlivá situace v tom, že ruština byla ze zákona prvním cizím jazykem povinným pro všechny žáky v základním vzdělávání a teprve v některých typech středních škol

(gymnázia a střední odborné školy) byl zaveden druhý cizí jazyk vedle rovněž povinné ruštiny. Velká část mládeže (asi 50-60 %), která po ukončení základního vzdělávání procházela přípravou pro dělnická povolání na odborných učilištích, se v průběhu své vzdělávací dráhy ani s jiným cizím jazykem než s ruštinou neselektovala.

Československá základní škola trpěla ještě jednou negativní vlastností v obsahu vzdělávání, a to *scientistním pojetím*: Po celou dobu své existence za socialismu bylo učivo nadměrně syceno teoriemi jednotlivých věd a vědeckých disciplín, což vedlo k přetíženosti učiva odbornými pojmy a termíny, k encyklopedičnosti a velké detailnosti učiva – zkrátka učivo nebylo přizpůsobeno kognitivním schopnostem žáků příslušného věku. Učebnice jednotlivých předmětů byly vytvářeny často špičkovými odborníky z ČSAV a z vysokých škol, kteří ale neměli pedagogické zkušenosti s vyučováním dětí v základní škole a naopak učitelé s praxí ve školách nebyli do tvorby učebních osnov a učebnic v náležitě míře začleňováni. Tato situace byla sice několikrát kritizována nejvyššími stranickými orgány, ale nikdy se problém nepodařilo vyřešit. V průběhu 80. let se ze strany pedagogického výzkumu objevovaly stále důraznější nálezy o některých negativních stránkách české a slovenské základní školy, a to ve snaze vzdělávací systém zlepšit, ale tyto nálezy byly decizními orgány buď přehlíženy nebo byly jejich autoři z politických důvodů ohrožováni.

Na druhé straně nelze pominout, že československé jednotné základní školství mělo i své pozitivní rysy. Především se zlepšovala *materiálně technická vybavenost* škol a učeben, byly postaveny četné nové školní budovy, školní jídelny, družiny, zájmové kluby, sportovní zařízení při školách aj. I v rámci jednotné školy se prosazovala také určitá diferenciací vzdělávání, a to v podobě *základních škol s rozšířeným vyučováním*. Od 60. let byly ve větších městech otevírány třídy pro talentované žáky, jež byly zaměřeny na matematiku, cizí jazyky a sporty. Počet těchto tříd se postupně zvyšoval, stejně jako počet žáků procházejících tímto nestandardním vzděláváním.

Dalším pozitivním rysem vývoje základního školství byl rostoucí počet učitelů, a to i za situace, kdy v důsledku demografického vývoje se počet žáků v základních školách v některých letech snižoval. Tak např. v roce 1958/59 působilo na základních školách v Československu 51 890 učitelů (při 1 331 070 žáků); v roce 1988/89 to bylo 62 007 učitelů (při 1 283 640 žáků). Tím se samozřejmě snižoval průměrný počet žáků připadajících na 1 učitele – v uvedených letech z 25,6 na 20,7 – což se považuje za faktor podporující zvýšení kvality vzdělávacích procesů. V tomto parametru se předlistopadové školství v Československu dostalo na úroveň stejnou nebo vyšší než mají v 90. letech některé z nejvyspělejších zemí OECD.

Středoškolské vzdělávání

Také středoškolské vzdělávání v období 1948-1989 procházelo vývojem, který měl jak pozitivní, tak negativní stránky. Především v 50. letech, kdy se o školství rozhodovalo velmi nekompetentně ze stranických řídicích center, a kdy se sovětské školství stavělo jako vzor pro strukturu a obsah československého vzdělávacího systému, docházelo k neškodlivějším deformacím. Podstatnou z nich bylo zrušení gymnázií a jejich nahrazení »jedenáctiletou střední školou« zákonem č. 31/1953 Sb. Dnes již asi nelze objektivně vyhodnotit, jaké škody tato změna způsobovala pro vzdělanost československé populace. Spolu s tím byl deformován obsah všeobecného středního vzdělání, a to potlačováním předmětů humanitního typu a neúměrným zdůrazňováním předmětů matematicko-přírodovědných.

V 50.-60. letech, kdy se československá ekonomika orientovala na budování těžkého průmyslu, se příprava kvalifikovaných dělnických kádří stávala jednou z priorit vývoje školství. K tomu účelu bylo celé tzv. *učňovské školství* převedeno do sféry státního sektoru, k čemuž byly vytvářeny specifické vzdělávací instituce - zpočátku tzv. státní pracovní zálohy (zejména pro obory hornictví, hutnictví, stavebnictví), později odborná učiliště, resp. střední odborná učiliště. Vyvinula se tak diferenciací středoškolského vzdělávání do tří proudů: (1) gymnázia, (2) střední odborné školy (průmyslové, zdravotnické, zemědělské, ekonomické aj.), (3) učňovské školy, odborná učiliště a střední odborná učiliště. Tato strukturální diferenciací se udržela až do roku 1990. Zásadní rozdíl mezi nimi byl v tom, že školy typu (1) a (2) poskytovaly úplné středoškolské vzdělání s maturitou (umožňující i přístup k vysokoškolskému studiu), kdežto vzdělávání typu (3) bylo jednak kratší (většinou 2-3leté),

jednak neposkytovalo úplné středoškolské vzdělání (teprve počátkem 70. let byly zavedeny tzv. učební obory s maturitou).

Bylo by neobjektivní zamlčovat určité pozitivní stránky vývoje středoškolského vzdělávání v předlistopadovém Československu. Především to byla zvyšující se demokratizace vzdělávání a pozitivní vývoj ve vzdělanostní struktuře populace. K oběma procesům uvedeme alespoň ilustrační data:

Demokratizací vzdělávání se rozumí to, že stále širší počty mládeže vstupují do některého typu vyššího vzdělávání následujícím po vzdělávání základním. Tento proces probíhal v druhé polovině století ve všech vyspělých zemích, včetně Československa. To lze dokazovat např. srovnáním počtu žáků ve středních školách v různých časových průřezích: V roce 1953/54 celkem 120 818 žáků, v r. 1960/61 336 309 žáků, v r. 1988/89 536 168 žáků. To znamená, že v Československu docházelo k poměrně výrazné mezigenerační vzdělanostní mobilitě, kdy (podle některých sociologických výpočtů) asi 30% osob v každé následující generaci dosahovalo o stupeň vyššího vzdělání než jaké měl jejich otec.

Jako efekt těchto procesů se měnila i vzdělanostní struktura československé populace: Zatímco v roce 1950 bylo ve věkové kohortě 25-29letých jen 9,1% osob se středním vzděláním všeobecným nebo odborným, v 70. a 80. letech to bylo zhruba 25%; podobně se zvýšil podíl osob s vyučením ze 14% (1950) na 43% v roce 1980. Také v tomto parametru se předlistopadové Československo dostalo na přední místo mezi zeměmi OECD: V roce 1988 měla Česká republika ve věkové kategorii obyvatel 15-64 let celkem 63% osob s vyšším středním vzděláním (*upper secondary education*) a Slovenská republika 58%, kdežto USA 46%, Švýcarsko 52%, Francie 33%, V. Británie 24% atd. (*Československé školství v mezinárodním srovnání*. Praha, ÚIV, 1993). K tomu je třeba zohlednit zvláště intenzivní vývoj středního školství na Slovensku. Ještě v letech po 2. svět. válce se projevovaly rozdíly v hustotě sítě středních škol, v počtech studentů a učitelů na těchto školách mezi českými zeměmi a Slovenskem, tj. vzdělanostní struktura slovenské populace byla o něco nižší než v populaci české. Tyto rozdíly byly již v 60. letech téměř eliminovány a ani v pozdějších letech se významně nezvětšovaly.

Na závěr tohoto stručného přehledu je nutno dodat: Výše zmíněná demokratizace vzdělávání byla narušována politickou diskriminací. Zvláště v 50. letech a v období normalizace po roce 1968 byl ztěžován či dokonce znemožňován přístup ke středoškolskému studiu dětem z některých rodin, na základě politických kritérií. To je známá skutečnost, která nesporně působila škody jak jednotlivcům, tak celé společnosti. Avšak nelze ji objektivně vyhodnotit, neboť nejsou známy počty takto diskriminovaných osob, ani důsledky této diskriminace pro jejich profesní a životní dráhy.

ŠKOLSKÁ POLITIKA V ČESKOSLOVENSKU 1948-1989

JAN PRŮCHA

Vývoj a proměny školství v historickém pohledu nelze hodnotit bez souvislosti se školskou politikou a legislativou. Tyto dvě složky činnosti státních orgánů řídí a ovlivňují školství v každém typu společnosti; v československé společnosti reálného socialismu to platilo dvojnásob, v důsledku centralizace moci zákonodárné a výkonné v rukou monopolní politické strany. Hlavní akty školské legislativy v daném období spočívaly ve schvalování a uvádění do praxe různých zákonných norem týkajících se struktury školství, jeho cílů a obsahu, a to ve formě jednak školských zákonů, jednak vyhlášek a nařízení ministerstev školství (českého a slovenského).

Souběžně s tím byla realizována školská politika, jejíž charakter byl v dané společnosti specifický: Zatímco v demokratických společnostech je školská politika věcí veřejnou a transparentní a stala se dokonce vědeckou disciplínou (jako teorie vzdělávací politiky a správy – *educational policy and administration*), v socialistické společnosti měla zásadně odlišný charakter. Její autoři byli anonymní, zdrojem bylo jen jedno politické centrum (obvykle ÚV KSČ, resp. jeho oddělení pro školství), odkud byla šířena formou stranických usnesení, proklamací a školení (především pro učitele). K podpoře této školské politiky měla sloužit i tzv. marxistická pedagogika, jejíž protagonisté deformovali vědeckou pedagogiku v souladu s ideologickou orientací KSČ.

Hlavní akty školské legislativy byly v historickém vývoji Československa po 2. svět. válce následující:

Školský zákon č. 95/1948 Sb., schválený Ústavodárným národním shromážděním Československé republiky dne 21. dubna 1948. Tento zákon se vztahoval na všechny druhy a stupně škol (mimo škol vysokých, vojenských a teologických). Poprvé v historii českého a slovenského vzdělávání zavedl jednotnou školskou soustavu - zkráceně nazývanou jednotná škola (k tomuto pojmu viz heslo *Vývoj školství v Československu*). Zákon prodloužil povinnou školní docházku na 9 let a měl umožnit veškeré mládeži společné vzdělávání v národní škole a v nižší střední škole ve věku 6-15 let. Tento zákon znamenal zcela zásadní změnu vzdělávacího systému, jenž v různě reformovaných variantách přetrval po několik desetiletí až do roku 1990.

Již za 5 let poté byla uskutečněna další školská reforma, a to na základě zákona č. 31/1953 Sb. o školské soustavě a vzdělávání učitelů, schváleného Národním shromážděním Československé republiky dne 24. dubna 1953. Tento školský zákon přinesl změnu k horšímu ve vývoji českého a slovenského školství: Povinná školní docházka byla zkrácena na 8 let (od 6 do 14 let věku žáků) a podle sovětského vzoru byla zavedena *osmiletá střední škola a jedenáctiletá střední škola*. Učební plány škol a učební osnovy předmětů byly postaveny na politickém základě, se zdůrazněním „výchovy mládeže k vědeckému světovému názoru“.

Rovněž v přípravě učitelů byly zákonem č. 31 z roku 1953 zakládány negativní změny: Byl jím zrušen progresivní zákon č. 100/1946 Sb., kterým se zřizovaly pedagogické fakulty při univerzitách v českých zemích a na Slovensku, jež umožňovaly vysokoškolskou přípravu učitelů i pro národní školy. Namísto toho se pedagogické fakulty musely přeměnit od 1. září 1953 na Vyšší pedagogické školy, resp. na Vysokou školu pedagogickou (v Praze, Olomouci a Bratislavě). V důsledku toho bylo zlikvidováno vysokoškolské vzdělávání učitelů pro národní školy (1.-4. ročník); ti se připravovali (až do roku 1959) na středních pedagogických školách a učitelé pro 2. stupeň (5.-8. ročník) ve dvouletých vyšších pedagogických školách. To znamená, že tito učitelé (absolventi 11leté střední školy + 2leté vyšší pedagogické školy) získávali celkově vzdělání jen v rozsahu 13 let a nastupovali do škol ve věku 19 let.

Vzdělávací systém byl v 50.-60. letech regulován několika politickými dokumenty KSČ o školství: Již v roce 1951 bylo zveřejněno *Usnesení Předsednictva ÚV KSČ o učebnicích pro střední a národní školy*, které jednoznačně určilo marxistickou orientaci v obsahu školního vzdělávání. V červnu 1955 přijal ÚV KSČ usnesení *O zvýšení úrovně a dalším rozvoji všeobecně vzdělávacího školství*. Tento dokument byl zčásti kritický. Poukazovalo se především na nedostatky v učebních osnovách a učebnicích: Velký rozsah učiva a jeho obtížnost nerespektující věkové zvláštnosti dětí; přenášení některých úkolů školy na rodinu; zanedbávání polytechnické, tělesné a estetické výchovy aj.

I řídicí složky KSČ dospívaly k zjištění, že zavedení osmileté školní docházky v roce 1953 bylo vážným omylem, a proto v dubnu 1959 přijal ÚV KSČ usnesení *O dalším spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělávání v Československu*, v němž se vytyčoval požadavek opětného zřízení základní devítileté školy. To bylo realizováno dalším školským zákonem č. 186/1960 Sb. ze dne 15. prosince 1960. Tento zákon stanovil opět povinnou devítiletou školní docházku a změnil dosavadní osmiletou střední školu na základní devítiletou školu.

V 60. letech následovaly dílčí úpravy tohoto zákona a některá nová zákonná opatření týkající se přípravy učitelů. Nejdůležitějšími byly tyto změny: Zákon č. 168/1968 Sb., jímž byly dosavadní střední všeobecně vzdělávací školy přeměněny na gymnázia, se 4 ročníky. V přípravě učitelů nastala změna v tom, že tzv. pedagogické instituty (neuváženě zřízené v roce 1959) byly přeměněny zákonným opatřením č. 166/1964 Sb. opět na pedagogické fakulty, jež zajišťovaly vysokoškolskou přípravu i pro učitele národních škol.

Období „normalizace“ v 70. letech se vyznačovalo zvýšenou aktivitou v oblasti školské politiky. Ta byla zřejmě vyvolávána nutností vypracovat dlouhodobou koncepci reformy českého a slovenského školství vzhledem k projevujícím se ekonomickému zaostávání Československa za nejvyspělejšími zeměmi Západu. Důležitým mezníkem se stal zveřejněný dokument ÚV KSČ *Vývoj, současný stav a další úkoly československého školství* z července 1973. Byl to v podstatě prognostický dokument, jenž však nebyl založen na důkladné analýze stavu a fungování všech úrovní vzdělávacího systému. Poprvé se v něm mezi stranickými dokumenty o školství objevil požadavek, aby se na přípravě školské reformy podíleli i vědci: „Účast vědců, odborníků v jednotlivých vědních disciplínách i odborníků v pedagogice, psychologii a dalších vědách o člověku a jeho výchově musí významným způsobem kvalitativně ovlivnit vypracování uceleného systému výchovy a vzdělání i nových metod a prostředků výchovně vzdělávací práce.“

Na základě tohoto dokumentu a politického jednání XV. sjezdu KSČ (1976) byl vypracován a zveřejněn rozsáhlý dokument *Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy (Projekt a důvodová zpráva; Dílčí projekty)*, schválený vládou ČSSR a oběma národními vládami. Ten měl zakládat přestavbu všech úrovní vzdělávacího systému, od předškolní výchovy až po vysoké školy. Byl pojat komplexně a zahrnoval i vzdělávání učitelů a vzdělávání dospělých. S odhlédnutím od balastu politických proklamací lze konstatovat, že v tomto dokumentu je znát vliv analytických podkladů vypracovaných (anonymními) odborníky ze sféry pedagogiky a didaktiky jednotlivých oborů vzdělávání.

Posledním závažným legislativním aktem v období socialismu byl zákon č. 29/1984 Sb. o soustavě základních a středních škol, přijatý Federálním shromážděním ČSSR v březnu roku 1984. Tento zákon zavedl povinnou desetiletou školní docházku, jež měla být dokončována v některém druhu střední školy. Zákon přešel i do školské legislativy po roce 1989, kdy byl ovšem několika novelami pozměněn počínaje rokem 1990.

VÝVOJ PEDAGOGICKÉ VĚDY V ČESKOSLOVENSKU

JAN PRŮCHA

Historie školství a vzdělávání v socialistickém Československu je těsně spjata s pedagogickou vědou. Ta měla v předmnichovské republice vynikající úroveň, jak ve složce teoretické, tak ve složce výzkumné a významně ovlivňovala i školskou praxi. Po únoru 1948 se její role podstatně změnila: Stejně jako v jiných sociálních vědách byla i pedagogika ovládnuta komunistickou stranou a jí prosazovanou filozofií marxismu, ztrácela vědeckou nezávislost a svobodu bádání, výrazně omezila své kontakty s vývojem pedagogiky na Západě, procházela i vlnami diskriminace a represí. V polistopadové době však nebyla provedena žádná systematická analýza a zhodnocení „socialistické pedagogiky“ v Československu (s výjimkou 2-3 tematicky omezených kritických statí). Vývoj pedagogiky v Československu procházel několika rozdílnými etapami:

V první etapě (období od února 1948 do poloviny 60.let) byla československá pedagogická věda nejvíce deformována. Skvělé výsledky pedagogiky z předválečného období byly zavrženy a nahrazeny sovětskými publikacemi (překlady knih I. A. Kairova, N. K. Gončarova aj.). Nastalo „přehodnocování“ děl nekomunistických pedagogických teoretiků z Československa a zahraničí. Pedagogická věda byla donucena propagovat a zdůvodňovat chybné, až diletantské zásahy KSČ do školství. Např. akademik O. Chlup, nejvýznamnější marxistický pedagog té doby, publikoval v 50. letech články, v nichž obhajoval zkrácení základního vzdělávání na 8 let, ačkoliv to bylo z vědeckého hlediska neobhajitelné; naopak nejvýznamnější představitel pedagogického výzkumu, profesor V. Příhoda, byl na dlouhá léta umlčen. Oficiálně byla rozlišována „marxistická pedagogika“ jako jediné správná a vědecká a „buržoazní pedagogika“ (tj. existující na Západě a v předmnichovské republice) jako nevědecká, sloužící zájmům vykořisťovatelů apod.

Situace se liberalizovala v druhé polovině 60. let a hlavně v roce 1968. Objevovaly se kritické výhrady k ideologizaci pedagogické vědy, požadovalo se otevření československé pedagogiky světovému vývoji teorie a metodologie aj. Vyvrcholením liberalizačních snah byla programová stať *Pedagogika a pedagogové* (Literární noviny, 2.5.1968), v níž skupina čelných odborníků z českých a moravských univerzit (J. Kotásek, V. Pařízek, J. Maňák aj.) požadovala v podstatě to, aby se pedagogika znovu obnovila jako skutečná věda zbavená ideologických pout. Jak dalece mohla jít kritika v té době, o tom svědčí různé články otištěné v čas. *Pedagogika* (vydáváném v nakl. ČSAV), kdy se např. psalo o „hrubých omylech ve školské politice KSČ“, o „odsunutí pedagogické vědy do úlohy pouhé ilustrátorky již přijatých opatření“ (J. Cach) apod.

Od roku 1969 a v 70. letech zasáhla normalizace pedagogickou vědu těžkými ranami: Stovky odborníků na vysokých školách musely odejít ze svých pracovišť, nebo byly postiženi zákazem publikování či výjezdů do zahraničí, zastavením kariérního růstu apod. Část horlivých komunistů prováděla očistu od „revizionistů a oportunistů“ a sama se dosazovala prostřednictvím stranických orgánů na vedoucí místa na katedrách a fakultách. Proslulými normalizátory byli v té době zejm. K. Galla, K. Angelis, F. Kozel, Z. Kolář aj., na Slovensku G. Pavlovič, R. Pravdík, O. Baláž aj. Vyvrcholením „boje proti revizionismu v pedagogice“ se měl stát *Celostátní ideologický seminář komunistů v oborech pedagogika a psychologie* (duben 1973), z něhož byl publikován rozsáhlý sborník *Ideologické problémy rozvoje marxistické pedagogiky a psychologie v ČSSR* (1974), jenž je dnes významným historickým dokumentem o této ponižující době.

Jako poslední etapu ve vývoji pedagogiky před listopadem 1989 lze označit období od poloviny 80. let, jež se vyznačovalo postupnou mírnou liberalizací. Začaly se objevovat názory a publikace, organizovat semináře a skupiny, v nichž se česká a slovenská pedagogika opírala více o empirické výzkumy než o ideologicky zatíženou teorii. I v rámci tehdejšího *Státního plánu základního výzkumu* se prováděly analýzy skutečného stavu a fungování českého a slovenského školství. V časopise *Pedagogika* (v němž publikovali jak čeští, tak slovenští odborníci) se objevovaly stati o pedagogických teoriích a výzkumech na Západě apod. Liberálnější byla situace v ústavech akademií, tj. v *Pedagogickém ústavu ČSAV* (Praha) a v *Ústavu experimentální pedagogiky SAV* (Bratislava), než na pedagogických a filozofických fakultách.

Pro toto období – stejně jako pro všechna předcházející – je nutno rozlišovat mezi tehdejší *oficiální pedagogikou*, jejíž představitelé prosazovali stranické zájmy a těžili z toho pro své osobní kariéry, a *neoficiální pedagogickou vědou*, kterou udržovali někteří řadoví odborníci, mnohdy za cenu existenčního ohrožení. Díky jim nebyla pedagogika v Československu zcela degradována jen na úslužný servis pro uskutečňování „komunistické výchovy“ ve školách, udržela si určitou kontinuitu s vývojem této vědy ve světě, na který mohla navázat po roce 1989.

VYSOKÉ ŠKOLY (UNIVERZITY)

JAN PRŮCHA

Vysoké školství bylo v období socialismu hluboce postiženo politickými zásahy KSČ. Negativní dopady měla legislativa výrazně deformující sféru vysokoškolského vzdělávání, stejně jako nelegální zásahy proti akademické svobodě hned v únoru 1948 i později. Je proto těžké pochopit, že v těchto podmínkách represe a duchovního útlaku docházelo současně k určitému růstu československého vysokého školství, jenž se rovněž podílel na vzestupném trendu vzdělanostní úrovně populace. Popíšeme nejprve rozhodující legislativní akty týkající se vysokých škol (podrobněji viz Morkes, 1999) a jejich důsledky v praxi:

Po únoru 1948 převzaly faktickou moc na vysokých školách tzv. *akční výbory*, jež prováděly čistky jak v akademických sborech fakult, tak mezi studenty. První komunistický zákon o vysokých školách byl vyhlášen až v květnu roku 1950 – zákon č. 1958 Sb. Přinesl odstranění autonomie vysokých škol a likvidoval i tradiční organizaci vysokých škol, studentské a akademické spolky aj. Podle tohoto zákona byly také vysoké školy zbaveny veškerého majetku, jenž byl zestátněn. Ztráta autonomie vysokých škol se projevovala také zrušením tradičních absolventských titulů a zavedením titulu „promovaný ...“ (s označením oboru). Od roku 1952 byly na vysokých školách zakládány *katedry marxismu-leninismu*, zajišťující povinné studium v této oblasti pro všechny vysokoškoláky. Z působnosti zákona byla ovšem vyňata později zřízená *Vysoká škola politická ÚV KSČ*, která měla status vysoké školy, avšak byla podřízena výhradně stranickému vedení.

Dalším z rozhodujících legislativních aktů byl zákon o vysokých školách č. 19/1966 Sb. Znamenal výrazné posílení *centrální pravomoci ministra školství*, a to nejen pokud jde o přidělování finančních prostředků, ale také v řízení koncepce, cílů a realizace pedagogické a vědecké činnosti na vysokých školách.

Silná centralizace v rozhodování o vysokých školách byla ještě prohloubena zákonem č. 163/1969 Sb. z 16. prosince 1969. Ten byl vyhlášen již v období počínající normalizace a umožňoval svými ustanoveními odstranit všechny ty akademické funkcionáře, profesory a docenty, kteří byli shledáni politicky nevyhovujícími z hlediska kádrové politiky KSČ. Svoboda vysokých škol byla nadále oklešťována tím, že ministr školství měl ze zákona četná práva ovlivňující chod vysokých škol a fakult. Bylo to zejména právo ministra navrhnout vládě jmenování a odvolání rektorů, prorektorů, děkanů a proděkanů; právo zřizovat, zrušovat, rozdělovat a slučovat katedry, vědecká pracoviště a jiné útvary, a další.

Jedním z nejzávažnějších negativních zásahů do českého a slovenského vysokého školství, jež bylo umožněno zákonem č. 163/1969 Sb., bylo to, že *ministr školství mohl jmenovat docenty bez řádného habilitačního řízení a předkládat vládě i návrhy na jmenování profesorů bez jmenovacího řízení*. Toto ustanovení, jež nemělo a nemá v demokratických zemích obdoby, bylo ještě stvrzeno zákonem č. 39/1980 Sb. z 10. dubna 1980, jenž byl poslední zákonnou normou pro vysoké školství před listopadem 1989. Vedoucí úloha KSČ se zde projevovala v tom, že ministr školství v řadě případů jmenoval docenty bez habilitačního řízení, tj. v případě odborníků, kteří vycházeli ve své práci „z vědeckého světového názoru“ a prokázali vědeckou, pedagogickou nebo uměleckou způsobilost atd. Není přesně známo, jak velký počet nehabilitovaných docentů a profesorů byl z vůle politického vedení ustanoven, avšak celkově mohlo jít o stovky osob (vzhledem k počtu fakult a téměř 20 let trvání této úpravy). Dodnes působí na vysokých školách mnozí z takto neakademicky vytvořených vysokoškolských pracovníků.

Samozřejmě nelze objektivními procedurami popsat klima, které vládlo v období socialismu na vysokých školách – kde politické orgány rozhodovaly prakticky o všech záležitostech fungování kateder, fakult a škol a kde vládla tvrdá cenzura při jakémkoli publikování vědeckých výsledků, zvláště ovšem na fakultách humanitních oborů. Na druhé straně nelze nevidět, že i v období socialismu vyrůstali na vysokých školách četní kvalifikovaní odborníci, v některých případech i s mezinárodním vědeckým renomé, kteří přispívali k růstu vědeckého potenciálu země.

Stejně tak je nutno vidět, že podle kvantitativních ukazatelů docházelo k růstu vysokého školství, jak v českých zemích, tak na Slovensku. K tomu je nutno uvést alespoň některá data:

Od začátku 50. let až do konce 80. let se v českých vysokých školách stále zvyšoval počet studentů (jak v denním studiu, tak při zaměstnání) a počet profesorů, docentů a ostatních pracovníků. Zároveň docházelo i k jinému příznivému jevu – zvyšování počtu žen mezi vysokoškolskými studenty: Obdobné relace se projevily ve vysokých školách na Slovensku. Celkem úměrně k počtu obyvatel v české a v slovenské části státu tvořil počet studentů na slovenských vysokých školách zhruba 1/3 nebo více z celkového počtu vysokoškoláků v celém Československu: V roce 1973/74 41,3% studentů bylo na Slovensku; v r. 1980/81 38,1%; v r. 1988/89 35,5%.

Ještě jeden pozitivní jev lze identifikovat ve vývoji vysokého školství v socialistickém Československu: Byla to relativně nízká nerovnost v přístupu k vysokoškolskému vzdělání, tj. z hlediska účasti osob z jednotlivých sociálních tříd ve vysokoškolském studiu. Pozoruhodné přitom je, že v 70.-80. letech existovaly v tomto ohledu významné rozdíly mezi Českou republikou a Slovenskou republikou: Na vysokých školách (a také na středních školách) byly proporce dětí z dělnických rodin vždy nižší v České republice a vyšší v Slovenské republice. Např. ještě v předlistopadovém roce 1988/89 z celkového počtu 136 656 československých vysokoškoláků pocházelo 32,7% studentů z dělnických rodin v České republice, ale 39,8% v Slovenské republice.

Výše uvedený stručný přehled naznačuje, že důkladné a systematické zhodnocení vývoje vysokého školství v Československu v éře socialismu nebude jednoduché. Kromě statistických a jiných pramenů, jež jsou k dispozici, bude obtížné shledávat údaje k takovým jevům doby jako bylo např. omezování přístupu k vysokoškolskému studiu pro mládež z „buržoazních“ či „politicky nespolehlivých“ rodin. Nebo jiný problém: Vývoj vysokého školství nelze posuzovat jen na základě kvantitativních dat o počtech studentů a pedagogických pracovníků. Je nezbytné analyzovat také *kvalitativní* aspekty jako je např. obsah a výstupy vysokoškolského vzdělávání aj. A to vše v komparaci s vývojem v zahraničí.

VÝVOJ ŠKOLSTVÍ NA SLOVENSKU

ELENA LONDÁKOVÁ

Katastrofálna situácia ešte skomplikovaná neslávne známym školským zákonom vojnovnej Slovenskej republiky č. 308/1940 (ktorý „pocirkevníl“ školstvo tak, že ho rozdelil podľa vierovyznania a bohužiaľ aj rasy) viedla k tomu, že už v prvých dňoch SNP, jedným z prvých nariadení Slovenskej národnej rady (SNR 6. septembra 1944) bol dekrét o poštátnení školstva. Štátna a jednotná škola sa stala leitmotívom aj povojnového riešenia vzdelávania v oslobodenej republike. Vnímala sa ako hlboko demokratická alternatíva pre všetkých bez rozdielu vierovyznania, a sociálnych možností. A hoci sa stretla s odporom Demokratickej strany (DS), ktorá varovala pred nivelizáciou vzdelania vedúcou k zníženiu jeho úrovne, už na jeseň 1945 bola na Povereníctve školstva pripravená koncepcia novej školskej reformy pod vedením g. Pauloviča a O. Pavlíka, ktorá sa stala základom pre školský zákon č. 95/1948. Ten zásadným spôsobom zmenil tzv. dvojkolajnú štruktúru vzdelávania tým, že zjednotil ľudovú, meštiansku školu a nižšie gymnázium do I. a II. stupňa základnej deväťročnej školy. III. stupeň sa delil na 3-ročné povinné odborné školy a 4-ročné výberové odborné školy a gymnáziá (pri ktorých sa zriadili vzdelávacie kurzy pre dospelých.

Iba postupne sa mohli riešiť personálne a materiálno-technické problémy. V r. 1949 chýbalo na ZŠ do 4 000 učiteľov. Mnohí nespĺňali kvalifikačné predpoklady (30 % učiteľov ZŠ, 77 % na nižších stredných školách, 28 % na gymnáziách a 45 % na pedagogických gymnáziách — ešte v r. 1953). Nemenej zložité boli i priestorové problémy — z pôvodných 4 529 ľudových a meštianskych škôl až 3143 bolo poškodených, alebo zničených vojnou. To isté sa týkalo internátov a ostatných školských zariadení.

Nová koncepcia školy (100 % účasť na povinnom základnom vzdelaní, vrátane odborného) priniesla so sebou vyššie nároky na priestory a náklady vôbec. Samostatnou a prvoradou otázkou však bola obsahová náplň vyučovania, ktorá sa rýchlo stala predmetom ideologizácie výuky nielen prostredníctvom jej implantovania do všetkých vyučovacích predmetov, ale aj vytvorením nových (zaviedlo sa povinné vyučovanie ruského jazyka, koncom r. 1948 sa na všetkých stupňoch masívny nástup marxizmu-leninizmu v tzv. občianskej náuke). Už na jeseň 1948 prišlo k rozhodnutiu KS o triedne regulovanom výbere žiakov na výberové stredné a vysoké školy, ktorým sa, paradoxne dosiahol opak sľubovaného demokratického vzdelávania pre všetkých. Ani „rýchlenie“ inteligencie v jednoročných kurzoch, ktoré nahradili celú výberovú strednú školu a umožnili vstup robotníkov na VŠ (v šk. r. 1949/50 ich na VŠ nastúpilo 1800) a táto prax sa predĺžila až do rokov 80-tych kedy o nedostatku absolventov vysokých škôl nešlo, neprosperovalo hospodárskej praxi. V 40. a 50. rokoch vyrástla na Slovensku jedna vysoká škola z a druhou; v 60. rokoch sa začala aj výstavba ich materiálno-technického zabezpečenia.

Školstvo prešlo niekoľkými vlnami školských reforiem (1948, 1953, 1960, 1976-1984), ukázalo sa, že niekdajšie obavy zo spolitizovania školy a jej podriadeniu straníckym záujmom, zo zníženej flexibility jednotne a centrálnie riadenej školy voči zmenám okolitého sveta v celej jeho mnohotvárnosti, z uprednostnenia sociálnych kritérií pred talentom a nadaním, ktoré svojho času vyslovovali oponenti komunistickej koncepcie boli opodstatnené. Vzdelanie sa skutočne nivelizovalo. Na druhej strane, napriek týmto obmedzujúcim faktom, dosiahlo v mnohých odboroch európsku úroveň. Bezplatné školstvo ponúkalo možnosť vzdelávania, ak aj nie pre všetkých (triedny výber, obmedzený počet miest na VŠ, kedy od začiatku 60 rokov záujem vysoko prevyšoval tzv. smerné čísla počtu prijatých uchádzačov) tak pre väčšinu vzdelávajúcich sa.

Problémy z nedostatočným počtom VŠ, nízkym podielom nákladov na vzdelanie z národného produktu — sústavnými materiálными a finančnými otázkami vrátane sociálnej denunciacie učiteľov však nemôžu prevážiť fakt, že obdobie rokov 1948-1989 znamenalo pre Slovensko dynamický vzdelanostný rast.

KULTURA A KOMUNISMUS

ALEXEJ KUSÁK

Komunistická strana vstupovala do poválečného života Československa s tváří liberála navazujícího na avantgardní tradice meziválečného kulturního života. Jména umělců, kteří reprezentovali levou kulturu první republiky, se objevovala pod prohlášeními komunistické strany, avantgardní umělci vydávali svá díla ve stranickém nakladatelství a ve stranickém tisku a kulturněpolitický program KSČ formuloval Vincenc Kramář, bývalý ředitel Národní galerie, teoretik kubismu a sběratel Picassových obrazů. Karel Teige, vůdce avantgardy, píše na oficiální objednávku ministerstva informací, řízeného Václavem Kopeckým, publikace o československé fotografii a architektuře, výstava sovětského umění v roce 1947 je v českém tisku mnoha komunistickými kritiky odmítnuta jako málo umělecká. Zejména mladá generace umělců pocituje tvůrčí a ideovou diferenciaci jako přirozený stav moderního ducha a žije v ideově rozrůzněných skupinách, které jsou schopny vzájemné komunikace, jak o tom svědčí jejich vystoupení na večerech Umělecké besedy na podzim 1947 a posléze i konference mladých spisovatelů na Dobříši v březnu 1948. Ještě na Sjezdu národní kultury, který se stal v kulturní politice KSČ po jejím převzetí moci přelomovou událostí, mluví Václav Kopecký o projektu svého ministerstva, který by měl zpřístupnit čtenářům dějiny výtvarného umění a jmenuje jako budoucí autory teoretiky a historiky svázané s avantgardou a kulturou první republiky: Václava Nebeského, Jaromíra Pečírku, Antonína Matějčka, Karla Teiga, Vincence Kramáře a Jindřicha Chaloupeckého.

Současně s tím vystupují někteří komunističtí politici s názory, které se buď shodují se sovětskou linií, jak se projevovala zejména v projevech A. A. Ždanova, nebo se snaží orientovat českou kulturu na starší proudy kultury obrozené. I tato ideová rozrůzněnost se stává nástrojem v politickém zápase o moc, jak o tom svědčí různé, zejména předvolební prohlášení, pod něž komunisté získávají podpisy zastánců různých názorových směrů. Vedení KSČ dokonce brzdí vlastní příslušníky tam, kde by chtěli zakládat samostatné kulturní organizace a nutí je ke společenství s umělci a kulturními pracovníky jiných politických názorů.

Kulturní politika KSČ má v této fázi přesvědčit masy o tom, že většina kulturní elity, většina tvůrců, buď přímo podporuje komunisty nebo s nimi spolupracuje. Má doprovázet dalekosáhlé změny v ekonomické a sociální sféře a neutralizovat odpor, který by se proti těmto změnám stavěl.

Záhy po převzetí moci se projeví druhá, represivní tvář kulturní politiky KSČ. Akční výbory jako nové orgány moci vyloučí z řad původně profesních, nyní však ideových organizací řadu umělců, novinářů a dalších tvůrčích pracovníků, o kterých bylo známo, že s komunisty nesympatizují. Někteří volí raději exil než nesvobodu (Ferdinand Peroutka, Egon Hostovský, Ivan Blatný, František Listopad, Jiří Voskovec, Zdeněk Němeček, Jaroslav Dresler, Antonín Kratochvíl a řada dalších). Byla zastavena výroba mnoha knih a knihy již vytištěné byly poslány do stoupy. Soukromá nakladatelství byla zrušena a z ostatních byla zachována pouze ta nakladatelství, která patřila politickým stranám a masovým organizacím sdruženým v Národní frontě (Svoboda, Melantrich, Lidová demokracie, Mladá fronta, Práce). Vedle nich vznikly — jako sovětské odličky — státní nakladatelství: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění (pozdější Odeon), Státní nakladatelství dětské literatury (Albatros), Státní nakladatelství technické literatury, Státní pedagogické nakladatelství a několik dalších. Podle sovětského vzoru dostal také Svaz československých spisovatelů své nakladatelství. Stalo se jím prestižní soukromé nakladatelství František Borový, přejmenované na nakladatelství Československý spisovatel. V celé české a slovenské kultuře se otrocky aplikovaly sovětské vzory. Umělecké svazy, které tehdy vznikaly, byly pouze převodovými pákami komunistické kulturní politiky. Následná cenzura tisku, která podléhala policii, byla zosťřena, a nechyběly případy, kdy byly celé náklady časopisů stahovány z distribuční sítě a zodpovědní redaktoři podrobeni trestnímu stíhání, odsuzování do vězení či finančně postihováni. To vyvolávalo atmosféru strachu, v redakcích začala působit silná autocenzura a v redakcích se ustavovaly — opět po sovětském vzoru — sekretariáty, které měly kromě jiného také hlídat texty odevzdávané do tisku. Uvnitř stranického aparátu se jak v ústředí, tak i v krajských a okresních orgánech, prosazovali zastánci tvrdé linie v kulturní politice, zejména pak ti, kteří se pokusili prosadit tezi o buržoazním charakteru moderní kultury. Smysl jejich úsilí bylo prosadit teorii o diskontinuitě české a slovenské kultury. Podle jejich názoru bylo třeba vrátit

se k demokratické kultuře 19. století, jak byla reprezentována jmény Jana Nerudy, Boženy Němcové, Bedřicha Smetany, Mikoláše Alše a dalších tvůrců nebo navázat na proletářský proud v literatuře, jak ho vyznačovala jména Václava Šolce, Rudolfa Mayera či Františka Chládky.

Přelomem v nové kulturní politice se stal Sjezd národní kultury (10.-11. dubna 1948), na kterém pronesl programový projev Klement Gottwald. Podle něho by měla kultura nás „posilovat v práci i zápasu“ a „ukazovat cestu vpřed“. „Náš lid [...] potřebuje kulturu [...] srozumitelnou a přístupnou.“

Kultura se stává polem prudkého ideologického boje, v němž se někteří komunističtí funkcionáři stávají dohlížiteli a soudci. Tito „sekyráři“, jak byli tehdy označováni, se snaží vnutit celé kultuře sovětský model řízení z jednoho stranického centra a prosadit v umění metodu socialistického realismu v její nejdogmatictější podobě. Současně jsou rozpoutány zuřivé kampaně, které mají z vědomí obyvatelstva vyhladit vše, co by je spojovalo s první republikou. Je to především kampaň proti humanistickému odkazu T.G. Masaryka, proti náboženství, proti modernímu umění. Důraz je kladen na lidovost, srozumitelnost a ideovost bez ohledu na uměleckou či myšlenkovou úroveň. Situaci vyhrocuje korejský ozbrojený konflikt, na němž se podílí obě velmoci a do kterého vstupuje také komunistická Čína. Důsledkem je militarizace kultury, zavádění vojenských pořádků do mnoha oblastí kultury. Významné kulturní celky přecházejí pod přímou vojenskou správu (Armádní umělecké divadlo v čele s plukovníkem E.F. Burianem a řada dalších). Atmosféře strachu, která se rychle šíří, mnozí umělci podlehnou, snaží se přizpůsobit a několik řeší svou situaci dobrovolným odchodem ze světa (Konstantin Biebl, Jiří Frejka, Saša Machov.)

I když v souvislosti se zatčením generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského dochází k významným přesunům ve stranickém aparátu a nejhrolivější zastánci tvrdé linie v kultuře jsou označeni za sektáře a nositele „slánštiny“, v oblasti kultury dochází jen k relativnímu uvolnění. Je sice zastavena v únoru 1952 Tvorba jako tribuna dogmatických ideologů a Svaz spisovatelů začíná vydávat týdeník Literární noviny a měsíčník Nový život, ale současně se konají procesy, při kterých jsou k dlouholetým žalářům odsouzeni básníci a spisovatelé Jan Zahradníček, Václav Renč, František Křelina, Zdeněk Kalista, Josef Knap, Bedřich Fučík, Václav Prokůpek a několik dalších.

Odchod hlavních protagonistů dogmatismu z vedoucích funkcí v kulturní oblasti přece jen způsobí, že se do vedení kulturních organizací dostanou liberálnější smýšlející komunisté, kteří vytvoří prostor pro nástup mladé generace tvůrčích pracovníků. Stalinova smrt v březnu 1953 a několik dní poté i smrt Klementa Gottwalda se staly další přelomovou událostí ve vývoji poválečné kultury. Dramatický a stále znovu přerušovaný proces destalinizace započal. Impulsy přicházející ze Sovětského svazu jsou významné, avšak dvojznačné. Chruščovův útok proti přebujelému ozdobnictví v architektuře je sice útokem proti socialistickému realismu, jak byl doposud chápán a jehož odraz nalezneme i v české architektuře 50. let, ale záhy poté se Nikita Chruščov utkal s novou generací sovětských výtvarníků, jejichž díla byla označena za formalistické výtvary.

V druhé polovině 50. let se dostává kulturní scéna v Československu do pohybu. Její tvůrci pochopili, že je možné o svobodu uměleckého projevu bojovat. Vedle jednotlivých umělců, jejichž tvorba byla po roce 1948 nepublikovatelná a kteří tvořili svá díla vskrytu se ke slovu začali hlásit příslušníci mladé generace. Zejména ve výtvarném umění můžeme sledovat rychlé vytváření skupin, které se domáhají úspěšně kolektivních výstav, v divadelní sféře se velmi rychle začínají etablovat malá divadla, která si svépomocí upravují pro svou činnost prostory (Semafor, Divadlo Na zábradlí), v literatuře se šéfredaktoři dvou nejvýznamnějších nakladatelství (Jan Řezáč ve Státním nakladatelství krásné literatury a umění a Ladislav Fikar v Československém spisovatelství) zasadí o publikování nových autorů (Milan Kundera, Jiří Šotola, Miroslav Florian). Začínají vycházet také nové kulturní časopisy, v Brně měsíčník Host do domu, v Bratislavě Kulturní život a Mladá tvorba, v Praze týdeník Kultura, měsíčníky Plamen, Květen, Sešity pro mladou literaturu a „tlustý“ dvoměsíčník Světová literatura, který tiskne ukázky ze současných západních autorů a otevírá tak dveře do světa. Později k těmto časopisům přibude ještě ostravský Červený květ, teoretický časopis Orientace a skupinový časopis mladé generace Tvář.

Současně s tímto relativním ideologickým uvolňováním se utužuje administrativní tlak na kulturu. Cenzura se institucionalizuje jako Hlavní správa tiskového dohledu a musí jí být předkládáno ke

schválení všechno, co se veřejně produkuje. Existence umělců je svázána s jejich členstvím v některé umělecké organizaci. Kdo není členem nebo alespoň kandidátem některého monopolního uměleckého svazu, nemá právo žít „na volné noze“, podléhá všeobecné pracovní povinnosti a ztrácí řadu dalších významných výhod (ateliér, pracovnu, státní zakázky, účast na výstavách a soutěžích, možnost pobytu v některém domově umělců či novinářů, usnadněné cesty do zahraničí a další).

Účast Československa na Světové výstavě v Bruselu (1958) dává příležitost řadě moderních umělců, aby se představili na světové úrovni. Úspěch československého pavilonu, který získá v silné mezinárodní konkurenci nejvyšší vyznamenání, je velkou posilou pro onu část české a slovenské kultury, která i za nejtěžších podmínek dogmatismu nepřestala usilovat o moderní výraz a nenechala se svázat rigidními pravidly socialistického realismu.

To je také doba, kdy se česká kultura začíná rozpomínat na svou avantgardní minulost, na svou někdejší sounáležitost k evropskému umění. Předělem tu byla brněnská výstava Zakladatelé moderního českého umění, kterou zorganizovali výtvarní teoretici Miroslav Lamač, Jan M. Tomeš (říjen 1957). Ta zpřítomnila heroickou dobu českého kubismu, do té doby považovaného za nebezpečnou větev kosmopolitní dekadence.

V kyvadlovitém pohybu kulturní politiky mezi uvolňováním a represí mnohé z toho, co se v liberálnějším ovzduší zrodilo, vzalo za své. Zanikl časopis Květen, Kultura po pěti letech byla prohlášena za revizionistickou a místo ní byla založena Kulturní tvorba na půdě stranického vydavatelství, zakázáno bylo také vydávání Tváře.

Avšak rigidní myšlenka socialistického realismu, jak prosakovala do české a slovenské kultury již od druhé poloviny 30. let a jak se stala estetickým kánonem na počátku 50. let, byla v nekonečných a nezáživných diskusích postupně rozměňována. Byly rozkolísávány hlavní myšlenky marxistické estetiky: Umění jako součást společenské nadstavby, jeho vazba na dělnickou třídu, angažovanost umělce v zápase této nastupující třídy, neschopnost zanikající buržoazní třídy produkovat jiné než dekadentní umění a realismus jako jediná metoda odpovídající novým společenským poměrům. Čím dále tím více se ukazovalo, že umění, které podle těchto zásad vznikalo, bylo schematické, mělo charakter plakátu a ztrácelo možnost působit na vnímatele.

Na počátku 60. let se začalo ukazovat, že umění nelze řídit tak, jak si to představovali funkcionáři KSČ. „Tání“, jak se toto období začalo nazývat podle románu Ilji Erenburga (1954), se stále více proměňovalo v nový proud uměleckých činů, které se již nedaly poměřovat pravidly socialistického realismu. Místo nich pronikala do oblasti kultury myšlenka „realismu bez břehů“, jak ji razili západoevropští komunisté (Roger Garaudy, Louis Aragon, Ernst Fischer).

Její potvrzením a zároveň mezníkem v kulturní politice se stala konference o díle Franze Kafky (Liblice, květen 1963). Přes odpor východoněmeckých dogmatických účastníků konference se podařilo díle Franze Kafky „odzbroit“, jak to žádal ve svém moskevském projevu (1962) Jan-Paul Sartre. Pro mnohá díla, do té doby nepublikovatelná, padly zábrany. Prosazují se díla absurdního divadla (Ionesco, Beckett, Václav Havel), malíři a sochaři, kteří byli na indexu, pořádají samostatné výstavy (Mikuláš Medek, Jan Koblasa), v literatuře se otvírají témata, která byla doposud tabuizovaná: politické procesy, lágry, odsun Němců. Jiří Mucha, Jan Procházka, Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Ladislav Mňačko a další publikují díla, která reflektují politickou atmosféru českého a slovenského stalinismu.

IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (27.-29. června 1967) nejen potvrdil tuto tendenci vymanit kulturní politiku z područí komunistické strany, ale stal se v projevech několika spisovatelů přímo programem zápasu za svobodu. Odpověď na sebe nedala čekat. Vedení KSČ reagovalo vyloučením několika spisovatelů ze strany a zastavením Literárních novin. Napětí v kulturní politice bylo pouze odrazem rozporu ve vrcholových orgánech KSČ, které skončily výměnou vedení. Jedním z prvních politických činů Alexandra Dubčeka a jeho politických druhů bylo vyřazení a posléze zrušení cenzury. Nový kulturně-politický kurz umožnil neobvyklý rozmach politických polemik. Ve státnicovém nákladu byl vydán protokol IV. Sjezdu Svazu československých spisovatelů. Byl obnoven časopis spisovatelů s názvem Literární listy. Týdeníky Reportér a Student se staly tribunami nových myšlenek a zároveň soudními stolicemi nad minulostí. Poprvé bylo možné otevřeně

diskutovat o justičních vraždách a vyslovovat pochybnosti o smrti Jana Masaryka. Manifest 2 000 slov koncipovaný Ludvíkem Vaculíkem a podepsaný širokou českou a slovenskou kulturní obcí, se stal politickou výzvou ke změně systému vládnutí v zemi.

Pražské jaro skončilo vojenským vpádem armád pěti zemí Varšavského paktu, okupací a procesem normalizace, za níž byl vztah mezi komunismem a kulturou znovu definován. Byl to brutální návrat k represivním metodám řízení kultury z 50. let. Řada periodického tisku a knižních publikací byla zakázána, vyřazena z knihoven, byly zrušeny nebo zreorganizovány tvůrčí svazy, na vedoucí místa kulturních institucí byly dosazeni spolehliví, leč často druhořadí funkcionáři. Jako v 50. letech byly tyto násilné změny doprovázeny emigrací mnoha tvůrců, a to emigrací, která byla z počátku »dobrovolná«, později vynucená orgány státní bezpečnosti. Mezi těmi, kteří odešli z Československa, byla řada umělců, jejichž odchod byl velikou ztrátou pro českou kulturu (Milan Kundera, Jiří Kolář, Miloš Forman, Ivan Passer, Ludvík Aškenazy, Alfred Radok, Vratislav Blažek, Karel Krautgartner, Jan Koblasa a řada dalších).

Současně s represí se však proti této staronové kulturní politice zvedl aktivní odpor, který se záhy artikuloval v podobě samizdatových a exilových edic. Česká kultura se začala aktivně bránit a její obrana vyústí posléze do hnutí Charty 77, na níž se významně podílí nejen aktéři Pražského jara (Pavel Kohout, Ludvík Vaculík, Václav Havel), ale také příslušníci mladší generace.

Komunistický režim reaguje na novou situaci dvojím způsobem. Na jedné straně krutě postihuje zejména ty umělce, kteří se nějak aktivně podíleli na akcích Pražského jara. Většina těchto tvůrců je postižena zákazem publikování, vystavování nebo vystupování. Někteří jsou takto postiženi až do listopadu 1989, jiní jsou vzati na milost, když učiní často ponižující politické prohlášení (Bohumil Hrabal, Jiří Šotola, Miroslav Holub). Na druhé straně však režim toleruje nebo dokonce preferuje umělce a tvůrčí pracovníky, kteří se nepodíleli v minulosti na žádných významnějších politických akcích. Na rozdíl od 50. let však nový kulturní establishment neprosazoval socialistický realismus jako jedinou tvůrčí metodu. Také síto, kterým procházely publikace ze Západu, bylo řídké než tomu tak bylo po roce 1948. Díla, dříve považovaná za vrchol dekadence, vycházejí nyní bez zábran, i když pouze v omezených nákladech (Franz Kafka: Povídky, James Joyce: Odysseus, Robert Musil: Člověk bez vlastností, Robert Desnos: Básně). Postupně se uvolňuje také vydávání autorů, jejichž díla bylo dlouho zakázána, i když, jako v případě děl Bohumila Hrabala, pouze výběrově a v upravovaných edicích. Podobně však jako v 50. letech souběžně s tímto uvolňováním pronásledují orgány státní moci ty umělce a kulturní pracovníky, kteří se aktivně podílejí na politickém disentu. Jejich šikanování, existenční postihování a v mnoha případech i věznění trvá až do listopadu 1989. I když se v poslední fázi komunistický režim chystal vzhledem k stále narůstajícímu odporu mnohá restriktivní opatření a zákazy revidovat a byl ochoten k dialogu s ineditními a exilovými autory, byl nesmiřitelný tam, kde šlo o vyhraněné politické odpůrce (Václav Havel, Ivan Jirous). Další historické bádání může toto rozporuplné období — 80. léta — ještě obohatit o nová zjištění a učinit je plastičtější, nemůže však nic změnit na skutečnosti, že komunistická moc nebyla schopná vnímat kulturu jako autonomní oblast, které je třeba k jejímu rozvoji poskytnout svobodu vyjadřování. Komunismus a kultura zůstaly tak až do konce v nesmiřitelném protikladu.

KULTURA A MOC

ALEXEJ KUSÁK

V období mezi léty 1948-1989 se mezi politickou mocí v Československu a kulturou odehrával složitý zápas o duši obou národů. Politická moc se snažila kulturu ovládnout, použít ji pro své cíle, instrumentalizovat ji. Represivní opatření, sociální korupce a masivní indoktrinace se staly hlavními prostředky v tomto zápase. Vedle toho bude politická moc asistovat při přirozených civilizačních procesech, které vedly k postupné změně životního stylu, a bude tyto změny ideologicky zneužívat. Šlo tu zejména o dokončení elektrifikace venkova, obnovu válkou zničených území, výstavbu sídlišť ve městech překonávání analfabetismu v zaostalých územích státu, šíření zdravotnické osvěty, rozvoj kulturních a školních zařízení, změny ve využívání volného času. Společnost, duchovně narušená šestiletou vládou nacismu na území Protektorátu a předtím ještě morálním zhroucením za druhé republiky, zbavovaná postupně své politické a kulturní elity (procesy, emigrace) začala po kratší fázi exaltace ve znamení ztrivializovaných socialistických a pseudovlasteneckých myšlenek („Buduj vlast, posílíš mír!“) akceptovat tendence k zesoukromění a ke konzumismu. Výstavba komunikačních sítí a s ní související rozvoj automobilismu, jakož i změny ve vybavení domácnosti (plynofikace, pračky, nové typy topení), jakož i zvýšení pracovních kvalifikací a sociálních schopností posunuly českou a slovenskou společnost směrem k Západu, zatímco jejich izolace od západní kultury, odstřížení duchovních horizontů a s tím související nedostatečná samoregulace je posunou směrem k Východu s jeho vulgárním hedonismem (alkoholismus, nutriční zlozvyky).

Složitý zápas mezi kulturou a politickou mocí nevyústil v totální podrobení kultury komunistické moci a ideologii. Vždy znova se pokoušeli ti, kteří v oblasti kultury pracovali, získat pro sebe a pro svou činnost prostor, v němž by se mohli pohybovat podle svých představ a potřeb. Zejména po roce 1956 se v několika vlnách uskutečňoval tento pohyb ke svobodě. Vznikaly malé divadelní scény, byly zakládány nové kulturní časopisy, hudební tělesa rezonovala zejména v oblasti populární hudby západní produkci, nastoupily nové literární generace, vyjadřující celou škálu subjektivních citů a odklánějící se od kolektivistických ideálů, mladí malíři navázali, zprvu přes oblast užitého umění, záhy však i ve volné tvorbě jednak na dědictví domácí avantgardy, jednak i na trendy světového umění. To vše pomáhalo homogenizovat vědomí mladé generace ve smyslu protirežimní revolty a stále více určovalo charakter české a slovenské kultury.

Významnou roli při tom sehrály rozvíjející se kontakty se západní kulturou, zejména překlady literárních děl, ale také osobní zkušenosti těch, kteří vyjížděli stále v hojnější míře - zejména v 60. letech - za západní hranice státu. Podnětná byla účast Československa na Světové výstavě Expo 58 v Bruselu, kde se na československém pavilonu, který získal na této výstavě nejvyšší uznání, podílela řada významných tvůrců (Trnka, Kybal aj.). To mělo velký vliv na domácí výrobu, na třibení vkusu a estetiky všedního dne (bruselský styl).

Rigidní idea socialistického realismu, navíc zpočátku zúžená na míru vulgárních projevů A. A. Ždanova a podporovaná rozsáhlou publikační činností českých a slovenských ideologů (Bareš, Nejedlý, Štoll, Nečásek, Taufer aj.), byla v rozsáhlých a nezáživných diskusích stále více rozměňována, až v 60. letech vyústila v myšlenku „realismu bez břehů“, jak ji propagovali tehdejší reprezentanti kulturní politiky Komunistické strany Francie (Garaudy, Aragon). Mezinárodní konference o díle Franze Kafky (Liblice 1963) se stala mezníkem při průniku svobodného myšlení do kulturní sféry. Pro mnohá díla z oblasti literatury, divadla, hudby a výtvarného umění padly dosavadní zábrany. Malíři, kteří do té doby nemohli ani pomyslet na veřejná vystoupení, se mohli představit veřejnosti svými díly (Mede, Koblasa aj.), prosadila se díla absurdního divadla (Ionesco, Beckett, Havel), objevují se původní díla, reflektující soudobé filosofické proudy (Kosík), vznikají nové časopisy mladé literární generace (Tvář, Sešity pro literaturu, Mladá tvorba ad.). Do kulturní oblasti proniká stále více polemický tón, ať už v časopisecké publicistice (Literární noviny, Kulturní tvorba, Kulturní život) nebo v literatuře (Milan Kundera, Vaculík, Procházka). Otvírají se témata, kterých se až do té doby nebylo možné ani dotknout (odsun Němců, politické procesy, lágry).

Ani pokus o návrat do 50. let v kultuře po roce 1969 v zemi okupované sovětskou vojenskou mocí, snaha o restalinizaci poměrů, o zavedení tuhé cenzury a „sekyrnické“ politiky neuspěl. Politická moc se snažila pouze existenčně postihnout ty kulturní pracovníky, kteří byli zhodnoceni jako politicky nespolehliví. Byli to zejména ti, kteří se aktivně podíleli na aktivitách Pražského jara, paradoxně zejména příslušníci Komunistické strany Československa. Kulturu přirozeně zasáhla také silná emigrační vlna, když někteří umělci a lidé pracující v kulturní sféře dali přednost před perzekucí odchodu do zahraničí (Škvorecký, Forman, Aškenazy, Kundera), nebo k ní byli později donuceni (Kohout). Směřování české a slovenské kultury k svobodnějšímu výrazu staronová politická moc zabránit nemohla. Pokusila se pouze etablovat druhořadé tvůrce a několik věrných služebníků do řídicích struktur, ale v zásadě jsou tato léta hledáním modu vivendi mezi politikou a kulturou. Přihlášení se k myšlenkám reálného socialismu zůstávalo pouhou prázdnou proklamací (Hrabal, Holub, Šotola). Konformní díla měla pouze velmi nízkou úroveň a nemohla na veřejnosti působit. Státní kulturní politika se stále více omezovala na dozorování kultury a na organizování oficiálních akcí manifestačního charakteru. Ztížené publikační podmínky daly vzniknout samizdatu, a celému proudu neoficiální kultury (Plastic People, bytová univerzita apod.) stále více se projevovala neudržitelnost situace, v níž politická moc, reprezentovaná Komunistickou stranou, se snažila sféru kultury pacifikovat a byla ochotna zejména v druhé polovině 80. let tolerovat mnohé, co až do té doby bylo na indexu. Do roku 1989 vstupovala česká a slovenská kultura s posíleným sebevědomím, nabitá energií a touhou po rozbití všech snah, které ohrožovaly její rozmach, na druhé straně zejména ta část, která směla působit za komunistického režimu, poznamenaná složitými pocity, vyplývajícími z jejich aktivní účasti na oficiálním kulturním dění i na politických akcích vynucených režimem (Anticharta).

Kultura v období 1948-1989 byla řízena příslušnými odděleními aparátu Komunistické strany Československa, a to jak na ústřední úrovni, tak i v krajích a okresech. Významnou roli převodových pák v tom hrály umělecké svazy, které byly cechovně-politickými organizacemi, na nichž byli umělci existenčně závislí. Jejich komise rozhodovaly o přijetí členů, o publikaci děl a výstavní činnosti a měly významný vliv na výši honorářů. Měly také významnou hospodářskou složku, vlastnily nakladatelství, výstavní sítě, ale také nemovitosti, které měly sloužit jako rekreační střediska pro členy. Svazy sdružující tvůrčí pracovníky v oblasti kultury umožňovaly svým členům podílet se na mnoha výhodách, které režim poskytoval (ateliéry a pracovny, cesty do zahraničí, vysoké příjmy, které mnohonásobně převyšovaly běžnou hladinu výdělku obyvatelstva, a s tím související nízké zdanění). Ekonomické zvýhodnění tvůrčích pracovníků vytvářelo zcela nový status této skupiny obyvatelstva a začalo ji oddělovat jako „novou šlechtu“ od ostatních členů společnosti. Zavádění státních titulů (národní a zasloužilý umělec) a dekorování umělců řády toto oddělení pouze podtrhovalo.

Sociologie kultury, omezená pouze na marxistický model, nemohla tyto nové skutečnosti v kulturní sféře postihnout a tak tato oblast zůstala badatelsky nezpracovaná. Teprve přesnější rozbor sociologicko-ekonomické situace umělců a tvůrčích pracovníků v období komunismu ukáží, jak fungovaly určité vazby mezi státem a kulturou. Již dnes je možné konstatovat, že vzorem při odměňování umělců byl způsob, jak se toto odměňování, v němž byla skryta určitá sociální korupce, provádělo v Sovětském svazu.

TZV. SOCIALISTICKÝ REALISMUS

MILAN JUNGMANN

Komunistický režim v Sovětském svazu usiloval o podřízení každé životní sféry jednotným ideologickým zásadám. Co se jim, třebaš sebenepatrněji vymykalo, bylo označováno za ideologickou odchylku, kterou bylo nutné všemi prostředky vymyčovat a posléze trestat. Nejobtížnější bylo uplatnit tuto zásadu v literatuře a umění, kde je vždycky rozhodující tvůrčovo osobitě pojetí skutečnosti. Až do konce 20. let bylo i sovětské umění bohatě rozrůzněno do množství směrů a vyznačovalo se odvážným hledačstvím. Naši komunističtí literární ideologové (Bedřich Václavek, Kurt Konrad, Ladislav Štoll, Karel Teige, Julius Fučík, Václav Pekárek ad.) se ovšem snažili být za každou cenu „v linii“. Dokud v SSSR bylo možné prosazovat tzv. úpadkové měšťácké směry, byl i u nás v levicovém táboře prohlašován surrealismus (po proletářské literatuře a poetismu) za hlavní revoluční umění. Ale už charkovská mezinárodní konference revolučních spisovatelů v r. 1930 obsahovala náznaky, že dosavadní stav je neuspokojivý a že zejména na poli literatury se chystají velké revoluční zásahy, které ji připraví o její svobodu. Pozvolna, jak se upevňovalo stalinské vedení, byl zavrhován i termín socialistická literatura a vyžadovalo se upřesnění – literatura socialistického realismu.

Oficiálního posvěcení tomuto pseudoliterárněvědnému termínu, jenž se poprvé vyskytl v časopisu Litěraturnaja gazeta v roce 1932, dostalo se na 1. všesvazovém sjezdu sovětských spisovatelů, který se konal 17. 8. - 1. 9. 1934 a měl narýsovat příští vývoj literatury a ostatně i dalších odvětví umění. Bylo to prvně v dějinách, co se spisovatelé a umělci této velké země sešli, aby zlikvidovali množství různých škol a směrů a postavili se pod jeden jediný prapor, nazvaný „socialistický realismus“. Teoretické zdůvodnění mu dal zejména Anatolij Vasiljevič Lunačarskij s pomocí uctívaného Maxima Gorkého, jehož dílo bylo vydáváno za vzor socialistického realismu. První úvahy o s.r. silně ovlivňovaly teorie tzv. proletářské literatury, které vlastně působily na pojetí tohoto problému vytrvale. K. Konrad rezolutně prohlásil, že „socialistický realismus je literárním programem proletariátu“, čímž by byl ovšem jeho možnosti od počátku omezil. Komunističtí ideologové měli zprvu značný zmatek ve výkladu soc. realismu, a tak B. Václavek tvrdil opak toho, co K. Konrad: „Koncepce socialistického realismu je velmi široká, zahrnujíc do sebe tvárně velmi rozličné zjevy současného umění“. Bylo zřejmé, že se snažil získat pro tuto „metodu“ co největší počet spisovatelů, ovšem žádnému neodpustil závazné „stanovisko dialektického materialismu“, což ve svých důsledcích jeho tolerantnější pojetí likvidovalo a nijak nezkonkrétnilo záhadný termín. K. Konrad ani nezapíral, že se ve svých názorech opíral o jiné autority než byl Lunačarskij, totiž o Nikolaje Ivanoviče Bucharina. Ten z pověření strany přednesl na sjezdu referát Poezie, poetika a úlohy básnické fronty v SSSR. Byl to referát pojatý rovněž povýtce ideologicky, ale prozrazoval autorovu velkou filozofickou erudici a přehled po současné zahraniční poezii. Také on ale zdůrazňoval nikoli zvláštnosti umění, nýbrž jeho vlastnost jakožto sociálního faktoru. Proto také mohl vytyčit zcela pro nás dnes nesmyslnou tezi: „Musíme dohonit a předhonit Evropu i Ameriku v mistrovství.“ Tento referát svým poněkud inteligentnějším přístupem k otázkám umění vzbudil tehdy všeobecné nadšení. Velkou poklonu mu složil V. Nezval, K. Konrad se hrdě hlásil k tomu, že Bucharin mu byl vzorem: „Zabýval jsem se [...] některými zásadními otázkami marxistické estetiky a dospěl jsem k některým závěrům o socialistickém realismu a o podstatě pozie, které se až doslovně kryjí s některými formulacemi Bucharinovy na moskevském sjezdu.“

Nikdo z bojovných českých „bucharinovců“, kteří chtěli umělecké tvorbě poskytnout přece jen větší volnost, netušil, že jejich učitel už bojuje – marně – o holý život. Poslední zmínka o Bucharinově přítomnosti na sjezdu je v sborníku Socialistický realismus z roku 1935. Od té doby se zdá, že tento zloduch na sjezdu vůbec nebyl přítomen, jeho jméno je dokonale „vyradýrováno“ z paměti současníků i vědců. Dmitrij Markov a Boris Sučkov, kteří se speciálně zabývali genezí socialistického realismu, ho zcela zamlčují. Přitom je zajímavé, že žádný z příštích badatelů sovětských ani našich nepokročil o píď ve snaze podívat se na podstatu tohoto jevu.

České teoretiky trápilo především to, jaký je rozdíl mezi sovětským a naším domácím socialistickým realismem. K. Konrad to formuloval takto: „1) Co je na socialistickém realismu typicky sovětského, 2) Co v socialistickém realismu má všeobecnou, mimosovětskou, revoluční platnost.“ Materiálem naší

literatury přece nebyl nový člověk, vstupující do beztřídní společnosti, jako tomu údajně bylo v „první zemi socialismu“, u nás stále ještě existovala „rozmanitost úpadku kapitalistického světa a proletářského boje.“ Jak vidět, hned od počátku byly úvahy o této „nové metodě“ silně poznamenány doktrinářstvím a scholastismem, a toto prokletí z nich nesňalo ani pounorové přesvědčení o tom, že spějeme nezadržitelně k socialismu, a posléze ani do ústavy vtělená teze, že jsme socialistickou republikou. Není se co divit, tento termín vznikl přece jako výsledek společného poznávacího procesu, ale byl vnucen literární vědě oněch let jako neoddiskutovatelný stranický příkaz. Každý, kdo by byl i po válce o správnosti tohoto pojmu veřejně zapochyboval, byl by se dopustil zločinu pravicové úchytky. Na bombastickém Sjezdu národní kultury, konaném vzápětí po únorovém puči roku 1948, přišli s požadavkem socialistického realismu i v české a slovenské kultuře dva marxističtí zákonodárci umění Zdeněk Nejedlý a Ladislav Štoll, čímž pro nejbližší léta udali tón uměnovědnému „bádání“. Až mnohem později si mohl dovolit Michail Šolochov na jedné besedě v Praze na otázku, co to vlastně socialistický realismus je, odpovědět citováním nejpravověrnějšího z pravověrných (a už nebožtíka) Alexandra Alexandroviče Fadějeva: „Čort znajet.“

Nejasnosti o tomto literárněvědném termínu vyvolávaly stále méně tajenou skepsi a stále větší pochybnosti, od prvních úvah až po neslavný konec v 60. letech, kdy mladí literární odborníci provokativně psali „o takzvaném socialistickém realismu“ a kdy jak publicisticky veleplodný a jízlivý kritik Vladimír Dostál, tak vědeckou erudici předstírající Ladislav Štoll utrpěli v polemikách, probíhajících v Literárních novinách, zdrcující porážku. Proti odvážným výpadům mladých estetiků nenašli žádný přesvědčivý argument. V. Dostál si v zřejmé panice zjednodušil svůj úkol, totiž dát termínu socialistický realismus vědecké zdůvodnění a odlišit jeho hlavní vlastnosti od nesocialistické tvorby prostoduše tím, že omezil jeho hlavní rozlišující vlastnost oproti „nesocialistické literatuře“ na primitivní požadavek, že „hrdinou“ socialisticko-realistické literatury může být jen „člověk optimistický. Pesimismus je vlastností těch, před kterými zeje propadliště dějin.“ Tato invetiva nebyla zaměřena obecně, ale proti takovým básníkům, jako byl Vladimír Holan, František Halas aj. slovesní tvůrci, kteří za socialistické realisty úzkoprsá komunistická kritika nepovažovala

Neřešitelným problémem teoretiků tohoto typu pak byla poezie Jaroslava Seiferta. Její básnické kvality nemohli popřít, ale naneštěstí opěvali jeho zpěvné verše pouze uchvácení bohatstvím života, nikoli bojem o lepší zítřky. Seifert byl tedy také – ostatně jako Holan, Halas a jiní básníci – uznán sice za dobrého básníka, ale do „klubu“ socialisticko-realistických tvůrců mu byl přístup odepřen. S přibývajícím svobodou projevu se postavení bojovných obhájců pomyslného socialistického realismu stávalo stále absurdnější. Jeden z nich, Jiří Taufer, chtěl dát polemikám jiný směr: vrátil se vlastně k formulaci Bucharinově a označil tento termín za metodu umělecké tvorby, která prý „umožňuje projevit širokou tvůrčí iniciativu, volbu nejrozmanitějších forem a stylů“, čímž údajně byla „učiněna přítrž zmatkům a svévolným výkladům, které překrucovaly pojem socialistický realismus, dávaly mu zcela jiný obsah a vydávaly jej div ne za jakýsi jediný socialistický směr v umění“. Netušil, že jeho nohsled V. Dostál vzápětí napadne právě označení soc. realismu jako metody za hlavní teoretické nebezpečí. „Mnoho nedorozumění působí označení socialistického realismu jako metoda. [...] Pojem metoda, ne dost prozíravě přenesený z filozofie, však vleče za sebou představu obecně platného formálního postupu, stylu, zatímco socialistický realismus vyžaduje jako nezbytnou podmínku své existence co největší bohatství, co nejpestřejší různotvárnost individuálních stylů.“ Dostál také přenesl z Ruska tezi, že socialistický realismus „není výmyslem ani Stalinovým ani Ždanovovým, ba ani Gorkého, ale logickou nutností samotného uměleckého vývoje“. Toto tvrzení, které ovšem nemělo žádnou oporu v realitě, dlouho tvořilo jakýsi trumf, který se nedal údajně přebít žádnou revizionistickou eskamotáží. Přesto však i ti, kteří to takříkajíc mysleli se stranou dobře a chtěli zamést trapnosti této pseudoteorie pod koberec, byli v podezření, že nevědí co činí. František Vrba se snažil prosadit tzv. širší pojem, totiž socialistické umění. Jak byl přesvědčen, „tento pojem by popřál více místa k životu i všem poctivým talentům menšího kalibru, kteří chtějí dát do služeb pokrokové myšlenky vše, co v nich je, a zároveň to znemožní vyřazovat básníky jako Seifert z širokého proudu současné poezie“. V názorové krizi doby dokonce i filozoficky vzdělaní jedinci s velkou vědeckou autoritou se omočili v této zkalené vodě a tvrdili, že „krach šablonovitého, umrtvujícího a skupinkového monopolistického chápání socialistického realismu vyvolává [...] falešné představy, že sám socialistický realismus je překonaný a nepotřebný“.

Přes neustálé snahy vysvětlit, co to vlastně onen socialistický realismus je, zůstával tento termín spíše záminkou k pseudovědeckým žabomyším válkám než pojmem, který by literární tvorbě otevíral možnosti neotřelého pohledu na život. Tento pojem byl zrozen voluntaristicky, z politických, ideologických potřeb, takže vědecky s ním pracovat byla metafyzika, která evidentně vytvářela překážky pro vývoj soudobé literatury. V každém období, kdy se ideologie komunistické strany ocitla v úzkých, vyvolala uměle, svrchu diskusi o tomto pofidérním problému literární teorie. U nás se jí to dařilo zejména proto, že naši literární vědě neumožňovala kontakt se západní nemarxistickou vědou, kde o věci měli jasno. Těžkou ranou do dogmatických půtek o socialistický realismus byla nejen studie Milana Kundery O sporech dědických z roku 1955, ale zejména skeptické vyznání Vítězslava Nezvala, přítele Štollova a Taufrova, který prohlásil o rok později se svou známou rezolutností: „Je nutno bez ohledu na posvátnost tohoto pojmu [tj. socialistického realismu] jít na kořen literatury a poezie. Raději žádný ‚ismus‘, než ‚ismus‘ zmechanizovaný nebo úředně diktovaný.“ K tomuto odvážnému prohlášení velkého básníka se nikdo nikdy nevrátil a dogmatici dál tasili rapíry v školometských polemikách o pojmu, jehož podstatu nikdo nechápal. Nicméně jeho sláva vzala za své.

KULTURNÍ NOVINY A ČASOPISY

MIROSLAV ZELINSKÝ

Situace literárních a literaturě blízkých časopisů je v průběhu let 1948-1989 určena jednou základní charakteristikou. Po celé období je neodmyslitelná od politického dění, které určuje její povahu, periodizační mezníky, stejně jako má vliv na podobu konkrétních časopiseckých titulů. Je rytmována střídáním období s jednoznačně dominantní vládou dogmatických politických sil s obdobími, kdy je tato dominance rozrušována. Po celou dobu se ovšem pohybujeme v rámci jednoho mocensky pevně vymezeného ideologického diskurzu, který je ve šťastných chvílích nanejvýš diverzně rozrušován, nikdy však neztratí vládu nad svými věcmi úplně. Vnitřní periodizace tohoto období pak kopíruje data vlivných politických a kulturních akcí, sjezdů komunistické strany, spisovatelských sjezdů a konferencí, které dobovou atmosféru zakládaly.

Poválečné tříletí, na dlouhou dobu poslední období demokratického fungování společnosti, bylo únorovými událostmi do základů rozvráceno. Přestávají existovat vydavatelské a především politické podmínky pro normální prezentaci literárního života na stránkách periodických tiskovin. Míží mnohohlasí a za své bere naprostá většina jednotlivých titulů. Český literární život se na dlouhá desetiletí dostává pod kuratelů „řízeného duchovního hospodářství“ (Miloš Dvořák).

Časopisy se tak po únorovém převratu dostávají do situace, která je v některých klíčových znacích podobná té po květnu 1945. Jde především o přesvědčení, že se společnost opět ocitla na startovní čáře tentokrát již opravdu nové skutečnosti, která není založena na pokračování jedné tradice, jak se k tomu hlásila česká společnost v období poválečném, ale která, právě naopak, vytváří tradici novou, kvalitativně zcela odlišnou. Ta již není vymezena široce jako v období těsně poválečném, tentokrát jde o zúžený, přísně výběrový vztah k tradicím obrozeneckých ideálů, sociálně stylizovaného realismu konce 19. st. a levicové avantgardy 20. a 30. let. Přestože je kontinuita výrazně proklamovanou tendencí, stává se určující vlastností silná diskontinuita, protože jsou pominuty výrazné domácí i zahraniční umělecké inspirace ovlivňující novodobou českou kulturu. Nejzjevnějším znakem diskontinuity časopiseckého života se stává fakt, že v první polovině tohoto období postupně zanikají takřka bezvýhradně všechny dosavadní listy kulturní, kulturněpolitické i odborné, ty, které po válce obnovily souvislost s předválečným literárním životem i ty, které vznikly v bezprostředním poválečném kvasu, celá druhá polovina je pak ve znamení vznikání časopisů nových.

Další důležitou charakteristikou průběhu celého období je fakt získávání prostoru pro propagandistické cíle komunistické kulturní politiky a jeho pozdější postupné ztrácení ve prospěch větší názorové svobody a plurality.

Literární časopisy hrají v dobové situaci stále výraznou roli zprostředkujícího média, ne už ovšem tak výlučnou, jako v situaci poválečné. Konkuruje jim živé slovo, silnou propagandistickou funkci plní samozřejmě rozhlas. Vědomí o důležitosti tištěných médií vede ke snaze kontrolovat je prostřednictvím vydavatelů. Jsou jimi „převodové páky“ komunistické moci – spisovatelská organizace, již pouze jedna jednotná, orgány státní správy v centru i krajských městech, nakladatelství.

V průběhu let 1948 a 1949, ještě s jednotlivými přesahy do 1952, končí z rozličně prezentovaných důvodů postupně činnost všechny časopisy z meziválečného tříletí. Bezprostředně po únoru jsou mocensky zastaveny listy, které byly v přímé a příkré ideové opozici vůči socialistické orientaci české kultury – katolický Akord s redaktorem Janem Zahradníčkem, Peroutkův Dnešek a Tigridovy Obzory, dva týdeníky demokratické orientace. Končily ale také revue výslovně prosocialistické, jejichž redakce tak proklamovaly vůli po sjednocení sil ke společnému postupu v zájmu věci socialismu. Důvodem k ukončení činnosti byla i prohlášení o nutnosti úspor, reorganizování vydavatelských institucí, jejich slučování a převádění pod nového majitele – stát, komunistickou stranu a jejich organizace, svou roli sehrály také osobní konflikty mezi představiteli názorově odlišných tendencí, z nichž jedni začali v nové situaci disponovat výkonnou mocí. Tato druhá vlna zastavování činnosti literárních časopisů přichází na podzim a v zimě 1948 a týká se v říjnu brněnského Listu Sdružení moravských spisovatelů, Kritického měsíčníku Václava Černého, Chalupeckého Listů, v listopadu brněnského Kola a katolického Vyšehradu, v prosinci Seifertovy Kytice. V roce následujícím k nim

přibývají na počátku roku Obrtelův Kvart, mladoboleslavské Mladé archy, více než půlstoletí vycházející a ještě Masarykem založená Naše doba, v srpnu další brněnská revue Blok, končící kuriózně „pětičíslem“, dále v září Burianova Kulturní politika a v listopadu časopis Evropského literárního klubu Růst. Ještě na poč. roku 1950 pak Lidová kultura a až 1951 Literární noviny Evropského literárního klubu.

Do situace literárních časopisů na počátku padesátých let silně zasahují také vnitřní spory v komunistické straně. Tvrdý a bezskrupulózní boj o moc, končící pro mnohé protagonisty na popravištích a v žalářích, se projevil i v životě literárních časopisů. Tak 1952 zaniká na pět let v souvislosti se stranickými čistkami Tvorba a ze stejného důvodu vznikají Literární noviny.

Všechny časopisy, které na veřejné scéně zůstaly, i ty, které nově vznikly, musely být „kádrově“ dostatečně zabezpečeny a svou orientací jednoznačně propagovat kulturní politiku komunistické strany. V letech 1948-1949 k nim patří především měsíčníky Var (1948-1953), Dar (1948-1952), Nový život (1949-1959), od 1952 týdeník Literární noviny (do 1967), od poloviny 50. let Host do domu (1954-1970), Květen (1955-1959), Červený květ (1956-1969), Světová literatura (1956-1996). Nástup právě těchto posledně zmíněných periodik, i přes onu společnou charakteristiku, signalizuje pomalu se zvětšující prostor veřejně komunikovaného literárního života.

Podstatným rozdílem oproti období bezprostředně předcházejícímu je fakt vzniku exilové kultury, a tedy i exilových periodik. Jejich orientace je převážně politická. Z těch, která do svého programu podstatně zařadila i kulturu, jsou nejdůležitější již v r. 1949 vzniklá Skutečnost (do 1953), redigovaná postupně v Ženevě, Paříži, Londýně a Mnichově mladými, především z řad bývalých univerzitních studentů se rekrutujícími redaktory (Peter Demetz, Ladislav Matějka, ke spolupracovníkům patřili např. Karel Brušák nebo Pavel Tigrid), v letech 1953-1969 v Hamburku vycházející Sklizeň Antonína Vlacha a především Tigridovo Svědectví, založené 1956 v New Yorku, v r. 1960 přenesené pak do Paříže.

Léta 1959-1970 jsou v poválečném čase dobou vnitřně velmi dynamickou. Základní tendencí tohoto desetiletí je postupný a postupně se dynamizující nárůst liberalizačních vlivů, jehož zprostředkovávajícím a zároveň reflektujícím médii jsou opět a hlavně literární a, šířeji, kulturní časopisy, domácí i zahraniční. Šedesátá léta jsou tak na časopiseckém poli dobou aktivního edičního ruchu. V jejich průběhu vychází takřka tři desítky titulů časopisů literárních a literatuře blízkých, v zahraničí je to pak desítky periodik.

Samotný počátek tohoto období, rok 1959, je opět mezníkem návratu k dogmatickému pojetí kultury a jejích projevů. Relativně uvolňující „duch“ II. sjezdu spisovatelů z roku 1956 byl potlačen zesílenou aktivitou dogmatického stranického křídla a jeho prodlouženou rukou v podobě spisovatelské organizace. Dobovou atmosféru rigidního pojetí kultury vytvářejí především tři kulturně politické listy. Pod patronací ministerstva školství a kultury vychází Kultura (1957-1962, red. Josef Kadlec), orgánem ÚV KSČ je Tvorba (1945-1952, 1957-1962, red. postupně S. K. Neumann, Gustav Bareš, Vojtěch Dolejší), třetím periodikem jsou Literární noviny (red. postupně od 1959 Josef Rybák, Milan Jungmann), tribuna spisovatelské organizace. Jejich společnou dobovou rolí bylo vystupovat jako ochránci a strážci ideové čistoty literatury a literární kritiky. S konceptem jedné a jednotné socialistické literatury se k nim v r. 1959 ještě přidává nově založený, po vzoru sovětských časopisů „tlustý“ měsíčník Plamen (1959-1969), redigovaný J. Hájkem. Kriticky jsou na stránkách těchto listů komentovány aktivity, které chtějí přivést zpět do širšího povědomí autory oceňované nálepkami individualismu a pesimismu, mluví se také o úpadkovosti západní civilizace a jejích kulturních projevech. Tato druhá výtka se týkala především časopisu Světová literatura, který se bezprostředně po svém založení a potom po celá šedesátá léta stal důležitým informačním a inspiračním zdrojem literární kultury. Naopak Literární noviny pod vedením J. Rybáka tisknou množství ukázek z ideologicky „správných“ děl literatur „bratrských“ národů, především pak samozřejmě literatury sovětské, preferují žánr reportáže a publicistické příspěvky českých autorů konfrontující se s realitou socialistické kultury a přitakávající jí.

V r. 1959 zanikají dva měsíčníky spisovatelského svazu, Nový život a Květen. Namísto nich je zřízen právě Plamen, který se v programovém prohlášení hlásí jednoznačně k socialistické orientaci literatury. Ovšem ani zaměření dalších vycházejících měsíčníků není odlišné. Host do domu je v tomto období periodikem, které nevstupuje do celostátních polemik a soustřeďuje se k prezentování současné domácí i zahraniční literatury a k pravidelné recenzentské činnosti. Jeho role se postupem času proměňuje od r. 1963, kdy se šéfredaktorem stal Jan Skácel, se Host do domu vyvíjel do podoby otevřeného literárního periodika s celostátní působností, jednoho z nejvýznamnějších v daném období.

Rok 1963 je datem začátku pozvolného a postupně zesilujícího rozrušování mocenského paradigmatu, zevnitř i zvenčí, až k tragickému závěrečnému „obnovení pořádku“ (Milan Šimečka). Toto otevírání se děje postupně, v čase i u jednotlivých titulů, a dostává podobu rozdvajování „kulturní fronty“ na dva protikladné tábory. Jeden tvoří příznivci, propagátoři a vykonavatelé onoho nového, volnějšího přístupu k okolnímu světu, druhý pak nesmiřitelní kritikové tohoto procesu.

V r. 1962 právě v souvislosti s narůstajícími liberalizačními tendencemi zanikají Tvorba a Kultura a transformují se do podoby Kulturní tvorby (1963-1968). Tento týdeník se po počátečním liberálnějším období postupně proměnil v tribunu autorů, kteří polemizovali s názorovou svobodou české kultury a stavěli se do role strážců „pokrokového odkazu“ meziválečné avantgardy a poválečných levicových tendencí.

V r. 1964 začíná Československé ústředí knižní kultury vydávat v nakl. Orbis měsíčník Knižní kultura (1964-1965), který svým zaměřením na literární a úžeji básnický experiment (redaktorem literární části byl Josef Hiršal) jako jeden z prvních ve své době začal vykračovat za hranice tzv. socialistické literatury. Mnohem intenzivněji v tomto smyslu pak působilo nejvyprofilovanější periodikum celých 60. let – Tvář (1964-1965, 1968-1969). Ta rozrušuje výše zmíněnou, zdánlivou symetrii dobové časopisecké reflexe kultury a politiky, protože staví svou alternativu proti oběma tendencím – dogmatické i antidogmatické. Antidogmatický proud, kam bychom ji zdánlivě s její opoziční dikcí mohli řadit, se redaktorům Tváře nezdál „únosným lidským východiskem. Zdá se nám, že antidogmatické myšlení má stejně dvojrozměrnou dimenzi jako to, na co reaguje.“ (Jan Lopatka) Tvář otevírá jiné než kanonizované horizonty, neuvažuje v kategoriích revize socialismu, jeho obrody, ale postuluje pluralitu názorů jako jediný zdravý stav společnosti. Existenční a ediční osudy Tváře jsou zdánlivě, vnějšími projevy, pro celé období příznačné (dvojí zákaz, permanentní spory se zřizovatel, Svazem československých spisovatelů), vlastními příčinami konfliktů však dobu přesahují. Jde zde především o neochotu jejích tvůrců vycházet vstříc požadavkům svazového sekretariátu jak v personálním obsazení redakce, tak, a hlavně, v obsahovém zaměření. Tvář se ve svém druhém ročníku vyprofilovala jako kritické periodikum, které chápe literární dílo jako vážnou, estetickou a mravní aktivitu, bez ochoty ke kompromisu především s ideologickými postuláty vládnoucí doktríny. Od r. 1966 se na stranu tohoto názoru staví také Sešity pro mladou literaturu (1966-1968, 1968-1969 pod titulem Sešity pro literaturu a diskusi), založené původně jako nástupce Tváře po prvním zrušení v r. 1965. Sešity byly zaměřeny na aktuální trendy v literatuře a výtvarném umění, zajímaly se o film, drama, sociologii.

Od poloviny šedesátých let se časopisecký prostor otevírá také geograficky, když do dobového kontextu poměrně intenzivně zasahují regionální literární periodika. Vedle již existujícího ostravského Červeného květu (pod novým redakčním vedením – Věnceslav Juřina – se z původně služebného a nudného mění v názorově podstatně širší periodikum) je Morava v r. 1968 ještě posílena časopisem Index (1968-1969), listem širšího než literárního záběru, s ostravskou a olomouckou redakcí. V Ústí n. Labem začíná vycházet Dialog (1966-1969, obnoven 1990-1992), periodikum skoro profilově zaměřené na představování moderních uměleckých směrů v literatuře (např. konkrétní poezie). Dialog také otevřel problematiku poválečného odsunu Němců a soustavně uváděl německé autory. V Hradci Králové vzniká měsíčník Texty (1969-1971), soustředěný k programu regionalismu, ale se zájmem také o jiné jazykové oblasti. V témže roce vychází v nakl. Růže v Českých Budějovicích první číslo měsíčníku Arch (1969), který je orientován na texty a autory křesťansky zaměřené a na aktualizující odkazy ke starší české literatuře.

Programoví marxisté začali, po nástupu liberalizačních tendencí, publikovat v Impulsu (1966-1968). I ten byl ovšem, přes dobovou rétoriku, otevřen širším diskusím (Ernst Fischer, Roger Garaudy). Jeho protiváhou jako listu zaměřeného na literární kritiku a vědu se stala v témže roce Orientace (1966-1970). Skladbou textů, zaměřením autorů a ideovou orientací se evidentně přikláníla k dědictví českého strukturalismu, které dále rozvíjely práce Jiřího Brabce, Miroslava Červenky, Milana Jankoviče, aj. Svě slovo dostaly také nemarxistické myšlenkové směry a metody – např. psychoanalýza a fenomenologie.

Zahranční periodika vycházející v českém jazyce si kladou za cíl především informovat o dění v exilových komunitách, zprostředkovávat literární díla těch autorů, kteří nemohou doma publikovat, ať už žijí v zahraničí nebo v Československu. Intenzivněji než domácí časopisy o činnosti exilu také informují o politickém a kulturním dění v původní vlasti. Hlavním sjednocujícím principem, obzvláště se stupňujícím se procesem společenské a politické obrody, je zájem exilových periodik o stav politické kultury a umění v Československu, o možnosti vzájemné komunikace. Patří sem především tři obsáhlé revue. K profilujícímu se Svědectví se přidávají ještě římské filozoficky zaměřené Studie (1958-1992) a newyorské Proměny (1964-1991), které byly soustředěny k prezentování literární kultury českého a později také slovenského exilu. Podobně vymezeny byly i Perspektivy L. Radimského (1961-1966, New York). Literární příspěvky exilových autorů i reflexi oficiálně vydávané literatury, portréty a díla zakázaných a vězňených autorů, kritické komentáře k domácí situaci, analýzy komunistického režimu a jeho kulturních projevů přinášely také České slovo (Mnichov, 1955-1990), Nový život (Řím, od 1954), Zpravodaj (Mnichov, 1952-1953), Zápisník (New York, 1958-1962). Spektrum doplňuje ještě křesťansky orientovaná Archa (Mnichov 1958-1963).

V posledním období tohoto desetiletí, na konci šedesátých let, se role domácích kulturních periodik ještě zvyšuje. V takřka všech literárních a kulturních časopisech se k vedoucímu a výkonnému slovu dostávají autoři více méně jednoznačně vyznávající, propagující a tím vytvářející atmosféru „obrodného procesu“. Časopisy, a především pak Literární listy (1968, 1968-1969 Listy), plní funkce, které by v demokratické společnosti měly politické deníky – přinášejí komentáře, názory, stanoviska, polemiky k celému společenskému dění. Toto vypětí trvá ještě několik měsíců i po násilné vojenské okupaci v srpnu 1968, postupně jsou však redakce normalizačním režimem rozpouštěny, autoři zbavováni vydavatelských možností, nastupuje násilná perzekuce osobností spjatých s Pražským jarem a postupné „obnovení pořádku“.

Jako byl rok 1948 rokem prudkého konce demokracie, o dvě desetiletí později se datem likvidace pokusu o její znovunastolení stávají léta 1969 a 1970, kdy zanikají takřka naprosto všechna periodika. Předznamenáním situace je zmíněné obnovení Tvorby v r. 1969 pod vedením J. Hájka jako listu, který naplňuje důsledně normalizační politiku Husákova stranického vedení, politiku »očisty« společenského a kulturního života od osobností, které, podle dobové politické interpretace, přivedly Československo do krize. V roce 1969 končí svou činnost hned po prvním čísle surrealistická revue Analogon, po prvním ročníku Arch, dále Červený květ, Dialog, Index, Listy, Plamen, Sešity pro mladou literaturu, Tvář. Rok 1970 je rokem zániku pro Divadlo, Host do domu, Orientaci. Výjimkou jsou Světová literatura a odborná bohemistická periodika – Česká literatura, Naše řeč, Slovo a slovesnost, Listy filologické, kde dochází „jen“ k zásadní proměně personálního obsazení redakcí.

Husákovské „obnovení pořádku“ let 1971-1989 se tedy na poli veřejně komunikovaného literárního života projevilo velmi radikálně. Zůstává zde pouze Tvorba (1969-1991), společensko-kulturní týdeník prosazující principy normalizace na kulturním poli. V roce 1983 se její literární přílohou stává Kmen. Od 1972 (do 1990) vychází Literární měsíčník, výpravné a nákladné, ale obsahově vyprázdněné periodikum důsledně naplňující kulturní politiku KSČ. Oč mizivější pohyb na oficiální scéně, o to aktivnější jsou samizdatová vydavatelství a ineditní časopisecké aktivity. Mezi nimi má časové prvenství revue Spektrum (1977-1979). K nejvýznamnějším pak patří Obsah (1981-1989), neredigovaný sborník beletristických, esejistických a literárněkritických prací daného autorského okruhu. K této tzv. juntě (termín L. Vaculíka) patřili mj. Ivan Klíma, Eva Kantůrková, Miroslav Červenka, Milan Jungmann. Kritický sborník (od 1981) byl kvartálním výslovně metaliterárním, soustřeďoval literárněvědné, teatrologické, muzikologické i filozofické studie, tiskl odborné recenze.

Periodiky, která reprezentovala zájmy kulturního undergroundu byly Vokno (1979-1995) a Revolver revue (od 1985 pod názvem Jednou nohou, od 1987 RR). Důležitou roli sehrávají opět exilová periodika. K těm již zmíněným přibývají vídeňský Paternoster (1983-1992), napojený na publikační okruh undergroundový a mnichovský Obrys – Kontur (1981-1990) Daniela Strože.

Po listopadu 1989 nastává kvalitativně i kvantitativně zcela nová situace, charakteristická naprostou publikační volností, obrovskou šíří tematickou, žánrovou, konfesní a hodnotovou.

ČESKÉ DIVADLO V TOTALITNÍM SYSTÉMU

VLADIMÍR JUST

Osudy české divadelní kultury v letech 1948-1989 nelze vyložit bez klíčového období omezené demokracie let 1945-1948. Pro organizační bázi českého divadelnictví nebyl únor 1948 tak zásadním přelomem jako květen 1945. Do té doby totiž bylo divadlo na našem území – až na výjimky, jakou bylo Národní divadlo, provozované přímo státem – organizováno na soukromopodnikatelském principu, kterému dal právní základ Bachův Divadelní řád z r. 1850, založený na „reální koncesi“ (budova), „licenci na fyzickou osobu“ a „cenzurním dohledu“ (schválení textu před provozováním, kontrola během provozování). Divadlo na našem území mohla v letech 1850-1945 v podstatě provozovat kterákoli soukromá osoba, jež získala příslušnou podnikatelskou licenci a jejíž repertoár prošel cenzurou. To radikálně změnila tzv. divadelní revoluce v květnu až červenci 1945, připravená již za okupace agilní tzv. Kouřilovou skupinou komunistických divadelníků, jejíž nezakryvanou inspirací byl především *Dekret o znárodnění divadel v sovětském Rusku z r. 1919*. Divadla v Praze a dalších městech byla v prvých poválečných týdnech a měsících revolučními závodními radami násilně obsazována bez ohledu na práva dosavadních nájemců či majitelů (v Praze např. Divadlo revolučních gard obsadilo Divadlo Anduly Sedláčkové, Divadlo kolektivní tvorby vyvlastnilo Divadlo Vlasty Buriana, Divadlo 5. května Nové německé divadlo a Malou scénu atd.). Tato předem připravená revoluční akce byla shora posvěcována a petrifikována ministerskými dekrety, iniciovanými opět komunisty. Výnosem ministra školství a osvěty Zdeňka Nejedlého z 6.6.1945, doplněným dvěma dalšími dekrety, byly s okamžitou platností zrušeny dosavadní divadelní koncese i produkční licence a kodifikována nová divadelní síť. Divadla nesměla být nadále provozována jako soukromý podnik, jejich provozovatelem musela být jediné *institute*, dočasně pak družstvo (např. v letech 1946-1948, resp. 1949, Družstvo Divadla V+W, E.F.Burianovo Družstvo Divadla práce, Družstvo Realistického divadla atd.). Provozovatelské subjekty byly de iure různé, de facto jím byl stále větší měrou stát, jeho administrativa a „převodové páky“ (vnitro, národní výbory, armáda, Revoluční odborové hnutí, Československý svaz mládeže atd.). Tato organizační základna a divadelní síť (jakož i systém jejich administrativně direktivního řízení a kontroly), vytvořené v prvých pokvětnových měsících 1945, zůstaly zachovány v podstatě beze změny až do listopadu 1989. Únorem 1948 byl nový status quo českého divadelnictví pouze potvrzen, nikoli vytvořen. Únor dovršil proces přeměny českého divadelnictví, započatý po osvobození 1945 červnovými dekrety: „Poprvé ve své historii se české divadlo jako celek ocitá v postavení hluboké systémové závislosti na režimní politice a ideologii. tato závislost a sepětí jsou trvalým znakem situace českého divadla v následujících čtyřech desetiletích, bez ohledu na to zda divadlo a jeho tvůrci tento fakt přijímají souhlasně, či zda se mu vzpírají. Akceptování a stvrzování tohoto modelu na jedné a jeho rozrušování a odmítání na straně druhé vyznačuje rozpětí, v němž se pohybovala česká divadelní kultura v letech 1948-1989.“ (Eva Šormová, in: *Česká divadelní kultura 1945-1989 v datech a souvislostech*, 1995).

Příznačně prvním schváleným poúnorovým zákonem v ČSR (20.3.1948) byl právě Divadelní zákon, předložený ministrem školství a osvěty Z. Nejedlým. Prvním byl Divadelní zákon ne snad proto, že by nová moc spatřovala prioritně v divadle nejdůležitější oblast veřejného života (i když masový účín divadla v letech 1948 - 1955, do vzniku a rozšíření televize, obecně značně přeceňovala), ale proto, že to byl zákon už mnoho let precizně připravený a v praxi de facto už realizovaný. Zákon nebyl de iure schválený jen kvůli odporu národně socialistického ministra kultury J. Stránského, jemuž se v letech 1946-1948 podařilo divadelní revoluci pouze zbrzdit a zmrazit, nikoli však zrušit. Přijetím komunistické podoby Divadelního zákona byl tedy daný stav na půl století kodifikován: rozhodovací a kontrolní pravomoce přešly v letech 1948-1953 postupně ve větší míře než dosud z rukou samotných „revolučních“ divadelníků a umělců (Divadelní dramaturgická rada, vedená zprvu M.Kouřilem, později J.Rybákem aj. byla zrušena 1953) přímo do rukou anonymních ministerských úředníků (Ministerstvo kultury, Ministerstvo školství a kultury, Národní výbory resp. Ministerstvo vnitra). Členství v KSČ se stává prakticky po celé sledované období 1948 - 1989, pouze s řídkými výjimkami v „uvolněných“ letech šedesátých, klíčovou podmínkou při jmenování ředitelů a uměleckých šéfů divadel. Od r. 1949 byla také stávající divadelní periodika převedena pod jednotné zastřešení měsíčníku *Divadlo*. (Ten byl zprvu vydáván Divadelní dramaturgickou radou při

Ministerstvu školství a kultury a Svazem československých spisovatelů, od r. 1960 pak vrcholným „ideovým“ orgánem divadelníků, Svazem českých divadelních umělců: teprve v tomto posledním období, až do zákazu měsíčníku v r. 1970, se časopis z ideologicky normativního věstníku postupně vypracoval v teatrologickou revui špičkové evropské úrovně).

Významnou změnou divadelní sítě bylo v r. 1950 i ustavení *Ústředního loutkového divadla* v Praze, s pobočkami v Brně, Českých Budějovicích, Kladně a Liberci. Tento komplex byl koncipován podle sovětského vzoru a v prvých poúnorových sezonách se produkce všech profesionálních loutkářských souborů odvíjela od programu a tvorby pražského ÚLD, jež v letech 1949-1966 umělecky i provozně vedl Jan Malík (Jan Malík, začínal v Divadle S+H, loutkářský dramatik, historik, teoretik, kritik a divadelní ředitel). Relativně svobodnější ráz v rámci své „prostořeké“ klaunské stylizace si po celé poúnorové období – mj. i kvůli zahraničnímu věhlasu – udrželo Skupovo (od 1957 Kirschnerovo) *Divadlo Spejbla a Hurvínka*. Teprve od poloviny šedesátých let dochází i tady k potřebné diferenciaci, v Divadle S+H vzniká generační skupina loutkářů *Salamander*, jejíž někteří členové významně ovlivnili poetiku hradeckého *Divadla Drak*. Původně, od r. 1958, východočeská zájezdová loutková scéna, se za uměleckého šéfovství Jana Dvořáka, zejména v režii Josefa Krofty (od 1971) a scénografiích Petra Matáska (od 1974) propracovala na uznávaný vrchol české divadelní kultury: zejména svou osobitou dramaturgií pro všechny věkové vrstvy, schopností kriticky reflektovat českou národní mytologii i klasiku, antiluzivním hereckým projevem i scénografií, a celkovým emotivním umocněním jevištní, předmětné, nikoli jen slovní metaforičnosti a obrazotvornosti. Pražské i zahraniční zájezdy *Draku* se v sedmdesátých a osmdesátých letech staly, podobně jako zájezdy brněnské *Husy na provázku*, prvořadou uměleckou událostí. Důkazem spontánní diferenciaci divadla šedesátých let, již zcela nezničilo ani divadlo období normalizace, je i konkurence dalších stylově vyhraněných, profesionálních loutkářských souborů (plzeňská *Alfa*, *Severočeské loutkové* později *Naivní divadlo* Liberec, z jehož hravé poetiky se zrodilo autorské generační *Studio Y*, 1963-1978 Liberec, od 1978 Praha).

Mocenskou likvidací Ústřední matice divadelních ochotníků českých (1950) byla zrušena zhruba stoletá tradice nezávislé spolkové divadelní činnosti, v níž se tradičně uplatňovaly středostavovské vrstvy, zejména maloměstská inteligence. Nový systém, výhradně napojený na společenské organizace a pracoviště, zajišťoval patřičné ideologické usměrnění a umrtvení ochotnické činnosti, jež spontánně ožívá až počátkem šedesátých let v souvislosti s hnutím tzv. *divadel malých forem* (v šedesátých letech šlo většinou o masovou renesanci autorského kabaretu či tzv. divadla poezie, v sedmdesátých a osmdesátých letech o tzv. studiová divadla). Divadla tohoto typu vznikla „zdola“, nenadekretovaně a z amatérského podhoubí, některá z nich (v šedesátých letech *Divadlo X*, Brno; *Orfeus*, Praha; *Docela malé divadlo*, Litvínov; *Divadelní studio Josefa Skřivana*, Brno; v sedmdesátých a osmdesátých letech pražské *Křesadlo*; *Studio pohybového divadla*; *Bílé divadlo*; *Vedené divadlo*; *Divadlo na tahu*; *Lampa*; *Paraple*; *Vizita*; *Vrata*; *Sklep*; *Vpřed*; *Mimoza*; *Křeč*; *Kolotoč* aj.) si svůj „amatérismus“ střežila programově dál jako určitý prostor svobody, jako obranu proti estetické a ideologické unifikaci profesionálního provozu. Cílem špičkových amatérů už nebylo, zejména v letech 1969-1989, stát se v daném systému profesionálem, ani „zabít“ volný čas: amatérství se stalo nejvládnější životní náplní, manifestací nezávislosti na systému. To byl také důvod, proč od šedesátých let prakticky po celou normalizaci dosahovalo české amatérské divadlo stabilně vynikajících výsledků jak v konfrontaci s profesionály, tak zejména i při konfrontaci se zahraničními soubory (domácí i zahraniční festivaly, zájezdy, dílny, apod.). Časopis *Amatérská scéna*, v němž se od šedesátých let transformovalo dřívější *Ochotnické divadlo*, se stal v sedmdesátých letech odbornou revuí s obecným přesahem, s nímž se oficiální časopisy pro „profesionály“ (*Scéna*, *Divadelní tvorba*, *Dramatické umění* aj.) až do poloviny osmdesátých let těžko mohly měřit. Nebylo také náhodou, že mravně i umělecky patrně nejstatečnější čin české divadelní kultury v nejhorším období normalizace, premiéra *Žebrácké opery* zakázaného Václava Havla, odehrál se na půdě amatérského divadla, i s patřičnými represivními následky pro všechny zúčastněné (*Divadlo Na tahu*, 1.11.1975 v Horních Počernicích, režie Andrej Krob). De facto až k amatérské bázi obrozenecké doby (a ještě dál) vrátili se pronásledovaní čeští profesionálové v jiné z podob odvážené kulturní rezistence za normalizace, v tzv. *bytovém divadle*.

Radikální zlom znamenal ovšem únor 1948 pro celé české divadlo zejména v oblasti *dramaturgické*: dramaturgie se stala z nezávislé tvůrčí disciplíny, formující repertoár i osobitý profil divadla, nejdůležitější „převodovou pákou“ moci. Bděla úzkostlivě nad literou i správným ideologickým vyzněním textu, nad dodržováním stranické linie repertoáru, hlídala, aby se text (i podtext) režisérovou, scénografovou i hereckou interpretací ani o milimetr neposouval, nepřetvářel, neměnil. Až do poloviny padesátých let tím byly z českého divadla pod přísnými sankcemi vyloučeny – a to v mnohem větší míře, než za nacistické okupace všechny divadelní projevy, vycházející z *improvizace* a významových posunů textu. V prvních sedmi letech komunistického režimu zcela zanikl žánr jevištní satiry, zlikvidovány byly kabaretní scény a komediální divadla, postavená na výrazných herecko-autorských osobnostech, tedy scény typu Osvobozeného divadla V+W či Divadla Vlasty Buriana.

Na celorepublikových ideologických konferencích, pořádaných Divadelní a dramaturgickou radou (1949: Bratislava, Teplice) se jednotlivým divadlům stanovovaly po způsobu pětiletého hospodářského plánu závazné úkoly a kvóty: tolik a tolik původních her ze současnosti i s historickými náměty, tolik a tolik her z oblasti tzv. přehodnocení českého a slovenského dramatického dědictví, tolik a tolik her sovětských, ruských a „her lidových demokracií“, dále tolik a tolik titulů „přehodnocené světové klasiky“ a úplně na závěr se výjimečně připouštěly i „pokrokové hry západní“, čímž se rozuměly především práce autorů-komunistů z kapitalistických zemí (Howard Fast, Lilian Hellmannová aj.). Tuto komunisty detailně připravenou direktivu vypracoval a pod názvem *Československá dramaturgie a pětiletý plán* jako závaznou směrnicí přednesl na bratislavské konferenci (leden 1949) Ota Ornest (divadelní režisér a dramaturg, překladatel a divadelní ředitel, v letech 1950-1973 vedl Městská divadla pražská).

Důsledky byly strašlivé. Kvalitní nové hry v záplavě ideologického braku, nešťtícího se dokonce glorifikovat či zastírat politické zločiny a stupňující se třídní represi (E. F. Burian: *Pařeniště*, 1950, Jaroslav Zrotal: *Slepice a kostelník*, 1950, Vašek Káňa: *Patroni bez svatozáře*, 1952 aj.), vůbec nevznikly. (E. F. Burian, režisér, skladatel, dramatik, herec, zpěvák, zakladatel avantgardního D 34, politický činník). Pouhým náběhem na krotkou, jen relativně odvážnou „komunální“ politickou satiru zůstalo i pásmo Václava Jelínka *Skandál v obrazárně* (1953, DČA Praha), jež se po úspěšném startu rozlétlo jako „hit“ sezony na více než deseti scénách v republice, než bylo mocenským zásahem předčasně staženo. Prvé závažnější původní dramatické pokusy, byť i ony nezůstaly ušetřeny ideologických úliteb, přišly až koncem padesátých let s dramatikou Hrubínovou (*Srpnová neděle*, 1959 a *Kříšťalová noc*, 1960), Topolovou (*Jejich den*, 1959 a *Konec masopustu*, 1963), popř. Pavlíčkovou (*Zápas s andělem*, 1961) či Kunderovou (*Majitelé klíčů*, 1962).

Ze standardního světového repertoáru v první púnorové dekádě postupně vypadli – nebo se do něj vůbec nedostali – autoři německé, popř. italské jazykové oblasti, ať už klasičtí nebo dramatici současní. Zanikly nebo byly dočasně potlačeny k bezvýznamnosti celé dramatické žánry (satira, náboženská hra, groteska, tragédie, v hudebním divadle: barokní opera česká i světová, náboženské oratorium, muzikál, kabaret). Tím vším ztratilo české divadlo zhruba na celé desetiletí kontakt s celosvětovým děním. Neustálé vyrovnávání těchto „dluhů“, včetně dýchavičného rozpoutávání nových a nových kampaní a sezónních mód (viz opožděné „brechtování“ v druhé polovině padesátých let, náhlá vlna absurdního dramatu v polovině let šedesátých, sovětského „perestrojového“ dramatu v druhé polovině let osmdesátých aj.) je charakteristické pro deformovaný vývoj v iracionálních podmínkách totalitního systému, s jeho pravidelně se opakujícími vlnami „uvolnění“ i „utužení“ poměrů.

Ještě pustošivější vliv měly tyto determinující podmínky na konkrétní *inscenační podobu* (styl) českého divadla, zejména v prvním púnorovém desetiletí. Rozchod se světovými inscenačními trendy byl neméně nápadný než v oblasti dramaturgie. Objevily se sice některé záhy nemilosrdně zlikvidované výjimky, jakými byla Radokova (a Svobodova) hluboce imaginativní a divácky úspěšná inscenace v Divadle státního filmu, F. F. Šamberk: *Jedenácté přikázání* (1950), kombinující novátorsky jevištní akci s akcí na filmovém plátně, popř. jejich spolupráce v ND Praha (D. Faltis: *Chodská nevěsta*, 1950 aj.), nebo jako byly Frejkovy (a Trösterovy) poslední opusy v Divadle na Vinohradech (Beaumarchais: *Figarova svadba*, 1950 aj.). Jinak však opustilo púnorové české

divadlo v podstatě všechno, k čemu dospěl bouřlivý inscenační vývoj od druhé poloviny minulého století. Vrátilo se k triviální, polopatiistické, doslovné ilustraci textu, k popisnému, kopistickému realismu až naturalismu (viz iluzivní scénografie, kostýmy, ilustrativní hudba, vedení herců). Scénografie se opět uzavřela do tří stěn (nejčastější dekorací byla schůzovní místnost, obývací, dílna, kancelář či tovární hala), vrátila do hry dokonce i dávno opuštěnou „čtvrtou“ horní stěnu – strop. *Režie* se v 90 % případů proměnila v bezduché aranžování příchodů, odchodů, sošných postavů jednotlivců či strojových pohybů masových scén (stávky, manifestace, plenárky, selské vzpoury, bitvy atd.) V *herectví* se vrátila dávno překonaná technika deklamace, rétorika schůzovních či táborových projevů, doprovázená příslušným ilustrativním gestem. Tak jako činoherní dramaturgie byla zavázána přímými direktivami a kvótami k povinnému každoročnímu uvádění Aloise Jiráska a J.K.Tyla (a analogicky operní divadla ke každoročnímu uvádění alespoň jednoho Bedřicha Smetany, což znamenalo mnohem menší dramaturgickou retardaci než v činohře), musela se i scénografie, režie i herectví vrátit zpět k dávno překonaným vývojovým fázím. K těmto retardujícím postupům se nedůstojně uchýlovali – popř. byli nuceni uchýlit se – nejen průměrní režiséři a scénografové, ale i někdejší významní avantgardní tvůrci, kteří již měli za sebou inscenační výsledky, znamenající často vrchol dosavadního vývoje české divadelní kultury. Většina z nich tak zcela popřela svou minulost. Byli to zejména divadelníci-komunisté, E. F. Burian, M. Kouřil a Jindřich Honzl. Mnohem déle vzdoroval glajchšaltujícím tlakům tvůrce velkého lyrického („hyperrealistického“) divadla, režisér J. Frejka, jehož poválečný sestup z Národního přes Vinohradské až do Karlínské operety, kde spáchal 17.10.1952 sebevraždu, byl pro vývoj divadelní kultury dobově příznačný. Série sebevražd právě těch nejméně přizpůsobivých jedinců v letech 1951-1952 (kromě Frejky a básníka Konstantina Biebla např. vynikající choreograf ND Saša Machov, dále charakterní herec ND, i ve filmu hojně obsazovaný Jiří Plachý tragicky kontrastovala s oficiálním optimismem prvních pounorových sezon.

Diktátu ideologie a primitivního realismu se přizpůsobili i ti nejprogresivnější scénografové, kteří v předchozích letech svou antiiluzivní imaginací a originální básnivostí dokázali povznést české divadlo na světovou úroveň, oceňovanou i později mj. mezinárodními cenami na bienále v Sao Paulo (viz Trösterovy scénografie k Frejkovým inscenacím od poloviny třicátých let nebo Svobodovy scénografie k Radokovým inscenacím ve Velké opeře 5. května v letech 1946-1948). Také F. Tröster i J. Svoboda prefabikovali v ND v letech 1948-1953 až na výjimky nedůstojné, popisně realistické výpravy, ilustrující ty nejtriviálnější ideologické slátaniny v podprůměrných „aranžovacích“ režiiích (Rachlík: *Kulový král*, režie: František Salzer, 1958; Štejn: *Čestný soud*, režie Jan Škoda, 1950; Burjakovskij: *Lidé bděte !*, režie dtto, 1951; Sofronov: *Moskevský charakter*, režie J. Honzl, 1949 aj.). Dokonce i starší „klasik“ české architektonicky orientované scénografie, Vlastislav Hofman snížil se k podobnému popření vlastního díla v poklesle realistických inscenacích typu *Vstanou noví bojovníci* (Zápotocký, Nezval, režie: Jaroslav Průcha, 1949). Ani klasický repertoár – opět až na řídké výjimky – nedokázal v prvním pounorovém desetiletí inspirovat naše nejlepší scénografy a režiséry k výraznější kreaci. A tak zůstávají v prvním desetiletí komunistické totality umělecky nejcennější – a nejméně ideologicky zmanipulovanou – složkou většiny inscenací *herecké (pěvecké) výkony*.

V padesátých a šedesátých letech na velkých jevištích dozrává a završuje se tvorba výrazných příslušníků neobyčejně silné herecké generace, narozené kolem roku 1900 a nastupující v českém divadle (často z mimopražských, popř. malých, experimentálních scén) po 1. světové válce, ve svobodných dvacátých a třicátých letech. Mezi tyto vyzrálé osobnosti, jejichž výkony vycházely z psychologicko realistické, expresionistické či poetisticko dadaistické inscenační školy, syntetizovaly však bohatě zvrstvené vklady velkých režisérských osobností dvacátých a třicátých let (K. H. Hilar, Karel Dostal, Jiří Frejka, E. F. Burian, Jindřich Honzl aj.), se velmi šťastně vklínili talentovaní debutanti let čtyřicátých a padesátých, narození již po převratu. Pro ně, i pro jejich diváky, bylo vytváření alespoň trochu věrohodných, věcných, analytických obrazů člověka v nesvobodných časech poslední relativně svobodnou, tvůrčí možností jinak skrz naskrz sešněrovaného divadla i filmu. To měla padesátá léta společné s érou normalizace: velký herecký výkon zachraňoval (přesahoval) jinak podprůměrné, ideologicky poplatné inscenace, v některých případech (Dana Medřická v Ůrkényho *Kočí hře*, 1974-1982, přes 400 repríz) z nich udělal dokonce divadelní událost desetiletí. Jednotlivé individuální výkony českých herců, jež ve šťastnějších případech i po únoru 1948 jako by ignorovaly šed' požadovaného masového kolektivismu i zvlgarizované tzv.

Stanislavského metody herecké práce, byly samozřejmě vykoupeny i spoustou jalové deklamační hlušiny a dutého patosu, zejména v inscenacích sovětských i českých politických agitek a her historických. Po násilném splynutí Velké opery 5. května s pražským ND (1948) se výrazně imaginativní kreaace, jimiž tato scéna předstihla vývoj našeho hudebního divadla o řadu desetiletí, zejména v tvorbě *režijní*, např. u Václava Kašlíka a *scénografické* (J. Svoboda) z hudebního divadla, až na výjimky, postupně vytratily. Tou ojedinělou výjimkou byl v padesátých letech vynikající režisér Bohumil Hrdlička, jehož inscenace Mozartovy *Kouzelné flétny* (ND, 1957) vyvolala vzápětí ostrou denunční kampaň, v jejímž důsledku talentovaný režisér emigroval. Při převažující absenci režijní a scénografické invence zůstávaly individuální pěvecké a dirigentské výkony často jedinými kvalitami, vybočujícími z popisně realistické či folklorně naturalistické konvence, jež v padesátých letech již zcela rozmělnila „pujmanovskou“ režijní tradici, ideově se opírající o nejedlovskou koncepci „lidovosti“.

Zejména však v klasickém činoherním repertoáru (Shakespeare, Moliere, Čechov), v rolích relativně nejméně poznamenaných ideologickou doktrínou, udržovali herci i v padesátých letech často jako jediní nejen určitý rezervoár kvality, ale předávali dál i inscenační tradici šťastnějších uměleckých období české divadelní kultury, bezděčně zakódovanou v jejich uměleckých výkonech. Na tuto tradici mohli pak navázat (popř.se vůči ní mohli vymezovat) tvůrci se skutečnými uměleckými ambicemi, jež umožnily realizovat, byť se značnými potížemi a zvraty, relativně svobodnější poměry od druhé poloviny padesátých let. Mezníky tu byly kupř. návrat Alfréda Radoka do ND (1954), nástup Otomara Krejčí do vedení činohry ND (1956) a Miloše Hynšta do vedení Mahenovy činohry Státního divadla v Brně (1959), jakož i Jana Grossmana jako uměleckého šéfa pražského Divadla Na zábradlí (1962).

Až do konce padesátých let nevytvořila si česká divadelní kultura, jež se ocitla v nesvobodných poměrech převážně přičiněním komunistů z řad samotných divadelníků a jejich sympatizantů, *životadárnu polaritu kultury „oficiální“ a „neoficiální“*. Tato polarita přichází výraznějším způsobem ke slovu až s nástupem *malých scén* (divadel malých forem) po roce 1958. Snad kromě přísně uzavřených večerů surrealistické skupiny kolem Vratislava Effenbergera, jenž se stal po smrti Karla Teigehe (1951) jejím vůdčím duchem – tyto večery předčítání a hraní tzv. ineditních textů byly od r. 1950 předchůdcem *bytového divadla* let sedmdesátých a osmdesátých –, nenalézáme v prvním poúnorovém desetiletí žádný „neoficiální“ (opoziční, alternativní) divadelní proud. Toto sedm let fatálně prázdné místo ve veřejném prostoru zaplnilo od poloviny padesátých let snad jen Werichovo Divadlo ABC (1955: Divadlo estrády a satiry, Divadlo satiry, od 1957: Divadlo ABC), zejména na svou dobu občansky odvážnou i nadčasovou satirou klaunských výstupů v obnovených revuích V+W (*Caesar*, 1955, *Balada z hadrů*, 1957, *Těžká Barbora*, 1958), v nichž Jiřího Voskovce nahradil Miroslav Horníček.

Zatímco prvé poúnorové desetiletí českého divadla se může uměleckými hodnotami vykázt jen výjimečně (mravní i estetický úpadek, v němž se tehdy české divadlo jako celek ocitlo nemá v jeho celých dějinách obdoby), jsou *šedesátá léta* naopak jednou z jeho nejsvětějších kapitol. Zejména proto, že je vytvářeli či inspirovali lidé, kteří mravně i umělecky obstáli v předchozí zkoušce charakterů. Především to byl A. Radok, jenž už svou inscenací Osbornova *Komika* v ND (1957) definitivně prokázal, že umí spojit originální režijní a výtvarnou stylizaci s výjimečnými hereckými výkony (L. Pešek, J. Marvan aj.). Ne náhodou právě Radokův tvůrčí tým slavil se svou multimediální Laternou magikou po desetiletí izolace prvé významné zahraniční úspěchy na Západě (cena Světové výstavy na Expo 58 v Bruselu). Po zákazu II. programu Laterny magiky (mj. Bohuslav Martinů: *Otvírání studánek*, 1960) však pro Radoka i české divadlo nastalo paradoxně další vynikající období jeho tvorby – éra Městských divadel pražských (Komorní divadlo), již završila velká metafora divadla světa, kterou spolu se scénografem Ladislavem Vychodilem vybudoval na půdorysu Rollandovy *Hry o lásce a smrti* (1964). Spolupráci s J. Svobodou obnovil Radok až inscenací Gorkého hry *Poslední* v ND (1967). Za Radokova žáka a nástupce se právem považoval i tvůrce mimořádně šťastné éry pražského Divadla Na zábradlí z let 1962-1968, režisér J. Grossman. Jeho originální jevištní montáž z Jarryho *Krále Ubu* (1964), v kongeniální scénografii Libora Fáry a v titulní roli s Janem Libíčkem, či osobitý přepis Kafkova *Procesu* (1966) svou věcně analytickou metodou, nevyklučující hereckou komediálnost, aktuálně odhalovaly skrytou perverzi a neosobní mechanismus moci, tedy důvěrně známou „banalitu zla“ každého totalitního režimu. Tyto

Grossmanovy opusy (stejně jako *Vyrozumění*, 1965 a další inscenace „domácího“ autora V. Havla) byly skutečným vývojovým mezníkem, jenž signalizoval, že české divadlo přestává zaostávat za vývojem divadla ve světě a je schopno vlastního uměleckého vidění světa, jehož mechanismy a konflikty umí velmi přesně analyzovat. V žánrově i politicky bohatě zvrstvených šedesátých letech na prahu let sedmdesátých umělecky i mravně kulminuje i tvorba O. Krejči, jehož tým tvořil kromě J. Svobody, J. Topola a skupiny „věrných“ herců i dramaturg a překladatel Karel Kraus. Krejčův a Krausův pražský program lyrického divadla s dominující čechovovskou a topolovskou dramaturgií byl kladen do protikladu vůči tzv. brechtovskému programu epického, politického divadla Hynštova týmu Mahenovy činohry v Brně (1959-1971), který tvořil mj. dramaturg Bořivoj Srba, dramaturg, překladatel, básník a dramatik Ludvík Kundera a režiséři Evžen Sokolovský a Alois Hajda.

Krejčovy vrcholné inscenace šedesátých a počátku sedmdesátých let, ať už v Národním divadle (Kundera: *Majitelé klíčů*, 1962, Shakespeare: *Romeo a Julie*, 1963; Topol: *Konec masopustu*, 1964 aj.), v Divadle Na zábradlí (Havel: *Zahradní slavnost*, 1963) nebo ve vlastním Divadle za branou (Schnitzler: *Zelený papoušek*, 1968, Musset: *Lorenzaccio*, 1969) byly ovšem také (byť neprvoplánově) velkým politickým divadlem, reflektujícím základní mravní problémy krizové doby. A naopak, program brněnské činohry hledal i autonomní jevištní řeč ve velké poetické jevištní stylizaci, navazující na tradici poetického divadla E. F. Buriana (viz např. strhující úspěch barokní lidové *Komedie o umučení a slavném vzkříšení Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista*, 1965, v režii E. Sokolovského a úpravě Jana Kopeckého). Společné oběma programům bylo i to, že nastupující normalizační režim je shodně považoval za sobě nebezpečné, „protisocialistické“ politikum a brutálně oba týmy zlikvidoval (popř. rozehnal) ve fázi jejich vrcholného tvůrčího vzepětí (srov. Hynštovy inscenace Strindbergova/Dürrenmattova *Play Strindberg*, 1969 či Molierova *Tartuffa*, 1970 resp. Krejčovu/Krausovu sofoklovskou koláž *Oidipús-Antigone*, 1971 aj.). V sedmdesátých a osmdesátých letech se podařilo někdejší avantgardní invenci a průbojnost dařilo na velkých scénách v Brně udržet pouze v oblasti *divadla hudebního*, díky invenční dramaturgii dirigenta tamní opery Václava Noska, který propagoval jak soudobou, tak stejně opomíjenou barokní operní tvorbu (prvá provedení oper J. B. Lullyho či Josefa Myslivečka, stejně jako opusy Daria Milhauda či Josefa Berga). Ne náhodou se právě tato operní scéna a její *Miniopera* stala v nejhorších letech normalizace pravidelným azylem pro řadu „nepohodlných“ tvůrců, v čele s režisérem Evaldem Schodkem. V době normalizace – a vlastně ani těsně předtím – Praha nemohla nabídnout nic, co by se hudebně dramaturgickou i inscenační průbojností dalo s brněnským děním srovnat.

Opravdová polarizace a nebývalá diferenciacce nastala v české divadelní kultuře od počátku šedesátých let teprve razantním nástupem *malých divadel*. Z původně nenápadné, komorní formy autorského literárně-hudebního kabaretu (tzv. *text-appealu*), kterou r. 1958 v pražské vinárně Reduta probudili k životu spisovatel Ivan Vyskočil a písničkář Jiří Suchý, vzniklo Divadlo Na zábradlí (1958) a divadlo Semafor (1959). V DNZ byl mj. nastartován bouřlivý vývoj moderní české pantomimy, od její „fialkovské“ baletní renesance až po groteskně absurdní mimohru či krutou existenciální klauniádu, reprezentovanou jmény Turba, Hybner, Polívka aj. Vlna, založená Redutou, Zábradlím a Semaforem se záhy přelila i mimo Prahu (*Večerní Brno*, 1959, broumovské, kadaňské a posléze ústecké *Kladivadlo*, 1959-1971, jež se transformovalo přes divadlo *Groteska* do *Činoherního studia Ústí n. Labem*, 1972-, liberecké *Studio Y*, 1963- aj.). Impuls se ukázal být natolik silný, že – snad díky předchozími lety totálně vyprázdněnému společenskému a psychologickému prostoru – vyvolal lavinu malých, generačně zaměřených scének, amatérských i profesionálních, jejichž stopy a důsledky jsou v českém divadle patrné minimálně do konce století. České divadlo se zde rozpomnělo na tradici scén typu V+W, tj. společensky aktuálních divadel autorsko-herecké či písničkářské dvojice a také na padesátými lety zasutou tradici metaforického, básnického divadla, již u nás založil E. F. Burian. V typických „studiových“ divadlech sedmdesátých a osmdesátých let, jež vytvářely tzv. šedou zónu nejistého, pouze trpěného, ale různými zásahy ohroženého umění, se oba tyto vstupní vlivy slily do syntetizujících poetik divadel, skupin a komun, soustředěných kolem výrazných režisérských osobností (Divadlo Husa na provázku, *Brno*: Peter Scherhauser, Eva Tálská, Zdeněk Pospíšil, Bolek Polívka *Studio Y, Liberec, Praha*: Jan Schmid; *Činoherní studio, Ústí n/L*: Ivan Rajmont; *Divadlo na okraji, Praha*: Zdeněk Potužil, *HaDivadlo, Prostějov, Brno*: Svatopluk Vála, Arnošt Goldflam; *Dopravo, Jak se vám jelo* atd.: Petr Lébl; *Ochotnický kroužek, Brno*: Jan Antonín

Pitinský, vl.jm.Zdeněk Petrželka, aj.). Syntetizující tvar (spojení kabaretních a poetických, divadelně metaforických prvků) nabídlo svým divákům i dříve vysloveně kabaretní divadlo *Semafor* Suchého divácky mimořádně úspěšným přepisem Erbenovy *Kytice* (1972, cca 600 repríz).

Významnou změnou bylo, že od počátku osmdesátých let, kdy se politická moc pokusila některé z malých scén paralyzovat administrativním připojením k velkým, kamenným scénám (Divadlo na provázku a HaDivadlo k SD Brno, Studio Y k pražskému Divadlu Jiřího Wolкера aj.), tyto dříve izolované „komuny“ začaly spolu vzájemně komunikovat a sdružovat se, jak privátně, tak na „oficiální“ svazové půdě ke společným obranným akcím (navíc některé z těchto scén, jako Divadlo na provázku, měly i silné kontakty zahraniční, např. polské). To vše se až manifestačním způsobem zúročilo ve společném projektu dvou brněnských a dvou pražských scén *Cesty*, 1984 (DNP, HaDi, DNO, Studio Y): ač pod ochrannými křídly SČDU, a aniž by opustil metaforický divadelní jazyk, podařilo se tímto „průlomovým“ společným projektem obrazně formulovat řadu zásadních kritických výhrad ke stavu společnosti a morálky. Tyto společenskokritické trendy, jejichž diváckou popularitu spolehlivě zvyšovaly administrativní zákazy, pokračovaly eticky zaměřeným „sabinovským“ projektem *Prodaný-Prodáná* (1987), k němuž byl přizván i hradecký *Drak* a vyvrcholily brněnským *Scénickým časopisem Rozrazil I. a II. (O demokracii)*, který v letech 1988 a 1989 tvořil již jakýsi přímý a logický prolog k listopadové revoluci. (V *Rozrazilu II.* se konala vlastně utajená světová premiéra dramatické montáže V.Havla *Zítřka to spustíme !*, věnovaná 28. říjnu 1918). Obdobně zahraniční kontakty studiových divadel ústily do zahraniční divadelní akce *Karavana Mir*, jež měla v létě 1989 v našich poměrech už rovněž otevřeně opoziční charakter.

Impuls malých scén poznamenal i činoherní linii českého divadla, včetně výrazných režisérských osobností a týmů velkých kamenných scén. Kromě týmů režisérů, vyhnaných z center (Miloš Hynšt v SD Uherské hradiště, Alos Hajda v DP Gottwaldov/Zlín, Jan Grossman v MD Cheb) to byla v sedmdesátých a osmdesátých letech např. výrazná dvojice Karel Kříž – Vlasta Gallerová. Jejich důsledně antiiluzivní pohled na divadlo a na svět vydal plody mj. v občansky angažovaných pásmech *Res-publika I. a II.* (1988, 1989), jež sehrály, byť v tradičnější divadelní podobě, obdobně důležitou roli obnovy historické paměti jako brněnský *Rozrazil*). Činoherní program „objevování hereckých i lidských možností“, postavený na polyfonii osobních témat a na autenticitě hereckého výkonu, vytvářeného v intimním dialogu s divákem a se společností, dospěl nejdále v pražském *Činoherním klubu*, založeném 1965 Jaroslavem Vostrým a Ladislavem Smočkem v prostorách kabaretu *Paravan*. ČK byl jednou z mála opravdových tvůrčích dílen, jež, podobně jako v šedesátých letech Divadlo Na zábradlí a Krejčův/Krausův tým v DZB, přinesly české kultuře původní dramatickou tvorbu, zde především v podobě absurdních, existenciálně znepokojivých tragikomických grotesek L. Smočka (*Piknik*, 1965, *Bludiště/Podivné odpoledne dr. Zvonka Burkeho*, 1967 aj.). Scéna ČK se otevřela jednak „alternativním“ výtvarníkům generace šedesátých let (Jan Švankmajer, Luboš Hruza, Libor Fára), jednak celé generační „směně“ mladých herců a režisérů z ostravského *Divadla Petra Bezruče*. Jan Kačer byl nejen spoluzakladatelem, ale i jedním z tvůrců poetiky *Činoherního klubu*, jež se herecky profilovala mj. právě jeho proslulou inscenací *Gogolova Revisora* (1967). V Hejtmanovi našel svou ideální mocensko-plebejskou polohu Pavel Landovský a v titulní roli J. Kodet, od 1968 několikrát alternovaný hostujícím sovětským hercem Olegem Tabakovem. Podobně zásadní profilující vliv měly na poetiku ČK i inscenace Evalda Schorma (Dostojevského a Vostrých *Zločin a trest*, 1966, Landovský: *Hodinový hoteliér*, 1969) a Jiřího Menzela (Machiavelliho *Mandragora*, 1965; *Tři v tom*, 1979). Ač politická moc usilovala od počátku sedmdesátých let o rozvrat („konsolidaci“) ČK zevnitř, šikanami jeho duchovních vůdců (z ČK musel odejít např. i dramaturg, překladatel a z nouze časem vynikající herec Leoš Suchařípa) i hereckých protagonistů, zejména však dosazováním „svých“ lidí do vedení souboru, po několika krizových sezonách v polovině sedmdesátých let se ČK podařilo sérií diváckých, herecky virtuózních inscenací (*Tři v tom*, *Hráči* aj.) rozpad souboru i jeho diskreditaci bez větších úliteb odvrátit. Podobný vytrvalý zápas o udržení pozic vedli s nepřízní úřadů po celou dobu normalizace i tvůrci pražského *Divadla Járy Cimrmana*, založeného 1967 Jiřím Šebánkem, Zdeňkem Svěrákem a Ladislavem Smoljakem. DJC bylo postupně vyobcováno z centra Prahy, ale několikerou vynucenou změnu působiště (z Malostranské Besedy a Reduty do Braníka, Žižkova, Vysočan atd.) přežilo bez újmy na návštěvnosti i úrovni humoru: stovky, později tisíce repríz jednotlivých inscenací, jež se udržely na jevišti dvacet i

více let, naznačovaly, že původně „nevinná“ hra na fiktivního národního génia nabyla ve stále zjitřenějším vnímatelském kontextu aktuálních, reálně kritických významů, jež si obecnost do fikce promítala.

Na rozdíl od padesátých let se v období normalizace totalitní moci *nepodařilo jeho vnitřní diferenciaci, rozrůzněnost a polaritu zlikvidovat*. Divadlo normalizace je všechno jiné než divadlo unifikované: zaznamenáme tu nejnechtutnější polohy kolaborace s režimem a jeho ideologií („zlomová“ se ukazuje v tomto směru sezona 1970/1971, již např. v činohře ND otevírá Kačerova inscenace Brechtovy *Matky Kuráže* s D. Medřickou v titulní roli, a končí Stehlíkovým/Zápotockého/Vejražkovým škvárem *Vstanou noví bojovníci*. Ale i z jiných jevišť mizí přes noc autoři šedesátých let typu F. Dürrenmatta či V. Havla a vrací se přízraky let padesátých: *Kremelské orloje* s „živými“ Leniny a Staliny, po českých jevištích chodí a deklamují A. S. Makarenko, Pavlík Morozov, Jula Fučík, Klement Gottwald, Antonín Zápotocký aj.). Tento typický trend sedmdesátých let pokračoval přes ostudný mítink výkvětu českého divadla a filmu v ND, nazývaný příznačně „Anticharta“, a vyvrcholil servilní inscenací textů L. I. Brežněva v SD Ostrava 1982, kde „živého“ Brežněva hrál Karel Vochoč). Vedle toho však zaznamenáváme i významné „alternativní“ divadelní projevy tzv. šedé zóny (malé scény, amatérské divadlo, pantomima, loutky, jevištní produkce písničkářů, např. ze skupiny *Šafrán*). A také divadelní projevy otevřeně opoziční, ilegální. V tzv. *bytovém divadle* šlo vlastně o nelegální činnost, neboť se jednalo o předem neohlášené shromáždění většího počtu osob, kde zněly texty vesměs nepovolených autorů v podání nepovolených interpretů. V prvním plánu to vůbec nebylo divadlo politické – prvek občanské odvahy a bytostné opozičnosti byl obsažen již v samotném aktu jeho konání, tj. v ignorování mravně nelegitimního zákazu. Nebylo jej tedy třeba nijak zvlášť manifestovat (též publikum si nepotřebovalo dodávat odvahy anonymními potlesky v setmělém sále: odvahou bylo vůbec přijít a zúčastnit se. Proto se mohlo jít divadlem rovnou k podstatě: např. domácí divadlo *Šlépej v okně* v bytě Jiřího Frišaufa na Veverčí ulici v Brně prezentovalo v letech 1973-1974 zásadní filosofické a básnické texty Pavla Švandy, Jiřího Kuběny či Josefa Šafaříka (*Mefistův monolog*, květen 1974). Šafaříkovy eseje zněly v brněnských soukromých bytech též při scénickém čtení *Průkaz totožnosti* (březen 1989, dramaturgie Antonín Přidal, interpreti Jan Vlasák a František Derfler, později se tentýž večer zopakoval už legálně v pražském klubu Trojická). Bytovým divadlem par excellence byla i pravidelná autorská čtení Milana Uhdeho (*Smrt u telefonu, Velice tiché Ave, Hodina obrany* aj., Brno, 1977). Též v pražském bytě herečky Vlasty Chramostové se nepěstovaly „aktuální“ politické narážky, ale, například, Seifertova nádherná mateřština (*Všechny krásy světa*, režie a dramaturgie Luboš Pistorius, říjen 1976) nebo Shakespearovo věčné podobenství o svůdnosti zla (*Hra na Makbetha*, režie a dramaturgie Pavel Kohout, v titulní roli Pavel Landovský, hudba a zpěvy Vlasta Třešňák). Nebylo též třeba komentovat konformismus kolegů, byl-li po ruce modelový příběh velké české spisovatelky a její střety s ubohostí poměrů v policejním státě, to vše z pera Františka Pavlíčka (*Dávno, dávno již tomu. Zpráva o pohřbívání v Čechách*, prosinec 1979, režie: L. Pistorius, Boženu Němcovou hrála V. Chramostová).

Půl století existence českého divadla v totalitním systému jej mnohé naučilo: od servilní pomoci a slepé iniciativy při instalaci systému, přes kritickou reflexi některých jeho projevů a nově nabyté sebevědomí z objevu své tvůrčí autonomie, přes jen částečně úspěšný pokus o novou restalinizaci, provázený nedůstojnými akty konformity a posluhy vládnoucí moci a ideologii až k diferencovanému vyjádření tvořivě kritického postoje k okolnímu světu. Rozporuplným půlstoletým vývojem bylo nakonec české divadlo vnitřně připraveno ke zdánlivě překvapivé opoziční roli, již sehrálo v r. 1989 i s koncovkou listopadové divadelní stávkou, historických mítingů a schůzí (*Realistické divadlo – vyhlášení stávkou, Činoherní klub – ustavení Občanského fóra*).

SLOVENSKÉ DIVADLO V TOTALITNOM SYSTÉME

MILOSLAV BLAHYNKA – ELENA LONDÁKOVÁ

Spoločensko-politický zlom r. 1948 mal na slovenskú kultúru viacvýznamový a kontroverzný vplyv. Na strane jednej znamenal nespochybniteľný posun v materiálnom a inštitucionálnom etablovaní prakticky všetkých jej oblastí v spoločenskom živote. V divadelníctve prišlo k postupnému dobudovaniu umeleckého školstva. Kým za 1. ČSR zabezpečovala vyššie vzdelávanie slovenských divadelníkov jediná súkromná Hudobná a dramatická škola, orientovaná najmä na hudobný žáner (od r. 1936 akadémia, od r. 1941 Štátne konzervatórium), v r. 1949 bola v Bratislave založená Vysoká škola múzických umení (VŠMU), s hudobnou a divadelnou fakultou. Divadelníkov tak pripravovala okrem dramatického oddelenia konzervatória a Odborného divadelného kurzu nielen na dosky, ktoré znamenajú svet, ale aj do rozvíjajúceho sa slovenského filmu a neskôr i televízie.

Divadelný zákon č. 32/1948 Zb. významne zasiahol do organizácie divadelného života. Mal zabezpečiť materiálny rozvoj divadiel, ich poštátnením prevziať ťarchu ich financovania a dobudovania celej siete na území republiky. Na druhej strane mu ekonomická závislosť kultúrnych inštitúcií umožňovala vytvoriť predpolie na ich ľahšiu ideologickú manipuláciu. Kým bezprostredne po skončení 2. svetovej vojny fungovali na Slovensku štyri profesionálne divadelné súbory (okrem SND ešte zájazdové v Nitre, 1941, v Martine, 1944, a v Prešove, 1944) a študentské Akademické divadlo v Trnave (1944), ktoré na profesionálnu dráhu iba ašpirovalo, po r. 1948 nastal boom budovania kultúrnych zariadení a kultúrnych domov, ktoré sa stali priestorom pre miestnu aktivitu a ochotnícke divadlá zvlášť. Až do r. 1980 sa zvyšoval počet stálych scén – z jedinej v r. 1938 (SND) na 21 v r. 1982 (Štúdio S).

Začala a v niektorých prípadoch sa aj dokončila výstavba nových divadelných objektov (Nitra, Bratislava, Prešov, Komárno). Najväčší nárast nových divadiel sa zaznamenal symptomaticky v období zlatého veku 60. rokov. Väčšina divadiel sa zrekonštruovala. Razantne narástol aj počet divadelných súborov zo šiestich v roku 1948 na 26 v roku 1970, 30 v roku 1980 a ustálených 25 v roku 1985. Naopak po roku 1970 sa začala relatívne prudko znižovať tzv. sebestačnosť (rentabilnosť) divadiel zo stabilných 20-27 % na 9,8 % v r. 1985. V druhej pol. 80. rokov sa napodiv začala znižovať i návštevnosť divadelných predstavení: z 2 360 000 v začiatku 60. rokov na poldruha milióna v rokoch 80-tych.

Vzostup zaznamenalo aj spoločenské ocenenie divadelníckeho povolania, ktoré sa vďaka rozvíjajúcim sa médiám stalo obdivovanou a čoskoro aj finančne lukratívnou oblasťou a popularita najmä interpretačného umenia prekonávala všetky rekordy.

Skutočná cena za úspech, finančné zaistenie a spoločenský honor však bola niekedy privysoká. Kultúra musela zaplatiť svoju morálnu daň štátostrane, ktorá ju protežovala – včas pochopiť jej vplyv na verejnú mienku a preto ju aj dôslednejšie kontrolovala a zväzovala do ideologických pút, v snahe využiť ju pre svoje propagandistické potreby a ciele. Kým po vojne sa kultúrnej obci sľubovala voľnosť tvorby, otvárali sa už na stránkach periodík tzv. verejné diskusie o spoločenskej úlohe umenia, o vzťahu umenia a politiky, o povinnosti umelcov neuzavierať sa do seba, ale angažovať sa v prospech ostatných, v prospech „ľudu“, pochopiť význam dočasného kompromisu, ak ten pomôže celku – jeho veľkému cieľu.

Po ekonomickom sa významným krokom k ideovému ovládnutiu divadiel stalo založenie Divadelnej a dramaturgickej rady (obsiahnuté v uvedenom Divadelnom zákone), ktorá sa ako poradný orgán Povereníctva školstva a osvety v čase svojej existencie (1948-1953) spolu s Divadelnou propagandistickou komisiou stala prevodovou pákou centrálného riadenia a dramaturgického determinovania divadelnej produkcie v intenciách štátnej kultúrnej politiky, sformulovanej v tézach neslávného IX. zjazdu Komunistickej strany Československa (1949). V repertoároch divadiel začali prevažovať hry sovietskych autorov, preferoval sa tiež slovenský klasický repertoár. Depresívne hry reagujúce ex post na vojnu museli ustúpiť optimistickým budovateľským témam a novým hrdinom, jednoduchému deju a jasnej výpovedi.

Hoci sa okrem uvedených technicko-organizačných záležitostí v zásade ihneď po prevrate v r. 1948 ešte ponechalo doznievanie „starých časov“, štátna moc si vytvárala právnu a inštitucionálnu základňu na ovládnutie kultúrneho života. Rok 1949 sa už niesol v znamení prvých sporadických zásahov do chodu divadla. Z repertoáru SND bola hneď po svojej premiére stiahnutá hra dovtedy jedného z najnadanejších dramatikov Leopolda Laholu *Atentát*, a on sám dostal značku kozmopolitného existencionálneho autora. Ani ostatní jeho súputníci Ivan Stodola, Peter Karvaš, Štefan Králik neunikli kritike. Pre viacerých znamenala „nová epocha“ koniec tvorby (Barč-Ivan, Stodola), iní zmenili názor a prispôbili sa, niektorí uverili a dali sa do služieb „Démonu súhlasu“ (ako ho nazval D. Tatarka v r. 1957). Obdobie schematicizmu, socialistického to realizmu v divadle (1949/50–1956) sprevádzala agilnosť nemohúcich kritikov, ktorí napospol (aj tí významnejší z nich) „poháňali“ váhajúcich dramatikov do chomúta socialistickej tzv. tvorivej umeleckej metódy.

Nijako zvlášť sa nezakrývala štátna objednávka na hry s tematikou ťažkého priemyslu či budovania mládežníckych stavieb atď., ktoré mali pomôcť náboru pracovnej sily do týchto oblastí. Divadlo plnilo agitačnú a propagačnú funkciu, zúčastňovalo sa známych kampaní, stalo sa súčasťou alegorických obrazov režimu, za ktorého kulisami sa pomaly rozťahoval paralyzujúci strach v 50. rokoch o život, zväčša o holú existenciu, o budúcnosť vlastných detí, o zničenú kariéru. Onedlho sa začali uvádzať „nové hry novej doby“, ktoré charakterizoval nerozoznateľný rukopis autorov (Št. Králik – *Buky podplianske*, 1919, V. Skalka – *Kozie mlieko*, 1949), ktoré mali byť vzorovými dielami pre dramaturgickú tvorbu. Išlo napospol o budovateľské a „kolektívne“ hry (V. Egri, Š. Králik, P. Karvaš či L. Mňačko), ktoré sa mali čoskoro stať piesňou netalentovaných. Zavreté zostávali dvere od 13. komnaty svetovej klasiky a moderny. Stále dookola sa uvádzalo niekoľko hier od Shakespeara, Moliera, Goldoniho či G. B. Shawa, iba na dôkaz zahŕňajúcej Západnej spoločnosti trochu Hellmana či Fasta. Divadlo sústredené na formu v skutočnosti úplne rezignovalo na obsah. Až v polovici 50. rokov, kedy nastáva prvé uvoľnenie spoločenskej atmosféry (smrť Stalina a Gottwalda 1953, XX. zjazd KSSZ a jeho kritika dogmatizmu 1956) dochádza k pozvoľnému návratu od naturalistického divadla podriadeného falošnému realizmu a jednosmerne citujúceho Stanislavského, k divadlu poetizujúcemu, metaforizujúcemu a štylizujúcemu, ktoré diferencuje autora i obsah hry. Začali ho v centre – J. Budský a T. Rakovský, v Nitre P. Haspra, v Žiline J. Palka, ale aj v Martine čerstvý absolvent réžie Miloš Pietor.

V 60-tych rokoch sa otvorili okná do sveta a uvoľnilo sa zovretie ideológie aj pre slovenské divadlo. Začína sa viac hrať B. Brecht, Dürrenmatt, Mrožek. Otvoril sa priestor pre avantgardné a študentské divadlá, zelenú majú malé komorné súbory. Zakladateľskú generáciu divadelných tvorcov a interpretov postupne vystriedala nová generácia profesionálne pripravených a talentom vybavených hercov a režisérov (Š. Kvietik, I. Rajniak, I. Mistrík, L. Haverl, Z. Grúberová, E. Poláková, E. Vašáriová, J. Adamovič, M. Dočolomanský, J. Kukura), ktorí dopĺňali „veľkú“ generáciu H. Melíčkovej, M. Hubu, V. Záborského, J. Pántika, L. Chudíka a ďalších. Rástol počet divadelných scén: pribudlo Divadlo poézie (1960–1968) v Bratislave, v r. 1962 otvorili Malú scénu SND ako ďalšiu scénu činohry SND (po Divadle P. O. Hviezdoslava, 1955). V r. 1962 začala v jej priestoroch pracovať pantomíma M. Sládka (do r. 1967), od r. 1960 sa osamostatnila Nová scéna Bratislava (dovtedy od r. 1946 pri ND). V r. 1967-1971 vzniklo Divadelné štúdio v Bratislave, ktoré organizačne združovalo uvedené menšie divadelné súbory: I. Sládka, Divadlo na korze, divadlo Lasici a Satinského a Poetické divadlo. Od decembra 1963 sa oficiálne etablovalo aj Radošínske naivné divadlo atď.

Samostatnou kapitolou bola aktivita divadelníkov v Československej televízii (od r. 1956), ktorá nekonkurovala divadlu negatívne, ale naopak, výdatne saturovaná štátnym rozpočtom propagovala a medializovala jeho prácu. Robila z hereckých a režisérskych osobností naplno vyťažené hviezdy, pracujúce často na 4 úväzky (divadlo, film, televízia a dabing). Utvárali sa nové profesionálne vzťahy medzi tvorcami. Ak bol predtým dramaturg len úradník, režisér organizátor a scénograf nepodstatný ilustrátor – začína éra ich tvorivej spolupráce počnúc od divadelných dielň, až po premiéru. Pristupovali k inscenácii ako k ucelenému umeleckému dielu, kde každá zložka mala vlastné vysoké tvorivé ambície, ale zároveň bola plnohodnotnou súčasťou konečného divadelného útvaru. Ani dramatická a nečakaná zmena politickej situácie po okupácii Československa v r. 1968, a ani normalizačný tlak nemohol úplne vyplieniť novú skúsenosť divadelníctva. Čiernym medzníkom sa stalo obdobie 1971-1973, kedy bolo zrušené Divadlo na korze (divadlo, v ktorom recitoval svoju

poéziu A. Ginsberg), orientované na absurdnú dramatickú spisbu. Združovalo režisérov M. Pietra, V. Strnisku, P. Mikulíka, dramaturga M. Porubjaka, kolektívnu tvorbu súboru dopĺňali herci — M. Labuda, S. Dančiak, M. Kňazko, M. Vášáryová, neskôr K. Magálová a ďalší. Pantomíma I. Sládka a E. Žlábka zostala v emigrácii, z Poetického divadla sa vyvinula Poetická scéna, neskôr pričlenená k Novej scéne. Rok po zániku Divadla na korze zanikla aj jediná kabaretná scéna Tatra revue, v ktorej priestoroch od r. 1982 funguje Štúdio S. Normalizácia skosila niekoľko osobností, divadelných prídení a zoskupení, iniciovala emigráciu niektorých divadelníkov a filmárov. V oblasti teórie bola odsúdená kniha J. Paštéku *Estetické paralely umenia*. Ale tí, čo zostali, boli už iní ako predtým v 50. rokoch a čím hlasnejšie režim proklamoval návrat k pseudohodnotám socialistického realizmu a slovenskej klasike, tým opatrnejšie a skrytejšie — pomocou metafor a dvojsmyslov sa umenie utlmené hlásilo k životu, napriek tomu, že prakticky všetci aktívni činovníci divadla museli zároveň odovzdávať nevyhnutnú daň režimu, niektorí obetujúc časť vlastnej sebaúcty, iní menej schopní bezproblémovo profitujúc na opätovnom „zlacnení“ umenia, kedy stačilo oddane slúžiť. Osobnú tragédiu však prežívali jedinci, ktorí v 50. rokoch pomáhali stalinskému schematizmu, ale vďaka rokom 60-tym sa pri ich návrate ocitli na druhom brehu či už vnútorne, alebo režimom — zvonku odmietaných tvorcov (L. Mňačko, M. Ferko, ...).

Iní sa zase mohli „vrátiť“ keď nie inam, tak na diplomatické posty odložených roduverných (M. Lajčiak). Absurdná doba plodila absurdné osudy. Odmlčali sa Lasica a Satinský, ale závažnejší bol zákaz uvádzať hry Petra Karvaša, prakticky až do polovice 80. rokov. Ostatní pokračovali buď ako O. Záhradník — orientáciou na ľudské medzigeneračné problémy (*Sólo pre bicie hodiny*), alebo útekem do exotických tém — I. Bukovčan, iní sa stali oddanými prezentátormi štátnej politiky par excellence (J. Solovič), so všetkým, čo k tomu patrilo (posledne spomenutý bol svojho času vedúcim tajomníkom, od r. 1971 a od r. 1984 predsedom Zväzu slovenských spisovateľov, od r. 1971 poslancom SNR a neskôr i kandidátom ÚV KSS). Zovretie schematizmom sa začalo postupne uvoľňovať už koncom 70. rokov, kedy sa zaznamenal nástup novej generácie, pôsobiacej vo všetkých slovenských divadlách a ktorých charakterizoval scelený kolektív jedného dvoch ročníkov nielen hercov, ale aj režisérov, scénografov, dramaturgov.

Najexaktnejšie tento trend reprezentovalo trnavské Divadlo pre deti a mládež, založené v r. 1974, ktoré práve vďaka silnej generácii absolventov VŠMU, vedenej B. Uhlárom a J. Nvotom, čoskoro preukázalo vyššie ambície zaujať experimentátorstvom a novátorstvom zodpovedajúce miesto v spoločnosti ostatných slovenských divadelných súborov.

Uvedené trendy viedli v konečnom dôsledku ku kryštalizácii svojbytného repertoáru, ktorý už nebol len zoznamom požadovaných hier, ale spoločnou inklináciou — názorom celého tímu divadla. Boli to témy súčasného mladého človeka, jeho kritické postoje k starému svetu, k jeho súčasnosti. Vynikalo v tom martinské Divadlo SNP, ktoré po odchode invenčného M. Pietora do Bratislavy pokračovalo rovnako kvalitnými inscenáciami S. Párnického a _ Vajdičku. Nezaostávali ani dramaturgovia, scenáristi — O. Šulaj, M. Čibenková, D. Kárová v Nitre, mladšia generácia scénických výtvarníkov po Vychodilovi, J. Cillerovi nezaťažená, prirodzene inklinovala k tímovej práci svojich generačných kolegov v divadle a k mladej dynamickej akčnej scénografii (T. Berka, J. Fábry, M. Matejka a i.).

V 70. a 80. rokoch sa tento vývoj nezastavil. Spočiatku ideologicky obmedzovaný rozvinul sa najmä v novovznikajúcich štúdiách (Štúdio NS v Bratislave, Divadlo pod hradom v Nitre, Štúdio 83 v Prešove, neskôr v r. 1980 štúdio Smer v Košiciach a známe Štúdio S v Bratislave), ktoré nezaťažené ťažkopádnu administratívou kamenných divadiel otvárali priestor pre experiment a skúšku vlastnej umeleckej výpovede pre budúce osobnosti slovenského divadelníctva (O. Šulaj, Vajdička, J. Bednárík, R. Polák, E. Gürtler, B. Uhlár, J. Ciller a ďalší).

Často im predchádzali aj ochotnícke premiéry hier, ktoré potom, pokračujúc cez tieto profesionálne štúdiá mohli prekročiť tieň „oficiálnych“ dramaturgických možností. Bednáríkov *Dom Bernardy Alby* v r. 1982 úspešne reprezentoval uvedené trendy aj na svetovej prehliadke Divadlo národov v roku 1982. Už menej kreatívne boli súbory národnostných menšín (Ukrajinské národné divadlo v Prešove, Maďarské oblastné divadlo v Komárne a Thália v Košiciach), ktoré sa obmedzili zväčša iba na realisticko-folklórne inscenácie klasikov, dlho poznačené ochotníckymi začiatkami a publikom, pre

ktoré sa prispôbovali. Objavili sa však v nich neskôr i niektoré náročnejšie inscenácie prezentujúce dozrievanie týchto divadiel.

Nemožno vymenovať celú plejádu tvorcov účastných na dynamickom vývine slovenského divadla, vďaka ktorým v historicky krátkom čase dosiahlo vynikajúcu úroveň. Nemohlo síce čerpať z dlhoročnej tradície, ale na druhej strane ani prekonávať jej zažitú stereotypy. Nezaťažené konvenciami nedočkavo vstrebávalo všetky podnety z divadelného „okolia“, aby ich dychtivo pretransformovalo na významnú súčasť slovenskej národnej kultúry.

ČESKÁ LITERATURA V TOTALITNÍM SYSTÉMU

JIŘÍ BRABEC

Každý totalitní režim prosazuje ve všech sférách lidských aktivit systém norem, které se stávají zdrojem či oporou kontrolních a regulativních opatření. To platí i pro oblast umění, včetně literatury. Nicméně právě zde se důsledná realizace oficiálně hlášených norem ideových (socialistická doktrína v dobové interpretaci), obsahových (preferenze určitých témat) i tvárných (realismus) dostává do trvale konfliktní situace, neboť sama podstata uměleckého díla je vázána na individuální, svobodný rozvrh nově vytvářeného světa. Norma, tj. co býti má a co býti nemá, předpokládá, že usměrňovací princip se zakládá na vytýčení a formulování představy správného a nesprávného, dovoleného a zakázaného. V totalitním systému je norma zakotvena v ideologickém rozvrhu světa, který usiluje radikálně eliminovat rozpor mezi obecným (pro všechny platným) a jedinečným tím, že jedinečné ztrácí svoji samostatnost a je hodnoceno v rámci identifikace s ideologickým konceptem. V umění je však rozhodující individuální rámec, tj. stvořený fiktivní svět a nikoli svět známý, který má být popisován či poetizován. Proto také ve všech totalitních systémech je oblast umění, a zejména literatury, konfliktním polem, jehož zrod je dán samotným charakterem umění. V dobách moderny se akcent na jedinečnost obrazu vyhroutil jako nikdy před tím. Proto také všechny totalitní režimy – navzdory ideologickým odlišnostem – odmítají základní principy moderní tvorby. V převážné části moderny, a to i v případě, když se jednotliví představitelé hlásili k té či oné ideologii, byla v konkrétní umělecké tvorbě destruována ideologická sféra, neboť byla pocitována jako složka eliminující specifickou, tj. nezastupitelnou projevu. Estetická orientace je u mnohých moderních autorů úzce spjata s jejich orientací etickou, filosofickou, náboženskou, které ovšem znemožňovaly přijmout diktát vládnoucí ideologie, preferující ten či onen estetický model. Vágnost hlášených norem, které se pod nejrůznějšími tlaky v průběhu dějin proměňují, dokumentují např. osudy základní normy tzv. socialistického realismu.

Vítězstvím totalitního systému v únoru 1948 se česká literatura rozštěpila na tři větve. Část autorů, často bezprostředně ohrožených, musela emigrovat, část autorů nemohla doma vydávat či na vydávání svých děl v oficiálních nakladatelstvích rezignovala, a další část, nejpočetnější, se snažila s hlášenými normami vyrovnat. Po únoru odešli do emigrace např. Ivan Blatný, Jan Čep, Viktor Fischl, Jindřich Heisler, Egon Hostovský, Ivan Jelínek, Jiří Kovtun, František Listopad, Zdeněk Němeček, Ferdinand Peroutka, Milada Součková, Jiří Voskovec, Pavel Tigrid. Zákaz vydávání postihl mnoho autorů, kteří zůstali v Československu (např. Egon Bondy, Vratislav Effenberger, Jaroslav Durych, Václav Černý, Jan Hanč, Zbyněk Havlíček, Jiří Kolář, Karel Teige, Eduard Valenta, Vladimír Vokolek, Jiří Weil). Někteří spisovatelé byly zatčeni a dlouhá léta vězněni (např. Jan Dokulil, Zdeněk Kalista, Josef Knap, Josef Kostohryz, František Křelina, Josef Palivec, Václav Renč, Zdeněk Rotrekl, Jan Zahradníček), kritik a historik Závěš Kalandra byl popraven.. Druhá – ještě mohutnější - emigrační vlna se vzedmula koncem šedesátých let (Ludvík Aškenazy, Vratislav Blažek, Antonín Brousek, Ivan Diviš, Ota Filip, Ladislav Grosman, Josef Jedlička, Věra Linhartová, Arnošt Lustig a mnoho dalších). V téže době dochází k opatření, která znemožnila desítkám autorů vydávat svá díla v domácích nakladatelstvích (Adolf Branald, Lumír Čivrný, Jiří Fried, Jiřina Hauková, Václav Havel, Zbyněk Hejda, Bohumila Grögerová, Josef Hiršal, Petr Kabeš, Eva Kantůrková, Ivan Klíma, Alexander Kliment, Oldřich Mikulášek, Jiří Mucha, František Pavlíček, Karel Pecka, Jan Procházka, Karel Ptáčník, Jaroslav Putík, Zdena Salivarová, Jaroslav Seifert, Jan Skácel, Karel Šiktanc, Josef Topol, Jan Trefulka, Milan Uhde, Zdeněk Urbánek, Ludvík Vaculík, Ivan Vyskočil, Ivan Wernisch a desítky dalších). Někteří „zakázaní“ emigrovali v sedmdesátých letech: např. Jiří Gruša, Jiří Kolář, Pavel Kohout, Milan Kundera, Karol Sidon.

Pro celé období totalitního systému je tedy příznačná existence těchto tří paralelních proudů, jejichž vztah se ovšem proměňuje. Pro padesátá léta je příznačná značná izolovanost jednotlivých větví, pro léta šedesátá pomalé sblížení, pro léta sedmdesátá a osmdesátá prorůstání literatury emigrační a literatury v Československu zakazované. Nicméně celá rozloha tvorby, ať již vznikala kdekoli, tvoří národní literaturu, jejíž hodnota není vytvářena pouze či zejména v tom či onom okruhu.

Rozpornost mezi normotvorným úsilím a charakterem tvůrčího činu se projevil již záhy po únoru 1948 a to ve dvou směrech. Na jedné straně přijetí ideologického modelu způsobilo zautomatizování výstavby textu (např. v tzv. budovatelském románu), na straně druhé hledání adekvátního tvaru pro tematizaci politicky a ideologicky aktuálních motivů vyústilo v tázání po vhodnosti těch či oněch tvárných postupů (toto tázání je nejzřejmější v pounorové poezii). „Budovatelský“ román a „budovatelské“ drama se opírají o tradice realismu, usilujícího o typologii postav, příznačných pro určité společenské vrstvy a třídy. Primitivní půdorys této tvorby spočíval v schematickém rozvržení vylučujících se protikladů. Na jedné straně jsou nositelé historií stvrzeného pokroku (dělníci nebo pracovník komunistické strany), na straně druhé představitelé historií odepzané reakce (kapitalisté, diverzanti, málo bdělí občané). Romány a dramata jsou situovány převážně do prostředí továren a mohutných staveb (přehrady, stavby mládeže) – např. práce Květoslava Františka Sedláčka, T. Svatopluka, Alexeje Pludka, Zdeňka Pluhaře ad. – nebo zobrazují združstevnění vesnice – např. prózy Pavla Bojara, Bohumila Říhy. O podobná schémata zápasu protikladných sil vycházeli také autoři historických próz – např. Marie Pujmanová, Miloš Václav Kratochvíl, František Kubka, Václav Kaplický ad. Z dramát byly poplatny těmto apriorním intencím např. hry Vaška Káni, Miloslava Stehlíka, Milana Jariše ad. Záhy se však ukázala stereotypnost výstavby těchto prací, které se sice snažily naplnit dobovou normu, ale obnažené schéma demonstrovalo jejich okrajovou hodnotu. Snaha o obnovu tohoto ideologicky zaměřeného žánru se projevila v několika směrech. Po románu *Nástup* se pokusil Václav Řezáč vtisknout románu *Bitva* zajímavost využitím kriminální zápletky. Jan Otčenášek v *Občanu Brychovi* přesunul těžiště pozorování do středu obou konfliktních stran. V některých prózách se zesílila kritika stranického aparátu (K. Ptáčník *Město na hranici*). Edvard Valenta v románu *Jdi za zeleným světlem* využil postupů psychologického románu. Znamky radikálního předělu se ohlašovaly koncem padesátých let v prózách jiného typu. Oproti tzv. objektivnímu vypravěči, od kterého se žádalo „správně“ komentovat a hodnotit děj, přichází na scénu vypravěč, který tuto roli nemůže převzít. Např. v Aškenazyho povídkách se objevuje dítě, pohádkové motivy, v prózách Arnošta Lustiga mladí účastníci mezních situací válečných let, v románu Josefa Škvoreckého *Zbabělci* jsou dějiny reflektovány v rámci privatisima mladého muže. Právě tato díla otevírala další možnosti pro rozmach prózy v šedesátých a dalších letech.

Podobně nejednoznačným procesem procházela ve vymezeném rámci socialistického realismu česká poezie padesátých let. Někteří mladí autoři se pokoušeli vrátit k poezii „klasiků“ devatenáctého století (např. Stanislav Neumann, Jan Štern), další pokusy se daly ve znamení příklonu k jednostranně interpretované poezii Majakovského (např. Josef Kainar *Veliká láska*). Obě tyto tendence byla namířeny proti značně deformovanému dědictví české avantgardy, které tehdy reprezentoval Vítězslav Nezval a Konstantin Biebl. Své politické krédo vyjádřil Nezval v poemách *Stalin* a *Zpěv míru*, ale v řadě svých básní odkazoval čtenáře k své šťastnější minulosti. Podobně tomu bylo u Biebla ve sbírce *Bez obav*. Nicméně oba umožnili, aby byl tolerován přesun od velkých témat k tématům intimním (Jaroslav Seifert *Maminka*), s nimiž souzněla i část poezie emigrační. Proti ideologické přímočarosti vystoupili koncem padesátých let mladší básníci, sdružení kolem časopisu *Květen*, s tematizací etické odpovědnosti (Miroslav Holub) a civilních dramát, nepostrádajících romantickou gestací (Jiří Šotola, Miroslav Florian). Skutečný posun ve vývoji české poezie však znamenala díla Vladimíra Holana (*Bolest, Příběhy*), Jana Zahradníčka (*Znamení moci*), Jiřího Koláře (*Prometheova játra*), Jaroslava Seiferta, Františka Hrubína, Josefa Hiršala, která zůstávala v padesátých letech v rukopisech. Neznámí zůstávali pro širší čtenářský okruh mladí autoři, kteří pokračovali v surrealistické aktivitě (básně Zbyňka Havlíčka, Karla Hynka, Vladislava Effenbergera) nebo hledali novou poetiku (tzv. totální realismus Egon Bondyho). Skutečné proměny české poezie se tedy daly zcela mimo oficiální svět. Podobně tomu bylo také v próze, kterou v emigraci psal např. Egon Hostovský (*Nezvěstný, Půlnoční pacient*) nebo Zdeněk Němeček (*Tvrdá země*). Zcela mimo sféru vydávané literatury vyrůstalo také pozdní dílo Jaroslava Durycha.

Šedesátá léta znamenají ve všech žánrech překvapivý rozmach. Celá umělecká oblast se vzájemně prostupovala (literatura, divadlo, zejména malé scény, film, výtvarné umění, hudba) a záhy byla vnímána jako neslučitelná s vládnoucími ideologickými normami. Totalitní moc – nechtěla-li nebo nemohla-li požívat zprofanovaných prostředků – se musela tomuto mohutnému proudu přizpůsobit

„změkčením“ svých požadavků. V praxi to znamenalo oslabení cenzury, vydávání starších i nových textů autorů dříve zakazovaných, nekontrolovaný příliv nových tvůrčích osobností, rozšíření tématické, včetně tabuizovaných témat, bohatá diferenciací poetik. S tím také souvisel rozmach nových periodik, věnovaných umění.

Těžiště vývoje prózy spočívalo zejména na mladší generaci. Téma okupace a holocaustu se stalo tématem lidské svobody (např. v dílech Ladislava Fukse, ze starších Jiřího Weila). Významný okruh představovala díla, bilancující cestu člověka v totalitním systému (Milan Kundera Žert, Ludvík Vaculík Sekyra, Jaroslav Putík). Objevují se prvá svědectví z českých poválečných koncentráků (Karel Pecka, Jiří Stránský, Jiří Mucha), tematizován je groteskní všední den reálného socialismu (Josef Škvorecký, Vladimír Páral), významné místo zaujímaly experimentální prózy (Věra Linhartová), renesancí prochází historický román (Karel Michal, Jiří Šotola). Také v oblasti dramatu došlo k značné proměně zejména díky iniciativám tzv. divadel malých forem a studiových divadel (Ivan Vyskočil, Jiří Suchý). Repertoár divadel tvořily texty pestré škály autorů (Pavel Kohout, František Hrubín, František Pavlíček), z nichž nejvýznamnější byla dramata Václava Havla a Josefa Topola.

V poezii se objevují vrcholná díla autorů starší generace (Vladimír Holan, Jaroslav Seifert, Oldřich Mikulášek) i u autorů mladších (Ivan Diviš, Jan Skácel, Karel Šiktanc). Pro šedesátá léta je příznačný nástup mladé generace, zejména v básnictví (Antonín Brousek, Petr Kabeš, Jiří Gruša ad.).

Po srpnu 1968 se komunistická strana pokoušela prosazovat kritéria, typická pro padesátá léta. Nebyla však schopna vytýčit ideální normu, která by byla alespoň pro část spisovatelů inspirativní. Proto těžiště kulturní politiky spočívalo v persekčních opatření. Pokusy regulovat literaturu pomocí specifických norem stojí v pozadí. Tato rezignace na usměrňování, které alespoň částečně dbá na zvláštní charakter uměleckého projevu, svědčí o vnitřním rozkladu režimu. Okruh autorů, kterým je dovoleno publikovat se zúžil jako nikdy předtím. V poezii dominují epigoni Nezvalovy poetiky nebo skupiny 42, v próze převažovaly stereotypně vystavěné příběhy (např. díla Jana Kozáka). K nim se uchylovali také významní autoři, kteří vycházeli vstříc ideologickým požadavkům režimu (např. Ladislav Fuks, Vladimír Páral aj.). Jen zcela výjimečně se objevil talent, který rázem získal značnou pozornost čtenářů (např. Ota Pavel). V posrpnových letech však dochází k daleko větší aktivitě autorů emigrantů, kteří realizují vydávání české literatury (např. nakladatelství manželů Škvoreckých), i autorů, kteří měli být vehnáni do izolace (vydávání strojopisných edicí). Jen obtížně se mohla v Československu vydávaná tvorba, preferovaná režimem, měřit s díly, které došly ohlasu i v cizím prostředí (Milan Kundera, Václav Havel, Josef Škvorecký, Ludvík Vaculík) nebo s díly, které rozšiřovaly tradice evropské tvorby (např. básnická díla Jaroslava Seiferta, Ivana Divíše, Jana Skácela, Karla Šiktance).

SLOVENSKÁ LITERATÚRA V TOTALITNOM SYSTÉME

VLADIMÍR PETRÍK

Po „vítazstve robotníckej triedy“ vo februári 1948 sa presadil kvalitatívne nový názor na literatúru. Literárne dielo malo upevňovať a ďalej iniciovať revolučné zmeny v spoločnosti, malo slúžiť myšlienke prestavby vo všetkých oblastiach „základne“ i „nadstavby“. Stalo sa nástrojom ideológie a politiky. Februárová „revolúcia“ postavila proti sebe dve zložky spoločnosti: „buržoáziu“ a „ľud“ a voviedla do života zásadu „triedneho boja“. Túto optiku prijala za svoju aj literatúra a v konkrétnych literárnych dielach ju realizovala s určitými obmenami počas celých štyroch desaťročí panstva socializmu. Naprostá väčšina tvorcov pochopila novú situáciu ako historickú nevyhnutnosť a dobrovoľne vzala na seba povinnosť aktívne pomáhať v procese sociálnej a politickej prestavby spoločnosti a tejto úlohe prispôsobila svoju tvorbu.

V povojnových rokoch boli pre situáciu v slovenskej literatúre určujúce ešte stále dva prúdy: v poézii *nadrealizmus* – vyrástol z Nezvalovho surrealizmu – v próze *naturizmus*, ktorý sa vyvinul z lyrizujúcich tendencií medzivojnového obdobia. Po roku 1945 sa obe tieto poetiky dostali do určitej krízy a preto sa objavovali požiadavky obroditiť poéziu „novou sociálnosťou“ a v próze uviesť do života princípy nejakého „nového realizmu“ (kritik Jozef Felix razil termín *magický realizmus*). Február 1948 zmietol zo stola všetky diskusie o novej tvári slovenskej literatúry a bezohľadne vracal tvorcov k metóde socialistického realizmu. Pravda, nešlo o nadväzovanie na domácu tradíciu (v poézii na *Laca Novomeského*, *Jána Poničana*, príp. iných a v próze na *Petra Jilemnického*, *Fraňa Kráľa* či ďalších), ale o mechanické napodobňovanie sovietskej literatúry, ktorej sa robila propaganda nielen v publicistike, ale najmä početnými čitateľskými konferenciami (o románoch Babajevského, Ažajeva, Nikolajevovej, atď.).

V prvej polovici 50. rokov (tzv. päťdesiate roky) sa slovenská poézia vyžívala v témach boja za mier, industrializácie a združstevňovania. V próze prevládala téma kolektivizácie (*František Hečko*: *Drevená dedina*, 1951) a zápasu robotníckej triedy za socialistickú budúcnosť (*Dominik Tatarka*: *Prvý a druhý úder*, 1950, *Fraňo Kráľ*: *Bude ako nebolo*, 1950, *Peter Karvaš*: *Toto pokolenie*, 1949, *Pokolenie v útoku*, 1952). Téma revolučného zápasu robotníckej triedy sa najčastejšie spájala s témou *Slovenského národného povstania*, ktoré sa v marxistickej interpretácii pokladalo za historický „predstupeň“ februára 1948 (*Vladimír Mináč*: *Smrť chodí po horách*, 1948, *Včera a zajtra*, 1949; *Alfonz Bednár*: *Sklený vrch*, 1954; *Miloš Krno*: *Dve cesty*, 1952, *Lavína*, 1954). Ideologické požiadavky kladené na literatúru sa netýkali len novovznikajúcich diel, ale mali aj „spätný“ vplyv. Viacerí autori siahali na texty starších prác v snahe ich ideovo vylepšiť a tak sa druhé a ďalšie vydania dosť podstatne odlišujú od prvých vydaní (*František Hečko*: *Červené víno*, *Dominik Tatarka*: *Farská republika*, *Margita Figuli*: *Tri gaštanové kone*, *Babylon* a i.). Slovenská literatúra prvej polovice 50. rokov sa vyznačuje naprostým schematizmom, ktorý sa márne snažil skrývať za snahu o tzv. demokratizáciu umenia a približovania sa masovému čitateľovi.

Predelom vo vývine slovenskej (ale aj českej) literatúry bol rok 1956. V politickej a ideologickej rovine znamenal kritiku „kultu osobností“ a pád stalinizmu a v kultúre a literatúre sebakritické obzretie sa dozadu (II. zjazd ZČSS) a záväzok nepodliehať tak veľmi politickému tlaku a tvoriť ozajstné umenie. Nešlo ani tak o poetiku ako skôr o etiku, pretože autori si uvedomili, že v minulom období klamali a tak zradili vysoké poslanie umenia. Na Slovensku to vyjadril za všetkých mladý básnik *Milan Rúfus* takto: „Našu generáciu vedie túžba dopátrať sa pravdy v živote a v umení a odpor k luhaniu sebe a iným.“ V tomto období sa vývinové ťažisko (najmä v poézii) na Slovensku presunulo na mladú generáciu. Roku 1956 vznikol časopis pre mladých *Mladá tvorba* (obdoba českého *Května*) a okolo nej sa sústredil široký okruh začínajúcich autorov. Hoci proces ozdravovania zasiahol celú literatúru, najviac impulzov – najmä v poézii – vzniklo uprostred mladých. Z básnikov sa presadil *Milan Rúfus* (*Až dozrieme*, 1956), *Miroslav Válek* (*Dotyky*, 1959, *Príťažlivosť*, 1961) a neskôr skupina tzv. konkretistov (*Ján Stacho*, *Lubomír Feldek*, *Ján Ondruš*, *Jozef Mihalkovič*, *Ján Šimonovič*). Mladí básnici sa neuspokojovali s raz navždy danou „pravdou“ o živote, ako predtým generácia otcov, chceli ju sami ustavične objavovať, preto volali po vlastnej tvári umelca, po vyhranenom autorskom subjekte. Takto postupovali aj mladí prozaici (*Jaroslava Blažková*, *Jozef Kot*, *Anton Hykisch*, *Peter Jaroš*, *Ján Johanides*, *Vincent Šíkula*, *Rudolf Sloboda* a ďalší). Dôraz na autorský subjekt bol

zároveň rehabilitáciou literárneho „súkromia“ (tak sa volal prozaický debut *Jána Johanidesa*: *Súkromie*, 1963), práva vyjadrovať citový a emocionálny svet mladého človeka (*Jaroslava Blažková*: *Nylonový mesiac*, 1961). Bez skutočného „návratu k sebe“ autor nebol schopný prenikavejšie objavovať ani skutočnosť okolo seba. Nosnou témou mladej prozaickej generácie sa totiž stala kritika stalinizmu a odhaľovania rozličných spoločenských deformácií, čo sa však veľmi skoro stalo novou schémou. Roku 1956 začala vychodiť česká Světová literatúra, hojne čítaná aj na Slovensku. Mladí autori dychtivo vsávali do seba európske a svetové podnety. Módnym sa stal znovu *existencializmus*, *absurdné divadlo* či *francúzsky nový román*. Stopy tejto lektúry, žiaľ vnútorne málo zažitej, nachádzame u *Johanidesa* (*Súkromie*) a u *Petra Jaroša* (*Zdesenie*, a i.). Väčšie úspechy dosiahli mladí prozaici, ktorí sa odhodlali pozrieť na súčasnosť spod zorného uhla ľudí na periférii alebo detských charakterov. Podarilo sa im objaviť novú ľudskosť na odvrátenej strane skutočnosti (*Vincent Šikula*: *S Rozarkou*, 1960, *Možno si postavím bungalow*, 1964; *Rudolf Sloboda*: *Narcis*, 1965, *Britva*, 1967).

Na rozdiel od poézie, kde dominovala tvorba mladej generácie, chrptovú kosť slovenskej prózy koncom 50. a v 60. rokoch tvorí tzv. povstalecká generácia, ktorá sa znovu vrátila k téme SNP, tento raz bez viditeľnejších ideových deformácií a s cieľom dôstojne sa vyrovnáť aj s týmto dejstvom slovenskej histórie. Apriórne východiská nahradila generačnou skúsenosťou a dôraz položila na charakter v hraničnej situácii (*Vladimír Mináč*: *Dlhý čas čakania*, 1958, *Živí a mŕtvi*, 1959, *Zvony zvonja deň*, 1961; táto trilógia vychodila neskôr pod spoločným názvom *Generácia*; *Katarína Lazarová*: *Šarkan na reťazi*, 1962; *Dominik Tatarka*: *Rozhovory bez konca*, 1959; *Ladislav Mňačko*: *Smrť sa volá Engelchen*, 1959). Uvedené diela nadväzovali na ten typ povstaleckej literatúry, ktorý voviedol do slovenskej prózy *Alfonz Bednár* (*Hodiny a minúty*, 1956, *Cudzí*, 1960) a ešte predtým *Vladimír Mináč* (*Smrť chodí po horách*, 1947) alebo *Ján Bodenek* (*Z vlčích dní*, 1947). V tejto línii pokračovali aj dvaja autori, ktorí mali bezprostrednú skúsenosť z „východného frontu“ (*Rudolf Jašík*: *Mŕtvi nespievajú*, 1961; *Ladislav Ťažký*: *Amenmária*, 1964). Jeden z vrcholov povstaleckej prózy predstavujú novely „emigranta“ *Leopolda Laholu* *Posledná vec* (1968), ktorý v nich skúma premeny ľudského charakteru na hrane života a smrti. Skúsenosť vojnového slovenského štátu a povstania zobrazil v trilógii *Zhasnuté svetlá*, 1957, *Kto seje vietor*, 1964, *Železom po železe*, 1996, vnútorný „emigrant“ *Milo Urban*. Súčasťou povstaleckej prózy sa v posledných rokoch stal aj „protipovstalecký“ román *Jozefa Cígera Hronského Svet na Trasovisku* (1960, USA; 1991 MS Martin).

Roku 1963 komunistický režim rehabilitoval *Laca Novomeského*, *Daňa Okáliho* a ďalších davistov, odsúdených v 50. rokoch vo vykonštruovaných procesoch s buržoáznymi nacionalistami. Všetci sa znovu zapojili do kultúrneho diania. *Laco Novomeský* vydal krátko po sebe tri básnické zbierky, písané čiastočne vo väzení (*Vila Tereza*, 1963, *Do mesta 30 minút*, 1963, *Stamodtiaľ a iné*, 1964). Dôležité bolo, že sa do literárneho procesu vrátila aj davistická koncepcia socialistickej literatúry (reeditoval sa DAV), ktorá bola liberálnejšia a demokratickejšia ako súdobá lebo za súčasť socialistickej literatúry pokladala aj avantgardu. Liberalizované ovzdušie druhej polovice 60. rokov pozitívne vplývalo na všetky druhy umení a všetky žánre, detskú literatúru nevynímajúc (*Klára Jarunková* a i.). V poézii sa presadili tak autori starší (*Andrej Plávka*, *Ján Kostra*, *Pavol Horov*, *Vojtech Mihálik*) ako aj mladí, ktorí postupne zaberali miesto blízko literárneho centra (spomenutý *Milan Rúfus*, *Miroslav Válek*, konkretisti, *Ján Buzássy*, *Štefan Strážay*, „osamelí bežci“: *Ivan Laučík*, *Ivan Štrpka*, *Peter Repka* a ďalší). V 60. rokoch sa do literatúry znovu vrátili viacerí básnici predtým „exkomunikovaní“ (*Valentín Beniak*, *Emil Boleslav Lukáč*, *Janko Silan*). Z prozaikov sa jedným románom „vrátil“ emigrant *J. C. Hronský* (*Andreas Búr Majster*, 1970).

Proces „normalizácie“ ako dôsledok okupácie Československa, vyradil mnohých autorov a rozčesol literárny front na tri časti: 1. na autorov legálne publikujúcich, 2. autorov samizdatu a 3. emigrantov. Do emigrácie odišli a publikovali tam: *Ladislav Mňačko*, *Jaroslava Blažková*, *Emil Knieža*, *Rudolf Skukálek*, *Agneša Gundová* a i. V samizdate, ale aj v zahraničí publikovali autori doma umlčovaní (*Dominik Tatarka*, *Ivan Kadlečík*, *Pavel Hružík*, *Martin M. Šimečka*, *Hana Ponická*). Viacerí z nich udržiavali tesné kontakty s českými disidentskými autormi (*D. Tatarka*, *I. Kadlečík*, *M. Šimečka*). Na rozdiel od situácie v Čechách, hlavný literárny prúd vytvárali autori, ktorí uverejňovali svoje práce legálne v jednotlivých domácich vydavateľstvách. Ideológovia režimu a kultúrni politici vyžadovali od

autorov predovšetkým súčasné témy a mali to byť témy spoločensky závažné. Znovu sa „oprášila“ metóda socialistického realizmu. Hoci už nemal normatívny charakter, znamenal výrazné obmedzenie. Autori už nemali chuť vracat' sa k panegyrikám na prítomnosť a tak väčšina z nich „odišla“ do bližšej či vzdialenejšej histórie. V próze ľudsky a umelecky dozrela generácia, ktorá vyrástla v kontakte s Mladou tvorbou a práve ona sa zaslúžila o „nový historizmus“. Ten súvisel aj s novým štátoprávnym usporiadaním Československej republiky (federácia), ktoré posilnilo prvok národnej svojbytnosti a vlastenectva (*Vincent Šikula*: Majstri, 1976, Muškát, 1977, Vilma, 1979; *Ladislav Ballek*: Pomocník, 1977, Agáty, 1981; *Ivan Habaj*: Kolonisti I.-III., 1980, 1981, 1986). Sebakritika či dištanc od Charty 77 umožnil publikovať niektorým autorom, ktorým normalizácia vyrazila pero z ruky (*Anton Hykisch*: Čas majstrov, 1977; *Ladislav Ťažký*: Evanjelium čatára Matúša, 1979; *Peter Karvaš*: Noc v mojom meste, 1979).

V 80. rokoch sa pomery v slovenskej literatúre do istej miery znovu zliberalizovali; výraznejšie v období „perestrojky“ a „glasnosti“. Vznikli nové časopisy (*Literárny týždenník*, mesačník pre mladú literatúru *Dotyky*), diskutovalo sa o vážnych spoločenských a kultúrnych problémoch, do poézie vstúpila hravosť (*Štefan Moravčík*), písalo sa aj o tabuizovaných témach, akou bol sex (*Tatjana Lehenová*), začal sa systematickejšie pestovať civilizmus (*Daniel Hevier*, *Ján Štrasser*), vznikala plnokrvnejšia satira (*Tomáš Janovic*). V prozaickej tvorbe bola dynamickým žánrom poviedka a novela (*Pavel Vilikovský*, *Dušan Dušek*, *Dušan Mitana*, *Martin Bútora*), koketujúca s postmodernou, humorná, parodujúca vážne témy (historizmus) a relativizujúca ustálené hodnoty.

Počas štyroch desaťročí reálneho socializmu bola najslabším ohnivkom v slovenskej literatúre dramatická spisba a divadlo. Dlhé roky bol stabilným dramatikom na scéne SND iba *Peter Karvaš*. Jeho hry, najmä zo 60. rokov (*Antigona a tí druhí*, *Jazva*, *Veľká parochňa*, *Experiment Damokles*, *Absolútny zákaz*), v ktorých sa postavil proti kultu osobnosti a totalite, mali značný spoločenský dosah. Ostatní dramatici (*Ján Solovič*, *Osvald Zahradník*) dosahovali striedavé úspechy. V prajnom ovzduší konca 60. rokov vznikali divadlá malých foriem, napr. *Divadlo na korze*, ktoré sa stalo populárnym cez protagonistov *Milana Lasicu* a *Júliusa Satinského*. Normalizačný proces toto divadlo zlikvidoval, obnovilo sa až po roku 1989. Trochu lepší osud stretol *Radošinské naivné divadlo Stanislava Štepku*, ktoré hralo nepretržite od svojho založenia (1962), al pod chvíľou vystavené režimovým perzekúciám a nepriazni čelných politikov. So študentským divadlom pracuje už viac desaťročí experimentujúci dramatik *Karol Horák*.

O väčší priestor pre literárnu tvorbu a vyslovenie názoru bojovali spisovatelia aj ako publicisti. Svoje kritické názory uverejňovali v *Kultúrnom živote*, *Slovenských pohľadoch* a *Mladej tvorbe*. Roku 1956 vyšiel v *Kultúrnom živote* *Tatarkov* „fantastický traktát“ *Démon súhlasu* (knižne 1963), v ktorom sa vysmial z pozície večne prítakávajúceho spisovateľa. Roku 1963 vydal *Ladislav Mňačko* svoje *Oneskorené reportáže*, kde odmietol politické procesy z 50. rokov. Práve takéto prejavy vzbudzovali veľkú pozornosť čitateľských vrstiev, pretože odkrývali tmavé stránky totalitnej prítomnosti.

IDEOLOGIZACE LITERATURY V 50. LETECH – „SOUDRUŽKA KNIHA“

MICHAL BAUER

JIRÁSKOVSKÁ AKCE

Jiráskovská akce byla jedním z kroků komunistického režimu, který měl utvářet vědomí lidí. Směřovala k masovému rozšíření Jiráskova díla a tím též k likvidaci děl dobově „nevhodných“ autorů. Této akce se ujal prezident Gottwald, který ve středu 10. 11. 1948 přijal na Pražském hradě ministra školství, věd a umění Zdeňka Nejedlého, ministra informací a osvěty Václava Kopeckého a předsedu Společnosti Aloise Jiráska Alberta Pražáka. Zde Gottwald přečetl projev, který se stal základem tzv. jiráskovské akce (vyšel v dobovém tisku a v brožurce Klement Gottwald o Jiráskovi, 1952). Oficiálně se smyslem akce stalo zdůraznit „význam díla našeho velikého národního, lidového spisovatele Aloise Jiráska a dáti je do rukou lidu“, z čehož vyplývalo „připraviti a uskutečniti lidové vydání vybraných Jiráskových spisů, [...] aby Jirásek pronikl do ještě širších vrstev“. Co nejdříve měla tedy vyjít hlavní Jiráskova díla ve velkém nákladu a za dostupnou cenu. S popularizací tohoto spisovatele souvisel i Nejedlého podnět, aby v letohrádku Hvězda bylo zřízeno muzeum Aloise Jiráska. Akce se měla rovněž stát podle Gottwalda „počátkem velkého kritického přehodnocení našich tradic a odkazu naší kultury“, takže zapadá do všeobecné atmosféry přehodnocení historie, umění i existence člověka na konci 40. let. Jirásek byl vnímán jako autor historické beletrie, prostřednictvím jehož díla lze reinterpretovat dějiny i literaturu (umění) národa, a se stal se vhodným prostředkem pro potlačování katolicismu v ČSR (už v Gottwaldově projevu jsou invektivy v podobě formulace „reakční pekařovští dějepisci i spisovatelé“). Zároveň byla vyzvedávána „husitská tradice“ přetrvávající údajně v českém národě a zosobněná v osobě prezidenta Gottwalda, který byl označen za „hejtmana lidového boje proti fašismu“ (J. Drda).

Jiráskovy knihy se měly stát jedním z prostředníků výchovy, resp. převýchovy tzv. nového člověka, „výzbrojí pracujícího lidu“. Celá akce měla být ukončena ke stému výročí Jiráskova narození v roce 1951. Bylo plánováno vydání Jiráskova díla ve 35 svazcích, počet byl záhy snížen na 34, nakonec na 32 svazků. (Na Slovensku probíhala podobně zaměřená hviezdoslavovská akce, kterou vyhlásil Gottwald 2. 3. 1949.)

Jirásek byl představen jako „básník-klasik“ (J. Závada), ale především jako filosof dějin, Jiráskova beletrie byla prohlašována za učebnice historie a měla dokonce nahradit publikace odborné či školní učebnice dějepisu. Kromě toho byl Jirásek zařazen mezi tzv. klasiky, což odpovídalo dobovému pojetí umělců na klasiky socialistického umění a autory odmítané a zakázané. Čtenář měl být a skutečně byl vychováván (resp. řízen) ke kladnému vztahu k Jiráskovi (což byl pouze první krok), jeho prostřednictvím k vybraným autorům literatury 19. století (Kollárovi, Tylovi, Němcové, Nerudovi).

Jiráskovská akce měla velkou státní podporu a byla doprovázena hned od začátku řadou nejrůznějších aktivit (Jiráskův cyklus v Národním divadle, na vesnicích se konaly osvětové večery, na nichž byly promítány filmy a hovořilo se o Jiráskově díle, v roce 1951 byl natočen film *Temno* a 1. část loutkového filmu *Staré pověsti české*, v roce 1953 vznikl film o Jiráskovi *Mladá léta* atd.).

Důležitým krokem bylo vytvoření Jiráskova fondu, jenž shromažďoval peněžní dary na pokrytí nákladů spojených s vydáním spisovatelových knih a vybudováním muzea. Peníze začaly chodit od poloviny prosince 1948 po výzvě vlády a Ústředního akčního výboru Národní fronty, aby místo novoročních přání byly posílány peníze. Začala tak masová podpora jiráskovské akce, při níž přicházely peníze i děkovné dopisy lidí. Ve fondu se za tři měsíce nashromáždilo 15 milionů korun.

V tomto tzv. presidentském vydání, které vycházelo v edici *Odkaz národu*, byl nakonec vydán výbor z Jiráskových spisů ve 32 svazcích. Vyšly v nakladatelstvích *Mladá fronta*, *Práce*, *Naše vojsko*, *Melantrich*, *Čs. spisovatel*, *Svoboda*, *Orbis*, *Brázda*, *SNKLHU*; doslovy k nim napsal Zdeněk Nejedlý. Náklad činil u prvních čtyř svazků 50 000 výtisků a od 5. svazku se zvýšil ještě o 5 000 kusů. Třebaže původní plán počítal s dokončením vydání tohoto výboru v r. 1951, poslední dva svazky vyšly až v roce 1958. Už od října 1952 začalo vycházet 2. vydání celého souboru; náklad byl opět většinou 55 000 výtisků. Ve výboru *Odkaz národu* vyšlo všech 32 svazků Jiráskova díla ve dvou vydáních v celkovém nákladu 3 485 000 výtisků. I do nich ovšem zasahovala cenzura, takže texty

byly upravovány. Akce byla vnímána jako politikum – „šlo i o velkou otázku politickou. A řeknu ještě dále, že šlo o velkou otázku naší třídní politiky.“ (Z. Nejedlý)

FUČÍKŮV ODZNAK

ÚV ČSM rozhodl na svém zasedání 1. a 2. října 1949 vyhlásit Fučíkův odznak, aby vychoval nejen čtenáře, ale především zastánce a šířitele stalinistické podoby socialismu u nás. (Na Slovensku probíhala podobná akce – Jilemnického odznak. Byli dokonce nositelé obou odznaků, kteří tak měli dokazovat zájem českého čtenáře o slovenskou literaturu.) Akce byla prezentována jako snaha prohloubit vztah mladých lidí ke knize, zvýšit jejich vzdělanost a vychovat z nich uvědomělé budovatele socialismu a bojovníky za spravedlivý a šťastný život národa i celého lidstva. Jestliže na jedné straně si potřeboval nový režim vychovat z mladých lidí spisovatele, kteří budou psát podle jeho představ a budou prosazovat jeho zájmy (Pracující do literatury, školení začínajících spisovatelů apod.), na druhé straně si musel vychovat čtenáře, kteří budou interpretovat veškerou beletrii podle zájmů komunistického režimu. Dále bylo třeba nastolit kult Julia Fučíka, který měl nahradit uctívání jiných, v této době již nežádoucích vzorů.

Z ideologického základu FO vyplývá, že bylo předepsáno, které knihy musí budoucí nositel odznaku přečíst. Bylo to 11 knih, z toho 2 odborné z uchazečova povolání nebo oboru, jemuž se hodlá věnovat, a zhlédnout 5 filmů, a to 3 sovětské a 2 československé nebo jiných lidově demokratických států. Adept musel přečíst povinně 3 knihy politické (Klement Gottwald mládeži – název této knihy se změnil od 2. vydání na President Klement Gottwald mládeži, Ústava 9. května a Lenin, Stalin, Kalinin mládeži, resp. Lenin, Stalin mládeži), Jiráskův román Proti všem, dále dva z pěti titulů (byly paradoxně označeny jako romány, ačkoli jsou mezi nimi Fučíkovy knihy Reportáž psaná na oprátce a V zemi, kde zítra znamená již včera, dále se vybíralo z knih Vít se vrací od Jilemnického, Anna proletářka od Olbrachta a Siréna od Majerové), dvě knihy básní (ze čtveřice – Neruda: Zpěvy páteční, Wolker pracujícím, Bezruč: Slezské písně a S. K. Neumann: A hrdý bud'), ze tří sovětských románů si čtenář musel vybrat jeden (Fadějev: Mladá garda, Ostrovskij: Jak se kalila ocel, Polevoj: Příběh opravdového člověka). Určené knihy vycházely v první vlně (v letech 1950 a 1951) hlavně v nakladatelství Svoboda s označením „Knihy Fučíkova odznaku ČSM“. Náklady byly od 30 000 do 60 750 výtisků.

Akce byla pečlivě organizována. Ve skupinách ČSM se zakládaly čtenářské kroužky, jež vedl „vhodný soudruh nebo soudružka, který hodně čte“, členové výboru měli smysl celé akce probírat jednotlivě s členy skupiny, přičemž v čtenářských kroužcích směli pracovat také nečlenové ČSM. Svazáci si pořizovali čtenářské sešity, do nichž zapisovali své poznámky ze schůzek a výpisky z knih. Na schůzkách se četly pasáže z knih, besedovalo o autorovi, o době vzniku knihy apod. Byl stanoven postup čtení a „interpretace“ textů, což korespondovalo s dobovým pojetím, že vše se dá naplánovat – tedy i umění a jeho výklad. Od počátku 50. let vycházely desítky rozličných „interpretačních“ brožurek a „metodických textů“. V Mladé frontě existovala celá ediční řada Na pomoc čtenářským kroužkům ČSM, která sloužila k práci s předepsanými knihami. Byly to zhruba dvacetí- až čtyřicetistránkové sešity, na jejichž obálkách bylo velké modré FO. Mimo zmíněnou edici vycházely ještě další sborníky, např. O práci čtenářského kroužku, Za masové rozšíření Fučíkova odznaku, O práci čtenářských kroužků ČSM nebo Pořádáme besedy ke knihám Fučíkova odznaku.

Akce FO byla stále pečlivě sledována a kontrolována. Po roce jejího trvání nebyly výsledky pro komunistické politiky dostatečně úspěšné, a proto svolaly ÚV ČSM a ministerstvo informací a osvěty na 30. 9. a 1. 10. 1950 do Prahy dvoudenní konferenci o Fučíkově knize Reportáž psaná na oprátce. Velká pozornost byla akci věnována na školách. První předávání odznaku proběhlo 30. 1. 1950 v Hustopečích u Brna, kde bylo komisí složené z členů ÚV ČSM, úspěšně vyzkoušeno deset svazáků. První zkoušky ve velkém rozsahu se uskutečnily 12. a 13. 3. 1950 v rekreačním středisku ČSM na Svaté Markétě u Prachatic, kde byli vyzkoušeni členové krajských a předsedové okresních zkušebních komisí. Cílem bylo do konce roku 1950 pro FO získat 100 000 mladých lidí a do poloviny roku 1951 čtvrt milionu. Další zkoušky, tentokrát členů okresních zkušebních komisí, se konaly o víkend 1. a 2. 4., aby komise mohly začít co nejdříve pracovat. V dubnu 1950 se také uskutečnily v mnoha okresech českých zemí první řádné zkoušky k získání FO, k nimž se přihlásilo 10 000 mladých lidí a dalších 40 000 bylo přihlášeno na červnový termín. Třetí zkoušky proběhly v září

1950. Zkoušky se konaly jednou za čtvrt roku a nositelé FO, hlavně vysokoškoláci, se často masově hlásili na brigádu na Stavbu mladých budovatelů socialismu. Zdaleka ne všichni přihlášení ke zkouškám přišli.

Výsledky však nebyly tak výrazné, jak se čekalo. Ke zkouškám se hlásili nebo byli nuceni hlásit především studenti, pracující mladé lidi (z továren a zemědělství) se již tolik získat nedařilo, pod kontrolou měl režim mladé ještě tehdy, když byli v armádě, nebo se nositeli stávali příslušníci SNB.

Určené tituly byly postupně obměňovány a aktualizovány, některé tituly přibýly brzy (Daleko od Moskvy Vasilije Ažajeva), některé byly zachovány velmi dlouho (Jiráskův román Proti všem, Ostrovského Jak se kalila ocel), mnohé nové knihy zastupovaly zahraniční literaturu „nesovětskou“ (např. román Devadesát tři Victora Huga, rozsah výběru se ovšem značně zvýšil, v polovině 50. let to bylo přes dvě stě titulů). Objevily se také nové návodné texty. Členové ČSM, resp. SSM měli tedy možnost získávat odznak až konce socialistického období v Československu.

PRACUJÍCÍ DO LITERATURY

Na jaře 1949 začalo ministerstvo informací a osvěty a Svaz československých spisovatelů organizovat akci Pracující do literatury. V dubnu 1949 dostaly redakce periodik (Obrana lidu, Práce, Rudé právo, Osvěta práce) dopis z SČSS s informací o vyhledávání nových literárních talentů mezi dělníky, zemědělci a ostatními pracujícími. V redakcích těchto listů byl stanoven redaktor, jenž Svazu spisovatelů sděloval jména autorů mezi dělníky a zemědělci, kteří posílali nejzajímavější literární příspěvky do novin a časopisů. Soutěž byla oficiálně vyhlášena k 1. 5. 1949, „hlavním účelem je najít mezi pracujícími talenty, kterým by se dostalo delšího soustavného školení v technice literární tvorby“. V červenci žádal SČSS kulturní oddělení Revolučního odborového hnutí o propagaci v závodních časopisech velkých podniků, protože z došlých příspěvků bylo jen velmi málo psáno průmyslovými dělníky. MIO a SČSS zaměřily svou pozornost právě mezi dělníky: v záhlaví soutěže byla napsána slova Maxima Gorkého, že „proletariát může vytvořit svou krásnou literaturu“, a podle vzoru SSSR byly hledány literární talenty mezi dělníky i v ČSR. Akce byla vyhlášena jako „vyhledávací veřejná neanonymní soutěž na povídku nebo verše s náměty z údobí dvouletého plánu a z prvního roku pětiletky. Práce mají především čerpat z velkého pracovního úsilí našeho lidu, z jeho politického růstu, z nového radostnějšího společenského i rodinného života, z velikých sociálních vymožeností, jako je na příklad národní a hornické pojištění.“

Soutěže se zúčastnilo 750 autorů (mezi nimi bylo 35 Slováků) a výsledky byly vyhlášeny k 28. 10. 1949. Práce hodnotili lektoři Z. Bláha, J. Hilčr, V. Káňa, J. Kloboučník, J. S. Kupka, J. Marek, V. Mináč, S. Neumann, J. Noha, J. Pilař a K. Jiroudková. Kromě těchto jedenácti členů SČSS byli v porotě zástupci ÚRO, JSČZ, ČSM a MIO. Příspěvky tvořily povídky, romány, divadelní hry, sbírky veršů a reportáže. Celkem bylo oceněno 30 prací (29 individuálních a kolektivů žákyň národní školy v Rudolfově), z toho 6 cen bylo hlavních: dostali je J. Ulčák, J. Havel, M. Dušková, F. Semeráková, A. Banovská a M. Pergler; z dalších oceněných jsou známější J. Binek, R. Černý, M. Ferko, O. Ježek, J. Ostaš (vlastním jménem Z. Sláma), M. C. Smolík. Ze soutěže vyšlo samostatné dvojčíslo Nového života (č. 9-10, 1949).

Udělením cen akce nekončila, naopak začala „soustavná péče o literární talenty“, tedy udělení stipendií, ustanovení patronů (21 vybraných účastníků soutěže mělo svého patrona), zasílání knih, vydání knihy a poskytnutí lepších pracovních podmínek. Lektorská komise rozdělila nejlepší účastníky – podle dobových kritérií – v říjnu 1949 do dvou skupin: na práce již literárně hodnotné, jejichž autoři připadají v úvahu pro seminář, a práce literárně zajímavé, které by bylo možno otisknout v novinách a o jejichž autory by měl SČSS pečovat. Byl vypracován seznam padesáti účastníků soutěže, kteří byli pozváni na celodenní „pracovní schůzku“ na Dobříši dne 12. 2. 1950, v jiných materiálech se používalo označení „konference“. Hlavní referát měl J. Drda, který hovořil o roli dělníků mezi spisovateli, o tzv. revoluční tradici české literatury (v intencích Štollova rozdělení literatury na konferenci SČSS o socialistické poezii v lednu 1950), o socialistickém realismu a revolučním romantismu. I. Skála hodnotil poezii jako „politickou sílu v našem národním životě“ a při hodnocení básnických pokusů dělníků opět vyzvedával „slavnou bojovou tradici české poesie“. J. Štefánek se soustředil na hodnocení prozaických příspěvků. Z. Nejedlý shrnul úkoly dělnických

spisovatelů: přinést do literatury nová témata, „ozdravit naši literární řeč“ tím, že si zachovají „jadrnou lidovou řeč“, a pročištění myšlenkové. Na schůzi z února 1950 navázalo školení začínajících spisovatelů, které mělo původně trvat tři měsíce. Konalo se ve dnech 6. až 26. 8. 1950 na Dobříši a účastnilo se ho 35 začínajících autorů. Zdá se, že si literární kritici i osoby na ministerstvu informací a osvěty a ministerstvu školství, věd a umění postupně uvědomovali frázovitost poúnorové literatury a domnívali se, že dělníci a rolníci „nebezpečí povrchnosti frézismu“ pomohou řešit. Zároveň chtěli, aby bylo vytvářeno umění pro dělníky a rolníky, jako nové „konsumenty umění“. Akce Pracující do literatury ovšem žádná hodnotná díla nepřinesla a naopak její účastníci byli autory právě povrchních schematických textů.

KONFERENCE SVAZU ČESKOSLOVENSKÝCH SPISOVATELŮ 1950

MICHAL BAUER

Pracovní konference SČSS se konala v neděli 22. 1. 1950 za účasti více než 200 českých i slovenských spisovatelů (tedy téměř všech členů Svazu československých spisovatelů) v Obecním domě v Praze (byla označována také jako aktiv a plenární schůze SČSS). Byla věnována „zásadním otázkám české poesie“ a byli na ní přítomni představitelé oficiální české i zahraniční kultury a politiky. Konference se zúčastnili např. ministr školství, věd a umění Z. Nejedlý, náměstkyně ministra informací a osvěty J. Hušek a L. Čivrný, rada sovětského velvyslanectví P. G. Krekotěn, kulturní přidělenci rumunského a bulharského velvyslanectví I. Fotinová a K. Kjuljavkov; z národních umělců zde byli M. Majerová a I. Olbracht. Předsedou schůze byl předseda SČSS Jan Drda.

Dopolední jednání zaplnil referát Ladislava Štolla o české poezii posledních třiceti let, tedy období 1918-1948. Štoll rozdělil českou poezii na dva proudy: jeden socialistický, na který je nutno podle něj navázat, a druhý úpadkový, zahnívajícím, buržoazní, který je třeba odmítnout a spolu s tím též básníky, jež sem Štoll zařadil podle své libovůle, nikoli na základě odborného výkladu, analýzy básní. Štoll chtěl dokázat, že česká pounorová socialistická poezie má hluboké kořeny; tím řešil též problém literárněhistorický, záležitost prohlašované kontinuity české literatury po únoru 1948 s tvorbou staršího období. Toto rozdělení vycházelo z pozic ideologických, ne estetických, a bylo značně mechanické. V odpolední části jednání schůze přečetl referát o poezii posledního období 1948-49 Jiří Taufer, který vycházel ze Štollova přístupu, včetně metody vytrhování z kontextu. Oba referáty podle Drdy představovaly „nedílnou a pevnou základnu pro celou naši příští práci a pro celý socialistický rozvoj naší nové poesie, naší nové literární tvorby“.

Po Tauferově referátu následovala diskuse, již zahájil Z. Nejedlý a zúčastnili se jí V. Nezval, I. Skála, L. Čivrný, S. Neumann, J. Rybák, V. Závada, V. Školaudy, J. Hájek, J. Dolanský, M. Sedloň, V. Lacina. Všichni diskutující souhlasili se Štollovými a Tauferovými názory a závěry a hlásili se k nim jako základu metodologie české literární vědy. Pouze Nezval částečně odmítal jen negativní hodnocení tvorby Františka Halase, Karla Teiga a Jiřího Koláře, čímž se zároveň přiblížil k postižení jednostrannosti Štollova přístupu; Sedloň se rovněž částečně pokusil postavit za Halase, jako patrona mladých básníků na přelomu 30. a 40. let. Také oba tito diskutující souhlasili se Štollovými závěry.

Diskusi zhodnotil Štoll a konferenci pak uzavřel Drda slovy, jimiž mimo jiné naznačil další způsob řešení literárněvědných problémů prostřednictvím velkých svazových jednání, jejichž předobrazem byly podobné akce v SSSR: „Tento systém pracovních plenárek na konkrétní témata s konkrétními referáty se, jak doufáme, stane naším pravidelným pracovním prostředkem.“ Tato schůze ukazovala, podle tehdejšího pojetí, cestu: otevírala řadu nejrůznějších zasedání, konferencí a schůzek či diskusních večerů věnovaných jednotlivým literárním druhům i žánrům, autorům i jejich konkrétním textům, a to při uplatnění tehdejších „metod“: „Naši básníci a spisovatelé přikročili k uplatnění nových pracovních method, opírajících se o zásady kolektivní spolupráce, vzájemné výměny zkušeností a kolektivní kritiky i sebekritiky [...] Tato nová pracovní metoda umožňuje spisovatelům ujasňovat si v širokém měřítku zásadní otázky tvůrčí práce, jež si dříve spisovatelé musili řešit jednotlivě, vydáni na pospas omylům i těžkostem v hledání správné cesty. Methoda kolektivní kritiky a správně prováděné sebekritiky je novou methodou, která umožňuje básníkům a spisovatelům jít daleko rychleji vpřed[...]“ (RP, 24. 1. 1950)

Štollův referát vyšel knižně pod názvem Třicet let bojů za českou socialistickou poesii (1950), avšak kniha se na mnoha místech liší od referátu předneseného na konferenci. Kniha je vyjadřuje mnohem tvrdší postoj vůči těm, koho Štoll zařadil mezi nesocialistické autory, a dále přejal hodnocení básníků období 1948-1949 z Tauferova příspěvku. Štollův knize byla v roce 1951 udělena státní cena I. stupně v oboru literární kritiky a umělecké estetiky a stala se základní metodologickou příručkou českých literárních vědců oficiálně publikujících i návodem básníků a spisovatelů při jejich tvorbě. I když se brzy objevily námitky proti takto schematickému rozdělení literatury na dvě linie, nebylo v této souvislosti řečeno jméno Štollovo (v roce 1953 se výrazněji projeví kritické hlasy odsuzující tzv.

slánštinu), ale především Reimanovo. Veřejně zpochybnil Štollovu metodu až František Hrubín na II. sjezdu SČSS v roce 1956, poté následovali další (např. Jiří Brabec v časopise Květen v roce 1957).

DRUHÝ SJEZD SVAZU ČESKOSLOVENSKÝCH SPISOVATELŮ 1956

MICHAL BAUER

Na ustavujícím sjezdu Svazu československých spisovatelů v březnu 1949 byl za nejvyšší orgán Svazu vyhlášen sjezd, který se měl konat každé tři roky (to se nestalo ani jednou). Sjezd měl stanovit tzv. generální linii tvůrčích spisovatelských úkolů; tyto úkoly měly konkretizovat výbory národních sekcí, resp. výbory poboček. V souhlase s tímto usnesením byl II. sjezd SČSS připravován v roce 1952. Tyto přípravy byly však stále prodlužovány a konání sjezdu odkládáno, nejprve o měsíce, po Stalinově a Gottwaldově smrti o několik let; nový termín tehdy již určen nebyl.

Rozhodující akcí pro uskutečnění II. sjezdu SČSS byl II. všesvazový sjezd sovětských spisovatelů, který se konal 15. až 27. 12. 1954. Sjezdu se zúčastnila také delegace SČSS, vedená Janem Drdou a Marií Majerovou. Drda zde řekl, že „pro náš lid se sovětská literatura stala denním chlebem“. Otiskování projevů ze sjezdu, jeho hodnocení či přihlášení se ke sjezdové rezoluci a přijímání vlastních závazků dosahovalo mnoha desítek článků v našich periodikách (Praha-Moskva, Svět sovětů, Literární noviny atd.). Od počátku roku 1955 začal být postupně II. sjezd SČSS připravován podle vzoru II. sjezdu sovětských spisovatelů, včetně kopírování témat referátů: O stavu a úkolech československé literatury (jako referující byl určen Jan Drda), Za další sblížení a tvůrčí spolupráci české a slovenské literatury (Karol Rosenbaum), Literatura pro mládež a děti – důležitý prostředek socialistické výchovy nových pokolení (Marie Majerová a Jozef Horák), Rozezpívejme v naší poezii myšlenky a city nového člověka (Vítězslav Nezval a Alexander Matuška), O stavu a úkolech literární teorie a kritiky (Jan Mukařovský), Za pravdivé a přesvědčivé zobrazení naší skutečnosti – o problémech prózy (František Buriánek a Vlado Mináč), Zvýšit mistrovství překladu umělecké literatury (Zora Jesenská), O situaci a úkolech dramatické tvorby (Miloslav Stehlík a Peter Karvaš), Za tvůrčí spolupráci spisovatelů a filmových pracovníků (A. M. Brousil). Někteří původně stanovení autoři referátů odmítli (Ján Kostra slovenský referát o poezii, Josef Rybák český referát o próze, Václav Řezáč o filmu) a místo nich byli určeni jiní. Teze byly přečteny a diskutováno se o nich na schůzích pléna ÚV SČSS 5. 1. 1956 a 13. 1. 1956, poté byly předloženy ústřednímu výboru KSČ.

Všem tématům byla věnována velká pozornost především v podobě konferencí (např. konference s současné dramatické tvorbě 19. až 24. 5. 1955, konference o poezii 3. a 4. 6. 1955, seminář o S. K. Neumannovi 7. a 8. 10. 1955, konference o literatuře pro mládež 20. a 21. 10. 1955, konference o S. K. Neumannovi 7. a 8. 2. 1956, konference o próze 19. a 20. 3. 1956 apod.) a rozsáhlých diskusí na stránkách českých i slovenských periodik. Diskuse byly vedeny i z toho důvodu, aby ukázaly, která témata by mohla být na sjezdu vnímána jako problematičtější a kteří členové SČSS budou „nesprávně pokládat otázky nebo hlásat vyloženě chybné názory“; argumentace v těchto neuralgických bodech musela být ze strany předsednictva přesvědčivá a nesměla být improvizovaná.

Program sjezdu byl předložen stranickým orgánům v listopadu 1955 ke schválení a poté 12. schůzi pléna ÚV SČSS. Od září 1955 začaly být pořádány v rámci předsjezdové kampaně zájezdy spisovatelů do různých krajů Československa, byla provedena tzv. revize členského seznamu v sekci básníků, prozaiků, dramatiků, v sekci filmové, v komisi pro literární teorii a kritiku i v kruhu překladatelů.

Podoba sjezdu SČSS i tezí a referátů byla detailněji určena po pobytu tzv. studijní delegace SČSS v Sovětském svazu ve dnech 1. až 15. 12. 1955. V delegaci byli J. Drda, V. Nezval, J. Mukařovský, J. Sekera, J. Pilař, Z. Jesenská, C. Štítnický, P. Karvaš a V. Mináč. Její členové byli znovu podrobně informováni o průběhu II. všesvazového sjezdu sovětských spisovatelů a byla jim doporučena podoba sjezdu SČSS. Čeští a slovenští autoři referátů konzultovali jejich znění s vedením Svazu sovětských spisovatelů, které navrhovalo též délku referátů i počet a délku diskusních příspěvků na sjezdu SČSS, stejně tak konání schůze stranické skupiny těsně před sjezdovým jednáním. Sovětští spisovatelé upozornili i na některá témata, jež by mohla přinést problémy, např. otázka tvůrčí svobody (o cenzuře se ve svých diskusních příspěvcích na sjezdu SČSS zmínili František Hrubín, Václav Kaplický či Jan Mareš).

II. sjezd SČSS se konal ve dnech 22. až 29. dubna 1956. Referáty se ve srovnání s původními tézami u některých autorů rozšířily o určitá témata (výrazně např. u Nezvala o pasáži týkající se Halase nebo Skálova hodnocení Seifertovy poezie) a v souladu s vývojem myšlení o literární tvorbě v polovině 50. let měly zejména syntetizující podobu, která chtěla ukazovat stav české literatury v jednotlivých oblastech (poezie, próza, drama, překlady atd.) v posledních deseti letech. Z diskusních příspěvků mělo největší ohlas vystoupení Jaroslava Seiferta, od roku 1950 postiženého publikačními potížemi; sama přítomnost tohoto básníka na sjezdu vyvolala velkou odezvu. Jeho příspěvek, mnohokrát přerušovaný potleskem a ukončený potleskem dlouhotrvajícím, vyzněl jako žádost o propuštění vězněných autorů a jejich návrat do literatury. Podobně František Hrubín ve svém diskusním vystoupení se týkal spisovatelů v té době oficiálně nepublikujících a znamenal odmítnutí literárněvědné metody Ladislava Štolla i jeho pojetí dějin české literatury. Svůj vstup do literatury ohlásili autoři scházející se v redakci časopisu Květen, kteří zde deklarovali existenci mladé literární generace (K. Šiktanc, J. Šotola, M. Červenka a další) a jimž při řešení problému kontinuity české literatury bylo Štollovo dělení rovněž cizí; za své inspirativní předchůdce považovali často jiné autory, než předkládal Šoll a podle něj literární kritika i historie. Přesto v základu bylo jednání určeno požadavkem stranickosti umění a přihlášením se k socialistickému realismu (to je patrné i v nových stanovách Svazu); posun, který se děl, byl návratem od stalinismu k leninismu, jak to vyjádřil v diskusním příspěvku Boris Polevoj.

V atmosféře do určité míry poznamenané XX. sjezdem KSSS, ale především logicky vyplývající z předchozího vývoje v české literatuře i ve spisovatelské organizaci se výsledky sjezdu projeví ve formě protestů SČSS proti zásahům cenzurního orgánu HSTD (Hlavní správa tiskového dohledu) do nakladatelství a svazových časopisů, k těmto protestům předsednictva SČSS docházelo hlavně na přelomu let 1956 a 1957. V téže době se objevily rovněž žádosti o propuštění některých vězněných básníků (Jana Zahradníčka, Václava Renče, Zdeňka Kalisty), jež SČSS podporoval. Po kritice, kterou vyjádřil ÚV KSČ, došlo na plenárním zasedání SČSS 26. 6. 1957 k ústupu od požadavků vyslovených na sjezdu (F. Hrubín); tento trend vyvrcholil na celostátní konferenci SČSS ve dnech 1. a 2. 3. 1959, na níž měl hlavní referát již Ladislav Šoll, jenž vyslovil požadavek „skoncovat s tradicí ‚ducha II. sjezdu spisovatelů‘“. Otázky řešené na II. sjezdu SČSS byly opět projednávány na začátku 60. let (záležitost cenzury), dokonce i u těch, kteří do té doby zastávali dogmatický přístup (protest Jiřího Taufera proti činnosti HSTD v únoru 1962).

TRETÍ ZJAZD SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV 1963

ELENA LONDÁKOVÁ

Význam III. zjazdu (konferencie) slovenských spisovateľov, ktorý sa uskutočnil 22. apríla 1963 v Bratislave, vyplýval už z atmosféry doby, v ktorej sa uskutočnil. Doby dozrievania politického kvasu obrod spoločnosti, ktorá práve prostredníctvom a dobových médií výrazne vplývala na československý konzervatívny stranícky aparát a tlačila ho k zmenám a k ústupkom od dovtedajšieho ortodoxného vládnutia.

Obavy zo zjazdu – ako potencionálneho fóra pre otvorene kritické postoje radikálnejšej časti slovenskej inteligencie viedli vedenie komunistickej strany k intenzívnej pozornosti, ktorú mu venovala už v jeho prípravnej fáze. Delegáciu vyslanú na zjazd viedol tajomník ÚV KSS Vasil Biľak. V jeho sprievode bol účastný aj Matej Lúčan – povereník a predseda Komisie Slovenskej národnej rady (SNR) pre školstvo a kultúru. Zjazd otvoril Vladimír Mináč spolu s rovnako spoľahlivým komunistickým básnikom A. Plávkom (vtedajší predseda Zväzu slovenských spisovateľov – ZSS), ktorý predniesol správu o činnosti zväzu. Jeho atmosféra sa postupne s pribúdajúcimi diskusnými vystúpeniami vyhrocovala. Napokon v búrlivej atmosfére kritických postojov k stavu a vývoju spoločnosti zvlášť emocionálne vyznelo vystúpenie nedávno rehabilitovaného a do verejného života sa navrátiťšieho Laca Novomeského. Najmä jeho hlboko ľudská a otriasajúca obhajoba Vlada Clementisa, popraveného v roku 1952 a súputníka viacerých prítomných na zjazde. Bol výraznou osobnosťou slovenského kultúrneho života a zároveň jednou z najznámejších obetí vykonštruovaných politických procesov a následných cynických politických vrážd. L. Novomeskému obnovili členstvo v ZSS, z ktorého ho vylúčili 12.3.1951.

Zvlášť citlivo vnímaná trauma tzv. buržoázných nacionalistov, ktorí na dôslednú rehabilitáciu stále ešte čakali (pod tlakom verejnej mienky k tomu prišlo až koncom roka 1963 na decembrovom pléne ÚV KSČ (tak vyvrela aj na tomto spisovateľskom fóre. Nešlo už len o priznanie „určitých omylov a chýb“ stranického vedenia, ale aj o vyvodenie konkrétnej zodpovednosti za ne.

Zjazd (konferencia) slovenských spisovateľov sa tak na svoju dobu neobvykle otvorene vyjadroval k aktuálnym problémom aj vďaka svojmu týždenníku Kultúrny život (tlačový orgán zväzu), ktorý sa stal v 60. rokoch tribúnou kritických názorov a polemík podporujúcich reformné hnutie. III. zjazd československých spisovateľov uskutočnený 22.-24. mája 1963 v Prahe sa niesol vo formálnejšom a organizovanejšom duchu. O to radikálnejšie pôsobil bezprostredne konaný zjazd slovenských novinárov, ktorý už zaútočil na samotnú politickú stranícku špičku.

MEZINÁRODNÍ KAFKOVSKÁ KONFERENCE V LIBLICÍCH 1963

MICHAL BAUER

Konference věnovaná dílu Franze Kafky se konala 27. a 28. 5. 1963 v Liblicích, oficiálně k 80. výročí Kafkova narození. Uspořádala ji Československá akademie věd (Komise československých germanistů při Kabinetu pro moderní filologii ČSAV) za spolupráce FF UK a SČSS. Vystoupili na ní čeští účastníci, mezi nimiž byli germanisté, hungaristé, filosofové, jazykovědci, překladatelé i spisovatelé a autoři bez odborné erudice či bližší znalosti Kafkova díla (E. Goldstücker, F. Kautman, P. Rákos, I. Sviták, J. Hájek, J. Popelová, K. Krejčí, D. Eisnerová, O. F. Babler, A. Kusák, I. Fleischmann, N. Frýd, P. Trost, P. Petr, J. B. Michl, J. Čermák, A. Václavík, zahajovací slovo měla M. Majerová), ředitel Ústavu dějin KSČ P. Reiman přednesl své diskusní příspěvky německy, účastníci z tehdejší NDR (K. Hermsdorf, W. Mittenzwei, H. Richter, E. Schumacher, bez příspěvku zde byli ještě A. Seghersová a K. Krolop), z Maďarska (J. Krammer), Polska (R. Karst), Rakouska (E. Fischer), Francie (R. Garaudy) a Jugoslávie (D. Ludvik).

Na konferenci šlo o hodnocení Kafkova díla z hlediska marxismu-leninismu, což bylo patrné u většiny účastníků, u východoněmeckých obzvláště, přesto se objevily pokusy spojit Kafkovu tvorbu s existenciální filozofií, avšak propojenou s marxismem. Někteří zahraniční i čeští účastníci se soustředili na recepci Kafkova díla v jiných zemích – v Maďarsku (J. Krammer), tehdejší NSR (H. Richter), Jugoslávii (D. Ludvik), severských zemích (J. B. Michl).

Kafkovy texty, po únoru 1948 nevydávané – 1. svazek jeho připravovaných spisů šel v roce 1948 do stoupy –, byly ve 2. polovině 50. let otiskovány nejprve v českých periodikách (Světová literatura, Nový život, Host do domu – v roce 1957) a potom vycházely i knižně (Proces – v roce 1958). V rámci tohoto návratu Franze Kafky do oficiálně vydávané literatury lze vnímat i liblickou konferenci jako ospravedlnění existence Kafkova díla v Československu v rámci české i světové literatury. Někteří účastníci konference rezignovali na odborné příspěvky a pokusili hájit pouze toto ospravedlnění (např. N. Frýd). Kafkův návrat do české kultury lze řadit do období, kdy se projevil výrazněji pokus o rehabilitaci tvorby řady autorů, což bylo patrné např. na III. sjezdu SČSS, který bezprostředně předcházel kafkovské konferenci (konal se ve dnech 22. až 24. 5. 1963); nelze ovšem přehlédnout marxistické dezinterpretace, jimiž bylo Kafkovo dílo posuzováno, což lze z dobového kontextu u některých diskutujících vnímat jako pokus najít Kafkovi místo v rámci tzv. pokrokové literatury.

Z hlediska dosahu mělo toto jednání význam v tom, že v zahraničí mohlo být na konferenci pohlíženo jako na akt přijetí existence autora a jeho díla. Sama pak se konference stala prvkem mýtotvorným, neboť vzbudila mnohem větší ohlas, než jaký měla význam z hlediska interpretace Kafkovy tvorby. V jistém smyslu – především mezinárodního ohlasu – mohly na konání liblické konference o Kafkovi navázat konference o Shakespearových dramatech (22. 2. 1964 v Praze) a mezinárodní sympozium o Karlu Čapkovi Člověk proti zkáze (7. a 8. 5. 1965 v Mariánských Lázních), obě pořádané SČSS. Jejich rezonance však byla podstatně menší, což bylo způsobeno jmény autorů, o nichž se jednalo, i pozdější dobou konání.

ČTVRTÝ SJEZD SPISOVATELŮ 1967

MICHAL BAUER

V polovině 60. let lze v SČSS pozorovat pokusy o proměnu organizační struktury směrem k jeho demokratizaci: v téžích úvodního slova 1. tajemníka ÚV SČSS Jiřího Šotoly pro celosvazovou plenární schůzi, které byly schváleny 19. 5. 1965 na schůzi předsednictva ÚV SČSS, jsou formulace, že „Svaz potřebuje větší míru demokratizace i úprav stanov jako návrh pro příští sjezd“, Svaz měl mít podobu volné, demokratické, jednotné a akceschopné organizace. S tím souvisely rovněž diskuse o cenzurním orgánu HSTD (Hlavní správa tiskového dohledu), proti jehož činnosti se předsednictvo ÚV SČSS stavělo v této dekádě již od roku 1962, i jednání o některých literárních periodikách – Literární noviny, Tvář a s tím související vznik Aktivu mladých v roce 1965, snaha o založení skupinových časopisů Okruh, Texty, Meta, Rozhovory a neperiodických pracovních sborníků. Ve stanovisku Aktivu mladých k situaci okolo Tváře z 2. 11. 1965 je vysloven požadavek konání mimořádného sjezdu (případně plenární konference) SČSS ještě v roce 1965. Na konci listopadu 1965 byla z Aktivu mladých ustavena komise pro mladou českou literaturu při SČSS.

3. 9. 1965 se na schůzi předsednictva ÚV SČSS hovořilo o možnosti svolání IV. sjezdu SČSS v roce 1966. Tento termín byl potvrzen na schůzi pléna ÚV SČSS 26. 11. 1965: sjezd se měl konat ve 2. polovině roku 1966. Tehdy byly také jmenovány dvě skupiny pro přípravu sjezdu: skupina pro přípravu ideových otázek sjezdu (A. Brousek, J. Hájek, V. Havel, P. Karvaš, P. Kohout, K. Kosík, M. Kundera, V. Mináč, J. Otčenášek, K. Rosenbaum, I. Skála, J. Šotola, J. Špitzer, P. Števček) a skupina pro organizační otázky Svazu a vypracování návrhu nových stanov (A. Branald, M. Ferko, V. Maršíček, V. Mihálik, I. Mojík, J. Pilař, K. Ptáčník, J. Trefulka, M. Uhde). Tyto skupiny měly vypracovat první verze návrhů do poloviny března 1966, hlavním centrem příprav sjezdu byl ÚV SČSS, předsedové obou skupin (Šotola a Maršíček) měli informovat ÚV SČSS o všech pracích a materiálech. Obě komise začaly pracovat na počátku roku 1966; slovenský člen organizační komise Vojtech Mihálik měl na starosti jednání členských aktivů na Slovensku. Komise pracovaly nejprve odděleně, v červnu 1966 bylo stanoveno, aby pracovaly společně a připravily rozšířené teze nových stanov a programového elaborátu o tendencích a postavení dnešní české a slovenské literatury a o funkci SČSS. 16. 9. 1966 bylo rozhodnuto vytvořit pomocnou pracovní skupinu (J. Šotola, K. Rosenbaum, Z. Pešat, V. Havel) pro vypracování návrhu též hlavních sjezdových materiálů, návrhů úvodních slov o poslání Svazu a literatury apod. Samostatný návrh stanov SČSS předložili Svazu spisovatelů již 18. 2. 1966 Antonín Brousek a Václav Havel; tento návrh nebyl v té době přijat, byl někde navazoval na Šotolovy teze z května 1965, avšak byl vnímán jako příliš liberální. Brouskovy a Havlovy Poznámky k přestavbě Svazu spisovatelů měly ovšem širší podobu než jen návrh stanov.

Rozšířené teze Aktuální problémy československé literatury byly prodiskutovány na společné schůzi obou předsjezdových komisí 27. 10. 1966. Ideová skupina byla zrušena v listopadu 1966, protože někteří její členové (Karvaš, Kohout, Kosík, Kundera, Mináč a Otčenášek) se neúčastnili práce v ní, úkoly této komise byly přeneseny na předsednictvo a sekretariát. ÚV SČSS 10. 11. 1966 rozhodl, že budou osloveni dva až tři autoři, kteří napíší příspěvky o současném stavu české a slovenské literatury, a bude určen okruh čtyř až šesti témat, jež se stanou hlavním obsahem sjezdu, především úvodních slov. Proti tomuto rozdělení do několika témat vznikl návrh Juraje Špitze, který následoval po jednání členů sekretariátu SČSS na ÚV KSČ o přípravách IV. sjezdu a po schůzce J. Špitze s vedoucím ideologického oddělení ÚV KSČ Pavlem Auerspergem. Koncepce sjezdu měla být založena na třech bodech: „magna charta“ (dokument, který by se opíral o rezoluci a usnesení XIII. sjezdu KSČ a navazoval na rezoluci III. sjezdu SČSS), referát 1. tajemníka o činnosti Svazu a stanov. První bod měl splnit Špitzer, druhý Šotola a třetí Ptáčník (dokončení práce na návrhu nových stanov SČSS).

Přípravou sjezdu se zabývala všechna zasedání orgánů Svazu od prosince 1966: po dohodě s ideologickým oddělením ÚV KSČ se konaly schůze svazových orgánů (včetně stranické skupiny) a členských aktivů, na nichž byly konány přípravné práce. Stranická skupina ÚV SČSS projednala program sjezdu 17. 1. 1967, hned poté byl sekretariátem SČSS návrh pro ÚV KSČ na svolání sjezdu na 2. polovinu května 1967. Sjezd se měl podle tohoto návrhu konat 17. až 19. 5. 1967 (podle pozdější verze měl sjezd začít 20. 5.) a zahrnovat tři výše zmíněné body. Bylo určeno,

že „IV. sjezd SČSS bude mít pracovní charakter bez účasti zahraničních hostů“. 31. 3. 1967 byl předložen plénu ÚV SČSS k diskusi návrh stanoviska ÚV SČSS pro IV. sjezd Svazu, určený rezoluční komisi sjezdu k přípravě závěrečné rezoluce, na němž pracovali L. Novomeský, J. Seifert, F. Hrubín, M. Kundera, K. Kosík a J. Špitzer. Návrh vycházel z inspirativního vlivu Velké říjnové socialistické revoluce, byl kritický ke stavu české a slovenské literatury po únoru 1948 a zabýval se perspektivou literatury v Československu. Na schůzi pléna ÚV SČSS 31. 3. 1967 byl květnový termín konání sjezdu o měsíc posunut, kvůli zájezdu spisovatelů do Sovětského svazu, pořádání Pražského jara, sjezdu mládeže. Materiály pro přípravu sjezdu byly odevzdány ideologickému oddělení ÚV KSČ v dubnu 1967. K jednání o návrhu za účasti komunistů-členů předsednictva ÚV SČSS došlo na ideologické komisi ÚV KSČ 6. 5.; bylo určeno vycházet z rezoluce XIII. sjezdu KSČ. Poté následovala další jednání, takže 25. 5. 1967 bylo stanoveno definitivní datum konání sjezdu: 27. až 29. 6. 1967. Byl stanoven pracovní štáb sjezdu, ve vedení štábu byli V. Maršíček, J. Bžoch a J. S. Kupka, byly svolány sjezdové komise: volební (V. Maršíček), návrhová (J. S. Kupka) a stanovová (O. Šuleř). Dopis předsednictva ÚV SČSS účastníkům sjezdu byl rozeslán 15. 6. 1967; zde byl naznačen program sjezdu. Na schůzi předsednictva ÚV SČSS 15. 6. 1967 byli definitivně určeni autoři úvodního slova k písemným sjezdovým materiálům: M. Kundera ke stanovisku ÚV SČSS, J. Šotola ke zprávě o činnosti a K. Ptáčník k návrhu nových stanov a volebního řádu.

Jednání bylo přímo na sjezdu upraveno, protože příspěvky některých autorů (M. Kundery, P. Kohouta, A. Klimenta, I. Klímy, V. Havla, L. Vaculíka) vzbudily negativní ohlas u tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha, který vystoupil mimo původně stanovený program. Diskusi vyvolala četba dopisu Alexandra Solženicyna IV. sjezdu Svazu sovětských spisovatelů (na návrh Eduarda Goldstückerera byl dopis považován za interní záležitost sjezdu; SČSS chtěl pozvat Solženicyna do Československa, ale Svaz sovětských spisovatelů s tím vyslovil nesouhlas), požadavek zrušení cenzury či vystoupení kritizující komunistický režim. Na druhé straně kromě zmínky o roku 50. výročí VŘSR návrhová komise schválila znění telegramu odsuzujícího „činy jihovietnamských úřadů a jejich amerických protektorů namířené proti svobodě jihovietnamských spisovatelů, novinářů, umělců, studentů a mládeže“. 29. 6. 1967 bylo schváleno na schůzi pléna ÚV SČSS složení předsednictva ÚV SČSS: J. Drda, M. Jariš, I. Kříž, M. Kundera, A. Lustig, J. Otčenášek, J. Pilař, J. Procházka, K. Ptáčník, J. Skácel, J. Šotola, V. Mihálik, S. Šmatlák, P. Števček, L. Ťažký a M. Válek. Po skončení IV. sjezdu SČSS došlo k potrestání některých jeho účastníků (I. Klímy, P. Kohouta, M. Kundery, A. J. Liehma, J. Procházky, L. Vaculíka) a 26. 10. 1967 zvolilo plénum ÚV SČSS nové předsednictvo: O. Daněk, J. Drda, E. Goldstücker, M. Jariš, I. Kříž, A. Lustig, V. Mihálik, J. Otčenášek, J. Pilař, K. Ptáčník, J. Skácel, S. Šmatlák, J. Šotola, P. Števček, L. Ťažký a M. Válek. Zde byl schválen blahopřejný pozdrav Svazu sovětských spisovatelů k 50. výročí VŘSR, vysloveno politování nad tím, že SČSS ztratil svůj tiskový orgán Literární noviny, a byla ustavena pracovní komise ve složení J. Brabec, O. Daněk, J. Skácel, S. Šmatlák, P. Števček a F. Vrba k rozboru kulturně-politické situace. Dramatický vývoj ve Svazu spisovatelů i polemiky s ÚV KSČ pokračovaly tedy též po skončení sjezdu.

ČESKÉ A SLOVENSKÉ VÝTVARNÉ UMĚNÍ V TOTALITNÍM SYSTÉMU

TEREZIE PETIŠKOVÁ

Reprezentativní výtvarné umění československého totalitního systému zaujímá dvě odlišná údobí. První můžeme vymezit lety 1948-1958, únorovým komunistickým převratem po kterém byl československé scéně vnucen vliv stalinské kultury a realizací československé výstavy na Expu 58 v Bruselu. Československá expozice tehdy znamenala oficiální uznání moderní podoby umění státem. Podruhé došlo k rozdělení výtvarné scény na reprezentativní autory a pro stát nepřijatelné osobnosti v roce 1968. Tento stav trval až do roku 1987, kdy se opět pomalu dostávaly k veřejné prezentaci všechny podoby výtvarného umění.

V poválečném desetiletí československé totalitní výtvarné kultury se spojuje několik různorodých tendencí domácí a sovětské provenience. V oficiálním umění 50. let se odráží přirozená reakce na krizi avantgardního umění z konce 30. let, která přinesla v celé Evropě potřebu epické, srozumitelné tvorby. Krize společnosti a válečné události vyvolaly v druhé polovině 30. let silný zájem části umělců o realismus v plastice, inspirovaný tvorbou J. V. Myslbeka. Během 40. let se stala pro řadu umělců nosná národní a folklorní tematika.

Prosazení stalinského vzoru v českém umění po roce 1948 předcházela v letech 1946-1948 diskuse o podobě socialistické kultury. Rozdílnost sovětské a české představy o podobě socialistické výtvarné kultury se markantně projevila především v reakci na výstavu čtyř sovětských národních umělců v Praze na Slovanském ostroze v roce 1947 (O. Mrkvička, *Stretnutí*, Praha 1947).

Východiskem pro místní stalinskou výtvarnou kulturu se staly překlady textu Andreje Alexandroviče Ždanova *O umění*, Praha 1949, které vyhlásil za závazné pro české umění ministr informací Václav Kopecký na IX. sjezdu KSC. Ždanovova teorie socialistického realismu, formulovaná na příkladu sovětské literatury se svou ideologičností a narativností vzpírala výtvarnému zpracování. Definice socialistického realismu nikdy nebyla vypracována. Ždanov ho vymezil radou protichůdných zásad, které nebylo možné zároveň naplnit. Pro radikálně stalinsky orientované výtvarné umělce byly spíše závazné vzory sovětské oficiální tvorby. Rozporuplné vymezení „metody“ socialistického realismu se stalo mocenským nástrojem manipulace s uměleckou obcí. Propagací stalinské ideologie ve výtvarném umění se u nás zabýval dlouho jediný odborný časopis *Výtvarné umění* (od r. 1950), vedený Vladimírem Šoltou.

Ideologický model stalinské kultury se podařilo napodobit především mladším autorům: Aleně Čermákové, Václavu Junkovi, Jiřímu Horníkovi, Karlu Skálovi, Martinu Sladkému, Josefu Schorovi, Richardu Wiesnerovi, Adolfu Zábranskému, ale i starším Janu Cumpelíkovi nebo Vojtěchu Tittelbachovi, umělcům, kteří byli později sdruženi okolo Armádního výtvarného studia nebo kteří působili jako aktivní funkcionáři Svazu československých výtvarných umělců.

Ústřední postavou liberálnější a nacionálně orientované české oficiální výtvarné tvorby 50. let byl ministr školství a kultury, historik Zdenek Nejedlý. Z řad moderně či avantgardně tvořících umělců to byli například Karel Pokorný, Jan Lauda, Vincenc Makovský, Otakar Švec, nebo členové Umělecké besedy Václav Rabas, Vlastimil Rada, Vojtech Sedláček, Lev Šimák a další. Někteří z nich se podíleli od 30. let na diskusi o monumentalitě (Vladimír Sychra, Antonín Pelc), mnozí byli představiteli oficiálního umění první republiky (Max Švabinský, Vratislav Nechleba, Otakar Španiel, Willi Nowak a další). K socialistickému realismu se hlásili bývalí členové skupiny 7 v říjnu (Josef Liesler, Arnošt Paderlík, František Jiroudek) nebo členové Skupiny 42 (František Gross, Jan Smetana, Karel Souček). Nejedlého pojetí socialistického realismu navazovalo na vlnu českého poválečného vlastenectví a obsahovalo úctu ke kulturním a estetickým hodnotám. Na tradiční a konzervativní realismus orientovaná část autorů udržovala dosaženou předválečnou úroveň umělecké kvality. Ke slovu se dostala po roce 1952, kdy pro oblast výtvarného umění získala čtrnáctideník *Výtvarná práce*, vedený Miroslavem Lamačem.

První rozměrná díla v duchu sovětského socialistického realismu vznikla hned v roce 1948 pro Slovanskou zemědělskou výstavu v Praze. Monumentální přenosné mozaiky s realistickými figurálními výjevy z pracovního prostředí vytvořili Václav Junek, Jiří Horník ad.. Sovětským

akademismem se nechali inspirovat: Vojtěch Tittelbach (freska ve vestibulu Muzea Klementa Gottwalda, 1955), Vladimír Sychra (Síň Rudé armády, mozaika, 1955, Památník národního osvobození, Vítkov) nebo skupina Jan Cumpelík, Alena Čermáková, Jiří Schor (*Díkuvzdání Československého lidu generalissimu Stalinovi*, olejotempera, 1952). Z propagační schematické sovětské kresby a malby se poučili především pro tvorbu sgrafit Adolf Zábanský (*Se sovětským svazem na věčné časy*, sgrafito, 1951, nádvoří Hrzánského paláce), Richard Wiesner (Smíchovské nádraží, sgrafito, 1952). Ojedinelé monumentální realizace provedli autoři, kterým byla blízká národní, lidová kultura a kteří se jinak zabývali ilustrací (např. Karel Svolinský, *Hanácká Jízda králů*, mozaika, orloj radnice, Olomouc, 1955). V řadě míst vznikaly monumentální pomníky: např. Konrád Babraj, *Památník vítězství*, Znojmo, Rudolf Dostál, *pomník V. I. Lenina*, Josef Malejovský, *Vítání Rudé armády*, Pardubice a především socha J. V. Stalina (1955) v Praze na Letenské pláni od Otakara Švece (spolupracoval s architekty Jiřím a Věrou Štursovými a Adolfem Zábanským). Umístění a velikost pomníku (v. 30m) byly určeny politickou reprezentací. Představoval jednotu československého a sovětského lidu spolu s lidovým vůdcem J. V. Stalinem.

Vymezením námětových okruhů pro tzv. tematickou malbu se u nás zabýval především Zdenek Nejedlý. Měla být prováděna jasnými barvami a prodchnuta optimistickým pohledem na svět, který měl odpovídat budoucím úspěchům socialismu. „Z obrazu musí zářit nový svět, který se otevřel dělnické třídě.“ Pracovní proces měl být zobrazován jako pozitivní, radostná činnost. Byl hledán typ nového, kladného hrdiny-dělníka-svazáka. Tematické obrazy vznikaly v rámci úkolových akcí a především při rozsáhlých soutěžích na výzdobu muzeí Aloise Jiráska (1951), Vladimíra Iljiče Lenina (1953), a Klementa Gottwalda (1955). Oficiální plastika 50. let kontinuálně navazovala na silný historismus, přítomný v českém sochařství od 40. let (Karel Dvořák, Bohumil Kafka, Otakar Švec), na aktuální myslbekovský realismus 30. a 40. let (Karel Pokorný, Karel Lidický, Jan Lauda, Vincenc Májovský). Myslbekovský monumentální realismus postavený na nové obsahové rovině přinesl výsledky především v poválečném dvouletí 1946-1948 v dílech Karla Pokorného (*Sbratření*, 1947), Jana Laudy (*busta Vladimíra Iljiče Lenina*, 1946) a Vincence Makovského (*Partyzán*, 1946, a *Vítězství*, 1947). Modely těchto děl byly posléze vystavovány na řadě významných výstav 50. let jako příklady správného řešení socialisticko-realistické plastiky.

Ve velkých sériích vznikaly sochy v Armádním výtvarném studiu. Od roku 1953 zde působili Václav Kýn, Miroslav Hejný, Vendelín Zdrubecký, Bohumil Burian a další. Mimo Armádní výtvarné studio se socialisticko-realistickou plastikou, postavenou na ideologickém obsahu zabývali Václav Bejček, František David, Vladimír David, Miroslav Pangrác, Miroslav Zet nebo Zdeněk Kovář.

Výsledky socialisticko-realistické tvorby byly prezentovány na mohutných výstavách. V roce 1950 a 1951 se konala výstava Výtvarná úroda, v roce 1951, 1953 a 1958 Přehlídka současného československého výtvarného umění a v roce 1955 rekapitulující výstava Deset let v díle našich výtvarníků. Od roku 1953, po smrti J. V. Stalina, můžeme pozorovat postupné uvolňování politického tlaku. První oficiální výstava, která se vrátila k prezentaci moderní meziválečné tvorby *Zakladatelé moderního českého umění*, se konala v Domě umění města Brna v r. 1957. Od roku 1956 se postupně obnovoval provoz v menších výstavních síních a československá expozice na *Expu 58* v Bruselu zrušila vyloučení moderního umění z oficiální sféry.

Základy reprezentativního, státního umění socialistického Československa po okupaci v roce 1968 vytvořili protagonisté socialistického realismu 50. let. Působili jako členové a spolupracovníci Armádního výtvarného studia nebo zastávali významné funkce v obnoveném svazu (Adolf Zábanský, Richard Wiesner, ad.). Řada z nich hledala inspiraci k uvolnění své původně realisticky popisné tvorby v impresionistické malbě (například Alena Čermáková, Vladimír Šolta). Typické jsou dynamické, rychle vytvářené, barevné struktury komponované s fragmenty reálných tvarů (Radomír Kolář) U důsledného realismu v plastice zůstali např.: Václav Bejček, Bohuslav Burian, Jan Červ, František David, Miroslav Pangrác nebo Zdeněk Krybus a Vendelín Zdrubecký, v malbě Jaromír Schor. Ke stylizovanému povrchnímu realismu zjednodušených základních forem tendovali sochaři Miloš Axman, Josef Malejovský a Jan Habarta, v mozaice Saura Ballardiniová, Oldřich Oplít a hlavně Martin Sladký. K tradici české realistické plastiky lyrických a národních námětů, ovlivněné dílem J. V. Myslbeka, se hlásili zejména Jan Hána, Jan Simota a Miloš Zet. Na rozdíl od předešlé periody české

sorely umělecká vedoucí garnitura nevytvořila vyhraněný kulturní program. Její tvorba i organizační práce postrádaly nadšení a víru socialistické utopie i řemeslnou kvalitu, kterou jsme mohli pozorovat např. na české realistické válečné a poválečné plastice. Oficiální výtvarné umění *normalizované* československé společnosti je možné charakterizovat jako nevýrazný, rozvolněný realismus lyrického, tradicionalistického nebo expresivního zaměření. Na řadě děl lze pozorovat, ohlas tvorby vystavené na *Expu 58*. Část oficiální výtvarné produkce zobrazovala ideologické nebo militantní náměty, které se týkaly především osvobození Československa Rudou armádou v roce 1945 nebo historie roku 1948. Z větší míry zůstala reprezentativní díla apolitická. Zpracování bylo často dekorativní, značně schematické, a kvalitou problematické.

K oficiální scéně patřila část bývalých členů skupiny *Sedm v říjnu* a *Skupiny 42* (Jaroslav Grus, Josef Brož, František Jiroudek, Arnošt Paderlík, Karel Souček, Josef Liesler František Gross a dále). Zvládnutím techniky malby a osobitým výrazem působila díla těchto autorů ve spektru oficiální kultury sedmdesátých let kvalitně. Jejich tvorba však zůstala po desetiletí bez výraznějšího vývoje. K stylizované plastice abstraktních tvarů tíhnul Rudolf Svoboda a Alois Sopr. Stylizovanou plakátovou kresbu hrubých obrysů používal grafik Jaroslav Lukavský. Lyrizovaným fotografickým realismem se zabýval malíř Vladimír Suchý, volněji malovanými portréty, především členů rodiny, Jiří Peca. Od konce sedmdesátých let, po vyhlášení programu zaměřeného na mladé autory byli do rámce oficiálního umění zahrnováni jako *expresivní realisté* Michael Rittstein a Jiří Anderle. Na okraj oficiální scény byl přijat malíř osobitého imaginárního světa Josef Jíra a František Ronovský, který se zabýval duchovně laděnými výjevy ze života rodiny. Krajiny abstrahované do podoby znaku vystavoval oficiálně Ivan Ouhel a v plastice a realizaci v architektuře se prosadili Elen Jilemnická a Bohumil Zemánek. Oficiální výtvarné umění bylo prezentováno na rozsáhlých přehlídkách, které se tematicky vztahovaly k politickým výročím, např.: *Výtvarní umělci k 50. výročí KSČ (1971)*, *Výtvarní umělci k 25. výročí Února (1973)*, *Národní umělci ČSSR (1976)*, *Výtvarní umělci k 60. výročí VŘSR (1977)*, *Přehlídka československého výtvarného umění k 35. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou (1980)*, *Vyznání životu a míru k 40. výročí osvobození (1985)*. Vznik děl pro tyto přehlídky byl zajišťován svazovými stipendii a úkolovými akcemi. K materiálnímu zabezpečení oficiálních autorů přispívaly zakázky na výzdobě monumentálních novostaveb. Díla měla oživovat a individualizovat prostředí nových institucí, sídlišť i celých měst (Praha-Jižní Město, Most, Ústí nad Labem a další). Důkazem humánního vztahu socialistické společnosti k občanovi jako individuální bytosti se měla stát stavba pražského metra. Šlo o vzorovou realizaci moderní dopravní sítě, která byla vytvářena jako struktura ideových a symbolických významů. Díla v metru představovala reprezentativní galerii soudobé oficiální výtvarné kultury. Významnou příležitostí k realizaci výtvarných děl byla výzdoba sjezdového centra *Palác kulury (1981)*. Kontinuitu soudobého umění s ideály a kulturou národního obrození měla manifestovat výzdoba rekonstruované historické budovy Národního divadla a prostor Nové scény (1983).

Volnější pojetí umělecké práce nalezneme v 50. letech v oblasti knižní ilustrace. Dobová ideologie zde nevyžadovala důsledně realistickou formu a knižní ilustrace byla podporována z několika hledisek. Splňovala požadavek masového šíření kultury, byla považována za předstupeň tematické figurální malby a spoléhalo se na její výchovné působení. V oblasti knižní ilustrace se tedy mohli uplatnit různorodě orientovaní autoři jako byli Cyril Bouda, Antonín Strnadel a Karel Svolinský nebo Josef Liesler, Vojtěch Tittelbach a Adolf Zábranský. Ústředními postavami výtvarné práce pro děti se stali Jiří Trnka a Josef Lada, jejichž osobitý rukopis vznikl již před válkou. Hlavními představiteli novinové ilustrační kresby a karikatury se stali Antonín Pelc a Lev Haas.

Výjimečné výsledky byly dosaženy v oblasti dětské ilustrace a filmu také v 70. a 80. letech, kdy byla systematicky podporována a sledována (Adolf Born, Dagmar Berková, Jiří Šalamoun, Miroslav Jágr ad.). Ideologie přikládala ilustraci a filmu nadále velký význam. Dětské ilustraci bylo věnováno Bienále dětské ilustrace v Bratislavě, v r. 1980 se konala výstava *Čeští ilustrátoři dětem (Výstavní síň Mánes)*.

Umělecké řemeslo a design přineslo během padesátých let řadu výsledků. Politická moc se soustředila na realizaci masové výroby, ale znavně nefunkční model socialistického hospodářství omezoval produkci zajímavých návrhů. Druhá světová válka a padesátá léta zmařily výrobní

podmínky designu i zavedené obchodní vztahy. Přesto vzniklo mnoho kvalitních návrhů, navazujících na československý funkcionalismus. Většinou však byly provedeny jen v jednotlivých exemplářích pro reprezentativní zahraniční výstavy. Socialistickorealistickou ideologii propagovaly výstavy: *Výtvarník ve výrobě*, 1948, *Stavíme na lidové tvorbě*, 1949, *Výstava vnitřního zařízení pracoviště a obydlí*, 1952, *Stroj a nářadí jako dílo výtvarné*, 1953 ad. Umělecké řemeslo a design mapoval jediný časopis *Tvar*. Charakteristické pro styl 50. let se staly organické formy, dekorativismus s asymetrickými kompozicemi. Oblíbené byly mléčné barvy, ledvinové tvary, šikmé, tenké nohy nábytku a umakartové plochy. Důležitou úlohu hrál ornament. Kvalitní realizace zajišťovala malosériová, družstevní a komunální výroba. S družstvy spolupracovali architekti Alan Fuchs, Jiří Kříž, Jaroslav Kadlec, Ladislav Vrátník, Bohuslav Rychlík a jiní. Významnou kapitolu sehrálo pojetí stroje jako sochy sochaře Vincence Makovského, zlínské Školy umění a Zdeňka Kováře (ergonometrické nástroje, vůz Tatra 603 a kabina nákladního vozu Tatra). V roce 1954 byl v Brně založen vývoj nábytkářského průmyslu pod vedením Jindřicha Halabaly (první sektorový nábytek, první židle z laminátu). V roce 1949 byla založena Textilní tvorba a Ústřední výtvarné středisko pro průmysl skla a jemné keramiky, z nichž později (1959) vznikl Ústav bytové a oděvní kultury. Skupina: Oldřich Skalník, Jaroslav Horný, Ivan Nedoma, Karel Koželka a Eva Hružová vytvořili na konci 50. let studii interiéru pro experimentální byty na Invalidovně. Výsledky práce textilního oboru ukázala výstava *Současné textilní umění* v Praze (1956). V závěru 50. let se vytvořil slohově jednotný tzv. *Bruselský styl*. Jde o emotivní, expresivní výraz, čerpající často z podnětu moderní malby a dokonalého řemesla a techniky. Pavilon vytvořili František Cubr, Josef Hrubý, Zdenek Pokorný.

Těžkopádný státní průmysl omezoval rozvoj a uplatnění designu i v 70. a 80. letech. Tvorba autorů z této oblasti se tedy soustředila na volnou ateliérovou práci a prospěla tak rozvoji uměleckého skla (Stanislav Libenský, Jaroslava Brychtová, René a Miluše Roubíčkovi, Václav Cigler, Vladimír Kopecký, v oblasti rytého skla Jiří Harcuba, užitkové soubory Adolfa Matuly, Věry Liškové), keramiky (Pravoslav a Jindřiška Radovi, Lubor Tehník, Dagmar Hendrychová, Václav Šerák ad.), tapisérie (Jan a Jenna Hladíkovi, Jindřich Vohánka, Jiří Tichý, Bohdan Mrázek, Eva Brodská ad.), typografie a knižní kultury (Oldřich Hlavsa, Josef Týfa ad.). Dobová ideologie považovala dekorativní umění za ideově bezobsažné a tím zde vznikala prostor i pro různorodější, abstraktní a experimentální tvarosloví.

Hlavním zastáncem levicově orientované architektury konstruktivistického směru byl u nás Karel Teige. Prosazoval zásady které pojímají architekturu jako vědu nikoli jako umění. Ve 30. letech se levicově uvažující architekti sdružili v Levé frontě a Svazu socialistických architektů. Změny v kulturní politice v SSSR za Stalina ve 30. letech, které přinesly pojetí socialistického realismu jako historizujícího slohu, vnesly zmatek mezi československé avantgardní architektky. Po válce se avantgardní architekti sdružili v Bloku pokrokových architektů – spolku BAPS, byl obnoven časopis *Architekt ČSR* a *Architekt SIA*. První soutěže po válce se týkaly obnovení Lidic, Staroměstské radnice, stavby nového parlamentu na Letné, kolektivního domu v Litvínově a ve Zlíně. Únor 1948 znamenal znárodnění stavitelství. Vznikly *Československé stavební závody* a architekti byli sdruženi do *Stavoprojektu*, jehož prvním ředitelem byl funkcionalista Jiří Voženílek. V roce 1950 vyšel 12-ti sv. Typizační sborník, který redukoval projekční práci na pouhou produkční disciplinu. V r. 1949 se konala výstava *Architektura národů SSSR*, která přinesla vzory tvorby pro místní. Architektura měla vyjadřovat velikost nastupující socialistické epochy, heroismu a revolučního romantismu, byla vnímána jako umění, zážitek ze stavby měl být obecný, lidový, národní. V 50. letech zbyl jen časopis *Architektura ČSR* pod řízením Oldřicha Starého. Předními tématy architektury 50. let se staly kompozice urbanistického ansámblu, věžová budova, inspirace renesanční architekturou. Stalinskou architekturou jsou u nás ovlivněny pražské návrhy na stavby: Dům armády, soubor budov Vysoké školy stranické, hotel International, soutěž na slavnostní fórum na Starém Městě. Částečně byl realizován záměr výstavby nových měst socialismu: Ostrava, Most, Příbram, Ostrov nad Ohří. Abstraktní ideologické požadavky na architekturu byly často řešeny výtvarným doprovodem, mozaikou nebo sgrafitem. Mělo jít o syntetický tvar. Po roce 1953 začalo být zdůrazňováno hledisko hospodárnosti, které se ale sráželo s požadavky ideovosti. Protagonisty racionalistického a industriálního stavebnictví se u nás stali Karel Janku, Jiří Voženílek. V roce 1954 vznikl Ústřední dům

armády na Vítězném náměstí v Dejvicích navržený architekty Barešem, Kadeřábkem, Kándlem, Pragnerem. Vznikl areál Vysoké školy stranické na pankráckém předmostí v Praze (J. Gočár; ráz paláce s bohatou socialistickou emblematickou), kulturní domy: Ostrava (Fragner), Jihlava (Machonin), Příbram (Hilský), Ostrov n. Ohří (J.Kraus a kol.). V prosinci 1954 N. S. Chruščev kritizoval mrhání prostředky a zbytečnosti v architektuře. Propagoval funkční architekturu zbavenou ornamentu. To mělo za následek radikální industrializaci a typizaci architektury v Československu.

Racionální funkcionalismus v pokleslé formě je také výrazem architektury komunistické ideologie 70. a 80. let. Nové mohutné městské celky a čtvrti vznikaly na místě staré zástavby. Monolitní, často prosklená věžová architektura stavená do volných sestav, omezená možnostmi socialistického stavebnictví, představuje značně jednotvárný celek. Z monotónního celku většinou obytných sídlišť vybočují solitérní stavby státních institucí a nejrůznějších veřejných budov. Jmenujme alespoň: Federální shromáždění, Praha, 1973 (Karel Prager), pražské metro, obchodní dům Máj, Praha 1975 (Miroslav Masák, John Eisler, Martin Rajniš), pražské Hlavní nádraží, 1977 (Josef Danda, Jan Bočan, Jan Šrámek, Alena Šrámková). Bombastickými tvary manifestujícími stabilitu a moc se vyznačují stavby Palác kultury, Praha, 1981 (Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohnal, Antonín Vaněk, Jan Králík), Merkuria, Praha, 1971 (Vratislav Růžička, Eva Růžičková, Vlastibor Klimeš, Milan Vašek), Koospol, Praha, 1977 (Vladimír Fencel, Stanislav Franc, Jan Nováček), Motokov, Praha 1977 (Zdenek Kuna, Olivier Honke-Houfek, Zdenek Stupka, Milan Valenta, Jaroslav Zdražil), Federální ministerstvo paliv a energetiky, Praha, 1977 (Vladimír Aulický, Jiří Eisenreich, Ivo Loos, Jindřich Malátek Kotva, Praha, 1975 (Věra Machoninová, Vladimír Machonin), Nová scéna, Praha 1983 (Karel Prager). Poněkud různorodější jsou některé stavby reprezentativních hotelů: Inter-Continental, Praha 1974 (Karel Filsak, Karel Bubeníček, Jaroslav Švec, interiéry: František Cubr, Zdenek Pokorný, Jan Šrámek, Jan Bočan, Zdeněk Rothbauer, Zdeněk Hrivnáč) nebo nemocnice: Urologická klinika Karlovy univerzity, Praha 1976 (Václav Růžička, Boris Rákosník).

ORGANIZACE VÝTVARNÝCH UMĚLCŮ

TEREZIE PETIŠKOVÁ

Uvedení Svazu československých výtvarných umělců do života bylo úkolem akčních výborů Národní fronty. Provolání Svazu československých výtvarných umělců a založení družstva Tvar s výhradním právem prodeje a nákupu uměleckých děl pro stát, proběhlo v týdnu před Sjezdem národní kultury, konaným od 10. dubna 1948. Důležitou úlohu při vzniku socialistickorealistických výtvarných děl sehrál praktický model plánování výtvarné tvorby i způsob komunikace svazu s umělci, převzatý ze Sovětského svazu. Umělci se nyní sdružovali pouze podle místa bydliště. Tzv. Střediska Svazu československých výtvarných umělců prováděla první výběr z organizovaných autorů, vyzývala je k účasti na úkolové akci, soutěži, stipendiu či výstavě. Svaz sloužil k rychlému zajištění socialistickorealistických děl, k sociálnímu zabezpečení umělců i důsledné centralizované kontrole života kulturní obce. Promyšleným systémem materiálního zabezpečení i poměrně jednoduše napodobitelným vzorem oficiální sovětské tvorby nabídl možnost uplatnění řadě průměrných umělců.

Změny politického klimatu se odrážely bezprostředně v činnosti svazu. O práci SCSVU v počátečních dvou letech jeho existence 1948-50 se dozvídáme z uskutečněných výstav a soutěží. Působení SCSVU zaznamenával od července roku 1949 pouze měsíčník *Výtvarnický věstník*. Svaz se podílel na rozsáhlé organizaci tzv. Kulturních patronátů a brigád a programu „Kultura výroby“, ve kterém byli umělci vysíláni do továren a na vesnice, aby pracovali na probuzení masového zájmu o výtvarné umění. V roce 1949 byla činnost svazu stabilizována. Pracovala krajská střediska, byl otevřen Dům umění U Hybernů v Praze, centralizován prodej materiálu i děl družstvem Tvar, probíhaly přípravy I. Celostátní konference a na tvorbě stanov „nového“ svazu. Posun od utopických plánů k jejich realizaci, prostřednictvím státní moci, přineslo *Prohlášení Svazu zaměstnanců uměleckých a kulturních služeb*, které požadovalo uskutečnění ideálních plánů, důslednou organizaci podniku a kulturních brigád.

Léta 1950-1952 představují nejtvrďší období stalinizace české kultury. Prosazování tvrdé militantní a schematické linie ve výtvarném umění je možné vymezit I. a II. celostátní konferencí SCSVU. Po dvouletém, vágnějším fungování přijal v roce 1950 svaz tzv. akční plán práce. Ústředním tajemníkem se stal téměř neznámý sochař Václav Jícha a předsedou architekt Karel Stráník. I. Celostátní konference delegátů československých výtvarných umělců, organizovaných ve svazu, se konala ve dnech 29.-31.3.1950 v Praze. Na konferenci byl vyhlášen záměr pořádání úkolových akcí a akční plán, který byl formulován poměrně obecně: 1) prosazovat socialistický realismus, 2) potírat formalismus a naturalismus, 3) orientovat se na výchovu mládeže, pionýrské hnutí, kulturní patronáty. Ve dnech 29.-30. 9. 1950 se konalo důležité zasedání Ústředního výboru Svazu československých výtvarných umělců v Bratislavě. Zde se přistoupilo ke zkonkrétnění akčního plánu a zhodnocení výsledků úkolových akcí. Svaz měl nyní za úkol 1) zabezpečit stipendia a ateliéry pro umělce: 2) vyčlenit z každého rozpočtu plánované stavby 2% prostředků na její výzdobu: 3) 2% náklady na výzdobu z rozpočtu staveb by měly zahrnout do svých plánů i lidové správy v obcích: 4) vypracování honorářových tabulek a soutěžního řádu. Referent pro tvůrčí věci Vladimír Šolta vyhlásil ve své sekci za důležité: 1) dbát na ideologii prostřednictvím organizovaného školení výtvarných umělců, 2) zaměřit se na zobrazení současného hrdiny, 3) osvojit si zkušenosti sovětských umělců, 4) navázat spolupráci s armádou, 5) provést reformu vysokého a středního výtvarného školství. Výtvarný život v tomto dvouletí téměř ustal. Omezil se na velké státní výstavy. V období mezi lety 1952-1956, ohraničeném II. a III. Celostátní konferencí SCSVU, probíhalo proměnlivé uvolňování politického tlaku na ideologizaci české kultury. Inscenovaný proces s Rudolfem Slánským v r. 1951 přinesl odstoupení celého radikálního proslanského křídla československé kulturní politiky, vedeného Gustavem Barešem. Pro výtvarné umění znamenal tento fakt především výměnu vedení svazu. Ve dnech 27.-29. 10. 1951 se konala první část II. Celostátní konference Svazu československých výtvarných umělců, která připravila volbu nového ústředního výboru, tajemníka a předsedy. Poněkud pozměněný směr dalšího programového vývoje signalizovalo zdůrazňování kontinuity české národní kultury. Druhá část II. Celostátní konference SCSVU, která se konala ve dnech 5. až 7. 7. 1952, přinesla zvolení sochaře Karla Pokorného do funkce ústředního tajemníka, předsedou svazu zůstal architekt Karel Stráník. Nový ústřední výbor se distancoval od metod

Jíchova vedení. Program činnosti svazu nyní spočíval především v realizaci tzv. výběrového svazu, v dokončení likvidace výtvarných spolků, v rozvinutí práce teoretiku a zavedení její kontroly. Podporovalo se začlenění výtvarných děl do architektury.

Významným mezníkem v proměnách kulturněpolitického klimatu bylo úmrtí J. V. Stalina a K. Gottwalda v r. 1953. Na konci téhož roku na plenárním zasedání ÚV KSČ zazněl projev ministra informací Václava Kopeckého o „*sucharech*“, ve kterém kritizoval dogmatické pojetí socialistickorealistickej kultury a na X. sjezdu KSČ, konaném v červnu 1954, došlo ke kritice „*schematismu v umění bez poetické krásy*“, zde se V. Kopecký zastal individuální odlišnosti tvorby každého umělce. Řešení vytýčených úkolů II. Celostátní konference SCSVU přinesl až rok 1956. Do té doby se pouze opakovaně hovořilo o nutnosti uskutečnit výběrový svaz a o potřebě připravit III. celostátní konferenci. V roce 1954 byl přijat nový autorský zákon, který umožnil zřídit podle sovětského vzoru Fond výtvarných umění jako záchytnou organizaci pro umělce, kteří nebudou přijati do výběrového svazu.

Po několika odkladech se konečně ve dnech 21.-22. 1. 1956, v atmosféře kritiky kultu osobnosti, konala zahajovací část III. Celostátní konference SCSVU. Jednání vedl přípravný výbor, řízený předsedou Antonínem Pelclem. Usnesení ustavující konference, která se konala 27. a 28. 10. téhož roku, obsahovalo důraz na tvůrčí a umělecké otázky, mluvilo se zde o zajištění svobody projevu. Práce svazu se měla nadále orientovat na podporu mladých umělců, na vytvoření podmínek pro vznik tvůrčích skupin a rozdělení SCSVU na svaz architektů a výtvarných umělců. Účastníci konference se příliš neohlíželi za uplynulou činnost svazu, nikdo neprováděl kritiku kultu osobnosti. Předsedou ÚV SCSVU byl zvolen krajinář Bohumír Dvorský. Dochází k uvolňování politického tlaku, který je střídán jeho utužováním. V roce 1957 proběhly prověrky ministerstva školství a kultury ve svazu i fondu. Od roku 1958 se svaz zaměřil na práci se začínajícími umělci. Stále se zdůrazňovala důležitost spolupráce výtvarníku s architekty. Neustále odkládanému sjezdu svazu předcházela diskuse o nových stanovách. IV. sjezd SCSVU zvolil za předsedu Josefa Malejovského. Složení Ústředního výboru podléhalo stále politickému postavení kandidátů. Diskuse na sjezdu nepřinesly změnu politického klimatu. Přesto je na stránkách Výtvarné práce a časopisu Umění tištěno stále více odborných informací o vývoji soudobého evropského umění.

Zásadní změnu vedení svazu, jeho stanov i působení přinesl V. sjezd SCSVU, který se konal 9.-11. 12. 1964. Předsedou byl zvolen Adolf Hoffmeister, v předsednictvu zasedli mimo jiné i Stanislav Libenský, Jiří Kotalík, Jindřich Chalupecký, Luděk Novák, Jan Kotík a další. Dalším výrazným posunem bylo pojetí svazu jako „demokratické stavovské organizace“, která by odrážela širokou škálu názoru ve výtvarném umění, které zaznělo na Celostátní konferenci SCSVU ve dnech 12. a 13. 12. 1966. Reorganizace svazu měla nastat za předsednictví opět zvoleného A. Hoffmeistera. V roce 1968 se diskutovalo o převedení svazu na odborovou, nikoli hodnotící a „predvojovou“ organizaci. Byl formulován akční program SCSVU, směřující k demokratizaci a samostatnosti svazové organizace v rámci Národní fronty.

V 70. a 80. letech sloužil svaz výtvarných umělců znovu k prosazování ideologické kultury. K tomuto účelu musely být zřízeny nové, národní svazové organizace. Jejich utváření sledoval týdeník pro politiku a kulturu KSČ *Tvorba* a podrobné zprávy obsahují také poslední čísla časopisu *Výtvarná práce* (1971). Existence dosavadního SCSVU, který se stavěl otevřeně proti okupaci Československa a proti politice KSČ, byla v důsledku federativního uspořádání státu a zřízením samostatného Svazu slovenských výtvarných umělců (9. 12. 1969) a Svazu českých výtvarných umělců (21. 12. 1970) anulována. Přípravné výbory nových uměleckých svazů vznikly na Celostátním aktivu předních umělců-komunistů, který se konal 19. prosince 1970. Na prvním zasedání propravného výboru SCSVU (11. února 1971) se stal jejím předsedou Jaroslav Grus a místopředsedy Adolf Zábranský, Otto Eckert a Karel Kolumek. Český fond výtvarného umění byl zbaven samostatnosti organizace Národní fronty a od roku 1969 byl začleněn do přímé správy ministerstva kultury. Český fond výtvarných umění byl podřízen svazu a jeho činnost se soustředila na organizační, technické a sociální zajištění práce výtvarných umělců, na realizaci ideových plánů svazu. Jedině členstvím ve svazu nebo fondu bylo možné získat oficiální oprávnění k vykonávání profesionální umělecké práce. Program přípravného výboru svazu z roku 1971 postrádal konkrétní

charakter. Zdůrazňovala se obsahová stránka díla, jeho angažovanost, pozitivní ladění, srozumitelnost a sepětí výtvarného umění s architekturou, konkrétněji se k umělecké formě nebo politickému poslání nevyslovoval.

Ustavující sjezd Svazu českých výtvarných umělců, který se konal 20. prosince 1972, přinesl obsáhlejší kritiku reformních tendencí let 1968 a 1969. Konstatoval překonání krize a obnovil diskusi o metodě socialistického realismu a funkci umění. Tvrdé nastolení ideologické linie signalizoval výběr autorů, kteří se vyslovovali pravidelně k přípravě a jednání svazu (Rudolf Svoboda, Richard Wiesner, Jaroslav Grus, Arnošt Paderlík, Jaroslav Bejček, Václav Fiala, Karel Kolumnek, Josef Peca a další) v týdeníku *Tvorba*. Jako náhrada za bývalý SCSVU byl v roce 1973 založen Československý výbor svazu výtvarných umělců.

V průběhu sedmdesátých let, zejména po XV. sjezdu KSČ (1976) prosazovalo MKCR prostřednictvím svazu a fondu program inspirovaný kulturní politikou padesátých let. Vrátilo se k plánu na sblížení rozdílu města a vesnice, duševní a fyzické práce v masovém měřítku a rozvíjení tvořivých mas jako subjektu kulturní revoluce. K významným manifestacím loajality uměleckých svazů vůči politice KSČ došlo prostřednictvím tzv. prohlášení *Za nové tvůrčí činy socialistického umění* (1974), ve kterém svazy vyzývaly k oslavám 30. výročí Slovenského národního povstání a 30. výročí osvobození Československa sovětskou armádou a *Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru* (1977) proti imperialismu a Chartě 77.

Diskuse na II. sjezdu SCVU (13. a 14. dubna 1977) se týkala především představy o právě probíhající vytváření základů nového *uměleckého slohu a životního stylu* a o podmínkách pro práci mladých umělců. Svaz inicioval vznik stipendií a tvůrčích pobytů pro absolventy AVU a založení speciální komise zaměřené na mladé autory. Novým předsedou byl zvolen Josef Malejovský. Začal vycházet jediný soudobý časopis o výtvarném umění *Výtvarná kultura* (od poloviny roku 1977), vedený Dušanem Konečným. Federální SCSVU byl ustanoven 16. února 1978. Předsedou byl zvolen Josef Malejovský a náplní jeho činnosti se stala práce bývalého Československého výboru svazu umění, tj.: koordinovat spolupráci národních svazů a zajišťovat reprezentaci československého soudobého umění v zahraničí.

Za nového předsednictví Karla Součka se konal III. sjezd SCVU (25.-26. 5. 1982) a II. sjezd SCSVU (8.-9. 6. 1982). Mluvílo se zde o potřebě kritiky a sebekritiky, o zlepšení teoretické práce a zvýšení podílu výtvarných umělců na socialistické výstavbě. Od počátku osmdesátých let začaly také vycházet interní informativní občasníky *Bulletin Svazu českých výtvarných umělců* a *Zprávy Českého fondu výtvarných umění*.

„*O křížovatce dějinného vývoje a nelehkém hledání budoucí cesty kupředu*“ se rozpačitě diskutovalo na IV. sjezdu SCVU (24.-25. 3. 1987), za předsednictví Jana Simoty. K výraznější změně programu nedošlo ani na III. sjezdu SCSVU, který se konal 9. a 10. června 1987. Politický vývoj v Sovětském svazu vedení svazu evidentně zaskočil. Teprve v roce 1988 začal vycházet časopis *Ateliér* pod vedením Františka Kšajta. Pomalé scelování uměle rozdělené výtvarné scény bylo patrné na půdě svazu na tzv. Aktivech mladých výtvarníků, které se konaly v průběhu roku 1988 a 1989. Začaly být publikovány také informace o aktuálním západoevropském a americkém umění 20. století v časopise *Výtvarná kultura*. Od konce roku 1987 se dosud neoficiální umění začalo vracet veřejnými výstavami alespoň na okraj Prahy (*Tvrdohlaví*, Lidový dům, 1987, *Konfrontace VI*, Lidový dům, 1987, *12/15 a hosté*, Lidový dům, 1988, *Fórum'88*, Holešovická tržnice).

ČESKÁ VÁŽNÁ HUDBA V TOTALITNÍM SYSTÉMU

JAN DEHNER

Sotva začala česká hudba navazovat kontakty se světem, přerušené II. světovou válkou, zasáhla ji vlna restrikcí. V rámci uplatňování sovětských zkušeností bylo přijato také usnesení ÚV VKS(b) z 10. 2. 1948 o opeře Vano Muradeliho „Velké přátelství“; jeho východiskem byly teze A. A. Ždanova o lidovosti, angažovanosti a naopak formalismu, subjektivismu, kosmopolitismu a protilidovosti hudebních skladatelů a jejich děl. Pro českou soudobou hudbu to znamenalo požadavek „návratu ke Smetanovi“ (už ne tolik ke Dvořákovi) ve smyslu epigonského napodobování a také odmítnutí prakticky celé meziválečné hudby domácí (včetně vrcholných děl Leoše Janáčka) i světové.

Publicitu a podporu těmto závazným estetickým dogmatům měl získat II. mezinárodní sjezd skladatelů a hudebních vědců (Praha, 20.-29. 5. 1948). Domácím nástrojem prosazování kulturní politiky KSČ se stal Svaz československých skladatelů (1949), protagonisty této aktivity byli skladatelé Miroslav Barvík, Václav Dobiáš, Jan Kapr, Jan Seidel, Josef Stanislav, z hudebních vědců Antonín Sychra a Jaroslav Jiránek.

Do první vlny oslavných kompozic, spojených s koncem války jako by organicky zapadaly Dobiášovy kantáty „Stalingrad“ (1945) a „Stalinův rozkaz k osvobození Prahy Sovětskou armádou“ (1946), vlastně však byly předznamenáním mnoha dalších oslavných kantát (Seidlův triptych „Odkaz Julia Fučíka“ 1946-1949, Sommerova Kantáta o Gottwaldovi 1949, Dobiášova „Buduj vlast, posílíš mír“ 1950, Barvíkova „Ruky přeč od Koreje“ 1951, Podešvova „Stranická legitimace“ 1951, ad.). Ještě 1961 byla v Dobiášově osobním hesle v Československém hudebním slovníku osob a institucí hodnocena kantáta Buduj vlast jako základní pilíř naší nové hudební tvorby. Motivem vzniku mnohých těchto děl byl zájem být hrán a později podílet se na systému podpor a odměn Českého hudebního fondu (1953). Požadovaná ideovost se projevovala v orchestrální tvorbě volbou názvů či námětů (Drejsl „Raymonda Dienová“ – bojovnice za mír, která si lehla před vlak, údajně vezoucí kulometry) nebo zpracováváním folklorních motivů. Vznikalo také mnoho hudebně dramatických děl na tzv. pokrokové historické náměty, jako např. Zbyněk Vostřák „Královův mincmistr“ (1950-1953) Maxmilián Hájek „Jan Výrava“ (1950) Karel Horký „Jan Hus“ (1950), „Hejtman Šarovec“ (1953) Vladimír Ambros „Maryla“ (1953) Ivo Jirásek „Pan Johanes“ (1951-1952) Osvald Chlubna „Kolébka“ (1951-1952).

Přísně vzato, bez úlitby estetickým dogmatům komunistického režimu dokázalo projít 50. léty jen málo českých skladatelů: Pavel Bořkovec, Miloslav Kabeláč, Klement Slavický; je paradoxem, že z Bořkovcovy komposiční třídy na AMU vyšli mnozí ze skladatelů socialistického realismu (např. Radim Drejsl, Oldřich Flosman, Jiří Pauer, Vladimír Sommer).

Obecnou potřebu populární hudby měly uspokojit tzv. masové písně, žánr převzatý ze sovětské hudby; jejich námětem byly glorifikace Klementa Gottwalda a komunistické strany podpora „boje za mír“ k oslavě armády a různých profesí (např. hornictví). Nezanedbatelnou funkcí těchto písní byla indoktrinace obyvatelstva. S touto tvorbou souvisela také podpora lidové umělecké tvořivosti; centrálně řízené hnutí mělo nahradit rušené pěvecké spolky. Odbornou poradenskou a dozorcí funkci nad amatérskými soubory vykonával Ústřední dům lidové umělecké tvořivosti (zřízený 1951 pod názvem Ústředí lidové tvořivosti); po čtyřech letech byla jeho činnost odměněna Řádem práce. První amatérské soubory pracovaly v rámci ČSM a ROH: k vzorovým patřil Soubor Julia Fučíka ZK Automobilových závodů Kl. Gottwalda v Praze (od 1948, nejprve recitační, pak se sborem, orchestrem a taneční skupinu). Vznikl (1948) také profesionální soubor, zaměřený na „rozvíjení folkloru“: Československá státní soubor písní a tanců, jenž měl v 60. letech 220 členů a stal se vývozním artiklem.

Významný rozvoj proběhl v oblasti interpretačního umění. Dekretem presidenta republiky z 22. 10. 1945 byla postátněna Česká filharmonie a vznikly nové symfonické orchestry především v krajských (ale i lázeňských) městech: Gottwaldov (1946), Teplice v Čechách (1948), Brno, Karlovy Vary, Olomouc, Ostrava (všechny 1951), Mariánské Lázně (1954), rozhlasový orchestr v Plzni byl založen 1946. Česká filharmonie začala být budována jako instituce, poskytující existenční bázi sólistům (už od 1949 klavírista Josef Páleníček a houslista Alexandr Plocek), komorním souborům (České noneto

a Smetanovo kvarteto od 1951) i Českému pěveckému sboru (1953). Od 60. let byla zřizována místa pro sólisty a komorní soubory i u dalších státních orchestrů (FOK, Brno, Ostrava, Teplice, Karlovy Vary ad.). K postátnění Symfonického orchestru hl. m. Prahy FOK došlo až 1952 (poměrně pozdě), jeho správou bylo pověřeno město Praha.

V budovách, které do 1944 sloužily německému divadelnímu provozu (Ústí nad Labem, Liberec, Opava, Neues Deutsches Theater Prag), začaly hrát české operní soubory už r. 1945. V budově pražského německého divadla vznikla po 1945 progresivně zaměřená Velká opera 5. května, jež byla po únorovém převratu 1948 násilně sloučena se souborem Národního divadla a budova byla přejmenována na Smetanovo divadlo.

Hudební školy, do 1945 soukromé spolkové nebo městské, byly postátněny podle oběžníku ministerstva školství, věd a umění z 5. 7. 1951. Ještě 1963 je v Československém hudebním slovníku osob a institucí jako hlavní cíl sjednoceného hudebního školství (jednorozční příprava pro 7-8leté děti, pak devítiletá škola pro mládež od 8 do 17 let, od počátku s placením školného) definováno zlidovění hudebního umění v duchu socialistického realismu, příprava nadaných žáků k působení v souborech lidové umělecké tvořivosti a těch vynikajících pak ke studiu na konservatořích, vychovávajících hudební profesionály. Konservatoř dostala statut vyšší odborné školy (po 4 letech maturita, pak 2 roky studia do absolutoria); ke dvěma v českých zemích (Praha, Brno) přibýly dvě Vyšší hudebně pedagogické školy (Gottwaldov 1950, později přesídlila do Kroměříže, Ostrava 1953), z nichž později vznikly konservatoře (Ostrava 1959, Kroměříž nejprve jako odbočka Brna). Nová konservatoř byla založena 1961 v Plzni.

Situaci hudební vědy po 1948 ovlivňoval Zdeněk Nejedlý, i když už na universitě nepůsobil a věnoval se politické činnosti. Nepochybně způsobil odstranění prof. Josefa Huttera, významného medievalisty z katedry hudební vědy filosofické fakulty University Karlovy v Praze. V únoru 1948 Huttera nahradila politicky vyhovující Anna Patzaková, odchovankyně Nejedlého, odborně ovšem natolik nezpůsobilá, že už 1950 její universitní činnost musela skončit. Brněnská hudební věda, zaštitěná jménem svého zakladatele Vladimíra Helferta, který zemřel na následky nacistické perzekuce a věznění, se mohl poněkud více věnovat odborným aktivitám. Olomoucká universita, obnovena 1945, měla od 1946 katedru hudební vědy, orientovanou na přípravu učitelů hudební výchovy na středních školách.

Hlavním nástrojem prosazování socialistického realismu byla hudební kritika. Jejím hlavním působištěm byly Hudební rozhledy, jediný časopis, který vycházel od 1949.

Změnila se zásadně organizace hudebního života: soukromá koncertní jednatelství a agentury byly zrušeny a byla založena Hudební a artistická ústředna (1948-1957). Jedním z jejích úkolů byly také pravidelné kvalifikační zkoušky tzv. hudebníků z povolání (vystupujících v restauračních zařízeních), jejichž součástí byly i politické pohovory; na výsledku zkoušek závisela výše honorářů těchto hudebníků.

Ideologické reglementaci podléhal operní a koncertní repertoár. Světová soudobá hudba byla prakticky redukována na díla autorů sovětských a socialistických (a několik málo výjimek západních „pokrokových“ skladatelů). Z koncertního provozu prakticky vymizela církevní hudba, v chrámech (i významných), ztratila potřebnou materiální (a tedy i profesionální) základnu.

První názvuky kritiky dogmatického socialistického realismu zazněly už 1952: Josef Páleníček konstatoval, byť dobovou frazeologií, stylový anachronismus Dobiášova nonetu O rodné zemi. Skladatel však byl za dílo dostal státní cenu II. stupně a vyšel velký apologetický článek Antonína Sychry. Po uvedení Šostakovičovy X. symfonie došlo také k diskusím o symfonickém tragismu a jeho přípustnosti v poměru k optimistickým perspektivám socialismu.

Změna politického klimatu, uvolnění v roce 1956 umožnilo pootevření se světu také v hudbě. Do koncertního repertoáru vstupují díla Honeggerova, Hindemithova, Stravinského. Práce autorů II. vídeňské školy (Schoenberg, Berg, Webern), nemluvě o skutečně současné západoevropské a americké hudbě, zůstávají stále mimo zorné pole. Na česká pódia a scény se také postupně vrací hudba Leoše Janáčka a Bohuslava Martinů. Operní a baletní dramaturgie „objevuje“ Orffa, Bartóka, Brittena ad.; tento proces se odehrává především v Plzni, Brně a Olomouci. Na dlouho ojedinelým je

provedení Bergovy opery *Vojcek* v pražském Národním divadle (25. 5. 1959), zařazené do programu festivalu *Pražské jaro*.

Zřetelný je rozvoj interpretačního umění: po Smetanově kvartetu (1945) vzniká Janáčkovo (1949), Vlachovo (1950), Dvořákovo (1953), Kvarteto hl. m. Prahy (1955); mnohá z nich vyrůstají v tělesa evropské úrovně a zakládají také pedagogicky českou kvartetní školu. V roce 1950 nastupuje jako umělecký ředitel České filharmonie dirigent Karel Ančerl, který začíná budovat z dotud pouze orchestrálního tělesa umělecký ústav (přičleněním Českého pěveckého sboru a instrumentálních sólistů); 1954 se k filharmonii vrací Václav Talich, po válce neprávem obviněný z kolaborace. K provozování starší hudby se orientuje soubor *Ars rediviva* (1951, vedený Milanem Munclingerem), vzniká i *Pražský komorní orchestr bez dirigenta* (1951); o něco později, 1956, zakládá Miroslav Venhoda vokální soubor *Noví pěvci madrigalů a komorní hudby* (od 1967 *Pražští madrigalisté*).

Také počátek vstupu skladeb II. vídeňské školy do českého hudebního života souvisí s nově založenými soubory: *Komorní harmonie* (1960, dirigent Libor Pešek), jejíž koncerty se konaly v nově otevřeném Divadle Na zábradlí, a *Musica viva Pragensis* (1961). Prvním autorem, který komponoval pro *Komorní harmonii*, byl Jan Klusák: *Čtyři malá hlasová cvičení na text Fr. Kafky* (1960), *Obrazy* (1960), *Černé madrigaly* (1961), *První invence* (1962). Pro soubor *Musica viva Pragensis* psali především Marek Kopelent a Zbyněk Vostřák. Brněnským protějškem pražských souborů bylo sdružení *Musica nova* (1961), s nímž souvisely aktivity skladatelů Josefa Berga, Pavla Blatného, Miloslava Ištvana, Ctirada Kohoutka, Aloise Piňose, Jana Nováka, Zdeňka Pololánika.

Paralelní byl i vývoj elektronické hudby v českých zemích: roku 1964 začala fungovat zvuková laboratoř Výzkumného ústavu rozhlasu a televize v budově Československého rozhlasu v Plzni, konaly se tam první kurzy (s účastí zahraničních odborníků – P. Schaeffer, G. M. Koenig) a vznikaly první skladby.

Nová hudba měla však dlouho oficiální punc nepatřičného – ještě 1963 vyslovil SČS „princiální nesouhlas [...] se spekulativností novodobých kompozičních směrů“. Už o rok později však v rámci diskuse nad knihou Jaromíra Podešvy *„Současná hudba na Západě“* (Panton, Praha 1963) vyslovuje Jindřich Feld implicitně ostrou kritiku vývoje československé hudby po roce 1948 (viz *Hudební rozhledy* 1964). Odborné námitky vůči Podešvovi formuluje slovenský skladatel Peter Kolman, který označuje jako dogmatika ze starých časů jednoho z „nedotknutelných“, Josefa Stanislava. Přetrvávající způsob řízení kultury KSČ dokumentuje historie odkladu premiéry *Vokální symfonie Vladimíra Sommera*; byla dokončena 1958, poprvé provedena až 1963. Hlavní překážkou nebyla stylová orientace, ale užití textů Franze Kafky, Fjodora M. Dostojevského a Cesare Paveseho a zřejmě i značně pesimistické vyznění díla.

Atonalita a dodekafonie byly i v době svého vzniku přijímány v českém prostředí spíše rezervovaně (možná i pro svůj „německý“ původ). Také proto byla převažující v hudbě po období dogmatického socialistického realismu neoklasická stylová orientace (v širším slova smyslu). Pavel Bořkovec, Klement Slavický dále rozvíjeli svoje autorské idiomy, obdobně psal např. i Jan Hanuš, z mladších Ilja Hurník, Jan Nová, Svatopluk Havelka, Jindřich Feld, Ivo Jirásek, Petr Eben. Šedesátá léta (zvl. jejich druhá polovina) jsou obdobím takřka invaze skladatelských technik, spjatých s II. vídeňskou školou i do tvorby autorů, dotud orientovaných na „tradiční modernu“ (Šostakovič, Honegger, neoklasicismus). Správné je dobové konstatování, že „celá řada autorů dnes volně hospodaří s technikami Nové hudby, aniž jim je ochotna přisoudit závažnost, vedoucí k zásadnímu rozchodu s tonalitou a tematickou prací“ (Vladimír Lébl, in *Nové cesty hudby*). Stylovou čistotu si zachovávají práce Jana Klusáka, Marka Kopelenta a Zbyňka Vostřáka, k zásadní proměně došlo u Jana Kapra, druhdy prominentního režimního autora, nositele Stalinovy ceny (za hudbu k filmu *Nové Československo*). (Je vlastně signifikantní, že právě kromě negativního také tento vztah k postupům odvozeným z II. vídeňské školy se vyskytuje u skladatelů, z nichž se později, v době normalizace, rekrutovalo tzv. zdravé jádro, základ nové, prorežimní skladatelské organizace.)

Od druhé poloviny 60. let se intenzivně rozvíjely styky se zahraničím (byť stále prostřednictvím SČS), vzrůstal nejen počet českých návštěvníků významných mezinárodních festivalů a kursů soudobé hudby (Varšava, Darmstadt), ale také skladby českých autorů začaly pronikat na tato pódia (kromě

uvedených ještě Donaueschingen, Graz, Witten). Logickým vyvrcholením byl mezinárodní festival Mezinárodní společnosti pro soudobou hudbu, konaný v Praze 1967.

V této době také dochází k výrazné polarizaci stylové orientace skladatelských tříd obou vysokých škol. Brněnská JAMU se věnovala soustavnému vzdělávání v technikách „nové hudby“, pražská AMU zůstává tradičněji orientována, i když ani zde se pedagogové (Václav Dobiáš, Emil Hlobil, Jiří Pauer) nechovají dogmaticky.

Hudební věda získává institucionální bázi: v rámci ČSAV vzniká 1962 Ústav pro hudební vědu (iniciátorem a prvním ředitelem byl Jaroslav Jiránek); hlavním úkolem je nejprve zpracování dějin české hudby 20. století, postupně se však záběr rozšiřuje i na jiná historická období. Významným pracovištěm je zvuková laboratoř ústavu, v níž se především Vladimír Lébl věnuje problematice soudobé hudby.

Rozšiřuje se také spektrum hudebních časopisů: od 1964 vycházejí odborně zaměřené Hudební věda a Hudební nástroje, 1968-1970 Hudební výchova, 1965 populární G (od 1975 Gramorevue). Do zahraničí jsou zaměřeny Hudební zprávy z Prahy, které vydává od 1964 Hudební informační středisko anglicky, francouzsky, německy, rusky a španělsky.

Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 znamená hluboký zásah také do rozvoje české hudby. Postupně se přerušují pracně navázané oficiální kontakty se Západem. Do zahraničí odešlo jen několik tvůrců – skladatelé Jan Novák a Ivo Vyhnanek a dirigenti Zdeněk Mácal, Martin Turnovský, ze zahraničního angažmá se nevrátil Karel Ančerl (šéf České filharmonie), podobně jako někteří další interpreti (např. Zdeněk Bruderhans). Období největší izolace začíná s ustavením nové skladatelské organizace (SČSKU) 1972. Režimním požadavkům „pokrokové tematiky“ vyhovují nejlépe autoři dotud profilovaní příklonem k šostakovičovsko-prokofjevovské větvi moderny 20. století (jako Jiří Pauer, Václav Felix, Josef Matěj, Oldřich Flosman, Lubomír Železný, Ivan Jirko ad.). Obnovuje se praxe finančně výhodných „tvůrčích objednávek“, jejichž výsledkem jsou většinou neživotná, často přímo špatná díla. Vedle této produkce stále vznikají i skladby standardní stylové orientace, řemeslně solidní (Viktor Kalabis, Petr Eben, Otmar Mácha, Ivo Jirásek, Emil Hlobil, Klement Slavický ad.).

Ve srovnání se Slovenskem je z hudebního života vyřazeno daleko více skladatelů (namátkou Miloslav Kabeláč, Klement Slavický, Kopelent, Klusák, Vostřák); stanovit jejich přesný počet je obtížné, protože neexistují písemné doklady zákazů, jejichž vykonavatelé byli funkcionáři SČSKU. Snad někdo z nich vnitřně nesouhlasil se stranickými direktivami, výsledná morální devastace byla o to masivnější (a zdá se, že záměrná). Situace pro „exkomunikované“ skladatele byla nejtěžší v prvních letech ustavování nového svazu, byl totiž záměrně omezován počet jeho členů, noví byli přijímáni podle politického klíče (nezřídka to byli autoři druhého či třetího řádu). Být členem, znamenalo mít šanci na provedení na svazových a následně i dalších koncertech, zapojit se do hudebního provozu.

SČSKU se v duchu dobového trendu zaměřuje na mladší generaci tvůrců, které brzy nabízí i „autonomní“ platformu (Aktiv mladých, od 1973 festival Mladé pódium). Tato skladatelská generace se zřetelně rozčleňuje na tradicionalisty a progresivně orientované. Na rozdíl od svých starších kolegů nejsou zásadně vylučováni z hudebního života, ti z konservativních, kteří vykazují schopnost spolupráce na „konsolidaci“, jsou pověřováni funkcemi (také placenými).

Prakticky nezávisle na ideologických omezeních (s výjimkou stálé konservativní orientace repertoáru) vyrůstala nová generace interpretačních umělců, z níž ti nejlepší měli možnost účastnit se zahraničních soutěží a poté mohli dosáhnout významných pozic doma a postupně pronikat do zahraničí. Významná byla česká kvartetní škola, vychovávaná především v Praze členy Smetanova kvarteta; v Brně se pedagogické práci věnovali členové Janáčkova kvarteta. Z pražské školy vyšlo Panochovo kvarteto (1968), Doležalovo kvarteto (1972), Kocianovo kvarteto (1972), Pražákovo kvarteto (1972), Kvarteto Martinů (1976), z brněnské Kvarteto města Brna (1969), Kynclovo kvarteto (1969), Kubínovo kvarteto (1972). V oblasti sólových nástrojů byli nadějemi např. Ivan Klánský – klavír, Igor Ardašev – klavír, Čeněk Pavlík – housle, Ivan Ženatý – housle, Daniel Veis – violoncello, dirigenti Jiří Bělohlávek, Petr Vronský, Petr Altrichter.

Bez tak hustou síť konservatoří doplnily další ústavy: 1971 Teplice a Kroměříž (vlastně pouze osamostatnění existující školy), 1978 Pardubice. V Pardubicích čerpá konservatoř svoje pedagogické síly z místního orchestru, založeného v 70. letech jako Východočeský státní komorní orchestr. Dokladem o nadměrném zahušťování hudebního provozu ve východních Čechách byl vznik profesionálního orchestru v Hradci Králové 1978. (Svého druhu protiargumentem je fakt, že obě tělesa stále fungují, ačkoli jsou jejich sídla od sebe nepříliš daleko.)

Osmdesátá léta byla ve znamení ochabování režimního tlaku, opět v souvislosti s politickým vývojem v Sovětském svazu. KSČ ovšem povolovala jen neochotně. Nicméně do hudebního života přece jen pronikaly skladby tzv. zakázaných autorů, protagonistů stylového pokroku české hudby v 60. letech, Jana Klusáka a Marka Kopelenta, hrál se i Zbyněk Vostřák. Skladby, kterými zvláště Klusák a Kopelent znovu vstoupili na českou hudební scénu, doložily, že tito autoři si zachovali kontakt se světovým děním i schopnost reagovat na stav společnosti. Jejich vysoká umělecká úroveň nepochybně souvisela také s občasnými objednávkami ze zahraničí, které jim umožňovaly alespoň částečnou přítomnost v evropském hudebním životě. Oficiální obraz české hudební kultury v době normalizace „zachraňovali“ stranou schválení pokrokoví autoři Ladislav Kubík (1946) a starší Václav Kučera (1929), jejichž komposice byly pozitivně hodnoceny ve skladatelských soutěžích (Kučera *Obraz*, cena v soutěži královny Marie-José, Ženeva 1970; Kubík *Nářek bojovníkovy ženy*, UNESCO 1974, *Koncert pro klavír a orchestr*, UNESCO 1978). Presentovat se oficiálně v zahraničí jim usnadňovala funkcionářská aktivita v SČSKU, odměňovali se za ni režimu také občasnou komposiční „úlitbou“ (zvl. Kubík *Pocta Majakovskému* 1977, *Únor* 1973 apod.)

Radikální rozchod s dobovou oficiální hudební scénou znamenala iniciativa skupiny kolem skladatelů Petra Kofroně (1955), Miroslava Pudlák (1961) a Martina Smolky (1959), kteří vytvořili 1983 *Orchestr Agon*, variabilní instrumentální soubor, interpretující jejich, ale i cizí hudbu, orientovanou na minimalismus. Občasné koncerty *Agonu* měly v sobě moment lehce undergroundové atmosféry; publikum bylo průmětem odborných zájemců a obecnstva koncertů rockových skupin. Ve své době to byly večery, otevírající dotud netušené obzory, které stály v zásadní opozici ke koncertnímu provozu SČS i SČSKU. Kvalitativní úroveň rozsáhlé nové produkce, presentované na svazových koncertech byla totiž spíše nízká, skutečně hodnotná díla se prosazovala často obtížně. Protože však všechny tyto koncerty byly přístupné zdarma a na propagaci se nešetřilo, zdálo se, že o takovou hudbu je mezi obecnstvem zájem. Na druhé straně vznikala u publika dojem, že soudobá hudba je právě taková, jaká je presentována na svazových koncertech. O to větší byl pak smysl aktivity *Agonu*, i když bylo stylové zaměření jeho produkcí značně monolitní a nepokrývalo velké mezery ve znalostech českého koncertního publika (především II. vídeňská škola a z ní vyrůstající styly).

POPULÁRNÍ HUDBA

JOSEF KOTEK

Rozsáhlá oblast české populární (nonartificiální) hudby se už tradičně člení pestřeji než její protějšek – hudba vážná (artificiální). Rámcově ji lze charakterizovat jako množinu profesionálně nebo poloprofesionálně vytvářených skladeb kratšího rozsahu, jednodušší struktury a stabilizovaných, přehledných forem, které jsou svou bezprostřední či přímo až aktuální sdělností přístupny nejširším posluchačským vrstvám a jsou i funkčně spjaty s jejich životem a zájmy. V základních strukturních a sociofunkčních rysech české populární hudby přitom obvykle jde o typově standardizovaný základ tvorby, o zeslabený význam tvůrčí (skladebné) jedinečnosti díla a naopak o zvýraznění podílu interpretace (konkrétního předvádění; dále pak o spontánnost vnímání a konzumace, o silné a bezprostřední zastoupení sociálních a psychických funkcí, o širokou (a zároveň generačně, skupinově, sociálně apod. víceméně vyhraněnou) konzumní základnu, o zbožní charakter převážné části produkce populární hudby a tím i o její podřizování se běžným ekonomickým mechanismům a zákonitostem, zvláště zákonu poptávky a nabídky. Napojení na řadu sociálních funkcí a silných politických i ekonomicko-technických vazeb má přitom pro poznávání dobového sociálního a kulturního vlivu populární hudby význam vpravdě klíčový; a to právě i pro čtyřicetileté období komunistické moci.

Co se týče vlivů sociálně a kulturněpolitické povahy, začala se hned v prvních poválečných letech (1945-1948) k dosud převažující funkci užitkové a rekreační připojovat aktuální funkce politicko-agitační. K radikálnímu vyhranění došlo však až po únorovém puči 1948. Sem totiž spadá pokus populární hudbu zcela oprostít od jakýchkoli ekonomických závislostí a současně ji i převést do roviny účinného ideologického nástroje. K vládě nastoupivší komunistická strana, upevňujíc svou politickou moc, kladla hlavní důraz na agitační, přesvědčovací a quasi výchovnou stránku umění a hudby. V tomto smyslu také usilovala podřídit novou tvorbu (a provozování hudby vůbec) svým aktuálním politickým cílům. V sociální sféře bylo takové úsilí podloženo i tím, že teprve v poúnorovém období se do pravidelné hudební spotřeby začlenily všechny vrstvy obyvatelstva, jimž načas se zvyšující životní úroveň a zlepšené zásobování nově umožňovaly nákupy radiopřijímačů, gramofonů a desek. Shora i zdola se tak prosazovala tendence ovlivňovat hudbu podle požadavků a převládajícího vkusu nejpochetnějších vrstev dělnických a zemědělských. Přirozeným nositelem ideovosti a současně i východiskem tehdy předpokládané ryze socialistické kultury jevíly se proto dobovému nazírání takové druhy, jež byly spjaty s kulturněpolitickou činností souborů lidové tvořivosti (především masová a mládežnická píseň), a dále populární hudba vycházející jednak z domácích zdrojů (tradiční a lidovkové tance a pochody, revivalismus lidové písně v pojetí regionálních dechových kapel apod.), jednak z příkladů hudby sovětské. Tomuto okruhu tvorby se v politicky vzrušeném poúnorovém období a v celé první polovině padesátých let načas dostávalo nejen široké veřejné odezvy, ale také podpory ze strany politických a masových organizací (Svaz mládeže, odbory), úřadů a kulturních institucí (Svaz skladatelů, osvětové domy, rozhlas, znárodněná nakladatelství aj.). Úže vymezený a relativně kladný přínos modernější populární hudby (tehdy hlavně swingového stylu a jazzu) byl naproti tomu odmítán, ba administrativními metodami často i násilně potlačován jako nežádoucí „hudba amerického imperialismu“ či dokonce „hudba duševní bídy“.

Mezi tvrdým kulturněpolitickým tlakem na straně jedné a mezi nově se vyjevujícími, mnohem širšími potřebami a požadavky konzumentů na straně druhé se ovšem už v druhé polovině padesátých let začal vyhrcovat zřejmý rozpor. Stranicky proklamovaný hudební model, který se měl v podobě masové písně a po sovětském vzoru vnucované „estrádní hudby“ inspirovat především folklórní a lidovou (mnohdy spíše jen pseudolidovou) tradicí, neodpovídal už ani při svém vzniku životnímu stylu širokých vrstev obyvatelstva – slohu, jenž se tehdy rychle stabilizoval na převaze městského způsobu života. Nečekaný vkusový tlak se objevil hlavně ze strany nejmladší generace. V souvislosti s růstem životní úrovně a s dostatkem finančních prostředků, jakož i vlivem nástupu nových masových médií se totiž snížil věkový průměr zájemců o populární hudbu až k pubertální hranici (tzv. teenageři, tj. mladiství v rozmezí 13-19 let) a takto i psychicky posunul do jiné roviny posluchačské vyspělosti. Tím se také změnilo nároky na to, co tato zcela nová vrstva konzumentů od populární

hudby vlastně očekávala. V druhé polovině padesátých let, a to v souvislosti s jistým politickým uvolněním po XX. sjezdu KSSS (1956), se proto prudce obnovil zájem o jazz a taneční hudbu jím ovlivněnou (písňe swingu a stylově širšího popu). Spolu s tím velmi též zintenzivnělo úsilí překonat mnohaletou izolaci naší populární hudby od ostatního vývoje ve světě. I odtud si možno vysvětlit, proč se vkus nejmladších konzumentů začal brzy nato přesunovat ještě aktuálněji: totiž od líbivého popu ke zcela novému stylově žánrovému druhu populární hudby – k hudbě rockové.

O něco později, v sedmdesátých letech a po neblahých následcích srpnového sovětského vpádu 1968, se ke vzdorně pojímanému rocku nadto i připojil nový vzestup spontánní zpěvnosti mládeže. Tentokrát ovšem se zcela jiným posláním než v padesátých letech. Nyní naopak šlo o vlnu folksongů, tj. písní spontánně, povětšinou jen amatérsky vytvářených; přitom však společensky angažovaných a hlavně v kruzích intelektuální mládeže tak či onak reagujících na oficiální dobové tlaky. Podobně silná byla též vlna písní country & western, které u nás bezprostředně navazovaly na silnou předválečnou tradici trampského zpěvu. Vyhraněným okruhem svých tábornických provozovatelů a publika, romantizující cizokrajnou tematikou, jakož i záměrnou izolací od posrpnových tendencí a obnovovaného politického tlaku dávala tak i spontánně uplatňovaná tvorba c&w najevo trvalý odpor proti potlačovatelskému husákovskému režimu.

Při nezřídka až fanatickém obdivu teenagerů vůči idolům pop music a rocku nebo při silně akcentované sdružovatelské funkci folku a písní c&w znovu tak v širokém okruhu populární hudby zesilovaly i psychické vazby, propojující tuto hudbu s jejím posluchačstvem. Nové stylové žánrové druhy počaly do značné míry smazávat někdejší hranici mezi zpěvákem či muzikantem „nahore“ a posluchačem „dole“. Mladý fanoušek se tak mohl i generačně naplno ztotožnit s tím, kdo mu přímo z jeho řad zprostředkoval kvalitativně nový citový nebo psychofyziologický zážitek: kdo mu jako rovný s rovným mluvil doslova „ze srdce“, vytvářeje mu tak jeho vlastní image. Sám pouhý výčet zúčastněných autorů, zpěváků, hudebníků, jakož i orchestrů a skupin představoval by tu ovšem mnoho desítek jmen. Jen orientačně lze proto připomenout např. taneční a jazzové orchestry Karla Vlacha, Gustava Broma a Karla Krautgartnera (spolu s mnoha jejich sólisty a zpěváky). Mezi úspěšné podniky, otevírající nové obzory náležela ve své době zejména akce Hledáme písničku pro všední den (1958-1962), pražské Mezinárodní jazzové festivaly (od 1964) a písničkové festivaly Bratislavská lyra (od 1966), které dokonce ještě v ročníku 1969 vyvrcholily nadšeně přijímanými písničkovými protesty proti sovětské okupaci (Marta Kubišová ad.). S mimořádným ohlasem se u mladých lidí setkával též písňový repertoár malých divadel, takřka neráz a namnze vzdorně vznikajících na rozhraní 50.-60. let; vedoucí místo náleželo přitom dvojici Jiří Suchý a Jiří Šlitr. Ještě před polovinou šedesátých let se populární hudba a její písně začaly úspěšně prosazovat i prostřednictvím hudebních filmů a televizních programů. Při bouřlivém nástupu domácího rocku si nejtrvalejší a patrně i nejvýznamnější místo nadlouho udržela rocková skupina Olympic, vedená Petrem Jandou (od 1963). Po sovětské okupaci nebyl silného vlivu na mládež i repertoriár malých folkových skupin (Spirituál kvintet aj.), jakož i sólově vystupujících písničkářů v čele s nekompromisním Karlem Krylem.

Aktuálně reagující populární hudba pomáhala takto zejména svým mladým posluchačům překonávat únavu a nejistotu z příliš racionálního (nebo naopak frázevitého či bezútěšného) způsobu myšlení, jaké je obklopovalo v denním styku se světem přizpůsobivých dospělých: se světem obnovovaných ideologických frází i přímého politického omezování a nátlaku. Pro mladé lidi se tak zároveň otevíral i prostor pro zdůrazněné emoční a fantazijní reakce na tento svět. A tím i možnost zaujmout k němu vlastní vyhraněná, často i ostře kritická stanoviska: někdy třeba až kolektivními reakcemi nebo dokonce generačně či sociálně motivovanými provokacemi, kde ovšem populární hudba měla a stále má už jen roli jednoho z mnoha vektorových podnětů. Při všem tomto – leckdy třeba i značně neujasněném – psychickém podílu populární hudby je ovšem třeba znovu připomenout, že zejména její novější stylové žánrové druhy (rock, folk, c&w, ale i disco) se u nás už za komunistického režimu postupně stávaly trvalou součástí myšlenkového a kulturního světa dobové mládeže. Ve srovnání s předválečným dosahem populární hudby takto také odrážely a dodnes odrážejí daleko víc z objektivní životní reality a postojů nejmladších generací vůči současnému dění.

I přes oficiálně zdůrazňovanou ideovou a kulturněpolitickou funkci populární hudby pokračovalo také ovšem stále rostoucí začleňování této hudby do sféry tržní ekonomiky. Populární hudba se při tom již před nástupem komunistické moci blížila a připodobňovala k výrobkům uměleckých (nebo i jen pseudouměleckých) řemesel, kde nebylo pochyby o významu jejich tržní hodnoty, komerční směřitelnosti a praktické funkce. Únorový puč a halasně vyhlašované zásady jakési zbrusu nové socialistické kultury omezily takový vývoj celkem jen nakrátko. Už od poloviny padesátých let se populární hudba znovu a stále účinněji přiřazovala ke „zboží“, vyráběnému a současně i distribuovanému zcela průmyslovým způsobem. Po zmíněném už útlumu masových písní a estrádní hudby začínala totiž i sebezpřitažlivější nová skladba mít velmi malou naději k širšímu prosazení výlučně jen před obecnstvem taneční zábavy, divadla či koncertního pódia. Mezi skladatelem a interpretem na straně jedné a obecnstvem na straně druhé nabýval proto stále většího vlivu mezičlánek zprostředkovatelů. Ti skladbu jednak technicky rozmnožovali, dávajíce jí formu širše uplatnitelného výrobku (rozpis pro různá instrumentální obsazení, tisk not, gramofonová nahrávka, filmový a později i televizní záznam), jednak udržovali příslušnou distribuční síť, která měla výrobkům tohoto druhu zajistit hromadný odbyt. Tedy např. rozmáhající se obchody gramofonovými deskami a notovými materiály, střediska publicity a agentáže, pořádání koncertů a koncertních turné, diskotéky atd. V této souvislosti je třeba poukázat na dalekosáhlý význam, jaký u nás mělo postupné zestátnění uvedených zprostředkovatelských mezičlánků: soukromých gramofonových a filmových společností hned v roce 1945, o tři léta později pak i soukromých nakladatelství, obchodů s hudebninami a deskami, jakož i agentáže. pro naši kulturu to po únorovém puči 1948 načas sice představovalo jakýsi filtr proti hudebnímu braku. Finančních výtěžků z populární hudby mohlo se nadto využívat k podpoře nové tvorby, k pokusům o hudební výchovu širokých vrstev a zároveň též k dobudování moderního gramofonového průmyslu. Na účinnosti základních, latentně působících ekonomických mechanismů, jež v populární hudbě byly a jsou spjaty s kteroukoli vlastnickou formou jejího rozmnožování a distribuce, nemohla ovšem ničeho změnit ani léta komunistického panství a jejich intenzivní, byť nevalně úspěšné úsilí určovat vývoj této hudby především kulturněpolitickými hledisky.

Citlivý a stále se obnovující vztah mezi poptávkou a nabídkou populární hudby měl nadto i další závažné příčiny. Zatímco ve vážné hudbě zůstává bezprostřední živé provozování (koncert, operní představení) dodnes primárním způsobem její existence, přesunovalo se sdělné fungování populární hudby stále více do druhotného, zprostředkovávaného zaznívání, souvisejícího s rozvojem masových sdělovacích médií, zejména v okruhu radiofonie, videofonie a elektroakustiky. Již před rokem 1945 patřily u nás k celkem běžným zdrojům populární hudby rozhlas, zvukový film a standardní deska. Teprve od rozhraní čtyřicátých a padesátých let se však saturuje poválečný nedostatek radiopřijímačů a i gramofon se stává plně přístupným pro všechny vrstvy obyvatelstva. Zcela nové cesty v šíření populární hudby otevřela u nás v druhé půli padesátých let televize a opožděně i magnetofon a dlouhohrající deska. (Opožděně proto, že např. prodej populárních nahrávek na mikrodeskách přesáhl u nás odbyt týchž titulů na standardních deskách až teprve v roce 1962; ve srovnání se zahraničím tedy velmi pozdě.) Z celosvětového — a opět opožděně i z našeho — hlediska je při tom příznačné, že vstup každého z těchto nových médií se velmi záhy odrazil i ve startu nového stylově žánrového druhu populární hudby.

U nás např. s nástupem televize a jejích písničkových šotů a revuí souvisela v druhé polovině padesátých let dočasná obnova zájmu o domácí i zahraniční hity swingového typu. Předpokladem vlny popu a vzrušeného kultu jejích zpěváků se kromě televizní „intimity na dálku“ stala na rozhraní 50.-60. let právě laciná, trvanlivá a lehká mikrodeska a tranzistory. Intenzivní zájem o rockové skupiny podložilo už před prvou polovinou šedesátých let hlavně rozšíření magnetofonů, tj. možnost libovolných přetáček ze zahraničních vysílačů a tím i neodvislost na domácím gramotru, kde nahrávky vzorových zahraničních souborů nebyly ve volném prodeji. Sdělná potencialita nových stylově žánrových druhů jako by namnoze tedy bezprostředně závisela na vhodném prostředníku, kleslícím jim cestu k posluchačům. Již od začátku osmdesátých let bylo ostatně možno sledovat, že s explozivním rozvojem diskoték a s aktuální už perspektivou videofonie se začala formovat i další vlna populární hudby, vycházející jednak z nových možností elektroakustiky a různých jejích elektronických instrumentů a syntetizátorů, jednak ze stále se prohlubujícího propojování populární

hudby se složkou vizuálně pohybovou, scénickou a technickou (až přepjatá intenzita zvuku, blikání barevných světél, mlžení a barevné dýmy aj.). Takto provozovaná rocková hudba jako by tím leckdy až ztrácela někdejší svou prioritu, stávajíc se vlastně jen součástí tvarové mnohoznačné pódiové symbiózy.

Rozsah přesunů v hudbě, spojené s rozvojem masových sdělovacích prostředků, ozřejmuje pro léta komunistické totality i statistika Ochranného svazu autorského. Zatímco v roce 1955 obnášel u nás autorský výnos z veřejného (tj. živého) provozování veškeré hudby 55% celkového příjmu OSA a naproti tomu tantiémy z rozhlasu, televize, filmu a z prodeje gramofonových desek pouze 45%, o třicet let později (1984) se výnosy z obou zdrojů v podstatě vyrovnaly (50,5% proti 49,5%). Není pochyby, že rozhodující podíl je tu třeba přičíst právě populární hudbě. Masová média začala takto náležet ke klíčovým prostředníkům, ovlivňujícím v hudební oblasti vývoj obecného vkusu. V tomto smyslu se zároveň potvrzuje, že v době rozvinutých masových médií nelze nikterak zabránit expanzivnímu přísunu hudebních informací a tím i trendu, který ve všech průmyslově vyspělých zemích vytváří nové, od dosavadních tradičních typů značně se odlišující formy hudební kultury, jakož i způsoby jejich šíření a konzumace. Odtud se také stále zřejmější stávala bezmocnost komunistické kulturní politiky, jakkoli maskovaná málo účinnými příspěvky několika „ochotných“ (nebo ovšem i agentážně donucených) skladatelů a zpěváků a pokusem o pořádání festivalů „mírových písní“.

Všechny takto připomenuté vlivy a tlaky politického a ekonomického rázu nepřestávaly po celou dobu komunistického režimu ovlivňovat, ba často přímo až předurčovat vývoj domácí populární hudby přímo i v jednotlivých jejích žánrových okruzích a druzích. Po odlivu masových písní a estrádní hudby v polovině padesátých let se tak namnoze dalo ve stále rostoucím nesouhlasu se snahami tehdejší kulturní politiky. Zájem českého publika směřoval k třem hlavním okruhům dobové hudební produkce, tj. o klasickou a romantickou hudbu vážnou a naproti tomu o tradiční i moderní hudbu populární (dechová hudba a lidovka proti swingu a jazzu).

Oblibu rockové hudby, prudce nastupující mezi nejmladšími generacemi od počátku šedesátých let, poprvé zkoumal teprve až výzkum z roku 1973. Zájem o rock tehdy projevilo 37% celé české veřejnosti: v jejím rámci však až 85% mladých lidí ve věku 15-25 let. Podle dalšího, naší tabulkou již nesledovaného výzkumu z let 1981-1982 se o rock zajímalo 33% všech dotázaných. Z toho opět ovšem 68% mládeže ve výše uvedeném věkovém rozmezí. Zájem o rock tedy již poněkud opadával, velkou oblibu u mladých vzbuzovaly zato diskotéky a jejich tzv. discosound: vlastně tedy dále modernizovaná a svým zvukovým nápoem přitažlivá hudba vyrůstající z rocku (78% mladé obliby).

ORGANIZACE HUDEBNÍCH UMĚLCŮ

JAN DEHNER

Umělecká beseda, vzniklá jako reprezentativní sdružení českých umělců v letech 1861-1963 (v čele hudebního odboru stál např. Bedřich Smetana), po únoru 1948 už jen tiše přežívala, kupodivu oficiálně byla rozpuštěna až 1972.

Ochranný svaz autorský (zkratka OSA), založený 1919, fungoval po únoru 1948 jako „lidové družstvo autorů hudebních děl“. Od počátku 60. let byla organizace, zaměřená na ochranu práv hudebních autorů, prakticky podřízena ministerstvu kultury; pokus valné hromady 1968 o osamostatnění se nezdařil. Za normalizace 70. let se stali funkcionáři prorežimní skladatelé (zvl. Oldřich Flosman a Arnošt Košťál); machinace s rozdělováním poplatků za užití autorských práv se dostaly až do tisku (v polovině 80. let zvl. časopis Mladý svět). Po provedených kontrolách byl 1988 jmenován nový výbor v čele s Jiřím Šustem. V lednu 1990 bylo jmenováno nové předsednictvo, úplné nezávislosti na ministerstvu kultury dosáhl OSA až v říjnu 1992. Ochranné sdružení výkonných umělců (zkratka OSVU) vzniklo až 1953 na stejné bázi jako OSA, jehož se stalo r. 1976 součástí.

Československé divadelní a literární jednatelství (1949-1961) pokračovalo v ochraně autorských práv k dílům literárním a divadelním (tj. dramatickým, hudebně dramatickým, choreografickým a pantomimickým) od 1961 jako DILIA. Hudby se tato aktivita dotýká v případě autorů oper, operet, muzikálů a baletů a skladatelů veškeré scénické hudby k činohrám a dalším dramatickým žánrům.

Syndikát českých skladatelů (ustavený 20. 2. 1946), organizující přední představitele české hudební kultury se v únoru 1948 stal faktickým nástrojem záměrů komunistické kulturní politiky a zanikl v květnu 1949 začleněním do Svazu československých skladatelů.

Svaz československých skladatelů (zkratka SČS) vznikl na II. sjezdu československých skladatelů a hudebních vědců v Praze 14.-15. 5. 1949. Prvním předsedou svazu, vzniklého podle sovětského modelu, byl Otakar Jeremiáš, pro jeho nemoc byl od 1952 úřadujícím předsedou Václav Dobiáš, který zůstal v čele svazu až do 1963; generálním tajemníkem byl do 1953 Miroslav Barvík. Finanční zabezpečení svazu a podpora nové, především režimu vyhovující tvorby byly enormní; k tomuto úkolu byl zřízen zákonem č. 115/1953 Sb. Český hudební fond (podrobněji viz dále). SČS byl zřízen jako nástroj prosazování komunistické kulturní politiky; míra jeho závislosti na rozhodnutích KSČ byla přímo úměrná stupni represivnosti. V 50. letech tvrdě prosazoval principy socialistického realismu, odsuzoval formalismus (např. tvorbu Aloise Háby). Základními formami jeho práce byly jednak veřejné koncerty (zprvu nazývané plenárky, později přehlídky), tzv. tvůrčí diskuse, ale také neveřejné jednání, na němž se rozhodovalo o uvádění skladeb nebo jejich vylučování z hudebního života. Pro členy pořádal svaz konference, soustředění a ideologická školení. První přehlídka nových skladeb se konala pod příznačným heslem „Skladatelé jdou s lidem“ roku 1950; každoroční přehlídky (od 1955 také samostatná přehlídka koncertního umění) tvořily, spolu s pravidelně pořádanými komorními a orchestrálními koncerty, ucelenou koncertní sezónu v Praze, později v menším rozsahu i v regionech. Kromě svazového ústředí v Praze existovala už od 1949 odbočka v Brně, později i v Ostravě a nakonec také v Plzni. Svaz se zpočátku skládal ze dvou sekcí, české a slovenské; na přelomu let 1952-1953 vznikl systém tzv. tvůrčích komisí (skladatelská a hudebně vědecká), v lednu 1955 vznikla sekce koncertních umělců. Od II. sjezdu (1959) existovaly tři sekce: skladatelská, hudebních vědců a kritiků a koncertních umělců. Od poloviny 50. let se SČS významně podílel na akcích, věnovaných pokusům řešit problémy hudebního života: otázkám hudební výchovy ve školách se věnoval od 1956, o odbornou úroveň usilovaly konference či kongresy o Mozartovi (1956), Janáčkově (1958), Dvořákovi (1959), Haydnovi (1959), věcnější názory zazněly na konferenci o postavení hudby v socialistické společnosti – 1963. V roce 1958 prosadil SČS vznik nového hudebního nakladatelství Panton (1971 přešlo pod správu Českého hudebního fondu), zaměřeného na vydávání soudobé hudby tiskem i na nahrávkách (brzy se ukázalo, že je třeba vyvažovat ztráty z oblasti vážné produkce publikováním titulů zábavné hudby). S uvolňováním politické situace (a také pod vlivem umění v organizační struktuře svazu) rostla míra odbornosti v rozhodování. III. sjezd (1963) sice zrušil funkci předsedy a nahradil ho vedoucím tajemníkem, stal se jím ovšem prorežimní Jiří Pauer (tehdy ředitel České filharmonie); kupodivu ve stejném roce začala pracovat svazová

komise pro elektroakustickou hudbu. Teprve IV. sjezd (1967) přinesl významnější změnu: do vedení svazu se dostali vedle prorežimních i liberálně smýšlející členové. Postupně vznikaly kromě styků se socialistickými partnery také kontakty se západní hudbou. Logickým vyústěním bylo konání mezinárodního festivalu ISCM v Praze 1967. SČS stejně jako ostatní umělecké svazy reagoval na politický vývoj roku 1968 jednak podporou reformního proudu v KSČ, jednak kritickou reflexí vlastního vývoje a snahou o nápravu největších křivd. Organizační strukturu přizpůsobil na mimořádném sjezdu (25. 2. 1969) vzniku federativního uspořádání státu: zcela se oddělily česká a slovenská část, které se staly autonomními organizacemi. Český svaz se tehdy skládal ze 4 sekcí: vážná hudba, populární hudba, koncertní umělci, hudební vědci a kritici. Na tzv. politickou konsolidaci reagovala většina členů ústředního výboru svazu 20. 11. 1969 abdikací. Zbytek vedení, doplněný o shora jmenované členy, začal jako prozatímní výbor připravovat vznik nástupnické organizace, nazvané Svaz českých skladatelů a koncertních umělců.

Svaz českých skladatelů a koncertních umělců (zkratka SČSKU) převzal své stanovy 23. 12. 1970, předsedou přípravného výboru se stal Josef Páleníček, místopředsedy Josef Matěj a Karel Horký. Na podzim 1971 byl, v těsné součinnosti s oddělením kultury ÚV KSČ, dokončen výběr členů nové organizace. Ustavující sjezd se však konal až 19. 12. 1972; předsedou se stal Lubomír Železný, místopředsedy Dagmar Baloghová, Karel Horký a Josef Matěj, vedoucím tajemníkem (realizujícím přijaté úkoly) Václav Kučera. Koncertní činnost nebyla zánikem starého SČS přerušena, také dále vycházely oba časopisy, Hudební rozhledy v Praze a Opus musicum v Brně. Nová organizace se stala nástrojem normalizační kulturní politiky, svým prominentním členům zprostředkovávala tzv. tvůrčí objednávky, finančně výhodné. Krajská organizace SČSKU v Brně vznikla 1973, následovaly Plzeň a Ostrava, od 1983 působila pobočka i ve východních Čechách. Při SČSKU se ustavily Kruh houslařů (1973), Kruh textařů (1974) a Kruh sbormistrů (1978). Federální orgán, Československý výbor svazu skladatelů (předseda Eugen Suchoň) vznikl v červnu 1973 a pracoval do ledna 1978, kdy se konal ustavující sjezd nového Svazu československých skladatelů. Hlavním úkolem této organizace bez členů byla reprezentace navenek.

Po smrti Lubomíra Železného se stal 1979 předsedou SČSKU Jan Seidel, jeden z předních funkcionářů v 50. letech. Novým vedoucím tajemníkem se stal 1983 Ladislav Kubík, členská základna se, v souladu s proměnami politického klimatu, mohla postupně rozšiřovat. Svaz se skládal ze tří oblastí: skladatelské (vážná a populární), koncertního umění hudební vědy, kritiky a publicistiky; jeho součástí byly už zmíněné Kruhy a také Aktiv mladých. V krajských odbočkách bylo uspořádání analogické, komise byly ovšem podřízeny pražským. Organizace sloužila režimu k ideové, politické a administrativní kontrole oficiálních profesionálních hudebních aktivit především na poli tzv. vážné hudby. Represe vůči jednotlivým osobnostem byly motivovány politicky, ale také osobní averzí (také vůči kompozičnímu stylu). Uvolnění přinesly změny zahraniční (a tedy i domácí) politické situace v průběhu 80. let, kdy začala být ojediněle uváděna na svazových koncertech i díla takových nečlenů, jako byli Jan Klusák a Marek Kopelent. Posledním předsedou SČSKU byl od dubna 1987 Jiří Dvořáček, který 28. 11. 1989 na jednání s delegací Občanského fóra hudebníků rezignací svou i celého ústředního výboru existenci SČSKU uzavřel. Nástupnickou organizací se stala Asociace hudebních umělců a vědců, vzniklá na shromáždění 6.-7. 2. 1990.

Svaz autorů a interpretů (zkratka SAI), vznikající v průběhu roku 1989 kolem Michaela Kocába, byl sdružením především osobností populární a nonkonformní vážné hudby.

Český hudební fond (zkratka ČHF) byl jedním ze šesti kulturních fondů, zřízených 1953 v souvislosti s autorským zákonem. Jeho posláním byla podpora umělecké, vědecké a publicistické tvorby nebo činnosti v oblasti hudby. Kromě finančních dotací, odměn a cen se věnoval rozmnožování hudebních materiálů (od 1971 bylo jeho zařízením také nakladatelství Panton), půjčování hudebních nástrojů, propagaci soudobé české hudby v zahraničí a provozu rekreačních zařízení (Hromovka, Bechyně, Tři Studně). V pozdější době (80. léta) patřilo k účelovým zařízením ČHF také Hudební studio, jež kromě péče o mladé hudební umělce zajišťovalo také provoz Pražského komorního orchestru bez dirigenta a sekretariátů České hudební společnosti a Hudební mládeže. Jako právní nástupce Leoše Janáčka v oblasti autorských práv zřídil účelové zařízení Fond Leoše a Zdenky Janáčkových a pečoval o Janáčkův památník na Hukvaldech. Jako dědic autorských práv Bohuslava Martinů

spravoval Nadaci Bohuslava Martinů. (Obě tyto nadace se po 1990 osamostatnily.) Finančním základem činnosti ČHF byly příspěvky příjemců autorských odměn a odměn výkonných umělců, výnosy majetku, podniků a účelových zařízení, dary a dědictví a podíl na výnosech příspěvků za užití volných děl i příspěvků uživatelů děl.

Poplatnost orgánů fondu oficiální kulturní politiky vedla ke zvláštnímu typu masové korupce. Na druhé straně byl ČHF významným zdrojem finančních prostředků pro umělce ve svobodném povolání (do jisté míry i po 1969, kdy se všechny fondy staly závislými na ministerstvu kultury).

HUDEBNÍ FESTIVALY

JAN DEHNER

Předním československým festivalem bylo Pražské jaro, založené 1946 Českou filharmonií, později spravované výborem, řízeným ministerstvem kultury. Od počátku své existence bylo koncipováno jako vyvrcholení pražské koncertní sezóny, uvádějící na pódia vedle domácích především zahraniční interprety a tělesa. Heslo „Hudbou za mír a přátelství mezi národy“ bylo natolik obecné, že mohlo být naplňováno jakýmkoli způsobem. Tak už v 50. letech mohl na festivalu vystupovat vedle čínské opery a sovětských umělců (často skutečně špičkových; pro nejednoho z nich byla Praha nástupištem ke světové kariéře) např. houslista Váša Příhoda, žijící tehdy v Rakousku. Zvláště v prvních letech festivalu bývalo mnoho koncertů přenášena rozhlasem a tak se mnohonásobně zvětšovala posluchačská obec pražských koncertů. Soudobá hudba nebyla nikdy dramaturgicky významnou součástí programů, zaznívala spíše náhodně. Když začala být v 80. letech festivalovým výborem vnučována na umělcích ze socialistických zemí nastudování a provedení děl prorežimních českých skladatelů, docházelo k nepříjemným odmítnutím. Až na tento ojedinělý exces (který samozřejmě zůstal veřejnosti utajen), se Pražské jaro příliš neproměnilo, i v letech normalizace si zachovalo svůj charakter posluchačský přitažlivé přehlídky zahraničních sólistů a těles; úroveň kolísala nikoli v závislosti na ideologii, ale finančních možnostech. (S výjimkou sovětských umělců, kteří emigrovali – ti samozřejmě nebyli zváni a nepochybně by ani hypotetické pozvání nepřijali.) Souhrnně řečeno, Pražské jaro byl pragmaticky vedený festival.

V polovině 50. let vznikly v dalších kulturních centrech (Brno, Ostrava, Olomouc) festivaly, konané v době Pražského jara; vystupovali na nich ti ze zahraničních umělců, hostujících v Praze, kteří byli ochotni zajíždět také do provincie.

Charakter festivalů (i když konaných nepravidelně) měly janáčkovské akce v Brně (1948, 1954, 1958); Mezinárodní hudební festival vznikl 1966, brzy spojený s mezinárodním hudebním kolokviem. Mezinárodní hudební festival v Mariánských Lázních vznikl 1958, Olomoucké hudební jaro 1959, Mezinárodní varhanní festival Olomouc 1968. Po několikaleté pauze obnovil hudební festival socialistických zemí Janáčkův máj 1976 tradici festivalů v Ostravě. Vděčnou lokalitu amfiteátru na Hukvaldech využíval od 1948 festival Janáčkovy hudební Laško. Monograficky zaměřeným (také plenérovým) festivalem byla Smetanova Litomyšl (1949), Dvořákův karlovarský podzim vznikl až 1959. Smetanovský festival v Plzni (1981) byl ojedinělý svými mezioborovými konferencemi, které byly jedním z ostrovů neideologizovaných společenských věd své doby; dramaturgie se snažila připomínat dílo Smetanových dnes opomíjených současníků.

Na amatérské pěvecké hnutí byly zaměřeny Festival vokální tvorby Jihlava (1958), Festival dětského sborového zpěvu Olomouc (1975), Mezinárodní festival akademických sborů IFAS v Pardubicích. V oblasti folklóru je nejstarší Mezinárodní folkloristický festival Strážnice (1946). Postupně vzniklo mnoho dalších slavností, orientovaných na folklór jednotlivých oblastí. Jejich náplň se proměňovala podle dominantního názoru na lidovou hudbu a tanec.

Mladým interpretům a skladatelům dávaly příležitost Mladé pódium v Karlových Varech (1973), Preludium v Šumperku (od počátku 70. let), Mladé varhany Brno (1981); Mladá Smetanova Litomyšl (1974) byla orientována především na mladé publikum. Na sklonku 80. let bylo evidováno na 30 českých profesionálních festivalů vážné hudby.

SLOVENSKÁ HUDBA V TOTALITNOM SYSTÉME

Vývoj slovenskej hudby 1948-1989 je determinovaný predovšetkým politickým zriadením a všetkým, v pozitívnom a negatívnom zmysle, čo socialistický režim priniesol. Na začiatok ešte treba spomenúť, že slovenská hudba sa napriek spoločnému Československému štátu vyvíjala viac samostatne ako v paralelnom vývoji.

Ešte v medzivojnovom období sa konštituovala generácia slovenskej národnej hudby, označovaná ako slovenská hudobná moderna. Skladateľské začiatky A. Moyzesa a E. Suchoňa, neskôr kryštalizácia ich kompozičného prejavu, nástup ďalších skladateľov, prvých odchovancov A. Moyzesa: L. Holoubek, D. Kardoš, Š. Jurovský, A. Očenáš, T. Frešo. Vo svojej tvorbe sa zamerali na realizáciu syntézy domácich hudobných zdrojov, predovšetkým tradíciu ľudovej hudby a výtvarných európskej hudby postimpresionistického a rannoexpresionistického štádia. Vplyv blízkej Viedne a vtedy novátorskej hudby II. Viedenskej školy, nemeckej regerovsko-hindemithovskej orientácie, bartókovského expresionizmu výrazne nezasiahli do tvorby skladateľov slovenskej moderny.

Po februárový vývoj priniesol zásadný zlom do hudobného života Slovenska. Do popredia sa dostáva presadzovanie nových ideovo-estetických kritérií na tvorbu, ktoré podľa sovietskeho vzoru reprezentovala metóda socialistického realizmu. Dochádza k zabrzdzeniu vývoja slovenského hudobného poznania. Nastáva degradácia tvorby kvantitou na úkor kvality. Komunistická strana prostredníctvom Zväzu československých skladateľov realizovala svoju kultúrnu politiku v duchu Leninových slov „umením slúžiť nášmu ľudu“ a štátnou požiadavkou sa stáva tvorba kantát. Napr.: M. Novák – So Stalinom zvíťazíme; L. Holoubek – Sľub, Pieseň pre pánov na druhej strane; M. Vilec – skladby venované rudniaskym baníkom; J. Cikker – Zdravica Stalinovi a nespočetné množstvo ďalších. Socialistický realizmus len v minimálnej miere dal možnosť serióznym koncertným dielam: J. Cikker opera Jánošík; A. Očenáš – koncert pre violončelo a orchester a ďal. Na druhej strane sa, samozrejme v socialistickom duchu, podporuje hudobný život na Slovensku. V Košiciach sa pod vedením J. Borodáča založila stála scéna divadla, ktorá sa neskôr vypracovala na profesionálnu scénu zvládnucú všetky svetom uznávané operné diela. V jej začiatkoch sa stala pôsobiskom najmä českých umelcov. Na potreby kultúrneho života východného Slovenska vzniklo v Košiciach v roku 1951 konzervatórium. Celkový obraz hudobnej kultúry dotvára okrem spomínaných osobností kompozičná, pedagogicko-organizátorská i dirigentská činnosť M. Vileca, Z. Mikulu, T. Andrašovana, B. Urbanca, neskôr J. Meiera a z ďalšej generačnej vrstvy M. Nováka, M. Kořínka, P. Bagina. Nový impulz v celkovej orientácii slovenskej hudby znamená nástup L. Burlasa a I. Hrušovského. V tom čase obidvaja poukazujú na nutnosť prekonania jednostranných východísk hudobnej tvorby, viacmenej na teoretickej báze. U viacerých tvorcov prebiehal záujem o smery, ktoré v medzivojnovom období a tiež v prvej fáze po februárového vývoja nemalo podmienky pre širšiu manifestáciu. E. Suchoň už v 50tych rokoch hľadá možnosť neortodoxného využitia dodekafonickej metódy v zmysle prepojenia s modálnym a rozšíreným tonálnym základom.

K prehĺbeniu štýlovej diferenciácie slovenskej hudby koncom 50tych a v priebehu 60tych rokov výraznou mierou prispievajú svojou tvorbou vtedy nastupujúci skladatelia, ktorí v slovenskej hudbe pomerne rýchlo dosiahli úroveň vtedajších najnovších európskych vývojových smerov. Spomeňme: R. Berger, P. Šimai, J. Pospíšil, I. Zeljenka, J. Malovec, I. Parík, L. Kupkovič, D. Martinček, T. Salva, P. Kolman, M. Bázlik, neskôr J. Sixta, J. Beneš, J. Hatrík. Bolo vývojovo prirodzené, že práve v rámci striktnnej systémovej uzavretosti sa zrodilo v histórii slovenskej hudby pozoruhodné, kvantitatívne i kvalitatívne bohato profilované generačné zoskupenie mladých skladateľov manifestujúcich koncom 50tych a v priebehu 60tych rokov nekompromisný polemický postoj k vtedajšej nedôstojnej situácii slovenskej hudby. Tento postoj sa utvrdzoval znovu osobitou generačnou potrebou zaujať vlastné stanovisko najmä poznávaním nevyužitých prostriedkov a podnetov z hudby 20. storočia. Pre zhodnocovanie domácej hudobnej tradície jednak prostredníctvom jej rozširovania, ale najmä rôzneho stupňa jej negácie, sa stalo základným jadrom dynamizácie polyštýloveho pohybu v domácej hudobnej tvorbe a živote. Bolo viazané na inováciu technicko-materialových elementov, výrazových okruhových, druhových a žánrových typov, námetových zdrojov i tvorivých prístupov a estetických názorov. Tieto špecifické umelecké zámery sa realizovali priebežne, nástupom

jednotlivých generačných vrstiev i postupným uvoľňovaním spoločenského priestoru. Tieto tvorivé zámery a postoje však boli v tom čase tvrdo eliminované kultúrnopolitickou praxou strážcov tradícií a noriem socialistického realizmu, karhajúcich prirodzenú túžbu po poznaní hodnôt a podnetov, dovtedy v slovenskej hudbe nezužitkovaných. K tomuto môžeme zaradiť aj aktivitu časti vtedajších študentov VŠMU: P. Kolmana, L. Kupkoviča, I. Paríka, M. Bázlika, R. Bergera, ktorí sa v roku 1958 začali intenzívnejšie zasadzovať za hlbšie poznanie hudobnej tvorby 20. storočia v komplexnej šírke. V spolupráci s teoretikom P. Faltinom zorganizovali osem prehrávok cyklu – Seminár hudby 20. storočia –, v rámci ktorého odzneli diela Stravinského, Hindemitha, Bartóka, Schönberga, Nona. Semináre museli čoskoro zaniknúť, pretože samotná a nekonvenčná aktivita mladých bola trňom v oku vtedajších centrálnych zväzových orgánov. Popri využívaní podnetov viedenského expresionizmu možno v slovenskej avantgardne orientovanej tvorbe tohto obdobia nachádzať aj zreteľné väzby na tvorivý odkaz iných klasikov hudby 20. storočia, napr. Bartóka, Hindemitha.

Začiatkom šesťdesiatych rokov sa začal v rámci sledovania iniciatívy uplatňovať aj záujem o experimentálne štádium tvorby. Cieľavedomé vyústenie našiel v podmienkach a možnostiach, ktoré poskytovalo vybavenie zvukového pracoviska bratislavského televízneho štúdia. Tu začali zásluhou Zeljenku, Malovca a Bergera vznikať prvé elektroakustické kompozície. Za súčasť experimentálnej tvorby možno považovať aj projekty L. Kupkoviča. Jeho nápady boli inšpirované tvorivým prostredím Darmstadtských kompozičných kurzov v tvorbe Stockhausena, Haubenstocka-Ramatiho, Browna, Kagela. Náročnosť interpretačného oživenia partitúr nastupujúcej generácie skladateľov vyvolala otázku ich začlenenia do koncertného života. Preto začal Kupkovič okolo seba sústreďovať nadšencov pre avantgardu s orientáciou na interpretáciu. Aktívna činnosť súboru Hudba dneška, ktorá začala v januári 1964, zaznamenala závažnú dynamickú udalosť a stimul pre skladateľskú obec. Za vyvrcholenie avantgardného úsilia v slovenskej hudbe možno považovať ideu a realizáciu Smolenických seminárov pre súčasnú hudbu, ktorej duchovným otcom bol P. Faltin. Išlo o modelový „pendant“ darmstadtských kurzov, kde okrem koncertnej prezentácie skladieb zaujímal dôležité miesto blok prednášok. Semináre sprostredkovali inšpiratívnu medzinárodnú platformu pre stretnutie na slovenskej pôde s poprednými osobnosťami vtedajších vývojových tendencií a spätne aj pre prezentáciu slovenskej avantgardy, vzájomnej výmeny skúseností a informácií. Uskutočnili sa v rokoch 1968-1970 a participovali na nich špičky európskej teórie ako Dibelius, Reinecke, Dalhause, Patkowski, Stockhausen, Ligeti. Rozšírila sa inštitucionálna a pedagogická hudobná základňa a rozvinul sa aktívny hudobný život. Pravidelne sa publikovalo na veľmi dobrej úrovni v časopise Slovenská hudba a v rôznych denníkoch.

Obdobie po roku 1970 opäť zabrzdiло sľubne sa rozvíjajúcu dynamiku vzťahu slovenskej a svetovej hudby. Obdobie normalizácie viedlo k emigrácii P. Šimaia, P. Faltina, L. Kupkoviča, P. Kolmana. Slovenská hudobná tvorba sa znovu na dlhšie vyviazala z prirodzenej siete medzinárodných súvislostí a väzieb. Ani vtedy nastupujúca generácia skladateľov: H. Domanský, J. Podprocký, F. Poul, V. Bokes, J. Dibák a ďalší, nedokázali túto situáciu ovplyvniť, ba naopak bola ňou poznačená aj v ďalšom vývoji. Z nich len V. Bokes kráčal samostatnou cestou, odlišnou od uznávaných štýlovo estetických pozícií čím sa stal terčom kritických útokov. V širšom meradle sa záujem skladateľov sústreďuje viac na okrajové žánre, teda tvorbu pre ľudové umelecké súbory, filmovú a scénickú hudbu, zborovú a vokálnu tvorbu, preferenciu klasicisticko-romantickou tradíciou kodifikovaných formových druhov. Zároveň však dochádza k prehodnocovaniu kompozičných východísk a k hľadaniu styčných bodov medzi najnovšími a tradičnými formami hudobného myslenia, čo viedlo k vytvoreniu zaujímavých syntetizujúcich koncepcií. Do nových relácií sa dostáva možnosť využitia slovenského folklóru, ale aj tradície domácej hudobnej tvorby. Mení sa pohľad na funkciu hudby v čase označovaný ako postmoderna.

Reprezentujú ju prejavy retroštýlov, novej jednoduchosti, meditatívnej, repetitívnej, minimal music. Odrazili sa rôznym spôsobom a mierou väčšiny skladateľov rôznych generačných zastúpení. Nástup najmladšej slovenskej skladateľskej generácie osemdesiatych rokov bol spojený s protestom proti prekomplikovanosti hudobných a výrazových prostriedkov, zväčšovaniu priepasti medzi poslucháčom a skladateľom-intelektuálom. Celá situácia bola ešte skomplikovaná nedostatočnou informovanosťou etablovaných predstaviteľov hudobného života o dianie vo svete, konzervatívnym školstvom, inštitúciami a kritikou. Jedným z prvých „rebelov“ bol Martin Burlas (1955), syn L. Burlasa.

Svojím smerovaním a orientáciou predznamenal tvorbu najmladšej skladateľskej skupiny 20. storočia: D. Matej, P. Zagar, P. Martinček, M. Piaček. Stretávajú sa v nej rozličné princípy a prvky minimal music, meditativ music, cageovského happeningu či modernej populárnej hudby. Dochádza k návratu tonality, využíva sa repetitívnosť ako jeden zo stavebných princíпов. Hudobné a výrazové prostriedky sú zredukované a veľmi úsporné. Druhý smer v tvorbe mladých skladateľov predstavujú Róbert Rudolf a Alexander Mihalič. Ich hudba je orientovaná viac intelektuálne. Sú jednými z prvých autorov, ktorí sa slovenskej verejnosti predstavili s live elektroaktustickými kompozíciami. Celá generácia 80/90 nestavia na melódii a harmónii, ale hľadá iný materiál a nové princípy pre výstavbu hudobného diela. Opakovanie, kontrast, nástrojové efekty, priestor, dynamika, dynamizmus, rytmus a podobne. Avšak dôležitou zložkou u všetkých je zvuk.

Na záver sa žiada povedať, že napriek existencii mnohých problémov rodiacich sa v priesečníku objektívnych a subjektívnych príčin možno na základe doterajších výskumov konštatovať, že na poli slovenskej hudby vznikli viaceré diela pozoruhodnej hodnoty, ktoré tvoria neodmysliteľnú súčasť slovenskej kultúry.

Slovenský hudobný fond (SHF)

Slovenský hudobný fond predstavuje kultúrnu inštitúciu vytvárajúci priaznivé podmienky pre tvorivú prácu hudobných skladateľov a muzikológov. Tvorí jadro slovenských umeleckých fondov, zal. 1.7.1954 na základe autorského zákona č. 115/53 Zb. Ťažisko činnosti SHF spočíva vo vydávaní a propagácii najmä súčasnej slovenskej hudobnej tvorby doma i v zahraničí. Okrem toho poskytoval tvorivé štipendiá, odmeny, vypisoval skladateľské súťaže. Tlačou vydáva partitúry orchestrálnych skladieb, hudobnodramatických diel, komorných skladieb a zborníky piesní. Má vlastnú rozmnožovňu, archív, požičovňu a Klub skladateľov, v ktorom sa organizovali prehrávky hudobných diel. V roku 1964-1972 pôsobilo pri SHF hudobné vydavateľstvo PANTON a celý čas úzko spolupracoval s vydavateľstvom OPUS. Archív SHF dnes zahŕňa cca 3.000 hudobných diel slovenských skladateľov.

ČESKÁ ALTERNATIVNÍ KULTURA

TOMÁŠ VRBA

Česká alternativní kultura je soubor nejrozmanitějších uměleckých, edičních, dokumentačních a vědeckých výkonů v různých oborech a žánrech, který vznikl převážně v padesátých až osmdesátých letech 20. století navzdory nepřízní tehdy panujícím politickým poměrům nebo v přímé opozici k nim, případně i vzájemně se prolínající okruhy jeho tvůrců a jeho publika.

Fenomén alternativní kultury (AK) dosud postrádá jednoznačné vymezení. Pro jednotlivé definiční pokusy je příznačné, že se liší šíří, hloubkou a časovým i místním určením. Společné jim naopak je, že se stejně jako v případě použití příbuzných nebo synonymických označení paralelní, nezávislá, neoficiální, opoziční, podzemní, druhá kultura pokoušejí pojem vymezit negativně, vůči něčemu, k čemu je zkoumaná skutečnost alternativní nebo paralelní, proti čemu se staví, na čem je nezávislá, před čím se utíká do svobodných enkláv.

Podle nejobecnějšího výměru existuje všude v rozvinutém světě většinová, převládající, mocnými médii prosazovaná a v tom smyslu oficiální kultura a proti ní AK jako kultura nezávislá na komerčních tlacích. Jiný hojně sdílený názor označení AK vyhrazuje pro boj svobodomyslných tvůrců proti evropským totalitním režimům zejména v 40. až 80. letech 20. století. Někdy je pojem zužován jen na kulturní underground nebo na vyhraněné směry hudební scény. (Viz Underground)

Václav Havel v roce 1984 definuje paralelní kulturu jako kulturu, která nemůže oslovovat veřejnost ze státem řízených médií, a je tedy vymezena zcela vnějškově, nikoli svou kvalitou, názorem nebo estetikou.

AK bývají a priori přisuzovány kvality inovace, experimentu, progresivnosti a provokativnosti, veškeré generalizace jsou však nutně zjednodušující. S aktéry AK jsou někdy podobně paušálně spojovány psychologické charakteristiky odvahy a vzdoru, pro což v řadě jednotlivých případů není důvod, skutečností však je, že mnohé z nich situace faktické konfrontace s režimem nutila zaujímat vyhraněné morální, společenské i politické postoje.

Nezávislá kulturní tvorba a její šíření byly natolik spjaty s životními osudy zúčastněných, že nutně zahrnují řadu aspektů mimouměleckých či mimoliterárních. Z toho důvodu je nelze zkoumat pouze hledisky odbornými, ale rovněž jako součást historických, psychologických a sociálních proměn české společnosti druhé poloviny 20. století. Zejména pohled sociologický je schopen zachytit specifické sociální funkce AK, např. její roli při zakládání a posilování nezávislých společenských struktur.

Pojem AK lze považovat za otevřený, stále se vyvíjející pracovní koncept, za průnik řady různě motivovaných popisů rozdílné kvality a váhy, přičemž valná většina se shodně zaměřuje na postavení širších okruhů neoficiální kultury sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v českých zemích s přihlédnutím k situaci na Slovensku, a podle souvislostí a v různé míře s překryvem s kulturou exilovou.

Společenskou roli a význam AK neurčovaly jen interní kritické rozpravy, ale i periodicky se opakující persekuce ze strany tehdejších státních úřadů. Od druhé poloviny sedmdesátých let, kdy režim ztratil plnou kontrolu nad společností a různorodé vrstvy neoficiálního veřejného mínění se solidarizovaly s věcí potlačované české kultury, se stávalo z každé události AK politikum, a to bez ohledu na to, zda se v díle samém jakákoli společensky kritická myšlenka skutečně objevila. Situace se radikalizovala, když režim reagoval tvrdě, avšak neúčinně, a kulturní opozici sílilo sebevědomí.

Koncem sedmdesátých let se v okruzích české AK objevily požadavky odmítnout sebeoslavné stylizace a podrobit i nezávislou tvorbu přísným měřítkům. Kritika byla povinná dát na srozuměnou, že nestačí sama „alternativnost“: důležitá je kultura jako jasně deklarovaná snaha o osobně ručenou výpověď. ČAK projevila schopnost sebereflexe. Neoficiální časopisy a literatura, nezávislé umění a myšlení předkládaly vedle dokumentace a předběžné analýzy stavu celé země i popis nekonformní části společnosti. Umělecká a literární tvorba měla své teoretiky a kritiky (Jindřich

Chalupecký, Petr Rezek, Jiří Šetlík, Václav Černý, Jiří Pechar, Josef Vohryzek), v roce 1981 začal čtvrtletně vycházet *Kritický sborník*, širší souvislosti zaznamenávaly nezávislé sociologické a historické práce. Poněkud jiná situace panovala v hudebním a literárním undergroundu, k jehož obrazu patřila sebeidealizace, patos a budování legend, jakož i určitý amatérismus projevu: v tomto prostředí roli kritické sebereflexe suplovala značná dávka sebeironie.

Ironie patří k charakteristickým znakům české AK. Ironie, ba sarkasmus značné části alternativní hudební scény i některých projevů výtvarných, divadelních a literárních má dvojí funkci: už na dálku signalizuje odmítání režimní reality, a současně poskytuje tvůrcům i publiku nepřetržité pouto spřízněnosti. Sborník *Pražská ironie* (ed. Bohumil Hrabal, 1987) spolu s manifestem české grotesky (sborník *Betlém 1980*, ed. Josef Kroutvor, 1980) a pražsko-brněnskou Křížovnickou školou čistého humoru bez vtípu (Karel Nepraš, Jan Steklík a další) rozvíjejí inspiraci haškovskou, surrealistickou i válečně recesistickou. Ironie a mystifikace byly ostatně jednou z metod malých klubových divadel 60. let, která se převážně vztahovala k předválečnému Osvobozenému divadlu Voskovce a Wericha (Semafor, Nedivadlo Ivana Vyskočila, Studio Ypsilon). Mystifikační poetika Divadla Járy Cimrmana doznala masové obliby, ba komerčního úspěchu. Celý jeden proud neoficiální české poezie 70. a 80. let má povahu ironických komentářů k podivné době (Evžen Brikcius, Václav Jamek coby Eberhardt Hauptbahnhof, Andrej Stankovič, Jan Vodňanský, zčásti i Ivan Wernisch).

Historickým vývojem procházely i skutečnosti, vůči nimž představovala AK alternativu. Oficiální československá kultura padesátých až šedesátých let se liší od oficiální kultury let sedmdesátých a osmdesátých. Ani první, ani druhé období nebylo jednotné, zvláště závěr prvního měl zcela zvláštní povahu. Relativně liberální šedesátá léta otevřela nejen kulturní scénu, ale celou československou společnost, a v některých ohledech ji velmi přiblížila evropským a světovým trendům. Vymezovacím antipodem tehdejších prvků alternativní kultury byla stejně jako v západním světě kultura masová, konzumní; agresivní komunistická ideologie padesátých let bylo již téměř mrtva nebo alespoň rychle mizela z umělecké scény. V letech 1963-1968 se do kontextu české kultury vracely (nebo teprve, často opožděně, debutovaly) desítky autorů, překlady se pokoušely překlenout dlouhou pauzu v kulturních kontaktech se světem. Malá divadla a nová česká filmová vlna se obracely na široké publikum a mimo bezbřeze pestrý hlavní proud zůstávalo již jen několik dosud tabuizovaných ostrovů jako psychoanalýza, tvorba katolíků a emigrantů, některé kapitoly moderní historie.

Sedmdesátá léta představovala pro kulturu destruktivní návrat militantní ideologie, upadlé konzervativní estetiky a tvrdých existenčních postihů. Situace byla dramatická, ale jasně čitelná. Společnost a s ní kulturní obec se opět rozštěpily na vládnoucí menšinu, lhostejnou nebo z veřejného prostoru vytlačenu většinu a exil. Pozdní osmdesátá léta pak přinesla atmosféru analogickou životnímu pocitu sklonku šedesátých let, kdy bylo den ze dne zřejmější, že staré pořádky jsou i bez výraznějšího tlaku zvenčí v koncích. Devadesátá léta charakterizují úplně jiné podmínky, v nichž lze o AK uvažovat jako o jako tvorbě programově nonkonformní a nekomerční.

O existenci tří českých kultur, českých literatur, prorežimní, podzemní a exilové, se vedly opatrné spory koncem 80. let už i v oficiálním literárním tisku. Až tehdy bylo možné zmínit mezitím světově úspěšného Milana Kunderu, jehož dílo ovšem stále doma nesmělo vycházet, v nezáporném kontextu. Česká AK vznikala a vyvíjela se v nepřetržitém duchovním kontaktu s hodnotami kultury světové a v dobách nepřírozené izolace našich zemí věnovala mnoho sil jejich zprostředkování domácímu publiku, a to včetně tvorby českých exilových autorů. V tomto smyslu není omezena na tehdejší území státu: kulturní exil je její neoddělitelnou součástí.

Styky českého exilu s domovem před rokem 1968 kromě obav z postihu a z policejních provokací tlumila i generačně názorová bariéra. Po okupaci země v srpnu 1968 se situace sice zvolna, avšak zásadně změnila a do podzimu 1969 z Československa odešlo značné množství umělců, novinářů a vědců. V průběhu 70. let byly ze země vypuzeny další desítky autorů, písničkářů, výtvarníků. I mezinárodně uznávaní umělci jako Karel Ančerl, Miloš Forman, Milan Kundera, Petr Sís, Ivan Theimer, kteří i v emigraci dosáhli ve svých profesích úspěchu, zůstávali doma stále de facto „alternativní“, protože zakázaní. Ve světě se postupně prosadilo i několik českých spisovatelů, ač

zůstali v Československu: Václav Havel, Bohumil Hrabal, Ivan Klíma.

Nová emigrační vlna nikdy nezformovala dostatečně silnou politickou reprezentaci, a přestože byla vzdělaná a ekonomicky úspěšná, nebyla schopna účinně podporovat těch několik málo institucí, které ji mohly stmelit navzájem i s pouňorovou emigrací, totiž exilové časopisy a nakladatelství. Nesentimentální typologii českého exilu, ale i stejně nehrdinský portrét domácí intelektuální společnosti představil ve své próze *Příběh inženýra lidských duší* Josef Škvorecký (1977).

Počátkem 70. let bylo jediným a nadlouho jednosměrným spojením nové i staré emigrace s československou veřejností rozhlasové vysílání. Zatímco české a slovenské programy Hlasu Ameriky a BBC poskytovaly především důvěryhodné zpravodajství, Svobodná Evropa představovala i silný emocionální kontakt (např. písně Karla Kryla). Postupně nabývaly na významu činnosti vydavatelské, a to souběžně první vlna domácího samizdatu a aktivity Čechů a Slováků v cizině.

V exilu vycházely po roce 1945 stovky českých a slovenských časopisů. Jejich katalog *Exilová periodika* (1999), který publikovala společnost Libri prohibiti, má 1093 položky. Zahrnuje množství časopisů, jež čítají jedno dvě čísla, i publikace s půlstoletou tradicí, periodika jasně politicky vyhraněná i věstníky náboženské či spolkové povahy. Většina exilových časopisů vznikala z přirozené potřeby jednotlivých komunit po komunikaci uvnitř lokálního společenství a jen malá část se pokoušela o přímý kontakt s domovem. Novinářská či technická profesionalita byla výjimkou, v tom se většina exilových periodik podobala jakémusi utilitárnímu samizdatu: mnohé tituly byly pouze hektografovanými strojopisy. Jen některé exilové časopisy byly kvalitně a pečlivě redigovány (mj. římské *Studie* (viz), londýnské *Rozmluvy*), největší rozšíření, ohlas a vliv v Československu mělo čtvrtletní *Svědectví*, vydávané od roku 1956 Pavlem Tigridem v Paříži (viz) a *Listy*, dvouměsíčník založený v roce 1971 Jiřím Pelikánem v Římě, po roce 1989 přenesené do Prahy (viz).

Oba tyto časopisy stejně jako obě nejdůležitější exilová nakladatelství, Sixty-Eight Publishers v Torontu a Index v Kolíně nad Rýnem, spolupracovaly s domácími „zakázanými“ autory do té míry, že exilová literatura začala s domácím svobodným písemnictvím organicky prorůstat. (Viz Exilová nakladatelství.)

Někteří čeští slovesní autoři v emigraci splynuli s novým kulturním prostředím dokonale, přijali jazyk, asimilovali se – Gabriel Laub a Ota Filip v Německu, Viktor Fischl (Avigdor Dagan) v Izraeli, Pavel Kohout v Rakousku, František Listopad v Portugalsku (jako divadelník pod jménem Jorge Listopad). Někteří změnili profesi, avšak psali nadále pouze česky, jiní přestali psát úplně. Mnozí čeští hudebníci, výtvarníci, fotografové, filmaři a vědečtí pracovníci se ve svém oboru dobře uplatnili, jejich tvorba však ztratila obsahovou vazbu na domov.

Z těch, kdo emigrovali z prostředí blízkého undergroundu nebo alternativní kultuře, se většina věnovala běžným občanským profesím a tvorbě jen polosoukromě, při příležitostných koncertech (např. vídeňský klub Nachtasyl) nebo příležitostnou publikací (rovněž ve Vídni undergroundový čtvrtletník *Paternoster* redigovaný Zbyňkem Benýškem, Jaroslav Hutka v Rotterdamu provozoval své hudební nakladatelství Fossil). Michael Konůpek se stal úspěšným norským spisovatelem. Až v Německu začala psát a publikovat Libuše Moníková. V Chicagu žije dvojjazyčný český a americký spisovatel Jan Novák.

Josef a Zdena Škvorečtí se rozhodli zůstat v Kanadě. Nakladatelství zavřeli počátkem roku 1994, kdy vyšel poslední, 227. svazek.

Kulturní exil dbal o to, aby část nákladu knih a časopisů byla tajně dopravována zpět do vlasti, a někteří exulanté se práci na shromažďování svědectví národní paměti věnovali systematicky, např. Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury vedené historikem Vilémem Prečanem na zámku Schwarzenberg v Scheinfeldu (viz). Starost o archivaci a dokumentaci české nezávislé literatury se tehdy již zdvojovala, někteří samizdatoví nakladatelé vedli svůj archiv ještě v době, než se ustavila praxe „povinných výtisků“, jež byly různými cestami zasílány přes hranice.

Někteří protagonisté AK se ke své roli dostali více či méně svobodným rozhodnutím, predestinováni svým tvůrčím směřováním nebo životním způsobem, jiní do ní byli vypuzeni z etablovaných kulturních pozic jako oběti politické msty. Nemuseli se nutně lišit věkem (v obou skupinách byly zastoupeny různé generace), rozhodně se však lišili životní a pracovní zkušeností a často stupněm profesionality.

V prostředí AK byla zřetelná snaha v opozici k ideologickému falšování historie a oficiálním ceremoniálům vytvářet vlastní dějiny, vlastní kalendář, vlastní rytmus života. Slavily se vlastní svátky, konaly se utajené festivaly a skupinová setkání, populární zejména v undergroundu. Alternativní společnost vydává své časopisy, které podporují její periodizaci a dávají jí řád.

Dynamiku vztahů a vlivů v nesourodém a členitém prostředí AK lze porovnávat s jiným specifickým prostředím, které navíc lze z hlediska historického a sociologického studovat téměř exaktně, a to podle jmenného seznamu. Společenství Charty 77 působilo mimo jiné jako sociální laboratoř, v níž se podařilo prokázat, že alespoň v extrémních podmínkách a po určitý čas je možno mezi lidmi různého politického smýšlení, vzdělání a minulosti udržet vysokou míru názorové tolerance, svornosti a akceschopnosti. Ve vzorku zhruba tisíce chartistů byla mimořádně vysoká koncentrace jak autorů a tvůrců, tak výrobců a šířitelů různých děl AK, a ti spolu se zbývajícími signatáři tvořili publikum s privilegovaným přístupem k informacím, ale i k samizdatové produkci a k veřejnějším prezentacím různých odvětví AK. (Viz Charta 77.)

Česká AK byla značně různorodá, zahrnovala šokující umělecké experimenty (body art, některé hudební produkce) i hodnoty a výkony exemplárně konzervativní (překlady církevních otců, organizace aristotelských seminářů). Její obraz je o to plastičtější, že někteří tvůrci nebo díla se během doby přesouvali z oficiální sféry do „šedé zóny“ (dobový výraz pro sféru neoficiálního, avšak trpěného a perzekucí ušetřeného uměleckého a společenského provozu) či až do podzemí a někdy i zpět.

Výjimečné jsou případy dvojí publikace, jak samizdatové, tak oficiální (Bohumil Hrabal, Jaroslav Seifert). Podobná dvojdmost nebyla tak mimořádná u výtvarníků (Olbram Zoubek) nebo fotografů (Jaroslav Barta).

Pro většinu alternativní kulturní produkce byl charakteristický materiální nedostatek, a společenství jejich organizátorů se proto snažila být co možná soběstačná. Zajišťovala vlastní služby, vlastní komunikace, vlastní zpravodajství, vlastní zásobování (např. papírem a psacími stroji) a distribuci nebo znala lidi, kteří by tyto systémy v případě potřeby oživil. Měla i vlastní „školství“. Nebyly to jen tajné přednášky a filosofické semináře, ale i kurzy praktické: knihvazačství, fotografie. Mnoho spoluvůrců alternativní kultury se vyučilo mechanickým dovednostem v dělnických zaměstnáních, jiní se jako noční hlídači či měřiči vod dlouhodobě sebevzdělávali.

Již v průběhu šedesátých let si nejrůznější zájmové skupiny osvojily „alternativní životní styl“. K nejpočetnějším patřili vyznavači europeizované jógy, ale i trampingu či nakrátko obnoveného skautingu. V letech sedmdesátých a osmdesátých pak vedle stoupenců doznívajícího hnutí hippies a jiných pokusů o život v komunách nastupují příznivci vegetariánství, makrobiotické či na jiné dietě založené stravy, horoskopů a kondiciogramů, tělesných cvičení a léčivých bylin, většinou s příslušným ideovým doprovodem. Tato společenství se snažila hájit svůj životní styl, často těžko odlišitelný od pouhé módy, a měla specifické inklinace k určitému druhu četby či hudby, těžko však o nich uvažovat jako o samostatných subkulturách. Po roce 1989 tyto zájmové skupiny zaznamenaly ohromný rozmach a naplňování jejich rozmanitých potřeb je dosud ekonomicky výnosné.

S aktivitami AK blízce souviselo konání všech, kteří se věnovali svobodným pracem teoretickým. Filosofie je sice povahou svého usilování nezávislá na jakýchkoliv vymezeních, tedy i na příležitosti k podzemní či alternativní kultuře, vyžaduje ale určitý způsob provozování, a tehdy, kdy se přednášky, semináře a publikace uchýlily do nouzových podmínek, lze mluvit i o filosofii alternativní či podzemní.

V Praze již počátkem sedmdesátých let pořádal Zdeněk Pinc v soukromých bytech filosofický seminář, Petr Rezek později vedl několik cyklů přednášek s širokým záběrem od opery ke konceptuálnímu umění, Radim Palouš psal úvahy pedagogické, Ladislav Hejdánek se po vzniku Charty 77 v *Listech přáteli* ujal úkolu demokratické občanské výchovy, později vznikla skupina okolo časopisu *Paraf*. V Brně byla v centru filosofického dění Božena Komárková. Prvotním motivem řady v soukromí vedených kursů byla snaha přednášejících, kteří byli vesměs po školním roce 1969-70 vypuzeni z univerzit, dokončit připravený školní běh. Tak tomu bylo i v případě Jana Patočky, ten však posléze chystal i přednášky další, které trvaly až do jara 1976. „Podzemní univerzita“ hostila kromě místních učenců mnohé významné evropské myslitele, kteří zajížděli do Československa k jednotlivým přednáškám. Ty se často neobešly bez zájmu policie, posluchače to však většinou neodradilo.

Řadu let probíhal, jako typický příklad úspěšného průlomu do šedé zóny, pod neutrálním krycím názvem „Kybernetické problémy přírodovědy“ přednáškový cyklus (Zdeněk Neubauer, Zdeněk Kratochvíl, Jiří Fiala a další), který na oficiální půdě předváděl veřejnosti zcela svobodné, živé filosofování.

I v nepříznivých poměrech pokračovala činnost překladová, ediční a publikační. Mnohaletou práci na překladu stěžejního díla Martina Heideggera *Bytí a čas* sledovala zasvěcená veřejnost již díky sešitovému vydání (šlo mimochodem o jeden z prvních případů použití xeroxu), stejně účtyhodná byla ediční příprava spisů Jana Patočky (přes 7 000 stran).

Existuje dostatek dokladů o svrchovaných filosofických výkonech, dosažených v sedmdesátých a osmdesátých letech, trpěla však systematická výuka filosofická, a ze zjevných důvodů nemohla plnohodnotně působit celá filosofická obec. Alternativní filosofické společenství neslo příznaky ghetta a bylo selektivní, určité osobnosti jako Karel Kosík stály mimo.

Vedle autorských počinů individuálních lze v sedmdesátých a osmdesátých letech sledovat práci skupin odborníků, ale i poučených laiků, jejímž výsledkem jsou příležitostné svazky, časopisy a sborníky filosofické, historické, politologické, sociologické, teologické, psychoanalytické a psychotherapeutické. Podařilo se vytvořit půdu pro společné uvažování, pro (jakkoli okolnostmi omezenou) veřejnou diskusi. Proto lze mluvit ne pouze o izolovaných myšlenkových činech, ale o nezávislém myšlení filosofickém, ekologickém, politickém atd. Čeští opoziční historikové a publicisté tehdy zahájili tak důležité debaty o vztazích česko-německých, ekonomové se přeli o správný poměr vlivů státu a volného trhu, začínalo se souvisleji myslet o lidských právech, o právech menšin, rýsují se tu základy českých gender studies. Ekologicky uvažující a opozičně naladěni odborníci i nadšenci (mezi nimi tři budoucí ministři životního prostředí) stojí u počátku environmentalistického hnutí, které brzy daleko přesáhlo kruhy disentu i „šedé zóny“, když se jeho tématům podařilo oslovit široké vrstvy české, ale i slovenské společnosti. Ústředním tématem většiny těchto proudů uvažování se tak či onak stává pojem obec, občan, občanská společnost.

Tehdejší myšlenkové úsilí má od počátku budoucnostní rozměr: připravuje se na život ve svobodných poměrech i tím, že klade důraz na vzdělání. Vycházejí i učebnice a čítanky, především se však přednáší.

Zčásti je zdokumentována přednášková aktivita nezávislých kursů filosofických, zejména návštěvy zahraničních lektorů. Do širšího kontextu AK ji spolu s obdobnými nezávislými počiny ve speciálněji vědeckých disciplínách jako v literární vědě, archeologii, ale též v matematice a jiných přírodovědách řadí i určitá slavnostnost, radost ze společné tvorby, smysl pro interdisciplinaritu a spojitost odborného i občanského hlediska.

AK 70. a 80. let byla kromě textů v dobových samizdatových časopisech a sbornících dokumentována i obrazově (fotografie Bohdana Holomíčka, Jaroslava Krejčího aj.), zvukově (především hudební nahrávky, ale i záznamy přednášek) či audiovizuálně (Originální Videojournal).

ALTERNATIVNA KULTÚRA NA SLOVENSKU

JURAJ MARUŠIAK

Podobne ako v českých krajinách bol vznik tzv. alternatívnej kultúry na Slovensku vyvolaný represívnymi zásahmi komunistického režimu proti kultúre a proti intelektuálnemu životu vôbec začiatkom 70. rokov v dôsledku tzv. normalizácie ako aj intelektuálnou, duchovnou a morálno-politickou atmosférou, ktorá na Slovensku panovala v 70. a 80. rokoch. Jej fungovanie nesledovalo primárne politické ciele.

V období pred rokom 1968 na Slovensku nemožno hovoriť o existencii alternatívnej kultúry ako výsledku systematickej činnosti jednotlivcov alebo skupiny tvorcov. Objavovali sa iba sporadické individuálne prejavy alternatívnej kultúry, z ktorých najvýznamnejším bolo vydanie čísla časopisu mladých autorov Mladá tvorba v roku 1958, ktoré obsahovalo básne príslušníkov skupiny tzv. konkretistov (Ľubomír Feldek, Jozef Mihalkovič, Ján Stacho a Ján Ondruš), ktoré vyšlo bez súhlasu Správy tlačového dozoru (STD). Príčinou absencie významnejších prejavov alternatívnej kultúry bola predovšetkým absencia tradície organizovaného odporu proti režimu a neskôr aj relatívne liberálna atmosféra v kultúre v období 60. rokov.

Spomedzi aktivít alternatívnej kultúry je najznámejšia činnosť spisovateľov umlčaných po roku 1970, ktorí v úzkej spolupráci s podobne postihnutými českými spisovateľmi publikovali svoje diela v exilových periodikách, resp. vydavateľstvách (napr. Index, 68 Publishers) ako aj v domácich samizdatových edíciách, resp. periodikách. V Prahe, v Edici Petlice, vydávanej Ludvíkom Vaculíkom, vyšli prvé slovenské literárne samizdaty Reči z nížiny (1973) a Tváre a oslovenia (1974), ktorých autorom je spisovateľ Ivan Kadlečík. Neskôr, v druhej polovici 70. rokov v samizdate, resp. v zahraničí začali uverejňovať svoje diela aj ďalší autori. Najvýznamnejšími predstaviteľmi slovenskej krásnej literatúry, ktorí po roku 1970 publikovali v samizdate, resp. v exile, boli Dominik Tatarka, Hana Ponická, Milan Šimečka ml., Albert Marenčin, Miroslav Pius, Pavol Hružík a i. Spomedzi autorov literatúry faktu do tohto okruhu treba zaradiť Milana Šimečku, Miroslava Kusého, Jozefa Jablonického a i. Na Slovensku vychádzali aj preklady zahraničnej umeleckej literatúry (napr. Farma zvierat od George Orwella, Svet Sexu Henryho Millera a i. Značnú časť slovenskej samizdatovej knižnej produkcie tvoria publikácie náboženského charakteru. V rokoch 1945-1989 na Slovensku vyšlo približne 1300 samizdatových neperiodických publikácií.

Na Slovensku sú však začiatky alternatívnej kultúry spojené s aktivitami skupiny výtvarníkov, ktorí sa usilovali od druhej polovice 50. rokov hlásiť ku kontinuite so slovenskou výtvarnou modernou pred II. svetovou vojnou. Táto skupina profesionálnych výtvarníkov (Stanislav Filko, Alex Mlynárčik, Vladimír Havrilla, Rudolf Sikora, Jozef Jankovič, Dezider Tóth, Ľubomír Ďurček, Július Koller, Peter Bartoš, Vladimír Popovič a i.) i s teoretikmi kultúry (Tomáš Štraus, Rastislav Matuščík a Igor Gazdík), ktorá začala tvoriť v 50. a 60. rokoch zotrvala po roku 1970 v tichej rezistencii voči normalizačnému režimu. Časť z nich bola predmetom odsudzujúcich kampaní za svoju tvorbu už od polovice 50. rokov, keď vypukla ostrá kampaň proti výtvarnej skupine tzv. galandovcov. A. Mlynárčik, S. Filko, J. Koller, P. Bartoš a V. Popovič patrili do skupiny konceptualistov, ktorá sa na Slovensku vytvorila v polovici 60. rokov. Jeho podstata spočívala v spochybnení významu formy i estetiky a v redukcii umenia na jeho funkcionálny zmysel. Pre slovenských konceptualistov bola zároveň typická skepsa voči oficiálnej kultúre, svetu veľkomesta a modernej technike. Svojím umeleckým gestom reagovali tiež na beznádejnú realitu spoločnosti 70. a 80. rokov, označovanej ako "roky nehybnosti". Preto sa práve v kruhoch bratislavských výtvarníkov začali diskusie o globálnych civilizačných trendoch a ekologických problémoch omnoho skôr, ako v oficiálnych vedeckých kruhoch i medzi intelektuálmi, ktorí sa neskôr združili okolo Charty 77. Na svoje stretnutia pozývali aj matematikov a prírodovedcov. Jednou z tém prednášok bol napr. aj svetový terorizmus. Bratislavský výtvarník František Guldán vydával v rokoch 1983-1984 časopis Kvartál obsahujúci preklady zahraničných článkov a úvah o výtvarnom umení.

Vzhľadom na to, že mnohí z okruhu nezávislých výtvarníkov boli zbavení možnosti vystavovať, rozmnožovali medzi sebou grafické listy, kresby i texty vo vopred dohovorenom množstve a radili do tematicky alebo inak zjednotených albumov. V roku 1988 sa tejto skupine podarilo preniknúť do

oficiálního Zvazu slovenských výtvarných umelcov a ustanovit' mestskú organizáciu v Bratislave na čele s Miroslavom Cipárom, ktorý nepatril k nomenklatúrnym funkcionárom. Vďaka tomu sa mohli na pôde tejto organizácie hlásať aj názory, ktoré neboli v súlade s oficiálnou politikou KSČ a v novembri 1989 na jej pôde vzniklo hnutie Verejnosť proti násiliu.

S uvedenou skupinou nonkonformných výtvarníkov nadviazala v druhej polovici 70. rokov kontakty skupina mladých, zväčša neprofesionálnych intelektuálov a umelcov, odmietajúcich nanucované vzory a oficiálnu estetiku normalizačného režimu i spôsob života, ktorý vnucoval svojim občanom. Členovia tejto skupiny sa spravidla ani nepokúšali etablovať na oficiálnej intelektuálnej, resp. umeleckej scéne a publikovať v oficiálnych periodikách. V roku 1973 takto vznikla neoficiálna skupina DG (Degenerovaná generácia). Príslušníci tejto skupiny sa venovali vizuálnemu umeniu, textovej tvorbe, umeniu performance. Radikálne odmietali jestvujúci režim a jeho inštitúcie, vrátane vysokých škôl. Hoci sa venovali kultúre i sebazvdelávaniu, volili radšej vykonávanie povolání určených pre občanov „druhej kategórie“ (napr. lepič plagátov, kurič, upratovačka, skladník atď.). Iní členovia zas boli z vysokých škôl z politických dôvodov vylúčení (napr. Ján Budaj a Tomáš Petřivý), iní vysoké školy opustili z vlastnej vôle. Skupina sa postupne rozšírila o nezávislých umelcov a vytvárala otvorenú generačnú skupinu. Rovnako ako podobné zoskupenia v Prahe pokúšala prezentovať aj v rámci polooficiálneho systému miestnej kultúry. Orientovala sa najmä na prostredie vysokoškolákov. Okrem J. Budaja a T. Petřivého členmi skupiny boli Vladimír Archleb, Igor Kalný, Jaroslav Štuller a ďalší. Prvé udergroundové výstavy obrazov, fotografií i textov sa v Bratislave uskutočnili vo februári 1974. Hoci so signatármi Charty 77 udržiavali kontakty, len málo z nich tento dokument podpísalo (napr. T. Petřivý, Gabriel Levický), pretože jej vyhlásenie neoslovovalo ich generačnú skupinu, ktorá neašpirovala na účasť v politickom živote. Oni sami mali záujem vyvíjať činnosť nezávisle od panujúcich politických pomerov. Úzke kontakty udržiavali títo mladí umelci aj s niektorými vysokoškolákmi, pričom istým strediskom nezávislých mladých intelektuálov sa stala komunita vysokoškolákov a umelcov, bývajúcich v prenajatom dome v Bratislave na Gorazdovej ulici.

Vďaka kontaktom, ktoré nadviazali s profesionálnymi výtvarníkmi, sa v Bratislave a v blízkom okolí uskutočnilo viacero udergroundových akcií. Koncom 80. rokov do tejto komunity patrilo približne 30-40 rodín zo Slovenska i z Česka. Odtiaľ s touto komunitou udržiavali kontakty napr. folkoví speváci Vladimír Mišík a Vladimír Merta. V polovici 1976, 1977 usporiadali v Pezinku pri Bratislave dva veľké, oficiálne zakázané bigbitové koncerty, ktorých hlavným organizátorom bol Ladislav Snopko. Okrem rockových skupín z Čiech a zo Slovenska na nich vystupovali aj folkoví speváci z českého pesničkárskeho združenia Šafrán (napr. Jaroslav Hutka a Vlastimil Třešňák), ktorí mali zakázané vystupovať. Pre J. Hutku a V. Třešňáka to bol ich posledný koncert v Československu pred emigráciou. V apríli 1978 sa na pôde pracoviska J. Langoša, v Ustave technickej kybernetiky SAV, kde pracovali aj ďalší aktivisti bratislavskej nezávislej intelektuálnej i politickej scény, napr. František Mikloško, uskutočnila výstava nonkonformných výtvarníkov.

Výsledkom spolupráce nonkonformných výtvarníkov a umeleckého udergroundu boli nelegálne výstavy v priestoroch bratislavského kúpaliska Lido, v bratislavskom Podhradí, pouličné prezentácie akcií a performance, medzi organizátorov ktorých patrili napr. Ján Budaj a Gabriel Levický. V rokoch 1977-1978 sa podieľali aj na pokuse o poriadanie bytovej univerzity (tzv. antiuniverzity), v rámci ktorej boli na prednášky pozývaní perzekvovaní politici a intelektuáli (napr. Miroslav Kusý, Milan Šimečka, Tomáš Štraus, Jan Šimsa z Brna a i.). Témou prednášok boli napr. dejiny filozofie, problematika aktuálnych civilizačných trendov či otázky moderného umenia. Bytové univerzity navštevovali prevažne mladí ľudia, hľadajúci zdroje informácií, ktoré nebolo možné získať štúdiom na oficiálnych univerzitách. Táto aktivita stroskotala po zásahoch komunistickej Štátnej bezpečnosti (ŠtB). Aj umelecké aktivity tejto skupiny nezávislých intelektuálov boli predmetom pozornosti ŠtB. Jej členovia boli často vypočúvaní, mali odobraté pasy, nemohli poriadat' oficiálne výstavy, niektorí boli na výsluchoch bití, bezdôvodne zatýkaní a prepúšťaní zo zamestnania. Neskôr, koncom 70. rokov, údajne vzniklo na bratislavskej ŠtB dokonca aj osobitné oddelenie, zaoberajúce sa problematikou nezávislých skupín moderného umenia. Ich aktivity boli označované za nedovolené združovanie, poburovanie alebo rozvracanie republiky. Umenie performance oficiálny československý establishment charakterizoval ako západný druh úpadkového umenia. Priaznivci alternatívnej kultúry

v Bratislave udržiavali kontakty s podobnými zoskupeniami v Prahe, napr. s literárnym disentom, s undergroundovou skupinou Plastic People, so signatármi Charty 77, folkovými spevákmi a nezávislými výtvarníkmi (napr. s Milanom Knižákom). V byte J. Budaja sa uskutočňovali stretnutia a diskusie, ktorých hosťami boli aj zahraniční odborníci. Udržiaval kontakty aj s nezávislými intelektuálmi v Poľsku, napr. so skupinou okolo Andrzeja Jagodzińskiego či Aldony Jawłowskej, resp. s budúcimi aktivistami KOR-u a Solidarity.

Uvedená undergroundová skupina sa vyznačovala procesuálnym chápaním umenia. Usilovali sa stieranie hraníc medzi umením a skutočnosťou. Bola to reakcia na apatiu a dvojtvárnosť, ktorá vládla v slovenskej spoločnosti v 70. a 80. rokoch i na kultúrny diktát tzv. socialistického realizmu. Členovia skupiny sa usilovali o tvorbu diania, udalostí a novej skutočnosti. Jednou z ich najúspešnejších akcií sa v roku 1978 stal tzv. týždeň fiktívnej kultúry, v rámci ktorého na plagátoch rozmiestnených na frekventovaných miestach v centre Bratislavy avizovali prezentáciu neexistujúcich diel (napr. premietanie filmu Ingmara Bergmanna), resp. podujatí, ktoré sa v daných politických podmienkach uskutočniť nemohli, napr. koncert skupiny ABBA a Boba Dylana, výstavy Salvatora Dalího a Roberta Margritta, resp. predstavenie hry Eugéne Ionesca v neexistujúcom divadle v Bratislave. V roku J. Budaj inicioval vznik 1979 tzv. Spoločnosti intenzívneho prežívania. Cieľom akcií „intenzívneho prežívania“, bolo vytvoriť situáciu pre vykonanie určitého osobného gesta na verejnom priestranstve, prekonanie každodennej ľahostajnosti a strachu. Svojimi akciami sa usilovali prekonať „všade prevládajúce hrozivé ticho a nehybnosť“. Takouto akciou sa stalo napr. ležanie na chodníku na frekventovanej ulici v centre Bratislavy. Jej protagonisti sa tak zároveň situovali do roly bezbrannej obete vystavenej na milosť a nemilosť šliapajúceho davu. Iný aktér, Vladimír Archleb, sa zas nechal pripútať na mreže Domu politickej výchovy. Skupina poriadala aj večery hyperrealistickej poézie a umenia, ktorých cieľom bolo reagovať na zaužívané umelecké postupy, tradičné výrazové prostriedky, ale aj všadeprítomnú atmosféru triviálnosti, trápnosti, rozčarovania a banality. K ďalším akciám tejto skupiny patrili rozličné pouličné happeningy organizované v spolupráci s členmi bratislavských amatérskych divadiel Faust, Pegasník a Labyrint, pri ktorých napr. mímovia napodobňovali chôdzu okoloidúcich alebo s hlavou v papierových krabiciach ich žiadali o pomoc pri orientácii v uliciach mesta. Pritom zisťovali postoj verejnosti k takýmto prejavom nezávislého myslenia. Drvivá väčšina okoloidúcich tieto akcie nepovažovala za protizákonné, ale nazdávala sa, že ich protagonisti sa môžu za ne dostať do väzenia.

V tomto okruhu sa zrodila aj myšlienka začať vydávať prvé samizdatové časopisy v Bratislave. Od roku 1981 vychádzal prvý nenáboženský samizdatový časopis na Slovensku Kontakt, ktorého redakciu tvorili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jaroslav Štuller, Milan Šimečka ml., Igor Kalný, V. Archleb a Jiří Olič. V druhom čísle tohto časopisu publikoval preklad eseje Georgea Orwella „Prečo píšem?“. Časopis Kontakt mal od jesene 1981 viacero paralelných redakcií, čím sa na jednej strane posilnil jeho pluralitný charakter, na druhej strane sa jeho redaktori snažili vyhnúť možným perzekúciám zo strany Štátnej bezpečnosti. M. Šimečka ml. v časopise Kontakt publikoval viacero svojich poviedok a článkov. Časopis okrem českej a slovenskej samizdatovej umeleckej a esejistickej produkcie uverejňoval aj zakázané diela západných autorov. Mimoriadny záujem prejavovali redaktori časopisu o nezávislé myslenie v Poľsku. Tento samizdatový časopis zanikol v roku 1983 po ôsmich číslach. Príčinou bola atmosféra rezignácie, príznačná pre prvú polovicu 80. rokov po potlačení hnutia Solidarita v Poľsku. Slovenská undergroundová komunita síce rezignovala na vydávanie samizdatového periodika, s výnimkou časopisu Altamira (1983-1985), ktorý vychádzal raz ročne. Jeho vydavateľmi boli Ján Langoš a Boris Lazar.

Až v roku 1987 začal vychádzať časopis Fragment, nadväzujúci na časopis Kontakt. V tomto časopise vyšli poeticko-reflexívne spomienky D. Tatarku Navrávačky, nahraté pražskou historičkou umenia Evou Štolbovou, ktoré M. Šimečka ml. spolu s J. Langošom edične spracovali pre pražskú samizdatovú edíciu Petlice. Paralelne s časopisom Fragment začal vychádzať aj časopis K, ktorého redakciu tvorili M. Šimečka ml., J. Budaj a J. Langoš. Začiatkom roku 1988 došlo k zlúčeniu oboch časopisov, ktorý odvtedy vychádzal pod názvom Fragment K. Jeho redakciu tvorili M. Šimečka ml., O. Pastier, J. Olič a Ivan Hoffman. M. Šimečka ml. sa podieľal na tvorbe koncepcie nového samizdatového periodika. Publikoval v ňom viacero svojich poviedok i publicistické články, v ktorých

reagoval na aktuálne politické dianie, napr. na potlačenie demonštrácie za náboženskú slobodu 25. marca 1988 v Bratislave.

V oblasti hudobného umenia sa alternatívna kultúra rozvíjala jednak v okruhu pesničkárov (napr. Ivan Hoffman), jednak v prostredí kresťansky orientovaných umelcov. V Košiciach a v Bratislave pôsobili kresťanské spevácke zbory a ďalšie hudobné telesá, zo sólistov bola najvýznamnejšou speváčka Jana Daňová.

Súčasťou alternatívnych duchovných aktivít v okruhu tzv. kresťanského disentu boli okrem výslovne náboženských, teologických a politických aktivít aj kultúrne, vzdelávacie a vedecké aktivity. Pre mládež boli určené časopisy Zrno, Plátok, Príloha mladých a i. Na vydávaní prekladov zahraničných filozofických diel a organizovaní neoficiálnych vzdelávacích filozofických cyklov sa významnou mierou podieľal Ján Letz. Ďalšie neoficiálne vzdelávacie cykly organizované príslušníkmi kresťanskej inteligencie sa týkali fyziky a astronómie (Anton Hajduk a Ján Štohl), politológie (Ivan Šimko st., Viliam Volko), kybernetiky, matematiky, etiky a pod.

Druhý okruh undergroundových umelcov existoval v Košiciach, pričom jeho najvýznamnejší reprezentanti boli básnik, výtvarník a filozof Marcel Strýko, básnik Erik Groch a sochár Juraj Bartusz. V roku 1978 M. Strýko založil undergroundovú skupinu Lesní speváci, neskôr premenovanú na The Nace (nás). V rokoch 1983-1984 vydali dva zborníky netradičných textov piesní Nacelle, v rokoch 1978-1980 vydali štyri čísla samizdatových zborníkov Trinásta komnata. Udržovali kontakty najmä s pražským umeleckým a filozofickým undergroundom. Hoci M. Strýko bol kresťansky orientovaný, mimoriadne priateľské kontakty udržiaval s českým ľavicovým filozofom Egonom Bondym, ktorého filozofické semináre pravidelne navštevoval. Na jeseň 1988 začal M. Strýko v Košiciach cyklus prednášok z antickej filozofie, ktoré sa spočiatku konali v ateliéri košického sochára Juraja Bartusza, neskôr v byte M. Strýka. Tieto prednášky navštevovali aj ďalší, prevažne mladí intelektuáli. Na jar 1989 sa M. Strýko rozhodol cyklus prednášok prerušiť a obnovil ho na jeseň 1989. Kontakty s pražským intelektuálnym prostredím sprostredkúvali aj študenti z východného Slovenska, ktorí študovali v Prahe. Autori z tohto okruhu publikovali aj v pražských samizdatových časopisoch (Vokno, Revolver Revue, Ztichlá klika a i.). Hoci v ich prípade taktiež išlo o primárne nepolitické aktivity, podobne ako v bratislavských samizdatových časopisoch, z okruhu autorov košického samizdatu vychádzali aj politologické texty.

V dôsledku informačnej bariéry vytvorenej normalizačným režimom bratislavský a košický okruh alternatívnej kultúry navzájom komunikovali prostredníctvom pražských disidentských, resp. undergroundových kruhov. Samizdat vydávaný v Čechách bol pre slovenskú alternatívnu kultúru zdrojom informácií i inšpirácie v oveľa väčšej miere ako naopak. Slovenskí protagonisti alternatívnej kultúry často publikovali v českých nezávislých periodikách a v slovenských samizdatových periodikách sa objavovalo veľké množstvo diel českých autorov. Nevzniklo nijaké fórum alternatívnej kultúry, ktoré by sa svojou činnosťou prípadne okruhom autorov obmedzovalo iba na územie Slovenska, alebo ktoré by malo dosah na celé územie Slovenska. Preto možno vysloviť názor, že fenomén alternatívnej kultúry bol spoločný pre celé Československo a alternatívna kultúra na Slovensku bola súčasťou československej alternatívnej kultúry.

SPORT

FRANTIŠEK KOLÁŘ

Pro československou tělovýchovu a sport v období 1948-1989 bylo charakteristické: časté měnění organizační struktury; důraz na masovost a s ní spojenou brannou výchovu obyvatel; propagandistické využívání sportovních úspěchů, které vedlo k podpoře vrcholového sportu, a to i za cenu užívání unfair prostředků.

Po pokusech sjednotit československou tělovýchovu a sport po přijetí mnichovské dohody na podzim 1938 se stejná myšlenka objevila v závěrečné fázi druhé světové války. Počátkem května 1945 vydali zástupci Československé obce sokolské, Svazu dělnických tělocvičných jednot, Federace proletářské tělovýchovy, Junáka a Československého všesportovního výboru společný Manifest za sjednocení československé tělovýchovy a sportu. Dne 9.5.1945 byl ustaven Ústřední národní tělovýchovný výbor, který měl provést sjednocení na tzv. organickém principu s tím, že všechny tělovýchovné a sportovní organizace a spolky ukončí svou činnost a vznikne nový jednotný Tělovýchovný svaz Sokol. Ke vzniku nové organizace mělo dojít na ustavujícím sjezdu v polovině září 1945. Proti plánovanému organickému sjednocení členstva, majetku a činnosti se však postavily zcela jednoznačně Československý fotbalový svaz a Orel, opatrněji se připojily i ČOS a Svaz DTJ. Společně navrhly sjednocení volnější, tzv. federativní, které by jednotlivým organizacím zachovalo identitu. Takovéto sjednocení se uskutečnilo na podzim 1946 v Československém tělovýchovném svazu, v jehož čele stanul starosta ČOS Antonín Hřebík. Mimo zůstal a své samostatné postavení si zachoval Československý olympijský výbor, jehož předseda Josef Gruss byl roku 1946 přijat za člena Mezinárodního olympijského výboru.

K myšlence jediné jednotné tělovýchovné organizace se vrátili komunisté po uchopení moci na konci února 1948. Již dne 27.2.1948 předsednictvo Ústředního akčního výboru Národní fronty direktivně rozhodlo, že všechny tělovýchovné, sportovní a turistické svazy, spolky a kluby přejdou se svou členskou základnou a s majetkem do jednotné tělovýchovné organizace Sokol. Veřejně byl sjednocení vyhlášeno dne 31.3.1948 a v červenci 1949 potvrzeno přijetím zákona O státní péči o tělesnou výchovu a sport, podle něhož veškeré řízení, všechny pravomoci i veškeré rozhodování v této oblasti spadaly do rukou Státního úřadu pro tělesnou výchovu a sport. Vlastní provádění tělesné výchovy a sportu zajišťovala Československá obec sokolská jako jednotná dobrovolná organizace.

Její vedení i členská základna mezitím prošly tzv. očistou, která byla reakcí komunistického režimu na sokolský protest proti únorovému převratu v průběhu průvodu při XI. všesokolském sletu v červenci 1948 a při pohřbu bývalého prezidenta E. Beneše na počátku září téhož roku. Spousta členů byla z ČOS vyloučena, ve funkci starosty nahradil A. Hřebíka sokolský starosta z počátku války a vězeň koncentračního tábora Josef Truhlář.

Tělovýchovná a sportovní činnost se v poúnorovém Československu brzy ocitla ve vleku bezduchého přejímání sovětských zkušeností. Byla zavedena soutěž o Tyršův odznak zdatnosti, která měla přispět k masovému rozvoji tělesné výchovy a zároveň v duchu postupující militarizace totalitního režimu měla být jedním z prostředků k pěstování brannosti a k vojenské výchově. Mezinárodní kontakty, které se postupně po válce obnovovaly, byly rychle přetrhávány a omezovaly se pouze na styky sportovců v rámci „socialistického tábora“. Řada úspěšných sportovců (např. tenista Jaroslav Drobný či krasobruslařka Alena Vrzáňová) proto zůstala v exilu. Hledání „imperialistického nepřítele“ v řadách sportovců se pak nejvýrazněji projevilo v aféře reprezentačního týmu v ledním hokeji, kterému bylo v březnu 1950 zabráněno odjet do Londýna obhajovat titul mistrů světa. Po následující provokaci ze strany Státní bezpečnosti byla většina jeho členů zatčena a ve vykonstruovaném procesu odsouzena k mnohaletým trestům odnětí svobody. Dne 19. 12. 1951 pak zanikl Československý olympijský výbor jako samostatný spolek a nadále fungoval už jen jako zvláštní komise jednotné tělovýchovné organizace.

Nevídaný úspěch československých sportovců na XV. olympijských hrách 1952 v Helsinkách, zejména atleta Emila Zátopka, jakož i první úspěšná účast sportovců Sovětského svazu pak obrátily pozornost komunistického režimu nejen k masovosti, ale i k vrcholovému sportu. Do budoucna měl

sport – jak se v 70. a 80. letech prokázalo zvláště na příkladu NDR a Kuby – sloužit jako významný propagační nástroj komunistických režimů a jako účinná ideologická zbraň ve „studené válce“.

Otázkami tělesné výchovy a sportu se na podzim 1952 zabývalo jedno ze zasedání ÚV KSČ, které dosavadní poučovací vývoj v této oblasti podrobilo kritice. Na základě jeho usnesení byl urychleně vypracován a už dne 12. 12. 1952 nový zákon O organizaci tělesné výchovy a sportu. Návrh vycházel zcela ze sovětského vzoru a znamenal zavedení tuhého státního řízení tělovýchovy a sportu prostřednictvím Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport. Největší změna se týkala vlastního provádění tělovýchovné a sportovní činnosti. Byla zrušena jednotná a v českém prostředí tradiční organizace Sokol a místo ní byla direktivně zavedena nová a velice komplikovaná organizační struktura podle pracovních úseků. Hlavní postavení v ní připadlo Ústřední radě odborů, která organizovala tělovýchovu a sport na závodech, a to podle jednotlivých pracovních povolání v devíti dobrovolných sportovních organizacích (DSO): Baník, Dynamo, Jiskra, Lokomotiva, Slávie, Slavoj, Slovan, Spartak a Tatran. Ministerstvo školství pečovalo o povinnou tělesnou výchovu na školách všech stupňů a o dobrovolnou v oddílech DSO Slavia. Ministerstvo pracovních sil se o totéž staralo na učilištích a v rámci DSO Pracovní zálohy. Tělovýchova a sport v armádě byla organizována prostřednictvím DSO Dukla a mezi příslušníky Sboru národní bezpečnosti a Pohraniční stráže prostřednictvím DSO Rudá hvězda. Tělesná výchova a sport na vesnicích a mezi zemědělci byla zajišťována v rámci DSO Sokol. V jednotlivých městech se začaly stavět centrální stadiony a další sportiště. Zároveň byla v roce 1953 vybudována i teoretická základna pro sport a tělovýchovu – vznikla vysoká škola Institut tělesné výchovy a sportu v Praze, Výzkumný ústav tělovýchovný, Státní muzeum tělesné výchovy a sportu, k vydávání odborné literatury bylo zřízeno Sportovní a turistické literatury. Závazným pro všechny účastníky tělovýchovného a sportovního hnutí se stalo plnění odznaku zdatnosti PPOV – BPPOV (Buď připraven k práci a obraně vlasti), které brzy sklouzlo do formálnosti a výkaznictví. S daleko větším ohlasem se setkalo pořádání I. celostátní spartakiády v roce 1955, která se s postupem doby stala ve světě ojedinělou prezentací československé tělesné kultury navazující na tradici sokolských sletů.

Systém přímého státního řízení tělesné výchovy a sportu se brzy ukázal jako příliš složitý a málo účinný. Zatímco ve vedení se brzy zakořenil direktivní a centralistický způsob řízení, provázený administrováním a silnou ideologizací, organizace vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti podle pracovních úseků narážela na tradiční dělení účastníků podle zájmu a podle územního principu. Proto i jeden z bodů usnesení celostátní konference komunistické strany, která se konala v červnu 1956 a která reagovala na závěry XX. sjezdu KSSS, navrhoval další zásadní změnu organizační struktury tělovýchovy a sportu v Československu.

Dne 20. 12. 1956 byl přijat Národním shromážděním nový zákon O organizaci tělesné výchovy, který stanovil organizační principy platné s menšími obměnami a opravami až do roku 1989. Klíčová úloha v řízení dobrovolné tělesné výchovy a sportu byla svěřena nově ustavené společenské organizaci – Československému svazu tělesné výchovy (ČSTV). Jeho vrcholné orgány byly pověřeny funkcí představitel celého tělovýchovného hnutí s právem vytyčovat jednotné zásady pro provádění veškeré tělovýchovy a sportu a s právem a povinností pečovat o vědeckou a výzkumnou činnost v oblasti tělesné kultury, o výchovu cvičitelů a trenérů, o mezinárodní styky a o plánovitou výstavbu a údržbu a účelné využívání tělovýchovných a sportovních zařízení. Do správy ČSTV byl zároveň převeden všechný majetek Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport a všech dobrovolných sportovních organizací. Vedle ČSTV se tělovýchově a sportu měly věnovat další společenské organizace – Svazarm, který byl pověřen péčí o branné a motoristické sporty, Československý svaz mládeže a jeho Pionýrská organizace, jež se měly starat o mimoškolní sportování dětí a mládeže, a Revoluční odborové hnutí, které mělo za úkol zajišťovat rekreační tělesnou výchovu a sport pracujících v rámci odborové organizace. Dalšími prvky československé tělovýchovy a sportu byly oddíly ministerstva národní obrany (Dukla) a ministerstva vnitra (Rudá hvězda), na vesnicích připadla úloha organizátora tělovýchovy a sportu národním výborům.

ČSTV byl oficiálně založen na sjezdu ve dnech 3.-4. 3. 1957 a do jeho čela byl postaven zkušený funkcionář komunistické strany František Vodsloň. V organizaci ČSTV se prolínal územní a svazový princip. Nejvyšším orgánem zůstal ústřední výbor, rozsáhlejší pravomoci však dostaly nižší složky,

krajské a okresní výbory, vlastními právními subjekty se staly tělovýchovné jednoty, které spravovaly jednotlivá sportoviště. Tělovýchovné jednoty se však dělily na oddíly podle jednotlivých druhů sportu a na odbory základní a rekreační tělesné výchovy a turistiky a tyto oddíly a odbory vytvářely podle stejných kritérií základní článek tzv. svazového principu, který se uplatňoval hlavně při organizaci sportovních soutěží a při řízení vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti. Činnost ČSTV podléhala požadavkům komunistické strany a měla zprvu silný politický akcent. Na jedné straně se rozvíjela i nadále masovost, a to hlavně prostřednictvím spartakiád, kde hromadná tělovýchovná vystoupení provázely sportovní soutěže a turistické srazy, tak i řadou nových akcí, např. byla obnoveny Sportovní hry mládeže, se zájmem veřejnosti se setkala turistická akce „100 jarních kilometrů“ či dones existující závod desetičlenných lyžařských družstev „Po hřebenech Krkonoš“. Na druhé straně byl podporován vrcholový sport, který měl propagovat Československou socialistickou republiku ve světě. Na olympijských hrách a na mistrovstvích světa se prosazovaly především sportovní gymnastky, veslaři, cyklisté, z kolektivních sportů lední hokejisté, volejbalisté, obrovským překvapením bylo druhé místo fotbalistů na mistrovství světa 1962 v Chile. Nad všechny úspěchy však čněly výkony fenomenální gymnastky Věry Čáslavské, která dobyla sedm zlatých olympijských medailí a v 60. letech patřila k nejlepším sportovcům světa.

Demokratizační změny, kterými procházela československá společnost na konci 60. let, zasáhly tělovýchovné a sportovní hnutí už na podzim 1967. V čele ČSTV vystřídal F. Vodsloně Emanuel Bosák, který vzápětí podal návrh na kandidaturu Prahy na pořádání XXII. olympijských her. ČSTV přestal aspirovat na své centrální řídicí postavení. Opětovnou samostatnost získal Československý olympijský výbor, obnovovaly se po únoru 1948 rozpuštěné tělovýchovné organizace jako Sokol, Orel, Junák či Klub československých turistů. V rámci připravované federalizace Československa došlo k rozdělení kompetencí v oblasti tělovýchovy a sportu do jednotlivých republik. Místo ČSTV byly vytvořeny dvě samostatné republikové organizace – Česká tělovýchovná organizace a Slovenská tělovýchovná organizace. V lednu 1969 vzniklo v České republice (na Slovensku nikoliv) jako státní řídicí orgán Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu, jeho jediným ministrem byl jmenován E. Bosák.

Ovšem i proměnu československé tělovýchovy a sportu zastavila okupace Československa státy Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu bylo po roce existence zrušeno v rámci opětovné obnovy totalitních forem vlády. Během „konsolidace“ politického systému a „normalizace poměrů“ ve společnosti byly zlikvidovány všechny obnovující se spolky a organizace. Tzv. antisovětské vystoupení veřejnosti na Václavském náměstí v Praze po vítězství československých hokejistů na mistrovství světa v březnu 1969 nad týmem SSSR se stalo záminkou k rozsáhlým kádrovým změnám, a to nejen v tělovýchově, ale i ve vedení komunistické strany. Obavy z obdobných akcí ovlivnily i rozhodnutí ÚV KSČ zrušit připravovanou IV. celostátní spartakiádu v roce 1970 a místo ní uspořádat pouze tělovýchovné slavnosti v okresním měřítku. S úkolem „normalizovat“ tělovýchovné a sportovní hnutí nastoupil do čela ČSTV zkušený funkcionář Richard Nejezchleb. Po rozsáhlých kádrových změnách byly sice zachovány obě republikové tělovýchovné organizace, ale rozhodující pravomoci se vrátily do rukou jednotného a vedoucí úlohu KSČ uznávajícího ČSTV. Do popředí pozornosti se znovu dostala především tzv. politickovýchovná práce vycházející ze základního normalizačního dokumentu Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.

Ovšem teprve v roce 1973, po nástupu Antonína Himla do čela ČSTV, se československému tělovýchovnému a sportovnímu hnutí dostalo „zakotvení“ v normalizační společnosti. V mnohém přístup k tělovýchově a sportu připomínal „poúnorové“ období. Nejprve byla opětovně upevněna organizační struktura, stanoveny pole působnosti a rozsah odpovědnosti jednotlivých účastníků tělovýchovného procesu, tj. ČSTV, Svazarmu, Socialistického svazu mládeže, Revolučního odborového hnutí, ministerstev školství, národní obrany a vnitra. Znovu byl kladen důraz na masovost. Jejím nejvýznamnějším a ve světě uznávaným projevem byly československé spartakiády, které se konaly v letech 1975, 1980 a 1985 a navzdory proklamovanému ideologickému podtextu si získaly přízeň statisíců cvičenců. Obdobně i hnutí Pohybem ke zdraví si zejména televizními rozcvíčkami získalo zájem veřejnosti. Za státní finance se jako v 50. letech začala stavět sportovní zařízení, pozornost však byla tentokrát věnována náročnějším stavbám, jako byly plavecké

bazény, víceúčelové sportovní haly a zimní stadióny s umělou ledovou plochou. S narůstajícími ekonomickými problémy ve druhé polovině 80. let však aktivita v tomto směru ochabla. Podporou sportu a tělovýchovy odváděl komunistický režim pozornost obyvatelstva od politiky a společenských a ekonomických problémů. Na druhé straně ve sportu, ať aktivním či pasivním, hledali občané únik z šedivé každodennosti.

Stále více se však komunistický režim upínal na vrcholový sport, a to nejen kvůli osobnímu zájmu stranických a státních funkcionářů. Uvědomoval si totiž nejen propagační význam sportovních vítězství, ale i skutečnost, že na poli sportu může nejsnáze soutěžit s nejvyspělejšími státy světa a „potvrzovat přednosti socialismu“. Po vzoru NDR se proto po roce 1973 začala budovat střediska vrcholového sportu, v nichž byli soustředěni talentovaní jedinci. Střediska byla podporována materiálně i finančně, stala se však i základnou dopingů, tj. užívání nepovolených prostředků, které měly proti duchu fair play zvyšovat výkonnost sportovců. Československo dosáhlo řady sportovních úspěchů na olympijských hrách a na mistrovstvích světa. Z nich k nejvýznamnějším patřily čtyři tituly světových šampiónů reprezentačního družstva v ledním hokeji a titul mistrů Evropy 1976 ve fotbale, mezi jednotlivci to byly výkony atletů I. Bugára, J. Kratochvílové a H. Fibingerové na prvním mistrovství světa v roce 1983 či zisk dvaceti titulů mistrů světa v kolové bratří Pospíšilových. Zcela mimořádné byly v 70. a 80. letech úspěchy československých tenistů, z nichž M. Navrátilová a I. Lendl dlouhé týdny kralovaly světovým žebříčkům. Mnozí z vrcholových sportovců (např. hokejista V. Nedomanský nebo jmenovaní tenisté M. Navrátilová a I. Lendl) však během normalizace odcházeli – podobně jako po únoru 1948 – do zahraniční emigrace a startovali později v dresu jiných států. Ovšem Československo se v 70. a 80. letech nezapsalo do dějin sportu jen uvedenými úspěchy. Zcela ostudným se stalo rozhodnutí Československého olympijského výboru, učiněné sice pod tlakem brežněvovského Sovětského svazu, bojkotovat XXIII.olympijské hry 1984 v americkém Los Angeles.

Koncem 80. let se v duchu tehdy panující „perestrojky“ objevily pokusy reformovat i československou tělovýchovu a sport. ČSTV pod vedením Jindřicha Poledníka uvolnilo mezinárodní styky a zejména se postavilo proti jakémukoliv používání dopingových látek. Dřív než se mohla jeho rozhodnutí projevit, vše zcela změnila událost v listopadu 1989.

SOKOL

DUŠAN JANÁK

Už v poválečné euforii roku 1945 přišli komunisté s plánem na vytvoření jednotné a masové tělovýchovné organizace. Nástrojem unifikačních a centralizačních snah se měl stát Ústřední národní tělovýchovný výbor (ÚNTV) sdružující zástupce tělovýchovných organizací i sportovních svazů, základnou sjednocení Československá obec sokolská (ČOS, Sokol), jako nejsilnější a nejlépe uspořádaná tělocvičná organizace s bohatými národními tradicemi, do níž měli vstupovat komunisté i příslušníci bývalé Federace proletářské tělovýchovy (FPT) a pokusit se získat rozhodující vliv na členskou základnu. Už v průběhu roku 1945 narazily jejich plány na odpor organizací sdružených na půdě ÚNTV, v jehož čele stanul předseda ČOS a národně socialistický poslanec dr. Antonín Hřebík, jenž vyvrcholil prohlášením zástupců ČOS 10. ledna 1946, že sokolstvo odmítá vytvoření masové organizace a je pouze pro federativní sjednocení a samostatnou činnost jednotlivých tělovýchovných, sportovních a turistických organizací. Konec komunistických plánů představoval zánik ÚNTV a vytvoření Československého tělovýchovného svazu (ČSTV) jako volného sdružení samostatných tělovýchovných a sportovních organizací v září 1946.

Součástí ČSTV měl být i slovenský Sokol, jehož zástupci se dožadovali obnovení samostatné činnosti už v červnu 1945. Tyto snahy podporovala i Demokratická strana, když však v květnu 1947 vyzval ústřední výbor Komunistické strany Slovenska komunisty ke vstupu do Sokola ze stejných důvodů jako předtím v českých zemích, podmiňovala Demokratická strana jeho uznání povolením činnosti katolických organizací (Orel, Spolek katolické mládeže). Nový sbor pověřenců legalizoval koncem roku 1947 činnost Sokola na Slovensku podle komunistických představ, existovalo zde ovšem jen 96 jednot.

Jednalo se tedy o zlomek sokolského hnutí rozvíjejícího se především v českých zemích, kde pokus komunistů proniknout do Sokola ztroskotál, což potvrdila ideová rezoluce VIII. sjezdu ČOS v říjnu 1947 hlásící se k tradičním demokratickým hodnotám v duchu národního socialismu a myšlenek Tomáše Masaryka a Edvarda Beneše. ČOS tehdy sdružovala v 52 sokolských župách, z toho dvou zahraničních, 3 686 jednot s více než milionovou členskou základnou, kterou tvořilo 328 tis. mužů, 241 tis. žen, 57 tis. dorostenců, 76 tis. dorostenek, 134 tis. žáků a 169 tis. žákyň. Sokolské postoje a sympatie v době komunistického.

Postoj a sympatie sokolské obce v době komunistického převratu vyjádřil pokus jejího vedení v čele s dr. A. Hřebíkem navštívit ještě 25. února 1948 prezidenta E. Beneše. Když o dva dny později předsednictvo Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF) rozhodlo, že ČOS zůstane jedinou tělovýchovnou organizací, do níž budou všechny ostatní včleněny, znamenalo to nejen návrat k dřívějšímu komunistickému plánu jednotné masové tělovýchovy, ale i pokus eliminovat potenciálního protivníka a v neposlední řadě využít nadcházejícího XI. všesokolského sletu k určitému ospravedlnění převratu v očích mezinárodní veřejnosti.

Z vedení Sokola byli proto ihned odstraněni stoupenci dr. A. Hřebíka, jehož nahradil staříčkový Josef Truhlář, bývalý sokolský starosta vězněný za okupace v Dachau, který spolu s předsedou ÚAV ČOS dr. Františkem Bláhou hovořil už 1. března v rozhlase o věrnosti Sokola nové vládě. Dne 23. března byl ÚAV ČOS rozšířen o zástupce všech tělovýchovných a sportovních organizací určených ke sloučení, které pak bylo slavnostně proklamováno 31. března 1948 v Obecním domě v Praze. Obdobné koordinační orgány zajišťující sjednocení měly být zakládány v sokolských župách a jednotách, kde už existovaly vlastní akční výbory pověřené prováděním čístek. Na jaře 1948 však bylo postiženo jen minimum sokolských funkcionářů, protože s ohledem na přípravu XI. sletu AV NF neměly povoleny radikálnější zásahy do sokolských orgánů, zejména cvičitelských sborů, a v místech, kde zastavily činnost jednot, musely svá opatření na příkaz ÚAV NF odvolat. K vážnějšímu problému došlo až v polovině května, kdy výbor ČOS včetně přítomných komunistů zrušil bez souhlasu ÚAV NF akční výbory v Sokole, proti čemuž se postavil ÚAV Sokola. V atmosféře blížících se voleb i sletu se nakonec celá záležitost řešila kompromisem – akční výbory v Sokole zůstaly zrušeny a měly je nahradit sokolské komise při místních AV NF.

Konflikt s totalitním režimem na XI. všesokolském sletu vedl k represím, které nabyly po pohřbu E. Beneše v září 1948 masový charakter a do počátku listopadu bylo v českých zemích postiženo na 15 tis. členů (11,5 tis. vyloučeno, 1,5 tis. zbaveno funkcí, přibližně stejný počet dostal důtku a zbytek různé jiné tresty). Počet postižených se dále zvýšil, protože v některých oblastech (např. na Ostravsku) nebyly čistky v jednotách zdaleka ukončeny. Řada členů a funkcionářů Sokola se také stala obětí politických procesů, byla internována v táborech nucené práce či jinak perzekvována. Do vedení ČOS byli postupně dosazováni představitelé různých tělovýchovných organizací a klubů, vzdělavatelem ČOS byl v říjnu 1948 jmenován dřívější levicový sociální demokrat dr. Julius Dolanský-Heidenreich.

Vedle čistek určovalo vývoj sokolského hnutí do jara 1949 vytváření závodních a vojenských sokolských jednot, faktické organizační a hospodářské začlenění sportovních klubů a organizací do Sokola (administrativně se uskutečnilo k 1. květnu 1948, přičemž z polských klubů a jednot na Těšinsku vznikla tzv. Polská rada Sokola, která existovala do roku 1952) a přechod k nové vnitřní organizaci. V prosinci 1948 bylo údajně ustaveno v českých zemích 259 závodních jednot se 130 tisíci členy a 100 tisíci dorostenci a dorostenkami a téměř 200 jednot vojenských. Na přelomu let 1948-1949 probíhaly čistky mezi funkcionáři bývalých klubů, jejichž majetek byl převáděn sokolským jednotám. Současně vstoupilo od 1. 1. 1949 v platnost nová organizační struktura ČOS, v níž sokolské župy nahradily nové sokolské kraje a okresy, župní orgány však pokračovaly v činnosti až do úplného předání agendy a majetku novým krajským a okresním výborům Sokola.

V dalších zhruba třech letech představovala ČOS nesourodý konglomerát více či méně kompaktních částí s různými zájmy, hluboce poznamenaný poučnými represemi. Funkcionářský aktiv na úrovni jednot i okresů byl rozbit, tradiční činnost skomírala. Neblaze působily jak snahy o řízení tělovýchovy státními a slovenskými výbory a úřady pro tělesnou výchovu a sport, zřízenými na základě zákona o státní péči o tělesnou výchovu a sport ze 14. 7. 1949, tak direktivní zavádění prvků sovětské „fyzkultury“ (např. přeceňování významu sportů a branné přípravy, přehlížení základní tělesné výchovy a rušení cvičitelských sborů, zavedení masových akcí, jako byl Tyršův odznak zdatnosti, nahrazený ovšem zanedlouho soutěží PPOV či BPPOV, štafety míru a přátelství aj.). Aktivitu členů podlamovalo i plnění tzv. společných úkolů Národní fronty („dobrovolných“ brigád, sběru surovin apod.), problematická spolupráce s ČSM a ROH nebo ideologická indoktrinace pod heslem „Sokol patří pracujícím“ v rámci tzv. výchovně propagační práce, která nahradila tradiční sokolskou vzdělavatelskou činnost. Hlavním cílem tří celostátních konferencí Sokola v roce 1950 i tzv. IX. sjezdu ČOS ve dnech 21.-24. 6. 1951 bylo rozšíření členské základny, která přes všechny snahy klesala. V roce 1952 sice existovalo 6 958 sokolských jednot a 5 246 sokolských kroužků ČSM s velmi nepravidelnou činností, ale ČOS měla jen 857,7 tis. členů.

Rozklad tělovýchovy prohloubilo zavedení sovětského modelu organizace tělesné výchovy a sportu. Zákonem z dne 12. prosince 1952 byla zřízena hierarchizovaná soustava okresních, resp. obvodních a krajských výborů pro tělovýchovu a sport při národních výborech, řízená státním výborem pro tělesnou výchovu a sport, jenž byl ústředním orgánem státní správy. Současně bylo tzv. usnesením strany a vlády, nařízeno organizační rozdělení tělovýchovy a sportu u formou Dobrovolných sportovních organizací (DSO) mezi ROH, Sokol a čtyři rezorty. DSO Sokol měla organizovat a provádět tělesnou výchovu a sport pouze mezi dospělými na venkově a menších městech, kde nebyly odborářské jednoty; děti a mládež se začaly v Sokole sdružovat znovu až po I. celostátní spartakiádě v roce 1955.

V roce 1956 byl v duchu dobových decentralizačních snah opuštěn princip direktivního státního řízení a po přijetí zákona č. 68 Sb. o organizaci tělesné výchovy z 20. prosince 1956 se konal ve dnech 3.-4. 3. 1957 ustavující sjezd Československého svazu tělesné výchovy (ČSTV), který byl jednotnou masovou organizací a jednou z „převodových pák“ komunistů v rámci NF; na Slovensku se ustavující konference uskutečnila 2.-3. 4. 1957.

Prakticky celé další desetiletí sokoly i sokolské tradice připomínaly jen názvy tělovýchovných či tělocvičných jednot (TJ Sokol) a jejich zařízení „sokoloven“, v nichž dále cvičila řada bývalých členů v rámci odborů základní tělesné výchovy (ZTV). Teprve v roce 1968 začalo sokolské hnutí usilovat v samostatnou existenci. Už 21. dubna 1968 se na Žofíně konal sjezd tzv. pražského pětižupí, 4.

května se zde na setkání pěti desítek bývalých žup ustavil přípravný výbor ČOS, který vyzval mj. k aktivitě členů a ustavování obdobných orgánů v župách a jednotkách. Sokolové se zúčastnili i prvomájových oslav, za což 4. května 1968 ostře napadl československé představitele při jednání v Moskvě Leonid Iliič Brežněv, který svou kritiku zopakoval i na zasedání zemí Varšavské smlouvy o několik dní později.

Sokolský přípravný výbor zahájil ještě v květnu 1968 jednání s ÚV ČSTV o obnovení ČOS a převzetí jejího majetku v českých zemích (na Slovensku nebyla tato otázka aktuální). Vedle technických problémů spojených s určením a delimitací majetku a osobních animozit se při jednáních projevilo určité napětí ve jako problematicky jevil např. vztah k odborům základní tělesné výchovy (ČSTV). V polovině června 1968 na zesílený tlak ÚV ČSTV proti samostatnosti Sokola, reagoval přípravný výbor ČOS programovým prohlášením požadujícím vytvoření samostatné sokolské organizace v rámci tělovýchovného hnutí a hlasování v jednotách, zda do ní chtějí vstoupit. Vzápětí žádali vytvoření vlastní organizace okresní funkcionáři odborů ZTV a 10. 7. 1968 byl s podporou ÚV ČSTV ustaven přípravný výbor Československého tělocvičného svazu Sokol. Vzájemná jednání za účasti ústředních orgánů ČSTV i Československé strany socialistické vyvrcholila v podvečer 21. srpna 1968 společným svoláním obou přípravných výborů proti okupaci Československa s výzvou k jednotě a spolupráci v duchu Tyršových myšlenek.

Další jednání s PV ČOS do dubna 1969 vedená za ČSTV hlavně ústředním výborem ZTV vyústila v přípravu Českého tělovýchovného svazu (ČST) Sokol. Svaz se hlásil programově k sokolským tradicím a v jeho navržených orgánech převažovali bývalí členové Sokola, což vyvolalo požadavky na větší zastoupení příslušníků dřívější FPT a Svazu DTJ i uplatňování normalizačních usnesení ÚV KSČ.

Český tělovýchovný svaz (ČST) Sokol se stal součástí České tělovýchovné organizace (ČTO), jejíž ustavující sjezd se konal až v červnu 1969. Normalizační úsilí o plnou obnovu jednotné a masové tělovýchovy směřovaly proti snahám o obnovu ČOS, které v listopadu 1969 označilo Rudé právo za „hazard s jednotnou tělovýchovou“, a v první řadě se zaměřilo proti tradiční sokolské vzdělávací činnosti. Požadavek „ideově očisty“ vznesený na II. plenárním zasedání ČTO se na zasedání ÚV ČST Sokol 25. 4. 1970 projevil nahrazením vzdělávací rady „ideově výchovnou“ radou. Současně probíhaly personální čistky v ČTO i ČST Sokol, které zakončilo v červnu 1971 přijetí normalizačního stanoviska ČTO k vývoji od dubna 1968 do května 1971, v němž se oznamuje mj. nastolení nového systému ideově výchovné práce v ČST Sokol. Tím vlastně začala poslední fáze existence ČST Sokol, který zakrátko zakončil svou činnost.

Do února 1948 tvořily sokolské jednoty mimo území republiky sokolské župy Zahraniční se sídlem v Praze a Vídeňskou ve Vídni. Po komunistickém převratu některé jednoty z ČOS vystoupily, jiné s ní přerušily styky. Příliv emigrantů však vedl k zakládání dalších sokolských jednot, a to i v uprchlických táborech. Např. v letech 1948-1954 tak vzniklo v Německu a Itálii 28 sokolských jednot, které vytvořily na přechodnou dobu župu dr. Edvarda Beneše v exilu s Italským okrskem, která ovšem při další emigraci členů zanikla.

V listopadu 1950 bylo vytvořeno Ústředí československého sokolstva v zahraničí (Ústředí), sdružující sokolské jednoty a později župy z celého světa, v jehož čele byly až do 70. let takové osobnosti jako A. Hřebík či M. Provazníková. V červenci 1952 ustavily západoevropské jednoty v Paříži Evropský okresek Československého sokolstva zahraničního, jenž se v roce 1957 přeměnil v sokolskou župu Západoevropskou. V roce 1952 vznikl i Kanadský Sokol, okresek Čs. sokolstva v zahraničí, později přejmenovaný na sokolskou župu Kanadskou.

Počet jednot a členů, jejich aktivita a činnost se měnily s tím, jak pokračoval odliv emigrantů do míst trvalého pobytu. Nová emigrační vlna po roce 1968 vedla v první polovině 70. let k podstatnému rozšíření sokolských jednot ve Švýcarsku, kde vznikl k 1. lednu okresek Západoevropské župy a později samostatná Švýcarská župa, sdružující v roce 1981 celkem deset jednot. V roce 1980 pak vznikla sokolská župa Australská, i když sokolské župy v Sydney a Melbourne vznikly již v roce 1950. Její součástí byla i sokolská jednota Jižní Afrika, která vznikla v roce 1972, podobně jako do Kanadské župy patřila počátkem 80. let jednota Villa Dominici v Argentině.

Zahraniční sokolská organizace, přestože měla jen několik desítek jednot, které dělily obrovské vzdálenosti a počet jejich členů se řádově počítal na tisíce, se snažila vyvíjet aktivní činnost i v mezinárodním měřítku, zejména přípravou a realizací zahraničních sokolských sletů.

Sokol byl v Československu obnoven po listopadu 1989 za významné spolupráce exilových sokolských jednot.

STÁT, CÍRKVE A NÁBOŽENSKÉ SPOLEČNOSTI

JAROSLAV CUHRA

Východisko

Únor 1948 a následné absolutizace moci v Československu komunistickou stranou znamenala pro všechny církve a náboženské společnosti zásadní proměnu jejich společenského postavení a role ve společnosti. Do duálního vztahu stát – církve vstoupila KSČ jako třetí účastník, v zásadě rozhodující činitel nové politiky státu (tzv. státní církevní politiky) a to ve skutečnosti „nepřímým“ způsobem. Vedení KSČ určovalo základní směr této politiky, odpovědnost za její vykonávání však zůstávala na podřízených státních orgánech, s kterými bylo také vedení církví jedině oprávněno jednat. Tento nepřirozený vztah přetrvával až do roku 1989 a zásadním způsobem podvazoval možnost nalezení vyváženého vztahu státu a církví. S výjimkou krátkého období pražského jara, kdy i část vedení KSČ byla schopna akceptovat tezi o možné koexistenci tzv. dvou světových názorů, tj. oficiálního marxisticko-leninského a křesťanského, byla v podstatě možnost dlouhodobě vyváženého vztahu k náboženství a církvím znemožněna premisou o konečném zániku náboženství a nutnosti „zániku náboženství napomáhat užitím všech prostředků, které jsou po ruce“ (stanovisko církevního oddělení Ústředního akčního výboru Národní fronty v srpnu 1948). Kompromisní a vsťícná řešení tak byla možná jen v kontextu aktuálních potřeb upevnění komunistické moci. Svůj paradoxní odraz měl tento mocenský pragmatismus v rozdílných formulacích o politice vůči církvím v jednotlivých obdobích komunistického režimu, takže v prvním období, provázeném neskrývaným násilím, se zároveň tvrdilo, že „náboženství však nemusí nutně působit jako síla sociálně reakční“ (1948), zatímco upevněný normalizační režim nepochyboval: „Není možné připustit názor, že náboženství by snad mohlo v podmínkách socialismu hrát nějakou pokrokovou úlohu“ (1971). Na pokraji svého zhroucení pak režim opět hledal spojence a sám sobě oponoval: „náboženství může v socialistické společnosti působit také jako pozitivní činitel“ (1989), tato poslední proměna však již nenalezla ani praktické vyjádření, ani odezvu ze strany církví.

Přibližně do roku 1952 bylo charakteristickým rysem této politiky její zaměření proti katolické církvi, nikoliv přímo proti náboženství. Katolická církev byla pro své spojení s Vatikánem postavena do role protinárodní církve a proticírkevní propaganda obratně využívala nejrůznějších dějinných reminiscencí k vykreslení tohoto obrazu, zároveň ve spojení s taktickou podporou některých nekatolických církví, použitých jako doklad rozvoje náboženské svobody. Ve zkratce lze shrnout politiku státu vůči katolické církvi (viděné jako opoziční politická síla) v těchto cílech:

- zbavit církev politického vlivu
- podrobit ji státnímu dohledu a kontrole
- omezit její činnost pouze na náboženské obřady v kostelích
- zlikvidovat odpor proti nové církevní politice
- izolovat církevní hierarchii od domácí i zahraniční církve
- uměle vytvořit hnutí, které by reprezentovalo církev v souladu se zájmy státní správy
- vytvořit národní katolickou církev, odloučenou od Vatikánu.

Katolická církev nebyla, přes svou velikost, schopna soustředěnému náporu odolat a většinu úkolů se státnímu aparátu podařilo (často násilným způsobem) dokončit. Neuspěla snaha o vytvoření tzv. národní církve, původně jeden z hlavních cílů, věrnost Vatikánu zachovávala i většina duchovních, angažovaných ve státě řízených organizací. Radikálním krokem pak byla likvidace řeholních řádů v roce 1950 (viz Akce K) a hlavně řeckokatolické církve, která byla násilně sloučena s církví pravoslavnou (viz Akce P). Zásadním způsobem církev postihla postupná likvidace majetkové základny, která vyvrcholila v souvislosti s útokem proti řeholním řádům a zabavením veškerého řádového majetku.

V této první etapě lze hovořit o relativní toleranci vůči ostatním církvím, přestože i ony byly postiženy v rámci likvidace nejrůznějších společenských organizací, omezování svobody tisku a slova apod. Klíčovým zásahem do jejich práv a svobod bylo přijetí tzv. církevních zákonů z 14. října 1949, proti kterým neprotestovala jen církev katolická, ale i řada církví nekatolických. Zákonem č. 217/1949 Sb. byl zřízen Státní úřad pro věci církevní (SÚC), který se stal jediným orgánem kompetentním k

jednání s církvemi a převzal odpovědnost za naplňování následného zákona ze stejného dne č. 218/1949 Sb. o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem. Podle znění tohoto zákona, na který navázala vládní nařízení č. 219-223, rozvíjející jej konkrétně k jednotlivým církvím a náboženským společnostem, byly zrušeny všechny předchozí předpisy, upravující vztah mezi státem a církvemi. Připuštěna byla v Československu postupně do roku 1956 registrace 17 církví a náboženských společností: římskokatolické církve, Círky československé (od 1971 československá husitská), Starokatolické církve, Náboženské společnosti československých unitářů, Pravoslavné církve, Bratrské jednoty baptistů, Círky adventistů sedmého dne, Círky bratrské (původně Jednota českobratrská), Českobratrské církve evangelické, Evangelické církve metodistické, Jednoty bratrské, Křesťanských sborů, Novoapoštolské církve, Reformované křesťanské církvi na Slovensku, Slezské církve evangelické augsburského vyznání, Slovenské evangelické církve augsburského vyznání a Židovské náboženské obce, stereotypně řazené mezi církve. V roce 1968 byl tento počet rozšířen znovuregistrací řeckokatolické církve. Čtrnáct paragrafů zákona v podstatě přeměnilo církve a náboženské společnosti v státu podřízené organizace, včetně pojetí duchovních jako státních zaměstnanců. Zákon ukládal duchovním složení slibu věrnosti republice a ponechával mocenským orgánům právo rozhodovat o jejich zaměstnání pomocí tzv. státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti, bez něhož nemohl úřad vykonávat. Zákon obsahoval řadu dalších omezení a přes protesty církví byl přijat v nezměněné podobě. Nezaregistrované církve buď přijaly sloučení s církví jinou, nebo spadly mezi tzv. nelegální a staly se terčem mocenské perzekuce.

Úspěch tažení proti katolické církvi přinesl přibližně od roku 1952 a znovu (po krátkém období mírné liberalizace v roce 1956) pak od roku 1957 proměnu dosavadní mocenské politiky. Za veřejný signál změny je možné považovat vystoupení Václava Kopeckého na sjezdu Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých poznatků v červnu 1952, ve kterém vyzval k boji proti „náboženskému tmářství“ vůbec a pohrozil, že v tomto tažení se nelze zastavit před nikým a ničím. Nová politika tak nebyla již zaměřena proti konkrétní církvi, nýbrž náboženství vůbec a provázela ji silná kampaň za vystupování z církví (nejprve mezi komunisty, následovala mezi učiteli apod.) i tažení proti výuce náboženství. Tato opatření postihla většinu církví a vedla k protestům a snahám o změnu tohoto postupu (protestovala katolická církev, Českobratrská církev evangelická, slovenská evangelická církev a.v.). Paradoxně však přispívala také k odbourávání bariér mezi jednotlivými denominacemi. K částečné korekci tohoto tvrdého tažení však došlo v druhé polovině šedesátých let.

Neúplné narovnání vztahu k církvím i zlepšení jejich postavení přineslo až pražské jaro, včetně nové formulace vztahu KSČ k náboženství – odmítnutí nátlaku v politice státu vůči církvím, slova o právu věřících „vyslovovat se ke všem základním otázkám socialismu“ a „hájit svoje oprávněné zájmy ve společnosti“ (viz *Aktivity církví v roce 1968*). Tato nová politika, reprezentovaná reformním vedením Sekretariátu pro věci církevní, měla své praktické důsledky v dílčích úpravách zákonných norem, nesetkala se však s plnou podporou funkcionářů KSČ a s ukončením reformního procesu byla jednoznačně odmítnuta.

Po celé období tzv. normalizace lze hovořit o jednoznačném návratu k rigidnímu náhledu na úlohu církví a náboženství jako na dočasné jevy a úkolem státního aparátu se opět stala snaha zlikvidovat náboženství vůbec, slovy V. Biláka: „vymanit věřícího z duchovního útlaku“ (1972). Tuto snahu provázelo prohloubení státního dozoru nad církvemi, pokračující omezování jejich pravomocí a zesílený tlak na vedení církví s cílem zapojit je do režimní politiky a využít v zájmu státní moci. Výsledkem byla postupná kompromitace některých představitelů církví v očích vlastních příslušníků církví, stejně jako z pohledu opozičního hnutí, a eliminace jejich případného podílu na odporu proti normalizační politice. S úspěchem byla tato strategie užívána až do počátku osmdesátých let, v poslední dekádě režimu se některé církve – zvláště katolická a Českobratrská církev evangelická – stále výrazněji stavěly na odpor a usilovaly o změnu církevních zákonů a svého postavení ve společnosti. K výrazné změně vztahu moci k náboženství a církvím však nedošlo.

Struktura aparátu

Aparát k řízení politiky vůči církvím se konstituoval postupně a prošel částečnými změnami. Charakteristickým rysem však bylo jednoznačné podřízení státních orgánů ideovému i praktickému dozoru komunistické straně. Ať již formou přímého úkolování politickým byrem či předsednictvem KSČ, nebo cestou konzultací s ideologickými a dalšími odděleními ÚV KSČ.

Ihned po únoru 1948 vzniká Komise pro církevní a náboženské otázky Ústředního akčního výboru Národní fronty řízená jejím generálním tajemníkem Alexejem Čepičkou, zrušená teprve v říjnu 1949 v souvislosti se vznikem Státního úřadu pro věci církevní, který převzal její úlohu. Komise odpovídala za praktické provádění církevní politiky, strategii však určovala církevní komise ÚV KSČ (řízena opět A. Čepičkou), nahrazená od jara 1949 do března 1950 „církevní šestkou“ se stejným předsedou. Do září 1951 pak stranický dozor vykonávala tzv. církevní rada, řízená Zdeňkem Fierlingerem. Od roku 1951 přestala být církevní agenda v komunistické straně věcí speciálního orgánu a tyto otázky řešilo celé předsednictvo (politické byro) ÚV KSČ. Tato praxe přetrvala až do roku 1989.

Hlavním vykonavatelem politiky byl Státní úřad pro věci církevní, který činnost ukončil v roce 1956 vládním nařízením č.19/1956. Nahrazen byl nejprve odborem, následně Sekretariátem pro věci církevní (církevním sekretariátem) při některém z ministerstev (1956-68 ministerstvo kultury a školství, 1968 ministerstvo kultury a informací), na Slovensku byl součástí Pověřeneckva Slovenské národní rady. V souvislosti s federalizací Československa vznikly od 1.ledna 1969 dva Sekretariáty pro věci církevní při ministerstvech kultury, v lednu 1971 byl pro koordinaci církevní politiky v Československu a řízení zahraničních vztahů církví zřízen Sekretariát pro věci církevní Úřadu předsednictva vlády ČSSR. Na konci osmdesátých let byla připravena další reforma, která měla posílit pravomoci církevních sekretariátů, dosud fungujících pouze jako odbor příslušného ministerstva cestou podřízení sekretariátů přímo vládě, prakticky již však nebyla naplněna.

Systém řízení církevní politiky doplňovala sestava krajských a okresních církevních tajemníků, na místní úrovni byl církevní dozor již součástí dalších funkcí. Pravomoce církevních tajemníků nebyly definovány specifickým zákonem a v praxi je lze označit za značně široké, včetně práva zakázat církevní shromáždění a odebrat státní souhlas k duchovenské činnosti, což se stávalo příčinou opakovaných stížností církví.

Specifickým způsobem, který nebyl dosud dostatečně historicky zvážen, pak působily v církevním prostředí a v zájmu mocenské politiky jednotlivé složky aparátu ministerstva vnitra, zejména Státní bezpečnosti. Zatímco o jejím klíčovém podílu na vytváření a prosazování otevřené trestně-politické represe, včetně přímého či nepřímého podílu na násilné smrti některých příslušníků církví, lze již dnes nalézt dostatek relevantních informací, nevyřešena dosud zůstává faktická úloha státobezpečnostního aparátu v každodenní praxi postupu vůči církvím. Dosavadní historické výzkumy naznačily značný podíl bezpečnostních složek na jeho formulování prosazování, včetně využívání státního „církevního“ aparátu v zájmu operací StB. Otevřena zůstává i otázka působení tajných agentů Státní bezpečnosti v církvích, podle kusých údajů o některých z nich dosáhl jejich počet i více než 10% duchovních vybrané církve. Nakolik tak Státní bezpečnost ovlivňovala postoje církví, včetně jejich vedení, musí být teprve seriózně řešeno.

Praxe

Rámcem života církví a mocenské politiky vymezovalo znění zákona č. 218/1949 Sb. jen obecně a tomu odpovídala i proměnlivá intenzita míry jeho omezování. Období po roce 1948 charakterizovalo rychlé rušení svobodného prostoru církví, spojené často s obecně zaváděnými změnami – omezení tisku, veřejného působení, možnosti kontaktu se zahraničím apod. Radikálním zásahem do svobody církví byla likvidace církevního školství a zvláště zřízení státních bohosloveckých fakult v roce 1950. Na základě vládního nařízení č.112/1950 Sb. tak přípravu duchovních zajišťovalo pouze šest ústavů – katolické bohoslovecké fakulty v Litoměřicích a Bratislavě, Husova československá a Komenského evangelická fakulta v Praze, Slovenská evangelická fakulta v Bratislavě a Pravoslavná v Prešově. Součástí této změny bylo i uplatňování státního dozoru nad přijímacím řízením (směřovaného k omezení počtu studujících) a prováděná kontrola obsahu výuky (včetně zavedení povinné výuky marxisticko-leninské filozofie).

Ze specifických opatření zaměřených vůči církvím je nutné sledovat uplatňování tzv. státního souhlasu k výkonu duchovenské služby a praxe administrativního omezování prostoru pro výuku náboženství.

Zavedení státního souhlasu zákonem č.218/1949 provázelo jeho neudělení všem duchovním, kteří odmítli složit tzv. slib věrnosti republice, případně jim toto složení nebylo umožněno. S největší intenzitou dopadlo toto opatření na katolickou církev, která zároveň v průběhu přípravy slibů (1950) postupně ztratila kontakt s takřka celou dosavadní hierarchií, internovanou, případně uvězněnou bez složení státního slibu. Teprve v průběhu padesátých let bylo části hierarchie umožněno slib složit, takže se ujala za značně ztížených podmínek svých funkcí. Zásadní výnos o podmínkách udělení státního souhlasu vydal Státní úřad pro věci církevní v roce 1955, oproti původnímu znění zákona uvedl jako nutnou podmínku k výkonu místní duchovenské služby (kromě složení slibu a souhlasu krajského církevního tajemníka) i souhlas okresního církevního tajemníka, což v praxi takřka znemožňovalo operativní přesun duchovních a vzájemnou výpomoc. Státní souhlas byl pro mocenské orgány nejoperativnějším nástrojem k zásahům do života církví a praxe jeho odnímání (dočasného či trvalého) byla užívána vůči všem církvím. Stala se příčinou mnoha protestů, které ovšem nevedly k nápravě. V průběhu pražského jara byl výnos z roku 1955 zrušen a Sekretariát pro věci církevní novelizoval výklad zákona, zrušil dodatečný souhlas na úrovni okresu a zároveň byl souhlas k výkonu duchovenské služby automaticky udělen všem soudně rehabilitovaným duchovním (za podmínky složení slibu). Nová normalizační církevní politika však rychle vyšla vstříc tlaku krajských a okresních církevních tajemníků, nespokojených s omezením jejich pravomocí a metodický výklad z roku 1970 opět vrátil ustanovení o potřebě dodatečného souhlasu na okresní úrovni. Toto opatření, které ve stejné míře postihovalo katolickou i nekatolické církve, se setkalo opět s protesty, které ovšem nevedly k nápravě a nový výnos z roku 1975 podmínky udělení souhlasu ještě ztížil. K úpravě podmínek udělování souhlasu do roku 1989 nedošlo a v celém průběhu normalizace bylo předpis užíván v široké míře, zvláště v prostředí církve katolické a Českobratrské církve evangelické. Specifickým způsobem bylo udělení souhlasu uplatněno u katolické hierarchie – souhlas k výkonu biskupské funkce byl v celém čtyřicetiletí udělen přes opakované žádosti domácí církve i Svatého stolce pouze jedinému z tajně vysvěcených biskupů (F. Tomáškoví), ostatním byl buď vůbec znemožněn výkon duchovní služby (J. Korec) nebo byli nuceni vystupovat v duchovní správě jako řadoví duchovní (K. Otčenášek, P. Dubovský).

Školní výuka náboženství byla omezována již po únoru 1948, ze zákona však nadále přetrvávala praxe jejího zařazení do řádných školních osnov (zákon č. 95/1948 Sb., vládní nařízení č. 196/1948). Církevní zákon č.218 z roku 1949 výuku neomezil, zavedl jen povinnost vyučovat bezplatně a pouze duchovními. Zásadní změnou se staly vyhláška o výuce náboženství z roku 1952 a zákon č.31/1953 Sb., které změnilly dosavadní praxi: náboženství mělo být vyučováno jako mimořádný neklasifikovaný předmět, na nějž se žáci museli individuálně přihlásit, výuka mohla probíhat pouze v prostoru školy a podléhala státnímu dozoru včetně jejího obsahu. Od roku 1953 státní moc rozvinula masivní kampaň, směřovanou k omezení počtu přihlášených, při níž byla omezena výuka pouze na 2.-7.ročník základních škol a k účasti byl bezpodmínečně požadován souhlas obou rodičů. Součástí kampaně bylo zastrašování rodičů před přihlášením a uplatňovaná následná studijní omezení pro žáky, kteří výuku navštěvovali. Výsledkem bylo průběžné snižování počtu přihlášených i řada protestů církví, ke změně této administrativně-represivní politiky však do roku 1968 nedošlo. Mnohé církve se pokusily tomuto tlaku čelit náhradním programem pro mládež, včetně tajné výuky náboženství a prázdninových pobytů pro mládež spojených s podobnou výukou. Reformní vedení církevního sekretariátu v době pražského jara novelizovalo podmínky výuky náboženství výnosem z října 1968, který rozšířil možnost výuky až po 9. třídu základních škol, umožnil její provádění i mimo školní budovy v rozsahu dvou hodin týdně (dosavadní úprava umožňovala pouze jedinou hodinu), zavedl možnou výuku laiky i honorář pro vyučující. Normalizační vedení církevního sekretariátu akceptovalo již v roce 1970 výhrady církevních tajemníků, kteří byli s úpravou nespokojeni, nová směrnice však pro formální nedostatky mohla být plně uplatněna jen na Slovensku, český církevní sekretariát sjednotil postoj se slovenským vyhláškou z roku 1971. V zásadě šlo o návrat k původnímu omezenému pojetí výuky, úprava se stala terčem ostré kritiky některých církví, které se také postupně pokoušely o obnovení skrytých forem práce s mládeží. Charakteristickým rysem

normalizační církevní politiky byl její silný důraz na znemožnění takového kontaktu, včetně trestního stíhání duchovních zapojených do této činnosti, případně odebírání státních souhlasů. Postihování v zaměstnáních byli v některých případech i rodiče, kteří přihlásili dítě na výuku legální. Neúplné zdroje, jež jsou k dispozici, dokumentují, že tento tlak školní výuku náboženství silně omezil, a to zvláště v českých zemích – v roce 1955 se výuky v Čechách zúčastnilo 43% žáků, v roce 1960 - 15%, 1969 – 24%, 1975 - 10% a v roce 1985 pouhá 3%. Na Slovensku nepřinesl tento tlak tak markantní pokles, přesto i zde je zřetelný (1955 účast 61%, 1969 – 62%, 1975 – 30%, 1985 – 15%).

Následky

Čtyřicetiletý ateizační tlak, doprovázený hlubokými zásahy do vnitřního života církví, ovlivnil zásadním způsobem jejich strukturální podobu, „členskou“ základnu i míru vlivu na dění ve společnosti. Na jedné straně lze konstatovat, že církve prokázaly značnou schopnost rezistence a jako nereálná se ukázala mocenská idea o postupném „odumírání“ náboženství a zániku církví. Na straně druhé nepochybně zanechal nátlak na církvích a jejich postavení značné negativní stopy. Průvodním jevem byl silný pokles početního stavu příslušníků církví, zvláště ve formální příslušnosti: v roce 1950 se jako „bez vyznání“ definovalo jen 529 000 občanů (tj. 4,3%) Československa, při prvním sčítání v nových podmínkách v roce 1991 to však již bylo 4 598 000 (téměř 30%) občanů. Všechny církve se musely vyrovnávat s úbytkem počtu duchovních, zásadním nedostatkem teologické a náboženské literatury, částečným zaostáváním za světovým teologickým a vzdělanostním pokrokem i s narušenou církevní strukturou – neobsazené, případně nedostatečně vykonávané církevní funkce, uměle udržované generační propady apod. Jen s obtížemi se církve i dosud srovnávají s dalším dědictvím tohoto období – následky kolaborace některých církevních představitelů, problémem policejních agentů v církvích apod.

Přes všechna tato a další negativa lze vidět i některé pozitivní momenty. Tím nejdůležitějším je odbourání řady původních stereotypů, bránících rozvoji ekumenismu, na kterém měla podíl praktická spolupráce křesťanů v tajné církevní nebo opoziční činnosti. Zároveň proticírkevní tlak vedl k mobilizaci všech schopností příslušníků církví v hledání nových pastoračních a teologických východisek a za „nenormálních“ podmínek dokázaly některé církve přesunout svou hlavní pozornost od někdy povrchních projevů víry k skutečně základním otázkám, včetně hlubšího vhledu do rozhodujících sociálních otázek a k otázce všeobecných lidských práv.

ŘÍMSKOKATOLICKÁ CÍRKEV

JAROSLAV CUHRA

Římskokatolická církev představovala v roce 1948 nejpočetnější církev na území Československa, podle údajů z roku 1950, kdy bylo naposledy provedeno sčítání obyvatel i podle náboženské příslušnosti, se k ní hlásilo 9 415 000 obyvatel, tj. 76,31%. Na území republiky existovaly dvě církevní provincie (česká a moravská), specifická situace existovala na území Slovenska, kde dosud přetrvávalo provizorní řešení z počátku první republiky, část diecézí patřila pod přímou správu Vatikánu, část do zahraničních církevních provincií. Celkem se na území Československa nacházelo 12 diecézí a apoštolských administratur, přičleněna byla tzv. českotěšínská apoštolská administratura. V únoru 1948 měla církev ve funkci dva arcibiskupy a 12 biskupů, výchovu kněží zajišťovaly tři teologické fakulty, řádné diecézní semináře a řádové instituty. Ve více než tisícovce klášterů a řeholních domů působilo přibližně 2500 řeholníků a přes 12000 řeholnic, církev vydávala přes 130 časopisů a spravovala téměř tři sta sociálních ústavů. Právní postavení církve vymezovala i nadále dohoda mezi Svatým stolicem a Československou republikou z roku 1928, tzv. Modus vivendi.

Společensky se katolická církev nacházela v částečně odlišném postavení oproti předválečnému období. Na jedné straně vzrostla prestiž církve v českém prostředí díky statečnému postoji řady duchovních v průběhu okupace, včetně popravy nebo smrti v koncentračních táborech více než osmdesáti duchovních (vězněni byli i někteří z biskupů, včetně nového pražského arcibiskupa Josefa Berana), na straně druhé negativně působil podíl duchovních na zřízení a vedení samostatného slovenského státu. Mezi nejvážnější střety mezi církví a československým státem do roku 1948 tak patřila otázka popravy Jozefa Tisa, zestátnění církevního školství na Slovensku a prováděná konfiskace církevní půdy. Tříleté poválečné období provázela výrazná intelektuální obroda církve, hledání nových forem pastorační a příprava na možnou existenci v marxistickém státě - výrazný vliv na tuto obrodu mělo působení chorvatského jezuita Tomislava Kolakoviče a jeho hnutí tzv. Rodiny, které se přes Slovensko rozšířilo i do českých zemí.

Do dění v únoru 1948 však katolická církev přímo nevstoupila, nejznámější (opožděnou) reakcí byl pastýřský list arcibiskupa Berana z 26. února 1948 zvaný „Arcibiskupe, nemlč, nesmíš mlčet“, ve kterém vystoupil proti politické perzekuci a nezákonnosti.

Přestože si katolická církev byla vědoma nepřátelského postoje ze strany nové komunistické moci, nenalezla účinnou strategii, jak nastolenému tlaku bezprostředně čelit. V květnu 1948 se poprvé sešla církevní a vládní delegace k projednání hlavních sporných bodů vztahu státu a církve (v podstatě proti duchu dosud platného Modu vivendi, který nepředpokládal přímou dohodu mezi československým episkopátem a státem). Ze strany církve šlo pokus zastavit nezákonné zásahy do života církve i proti jednotlivým duchovním a věřícím. Jednání, vedená s delšími přerušováními, skončila v dubnu 1949 po tzv. Smokovském incidentu (při jednání biskupů v březnu 1949 bylo v zasedací místnosti nalezeno odposlouchávací zařízení) a nevedla k uzavření žádné zásadní dohody. Dosavadní vstřícné kroky církve – např. Beranova účast na slavnostním Te Deum po zvolení K. Gottwalda československým prezidentem – nepovažovalo vedení KSČ za dostatečné a ve formulování dalšího postupu vůči církvi převážil směr prosazující zesílený tlak vedoucí k vytvoření tzv. národní církve, odtržené od Vatikánu. Podnětem k zostření postupu byl i narůstající počet incidentů s církevními představenými, kteří na proticírkevní tažení odpověděli několika pastýřskými listy, v nichž protestovali proti opakovanému porušování náboženské svobody v Československu. V červnu 1949 po zahájení státem řízené Katolické akce (viz) vydali biskupové nejostřejší pastýřský list „Hlas československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky“, po jehož veřejném čtení přestala vládnoucí moc o dohodu a případné přihlášení se katolické církve k novému režimu usilovat. Dosavadní biskupové (do vydání církevních zákonů v říjnu 1949 bylo vysvěceni ještě čtyři, tři z nich však režim již neakceptoval) byli postupně internováni a diecéze měli spravovat státem dosazení kapitulní vikáři. Církev v reakci na narůstající tlak začala vytvářet „skryté“ vedení církve, včetně svěcení tajných biskupů. V průběhu padesátých let tak na území Československa veřejně a se státním souhlasem působili pouze jeden český a tři (od roku 1956 čtyři) slovenští biskupové, ostatní členové biskupského sboru se nacházeli v internaci, případně ve vězení.

Do konce roku 1950 byla provedena řada dalších kroků, vedoucích k minimalizaci vlivu katolické církve na dění ve státě a společnosti. Nejprve moc omezila suverenitu církve zákonem č. 218/1949, který delegoval řadu vnitrocírkevních pravomocí na nově zřízený Státní úřad pro věci církevní. Radikální byla tzv. Akce K (viz) v dubnu 1950, při které byly nezákonně zrušeny mužské řeholní řády, členové internováni a na základě dodatečného výnosu Státního úřadu pro věci církevní zabaven majetek řádů. Na podzim následoval podobný krok vůči ženským řeholním řádům, vzhledem k jejich nezastupitelné práci v sociálních ústavech a nemocnicích jim byl ponechán omezený prostor k činnosti, zrušeny však byly kláštery a řády nemohly přijímat nové členky. V březnu 1950 došlo k vypovězení vatikánského zástupce na československém území Ottavia de Livy a byl fakticky ukončen kontakt katolické církve s Vatikánem. Administrativní cestou byly postupně zrušeny téměř všechny církevní časopisy, v úplnosti církevní školství, v létě 1950 byla výchova duchovních převedena do dvou centrálních seminářů pod státním dozorem a veškeré další vzdělávací ústavy uzavřeny. V souvislosti s Akcí K byl také v zásadě ukončen proces zabavování majetku církve (probíhající postupně zvláště s využitím pozemkových zákonů č. 142/1947 Sb. a č. 46/1948 Sb.) a ta již neměla možnost samostatné hospodářské činnosti a ocitla se v úplné závislosti na státu, i dosud rozsáhlá charitativní činnost byla podřízena státnímu dozoru a marginalizována. Zásadní význam k ovládnutí církve měla i ustanovení církevních zákonů o tzv. slibu duchovních a tzv. státním souhlasu k výkonu duchovenské činnosti, prostřednictvím nichž se duchovní stal fakticky státním zaměstnancem a ten mohl rozhodovat o jeho zařazení. Výsledkem těchto a dalších opatření byla „paralyzovaná“ církev, jejímiž státem řízenými reprezentanty se navenek stali „loajální“ duchovní, od počátku padesátých let sdružení v Mírovém hnutí katolického duchovenstva (viz Křesťanská mírová hnutí).

V reakci na tlak vznikla tzv. tajná církev (viz), celkově však mocenské zásahy skutečně vedly k snižování religiozity v Československu, s rozdílnou úrovní – vliv katolické církve slábl hlavně v českých zemích, zvláště v pohraničních oblastech, menší dopad měla opatření na Slovensku. Utajené církevní struktury, vybudované počátkem padesátých let, nebyly schopny v úplnosti odolat perzekučnímu tlaku, navíc během nich byla většina tajně svěcených biskupů, případně jiných tajných představitelů církevních úřadů, uvězněna a odsouzena v církevních procesech. Stejný osud postihl většinu aktivních laiků, kteří se ve ztížených podmínkách pokoušeli uchovat a rozvíjet výchovné poslání církve, včetně vytváření „nelegální“ sítě kroužků podporujících rozvíjení hlubšího náboženského života. Přes všechna omezení a perzekuční tlak nedosáhla však moc hlavního cíle – oddělení katolické církve v Československu od Vatikánu a papeže, kterého i nadále respektovala celá církev, včetně tzv. loajálních duchovních.

Zásadní vliv na další vývoj měly dvě události: první velké amnestie politických vězňů v roce 1960 a 1962, kdy byla z vězení propuštěna část duchovních i laiků, kteří následně svou aktivitou přispěli k postupnému ožívání intelektuálního života katolické církve a nástup mladší laické generace, usilující o rozvoj závěrů II. vatikánského koncilu (1962-1965). Toho se z Československa účastnili tři (od druhého zasedání čtyři) biskupové, mezi nimi i tajně svěcený český biskup František Tomášek. V roce 1963 byl také na základě žádosti Vatikánu obnoven dialog mezi vládou a Svatým stolcem, jehož hlavním výsledkem byla kompromisní dohoda z roku 1965 o odchodu dosud izolovaného arcibiskupa Berana (1965 jmenován kardinálem) do římského exilu a jeho nahrazení biskupem Tomáškem ve funkci pražského apoštolského administrátora (viz Vztahy a jednání s Vatikánem). Poslední český biskup se státním souhlasem Antonín Eltschknér zemřel v roce 1961, veškeré biskupské funkce od této doby vykonávali slovenští biskupové. Jmenování biskupa Tomáška tak bylo spojeno i s formálním oživením veřejného života církve v českých zemích. Snaha o zavedení reformu a ducha koncilu do života církve v Československu, státními orgány značně blokováná, byla určujícím rysem druhé poloviny šedesátých let, včetně rozvoje ekumenických snah a gradovala v průběhu pražského jara (viz Aktivity církví v roce 1968). Základní požadavky církve uvedl ve svém listě již 25. března 1968 pražský biskup Tomášek v dopisu vládě ČSSR, 9. dubna s podobným listem vystoupili i slovenští biskupové. V zásadě se církev orientovala na obnovení hierarchické struktury: návrat biskupů bez státního souhlasu do diecézí; jmenování dalších biskupů; obnovení řádového života, ukončení protiprávních zásahů do vnitrocírkevního života (výuka náboženství, způsob udělování státních souhlasů, prostor pro aktivitu laiků v církvi apod.) Rozhodující význam pro

uvedení závěrů koncilu do praxe mělo sehrát Dílo koncilové obnovy (viz) vytvořené na celorepublikovém základě a nahrazující církví odmítané Mírové hnutí katolického duchovenstva. Konec reformního procesu znemožnil hlubší úpravu právních vztahů, vymezujících prostor pro aktivitu církve. Úspěchem však bylo celkové oživení zájmu o život církve a využití prostoru pro načerpání zkušeností a poznatků o životě církve ve svobodném světě. Zároveň bylo částečně obnoveno obsazení diecézí návratem tří českých biskupů na místa, které zastávali před svou internací, respektive uvězněním.

Nástup normalizačního režimu byl spojen s praktickou likvidací většiny úprav postavení církve vzniklých za pražského jara a v řadě případů normalizační režim zacházel ve svých opatřeních hlouběji než do pouhého návratu před „leden“. Na tento postup však katolická církev reagovalo v některých směrech efektivněji než v předchozích letech a lépe se podařilo udržet spojení mezi tzv. legální a nelegální církví, včetně participace duchovních se státním souhlasem na činnosti tzv. podzemní církve. Pokračující dialog vlády s Vatikánem také umožnil alespoň částečné zachování biskupského sboru po úmrtí všech slovenských a dvou českých biskupů do roku 1972. Zásadní změnu znamenalo i vytvoření samostatné slovenské církevní provincie v roce 1978, přestože nebylo spojeno s jmenováním slovenského metropolitou.

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let nabývala katolická církev stále silnějšího významu v kontextu celého protitotalitního odporu, zvláště pak na Slovensku; tento úspěch však měl své limity v jednoznačném trendu k snižování skutečné religiozity a narůstajícího nedostatku duchovních (pouze částečně zapříčiněného státní restrikcí při přijímání bohoslovců). K prvnímu zásadnímu konfliktu mezi mocí a církví došlo v otázce aplikace vatikánského dekretu *Quidam episcopi* z roku 1982, jímž byla duchovním zakázána činnost v politických organizacích, za kterou bylo označeno i prorežimní Sdružení katolického duchovenstva *Pacem in terris*, vzniklé v roce 1971. Díky aktivnímu přispění kardinála Tomáška a slovenského biskupa Júlia Gábriše, kteří na rozdíl od dalších biskupů splnění dekretu jednoznačně požadovali, byla tato organizace v podstatě rozložena, navzdory jednoznačné podpoře státní moci. K novým konfliktům došlo v souvislosti s petičními akcemi (Navrátilova petice, viz *petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v Československu*), církevními poutěmi a řadou dalších aktivit spojených často s postavou kardinála Tomáška (viz *Aktivita kardinála Františka Tomáška*). Zásadní význam pro toto probuzení mělo zvolení krakovského arcibiskupa Karola Wojtyly papežem Janem Pavlem II. (1978), zvláště vzhledem k jeho předchozím kontaktům se slovenským církevním prostředím i k jeho zájmu o dění v Československu. V českém prostředí došlo v druhé polovině osmdesátých let k propojení „podzemní“ a oficiální církve v projektu *Desetiletí duchovní obnovy* (viz) a lze konstatovat, že římskokatolická církev byla v roce 1989 přes čtyřicetiletý útlak značně aktivní. Na druhou stranu zanechalo toto období řadu negativ, které nebyly vždy na první pohled zřejmé – razantní pokles religiozity, nedostatek vzdělaného kléru, jeho přestárlost, uměle udržovaná bariera mezi duchovními a laiky, otázka vyrovnání se s různými selháními ve vztahu ke komunistickému režimu atd.

ŘECKOKATOLICKÁ CÍRKEV

MICHAL BARNOVSKÝ

Řeckokatolická (uniatská) církev je západní věrouka, s liturgií východní, téměř totožnou s pravoslavnou církví. Podle soupisu z roku 1948 se k řeckokatolické církvi v Československu hlásilo 305 645 věřících, z toho 237 242 na Slovensku (především na východě), dále měla 282 kněží, včetně dvou biskupů a 7 mužských a 5 ženských klášterů. Řeckokatolická církev sestávala ze třech administrativních jednotek – z prešovské diecéze a dvou administratur. Pod prešovskou diecézi patřily farnosti v českých zemích, na západním, středním a většina farností na východním Slovensku. Mukačevské administratuře podléhaly farnosti ve čtyřech nejvýchodnějších okresech ČSR (Sobrance, Sečovce, Michalovce a Trebišov) a pod hajdudorožskou administraturu spadaly čtyři farnosti okresu Kráľovský Chlmec. Obě zmíněné administratury byly pod jurisdikcí biskupa prešovské diecéze.

Během tažení komunistické moci proti církvím byla nejhůře postížena právě řeckokatolická církev. Jestliže ostatní církve byly oslabeny, rozloženy či podřízeny státní kontrole, řeckokatolická církev byla tzv. akcí P přímo zlikvidována. Státní moc za podpory vedení pravoslavné církve zinscenovala 28. dubna 1950 církevní sněm (sobor), který zrušil Užhorodskou unii z roku 1646 a ohlásil návrat k pravoslaví. Tím řeckokatolická církev v Československu oficiálně přestala existovat a pojem řecký katolík se vytratil z úředních záznamů. Duchovní, kteří odmítli pravoslaví, byli zbaveni kněžského povolání a čekala je diskriminace, pronásledování a mnohé z nich také vězení. Sídlní řeckokatolický biskup Pavel Peter Gojdič byl v roce 1951 odsouzen na doživotí a o devět let později ve vězení v Leopoldově zemřel. Světící biskup Vasil' Hopko byl odsouzen na 15 let vězení. Postoje věřících k novému vyznání byly rozdílné, někteří se smířili s pravoslavnou církví alespoň do konsolidace poměrů, která by umožnila obnovu činnosti řeckokatolické církve. Jiní hledali cestu k římskokatolické církvi, což bylo ovšem velmi složité. Oficiální přestup byl zejména v 50. letech téměř nemožný a navíc, katoličtí duchovní měli pro bývalé římské katolíky zakázáno vykonávat náboženské úkony. Poslední skupinu tvořili ti věřící, kteří setrvali na pozicích řeckokatolické církve, přestože neměli ani chrámy, ani kněze. Sami si sloužili bohoslužby u kříže, na hřbitově, nebo v domě. Tento stav trval s drobnými změnami až do roku 1968.

Během demokratizačního procesu v roce 1968 vzniklo na východním Slovensku hnutí za obnovu řeckokatolické církve. 10. dubna toho roku se v Košicích sešlo 133 bývalých řeckokatolických kněží a řeholníků. V přijaté rezoluci účastníci vyhlásili prešovský „sobor“ za neplatný a žádali vládu o rehabilitaci řeckokatolické církve. Na shromáždění byl zvolen akční výbor řeckokatolického duchovenstva. Jeho úkolem bylo navazovat kontakty s úřady a zastupovat zájmy řeckokatolické církve. Pod tlakem kněží a věřících přijala 13. června 1968 vláda usnesení o povolení činnosti řeckokatolické církve a nařízení o jejím hmotném zabezpečení státem. V dubnu 1969 vznikl v Prešově ordinariát v čele s ordinářem, apoštolským administrátorem Mons. Jánem Hirkem. Obnovení řeckokatolické církve bylo doprovázeno majetkoprávními spory s pravoslavnou církví a konflikty mezi věřícími obou konfesí. Během „normalizace“ se řeckokatolická církev opět dostala do nemilosti stranických a státních orgánů. Majetkoprávní otázky mezi řeckokatolickou a pravoslavnou církví zůstaly nedořešeny. Až po pádu komunistického režimu v roce 1989 byla řeckokatolická církev plně rehabilitována.

NEKATOLICKÉ CÍRKVE A NÁBOŽENSKÉ SPOLEČNOSTI

JAN PEŠEK

Poučorový komunistický režim se v rámci boje proti katolické církvi jako „hlavnímu nebezpečí“ snažil určitým způsobem využít nekatolické církve a náboženské společnosti. I na ně sice dopadal omezující tlak státní moci (ztráta materiální základny, zásahy do vnitrocírkevního života atd.), formálně však jako by po uchopení moci komunisty získaly „lepší“ postavení než doposud. Týkalo se to zejména církve pravoslavné a Církve československé. Podpora pravoslavné církve, řízené z Moskvy, byla součástí tažení proti řeckokatolické církvi (viz) s cílem oslabit katolickou církev jako celek (viz Římskokatolická církev). Preferování Československé církve směřovalo k prosazení plánu na přetvoření katolické církve na tzv. národní katolickou církev bez pevného vztahu k Vatikánu, např. cestou hromadných přestupů do Československé církve (představa o obdobném vývoji jako po 1. světové válce), eventuálně jejím využitím jako pozitivního příkladu vztahu církve ke státu.

Nekatolické církve a náboženské společnosti, tak jako katolická církev, byly na základě tzv. církevních zákonů z podzimu 1949 postaveny pod státní dozor a kontrolu (viz Stát, církve a náboženské společnosti). Některé přijaly tyto zákony s uspokojením a dokonce projevovaly režimu svoji vděčnost. Kromě pravoslavné a Československé církve to byla zejména Reformovaná křesťanská církev na Slovensku, která se prostřednictvím zákonů dočkala zrovnoprávnění s ostatními církvemi. Důvody uspokojení však nebyly náboženské, ale nacionální; církev s věřícími především maďarské národnosti byla do té doby z národnostních příčin výrazně diskriminovaná. Další církve proti přijetí tzv. církevních zákonů protestovaly už ve stádiu příprav i po jejich přijetí a žádaly změny. Nejvýraznější nesouhlas dávala najevo Českobratrská církev evangelická (působící v českých zemích) a Slovenská evanjelická cirkev augsburského vyznání. Režim však nebyl ochotný přistoupit na žádné ústupky a církve a náboženské společnosti byly přinucené je respektovat. Paradoxní přitom bylo, že jeden z předních představitelů právě Českobratrské církve evangelické Josef Lukl Hromádka v následujících letech nejvýrazněji reprezentoval vstřícný postoj vůči režimu. Několik menších církví a náboženských společností (Křesťanské sbory, Novoapoštolská církev, Svědci Jehovovi a další) nezískalo vůbec právo k legální činnosti a byly buď nuceny sloučeny s jinými nebo působily v ilegalitě.

Určité zvýhodnění uznaných nekatolických církví a náboženských společností názorně demonstrovalo skládání slibů věrnosti duchovními začátkem roku 1950. Zatímco u katolické církve bylo složení slibu umožněno jen nižším a středním hodnostářům, o ostatních církvích a společnostech mohli slib složit i vedoucí funkcionáři včetně biskupů. Žádný duchovní složení slibu neodmítl. Režim se orientoval na ovládnutí vedení církví prostřednictvím prosazení loajálních duchovních, eventuálně i laiků, a odstavením „nespolehlivých“. Kromě pravoslavné a Československé církve měly „nejspolehlivější vedení“ Slovenská evanjelická cirkev a. v. (na čele s generálním biskupem Jánem) a od začátku 50. let i Reformovaná křesťanská církev (biskup Imrich Varga).

Mocenské zlomení odporu církví, zejména katolické, vedlo v letech 1952-1953 k modifikaci dosavadní církevní politiky režimu. Představy o vybudování jakési „národní církve“ se ukázaly být jen iluzí a představitelé režimu od nich upustili. Nová linie už nediferencovala církve na katolickou a nekatolické a v rámci boje proti „náboženským přežitkům“ směřovala de facto jednotně proti všem církvím. Všechny byly považované za „reakční“, protože odporovaly „pokrokovému vědeckému názoru“, tj. marxisticko-leninskému ateismu a nechtěli rezignovat na své poslání. Určitou výjimkou byla jen pravoslavná církev, kterou režim podporoval v zájmu překonávání odporu bývalých řeckokatolíků. Roku 1952 došlo k zákazu adventistů (pro odmítání příslušníků církve pracovat v sobotu) a v téže roce byl připraven zásah proti tzv. církvím amerického původu (baptisté, metodisté, unitáři). Jejich registrace byla nakonec ponechána, došlo však k ostrému zásahu Státní bezpečnosti vůči Bratrské jednotě baptistů; na podzim 1952 bylo 16 ze 17 kazatelů vzato do vazby a v létě 1953 byli čtyři čelní představitelé církve odsouzeni za údajnou velezradu a špionáž.

Ke změnám v postavení některých nekatolických církví a náboženských společností došlo v roce 1956. Některým do té doby nepovoleným církvím (Křesťanské sbory, Novoapoštolská církev) se umožnila registrace a opět byla povolena činnost adventistů. Uvolnění však netrvalo dlouho a znovu

začal sílit perzekuční tlak a boj proti „náboženským přežitkům“. Množilo se odebírání státního souhlasu k výkonu duchovní funkce. Zřejmě nejsilnější vlna perzekuce postihla Slovenskou evanjelickou cirkev a. v., kde se proti „spolehlivému“ vedení formovala vnitrocírkevní opozice. V průběhu roku 1962 proběhlo několik soudních procesů s „reakčními elementy“ včetně bývalých vedoucích představitelů této církve. V roce 1964 se uskutečnil proces s představiteli letničních křesťanů v souvislosti s žádostí o znovuregistraci (v roce 1950 byli na nátlak státních orgánů sloučeni s Jednotou českobratrskou). V Českobratrské církvi evangelické vzniká od přelomu 50. a 60. let tzv. hnutí Nové orientace (viz), orientující se kromě teologického bádání i na dialog s jinými myšlenkovými proudy a rozvíjení ekumenismu. Všem nekatolickým církvím a náboženským společnostem byl nadále administrativními zákroky omezován styk se zahraničím, pastorační mládeže i volné obsazení církevních funkcí. Státní moc včetně StB usilovala se stále větší intenzitou o využívání československých delegátů při činnosti mezinárodních křesťanských organizací, zvláště Křesťanské mírové konference a Světové rady církví (viz Křesťanská mírová hnutí).

Pokus o reformu po lednu 1968 umožnil nekatolickým církvím a náboženským společnostem obnovit řadu do té doby nepovolených aktivit, zvláště v práci s mládeží. Pravoslavná církev s těžištěm věřících na východním Slovensku byla po opětovném povolení činnosti řeckokatolické církve hluboko otřesena. Většina bývalých řeckokatolíků ji opustila a pravoslavná církev se změnila na malou církev s velkými vnitřními problémy. V některých církvích se projevovala snaha změnit vedení. Ostrý konflikt uvnitř Slovenské evanjelické církve a. v. nakonec vyřešily státní orgány ve prospěch dosavadního „loajálního“ vedení, naopak nové vedení nastoupilo v Českobratrské církvi evangelické a Starokatolické církvi. Neúspěšně skončily snahy nezaregistrovaných církví a společností o legalizaci činnosti. V „obrodném procesu“ se nejvíce angažovala Českobratrská církev evangelická, která i díky své aktivitě v předcházejících letech jasně formulovala požadavky na změnu svého postavení ve společnosti. Všechny církve včetně katolické se v reakci na srpnovou okupaci Československa roku 1968 dokázaly poprvé v moderních dějinách sejít nad společným prohlášením, ve kterém se solidarizovaly s vedením státu a odmítly okupaci.

Odpor proti normalizačnímu režimu byl v nekatolických církvích a náboženských společnostech většinou krátkodobý. Pod nátlakem státní moci provedly, některé dříve, jiné později, změny ve vedení a v redakcích tiskových orgánů a zřekly se „nesprávných“ postojů a prohlášení. Starokatolická církev se zdráhala (až do roku 1971) odvolat „nepohodlného“ biskupa Augustína Podoláka, potom však ustoupila a nadále nekladla mocenským zásahům odpor. Nejvýrazněji se bránila Českobratrská církev evangelická, v letech 1971-1972 však i její vedení ustupovalo tlaku státní moci. Přispěl k tomu i zákrok Státní bezpečnosti, která v této době zahájila trestní stíhání duchovních i laiků církve, angažovaných v řadách protinormalizační opozice.

Vedení všech nekatolických církví a náboženských společností nakonec akceptovala normalizační realitu a do větších otevřených konfliktů se státní mocí se nedostávala. Pokud k některým střetům přece jen docházelo, pramenily ze zákroků státních orgánů proti „přílišné aktivitě“ v práci s mládeží a projevům pacifismu, popřípadě u menších církví pro podíl na „pašování“ náboženské literatury ze zahraničí nebo do zahraničí (do SSSR). Na nátlak státní moci téměř utichl oficiální ekumenický dialog s katolickou církvi. Za nejvíce „problematickou“ byla nadále považována Českobratrská církev evangelická. Řada jejích duchovních a věřících se podílela na činnosti disentu. K Chartě 77 se z jejích řad připojilo nejméně 24 duchovních a absolventů Komenského evangelické bohoslovecké fakulty, její členové zpracovali v roce 1977 petici Federálnímu shromáždění s doklady o porušování náboženské svobody atd. V osmdesátých letech počet členů církve angažovaných v různých formách nezávislé činnosti ještě vzrostl, včetně zapojení nejmladší generace. V tomto smyslu byla situace v českých zemích úplně jiná jako na Slovensku, kde účast na protirežimní opozici zůstávala až na výjimky záležitostí katolické církve.

VZTAHY A JEDNÁNÍ S VATIKÁNEM

JAROSLAV CUHRA

Narozdíl od bezprostředních zahraničních sousedů, spadajících po skončení II.světové války do tzv. sovětské sféry vlivu, obnovilo Československo již v září 1945 diplomatické vztahy s Vatikánem, v červnu 1946 nastoupil na pražskou internunciaturu Xaverius Ritter, v srpnu 1946 odevzdal pověřovací listiny československý vyslanec ve Vatikánu Artur Maixner. Do února 1948 se přes určité neshody dařilo udržovat vzájemně korektní vztahy, změna politiky státu vůči církvi od jara 1948 vedla k prohlubujícím se konfliktům. Internuncius Ritter opustil Prahu ze zdravotních důvodů již v lednu 1948, jeho zástupce chargé d'affaires Gennaro Verolino byl donucen odejít z republiky 13.července 1949, poté co byl vládou označen jako *persona non grata*. Již v listopadu 1948 byl odvolán A. Maixner, teprve v březnu 1949 jej nahradil Ilja Rath, pověřený zdržet se veškeré iniciativy ve vzájemných vztazích. Pokračující tlak na katolickou církev v Československu, spojený s útoky na Vatikán jako „základního spojence imperialismu“ a iniciátora boje proti socialismu, vedl v březnu 1950 k faktickému zmrazení vzájemných vztahů. Tajemník internunciatury Ottavia de Liva, fakticky dosud zastupující G.Veroliniho, byl v březnu 1950 obviněn z účasti na tzv. Číhošťském zázraku a z protičeskoslovenské činnosti a následně vypovězen z republiky, v dubnu 1950 vyslanec I.Rath odcestoval „ke konzultacím“ a do Vatikánu se již nevrátil.

V průběhu 50. let nebyly z čs. strany s Vatikánem udržovány ani neformální kontakty, k opatrné komunikaci došlo počátkem 60. let po svolání II.vatikánského koncilu, na který byli pozváni všichni českoslovenští biskupové, včetně dosud vězněných. Prvého zasedání koncilu v říjnu 1962 se zúčastnila trojice biskupů (Eduard Nécsey, Ambroz Lazík a biskup bez státního souhlasu k výkonu funkce František Tomášek). Prostřednictvím E. Nécseye byla po návratu biskupů požádána československá vláda o rozhovory o normalizování vzájemných vztahů i situace církve v Československu. Po zvážení výhod, které by dosažení shody v některých otázkách mohlo československé straně přinést (ukončení internace J. Berana, prosazení některého z kolaborantských kněží na biskupský stolec) schválilo předsednictvo ÚV KSČ v březnu 1963 zahájení rozhovorů. Ty začaly v Praze 12.května 1963, v následujících letech se nepravidelně konaly až do června 1967 v Praze a v Římě. Vatikánskou delegaci vedl státní podsekretář Svatého Stolce Agostino Casaroli (určující postava tzv. vatikánské východní politiky), československou Karel Hruza (vedoucí Sekretariátu pro věci církevní), plnící ovšem pokyny předsednictva ÚV KSČ (zástupce ideologického oddělení ÚV KSČ se většinou jednání zúčastnil).

Rozhovory akcentovaly několik problémů. Československá strana primárně odmítla požadavek Vatikánu na změnu církevních zákonů i snaha o navázání skutečných diplomatických vztahů, jednání se tak zabývala řadou dílčích otázek. První z nich byl osud pražského arcibiskupa Josefa Berana, internovaného od června 1949. Vatikánem původně požadovaný návrat na biskupský stolec československá strana jednoznačně odmítla, v říjnu 1963 byl ale po složení tzv. slibu věrnosti uvolněn z internace, i nadále však setrval v částečné izolaci, bez možnosti vykonávat duchovní úřad. Československem požadovaný postup – zřeknutí se úřadu či odvolání z funkce odmítl Vatikán i samotný Beran, k vyřešení otázky došlo v únoru 1965. Po jmenování Josefa Berana kardinálem ze strany papeže Pavla VI. se delegace shodly na řešení, které obsahovalo Beranův odchod z Československa k převzetí hodnosti s možností návratu pouze při souhlasu československé vlády, na druhé straně na pražský biskupský stolec měl nastoupit jako apoštolský administrátor biskup František Tomášek, do té doby působící jako duchovní na Moravě. Kardinál Beran řešení se sebezapřením odsouhlasil a 19. února 1965 opustil Československo, do kterého se již nikdy nevrátil. O den dříve nastoupil po složení státního slibu do nové funkce František Tomášek. Další zásadní otázkou, projednávanou delegacemi, bylo jmenování nových biskupů pro opuštěné diecéze - do roku 1965 byly v Československu obsazeny jen tři z třinácti katolických diecézí, v českých zemích pak žádná. Přes poměrně zásadní význam, který Vatikán vyřešení této situace přikládal, ke shodě nedošlo. Personální návrhy ze strany Vatikánu byly československou stranou odmítnuty, případně podmíněny recipročním jmenováním prorežimních duchovních, které Vatikán nemohl jako biskupy akceptovat a na této otázce v červnu 1967 rozhovory ztroskotaly a již nebyly do Pražského jara obnoveny. Hubeným výsledkem rozhovorů tak kromě sporného ukončení Beranova případu zůstalo

propuštění některých biskupů z internace či vězení, ústupek Vatikánu v otázce tzv. slibů věrnosti státu a zlepšení vzájemného kontaktu hierarchie a Vatikánu. Řada dalších otázek – obnova řeckokatolické církve (viz), obnova řeholního života (viz Akce K), úprava církevních zákonů apod. nebyla nijak vyřešena

V době Pražského jara k vzájemným rozhovorům delegací nedošlo, přestože byly několikrát plánovány. Do léta 1969, kdy bylo odvoláno reformní vedení Sekretariátu pro věci církevní (řízeného Erikou Kadlecovou), vzniklo několik rámcových návrhů na podobu vzájemné dohody, založených na předpokladu oboustranných ústupků, včetně postupného plného obsazení biskupských stolců v Československu. Přes opakující se urgence vatikánské diplomacie však jednání začala až v říjnu 1970, kdy již staronová represivní státní politika vůči církvi podvazovala možnost oboustranně přijatelných výsledků. Nová československá delegace, vedená radou – vyslancem v Římě Aloisem Tichým byla usnesením předsednictva ÚV KSČ ze září 1970 pověřena vyjednávat pouze o otázkách, jejichž řešení vyhovuje československé straně a odmítnout veškeré návrhy, které by posílily postavení katolické církve v Československu.

Mezi léty 1970-1972 se ve čtyřech kolech rozhovorů prvořadě jednalo o obsazení některých biskupských stolců, aktuálním i pro československou stranu se toto téma stalo v létě 1972, kdy v Československu zůstal již jen jeden sídelní biskup (Štěpán Trochta v Litoměřicích) a jeden apoštolský administrátor (F. Tomášek v Praze). Řešení, akceptované Vatikánem v prosinci – jmenování čtyř nových biskupů (Olomouc Josef Vrana, Nitra Ján Pasztor, Banská Bystrica Jozef Feranec, Trnava Július Gábriš) – se neseťkalo u části katolické církve v Československu s pochopením, neboť Vatikán v postavě některých biskupů přijal osoby spjaté s kolaborantským Sdružením katolických duchovních *Pacem in terris* (viz Křesťanská mírová hnutí). Naopak čs. strana označila toto řešení za svůj značný úspěch a předpokládala další oslabení vlivu církve a snazší manipulaci s československou církevní hierarchií. Nově jmenovaní biskupové byly vysvěceni v březnu 1973, předseda českého *Pacem in terris* Josef Vrana měl při této příležitosti splnit závazek zřící se práce ve sdružení, který ovšem na nátlak státní správy nesplnil a nadále se na činnosti intenzivně podílel.

V následujících letech do roku 1977 se intenzivně probíralo několik témat navržených jak Vatikánem, tak i Československem. Vatikánská delegace opakovaně předkládala nové návrhy na jmenování dalších biskupů, zároveň usilovala o ustavení dvou nových arcibiskupů – F. Tomáška v Praze, J. Gábriše v Trnavě –, znovu byla otevřena otázka vytvoření dosud neexistující slovenské církevní provincie a sjednocení diecézních hranic s hranicemi státními. Československá delegace trvala v prvé řadě na zákroku Vatikánu proti tzv. tajné církvi (viz), tajně svěceným biskupům (F. Davídek, J. Korec, Peter Dubovský) a činnosti církevního exilu (biskup Pavol Hnilica, Rádio Vatikán apod.). Po zvážení případných dopadů a s vědomím, že tento krok může být prezentován jako úspěch socialistického státu, souhlasila vládní delegace se zřízením slovenské církevní provincie a sjednocením hranic. Apoštolskými konstitucemi *Praescriptio sacrosanti a Qui divino* z 30. prosince 1977 byla zřízena samostatná slovenská církevní provincie, zrušena českotěšínská apoštolská administratura (území začleněno do olomoucké arcidiecéze), provedeno několik dalších úprav a sídelní metropolí slovenské provincie bylo ustaveno trnavské arcibiskupství. Zároveň byl pražským arcibiskupem jmenován F. Tomášek, jmenování J. Gábriše podmínila státní správa stejnou funkcí pro J. Vranu, což Vatikán vzhledem k jeho postojům odmítl.

Po nástupu Jana Pavla II. na papežský stolec v roce 1978 postupně rostla neústupnost vatikánské delegace ve výběru témat, zesílil důraz na vlastní výběr kandidátů biskupských svěcení, a zároveň přistoupilo téma obecného dodržování lidských práv, včetně práva na svobodu vyznání. V prosinci 1980 byly rozhovory na tři roky přerušeny, československá strana interpretovala postoje polského papeže jako součást „ofenzívy imperialismu“, Jan Pavel II. byl opakovaně označován za nástroj americké zahraniční politiky a vzájemné rozhovory se postupně měnily v dva monology. K obnově rozhovorů došlo v březnu 1984 (v prosinci 1983 byl papežem přijat československý ministr zahraničních věcí B. Chňoupek). K jejich zahájení došlo v době, kdy Vatikán již jednoznačně odsoudil činnost prorežimního *Pacem in terris* (deklarací *Quidam episcopi* z 8.3.1982), takže tento nástroj státního vlivu na církev pozbýval pro úbytek členů významu, zároveň postupně rostla odvaha

církvě a jejích představitelů žádat dodržování zákonů a náboženskou svobodu. Výrazem této proměny byla Velehradská pouť (viz) 7.července 1985, které se delegace Vatikánu zúčastnila. V letech 1984-1989 se rozhovory zaměřily opět prvořadě na jmenování nových biskupů, vatikánská delegace stále ostřeji kritizovala omezování náboženské svobody a protiprávní zákroky do vnitřních církevních záležitostí. V roce 1986 definitivně vystřídal v čele vatikánské delegace A. Casaroliho arcibiskup Francesco Colasuonno, v dubnu 1988 bylo dosaženo dílčí dohody o jmenování trojice biskupů – jako světící biskupové pražští byli oboustranně schváleni Antonín Liška a Jan Lebeda, apoštolským administrátorem v Trnavě (J. Gábriš zemřel v roce 1987) se stal Ján Sokol. K dalšímu posunu došlo o rok později, v srpnu 1989 byla vysvěcena trojice nových biskupů – Josef Koukl pro Litoměřice, František Vaňák pro Olomouc, František Tondra pro spíšskou diecézi –, a Ján Sokol byl povýšen na trnavského arcibiskupa. V plánovaných jednáních byla československá strana připravena k dalším ústupkům, k zásadní změně postoje vůči církvi však nedošlo, nadále přetrvávala neochota akceptovat vatikánské kandidáty spojené s tzv. podzemní církví a případná zásadní změna církevních zákonů.

Rozhovory trávající více než čtvrt století vyvolávaly v československém církevním prostředí rozporuplné ohlasy, vatikánské delegaci byla vyčítána přílišná ústupnost požadavkům v zásadě náboženství nepřátelskému státu. Při dnešním stavu poznání se však zdá, že tato kritika nebyla vždy oprávněná a vycházela z nedostatečných informací. Dodnes palčivým tématem zůstává otázka postoje k tajně svěceným biskupům a některým okruhům tzv. tajné církve.

ŽIDOVSKÁ NÁBOŽENSKÁ OBEC

HELENA KREJČOVÁ

Po válce obnovilo r.1945 svou činnost pouhých 53 židovských náboženských obcí (34 v Čechách a 19 na Moravě a ve Slezsku) z celkového počtu 164 obcí, které na tomto území působily v meziválečném období. Vedle nich byla ustavena řada synagogálních sborů (dobově také nazývaných filiální židovské obce), které zabezpečovaly pouze náboženský život svých příslušníků. Ve všech těchto korporacích bylo zaregistrováno přibližně 20 000 členů. Na podzim r. 1945 byla, na základě rozhodnutí všech obnovených židovských náboženských obcí, ustavena Rada židovských náboženských obcí jako jejich ústřední orgán pro země Českou a Moravskoslezskou. Do jejího čela byl zvolen ing. Arnošt Frischer, ústředním (generálním) tajemníkem pak dr. Kurt Wehle.

Závažným problémem, se kterým se židovská komunita v poválečném období potýkala, byl nedostatek duchovních. Úřad vrchního zemského rabína vykonával po svém návratu z Palestiny r. 1947 prof. dr. Gustav Sicher (do r. 1960), jeho zástupcem byl rabín Emil Davidovič, oblastními rabíny se stali prof. dr. Richard Feder (v letech 1960-1970 vrchní zemský rabín) a dr. Bernard Farkaš. Vedle nich působili ještě tři vrchní kantoři, dva kantoři a čtyři pomocní duchovní (předříkávači). Zabezpečena byla také funkce šocheta (rituální řezník). Všechna ostatní místa zůstala neobsazena. Nevyhovující situace představovala jeden z důvodů, které vedly na konci čtyřicátých let ke slučování židovských náboženských obcí a zřizování společných rabinátů. Další příčinou byla skutečnost, že se prudce snižoval počet členů úmrtím či vystěhováním z republiky. K 1.prosinci 1949 bylo u židovských náboženských obcí registrováno 11 289 členů (v Čechách 9 243, na Moravě a ve Slezsku 2 065). Na počátku padesátých let uváděla Rada židovských náboženských obcí, že ve 47 stávajících židovských náboženských obcích je zapsáno 10 486 příslušníků (Statistický úřad vykazoval na základě sčítání lidu z r. 1950 počet 7 875 členů).

Zpočátku řídil činnost Rady židovských náboženských obcí a jejím prostřednictvím jednotlivých obcí kultový odbor Ministerstva školství a osvěty, později Státní úřad pro věci církevní. V únoru 1948 převzal pravomoci rady akční výbor. Zpočátku se snažil, aby její úloha byla podružná, a o všech náboženských a organizačních aspektech života židů z českých zemí rozhodoval sám. Většina jeho příslušníků se však nakonec stala členy vedení rady, která se stále intenzivněji podrobovala státní ideologii.

Nový církevní zákon, který nabyl účinnosti 1. listopadu 1949, změnil administrativní a finanční strukturu všech organizovaných a státem uznávaných „náboženských skupin a jejich institucí“. Tato reforma, která silně omezovala státní dotace jednotlivým církvím, měla mj. dalekosáhlý dopad na financování židovských sociálních zařízení, které musela rada hradit z vlastních zdrojů. Vládním nařízením č. 122/1951 Sb. bylo – po předběžném souhlasu Státního úřadu pro věci církevní – přeneseno schvalování žádostí o případné zřízení nových židovských náboženských obcí do kompetence krajů. Tímto způsobem se předkladatel návrhu Zdeněk Fierlinger snažil vyloučit potenciální regionální vlivy, jimž by mohli krajští církevní tajemníci případně podlehnout. Zamítnutí žádosti o ustavení nové obce krajským tajemníkem naproti tomu předběžné schválení státního úřadu nepotřebovalo.

Od března 1952 probíhala mezi Státním úřadem pro věci církevní a Radou židovských náboženských obcí intenzivní jednání o novém uspořádání náboženského života židů v českých zemích. Šlo především o další slučování stávajících židovských náboženských obcí a o podstatné změny v sociálních aktivitách rady (pomocná a doplňková péče), která se měla nadále obejít bez jakéhokoli státního příspěvku. Rada navrhovala, aby svou činnost napříště vyvíjelo 29 židovských náboženských obcí spolu s 24 obcemi filiálními. Návrh státního úřadu požadoval (podobně jako Úřad říšského protektora v prvních letech protektorátu, kdy v každém oberlandrátu mohla v předdeportačním období vyvíjet svou omezenou činnost pouze jedna obec), aby v každém kraji působila jediná židovská náboženská obec (až na kraj jihlavský, který v tomto ohledu měl být připojen ke kraji pardubickému). V jednotlivých lokalitách, kde se nalézal nemovitý židovský majetek (synagogy, hřbitovy atd.) měla rada ustavit jednoho z věřících, který by bez finanční úhrady, pouze v rámci výkonu čestné funkce, odpovídal za jeho řádnou údržbu. V místech, kde by židovská

náboženská obec již svoji činnost nevyvíjela, měly být bohoslužby a další církevní obřady (svatby, pohřby apod.) zabezpečovány z center, v nichž byl ustaven duchovní. Podmínkou k jejich výkonu však byl souhlas krajského církevního tajemníka, aby nedocházelo ke zbytečnému přetěžování rozpočtů církevních oddělení krajských národních výborů. Tento návrh rada odmítla, především z toho důvodu, že by o výkonu základních bohoslužebných úkonů měli rozhodovat krajští církevní tajemníci. V novém podkladu k jednání však rada ze svých původních představ o počtu činných židovských náboženských obcí opět slevila. Navrhovala zachování patnácti židovských náboženských obcí a devatenácti synagogálních sborů. Státní úřad tuto nabídku opět neakceptoval s odůvodněním, že počet obcí je neúměrný množství židovských věřících. Úřadu se jednalo především o snížení nákladů na administrativu, kterou zabezpečovaly výhradně židovské náboženské obce, zatímco synagogální sbory zajišťovaly pouze kultovou činnost. Nakonec bylo k 1. lednu 1953 povoleno působení pouze devíti židovských náboženských obcí (Praha, Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Liberec, Brno, Olomouc, Ostrava a Kyjov).

Během r. 1953 došlo také k reorganizaci struktury Rady židovských náboženských obcí, která na přelomu července a srpna přijala novou ústavu, v níž bylo mj. deklarováno, že bude dbát o to, „aby se židovský náboženský život rozvíjel se zásadami lidově demokratického zřízení“.

Primární náboženskou společností se staly synagogální sbory (37), v jejichž čele stál volený výbor. Ten hospodařil v rámci rozpočtu židovské náboženské obce, pod kterou spadal. Za základní náboženskou a správní jednotku byly považovány židovské náboženské obce. V okruhu své působnosti vedly administrativní a finanční agendu a pečovaly o uspokojení náboženských potřeb svých příslušníků. Ti ze svého středu volili předsedu, místopředsedu a tajemníka (pražský automaticky vykonával funkci ústředního tajemníka rady) obce.

Vrcholným orgánem židovské komunity byl členskou základnou volený sjezd delegátů, jenž se scházel jednou za tři roky. Ze svého středu volil tzv. širší výbor, který zasedal čtyřikrát ročně a na základě nově přijaté ústavy rady v něm museli být zastoupeni reprezentanti židovských náboženských obcí i jednotlivých synagogálních sborů. Ten ze svých řad volil pětadvacetičlenný tzv. užší výbor, scházející se čtyřikrát měsíčně (r. 1953 bylo devatenáct zástupců členy KSČ). V jeho rámci probíhala konečně volba jedenáctičlenného předsednictva (v téže době devět příslušníků KSČ) Rady židovských náboženských obcí, které vyřizovalo její běžnou agendu. Povinnými členy předsednictva byli vrchní zemský rabín (který stál v čele sboru rabínů – nejvyššího kultového orgánu), oblastní rabíni, předseda reprezentace pražské židovské náboženské obce a její tajemník.

V širokém spektru své činnosti musela rada zajišťovat především šest základních oblastí, zabezpečujících nejdůležitější potřeby židovské komunity. Především se jednalo o náboženskou činnost, v první řadě o umožnění výkonu bohoslužeb. Vrchním rabínem byl koncem čtyřicátých let jmenován Gustav Sicher. Oblastním rabínem pro Moravu (se sídlem v Brně) byl ustaven Richard Feder. Úřad oblastního rabína zastával také děčínský rabín Bernard Farkaš, do jehož kompetence patřily židovské náboženské obce v Karlových Varech, Ústí nad Labem, Liberci a Hradci Králové. Oblastní rabín Emil Davidovič vedl židovské obce v Praze, Plzni, Pardubicích a Českých Budějovicích. Pod kultové oddělení spadala navíc starost o židovské hřbitovy, přestože byly převedeny do správy národních výborů (většina z nich byla chráněna Státním památkovým úřadem), zároveň však tento odbor dohlížel i na dodržování rituálních předpisů. Po dohodě s ministerstvem výživy bylo povoleno košerování (rituální zabíjení) zvířat za dozoru šocheta či jednoho ze tří ustavených rituálních dozorců.

Neméně důležitým oddělením, jehož prostřednictvím rada zabezpečovala široké sociální potřeby židovské komunity, byl odbor sociální péče. Z vlastních zdrojů rada financovala ústavy pro přestárlé – v Praze (později přestěhován do Mariánských Lázní), Poděbradech a Plzni. Značná část prostředků byla věnována na rozsáhlou doplňkovou podporu sociálně slabých členů. Šlo o příspěvky na činži, otop, léčení, stipendia apod.

později měsíčník) a od padesátých let v Tiskový odbor vydával Věstník Rady židovských náboženských obcí (zprvu jako týdeník, němčině publikovaný Informationsbulletin. Obě periodika však byla dobově poplatná, orientovaná prorežimně, prokomunisticky a protiizraelsky. Od

šedesátých let vycházela Židovská ročenka, navazující svou strukturou na obdobná předválečná periodika. Péči tohoto oddělení byly také vydány některé zásadní publikace (např. r. 1968 Theresienstadt, r. 1976 Richard Feder. Život a odkaz, či Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě od Jana Heřmana).

Evidenční oddělení pečovalo o kartotéky (některé ještě z válečných dob, další zřizované od r. 1945 v rámci tzv. dokumentační akce). Poskytovalo také informace pozůstalým, soudům, Československému červenému kříži a zároveň prostřednictvím ministerstva zahraničních věcí československým zastupitelským úřadům.

Hospodářská správa měla na starosti vedle synagog a hřbitovů také množství domů, parcel a pozemků. Ve čtyřicátých a v padesátých letech byla nucena řadu nemovitostí prodat či pronajmout. V silách rady totiž nebylo o všechny objekty řádně pečovat a zároveň tímto způsobem získávala mj. prostředky na sociální činnost.

Poslední oddělení se pokoušelo zajišťovat výuku náboženství. Na počátku padesátých let se takto vzdělávalo pouze asi padesát dětí z Prahy a Ostravy. Toto oddělení později zaniklo.

V průběhu šedesátých let se počet registrovaných členů mírně zvyšoval navzdory tomu, že svou činnost již vyvíjelo pouze 7 židovských náboženských obcí (Praha, Plzeň, Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Teplice, Brno a Ostrava). Nově se přihlašovali nejen ti, kteří dříve z ideologických důvodů nechtěli či nemohli do obcí vstupovat, ale především mladí lidé, děti a vnuci těch, kteří přežili genocidu. Po r. 1968 ovšem členská základna opět radikálně poklesla. Podle dostupných odhadů na 6 000 členů odešlo do emigrace (zpráva rady z r. 1978 dokonce uvádí, že těchto emigrantů bylo na 15 000).

Od samého počátku 70. let se zbytky židovské komunity potýkaly se zásadním problémem, naprostým nedostatkem duchovních. Po smrti Richarda Federa r. 1970 neměly české země již žádného rabína. Nakonec tento úřad zastával v letech 1984-1990 Daniel Mayer, kterému bylo umožněno vystudovat rabínský seminář v Budapešti.

Po únoru 1948, ale především od počátku padesátých let, stát prostřednictvím zákonodárství, svých správních úřadů a dalších institucí dalekosáhle zasahoval do chodu a organizace života židovské společnosti (podobně jako u ostatních náboženských denominací). Akční výbor z února 1948, ale postupně i mnozí členové rady a jednotlivých obcí, se stávali víceméně dobrovolným nástrojem politické represivní moci, značné množství příslušníků židovské komunity však zároveň jejím objektem. Podobně se situace vyvíjela v době normalizace, zvláště v osmdesátých letech, kdy stejně jako v celém poválečném období měla StB své spolupracovníky přímo ve vedení rady. Ti také např. dosáhli, aby na svou funkci rezignoval zvolený předseda rady dr. Desider Galský (1980-1985).

Poněkud odlišně se ve druhé polovině čtyřicátých let vyvíjel židovský náboženský život na Slovensku. Tam byly již před osvobozením republiky židovské organizace rozděleny do dvou základních směrů. Některé židovské náboženské obce se přihlásily k Ústřední radě autonomních ortodoxních židovských náboženských obcí, další ke Svazu židovských náboženských obcí. Vedle nich však existovalo bez organizačního centra několik obcí se statutem quo ante. V září 1945 působilo na Slovensku 105 židovských náboženských obcí, v nichž bylo zaregistrováno 10 000 osob.

V červnu 1945 byl ustaven Ústřední svaz židovských náboženských obcí na Slovensku, který si předsevzal provést radikální reorganizaci náboženského a administrativního života slovenských židů. Napomoci tomu mělo především ustavení nových obcí, které by odpovídaly počtu registrovaných příslušníků v místě jejich působnosti. Činnost měly vyvíjet na základě nových stanov, schválených pověřenectvem školství a veřejné osvěty v Bratislavě. Pověřenec Ladislav Novomeský snahu o sjednocení všech slovenských židovských organizací velmi podporoval a v nařízení z 15. září 1945 vydal příkaz k unifikaci ústřední rady a svazu do Ústředního svazu židovských náboženských obcí. Jednoznačnou podporu těmto snahám vyjadřovalo zároveň Sdružení rasově pronásledovaných fašistickým režimem, ustavené v červnu 1945. K definitivnímu sloučení však došlo až v lednu 1947.

V čele Ústředního svazu židovských náboženských obcí (který reprezentoval prostřednictvím jednotlivých obcí již 25 000 členů) stanul jeho iniciátor, rabín Armín Frieder. Po jeho smrti v r. 1946 pak jeho bratr Emanuel Frieder. Generálním sekretářem byl zvolen dr. Vojtech Winterstein. Jako významný představitel ústředního svazu působil po dlouhá léta také Elias Katz. Náplň činnosti ústředního svazu byla v podstatě totožná s působením Rady židovských náboženských obcí v českých zemích. V letech 1946-1948 vydával Ústřední svaz židovských náboženských obcí týdeník Agudat Jisrael, který vycházel v Košicích. Články byly uveřejňovány ve slovenštině a hebrejštině. Po zániku časopisu vycházel po určitou dobu občasník Hachozzer. Slovenští židé také publikovaly své příspěvky ve Věstníku Rady židovských náboženských obcí. Ústřední svaz vydával také dva mládežnické měsíčníky – v Košicích Doar Hamizrach a v Piešťanech Halapid.

Významnou korporaci slovenských židů představoval také Ústřední sionistický svaz, ustavený v červenci 1945. Neměl a ani si nenárokoval vliv na náboženský život slovenských židů, přesto jej do značné míry ovlivňoval. Vedoucím činitelem sionistického svazu se stal dr. Oskar Neumann, po jeho vystěhování do Palestiny r. 1946 ho ve funkci nahradil Oskar Krasniansky. Svaz vydával v letech 1946-1947 Spolkové zprávy a v letech 1947-1950 ilustrovaný mládežnický časopis Haderech. Vedle intenzivní spolupráce s významnými světovými sionistickými organizacemi se jedním z hlavních úkolů tohoto svazu stalo zajišťování židovské emigrace do Palestiny (po květnu 1948 do Izraele). Její masovost, zapříčiněná také silnými antisemitskými projevy ve východní části státu, vedla nakonec k tomu, že od konce čtyřicátých let členská základna již pouhých 42 aktivních židovských náboženských obcí znatelně klesala.

Na reprezentace Rady židovských náboženských obcí a Ústředního svazu židovských náboženských obcí na Slovensku byl v poválečném období vyvíjen tlak, aby se sloučily do jedné společné organizace. Obě strany tyto snahy odmítly. Společně naproti tomu podaly v červenci 1947 memorandum vládě, které reagovalo na prudké zhoršení morální, právní a hmotné situace židů na Slovensku. Nakonec však na nátlak KSČ a KSS byly tyto zastřešující židovské instituce nuceny zřídit r. 1949 tzv. koordinační výbor.

Podobně jako v českých zemích, také na Slovensku byly všechny židovské organizace pod přísným dozorem Státního úřadu pro věci církevní, ale především státní bezpečnosti, která pečlivě monitorovala a vyhodnocovala nejen činnost židovských náboženských obcí, ale především jejich jednotlivých příslušníků a zároveň i osob, které sice nebyly členy žádné židovské organizace, měly však „nepatřičný původ“.

KŘESŤANÉ A ODPOR PROTI REŽIMU

JAROSLAV CUHRA

Protináboženské a proticírkevní tažení, zahájené v podstatě ihned po únoru 1948, se neobešlo bez protireakce jednotlivých církví, církevních struktur i samotných věřících. V prvoplánové rovině se na odpor mocenským zákrokům postavilo vedení postižených církví – nejvýrazněji římskokatolické a řeckokatolické. S narůstajícím tlakem proti náboženství a víře vůbec se v omezenější míře přidala i vedení dalších církví a náboženských společností, jež byly zákonem z roku 1949 rušeny, případně od počátku padesátých let stále více omezovány ve svobodné činnosti. Po potlačení první vlny této formy odporu tj. od počátku padesátých let až do roku 1968 je pro tuto rovinu charakteristická omezenost vznášených požadavků na nápravu jednotlivých křivd, případně zmírnění některých opatření (úprava způsobu výuky náboženství, amnestie jednotlivých duchovních apod.) a nedůrazné požadování jejich splnění při vědomí oprávněnosti. Skutečný odpor vyplývající z křesťanských životních postojů (v různé interpretaci) se posléze výrazněji profiloval v nižších stupních církevního života, případně v laických kruzích, a jeho charakteristickými znaky jsou buď individuální reakce na protiprávní a represivní charakter nového režimu, vedoucí k zapojení křesťanů do tzv. III.odboje a později opoziční činnosti, nebo vytváření skrytých okruhů hlubšího náboženského života.

Nejvýrazněji se po celé období vlády KSČ do celkového odporu vůči moci zapojila katolická církev, což lze jen částečně zdůvodnit její velikostí a vyšší mírou mocenské represe, která byla vůči ní zpočátku uplatňována. Svou roli sehrál i setrvalé odmítavý vztah oficiálního učení církve k marxistické ideologii a marxisticko-leninskému pojetí socialismu vůbec (přestože v Československu nebyl tento prvek veřejně hlásán), čímž se katolictví často odlišovalo od dalších větších křesťanských denominací, formulujících svůj vztah k socialismu s menší jednoznačností. Bezprostředně po únoru 1948 se tak katoličtí věřící zapojili do tzv. nelegální činnosti, jejíž stupeň intenzity byl značně rozdílný, nejkrajnější formou byla přímá účast ve vytvářených odbojových skupinách, přičemž tato činnost neměla přímou podporu církve. Naopak se skrytou podporou církve, včetně části hierarchie, se rozvíjela tzv. tajné církve (viz), která se pokoušela suplovat scházející náboženskou činnost – skrytá výuka náboženství a nemarxistické filozofie, tajné svěcení duchovních apod. Paralelně se část křesťanů angažovala v činnostech, které nelze přímo zařadit do sféry působení tajné církve, neboť nejde o aktivitu spojenou čistě s církevní strukturou. V katolickém prostředí tyto snahy reprezentovali bývalí příslušníci katolických organizací (Orel, katolický Junák); hnutí (původní Katolická akce, vysokoškolské vzdělávací kroužky); a politických stran (Československá strana lidová, slovenská Demokratická strana), kteří se s vědomím hrozby uvěznění pokoušeli o pokračování práce v konspiračních podmínkách. Spojení s církevním prostředím bylo dáno jejich osobní vírou, případně staršími kontakty a tento způsob odporu představoval pravděpodobně nejširší a posléze nejmasověji represí zasaženou část křesťanského odporu. Až do počátku šedesátých let StB pravidelně „odhalovala“ nepřátelské skupiny tohoto rázu – tj. katolický Junák, Katolická akce, tzv. bývalí lidovci, posléze „ilegální“ křesťansko demokratická strana –, jejichž skutečným „proviněním“ byla neagresivní snaha o předání víry, politických zkušeností a odborných znalostí dalšímu okruhu osob.

Zcela specifická pak byla činnost uvězněných duchovních i laiků v prostředí věznic a táborů, kde představovali nezanedbatelnou část odsouzených, ochotnou i nadále odporovat represí a bezpráví, včetně tajné výuky náboženství, případně i svěcení kněží.

Další formou intelektuálního vzdoru, jehož význam byl zhodnocen již v průběhu pražského jara, se stalo iniciativní zapojení mladší katolické generace do ekumenického dialogu (zvláště tzv. ekumenický seminář v Jirchářích) a dialogu křesťanů a marxistů, kterého se zúčastnila řada marxistických filozofů a sociologů později angažovaných v reformě církevní politiky v roce 1968.

Největší nekatolické církve hledaly svůj postoj k režimu složitěji, neboť socialistický rámec byl v tomto prostředí často považován za perspektivní a perzekuce je postihla v omezenější míře (některé menší však byly ihned zatlačeny do nelegality). Jednotlivé kroky odporu měly jen výjimečně podporu oficiálního vedení církví – protest proti některým ustanovením církevních zákonů z roku 1949, úprava výuky náboženství, vyhlášení boje proti náboženství vůbec v roce 1952 apod. –, do

organizování nenásilných forem odporu se tak zapojili jen jednotlivci. Od druhé poloviny padesátých let se však i tomto prostředí v reakci na rostoucí ateizační tlak rodila neformální seskupení, snažící se vzepřít této politice. Nejvýraznějšími reprezentanty byla Nová orientace v Českobratrské církvi evangelické (viz) a aktivní skupiny duchovních slovenské evanjelické cirkve augsburského vyznání, z nichž někteří byli počátkem šedesátých let za svou činnost přímo odsouzeni (včetně dvou „bývalých“ biskupů církve) (viz Církevní procesy).

Novým rysem odporu křesťanů proti mocenské politice v průběhu normalizačním období je rozšíření počtu aktivních okruhů, v nichž působila i nejmladší generace – tajná výuka náboženství, společenství mládeže –, rozvoj církevního samizdatu (v předchozím období byl minimální, viz Církevní samizdat) a posléze zapojení do řad občanského odporu vůbec a spolupráce mezi křesťany jednotlivých denominací navzájem. Zřetelný rozdíl byl mezi situací v českých zemích a na Slovensku. Slovenský křesťanský odpor byl na jedné straně v podstatě nejsilnější složkou „opozice“, na straně druhé až do druhé poloviny osmdesátých let se slovenští křesťané v rámci činnosti tajné církve prioritně zaměřovali na čistě náboženské otázky, bez kladení politických požadavků a snahy o spojení se slovenským disentem. Zároveň v řadách aktivních odpůrců jednoznačně převažují příslušníci katolické církve, z ostatních denominací zasluhuje pozornost činnost některých dalších křesťanů, podílejících se na přípravě samizdatu a distribuci náboženské literatury na území bývalého Sovětského svazu.

Pro křesťanský odpor v českých zemích byl také charakteristický příklonem k nejmladší generaci, formované za účasti duchovních bez státních souhlasů či tajně svěcených (zvláště u katolické církve), větší ekumenický základ a prohlubující se sepětí s občanským odporem. Zvláště výrazné bylo zapojení křesťanů do činnosti Charty 77 – výraznou roli zde sehrála skupina duchovních i laiků z Českobratrské církve evangelické –, i do činnosti Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS).

Od poloviny osmdesátých let vystupují křesťané na obranu náboženské svobody veřejně – na náboženských poutích, modlitebních shromážděních –, i v petičních akcích, nejznámější je tzv. Navrátilova petice (viz petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v Československu), kterou podepsalo přes půl milionu osob. Od počátku osmdesátých let získává křesťanský odpor na váze i díky podpoře části vedení církví (zvláště katolické), které projevilo ochotu angažovat se v kladení požadavků i podporovat jednotlivé aktivity, výrazem této změny se stala veřejná vystoupení pražského arcibiskupa Františka kardinála Tomáška. Přes neustálý perzekuční tlak, včetně soudních procesů, podíl křesťanů stále narůstal, pozitivním rysem byl vzestup prestiže křesťanů v necírkevním prostředí. Snahy o formování křesťanského odporu na politické bázi – idea křesťanské demokracie od počátku padesátých let –, se formálně projevila až v druhé polovině osmdesátých let, ještě před listopadem 1989 se vytvořil v rámci Hnutí za občanskou svobodu Křesťansko demokratický klub.

CÍRKEVNÍ PROCESY

JAN PEŠEK

Jeden z vyhocených projevů perzekuce církví a náboženských společností (legálních i zakázaných) ze strany komunistického režimu. V celém více jak čtyřicetiletém období své existence vedl proti nim urputné tažení, někdy intenzivnější, jindy spíše zastřené. Perzekuce směřovaly především proti katolické církvi jako početně největší a pevně spojené s Vatikánem, zasahovaly však i další církve, respektive ty skupiny v nich, které vyvíjely „nežádoucí“ činnost. Církevní procesy v klasické podobě byly procesy s duchovními osobami (kněz, řeholník, biskup), souzenými za činnost bezprostředně spojenou s jejich působením v církvi, paralelně však moc zasahovala proti laikům, angažujícím se v životě církvi a hlásícím se ke křesťanství. Jednoznačně šlo o součást proticírkevního tažení, přestože obžaloba často jen velmi vágně souvisela s církevním prostředím. Zejména pro normalizační období byla typická snaha žalovat stíhané osoby za hospodářské delikty (rozkrádání, ohrožování devizového hospodářství atd.), ačkoliv šlo o činnost bezprostředně spojenou s naplňováním poslání církvi.

Nejvyhocenější podobu byly veřejné monstrprocesy začátkem 50. let, ve kterých soudili téměř výhradně duchovní z řad katolické církve. Na jaře 1950 proběhl proces s představiteli řádů (Augustin Machálka, Bohumil Vít Tajovský a spol.), při němž bylo deset z nich odsouzeno k trestům od doživotí po dva roky odnětí svobody za údajné velezrady a špionáž ve prospěch Vatikánu (viz Akce K). Na přelomu let 1950-1951 navázaly dva procesy s vedoucími církevními hodnostáři, český a slovenský; koncem roku 1950 proces s olomouckým světícím biskupem Stanislavem Zelou (odsouzen na 25 let) a začátkem roku 1951 proces se slovenskými „velezrádnými biskupy“ Jánem Vojtaššákem, Michalem Buzalkou a Pavlem Gojdičem s tresty od 23 let po doživotí. Souběžně probíhaly i často početně větší soudní procesy na „nižší úrovni“, s duchovními osobami i laiky, například ve velké vlně procesů se členy zrušené katolické tělovýchovné organizace Orel, s aktivisty Katolické akce, s příslušníky zrušené řeckokatolické církve apod., vedené za stále stejných obvinění o velezradách v intencích Vatikánu. V roce 1951 byli odsouzeni slovenští biskupové Štefan Barnáš a Vasil Hopko, oba k 15 letům. Vlna velkých procesů doznívala v letech 1953-1954, i když už šlo o procesy neveřejné; v létě 1954 stanul před soudem biskup Štěpán Trochta a krátce po něm tajný biskup Karel Otčenášek, kteří byli odsouzeni k 25, respektive 13 letům. Jako velký proces se připravovala od roku 1952 akce Russicum, v níž měla být „odhalena“ protisovětská politika Vatikánu, nakonec se však realizovala v letech 1954-1955 řadou menších procesů s duchovními i laiky.

Další vlna perzekuce je spojena s novým upevňováním režimu po roce 1956. Vyústila zejména v letech 1958-1962 ve velkou vlnu církevních procesů. V první řadě opět postihly katolickou církev. Začaly zatýkáním v ilegálním řeholním prostředí na území celé republiky. Na Slovensku to souviselo s aktivitami biskupa J. Vojtaššáka (roku 1956 mu byl dočasně přerušen výkon trestu) a před soud se v roce 1958 dostala velká skupina katolických duchovních a laiků na čele s římskokatolickým duchovním Viktorem Trstenským (odsouzen na 15 let). Následovala další represe členů řeholních řádů, zákrok proti laickým seskupením v českých zemích, obviněným z organizování nelegální Katolické akce a politicky z organizování ilegální Křesťansko demokratické strany (odsouzeny byly stovky osob). V roce 1960 byli odsouzeni tajní biskupové, v českých zemích znovu Ladislav Hlad, na Slovensku Ján Korec a krátce poté i Dominik Kaľata a Peter Dubovský (viz Tajná církev).

Mimo katolickou byla v této době zasažena Slovenská evanjelická cirkev augsburského vyznání. Orgány Státní bezpečnosti vykonstruovali „velkou spikleneckou organizaci s celoslovenským působením“. V roce 1962 proběhlo několik procesů se skupinami evangelických duchovních, hlavní „směr úderu“ však směřoval proti představitelům bývalého vedení církve (Vladimír Pavol Čobrda, Fedor Fridrich Ruppeldt, odstaveným za pomoci státní moci na začátku 50. let. Vznesená obvinění by na začátku 50. let nepochybně vedla k politickému monstrprocesu, na začátku 60. let však už pro to nebyly „vhodné podmínky“. Proces proto skončil, s výjimkou duchovního Jozefa Juráše, obviněného z organizování ilegálního vedení církve a odsouzeného na 12 let vězení, relativně mírnými rozsudky.

K obnovení církevních procesů došlo v období tzv. normalizace. Většinou nebyly vedeny proti skupinám, ale proti jednotlivcům z řad duchovních i laiků a obžaloba je často vinila z činnosti, která po formální stránce přímo nesouvisela s oficiální církevní činností. Podnětem ke stíhání bylo většinou vydávání samizdatů (viz Církevní samizdat) a zapojení do různých skupin odporu (viz Křesťané a odpor proti režimu), ale též „nelegální“ pastore, řádová činnost, případně organizování různých setkání s mládeží. Již počátkem sedmdesátých let tak bylo odsouzeno několik duchovních a laiků Českobratrské církve evangelické (Jan Dus, Jaromír Dus, Ladislav Hejdánek a další), z katolické církve například duchovní Jaroslav Studený. Z celé řady procesů lze připomenout proces v Olomouci v září 1981 (duchovní Rudolf Smahel, František Lízna a několik laiků), kde byli obvinění odsouzeni za přípravu samizdatů (tresty až 3 roky), proces s třemi mladými slovenskými katolíky (Alojz Gabaj, Branislav Borovský, Tomáš Konc) odsouzenými za „pašování“ náboženské literatury přes polské hranice a odsouzení Ivana Polanského za vydávání samizdatu v roce 1988 na čtyři roky. Jen podmíněnými tresty skončil proces v Praze v květnu 1986 (duchovní Radim Hložánka a několik laiků), vedený na základě paragrafu o „maření dozoru nad církvemi“.

CÍRKEVNÍ SAMIZDAT

JAROSLAV CUHRA

Mimořádná situace brzy po únoru 1948, kdy církev poměrně rychle ztrácela jakýkoliv státem necenzurovaný publikační prostor, si vynutila vznik specifického církevního samizdatu (většinou katolického), odlišného od tzv. samizdatu občanského. Zákony z roku 1949 církvím umožňovaly publikovat jen prostřednictvím státem řízených institucí (Charita, Kalich, Blahoslav, Petr, ...) a neperiodické tiskoviny, včetně pastýřských listů, oznámení apod. podléhaly od téhož roku státnímu schválení, tj. předběžné cenzuře. V prosinci 1952 vzniklo Ústřední církevní nakladatelství (řízené státem), které jediné mohlo oficiálně připravovat vydání náboženské literatury a schvalovat její výběr a tisk.

Přes tuto situaci nelze do začátku 70. let hovořit o samizdatu jako masivním prostředku obrany proti omezení rozsahu a kvality církevního tisku. V ojedinělé míře se do té doby vyskytoval periodický interní samizdat (např. v prostředí zrušených církevních řádů), ve větší míře se rozšiřovaly opisy důležitých církevních prohlášení a provolání (pastýřské listy, text O. Mádra *Slovo o této době*), z iniciativy jednotlivců vznikaly opisy nepřístupných publikací křesťanských autorů. Za samizdat lze do jisté míry označit i oběžníky či kolující dopisy, zaměřené k duchovním otázkám v úzkém uzavřeném okruhu (evangelická *Nová orientace* (viz)). Specifická forma samizdatu se rozvíjela ve věznicích a pracovních táborech, kde duchovní i laici poskytovali psané podklady pro duchovní cvičení, výuku teologie, či bohoslužby, v některých případech měla tato činnost pravidelný dlouhodobější rytmus.

Skutečný rozvoj církevního samizdatu začíná od druhé poloviny 70. let a byl nejvýrazněji spojen s katolickou církví. Často navazoval na pololegální aktivitu z dob Pražského jara, kdy narychlo vznikla družstevní nakladatelství, která většinou z iniciativy jednotlivců publikovala řadu knih a studií, často ze zahraničního překladu. V počátku normalizace bylo několik osob za tuto činnost trestně stíháno, katolický duchovní Jaroslav Studený byl v roce 1972 odsouzen za vydavatelskou činnost na 4 1/2 roku odnětí svobody. První katolický periodický samizdat s širším dosahem *Orientácia* začal vycházet na Slovensku v roce 1973 (do roku 1985, kdy vydávání skončilo, vyšlo 135 čísel), v českém prostředí vznikl zásluhou O. Mádra a Josefa Zvěřiny nejprve *Teologický sborník* (1978-79, vydáno 5 čísel), vydávání skončilo po zásahu StB proti vydavatelům (Josef Adámek), navázaly *Teologické texty* (do roku 1989 postupně 17 čísel). Určujícím periodickým samizdatem v českých zemích se od roku 1980 staly *Informace o církvi* (do roku 1989, přibližně 110 čísel). Významnou úlohu dále sehrály časopisy *Čtení do krosny* (zaměřené na mládež), *Vzkříšení* (zaměřené na rodiny), *Paraf* (filosofický) a řada dalších, celkový počet, vzhledem k obtížné identifikaci čistě církevního samizdatu, nelze přesně stanovit. Na Slovensku lze zdokumentovat více než dvě desítky samizdatových periodik, mezi nejdůležitější patří *Náboženstvo a súčasnosť* (1982-89, 36 čísel), *Myšlienky z večeraďla* (1985-89, 10 čísel), *Bratislavské listy* (1988-89, 5 čísel). Specifikem slovenské situace byla převaha církevního samizdatu nad samizdatem občanským, širší vydavatelská základna než v českých zemích (mezi nejdůležitější hybatele dění patřili tajný biskup Ján Korec, dále Vladimír Jukl, Silvestr Krčméry, Ján Čarnogurský) i vyšší náklad (v roce 1989 přesáhl náklad některých samizdatů tisíc výtisků).

Součástí samizdatové produkce byla i publikace neperiodických tiskovin – původních či přeložených knih a studií, v českém prostředí šlo hlavně o knižní edici *Duch a život* s jednotlivými řadami (O. Mádr), dále pak produkci skupin v Olomouci a v Brně (Josef Vlček, Josef Adámek, Jaroslav Krumholc) a solitéra Radima Hložánky (třikrát za tuto činnost vězněného). V slovenském prostředí patřili mezi hlavní aktivisty neperiodického samizdatu Ján Maga a Ivan Polanský (odsouzený za tuto činnost v roce 1987), počet publikací byl řádově vyšší než v českých zemích. Se samizdatem úzce souvisela i příprava textů pro zahraničí a zajištění tajného dovozu v cizině publikovaných knih a periodik, pro tuto činnost byla řada aktivistů trestně stíhána, naopak úspěchem českého samizdatu bylo vydání trojčíslí časopisu *Studie*, vydávaného v Římě (č. 04-106, 1986), sestaveného v Čechách, na Slovensku pak například publikace o tzv. svíčkové manifestaci (viz Vigílie v Bratislavě).

Soudně postižena za iniciativu v samizdatu byla celá řada osob, od padesátých let až do konce režimu, mezi nejznámější zákroky patří akce StB z roku 1979, ve které byla zatčena skupina laiků i duchovních z Brna a Olomouce (Rudolf Smahel, František Lízna, Josef Vlček, Jan Krumholc, Josef

Adámek), odsouzená v roce 1981 z části k nepodmíněným trestům, podobný zásah se opakoval v roce 1985 proti pražskému samizdatu. Na Slovensku je možné připomenout odsouzení studentů Alojze Gabaje, Tomáše Konce a Branislava Borovského v roce 1985 za pašování literatury z Polska.

V rámci spolupráce na přípravě samizdatu, případně zajišťování tajného dovozu náboženské literatury, úzce spolupracovaly křesťané různých církví, někteří z nich se podíleli i na přepravě literatury na území bývalého Sovětského svazu.

NOVÁ ORIENTACE

JAROSLAV CUHRA

Hnutí Nová orientace byla specifickou odpovědí části aktivních duchovních i laiků Českobratrské církve evangelické na nové požadavky, kladené na křesťany poválečné doby. V československých podmínkách šlo o roli církve a jednotlivého křesťana v tzv. socialistickém a ateistickém státě, pochopitelně v kontextu hledání této úlohy v proměňujícím se moderním světě a v reakci na jeho nové problémy a otázky. Hnutí vzniklo na konci padesátých let a zakladatele tvořila skupina mladších evangelických duchovních, filosofů a historiků, vycházejících v počátku z tzv. civilní interpretace evangelia a Ježíše Krista: křesťanství nelze uzavřít do církve, je nutné je žít svým životem ve světě. Písemně byly zásady Nové orientace formulovány v roce 1962 a publikoval je evangelický časopis *Kostnické jiskry* (v mírně zkrácené verzi). Sedmibodové prohlášení se – kromě odkazu na proudy z nichž vychází a upřesnění teologických východisek –, hlásí k angažovanému životu ve světě, zápasu o radikální nápravu lidských věcí a dialogu s ateistickým světem. V duchu tohoto prohlášení se Nová orientace v šedesátých letech zaměřila na vymezení svého vztahu: k státu a společnosti, k socialismu, ke koncepci Josefa Lukla Hromádky o životě křesťana v socialismu, dále usilovala o rozvinutí skutečného dialogu (s marxisty, s Němci a dialogu ekumenického). O těchto problémech diskutovala jak v interním oběžníku *Problémy a úkoly*, tak i v evangelických oficiálních časopisech. V rámci teze „křesťan se má účastnit veřejného života jako jedinec a jako církev“ (Jakub Trojan) vstoupila Nová orientace do dialogu se státní správou, aby protestovala proti prováděné mocenské politice vůči náboženstvím (dvě setkání s vedoucím Sekretariátu pro věci církevní Karlem Hružou), podílela se i na rozvíjejícím se křesťansko – marxistickém a ekumenickém dialogu „v Jirchářích“. Do konfliktu se dostala v souvislosti s občanskoprávní pří Jana Duse, zbaveného v roce 1964 státního souhlasu k výkonu duchovenské; spor skončil přesunutím Jana Duse do jiného sboru. Neobvyklým a odvážným krokem bylo vystoupení proti metodám a postupům StB v roce 1966, kdy se příznivci Nové orientace zapojili do protestu proti nucení občanů k tajné spolupráci.

V době Pražského jara se Nová orientace výrazněji neangažovala jako jednotné hnutí, k obnovení společného postupu přispěl začátek tzv. normalizace. Při snaze státní správy podrobit evangelickou církev opětné důsledné kontrole jako před rokem 1968 a paralyzovat svobodnější podmínky vytvořené pražským jarem představovala Nová orientace centrum nejsilnějšího odporu, na který státní správa zaměřila svou pozornost. Do roku 1973, kdy odpor Českobratrské církve evangelické vůči normalizačním opatřením byl v podstatě zlomen, Státní bezpečnost vyšetřovala a uvěznila několik původních aktivistů Nové orientace (Jan Dus, Jaromír Dus, Ladislav Hejdánek, Vlastimil Sláma), řada dalších byla zbavena státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti. V průběhu sedmdesátých let začala státní správa označovat veškeré neoficiální aktivity v rámci evangelické církve za inspirované Novou orientací, toto pojetí přetrvalo až do roku 1989, bez ohledu na jeho nepřesnost, neboť řada evangelických obhájců lidských práv z tohoto hnutí nevycházela. Někteří ze zakladatelů Nové orientace se od roku 1977 angažovali v Chartě 77 (např. Ladislav Hejdánek, Jan Šimsa, Milan Balabán, Alfréd Kocáb), výrazný podíl mělo hnutí na formulaci tzv. dopisu 31 evangelických duchovních, kteří se v roce 1977 obrátili na Federální shromáždění s protestem proti porušování náboženské svobody. Do roku 1989 se mnozí ze zakládajících členů Nové orientace i nadále podíleli na obraně lidských práv a náboženské svobody.

DESETILETÍ DUCHOVNÍ OBNOVY

JAROSLAV CUHRA

Desetiletí duchovní obnovy patří mezi klíčové aktivity závěrečné fáze zápasu katolické církve v českých zemích o alespoň částečnou svobodu v socialistickém Československu. Jeho mimořádným přínosem bylo propojení dosud stále rozštěpených aktivit tzv. tajné (viz) a tzv. oficiální církve v jediném projektu, usilujícím o prohloubení náboženské svobody, prostoru pro působení církve ve společnosti i oslovení širší společnosti mimo rámec katolické církve. Víceletá příprava k významnému výročí – milénium mučednické smrti sv. Vojtěcha v roce 1997 – nebyla v církevních dějinách neobvyklá (např. sedmiletá příprava na milénium vzniku pražského biskupství k roku 1973), významnou změnou pro české prostředí byla propracovanost plánu přípravného období. Autory samotné ideje i obsahu desetileté přípravy byli v první řadě tajně svěcení duchovní Tomáš Halík a Petr Piřha, vystupující navenek jako laici v rámci tzv. tajné církve, kteří svůj projekt postupně prosadili jak ve vlastním církevním prostředí, tak i u oficiálních představitelů české hierarchie. Podpora oficiální církve byla pro úspěch celé akce rozhodující, neboť tímto způsobem se dosáhlo zlegalizování a zařazení do běžné duchovenské činnosti. Po delším váhání projekt schválil český primas kardinál Tomášek a pastýřským listem čteným 29. listopadu 1987 byl vyhlášen první rok Desetiletí – rok blahoslavené Anežky – pod heslem *Služba životu*. Emotivní a otevřený tón pastýřského listu, uvedeného slovy Lukášova evangelia „vzpřimte se a zdvihněte hlavu“ předznamenal přístup církve k Desetiletí – jako způsobu naplnění oprávněných požadavků na otevřené hlásání víry i jako cestu celkového ozdravení společenského života. Následně vyhlášený program specifikoval náplň jednotlivých roků až do miléniového svatovojtěšského (rok 1989 byl věnován svatým Klementu Maria Hofbauerovi a Janu Nepomuku Neumannovi s mottem *Víra v moderním světě*). K organizačnímu zajištění náplně Desetiletí vznikl současně *Výbor pro Desetiletí duchovní obnovy národa*, složený převážně z duchovních – včetně tajně svěcených a bez státního souhlasu –, vedený nově jmenovaným světícím pražským biskupem A.Liškou. Z nejrůznějších aktivit, spojených s Desetiletím, je třeba připomenout uskutečněné poutě – od anežské do pražské katedrály 6.března 1988 (viz Anežská pout'), přes brněnskou pout' v květnu 1989 ke sv.Klementu Hofbauerovi, až po mohutnou účast na svatořečení blahoslavené Anežky v listopadu 1989 v Římě – a ekumenický ráz, nejvýrazněji projevovaný v listu kardinála Tomáška o Velikonocích 1988 *Velikonoční poselství duchovním a věřícím všech křesťanských církví a všem lidem dobré vůle v naší zemi*. Od roku 1990 a změny režimu přestalo být Desetiletí v podstatě jediným legálním prostředkem k vystoupení ve společnosti, což trochu snížilo jeho podporu v církvi.

TAJNÁ (LAICKÁ) CÍRKEV

JAN PEŠEK

Pod tento název (někdy též církev podzemní, skrytá, ilegální, laická a pod.) se zahrnují aktivity katolické církve, zachovávající katolickou nauku, popřípadě z ní vycházející (a překračující ji), prováděné bez souhlasu státní moci a v utajení. Zárodky takovéto činnosti existovaly už v období 2. světové války v Protektorátu Čechy a Morava. V poválečném období měl v českém a slovenském prostředí pro budoucí vývoj podzemní církve velký význam chorvatský jezuita Tomislav Kolakovič-Pogljajen a hnutí Rodina, které se zaměřilo na intenzivní pastoraci a předpokladem možného střetu s komunistickou mocí. Vlastní fungování tajné církve je spojené s existencí komunistického režimu, od jeho nastolení v únoru 1948 až do roku 1989. Procházelo svým vývojem a určitými charakteristickými etapami; první začala koncem 40. let a trvala až do začátku 60. let, druhá je spojena s reflexemi II. vatikánského koncilu (v polovině 60. let) a třetí nastupuje v 70. a 80. letech.

Zjevné proticírkevní tažení komunistického režimu po únoru 1948, směřující především proti katolické církvi, vedlo Vatikán k přijetí opatření, která měla církvi napomoci čelit tlaku státní moci. Papež Pius XII. rozhodl o udělení tzv. mimořádných fakult (tajné nebo též mexické podle zplnomocnění poskytnutých pronásledované katolické církvi v Mexiku začátkem 20. století). Kromě jiného umožňovaly tajná kněžská a biskupská svěcení a tím i vytváření paralelní utajené církevní struktury. Tajně byla vysvěcena řada kněží, kterým státní moc znemožnila absolvovat bohoslovecká studia, a též několik tajných biskupů; v českých zemích v říjnu 1949 František Tomášek, v březnu 1950 Ladislav Hlad a v dubnu 1950 Karel Otčenášek, na Slovensku v lednu 1951 Pavol Hnilica a v srpnu 1951 Ján Korec, v roce 1955 Dominik Kaľata a Peter Dubovský. V českých zemích svěcení nepokračovalo až do roku 1967. V tomto roce byl vysvěcen Petrem Dubovským Josef Blaha, který sám vysvětil Felixe Maria Davídka. Kromě těchto svěcení existují dohady o dalších tajných biskupech, v jejichž případech jsou však pochybnosti o právoplatnosti nebo vůbec uskutečnění vysvěcení.

Úsilí o vytvoření paralelní církevní struktury přineslo jen dílčí výsledky. Hlavním důvodem byl mimořádně silný perzekuční tlak, který rozrušil tradiční církevní struktury, přivedl do vězení většinu aktivních duchovních a laiků a zdecimoval mnohá nově vytvořená společenství. Působila také novost celkové situace církve, izolace od zahraničí i nepropracovanost změn liturgie a pastoračního působení. Po „reorganizaci“ bohosloveckých učilišť v roce 1950, tj. jejich drastické redukci a podřízení státní kontrole usilovala řada bohoslovců o dokončení přerušného studia a kněžské vysvěcení, jejich postavení však bylo mimořádně komplikované. Ke svěcení docházelo i ve věznicích, od poloviny 50. let se v některých případech realizovalo studium v bývalé NDR. Poněkud příznivější situace existovala u bývalých příslušníků řeholí, kdy díky zachovalým kontaktům mezi řeholníky a po návratu některých biskupů z internace se svěcení provádělo s jejich pomocí. Aktivní byl po svém propuštění z vězení biskup Š. Trochta. Na řeholní společenství v ilegalitě dopadla zejména na přelomu 50. a 60. let tvrdá represe a desítky řeholníků se dostaly do vězení; začátkem 60. let tam skončili i tajní biskupové L. Hlad, J. Korec, D. Kaľata a P. Dubovský. Pro celé období od konce 40. do začátku 60. let byl nejvýraznějším projevem života tajné církve intenzivní rozvoj především laických seskupení, zaměřených v maximálním utajení na prohlubování víry.

Druhý vatikánský koncil (1962-1965) a jeho závěry výrazně ovlivnily činnost tajné církve, staly se impulzem pro její oživení, tím spíše, že v této době se už celostátně projevovala určitá liberalizace vnitropolitických poměrů včetně prostoru pro (utajené) církevní aktivity. Do popředí více vystupují laikové. Rozvíjí se neoficiální ekumenický dialog, na kterém se podílí i řada dříve uvězněných duchovních a laiků, a také dialog s reformně orientovanými marxisty. Velmi významnou úlohu sehrávali neveřejně působící příslušníci církevních řádů, kteří pro své členy zajišťovali teologické vzdělání a případné svěcení. V období pokusu o společenskou reformu po lednu 1968 vystoupila část tajné církve včetně řádů (ne v úplnosti) na veřejnost jako součást oficiálních církevních struktur, většinou však zůstal utajený rozsah tajných svěcení v cizině a kontakty do zahraničí. Významná část tajné církve, zejména okruh okolo F. Davídka a některé samostatné skupiny (složené hlavně z laiků, ale vedené duchovními) však nadále působila neveřejně.

Činnost tajné církve dosáhla největšího rozsahu v letech normalizačního režimu. Její aktivity se vyvíjely v mnohých směrech; zasahovaly oblast pastorace mládeže, utajovaného teologického vzdělávání a přípravy na kněžství (aktivní byly zejména některé církevní řády), působení paralelní církevní struktury (okruh okolo F. Davídka a jiné), zapojení do disentu a vydávání samizdatů (viz Církevní samizdat), podíl na obhajobě lidských práv (v českých zemích např. římskokatolíci duchovní Josef Zvěřina a Václav Malý, laik Václav Benda a další, na Slovensku laici Ján Čarnogurský a František Mikloško). Od začátku 80. let dochází k výraznějšímu propojování působení oficiální a tajné církve, užší spolupráci mezi pražským arcibiskupem F. Tomáškem a výraznými postavami skryté církve (zvláště zásluhou Oto Mádra a J. Zvěřiny, viz Aktivity kardinála Františka Tomáška), na Slovensku v okolí trnavského biskupa Júliuse Gábriše a kapitulního vikáře na Spiši Štefana Garaje. Od poloviny 80. let sílí tato tendence v českých zemích v rámci přípravy Desetiletí duchovní obnovy. Velký ohlas má petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v Československu (viz) a tzv. svíčková demonstrace v Bratislavě v březnu 1988 (viz Vigílie v Bratislavě). Na poutních shromážděních zvláště na Slovensku byla právě tajná církev iniciátorem vystoupení za náboženskou svobodu a volnou pastoraci zvláště mládeže. Činnost tajné církve nabyla takového rozsahu, že jí státní moc nebyla schopná eliminovat ani represivními opatřeními včetně církevních procesů.

Vývoj a působení tajné církve v letech normalizačního režimu přineslo i určité problematické stránky, zejména tehdy, když některé její proudy a skupiny začaly překračovat rámeček oficiální katolické nauky. Nejvýrazněji se to projevilo v aktivitách okruhu okolo F. Davídka v českých zemích, který už od začátku 60. let vytvářel zcela konspirativní strukturu církve. Postupně přibývalo svěcení vzbuzujících nesouhlas u oficiálních struktur církve; týkalo se to svěcení ženatých mužů včetně do postavení biskupa, svěcení žen a pod. Svatá stolice žádala ukončení takovéto činnosti, zejména Davídkův okruh to však nerespektoval. Problémy s tím spojené přetrvávaly a přenesly se i do období po roku. Na Slovensku takovéto problémy v podstatě nevznikly, i když i zde se některé komplikace objevily. Jediný Vatikánem uznávaný tajný biskup J. Korec (D. Kaľata po roce 1968 emigroval a P. Dubovský se zapojil do pastorace jako řadový kněz se státním souhlasem) respektoval požadavek, aby ukončil další tajná svěcení kněží (kompenzovali to katolíci biskupové v NDR a Polsku). Od těch, kteří neuposlechli, se Vatikán distancoval. Tajná církev na Slovensku se tak do značné míry (ne úplně) vyhnula problémům, se kterými se potýkala v českých zemích.

KŘESŤANSKÁ MÍROVÁ HNUTÍ

JAROSLAV CUHRA

Součástí mnohostranného tlaku proti aktivnímu a plnohodnotně žitému křesťanství bylo i úsilí státní správy o vybudování tzv. mírových hnutí v rámci křesťanských církví, jež by plnila více specifických cílů. Na prvním místě měla tato mocí skrytě řízená „spontánní“ aktivita demonstrovat míru náboženské svobody v Československu (zvláště pro zahraniční pozorovatele) a zároveň umožnit angažovanost křesťanům (převážně duchovním), pro které se „boj za mír“ stal prostředkem seberealizace a uplatnění (nelze však popírat, že obratné vyzdvižení mírové tematiky vedlo k zapojení i řady lidí se zcela čestnými postoji). Z hlediska moci však existovaly i další důvody. Vytvořené výbory a organizace sloužily k ovládnutí církví prostřednictvím „loajálního“ duchovenstva, dále byly nástrojem k rozšiřování propagandy o mírové politice států sovětského bloku i prostředkem k šíření teze o jeho mírumilovnosti do zahraničí, včetně ovlivňování nadnárodních církevních organizací. Nejzřetelněji jsou tyto skutečnosti doložitelné na činnosti mírových organizací větších církví, zvláště církve římskokatolické a činnosti Křesťanské mírové konference, vzniklé před koncem padesátých let z iniciativy evangelických církví.

První pokusy o využití křesťanského úsilí o mír v souladu s mocenskými záměry nabraly na síle počátkem roku 1950, u katolické církve v souvislosti s neúspěchem tzv. Katolické akce (viz), hnutí zaměřeného na její rozštěpení a ovládnutí. Neúspěch plánu na vytvoření vlastenecké církve, odtržené od Vatikánu a církevní hierarchie, znamenal změnu taktického postupu, která se projevila právě ve vytváření tzv. mírových výborů. K prvnímu spojení „vlasteneckého“ duchovenstva s mírovou tematikou došlo při přípravě velehradské konference vlasteneckých kněží v červenci 1950, spojeného s často vynuceným souhlasem s tzv. *Stockholmskou výzvou obránců míru* z téhož roku. Od léta 1951 vznikaly za podpory státní správy *Mírové výbory katolického duchovenstva*, po schválení vedením KSČ vznikl v září 1951 *Celostátní mírový výbor katolického duchovenstva*, vedený Josefem Plojharem a působící jako prorežimní antipod legitimní církevní hierarchie. Hnutí, brzy přejmenované na Mírové hnutí katolického duchovenstva, formálně reprezentovalo duchovenstvo katolické církve a v souladu se záměry moci obcházelo autoritu biskupů a vystupovalo jako mluvčí církve. Neúspěchem ale skončila mocenská snaha o využití organizace k postupnému odpoutání církve od Vatikánu a papeže. V průběhu šedesátých let hnutí ztratilo na aktivitě a vlivu, v březnu 1968 bylo zrušeno (slovenská část se pokusila krátce pokračovat, ovšem bez jakéhokoliv vlivu) a nahrazeno Dílem koncilové obnovy (viz), které bylo autentickou církevní organizací.

V prostředí nekatolických církví snaha státní správy o vytvoření obdobných mírových výborů vedla v podstatě ke dvěma řešením – část církví vytvořila specifické mírové výbory – *Ústřední mírový výbor* u Československé církve husitské, *Mírový církevní výbor* u Slovenské evangelické církve augšpurského vyznání apod. –, v dalších církvích činnost mírového výboru suplovalo samo vedení církve, případně jiné organizace (duchovenské svazy apod.). Vzhledem k nižšímu stupni odporu vůči poučovacímu režimu a jeho církevní politice než u katolické církve byly některé z těchto církví využity i v širším kontextu tzv. mírové politiky socialistických států, nejprve cestou jejich zapojení do stávajících mezinárodních křesťanských organizací, dále prostřednictvím Ekumenické rady církví (1955), posléze umožněním vytvoření mezinárodní organizace s obzvláštním československým vkladem – *Křesťanské mírové konference* (KMK). Ta byla z velké části původním dílem československých evangelíků a rozhodující úlohu při jejím založení sehrál teolog Josef Lukl Hromádka, ovlivňující svou koncepcí přijetí poučovací reality a dialogu s ateistickou mocí značně evangelické teologické myšlení a postupy. Původní představa o mírovém koncilu všeho křesťanstva vedla ke svolání křesťanské mírové konference v roce 1958, opakující se po dvou letech. V roce 1961 se sešlo první Všekřesťanské mírové shromáždění v Praze, které ustavilo orgány hnutí a zvolilo J.L.Hromádku jeho prezidentem. Prvotní záměr působit jako víceméně nezávislý hlas, reprezentující však prvořadě ekumenické a mírové postoje církví žijících v prostředí socialistických států nebyl však, přes zapojení řady reprezentantů církví demokratického i tzv. Třetího světa, naplněn. Zčásti pro ohlas, které hnutí vyvolalo, vynaložila státní moc jednotlivých socialistických zemí značné úsilí, aby konferenci ovládla a přetvářela ji ve vlastní propagandistický i politický nástroj, včetně využití některých delegátů v zájmu operací speciálních bezpečnostních složek. Příprava

pravidelných shromáždění tak byla úzce propojena se zájmy mocenského aparátu zemí východního bloku, včetně skryté manipulace obsahu diskusí a voleb vedení hnutí. Dokladem těchto zájmů byl i osud J. L. Hromádky, který byl pro svou kritiku sovětské okupace Československa v roce 1968 donucen v listopadu 1969 k rezignaci na svou prezidentskou funkci. V průběhu sedmdesátých a zvláště osmdesátých let se tato jednostranná závislost stala terčem kritiky části členské základny hnutí, včetně příslušníků československých nekatolických církví, kritizujících pasivní postoje vedení vlastních církví k porušování lidských i náboženských práv v ČSSR. Přes tuto skutečnost však konference obzvláště ve svých počátcích představovala ojedinělou možnost k vzájemnému setkávání se církve Východu a Západu a to na širokém ekumenickém základě. Součástí činnosti v Československu představoval pak Regionální výbor, v roce 1977 přejmenovaný na Regionální sdružení členských církví Křesťanské mírové konference v ČSSR, na jehož činnosti se podílelo všech 15 státem uznávaných nekatolických křesťanských církví, katolická církev byla zastoupena Sdružením katolického duchovenstva *Pacem in terris*.

V průběhu Pražského jara se státem řízené domácí církevní mírové organizace u větších církví v zásadě rozpadly, případně jejich dosavadní vedení odstoupilo, po nástupu normalizace tak státní správa usilovala o jejich znovuoživení. U nekatolických církví se opakovala situace z počátku padesátých let a tuto úlohu v některých případech provádělo vedení církve, v dalších vznikly speciální organizace. Specifickým způsobem byla tato obnova provedena u katolické církve, když prvotní snahy o obnovení bývalého mírového hnutí se ukázaly jako neprůchodné pro jeho zkompromitovanost. Po rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ z května 1970 státní orgány odpovědné za církevní politiku využily prvotní iniciativy menší skupiny duchovních a v průběhu let 1970-1971 byla vytvořena organizace *Sdružení katolických duchovních Pacem in terris* (SKD PIT), budovaná jako členská organizace (na rozdíl od svého předchůdce, který si nárokoval vystupovat za veškeré duchovní). Přes odpor církevní hierarchie i vatikánské diplomacie vznikly v srpnu 1971 dvě národní organizace, na které navázalo vytvoření federálního výboru, kterému předsedal odborný asistent litoměřické bohoslovecké fakulty Václav Medek. *Pacem in terris* se od počátku jednoznačně profilovalo jako moci služebná organizace, čímž limitovalo svůj vliv. Největším úspěchem sdružení byla kompromisní dohoda státu s Vatikánem o jmenování čtyř nových biskupů v roce 1973, kdy svěcení bylo uděleno i předsedovi české části Josefu Vranovi, ovšem za podmínky odchodu z vedení hnutí (podmínka nebyla Vranou dodržena, viz *Vztahy a jednání s Vatikánem*). Celkově negativní vztah většiny církevní hierarchie i duchovenstva k činnosti sdružení měl odraz v stále omezené členské základně a gradoval po březnu 1982. Dekretem římské Kongregace pro klérus *Quidam episcopi* z 8.3.1982 byla zakázána všechna kněžská sdružení zabývající se politickými cíly a na následný dotaz kardinála Tomáška odpověděl prefekt kongregace kardinál Oddi jednoznačným potvrzením církevní zakázanosti hnutí. Na základě toho kardinál Tomášek a trnavský biskup Július Gábris informovali o dekretu a jeho závaznosti československé katolické prostředí, bez ohledu na intenzivní odpor státní správy i části vysoké hierarchie. Přes podporu mocenských orgánů tak sdružení ztratilo značnou část své členské základny i vlivu, koncem osmdesátých let pak již prakticky nemělo možnost působit výrazně v církevním prostředí jako nástroj politické moci.

Zásadním problémem hodnocení jednotlivých mírových sdružení i aktivit zůstává podíl části křesťanů, účastníci se této práce v dobré víře a skutečné touze po míru. Přes toto omezení lze aktivní spolupráci označit za projev církevního a křesťanského selhání, zvláště vzhledem k mlčení těchto organizací k pošlapávání lidských a církevních práv v domácím prostředí.

KATOLICKÁ AKCE

JAROSLAV CUHRA

V polovině roku 1949 převládl ve vedení KSČ názor, že dosavadní strategii postupu proti katolické církvi, spojující represivní zákroky s předstíranou ochotou k dohodě s katolickou hierarchií, je vhodné radikalizovat. Ve spolupráci Církevního oddělení Národní fronty a tzv. církevní šestky KSČ byl vypracován nový plán operující s možností rozdělit církev. Podle plánu bylo třeba využít předpokládané nespokojenosti nižšího duchovenstva s představenými, rozštěpit dosavadní jednotu církve a tím likvidovat její vytrvalý odpor vůči komunistické církevní politice. Pro tento účel mělo vzniknout prostřednictvím tzv. vlasteneckých kněží a laiků hnutí „pokrokových katolíků“ Katolická akce, které by se stalo protipólem katolické hierarchie a působilo na celou církev v intencích státních záměrů. V konečné fázi mohlo toto hnutí přispět k plánovanému vytvoření „národní církve“, odtržené od Vatikánu (viz Římskokatolická církev). Název Katolická akce nebyl vybrán náhodně, svůj původ měl v encyklice Pia XI. *Ubi arcano Dei* z prosince 1922, která se stala základem pro rozvíjení laických aktivit v církvi a důležitým textem pro prohloubení laického apoštolátu. Kroužky opravdové Katolické akce působily v poválečném Československu na celém území, úzce spojeny s intelektuální a studentskou aktivitou, po únoru 1948 pokračovaly v činnosti méně veřejnou formou. Církevní šestka předpokládala převzetí základní struktury Katolické akce a následné obrácení k vlastnímu účelu. Již prováděný plán schválilo předsednictvo ÚV KSČ 8. června 1949. O dva dny později zorganizovala státní moc ustavující konferenci nové Katolické akce, která přijala šest bodů programových úkolů a zároveň kritizovala biskupy za údajnou neochotu k dohodě se státem. Zároveň nižší složky komunistické strany a státní správy pokračovaly v kampani za masové podepisování prohlášení Katolické akce, získané podpisy duchovních i laiků byly průběžně publikovány tiskem. V reakci na dění vydali katoličtí biskupové 15. června 1949 dosud nejostřejší pastýřský list, nazvaný *Hlas československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky*, ve kterém tuto Katolickou akci nazvali rozkolnou a věřící vyzvali k odvaze a věrnosti církvi. List měl být přečten na všech bohoslužbách 19. června 1949 a stal se záminkou k represivním akcím státu, včetně soudních procesů s těmi, kdo pokyn k přečtení uposlechli. Pražský arcibiskup Josef Beran byl ihned po zorganizovaném narušení bohoslužby v katedrále sv. Víta Státní bezpečností internován a izolován od ostatních biskupů i veřejnosti. Dne 20. června 1949 byla oficiálním dekretem Vatikánu Katolická akce označena za rozkolnickou a exkomunikován (vyobcován z církve) byl každý, kdo se jí vědomě a dobrovolně účastnil. Po informaci o vatikánském rozhodnutí a pro přetrvávající odpor biskupů počáteční úspěch akce rychle odezněl, v průběhu následujících měsíců své podpisy odvolala řada dosavadních signatářů, v souvislosti se zásahy proti duchovním, kteří přečetli pastýřský list, došlo na Slovensku k několika střetům mezi policií, armádou a věřícími. V následujících měsících a letech (do roku 1951) Katolická akce v zásadě zmirala a nakonec ji nahradila tzv. mírová hnutí duchovních, neusilující natolik otevřeně o rozdělení církve (viz Křesťanská mírová hnutí).

AKCE K

ZDENĚK VALIŠ

Akce K byla jen součástí uceleného systému opatření, jehož účelem bylo bezvýhradně podřídit katolickou církev komunistickému režimu, přeměnit ji v poslušný nástroj moci a zlomit její dosavadní vliv ve společnosti. Byla zaměřena vůči katolickým řeholním řádům a kongregacím, které režim považoval za jeden ze zdrojů odporu. Již brzy po únoru 1948 začalo zatýkání vybraných řeholníků a útoky vůči řádovému životu, v létě 1949 pak začal krystalizovat konkrétní plán na jejich úplné odstranění. Dne 22. srpna 1949 předsednictvo ÚV KSČ schválilo návrh tzv. církevní šestky na soustředění řeholníků na několika místech, krátce poté byl Státní úřad pro věci církevní pověřen jeho provedením. K 20. lednu 1950 byly získány poměrně přesné údaje – v 891 klášteře a řádovém domě bylo 14 230 řeholníků a řeholnic. Tzv. akci K však měl předcházet zinscenovaný politický proces, který by na veřejnosti zdůvodnil radikalitu zákroku. Na přelomu března a dubna 1950 tak bylo po brutálním vyšetřování odsouzeno deset představitelů vybraných mužských řádů k trestům až po doživotí, mimo jiné za údajnou špionáž ve prospěch Vatikánu, velezradu či podporu nacismu apod. První etapa akce K byla provedena v noci z 13. na 14. dubna 1950. StB tehdy odvezla do centralizačních a internačních středisek 1 746 řeholníků ze 137 řádových domů; druhá etapa trvala od 26. 4. do 4. 5. Celkově bylo postiženo 2 376 řeholníků z 28 řeholí a 219 řeholních domů, z toho 2 201 soustředěno do centralizačních klášterů a 175 internováno (tedy v podstatě uvězněno). Akce neproběhla zcela hladce, na některých místech Slovenska se srotili občané na obranu řeholníků a došlo ke střetům s armádou a střelbě. Kromě toho ji provázelo bezohledné rabování a ničení kulturních památek v kláštorech a řádových domech, včetně likvidace místních knihoven, archivů apod. Mladí řeholníci byli po krátké internaci odesláni na vojenskou službu k Pomocným technickým praporům, ostatní byli drženi v táborech nejméně do roku 1953. Část internovaných však byla buď následně odsouzena k vysokým trestům odnětí svobody, nebo držena v internaci bez soudu až do roku 1960.

Vedení KSČ hodnotilo akci K jako úspěšnou, a proto se rozhodlo zakročit také proti ženským řádům. Již 17. dubna 1950 uložilo „církevní šestce“, aby navrhla „pozvolné a pokud možno dobrovolné soustředění jeptišek a jejich pracovního využití“. Nový ministr národní obrany A. Čepička již 3. května naléhal na rychlejší postup proti ženským řádům, protože čs. armáda „potřebovala“ jejich budovy. Zásahy byly provedeny v několika etapách od 26. července do listopadu 1950 (na Slovensku pod názvem Akce R): z celkového počtu více než jedenácti tisíc bylo 4 362 řeholnic z 439 objektů soustředěno do 33 středisek, z nichž bylo poté asi 2 000 řeholnic převedeno do průmyslu. Část slovenských řeholnic byla také násilím přesunuta do českých zemí, aby v cizím prostředí postupně opouštěly řády. Akce K přispěla k rozbití tradiční struktury katolické církve v ČSR, v následujících letech byly postupně přesouvány i zbývající řeholnice. Uvolněné budovy získala čs. armáda a jiné státní instituce. Jednalo se o největší majetkový přesun od přesunu Němců z pohraničí, znárodnění průmyslu a pozemkové reformy v letech 1945-1946. „Většinu“ zabaveného majetku sice převzala Náboženská matice (na Slovensku Náboženský fond) pro církevní účely. Výdaje ale často odporovaly původnímu určení, např. Státní bezpečnost takto získala z těchto fondů 800.000,- Kčs „za vzorné vyplnění akce K“, nemluvě o „drobných“ krádežích atd. Řádové sestry a bratři v centralizačních kláštorech a domech, kde byl oproti internačním centrům „mírnější“ režim, byli přiděleni na práci v průmyslu nebo zemědělství. Podle jejich vztahu ke komunistickému režimu byli přemísťováni z internačních do centralizačních klášterů a naopak. Řeholnice byly nejdříve nuceně převáděny do civilu, později vedení KSČ pod tlakem ekonomické situace rozhodlo, že řádové sestry budou drženy pod dozorem jako ošetřovatelky v charitativních ústavech pro přestálé a nevléčitelně nemocné.

AKCE P

MICHAL BARNOVSKÝ

Akce P (pravoslaví) – pod tímto názvem státní moc za podpory vedení pravoslavné církve likvidovala řeckokatolickou církev v Československu. Pravoslavná akce měla politické a církevní pozadí. Pro vedoucí funkcionáře KSČ byla rozhodující stanoviska a činy sovětských představitelů a to i v otázce církevních záležitostí. Také v Akci P sehrály klíčovou roli vnější vlivy, když analogickým způsobem byly likvidovány uniatské církve v západní a Zakarpatské Ukrajině, Rumunsku (Sedmihradsku) a Polsku. Nepočtená pravoslavná církev v Československu už od roku 1946 usilovala o rozšíření svého vlivu na účet řeckokatolické církve. O dva roky později se toto úsilí stalo součástí církevní politiky státu. Politicky to bylo zdůvodňováno potřebou oslabit vliv „reakčního“ Vatikánu na občany.

Otázka obrácení řeckokatolické církve na pravoslaví byla v mocenských strukturách poprvé nastolena 30. srpna 1948 v souvislosti s myšlenkou vytvoření „národní“ katolické církve v Československu. Závěr zněl: řeckokatolická církev by se neetablovala jako samostatná, ale přidružila by se k pravoslaví. O rok později církevní komise ÚV KSČ doporučila pravoslavné církvi zaměřit svou činnost na uniaty na východním Slovensku a přislíbila jí finanční podporu ve výši 3 mil. Kčs. Tehdy se ještě počítalo s postupným přestupem řeckokatolických věřících k pravoslaví.

Pravoslavná církev v ČSR byla v letech 1946-1951 pod pravomocí patriarchátu Moskvy a celé Rusi. V jeho čele byl exarcha, arcibiskup (později metropolita) Jelevferij (Beniamin Voroncov, 1892-1959). V září 1949 Jelevferij přijal plán misijní činnosti pravoslavné církve na východním Slovensku, připravený v Moskvě. Jeho součástí bylo zvolení a vysvěcení eparchiálního biskupa v Prešově. Za tím účelem měla přijet do ČSR delegace Ruské pravoslavné církve. Církevní komise ÚV KSČ 4. ledna 1950 s tímto návrhem souhlasila. Následná mise Ruské pravoslavné církve proběhla ve dnech 31. ledna až 15. února 1950. Vedoucí straničtí a státní činitelé s ní spojovali zahájení akce P. Po zhodnocení ohlasu návštěvy ruské delegace pravoslavné církve rozhodlo Předsednictvo ÚV KSČ (27. února 1950) o zahájení vysvětlovací kampaně a utváření tzv. návratných výborů (návrat k pravoslaví).

Po několikátýdenní propagandě a agitaci byl na 28. dubna 1950 do Prešova svolán tzv. malý „sobor“, sněm zástupců řeckokatolické církve. Podle původního záměru měly proběhnout „sobory“ dva – malý a velký. Úkolem prvního mělo být zvolení ústředního návratového výboru a vyhlášení výzvy k věřícím a kněžím, druhý měl akci ukončit vyhlášením odluky od Říma a návratu k pravoslaví. Z podnětu místních funkcionářů, kteří se obávali vzrůstajícího odporu duchovních bylo 27. dubna rozhodnuto, že bude jen jeden „sobor“. Na přípravě jeho režie pracovali v noci z 27. na 28. dubna.

„Sobor“ se konal v Prešově v hotelu Černý orel 28. dubna v dopoledních hodinách za účasti 820 delegátů, z toho bylo 73 duchovních. Některé z nich bezpečnost dopravila do Prešova násilím. Účastníci aklamačním hlasováním schválili zrušení Užhorodské unie z roku 1646, odluky od Říma a návrat do lůna „otcovské“ pravoslavné církve a nakonec přijali manifest. Státní úřad pro věci církevní koncem května 1950 dopisem exarchovi uznal oprávněnost rozhodnutí prešovského „soboru“. Tím byla akce P završena, neboť řeckokatolická církev byla zlikvidována. Zbývalo však ještě získat pro pravoslaví kněží a věřící, neboť delegáti „soboru“ nebyli skutečnými delegáty řeckých katolíků. To se nikdy naplnit nepodařilo, protože většina řeckokatolických duchovních a velká část věřících nebyla ochotna přijmout pravoslavnou víru. Státní moc kněze perzekvovala, zbavila je kněžského svěcení, vyhnala je z far a ty nejodbojnější internovala v určených kláštorech. Koncem roku 1951 v rámci „akce P 100“ bylo z východního Slovenska do českých zemí vystěhováno 105 řeckokatolických kněží s rodinami, včetně již intervenovaných. Práceschopní z nich byli zařazeni do výroby.

Akce P byla protiústavním, do svobody svědomí zasahujícím činem, hrubým porušením lidských a občanských práv. Na dlouhá léta destabilizovala církevně-politickou situaci na východním Slovensku.

DÍLO KONCILOVÉ OBNOVY

JAN PEŠEK

Organizace laiků a duchovních katolické víry, která vznikla na jaře 1968 ve snaze uskutečňovat závěry II. vatikánského koncilu (1962-1965). Prostor pro její vznik vytvořil pokus o společenskou reformu po lednu 1968, uvolňující mocenské sevření církvi, zejména katolické. Prorežimní Mírové hnutí katolického duchovenstva se v březnu 1968 rozpadlo (viz Křesťanská mírová hnutí) a vytvořil se Akční výbor katolického duchovenstva na čele s biskupem Františkem Tomáškem. Výbor připravil návrh akčního programu, v kterém se hovořilo o přeměně bývalého mírového hnutí na Hnutí koncilové obnovy; později byl název nové organizace upravený (aby ani název nepřipomínal mírové hnutí) na Dílo koncilové obnovy.

Celostátní ustavující shromáždění se uskutečnilo při příležitosti velké poutě na Velehradě 13.-14. května 1968. Konference českých a slovenských biskupů mu vyjádřila podporu a biskupové se stali jeho členy. Předsedou celostátního vrcholného orgánu se stal biskup F. Tomášek, podpředsedou trnavský biskup Ambróz Lazík a zároveň vznikly dva samostatné národní celky s vlastní právní subjektivitou, vedené Tomáškem a Lazíkem.

Dílo koncilové obnovy se charakterizovalo jako „dobrovolná organizace občanů katolického náboženství pod vedením biskupského sboru pro uskutečňování zásad II. vatikánského koncilu a k zajišťování demokratických práv svých členů v naší společnosti“. Za své poslání pokládalo v souladu s církevní autoritou společnými silami a vlastní iniciativou prohlubovat, rozvíjet a šířit křesťanské smýšlení ve všech směrech a též upevňovat, bránit a zastupovat zájmy katolíků v Československu. Každý zájemce o členství (kromě biskupů, kteří se jeho členy stávali automaticky) si podával členskou přihlášku; tím se lišilo od mírového hnutí, kde bylo členství kolektivní.

Dílo se ve své činnosti zaměřovalo na aktivizaci náboženského života a masovou účast věřících na různých náboženských akcích, na prosazování účasti laiků na životě a správě katolické církve a velký důraz kladlo na působení na mládež. Zároveň usilovalo o rozšiřování znalostí koncilních dokumentů, o zvyšování úrovně teologického vzdělávání, participovalo na vydávání literatury apod. Aktivně vystupovalo proti těm duchovním, kteří v minulosti působili prorežimně a sehrávali úlohu „trojského koně“ uvnitř církve.

Bezprostředně po vzniku Díla koncilové obnovy na Velehradě v květnu 1968 předložili její konatelé (JUDr. Václav Vaško a Jiří Němec), v souladu s platnými zákony, žádost o schválení organizačního řádu. Ministerstvo vnitra tuto žádost, už v nových podmínkách po srpnové okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v říjnu 1968 zamítlo. Argumentovalo údajnou nedostatečně demokratickou strukturou organizace, odporující zákonu o dobrovolných organizacích a shromážděních z roku 1951 a také tím, že úkoly, „které si její přípravný výbor vytyčuje, mohou být se zdarem plněny na půdě institucí římskokatolické církve samé“. Podle výslovného vyhlášení ministerstva vnitra tím zaniklo i oprávnění přípravného výboru organizace a dalších poboček na jakoukoliv činnost. Část aktivistů to však nerespektovala a snažila se nadále působit, nyní už skrytě a neveřejně, bez ohledu na to, že normalizační režim charakterizoval Dílo koncilové obnovy jako jednu z „protisocialistických“ a „reakčních“ organizací.

PETICE PODNĚTY KATOLÍKŮ K ŘEŠENÍ SITUACE VĚŘÍCÍCH OBČANŮ V ČSSR, 1987

JAROSLAV CUHRA

Petice, známá také jako 31 bodová petice moravských katolíků či Navrátilova petice, byla datována 29. listopadu 1987 (dnem, kdy bylo oficiálně zahájeno Desetiletí duchovní obnovy, viz). Podpisová akce měla být zahájena 1. ledna 1988, autorem textu byl Augustin Navrátil, soukromý zemědělec z Lutopecen na Kroměřížsku, autor již několika předchozích petic a dopisů státní správě, opakovaně za tuto svoji aktivitu mocenskými orgány trestně stíhaný a označovaný za duševně nemocného. Petice v úvodu odkazovala na dosavadní aktivitu kardinála Františka Tomáška (viz Aktivity kardinála Františka Tomáška) a jeho dopis státním orgánům z roku 1986, ve kterém poukazyval na neřešené problémy vztahu státu a církve a nepřiměřenost platných předpisů. Po tomto úvodu uvádí petice 31 bodů, potřebných pro komplexní řešení vztahu římskokatolické církve a státu. Mezi nejdůležitější patřila úplná odluka církve od státu, částečné navrácení církevního majetku, úprava formulace ústavy a uvedení československého právního řádu do souladu s přijatými mezinárodními dohodami o občanských a politických právech. Přes zpočátku odmítavé stanovisko části tzv. tajné církve (viz) petici podpořil dopisem z 4. ledna 1988 kardinál Tomášek a vyzval k jejímu podepsání. V průběhu roku 1988 se petice rozšířila po území celého Československa a navzdory represivním opatřením státní správy přesáhl počet signatářů petice půl milionu osob z českých zemí i Slovenska. A. Navrátil byl za tuto iniciativu soudním příkazem opět podroben psychiatrické léčbě, od září 1988 ústavním způsobem, na jeho obranu se postavili nejen obránci lidských práv v Československu, ale i ze zahraničí, včetně lékařů z Francie a Švýcarska. Nečekaný úspěch podpisové akce měl svůj odraz v dalších vystoupeních církve, opakovaně na ni odkazoval kardinál Tomášek ve svých dopisech věřícím i vládě a zvláště přitom zdůrazňoval, že na petici nebyla dána žádná konkrétní odpověď, ke které také vyzýval.

ORGANIZACE MLÁDEŽE V KOMUNISTICKÉM ČESKOSLOVENSKU

NINA PAVELČÍKOVÁ – DAVID WEBER

V demokratických společnostech se mladí lidé sdružují na základě svých zájmů, světového nebo politického názoru do řady zájmových organizací. Jejich prostřednictvím se pak snaží prosadit své názory a požadavky do praktického života. V nedemokratických politických systémech zpravidla existuje jen jedna organizace mládeže, jejímž posláním je vychovávat a vést mladou generaci v duchu vládnoucí ideologie a politiky. Proto i v době komunistického režimu v Československu považovala komunistická strana jednotnou a masovou mládežnickou organizaci za významného pomocníka při prosazování svých mocenských zájmů a její členy za svoji „kádrovou zálohu“. Tento jasný vztah formulovala v celé řadě usnesení svých nejvyšších grémií a v roce 1958 jej zakotvila i ve stranických stanovách.

K tomu, aby jednotná organizace ovlivňovala svým působením co největší část mladé generace bylo nutné vytvořit masovou členskou základnu. Tomu napomáhala i skutečnost, že aktivní činnost v mládežnické organizaci byla jedním z důležitých kritérií pro přijetí ke studiu na vysoké škole, při pracovním zařazení i dalším kariéerním postupu mladých lidí.

Monopolní postavení i velký počet členů jednotné mládežnické organizace ve svém důsledku ale také vedly z hlediska režimu k nežádoucím skutečnostem. Na jedné straně právě masovost způsobovala pasivitu značné části členů a na druhé straně pak dochází pod hlavičkou organizace k rozvoji kulturních, ekologických a v druhé polovině šedesátých a na konci osmdesátých let také politických aktivit, které byly často v zásadním rozporu s funkcí, kterou režim mládežnické organizaci určil.

Komunistická strana Československa usilovala o vytvoření jednotné organizace mládeže už od roku 1945, kdy z její iniciativy vznikly Svaz české mládeže (SČM) a Zváz slovenskej mládeže (ZSM). Myšlenka jednotné mládežnické organizace našla ze začátku příznivou odezvu i v řadách nekomunisticky orientované mládeže. První organizací s celostátní působností se stalo v roce 1946 založené Ústředí mládeže. To bylo také zástupcem mladých lidí z Československa ve Světové federaci demokratické mládeže. S postupně narůstajícími rozpory mezi politickými stranami došlo ale k odlivu stoupenců nekomunistických stran z jednotlivých svazů. Ti pak zakládali organizace a kluby mimo strukturu svazů mládeže.

Zásadní změnu do organizace mládežnického hnutí přinesl únorový převrat v roce 1948. Vítězství KSČ otevřelo cestu k definitivnímu ustavení jednotné, masové a zcela komunistickou ideologií řízené organizace mládeže. Už 27. února 1948 přijal Ústřední akční výbor Národní fronty na základě návrhu Ústředního výboru SČM usnesení o vytvoření jednotné organizace mládeže. Současně byly na základě jeho nařízení direktivně rozpuštěny organizace Československý Junák, Svaz vysokoškolského studentstva a odbory respektive kluby mládeže ostatních politických stran. Po provedení politických čistek byl zbytek jejich členů převeden do SČM. V prosinci 1948 bylo na jednání zástupců ÚV SČM, ÚV ZSM, ÚV Svazu mládeže Karpat, ÚV Svazu polské mládeže a ÚV Svazu zemědělské mládeže dohodnuto vytvoření jednotné organizace s celostátní působností. Samotná organizace pojmenovaná Československý svaz mládeže (ČSM) vznikla na slučovací konferenci konané ve dnech 23. a 24. dubna 1949 v Praze. Současně byla založena i Pionýrská organizace ČSM. Prvním předsedou ústředního výboru ČSM byl zvolen dosavadní předseda SČM Zdeněk Hejzlar.

Organizační struktura svazu byla vytvořena na základě výrobně územního principu. Členy organizace mohli být mladí lidé ve věku od 14 do 26 let. Členskou základnu tvořila mládež všech sociálních i profesních skupin. Už v roce 1950 měl 1 026 tisíc a v roce 1962 1 419 tisíc členů, což představovalo 52% všech mladých lidí z vymezené věkové skupiny. Nicméně do roku 1967 klesl počet členů téměř na polovinu. Největšími sociálními skupinami organizovanými v ČSM byli celou dobu jeho existence dělníci a učňovská mládež a studenti a žáci základních devítiletých škol, kteří tvořili 38% respektive 35% všech členů. V zemědělství pracovalo 7% členů, ostatních bylo 20%.

Nejvyšším orgánem svazu byl sjezd. V období od vzniku ČSM v roce 1949 do jeho zániku v roce 1969 se uskutečnilo v letech 1950, 1955, 1958, 1963 a 1967 celkem pět sjezdů. Mezi sjezdy řídil práci svazu Ústřední výbor ČSM a jím volené předsednictvo a sekretariát. Předsedy ÚV ČSM byli: Zdeněk Hejzlar (1949-1951), Ladislav Lis (1951-1953), Miloslav Vecker (1953-1960), Václav Vedra (1960-1963), Miroslav Zavadil (1963-1967) a Zbyněk Vokrouhlický (1967-1969).

Základním úkolem organizace měla být podle jejich komunistických protektorů výchova mládeže k tak zvanému socialistickému vlastenectví, proletářskému internacionalismu, ateizmu a vyznávání komunistické ideologie, k účasti na „budování“ socialistické ekonomiky a společenského systému.

O politickou výchovu se staraly především různé formy svazáckého školení, tak zvané univerzity mládeže a besedy s funkcionáři KSČ nebo „zasloužilými budovateli socialismu“ pojmenované Strana hovoří s mládeží.

Na výstavbě hospodářství se mladí lidé podíleli zejména účastí na stavbách mládeže, organizováním mládežnických brigád socialistické práce, závazkovým hnutím – Zelená Marsu nebo Olympiáda kvality a činností zaměřenou na kontrolu kvality – Reflektor.

Politická angažovanost a uvědomělost byla v první řadě vyžadována i u kulturních aktivit mládeže. Prosazovány byly především činnosti kolektivního rázu, kde rozhodujícím hodnotícím hlediskem bylo zapojení co nejširšího počtu členů. Velké oblibě se proto těšily recitační a pěvecké soubory, protože při jejich práci se podle dobového mínění mladí lidé stali nejen konzumenty ale i aktivními propagátory a spolutvůrci „pokrokové“ kultury. „Vrcholem“ kulturní práce pak byly Soutěž tvořivosti mládeže a soutěže o Fučíkův odznak a Jilemnického odznak.

Základním determinujícím faktorem jakékoliv činnosti svazu byla míra intenzity jeho řízení komunistickou stranou. Vztah KSČ k ČSM prošel během jeho dvacetileté existence několika fázemi. V padesátých letech bylo snahou komunistické strany v maximální možné míře přímo působit na organizace svazu na všech úrovních. Tato skutečnost našla, po XI. sjezdu KSČ konaném v červnu 1958, své vyjádření i ve stanovách komunistické strany, do nichž byla zařazena zvláštní pasáž o vztahu k mládeži, deklarující tzv. přímé vedení ČSM komunistickou stranou. Od poloviny šedesátých let pak dochází i v tomto vztahu, podobně jako v celé společnosti, k oslabování direktivního řízení a uvolňování vzájemných vazeb a postupně oslabovány jsou i pozice vlastního byrokratického aparátu ČSM. Posledním pokusem komunistické strany znovu posílit svůj vliv v mládežnické organizaci bylo usnesení ÚV KSČ z února 1967 o znovu obnovení přímého stranického řízení svazu. Nicméně emancipační proces se už zastavit nepodařilo. Ještě v roce 1967 bylo prosazeno řízení základních organizací prostřednictvím rad ústředního výboru a byl svolán mimořádný sjezd. Ten přijal nové stanovy, které umožnily vznik zájmových organizací uvnitř svazu. V průběhu roku 1968 došlo k rozkladu ČSM jako monopolní organizace mládeže. Do prosince 1968 vznikly Česká tábornická unie, Svaz klubů mládeže, samostatný Československý pionýr, Svaz vysokoškolských studentů Čech a Moravy, JUVENA – Svaz mládeže českomoravského venkova, Unie středoškoláků a učňů, Svaz pracujících mládeže, Svaz vojenské mládeže, Svaz polské mládeže v ČSSR a obnovily se organizace Junáka. Jednotlivé organizace vydávaly periodika i příležitostné a programové publikace, Tribunami mládežnického hnutí se staly zejména časopisy Mladý svět, Student a My68. Na Slovensku se udržela jednotná organizace, demokratické hnutí mládeže zde mělo menší ohlas. Zástupci reformního hnutí české mládeže aktivně vystoupili i na IX. Světovém festivalu mládeže a studentstva 1968 v Sofii.

Po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 organizovaly mládežnické organizace akce odporu a demonstrace proti okupantům, vydávaly rezoluce a sepisovaly petice. V prosinci 1968 dokončil kongres dětských a mládežnických organizací likvidaci ČSM v českých zemích. Ze zástupců jednotlivých organizací byla vytvořena Rada sdružení organizací dětí a mládeže ČSR. O ukončení činnosti ČSM na Slovensku rozhodl jeho mimořádný sjezd v únoru 1969. Zde byla také ustavena Rada sdružení organizací dětí a mládeže SSR.

Na místní a okresní úrovni pokračovala činnost nově vytvořených a obnovených organizací celkem nerušeně ještě po celé jaro a léto 1969. Například Junák organizoval o prázdninách desítky táborů a tábornických škol; Svaz klubů mládeže organizoval cykly přednášek o historii, o právních otázkách, o

občanské společnosti; studentské organizace sehrály významnou roli při organizaci demonstrací a protestních akcích mládeže a studentů po smrti Jana Palacha a Jana Zajíce, na jaře 1969 v souvislosti s vítězstvím československých hokejistů nad sovětskými na mistrovství světa a v den výročí okupace 21. srpna 1969.

Po zahájení procesu tzv. normalizace spjatého s nástupem nového vedení KSČ v dubnu 1969 došlo, stejně jako v ostatních oblastech života v tehdejší Československu, k ukončení demokratizačních a decentralizačních snah uskutečňovaných během roku 1968 i v mládežnickém hnutí. Základním cílem nové vládnoucí garnitury se v oblasti mládežnického hnutí stalo znovuvytvoření jednotné a masové organizace, zcela podřízené politické linii KSČ. Pro tento účel byla v první fázi jako nejvyšší orgán dětského a mládežnického hnutí zřízena Federální rada dětských a mládežnických organizací v ČSSR. Hned na jejím prvním zasedání, uskutečněném dne 27. listopadu 1969 bylo přijato prohlášení vyzývající „k plnému obnovení leninských principů výstavby a fungování ideově a politicky jednotné organizace mládeže“, pro kterou byl navrhován název Socialistický svaz mládeže ČSSR (SSM). Současně bylo navrženo zahájit práce na stanovách. V průběhu roku 1970 se začaly nejprve utvářet základní a nižší územní organizace. Na Slovensku probíhal celý proces rychleji a ustavující konference SSM SSR se uskutečnila už ve dnech 24.-25. dubna 1970 v Bratislavě, zde byl také předsedou Slovenského ústředního výboru zvolen Otto Moncman. Ustavující konference SSM ČSR se konala ve dnech 16.-17. října 1970 v Praze, předsedou Českého ústředního výboru se stal Antonín Himl. K ustavení nové jednotné mládežnické organizace v celostátním měřítku došlo na konferenci ve dnech 9.-11. listopadu 1970 v Praze. Zde bylo přijato programové prohlášení a stanovy SSM a programové a organizační zásady Pionýrské organizace SSM (PO SSM). V té době už měly obě organizace 113 tisíc respektive 126 tisíc členů.

Svaz socialistické mládeže byl organizován na základě jednotných ideově-politických principů, ve všech ohledech podřízených „normalizační“ linii KSČ, programu a stanov, jednotného členství a včlenění všech základních organizací (s výjimkou armády) do územní struktury. Členy mohli být mladí lidé ve věku od 14 do 30 let. Za zásluhy v práci bylo možné udělit čestné členství. Členství mohlo být ukončeno vystoupením, vyškrcnutím nebo vyloučením. Součástí svazu také byla Pionýrská organizace SSM, v níž byly organizovány děti ve věku 8-14 let. Činnost mládeže na vysokých školách řídilo Československé ústředí vysokoškoláků SSM, jehož složení a činnost potvrzoval ústřední výbor. V celostátním měřítku tvořily SSM republikové organizace v ČSR a SSR. Nejvyšším orgánem byl sjezd, kde měli delegáti jednat o „nejdůležitějších“ otázkách mládežnického hnutí, určovat úkoly na následující období, hodnotit úkoly splněné, schvalovat změnu stanov, volit Ústřední výbor, Ústřední kontrolní a revizní komisi a navrhnout složení Ústřední rady PO SSM. Program každého sjezdu byl předem pečlivě připraven a jednání se vždy nesla v rámci „budovatelského úsilí mladé generace“. V období mezi sjezdy řídil práci ústřední výbor, který určoval hlavní koncepční a obsahové zaměření činností, volil předsednictvo, které řídilo organizaci mezi zasedáními ústředního výboru a sekretariát, který byl operativním řídicím orgánem. Nižšími orgány byly republikové, krajské, okresní, městské nebo místní a podnikové výbory. Základním organizačním článkem struktury byly základní organizace. Nejvyšším orgánem základní organizace byla členská schůze.

První sjezd SSM se konal ve dnech 27.-30. listopadu 1972. Registrováno tehdy bylo 790 tisíc členů. Dále se sjezdy opakovaly s pravidelnou pětiletou periodicitou až do konce komunistického režimu v Československu. Druhý sjezd byl tedy uskutečněn ve dnech 29. září – 2. října 1977 a k tomuto datu měl svaz 1 360 tisíc členů. Třetí sjezd proběhl ve dnech 1.-3. října 1982 a čtvrtý ve dnech 7.-9. října 1987. V té době bylo organizováno 1 629 tisíc, respektive 1 786 tisíc členů. Předsedy ÚV SSM byli: Juraj Varholík (1970-1974), Jindřich Poledník (1974-1977), František Dočkal (1977-1982), Jaroslav Jenerál (1982-1987) a Vasil Mohorita (1987-1990).

V SSM bylo během jeho existence organizováno v průměru 40% všech mladých lidí ve věku od 14 do 29 let. Nejpočetnější byla skupina členů ve věku od 14 do 18 let, která tvořila polovinu celé členské základny. Věková skupina 19 až 24 let představovala 28% členů. Ve věku 24 až 29 let bylo 16% a nad 30 let 6% všech svazáků. Největší sociální skupinou zastoupenou v SSM byli studenti středních škol a uční, tvořící 46% z členské základny, dělníků - svazáků bylo 26%, tzv. technicko-

hospodářští pracovníci představovali 16% členů, na vysokých školách studovalo nebo pracovalo 9% z členů svazu a 2% svazáků pracovalo v zemědělské výrobě. Zbývajících 6% byli členové nezařazení do žádné z těchto sociálních skupin.

Obě, dětská i mládežnická, organizace byly koncipovány jako důležité nástroje KSČ k ovlivňování dětí a mládeže v duchu komunistické ideologie. Jejich úkolem bylo získat mladé lidi pro podporu „normalizačního“ režimu a vytvářet z nich loajální a disciplinované občany. Jako základní prostředek k ovlivňování a podle dobové terminologie ve výchově socialisticky myslícího a konajícího mladého člověka mělo sloužit politické vzdělávání. Jeho formy a metody byly přizpůsobeny věkovým a sociálním rozdílům členů. V případě pionýrské organizace byla ideologická indoktrinace prováděna formou získávání odznaků tzv. Cest a Plamenů, při kterém pionýři plnili různé „společensky angažované úkoly a seznamovali se s pokrokovými tradicemi“. U svazáků pak bylo nejběžnějším způsobem pořádání různých ideově politických školení, seminářů a besed. Účast na těchto akcích byla samozřejmě na všech úrovních povinná a kontrolovaná.

Svaz mládeže se také podílel na tzv. zvyšování pracovní aktivity a pomoci národnímu hospodářství. Základní formou pro zvyšování pracovních výkonů bylo „socialistické soutěžení“. Sem patří organizování do mládežnických pracovních kolektivů nebo brigád socialistické práce a přijímání pracovních závazků k různým příležitostem. Pracovní i společenskou angažovanost měli také zajistit pod patronátem svazu budované stavby mládeže, nebo akce typu „Reflektor mladých“ – zaměřená na upozorňování na nedostatečné využívání výrobních kapacit; „Ani zrno nazmar“ – zaměřená na úspory při sklizni obilí; nebo „ZENIT“ – zaměřená na zavádění nových výrobních postupů a zlepšovacích návrhů do praxe.

Základním měřítkem většiny akcí, které SSM připravoval v zájmové oblasti byla masovost spojená s patřičnou dávkou angažovanosti a politické uvědomělosti, ale našly se i výjimky. Mezi kulturní podniky, vynikající angažovaností, ale v převážné míře mdlého obsahu, patřily především Festival politické písně Sokolov a Slovenský festival politické písně Martin. Čestné místo mezi těmito monstrózitami zaujímají Porta (oficiálně nazývaná Festival trampské písně) nebo přehlídka rockové hudby Rocfest. Podobná byla situace i ve sportovní oblasti. Celostátní masovou akcí byly Sportovní hry mládeže a pracujících, Sokolovský a Dukelský závod branné zdatnosti nebo Výstup mládeže na Rysy. Organizací oficiálně začleněnou pod SSM, jinak s jednoznačně pozitivním zaměřením, byla ekologická aktivita Brontosaurus.

V mnoha případech na nižší úrovni, zejména na školách nebo v místech, hlavně základní organizace na politicky a ideologicky zabarvenou činnost postupně rezignovaly nebo ji prováděly pouze formálně a staly se, především v osmdesátých letech, platformou pro realizaci kvalitní zájmové činnosti a v některých případech zašitily i aktivity, které by byly jinak vnímány jako protirežimní a nelegální. Stejně tak čísla, která svědčí o masové organizovanosti, nevyjadřují počet aktivních členů. Je možné říci, že velká většina členské základny byla pasivní a svou organizovanost v SSM považovala za formální a nutnou z pragmatických důvodů, například jako nezbytný předpoklad ke studiu na vysoké škole.

K určité změně tohoto stavu došlo ke konci osmdesátých let. Svaz mládeže se v podstatě stal jedinou organizací politického systému, ve které se pod tlakem členské základny začala projevat nespokojenost s vedením KSČ a do jisté míry vliv Gorbačovovy politiky glasnosti a perestrojky. Určitou roli hrálo i generační hledisko. Svaz socialistické mládeže se stával platformou, která měla mladší generaci umožnit získat větší podíl na spolurozhodování o dění ve společnosti. Snahou i mezi funkcionáři bylo osamostatnit se a zabránit aby komunistická strana nadále rozhodovala o věcech mládeže. Součástí trendu směřujícího k omezení vlivu tehdejšího vedení KSČ na mládežnickou organizaci byla i snaha o finanční nezávislost. Představitelé SSM proto přišli se záměrem založit vlastní banku. Názorové diference se projevily nejdříve při projednávání hlavního referátu pro čtvrtý sjezd svazu na předsednictvu ÚV KSČ a svým způsobem vyvrcholily v souvislosti s celostátní konferencí SSM, která se konala ve dnech 11.-12. listopadu 1989. Na ÚV KSČ při kritice hlavního referátu konference dokonce padla slova o „rozbíjení a zradě socialismu“. Vlastní jednání konference potvrdilo, že mládežnická organizace sice představuje jeden z reformních proudů, ale části členské základny, zvláště vysokoškolákům, už jako platforma činnosti nevyhovuje. Tlak členské základny se

projevil v návrzích na vznik víceméně samostatných zájmových organizací jednotlivých vrstev mládeže a federace mládežnických organizací, která měla plnit funkci zastřešující organizace.

Ve dnech následujících po 17. listopadu 1989 se především vedoucí funkcionáři snažili na vývoj událostí aktivně působit. Oficiálně zaujalo vedení SSM kritický postoj k policejnímu zásahu na Národní třídě a tehdejší předseda ústředního výboru Vasil Mohorita dokonce 20. listopadu vystoupil na Václavském náměstí, kde v reakci na jedno z hesel manifestujících „Mohorita od koryta!“ slíbil, že tak skutečně učiní, jestliže nebudou události z 17. listopadu vyšetřeny. Později mezi akce připravené SSM patřila podpora kandidatury Čestmíra Císaře na funkci prezidenta republiky.

Tyto snahy se ale už staly pouze labutí písní jednotné mládežnické organizace komunistického typu v Československu. Poslední lednovou sobotu, tj. 27. ledna 1990, se v Praze sešel mimořádný sjezd SSM, který po sedmnácti hodinách a čtyřiceti devíti minutách rozčileného jednání rozhodl o přejmenování na Svaz mladých a v programovém prohlášení deklaroval nezávislost na jakékoliv politické straně nebo síle.

STUDENTSKÉ ČASOPISY, STUDENTSKÉ TISKOVÉ A INFORMAČNÍ STŘEDISKO (STIS)

DAVID WEBER

Studentské časopisy vycházely na řadě vysokých škol po celá osmdesátá léta. Jejich obsah ale většinou zavedenými klíše informoval pouze o záležitostech SSM, o studentské vědecké odborné činnosti (SVOČ), o dobrovolných pracovních brigádách a občas se objevila nějaká forma studentské recese. Oživení a především vznik mnoha nových studentských časopisů patří až do období posledních dvou let před listopadem 1989. Časopisy sice v naprosté většině stále vycházely pod hlavičkou SSM, což bylo nutné jak z hlediska legalizace, tak z hlediska materiálního zajištění. Hlavní úlohu při jejich koncipování hráli ale studenti, jejichž články a příspěvky se svým obsahem vymykaly z ustálených tradic, a ve kterých často nechyběla ostrá kritika společenských i politických poměrů, úroveň vysokého školství i práce a fungování SSM a nebo přinášely informace o tabuizovaných tématech i osobnostech.

Nejnámějším vysokoškolským časopisem té doby byla Kavárna A.F.F.A. (zkratka Art Fórum Fórum AMU vysvětluje poslání časopisu), kterou vedl tehdejší student divadelní fakulty Akademie múzických umění Martin Mejstřík. Podle jeho vlastních slov hlavním motivem pro vznik a smyslem vlastní existence Kavárny byla snaha vytvořit platformu, v jejímž rámci by studenti mohli vyjádřit základní myšlenky a pocity své generace, kterou v úvodníku k prvnímu číslu nazval generací „čekací“. Časopis vycházel v nepravidelné periodicitě. Celkem bylo publikováno devět čísel (nulté číslo v říjnu 1987, deváté číslo v listopadu 1989). Tematické zaměření jednotlivých příspěvků bylo orientováno především na problematiku různých oblastí kultury a umění. Publikované články přinášely hlavně informace o umělecké práci posluchačů jednotlivých fakult AMU i dalších vysokých škol uměleckého směru a o problémech, se kterými byli studenti při studiu konfrontováni. Frekventované byly také rozhovory s pedagogy i významnými představiteli kulturního života. Ve velké míře a s komentářem se také objevovaly informace z jednání jednotlivých uměleckých svazů a později i příspěvky věnované ekologickým tématům.

Na fakultě všeobecného lékařství Univerzity Karlovy vycházel v letech 1987-1989 časopis EM' (název vznikl obrácením první slabiky slova medicína). Celkem bylo do listopadu 1989 publikováno osm čísel. Po 17. listopadu 1989, v době studentské stávkové, bylo vydáno devět mimořádných čísel, kde se objevovaly především informace o vývoji politické situace, různá prohlášení, výzvy a stanoviska. Obsahový profil bulletinu EM' se vytvářel postupně. První ročník považovali sami autoři za období hledání tváře a výrazu. Publikované články informovaly hlavně o běžném dění na fakultě, zájmové činnosti a akcích SSM, nebo představovaly vlastní literární tvorbu studentů. Zatím jen okrajově se objevovaly články věnované medicínským problémům nebo s nějakým vztahem k politickému dění. V celém druhém ročníku a v jediném předlistopadovém čísle třetího ročníku se naopak stáť a diskuze s odbornou lékařskou problematikou a články reagující na aktuální politické nebo zpolitizované události stávají pravidelnou a obsáhlou náplní časopisu.

Na fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy vycházel v letech 1988-1990 časopis Proto. Koncepce časopisu studentů fakulty žurnalistiky byla vysvětlena v úvodníku k prvnímu číslu. Cílem redakčního kolektivu bylo: „naučit se zaujímat stanoviska k politickému a kulturnímu dění, vyjadřovat své názory a dokázat je obhájit. Svými (možná nezralými) postoji chceme okolní svět přimět k dialogu a jeho pomocí zjišťovat skutečný stav věcí“. Přes toto prohlášení se články s primárním politickým obsahem i dosahem začaly v časopise objevovat až od jeho čtvrtého čísla. Pravidelně byly otiskovány vážné i satirické postřehy ze života tehdejších studentů, příspěvky komentující dění na fakultě, informace o kulturních akcích, rozhovory s několika umělci a vědci a to vše doplňovaly úvahy, fejetony a glosy k dalším tématům. Celkem bylo připraveno čtrnáct čísel. Vyšlo jich ale pouze třináct. V letech 1987-1989 to bylo pět čísel. Poslední předlistopadové číslo (v pořadí šesté) bylo z nařízení vedení fakulty zničeno v tiskárně. Pouze několik nedokončených výtisků zachránil tehdejší šéfredaktor Pavel Žáček. Čísla sedm až deset vyšla v období studentské stávkové a přinášela zejména prohlášení k vývoji politické situace a mnoho fotografií. Čísla jedenáct až čtrnáct vyšla na začátku roku 1990 a byla věnována především školním záležitostem.

Na filozofické fakultě Univerzity Karlovy vycházelo během roku 1989 periodikum Situace '89. Publikována byla tři čísla. Charakter příspěvků z obsahu prvních dvou čísel Situace '89 byl velmi rozmanitý. Objevují se zde informace o studentských záležitostech, o vztahu vedení školy a studentů, o situaci a práci SSM na filozofické fakultě Univerzity Karlovy a o postojích studentů k této organizaci. Velký prostor byl věnován kulturní publicistice a objevovala se i vlastní literární tvorba studentů. Třetí mimořádné číslo vzniklo v prvním stávkovém týdnu po 17. listopadu 1989 a vydáno bylo dne 25. listopadu. Jeho hlavní část tvoří formou deníku zpracovaný popis událostí od 17. do 24. listopadu a některá prohlášení a úvahy vzniklé v té době.

Na mimopražských vysokých školách se vznik studentských časopisů zřetelně opožďoval, a ani jejich obsah a forma pražské úrovně většinou nedosahovaly. Mezi významné výjimky ale patřilo periodikum Revue 88 – s podtitulem nezávislá vysokoškolská revue pro neformální iniciativy a kulturní aktivity mládeže – bylo vydáváno v letech 1988-1989 studenty a mladými absolventy brněnských vysokých škol. Celkem byla připravena čtyři čísla. Hlavním záměrem tvůrců Revue 88 bylo připravovat nezávislý časopis, na jehož vzniku by se nijak nepodílel SSM. Domnívali se totiž, že časopisy vydávané na vysokých školách fakultními nebo celoškolskými výbory SSM příliš podléhaly cenzurním zásahům a nemohly reflektovat společenský pohyb v celé šíři, se všemi jeho problémy. Revue 88 se proto snažila své čtenáře informovat o veřejném dění v politice, kultuře a ekologii. Přinášela také informace o činnosti některých nezávislých iniciativ, reflexe o historii studentského hnutí v šedesátých letech, recenze, ukázky z původní literární tvorby studentů a různé typy dokumentů, které většinou dokládaly represivní kroky mocenského aparátu proti všem projevům nekonformních postojů. Historii jednání redakční rady s úřady pak shrnovala pravidelná redakční poznámka.

Na Pedagogické fakultě v Českých Budějovicích vycházel, opět pod hlavičkou SSM, od roku 1985 časopis Kalamář. Obsah časopisu byl rozdělen do pravidelných rubrik informujících především o studijních záležitostech, o životě na vysokoškolských kolejích, o různých kulturních akcích a událostech ve společnosti. S vydáváním začali mít autoři potíže koncem roku 1988, kdy se časopis především tónem publikovaných glos ke společensko-politickým událostem začal vymykat fakultním konvencím a představám dohlížitelů z řad fakultního výboru SSM i vedení fakulty. Na jaře 1989 se o časopisu Kalamář a sporu jeho redakce s vedením fakulty psalo na stránkách celostátního tisku (Mladá fronta, Mladý svět) a příspěvek v pořadu Sondy přinesla i televize.

Při vydávání studentských časopisů také jejich tvůrci narazili na ustanovení tehdy platného tiskového zákona, na jehož základě musely být studentské časopisy považovány za interní tiskoviny, což v postatě znemožňovalo jejich legální rozšiřování mimo organizaci nebo instituci, která je vydávala. Proto byla skupinou redaktorů vyvinuta snaha získat pro vysokoškolské časopisy zvláštní statut. Odpovědný za jejich vydávání měl být jen příslušný výbor SSM (nejčastěji fakultní nebo celoškolský), bez jakékoliv, zejména cenzurní, účasti vedení fakulty nebo školy. Než se ale problematika tiskového zákona a statutu vysokoškolských časopisů vyřeší prosadila skupina studentů vznik střediska resp. čítárny studentských časopisů, které také plnilo úlohu informačního centra o situaci a ostatních aktivitách studentů na jednotlivých vysokých školách v Praze. Z toho také vznikl název Studentské tiskové a informační středisko – STIS. Formálně bylo stále nutné, aby STIS pracovalo pod hlavičkou Městské vysokoškolské rady SSM. Aktivně začalo STIS fungovat od března 1989 v prostorách klubu U Bílého koníčka na Staroměstském náměstí v Praze. Od počátku se zde scházely desítky lidí a kontakty navazovali studentští aktivisté nejen z Prahy, ale i z ostatních vysokých škol z celého Československa. Postupně se tak podařilo vytvořit strukturu, která byla plně využita v době studentské stávky.

STUDENTSKÁ FÓRA

DAVID WEBER

Studentská fóra (diskusní shromáždění) se začala objevovat na konci roku 1988 a největší četnosti dosáhla v první polovině roku 1989. Organizace ve většině případů probíhala pod hlavičkou fakultní nebo celoškolské organizace SSM. Reálná iniciativa k uspořádání fóra ale často vycházela z okruhu lidí kolem studentských časopisů nebo i z řad nečlenů SSM.

V závislosti na konkrétních podmínkách, problémech a podnětech na jednotlivých školách se odlišovalo i obsahové zaměření jednotlivých akcí. Obecně je možné říci, že na technických vysokých školách převažovala témata úžeji související s postavením vysokoškoláků nebo daným oborem studia a na školách humanitních se objevovala i témata širší a často vzrušeněji reagující na situaci ve společnosti a aktuální politické události. Mezi nejfrekventovanější témata patřila: nová úprava vysokoškolského zákona, členství v SSM a pluralita mládežnických organizací, vytvoření nezávislého vysokoškolského svazu, participace studentů na vedení školy mimo SSM, posílení akademických svobod a faktické zajištění svobody slova a shromažďování.

První akce označená jako studentské fórum se konala dne 14. prosince 1988 na filozofické fakultě Univerzity Karlovy a navazovala na jednání konference fakultní organizace SSM. Kromě hlavního tématu, vztahu studentů k SSM, se zde ale také objevil požadavek na zpřístupnění knih ze zvláštních fondů knihoven, tzv. knih na indexu a návrh na uskutečnění studentského shromáždění na Staroměstském náměstí.

Na pedagogické fakultě Univerzity Karlovy byl bezprostředním podnětem ke svolání prvního studentského fóra návrh na vyloučení dvou studentů ze studia za účast na demonstracích na václavském náměstí v lednu 1989.

Důležitým mezníkem bylo fórum posluchačů Akademie múzických umění konané dne 30. dubna 1989 v Městské knihovně v Praze. Sem se nedostavil žádný ze sedmi pozvaných hostů mezi kterými měli být i tehdejší vedoucí tajemník Městského výboru KSČ Miroslav Štěpán a předseda Ústředního výboru SSM Vasil Mohorita Tato arogance i bezradnost vládnoucí moci studenty jen radikalizovala. Na fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy se uskutečnilo nejprve diskusní fórum za účasti tehdejšího šéfredaktora Rudého práva Zdeňka Hořeního. Následující akci, kam byl pozván představitel Nezávislého mírového sdružení, ale vedení fakulty zakázalo.

Poslední předlistopadové studentské fórum proběhla za účasti zástupců několika fakult a funkcionářů Městské vysokoškolské rady SSM dne 6. listopadu 1989 na Ořechovce. Zde už zazněl i návrh na zrušení 4. článku Ústavy ČSSR zakotvujícího vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. Fórum demonstrovalo i jasný rozkol v řadách SSM. Velmi silně zde zazněl požadavek na zrušení organizací SSM na vysokých školách a na hromadné vystupování členů ze SSM. Velká část účastníků požadovala vytvoření alternativní mládežnické organizace.

Studentská fóra patří k významným fenoménům doby. Významně přispěla k formování názorů a umožnila účastníkům formulovat mnohé zásadní názory a postoje.

JUNÁK

NINA PAVELČIKOVÁ

Činnost Junáka byla v poválečném období obnovena na sněmu 10.-11.2.1946. Starostou byl zvolen JUDr. Velen Fanderlík (V.F.), náčelníkem chlapeckého kmene RNDr. Rudolf Plajner, náčelní dívčího Vlasta Koseová. Sněm schválil kolektivní členství v SČM, to spolu s levicovým zaměřením části vedení vyvolalo spory. V dubnu 1948 přijalo vedení SČM rozhodnutí ÚAV NF přeměnit Junáka na svou dětskou organizaci. Počet členů Čs. Junáka se pohyboval na konci čtyřicátých let kolem 145 tisíc. Na konferenci mládežnických organizací zemí sovětského bloku v Budapešti v srpnu 1948 byl skauting odsouzen pro svou ideologii, přednost se dávala budování PO. Následovala postupná likvidace skautských oddílů a násilné převádění členů starších 15 let do SČM. Část vedení odchází do emigrace (V. F. Jiří Kratochvíl). Část oddílů a jednotlivců se zúčastnila protestních akcí proti komunistickému režimu v době konání XI. Vsesokolského sjezdu v Praze (19.-27.6.1948) po zadržení a výslechu byli propuštěni. V květnu 1949 byla zatčena a odsouzena k vysokým trestům skupina členů obviněných z pokusu o vojenský převrat (Dagmar Skálová doživotí, dr. Karel Skála 24 let), ve vazbě byl několik měsíců i .R.P. K 1.1. 1951 ukončil ÚV ČSM činnost Junáka, část organizací pokračovala v činnosti ilegálně. V letech 1950-1952 bylo zatčeno několik desítek členů a funkcionářů Junáka, obviněných z nezákonného organizování ilegální činnosti mládeže, velezrady, špionáže apod. (Dr. Karel Průcha byl odsouzen na 15 let, dr. Pavel Křivský na doživotí). Při pokusu o provokaci ve vlaku na Jílové byla 14.4.1952 zatčena skupina SIO, která udržovala spojení mezi Prahou a oddíly v severních a vých. Čechách, organizovala ilegální činnost, letákové a menší sabotážní akce, shromáždila i zbraně. Čtrnáct členů 34. střediska Čs. Junáka byl odsouzeno k trestům do 10 let vězení. V dalších letech proběhlo ještě několik procesů, poslední z nich v květnu 1960, v roce 1966 při obnoveném soudním řízení obdrželo několik vedoucích Junáka „snížené tresty“ (už dávno odpykané) 1,5-2 roky. Až do počátku šedesátých let byli pronásledováni výslechy StB, překládáním, zákazy publikační činnosti apod., také R. Plajer, autoři dobrodružné literatury J. Foglar, J. Novák, V. Zika aj. Oficiální média zveřejňovala štvavé články proti skautingu.

Bývalí členové Čs. Junáka se snažili udržovat programové prvky hnutí prostřednictvím turistických oddílů Sokola, ČSTV, Svazarmu, Pionýra a ČSM, od roku 1960 v neoficiálním trampsčném hnutí.

K plné rehabilitaci a obnově činnosti Čs. Junáka došlo v roce 1968. V únoru byla otevřena na Senovážné ul. v Praze 1 Junácká informační služba, 13.3. se ustavil v Praze junácký klub Psohlavci, 29.3. se konalo v ZK Tesla Praha slavnostní shromáždění k obnovení činnosti Českého Junáka, jehož stanovy schválilo MV 29.5.1968. Na III. junáckém sněmu 24.11.1968 byl zvolen starostou dr. Antonín Sum, náčelníky R. Plajer a Vlasta Litochlebová-Macková, organizace dostala federální charakter (obnova junáckého hnutí na Slovensku měla mnohem menší ohlas, celkem se k němu hlásilo v r. 1968 pouze 511 členů). Do léta 1969 se plně obnovila každodenní i letní tábornická činnost oddílů, v českých zemích se vytvořila rozsáhlá síť organizací, čítajících asi 66 tisíc registrovaných členů, ke dni 21.4.1970 vzrostl počet členů na 76850. Přes snahu vedení vyjádřit loajalitu sílícímu „normalizačnímu“ režimu byla činnost Junáka postupně omezována, definitivně ji MV uzavřelo dopisem z 15.10.1970. Po integraci PO od 1.9.1970 Někteří činitelé Junáka pracovali dále s mládeží v rámci PO (R. Plajer byl v l. 1970-1977 členem Ústřední rady PO SSM). Dne 27. 11. 1989 vydali představitelé Junáka prohlášení o obnově činnosti Junáka v původním rozsahu, stanovy dobrovolné organizace Český Junák – svaz skautů a skautek schválilo MVŽP 28.12.1989.

PIONÝRSKÁ ORGANIZACE

NINA PAVELČÍKOVÁ

O vzniku jednotných dětských organizací v tzv. lidově demokratických zemích rozhodla mezinárodní porada pracovníků dětského hnutí v srpnu 1948 v Budapešti. V první fázi vznikly v ČSR pokusné, tzv. pionýrské oddíly Junáka, které byly zakládány zásadně při školách. Pionýrská organizace ČSM byla založena 23. dubna 1949 na slučovací konferenci mládežnických organizací. Jejím hlavním úkolem se stala výchova dětí školního věku (9-15 let, v r. 1967 byla stanovena spodní hranice 8 let) v duchu socialistické ideologie, měla se stát masovou organizací čítající sto tisíc členů. Pro mladší děti vznikaly od r.1956 oddíly tzv. jisker, které se připravovaly ke složení slibu, jenž obsahoval přísahu věrnosti socialistické vlasti. Při něm byl pionýr dekorován symbolem organizace – rudým trojčipým šátkem, odznakem (otevřená kniha se třemi rudými plamínky) a obdržel legitimaci. Na každé škole byla ustavena pionýrská skupina v čele s předsedou, jednotlivé ročníky navštěvovaly oddíly, vedené vybranými členy ČSM. Hlavní náplní pravidelných schůzek byla ideová výchova, která spočívala v předčítání sovětské, příp. i domácí dětské literatury, návštěvě filmů, poslechu přednášek a besed s „hrdiny socialistické práce“ apod. V menší míře se věnovaly oddíly kolektivním hrám, příp. sportu, turistice, přípravě na recitační, čtenářské a pěvecké soutěže. O prázdninách organizovaly pionýrské skupiny letní tábory, vybraní funkcionáři byli odměňováni pobytem v mezinárodních pionýrských táborech (Artěk v SSSR, Balaton v MLR aj.) Od roku 1956 převzaly organizaci letních pionýrských táborů závodní organizace ROH, které postupně budovaly stále zděné základny s klubovny, jídelny, účast dětí na organizaci činnosti, volný pohyb v přírodě se omezovaly.

Od roku 1956 byla postupně původní zideologizovaná, pro děti nezáživná činnost PO odbourána, vznikaly specializované dětské soutěže (Mladý technik, Mladý přírodovědec), které vrcholily celostátními přehlídkami a srazy, v rámci PO se tvořily oddíly mladých turistů, plnily se podmínky odznaků zdatnosti. 1957 byl vytvořen jednotný výchovný systém Co má znát a umět pionýr, přizpůsobený mentalitě dětského věku. Od roku 1966 se nazýval výchovný systém Cesty a Plameny a byl diferencován podle věku dětí. V šedesátých letech zpočátku rostl počet dětí organizovaných v PO, v roce 1967 čítala organizace 1 634 000 členů, z toho 457 000 jisker. Koncem šedesátých let začal počet organizovaných dětí klesat, i když se PO stále více soustřeďovala na tělovýchovnou a turistickou a kulturně-osvětovou činnost a upouštěla od principů ideologických.

V dubnu 1968 se ústřední rada PO ČSM distancovala od své mateřské organizace a vytvořila samostatnou organizaci Československý pionýr, který se po federalizaci země rozpadl na český Pionýr a Pionýrskou organizaci v SSR. Ty se na kongresech mládežnických organizací (v českých zemích v prosinci 1968, na Slovensku v únoru 1969) staly členy Sdružení organizací dětí a mládeže ČSR a SSR. Zájem dětí o práci v PO však v letech 1968-1969 výrazně poklesl v souvislosti s obnovením činnosti Junáka. V lednu 1970 schválila česká rada Pionýra programové prohlášení, jímž se přihlásila ke sjednocovacímu procesu mládežnických organizací a pozměnila stanov. Na Slovensku byl tento proces dokončen v dubnu 1970 ustavením slovenské části Socialistického svazu mládeže. V červnu proběhly ustavující konference PO SSM ve všech okresech ČSR, k 15. 9. byla ukončena činnost samostatné české organizace, ve dnech 16.-17. října 1970 se konal ustavující sjezd Socialistického svazu mládeže (SSM) ČSSR a PO SSM. V té době měla organizace údajně asi 126 tisíc členů, počátkem roku 1971 se uvádí už přes půl milionu členů.

STUDENTSKÉ DEMONSTRACE V ÚNORU 1948

DAVID WEBER

V době únorového převratu roku 1948 patřili mladí lidé demokratického smýšlení a mezi nimi zejména studenti vysokých škol k jediným viditelným bojovníkům proti nastupující komunistické moci. Své odhodlání bránit demokracii manifestovali pražští vysokoškoláci uskutečněním dvou demonstrací.

První proběhla ve večerních hodinách v pondělí dne 23. února 1948. Bezprostředně jí předcházelo shromáždění připravené studenty – příznivci národně socialistické strany a Klubem akademiků v Obecním domě v Praze. Jeho hlavními organizátory byli studentští předáci Emil Ransdorf a Miroslav Fic. Cílem shromáždění svolaného na 19. hod. bylo manifestovat podporu politice vedení národně socialistické strany a vytvořit alespoň částečnou protiváhu komunistickým veřejným schůzím. V úvodu promluvili poslanci Vladimír Krajina a Josef Lesák. Oba ujišťovali přítomné, že národně socialistická strana bude hájit demokracii všemi prostředky. Po projevech předsedající Miroslav Fic vyzval shromáždění, které čítalo přes dva tisíce lidí, aby se přítomní vydali na Hrad podpořit prezidenta při obraně svobody. Organizátoři počítali s možností, že průvod bude rozehnán, a proto instruovali účastníky, že se v takovém případě sejdou v malých skupinkách na hradním nádvoří. Po 20. hodině se vysokoškoláci vydali na pochod. Cestou se přidávali další občané, až se průvodu účastnilo více než deset tisíc lidí. Byla provolávána hesla vyjadřující podporu a důvěru prezidentovi republiky. Trasa vedla od Obecního domu na náměstí Republiky, okolo sekretariátu národně socialistické strany, Prašnou branou po Příkopech, nahoru po Václavském náměstí okolo budovy Melantrichu, ulicí Štěpánskou, V Jámě a Jungmannovou na Národní třídu, k Národnímu divadlu, po nábřeží, přes Karlův most, okolo kostela sv. Mikuláše, Nerudovou ulicí na Hrad. Na Hradčanské náměstí před Matyášovu bránu dorazilo čelo průvodu po 21.30 hodině Pražský hrad byl v té době ale už obsazen příslušníky Sboru národní bezpečnosti. Přesto proběhlo čtvrt hodinové setkání pětičlenné delegace manifestujících s prezidentem. Studenti ho ujistili o své podpoře a vyzvali ho k dodržování ústavy. Edvard Beneš vystoupení studentů a mládeže uvítal a opakoval své rozhodnutí vyřešit politickou krizi ústavně a parlamentní cestou. Po návratu delegace prezidentovo prohlášení oznámila čekajícím demonstrantům. Bližší podrobnosti o jednání slíbila podat po návratu na náměstí Republiky, před budovou ústředního sekretariátu národně socialistické strany. Manifestující pak provolali slávu prezidentovi, zazpívali hymnu a vraceli se zpět na náměstí Republiky. Zde už ale byly také připraveny jednotky Sboru národní bezpečnosti. Po 23. hodině vyslechli demonstranti zprávu o návštěvě u prezidenta a poté se na výzvy rozešli. Během této demonstrace nemělo dojít k žádným střetnutím a represivním zásahům.

Druhý pochod, který měl znovu vyjádřit podporu prezidentovi, připravili studenti na odpoledne středy dne 25. února 1948. Střediskem příprav se stalo České vysoké učení technické. Účastníci se nejdříve shromažďovali v malých hloučcích na Karlově náměstí a na nádvoří techniky, kde se také v 15 hodin konala schůze. Promluvili na ní předseda Svazu vysokoškolských studentů Antonín Navrátil a Milan Šroubek. První navrhl uspořádat pochod na Hrad a vyslat k prezidentovi delegaci. Vyzval k tiché demonstraci a pro případ, že bezpečnostní složky budou pochodu bránit, doporučil „postupovat prolínáním“ na Hradčanské náměstí. Průvod, k němuž se cestou přidávali další občané, takže jeho početnost byla odhadována na pět tisíc lidí, se dal na pochod v 16 hodin Resslovou ulicí, přes Jiráskův most na Újezd. Zde narazil na kordon příslušníků Sboru národní bezpečnosti. Větší část demonstrantů se oddělila a vydala se jinými cestami, hlavně přes Petřín. Ostatním se podařilo v 16.40 hodin prorazit postupovat dále. Zastaveni byli až dalšími jednotkami pořádkových jednotek posílených o příslušníky Lidových milic v Nerudově ulici. Druhou část manifestujících zastavil jiný kordon u Toskánského paláce. Přesto se podařilo pětičlenné delegaci dostat do Kanceláře prezidenta republiky, kde s ní hovořil kancléř Jaromír Smutný. Tentokrát dostaly zásahové jednotky povel k „vytlačení a rozptýlení“ demonstrantů. To se jim po 18. hodině podařilo. Při „vytlačování“ demonstrujících byl náhodně zraněn jeden student. Během celé manifestace bylo zadrženo 94 osob a z nich 76 bylo potrestáno správními tresty pro rušení veřejného pořádku.

Demonstrace vysokoškoláků zůstaly ojedinělými činy a nevyvolaly další akce proti nastolování komunistické moci a na obranu demokracie. To jejich význam ale nijak nezmenšuje. Izolovanost studentských manifestací je také důkazem o nepřipravenosti nekomunistických stran k účinnému odporu proti nástupu komunistů. Zůstaly jen symbolem odvahy vystoupit proti přesile.

STUDENTSKÉ HNUTÍ V 60. LETECH

DAVID WEBER

Intenzivnější vlnu emancipace studentského hnutí je možné pozorovat už od počátku šedesátých let. Právě mezi vysokoškoláky se nejčastěji vyskytovali jednotlivci i skupiny, jenž si zachovali, respektive obnovili občanský způsob myšlení. V květnu 1962 bylo třeba policejního zásahu k rozehnutí několika tisícové spontánní demonstrace studentů a dalších mladých lidí na pražském Petříně. V letech 1963-1964 se z iniciativy studentů fakulty jaderné fyziky a fakulty strojního inženýrství Českého vysokého učení technického (ČVUT) a studentů filozofické fakulty, právnické fakulty a přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy vytváří tak zvaná "skupina pěti fakult". Tato iniciativa představuje první koncepčnější pokus o prosazení demokratizačních snah zatím alespoň uvnitř svazu mládeže. Ve stejné době se obnovila tradice studentských majálesů, které byly po událostech roku 1956 zakázány. Průběh majáles v roce 1966 se dokonce stal předmětem pohnuté diskuze v sovětském politbyru a jedním z hlavních důvodů celkového hodnocení tehdejšího Československa jako ideologicky nejslabšího článku zemí Varšavské smlouvy.

Počáteční pokusy vysokoškolských studentů o vymanění se z vlivu politických struktur vyvrcholily na první celostátní vysokoškolské konferenci ČSM v prosinci 1965. Student strojní fakulty Jiří Müller i další zde požadovali především změnu práce Československého svazu mládeže (ČSM), do té doby plnění jen funkce převodové páky komunistické strany k ovládnutí mládeže. Změna měla spočívat v provádění vlastní tvůrčí politiky, která by byla i oponující politice strany. Federalizací podle věku a zájmů měla být změněna i doposud jednotná forma svazácké organizace. Usnesení z konference doporučilo přednesené návrhy rozpracovat a orgány svazu posoudit ještě před V. sjezdem ČSM, který se měl konat v roce 1967. Nic z toho se ale nestalo. Byrokratický aparát svazu i jeho straničtí protektoři se snažili zabránit změnám pro sebe typickým způsobem. Řešení předložených problémů bylo odloženo a za vyjádření vlastního mínění následovaly sankce. Jiří Müller byl, poté co řádně přerušil studium, těsně před vánoci 1966 vyloučen ze studia i z ČSM a povolán na vojnu. Nebylo mu dovoleno vyčkat zákonné odvolací lhůty a na začátku ledna 1967 tedy narukoval. Na jaře 1967 je povolán na vojnu a vyloučen ze studia (v tomto pořadí!) jeho kolega z fakulty a spoluautor vystoupení na konferenci Luboš Holeček.

Poměr řady studentů k ČSM ale i ke komunistické straně a celému politickému systému dále vyhroutil strahovské události z 31. října 1967, kdy proti spontánní studentské demonstraci vyvolané technickými nedostatky na vysokoškolských kolejích, tvrdě zasáhli příslušníci Sboru národní bezpečnosti.

Významným centrem studentského hnutí se stala Studentská vědecká společnost filozofických fakult, kde se setkávali zástupci českých i slovenských filozofických fakult a pražské fakulty osvěty a novinářství. Zde se především podařilo vytvořit diskusní a informační základnu, která umožňovala vzájemnou výměnu názorů a postřehů studentů z jednotlivých vysokoškolských center z celé republiky.

Dne 29. února 1968 vzešly ze zasedání Studentské vědecké společnosti filozofických fakult v Olomouci závěry tak zvaného výboru třiceti, které otevřeně popsaly krizi ČSM a prohlásily snahu o vytvoření vlastní vysokoškolské studentské organizace. V té době už také hlavně na pražských vysokých školách spontánně vznikaly studentské akademické rady, spolky nebo samosprávy. O konečném vytvoření samostatné organizace vysokoškoláků mimo rámec ČSM rozhodlo setkání zástupců vysokých škol v Čechách a na Moravě konané ve dnech 22. a 23. března 1968 v Brně. O její formě a charakteru se v následujících týdnech vedla diskuze. Postupně se proti spolkové, výběrové koncepci s individuálním členstvím, zastávané tak zvanými pražskými radikály, prosadila představa samostatných akademických rad integrujících spolky, samosprávy a skupiny na jednotlivých vysokých školách, které se dobrovolně sdružují v zastřešující organizaci. Rozdílné názory byly i na údajný nepoměr mezi omezenou funkcí politickou a činností, kterou studenti nazývali „odborářskou“ (studijní a sociální). Znovu to byli „pražští radikálové“, kteří kladli důraz na politickou úlohu tvořící se studentské organizace.

Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy (SVS) pak vznikl na ustavujícím kongresu v Olomouci ve dnech 25. a 26. května 1968. Jednání se zúčastnilo 138 delegátů z 55 fakult českých vysokých škol. Nová organizace vysokoškolského studentstva se přihlásila k principům demokracie, socialistického vlastnictví výrobních prostředků a podílu studentů na řízení vysokých škol. Nijak tedy nezpochybnila základní pilíře tehdejšího politicko-ekonomického systému a tím také jednoznačně ukázala podporu obrodnému procesu. Rozporná stanoviska zůstala mezi delegáty v otázce případného vstupu SVS do Národní fronty. Tento sporný a citlivý bod byl nakonec odsunut na další jednání.

Vrcholným orgánem Svazu byl kongres jako shromáždění zvolených zástupců všech fakultních jednotek. V čele svazu stálo kongresem volené patnáctičlenné předsednictvo. Na ustavujícím kongresu byl předsedou zvolen Petr Rybář z Vysoké školy ekonomické. V době mezi kongresy byl nejvyšším zastupitelským sborem svazu parlament, který tvořili zástupci jednotlivých fakult. Každá fakulta měla jednoho delegáta. Autonomním orgánem byla dále městská centra, sdružující fakultní a školní jednotky, v jejichž čele stála akademická rada. Kontrolní a revizní funkci vykonávala dozorcí rada a vzniklé spory měl řešit smírčí soud volený kongresem. V listopadu 1968 se v jednotlivých vysokoškolských městech ustavily také akční a stávkové výbory a zvláštní výbory pro spolupráci s dělnictvem – tak zvaná koordinační centra.

Do prázdnin roku 1968 ještě proběhly volby zástupců do akademických rad a vysokoškolského parlamentu. Svěbytné studentské organizace se ale v pravém slova smyslu konstituovaly až se začátkem nového akademického roku pod dojmem srpnové okupace. První akcí, kterou se SVS prezentoval na veřejnosti, bylo položení věnců na hrob prezidenta Edvarda Beneše v Sezimově Ústí dne 27. října 1968. V některých vysokoškolských centrech připravovali studenti na 28. říjen průvod a slavnostní shromáždění. Průvod ani jinou veřejnou manifestaci odpovědné orgány nepovolily. Naopak velká péče byla ze strany politické moci věnována výzdobě k oslavám Velké říjnové socialistické revoluce 7. listopadu. Tato skutečnost pobouřila studentskou obec natolik, že v některých městech proběhly spontánní demonstrace a poprvé od strahovských událostí zasáhla proti studentům Veřejná bezpečnost.

Izolované a spontánní akce ale rychle přerostly v jednotné koordinované studentské vystoupení. Přestože se tehdejší vedoucí straníků i státní představitelé snažili při setkání se zástupci SVS na Pražském hradě, které se uskutečnilo 13. listopadu na studenty preventivně působit, došlo k němu při příležitosti Mezinárodního dne studentstva 17. listopadu 1968. V několika dnech přímo předcházejících tomuto datu totiž proběhlo plenární zasedání ÚV KSČ. Už před jednáním i v jeho průběhu přicházely na ústřední výbor rezoluce, které žádaly udržení a pokračování demokratizačního procesu. Mezi nimi byla zejména stanoviska vysokoškolských studentů charakteristická rozhodnými výzvami k jeho obraně. Očekávání a požadavky široké veřejnosti ale zasedání nesplnilo. Bezprostřední odezvou byla studentská stávka.

Na výzvu pražských vysokoškoláků vstoupili od 18. listopadu 1968 do třídní okupační stávky studenti ve všech vysokoškolských městech. Požadavky studentů byly formulovány do tak zvaného studentského desatera. Jednalo se v zásadě o koncentrované vyjádření zásad Akčního programu KSČ, reakci na srpnovou invazi a její politické důsledky. To samo o sobě překračovalo úzce stavovský horizont studentského hnutí. Jako nový prvek se v době listopadové stávky objevuje také vazba na dělnictvo. Studenti si uvědomovali slabost samostatné akce a usilovali o spolupráci s ostatními sociálními a politickými silami. Na centrální úrovni i v jednotlivých městech navazovali především kontakty s odbory, které pak trvaly i po ukončení stávky. Na těchto základech vznikla už zmíněná koordinační centra jako společné orgány studentů a dělníků. Další konkrétní výsledky však stávka nepřinesla a během dalšího vývoje dochází k postupnému rozpadu studentsko-dělnická spolupráce.

Studenti si bezprostředně po ukončení stávky uvědomili, že svým vystoupením v podstatě ničeho nedosáhli a uvnitř studentského hnutí dochází k rozkolu. Charakteristickou pro nastalý stav byla situace na filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zde působila studentská skupina Kosmopolitas, jejíž členové prosazovali pokračování stávky bez časového omezení a společnou akci s dělníky, která by přinesla zásadní zvrát ve vývoji. Pro své názory se členové Kosmopolitas dostali do konfliktu

s vedením SVS, které je odmítlo jako neprosaditelné. Došli proto k závěru, že za stávajících okolností není velká koordinovaná akce napříč celou společností možná a nezbyvá tedy nic jiného, než přenést aktivitu do malých skupin a vystoupení jednotlivců.

Takovými činy byly hlavně oběti Jana Palacha a Jana Zajíce. Sebeobětování dvou studentů bylo zoufalým pokusem oslovit celý národ a přimět ho k překonání pocitů bezmoci a poraženectví, které se ve společnosti usazovaly stále pevněji (Viz Oběť Jana Palacha.)

Celospolečenská krize stále hlouběji postihující i studentské hnutí vyvrcholila v dubnu 1969. Vysokoškoláci pobouřeni průběhem a výsledky dubnového plenárního zasedání ÚV KSČ se znovu pokusili vyhlásit protestní stávku. Rozhodli se k tomuto kroku v domněnání, že bude podnětem k akci většího dosahu, ke které se připojí i ostatní veřejnost. To se ale nestalo. Na účast ve stávce rezignovali sami mnozí ze studentů a odezvy ze společnosti také nedávaly naději na podporu. Studenti se doslali pod tlak vedení fakult, která stávku odmítala. Organizátoři nátlaku podlehli a stávku večer v neděli 20. dubna 1969 odvolali.

Plný nástup procesu tak zvané normalizace po dubnovém zasedání ÚV KSČ s sebou přinesl i ukončení všech demokratizačních a emancipačních snah ve studentském hnutí. V květnu 1969 ještě proběhl v Olomouci II. kongres SVS. Zde delegáti odmítli vstup svazu do Národní fronty, což se stalo bezprostřední příčinou zániku vysokoškolské studentské organizace, završené jejím rozpuštěním ministerstvem vnitra 20. června 1969.

STUDENTI V OBDOBÍ PÁDU KOMUNISMU

DAVID WEBER – JURAJ MARUŠIAK

Vzhledem ke specifické, na rozdíl od jiných zemí sovětského bloku relativně dobré hospodářské a sociální situaci v socialistickém Československu vyjadřovaly nejartikulovaněji nespokojenost s „normalizačním“ režimem některé vrstvy inteligence, hlavně umělci a vědci. Nejdůležitější úlohu ale přechodně sehráli vysokoškolští studenti, kteří se na přelomu let 1988-1989 stali znovu významným politickým subjektem. Pro celou tehdejší mladou generaci, která neprožila obrodny proces a netrpěla proto „syndromem roku 1968“ přestal být socialismus ideálem a cílem.

Centrem studentských opozičních aktivit byla zejména díky koncentraci studentů Praha. V dalších vysokoškolských centrech významnější studentské iniciativy nevznikly a nezávisle naladěni jednotlivci nebo skupinky, kteří sympatizovali se studentskou nebo občanskou opozicí, byli napojeni na pražské kolegy.

Postupnou radikalizaci vysokoškolských studentů názorně zachycují studentské časopisy. Časopisy sice v naprosté většině vycházely pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže, což bylo nutné jak z hlediska legalizace, tak z hlediska materiálního zajištění. Hlavní úlohu při jejich koncipování hráli ale studenti, jejichž články a příspěvky se svým obsahem vymykaly z ustálených tradic, často v nich nechyběla ostrá kritika společenských i politických poměrů, úrovně vysokého školství i práce a fungování SSM a nebo přinášely informace o tabuizovaných tématech i osobnostech.

Nejznámějším vysokoškolským časopisem té doby byla Kavárna A.F.A.F. (zkratka Art Fórum Fórum AMU vysvětluje poslání časopisu), kterou vedl tehdejší student divadelní fakulty Akademie múzických umění Martin Mejstřík. Podle jeho vlastních slov hlavním motivem vzniku a smyslem existence Kavárny byla snaha vytvořit platformu, v jejímž rámci by studenti mohli vyjádřit základní myšlenky a pocity své generace, kterou v úvodníku k prvnímu číslu nazval generací „čekací“. V letech 1987-1989 bylo publikováno devět čísel Kavárny. Především na pražské Univerzitě Karlově vycházely další časopisy, ve kterých studenti formulovali své názory a postoje. Na fakultě žurnalistiky to byl časopis Proto (v letech 1988-1989 vyšlo třináct čísel), na fakultě všeobecného lékařství časopis EM – název vznikl obrácením první slabiky slova medicína – (1987-1989 osm čísel), na filozofické fakultě časopis Situace '89 (1989 tři čísla). S určitým zpožděním vznikaly vysokoškolské časopisy i na mimopražských školách. Většinou nedosahovaly úrovně časopisů vydávaných v Praze. Významnou výjimkou bylo periodikum brněnských vysokých škol Revue 88 (1988-1989 vyšla čtyři čísla). Záměrem jeho tvůrců bylo připravovat nezávislý časopis, na jehož vzniku by se nepodílel SSM.

Během jarních měsíců roku 1989 bylo vytvořena Studentské tiskové a informační středisko (STIS), které pracovalo jako informační agentura mapující dění na jednotlivých vysokých školách v Praze, zajišťující servisní službu při vzniku nových časopisů a v neposlední řadě poskytující morální i právní pomoc v případech střetu studentů s mocí, ke kterým došlo zejména při událostech během tak zvaného Palachova týdne.

Dalším místem, kde studenti třibili svá mínění a stanoviska k celé řadě celospolečenských i stavovských problémů, se stala diskusní shromáždění, nazvaná studentská fóra, která se začala objevovat na konci roku 1988 a největší četnosti dosáhla v první polovině roku 1989. Organizace ve většině případů probíhala pod hlavičkou fakultní nebo celoškolské organizace SSM. Reálná iniciativa k uspořádání fóra ale často vycházela z okruhu lidí kolem studentských časopisů nebo i z řad nečlenů SSM.

V závislosti na konkrétních podmínkách, problémech a podnětech na jednotlivých školách se odlišovalo i obsahové zaměření jednotlivých akcí. Obecně je možné říci, že na technických vysokých školách převažovala témata úže související s postavením vysokoškoláků nebo s daným oborem studia a na školách humanitních se objevovala i témata širší a často vzrušeněji reagující na situaci ve společnosti a na aktuální politické události. Mezi nejfrekventovanější témata patřila: nová úprava vysokoškolského zákona, členství v SSM a pluralita mládežnických organizací,

vytvoření nezávislého vysokoškolského svazu, participace studentů na vedení školy mimo SSM, posílení akademických svobod, faktické zajištění svobody slova a shromažďování.

První akce označená jako studentské fórum se konala dne 14. prosince 1988 na filozofické fakultě Univerzity Karlovy a navazovala na jednání konference fakulturní organizace SSM. Kromě hlavního tématu, vztahu studentů k SSM, se zde ale také objevil požadavek na zpřístupnění knih ze zvláštních fondů knihoven, tzv. knih na indexu a návrh na uskutečnění studentského shromáždění na Staroměstském náměstí.

Na pedagogické fakultě Univerzity Karlovy byl bezprostředním podnětem ke svolání prvního studentského fóra návrh na vyloučení dvou studentů ze studia za účast na demonstracích na Václavském náměstí v lednu 1989.

Důležitým mezníkem bylo fórum posluchačů Akademie múzických umění konané dne 30. dubna 1989 v Městské knihovně v Praze. Nedostavil se žádný ze sedmi pozvaných hostů mezi kterými měli být i tehdejší vedoucí tajemník Městského výboru KSČ Miroslav Štěpán a předseda Ústředního výboru SSM Vasil Mohorita. Tato arogance i bezradnost moci studenty jen radikalizovala. Na fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy se uskutečnilo nejprve diskusní fórum za účasti tehdejšího šéfredaktora Rudého práva Zdeňka Hořeního. Následující akci, kam byl pozván představitel Nezávislého mírového sdružení, však vedení fakulty zakázalo.

Poslední předlistopadové studentské fórum proběhla za účasti zástupců několika fakult a funkcionářů Městské vysokoškolské rady SSM dne 6. listopadu 1989 na Ořechovce. Zde už zazněl i návrh na zrušení 4. článku Ústavy ČSSR zakotvujícího vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. Fórum demonstrovalo i jasný rozkol v řadách SSM. Velmi silně zde zazněl požadavek na zrušení organizací SSM na vysokých školách. Skutečně ve dvou týdnech zbývajících do 17. listopadu zrušili organizace SSM na svých školách studenti Akademie múzických umění a Vysoké školy uměleckoprůmyslové. Velká část účastníků fóra na Ořechovce také požadovala vytvoření alternativní mládežnické organizace.

Vedle těchto aktivit, při jejichž přípravě a realizaci využívali studenti existujících, režimem povolených nebo alespoň trpěných struktur, se od počátku roku 1989 formovalo zcela nezávislé studentské hnutí. „Nezávislí“ studenti se v první fázi své činnosti věnovali především problémům spojeným se studiem. Formulovali požadavek zrušení výuky marxismu-leninismu na vysokých školách, zrušení vojenských kateder a odstranění monopolu SSM na zastupování studentů. V této souvislosti na některých fakultách z jejich iniciativy vznikly i přípravné výbory studentské samosprávy. Činnost „nezávislých“ se postupně šířila i radikalizovala. Podařilo se i ustavit sdružení nazvané STUHA. Rozhodující příklon k politické činnosti studentů znamenala myšlenka a příprava manifestace proti komunistickému režimu 17. listopadu 1989 (viz).

Mezi vysokoškoláky v Bratislavě není koncem 80. let znám případ explicitně politické aktivity proti komunistickému režimu. Existovaly však mezi nimi nekonformní komunity, které své cíle nedeklarovaly jako primárně politické.

Větší počet vysokoškoláků a středoškoláků pracoval v malých neformálních mládežnických společenstvích římskokatolické „tajné církve“, tzv. kroužcích. Na vysokých školách působilo několik desítek těchto dobře organizovaných tajných společenstev. Někteří členové kroužků se později zapojili do práce koordinačních stávkových výborů na vysokých školách. V letech 1988-1989 probíhaly bytové filozofické semináře u křesťanského filozofa Jána Letze.

Studenti měli silné zastoupení také v ekologickém hnutí. Např. na filozofické fakultě Univerzity Komenského působila Eko-sekce (vedoucím byl Peter Maťovčík), formálně fungující při organizaci svazu mládeže, která organizovala brigády na záchranu chátrajícího kláštera v Mariánke nedaleko Bratislavy, rekonstrukci mohyly M. R. Štefánika v Ivánke pri Dunaji a dalšími různými způsoby se zapojovala do aktivit bratislavských ochránců přírody. Na její nástěnce vycházely články kritizující tehdejší systém a jeho představitele, texty protestující proti výstavbě nové budovy Slovenské národní rady a proti asanaci historických částí Bratislavy. Některé se zabývaly též kontroverzními otázkami slovenských dějin, mj. otázkou navrácení historického znaku Slovenska.

Podobnou nezávislou ekologickou aktivitou bylo hnutí Strom života, formálně zastřešené oficiálním svazem mládeže. Při pracích na vykopávkách kláštera Kláštorisko v Slovenském ráji došlo začátkem srpna 1989 k manifestačnímu vztyčení slovenského znaku.

Bratislavští vysokoškoláci se zúčastňovali také demonstrací na podporu uvězněných představitelů tzv. bratislavské pětky před justičním palácem v Bratislavě 6. a 14. listopadu 1989. (Viz Proces s Bratislavskou pětkou.)

Mezi členy Eko-sekce vznikla začátkem roku 1989 myšlenka vydávat na filozofické fakultě nezávislý studentský časopis. Od léta koordinoval přípravu časopisu Tomáš Hrivnák. Budoucí periodikum mělo mít název Proglas. Žádost o povolení vydávat časopis však děkan fakulty i fakultní výbor svazu mládeže zamítli. Skupina iniciátorů vydávání časopisu se proto rozhodla vydávat periodikum jako samizdat. První číslo bylo připravené v říjnu 1989, pro akceleraci politického dění však vyšlo až v únoru 1990. Redakční rada připravovaného časopisu odeslala 8. listopadu 1989 dopis oficiálnímu Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, ve kterém protestovala proti postupu příslušníků Veřejné bezpečnosti vůči účastníkům protestních demonstrací v říjnu 1989 na Václavském náměstí v Praze. Téhož den redakční rada vypracovala požadavky studentů na reformu vysokoškolského systému na Slovensku, které však v mnoha aspektech znamenaly požadavek na reformu politického systému. Žádala zavedení volitelnosti přednášek a seminářů, demokratizaci a autonomii univerzit, akademickou svobodu, redukci předmětů tzv. společného základu (tj. marxismu-leninismu), zabezpečení neformální účasti studentů na řízení fakult, zvýšení počtu mezinárodních výměnných studijních pobytů, zvýšení stipendii, pluralitu mládežnických organizací, odstranění nedostatku studijní literatury atd. Tyto požadavky byly v polovině listopadu 1989 vyvěšeny na nejvýznamnějších vysokých školách v Bratislavě a na vysokoškolských kolejích.

Členové sdružení okolo časopisu Proglas se také podíleli na organizování neoficiální studentské demonstrace 16. listopadu 1989 v Bratislavě, požadující demokratizaci školského systému. Demonstrace se zúčastnilo přibližně 300 vysokoškolských a středoškolských studentů. Její účastníci položili květiny na místo, kde sovětsí vojáci zastřelili 21. srpna 1968 studentku Danku Košanovou. Na demonstraci také zazněla hesla požadující propuštění v té době vězněného disidenta Jána Čarnogurského. Demonstrace končila před budovou ministerstva školství, kde s účastníky diskutoval o jejich požadavcích tajemník ÚV KSS Gejza Šlapka a vedoucí odboru ministerstva J. Porvazník. Studenti však neměli společné schválené požadavky ani své mluvčí. Při diskusi s oběma funkcionáři prezentovali své individuální názory. Proti demonstraci nezasáhla policie a funkcionáři ÚV KSS a ministerstva přislíbili pokračování dialogu s vysokoškoláky na půdě fakult v následujícím týdnu.

MEZINÁRODNÍ SVAZ STUDENTSTVA

ZBYNĚK VOKROUHLICKÝ

Formálně založen na prvním světovém kongresu studentstva v srpnu 1946 v Praze, kterého se zúčastnili delegáti z 43 zemí. Sjednocovala je snaha „aktivně bojovat za přátelství, vzájemnou spolupráci studentů celého světa, za odstranění fašistické ideologie ze všech školských institucí, za uskutečnění tužeb studentů koloniálních, polokoloniálních a závislých zemí o dosažení jejich plné nezávislosti“. (Odd. III. Ústavy MSS). Pražskému kongresu předcházelo úsilí o sjednocení studentů celého světa, k němuž docházelo již v průběhu druhé světové války. V listopadu 1942 se v Londýně sešli představitelé mládeže a studentů z 27 zemí a vyjádřili vůli přispět k urychlení vítězství nad fašismem a postupovat po válce jednotně při obhajobě práv mladých lidí. V březnu 1945 se z iniciativy Britského národního svazu studentů (NUS) konala porada studentských představitelů ze zemí bojujících proti fašistickým režimům. Na ní bylo rozhodnuto svolat mezinárodní konferenci studentů, která se sešla v listopadu 1945. Ta vytvořila mezinárodní přípravný výbor pro svolání světového studentského kongresu, na němž měl být vytvořen jednotný světový studentský svaz. Ten se zrodil na zmíněném pražském kongresu. Vzhledem k tomu, že první oběti nacistické zvěle se stali českoslovenští vysokoškoláci v roce 1939 a k uctění památky jejich obětí bylo rozhodnuto, že stálý sekretariát založeného Mezinárodního svazu studentstva (MSS) bude v Praze a že představitelé čs. studentů budou voleni za předsedy MSS.

Ve svém vývoji prošel MSS, obdobně jako většina po válce založených mezinárodních nevládních organizací, několika etapami, které zhruba odpovídaly poválečným etapám vývoje mezinárodních vztahů.

V první etapě, do roku 1950, MSS sdružoval národní studentské svazy z celého světa a byl jedinou studentskou organizací. Ve své činnosti uplatňoval principy vyjádřené v jeho Ústavě a sehrával tak pozitivní úlohu při obhajobě studentských práv, akademických svobod a podporoval boj studentů závislých zemí za jejich osvobození z koloniální nadvlády.

Druhou etapu vývoje MSS na delší dobu poznamenal vznik studené války a rozdělení světa do bloků. Již únorové události v roce 1948 v Československu, kde došlo k potlačení studentských demonstrací a MSS se nepostavil na obranu studentů, docházelo k tříbení názorů uvnitř MSS, které se vyhrtilo zejména po vyloučení Svazu jugoslávských studentů z MSS pod záminkou, že Jugoslávie byla stalinistickým režimem obviněna z fašismu. Řada západoevropských studentských svazů z MSS začala vystupovat a založila v roce 1950 druhou studentskou mezinárodní organizaci – ISC – International Student Conference se sídlem v Holandsku. Až do počátku 60. let obě tyto organizace stály proti sobě. Díky tomu, že MSS stále poskytoval pomoc studentům koloniálních zemí a vzhledem k tomu, že ISC z počátku své existence prosazovala koncepci „student as such“, která hlásala apolitičnost studentského hnutí a omezení jeho boje pouze na obhajobu akademických svobod, MSS dokázal pokračovat v činnosti.

Třetí etapa ve vývoji MSS nastala počátkem 60. let. Byla ovlivněna zmírněním mezinárodního napětí, které umožňovalo zahájit určitý dialog i mezi MSS a ISC. Došlo k němu během 8. Světového festivalu mládeže a studentstva v roce 1962 v Helsinkách a jeho pokračování se uskutečnilo v roce 1963 v Brazílii na semináři, který v Belému zorganizoval MSS. V této době MSS plně podporoval spravedlivý boj studentů závislých zemí za jejich plnou nezávislost, poskytoval jim materiální pomoc a stipendia, usiloval o osvobození studentů vězněných fašistickými režimy v Portugalsku a Španělsku. To do řad MSS přivádělo mnoho nových členských svazů a to nejen ze závislých zemí, ale i těch, které v padesátých letech MSS opustily. Koncem 60. let tak MSS již sdružoval přes 120 mezinárodních studentských svazů s nejrůznějším politicko-ideovým zaměřením a stal se tak reprezentativní mezinárodní studentskou organizací. Na druhé straně ISC, který nepodporoval studentské hnutí v koloniálních zemích a dokonce ani nepodporoval americké studenty v jejich odporu proti válce ve Vietnamu, ztrácel členské svazy a začal se rozpadat. Pozitivní vývoj MSS byl vážně narušen na konci 60. let, kdy začala čtvrtá etapa jeho vývoje. Bylo tomu tak v důsledku sovětské intervence v Československu v roce 1968 a jeho okupace vojsky Varšavské smlouvy. MSS nepodpořil čs. studenty v jejich odporu proti sovětské okupaci, dokonce dopustil, aby pod nátlakem

Sověty dosazeného vedení Československa z vedení MSS byli vyloučeni ti českoslovenští představitelé, kteří se jednoznačně postavili proti sovětské intervenci a okupaci. Po tzv. normalizaci v ČSSR se nakrátko stabilizovala situace i v MSS, ale poté, kdy vedení MSS opět nepodpořilo československé studenty v listopadu 1989, ani neodsoudilo policejní zásahy proti nim, opakovala se situace 50. let. Postupné ztrácení vlivu na mezinárodní studentské hnutí vedlo k takovému oslabení MSS, které na počátku 90. let způsobilo faktický jeho zánik, k čemuž přispělo i to, že nová česká vláda nedala souhlas k další existenci Sekretariátu MSS v Praze.

KÁDROVÁ POLITIKA A NOMENKLATURA KSČ

VLADIMÍRA HRADECKÁ

Kádry byli v komunistické terminologii funkcionáři komunistické strany, společenských organizací, vědeckých či kulturních institucí, státní a hospodářské správy, nositelé vědeckých hodností a vysocí důstojníci ozbrojených složek. Kádrovou politiku komunistické strany pak lze definovat jako činnost, kterou zabezpečovala, aby na rozhodujících místech ve straně i v celé společnosti byli lidé, kteří plní její záměry a úkoly.

Komunistická strana rozhodovala o početných personálních změnách již bezprostředně po únoru 1948, kdy v čistkách, organizovaných akčními výbory Národní fronty (viz), musely odejít z důležitých míst v celé společnosti tisíce lidí z řad poražených politických protivníků nebo osob činných ve státní správě či hospodářství již v předcházejících obdobích. Na jejich místa přicházeli funkcionáři, jejichž hlavní a často jedinou kvalifikací pro vykonávání funkce byla politická oddanost komunistické straně a věrnost režimu. Důležitými kritérii byly rovněž „třídní příslušnost“ a „třídní původ“, neboť komunistická strana, která prezentovala své vítězství v únoru 1948 jako vítězství „všech pracujících“ a především dělnické třídy, za jejíž předvoj se vydávala, spatřovala v dělnictvu hlavní sociální oporu své vlády. S výjimkou roku 1956, kdy se v projevech komunistických představitelů i v usneseních strany objevoval požadavek na schopnost řešit problémy novým, tvůrčím způsobem, dominovala tato kritéria po celá padesátá léta.

Personální změny v prvním období po komunistickém převratu v únoru 1948 probíhaly živelně, bez koordinace a vymezení pravomocí stranických výborů na různých úrovních. Vedení strany proto již v červnu vydalo směrnici o kompetenci jednotlivých orgánů KSČ (od základních organizací až po ústřední výbor) při rozhodování o „kádrových“ otázkách. Obecná směrnice však nebyla příliš úspěšná, a tak vedení KSČ v dalších usneseních upřesňovalo seznam funkcí o kterých rozhodovala jednotlivá grémia ústředního výboru a hledalo nástroj k zajištění trvalého vlivu komunistické strany na obsazování nejdůležitějších funkcí ve společnosti. Staly se jím tzv. kádrové pořádky neboli nomenklatura – nejdříve ÚV KSČ a postupně i dalších článků komunistické organizace.

První kádrový pořádek ÚV KSČ schválil sekretariát ústředního výboru v únoru 1952. Zahrnoval 15 000 funkcí, jejichž obsazení – před jmenováním či zvolením – schvalovaly předsednictvo, politické byro nebo sekretariát ÚV KSČ. Kádrový pořádek byl postupně upravován. V roce 1957 obsahoval necelých 8 000 funkcí. Podstatné snížení počtu schvalovaných funkcí bylo výrazem určité decentralizace, rozšiřování pravomocí nižších orgánů komunistické strany a vedoucích hospodářských pracovníků. V dalších letech však počet schvalovaných funkcí opět narůstal a podle kádrového pořádku z roku 1961 schvalovaly orgány ÚV KSČ (některé funkce schvalovalo rovněž plénum ústředního výboru, některé tajemníci či oddělení) již 9638 funkcí. Tento fakt naznačuje snahu vedení KSČ o větší kontrolu nad společností. (Údaje o rozsahu nomenklatury nižších orgánů KSČ z tohoto období chybí.)

Do roku 1951 zajišťovala v aparátu KSČ úkoly samostatná kádrová oddělení, poté přešly jejich kompetence na ostatní oddělení. V hospodářských a státních institucích působily do roku 1958 samostatné útvary pro kádrovou práci. Jejich zrušení mělo – v souvislosti s první ekonomickou reformou – zvýšit úlohu vedoucích hospodářských pracovníků. (Nezbytnou personalistickou agendu zajišťovala personální, školní a další oddělení.)

Kádrová politika komunistické strany v 60. letech (zejména v jejich druhé polovině) byla výsledkem střetávání a určitého kompromisu mezi reformními snahami některých komunistických funkcionářů a vlivnou částí aparátu KSČ usilující o zachování dosavadního stavu. Mnohohlavné a frázovitě usnesení ÚV KSČ o kádrové práci z prosince 1964 proto obsahovalo v jakési „vyvážené“ podobě snahu obou proudů. „Třídní hledisko“, „komunistické uvědomění“ funkcionářů a jejich „oddanost socialistickému zřízení“, zůstávaly spolu se znalostí marxismu-leninismu základními kritérii při posuzování „kádrů“. Současně však usnesení deklarovalo „vyšší nároky“ na odborné znalosti a řídicí schopnosti vedoucích pracovníků. Usnesení kladlo důraz na „maximální stabilizaci kádrů“, současně však vyhlášovalo nutnost vyměňovat „ty funkcionáře, kteří příliš dlouho ponecháni na

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

stejném místě propadli rutině a praktikismu“ apod. O tom, která z deklarovaných hesel budou mít větší váhu, rozhodovala praxe. V souladu s celkovým vývojem společnosti se od poloviny 60. let prosazovala spíše tendence k jistému uvolňování i v kádrové politice. Oproti předchozím létům byl kladen větší důraz na odbornost a dosažené vzdělání. Do funkcí se mnohdy vybíralo z více kandidátů, na některá místa se vyhlašovaly konkurzy aj. „Práce s kádry,, spočívající v obsazování vedoucích funkcí „spolehlivými“ a „oddanými“ lidmi se postupně v některých institucích měnila v kvalifikovanou personalistiku.

Rozdílné tendence se projevovaly i v rozhodnutích o rozsahu nomenklatury. Zatímco usnesení sekretariátu ÚV KSČ z června 1965 proklamovalo zúžení připravovaného kádrového pořádku ÚV KSČ na méně než 6 000 funkcí a respektování odpovědnosti vedoucích funkcionářů hospodářských a jiných orgánů, pracovníci aparátu prosadili v dalším roce kádrový pořádek, který obsahoval téměř 9 000 funkcí schvalovaných orgány ústředního výboru.

Rozdílné přístupy ke kádrové politice uvnitř aparátu komunistické strany se projevily i v dalších otázkách. 13. sjezd KSČ v červnu 1966 při formulaci nároků na vedoucí pracovníky akceptoval především jejich politickou spolehlivost. Také usnesení ústředního výboru z října 1967 vyznělo v tomto duchu. Naproti tomu podkladový materiál pro jednání sekretariátu ÚV KSČ o úkolech a organizaci dosavadních kádrových a personálních útvech z prosince 1967, jehož autory byli dva vedoucí oddělení, byl spíše návrhem na vytváření moderních personálních útvarů a jejich koncepce neměla nic společného se stejnojmennými útvary, vytvářenými v normalizačním období.

Rok 1968 přinesl radikální změny i do kádrové politiky KSČ. Dosavadní pojetí vedoucí úlohy strany bylo i zde prolomeno a četná místa ve všech sférách společnosti byla obsazována bez schválení příslušných výborů KSČ. Nejvyšší orgány komunistické strany sice stále rozhodovaly o obsazení špičkových politických funkcí, léta budovaný systém nomenklatury jako důležitého nástroje moci se však rozpadl. Dokonce i do řad komunistické strany vstoupily demokratičtější metody obsazování míst stranických funkcionářů. Krajské a okresní konference suverénně rozhodovaly o obsazení funkcí krajských a okresních tajemníků bez předběžného schvalování v orgánech ústředního výboru. Delegáti konferencí často vybírali členy nových výborů z více kandidátů a volili je tajným hlasováním.

Nové, Husákově vedení KSČ se s velkou razancí a důsledností rychle vrátilo k „osvědčeným“ principům kádrové politiky. Jestliže v květnu 1969 na zasedání ústředního výboru oznamoval Husák, že vedení strany nezamýšlí „dělat nějakou prověrku ve straně“ a že se lidé budou prověřovat svou angažovaností při realizaci politiky komunistické strany, na zasedání v lednu 1970 již hovořil o „kádrové přestavbě celého našeho společenského života“: Čistky na přelomu 60. a 70. let (viz) nabyly obrovského rozsahu a staly se základem obnovy a konsolidace totalitního režimu v Československu.

V praxi uplatňované zásady kádrové politiky pak byly formulovány spolu s řadou konkrétních úkolů v usnesení předsednictva ÚV KSČ z 6. listopadu 1970. Nejblíže úkol v kádrové politice spočíval – podle usnesení – především v postupné výměně všech vedoucích pracovníků, kteří v tzv. krizovém období let 1968-1969 „politicky zklamali“. Usnesení se zabývalo „výběrem kádrů“, jejich hodnocením a vytvářením tzv. kádrových rezerv. „Leninské“ zásady měly být uplatňovány tak, že do funkcí budou vybíráni pracovníci, kteří „v kritickém období života strany a státu prokázali internacionální politickou vyspělost“, členové komunistické strany, „kteří pomáhali při očistě strany“, a ti nestraníci, kteří „v krizovém období prokázali občanskou statečnost a věrnost socialismu“. Usnesení ukládalo všem stranickým orgánům vypracovat „perspektivní plány výchovy a rozmisťování kádrů“. Nástrojem cílevědomé kádrové politiky měly být kádrové pořádky. Vedle průběžného hodnocení nomenklaturních funkcionářů ukládalo usnesení také povinnost nejméně jednou za dva roky provádět tzv. komplexní hodnocení. Vláda měla dokončit důslednou „očistu“ státního a hospodářského aparátu od „představitelů a nositelů pravicového oportunistu“ a dobudovat a personálně posílit útvary pro kádrovou a personální práci ve státní a hospodářské správě. Zásady a úkoly kádrové politiky byly v usnesení formulovány velmi podrobně, stejně jako harmonogram jeho realizace. Usnesení bylo výslovně schváleno 14. sjezdem KSČ v květnu 1971 a předsednictvo se až do roku 1975 velmi důsledně zabývalo kontrolou jeho plnění.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Změny v kádrové politice se promítaly do návrhů nových kádrových pořádků a zásad pro jejich zpracování. Politickoorganizační oddělení ÚV KSČ se již měsíce před nástupem Husákova vedení snažilo o „obnovení pořádku“ v kádrové politice a připravovalo návrh nového kádrového pořádku ÚV KSČ. Návrh sekretariát ÚV KSČ 7. února 1969 sice projednal, ale na jednání předsednictva, které jej mělo podle zvyklostí schvalovat, se nedostal. Důrazněji postupovalo byro pro řízení stranické práce v českých zemích, které svůj kádrový pořádek schválilo 14. dubna, a podle něho pak v létě i krajské a později rovněž okresní výbory. Předsednictvo ÚV KSČ schválilo v říjnu kádrový pořádek pro armádu, resort ministerstva vnitra, prokuraturu a soudy, tedy resorty, které pokládalo za zvláště důležité. Návrh nového, prozatímního kádrového pořádku projednal sekretariát ÚV KSČ až 8. prosince 1969. V návrzích kádrových pořádků a zásad pro jejich zpracování je na jedné straně zjevná snaha vrátit se – v rozporu s praxí roku 1968 – ke starému pojetí. Současně však byly tyto návrhy „poznámenány“ reformním obdobím, jehož některé myšlenky se autoři neodvažovali zcela zavrhnout. Především se to projevovalo v podstatném snížení rozsahu funkcí zahrnutých do kádrových pořádků. (Např. návrh kádrového pořádku ÚV KSČ z února a kádrový pořádek byra z dubna 1969 zahrnovaly dohromady jen 4 297 funkčních míst, tj. pouhých 48% oproti období před lednem 1968, ačkoliv v důsledku federalizace vznikla řada nových republikových úřadů i výborů společenských organizací.) Zůstával tak větší prostor pro řešení personálních otázek vedoucími funkcionáři státu, společenských i hospodářských organizací a také nižšími články komunistické strany. Návrhy do určité míry respektovaly autonomii nekomunistických organizací, akceptovaly výběr z více kandidátů, připouštěly ve „výjimečných případech“ i konkurzy, ponechávaly v platnosti tajnou volbu stranických orgánů aj. Zásadní změnu přinesla až jednání předsednictva v lednu a únoru 1970, která z iniciativy G. Husáka zamítla všechny návrhy poznamenané reformním obdobím. Jediným rozdílem oproti kádrovému pořádku z roku 1967 bylo zrušení nomenklatury oddělení ústředního výboru, která přešla na tajemníky – jako volené funkcionáře. Zásady schválené v únoru 1970 převzalo předsednictvo při schvalování „definitivního“ kádrového pořádku v červenci 1972 a podle nich se zpracovávaly kádrové pořádky na nižších stupních komunistické organizace. Přestože zásady definovaly kádrové pořádky jako vnitřní záležitost KSČ – a byly tajné – týkaly se všech rozhodujících funkcí ve společnosti a příslušné výbory KSČ měly schvalovat všechny návrhy, a to jak straníků, tak nestraníků a členů jiných politických stran. Vedle ústředního výboru měly mít vlastní kádrové pořádky také krajské, okresní, městské, místní, podnikové a celozávodní výbory KSČ. Ty také o nomenklaturních funkcionářích vedly vlastní „kádrové spisy“. Základní organizace pak sestavovaly „seznamy funkcí“, k jejichž obsazení se v rámci své působnosti vyjadřovaly. Měly se při tom opírat o „vlastní poznatky“ a „kádrové spisy“ na tyto funkcionáře nevedly.

Podstatnou část nomenklatury tvořili funkcionáři komunistické strany. Příznačná zde byla značná centralizace, neboť klíčové funkcionáře nižších stupňů stranické organizace schvalovaly orgány vyššího stupně. Pro rozsah nomenklatury komunistické strany jsou však významnější údaje o tzv. vnější nomenklatuře, tj. o počtech funkcionářů nekomunistických organizací a institucí zařazených do nomenklatury KSČ. Podle informace předložené předsednictvu ÚV KSČ bylo v roce 1974 v nomenklatuře výborů komunistické strany, které měly kádrové pořádky (tj. od celozávodních výborů až po ústřední výbor), 192 212 funkcionářů společenských organizací a státní či hospodářské správy. Do seznamů funkcí vedené základními organizacemi KSČ bylo zahrnuto 342 886 těchto funkcionářů. Celkem jich tedy v nomenklatuře komunistické strany bylo 535 098. Jejich počet však v dalších letech ještě vzrostl. V polovině roku 1987 dosáhl počet nomenklaturních funkcionářů ve státní a hospodářské správě čísla 717 395. Připočteme-li funkcionáře společenských organizací (v roce 1976 jich bylo v nomenklatuře KSČ více než 34 tisíc), zahrnovala „vnější“ nomenklatura KSČ v roce 1987 více než tři čtvrti milionů funkcionářů. Tato ohromující čísla dokumentují silnou a stále rostoucí kontrolu komunistické strany nad společností v tzv. normalizačním období. Počet nomenklaturních funkcionářů vzrostl především u základních organizací a podnikových či celozávodních výborů. U ostatních článků (kromě ÚV KSČ) dokonce klesl, v podstatě z praktických důvodů – tyto výbory nebyly schopny zvládnout „péči“ o tak velký počet funkcionářů. Přesnější představu podílu jednotlivých stupňů organizace komunistické strany na celkové „vnější“ nomenklatuře dávají tyto údaje:

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Podle usnesení předsednictva z listopadu 1970 se pravidelně každé dva roky provádělo tzv. komplexní hodnocení nomenklaturních kádrů. Komise v čele s funkcionáři příslušného výboru KSČ posuzovaly jak hodnocený funkcionář plní své úkoly, zda má předepsanou kvalifikaci (vzdělání, praxi), náležitě politické vzdělání a jak se politicky angažuje. Na základě hodnocení pak činily závěry, zda může funkci zastávat i nadále a ukládaly mu úkoly, jak pracovní tak i úkoly ke zvyšování odborného či politického vzdělání, případně i k zapojení do politické práce. Uložené úkoly se pak v následujícím hodnocení kontrolovaly. V některých případech komise navrhovaly zařazení hodnocených funkcionářů do tzv. kádrových rezerv s perspektivou zařazení do vyšší funkce. Postupně se ukazovalo jako praktické, provádět komplexní hodnocení u volených funkcionářů (uvnitř KSČ i mimo stranu) vždy před uplynutím volebního období. U ostatních se v 80. letech již nedodržovaly dvouleté intervaly a uskutečnilo se vlastně jen jediné – na přelomu let 1986 a 1987. Komplexní hodnocení nevedlo k výraznějším personálním změnám. V roce 1974 zůstalo ve funkcích 92,7 % hodnocených funkcionářů, v roce 1987 – navzdory ne příliš úspěšnému vývoji národního hospodářství – dokonce 95,7 %. Význam „komplexního hodnocení“ spočíval především v tom, že nomenklaturním funkcionářům připomínalo, kdo rozhoduje o jejich postavení, zavazovalo a nutilo je plnit pokyny komunistické strany. Dnes se zdá téměř neuvěřitelné, že v jednotně řízené akci hodnotila komunistická strana v roce 1974 více než 400 tisíc funkcionářů nekomunistických organizací a institucí a v roce 1987 dokonce téměř 650 tisíc.

V souvislosti s komplexním hodnocením zpracovával aparát KSČ rozboru struktury hodnocených funkcionářů z nomenklatury okresních, krajských a ústředních výborů KSČ a KSS. Vyplývá z nich, že v roce 1974 zastávalo nomenklaturní funkce v nekomunistických organizacích 91,5 % členů KSČ, 8,3 % nestraníků a jen 0,2 % členů jiných politických stran. V roce 1980 to bylo 92,3 % členů KSČ a v roce 1987 ještě o čtyři desetiny procenta více. Věkový průměr nomenklaturních funkcionářů v 70. letech narůstal (v roce 1974 činil 46,5 roku, v roce 1980 48,3), v 80. letech, kdy se zvětšil podíl funkcionářů mladších čtyřiceti let, klesl (v roce 1987 na 47,3). Postupně narůstal počet žen zastávajících nomenklaturní funkce. V roce 1976 činil podíl žen 11,7 %, v roce 1981 14,8 % a v roce 1985 18,2 %. Trvalým problémem režimu, který preferoval politickou oddanost, byly vzdělanost a odbornost „kádrů“. Jestliže uvolnění v druhé polovině 60. let přineslo v tomto směru určité zlepšení, kádrová politika normalizačního vedení a čistky na přelomu 60. a 70. let znamenaly zhoršení. Autoři rozboru struktury nomenklaturních funkcionářů z roku 1974 uvedli, že požadované vzdělání mělo jen 60,5 % funkcionářů. Ze zbývajících čtyřiceti si jen jedenáct procent vzdělání doplňovalo, neboť to „příslušné orgány důsledně nevyžadovaly“. Nicméně vzdělání nomenklaturních funkcionářů se v dalších letech zlepšovalo. V roce 1974 mělo vysokoškolské vzdělání 39,3 % prověřovaných funkcionářů a 29,2 % jen nižší odborné (bez maturity) či základní vzdělání. V roce 1980 mělo vysokoškolské vzdělání 46,2 % a v roce 1987 57 % funkcionářů. Naproti tomu poklesl v těchto letech podíl funkcionářů s nižším odborným či základním vzděláním na 21,3 % a 10,5 %. Na Slovensku byla úroveň vzdělání nomenklaturních funkcionářů, stejně jako věková struktura, příznivější než v českých zemích.

Nezbytným předpokladem realizace kádrové politiky KSČ v praxi bylo vytvoření husté sítě „kádrových pracovišť“. Podle usnesení předsednictva federální vlády z února 1971 měly na všech ministerstvech a ústředních úřadech, v ČSAV, ostatních vědeckých a výzkumných ústavech, na vysokých školách, v projekčních kancelářích a v podnicích zahraničního obchodu vzniknout odbory pro práci s kádry, na generálních ředitelstvích, podnicích a velkých závodech útvary pro kádrovou a personální práci, v malých podnicích, v družstvech a národních výborech měl být pro kádrovou práci určen jeden pracovník, přímo podřízený vedoucímu organizace. Úkolem těchto pracovišť měla být hlavně příprava kádrů, jejich evidence, osobní evidence, péče o podnikové učební zařízení apod. Postupné vytváření „kádrových pracovišť“ bylo průběžně sledováno na všech stupních stranické hierarchie. Kontrolní zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ z 8. února 1974 konstatuje téměř úplné splnění úkolu. Z dochovaných dokumentů je zřejmé, že „ryzímu kádrování“ se v polovině 70. let věnovalo přes deset tisíc pracovníků těchto útvarů. Kromě toho působily početně silné kádrové útvary v armádě a resortu ministerstva vnitra.

Usnesení předsednictva ÚV KSČ o kádrové politice z listopadu 1970 zůstalo v platnosti až do prosince 1987, kdy bylo nahrazeno usnesením ústředního výboru o „zkvalitnění kádrové politiky“.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Ústřední výbor v něm ocenil dosavadní „pozitivní výsledky v práci s kádry“ i samotné usnesení předsednictva z listopadu 1970, které považoval za jeden ze tří klíčových dokumentů (vedle Poučení z krizového vývoje a rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany z prosince 1970), které určily „zásadní politická východiska“ k obnově a rozvoji „leninských norem v kádrové práci“. Úkoly v kádrové politice však byly v usnesení formulovány v „perestrojkovém“ duchu a výrazně se odlišovaly od předcházejícího z roku 1970. Usnesení sice obsahovalo obligatorní požadavek, aby v čele společnosti stáli lidé s potřebnými „třídně politickými“, odbornými a morálními vlastnostmi a „oddaním socialismu“, v dalších pasážích však preferovalo „komplexní připravenost“, vzdělání i odbornost. Doporučovalo se zde také vybírat „kádry“ z většího počtu kandidátů, využívat konkurzní řízení, zdůrazňovala se odpovědnost vedoucích pracovníků aj. Usnesení také požadovalo novelizaci kádrových pořádků i seznamů funkcí, při níž se měla posílit odpovědnost nižších stranických orgánů a základních organizací. (V listopadu 1988 pak předsednictvo rozhodlo o snížení počtu funkcí schvalovaných orgány ÚV KSČ.)

Navzdory „perestrojkové“ frazeologii usnesení, k výraznějším změnám v kádrové politice za období Jakešova vedení zjevně nedošlo. Personální změny ve vedoucích funkcích komunistické strany i státu z let 1988 a 1989 žádnou podstatnější změnu v kádrové politice nepředstavovaly.

JAZYK TOTALITNÍHO REŽIMU

KAREL ŠEBESTA

Pro totalitní propagandu je typické především prolínání tří funkcí, informační, rituální a působící, a hypertrofie funkce rituální, která obě ostatní funkce překrývá. Narušení či modifikace rituálu pak může druhotně sloužit i jako prostředek informace a působení.

1. Svět, který propaganda konstruuje, je důsledně rozlišen na svět „náš“, jemuž jsou vyhrazeny pouze pozitivní kvality, a svět nepřátelský, jemuž jsou vyhrazeny kvality přesně opačné. Tím je určena i specifická funkce informační funkce totalitní propagandy: je pro ni typické podávání takového obrazu světa, který by uvedenému základnímu schématu odpovídal, tedy krajní zesilování pozitivních informací o totalitním režimu, a naopak zamlčování, redukování a zeslabování informací o jeho neúspěších (opak platí o informacích o protivníkovi).

1.1 Pro zesilování pozitivních informací o totalitním režimu je typické užívání kvantifikujících prostředků: Historická usnesení XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu se setkávají s jednomyslným souhlasem všech stranických organizací, všeho sovětského lidu. Na schůzích se projevuje naprostá jednota naší strany, její semknutost kolem bojového štábu – leninského Ústředního výboru. Tyto schůze ukazují nezlomnou vůli všech komunistů bojovat za uskutečnění sjezdových usnesení.

1.2 K prostředkům sloužícím zamlčování, redukování a zeslabování negativních informací náleží:

a) užívání neurčitých obecných označení typu srpnové události, události v ČKD, události minulých dnů, určité jevy; eufemismů typu potíže, problémy, komplikace, zanedbání, napětí, nepravdivosti; uvádění negativních jevů jako sporadických, ojedinělých, okrajových, přežívajících, popř. inspirovaných protivníkem (ne vždy a ne všechno se nám daří; objevují se ještě místy určité potíže; někdy se ještě vyskytnou problémy;. Nelze přehlížet případy, kdy některé prohnilé živly se pokoušejí využívat kritiky a sebekritiky k rozličným pomlouvačným výmyslům a protistranickým tvrzením. Takové projevy jsou vlastně ozvěnou cizích hlasů, opakováním omšelých pomlouvačných výmyslů zahraniční reakční propagandy);

b) prezentování negativních jevů na pozadí vše zastiňujících skvělých úspěchů. V krajní poloze je negativní jev prezentován jako nutná cena za podstatně důležitější výsledky (potíže růstu, napětí způsobené rychlým rozvojem průmyslu); jako možnost dalšího úspěchu (rezervy, možnosti, kapitál; – Máme ještě obrovské rezervy v hospodaření s lidskými i materiálovými zdroji; – E. Ochab uvedl, že předpokladem pro zvyšování životní úrovně je především maximální využití výrobních rezerv a techniky. Zdůraznil, že v diskusi o návrhu pětiletého plánu v podnicích a na závodech odhalili dělníci nevyužití rezervy ve výrobě a mnohé možnosti zvýšení a zlepšení výroby); popř. jako pozitivum, jako důkaz akceschopnosti a síly strany, která problém dokáže odstranit. Skutečnost, že naše strana rozvinula rozhodný boj proti nedostatkům ve stranické a státní činnosti, v hospodářské výstavbě, boj za překonání následků kultu osobnosti, svědčí o veliké síle strany, o její neochvějně věrnosti leninismu.

2. Jak informování o skutečnosti, tak i její hodnocení jsou ritualizovány. Ritualizace vyjadřování do jisté míry snižuje bezprostřední působivost propagandistického textu; udržování rituálu však zakládá jeho působení na vyšší úrovni – ritualizovaná propaganda vyplňuje komunikační prostor mezi držiteli moci a příjemci svou neměnnou existencí manifestuje nezměnitelnost stavu věcí. Tím, že držitel moci vnutí příjemcům ustálený způsob vyjadřování, prokazuje své postavení vůči nim. Rituálnost se projevuje nejvýrazněji v silné frazeologizaci vyjadřování (bratrská spolupráce, plodná spolupráce, nerozborná jednota, neochvějná věrnost, země socialistického tábora, mírové budování, záštita míru a socialismu, široká podpora, síla lidu); v užívání ustálených způsobů označení některých skutečností (pravcový oportunismus a revizionismus, krizové období ve vývoji strany a společnosti po XIII. sjezdu) a ustálených pojmenování osob, států a institucí. Charakteristické je užívání jmen představitelů socialistických států s plnou titulaturou (Při závěru besedy, již byl přítomen také mimořádný a zplnomocněný velvyslanec Československé republiky v SSSR Jaromír Vošahlík, předseda presidia Nejvyššího sovětu SSSR K. J. Vorošilov požádal delegaci, aby tlumočila bratrský

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

podrav všem československým pracujícím, československé vládě a prezidentu Československé republiky A. Zápotockému) nebo plného oficiálního pojmenování vlád a dalších institucí u socialistických zemí (Členové politbyra Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (SED) se v těchto dnech sešli s početnou delegací funkcionářů Sociálně demokratické strany Německa (SPD), kteří byli hosty na III. konferenci SED). U institucí a osob nepřátelské strany se naopak ritualizovalo pojmenování zkrácené a u označení vlád zhusta metonymické, s nímž je v jazyce propagandy spjato negativní hodnocení (Bonn je zděšen ohrožením svých plánů na vyzbrojení. Náměstek ministra zahraničních věcí NDR státní tajemník Georg Handke označil 9. dubna v rozhlasovém interview prohlášení bonnského ministerstva zahraničních věcí k londýnské konferenci o odzbrojení za úder proti mírovému sjednocení Německa).

3. Působící funkce totalitní propagandy je pouze v omezené míře založena na direktivních pokynech. Ty bývají vyjádřeny většinou neosobně, jako požadavek, který vyplývá objektivně ze situace, ne ze subjektivního rozhodnutí (doba od nás žádá; situace vyžaduje; podmínky zostřeného zápasu vyžadují, aby každý z nás); k tomu přispívá i užívání inkluzivního plurálu, zahrnujícího příjemce i autora (my všichni musíme; na nás všechny to klade zvýšené nároky). Místo imperativu nebo modálních výrazů se užívá často budoucího času, který pokyn podává jako společné rozhodnutí příjemce i autora nebo jako samozřejmý slib (Závěry XIV. sjezdu naplníme svou prací; Všichni se budeme podílet na dalším budování), popř. se pokyn objevuje v eliptické konstrukci (Za další rozvoj naší země, za lepší život pracujícího lidu), která rovněž imperativnost zakrývá.

Častěji než direktivní pokyn se uplatňuje hodnocení. Obecně lze o něm říci, že ve světě totalitní propagandy je protivník principiálně špatný, nám cizí, jeho aktivity jsou bezcenné, nelegitimní, spjaté s minulostí, a proto nutně odsouzené k neúspěchu: Některé prohnilé živly se pod rouškou odsuzování kultu osobnosti pokoušejí vzbuzovat pochybnosti o správnosti politiky strany. Celý historický vývoj sovětské země vyvrací takové výmysly a nenechává z takových nekalých pokusů kámen na kameni. Naopak představitelé „našeho“ světa mají principiálně vysokou hodnotu (Není sporu, že komunisté mají největší zásluhu o dosud vykonané dílo, že jsou iniciátory a strážci naší cesty. — Komunisté se tedy ukázali nejlepšími hospodáři, jako kdy naše země měla), jsou nám blízcí (nám všem drahý, náš blízký přítel a bratr, bratrský lid), jejich aktivity jsou mimořádně významné (historické závěry, světodějně úspěchy, epochální iniciativa), legitimní, spjaté s budoucností, a proto historicky nutně vedoucí k úspěchu.

Hodnocení se vyjadřuje zhusta v ritualizovaných obrazech a často bývá podáváno neosobně — jako by skutečnosti nebyly hodnoceny, ale hodnota jim byla inherentní. Vedle přímých hodnocení (protilidové živly, protisocialistické síly, podlé záměry, slavná Komunistická strana Sovětského svazu) se v propagandě uplatňuje bohatý repertoár prostředků hodnocení nepřímého: volbou jednoho z dvojice hodnotově protikladných pojmenování (bandité-partyzáni, separatisté-bojovníci za nezávislost, iniciativy-machinace, pomoc-agrese, dohodli se-kulí pikle, vedoucí-náčelník banditů apod.); prostřednictvím hodnotících konotací ustálených u některých výrazů jejich ritualizovaným užíváním (pouze o protivníkovi se uvádí, že se snažil, pokoušel, usiloval něco udělat — přisuzuje se mu snaha, ale upírá úspěch; že chce, domáhá se, prahne, naléhá — jde o příliš kategorické, a proto podezřelé subjektivní snažení; že zdůvodňuje, motivuje — důvody nejsou patrně zřejmé, nejsou objektivně dány). Hodnotící konotace vyvolává i ritualizované užívání plné titulatury „našich“ představitelů nebo naopak metonymických označení protivníka.

Specifickým postupem je vytváření formulací, o jejichž pravdivostní hodnotě se nelze vyslovit, které nelze popřít. Především jde o obraty fragmentární, bez predikátu (Mládež vždy se stranou; Mír — práce — socialismus), metaforické (Ostrava je ocelové srdce republiky) a o vyjádření, v nichž je hodnotící soud vyjádřen implicitně (Strana ještě těsněji semkla své řady — implikuje, že už předtím byla strana semknuta; Naše úspěchy jsou výsledkem pilné práce našeho lidu pod prozřetelným vedením Komunistické strany Československa — implikuje existenci našich úspěchů, pilné práce lidu i toho, že vedení KSČ je prozřetelné).

Typické pro totalitní propagandu je přehodnocení dřívějších pojmů, k nimž se váže kladné hodnocení. Výrazy typu demokracie, svoboda, právo apod. jsou připojením přívlastků rozlišeny na pravé, skutečné, reálné, opravdové (socialistické, lidové) a falešné, pouze formální (buržoazní,

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

západní). Obě sady pojmů jsou přitom prezentovány jako zásadně, principiálně odlišné. Tím je také vyloučen jakýkoli pokus o jejich srovnávání, jakékoli diskuse o nich s „ideologickým protivníkem“.

Jazyk totalitního režimu není zcela homogenní (liší se podle různých oblastí a žánrů komunikace) a není zcela jednotný ani v čase (jazyk 50. let se částečně odlišuje od jazyka doby normalizační). Jeho jádrem je nepochybně jazyk propagandy; pro totalitní společnost však je typické pronikání prvků jazyka propagandy i mimo její vlastní teritorium – od komunikace odborné, umělecké atd. Právě pro tento jev – rozšíření jazyka propagandy do ostatních sfér společenského dorozumívání – by bylo užitečné rezervovat termín „novořeč“, užívaný jinak dosti nejednotně. Vzhledem k omezenému prostoru si zde všímáme pouze jazyka propagandy, a to bez časového nebo žánrového rozlišení.

MÉDIA A JEJICH ROLE V TOTALITNÍM SYSTÉMU

BARBARA KÖPPOVÁ

V autoritářských, resp. totalitních režimech jsou média chápána jako nástroj prosazování politiky vládnoucí moci, jako prostředek propagandy. To je základní představa, která určuje jejich deklarovanou a režimem vynucovanou – i když ne vždy zcela naplňovanou – roli. Československo v období 1948-1989 nebylo v tomto směru výjimkou. Média měla postavení institucí, které je možné a žádoucí využít k prosazování idejí a hodnot, o něž se režim opíral – především k podpoře jedinečného historického poslání komunistického hnutí, a tím k ospravedlnění výlučného mocenského postavení komunistické strany. Toto chápání úlohy médií podstatným způsobem ovlivňovalo jejich chování, vnímání příjemci i nároky na média kladené komunistickým režimem.

Ze strukturního hlediska představovala československá média v období 1948 -1989 mediální systém, v němž byla zastoupena tištěná periodická i neperiodická média, rozhlasové vysílání, od roku 1953 i televizní vysílání. Patřily do něho i tiskové agentury, především Československá tisková kancelář, která byla pro domácí i zahraniční média zdrojem oficiálních informací. Tento systém byl v co největší míře podřízen jednotnému, vysoce centralizovanému řízení umožňovanému především díky principu osobní odpovědnosti vedoucích pracovníků, šéfredaktorů i řadových pracovníků za ideologickou vhodnost obsahů, jejich nomenklaturnímu výběru a jejich permanentnímu existenčnímu ohrožení v případě vykročení z rámce služebné role médií. Jedním z podstatných důsledků této skutečnosti byla proměna principu autocenzury z roviny mravně podmíněné sebekontroly do roviny pragmatického vyhovování tlaku režimu.

Přesvědčení vládnoucích o značné účinnosti médií a přímočarém dopadu distribuovaných obsahů na příjemce vedlo ke snaze mediované obsahy kontrolovat (v naději, že jsou tím kontrolovány i obsahy vědomí jejich příjemců) a k úsilí o to, aby média nabízela vnitřně soudržný obraz světa, v němž pozitivní významy budou spojeny s vlastním režimem a jeho spojenci, negativní významy s odpůrci a nepřáteli režimu. Právě tomuto cíli byla podřízena i vysoce selektivní personální politikou (marginalizací, zastrašením nebo vyloučením nelояálních profesionálů, a naopak poskytováním výhod aktivně spolupracujícím a loяálními) a řízenou výchovou stávajících perspektivních profesionálů i systematickou přípravou nových. Také politické a teoretické úvahy zdůrazňovaly formativní funkci médií, zásadní podíl médií (a zvláště žurnalistiky) na utváření, posilování a dalším rozvíjení uvědoměle pozitivního vztahu k režimu a jeho spojencům. Tento pohled na média jako na mocnou společenskou sílu vedl ke snaze o soustavné zvyšování účinnosti médií, tedy o hledání cest, jak mocný potenciál médií lépe v praxi lépe využít.

Žádaná, deklarovaná či předpokládaná role médií se ovšem podstatně lišila od skutečné. Nejzajímavějším aspektem skutečné role médií v československé společnosti v období let 1948-1989 zůstává jejich relativně omezená a nápadně kolísající účinnost, přestože autoritářský režim v průběhu čtyřiceti let učinil všechno pro to, aby média ovládl, podřídil je svým ideologickým a propagandistickým záměrům a politickým zájmům a maximalizoval jejich efektivitu. Celé období zhruba čtyřiceti let se vyznačuje tím, že role centrálně řízených a reglementovaných médií (resp. moc režimu uplatňovaná prostřednictvím médií) se postupně oslabuje, i když moc režimu manifestující se prostřednictvím schopnosti ovládat a kontrolovat mediované obsahy kolísá a dostává se v průběhu oněch čtyř desetiletí vícekrát až do poloh zdánlivé neotřesitelnosti. Obecný rámec chápání role médií jako nástroje postojové integrace společnosti ovšem nebyl neměnný a v průběhu let 1948-1989 se vyvíjel a pozměňoval spolu s proměnami celkové hospodářské situace, politiky KSČ, která si média usurpovala, i dispozic cílového publika. V závislosti na proměnách historického kontextu lze tedy sledovat jak se měnila (deklarovaná i reálná) role médií.

Zprvu, v období mezi koncem 40. a druhou polovinou 50. let, hrály významnou roli synergické efekty budování autoritářské organizace médií, psychického nátlaku a teroru, ale současně také určité identifikace části cílového publika s působením médií. V tomto období definoval roli médií tiskový odbor ÚV KSČ, který dodával politické direktivy všem redakcím a kontroloval jejich plnění. Převládala představa, že média mají možnost aktivně prosazovat žádoucí změny ve společnosti. Tisk a rozhlas se plně podřizoval stranické diktatuře, což stvrdil i I. sjezd čs. novinářů v říjnu 1948.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

(Viz Novinářská organizace 1948-1989.). Novou situaci kodifikoval tiskový zákon z prosince 1950 a dovršilo zřízení Hlavní správy tiskového dohledu v roce 1953. (Viz Cenzura.) Obsah novin byl jednotvárný, na počet informací chudý, žánrově velmi fádňí a tomu odpovídal i grafický vzhled novin. Důležitým informačním, ale i zábavním médiem byl v tomto období rozhlas (viz). 1. května 1953 zahájila vysílání i televize (viz). Do poloviny 50. let však měla jen nepatrný počet koncesionářů a její vliv byl minimální.

Zásahy do systému médií spolu s řízením distribuovaných obsahů a vynuceným či spontánním pozitivním postojem příjemců vedly k tomu, že toto období charakterizuje relativně vysoká míra vnitřní koherence politických záměrů komunistické strany a státu, obsahů médií a postojů publika. V tomto období jsou si deklarovaná a reálná role médií nejbližší za celou dobu vlády KSČ. Rozpad této postojové soudržnosti přeznamenával vývoj v Sovětském svazu ve druhé polovině 50. let a diskuse kolem kultu osobnosti J. V. Stalina. V československé společnosti pak především diskuse o pravdivosti v umění, jehož některé projevy se vymykaly homogennímu obrazu, o který usilovala dobová propaganda (diskuse se týkaly kupříkladu románu Josefa Škvoreckého *Zbabělci* či divadelní hry Pavla Kohouta *Zářijové noci*). Autoritářský režim nebyl ve své víře v účinnost médií založené na kontrole a řízení obsahů připraven na zvládnutí vnitřního rozporu ve vlastním sebeobrazu (a nikdy tuto svou slabinu nedokázal překonat). To rozkolísalo základní služebnou roli médií, kterou režim považoval za jeden z prostředků posilování své stability. Následující desetiletí tento trend potvrdilo. Bylo fakticky obdobím pokusů o nastolení "ideálního" postavení médií sloužících režimu na jedné straně a o reformu mediálního systému zevnitř, prosazovanou víceméně proti zájmům a představám vykonavatelů politické moci a v rámci systémových omezení daných vlastním politickým zřízením na straně druhé.

Veškerá restriktivní opatření, která byla v rukou vlády a KSČ (ať se jednalo o cenzurní úřady nebo různá rušící centra pro vysílání ze zahraničí či personální opatření), nedokázala dosáhnout žádaných ideologických účinků. Docházelo k rozporu mezi tvrdě prosazovanou reglementací a vědomím společnosti. V 60. letech (stejně jako později) se usnesení komunistické strany věnovaná oblasti médií opakovaně vracela k tomuto problému. Naději spatřovaly stranické orgány v novinářích, vyžadovaly od nich politickou vyspělost, odbornost a morální kvality, požadovaly neustálé zvyšování kvalifikace. Režim tedy fakticky přistoupil k tomu, že se snažil vynucovat si deklarovanou roli médií prostřednictvím tlaku na jednotlivce a prosazováním principu osobní odpovědnosti, aniž přitom uvažoval o možnosti redefinovat postavení a roli médií.

Teprve v průběhu 60. let se komunistická strana snažila o pozměněný přístup k médiím. Představu o médiích, která prosazují žádoucí změny ve společnosti, vystřídala představa, že média jsou faktor, který se může podílet na prosazování a udržení komunistické ideologie. V usneseních ÚV KSČ se opakovaně projevovalo úsilí o zvýšení účinnosti působení médií – a účinnost, respektive neúčinnost médií se stala hlavním nástrojem posuzování naplňování jejich role. Vina za nezdar politiky komunistické strany tak nebyla na politicích, nýbrž na médiích, přestože s výjimkou krátkého období roku 1968-69 byla média pod důslednou kontrolou KSČ.

Fungování autoritářsko-byrokratického modelu mediálního systému narušilo reformní období 1968-1969, které přineslo zrušení cenzury, výraznou obsahovou proměnu a liberalizaci médií a také jejich podstatný růst se vlivu na proces veřejné komunikace. Změny projevily v masivním – byť v důsledku společenského vývoje dočasném – posunu médií od politicko-mocenské k veřejné sféře a k faktickému zájmu medií o převzetí role společenské odpovědnosti za artikulování postojů veřejnosti k fungování mocenských struktur. I když se lidé publikující v médiích ve velké většině i nadále hlásili k principům, na nichž stojí vize socialistické společnosti, fakticky vnášeli do centralizovaného modelu médií prvky modelu liberálního (požadavek svobody projevu a od něj odvozené právně garantované nezávislosti médií) a modelu odpovědnosti vůči společnosti jako celku. Reformní proces propůjčil médiím roli alternativní politické síly, která se mohla opřít o rozsáhlý společenský konsensus a vymanit se ze své služebnosti. Veřejnost se s médii identifikovala do té míry, že v době okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy byla ochotná alespoň symbolickými prostředky bránit budovu Československého rozhlasu.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Po srpnu 1968 a nástupu normalizačního vedení KSČ následovala restaurace původního autoritářského modelu se všemi jeho atributy, včetně obnovení centralizované kontroly a řízení prostředků masové informace a propagandy od počátku sedmdesátých let. Období poslední třetiny 60. let bylo chápáno jako selhání, v němž významnou roli sehrála ztráta kontroly nad médii. Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ jako dobově závazná doktrína pro výklad předcházejícího vývoje konstatovalo, že ve vztahu k médiím se vedení komunistické strany a státu v podstatě zřeklo jejich řízení a kontroly, tedy že nedokázalo dosáhnout toho, aby média plnila deklarovanou roli.

Tomu odpovídaly i kroky, které režim vůči médiím na počátku 70. let podnikl. Významný prvek v opětovném získání ztracených pozic v médiích představovaly personální změny v médiích a snaha po všeobsáhlé kontrole ideového působení na společnost. Opakoval se model po roce 1948, kdy nepohodlní novináři museli odejít z redakcí, byli vylučováni ze svazu novinářů a současně došlo k zastavení řady titulů. Ve zprávě příslušného oddělení sekretariátu ÚV KSČ pro předsednictvo z ledna 1972 se uvádí, že podle dosavadních neúplných informací muselo z redakcí odejít více než 1200 novinářů a že „tento pohyb není konečný“. Intenzivní čistky pokračovaly ještě v celém roce 1972. I když o jejich výsledcích jsou k dispozici jen dílčí údaje, je zřejmé, že asi čtvrtina novinářů musela opustit svou profesi. Velký důraz se kladl nejen na politickou spolehlivost nových pracovníků médií, ale také na zavedení institucionálních kontrolních mechanismů – úřadů pro tisk a informace. Mnozí noví pracovníci, nahrazující zkušené novináře, kteří museli z politických důvodů redakce opustit, procházeli urychlenými kurzy žurnalistiky především na komunistických stranických školách.

Normalizační politika vnímala v podstatě roli médií v období 1967-1969 jako potvrzení správnosti svých tezí o velké účinnosti médií a nutnosti média řídit a posilovala snahu o kontrolu distribuovaných obsahů řadou dalších kroků, například zřízením samostatné Fakulty žurnalistiky na Univerzitě Karlově v Praze, což mělo umožnit efektivnější kontrolu přípravy budoucích novinářů podporou (a vynucováním) průběžného vzdělávání profesionálů působících v médiích. Politická moc však nedokázala v žádném ohledu zpracovat změněné společenské podmínky, proměnu zahraničně politického kontextu, prožitek rozporného obrazu světa. Snaha o urputnou manipulaci veřejností byla v dané situaci odsouzena k daleko zásadnějšímu nezdaru než v období 50. let, kdy bylo společenské klima zformováno pod vlivem meziválečného vývoje a následné válečné zkušenosti. (Potvrzují to i srovnatelné sociologické výzkumy veřejného mínění z let 1982 a 1989.) Nepřeklenutelná propast mezi účelově konstruovaným mediálním obrazem na jedné straně a společenskou praxí a zkušeností apriorně negativně naladěného nebo rezignovaného a zlhotejnělého publika vedla k definitivnímu vyprázdnění autoritářského modelu mediální (a vůbec veřejné) komunikace a k jeho závěrečnému fiasku.

NOVINÁŘSKÁ ORGANIZACE

BARBARA KÖPPLOVÁ

Způsob organizování novinářů (do Svazu českých, resp. československých novinářů) navázal po roce 1948 na významný trend z prvních poválečných let – na snahu vytvořit jednotnou organizaci. Úvahy o vytvoření jednotného novinářského svazu se zrodily již v době druhé světové války a lze je vyložit zkušenostmi ze spolkově roztržitého období předválečného, potřebou vyřešit zřetelně a autoritativně problém novinářů, kteří během světové války kolabovali, ale také celkovou atmosférou jednoty a kolektivity. Na valném shromáždění 17. března 1946 byl ustaven (Ústřední) svaz československých novinářů, jako přípravný výbor nové profesionální organizace novinářů. Současně byl konstituován Svaz českých novinářů a jeho předsedou byl zvolen Otto Wunsch. (17. března 1946 vznikl také Zvaz slovenských novinářů.) Po schválení Zákona o postavení redaktorů a Svazech čs. novinářů 28. května 1947 získal Svaz československých novinářů pro svou existenci oporu v zákoně a stal se samosprávnou korporací o dvou členských organizacích – Svazu českých novinářů a Svazu slovenských novinářů. V této podobě se jednalo o organizaci s výrazně profesním, resp. stavovským charakterem.

Po převzetí moci v únoru 1948 mohla komunistická strana nastoupené sjednocující tendence využít ve svůj prospěch. Již 25. února 1948 byl na mimořádné schůzi předsednictva ustaven akční výbor Svazu českých novinářů a po 1. sjezdu novinářů (23. a 24. října ve Smetanově síni Obecního domu v Praze) se velmi rychle projevilo směřování k těsné provázanosti mezi politikou komunistické strany, žurnalistikou a novinářskou obcí. Charakter Svazu čs. novinářů se proklamativně změnil ze stavovského a zájmového na ideový, resp. „ideově výchovný“. Na sjezdu se projevilo zřetelné úsilí o naplnění role médií jako nástroje propagandy, konstituování žurnalistiky vycházející ze socialistických zásad a potlačení jakéhokoliv jiného projevu. Předsedou svazu se stal šéfredaktor Zemědělských novin Antonín Nedvěd, místopředsedy Vojtěch Dolejší a Mikuláš Šurina. O tom, jaký význam komunistická strana přisuzovala tomuto setkání českých a slovenských novinářů, vypovídá skutečnost, že na sjezdu promluvil i předseda vlády Antonín Zápotocký a prezident Klement Gottwald přijal delegaci sjezdu. Součástí cesty k nové, socialistické žurnalistice se stala i personální politika svazu směřující k vyloučení těch žurnalistů, kteří by mohli deklarovanou jednotu a vůli naplňovat danou roli médií narušovat. Na témže sjezdu byli proto také ze Svazu českých novinářů vyloučeni přední představitelé „reakční žurnalistiky“, jako Ferdinand Peroutka, Ivan Herben, Pavel Tigrid aj. Celkem bylo v průběhu „poúnorové očisty“ vyloučeno asi 130 novinářů, další byli disciplinárně potrestáni. Vyloučení postihlo především redakce národně socialistického a lidoveckého tisku. K dalekosáhlým personálním změnám však docházelo i v jiných redakcích, nevyjímaje redakce odborných a vědeckých časopisů.

Novinářská organizace se tak dostala do postavení potenciálně významného nástroje kontroly chování novinářů. K tomu bylo ovšem třeba její postavení posílit i legislativně. Stalo se tak zákonem o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů z 20. prosince 1950. Ten stanovil, že novinářem z povolání může být jen ten, kdo je členem svazu. (Podmínka členství v novinářské organizaci obecně byla pro novinářské povolání stanovena již v roce 1947.) Podle zákona si veškeré rozhodovací pravomoci o postavení každého novináře uvnitř všech redakcí ponechával svaz novinářů. Právo rozhodovat o tom, kdo smí nebo nesmí vykonávat novinářské povolání, ho stavělo do pozice velmi významného kontrolního orgánu v oblasti médií, takže lze svaz novinářů pokládat za zřejmý a účinný stupeň systému reglementace médií v tomto období.

Postavení svazu novinářů bylo v poúnorové době velmi těsně provázané s komunistickou stranou. Česká žurnalistika se v tomto období vždy řídila a ve své práci vycházela ze závěrů sjezdů KSČ. Nomenklaturní pracovníci svazu novinářů rozpracovávali výsledky těchto sjezdů do svazových směrnic, Svaz čs. novinářů pak projednával úkoly, které stanovilo vedení KSČ, a vydával direktivy k jejich naplnění. Významně se rovněž zapojoval do přípravných propagandistických kampaní před sjezdy komunistické strany tím, že podporoval a rozvíjel „předsjezdové diskuse“.

Na 2. sjezdu svazu novinářů v roce 1957 byl princip povinného členství pro novináře opuštěn a novinářské povolání se uvolnilo i pro nečleny svazu. To se projevilo i v úpravě znění zákona č.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

44/1958 Sb. Sjezd proklamoval změnu charakteru svazu na „ideově tvůrčí“ organizaci, založenou na dobrovolném členství. Členská základna svazu novinářů se mezi prvním a druhým sjezdem značně rozrostla: v roce 1948 vykazoval svaz jen pro české země 1 463 členů, zatímco v roce 1957 jich bylo již 2 540 členů. Přechodem na princip dobrovolného členství se otevřela možnost přílivu nových novinářů do redakcí. Jednalo se vcelku o praktický a pragmatický krok, neboť to byla doba, kdy docházelo k rozšíření počtu tištěných médií a rovněž k rozšíření vysílání Československé televize.

Období konce 50. let se tedy odehrálo ve znamení jistého, byť velmi opatrného uvolnění poměrů v jedné části mediálního sektoru, v organizovaném působení novinářů. Zatímco mezi prvním a druhým sjezdem byl časový odstup devíti let, 3. sjezd novinářů se konal již v roce 1959. Už v předsjezdové diskusi se objevila témata literární a umělecké kritiky, potřeby zábavních prvků v žurnalistice a požadavek zvýšení kvality novinářské práce, aj.

Výrazněji se tendence k uvolnění projevila v průběhu 60. let, a zvláště v jejich druhé polovině. Významnou úlohu v myšlenkovém a názorovém osamostatňování novinářské obce představoval 5. sjezd (v říjnu 1967), na kterém se část delegátů postavila za uvolnění poměrů v československých médiích, ale svoje postoje neprosadila. Sjezd naopak zaujal kritické stanovisko k tzv. „negativním“ tendencím kulturních časopisů, především Literárních novin. Pro novinářskou komunitu to bylo velmi rušné období, naplněné snahami o nastolení podmínek pro svobodnou výměnu názorů.

Spolu se zřetelným uvolnění společenského klimatu došlo v průběhu roku 1968 k výrazným změnám také ve Svazu československých novinářů. 1. dubna 1968 se ve velkém sále pražské Lucerny sešlo asi 870 novinářů z pražských redakcí všech médií a založili radikálně orientovanou Pražskou organizaci novinářů. 21.-23. června se konal mimořádný sjezd Svazu čs. novinářů. Došlo na něm k personálním změnám ve vedení svazu a sjezd se samostatnou rezolucí distancoval od závěrů 5. sjezdu. Hlavním úkolem, jímž se mimořádný sjezd zabýval, byla příprava tiskového zákona, který měl podle účastníků sjezdu a představitelů svazu novinářů vytvořit demokratické podmínky pro novinářskou práci. (Dílčí, ale klíčovou novelu, na které se podílel i svaz novinářů a která kodifikovala zrušení cenzury schválilo Národní shromáždění 26. června jako zákon č. 84/1968 Sb. Návrh nového zákona měl být připraven do konce srpna.) Sjezd rovněž změnil organizační strukturu svazu vycházející z federálního uspořádání státu - tedy Svaz českých novinářů a Svaz slovenských novinářů. 26. června 1968 se v Bratislavě sešla předsednictva obou svazů a ustavila ve smyslu společných stanov Ústředí novinářů ČSSR. Předsedou Ústředí byl jednomyslně zvolen Vladimír Kašpar, předseda Svazu českých novinářů, ústředním tajemníkem se stal František Kaucký.

Již od podzimu roku 1968 sílila soustředěná snaha vlády a vedení KSČ o nastolení pevného, centralizovaného vedení médií jako instrumentu k prosazování své politiky. Na dubnovém plenárním zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969 prohlásil nově zvolený první tajemník Gustáv Husák, že proto, aby komunistická strana mohla plnit svou úlohu vedoucí politické síly, je nezbytně nutné, aby si zajistila rozhodující ideový vliv na televizi, rozhlas a tisk. Ke slovu se dostaly prostředky, jejichž cílem bylo ukáznit a konformizovat novinářskou obec. Prvním krokem k opětovnému získání ztracených pozic byla výzva „Slovo do vlastních řad“ zpracovaná předními komunistickými ideology Janem Fojtíkem a Jiřím Stanem, uveřejněná v Rudém právu 17. května 1969. Do 9. června ji podepsalo na 350 českých a slovenských novinářů. Na výzvu navázal celostátní aktiv novinářů-komunistů 2. července, který se – v duchu normalizačního kurzu – věnoval zhodnocení podílu médií na událostech roku 1968 a požadoval, aby se novináři sami podíleli na vytvoření podmínek, které opakování podobného zapojení médií „do aktivit nepřátelských režimu“ zabrání. Na aktivu byla rovněž ustavena komise pro přípravu novinářského sjezdu. Jejím předsedou byl zvolen Josef Valenta. Realizovala se přísná personální opatření proti všem redakcím a novinářům, kteří se angažovali v reformní politice. Další kroky vedly k oslabení pozice pražských novinářů (8. září 1969 byla zrušena pražská novinářská organizace a přímým řízením jednotlivých novinářských organizací v Praze byly pověřeny ústřední řídicí orgány svazu) a k radikální čistce (ze Svazu novinářů bylo již v roce 1969 vyloučeno přes 800 novinářů označených za výrazné představitele pravicového oportunismu).

V jarních měsících roku 1971 došlo k výměně novinářských průkazů, které byly v platnosti od roku 1964. Podnětem k výměně legitimací byla skutečnost, že nové vedení svazu novinářů chtělo

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

důsledně vystoupit proti všem, kteří z redakcí již sice museli odejít, ale měli dosud novinářské legitimace.

Události v období 1969-1971 znovu – podobně jako na přelomu 40. a 50. let – jasně prokázaly, jak lze využít jednotné organizace k restriktivní personální politice.

Směr vývoje v dalším období určoval Československý svaz novinářů jako střešová organizace obou národních svazů. K jeho ustavení došlo ve dnech 17. a 18. května 1972 na 6. sjezdu čs. novinářů. Předsedou se stal Zdeněk Hoření, zástupce šéfredaktora Rudého práva, místopředsedy Josef Valenta a Miloš Marko, ústředním tajemníkem Marcel Nolč. Sepětí mezi politikou svazu novinářů a komunistické strany bylo vyjádřené především úsilím po co nejužším personálním propojení, mechanismem osobní zodpovědnosti vázané na členství ve svazu, stanovením míst, která ve vybraných médiích musela být obsazena členy KSČ a hlavně důslednou snahou představitelů svazu novinářů o naplňování usnesení komunistické strany. Československý svaz novinářů představoval celostátní organizaci novinářů, která byla součástí Národní fronty.

Na 6. sjezdu byly také přijaty zásady ukládající členům svazu povinnost dodržovat zásady "etiky socialistického novináře" a svěřující samotnému svazu úkol bdít nad jejich dodržováním a prohlubováním. Snaha o vypracování etického kodexu, vyslovená na 6. sjezdu, byla snahou po vytvoření pozitivního obrazu a přijatelné představy o morálním profilu socialistického novináře. Etický kodex, který prošel organizovanou diskusí, byl nakonec předložen ke schválení 7. sjezdu v červnu 1977.

V 70. letech také sílilo organizační zázemí Svazu československých novinářů a škála jeho aktivit se zaměřila na úplné ovládnutí všech činností souvisejících se stavem a dalším vývojem československé novinářské obce. Ke svazu novinářů bylo od roku 1974 organizačně začleněno vydavatelství a nakladatelství Novinář (založené v roce 1966). Vydával se tu kromě časopisu Svět v obrazech také profesní časopis Československý novinář a odborný novinářský časopis Sešity novináře. Nakladatelství vydávalo kromě periodik rovněž knihy převážně orientované na novinářskou tematiku.

V průběhu 70. a 80. let se Československý svaz novinářů plně zaměřil na podporu a prosazování linie komunistické strany ve společnosti. Svědčila o tom i usnesení dalších, nepřilíš významných sjezdů (v červnu 1982, v červenci 1987), která jen tlumočila novinářům závěry předcházejících sjezdů KSČ. Mimořádnou pozornost věnoval svaz "výchově" novinářů v duchu komunistické politiky a ideologie. V tomto smyslu měl působit také systémem dalšího vzdělávání novinářů. Důvodem byla zásadní obměna redakcí v první polovině 70. let a výrazný nárůst počtu pracovníků médií v 80. letech. Svaz v roce 1982 uváděl 6 280 novinářů, v roce 1985 již 6 670 a v roce 1988 dokonce 7 281. Z nich 61 až 62 % bylo členy či kandidáty KSČ. V roce 1985 mělo 58,3% členů svazu pracujících v médiích vysokoškolské vzdělání, 39,3 % středoškolské.

Československý svaz novinářů – ideově podřízený principům, na nichž stála politika KSČ vnímající významnou a nezastupitelnou roli médií a žurnalistiky jako efektivního nástroje „působení na masy“, organizačně koncipovaný na federativním uspořádání, věcně a ideově kontrolující a ovládající veškeré dění v československé novinářské obci a statutárně sehrávající roli dobrovolné profesní organizace novinářů – setrval až do pádu komunistického režimu.

CENZURA

JAKUB KONČELÍK

Po skončení války se obnovené Československo sice vrátilo k zákonům a nařízením první republiky, ale politické strany neuplatnily dřívější praxi preventivní cenzury. Od května 1945 tak média nebyla cenzurována (chápeme-li cenzuru jako cílený, institucionalizovaný a politicky motivovaný zásah státní moci do autorského záměru).

Po státním převratu v únoru 1948 se komunisté spolu s mocí ujali i řízení a kontroly médií. Z Leninovy představy o tisku jako o „kolektivním organizátorovi a propagátorovi“ politiky komunistické strany odvodili základní poslání médií – vyvolávat masový souhlas obyvatel státu s politikou KSČ. Úlohou cenzury v tomto systému bylo izolovat občana Československa od „nevhodných“ domácích a zahraničních informací, znemožňovat mu či alespoň deformovat kontakt se světovými názorovými proudy a orientovat tak žádoucím směrem jeho názory.

S cílem upevňovat mocenský monopol KSČ, založený na aktivní podpoře i na poslušné rezignaci neinformovaných občanů, existovala cenzura jako nezbytná součást řízení médií nepřetržitě po celou dobu trvání komunistické moci - s významnou výjimkou části roku 1968.

Zpočátku měla médiím všeobecně určovat agendu Kulturní rada ustavená komunisty v září 1948. Každodenní kontrolu nad médii a jejich řízení provádělo kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ s obdobnými stranickými odděleními v krajích a okresech. Postupně řízení a kontrolu tisku převzal tiskový a vydavatelský odbor ÚV KSČ (tzv. Lektorská rada) a tiskoví referenti v krajském komunistickém aparátu. Odbor dával redakcím závazné politické směrnice, hodnotil jejich činnost a měnil jejich vedení. Šéfredaktoři byli tiskovému odboru stranicky odpovědní.

Kusý tiskový zákon (č. 184/1950 Sb.) přizpůsobil právní stav realitě. Zaměstnání novináře bylo podmíněno jeho členstvím ve Svazu čs. novinářů (toto ustanovení platilo do roku 1957).

V prvních letech komunistického režimu se tedy novináři museli řídit vyjma právních norem, konkrétních rozhodnutí vedení KSČ a stranických dokumentů i materiály svazu novinářů, které detailně teoreticky vymezovaly „socialistickou žurnalistiku“.

Cenzurní úřad vznikl až pět let po převratu – pod názvem Hlavní správa tiskového dohledu. Vláda jej zřídila (usnesením č. 17 z 22. dubna 1953) jako samostatný neveřejný orgán státní správy. O půl roku později byl přičleněn k ministerstvu vnitra. Ministr stanovil nový statut úřadu (tajným rozkazem č. 109 dne 16. června 1955).

Hlavní správa tiskového dohledu sídlila v Praze, slovenská pobočka v Bratislavě, zmocněnci pak na všech krajských správách ministerstva vnitra. Vedoucím – náčelníkem – pražské úřadovny byl František Kohout, od roku 1962 pak Eduard Kovářik. Správa měla dva úkoly: ochranu státního tajemství a tzv. ochranu jiných zájmů společnosti. V její činnosti dominovala aktivita druhá, vnitropolitická. Plánovaný stav předpokládal 271 stálých pracovníků, ale fakticky jich úřad zaměstnával jen zhruba polovinu.

Správa uplatňovala předběžnou cenzuru – k tisku (provozování) byly uvolněny texty (pořady) opatřené cenzurním číslem. Každý cenzor (plnomocník) měl svoje číslo, které bylo vyznačeno i v tirážích novin, knih, filmů atd. U tisku kontroloval obsahy (po signování hlavním redaktorem, nebo jeho zástupcem) a podepisoval je k tisku, a pak znovu schvaloval signální výtisky k rozšiřování (u časopisů s delší výrobní lhůtou byla prováděna navíc konečná kontrola před zahájením expedice). U Čs. tiskové kanceláře kontroloval cenzor rukopisy před rozmnožením (vysíláním), u rozhlasu a televize schvaloval materiály před vysíláním (po podpisu odpovědného redaktora), v televizi kontroloval text i obraz (v případě potřeby i při generální zkoušce). Cenzorem nepovolené materiály nesměly být publikovány. Porušení této zásady bylo trestné.

Zřízením specializovaného úřadu KSČ částečně oddělila stranickou a státní moc. Zatímco do roku 1953 realizovaly dohled nad médii zejména instituce komunistické strany (za spolupůsobení projevů autocenzury a podpory vládních nařízení o ochraně státního tajemství), zřízením specializovaného úřadu byl dohled delegován do působnosti státní správy. Nový cenzurní úřad byl součástí

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

ministerstva vnitra a jemu také podléhal. Se vznikem oficiální cenzury nezanikla cenzorská role tiskového odboru ÚV KSČ, pouze se pozměnila. Odbor nadále zajišťoval „stranické řízení“ cenzurního úřadu a tím si ponechával faktické rozhodování o klíčových otázkách cenzurní praxe.

V souvislosti s přijetím Ústavy ČSSR v roce 1960 přistoupili komunisté i k úpravě mediální legislativy (v zákonech č. 17 a 18/1964 Sb. o Čs. rozhlase a Čs. televizi, a č. 123/1965 Sb. o ČTK). V druhé polovině 60. let došlo i k reorganizaci kontrolního systému. Cenzura mimo jiné dostala zákonem č. 81/1966 Sb. pevné místo v československém právním řádu (dosud platila novela tiskového zákona č. 44/1958 Sb., nepublikovaná vládní usnesení a několik ministerských vyhlášek). Na přípravě zákona spolupracoval s ministerstvem školství i svaz novinářů. Tento zákon znamenal významný posun – znamenal přiznání, definici a zároveň legalizaci cenzury.

Cenzurní úřad byl přejmenován na Ústřední publikační správu a jeho předsedou byl jmenován opět Eduard Kovářik (na Slovensku nově vznikla Slovenská publikační správa, předsedou byl jmenován staronový Štefan Minárik). Jako prováděcí norma k zákonu byl (21. prosince 1966 vládním nařízením č. 119) vydán statut úřadu. Cenzurní úřad již nebyl součástí ministerstva vnitra – ministr vnitra jej pouze zastupoval ve vládě. Novým zákonem se také stala z neveřejné (existující pouze na základě vládní vyhlášky), jejíž práce byla dosud tajná, veřejným orgánem, jehož rozhodnutí mohla být napadena a řešena soudní cestou.

Publikační správa nesměla zakazovat zveřejnění politicky nevyhovujících materiálů, směla pouze upozorňovat na ně. V průběhu dvou let své existence si nevybudovala dostatečně silné postavení. Šéfredaktoři stále častěji odmítali cenzurním úředníkům naslouchat a uveřejňovali materiály navzdory upozornění publikační správy. Závažnější problémy se řešily na příslušném oddělení ÚV KSČ, kam chodili i sami autoři „projednávat“ své články. Proti cenzuře vystupovali zejména spisovatelé – systém citelně zasáhl na svém IV. sjezdu 27.-29. června 1967. (Viz.)

Po nástupu Alexandra Dubčeka do funkce prvního tajemníka (5. ledna 1968) se osmělili i novináři a koncem února začali i oni vystupovat s vážně míněnými požadavky na zrušení cenzury. Neudržitelnost stávajícího systému kontroly médií si uvědomovalo i vedení KSČ. Na přelomu února a března zastavila publikační správa svoji činnost – podle pamětníků (Mlynář, Bilak) po dohodě tajemníka ÚV KSČ J. Hendrycha s předsedou svazu spisovatelů E. Goldstückerem. Také předsednictvo ÚV KSČ se 4. března postavilo proti předběžné cenzuře, když zrušilo své usnesení o publikační správě z roku 1966.

Svobodnější, tvůrčí atmosféra ve společnosti vyústila mimo jiné i v mnohem zajímavější mediální obsahy. Dvacet let hromaděné skandály přitahovaly pozornost veřejnosti a přebíjely její dlouho pěstovanou rezignaci na společenské dění. Náklady tisku podstatně rostly – u některých deníků téměř na dvojnásobek. Podobně rostly i poslechovost rádií a sledovanost televize. Jedna dobová karikatura zpodobila vzepětí zájmu o dění jako občana sedícího před televizní obrazovkou, obklopeného novinami a s rádiem v ruce.

Polednové vedení KSČ budovalo novou mediální politiku. Její základní tezi formuloval Akční program KSČ (přijatý 5. dubna 1968) tak, že lidem „nelze libovolným výkladem mocensky předepisovat, o čem směji a o čem nesmějí být informováni, které své názory mohou a které nemohou veřejně vyslovit.“

Nařízením č. 69 z 13. června 1968 zrušila vláda a statut Ústřední publikační správy Zrušeny byly rovněž všechny seznamy závadné literatury, směrnice pro práci s ní a usnesení vlády z října 1958 o zřizování zvláštních fondů pro závadný publikační materiál. Ochranu utajovaných skutečností měla mít do vydání nového zákona o státním tajemství na starosti komise pro ochranu utajovaných skutečností. Sestávala za dvou konzultačních středisek (v Praze a v Bratislavě). Pracovat v ní mělo 47 bývalých zaměstnanců publikační správy, dalších 35 cenzorů přešlo do Ústřední správy spojů ke kontrole zahraničního tisku. Padla dřívější omezení vydavatelská.

Konzervativní část vedení komunistické strany a také „bratrské strany“ chápaly omezování kontroly médií jako zásadní ústup od principu vedoucí úlohy strany. A vykládaly si je jako příznak slabosti a ideologického rozkladu.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Nový přístup komunistů k řízení médií vyvrcholil 26. června 1968 přijetím novely tří paragrafů tiskového zákona (zákon č. 84/1968 Sb.), která vyhlásila, že cenzura „je nepřipustná“. Cenzuru pak definovala jako „jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky“. Kodifikovala tak zrušení cenzury. Novela rovněž ukládala šéfredaktorům odpovědnost za to, že v médiích nebudou zveřejněny utajované skutečnosti a upřesnila paragraf o tiskové opravě ve prospěch ochrany osobnosti. Jednalo se o mimořádně konfrontační normu – na jednu stranu třicet poslanců hlasovalo proti přijetí novely (17 se zdrželo hlasování), na druhou stranu žádali novináři silnější, ústavní zákaz cenzury a přijetí nového tiskového zákona. (Návrh měla vláda připravit do konce srpna.)

Na počátku srpna 1968 byla československá média téměř plně svobodná. Vedení KSČ a státu nadále částečně kontrolovala personální a hospodářskou politiku médií, ale upravovat či pozastavovat informace tvořené a distribuované novináři již nemohla. Média ale představitele moci (zatím) bezprostředně neohrožovala.

V prvních dnech okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 svobodná mediální sféra sjednocovala a do značné míry vedla společnost. Interventi se pokoušeli obsazováním sídla rozhodujících médií omezovat jejich vliv.

Českoslovenští představitelé se na jednáních v Moskvě (26. srpna 1968) zavázali, že dostanou média pod kontrolu. Usnesením vlády ze 30. srpna byl zřízen Úřad pro tisk a informace, který měl jednotně řídit, kontrolovat a usměrňovat média, a pracovat zároveň jako informační a konzultativní středisko předsednictva vlády pro styk s redakcemi. Ředitelem úřadu se stal Josef Vohnout. Vzhledem k tomu, že bylo obtížné nalézt dostatečný počet lidí ochotných zde pracovat (úřad měl mít 180 zaměstnanců), navrhl Josef Smrkovský, aby cenzory dělali sami novináři. Ti jednoznačně odmítli. První pokyny úřad vydal již 3. září 1968 – věnovaly se vztahu k intervenci (např. nepoužívat termínu okupant a okupace). Za necelé dva týdny (12. září 1968) vláda zřídila Vládní výbor pro tisk a informace, který měl sledovat a hodnotit média a koordinovat opatření a směrnice k zaměření jejich činnosti. Jeho řízením byl pověřen Peter Colotka. O den později schválil parlament zákon (č. 127/1968 Sb.), který upřesnil formu a smysl existence úřadů pro tisk a informace (na Slovensku vznikl Slovenský úřad pro tisk a informace) a přenesl na ně některé působnosti ministerstva kultury a informací. Zákon znovu umožnil předběžnou cenzuru (a to přísnější než v původní podobě zákona z roku 1966), zřídil instituci zmocněnců a rozšířil systém sankcí proti vydavatelům (až po zrušení registrace). Skončilo krátké období zákonem ukotvené svobody tisku. Necelé tři měsíce po zrušení cenzury ji poslanci téměř jednomyslně znovu zavedli.

S počátkem roku 1969 a s federalizací ČSSR skončilo hledání a příprava vhodné formy kontroly a řízení médií a nadále již působily nově konstituované úřady: Federální výbor pro tisk a informace (nástupce Vládního výboru), Český úřad pro tisk a informace a Slovenský úřad pre tlač a informácie. Vládám jednotlivých republik odpovídali za svou činnost ředitelé Českého a Slovenského rozhlasu a České a Slovenské televize. Ve federální působnosti zůstala ČTK a vysílání rozhlasu pro zahraničí.

Federální výbor pro tisk a informace především předkládal federální vládě návrhy (zásady) zákonů a opatření a odpovídal za činnost federálních organizací působících v oblasti médií. Byl to dvanáctičlenný kolektivní orgán v čele s ministrem federální vlády. Výbor zanikl již na počátku 70. let.

Úřady pro tisk a informace, které pracovaly na úrovni republik, měly především chránit zájmy státu před médii, hodnotit a analyzovat činnost médií a informovat národní a federální vládu, sledovat dodržování tiskového zákona a provádět aktivní informační politiku (směřovat obsahovou orientaci médií), řídit zmocněnce ve vybraných redakcích, sledovat zahraniční propagandu a její vliv na veřejné mínění, vyhodnocovat zahraniční média a spolupracovat se zahraničními novináři. Kromě toho vykonávaly správní činnost v oblasti periodického tisku, zejména jeho registraci, stanovení ekonomických nástrojů atd.

Prvního ředitele českého úřadu Josefa Vohnouta vystřídal Josef Havlín (k 1. dubnu 1969). O půl roku později (od 1. září 1969) pak nastoupil do funkce ředitele úřadu Vlastimil Neubauer. Počet zaměstnanců úřadu byl schválen v celkovém stavu 121 Slovenský úřad vedl Ondrej Grieš..

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Prvá, „mírná“ etapa normalizace skončila zasedáním ústředního výboru KSČ 17. dubna 1969, na kterém byl do čela komunistické strany zvolen Gustáv Husák. Nové vedení během několika měsíců zlikvidovalo nezávislost a samostatnost médií a v dalším období je proměnila v poslušné nástroje své politiky. Hlavním prostředkem této proměny byla personální opatření. V čele médií se objevili lidé ochotní se angažovat za prosazení normalizační politiky. Následovaly čistky při nichž musela svoji profesi opustit asi čtvrtina novinářů. Svoji roli sehrály i cenzurní úřady. Množily se cenzurní zásahy včetně těch nejzastatnějších. Již v prvním měsíci po nástupu Husákovy vedení zastavily vydávání časopisů, které nejvýrazněji reprezentovaly nezávislé a svobodné myšlení – Listy, Reportér, Zítřek, Studentské listy aj. Celkem došlo v průběhu let 1968 až 1971 ke zrušení registrace u 156 periodik.

Úřady uplatňovaly následnou cenzuru. Pouze u vybraných médií v některých případech (např. při výročních intervencích) přistupovaly k režimu cenzury předběžně. Tento systém vedl k výrazné unifikaci československé mediální krajiny. Jeho základním stavebním prvkem byla autocenzurní aktivita (s režimem vesměs neidentifikovaných) autorů a novinářů.

Všechna opatření a sankce, která úřady uplatňovaly vůči vydavatelům a šéfredaktorům, se sice po formální stránce opírala o platné právní normy, ale rozhodující byly požadavky tehdejšího oddělení stranické práce ve sdělovacích prostředcích ÚV KSČ (později oddělení masových sdělovacích prostředků).

Zákonem č. 180/1980 Sb. ze dne 16. prosince 1980 byl zřízen jako střešní cenzurní orgán Federální úřad pro tisk a informace. Formálně odpovídal za svoji činnost federální vládě. Prakticky byl však řízen přímo oddělením masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ, kde byly každý týden sdělovány zástupcům úřadu, Národní fronty a vybraným šéfredaktorům požadavky na obsahové zaměření médií (od roku 1987 se schůzek mohli zúčastnit všichni šéfredaktoři). Na úřad byla přenesena řada kompetencí spadajících dosud pod republikové úřady pro tisk – těm zůstal v působnosti krajský, okresní a podnikový tisk. Předsedou federálního úřadu byl až do revoluce Zdeněk Čermák.

Oba republikové úřady byly nakonec v dubnu 1988 úplně zrušeny a jejich pravomoci přešly na odbory tisku a informací republikových ministerstev kultury. Nový tiskový zákon (jeho novela), který by nahradil zastaralou normu z roku 1966, nebyl až do roku 1989 přijat. Byl ale připravován, zejména v reakci na vznik řady samizdatových publikací i periodik v 70. a především v 80. letech.

Spolu s legální cenzurou existovala i nelegální, zejména cenzura listovních zásilek, prováděná speciálními útvary Státní bezpečnosti. V roce 1951 začala výstavba „vysílačů radioobran“, které v různém rozsahu a s různou intenzitou rušily vysílání západních rozhlasových stanic v češtině a ve slovenštině až do roku 1988.

TISK

BARBARA KÖPPOVÁ

Únor 1948 neznamenal pouhou změnu obsahu a struktury českých médií, ale především razantní nástup zcela odlišného, autoritářsko-byrokratického modelu veřejné komunikace, typického pro totalitní režimy a založeného na jiné společenské funkci, odlišné hospodářské základně médií i specifickém způsobu jejich kontroly a řízení. Základní vzor tohoto modelu přebírala KSČ ze Sovětského svazu. Charakteristickým rysem tohoto modelu byla snaha maximalizovat kontrolu státní moci, respektive komunistické strany jako rozhodující politické síly, nad průběhem mediální komunikace a podřízení této komunikace potřebám státní moci a aparátu komunistické strany. (Viz Média.)

Únorový převrat zastihl čs. tisk v relativně rozvinuté podobě – se zastoupením všech běžných typů tištěných médií (byť v různé četnosti a společenské síle) a velkým počtem titulů celostátních i regionálních listů, a to zvláště v oblasti stranického tisku a tisku společenských a zájmových skupin a organizací. Nastupující režim musel urychleně vyřešit úkol, jak získat nad tímto disparátním mediálním prostředím co největší kontrolu. Vláda proto hned počátkem března 1948 uložila ministru informací, aby prověřil všechna dosud vydaná povolení k tisku a přijal potřebná opatření nutná k tomu, aby tisk napříště sloužil potřebám režimu. Bezprostředním dopadem politických změn v únoru 1948 pak bylo zastavení zhruba 570 titulů celonárodních i regionálních listů především nekomunistických politických stran.

K zavedení přísné kontroly obsahu zbývajících nekomunistických periodik napomohl po válce zavedený model veřejné komunikace v Československu, kdy vydavatelé periodik byly politické strany či společenské organizace, tedy členové Národní fronty. Odpovědnost vydavatelů za obsah a chování médií je proto vedle k podřízení tohoto chování hlavní nosné sociální ideji té doby – budování socialistické společnosti, zajišťované vedoucí úlohou KSČ.

Řízení a kontrolu médií umožňovalo komunistické straně i ovládnutí Čs. svazu novinářů, jehož prostřednictvím získávala kontrolu nad personálním zajištěním mediální komunikace, neboť podle zákonných norem novinářem mohl být jen člen svazu novinářů. (Viz Novinářská organizace.) Komunistická strana tak využila v předúnorovém období oprávněnou snahu profesního sdružení o zlepšení pracovních podmínek a větší pracovní jistoty k posílení své kontroly nad médii.

Podřízení tištěných médií režimu zajišťoval i způsob financování médií. V plánovaném hospodaření bylo snadné převést média do rozpočtové sféry, a tak dosáhnout toho, že jejich ekonomická soběstačnost přestala být kritériem funkčnosti jejich chování. Média si na sebe nemusela vydělat, náklady na jejich vydávání či provoz převzal ať již přímo nebo nepřímo státní rozpočet. Rizika možných ztrát zčásti vyrovnávaly různé formy vynucování odběru tiskovin na institucionální i individuální úrovni.

Účinným nástrojem kontroly a regulace tisku se stal systém přidělování tiskárenských kapacit a přidělů papíru zavedený již bezprostředně po válce, vzhledem k tehdejšímu hospodářským potížím. Dalším nástrojem státní kontroly tisku se stal cenzurní úřad – Hlavní správa tiskového dohledu, ustavená usnesením předsednictva vlády 22. dubna 1953. (Viz Cenzura.)

Tento základní model ovládnání tisku, vytvořený v prvním období komunistického režimu, zůstal v platnosti více než čtyřicet let, i když v souvislosti s vývojem vnitropolitické a mezinárodní situace, v návaznosti na vývoj v oblasti technologií a do jisté míry i ve snaze vyjít vstříc uživatelům prodělával více či méně výrazné modifikace a úpravy.

Nejvýznamnější roli ve struktuře tištěných médií v období let 1948-1989 měly ústřední deníky a listy politických stran – Rudé právo (KSČ), Svobodné slovo (ČSS) a Lidová demokracie (ČSL). Důležité místo ve struktuře tisku zastávaly listy společenských organizací – Mladá fronta (svazy mládeže), Práce (ROH), státních orgánů – Zemědělské noviny (ministerstvo zemědělství) a Obrana lidu (ministerstvo národní obrany). Na Slovensku to byly především listy Pravda (KSS), Smena (svazy mládeže), Práca (ROH) a Rolnícké noviny. Své významné a nezastupitelné místo ve struktuře tisku měly i listy národnostních menšin stejně jako listy regionální.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Přes důsledné podřízení mediální komunikace politické moci a propracovanost uplatňovaných kontrolních mechanismů se totalitní model musel alespoň zčásti přizpůsobovat potřebám hospodářského a společenského vývoje a s určitým zpožděním docházelo ke kopírování některých obecnějších trendů ve vývoji médií, např. růstu významu zábavní funkce tisku.

Bezprostředně po únoru 1948 se režim orientoval na rozvoj místního a regionálního tisku, neboť vycházel z představy, že podporou místního (závodního a vesnického) tisku dokáže nejlépe získat a udržet pozornost těch, o které opíral svou legitimitu, tj. dělníků a rolníků. Nejpozději do poloviny 50. let však bylo zřejmé, že snaha o působení na čtenáře v regionech prostřednictvím závodních časopisů a vesnických novin je málo efektivní – také vzhledem k dlouhé periodicitě a nízké profesionální úrovni těchto titulů a došlo k jejich výraznému omezení. Důraz se kladl na rozvoj časopiseckých titulů např. časopisu *Vlasta*, který byl určen ženám, nebo satirického časopisu *Dikobraz*. Svě místo na trhu tištěných médií zaujal i deník *Československý sport*. Náznakem ústupků čtenářským preferencím bylo rozhodnutí o vydávání prvního poválečného českého večerníku (*Večerní Praha*) v roce 1955. Docházelo však i k dalším pozvolným změnám, zdůvodňovaných jako nezbytná opatření pro zlepšení působení médií. Nesměle se začaly rozvíjet kulturně politické časopisy (např. *Tvorba*, *Divadelní noviny* nebo *Kultura 57*). Zakládaly se i další časopisecké tituly, například *Hospodářský týdeník*, *ABC mladých techniků a přírodovědců* či v roce 1958 časopis *Mladý svět*.

Kolem poloviny šedesátých let došlo ve struktuře tištěných médií k dalšímu posunu. V souvislosti s politickým „táním“ se uvolnil prostor pro celkový rozvoj počtu titulů především v oblasti kulturních a společenských časopisů, které se postupně staly platformou reformního hnutí druhé poloviny 60. let (mezi jinými *Orientace*, *Tvář*, *Reportér*, *Zítřek*, *Politika* a řada dalších). Významné místo v oblasti kulturní a politické informovanosti a kultivované diskuse zaujímaly *Literární noviny* (od r. 1968 *Literární listy*, později *Listy*)

Strukturní změny v systému médií a jistý – byť nijak dramatický – posun směrem k respektování čtenářských zájmů vedly k nutnosti upravit právní rámec fungování médií. Zákonem č. 81/1966 Sb. ze dne 25. října 1966 o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích se nově upravilo postavení a poslání především tištěných, ale i ostatních hromadných informačních médií v socialistickém Československu. Zákon se dále věnoval vydávání periodického tisku, postavení vydavatele, šéfredaktora a redaktorů, formuloval součinnost státních orgánů a organizací a zabýval se ochranou proti zneužívání svobody projevu, slova a tisku a opravou nepravdivých údajů. Mimo jiné bylo součástí zákona i vymezení působnosti zahraničního tisku a agentur. Tento zákon s různými modifikacemi přetrval až do konce 90. let.

Výraznou obsahovou proměnu a liberalizaci médií a také podstatný růst jejich vlivu na proces veřejné komunikace přinesl reformní proces 1968-1969. Denní tisk se názorově diferencioval, zejména kulturní časopisy se staly výrazem snah o uvedení alternativních myšlenkových směrů do prostředí dlouhodobě uzavíraného před podobnými vlivy. V českých zemích vzrostl počet titulů a celostátně výrazně vzrostly náklady periodického tisku.

Následné období normalizace znamenalo rozsáhlý návrat k autoritářsko-byrokratickému modelu médií, striktní kontrole personálního obsazení redakcí, znovuzavedení cenzury a reglementace a vedlo i k celkovému poklesu spotřeby médií.

Struktura tištěných médií zaznamenala řadu vynucených změn motivovaných snahou o posílení služebnosti celého systému. Podle údajů Českého úřadu pro tisk a informace byla v průběhu let 1968-1971 zrušena registrace celkem 156 ústředně registrovaným listům (9 v roce 1968, 35 v roce 1969, 33 v roce 1970 a 79 v roce 1971). Mezi listy, kterým bylo již v průběhu roku 1969 odňato vydavatelské oprávnění patřily např. *Listy* (týdeník svazu spisovatelů), *Reportér* (týdeník svazu novinářů), časopis *Zítřek* (ČSS), mládežnický časopis *My 69* aj. Počet titulů i náklady tištěných médií tak na počátku tzv. normalizačního období výrazně poklesly. Teprve v polovině 70. let opět vzrostl počet vydávaných titulů a teprve na konci 70. let a v 80. letech i náklady. Nejvíce se zvýšil náklad *Rudého práva* (v roce 1980 činil denní náklad 942 400 výtisků, v roce 1987 to již bylo 1 025 300 výtisků, v sobotu dokonce 1 559 400), na Slovensku analogicky vzrostl náklad deníku *Pravda* (v roce 1980 činil 376 767 výtisků, v roce 1987 již 408 783 výtisků). Podobný nárůst zaznamenaly i další deníky a časopisy (např. časopis *Květy* v roce 1980 vykazoval náklad 351 300 výtisků, v roce 1987 to bylo již 402 100 výtisků).

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Vývoj struktury českého a slovenského tisku je zřejmý ze statistických údajů o počtu titulů a nákladech:

Počet titulů periodického tisku – české kraje:

Počet titulů	1953	1955	1960	1965	1968	1970	1975	1980	1985	1989
Deníky	9	9	13	15	16	19	18	18	18	18
Týdeníky	328	317	328	393	210	203	186	185	177	180
14ti deníky	470	482	189	112	110	123	112	103	110	112
Měsíčníky	1 117	1 042	266	305	443	398	282	265	266	268
Ostatní časopisy	130	139	140	173	368	324	250	188	192	194
Celkem	2 054	1 989	936	998	1 147	1 067	848	759	763	772

Náklady periodického tisku (v tisících výtisků) – české kraje:

Náklad v tis.	1953	1955	1960	1965	1968	1970	1975	1980	1985	1989
Deníky	509	517	768	1 001	1 065	89	1 003	1 074	1 144	1 232
	413	786	361	638	533	278,9	160	548	265	725
Týdeníky	202	203	273	254	292	300	313	343	364	390
	331	004	782	526	223	776	169	318	457	749
14ti deníky	43 551	43 683	42 889	49 796	54 284	55 575,9	59 214	64 696	66 192	65 949
Měsíčníky	37 870	36 374	43 281	52 700	62 989	56 120,8	56 527	67 127	75 155	78 933
Ostatní časopisy	6 180	10 492	2 460	8 311	19 605	11 346,4	6 921	8 343	8 651	9 377
Celkem	799 345	811 339	1 130 773	1 366 971	1 494 634	1 316 602	1 438 991	1 558 032	1 658 720	1 777 733

Počet titulů periodického tisku – Slovensko:

Počet titulů	1953	1955	1960	1965	1968	1970	1975	1980	1985	1989
Deníky	5	5	8	12	12	12	12	12	12	12
Týdeníky	152	145	106	113	94	105	98	98	101	96
14ti deníky	206	88	68	62	20	50	61	63	61	63
Měsíčníky	321	103	85	77	86	109	90	82	81	83
Ostatní časopisy	24	36	19	24	44	69	55	54	59	60
Celkem	708	377	286	288	256	345	316	309	314	314

Náklady periodického tisku (v tisících výtisků) – Slovensko:

Náklad v tis.	1953	1955	1960	1965	1968	1970	1975	1980	1985	1989
Deníky	133	140	235	332	353	311 16	350 4	389	414	430
	188	812	014	232	753	1,9	95,7	038	176	981
Týdeníky	52 060	42 83 540	84 99 554	112 52	113 7	118	126	143		

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

		293		587		7,2	52,5	831	793	303
14ti deníky	16 187	8	11 572	11	13 802			22	24	27 317
		298		923		16 301,1	17 950,4	862	345	
Měsíčníky	9 736	8	12 163	14	11 277			20	23	24 494
		021		210		13 172,6	18 423,9	302	503	
Ostatní časopisy	287	8	72	293	1 035			3	4	5 646
		475				3 775,5	3 312,7	290	074	
Celkem	211	207	342	443	479	456 93	503 9	554	592	631
	458	899	361	245	421	8,3	35,2	322	891	741

Období normalizace vedlo i k výraznému posílení prvků řízení a kontroly tištěných médií zavedených a ověřených před rokem 1968. Masová média byla v 70. a 80. letech řízena oddělením sdělovacích prostředků ÚV KSČ, které určovalo náklady jednotlivých titulů, stanovovalo výši přípustné remitendy, schvalovalo rušení nebo povolování titulů, věnovalo pozornost polygrafickému průmyslu, sledovalo personální obsazení jednotlivých redakcí a vyjadřovalo se i k obsahu a chování jednotlivých listů. Pro vývoj médií tak 70. a 80. léta představovala – především ve srovnání s reformním intermezem 1968-1969 – období útlumu a úpadku. V ideologicky vypjatém období 70. let lze jednoznačně hovořit o obsahové i formální stagnaci, jednotvárnosti a jazykové a stylistické chudobě především u denního tisku.

V průběhu celého období 1948-1989 docházelo k zaostávání technického rozvoje a zastarávání výrobních kapacit tištěných médií. Papírenský a polygrafický průmysl se stal limitujícím faktorem pro jakýkoliv další rozvoj novin a časopisů. Jednoznačným důvodem tohoto špatného materiálního stavu byly nedostatečné investice, které neumožňovaly modernizaci zcela překonaného strojního vybavení. V 80. letech se tato problematika řešila na úrovni příslušných orgánů – Federálního úřadu pro tisk a informace, Tiskových podniků KSČ a ministerstva průmyslu ČSR – avšak bez zjevného výsledku.

S postupující ztrátou legitimacy politické moci a narůstáním ekonomických rozporů se autoritářsko-byrokratický model mediální komunikace v totalitním režimu stále obtížněji vyrovnával se selektivní expozicí a cynismem publika, které v sobě kultivovalo schopnost „číst mezi řádky“ a rozsáhle využívalo alternativní informační zdroje.

ČESKOSLOVENSKÁ TISKOVÁ KANCELÁŘ

LUDMILA TRUNEČKOVÁ

Historie Československé tiskové kanceláře je od prvního do posledního dne (28.10.1918 - 31.12.1992) těsně spjata s historií Československa. Agentura, o jejímž vzniku rozhodlo předsednictvo Národního výboru čsl., byla po celou dobu své existence agenturou státní a své sídlo měla v Praze. Za hlavního činitele, kterým vláda zasahovala do novinářství v celé republice, označil ČTK již v roce 1933 vydaný VII.svazek Čs. vlastivědy: „Jako všude v cizině je také u nás ústředí zpravodajské služby podřízeno státu, ale ve formě přímého vlastnictví, kdežto jinde se namnoze spokojují s kontrolou [...]. Zpravodajství ČTK má vady a přednosti jako všude jinde: pro nucenou nestrannost a byrokratičnost je suché a bezbarvé, zato však v domácích věcech autentické potud, že za ně ručí vláda.“ Federální agentura zanikla na základě zákona č.597/1992 Sb. o zrušení Čs. rozhlasu, Čs. televize a ČTK z 2.12.1992.

Postavení a působnost agentury upravoval v období před listopadem 1989 zákon o ČTK č. 123 z 12.11.1965 (účinnosti nabyl 1.1.1966), postavení a působnost ČTK na Slovensku jako národního a regionálního zpravodajského orgánu zákon Slovenské národní rady č. 135 ze 16.12.1965 (účinnosti nabyl 1.1.1966).

ČTK byla v zákoně č. 123/1965 Sb. definována jako „zpravodajský orgán Československé socialistické republiky“, který zajišťuje na smluvním základě „čs.tisku, Čs.rozhlasu, Čs.televizi, státním i jiným orgánům, jakož i zpravodajským agenturám, tisku, rozhlasu, televizi a jiným organizacím v zahraničí“ všestranné informace slovem a obrazem o událostech domácích i zahraničních (politických, hospodářských, kulturních, sportovních aj.). Organizační řád (platný od 1.1.1974 a návazný z 1.3.1981) charakterizoval ČTK jako oficiální státní tiskovou agenturu ČSSR s celostátní působností, která „veškerou svou činnost uskutečňuje pod vedením Komunistické strany Československa“.

K povinnostem agentury patřilo ze zákona i vydávání oficiálních textů, prohlášení vlády a ústředních úřadů (podle org. řádu vydávání oficiálních textů a prohlášení stranických, vládních a zastupitelských orgánů ČSSR, ČSR a SSR). ČTK také tlumočila na základě zmocnění svým jménem oficiální stanoviska k vnitřním a zahraničním událostem. Za činnost agentury odpovídal vládě ČSSR ústřední ředitel ČTK, kterého jmenovala i odvolávala vláda. Vláda také schvalovala statut ČTK (zásady vnitřního uspořádání a hospodaření).

Ve vztahu k ostatním sdělovacím prostředkům plnila ČTK úlohu centrálně řízené organizace s celostátní působností, která k zajištění své činnosti „spolupracuje se státními orgány, s hospodářskými, společenskými, kulturními a vědeckými organizacemi i jinými institucemi“, které jí poskytují „včasné a úplné informace pro zpravodajské účely“, podle org. řádu „spolupracuje s orgány KSČ, KSS, předsednictva vlády ČSSR, ČSR a SSR, FS, ČNR, SNR, s ústředními úřady, ministerstvy, s organizacemi NF a dalšími socialistickými organizacemi, které poskytují ČTK včasné a úplné informace pro zpravodajské a propagační účely a všestrannou účinnou pomoc při plnění jejích úkolů“.

Zpravodajský úsek, byť prošel řadou reorganizací a měnily se názvy jeho součástí, se standardně členil do redakcí: politické (textové zpravodajství z domova), mezinárodní (textové zpravodajství ze zahraničí), vysílání pro zahraničí (textové exportní zpravodajství v angličtině, ruštině, francouzštině a španělštině, tištěné bulletiny v němčině), ekonomické, dokumentační, redakce obrazového zpravodajství (fotoinformace z ČSSR a ze zahraničí) a telekomunikační. V rámci ČTK působily i článkové redakce (Pragopress založená 1950 a Slovakopress založená 1953, jejichž úkolem byla především publicistická činnost sloužící státní propagaci v zahraničí, v roce 1977 úkol převzala nově zřízená agentura Orbis (viz).

K zajištění své činnosti měla ČTK ze zákona uzavírat smlouvy se zahraničními zpravodajskými a propagačními agenturami a spolupracovat s mezinárodními organizacemi, podle org. řádu „tuto činnost provádí v souladu se zahraniční politikou ČSSR“ a „v rozsahu své působnosti soustavně rozvíjí různé formy socialistické státní propagandy do zahraničí“.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Na smluvním základě spolupracovala ČTK s desítkami zahraničních agentur (v 70. a 80. letech jich bylo 62, např. TASS, Reuter, AFP, AP a UPI, DPA, ADN, PAP, MTI, APA). Při uplatnění výlučného práva na distribuci zpravodajství zahraničních agentur (s výjimkou TASS a APN) na teritoriu vlastního státu a práva uzavírat příslušné dohody exkluzivního charakteru těžila ČTK z monopolního postavení v oblasti informací ze zahraničí. Velikost sítě stálých zpravodajů se rovněž v průběhu let měnila, zatímco v 50. letech měla ČTK v zahraničí pouze dva a dominantním zdrojem se stala sovětská agentura TASS, v 80. letech měla ČTK zastoupení ve více než dvou desítkách zemí, resp. většinou v jejich hl.městech: Alžírú, Bejrútu, Berlíně, Bělehradě, Bonnu, Bruselu, Budapešti, Bukurešti, Dillí, Hanoji, Havaně, Kábulu, Londýně, Mexiku, Moskvě, New Yorku, Paříži, Pekingu, Římě, Sofii Varšavě a Vídni.

V roce 1970 byla ČTK přijata do Aliance evropských tiskových agentur (EAPA), od roku 1971 se účastnila práce jako řádný člen a její tehdejší ředitel Otakar Svěřčina byl opakovaně zvolen do nejvyšších funkcí EAPA (prezident, viceprezident). ČTK byla centrálou Photo International, fotosítě socialistických tiskových agentur, až do jejího zániku (1965-1990).

Agentura byla příspěvkovou organizací a měla samostatnou kapitolu ve státním rozpočtu. Podle zákona mohla ČTK při plnění svých úkolů vyvíjet obchodní činnost a k jejímu zabezpečení zřizovala účelová zařízení a specializované útvary: v r. 1963 nakladatelství ČTK Pressfoto s monopolním postavením na trhu pohlednic a agitačního materiálu a reklamní agenturu Made in... (Publicity) s monopolem na propagaci zahraničních výrobků a služeb. V r. 1964 povoluje ÚV KSČ ČTK ediční činnost a její časopis 100+1 zahraniční zajímavost se stal jedním z nejprestižnějších domácích titulů. Díky těmto nezpravodajským aktivitám dosáhla ČTK v roce 1966 poprvé vyrovnaného rozpočtu.

Lze shrnout, že i pro tehdejší ČTK jako i jiné státní agentury platilo, že byla konstituována na základě zákonné normy, která určila její statut centrálně řízené a vládě podřízené instituce, že plnila funkci informačního orgánu vlády a ve vztahu k ostatním sdělovacím prostředkům tak působila jako zdroj oficiálních informací. Postavení v systému stranicky řízených PMIP jí umožňovalo, aby fungovala jako určitý regulátor výběru a zaměření informací odpovídajících prioritám vnitřní a zahraniční politiky země.

Bezprostředně po 17. listopadu 1989 (20.11.) ocenily změnu v přístupu ke zpravodajství světové agentury Reuter a AFP („oficiální ČTK ukázala bezprecedentní otevřenost“). ČTK se zbavila stranického řízení a začala usilovat o nestranné zpravodajství. Změny de iure následovaly. Zákon č. 123/1965 Sb. platil více než 25 let a novelizován byl až zákonem č. 310/1991 Sb. Ovšem zásadní změnu v postavení ČTK a zpretrhání jejích vazeb se státní výkonnou mocí přineslo až zřízení veřejnoprávní České tiskové kanceláře zákonem České národní rady č. 517 z 21. října 1992.

Přehled ředitelů Československé tiskové kanceláře: 1918-1920 Vladimír Weinerek; 1920-1930 Emil Čermák; 1930-1939 Ladislav Tvarůžek; 1931-1937 Karel Kraus (šéfredaktor a politický ředitel); 1937-1939 Antonín Bareš (šéfredaktor a politický ředitel); 1939-1950 Miloš Novotný; 1950-1952 Václav Kořínek; 1952-1955 Bedřich Vorel – nejmladší člen první redakce RP; 1955-1959 Adolf Hradecký; 1959-1961 Jaroslav Šmíd; 1961-1962 František Kohout; 1962-1968 Miroslav Sulek; 1968-1969 Jindřich Suk; 1969-1989 Otakar Věřčina; 1989-1989 Otto Čmolík – ved. odd. MSP na ÚV KSČ; 1989-1990 Aleš Benda; 1990-1992 Petr Uhl; 1992-1993 Tomáš Kopřiva; 1993- Milan Stibral.

ORBIS

LUDMILA TRUNEČKOVÁ

Tisková agentura Orbis byla zřízena 1. července 1977 podle par. 102 zákona č. 109/1964 Sb. zřizovací listinou vydanou předsednictvem Československé společnosti pro mezinárodní styky ze dne 6. 6. 1977. O vzniku Orbisu se jednalo a rozhodlo na předsednictvu ÚV KSČ 6. 2. 1973 a 15. 3. 1977.

Obsahem činnosti agentury byla propaganda do zahraničí. Výpis č. 783/77 z podnikového rejstříku Obvodního soudu pro Prahu 1 (oddíl Pn, vložka 1786 in Židoňová, Iva: Poslání a činnosti TA Orbis, DP FŽUK, Praha) uvádí jako předmět činnosti organizace mj., že vydává a rozšiřuje do zahraničí noviny, časopisy, bulletiny, brožury, knihy a jiné propagační materiály a spolupracuje se zahraničními sdělovacími prostředky, tiskovými agenturami, jednotlivými listy, časopisy, vydavatelstvími, nakladatelstvími, společnostmi přátel ČSSR, krajanskými organizacemi i dalšími vhodnými partnery v zahraničí a poskytuje jim články, reportáže, komentáře, fotomateriály a další informační materiály.

Na rozdíl od státní zpravodajské agentury ČTK (viz samostatné heslo) měla agentura Orbis charakter instituce nevládní. Protože její produkci směřovanou především do zahraničí byla publicistika, označovala se jako agentura článková. Analogický model fungoval tehdy i v jiných evropských socialistických státech. Vedle oficiálních státních zpravodajských agentur (uváděny jsou za názvem země jako první) existovaly mladší agentury společenských organizací, jejichž hlavním posláním byla činnost propagandistická, např. v SSSR – TASS-APN, NDR – ADN-Panorama a Zeit im Bild, PLR – PAP-Interpress, MLR – MTI-Budapress, BLR – BTA-Sofiapress či JS – Tanjug-Jugopress/Pre-servis.

Jaký význam ÚV KSČ Orbisu přikládal, dokládá i skutečnost, že jeho vznik zmiňuje Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany (in Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ, na str. 80, Svoboda, Praha 1986): „Zvýšenou pozornost věnoval ústřední výbor otázkám kontrapropagandy a propagandy do zahraničí [...]. Pro působení do zahraničí byla zřízena tisková agentura Orbis. Úkol vybudovat systém pohotově ofenzivní kontrapropagandy však stále trvá. Nepodařilo se zatím dosáhnout toho, aby kontrapropaganda byla organickou součástí denní masové politické práce, aby napomáhala včas a účinně paralyzovat různé dezinformace a pomluvy o politice strany.“

Sídlem agentury Orbis byla Praha (budova bývalého stejnojmenného nakladatelství na Vinohradské ul. 46, Praha 2), pobočku měla v Bratislavě. Orbis sloužil do roku 1989 jako nástroj ÚV KSČ v ideovém působení do zahraničí.

Po roce 1989 se agentura usnesením vlády ČSFR č. 314 ze 4. května 1990 stala s účinností od 1. prosince 1990 základní organizační složkou Československého rozhlasu s názvem Orbis ZOS Čs. rozhlasu. Po rozpadu Československa zřídil ministr hospodářství ČR rozhodnutím č. 61 z 9. 7. 1993 s účinností od 12. července 1993 příspěvkovou organizaci Orbis.

ČESKOSLOVENSKÝ ROZHLAS

EVA JEŠUTOVÁ

Československý rozhlas, monopolní provozovatel rozhlasového vysílání, byl v letech 1948-89 jedním z hlavních mocenských nástrojů plně zapojeným do služeb KSČ jako významný prostředek masové agitace a propagandy. Byl nejvlivnějším a nejpohotovějším hromadným sdělovacím prostředkem, navíc získal u posluchačů obrovský kredit svým vysíláním během Květnového povstání a činností v prvních poválečných letech, kdy se stal službou veřejnosti v nejširším slova smyslu. V roce 1948 měl Čs. rozhlas 2 000 000 koncesionářů, na konci tohoto období 3 400 000 koncesionářů. Svůj význam si zachoval i v době rozmachu televize, k čemuž přispělo především rozšíření tranzistorů a miniaturizace přijímačů.

Za své působení získal dvě vysoká státní vyznamenání – Řád republiky (1965) a Řád Vítězného února (1973), řada jeho zaměstnanců byla vyznamenána individuálně za svůj umělecký přínos (např. M. Disman, J. Kolář, F. Gel, M. Očadlík), přičemž však jejich politické postoje byly nezanedbatelné, často podstatné (J. Vrabec, J. Riško).

Důležitou roli sehrál Československý rozhlas, zejména jeho politické zpravodajství, při únorovém puči r. 1948. Od roku 1945, kdy byl rozhlas řízen ministerstvem informací, postupně rozhodující místa obsazovali členové KSČ. Celozávodní výbor KSČ v čele se Zdeňkem Novákem převzal iniciativu již 17. února, kdy z příkazu ÚV KSČ získal kontrolu nad rozhlasovým zpravodajstvím. Od tohoto okamžiku se do vysílání dostávaly pouze zprávy o akcích organizovaných KSČ, vysílaly se přímé přenosy z manifestací a sjezdů konaných na podporu Gottwaldovy politiky. Akční výbor, ustavený 27. února 1948, provedl rozsáhlou zásadní čistku mezi rozhlasovými pracovníky, na vedoucí místa byli dosazováni členové KSČ, často bez patřičných odborných předpokladů.

28. dubna 1948 byl vydán zákon č. 137, na jehož základě byl vytvořen Československý rozhlas sloučením a zestátněním Českého a Slovenského rozhlasu, v čele s generálním ředitelem, řízen byl ministerstvem informací a osvěty. Na Slovensku řídil rozhlas oblastní ředitel. Do organizační struktury byly včleněny i vysílače. K 25. výročí zahájení rozhlasového vysílání se konala v Praze Mezinárodní výstava rozhlasu (MEVRO 1948). Po únoru 1948 odřekly západní rozhlasové účast, takže bylo nutné zaplnit vzniklé vakuum. Programový šéf dr. Mirko Očadlík pověřil zajištěním vysílání dr. Josefa Koláře, který se úkolu zhostil vynikajícím způsobem. Po celých 8 týdnů trvání výstavy probíhalo živé vysílání na historické vlně 415 m (na ní vysílal rozhlas v době Pražského povstání) za aktivní účasti publika. Základním předpokladem úspěchu byla kolektivní týmová práce a tvůrčí svoboda, doplněné improvizacími schopnostmi a nadšením. MEVRO se stalo významným pojmem v rozhlasové historii, i když do běžné rozhlasové praxe jeho metody přejít nemohly především kvůli cenzuře, jejíž zavedení bylo negací jednoho ze základních principů MEVRO, svobody projevu.

V červnu 1948 byl dosavadní ředitel Čs. rozhlasu Bohuslav Laštovička (ředitelem od 25.5.1945) jmenován velvyslancem v SSSR, ve funkci jej vystřídal jeho náměstek Kazimír Stahl, který stál v čele rozhlasu do 17.6.1952.

V r. 1952 nastoupili sovětské poradci, byla provedena reorganizace podle sovětského vzoru, vytvořen systém 4 hlavních redakcí – politického vysílání, literárně dramatického vysílání, pro děti a mládež a hudebního vysílání. Vládním výnosem byl 8. dubna 1952 ustaven Čs. rozhlasový výbor, v jehož čele stál ministr Václav Kopecký. Výkonným náměstkem se stal dosavadní ředitel rozhlasu v Bratislavě Jozef Vrabec. Rovněž podle sovětského vzoru vznikla 22. dubna 1953 Hlavní správa technického dozoru, orgán zajišťující cenzuru. V roce 1967 byla přejmenována na Ústřední publikační správu. V roce 1953 bylo zrušeno ministerstvo informací a osvěty a rozhlasový výbor, od září jej nahradila Hlavní správa ministerstva kultury.

Vládním usnesením č. 62/1957 byl 29. listopadu 1957 zřízen Čs. výbor pro rozhlas a televizi (ČVRT), složený z programových pracovníků obou institucí a podřízený předsednictvu vlády. Jeho předsedou byl jmenován František Nečásek. Rozhlas a televize byly samostatnými organizacemi v čele s vlastním ředitelem. Nadřízeným orgánem bylo ministerstvo školství a kultury. Vládní

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

nařízení 63/1959 zrušilo k 1.10. 1959 ČVRT, rozhlas a televize se staly samostatnými ústředními organizacemi řízenými ÚV KSČ. Čs. rozhlas na Slovensku řídil ústřední ředitel prostřednictvím oblastního ředitele, zároveň odpovědného předsednictvu Slovenské národní rady. Téměř každé dva roky se prováděly dílčí účelové reorganizace, které jen posilovaly byrokratický systém řízení a kontroly rozhlasu.

Podřízení rozhlasu KSČ potvrzoval i zákon č. 17/1964 Sb. o Čs. rozhlase. V důvodové zprávě a na ni navazujícím statutu bylo přímo zakotveno, že Čs. rozhlas vyvíjí svou činnost a plní své úkoly podle směrnic KSČ a jejích řídicích orgánů. V r. 1967 byl rozhlas opět podřízen ministerstvu kultury a informací.

K výraznějším změnám v činnosti Čs. rozhlasu došlo v období, kdy funkci ústředního ředitele vykonával Karel Hoffmann (1959-1967). Rozšířily se kontakty se zahraničními rozhlasovými stanicemi, mj. bylo do Československého rozhlasu zavedeno zpravodajství agentury Reuter. Rozhlasová technika procházela na počátku 60. let obdobím rekonstrukce a hledání nových technických realizačních prostředků, začínaly pokusy se stereofonním vysíláním, zároveň v letech 1954-1958 probíhala výstavba základní sítě rozhlasu po drátě, který měl „zajistit poslech i v případě vojenského ohrožení“. K. Hoffmanna ve funkci v krátkém časovém sledu vystřídali Miloš Marko (1967-1968), Zdeněk Hejzlar (25.7.-25.9.1968) a Odon Závodský (1.2.-20.6.1969). V období normalizace vykonával funkci ústředního ředitele nejprve Bohuslav Chňoupek (20.6.1969-7.9.1970), po něm Ján Riško (8.9.1970-30.6.1989) a Karel Kvapil (1.7.-3.12.1989).

V období Pražského jara stál Čs. rozhlas v popředí veškerého dění, vysílal přímé přenosy z veřejných shromáždění, zejména v živém vysílání pořadů jako byly Mikrofórum (1965) či Písničky s telefonem (1967) umožňoval vyslovovat osobní politické názory. Aktivně se podílel na vytváření politiky. Po okupaci vojsky Varšavské smlouvy byla 21. srpna 1968 obsazena budova Čs. rozhlasu na Vinohradské ulici včetně studií a vysílacích pracovišť, Čs. rozhlas ovšem vysílal dále díky obrovskému nasazení téměř všech svých pracovníků. Na několika místech v Praze byla vybudována provizorní pracoviště. Rozhlas plnil podobně jako v květnu 1945 roli informátora a koordinátora, snažil se zabránit ozbrojeným srážkám. Za svou činnost byl oceněn 4. listopadu 1968 Československou cenou míru (o rok později mu byla odebrána).

Za normalizace bylo v průběhu čistek vyhozeno z rozhlasu na 600 pracovníků všech profesí. Do vedoucích funkcí byli dosazeni stalinisté a většinou v nich setrvali až do druhé poloviny 80. let. Hlavním kritériem pro přijímání pracovníků, především na redaktorská místa, bylo členství v KSČ a politická aktivita.

Přijetí zákona o čs. federaci se promítlo i do organizace a fungování Čs. rozhlasu, vznikl Čs. rozhlas, Český rozhlas a Čs. rozhlas na Slovensku. Počátkem 70. let se uskutečnila reprofílce celoplošných vysílacích okruhů, byl vytvořen federální zpravodajský okruh Hvězda (1. ledna 1971), národní okruhy Praha a Bratislava a pro náročné posluchače Vltava a Děvín (4. září 1972). Od 1. května 1986 začala vysílat stanice Melodie, orientovaná na orchestrální hudbu. Dne 4. září 1989 začal vysílat okruh EM, určený zejména mladým posluchačům. Zkratka EM vznikla spojením počátečních písmen pořadů Elan a Mikrofórum.

Od roku 1980 byl základní vnitřní legislativní normou prozatímní organizační řád Čs. rozhlasu, vymezující postavení, působnost a hlavní úkoly. Organizačně se Čs. rozhlas členil na základní organizační složky (ZOS) – Ústřední ředitelství, Ústřední vysílání politického zpravodajství a publicistiky, Zahraniční vysílání, Český rozhlas (jehož součástí byla krajská studia v ČR a hlavní redakce), Čs. rozhlas na Slovensku a Techniku, ekonomiku, správu.

V roce 1987 byl vydán Organizační řád, uznávající vedoucí roli KSČ, podle jejíchž směrnic a pokynů rozhlas měl plnit své úkoly. V praxi to znamenalo, že Čs. rozhlas přímo řídilo ideologické oddělení ústředního výboru KSČ. Vedoucí pracovníci na všech stupních řízení byli schvalováni stranickými orgány, od funkce šéfredaktora spadali přímo do nomenklatury ÚV KSČ. K hlavním úkolům Čs. rozhlasu patřilo napomáhat „socialistickému státu plnit jeho politicko-organizační a kulturně výchovnou funkci při budování rozvinuté socialistické společnosti“ a rozvíjet „propagaci

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

socialistického Československa v zahraničí“. Stanovenou politickou linií vedení Čs. rozhlasu prosazovalo bez ohledu na realitu až do svého odvolání na počátku prosince 1989.

Krajská studia Československého rozhlasu vysílala v omezeném časovém rozsahu, programově se orientovala na události a kulturu regionálního významu. V českých zemích to byly Brno (po Praze druhé nejstarší studio, zahájilo vysílání 1.9.1924), Ostrava (pravidelné vysílání zahájeno již v r. 1929, po válce činnost obnovena, zajišťovalo i vysílání pro polskou menšinu), Plzeň (vzniklo 5.5.1945, již v květnu podepsána dohoda mezi Českým rozhlasem a Revolučním výborem Plzeň o zřízení stálého rozhlasového studia pro Plzeňský kraj), České Budějovice (zahájily vysílání v květnu 1945, od 1.10.1945 začleněno do systému celostátního rozhlasu jako Jihočeský vysílač), Hradec Králové (od r. 1945, začleněno do systému celostátního rozhlasu 1.11.1950, od 28.2.1954 samostatné relace pro Pardubicko), Ústí nad Labem (vznik 1945, od 1.3.1947 začleněno do Čs. rozhlasu), Olomouc (založeno 1949, v roce 1960 zrušeno, obnoveno k 1.12.1993), Střeďočeské krajské vysílání (od 1.4.1964) a Vysílání pro hlavní město Prahu (31.8.1964). Dočasně fungovala i některá další – Jihlava, Gottwaldov (zahájení pravidelného vysílání 20.10.1956), Pardubice, Karlovy Vary, Liberec. Na Slovensku byla krajská studia v Bratislavě (kromě západoslovenského i vysílání pro hlavní město SSR Bratislavu), Banské Bystrici, Košicích a Prešově.

Zahraníční vysílání navazovalo po r.1945 na tradice předválečného krátkovlnného vysílání, postupně se rozšiřovalo a měnilo svou úlohu, stávalo se „vývozcem světové revoluce“. Bylo štědře financováno ze státního rozpočtu. V letech 1953-69 se neustále zvyšoval podíl hudby až na jednu třetinu z celkového vysílacího času, který rovněž stoupal. Rozsah a charakter zahraničního vysílání se přizpůsobovaly konkrétní politické situaci, jeho působení směřovalo do krizových oblastí. Vysílalo prakticky do všech světadílů na středních a krátkých vlnách, a to anglicky, arabsky, francouzsky, italsky, německy, portugalsky, španělsky, řecky. Dne 8.5.1972 bylo zahájeno vysílání Interprogramu, dopoledního zahraničního 6 hodinového bloku zpráv, aktualit a hudby, původně v pěti základních jazykových mutacích (čeština, slovenština, angličtina, němčina, francouzština, později i ruština) se zaměřením na posluchače, jehož poslech je časově silně omezen. Poprvé byl ve vysílání do zahraničí aplikován typ „radioproudu“.

Od roku 1949, po podpisu smlouvy se sovětským rozhlasem, stoupl výrazně podíl sovětské tematiky ve vysílání. Od 15.zář 1953 vysílaly všechny stanice denně půlhodinový propagandistický pořad Hovoří Moskva. Rozhlasu byla v tomto období přisuzována především propagandistická, výchovná a osvětová role, v hudebním i slovesném oboru byli preferováni autoři tzv. socialistického bloku, zejména sovětští. Po roce 1954, kdy byla na Ženevské konferenci obnovena dohoda o kulturní výměně mezi Východem a Západem, začala rozsáhlá výměna kulturních hodnot s rozhlasem celého světa, zpočátku výrazněji orientovaná na OIR (později OIRT) a země tzv. východního bloku. V roce 1958 byl v Praze z podnětu Čs.rozhlasu uspořádán Mezinárodní festival a konference zábavné a taneční hudby, v roce 1960 byly obnoveny výměnné koncerty s BBC.

V 60. letech nastalo částečné uvolnění poměrů, které se promítlo i do činnosti Čs. rozhlasu. Došlo k renesanci řady oblastí rozhlasové tvorby – hry, publicistika, zpravodajství. Do vysílání stále častěji pronikala do té doby tabuizovaná témata, výrazně se projevil odklon od socialistického realismu, došlo k odideologizování tvorby a zařazování moderní angloamerické hudby. Počátkem r. 1960 vznikl Taneční orchestr Čs. rozhlasu (TOČR) a Jazzový orchestr Čs. rozhlasu (JOČR). Nositelem nových trendů publicistické tvorby se stala zejména redakce vysílání pro děti a mládež se svými pořady typu Mikrofon mladých nebo Večer po neděli.

Od r.1962 se vysílal Meteor, magazín vědy a techniky pro mládež, o rok později zahájil Kolotoč, jeden z nejstarších zábavných pořadů. V prosinci r. 1964 začalo na VKV vysílat Československo II, tzv. třetí program, určený pro náročné posluchače. V pořadech jako byly Plná moc pro..., Gramotíngtangl a další přivedl k rozhlasovému mikrofonu řadu výrazných kulturních osobností. V tomto období Čs. rozhlas získal i některá prestižní zahraniční ocenění (Prix Italia 1965 hra Ludvíka Aškenazyho Bylo to na váš účet, 1966 hra Miloslava Stehlíka Linka Důvěry, 1969 hra Jiřího Vilímka Neodvratný skon maratonského běžce). Z iniciativy hudební redakce pro děti a mládež zahájila v r. 1966 mezinárodní hudební interpretační soutěž pro děti do 17 let, Concertino

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Praga. Od r. 1967 se v Brně konala mezinárodní veřejná autorská soutěž o nejlepší skladbu Prix musical de Radio Brno.

Za normalizace se rozhlasový program změnil zásadním způsobem, zmizelo živé vysílání, obnovila se cenzura, opět se sestavovaly seznamy zakázaných autorů, zdůrazňovala se angažovanost, vedení rozhlasu se soustředilo na plnění kulturně politických cílů. Vznikaly nejrůznější schvalovací komise, které dohlížely na ideologickou náplň celého vysílání Čs. rozhlasu.

Důkladné revizi z hlediska ideové, umělecké a politické „nezávadnosti“ byly podrobeny i programové fondy, řada hodnotných snímků byla vyloučena z vysílání, některé byly dokonce smazány. V roce 1971 byla vytvořena Ústřední redakce politického zpravodajství a publicistiky, sledující dodržování jednotné politické linie. Místo okruhu Československo vznikl celostátní zpravodajský okruh Hvězda, vysílající bloky hudby a mluveného slova. Z literárně dramatické tvorby zmizela, až na nepatrné výjimky, díla autorů tzv. západní proveniencí. Pokrokové tendence 60. let byly označovány jako deformace. Na podporu tzv. angažované tvorby vypisoval Čs. rozhlas řadu tématických soutěží (např. k 55. výročí VŘSR, k Vítěznému únoru, SNP apod.). K výrazným programovým počínům tohoto druhu patřil i typicky normalizační seriál Jak se máte, Vondrovi? (1. díl byl odvysílán 25.12.1974, vysílání pokračovalo až do r. 1989). V roce 1976 se uskutečnil první ročník Prix Bohemia, festivalu původní rozhlasové hry (pokračuje do současnosti).

Na druhé straně však pokračovaly i nově vznikaly pořady, které navazovaly na tradičně dobrou úroveň přednormalizačního období (např. Meteor, Kolotoč, nově vzniklé pořady, např. 3 x 60 a to stereo, Domino, inscenace klasických děl, hudební pořady, pohádky a další). Přispěla k tomu mimo jiné i osobní statečnost a kolegiálnost některých redaktorů, kteří propůjčovali své jméno tvorbě zakázaných autorů. Ke kladům tohoto období patří i pokračující působení rozhlasových hudebních i dramatických těles – Symfonického orchestru Čs. rozhlasu, brněnských, plzeňského a ostravského rozhlasového orchestru, Pěveckého sboru Čs. rozhlasu a Dismanova rozhlasového dětského souboru.

ČESKOSLOVENSKÁ TELEVIZE

JARMILA CYSAŘOVÁ

V roce 1952 vyšlo vládní nařízení č.13/1952, pověřující ministerstvo spojů technicky zajistit a vybavit pražské studio. Prvního května 1953 zahájila televize, vybavená dvěma prototypovými kamerami a 35 mm filmovým snímačem, vysílání pro cca prvních 500 koncesionářů z provizorních prostor Měšťanské besedy ve Vladislavově ulici v Praze přes vysílač, instalovaný na petřínské rozhledně. Technická nedostatečnost provázela i zprovoznění dalších studií (Ostrava vysílala od 31.12.1955, Bratislava od 3.11.1956, Brno od 6.7. 1961, Košice od 25.2.1962). Televizní vysílání umožňovalo v padesátých letech nadšení lidí pro nové médium bez ohledu na ohrožení zdraví v tristních pracovních podmínkách. Programově bylo pražské studio součástí Československého rozhlasu, ředitelem byl jmenován jeho pracovník Karel Kohout. Přenos signálu včetně studiové techniky však podléhal rezortu spojů. Vládní komisi pro výstavbu televize schválilo politické byro ÚV KSČ až 3. října 1955, o pět let později schválila vláda výstavbu Kavčích hor, která však byla v šedesátých letech pro rozestavenost přerušována. V srpnu 1968 měla ČST k dispozici desítky náhradních prostor (v Praze cca 70). Po intervenci vojsk Varšavské smlouvy se letité provizorium stalo výhodou. Nesplnil se předpoklad interventů, že obsazením hlavních televizních pracovišť bude vysílání blokováno. Signál ČST se ozýval s pauzami z různých studií až do 26. srpna a z Ostravy do 4. září, kdy po předání okupovaných studií televizním pracovníkům zahájila ČST pravidelné vysílání z Prahy. Po výměně mocenské garnitury v dubnu 1969 se výstavba televize, považované za nejvlivnější informační médium, urychlila. V roce 1970 převzala ČST první část areálu Kavčích hor v Praze a tři studia v Mlýnské dolině v Bratislavě. Desátého května 1970 zahájila vysílání druhého programu, devátého května 1973 pravidelné barevné vysílání na 2. programu a 9. května 1975 na prvním. Do roku 1987 pokrýval televizní signál 94,9% území republiky a druhý 73,5%. Počet televizních koncesionářů přesáhl na prahu šedesátých let první milión, v roce 1965 dva milióny, 1970 tři a v sedmdesátém sedmém se blížil čtyřem miliónům – z toho na Slovensku 979 799 koncesionářů.

Řízení televize programově rozhlasem a technicky spoji bylo neúnosné. V červenci 1957 politické byro ÚV KSČ rozhodlo o zřízení ústředního orgánu státní správy, Československého výboru pro rozhlas a televizi (ČVRT) a Slovenského výboru pro rozhlas a televizi (SVRT). Vládním nařízením z 29. listopadu 1957 byly s účinností od 1. prosince oba orgány ustaveny. Prvního ředitele televize vystřídal od dubna 1958 Milan Krejčí, dosud zástupce vedoucího odboru tisku, rozhlasu a televize ÚV KSČ. Předsedou ČVRT byl dle pokynu politického byra strany jmenován ústřední ředitel rozhlasu František Nečásek a místopředsedy a členy dvacetičlenného výboru kromě pracovníků rozhlasu a televize zástupci aparátu KSČ a ministerstev. Hlavním úkolem výboru bylo zvýšení ideovosti programu obou médií. Ve smyslu dobového sloganu o účasti všeho lidu na řízení expandoval ČVRT do krajů zřizováním poradních sborů za účasti odborníků, ale i politických pracovníků, lidí ze závodů, žen z domácnosti. V komplexním hodnocení za rok 1958 vedení ČVRT konstatovalo, že programová samostatnost televize při hospodářském a administrativním řízení přes rozhlas ztěžuje práci i hospodářskou odpovědnost. Dle usnesení politického byra ÚV KSČ z 15.9.1959 byly vládním nařízením z 30. září s platností od 1. října 1959 ČVRT a SVRT zrušeny. Československá televize se stala samostatnou ústřední organizací a jejím ředitelem byl jmenován dosavadní ředitel ČTK Adolf Hradecký. V květnu 1960 bylo přijato „Usnesení ústředního výboru KSČ o stavu a nových úkolech Československé televize k ostatním kulturním institucím“. Vedení KSČ ocenilo společenskou úlohu televize, ale kritizovalo program i pracovníky ČST za nedostatečnou ideovou úroveň. Statut ČST schválila vláda 15.11.1963 a 31. ledna 1964 schválilo Národní shromáždění zákon o Československé televizi. Podřízenost KSČ je v zákonu deklarována prvním paragrafem: „Československá televize svou činností založenou na politice Komunistické strany Československa provádí masově politickou a výchovnou práci, podporuje tvůrčí iniciativu lidu a přispívá k dovršení kulturní revoluce.“ Dokument kodifikoval současný stav. Nicméně již od vzniku pražského studia formovala zakladatelská generace televizi nejen jako požadavkům doby poplatné, ale s využitím sloganu o „dovršení kulturní revoluce“ rovněž jako kultivované médium.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Prvními stálými zaměstnanci televize byli pracovníci rozhlasu, externí kameramané, režiséři a herci. Poté nastupovali do televize odborníci různých profesí z filmu nebo z Akademie múzických umění. V počátečním období nebylo podmínkou přijetí členství v KSČ, ani tzv. třídní původ. Spolu s rostoucím počtem koncesionářů však sílil v druhé půli padesátých let nátlak mocenských struktur na program i na personalistiku. V únoru 1958 rozhodl sekretariát ÚV KSČ o třídně politické prověrce nestraníků v televizi; odbornost a charakter byly až za kritérii původu a politické angažovanosti. Prověrka postihla pouze v pražském studiu ve třech etapách sto lidí. Od prahu šedesátých let vázal přijetí lidí do televize „kádrový pořádek ČST“. Určoval schvalování téměř šedesáti programových i technických funkcí politickým byrem nebo sekretariátem, či příslušným oddělením ÚV KSČ (či KSS), u nižších funkcí televizními stranickými organizacemi. Politickou způsobilost externích spolupracovníků televize střežila rovněž součást Hlavní správy tiskového dohledu (HSTD), Oddělení zvláštních úkolů.

V počátečním období přebírala televize zpravodajství z rozhlasu pod diapozitivem „Posloucháte rozhlasové noviny“ a doplňovala vlastními šoty. 1.10.1956 vznikly Televizní aktuality a od ledna 1958 Televizní noviny. V literárně dramatické tvorbě převažovaly v prvních letech živě vysílané inscenace, do studia přenesené záznamy divadelních představení. Původní televizní umělecká tvorba se však rychle rozvíjela a dosáhla v 60. letech dosud nepřekonanou úroveň. Význačný byl vklad bratislavského studia. Za prvních 15 let uvedla ČST 1 550 původních inscenací, dramatizací literárních děl nebo přenosů z divadel. 5.11.1953 bylo zahájeno vysílání pro děti a mládež, které položilo základy vysoké úrovně této tvorby. Šedesátá léta byla obdobím kritické publicistiky, která pronikala na obrazovky ve sporech s mocí sítí předběžné i následné cenzury HSTD (od r.1966 Ústřední publikační správy).

Po odchodu Adolfa Hradeckého do ČTK schválilo předsednictvo KSČ 17. května 1963 do funkce ústředního ředitele televize Jiřího Pelikána. Spory s mocí o vlastní názor tvůrců se odehrávaly až po konec šedesátého sedmého v literárně dramatické tvorbě a v publicistice. V roce 1964 byla pro odpůrce uvolňující se atmosféry v kultuře alarmující reportáž Otty Bednářové Volba povolání (na konkrétním případě dívky z Vysokého Mýta kritika preference tzv. třídních kritérií při přijímání žáků na školy). Ve „Stanovisku stranické organizace okresu Ústí nad Orlicí k současné situaci na kulturní a umělecké frontě“ z prosince 1964 podrobil okresní výbor KSČ kritice nejen televizi. Ústečtí funkcionáři žádali výměnu lidí, kteří nejsou s to řídit se instrukcemi KSČ. Po vleklých jednáních na sekretariátu i v ideologické komisi ÚV KSČ přijalo předsednictvo strany v únoru 1965 oproti roku 1960 mnohem kritičtější usnesení o televizi a v květnu schválil ÚV KSČ usnesení „O stavu, činnosti a úkolech Čs. televize“. Z aparátu ústředního výboru strany byli do ČST dosazeni dva náměstci ústředního ředitele pro publicistiku a pro umělecký program. Spory s mocí pro kritické pořady však pokračovaly (např. Spor a Porota Zvědavé kamery, dokumenty Jindřicha Fairaizla, polemika Věc veřejná). Po IV. sjezdu Svazu čsl. spisovatelů v červnu 1967 následovalo utužení cenzury.

Od února již pracovníci médií cenzuru ignorovali. Zrušení Ústřední publikační správy předsednictvem ÚV KSČ 4. března 1968 a legislativní zrušení cenzury Národním shromážděním na zasedání 25.-26. června bylo pouze potvrzením statu quo. Na jaře přestala pracovat ideologická komise ÚV KSČ, kádrová práce byla odepsána, 31. března odvolal Jiří Pelikán oba dosazené náměstky. V období Pražského jara uvedla ČST dosud trezorovaná díla, při explozi objektivního zpravodajství a publicistiky stíhala ze studií nebo v přímých přenosech jedna diskuse druhou, kamery byly s občany v ulicích, v horečně připravovaných dokumentech odhalovali publicisté zkreslování nedávné historie, poměry ve vězeňství, nezákonné procesy.

Jednou z priorit moskevského protokolu bylo ovládnutí médií. 30. srpna 1968 vláda usnesením č.292 rozhodla o zřízení Úřadu pro tisk a informace. První pokyny z 3. září se týkaly zákazu kritiky zemí Varšavského paktu i přítomnosti cizích vojsk v republice. Dvanáctého září byl ustaven Vládní výbor pro tisk a informace pro sledování tisku, rozhlasu a televize, sílily zásahy do programu ČST, zákazy publicistických pořadů. Po usnesení předsednictva ÚV KSČ ze 17. září vláda 25.9.1968 odvolala z funkcí ředitele rozhlasu a televize, Zdeňka Hejzlara a Jiřího Pelikána. Do ČST jmenovala vládního zmocněnce Bohumila Švece z kabinetu A. Dubčeka a od prosince 1968 ústředního ředitele Josefa Šmídmajera z Černíkova kabinetu.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Od prvního čtvrtletí 1969 Útvar svodné informace plánu a řízení ÚV KSČ podával Byru pro řízení stranické práce v českých zemích týdně *Informační zprávy*, hodnotící média. Ve funkci ústředního ředitele ČST přeřazoval Josef Šmíd majer pracovníky mimo obrazovku, nebo do přípravy druhého programu. Televize však neodsoudila svůj program v osmašedesátém, neuvědla žádný původní kontrapropagandistický pořad. Podstatný zlom nastal po nástupu Jana Zelenky 6. srpna 1969. V ČST zavládla pasivní rezistence, první živé antipropagandistické pořady točil jediný štáb Miroslava Hladkého. Vedení Jana Zelenky podporovaly pouze Lidové milice, pomoci celozávodního výboru KSČ se J. Zelenka dočkal teprve po abdikaci předsedkyně J. Roháčové a 16 z jedenadvaceti členů tohoto výboru v druhé polovině října 1969. Šestého ledna 1970 schválil sekretariát ÚV KSČ stálou komisi pro koordinaci boje proti antikomunismu. Od téhož roku byly dosud nevídaně utuženy v šedesátém osmém odepsané zásady kádrové práce, tj. obnoven Kádrový pořádek i kádrový odbor ČST. V dvouletých intervalech se poté opakovalo nomenklaturním hodnocení lidí. V květnu 1970 rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ na návrh Vasila Biřáka o korupci novinářů, tj. o novém platovém řádu a honorářových fondech médií a vydavatelství pro motivaci politické angažovanosti jejich pracovníků.

Sedmého prosince 1970 předložili Jan Zelenka a jeho náměstek Vladimír Diviš sekretariátu ÚV KSČ „Závěrečnou zprávu řídicí komise o průběhu a výsledcích pohovorů k výměně stranických legitimací v Československé televizi“. Prověřkové komise zrušily členství 151 pracovníků, 74 z KSČ vyloučily; před zahájením pohovorů odevzdalo legitimace nebo emigrovalo 75 členů strany. Z programových a technických pracovníků ubylo v televizní organizaci KSČ 56,1 % členů. V souhrnu však nejsou zahrnuty dodatečné změny z vyškrtnutí na vyloučení a naopak při nomenklaturních hodnoceních dalších let.

Dramatická tvorba podlehlá oktrojování trezorováním jedenácti natočených inscenací našich i světových autorů. Ze 78 zaměstnanců tohoto vysílání zůstali pouze čtyři členy KSČ. V sedmdesátých a osmdesátých letech byly zpracovávány pro všechny oblasti tvorby ideově tematické plány, schvalované v konečné verzi vedením KSČ. Přednost měla tzv. společenská objednávka, pořady k různým tehdy slaveným výročím, ilustrující usnesení strany, falšování současnosti i historie, zvláště tzv. krizových let 1968-1969. Autocenzura vedení ČST i redakcí předčila cenzurní praxi předešlých desetiletí. Konflikty let šedesátých a objektivní informace roku 1968 nahradila služebnost vedení ČST instrukcím mocenských orgánů. Publicistika se nevymkla z řízení KSČ ani v období perestrojky. Pokus o kritiku byl zadušen v zárodku. Publicisté, kteří se vyhýbali tvorbě poplatné režimu, se uchýlovali k tzv. nezávadným tématům. V umělecké tvorbě pak dramaturgové vyhledávali do jednotlivých kolonek ideově tematických plánů hry z historie a náměty mezilidských vztahů.

V roce 1958 uzavřela ČST smlouvu s Hlavní politickou správou Ministerstva národní obrany (HPS MNO), která ukládala Armádní a branné redakci seznamovat diváky s úspěchy armády a pomáhat posilování obranyschopnosti vlasti. Náčelníkem byl důstojník, přijetí občanských poradců podléhalo schválení HPS MNO. Uzavření obdobné smlouvy mezi ČST a HPS ČSLA s platností od 1. ledna 1971 bylo zdůvodněno tím, že dřívější vedení televize považovalo armádní a brannou problematiku za okrajovou. Nová smlouva uložila redakci armádního, branného a bezpečnostního vysílání např. spolupráci s armádami Varšavské smlouvy, informace o jednotkách ministerstva vnitra, Střední skupiny vojsk na našem území, o Lidových milicích. Do pražského i bratislavského vysílání bylo přiděleno kromě šéfredaktora sedm důstojníků, další z ministerstva vnitra. Rovněž pracovníci Federálního ministerstva vnitra (FMV) konstatovali, že do r. 1969 nebyly vytvořeny předpoklady pro paralyzování útoků pravicových sil na podstatu politiky KSČ. Pro informování médií byl určen 4. odbor IX. správy FMV. Od roku 1970 využívala televize pro kontrapropagandistické živé pořady bezplatně materiály vnitra. 23. července 1975 signovala ČST Smlouvu s federálním MNO a federálním MV „o součinnosti při vysvětlování a pomoci při realizaci vojenské, bezpečnostní a branné politiky strany“. Byla ustavena Ústřední redakce armády, bezpečnosti a brannosti (nadále ÚRABB), vedená plukovníkem Broumským. Kromě osmi vojáků z povolání tam pracovalo pět příslušníků SNB a jeden vojsk FMV, v případě potřeby i další. Působnost ÚRABB expandovala do celého spektra tvorby, především do Televizních novin; v dokumentaristice byl pro kontrapropagandu vyčleněn zvláštní tým. Smlouvy s mocenskými ministerstvy byly v sedmdesátých a osmdesátých letech obnovovány a upřesňovány.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Demokratizace společnosti po nástupu Michaila Gorbačova v SSSR kontrastovala s autoritativním rozhodováním odpůrců uvolnění společenského klimatu v aparátu ÚV KSČ. Výsadní postavení připisované televizi vyplývá z návrhu smlouvy mezi ČST a MNO z roku 1987. Podle článku šest této smlouvy „vojáci z povolání pracují v Československé televizi podle zásad pro přidělování vojáků z povolání ČSLA a vojsk ministerstva vnitra k civilním orgánům a organizacím, obsažených v usnesení vlády ČSSR č. 247/1978, a jejich počty schvaluje Rada obrany státu podle paragrafu 30 zákona 76/1959 Sb". Dle instrukcí KSČ a ve spolupráci s mocenskými ministerstvy vysílala ČST plagiáty historie a současnosti až do podzimu 1989. V květnu 1989 Jan Zelenka ze zdravotních důvodů abdikoval z funkce ústředního ředitele ČST. Jmenováním jeho náměstka Libora Batrly se však nic nezměnilo. Návrh Konkurzního řádu ČST z 10.10.1989 stále omezoval Kádrový pořádek, rozsah kádrové evidence byl vzhledem k důležitosti ČST široký a zahrnoval i dělnické pracovníky, které v jiných organizacích vedla pouze personální evidence; ideově tematický plán pro léta 1989/1990 stále podléhal schválení ideologické komise nebo příslušného oddělení ÚV KSČ.

Odpor mlčící většiny se v televizi projevil až po 17. listopadu 1989. Rozhodující roli sehrála odborová organizace přenosových techniků, která na 21. listopad svolala do garáží Kavčích hor mítink pod transparentem *Kdy uslyšíme pravdu ve vysílání ČST?* Shromáždění se scházela v garážích denně, pracovníci ČST odepřeli poslušnost vedení Libora Batrly. K podstatnému programovému zlomu došlo 24. listopadu, kdy byl do večerního programu zařazen záznam z policejního násilí proti studentům na Národní třídě 17. listopadu i první dokument publicistického štábu Sond o současných událostech. Dvacátého sedmého listopadu vláda Libora Batrly odvolala z funkce. Podíl televize na kolapsu totalitního režimu dokládají stenografické záznamy z obou listopadových mimořádných zasedání ÚV KSČ i vnitrostranické informace z terénu.

V roce 1954 se televize západních států sdružily v Eurovizi (se sídlem v Bruselu), která vznikla při UER/EBU (Union Européenne de Radiodiffusion – European Broadcasting Union). V padesátém devátém byla mezinárodní rozhlasová organizace OIR rozšířena o televizi s názvem OIRT (Organisation Internationale de Radiodiffusion et Télévision) a v jejím lůně byla o rok později založena Intervize (s koordinačním centrem v Praze) pro výměnu pořadů socialistických a socialisticky orientovaných mimoevropských zemí. V padesátých letech se ČST soustředila ve výměně pořadů především na SSSR a státy socialistického bloku. V šedesátých letech došlo k intenzivnější spolupráci s televizními organizacemi Eurovize. K mezinárodní reputaci ČST přispěly úspěchy naší tvorby na mezinárodních televizních festivalech v západních zemích a založení Mezinárodního televizního festivalu Zlatá Praha (1964). První telemost Praha – Vídeň (rovněž 1964) byl kritizován předsednictvem ÚV KSČ. V 70. a 80. letech došlo k opětné preferenci výměny pořadů se socialistickými zeměmi.

SVAZ ČESKOSLOVENSKÝCH FILMOVÝCH A TELEVIZNÍCH UMĚLCŮ (FITES)

JARMILA CYSAŘOVÁ

Předchůdcem Svazu československých filmových a televizních umělců byla v roce 1959 filmová sekce Svazu čsl. divadelních umělců (SČDU). Ustavení samostatného svazu politické byro ÚV KSČ 13. října 1958 zamítlo, protože v jedné organizaci měla komunistická strana lépe pod kontrolou tvorbu, která se již vymykala dogmatům první půle padesátých let. Některé filmy byly staženy z distribuce (např. Tři přání, scénář V. Blažek, režie J. Kadár a E. Klos; Zde jsou lvi, scénář O. Daněk, režie V. Krška) a na I. festivalu československého filmu v Banské Bystrici podrobil filmovou tvorbu kritice předseda ideologické komise ÚV KSČ Jiří Hendrych. Pokrokem k ustavení samostatné ochranné organizace proti politické linii aparátu KSČ byla v roce 1961 na sjezdu SČDU transformace v dualistický Svaz československých divadelních a filmových umělců (SČDFU) s autonomní působností obou složek. Postoje členů odborných filmových a televizních sekcí a pracovních komisí přispěly k uvolňující se politické atmosféře. Jejím důsledkem bylo usnesení předsednictva ústředního výboru KSČ Řešení otevřených otázek ve filmu a informace o přehodnocení některých sporných jevů v literatuře a divadle, přijaté 19.4.1963. Poté byly trezorované filmy uvedeny do kin.

Svaz československých filmových a televizních umělců, FITES, byl založen až 30. listopadu 1965. Ideologické oddělení ÚV KSČ odůvodnilo jeho vznik rozdílnou specifikou divadla a filmu, takže rozlučka s divadelníky umožní pružnější politické řízení. Reformní komunisté a nestraníci však založili svaz jako výběrovou organizaci na obranu progresivní tvorby. Přijetí členů podmiňovala komise za předsednictví režiséra Jiřího Krejčíka výhradně tvůrčími výsledky, volby do ústředního výboru a jeho předsednictva byly od počátku tajné z více kandidátů. Předsednictvo tvořili např. Radúz Činčera, Ladislav Helge, Eduard Hofman, Jan Matějovský, Ladislav Fikar, Jaromil Jireš, A. J. Liehm, sekce vedli Zdeněk Bláha, Jindřich Fairaizl, Otakar Vávra, Štěpán Koníček, Antonín Novák, Jiří Papoušek, Jiří Brdečka, Jiří Krejčík. Prvním předsedou celostátního FITES se stal režisér Martin Frič, předsedou Zvazu na Slovensku Štefan Uher.

Předvolávání představitelů FITES na ideologické oddělení ÚV KSČ, spory o jednotlivá díla se jako červená nit táhly celou činností svazu. Řečeno slovy režiséra Elmara Klose, FITES byl nežádoucí dítě režimu. Stanoviska předsednictva i komisí mohla být zveřejněna pouze v interním členském bulletinu Zprávy. Vlastní časopis, čtrnáctideník Filmové a televizní noviny, byl registrován až k prvnímu červenci 1967 – teprve, když se předsednictvo svazu rozhodlo v záporném případě podat demisi. Na podzim 1967 se Filmové a televizní noviny staly tribunou autorů zastavených Literárních novin.

Hlavní pozornost FITES, věnovaná filmu, se na jaře 1968, po útocích dogmatických představitelů KSČ na svobodnou publicistiku, přesunula na televizi. V květnu 1968 se stal filmový a televizní svaz centrem Koordinačního výboru tvůrčích svazů – předsedou byl režisér Ladislav Helge, a tajemník FITES Ludvík Pacovský zastával tutéž funkci i v koordinačním výboru tvůrčí inteligence. Po úmrtí Martina Friče v srpnu 1968 vedl FITES krátce předseda výboru Zvazu slovenských filmových a televizních umělců režisér Štefan Uher a poté Elmar Klos. Federalizace Československa iniciovala rozdělení FITES (na II. sjezdu 21.-22. února 1969) na český a slovenský svaz (ČeFITES a SloFITES), jejichž předsednictva tvořila federální výbor.

Od roku 1966 uděloval svaz prestižní tvůrčí ocenění, Trilobity. Šestáho listopadu 1969 předal předseda Elmar Klos cenu za televizní publicistiku roku 1968 rovněž Vlastimilovi Vávrovi, který trilogií Na pomoc generální prokuratuře zpochybnil oficiální verzi o sebevraždě ministra Jana Masaryka. Tento Trilobit byl příslovečnou poslední kapkou přetékajícího poháru odporu politické reprezentace proti působnosti FITES. Vedení Československé televize se od ocenění i od svazu distancovalo. Český úřad pro tisk a informace odebral ke 14. listopadu 1969 Filmovým a televizním novinám registraci.

7. ledna 1970 rozhodlo předsednictvo ústředního výboru Národní fronty ČSR o zániku členství Českého svazu filmových a televizních umělců v NF ČSR, neboť jeho čelní představitelé „jsou známi mimořádnou iniciativou a organizátorskou aktivitou při vyvolávání koordinovaných nátlakových a posléze opozičních akcí, udržujících permanentní napětí a prohlubujících politickou krizi.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Představitelé tohoto svazu se nejvíce zasloužili o neblahou činnost tzv. Koordinačního výboru tvůrčích svazů." Podle zákona č. 128/68 Sb., přijatého Národním shromážděním 13. října 1968, byla existence občanských organizací členstvím v NF podmíněna. Ministerstvo vnitra ČSR proto neschválilo českému svazu stanovy. Podobný postup byl uplatněn v lednu 1970 i na Slovensku. FITES zanikl na dvacet let. Třináctého června 1970 vyšla v Rudém právu první část trilogie prorežimního kulturního novináře Jana Klimenta Z přírodopisu samozvané elity, týkající se „instituce, která se postavila do čela všeho nejbojovnějšího, co na kulturní frontě u nás bylo, neslavně proslulého takzvaného Svazu filmových a televizních umělců".

FITES byl znovu založen na přelomu let 1989-1990.

MEZINÁRODNÍ ORGANIZACE NOVINÁŘŮ

BARBARA KÖPPOVÁ

Mezinárodní organizace novinářů (MON) čili International Organization of Journalists (IOJ) byla založena v roce 1946 v Kodani a ve své existenci stvrzena v roce 1947 v Praze, jež se stala sídlem organizace. Cílem bylo založit mezinárodní novinářskou organizaci sdružující národní novinářské organizace hlásící se k principu svobody slova a tisku a bránící a podporující novináře při výkonu jejich povolání. Od počátku měly v MON velký vliv novinářské organizace ze států spadajících do sféry vlivu Sovětského svazu. To vedlo k vystoupení řady organizací z demokratických zemí a v roce 1952 k založení Mezinárodní federace novinářů (MFN) čili International Federation of Journalists (IFJ). MON ve své činnosti vykazovala výraznou politickou angažovanost ve prospěch zemí socialistického tábora a spolupracovala s jejich státními organizacemi. Mezi nejrozvinutější aktivity MON patřilo pořádání kongresů a školení, včetně zakládání školících pracovišť, publikační činnost a podpora novinářů operujících v cizích zemích. Protože MON sídlila v Praze a byla těsně spjata s politickým zřízením, pocházela řada představitelů MON z československých novinářských a politických kruhů. Po roce 1990 byla MON pro spolupráci s represivními a výzvědnými složkami zemí sovětského bloku zbavena práva sídlit v Praze.

Pokusy o založení mezinárodní organizace novinářů sahají do 19. století. Mezi větší podobné organizace první poloviny 20. století nesporně patří Federation Internationale des Journalistes (FIJ) založená v roce 1926 v Paříži, jejímiž členy se stali zástupci tisku řady evropských zemí i Austrálie, či katolická organizace novinářů Bureau Internationale des catholiques z roku 1927 a další.

Začátek druhé světové války znamenal konec činnosti FIJ, ale již v prosinci roku 1941 byla v Londýně založena International Federation of Journalists of the Allied or Free Countries (Mezinárodní federace novinářů spojeneckých nebo svobodných zemí – IFJAF), navazující na práci FIJ. Ta se na kongresu konaném 24.3. 1945 v Londýně usnesla založit mezinárodní organizaci novinářů.

Po skončení druhé světové války se FIJ a IFJAFC dobrovolně rozpustily a do Kodaně byl ve dnech 3.-8. 6. 1946 svolán kongres novinářů, na němž byla založena International Organization of Journalists (IOJ) čili Mezinárodní organizace novinářů (MON). Na kongresu byly přijaty prozatímní stanovy nové organizace s tím, že II. kongres se bude konat v Praze. Sídlem organizace se stal Londýn. Jednání se zúčastnili zástupci 21 zemí. Účastníci kongresu vyjádřili vůli bránit svobodu projevu a podporu všem novinářům, kteří trpí za to, že odmítli zveřejnit nepravdivé nebo překroucené zprávy. Zkušenosti se zneužíváním médií ve válečných letech se odrazily v usnesení, podle něhož „svoboda tisku nemůže být nikdy plně zajištěna, pokud jsou noviny, zpravodajské agentury a rozhlasové stanice ve vlastnictví a pod kontrolou jedinců či soukromých monopolů, jež nejsou nijak odpovědný národu“.

O rok později, 3.-7.6. 1947, se v Praze konal II. kongres, kterého se zúčastnilo 208 zástupců 24 novinářských organizací a hostů ze 27 zemí. Zde byla existence MON stvrzena přijetím dodatků k prozatímním stanovám. Presidentem MON byl zvolen Archibald Kenyon (Velká Británie) a generálním tajemníkem Jiří Hronek (Československo). V nově přijatých prozatímních stanovách se především hovořilo o (1) udržení míru a přátelství mezi národy, (2) obraně svobody tisku proti vlivu monopolistických a finančních kruhů, (3) obraně práv novinářů v odborové oblasti a (4) obraně práv národů na pravdivé a svobodné informace. Sídlem sekretariátu MON se stala Praha (delegát Milton M. Murray z USA předložil návrh, aby MON sídlila v Londýně, byl však přehlasován), mezi kongresy byla spravování organizace pověřena výkonná rada MON (IOJ Executive Committee). Umístění organizace do Prahy bylo zřejmým vítězstvím skupiny novinářských organizací ovlivněných sovětskou ideologií. MON se tak dostával na stranu zemí, jež se ocitly ve sféře vlivu Sovětského svazu, a začal se vnitřně štěpit.

Rozkol uvnitř organizace vyvrcholil v roce 1948, kdy z MON vystoupili britští a američtí novináři a pak belgičtí. Na budapeštském zasedání v listopadu 1948 výkonná rada potvrdila, že došlo k rozdělení MON. Koncem roku 1949 se dosavadní president MON vzdal své funkce. Současně byla z MON vyloučena jugoslávská organizace novinářů.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Na III. kongresu MON, který se konal v Helsinkách 15.-17. 9. 1950, bylo zastoupeno již 30 organizací a byl schválen nový statut, který se přímo hlásil k IFJAFK jako protifašistické a pokrokové organizaci založené v průběhu druhé světové války. Hlavním programovým cílem se stala zásada *Informace ve službách zájmů národů* a delegáti v usnesení vyjádřili obavy z ohrožení míru a pokroku krajně reakčními silami a vůli MON podřídit veškerou činnost boji proti této hrozbě. Novým prezidentem byl zvolen Jean-Maurice Hermann, francouzský komunistický novinář, a ve funkci generálního tajemníka byl potvrzen Jiří Hronek. Na kongresu byla vedle možnosti kolektivního členství (národních novinářských svazů) schválena také možnost členství pro jednotlivce ze zemí, které nebyly zastoupeny v MON svou organizací. Členství v MON nevyklučovalo možnost být rovněž členem jiné mezinárodní novinářské organizace.

V roce 1952 byla založena *Mezinárodní federace novinářů (International Federation of Journalists, IFJ)* se sídlem v Bruselu sdružující novinářské organizace západních demokracií. Jejím cílem bylo vytvořit ryze profesionální a nepolitickou organizaci. MON od počátku usilovala o navázání spolupráce s IFJ. Přes veškeré úsilí k tomu nedošlo, neboť pro IFJ bylo nemyslitelné spolupracovat s organizací, která připouští potlačování svobody tisku. Jiří Hronek byl v roce 1953 nahrazen ve funkci generálního tajemníka Jaroslavem Knoblochem, který tuto funkci vykonával do roku 1959.

Na IV. kongresu v Bukurešti 15.-18.5.1958 bylo zastoupeno 17 novinářských organizací ze 27 zemí. Na kongresu byla mimo jiné ustavena nadace pro udělování mezinárodní novinářské ceny za přínos pro světový mír a porozumění, za vynikající vědeckou práci v oblasti novinářství nebo za přínos ke spolupráci novinářů. Významným usnesením, především pro země socialistického tábora, bylo ustavení 8. září jako mezinárodního dne solidarity novinářů. V době konání IV. kongresu mělo organizace 60 000 členů v 51 zemích. Od roku 1959 zastával funkci generálního tajemníka Jiří Meisner.

V. kongres se konal 6.-10.8. 1962 opět v Bukurešti. a zastoupeno na něm bylo 28 organizací z 59 zemí. Znamenal pro MON počátek cílevědomého úsilí o získání novinářů a novinářských organizací v Africe a Latinské Americe. V dalším období se právě spolupráce s rozvojovými zeměmi stala jedním z hlavních cílů MON.

V tomto smyslu také vyzněly závěry VI. kongresu, který se konal 10.-15.10. 1966 ve východním Berlíně a kde již mezi účastníky z 68 zemí byli zástupci z afrických a arabských zemí. Jedním z hlavních úkolů se stala výchova novinářů právě z rozvojových zemí. Počet členských organizací MON se začal právě díky vstupu afrických a arabských novinářských organizací rozrůstat. Jean-Maurice Hermann byl potvrzen ve své funkci presidenta, zatímco generálním tajemníkem se stal Jiří Kupka. Žádné velké změny v práci a postavení organizace se v dalším období neprojeví. Na VIII. kongresu MON 21.-23.9. 1976, který se konal v Helsinkách, odstoupil dosavadní prezident J.M. Hermann a novým prezidentem byl zvolen finský profesor Kaarle Nordenstreng. Kongres se také usnesl, že od roku 1976 bude udělovat Čestnou medaili Julia Fučíka.

Období 80. let začalo v roce 1981 IX. kongresem v Moskvě, který byl pro MON vzhledem k politické orientaci organizace velmi prestižní. Kongres však pouze potvrdil stávající orientaci („proti imperialismu, hegemonismu a všem formám kolonialismu, apartheidu, sionismu a ostatním projevům mezinárodní reakce“) a nepřinesl žádné zásadní posuny v postavení organizace ani v její činnosti. MON se vzhledem ke svému zájmu o rozvojové země Afriky, Asie a Jižní Ameriky zvláště od 60.let stále výrazněji orientovala na spolupráci s UNESCO.

Po roce 1990 nová politická situace výrazně ovlivnila postavení MON, která byla často kritizována za svou výraznou politickou angažovanost ve prospěch zemí socialistického tábora. Jan Ruml potvrdil 7. března 1995 rozhodnutí federálního ministerstva vnitra z roku 1992 a odňal MON povolení sídlit v České republice. Jedním z hlavních důvodů byla prokázaná těsná provázanost MON se státní bezpečností a sovětskou KGB, stejně jako i se stranickými orgány totalitních režimů.

MON měla rozsáhlou publikační činnost. Vydávala časopis *Demokratický novinář* (od roku 1953 vycházel nejprve jako bulletin a v roce 1961 se změnil v časopis). Vycházel v pěti jazykových mutacích (anglicky, francouzsky, rusky, španělsky a do r. 1962 také německy) desetkrát, výjimečně dvanáctkrát ročně. Od června 1980 vycházel vedle časopisu ještě čtrnáctidenní bulletin *Zprávy MON*

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

(*IOJ Newsletter*). MON vydávala rovněž řadu učebních textů, které využívala především pro výchovu novinářů ve svých školících centrech v Budapešti, východním Berlíně, Praze, ale i na jiných místech. Kromě toho vydávala publikace zabývající se aktuálními politickými otázkami masových médií.

MON se věnovala novinářské etice jako jedné z důležitých zásad novinářské práce již od počátků 50. let a v roce 1983 v Praze a Paříži přijala dokument věnovaný žurnalistické etice. Tento zásadní materiál podepsaly rovněž IFJ, UCIP a některé další organizace, především z Afriky, Asie a Latinské Ameriky.

V roce 1964 byla pod záminkou potřeby finanční pomoci rozvojovým zemím založena Loterie solidarity novinářů. První tah se v prosinci roku 1965 konal v Praze, stejně tomu pak bylo i v následujících letech. V roce 1982 se ustavil v Praze řídicí orgán, jehož úkolem bylo Fond solidarity a loterie koordinovat a spravovat.

Při výkonu hospodářských aktivit poskytoval československý stát jako místo hlavního sídla MON již od počátku 50. let nejrůznější výjimky a velmi výhodné podmínky (např. úlevy při placení daní a obcházení devizového zákona), které organizaci umožňovaly rozvíjet rozsáhlou obchodní aktivitu. Zvláště výhodné podmínky pro rozvíjení obchodně-podnikatelské činnosti měla MON v 80. letech (od r. 1986 byl vedoucím této části MON Miloš Jakeš, ml.). Navíc bylo MON v roce 1986 Federálním ministerstvem zahraničního obchodu vydáno povolení k zahraničně obchodní činnosti, z níž vyplývá, že kromě organizování konferencí se MON povolila celá řada navazujících obchodně-podnikatelských činností.

MON měla síť pracovišť, např. v Paříži mezinárodní informační středisko sloužící pro spolupráci s UNESCO a v Budapešti středisko sloužící pro koordinaci spolupráce se střediskem v Praze a školami v Budapešti a v Praze. MON dále provozovala dvě servisní společnosti: Videopress (Praha) a Interpress (Budapešť). Jejich úkolem bylo získávat finanční prostředky provozováním různých služeb. Pod označením Videopressu lze sledovat zhruba od druhé poloviny 70. let celou řadu nejrůznějších aktivit, od publikační přes konferenční služby po služby v oblasti elektronických technologií.

MON se soustavně věnovala i rozvoji novinářského vzdělávání. V 60. letech začala organizovat vzdělávací kurzy pro novináře z afrických a arabských zemí v celé řadě zemí, (v Československu se konaly zpočátku na zámku Roztěži, který patřil Svazu československých novinářů). První kurz v Československu se konal v roce 1961 a byl zaměřen na zdokonalení technických dovedností pro pracovníky zpravodajských agentur. V roce 1983 byla při příležitosti 80. narozenin Julia Fučíka otevřena v Praze Škola solidarity MON Julia Fučíka. Podobné školy pro vzdělávání novinářů především z rozvojových zemí existovaly již od 60. let např. ve Východním Berlíně a v Budapešti. Prvního dvouměsíčního kurzu se v Praze zúčastnilo 12 studentů z rozvojových zemí. Tématem byla žurnalistika zpravodajských agentur. Přednášejícími byli především učitelé z Fakulty žurnalistiky UK, novináři a pracovníci z československých médií i učitelé ze zahraničí.

Vývoje postojů MON i přehled jejích aktivit zřetelně dokládá, že v období od konce 40. do konce 80. let šlo o organizaci, která byla v plně solidarizujícím postavení vůči ideologii a politické praxi zemí spadajících do sféry vlivu Sovětského svazu (i když v roce 1968 protestoval proti okupaci Československa armádami zemí Varšavské smlouvy nejen tehdejší prezident MON Jean-Maurice Hermann, ale celý sekretariát organizace). MON spolupracovala se státními orgány těchto zemí a aktivně podporovala politiku SSSR při získávání vlivu v zemích Třetího světa. Ideologický aparát sovětského bloku využil vývoje v mezinárodním novinářském hnutí a pracoval s MON jako s nástrojem propagandistického působení. MON svými aktivitami přispíval k prosazení sovětského modelu žurnalistiky v zemích, kde měl členské zastoupení.

REŽIMNÍ RITUÁLY

ZUZANA BEŇUŠKOVÁ

Socialistické svátky vycházejí z přelomových dějinných událostí a připomínají vazbu člověka a společnosti na základní myšlenky a historické momenty, které přispěly k formování komunistické ideologie a politického režimu. Jsou spojeny se zvláštními obřady a oslavami v reálné i nereálné podobě. Svátky a obřady mají světonázorový obsah a proto se po nástupu komunistického režimu staly předmětem a nástrojem ideologického působení na jednotlivce i společnost. Měly institucionální podobu a promítly se i do tradiční neinstitucionální sféry slavení. Systém socialistických slavnostní tvořily výroční svátky pocházející z etnokulturních tradic (tradiční), výroční politické svátky a obřady životního cyklu.

Tradiční výroční svátky. Při nich byla zachována etnokulturní tradice a křesťanský kalendář, ovšem zjevná byla snaha tradiční smysly svátků aktualizovat a vtisknout jim novou symboliku s cílem minimalizovat a překrývat církevní význam svátků. To se týkalo zejména Velké noci a Vánoc, ze kterých se staly „Svátky jara“ a „Svátky zimy“, v čemž lze pozorovat návrat k předkřesťanskému základu lidových tradic. Místo svátku Všech svatých se kladl důraz na Památku zesnulých, v době adventu zase pozornost putoval spíše sovětský Děda Mráz a posezení u jedličky, nebo u samovaru. Tradiční obřadní prvky se spojovaly s novým ideologickým obsahem rovněž při vztyčování májek v předvečer 1. května, při pálení vater – posun z 24. června (Jan) na 6. července (Jan Hus – v ČR) nebo na 25. srpna (SNP – v SR), ale také při dožínkách a vinobraní – oslava socialistického zemědělství.

Politické výroční svátky. Život celé společnosti se nesl ve znamení výročí politických a historických událostí, které byly klíčové pro komunistický režim. Připomínaly, oživovaly a mytizovaly principy, ideje a hodnoty které formovaly komunistické zřízení, čímž přispívaly k centralizaci moci a integritě společnosti. Tato výročí měla stejnou 5-10letou periodizaci během celých čtyřech desetiletí. V letech s koncovým číslem 1 a 6 se vše konalo na počest vzniku KSČ a SSSR (1921), čísla 2 a 7 znamenala výročí VŘSR (1917), čísla 3 a 8 ohlašovala jednak oslavu Vítězného února (1948) a také „trojsvátek“ – vznik ČSR (28. října 1918), Den znárodnění (1948) a podpis federace (1968). Léta zakončená čísly 4 a 9 byla výročím SNP (1944) a roky s 0 a 5 na konci se nesla v duchu oslav výročí osvobození sovětskou armádou. Kromě hlavních výročí se slavily i další důležité události – výročí narození a úmrtí významných osobností (V. I. Lenin, K. Gottwald), vznik Pionýrské organizace, začátek a konec pětiletých hospodářských plánů a sjezdy KSČ a KSSS.

Svátky, spojené s dny pracovního volna byly 1. leden – Nový rok, Velikonoční pondělí, 1. a 9. květen – Svátek práce a výročí osvobození sovětskou armádou, 25. srpen – SNP, 28. října vznik ČSR, znárodnění a federace, 2. listopad – Památka zesnulých a nakonec 25. a 26. prosinec – Vánoce. Významným dnem byl 25. únor (Den vítězství pracujícího lidu) – probíhaly například besedy s milicionáři. Oblibě se těšil mezinárodní den žen (8. březen) slavený na pracovištích, v restauracích a svazkem květin i doma. V ČR byl významným dnem 5. květen (Májové povstání českého lidu). Listopad – Měsíc československo-sovětského přátelství byl zasvěcen pěstování pozitivního vztahu k SSSR, konaly se besídky a v kinech se promítaly téměř výhradně sovětské filmy. V předvečer 7. listopadu (VŘSR podle juliánského kalendáře) se konala slavnostní shromáždění na náměstích a lampiónový průvod.

Obřady životního cyklu. Říkalo se jim občanské, nebo socialistické obřady, jejich zavádění se datuje od roku 1950, sloužily jako ideologický protipól církevních svátků a byly institucionálně organizovány. Zavedením civilních obřadů a slavností byly vytvořeny podmínky pro omezování církevních rituálů s cílem je postupně nahradit jejich světskými alternativami. Původně byly určeny jen ateistům, později se okruh rozšířil rovněž o lidi světonázorově nevyhraněné a věřící občany. V nově se formujících rodinných rituálech, stejně tak ve výročním svátečním cyklu byly světské, či občanské hodnoty důmyslně propojeny s vazbami na socialistický stát a komunistickou ideologii. Tím se lišily od občanských svátků a obřadů v zemích západní Evropy a proto nelze hovořit o srovnatelném sekularizačním vývoji. Formování tzv. nových, nebo socialistických obřadů bylo projevem ateizace společenského života v Československu a jejich vzorem byly zkušenosti

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

z tohoto procesu v Sovětském svazu. Svátky a obřady byly chápány jako indikátor společenského vědomí, ale i jako prostředek k jeho formování. V roce 1950 vstoupil v platnost nový zákon o rodinném právu, podle něhož se uzavření manželství na Národním výboru stalo jedinou právoplatnou formou a církevní sňatek se stal pouze dobrovolným duplikátem svatby. Národní výbory měly v kompetenci rovněž vedení matrik, o které se do té doby staraly církve. Pomocným článkem národních výborů se v roce 1953 staly instituce jejichž pracovní náplní bylo formování socialistických obřadů. Působily na osvětových besedách pod názvem Aktivity pro občanské záležitosti a od roku 1957 jejich činnost regulovalo Ministerstvo školství. Počínaje rokem 1963 se přejmenovaly na Sbory pro občanské záležitosti (SPOZ) a spadaly pod kompetence vlády ČSSR, která schválila první směrnice o poslání a úkolech SPOZ. Název Aktiv pro občanské záležitosti si zachovaly buňky které fungovaly ve větších podnicích. Jejich úkolem bylo spolupracovat se SPOZ a hlavně upozorňovat na lidi, kteří stáli před důležitým životním mezníkem a byli tedy potencionálními účastníky socialistických obřadů.

Centrálním řídicím orgánem SPOZ byla Rada pro občanské záležitosti při Ministerstvu vnitra. Inicivovala zpracovávání metodických příruček pro aktivisty sborů, přehlídky uměleckých programů pro občanské obřady a pod jejich záštitou vycházel metodický časopis Nová cesta, který byl zaměřen na vytváření občanských obřadů a filosofické problémy s tím spojené. Kvalitativním zlomem v činnosti SPOZ byl rok 1972, kdy byly schváleny nové směrnice pro organizování občanských obřadů. Převážnou část aktivistů SPOZ tvořily administrativní pracovníci národních výborů, nebo jiných institucí a z více než jedné čtvrtiny učitelé. Z generačního hlediska bylo těžiště činnosti na střední generaci a neaktivnější byly ženy. Pro mnohé z nich bylo organizační a umělecké zajišťování obřadů svébytnou formu seberealizace ve volném čase, nebo koníčkem, zejména na vesnici spojeným s jistým společenským uznáním a symbolickým honorářem, který byl spíše kompenzací nákladů na oděv (cca 30 Kčs za obřad). Práce SPOZ byla jednou z forem aktivní účasti na tvorbě místní kultury, přičemž se čerpalo z lokálních i národních tradic i z tvorby soudobých umělců. Obřady byly obohaceny o hudebně-verbální vložky a výtvarné prvky. S formováním občanských obřadů souvisela rovněž výstavba obřadních síní a jejich výzdoba. Slavnostní atmosféra a estetičnost měly konkurovat pompéznosti sakrálních objektů.

Počínaje rokem 1953 se rozšířil slavnostní zápis novorozenců do matriky (vítání dětí do života) a občanský pohřeb. V průběhu 60. a zejména pak 70. let k občanským obřadům přibývaly nové slavnostní události v životě člověka: oslavy výročí svatby, životní a pracovní jubilea, odchody a příchody branců ze základní vojenské služby, vydávání občanských průkazů, vítání prvňáčků atp. Oslavy těchto událostí organizovaly Sbory spolu se společenskými organizacemi Národní fronty, školami a dalšími institucemi. Pro zkvalitnění průběhu, vyšší emocionální účinnosti a přitažlivosti občanských obřadů se hledaly cesty jejich kulturní kontinuity a estetického zpestření v navazování na lidové tradice, lidové písně, hudbu a výtvarné umění. V 80. letech byl vztah obyvatel k občanským obřadům ve stadiu krystalizace s lepšími či horšími výsledky. K nejoblíbenějším z občanských obřadů patřilo vítání do života, naopak se nepodařilo prosadit občanské pohřby, a to zejména na venkově. Naopak oblibu si získala tzv. občanská rozloučení při pohřbu, což byly promluvy na církevním pohřbu, které přibližovaly osobnost zesnulého. Přijetí a respektování občanských obřadů a jejich organizátorů dokládá zvyk po obřadu je obdarovat tradičním způsobem – lahví alkoholu a zákusky. Na vesnici se těmto organizátorům dostávalo častého pozvání na svatby.

Rozvoj občanských obřadů kulminoval ve druhé polovině 70. a v první polovině 80. let, v českých zemích přibližně o 10 let dříve. Přičemž se lépe ujímaly v méně religiózním prostředí a v rámci konfesí snadněji u protestantů, než u příslušníků jiných církví. Lidé občanské obřady akceptovali a pasivně přijímali – chápali je jako integrovaný prvek kultury, bez uvažování o jejich ideologickém záměru a účastnili se jich zpravidla bez pocitu nucení. Tři základní obřady, při narození, sňatku a úmrtí si zachovaly svou aktuálnost i po pádu komunistického režimu, přičemž existují značné rozdíly mezi městem, venkovem a rovněž mezi jednotlivými regiony.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Novým prvkem ve zvykové kultuře venkova druhé poloviny 20. století byly oslavy narozenin a jmenin, které do našeho prostředí pronikly z jiného prostředí. Oslavy jubileí přerostly rámeč rodiny, když se slavily i na pracovištích a značnou pozornost jim rovněž věnovaly národní výbory. V poměrně krátké době do těchto oslav přibýly i znaky celospolečensky uznávaných mnohostranných vztahů a hodnot a tím přispěly k utužení a pocitu rodinného zázemí a sounáležitosti.

Oslavy životních jubileí a jmenin na pracovišti získaly v 50.-80. let 20. století na oblibě a značně se rozšířily. Oslavy se konaly většinou v pracovní době a jejich součástí bylo i pohoštění. Zejména oslavy rozšířených jmen (Anna, Marie, Josef, Štěpán, Jan) nabývaly větších rozměrů a souvisely s tradicí zábav ve vesnickém i městském prostředí. Spojování individuálních svátků a významných momentů v životě jednotlivce s oslavou v pracovním kolektivu mělo v období stalinismu zvláštní význam. Vyčleněním pracovního prostředí ze soukromého se život rozdělil minimálně na dvě různá působiště a dva okruhy lidí s nimiž se člověk běžně stýkal a kteří se často ani neznali. Přemostěním těchto dvou prostředí byly právě oslavy individuálních svátků na pracovišti, nebo zvaní spolupracovníků na soukromé oslavy. Potřeba tohoto přemostění ještě zesílila po masivním stěhování mladých rodin z vesnice do měst, když pracovní kolektiv částečně nahrazoval roli příbuzných a přátel, kteří zůstali v rodišti. Bez významu nebyly ani oslavy na pracovišti, které vyplývaly přímo z pracovní činnosti – oslavy kariérního postupu, odchod do důchodu, oslavy pracovních ocenění apod. Jestliže ekonomicky aktivní občané slavili životní jubileum na pracovišti, organizovaly Národní výbory oslavy jubileí především pro důchodce, nebo také pro občany mimořádně společensko-politicky angažované, pro poslance apod. Slavnostní přijímání starších občanů bylo příležitostí pro vyjádření úcty a vděku ze strany společnosti.

Přínosem socialistických občanských obřadů byl vznik světské alternativy obřadů životního cyklu, které svým důstojným slavnostním průběhem přesáhly charakter úředních aktů.

Negativem ale byl tlak vyvíjený na občany, aby své životní mezníky slavili právě občanskou obřadní formou místo církevní. Pociťovali jej zejména lidé ve vysokém postavení, ve veřejné správě či pedagogové. Církevních obřadů se proto účastnili tajně, obvykle tam, kde je nikdo neznal. Po roce 1989 činnost Sborů na mnoha místech upadla, ale u bezvěrců a v oblastech, kde se svou kvalitou staly integrální součástí zvykové kultury, probíhají civilní obřady bez ideologického nánosu dodnes.

SOCIALISTICKÉ SOUTĚŽENÍ

ZDISLAV ŠULC

Socialistické soutěžení bylo fenoménem nerozlučně spjatým se sovětským modelem ekonomiky. Jeho počátky v Sovětském svazu byly spojeny s dobrovolnými sobotními pracovními brigádami, tzv. komunistickými subotniki z období občanské války (1919), které vysoce ocenil V. I. Lenin jako projev „revolučního nadšení mas“. Později, v souvislosti se zavedením centrálního plánování, převážila forma přijímání závazků na překračování pracovních norem (u jednotlivců) a plánovaných úkolů (u kolektivů či celých podniků).

Také v Československu bezprostředně po revoluci v roce 1945 pomáhali občané (především mladí lidé) dobrovolnými brigádami překonávat poválečné hospodářské potíže v zemědělství, při těžbě uhlí, ve stavebnictví. aj. Na základě závazku svazáků z ocelárny v Libčicích nad Vltavou (červenec 1948) a v západoslovenské Myjavě organizovaly svazy mládeže tzv. libčicko-myjavské hnutí, zaměřené na dodržování pracovní doby. Již v roce 1948 se také objevili první „úderníci“, dělníci, kteří vysoce překračovali své pracovní úkoly. V období před IX. sjezdem KSČ (květen 1949) zahájily odborové, mládežnické a komunistické organizace široce založenou kampaň tzv. socialistických závazků a smluv. Tak se zrodilo socialistické soutěžení i v Československu. Jeho hlavním garantem se staly odbory, které spolu s dalšími institucemi organizovaly podobné kampaně „na počest“ různých dalších sjezdů a výročí. Vedle jednotlivců vykazujících mimořádné výkony (překračování výkonových norem, přechod k obsluze více strojů, úspory materiálu atp.) se účastníky socialistického soutěžení stávaly i pracovní kolektivy, celé závody či podniky, které přijímaly závazky na překračování ukazatelů ročního či pětiletého plánu.

Na konci roku 1958 se objevily první kolektivy soutěžící o titul „brigáda socialistické práce“. Členové brigád se zavazovali nejen k překračování pracovních úkolů, ale – pod heslem socialisticky pracovat, socialisticky žít - i ke zvyšování kvalifikace a k zapojení do veřejného života. Brigády byly proto považovány za novou, vyšší formu socialistického soutěžení. Pro zajištění některých úkolů vznikaly tzv. racionalizační brigády aj. Závazky a výkony „soutěžících“ popularizovala média a oficiální propaganda vydávala socialistické soutěžení za projev aktivní podpory obyvatelstva politice komunistické strany.

Socialistické soutěžení bylo spojeno s různými formami oceňování aktivit jeho účastníků. Vedle tzv. čestných odměn (zveřejňování „vítězů“ na tabulích cti, předávání diplomů, ale i nejvyšších státních vyznamenání hlavně při oslavách dělnického svátku 1. máje jednotlivcům, nebo předávání Rudých praporů i státních vyznamenání závodům a podnikům), byly poskytovány i různé odměny hmotné. Patřily k nim peněžní prémie, poukazy na domácí i zahraniční rekreaci aj. Účast v socialistickém soutěžení umožňovala pozdější přístup do vedoucích funkcí apod. Socialistické soutěžení, které zprvu vyjadřovalo určité „revoluční nadšení“, zejména části mládeže, se postupně stalo rutinní záležitostí odborových a jiných organizací. „Masovostí“ socialistického soutěžení dokazovaly „dobré výsledky“ své práce při „socialistické výchově pracujících“. Socialistické soutěžení se stalo jakýmsi koloritem „socialistické společnosti“, jedním z jejích rituálů.

Pozitivní prvky morální motivace lidí se postupně vytratily a mezi účastníky socialistického soutěžení zcela převážil faktor kalkulace, cílevědomého získávání prospěchu na základě více či méně předstíraných mimořádných výsledků. Jednotlivci začali kalkulovat se svou účastí v socialistickém soutěžení jako s faktorem zvyšujícím jejich vyhlídky na úspěšnou kariéru. Vedoucí podniků využívali „slávy“ ze socialistického soutěžení při vyjednávání s představiteli řídicích orgánů a snažili se minimalizovat plánované úkoly svých podniků, aby do nich mohli už předem zakalkulovat budoucí závazky na jejich překročení. Socialistické soutěžení se tak přeměnilo v jeden z nástrojů mocensko-politické korupce a demoralizace.

SPARTAKIÁDY

FRANTIŠEK KOLÁŘ

Hromadná tělovýchovná vystoupení, která se pořádala od roku 1955 v pětiletých cyklech a formálně měla být vyvrcholením oslav osvobození Československa z nacistického područí. Zároveň však dostala i své ideologické poslání, na jedné straně měla vyjadřovat péči komunistického režimu o zdraví a tělesnou zdatnost pracujících, na druhou stranu oddanost obyvatelstva komunistickému režimu a odhodlanost k jeho obraně. Proto pravidelným vyvrcholením spartakiád byla vystoupení Československé lidové armády.

Spartakiády se hlásily k ideově politickým tradicím spartakiád pořádaných komunistickou Federací dělnických tělocvičných jednot a později Federací proletářské tělovýchovy, zejména na Maninskou spartakiádu v roce 1921. Navazovaly však i na tradice masových tělovýchovných vystoupení, jež v českém prostředí našly projev ve všesokolských sletech České, později Československé obce sokolské, Orla a dělnických olympiád Svazu dělnických tělocvičných jednot. Od nich převzaly spartakiády nejen hromadná vystoupení, ale i slavnostní závěrečný průvod a doprovodné kulturní, sportovní a společenské akce.

Zpočátku se pořádaly jako celostátní spartakiády a účastnily se jich cvičenci všech věkových kategorií. Nejprve se konaly v okresním a krajském měřítku, vyvrcholením byla společná hromadná vystoupení na strahovském cvičišti pravidelně na přelomu června a července. V roce 1955 se 311 okresních spartakiád zúčastnilo v 28 skladbách více než 750 tisíc cvičenců, na Strahově cvičilo přes 113 tisíc účastníků. V roce 1960 vystoupilo v 19 skladbách na 411 okresních spartakiádách téměř 1 200 tisíc cvičenců, na Strahově jich bylo 720 tisíc. V roce 1965 cvičilo na 410 okresních spartakiádách ve 12 skladbách 1 365 tisíc obyvatel, na Strahově jich poté vystoupilo přes 360 tisíc.

Pro rok 1970 byla připravována IV. celostátní spartakiáda, komunistický „normalizační“ režim však hromadné setkání cvičenců na pražském Strahově zrušil kvůli obavám z možných nepokojů a povolil jen v okresním měřítku tzv. Tělovýchovné slavnosti (účastnilo se jich přes 210 tisíc cvičenců).

Od roku 1975 se jako „přetržená kontinuita“ pořádaly československé spartakiády. Daleko větší důraz se kladl na místní, okrskové a okresní vystoupení. Na Strahově se ve 14 skladbách vystřídalo přes 180 tisíc cvičenců, poprvé bylo představeno hromadné cvičení rodičů s předškolními dětmi. O rok později bylo za spartakiádu 1975 uděleno Československému svazu tělesné výchovy nejvyšší vyznamenání Mezinárodního olympijského výboru – Olympijský pohár – a to s odůvodněním, že je to „velký příklad i v mezinárodním měřítku“. V roce 1980 bylo na pořadu československé spartakiády 15 skladeb, cvičilo téměř 180 tisíc účastníků. Spartakiáda v roce 1985 měla obdobný charakter. V roce 1988 začal nácvik skladeb na československou spartakiádu 1990, po změnách v československé společnosti v listopadu 1989 se však konala jen v omezeném rozsahu.

Spartakiády byly „perlou“ v činnosti československého tělovýchovného hnutí. Byly materiálně a finančně výrazně podporovány komunistickým režimem, který jim přikládal stejnou váhu jako sportovním vítězstvím na vrcholných mezinárodních soutěžích. Často byla při nácviku obcházena zásada dobrovolnosti. Na druhé straně si však spartakiádní skladby díky československým tělovýchovným odborníkům zachovávaly vysokou úroveň a mezi cvičenci byly velmi oblíbené. Nácvik i samotná účast na spartakiádních vystoupeních stmelovaly řadu kolektivů, které se tělovýchově a sportu věnovaly i nadále, bez „spartakiádního impulsu“.

ČESKOSLOVENSKÉ OFICIÁLNÍ MÍROVÉ HNUTÍ

PETR BLAŽEK

Jedním z výrazných sociálních a politických fenoménů druhé poloviny dvacátého století bylo tzv. světové hnutí obránců míru, iniciované sovětským blokem jako účinný způsob posilování legitimacy komunistických režimů a ovlivňování veřejného mínění především v západní Evropě. Proklamativně se vyslovovalo proti případnému válečnému konfliktu, z jehož přípravy vinilo představitele USA a jejich západoevropské spojence. V listopadu 1950 byla založena Světová rada míru, která se po celých čtyřicet let své existence snažila vystupovat jako údajně reprezentativní a nezávislý orgán světového organizovaného mírového hnutí. Ve skutečnosti byl její vznik iniciován Moskvou, která s jistým úspěchem navázala na předválečné sympatie, výrazně posílené její aureolou vítěze nad nacismem. Ohlas vize nového, mírového uspořádání, jak ji předkládala sovětská propaganda, přitahoval zejména západoevropské levicově orientované intelektuály, kteří významně přispěli k legitimizaci sovětského úsilí. Mezi zakládajícími členy nové instituce, reprezentované zástupci tzv. národních mírových výborů z celého světa, byli Paul Éluard, Louis Aragon, Pablo Picasso či Renato Guttuso.

V jednotlivých státech sovětského bloku bylo mírové hnutí ustaveno pod přímou kontrolou vládních orgánů, které řídily po celých čtyřicet let jeho činnost. Československé oficiální mírové hnutí mělo po celých čtyřicet let pevnou organizační strukturu a bylo součástí Národní fronty, v níž byly vedle KSČ a satelitních politických stran sdruženy takřka všechny další povolené společenské organizace. V rámci tzv. zájmových skupin se do něho zapojili představitelé politických stran, společenských organizací, církví, odborů či uměleckých, vědeckých a univerzitních institucí. Přestože lze u uvedených skupin odlišit různou referenci mírové tematiky, pro všechny byla typická formálnost jejich aktivit a převažující absence dobrovolné občanské aktivity. Jejich vznik a činnost byly bez výjimky iniciovány mocenským aparátem, na jehož podobě se navíc představitelé těchto organizací ambivalentně podíleli. Zastřešujícím orgánem mírového hnutí se na konci čtyřicátých let stal Československý výbor obránců míru (ČVOM), který zastupovali Jan Mukařovský, Anežka Hodinová-Spurná, Josef Plojhar, Miroslav Novák či Alois Neumann. Po krátkém reformním období v roce 1968, které pod předsednictvím Josefa Macka nepřesáhlo tradiční bipolární vidění světa, se ČVOM transformoval v Československý mírový výbor (ČSMV). Jeho předsednictvo mělo v posrpnovém období dvacet členů; předsedou byl od roku 1973 akademik Bedřich Švestka, který v této funkci setrval až do rozpadu oficiálního mírového hnutí na počátku roku 1990. Místopředsedové federálního orgánu stáli zároveň v čele republikových mírových rad, stojící na vrcholu pyramidové organizační struktury, v jejímž rámci působily krajské, okresní a městské mírové rady.

Československé oficiální mírové hnutí bylo financováno z Fondu míru a solidarity Národní fronty ČSSR, vzniklého dne 1. ledna 1982 sloučením původně samostatných fondů míru ČSMV a solidarity Národní fronty ČSSR. Příspěvky byly získávány různým způsobem: sbírkami ve školách a jiných institucích, dary jednotlivců či mimořádnými pracovními směňami brigád socialistické práce s mírovým názvem, kterých v osmdesátých letech působilo v průmyslových podnicích a zemědělských družstev již více než tři tisíce. Z fondu se platila činnost jednotlivých mírových organizací, cesty prominentních osobností na různé světové i místní konference, pořádání kampaní, mírových setkání, slavností a seminářů, příspěvky na činnost Světové rady míru, jejíž činnost byla financována sovětským blokem, či dotace sovětských satelitních států ve třetím světě. Do oficiálního mírového hnutí se tradičně zapojovaly vedle jiných zájmových skupin především církevní organizace. Specifické postavení mezi nimi měla mezinárodní Křesťanská mírová konference (KMK), jejíž činnost byla po počáteční poněkud liberálnější činnosti v šedesátých letech od počátku sedmdesátých let již zcela řízena v intencích zájmů sovětské zahraniční politiky. Od roku 1977 bylo vytvořeno Regionální sdružení členských církví KMK v Československu, reprezentovanou zástupci nekatolických církví a náboženských společností.

V katolickém prostředí bylo v posrpnovém období obdobnou mírovou organizací Sdružení katolického duchovenstva Pacem in terris (SKD PIT), které bylo ustaveno dne 31. srpna 1971 povolovacím dekretem ministra kultury ČSR a volně navazovalo na zdiskreditované Mírové hnutí katolického duchovenstva (MHKD), rozpuštěné v období Pražského jara. Svou existenci zaštiťovalo

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

papežskou encyklikou *Pacem in terris* (Pokoj na zemi), vydanou dne 11. dubna 1963, která byla komunistickými ideology tradičně prezentována jako počátek procesu „specifického vydělování katolické církve ze světa imperialismu“. Sdružení spolupracovalo především s obdobně orientovanými organizacemi: z domácích organizací to byly zejména ČSMV a protestantská obdoba *Pacem in terris*, Křesťanská mírová konference, a ze zahraničních byla nejdůležitějším partnerem Berlínská konference evropských katolíků. Oficiální činnost, která se omezovala zejména na pořádání shromáždění u příležitosti kalendářních výročí, byla pod přímou kontrolou ideologických a bezpečnostních orgánů. Sdružení představovalo konfliktní téma uvnitř katolické církve a definitivně bylo dne 8. března 1982 papežským dekretem *Quidam episcopi* (Některí biskupové) církevně zakázáno. Členská základna následně rychle poklesla na tři sta osob, jejichž věkový průměr byl velmi vysoký.

Činnost československých mírových organizací se od jejich vzniku soustřeďovala na pořádání řady veřejných mírových manifestací, petičních kampaní, pochodů, slavností, konferencí, setkání mládeže, sportovních a branných soutěží k různým výročím. Jak bylo typické pro totalitní režim, jejich hlavním účelem bylo vyjádření loajality a podpory veřejnosti a upevnění jeho stability. Od šedesátých let představovaly mírové manifestace také pokleslý pragmatický prostředek udržení sociálního smíru mezi obyvatelstvem a vládoucí elitou. V tomto kontextu byly pro veřejnost zejména příležitostí pro nákup nedostatkového zboží, které se během slavností prodávalo na pultech stánků. Nejmasivnější mírové manifestace byly uspořádány v padesátých letech a v první polovině osmdesátých let, kdy došlo k oživení západního mírového hnutí. Vedle skandování jednotných hesel na nich byly formálně odsouhlaseny za přítomnosti vedoucích představitelů státu předem připravené protestní rezoluce. Například v listopadu 1983 došlo na adresu ČSMV, koordinátora petiční kampaně, více jak pět tisíc peticí, které byly podepsány účastníky manifestací, mezi nimiž nechyběli ani žáci základních škol. Mezi další rozšířené formy prezentace oficiálního mírového hnutí patřily pochody, sportovní a kulturní soutěže, jejichž prostřednictvím se pořadatelé snažili ovlivnit zejména mladou generaci. Od šedesátých let se také uskutečnila řada hudebních festivalů, které se proti původnímu předpokladu v některých případech staly pro účinkující i návštěvníky místem pro vyjádření nespokojenosti s režimem. Snaha o účelové využití vyhraněného antimilitarismu rockové a folkové hudby se však zejména v posledních předlistopadových letech setkala u mládeže s minimálním ohlasem.

Oficiální mírové hnutí udržovalo od svého vzniku řadu kontaktů se zahraničními organizacemi a jeho představitelé navštěvovali nejrůznější mírové konference, semináře a setkání v řadě zemí světa. ČSMV navíc uspořádalo několik vlastních konferencí, mezi nimi mělo od poloviny osmdesátých let zvláštní místo výroční setkání československých a západoněmeckých mírových hnutí v Mariánských Lázních. Významné postavení mezi pořadatelí mírových setkání měla vědecká pracoviště, zejména Československá akademie věd (ČSAV), jejíž členové tradičně obsazovali v oficiálním mírovém hnutí či v mezinárodních organizacích (Pugwashská konference) významné pozice. V lednu 1982 byla ustanovena Komise prezidia ČSAV pro výzkum míru a odzbrojení, jejímž předsedou se stal akademik Zdeněk Snítíl. V létě 1987 bylo jako gestor závazků vyplývajících z činnosti komise socialistických zemí zřízeno Výzkumné středisko pro otázky míru a odzbrojení ČSAV. Vedení ústavu, kde bylo v posledním roce zaměstnáno okolo dvaceti osob s věkovým průměrem padesáti let, spolupracovalo zejména s Československým výborem pro evropskou bezpečnost, v jehož čele stál předseda Československé strany socialistické Bohuslav Kučera.

Nejrozsáhlejšími konferencemi, které od svého vzniku pořádala SRM na podporu sovětské zahraniční politiky, byla pravidelná tzv. světová mírová shromáždění. Jedno z nich se v červnu 1983 uskutečnilo v Praze, kde se sešlo 3 625 delegátů ze 132 zemí. Složení výprav bylo různorodé: od levicových politických organizací, zástupců odborů, západních pacifistů až po církevní organizace. V atmosféře tzv. druhé studené války představovalo pražské *Světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce* jeden z vrcholů nátlakové kampaně sovětské diplomacie proti rozmístění raket středního doletu v západní Evropě. Bezprostředně po rozmístění amerických raket rozhodlo sovětské vedení o demonstrativním odvetním opatření. Rozmístění raket středního doletu v NDR a Československu schválili na konci října 1983 veřejně vládní a straníční představitelé uvedených satelitů. Oficiální mírové hnutí, jehož představitelé vyslovili s rozmístěním cizích jaderných zbraní na

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

československém území také jednoznačný souhlas, svým postojem potvrdilo tradičně specifické vnímání mírové činnosti. Stejně pochopení pro odvetný krok vyjádřil dlouholetý předseda Světové rady míru Romeš Čandra, který v březnu 1984 na plenárním zasedání ČSMV uvedl: „Na adresu československého lidu, Komunistické strany Československa a československé vlády říkám: Protiopatření, která jste podnikli, budou vzpomínána jako skutečně hluboké mírové gesto, které má za úkol zachránit mír.”

VZTAH TOTALITNÍHO REŽIMU K ZDRAVOTNĚ POSTIŽENÝM OBČANŮM

BORIS TITZL

Zdravotně postižení občané byli ti dospělí, děti a mladiství, kteří pro svůj tělesný nebo duševní stav, vrozenou nebo získanou vadu, anebo chronické onemocnění, potřebovali specifickou pomoc v záležitostech zdravotních, vzdělávacích a sociálních. V rámci této pomoci byl každý zdravotně postižený jedinec posuzován především jako člověk „defektní“, jehož defekt (vada, postižení, onemocnění) ho podstatnou měrou osobnostně a společensky charakterizoval a v systému péče o něho ho předurčoval k pasivní roli. O tom, co se s postiženým člověkem bude dít, tedy jak bude do společnosti „začleněn“, rozhodoval stupeň jeho defektnosti, nikoliv jeho předpoklady a schopnosti či potřeby.

Zdravotně postižené děti a mladiství tak s ohledem na možnosti jejich společenského uplatnění mohli být: (I) neschopni jakéhokoliv uplatnění; (II) schopni přípravy pro praktické pracovní uplatnění za mimořádných podmínek; (III) potřebující koordinovanou péči příslušných orgánů (zdravotnictví, školství, práce a sociálních věcí) a v dospělosti mající změněnou pracovní schopnost; (IV) potřebující sice koordinovanou péči, ale s prognózou, že jim změněnou pracovní schopnost nebude nutno přiznávat; (V) nepotřebující koordinovanou péči ale jen zvláštní pomoc resp. dozor pro snazší zapojení do pracovního procesu.

Zdravotně postižení občané starší osmnácti let byli poživateli částečných nebo plných invalidních důchodů. Podle typů postižení to byli občané: A. s tělesnými vadami a postižením hybných funkcí; B. s vadami smyslů a poruchami řeči; C. s vadami a chorobami duševními; D. s onemocněními chronickými, která nespádala do předchozích skupin; E. s vadami spadajícími do předcházejících skupin a vyskytujícími se ve vzájemné kombinaci.

Jednotná evidence těchto osob, která měla být od 1. ledna 1963 postupně zaváděna, nebyla vedena dostatečně důsledně. Vázlo hlavně průběžné doplňování údajů o evidovaných (důvodová zpráva k usnesení vlády 3/1975). Své statistiky si dále vedla zainteresovaná ministerstva podle resortně sledovaných ukazatelů. Celkový počet zdravotně postižených osob u nás tak můžeme stanovit jen přibližně. (Pro názornost uvádíme data ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí resp. Čs. statistického úřadu za rok 1988: Sečteme-li občany, jimž byl vyměřen plný nebo částečný invalidní důchod (475 236), děti a mladistvé v zařízeních a školách pro mládež vyžadující zvláštní péče (76 040), děti a mladistvé mentálně a tělesně postižené v ústavech sociální péče (11 486) a děti a mladistvé čekající na přijetí do těchto ústavů (1 008), dostaneme úhrnem 563 770 zdravotně postižených osob, což činilo 5,44% počtu obyvatel ČSR. Výsledná čísla by však měla být vyšší, nicméně dostatečně ilustrují, jak velkého počtu osob se skryté i zjevné sociální a lidské problémy vyplývající z jejich postižení týkaly.)

Státní politika vůči zdravotně postiženým – výchozí principy a právní normy

Budeme-li státní politiku vůči zdravotně postiženým posuzovat pod zorným úhlem nesporných sociálních zlepšení vyplývajících ze zákonů přijatých v roce 1948 a následně pro resorty zdravotnictví, práce a sociálních věcí, školství, nelze nevidět kvantitativní nárůst postátňované a státem organizované péče o postižené.

Zpočátku chyběla jakákoliv koncepce státní politiky ve vztahu k této skupině obyvatelstva. Tak např. v důvěrné politické směrnicí pro plán úkolů ministerstva práce a sociální péče na rok 1950 se zdravotně postižených netýká ani jeden bod, jen se jako jeden z nedostatků přiznává „soustavné odnímání objektů sociálních ústavů a zařízení jejich účelu jinými sektory“. Masivní redukce humanitárních institucí v letech těsně po únoru 1948 je sice nepřímým ale výstižným indikátorem skutečného poměru státních orgánů k zdravotně postiženým občanům. Např. jen Praha tak ztratila do konce roku 1951 na 1 300 humanitárních lůžek a dostala se tím na 55,91 % úroveň předválečného stavu této lůžkové kapacity.

Zvláštní kapitolou je odsun postižených a nemocných osob německé národnosti provedený na přelomu let 1950 a 1951, tedy po ukončení organizovaného odsunu Němců. Pravdou sice je, že s prvním podnětem v této věci přišel zástupce Mezinárodního Červeného kříže v Praze, ale následná

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

aktivita našich ministerstev vnitra a spravedlnosti byla pozoruhodná. Do 9. 2. 1951 bylo vystěhováno 9 072 osob, „které nemají význam pro naše pracovní úsilí“, tj. lidé postižení mentálně, tělesně, přestárlí, ležící nemocní, duševně choří, mezi něž bylo vřazeno i 1 217 práce neschopných vězňů. Odsunuty byly i mentálně postižené děti zvyklé na ústavní prostředí, ve kterém žily, a které se až dosud od přemístění podařilo uchránit. Zpráva ministerstva vnitra o skončení akce pak se zadostiučiněním konstatuje, že úspory odsunem pro státní pokladnu vzniklé (na sociální pomoci, důchodech, ad.) „jsou trvalého rázu a do další doby dosáhnou milionových částek“. Nicméně formování principů pojetí státní politiky v této oblasti bylo od počátku zřetelné:

Od 15. 4. 1948, po přijetí zákona č. 99/1948 Sb. o národním pojištění, obsáhla sociální opatření (nemocenská a důchodová na základě povinného pojištění) i invalidní osoby dosud závislé na tzv. péči chudinské. Dokonce podle § 30 cit. zák. důchody mohly být zvýšeny pro bezmocnost a dle § 34 cit. zák. pojišťovna mohla uhrazovat náklady na pomocné prostředky upravující důsledky zmrzačení a zohydění, které nepříznivě ovlivňovaly výkon povolání. A vůbec dle § 100 cit. zák. měla pojišťovna pečovat o to, aby se postižený člověk stal způsobilým k dřívějšímu či k jinému povolání. Nabytí resp. znovunabytí této způsobilosti k povolání se postupem času začalo i u nás chápat jako důsledek účinně prováděné komplexní rehabilitační péče jakožto souboru všech opatření, která může společnost postiženému člověku poskytnout především v péči léčebné, vzdělávací a sociální. Celistvý systém takové péče se však nikdy nepodařilo vytvořit. A tak se místo zabezpečování adekvátního pracovního zařazení osob těžce a kombinovaně postižených přistupovalo spíše k tomu, že se těmto občanům přiznával plný invalidní důchod, což mělo zvláště tíživé sociální dopady u osob, které předtím v pracovním poměru nebyly. Nakonec ve smyslu § 29, odst. 2, zákona č. 100/1998 Sb. byla invalidním důchodcům vzata i reálná možnost dalšího pracovního uplatnění.

Sociální péče provozovaná na bázi dobrovolnosti soukromými institucemi (spolky) a osobami byla považována za přežitek a jako optimální řešení všechny rozhodující politické síly akceptovaly pozemštění, rozumějme zestátnění této péče. Prvním zlomovým opatřením v tomto směru bylo přijetí zákona č. 48/1947 Sb. o organizaci péče o mládež a následného vládního nařízení, jímž se tento zákon prováděl. Na základě těchto norem byly k 31. prosinci 1947 zrušeny nejvýznamnější spolky se zemskou a okresní působností zúčastněné na péči o mládež a jejich majetek přešel do vlastnictví zemí, resp. okresů a obcí. Druhý zásah politické a státní moci přišel po únoru 1948: 12. července 1951 byl přijat zákon č. 68 o dobrovolných organizacích a shromážděních, jehož účelem bylo umožnit likvidaci spolků, jejichž „existence výstavbě socialismu nepomáhá nebo ji dokonce brzdí“, a včlenění vyhovujících spolků do schválených organizací. Především ministerstvo vnitra pak dodatečnými právními předpisy určilo, jak má být naloženo s majetkem zrušených spolků. Poněvadž zřizovateli zařízení pro postižené byly hlavně spolky, přišla tak soukromá sociální péče o svou organizační a hospodářskou základnu a celý systém sociální péče o dobrovolné spolupracovníky. Výsledkem toho všeho bylo postupné zřizování velkých státních ústavních zařízení pro postižené a jejich umísťování mimo velká města. Na hlasy argumentující proti adaptacím starých dispozičně nevhodných budov pro tento účel a proti vzdalování postižených občanů od míst původního bydliště a od specializovaných zdravotnických zařízení nebyl vzat zřetel. Za dostatečnou garanci optimální péče o postižené bylo považováno jejich umístění do ústavu resp. internátu. Vedle toho přežívala představa, udržovaná hlavně publicistikou, že v souvislosti s rozvojem vědy a zvýšením životní úrovně obyvatelstva se sociální péče jakéhokoli druhu stane zbytečnou.

Dle 5. části školského zákona č. 95/1948 Sb. se „pro mládež tělesně vadnou a s vadami smyslů a řeči, duševně a mravně vadnou, postiženou chorobami a umístěnou v léčebných ústavech a ozdravovnách“ zřizovaly školy pro mládež vyžadující zvláštní péče. Vzdělávání žáků, učňů a studentů postižených pohybově, zrakově, sluchově, řečově a mentálně resp. nemocných a dočasně pobývajících ve zdravotnických zařízeních se tedy dělo „zvláštními prostředky“, ale v rámci jednotné školské soustavy. Avšak ustanovení § 13, odst. 4 cit. zák. dávalo také právní podklad ke vzniku kategorie dětí nevzdělavatelných. Rozdělování mládeže na vzdělavatelnou a nevzdělavatelnou mělo závažné důsledky, neboť narůstal počet dětí, které mj. tím, že nebyly povinny chodit do školy, nebyly schopny přípravy na povolání. A pokud v ústavech, v nichž byli umístěni mentálně postižení ve věku povinné školní docházky, existovaly pomocné školy a třídy zřízené ve smyslu dříve platných předpisů, byly tyto školy a třídy zrušeny.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Zdůrazňování důležitosti diagnostické a přípravné funkce škol pro mládež vyžadující zvláštní péče a uplatňování principu územní spádovosti v přijímání žáků do těchto škol mělo za následek, že internátní pobyt se pro děti zrakově, sluchově a tělesně postižené stával už v předškolním věku faktickou nutností. Dokonce k zařazení tělesně postiženého dítěte do školy při ústavu sociální péče nebylo třeba souhlasu jeho zákonného zástupce. Tyto děti strádaly absencí rodičovské péče i segregací od svých nepostižených vrstevníků. V ještě větší míře byly tímto systémem poškozovány děti mentálně retardované umístěné v ústavech sociální péče. Až po vládních usneseních č. 3/1975 a č. 281/1977 k přijetí a praktikování zásad komplexní a koordinované péče o děti a mládež s tělesnými, duševními a smyslovými vadami – a s ohledem na fakt, že přes veškerou snahu rozšířit ústavní péči stále většina postižených dětí žila v rodinách a nikoliv v zařízeních s celoročním provozem - se v ústavech sociální péče počaly zařizovat první tzv. týdenní i denní pobyty pro nevzdělavatelnou mentálně postiženou mládež a všeobecně nabývalo na významu poradenství pro postižené a jejich rodiče. Ovšem v mínění odborníků i laiků nadále dominoval názor, že vhodným a účelným řešením problémů zdravotně postižené mládeže je budování nových specializovaných ústavů, škol a zařízení.

Koncepce a realizace péče o postižené

O zásadách v péči o postižené a jejich uplatňování lze získat přehled hlavně z vládních usnesení. Tyto směrnice pro exekutivu jsou přece jen věcnější než jiné dokumenty tehdejší doby k danému problému.

Asi do poloviny šedesátých let jakákoliv přijímaná řešení situace postižených občanů ovlivňovalo mínění – ale v oficiálních dokumentech neuváděné – že „v důsledku zvyšování materiální a kulturní úrovně občanů socialistické společnosti bude počet defektních jedinců nutně klesat“. Až usnesení vlády ČSSR ze dne 12. 12. 1966 tento názor výslovně odmítlo. Realita byla totiž taková, že už ke konci roku 1961 činil počet poživatelů plných a částečných invalidních důchodů zhruba 10% z počtu všech osob hospodářsky činných. Také velmi výrazně narůstal počet žáků škol pro mládež vyžadující zvláštní péče – z 11 640 v roce 1949 na 42 521 v roce 1965.

Začalo být zjevné, že problém postižených samovolně nemizí, ani není zásahy státu umenšován, ale že narůstá do neúnosných rozměrů. Především lůžková kapacita v ústavních zařízeních nepostačovala. Vláda si nedokázala vynutit plnění svých rozhodnutí ohledně uvolňování objektů určených pro ústavy a dokonce musela Státní úřad sociálního zabezpečení a rady krajských národních výborů vyzvat, aby se nevyhýbaly plnění tohoto úkolu sociální péče. Kritické hodnocení zabezpečování sociální péče bylo v roce 1962 rozšířeno za nedostatečnou koordinaci činnosti na všechny centrální orgány působící v této sféře. Na adresu vedoucích hospodářských pracovníků pak bylo řečeno, že mají záporný postoj k pracovní rehabilitaci postižených, což vychází z jejich představy, že osoby se změněnou pracovní schopností se stanou přítěží závodu“. Pozadí této kritiky spočívalo v tom, že pro tehdejší plánované hospodářství byla avizována potřeba 9 % navýšení počtu pracovních sil, což bylo ohroženo mj. proto, že rostl počet mužů i žen přicházejících do důchodového věku a klesal počet mladistvých dosahujících produktivního věku. A tuto situaci zhoršoval vývoj invalidity: z poživatelů plných invalidních důchodů se dle odhadu z roku 1962 vrátila do pracovního procesu jen 2 % invalidů, což markantně svědčilo o tom, že léčebná rehabilitace nebyla cílena k povolání, ke kterému se občan měl vrátit, resp. na které se měl připravit. Z pracovního procesu také odcházely matky tíže postižených dětí, neboť pokud měly dítě doma, většinou se nemohly věnovat zaměstnání. A dětem žijícím v domácí péči tehdejší systém nedal příležitost k výcviku jejich zbylých schopností.

Za těchto okolností bylo nutno přijmout nějaká systémová opatření. Stalo se tak 17. července 1963 usnesením vlády ČSSR č. 620/1963 rozvedeném v zásadách o dalším rozvoji sociální péče v období budování vyspělé socialistické společnosti“. Toto usnesení se však nezabývalo celou sociální péčí ve smyslu platného zákona č. 55/1956 Sb., nýbrž jen péčí doplňkovou a ústavní. Přijatá rozhodnutí však v přehledu naznačují, k čemu měla péče o postižené občany směřovat. V dokumentu se požadovalo zejména:

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Zajistit umístění všech tělesně a duševně postižených dětí v ústavech sociální péče do konce roku 1970. Zároveň v rozporu s dikcí usnesení byl tento maximalistický požadavek korigován úkolem budovat zařízení pro denní pobyt duševně postižené mládeže.

Provést diferenciaci ústavů sociální péče pro tělesně a duševně postižené do konce roku 1964.

V nezbytných případech přeměnit domovy důchodců na ústavy pro mládež.

Do domovů důchodců přijímat přednostně osoby choré a plně odkázané na cizí pomoc.

Rozvíjet doplňkovou péči (zvláště pečovatelskou službu) o staré občany, aby mohli co nejdéle setrvat v domácím prostředí.

Formální tlak vlády na zvyšování kapacity zařízení pro duševně, smyslově a tělesně postiženou mládež se nadále zvyšoval. Dokonce ministr školství dostal za úkol zajistit podmínky k přijetí zbývajících nevidomých a neslyšících dětí do speciálních mateřských škol a tedy do internátů už od tří let jejich věku. Tento požadavek se zdůvodňoval nutností časně speciální výchovy, která by v těchto případech měla být upřednostněna před výchovou dítěte v rodině. V této souvislosti musíme připomenout alarmující sdělení o kvalitě stravování v internátech pro postiženou mládež.

V systému plánovaného hospodářství se dostávaly do rozporu požadavky na rozvoj socialistické sociální péče s úkoly ryze hospodářského a politického charakteru. Dělo se tak hlavně proto, že limity plánu investic stanovovala Státní plánovací komise na kraje globálně, ale krajské národní výbory přidělené objemy investic rozdělovaly na výstavbu a přestavbu těch zařízení, která považovaly za prospěšnější. Úsekům sociálního zabezpečení a školství se tak odebíraly i ty prostředky, které byly těmto resortům při sestavování plánů předběžně přiděleny. Totéž se dělo o úroveň níž mezi krajskými a okresními národními výbory.

Když se v závěru roku 1967 připravovaly podklady pro zhodnocení usnesení vlády č. 620/1963, situace z pohledu Státního úřadu sociálního zabezpečení vypadala následovně: Místo plánovaného 70 % ročního přírůstu počtu míst v ústavech pro mládež nárůst činil jen kolem 44 %. O denních pobytech mentálně postižené mládeže nepadla ani zmínka. Diferenciace ústavů nebyla dokončena. 24 domovů důchodců bylo přeměněno na ústavy pro dospělé mentálně postižené a 2 ústavy byly pro ně nově zřízeny. Stále to však nestačilo.

Na počátku sedmdesátých let už bylo celkem zjevné, že komplexní rehabilitace postižených osob je více fikcí než realitou. Místo uschopňování postižených pro život zcela převládla tendence řešit jejich situaci přechodem do invalidního důchodu a umísťováním do ústavů sociální péče. Tato praxe byla organizačně podstatně jednodušší ale pro stát ekonomicky nevýhodná a pro postižené společensky izolující. Ekonomická nevýhodnost tohoto způsobu péče byla důvodem, že Výbor lidové kontroly ČSR v roce 1972 přistoupil k zevrubné „prověrce stavu a úrovně péče o defektní mládež v ČSR“. Závěry prověrky byly zdrcující. Byl to výčet dílčích pochybení, systémových nedostatků a nespolupráce orgánů a institucí, které ze zákona za péči o zdravotně postižené občany odpovídaly.

Vláda ČSR pak v usnesení č. 91/1973 musela vzít na vědomí, že „ucelený systém řízení a koordinace péče o defektní děti a mládež v České socialistické republice není dobudován ani na úrovni resortů, ani na jednotlivých stupních řízení v působnosti národních výborů“ a že „vliv státní správy na průběh a výsledky rehabilitace defektních dětí a mládeže v zařízeních resortů zdravotnictví, práce a sociálních věcí a školství je malý a konečný efekt péče je neuspokojivý“. Následně se vláda začala problémem postižených konečně zabývat komplexněji, nicméně až v roce 1975 resp. 1977 byly schváleny koncepční dokumenty k péči o postiženou mládež a invalidní občany.

I. Zásady uceleného řízení a koordinace péče o děti a mládež s tělesnými, duševními a smyslovými vadami byly přijaty usnesením vlády č. 3 z 15. ledna 1975. Výchozím bodem se mělo stát týmové sledování programu péče o evidované děti a mladistvé. V poradenské činnosti se požadovalo postupovat koordinovaně za pomoci sborů odborníků soustavy poradenské péče, přičemž okresní a krajské pedagogicko-psychologické poradny měly své působení rozšířit i na postižené děti a mládež. Léčebně preventivní péče měla být podpořena rozšířením sítě ambulantních pracovišť a

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

zkvalitněním léčebné rehabilitace v ústavech sociální péče. Pokud šlo o výchovu a vzdělávání, tak konečně bylo uznáno, že umístování dětí mladších pěti let do internátních zařízení je vážným zásahem do jejich i rodinného života, a proto byl stanoven úkol propracovat systém péče o postižené dítě v rodině. A v docházce tělesně postižených dětí do běžných škol měl nastat průlom likvidací technických bariér ve školních budovách. V přípravě pro pracovní uplatnění se požadovalo postupovat dvěma směry - rozšiřovat síť učňovských škol a učebních oborů, ale také vytvářet pracoviště, kde by mohli být zaměstnáváni mladiství s těžším a kombinovaným postižením. V péči o jedince s těžším duševním postižením (šlo hlavně o jedince s hlubší mentální retardací) byl stanoven požadavek rozšiřování denních a týdenních pobytů, tj. takového systému, který měl umožnit častější kontakt postiženého s rodinou. Foniatrická a logopedická péče měla být zaměřena i na rozvoj řeči dětí s těžším duševním postižením a vůbec praktikována ve všech institucích, kam byly postižené děti umístěny. Možnosti pro zájmovou činnost a rekreaci měly být vytvářeny i pro děti a mladistvé žijící v rodinách. Aby se mohlo vylepšit ekonomické a sociální postavení rodin s postiženým dítětem, bylo uloženo posoudit možnosti rozšíření finanční pomoci těmto rodinám včetně zvážení výše úhrady nákladů na pobyt dítěte v ústavu. Řízení celého systému péče se mělo dít ve vzájemné součinnosti zainteresovaných orgánů a organizací. Vlastní výkon péče náležel národním výborům, metodické řízení celého procesu pak příslušelo odvětvovým ministerstvům.

II. Zásady péče společnosti o invalidní občany byly schváleny usnesením vlády č. 259 z 18. srpna 1977. V dokumentu se poprvé vyhláší, že cílem péče o invalidní občany je nejen vytváření podmínek pro jejich společenské uplatnění ale i uspokojování jejich specifických potřeb. Na dílčích úsecích péče má jít hlavně o následující: V léčebné a pracovní rehabilitaci zajišťovat plynulou návaznost obou procesů. V ortopedické protetice vyřešit mj. dlouhodobý problém s nedostatkem pomůcek a zajistit bezprostřední spolupráci rehabilitačních a protetických oddělení. Možnosti pro pracovní uplatnění invalidů rozšiřovat zejména v provozovnách podniků Svazu invalidů, ve výrobních družstvech invalidů a v chráněných dílnách; v jiných podnicích však i tím, že cílenou osvětou mezi jejich nepostiženými zaměstnanci pro to bude vytvořeno příznivé klima. Aby se zlepšila situace těžce postižených občanů, měla se rozšiřovat pečovatelská služba a uskutečňovat výstavba zvlášť upravených domů pro jejich bydlení v blízkosti podniků, kde by mohli být zaměstnáni. Požadovalo se vytváření oborů s vyšší technickou úrovní pro zrakově postižené, ale i vyhledávání činností, které by zvládli mentálně postižení. Mělo se výrazně pokročit ve výstavbě účelových objektů pro ústavy a v ústavní péči dbát na to, aby jejich obyvatelé mohli setrvat v jednom zařízení bez ohledu na věk. V rámci prevence invalidity se mělo dbát na informovanost o negativních faktorech, včetně genetických, které ovlivňují zdravotní stav dětí.

Tak k 31. 3. 1975 byla u národních výborů zavedena evidence postižených dětí. Od roku 1976 se začal budovat systém týmového sledování evidovaných ve věku rozhodujícím a) pro zařazení do předškolní výchovy, b) pro vstup do školy, c) pro budoucí pracovní zaměření, d) pro pracovní a společenské začlenění. Ale poněvadž ústavy sociální péče stále nedisponovaly potřebnou kapacitou, zůstávaly postižené děti dlouho přes věkovou hranici v kojeneckých ústavech a dětských domovech (jejich podíl v těchto zařízeních přesahoval 25 %), či ze sociálních důvodů byly umístovány i na dětská oddělení nemocnic. A to již od roku 1970 umístění všech dětí a mladistvých, kteří to potřebovali, do specializovaných ústavů nemělo dělat problémy. Velké potíže působil i nedostatek provozních prostor pro zaškolování duševně postižené mládeže na vhodnou práci. Očekávalo se také, že v místech, kde je aspoň 15 mentálně postižených dětí, které nejsou vzdělávány, se otevře zařízení pro jejich denní resp. týdenní pobyt, aby matky nebyly vyřazeny z pracovního procesu. Ústavů s takovým provozem však bylo v celé republice jen dvanáct.

Rok 1981 byl Valným shromážděním OSN vyhlášen za Mezinárodní rok invalidů. V této souvislosti bylo nadnárodní organizací Rehabilitation International (členství za ČSSR měl Svaz invalidů) přijato prohlášení o prioritách činnosti v desetiletí 1980-1990, tzv. Chartu na osmdesátá léta. Federální vláda ČSSR se k roku invalidů připojila, ale Charta u nás zveřejněna nebyla. Přesto předsednictva vlád ČSSR a následně ČSR přijala plán rozvoje péče o invalidy do roku 1991. Z termínovaných úkolů plánu vyjímáme: budovat síť pracovišť lékařské genetiky, snížit počet zdravotně rizikových pracovišť, zajistit návaznost léčebné a pracovní rehabilitace (tento pro režim v podstatě neřešitelný úkol byl nyní termínován do r. 1984), řešit i rehabilitaci duševně nemocných, zajistit výrobu a

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

dodávku kompenzačních a protetických pomůcek, přezkoumat způsob stimulační zaměstnavatelských organizací k přijímání zdravotně postižených do pracovního poměru, rozšířit kapacitu specializovaných ústavů o 3.000 míst (v ČSR), řešit bezbariérovost dopravních systémů. Některé z těchto a dalších problémů byly jako vládní úkoly formulovány poprvé.

13. července 1983, byly přijaty nové zásady řízení a koordinace péče o postižené děti zároveň s úkoly do roku 1991, bohužel s vágními formulacemi: evidence měla být racionalizována; činnost koordináčních sborů poradenské péče měla být prohloubena atp. Nicméně objevily se tu teze a úkoly, které byly reakcí na trendy uplatňované ve vyspělých zemích – zřizovat školy s výukou zaměřenou podle potřeb dětí, vzdělávat děti s více přidruženými vadami. Ministerstvo školství však nesouhlasilo s přípravou pro povolání žáků vycházejících z pomocných škol. Těžko však dnes vysvětlit skutečný záměr navrhovatele u úkolu „prohloubit genetickou péči o rodiny s genetickou zátěží“.

V období před listopadem 1989 ještě jednou učinil závažná zjištění Výbor lidové kontroly ČSR. Kontrolní orgány (roku 1984) zkoumaly plnění vybraných ukazatelů péče o invalidy dle usnesení přijatých vládami ČSR a ČSSR a přitom se zaměřily hlavně na rehabilitaci a zaměstnávání postižených osob. (V této souvislosti je nutno uvést, že Mezinárodní organizace práce dne 1. srpna 1983 přijala Úmluvu o pracovní rehabilitaci a zaměstnávání invalidů; její ratifikace byla Československem zapsána 21. února 1985. Úmluva u nás nabyla platnosti roku 1986.) Kontrolní zpráva upozornila na nejzávažnější nedostatky:

Ministerstvo zdravotnictví a ministerstvo vnitra byly v rozporu ohledně zřizování okresních koordináčních rehabilitačních komisí, takže komise přestože už měly fungovat, se buď nezřídily, a pokud ano, nevyvíjely žádoucí činnost. Přibližně tisíc zdravotně postižených občanů ročně potřebovalo absolvovat přípravu ve výcvikových střediscích spravovaných národními výbory. Ke konci roku 1986 bylo takové středisko jen v Janských Lázních, s kapacitou 26 míst! Do roku 1985 je znám jediný pokus o experimentální ověření návaznosti léčebné a pracovní rehabilitace, a to v podniku TOS Hostivař, a sice s nulovým výsledkem, neboť podnik neměl vhodné uchazeče.

Ač byla na podporu zaměstnávání občanů se změněnou pracovní schopností ve výrobních družstvech invalidů a v účelových zařízeních Svazu invalidů META určena různá ekonomická zvýhodnění, nedařilo se těmto organizacím dostat podmínkám, na něž byla zvýhodnění vázána. Bylo to zejména proto, že i na tyto organizace byly uplatněny tzv. jednotné ekonomické nástroje (byl vyvíjen tlak na plnění direktivně rozepisovaných ekonomických ukazatelů), že na ně dopadal úbytek vhodných výrobních programů a že plán výrobních družstev invalidů nebyl vyjmut ze státního plánu.

Potvrdila se tak jedna ze základních systémových vad péče o invalidy: trvalý rozpor mezi nedostatečnou nabídkou účinné pracovní rehabilitace a vyšší potřebou rekvalifikace občanů se změněnou pracovní schopností, zejména těch s těžším zdravotním postižením („zps s tzp“). Výsledkem této disproporce byla skutečnost, že mezi těmito občany nebyl dostatek pracovních rehabilitovaných a připravených sil, které by družstva a podniky s určenými kvótami k zaměstnávání invalidů mohly přijmout do zaměstnání. Takže např. výrobní družstva invalidů II. typu (více než 50 % zaměstnanců se zps s tzp) a výrobní družstva invalidů I. typu (nejméně 70 % zaměstnanců se zps) nemohla doplňovat svou členskou a zaměstnaneckou základnu, musela zaměstnávat více nepostižených pracovníků, čímž přestávala plnit svou sociální funkci. Přestože po této kontrole hospodářský plán pro výrobní družstva invalidů byl zpracován odděleně a s ohledem na jejich sociální funkce a byla přijata řada podobných opatření, situace v zaměstnávání občanů se změněnou pracovní schopností se horšila nadále.

Lze tedy zobecnit, že totalitní režim za celou dobu existence nedokázal pro zdravotně znevýhodněné občany snížit negativní důsledky jejich postižení, vyrovnat jim aspoň částečně příležitosti ke společenské a pracovní seberealizaci. Možná právě proto ve sféře péče o zdravotně postižené pracovali vždy i lidé, kteří nebyli lhostejní vůči potížím tohoto typu outsiderů socialistické společnosti – ale jako jednotlivci mohli pomoci zase jen jednotlivcům. Nějaké systémové kroky neprosadil ani Svaz československých invalidů (SČI).

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Zájmové organizace zdravotně postižených občanů

Před únorem 1948 u nás existovalo na 1.300 ústředí, svazů, korporací, spolků a organizací dobrovolné sociální a zdravotní péče. Tato roztržitost nebyla ku prospěchu věci, což si uvědomovali i sami postižení, takže postupně nabývaly na významu organizace s širší než místní působností a s větším počtem členů. Tento slučovací proces byl ale po únoru 1948 zásahy státní moci dirigován směrem k organizaci jediné a jednotné, která by se stala složkou Národní fronty.

První krok byl učiněn pod přímou patronací Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF). Na 25. a 26. června 1949 byl připraven ustavující sjezd nového spolku, který pod názvem Ústřední jednota invalidů (ÚJI) sdružil hlavní spolky nevidomých, neslyšících a tělesně postižených z celé republiky. Mimo tuto sjednocenou organizaci zatím zůstala velmi silná Družina československých válečných poškozců, která splynutí s ÚJI odolávala ještě v roce 1951.

Ústřední jednota invalidů od počátku nebyla považována za „spolek stojící v cestě budovatelským úkolům“, dokonce v návrhu ÚAV NF na postup v otázce spolků z května 1950 byla zařazena mezi spolky I. kategorie, tzv. vzorné. K tomu, aby Ústřední jednota invalidů byla přetvořena k obrazu organizace Národní fronty, bylo třeba ještě jednoho kroku. Stalo se tak po jednání politického sekretariátu ÚV KSČ 17. ledna 1952, kde bylo rozhodnuto, aby: a) vznikla nová jednotná celostátní organizace invalidů; b) Družina válečných poškozců byla jako samostatný spolek likvidována a její členové do nové organizace invalidů individuálně přešli. Poté 7. června 1952 na ustavujícím sjezdu vznikl Svaz československých invalidů. (SČI). Svaz dle znění prvního organizačního řádu sdružoval „a) tělesně poškozené s vadami zjevnými, b) tělesně poškozené s vadami organickými (interními), c) nevidomé, d) sluchově vadné“. Tak od začátku tyto čtyři skupiny postižených neboli svazy tvořily základ organizační výstavby SČI a jeho pozdějších nástupnických organizací.

Zpočátku měl SČI jen kolem 20 000 členů, pak jeho počet rychle narůstal. K 30. 4. 1954 to již bylo téměř 60 000 členů, z toho víc jak polovinu tvořili tělesně postižení „vadami zjevnými“, čili hlavně pohybově postižení. Pokus vymanit se z této struktury učinil jen „přípravný výbor samostatného spolku nevidomých“ roku 1968. Ale už v lednu 1969 byla tato akce zmařena zejména postupem předsednictva ÚV SČI. V roce 1969 v souvislosti s federalizací vznikly dvě národní organizace Federace československých invalidů (FČSI). Ustavující sjezd Českého sdružení svazu invalidů se konal 12. dubna 1969. Federální struktura zůstala zachována i po roce 1974 - česká část existovala pod názvem Svaz invalidů v ČSR.

Svaz invalidů jako společenská organizace musel plnit dvě rozporná zadání: jednak jako členská organizace Národní fronty vést invalidy hlavně „k aktivní účasti na výstavbě socialistické společnosti“, jednak jako zájmová organizace zdravotně postižených občanů jim pomáhat překonávat důsledky invalidity. Budeme-li v hodnocení role Svazu invalidů spravedliví, nemůžeme pominout fakt, že v této organizaci měli postižení lidé často jediné přímé zastání. Proto politikum v činnosti Svazu invalidů konfrontované s individuálními osudy jeho členů nikdy nemělo tu sílu a tak destruktivní vliv na člověka jako u jiných „převodních pák“ totalitního politického systému. Přesto se svazové orgány programově vyhýbaly kontaktu s těmi, kteří byli společensky ještě slabší nežli lidé tělesně a smyslově postižení, a sice s občany mentálně postiženými. Tento postoj vůči nim byl dán formulí zakotvenou ve stanovách: „Mentálně postižení občané se do Svazu nepřijímají.“

Zdravotně postižení občané byli znevýhodněni nejen primárně fyzickými a psychickými následky svých vad, ale ve značné míře byli poškozováni i sekundárně sociálními dopady svého společenského statusu.

EMIGRACE

FRANTIŠEK KOUDELKA – JOZEF ŽATKULIAK

Všeobecná deklarace lidských práv Valného shromáždění OSN z 10. prosince 1948 a Mezinárodní pakt o občanských a politických právech z prosince 1966 (který se 23. března 1976 stal součástí čs. práva) shodně deklarovaly právo každého občana na svobodu pohybu, právo zvolit si místo svého pobytu, právo „opustit kteroukoli zemi, i svou vlastní“. Také tato ustanovení mezinárodních dohod komunistický režim porušoval. Podle svých politických záměrů omezoval svobodný pohyb občanů a ty, kteří opustili republiku bez svolení úřadů dokonce trestně stíhal.

Termín emigrace používáme v běžném významu, jako dobrovolné nebo vynucené vystěhování do ciziny z politických, ekonomických či jiných důvodů, respektive pobyt v zahraničí po tomto vystěhování. Vnímáme pocity těch, kteří se nepovažují za emigranty, ale za exulanty, kteří byli režimem ze země vyhnáni a kteří svou činností v zahraničí přispěli nezanedbatelným podílem k obnovení demokratických poměrů v Československu. (Viz Československý exil.) Statistické údaje které jsou k dispozici však další rozlišení neumožňují.

Při analýze emigrace v komunistickém režimu je nezbytné rozlišovat emigraci povolenou, kdy se lidé stěhovali ze země s povolením úřadů a emigraci nepovolenou, kdy odcházeli bez úředního povolení.

Emigrace povolená československými úřady byla pravidelně registrovaná a běžně statisticky vykazovaná. Libuše Paukertová, která se v exilu jako pracovnice aparátu OSN emigrací zabývala, uvádí, že podle statistických ročenek se z Československa v letech 1948-1989 vystěhovalo 166 887 obyvatel. V těchto letech se do republiky přistěhovalo 102 727 osob. Touto zahraniční migrací ztratil čs. stát 64 160 obyvatel, což nějak podstatně neovlivnilo bilanci a strukturu obyvatelstva. (Ministerstvo vnitra za období let 1952 až 1989 vykazuje jen 118 485 osob, které se vystěhovaly.)

Postoj režimu k emigraci československých občanů nebyl v prvních měsících po únoru 1948 zcela jasný. Gottwald se domníval, že se nic nestane, když „reakčníci“ odejdou ze země. Zápotocký dokonce hovořil o tom, že připravovaný zákon umožní odchod každému, kdo o vystěhování požádá. Již po polovině roku 1948 však převládl ostře odmítavý postoj k emigraci, naléhavě vyžadovaný i sovětskými představiteli. (Výjimkou byla emigrace do nově vzniklého státu Izrael, s kterým mělo Československo až do roku 1949 velmi přátelské styky a do kterého v roce 1949 odešlo devatenáct tisíc čs. občanů.) V pětiletí 1950-1954 činil proto roční průměr občanů kteří se legálně vystěhovali jen 829. V dalším období se postoj režimu v určité míře měnil, v závislosti na mezinárodní i vnitřní politické situaci. V pětiletí 1955-1959 stoupl počet vystěhovaných občanů na téměř dva a půl tisíce a v letech 1960-1964 přesáhl tři tisíce. Výrazně stoupl v druhé polovině 60. let, kdy se vystěhovalo v průměru devět a půl tisíce obyvatel ročně. V těchto letech směřovalo nejvíce vystěhovalců do Spolkové republiky, kam odcházeli především občané německé národnosti, vůči jejichž žádostem o vystěhování postupovaly čs. úřady benevolentně (viz). V normalizačním období, zejména od roku 1972 se počet vystěhovalců výrazně snížil. Pod vlivem helsinského procesu (viz) se počet občanů, kterým úřady na konci 70. a počátku 80. let povolily vystěhování, opět zvýšil. Roční průměr v letech 1975-1984 však dosahoval necelé čtyři tisíce a v druhé polovině 80. let opět znatelně poklesl.

S povolením úřadů se vystěhovalo relativně (vzhledem k počtu obyvatel) méně občanů Slovenska než českých zemí. Podíl emigrantů ze Slovenska až do poloviny 80. let nepřekročil (v ročních průměrech za jednotlivá pětiletí) hranici osmnácti procent. V druhé polovině 80. let však výrazně stoupl. (V roce 1987 28,8 %, 1988 – 23,4%.)

Narušením svobody občanů volit místo svého pobytu byla i akce Asanace, ve které se Státní bezpečnost snažila výhrůžkami a šikanou donutit vybrané signatáře Charty 77 k emigraci. (Viz Akce Státní bezpečnosti proti disentu.)

Větší význam než vystěhovalectví měla úřady nepovolená emigrace, režimem označovaná jako ilegální. Lidé, kteří nemohli doufat v kladné vyřízení svých žádostí o vystěhování nebo dlouhodobý pobyt v zahraničí, odcházeli z republiky tak, že ilegálně překračovali státní hranice (což bylo

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

typické pro pouťorovou emigrační vlnu), nebo legálně vycestovali do zahraničí a nevrátili se. O nepovolené emigraci, podstatně vyšší než úřady povolené vystěhování, však nejsou přesné a spolehlivé údaje. Pravidelné ročenky statistického úřadu údaje o nepovolené emigraci neobsahovaly. Odhady demografů proto vycházejí z porovnání dat o přirozeném přírůstku obyvatelstva a povoleného zahraničního stěhování s výsledky sčítání lidu. Statistický úřad tímto způsobem odhadl nepovolenou emigraci (za období 1948-1989) na 450 tisíc. Někteří autoři však uvádějí půl milionu i více. Jsou však sami k těmto údajům kritičtí neboť jsou si vědomi, že srovnávají více méně přesné údaje o přírůstku obyvatel s méně přesnými údaji sčítání lidu. Jedinou institucí, která evidovala nepovolenou emigraci bylo ministerstvo vnitra. To však za léta 1948-1989 vykazuje jen 182 tisíc osob. Ministerstvo začalo s evidencí opožděně (až na základě usnesení vlády z února 1950) a jeho údaje z padesátých let jsou proto zřejmě neúplné. Od poloviny 60. let jsou věrohodnější, ale zahrnují jen osoby starší patnácti let. Od roku 1972 byly do evidence ministerstva zahrnovány i děti a spolehlivost jeho údajů se značně zvýšila. I při korekci citovaných údajů ministerstva vnitra vzhledem k jejich známým nedostatkům, zůstává počet obyvatel, kteří emigrovali bez povolení úřadů zhruba na poloviční úrovni oproti údajům některých autorů.

Propastný rozdíl mezi odhady demografů a evidencí ministerstva vnitra se týká především prvního období komunistického režimu, pouťorové emigrace. Pro toto období jsou oba zdroje informací nejméně spolehlivé. Demografové zjišťují za roky 1948-1950 neevidovaný úbytek 251 tisíc obyvatel. Nezabývají se však hodnověrností údajů o počtu obyvatel k 1. lednu 1948 (který je odhadem navazujícím na soupis obyvatel prováděný na Slovensku v květnu 1946, v českých zemích v říjnu 1947) ani výsledků sčítání lidu z března 1950. Ministerstvo vnitra evidovalo za roky 1948-1951 25 300 nelegálních emigrantů. Pavel Tigrid odhadl počet pouťorových emigrantů, na 60 tisíc a tento počet akceptoval i sociolog Milan Kučera. Shoduje se s nimi i odhad historika Miloše Trapla – 50 až 70 tisíc.

Motivy pouťorové emigrace byly vesměs politické. Do zahraničí odcházeli ti, kteří nechtěli žít v komunistickém Československu. Mezi prvními přirozeně lidé politicky i ekonomicky spjatí s předúťorovými poměry (politici, vojáci, diplomaté, novináři), kteří se oprávněně obávali možné perzekuce. Emigrovali však i někteří známí umělci a sportovci i tisíce dalších občanů z nejrůznějších sociálních vrstev. Když na konci roku 1953 připravovali úředníci ministerstva vnitra informaci pro vedení KSČ zjistili, že 37,6 % osob vedených v evidenci „uprchlíků“ (tj. osob, které emigrovaly nebo se o emigraci neúspěšně pokusily) tvoří dělníci, tedy příslušníci třídy v jejímž jménu komunistická strana vládla.

Drtivá většina emigrantů z let 1948 a 1949 odcházela ze země tak, že ilegálně překračovala hranice s Německem či Rakouskem, v té době ještě poměrně průchodné. Teprve v následujících letech omezil režim volný pohyb obyvatelstva v pohraničí a přistoupil k organizačním i vojensko-technickým opatřením, která ilegální přechody do těchto států ztěžovala a postupně je prakticky znemožnila.

Československá veřejnost se o případech emigrace dovídala většinou jen prostřednictvím západních médií. Ta přinášela zprávy především o „atraktivních“ případech, mezi které v té době patřily např. útky pilotů v čs. letadlech, jejichž protagonisty byli často lidé bojující za války v řadách britského letectva. Velkou pozornost vzbudil západními novináři nazvaný „vlak svobody“. Byl to příběh dvou českých strojvůdců, kteří v září 1951 přešli s celým vlakem z Chebu místo do Aše na západoněmecké území. Tisíce dalších, mnohdy velmi dramatických příběhů přechodů náročným terénem Šumavy, Českého lesa, nebo přes hraniční řeky s Rakouskem, však zůstalo nepopsáno.

Na organizaci a úspěšnosti ilegálních přechodů měli významný podíl lidé, kteří dobře znali terén i poměry v pohraničí – převaděči. Většina z nich považovala pomoc prchajícím za vlasteneckou povinnost, mnozí byli členy ilegálních skupin organizujících útky ve spojení se zahraničními partnery. Někteří však byli „řemeslnými převaděči“, kteří požadovali za poskytnou službu velmi vysokou odměnu. Vyskytlo se i několik tragických případů, kdy údajní převaděči své klienty okradli a usmrtili. Situaci využila ke svým záměrům i Státní bezpečnost. V akci nazvané Kámen

XIII. Způsoby ovládnutí společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

zorganizovala síť klamných převaděčů, kteří své oběti dovedli „za hranice“, k pracovníkům StB převlečeným do uniforem německých pohraničnicků a po výslechu v údajných úředních amerických zpravodajských důstojníků, je znovu předali do rukou Státní bezpečnosti. Počet obětí této provokační akce však není znám.

Komunistický režim nepovolenou emigraci občanů kriminalizoval. Jestliže do února 1948 se nedovolené překročení hranic považovalo za pasový přestupek, který se promlčoval uplynutím jednoho roku, po únoru bylo v některých případech – zřejmě účelově - stíháno podle zákona na ochranu republiky z roku 1923. Zákon na ochranu lidově demokratické republiky z 24. října 1948 (č. 231/1948) pak zakotvil neoprávněné opuštění republiky nebo neuposlechnutí výzvy k návratu jako trestný čin. Trestný čin opuštění republiky zůstal – v různých úpravách – i v dalších trestních zákonech.

Vytvořením silné Pohraniční stráže (1951) a pomocí vojensko-technických prostředků (zátarasy, minová pole aj.) režim prakticky postupně uzavřel hranice se Spolkovou republikou a Rakouskem. Tato opatření měla i mezinárodní dopad. Byla součástí úsilí Sovětského svazu o upevnění tzv. socialistického tábora a jeho izolace od „nepřátelského“ západního světa.

Pokusy překročit takto chráněné hranice však nekončily. Většinou však byly neúspěšně a „narušitelé hranic“ byli soudně trestáni. Život některých z nich dokonce skončil na drátěných zátarasech nabitých elektřinou, na minových polích či střelami pohraničnicků. (Viz Pohraniční stráž.) Mnoho čs. občanů se v této době pokoušelo přejít hranice přes sousední, „socialistické“ země, především přes tehdejší NDR, kde až do vybudování proslulé berlínské zdi v roce 1961 existovala ještě reálná možnost přechodu do Spolkové republiky. Počet osob, které se do západních států dostali ilegálním překročením hranic, však není přesně zjištěn. Podle některých dílčích údajů však lze odhadnout, že se pohyboval v rozmezí dvou až čtyř desítek ročně. Veřejnost v západních zemích a zprostředkovaně i v Československu se dovídala jen o některých vynalézavých a kuriózních případech přechodu hranic: o proražení hraničních zátarasů tankem, sestaveným z vraku britského tanku, který na našem území zůstal po válce, jeřábem, speciálně upravenými nákladními auty, o přeletu letadel, o přistání motorového rogalu českého občana ve Vídni, o překonání Dunaje v potápěčském obleku aj.

Uzavření hranic a omezení možností cest do západních států umožňovalo v padesátých letech a na počátku let šedesátých emigraci jen nepatrné části obyvatelstva. Ministerstvo vnitra vykazovalo za léta 1952-1963 jen 3030 osob, které emigrovaly bez povolení úřadů.

Podle zákona na ochranu republiky a následného trestního zákona (č. 86/1950 Sb.) platného do konce roku 1961 bylo pro trestný čin opuštění republiky souzeno více než dvanáct tisíc osob (z toho 12,7 % ze Slovenska). Statistika bohužel nezachycuje, zda se jednalo o pokus, přípravu či dokonání trestného činu, zda šlo o ilegální překročení hranic nebo nevrácení se z legální cesty do zahraničí. Údaje o počtu souzených pro opuštění republiky nejsou směrodatné pro odhad emigrantů také proto, že až do konce roku 1956 se trestní řízení nevedlo proti těm, kterým se podařilo republiku skutečně opustit a soud na základě § 287a trestního řádu jen rozhodoval o propadnutí jejich majetku státu. Po novelizaci trestních norem měly být od 1. ledna 1957 trestně stíháni i tito občané, jejich trestní postih však nebyl důsledný.

Nedovolená emigrace prudce vzrostla v polovině 60. let, v souvislosti s určitým uvolněním styků se západním světem a rozšířenou možností cestovat i do nesocialistických zemí. Počet čs. občanů, kteří legálně vycestovali do západních států a nevrátili se, přesáhl v roce 1964 i v roce následujícím jeden a půl tisíce, v roce 1966 a 1967 dokonce dva tisíce. Spolu s 3860 občany, kteří emigrovali v roce 1965 a 1966 zůstalo v cizině i 579 dětí.

Již zpráva ministra vnitra pro předsednictvo ÚV KSČ z dubna 1965 upozorňovala, že za rok 1964 mezi emigranty převažují odborně připravení pracovníci v nejproduktivnějším věku, takže dochází k odčerpání kvalifikovaných sil z národního hospodářství i jiných úseků, zejména ze zdravotnictví. Tento závěr potvrdil i podrobný rozbor emigrace za rok 1965, zpracovaný vyšetřovateli a analytiky Státní bezpečnosti. Uvádí se v něm, že z 1723 občanů, kteří se ze zahraniční cesty nevrátili bylo 179 technicko-inženýrských pracovníků, 90 lékařů, 109 studentů, 31 kulturních pracovníků a 25

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

představitelů „vědeckotechnické inteligence“. 637 emigrantů patřilo do věkové skupiny 15 až 30 let, 811 do skupiny 30 až 50 let. Emigrovalo 989 mužů a 734 žen, 1104 Čechů, 352 Slováků a 231 občanů německé národnosti. Mezi emigranty bylo 90 členů KSČ. Nejvíce lidí emigrovalo do Rakouska, Spolkové republiky Německo a do Jugoslávie. Jugoslávie však byla jen tranzitní zemí. Autoři rozboru zjišťovali i motivy emigrantů. U více než třetiny osob byla motivem představa o lepším uplatnění vlastních schopností a možnostech lepšího existenčního zajištění. Asi u dvaceti procent bylo důvodem emigrace řešení příbuzenských vztahů či sňatky, asi u deseti procent pak bylo opuštění republiky východiskem z rozvrácených rodinných poměrů. Zhruba u stejného procenta emigrantů zjistili autoři rozboru jako důvod odchodu nesouhlas se společenským zřízením. Motivы emigrace nebývají jednoznačné a je obtížné je zjišťovat. Pracovníky Stb nelze v tomto směru považovat za povolání. Je zřejmé, že nebrali v úvahu fakt, že odchod motivovaný lepším uplatněním v zahraničí již v sobě obsahuje ztrátu důvěry v komunistický režim a nechuť v tomto režimu žít. Přesto však fakt, že lidé odcházeli z Československa ve velké míře se snahou zlepšit své existenční podmínky ukazuje určitou oprávněnost rozlišování (byť ne zcela přesného) na emigraci politickou a ekonomickou. Bezprostředně po únoru 1948 emigranti většinou odcházeli do válkou rozvráceného Německa, kde pak museli – často i řadu let – čekat než se dostali do země ve které chtěli žít. V polovině 60. let již přicházeli do prosperujících států západní Evropy i zámoří, kde ekonomický růst vyvolával poptávku po kvalifikovaných pracovních silách a nabízel jim lepší životní podmínky než komunistické Československo. Někteří z nich přicházeli do prostředí, s kterým již za pobytu v Československu udržovali společenské či profesní styky.

Na rychlý růst emigrace reagoval komunistický režim především administrativními opatřeními a represí. Podle rozhodnutí příslušných ministrů ze září 1964 měly být všechny případy emigrace řešeny soudně. Následující rok pak byl novelizován paragraf trestního zákona o opuštění republiky tak, že dosavadní sankce byly rozšířeny o trest propadnutí majetku. Také předsednictvo ÚV KSČ, které se problémem emigrace zabývalo v dubnu 1964, kladlo důraz především na přísnější posuzování žádostí občanů o povolování cest do kapitalistických států. Ministru vnitra a zahraničních věcí pak uložilo dávat podklady médiím pro propagační preventivní kampaň proti emigraci.

Výraznou změnu přinesl rok 1968. Akční program KSČ deklaroval úmysl právně zaručit ústavní svobodu pohybu, zejména nárok občanů na dlouhodobější nebo trvalý pobyt v cizině. Také vláda se svým usnesením z 18. července přihlásila k Mezinárodnímu paktu o občanských a lidských právech a uložila všem ústředním orgánům, aby při přípravě nových zákonů přihlížely k příslušným ustanovením paktu. Tímto usnesením také vyslovila souhlas s připravovaným zrušením paragrafu 109 trestního zákona – opuštění republiky. Praxe předběhla právní úpravy a svoboda pohybu občanů se stala realitou, kterou občané náležitě využívali.

Protože liberální poměry v povolování cest do zahraničí zůstávaly i po srpnové okupaci Československa, vláda se postupně musela vyrovnat se situací, kdy v zahraničí zůstávaly desítky tisíc občanů, kteří se rozhodli emigrovat anebo o emigraci uvažovali a váhali s návratem do země. Vláda vůči nim postupovala zprvu vstřícně. Do zahraničí jezdili vysocí státní úředníci, známí umělci a vědci, kteří vyzývali váhající k návratu. Úřady benevolentně prodlužovaly povolení k pobytu v cizině. Ještě 27. května 1969 vyhlásil prezident republiky amnestii pro všechny občany, kteří se vrátí do 15. září 1969. Amnestie se však minula účinkem. Normalizační kurz Husákova vedení KSČ ukončil na přelomu let 1969-1970 také liberální přístup státu k emigraci. Formálně se tak stalo usnesením vlády (č. 50) z března 1970, které určilo postup vůči občanům, kteří se nevrátili ze zahraniční cesty a dalším usnesením (č.154), které obsahovalo „přechodná opatření“ k regulaci (tedy omezení) cest do zahraničí. Již na konci roku 1969 však ministerstvo vnitra připravovalo početně posílené speciální skupiny vyšetřovatelů, kterým rozkaz ministra (č. 6) z ledna 1970 uložil úkol vyšetřit všechny případy emigrace. Režim se tak vrátil k praxi uplatňované před lednem 1968.

Ministerstvo vnitra vykázalo za roky 1968 a 1969 přes sedmdesát tisíc a za rok 1970 čtyři a půl tisíce osob, které se nevrátily ze zahraničních cest. Někteří autoři však uvádějí více než sto tisíc. Silná posrpnová emigrační vlna měla, podobně jako pounorová, výrazný politický charakter. Vyšetřovatelé StB v rozboru více než deseti tisíc vyšetřovaných případů emigrace uváděli u 27 %

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

emigrantů jako hlavní motiv odchodu ze země nesouhlas s okupací Československa vojsky Varšavské smlouvy a politickou situací. Získání lepších existenčních podmínek jako motiv odchodu mělo, podle nich, přes 30 % emigrantů. Mezi emigranty byli rovnoměrně zastoupeni dělníci a „pracující inteligence“ (dohromady 84 %). Emigranti ve věku 18-23 let tvořili 23 %, ve věkové skupině 23-40 let 56 % zkoumaného počtu emigrantů.

Nepovolená emigrace na počátku 70. let značně poklesla. Podle údajů ministerstva vnitra se v letech 1972-1976 pohybovala okolo tisíce osob ročně. Předsednictvo ÚV KSČ a federální vláda se v druhé polovině 70. let několikrát zabývaly problematikou emigrace, exilu a krajanů žijících v zahraničí. Přiměla je k tomu nutnost reagovat na závěry Helsinské konference o evropské bezpečnosti a spolupráci i výsledky následných jednání. V prosinci 1975 předsednictvo rozhodlo, že vláda zpracuje směrnici o úpravě právních vztahů čs. občanů, kteří se trvale zdržují v zahraničí bez povolení úřadů. V únoru 1977 pak projednalo zásady této směrnice, která byla obsahem vládního usnesení č. 58 z 16. března 1977. (Po opětovném projednání předsednictvem byla směrnice novelizována vládním usnesením č. 340 z 2. října 1980.) Podle směrnice mohli emigranti – na základě žádosti podané čs. úřadům – upravit svůj právní vztah k československému státu návratem do republiky, dodatečným povolením k trvalému pobytu v zahraničí nebo (v případech, kdy získali státní občanství jiného státu) propuštěním ze státního svazku. Součástí právní úpravy bylo i udělení prezidentské milosti v souvislosti s trestným činem opuštění republiky. Úprava právních vztahů s čs. státem usnadňovala návštěvy příbuzných a umožnila emigrantům též zcela legální návštěvu Československa. Přijetím této směrnice i poměrně benevolentním postupem čs. úřadů při vyřizování podaných žádostí chtěl režim otupit kritiku západních států z nedodržování lidských práv. Vedení komunistické strany a státu se tím zároveň snažila získat určitou kontrolu nad částí emigrantů, izolovat a odradit je od exilových aktivit.

Režimu se však nepodařilo docílit poklesu emigrace.. Přijatá usnesení naopak vytvořila určitou právní jistotu pro ty, kteří uvažovali o emigraci, a tím ji vlastně usnadnila. Nedovolená emigrace od konce 70. let prudce vzrostla. Podle údajů ministerstva vnitra počet osob, které nedovoleně opustily republiku přesáhl v roce 1979 pět tisíc, v následujících třech letech se dokonce pohyboval kolem sedmi tisíc a v dalším období mezi pěti až šesti tisíci.

Řešení otázek povolování cest do zahraničí, vystěhování a vztahu k emigraci se znovu dostalo do popředí pozornosti vedení KSČ a státu koncem osmdesátých let, v souvislosti s tzv. následnou vídeňskou schůzkou (1986-1989). Předsednictvo ÚV KSČ, které se těmito problémy zabývalo 15. dubna 1988 schválilo některé návrhy na jejich řešení, které vycházely vstříc kritice ze strany západních států a připravovaným závěrům následné vídeňské schůzky. Další usnesení předsednictva z prosince 1988 přímo ukládalo ministrům vnitra a zahraničních věcí připravit návrh právních úprav souvisejících předpisů tak, „aby nebyl v rozporu s předpokládanými závěry vídeňské následné schůzky“. Československé úřady pak řadou ekonomických i administrativních opatření umožňovaly častější styky příbuzných s emigranty v případech nemoci či jiných rodinných událostí, slučování rodin a vystěhování dětí za rodiči – emigranty. Vláda také zjednodušila administrativu potřebnou k vydání cestovních průkazů do západních zemí a v obširném vládním usnesení z 20. dubna 1989 zabývajícím se realizací závěrečného dokumentu vídeňské schůzky dokonce signalizovala „posouzení nezbytnosti vydávání výjezdních doložek vůbec“.

Zmíněné zasedání předsednictva ÚV KSČ z dubna 1988 věnovalo zvláštní pozornost paragrafu 109 trestního zákona – opuštění republiky. Schválilo návrh ministra vnitra, aby nedovolené překročení státních hranic či zdržování se čs. občanů v zahraničí bez povolení úřadů bylo posuzováno nikoliv jako trestný čin, ale jen jako přestupek, za který mohla být uložena pokuta do výše 20 000 Kč. Majetek pachatele tohoto přestupku pak měl propadat podle § 453 občanského zákoníku. K realizaci schváleného návrhu však do konce komunistického režimu nedošlo. Počet osob souzených pro opuštění republiky v době platnosti zákona č. 140/1961 Sb., tedy v letech 1962 až 1989, přesáhl 110 tisíc. (Podíl Slovenska činil 23,5 %.) Z toho více než sto tisíc osob (93,3 %) bylo souzeno podle druhého odstavce příslušného paragrafu, což byli lidé, kteří legálně vycestovali a nevrátili se.

XIII. Způsoby ovládnání společnosti komunistickou stranou, komunistický režim a obyvatelstvo

Statistické údaje ministerstva vnitra o nelegální emigraci, poskytují některá důležitá data o struktuře emigrantů ze 70. a 80. let. Za období let 1972-1989 emigrovalo 52 917 občanů starších patnácti let a spolu s nimi i 16 573 dětí. (Z celkového počtu tedy 24 % dětí.) Většinu emigrantů (57 %) tvořili muži. Emigrantů ze Slovenska bylo, vzhledem k podílu na počtu obyvatel republiky, relativně méně – 26 %. (Do roku 1979 – 25 %, v pětiletí 1980-1984 – 23 % a za léta 1985-1989 – 31 %.) Údaje o sociálním složení emigrantů starších patnácti let byly rozčleněny (poněkud neobvykle) na dělnické profese – 40,4 %, středně odborné profese – 26,7 %, inteligence (zřejmě emigranti s vysokoškolským vzděláním) – 17,2 %, osoby nevýdělečné činné – 14,6 % a ostatní – 1,1 %. Přesnější údaje o věkovém složení byly jednotně sledovány až od roku 1979. Do věkové skupiny 19 až 30 let patřilo 38,8 % emigrantů, do skupiny 31 až 40 let 26,2 %, 41 až 50 let 5,3 %. Jen 2,2 % emigrantů bylo starších padesáti let. Poměrně velký byl podíl dětí do 15 let – 24,9 %. Podíl mládeže (15-18 let) činil 2,6 %. Citované údaje ukazují, že emigrovali především lidé kvalifikovaní, v nejproduktivnějším věku.

Autoři, kteří se zabývali emigrací ze 70. a 80. let odhalují hlubší souvislosti jejích motivů. Rudolf Zukal v exilových Listech napsal, že stále větší procento zejména mladých lidí emigruje nikoliv „z vysloveně politických důvodů“, protože jsou „velmi laxní k politice“. Odcházejí za vidinou lepších existenčních podmínek, vidí však také celkovou bezperspektivnost režimu a prohlubující se zaostávání za vyspělými státy. Odcházejí rovněž proto, že celkové ovzduší v zemi „musí nutně jít myslícímu člověku na nervy“. V té souvislosti psal o všemohoucí politice a tupé propagandě, které degradují osobnost a její samostatné myšlení. Zukalovy závěry potvrzuje i profesor Otto Ulč, který ze Spojených států organizoval dotazníkovou anketu o motivech emigrantů z 80. let. Z odpovědí 120 emigrantů zjistil, že velká část z nich dávala důraz na frustraci, únavu a nedostatek naděje na zlepšení v politické atmosféře země. Z dvanácti různých motivů, které dal respondentům k výběru, se na prvé dvě místa dostaly tyto: „politika jako taková, nutnost klanět se a poslouchat mocné primitiv“ a „pomyšlení, že by naše děti musely dospívat a žít v takovém souhlasu“.

Profesor Ulč v souvislosti s anketou hovořil s emigranty žijícími nejen v USA, ale i v Rakousku a Austrálii. Překvapil ho nedůvěřivý a odmítavý postoj k jeho akci. Hlavní důvod odmítání spolupráce viděl v obavě emigrantů zúčastnit se čehokoliv co by se mohlo vykládat jako „politická aktivita“ proti čs. vládě. Emigranti se totiž kromě úsilí o rychlé získání azylu v západních státech rovněž snažili, aby v co možná nejkratší době navázali styky s čs. úřady a svůj pobyt v cizině „právně upravili“, tzn. legalizovali. To svědčí o určité „úspěšnosti“ snah režimu odradit emigranty od exilových aktivit. Podle údajů ministerstva vnitra v letech 1978-1987 upravilo svůj vztah k režimu téměř 40 tisíc emigrantů. (Za období 1955-1987 pak 47 025.) Československé úřady v letech 1978-1987 kladně vyřídily 7818 žádostí o dodatečné schválení trvalého pobytu v cizině s ponecháním státního občanství (odmítly 499) a 29 911 žádostí o propuštění z čs. státního svazku (odmítly 215). Svůj právní vztah k čs. státu vyřešilo v této době 2045 emigrantů návratem do Československa. (Za období 1955-1987 celkem 9566.)

Uváděná fakta prokazují porušování práva svobodného pohybu občanů komunistickým režimem. Dokumentují rovněž obrovský rozsah ztrát lidského, ekonomického i morálního potenciálu republiky, způsobený nedemokratickou politikou režimu v této oblasti.

POLITICKÉ PROCESY

JAROSLAV CUHRA

Úloha

Politické procesy lze označit za nejvyšší stupeň perzekuce, spojený s nastolením a udržováním komunistické moci v Československu. Byly průvodním jevem celého období let 1948-1989 (s krátkou výjimkou vrcholného období Pražského jara do okupace Československa v srpnu 1968 (viz Československá reforma 1968-1969)), a přestože jejich charakter, zaměření i rozsah užívání prošel změnami, k odbourání tohoto způsobu likvidace skutečné či potenciální politicky motivované opozice a odporu neexistovala v mocenských orgánech skutečná vůle. Procesy byly spojeny, zvláště v počátečním období režimu, s používáním násilných metod, které vedly až ke smrti řady nevinných občanů, s paušálním postihem dalšího širokého okolí obětí procesu a s naprostým pošlapáním základních lidských práv, včetně těch, které se režim veřejně zavázal dodržovat. Specifickým rysem tohoto násilí, jímž se zčásti vymyká z obvyklé definice politického násilí, byla často absence jakéhokoliv nepřátelského úmyslu vůči režimu, spojená s nezájmem vyšetřovatelů i justičních orgánů na zjištění skutečné viny obviněného a nahrazená umělým konstruováním případu a nucením oběti přiznat se k neexistujícím skutečnostem. Tak tomu bylo například při postihu věrných režimních služebníků.

Tendence k likvidaci případného protivníka cestou politického procesu a následným uvězněním byla součástí strategie KSČ již před únorem 1948. Nové mocensko-politické poměry po uchopení moci a rychlém totálním ovládnutí státního aparátu, včetně „nezávislého“ soudnictví, umožnily pak masové užití tohoto prostředku. Klíčovým předpokladem se staly zásahy do právního rámce, které jednoznačně odbouraly dosud přetrvávající zákonné zábrany zneužití práva. Zrušením instituce vyšetřujícího soudce (v polovině roku 1949), který teoreticky měl dosud možnost dozorovat práci vyšetřovatelů, se jednotlivé součásti ministerstva vnitra (viz) či ministerstva národní bezpečnosti (1950-1953), zvláště Státní bezpečnost (StB) (viz), staly zcela nekontrolovanými institucemi, částečně řízenými pouze vedením KSČ. Zákon č. 231/1948 Sb. na ochranu lidově demokratické republiky pak znamenal zlom v československém trestním právu a otevřel cestu k bezbřehému použití politických procesů, ať už novou definicí trestných činů nebo i drakonickým zvýšením míry trestu, včetně široké škály „trestných“ činů trestaných smrtí. Jeho ustanovení v zásadě převzal, případně i prohloubil nový zákon č. 86/1950 Sb., platný do konce roku 1961. Po novelizaci zákonem č. 63/1956, který zmírnil tvrdost některých paragrafů a ustanovení, včetně zrušení trestu doživotního vězení. Pak ty zákony působily jako základní inspirace i při formulování zákona č. 140/1961 Sb., který pak platil bez podstatných změn do roku 1989. Následným zákonem č. 232/1948 Sb. z října 1948 byl zřízen Státní soud (do r. 1953) (viz), specificky určený k přípravě a realizaci politických procesů a rušící prakticky deklarovanou ale neexistující soudní nezávislost, včetně práva na vlastního obhájce apod. Další zákony nově definovaly povinnosti soudců, generální prokuratury, obhajoby apod. zcela v duchu definice „soudce a soudnictví je nástrojem vlády lidové demokracie“, což zdůraznilo i podřízení advokacie ministerstvu spravedlnosti a zaváděný princip povinnosti advokátů „napomáhat státním orgánům při vykonávání zákona“. V souhrnu toto zákonodárství vytvářelo předpoklad absolutní podřízenosti všech zainteresovaných složek politickým zájmům KSČ a uvolňovalo prostor pro nezákonné jednání Státní bezpečnosti.

Základním rysem užití politického procesu v letech 1948-1989 tak byla účelová podřízenost současné politice vedení KSČ, a to ve formulování obvinění, klasifikaci jeho vážnosti, výběru obětí i v následném propagandistickém využití. Tato závislost nezbavuje jednotlivé aktéry represe jejich odpovědnosti.

Zájmy vedení KSČ (a případně sovětských poradců (viz)) měly rozhodující význam pro zrod některých velkých vln procesů v časech potenciálního ohrožení mocenského monopolu KSČ (první období režimu do roku 1953, počátek normalizačního období), určovaly míru informování veřejnosti o konání procesů apod. Absolutní mocenský monopol KSČ byl v případě významných politických procesů uplatňován nejružnějším způsobem, od přímého rozhodování o obviněných i výsledcích procesu, včetně rozhodnutí o uplatnění trestu smrti – zvláště od roku 1948 do konce padesátých let

–, přes předběžné schvalování návrhu justičních orgánů v otázce trestu až po případné rozhodnutí o nekonání procesu vzhledem k jiným závažným okolnostem (negativní zahraniční ohlas apod.) Zatímco v padesátých letech se vedení KSČ do jednotlivých procesů zapojovalo intenzivně, v šedesátých letech se jejich okolnostmi zabývalo výjimečně. Normalizační vedení KSČ se jako celek mělo zabývat pouze nejvýznamnějšími případy z počátku sedmdesátých let, vzniklé požadavky KSČ však byly státním orgánům neformálně předávány prostřednictvím jednotlivých vedoucích funkcionářů.

Rozhodující díl konkrétní iniciativy si v celém období komunistického režimu podržela Státní bezpečnost, jen krátkodobě ji přebíraly jiné orgány (krátce po roce 1948 ministerstvo spravedlnosti, počátkem normalizace část vedení generální prokuratury a Nejvyššího soudu ČSSR). Státní bezpečnost také, zvláště v padesátých letech, určovala konkrétní „procesní linii“ a dohlížela, zda ostatní justiční a další orgány tuto linii dodržují. Příprava politických procesů byla průvodním jevem její existence, a zdůrazňovala tím svou nezbytnost i nutnost svých vysokých početních stavů, přestože politicko-společenská atmosféra v některých obdobích znemožňovala plné uplatnění této role. Nelze však opominout, že se tak vždy dělo v podřízenosti „zájmům“ vládnoucí KSČ a se souhlasem jejího vedení.

Statistika

Celkový počet osob odsouzených v politických procesech nelze přesně stanovit. Základním zdrojem dat jsou výsledky rehabilitačních řízení podle zákona č. 119/1990 Sb. o soudní rehabilitaci, které teoreticky zahrnují veškeré politické procesy konané v letech 1948-1989. V praxi však existují některá omezení, jež výsledná čísla mírně deformují. Zákon o soudní rehabilitaci nezahrnul automaticky veškeré paragrafy zákonů užívané k politickým procesům, zvláště v případě paragrafů týkajících se násilí, obvinění spojených s nacistickou okupací, hospodářskou kriminalitou, a od roku 1961 i procesů spojených s obviněním z vyzvědačství apod. Rehabilitační statistika také nezachycuje případy zneužití paragrafů, kterými se moc pokoušela kriminalizovat opoziční činnost – např. § 202 o výtržnictví apod. Do nových výsledků nejsou zahrnuty případy, jež byly řádně rehabilitovány buď šedesátých letech nebo zákonem č. 82/1968 Sb. Přes zmíněná omezení jsou však výsledky rehabilitace relevantní a dokládají neobyčejnou míru užití politických soudních procesů. Podle zákona č. 119 tedy bylo rehabilitováno cca 265 000 odsouzených (asi 200 000 z českých zemí a přes 60 000 ze Slovenska), celkový počet obětí politických procesů bude však vyšší a přesahuje číslo 270 000 osob. Z nich však přes 110 000 bylo odsouzeno podle § 109 zákona č. 140/1961 o opuštění republiky a nelze odlišit případy politických procesů za přípravu emigrace a procesů za emigraci uskutečněnou, tedy bez přítomnosti obžalovaného, je pouze možné odhadnout, že v nepřítomnosti bylo souzeno 90-100 tisíc osob. Přímou obětí politických procesů se tak stalo kolem 170-180 tisíc občanů Československa. Mezi lety 1948-1960, kdy byl v Československu vyhlášen „socialismus“, bylo odsouzeno přibližně 150-160 tisíc občanů, do roku 1968 reálně dalších 4 000-5 000. V období 1969-1989 pak bylo za trestné činy proti republice souzeno 110 000 osob, po odečtení § 109 (odhad počtu souzených *in absentio* není možný) přibližně 5 000, ale k tomuto údaji je třeba vést v patrnosti neznámý (ale ne nevýznamný) počet souzených z politických motivů podle hospodářských a jiných paragrafů.

Podle neúplných údajů bylo ve spojení s politickými procesy popraveno přibližně 250 občanů, k nepodmíněným trestům bylo odsouzeno přes 200 000 osob, k podmíněným přes 40 000 osob, k propadnutí majetku, zabavení věcí, či peněžitému trestu 160 000 osob. Strukturu výše trestů odhadují historici rovněž jen přibližně – 40 000 osob s trestem vyšším deseti let do roku 1968 (K. Kaplan), na základě rozsáhlého sociologického průzkumu v devadesátých letech byl předložen údaj o průměrném trestu 119 měsíců (I.Gaďourek, J.Nehněvajsja) pro léta 1948-1968. Podle struktury rehabilitovaných trestů by vycházely údaje nižší – 35 000 osob s trestem nad 5 let pro celé období 1948-1989, z toho drtivá většina těchto vyšších trestů do roku 1960.

Přehled užití politických procesů

Politické procesy se týkaly všech společenských vrstev a zcela paradoxně jimi byla v nejširší míře postížena dělnická a rolnická vrstva obyvatel, zvláště v období 1948-1960. První významné politické procesy vycházely z předúnorových premis – slovenské procesy s představiteli Demokratické strany, proces spjatý s připravovaným atentátem na tři československé ministry z léta 1947, proces s tzv. Krajínovou špionážní ústřednou apod. Od léta 1948 byla hlavní pozornost organizátorů procesů již zaměřena na koncepci boje proti „reakci“, zvláště v armádě, v prostředí zrušených nebo »obrozených« politických stran, v církvích a nejrůznějších spolcích (Sokol, Orel, Junák apod.). Tento směr v zásadě přetrval až do roku 1954, kdy vyvrcholil v procesech s údajnými ilegálními aktivitami sociálně demokratické strany a tzv. křesťansko-demokratické strany. Vzorovým případem se stal proces s tzv. vedením záškodnického spiknutí, zvaném také M. Horáková a spol. (viz), ve kterém se poprvé v široké míře uplatnil sovětský „model“ procesu, včetně důsledného nucení obžalovaných k veřejnému doznání neexistujících skutečností, včetně veřejné kampaně a konstruování široké „spiklenecké“ sítě. V hlavním procesu byly v červnu 1950 odsouzeny čtyři osoby k trestu smrti (mezi nimi M. Horáková), celkově bylo v 35 souběžných procesech s 639 osobami vyneseno deset trestů smrti, 48 doživotních trestů a dalších 7 850 let odnětí svobody. Období doprovázelo konstruování dalších podobných „monstrprocesů“ – trockisté, sociální demokraté, armáda (viz vojenské procesy), církevní hierarchie a představitelé řádů (viz církevní procesy) –, i řada menších procesů, zaměřená na likvidaci skutečného nebo potenciálního odporu – slovenští partyzáni (viz proces s V. Žingorem), skutečná či údajná špionážní činnost ve prospěch Západu apod. Novým prvkem se stalo využití procesů v úsilí o kolektivizaci zemědělství, které vyvrcholilo v dodnes nevyjasněném babickém případě (viz Babice), vyprovokovaném pravděpodobně činností StB. V jeho stínu pak proběhla řada procesů na místní úrovni, často spojená s drastickými tresty. Podobným způsobem byly politické procesy využity v eliminaci odporu v dělnickém prostředí, nespokojeném se ztrátou tradičních odborářských práv (celkem bylo podle § 135a, 136 zákona č. 86/1950 o ohrožení jednotného hospodářského plánu odsouzeno téměř 60 000 osob). Specifickým vrcholem stalinského období se staly procesy s vysokými funkcionáři KSČ, v zásadě vyprovokované sovětským zájmem a přímo řízené sovětskými poradci ve Státní bezpečnosti. Podklad pro jejich konstrukci poskytl případ amerického komunisty Noela Fielda a následně maďarského funkcionáře L. Rajka. Na jejich základě sovětské bezpečnostní orgány zkonstruovaly teorii „mezinárodního spiknutí“, jehož účastníci museli být odhaleni ve všech lidově-demokratických zemích. Po řadě menších procesů nebo pokusů o jejich přípravu se opožděným vrcholem tohoto tažení stal případ „protistátního spikleneckého centra“ Slánský a spol. (viz). V listopadu 1952 byli bývalý generální tajemník ÚV KSČ a dalších deset stranických funkcionářů odsouzeni k trestu smrti, tři zbývající obžalovaní k doživotnímu vězení. Na případ navázaly další procesy, včetně odsouzení bývalých funkcionářů StB a tzv. slovenských buržoazních nacionalistů v čele s G. Husákem (viz Proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty).

Poslední zásadní vlna procesů jednoznačně spojených s dosavadní koncepcí zostřování třídního boje proběhla ještě po smrti J. V. Stalina i K. Gottwalda, v roce 1954. V následujících letech docházelo k prvním částečným rehabilitacím, které se však v omezené míře týkaly pouze komunistických funkcionářů (viz amnestie a soudní rehabilitace). Nová vlna procesů v letech 1958-1962 byla zaměřena zvláště do církevního prostředí (tajná řádová činnost, činnost tajně vysvěcené hierarchie, Katolická akce, křesťansko-demokratické hnutí) a postihla i amnestované politické vězně (velké amnestie 1960, 1962). V průběhu šedesátých let jsou politické procesy postupně opuštěny a minimalizuje se informovanost veřejnosti o jejich konání; výjimečnou pozornost vzbudil proces s bývalým ministrem vnitra R. Barákem v roce 1962 a v roce 1967 proces se spisovatelem J. Benešem a vydavatelem exilového časopisu Svědectví P. Tigridem, souzeným ovšem v nepřítomnosti.

Jako mocensko-politický nástroj se procesy objevují opět s nástupem normalizačního vedení KSČ v dubnu 1969 a následným potlačováním odporu proti jeho politice. V souvislosti s demonstracemi v srpnu 1969 (viz) bylo na základě tzv. zákonného opatření č. 99/1969 odsouzeno 1 526 osob, do roku 1974 bylo za trestné činy proti republice pravomocně odsouzeno (kromě §.109 o opuštění republiky) 3 078 osob. Z celkového počtu odsouzených v politicky motivovaných procesech za celé období

normalizačního režimu jde o 64,7 % ze všech odsouzených, což dokládá význam politických procesů během „konsolidace“ poměrů po okupaci Československa. Vrcholem této politiky se stalo tzv. léto procesů v roce 1972 (viz), kdy bylo odsouzeno v devíti soudních jednáních 46 představitelů opozice celkem ke 116 letům odnětí svobody.

V následujícím období nelze politické procesy pojímat jako základní prostředek mocenských orgánů k udržení moci a jsou užívány v omezené míře proti skutečné společenské opozici, zvláště proti formujícímu se disidentskému hnutí – Charta 77 (viz), Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) (viz), v pozdních osmdesátých letech Hnutí za občanskou svobodu (HOS) (viz) apod., výrazně se uplatnily zvláště v letech 1978-1982. Ještě v roce 1989 však bylo v ČSSR stíháno za trestné činy proti republice 7 264 osob, z toho 92 za jiný trestný čin než opuštění republiky/vniknutí na území republiky podle § 110. Odsouzeno jich pak bylo kolem 1 500, respektive 52. Kromě zákroků proti disentu bylo politických procesů často užíváno v prostředí tzv. tajné církve (viz) a v souvislosti s náboženskou aktivitou (zvláště 1979, 1985) (viz Církevní procesy), zároveň s tím pokračoval trend ke kriminalizaci politické činnosti formou obvinění podle jiných paragrafů. Politické procesy proběhly opakovaně i vůči prostředí tzv. undergroundu a mládeže, často právě ve spojení s nepolitickou klasifikací „trestného činu“ (1976 Plastic People) (viz), nezávislé kultury (hospodářské paragrafy) apod. Zásadní význam pro snížení jejich počtu měla změna mezinárodního postoje k této praxi, spojená s protesty a účastí zahraničních občanů při jejich konání, případně přípravě. I z tohoto důvodu byly procesy v normalizačním období jen výjimečně „popularizovány“ a moc usilovala o jejich maximální „diskrétnost“.

Vojenské procesy

ZDENĚK VALIŠ

Politické procesy s vojáky, účastníky I., II. a v některých případech i III. odboje byly jedny z prvních a měly mimořádný rozsah, neboť vedení KSC požadovalo plné ovládnutí armády jako dalšího nástroje státní moci. Dalšími důvody likvidace elitního důstojnického sboru čs. armády byly obavy z odporu vojáků, účelové znevažování nekomunistického odboje a především potom politické, vojenské a zpravodajské zájmy SSSR.

První vlna perzekuce postihla hlavně vojáky účastnící se druhého odboje na západní frontě a doma. Vedle propouštění z armády ji provázelo i konstruování politických procesů, spojených s provokacemi a násilím vynucenými falešnými obviněními. Hlavním strůjcem tohoto postupu bylo obranné zpravodajství, vedené Bedřichem Reicinem. „Technologie výroby“ procesů byla obdobná jako u jiných: účastníci II. odboje byli označeni za „velezrádce“ působící ve službě některé „západní špionážní centrály“, další za spolupracovníky Gestapa a téměř všichni za organizátory nebo členy ilegální skupiny připravující násilnou změnu lidově-demokratického režimu. Nejznámější obětí tohoto zločinného postupu se stal generál Heliodor Píka, za války vedoucí československé vojenské mise při SSSR. V květnu 1948 byl zatčen a v červnu 1949 popraven po procesu, v němž byl nesmyslně obviněn z vojenské zrady, jíž se měl za války dopouštět spoluprací s anglickou zpravodajskou službou a plněním pokynů londýnské exilové vlády. Za jeho smrtí stály pravděpodobně zájmy sovětské zpravodajské služby, o jejíž činnosti získal za války řadu poznatků. Paralelně byli zatýkáni další generálové, mimo jiné vojenský velitel pražského povstání v roce 1945 Karel Kutlvašr, odsouzený v květnu 1949 na doživotí za údajnou účast v ilegální skupině, kterou ve skutečnosti založil agent obranného zpravodajství (při procesu ovšem paradoxně odsouzený k smrti). Popraveno bylo v tomto období nejméně 31 generálů a důstojníků, uvězněno pak přinejmenším 1 500, bez ohledu na jejich válečné zásluhy. Popraven byl v červnu 1950 major Jaromír Nechanský, za války vysazený na území protektorátu a za pražského povstání velitel vojenské komise při České národní radě, k smrti odsouzen v říjnu 1950 a popraven major Viliam Žingor, velitel 2. partyzánské brigády M. R. Štefánika, na 10 let odsouzen nositel řádu Hrdina SSSR Josef Buršík, ve vězení v roce 1952 zemřel například bývalý náčelník hlavního štábu generál Bohumil Boček, odsouzený na doživotí ... Někteří další pak nepřežili kruté vyšetřovací podmínky a násilí, kterým byli vystaveni z vůle B. Reicina a jeho spolupracovníků v obranném zpravodajství. Veliké procesy provázely likvidaci dvou pokusů o státní převrat, v březnu a květnu 1949, na nichž měli vojáci podíl. Několik z nich bylo následně popraveno, ačkoliv v obou případech k pokusu o realizaci údajných plánů nedošlo. Několik set důstojníků pak bylo bez soudů internováno v letech 1949-1951 v TNP Mírov. Perzekuce se nevyhnula ani vojákům v záloze, respektive partyzánům a účastníkům odboje. V českých zemích bylo odsouzena značná část důstojníků, kteří za války řídili vojenskou odbojovou činnost, někteří dokonce k trestu smrti, na Slovensku se odsouzení vyhnulo pouze třem ze všech slovenských partyzánských velitelů, velký proces s nimi se konal ještě v roce 1954.

Další vlna politických procesů s vojáky souvisela s odvoláním generála Ludvíka Svobody z funkce ministra národní obrany v červnu 1950, příchodem sovětských poradců do armády a s přípravou předpokládaného válečného konfliktu mezi Východem a Západem. Z jeho charakteru byly kladeny velmi přísná třídní a politická kritéria na důstojnický sbor. „Nespolehlivými“ se tak stali všichni, kteří neměli dělnický původ, protože se mělo jednat o konflikt mezi socialismem a kapitalismem, dále všichni, kteří absolvovali západní vojenské školy nebo za 2. sv. války působili na Západě. Postupně se začalo kritizovat dřívějšího armádní velení za „úmyslnou sabotáž materiálního vybavení armády a výstavby třídně a politicky spolehlivého důstojnického sboru“. V únoru 1951 byl zatčen B. Reicin, odpovědný za předchozí zločiny, následovalo odvolání, přemístění a zatčení jeho spolupracovníků. V souvislosti s procesem s R. Slánským se konala celá řada procesů s touto novou armádní garniturou a opět byly vyneseny vysoké tresty, nikoliv však za trestné činy, kterých se skutečně dopustili. B. Reicin byl odsouzen k smrti a popraven. Koloběh čistek a politických procesů přispěl k oslabení bojové pohotovosti čs. armády, a proto od podzimu 1951 začal nový ministr obrany Alexej Čepička prosazovat větší uplatnění odborníků na úkor politických neoborníků („dělnických kádrů“). Přestože i v následujících letech byli někteří z vojáků a účastníků II. odboje uvězněni, určující vlna

procesů v této době v podstatě skončila. Rehabilitace však až do roku 1968 dosáhli většinou jen vojáci spjatí s KSČ.

AMNESTIE A SOUDNÍ REHABILITACE

JAROSLAV CUHRA

Československý komunistický režim různým způsobem perzekvoval statisíce občanů republiky. Lidé byli v široké míře zbavováni soukromého majetku, zaměstnání, bylo jim bráněno ve vzdělávání a uplatnění jejich schopností, režim a jeho nositelé je nutil k emigraci, internoval (viz PTP, viz TNP), vystavoval násilí (i s následkem smrti) (viz Fyzické a psychické násilí při vyšetřování) a v neposlední řadě věznil a popravoval po vykonstruovaných politických procesech (viz). Všechna tato perzekuce se po dobu trvání režimu nestala předmětem snahy o důslednou nápravu, s krátkou výjimkou období pražského jara (viz Československá reforma 1968-1969), kdy ovšem nedošlo k naplnění předpokládaných kroků.

Nejvyšší stupeň perzekuce představovaly politické procesy, provázející režim v různé míře (s výjimkou roku 1968) od roku 1948 do roku 1989, v nichž bylo odsouzeno přinejmenším 250 000 lidí. Vedení KSČ přitom bylo již v první polovině padesátých let informováno, respektive z vlastní zkušenosti vědělo, že při jejich přípravě se užívalo násilí a nezákonných policejních a soudních metod a to vše za přímého řízení komunistickou stranou. Po vzoru Sovětského svazu byla v roce 1955 k zřízení první rehabilitační komise, vedená ministrem vnitra Rudolfem Barákem, která záměrně pracovala nedůsledně a většinu žádostí o přezkoumání případu zamítla. Z asi 7 000 žádostí jen padesát rozsudků uznala za neodůvodněné. Vedení KSČ pak v roce 1957 prohlásilo otázku řešení nezákonností za uzavřenou, přestože tisíce lidí zůstaly uvězněny a politické procesy pokračovaly. Novým pokusem smést problém ze stolu byla amnestie prezidenta republiky z 9. května 1960. Poprvé se totiž vztahovala ve větší míře i na „trestné činy“ politické povahy, v předchozích případech se týkala politických vězňů jen minimálně. Podle oficiálních údajů bylo propuštěno 5601 politických vězňů, ve vězeních jich zůstalo asi tři tisíce. Další podobné amnestie byly vyhlášeny v roce 1962 a 1965, ve všech případech však šlo přinejmenším o řešení polovičaté. Odsouzeným byl trest pouze přerušen a v případě nového odsouzení předchozí trest pokračoval, jak se také ve větším počtu případů stalo. Amnestovaní byli neplnoprávními občany, pod stálým dohledem StB (viz) a se ztíženou možností nalézt odpovídající zaměstnání apod.

O rehabilitacích se opět jednalo v roce 1963, kdy vedení KSČ schválilo zprávu tzv. Kolderovy komise, která připravila cestu k soudní rehabilitaci části odsouzených komunistických funkcionářů. Informace o nezákonnostech pronikaly stále častěji na veřejnost a očistění se dožadovali i mnozí lidé nespojení s KSČ. Odhaduje se ovšem, že v obnovených řízeních jich plné rehabilitace dosáhlo do roku 1968 pouze několik set.

Pražské jaro znamenalo krátkodobý průlom. Oběti politických procesů vytvořily organizaci K 231 (viz), usilující mimo jiné o prosazení rehabilitačního zákona a alespoň částečnou nápravu křivd. Také vedení KSČ vytvořilo novou komisi ke zkoumání nezákonností a politických procesů (konečná zpráva byla ovšem v roce 1971 novým vedením KSČ odmítnuta a utajena). V polovině roku 1968 byl vypracován a schválen zákon o soudní rehabilitaci č. 82/1968. Ten předpokládal přezkoumání všech případů, kde se o rehabilitaci zažádalo a zároveň byl spojen s odškodněním rehabilitovaných osob. Celkem byl zrušen rozsudek u 2 900 osob, z toho u 2 718 zcela, u zbývajících byl vyneseno nový, mírnější trest. Po nástupu normalizačního režimu byl zákon nejprve novelizován a posléze došlo k novému zhodnocení již vyřešených případů, takže plná rehabilitace byla u 1714 osob zrušena. V souhrnu tak lze odhadnout, že do roku 1989 bylo rehabilitováno jen asi 1 500 nevinně odsouzených a normalizační režim tyto křivdy zcela odmítal řešit.

Podobně neúspěšně skončila snaha o odstranění křivd v mimosoudní represí (respektive soudních rozhodnutí), týkající se hlavně přikazování do táborů nápravných prací, násilně vystěhovaných apod. (viz Akce B, viz Akce K) Zákon č. 82/1968 řešil část těchto případů, ovšem často pouze deklarativně a bez skutečné náhrady; připravovaný zákon o mimosoudní rehabilitaci nebyl již v roce 1968 projednán a k žádné nápravě nedošlo.

Po pádu komunistického režimu byl nejprve v dubnu 1990 přijat zákon č. 119/1990 o soudní rehabilitaci a následně zákon č. 87/1991 o mimosoudní rehabilitaci, který konečně otevřel cestu k alespoň symbolické nápravě většiny křivd.

Horáková a spol.

ZDENĚK VALIŠ

Největší politický proces po únoru 1948 vybudovaný na zločinných metodách StB a komunistické justice, na jeho vyšetřování se aktivně podíleli první sovětsí poradci ve Státní bezpečnosti, pozvaní do Československa v souvislosti s maďarským procesem s L. Rajkem. Snaha o nalezení nepřítele ve vlastní komunistické straně v tomto případě ještě neuspěla, nicméně jejich „zkušenosti“ byly určující pro konstrukci údajné odbojové skupiny kolem bývalé poslankyně národně socialistické strany Milady Horákové, tzv. Direktorium čs. odboje.

Celá řada bývalých funkcionářů zrušených či „obrozených“ politických stran udržovala po komunistickém převzetí moci kontakt s vedoucími představiteli stran, kteří odešli do exilu a zároveň vzájemně diskutovala o budoucím vývoji v Československu. Jednalo se většinou o zvažování ideálního politického modelu po návratu k parlamentní demokracii, případně o diskuse, jak k obnově demokracie přispět. Krokem ke koordinaci podobných roztříštěných snah se stala schůzka zástupců národně socialistického, sociálně demokratického a lidoveckého směru na faře ve Vinoři v září 1948. Ta ovšem skončila dohodou, že koordinace je předčasná a jednotlivé strany budou postupovat samostatně a vytvářet vlastní okruhy, nebudou však podporovat ilegální odbojovou činnost, která je v dané situaci beznadějná. Pronikání Státní bezpečnosti do těchto různých odbojových skupin, které v některých případech pomocí agentů přímo řídila, vytvořilo ovšem zároveň předpoklady pro konstruování údajného politického centra odboje. Zatýkání předúnorových politiků pro tento účel vyvrcholilo zatčením M. Horákové v září 1949. Nezákonné a účelové vyšetřování tzv. Akce Střed pak vedlo k vytvoření skupiny 13 obžalovaných (8 národních socialistů, 2 lidovci, 2 sociální demokraté a 1 bývalý komunist, označený za „trockistu“), z nichž mnozí neznali ani jeden druhého, někteří se znali a viděli naposled před 2. sv. válkou či před únorem 1948. Příprava má v historii politických procesů klíčový význam, trvala do června 1950 a plně se již uplatnil sovětský způsob vzor. Hlavní rysy politické koncepce procesu schválila bezpečnostní komise ÚV KSČ 23. března 1950 s tím, že proces bude směřovat proti „válečným záměrům amerického imperialismu“, výše trestů byla také určena předem, 26. května 1950, kdy obvinění ještě neznali obžalobu. Poradci zavedli bezbřehou obrazotvornost při vymýšlení trestných činů a konstruování protistátních skupin, dále výslechové plány, otázkové protokoly, sestavované podle předem připravených otázek a odpovědí. Také položili základy k sestavování scénáře politického procesu (např. organizování veřejného hněvu, pořádání veřejných schůzí, hromadných poslechů ze soudní síně, rychlé střídání publika v soudní síni, denní informace pro novináře, filmové a rozhlasové zpravodajství, publikace o procesu). Dne 26. května instruoval pečlivě vybrané obhájce obžalovaných předseda Státního soudu JUDr. H. Richter, aby obžalovaným nepokládali takové otázky, na něž by odpovědi ohrozily politický účinek proces a teprve poté byli obvinění seznámeni se žalobou z nejtěžších zločinů: velezrady a vyzvědačství. Proces byl zahájen 31. května 1950, obžalobu četl vedoucí státní prokurátor JUDr. J. Urválek, prvních pět dnů hlavního přelíčení vypovídali obžalovaní, šestý a sedmý svědci, poslední den zazněly závěrečné řeči obhájců. Auditorem procesu s M. Horákovou prošlo přes 4 000 „diváků“, zastupujících dělníky, mládež, ženy, armádu, dílčí účast ovšem minimalizovala možnost vytvořit si celkový obraz. Součástí manipulace s veřejností bylo i organizování „spontánních“ rezolucí krajskými a okresními sekretariáty KSČ, ve kterých byly žádány nejprísnější tresty. Pochyby nebo odmítnutí souhlasu s rezolucí byly kvalifikovány jako trestný čin a vedly k zatčení a trestnímu stíhání. Do kampaně žádající tresty smrti se zapojily i mnohé veřejně známé osoby. V soudním řízení se také poprvé uplatnilo učení odpovědi svědků i obžalovaných nazpaměť podle předem vypracovaného scénáře, někteří jako M. Horáková, Zdeněk Peška a Františka Zemínová někdy odpovídali „po svém“ a pokusili se o odpor prokurátorům, kteří poté často odříkávali za obžalované z připraveného scénáře to, co nikdy neřekli. Dne 8. června předseda senátu JUDr. F. Trudák vyhlásil rozsudky: absolutní trest M. Horáková, štábní strážmistr SNB Jan Buchal, Oldřich Pecl a Závěš Kalandra, ostatních devět obviněných bylo odsouzeno k trestům na svobodě od doživotí až do těžkého žaláře na 20 let, všichni pak ke ztrátě základních lidských práv a ke konfiskaci veškerého majetku. Nejvyšší soud 24. června zamítl odvolání a rozsudky potvrdil. Žádostem o milost pro M. Horákovou, mimo i jiné A. Einsteina a generálního tajemníka OSN Trygve Lie, prezident K. Gottwald nevyhověl. Čtyři justiční vraždy byly vykonány ráno 27. června 1950 na nádvoří pankrácké vězeňské nemocnice.

Celkem i s následnými 35 procesy státní prokuratura žalovala celkem 639 osob, z nichž státní soud vynesl 10 absolutních trestů, 48 těžkých žalářů na doživotí a další tresty na svobodě v celkové výměře 7850 roků svobody, dále uložil peněžité tresty ve výši 12 145 000 Kč. 21 obžalovaných bylo zproštěno, 2 osoby byly vyloučeny z trestního řízení za účelem dalšího šetření.

Dne 30. července 1968 prezidium Nejvyššího soudu zrušilo rozsudek v plném rozsahu a případ vrátilo městskému prokurátorovi k dalšímu řízení, úplná soudní rehabilitace byla však možná až v r. 1990.

Slánský a spol.

ZDENĚK VALIŠ

Největší politický proces s vysokými komunistickými funkcionáři Československu, který se konal v roce 1952, byl zásadně ovlivněn sovětskými zájmy a připravován byl za přímé účasti sovětských poradců. Jeho konstrukce se odvíjela od Stalinovy teze o zostření třídního boje a pronikání nepřátel revoluce přímo do komunistických stran, jejíž obětí se postupně stávali vedoucí funkcionáři všech středovýchodních komunistických stran. V době vyšetřování tzv. Rajkova případu v Maďarsku v roce 1949 začala jak maďarská, tak zvláště sovětská státní bezpečnost požadovat, aby i Komunistická strana Československa „odpovědně“ hledala podobného „zrádce“ a k jeho nalezení přicestovali do Československa dva sovětské bezpečnostní poradci. Po dvou letech „vyšetřování“ a postupném zatýkání desítek vysokých stranických funkcionářů byl jako vhodná vedoucí postava údajného „protistátního spikleneckého centra“ vybrán generální tajemník ÚV KSČ R. Slánský, odvolaný ze své funkce 6. září 1951 a zatčený koncem listopadu téhož roku. Připravovaný veřejný proces měl jeho a další zatčené představit jako zrádce komunistického hnutí, kteří sabotovali politiku strany a zároveň podporovali sionistické hnutí (toto obvinění bylo výsledkem Stalinovy nové antisemitské kampaně). Zároveň měl proces nalézt „viníky“ zhoršující se hospodářské situace a neúspěchu dosavadních hospodářských plánů. Po ročním vyšetřování, vedeném sovětskými poradci, byl zahájen 20. listopadu 1952 proces, v němž bylo čtrnáct komunistických funkcionářů (R. Slánský, B. Geminder, L. Frejka, J. Frank, V. Clementis, B. Reicin, A. London, E. Löbl, V. Hajdů, R. Margolius, O. Fischl, O. Šling, K. Šváb a A. Simon) obžalováno z trestných činů velezrady, vyzvědačství, sabotáže a vojenské zrahy.

Obžalovaní byli prezentováni jako dávní zrádci komunistické strany a agenti západních zpravodajských centrál a obviněni, že chtěli ČSR vytrhnout po vzoru Jugoslávie ze „sovětského tábora“ a vrátit se ke kapitalismu. Proto vytvořili „druhé centrum moci“, připravovali spiknutí, rozestavovali své lidi do vedoucích funkcí, sabotovali politiku socialistické výstavby a spojenectví se SSSR, připravovali i odstranění K. Gottwalda a podporovali sionistické organizace a Izrael (ze 14 obžalovaných bylo 11 židovského původu). Proces se odehrával přesně podle připraveného scénáře. Prokurátoři a soudci kladli předepsané otázky, obžalovaní a svědkové odříkali naučené odpovědi a každý den po jednání soudu se scházeli prokurátoři, soudci, poradci a vyšetřovatelé, aby vyhodnotili dosavadní průběh a dali direktivy pro následující den. Od prvního dne informoval o procesu rozhlas a tisk. Přenášeny byly přenosy ze soudní síně, ale také „hlas lidu“. Mašinérie na výrobu veřejného mínění se rozjela. Stranické organizace dostaly od ÚV KSČ pokyny k organizaci odborových a stranických veřejných schůzí, aby se „naplno rozhořel spravedlivý hněv lidu proti hanebným zrádcům a nepřátelům“. Do 5. prosince ÚV KSČ a Státní soud v Praze dostal 8 520 rezolucí nejen od stranických, odborových, státních institucí, ale i nekomunistických politických stran a škol. Stovky lidí byly označeny za chráněnce „spiklenců“, za sionisty nebo osoby s „podezřelým původem“. Ojediněle se však ozvaly i pochyby, vyvolané obecností žaloby, režii procesu i jeho antisemitským charakterem. Sedmý den procesu pronesli prokurátor, obhájci i obžalovaní svá závěrečná slova. Obhájci splnili své poslání vymezené poradci a potvrdili správnost žaloby. Také obžalovaní odříkali připravený text, přiznali všechny „zločiny“, nikdo se nehájil ani neprotestoval. O rozsudku rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ, který na návrh předsedy KSČ K. Gottwalda schválil 11 absolutních trestů, pro V. Hajdů, A. Londona a E. Löbla doživotí. Předseda senátu J. Novák 27. listopadu 1952 vynesl rozsudek podle Gottwaldových směrnic, které mu sdělil telefonicky. Obhájci přiměli „klienty“, aby se neodvolávali, pouze odsouzení k trestu smrti žádali prezidenta republiky o milost. Ten, i když věděl o provokacích, vyšetřovacích metodách StB, stejně jako o označení za zločiny těch rozhodnutí a jednání, které on sám schválil nebo o nich věděl, milost zamítl. Věděl, že za procesem stojí sovětské poradci a zájem Moskvy, které nechtěl odporovat, aby se sám nestal obětí. Dne 2. prosince bylo odsouzeným oznámeno, že rozsudek bude vykonán následující den ráno. Následovalo poslední setkání s rodinami a případné psaní posledních dopisů rodině a Gottwaldovi, v nichž se někteří pokoušeli přehodnotit svá vynucená přiznání. Dne 3. prosince bylo všech 11 popraveno na Pankráci a jejich popel příslušníci StB rozházeli na poli nedaleko Prahy. Více než rok probíhaly následné procesy s vysokými komunistickými funkcionáři, jež byly koncipovány jako

součást či odnože „spikleneckého centra“ v bezpečnosti, armádě, stranickém aparátu, ekonomice, na ministerstvu zahraničních věcí a na Slovensku.

PROCES S TZV. SLOVENSKÝMI BURŽOAZNÍMI NACIONALISTY

MICHAL ŠTEFANSKÝ

Takzvaní slovenští buržoazní nacionalisté byli soudně stíháni ve čtyřech velkých procesech. Ten první byl veden proti titovským špiónům a rozvratníkům v Československu. V tomto procesu Šefík Kevič a spol. (jak zněl oficiální název prvního procesu) odsoudil dne 2. září 1950 Státní soud v Praze za velezradu a buržoazní nacionalismus k trestu smrti Ernesta Ottu.

V největším politickém procesu v Československu s vedením centra protistátního spiknutí v čele s Rudolfem Slánským, byl 27. listopadu 1952 odsouzen k smrti bývalý ministr zahraničních věcí Vladimír Clementis. Státní bezpečnost V. Clementise sledovala a shromažďovala proti němu důkazy poté, kdy maďarský představitel komunistické strany Matyas Rákosi odevzdal seznam 65 členů KSČ, údajně vnitřních nepřátel strany. M. Rákosi také informoval K. Gottwalda a J. V. Stalina o dalších slovenských nacionalistech. Mezi domácí informátory, kritiky a posléze i iniciátory obvinění V. Clementise patřili Viliam Široký, Bruno Köhler aj.

V důsledku změny sovětské politiky v roce 1951, ztratil původní záměr inscenovat samostatný politický proces s V. Clementisem a ostatními nacionalisty na aktuálnosti. Během přípravy procesu s R. Slánským byl do této skupiny čtrnácti vedoucích funkcionářů přiřazen i V. Clementis, a to se záměrem prokázat záškodnickou činnost i na Ministerstvu zahraničních věcí. Obžaloba vinila V. Clementise ze třech okruhů nepřátelské činnosti: ze špionáže ve prospěch francouzské zpravodajské služby; z oslabování jednoty československého lidu; a ze sabotáže kádrové politiky na Ministerstvu zahraničních věcí.

V. Clementis v dopise před popravou 3. prosince 1952 uvedl, že přiznání viny bylo nejprve výsledkem nátlaku vyšetřovatelů a potom rezignace nad bezmocí.

Od Slánského procesu se odvíjely další, i ten se skupinou „aktivních slovenských buržoazních nacionalistů, sionistů a jiných nepřátel v bezpečnostním aparátu na Slovensku“. Do této skupiny v čele s Oskarem Valáškem patřilo i devět vysokých důstojníků StB (na konci prosince soud vynesl tresty vězení od 6 do 17 let). Jejich proces před Kolegiem nejvyššího vojenského soudu se podobal tomu s příslušníky pražské centrály StB Osvaldem Závodským a dalšími.

Příprava dalšího soudního procesu se slovenskými buržoazními nacionalisty, tentokrát šlo o skupinu Gustáv Husák a spol. (Ladislav Novomeský, Ladislav Holdoš, Daniel Okáli a Ivan Horváth) začala v roce 1953 zřízením dvou komisí – na doplnění obžaloby a politické komise – složených ze členů Předsednictva ÚV KSS. Do konstrukce obžaloby přímo zasahoval Viliam Široký a Karol Bacílek. Dne 8. března 1954 návrh obžaloby schválil Politický sekretariát ÚV KSČ. Soudní proces s předem vyměřenými tresty se konal před Nejvyšším soudem v Bratislavě ve dnech 21.-24. dubna 1954. Obžalovaní se údajně dopustili velezrady, sabotáže a I. Horváth i špionáže proti Maďarsku. Dle obžaloby šlo o snahu zabránit vytvoření jednotného státu Čechů a Slováků odmítáním zásahů centrální vlády na Slovensku a o pokus Slovensko izolovat. Těchto skutků se měli dopustit požadováním posílení pravomocí Slovenské národní rady a Sboru pověřenců během obnovy Československa a při přípravě Ústavy v roce 1948. Obvinění ze sabotáže dokazovaly příklady z různých úseků státní správy, hospodářství a národnostní politiky. Protistátními činy bylo chování obžalovaných z let 1945-1948, kdy se řídili zákony a nařízeními SNR a Sboru pověřenců. Obžaloba musela změnit formulaci Košického vládního programu o společném státě Čechů a Slováků na jednotný stát dle Ústavy 9. května 1948, aby dokázala obviněným narušování jednotného státu.

Rozsudkem Nejvyššího soudu byl G. Husák odsouzen na doživotí, I. Horváth na 22 let, D. Okáli na 18, L. Holdoš na 13 a L. Novomeský na 10 let vězení. Amnestií z roku 1955 byl G. Husákovi trest snížen na 25 let. V únoru 1956 byl propuštěn L. Novomeský, v dubnu 1957 L. Holdoš, v lednu 1960 I. Horváth a na základě amnestie byli 10. května 1960 propuštěni rovněž G. Husák a D. Okáli.

ÚV KSČ v roce 1963 odvolal obvinění z buržoazního nacionalismu u V. Clementise a skupiny G. Husáka, později byli rehabilitováni také ostatní obvinění.

Soudní procesy proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům byly vyvrcholením široce založené kampaně proti části vedení KSS, státnímu i bezpečnostnímu aparátu. Cílem bylo zastrašit a z politického života vyřadit všechny ty, kteří po 2. světové válce, nebo ještě dříve obhajovali určitý stupeň autonomního postavení Slovenska v Československu. Velezrady ani sabotáže se nedopustili, tyto zločiny byly pouhou konstrukcí za kterou z podnětu členů úzkého vedení KSČ stála bezpečnost a justice za pomoci sovětských poradců.

PROCES S VILIAMEM ŽINGOREM A SPOL.

JURAJ MARUŠIAK

Proces s Viliame Žingorem a spol. byl vyústěním případu „Turiec“ z let 1948-1951, který vykonstruovala Státní bezpečnost proti bývalým účastníkům SNP a funkcionářům DS. Jeho hlavním protagonistou byl bývalý velitel 2. partyzánské brigády M. R. Štefánika mjr. Viliam Žingor (po roce 1945 generální tajemník Svazu slovenských partyzánů, 1946-1947 jeho úřadující předseda; 1945-1948 poslanec SNR za KSS, ze které v roce 1947 vystoupil). Po únoru 1948 byl Žingor z politických důvodů existenčně postižen a v letech 1948-1949 pracoval ve Státním ústavu pro chlapce v Hlohovci. Z politických důvodů byl nucen i toto místo opustit.

Poprvé byl vyšetřován 21. března 1948 v souvislosti s nálezem zbraní bývalých partyzánů u statkáře Jozefa Kubíka v Trebostově. StB zároveň vyšetřovala bývalého státního tajemníka MNO a poslance ÚNS za DS Jána Lichnera a bývalého poslance ÚNS Jozefa Styka (DS), kteří se po únoru 1948 stáhli z politického života a usadili se v oblasti Turce. Už v září 1948 StB konstruovala vazby mezi Lichnerem a Žingorem v souvislosti s údajným připravovaným odchodem Lichnera do emigrace, na kterém se Žingor měl jako vojenský koordinátor podílet. Zároveň v listopadu 1948 Žingora udal Jozef Varga (otec jeho družky Eleny Lamošové) a označil jej za vůdce protistátní činnosti v Hlohovci. Vedle Žingora udal také další údajné členy „protistátní skupiny“ prof. Vladimíra Jeršova (během SNP styčný důstojník I. partyzánské brigády M. R. Štefánika), pozdějšího Žingorova spoluobžalovaného. Na základě těchto udání byl odbočkou StB v Martině Žingor podezříván jako vedoucí protistátní skupiny spolu s Alexanrem Sitárem, Vladimírem Jeršovem a Samuelem Bibzou.

Po propuštění z ústavu v Hlohovci v březnu 1949 se Žingor spolu s Lamošovou a jejich pětiletým synem uchýlili na chatu svého známého v Račkové dolině nedaleko Liptovského Hrádku. Od dubna 1949 se už StB zajímala o Žingora v souvislosti s činností tzv. protistátní skupiny „Turiec“. Žingor však přes různé pověsti nevyvíjel aktivity proti komunistickému režimu a neorganizoval ozbrojené skupiny. Přesto zůstal objektem zájmu jednak StB, která proti němu připravovala zásah a jednak předsedy KSS Viliama Širokého a předsedy KNV v Žilině Rudolfa Strechaje, kteří naléhali na provedení tohoto zásahu. V červnu 1949 byli, z iniciativy přednosta sektoru BAa na Pověřenectvu vnitra pplk Teodora Baláže, proti Žingorovi nasazeni agenti provokatéři StB. Pod vlivem provokačních řečí zajistili kolem 16. srpna 1949 Nosák s Bibzou Žingorovi a jeho družce tělesnou stráž tvořenou dvěma mladými muži s samopaly. StB zároveň pracovala na konstrukci druhé žilinské skupiny tzv. protistátní organizace „Turiec“.

Samotné zatýkání v případě „Turiec“ začalo 23. listopadu 1949. Ve vyšetřovací vazbě se ocitl rovněž J. Styk. V. Žingor byl po zatčení (zatčen byl v Račkové dolině 27. listopadu 1949) předveden před pplk Baláže do Bratislavy a 8. prosince 1949 byli společně s Lichnerem eskortováni do Prahy. V prosinci 1949 rozdělila StB tzv. protistátní organizaci „Turiec“ na dvě skupiny – žilinskou (5 osob) a martinskou (Žingor, Kubík, Bibza, Nosák, Jeršov, Lichner aj). Celkem bylo v případě „Turiec“ vězněno víc než 150 osob.

Krajské velitelství StB v Bratislavě podalo 22. prosince 1949 trestní oznámení proti 22 lidem. Byli obviněni z velezrady, sdružování se proti státu, pobuřování proti republice, vyzvědačství, nedovoleného ozbrojování, hanobení ústavních činitelů, šíření poplašných zpráv a z podněcování k neplnění zákonných povinností. Podle trestního oznámení se Žingor snažil v duchu pokynů vedoucích činitelů DS vybudovat ze Svazu slovenských partyzánů nadstranickou organizaci, jejíž prostřednictvím by mohli bývalí reakční činitelé DS „brzdit, případně zastavit vývoj k socialismu v ČSR“. Žingor byl navíc obviněn z vnášení antisemitismu mezi partyzány. V průběhu vyšetřování přiznal ještě spolupráci s jugoslávským konzulem v Bratislavě Šefikem Kevičem (ten byl zatčen 24. března 1950) a „některými buržoazně nacionalisticky smýšlejícími živly, dále přiznal přípravu ozbrojeného povstání proti ČSR s cílem svrhnout lidově demokratické zřízení, nastolit kapitalismus a dosáhnout odtržení Slovenska a jeho zapojení do Spojených států středoevropských“. Po procesu se Š. Kevičem (30. srpna až 2. září 1950) byl proces se Žingorem a spol. zařazen do série protititovských procesů. Během návštěvy zástupce velitele vyšetřovacího sektoru Ministerstva

národní bezpečnosti špkt. Bohumila Doubka v Bratislavě dne 26. září 1950 bylo rozhodnuto o nezařazení tzv. žilinské skupiny do hlavního soudního procesu proti Žingorovi a spol.

Proces se konal ve dnech 19. až 21. října 1950 před Státním soudem v Bratislavě. Předsedou senátu byl Karol Bedrna a žalobci Andrej Ujhélyi a Rudolf Mozolányi. Proces probíhal před tzv. organizovanou veřejností vybranou krajskými sekretariáty KSS. K trestu smrti byli odsouzeni V. Žingor, S. Bibza a L. Nosák, J. Lichner dostal trest vyměřený na 17 let, ostatní byli odsouzeni rovněž k dlouholetým trestům vězení. Po hlavním soudním procesu následovaly ještě další. V. Jeršov byl 31. ledna 1951 odsouzen na 6 let, J. Styk na 10 let vězení. V dubnu 1968 byli obvinění z procesu proti V. Žingorovi a spol. rehabilitováni.

POÚNOROVÉ ČISTKY

MICHAL BARNOVSKÝ

Poúnorové čistky završily únorový státní převrat v roce 1948. Jednalo se o masovou politickou perzekuci, díky které komunistická strana ovládla všechny mocenské orgány a zájmové organizace a zcela paralyzovala a rozložila nekomunistické strany. Nejintenzivnější čistky probíhaly – prováděly je akční výbory „obrozené“ Národní fronty – od konce února do dubna 1948. Zpočátku čistky neměly oporu v právním řádu, což se změnilo až 21. července 1948, kdy Národní shromáždění přijalo zákon o úpravě ochrany veřejných zájmů, který čistky právně legalizoval a zároveň umožňoval revidovat rozhodnutí akčních výborů. Na základě tohoto zákona byla vytvořena při Ústředním akčním výboru Národní fronty (ÚAV NF) očistná odvolávací komise, která většinu rozhodnutí akčních výborů potvrzovala.

Poúnorové čistky byly namířeny především proti politickým odpůrcům komunistické strany a jejím předúnorovým partnerům v Národní frontě. Čistky probíhaly jako jednorázová akce ve dvou základních oblastech: jednak ve všech orgánech státní moci a správy, v závodech, úřadech a kulturních institucích; a rovněž v nekomunistických politických stranách, masových organizacích a spolcích, kde je prováděly územní akční výbory a vlastní akční výbory dotyčných politických stran, masových organizací a spolků. Ve všech výzvách bylo zdůrazňováno, že čistky musí proběhnout rychle a důsledně, aby se neopakovaly chyby z minulosti. Pouze ve výrobě byla snaha přílišný radikalismus alespoň částečně tlumit.

Zpočátku neměly čistky pevně stanovená kritéria a probíhaly jako zúčtování s „reakcí“. Až 14. března 1948 zadal ÚAV NF generálnímu sekretariátu, aby vydal instrukce, které osoby mají být vyřazeny z veřejného a politického života. Následně byla sestavena kritéria, jež lze rozdělit do dvou kategorií. První obsahovala poměrně jasně definované pokyny, opírající se o trestněprávní normy. Z veřejného a politického života měli být vyloučeni odsouzení (nebo ti, proti nimž bylo vedeno trestní řízení) podle zákona na ochranu republiky, dále potrestaní za sabotáž dvouletého plánu, za černý obchod, ti, kteří přijímali úplatky, zneužívali veřejné funkce k vlastnímu obohacování atd. Kritéria spadající do druhé kategorie nabízela ve své všeobecnosti široké možnosti interpretace. Například šlo o vyloučení z veřejného života těch osob, které vědomě brzdily hospodářský a sociální vzestup Slovenska na úroveň českých zemí, usilovaly o oslabení slovanské spolupráce, poškozovaly jednotu odborů, nebo šířily nepravdivé informace apod.

V Ústavodárném národním shromáždění, armádě, ve Sboru národní bezpečnosti a v podnicích, měly čistky různá specifika. V podnicích čistky prováděly obyčejné závodní rady, v parlamentu vzešlém z řádných voleb měl akční výbor omezené pravomoci, neboť nemohl poslance zbavit mandátu. Proto poslance rozdělil na provládní a mimovládní blok. O mandát přišli pouze ti, kteří se ho vzdali (11), emigrovali (35), a nebo byli ve vazbě (10). Jiná byla situace ve Slovenské národní radě (SNR), která nebyla voleným orgánem. Akční výbor Demokratické strany (DS) do 12. března zbavil mandátu 25 členů SNR za DS a 3 členové SNR za DS se vzdali mandátu sami. V armádě a ve Sboru národní bezpečnosti se akční výbory nezakládaly, ale krajské a okresní akční výbory předkládaly příslušným ministrům návrhy na potrestání „reakčních“ živilů. Vlastní čistky prováděly resortní státní orgány.

Z národních výborů bylo odvoláno více než 60 tisíc členů nekomunistických stran. Na Slovensku, kde v národních výborech měli většinu členové DS, byly dvě třetiny MNV zrušeny a nahradily je dočasné správní komise. Součástí čistky byla i obnova retribučního soudnictví v březnu 1948. Podle oficiálních údajů poúnorové čistky existenčně zasáhly 28 000 lidí. Celkový počet postižených byl však o mnoho vyšší – odhaduje se až na 250-280 tisíc. Dopad čistek nebyl jednorázový a mnohé provázely i v následujících letech, mj. nedostupností kvalitního zaměstnání.

PROVĚRKY V ROCE 1958

JURAJ MARUŠIAK

Prověrky třídní a politické spolehlivosti v roce 1958 byly jednou z nejrozsáhlejších forem politických perzekucí ve druhé polovině 50. let. Byly reakcí na aktivizaci veřejnosti po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Vedení KSČ prověrky odůvodňovalo mimo jiné také jistou liberalizací v kádrové politice po roce 1954 a upřednostňováním odborných kritérií před politickými při obsazování vedoucích postů ve státní a hospodářské sféře. Již před povstáním v Maďarsku začaly orgány StB mapovat působení tzv. slovenských buržoazních nacionalistů a „nepřátelských“ („fašistických“) živlů v centrálních úřadech. K přípravám prověrek se vedení KSČ vrátilo po konsolidaci komunistického režimu a potlačení opozičních projevů na jaře a v létě 1957. Mezi dubnem a prosincem 1957 byly se spolupráci s StB vyhotoveny seznamy „závadných osob“, přičemž se zvláštní důraz kladl na jejich zaměstnání. O provedení prověrky rozhodlo Politické byro ÚV KSČ 10. prosince 1957. Schválené zásady kritizovaly oslabení třídních a politických hledisek a liberální názory některých vedoucích pracovníků při obsazování míst v centrálních a hospodářských úřadech, když kvůli nedostatečnému vzdělání museli tato pracoviště opustit někteří „dělničtí“ funkcionáři. Ze státního aparátu byli nuceni odejít bývalí podnikatelé, „venkovští boháči“, velkostatkáři, příslušníci seskupení, která kolaborovala s nacistickými okupanty (například v Čechách Vlajka aj.), stejně tak vedoucí činitelé mocenského aparátu předválečné CSR, vysocí hospodářští úředníci a aktivisté nekomunistických politických stran z období před druhou světovou válkou. Prověrky postihovaly rovněž jejich nejbližší příbuzné, lidi mající příbuzné v „kapitalistické cizině“ a příbuzné stíhaných za politické delikty, včetně členů KSČ. Na Slovensku se podle rozhodnutí Byra ÚV KSS z 11. ledna 1958 prověrky týkaly rovněž členů fašistických organizací i jejich příbuzných, dále významných představitelů politického, státního a hospodářského aparátu za Slovenského státu (1939-1945), aktivních účastníků války proti SSSR a příslušníků tzv. Haššikovy armády. Prověrky postihly rovněž ty, kteří byli označeni za „nositele buržoazního nacionalismu“. V čele 5-7členných prověřkových komisí na ministerstvech, pověřenectvech a na centrálních úřadech byli stálí pracovníci aparátu KSČ. Složení těchto komisí určovalo příslušné oddělení ÚV KSČ (ÚV KSS), přičemž v jejich čele byl zpravidla zástupce vedoucího oddělení, nebo předseda odboru ÚV KSČ (ÚV KSS). Členy byli náměstek ministra (pověřence), vedoucí kádrového odboru, předseda organizace KSČ na pracovišti a další pracovníci KSČ. Prověrka se v intencích rozhodnutí vedení KSČ týkala všech pracovníků ministerstev a ústředních úřadů s výjimkou Ministerstva vnitra a Ministerstva národní obrany a pracovníků jim podřízených organizací. V případě potřeby se počítalo s vytvořením pomocných komisí. Prověřovaní lidé byli buď hodnoceni jako nezávadní a mohli tak zůstat na původním místě, nebo centrální úřad museli opustit. Jestliže jejich nedostatky byly hodnoceny jako méně závadné, byl zaměstnanec přeřazen do nižší instituce, či na nižší funkci a v případě vážnějších výhrad prověřkové komise byl přeřazen na manuální práce do výroby, nebo poslán do důchodu. V případě velkého počtu pracovníků označených za nevhodné měl být 1-2 roky sledován jejich odborný a politický vývoj a poté se mělo rozhodnout o jejich následujícím osudu. Další měli být uvolňováni postupně, než se za ně podařilo sehnat náhradu. Kritériem pro zařazení do seznamu „závadných osob“ v letech 1957-1958 a pro postih v prověrkách byly kromě jiného také výroky v soukromých rozhovorech, členství v sionistických organizacích, zaměstnávání rodičů, hlášení se k německé národnosti, perzekvovány byly rovněž děti drobných živnostníků nebo například řadových příslušníků četnictva. Prověrky se rozšířily na krajské a okresní orgány, na řídicí, technický, projekční a administrativní aparát některých podniků a závodů, rovněž také na resort školství včetně vysokých škol. Údajně se počítalo s propuštěním 8 600 učitelů. Častým důvodem byla příslušnost ke katolické církvi, nebo členství v Československé straně lidové. O osudu vysokoškolských studentů rozhodovaly permanentní „disciplinární“ komise působící na fakultách od roku 1957. Důvodem k vyloučení ze studia mohla být třeba aktivní účast na studentských protestních akcích v roce 1956. Podle údajů ÚV KSČ bylo prověřeno celkem 28 686 zaměstnanců ministerstev, centrálních úřadů a institucí. Z tohoto počtu bylo 905 (3,1 %) přeřazeno do výroby a dalších 1 089 (3,7 %) odešlo z politických důvodů do starobního důchodu. Podle K. Kaplana postihly prověrky v centrálních úřadech 7 755 lidí, ve výzkumu bylo postiženo 1 583 lidí. Vysoký byl počet obětí na nižších stupních řízení, v kraji Olomouc a Hradec Králové to bylo

přibližně 5 000 lidí. Na Slovensku bylo prověřeno 16 221 zaměstnanců pověřenectev, centrálních úřadů, výzkumných a projekčních ústavů a celoslovenských složek centrálních úřadů. Na nižší složky bylo přeloženo 1 280 (7,9 %) lidí, na manuální práci 568 (3,5 %) lidí a do důchodu odešlo pro „politickou nespolehlivost“ 162 (1 %) lidí. Podle odhadů K. Kaplana je celkový počet perzekvovaných v rámci prověrek z roku 1958 okolo 50 000 lidí. Po roce 1964 byla postupně přijímána opatření na zmírňování politických kritérií při volbě povolání a pracovního uplatnění. Předsednictvo ÚV KSČ 21.-22. května 1968 definitivně anulovalo závěry prověřkových komisí o třídní a politické prověrce.

ČISTKY NA PŘELOMU ŠEDESÁTÝCH A SEDMDESÁTÝCH LET

FRANTIŠEK KOUDELKA

Na zasedání ÚV KSČ v květnu 1969 vyhlásil nový první tajemník Gustáv Husák program nového vedení strany, program obnovy a konsolidace totalitního režimu v Československu. O předpokládaných personálních změnách spjatých s novou politickou linií hovořil velmi umírněně. Řekl, že vedení strany nezamýšlí „dělat nějakou prověrku ve straně“ a že se lidé budou prověřovat sami, svou činností ve prospěch politiky KSČ. Odpovídalo tomu i schválené usnesení, které při posuzování lidí kladlo důraz na jejich angažovanost a odmítalo „revanš“. U lidí, kteří v minulém období „zakolísali“ považovalo za rozhodující, zda se zbaví „chyb a omylů“ a za „čestné východisko“ připouštělo „odchod těch, které se nepodařilo přesvědčit“.

V praktické police však vedení KSČ postupovalo velmi razantně. Ústřední výbor vyloučil ze svých řad šest exponentů dřívější politiky a proti dalším zavedl „stranické šetření“. Personálními změnami i administrativními zásahy vedení umlčelo svobodná média. Jeho stoupenci v krátké době ovládli krajské a okresní výbory a také aparát KSČ. „Zdravé síly“ získaly rozhodující vliv v armádě a resortu ministerstva vnitra, kde měly tradičně silné pozice. To vše umožnilo Husákovu vedení tvrdě zasáhnout proti demonstrujícím občanům v srpnu 1969 (viz) a zlomit jejich masový spontánní odpor proti normalizačnímu režimu.

Přesto lidé, kteří opouštěli různé funkce, odcházeli většinou z vlastního rozhodnutí (i když pod nátlakem) a jen menší část byla odvolávána a vystavena „stranickému šetření“. O odcházejících se hovořilo jako o „poctivých soudruzích“, kteří by měli vykonávat zaměstnání odpovídající jejich vzdělání a profesi.

Výrazný zlom znamenalo zasedání ÚV KSČ v září 1969, které schválilo kurz „urychlení konsolidace“. Odsoudilo rovněž polednový vývoj a odvolalo protiokupační usnesení předsednictva ze srpna 1968. Otevíralo tak cestu masovým čistkám, neboť poskytovalo prostor pro trestání aktivních stoupenců reformní politiky i funkcionářů, kteří byli – vzhledem k svému postavení – za vývoj po lednu 1968 odpovědni. Ústřední výbor sám šel příkladem. Vyloučil deset svých členů, přijal rezignaci dalších devatenácti a schválil návrhy na personální změny ve vládních funkcích. Několik dní po zasedání ÚV KSČ nově jmenovaná vláda uložila svým členům provést do konce roku „důkladnou očistu státního aparátu od oportunistických a antisocialistických živlů“. Ústavní zákon č. 117 z 15. října 1969 pak umožňoval zbavit funkce poslance zákonodárných a zastupitelských sborů, pokud ji již delší dobu neplní a nebo svou činností „narušují politiku Národní fronty“. Postupně se také měnil vztah k odcházejícím funkcionářům, kteří přestávali být „poctivými soudruhy“ a stávali se „pravcovými oportunisty“, „organizátory nátlakových akcí“ apod.

Nastartovaná čistka však probíhala pro normalizační vedení KSČ neuspokojivě. V mnoha institucích stáli ještě na vedoucích místech lidé, kteří nebyli ochotni provádět masové čistky. Masové čistky neměly podporu ani u funkcionářů základních organizací KSČ, kde „zdravé jádro“ nezískalo (kromě armády a resortu vnitra) silnější vliv, ačkoliv již v roce 1969 opustilo komunistickou stranu více než 120 tisíc členů. Rozhodujícím článkem „očisty“ veřejného života se proto stala čistka v samotné komunistické straně, vyhlášená zasedáním ústředního výboru KSČ v lednu 1970.

Čistka v KSČ spojená s výměnou stranických legitimací byla prováděna shora – již „očištěnými“ orgány, aparátem a příslušníky „zdravého jádra“. Do konce října nedostalo členské legitimace asi 330 tisíc členů. Velká část z nich současně opouštěla různé veřejné funkce a na jejich místa přicházeli často příslušníci „zdravého jádra“, kteří pak ochotně a důsledně prováděli „očistu“ ve všech oblastech života společnosti. Výměna těch, kteří v tzv. krizovém období let 1968 a 1969 „politicky zklamali“, se stala hlavním úkolem v kádrové politice komunistické strany. Potvrdilo to předsednictvo ÚV KSČ svým usnesením ze 7. listopadu 1970. Předsednictvo také až do února 1973 velmi důsledně kontrolovalo, jak „očista“ probíhá. Informace předkládané předsednictvu jsou proto důležitým zdrojem údajů o čistkách.

Čistky poznamenaly a změnilы především komunistickou stranu, která v letech 1969-1971 ztratila zhruba třetinu členů a kde došlo k výrazné obměně funkcionářů na všech stupních organizační výstavby KSČ.

Existují poměrně přesné údaje o čistkách v zákonodárných a zastupitelských sborech. Od ledna 1969 do března 1971 rezignovalo, nebo bylo odvoláno 127 poslanců (26,4 %) Federálního shromáždění, 95 poslanců (47,5 %) České národní rady a 33 poslanců (22 %) Slovenské národní rady. Vysoké procento poslanců České národní rady lze vysvětlit tím, že vznikla v době Pražského jara a jejími poslanci proto byli ve větší míře představitelé reformních snah. Z národních výborů všech stupňů odešlo v průběhu roku 1970 v českých zemích 21 866 poslanců, tj. 14,8 %. Zhruba stejné procento – 8 864 poslanci opustili národní výbory na Slovensku. Relativně více poslanců odcházelo z okresních a krajských národních výborů (v českých zemích zhruba čtvrtina).

Ne zcela kompletní a přesné, nicméně velmi závažné jsou údaje o čistkách ve státní a hospodářské správě. Z federálních ministerstev a úřadů odešlo do 31. července 1970 394 tj. 3,8 % pracovníků. Současně bylo rozhodnuto, že do konce roku bude propuštěno 244 pracovníků, tj. 2,3 %. Od 1. ledna 1971 do konce října 1972 pak odešlo 1041 tj. 9,93 % zaměstnanců. Na ministerstvech a úřadech české vlády bylo v období od ledna 1971 do října 1972 propuštěno 683, tj. 10,32 % a slovenské vlády 211 tj. 5,09 % pracovníků. Celkově tedy (od ledna 1971 do října 1972) 1935 tj. 9,11 % zaměstnanců těchto úřadů.

Pro poslední období jsou rovněž k dispozici údaje o čistkách v organizacích přímo podřízených ministerstvům a ústředním úřadům. Z celkového počtu 620 710 zaměstnanců těchto organizací odešlo 8095 tj. 1,3 %. V kompetenci federálních úřadů to bylo 1,79 %, úřadů v české vládě 1,37 % a slovenské 0,73 % zaměstnanců.

Rozsah čistek na Slovensku byl tedy podstatně nižší než na úrovni federace a české vlády. Vzhledem k politické příslušnosti zaměstnanců těchto úřadů byli relativně více postiženi exkomunisté, což vyplývá z toho, že před zahájením čistek zastávali jako členové KSČ významnější funkce.

Předcházející údaje nezahrnují armádu, odkud muselo odejít asi 6000 a resort vnitra, z něhož v letech 1969-1974 odešlo 3 500 až 4 000 pracovníků. Souhrnné údaje z krajů a okresů dosud chybějí.

Čistky výrazně zasáhly novináře, z nichž celá čtvrtina nemohla vykonávat svoji profesi, pracovníky výzkumných ústavů a škol. Z vysokých škol v českých zemích muselo z politických důvodů odejít 1141 pedagogů a 308 studentů, ze slovenských 297 pedagogů a 27 studentů. Ze společenských organizací postihly čistky nejvíce odborovou organizací. (Viz Revoluční odborové hnutí.) V lidové straně bylo v rámci čistky vyměněno 700 funkcionářů okresních a vyšších výborů, v socialistické straně (podle neúplných údajů) přes 850 funkcionářů.

Odchod funkcí a ztráta zaměstnání nebyly jedinými důsledky čistek. Lidé byli rovněž přezarováni na nižší místa s menším platem, byl zdržován jejich platový či funkční postup, byli omezováni při získávání vědeckých hodností, podrobováni kárným řízením aj. Souhrnnější údaje o těchto formách perzekuce však nejsou k dispozici.

Povelem k ukončení masových čistek se stala jednání předsednictva ÚV KSČ v únoru a březnu 1973, která korigovala dosavadní linii kádrové politiky, zamítla návrhy na další „očistu“ a stanovila jako hlavní článek kádrové politiky „výchovu kádrů“. Důvodem změny byl zřejmě fakt, že čistky již splnily svůj úkol. V radikálních požadavcích na další čistky (především z řad pracovníků kontrolních a revizních komisí komunistické strany), viděl G. Husák oprávněně i kritiku dosavadní politiky vedení. Obával se také, že neustálé čistky by vnášely nejistotu mezi „normalizační“ funkcionáře.

Zjištěná data dokumentují obrovský rozsah čistek. Neumožňují však přesněji určit celkový počet postižených občanů. Existují však různé odhady. Vlivný tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak v jednom rozhovoru z roku 1975 řekl, že zhruba 70 % těch, kteří neprošli prověrkou zůstalo na svých místech. Přední historik nejnovějších dějin Karel Kaplan mu tehdy v otevřeném dopise připomněl,

že zbývajících 30 % (pokud jsou uváděná čísla správná) představuje 150 tisíc občanů a že jeho údaje nezahrnují ty, kteří nikdy nebyli v komunistické straně a přesto museli odejít, ani případy, kdy dřívější ředitel dělá podřízeného úředníka, profesor medicíny praktického lékaře apod. Kaplan sám později odhadl počet čistkami postižených lidí na 750 tisíc občanů s tím, že čistky v různé míře a různým způsobem poznamenaly i příslušníky jejich rodin.

Čistky postihly především tu část inteligence, která „spoluvytvářela demokratické myšlení v roce 1968 a nebyla pak ochotna převrátit své zkušenosti naruby“ (Milan Šimečka). Na rozdíl od pouťorových čistek nebyly zaměřeny proti „třídnímu nepříteli“ a odpůrcům socialistických idejí, ale právě naopak především proti stoupencům těchto idejí, dřívějším členům a funkcionářům komunistické strany. Čistky se staly nejdůležitějším prostředkem Husákova vedení KSČ k obnově totalitního systému, vážně narušeného reformním procesem. Jejich význam nespočíval pouze v tom, že na rozhodující místa ve společnosti se dostali lidé ochotní prosazovat politiku normalizačního vedení KSČ. Byly i „velkou preventivní akcí“ (M. Šimečka), která měla na příkladě postižených zastrašit a přimět k poslušnosti ostatní obyvatelstvo, zaručit, že něco podobného jako rok 1968 se již nebude opakovat. Čistky zničily také „odvahu myslet, chuť kritizovat a odhodlání stát za poznanou pravdou“. Podstatně tak změnilly atmosféru ve společnosti. Zavládla – použijme opět slova Milana Šimečky – „doba chlebová“.

Čistky znovu a nově přerozdělily lidi na spolehlivé, loajální, méně spolehlivé i nepřátele. Ti nejvíce nebezpeční pak byli vedeni v různých evidencích a vystaveni zvláštní „péči“ režimu. Sekretariát ÚV KSČ 4. ledna 1971 projednal a předsednictvo o čtyři dny později schválilo směrnici ÚV KSČ „k založení a vedení evidence představitelů, exponentů a nositelů pravicového oportunistu, organizátorů protistranických, protisocialistických a protisovětských kampaní a akcí“. Směrnice vymezovala okruh lidí, kteří podléhali evidenci a také okruh funkcí, do nichž by evidovaní neměli mít přístup. Stanovila rovněž postup výběru a schvalování při zařazování do evidence. Při jednání na schůzi sekretariátu odmítli jeho členové variantu, která počítala s přijetím příslušného zákona a vedením evidence na úřadu předsednictva vlády. Evidence tak zůstala utajená a zcela v režii komunistické strany. Návrhy na zařazení do evidence z jednotlivých oddělení ÚV KSČ a z krajů posuzovala zvláštní komise, která připravovala konečný návrh pro sekretariát ÚV KSČ. Z původně navrhovaných 10 504 doporučovala komise zařadit do evidence 6 335 osob. Sekretariát ani předsednictvo ÚV KSČ však návrhy komise neprojednaly. Nicméně seznamy „exponentů pravice“ byly na světě a můžeme se jen dohadovat jak důsledně a jak dlouho je aparát komunistické strany používal. Nesporným faktem však je, že při sestavování seznamů usoudili pověřenci pracovníci aparátu KSČ, že někteří z „exponentů“ zastávají místa na nichž jsou nežádoucí a na základě toho byl s 466 evidovanými osobami rozváznán pracovní poměr a u dalších 388 se tak mělo stát v nejbližší době.

Seznamy „exponentů pravice“ nebyly jedinými. Federální ministr vnitra Radko Kaska vydal již 30. září 1970 rozkaz o evidenci tzv. nepřátelských osob. Z osmi kategorií „nepřátelských osob“ podléhajících evidenci byly čtyři kategorie stanoveny podle činnosti v roce 1968. (viz „Bývalí lidé“, „nepřátelské osoby“) O tom, že Státní bezpečnost věnovala na počátku 70. let značnou pozornost právě lidem, kteří se angažovali v reformním procesu svědčí i dostupné údaje o politické struktuře „rozpracovávaných osob“.

Na počátku normalizačního období se vedla zhruba tři roky interní, před veřejností utajená diskuse mezi resorty činnými v trestním řízení o tom zda, případně v jakém rozsahu lze soudit lidi za politicky motivovanou činnost z roku 1968. Z diskuse vzešlo několik návrhů. Předpokladem jejich realizace však bylo posvěcení „politickými orgány“. Toho se však iniciátorům návrhů nedostalo. Přesto bylo zřejmě několik desítek občanů odsouzeno za svoje politické aktivity v roce 1968. Nejznámějším případem bylo odsouzení bývalého vedoucího oddělení státní administrativy ÚV KSČ Václava Prchlíka. Také u některých osob odsouzených za pozdější činnost je zjevné, že v pozadí jejich „viny“ stála aktivita v období reformního procesu. (Viz Léto procesů 1972.)

TZV. BÝVALÍ LIDÉ A TZV. NEPŘÁTELSKÉ OSOBY

JAROSLAV CUHRA

Jedním z charakteristických rysů československého komunistického režimu (stejně jako jiných totalitních režimů) byla snaha o vyhledávání a eliminaci skutečných a také (často hlavně) hypotetických nepřátel a to většinou dosti extensivním způsobem. V letech 1948-1989 tak vznikly většinou v rámci ministerstva vnitra (viz) různé seznamy buď tzv. „bývalých lidí“ či „nepřátelských osob“, které neplnily jen evidenční roli, ale zároveň tvořily podklady pro sledovací i represivní opatření policejních složek.

První seznamy osob nepřátelských režimu se vytvářely bezprostředně po únoru 1948, respektive navazovaly na dílčí seznamy vzniklé ještě dříve. Charakteristickým rysem se brzy stalo evidování nikoliv pouze na základě alespoň údajné protirežimní aktivity, nýbrž na základě třídního původu, sociálního postavení, minulých politických či spolkových aktivit apod. Nejrozsáhlejším seznamem se staly podklady pro tzv. akci T-43 (výběr osob do táborů nucených prací (viz TNP)), které údajně zahrnovaly 210 000 osob. Podnětem ke sjednocení různých evidencí se stal rozkaz ministra vnitra č.1/1959 o evidenci, pozorování a rozpracování bývalých lidí, určený Veřejné i Státní bezpečnosti (viz). Rozkaz rozdělil „bývalé lidi“ do šestnácti kategorií, odvozených od jejich původu a minulosti, které měly být důvodem nepřátelství k režimu a zakládaly předpoklad „trestné činnosti“. Bezpečnostní složky měly tyto osoby evidovat, sledovat a případně „operativně rozpracovávat“. Již na konci roku 1959 seznamy obsahovaly 86 592 jmen, nejvyššího počtu bylo dosaženo v roce 1961 – 97 943 osob. Využívány byly StB jak pro konstruování nových politických procesů (viz), tak ve spolupráci s Veřejnou bezpečností v represivních a propagandistických akcích např. proti bývalým soukromým podnikatelům, údajně skrývajícím majetek ke spekulacím účelům.

V roce 1964 byl rozkaz o evidenci bývalých lidí zrušen jako příliš široký a nahrazen rozkazem č.10/1964 o evidenci nepřátelských osob. Ten předpokládal evidování nikoliv pouze na základě minulosti, ale i „signálů“ o aktivním (případně potenciálním) nepřátelském postoji. Rozkaz rozdělil sledované skupiny osob do osmi kategorií v zásadě ovšem opět odvozených z osobní minulosti. Přestože do nových seznamů bylo zařazeno „jen“ 5 863 osob a počet později nepatrně poklesl, značná část již zrušené evidence bývalých lidí zůstala v držení jednotlivých součástí StB, kde byly nadále využívány a uvedené osoby policejní aparát stále sledoval.

Bez náhrady byla tato evidence zrušena v květnu 1968 rozkazem ministra vnitra Josefa Pavla č. 22/1968, normalizační režim ovšem velice rychle vytvořil evidence nové. Již v září 1970 vyšel rozkaz č. 44/1970 o evidování a rozpracování nepřátelských osob, nahrazený v roce 1978 nařízením ministra vnitra č. 21/1978 o evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu, které bylo platné až do konce roku 1989. Obě databáze obsahovaly značný počet osob (v roce 1974 téměř 12 000, v roce 1989 přes 7 000), rozdělených do čtyř kategorií „nebezpečnosti“, z níž vyplýval i způsob sledování a provádění preventivních opatření. Ke značnému posunu došlo ve výběru evidovaných v souvislosti s odklonem od „třídního“ hlediska, když podstatnou část tvořily bývalí členové KSČ, vyloučení a vyškrcnutí ze strany počátkem normalizačního období. Část evidovaných osob byla terčem neustálé „drobné“ šikany (např. akce Prevence) – zabavování řidičských průkazů, odebrání telefonních přístrojů apod. Jednotlivé součásti ministerstva vnitra vedly pak paralelně vlastní seznamy nepřátelských osob podle svého zájmu, např. X. správa ministerstva vnitra v rámci akce Pavouk (osoby židovského původu) nebo tzv. garnitury vnitřního nepřítele.

Podstatným prvkem těchto evidencí bylo i jejich propojení s plánovanými akcemi pro případ ohrožení státu, kdy značná část evidovaných spadala do seznamů osob v takové chvíli buď internovaných v nápravně výchovných ústavech (opatření Z) nebo nasazených na určené (nucené) práce (opatření P). Úvahy o těchto opatřeních začínaly v polovině padesátých let, definitivní podobu nabraly v polovině sedmdesátých let, od roku 1978 byl projekt veden jako operačně bezpečnostní úkol Norbert. Podle dostupných údajů z roku 1988 by se omezení svobody týkalo více než 14 000 osob.

Zvláštní seznam „nepřátelských osob“, známý jako seznam exponentů pravice, se také pokusilo vytvořit normalizační vedení KSČ (viz Čistky na počátku sedmdesátých let). Návrh na vytvoření vzešel ze schůze sekretariátu ÚV KSČ v lednu 1971, kdy bylo zároveň dohodnuto, že seznamy by

zůstaly důvěrným materiálem při ÚV KSČ, využívaly se při přijímání do vybraných funkcí a zároveň sloužily k izolování „představitelů pravice“. Předsednictvo ÚV KSČ návrh schválilo. Celkem bylo krajskými vedeními KSČ a odděleními ÚV KSČ navrženo k evidování 10 504 osob, zvláštní komise jich pak akceptovala konečných 6418 a tento seznam měl být v březnu 1974 předložen k projednání sekretariátu ÚV KSČ. Z nejasných důvodů se tak nestalo a seznam schválen nebyl. Jeho příprava a vyhledávání „představitelů pravice“ však pochopitelně negativně zasáhlo do života lidí navržených do seznamu.

AKCE B

JAN PEŠEK

Akce B, tj. vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst, byla jednou z forem politické perzekuce používané komunistickým režimem především v jeho prvním období (do roku 1953). Základní motiv vysídlování byl politický, v prvé řadě snaha postihnout odpůrce režimu, skutečné i domnělé, a příslušníky „vykořisťovatelských tříd“. Provázela ho i další motiv – snaha získat snadno a rychle byty pro potřeby armády, bezpečnosti, stranického a státního aparátu.

Návrh na „očistění velkých měst od reakce“ zazněl už na schůzi předsednictva ÚV KSČ 9.zářím 1948, po pohřbu bývalého presidenta E. Beneše a nastolení „ostrého kurzu proti reakci“. Všichni účastníci s návrhem souhlasili a chtěli dosáhnout toho, aby byty ve středu velkých měst obsadili „třídně a politicky uvědomělí dělníci“. Úvaha se nerealizovala, za rok se však opět objevila a už v podstatně konkrétnější verzi, na podzim 1949 jako Akce T-43. Ani ta se však neuskutečnila v plánované podobě a po několika dnech byla zastavena. Zůstaly však seznamy „nepřátelských osob“ a ty byly (po doplnění a inovaci) využité v letech 1952-1953 v Akci B.

Akce vznikla v době urychlené výstavby armády a především jí měla sloužit. V březnu 1952 projednal politický sekretariát ÚV KSČ návrh ministra národní obrany Alexeje Čepičky na „vystěhování státně nespolehlivých osob nebo osob, které užívají bytu proti veřejnému zájmu“. Akce se prakticky začala realizovat od července 1952, a to nejen v Praze, ale i v Brně, Ostravě, Bratislavě, Košicích a dalších větších městech. Výběr vysídlovaných osob a jejich rodinných příslušníků prováděly speciálně k tomuto účelu vytvořené komise. Jejich činnost byla utajována a formálně vydávaly rozhodnutí o vystěhování orgány národních výborů. Argumenty pro vystěhování dodávala Státní bezpečnost (viz), která je získávala od místních funkcionářů komunistické strany nebo národních výborů. Nejčastěji se argumentovalo třídním původem, předcházejícími majetkovými poměry, příslušností k bývalým „reakčním stranám“, „nepřátelským vztahem“ k režimu, emigrací rodinných příslušníků či jejich uvězněním atd.

Akce B probíhala od léta 1952 do přelomu léta a podzimu 1953. V červenci 1953 politický sekretariát ÚV KSČ a v září 1953 sekretariát ÚV KSS rozhodli o jejím zastavení, ještě několik měsíců však v individuálních případech „dobíhala“. Vedoucí stranické orgány byly nucené konstatovat, že Akce B probíhala často v rozporu s platnými zákony a nesplnila svůj původně zamýšlený účel. Podle oficiálních údajů bylo v jejím průběhu z Prahy obsazeno 1 016 bytů a vystěhováno celkem 3 700-4 000 osob. Z Bratislavy pak asi 800 rodin, z Brna 600. Není to údaj zcela přesný a skutečné počty postihnutých byly o něco vyšší. Ucelené údaje o počtech vysídlených z dalších měst nejsou dosud známy, především proto, že celostátní evidence se nevedla. Akce B však proběhla v podstatě ve všech krajských a okresních městech na celém území republiky a krutým způsobem postihla tisíce rodin.

AKCE D

ZDENĚK VALIŠ

V letech 1949-1950 provedli pracovníci vojenského obranného zpravodajství ve spolupráci se Státní bezpečností (StB) (viz) šest akcí „D“, při nichž byli do táborů nucené práce (TNP) (viz) odvezeni bývalí armádní důstojníci. Vzhledem k tehdejším postupům obranného zpravodajství: provokování „nepřátelské činnosti“, užití neprověřených poznatků, získaných z archivů a od spolupracovníků apod. byli důstojníci, zařazení do akcí „D“, postiženi v rozporu i s tehdy platným právním řádem, pouze na základě návrhů Hlavní správy obranného zpravodajství a následně pokynu komise při krajském národním výboru. Bývalí vojáci z povolání byli bez soudního rozsudku, pouze na základě svévole (neexistovaly důvody, respektive důkazy k soudnímu procesu), „příkazování“ úředním příkazem do TNP Mírov, věznice považované za nejbezpečnější.

V lednu 1949 vojenský komitét ÚV KSČ (K. Gottwald, R. Slánský, generálové L. Svoboda, Š. Drgáč, J. Procházka, Vl. Drnec a B. Reicin) rozhodl, že důstojníci (většinou vojáci z československé armády na Západě) budou internováni v pracovních táborech. Akce se měly uskutečnit ve všech krajích ve stejnou hodinu a veřejnost se o tom neměla dozvědět. Zatýkácké komando na jednoho důstojníka tvořili dva příslušníci Státní bezpečnosti a jeden zástupce obranného zpravodajství, kteří současně měli vykonat v jeho bytě domovní prohlídku se zaměřením na usvědčující materiály o styku s ilegálním hnutím nebo poúnorovými uprchlíky v zahraničí. Zadržení i se zajištěným materiálem měli být eskortováni na příslušné krajské velitelství StB, kde na „usvědčené“ bude uvalena soudní vazba a o ostatních „rozhodne“ komise pro zařazování osob do TNP. Konečný souhlas k zařazení do akcí „D“ dával Bedřich Reicin a po jeho odchodu generál J. Musil. „D-1“ byla provedena 20. dubna, 13 důstojníkům bylo vzato do vyšetřovací vazby, 49 odvezeno do TNP Mírov a 30 propuštěno pro nemoc, anebo krajský velitel StB nenašel důvod je intervenovat. Ti byli na nátlak HS OBZ opakovaně zatčeni v některé z dalších akcí „D“. „D-2“ se uskutečnila 22. září a zatčeno bylo 103 důstojníků, z nichž 33 posláno do TNP Mírov, ostatním sděleno trestní oznámení. Třetí, tzv. akce „D“ byla zahájena 1. září a postihla zpravodajské důstojníky, kteří za 2. světové války sloužili u 2. oddělení ministerstva národní obrany v Londýně. Byli soustředěni do krajské věznice v Mladé Boleslavi a odtud eskortováni k výslechům do Ruzyně. V srpnu 1950 se rozhodlo, že nebudou stíháni za svou činnost ve druhém odboji, ale budou internováni v TNP, mimo šestnácti, které odsoudili ve vykonstruovaných procesech. Akce „D-3“ byla provedena v noci z 10. na 11. ledna 1950 a postihla přes sto důstojníků, další byli opět odsouzeni podle zákona č. 231/1948 Sb. V rámci „D-4“ bylo internováno přes 40 důstojníků. „D-5“ byla zahájena 11. září ve 2 hodiny v noci. Tentokrát postihla „pouze“ pražské důstojníky, aby jejich rodiny mohli být vystěhovány z bytů. Ministr národní obrany JUDr. A. Čepička „svolil“, aby nebyli internováni důstojníci starší 50 let, kteří sami uvolní své byty a vystěhují se z Prahy na určené místo. Pražská vojenská posádka akcemi „D“ (vystěhováním nebo zabavením majetku po odsouzení) získala celkem přes 2 000 bytů.

TNP Mírov „zahájil činnost“ po příchodu důstojníků zatčených v akci „D-1“ 22. dubna 1949. Byl pod správou ministerstva vnitra, od května 1950 ministerstva národní bezpečnosti. Zatčení důstojníci byli od první chvíle vystaveni krutému týrání, hladovění a beznaději po odtržení od rodin a zacházení jako s těžkými zločinci bez jakýchkoliv právních důvodů. Důstojníci byli v prvních měsících zavřeni v celách bez možnosti jakékoliv činnosti (nesměli ani číst) a tedy i placené práce, přičemž za „pobyt“ v TNP museli platit. Až v roce 1950 byla zavedena „domácká výroba“, ovšem špatně odměňovaná. Po zrušení TNP v červenci 1951 tak odcházeli s desetitisíčovými dluhy, které museli ministerstvu národní bezpečnosti, respektive ministerstvu vnitra (viz), zaplatit. Špatné životní podmínky nezůstaly bez vlivu na zdravotní stav internovaných takže někteří zde také zemřeli.

Při přípravě procesu „Slánským a spol.“ byla na pokyn ÚV KSČ v březnu 1951 zřízena komise, která prověřovala „oprávněnost“ zařazených osob do TNP Mírov. Cekem „prošetřila“ 263 případů s tím, že „neoprávněně“ bylo zařazeno 197 osob a konstatovala, že „z třídního hlediska nebyl výběr správně prováděn, neboť z celkového počtu bylo 83 osob dělnického a 33 osob rolnického původu“. Většina důstojníků byla propuštěna, TNP Mírov v červenci 1951 zrušen a propuštění důstojníci byli „jako nepřátelské živly“ rozptýleni po celé republice a zařazení na místa pomocných dělníků, kde byli pod

stálým dohledem StB. Počet postižených internací lze jen odhadovat, oficiálně se týkala 277 důstojníků, podle údajů internovaných byl ale celkový počet vyšší.

AKCE K

VIERA HLAVOVÁ

Akce K (kulaci) byla celostátní státněbezpečnostní akce s cílem vysídlit rodinné příslušníky odsouzených „vesnických boháčů“ během kolektivizace zemědělství.

Dne 22. října 1951 byly vydány tajné směrnice tří ministrů (národní bezpečnosti, vnitra a spravedlnosti) o „úpravě poměrů rodinných příslušníků odsouzených vesnických boháčů“. Výchozí návrh textu směrnic schválila 19. září 1951 schůze politického sekretariátu ÚV KSČ. Politický pokyn k Akci K souvisel s linií ostrého boje proti „vesnickým boháčům-kulakům“, který byl vyhlášen na únorovém zasedání nejvyššího stranického orgánu v roce 1951.

Komunistický režim pokládal vrstvu sedláků, proti které se obracela pounorová zemědělská politika komunistické strany, za úhlavního nepřítele a odpůrce kolektivizace. Synonymické označení „vesnický boháč“ a „kulak“ (Z ruského jazyka, v původním významu pěst, což byl výraz pro dobře hospodařící samostatné bohaté rolníky. Ve 20. letech a v období sovětské kolektivizace se tento pojem používal k označení lichvářů a odpůrců kolektivizace a v tomto významu zdomácněl i v československé dobové terminologii.), užívané v komunistické propagandě, stranických materiálech i soudních spisech, obsahovalo silný pejorativní nádech schopný podněcovat nenávisť a závist vůči selskému stavu. Zdůrazňováním sociální propasti mezi nimi a ostatními vrstvami rolníků se z pojmu „kulak“ stal v rukou komunistických funkcionářů politický nástroj. Kritéria jeho vymezení (výměra půdy, strojové vybavení, využívání námezdní pracovní síly atd.) umožňovala jeho zneužití i vůči jiným vrstvám rolníků.

Linie tzv. postupného omezování a zatlačování „vesnických boháčů“, vyhlášená na počátku kolektivizace, nepřinášela očekávaný výsledek, proto se hledaly jiné možnosti k odstranění této vrstvy z organismu vesnické komunity. Jedním ze způsobů byla i tzv. Akce K (kulaci).

Od 1. listopadu 1951 byla zahájena, v duchu směrnic třech ministrů a na ně navazujících výkonných předpisů, celostátní státněbezpečnostní Akce K (kulaci). Směrnice určovaly, že rodinným příslušníkům „vesnických boháčů“ (manželce, dětem, rodičům, sourozencům) odsouzeným soudem nebo národním výborem, kterým byl uložen trest propadnutí veškerého majetku, určí ministerstvo národní bezpečnosti pracovní místo a místo nového pobytu mimo obvod obce dosavadního bydliště. K vystěhování docházelo do 24 až 48 hodin od vydání příkazu s tím, že uvězněné osoby měly následovat vystěhovanou rodinu bezprostředně po propuštění z vězení. Vlastní realizaci celé akce od podzimu 1951 do léta 1953 zajišťovaly krajské a okresní sekretariáty KSČ a KSS, krajská a okresní velitelstva StB a Veřejné bezpečnosti, zemědělské a bezpečnostní referáty krajských a okresních národních výborů, ministerstvo zemědělství a ministerstvo státních majetků, státní prokuratura, soudy a na Slovensku rovněž Pověřenectvo vnitra, spravedlnosti a zemědělství. Rozhodující slovo při výběru vystěhovávaných osob a následně při jejich dalším sledování měly orgány StB. Přesídlené rodiny byly přiděleny jako pomocné síly na státním statku a to výhradně na manuální práce v rostlinné výrobě.

Organizované a centrálně řízené vystěhování začalo 22. listopadu 1951. Celý rok, až do listopadu 1952, probíhalo jen v českých zemích. V průběhu roku 1952 bylo nuceně vystěhováno asi 140 českých rodin a jen jedna slovenská rodina z Bratislavského kraje. V květnu 1952 byla Akce K (kulaci) dočasně zastavena, ale o několik měsíců později, v říjnu byla obnovena v plném rozsahu.

Oproti původním předpokladům se celá akce rozbíhala pomalu. Důvodem byla jednak nedostatečná připravenost státních statků na přijetí těchto nucených přesídlenců a to jak po pracovní stránce, tak i ubytovacími kapacitami a rovněž nezájmem o přebírání „kulackých“ hospodářství s břemenem vysokých dodávkových povinností ze strany JZD a státních statků.

K vystěhování docházelo na základě třech typů rozhodnutí: na základě rozsudku soudu, rozhodnutím zvláštní komise KNV a ONV a na základě příkazu k vystěhování ze strany Ministerstva národní bezpečnosti nebo jím pověřeného krajského výboru StB. Kritéria pro vystěhování „kulacké“ rodiny byla velmi pružná. Prvotním hlediskem bylo vlastnictví nad 15 ha

zemědělské půdy, často však stačilo i pár hektarů ve spojení s malou živností. Rozhodujícím kritériem byl odmítavý postoj ke kolektivizaci. Pravidla byla dostatečně vágní, takže nabízela prostor i pro vyřizování si osobních účtů v dané lokalitě.

Ze zachovaných dokumentů a evidenčních materiálů v kmenových knihách StB vyplývá, že v Akci K od listopadu 1951 do léta 1953 bylo k nucenému vysídlení vytipováno v celé republice celkem 8 246 osob, z toho 3 246 mužů, 2 722 žen, 1 606 dětí a 672 starých a práce neschopných. Z evidovaných 1 888 „rodinných celků“ bylo vystěhováno minimálně 1 629 rodin odsouzených „vesnických boháčů“. Z toho na Slovensku bylo represivními orgány vytipováno 355 „rodinných celků“, z nich reálně bylo 207 nuceno přesídlit na státní statky do Čech a 44 v rámci Slovenska, dalších 48 slovenských rodin čekalo na určení místa svého bydliště. Akce probíhala s různou intenzitou ve všech krajích republiky. Největší vysídlovací vlna postihla Pražský, Jihlavský a Bratislavský kraj.

Na přelomu července a srpna 1953, vydal ministr Národní bezpečnosti Karol Bacílek ústní pokyn k ukončení Akce K. Důvodem byly mezinárodní okolnosti a projevy vnitřní nestability komunistického režimu v Československu (nepokoje v souvislosti s měnovou reformou, rozpad družstev atd.). Vystěhování odsouzených „vesnických boháčů“ a jejich rodin doznávalo ještě do října 1953. Až 18. ledna 1954 přijal politický sekretariát ÚV KSČ návrh na zrušení směrnic tří ministrů z 22. října 1951 a vykonávacích předpisů s nimi souvisejících. Se značným opožděním kriticky přiznal (ovšem nikoliv veřejně), že v mnoha případech se postupovalo nesprávně a vinu za Akci K připsal regionálním orgánům. Od Akce K jako celku se ale nikdo nedistancoval.

Celá Akce K (kulaci) neměla zákonný podklad, byla vysoce nehumánní, porušovala lidská i občanská práva. Komunistický režim ji využil jako jednu z forem nátlaku na ostatní vrstvy rolníků ke vstupu do JZD.

AKCE T-43

ZDENĚK VALIŠ

Zajištění většího počtu internovaných pro TNP, zvláště nové pracovní síly po odchodu německých válečných zajatců, dále měla přispět k „vyčištění velkých měst od reakce“ vystěhováním na venkov a především zastavit rostoucí aktivitu 3. odboje proti komunistickému režimu. TNP byly novou trestní institucí, novým druhem persekuce občanů – rozsudky bez soudů, trest bez trestného činu podle zákona č. 247/1948 Sb. z 25. 10. 1948. Dosavadní způsob příkazování do TNP se neosvědčil, konstatovalo vedení MV 31. 5. 1949, neboť „bezpečnostní referenti okresních národních výborů nechápu politické poslání TNP“. 7. 6. zvláštní komise ÚV KSČ v souladu s IX. sjezdem KSČ vyhlásila pro výběr nových obětí za prvořadě třídní hledisko a poté „špatnou pracovní morálku“. Hlavním organizátorem a vykonavatelem byly tentokrát aparát KSČ (krajské bezpečnostní „pětky“, „šestky“, bezpečnostní oddělení) a StB (referát 43, respektive krajské kanceláře T-43). Ústředna StB 8. 8. 1949 rozeslala směrnice pro „využití“ TNP a „pracovní návody“ k akci, která měla být zahájena 1. 10. v Praze a 15. 11. v českých zemích (3. 11. odložena na neurčito) s tím, že do konce pětiletého plánu bude „dodáno“ měsíčně 3 000, celkem 150 000 osob. Akci na MV řídila ústřední kancelář T-43 (ÚK-43), pod vedením B. Pokorného, která zpracovala seznam „nepřátel režimu“ (začátkem října měla „vytipováno“ na 16 000 osob či rodin). Eskorty obětí zajišťovala VI. oddělení StB a vybraní příslušníci Veřejné bezpečnosti (VB). Směrnice ÚV KSČ dávaly akci charakter rozsáhlé politické kampaně, v níž stranické instituce přebíraly iniciativní až vedoucí úlohu. „Rozpracování a podrobný plán akce T-43“, obsahoval jak politické zdůvodnění, tak konkrétní organizační a technické pokyny. Měla postihnout 1. vyložené „třídní“ nepřátele, 2. politické nepřátele. Akce se netýkala Slovenska a vesnic, pouze měst. Začíná „nástup k ofenzivnímu třídnímu boji proti buržoasii“. Akce začala v 06.00 hod. 3. 10. 1949 v Praze, zúčastnilo se jí 727 příslušníků Lidových milic (LM) přibližně stejný počet pracovníků bezpečnosti, kteří z 637 určených osob předvedli 525, do 12. 10. pak dalších 351. Po počáteční euforii bezpečnostní oddělení a sekretariát ÚV KSČ konstatoval po desetidenní realizaci, že „akce neproběhla zcela správně, nesplnila předpokládaný účel“. Negativní stránky a výsledky výrazně převyšovaly. Na zásah K. Gottwalda byla zastavena a bezpečnostní komise ÚV KSČ vydala novou směrnici pokyny s důrazem na „prověřování“ návrhů. Z původně jednorázové, rychlé a masové akce se stávala dlouhodobá, změnila se hlediska i pro výběr: 1. ti, kteří nepracují, 2. „zralí pro TNP, ale pracují“, 3. dosud „nezralí“ pro TNP. Takto získané posudky se následně dělily na případy nesporné (A), na osoby s krycím zaměstnáním (B) a případy nenaléhavé (C), to znamenalo, že pracovní poměr se posunul na úroveň hlediska třídně politického. Akce totiž přinesla dva „kladné“ výsledky: lidé se hlásili do práce, obchodníci sami nabízeli své obchody a přicházeli do národních podniků. Akce „T-43“ byla v lednu 1950 zastavena a fakticky skončila, ale získaný materiál použila StB k evidenci „nepřátel režimu“ (celostátní kartotéka měla na 210.000 záznamů) jako zdroj další persekuce.

AKCE JIH

ŠTEFAN ŠUTAJ

Jedním z cílů Akce Jih z roku 1949 bylo řešení důsledků odsunu obyvatel maďarské národnosti ze Slovenska do Čech v letech 1946-1948. Šlo o tzv. náboristy („nábor“ na práci do Čech), kteří byli odsunuti podle DPR č. 88 o pracovní povinnosti a tzv. důvěrníky, kteří byli úřady osidlováni na jejich majetcích. Druhým cílem akce byl odsun osob maďarské národnosti, kterým nebylo vráceno československé státní občanství, tedy odsun třídně a politicky nevyhovujících obyvatel jižního Slovenska.

Na práci do Čech byli odváženi lidé maďarské národnosti, převážně ze sociálně slabších vrstev, kteří se měli v novém prostředí asimilovat. V rámci centrálně organizovaného „náboru“ pracovních sil mezi listopadem 1946 a únorem 1947 bylo do Čech odsunuto na 44 129 obyvatel maďarské národnosti. Sbor pověřenců (SP) přijal 3. prosince 1948 usnesení o organizovaném návratu náboristů a o způsobu jejich umisťování. Rolníci jejichž majetek byl konfiskován, měli být umístěni na jiných vhodných majetcích a nerolníci jejichž majetek byl rovněž konfiskován, měli být umístěni na volná místa v jiných oblastech Slovenska. Ti, jejichž majetek konfiskován a přidělen jinému vlastníkovi nebyl, se na svůj majetek mohli vrátit. Většina náboristů se na Slovensko vrátila dříve, bez souhlasu úřadů a dožadovali se navrácení svých majetků. V lednu 1949 se jich z celkového počtu 44 129 lidí, vrátilo bez souhlasu úřadů na Slovensko 19 530.

Na majetky náboristů byli dosazováni tzv. důvěrníci, většinou sociálně slabí Slováci, či Ukrajinci, ovšem jen někteří z nich měli na majetky vlastnické dekrety. Na jihu Slovenska byl akutní nedostatek bytů, který nebylo možné řešit na úkor náboristů ani důvěrníků. Pokusy získat náboristy pro trvalé osídlení v Čechách příslibem státního občanství a později sociální podpory nebyly úspěšné. Stát neuznával povinnost nahradit škody vzniklé jeho postupem proti obyvatelům maďarské národnosti a situaci řešil sociálními podporami, zajištěním náhradního ubytování, nebo příspěvkem na výstavbu nového domu. Snahou slovenských úřadů bylo zároveň zbavit se těch obyvatel maďarské národnosti, kteří nedostali československé státní občanství. Akci Jih připravovaly v době od 7. září 1949 do 12. října 1949 KSS, slovenská pověřenectva a odborné komise.

Materiál z 3. června 1949 připravený pro Předsednictvo ÚV KSS měl zohlednit nároky malých vlastníků maďarské a slovenské národnosti a sladit je se snahou o jejich asimilaci a s odsunem obyvatel maďarské národnosti, kteří neměli státní občanství. Zmíněna byl rovněž ochota českých „soudruhů“ přijmout tyto osoby na práci do Jáchymova. Politickým základem Akce Jih bylo usnesení ÚV KSS ze 7. září 1949 o řešení některých otázek na jižním pohraničí. Byla vytvořena Ústřední komise Akce Jih, která měla působit při Pověřenectvu vnitra (PV). Jejím předsedou byl pověřenec vnitra D. Okáli a členy komise byli: J. Krajčí za (PV), který komisi vedl a dále zástupci pověřenectev a maďarských komunistů.

Cíle akce nabyly konkrétní podobu na zasedání SP dne 12. září 1949, na kterém bylo přijato usnesení „Úprava některých otázek, týkajících se jižního Slovenska“. SP rozhodl o výstavbě domů pro neumisťené rodiny na jižním Slovensku, o dostavbě již zahájených staveb a o rekonstrukci válkou poškozených domů. Dále zadal pověřenci vnitra, aby sestavil seznam osob, které měly být ze státně bezpečnostních důvodů z jižních okresů vysídleny a vyjednat toto opatření s centrálními úřady v Praze. SP sice kladl důraz na třídní charakter celé akce, ale pro odsun byli vybírání výhradně obyvatelé maďarské národnosti. V okresech byly utvářeny okresní a politicko bezpečnostní komise, které měly zajišťovat vlastní realizaci Akce Jih. Okresní komise měly urovnat bytové a majetkové poměry z Čech se navrátilých lidí a důvěrníků osídlených na jejich majetcích. Komise měly sestavovat seznamy „neuspokojených“ a vyřešit konflikty v obcích.

O zařazení do odsunu v rámci Akce Jih měly rozhodovat politické a politicko bezpečnostní komise, sestavené ze zástupce KSS maďarské národnosti, pracovníka StB a z jimi pozvaných místních funkcionářů KSS a národních výborů z regionů. Návrhy měla posoudit trojčlenná komise (Š. Fábry za ÚV KSS, L. Žitňan za PV a npor. Misál z StB), která byla zároveň nejvyšší instancí. Podle prvního seznamu připraveného PV nemělo být československé státní občanství přiděleno 4 761

rodinám hlásícím se k maďarské národnosti. Po prozkoumání tohoto seznamu III. odborem PV (státněbezpečnostní odbor), za účasti členů Maďarské komise (jejími členy byli: Š. Major, J. Lorincz, F. Rabay, Š. Fábry, J. Kugler), bylo do seznamu zařazeno 3 010 rodin. V seznamu bylo až 80 % dělníků, což neodpovídalo politice KSS. Byli to například dělníci odsouzeni lidovými soudy na víc, než jeden rok vězení a dále ti, kteří vystupovali proti politice komunistické strany (v církevní otázce, při zakládání JZD apod.). Po revizi tzv. superkomisemi (14. října 1949) bylo do odsunu zařazeno 644 rodin.

PV již 1. října 1949 vydalo bezpečnostní opatření pro provedení akce. 12. října 1949 bylo zahájeno nakládání odsouvaných osob ze Šamorína do sběrného tábora v Novákoch. Dálnopisem z Prahy byla 12. října 1949 Akce Jih „dočasně“ zastavena. Předsednictvo ÚV KSS kritizovalo (21. října 1949) zásahy Maďarské komise, kterou považovalo za strůjce zastavení akce prostřednictvím Budapešti. V. Široký navrhl Maďarskou komisi rozpustit. PV mělo stáhnout výměry o přikázání nuceného pobytu v Čechách a na Slovensku. Největší chybou podle komunistické strany bylo to, že akce nebyla projednána v nejvyšších orgánech KSČ. Až 24. října 1949 se Akcí Jih zabývalo Předsednictvo ÚV KSČ za účasti představitelů KSS (Š. Bašťovanský a V. Široký) a definitivně rozhodlo o jejím zastavení.

Akce Jih po přerušení měla pokračovat jen uspokojováním náboristů a důvěrníků. S náboristy vracejícími se na jižní Slovensko měl být sestaven záznam o jejich potřebách. Jejich přiděl půdy nesměl přesáhnout 5 ha. Náboristé bez domu měli být umístěni do domu bohatého občana maďarské národnosti.

Podle zprávy (z konce října 1949) z 9 okresů jižního Slovenska bylo ze 760 sporných případů, kterými se musely komise v rámci Akce Jih zabývat, 512 vyřešeno a 248 případů bylo nutno ještě řešit. Předsednictvo ÚV KSS 3. února 1950 konstatovalo, že 171 náboristů nedostalo nazpět svou půdu a 453 rodin nedostalo nazpět inventář k domu a ke svému hospodářství.

POMOCNÉ TECHNICKÉ PRAPORY

JIŘÍ BÍLEK

Pomocné technické prapory (PTP) byly zvláštní vojenské jednotky vytvořené k 1. září 1950 pro brance nastupující základní vojenskou službu, kteří byli označeni za tzv. politicky méně spolehlivé nebo nespolehlivé. Po krátkém základním výcviku beze zbraně byli nasazeni na fyzicky náročné práce především ve stavebnictví a hornictví, část se podílela na budování vojenských objektů a zařízení. Od podzimu 1951 byly PTP doplňovány také osobami povolány na tzv. výjimečné vojenské cvičení; šlo o záložníky, kteří byli při prověrkách shledáni „politicky nespolehlivými“ a měli být izolováni. Původní dvouletá základní služba u PTP byla v roce 1951 prodloužena na neurčito, stejně jako délka výjimečného cvičení.

K vyhledávání „politicky nespolehlivých“ branců i osob v záloze byl postupně vytvořen systém prověrek, na kterém se vedle orgánů Bezpečnosti a Obranného zpravodajství podílely také územní orgány (národní výbory) a stranické i další organizace. Kritéria výběru byla stanovena tak, aby do nich bylo možno zahrnout každého, kdo komunistickému režimu z různých příčin nevyhovoval: od příslušníků nekomunistických politických stran a lidí postižených akčními výbory Národní fronty přes studenty vyloučené ze studia, bývalé kapitalisty a živnostníky až po zemědělce odmítající vstoupit do Jednotných zemědělských družstev. Velmi často docházelo při prověrkách také k vyřizování osobních účtů. Vybrané osoby dostaly nově zavedenou klasifikaci E - politicky nespolehlivý, která je provázela i po odchodu z vojenské služby a dopláceli na ni také rodinní příslušníci.

Pomocné technické prapory se dělily na lehké (stavební) a těžké (důlní). První 4 lehké PTP byly zřízeny k 1. září 1950 reorganizací 4 silničních praporů ženijních pluků vytvořených pro "politicky nespolehlivé" již na podzim 1948, první 4 těžké PTP vznikly k 1. říjnu 1950 na Ostravsku a Kladensku a nahradily vojenské báňské oddíly, které se brigádnickou formou podílely na těžbě uhlí od září 1946. Prapor měl 5-6 rot, jedna z nich byla tzv. kněžská, protože do ní byli soustředěni kněží, řeholníci a studenti bohosloveckých fakult. Pro prapory vytvářené především z osob povolanych na výjimečné cvičení se používal název „kulacké“. Vedle práce v úkolové i časové mzdě byli příslušníci PTP podrobováni masivnímu ideologickému působení, které je spolu s fyzickou dřinou a různými formami šikan a ponižování mělo „převychovat“ - kdo prokázal „úspěšnou převychovu“, mohl být klasifikace E zbaven a přemístěn k bojovému útvaru.

Při svém vzniku byly PTP podřízeny velitelství ženijního vojska, od 1. ledna 1951 podléhaly Hlavní stavební a ubytovací správě ministerstva národní obrany a k 1. lednu 1952 byla pro jejich řízení vytvořena zvláštní složka - velitelství vojenských pracovních jednotek, které také připravilo první právní předpis těchto jednotek: statut schválený v srpnu 1952.

Počet PTP byl neustále zvyšován a v září 1952 existovalo již 20 praporů, v nichž sloužilo kolem 35 000 mužů. Vedle „politicky nespolehlivých“ do nich byli zařazováni i někteří specialisté (horníci, zedníci a další řemeslníci), dále osoby se sníženou zdravotní klasifikací, Romové, analfabeti a lidé trestaní za kriminální delikty. Velitelský sbor byl tvořen většinou těmi nejméně schopnými důstojníky, jichž se chtěly útvary zbavit, velké procento představovali bývalí příslušníci Obranného zpravodajství. Nižší velitelské funkce zastávali vybraní poddůstojníci, připravení především po ideologické stránce ve zvláštních poddůstojnických školách pro PTP.

Zařazeným do praporů náležela za jejich práci odměna, která však byla různými způsoby krácena. „Pétépák“ si navíc ze své mzdy platil i ubytování, stravování a další náležitosti, které mu měla bezplatně poskytnout vojenská správa a polovina zbývajícího výdělku, která mu byla ukládána na vkladní knížku, již disponoval velitel jednotky, byla v mnoha případech zcizena. Před měnovou reformou v roce 1953 přinášely PTP armádě roční zisk ve výši kolem 40 miliónů Kčs.

Vytvoření a existence PTP odporovaly nejen mezinárodním dohodám o nucené práci, které byly ratifikovány Československem, ale i čs. právním předpisům, především ústavě a brannému zákonu. Šlo o skrytou formu politické perzekuce obdobnou táborům nucené práce (viz TNP), jež z určitých skupin osob vytvářela nejen občany, ale i vojáky „druhé kategorie“, kteří byli nuceni k těžké a nebezpečné fyzické práci, žili v katastrofálních ubytovacích i hygienických podmínkách a byli vůči

vojenské správě v bezprávném postavení. Celkově prošlo v letech 1950-1954 pomocnými technickými prapory okolo 60 000 mužů, z nichž asi 25 000 mělo klasifikaci E.

Zahraniční protesty proti zneužívání vojenské služby k politickým perzekucím spolu se změnami po Stalinově a Gottwaldově smrti vedly od roku 1953 k postupné reorganizaci PTP na technické prapory, která vyvrcholila k 1. květnu 1954 zrušením posledních PTP, klasifikace E i institutu výjimečných cvičení. Pomocné technické prapory vystřídaly vojenské pracovní jednotky, které byly nadále využívány také k perzekuci osob, označovaných za „kádrově závadné“.

První pokus o otevření problematiky PTP, vytvoření organizace bývalých „pétépáků“ a jejich rehabilitaci byl v roce 1968 násilně ukončen nastupující normalizací. Až v roce 1990 bylo možné založit Svaz PTP - vojenských táborů nucených prací a přijmout zákony, které zmírnily křivdy komunistického režimu.

Přehled pomocných technických praporů v letech 1950-1954

jednotka	charakter	dislokace	vznik	ukončení existence
51. PTP	lehký	Mimoň	1.9.1950	1.11.1953 - tpr
52. PTP	lehký	Sv. Dobrotivá	1.9.1950	1.3.1954 - tpr
53. PTP	lehký	Libavá	1.9.1950	1.11.1953 - tpr
54. PTP	lehký	Komárno	1.9.1950	31.12.1953
55. PTP	těžký	Ostrava	1.10.1950	1.3.1954 - tpr
56. PTP	těžký	Horní Suchá	1.10.1950	1.3.1954 - tpr
57. PTP	těžký	Kladno	1.10.1950	1.5.1954 - tpr
58. PTP	těžký	Most	1.10.1950	1.11.1953 - tpr
59. PTP	lehký K	Most	15.4.1951	1.11.1953 - tpr
60. PTP	lehký K	Děčín	15.4.1951	1.11.1953 - tpr
61. PTP	lehký K	Rumburk	15.4.1951	1.11.1953 - tpr
IV. PTP	těžký	Orlová	24.9.1951	1.11.1953 - tpr
V. PTP	těžký	Horní Suchá	24.9.1951	1.11.1953 - tpr
62. PTP	lehký	Děčín	1.10.1951	1.1.1954
63. PTP	lehký K	Komárno	1.12.1951	1.3.1954
64. PTP	lehký K	Varnsdorf	1.12.1951	1.11.1953 - tpr
65. PTP	lehký K	Dolní Životice	1.12.1951	1.5.1954 - tpr
66. PTP	lehký K	Bílina	1.9.1952	1.11.1953 - tpr
67. PTP	lehký K	Zdechovice	1.9.1952	1.5.1954 - tpr
68. PTP	lehký K	Komárno	1.9.1952	1.5.1954 - tpr

[K - lehký prapor „kulacký“, tpr - reorganizován na technický prapor]

TÁBORY NUCENÉ PRÁCE

DUŠAN JANÁK

V totalitních režimech 20. století se izolace a věznění lidí z politických, náboženských, sociálních nebo třídních, národnostních či rasových důvodů spojené s nucenou prací staly masovým nástrojem politické perzekuce, realizovaným zejména v různých typech koncentračních a pracovních táborů. V Československu můžeme od roku 1945 sledovat formování tří táborevých soustav. První z nich představovaly v letech 1945-1948 různé druhy táborů a středisek pro Němce včetně zajatců. Další byla soustava vězeňských táborů spojená s retribučním soudnictvím, zvláštními nucenými pracovními oddíly retribučních vězňů v českých zemích a vězněním retribučních i správních vězňů v pracovních táborech na Slovensku.

Od slovenských pracovních táborů, resp. od března 1948 pracovních útvarů, kam byli vedle vězňů zařazováni mimosoudní cestou lidé nepohodlní režimu, vedla na podzim 1948 přímá cesta k táborům nucené práce (TNP). Byly specifickou formou perzekuce obyvatelstva, používanou komunistickým režimem v Československu od prosince 1948 do února 1954 a završily vývojovou řadu pracovních táborů lehčího typu začínající zde v roce 1939, v níž se prolínaly různé tradiční domácí i nové totalitní prvky. K těm prvním patřila např. izolace a nucená práce tzv. asociálních osob se snahou o jejich převýchovu, ke druhým postupně podřízení táborů politické policii, tj. StB (viz), která iniciovala jejich vznik, zavádění prvků sovětského či nacistického soudnictví v činnosti různých komisí zařazujících do táborů nebo možnost prodlužovat zákonnou dobu trestu.

Tábory nucené práce měly sloužit především k rychlé a tvrdé mimosoudní politické perzekuci obyvatelstva a zajistit dostatek zdánlivě levných a mobilních nesvobodných pracovníků pro těžkou práci v dolech, hutích a stavebnictví. Jejich existenci zakotvil vnitřně rozporný zákon č. 247/1948 Sb. přijatý v říjnu 1948 jako jedna z nových represivních norem, který převzal klíčové prvky dřívějších slovenských norem (společnou internaci právně nesouměřitelných skupin občanů, použití dvojího trestu za jeden čin a pojetí nucené práce jako trestu a výchovného prostředku současně).

Podle dalších trestních zákonů č. 86-89/1950 Sb., přijatých v rámci sovětizace legislativy, představovala od srpna 1950 internace v TNP jednak nejtvrďší formu správního trestu, jednak protiklad podmíněného propuštění pro soudní vězně, společným znakem uplatnění přitom bylo údajné projevení nepřátelství k režimu. Nová úprava měla přeměnit TNP v represivní nástroj režimu při kolektivizaci zemědělství a likvidaci soukromého podnikání. Při závěrečné etapě sovětizace legislativy a sjednocení vězeňství v resortu ministerstva národní bezpečnosti došlo v říjnu 1952 novelou trestního zákona k přejmenování na tzv. přechodné ústavy nápravných zařízení. Existenci TNP po právní stránce ukončil zákon č. 103/1953 Sb. z prosince 1953, podle něhož mohly národní výbory ve správním řízení ukládat pouze nápravná opatření, zatímco o trestu odnětí svobody rozhodovaly jen soudy.

O internaci v táborech nucené práce rozhodovaly totiž až do července 1950 tříčlenné tzv. příkazovací komise, složené z dělnických a komunistických kádřů a zřízené u krajských národních výborů (zpočátku u ministerstva vnitra – viz). Komise tvořily základní článek složitěho policejně-správního aparátu pro výběr, zařazování i propouštění osob, jen volně spojený se soustavou táborů a fakticky řízený ministerstvem vnitra. Měly do táborů zařazovat především osoby vyhýbající se práci nebo ohrožující výstavbu lidově demokratického zřízení nebo hospodářský život, zvláště veřejné zásobování, a osoby, které jim to umožňují. Komise odesílaly do táborů i všechny osoby odsouzené podle vybraných zákonů po odpykání soudního trestu; v tomto případě šlo tedy o dvojí trest. V táborech byli ale umístěni i tzv. správní či administrativní vězni odsouzení okresním národním výborem, resp. správními jejich komisemi, k trestům na svobodě vyšším než 3 měsíce, které by si dříve odpykávali v donucovací pracovně. Délka trestu v TNP činila 3 měsíce až 2 roky, věk internovaných se pohyboval od 18 do 60 let.

Dvojaký charakter internace i práce v táborech, vydávaných oficiálně za „výchovný“ prostředek, zaznamenaný ale v rejstříku trestů a spojený s řadou dalších opatření po propuštění, vedl od počátku k nejasnostem a libovůli v zařazování osob. Komisím se nedařilo naplňovat požadované

počty ani sociální složení internovaných. Místo politických protivníků a „třídních nepřátel“ převládali dělníci, drobní řemeslníci a další příslušníci „pracujících vrstev“, což nezměnily ani účelové perzekuční akce, z nichž nejnámější byla akce T - 43. Selhaly představy o zapojení občanů i masových organizací do vyhledávání obětí, klesala iniciativa komunistických funkcionářů i správních orgánů, zmírňovaly se i výroky komisí, které v roce 1950 nejčastěji zněly na 2 roky, v následujícím roce na 1 rok.

Tento neúspěch byl jedním z hlavních důvodů ke zrušení zákona o TNP. Od 1. srpna 1950 rozhodovaly o uvěznění v TNP v případě správních trestů trestní komise okresních národních výborů, u soudních vězňů po odpykání trestu příslušné komise pro podmíněné propuštění u krajského soudu. Prostor pro svévolné rozhodování se tím do jisté míry omezil, což spolu s přesunem těžiště hromadných perzekucí na politické procesy (viz) a zavedením sovětské formy nucené práce na svobodě v podobě tzv. nápravného opatření vedlo k pronikavému snížení počtu osob zařazovaných do TNP, mezi kterými mimořádně vzrostl podíl dělníků. Celkový počet osob zařazených do TNP za celou dobu jejich existence s největší pravděpodobností mírně přesáhl 21 tisíc osob. Lze však předpokládat, že skutečný počet osob dodaných do táborů se pohyboval pod hranici 20 tisíc, neboť mnoha z nich se podařilo různými cestami nástupu do TNP vyhnout.

Ve vývoji táborové soustavy, kterou v letech 1948-1954 tvořilo postupně 40 TNP, lze rozlišit čtyři stádia. Na podzim roku 1948 se počítalo s vytvořením sítě hlavních a pobočných táborů téměř ve všech krajích českých zemí, která se měla opírat o dřívější střediska pro Němce a přednostně vznikat u dolů. Představy o „klasickém“ modelu táborového systému byly ale ještě ve fázi příprav opuštěny stejně jako plány na vytvoření rozsáhlejší sítě táborů na Slovensku.

Poté se zhruba do července 1949 vytvořila v českých zemích základní soustava 16 táborů sběrných, kde se soustřeďovaly a třídily zařazené osoby, a táborů pracovních. Na Slovensku, které mělo sloužit jako rezervoár pracovních sil pro české země, se od podzimu 1948 počet pracovních útvarů a později TNP naopak zmenšoval, takže na jaře 1949 zde zůstaly pouze dva tábory v Novákách a Ilavě.

Druhá polovina roku 1949 byla ve znamení rozšiřování sítě TNP v českých zemích pro potřeby akce T-43. Přes krach akce bylo do konce roku zřízeno 9 nových táborů, z toho dva pro uranové doly, ale další vesměs mimo těžký průmysl. Konec roku 1949, kdy v Československu existovalo celkem 27 TNP, představuje kulminační bod táborové soustavy, jejíž rozsah ale začal současně klesat. Názory o nutnosti vytvářet větší tábory spolu s potřebou pracovních sil na Jáchymovsku vedly do počátku března 1950 ke zrušení čtyř TNP, z toho tří v českých uhelných revírech. Situace na Slovensku se výrazněji neměnila.

Na podzim 1950 znovu vyvstala potřeba pracovních sil pro tři nové tábory na Jáchymovsku (viz Jáchymov); stavy obětí TNP však rychle klesaly. Nové vedení vězeňského sektoru proto oficiálně vyhlásilo záměr likvidovat většinu táborů i pracovních skupin a udržovat pouze tábory na Jáchymovsku a několik větších sběrných táborů ve vlastních objektech. Tento záměr se realizoval s některými změnami od listopadu 1950 do října 1951, přičemž od ledna 1951 začala postupně také likvidace menších táborů na Jáchymovsku. Při delimitaci táborů k 1. červnu 1951 ministerstvu spravedlnosti tak velitelství Sboru vězeňské stráže převzalo jen několik větších táborů s pracovními skupinami. Po dalších změnách a redukcích provedených již ministerstvem spravedlnosti zůstaly od 1. listopadu 1951 v provozu jen čtyři TNP.

Vytvoření tří mužských táborů (v severních Čechách ve Všebořicích, na jižní Moravě v Brně a na východním Slovensku v Ruskově, vždy s jedním i více detašovanými oddíly) a ženského tábora na Moravě v Gottwaldově znamenalo návrat ke „klasickému“ typu vcelku pravidelně rozložených táborů, které tvořily nevýznamný organizační celek v rámci vězeňství. Byly začleněny do soustavy věznic a pracovních útvarů a po předání vězeňství ministerstvu národní bezpečnosti v září 1952 spojeny s bývalými vojenskými věznicemi v Libochovanech a Olbramovicích jako přechodné útvary nápravných zařízení. V polovině roku 1953 začala jejich likvidace, která skončila zrušením TNP v Brně počátkem února 1954.

V direktivně byrokratickém a centralistickém způsobu řízení TNP lze rozlišit tři delší etapy. Od září 1948 do září 1949 byly TNP řízeny z ústředí bezpečnostních složek na ministerstvu, resp. pověřenectvu vnitra, a řízení českých a slovenských TNP zůstalo odděleno.

Zahájení akce T-43 znamenalo i počátek další etapy trvající více než půldruhého roku (říjen 1949 - květen 1951), kdy TNP řídila Státní bezpečnost. Zpočátku ještě částečně přetrvávala dosavadní dvojkolejnost řízení táborů, na přelomu let 1949-1950 pak začínají snahy o zostření režimu, reorganizaci sítě TNP a zavedení „třídně“ diferencované perzekuce. Povýšení Bezpečnosti na samostatný resort v květnu 1950 se po novelizaci trestních zákonů projevilo mj. tím, že Správa TNP začala řídit správní věznice i tábory na Slovensku a v říjnu 1950 byla přeměněna na vězeňský sektor ministerstva národní bezpečnosti. Nové vedení sektoru začalo v listopadu razantní likvidaci stagnujících TNP, završenou "výměnou" zbylých TNP za jáchymovské vězeňské tábory, které měly v rámci československého vězeňství klíčový význam.

V závěrečné etapě řídil tábory od června 1951 značně redukováný referát TNP na velitelství Sboru vězeňské stráže a od září 1952 Správa nápravných zařízení ministerstva národní bezpečnosti.

Rozhodující část obětí TNP, jejichž skutečný počet v táborech byl nejvyšší od konce roku 1949 do července 1950, kdy se pohyboval mezi 5-6 tisíci osob, i když počet evidovaných byl značně vyšší, tvořili po celou dobu jejich trvání lidé bez politické příslušnosti. Šlo tedy o typické oběti postupující kriminalizace společenských vztahů, mezi nimiž převažovali dělníci a řemeslníci. Zdravotní stav a pracovní schopnost internovaných se stále zhoršovaly a věkový průměr zvyšoval, zejména při pokusech využít TNP k masové politické perzekuci. Z dobových statistik lze usuzovat na řadu podstatných rozdílů mezi tábory v českých zemích a na Slovensku (až čtyřnásobně častější přerušení internace ve slovenských TNP, dvojnásobně vyšší podíl útěků na Slovensku apod.). Rozdílnou dynamiku přitom nepochybně ovlivňovala jak ekonomická úloha Slovenska, tak mocenské plány StB, pro niž nebyly slovenské tábory kromě llavy zajímavé.

Přes všechny snahy se TNP nestaly nástrojem masové perzekuce politických protivníků režimu, nepochybně však přispěly ke kriminalizaci společenských vztahů, náhodné perzekuci a zavražďování bezúhonných občanů i nepřiměřenému postihu tzv. asociálů a lidí dopouštějících se drobných přestupků. Od počátku měly tábory plnit hlavně ekonomickou funkci jako zdroj výkonných pracovních sil pro těžký průmysl, především hornictví a hutnictví, a stavebnictví. Splnění těchto požadavků se však navzájem vylučovalo s perzekučními záměry; kromě toho je komplikovala jak neschopnost naplnit tábory dostatečným počtem obětí, tak regionální zájmy podniků i úřadů. Tyto skutečnosti ve svých důsledcích vedly k relativně rychlému konci TNP a k jejich nahrazení pracovními útvary vězňů.

JÁCHYMOV

PROKOP TOMEK

Se jménem města Jáchymova jsou v období 1945-1989 spojeny především dva významné pojmy: vězeňství a těžba uranu. Oba souvisejí s režimem československých komunistů a pomáhají jej přesvědčivě charakterizovat. Vězeňské tábory na Jáchymovsku byly ukázkou represivní povahy režimu, těžba a dodávky uranové rudy Sovětskému svazu pak dokladem jeho naprosté politické nesvéprávnosti a konec konců i ekonomické neschopnosti.

Vězeňské tábory v místech těžby uranové rudy začaly být postupně zřizovány v letech 1949-1953, kdy nahrazovaly pracovní tábory německých válečných zajatců a tábory nucených prací (viz TNP). Nejprve v oblasti Jáchymova (celkem jedenáct táborů), Horního Slavkova (čtyři tábory) a nakonec na Příbramsku (dva tábory). Organizačně tvořily tyto tábory jeden celek v letech 1949-1951 označovaný Stanice Sboru vězeňské stráže Ministerstva spravedlnosti Ostrov a poté Vězeňský ústav, respektive Správa táborů Ostrov. Od 18. července 1951 byly tajným rozkazem ministra národní bezpečnosti součástí uzavřené oblasti s krycím názvem JIZERA, zahrnující území Jáchymovska, Horního Slavkova, Příbrami a části okresů Karlovy Vary, Kraslice, Sokolov, Dobříš a Chomutov. Po některých organizačních úpravách byla v souvislosti s likvidací uranových dolů na Jáchymovsku Správa zrušena ke dni 31. prosince 1959. Vnitřní režim v táborech zajišťoval do 1. června 1951 Sbor vězeňské stráže ministerstva spravedlnosti, poté ministerstvo národní bezpečnosti. Za vnější ostrahu táborů i celé oblasti v letech 1949-1954 zodpovídal útvar Sboru národní bezpečnosti SNB (viz) s krycím názvem JEŘÁB a poté do roku 1959 6. brigáda Vnitřní stráže ministerstva vnitra.

Specifickým znakem místních vězeňských táborů bylo nasazení vězňů většinou na práce v dolech uranové rudy. Životní podmínky vězňů, ve velké míře odsouzených v politických procesech (viz), tam byly na jedné straně velmi tvrdé: vyčerpávající a životu nebezpečná práce v dolech, přísný režim života v táborech a hlad. K výraznému zhoršení došlo zejména po převedení táborů pod pravomoc ministerstva národní bezpečnosti od poloviny roku 1951. Na druhé straně v táborech oproti "pevným" věznicím (např. Leopoldov či Mírov) nebyli vězni tak izolováni, existovaly možnosti kontaktu se světem venku pomocí civilních zaměstnanců, různá ekonomická přilepšení z této strany a také snadnější možnost útěku. Takové pokusy byly ale riskantní, hrozilo zastřelení ostrahou a přísné tresty, někdy i tresty absolutní. V letech 1949-1959 se o útěk přesto pokusilo minimálně 584 vězňů.

Z táborů je doložena řada událostí svědčících o hrubém porušování dokonce i tehdejších zákonů. Byly to případy až několikaměsíčního svévolného držení vězňů v trestních „bunkrech“ v otřesných životních podmínkách s trvalými zdravotními následky a někdy dokonce končící i smrtí. Je doloženo až padesátihodinové takřka nepřetržité stání vězňů na mraze na táboře Rovnost v březnu 1953, bití, či zastřelení vězně za nejasných okolností. Příslušníci ostrahy využívali tajných spolupracovníků mezi vězni k inscenování demonstrativních zákroků při pokusech o útěk. Využívali i kriminálních vězňů k šikanování a fyzickému napadání vězňů politických. Zcela se nedodržovaly předpisy o práci v dolech, scházely ochranné pomůcky proti radioaktivnímu záření, odsouzení pracovali na tři směny včetně nedělí.

Počty vězňů v táborech na Jáchymovsku se pohybovaly od 1 130 v roce 1949 až po zhruba 14 000 v roce 1953. Jejich nasazení na práci v uranových dolech v oblasti Jáchymova a Horního Slavkova skončilo v první polovině roku 1961. V šedesátých letech se stav vězňů v dolech v oblasti Příbrami pohyboval okolo 1700 mužů a poslední byli na těžbě uranové rudy nasazeni na Příbramsku v roce 1986. Tábory Správy Ostrov prošlo v letech 1949-1962 70 737 osob. V táborech existujících v místech těžby uranové rudy zemřelo v letech 1949-1986 celkem přinejmenším 443 vězňů (v letech 1949-1961 342). Z nich bylo nejméně 32 zastřeleno ostrahou při pokusu o útěk (v letech 1949-1961 31 vězňů) a na následky pracovních úrazů zemřelo nejméně 210 vězňů (v letech 1949-1961 145 vězňů).

Druhým důležitou pojmem spjatým s Jáchymovem je samotná uranová ruda. Její těžba pro vojenské účely začala po roce 1945, kdy pro Sovětský svaz představovaly doly v Jáchymově první otevřené a dosažitelné ložisko připravené k okamžité těžbě. Bezprostředně po válce tak byla československá vláda víceméně přinucena k podepsání dohody, která zaručovala přebírání veškeré produkce

v budoucích dvaceti letech Sovětským svazem. Samotné jáchymovské ložisko se však nakonec neukázalo tak výnosné: z celkového objemu 96660,6 tun uranové rudy vyvezené z Československa do SSSR v letech 1945 šlo pouze o 7189 tun, z oblasti Horního Slavkova 2553 tun oproti velkému podílu 41527 tun uranu z oblasti Příbrami.

Původní smluvní podmínky nebyly pro Československo teoreticky nevýhodné, znamenaly úhradu výrobních nákladů a určitý zisk, ale postupně se pod tlakem SSSR měnily v podmínky prakticky tržní, přičemž z porovnání skutečných výrobních cen československého uranu se známými světovými prodejními cenami v kterémkoliv období let 1945-1989 je patrné, že nepružné socialistické hospodaření nedokázalo prostě produkovat uranovou rudu za konkurenceschopné ceny. SSSR totiž požadoval těžit nejen ložiska rentabilní, ale také zcela ztrátová. Celkové náklady na těžbu a zpracování téměř sta tisíc tun uranové rudy činily podle oficiálních zdrojů zhruba 67,5 miliard Kčs. Prodejní cena veškeré vyprodukované rudy měla dosáhnout celkové výše 77,5 miliard Kčs. Zisk za československý uran by měl činit cca 10 miliard Kčs. Tento výpočet ovšem nebere v úvahu dotace ceny uranu ve výši až 23,9 miliard Kčs, poskytované v letech 1967-1989 ze státního rozpočtu. Tak by představoval hospodářský výsledek československého uranového průmyslu za léta 1945-1989 ztrátu až 13,9 miliard Kčs. Připočítáme-li ovšem dodatečné investice do asanace oblastí severních Čech zamořených po těžbě uranu loužením kyselými roztoky ve výši několika desítek miliard Kč, které budou poskytovány ze státního rozpočtu ČR ještě několik dalších desítek let, zvýší se tato ztráta na nejméně 40 miliard Kč. Toto číslo přitom jistě není konečné.

Přehled táborů v oblastech Jáchymova, Horního Slavkova a Příbrami, jejichž názvy se měnily takto: 1949 – Trestanecké pracovní tábory, 1951 – Pracovní útvary vězňů, 1. 6. 1954 – Nápravně pracovní tábory MV, 1. 3. 1961 – Útvary nápravných zařízení MV (za názvem tábora následuje krycí písmeno):

Vykmanov, Ústřední tábor (D)	4. 2. 1950 – 28. 2. 1961
Jáchymov, Bratrství (M)	21. 2. 1950 – 12. 6. 1954
Vykmanov I (C)	1. 3. 1949 – existuje dodnes jako Věznice Ostrov
Vykmanov II. (L)	1951 – 26. 5. 1956
Jáchymov, Svornost (K)	4. 2. 1949 – 29. 10. 1954
Jáchymov, Mariánská (B)	4. 6. 1949 – 1. 4. 1960
Jáchymov, Rovnost (P)	15. 9. 1949 – 1. 6. 1961
Jáchymov, Nikolaj (A) TNP	1. 9. 1950 – 15. 2. 1951
	1. 11. 1951 – 1. 7. 1958 Pracovní útvar vězňů
Jáchymov, Eliáš I. (N)	29. 7. 1949 – konec roku 1951
Jáchymov, Eliáš II. (N)	8. 12. 1950 – 1. 4. 1959
Jáchymov Vršek, Barbora (E)	3. 10. 1949 – 25. 4. 1951 TNP
	1. 8. 1951-1. 4. 1957 Pracovní útvar vězňů
Horní Slavkov, Prokop (T)	2. 7. 1949 – dosud slouží vězeňským účelům
Horní Slavkov, Ležnice (O)	26. 1. 1950 – 22. 8. 1955
Horní Slavkov, Svatopluk (V)	duben 1950 – 14. 5. 1955
Horní Slavkov, XII. (X)	září 1951 – 9. 8. 1954
Příbram, Vojna (U)	září 1951 – 1. 6. 1961
Příbram, Bytíz (Z)	květen 1953 – dosud slouží vězeňským účelům

LÉTO PROCESŮ 1972

JAROSLAV CUHRA

V létě 1972 byla (odsouzením více než čtyř desítek osob za politicky motivovanou činnost od roku 1969) v zásadě uzavřena první fáze soudních represí užitých normalizačním režimem proti svým oponentům. Jejich příprava a obsah se odvíjel od akce StB *Opozice*, zahájené v době prvních normalizačních voleb do všech stupňů zastupitelských orgánů v Československu v listopadu 1971. StB využila širší dohody několika opozičních seskupení i jednotlivců o letákové akci, která měla upozornit občany na jejich zákonná práva, včetně práva voleb se nezúčastnit, případně hlasovat tajně a vyškrtávat kandidáty. Smyslem bylo hlavně snížení počtu účastníků voleb, aby se demonstroval přetrvávající odpor k normalizační politice. Leták, nazvaný *Občané*, byl vytištěn v mnohatisícovém nákladu, část byla propašována ze zahraničí. StB ovšem již na začátku rozesílání letáků zadržela 8. listopadu 1971 v Praze Hedviku Hejdánkovou a Jiřího Jirásků a následně se pokusila zachytit celý náklad výzvy, odhalit kolportérské sítě a autory akce. Při vylepování letáků v Brně byli zatčeni dva synové bývalého tajemníka jihomoravského krajského výboru KSČ Jaroslava Šabaty a zatýkáni pokračovalo v Praze i v Brně (do konce roku 1971 postihlo několik desítek osob). StB využila situace i získaných informací k eliminaci širšího spektra opozice a 31. ledna 1972 tak zatkla naráz více než sto osob z nichž bylo postupně vybráno 46 obviněných, reprezentujících různé směry i myšlenkové zdroje opoziční aktivity. Stíhaní byli jak bývalí členové KSČ, kteří se nadále hlásili k ideám pražského jara, tak také nemarxističtí socialisté, příslušníci Českobratrské církve evangelické i studenti. Společným znakem bylo buď zapojení do letákové akce nebo jiná „odhalená“ opoziční činnost. 14. července 1972 se procesy zabývalo předsednictvo ÚV KSČ, které projednalo předběžnou zprávu o přípravě a souhlasilo s jejich koncepcí. Obvinění byli rozděleni do devíti skupin, v Praze bylo souzeno 19 osob, v Brně 27 osob, u části souzených se projednávala pouze jejich účast na letákové akci, u dalších i jiná činnost od roku 1969 – účast v samizdatu, příprava politických programů, rozšiřování dalších „protisocialistických“ materiálů apod. Procesy byly zahájeny 19. července a skončily 10. srpna 1972, všichni obvinění byli uznáni vinnými a odsouzeni většinou podle § 98 podvracení a to navzdory tomu, že většina z nich odmítala obsah žalob a poukazovala na vykonstruovanost a účelovost obvinění. Celková výše převážně nepodmíněných trestů činila 116 let, šest obžalovaných bylo odsouzeno k pěti a víceletému trestu (Jan Tesař, Jiří Müller, Milan Šilhan, Milan Hübl, Jaroslav Šabata, Antonín Rusek). Zjevné politicky motivované násilí se stalo terčem kritiky zahraniční zpravodajské obce i vládních či nevládních institucí, Československo bylo opakovaně vyzváno k ukončení represivní politiky. Pod tímto tlakem zorganizovaly státní orgány obranou mediální kampaň, „dokazující“ zločiny odsouzených i jejich spojení s nepřáteli socialistického Československa. Se zvláštní nevolí přijala československá strana protesty západních komunistických stran (nejméně jedenácti), na něž reagovalo předsednictvo ÚV KSČ protestem proti souběhu „tendenčního tažení“ těchto komunistických stran s „nenávistnou antikomunistickou kampaní“, v dlouhodobější perspektivě však vzájemné vztahy narušeny nebyly. Z pohledu režimu však tvrdý zásah proti části opozice splnil zastrašující účel a v několika následujících letech k dalšímu společnému otevřenému projevu nesouhlasu nedošlo.

PROCES S TZV. BRATISLAVSKOU PĚTKOU

JURAJ MARUŠIAK

Politicky motivovaný soudní proces se skupinou opozičních aktivistů v Bratislavě, členy bratislavské skupiny Hnutí za občanskou svobodu (HOS) v Bratislavě. Filosof Miroslav Kusý, křesťanský aktivista Anton Selecký, spisovatelka Hana Ponická, lékař a publicista Vladimír Maňák a Andrej Strýček, zastoupený advokátem a aktivistou křesťanského disentu Jánem Čarnogurským, adresovali 4. srpna 1989 Úřadu vlády SSR dopis ve kterém odsoudili okupaci Československa v roce 1968 a označili ji za porušení mezinárodního práva. Na 20. srpna avizovali uctění památky padlých během invaze v Bratislavě, Košicích a dalších městech Slovenska.

Brzy nato, 14. srpna 1989 následovalo zatčení J. Čarnogurského a M. Kusého a domovní prohlídky u ostatních signatářů. Předmět trestního stíhání se měnil, nakonec byli signatáři obviněni z trestného činu pobuřování, J. Čarnogurský a M. Kusý z podvracení republiky, M. Kusý navíc z trestného činu poškozování republiky v cizině. Po zahájení trestního stíhání se poškozeným dostalo od veřejnosti označení „bratislavská pětka“. Protestní prohlášení proti perzekucím bratislavských aktivistů HOS přicházela během srpna, zejména z Čech. Mezi prvními protestovala Demokratická iniciativa. Na Slovensku jako první reagovali spisovatelé Ľubomír Feldek, Andrej Ferko, Ján Štrasser, Pavol Vilikovský a literární vědec Peter Zajac. 30 srpna 1989 byl uveřejněn protest více než 30 významných osobností ze Slovenska. Jako první signatář byl uveden bývalý generální tajemník ÚV KSČ v letech 1968-1969 Alexander Dubček. Do konce září 1989 protestní petici podepsalo více než 600 osob, včetně lidí žijících mimo Bratislavu. Osobní prohlášení, podporující postoj spisovatelů, vydali někteří bratislavští výtvarníci a skladatelé stejně tak i 13 slovenských sociologů. Protestní prohlášení vydali i liberálně orientovaní aktivisté maďarské menšiny (Károly Tóth aj.) a slovenské centrum PEN klubu. Připravovaný proces urychlil sblížení občanského a křesťanského disidentského hnutí, přispěl rovněž k aktivizaci exkomunistů z roku 1968 seskupených kolem A. Dubčeka. Společnou řeč s příslušníky neoficiálních struktur na Slovensku našla i část intelektuálů, působících v rámci oficiální kultury. Definitivní obžaloba byla vypracovaná až 9. října 1989. Předmětem trestního stíhání J. Čarnogurského se dodatečně stalo vydávání samizdatového časopisu „Bratislavské listy“, kde obhajoval princip soukromého vlastnictví a hlásal nevyhnutelnost zániku komunismu. Začátkem října 1989 byl z vyšetřovací vazby propuštěn M. Kusý, o dva týdny zase soud vyloučil J. Čarnogurského ze skupiny obžalovaných a rozhodl se projednat jeho případ zvlášť. Během soudního jednání 6. listopadu 1989 (začátek procesu s J. Čarnogurským) a 14. listopadu 1989 (začátek procesu s ostatními obviněnými) podpořili obviněné svou přítomností v soudní síni mnozí opoziční aktivisté, včetně Alexandra Dubčeka. Před Justičním palácem, kde se proces konal se shromáždilo na 300 lidí požadujících osvobození obviněných. Během druhého procesu promluvil k demonstrantům Alexander Dubček. M. Kusý byl 14. listopadu odsouzen na 8 měsíců podmíněně za poškozování zájmů republiky v cizině. H. Ponická, A. Selecký a V. Maňák byli zproštěni obžaloby a soud jejich čin označil pouze za vyjádření občanských postojů. J. Čarnogurský byl 23. listopadu 1989 osvobozen. Jednání proti němu bylo doprovázeno mohutnou demonstrací občanů před Justičním palácem. Prokurátor se proti osvobozujícímu rozsudku odvolal. Trestní stíhání proti J. Čarnogurskému a M. Kusému bylo na základě amnestie prezidenta ČSSR Gustáva Husáka 25. listopadu 1989 zastaveno.

PROTIREŽIMNÍ AKTIVITY V 50. LETECH

ZORA DVOŘÁKOVÁ – JIŘÍ MÁLEK

Odboj vzniklý v Československu bezprostředně po únoru 1948 byl v podstatě ilegálním pokračováním legální činnosti předúnorových nekomunistických politických stran a mnohých společenských organizací. Také některé odbojové skupiny z doby druhé světové války a domácí složky druhého odboje se opět zformovaly, aby nyní začaly pracovat proti komunistické totalitě. Takovéto ilegální kontakty udržovali například bývalí představitelé národně socialistické strany i strany lidové. Ti z nich, kteří neodešli do exilu, ale zůstali doma, měli udržovat vazby s dosavadní členskou základnou, zabezpečovat zprávy pro exil, pomáhat pronásledovaným lidem a v neposlední řadě koncipovat politické programy pro budoucnost, pro okamžik pádu komunistické totality.

Většina nekomunistů odhadovala trvání komunistického režimu pouze na měsíce a možná jen na týdny. Ani značná část komunistů si nebyla jista delším trváním a stabilitou diktatury, kterou právě nastolili. Zprvu se obecně předpokládalo, že dojde k převratu vnitřními silami. Ukázalo se však, že tato naděje není reálná, neboť se komunistický režim průběhem jednoho dvou let značně upevnil, zatímco domácí odbojové síly zůstávaly roztržštěné. Navíc stupňující se komunistický teror nabádal k obezřetnosti a snaze o maximální utajení. Věznice se totiž plnily zatčenými a komunistické soudy vynášely nemilosrdné ortely – množily se tresty na doživotí i tresty absolutní.

Za této situace postupně převládl názor, že se politický obraz střední Evropy promění jen novým jednáním mezi Západem a Východem, případně válečným konfliktem, v němž Západ zvítězí. Přibližně do Stalinovy smrti v roce 1953 to byla reálná alternativa tehdejšího mezinárodního vývoje. Rovněž se potvrzovalo, že Sovětský svaz příliš pevně ovládá své satelity, než aby se mohl v některém z nich uskutečnit vnitřní zvrát politických poměrů, aniž by došlo k celkové porážce komunistického bloku. Očekávání válečného konfliktu ovlivnilo nejvyšší měrou podobu třetího, protikomunistického odboje, který se hodlal do tohoto předpokládaného konfliktu zapojit stejnou měrou a obdobným způsobem, jako se do průběhu druhé světové války zapojily domácí složky druhého odboje.

Situace třetího odboje proti druhému byla však v mnoha momentech složitější. Byla doba míru (byť problematického), proti sobě stáli lidé stejného národa. Nejenže neexistovalo jednotné vedení odboje a ani jeho vůdčí autorita (v případě druhého odboje jí byl prezident Beneš), ale negativní roli sehrávala i nedostatečná informovanost o prioritách zahraniční politiky Spojených států, mezi něž tehdy nepatřilo angažovat se ve střední Evropě, zejména ne proti vůli Sovětského svazu. Přesto vznikaly ilegální odbojové skupiny, avšak pro uvedená negativa byly poznamenány uspěchaností v jejich organizování, což přivodilo nedostatečnou konspiraci. Ilegální skupiny většinou spoléhaly na den D – na vypuknutí třetí světové války.

Jako za druhého odboje vznikaly i nyní ilegální skupiny z lidí spojených již před únorem 1948 různými zájmovými vazbami. Byli to nejen členové nekomunistických politických stran (jednoznačně tu převažovali národní socialisté), ale odbojové skupiny zakládali vojáci, z nichž zvláštní část odboje tvořili důstojníci západní armády, dále to byli sokolové, skauti, volyňští Češi, vysokoškolští studenti, sedláci a především účastníci druhého odboje – partyzáni a zpravodajci. Právě tato zjevná zájmová a profesní vyhraněnost skupin třetího odboje pomáhala Státní bezpečnosti snadněji identifikovat jednotlivé skupiny a pronikat do nich agenty nebo přímo svými příslušníky.

Tajná interní zpráva StB z konce roku 1948, hodnotící současnou situaci, konstatuje: „Zrodil se masový odboj [...] nejprve vzniklo hromadné odbojové hnutí a za ním teprve následovala naše práce [...] ve své práci jsme byli zpočátku překvapenými diváky, když jsme neustále objevovali širokou základnu ilegality [...] masová nespokojenost neustále vzrůstá, nedá se již dobře mluvit o neobjektivních příčinách [...] odboj se rozrůstá ne již tak do kvantity, jako do kvality [...] není možno všechny členy odboje zlikvidovat, poněvadž bychom museli zavřít polovinu národa.“ Ilegální skupiny vzniklé krátce po únoru se zpravidla pokusily o příliš široký záběr odbojové aktivity. Vedle vlastní organizace tisky a rozšiřovaly letáky a časopisy, zajišťovaly úkryty pro odbojáře v plné ilegality, získávaly peníze a potravinové lístky, sestavovaly vysílačky, navazovaly spojení se zahraničím, získávaly informace politické, hospodářské a vojenské, zajišťovaly tajné překračování státních

hranic, prováděly i sabotážní činnost a především se všestranně připravovaly k ozbrojeným akcím v rámci války nebo povstání. Tato rozmanitá aktivita často vedla k odhalení skupin, když se někteří členové dobře organizované zpravodajské skupiny z nemístné horlivosti zabývali i tisknutím a rozšiřováním letáků.

Počáteční fází činnosti každé skupiny byla fáze organizační. Spočívala v získávání protikomunisticky smýšlejících důvěryhodných osob, které měly nutnou dávku osobní statečnosti, aby čelily všem rizikům, která přinášela ilegalita a konspirace — někdy i za cenu ztráty vlastního života. Z charakterových vlastností byla nutná i obezřetnost a chladnokrevnost při plnění stanovených úkolů. Již v této první fázi činnosti přistoupila řada skupin ke své práci bez důkladného prověřování těch, jež do ilegality zapojovala. Nejednou podcenila názorový vývoj i charakterový zlom některých lidí, které znala z druhého odboje, ale k jejichž proměně mohlo dojít v poválečném období. Tak se stalo, že do skupin byli zapojeni i někteří lidé, jejichž přesvědčení bylo nyní komunistické i tací, kteří se dokonce stali agenty StB.

Tisknutí a rozšiřování letáků a jiných tiskovin bylo zejména v roce 1948 nejčastější aktivitou ilegálních skupin. Nepodceňoval ji ani vlastní odboj, ani Státní bezpečnost. Tyto tiskoviny kromě protikomunistického obsahu dokládaly, že jsou tu organizované skupiny lidí, schopné určité akce, která je pro komunistický režim nebezpečná.

Zajišťování úkrytů pro osoby nepřátelské komunistickému režimu patřilo k dalším úkolům ilegálních skupin. Úkryty se zajišťovaly pro osoby, jimž bezprostředně hrozilo zatčení, nebo které uprchly z vězení či také pro ty, kteří pro plnění úkolů, jež na sebe vzali, sestoupili plně do podzemí. Také bylo třeba zabezpečit úkryty zahraničním agentům, kteří přicházeli jako agenti-chodci, pracující pro zahraniční československé zpravodajské centrály nebo pro zpravodajské služby některých západních států.

Nejen pro tyto účastníky odboje, ale i pro lidi pronásledované komunistickým režimem bylo třeba shromažďovat peníze, případně potravinové lístky a předměty denní potřeby. Při tehdejších zásobovacích potížích si to vyžadovalo značnou obětavost.

Velice důležitou činností ilegálních skupin bylo zajišťování přechodů státních hranic pro ty, kteří prchali z Československa, protože buď byli přímo ohroženi komunistickým represivním aparátem, nebo proto, že byli napojeni na zahraniční odboj, ale třeba i proto, že nechtěli žít v komunistické diktatuře. Někteří z agentů-chodců používali tyto „kanály“, jiní pokládali za bezpečnější přecházet hranice bez cizí pomoci. Na budování těchto „kanálů“ se významně podíleli volyňští Češi, přesídlení po válce z SSSR do českého pohraničí, kteří z vlastní zkušenosti znali život ve Stalinově Sovětském svazu, mnozí i z táborů GULAGu.

Získávání a sestavování výkonných vysílaček bylo dalším hlavním úkolem odbojových skupin, které chtěly mít přímé samostatné spojení se zahraničním odbojem nebo západními zpravodajskými centrály. Snahy vybudovat takové spojení zesílily potom, co se stávalo obtížnějším a riskantnějším spojení domácího a zahraničního odboje prostřednictvím agentů-chodců. Významnou roli při tom sehrály zkušenosti z druhého odboje.

Navazovat spojení se zahraničím bylo nutností především pro skupiny, které se postupem času specializovaly na zpravodajskou činnost. O to se snažily i skupiny, jež se připravovaly na ozbrojené akce. Tyto pokusy v řadě případů napomohly Státní bezpečnosti k infiltraci odbojových skupin spolupracovníky StB. Zpravidla to byli agenti, kteří se do vytipovaného prostředí vloukli předstírajíce, že jsou agenty západními.

Zpravodajská činnost odbojových skupin byla velmi rozdílné kvality. Nejvyššího stupně dosáhly skupiny, jejichž členové pronikli na vedoucí místa československé armády, bezpečnostních složek, politického a hospodářského života. Při jejich odhalení a dopadení jim jejich kvalifikovaná zpravodajská činnost bez výjimky přinesla trest smrti.

Sabotážní činnost odbojových skupin neměla z celostátního hlediska větší hospodářský dopad. Komunistická ekonomika byla narušována mnohem víc úpornými snahami o totální centralizaci a vlastní neschopností. Sabotážní činnost jako např. zapalování stohů s obilím však většinou měla na veřejnost značný psychologický účinek.

Podobně i tzv. teroristická činnost, omezující se až na výjimky na pouhé zastrašování komunistických funkcionářů, působila především psychologicky. Dokládala skutečnost, že tu jsou skupiny lidí připravených k ozbrojené akci, které se komunisté obávali.

Shromažďování zbraní bylo téměř nezbytnou součástí činnosti mnohých ilegálních skupin. Zbraně měly sloužit jednak k osobní obraně odbojářů, jednak k předpokládaným ozbrojeným akcím. Zbraní všeho druhu (pouhé tři roky po válce) bylo mezi lidmi dost. I mimo vojenské skupiny tu byly dobře vyzbrojené skupiny, zvláště z bývalých nekomunistických partyzánů, kteří po válce své zbraně neodevzdali a po únoru 1948 obnovili a budovali nové partyzánské bunkry, zejména v lesích na moravsko-slovenském pomezí. Ale i jiné civilní skupiny disponovaly kulomety, ba dokonce je doložena i existence tanků. Zkušených bojovníků z války bylo rovněž víc než dost. Použití letadel je známo v případech útěků bývalých západních letců do zahraničí.

K všeobecnému ozbrojenému vystoupení odbojových skupin mělo dojít v okamžiku očekávaného vypuknutí třetí světové války nebo za revolučního povstání. Ačkoliv k jednomu ani k druhému nedošlo, přesto vojenské skupiny uskutečnily dva závažné pokusy o převrat vlastními silami, které však byly v posledních okamžicích zmařeny zásahy vojenské kontrarozvědky a Státní bezpečnosti. Den D nenastal. Jediným výsledkem byly rozsáhlé represálie včetně poprav některých účastníků pokusu o převrat.

Hodnotíme-li s odstupem času činnost a výsledky domácích skupin třetího, protikomunistického odboje, musíme konstatovat, že v době po únoru 1948 bylo těžké předvídat, že se komunistický režim v Československu stabilizuje a bude trvat čtyři desetiletí. Rozsáhlá odbojová činnost prováděná desítkami ilegálních skupin vycházela z všeobecného a reálného očekávání třetí světové války, která by porazila a zničila světový komunismus. Bez kontextu světového ozbrojeného konfliktu nebo nových mezinárodních jednání neměl třetí odboj šanci prosadit svůj cíl – obnovení demokracie v Československu.

Postupným rozbitím a likvidací ilegálních skupin a stabilizací komunistického režimu v rámci celosvětového vývoje odboj zanikl v letech 1953-1954. Ojedinelé různé formy odporu a kvalifikované špiónážní činnosti však přetrvávaly i do dalších let.

O velikosti nebezpečí, které pro komunistický režim v Československu představovaly ilegální skupiny třetího odboje, svědčí skutečnost, že si komunisté k jejich potlačování (ale i vůči všem odpůrcům režimu) vytvořili zvláštní zákon č. 231/48, zvláštní tzv. Státní soud, který působil do konce roku 1952 a dokonce i Ministerstvo národní bezpečnosti, které působil mimo Ministerstvo vnitra v době od 23. 5. 1950 do 11. 9. 1953. V přímé podřízenosti tohoto ministerstva byla kromě Státní bezpečnosti i vojenská kontrarozvědka. Všechny tyto složky tvořily represivní aparát KSČ, jejíž pokyny měly direktivní povahu. Potlačovaly třetí odboj zcela nezákonnými metodami, včetně porušování zákonů a nařízení, které sami komunisté vydali.

Na vysvětlenou je však třeba říci, že ne každý, kdo byl stíhán podle zmíněného zákona 231/48, byl členem nějaké ilegální skupiny. Mnozí, kteří skončili jako političtí vězni, neměli na svém kontě ilegální činnost, ale stačilo jejich nekomunistické přesvědčení, příbuzní v exilu, majetek, na nějž si KSČ činila nárok, a někdy to bylo jen lživé udání, aby šli do vězení.

Obraz o rozsahu a rozmanitosti ilegální činnosti bývá zkreslen i tím, že zatčení při vyšetřování zametali stopy, úmyslně snižovali, ba popírali dosah své činnosti. Navíc v období kolem roku 1968, kdy bylo možné, aby žádali o přezkoumání svých případů a o rehabilitaci, mnohé dosud uváděné skutečnosti popírali za cenu, aby dosáhli rehabilitace. První zkreslení informací o protikomunistickém odboji vznikalo v průběhu vyšetřování a soudů, druhé zkreslení (nemenší) při rehabilitacích. Až teprve nyní, kdy se otevřely archivy i soukromé písemné pozůstalosti a kdy bylo možno si promluvit s

dosud žijícími někdejšími odbojáři, se povědomí o třetím odboji stává jasnější. Nicméně si to vyžaduje další rozsáhlé zkoumání.

Přestože ilegální skupiny třetího, protikomunistického odboje nedosáhly svého bezprostředního cíle – svržení komunistického režimu, splnily svou historickou úlohu v tom smyslu, že ukázaly, že je v českém národě dost lidí, kteří pro obnovu demokracie a svobody dokáží čelit komunistickému násilí různými formami odboje a jsou ochotni tomu přinášet i oběti.

XI. VŠESOKOLSKÝ SLET

DUŠAN JANÁK

Po státním převratu v únoru 1948 představovala Československá obec sokolská (ČOS, Sokol) s dobře organizovanou miliónovou členskou základnou (570 tis. členů, 132 tis. dorostenců a 303 tis. žáků) a ideově vycházející z principů vlastenectví a politické demokracie zastávaných Tomášem Garrigue Masarykem a Edvardem Benešem, v níž měli rozhodující vliv národní socialisté, významného potenciálního vznikajícího totalitního režimu. Komunistické vedení tomu chtělo čelit využitím sokolské obce se slavnou tradicí ke sjednocení tělovýchovy a sportu v nové masové organizaci ovládané Národní frontou. Nadcházející XI. všesokolský slet pak potřebovalo doma i v zahraničí prezentovat jako důkaz souhlasu občanů s novým režimem. Proto omezilo represe vůči sokolským orgánům i jednotám a i konflikty vznikající na jaře 1948 (např. při zrušení akčních výborů NF v Sokole jeho vedením) se řešily kompromisem.

Nespokojenost v sokolských řadách však narůstala a po abdikaci prezidenta Beneše se řada župních a okrskových sletů v polovině června skandováním různých hesel změnila v demonstrace na jeho podporu. Bezpečnost se snažila tyto události zveličit dodáváním hrozivých zpráv o chystaných protikomunistických akcích a výskytu protivládních letáků. Ústředí KSČ již 17. června rozeslalo pokyny k zajištění sletu a mj. uložilo komunistům v Sokole osobní zodpovědnost za odhalování „provokatérů“, kterým zakázalo cvičit na sletu, což sokolská obec odmítla akceptovat.

Hlavní akce sletu, rozděleného do tří relativně samostatných a časově navazujících sletů žactva (18.-20. 6.), dorostu (27.-29. 6.) a členstva (2.-9. 7.), představovala cvičení na Strahově a průvody Prahou, doprovázené řadou kulturních a sportovních událostí. Podle dobových sokolských statistik na sletu vystoupilo 521 tisíc cvičenců, které zhlédly téměř dva milióny návštěvníků.

Při vystoupeních žactva ještě k vážnějším incidentům nedošlo (mj. se pro špatné počasí nekonal průvod Prahou), pouze za spontánní zdravici prezidentu Benešovi při vystoupení žaček byla náčelnice ČOS Marie Provazníková předvedena k výslechu. V neděli 27. června dopoledne při průvodu 70 tis. dorostenců a dorostenek však již jednotlivé župy skandovaly různá hesla zdůrazňující demokratické tradice a některé nesly americké vlajky, jejichž údajnému rozvinutí při vystoupení dorostenců i stávce cvičenců se podařilo sokolským funkcionářům-komunistům zabránit. Během průvodu StB zatkla 16 osob včetně třináctileté školačky, z nichž bylo 7 uvězněno.

Konflikty vyvrcholily při sletu dospělých. Pozornost StB se od počátku upřela na početnou jugoslávskou delegaci (4134 cvičenců a hostů), vůči níž společně s evidenčním oddělením ÚV KSČ inscenovala provokaci vrcholící prohlídkou jugoslávských ubytoven, při které byly údajně nalezeny „štvavé“ letáky a písemnosti, a zabavením celého nákladu brožury s odpovědí KS Jugoslávie na rezoluci Informbyra v nakladatelství Jugoslávská kniha; hrozící mezinárodní zápletka byla nakonec urovnána diplomatickou cestou.

Nespokojenost s poúnorovým režimem se přes rozsáhlá preventivní opatření naplno projevila při sokolském průvodu v úterý 6. července, kterého se zúčastnilo na 85 tisíc sokolů a sokolek, provázených sokolskou jízdou, 111 hudbami a 4 trubačskými sbory, přes 3 tisíce zástupců odbojářů, DTJ a ROH a pět a půl tisíce zahraničních hostů. Sokolské župy opět skandovaly při pochodu za bouřlivé odezvy diváků hesla vyjadřující především důvěru a úctu prezidentu Benešovi, ale i nesouhlas a odpor vůči panujícím poměrům. Před prezidentskou lóží na Staroměstském náměstí, kde se měla vojenským způsobem vzdát pocta Klementu Gottwaldovi, většina cvičenců pochodovala mlčky s odvrácenými hlavami, ihned za tribunou však začalo opět skandování hesel.

Hlavní sletové dny doprovázely živelné demonstrace občanů v centru Prahy, které pokračovaly ještě i v noci 6. července. První kolo represí, při nichž bylo během sletu zatčeno 237 a potrestáno přes 200 lidí, skončilo při řízení 12. července, kdy bylo vězením od 5 do 14 dnů postiženo 31 osob. V novodobých českých dějinách se tak XI. všesokolský slet stal první velkou tělovýchovnou a kulturní akcí, při níž byl z politických příčin zatčen zhruba stejný počet lidí jako za kriminální delikty.

Iniciativa k protestům přicházela od členů a funkcionářů z jednot a žup, proti nimž směřovaly odvetné čistky nařízené komunistickým vedením a prováděné akčními výbory NF, resp. jejich sokolskými

komisemi. Zahájení perzekucí vyvolalo na počátku srpna 1948 vlnu protestů sokolských žup, iniciovanou prohlášením vedení župy Moravskoslezské v Ostravě a postupující od Ostravy a Orlové po Plzeň. Tzv. oběžníková akce (regionální sokolský tisk byl tehdy převážně zastaven) nebyla předem organizovaná, i když nechyběly pokusy koordinovat postup župních orgánů ve větších regionech (např. na Ostravsku a ve Slezsku i na střední a severní Moravě). Veřejné sokolské protesty zastavilo v polovině srpna nasazení všech složek mocenského aparátu, rezoluce se však šířily ilegální cestou ještě v podzimních měsících. Komunistické vedení dalo volnou ruku Státní bezpečnosti, která zřejmě chtěla vykonstruovat protistátní sokolské spiknutí a uspořádat výstražný politický proces. Výsledky soudního přelíčení se sokolskými funkcionáři v Ostravě počátkem září 1948 však ukázaly, že vůči těmto praktikám existuje dosud odpor i v řadách justice.

Po úmrtí a pohřbu Edvarda Beneše komunistické vedení veřejně obvinilo sokolstvo z přípravy protistátního puče a vyhlásilo politiku tzv. ostrého kursu proti reakci. Tento postup měl i mezinárodní aspekt, neboť představitelé KSČ ve vystoupení sokolů spatřovali důkaz o správnosti rezoluce Informbyra o jugoslávském vedení a stalinské teze o zostřujícím se třídním boji. Při drastických mocenských zásazích a represích od září do prosince 1948 bylo vyloučeno i jinak postiženo více než 15 tisíc členů a hlavně nižších funkcionářů, z nichž někteří byli dále pronásledováni a vězněni. Dověřila se tak závěrečná etapa destrukce Sokola a jeho přeměny v masovou organizaci NF, která ale ani po čistkách a vynucených vnitřních změnách neskýtala záruku loajality k režimu a až do opětovného rozdělení v roce 1952 se potýkala s řadou problémů.

POHŘEB EDVARDA BENEŠE

DUŠAN JANÁK

V pátek 3. září 1948 v 18 hodin 10 minut v Sezimově Ústí, kde se po únoru 1948 usídlil, zemřel v důsledku kornatění mozkových cév prezident Edvard Beneš. Jeho zdravotní stav se od léta 1947, kdy jej postihl první záchvat mrtvice, dlouhodobě zhoršoval a koncem srpna 1948 byl již natolik vážný, že konzilium předních odborníků, které o něj pečovalo, přistoupilo k vydávání lékařských zpráv. První z nich zveřejnil denní tisk 31. srpna, poslední byla vydána bezprostředně po jeho smrti a tisk ji přinesl spolu s oslavnými články i dalšími údaji ošetřujících lékařů o průběhu nemoci. Přesto mnoho lidí úřední zprávě o příčinách smrti nevěřilo a kladlo ji spíše za vinu komunistům, jak to rozšiřovaly ilegální letáky. Ve chvílích, kdy vzhledem k napjaté vnitropolitické situaci i ekonomickým problémům začali kolísat a pochybovat i komunističtí funkcionáři, se Benešovo úmrtí stalo dramatickým katalyzátorem celospolečenské krize.

Týž den vláda na své mimořádné schůzi rozhodla o uspořádání státního pohřbu, který měl přispět k uklidnění politické situace a upevnění pozic komunistů, a pověřila jeho přípravou meziministerskou komisi. Pět dní mezi Benešovou smrtí a pohřbem, který se konal 8. září, bylo ve znamení obrovského zájmu lidí vzdát veřejně poslední poctu zesnulému a zúčastnit se pohřbu, ale i do té doby nejrozsáhlejších politických demonstrací proti komunistickému režimu.

Krátce po oznámení Benešovy smrti se před jeho vilou sešlo přes 500 lidí, pozdě večer se přes tři sta občanů pokusilo demonstrativně pochodovat na Václavském náměstí a při zásahu Bezpečnosti bylo několik z nich zatčeno, v noci spontánní projevy smutku začaly i v dalších městech. Všude zaválaly černé prapory a státní vlajky na půl žerdi, v oknech a výkladech se objevily Benešovy fotografie a večer svíčky, lidé nosili odznaky s jeho portrétem. V podvečer se začali na Václavském náměstí lidé ozdobeni červenobílými karafiáty, kteří se později pokusili o tichou demonstraci, při níž bylo čtyřicet osob zadrženo. V neděli 5. září se přišlo ke katafalku v Sezimově Ústí poklonit na 50 tisíc lidí, další dva dny byl instalován v Památníku odboje na Žižkově a kolem něj dnem i nocí nepřetržitě postupoval průvod, který ráno 7. září měřil dva a půl kilometru a stále se prodlužoval. Účastníci se chovali důstojně, konflikty s Bezpečností začaly až před půlnocí při převozu rakve do Panteonu Národního muzea a v napjaté atmosféře v ulicích Prahy, kam přes drastická opatření represivního aparátu přijížděly tisíce lidí, pokračovaly až do zahájení odpolední tryzny.

Mocenský aparát, zejména StB a KSČ, byl uveden do pohotovosti 3. září večer, kdy byli v Praze první zatčeni, následující den v poledne byla vyhlášena všeobecná pohotovost útvarům SNB v Čechách. Od 4. září sílilo v českých zemích rozšiřování ilegálních protikomunistických letáků a nápisů a začalo zatýkání lidí i v dalších městech. Komunisté se od počátku obávali, že by se pohřeb mohl stát velkou politickou manifestací, a chtěli masovou účast občanů omezit pořádáním mimopražských tryzen a smutečních shromáždění v režii výborů Národní fronty. Přesto se do Prahy chystaly zájezdy z celé republiky, pro které bylo objednáno 120 zvláštních vlaků a ještě více objednaných autobusů a aut, které však musely být zrušeny, když komunistické vedení zahájilo 7. září kampaň proti zájezdům.

Stalo se tak poté, co představitelé Československé obce sokolské nabídli meziministerské komisi, že vytvoří na Václavském náměstí a Národní třídě špalír asi z 50 000 mužů v krojích a pomohou při zajištění pořádkové služby; kromě toho se chystala sokolská tryzna 7. září ve 20 hodin na nádvoří Tyršova domu. Informace o těchto akcích byly připraveny do Sokolského věstníku a vysílány rozhlasem. Ráno 7. září však zástupce Ústředního akčního výboru Národní fronty nařídil tryznu telefonicky i prostřednictvím rozhlasu odvolat a na základě článku „Účast Sokolstva na pohřbu“ schváleného cenzurou zastavil expedici Sokolského věstníku a nechal skoro celý náklad zabavit; postih zúčastněných osob následoval.

Prakticky téměř současně komunistické vedení na základě zprávy, že sokolové chtějí oddělit rakev od Gottwalda a oficiálních hostů, i dalších poplašných zvěstí dodávaných StB vydalo příkaz zabránit sokolům v příjezdu do Prahy. Celý stranický aktiv byl uveden do pohotovost, vláda vytvořila zvláštní komisi vedenou jejím předsedou, která měla činit potřebná opatření během pohřbu. Na nádražích se konaly kontroly a podle vyjádření Rudolfa Slánského dokonce komunisté a příslušníci SNB

kontrolovali cestující ve vlacích, svlékali sokoly z uniforem a zastavovali vlaky a autobusy. Během dne a hlavně noci ze 7. na 8. září Bezpečnost cílevědomě přilévala olej do ohně nepotvrzenými zprávami, že si sokolové v Praze rozdělují zbraně, mají zde ilegální tiskárnu apod. Stranické sekretariáty zase šířily neklid mezi dělníky v závodech, kde inscenovaly odesílání rezolucí požadujících tvrdý zákrok proti „reakci“.

Ráno 8. září se ve všech velkých závodech konaly schůze, po kterých vyrazily do ulic měst ozbrojené útvary a hlídky Lidových milicí. V Praze byly už v podvečer 7. září soustředěny stovky příslušníků SNB ze Slovenska, Státní bezpečnost byla posílena o 350 příslušníků z českých zemí, početné skupiny komunistů byly vyslány z pražských závodů. Mezi členy Lidových milicí, zajišťujícími se SNB pořadatelskou službu, bylo rozdáno 10 000 pušek a v den pohřbu bylo na Václavském nám. a Národní tř. soustředěno 14 000 milicionářů (další 2000 čekaly na Pankráci), kteří podle ministra vnitra Václava Noska „psychologicky“ působili více než příslušníci SNB. Tvrdost represivních opatření, z nichž některá předčila svým rozsahem únorový převrat, dokládá i skutečnost, že od 4. září bylo v českých zemích zatčeno 249 a v Praze 263 osob a u značné části následovalo trestní řízení.

Tryzna zahájená v Panteonu Národního muzea v 15 hodin i smuteční průvod, který až do 21 hodin procházel Národní třídou a nábřežím na Pankrác, proběhly v klidu. Několik set tisíc účastníků pohřbu na trase průvodu i v přilehlých ulicích respektovalo pietní ráz chvíle, při tryzně i v průvodu lidé plakali a hlasitě se loučili slovy: „Sbohem pane prezidente, věrni zůstaneme.“ Kolem půlnoci byla rakev převezena v doprovodu ministrů národní obrany a vnitra do Sezimova Ústí, kde se 10. září za účasti nejbližších pozůstalých a představitelů vlády a parlamentu konal vlastní pohřeb. Na rozdíl od Prahy byla na odpoledních tryznách organizovaných komunisty, kteří je chtěli zneužít proti „reakci“, v řadě měst jen malá účast, v některých pohraničních oblastech se z rozhodnutí komunistů vůbec nekonaly.

Hned po pohřbu 9. září 1948 označilo předsednictvo ÚV KSČ spontánní snahu statisíců lidí, zejména členů Sokola, důstojně se rozloučit s prezidentem Benešem, za pokus o protistátní puč a využilo situace k vyhlášení tzv. ostrého kursu vůči reakci. Přes všechny snahy a opatření komunistů byl ale především velkou manifestací úcty k prezidentu Benešovi, jehož hrob se stal, zejména v roce 1949, kdy by se dovršil 65 let, doslova poutním místem, a nejmasovější pounorovou demonstrací proti totalitnímu režimu.

BABICE

JAROSLAV CUHRA

V pozdních večerních hodinách 2. července 1951 byli v babické škole (nedaleko Třebíče) zastřeleni tři funkcionáři místního národního výboru a jeden poraněn. Útok provedli čtyři členové místní ilegální protikomunistické odbojové skupiny, inicioval jej a vedl údajný agent zahraniční zpravodajské služby Ladislav Malý, nároklující si roli koordinátora odbojové činnosti v kraji. O den později byla skupina vypátrána a po společném zásahu bezpečnostních složek a Lidových milicí Malý a další člen skupiny zahynuli, dva byli zraněni. Paralelně Státní bezpečnost zatýkala desítky skutečných i údajných spolupracovníků pachatelů. Babická tragédie se měla stát prologem tragédií dalších.

Již 12. července začal první soudní proces s „vrahy a teroristy“, pojatý jako monstrózní divadlo, jehož smyslem nebylo posoudit vinu obžalovaných, ale zužitkovat neštěstí k vlastním cílům režimu. Výběr prvních čtrnácti obžalovaných, z nichž sedm bylo souzeno za vraždu, přičemž akce se zúčastnil jediný z nich, měl doložit propagandistickou tezi o spojení „bohatých“ sedláků (kulaků), římskokatolické církve a zahraničních teroristů. Tvrdý odpor sedláků ke kolektivizaci a dosud pevné postavení duchovních ve vesnickém společenství mělo zlomit exemplární potrestání. Výsledek soudního přelíčení, probíhajícího podle předem daných instrukcí Státní bezpečnosti a ministerstva spravedlnosti, tomu odpovídal. Sedm obžalovaných, včetně dvou kněží, bylo odsouzeno k trestu smrti, vykonaném 3. srpna 1951, ostatní k vysokým trestům odnětí svobody. V listopadu následoval další proces, který skončil trestem smrti pro dalšího duchovního. Celkem bylo ve vztahu k babickému případu odsouzeno jedenáct osob k trestu smrti a sto k vysokým trestům odnětí svobody. Represe se nemilosrdně dotkla i příbuzných obětí, již 10. července (před prvním procesem!) rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ nejen o udělení sedmi trestů smrti, ale i o nuceném přestěhování rodin odsouzených. Deportováni byli bez jakéhokoliv upozornění, bez možnosti odvozu věcí a do naprosto nevyhovujících podmínek.

Kolem celého případu zůstává dodnes celá řada nejasností. První záhadou je postava Ladislava Malého, kde existují náznaky jeho spolupráce se Státní bezpečností, respektive nepřímého řízení jeho aktivit. Za těchto okolností nelze neuvažovat o tragédii jako o možné provokaci StB, která ji buď vůbec iniciovala nebo alespoň nechala psychicky labilního Malého provádět nesmyslné akce, aniž by včas zasáhla. Existují i nedoložená tvrzení o jeho přežití přestřelky a dalším civilním životě, podle některých údajů také své spolupachatele v obklíčení zastřelil či postřelil sám. Teze o provokaci StB také podporuje výběr potrestaných, neboť řada z nich (včetně dvou ze zmíněných kněží) byla zatčena dlouhou dobu před vraždami, bezprostředně po kontaktu s Malým. Skutečností je, že cílů procesu (ať už předem nebo rychle připravených) bylo v podstatě dosaženo. Odpor a odboj vůči režimu a konkrétně kolektivizaci byl rozvrácen, obyvatelé i katolická církev zastrašeni a režim získal další argumentační materiál k tažení proti svým domácím i zahraničním odpůrcům.

BÍLÁ LEGIE

JAN PEŠEK

Skupiny protikomunistického odboje, vznikající po roce 1948 zejména na území středního a východního Slovenska. Nebyla to centrálně řízená organizace, ale více na sobě nezávislých skupin. Jejich členové dávali najevo svůj odpor proti režimu různými způsoby, od pasivní rezistence přes zpravodajskou činnost až po pokusy o ozbrojený odpor a teror. Činnost těchto skupin inspirovaly osoby z emigrace (poválečné i poúnorové), přicházející ilegálně na Slovensko, a od dubna 1950 i vysílání rozhlasové stanice Bílá legie z amerického okupačního pásma v Rakousku (vysílání řídil nejprve emigrant Jozef Viccen, později i další osoby). Některé skupiny udržovaly spojení se zahraničím, další však spojení neměly, zpravodajskou činnost proto nevykonávaly a omezovaly se jen na rozšiřování vlastních řad.

Orgány Státní bezpečnosti prezentovaly Bílou legii jako masovou polovojenskou teroristickou organizaci, řízenou ze zahraničí. Zdrojem této fikce byla činnost některých emigrantů v USA, kteří prostřednictvím mediální kampaně vytvořili záměrně nadsazený obraz o Bílé legii jako masovém organizovaném partizánském hnutí, operujícím v slovenských horách. Prostřednictvím čs. velvyslanectví v USA se tato informace dostala na MNB, které si ji osvojilo a následně od orgánů StB, vyslaných na jaře 1951 na Slovensko, požadovalo odhalení takovéto organizace.

Skupiny Bílé legie byly silně infiltrované agenty StB. Některé StB agenturně v plném rozsahu kontrolovala, naopak o jiných vůbec nevěděla a o jejich existenci se dozvěděla až později. V mnohých skupinách se objevily zbraně, pocházející částečně od agentů StB a částečně od odpůrců režimu, odhodlaných je použít. Násilné působení té které skupiny provokovali někdy agenti StB, i když podle dostupných pramenů zřejmě nedosáhla organizovaná provokace takového rozsahu, jako např. při likvidaci skupiny Viliama Žingora a spol. koncem roku 1949.

StB zlikvidovala skupiny Bílé legie postupně od jara 1951 do jara 1952 v celostátně řízené akci Duben. Jako první byly na jaře 1951 »realizované« skupiny na středním Slovensku. Jejich skutečná „protistátní činnost“ byla však více méně platonická a omezovala se jen na rozšiřování vlastních řad. Členové skupin byli navíc převážně dělníci (mnozí se aktivně zúčastnili SNP), což bylo pro režim nepříjemné, protože vyhlašoval právě tyto vrstvy za svoji sociální oporu. Souzená proto byla jen menší část vyšetřovaných osob a ani tresty nebyly příliš vysoké. Nejostřeji postupovala StB při likvidaci skupin Bílé legie na východním Slovensku na přelomu let 1951-1952. Situace právě zde nejvíce získávala formy ozbrojeného odporu a byli tu i mrtví. Právě zastřelení dvou příslušníků SNB při zatýkání vedoucího jedné skupiny Bílé legie Františka Bodnára bylo podnětem k urychlené „realizaci“ případu. Členové Bílé legie z východního Slovenska byli souzeni ve dvou velkých skupinách. Ve skupině Ján Rešetko a spol. bylo souzených 39 osob. Tři osoby byly odsouzeny k trestu smrti (J. Rešetko, F. Bodnár a B. Gruber) a popraveny. V druhé skupině bylo soudně stíhaných a odsouzených 29 osob, z toho Michal Mihók (mladší) k trestu smrti, který byl vykonán. Jako poslední byla v dubnu 1952 zlikvidovaná tzv. piešťanská skupina Ernesta Strečanského a spol. Z přibližně 50 zatčených osob bylo 17 odsouzených, tři osoby k doživotním trestům.

BRNO 1951

JIŘÍ PERNES

Na přelomu 40. a 50. let se začaly projevovat první příznaky ekonomické krize, do níž komunistický režim v Československu zabředával. Jedním z jejích projevů bylo snižování životní úrovně pracujících a nedostatek spotřebního zboží. Vláda se musela potýkat s nadbytkem peněžních rezerv mezi lidmi, které nebyla schopna pokrýt odpovídající nabídkou zboží. Rozhodla se tedy omezit příjmy zaměstnanců, z politických důvodů to však nemohla udělat snížením platů a mezd. Vhodný způsob se nabízel ve zrušení vánočního příspěvku, který byl po roce 1945 vyplácen všem kategoriím dělníků jako doplněk pravidelné měsíční mzdy a jeho výše závisela na věku pracovníka. Ještě v roce 1950 na II. všeodborovém sjezdu označovalo vedení odborů (ROH) jeho výplatu za jeden z úspěchů „péče o pracujícího člověka“. Nyní se vláda rozhodla jeho výplatu v co největší míře omezit. Proto na své 165. schůzi, konané 20. 11. 1951, rozhodla o diferenciaci v jeho poskytování. Argumentovala tím, že vánoční příspěvek má povahu výlučně sociální, a tudíž na něj nemají nárok všichni, nýbrž jen sociálně slabí zaměstnanci. Určila tedy, že v roce 1951 bude vyplácen jen těm, jejichž průměrná mzda nebo plat za dobu od 1. 6. do 30. 11. nepřesáhly po odečtení odměny za práci přesčas částku 3 500 Kčs měsíčně. Avšak 22. 11. 1951 přiznal Antonín Zápotocký v rozhlasovém projevu skutečný důvod: „I při tomto omezení bude náklad na výplatu vánočního příspěvku činit kolem 2 miliard 500 milionů korun. To je suma, která dělá starosti. Starost nekotví v tom, kde peníze opatřit. Starost kotví v tom, co za ně poskytnout.“

Vládní opatření z 20. 11. 1951 vyvolalo mezi dělnictvem nespokojenost, která dostala nejvýraznější podobu v Brně a některých dalších městech tehdejšího Brněnského kraje. Zde přerostla ve stávky, protivládní demonstrace a spontánní kritiku komunistického režimu. K nejprudším projevům nesouhlasu došlo 21. 11. 1951 v brněnské Zbrojovce, přejmenované po únoru 1948 na Závod Jana Švermy. V továrně byla zastavena práce a její osazenstvo vyšlo do ulic, kde se přidávali zaměstnanci dalších podniků, textilních i strojírenských. V centru Brna se shromáždilo 8-10 tisíc lidí, kteří zde provolávali protirežimní hesla, zaznamenaný byl také útok proti úřadovně Státní bezpečnosti. Proti stávkujícím a demonstrantům byly nasazeny oddíly Lidových milicí, jimž se podařilo situaci zklidnit. Následujícího dne 22. 11. 1951 sice nepokoje pokračovaly, ale jen v omezené míře a do večera se je podařilo zcela potlačit. Pro tuto dobu je charakteristické, že vedení KSČ proti stávkujícím dělníkům nepoužilo policii ani armádu, nýbrž se snažilo o politické řešení a teprve když neuspělo, nasadilo oddíly Lidových milicí. Policie sehrála svoji roli až při vyšetřování nepokojů a trestání jejich údajných organizátorů. Výsledkem její činnosti byl politický proces se skupinou „JUDr. Rejtar a spol.“ Příznačné však je, že před soudem nestanuli skuteční organizátoři stávky, přestože úřady jejich jména znaly. Odsouzení byli naopak lidé, kteří sehráli jen roli okrajovou, byli však režimu z nějakého jiného důvodu nepohodlní.

PROTESTNÍ AKCE PROTI VYHLÁŠENÍ PENĚŽNÍ REFORMY 1953

ZDENĚK JIRÁSEK

Peněžní, respektive měnová reforma byla připravována jako akce tajná, obyvatelstvo bylo v denním tisku, v rozhlasu i na různých schůzích téměř do poslední chvíle přesvědčováno, že žádná měnová opatření nehrozí. Přesto však již několik týdnů před jejím vyhlášením propukala nákupní panika a mezi obyvatelstvem byly šířeny nejrůznější zvěsti a informace o zamýšlených opatřeních. Zásady peněžní reformy byly poprvé vyhlášeny oficiálně v rozhlasovém projevu tehdejšího premiéra Viliama Širokého v sobotu 30. května 1953 odpoledne. Od této chvíle bylo možno registrovat řadu projevů nesouhlasu u obyvatelstva.

Od sobotního večera a noci a v následující neděli se odpor projevoval v jednoznačně individuálních rovinách. Bezpečnostní síly registrovaly reptání lidí v zábavních podnicích a centrech měst, na řadě nedělních schůzí pořádaných na všech stupních organizační struktury komunistické strany se objevily ojedinělé hlasy odmítající celou akci nebo kritizující vedoucí činitele státu za její přípravu, utajování a předchozí propagandistickou kampaň. Ojediněle odmítli předsedové organizací svolat tato vysvětlující, ale především souhlasná shromáždění.

Daleko masovější odpor však zaznamenáváme od pondělí 1. června 1953, kdy především v továrnách došlo k větší koncentraci lidí, kdy ve výměnných střediscích rostla nervozita čekajících a kdy se obyvatelstvo mohlo se zásadami reformy seznámit podrobněji v denním tisku. Formy odporu byly relativně široké. Šlo především o akce individuální, šeptanou propagandu, tvorbu a šíření letáků apod. Letáků bylo zadrženo na území celé republiky značné množství. Byly psány rukou, na psacím stroji nebo tištěny primitivní ruční tiskárnou. Obecně odsuzovaly měnovou reformu, komunistickou stranu, její představitele apod. Ani v jednom dosud známém případě ovšem nedošlo na našem území k jejich masovější výrobě, např. na cyklostylu. Leták „Hladová koruna – dar Sovětského svazu“ byl jako jediný vyroben profesionálně a ve větším počtu exemplářů, stalo se tak ovšem ve Spolkové republice Německo a na československé území byl dopravován balóny. K letákům lze zařadit i některé materiály, které se objevily na nástěnkách v továrních halách. Bezpečnost zaznamenala i několik nesouhlasných nápisů na silnicích či zdech.

Šeptaná propaganda se šířila nesmírně rychle. Některá sdělení měla naprosto bizarní obsah, např. fáma, že nedávno zemřelý Klement Gottwald byl otráven, neboť s měnovou reformou nesouhlasil. K určitým formám odporu lze přiřadit i „švejkoviny“ – např. v Kladně fronta před výměnným střediskem počala zpívat budovatelskou píseň „Teď už máme, co jsme chtěli“.

Daleko významnější však byly akce masového charakteru, tedy stávky a demonstrace, zahájené od 1. června 1953. Jejich počet je uváděn různě, v podstatě šlo o 120-130 stávek. Mezi nimi však byly značné rozdíly. V některých případech zastavila práci celá továrna, jindy šlo o stávkou dílny i jen několika jednotlivců. Požadavky stávkujících se týkaly většinou nejasností v poměru při vyplácení mezd či různých odměn, jen výjimečně se objevily požadavky obecnější (např. odvolání měnové reformy). První stávka propukla v brzkých ranních hodinách 1. června v Motorletu Velešín (její pacifikace se jako agitátor zúčastnil i pozdější komunistický předseda vlády Lubomír Štrougal), poslední byla zaznamenána 6. června v České zbrojovce Blatná. Některé stávky přerostly v demonstrace, kdy lidé opustili objekty závodů a na určitý čas ovládly některá veřejná prostranství, kde se k nim přidaly i další občané.

Nejznámější jsou události v Plzni. Začaly stávkou ve Škodových závodech, dílnách Československých státních drah a v Elektrotraktci Doudlevec. Davy stávkujících v průvodech směřovaly do centra města. Zde se shromáždilo několik tisíc demonstrantů a jejich deputace požadovala na vedení národního výboru odvolání měnové reformy. Demonstranti posléze obsadili budovu národního výboru, ovládli městský rozhlas a úspěšně zaútočili na krajský soud. Demonstrující se nadále pohybovali v centru města, ale od 14. hodiny počala demonstrace zvolna skomírat. Paralelně se k Plzni počaly stahovat represivní složky. Proti zbytkům demonstrantů zasáhli příslušníci Sboru národní bezpečnost, Státní bezpečnosti, Pohraniční stráž a Lidových milicí. Ve večerních hodinách, kdy bylo již centrum Plzně bez demonstrantů, byla narychlo zorganizována

protiakce, tedy manifestace odsuzující předchozí demonstrace a souhlasící s reformou (během ní byl zničen i pomník T. G. Masaryka).

V pondělí 1. června vypukly demonstrace rovněž v Praze. Dělníci ČKD Stalingrad a Aero Praha se pokusili pochodovat do centra města. Přístupové cesty však přehradily kordony Lidových milicí, jejichž příslušníci podle výpovědí následně zajištěných postupovali vůči demonstrantům s nebyvalou brutalitou.

Následující den byly bezpečnostními útvary v zárodku potlačeny demonstrace v Horšově Týně, v Horažďovicích a demonstrace žen v Ústí nad Labem. Ohniska demonstrací se 3. června přenesla na Ostravsko, které zůstalo dosud relativně klidné. V samotné Ostravě stávka autobusové dopravy zablokovala jeden z hlavních dopravních uzlů a davy dělníků odcházejících z ranní směny zaplnily ulice. V centru krajského města se však menší hloučky podařilo rychle rozptýlit.

Naopak v Bohumíně přerostla stávka v Bohumínských železárnách Gustava Klimenta v demonstraci na náměstí, ke které se přidali i mnozí další obyvatelé. Demonstrantům se podařilo ovládnout i vlakové nádraží. Proti shromážděným zasáhly nejen bezpečnostní složky, ale i armáda. V Orlové propukly demonstrace na jámách Žofie, Václav a Pionýr. Horníci zde ovládli závodní rozhlas, nepokoje však byly potlačeny bezpečností a Lidovými milicemi.

Mimo region Ostravska propukla demonstrace 3. června rovněž ve Strakoncích. Jejím zárodkem byly stávky ve Zbrojovce a Fezku. Po krátké době byla demonstrace rozehnána Lidovými milicemi. Poslední demonstrace se uskutečnila 4. června ve Vimperku. Podíleli se na ní pracovníci Šumavanu a Armastavu. Byla potlačena jednotkami Pohraniční stráže.

Odpor obyvatelstva proti měnové reformě byl poměrně rozsáhlý. Jeho intenzita tehdejší mocenské špičky evidentně zaskočila a po zvládnutí situace přikročil režim k poměrně tvrdé represí. Jen u krajského soudu v Plzni se konalo čtrnáct soudních procesů, v nichž bylo odsouzeno 331 osob i k několikaletým trestům odnětí svobody. Celkový počet zatčených v republice byl podle neúplných údajů větší než osm set občanů. Souběžně docházelo i k mimosoudní represí (propouštění ze zaměstnání, vystěhovávání z bytů apod.).

MAJÁLES

JIRÍ PERNES

V průběhu politického uvolňování v Československu po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956 a v rámci boje proti tzv. kultu osobnosti vystoupili v dubnu a květnu 1956 českoslovenští vysokoškolští studenti veřejně s kritikou pomalého provádění demokratizačních změn ve společnosti. V některých vysokoškolských městech uspořádali průvod, v němž kráčeli převlečeni do různých masek a žertovných kostýmů, po němž zpravidla následovala studentská veselice, a tak navázali na tradici studentských Majáles, která byla po komunistickém převzetí moci v roce 1948 přerušena. Přestože Majáles byly do značné míry akcí recesní, odpovídající naturelu mladých lidí, byly současně také ostrým politickým protestem proti přežívajícím praktikám: studenti nesli transparenty s kritickými nápisy a provolávali obdobně politicky laděná hesla.

Pořádání a charakter Majáles ovlivnil významnou měrou II. sjezd Svazu československých spisovatelů, který se konal 22.-29. 4. 1956 a jehož průběh sledovala se sympatiemi větší část veřejnosti. Pořádání a průběh Majáles však vycházely z potřeb studentů a do značné míry byly také reakcí na tehdejší situaci na vysokých školách. Už začátkem dubna 1956 se v aule Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy v Praze konalo nepovolené shromáždění, jehož se zúčastnilo na 300 studentů a zaměstnanců této školy, mezi nimi i značné množství komunistů. Probírali aktuální otázky politického vývoje v Československu a v Polsku, jehož příklad budil iluze, že komunistický režim lze reformovat. Podle svědectví účastníků všichni cítili, že „se něco muselo udělat“. Organizátoři schůze si uvědomovali, že jejich aktivita je pod dohledem tajné policie, a proto se pro pořádání dalších shromáždění rozhodli využít Československého svazu mládeže (ČSM). Jednalo se sice o organizaci, která byla nástrojem komunistické politiky, současně však měla tu přednost, že ve svých řadách soustřeďovala všechny studenty i mladé učitele a ostatní zaměstnance školy. Navíc byla organizací politickou a mohla legálně pořádat veřejná shromáždění.

Fakultní organizace ČSM svolala velkou veřejnou schůzi na 26. 4. 1956. „Sál praskal ve švech a vládla v něm bojová atmosféra,“ popsal její průběh jeden z účastníků. Po bouřlivé diskusi schválilo shromáždění rezoluci, která v příštích týdnech a měsících výrazně ovlivnila smýšlení a postoje československých vysokoškoláků. Především ostře kritizovala tehdejšího ministra školství Františka Kahudu, který se schůze nezúčastnil, přestože jej studenti pozvali. Vedle vyřešení problémů ryze studentských, žádala také splnění celé řady požadavků obecně politických jako např. „dodržování principů socialistické demokracie v praxi“, právo občana vědět, co je napsáno v jeho tzv. osobním spisu, pohotovější, přesnější a nezávislejší informovanost než dosud, zákaz rušení zahraničních rozhlasových stanic, omezení servility vůči SSSR, která se mj. projevovala i tím, že čs. rozhlas denně po skončení vysílání hrál sovětskou hymnu, a také vyvěšování sovětských státních vlajek. Nejodvážnější však bylo, že studenti prohlásili, že nepovažují za správný názor, že „Ústřední výbor (KSČ) rozhoduje a musí rozhodovat o nejdůležitějších otázkách strany a státu“. Stejně tak zásadní a do té doby neslýchaný byl požadavek na revizi procesu se Slánským, potrestání osob, které umožnily užívání násilí při výsleších, a vyhlášení amnestie pro politické vězně po vzoru Polska. O schůzi i přijaté rezoluci dokonce přinesl 28. 4. 1956 informaci deník *Mladá fronta*. Pražští studenti k prosazování svých požadavků využili i prvomájového průvodu a před hlavní tribunou, na níž stáli členové politbyra ÚV KSČ, volali, že chtějí diskutovat.

Studenti požadovali, aby rezoluce, kterou schválili 26. 4., byla zveřejněna v denním tisku a jejich zástupci o tom jednali 4. 5. i s ministrem školství Kahudou. Argumentovali tím, že nechť vystupovat proti komunistickému režimu, že naopak chtějí přispět k jeho vylepšení. Protože požadavek vysokoškoláků nebyl splněn, rozhodli se svoji rezoluci rozšířit také mezi posluchače ostatních vysokých škol v Československu. Přestože v řadách KSČ se ozývaly stále silněji hlasy, označující požadavky a chování studentů za „zcela nepřijatelné“, nemohly proti nim mocenské orgány otevřeně vystoupit, neboť na jejich stranu se 11. až 13. 5. postavilo i zasedání ÚV ČSM, které do usnesení, schváleného na závěr jednání, zahrnuje i některé body z rezoluce studentské. Československý svaz mládeže se rovněž zasadil o povolení pořádat znovu Majáles, studentské veselice, které byly v Československu zakázány od roku 1948.

Majáles se konaly nejprve 12.5. 1956 v Bratislavě a proběhly bez konfliktů a v klidu. Situace v hlavním městě Slovenska se vyostřila až následujícího dne (viz Protestní akce studentů v Bratislavě 1956).

V Praze se Majáles konaly 20. května 1956. Měly obdobný charakter jako v Bratislavě, jen s tím rozdílem, že jejich alegorie byla mnohem více politická a namířená proti kultu osobnosti. Na rozdíl od Slovenska v Praze také čas od času proti studentům zasáhli příslušníci policie v civilu a sebrali jim transparenty, které nejvíce urážely jejich politické citění. Také v Praze Majáles skončily bez incidentů a jejich účastníci vzpomínají, že za ně nebyl nikdo trestán. V obou případech však budily pozornost široké veřejnosti, v obou případech také byly angažovány směrem, který se vedení KSČ nezamlouval. Navíc členové politbyra ÚV KSČ dostali informaci, podle níž prý studenti doufali, že se jejich průvod změnil v masovou demonstraci, k níž se připojí i ostatní obyvatelé a že jí bude využito k prosazování politických požadavků. Majáles – více či méně politicky laděné – však probíhaly i v dalších československých vysokoškolských městech, například v Olomouci a v Pardubicích.

Politbyro opozičním náladám mezi studenty věnovalo pozornost 14. 5. 1956. O zjištěných skutečnostech, souvisejících s přípravami Majáles, ústně informoval ministr vnitra Rudolf Barák. Během jednání padaly velmi radikální návrhy. Členové politbyra se demonstrací obávali. První náměstek předsedy vlády Jaromír Dolanský navrhol, aby je nechali „projít“ a druhý den aby se organizovaly „resoluce na vládu, aby zakročila“. Nejdále šel Antonín Novotný, který žádal, aby ministr školství František Kahuda doručil „upozornění na vys.[oké] školy, že budou zavřeny“. Žádný z těchto radikálních požadavků a návrhů však neprošel. Ministr vnitra Barák dostal za úkol „sledovat vývoj situace a v případě potřeby svolat politické byro ÚV KSČ k provedení nutných opatření“. Ale nebylo toho třeba, veřejné demonstrace studentů se už neopakovaly a politbyro se k projednávání situace na československých vysokých školách znovu vrátilo až 5. 2. 1957.

Přestože zejména zkouškové období, které nastalo, zabránilo dalším protestním akcím studentů, klid mezi vysokoškoláky nenastal. Naopak, rozvíjela se mezi nimi agitace za prosazení obecněji pojatých požadavků, které aparát ÚV KSČ charakterizoval jako „lábivé“ a které jim měly usnadnit život. Mezi studenty vyvolávala neklid především zpráva, že má být zrušena vojenská příprava na vysokých školách a že budou muset po skončení studií nastoupit na dva roky do kasáren. Proto požadavek zkrácení vojenské služby zaujímal mezi jejich přáními významné místo. Chtěli však také obnovu akademických titulů, zvýšení stipendií atd. Politbyro si stěžovalo, že pro tyto požadavky se „podařilo získat značnou část poctivých studentů“, především v Praze, Bratislavě a v Hradci Králové. Vyčítalo jim také, že „nedovedli rozpoznat, že takové požadavky slouží jen za vytvoření masové základny pro prosazení reakčních cílů“. Za zvláště znepokojivé pokládali, že se „našli dokonce i mnozí komunisté, kteří nesprávné názory podporovali“.

PROTESTNÍ AKCE STUDENTŮ V BRATISLAVĚ 1956

JURAJ MARUŠIAK

Vystoupení českých a slovenských studentů patří spolu s II. sjezdem československých spisovatelů v dubnu 1956 mezi první protestní projevy veřejnosti v zemích sovětského bloku po XX. sjezdu KSSS. Tato vystoupení byla výrazem přetrvávající nespokojenosti vysokoškoláků s dogmatickou atmosférou na vysokých školách, s absencí svobodné výměny názorů, s nízkou kvalitou vzdělávání a s nedostatečným zabezpečením studentů.

První spontánní vystoupení vysokoškolských studentů proběhlo v noci 17. ledna 1956 na internátu v Suvorovově ulici v Bratislavě. Studenti Filosofické a Právnické fakulty UK protestovali proti rozhodnutí ministra obrany Alexeje Čepičky o prodloužení základní vojenské služby pro vysokoškoláky. Na shromáždění s prvky studentské recese se v internátní jídelně sešlo 200-300 studentů. Vzhledem k tomu, že účastníci shromáždění byli oblečení v pyžamu mluví se o tzv. „pyžamové revoluci“. Třebaže motivace této akce nebyla politická, bratislavští funkcionáři KSS ji tak interpretovali a zúčastněné vyšetřovala StB a student Ján Beňo byl obviněn z organizace celé akce a vyloučen z KSČ.

Projevy nespokojenosti mezi vysokoškoláky v Bratislavě, ale i v jiných městech Slovenska, zintenzívnily v květnu 1956 pod vlivem „diskuse“ ve společnosti pro XX. sjezdu KSSS, na němž byl odsouzen tzv. kult osobnosti J. V. Stalina. Nespokojenost byla též odezvou na vystoupení vysokoškoláků v Praze, na kterém nastolili jednoznačně politické požadavky. S pozitivním ohlasem veřejnosti se setkal studentský karneval, uspořádaný 12. května 1956 v bratislavských ulicích. Přestože byl organizován oficiálním ČSM, masky a alegorické vozy v průvodu signalizovaly nespokojenost studentů se situací na vysokých školách i s panujícími politickými poměry – např. ve vztahu mezi ČSR a SSR a absencí akademické svobody. Vedení KSS sice nevystoupilo otevřeně proti nespokojeným vysokoškolákům, tisk naopak reagoval na karneval negativně.

Přesto diskuse mezi studenty pokračovaly a 14. května 1956 na internátu SVŠT Mladá garda proběhlo první spontánní shromáždění 1 200 vysokoškoláků, bez organizace ČSM. Popudem bylo stržení rezoluce studentů pražské Strojní fakulty pracovníky aparátu ÚV KSS z internátní nástěnky. Studenti podpořili pražskou rezoluci a zvolili si tzv. deklarační výbor, nezávislý na ČSM. Jeho členy se stali Ľubomír Mrňa, Ladislav Kliman a Richard Volek. V rezoluci požadovali zkvalitnění podmínek studia. Některé požadavky měly politický charakter (zkrácení základní vojenské služby pro vysokoškoláky, provádění „veřejné kádrové politiky“ a projevy nespokojenosti s dogmatickým charakterem přednášek marxismu-leninismu). Dále žádali publikování textu rezoluce v denním tisku. Tento text se dostal i na ostatní internáty a vysoké školy v Bratislavě, kde se v následujících dnech (15. a 16. května 1956) konala další shromáždění organizovaná nezávisle na ČSM. V čele deklaračního výboru studentů v internátu v Suvorovově ulici byl Jozef Jablonický. Na tomto internátu studenti vypískali přítomné univerzitní funkcionáře KSS Petra Colotku a Pavla Ondruse. Zkrácení základní vojenské služby i ustanovování akademických funkcionářů na časově omezené funkční období požadovali i studenti a pracovníci Veterinární fakulty Vysoké školy zemědělské v Košicích. Přestože požadavky v rezolucích slovenských vysokoškoláků nenabýly tak otevřeně politický charakter jako v Praze, zazněly v diskusích i názory požadující radikálnější demokratizaci veřejného života. Vedení KSS v čele s Karolem Bacílkem se obávalo, že studentská shromáždění mohou přerůst do pouličních demonstrací a bylo rozhodnuto jim za každou cenu zabránit. Do pohotovosti byly uvedeny jednotky Lidových milicí. Na vysoké školy byly vyslány tzv. dělnické delegace z průmyslových podniků, jejichž úkolem bylo demobilizovat studenty. Situace se vyhroutil 16. května 1956. Z obav před propuknutím demonstrací přislíbilo vedení KSS publikování v deníku „Smena“ tzv. pražské rezoluce, se kterou se bratislavští vysokoškoláci ztotožnili. Následující den byla rezoluce publikována a to společně s o měsíc dříve schváleným usnesením ÚV KSČ o částečné nápravě situace na vysokých školách. Což spolu se skutečností, že rezoluce bratislavských vysokoškoláků byla publikována jen v bratislavském regionálním vydání deníku „Smena“, přispělo k utlumení shromáždění a převzetí iniciativy mocenskými orgány. V deníku „Smena“ zároveň vyšly útočné články proti autorům rezoluce.

Události na vysokých školách v květnu 1956 byly jednou z příčin zpřísnění politických kritérií pro přijetí studentů na střední a vysoké školy od podzimu 1956, rovněž také pro udělování stipendií. První postihy vůči účastníkům tzv. studentských diskusí nebyly přísné a omezovaly se jen na nepřidělování internátu, nepřidělování, nebo odmítání stipendií apod. Pramenilo to mimo jiné z neochoty pedagogů sáhnout i přes nátlak centrálních úřadů (např. pověřenec školství a kultury Ernest Sýkora) k represím a z přetrvávání politického uvolnění do podzimu 1956. Až poté začaly disciplinární komise na fakultách aktivně působit. Nejméně 7 studentů bylo za své aktivity v květnu 1956 vyloučeno ze školy, jako příčina se jen v ojedinělých případech uvádělo vystoupení během „studentských událostí“.

Na podzim 1956 bylo zahájeno propouštění „politicky nespolehlivých“ vysokoškolských pedagogů, přičemž pro zdůvodnění posloužilo vystupování během studentských shromáždění v květnu 1956. Právě proto při prověrkách v roce 1958 byla na vysokoškolské pedagogy uplatňovaná stejná kritéria jako na pracovníky centrálních úřadů. O osudu studentů rozhodovaly nové disciplinární komise na jednotlivých fakultách, mnozí z nich byli v letech 1957-1958 ze školy vyloučeni. Jako jeden z důvodů byla v mnoha případech kromě třídního původu či někdejší politické příslušnosti rodičů uváděna aktivita v květnu 1956.

STRAHOVSKÁ DEMONSTRACE

NINA PAVELČÍKOVÁ

31. října 1967 po 21. hod. vyšlo asi 1 500-2 000 studentů Vysokého učení technického v Praze z kolejí na Strahově směrem do středu města. Bezprostřední příčinou jejich spontánní demonstrace byl dlouhotrvající havarijní stav elektrického osvětlení, přívodu teplé vody a tepla do budov kolejí. Demonstranti nesli v rukou zapálené svíčky a volali: „Chceme světlo!“. Spíše ojediněle se ozývaly výkřiky, že by se mělo jít nahoru na Hrad, kde právě zasedal ÚV KSČ. Městská správa VB reagovala na zprávu o pochodu tím, že zatarasila východ z Nerudovy ulice na Malostranské náměstí pomocí sedmi hlídkových vozů a asi 25 svých příslušníků. Ti se snažili studenty přemluvit, aby zanechali protestu a začali je pomocí vozů a s použitím obušků vytlačovat zpět ke Strahovu. Studenti ustupovali, v úzké a příkré Nerudově ulici byla řada z nich zraněna najíždějícími vozy a obuškami. Velitelství VB si mezitím vyžádalo souhlas k zásahu od předsednictva ÚV KSČ.

Příslušníkům VB se podařilo vytlačit studenty až na Strahov, kolem 23. hod. se stáhli a nechali v areálu kolejí jen hlídku a tři vozy. Mezi studenty se však rozšířila zpráva, že byli zadrženi tři účastníci pochodu, začali se znovu srocovat a žádali jejich propuštění. VB však po jednání se správou kolejí propustila pouze dva a třetího odvezla na velitelství. Protesty studentů sílily, ozývaly se kritické hlasy na adresu VB i státních orgánů. Před koleje přijížděly další hlídky VB a snažily se vytvořit kordon proti studentům, kteří se vydali na pochod směrem k Dlabačovu. Při provádění zákroku se kordon rozpadl, velitel nebyl schopen jednání svých mužů kontrolovat. Jejich agresivita vzrostla, začali používat slzný plyn, napadení se bránili kamením, další studenti házeli z oken na příslušníky VB různé předměty, z obou stran se ozývaly výhrůžky. Jednotlivé skupinky policistů vnikly do třech bloků kolejí a tam opět velmi brutálním způsobem zasahovaly proti studentům (včetně těch, kteří se demonstrace neúčastnili), mlátili a kopali do ležících apod. Teprve kolem jedné hodiny po půlnoci byl obnoven klid. Po zákroku vyhledalo třináct studentů lékařské ošetření, dva byli zranění vážně. Údajně došlo také k menším zraněním tří policistů.

Zárok VB vyvolal množství protestních rezolucí vysokých škol. ÚV ČSM dne 19. 11. 1967 odsoudil demonstraci studentů, zároveň však poukázal na neřešené nedostatky na všech pražských kolejích a vysokých školách. Situací na zařízeních VŠ se zabývala komise ÚV KSČ pod vedením ministra školství Jiřího Hájka, na základě jejího šetření bylo přijato 28. 11. usnesení o reorganizaci správy účelových zařízení VŠ, o prošetření podněcovatelů protisocialistických nálad z řad studentů, ale také stížností demonstrantů na brutální zásahy členů VB. Podle hlášení MV z března 1968 bylo sedm útočníků dodatečně kázeňsky potrestáno, mezi nimi i pracovníci Městské správy VB.

Hnutí REVOLUČNÍ MLÁDEŽE

MILAN OTÁHAL

Část československé mládeže, především studentů, ovlivnila koncem 60. let tzv. nová levice na Západě, která odmítala západní systém, ale kritizovala i socialismus realizovaný ve východní Evropě. Prostřednictvím Petra Uhla navázala osobní kontakty s jejími představiteli a mluvčím radikálních studentů Rudi Dutschkem, který navštívil v dubnu 1968 Prahu, ale i s pracovníky IV. Internacionály.

Hnutí revoluční mládeže (HRM) nazývané též Revoluční socialistická strana (Československo) založila skupina mladých lidí 2. prosince 1968 na schůzce ve vysokoškolských kolejích Větrníků. Klíčovou úlohu při tom hráli studenti Filozofické fakulty KU v Praze Jan Frolík, Evžen Čierný, Jaroslav Suk, Jaroslav Bašta, kteří spolupracovali s ing. Petrem Uhlem. Studenti tvořili asi polovinu všech členů, zastoupeni však byli i dělníci (asi 10-20%) a intelektuálové. Vznik HRMu byl výrazem radikalizace části mladé generace, která se nechtěla smířit s okupací země armádami pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968, odmítala stalinský a byrokratický socialismus, ale nesouhlasila s kompromisními postoji Dubčekova vedení a jeho vírou v možnost pokračovat v reformní politice.

Svůj program formulovali členové organizace v Zakládajícím manifestu Hnutí revoluční mládeže i v dalších dokumentech. Současný systém nepokládali za socialismus, nýbrž za režim centralistický, byrokratický a autoritářský, neboť moc mělo v rukou mocenskobyrokratické centrum propojené a podřízené sovětskému. Ideologií byrokracie se stala zkomolená a zneužitá proletářská ideologie, která neměla nic společného s marxismem. Cílem hnutí byla antibyrokratická revoluce a vytvoření nové společnosti založené na samosprávě, v níž orgány moci představovaly rady pracujících jak na pracovištích, tak v obcích. HRM nechápalo tento program jen jako vizi, ale budovalo svou organizaci jako akceschopnou. Podle členů hnutí nelze získat svobodu darem, ale musí se za ni bojovat. Rozhodujícím činitelem v boji se měla stát dělnická třída, ale důležitou roli měli sehrát studenti a mládež. Zakládající manifest byl sice zveřejněn na Filozofické fakultě UK, ale skupina přešla po srpnových událostech v roce 1969 do ilegality, i když se nevzdávala možností využívat legálních organizací. Vznikly tři asociace, které se dělily na menší buňky, v jejichž čele byli voleni koordinátoři, kteří buňky zastupovali v Koordináčním výboru. Tato organizační struktura byla zakotvena v návrzích stanov, které však nebyly nikdy schváleny.

HRM reagovalo i na některá opatření nového mocenského centra, zvláště na politické procesy, jimž chtělo zabránit stávkami. Letákem Výzva k solidaritě vyzvalo k takové akci v souvislosti se zatčením několika signatářů Deseti bodů. HRM se podílelo také na přípravě demonstrace k prvnímu výročí 21. srpna v roce 1969 rozšiřováním několika tisíc letáků s názvem Všem, všem, všem, v němž vyzvalo k protestním akcím. Důsledky zásahu ozbrojených sil proti demonstrantům zaznamenalo v Částečné zprávě o vraždách spáchaných v noci z 20. na 21. srpna 1969. Státní bezpečnost pronikla do HRMu pomocí agenta a v prosinci 1969 byli její členové zatčeni. Prokurátor obžaloval 19 osob pro podvracení republiky podle § 98, odsouzeno bylo celkem 16 mladých lidí mezi nimi Němka a Francouz. Soud se konal v Praze od 1. do 19. března 1971 a tresty byly vysoké. Hlavní obžalovaný Petr Uhl byl odsouzen na čtyři roky odnětí svobody.

Soud byl prvním velkým politickým procesem v Československu po srpnové okupaci a nástupu G. Husáka do čela KSČ. Jeho záměrem bylo také zastrašit obyvatelstva. Vyvolal protesty po celém světě, ozvala se mj. skupina francouzských intelektuálů jako Jean Paul Sartre či Ernest Bloch. V řadě amerických i evropských měst se uskutečnily demonstrace na podporu odsouzených.

Vliv Hnutí revoluční mládeže zůstal omezen na úzkou skupinu studentů a intelektuálů a až na malé výjimky se mu nepodařilo proniknout mezi dělníky. Jeho význam spočíval v tom, že se bez vyčkávání změn v Moskvě postavil aktivně proti okupaci a odmítl sovětský typ socialismu.

BRNĚNŠTÍ SOCIALISTÉ PROTI „NORMALIZACI“

JIŘÍ PERNES

V průběhu roku 1968 se členská základna městské organizace Československé strany socialistické (ČSS) v Brně výrazně rozrostla. Jestliže počátkem roku měla 180 členů, na podzim to již bylo takřka desetkrát více. Do strany se vraceli bývalí členové předúnorové Československé strany národně socialistické, v ještě větší míře však přistupovali lidé mladí, takže průměrný věk nově přijímaných členů byl 37, 8 roku. Většina z nich do ČSS vstupovala s úmyslem přetvořit ji v nezávislou politickou sílu, která by se aktivně zapojila do probíhající transformace společnosti.

Velkou roli v brněnské organizaci ČSS sehrály výrazné osobnosti, které do ní vstoupily v lednu až březnu 1968: PhDr. Jaroslav Mezník, ing. Zdeněk Pokorný, Jarmila Potměšilová, ing. Jan Schopf, MUDr. Milan Šilhan s manželkou MUDr. Brigitou Šilhanovou, ing. Alois Vyroubal a ing. Petr Wurm. Ti – bez ohledu na platný Organizační řád ČSS – založili v rámci brněnské organizace Diskusní klub, který se stal organizátorem vnitrostranických změn, působil na dosavadní funkcionáře, aby zaujímali radikálnější postoje, a navazoval kontakty se stejně smýšlejícími členy v jiných částech republiky. Jeho členové se podíleli na vzniku nových místních organizací strany a také na zakládání závodních organizací ČSS v brněnských podnicích. Díky činnosti Diskusního klubu se v brněnské městské organizaci vytvořila početná skupina stejně smýšlejících členů, která na městské konferenci 23. 11. 1968 dosáhla úspěchu při volbě nového Městského výboru ČSS v Brně a obsadila v něm významné pozice.

Nově zvolený městský výbor, jehož předsedou se stal ing. Jan Schopf, vyvíjel neobyčejně aktivní činnost a odmítal ustoupit politickým tlakům, vyvíjeným Ústředním výborem ČSS zejména poté, co do čela KSČ nastoupilo Husákově vedení, které začalo vyžadovat, aby se nekomunistické strany Národní fronty navrátily k praxi běžné před rokem 1968. Z tohoto důvodu rozhodlo předsednictvo ÚV ČSS městský výbor v Brně rozpustit a místo něj jmenovalo správní komisi. Několik členů rozpuštěného výboru bylo ze strany vyloučeno, řada jiných vystoupila sama. Politické práce se však nevzdali. Scházeli se nyní v soukromých bytech, jejich činnost pozvolna nabývala protirežimního ilegálního charakteru. Členové skupiny navázali kontakt s ostatními opozičními iniciativami, s nimiž vypracovávali společnou názorovou platformu, kterou nazvali Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus; podle něj také celá skupina přijala svůj název – Československé hnutí za demokratický socialismus. Ve dnech 31. 1. a 1. 2. 1972 Státní bezpečnost proti skupině udeřila a její členy pozatýkala. Mnozí z nich skončili před soudem jako obžalovaní z členství v protistátních skupinách „MUDr. Šilhan a spol.“ a „MUDr. Zbyněk Novotný a spol.“ a byli odsouzeni k poměrně vysokým trestům odnětí svobody.

CHARTA 77

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Charta — nezávislá občanská iniciativa v letech 1977-1992 v Československu, usilující o důsledné plnění demokratických požadavků, zejména občanských práv a svobod, po Pražském jaru 1968-1969 nejvýznamnější událost v období komunistického režimu. Byla vyvrcholením aktivity nekonformních občanů, kteří se nesmířili s pookupačním režimem a nekompromisně odmítali autoritativní systém moci, vládnoucí pomocí politických a policejních represí.

Občanský odpor proti režimu v letech 1970-1977 prošel třemi fázemi: Opozice v prvních letech normalizace byla výrazně politická, vycházela z reformních myšlenek Pražského jara, byla silně konfrontační vůči režimu a představovali ji hlavně komunisté, nezávislí socialisté a revoluční mládež. Normalizační vládcí se se svými oponenty tvrdě vypořádali v politických procesech s následným vězněním, či alespoň tvrdými existenčními represemi. V polovině 70. let tento způsob opoziční činnosti ztrácel v důsledku tvrdých represí na síle.

Druhou fází boje politických oponentů bylo vystoupení jednotlivých osobností, většinou veřejně známých a populárních, jako byli např. A. Dubček, J. Škvorecký, V. Havel, P. Kohout, kteří se formou dopisů adresovaných nejvyšším představitelům státu pokusili o kritický dialog. Rovněž jejich iniciativa zůstala bez odezvy. Poznání, že politická forma odporu je v rámci totalitarismu neprůchodná, vedlo k úvahám o jiné taktice. Zakladatelé Charty přišli s myšlenkou, že jediné možná, schůdná a efektivní cesta odporu je forma zákonná, tj. na základě oficiálních, státem přijatých zákonů, upravujících občanská, politická, sociální, hospodářská a kulturní práva. Tato tzv. nepolitická politika pomohla rovněž Chartě překonat jistou společenskou izolaci předchozích iniciativ tím, že poskytla prostor i pro nepoliticky orientované aktivisty, např. katolíky, evangelíky, mladé lidi, příslušníky kulturních aktivit a ostatní, kteří se nechtěli smířit s danými poměry. Bezprostředním podnětem na cestě k Chartě bylo setkání lidí různého věku a názorů u soudu s hudební skupinou Plastic People of the Universe na podzim 1976, kde si přítomní uvědomili důležitost širokého společenství lidí pro příští opoziční akci. Avšak koalice širokého spektra politicky a duchovně různě orientovaných lidí měla své předznamenání již na počátku 70. let v nekonformním umění, v moderní hudbě, v samizdatové literatuře. V r. 1973 začala vycházet samizdatová edice Petlice L. Vaculíka, vzniklo mnoho samizdatových časopisů, knih, hudebních nahrávek „druhé kultury“, zahradních a sklepních výstav, bytových přednášek a jiných neoficiálních aktivit.

Pro ideové základy Charty byla rovněž připravena půda orientací na lidská práva. Evropské myšlení a reálnou politiku ovlivnil Helsinský proces r. 1975, který upravoval vztahy mezi státy a občany dvěma mezinárodními pakty o lidských právech. V naší zemi byly oba dva pakty — Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o sociálních, kulturních a hospodářských právech — přijaty již v roce 1968, ale pookupační moc je držela v tajnosti, ratifikovala je až po helsinské konferenci. Pakty vstoupily u nás v platnost 23. března 1976.

Tím, že se Charta deklarovala jako ochránkyně lidských práv, zařadila se do podobného disidentského hnutí v ostatních zemích východoevropského bloku. V r. 1970 akademik A. Sacharov a A. Tverdochlebov založili Výbor pro lidská práva, v r. 1976 prof. Orlov veřejnou skupinu pro lidská práva. Koncem roku 1975 vznikl v Polsku Výbor na obranu dělníků, postupně se na lidská práva orientovaly skupinky disidentů v NDR, Maďarsku a Bulharsku.

Vznik Charty předcházely tři schůzky na sklonku roku 1976, jichž se zúčastnili bývalý ministr zahraničních věcí Jiří Hájek, dramaturg V. Havel, filosofové L. Hejdánek a V. V. Komeda, spisovatelé P. Kohout a L. Vaculík, politologové Z. Mlynář a P. Uhl, J. Kořán. Bylo rozhodnuto, aby v čele Charty stáli tři mluvčí a po roce se střídali. Pro rok 1977 se stali mluvčími Charty Jiří Hájek, V. Havel a Jan Patočka.

První dokument Charty 77 — „Prohlášení Charty 77“ (č. 1/77 z 1. ledna 1977) — si kladl především za cíl usilovat o to, aby všichni občané mohli používat svá základní práva, která jsou jim zaručena zákony. Prohlášení analyzuje všechny projevy porušování tohoto práva, jako např. diskriminace v zaměstnání a povolání těch, kteří zastávají neoficiální názory, diskriminace dětí a mládeže ve

školách, jejichž rodiče byli vyloučeni z KSČ nebo byli propuštěni ze zaměstnání z politických důvodů; dále porušování svobody projevu a shromažďování, svobody náboženského vyznání, zasahování do soukromého života, tj. např. odposlouchávání telefonů a bytů, kontrola pošty, domovní prohlídky, sledování lidí Státní bezpečností, omezování možnosti cestování a vystěhování atd. Charta se nedeklarovala jako organizace, ale jako iniciativa, která usilovala o dialog s mocí a oslovovala nejvyšší představitele státu, prezidenta, vládu, Federální shromáždění a Generální prokuraturu s konkrétními událostmi omezujícími lidská práva. Byla jakýmsi „stínovým kabinetem“, který vydával svědectví o společnosti z neoficiálních hledisek.

První dokument Charty Prohlášení podepsalo 243 signatářů, z nichž více než polovina patřila k exkomunistům (byvalým členům KSČ postiženým represemi po roce 1969). Ke dni 24. dubna 1977, tedy v nejhorším období represí proti Chartě, stoupl počet signatářů k číslu 978. Stav sociálního složení signatářů byl určován podle stávajícího stavu v době Charty, tedy kdy exkomunisté pracovali hlavně jako dělníci (67,5 % signatářů náleželo k dělnickému či podobnému povolání, 14 % tvořili vědci, 13,4 % spisovatelé a novináři, 3,4 % kněží, 1,7 % studenti).

Když 6. ledna na svátek Tří králů měli V. Havel, P. Landovský a L. Vaculík odevzdat Prohlášení Charty do Federálního shromáždění, na předsednictvo vlády a do ČTK, vozy Státní bezpečnosti obklíčily jejich automobil, Prohlášení Charty i s podpisy prvních signatářů bylo zabaveno a všichni tři byli předvedeni k policejním výslechům. Za zajištěné doručil Prohlášení Charty 77 příslušným institucím druhého dne, 7. ledna, Jan Patočka. Tentýž den napsal J. Patočka na obranu Charty své poselství o duchovním a mravním významu Charty 77 „Čím je a čím není Charta 77“ a v tomto poselství zařadil Chartu mezi základní hodnoty našeho národa. Jako celoživotní badatel Masarykova díla chápal Chartu jako pokračovatelku Masarykova humanismu a jako další moderní etapu demokratických tradic našich dějin. 8. března 1977 napsal stať „Co můžeme očekávat od Charty 77“, kde odkázal národu svou závět: „lidé dnes zase vědí, že existují věci, pro které stojí za to trpět. Že věci, pro které se eventuálně trpí, jsou ty, pro které stojí za to žít. [...] To všechno dnes vím — nemalou mírou díky Chartě a všemu tomu, co s ní souvisí.“ Byla to jeho poslední slova věnovaná Chartě, zemřel několik dní poté, vyčerpán několikahodinovými policejními výslechy.

Prohlášení Charty — tento minimální program prostý vší politické kritiky, požadující jen to, co ukládá zákon — vzbudilo u mocenských orgánů nenávistnou odezvu. Od 7. ledna, od ranních hodin, byli signatáři Charty odváděni ze svých bytů příslušníky SNB k výslechům, někteří byli současně podrobena domovním prohlídkám.

Okamžitě 7. ledna 1977 jednalo o Chartě předsednictvo ÚV KSČ. Jednání probíhalo ústně, bez zápisu, a ve stručném usnesení bylo uloženo G. Husákoví, aby „informoval stranické orgány o akci nepřátelské skupiny, která předala západním sdělovacím prostředkům pamflet pod názvem Charta 77“. Již den předtím bylo zaktivizováno ministerstvo vnitra. Správa SNB hl. města Prahy a Středočeského kraje vydala 6. ledna 1977 usnesení, jímž zahájila proti Chartě trestní stíhání ve věci trestného činu podvracení republiky podle § 98 odst. 1 trestního zákona. V odůvodnění bylo uvedeno, že Prohlášení Charty 77 hrubě napadá socialistické a státní zřízení. Poté vydala Státní bezpečnost 11. ledna další usnesení, v němž rozšířila trestní stíhání proti Chartě o poškozování zájmů republiky v cizině rozšiřováním nepravdivých zpráv (§ 112 tr. zákona). V odůvodnění tohoto usnesení StB naprosto jednoznačně označila osoby, které „vyhotovovaly, rozmnožily a rozšiřovaly písemnost ‚Prohlášení Charty‘ jako nepřátelské, které hrubě a tendenčně napadají socialistické společenství a státní zřízení republiky“. Státní bezpečnost si těmito výnosy zařídila legalizaci trestního stíhání, ať už za pouhý přepis Prohlášení Charty 77, či za cokoliv, co souviselo s Chartou 77 a především s písemným materiálem. Proto se prvními vězni stali spisovatelé V. Havel, J. Lederer, F. Pavlíček, O. Ornest, trestně stíhání za literaturu.

V noci ze 6. na 7. ledna a v následujících dnech byly ve světovém tisku, rozhlasu a v televizních zpravodajstvích první zprávy o vzniku Charty. Světový ohlas byl obrovský, význam Charty byl srovnáván s Pražským jarem. V Československu byla Charta však skandalizována a hanobena, občané se mohli dozvědět informace o Chartě jen ze samizdatového tisku a ze zahraničního vysílání. 12. ledna 1977 vyšel v *Rudém právu* redakční článek „Ztroskotanci a samozvanci“, v němž bylo Prohlášení Charty 77 napadáno jako kontrarevoluční pamflet a hanopis, signatáři Charty jako

nejnebezpečnější protistátní element. Tímto článkem byla zahájena kampaň proti Chartě ve všem domácím tisku, v rozhlase, v televizi. Na všech pracovištích se organizovaly veřejné schůze, aktivity a konference, na nichž lidé ze strachu ze ztráty zaměstnání a pod nátlakem zvedali ruce na podporu rezolucí, aniž by většinou znali text Prohlášení. *Rudé právo* denně publikovalo jména organizací, závodů, podniků a jednotlivců, kteří „pamflet Charta,“ odsuzovali. Tažení proti Chartě vyvrcholilo slavnostním prohlášením pěti uměleckých svazů 28. ledna v Národním divadle v Praze, kde bylo přijato slavnostní provolání „Za nové tvůrčí činy, ve jménu socialismu a míru“, jímž umělci měli podpořit stranu a její kulturní politiku a odsoudit „skupinku odpadlíků a zrádců“. V provolání čs. uměleckých svazů bylo psáno: „pohrdáme těmi, kdo v nezkratné pýše, ješitné nadřazenosti, v sobeckém zájmu nebo dokonce za mrzký peníz [...] se odtrhnou a izolují od vlastního lidu, jeho života a skutečných zájmů a s neúprosnou logikou se stávají nástrojem antihumanistických sil imperialismu a v jejich službách hlasateli rozvratu a nesváru mezi národy.“ Pod toto prohlášení, později označené jako Anticharta, se před televizními kamerami a zraky celého národa podepsali českoslovenští umělci.

Nastala doba hysterických útoků na Chartu, zlá, nevybíravá slova v masových médiích vzbuzovala hrůzu, signatáře Charty 77 stíhal výslech za výslechem, domovní prohlídky, odebírání telefonů a cestovních pasů, pracovní výpovědi, vazební zajišťování. Generální prokuratura ČSSR vynesla 30. března 1977 nad Chartou soudní verdikt. Sdělila, že Prohlášení Charty je „celkově zaměřeno proti ČSSR a je způsobilé ohrožovat socialistické zřízení a je nerozhodné, zda tento škodlivý následek nastal“. V praxi to znamenalo, že stačilo jako dostatečný důkaz pro existenční postihy pouhé schvalování Prohlášení Charty 77. Skutečně se zaměstnavatelé opírali o toto vyjádření Generální prokuratury ve svých výpovědích vůči lidem, kteří se provinili jen tím, že schvalovali Chartu 77.

V letech 1977-1979 Chartu stíhala rána za ranou. Mluvčí Charty 77 J. Patočka byl uštván k smrti, v květnu se vzdal role mluvčího V. Havel, jediným mluvčím v čele Charty zůstal Jiří Hájek. Chartu morálně podpořila světová pokroková veřejnost a značná část české a slovenské emigrace. 14. ledna 1977 byl založen v Paříži Mezinárodní výbor pro podporu Charty 77, v jehož čele stály přední osobnosti světového kulturního a uměleckého života: S. Bellow, H. Böll, P. Daix, F. Dürrenmatt, P. Emmanuel, G. Grass, G. Greene, A. Miller, T. Stoppard aj. Za Chartu se postavila vrcholná organizace českých a slovenských emigrantů Rada svobodného Československa a další významné zahraniční organizace Čechů a Slováků – Společnost pro vědy a umění, Čs. poradní sbor v západní Evropě, Čs. národní sdružení v Kanadě aj. Společnou podporu Chartě vyjádřilo 17 českých a slovenských organizací a spolků v zahraničí v Petici 78, čítající asi čtvrt milionu lidí. Neocenitelnou pomoc Chartě poskytovaly zahraniční agentury a zejména české vysílání Hlasu Ameriky, Svobodné Evropy, BBC, Deutsche Welle aj. Všechny emigrantské noviny a časopisy přinášely zprávy z domova, zejména *Listy Jiřího Pelikána* v Římě a *Svědectví P. Tigrida* v Paříži publikovaly dokumenty o Chartě a komentáře o veškerém nezávislém hnutí v Československu. V. Prečan založil Československé dokumentační středisko v Scheinfeldu, kde shromažďoval a distribuoval veškeré materiály Charty, početné samizdaty a exilovou zahraniční literaturu. J. Kavan vedl v Londýně Palach Press, ve Stockholmu založil F. Janouch Nadaci Charty 77, pomocí níž byly především podporovány rodiny vězňů v Československu.

Kampaň proti Chartě, plná zloby a jedu, Chartu ochromila, ale nezničila, zůstala v izolaci, ale značná část obyvatelstva s ní skrytě a tiše souhlasila, neodhodlala se však veřejně riskovat svou existenci a životní jistoty. Ministr vnitra J. Obzina na přednášce na Vysoké stranické škole v březnu 1977 tuto situaci vystihl, když řekl: „Nebýt silné kampaně proti Chartě 77, mohlo by jí podepsat na milion lidí, protože byla srozumitelná.“ KSČ si byla tohoto nebezpečí vědoma a věnovala Chartě velkou pozornost. Na několika zasedáních předsednictva ÚV KSČ v lednu až v březnu 1977 se vyhodnocovaly výsledky akcí proti Chartě, zejména projednání dopisu ÚV KSČ o Chartě ve stranických okresních a krajských organizacích. Dále se na zasedáních předsednictva strany sledovaly ohlasy na Chartu v zahraničí. Nejvyšší straniční představitelé v čele s G. Husákem se obávali roztržek a kritiky v bratrských komunistických stranách, protože Charta 77 získala značné sympatie v řadách některých komunistických stran v Evropě, zejména v Itálii, Francii, Španělsku a Velké Británii. Ideologické oddělení ÚV KSČ sledovalo zprávy zahraničních zpravodajů *Rudého práva*, především ohlasy na Chartu, a postupovalo je předsednictvu ÚV KSČ, které zpětně řídilo proti

Chartě propagandu do zahraničí. Nicméně měla Charta silný vliv na demokratizační proces komunistických a dělnických stran v Evropě a na vzrůst kritických postojů západních komunistů k sovětské hegemonii.

Léta 1977-1979 byla především dobou úsilí Charty o udržení své existence. Proto 27. dubna 1978 byl založen Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), v jehož čele stálo 17, od r. 1980 30 členů. Jeho hlavním úkolem bylo dokumentování všech policejních a soudních represí, o nichž podával informace ve svých sděleních. Byl oceněn v zahraničí tím, že se stal členem Mezinárodní federace pro lidská práva, přidružené k OSN. Od roku 1978 vydával P. Uhl (v době jeho věznění 1978-1984 jeho žena Anna Šabatová) *Informace o Chartě 77*, samizdatové nezávislé periodikum, které publikovalo veškeré materiály Charty 77, Sdělení VONS a zprávy ze života disidentského hnutí vůbec.

30. května 1979 byla uskutečněna na VONS policejní razie. Bylo zatčeno 10 členů VONS – O. Bednářová, J. Bělíková, V. Benda, J. Dienstbier, V. Havel, V. Malý, L. Lis, D. Němcová a J. Němec. 23.-25. října 1979 proběhl se šesti členy VONS soud, v němž byli k trestu odnětí svobody odsouzeni P. Uhl (5 let), V. Havel a V. Benda (4 roky), O. Bednářová a J. Dienstbier (3 roky), D. Němcová (podmíněně). Proces byl přímým ohrožením existence Charty, ale cíl policejní akce „Kmen“, zničení Charty, se nepodařil. V zahraničí vyvolal soud s VONS velké pobouření, prezidentu, Federálnímu shromáždění, vládě přicházely tisíce protestů od jednotlivců, organizací či nejvyšších zahraničních představitelů J. Cartera, M. Thatcherové, O. Palmeho aj. Doma došlo k podstatnému posunu ve společnosti – Charta po soudním procesu vstoupila do povědomí obyvatelstva a vyvolala sympatie a solidaritu, sami chartisté byli stimulováni k vůli vydržet a pokračovat. Jubilejní dokument vydaný 1. února 1980 k 3. výročí Charty je svědectvím, že Charta důstojně přestála protivenství, zpevnila se vnitřně a ztráty, které ji postihly, vyburcovaly ji k další činnosti.

Léta 1980-1982 znamenají dobu určitého útlumu, jenž je jasně zřetelný z poměrně malého počtu dokumentů. V důsledku skandálu, který vyvolal proces se členy VONS v zahraničí, vládní a straníční představitelé změnili svůj postoj k Chartě a upustili od přímého útoku. 11. listopadu 1980 bylo zastaveno trestní stíhání Charty s odůvodněním, že Prohlášení Charty 77 nenabývalo na veřejnosti velkého významu a vliv Charty zanikl postupem času. V podstatě to byl zastírací manévr, jímž byla kampaň proti Chartě z vládní a stranické agendy svěřena do rukou Státní bezpečnosti ministerstva vnitra. V r. 1981 byla vyhlášena akce „Izolace“, nový plán na likvidaci Charty. Charta 77 měla být kompromitována akcí „Kamion“, údajným odhalením, že je spojena se západními nepřátelskými centry. Další plán akce Izolace spočíval v taktice „osekávání okrajů“ (V. Benda), tj. v pronásledování řadových, nepřiliš známých signatářů. V tomto období se rozhodlo mnoho chartistů pro neustálé šikany k emigraci. Státní bezpečnost pronásledovala disidenty všemožnými obviněními – za maličkosti, za vzpurné písničky, za opisování a přechovávání samizdatů, za korespondenci s emigranty atd. Charta v té době ztratila zejména mladé lidi, kteří odešli do zahraničí.

Vlastní práce Charty v letech 1980-1982 se mění. Odpoutávala se z obranných, zákopových pozic a obracela svůj zájem větší měrou na problematiku stavu československé společnosti, snažila se najít spojence v zahraničí, konkrétně v Polsku. Již v létě 1978 se sešli čeští a polští disidenti na hranicích v Krkonoších, aby navázali kontakty a dohodli se na spolupráci. Za výjimečného stavu v Polsku se Charta začátkem r. 1982 připojuje k mezinárodní podpoře polskému lidu a vzniká hnutí Československo-polská solidarita.

V těchto letech vydala Charta řadu kritických a analytických dokumentů, např. o vězeňství, o stavu důchodců, o životním prostředí, o hospodářské situaci, o vědeckém výzkumu, o výchově a vzdělávání, o literatuře, náboženské svobodě, o pracovněprávní problematice atd. Na těchto a dalších dokumentech spolupracovali četní odborníci z tzv. šedé zóny, kteří prospěli Chartě svými kvalifikovanými znalostmi. Současně věnovali nezištně a obětavě své síly a čas spolupracovníci, o nichž dřív i nyní téměř nikdo neví, a přece by bez nich Charta ani opoziční hnutí nebylo. Vykonávali drobné práce, přepisovali na psacích strojích, distribuovali samizdaty a exilovou literaturu.

V letech 1983-1985 se práce Charty rozrostla ještě do širších mezinárodních rozměrů. Do popředí její pozornosti se dostalo mírové hnutí a otázka bezpečnosti Evropy. V červnu 1983 se v Praze uskutečnilo Světové shromáždění za mír a život proti jaderné válce. Charta sice nebyla na tento oficiálně řízený kongres přizvána, ale vydala k této příležitosti *Sborník o míru* a získala kontakty s pokrokovými účastníky kongresu ze západní Evropy. Od té doby udržovala Charta písemné i osobní styky s mírovými organizacemi ve Francii (CODENE), ve Velké Británii (END a CND), Holandsku (IVK) a s jinými pokrokovými aktivisty, kteří usilovali o mírové soužití, zničení atomových zbraní, odchod cizích vojsk z Evropy. Nejvýznamnějším mírovým dokumentem byla Pražská výzva (dok. č. 5/85), vydaná 11. března 1985, koncept ideje mírové koexistence, v němž se předvídá sjednocení Německa a vyhlášení myšlenka zrušení dvou existujících válečných paktů — Varšavské smlouvy a Severoatlantického paktu. O rozpuštění obou paktů jednal i pozdější dokument z 23. května 1989 (č. 40/89).

Dokumenty Charty 77 v tomto období pokračovaly v dalších kritických analýzách jednotlivých odvětví společenského života, obzvláště významné byly o kulturním stavu české společnosti. 20. května 1984 vydala Charta dokument o současném stavu československé oficiální historiografie, nazvaný *Právo na dějiny* (č. 11/84), adresovaný prezidiu Čs. akademie věd. Dokument nevyjadřoval stanovisko Charty, ale byl významný svými podněty, které vyvolaly bohatou a zajímavou dvouletou diskusi, nejdelší v dějinách Charty, jejíž začátek byl v kritice marxistické historie a zakončení v pojednání o smyslu českých dějin.

Dokumenty o zabavování literárních a uměleckých děl (dok. č. 14/83) a o zákazu a omezování rockové hudby (dok. č. 31/83), analyzující represe proti svobodné kulturní činnosti, postoupila Charta k jednání Evropskému kulturnímu fóru v Budapešti (dok. č. 24/85).

V letech 1986-1987 vyrostla v zemích východoevropského bloku naděje na uvolnění a oživení politických poměrů, kterou vyvolala Gorbačovova „perestrojka“. S tím souviselo i toužebné očekávání uvolnění mezinárodního napětí mezi Západem a Východem, odvrácení hrozby jaderné války, odchod okupačních vojsk, zákaz rozmisťování jaderných raket. Charta usilovala spolu s pokrokovými mírovými organizacemi Západu a Východu o toto mírové úsilí, aktivně se zapojila do evropské sítě pro dialog Východ — Západ, přispěla k mírovému programu obsaženému v Milánské výzvě (1986) a zúčastnila se alespoň svými připomínkami i poselstvími mírových kongresů a konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (Madrid 1980-1983), Bern (dok. č. 14/86), Kodaň (dok. č. 28/86), Coventry (dok. č. 46/87), Vídeň (dok. č. 55/87), Paříž (dok. č. 36/89).

6. ledna vydala Charta dokument *Slovo k spoluobčanům* (č. 2/87), v němž se poprvé přímo obrátila na československou veřejnost s výzvou k aktivnímu občanskému životu. Právě tak se obrátila Charta k mládeži dokumentem *Prostor pro mladou generaci* (č. 7/86). Mladým lidem dedikovala sborník *O odpovědnosti v politice* a uspořádala anketu o problému mládeže.

Dokumenty v těchto letech vyjadřují stanoviska Charty daleko razantněji než dříve. Dokument č. 21/87 předkládá prezidentu republiky a nejvyšším představitelům státu soubor požadavků hospodářského a politického charakteru, které vyjadřují představu Charty 77 jak řešit krizi československé společnosti. Opakovaně Charta požaduje odchod vojsk Varšavské smlouvy (dok. č. 47/87). A jako dříve, nyní daleko naléhavěji, odsuzuje Charta 21. srpna 1968, vrací se k odkazu 28. října 1918 a v souvislosti s 50. výročí smrti T. G. Masaryka se hlásí k jeho humanistickému a demokratickému odkazu prostřednictvím projevu L. Hejdánka, který pronesl u hrobu v Lánech (dok. č. 52/87).

Léta 1988-1989 jsou vrcholovým obdobím, kdy občanská aktivita se oproti předcházejícím letům zvyšuje, jako první zahájila svou činnost Demokratická iniciativa (1987), v r. 1988 mj. Hnutí za občanskou svobodu, Nezávislé mírové sdružení, Obroda, České děti aj. Začínají vycházet Lidové noviny, které řídil Jiří Ruml, který marně usiloval o registraci. V únoru a březnu proběhly mohutné akce za náboženskou svobodu a za požadavky věřících — vznikla petice o 31 bodech, nazvaná *Podněty katolíků k řešení situace věřících*, která byla masově podepisována v Čechách i na Slovensku. Dále byla uspořádána mohutná celonárodní pouť na Velehradě na počest Blahoslavené Anežky České. 25. března 1988 proběhla velká demonstrace v Bratislavě, tzv. svíčková. V r. 1988

zemřeli po vězeňských útrapách spisovatel Jaromír Šavrd a bojovník za svobodné demokratické volby Pavel Wonka. Doba byla dramatická, neklidná, vzrušená, plná očekávání.

Řada chartistů, zejména mladí, usilovala o větší politickou aktivitu. Charta uspořádala v květnu 1988 politické fórum, bylo však rozeznáno policií ještě dřív, než začalo. Po celou dobu trvání Charty se řešila ve vnitřních diskusích otázka, zda Charta má či nemá zůstat toliko na platformě Prohlášení, tj. nepolitická, zda má či nemá změnit organizační strukturu. Charta však nechtěla jít do předčasného konfliktu s mocí. Dokumenty z předsednictva ÚV KSČ těchto let dokazují, jak detailně a soustavně byla Charta sledována, za jak nebezpečného protivníka byla považována a jaký respekt u zahraničních zpravodajů v Praze požívala a jak byla ceněna v cizině. Proto režimní moc si nemohla dovolit vzhledem k mezinárodní autoritě Charty žádné příliš razantní zásahy a Charta dbala také sama, aby nepřekročila práh své zásady zákonného odporu. Ale i značně nepolitické aktivity neprošly.

17.-19. června uspořádala Charta mezinárodní mírový seminář Praha 88, ale jako i jindy byl rozeznán policií. K 70. výročí Československa uspořádala mezinárodní konferenci Československo 1918-1988 ve Slovanském domě v Praze, příslušníci bezpečnosti však předem místo konference obklíčili a účastníky policejně zajistili. Pro očistu od stalinských deformací připravovala Charta na listopad 1989 evropský seminář o stalinismu, v důsledku listopadových událostí už k němu nedošlo. Poprvé se však podařilo uspořádat veřejnou manifestaci ke 40. výročí Všeobecné deklarace lidských práv na Škroupově náměstí v Praze, protože si policie nedovolila manifestaci rozeznat pro hrozící mezinárodní aféru s francouzským prezidentem F. Mitterrandem, který při své návštěvě Československa přijal představitele Charty.

Rok 1989 začal bouřlivě. K 20. výročí upálení Jana Palacha se konal „Palachův týden“. Na Václavském náměstí se konaly demonstrace provázené policejní razíí proti účastníkům a zakončené trestním stíháním řady z nich. 22. ledna 1989 vydala Charta Prohlášení k lednovým událostem (dok. č. 8/89) a dál podporovala všechny akce za propuštění vězňů, za petiční právo a zejména za Několik vět, akci vyhlášenou v červnu 1989. Všechny významné dokumenty vydávala Charta společně s ostatními občanskými iniciativami, poprvé protest proti tzv. zákonným opatřením na obranu právního pořádku v březnu 1989. Jako téměř každý rok, v r. 1989 dokonce třikrát, 3. července, 2. října, 11. listopadu, žádala Charta spolu s ostatními iniciativami odchod vojsk Varšavské smlouvy z Československa.

Charta a ostatní iniciativy připravovaly manifestaci k 10. výročí Dne lidských práv, ale události dostaly živelný průběh už 17. listopadu na studentské manifestaci. Starý režim se začal hroutit. Ani Charta, ani další nezávislé iniciativy se neprosadily jako jednotná skupina, která by byla připravena předložit koncepci příštích změn a která by měla jasný plán způsobu jednání s představiteli KSČ a státní správy. Z Charty však vyšli jednotliví představitelé do orgánu listopadové revoluce v čele s V. Havlem a řada chartistů vstoupila do vysoké politiky nového demokratického státu.

V březnu 1990 se chartisté setkali na slavnostním sjezdu v Obecním domě v Praze, druhý sjezd v Paláci kultury byl už méně slavnostní, ale konal se ještě za účasti prezidenta republiky V. Havla, třetí sjezd ve Vinohradském domě předznamenal začátky konce Charty, nastaly rozpaky, co s Chartou dál. V. Havel v poselství sjezdu vzkázal, že idea Charty by neměla zaniknout a zmizet z našeho světa. Rovněž většina chartistů, kteří odpověděli na anketu Charty, si přála Chartu udržet. Ti věrní, kteří zůstali a nerozprchlí se do politických stran, si představovali další smysl Charty jako společenství lidí, které by zdola budovalo občanskou společnost na mravních principech a v jednotlivých klubech by se zabývalo konkrétními problémy života naší společnosti. 22. května vydali mluvčí Charty s kolektivem mluvčích dokument Slovo k spoluobčanům II, v němž vyzvali k zamyšlení nad nebezpečím zmarnění šance, kterou přinesla svoboda, nad obavami mnohých, aby se nevrátilo zlo.

Většina dokumentů z období 1990-1992 byla věnována příležitostným událostem, hlavní snahou mluvčích (v letech 1991-1992 výhradně žen) byly etické problémy současného života. Poprvé v historii Charty byly v r. 1991 vydány čtyři dokumenty společně se Slováky (z hnutí Human) o problémech soužití Čechů a Slováků, provázené výzvou zachránit společné Československo. V

tomto duchu bylo dále vydáno Prohlášení k 28. říjnu 1991, které kromě hnutí Human spolupodepsali představitelé Konfederace politických vězňů ČSFR a Český svaz bojovníků za svobodu.

Charta postupně dohrávala svou historickou roli. 3. listopadu 1992 na setkání 39 bývalých a současných mluvčích byla činnost Charty ukončena. V krátkém posledním dokumentu Charty bylo sděleno, že v nových podmínkách je model Charty k veřejnému působení nepoužitelný. Péčí o odkaz Charty byli pověřeni R. Battěk, D. Němcová, J. Vohryzek. Rozloučení s Chartou bylo zakončeno výzvou, aby žili všichni signatáři dál v duchu Charty, v souladu s jejími ideály, tak aby jimi byl prostoupen celý veřejný život.

Od 1.1.1977 do 3.11.1992 vydala Charta celkem 643 dokumentů (596 do r. 1989, 47 v letech 1990-1992). Abecední seznam signatářů sestavený J. Gruntorádem k 31.12.1989 čítá 1 886 signatářů Charty.

VÝBOR NA OCHRANU PRÁV NESPRAVEDLIVĚ STÍHANÝCH – VONS

MILAN OTÁHAL

Perzekuce, kterou státní moc rozpoutala proti opozičním hnutím a jednotlivcům po vyhlášení Charty 77, vyvolávala potřebu bránit se. Proto po několikaměsíční neveřejné činnosti založilo v dubnu 1978 17 signatářů (Rudolf Battěk, Otta Bednářová, Jarmila Bělíková, Václav Benda, Jiří Dienstbier, Václav Havel, Přemysl Janýr, Elzbieta Ledererová, Václav Malý, Ivan Medek, Dana Němcová, Ludvík Pacovský, Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Anna Šabatová, Jan Tesař a Petr Uhl) Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Bylo to v souladu s intencemi Charty „podporovat vznikání užších pracovních společenství, zaměřených k dílčím úkolům“, jak bylo uvedeno v Prohlášení. Jeho cílem bylo „sledovat případy osob, které jsou trestně stíhány či vězněny za své přesvědčení nebo které se staly oběťmi policejní a justiční svévole. Budeme s těmito případy seznamovat veřejnost i úřady a podle svých možností pomáhat postiženým osobám. Chceme spolupracovat s každým, u nás i v zahraničí, kdo projeví o spolupráci zájem. Žádáme zároveň občany, aby nás (nejraději osobně) na takové případy upozorňovali.“ VONS tak rozbíjel výlučnost postavení známých disidentů, neboť se ujímal neznámých; tím byl pro normalizační režim nebezpečnější. V roce 1979 se stala tato nezávislá skupina součástí Mezinárodní federace pro lidská práva jako Československá liga pro lidská práva.

VONS pod vedením P. Uhla vydával po svém založení časopis Informace o Chartě 77, který byl znám pod zkratkou Infoch. Redakce v něm uveřejňovala dokumenty Charty 77, sdělení VONSu o perzekuci konkrétních osob i krátké zprávy, články a fejetony. Časopis vycházel nepřetržitě až do roku 1990 a v podstatě zachytil všechny případy perzekuce, takže se stal cenným a nenahraditelným pramenem.

Státní organizace a orgány KSČ si záhy uvědomily význam VONSu, a proto 29. května 1979 podnikla Státní bezpečnost řadu akcí proti jeho členům. Zadrženi bylo čtrnáct jeho členů, u nichž byla provedena domovní prohlídka, která byla odůvodněna trestním stíháním proti neznámému pachateli podle § 7/1 a 98/1 tr.z., tj. příprava k podvracení republiky. Ta měla spočívat ve „vyhotovování značného počtu písemností, schopných podřývat důvěru obyvatel ČSSR ve státní orgány a vyvolávat nálady nepřátelské socialistickému zřízení“. Počátkem června 1979 byli vzati do vazby Otta Bednářová, Václav Benda, Jiří Němec, Jiří Dienstbier, Jarmila Bělíková, Václav Havel, Ladislav Lis, Václav Malý, Petr Uhl. Všichni byli obviněni, že 1) jako organizovaná skupina po delší dobu soustavně konstruovali lživé informace, rozmnožovali je a rozšiřovali na území ČSSR i v zahraničí s cílem vyvolat nedůvěru veřejnosti vůči státnímu zřízení republiky a jejím orgánům, a 2) obhajovali pravomocně odsouzené pachatele různých trestních činů, jako například únosce letadel a teroristy, kteří ohrozili životy 40 studentů říčanského gymnázia a způsobili smrt řidiče autobusu.

Uvěznění mnohých členů VONSu vyvolalo nutnost rozšířit jej, neboť jeho činnost by mohla být ohrožena. 19. června 1979 se do VONSu přihlásili další občané, takže pracoval ve složení: Rudolf Battěk, Otta Bednářová (t.č. ve vazbě), Jarmila Bělíková (ve vazbě), Václav Benda (ve vazbě), Albert Černý (ve vazbě), Jiří Dienstbier (ve vazbě), Karel Freund, Zina Freundová, Václav Havel (ve vazbě), Zbyněk Hejda, Marin Hybler, Elzbieta Ledererová, Ladislav Lis (ve vazbě), Jan Litomiský, Václav Malý (ve vazbě), Michael Matzenauer, Ivan Medek (Vídeň), Ervín Motl, Dana Němcová (ve vazbě), Ludvík Pacovský, Jan Pavelka, Jan Roubal, Jan Ruml, Jiří Ruml, Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Amdrej Stankovič, Anna Šabatová, Petruška Šustrová, Jan Tesař, Jakub Trojan, Petr Uhl (ve vazbě), Zdeněk Vokatý.

Zásah proti členům VONSu vyvolal protesty mnoha československých občanů, kteří je adresovali například prezidentu Gustávu Husákovi, předsedovi federální vlády Lubomíru Štrougalovi a dalším. Julius Tomin zahájil na podporu vězněných hladovku, k níž se připojilo dalších patnáct občanů. Projevy solidarity s vězněnými vyjadřovaly také některé organizace ze zahraničí jako například Helsinki Watch nebo National Council for Civil Liberties.

Ve dnech 5. a 6. července 1979 byla udělena vysokými důstojníky SNB výstraha těmto členům VONSu: Ele Ledererové, Jakubu Trojanovi, Květě Markové, Jiřímu Bednářovi, Zině a Karlu Freundovým, Petrušce Šustrové, Zdenku Vokatému, Martinu Hyblerovi, Svatopluku Karáskovi, Zdeně Tominové, Janu Litomiskému, Janu Tesařovi, Jiřímu Müllerovi a Tomáši Bízkovi. Uvádělo se v ní, že se jmenovaní podíleli na činnosti VONSu a že se pokoušeli obnovit jeho činnost.

Proces se šesti členy VONSu byl zahájen 22. října 1979 u Městského soudu v Praze a rozsudek byl vynesen den poté. K trestu odnětí svobody byli odsouzeni O. Bednářová na tři roky, V. Benda na čtyři roky, V. Havel na čtyři a půl roku, J. Dienstbier na tři roky, všichni v I. nápravné skupině, P. Uhl na 5 let v II. nápravné skupině a D. Němcová na dva roky s podmíněným odkladem na pět let.

V průběhu procesu byla učiněna řada bezpečnostních opatření jako policejní ostraha či zadržení řady nezávislých aktivistů, obklíčení soudní budovy bezpečnostními složkami. Účast na procesu, kromě blízkým příbuzným, byla znemožněna nejen československým občanům, ale například i členům francouzské delegace.

Dne 20. prosince 1979 se konalo před Nejvyšším soudem v Praze odvolací řízení. Soudkyně JUDr. Marie Dojčárová odvolání obžalovaných zamítla, vyhověla však odvolání prokurátora a zabavené věci, jako psací stroje a písemnosti propadly státu.

V době zasedání soudu se před budovou shromáždilo asi 60 přátel obžalovaných, které začali příslušníci Veřejné bezpečnosti rozhánět. Zadrženi byli J. Tomin a vydavatel francouzské mutace časopisu Listy Jean Jacques Marie.

Ani tento zásah státní moci proti VONSu jeho činnost neumrtvil a nadále působil po celou dobu tzv. normalizace.

VÝBOR NA OCHRANU PRÁV MAĎARSKÉ MENŠINY V ČESKOSLOVENSKU

JURAJ MARUŠIAK

Nezávislé aktivity orientující se na ochranu menšinových práv se zrodily v reakci na projevy nacionalismu v politice vedení KSS 70. let. Koncem března 1978 na protest proti plánovanému zavedení dvojjazyčného vyučování některých předmětů na školách s maďarským vyučovacím jazykem vznikl Výbor na ochranu práv maďarské menšiny v Československu. Jeho zakladateli byli Miklós Duray, László Nagy a Péter Püspöki-Nagi. Výbor tento záměr odmítl a označil jej za projev národnostní diskriminace a tendencí k asimilaci maďarské menšiny. Vznik Výboru měl podíl na odsunutí připravovaných legislativních opatření. Vedoucí osobností Výboru byl M. Duray, který jako jediný podepisoval jeho dokumenty.

Od května 1979 M. Duray navázal kontakt s Chartou 77 a v roce 1983 se stal jejím signatářem. Kontakty se slovenským disentem byly až do konce 80. let jen sporadické. Výbor publikoval další dokumenty o menšinové politice, o stavu lidských práv v ČSSR a v druhé polovině 80. let také o soustavě vodních děl na Dunaji Gabčíkovo-Nagymaros, které adresoval oficiálním představitelům KSČ a do zahraničí. 10. listopadu 1982 byl M. Duray zatčen za vydání knihy *Kutyaszorító* (V kleštích) a organizaci protestů proti plánům na slovakizaci škol s maďarským vyučovacím jazykem. Byl obviněn z trestného činu podvracení republiky. Přesto, že byl proti němu zahájen soudní proces, rozsudek vynesen nakonec nebyl a 22. února 1983 byl M. Duray propuštěn na svobodu. Během prvního uvěznění M. Duraye pokračovala činnost Výboru pod hlavičkou Výbor na ochranu maďarských škol na Slovensku složený z mladých liberálně orientovaných intelektuálů udržujících kontakt s liberální opozicí v Maďarsku. Jeho nejvýznamnějším představitelem byl Károly Tóth.

Nová vlna protestů propukla v roce 1983, když vedení KSS a slovenská vláda opět připravovaly slovakizaci škol s vyučovacím jazykem menšin. Zamýšlená opatření se sice nerealizovala, ale 10. května 1984 byl v Bratislavě opět zatčen M. Duray a jeho dalších 8 spolupracovníků. M. Duray byl obviněn z hanobení národa, rasy a přesvědčení. Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Jozef Jablonický a Milan Šimečka napsali individuální protestní dopisy proti pronásledování M. Duraye za projevený kritický názor, třebaže se neztotožnili s jeho názory na postavení maďarské menšiny a stav jejího školství na Slovensku. Pod tlakem protestů byl M. Duray 11. května 1985 z vězení propuštěn. Charta 77 společně s Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu vydala v roce 1987 prohlášení, ve kterém upozorňovala na práva menšin v mezinárodních dokumentech. Byla to reakce na útoky neznámých pachatelů na objekty patřící maďarským menšinovým organizacím v Bratislavě.

Po odchodu M. Duraye na studijní pobyt do USA v roce 1988 převzal vedení Výboru historik Alexander Varga. Koncem 80. let však politickou iniciativu převzala skupina aktivistů okolo K. Tótha, který v té době působil jako redaktor ve vydavatelství maďarské literatury Madách. Na půdě tohoto vydavatelství vznikla petice proti plánům rumunského komunistického diktátora Nicolae Ceaucesca na likvidaci venkova. V červnu 1988 z iniciativy K. Tótha byl založen opozičně orientovaný PEN klub maďarských spisovatelů na Slovensku, který ve svém prvním prohlášení požadoval propuštění uvězněných českých spisovatelů.

Maďarský disent na Slovensku začal z iniciativy K. Tótha od roku 1988 vyvíjet veřejné aktivity, jako například Memorandum 1988 u příležitosti 70. výročí vzniku ČSR, připravované od července 1988. Toto Memorandum volalo po změně – místo po reformě – politického systému v zemi a po zapojení ČSSR do procesu evropské integrace. Celkově se sešlo 266 podpisů, včetně legálně publikujících maďarských spisovatelů žijících na Slovensku. Iničiátoři Memoranda 1988 stáli rovněž u zrodu Memoranda 33 (podle počtu signatářů), podepsaného aktivisty z roku 1968. Přes jednání s příslušníky slovenského disentu nedošlo k vyhotovení společného stanoviska k návrhu nové ústavy ČSSR ani společného dokumentu o otázkách maďarské menšiny. K. Tóth a další byli aktivní při sbírání podpisů pod petici Několik vět i při přípravě protestů proti zatčení tzv. bratislavské pětky. Dne 18. listopadu 1989 vznikla v Šale v bytě K. Tótha liberálně orientovaná nezávislá politická organizace maďarské menšiny Maďarská nezávislá iniciativa (MNI).

UNDERGROUND

PETR BLAŽEK

V konzumním socialismu budovaném od počátku sedmdesátých let hrála oficiální kulturní oblast – obdobně jako v letech padesátých – zejména legitimizující úlohu, jejímž smyslem byla stabilizace politického režimu. Souhlas s veřejným vystupováním hudebních skupin udělovaly vybrané komise krajských kulturních agentur, jež v rámci tzv. rekvalifikačních přehrávek hodnotily vedle hudebních znalostí také postoje k politickému režimu. Z prostředí rockové skupiny The Plastic People of the Universe se během první poloviny sedmdesátých let zformovalo společenství různě orientovaných osob, pro něž se pod vlivem teoretika umění, spisovatele a manažera Plastic People Ivana „Magora“ Jirouse začalo používat označení underground. Hlásily se k němu osoby často z okraje společnosti, většinou s nápadnými vnější rysy, mezi něž patřily dlouhé vlasy a džínové oblečení. Spjoval je zájem o západní rockovou hudbu, nechuť k názorovým ústupkům jako nutné podmínky pro zapojení do oficiální kultury a solidarita postižených policejní diskriminací.

Skupina Plastic People, ovlivněná tvorbou newyorské skupiny Velvet Underground, se však nejdříve snažila hrát s povolením a nezaujímalá otevřené politické postoje. Teprve pod dojmem z přímých represivních zákroků převážily mezi jejími členy a okruhem spřízněných osob tendence vyloučit jakýkoliv kompromis. Přelomem se v březnu 1974 stal razantní policejní zákrok proti účastníkům koncertu undergroundových skupin v Rudolfově nedaleko Českých Budějovic. V první polovině sedmdesátých let vznikly další skupiny: Hever & Vazelína Band, Umělá Hmota či Sen noci svatojánské, založený členy tzv. Křížovnické školy čistého humoru bez vtipu. Od roku 1973 působila skupina DG 307, založená básníkem Pavlem Zajíčkem a kytaristou Plastic People Milanem Hlavsou. K undergroundu se rovněž hlásilo několik výtvarníků, například Karel Nepraš, Naďa Plíšková, Jan Šafránek, Zbyněk Benýšek a David Němec. Blízko k němu měli od poloviny sedmdesátých let písničkáři Vlastimil Třešňák a Jaroslav Hutka.

Ve Zprávě o třetím českém hudebním obrození (1975) popsal Jirous underground jako duchovní postoj intelektuálů a umělců, kriticky se vymezujících vůči světu. Podle tohoto dokumentu bylo cílem undergroundu vytvořit tzv. druhou kulturu, nezávislou na oficiálních kulturních strukturách a hodnotách establishmentu. Výzva k zpřetrhání vazeb s majoritní společností a vytvoření výlučné pospolitosti zazněla také v románu Invalidní sourozenci (1974) od Egona Bondyho (původním jménem Zbyněk Fišer), solitéra podzemní literatury z padesátých let, jehož básně undergroundové skupiny zhudebnily. Pro postupnou proměnu tvorby hudebních skupin, ovlivněných psychedelickou hudbou skupiny The Primitives Groups, měla dále značný význam vystoupení hudební skupiny Aktual, zpívající od konce šedesátých let česky psané texty Milana Knížáka.

Hlavními aktivitami undergroundového prostředí se od roku 1973 stalo pořádání soukromých hudebních festivalů, často na venkově u příležitosti svateb. V září 1974 se v Postupicích u Benešova uskutečnil „První festival druhé kultury“, vedle rockových skupin zde vystupovali také písničkáři Karel „Charlie“ Soukup a Svatopluk Karásek. Druhý festival se v roce 1976 uskutečnil v Bojanovicích, třetí na podzim 1977 na chalupě Václava Havla na Hrádečku u Trutnova, a čtvrtý v roce 1979 v Nové Vísce u Chomutova, kde žila na venkovské usedlosti jedna z undergroundových komunit. Krátce po bojanovickém festivalu zadržela policie řadu osob, spojených se skupinami Plastic People a DG 307. Proti připravovanému procesu s undergroundovými hudebníky, doprovázeného diskreditační mediální kampaní, protestovali představitelé různých opozičních proudů, kteří se v této souvislosti poprvé sjednotili, aby v roce 1977 vystoupili se společným prohlášením jako Charta 77. Pod vlivem jejich a zahraničních protestů byla řada osob propuštěna, přesto byli Praze odsouzeni Pavel Zajíček, Ivan Jirous, Svatopluk Karásek a Vratislav Brabenec. V souběžném procesu byli v Plzni za uspořádání koncertu Plastic People odsouzeni František „Čuňas“ Stárek, Karel Havelka a Miroslav Skalický.

Undergroundové společenství se následně zapojilo do aktivit Charty 77 a dalších opozičních skupin. Tato skutečnost však znamenala vedle posílení pocitů výlučnosti hnutí také zvýšený policejní nátlak. Na počátku osmdesátých let skončila řada jeho představitelů ve vězení nebo v nuceném exilu. Nejvíce osob odešlo do Vídně, kde vznikl časopis *Páternoster*. Teprve v Paříži vydal Jan Pelc

proslulý román *A bude hůř*, kde zobrazil šokujícím způsobem život severočeského undergroundu. Státní bezpečnost rovněž rozehnala několik venkovských komunit, některé domy dokonce zapálila. Na druhou stranu vznikla v tomto období řada pozoruhodných hudebních projektů a vyšly první čísla samizdatového undergroundového periodika *Vokno*, jehož vydavatelem byl od roku 1979 František Stárek.

V osmdesátých letech, kdy byla činnost původní pospolitosti okolo skupiny Plastic People v důsledku represe utlumena, působily výrazněji některé nové okruhy, vytvořené mladými lidmi. V roce 1985 vznikl druhý nejvýznamnější undergroundový časopis *Revolver Revue* (původně *Jednou nohou*), na jehož podobě se podíleli například Viktor Karlík, Ivan Lamper či Vít Kremlička. V tomto pražském okruhu působili také spisovatelé Jáchym Topol, Petr Placák (zakladatelé opoziční iniciativy České děti) a J. H. Krchovský; spojeny jsou s ním dále hudební skupiny Garáž, Psí vojáci (Filip Topol) a Národní třída. Nová undergroundová společenství vznikala rovněž mimo hlavní město, často okolo místní hudební skupiny (např. přerovská Stará dobrá ruční práce, valašskomeziříčské Tlusté střevo či jihočeský Rozladěn).

Proklamovaná duchovní výlučnost undergroundu, jak ji popsali Ivan Jirous či Egon Bondy, byla předmětem řady sporů. Z různých názorových pozic kritizovali údajnou netolerantnost, uzavřenost a nekulturnost tohoto hnutí například Václav Černý, Iva Kotrlá, Ivan Sviták či Radim Palouš. Nejvíce odmítaná byla Jirousova teze o nutnosti vytvoření tzv. druhé kultury, spojená často s ostentativním odstupem od všeho, co vzniklo mimo undergroundový okruh. S tímto postojem polemizovali zejména hudebník Mikoláš Chadima a výtvarník Milan Knížák. Naopak o výrazné sblížení alternativní kultury a undergroundu se v osmdesátých letech zasloužil Petr Cibulka, vydavatel samizdatových hudebních nahrávek. Pozitivně se o undergroundu často vyjadřoval Václav Havel, blízko k němu měli rovněž jiní představitelé Charty 77, například Petr Uhl či Václav Malý.

PROCES S UNDERGROUNDVOU HUDEBNÍ SKUPINOU THE PLASTIC PEOPLE OF THE UNIVERSE

MILAN OTÁHAL

V polovině 60. let 20. století vznikla v Československu řada undergroundových hudebních skupin. Od počátku tzv. normalizace se stávaly pro režim nepohodlnými, neboť se jejich členové snažili žít podle vlastních představ a provozovat hudbu zcela svobodně. Jejich činnost neměla původně politický charakter, postupně se však stávaly společenským fenoménem. Normalizačnímu režimu vadily totiž všechny svobodné aktivity, a proto začal proti nim zasahovat. Přední místo mezi těmito kapelami zaujímala skupina The Plastic People of the Universe, která začala koncertovat v lednu 1969. V roce 1971 ztratila tzv. profesionální statut a mohla vystupovat pouze soukromě, například u příležitostí svateb, narozenin a pod. Složení kapely se měnilo, mezi nejznámější patřili Pavel Zajíček, Vratislav Brabenec, Jiří Kabeš, Josef Janiček, Pavel Zeman, Jiří Števích, Milan Hlavsa. V čele stál dr. Ivan Jirous, který absolvoval obor dějiny umění na Karlově univerzitě. V roce 1973 byl odsouzen na deset měsíců odnětí svobody za narušování veřejného pořádku.

Vliv kapely na mládež, a to i dělnickou, a její zaměření proti stávajícímu establishmentu bylo jednou z příčin, proč byli její členové perzekuováni. 5.-6. července 1976 proběhl v Plzni proces s pořadatelem koncertu skupiny The Plastic People of the Universe, který se konal se souhlasem místní organizace Svazu socialistické mládeže v prosinci 1975 v Přešticích. Jeho organizátoři byli obviněni z výtržnictví, neboť v písních se prý objevovaly vulgární výrazy a společensky nebezpečná ideologie undergroundového hnutí. K odnětí svobody byli odsouzeni Karel Havelka na dva a půl roku, Miroslav Skalický na jeden a půl roku a František Stárek na osm měsíců. V odvolacím řízení byl K. Havelkovi snížen trest na jeden a půl roku a F. Stárkovi na 4 měsíce.

Ve dnech 21.-23. září 1976 se uskutečnilo v Praze další soudní líčení tentokrát přímo s členy skupin The Plastic People of the Universe a DG 307. Václav Havel, který se zajímal o hudební underground a některé hudebníky osobně znal, reagoval na jeho přípravu dopisem německému spisovateli Heinrichu Böllovi z 16. srpna 1976, v němž jej požádal podporu představitelů evropské kultury, neboť šlo o osoby, které nebyly veřejně známy, a právě proto snadněji postižitelné. Dopis podepsali dále básník Jaroslav Seifert, filosofové Jan Patočka a Karel Kosík, profesor Václav Černý a spisovatelé Ivan Klíma a Pavel Kohout. Za rušení veřejného pořádku byli odsouzeni Ivan Jirous na osmáct měsíců, Pavel Zajíček na dvanáct měsíců, Vratislav Brabenec a Svatopluk Karásek na osm měsíců.

Z hlediska práva kritizovalo oba procesy deset právníků, před rokem 1969 veřejných činitelů, mezi nimi dr. Zdeněk Jičínský, dr. Oldřich Kaderka, dr. Vladimír Klokočka a dr. Zdeněk Mlynář.

V soudní síni v Praze se shromáždili jak mladí lidé z undergroundu, tak bývalí přední funkcionáři KSČ a představitelé vědecké inteligence. Perzekuce hudebního undergroundu tak dala popud k sjednocení opozičních proudů a byla jedním z podnětů, který vedl k založení Charty 77.

JAZZOVÁ SEKCE

MIROSLAV VANĚK

Jazzová sekce vznikla 31. listopadu 1971 jako součást Svazu hudebníků ČSR a na samém počátku nikdo ani zdaleka netušil, jak zásadní bude její role ve znormalizovaném Československu. Zejména pro kulturní a hudební veřejnost se v letech sedmdesátých a osmdesátých stala pojmem a doslova nositelem aktivity a nonkonformity vůči komunistickému režimu, symbolem odporu proti represivnímu mocenskému aparátu.

Aktivity Jazzové sekce, „dobrovolného, samostatného a otevřeného zájmového amatérského sdružení“, jak sama sebe definovala, se od poloviny sedmdesátých let rozvinuly do nepřehlédnutelné šíře a začaly zásadním způsobem spoluvytvářet jazzovou a rockovou hudební scénu. Do svého programu si Jazzová sekce vepsala tato slova: „Jazzová sekce organizuje vystoupení, koncerty, festivaly, výstavy, zabývá se i otázkami výchovy, podílí se na tiskové a ediční činnosti ve svém oboru.“

K původní hrstce fanoušků jazzu (v prvních třech letech mělo toto sdružení kolem tří stovek příznivců) přibýlo časem několik tisíc členů. Podle dostupných údajů jich v polovině sedmdesátých let bylo kolem 3 000 a o deset let později (podle posledního oficiálního seznamu z června 1986) stoupl počet členů Jazzové sekce už na 6 068. Během patnáctileté existence se v Jazzové sekci vystřídal 8 220 osob. Horlivých neevidovaných příznivců bylo ale mnohem více, některé studie hovoří dokonce o desítkách tisíc.

Jazzová sekce byla původně zaměřena výlučně na hudební oblast a především na jeden hudební žánr – jazz a jazzrock. Od poloviny sedmdesátých let začala výrazně podporovat také rock, především amatérský a alternativní, který v té době neměl šanci proniknout do popředí a nalézt uplatnění na veřejné scéně. Alternativní hudba byla nejen alternativou vůči běžné nebo spotřební hudbě a na úrovni textů i součástí alternativního literárního dění, ale zároveň hlasatelem alternativního (nekonzumního) životního stylu. Na něj svým způsobem navázána řada dalších aktivit, které tento hudební směr spontánně vyvolával. Rocková avantgarda byla neodmyslitelně propojena s experimentálními výboji ve výtvarném umění a s tím související literární a kritickou produkcí a dalšími kulturními počiny.

V letech 1974-1982 uspořádala sekce celkem jedenáctkrát Pražské jazzové dny (ty v letech 1980 a 1982 už nebyly oficiálně povoleny), kterých se zúčastnily desetitisíce mladých lidí a stovky kapel. Jejich cílem bylo povzbudit amatérské a poloprofesionální soubory. Jazzová sekce se soustavně věnovala práci s amatéry, kterým například pomáhala svou „Amatérskou scénou u Záborských“ v Karlíně jakož i semináři nazvanými dle Komenského: Jazzová škola hrou. Pořádala přednášky o moderní hudbě za účasti zahraničních lektorů a organizovala pro své členy zájezdy na jazzové festivaly a významné koncerty v Polsku, Maďarsku a v tehdejší NDR.

Záslužná a velmi rozsáhlá byla také publikační činnost. Za patnáct let stačila Jazzová sekce vydat dvacet osm bulletinů *Jazz* (od čísla 20 se z „metodické publikace členů Jazzové sekce“ stal „bulletin současné hudby“, poslední dvojčíslo dosáhlo úctyhodných 142 stran) a nepravidelný členský zpravodaj s netradičním názvem *43/10/88*. V edici *Situace*, určené modernímu výtvarnému umění, vydala sekce portréty patnácti současných umělců. Vyšly zde například práce Adrieny Šimotové, Karla Milera, Jitky Svobodové, Milana Grygara, Emily Medkové a dalších. V ediční řadě *Jazzpetit* vydala sekce celkem 24 knih. Tuto řadu bez bližšího edičního vymezení zahájila antologie *Rocková poezie*, s krátkým časovým odstupem následovaly knihy další (namátkou studie Jindřicha Chaloupeckého *O dada, surrealismu a českém umění*, publikace Jiřího Valocha *Partitury, vizuální poezie, akce, parafráze, interpretace*, výbor z literární tvorby Borise Viana, studie o českém rock and rollu Vladimíra Kouřila, knížka *John Ono Lennon* s unikátními fotografiemi z Kamy, sociálně antropologický esej *Hudba přírodních národů* Zdeňka Justoně, dokument Ludmily Vrkočové *Hudba terezinského ghetta*, prózu Jaroslava Klady *Poslední z transportu* a konečně – z pohledu komunistické moci zřejmě vrchol provokace – román Bohumila Hrabala *Obsluhoval jsem anglického krále*, odmítnutý několik let předtím nakladatelstvím Československý spisovatel. Mimo edice vyšla

řada neperiodických publikací, katalogů k výstavám (obvykle neuskutečněným), kalendářů, plakátů a dalších propagačních materiálů.

V říjnu 1980 přijela na pozvání sekce divadelní skupina Living Theatre (vybavena toliko čtyřadvacetihodinovým průjezdním vízem) s improvizovaným zpracováním Antigony. Již legendární představení se uskutečnilo v pronajatém sále agitačního střediska NF, se sídlem v restauraci Na Ořechovce. O necelý rok později se sekce podílela na akci „Most 81/82“, ekologickém environmentu v postupně demolované staré části hornického města.

V roce 1979 byla Jazzová sekce přijata do Mezinárodní jazzové federace při Hudební radě UNESCO. V letech osmdesátých se pak stala členem Evropského sdružení pro výzkum populární hudby, Evropského výboru pro nukleární odzbrojení, navázala styky s mírovými organizacemi po celém světě.

Vývoj situace nezadržitelně posouval Jazzovou sekci mezi organizace, které státní orgány hodnotily jako nepřátelské a její existence se stala pro režim nepřijatelnou. O Jazzové sekci se poprvé rozhodovalo v roce 1980, kdy předsednictvo ÚV Svazu hudebníků ČSR vydalo rozhodnutí o zastavení její činnosti k 15. 12. 1980. Toto rozhodnutí JS nerespektovala. Situace se neměnila, zůstala v podstatě zakonzervovaná, JS nadále působila až do dubna 1983, kdy Svaz hudebníků obdržel dopis MK ČSR, v němž byla navržena organizační opatření ve Svazu hudebníků ČSR.

19. 7. 1984 rozhodlo Ministerstva vnitra ČSR (podle zákona č. 126/68 Sb.) o zrušení celé organizace Svazu hudebníků ČSR, včetně jeho složek (tedy i včetně Jazzové sekce). Ministerstvo vnitra zdůvodnilo svůj krok tím, že „Jazzová sekce ani Svaz hudebníků ČSR neprovedly opatření k tomu, aby uvedly svou činnost do souladu se svými stanovami a s právními předpisy“. Po odvolání Jazzové sekce (rozhodnutím ministra vnitra MV ČSR bylo zamítnuto) nabylo rozhodnutí o zrušení Svazu hudebníků ČSR právní moci a organizace byla rozhodnutím MV ČSR dne 22. 10. 1984 rozpuštěna.

Dále bylo prověřováno hospodaření Jazzové sekce v letech 1979-1984. Na základě výsledků „šetření“ (vyšetřovatelé určili, že vše, co Jazzová sekce od zákazu vydaného Svazem hudebníků vydělala, bylo považováno za nedovolené podnikání) bylo 26. 7. 1985 zahájeno trestní stíhání a 6. 12. 1985 vzneseno obvinění proti Karlu Srpovi (předsedovi JS) pro trestný čin porušování povinnosti při nakládání s finančními a hmotnými prostředky a posléze i nedovolené podnikání. 1. 9. 1986 bylo trestní stíhání rozšířeno i na další členy výboru Jazzové sekce a obvinění byli: Vladimír Kouřil, Čestmír Huňát, Joska Skalník, Miloš Drda, Vlastimil Drda a Tomáš Křivánek. Hlavní líčení se konalo ve dnech 10. 3. a 11. 3. 1987. Všichni obžalovaní byli uznáni vinnými ve smyslu obžaloby; Karel Srp byl odsouzen k odnětí svobody na 16 měsíců nepodmíněně a Vladimír Kouřil na 10 měsíců nepodmíněně. Ostatní odešli s podmíněnými tresty.

Po vykonstruovaném procesu a zatčení členů výboru začal fungovat nový (nejprve tříčlenný) pracovní výbor. Hlavním úkolem se stala opětovná legalizace Jazzové sekce, kontakt se členskou základnou a informační kampaň v tuzemsku i v zahraničí o perzekuci kulturní organizace. Se stejnou intenzitou, s jakou začal nový výbor obnovovat činnost a hledat cesty k uznaní existence, pokračovala státní bezpečnost ve sledování aktivity podmíněčně propuštěných i nově kooptovaných členů výboru.

V dubnu K. Srp společně s J. Průšou, V. Kouřilem a J. Skalníkem požádali o povolení založit novou organizaci. V červnu 1989 obdržel K. Srp od NVP povolení ke zřízení pražské kulturní organizace pod názvem Artforum.

Ačkoli se tomu Jazzová sekce bránila, byla postupně vtlačována mezi českou opozici a stala se jejím výrazným článkem. Především úpornou a mnohdy strastiplnou cestou nezávislého myšlení a nezávislé kultury přispěla i Jazzová sekce k postupné destabilizaci komunistického režimu v Československu a k procesu, který vedl až k listopadové revoluci 1989.

DEMOKRATICKÁ INICIATIVA

MILAN OTÁHAL

Základem Demokratické iniciativy (DI) byla tzv. realistická skupina, kterou tvořili bývalí členové redakční rady časopisu Tvář. Své místo v disentu vymezila v roce 1986, když se charakterizovala jako jistý směr společenského myšlení, který jednak „hledá a formuluje východiska ke zlepšení života společnosti, jednak nechce vytvořit politickou opozici, konfrontující se s politickou mocí ve státě“. Veřejně vystoupila 18.zářím 1987, kdy zaslali Emanuel Mandler, Jan Štern, Miroslav Štengl a Karel Štingl jménem padesáti československých občanů dopis poslancům Federálního shromáždění ČSSR. Mezi signatáři byli mj. Václav Havel, Petr Pithart, Rudolf Slánský, Jan Sokol, Rudolf Battěk, ale i lidé, kteří nepatřili k disidentům a intelektuálům jako zedník, třídička pošty, programátor a další. Od ledna 1988 byly dokumenty podepisovány jménem Demokratické iniciativy.

Příčinu stabilizace normalizačního režimu viděla DI v „sociální smlouvě“, jejíž podstatou byla „tichá spolupráce na základě výhod a z ní vyplývající blahobyt. Každý, kdo respektuje zvyklosti, se smí na tomto omezeném blahobytu podílet; ten kdo by je ignoroval, se nevystavuje jen nebezpečí, že mu tato možnost bude odňata, ale všeobecnému opovržení a nesouhlasu. Jeho jednání se obyčejně spontánně chápe jako společensky škodlivé.“ S Václavem Havlem se shodovala v názoru, že v normalizačním režimu je člověk zároveň objektem i subjektem ovládnutí, ale odmítla jeho tezi, že řešení krize leží v oblasti mravní, naopak podtrhla, že je to problém politický, a proto se musí řešit v oblasti politické.

Krizi společnosti chápala DI nejen jako krizi jedince, nýbrž i národa, který se rozpadl v masu pracujících. Svůj úkol tedy spatřovala v obnovení národní integrity prostřednictvím národní politiky, jejíž podmínkou bylo usmíření a všeobecné odpuštění. To vnímala nikoli jako usmíření s vládnoucí politickou garniturou, nýbrž jako odstranění diskriminace politických odpůrců. Podmínkou národního smíru mělo být zrovnoprávnění všech občanů, sblížení státu a občanů, tedy jeho demokratizace. Aby se tohoto cíle dosáhlo, požadovala DI úpravu nevyhovujících zákonů, zavedení veřejné kontroly nad bezpečnostními orgány, legalizaci nezávislých skupin, ale i liberalizační opatření v ekonomice, tj. svobodu podnikání a pluralitu vlastnictví, vedle státního a družstevního i soukromé. Jisté přechodné období mělo ukončit vypracování nové ústavy ústavodárným národním shromážděním zvoleným v demokratických a svobodných volbách.

DI se zamýšlela i nad způsobem, jak dosáhnout splnění svého programu. Podle jejího názoru se krize nedala „překonat naráz (revolučně) a bez působení silného revolučního hnutí, které pochopí demokratizaci a lidská práva jako věc svých zájmů a nevyhnutelných potřeb“. Změně postoje k vládnoucí moci mělo přispět vytváření základů občanské společnosti cestou „drobné práce“ zaměřené k obecnému prospěchu, a to zejména v nekrizových obdobích. DI se pokusila proniknout mezi širší vrstvy obyvatelstva a ovlivnit je v duchu svého programu i vydáváním samizdatových zájmových časopisů jako byly „Pohledy spotřebitele“ věnované problémům, s nimiž se občan každodenně setkával. S touto snahou souvisela i vlastní organizátorská práce. Skupiny DI vznikly také mimo Prahu, v jižních a severních Čechách, vysokoškoláci založili studentskou sekci. Představitelé tohoto nezávislého sdružení usilovali o založení politické strany mimo Národní frontu a tak v září 1989 vznikla Československá demokratická iniciativa. Registraci, o kterou požádala, za vlády komunistů nedosáhla.

Bezprostředním cílem DI nebylo tedy odstranění normalizačního režimu, ale jeho postupná demokratizace ve všech oblastech společenského života. Vedle návrhů na řešení situace v této oblasti zaujímal její představitelé stanovisko ke konkrétním opatřením vlády jako byla například novela zákoníku práce a vyjadřovali se k významným událostem jako bylo výročí srpnové okupace, založení Československé republiky či sebeupálení Jana Palacha. Protestovali také proti pronásledování odporů režimu a již koncem roku 1988 dali popud k Vánoční petici za osvobození politických vězňů. Aktivně se angažovali také v návrhu na udělení Nobelovy ceny míru V.Havlovi.

DI si uvědomovala důležitost sjednocení opozice. Proto v říjnu 1989 vyzvala ostatní disidenty k založení Koordinačního výboru československé politické opozice, který měl „reprezentovat široké vrstvy obyvatelstva, hájit jejich zájmy a vést dialog se stávající mocí“. Na podnět reagovala pouze

Obroda, klub za socialistickou přestavbu, sdružující reformní komunisty, která však vycházela ze zcela odlišného ideového základu. Podařilo se jí však navázat kontakty s opozičním hnutím v Polsku a Maďarsku.

DI představovala jistou alternativu vůči hlavnímu disidentskému proudu, například dva její představitelé, tj. E.Mandler a K. Štindl nepodepsali Prohlášení Charty 77, neboť nesouhlasili s jeho obsahem a koncepcí. Oba směry se lišily názorově a programově, ale zaujaly odlišný postoj i ve vztahu k některým závažným společenským událostem. Projevilo se to například při přípravě demonstrace k 21. srpnu 1989. Opozice stála před otázkou, jak reagovat na výročí vpádu armád Varšavské smlouvy; problém byl o to závažnější, že k intervenci se již vyslovilo jak Polsko, tak Maďarsko. DI, Hnutí za občanskou svobodu a Sdružení T.G.M. ve svém prohlášení zhodnotily význam vojenské intervence, jež vedla k přerušení demokratického vývoje a nastolení autoritativního režimu a současně vyzvali obyvatelstvo, aby toho dne vyšlo do ulic a demonstrovalo proti politice komunistického vedení. Opatrnější stanovisko zaujala Charta 77 a Václav Havel, který vyslovil obavy před možnou konfrontací s mocí, jež by mohla vést k obětem na životech. Proto doporučoval nenásilné prostředky odporu jako podepisování peticí a přípravu nové ústavy.

Československá demokratická iniciativa navrhovala odlišný postup také po 17. listopadu 1989. Na rozdíl od Občanského fóra, jehož strategií byl dialog se státní mocí reprezentovanou předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem, žádala ve svém prohlášení z 19. listopadu, aby současná vláda odstoupila a umožnila tak přechod k demokratickému způsobu správy země. Navrhla, aby vláda podala demisi k 25. listopadu a v mezidobí vedla rozhovory s Alexanderem Dubčekem a státními činiteli z období před 21. srpnem 1968 a s Václavem Havlem a dalšími představiteli opozice o vytvoření vlády občanského soužití, která měla být složena ze zástupců těchto skupin a z nezkompromitovaných členů dosavadní vlády. Jejím hlavním úkolem mělo být vypracování nového volebního zákona a uspořádání svobodných voleb 1. února 1990.

Československá demokratická iniciativa měla malý vliv na společnost a neprosadila své názory v Občanském fóru. Dne 31. ledna 1990 byla pak zaregistrována jako politická strana a ještě před volbami v červnu 1990 se přejmenovala na Liberálně demokratickou stranu.

Hnutí za občanskou svobodu

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

(HOS) — nezávislá občanská iniciativa ustavená 15. října 1988 na počest 70. výročí vzniku Československa 28. října 1918 – vystoupila na veřejnost manifestem „Demokracie pro všechny“, který podepsalo ke dni založení 126 signatářů. Kontaktní adresy poskytli R. Battěk, V. Benda, J. Čarnogurský, T. Hradílek, J. Kantůrek, J. Kozlík, L. Lis, A. Marvanová, P. Nauman, Jaroslav Šabata, J. Štern a A. Vondra.

Hlavním inspirátorem a organizátorem nové občanské iniciativy byl sociolog a politik Rudolf Battěk, v 60. letech místopředseda Klubu angažovaných nestraníků (KAN), vůdčí duch skupiny nezávislých socialistů, kteří v r. 1978 publikovali významný manifest „Sto let českého socialismu“. R. Battěk byl za svou politickou činnost vězněn v 70. a 80. letech devět let, naposledy za svou činnost v Chartě 77.

Manifest HOS se připravoval od ledna 1988, základní teze — „Společenství pro demokracii“ — připravil R. Battěk, na mnoha dalších schůzkách se program upřesňoval, na konečné osmé mezi 16.-17. zářím 1988 pracovali V. Havel, R. Battěk, J. Kantůrek, L. Lis, P. Nauman, R. Palouš, Jaroslav Šabata, J. Štern a A. Vondra. M. Šimečka na redakční skupině v Praze tlumočil názory slovenských signatářů.

Mottem manifestu byla slova, která vyjadřovala nejdůležitější úkol dané doby: „Čas dozrál k práci vpravdě politické“. Politiku měly v programu další nezávislé iniciativy, zejména Demokratická iniciativa a Obroda, ale Hnutí za občanskou svobodu bylo nejradikálnější. V manifestu byl vysloven požadavek zrušení vedoucí úlohy strany a vytyčeny hlavní principy pluralitní demokracie: 1. naší tradicí je demokracie; 2. politický pluralismus; 3. nová demokratická ústava; 4. obnova právního řádu; 5. záchrana životního prostředí; 6. cesty k hospodářské prosperitě; 7. svobodný duchovní život; 8. svoboda víry; 9. nezávislé odbory; 10. proti militarizaci společnosti; 11. národní svébytnost; 12. Československo — součást Evropy.

O socialismu nebylo v manifestu ani slovo, inspirací byl návrat k odkazu T. G. Masaryka a duchovní tradici Evropy. Je podtrženo, že především jde o skutečnou demokracii, o demokracii jako systém založený na duchovní, politické i hospodářské pluralitě, vzájemné toleranci a mravní obrodě společnosti. V jednotlivých odstavcích je řada návrhů jak zajistit konkrétní demokracii zdola, demokracii pro všechny, např. komplexní péči o životní prostředí, transformací ekonomiky do všech čtyř typů vlastnictví, zavedením referenda, různých typů občanské reprezentace atd.

Po organizační stránce bylo Hnutí za občanskou svobodu charakterizováno jako „volné sdružení svobodně vznikajících a žádnému centru nepodřízených politických klubů v různých místech republiky, v nichž se budou soustřeďovat lidé, kterým není lhostejná budoucnost naší vlasti, kteří jsou připraveni k otevřené rozpravě o všech politických otázkách, kteří respektují princip plurality a kteří jsou odhodláni se přímo angažovat, ať už pořádáním diskusních fór na pracovištích či v obcích, prosazováním různých všeobecných i místních požadavků, úsilím o nezávislou kandidaturu ve volbách do zastupitelských orgánů, či jinak.“

Hnutí za občanskou svobodu bylo jakýmsi zárodkem politické strany (organizační řád a stanovy byly přijaty až po listopadu 1989). V čele HOS stál Prozatímní koordinační výbor se zástupci z Prahy, Brna a Bratislavy, místní skupiny byly zastoupeny po celé republice, zejména v západních Čechách, v Severomoravském a Západoslovenském kraji. HOS měl ze všech občanských iniciativ nejsilnější zastoupení na Slovensku.

V čele HOS stál Prozatímní koordinační výbor, jehož členy byli R. Battěk, V. Benda, P. Bratinka, J. Čarnogurský, T. Hradílek, J. Konečný, L. Lis, I. Mašek, P. Nauman, Jiří Ruml, F. Řehánek, Jaroslav Šabata, M. Šimečka, J. Štern. V Brně byl jedním z hlavních představitelů prof. Jelínek. V červnu 1989 vznikl Pražský výbor (M. Holata, J. Kozlík, I. Květoň, J. Skalický, V. Wágner, T. Zelenka aj.), který vedl 11 pražských obvodů, později vznikly výbory v několika krajích republiky. Vedle organizačního začlenění zavazoval manifest své signatáře v místních skupinách a širších setkáních k politické aktivitě, k přímé angažovanosti ve věcech veřejných. Tím otevřelo hnutí svým signatářům

a občanům cestu k přípravě na otevřený politický život. Svým sociálním a věkovým složením bylo hnutí pestrým předobrazem občanské společnosti. Vedle signatářů Charty 77, kteří dlouhodobě žili v opozici proti režimu, vstupovala do řad HOS mládež ze všech sociálních vrstev, zejména mládež dělnická. Mladí lidé působili na činnost hnutí svým radikalismem a energií. Ještě před listopadem došlo k setkáním a jednáním mezi signatáři HOS a zástupci továren (např. TOS), v květnu 1990 hnutí spolu se čtyřmi odborovými svazy pražských továren vydalo společnou výzvu k prošetření činnosti KSČ.

Jakmile se ustavilo Hnutí za občanskou svobodu, představitelé moci si uvědomili, jaké nebezpečí znamená. V předvečer oslavy 28. října byla zorganizována policejní razie proti 12 signatářům, kteří poskytli kontaktní adresy. Nastaly policejní výslechy, domácí prohlídky a vězeňská zadržení. Přesto se Hnutí za občanskou svobodu od svého vzniku významně podílelo na všech veřejných akcích. Poprvé se pokusil veřejně vystoupit za HOS L. Lis na Václavském náměstí 28. října 1988 s projevem „Více svobody“. R. Battěk promluvil za HOS 10. prosince 1988 na Škroupově náměstí. Oba dva vyslali do světa „Provolání k evropské veřejnosti“ (28. října 1988), v němž burcovali k podpoře proti teroru v Československu.

Hnutí mělo přímý podíl na demonstracích v Palachově týdnu. Vydalo dokument „Výzva Jana Palacha“ (10. ledna 1988), v němž vyzvalo mladé lidi k zodpovědnosti k národu v duchu „poznané a žité pravdy“. Zásadní dokument nazvaný „Cesty k demokracii“ (16. února 1989) vyzval představitelé moci k odstoupení z funkcí a odsoudil nová zákonná opatření jako prostředky na pokračování výjimečného stavu.

Od jara 1989 se činnost HOS prohloubila o koncepční práci, o přípravu nové ústavy o vytváření alternativních koncepcí ekonomické struktury, základních zákonů a zejména o mezinárodní odsouzení srpnové okupace. V červnu 1989 komise HOS pro vypracování ideových východisek ústavy vydala „Principy nové ústavy“, které byly zaslány stovkám oficiálních institucí od národních výborů po Federální shromáždění. Zůstaly bez odezvy. Ve skupinách HOS, na stránkách časopisu *Zpravodaj HOS* a na setkání signatářů HOS v restauraci na Hadovce byly vedeny diskuse o ústavě, na jejichž základě pak byla zpracována pracovní verze ústavy v paragrafovaném znění o 37 článcích.

Hnutí za občanskou svobodu a ostatní občanské iniciativy se zasazovaly v několika dokumentech o stažení vojsk Varšavské smlouvy z Československa a odsouzení vojenské intervence (např. dokument z 3. července 1989 pěti představitelům Bulharska, východního Německa, Polska, Maďarska a SSSR).

Hnutí za občanskou svobodu vydávalo dvě samizdatová periodika: *Zpravodaj HOS* a *Alternativu*. *Zpravodaj HOS* byl informátorem o práci Prozatímního koordinačního a Pražského výboru a místních skupin; poskytoval všem řadovým signatářům možnost svobodně publikovat. *Alternativa* byla revue pro nezávislou politiku, obsahovala teoretické a ideové studie např. o programu HOS, o tom, zda socialismus definitivně selhal, o problematice demokracie přímé a zastupitelské, o názorech na budoucí vývoj v Československu atd.

Hnutí za občanskou svobodu připravovalo spolu s Demokratickou iniciativou, Obrodou a Nezávislým mírovým sdružením první kroky k vytvoření jednotného disidentského orgánu, který by měl pravomoc, autoritu i kvalifikaci pro jednání o přechodu moci z totality v demokracii. Už v září 1987 byl učiněn ze strany Demokratické iniciativy pokus získat poslance Federálního shromáždění k demokratickým změnám v čs. společnosti. Tento pokus ztroskotal, znovu ožil v létě a zejména na podzim, kdy se připravoval koordinační výbor čs. politické opozice — Občanský či Národní výbor. Jaroslav Šabata navrhoval Mezinárodní výbor, organizační propojení s disidenty zemí východního bloku.

Současně s úsilím o integraci disidentských politických iniciativ vznikalo v HOS štěpení podle politicko-stranické orientace. V rámci Hnutí se vytavila skupina křesťanských demokratů v čele s V. Bendou, R. Battěk založil sociálně demokratickou skupinu, D. Kroupa a P. Bratinka položili základy k občanskodemokratickému proudu. Po studentské demonstraci 17. listopadu 1989 se za živelných podmínek uskutečnila disidentská idea občanského koordinačního výboru v podobě Občanského

fóra, kam přišlo z HOS asi 150 předních politiků, kteří se uplatnili posléze ve svobodném Federálním shromáždění, v České národní radě, ve vládních orgánech atd.

Vliv manifestu HOS Demokracii pro všechny se promítl do programu Občanského fóra. První programové prohlášení OF „Co chceme“ z 26. listopadu 1989 bylo určitou modifikací programu HOS. Jednotlivé místní skupiny po celé republice sehrály po listopadu významnou roli, kdy pomáhaly organizovat místní Občanská fóra. Po listopadu 1989 většina vůdčích představitelů HOS – R. Battěk, V. Benda, D. Kroupa, L. Lis, J. Skalický aj. – přešli do Občanského fóra a do nových politických stran. Hnutí však nezaniklo, v rámci OF fungovalo dál. Působili v něm zejména mladí signatáři, kteří nechtěli vstoupit do žádné z politických stran a chtěli HOS zachovat jako nadstranické občanské hnutí. Z chartistů to byli J. Kozlík, J. Štern aj., z bývalého Pražského výboru M. Holata, I. Květoň, T. Zelenka aj., později F. Kostlán, P. Cibulka aj.

Činnost polistopadového HOS byla charakterizována dvojím směrem: na jedné straně silným antikomunismem, na druhé úsilím naplnit smysl manifestu – uskutečnit demokracii pro všechny, tj. budovat demokracii zdola. Proto se vedení HOS rozhodlo, že ve volbách 1990 nebude usilovat o moc, umožní kandidovat ve svém rámci nezávislým kandidátům a soustředí se na kontrolu moci. Dále HOS přijal program o svobodné obci, který pojednával o vzkříšení obecní a územní samosprávy (autor J. Štern).

Vedení HOS dopracovalo stanovy a organizační řád, v letech 1990-1993 se uskutečnilo pět celostátních setkání (sněmů), avšak hnutí se začalo postupně tříštit. V říjnu 1990 vznikl Klub demokratické pravice (kontaktní adresy M. Holata a F. Kostlán), v listopadu 1991 byl založen Klub signatářů manifestu HOS Disiklub, jehož cílem bylo vrátit HOS do „avantgardní politiky“ z doby před listopadem 1989. Někteří členové HOS založili v září 1991 Antikomunistickou alianci jako novou občanskou iniciativu. O znovuoživení HOS se pokusil především P. Cibulka, který jménem Koordinačního výboru HOS vypracoval návrh programového prohlášení Hnutí za občanskou svobodu (20. března 1993). Podrobil manifest Demokracie pro všechny analýze s vývojem české společnosti a konstatoval, že cíle manifestu v r. 1988 nebyly zdaleka splněny. Programové prohlášení mělo být cestou k nápravě. Názorové polemiky a osobní neshody vedly v r. 1993 k ukončení činnosti HOS.

OBRODA — KLUB ZA SOCIALISTICKOU PŘESTAVBU

ZDEŇKA KOKOŠKOVÁ – STANISLAV KOKOŠKA

Kořeny vzniku této nezávislé iniciativy sahají do přelomu šedesátých a sedmdesátých let, kdy v důsledku nastupující normalizace bylo z Komunistické strany Československa vyloučeno nebo vyškrtáno na půl miliónu jejích členů. Tuto specifickou sociální skupinu, v níž důležité místo zaujímal bývalá intelektuální elita československého reformního komunismu, považoval Husákův režim po dlouhou dobu za hlavní zdroj možného ohrožení. Ve skutečnosti však nešlo o názorově homogenní skupinu a navíc většina příslušníků této hypotetické „strany vyloučených“ již neprojevovala žádný aktivní zájem o politické dění. Z prostředí reformního komunismu přesto po celou normalizační éru vycházely snahy po organizování opoziční činnosti a i programové dokumenty různých nezávislých iniciativ se zpočátku nechávaly inspirovat idejemi reformátorů z roku 1968. V převážné míře se jednalo o různá diskusní setkání, která se konala u Jiřiny Zelenkové, později u Zdeňka Jičínského a nakonec se jejich pořádání ustálilo na pravidelné středeční schůzky v bytě Rudolfa Slánského. Bývalí reformní komunisté rovněž od samého počátku tvořili výraznou názorovou skupinu v Chartě 77. Na přípravě jejího prvního prohlášení se koncem roku 1976 významně podílel Zdeněk Mlynář, funkci mluvčího v letech 1977-1989 čtrnáctkrát zastávali exkomunisté (např. Miloš Hájek, Jaroslav Šabata, Ladislav Lis). Postupem doby se však většina bývalých členů KSČ, kteří se stali signatáři Charty 77, rozešla s idejemi reformního komunismu a v druhé polovině osmdesátých let se jen menší část z nich byla ochotna podílet na vzniku levicové nezávislé iniciativy, jež by se programově přihlásila k odkazu Pražského jara 1968.

Vznik klubu Obroda bezprostředně souvisel s nástupem reformního kurzu v Sovětském svazu. Gorbačovova perestrojka, která od konce roku 1986 nabírala na tempu a ostře kontrastovala se strnulostí zdejšího normalizačního režimu, byla současně vnímána i jako nepřímá rehabilitace myšlenek československého reformního komunismu. První úvahy o vytvoření nové nezávislé iniciativy se socialistickým programem se objevily na jaře 1987. Hlavními nositeli této myšlenky byli Miloš Hájek, a dále pak Vojtěch Mencl a Čestmír Císař, kteří doposud nepatřili k veřejným kritikům Husákova režimu. Iniciátoři vzniku budoucího klubu Obroda (zpočátku se zvažoval i název Klub obnovy socialismu), současně připravili několik dokumentů, v nichž kritizovali politiku ÚV KSČ a vyzývali k přehodnocení událostí z roku 1968. Už v dubnu 1987 zaslali M. Gorbačovovi dopis s rozбором politické situace před jeho návštěvou Československa, v lednu 1988 vydali prohlášení k dvacátému výročí lednového pléna ÚV KSČ v roce 1968, v dubnu zveřejnili obdobný dokument připomínající bývalý Akční program KSČ a v červnu vyzvali delegáty 19. všesvazové konference KSSS, aby Sovětský svaz přiznal plnou pravdu o vojenské intervenci v roce 1968.

Kolem těchto dokumentů vznikla širší iniciativní skupina, která od jara 1988 začala připravovat „zformování společenství příslušníků obrodného progresivního hnutí jako aktivní síly podněcující revoluční přestavbu“. V létě téhož roku vyšlo první číslo nového samizdatového časopisu Dialog, jehož hlavním redaktorem se stal Václav Vrabec. Později vzniklo podobné periodikum i v Brně, které vycházelo pod názvem Impuls k dialogu o socialismu a demokracii. Ještě na podzim 1988 pak bylo rozhodnuto, že nová nezávislá iniciativa bude mít podobu klubu s regionálními pobočkami, jehož členem se stane každý, kdo podepíše ustavující manifest. V lednu 1989 iniciativní skupina dopracovala organizační řád a počátkem února zveřejnila i prohlášení přípravného výboru Klubu za socialistickou přestavbu Obroda. Předsedou se stal Vojtěch Mencl, místopředsedou byl Josef Domaňský a funkci jednatele vykonával Vladimír Kabrna. Zbývajících členů přípravného výboru pak byli zvoleni Antonín Benčík, Miluše Fischerová, Václav Kural a Josef Stehlík. Už 6. února 1989 klub Obroda požádal ministerstvo vnitra ČSR o úřední registraci a o tři dny později informoval dopisem o svém ustavení i evropské komunistické a socialistické strany.

Klub Obroda zahajoval svoji existenci v době, kdy se začala vyostřovat domácí vnitropolitická situace. Průběh lednového Palachova týdne jasně ukázal, že zatímco stále více lidí podporuje požadavky nezávislých iniciativ, komunistický režim hodlá i nadále používat represivních metod a odmítá jít cestou vnitřní demokratizace. Jako krajně problematická se tak záhy začala jevit představa, že je nutné především dosáhnout legálního působení klubu, kterou prosazoval zejména Vojtěch Mencl. Nerealnost tohoto konceptu ostatně záhy ukázaly pokusy o jednání s komunistickou

mocí. Rudé právo ještě v únoru reagovalo na Menclův dopis otištěním denunciačního článku z pera Jaroslava Kojzara, jenž obvinil vedení Obrody, že ve skutečnosti usiluje o rehabilitaci svých bývalých politických postojů a požaduje návrat před únor 1948. Obdobně dopadlo i jednání Vojtěcha Mencla s vedoucím oddělení společenských organizací ÚV KSČ Janem Bouchalem, ke kterému došlo 21. února 1989. Na jednu stranu se sice naznačovala možnost „dialogu“ s klubem Obroda, současně však StB začala podnikat kroky k zamezení jeho činnosti. Stejná situace se opakovala při druhé rozšířené schůzce se zástupci aparátu ÚV KSČ, která proběhla 4. května 1989 a Obrodu na ní zastupovali Vojtěch Mencl, Vladimír Kabrna a Vladimír Kolmistr. Formálně se sice opět hledaly možnosti vzájemného dialogu, ale ve skutečnosti režimní establishment nehodlal připustit oficiální existenci klubu a pokoušel se brzdit jeho aktivity.

Klub Obroda současně hned od svého vzniku fungoval jako „regulérní“ nezávislá iniciativa. V únoru 1989 podpořil petici kulturních pracovníků požadující propuštění Václava Havla a dalších aktivistů zadržovaných v průběhu Palachova týdne a v březnu protestoval proti jejich odsouzení. Hlavní důraz byl však kladen především na přípravu teoretických diskusí, které se tematicky týkaly možnosti demokratizace stávajícího politického systému a současně měly zhodnotit i historickou zkušenost roku 1968. Důležitou úlohu v tomto směru plnily zejména oba samizdatové časopisy Dialog a Impuls, na jejichž stránkách vycházely analýzy Milana Hübla, Miloše Hájka, Zdeňka Jičínského, Josefa Domaňského, Věňka Šilhána a dalších levicových intelektuálů. Současně se počítalo s uspořádáním veřejných diskusí o Gorbačovově knize Přestavba a nové myšlení, jež vyšla v českém překladu v roce 1987 a tvořila základní programovou práci sovětské perestrojky, a uspořádání mezinárodní konference o československém obrodném procesu v roce 1968. Těžiště teoretické práce však především představovala příprava programových tezí Obrody. Z pohledu klubu šlo o klíčový dokument, ve kterém měla být představena vize uspořádání společnosti v duchu demokratického socialismu. Na programových tezích pracovali hlavně Čestmír Císař, Miloš Bárta a Igor Kratochvíl, kteří počátkem roku 1989 dokončili jejich diskusní podobu. Obroda v nich mj. požadovala zrušení mocenského monopolu KSČ včetně Lidových milicí, vytvoření právního státu, rozvolnění systému Národní fronty a přechod k plánovitě regulovanému tržnímu ekonomickému modelu.

Rozhodující událostí z hlediska dalšího vývoje klubu Obroda se stalo rozšířené shromáždění členů klubu svolané do Prahy na 17. června 1989. Komunistická moc se sice pokusila této akci zabránit, ale setkání se nakonec přece jen uskutečnilo v bytě Jana Urbana. Fakticky znamenalo obrát v dosavadní „politice dvou tváří“, kdy klub sice vystupoval jako nezávislá iniciativa, ale současně se snažil jednat s aparátem ÚV KSČ o možnostech své legální existence. Tato změna se odrazila i ve složení nového vedení klubu. Předsedou výkonného výboru byl na tomto shromáždění zvolen nedávný mluvčí Charty 77 Miloš Hájek, místopředsedy Vojtěch Mencl a Josef Domaňský, jednatelem Vladimír Kolmistr. Členy výkonného výboru se stali vyjma Antonína Benčíka a Miluše Fischerové bývalí členové přípravného výboru doplnění o Čestmíra Císaře, Miroslava Grégra, Zdeňka Hradiláka ml., Karla Němce, Věňka Šilhána, Jana Urbana a Václava Vrabce. Jádrem výkonného výboru Obrody tak tvořili reformní komunisté, z nichž někteří byli členy ústředních orgánů KSČ zvolených na vysočanském sjezdu v roce 1968 (Č. Císař, V. Kabrna, V. Kolmistr, V. Šilhán). Vedle nich se však v čele klubu objevili i představitelé mladší generace – nestraníci (Z. Hradilák, J. Urban, K. Němec). V uvedeném složení pak pracovaly vedoucí orgány klubu až do listopadu 1989.

Aktivita klubu vzrostla s blížícím se výročím srpnových událostí. Již 3. srpna 1989 vydal výkonný výbor prohlášení, v němž zdůraznil nutnost odsouzení vojenského intervence z roku 1968 a kritizoval režimní pokus zredukovat tzv. přestavbu pouze na velice omezené ekonomické reformy. V den výročí 21. srpna 1968 se člen zastupitelstva klubu Luboš Kohout obrátil s písemným protestem na Federální shromáždění ČSSR, které odmítlo odsouzení intervence ze strany Senátu a Sejmu Polské lidové republiky. Koncem srpna pak vyjádřili představitelé Obrody poděkování mladým maďarským demokratům (FIDESZ) za účast na pražské protestní demonstraci k výročí vojenské invaze pěti států Varšavské smlouvy do Československa a výkonný výbor klubu vydal prohlášení na obranu slovenských demokratických aktivistů, kteří byli v této souvislosti obviněni z pobuřování. Počátkem října pak výkonný výbor Obrody zaslal zdravici sjezdu Maďarské socialistické dělnické strany, v níž poděkoval za odsouzení srpnové agrese v roce 1968.

Po červnovém shromáždění se Obroda současně začala více sblížovat s ostatními nezávislými iniciativami. Členové klubu patřili k prvním signatářům výzvy Několik vět a solidarizovali se s oběťmi režimních represí. Na druhou stranu Obroda zaujímala vcelku zdrženlivý vztah k pořádání demonstrací, o kterých se domnívala, že režimu poskytují zbytečnou záminku k rozpoutání policejního násilí. Ani tento vcelku umírněný postoj však nevedl k tomu, že by se StB spokojila s pouhým monitorováním činnosti klubu a ovlivňováním jeho činnosti pomocí Vladimíra Kabrny a několika dalších tajných spolupracovníků. Svým neustálým poukazováním na odkaz Pražského jara 1968 Obroda ohrožovala samotnou ideovou podstatu normalizačního režimu. Jako krajně nebezpečné byly hodnoceny i pokusy oslovovat členskou základnu KSČ a v souvislosti s přípravou XVIII. sjezdu ji vyzývat k obrodě strany v duchu sovětské perestrojky. V létě 1989 proto StB provedla sérii policejních zásahů proti vedení klubu, jejichž cílem bylo zkomplikovat přípravu prohlášení Obrody k 21. výročí vojenské intervence v Československu a otevřeného dopisu členům KSČ.

Na podzim 1989 vystupovala Obroda proti totalitní moci v podstatě jednotně spolu s jinými nezávislými iniciativami a její představitelé spolusignovali většinu důležitých opozičních dokumentů. Od Charty 77 a dalších významných neformálních skupin ji odlišovalo to, že místo univerzální kritiky totalitního režimu přicházela i s konkrétním politickým programem hlásícím se k zásadám demokratického socialismu. Nejblíže Obrodě stálo Battěkovo sociálně demokratické křídlo Hnutí za občanskou svobodu a Společnost pro studium demokratického socialismu, která se rovněž hlásila k sociálně demokratickému odkazu. Jako společenské a politické hnutí se už v září 1988 definovala i Demokratická iniciativa, jež se řadila k liberálně demokratickému proudu. Klub Obroda byl nicméně první nezávislou iniciativou, která nesla všechny znaky politické organizace včetně stanov, vnitřně definované struktury a řádně zvolených orgánů.

Obdobně jako ostatní nezávislé iniciativy, i Obroda byla překvapena událostmi 17. listopadu 1989. Patřila sice k spoluzakladatelům Občanského fóra, ale v rámci jeho struktury nezaujímala nijak výrazné postavení. Dílem tak doplácela na svůj vyhraněný politický charakter, dílem šlo i o důsledek nedostatečně koordinovaných kroků jejích čelných představitelů. Negativní odezvu v rámci OF vyvolala schůzka Čestmíra Císaře, Vojtěcha Mencla a Josefa Domaňského se zástupci ÚV KSČ Janem Bouchalem a Miroslavem Zajícem, ke které došlo 26. listopadu 1989. Přestože setkání mělo pouze sondážní charakter, někteří čelní představitelé OF ji považovali za důkaz obojetné taktiky klubu. Ještě vyhrcovanější reakci vzbudil postup Čestmíra Císaře, který počátkem prosince jednal s designovaným premiérem Mariánem Čalfou o zastoupení Obrody v tzv. vládě národního porozumění. Poté, co byla jeho iniciativa OF odmítnuta, vystoupil z klubu a přijal kandidaturu ÚV SSM na úřad prezidenta republiky. Obroda se sice od celé záležitosti distancovala a opakovaně zdůrazňovala, že bude působit pouze v rámci OF, avšak všeobecná nedůvěra k její politice již zůstala.

Obrodě se v rámci OF nedařilo plnit ani deklarovanou úlohu demokratické levice. Už 27. listopadu 1989 zveřejnila svůj manifest „Kam směřujeme“, ve kterém stručnou formou shrnula své programové teze. Při jejich prosazování však narážela jak na koncept „nepolitické politiky“, který byl pro činnost OF určující, tak i na skutečnost, že socialistické myšlenky nebyly schopny dostatečně silně oslovit tehdejší československou společnost. Pokud šlo o další vývoj samotné Obrody, ještě v prosinci 1989 byla odmítnuta alternativa, že by se měla přeměnit na samostatnou stranu nebo politické hnutí. Pod svým novým názvem „Obroda – Klub za demokratický socialismus“ nadále působila v rámci OF a na společné kandidátce se i účastnila voleb v červnu 1990. Jako samostatná politická síla se nekonstitovala ani po rozpadu OF a v květnu 1991 se sloučila se sociálně demokratickou stranou.

NEZÁVISLÉ MÍROVÉ SDRUŽENÍ — INICIATIVA ZA DEMILITARIZACI SPOLEČNOSTI

PETR BLAŽEK

V druhé polovině osmdesátých let se v opozičním hnutí začali výrazněji projevovat příslušníci mladé generace, která nebyla traumatizována prožitkem srpnové okupace. Ochotou používat netradiční formy působení, zejména jasným vnímáním veřejných shromáždění jako legitimního nátlakového prostředku, se výrazně odlišovali od většiny představitelů tradičního disentu. V roce 1988 vznikly tři nezávislé iniciativy sdružující především mládež, které přispěly k rozšíření a diferenciaci činnosti opozičního hnutí: Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti, České děti a Mírový klub Johna Lennona. Nezávislé mírové sdružení volně navazovalo na spolupráci signatářů Charty 77 se západním mírovým hnutím, v jehož rámci vzniklo několik programových návrhů na překonání bipolárního rozdělení evropského kontinentu, a na tradici neformálních setkání mládeže ve výroční den úmrtí Johna Lennona na pražské Kampě. Bezprostředním podnětem pro založení sdružení byl úspěch petiční kampaně za uzákonění náhradní civilní služby z důvodů svědomí, která byla vyvolána v březnu 1987 otevřeným dopisem absolventa evangelické bohoslovecké fakulty Jana Svobody.

Ustavující prohlášení sdružení bylo zveřejněno dne 16. dubna 1988, podepsali jej Tomáš Dvořák, Jan Chudomel, Jáchym Kaplan, Hana Marvanová a Jiří Pavlíček. Sdružení se definovalo jako volné společenství bez pevné organizační struktury a vazeb na jakýkoliv politický, ideologický a náboženský systém, a vyzvalo k ustavení náhradní civilní služby pro osoby odmítající brannou povinnost z náboženských či morálních důvodů. Od května 1988 začalo vydávat samizdatový časopis; do ledna 1990 bylo v Praze vydáno dvanáct čísel *Bulletinu NMS*, jedno zvláštní číslo bylo navíc věnováno mezinárodnímu mírovému semináři Praha 88. Postupně začaly vycházet také periodika mimopražských sdružení, které vznikly v několika českých a moravských městech. Pouze přibližně lze stanovit celkový počet jeho aktivistů. Ačkoliv byla jména signatářů ustavujícího prohlášení zveřejňována, nebyl uváděn počet okolo 500 osob zřejmě úplný, navíc samotný podpis nevytvářel o skutečné činnosti. Na aktivitách sdružení se podle odhadu podílelo pravidelně okolo sto osob, které působily zejména v Praze, Liberci a Brně. Okruh sympatizantů, kteří se příležitostně zúčastňovali veřejných shromáždění a podpisových kampaní, byl několikanásobně vyšší.

Představitelé sdružení navázali kontakty s několika západními mírovými skupinami, s nimiž vydali několik společných prohlášení věnovaných otázkám uvolnění napětí na evropském kontinentu, celosvětového odzbrojení a dodržování lidských práv. Zvláštní pozornost věnovali spolupráci s obdobně orientovaným polským opozičním hnutím Svoboda a mír (*Wolność i Pokój – WiP*), s jehož zástupci se 20. května 1989 sešli tajně na státních hranicích. S polským prostředím udržovali kontakty také prostřednictvím Polsko-československé solidarity, na jejíž výzvu se zúčastnili několika akcí na podporu vězňů polských aktivistů. Od počátku spolupracovali rovněž s domácími nezávislými iniciativami, s Chartou 77 uspořádali krátce po zahájení své činnosti mezinárodní mírový seminář Praha 88.

Obdobně jako ostatní nezávislé iniciativy vzneslo sdružení v srpnu 1988 požadavek odsouzení intervence armád pěti států do Československa v srpnu 1968 a odchodu sovětských jednotek. Před dvacátým výročím okupace rozšiřovali letáky s výzvou k účasti na demonstraci 21. srpna 1988. Jeho představitelé Tomáš Dvořák, Hana Marvanová a Luboš Vydra přečetli na této demonstraci dokumenty sdružení a podíleli se na zformulování *Prohlášení ze dne 21. srpna 1988*, které podepsalo několik set osob. Text obsahoval řadu politických požadavků včetně vyhlášení svobodných demokratických voleb, propuštění politických vězňů a zrušení cenzury. Při demonstraci se aktivisté sdružení spolu se zástupci Českých dětí dohodli na pořádání pravidelných veřejných vystoupení, které se měly konat na Václavském náměstí každou poslední sobotu v měsíci. Uskutečnění prvního sobotního veřejného setkání dne 24. září 1988 však znemožnily předběžná zadržení představitelů obou skupin a masivní nasazení policejních složek v centru Prahy. Snahu o organizaci pravidelných veřejných vystoupení zpočátku nepodpořili představitelé Charty 77, kteří nechtěli riskovat předčasnou konfrontaci s režimem. S návrhem na uspořádání demonstrace k výročí založení republiky dne 28. října 1988 však již zástupci Charty 77 souhlasili. Opoziční skupiny začaly společně koncipovat a podepisovat dokumenty, ve kterých vyslovovaly své požadavky a postoje

k různým otázkám. Velké množství otevřených dopisů, oznámení, stížností a výzev adresovaly zejména domácím vládním a stranickým představitelům. Aktivisté sdružení se na podzim 1988 také podíleli na přípravě pražského mezinárodního sympózia Československo 1988.

Představitelé sdružení postihly různé formy represe: domovní prohlídky, výslechy, krátkodobá zadržení či dokonce odsouzení k několikaměsíčním trestům. Převážná většina případů souvisela s účastí na veřejných protirežimních shromážděních. Další represivní kroky směřovaly proti snaze zorganizovat schůzku signatářů ustavujícího prohlášení. V sobotu 22. října 1988 přepadla ozbrojená skupina příslušníků Bezpečnosti ve spolupráci s jednotkou Lidových milicí aktivisty sdružení ve Lbíně u Litoměřic. Na konci října 1988 byli vzati do vazby Tomáš Dvořák a Hana Marvanová, kteří byli již dříve obviněni za svou účast na srpnové demonstraci z trestného činu výtržnictví. V souvislosti s demonstracemi dne 28. a 29. října 1988 bylo mnoho aktivistů krátkodobě zadrženo, aby se nemohlo dostavit na plánovaná shromáždění.

Neúspěšná snaha o pokračování v sobotních diskusních setkání v říjnu a listopadu 1988 vedla představitelé sdružení k rozhodnutí o jejich pořádání v uzavřených prostorech. Tento krok, jež se však neuskutečnil, neboť na výzvu o poskytnutí sálu úřady nereagovaly, odmítli zástupci Českých dětí a na organizaci dalších shromáždění se již nepodíleli. V tomto období se představitelé sdružení soustředili na kampaň za propuštění politických vězňů. Zúčastnili se jediné povolené předlistopadové demonstrace, která se uskutečnila na Škroupově náměstí dne 10. prosince 1988 u příležitosti Dne lidských práv (promluvila zde Jana Petrová), a podíleli se na přípravě vzpomínkového shromáždění na Václavském náměstí dne 15. ledna 1989 u příležitosti dvacátého výročí sebeupálení Jana Palacha.

Značný ohlas v opozičním prostředí vzbudil dialog zástupců NMS s představiteli několika oficiálních organizací. Již dne 10. května 1988, krátce po založení sdružení, se jeho zástupci setkali na základě telefonického pozvání s několika členy Československého mírového výboru, zastřešující organizace oficiálního mírového hnutí. Nová jednání se na základě opakovaných výzev sdružení uskutečnila až na počátku ledna 1989, kdy se schůzek zúčastnili vedle členů mírového výboru také zástupci dalších oficiálních organizací. V polovině února 1989 zahájila činnost společná pracovní skupina, která se zabývala otázkami spojených s uzákoněním náhradní civilní služby, odpíráním branné povinnosti a konverzí zbrojního průmyslu.

Ve stejném období navázali zástupci sdružení kontakty s členem Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže Lubomírem Ledlem, který nabídl pro tradiční sobotní setkání sál v restauraci Riegrovy sady. V sobotu 25. února 1989 se veřejného diskuse na témata, jež souvisela s výkonem základní vojenské služby, existencí Lidových milicí, přítomností sovětských vojsk v Československu a propuštěním politických vězňů, zúčastnilo okolo 250 osob. Průběh dalšího rozhovoru s členy vedení svazácké organizace, který proběhl 16. dubna 1989 bez přítomnosti veřejnosti ve Slovanském domě na Žofíně, ukázal limity vzájemné spolupráce. Někteří radikálnější aktivisté sdružení následně odmítli případné pokračování dialogu, jež vnímali jako zbytečné posilování legitimacy oficiálních organizací v očích veřejnosti. Po nesmělém pokusu o spolupráci se svazáckými funkcionáři záhy skončilo také jednání zmíněné pracovní skupiny. O dialog ztratili nakonec zájem i představitelé umírněného proudu uvnitř sdružení a kontakty v květnu 1989 definitivně skončily.

Neúspěšně skončila rovněž snaha o jednání se zástupci Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, který byl ustaven v prosinci 1988 z podnětu Ústředního výboru Komunistické strany Československa jako protiváha disidentského Československého helsinského výboru. Obdobně jednostranným pokusem zůstala snaha o spolupráci s představiteli státní správy. Dne 16. ledna 1989 se Pavel Jégl, Jiří Pavlíček a Tomáš Tvaroch rozhodli pod vlivem násilných zákroků proti demonstrantům na Václavském náměstí, zadržení představitelů opozičních skupin a zveřejnění jejich osobních údajů ve sdělovacích prostředcích navštívit předsedu vlády Ladislava Adamce, aby ho upozornili na vyhocenou situaci. V budově předsednictva vlády však jednali bez hmatatelného výsledku pouze s poradcem premiéra. Stejný průběh mělo dne 22. června 1989 předání petice požadující milost pro vězněné odpírače vojenské služby v Kanceláři prezidenta republiky na Pražském hradě. Bez úspěchu skončila rovněž snaha mimopražských aktivistů o navázání obdobných kontaktů na místní úrovni.

V Brně se na počátku roku 1989 ustavila samostatná pobočka, jejímiž hlavními představiteli byli Hana Holcnerová a Vladimír Vyskočil. Někteří brněnští zástupci sdružení založili na jaře 1989 skupinu tzv. Zelenomodrých, která se bez úspěchu snažila o vstup do oficiálního mírového hnutí. Obdobná jednání proběhla se stejným výsledkem také v Liberci, Jihlavě a Plzni. Ve všech uvedených případech měly kontakty pouze neoficiální charakter a byly podrobně monitorovány Státní bezpečností. Průběh rozhovorů přispěl k profilaci názorových proudů uvnitř sdružení, které se postupně začalo transformovat do podoby politického hnutí s pevnější strukturou. K diferenciaci přispěl vedle násilného potlačení lednových protirežimních demonstrací v centru Prahy během tzv. Palachova týdne rovněž průběh soudních procesů s představiteli opozičních skupin na jaře 1989. Ze zástupců sdružení byli odsouzeni k několikaměsíčním trestům Hana Marvanová, Tomáš Dvořák či Jana Petrová. Na jejich obranu byl v únoru 1989 založen Výbor na obranu mírových aktivistů, jehož úvodní prohlášení podepsali vedle zástupců sdružení také představitelé Charty 77 Jiří Dientsbier a Václav Malý.

Vzpomenuté rozpory vedly k vytvoření systému volených mluvčích, kteří měli během svého ročního mandátu zastupovat sdružení při jednáních a podepisovat jeho dokumenty. Na počátku července 1989 bylo vyhlášeno pět mluvčích: Jana Petrová, Jan Chudomel, Hana Holcnerová, Jan Svoboda a Ruth Šormová. Mluvčí se v následujících měsících zapojili do příprav na vytvoření reprezentativního opozičního výboru. Hlavními důvody, proč k jeho ustavení nedošlo, představovaly vedle osobních antipatií aktérů odlišný pohled na soudobou politickou krizi a různé představy o jejím překonání. Konflikty mezi nezávislými iniciativami se projevily v létě 1989, kdy se v opozičním prostředí diskutovalo nad otázkou, zda vyzvat veřejnost k protirežimním demonstracím v souvislosti s jednadvacátým výročím srpnové okupace Československa.

Zástupci sdružení v období od 1. do 20. srpna uspořádali každodenní korza na pražské pěší zóně u Můstku, kterých se zúčastnilo pravidelně okolo sto osob. Ačkoliv nikdy nezpochybnili význam veřejných vystoupení, přiklonili se krátce před výročním dnem okupace Československa k několika opozičním skupinám, které se obávaly razantního zásahu proti demonstrujícím a v prohlášení varovaly občany před jejich případnou účastí. Na podzim roku 1989 se v pražském prostředí začalo diskutovat o přeměně skupiny po vzoru maďarského Svazu mladých demokratů na samostatnou politickou organizaci zastupující mládež, jež se však vzhledem k následné akceleraci vývoje neuskutečnila.

Významné téma, kterému se někteří aktivisté sdružení v posledních měsících před listopadovými událostmi věnovali, představovaly ekologické otázky. Aktivisté se vedle několika lesních brigád rozhodli přispět ke zlepšení situace účastí na tzv. ekologických demonstracích v Praze, mezi něž patřilo shromáždění občanů proti výstavbě komplexu hotelových zařízení na Malé Straně ve dnech 30. května a 26. června 1989, několik demonstrací za záchranu Stromovky či neformální korzo na pěší zóně dne 19. června u příležitosti Mezinárodního dne životního prostředí a ekologie. Nejvíce se angažovali v protestech proti výstavbě koksovny ve Stonavě, která vzbuzovala odpor zejména na nedalekém polském území. Činnost a zaměření sdružení také výrazně ovlivnilo několik regionálních opozičních skupin, vzniklých v posledních dvou letech komunistického režimu: havlíčkobrodskou Havlíčkovu mládež a brněnské nezávislé iniciativy Moravská mládež a Hnutí za nenásilí. Někteří aktivisté sdružení se navíc zapojili do činnosti jiných opozičních skupin. V roce 1989 se Ladislav Novák a Miloš Cihelka například podíleli na znovuoživení anarchistického hnutí v českém prostředí.

Představitelé sdružení se v listopadu 1989 podíleli na vytvoření Občanského fóra a po jeho rozpadu někteří z nich vstoupili do nově vzniklých politických stran a hnutí. Zástupci sdružení spoluzaložili na počátku roku 1990 novou zastřešující mírovou organizaci, Informační středisko mírových skupin, v jejímž čele stanul po svém návratu z exilu Jan Kavan. Na jaře 1990 se podíleli na změně branného zákona a uzákonění náhradní civilní služby. V druhé polovině devadesátých let sdružení, jehož činnost byla v polistopadovém období spíše formální, definitivně zaniklo.

KRUH NEZÁVISLÉ INTELIGENCE

MILAN OTÁHAL

Pasivní vztah většiny vědeckých pracovníků v průběhu tzv. normalizace se začal postupně měnit nástupem Michaila Gorbačova k moci v Sovětském svazu. Mezníkem v jejich postoji k normalizačnímu režimu se staly až lednové demonstrace v roce 1989. Podobně jako umělecká inteligence připravili vlastní petici, kterou zaslali začátkem února 1989 předsedovi federální vlády Ladislavu Adamcovi, nikoli představitelům KSČ, které vědomě nepovažovali za partnery. Jejimi iniciátory byli přírodní vědci Ladislav Hlavatý a člen korespondent ČSAV Ladislav Trlifaj, ale patřil k nim i sociolog Ivan Gabal. Odsoudili v ní nepřiměřený zásah bezpečnostních sil proti shromáždění k výročí upálení Jana Palacha, žádali propuštění zadržených a dále se vyslovili pro dialog všech občanů. V nedostatku možností „vyjadřovat se veřejně k vedení společnosti a případně je kritizovat“, psalo se dále v petici, pak spatřovali jednu z „příčin ekonomické a politické krize“. Podpořili také proces přestavby československé společnosti, který měl vyústit v demokracii a vytvoření prostoru pro pluralitu názorů.

Na rozdíl od petic disidentů či Iniciativy kulturních pracovníků reagoval L. Adamec na dopis L. Trlifaje z 28. února 1989 s žádostí o schůzku tím, že na ni vyslal úředníka svého úřadu. Kontakty skončily neúspěšně, neboť ani předseda vlády neměl zájem na dialogu nejen s disentem, ale ani s představiteli rodící se občanské společnosti.

Petice měla velký ohlas, podepsalo ji na 1300 osob. Téměř polovina signatářů pracovala ve vědeckých ústavech Československé akademie věd a na vysokých školách. Většina z nich byli přírodní vědci, ale nezanedbatelný počet podpisů pocházel také ze společenskovědních ústavů. Podepisovali ji i příslušníci dalších vrstev inteligence jako výzkumní pracovníci, inženýři a lékaři; její autoři však vědomě opomíjeli ostatní vrstvy společnosti. Zamýšleli však celou akci jako celostátní a předpokládali, že získají podporu i na Slovensku. Celkový počet 24 signatářů však pokládali za neúspěch.

Vědecká inteligence v této petici dala poprvé od obrodného procesu mocenské elitě i spoluobčanům najevo svůj skutečný vztah k normalizačnímu režimu, který se již nadále nemohl spoléhat na její podporu, ale ani pasivitu či neutralitu. Začala si uvědomovat změnu ve svém postavení a nutnost vystoupit jako samostatná skupina, která cítí potřebu a povinnost přispět k řešení problémů společnosti.

Odmítavá reakce L. Adamce na pokusy o kontakty a dialog vedla iniciátory petice k závěru, že jednorázová akce nepovede k cíli a že je třeba využít potenciálu, který představovalo oněch 1300 příslušníků vědecké inteligence, a sdružit je do nezávislé organizace. Tato myšlenka byla formulována v nesignovaném dopise určeném vědeckým pracovníkům, v němž jeho autoři navrhli vytvořit Nezávislé akademické sdružení, „jehož náplní bude upozorňovat na krizové jevy naší společnosti, pokoušet se je analyzovat a případně navrhnout způsoby řešení“.

K vytvoření samostatného sdružení přispívala také nezbytnost koordinovat další aktivity vědeckých pracovníků, zejména různá diskusní setkání, z nichž nejznámější byl seminář, který pořádali ekonomové na Novotného lávce.

Představa vytvoření samostatné společné organizace inteligence se postupně ujasňovala na schůzkách iniciátorů, mezi něž patřili fyzikové L. Hlavatý, L. Trlifaj, Jaromír Juna, sociolog I. Gabal a uměnovědec Petr Kratochvíl, matematici akademik Miroslav Katětov, který celou akci zaštiťoval jak svou autoritou, tak i věkem, a Libor Pátý; aktivně se podílel také novinář Petr Kučera. Účastníci si zde upřesňovali především smysl organizace a otázku, zda ji zaměřit pouze odborně či se zabývat i politickou činností. I když si tyto problémy ujasnili již před prázdninami, došlo k založení organizace až 6. září 1989, a to pod názvem Kruh nezávislé inteligence. Schválené komuniqué jej charakterizovalo jako „otevřené společenství, které si klade za cíl přispět k rehabilitaci vzdělanosti a racionality, pravdy a poznání, dialogu a tolerance v době, kdy Československo se ocitlo na křižovatce a rozhoduje o svém dalším vývoji a mezinárodním postavení.“ Svůj úkol viděl v „povzbuzování dialogu všech složek společnosti, rozšiřování poznání a informovanosti, zpracování

nezávislých stanovisek ke klíčovým společenským problémům, rehabilitaci etiky vědeckého a kulturního života, navazování nezávislých mezinárodních vědeckých kontaktů a v neposlední řadě obhajobu těch vědeckých a kulturních pracovníků, kteří jsou postihováni za prosazování akademických a občanských svobod."

Programové prohlášení konstatovalo, že československá společnost se na konci 80.let nachází v obtížné situaci, jejíž příčiny spatřovalo v postupu politického vedení státu, které se přihlásilo k reformnímu procesu probíhajícímu v ostatních socialistických státech jen formálně. Jedním z důsledků byla pasivita a neangažovaný postoj, které se podle autorů Prohlášení mohlo změnit v explozi sociální nespokojenosti. K řešení situace mohla přispět její analýza nezatížená ideologií, při čemž předpokládali spolupráci všech společenských sil a skutečný dialog vedený především zájmem o budoucnost.

Prohlášení i Program poslali účastníci shromáždění československým masovým sdělovacím prostředkům a disidentské Východoevropské informační agentuře, která jej po čtrnáctidenním embargu měla předat k uveřejnění na Západě.

Ustavující schůze Kruhu nezávislé inteligence (KNI), která se konala v Nebušicích, přijala také stanovy nazvané „Světlo rozumu a hlas svědomí“. Podle nich se jeho členem mohli stát nejen pracovníci vědy, školství a kultury, ale byl „otevřen i studentům a dalším zájemcům o odborné posuzování věcí veřejných“. Jedinou podmínkou členství byl souhlas s programem a aktivní podíl na činnosti. Na tomto shromáždění byla také zvolena exekutiva, která stála v čele KNI, a jejímž úkolem bylo koordinovat činnost odborných skupin i místních klubů, a to ve složení Ivan Gabal, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Ladislav Hlavatý, Fyzikální ústav ČSAV, Jaromír Juna, Ústřední ústav geologický, akademik Miroslav Katětov, Lubomír Kopecký, Ústřední ústav geologický, Petr Kratochvíl, Ústav pro teorii a dějiny umění ČSAV, Libor Pátý, Matematicko-fyzikální fakulta UK, Josef Vavroušek, Výzkumný ústav pro vědecko technický rozvoj. Deváté místo zůstalo rezervováno pro Výzkumný ústav matematických strojů, jehož pracovníci hráli při zakládání organizace klíčovou roli, desáté pro zástupce Ekonomického ústavu ČSAV. Do listopadu 1989 vstoupilo do KNI téměř 900 vědeckých, pedagogických, výzkumných a jiných pracovníků. Představovali takovou sílu, že mohli splnit svůj hlavní úkol, tj. přispět analýzou společenských poměrů k řešení krizové situace, v níž se Československo nacházelo. K tomuto účelu byly vytvořeny odborné skupiny, které se měly zabývat takovými problémy jako byl politický systém, ekonomická reforma, ekologická situace. Do listopadu 1989 stačil KNI svou činnost teprve rozjet, takže vytčené úkoly již nemohl splnit. Vypracoval pouze odbornou expertízu k novele tiskového a vysokoškolského zákona a protestoval proti perzekuci svých některých členů.

Aktivní roli sehrál KNI v listopadových dnech 1989. Na žádost studentů vystoupil na shromáždění na Albertově člen jeho exekutivy Miroslav Katětov a řada členů spolupracovala se studenty v průběhu stávků na jednotlivých fakultách. Byl také jedinou nedisidentskou organizací, jejíž zástupci spoluzakládali 19. listopadu 1989 v Činoherním klubu Občanské fórum. Nestal se však jeho samostatnou složkou, ale jeho jednotliví členové pracovali aktivně v Koordinačním výboru Občanského fóra.

Kruh nezávislé inteligence byl vytvořen, aby umožnil tvůrčí inteligenci jako společenské vrstvě se samostatně nikoli prostřednictvím disentu aktivně angažovat proti komunistickému režimu v určité fázi jeho vývoje. Po jeho pádu ztratil význam a postupně zanikl.

ČESKÉ DĚTI

PETR BLAŽEK

Dne 28. května 1988 ohlásila *Manifestem Českých dětí* svůj vznik nová nezávislá iniciativa, která rozšířila spektrum opozičního hnutí o novou specifickou složku. Ustavující manifest, jehož autorem byl spisovatel Petr Placák, se svým archaizujícím jazykem i obsahem výrazně odlišoval od dokumentů ostatních nezávislých iniciativ. V manifestu skupina sama sebe nijak nedefinovala a nevznesla žádný požadavek vůči státnímu a stranickému vedení. Cílem skupiny byla příprava na příchod panovníka, který bude zárukou ochrany proti „vládnoucím kriminálním živlům bez nejmenšího pozastavení loupícím a ničícím poklady země“. Druhá část byla věnována několika předběžným návrhům na uspořádání království, které předpokládaly obnovení klášterů, vrácení majetku církvi, předání správy původně poddanských měst šlechtě, odvrát od těžkého průmyslu a přechod politických stran mezi charitativní či zábavní subjekty.

Pozoruhodný manifest skupiny, která neměla pevnou strukturu a konkrétní politický program, historici většinou vysvětlovali snahou o mystifikaci a recesi. Svou roli však sehrál také zájem Petra Placáka o české dějiny, katolickou religiozitu a royalismus. Mezi prvními osmadvaceti signatáři manifestu převažovali představitelé kulturního undergroundu, např. spisovatelé Jáchym Topol, Luděk Marx, Vít Kremlička, Andrej Stankovič či Ivan Martin Jirous. Na činnosti se pravidelně podílelo zejména několik desítek mladých lidí z okruhu undergroundového periodika *Revolver Revue*, které vzniklo pod původním názvem *Jednou nohou* v roce 1985. O aktivitách Českých dětí informovala především tři čísla zpravodaje skupiny, samizdatového časopisu *Koruna*, která vyšla v roce 1989. V lednu 1989 otiskl část manifestu deník ÚV KSČ *Rudé Právo*. V dezinformační kampani uvedl o Českých dětech, že jsou skupinou vystupující nejen proti „našemu společenskému řádu, ale i proti republice vůbec“.

Aktivisté Českých dětí se od svého vzniku soustředili především na pořádání veřejných protirežimních vystoupení, která vnímali jako legitimní nátlakový prostředek. Dokládá to také skutečnost, že naprostá většina případů policejní a soudní represe proti této skupině souvisela s účastí postižených na veřejných protirežimních vystoupeních či výrobě a distribuci letáků. K několikaměsíčnímu podmíněnému trestu a peněžní pokutě byl odsouzen například Petr Placák či Lucie Váchová. U příležitosti dvacátého výročí srpnové okupace Československa armád pěti států distribuovaly České děti v létě 1988 okolo deset tisíc kusů letáku, ve kterém zároveň vyzvaly občany k demonstraci na Václavském náměstí a vládu odpovědnou za morální a ekonomickou devastaci země k odstoupení. Spolu s Nezávislým mírovým sdružením se od září 1988 snažily uskutečnit každou poslední sobotu v měsíci diskusní setkání na Václavském náměstí. Jejich snaha však nebyla vzhledem k razantním policejním zákrokům příliš úspěšná. V prosinci 1988 odmítly rozhodnutí NMS o přesunutí shromáždění na jiné místo a přestaly se na pořádání dalších setkání podílet.

České děti spoluorganizovaly také několik dalších protirežimních demonstrací na Václavském náměstí v Praze, které se konaly u příležitosti výročí různých historických událostí: založení republiky 28. října 1988, sebeupálení Jana Palacha v lednovém týdnu 1989, okupace armádami pěti vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1989 a založení republiky 28. října 1989. Představitel Českých dětí Petr Placák vystoupil s projevem na jediné povolené předlistopadové demonstraci, která se uskutečnila na Škroupově náměstí dne 10. prosince 1988 u příležitosti 40. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv. Spolu s Mírovým klubem Johna Lennona České děti veřejně vystoupily s transparenty na podporu politických vězňů dne 1. května 1989 během oficiálního prvomájového průvodu na Václavském náměstí. Aktivisté skupiny se rovněž zúčastnili několika katolických bohoslužeb v chrámu sv. Víta u příležitosti svátku národních světců.

Mezi Českými dětmi se také výrazně prosadil zájem o ekologické otázky, který souvisel s rapidním poklesem kvality životního prostředí. Na konci května 1989 se u příležitosti pražské schůzky představitelů států sousedících s Československem uskutečnila první ekologická demonstrace. Na pěší zóně v centru Prahy požadovaly členky nezávislé iniciativy Pražské matky, mezi nimiž byla řada aktivistek Českých dětí (např. Anna Hradílková a Lucie Váchová), pravdivé informace o stavu životního prostředí. Zvláštní pozornost věnovaly České děti kampani za záchranu Stromovky, kde byla plánována výstavba rozsáhlého tunelu pro silniční okruh. V jejím rámci bylo od června 1989

uspořádáno několik protestních veřejných shromáždění na různých místech v Praze. Přestože většina z nich skončila razantním policejním zásahem, přišlo na poslední shromáždění, které se konalo dne 5. listopadu 1989 před budovou městského zastupitelstva na Mariánském náměstí, několik set osob. Od listopadu 1989 se řada aktivistů Českých dětí věnovala publicistické práci v *Informační servisu*, ze kterého později vznikl týdeník *Respekt*.

VÝCHODOEVROPSKÁ INFORMAČNÍ AGENTURA (VIA)

TOMÁŠ VRBA

Východoevropská informační agentura (VIA) vznikla v roce 1988 jako první tisková agentura nezávislá na státních orgánech zemí, v nichž působila. Opírala se o mezinárodní spolupráci nezávislých novinářů ze střední a východní Evropy, od počátku měla zpravodaje v Československu, Maďarsku, Polsku a SSSR, později získala kontakty do Bulharska a Jugoslávie. V Československu VIA založili a až do listopadu 1989 pro ni pracovali Petr Pospíchal, Petr Uhl a Jan Urban. V Moskvě ji vedl Alexandr Podrabinek, jemuž se podařilo zřídit síť zpravodajů v řadě sovětských republik, ve Varšavě byla VIA propojena s informačním servisem zahraničního oddělení Solidarity a řídil ji Wojciech Maziarski.

VIA se ve své činnosti odvolávala na znění Závěrečného dokumentu vídeňské schůzky KBSE, a přestože její pracovníci byli vystaveni zásahům tajné policie, podařilo se jí získat ohlas v mezinárodních médiích, která ji používala jako důvěryhodný zdroj informací. Pravidelný odběr zpráv (nejvýznamnějším zákazníkem byla rozhlasová stanice RFE/RL) agentuře zajistil profesionální provoz. Zprávy se přejímaly i vydávaly telefonicky, později i faxem, zpravodajové byli vybaveni kvalitními reportážními magnetofony. Pražské pracoviště agentury mělo svou pravidelnou uzávěrku a vydávalo jednou až dvakrát týdně 3-5 stran zpráv a rozhovorů. Od prosince 1989 se VIA stala součástí tiskového střediska Občanského fóra a začala svůj informační servis vydávat denně, a to až do června 1990.

MÍROVÝ KLUB JOHNA LENNONA

PETR BLAŽEK

Na počátku prosince 1988 založili v Praze Ota Veverka, Stanislav Penc a Heřman Chromý novou nezávislou iniciativu, Mírový klub Johna Lennona. V základním prohlášení zakladatelé odmítli rozpor mezi slovními proklamacemi o mírovém soužití a opačnými skutky vládních představitelů. Za tiskový orgán prohlásili samizdatový časopis *JAZZsTOP*. Činnost klubu bez pevné organizační struktury byla zejména soustředěna na rozvíjení alternativní kultury a spolupráci s ostatními nezávislými iniciativami, s nimiž spolupracoval na pořádání demonstrací, kampaní za osvobození politických vězňů, zasílání dopisů a prohlášení s nejrůznějšími požadavky. V polovině května 1989 měl klub okolo osmdesáti členů, převážně z řad mládeže. V červenci 1989 se s minimálním úspěchem pokusilo několik jeho představitelů o uskutečnění celodenní hladovky před průmyslovými závody, jíž chtěli upozornit na případy politických vězňů. V létě 1989 pořádali diskusní fóra na Karlově mostě a zúčastnili se několika pietních setkání na oběti potlačené studentské revolty v Pekingu. S otevřením možnosti seberealizace v různých oblastech společenského života se v polistopadovém období většina jeho bývalých členů věnovala jiným aktivitám a činnost Klubu se soustředila na pořádání kulturních akcí.

Vznik Mírového klubu Johna Lennona přímo souvisel s tradicí neformálních shromáždění mládeže, která se od roku 1981 každoročně scházela 8. prosince na pražské Kampě ve výroční den úmrtí Johna Lennona u jeho symbolického pomníku na Velkopřevorském náměstí. Původně malá spontánní setkání přerostla v protirežimní veřejná vystoupení. Přelom nastal v roce 1984, kdy shromáždění poprvé přesáhlo prostor Kampy a bylo příslušníky VB rozehnáno pomocí služebních aut a psů. Arogance policejního aparátu vedla k postupné politizaci vzpomínkových shromáždění, jehož průběh začaly ovlivňovat osoby z disidentského prostředí. Od roku 1985 se zde pořádaly petice za propuštění politických vězňů, uzákonění náhradní civilní služby, odchod sovětských jednotek a odstranění jaderných zbraní z československého území

V prosinci 1985 se okolo tisíce účastníků vzpomínkového setkání za skandování pacifistických hesel vydalo centrem Prahy na neoficiální pochod. V reakci na prosincový průvod Prahou vydala Charta 77 dokument *Prostor pro mladou generaci*, ve kterém navrhla řadu kroků ke zlepšení podmínek života mladých lidí. Pochod byl v tomto textu hodnocen jako událost, která neměla za posledních patnáct let v hlavním městě obdoby. Na základě zkušenosti z prosincového shromáždění se Tomáš Dvořák rozhodl s několika přáteli založit novou organizaci Mladé umění pro mír. V květnu 1986 požádal přípravný výbor ministerstvo vnitra o schválení organizačního řádu, podle něhož se chtěl věnovat zejména kulturním aktivitám, podobně jako právě likvidovaná Jazzová sekce. Přestože se v červnu 1986 přípravný výbor rozhodl po několikahodinovém výslechu příslušníky StB na další činnost rezignovat, znamenal tento pokus první krok k ustavení neoficiálního mírového hnutí. O průvodu Prahou informovaly západní rozhlasové stanice, zprostředkovaly tak informace o výročních setkání mimopražským posluchačům, kteří v následujícím období tvořili významnou část jejich účastníků.

V příštích dvou letech připravilo vedení krajské správy SNB podrobný plán opatření, kterých se následně zúčastnilo několik stovek příslušníků represivního aparátu. V předstihu byly provedeny desítky preventivních pohovorů a byla aktivizována síť tajných spolupracovníků. Pod hlavičkou SSM byl navíc podle policejních pokynů uspořádán v roce 1987 Pražské kulturní středisko v sále Městské knihovny odpolední koncert věnovaný Johnu Lennonovi a promítání filmu *Perný den*, které mělo odvést část případných účastníků setkání na Kampě. Na Velkopřevorském náměstí se přes uvedená opatření opakovaně sešlo několik set osob, jejichž věk se pohyboval mezi sedmnácti až dvaceti pěti lety. Podle sociálního zařazení převládaly osoby s dělnickou profesí, uční, studenti středních škol a pracovníci služeb.

V dubnu 1988 vzniklo Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti. Na svou činnost upozornili jeho představitelé veřejnost 21. srpna 1988 na Václavském náměstí na demonstraci, která se konala ve výroční den okupace Československa. Ačkoliv nebyla jejich následná snaha o pokračování ve veřejných diskusních setkáních příliš úspěšná, počet členů rychle

stoupal a sdružení začalo působit také v dalších městech. Jeho zástupci se z tohoto důvodu stali během podzimu 1988 předmětem rozsáhlé represe. Věznění Tomáše Dvořáka a Hany Marvanové se na počátku prosince 1988 následně stalo jedním z důvodů, které vedly k založení Mírového klubu Johna Lennona.

Bezprostředním podnětem pro jeho vznik však bylo především ohlášené převzetí vzpomínkového shromáždění na Kampě funkcionáři Městského výboru Socialistického svazu mládeže v Praze. Na organizaci měli původně spolupracovat také bývalí účastníci předchozích neoficiálních setkání, kteří byli na pokyn Ústředního výboru Komunistické strany Československa několik dní před výročním dnem vyzváni příslušníky Státní bezpečnosti, aby pomohli pietní shromáždění odložit. Důvodem tohoto nátlaku byla návštěva francouzského prezidenta Françoise Mitterranda, jenž se měl v době vzpomínkové akce pohybovat na Velkopřevorském náměstí, kde sídlilo francouzské velvyslanectví. Shromáždění se uskutečnilo v původním termínu a nebylo na rozdíl od předchozích let doprovázeno policejními zásahy. Během večera se před několika sty diváků představilo několik folkových zpěváků a po ukončení oficiálního programu vystoupil s projevem obdobně jako před rokem signatář Charty 77, písničkář Ota Veverka. O měsíc později byl spolu s několika dalšími opozičními představiteli zadržen na Václavském náměstí při pokusu o položení květin u příležitosti výročí sebeupálení Jana Palacha a o několik týdnů později byl odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody. Z vězení byl propuštěn teprve v listopadu 1989 na nátlak Občanského fóra.

SAMIZDAT V ČESKÝCH ZEMÍCH

TOMÁŠ VRBA

Pro nezávislou českou literaturu 70. a 80. let dvacátého století se nejčastěji používá souhrnného pojmenování původně ruským termínem samizdat. K výhodám termínu patří bezesporu jeho jednoslovnost a snadná skloňovatelnost, především však jeho přímá významová skloubenost s vydáváním. Někteří autoři se mu však vyhýbají a používají výrazů jako nezávislá, příp. necenzurovaná literatura nebo nezávislé písemnictví a pod., nebo slovem samizdat označují jen spontánní, samoobslužné a anonymní opisování a šíření textů – na rozdíl od pečlivě redigovaných strojopisných edic, které lze považovat za skutečně vydání, a knižní dílny, která za ně ručily, za nakladatelství a vydavatelství, jakkoli skromná. Zavádějící je občas používané spojení „ineditní vydání“. Anonymní opisy (většinou strojopisy) vznikaly a šířily se bez jakékoli redakční, typografické a vydavatelské ambice, tedy zpravidla bez korektury, bez redakčních či vydavatelských doprovodných informací jako vrocení, místo vydání, jméno edice, nemluvě o úvodu, ediční poznámce nebo tiráži, bez známek pro pravidelnou ediční řadu příznačných znaků jako formát papíru, grafická úprava, materiál a provedení vazby, autograf autora či vydavatele. Jejich jediným cílem bylo další šíření textu.

Příkladem raného českého literárního samizdatu byla na konci 40. a počátku 50. let poetická edice Půlnoc. Veškeré formální znaky samizdatové produkce měly surrealistické sborníky pořádané již od raných 40. let, nebyly však nikdy určeny k šíření mimo okruh uzavřené skupiny. Samizdatová informační samoobsluha (obsahem tehdy nad beletrii převažovaly informace o domácím i zahraničním dění, politické analýzy a historické dokumenty) se velmi osvědčila v období restaurace režimu po roce 1968, v prvních letech jeho „normalizace“. První nezávislá informační periodika se objevila počátkem sedmdesátých let. Šlo o tuzemskou dobu *Kroniky současných událostí*, v tehdejší Sovětském svazu vydávané strojopisné publikace, a výběr informací, styl i grafická úprava identifikovaly prostředí, v němž časopisy (šlo zpravidla o měsíčník) vznikaly, jako prostředí exkomunistické. Jiné samizdatové texty byly již tehdy systematicky rozšiřovány ve skrytých náboženských společenstvích, a teprve později se ustavují edice a okruhy další, většinou nepolitické, často čistě literární. V té době se česká kulturní obec přehledně rozdělila na menší část spolupracující s režimem, umlčenou většinu a malé zárodky budoucího aktivního odporu. Již v první polovině 70. let přibývalo svobodné literární tvorby původní i překladové. Edice, které postupně vznikaly (Petlice v roce 1973, Expedice a Kvart 1975 a další), byly výrazem hluboké potřeby představovat původní českou tvorbu i překlady systematicky, v profesionálním redakčním zpracování a pokud možno v kvalitní typografické i knihařské úpravě. Jejich největší rozmach pak nastal nedlouho po vzniku Charty 77. Český samizdat se od nejprimitivnějšího stupně vyvíjel do podoby kulturní instituce, která sdružovala řadu řemesel a propojovala ucelené řetězce lidí do strukturovaného společenství. Z původně ryze praktických kontaktů při tom leckdy vznikaly podstatné mezilidské vztahy. Vyspělé samizdatové vydavatelství s každým titulem absolvovalo cyklus redakční (autor – lektor – vydavatel – redaktor) a výrobní (opis – korektura – vazba – distribuce). Průměrný náklad nepřesahoval dvě tři desítky exemplářů, každý však měl řadu čtenářů. Pro vydavatele byly cenné zpětné vazby (poptávka, statistiky čtenosti, literární kritika v samizdatových časopisech). Čtenářská obec se někdy spontánně sebeorganizovala (podle nejběžnějšího způsobu opisu "originál plus 11 průklepů"). Nejznámější české nezávislé edice zůstaly až na výjimky strojopisné. Počítače a kopírovací stroje se ve větší míře začaly používat až koncem osmdesátých let (*Lidové noviny*). Katolický samizdat pracoval s cyklostylem, jehovisté měli síť ilegálních tiskáren.

Zkušený samizdatový vydavatel byl schopen za rok uvést do distribuce několik desítek titulů, celková produkce Edice Expedice nebo Petlice dosáhla téměř 300, resp. 400 svazků. Celkový počet původních děl i překladů, které byly šířeny v českém samizdatu, podle odhadů přesahuje tisíc, časopisů různého rozsahu a trvání je evidováno přes 150.

Rozsáhlé sbírkové fondy a další dokumentaci nezávislé české knižní produkce i periodik shromáždily a dále bibliograficky i badatelsky zpracovávají společnost Libri prohibiti, Ústav pro soudobé dějiny AV v Praze a někdejší Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury v

Scheinfeldu přestěhované do Prahy, jehož kolekci na podzim roku 2003 převzalo do správy Národní muzeum. V zahraničí se fenoménem samizdatu zabývá mj. Výzkumný ústav pro Východní Evropu při Univerzitě Brémy, který též použil svých sbírek středoevropského a ruského literárního a výtvarného samizdatu při uspořádání rozsáhlé putovní výstavy (2000-2002).

SAMIZDAT NA SLOVENSKU

JURAJ MARUŠIAK

Samizdat je forma publikace mimo oficiální vydavatelské a distribuční struktury, která je spojena s osobní zodpovědností autora, či vydavatele za její realizaci. V letech 1948-1989 samizdat sloužil jako prostředek svobodné výměny informací, která nebyla možná v oficiálních médiích. Prostřednictvím samizdatu se veřejně, nebo v užším okruhu šířily informace o aktuální politické, nebo sociálně-ekonomické situaci v zemi, ale také umělecká díla, vědecké studie, náboženská a memoárová literatura domácího původu, nebo překlady z cizích jazyků. V letech 1945-1948 a v omezené míře i po roce 1948 se o vydávání ilegálních časopisů pokoušeli příznivci režimu bývalého Slovenského státu. Byly to například „Slovák“ vydávaný ve Velkých Chľievanech (okres Topoľčany), v průběhu roku 1946 byly zaznamenány dva pokusy o vydávání stejnojmenného samizdatového periodika v Bratislavě. V okruhu bratislavských a trnavských příznivců ľudácké politiky dále vycházely tiskoviny „Križiak“, „Hlas mladých“, „Vesna“ a jiné. Tato periodika se hlásila ke kontinuitě s ľudáckým režimem, což některá z nich dávala najevo také převzetím názvu bývalého ústředního denníku zakázané Hlinkové slovenské ľudové strany. Na svých stránkách obhajovala státní samosprávnost Slovenska, zároveň se vyslovovala proti procesu s bývalým prezidentem, Slovenského státu Jozefem Tisem.

Podle orientace a obsahového zaměření lze na Slovensku rozlišovat samizdat křesťanský, samizdat z okruhu tzv. alternativní kultury, ekologický a reformě-komunistický. Do začátku 70. let v samizdatu kolovaly především menší původní i překladové neperiodické publikace a překlady děl publikovaných v zahraničí. V převážné míře šlo o náboženské texty a zpravidla se jednalo o materiály vydávané v soukromí jednotlivců a rozšiřované v úzkém okruhu malých duchovních kruhů kolem tzv. tajné církve. V 50. a 60. letech to byly zejména publikace popisující průběh likvidace řeholních řádů, nebo zápisky z vězení, či pracovních táborů. Jedním z prvních samizdatových časopisů na Slovensku, vycházejících za komunistického monopolu moci, byl křesťanský orientovaný „Vzlet“ (1947-1949), který vydávali gymnazisté z Levoče. Sporadicky se objevovaly také další pokusy o vydávání samizdatových periodik, které ovšem měly jen omezený dosah. V polovině 50. let členové nelegální organizace Slovenský zlatý orel, vedené Jánem Manasem, která sdružovala křesťanský orientované mladé lidi na principech skautského hnutí, vydávala samizdatové časopisy „Táborák“ a „Bystrina“. Když časopis „Táborák“ uveřejnil článek odsuzující sovětskou intervenci v Maďarsku v roce 1956, byly členové Slovenského zlatého orla pozatýkáni a vyšetřováni.

Perzekuce v 50. a 60. letech způsobily oslabení činnosti tzv. tajné církve. Křesťanský disent se začal upevňovat po propuštění vedoucích osobností tajné církve a laického apoštolátu z vězení ve druhé polovině 60. let a zejména počátkem 70. let. Na organizaci křesťanského samizdatu se významnou měrou podíleli žáci jezuitského kněze Tomislava Kolakoviče – Poglajena, zakladatele křesťanského společenství Rodina (Vladimír Jukl a Silvestr Krčméry). V období normalizace byl prvním slovenským samizdatem křesťanský orientovaný mládežnický časopis „Emanuel“ (1970-1971). Prvním významnějším samizdatem na Slovensku se ale stal až časopis „Orientácia“ (1973-1985) vydávaný kněžími kolem Spišské diecéze. Redakci tvořili Ján Maga, Peter Fidermak a Jozef Jarab. V časopise publikovali křesťanský orientovaní intelektuálové jako například Ladislav Hanus, Štefan Hatala, Jozef Kútnik-Šmálov, Štefan Šmálik, Josef Zvěřina, Janko Silan a další. Prvním celoslovenským křesťanským samizdatovým časopisem bylo „Náboženstvo a súčasnosť“ (1982-1989). Jeho cílem bylo prohloubit náboženský a duchovní život, informovat o zatajovaných skutečnostech, aktuálních politických i náboženských problémech a aktivitách tzv. tajné církve. Redakci tvořili Martin Lauko, Ján Čarnogurský, a Vladimír Jukl. V roce 1984 převzal vedení časopisu Rudolf Fiby. V prostředí křesťanského disentu vycházelo v 70. a 80. letech víc než 20 periodik. Jejich zaměření bylo filosoficko-teologické (např. „Orientácia“, „Myšlienky z večeradla“), společensko-výchovné a mládežnické. Národně orientované byly časopisy „Hlas Slovenska“ (1988-1989, vydavatel Martin Lauko) a „Historický zápisník“ (1986-1987, vydavatel Ivan Polanský), křesťansko-demokraticky byly zaměřeny „Bratislavské listy“ (1988-1989, vydavatel Ján Čarnogurský a Ján Langoš). Významná byla rovněž knižní produkce křesťanského samizdatu s

vnitrocírkevní, duchovní, etickou, filozofickou i politickou tematikou. Zahrnovala jak vlastní díla autorů, tak překlady zahraniční náboženské literatury. Součástí nelegálně rozšiřované a reprodukované literatury byly také publikace vydávané v exilu. Nejvýznamnější střediska slovenského křesťanského samizdatu se nacházela v okolí Spišské Kapituly, v Bratislavě, na horní Nitře, v okolí Šurian a v Nové Dubnici. Křesťanská literatura ve slovenském jazyce se v zahraničí vydávala především v Kanadě a Itálii. K nejvýznamnějším autorům křesťanského samizdatu patřili Viktor Trstenský, Anton Srholec, Ján Letz, Ján Chryzostom Korec, Rudolf Lesňák, Pavol Strauss, z evangelických autorů to byli Július Cibulka, Ján Greš a Peter Zátka.

Jedním z prvních nekatolických samizdatových časopisů byl „Rodina-Centrum Kozmu“, který v letech 1972-1973 vydávalo náboženské Hnutí sjednocení. Ve druhé polovině 70. let se začal rozvíjet i samizdat v okruhu občanského disentu a s ním spřízněného okruhu alternativní kultury. V samizdatu publikovali spisovatelé jako například Ivan Kadlečík, Dominik Tatarka, Milan Šimečka ml., Albert Marenčin, Miroslav Pius, Pavol Hruz a jiní. Kromě nich publikovali v samizdatu filosofové Milan Šimečka st., Miroslav Kusý, historik Miroslav Kusý a další. Iniciativa k vydávání prvního nenáboženského časopisu „Kontakt“ (1981-1983) vzešla z okolí bratislavského uměleckého undergroundu. Redakci tvořili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jaro Štuller, Milan Šimečka ml., Igor Kalný, Vladimír Archleb a Jiří Olič. Časopis kromě české a slovenské samizdatové umělecké a esejistické produkce publikoval také zakázaná díla západních autorů. Nezávisle na bratislavském undergroundu vydal košický undergroundový filosof a básník Marcel Strýko čtyři čísla samizdatového sborníku „Trinásta komnata“ (1978-1980). Jednou za rok vycházel časopis „Altamira“ (1983-1985) redigovaný Jánem Langošem a Borisem Lazarem. Bratislavský výtvarník František Guldán vydával časopis „Kvartál“ (1983-1984), který přinášel překlady zahraničních článků a úvah o výtvarném umění, naopak v něm nevycházely původní texty.

Časopis „Fragment“, navazující na „Kontakt“, začal vycházet v roce 1987. Redigoval jej J. Olič ve spolupráci s F. Mikloškem, J. Langošem a dalšími. Paralelně vycházel také časopis „K“, který redigovali M. Šimečka ml., J. Budaj a J. Langoš. Začátkem roku 1988 se oba časopisy sloučily pod hlavičku „Fragment K“. Redakci tvořili M. Šimečka ml., O. Pastier, J. Olič a Ivan Hoffman. Časopis reagoval také na aktuální politické dění, například na potlačení demonstrace za náboženskou svobodu 25. března 1988 v Bratislavě. Kromě časopisů vycházely v samizdatu také knižní publikace, celkově na Slovensku v letech 1945-1989 vyšlo přibližně 1 300 neperiodických samizdatů.

V oblasti ekologického samizdatu si pozornost zaslouží zejména aktivity ochránců přírody v Bratislavě. Z podnětu Jána Budaje vznikly začátkem 80. let samizdatové publikace informující například o boji za záchranu historických hřbitovů v Bratislavě. Nejvýznamnější iniciativou v oblasti ekologického samizdatu bylo vydání publikace „Bratislava nahlas“ v roce 1987, která obsahovala nejen do té doby nezveřejněné údaje o stavu životního prostředí ve městě, ale i kritiku metod ovládnutí společnosti. Na vydání tohoto samizdatu se podíleli i odborníci, kteří se předtím do činnosti nezávislých iniciativ nezapojovali.

Okruh příznivců bývalého prvního tajemníka ÚV KSŠ Alexandra Dubčeka vydával v Bratislavě v letech 1988-1989 časopis „Myšlienka a čin“. Cílem tohoto časopisu, který redigovali Hvezdoň Kočtúch, Ivan Lалуha a Ivan Tirpák, bylo aktivizovat bývalé členy KSČ vyloučené za své postoje v roce 1968.

V samizdatu vycházely také časopisy, a občasníky vydávané skupinami trampů. Tyto publikace zpravidla neměly politický obsah, ale prezentovaly nezávislý pohled na život a přinášely texty alternativní kulturní tvorby. Trampské samizdatové časopisy vycházely na různých místech Slovenska, například v Bratislavě („Slamiha“, „Tramp“), v Košicích („Ešus“), v Handlové („Saloon“), v Martině („Tulák“), v Brezové pod Bradlom („Bra-lo“) a další. V samizdatu byly rozšiřovány také sborníky trampských písní. Mezi samizdatová periodika lze zařadit rovněž časopisy, které vydávaly sci-fi kluby ve formě interních publikací bez kontroly oficiální cenzury jako například „Prit“ (Košice), „Pollux“ (Spišská Nová Ves), „Lémai“ (Žiar nad Hronom). Hudebníci a příznivci stylu punck-rock vydávaly v letech 1987-1989 časopis „Inflagranti“, který se od roku 1989 vyjadřoval také k politickým otázkám.

Vydavatelé a autoři samizdatu museli kvůli svým aktivitám čelit permanentním perzekucím a hrozbám. Byli vyslýcháni na StB, často byli vystaveni domovním prohlídkám a za svou činnost byli pod různými záminkami souzeni. Nejvýznamnějším perzekučním případem vůči vydavatelům samizdatu na Slovensku se stala kauza katolického aktivisty Ivana Polanského z Nové Dubnice, který vydával hned několik periodik. Za vydání dvou čísel samizdatového časopisu „Historický zápisník“ v letech 1986-1987, věnovaných vůdci Hlinkovy slovenské ľudové strany před rokem 1938 Andreji Hlinkovi a prezidentovi Slovenského státu Jozefu Tisovi, byl 5. listopadu 1987 zatčen a obviněn z trestného činu podpory a propagace fašismu. Cílem publikovaných čísel časopisu byla rehabilitace obou osobností. V průběhu vyšetřování bylo obvinění změněno na podvracení republiky ve větším rozsahu a ve spojení s cizí mocností. Senát krajského soudu v Banské Bystrici I. Polanského 17. června 1988 odsoudil na čtyři roky vězení nepodmíněně.

Podporu I. Polanskému vyjádřil z podnětu Jána Čarnogurského Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), který případ označil za „nejzávažnější útok proti nezávislým náboženským a občanským aktivitám, jakého jsme byli v posledních letech svědky“. Po zveřejnění této kauzy následovala podpisová kampaň na Slovensku, v rámci níž se sešlo na 4 000 podpisů. Proti odsouzení I. Polanského vystoupili také další nezávislé iniciativy v Česku včetně Charty 77 a kardinála Františka Tomáška, který ocenil jeho zásluhu na vydávání katolického samizdatu. Případ byl předmětem intervencí představitelů Velké Británie na jednání schůzky KBSE ve Vídni a Amnesty International. Kampaň za propuštění I. Polanského vyvrcholila ustanovením Výboru solidarity s Ivanem Polanským dne 12. října 1988. Jeho prohlášení podepsalo víc než 90 vydavatelů samizdatu z celého Československa zastupujících všechny vydavatele samizdatových tiskovin. Mezi signatáři převažovali vydavatelé z Česka. Vydávání nezávislé publicistiky a rozšiřování literatury prohlašovali za nedělitelnou součást práva na svobodu projevu, proto uvěznění I. Polanského označili za útok proti celé nezávislé vydavatelské scéně. Signatáři vyzvali vedoucí představitele KSČ a ČSSR aby I. Polanského buď propustili, anebo aby uvěznilí všechny vydavatele samizdatu. Výbor ve své činnosti pokračoval i po jeho propuštění 15. prosince 1988 na základě prezidentské amnestie u příležitosti 70. výročí vzniku Československa. Přestože propuštění I. Polanského znamenalo velký úspěch československých nezávislých iniciativ v jejich boji s vládní mocí, bylo šest členů výboru i nadále stíháno a čtyři z nich zůstávali ve vazbě. Podpora Charty 77 I. Polanskému měla velký vliv na posílení spolupráce českých a slovenských opozičních aktivistů a na jejich postupné sjednocování.

LIDOVÉ NOVINY

JIŘÍ PERNES

Lidové noviny - kdysi nejrozšířenější český deník, založil roku 1893 v Brně advokát a politik JUDr. Adolf Stránský. Zpočátku byly orgánem Moravské lidové strany (mladočeské), později inklinovaly k národní demokracii, po převzetí podniku dr. Jaroslavem Stránským, synem zakladatele, se staly listem nestrannickým. Za první republiky do nich přispívali nejvýznamnější českoslovenští novináři, spisovatelé a vědci. Až do roku 1939, kdy rodina Stránských musela opustit republiku a vzdát se vlivu na způsob jejich psaní, patřily Lidové noviny k oporám demokracie v Československu a měly blízko ke skupině Hradu. Za nacistické okupace se staly orgánem Národního souručenství a pod vedením šéfredaktora Karla Z. Klímy se snažily udržet si zbytky původní vysoké úrovně i politické orientace. Roku 1941 se šéfredaktorem Lidových novin stal aktivistický novinář Leopold Zeman, který je proměnil v kolaborantský plátek; jejich poslední číslo vyšlo 17. 4. 1945.

Po osvobození Československa v roce 1945 nemohly Lidové noviny v souladu s nařízeními „lidově demokratické“ republiky nést původní název, stejně jako jejich vydavatelem nemohla být rodina Stránských. 23. 5. 1945 začaly znovu vycházet pod názvem Svobodné noviny jakožto list Sdružení kulturních organizací pod redakcí Eduarda Basse. V srpnu 1945 se šéfredaktorem Svobodných novin stal Ferdinand Peroutka, který je řídil až do 24. 2. 1948, kdy byl v průběhu státního převratu z funkce sesazen a nahrazen komunistickým spisovatelem Janem Drdou. V roce 1948 byl obnoven původní název Lidové noviny, vycházely však jen do roku 1952. 8. 2. vyšlo poslední číslo Lidových novin s tím, že jejich nástupcem se mají stát Literární noviny, týdeník Svazu československých spisovatelů.

V rámci demokratizačního procesu se 18. 4. 1968 Svaz československých spisovatelů rozhodl obnovit vydávání Lidových novin s Literárními novinami jako jejich týdenní přílohou. Již 22. 5. 1968 se sešla na první schůzi správní rada Lidových novin, jejím předsedou se stal Karel Kosík, designovaným šéfredaktorem Antonín J. Liehm. Úmysl svazu spisovatelů vyvolal ve veřejnosti pozitivní ohlas, podpořil jej také ministr vnitra Josef Pavel, který 12. 7. 1968 redakci Lidových novin sdělil, že podniká kroky, aby jí byla přidělena budova v Benediktinské ulici v Praze, která až dosud sloužila cenzuře. Vpád armád Varšavské smlouvy však učinil konec i tomuto projektu a Lidové noviny vycházet nezačaly.

V září 1987 vyšlo pod názvem Lidové noviny nulté číslo samizdatového časopisu, které redakčně připravil signatář Charty 77 Jiří Ruml. V lednu 1988 vyšlo další jejich číslo, označené jako „první“, tentokrát již s vyjmenováním členů redakční rady a dokonce s adresou redaktora, jímž zůstal Jiří Ruml. Vydavatelé měli v úmyslu pokusit se o úřední registraci Lidových novin, což ovšem narazilo na odpor státních orgánů. Úřady a policie proti vydavatelům používali různých metod od přestupkového řízení s ukládáním pokut až po zatčení Jiřího Rumla a Rudolfa Zemana 12. 10. 1989 a jejich obvinění z trestného činu pobuřování. Změna politických poměrů v Československu po listopadu 1989 se odrazila i v osudech samizdatových Lidových novin. Federální úřad pro tisk a informace udělil 5. 12. 1989 předsedovi redakční rady Jiřímu Dienstbierovi předběžný souhlas s vydáváním a registrací Lidových novin. První legální číslo Lidových novin od jejich zastavení v roce 1952 vyšlo 5. 1. 1990.

BRATISLAVSKÉ LISTY

JURAJ MARUŠIAK

Bratislavské listy – samizdatový časopis vycházející v letech 1988-1989 v Bratislavě. Založil je v Ján Čarnogurský a vydával je a redigoval společně s Jánem Langošem. Jestliže se předcházející samizdatové časopisy orientovaly především na aktuální kulturně-spoolečenskou, nebo nábožensko-duchovní problematiku, Bratislavské listy se otevřeně přihlásily k západní civilizaci a vstoupily do otevřené polemiky s komunistickou mocí a ideologií. Na rozdíl od jiných samizdatových časopisů oznámil v červenci 1988 J. Čarnogurský vydávání Bratislavských listů Ministerstvu kultury Slovenské socialistické republiky oficiálně. Cílem časopisu mělo být vytvoření prostoru „pro svobodnou diskusi o problémech ve společnosti, v zemi a o alternativách budoucího vývoje s vědomím národních a evropských souvislostí“. Za správnou alternativu považoval budování společnosti na křesťanských etických principech. Bratislavské listy počítaly s publikací příspěvků slovenských exulantů, které považoval za integrální součást slovenského národa. Hned v prvním čísle se časopis přihlásil ke křesťanské orientaci a západní představě demokracie, přičemž J. Čarnogurský konstatoval, že komunismus selhal. Nelze říci, že by časopis byl orgánem církevní struktury, přinášel rovněž informace z oblasti historie, filosofie, politiky, kultury, náboženství a ekonomiky. V časopise se také objevily články požadující povolení soukromého podnikání a vystoupení rolníků z jednotných zemědělských družstev. K jeho hlavním příspěvovatelům patřili především křesťansky orientovaní autoři (J. Čarnogurský, jeho bratr Ivan Čarnogurský, František Mikloško, J. Langoš, Ivan Hoffman, Anton Selecký, Vladimír Palko, Pavol Matejovič nebo český křesťanský filosof Václav Benda) z exilových autorů v něm publikovali například Boris Lazar nebo Imrich Kružliak. Časopis se nikterak neuzavíral před autory jiné politické orientace, s nimiž „chtěl svobodným dialogem hledat pravdu“. K jeho příspěvovatelům patřili rovněž příslušníci tzv. občanského disentu jako například Jozef Jablonický, Milan Šimečka nebo Martin Milan Šimečka. Problematika, kterou se časopis zabýval byla velmi široká, věnoval se tabuizovaným tématům z oblasti historie, politiky, kultury, filosofie, náboženství, ekonomiky, ale také situaci a problematice dění v sousedních zemích. „Přinášel rovněž kritické analýzy současné situace křesťanství a společnosti na Slovensku, dokumenty na ochranu lidských práv, o totalitních zásazích politické moci a glosy o událostech v kultuře.“ Byl prvním samizdatovým časopisem na Slovensku, kde byla uvedena adresa redakce. V letech 1988-1989 vyšlo celkem 5 čísel o průměrně 12 stranách tištěných ofsetem. Vydávání pokračovalo i po pádu komunismu a to v roce 1990 jako týdeník, v letech 1990-1995 jako měsíčník a od roku 1996 vychází jako čtrnáctideník. V roce 1994 se jeho název změnil na Listy časové a nadčasové.

LETÁKY

TOMÁŠ VRBA

Letáky jsou nejjednodušší a nejstarší formou většinou anonymní a k náhodnému nebo naopak cílenému šíření určené písemnosti s informačním, agitačním, literárním nebo žertovným obsahem, zaměřeným proti stávajícím státním či politickým poměrům. Nejběžnějším způsobem rozmnožení býval strojopis, cyklostyl, fotokopie nebo tisk, až od 80. let xerokopie.

Po válečných letáčích a časopisech protinacistického odboje následovaly letáky a tiskoviny vyjadřující odpor proti komunistickému režimu. Objevovaly se ve vlnách spojených s významnými událostmi: 1948-1949 (převrat a bezprostřední reakce na něj), 1953 (měnová reforma), 1956 (krize stalinismu, nepokoje v Polsku, povstání v Maďarsku), 1967 (studentská demonstrace), 1968 (okupace Československa), 1969 (restaurace stalinistického režimu), 1977 (Charta 77), 1989 (masivní podpisové akce na podporu opozice).

Většinou byly letáky šířeny spontánně a jednorázově, jindy šlo o akce dlouhodobější (odbojová skupina Světлана, balony šířené letákové periodikum *Svobodná Evropa* v letech 1954-56, text *Charty 77 a Informace o Chartě*). Ke způsobům distribuce patřila osobní kolportáž (blízkým známým, ve městech i namátkou do dopisních schránek), rozesílání poštou, volné umístění nebo výlep ve veřejných prostorách nebo dopravních prostředcích.

Zatímco v letech německé okupace a v 50. letech letáky spíše burcovaly k odporu, v letech 70. a 80. častěji informovaly o událostech, oznamovaly data konání soudních líčení, pohřbů, demonstrací, vyzývaly k podpoře rodin politických vězňů, přinášely programy zahraničního rozhlasového a televizního vysílání.

Letáky a tiskoviny s náboženským obsahem se šířily hlavně v obci věřících. Mnohé byly tištěny v cizině, a až na výjimky se nevyslovovaly k politickým otázkám. Až v 80. letech, po zvolení papeže Jana Pavla II., se objevují radikálnější výzvy k obhajobě svobody víry.

Od poloviny 70. let byly populární letákovou formou šířené fejetonové glosy Ludvíka Vaculíka a dalších autorů k událostem.

Vedle tradičních letáků se různé informace a výzvy ve stručné podobě šířily formou předtištěných samolepicích štítků (např. Jazzová sekce, 68-Publishers, polská Solidarita), fotografií (portréty politických vězňů) nebo otisků razítek, ale i tajně vyrobených pohlednic (*Revolver Revue*).

BYTOVÉ UNIVERZITY, SEMINÁŘE

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Bytové semináře, podzemní semináře či podzemní univerzita, Patočkova univerzita, v Polsku létající univerzita – neoficiální vzdělávací systém, který fungoval v Československu zejména v letech 1979-1989.

Začátky bytového semináře vznikly v letech 1947-1948, kdy prof. J. Patočka ve svém bytě konal soukromé přednášky o fenomenologické filosofii M. Heideggera, jehož učení vzhledem k jeho pronacistické minulosti nebylo oficiálně přijatelné. V 50. letech přednášela vedle prof. Patočky ještě řada dalších, těch, kteří museli po únoru 1948 odejít z univerzit a vědeckých pracovišť. Po dalších čistkách po porážce Pražského jara se bytové přednášky a semináře rozrostly a postupně se rozšířily na mnoha místech v republice.

Nová etapa začíná vznikem Charty 77, kdy bytové semináře se stávají součástí tzv. druhé kultury (paralelní polis), kdy vedle oficiální kultury vzniká nezávislý kulturní společenský proud, který čerpá ze svobodných myšlenkových a uměleckých zdrojů a projevuje se v samizdatové literatuře, nezávislé hudbě, v bytových seminářích a divadle.

První pravidelné bytové semináře (každé pondělí) začal v roce 1979 organizovat J. Tomin a jako první požádal profesory Oxfordské univerzity o pomoc ve výuce. Na Tominově semináři a posléze i na ostatních přednášeli britští filosofové z Oxfordu Ch. Taylor, R. Hare, T. Rafto, B. Newton-Smithe a A. Kenny. Tominovy semináře byly otevřené, čímž byly vystaveny neustálému ohrožení ze strany Státní bezpečnosti, která často vtrhla do bytů a rozehnala přítomné.

V říjnu 1980 J. Tomin emigroval a jeho seminář převzal L. Hejdánek, který jej vedl devět let od podzimu 1980 do podzimu 1989. Tento seminář fungoval pravidelně každé pondělí, byl však přerušen poté, kdy francouzský filosof J. Derrida byl v prosinci 1981 v Praze zatčen, držen v cele a vyhoštěn: stal se obětí policejní zvůle. Byly mu do kufru podstrčeny drogy a byl protiprávně kriminalizován. Incident vyvolal silné protesty ve světě a od té doby už čs. státní policie tak brutálně proti seminářům nezasáhla.

Kromě semináře L. Hejdánka existovaly významné semináře Ivana Havla, kde často přednášel Z. Neubauer a J. Sokol, semináře R. Palouše – tzv. Kampakademie –, M. Machovce, I. Dejmalu, P. Pitharta, politologické semináře P. Kučery, teologické M. Balabána a J. Trojana. Dále se zasloužili o průběhy bytových seminářů A. Hromádková, Z. Pinc, P. Rezek, K. Palek (Fidelius), P. Bratinka, V. Benda.

Významnou pomoc bytovým seminářům poskytovala Vzdělávací nadace J. Husa, založená v Anglii r. 1980. V r. 1981 byla ustavena ve Francii její pobočka – Asociace J. Husa, posléze vznikly odbočky i v USA a v Kanadě. Vzdělávací nadace měly za úkol zprostředkovávat přednášky filosofů a vědců na seminářích a zajišťovat vedle vzdělávací činnosti i finanční otázky. Koordinátorem mezi nadací a semináři byla filozofka K. Wilkesová a později B. Dayová, jedním z vůdčích činitelů seminářů v Československu byl filosof R. Scruton.

Bytové semináře fungovaly na mnoha místech v republice, zejména v Brně, kde se o ně zasloužili: V. Čermák, M. Jelínek, M. Klíma, B. Komárková, I. Kotrlá, J. Müller, P. Oslzlý, M. Pospíšil, O. Sus, J. Šabata, J. Šimsa, H. Široký, J. Trávníček, M. Uhde, Z. Vašíček. V r. 1977 vypracoval P. Oslzlý a J. Müller dlouhodobý ideový projekt podzemní univerzity, který obsahoval plán ucelených tematických kurzů a vytkl si za cíl zapojit do bytových seminářů posluchače ze šedé zóny a snažit se o kontakty opozičního kulturního proudu s lidmi z oficiálních struktur. Na Slovensku organizačně i výukově zajišťovali bytové semináře J. Čarnogurský, F. Mikloško a M. Kusý.

MANIFEST STO LET SOCIALISMU (NEZÁVISLÍ SOCIALISTÉ)

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Sto let českého socialismu – manifest vydaný 7. dubna 1978 k stému výročí ustavujícího sjezdu Československé sociální demokracie dne 7. dubna 1878 v Praze-Břevnově. Text zformulovali nezávislí socialisté (R. Battěk), podepsali jej i jednotlivci, kteří se za nezávislé socialisty nepovažovali: R. Battěk, V. Havel, L. Hejdránek, P. Janýr, B. Komárková, A. Koutná, F. Kriegel, K. Kyncl, M. Machovec, E. Motl, J. Müller, P. Pithart, A. Richter, Z. Richterová, G. Sekaninová-Čakrtová, Jan Šabata, Jaroslav Šabata, J. Šimsa, J. Tesař, J. Trojan, Z. Vašíček, J. Vladislav.

Signatáři manifestu se hlásili k tradicím počátků českého dělnického hnutí a v textu připomínali principy břevnovského programu, formulovaného průkopníky dělnického a socialistického hnutí, a to: 1. požadavek spravedlivého rozdělení pracovního výtěžku; 2. všeobecné, rovné a přímé volební právo; 3. svoboda tisku, shromažďování a spolčování; 4. neodvislost soudů, volba soudců z lidu, zavedení bezplatného a ústního řízení soudů, bezplatná ochrana práva; 5. odstranění sociální a politické nerovnosti. Signatáři konstatovali, že tyto sto let staré zásady se neplní a že naopak snaha o jejich realizaci je tvrdě potlačována. Dále vyjadřovali svou osobní zodpovědnost za naplnění principů manifestu Sto let socialismu.

Nezávislí socialisté – opoziční skupina vzniklá v r. 1978, která volně navazovala na levicové a revoluční proudy v českých zemích. Jádro nezávislých socialistů tvořili první signatáři Charty 77 (prosinec 1976) Rudolf Battěk, Jaroslav Mezník a Jiří Müller, na činnosti skupiny se dále podíleli V. V. Komeda, Pavel Bergmann, Albert Černý, Jan Šimsa, Pavel Jelínek, Dušan Slavík aj. První z pracovních textů skupiny je stať *Názory a východiska* (1977-1978), v níž R. Battěk, J. Mezník a J. Müller vytyčili hlavní programové cíle – demokratický socialismus, humanismus, samosprávu a ideje Socialistické internacionály. Dalším významným programovým dokumentem jsou Battěkovy *Politologické teze*, předložené v dopise Socialistické straně Rakouska 27. března 1978.

7. dubna 1978 formulovali nezávislí socialisté spolu s dalšími signatáři manifest *Sto let českého socialismu*, v němž porovnali program průkopníků socialismu v českých zemích se stavem socialismu v současnosti, který původní ideje nenaplnil. Jedním z nejvýznamnějších dokumentů nezávislých socialistů byl dopis generální radě Socialistické internacionály (1. července 1979), v němž se zdůrazňuje potřeba kontaktů se socialistickými stranami Západu. K užšímu spojení s Čs. exilovou sociální demokracií dochází na sjezdu v srpnu 1983 v Curychu, jemuž zaslali J. Mezník a J. Müller pozdravné poselství se zprávou o věznění R. Battěka. Nato zvolil sjezd R. Battěka za čestného člena ústředního výboru. Představitelé sociálně demokratických stran a Socialistické internacionály (např. W. Brandt, B. Kreiski, F. Mitterrand) často protestovali u čs. státníků proti politickým procesům v Československu a proti všem projevům pronásledování Charty 77. V osmdesátých letech vydali nezávislí socialisté několik dokumentů. Po listopadu 1989 tato skupina zanikla a politické cesty jejích členů se rozešly.

KATOLICKÝ DISENT NA SLOVENSKU

NORBERT KMEŤ

Vedle disentu občanského byl na Slovensku nejaktivnější disent katolický. To ale neznamená, že by se lidé jiného než katolického vyznání nepodíleli na akcích, které vyjadřovaly nesouhlas s komunistickým režimem a dodržováním lidských práv a občanských svobod v Československu. Známa je například činnost M. Hreška, J. Vecana ml., J. Juhaščíka ad., nebo členů evangelické či bratrské církve. Nejaktivněji ovšem působil katolický disent, neboť měl siné zázemí ve strukturách tajné církve působící od roku 1949. Tajná církev tvořila na Slovensku „vždy dominantu slovenské paralelní kultury – hodnotíme-li ji z celonárodního hlediska“.

Organizace katolického disentu začala osobními kontakty a pokračovala vznikem malých společenstev. Během normalizace byla důležitá zejména aktivita laiků. Na vzniku a rozšiřování malých společenstev měli velkou zásluhu žáci prof. Kolakoviče: S. Krčméry a V. Jukl, kteří navázali na činnost J. Beni.

Pro 70. léta byla charakteristická „tichá“ práce, která své plody přinesla v 80. letech. Jedním z nich byly samizdaty, jejichž počátky sahají do 70. let. V období normalizace byla většina křesťanských textů vydaných v samizdatu katolického původu. Vyplývalo to „rovněž z konfesijní skladby slovenských křesťanů“. Podle R. Lesňáka mezi těmito samizdaty není „žádný doklad o samizdatové publikaci pravoslavné provenience“.

V 80. letech se činnost křesťanského disentu a tajné církve čím dál více pronikala na veřejnost, mimo jiné prostřednictvím soudních procesů, petic, poutí a samizdatů. Ze soudních procesů se stal známý například proces s J. Labudou a E. Kesegovou, kteří byli obviněni z „trestného činu maření dozoru nad církvemi“. Během tohoto soudního jednání v říjnu 1980 v soudní síni v Rimavské Sobotě veřejně projevilo sympatie s obžalovanými asi 20-30 lidí a poprvé se ve slovenském procesu projevila „organizační pomoc Charty 77“. Významnou roli Charta 77 sehrála rovněž v procesu proti I. Polanskému.

Katolický disent organizoval spolu s tajnou církví podepisování různých petic, například v roce 1983 na podporu stíhaných františkánů. Dopis adresovaný prezidentu ČSSR G. Husákovi podepsalo na 87 osobností. V této kauze sehrál též významnou roli „Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných“ (VONS). Výsledkem těchto aktivit bylo stažení žaloby a zastavení trestního stíhání.

U příležitosti 70. výročí vzniku Československa čeští, moravští a slovenští představitelé katolického disentu vydali společné prohlášení. V roce 1983 zorganizovali celostátní petici na podporu pozvání Svatého otce do ČSSR. Významnou součástí činnosti katolického disentu a tajné církve byla organizace poutních shromáždění. Nejvýznamnější setkání poutníků zorganizoval V. Jukl, proběhlo 5.-6. července 1985 na Velehradě. Významné byly také šaštínská pouť v roce 1984 či nitranská roku 1988.

Vyvrcholením aktivit katolického disentu a tajné církve na Slovensku byla bratislavská „svíčková manifestace“ (viz) v roce 1988 a akce na podporu členů „Bratislavské pětky“ (viz) v roce 1989.

VELEHRADSKÁ POUŤ 7. ČERVENCE 1985*JAROSLAV CUHRA*

Na rok 1985 připadlo 1100. výročí smrti sv. Metoděje, apoštola Slovanů a spolu s bratrem sv. Konstantinem (Cyrilem) a sv. Benediktem patrona Evropy. Vzhledem k významu výročí pro československou katolickou církev, která je úzce spojena s cyrilometodějské misí, plánovala církev na jubilejní rok řadu slavnostních bohoslužeb, jejichž vrcholem měla být tradiční Velehradská pouť 7.7.1985, na místě údajného hrobu sv. Metoděje. Na výzvu věřících odeslal kardinál Tomášek také 8.2.1984 osobní dopis papeži Janu Pavlu II., ve kterém jej vyzval k návštěvě oslav. O této iniciativě následně informoval předsednictvo československé vlády, 16.5.1984 pak vládu v dalším dopise seznámil s papežovou kladnou odpovědí. V reakci byl Tomášek představiteli státní správy označen za zmanipulovaného tzv. podzemní církvi a možnost papežova příjezdu byla odmítnuta. Akcemi k omezení oslav se zabýval sekretariát ÚV KSČ 19.6.1984, připravovaná opatření odpovídala dřívější praxi – změnit ideovou náplň z náboženského pojetí k mírové slavnosti, omezit církevní význam výročí i teze o pozitivním vlivu křesťanství na národní dějiny. V praktické rovině měla státní správa ztížit konání poutí, zabránit ekumenickým snahám spojeným s oslavou výročí apod. Opis tohoto dokumentu pronikl do církevního prostředí a byl publikován v samizdatu i v zahraničí, dopisem G. Husákovi i vládě proti němu také 18.3.1985 protestoval i kardinál Tomášek. Státní správou byl materiál označen za podvrh.

Přes veškerá opatření, směřující k omezení počtu účastníků, se velehradské poutě zúčastnilo přibližně 150 000 věřících, z toho značná část mládeže, včetně mnoha poutníků ze Slovenska. Po celonoční adoraci, která se musela konat po zásahu státní správy před uzavřenou bazilikou, byly zahájeny hlavní oslavy. Vatikánskou delegaci vedl namísto odmítnutého papeže kardinál Agostino Casaroli, slavnosti se zúčastnila i řada zástupců dalších církví, za vedení státu ministr kultury ČSR Milan Klusák. Podle vlastní koncepce se pokusili zástupci státu obrátit pouť v „mírové shromáždění“, tento pokus se však setkal s hlasitým odporem poutníků, naopak s nadšením bylo přijato jak papežovo poselství, přečtené kardinálem Tomáškem, tak i vystoupení A. Casaroliho. V průběhu oslav dal shromážděný dav opakovaně najevo touhu po náboženské svobodě a proklamoval věrnost papeži a odvážněji vystupujícím biskupům, které prvořadě reprezentoval kardinál Tomášek (tomu nebylo umožněno samostatně vystoupit). Vatikánská delegace následně absolvovala rozhovory se všemi československými ordináři o stavu jejich diecézí, zásadní význam však mělo nadšené a odvážné vystoupení poutníků na Velehradě, které přispělo k proměně náhledu Vatikánu na možnosti a sílu katolické církve v Československu. Velehradská pouť byla jako bod obratu vnímána i církví v Československu a v následujících letech vystupuje katolická církev s větší odvahou a s vědomím podpory, na kterou pro své požadavky může odkázat. Překvapivá šíře autority církve měla i svůj odraz v přístupu občanského disentu ke katolické církvi i samotnému kardinálu Tomáškovi.

ANEŽSKÁ POUŤ 6. BŘEZNA 1988

JAROSLAV CUHRA

Od Velehradské poutě v roce 1985 význam katolických náboženských poutí a poutních bohoslužeb výrazně narostl a staly se jedním z nejotevřenějších prostředků vyjádření touhy po náboženské svobodě, i dokladem obnovující se odvahy k veřejnému prezentování víry, zvláště u mládeže. Na významu nabyly příležitostné poutě, pořádané na diecézní či provinční úrovni, spojené v českém prostředí od roku 1987 s Desetiletím duchovní obnovy, na Slovensku zvláště s Mariánským rokem (1987-1988). Ze slovenského prostředí se rozšířila praxe celonočních adorací mládeže (pokud nebyla umožněna v kostele, tak v jeho okolí), v Čechách se tyto poutě stále více stávaly součástí širšího zápasu za lidská práva, včetně účasti předních obhájců lidských práv i představitelů tzv. podzemní církve. V případě tradičních poutí se účast pohybovala od desítek tisíc po sto tisíc poutníků (Velehrad, Šaštín, Levoča) a přes veškerou snahu státní správy jejich popularita rostla. Z menších poutí a poutních setkání měly širší dopad tzv. Anežská pouť 6.3.1988, bratislavská pouť 25.3.1988 a pouť do Říma na svatořečení blahoslavené Anežky České v listopadu 1989.

Úmysl uspořádat slavnostní bohoslužbu ve Svatovítské katedrále na svátek blahoslavené Anežky (v prvním roce Desetiletí, zasvěceném právě této světici) deklarovala církev státní správě již v předstihu a předsednictvo ÚV KSČ se opatřeními k minimalizaci její velikosti a významu zabývalo 26.2.1988. Na zasedání bylo rozhodnuto o omezení přístupu poutníků do Prahy, speciálních omezeních pražské MHD, uzavření části hradních nádvoří a zapojení členů strany a Lidových milicí do dalších akcí. Koordinací všech akcí byla pověřena pětičlenná skupina, zastupující KSČ i vládu. V rámci předběžných opatření provedlo příslušný odbor X. správy SNB více než čtyři desítky tzv. nucených styků, zaměřených na představitele opozice a „nelegální“ církve s cílem znemožnit jejich účast, a nejméně 18 představitelů Charty 77 bylo v den poutě zadržováno na policejních stanicích. K vyhocení atmosféry přispěl i anonymní dopis kardinálu Tomáškovi, odeslaný údajnými satanisty s hrozbami zaměřenými proti poutní bohoslužbě (organizátoři sami jej sice vnímali jako dezinformační akci StB, přesto však byla státní správa požádána o bezpečnostní opatření a ta požadavku využila vlastním způsobem). Samotné poutě v katedrále se zúčastnilo přibližně 8000 lidí, řadě dalších poutníků byl pod nejrůznějšími záminkami odepřen přístup do Prahy. V průběhu bohoslužby kardinál Tomášek přečetl pozdravná slova Jana Pavla II. k českému Desetiletí duchovní obnovy a ve vstupní modlitbě vzpomněl těch, kdo se z nejrůznějších příčin nemohli zúčastnit. Po bohoslužbě se část věřících odebrala před arcibiskupský palác na Hradčanském náměstí, kde opakovaně pozdravovala kardinála, zpívala náboženské písně a dožadovala se skutečné náboženské svobody. Přes nižší účast, způsobenou mocenskou mobilizací, demonstrovala pouť nárůst prestiže církve a stala se impulsem pro další podobné akce.

Odlisný průběh mělo modlitební shromáždění věřících v Bratislavě na svátek Zvěstování Páně 25.3.1988. Shromáždění, iniciované více z prostředí tzv. podzemní církve, mělo ve svých modlitbách podpořit papeže, jmenování nových biskupů v zemi a náboženskou svobodu. 10.3.1988 odeslali J. Čarnogurský a F. Mikloško oznámení o konání na ONV Bratislava I., v následujících dnech o něm informovala i zahraniční rozhlasová vysílání. Podle pokynu ÚV KSS byla vytvořena komise, zabývající se přípravou protipatření, národní výbor konání demonstrace nepovolil a prostřednictvím slovenského církevního sekretariátu byla část církevní hierarchie přinucena od akce se distancovat. Samotné pokojné shromáždění, jehož se zúčastnilo podle nejrůznějších odhadů od 2 000 do 10 000 osob, skončilo tvrdým policejním zásahem, včetně použití vodních děl, nejméně 120 účastníků bylo krátkodobě zadrženo, několik z nich následně obviněno z různých trestných činů (pobuřování, napadení veřejného činitele). Bezdůvodný a násilný zásah policie byl ostře kritizován českou i slovenskou opozicí, včetně protestního dopisu slovenského tajného biskupa Jána Korce předsedovi slovenské vlády Peteru Colotkovi, značně kritický ohlas měl policejní zásah i v zahraničí.

Poslední poutí, zorganizovanou v socialistickém Československu, se stala cesta českých věřících do Říma na svatořečení blahoslavené Anežky České 12.11.1989. O termínu svatořečení bylo rozhodnuto na jaře roku 1989, Vatikán oficiálně informoval československou vládu prostřednictvím delegace určené k jednání o jmenování nových biskupů v dubnu 1989, 28. dubna téhož roku souhlasilo předsednictvo ÚV KSČ s širší účastí poutníků na kanonizaci. Příprava poutě byla

ponechána do jisté míry v kompetenci církve, některá omezení vznikla v souvislosti s neochotou poskytnout cestovní doklady některým aktivistům tzv. podzemní církve (V. Malý, J. Zvěřina). K přípravě poutě byly zřízeny dva výbory, v Římě působícímu předsedal exilový biskup Jaroslav Škarvada, pražskému pomocný biskup Antonín Liška. Celkově do Říma odcestovalo z Československa více než 10 000 poutníků (4 zvláštní vlaky, více než 100 autobusů), včetně celé katolické hierarchie, mohutně se jí zúčastnili zástupci exilu, krajanských spolků i Němců, odsunutých po roce 1945. V průběhu poutě probíhali v Československu paralelně další akce – vigilie, slavnostní bohoslužby, záznam ze slavnostní bohoslužby ve Vatikánu byl vysílán v televizi, včetně poutnické audience u papeže Jana Pavla II.. Hlavní domácí oslavy svatořečení byly naplánovány na 25.11.1989 a konaly se již v nové atmosféře listopadové revoluce.

VIGILIE V BRATISLAVĚ 25. BŘEZNA 1988

JOZEF ŽATKULIAK

„Svíčková demonstrace“ věřících v Bratislavě 25. března 1988 – pokojné shromáždění věřících v Bratislavě. Tím, že zasáhla do vnitropolitického dění a společenských proměn, se zařadila mezi významné aktivity křesťanské (římskokatolické), převážně apolitické opozice na Slovensku. Aktivity byly důsledkem a demonstrace konkrétní reakcí na politiku komunistického režimu, který tvrdě potlačoval náboženské svobody a práva i činnost církví.

Křesťanská opozice tvořila jeden z významných protirežimních proudů na Slovensku, rozšířila se rovněž tajná církev (Ján Chryzostom Korec, Vladimír Jukl, Silvestr Krčméry ad.). Opozice vtiskla slovenské společnosti odlišný charakter než české, neboť na Slovensku se církevní politika komunistického režimu zdiskreditovala úplně, když jeho občané víc a citlivěji reagovali na potlačování náboženských práv a svobod. Zejména od druhé poloviny 80. let sílily projevy odporu či nesouhlasu s církevní politikou na mnohatisícových poutích věřících, které sledovala Státní bezpečnost.

Komunistický režim se snažil zabránit pořádání a účasti na poutích a shromažďování věřících vůbec. Rozsáhlá správa Sekretariátu vlády SSR pro věci církevní o plnění dlouhodobého postupu v oblasti církevní politiky a vědeckoateistické výchovy ze 14. prosince 1987 mimo jiné uvedla, že se od roku 1971 snížil počet kněžích všech hlavních konfesí na Slovensku. K nejvýraznějšímu poklesu došlo v římskokatolické církvi, kde se jejich počet snížil z 2 067 v roce 1971 na 1 729 v roce 1986. Představitelé ČSSR přitom stále proklamovali „starostlivost“ o věřící a o zabezpečení činnosti 18 církví a náboženských společností a tvrdili, že se většina věřících ztotožnila se socialismem. Na druhé straně Státní bezpečnost začala právě na konci roku 1987 s projektem „Klín“, jehož cílem bylo rozdělit a izolovat „protisocialistické elementy“ a „konfrontační proudy“, včetně křesťanské opozice (např. Jána Čarnogurského, Františka Mikloška, Jána Ch. Korece ad.).

Komunistický režim však už nedokázal zabránit náboženským aktivitám. Příkladem toho se stala petice moravských katolíků za náboženské svobody. Sbírká podpisů byla za výrazné podpory pražského kardinála Františka Tomáška zahájena v prosinci 1987. Z 501 590 podpisů bylo 291 284 ze Slovenska a 210 306 z Čech a Moravy. Byl to jeden z nejrozsáhlejších projevů občanského odporu proti komunistickému režimu. Na rozšíření petice mezi občany na Slovensku měla značnou zásluhu dobře vybudovaná tajná církev, proti níž režim používal represivní prostředky.

K represím došlo už před 25. březnem 1988. Státní bezpečnost a Veřejná bezpečnost vypracovaly plán mimořádných bezpečnostních opatření k násilnému potlačení demonstrace. Sestavena byla politická komise v čele s předsedou bratislavských komunistů Gejzou Šlapkou (v komisi rovněž byli ministři vnitra a kultury Štefan Lazar a Miroslav Válek, i náměstek ministra vnitra ČSSR Alois Lorenc). Oficiální místa zamítla žádost F. Mikloška o povolení demonstrace pod nepřijatelnou záminkou nedostatečných záruk zachování veřejného pořádku. Mezi další opatření patřilo udělení volna vysokoškolákům, rozběhla se antikampaň a dokonce ulicemi Bratislavy projíždělo několik obrněných transportérů. Ráno 25. března byli vyslýcháni četní aktivisté tajné církve a v podvečerních hodinách na 1 000 příslušníků bezpečnostních sil a provokatérů z řad Státní bezpečnosti obklíčilo Hviezdoslavovo náměstí.

Poklidné shromáždění věřících začalo v 18 hodin. Věřící se zapálenými svíčkami na Hviezdoslavově náměstí v Bratislavě volali po dodržování lidských práv a náboženských svobod. Shromáždění občané požadovali jmenování katolických biskupů na neobsazené diecéze, úplné náboženské svobody a dodržování občanských práv. Příslušníci policie a Státní bezpečnosti se snažili toto shromáždění, které neuposlechlo jejich výzvy, aby se rozešlo, rozehnat, poté policejní vozy se zapnutými majáky začaly do davu najíždět. Brutální zásah byl umocněn použitím obušků, vodních děl, kropicích vozů psů i proti starým lidem a dětem. Policie mnohé z účastníků zbila a 138 občanů zatkla (z toho 12 cizích státních příslušníků). Rozsah zásahu byl značný, neboť se pokojného shromáždění zúčastnilo několik tisíc lidí (odhad byl 10 000). Část shromážděných zasahující složky surově natlačily na blízký kostelík „Notre Dame“, část vytlačily proudy studené

vody a část přímo zatkly. Tuto scénu tvrdého postupu brachiální moci sledovali její představitelé za okny hotelu Carlton. Brutální zásah proti věřícím odsoudila veřejnost doma i v zahraničí.

Význam událostí, které se odehrály na Hviezdoslavovém náměstí, si uvědomili mnozí občané Slovenska. Z podnětu biskupa Jána Ch. Korece začali aktivisté tajné církve sbírat po celém Slovensku svědectví účastníků manifestace a dostupné údaje. Z nich byla v Rakousku sestavena a vydána publikace „Bratislavský veľký piatok. Zbierka autentických dokumentov o zhromaždení veriacich 25. marca 1988“. V červnu 1988 byl náklad knih propašován z Rakouska přes Maďarsko až na Slovensko.

„Svíčková demonstrace“ byla až do listopadu 1989 jedním z nevyraznějších a největších projevů občanského odporu proti totalitnímu režimu a za náboženskou svobodu v Československu. Režim ji nejen odsoudil, ale rovněž prohlašoval, že na organizování demonstrace měl výrazný podíl Světový kongres Slováků, jehož předseda Marián Šťastný vyzval koncem roku 1987 k protestním demonstracím před budovami československých zastupitelstev.

Komise SNR pro dohled na prošetření zásahu SNB proti shromáždění věřících 25. března 1988 v Bratislavě, zdůvodnila ve své závěrečné zprávě z 30. března 1990 politickou odpovědnost KSČ za tento zásah.

INICIATIVA KULTURNÍCH PRACOVNÍKŮ

MILAN OTÁHAL

Umělecká inteligence pod vlivem perestrojky a glasnosti začala aktivně vystupovat ve svých tvůrčích svazech, v nichž se snažila prosadit autonomní postavení kultury a její větší nezávislost na komunistické straně. Impulz k otevřeným vystoupením, která nabývala stále více protirežimní charakter, daly až lednové demonstrace v roce 1989. Pod jejich bezprostředním vlivem se v redakci samizdatového časopisu O divadle zrodila myšlenka veřejně se ozvat. Z popudu Olgy Havlové a dalších disidentů vzniklo prohlášení nazvané Iniciativa kulturních pracovníků, jejíž text připravili a zformulovali signatáři Charty 77 Karel Kraus, Zdeněk Urbánek a Sergej Machonin spolu s Přemyslem Rujem. Sbírání podpisů mezi umělci působícími v oficiální kultuře se ujali zejména známí herci jako Petr Čepek, Daniela Kolářová a Jiří Bartoška. Text Iniciativy s podpisy byl poslán 26. ledna 1989 předsedovi federální vlády Ladislavu Adamcovi.

Signatáři protestovali ve svém prohlášení proti zatčení Václava Havla v průběhu lednových demonstrací, kterého ocenili jako „vynikajícího dramatika a čestného člověka“. Současně odmítli násilí, zatýkání a odsouzení jako prostředek řešení společenských problémů a vyslovili se pro dialog. Jeho podmínkou však bylo propuštění Václava Havla, všech neprávem při demonstracích zadržovaných a pravdivé informování veřejnosti. Iniciativu kulturních pracovníků podepsalo do konce února přes tisíc občanů, převážně umělců. Jednou z příčin byla i skutečnost, že petice nebyla přímo spojena s disentem, a proto se k ní lidé nebáli připojovat.

Reakce umělecké inteligence, která pracovala ve státních institucích, překvapila orgány KSČ i představitele státu. Uvědomili si, že Iniciativa je výrazem diferenciací mezi umělci, z nichž mnozí se již nechtěli smířovat s normalizačním režimem. Podle názoru Ideologické komise ÚV KSČ se mezi nimi objevovaly negativistické tendence, ale i projevy nedůvěry vůči politickým strukturám. Perzekuční opatření, která orgány KSČ zamýšlely uplatnit vůči signatářům, například zákaz vystupování v televizi, se však ukázala jako málo účinná, selhala i snaha zastrašit je v individuálních pohovorech.

Vážnost celé akce podtrhla i ta skutečnost, že se jí zabývaly umělecké svazy, které ji sice odsoudily, ale snažily se pochopit, proč se umělci v takovém počtu pod Iniciativu podepisovali. Hlavní důvod spatřovaly v „emocionální odezvě na zásah pořádkových sil při lednových událostech“.

Novou vlnu protestů vyvolalo odsouzení V. Havla. Nesmělý nesouhlas vyslovili dokonce i představitelé oficiálních organizací jako byl Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci a předsednictvo Svazu českých spisovatelů. Část dramatických umělců, kteří se podíleli na Iniciativě spolu s dalšími založili 5. dubna 1989 Výbor na podporu žádosti V. Havla o podmíněčné prominutí poloviny trestu.

I po Havlově propuštění zůstali herci aktivní, i když jejich akce již neměly takový ohlas jako Iniciativa. Velký podíl měli například při získávání podpisů pod Několik vět. Kulturní pracovníci, kteří se již nechtěli smířit s omezováním tvůrčí svobody, byli první vrstvou, jež dala otevřeně a veřejně najevo nesouhlas s mocenskou elitou a svým postojem přispěla k jeho izolaci ve společnosti a tím i k jeho porážce v listopadu 1989.

POVOLENÁ MANIFESTACE NEZÁVISLÝCH INICIATIV 10. PROSINCE 1988

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Manifestace na Škroupově náměstí — první úředně povolená manifestace nezávislých občanských iniciativ, pořádaná 10. prosince 1988 k 40. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv. Původně se měla manifestace konat na Václavském náměstí, ale odbor vnitřních věcí Prahy 1 nevydal souhlas s odůvodněním, že vyhláška Národního výboru hl. města Prahy zakazuje konání veřejných shromáždění v památkové rezervaci. Poté dal souhlas k manifestaci ONV v Praze 3.

Na manifestaci se sešlo několik tisíc lidí, s projevy vystoupili L. Lis, poté V. Havel, B. Junát, J. Petrová za Nezávislé mírové hnutí, P. Placák za České děti a R. Battěk za Hnutí za občanskou svobodu. Úryvky ze Všeobecné deklarace lidských práv přednesla V. Chramostová. Na manifestaci byla přijata rezoluce, v níž se požadovalo, aby orgány československé státní moci v souladu se svými závazky: 1) propustily všechny politické vězně a zastavily perzekuci nezávislých občanských iniciativ; 2) uvedly československý právní řád do souladu s mezinárodními pakty o lidských právech; 3) vydaly tiskem Všeobecnou deklaraci lidských práv a mezinárodní pakty o lidských právech a postaraly se o jejich popularizaci; 4) umožnily společnosti skutečnou účast na přípravě nové ústavy a zřídily ústavní soud; 5) zahájily na základě petice o 31 bodech, kterou podepsalo více než 600 000 občanů, jednání s církvemi o zajištění náboženských svobod.

NĚKOLIK VĚT

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Petice vydaná 29. června 1989; formulovala požadavky k provedení důsledných systémových změn a k zahájení dialogu s mocí za svobodu a demokracii. Vznik petice Několik vět souvisí s návratem V. Havla z vězení 17. května 1989. Druhý den po propuštění se Václav Havel, Jiří Křížan a Alexandr Vondra dohodli, že je třeba pokračovat v iniciativách, které vznikly po Palachově týdnu po zatčení V. Havla (iniciativa kulturních pracovníků, petice československých občanů). Smyslem petice byla snaha získat co největší počet lidí ze všech společenských vrstev a zesílit tlak na vládnoucí moc, aby přistoupila k jednání u kulatého stolu. Během několika dní připravil V. Havel text, J. Křížan a A. Vondra dali připomínky a začátkem června bylo Několik vět rozhozeno mezi lidi, aby byl proveden průzkum, zda bude mít text ohlas. Zamýšleli získat první stovku lidí a publikovat text k 21. srpnu. Jako organizátor podpisové kampaně se připojil s adresou Stanislav Devátý. Již v prvních dnech získali čtyři signatáři Několika vět přes 1 000 podpisů. Množství podpisů urychlilo vydání petice. Ke dni 29. června ji podepsalo 1 800 lidí.

Text petice obsahoval sedm požadavků: okamžité propuštění všech politických vězňů, neomezenou osobní svobodu, legalizaci nezávislých občanských iniciativ, nezávislé sdělovací prostředky bez politické manipulace, respektování náboženské svobody, péče o životní prostředí s tím, aby projekty o změnách byly posuzovány odborníky i veřejností, a zahájení svobodné diskuse o hlavních problémech poválečných dějin Československa. Petice byla otevřená a mohl ji podepsat každý, kdo souhlasil s jejím zněním. Všechny nezávislé občanské iniciativy petici podpořily a pomáhaly sbírat podpisy.

V. Havel zhodnotil petici Několik vět: „Společenské probuzení prozatím vyvrcholilo v provolání Několik vět [...] Nejde jen o obranu společnosti proti konkrétnímu bezpráví, ale o pozitivní sebeartikulaci [...] jediným východiskem [...] je zásadní změna společenského klimatu.“

26. července 1989 zahájila režimní moc domovní prohlídky, policejní výslechy a trestní stíhání. Ke dni 30. září 1989 bylo trestním stíháním postiženo celkem 50 občanů za přečin proti veřejnému pořádku, jehož se měli dopustit rozšiřováním petice Několik vět, eventuálně sbíráním podpisů.

20. září 1989 zaslalo 22 signatářů Několika vět dopis předsedovi vlády ČSSR L. Adamcovi dopis, v němž žádají, aby L. Adamec považoval Několik vět za petici vzniklou v souladu s petičním právem, a píše, že „signatáři Několika vět tvoří už dnes nezanedbatelnou společenskou sílu“. Počet signatářů k 10. listopadu 1989 dosáhl 38 251 podpisů. Dokument publikován in: *Informace o Chartě 77*, roč. 12 (1989), č. 14, s. 14-15; *Lidové noviny*, roč. 2, č. 7-8 (1989), s. 2; *Acta*, 9-12, Československé dokumentační středisko 1989, s. 14-16.

VÝBOR ČESKOSLOVENSKÉ VEŘEJNOSTI PRO LIDSKÁ PRÁVA A HUMANITÁRNÍ SPOLUPRÁCI

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Oficiální organizace založená 10. prosince 1988 na Fóru československé veřejnosti. Předsedou výboru se stal prof. Zdeněk Dienstbier. Jejím úkolem bylo srovnávat čs. právní řád s přijatými mezinárodními závazky, zajišťovat uplatňování lidských práv, sledovat plnění mezinárodních paktů o lidských právech a závazků ze Závěrečného aktu KBSE v Helsinkách. V březnu 1989 vydal výbor sborník *Mezinárodní dokumenty o lidských právech a humanitárních otázkách*, v němž se čs. veřejnost mohla poprvé seznámit se všemi mezinárodními pakty, deklaracemi a konferencemi o lidských právech. Zásadně se výbor nevyjadřoval k dokumentům nezávislých občanských iniciativ, Charty 77 aj., které poukazovaly na porušování lidských práv v Československu, a ani nereagoval na návrhy na spolupráci s Čs. helsinským výborem, konkrétně na uskutečnění společného fóra k závěrům vídeňské následné schůzky KBSE.

FÓRUM ČESKOSLOVENSKÉ VEŘEJNOSTI

BLANKA CÍSAŘOVSKÁ

Oficiální shromáždění čs. občanů konané dne 10. prosince 1988 ve Veletržním paláci bývalého Parku kultury a oddechu. Konalo se při příležitosti 40. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv a Dne lidských práv. Svolavatelem Fóra byl ústřední výbor Národní fronty ČSSR a Čs. sdružení pro spojené národy. Zúčastnilo se jej asi 700 zástupců čs. občanů, vyslaných politickými stranami a zájmovými a uměleckými sdruženími. Na shromáždění byl založen Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, do jehož čela byl zvolen prof. Zdeněk Dienstbier.

DUBČEKOVY AKTIVITY (1969-1989)

ANTONÍN BENČÍK

Po násilném potlačení srpnových demonstrací v roce 1969 byl A. Dubček zbaven jakékoliv možnosti přímo ovlivňovat situaci v Československu. Na zasedání ÚV KSČ 25.-26. září 1969 vystoupil ještě s obhajobou reformního procesu. Vzápětí byl na návrh předsednictva ÚV KSČ odvolán z funkce předsedy Federálního shromáždění a z funkce člena předsednictva ÚV KSČ. Aby byl zbaven jakéhokoliv dalšího vlivu na stoupence reformního hnutí, byla mu nabídnuta funkce vyslance ČSSR v Turecku, ale s podmínkou, že se vzdá členství v ÚV KSČ. Po jejím splnění nastoupil do této funkce koncem ledna 1970. Brzy se však dověděl, že mu Husákovy vedení hodlá zabránit v návratu do Československa. Odmítl řadu nabídek západních zemí na pohostinství a již v červnu 1970 se tajně vrátil. 24. června byl „oficiálně“ z funkce vyslance odvolán.

Plenární zasedání ÚV KSČ 25.-26. 6. 1970 potvrdilo jeho vyloučení z řad členů KSČ a sdělovací prostředky toto rozhodnutí zveřejnily. Po několikaměsíčních obstrukcích stranických orgánů mu bylo dovoleno, aby 1. prosince 1970 nastoupil do zaměstnání jako mechanizátor Západoslovenských státních lesů na Lesní správě Krasňany. Současně byl spolu s celou rodinou postaven pod nepřetržitou a systematickou kontrolu a sledování orgány StB. Během krátké doby byl vyloučen ze všech společenských organizací včetně Slovenského svazu protifašistických bojovníků, přestože se prokazatelně zúčastnil ilegálního antifašistického odboje a jako partyzán Slovenského národního povstání, v němž utrpěl zranění.

Systematická kontrola a sledování A. Dubčeka, jeho rodiny a přátel byly často doplňovány nejrůznějšími formami diskriminace a šikanování. Ale ani tím se nepodařilo Dubčeka zlomit a umlčet. Svědčí o tom mimo jiné více než dvacet dopisů Generální prokuratury, Nejvyššímu soudu, ministerstvu vnitra a dalším orgánům, v nichž nebojácně protestuje a často podrobně popisuje jednotlivé akce orgánů Bezpečnosti včetně SPZ ke sledování nasazených automobilů. Jeho dopisy však zůstávaly většinou bez odpovědi.

Nebojácné odhalování praktik a důsledků postupu orgánů StB proti němu, ale i proti stanicím stoupenců reformního hnutí — to byla jen jedna část Dubčkovy aktivity v letech 1969-1989. Za toto období, podle neúplných pramenů, napsal či poskytl ke zveřejnění 100 dopisů, článků a interview, adresovaných stranickým a státním orgánům a poskytnutých sdělovacím prostředkům v Československu i v zahraničí. Jejich obsahem byla obhajoba reformního procesu a staniců jeho diskriminovaných a pronásledovaných stoupenců — kritiků důsledků srpnové intervence i následné normalizace, požadavky na odvolání jejich opodstatněnosti, kritika metod vlády totalitního režimu a jeho bezpečnostních orgánů a porušování socialistické zákonnosti. Později to byla obhajoba sovětské perestrojky a glasnosti a výzvy k následování jejich příkladu v Československu.

Evropská a část československé veřejnosti měly možnost se poprvé seznámit s Dubčkovou opoziční aktivitou z kondolenčního dopisu zaslaného Katrin Smrkovské k úmrtí Josefa Smrkovského, který byl zveřejněn v italském časopise *Giorno – Via Nuove* z 13. 3. 1974 a následně i z řady dalších evropských a světových deníků.

Mimořádný ohlas ve světě ale i doma v Československu vyvolal jeho dopis Federálnímu shromáždění a Slovenské národní radě z 28. 10. 1974. Dopis obsahoval ostrou kritiku porušování demokracie a socialistické zákonnosti orgány federálního i slovenského ministerstva vnitra, a to nejen vůči němu a jeho rodině, ale i vůči stanicům politicky, morálně a sociálně nespravedlivě postiženým stoupencům reformního hnutí z roku 1968. Dále obsahoval kritiku husákovsko-biřakovského normalizačního režimu a jeho „bible“ — Poučení z krizového vývoje, jehož obsah vedl k pěstování pokrytectví, dvojtvářnosti a ke korupci. Dubček v tomto dopise poukázal na to, že orgány StB stojí opět nad všemi zákony a institucemi včetně soudů a prokuratur, i nad společenskými organizacemi.

Po několikaměsíčním čekání na odpověď se připomněl adresátům dalším dopisem z 1. 2. 1975. 29. 3. 1975 napsal dopisy vedení Polské sjednocené dělnické strany, Jednotné socialistické straně NDR a vedení KS Itálie. Naléhavě v nich žádal o posouzení a projednání politické situace v

Československu na plánované mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Berlíně ve dnech 29.-30. 6. 1976. Zveřejnění těchto dopisů v Itálii, Anglii, NSR, ve Švédsku, v Dánsku a v dalších zemích i jejich mimořádný ohlas vyvolaly v Československu prudkou reakci G. Husáka i StB. G. Husák v téměř hysterickém projevu na zasedání ústředních výborů Národní fronty 16. dubna 1975 zaútočil proti Dubčekovi, reformistům a reformnímu hnutí. Nediplomaticky polemizoval se švédským ministerským předsedou Olofem Palme, který vystoupil na obranu Dubčeka a proti režimu G. Husáka. Následovala rozsáhlá pomlouvačná kampaň proti Dubčekovi, iniciovaná usnesením předsednictva ÚV KSČ z 18. 4. 1975. Byl do ní zapojen i údajný „kapitán“ Minařík, který působil jako čs. agent v zahraničí, zvláště v redakci Svobodné Evropy. Dubček byl podroben mnohahodinovým výslechům Státní bezpečností a bezpečnostní orgány ještě více zesílily jeho hlídání, šikanování a terorizovaly celou rodinu. Nechyběly úvahy a pokusy „zformovat“ kolem něho nějakou „protistátní“ skupinu a úsilí zbavit Dubčekovu rodinu střechy nad hlavou. Celá tato kampaň byla doprovázena domovními prohlídkami u představitelů a stoupenců reformního hnutí v Praze, v Brně i v Bratislavě. Zprávy o nich a protesty proti nim vyvolaly v zahraničí další ohlas a kritiku totalitního režimu G. Husáka. Jméno A. Dubčeka se za této situace stalo pojmem. Po dlouhé týdny a měsíce vévodilo na seznamu aktivních odpůrců Husákovu režimu.

Navzdory rozsáhlé pomlouvačné kampani, přes veškeré šikanování, terorizování i pokusy o úplnou izolaci od společnosti a přátel pokračoval Dubček v kritice režimu, v obhajobě reformního hnutí a jeho stoupenců v řadě dalších dopisů Generální prokuratuře, Nejvyššímu soudu a stranickým a státním orgánům. Když totalitní režim počátkem roku 1977 zahájil kampaň proti právě vzniklé Chartě 77, A. Dubček se postavil na její obranu, na obranu jejích signatářů.

Na přelomu 70. a 80. let zavládlo kolem A. Dubčeka ze strany režimu jakési mlčení. Když dosáhl důchodového věku (1981), opustil Lesní závod Krasňany a přešel pracovat jako svářeč konstrukcí nákladních automobilů do dílen v Pezinku. Jeho jméno se začalo na stránkách tisku opět častěji objevovat po nástupu M. Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS v březnu 1985 a po zahájení sovětské „glasnosti“ a „perestrojky“.

Velký ohlas v zahraničí i doma vyvolala Dubčekova replika na Biľakovo interview pro časopis Der Spiegel z 28. 10. 1985, v němž Biľak hrubě zaútočil proti reformnímu procesu Pražského jara, jeho představitelům a hlavně proti A. Dubčekovi. Neštítel se ani takové lži jako bylo tvrzení, že Dubček na bratislavské poradě 3. srpna 1968 podepsal přiznání existence kontrarevoluce v Československu. Když redakce Rudého práva odmítla zveřejnit Dubčekovu repliku a předsednictvo ÚV KSČ na jeho kritický dopis z 18. 11. 1985 neodpovědělo, rozhodl se zveřejnit své stanovisko v zahraničí. 21. 11. 1985 je otiskl deník KS Itálie L'Unitá a poté i časopis Der Spiegel a řada dalších zahraničních časopisů a tiskových orgánů. Dubčekovo dementi Biľakových pomluv vyvolalo aktivitu a diskusi i v řadách socialistické protihusákovské opozice nejen v zahraničí, ale i na domácí půdě.

Dubčekova obnovená opoziční aktivita vyvolala nové protidubčekovské aktivity bezpečnostních orgánů, na něž Dubček odpovídal kritickou korespondencí adresovanou opět Generální prokuratuře, Nejvyššímu soudu, stranickým a státním orgánům. Zvláště významné místo v Dubčekově aktivitě — pod vlivem Gorbačovovy „glasnosti“ a „perestrojky“ zaujímala kritika stávajícího režimu, obhajoba reformního procesu roku 1968, požadavky rehabilitace jeho stoupenců, následování sovětského příkladu a odvolání opodstatněnosti srpnové intervence v roce 1968. V tomto duchu píše počátkem roku 1987 dopis M. Gorbačovovi.

V opoziční aktivitě pokračoval Dubček i poté, kdy oficiální dubnová návštěva M. Gorbačova v Československu v roce 1987 nesplnila jeho očekávání, ale vyvolala naopak velké zklamání v celém opozičním hnutí. M. Gorbačov místo omluvy a odsouzení srpnové intervence vyslovil pochvalu a dobrozdání Husákovu vedení i jeho politice. Vedle řady jiných aktivit A. Dubček odeslal 18. 9. 1987 rozsáhlý dopis předsednictvu ÚV MSDS a osobně generálnímu tajemníkovi J. Kádárovi, obsahující výše uvedené názory a požadavky. V té době dospěl k závěru, že nadešel čas, aby se svými názory na události roku 1968 a další vývoj v Československu po srpnové intervenci, na současnou situaci i na budoucí vývoj vystoupil veřejně na mezinárodním fóru. Toto rozhodnutí uskutečnil v interview pro italský deník L'Unitá 10. ledna 1988. Jeho zveřejnění vyvolalo velký ohlas nejen v zahraničí, ale i na domácí půdě. Interview bylo převzato a zveřejněno v řadě evropských a světových deníků a jiných

sdělovacích prostředků. Mnozí obyvatelé Československa měli možnost se s ním seznámit v Pelikánových Listech, tajně dopravovaných z Itálie, a poté i z četných samizdatových strojopisných opisů či ze zahraničního rozhlasu. Vedení KS Itálie — i pod jeho vlivem — intervenovalo u M. Gorbačova s požadavkem rehabilitace A. Dubčeka, reformního hnutí a reformistů a přehodnocení postoje k srpnové intervenci. Vedení nejstarší evropské univerzity v Bologni se rozhodlo udělit Dubčekovi čestný doktorát.

Zveřejněním interview a jeho ohlasem vstoupil A. Dubček opět do mezinárodní politiky jako nejnápadnější představitel čs. opozičního hnutí. Současně jím zahájil dvouleté období mimořádné opoziční aktivity. Napsal řadu polemických dopisů a článků proti falšování historie reformního procesu v oficiálních kampaních Husákova či Jakešova režimu. Napsal dlouhou řadu kritických dopisů stranickému a státnímu vedení Československa i výzev k následování příkladu sovětské perestrojky a k přehodnocení dosavadních postojů k reformnímu procesu, k jeho stoupencům i k srpnové intervenci. Své názory a výzvy adresuje také sovětským představitelům. Nadále posílá kritické dopisy Generální prokuratuře a Nejvyššímu soudu. Zahraničním redakcím poskytuje četná interview. Jeho článek „K dvacátému výročí invaze“ byl zveřejněn v římských Listech u příležitosti mezinárodní konference v Bologni po názvem „Pražské jaro po 20 letech“. Prohlášení účastníků červencové konference obsahovalo mj. apel na M. Gorbačova k přehodnocení postoje k Pražskému jaru.

Snad ještě větší ohlas v zahraničí, ale i na domácí půdě než lednové interview v L'Unitá vyvolala jeho dvoutýdenní návštěva v Itálii v listopadu 1988, kdy mu byl na bolognské univerzitě udělen čestný doktorát. Jeho projevům na univerzitě či improvizovaným projevům ke studentům se dostalo velké publicity nejen v Itálii, ale i v tisku, rozhlase a televizi řady dalších evropských zemí. V průběhu návštěvy byl přijat řadou vedoucích politických osobností Itálie: generálním tajemníkem KS Itálie Achille Occhetem, prvním tajemníkem Italské socialistické strany Bettino Craxim, předsedkyní italského parlamentu Nilde Iotti a také papežem Janem Pavlem II.

Pozváním k dalším zahraničním návštěvám a vystoupením v Itálii, Španělsku a Francii již nemohl vyhovět, neboť čs. orgány mu odmítly vydat povolení k výjezdu a bezpečnostní orgány jej nadále silně střežily a znemožnily mu i setkání s francouzským prezidentem F. Mitterrandem při jeho oficiální návštěvě v Československu v prosinci 1988.

Dubček se však nedal odradit od pokračování ve své aktivitě. Jeho setkání s V. Havlem po Havlově propuštění z vazby v květnu 1989 představovalo důležité setkání dvou hlavních představitelů čs. opozice. K nejnápadnějším projevům Dubčkovy aktivity v roce 1989 patří dopis představitelům varšavské pětky, v němž je — spolu s O. Černíkem — vyzývá mj. k přehodnocení a odvolání opodstatněnosti srpnové intervence.

Je nesporné, že opoziční aktivita vynesla A. Dubčeka v 1988-1989 do role uznávaného představitel opozičního protihusákovského a protijakešovského hnutí. Do role představitel a obhájce ideálů reformního procesu Pražského jara a jeho stoupenců, respektujícího však novou situaci i požadavky „dětí srpna“. Neboť to byly ony „dětí srpna“, kdož na všech nepovolených demonstracích k 20. výročí srpnové intervence, k 28. říjnu, k 20. výročí sebeupálení studenta Jana Palacha v lednu 1989 a konečně i na listopadové studentské demonstraci 17. listopadu skandovaly mj. jméno A. Dubčeka.

A. Dubček byl při zahájení demonstrace na Albertově, kde byl naposledy orgány StB zatčen spolu se svým italským přítelem. Nebylo také náhodné, že na listopadových manifestacích opozice, za aktivní účasti Dubčeka na Letné či na Václavském náměstí statisícová shromáždění spontánně skandovala „Dubček na Hrad“.

Ještě v průběhu sametové revoluce se dostalo Dubčekovi dalšího mezinárodního uznání. Počátkem prosince 1989 mu tlumočil francouzský velvyslanec Jacques Humann sdělení předsedy Evropského parlamentu Enrique Crespoa, že mu tento parlament udělil cenu A. Sacharova za mimořádnou angažovanost na obranu lidských práv. O několik dnů později se dověděl, že dvě italské univerzity, v Bologni a v Perugii, jej navrhly na udělení Nobelovy ceny za jeho „morální hodnoty a mimořádnou roli, kterou sehrál před dvaceti lety i v současné době v obnově své země“.

Bylo tudíž jen samozřejmé a logické, že se v listopadové sametové revoluci vedle V. Havla stal kandidátem na Úřad prezidenta. A ačkoliv veřejné mínění na Slovensku, ale i v Čechách, dávalo větší šance Dubčekovi, obě rozhodující grémia, Občanské fórum a Verejnost' proti násiliu, se rozhodla pro V. Havla. Pro A. Dubčeka byla určena funkce předsedy Federálního shromáždění. Značnou roli přitom sehrála určitá nevole vůči reformistům a reformnímu hnutí v obou těchto grémiích.

28. 12. 1989 byl A. Dubček zvolen předsedou Federálního shromáždění a příští den – 29. 12. – byl za jeho předsednictví zvolen Federálním shromážděním V. Havel do funkce prezidenta ČSSR. Současně bylo dohodnuto, že ve svobodných volbách v červnu 1990 bude umožněno kandidovat do této funkce i A. Dubčekovi. Tato dohoda však naplněna nebyla.

AKTIVITY KARDINÁLA FRANTIŠKA TOMÁŠKA

JAROSLAV CUHRA

Vzrůstající prestiž katolické církve ve společnosti a její širší zapojení do občanského zápasu za lidská práva a všeobecnou svobodu je silně spjata s postavou českého primase Františka kardinála Tomáška (1899-1992), od roku 1978 do poloviny roku 1989 jediného sídelního biskupa v českých zemích. Nárůst Tomáškovy autority v Československu i v zahraničí byl pozorovatelný od počátku 80.let a vyvrcholil v posledních dvou letech režimu. Přechod od opatrnější a skryté aktivity na obranu církve k otevřenému zápasu byl poprvé výrazný v souvislosti s jednoznačným vystoupením proti kolaborantskému kněžskému Sdružení katolických duchovních *Pacem in terris* v roce 1982, ihned po publikování dekretu podepsaném Janem Pavlem II. *Quidam episcopi*, zakazujícím účast duchovních v organizacích sledujících politické cíle. Přes otevřený nátlak státní správy trval kardinál Tomášek na uplatnění dekretu v českých a moravských diecézích a výrazně tak přispěl k postupné nivelizaci významu organizace. Ve stejné době v reakci na opakované zveřejňování stanovisek SKD PIT odebral církevní schválení Katolickým novinám, jedinému veřejnosti určenému katolickému periodiku v českých zemích. V následujících letech se kardinál vícekrát zastal trestně stíhaných v náboženských procesech, své výhrady vůči církevním zákonům a jejich zneužívání adresoval vedení církevního sekretariátu i ministru kultury ČSR, v roce 1984 pozval papeže Jana Pavla II. k návštěvě Československa při příležitosti 1100. výročí úmrtí sv. Metoděje. Tato návštěva se neuskutečnila a na Velehradské pouti nebylo kardinálu umožněno ani samostatně vystoupit. V roce 1987 kardinál podpořil ideu Desetiletí duchovní obnovy, v lednu 1988 v otevřeném listě vyzval věřící k podpisu 31 bodové petice A. Navrátila. Na jaře 1988 vydal kardinál tři zásadní listy – *Velikonoční poselství duchovním a věřícím všech křesťanských církví a všem lidem dobré vůle v zemi*, ve kterém je vyzval k zapojení se do Desetiletí, jako prostředku k tomu, aby nesváry minulosti nepřešly do nového tisíciletí –, a dva dopisy k petici A. Navrátila (věřícím a federální vládě). V prvním dopise připomněl mandát, který mu věřící svými podpisy pod petici svěřili a vyzývá k odvaze žádat svá práva, v druhém protestoval proti zastrašování signatářů petice a upozornil na nadále neúnosný způsob provádění státně-církevní politiky. V září 1988 u příležitosti svátku sv.Václava v novém dopise věřícím připomněl, že povinností křesťana je nést také odpovědnost v občanském životě a vyhnout se lhostejnosti, počátkem roku 1989 protestoval dvěma dopisy proti policejnímu zásahu v tzv. Palachově týdnu. V obou dopisech předsedovi federální vlády odmítl tvrzení, že protesty byly vyprovokovány ze zahraničí a vyzval k otevřenému dialogu vlády s občany. V průběhu roku 1989 své přesvědčení o potřebě zahájení dialogu ještě několikrát zopakoval (v dopise G. Husákovi z 9.6., katolickým věřícím z 25.7., vládním činitelům a občanům z 4.8.), dokladem vzrůstu jeho autority se stala oslava devadesátých narozenin v létě 1989, při které byla sloužena slavnostní bohoslužba v katedrále sv. Víta za účasti desítek zahraničních kardinálů a biskupů, stejně jako početného zástupu věřících. V listopadu 1989 se kardinál zúčastnil svatořečení Anežky České, ihned po návratu do republiky schválil a podepsal poselství *Všemu lidu Československa* (autor Oto Mádr), ve kterém se jednoznačně přihlásil k požadavkům občanských iniciativ a studentů. Provolání bylo veřejně přečteno 21.11.1989 na Václavském náměstí, 25.11.1989 Tomášek při slavnosti bohoslužbě v katedrále toto přihlášení se celé katolické církve k revolučnímu dění zopakoval.

ČESKOSLOVENSKÁ (ČESKÁ A SLOVENSKÁ) KRAJANSKÁ SDRUŽENÍ

MILOŠ TRAPL

V západní Evropě a zvláště v USA bylo i po 2. světové válce velké množství našich krajanů, z nichž řada byla tradičně organizována v různých krajanských spolcích a sdruženích. Únorový převrat rozdělil krajany na menšinu, která udržovala s Československem tradiční styky i nadále, a na většinu, která se postavila proti komunistickému režimu. Do těchto spolků vstupovala i naše „poúnorová“ emigrace. Ke spolkům, které odmítly spolupráci s komunistickým Československem patřila velká většina sokolských exilových jednot, které společně s exulanty vytvořily i ústředí Čs. Sokola v zahraničí s celou řadou žup. Velmi početné byly hlavně v USA, kde byly sdruženy hlavně ve vlivné *American Sokol Organization*, mající počátek již roku 1865. Také významná *Československá rada Americká* (založená roku 1917) se stala důležitým podpůrcem i centrem našeho exilu v USA. Exulanty podpořilo i další přední severoamerická krajanské sdružení, též jedna z opor obou předchozích zahraničních odbojů, *Národní svaz českých katolíků*, založený roku 1917. Také téměř všechny ostatní krajanské spolky v USA, kterých byly desítky, stály na protikomunistických pozicích. Jejich aktivita ještě vzrostla po srpnu 1968 příchodem nové vlny emigrace.

Ve Vídni, kde byla tradiční nejsilnější česká menšina na světě, se zdejší krajanské spolky rozdělily na dvě části. Většina, která se sdružila v *Menšinové radě české a slovenské větve v Rakousku*, v níž byla většina sokolských jednot (sdružená v *Sokolské župě Rakouské*), *Orel*, *Svaz skautů „Junák“*, *DTJ*, organizace krajanských politických stran, tradiční spolek *České srdce* aj. Menšinová rada vzdávala časopis *Vídenské svobodné listy*. S režimem v Československu udržovaly spolky spojené v *Sdružení československých spolků v Rakousku*, které se soustřeďovalo kolem českých škol (dnes již jen jedna) ve Vídni, finančně podporovaných pražskou vládou. Vydávalo od roku 1950 *Vídenské menšinové listy*, od roku 1972 pak *Krajanské noviny*, Nejvýznamnější z nich byl školský spolek *Komenský* a jednota *Sokol IV*. Po srpnu 1968 vytvořili noví emigranti významný kulturně politický spolek *Kontaktforum*.

Také ve Švýcarsku, kde byla dlouholetá tradice českého krajanského hnutí se zdejší ústředí *Svaz československých spolků ve Švýcarsku* postavilo až na dva spolky proti komunistickému režimu. Po roce 1968 převzali vedení zdejších spolků exulanti, kterých přišlo do země velké množství. Rozšířily se výrazně sokolské jednoty, které získaly samostatnou župu. Tradiční konservativismus krajanů však vedl k značným výhradám vůči levicové části nového exilu.

Také v ostatních zemích svobodného světa byly významné krajanské instituce podporující exil, v Kanadě např. *Československé sdružení v Kanadě*, v Austrálii, ve Velké Británii, Francii a v dalších zemích. Značný počet našich krajanů byl v Latinské Americe, zvláště v Brazílii, Venezuele a v Argentině. Větší význam zde však postupně nabývaly organizace exulantů samých. Exulanti ostatně pronikali do tradičních krajanských spolků a mnohé postupně ovládli. Krajanské spolky existovaly také ve východoevropských zemích, ale až na některé v Jugoslávii styk s exilem pochopitelně neudržovaly.

EXILOVÝ A KRAJANSKÝ PERIODICKÝ TISK

MILOŠ TRAPL

Časopisecká produkce našeho exilu a krajanů po únoru 1948 byla velmi bohatá, nedávno vydaná publikace L. Formanové, J. Gruntoráda a M. Přibáně jich zaregistrovala více než tisíc. Již od roku 1945 vycházelo v zahraničí několik časopisů hnutí generála L. Prchalý a jeho spolupracovníků, kterým však nebudeme věnovat větší pozornost. Mimo zájem tohoto příspěvku stojí také slovenské časopisy exulantů z řad bývalé Hlinkovy ľudové strany, případně samostatné slovenské listy a časopisy jiného zaměření. Nejsou též sledovány krajanské časopisy, pokud se nezapojily do podpory exilu. I tak si lze povšimnout jen některých, snad nejdůležitějších, listů exilu.

Časopisy byly jedním z hlavních prostředků, jimiž mohl československý "poúnorový" exil prokázat svou existenci a snažit se prosazovat své pojetí protikomunistického boje v zemích svobodného světa. V některých případech se exulantům podařilo získat rozhodující pozice v časopisech již v zahraničí vydávaných československými krajanými, většinou však vznikaly listy nové, vydávané zpočátku za velkých obtíží. První většinou cyklostylované noviny vznikaly brzy po únoru 1948 v uprchlických táborech v Německu, zpočátku jen pro obyvatele jednotlivých táborů, často vydávané studenty. První z nich, který byl určen pro uprchlíky z více táborů byl zřejmě týdeník *Svoboda*, který zpočátku vydával Pavel Tigríd ve Frankfurtu nad Mohanem, později měl list jiné redaktoři a vycházel v Ludwigsburgu a Ulmu.

Poměrně bohatá byla časopisecká produkce exilových politických stran, ať již pokračovatelek českých stran předúnorové Národní fronty či jiných. Tyto strany byly, společně se slovenskou demokratickou stranou, základem vrcholné organizace exilu Rady svobodného Československa. Čs. straně národně socialistické bylo blízké *České slovo*, redigované od roku 1955 v Mnichově J. Pejskarem, později dalšími, až konečně do svého zániku roku 1990 F. Melounem. Sociálně demokratická strana vydávala zpočátku jen několik lokálních věstníků a časopis svého ústředí mládeže *Naše cesta*, redigovaný R. Lužou, a teprve od roku 1983 pak v německém Wuppertalu jako tiskový orgán exilové sociální demokracie čtvrtletník *Právo lidu*, redigovaný J. Loewym. Listem pokračovatelky Čs. strany lidové – Křesťanské demokracie byla do jisté míry a doby *Demokracie v exilu*, redigovaná J. Kusým, která vycházela jako měsíčník (některá čísla i se slovenským názvem) v letech 1955-1959 v Mnichově, po vydavatelské přestávce pak od roku 1963 jako nepravidelný dvoměsíčník; její poslední číslo vyšlo roku 1992.

Pravicově založenější byly listy po roce 1945 nepovolených stran. Nově obnovená Republikánská (tzv. agrární) strana v exilu přišla již v roce 1949 s časopisem *Novina*, redigovaným v Paříži J. Šámalem, list však již následujícího roku zanikl. Roku 1965 bylo vydávání obnoveno v Chicagu a po Šámalově smrti časopis, který vycházel do poloviny 80. let, redigovali mj. V. Dostál, J. Černý a M. Hrabík. Také obnovená živnostensko-obchodnická strana vydávala v letech 1949-1957 nejdříve v Paříži, pak ve Washingtonu měsíčník *Národní střed*, redigovaný J. Kučerou. Několik časopisů vycházelo také s orientací národně demokratickou; jako první to byl list *Národ*, který vydával R. Kopecký (byl později redaktorem celé řady časopisů) v Londýně od března 1948 do roku 1953, dále pařížský *Návrat*, vydávaný v letech 1949-1950 H. Koželuhovou a *Národní demokrat* v Chicagu, vycházející také jen krátce v letech 1954-1956. Většina těchto listů byla kritická k Radě svobodného Československa, i když zástupci uvedených exilových stran v jejím výboru také někdy zasedali.

Ještě mnohem konzervativnější a vůči bývalým stranám Národní fronty i Radě svobodného Československa nepřátelštější zaměření měly listy od lidové strany odtrženého Křesťansko - demokratického hnutí, které vydávalo v letech 1950-1957 v Bruselu list *Rozpravy*, redigovaný S. Ghelfantem a v letech 1954-1958 v New Yorku časopis *Křesťanská demokracie*, jež řídil J. Kalvoda. Také pravicové Sdružení českých demokratických federalistů (původně Česká národní skupina v Německu), blízké křesťansko-demokratickému hnutí, vydávalo v letech 1950 - 1960 v Mnichově podobně orientovaný ne bezvýznamný list *Bohemia*.

Z listů politických stran a hnutí měly zřejmě největší význam *České slovo* a později též *Právo lidu*. Již v prvním období exilu však vycházely i některé časopisy, které měly nestranické zaměření, nebo to o sobě alespoň tvrdily. K nejnadanějším patřil měsíčník *Svobodný zítřek*, zastavený komunisty roku

1948 v Praze a obnovený jeho redaktorem L. Stránským v exilu. Byl vydáván v letech 1948-1950 v Paříži, po odchodu Stránského do USA však již nebyl obnoven, neboť redaktor zemřel. Významným periodikem byla také revue *Skutečnost* vydávaná v letech 1949 - 1953 studenty v čele se Z. Sudou postupně v Ženevě, Paříži, Londýně a Mnichově. Z dalších periodik té doby je třeba zmínit měsíčník *Tribuna*, který vydával Čs. zahraniční ústav v exilu v letech 1949-1969, a kulturní revui *Skližeň*, založenou roku 1953 v Hamburku A. Vlachem, která vycházela až do konce 70. let. Významný nezávislý týdeník nazvaný původně *Čechoslovák v zahraničí*, od roku 1959 jen *Čechoslovák* vydával v Londýně novinář J. Josten.

V roce 1956 vyšlo v New Yorku první číslo společensko-politického čtvrtletníku *Svědectví*, který se svým vlivem (také doma) stal zřejmě nejvýznamnějším časopisem našeho exilu vůbec. Vydával ho P. Tigrid, od roku 1960 vycházel v Paříži, poslední číslo pak vyšlo po porážce komunismu roku 1992. Také katolicky orientovaná kulturně-politická revue *Studie* vycházela v Římě od roku 1958 až do roku 1992. Jedna z nejvýznamnějších institucí exilu Společnost pro vědy a umění, založená roku 1958, začala roku 1964 vydávat v New Yorku a v Torontu revui *Proměny*, redigovanou zpočátku L. Radimským, později mj. J. Škvorem, J. Stašou, K. Hrubým a Z. Brodskou, slovenská čísla (*Premeny*) redigoval J. Špetko. Revue vycházela také až do 90. let. Možno zmínit také Americké listy vydávané v New Yorku v letech 1962-1989 a řadu časopisů tělovýchovných organizací exilu, zvláště Sokola a skautů.

Nový rozmach exilového tisku nastal po srpnu 1968. Některé časopisy byly založeny na pomoc novým exulantům, jimž podávaly cenné informace. Mezi ty z nich, které vycházejí až do dnešní doby patří především *Zpravodaj*, list Svazu čs. spolků ve Švýcarsku (první číslo vyšlo již v září 1968) a kanadský *Hlas nových*, jenž vyšel „s předstihem“ již v roce 1967, přejmenovaný pak roku 1973 na *Kanadské listy*, redigovaný M. Janečkem. Jedním z prvních časopisů „posrpnového“ exilu byl *Text* založený v Mnichově roku 1969, v němž se angažovali mj. I. Sviták, S. Volný a J. Netík, list však již 1972 z finančních důvodů zanikl. Poměrně velký ohlas měly *Listy*, vydávané v Římě od roku 1971 J. Pelikánem, do nichž přispívali hlavně bývalí reformní komunisté z roku 1968 a další levicoví exulanti. *Listy*, určené především čtenářům v Československu, vycházely v Římě až do pádu komunismu a pak až do smrti J. Pelikána v Praze.

RADA SVOBODNÉHO ČESKOSLOVENSKA

MILOŠ TRAPL

Rada svobodného Československa vznikla po dlouhých jednáních a sporech v únoru 1949, kdy k prvnímu výročí komunistického převratu dne 25. února vydala své první prohlášení. Přes všechny průtahy, které provázely její založení, byla Rada první společnou exilovou organizací ze zemí sovětského bloku vůbec. V čele jejího prvního výboru stanuly nejvýznamnější osobnosti té doby, jimž se podařilo uprchnout z Československa. Předsedou Rady byl dr. Petr Zenkl, místopředsedou slovenský demokratický politik dr. Jozef Lettrich, ve výboru měly své zástupce nekomunistické strany předúnorového období, představitelé největšího politického směru první republiky – Republikánské (agrární) strany, a přední exulanti bez politické příslušnosti. Rada měla od počátku také své plénum, v němž byla většina předních exulantů, později i své zastupitelstvo.

Problémem exilu bylo, že oproti období první a druhé světové války udržovaly západní státy oficiálně kontakty s našim domácím režimem, takže svou podporu našim exulantům nemohly často vyjadřovat přímo a v plné výši. Proto výsledky četných memorand, stížností na bezprávi komunistického režimu v ČSR a dalších protestů, které Rada podávala, nemohly výrazně ovlivnit světový vývoj. Podpora svobodného světa byla spíše pouze morální.

Nemožnost prosadit své požadavky a také různé názory na předúnorový vývoj v ČSR i na to jak bude vypadat budoucí demokratické Československo, přinášely do Rady nové a nové rozpory, které vedly několikrát k rozpadu Rady, k neustálým změnám v jejím výboru a předsednictvu, které její prestiž mezi exulanty oslabovaly, zvláště když k nim přistupovaly i spory osobní.

Přes všechny tyto problémy, které provázely a tížily většinu exulantů hlavně z mladší generace a často je naplňovaly nedůvěrou k vedoucí politické garnituře, o níž ztráceli iluze, měla i první etapa existence Rady svobodného Československa pro exil velký význam. Mezi demokraticky smýšlejícími českými i slovenským lidmi doma pak měla, kromě zahraničních vysíláček, význam ještě větší, neboť je stále utvrzovala v představě, že v zahraničí jsou lidé i organizace, které usilují o získání svobody pro Československo.

Po nové explozi naší emigrace po okupaci Československa sovětským vojskem v srpnu 1968 nastalo nová potřeba stmelit různorodé proudy starého i nového exilu. Mladší generace našich poúnorových exulantů ve spolupráci s exulanty novými proto vytvořila novou Radu svobodného Československa, jako orgán, jehož cílem bylo vytvářet program osvobození republiky a reprezentovat celý exil ve svobodném světě. Do čela této obnovené Rady se postavil dr. Mojmír Povolný se slovenským demokratickým politikem dr. Milanem Kvetkem. Nová Rada překlenuje staré rozpory a navázala úzký styk s dalšími předními organizacemi exilu, zvláště se Společností pro vědy a umění. Pomoc novým exulantům i disidentům v ČSR byla v tomto období mnohem intenzivnější než kdykoliv předtím. Přední snahou exilu bylo vymanění našeho státu ze sovětské a komunistické nadvlády. Rozpad státu roku 1993 vedl k tomu, že Rada přijala nový název: Rada vzájemnost Čechů a Slováků, jejímž předsedou je opět prof. dr. Mojmír Povolný.

SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE V EXILU

KAREL HRUBÝ

Po únoru 1948 byli funkcionáři, kteří odporovali Fierlingerově snaze o včlenění sociální demokracie do komunistické strany, zbavováni funkcí, vylučováni ze strany a ohrožováni policejními zásahy. Některým z ohrožených se podařilo odejít záhy do zahraničí. V květnu 1948 byl v Londýně ustaven Ústřední výkonný výbor Československé sociální demokracie v exilu, složený z členů a náhradníků zvolených do tohoto orgánu na 21. sjezdu v Brně v listopadu 1947; byl doplněn poslanci, funkcionáři různých stupňů a redaktory stranických časopisů. 26. května 1948 vydala exilová strana prohlášení k chystanému „sloučení“ fierlingerovského křídla s KSČ, v němž tento krok prohlašuje za neplatný a odporující většině členstva strany. (Ve „slučovací“ kampani odmítly dvě třetiny členstva vstoupit do KSČ.) Předsedou exilové strany se stal bývalý ministr výživy Václav Majer, generálním tajemníkem zůstal dosavadní tajemník Blažej Vilím. Předsednictvo dále tvořili: V. Bernard (zahraniční vztahy), Mirko Sedlák (finance), J. Bělina/A. Hais (odborníky); V. Holub byl pověřen stykem s domovem a vydáváním časopisu „Demokracie a socialismus“ (redaktorem byl A. Mokry). Později nahradil V. Holub Bl. Vilíma ve funkci tajemníka strany. Sídlem ústředních orgánů byl Londýn. Postupně se vytvořily zemské organizace v Anglii, Francii, Švédsku, Rakousku, USA, Kanadě a Austrálii. Za své hlavní úkoly považovala exilová strana informovat svět o nelidských praktikách diktátorského režimu a usilovat o návrat svobody a demokracie do Československa. Vhodnou půdou pro tuto práci byla Socialistická internacionála a vlivné socialistické strany Západu. V květnu 1949 byla vytvořena Socialistická unie střední a východní Evropy (SUCEE), jejímiž členy se staly exilové soc. dem. strany Československa, Polska, Maďarska, Bulharska a Jugoslávie, k nimž se později přidaly i strany estonská, lotyšská, litevská a ukrajinská. Unie se stala členem Socialistické internacionály, v níž jednotlivé strany měly hlas poradní. Jejich delegáti se zúčastňovali kongresů SI a práce v jejich komisích, do nichž vnášeli témata týkající se středo- a východoevropských problémů. Významná byla zejména Studijní skupina SI, kde bylo možno upozorňovat na situaci v zemích s komunistickou diktaturou a korigovat naivní představy levicových prosovětských proudů v některých velkých stranách SI. Podobně působili mladí sociální demokraté v Socialistické internacionále mládeže (IUSY).

Proti „socialistické“ diktatuře sovětského typu požadovala exilová strana skutečný socialismus v nezávislém státě, obnovení demokracie, svobody slova a tisku, svobody shromažďovací, nezávislost justice a ochranu před zneužitím politické a policejní moci. Spolu s ostatními stranami Socialistické unie bylo vydáno v r. 1961 Prohlášení, které postulovalo demokratickou alternativu socialismu a navázání nejužších vazeb se společnými evropskými institucemi ve chvíli, kdy země této oblasti znovu dosáhnou svobody.

V roce 1968 došlo v Československu k pokusu o obnovení činnosti sociální demokracie. Vpád „spojeneckých vojsk“ tento pokus zmařil a vyvolal odchod dalších desetitisíců občanů do exilu, mezi nimiž byli i stoupenci sociálně demokratické myšlenky. To dalo exilové straně další impuls: vznikly nové zemské organizace v Evropě (Švýcarsko, Benelux, Západní Německo). V září 1973 se sešli zástupci všech organizací na konferenci ve švýcarské obci Rotschuo, na níž byl doplněn ÚV a předsednictvo novými členy. Předtím, v r. 1972, zemřel předseda strany V. Majer i Jos. Šádek, který po příchodu do exilu v roce 1968 převzal vedení sekretariátu strany po V. Holubovi. Bylo proto třeba postavit do čela nové pracovníky. Předsedou byl zvolen Vilém Bernard, místopředsedy Jožka Mrázek a Karel Hrubý, tajemníkem Josef Jíša. Třicetičlenný ÚV tvořili zástupci z USA, Kanady, Anglie, Francie, Německa, Rakouska, Švédska a Švýcarska. Sídlo sekretariátu bylo přeneseno do Švýcarska. Později po rezignaci J. Jíši vykonával funkci tajemníka strany Miroslav Tuček.

Práce na půdě SI se zintenzívnila, úzká spolupráce byla zejména se stranami Německa, Rakouska, Anglie, Holandska, Francie a skandinávskými stranami. Solidarita SI s exilovou stranou se silně projevila zejména po založení Charty 77 a v následujícím roce 1978, kdy si čs. sociální demokraté připomínali sté výročí vzniku strany. Oslav v Curychu se zúčastnili zástupci četných socialistických stran a generální tajemník SI. Bylo vydáno jubilejní číslo Práva lidu, které připravil Jiří Loewy; vycházelo pak jako čtvrtletník v redakci J. Loewyho v mnohatisícovém nákladu až do roku 1990. Současně byl vydán v redakci J. Krejčího sborník v němčině „Sozialdemokratie und Systemwandel“,

v němž byla zachycena cesta i zkušenosti československé strany. Sborník navazoval na podobnou kolektivní práci, která vyšla česky v Londýně k 80. výročí strany v r. 1959 v redakci A. Mokrého. Exilová strana se nevyhnula názorovým diferencím, které vedly zejména po uveřejnění „Slova k odsunu“ (kryptonym Bohemus) v Právu lidu 1980 k vážné polarizaci v předsednictvu. Rozdílné názory se projeví nejen v hodnocení odsunu a česko-německých vztahů, ale i ohledně nestejných představ budoucího vývoje ve střední a východní Evropě. K vyjasnění těchto otázek byl svolán na dny 20.-21. srpna 1983 do Curychu 22. sjezd, který přijal směrnici pro další práci a zvolil nově ÚVV i předsednictvo. Vilém Bernard byl znovu zvolen předsedou, 1. místopředsedou a tajemníkem strany se stal Karel Hrubý, 2. místopředsedou J. Zběhlík, hospodářem Jaroslav Nedvěd. Čestným členem ÚV byl zvolen chartista Rudolf Battěk, v té době vězněný pro své sociálně demokratické přesvědčení komunistickým režimem. Po curyšském sjezdu zesílila komunikace s domácími sympatizanty a také ÚV se scházel častěji (Londýn 1984, Toronto říjen 1984, Vídeň 1985, Curych 1986, Kochel am See 1987).

V červnu 1989 se konal v Heidelbergu 23. řádný sjezd (poslední v exilu). Probíhal už v době, kdy se schylovalo ke konci komunistických systémů; sjezd dal zřetelně najevo, že strana je připravena ke spolupráci se všemi demokratickými silami v Československu zbaveném komunistické diktatury. Za nemocného V. Bernarda (který byl zvolen čestným předsedou) zvolil sjezd do čela Karla Hrubého, místopředsedy se stali Jaroslav Krejčí a Jaroslav Zběhlík. Ústředním tajemníkem byl zvolen redaktor Práva lidu Jiří Loewy. Dalšími členy se stali M. Halouzka (USA), V. Holub (V. Británie), L. Kolín (Rakousko), M. Janeček (Kanada) a I. Pfaff (Německo). Na kongresu SI, který se konal v létě 1989 ve Stockholmu, navrhli zástupci strany, aby vzhledem k očekávaným změnám ve střední a východní Evropě bylo stranám Socialistické unie přiznáno plné členství. K tomu došlo na zasedání byra SI v listopadu 1989 v Ženevě.

Exilová strana se po listopadových událostech snažila spojit dvě centra, kolem nichž se doma začala organizovat sociální demokracie (R. Battěk, S. Klaban). V lednu 1990 bylo dosaženo dohody, že bude vytvořen jednotný celostátní přípravný výbor, který připraví obnovovací sjezd. K tomu došlo v březnu 1990 (24. sjezd, Praha-Břevnov). Zástupcům exilové strany v domácím ÚV se nedařilo vždy prosazovat principy, jimž se svou minulostí cítili zavázáni. Jejich podíl na práci domácí strany postupně slábl. Proto v březnu 1995 — po 47 letech práce mimo hranice vlasti — se exilový ÚV třípětinou většinou vyslovil pro ukončení činnosti exilové strany.

ÚSTAV DR. EDVARDA BENEŠE PRO POLITICKÉ A SOCIÁLNÍ STUDIUM

VĚRA OLIVOVÁ

Byl založen v Londýně 7. března 1950. Zřizovatelem Ústavu byl prezident Edvard Beneš. Po komunistickém převratu v únoru 1948 si byl vědom následné destrukce demokratických tradic v zemi a proto před svou smrtí pověřil kancléře Jaromíra Smutného vybudováním exilového Ústavu v Londýně. Zabezpečil činnost ústavu finančně, dal pro ni k dispozici svůj dům v ulici Gwendolen č. 26 na londýnském předměstí Putney, kde bydlel počátkem svého druhého exilu. Určil i zaměření Ústavu, jeho smysl a cíl.

Ústav měl navázat na činnost Ústavu T.G. Masaryka, na jehož rozvoji se Edvard Beneš od jeho vzniku aktivně podílel. Od roku 1932 byl předsedou jeho kuratoria a po obnovení Ústavu v roce 1945 se stal jeho předsedou. Snažil se zabezpečit činnost Ústavu i po únoru, v té době byla však již činnost Masarykova Ústavu ochromena a v roce 1953 byl Ústav zrušen.

Zpráva o zřízení Ústavu dr. Edvarda Beneše byla vydána v Londýně 7. března 1950 „u příležitosti 100. výročí narozenin prezidenta T.G. Masaryka“. V Programovém prohlášení ústavu, vydaném téhož dne bylo zdůrazněno, že jde „o vytvoření střediska politického a sociálního studia, bez něhož není možná vážná a úspěšná politika“.

Londýnský Ústav Edvarda Beneše se stal exilovým badatelským centrem. Přispíval k objektivnímu výkladu moderních československých dějin a udržoval a teoreticky rozvíjel Masarykovu a Benešovu ideu pokrokové demokracie, tj. demokracie nejen politické, ale i hospodářské a sociální. V Benešově ústavu byl vytvořen ideový základ třetího exilu a třetího odboje.

Činnost Benešova Ústavu řídilo pětičlenné kuratorium, jehož členy byli: Vojta Beneš, Jaromír Smutný, František Smetánka, Jaroslav Stránský a Lev Sychrava. Po úmrtí Vojty Beneše a po návratu Lva Sychravy do Prahy bylo kuratorium doplněno o historika Jana Opočenského a bývalého československého diplomata Karla Lisického. Ředitelem Ústavu byl Jaromír Smutný.

Ústav vyvinul ve velmi krátké době po svém založení značně rozsáhlou činnost. Vznikly čtyři badatelsky zaměřené komise — ideologická, sociálně-hospodářská, státoprávně-politická a mezinárodně politická. Byla vytčena i tři aktuální studijní témata: Mnichov a jeho důsledky, únorový komunistický převrat, a stav a vývoj Sovětského svazu. V prostorách najatých v roce 1951 v domě na Hans Place č. 45 v londýnské čtvrti Kensington byla vedle kanceláří a přednáškové síně zřízena knihovna s výstřížkovým archivem a s čítárnou časopisů. Knihovna se rychle rozrostla na několik tisíc svazků a obsahovala i řadu unikátních časopisů z okruhu českých a slovenských krajských organizací od doby první světové války. Mimořádně cennou součástí Ústavu byl archiv, jehož základ tvořily materiály, které se podařilo Jaromíru Smutnému vyvést po únoru 1948 z Prahy. V roce 1955 k nim přibýly další dokumenty z prezidentova soukromého archivu, které byly tajně vyvezeny z Prahy do Stockholmu, odkud je přivezla do Londýna švédská zapisovatelka Ameli Posse-Brázdová.

Ústav pořádal pravidelné přednášky a diskuse k historickým tématům i k aktuálním politickým problémům. Velkou akcí byla v říjnu 1953 výstava k 35. výročí vzniku republiky, na níž byla mj. vystavena i korespondence Masaryka a Beneše s francouzskými a britskými politiky za první světové války. V květnu 1954 se konal večer k 70. výročí narození prezidenta Beneše, na kterém promluvili Bruce Lockhart a Jaromír Smutný. Vedle Ústavu se na něm podílely i další exilové organizace: Československá kolonie, Československá obec legionářská, Klub Milady Horákové, Svaz čs. demokratických studentů, Svaz čs. letců, Syndikát českých novinářů, Tělocvičná jednota Sokol, Zemská organizace československé sociální demokracie a Ženská Národní Rada. O činnosti informovaly Zprávy, vydávané pro členy Ústavu.

Zvlášť významnou součástí činnosti Ústavu bylo vydávání publikační řady Doklady a rozpravy. Bylo vydáno 30 svazků, zaměřených ke klíčovým problémům moderních dějin: K objasnění příčin, průběhu a významu únorového komunistického převratu. K boji Čechů a Slováků za svobodu v první světové válce. K slovenské otázce za republiky. K historii Podkarpatské Rusi. K česko-německým vztahům a k odsunu Němců. Mimořádný význam mělo vydání rukopisu memoárové práce Edvarda Beneše, Mnichovské dny. Poslední svazek řady vyšel v roce 1958 jako Úvahy k čtyřicátému výročí

republiky. V něm byl vylíčen pochmurný obraz světa rozděleného železnou oponou a dlouhodobá bezvýchodnost exilu.

V té době již také činnost Ústavu výrazně upadala. 25. března 1962 opustil Ústav dům na Hans Place. Svou knihovnu věnoval knihovně Školy slovanských a východoevropských studií (School of Slavonic and Eastern European Studies) na londýnské univerzitě, movitý majetek československému Národnímu domu v Londýně. Archiv byl uložen v domě v ulici Gwendolen.

Přednášky Ústavu však dále pokračovaly. Konaly se na různých místech Londýna (Allied Circle 46 Green Str. W. 1, či v Národním domě – West End Lane), ztrácely však svůj původní politický smysl a cíl. Jednou z posledních byla 28. února 1964 přednáška Jaromíra Smutného o Janu Masarykovi. Poslední přednáška byla věnována výsledkům moderní biologie a konala se 14. května 1964.

14. července 1964 zemřel Jaromír Smutný a jeho odchod znamenal i konec činnosti londýnského Ústavu dr. Edvarda Beneše. Bohatý archiv Ústavu byl předán do archivu Kolumbijské univerzity v New Yorku, kde tvoří zvláštní fond.

V roce 1990 byla v Praze založena Společnost Edvarda Beneše, která se stala nástupnickou organizací londýnského Ústavu. V roce 1996 obdržela od syna Jaromíra Smutného, JUDr. Miroslava Smutného, materiály z činnosti londýnského ústavu: Kroniku ústavu, záznamy o diskusích, Zprávy, Doklady a rozpravy. Na jejich základě vydala Společnost ve své Knižnici v roce 2000 k padesátému výročí založení londýnského Ústavu pamětní tisk: Ústav Edvarda Beneše v Londýně 1950-1964. Obsahuje vylíčení historie Ústavu, Zprávu o zřízení Ústavu a jeho Programové prohlášení ze 7. března 1950, přehled publikací vydaných v řadě Doklady a rozpravy i mimo ni a přehled Knižnice Společnosti Edvarda Beneše.

ČESKOSLOVENSKÉ VYSÍLÁNÍ RFE

OLGA KOPECKÁ

Rozhlasová stanice, zaregistrovaná ve Spojených státech, české vysílání stanice Radio Free Europe (Radio Liberty) česky Rádio Svobodná Evropa (Rádio Svoboda), vysílající od střední Evropy k Tichému oceánu, od Baltu k Černému moři. Jejím účelem je podporovat demokratické hodnoty a instituce šířením informací a myšlenek. Sídlo: Praha 2, Vinohradská 1, české vysílání Dykova 14, Praha 10.

Myšlenka rozhlasové stanice Svobodná Evropa vznikla na Západě koncem čtyřicátých let, když v zemích střední a východní Evropy převzaly moc komunistické režimy, potlačující svobodu tisku, projevu a šíření myšlenek, pošlapávající lidská práva a omezující náboženskou svobodu. Spojené státy se rozhodly čelit totalitní cenzuře a lživé propagandě, líčící západní země jako válečné štváče, zřízením rozhlasové stanice, jejíž úkol označil pozdější americký prezident D. Eisenhower jako „sdělovat pravdu“.

V roce 1949 byl ve Spojených státech zřízen Výbor pro Svobodnou Evropu, soukromá organizace podporovaná americkým ministerstvem zahraničí. V roce 1950 bylo zahájeno přijímání zaměstnanců československého oddělení, které mělo vzniknout jako první. Zaměstnanci se přijímali výhradně z řad politických exulantů. 4. července 1950 bylo zahájeno pokusné vysílání prostřednictvím vysílačů v německém Lampertheimu.

1. května 1951 bylo zahájeno pravidelné vysílání v českém a slovenském jazyce. Prvním ředitelem československého oddělení rozhlasové stanice Svobodná Evropa se stal známý demokratický novinář Ferdinand Peroutka. Vedení stanice se přestěhovalo z New Yorku do Mnichova v západním Německu, kde byla v roce 1952 dostavěna budova, v níž se Svobodná Evropa na čtyři desetiletí usídlila. V Portugalsku byly v téže roce postaveny nové, silnější krátkovlnné vysílačky.

České a slovenské vysílání Rádía Svobodná Evropa si vzalo za úkol nahradit domácí sdělovací prostředky, které nebyly svobodné. Ve zprávách, komentářích, glosách a rozhovorech dodávalo informace z domova i ze zahraničí, které komunistický režim veřejnosti tajil, nebo jež zkrusoval, ať už se týkaly přítomnosti či minulosti. Z politických a ekonomických komentátorů vynikli Ferdinand Peroutka, Pavel Tigrid, Miloš Vaněk (alias Pravdomil Bašta), František Vohryzka (alias Josef Konopa), po roce 1968 Sláva Volný.

Do kulturních pořadů přispívali vynikající čeští spisovatelé, kteří odešli po komunistickém převratu do exilu: Jan Čep, Egon Hostovský, Zdeněk Němeček, Ladislav Radimský, dále skladatel Karel Stelibský (Praha je krásná...), filmový režisér Josef Holman (Modrý závoj), populární komik Jára Kohout, redaktorka hudebního vysílání Rozina Jadrná-Pokorná. O náboženské pořady se starali doktor Alexandr Heidler (alias Otec Křišťan), Slovák doktor Felix Mikula, dále Mons. Karel Fořt (alias Otec Karel), a evangelický myslitel a humanista Přemysl Pitter. Svobodná Evropa se těšila také podpoře českých a slovenských exilových politiků: jejím prostřednictvím hovořili k národu Petr Zenkl, Štefan Osuský, Alice Masaryková, ale i další známé osobnosti: Rafael Kubelík, Rudolf Firkušný, Marie Provazníková (náčelnice Sokola).

Postupně vznikala i další oddělení Svobodné Evropy, vysílající do Polska, Maďarska a jiných zemí komunistického bloku. V roce 1953 bylo zahájeno, rovněž z Mnichova, vysílání Rádía Svoboda, do zemí tehdejšího Sovětského svazu. Komunistické režimy v těchto zemích reagovaly jednak stavbou rušiček a rušením vysílání, jednak nejrůznějšími pokusy Svobodnou Evropu zdiskreditovat či umlčet. Po potlačení maďarského lidového povstání v roce 1956 byla Svobodná Evropa obviněna z podněcování tohoto povstání. Vyšetřování amerického Kongresu, německé vlády a Rady Evropy však ji tohoto obvinění zcela zprostito.

To už byl ředitelem československého oddělení český novinář a nakladatel Julius Firt. Po něm nastoupil doktor Jaroslav Pecháček, jehož nástupcem se stal po desíti letech Slovák doktor Samuel Beluš. V roce 1989 se stal ředitelem Pavel Pecháček, pod jehož vedením se tato rozhlasová stanice v roce 1994 přestěhovala do Prahy.

V roce 1968, po invazi vojsk Varšavského paktu do Československa a likvidace tzv. Pražského jara, přišlo do československého oddělení mnoho čerstvých exulantů z domova.

V sedmdesátých letech probíhaly v USA boje mezi stoupenci vysílání Svobodné Evropy a jeho odpůrci, kteří, zčásti pod vlivem komunistické propagandy, v něm viděli překážku tak zvaného détente neboli uvolňování napětí mezi Západem a Východem. Nakonec zvítězili zastánci vysílání, v letech 1973 až 76 však došlo k reorganizaci a změně financování rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Svoboda, které se 1. října 1976 sloučily.

Koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let došlo v některých zemích komunistického bloku k důležitému vývoji: v Československu vznikla Charta 77, v Polsku nezávislé odborové hnutí Solidarita. Svobodná Evropa informovala své posluchače pravdivě, úplně a nezkresleně o tomto vývoji, i o růstu disentu v Sovětském svazu.

21. února 1981 ke zdi budovy rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Svoboda, u křídla, kde bylo umístěno československé oddělení, bomba, jejíž výbuch zdemoloval celé křídlo budovy a těžce zranil tři zaměstnance československého oddělení: Marii Puldovou, Rudolfa Skukálka a Alana Antalise. Po otevření archivu východoněmecké státní bezpečnosti v devadesátých letech se zjistilo, že atentát provedla skupina mezinárodních teroristů, pod vedením smutně proslulého Carlose, na objednávku státní bezpečnosti z několika zemí komunistického bloku.

Československé oddělení Rádia Svobodná Evropa mělo styk s posluchači po celou dobu své existence, někdy více, jindy méně, podle politických okolností. Počátkem padesátých let to byli čerství uprchlíci, po zdokonalení Železné opony však už jen ojedinělé dopisy, posílané prostřednictvím zahraničních návštěvníků Československa. Situace se zlepšila v polovině šedesátých let, kdy režim začal povolovat svým občanům návštěvy příbuzných na Západě či turistické zájezdy. Jak se s blížícím se Pražským jarem uvolňovala cenzura poštovních zásilek, přicházelo do redakce Svobodné Evropy stále víc dopisů z Československa. Posluchači dokonce její centrálu v Mnichově navštěvovali. Zvláště populární byly u české a slovenské mládeže odpolední hudební pořady Roziny Jadrné a Luda Dvorského (vlastním jménem Ludovít Šebesta).

V srpnové invazi zesílilo rušení a zeslábl styk s posluchači. K dramatické změně došlo v tomto směru v roce 1985, když československé oddělení zavedlo telefonickou službu. Posluchači mohli na záznamník, který se po dvou minutách z ohledem na jejich bezpečnost vypínal, telefonovat své názory, vzkazy a dotazy. Prostřednictvím tohoto zařízení došlo k čilému styku mezi Svobodnou Evropou a angažovanými zastánci lidských práv doma. Mezi prominentními osobnostmi, které promlouvaly prostřednictvím tohoto telefonického spojení na vlnách Svobodné Evropy k národu, byli pražský arcibiskup kardinál František Tomášek a dramatik Václav Havel.

Československá redakce Svobodné Evropy zintenzivňuje styk s domovem i roli prostředníka mezi disidenty a národem. Jelikož před vánocemi 1988 skončilo rušení jejího vysílání, je všeobecně poslouchána. V létě 1989 přináší padesátiminutový rozhovor s Václavem Havlem, právě propuštěným z vězení. V listopadu vysílá přímým přenosem reportáž ze svatořečení Anežky České ve Vatikánu, a první interview s kardinálem Františkem Tomáškem o situaci katolické církve v Československu. Řediteli československého oddělení Pavlu Pecháčkovi se podaří získat novinářské vízum a z Václavského náměstí vysílá reportáž o událostech po 17. listopadu. Svobodná Evropa tak informuje posluchače o tom, co se děje v Praze, v době, kdy oficiální média ještě nevzala na vědomí převrat. Pavel Pecháček je sice po třech dnech z Československa vykázán, v jeho práci však pokračují spolupracovníci Svobodné Evropy.

Už v květnu 1990 otvírá Svobodná Evropa kancelář v Praze — slavnosti se zúčastnil i prezident Václav Havel. 1. srpna zahajuje československá redakce vysílání na střední vlně, kterou si pronajala od československých úřadů. Oslav čtyřicátého výročí zahájení vysílání SE do Československa se účastní nově jmenovaný pražský arcibiskup a dlouholetý posluchač SE Dr. Miloslav Vlk, který 12. května 1991 posvětil pamětní desku v kostele svatého Štěpána, připomínající čtyřicet let přenosů katolické mše do Československa.

1. ledna 1993 přestává existovat československé oddělení SE a vznikají dvě samostatné redakce: česká a slovenská. Nový americký prezident Bill Clinton navrhuje zrušení českého, polského a maďarského vysílání. Po protestech z ČR a z Polska však se ruší pouze vysílání do Maďarska. Americké vedení rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Svoboda rozhoduje, že česká a polská redakce se od mateřské organizace oddělí, vytvoří právně nezávislé entity Rádio Svobodná Evropa a přestěhují se do Prahy a do Varšavy. Americký finanční příspěvek se má rok od roku snižovat a obě stanice se mají postupně zprivatizovat. To se však podaří pouze Rádiu Svobodná Evropa v Praze — polské vysílání z nedostatku finančních prostředků zaniká. 1. července 1994 zahajuje Rádio Svobodná Evropa vysílání z Prahy, z budovy Českého rozhlasu.

Také mateřská organizace Radio Free Europe/Radio Liberty se však stěhuje o rok později do Prahy, převážně z finančních důvodů, a na pozvání prezidenta Václava Havla. 8. září 1995 začíná vysílat do zbylých východoevropských zemí a do někdejšího Sovětského svazu z budovy bývalého Federálního shromáždění v Praze.

V únoru 1996 byl dokončen jedinečný projekt v oblasti rozhlasového vysílání — spojení renomovaných zahraničních stanic RSE, RFE/RL, BBC, Hlasu Ameriky a Deutsche Welle (která mezitím už vysílání v češtině zastavila) s Českým rozhlasem na okruhu Český rozhlas 6 (Rádio Svobodná Evropa).

BBC

EDUARD STROUHAL

BBC je zkratka veřejnoprávní společnosti British Broadcasting Corporation, která provozuje nejprve rozhlasové a pak televizní vysílání ve Spojeném království od r. 1922 a je financována převážně z výnosu televizní koncese. Do zahraničí začala vysílat už v r. 1932, nejprve v angličtině pro britská území v zámoří, později v klasické arabštině a pak i v dalších jazycích: v lednu 1939 jich bylo 6, v prosinci už 14. (V r. 2000 jich je 43). Vysílání do zahraničí bylo několikrát přejmenováno, nejpozději na současné BBC World Service. I když je součástí BBC, vysílání do zahraničí, z londýnské budovy Bush House, je financováno grantem ministerstva zahraničí schvalovaným parlamentem. Britská vláda nemá vliv na obsah vysílání, ani domácího, ani zahraničního, který je dán královskou chartou, obnovovanou každých deset let. BBC je podle ní povinna poskytovat pravdivé a objektivní zprávy a komentáře. Z toho důvodu se dostala i do konfliktu s britskou vládou. Tak v r. 1956, „v době britsko-francouzského výsadbku v oblasti Suezského průplavu v Egyptě, BBC, navzdory přání tehdejší vlády, vysílala názory tisku a politiků, které s vojenskou operací nesouhlasily. Podobně v r. 1982 BBC vysílala i kritické ohlasy na britskou vojenskou operaci na Falklandských ostrovech proti argentinské invazi“.

„Poučení [...] z vysílání do východní Evropy je jednoduché, ale nadějně: pravda je velká a zvítězí – když jí budeme pomáhat.“ Tak zakončil svou přednášku o cílech a zásadách zahraničního vysílání tehdejší šéf Východoevropského oddělení BBC Maurice Latey. Pravidelné vysílání v češtině (a později i ve slovenštině) z Londýna začalo 8.zářím 1939 a prvním mluvčím byl bývalý vyslanec Československa v Británii Jan Masaryk, který, mezi jiným, pronesl památná slova „Hodina zúčtování udeřila“. Během války byla vysílací doba postupně rozšiřována a diferencována tak, že zatímco vedení Československého oddělení BBC připravovalo zprávy, dvě denní vysílání ohlašovaná jako „Hlas svobodné republiky“ byla zcela samostatná a odpovědnost za jejich obsah měla čs. exilová vláda. Hlas tlumočil názory čl. exilové vlády, podněcoval k přímým akcím, dával pokyny, např. ke tvoření Národních výborů a zajišťování kolaborantů, připravoval zrušení některých politických stran první republiky a přenášel kódovaná poselství domácímu odboji a parašutistům vyslaným z Británie. I když nepochybně součástí válečného úsilí („války slov“), devízou BBC v té době bylo vysílat stejné zprávy v relacích domácích i pro zahraničí a tyto zprávy „neučesávat“, aby to nepodkopalo důvěru posluchačů v pravdivost zpráv, ať už dobrých nebo zlých. (Za nacistické okupace, kdy vysílání BBC bylo rušeno, bylo nařizováno odstranit z přijímačů zařízení pro krátké vlny a štítky na nich varovaly, že se poslech zahraničního rozhlasu trestá kázníci nebo i smrtí). S blížícím se koncem války „BBC doporučovala občanům zemí východní a střední Evropy – a Finska, aby důvěřovali Rusům“. Na čs. území osvobozeném Rudou armádou čs. úřady neměly vlastní vysílačky. BBC se proto rozhodla, že bude plně referovat o tom, co se na osvobozených územích děje. Mělo se za to, že Slovenské národní povstání v srpnu 1944 bylo nejlepším důkazem o úspěchu vysílání BBC. Delegát Slovenské národní rady po příletu do Londýna v říjnu 1944 prohlásil, že bez londýnských vysílání by nebylo SNP. BBC každodenně vysílala komuniké velitelství SNP, několik minut po té, co došla zakódovaná do Londýna. Během Pražského povstání v květnu 1945 pražský rozhlas přebíral všechny zprávy Čs. oddělení BBC, což pokračovalo až do 3. června. 19. května 1945 se uskutečnilo simultánní vysílání Čs. oddělení BBC a pražského rozhlasu, v němž hovořil bývalý pražský primátor Petr Zenkl, osvobozený z koncentračního tábora. Bylo to poprvé, co bylo takové spojení navázáno mezi Londýnem a osvobozeným evropským hlavním městem. Podobné simultánní vysílání se uskutečnilo ještě jednou, a to v den státního svátku 28. října 1945.

S poválečným ochlazením mezinárodních vztahů takových příkladů spolupráce ubývalo, i když poslech zahraničního vysílání pokračoval, ovšem v menší míře než za války. Šest měsíců před únorem 1948 v ČSR čl. ministerstvo informací zjistilo na základě celostátního průzkumu, že každý pátý občan poslouchal BBC. Odhadovalo se, že týdenním promluvám z Londýna, které měl Sir Robert Bruce Lockhart v letech 1947-1964, naslouchaly až tři čtvrtiny občanů. V listopadu 1947 BBC slavila stříbrné výročí. Nepočítaje země Commonwealthu, dostala 73 oficiálních dopisů a telegramů i z ostatního světa, mezi nimi i z Československa. Z Prahy promluvil česky tehdejší ministr dr. Hubert Ripka, který byl za války činný v čl. vysílání z Londýna. Řekl, že vysílání BBC sloužila své zemi, ale

„nikdy současné vládě, vychovávala veřejnost a nikdy se nesnížila k tomu, aby byla pouhým nástrojem propagandy“. Na druhé straně „sovětské“ vysílačky hlásaly nepřetržitě od roku 1945 „mírovou“ propagandu a označovaly západní spojence za „válečné štváče“. Tento tón ještě zesílil v letech 1948 a 49. O důležitosti různých událostí vedoucích ke studené válce možno diskutovat. Výraznou roli nepochybně sehrál komunistický převrat v únoru 1948 v Československu, ale významným, i když méně známým datem je 24. duben 1949, kdy bez výstrahy Sovětský svaz začal rušit ruské vysílání BBC. V listopadu téhož roku to veřejně přiznal sovětský představitel Andrej Vyšinskij. Cílem bylo vymýtit, jak řekl, bezuzdné a pomlouvačné politické lži.

Směrnici pro Britské zahraniční vysílání ovšem byla zásada jeho generálního ředitele sira Iana Jacoba, podle níž BBC „nevede ideologickou válku s nikým a ani se nesnaží vměšovat do vývoje událostí v jiných zemích...úspěch bude záviset na kvalitě jejího vysílání“. BBC byla často napadána v nejrůznějších prohlášeních, karikaturách i básních. Tak moskevské vysílání v polštině v březnu 1949 označilo BBC za „plačícího radiového krokodýla“ a český básník pěl: „Dunivý Big Ben odměřuje čas / neúprosně vám nad hlavami bije. / A v hlasech, / jimiž napadáte nás / je každý večer více hysterie. / S pečeti zrady / zklamaní a zkyslí / čekáte, až vám srdce zpráchniví. / Takový trest si nikdo nevymyslí / k jakému jste se odsoudili vy!“ Ale o mnoho let později se objevila i jakási poklona v podobě konstatování, že „sovětští autoři již koncem čtyřicátých let rozlišovali hrubý antikomunismus Hlasu Ameriky a džentlmenský tón pořadů BBC.“

V roce 1952 pokrývalo rušení všechny země v Evropě pod vládou komunistů s výjimkou Jugoslávie. Bylo mnohem účinnější než nacistické, rušičky, jichž bylo až tisíc, byly zřejmě koordinovány a někdy si i navzájem „vypomáhaly“ přes hranice. BBC se tomu snažila čelit jednak zlepšením kvality vysílaného signálu a jednak koordinací frekvencí s některými jinými rozhlasovými stanicemi v NATO. (Na rozdíl od nacistické okupace v komunistické ČSR poslech zahraničního vysílání sám o sobě trestný nebyl, trestné bylo rozšiřování informací tímto poslechem získaných.) Rušení příjmu českých a slovenských pořadů BBC začalo v únoru 1952 a s přestávkami trvalo do května 1979. Úplně přestalo až za Michaila Gorbačova v r. 1988. Podle Maurice Lateyho účelem rušení bylo úplně odříznout sovětské obyvatelstvo od vnějšího světa. „Byl to vůbec nejmohutnější pokus položit rovnítko mezi pravdu a moc. A tento pokus neuspěl.“ BBC se dostalo jistého zadostiučinění i tragickým způsobem: někteří obžalovaní v procesu se „spikleneckým centrem Slánský a spol.“ v listopadu 1952 vypovídali, „že dodávání materiálů BBC bylo součástí jejich podvratné činnosti“. BBC, která o procesu referovala, již tehdy konstatovala, že tyto zločiny byly vykonstruované. Později, po rehabilitaci, někteří obžalovaní i svědci, kteří tento i jiné procesy přežili, doznali, že to, co o BBC vypovídali, byly lži, k nimž byli donuceni.

Celková skladba i délka pořadů pochopitelně prodělaly a prodělávají změny. Významná úprava redakční práce Čsl. oddělení nastala v květnu 1952, kdy týdenní jedenáctihodinová vysílací doba byla rozdělena na samostatná vysílání v češtině a slovenštině. V té době také začíná vysílání kurzu angličtiny s českými vysvětlivkami. Většina vysílací doby byla věnována dennímu zpravodajství, které bylo připravováno centrálně pro všechna jazyková oddělení jen s menšími regionálními dodatky. Zbývající část vyplňovaly přehledy tisku, aktuality, časové komentáře, zájmové rubriky, později zábavná hudba a soutěže pro posluchače. Vysílala se pro rozhlas zpracovaná díla britské i světové literatury, pásma a rozhlasové hry.

Po Helsinské konferenci v r. 1975 a po vzniku Charty 77 se postupně zvyšuje počet pořadů věnovaných vývoji událostí v Československu. Britské sdělovací prostředky projevovaly v té době rostoucí zájem o působení různých občanských iniciativ i o jejich pronásledování v celé střední a východní Evropě a referáty o tom byly vždy bezprostředně zaznamenány ve vysílání pro ČSSR. Když Václav Havel dostal 9. ledna 1989 anonymní dopis, v němž mu autor oznamoval, že na podporu činnosti Charty 77 „opět zazáří jedna lidská pochodeň“, byl tím velmi zneklidněn. „Jelikož nemám jinou možnost“, napsal, „jak neznámého odesilatele oslovit, aby od svého záměru upustil, požádal jsem zahraniční rádia o pomoc.“ V. Havel svou výzvu napsal a telefonicky sdělil do zahraničí 9. ledna 1989; téhož dne večer ji vysílaly rozhlasové stanice Svobodná Evropa, BBC a Hlas Ameriky.

Prvními pracovníky Čsl. oddělení BBC byli Češi a Slováci, kteří buď působili v Anglii ještě před německou okupací Československa, nebo tam po ní uprchli. Po válce se většinou vrátili do vlasti, i

když někteří zůstali jako zaměstnanci BBC. Po jejich odchodu do důchodu je nahradili nově příchozí uprchlíci z komunistického Československa. Podmínkou zaměstnání byl hlas vhodný pro rozhlasové vysílání a dobrá znalost angličtiny a češtiny nebo slovenštiny. Při vysílání většinou užívali pseudonymy. Každý nový zaměstnanec prošel řadou proškolovacích kurzů, aby si osvojil zásady vysílání BBC. Implicitně k nim patřilo i heslo na znaku BBC: Nation Shall Speak Peace Into Nation (Národ národu hlásá mír).

EXILOVÁ NAKLADATELSTVÍ

ALEŠ ZACH

Formování vydavatelských aktivit poúnorového exilu znesnadňovaly jak poválečná ekonomická situace a politická nestabilita západoevropských zemí, tak i počáteční iluze exilu o rychlém zvratu poměrů u nás a brzkém návratu. Pozdější odchod exulantů do zámořských zemí neumožnil ani vytvoření nezbytné silné odběratelské základny. Struktura poúnorové exilové produkce je proto bližší předchozímu válečnému exilu (příležitostné edice při časopisech a sdruženích bez dlouhodobějšího programu a soukromé náklady) než období posrpnovému. Důvodná obava z kriminalizace jakéhokoliv kontaktu s exilem účinně bránila domácím nepublikujícím autorům poskytovat svá díla do zahraničí i pronikání exilových publikací do Československa. Izolace od domácí tvorby, teprve od poloviny 50. let sporadicky připomenuté posmrtnými tisky (František Halas, Jaroslav Durych, Jan Zahradníček) spolu s absencí výrazných literárních děl (těžiště literární tvorby tohoto období zůstává v časopisech) omezovala význam většiny exilových nakladatelských aktivit 50. a 60. let na vzdorné gesto potvrzení existence svobodné tvorby.

Po prvých improvizovaných pokusech z roku 1949 (pařížské Knižnice Svobodného zítřka a Svazky úvah a studií) poskytla exilové tvorbě základnu krajanská vydavatelství v různých zemích, mj. česko-francouzská edice *Rencontres* (1950-1959) Jaroslava Trnky v Paříži, *Kruh přátel československé knihy* (1952-53) Antonína Nehasila v Chicagu a zejména edice *Bohemica Viennensia* (1954-1957) Karla Matala-Polana ve Vídni, již plně věnovaná současné exilové básnické, esejistické a prozaické tvorbě. Jen zlomek programu realizovalo nakladatelství *Editions Sokolova* (1952-1956) v Paříži, které založila s kruhem spolupracovníků časopisu *Skutečnost* studentka ženevské univerzity Meda Sokolova s cílem vydávat jak původní českou a slovenskou literaturu, tak i anglické a francouzské knihy, seznamující západní veřejnost s českou kulturou. Nejvýraznější vydavatelská osobnost 50. let, iniciátor a organizátor exilových kulturních aktivit, básník, prozaik a překladatel Robert Vlach po autorské i redakční spolupráci na *Edici satiry* (1952-1954), kterou anonymně v Londýně vydával Stanislav Brzobohatý, založil ve Stockholmu nejprve básnickou *Knižnici lyriky* (1953-1955). Zaštitěn sdružením Česká kulturní rada v zahraničí, jehož vznik 1953 sám inicioval, rozvinul 1955 ve Švédsku na subskripčním principu edici *Skřízeň svobodné tvorby* (1955-1966), jejíž distribuci (předpokládal 300 subskriptentů při nákladu 500 výtisků) měla zajišťovat síť spolupracovníků v různých zemích. Edice v prvých letech (vycházela ve Stockholmu, pak v Lundu) soustředila s výjimkou Egona Hostovského a Ferdinanda Peroutky všechny významnější exilové autory. Pokles odbytu, prohloubený Vlachovým odchodem do USA 1958 a jeho sporem se jmenovcem a vydavatelem edice *Skřízeň* (1954-1964) v Hamburku Antonínem Vlachem, řešil vydavatel koprodukcemi s Křesťanskou akademií v Římě a mnichovskými edicemi *Kamenný erb* (1953-1961) a *Lucernička* (1953-1962) redaktora Svobodné Evropy Antonína Kratochvíla. Jejich vydavatel také edici v letech 1969-1975 obnovil. Jedinou trvalou ediční základnu poúnorového exilu vytvořila katolická Křesťanská akademie v Římě. Kromě základních náboženských děl a církevních dokumentů soustředila v edicích *Studium* (od 1951) a *Vigilie* (od 1953) v redakci filosofa a teologa Karla Vrány původní i přeloženou esejistiku, křesťanskou filozofii a převážně původní beletrii. Koncem 60. let je doplnila bohemikální hagiografická edice *Sůl země* (1967-1989). V USA, kam se postupně přesouvaly ediční aktivity poúnorového exilu, působilo nakladatelství *Moravian library* (1955-1958), které v New Yorku založil bývalý filmový producent Ladislav Kolda. Těžiště významu publikační činnosti Společnosti pro vědy a umění, která zahájila činnost z podnětu Václava Hlavatého a Jaroslava Němce roku 1958 ve Washingtonu, je v časopisu *Proměny*, nikoliv v nesoustavné a nevyrovnané knižní produkci. Poměrně bohatá ediční činnost *Universum Press* (1959-1966) v New Yorku a *Universum Sokol Publications* (1968-1985) v Perth Amboy, kterou spolu s časopiseckou produkcí řídil typograf, vydavatel a redaktor Frank Švehla, přinášela v širokém spektru tituly od vrcholů české exilové tvorby přes závažná vzpomínková svědectví až k příležitostným titulům. Jen příspěvkem k politickým dějinám exilu zůstaly drobné rozptýlené edice politické publicistiky (*Národ a politika* Vojtěcha Vojíře, *Časové epištoly* Františka Klátily, *Etapa Sdružení čs. exulantů v Chicagu*, *Čin Miloslava Jana Broučka* aj.). Styl budoucí exilové ediční práce předjala *Edice Svědectví* (1956-1972, red. Pavel Tigrid), vydávaná příležitostně spolu s časopisem zprvu v New Yorku, pak v Paříži. Akcentujíc

esejistiku a politickou publicistiku rozšiřovala horizont zájmu o domácí problematiku a tvorbu i o protirežimní hnutí v dalších zemích.

Ekonomické, sociální i politické podmínky, do nichž vstupoval exil po srpnu 1968 (prosperita a zprvu vstřícně naladěné veřejné mínění v cílových zemích), se výrazně lišily od podmínek exilu pounorového. Nakladatelství posrpnového exilu, konstituující se od roku 1971 zpravidla na principu čtenářských klubů s připraveným edičním plánem, se tak zprvu obracela k poměrně široké odběratelské základně. Zlepšující se komunikační možnosti integrujícího se světa umožňovaly udržovat kontakty s potenciálními odběrateli v různých zemích (jednotlivá nakladatelství jich evidovala 300-3 000), takže místo působení nehrálo rozhodující roli. Nové reprodukční techniky, zjednodušující výrobu, skladování a přenos sazby, umožňovaly nejen operativní dotisky, ale i rozšíření produkce o reprinty starších rozebraných, nedostupných nebo v Československu prohibitních prací, případně o kolibří mutace pro tajnou distribuci do Československa. Průměrné náklady se pohybovaly mezi 1 000-2 000 výtisky (oproti zhruba 500 v 50. a 60. letech), několikerá vydání atraktivních titulů, zejména některých memoárů, umožňovala i finanční zisk. V edičních programech zprvu převažovala díla, připravená původně pro domácí nakladatelství, nová publicistika i beletrie posrpnových exulantů a reedice děl v Československu prohibitních autorů (současných i starších), publikační nabídka nových nakladatelství však rychle prolomila i počáteční skepsi či averzi tvůrců pounorového exilu, z nichž některé podnítila k nové tvorbě. Nebezpečí opětového uzavření produkce do exilové diaspory s perspektivou jejího pozvolného vyhasínání odvrátil otevřený vstup současné domácí nepseudonymní tvorby do edičních programů v polovině 70. let. Postupně rozšiřovanou spoluprací mezi formujícími se domácími samizdatovými aktivitami a exilovými nakladatelstvími nepřerušily ani pokusy československého režimu o kriminalizaci kontaktů s exilem, vzhledem k odlišné mezinárodní situaci méně účinné než po únoru 1948. Alternativní publikační možnost, kterou exilová nakladatelství nabídla, tak i při jejich kvantitativně zanedbatelném podílu na knižní produkci účinně rozrušovala ediční monopol domácí direktivně řízené nakladatelské sítě. Pokračující nepatrný podíl slovenských autorů a editorů ve formálně "československých" edičních aktivitách současně předjímal budoucí odlišnou cestu obou národních společenství.

Obecně sdílený program „vydávat současnou (jenom zcela výjimečně starší) českou a slovenskou literaturu, již československá nakladatelství doma vydávat nechtějí (nebo přesněji řečeno nemohou) buď proto, že autoři žijí za hranicemi, nebo ačkoliv žijí doma, píší tak, že vydat jejich díla je možné pouze za hranicemi" formulovalo a nejvýrazněji naplňovalo nakladatelství *Sixty-Eight Publishers* (1971-1994), založené v Torontě (Kanada) Zdenou Škvoreckou-Salivarovou. Těžice z profesionální zdatnosti spoluzakladatele, anglisty a překladatele Josefa Škvoreckého přineslo převážně v jeho redakci či za spolupráce Jaroslavy Blažkové, Antonína Brouska, Jaroslava Strnada aj. reprezentativní výběr exilové i samizdatové prózy, poezie a literatury faktu (zvláště zaměřené na memoáry), doplněný aktuálními cizojazyčnými bohemiky. Současně vzniklé nakladatelství *Index* (1971-1990), které s okruhem spolupracovníků v Kolíně nad Rýnem (SRN) řídil politolog a publicista Adolf Müller (zprvu s novinářem a překladatelem Bedřichem Utitzem), spjaté zejména s iniciativami bývalých reformních komunistů, akcentovalo kromě exilové i domácí beletrie především aktuální politickou publicistiku k širší problematice tehdejšího sovětského bloku, po roce 1977 též k aktivitám Charty 77, a překlady beletristických, publicistických i vzpomínkových děl disidentů, exulantů a obětí stalinských represí. Konzervativněji orientovaný program nakladatelství *Konfrontace* (1973-1986), které založil v Curychu (Švýcarsko) autor literatury faktu Petr Pašek, s širokou škálou původní exilové tvorby, překladů (Souostroví Gulag Alexandra Solženicyna) a značným podílem reprintů (díla Pavla Eisnera) formoval v 70. letech zejména prozaik a redaktor Jaroslav Strnad, od roku 1978 oddechovým čtivem s dominantou vlastní tvorby Vladimír Škutina, kmenový spolupracovník dalších curyšských vydavatelství *Magazín* (1979-1984) a *Polygon* (1982-1990) i nástupnického nakladatelství *Konfrontace Cramerius* (1985-1990) v Affoltern am Albis. Předčasný zánik a minimální podíl domácí tvorby na edičním programu spojuje *Konfrontaci* s prvním posrpnovým exilovým nakladatelstvím CCC Books v Mnichově (1971-1974) s mutacemi CCC Haarlem v Holandsku (1975-1978) a Freie Presse Agentur – *Edice Archa* (1976-1984) postupně v Mnichově, Wurmansquicku a Eggenfeldenu. Založili je novinář Richard Belcredi, nakladatelský redaktor Karel Friedrich a výtvarník a publicista Jaroslav Kučera), pokračoval novinář, prozaik a hudebník Josef Staněk) a nakonec je

řídil jen Jaroslav Kučera. Vydávalo především publicistiku a prózu redaktorů nakladatelství a jejich generačních druhů, rozšířenou záhy i o tvorbu příslušníků exilu poúnorového a původní i přeloženou protikomunistickou literaturu faktu. Nadprodukcí exilové i domácí poezie bez kvalitativního výběru absorbovalo specializované nakladatelství PmD – *Poezie mimo domov*, později též *Obrys/Kontur* – PmD, 1975-1990), které v Mnichově vedl básník Daniel Stroj. Další kulturní aktivity (výstavy, setkání) provázely drobné básnické edice *Akt* (1974-1977) Jaroslava Shillinga a Lucie Radové v Gelterkinden (Švýcarsko) a *Framar Publishers* (1975-1988) Jiřiny Fuchsové v Los Angeles (USA). Rozšiřující se nabídka rukopisů, sycená zejména postupným propojováním samizdatových a exilových aktivit i stálými odchody výrazných osobností do exilu, umožnila vznik edic zaměřených na vybrané čtenářské okruhy. *Edice Arkýř* (1980-1989) Karla Jadrného v Mnichově soustředila pečlivě edičně připravené a kvalitně tištěné komentované soubory veršů, esejů a uměnovědných studií. Především adresátu mimo české prostředí směřoval knižní tvorbu, přidruženou k periodiku *Revue K* básník a výtvarník Jiří Kolář v Paříži. Cizojazyčné výtvarné monografie doplnila série rozmnožených textů *Edice K* (1987-1999, red. Lubomír Martínek) v češtině a bibliofilská vícejazyčná *Defektní řada/Collection defectueuse* (1988-1989), založená na výtvarném účinku nepřesných soutisků barev. Edici politických a historických studií *Edice Národní politiky* (1984-1989) v Mnichově při stejnojmenném měsíčníku založil vydavatel českých exilových časopisů Miloš Svoboda, po jeho smrti v ní pokračoval redaktor Svobodné Evropy Jaroslav Dresler. Pokračující produkci Křesťanské akademie v Římě – jediného poúnorového vydavatelského střediska českého exilu, které pokračovalo i v 70. a 80. letech – doplnily další katolické aktivity. Neortodoxní katolická organizace *Opus bonum* (působila od roku 1972 ve Frankfurtu nad Mohanem, od 1979 v Mnichově z iniciativy benediktina Anastáze Opaska a teologa Vladimíra Neuwirtha), proslulá zejména organizací diskusních setkání ke kontroverzním otázkám exilu ve Frankenu, vydala v letech 1975-1988 v úzké součinnosti se samizdatovými aktivitami původní i přeloženou filosofickou a historickou literaturu i beletrii. Jen několika tituly doplnily v 80. letech katolickou produkci mnichovské edice *Speranza* (inicioval Karel Mácha) a *Kruh přátel českého baroka* (Antonín Kratochvíl) a protireformní katolická edice *Stojanov* (ekonom František Pindřák) v holandském Rotterdamu. Příležitostné finanční dotace Společností pro vědy a umění a dalších organizací exilovým nakladatelstvím doplnily od počátku 80. let subvence Nadace Charty 77 k podpoře rukopisů napsaných v Československu. Neoficiální agenturní spojení mezi domovem a exilem zprostředkovalo vedle dalších, mj. i publikačních aktivit od roku 1986 Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, jehož činnost zprvu v Hannoveru, později v Scheinfeldu Schwarzenbergu (SRN) organizoval historik Vilém Prečan. Na rozšiřující se komunikaci s domovem, finanční podpoře tajného dovozu literatury do Československa a na poptávce po rozebraných titulech exilových nakladatelství postavilo svůj program nakladatelství *Rozmluvy* (1982-1989), které ve Velké Británii (v Londýně, od 1985 v Purley) řídil zprvu se stejnojmennou revuí publicista, překladatel a politolog katolické orientace Alexander Tomský. Kromě vybrané původní exilové i samizdatové esejistiky a beletrie se zaměřilo především na reprinty domácích zcenzurovaných titulů a na nová vydání (vesměs reprinty) exilových bestsellerů.

LISTY

JIŘÍ VANČURA

Dvuměsíčník *Listy* založil v roce 1971 Jiří Pelikán. V letech 1971 až 1989 vycházely v Římě, od roku 1990 jsou vydávány v Praze. Třiceti dosavadními ročníky představují *Listy* nejdéle trvající periodikum založené v exilu.

Svým názvem a zaměřením navazovaly *Listy* na tradici Literárních novin, Reportéra, Politiky, Kulturného života, Smeny, Zítřka a dalších českých a slovenských periodik, úředně zastavených na přelomu 60. a 70. let. V letech exilu nesly podtitul „časopis československé socialistické opozice“. Vymezovaly se tak jako časopis tzv. třetí, tj. posrpnové emigrace, zahrnující převážně reformní komunisty. Tuto část československého exilu po řadu let spojovalo úsilí o přeměnu socialismu moskevského typu v demokratický socialismus, představa sdílená jak reformními kruhy v zemích sovětského bloku, tak většinou levicových západoevropských stran. Přes toto vymezení zahrnovaly *Listy* širší názorové spektrum a naplnily tak své výchozí předsevzetí, „zveřejňovat i protichůdné názory bez jakéhokoli známkování“.

Stejně programový a v praxi naplněný byl záměr *Listů* nestat se dalším časopisem Čechů a Slováků v zahraničí, ale tiskovinou, která bude především reflektovat poměry v normalizované vlasti a bude určena zejména čtenářům v Československu. V průběhu několika let zde již převládaly autorské materiály přicházející z domova. Doplnily je informace o opozičním hnutí v ostatních zemích sovětského bloku a podrobné zprávy o nových myšlenkových proudech v zahraničí.

Nejrůznějšími cestami, zahrnujícími jak důmyslné hromadné dopravování *Listů* do ČSSR, tak i např. vkládání jednotlivých čísel do vlaků směřujících do Československa, dostávaly se *Listy* ve stovkách a někdy i tisících exemplářů domácím čtenářům. Dělo se tak za výrazného přispění mladých aktivistů, zejména studentů ze západoevropských zemí. Protože každý z výtisků byl pak půjčován dalším a dalším československým zájemcům, lze střízlivě odhadovat počet jejich stabilních čtenářů na sedm až deset tisíc. Této, z normalizačního hlediska chápané „ideové diverzi“ věnovala stálou pozornost Státní bezpečnost. Materiály StB, týkající se *Listů* a jejich vydavatele Jiřího Pelikána, představují dnes významnou položku československých archivních fondů. Nechybějí zde ani doklady o provokacích tehdejší zahraniční rozvědky, zprávy o *Listech* zabavených při domovních prohlídkách a soudní rozsudky vynášené nad občany, kteří *Listy* rozšiřovali.

Vydávání exilového časopisu v Římě, kde tehdy nebyl jediný sazeč ovládající češtinu, znamenalo práci neobyčejně obtížnou i nákladnou, hrazenou z prostředků sympatizujících jednotlivců a nevládních organizací. Od svého počátku a přes mnohé těžkosti *Listy* vycházely zcela pravidelně, jejich obsah se stále víc přibližoval k problémům domova a rozsah časopisu se zvýšil z původních čtyřiceti na osmdesát stránek. Již ve druhém desetiletí existence *Listů* byla vždy uprostřed roku věnována mimořádná pozornost i mimořádný rozsah domácí literární tvorbě, výběru, který pořádal A. J. Liehm. Tyto soubory, nazvané Čtení na léto, dokumentovaly skutečnost, že vedle oficiální československé literatury existuje také hodnotná svobodná tvorba. Od roku 1973 byla vydávána cizojazyčná verze *Listů*, která německou a zanedlouho také francouzskou, italskou a skandinávskou veřejnost informovala o československé demokratické opozici.

Třicet dosavadních, zejména však dvacet exilových ročníků *Listů* představuje nezastupitelný pramen ke dvěma závěrečným desetiletím československé protitotalitní rezistence. Mnohé ze zpráv a analytických článků, uveřejněných v *Listech*, byly věnovány skutečností jinde nezaznamenaným a zapomínaným, přestože významně dokreslují tehdejší dobu. Značná pozornost byla např. věnována perzekuci, již totalitní režim postihoval opoziční aktivity. Od roku 1977 zde také byla podrobně zaznamenávána činnost Charty 77 a hlavní dokumenty, které vydala, následně také zprávy Výboru na podporu nespravedlivě stíhaných včetně podrobností o trestním stíhání členů této iniciativy.

Soubor všech 114 předlistopadových čísel *Listů* a jejich příloh je badatelům přístupný v několika pražských a krajských vědeckých knihovnách. Orientaci v obsahu usnadňují rejstříky vydané zatím k ročníkům z let 1971-1983, pomoc při nalezení jednotlivých materiálů může případně poskytnout i současná pražská redakce *Listů*.

OPUS BONUM

RICHARD BELCREDI

Katolická laická organizace Opus Bonum byla založena v roce 1972 ve Frankfurtu nad Mohanem. Jejím iniciátorem byl křesťanský filosof dr. Vladimír Neuwirth. Pod předsednictvím břevnovského arcipata dr. Anastáze Opaska OSB navazovala na dílo katolického myslitele a vydavatele Josefa Floriána. Počátkem 70. let uspořádalo sdružení v obci Hünfeld u Fuldy v Badensku-Würtenbersku několik tzv. akademických týdnů, věnovaných tématům křesťanské filosofie. Od roku 1972 pořádalo Opus Bonum každoročně o svatodušních svátcích v dolnobavorském klášteře Rohr setkání mládeže, věnované tématům jak z českých dějin tak i ze současnosti (např. Charta 77).

K výraznému zintenzivnění činnosti došlo v letech 1976-1990, kdy se stal jednatelem organizace dr. Richard Belcredi. K aktivním členům a spolupracovníkům Opus Bonum patřily od té doby významné osobnosti českého exilu jako Pavel Tigrid, Ivan Medek, Karel Skalický, Petr Kolář, Karel Kryl, Milan Schulz, Antonín Měšťan, Jiří Lederer, Vilém Prečan, Vladimír Blažek, Vladislav Krtíl, Ivana Schustrová, Milan Kubes a další. Od roku 1976 pořádalo sdružení každým rokem v severobavorském Frankenu celoexilová setkání, věnovaná převážně politickým a aktuálním tématům (např. Únor 1948 očima vítězů a poražených, Charta 77, Češi a Slováci, Česko-polské vztahy, Svědectví Pavla Tigrida, Problematika mladé generace, Současná kultura apod.). Tato setkání byla otevřena všem bez ohledu na jejich náboženské, filosofické, či politické přesvědčení. Referáty a příspěvky zasílali do Frankenu (pod pseudonymy) i opoziční intelektuálové z okruhu Charty 77. Pozornost nejenom v exilu vzbudilo tzv. Frankenské prohlášení z roku 1978, které podepsala řada exilových osobností: „Po roce 1945 byly v ČSR postaveny mimo zákon nejdříve miliony občanů německé národnosti a princip odplaty zvítězil nad principem spravedlnosti a práva. Po únoru 1948 byli mimo zákon postaveni občané, v nichž diktatura viděla politickou opozici proti komunismu, v dalších letech to pak byli všichni ti, kteří kriticky vystupovali proti vládnoucí totalitní moci – až nakonec po srpnu 1968 to spolu s ostatními občany byla i velká část komunistů samých.“

Významná byla také vydavatelská činnost Opus Bonum. Do konce 70. let vydalo sdružení několik příležitostných tisků a podílelo se na vydávání některých titulů v exilových nakladatelstvích (Křesťanská akademie, Index-Kolín, Poezie mimo Domov). Soustavnější nakladatelská činnost se rozvinula od počátku 80. let za redakce Milana Kubese. Vydávány byly sborníky ze symposií, původní i přeložená filosofická i historická literatura a křesťanská poezie. Současně byli do edičního programu zařazováni i autoři ze samizdatů. Téměř celý náklad každé publikace byl určen do Československa. Celkem bylo vydáno na 30 titulů.

Jako sesterská organizace sdružení sudetoněmeckých katolíků Ackermann-Gemeinde usilovalo Opus Bonum o smíření mezi Čechy a sudetskými Němci. U příležitosti 40. výročí konce 2. světové války vydaly v květnu 1985 v Pasově obě organizace společné prohlášení, v němž označují události roku 1945 v tehdejší ČSR mj. za trumf myšlenky kolektivní viny, jež přinesla milionům lidí bezpráví, strádání a ztrátu domova a vyzvaly obě strany ke kritické a sebekritické reflexi minulosti. Ve spolupráci s Ackermann-Gemeinde a nadací Hanns-Seidel-Stiftung uspořádalo Opus Bonum v 80. letech několik symposií s mezinárodní účastí, věnovaných situaci v církvi a věřících v tehdejší ČSSR a zemích sovětského bloku.

PALACH PRESS

PETR BLAŽEK

V únoru 1976 byla v Londýně ustavena tisková a literární agentura Palach Press, která publikovala opoziční dokumenty, organizovala kampaně za propuštění politických vězňů a udržovala kontakty s opozicí ve východoevropských zemích. Na jejím vzniku měl hlavní podíl Jan Kavan, který se v roce 1970 rozhodl zůstat v exilu. V druhé polovině šedesátých let se jako student Filozofické fakulty Univerzity Karlovy podílel na činnosti levicově orientovaného vysokoškolského hnutí. Politickým aktivitám se věnoval také v Londýně, kde studoval od roku 1968. Jako zástupce Československého vysokoškolského výboru se v roce 1970 zúčastnil ve Stockholmu konference mírové nadace Bernarda Russela, na níž byla odsouzena srpnová okupace Československa. Spolu s několika dalšími levicovými intelektuály mladší generace založil na počátku 70. let londýnský Výbor na obranu československých socialistů.

Agentura Palach Press se vedle výše uvedených aktivit věnovala zejména tajné distribuci exilové literatury do Československa, odkud kurýři na zpáteční cestě přiváželi samizdatovou produkci, dopisy a dokumenty. Po vzniku Charty 77 se spolupodílela na publikování anglické verze *Informací o Chartě 77 (Information on Charter 77)* a vydávala své periodikum *Bulletin Palach Press Limited*. Do roku 1981 byl společníkem agentury Jiří Pelikán, v dalším období pracovali v britské metropoli po svém odchodu do exilu signatáři Charty 77 Zdena Tominová a Aleš Macháček. Mezi pomocníky londýnské agentury patřili od jejího vzniku zejména levicově orientovaní občané západoevropských států, kteří působili především jako řidiči kempinkových vozů, převážejících do Československa exilovou literaturu. Mezi české spolupracovníky patřili Jiřina Šiklová, Petr Uhl, Anna Šabatová, Miroslav Tyl či Jiří Müller. V dubnu 1981 bylo po zachycení jedné ze zásilek příslušníky Státní bezpečnosti, která měla ve skupině Jiřiny Šiklové nasazeného tajného spolupracovníka, zadrženo velké množství signatářů Charty 77, z nichž někteří strávili ve vazbě několik měsíců. V souvislosti s tímto případem byl Jan Kavan opakovaně obviněn z neopatrnosti (v zásilce byl seznam adres českých odběratelů pařížského *Svědectví*).

V 80. letech patřili Jan Kavan a Zdena Tominová mezi hlavní iniciátory dialogu východoevropského disentu a části západního mírového hnutí. V jeho rámci proběhlo za spolupráce agentury několik petičních kampaní a byly publikovány společné programové návrhy na překonání blokového rozdělení evropského kontinentu. V druhé polovině osmdesátých let zintenzivněla vzájemná spolupráce exilových i domácích opozičních hnutí v sovětském bloku; jedním z jejích výsledků byl vznik společného exilového časopisu *East Reporter Revue*. Jan Kavan v tomto období uskutečnil pod změněnou identitou několik cest do Polska, Maďarska a Československa, kde se setkal s představiteli Charty 77. Od roku 1988 spolupracoval s Východoevropskou informační agenturou (VIA), jejíž zprávy zprostředkovával západním médiím, zejména britské BBC. V 90. letech byl Jan Kavan označen za tajného spolupracovníka StB a celá kauza skončila v roce 1996 výrokem Městského soudu, podle něho se prokázalo, že Jan Kavan s StB vědomě nespolečně pracoval.

SVĚDECTVÍ

PETR BLAŽEK

Dne 28. října 1956 vyšlo v New Yorku první číslo exilového časopisu *Svědectví*. Čtvrtletník pro politiku a kulturu, jak bylo periodikum v podtitulu nazváno, založila redakční rada, jejímiž členy byli Vilém Brzorád, Radomír Luža, Jiří Horák, Mojmír Povolný, Josef Jonáš, Jiří Kárnet, Jan M. Kolár a Emil Kovtun. Později se na její práci podíleli také Jan Čep, Jiří Kovtun, Vladimír Peška, Jan Starý či Josef Ševčík. Redaktorem se na dlouhých čtyřiatřicet let stal Pavel Tigríd, publicista se značnými žurnalistickými zkušenostmi. Za války pracoval pro rádio BBC a po válce řídil týdeník *Obzory*. Po únorovém převzetí moci KSČ odešel do exilu a v roce 1951 se po založení Svobodné Evropy stal do listopadu 1952 jejím programovým ředitelem. V roce 1960 se redakce *Svědectví* přestěhovala do Paříže, kde zůstala až do roku 1990. Časopis se tak stal důstojným, byť skromnějším souputníkem polského exilového měsíčníku *Kultura*, který řídil ve francouzské metropoli Jerzy Giedroyc.

Nový exilový časopis se přihlásil k tzv. gradualistické koncepci, reagující na postupné uvolňování mezinárodního napětí a neúspěch maďarského povstání. Podle představ Pavla Tigrída, který tento pragmatický přístup popsal v knize *Marx na Hradčanech*, již nemělo za dané situace násilné řešení naději na úspěch. Navrhoval proto vnímat komunistickou moc jako dynamickou, proměnnou a vystavenou vnitřním společenským změnám. V této souvislosti *Svědectví* neodmítalo případný kritický rozhovor s reformně orientovanými členy komunistické strany, neboť jej vnímalo jako cestu k překonání stalinistické praxe. I z tohoto důvodu byli za jednoho adresátů vybráni čtenáři z nově nastupujících generací v Československu, kam byla část nákladu zasílána. Již první číslo, které vyšlo v nákladu tisíc kusů, vyvolalo velkou pozornost v exilovém prostředí. Redakce časopisu se v následujících letech stala opakovaně předmětem kritiky pro svůj údajně kompromisní postoj. Například v únoru 1962 popsal Výbor svobodného Československa ve Washingtonu ve svém oběžníku koncepci časopisu jako neospravedlivitelné přijetí sovětské teorie o mírové koexistenci států s odlišnými politickými systémy.

Ohlas získalo *Svědectví* také u představitelů komunistického režimu v Československu. Dokládají to mimo jiné články v *Rudém Právu*, v nichž bylo opakovaně označeno za protistátní tiskovinu. Vedle tradičních verbálních útoků se činnost pařížské redakce stala předmětem trvalého zájmu komunistické rozvědky. Ta využívala vedle tajných odposlechů také řadu svých agentů, mezi nimiž měl výjimečné postavení ředitel vídeňské kanceláře Svobodné Evropy Ivo Šafář, který zprostředkoval pod kontrolou Státní bezpečnosti rozesílání časopisu do Československa. V roce 1967 proběhl v Praze soudní proces, v němž byl Pavel Tigríd v nepřítomnosti odsouzen na čtrnáct let nepodmíněně. Spolu s ním byl odsouzen k pěti letům odnětí svobody nepodmíněně také pražský dopisovatel *Svědectví*, spisovatel Jan Beneš. Z vězení byl propuštěn v květnu 1968, kdy mu odstupující prezident Antonín Novotný udělil amnestii. Během Pražského jara přestal časopis vycházet; hlavním důvodem byla vedle zrušení cenzury obava redakce, aby nebyly případné kritické články zneužívány k nátlaku proti domácímu reformnímu proudu. Krátkodobé uvolnění napomohlo navázat nové osobní kontakty s domovem, které se zužitkovaly v následujícím období. Jedním z návštěvníků pařížské redakce *Svědectví* byl například Václav Havel.

Po srpnové okupaci začalo *Svědectví* opět vycházet a na jeho stránkách dostávali prostor reprezentanti reformního hnutí, kteří odešli do exilu. Do časopisu přispívali také ve stále větší míře autoři přímo z Československa. Byly zde publikovány politologické a historické studie, komentáře, rozhovory, diskusní příspěvky, literární texty, bibliografické přehledy a po vzniku Charty 77 také její dokumenty. Na podzim 1977 byl za spolupráci s exilovými časopisy (včetně *Svědectví*) odsouzen ke třem letům odnětí svobody nepodmíněně signatář Charty 77, publicista Jiří Lederer. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se spolupráce *Svědectví* s domácím opozičním hnutím prohloubila; obsah dvou čísel (59 a 62) byl v tomto období dokonce připraven přímo v Praze. V roce 1981 byl pracovníky StB zadržen kempinkový vůz s exilovou literaturou, vypravený do Československa Janem Kavanem z podnětu Pavla Tigrída a Jiřího Pelikána. Na základě nalezeného seznamu odběratelů *Svědectví* byla následně zadržena řada signatářů Charty 77, z nichž někteří strávili ve vazbě několik měsíců. V květnu 1984 se Pavel Tigríd po dlouhodobých osobních

neshodách rozhodl ukončit spolupráci s dosavadními členy redakční rady a dále řídil časopis ve spolupráci s anonymní radou (jejímiž členy byli zřejmě mj. Ilja Kuneš, Jan Otava či Jacques Rupnik).

Časopis byl rovněž vydáván ve zmenšeném, kapesním formátu a zásadní články vycházely v osmdesátých letech jako samostatná čísla pod názvem *Výběr ze Svědectví*. Reprint prvních devíti ročníků časopisu vydalo exilové nakladatelství Dialog ve Frankfurtu nad Mohanem. Vedle časopisu vznikla od počátku navíc knižní *Edice Svědectví*, v níž do roku 1972 vyšlo celkem třináct samostatných svazků. V druhé polovině osmdesátých let se *Svědectví* stalo zřejmě nejčtenějším exilovým časopisem v domácím prostředí. Potvrzuje to náklad posledního předlistopadového čísla: z jednadvaceti tisíc kusů putovalo do Československa patnáct tisíc výtisků. V roce 1990 vyšlo *Svědectví* poprvé zcela legálně; první pražské dvojčíslo přineslo zásadní příspěvky z minulých čísel. Na počátku devadesátých let vyšla ještě tři monotematická čísla a v roce 1992 se posledním, třiadvadesátým číslem historie nejvýznamnějšího exilového časopisu definitivně uzavřela.

STUDIE

KAREL SKALICKÝ

Časopis *Studie* byl založen roku 1958 z iniciativy prof. Karla Vrány a spoluprací mons. Františka Plannera jako tiskový orgán české Křesťanské akademie v Římě, a to vedle už vycházejícího jejího měsíčníku *Nový Život*. Původním účelem *Studií* bylo umožnit publikaci obsažnějších česky psaných studií a článků, které se pro svůj rozměr nevešly do *Nového Života*. *Studie* tak začaly vycházet nepravidelně jako cyklostylovaný občasník až do roku 1966. Do té doby byl jejich redaktorem prof. Karel Vrána, který v osmi letech vydal 12 čísel. V roce 1965 přišel do Říma kardinál Beran, který se o tento časopis zajímal do té míry, že umožnil jeho pravidelné vydávání tiskem čtyřikrát do roka. Prof. Vrána, který bydlel i pracoval mimo Řím, požádal tenkrát Skalického, aby se ujal redakce. Skalický nabídku přijal a byl pověřen funkcí hlavního redaktora. V prvních dvou letech mu z Londýna pomáhal básník dr. Ivan Jelínek. Časopis byl v té době veden tak, aby obrážel pokoncilové teologicko-filosofické vření v katolické církvi. V polovině 70. let se však začaly pociťovat meze tohoto příliš akademického zaměření a požadovala se větší angažovanost směrem k českému národu a církvi. Proto na symposiu Křesťanské akademie v Brixenu r. 1976 převládl názor, aby *Studie* vycházely už ne čtyřikrát, ale šestkrát ročně a věnovaly pozornost i hospodářským, společenským a politickým problémům. V r. 1977 se začalo s pomocí dr. Jaroslava Pecháčka a později dr. Antonína Kratochvíla s touto novou linií. S tímto rokem však též začalo ve vlasti hnutí Charty 77. *Studie* se otevřely dokumentaci a teoretické reflexi této občanské iniciativy. To mělo za následek vlnu kritiky jak ze strany komunistického režimu, tak ze strany představitelů disentu, kteří se při této otevřenosti obávali přílišného „levičáctví“. To donutilo Skalického, aby jasně formuloval svou linii. To učinil v druhé polovině února 1979, kdy napsal *Nástin ideové linie Studií*. Ta byla schválena na schůzi širší redakční rady v římském Nepomucenu 4.3.1979. Kritiky sice neustaly, ale staly se jen zálužnějšími. Vytýčená linie však byla schválena na plenárním sjezdu Křesťanské akademie v Brixenu r. 1981, v r. 1982 znovu potvrzena na sjezdu v Tridentu a v r. 1983 opět na sjezdu ve Veroně. Aby se účinněji čelilo kritice, ustavila se úzká redakční rada ve složení mons. Josef Benáček, P. Josef Koláček S. J., P. Václav Steiner a prof. Karel Skalický jako hlavní redaktor. V duchu linie vytyčené v *Nástinu* a uveřejněné v č. 132/1990 *Studií*, byl tento časopis veden až do r. 1990 včetně, kdy jeho vydávání ustalo z důvodů změněné politické situace. Nový prezident československé republiky Václav Havel vyjádřil 13.3.1991 prof. Skalickému uznání: „Vydáváním *Studií* jste s křesťanskou velkorysostí a otevřeností po léta poskytoval publikační možnosti všemu hodnotnému a naléhavému, co česká a slovenská kultura vytvořila. Mám za to, že jste tak upozornil široký okruh naší katolické veřejnosti, domácí i exilové, na existenci jiných myšlenkových okruhů nonkonformních vůči vládnoucí komunistické totalitě a vyvolal vzájemný interes, který vyústil ve vzájemnou solidaritu a spolupráci, jež vedla v posledku k dnešním společenským změnám. [...] Sám jako dlouholetý čtenář *Studií* bych chtěl za to vše upřímně poděkovat Vám i Vaším spolupracovníkům.“

ČESKÁ KŘESŤANSKÁ AKADEMIE V ŘÍMĚ

KAREL SKALICKÝ

Počátky České křesťanské akademie v Římě leží v německých uprchlických táborech roku 1948. Tam se soustředil po únorovém komunistickém puči veliký počet českých a slovenských utečenců, mezi nimiž bylo i hodně křesťanů římskokatolického vyznání. Ti založili Katolickou akci, kterou nazvali Cyrilometodějská liga. Jejím předsedou se stal dr. Zdeněk Ehler, akademický činitel v diplomatických službách, jenž se stal profesorem na univerzitě v Dublinu a později profesorem slavistiky na univerzitě v Lundu. Jelikož v členstvu Cyrilometodějské ligy bylo mnoho intelektuálů, založili při ní studijní ústav, který nazvali Československá křesťanská akademie (KA). Jejím předsedou se stal též dr. Ehler. Třeba však dodat, že tato KA, která se zvala „československá“, byla prakticky čistě česká.

Postupně, jak čeští uprchlíci odcházeli ze sběrných táborů do emigračních zemí, se členská základna Cyrilometodějské ligy rozběhla do světa a byla do značné míry absorbována novým prostředím. KA se přenesla do Londýna, kde začala vydávat časopis Nový Život. Šťastným řízením se však stalo, že do Říma byl v té době poslán z Prahy mons. František Planner, aby ve funkci vicerektora československé bohoslovecké koleje Nepomucenum vystřídal jejího dosavadního vicerektora mons. Josefa Bezdíčka. Ten se však už nemohl vrátit do vlasti, jež se stala komunistickou. Zůstal proto i nadále ve funkci vicerektora a mons. Planner se mohl naplno věnovat vší práci spojené s KA. Tím se stalo, že těžiště KA se přeneslo z Londýna do Říma a mons. Planner se stal jejím sekretářem.

V 50. letech se tato instituce málo podobala akademii. Měla vyhrazený kousek třetího patra v koleji Nepomucenum, na via Concordia 1. Práce KA byla v této době mnohostranná, neboť musela: 1) vytvářet a posilovat síť české duchovní správy v zemích, kde se soustředil největší počet českých uprchlíků, 2) podchycovat jejich mládež a organizovat letní tábory mládeže s výukou češtiny, 3) starat se o pomoc emigrantům přicházejícím do uprchlických táborů, 4) vydávat potřebnou českou literaturu bohoslužebnou, náboženskou, vědeckou a krásnou, 5) vypomáhat církvi ve vlasti zasláním léků, knih, tiskovin a dopravních prostředků pro kněze mající ve správě více farností. Na opravdu studijní činnost tak nebyl ani čas, ani síly, ani finance. Jen v roce 1958 se zrodil z iniciativy prof. Karla Vrány vedle měsíčníku Nový Život i cyklostylovaný občasník Studie, který připravoval Vrána z Benevantu a Planner tiskl v Římě.

V roce 1965 však přibyl do Říma vypovězenec z vlasti kardinál Beran. Ten založil vedle KA instituci zvanou České náboženské středisko Velehrad, které mělo za úkol převzít od KA všechnu činnost neodpovídající povaze akademie. Předsedou Velehradu byl zvolen r. 1967 mons. Jaroslav Škarvada a jeho sekretářem byl jmenován salesián P. Vojtěch Hrubý. Velehrad tak vytvořil pro KA solidnější základnu, takže se mohla plně věnovat vydavatelské činnosti. Vedle už zmíněných dvou časopisů si vytvořila tři knižnice: náboženskou edici vedenou mons. J. Polcem, v níž vycházely knihy převážně výchovně-náboženského, historického a bohoslužebného charakteru, edici Vigilie vedenou mons. J. Benáčkem a P. J. Koláčkem, kde vycházela poezie a krásná literatura a edici Studium vedenou prof. Vránou, kde vycházely texty vědecky náročné. Mons. Polc pak ještě vedl knižní řadu komentářů ke koncilovým dokumentům.

O studijní činnost KA se přičinili Vrána a Skalický. Začalo se nejprve schůzkami širšího redakčního kruhu Studií, jež z vůle kardinála Berana začaly vycházet r. 1967 pravidelně tiskem pod vedením K. Skalického. První schůzka byla v Innsbrucku 20.8.1970 (místo a úkol teologie v dnešním světě). Druhá byla ve Frascati u Říma 31.8. - 2.9.1973 (církve ve společenských proměnách našeho světa). Tím byla připravena půda pro studijní setkání celé KA, k němuž došlo v Brixenu 2.-3.9.1974 (křesťanství v dnešním světě). Druhé setkání, k němuž došlo rovněž v Brixenu 23.-25.8.1976, mělo za námět „teologické zesoučasnění“. Třetí brixenské setkání (29.8.-1.9.1977) se tázalo: „Co vyslovila česká křesťanská literatura v posledním čtvrtstoletí?“ (dokumentace vyšla ve sborníku Slovo a naděje, 1978). Další studijní setkání pak následovala téměř každoročně. V této době byl předsedou KA kníže dr. Karel Schwarzenberg. Sekretářem KA byl po mons. Plannerovi, který se stal v roce 1963 rektorem Nepomucena, jezuita P. Petr Ovečka. V této době vznikla i cílá spolupráce mezi KA a

Opus bonum (dr. VI. Neuwirth, opat A. Opasek, hrabě R. Belcredi), neboť Vrána a Skalický byli jeho zakládajícími členy. Živá spolupráce byla i s Československou společností pro vědy a umění díky osobnímu přátelství mezi dr. Karlem Hrubým a Karlem Skalickým.

KA se pokusila také o ekumenický dialog. Z iniciativy prof. Skalického a prof. Jana Milíče Lochmana se redakční kruh Studií účastnil dvou ekumenických setkání českých katolických a evangelických teologů. První bylo v Maulsu poblíž Brixenu 5.-8.9.1977. Druhé bylo ve Švýcarsku, v Baulmes 24.-27.9.1979. Tím byla připravena půda pro ekumenické setkání, jehož se zúčastnila celá KA a jež se konalo v Brixenu 9.-11.9.1981 na téma „Osobnost a dílo Mistra Jana Husa“ (srov. Studie 78/1981).

Po smrti dr. Karla Schwarzenberga byl po delším interregnu zvolen r. 1990 do funkce předsedy KA mons. prof. Karel Vrána. Pád komunismu vtáhl převážnou část činnosti římské KA do vlasti. Její sekretář zůstal v Římě a nadále vede a vydává Nový Život. Její předseda přesídlil do vlasti a vede dál edici Studium, která v posledních letech přinesla vysoký počet kvalitních vědeckých prací. Studie ukončily sice svou existenci jako římský časopis, ale pokračují trochu jiným způsobem v knihovnici zvané Studie teologické fakulty Jihočeské univerzity, které vede prof. Karel Skalický a vydává s podporou prof. Karla Vrány.

PROMĚNY

KAREL HRUBÝ

Čtvrtletník Československé společnosti pro vědy a umění (SVU) byl založen v USA 1964 (vydáván do konce roku 1991 – celkem 28 ročníků). Jeho posláním bylo informovat české a slovenské čtenáře ve světě o dění v české a slovenské kultuře, přinášet výsledky vědecké a umělecké práce v zahraničí i propagoval českou a slovenskou kulturu ve světě. Časopis poskytoval ochotně stránky i autorům v Československu, kteří se v komunistickém režimu nemohli svobodně vyjadřovat a tisknout. Přinášel studie, eseje, polemiky, ukázky z poezie i beletrie, recenze a zprávy o kulturních událostech doma i v exilu. Byl rozšiřován i mimo členskou základnu SVU mezi českými a slovenskými krajany ve Spojených státech, Kanadě, Evropě i Austrálii. V 80. letech se dařilo dopravovat Proměny různými cestami i do Československa. Rozsah vzrostl z původních 64 stránek na 128; v posledním desetiletí, kdy Proměny přinášely i hodnotné ilustrace, se rozsah jednotlivých čísel rozšířil až na 192 stránek.

Prvním redaktorem (1964-1971) byl Ladislav Radimský, N. York (pseudonym Petr Den), jemuž se podařilo získávat příspěvky od známých exilových vědců, umělců i politiků jako byli R. Wellek, J. Hlavatý, K. Hujer, O. Odložilík, O. Machotka, R. Kubelík, R. Firkušný, E. Hostovský, Jan Čep, I. Jelínek, F. Listopad, V. Bušek, A. Procházka, L. Feierabend, J. Lettrich, J. Slávik, M. Kvetko, K. Lisický, F. Peroutka, J. Urzidil, A. Kratochvíl, M. Součková, O. Valeská, G. Geopfertová, J. Fuchsová a řada jiných. V roce 1971 převzal řízení časopisu Jiří Škvor, Montreal (básnickým jménem Pavel Javor). K autorskému jádru přibyla jména jako J. W. Brügel, J. M. Čapek, R. Jakobson, E. Kohák, K. Skalický, V. Kusín, A. Selucký, J. Škvorecký, I. Pffaff, M. Povolný, R. Preisner aj. Od roku 1979 řídil Proměny Ladislav Matějka, slavista na univerzitě v Ann Arbor. Výkonným redaktorem byl J. Staša z Cambridge, Mass. Okruh přispěvatelů se v té době rozšířil zejména o autory žijící v Československu, jako V. Černý, J. Gruša, V. Havel, J. Chaloupecký, J. Seifert; z Paříže přispíval J. Kolář, objevující se politologické a sociologické studie J. Krejčího, Z. Sudy, R. Szporluka, slavisty L. Ďuroviče, historika V. Mamatey aj.

Od roku 1982 až do zastavení časopisu na konci r. 1991 byl řídícím redaktorem Karel Hrubý, sociolog působící v Basileji. Výkonnou redaktorkou byla Zdena Brodská, Michigan; redaktorem slovenských čísel (vycházela jednou do roka) se stal Branislav Štefánek a po jeho smrti Josef Špetko (oba Mnichov). Proměny se tiskly u Zdeny Škvorecké-Salivarové v Torontě. Na stránkách časopisu se v té době častěji objevují jména autorů posrpnové exulantské vlny jako V. Bělohorský, K. Chvatík, J.M. Lochman, A. Měšťan, J. Mlynárik, T. Strauss, M. Vaněk; zesílila spolupráce domácích českých a slovenských autorů, kteří do Proměn posílali své příspěvky (většinou prostřednictvím Prečanova Dokumentačního střediska V Scheinfeldu): z básníků J. Hauková, J. Skácel, J. Vladislav, filosofové V. Benda, L. Hejdánek, B. Komárková, M. Machovec, Z. Neubauer, R. Palouš, P. Rezek, z historiků zde byli zastoupeni J. Křen, J. Mezník, F. Šamalík, F. Kautman, J. Jablonický, ze sociologů a politologů M. Kusý, J. Kohout, M. Šimečka, J. Šiklová, z kritiků vedle J. Chaloupeckého O. Sus, M. Jungmann, S. Machonin, z literátů V. Havel, B. Hrabal, E. Kantůrková, K. Pecka, H. Ponická, D. Tatarka, L. Vaculík a mnoho jiných.

Většina čísel měla smíšený charakter (vědecké stati, ukázky z literární tvorby, kritické marginálie ap.), některá čísla však byla monotematická: tak např. padesátému výročí Československé republiky bylo věnováno jedno číslo v roce 1968; v roce 1970 se vzpomnělo na 300. výročí úmrtí J. A. Komenského; k 10. výročí smrti Jana Patočky vyšel sborník věnovaný jeho myšlení a dílu (čís. 1/1987). Také přednášky Evropských konferencí SVU, které se konaly ve Švýcarsku, byly zachyceny v samostatných číslech: filosofie českých a slovenských dějin (Interlaken, 1976), Masarykův humanitní odkaz (Interlaken 1980), My v Evropě – Evropa v nás (Bern-Gurten, 1983), Ohrožené dědictví střední Evropy (Thun, 1985). V Proměnách se také na podnět chartistů konala diskuse mezi domovem a exilem (č. 2/1987). Zejména poslední léta před listopadem 1989 a ještě dva roky po něm byly stránky Proměn plodným setkáním domácí a exilové kultury, která přes rozdílnost podmínek a prostředí byla svým duchem stále jednotná.

SLOVENSKÝ DEMOKRATICKÝ EXIL

SLAVOMÍR MICHÁLEK

Po únorovém komunistickém převratu v roce 1948 se v Československu spustila masová emigrační vlna. Stát opouštěli lidé různých profesí, kteří nesouhlasili s nastolením totalitní diktatury jedné politické strany.

Slovenský politický pouťorový exil tvořili zástupci nekomunistických stran, zejména Demokratické strany, nestraníci a diplomaté (Jozef Lettrich, Samuel Belluš, Rudolf Fraštacký, Martin Kvetko, Michal Múdry-Šebík, Mikuláš Franek, Emanuel Böhm, Michal Zibrín, Kornel Filo, Matej Josko, Štefan Kočvara, Štefan Osuský, Juraj Slávik, Ján Papánek, Mikuláš Ferjenčík, Jozef Dieška a další).

Větší část slovenského exilu se usadila v USA a v Kanadě, ale významný pokus o vytvoření exilové politické organizace spolu s demokraticky smýšlejícími Čechy proběhl i v Evropě. 20. srpna 1948 bylo v Londýně založeno Ústředí demokratických Čechů a Slováků. Slovenskou část v něm reprezentovali Samuel Belluš a Štefan Kočvara. Základním cílem tohoto orgánu bylo sjednocení československého exilu a vytvoření oficiálních kontaktů v zahraničí a pomáhat dalším uprchlíkům z komunistického Československa. Součástí organizace byly ústřední výbor a oblastní rady.

Simultánně se vznikem londýnského ústředí se začali organizovat rovněž Češi a Slováci v Americe. Nejvýhodnějším a nejreálnějším se totiž ukázalo umístění jejich ústředního orgánu v USA. Iniciativní v této věci byli zejména Slováci kolem Jozefa Lettricha a Štefana Osuského. Na pracovním setkání zástupců Slováků a Čechů 17. června 1948 v New Yorku vytvořili 14ti členný Přípravný výbor (bylo v něm 8 Slováků – Ján Ambruš, Fedor Hodža, Jozef Lettrich, Michal Múdry-Šebík, Štefan Osuský, Ján Papánek, Juraj Slávik, Ľudovít Ruhmann; a 6 Čechů – Miloš Hanák, Ferdinand Jičínský, Jindřich Kolovrat, František Němec, Jan Mládek, Vladimír Laška), jehož cílem bylo založit Radu svobodného Československa. Ta se měla skládat: „z bývalých členů vlády, parlamentu a Slovenské národní rady, kteří po převratu 1948 opustili republiku a kteří manifestovali své demokratické přesvědčení, dále z velvyslanců a vyslanců, kteří rezignovali na funkce na protest proti komunistickému převratu, komunistickému totalitnímu diktátu a bolševické dominaci silou, a dále v Radě měli být prominentní osobnosti československého veřejného života žijící v zahraničí před 25. únorem 1948.“

Uvedenému setkání předcházelo sepsání Memoranda (jeho autoři byli Jozef Lettrich, Štefan Osuský, a Fedor Hodža), které 25. června odevzdal Štefan Osuský na Státním departmentu USA a které definovalo pozici politických reprezentantů československé demokracie k současným československým událostem. Toto memorandum vyjadřovalo základní postuláty demokratického exilu a ujařmeného domova v boji proti komunismu, za národní svobodu Slováků a Čechů a za obnovení nezávislosti Československé republiky.

Další důležité pracovní setkání Slováků a Čechů v americkém exilu se konalo 9. až 10. října 1948 ve Washingtonu. Vytvořil se tam devítičlenný výbor v jehož čele stanul národní socialista Petr Zenkl a místopředsdou se stal slovenský demokrat Jozef Lettrich. Začátkem listopadu schválil činnost budoucí rady Státní departement USA.

Zakládající schůze Rady svobodného Slovenska se konala 11. února 1949 a vedl ji Jozef Lettrich. Přítomné informoval o tom, že tento orgán bude reprezentační a bude složen zejména ze zástupců politických stran. Už během tohoto jednání se projevíly dřívější rozdílné názory na strukturu a účel rady. Nejasná zůstala otázka principu parity stran, které politické strany mají v radě být, jaké mají mít zastoupení, jaká má být kompetence jednotlivých orgánů, co s nepolitickými osobami apod. Na vznikající vrcholný exilový orgán to bylo až příliš mnoho otevřených otázek.

Vznik nového politického orgánu třetího zahraničního odboje Slováků a Čechů byl veřejně vyhlášen na první výročí pražského převratu 25. února 1949. Předsdou byl zvolen Petr Zenkl, místopředsdou Jozef Lettrich. Rada měla 12tičlenné předsednictvo (z toho 6 Slováků – Jozef Dieška, Mikuláš Franek, Štefan Osuský, Ján Papánek, Jozef Lettrich, Juraj Slávik) a 30ti členný výkonný výbor. Jeho vytvoření bylo oznámeno vládám západoevropských států a USA, aby

podporovaly boj Slováků a Čechů proti komunistické totalitě a za obnovení nezávislosti, svobody a demokracie v Československu. Americká podpora byla veřejně prohlášena 15. prosince 1949 Politickým prohlášením Státního departmentu. Praktická americká podpora rady byla realizována prostřednictvím nově vytvořeného Národního výboru pro svobodnou Evropu, který její činnost financoval. Rada navázala spolupráci s dalšími exilovými jednotkami a stala se spolutvůrcem a členem Shromáždění ujařmených evropských národů, jakéhosi exilového parlamentu evropských exilových vlád.

Největším problémem Rady svobodného Československa byla od zahájení činnosti jeho vnitřní nejednotnost a rozpornost. Kamenem úrazu jejího působení byly rozdílné pohledy na podstatné otázky slovensko-českých vztahů. Tyto pohledy v atmosféře nedůvěry a neupřímnosti vyplývaly ze dvou příčin – programových a osobních. Dvě stávající skupiny – Lettrichova a Zenklova – nezpochybňovaly existenci společného státu Čechů a Slováků. Zenklovi příznivci se ale vyhýbali srozumitelné řeči a jasnému postoji v otázce formulování stanoviska k národní rovnoprávnosti Čechů a Slováků a setrvali v přesvědčení, že by se vztah obou národů měl řešit doma až po osvobození od komunismu.

Problémem rady ale nebyly jen neshody mezi Čechy a Slováky ve zmíněných otázkách, ale v užším pohledu i rozpory mezi samotnými Slováky, zatímco představitelé bývalé Demokratické strany z okolí Jozefa Lettricha, Rudolfa Frašťackého, Fedora Hodži a Mikuláše Franeka prosazovali federalistický princip mezi Čechy a Slováky, Štefan Kočvara, Jozef Dieška, Ján Papánek a Juraj Slávik se přikláněli k českým národním socialistům Petra Zenkla. Další významný Slovák – Štefan Osuský byl příliš silnou a vyhraněnou osobností a přestože politicky inklinoval k příznivcům Lettricha, byl politickým sólistou s vlastními koncepcemi a úvahami v horizontu evropanství. Podobný obraz rozpolcenosti poskytoval v radě český tábor, ale zde příčiny nespočívaly v rozporu národně státní otázky, ale spíše stranicko-osobní.

Veřejný rozkol mezi dvěma tábory v Radě svobodného Československa nedal na sebe z výše zmíněných příčin dlouho čekat. Na zasedání výkonného výboru 21. ledna 1951 se Zenklova skupina otevřeně postavila proti požadavkům Lettricha, Osuského a dalších ohledně parity v předsednictvu a 40 % slovenského zastoupení ve výkonném výboru a stejně odmítla kodifikaci etnické, politické a právní rovnoprávnosti Slováků a Čechů ve statutu rady. 31. ledna 1951 oznámila vytvoření platformy Národní výbor svobodného Československa. Z původního 12ti členného předsednictva rady odešli do národního výboru tři členové (dva Slováci – Ján Papánek a Jozef Dieška). V 30ti členném výkonném výboru rady zůstalo 17 osobností z řad sociálních demokratů, lidovců, agrárníků, slovenských demokratů (slovenští demokraté – Jozef Lettrich, Mikuláš Franek, Martin Kvetko, Pavol Viboch), ze slovenské strany Svobody Tibor Šabo a nestranníci Juraj Slávik a Štefan Osuský. Výkonný výbor ze Slováků opustili Ján Papánek, ze slovenské Demokratické strany Štefan Kočvara, ze Strany svobody Jozef Dieška a Pavol Blaho.

Vytvoření dvou exilových center, vzájemná netolerance a osobní velikášství představovaly politický babilon, ze kterého nebylo možné najít východisko. Špička politického exilu se proměnila v arénu rozporů mezi socialisty a katolíky, slovenskými demokraty a českou buržoazií, ve které dominovaly intriky a boj o vlastní moc.

Počátkem roku 1952 se ale v rozhádaném československém politickém exilu našla symbolická společná „střecha“. Hlavním motivačním faktorem těchto snah byly peníze – tlak Národního výboru pro svobodnou Evropu, který hrozil zatavením finančních toků, jestliže se oba tábory nedohodnou. Provizorium, kdy vedle sebe obě strany působily a jejich činnost koordinovali určenými zástupci – Arnošt Heidrich a Ján Papánek – se brzy ukázalo jako nevyhovující. Proto v červenci 1952 činnost orgánů rady (předsednictva a výkonného výboru) doplnily nové politické orgány (102 členné zastupitelstvo v čele se Štefanem Osuským a Sdružení přátel rady).

Rovněž v následujících letech byla rada vnitřně nejednotná. Ve slovenském táboru navíc přibyl další rozpor mezi Jozefem Lettrichem na jedné straně a Fedorem Hodžou na druhé. Přestože oficiálně byly předmětem sporů rozdílné názory na vnitřní organizaci Rady svobodného Československa a jejích hlavních orgánů, nelze zapomínat na generační rozpory ani na vůdcovské

ambice obou aktérů. Toto „chvění“ ve slovenském táboru Rady využila skupina Petra Zenkla, která postupným doplňováním kádru získala převahu. Scénář otevřeného rozkolu z roku 1951 se opakoval, ale v obráceném gardu. Z Rady vystoupila skupinka vedená Václavem Majerem, Štefanem Osuským, Fedorem Hodžou a Jozefem Lettrichem a v březnu 1960 ohlásila vytvoření nového exilového tělesa – Výboru svobodného Československa. To vyvolalo další otevřené útoky a veřejné osočování mezi znesvářenými stranami.

Z dusné atmosféry a osobní averze se snažila najít východisko – novou platformu – v rámci slovenského demokratického exilu „kanadská“ skupina, vedená Rudolfem Fraštackým. Z jejich iniciativy proběhla 8. prosince 1963 v Torontu schůzka jejímž výsledkem bylo založení nového politického tělesa – Stálá konference slovenských demokratických exulantů. V jejím vedení stanuli Jozef Lettrich, Fedor Hodža, Rudolf Fraštacký, Martin Kvetko a Michal Múdry-Šebík. Štefan Osuský se stáhl do ústraní a již se politicky neangažoval.

Stálá konference slovenských demokratických exulantů byla volným politickým sdružením, které oslovilo lidi podobného politického smýšlení bez ohledu na dřívější stranickou příslušnost. Byla postavena na vnitropolitické platformě československé federace, což vyjadřovala její rezoluce oficiálně prezentovaná v lednu 1964. Rezoluce komentovala mezinárodní vztahy, eskalaci světových rozporů a poukázala na právo národů na sebeurčení. Odmítla pasivní čekání Západu na rozpad komunistického bloku a v užším – československém – měřítku odmítla pražský centralismus a postavila se za princip národní rovnoprávnosti Slováků a Čechů, a za všeobecný ideál svobody jednotlivce. Rezoluce volala po uznání slovenské národní individuality a po integračním začlenění Československa do demokratických evropských struktur. Dále v rezoluci byla projevena nespokojenost se slovenskou a českou exilovou spoluprací a naděje na ozdravení poměrů.

Nová emigrační vlna, tzv. posrpnová, přinesla do činnosti slovenského a československého demokratického exilu nové horizonty i problémy. Projevilo se to znovusjednocením československého exilu v Radě svobodného Československa v roce 1974, a rozšířením základny Stálé konference slovenských demokratických exulantů. Tato poinvazní generace vnímala své místo v nové vlasti podstatně flexibilněji a v první řadě řešila svou sociální otázku pracovním implantováním se do původní komunity. Rozhodujícím faktorem tu bylo vědomí, či poznání, že odliv komunismu z ČSSR se v brzké době konat nebude.

70. léta a období „perestrojky“ byly v činnosti amerického slovenského demokratického exilu, sdruženého kolem Rady svobodného Československa a Stálé konference slovenských demokratických exulantů, obdobím hledání spolupráce a kompromisů. Rovněž to bylo období zásadního odmítání starého čechoslovakismu a hájení faktické federalizace československé státnosti. Uvedená stanoviska potvrzuje dobový tisk (např. „Naše snahy“), pracovní setkání, kongresy a konference. Přední místo mezi demokratickými Slováky v americkém exilu zaujímali Rudolf Fraštacký, Martin Kvetko, Samuel Belluš, Michal Hrubovčák, Ján Kučerák, Ján Smerek, Ján Beharka, Miroslav Ličko a další. Po „sametové“ revoluci v Československu se někteří vrátili na Slovensko, jiní zůstali aktivní v kulturních a fraternalistických organizacích a podporovali rozšiřování kontaktů – studijních, kulturních, ekonomických, obchodních – s původní vlastí.

Celkově prošel slovenský demokratický exil za 41 let (1948-1989) dynamickým vývojem. Nevyhnul se vnitřním, osobním ani programovým otřesům, rozporům a chybám, které jeho práci mařily. Přestože demokratický exil setrval na principu praktické federalizace Čechů a Slováků v rámci československé státnosti, nedokázal tento cíl v důsledku vnitřních a vnějších faktorů proměnit v realitu. Přesto sehrál pozitivní roli a napomohl k dozrání Slováků v moderní evropský demokratický národ.

SLOVENSKÝ SEPARATISTICKÝ (LUŽÁCKÝ) EXIL

RÓBERT LETZ

Slovenský exil z roku 1945 byl prvním masovým politickým exilem v moderních slovenských dějinách. Před příchodem Rudé armády z obavy před pronásledováním opustilo Slovensko asi 5 000 osob. Byli to přední političtí představitelé Slovenského státu (prezident, členové vlády, poslanci), zaměstnanci nejrůznějších úřadů, kulturní pracovníci, funkcionáři Hlinkovy slovenské ľudové strany, představitelé armády a Hlinkovy gardy. Celý politický exil z roku 1945 byl svázan s existencí Slovenského státu a s jejím autoritativním režimem. Navíc jeho významná část trvala na právní kontinuitě s tímto státním útvarem, což problematizovalo postavení exilové reprezentace u západních spojenců, kteří diplomaticky uznali Československou republiku. Emigranti z roku 1945 se zpočátku usadili na rakouském a bavorském území, která pařila do americké, britské a francouzské okupační zóny. Po příchodu spojeneckých vojsk část z nich postupně odešla do Itálie. Československá vláda měla zájem na vydání prominentních osob slovenského exilu z okupačních zón Rakouska a Německa, což se jí v několika případech (J. Tiso, A. Mach, V. Tuka, Š. Tiso, G. Medrický) podařilo. Oporou slovenské emigrační vlně po roce 1945 byli bývalí slovenští diplomaté Karol Sidor a Jozef Kirschbaum. K nim se přidal Ferinand Ďurčanský (v roce 1938-1940 ministr zahraničních věcí Slovenského státu). Přední osobnosti slovenského exilu po roce 1945 měly společný cíl – vytvoření samostatného slovenského státu – proto si uvědomovaly nutnost společného postupu. F. Ďurčanský založil v lednu 1946 v Římě Slovenský akční výbor (SAV) a to bez ohledu na původní záměr sjednotit exil v rámci stávající Slovenské národní rady v Londýně (SNRvL). Přispělo to k vyhrocení sporů mezi F. Ďurčanským a K. Sidorem. F. Ďurčanský vycházel z předpokladu, že v brzké době vypukne nový vojenský světový konflikt mezi západními velmocemi a SSSR. Prosazoval proto radikální postup a chtěl do své činnosti zapojit rovněž osoby žijící na Slovensku. K. Sidor byl zastáncem umírněného přístupu a počítal s jistou stabilitou politické situace. Otevřené politické aktivity v zahraničí chtěl zahájit poté, co se emigranti usadí a zajistí si podporu amerických Slováků. K. Sidor a F. Ďurčanský se ve svých záměrech neshodli. SAV, v roce 1949 přejmenovaný na Slovenský osvobozovací výbor (SOV), pokračoval ve své činnosti. Mezi jeho aktivisty patřili Š. Polakovič, R. Dilong, C. Pokorný, J. Ďurčanský. SNRvL se 12. září 1948 přejmenovala na Slovenskou národní radu v zahraničí (SNRvZ). V této organizaci se angažovali K. Sidor, P. Prídavok, J. Kirschbaum, J. C. Hronský, F. Hrušovský, J. Paučo, F. Tiso, K. Čulen, E. Böhm a další. SNRvZ na rozdíl od SAV přijala do svých řad rovněž slovenské politiky z emigrační vlny po únoru 1948. Činnost obou organizací se přenesla na americký kontinent a své pobočky si vybudovaly v západní Evropě i v Austrálii. V roce 1945-1948 sehrál důležitou roli početně malý, ale dobře organizovaný Slovenský revoluční odboj (SRO). SRO se sídlem v Mnichově se zformoval kolem Ladislava Jankoviče a bývalých pracovníků Vyšší vůdcovské školy Hlinkovy mládeže. Podobně jako Ďurčanského SAV, také SRO vysílal na Slovensko kurýry, kteří získávali informace o místních poměrech. Krátce po vzniku SRO se od něj odpojila skupina vedená Jozefem Vicenem. J. Vicen se usadil ve Vídni, spolupracoval s americkou CIC a v roce 1948 založil antikomunistickou organizaci Bílá legie s dosahem až na Slovensko. Představitelé slovenského exilu z roku 1945 spolupracovali s exilovými organizacemi národů v sověty okupované části Evropy. Byli terčem útoků oficiálních sdělovacích prostředků v Československu a zajímala se o ně československá rozvědka. Osobní spory a rozdílné názory na metodu práce způsobovaly přetrvávající dvoukolejnost slovenského exilu, který se hlásil k ideji slovenského státu. Významným pokusem o její překonání bylo po několikaletém úsilí vytvoření (28.-29. května 1960 v New Yorku) společné organizace Slovenská osvobozovací rada (SOR). Funkci předsedy výkonného výboru obsadil F. Ďurčanský a předsedou rady se stal J. Kirschbaum. Očekávané podpory ze strany Slovenské ligy v Americe se však sjednocené organizaci nedostalo a dřívější spory rovněž přetrvávaly. Novou dynamiku do slovenského politického exilu vnesl Štefan B. Roman, úspěšný slovenský podnikatel z Kanady. Vhodné prostředí pro další činnost vytvořilo politické uvolnění v ČSSR v roce 1968 a její federalizace. Š. B. Roman podpořil myšlenku J. Kirschbauma svolat Světový kongres Slováků (SKS). V roce 1969 vznikl přípravný výbor pod vedením biskupa Andreje G. Grutky a Š. B. Romana, dalšími členy byli F. Ďurčanský a J. Kirschbaum. Přípravné generální shromáždění (SKS) se konalo 19.-21. června 1970 v New Yorku.

SKS se přihlásil k tradičním hodnotám, díky nimž se slovenský národ stal součástí západní evropské civilizace a požadoval plnou demokratickou slovenskou státnost, rovněž souhlasil se slovenskou participací na integračním procesu v Evropě. Předsedou SKS byl zvolen Š. B. Roman, který v této funkci setrval do roku 1988. Definitivně byl SKS ustaven na generálním shromáždění 17.-21. června 1971 v Torontu. Jeho součástí se stala většina slovenských exilových spolků, na jeho stranu se rovněž přiklonil slovenský exilový tisk. Po mnoha jednáních nedošlo k dohodě SKS se skupinou československy orientovaných slovenských emigrantů ze Stálé konference slovenských demokratických exulantů (SKSDE) – J. Lettrich, M. Kvetko, R. Fraštacký ad. Důvodem byl fakt, že tato skupina chtěla do SKS vstoupit nikoliv jako jedna z organizací, ale jako rovnocenný partner. SKS sdružoval většinu slovenských exilových aktivistů ze všech emigračních vln (1945, 1948, 1968). Informoval vlády západních demokracií o poměrech na Slovensku a usiloval o propagaci slovenské otázky. Slovenská politická emigrace z roku 1945 si jako první vytvořila zázemí v zahraničí, zejména u slovenských krajanů v USA a v Kanadě. Hájila Slovenský stát, což komplikovalo její postavení. Po příchodu dalších emigračních vln spolupracovala s aktivisty, kteří přijali ideu vytvoření samostatného slovenského státu.

SVĚTOVÝ KONGRES SLOVÁKŮ

MICHAL ŠTEFANSKÝ

Z podnětu představitelů slovenských spolků v USA a Kanadě se v New Yorku ve dnech 19.-21. června 1970 sešlo ustavující shromáždění Světového kongresu Slováků (SKS). Kongres sdružoval členy 160 spolků a organizací Slováků žijících na všech kontinentech (kromě Asie). Kromě institucionálních členů SKS sdružoval také Slováky s individuálním členstvím. Mezi nejvýznamnější organizace na americkém kontinentu patřila Slovenská liga v Americe (SLvA) a Kanadská slovenská liga (KSL). Podle dočasných stanov přijatých na ustavujícím kongresu bylo poslání SKS pomáhat slovenskému národu dosáhnout rovnoprávnost i s ostatními národy na základě práva na sebeurčení. SKS deklaroval podporu Slováků doma v oblasti politických, kulturních, sociálních, ekonomických a náboženských aktivit, a tím pomoci dosažení státnosti. Představitelé SKS se považovali za legitimní zástupce Slováků žijících ve své vlasti, jimž komunistický režim neumožňoval vyjednat se k vlastní suverenitě. SKS měl být postaven na nekonfesionálním základě.

Světovost a přitažlivost zastřešující organizace Slováků v zahraničí – podobné Světovému kongresu Ukrajinců – měl umocnit fakt, že byl prvním předsedou SKS zvolen Štefan Boleslav Roman, významný kanadský podnikatel v oblasti uranového průmyslu, který žil v Kanadě od roku 1937, byl funkcionářem Kanadské slovenské ligy, hlásil se ke slovenskému původu a před rokem 1970 třikrát navštívil Slovensko.

Vznikem SKS nezánikly stávající slovenské spolky a organizace. Na americkém kontinentě se pouze některé dostaly do dvojí podřízenosti, například pod SLvA, SKL a SKS. Institucionální členy SKS ze západní Evropy a Austrálie SKS spojovala reprezentační povinnost účastnit se generálních shromáždění SKS a sporadických návštěv funkcionářů v USA a Kanadě. Zvolený 150ti členný výbor SKS představoval pestré ideové složení skládající se z členů konfesionálních, svépomocných a jiných spolků a organizací. V SKS byla zastoupena slovenská politická emigrace ze třech vln – 1945, 1948 a 1968. Dominantní postavení měli představitelé emigrace z roku 1945 spojení se Slovenským státem a jeho ideologií (F. Ďurčanský, J. Paučo, K. Kirschbaum, K. Murín, A. Grébert, A. Macek, L. Jankovič), nebo s obhajobou Slovenského státu historiky (F. Vnuk, M. S. Ďurica). Mezi skupinu umírněných v SKS lze zařadit J. Staška, F. Braxatora, E. Löbla, E. Böhma, J. Suchého, J. Šrámka. Tato skupina byla pragmatičtější a v usilovala v rámci SKS o nahrazení starých a překonaných představ živých ve spolcích a organizacích v USA a Kanadě. Kromě těchto, působila ve 150ti členném výboru ještě další skupina, ale ta patřila k mladší generaci a inklinovala k radikálům z emigrační vlny roku 1945.

Emigranti z roku 1968 vnesli do života slovenské politické emigrace jisté korektury a to i na půdě SKS (E. Löbl). I když samostatný proud z této emigrační vlny nevznikl a emigranti se rozdělili do již existujících skupin. V SKS chyběly vazby na disidentské hnutí v Čechách a na Slovensku. To se odrazilo rovněž v tom, že spolupráce s českými aktivisty v organizacích Charta '77 Foundation, Ivan Medek Press Service, Palach Press Ltd a dalšími byla minimální. Z disentu Světový kongres Slováků kladně hodnotil jen ty Slováky, kteří byli pronásledováni za národní a křesťanské cítění. Některým disidentům vyčítali, že se nedokázali odpoutat od komunistické minulosti a rovněž, že slovenští členové Charty '77 psali o slovensko-maďarských vztazích bez hlubokých znalostí.

Radikální část politické emigrace programově orientovaná na „obnovu“ slovenské státnosti a obhajobu prezidenta Slovenské republiky v letech 1939-1945 J. Tisa měla zásadní výhrady k emigraci z roku 1948, která se skládala z politiků Demokratické strany (J. Lettrich, M. Kvetko, R. Fraštacký, K. Filo, M. Franek, F. Hodža, L. Linezényi, S. Beluš, Š. Blaško), Strany práce a Strany slobody (J. Behárka, P. Blaho, J. Dieška, T. Šebo, J. Hanzel) a z nestraníků (gen. M. Ferjenčík). Představitelé pouňorové emigrace byli aktivní protifašističtí bojovníci a v letech 1945-1948 zastávali významné státní a veřejné funkce na Slovensku. Odmítnutí ideologie Slovenského státu považovali za nezbytnou podmínku pro demokracii na Slovensku. V emigraci spolupracovali s českými exilovými politiky v Radě svobodného Československa. Pro nedorozumění z Rady vystoupili a založili svou vlastní slovenskou organizaci pod názvem Stálá konference slovenských demokratických exulantů (1962). Přes odlišné názory nepovažovali české politiky za příčinu všeho

zla pro Slováky. Čechy, podobně jako Slováky vnímali jako oběti komunismu, jenž negativně ovlivnil poválečný vývoj. Představitelé poučovací emigrace odmítali názor, že strůjci komunismu byli Češi, kteří se k němu přihlásili výsledkem voleb v roce 1946, přičemž slovenští voliči hlasovali jinak. Nepodceňovali roli křesťanství v dějinách Slovenska, ale nezaměřovali konfesionalitu s politickou kulturou. Federalizaci Československa v roce 1969 označili za důležitý krok ke skutečné a demokratické federaci po zrušení jejího komunistického obsahu. Časopis „Naše snahy“ vydávaný emigranty z roku 1948 publikoval mnohé články a diskuse o slovenské otázce a slovensko-českých vztazích, a to jak od slovenských disidentských historiků a politologů (J. Jablonického, M. Kusého, M. Šimečky). Společným rysem této části emigrace s radikálním směrem SKS byl jen odmítavý postoj ke komunismu. Dělicí čarou mezi oběma proudy byl vztah ke Slovenskému státu a českým politikům z minulosti i přítomnosti. To bylo důvodem proč se SKS nestal společnou vrcholnou organizací celé politické emigrace. Stálá konference slovenských demokratických exulantů z uvedených důvodů nebyla zastoupena v SKS.

O potřebě dialogu s českou politickou emigrací hovořil předseda SKS Š. B. Roman. Dialog podmiňoval požadavkem, aby se Češi v zahraničí vyjadřovali jen svým jménem a své postoje neprezentovali jako československé. Přes snahy Š. B. Romana se slovensko-český dialog a spolupráce nerozvinuly, neboť skutečnému zájmu o rozvoj vzájemných vztahů bránily protičeské nálady radikální části SKS pramenící na slovenské straně z obav, že označením „československý“ se ztrácí slovenská identita. V tomto směru radikální část emigrace setrvala na svém negativním hodnocení českých politiků, volila pouze mírnější slovník. Intenzivnější kontakty než s Čechy navázal SKS vztahy s Vatikánem, Sudetskými a Karpatskými Němci. Š. B. Roman se v 60. letech, ještě před založením SKS zúčastnil jako laický pozorovatel II. vatikánského koncilu. S podporou SKS papež Jan Pavel II. jmenoval Slováka M. Rusnáka sídelním řeckokatolickým biskupem v Kanadě.

Představitelé SKS obnovili v roce 1985 s Karpatskoněmeckým sdružením, spolupráci, kterou dříve rozvíjela Slovenská národní rada v zahraničí. S Karpatskými Němci je spojovala naděje, že se také po zániku komunismu vrátí na Slovensko. Obnovené vazby SKS na Karpatské Němce měly dokládat smysl pro konsensus Slováků a ukázat, že pro spolupráci neexistují žádné překážky ani ty z minulosti. Vina za vysídlení Karpatských Němců se připisovala české politice, nebo „Čechoslovákům“ z řad Slováků.

V roce 1985 navázala SKS rovněž spolupráci se Sudetoněmeckým sdružením. Úzkým kontaktům mělo pomoci vzájemné vyznamenání Š. B. Romana a předsedy sdružení F. Neubauera. Š. B. Roman dostal od Sudetoněmeckého sdružení cenu Karla IV. a SKS udělil F. Neubauerovi zasloužený diplom. Spolupráce SKS se Sudetoněmeckým sdružením měla protičeské zaměření. I. Kružliak při udělení diplomu SKS odsoudil vysídlení Němců po druhé světové válce a vyzdvihl sounáležitost střední Evropy.

Představitelé SKS ze všech kontinentů se scházeli na generálních shromážděních, která se konala ve 2-3 měsíčních intervalech. Většina shromáždění se uskutečnila v Kanadě (Toronto 1971, 1981 a 1987) a USA (New York 1970 a 1984; Chicago 1973; Washington 1978). Jen jednou se tak stalo v Evropě (Řím 1975). Stanovy a program SKS se v průběhu 70.-80. let několikrát měnily a doplňovaly. V manifestu SKS přijatém generálním shromážděním ve Washingtonu v roce 1978 se uvádělo, že Slovenský národ poučený tragediemi z minulosti – obětmi hitlerovské totality a komunismu – se hlásí k principům židovsko-křesťanské filosofie založené na kulturní vyspělosti, politické, náboženské a rasové toleranci. Porušování těchto zásad vedlo v minulosti ke vzájemným krizím lidstva. Rovněž hospodářské, sociální a mravní uspořádání státu by mělo vycházet z této filosofie. Principy židovsko-křesťanské filosofie měly sjednotit všechny demokratické síly a směry slovenské politické emigrace a v jeho duchu se měla rozvíjet rovněž spolupráce s představiteli jiných národů v emigraci.

Politický program SKS pod názvem Základy a politické cíle SKS schválilo generální shromáždění SKS v Torontu v roce 1981. V programu stálo, že Slovensko bylo vždy součástí západní Evropy, že slovenský nacionalismus má obranný charakter, a že požadavek slovenské státnosti vyplývá z práva národů na sebeurčení, z idey svrchovanosti a principů demokracie. Samostatné Slovensko

podle tohoto programu mělo být demokratickým státem budovaným na křesťanské tradici. Generální shromáždění SKS také hodnotilo svou desetiletou činnost. V dokumentu Odkaz Slováků ve svobodném světě je zdůrazněno právo Slováků na vlastní státnost s demokratickými institucemi

Za jeden z hlavních cílů považoval SKS informovat světovou veřejnost o slovenské otázce. V letech 1970-1989 zaslali představitelé SKS mnoho memorand o slovenské otázce americkým prezidentům, vládám západních zemí, OSN, KBSE, UNESCO, vládě Československa i Matici Slovenské. V západních zemích byla tato memoranda přijímána se zdvořilostním verbalismem, ale bez praktických výsledků, protože vlády a mezinárodní organizace udržovaly s Československem oficiální styky a propagace samostatného Slovenska ze strany SKS je stavěla do složitých a nerealizovatelných situací. Určité pochopení a podporu v propagaci programových cílů nacházela SKS u konzervativních politiků západních zemí s tím, že zprostředkovali přijetí zástupců SKS v Evropském parlamentu ve Štrasburku (Otto von Habsburg), nebo podpořili účast reprezentantů SKS na helsinské a následných konferencích KBSE krytím pod názvy různých mezinárodních novinářských organizací.

V 80. letech v reakci na zmírňování napětí mezi Západem a Východem a v souvislosti s Gorbačovovou „perestrojku“ vzniklo na půdě SKS několik podnětů. Byly zaměřeny na zvýšení informovanosti v západních zemích a rovněž na získání podpory na Slovensku prostřednictvím tajné církve. Konkrétnější podobu měly tyto vize získat ve strukturách SKS. Pádem komunismu v roce 1989 vznikla zcela nová situace. Během své návštěvy Kanady v květnu 1990 navázala oficiální delegace (ve složení: R. Schuster – předseda Slovenské národní rady; M. Čič – předseda vlády a A. Dubček – předseda Federálního shromáždění), kontakty se SKS.

SKS uspořádal v letech 1970-1989 několik konferencí a seminářů o Slovensku a jeho dějinách, na kterých vystupovali zahraniční odborníci na středoevropskou problematiku. Ale málo využívali příležitostí vystupovat aktivně na konferencích a seminářích pořádaných univerzitami a politologickými společnostmi k problematice střední Evropy. Pod patronátem SKS proběhly tři festivaly slovenské mládeže žijící mimo Slovensko. S ohlasem na Slovensku se setkal zejména festival pořádaný v červnu 1989 v rakouském Semmeringu. Místo festivalu na jih od Vídně a nedaleko od slovenských hranic zvolili organizátoři po neúspěchu zorganizovat festival na Slovensku. Ještě v roce 1987 se s žádostí uspořádat festival na Slovensku obrátil Š. B. Roman na předsedu slovenské vlády a ministra kultury. Zamítavé stanovisko poslal jménem Matice Slovenské V. Mináč.

První předseda SKS Š. B. Roman zemřel 23. března 1988 v Unionville v Kanadě. Jeho nástupcem se stal slovenský hokejista a československý reprezentant Marián Šťastný, emigrant žijící v Kanadě. Až do pádu komunistického režimu neexistovaly oficiální styky slovenské politické emigrace s rodnou zemí. Komunistický režim slovenskou politickou emigraci považoval za nepřátelské síly ať emigranti patřili do kteréhokoliv názorového proudu. SKS uděloval Národní cenu a vydával zpravodajství o svých aktivitách v Bulletinu SKS, který vycházel v Torontu.

STÁLÁ KONFERENCE SLOVENSKÝCH DEMOKRATICKÝCH EXULANTŮ

NORBERT KMEŤ

Iniciativa založit Stálou konferenci slovenských demokratických exulantů (SKSDE) vzešla od Rudolfa Fraštackého, pověřence výživy. Svou roli sehrála také „relativní izolace“ torontské a montrealské skupiny DS, které se na činnosti v centru československého exilového politického dění ve Washingtonu přímo nepodílely. Vzniku SKSDE ovlivnila rovněž situace v Radě svobodného Československa (RSC), která jejím kanadským členům připomínala vývoj v Národní frontě v Československu v letech 1945-1948.

V Torontu R. Fraštacký 8. prosince 1963 zahájil Ustavující shromáždění SKSDE. Referát o mezinárodní situaci přednesl Fedor Hodža, poslanec NS. Vnitropolitické situaci v Československu věnoval pozornost ve svém vystoupení Martin Kvetko, pověřenec půdního hospodářství a pozemkové reformy, později pověřenec výživy. Jozef Lettrich, předseda DS a SNR zase ve svém referátu zhodnotil situaci v exilu. Poukázal na rozpory, které vznikly v RSC a podepsali se na československé delegaci na Shromáždění podmaněných evropských národů (ACEN).

Ustavující shromáždění, byla 8. prosince 1963 schválena rezoluce se symbolickým datem „na Vánoce 1963“. Každý zájemce o členství v SKSDE se jejím členem stal po podpisu přijaté rezoluce, která byla vyhotovena ve slovenské a anglické verzi. Krajanské veřejnosti byla představena 25. ledna 1964. Vedení SKSDE tvořili J. Lettrich, F. Hodža, R. Fraštacký, M. Kvetko a M. Múdry. Na prvním setkání se rovněž naplánovalo pravidelné svolávání schůzek.

Přijatá rezoluce se skládá ze třech částí. První se zabývá mezinárodní situací, zejména vztahem mezi USA a SSSR, Velkou Británií a SSSR, Francií a SSSR, dále německou otázkou a vztahem mezi ČLR a SSSR. Signatáři rezoluce byli přesvědčeni, že pro realizaci jejich záměrů je nejdůležitější politika USA. Zejména na základě analýzy výše uvedených bilaterálních vztahů vyjádřili přesvědčení, že spravedlivého míru nelze dosáhnout, pokud bude východní Evropa pod sovětskou mocí. Poukázali na to, že právo na sebeurčení platí stejně pro všechny národy světa, tedy pro národy ve východní části starého kontinentu rovněž. Jasnou a jednotnou politiku Západu vůči SSSR signatáři rezoluce pokládali za nejdůležitější faktor obnovení svobody a nezávislosti ve střední a jihovýchodní Evropě. Dále upozornili na to, že Západ se musí vyvarovat jakékoli smlouvě se SSSR, která by potvrzovala „komunistickou nadvládu ve střední a východní Evropě“.

Druhá část rezoluce se zabývala vnitropolitickým vývojem v ČSSR a procesem destalinizace. Komunistický režim podle rezoluce „vázně poškodil česko-slovenské vztahy zejména tím, že částečně zlikvidoval a degradoval slovenské národní orgány a že nastolil státní byrokratický centralismus“. Na základě celkové analýzy československé společnosti dospěli k závěru, že svoboda je „základním předpokladem duchovního, kulturního a hmotného rozvoje, seberealizace a lidského štěstí“. Obnovení svobody se podaří jen vymaněním se z komunistické nadvlády. Představitelé slovenského demokratického exilu byli zároveň přesvědčeni, že „lid se nesmířil s komunistickým systémem“ a nevzdává se „naděje na úspěch svého zápasu o svobodu“. V závěru druhé části se uvádí, že „slovenský lid si přeje budovat svou národní a politickou budoucnost na půdě Československé republiky“ a cílem je svobodné a demokratické Československo.

Ve třetí části rezoluce se píše o situaci v exilu: „jen v cílevědomé koordinaci úsilí podmaněných národů a politických snah svobodného, zejména západního světa, je záruka obnovy svobody a nezávislosti středo a východoevropských zemí, včetně Československé republiky“. K tomuto cíli přispěje rovněž československý exil a to tehdy, bude-li jednotný a bude dodržovat národní rovnoprávnost. Politický exil „má existenční oprávnění jen tehdy, pokud drží krok s vývojem doma a je spolehlivým tlumočnickem přání domova“.

Tento Program SKSDE byl uveřejněn v roce 1964 v krajanském časopise „Nový domov“, na jaře 1970 a v lednu 1990 jej na svých stránkách zveřejnilo další exilové periodikum „Naše snahy“, které na základě rozhodnutí zasedání v Chicagu 3.-4. října 1964 vydávala od ledna 1965 SKSDE.

V polovině 80. let SKSDE požádala „kanadské vládní úřady o registraci Slovenského výzkumného a studijního střediska se sídlem v Torontu“.

Od prosince 1963 do listopadu 1989, kdy jejich aktivita skončila, organizovali členové SKSDE společná setkání. Na jaro 1990 do New Yorku plánované setkání členů SKSDE se již nekonalo. Kanadští členové SKSDE se naposledy sešli 1. prosince 1990 a shodli se na novém názvu Nezávislá slovenská demokratická iniciativa.

SLOVENSKÝ OSVOBOZOVACÍ VÝBOR

RÓBERT LETZ

Slovenský osvobozovací výbor – původní název zněl Slovenský akční výbor (SAV) – patří k nejdůležitějším organizacím slovenského politického exilu z roku 1945. Zrodil se z iniciativy Ferdinanda Ďurčanského, v letech 1939-1940 ministra zahraničních věcí a vnitra Slovenského státu. F. Ďurčanský emigroval přes Rakousko do Švýcarska a pak do Itálie. Zpočátku spolupracoval s K. Sidorem, bývalým slovenským vyslancem ve Vatikánu. Již koncem roku 1945 se osamostatnil a v lednu 1946 založil v Římě SAV (předseda – F. Ďurčanský; generální tajemník – Š. Palkovič; tajemník – R. Dilong; mezi členy byl i J. Ďurčanský bratr Ferdinanda Ďurčanského). Na rozdíl od vyčkávacího postoje K. Sidora, který se od roku 1948 angažoval ve Slovenské národní radě v zahraničí (SNRvZ), prosazoval SAV urychlené otevření otázky samostatného slovenského státu před světovou veřejností. Počítal s brzkým vypuknutím válečného konfliktu mezi západními spojenci a SSSR. SAV trval na právní kontinuitě Slovenského státu (1939-1945). Argumentoval násilným způsobem jejího zániku příchodem Rudé armády a znemožněním slovenskému národu svobodně se vyjádřit k otázce vlastní státnosti. Podle teze o kontinuitě se Slovenským státem SAV odvozoval svou činnost z § 37, odst. 2 ústavy Slovenské republiky (Dojde-li k demisi vlády v období bez prezidenta, rozhodne o demisi vlády a dočasném vedení vládních záležitostí předsednictvo sněmu.). SAV si nárokoval přenesení práv předsednictva sněmu. Cílem SAV bylo obnovení Slovenského státu s demokratickým politickým systémem. Vedoucí představitelé SAV pracovali konspirativně a svá první dvě memoranda z roku 1946 adresovali mírové konferenci v Paříži. Stav na Slovensku považovali za bezprávný a žádali uzavření mírové smlouvy se Slovenskou republikou a provedení plebiscitu na Slovensku k otázce vlastního státu. Následovaly desítky memorand a dopisů adresovaných OSN a významným politikům na Západě. SAV vydával bulletin Slovak information service a ze severní Itálie zajišťoval vysílání rádia Barcelona, které bylo možné naladit na Slovensku. SAV usiloval o přenesení své činnosti na Slovensko. Cílem bylo světové veřejnosti ukázat nespokojenost Slováků s ČSR a jejím politickým režimem. Tato činnost SAV probíhala s nedostatečným utajením a posloužila státní bezpečnosti k rozsáhlým zatýkáním a ke kompromitaci Demokratické strany na Slovensku. Retribuční Národní soud v Bratislavě v nepřítomnosti odsoudil dne 15. dubna 1947 předsedu SAV F. Ďurčanského k trestu smrti. Výši trestu ovlivnila i jeho poválečná aktivita. F. Ďurčanský ještě v roce 1947 odjel do Argentiny, kde se postupně vytvořilo centrum činnosti SAV. Podle jeho stanov jej tvořilo předsednictvo, exekutiva a rada. Z propagačních důvodů byly v rámci SAV formálně zřízeny politické strany: Agrární strana, Národní strana, Strana národní obnovy a Dělnická strana Slovenska. SAV si vybudoval pobočky v Americe, Austrálii i západní Evropě. K reorganizaci SAV došlo 12. března 1949, kdy Š. Palkoviče nahradil ve funkci generálního tajemníka A. Bugan. SAV se přejmenoval na Slovenský osvobozovací výbor (SOV). Kvůli zprofanování názvu akční výbor komunistickým režimem v ČSR. Po neúspěšném pokusu o sjednocení soupeřících emigračních skupin v roce 1951 v Niagara Falls se F. Ďurčanský se v roce 1952 vrátil do Evropy a usadil se v Mnichově. SOV nadále vyvíjel svou činnost a snažil se informovat o slovenské otázce politické osobnosti, vědecké kruhy i světovou veřejnost. Představitelé SOV byli zároveň členy a funkcionáři různých organizací založených v antikomunistickém duchu. Například zástupce SOV C. Pokorný zastával funkci generálního tajemníka v mezinárodní organizaci Antibolševický blok a F. Ďurčanský byl předsedou Rady národů. SOV se nebránil myšlence sjednocení slovenského politického exilu usilujícího o vytvoření slovenského státu. Na společné schůzi představitelů dvou nejdůležitějších exilových organizací SOV a SNRvZ ve dnech 28.-29. května 1960 v New Yorku došlo k jejich sjednocení a vznikla tím Slovenská osvobozovací rada (SOR). F. Ďurčanský v ní figuroval jako předseda výkonného výboru. Na přípravném generálním shromáždění Světového kongresu Slováků (SKS) ve dnech 19.-21. června 1970 v New Yorku byl F. Ďurčanský jako přední postava slovenského exilu zvolen místopředsedou SKS. SAV a SOV sehrály v dějinách slovenského politického exilu významnou roli. Svou koncepci samostatného Slovenska prosazovaly důrazně až radikálně. Tím přispěly k hlubší diferenciaci a atomizaci slovenského exilu. SAV jako první organizace slovenského exilu právně, politicky a filosoficky formuloval a zdůvodňoval myšlenku samostatného slovenského státu. Působení SAV a SOV zhoršovala reálná existence

československého státu, spojitost některých předních činitelů se Slovenským státem a soustavná diskreditační kampaň komunistického režimu v Československu.

SLOVENSKÁ NÁRODNÍ RADA V ZAHRANIČÍ

MICHAL BARNOVSKÝ

Slovenská národní rada v zahraničí (SNRvZ) – převážně ľudácká organizace slovenské emigrace – vznikla v září 1948 reorganizací, rozšířením a přejmenováním Slovenské národní rady v Londýně (SNRvL), vedené Petrem Prídavkem. Jejím zrodu předcházely rozsáhlé aktivity Petra Prídavka a Karola Sidora, bývalého vyslance Slovenské republiky ve Vatikánu. Z iniciativy K. Sidora se v Římě 8.-14. května 1948 konala schůzka jeho stoupenců, na které padlo rozhodnutí, že se společnou politickou organizací slovenské emigrace stane SNRvL (tzv. římský plán). P. Prídavok se svou londýnskou skupinou zaujal na zasedání 16. května 1948 ke sjednocovacím snahám kladné stanovisko, ale zároveň vyslovil připomínky k „římskému plánu“. Navrhoval zapojit do nové organizace rovněž Ferdinanda Ďurčanského, hlavní osobnost Slovenského akčního výboru (SAV) – radikální ľudácké organizace – a na předsednický post doporučil Emanuela Böhma, bývalého funkcionáře Demokratické strany na Slovensku. Tímto krokem chtěl P. Prídavok zastavit „dosavadní nepřekonatelnou rivalitu o vedení“.

K. Sidor připomínky, na rozdíl od F. Ďurčanského přijal. Ten nesouhlasil s názvem organizace a dal najevo, že nemá o spolupráci s K. Sidorem zájem, a že si přeje sjednocení na platformě SAV. Vzápětí P. Prídavok na 12. září 1948 svolal schůzku SNRvL, kde byla schválena přeměna SNRvL na SNRvZ a K. Sidor zvolen jejím předsedou. Většina slovenského ľudáckého exilu a krajanských spolků v USA a Kanadě přijala vznik SNRvZ pozitivně, pouze příznivci F. Ďurčanského ji neakceptovali. Ke spolupráci se SNRvZ se přihlásil rovněž Český národní výbor v čele s gen. Lvem Prchalem. O vánocích 1948 SNRvZ vystoupila s „Ohlasem“ a veřejnosti se představila v následujícím složení: předseda – K. Sidor; generální tajemník – P. Prídavok; místopředsedové – E. Böhm (Anglie), P. Prídavok (Anglie), historik František Hrušovský (USA), Jozef Hanzel (Francie), novinář Konstantín Čulen (Itálie), spisovatel Jozef Cíger Hronský (Argentina) a právník a publicista Ján Gleiman (Kanada).

SNRvZ – na rozdíl od Ďurčanského SAV (od roku 1949 SOV – Slovenský osvobozovací výbor) – vycházela z umírněnější ľudácké platformy. Ve zmíněném „Ohlasu“ si vytyčila následující úkoly:

1. Organizovat v zahraničí boj a činnost po boku západních demokracií, a to za
 - a) osvobození Slovenska od komunistické diktatury a české státní nadvlády;
 - b) za vytvoření demokratického slovenského státu v rámci etnických a historických hranic;
 - c) za začlenění Slovenské republiky do mezinárodní organizace jako člena rovnoprávného s ostatními svobodnými národy;
 - d) za přípravu kulturní, hospodářské, politické a sociální výstavby Slovenska v demokratickém duchu.
2. Reprezentovat slovenské osvobozovací hnutí
3. Organizovat sociální činnost ve prospěch slovenské emigrace
4. Ve vhodném okamžiku ustanovit takové orgány, které zabezpečí úplnost slovenského státního života.

Po odchodu K. Sidora z Říma do Montrealu na počátku roku 1950 se rovněž sídlo SNRvZ přestěhovalo do Kanady. V roce 1952 se užší předsednictvo SNRvZ rozhodlo přenést direktorium z Kanady do USA. Po smrti K. Sidora (1953) byl jeho nástupcem zvolen František Hrušovský a po jeho smrti na post předsedy nastoupil Jozef Cíger Hronský. V květnu 1960 se SNRvZ vedená předsedou shromáždění Jozefem M. Kirschbaumem sloučila se SOV. Tím vznikla nová organizace Slovenská osvobozovací rada (SOR). J. M. Kirschbaum se stal předsedou valného shromáždění a F. Ďurčanský předsedou exekutivy. Ani toto sjednocení však nepřekonaloby všechny rozpory v táboře ľudácké organizace.

Ekologické problémy Československa, jejich řešení režimními orgány

MIROSLAV VANĚK

Ke katastrofálnímu stavu přírody na konci osmdesátých let minulého století jsme nedospěli ze dne na den, ale po staletí jsme se k němu s rostoucí intenzitou přibližovali. I když nastartování globálního trendu zhoršování životního prostředí ekologové spojují s průmyslovou revolucí, fatální a nepřehlédnutelné zhoršení životního prostředí u nás nastalo teprve za panování komunistické vlády. Právě v této době se Československo v objektivních mezinárodních průzkumech ocitlo v kvalitě životního prostředí na nejhorším či druhém nejhorším místě v Evropě. Ekologická krize na sklonku komunistického režimu byla dokonce hrozivější než krize hospodářská.

Jedním z faktorů, které přispívaly k nepříznivé ekologické situaci v naší zemi, byla bezesporu i její geografická poloha. Česká republika se nachází v bohatě zalidněné oblasti Evropy, reliéf její krajiny je přímo ideální k zadržování exhalací. Poměrně malé území státu umožňuje jak pronikání zplodin atmosférou i vodami do okolních států, tak z jejich území k nám.

Po zásadní politické změně v Československu v únoru 1948, kdy veškerou moc uchopila komunistická strana, se zrodila nová koncepce československého průmyslu, orientovaná na rozvoj těžkého průmyslu včetně těžké chemie. (Viz Struktura a vývoj československého hospodářství) Tato koncepce kladla značné nároky na životní prostředí.

Ekologické problémy (především znečištěné ovzduší, znečištěné vodstvo, narušená krajina) se začaly objevovat již na přelomu 50 a 60. let, tedy v době, kdy ještě kouřící komíny elektráren, železáren a chemických provozů představovaly symbol pokroku. Ve skutečnosti však zahalovaly naše města a přírodu oblaky toxického dýmu. První varovné hlasy především z řad odborníků zazněly sice už v polovině 60. let, avšak ani 13. sjezd KSČ v červnu 1967 ani další stranické sjezdy v sedmdesátých letech nevěnovaly těmto varovným signálům zvláštní pozornost.

Z hlediska péče o životní prostředí a pochopení, že již jde opravdu o závažný problém, bylo snad významné jen zasedání byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích v červenci 1970. Snad poprvé v historii svého „hospodaření“ KSČ vymezila pět oblastí s tak závažným znečištěním, že trvalý pobyt v nich ohrožoval bezprostředně zdraví obyvatel (Severočeská hnědouhelná pánev, Zhořelecká pánev, Trutnovsko, Ostravsko a Praha). To, že se nakonec nepodařilo uvést do života ani dílčí a nedostatečná opatření na ochranu životního prostředí přerostlo v budoucnosti jakousi schizofrenii politického vedení státu. Státní i politické orgány všech stupňů vydávaly po celá 70. a 80. léta bezpočet prohlášení i konkrétních usnesení týkajících se ochrany přírody, ale jejich realizace byla takřka nulová. Vláda a vedení komunistické strany však ještě nepovažovaly za nutné, aby problematice životního prostředí věnovaly odpovídající pozornost.

Posun ve vnímání životního prostředí na počátku 70. let se projevil pouze v tom, že politické vedení bylo poprvé přinuceno reálný stav životního prostředí alespoň vzít na vědomí a opatrně konstatovat. Spolu s tímto přiznáním přispěchalo politické vedení také s optimistickou vírou v překonání ekologické krize. Účinným lékem zabraňujícím postupující devastaci prostředí se měla stát vědeckotechnická revoluce, resp. vědeckotechnická revoluce v podmínkách socialismu. Podstatou tohoto nového pohledu na svět bylo téměř absolutní ztotožnění hospodářského pokroku se socialistickou cestou ekonomiky a s vědeckotechnickou revolucí. Ohrožení životního prostředí, které tento trend s sebou přinášel, bylo přitom tendenčně označováno za přechodný a dočasný jev. Jako doklad necitlivých zásahů může sloužit devastace severočeské hnědouhelné pánve, kde „tvůrci“ hospodářské politiky prosazovali výstavbu těžkého průmyslu (jednalo se např. o výstavbu tepelných elektráren bez patřičných odsiřovacích filtrů) poté, kdy věděli zcela jednoznačně o nevyhnutelných ekologických důsledcích.

Rovněž usnesení ÚV KSČ „Základní směry rozvoje specializace a koncentrace výroby a jejich organizačních forem v zemědělství a potravinářském průmyslu“ z roku 1971 považovali odborníci a spolu s nimi část zemědělců za jednoznačně škodlivé, neboť nastartovalo proces masivního ničení krajiny. Vznikající zemědělské továrny na rostlinnou i živočišnou výrobu se chovaly k původní krajině zcela nešetrně (vytváření velkých výrobních celků nebralo ohledy na louky, lesy ani vodstvo a v nich

žijící faunu i floru, svážení zemědělců na třicetkilometrové vzdálenosti bylo náročné na spotřebu pohonných hmot, k velkým ztrátám docházelo při sklizni zemědělských produktů a jejich transportu do vzdálených sušiček a sil, problematické výsledky přineslo mohutné nasazení chemie do zemědělství atd.).

Jediným reálným výsledkem opětovných stranických jednání o této problematice byl v roce 1971 vznik rad pro životní prostředí při české a slovenské vládě. Jako poradní orgány republikových vlád měly koordinovat péči o životní prostředí na úrovni republik a činnost národních výborů. Analogicky byly na počátku 70. let zřízeny komise pro životní prostředí při radách krajských, okresních a většinou městských národních výborů. Ustavení rad a komisí bylo sice pokusem vytvořit komplexní a koncepční systém v péči o životní prostředí, ale doporučení těchto orgánů nebyla závazná, neboť statut jim uděloval pouze roli poradní, koordinační a iniciativní. Federální organ, který by byl vybaven patřičnými pravomocemi a komplexně řešil narůstající ekologické problémy celé země však do konce roku 1989 zřízen nebyl.

Na základě závěrů 14. sjezdu KSČ pověřila vláda ČSR péči o nejvýznamnější složky životního prostředí jednotlivá ministerstva. V praxi to znamenalo, že odpovědnost za stav konkrétních složek a aspektů životního prostředí byla svěřena těm resortům, které k nim měly užší či volnější právní vztah. Práva a povinnosti gestorů však nebyly nikdy jednoznačně stanoveny. Časté neekologické přístupy způsobovalo i to, že zodpovědnost za jednotlivé složky péče o životní prostředí byla svěřena orgánům hospodářského řízení. To vedlo nutně k rozporům a střetům mezi výrobními úkoly (například produkce dřevní hmoty) a potřebami ochrany přírody (zdraví lesů), protože ekonomické zájmy byly kladeny nad požadavky ekologické.

Legislativa v této oblasti byla stejně nedostatečná a vágní jako administrativně řízená péče o životní prostředí. Právní úprava ochrany životního prostředí a hospodaření s přírodními zdroji byla roztržštěna ve velkém množství resortně koncipovaných předpisů a nikdy nevytvořila ucelený systém. Ústava republiky pojednávala o pojetí ochrany přírody (hlava 1, článek 15) příliš úzce a mlhavě.

V roce 1975 byla federální vláda donucena vymezit již sedm důležitých sídelně průmyslových oblastí, v nichž se nejvíce soustřeďovaly všechny známé negativní dopady na životní prostředí. Poté, co se začaly důsledky zdevastovaného životního prostředí výrazněji projevovat, rozhodla se státní propaganda čelit této „nepříjemnosti“ neustálým zlehčováním problémů, frázemi o potřebách lidu, o zajišťování a zlepšování životní úrovně, chápané ovšem jen jako pouhé uspokojování materiálních potřeb obyvatelstva.

Československo v 70.-80. letech nereagovalo na prudké zvyšování cen surovin a na rychlé zhoršování životního prostředí změnou své ekonomiky. Produkce všech výrobků přispívajících k narušování prostředí (např. elektrické energie, tepla, cementu, oceli apod.) dále vzrůstala, zvyšovala se i spotřeba obnovitelných i nenahraditelných přírodních zdrojů (uhlí, dřeva, kaolinu apod.). Struktura československé ekonomiky se dostávala do čím dál větších rozporů s požadavky ekologickými, ale i se svými vlastními, tj. hospodářskými hledisky. Naddimenzována byla u nás odvětví produkující podstatný podíl celkového znečištění prostředí, poddimenzována naopak odvětví založená na nejprogresivnějších technologiích, tedy odvětví schopná přinést zvrát ve vztahu mezi užitečnými výrobky, čerpáním přírodních zdrojů a ziskem z případného exportu do zahraničí.

V sedmdesátých letech se stav životního prostředí ve všech sledovaných ukazatelích znovu výrazně zhoršil. Zhoršovalo se zejména znečištění vodních toků a ovzduší. Jednou z příčin bylo nedůsledné plnění povinností dodavateli stavebních prací a čistírnami odpadních vod, neustálé odsouvání termínů dokončování jednotlivých staveb v rozporu s platnou právní úpravou i řadou vládních usnesení. Čistírny odpadních vod nedosahovaly předpokládaného efektu, byly přetížené a pro nová technologická opatření chyběly náhradní díly. Situaci nejlépe charakterizuje skutečnost, že Praha, Bratislava a krajským městům byla udělena výjimka ze zákona, přičemž Hradec Králové a Ústí nad Labem dokonce žádné zařízení na čištění odpadních vod neměly. Analogická situace panovala u okresních měst. Česká vláda udělila výjimka ze zákona 44 městům, z nichž 21 vypouštělo odpadní vody přímo do nejbližších potoků a řek.

Také znečištění ovzduší, zejména plynnými emisemi, se zhoršovalo daleko rychleji a ve větším rozsahu než předpokládaly prognózy z roku 1970. Vzestup emisí odpovídal rychlému trendu rozvoje spotřeby primárních zdrojů energie, stále se zhoršovala kvalita hnědého uhlí, které se z více než 60 % podílelo na primárních energetických zdrojích republiky. Podle údajů Evropské hospodářské komise OSN bylo Československo zatížením svého území, zejména oxidem siřičitým, na třetím místě v Evropě. Ovzduší velkých měst pánevních okresů, kde bylo obyvatelstvo vystaveno až 80 dnů v roce dokonce třináctkrát vyšší denní koncentraci škodlivin v ovzduší, než norma připouštěla, patřilo mezi nejhorší na světě!

Do roku 1980 bylo poškozeno asi 18 % z celkové plochy lesů, což představovalo roční ztrátu zhruba 420 mil Kčs – nepočítáme-li již škody, bezprostředně postihující jak samotnou přírodu, tak zdraví obyvatel zasažených oblastí: Odhadovalo se, že 28 % obyvatelstva republiky (asi 4 miliony lidí) žilo v oblastech s narušeným a znečištěným ovzduším. Projevilo se to např. ve střední délce života obyvatel těchto oblastí (byla o 2-4 roky nižší než jinde) a u dětské populace pak ve větší nemocnosti, v prokázaně opožděném vývoji (zejména šlo o kostní zrání – opoždění přesahovalo jeden rok), ve vyšším procentu onemocnění dýchacích cest atd.

Odborné expertizy zdůrazňovaly, že je nezbytné věnovat na zlepšení životního prostředí minimálně 2-3% z objemu investičních prostředků vkládaných do národního hospodářství. Dosavadní prostředky určené pro tyto účely nedosahovaly do roku 1980 ani celé 1%. Jestliže se otázka životního prostředí v šedesátých letech i v průběhu let sedmdesátých jevila vládním a stranickým orgánům jako téměř bezvýznamná, představují pak léta osmdesátá nepřehlédnutelnou změnu. Přímo úměrně se zhoršující se kvalitou životního prostředí v Československu vzrůstala četnost jednání vládních i stranických orgánů o této problematice.

Bylo logické, že alarmující zjištění se odrazila i v usneseních vládních a komunistických orgánů. Vláda se zavázala zabezpečovat postupné zastavení růstu znečišťování vod a ovzduší tuhými emisemi. Prioritně se měla řešit situace v severočeském kraji, Praze a v Bratislavě. Předsednictvo ÚV KSČ ve svém usnesení zdůraznilo, že ekologická situace země již přesahuje rámec péče o přírodní prostředí a má závažné hospodářské a politické důsledky, mj. i pro zdravotní stav obyvatelstva. Vysocí státní i straničtí činitelé poprvé veřejně přiznali především politické důsledky, k nimž vedlo podcenění stavu životního prostředí. Na rozdíl od svého postoje v 70. letech ústřední politické orgány připustily, že v některých oblastech Československa existuje přímá souvislost mezi zdravotním stavem obyvatelstva a znečištěním, zejména znečištěním ovzduší. Zdá se však, že ani nejvyšší funkcionáři si v této fázi ještě plně neuvědomovali, k jakým politickým důsledkům může dosavadní, pouze formální řešení ekologických otázek v ČSSR skutečně vést (nenapadlo je ještě počítat s aktivizací veřejnosti, ani s nezvládnutelnou migrací lidí). Bylo čím dál jasnější, že vládnoucí establishment se nedokáže se vzrůstajícími problémy vyrovnat.

Druhá polovina osmdesátých let, respektive léta 1987-1989, byla pro československou společnost charakteristická vzrůstající aktivitou, a to i aktivitou ekologickou, která nesporně souvisela se změnami probíhajícími v Sovětském svazu, spojenými s osobou M. S. Gorbačova a jeho úsilím o reformy. Působily tu však také důležité impulsy domácí. Informace o stále rychlejším zhoršování životního prostředí se na sklonku osmdesátých let již nedaly utajit.

V březnu 1988 bylo již federální ministerstvo vnitra donuceno vzrůstajícím mezinárodním i vnitropolitickým tlakem odtajnit některé skutečnosti tvořící předmět státního, hospodářského a služebního tajemství. Týkalo se to samozřejmě i stavu životního prostředí. Informace pocházející z odborných a někdy i z politických kruhů pronikaly stále intenzivněji mezi veřejnost (například v roce 1988 koncepční studie Souhrnná ekonomická prognóza Prognostického ústavu ČSAV, v roce 1987 velmi významná publikace slovenských ochránců přírody a krajiny Bratislava nahlas (viz), v roce 1989 studie Stav a vývoj životního prostředí v Československu vydaná Ekologickou sekcí při Biologické společnosti ČSAV). Mnoho příspěvků přinesla ekologicky orientovaná periodika Nika, Ekologický bulletin, Ekomonitor. Ekologická aktivita se čím dál více projevila v nezávislých občanských iniciativách, a dokonce u některých vysokých funkcionářů ÚV KSČ (tak se např. Rudolf Hegenbart jako předseda Rady pro životní prostředí při vládě ČSR postavil proti stavbě přečerpávací

nádrže Křivoklát a proti likvidaci zámku Jezeří, když dal v obou případech za pravdu spontánní petiční aktivitě občanů a ekologů).

Ve druhé polovině 80. let se vládnoucí establishment ocitl ve dvojitým tlaku – domácím a mezinárodním. Od poloviny 80. let zajímala ekologická politika československého státu každou zahraniční delegaci. Výsledky byly navzdory tomu ale stále žalostné. Nezlepšily se ani poté, co byla v roce 1985 přijata nová Státní koncepce ochrany životního prostředí a na ni navazující usnesení federální vlády z července 1988. Zásady koncepce přijaté vládou se nepromítly ani do legislativy, ani do organizačního zajištění péče o životní prostředí a přírodní zdroje. Nově vytvořená (pouze) republiková ministerstva vnitra a životního prostředí mohla vykonávat jen koordinační a kontrolní funkci, přičemž hrstka odborníků, navíc pod „ochrannými křídly“ ministerstva vnitra postrádala rozhodovací pravomoci. Také tzv. komplexní přestavba ekonomického mechanismu nepřinášela žádné změny.

Pokud bychom celou problematiku životního prostředí nahlíželi jen počtem přijatých usnesení, mohli bychom konstatovat, že životní prostředí bylo balvanem, zatěžujícím čím dál více mocenské centrum. Samotná jednání ale ke kýženému obratu ve stavu životního prostředí nevedla, nepomohlo ani zřízení komise ÚV KSČ pro tvorbu a ochranu životního prostředí v říjnu 1988. Všechny kroky k odstranění hlavních zdrojů znečištění životního prostředí se uskutečňovaly nedostatečně, byla přijímána polovičatá opatření a vhodná řešení se většinou nerealizovala. Bylo to především proto, že nefungoval účinný systém řízení státní ekologické politiky, a také pro malou účinnost legislativních a finančně ekonomických nástrojů. Systém v podstatě nebyl schopen efektivním způsobem životní prostředí chránit. Zdevastované životní prostředí se zařadilo mezi nejzávažnější problémy socialistického Československa.

ČERNOBYL A ČESKOSLOVENSKO

MIROSLAV VANĚK

K havárii jaderné elektrárny v Černobylu v bývalém Sovětském svazu došlo 26. dubna 1986. Uniklé radioaktivní látky dosáhly přibližně výšky jednoho kilometru. V severním a severozápadním proudění vzduchu se radioaktivní oblak pohyboval z místa nehody přes území Československa. V té době již neobsahoval radionuklidy s velmi krátkodobým poločasem rozpadu. Ve směsi radioaktivních látek převažovala aktivita jodu 131 a teluru 132 s jodem 132. V Československu tyto radioaktivní látky zaznamenali poprvé 29. dubna na jaderné elektrárně Jaslovské Bohunice a v krajské hygienické stanici v Hradci Králové. Tato a jiná místa vybavená měřicí technikou vhodnou k monitorování radiační situace (IHE Praha, ÚJV Řež) začala s měřením 29. dubna, na základě zpráv sovětských médií z předchozího dne, které převzal 29. dubna i československý tisk a rozhlas.

Teprve čtyři dny po havárii 30. dubna 1986 se poprvé sešla k tomuto účelu oficiálně ustanovená havarijní komise federální vlády řízená místopředsedou vlády Ladislavem Gerlem. Týž den byla konstituována monitorovací síť a stanoven postup zainteresovaných orgánů a organizací ke sledování a vyhodnocování situace a přijímání nezbytných opatření.

Jako první se průběžně vyhodnocovaly zdravotní následky havárie. Podle vyjádření odborníků nemohlo dojít k akutnímu poškození zdraví dětí ani dospělých na celém území republiky, zatímco pozdní následky vedoucí k smrti způsobené zhoubným bujením nebo dědičným poškozením nebyly zcela vyloučeny (nejčastěji byl Světovou zdravotnickou organizací uváděn v našem případě počet asi 200 lidí ročně). V Československu dávka z Černobylu zhruba odpovídala průměrné roční dávce na jednoho obyvatele z rentgenového vyšetření. Přesto nelze pominout názor části odborníků, kteří prohlašovali, že „neškodné ozáření“ de facto neexistuje. Přes všechna prohlášení o protisocialistické a protisovětské „západní hysterii“ a o zneužití havárie ke kapitalistické propagandě, nemohly státní orgány popřít fakt, že z hlediska úniku radioaktivních látek do okolí šlo o dosud největší havárii jaderné energetiky.

Československá vláda vydala prostřednictvím tisku sdělení, že se „na území ČSSR provádí kontinuální měření a po celou dobu měření nebylo zjištěno žádné zvýšení radioaktivity“ až ve středu 30. dubna. O vlastní havárii se československá veřejnost dověděla 29. dubna ve večerním vysílání rozhlasu a televize. Po těchto naprosto nedostatečných informacích následovalo pětidenní informační vakuum. Teprve 5. května ČTK vydala zprávu, která konstatovala „mírné zvýšení radioaktivity“. To byly všechny oficiální informace, kterých se obyvatelstvu Československa o situaci na jeho území dostalo. Chyběly jakékoli zdravotnické a hygienické pokyny a informace o případných opatřeních při zhoršení situace. Deset dnů po havárii, kdy už nebylo možné utajit skutečnost, že radioaktivní mrak nerespektoval státní hranice a přešel i přes československé území vystoupila v rozhlase hlavní hygienička ČSR Dana Zusková. Přiznala, že „naměřené hodnoty jsou sice vyšší než bývá obvyklý stav“ a v rozporu s první zprávou dokonce uvedla, že „v prvních dnech bylo zaznamenáno zvýšení radioaktivních látek“. Tyto hodnoty byly podle jejích slov mnohokrát nižší, než aby mohly ohrozit zdraví lidí.

Občané však vládě a politickému vedení příliš nedůvěřovali a hledali informace v zahraničních, především západních, ale i polských a maďarských médiích. V Československu nedošlo na rozdíl od Maďarska, Polska a NDR v souvislosti s černobylskou havárií ještě v roce 1986 k žádné viditelné aktivitě veřejnosti proti hrozící jaderné katastrofě. Ale i u nás znamenal Černobyl určitý zlom v důvěře občanů ve státem řízené informace. Černobylské memento přispělo k posílení obecné nedůvěry k režimu a jeho tvrzení, že je ochráncem veřejných zájmů.

V případě Černobylu a jeho následků se ukázalo mnohem drastičtěji než jindy, jak je zatajování informací nezodpovědné. Bralo lidem možnost iniciativy na poli zvláště podstatném – chránit vlastní zdraví. Odepřít veřejnosti informace jenom proto, aby se zachovalo zdání, že si režim dokáže se vším poradit a o všechno se postarat, bylo v tomto případě neomluvitelné.

DEVASTACE SEVEROZÁPADNÍCH ČECH

MIROSLAV VANĚK

Jedním z nejkřiklavějších případů ekologické devastace, která neměla v Evropě obdoby, byl „vřed Evropy“, severočeský region. Měsíční krajina, kouřící komíny, padající popílek a zápach hořícího uhlí. Kraj halčí se do mlhy a inverze, slunce pozorovatelné nanejvýš 60 dní v roce, nenormální, nelidské podmínky, prostředí podobné spíše ponuré sci-fi.

Důsledky „dějinné nutnosti a dějinného pokroku“, jak o něm mluvila vládnoucí elita, změnily živý rázovitý kraj v uhelné jámy, kaliště elektráren a skládky odpadů, těžbě uhlí musela ustoupit i řada obcí.

Zdejší obce však zanikaly a pustly nejen „díky“ velkorypadlům uhelných společností, ale i v důsledku vylidnění kraje po odsunu sudetských Němců v roce 1945. Málo humánní způsob odsunu, oběti na životech a loupení zanechaného majetku – jako by předurčovaly atmosféru drancování a pohrdání zděděnými hmotnými statky (o duchovních ani nemluvě) v budoucích letech totality. Po odsunu prakticky zanikl zdejší folklór, místní tradice a kultura, novým obyvatelům chyběla identifikace s krajem a pocit příslušnosti k tomuto těžce zkoušenému regionu. Mnohem více než v ostatních oblastech státu se zde projevovala vysoká zločinnost a asociální postoje (zejména mezi mládeží v průmyslových centrech), nápadně nízká kulturní úroveň, malá odborná i mravní úroveň řídicích kádrů ve všech oblastech, korupce a alkoholismus, vzrůstající toxikománie. Velkoplošná devastace se stala nepochybně jednou z hlavních příčin tzv. životního provizoria, psychologického fenoménu, pramenícího z toho, že za života jedné lidské generace se v kraji změnilы toky řek, komunikace, zanikala tradiční sídla a vznikaly panelákové noclehárny.

Vážným sociálním a ekonomickým fenoménem, se kterým se vedení státu potýkalo po celá 70.-80. léta, byla migrace obyvatelstva v nejhůře postižených regionech. K jejímu zastavení přijímaly vlády ČSSR a ČSR každoročně zvláštní usnesení. Nejprve přišlo na řadu uplácení obyvatelstva v oblastech severozápadních Čech. Lidé byli do postižených lokalit lákáni především slibem řešení jejich bytové otázky, byli zvýhodňováni finančními příplatky, možnostmi prodloužené rekreace atd. Od 1. ledna 1982 začal být lidem z pánevních oblastí Severočeského kraje, žijícím zde minimálně deset let, vyplácen roční věrnostní stabilizační příspěvek ve výši 2000 Kčs na osobu. Místní obyvatelstvo pro něj našlo výstižný název „pohřebné“.

Když ani tato zvýhodnění nepřinesla kýžený obrat v migraci obyvatelstva a Severočeský kraj se začal vylidňovat, přistoupil režim k administrativním opatřením vůči určitým skupinám obyvatelstva, především vůči příslušníkům vzdělanějších vrstev. Lidé věděli, proč utíkají. Oproti zbytku republiky byla v Severočeském kraji vyšší průměrná úmrtnost. Střední délka života zde byla o 2-3 roky kratší než v ostatních krajích ČSSR. Vyšší byla i tzv. standardizovaná úmrtnost, více bylo samovolných potratů, rizikových těhotenství, předčasných porodů, vývojových vad a duševních chorob.

Kvalifikovaným pracovníkům (lékařům, učitelům a technickohospodářským pracovníkům z některých oborů) se zprvu skrytě znemožňovalo vystěhovat se z kraje už od počátku 80. let, kdy toto „stabilizační“ opatření fungovalo na mezikrajové domluvě odpovědných funkcionářů (nejčastěji tak, že potencionální zájemce o vystěhování z uvedených profesí jen těžko sehnal byt nebo zaměstnání mimo kraj). V roce 1984 se pak u severočeských lékařů praktikovaná ústní dohoda změnila v oficiální usnesení vlády. O dva roky později však vláda tento bod pro jeho „politickou neúnosnost“ změnila a v podstatě od něj ustoupila. Takové patologické prostředí, jaké představovaly především pánevní okresy Severočeského kraje a Sokolovsko, postupně devalvovalo tradiční životní hodnoty a vedlo k utilitárnímu přístupu k životu. Lidé se nenaučili nebo si odvykli hodnotit vlastní zdraví jako statek cennější než materiální hodnoty.

Severní Čechy byly vědomě exploatovány v duchu hesla „po nás potopa“. Přitom cesta k alespoň částečnému zlepšení teoreticky existovala v postupném odsiřování hlavních zdrojů znečištění. Odsiřování dvou elektráren v severních Čechách by podle zpracovaných expertiz snížilo emise oxidu siřičitého o 500 000 tun za rok. Žádná z doporučení však nebyla uskutečněna, protože chyběla politická vůle investovat finanční prostředky do odsiřovacích zařízení. Místo toho stát zcela

nesystémově vkládal finance do různých příplatků, půjček a dalších finančních zvýhodnění severočeské populace. Chyběla odvaha ke strukturálním změnám průmyslu, především k snížení těžby hnědého uhlí v pánevních okresech kraje. Trend byl právě opačný, těžba uhlí se neustále zvyšovala, stoupala výroba elektrické energie, těžké chemie a dalších technologií k životnímu prostředí nešetrných.

V 80. letech 20. století tak v severních Čechách vyvrcholil jeden z gigantických pokusů na živých lidech. Severočeský kraj se stal vlastně pokusnou laboratoří, v níž vládnoucí moc nejen provozovala své experimenty na přírodě, ale testovala i výdrž zdejšího obyvatelstva.

Ekologická hnutí v Československu

MIROSLAV VANĚK

Krise životního prostředí v Československu sehrála spolu s dalšími faktory významnou úlohu při změně vztahu obyvatelstva k režimu. Veřejnost si postupem let čím dál více uvědomovala, že komunistická strana není schopna katastrofální ekologickou situaci řešit. V tomto směru sehrávala významnou roli ekologická hnutí.

Na počátku sedmdesátých let se v ochraně přírody angažovala osamocená ochranná organizace Tis - Svaz pro ochranu přírody a krajiny. I když Tis musel od samého počátku překonávat řadu překážek (jako snad jediný svaz neměl ve stanovách zakotvenou vedoucí úlohu KSČ, byl obviňován ze zavádění skautských metod do výchovy mládeže), mohla jeho členská základna až do pozastavení činnosti (1979) vyvíjet ochranné aktivity. V polovině 70. let pak vzniklo hnutí Brontosaurus a na samém konci 70. let byl likvidovaný Tis nahrazen shora vytvořenou ochrannou organizací – Československým svazem ochránců přírody (ČSOP). Je jistě zajímavé, že ochranné organizace vznikaly v době, kdy byly ostatní zárodky občanské společnosti systematicky potlačovány, kdy bylo zakázáno téměř vše. Politické vedení se zřejmě domnívalo, že ekologickou aktivitou části obyvatelstva nemůže být ohroženo, ba naopak, že takto ventilovaná aktivita zabrání z hlediska moci nežádoucí společenské aktivitě v oblasti politiky.

I když československá ochranná hnutí snažila po celá sedmdesátá léta pracovat ve prospěch přírody, státní a komunistický aparát jejich činnost záměrně poškozovaly a omezovaly, v případě Tisu organizaci zlikvidovaly. Dokonce i oficiálně ustanovené organizace byly ochromovány tlakem zvenčí. Administrativní překážky stály v cestě jak šíření informací, tak získávání zkušeností od pokročilejších zahraničních hnutí. Za takové situace prosazovala nezávislý pohled na skutečný stav přírody v podstatě jen jednotlivá aktivní jádra – základní organizace ochránců přírody, komise hnutí Brontosaurus a některé jeho základní organizace, nejvytrvalejší ochránáři z postupně likvidovaného Tisu, některé redakční kolektivy (například lidé kolem časopisu Nika).

Zatímco na Západě se zformovaly radikální skupiny nekompromisně hájící zájmy přírody proti nepříznivému politickému a ekonomickému vývoji, ochránci přírody v Československu do politického života přímo nezasahovali. Po celá sedmdesátá léta (a převážně až do roku 1987) zde chyběl pokus ovlivnit rozhodování v politické a řídicí sféře třeba formou petic či demonstrací. Opozice našich ochranných hnutí vůči totalitní moci byla spíše implicitní. To, o co usilovali ochránci přírody u nás svou pokornou a obětavou prací, bylo při hlubším pohledu v zásadním protikladu k vládní orientaci na extenzivní ekonomický růst, či později aspoň na udržení spotřebního statu quo za každou cenu, tj. i za cenu devastace přírody. Vypovídá to spíše o jakési ideové hodnotě práce českých ekologických iniciativ. Měřeno pohledem praktickým a z hlediska faktických výsledků byla činnost těchto lidí vlastně pošetilá. Naši ochránci přírody zachraňovali jednotlivé rostlinné exempláře, evidovali mraveniště, chránili na silnici migrace obojživelníků apod. Vládní politika však dokázala škrtem pera proměnit celé oblasti v poušť.

Ve srovnání se stejně orientovaným hnutím na Západě byly postoje ochranných hnutí v Československu v 70. letech mírné. Uvážíme-li, že ochrana přírody se tu formovala pod represivním politickým tlakem, je to pochopitelné. Na rozdíl od environmentalistů v západní Evropě nehrozily našim ochráncům jen pokuty, ale i ztráta zaměstnání a dokonce i vězení. Teprve v samém závěru 80. let se našli lidé, ochotní vystavit se tvrdým represím za ochranu přírody. Přesto nebyla ochranná hnutí v postupně „normalizované“ československé společnosti, zejména s ohledem na jejich každodenní praktickou činnost, bezvýznamná. Jejich společenský význam je třeba vidět především ve dvou úrovních: ve formování vztahu k přírodě u nemalé části populace a v aktivizaci veřejnosti.

Druhá polovina osmdesátých let, respektive léta 1987-1989, byla pro československou společnost charakteristická vzrůstající aktivitou a to i aktivitou ekologickou. Pytel s utajovanými informacemi o akcelerujícím zhoršování životního prostředí se na sklonku osmdesátých let povážlivě trhal. O první narušení informačního embarga v oblasti stavu životního prostředí se postarala zveřejněním „Zprávy o životním prostředí v Československu“ Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV a

nezávislá občanská iniciativa Charta 77 již v roce 1983. V březnu 1988 federální ministerstvo vnitra, donuceno vzrůstajícím mezinárodním i vnitropolitickým tlakem, bezesporu také tlakem ekologických organizací, dokonce odtajnilo některé skutečnosti tvořící předmět státního, hospodářského a služebního tajemství v oboru působnosti ministerstev zdravotnictví ČSR a SSR. Informace pocházející z odborných a někdy i z politických kruhů pronikaly stále intenzivněji mezi veřejnost (například v roce 1988 koncepční studie Souhrnná ekonomická prognóza Prognostického ústavu ČSAV, rok před tím velmi významná publikace základní organizace č. 6 a 13 Slovenského svazu ochránců přírody a krajiny Bratislava nahlas (viz), v roce 1989 studie „Stav a vývoj životního prostředí v Československu“ vydaná Ekologickou sekcí při Biologické společnosti ČSAV). Mnoho příspěvků přinesla nezávislá ekologicky orientovaná periodika, především Ekologický bulletin a Ekomonitor, pozadu však nezůstala ani oficiálně vycházející Nika. Ostatní nezávislá periodika věnovala ekologii pozornost spíše v případech obzvláště křiklavých. Do jisté míry to odráželo stav, kdy se ekologie ještě nestala organickou součástí programu, popřípadě součástí práce většiny nezávislých občanských iniciativ.

Ekologické společenství nepostihlo to, co se projevilo například v oblasti kultury; totiž rozdělení na oficiální a neoficiální proud. Cíl ekologů byl po léta neměnný – zabránit prohlubující se devastaci životního prostředí. Rozdílné byly jen prostředky a metody, jak zmíněného cíle dosáhnout. Působení neoficiálních ekologických iniciativ zpravidla nastupovalo tam, kde již oficiální organizace narážely na tuhý odpor totalitního státu.

Trendy, které ovlivnily vývoj v posledních letech před listopadem 1989 naznačovaly, že ekologická dimenze může patřit k jednomu z hlavních společenských a politických témat v Československu. Před rokem 1989 bylo patrné rostoucí ekologické uvědomění u poměrně velké části společnosti především v ohrožených regionech. V tomto období přicházelo také do nezávislých ekologických organizací stále více mladých razantnějších lidí. Tito mladí lidé byli ochotni, pokud byli o své pravdě přesvědčeni, opakovaně demonstrovat proti záměrům státních orgánů. Vznikaly nové nezávislé iniciativy (České děti, Pražské matky, Nezávislá ekologická společnost, Nezávislé mírové sdružení ad.), u nichž ekologie a otázky životního prostředí hrály významnou, ne-li prioritní roli. Ekologické hnutí se stalo jakýmsi ventilem, do něhož ústily tenze odporu proti dožívajícímu systému. V roce 1989 přešla ekologická seskupení od předchozího psaní petic za záchranu životního prostředí, uplatňovaných především v letech 1987-1988, k otevřeným demonstracím, proti nimž moc neváhala zakročit silou.

Ekologické hnutí osmdesátých let bylo podobně jako v desetiletí předcházejícím zaměřeno především na řešení konkrétních případů, byť si v mnohých se konfliktech s mocí začínalo uvědomovat, že pro potřeby životního prostředí budou nutné zásadnější kroky. Až do samého pádu režimu nepřerostla aktivita ekologů v politický odpor proti systému samotnému. Většina ochránců ještě nespojovala změnu v oblasti ekologie s nutností změnit systém, i když kupříkladu v severních Čechách se již ekologové i veřejnost začali obracet proti místním funkcionářům a výjimky se samozřejmě našly v ekologickém disentu a v některých oficiálních organizacích. Přesto se spontánně ve společnosti i v disentu aktivizovaly síly, jimž ležela na srdci ochrana životního prostředí, přičemž významná byla již sama účast části veřejnosti. V této fázi se československé ekologické hnutí podobalo ekologickému hnutí v západní Evropě z počátku sedmdesátých let.

Ve stavu mobilizace sil a podpory obyvatelstva se ekologické hnutí dočkalo listopadové revoluce 1989. Snad k ní svým dílem i přispělo. Během revolučních událostí figuroval poukaz na katastrofální stav životního prostředí jako jeden z hlavních argumentů v politických projevech na tribunách.

DEMONSTRACE V TEPLICÍCH 1989

MIROSLAV VANĚK

Jen několik dní před 17. listopadem 1989 proběhly demonstrace v severočeských Teplicích. Demonstranti zde shromáždění požadovali tu nejsamozřejmější věc nutnou k životu – čistý vzduch. „Vřed Evropy“, jak byl region označován, patřil k nejzamořenějším na „starém kontinentu“ a okresy Teplice, Most, Ústí nad Labem a Chomutov patřily k nejzdevastovanějším na světě. Na přelomu října a listopadu 1989 bylo Podkrušnohoří opět prosyceno směsí oxidů síry, dusíku a těžkých kovů. Na mnoha místech byla naměřena 5x až 10x překročená průměrná hodnota koncentrace škodlivin v ovzduší.

Jestliže ještě při lednových a únorových imisních situacích byli Severočeši ochotni vše řešit jen stížnostmi a peticemi na příslušných místních a krajských orgánech, v listopadu 1989 již pohár trpělivosti přetekl a obyvatelé severočeských měst vyšli do ulic.

Opatření stranických orgánů města a okresu přijatá k zamezení shromáždění byla neúspěšná, možná i proto, že se autor letáků, které zvaly teplickou veřejnost na manifestaci za zlepšení životního prostředí, ač to sám nepředpokládal, trefil svou pozvánkou na manifestaci 11. listopadu do černého: severočeský kraj právě o tomto víkendu čelil dosud největší inverzi za poslední roky, kdy naměřené hodnoty znečištění kulminovaly právě ve dnech 11.-14. listopadu.

V sobotu 11. listopadu se v Teplicích sešlo asi 600-800 demonstrantů, většinou mladých lidí. S rouškami přes ústa a vybaveni plynovými maskami volali „Chceme čistý vzduch!“, „Kyslík!“, „Chceme zdravé děti!“. Policie byla tak velkým počtem shromážděných lidí očividně zaskočena a jistou dobu byla bezradná. Na závěr se také v Teplicích podobně jako při lednových demonstracích v témže roce v Praze ozvalo „Zítřka zase tady!“.

V neděli 12. listopadu proběhla další, již lépe zorganizovaná demonstrace. Opět ovšem nepovolená. Do centra města přišlo asi tisíc demonstrantů. Většinu tvořili stejně jako v sobotu mladí lidé – studenti teplických středních škol, učni, vysokoškoláci studující na pedagogické fakultě v nedalekém Ústí nad Labem a tzv. nonkonformní mládež (příslušníci hnutí punk). Na rozdíl od soboty tentokrát policie neváhala proti demonstrantům zasáhnout. Demonstrantům se ještě během manifestace podařilo vytvořit krizový štáb, který byl občany pověřen vedením rozhovorů s místními funkcionáři. Tomuto krizovému štábu se podařilo sesbírat několik set podpisů pod připravenou petici. S podpisovými archy se v pondělí 13. listopadu odebrali zástupci občanů na MěNV. Mezitím více než tisíc demonstrantů čekalo na zaplněném náměstí na to, jak jejich zástupci na jednání s funkcionáři města dopadnou. Když se zanedlouho dozvěděli, že předseda MěNV zve vybraného zástupce občanů na veřejné plenární zasedání na téma ekologie, které se má konat v polovině prosince, nemohli být spokojeni.

Atmosféra na náměstí opět zhoustla a mnohasetčlenný dav začal skandovat hesla: „Máme holé ruce!“, „Nechte nás žít!“, „Máme tady naše děti!“, „Co vám za to dali?!“. Stejně jako v neděli policie zasáhla. Nasazeny byly navíc pohotovostní posily z Ústí nad Labem. K dispozici byli psi a vodní děla. Zásah si vyžádal ošetření několika osob (tržné rány, zhmožděny), několik desítek osob bylo převezeno na útvar SNB. Demonstranti ale dosáhli i dílčího úspěchu. Vedoucí tajemník OV KSČ Antonín Váňa byl donucen slíbit zorganizování veřejného shromáždění na téma ekologie na městském zimním stadionu dne 20. listopadu. Jednalo se o příslib prvního skutečného dialogu občanů s funkcionáři a zodpovědnými pracovníky okresu a kraje. 20. listopadu zaplnilo zimní stadion v Teplicích více než šest tisíc lidí. Nedošlo k žádné konstruktivní debatě. Stadion vřel, místní funkcionáři byli vypískáni a vyprovoceni skandovaným heslem „Zůstali jste sami...“. Lidé, kteří přišli kvůli ekologii, jasně cítili, že teď po 17. listopadu už jde o víc.

Teplické demonstrace vyvolaly dominový efekt v celém kraji. Bezpečnostní opatření, která mezitím orgány místní správy již uskutečnily, dosáhla pouze toho, že se demonstrací (15.11. v Litvínově, 16.11. v Mostě, 17.11. v Děčíně a 21.11. v Liberci a v Ústí nad Labem) zúčastnilo méně občanů. Co do obsahu a výsledků měla všechna shromáždění podobný ráz: Demonstranti vyjadřovali odhodlání, že pokud nedostanou na své dotazy a připomínky uspokojivé odpovědi, budou v demonstracích za životní prostředí pokračovat. Místní funkcionáři byli přinuceni otevřený dialog přislíbit.

V souvislosti s významem či hodnocením listopadových teplických demonstrací je třeba zdůraznit, že demonstrace v Teplicích byly první významnější policejně rozehnané demonstrace mimo Prahu, o nichž informoval i celostátní tisk. Zatímco v Praze probíhaly demonstrace pravidelně již od srpna 1988, teplické demonstrace ukázaly, že nespokojenost není jen lokální pražskou záležitostí.

BRATISLAVA NAHLAS

STANISLAV SIKORA

Bratislava nahlas je publikace o ekologických problémech slovenského hlavního města, kterou v říjnu 1987 vydala skupina ochranářů a s nimi spojených opozičně zaměřených odborníků z nejrůznějších oborů. V autorském kolektivu, který vedl Ján Budaj byli: Ing. Juraj Flamík a RNDr. Gabriela Kaliská z Městské správy památkové péče a ochrany přírody v Bratislavě, Ing. Fedor Gál, CSc. z Prognostického ústavu Slovenské akademie věd, Eugen Gindl, redaktor časopisu Kozmos, RNDr. Mikuláš Huba, CSc. z Geografického ústavu Slovenské akademie věd, PhDr. Ivan Kusý, CSc. z Ústavu stavebnictví a architektury Slovenské akademie věd, Peter Kresánek z Fakulty architektury Slovenské vysoké školy technické, PhDr. Ivan Štúr, CSc. z Polikliniky v Bezručově ulici v Bratislavě, MUDr. Peter Tatár, CSc. z Ústavu experimentální endokrinologie Slovenské akademie věd ad.

V úvodu autoři upozornili, že „cílem materiálu není stávající problémy samoučelně skandalizovat, ale pojmenovat je a začít pracovat na jejich řešení“. V textu dále autoři posuzovali základní životní podmínky v Bratislavě. Začali tím, že znečištění ovzduší ohrožovalo zdraví obyvatel, ekologické stavby prakticky neexistovaly, ve městě vládla nadměrná hluchost, dále kritizovali bourání historických staveb, nedostatek zeleně a v neposlední řadě občanskou vybavenost a hromadnou dopravu, která podle nich silně zaostávala za aktuálními potřebami atd. Publikace také ostře odsuzovala úvahy o výstavbě školního jaderného reaktoru v Mlynské dolině a zanedbávání historického jádra města. Autoři uvedli, že za 33 let od vyhlášení památkové rezervace (1954) město Bratislava přišlo o více historických objektů než za všechny minulé války (např. při výstavbě Mostu SNP jich bylo zničeno 49). Nakonec autoři vyzvali k zahájení veřejné diskuse o řešení zmíněných problémů.

Odmítavé stanovisko komunistického tisku bylo nejlépe formulováno ve stranickém deníku Pravda v článku „Nic nového pod sluncem...“ pod kterým byla podepsaná Dana Piskorová, což byl pseudonym Arnošta Baka, zástupce šéfredaktora Pravdy. Ten nejprve uvedl, že „fakta“ uvedená v téměř apokalyptickém ‚zeleném‘ elaborátu nepředstavují seriózní argumenty, ale pro efekt vybrané fragmenty záměrně posbíraných a tendenčně zpracovaných údajů z fundovaných a široce koncipovaných výzkumných a odborných průzkumů prováděných ... na společenskou objednávku řídicích státních orgánů v zájmu řešení potřeb společnosti“. Nakonec autor článku v Pravdě konstatoval, že se tvůrci Bratislavy nahlas pokusili přes ekologii destabilizovat politickou situaci na Slovensku, což je údajně součástí široce koncipované protičeskoslovenské a protisocialistické kampaně našich přátel.

ÚNOROVÝ PŘEVROT 1948 – DŮSLEDEK A VYÚSTĚNÍ POVÁLEČNÉHO VÝVOJE V ČESKOSLOVENSKU

KAREL KAPLAN

Poválečná Československá republika vycházela z kontinuity předmnichovské republiky včetně jejího právního řádu. Vytvořený „lidově demokratický“ režim však byl odlišný a odpovídal změněným poměrům, náladám obyvatelstva a postojům politických subjektů, které jej na konci druhé světové války a bezprostředně po válce vytvářely. Byl ovlivněn zkušenostmi občanů i politiků z hospodářské krize 30. let, Mnichovem, následným rozbitím republiky a bezprostředními prožitky z války. Ve společnosti zcela převažovalo přesvědčení, že budoucnost samostatného státu může zaručit jen spojenectví se Sovětským svazem. Velmi silně byla pocíťována potřeba národní jednoty i úprava politických poměrů předmnichovské republiky, především redukce počtu politických stran a odstranění stranické řevnivosti. Naprostá většina společnosti byla rovněž přesvědčena o nezbytnosti sociálně ekonomických reforem. Bezprostředně po válce se, především v českých zemích vzedmula vlna nacionalismu zaměřená proti Němcům, na Slovensku proti Maďarům.

U politicky aktivní části zejména českého národa převažovaly úvahy o socialistickém směru dalšího vývoje. Bylo to zřejmé především u politických stran, které se k socialismu, byť různě chápanému, programově hlásily. Komunisté z taktických důvodů nestavěli socialismus jako úkol dne, nikdo však nepochyboval o jejich cíli. Program 20. sjezdu sociální demokracie z října 1945 jednoznačně deklaroval, že úkolem strany není reformovat „kapitalistický řád“, ale odstranit jej. Předseda národních socialistů Petr Zenkl spatřoval základ „národního socialismu“ v harmonickém spojení zásad „nacionalismu, socialismu a demokracie“. K socialismu se hlásily i dvě největší společenské zájmové organizace, odborová a mládežnická. Také prezident Beneš hovořil o „socializující demokracii“, o přebudování předválečné demokracie „ve smyslu socialistickém“. Rovněž většina kulturních a veřejných osobností spatřovala v socialismu budoucnost země. Také strany, které se vymezovaly jako nesocialistické, hledaly se socialismem shodné body. Programové prohlášení lidové strany z května 1945 zvěstovalo občanům, že válka udělala tečku „za érou kapitalismu“ a že „stojíme na prahu nového hospodářského a sociálního řádu“. V tiskovém orgánu demokratické strany se lze v září 1945 dočíst, že „vědecky prohloubený“ Masarykův „socialistický idealismus“, který „s ruskou pomocí“ uskutečňuje Masarykův žák E. Beneš, je „každému poctivému vlastenci přijatelný“.

Nekomunistické, socialisticky orientované strany hlásaly – ve shodě s prezidentem – výstavbu „československé podoby socialismu“, kterou chápaly jako spojení socialismu a demokracie. Usilovaly tak o realizaci v té době v Evropě rozšířené myšlenky o „třetí cestě“ (mezi kapitalismem a sovětským modelem socialismu). Tuto možnost jakoby potvrzoval relativně umírněný postup komunistů, kteří vystupovali jako bojovníci za národní zájmy a demokracii. Později, v druhé polovině roku 1946, dokonce předseda KSČ Klement Gottwald několikrát hovořil o vlastní specifické cestě k socialismu, bez sovětského systému a diktatury proletariátu.

Obecnému požadavku národní jednoty vycházela vstříc existence Národní fronty, která vznikla za války jako koordinační orgán protifašistického boje. Po válce se změnila v politickou základnu státu, v mocenskou instituci ve které se rozhodovalo jak o tvorbě státní politiky, tak o konkrétních opatřeních. Přes různé názory na její působení, prakticky fungovala jako koalice politických stran. Její rozhodnutí měla podobu dohod, nikoliv odhlasovaných usnesení a byla závazná pro všechny strany.

Zvláštností Národní fronty, která odlišovala „lidově demokratický režim“ od parlamentních demokracií západoevropského typu bylo, že všechny strany které Národní frontu tvořily, byly současně stranami vládními. Případný vznik nových stran byl možný jen se souhlasem Národní fronty, a to pod podmínkou, že souhlasí s programem Národní fronty. Opoziční strana, která by vystupovala proti programu Národní fronty, nemohla existovat.

Na základě dohody politických stran byl formulován a v dubnu 1945 schválen vládní program, dohodnutá a realizována politická, právní a ekonomická opatření vůči Němcům, Maďarům zrádcům a kolaborantům, uskutečnily se i významné sociálně ekonomické reformy – znárodnění a první etapa pozemkové reformy.

Politický vývoj do značné míry závisel na mocenské pozici jednotlivých politických stran. Ta vyplývala z významu ministerstev a institucí, které strany řídily či ovládaly. Důležitým činitelem se staly samy politické strany, počet jejich členů, organizace, schopnost prosazovat své záměry a přirozeně úspěšnost ve volbách.

Ve vládě, v parlamentu a ve většině národních výborů měly po osvobození politické strany paritní zastoupení. Bylo to výhodné pro komunisty, neboť v této době existovaly dvě komunistické strany – KSČ působila v českých zemích, KSS na Slovensku. Komunisté získali některá důležitá ministerstva (vnitřní záležitosti, zemědělství, informací). Nejvíce také pokročili ve výstavbě svých stran. Již před sjezdem v březnu 1946 dosáhl počet členů KSČ jednoho milionu, KSS měla kolem 120 tisíc členů. Sociální demokracie měla po roce své činnosti více než 350 tisíc členů, národní socialisté vykazovali koncem roku 1945 půl milionu členů. Lidovci a demokraté uváděli shodně asi 400 tisíc členů.

Nové rozdělení mocenských pozic přinesly parlamentní volby v květnu 1946. Jako nejsilnější z nich vyšli komunisté, kteří získali v českých zemích 40% a na Slovensku 30% hlasů (v celostátním měřítku 38%). Druhou nejsilnější stranou v českých zemích byli národní socialisté (celostátně 18%), následovali lidovci (16%) a sociální demokraté (12%). Na Slovensku se vítězem voleb stali demokraté, kteří získali 62% hlasů (celostátně 14%). Dvě nové strany, které vznikly těsně před volbami (Strana práce a Strana slobody) měly jen marginální význam.

Po více než měsíčním jednání jmenoval prezident 2. července novou vládu. Nejvíce – sedm míst v ní získala KSČ, KSS dvě místa. Čtyřmi členy byli ve vládě zastoupeni národní socialisté, lidovci a demokraté, třemi sociální demokraté. Dvě ministerstva (zahraničí a obrany) byla vedena nestraníky (Jan Masaryk a generál Ludvík Svoboda). Premiérem byl K. Gottwald, zástupci ostatních stran (kromě demokratů předsedové) se stali náměstky předsedy vlády. Komunisté získali další klíčové ministerstvo (financí), sociální demokraté udrželi dvě významná ministerstva (průmyslu, výživy) národní socialisté si uchovali dvě důležitá ministerstva (spravedlnosti, zahraničního obchodu, získali ministerstvo školství a navíc byl jejich představitel (J. David), zvolen předsedou parlamentu. Předsedou Slovenské národní rady se stal vůdce demokratů J. Lettrich, předsedou sboru pověřenců komunistů G. Husák.

Navzdory slibům o slušně vedeném volebním boji a dohodě o opětovném vytvoření společné vlády, ostrý předvolební boj vysunul do popředí názorové rozdíly jednotlivých stran. Přesto se po volbách dohodly na vládním programu, který Národní shromáždění 11. července schválilo. V dalším období charakterizovaly politický život v republice četné spory o jednotlivé body vládního programu, především o pozemkovou reformu a tzv. konfiskáty, tj. podniky konfiskované Němcům, Maďarům a kolaborantům. Přestože komunisté organizovali k prosazení svých záměrů různé kampaně, ještě rok po volbách převažovalo úsilí politických stran řešit vzniklé rozpory dohodou na půdě Národní fronty – a do značné míry úspěšně.

Další vývoj v Československu výrazně ovlivnily změny v mezinárodních vztazích a sovětské evropské politice. Marschallův plán a jeho odmítnutí Sovětským svazem (následně také Polskem a Československem) bylo posledním krokem k dovršení postupného rozpadu protihitlerovské koalice. Spolupráce Sovětského svazu a západních velmocí při řešení poválečného uspořádání poměrů v Evropě byla nahrazena rozdělením Evropy a světa do dvou mocenských bloků. V této nové situaci se Sovětský svaz rozhodl přeměnit svou dosavadní sféru vlivu v jednotný, pevně organizovaný mocenský blok, řízený z jednoho centra – Moskvy. Základní podmínkou takového bloku ovšem bylo nastolení komunistického režimu ve všech státech s nimiž Sovětský svaz počítal, tedy i v Československu. Nástrojem nové sovětské politiky se stalo informační byro (viz), koordinační orgán devíti evropských komunistických stran. Na jeho ustavující schůzi v září 1947 představitel sovětských komunistů vyložil oficiální hodnocení mezinárodní situace – rozdělení světa do dvou táborů – a z toho vyplývající změny v politice komunistických stran. Informační byro zatratilo „pokojnou, parlamentní cestu k socialismu“, kterou komunistické strany ještě před rokem propagovaly.

Vedení KSČ vždy připravovalo stranu na parlamentní i mimoparlamentní formy boje včetně rozhodujícího mocenského střetnutí. Po úspěchu v parlamentních volbách v květnu 1946 považovalo za reálné získat ve volbách 1948 více než 50% voličských hlasů a v lednu 1947 veřejně vyhlásilo za svůj prvořadý úkol boj za většinu národa. Představitelé KSČ po odmítnutí Marschallova plánu a zejména po zasedání Informačního byra v září 1947 pochopili změnu situace i sovětské politiky a - vychováni Kominternou – poslušně svoji politiku změnili. Již 21. srpna projednávalo předsednictvo plán ofenzivního nástupu strany k moci. 2. října se zabývalo výsledky zasedání Informačního byra a jeho závěry se promítly v plánu činnosti KSČ do parlamentních voleb, které schválil ústřední výbor koncem listopadu. Plán orientoval stranu na čtyři hlavní úkoly: získat většinu národa v příštích volbách, zosílit boj s domácí i cizí reakcí a vyhnat ji z Národní fronty, urychleně a systematicky formovat „levé frakce“ v nekomunistických stranách, využívat pozic ve státní správě, v hospodářství a ve společenských organizacích k prosazování politiky komunistické strany.

Rozhodování ústředního výboru ovlivnilo rovněž podezření, že se nekomunistické strany pokusí vytlačit komunisty z vlády, tak jak se to stalo ve Francii a Itálii. Gottwald počítal se snahou odpůrců ustavit úřednickou vládu. Levicové frakce v nekomunistických stranách měly postupně své strany rozkládat, ochromovat je a v rozhodujícím momentě převzít vedení. (Při formování frakcí postoupili komunisté nejdále v sociální demokracii. V ostatních stranách nedospěly jejich levice do stádia, kdy by byly schopny plnit očekávanou roli.) Závěry ústředního výboru potvrzovaly, že vedení KSČ stupňuje zápas o moc – všemi prostředky.

Mezi vedoucími komunistickými funkcionáři vznikaly pochyby o možnosti dosáhnout mocenského cíle v parlamentních volbách. Rodily se proto různé varianty a koncepce konečného mocenského střetu. Týkaly se voleb (možnost zařazení nekomunistů na kandidátku KSČ, postavení kandidátky Národní fronty), situace po volbách když by komunisté nezískali většinu v parlamentě (získání některých nekomunistických poslanců) i mimoparlamentního postupu. Existovaly úvahy o vyřešení mocenské otázky ještě před volbami, „revoluční aktivitou mas“, vystupňováním masových akcí odborů, rolnických komisí, partyzánů, tedy organizací, které KSČ ovládala. Vyskytly se rovněž názory akceptující přípravu na ozbrojený konflikt. Jako samostatná politická síla vystupovali na přelomu roku 1947/1948 komunističtí funkcionáři v bezpečnostních, zejména zpravodajských složkách. Podle nich měl být rozhodující mocenský střet vyřešen jednorázovou akcí, administrativně mocenským zásahem. Chtěli nekomunistické strany vyprovokovat k takovému kroku, který by rychlý rozhodující konflikt učinil nezbytným. I když některé úvahy měly kritický aspekt vůči „váhavosti“ a „parlamentním iluzím“ vedení KSČ, všechny směřovaly ke shodnému cíli – nastolení mocenského monopolu KSČ.

Reálnou cestou k zastavení frontálního nástupu komunistů k získání mocenského monopolu byl společný a organizovaný postup nekomunistických stran. Touto cestou se však jejich představitelé vydali příliš pozdě. Společnému postupu bránily nahromaděné a dosud nepřekonané rozpory mezi stranami. K nejzávažnějším patřily rozdílné názory demokratické strany a českých stran na řešení česko-slovenských vztahů. Přesto se během druhé poloviny roku 1947 národní socialisté, lidovci a demokraté politicky velmi sblížili a společným postupem ve vládě či parlamentu dosáhli řady dílčích úspěchů. Další nekomunistická strana – sociální demokracie vystupovala jako samostatná, nezávislá síla. Vedoucí představitelé sociální demokracie si uvědomovali, že jednoznačné připojení k bloku tří nekomunistických stran (nebo ke komunistům) by snadno vedlo k rozkolu strany. Při řešení konkrétních problémů postupovali zpravidla tak, že při obraně demokracie proti komunistickým záměrům podporovali nekomunistické strany a při rozhodování o hospodářských a sociálních otázkách komunisty.

Nekomunistické strany spojovalo úsilí o udržení demokratického režimu, o právní stát a respektování třísektorové ekonomiky. Oprávněně obviňovaly komunisty ze snahy o potlačení demokratických principů a nastolení policejního státu. V boji proti nim používaly metody běžné v demokratických režimech západního typu. V parlamentě, ve vládě i v národních výborech dosahovaly větších či menších úspěchů a více či méně úspěšně využívaly tisk a veřejné schůze. Postrádaly však další mimoparlamentní nástroje, jež by použily proti komunistům v těch případech, kdy komunisté po zamítnutí svých návrhů ve vládě či Národní frontě přenesli spor „na ulici“ a „mobilizovali masy“.

Nekomunistické strany se zaměřily na volby jako hlavní způsob rozhodujícího mocenského střetu. Věřily v porážku komunistů v parlamentních volbách, která oslabí jejich podíl na moci a zatlačí je do postavení jednoho z rovnocenných partnerů v Národní frontě. V účasti komunistů v Národní frontě však viděly jednu ze záruk udržení vnitropolitického vývoje na dosavadní demokratické cestě. Tato koncepce, která se v souvislosti se zahraničněpolitickou orientací Československa jevila jako nezbytná, měla slabiny. Opakované výzvy k zachování národní jednoty a ujišťování o potřebě osvědčené Národní fronty zastíraly ve vědomí občanů hloubku rozporů mezi oběma tábory. Neobešla se rovněž bez ústupků, které si komunisté vynucovali.

Nekomunistické strany spojovala politická i programová spřízněnost s prezidentem E. Benešem. Využívaly jeho autority v české i slovenské společnosti, hlásily se k jeho výzvám nabádající k respektování demokratických principů, svobody a československé podoby režimu „socializující demokracie“. Vedoucí komunističtí činitelé tuto spojitost zaznamenali jako nepříznivou okolnost, nedovolili si však prezidenta veřejně kritizovat. Hovořili o tom v úzkém kruhu a sdělovali to ve zprávách do Moskvy. Představitelé nekomunistických stran však považovali prezidenta Beneše za víc než pouhého ideového inspirátora a oporu ve svém zápase. Očekávaly, že se za ně veřejně postaví a v rozhodujícím střetu vystoupí v jejich čele. Tato role však neodpovídala Benešovým možnostem ani jeho názoru na poslání prezidentské funkce a byla nad jeho síly.

Největším problémem v politickém zápasu nekomunistických stran byla jejich trvalá orientace na spojenectví se Sovětským svazem motivovaná obavami z německého nebezpečí. Ta předurčovala i poměr ke KSČ, jejíž účast na moci považovaly ostatní strany za důkaz upřímného přátelství se Sovětským svazem. Proto také nepočítaly s vytěsněním komunistů z vlády a z mocenských institucí. Ve všech stranách existovali jednotlivci i skupiny členů a funkcionářů, kteří si přáli napodobit Francii a Itálii, tj. vyloučit komunisty z vlády. Skutečný vliv nositelů těchto názorů na utváření politiky jejich stran byl však velmi malý. Nekomunistické strany nedocenily důsledky nové evropské politiky Sovětského svazu a neuvědomovaly si, že ve státě sovětského bloku pro ně není místo. Vyhlášovaly věrnost přátelství a spojenectví se Sovětským svazem ještě v únoru 1948, tedy v době kdy už sama existence těchto stran byla v rozporu se sovětskými velmocenskými zájmy.

Usilování KSČ o mocenský monopol a odpor nekomunistických stran proti němu se od podzimu 1947 stávaly určujícím faktorem vnitropolitického vývoje. Stál v pozadí každého významnějšího rozporu mezi stranami, měnil politické poměry v zemi i v Národní frontě. Komunisté se řídili zásadou, že na pochodu k moci nelze prohrát žádný spor, proto byli při prosazování svých návrhů na řešení významnějších politických a hospodářských problémů neústupní. Byla proto takřka vyloučena možnost kompromisů i dosavadní praxe dohod, tento základní princip Národní fronty, což ohrožovalo samu její existenci. Sporných bodů, na nichž se politické strany nemohly shodnout, přibývalo a každý z nich hrozil přerůst v krizi Národní fronty a vlády.

Koncem srpna 1947 se rozhořel spor o tzv. milionářskou daň. Návrh KSČ, aby mimořádné výdaje na státní pomoc zemědělcům postiženým suchem se hradily mimořádným zdaněním milionářů, ministři všech nekomunistických stran zamítli. Vedení KSČ rozpoutalo politickou kampaň „proti ochráncům milionářů“. Hrozil rozpad vládní koalice. Zabránila mu dohoda komunistů a sociálních demokratů z 12. září o prosazení milionářské daně a o zachování dosavadního demokratického vývoje.

Nepodařilo se dohodou vyřešit spor o úpravu platů státních veřejných zaměstnanců vyvolaný požadavkem národních socialistů na jejich zvýšení o 30%. Komunisté považovali návrh za předvolební heslo neúměrně zatěžující státní rozpočet a označili jej za snahu vyvolat hospodářský rozvrat. Kompromisní návrhy připravené vedením odborů a podporované komunisty nekomunistické strany odmítly. Odbory také požadovaly další znárodnění (průmyslových podniků s více než padesáti zaměstnanci, velkoobchodu a zahraničního obchodu) jako cestu k řešení tehdejších hospodářských a politických potíží. Mezi požadavky odborů také patřilo urychlené schválení zákona o národním pojištění. Na podporu svých požadavků svolalo 12. února prezídium ÚRO sjezd závodních rad (na 22. února).

Na odpor narazil komunistický návrh zákona o trvalé úpravě vlastnictví zemědělské půdy. Návrh předpokládal vyvlastnění půdy nad 50 ha a překračoval vládní program. Komunistické vedení proto schválilo uspořádání celostátního sjezdu rolnických komisí 29. února s cílem prosadit navrhovaný zákon i další opatření, předkládaná ministrem zemědělství J. Ďurišem.

Od podzimu 1947 zatěžovaly poměry v Národní frontě zostřující se spory o poměrech v bezpečnostních složkách, které často dostávaly podobu konfliktu dvou významných resortů – vnitra a spravedlnosti. Výrazně to demonstrovalo vyšetřování „pokusu o atentát“ na tři ministry (Zenkla, Drtina a Masaryka), do jejichž sekretariátu došly v září 1947 krabičky s „pekelnými stroji“. Justiční orgány spadající pod národně socialistického ministra spravedlnosti tvrdily, že původci atentátu jsou komunističtí funkcionáři ze střední Moravy a z obce Krčmář (krčmářská aféra) a kritizovaly bezpečnost vedenou komunisty, že nevěnovala šetření potřebnou péči a že původce hledala v Praze. Odhalit původce akce se však nepodařilo.

Komunisté ve vedení politického civilního a vojenského zpravodajství zorganizovali provokaci, která mířila proti představitelům národně socialistické strany. Šlo o tzv. mosteckou špionážní aféru – zkonstruování skupiny, která měla provádět zpravodajskou činnost pro západní státy a připravovat protistátní puč. Od zatčených osob chtěli dosáhnout přiznání, že o přípravě věděli a podporovali ji národně socialističtí členové vlády Zenkl, Drtina, a také generální tajemník strany Krajina. Ti se o provokaci dozvěděli a obvinili komunistické činitele ze zneužití zpravodajské služby. Žádali, aby byla záležitost vyšetřena, iniciátoři potrestáni a zjednána náprava.

Provokace komunistů ve zpravodajských složkách hrála důležitou roli v politické krizi na Slovensku, jejímž podnětem se stalo vydání zprávy pověřenectva vnitra o tzv. spiknutí na Slovensku. Podle zprávy měla skupina politicky činných osob, bývalých příslušníků Hlinkovy strany, připravovat akce proti ČSR. Prostřednictvím provokatéra se zpravodajci pokusili do „spiknutí“ zapojit funkcionáře demokratické strany včetně dvou jejích generálních tajemníků. Řada osob byla vzata do vazby a připravoval se politický proces. Komunisté, kteří usilovali o likvidaci mocenské dvoutřetinové převahy demokratů, počítali v plánu politické krize na Slovensku s tím, že předseda a členové sboru pověřenců z řad demokratické strany podají demisi a při sestavování nového sboru se prosadí takové změny, aby demokraté ztratili většinu. Toho docílili, ale neuspěli s druhým požadavkem, aby ke stejné změně došlo i v národních výborech.

Politická krize na Slovensku byla komunistickou předehrou státního převratu v únoru 1948. Předseda sboru pověřenců G. Husák podal demisi 31. října 1947, následovaly sjezdy závodních rad a rolnických komisí. Mezi slovenskými vedoucími funkcionáři se objevovaly návrhy, aby krize přerostla v celostátní a vyústila v definitivní vyřešení mocenského problému. Vedení KSČ tuto variantu odmítlo jako předčasnou.

V důsledku vyhrocujících se rozporů, na přelomu roku 1947/1948 očividně slábla schopnost ústavních a koaličních orgánů dospívat k dohodě o řešení naléhavých problémů. Dělnost vlády se v polovině února 1948 zcela vytratila. Do krize se dostávala i Národní fronta – místo, kde se měly vzniklé rozpory řešit. Po neúspěšném pokusu komunistů o změnu složení Národní fronty (ve prospěch jimi ovládaných společenských organizací) přestal Gottwald (od 18. listopadu) svolávat schůze Národní fronty na nejvyšší úrovni. Výjimkou byla schůze 8. února, která měla projednat přípravu voleb a ústavy. Skončila však bez jakékoliv dohody – hádkou o poměrech v resortu ministra vnitra.

Spory o poměrech v bezpečnostních složkách, vyvolané rostoucími obavami nekomunistických představitelů ze zneužívání bezpečnostního aparátu komunisty, se v lednu a únoru 1948 odehrávaly na každé schůzi vlády. Jeden z nich, svým významem nepříliš významný, se stal podnětem k rozhodujícímu mocenskému střetnutí v únoru 1948.

ÚNOR 1948 – KRONIKA UDÁLOSTÍ

KAREL KAPLAN

13. únor, pátek

Na schůzi vlády došlo k prudké kontroverzní diskusi, v níž nekomunističtí ministři jednomyslně vystoupili proti snahám KSČ monopolizovat si funkce v bezpečnostních složkách a proti jejich zneužívání. Vláda pak většinou hlasů nekomunistických ministrů přijala usnesení, ve kterém uložila ministru vnitra V. Noskovi zastavit výkon rozhodnutí zemského velitele SNB o výměně několika nekomunistických oblastních velitelů v Praze. Nato K. Gottwald pro hlásil, že ministři jeho strany nemohou s vládním usnesením souhlasit. Rozpory ve vládě, které narůstaly již delší dobu se tak neobyčejně vyostřily.

16. únor, pondělí

Na pravidelném setkání vysokých funkcionářů národně socialistické strany se jeho účastníci dohodli, že budou trvat na splnění vládního usnesení z 13. února, neúčastní se schůzí vlády dokud nebude provedeno a vyzvou ostatní nekomunistické strany k následování. V případě, že komunisté odmítnou usnesení splnit, podají demisi a budou usilovat o to, aby demisi podali i ministři lidové a demokratické strany. Poté budou informovat ministry sociální demokracie.

17. únor, úterý

Dopoledne se konala schůze vlády. Bouřlivou diskusi o splnění vládního usnesení z 13. února předseda vlády v 11.55 hodin přerušil a odjel na Hrad informovat prezidenta Beneše o situaci. V té době se sešli ministři národně socialistické, lidové a demokratické strany k poradě o dalším postupu. Dohodli se, že v druhé části schůze budou rezolutně trvat na splnění sporného usnesení, nebude-li splněno opustí schůzi a jako nátlakový prostředek použijí eventuelně i demisi svých členů.

Přes protesty ministra Zenkla a dalších ministrů Gottwald odpolední schůzi vlády přerušil a další svolal na 20. února, kde měl ministr Nosek podat vysvětlení.

Po schůzi vlády informoval sociálně demokratický ministr V. Majer prezidenta, že komunisté připravují násilné řešení sporu.

Sociálně demokratické vedení dospělo na večerní schůzi předsednictva k rozhodnutí nevytvářet blok proti komunistům, nepřipustit úřednickou vládu a řešit spory v rámci Národní fronty.

Předsednictvo ÚV KSČ přijalo „Stanovisko k situaci“, ve kterém vyzvalo občany, aby byli připraveni „v zárodku zmařit jakékoli podvratné záměry reakce“. Současně nařídilo „uvést stranu do bojové pohotovosti“ a ministru vnitra uložilo vyhlásit stav bojové pohotovosti v důležitých bezpečnostních útvech včetně pohraničních pluků.

18. února, středa

Ráno se sešla užší komise Národní fronty k řešení sporných bodů návrhu ústavy. Nekomunističtí členové komise požadovali, aby se schůze zabývala poměry v bezpečnostních složkách a situací ve vládě a v Národní frontě. Komunisté odmítli a Gottwald schůzi ukončil. Na odpoledne svolal předsednictvo vlády. Nekomunističtí členové předsednictva se odmítli schůze zúčastnit dokud nebude sporné usnesení z 13. února splněno.

Dopoledne přijal prezident Beneš národně socialistické členy vlády Zenkla a Ripku. Podle Ripky souhlasil Beneš s jejich postupem včetně chystané demise. Když se zajímal o postoj ostatních politických stran, Ripka prezidenta informoval, že demisi podají i ministři lidové a demokratické strany a že je zřejmě budou následovat i sociální demokraté. Beneš je poté ujistil podporou, ale zároveň je nabádal k rozvaze. O obsahu rozhovoru pak Zenkl a Ripka informovali některé představitele lidové a demokratické strany.

Poslanecký klub a vedení národně socialistické strany po informaci o prezidentově stanovisku schválily dosavadní postup svých ministrů a zmocnily je k podání demise.

Poslanecký klub lidové strany souhlasil s návrhem předsedy Šrámka nezúčastňovat se práce vlády dokud se předsedové politických stran nedohodnou na dalším postupu. Poslanci byli informováni i o možnosti demise, ale převládlo mínění, že komunisté „v nynější vládní krizi ustoupí“ a že dojde k dohodě v Národní frontě.

Sociálně demokratičtí poslanci se na schůzi klubu vyslovili pro zachování Národní fronty a řešení sporu dohodou.

Vedoucí funkcionáři ústředního sekretariátu KSČ označili na své poradě aktivity nekomunistických stran za činnost namířenou proti lidově demokratickému režimu a rozhodli: 1) připravovat sjezd závodních rad, 2) formovat „novou“, „skutečnou Národní frontu dole“, 3) uvést stranu do pohotovosti a připravit se na pokus o nastolení úřednické vlády. Odpovědí na takový pokus měla být generální stávka.

19. únor, čtvrtek

Komunisté Gottwald, Slánský a Kopecký se sešli se sociálními demokraty Laušmanem, Tymešem a Vilímem a nabídli jim vytvoření společné levicové vlády. Sociální demokraté odmítli.

Dopoledne přijal prezident Beneš delegaci sociální demokracie. Souhlasil s jejím zásadním stanoviskem řešit existující rozpory v rámci Národní fronty a trvat na splnění usnesení vlády z 13. února.

V 16 hodin přijal prezident Klementa Gottwalda, který ho informoval, že situace ve vládě se velmi zhoršuje, protože nekomunistické strany v čele s národními socialisty směřují k jejímu rozbití. Beneš ho ujistil, že úřednickou vládu nepřipustí a v případě ustavení nové vlády bude Gottwald jejím předsedou.

Na setkání představitelů tří stran informoval Zenkl přítomné o jednání s prezidentem a o rozhodnutí vedení strany podat druhý den demisi. Představitelé lidové a demokratické strany s rozhodnutím národních socialistů souhlasili a slíbili připojit se, schválí-li to jejich stranické vedení.

Večer jednali Zenkl a Drtina s Laušmanem a Tymešem, kteří slíbili svou podporu ve sporu o SNB na příští schůzi vlády. O připravované demisi informováni nebyli.

Předsednictvo lidové strany schválilo postup svých ministrů nadále trvat na splnění vládního usnesení z 13. února i za cenu demise.

Vedení demokratické strany změnilo po dramatické diskusi své původní usnesení, v němž demisi odmítalo. Dalo ministrům a předsedovi strany právo rozhodnout o dalším postupu včetně demise podle situace a vlastní úvahy.

Ve vedení sociální demokracie se střetli zastánci jednoznačné spolupráce s komunisty a jejich odpůrci. Většina členů vedení jednostrannou spoluprací s komunisty odmítla, ale vyslovila se i proti vládě bez komunistické účasti. Vedení se rozhodlo působit k uklidnění poměrů, k dohodě v Národní frontě a trvat na provedení sporného vládního usnesení. O výsledcích jednání sociální demokraté informovali Gottwalda.

Odpoledne přiletěl do Prahy nečekaně náměstek sovětského ministra zahraničních věcí a dřívější velvyslanec v ČSR Valerian Zorin. Dvě hodiny poté se vrátil americký velvyslanec Laurence A. Steinhardt. Zorin uvedl jako důvod své návštěvy kontrolu dodávek sovětského obilí. Steinhardt sdělil tisku optimistické přesvědčení o vítězství demokracie v Československu.

V pozdních večerních hodinách informoval Gottwald vedení KSČ o jednáních se sociálními demokraty a prezidentem a o rozhodnutí ministrů tří stran podat druhý den demisi.

20. únor, pátek

V deset hodin se měla konat schůze vlády. Kromě komunistů se dostavili pouze Ludvík Svoboda a ministři sociální demokracie. Na Gottwaldovu výzvu, aby se chybějící členové vlády dostavili na schůzi odpověděl Zenkl dopisem, v němž kladl jako podmínku účasti splnění sporného usnesení z 13. února. Po Gottwaldově odpovědi, že o celé záležitosti bude referovat ministr Nosek, sdělili

národně socialističtí ministři písemně Gottwaldovi, že jim nezbývá nic jiného, než podat demisi. Po společné poradě se k demisi připojili i členové vlády za lidovou a demokratickou stranu. Svě rozhodnutí sdělili ministru zahraničních věcí Janu Masarykovi a představitelům sociální demokracie. Masaryk byl tímto krokem překvapen a stejně jako sociální demokraté ho odmítl. Ministři tří stran se ještě pokusili získat k samostatné rezignaci V. Majera, který však svou demisi podmínil souhlasem vedení své strany.

Ve 12 hod. oznámil Zenkl telefonicky prezidentovi rozhodnutí tří stran podat demisi. Prezident byl tak rychlým postupem překvapen a varoval, „aby neuklouzli“.

Od 13 hodin jednalo o situaci představenstvo sociální demokracie. Vyslechlo informace o výzvě k vytvoření socialistické vlády, kterou jménem odborů navrhl sociálním demokratům A. Zápotocký a o demisi dvanácti členů vlády i o reakci prezidenta. Další jednání odročilo na večer.

Na Hradě jednal od 15.40 hodin prezident Beneš s Gottwaldem, Noskem a Svobodou o některých bezpečnostních problémech a zejména o situaci ve vládě. Během jednání obdrželi prezident i Gottwald zprávu o písemném podání demise národně socialistických ministrů. O několik hodin později následovaly demise ministrů demokratické a lidové strany. Demisí dvanácti členů vlády (z dvaceti šesti) vypukla vládní krize otevřeně. Prezident uvažoval o řešení situace jednáním politických stran, k jejichž dohodě chtěl přispět. Gottwald však označil demisi za komplot proti KSČ, namířený k vytažení komunistů z vlády a navrhl demisi přijmout a vládu doplnit.

V 18 hodin se sešlo předsednictvo národně socialistické strany. Schválilo postup svých ministrů, rozhodlo svolat ústřední výbor na 24. února a do té doby nepodnikat žádné veřejné akce na podporu postupu strany. Přesvědčeno o svém vítězství ve stávajícím konfliktu vydalo naopak výzvu ke klidu. Zenkl, Ripka a Krajina odjeli z Prahy na dříve připravené veřejné schůze.

Po 20. hodině zahájilo jednání představenstvo sociální demokracie. Předcházela mu řada jednání jeho členů s komunisty i národními socialisty. Klíčovým se stal spor o to, zda se má strana připojit k demisi (prosazoval Majer), nebo zda má vytvořit vládu s komunisty (prosazovali Fierlinger a John). Vedení opět odmítlo oba návrhy s tím, že o dalším postupu rozhodne 23. února ústřední výbor a nadále prosazovalo řešení situace v rámci Národní fronty za účasti všech koaličních stran.

Komunistické vedení zasedalo ten den nepřetržitě. Zásadní rozhodnutí přijalo hned po Gottwaldově návratu z Hradu: využít vládní krize k rozhodujícímu zápasu o moc, prosadit přijetí demise a doplnit vládu podle Gottwaldova návrhu bez jednání s vedením ostatních politických stran. Z mocenskopolitického hlediska bylo nejzávažnějším rozhodnutím zakládat výbory Národní fronty složené z komunistů a „pokrokových“ zástupců politických stran a společenských organizací. Byl pro ně zvolen název akční výbory Národní fronty. (Viz) Zápotocký měl zajistit aby sjezd závodních rad pověřil vedení odborů přípravou vytvoření ústředního akčního výboru. Ministru Noskovi uložilo vedení rozšířit pohotovost bezpečnostních složek a zajistit ostrahu důležitých institucí. Krajští tajemníci měli zajistit pohotovost celé strany, organizovat schůze, přijímat a odesílat rezoluce prezidentu republiky s požadavkem přijetí Gottwaldovy koncepce řešení krize, vytvářet akční výbory a sledovat počínání „reakce“. Ve stanovisku k situaci, vysílaném v 19.15 hodin rozhlasem, obvinili komunisté představitele odstupujících stran z vyvolání krize, ze snahy o politický rozvrat a „ohrožení republiky agenty zahraniční reakce“. Pozdě v noci rozhodl Gottwald svolat na druhý den velkou manifestaci v Praze, která měla podpořit požadavky komunistické strany.

Ve večerních a nočních hodinách se v Praze tvořily hloučky diskutujících občanů, vyjadřujících sympatie k jedné či druhé straně konfliktu.

21. únor, sobota

Na Staroměstském náměstí v Praze se konala demonstrace, kterou během noci zorganizovala KSČ. Průběh přenášel rozhlas a v závodech i na náměstí velkých měst jej vyslechla narychlo svolaná shromáždění občanů. Gottwald ve svém projevu označil odstoupivší ministry za vlastizrádce, vyhlásil svou koncepci řešení vládní krize a vyzval k zakládání akčních výborů Národní fronty.

Vedoucí funkcionáři nekomunistických stran se účastnili veřejných a stranických schůzí, většinou mimo Prahu. Ohlas jejich projevů byl ve srovnání s komunistickými shromážděními velmi malý.

Od ranních hodin docházely na Hrad telegramy a rezoluce požadující přijetí demise a Gottwaldových návrhů. 21. února jich došlo 1 037, během celé vládní krize 5 327. Nekomunistické strany podpořilo jen 150 rezolucí.

Od 10.20 hodin jednal Beneš se sociálními demokraty Laušmanem, Tymešem a Vilímem. Vyslovil souhlas s jejich postupem, tj. setrvání ve vládě.

V 11 hodin se na Hrad dostavila pětičlenná delegace ze shromáždění na Staroměstském náměstí. Ostře naléhala, aby prezident přijal demisi a Gottwaldův návrh na řešení vládní krize. Beneš obhajoval svou představu s důrazem na svou povinnost udržet Národní frontu.

Během demonstrace přišli za prezidentem Gottwald a Nosek. Informovali ho o demonstracích mimo Prahu, které probíhaly ve stejném duchu jako pražská. Gottwald vytkl prezidentovi, že prodlužuje krizi se prodlužuje tím, že demisi dosud nepřijal. V 16 hodin odjel Beneš do Lán.

V poledne obdrželi Drtina a Ripka zprávu z Hradu. Prezidenta prý demise překvapila a udivuje ho pasivita stran od nichž očekával manifestační vystoupení.

Po setkání s prezidentem jednal Laušman s Drtinou a nejenže se nehodlal připojit k odstoupivším ministrům, ale označil demisi za politickou chybu. Poté navštívil nemocného Masaryka, který stejně jako prezident s postupem sociálních demokratů souhlasil.

Představitelé „levice“ v sociální demokracii (Fierlinger a John) jednali s Gottwaldem a Slánským, kterým se postup „levice“ zdál příliš pasivní a přáli si, aby co nejdříve ovládla vedení strany. Podle Fierlingera mělo k rozhodujícímu kroku dojít na zasedání ústředního výboru 23. února.

Majerovi, který byl nejvíce nakloněn demisi, byl znemožněn přístup do rozhlasu, kde chtěl veřejně varovat před nebezpečím nadvlády jedné strany.

Komunistům se podařilo získat poslance lidové strany A. Petra a J. Plojhara pro svou koncepci řešení vládní krize a zajistit jejich případnou účast ve vládě.

Vedení demokratické strany schválilo postup svých ministrů a protestovalo proti vylučování svých členů z Národní fronty a proti změně její struktury.

Vedení KSS přijalo provolání k občanům, schválilo kampaň veřejných schůzí a uložilo bojovou pohotovost komunistům – partyzánům. Večer předseda sboru pověřenců G. Husák oznámil písemně pověřencům za demokratickou stranu, že demisi jejich ministrů ve vládě je nutno považovat i za demisi ve sboru pověřenců a zbavil je funkcí. Postižení pověřenci proti tomu protestovali. Týž den jednali slovenští komunisté s „opozicí“ v demokratické straně.

Vedení KSČ vypracovalo a zaslalo dopis prezidentovi a vedení sociální demokracie. Dopis prezidentovi obsahoval komunistickou koncepci řešení krize. Sociálním demokratům navrhovalo vedení KSČ utvořit vládu, jejímž základem budou jejich dvě strany, doplněné o zástupce dalších stran a společenských organizací. Principem „socialistického jádra“ Národní fronty a vlády vycházeli komunisté vstříc vedení sociální demokracie, které chtělo zachovat Národní frontu a řešit krizi na jejím základě. Dále se komunistické vedení zabývalo přípravou sjezdu závodních rad. Pro dobu trvání vládní krize ustavilo několik komisí. Jednu z nich tvořili straničtí představitelé ozbrojených složek. Zabývala se použitím represivních opatření. Jiná komise měla za úkol připravit do pondělního rána návrhy nových členů vlády za nekomunistické strany. Členům poslaneckého klubu uložilo vedení zajistit odvolání schůze parlamentu svolané na 24. února a udržovat kontakty s poslanci nekomunistických stran u kterých bylo možno předpokládat podporu Gottwaldovy vlády. Protože si vedení KSČ nebylo zcela jisto, zda se někteří důstojníci armády nepokusí zneužít svých jednotek, rozhodlo ozbrojit dělníky a zřídit Lidové milice.

Ministerstvo vnitra vydalo několik rozkazů a pokynů pro útvary bezpečnosti, které měly zamezit aktivitě nekomunistických stran, sledovat jejich tisk a podávat informace o jejich funkcionářích.

Ve večerních hodinách se konaly porady delegátů sjezdu závodních rad českých nekomunistických stran. Zástupci vedení národně socialistické a lidové strany vyzývali delegáty ke klidu a k odvaze hlasovat proti některým rezolucím, připraveným vedením odborů. Nezískali však jednoznačnou podporu. Na poradě sociální demokracie hovořili zástupci dvou směrů ve straně; každý získal zhruba polovinu delegátů. Komunisté se soustředili se na udržování nepřetržité pohotovosti strany na závodech, na zakládání akčních výborů a Lidových milic. Pod jejich vlivem dělníci odmítali tisknout noviny nekomunistických stran.

22. únor, neděle

Nejdůležitější událostí byl sjezd závodních rad. Proběhl podle představ a scénáře komunistů, kteří jej využili k podpoře své koncepce řešení vládní krize. (Viz Sjezd závodních rad.) Na podporu svých požadavků vyhlásil sjezd na 24. únor hodinovou generální stávku.

Na ustavujícím sjezdu Svazu československo-sovětského přátelství, podobně jako na sjezdu závodních rad, zaměřil Gottwald svůj projev na řešení vládní krize a obvinil vedení tří stran z pokusu zvrátit zahraničně politickou orientaci na spojení se Sovětským svazem.

Představitelé českých i slovenských komunistů jednali v různých komisích a skupinách po celý den. Odpoledne měla skupina, připravující návrhy na doplnění vlády, příslibem účast A. Petra, J. Plojgara, E. Šlechty, J. Ševčíka a A. Neumana, který však své konečné rozhodnutí podmiňoval souhlasem prezidenta. Jiné komise jednaly o eventualitách dalšího vývoje, o přípravách generální stávky, ustavování akčních výborů a vývoji na Slovensku. Do Bratislavy byl vyslán J. Ďuriš. Vedení KSS sdělilo Gottwaldovi, že se rozhodlo vzít pevně do rukou pověření dosud spravovaná představiteli demokratické strany.

Vedení demokratické strany vyslalo do všech okresů své zástupce, aby zabránili účasti členů strany v akčních výborech.

Nedělní sovětská Pravda se vyslovila k československé krizi a jednoznačně a důrazně podpořila stanovisko československých komunistů.

Beneš se v 16.20 hodin nečekaně vrátil z Lán na Hrad, kam pozval na 17 hodin Laušmana. Opětovně vyjádřil souhlas s postupem sociální demokracie a dal najevo, že demisi nejspíš přijme.

Večer se v Drtinově bytě sešli představitelé národně socialistické a lidové strany, aby si vyslechli vzkaz prezidenta Beneše. Ten zněl, že na základě rozboru situace považuje prezident za nejlepší řešení demisi přijmout a doplnit vládu jinými osobami. Všichni byli prezidentovým vzkazem otřeseni a shodli se na odpovědi, že nemohou souhlasit s tím, aby se nyní ustupovalo komunistickému nátlaku. Požádali prezidenta, aby své rozhodnutí odložil až po rozhovoru s odstupujícími ministry.

V noci se Drtina, Ripka a Krajina ještě pokusili získat Laušmana a Vilíma pro demisi sociálně demokratických ministrů, ale pochopili, že naděje na jejich demisi je malá, spíše žádná.

Od 22 hodin do rána jednalo předsednictvo ÚV KSČ. Zabývalo se přípravou sjezdu závodních rad, generální stávky, ustavujícího sjezdu ÚAV NF, a návrhy na doplnění vlády. Během schůze se sešel Gottwald s Laušmanem a oznámil mu, že doplnění vlády nekomunistickými politiky má již hotové a čeká jen na rozhodnutí sociální demokracie. Upozornil ho, že odmítnutí nabídky na sestavení vlády, může vést k rozkolu jeho strany. Nejdůležitějším výsledkem jednání předsednictva bylo přijetí řady opatření, jimž měl být politický tlak na protivníky rozšířen o administrativně-represivní akce. Jejich bezprostředním podnětem byla zpráva Státní bezpečnosti o přípravě „ozbrojeného puče“, opírající se o agenturní hlášení o chystaném obsazení rozhlasu národními socialisty. Předsednictvo uložilo ministru vnitřní ochranu veřejných budov a zařízení, stáhnout do Prahy další útvary pohotovostních pluků, zajistit vyzbrojení Lidových milic v Praze, zatknout vybrané osoby a provést domovní prohlídky stranických sekretariátů, zejména národně socialistické strany. Tyto kroky měly nejen demonstrovat sílu, zastrašit odpůrce a urychlit řešení vládní krize, ale především učinit rozhodující krok k uchopení moci.

23. únor, pondělí

Ráno se na ministerstvu vnitra konala důležitá porada., která se zabývala realizací usnesení nočního jednání předsednictva ÚV KSČ.

Vedení KSČ dopoledne instruovalo stranické funkcionáře, kteří se odpoledne rozjeli do jednotlivých krajů zajišťovat úkoly uložené předsednictvem. Komunisté v krajích měli obsadit všechny vedoucí funkce v bezpečnostních složkách, zajistit klíčové pozice v závodech, zakládat akční výbory a jejich prostřednictvím ovládnout národní výbory, odstranit nespolehlivé úředníky, formovat Lidové milice, sestavovat seznamy „představitelů reakce“ a přistoupit k jejich zatýkání a zajistit zaslání rezolucí požadujících přijetí demise ministrů během stávky 24. února.

Od ranních hodin zasedal ústřední výbor lidové strany. Někteří členové obhajovali politiku odstupujících členů vlády, ujišťovali ostatní podporou Beneše a prosazovali, aby se za žádnou cenu komunistům neustupovalo. Plojhar a Petr však označili demisi za chybu a vyjádřili názor, že komunisté už nebudou s nynějším vedením jednat. Ústřední výbor pak schválil další postup: vyřešit vládní krizi na půdě Národní fronty a vypsat předčasné parlamentní volby. Odmítl vylučování strany z Národní fronty, ustavování akčních výborů a zakázal svým členům účastnit se jejich zakládání. Pověřil Šrámka jednáním o nové vládě. O obsahu přijatých rozhodnutí informoval dopisem prezidenta republiky.

Na zastupitelstvu demokratické strany podal obsáhlý výklad o situaci J. Lettrich. Zdůvodňoval dosavadní postup strany a odsoudil vyloučení zástupců demokratické strany ze sboru pověřenců. Rozhodně odsoudil vytváření akčních výborů a takto konstruovanou Národní frontu označil za diktaturu. Vyslovil naději, že se prezident nenechá ovlivnit komunistickým nátlakem. Zastupitelstvo schválilo „Ohlas slovenskej verejnosti“ a dopis prezidentu Benešovi. Oba dokumenty obsahovaly jeho představu řešení vládní krize a v dopise prezidentovi vyjádřilo ochotu ke spolupráci v rámci Národní fronty při zachování lidově demokratického systému a zahraničně politické orientace.. Protože členové demokratické strany nadále vstupovali do akčních výborů, vyslalo vedení strany do všech krajů a okresů kurýry, kteří měli zabránit účasti členů v akčních výborech a tomu, aby se vzdávali členství v okresních národních výborech.

Slovenští komunisté dosáhli v závodní radě tiskáren toho, že zaměstnanci odmítli tisknout ústřední krajské noviny demokratické strany. Vedení odborů v Bratislavě využilo svého vlastnictví budovy, v níž sídlil ústřední sekretariát demokratické strany a s pomocí partyzánů ji obsadilo.

Ráno se sešli k poradě i vedoucí představitelé národně socialistické strany a konstatovali, že v důsledku stupňující se agresivity komunistů a postoje prezidenta z 21. a 22. února se situace nevyvíjí pro ně příznivě. Jednání bylo přerušeno prezidentovým pozváním odstupujících členů vlády na Hrad.

Akční výbory Národní fronty vyzvaly ministry Stránského a Ripku, aby opustili úřad. Oba se podřídili.

V ústředním sekretariátu národně socialistické strany provedla bezpečnost domovní prohlídku a vyslýchala vedoucí úředníky ministerstva spravedlnosti.

V 9.30 hodin obdržel Beneš Drtinovu informaci o zatýkání v ministerstvu spravedlnosti a žádost o přijetí.

V 11.20 hodin přijal Beneš Gottwalda a jednal s ním o řešení vládní krize. Zřejmě ustoupil od myšlenky na přijetí demise a trval na jednání o doplnění vlády se stávajícím vedením všech politických stran. Gottwald tato jednání odmítl a trval na přijetí demise. Neustoupil ani pod pohrůžkou Benešovy abdikace. Na prezidentův dotaz, zda má zástupce jiných stran ochotné se účastnit jeho nové vlády, odpověděl Gottwald kladně. V době Gottwaldovy návštěvy na Hradě přicházely do prezidentské kanceláře další zprávy o zatýkání. Beneš si pozval k vysvětlení ministra Noska. Ten ho ujistil, že poslanci byli pouze předvedeni k výslechu. Beneš se s vysvětlením zřejmě spokojil.

Po 11. hodině začalo zasedání ústředního výboru sociální demokracie. Předcházelo mu jednání představenstva, které opětovně odmítlo Majerův návrh, aby se sociální demokraté připojili k demisi a jednání Gottwalda s Tymešem, které bylo de facto Gottwaldovým vzkazem sociální demokracii, aby

do večera oznámila „zda jde s nimi nebo proti nim“, protože v každém případě bude mít Gottwald návrh nové vlády do večera hotový. V bouřlivé diskusi se projevovaly nejen protichůdné názory na demisi, vládu dvou stran a akční výbory, ale i obavy o charakter a další osud strany. Ze závěrečného usnesení bylo zřejmé, že jednoznačně neuspěla ani „pravice“, ani „levice“ a ústřední výbor potvrdil dosavadní postoj představenstva – zachovat stávající Národní frontu a na jejím základě překonat vládní krizi, odmítnout vládu dvou stran i princip „socialistického jádra vlády“. Ústřední výbor neměl námitek proti vstupu svých členů do akčních výborů, ovšem se souhlasem příslušných institucí strany. Schválil rovněž delegaci na ustavující schůzi ÚAV NF. V tomto duchu byl koncipován i dopis prezidentovi a odpověď na dopis KSČ z 21. února. Laušman a Vilím o usneseních ústředního výboru informovali ještě v pozdních večerních hodinách prezidenta. Ten přijal zprávu s uspokojením.

Bezprostředně po zasedání ústředního výboru oznámili Fierlinger a John Gottwaldovi, že pokud druhý den na zasedání představenstva neprosadí své požadavky, budou jednat s komunisty o doplnění vlády jako samostatný politický subjekt. Poté jednal Gottwald s delegací vedenou Laušmanem, které dal konečné ultimátum rozhodnout se do poledne příštího dne, kdy jde k prezidentovi s návrhem na doplnění vlády.

V 16 hodin přijal prezident národně socialistické ministry a po nich v 17.40 ministry lidové strany. Ministři vyjádřili uspokojení s prezidentovým stanoviskem, že tlaku komunistů neustoupí ani za cenu abdikace a že před rozhodnutím o demisi s nimi bude jednat. Prezident souhlasil s vystoupením v rozhlase. Představitelé obou stran slíbili, že zorganizují na 24. a 25. února veřejné schůze a vyhlásí pohotovost svých tělovýchovných organizací Sokola a Orla. Možnost sovětské intervence považovali za nepravděpodobnou. O rozhovoru s prezidentem informoval večer Drtina představitel demokratické strany.

16.30 hodin se sešlo předsednictvo parlamentu a jednomyslně schválilo odvolání plenární schůze 24. února. Návrh předložil A. Petr.

Na Slovensku přebírali komunisté v doprovodu příslušníků SNB pověřenectva, která dosud řídili členové demokratické strany.

Na 17. hodinu svolal Lettrich mimořádnou schůzi předsednictva Slovenské národní rady. Dostavili se všichni tři členové demokratické strany, zatímco dva komunističtí zástupci nepřišli. Předsednictvo odsoudilo protizákonné vyloučení pověřenců za demokratickou stranu ze sboru pověřenců. Komunisté, kteří přebírali pověřenectva členů demokratické strany, dostali druhý den Lettrichovo písemné sdělení, že na ně podává trestní oznámení.

V 18 hodin se sešlo předsednictvo národně socialistické strany. Odstupující ministři informovali přítomné o rozhovoru s prezidentem a změně jeho stanoviska z 22. února. V dopise prezidentovi ujišťovalo, že trvá na dosavadní politice Národní fronty, z níž národní socialisté nikdy nevystoupili. Vyvracelo i obvinění ze snahy vytvořit úřednickou vládu. O nějakých dalších krocích však nerozhodlo. Někteří členové vedení už tušili či předpokládali, že zápas s komunisty je prohrán.

V 19 hodin se v Obecním domě konala ustavující schůze ÚAV NF svolaná vedením odborů. Zúčastnilo se jí kolem tří set pozvaných, mnozí z pozvaných se však nedostavili. Po projevech Gottwalda, Zápotockého a dalších byl zvolen přípravný výbor a schváleno prohlášení „Lide český“.

Ve stejné době a na stejném místě se konalo shromáždění uspořádané vysokoškolskými funkcionáři národně socialistické strany a Klubem akademiků s cílem demonstrovat podporu politice stranického vedení. Po projevech V. Krajiny a J. Lesáka se shromáždění vydali na Hrad. (Viz Studentské demonstrace v únoru 1948.)

24. únor, úterý

Po celý den pokračovaly zákroky bezpečnostních složek a akčních výborů, zejména proti národně socialistickým funkcionářům.; konaly se domovní prohlídky sekretariátů, funkcionáři byli zbavováni funkcí, podrobováni výslechům, propuštěni ze zaměstnání. Podobné zákroky probíhaly i na Slovensku vůči demokratické straně.

Na svá ministerstva se buď nedostavili, nebo byli akčními výbory přinuceni odejít ministři Stránský, Ripka, Zenkl, Pietor, Kočvara, Hála a J. Kopecký.

Od 9 hodin jednalo představenstvo sociální demokracie. Po bouřlivé diskusi o dalším postupu strany se usneslo dále jednat s Gottwaldem. Během poledního přerušení schůze svolal Fierlinger poradu několika funkcionářů levice, kteří pak podepsali prohlášení, v němž odsoudili postup vedení a oznámili, že budou samostatně jednat o spolupráci s KSČ. Polední přestávky využil i Laušman k jednání s Gottwaldem o účasti sociální demokracie v nové vládě. Při odchodu se dozvěděl, že skupina sociálních demokratů obsadila ústřední sekretariát strany. Odjel do poslaneckého klubu, kde už o obsazení věděli a rozhodli se, že „celý poslanecký klub jako jeden muž přijde hájit sekretariát“ a trvali na okamžitém odchodu „obsazovatelů“. O sekretariát a Lidový dům se pak svedla dvanáctihodinová bitka. Celou akci připravili komunisté bez vědomí představitelů sociálně demokratické „levice“ jako demonstraci nespokojenosti dělníků s politikou vedení strany a s úmyslem vynutit si rychlý souhlas vedení s Gottwaldovými návrhy. Představenstvo pokračovalo odpoledne v přerušené schůzi. Když „levice“ pochopila, že svoje názory neprosadí, opustila v 21.30 hodin schůzi. Po jejím odchodu však představenstvo změnilo svůj postoj a Laušman odjel ke Gottwaldovi s oznámením, že se sociální demokracie zúčastní vlády na základě nové Národní fronty. Fierlinger mezitím předal rozhlasu připravené prohlášení podepsané šestnácti funkcionáři, které rozhlas ve 22.30 hodin odvysílal. Když ve 23 hodin navštívili Fierlinger a John Gottwalda dozvěděli se o usnesení představenstva, které již Laušman sdělil Gottwaldovi. Ten jim doporučil, aby se s Laušmanem dohodli.

Před polednem se sešel poslanecký klub a užší představenstvo lidové strany (chyběli Petr, Plojhar a Šrámek). Hála informoval přítomné, že ústřední výbor setrvává na dosavadním stanovisku s jednou výjimkou – ochotou vyměnit své dosavadní ministry za jiné. V diskusi zaznívaly názory jak na dobrovolný rozchod strany a přechod do ilegality tak i na záchranu strany za každou cenu. K žádnému závěru však poslanecký klub nedospěl. Zatímco probíhala tato schůze, ustavili poslanci Petr, Plojhar a Polanský akční výbor v lidové straně. Převzali tiskové podniky strany a rozhodli druhý den převzít i ústřední sekretariát. V lidové straně nastalo krátké, čtyřadvacetihodinové „dvojvládí“. Během něj zanikala stará a rodila se jiná lidová strana.

V 11 hodin přijal Beneš delegaci demokratické strany v čele s Lettrichem, která ho žádala, aby demisi nepřijímal. Beneš delegaci ujistil, že novou vládu bude jmenovat po dohodě všech vládních stran. Poté jednala delegace se Stránským. Do Bratislavy se vracela s přesvědčením, že prezident i čeští ministři již počítají s porážkou.

V poledne proběhla hodinová generální stávka, jíž se zúčastnilo kolem 2,5 milionů zaměstnanců. Jejich původní cíl byl prosadit hospodářské požadavky odborů, ale komunisté ji využili i k podpoře své koncepce řešení vládní krize a stávku prezentovali jako projev vůle lidu a podporu KSČ. Stávka byla dosud nejmasovější formou a nejvyšším stupněm politického tlaku komunistů. Potvrdila, že jejich pozice na závodech jsou velmi silné.

Od poledních hodin do noci probíhaly různé porady funkcionářů KSČ. Nejdůležitějším výsledkem bylo rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ ukončit druhý den vládní krizi. K tomu byly stanoveny dva úkoly. Zařídít na závodech přijímání rezolucí, žádajících Beneše o přijetí demise a návrhů K. Gottwalda a připravit generální stávku pro případ, že by prezident Gottwaldovy návrhy odmítl. Předsednictvo dále rozhodlo, že ve středu půjdou k prezidentovi Gottwald, Zápotocký a Nosek. Dokončilo také návrh na složení vlády a rozhodlo o ozbrojení Lidových milicí, i když ozbrojené střetnutí nepředpokládalo.

Odpoledne ve 14.45 hodin začala schůze zastupitelstva národně socialistické strany. Referáty o vzniku, průběhu krize a postupu vedení přednesli Zenkl, Drtina a Stránský. Na novou situaci však nereagovali, další postup nestanovili, spíše naznačovali jistou rezignaci a záchranu už viděli jen v prezidentovi. V debatě se nejvíce probíralo doplnění vlády. Neuman na přímý dotaz přiznal, že s komunisty o své účasti ve vládě jednal. Byl označen za zrádce a zasedání opustil. (Šlechta nebyl na schůzi přítomen.) V diskusi i v usnesení se už objevila ochota strany jednat s Gottwaldem o vládě i za cenu výměny ministrů. Jednoznačně však bylo odmítnuto zřizování akčních výborů. V usnesení i

dopise prezidentovi se konstatovalo, že každý funkcionář, který přijme členství v akčním výboru nebo ve vládě bez vědomí stranických orgánů, "je automaticky ze strany vyloučen". I na sekretariátě probíhaly živé diskuse. Padaly úvahy o ilegalitě, emigraci, ale i o možnosti výměny vedení strany a založení akčního výboru. To tajemníci vesměs odmítli a opustili svá místa. Za několik hodin poté ustavil akční výbor v národně socialistické straně E. Šlechta. Od 16 do 18 hodin jednal s prezidentem na Hradě K. Gottwald. Informoval Beneše, že návrh nové vlády předloží následující den dopoledne. Beneš už připouštěl přijetí demise, ale spojoval ho i své vlastní setrvání v úřadě s tím, že Gottwald bude o doplnění vlády jednat s dosavadními představiteli politických stran. To však Gottwald striktně odmítl.

V 17.15 hodin přijel na Hrad Jan Masaryk. Radil se s Benešem o účasti ve vládě, kterou mu Gottwald nabídl. Prezident se nevysslovil ani pro, ani ho nevyzval k podání demise. Rozhodnutí ponechal na Masarykovi.

V centru Prahy došlo během dne k několika demonstracím, zejména studentů a příznivců národně socialistické a lidové strany. Zakročila proti nim bezpečnost. Komunisté uspořádali „protidemonstraci“ na Václavském náměstí.

25. únor, středa

Během dne sílila opět vlna čistek a represí. Ministři Majer a Drtina byli přinuceni opustit svá ministerstva.

V časných ranních hodinách skončilo noční jednání mezi představiteli "levice" v sociální demokracii a Laušmanem. Došlo k dohodě o zastoupení sociálních demokratů v nové vládě.

Představitelé v noci založeného akčního výboru v demokratické straně Polák a Kyselý vystoupili v rozhlase s kritikou dosavadního vedení a s výzvou k zakládání akčních výborů. Dosavadní vedení v čele s Lettrichem vydávalo pokyny opačné, což přispívalo k dezorientaci a bezradnosti funkcionářů i členů strany. Část jich hledala záchranu ve vstupu do komunistické nebo sociálně demokratické strany.

Ráno se sešli odstoupivší národně socialističtí ministři a Krajina a očekávali zprávy z Hradu, hlavně pozvání k prezidentovi. Kolem 10. hodiny na Ripkův telefonát na Hrad dostali odpověď Smutného a Jíny, kteří je ujišťovali, že prezident demisi nepřijme a že jim termín jejich návštěvy sdělí. Poté se Krajina vydal na Hrad, ale prezident ho nepřijal.

V 9 hodin přišel A. Petr se čtyřmi spolupracovníky převzít ústřední sekretariát lidové strany. Užší vedení, které se sešlo v 11 hodin už jen vyslechlo zprávu o převzetí tiskových podniků a ústředního sekretariátu akčním výborem lidové strany. Členové vedení byli zklamáni, že většina pracovníků ústředního sekretariátu slíbila spolupráci akčnímu výboru a zůstala ve službě. I část poslanců již projevovala loajalitu akčnímu výboru. Odpoledne si vyslechli Šrámkův vzkaz: „zastavit veškerou činnost strany“.

V 10.30 hodin začala Praze ustavující schůze Ústředního akčního výboru Národní fronty. (Viz Akční výbory Národní fronty.)

V 11 hodin se na Hrad dostavili Gottwald, Zápotocký a Nosek a předložili prezidentovi návrh nové vlády. Beneš si vyžádal čas na rozmyšlenou, ale ujistil je, že nechce dělat potíže. Konečnou odpověď slíbil dát ještě ten den.

Po odchodu komunistické delegace přijal prezident J. Masaryka a v přítomnosti svých nejbližších spolupracovníků mu sdělil své rozhodnutí přijmout demisi a jmenovat vládu podle Gottwaldova návrhu. Své stanovisko zdůvodnil obavami z chaosu a marností odporu proti komunistům, když nezačal alespoň v době podání demise.

Po dvanácté hodině přijal prezident předsedu parlamentu J. Davida a oznámil mu své rozhodnutí jmenovat novou vládu a odstoupit z úřadu.

O přijetí u prezidenta marně žádali H. Ripka a V. Majer, který dopisem oznamoval svou demisi.

V 16 hodin byla v Praze zahájena demonstrace, připravovaná již od ranních hodin. Na Václavském náměstí se sešlo více než sto tisíc občanů. Demonstrace měla v případě nepřijetí demise prezidentem vyústit v pochod na Hrad, v případě přijetí demise měla na Hrad odejít delegace s poděkováním. K pochodu do středu města bylo připraveno 6550 ozbrojených milicionářů a v pohotovosti bylo téměř čtyři tisíce příslušníků bezpečnostních složek. V řadě dalších míst se chystala podobná shromáždění.

Ve stejné době, kdy se zaplňovalo Václavské náměstí, dali se na demonstrační pochod vysokoškoláci. (Viz Studentské demonstrace v únoru 1948.)

V 16.30 hodin přijal Gottwalda prezident Beneš. Přijal demisi a vyslovil souhlas s doplněním vlády podle Gottwaldova návrhu. Gottwald sdělil výsledek jednání s Benešem na ustavující schůzi ÚAV NF a poté demonstrantům na Václavském náměstí.

Bývalí národně socialističtí ministři a V. Krajina se po zprávě o přijetí demise prezidentem cítili zdceni. Po úvahách co dál, přijali Ripkův návrh: rezignovat na všechny funkce ve straně a vzdát se poslaneckých mandátů. Druhý den tak učinili.

Navečer se sešli poslanci lidové strany. V debatě se projevovaly jak názory nekompromitovat se spoluprací s komunisty, tak názory, že je třeba udržet co se dá a chránit funkcionáře strany před perzekucí. K jednotnému názoru nedospěli. Šrámek demonstroval svůj postoj tím, že ještě ten den rezignoval na svůj poslanecký mandát.

V osm hodin večer se sešlo představenstvo sociální demokracie, aby projednalo dohodu, kterou ráno uzavřela „levice“ s Laušmanem. Až na výjimky považovali všichni za nutné přizpůsobit se situaci a spolupracovat s komunisty. Václav Majer dohodu odmítl a označil poslední události za nástup komunistů k diktatuře.

V 21 hodin se v Praze konala přehlídka Lidových milicí a pohraničních pluků SNB jako demonstrace síly KSČ.

ÚNOROVÝ PŘEVROT 1948 – OPATŘENÍ NASTOLUJÍCÍ MOCENSKÝ MONOPOL KSČ

KAREL KAPLAN

Únorovým mocenským střetnutím skončil poválečný zápas o charakter „lidově demokratického“ režimu. Skončil jednoznačným vítězstvím komunistů. Jejich vedoucím představitelům bylo bezprostředně po únoru jasno, že tvorba politické linie státu a rozhodování o zásadních politických otázkách je vyhrazeno vedení komunistické strany. Přesnější představy o podobě politické struktury a způsobu její přestavby však postrádali. Ty se rodily jako odpověď na otázky, které přinášel pouňorový vývoj.

Do léta 1948 převažovalo v politickém životě Československa řešení problémů souvisejících s únorovým střetnutím. Komunisté se zaměřili na rychlé prosazení svých záměrů jejichž realizace v předúnorovém období narážela na odpor nekomunistických stran a na řešení bezprostředních důsledků února. Všechna jejich opatření směřovala k prosazení mocenského monopolu do všech oblastí společnosti. Československá cesta k získání monopolní moci komunistické strany se v mnoha směrech lišila od průběhu ve všech dalších státech sovětské sféry vlivu. Vyznačovala se tím, že českoslovenští komunisté získali pro prosazení svých záměrů podporu většiny občanů. Komunisté toho ve své politice a propagandě náležitě využívali. Své únorové vítězství prezentovali jako vítězství dělnické třídy a všech pracujících nad reakcí. Sjezd závodních rad 22. února (viz) prezentovali jako projev vůle dělnické třídy. Také sjezd rolnických komisí 28.-29. února (viz), který podpořil požadavky komunistů a skončil manifestací na podporu zemědělské politiky KSČ, vydávali za projev vůle rolnictva. Cílevědomě usilovali o veřejnou podporu své politiky představiteli kulturního života. Toto úsilí vyvrcholilo sjezdem národní kultury 10.-11. dubna (viz), který koncipovali právě v tomto duchu. Podařilo se jim vytvořit takovou atmosféru, že vítězi se po únoru cítili nejen komunisté, ale i ti dělníci a příslušníci středních vrstev, kteří očekávali od nové vlády splnění svých požadavků a komunistických slibů.

Komunisté také úzkostlivě dbali o to, aby změna vlády formálně odpovídala ústavnímu postupu. Vláda 27. února složila ústavní slib a 10. března přednesl její předseda Klement Gottwald v Národním shromáždění vládní program. Hlasovalo pro něj všech 230 přítomných poslanců (59 se nedostavilo, 11 opustilo před hlasováním zasedací sál). 21. března schválil parlament divadelní zákon, vymezující podmínky zřizování divadel. O den později schválil osnovy sedmi zemědělských zákonů, z nichž zásadní byl zákon o nové pozemkové reformě (vyvlastnění půdy o výměře nad 50 hektarů). (Viz Pozemková reforma.) V dubnu odhlasoval zákon o národním pojištění (Viz Sociální zabezpečení), školský zákon, kterým se zaváděla jednotná škola (viz Školství) a znárodňovací zákony, jimiž se vyvlastňovaly podniky s více než padesáti zaměstnanci, velkoobchod a podniky zahraničního obchodu. (Viz Znárodňování.) Na slavnostním zasedání 9. května přijali poslanci novou ústavu. (Viz Ústavní vývoj, ústavy.) Jejím přijetí předcházely spory se slovenskými komunisty, kteří chtěli rozšířit pravomoc slovenských národních. Všechny přijaté zákony včetně ústavy byly před únorem 1948 předmětem sporů mezi politickými stranami. Konečná formulace již plně odpovídala představám komunistů.

Komunistická strana postupně obsazovala svými lidmi mocenské instituce, orgány hospodářského řízení, kulturní a společenské organizace. Prostředkem k tomu byly rozsáhlé politické čistky prováděné akčními výbory Národní fronty (viz), v nichž si zajistila většinu a jež se přechodně staly nejmocnějšími veřejnými útvary. Politické čistky ve všech oblastech společenského života byly namířeny proti odpůrcům komunistické strany a měly likvidovat jejich politický a ekonomický vliv. Kriteria osob jež měly být vyřazeny z politického a veřejného života byla stanovena opožděně a dosti všeobecně, takže umožňovala různou interpretaci. Čistky proto probíhaly jako „zúčtování s reakcí“ a přes nabádání vedení KSČ k umírněnosti měly často podobu politické msty. Jejich rozsah byl obrovský. Z národních výborů všech stupňů bylo odvoláno kolem 69 000 členů. Na Slovensku v obcích, kde většinu zastupitelů tvořili členové demokratické strany, byly národní výbory rozpuštěny a místo nich zřízeny správní komise. Přes 4 000 zaměstnanců, kteří se nezúčastnili generální stávkou 24. února, dostalo výpověď. Ze závodních rad bylo odvoláno přes 20 000 členů a přibližně stejný počet funkcionářů byl odvolán z tělovýchovných organizací, především Sokola. Z politického života byla vyřazena většina z více než dvou set tisíc funkcionářů nekomunistických stran. Podle oficiálních

údajů bylo na podnět akčních výborů propuštěno 28 tisíc úředníků. Čistka v armádě postihla 27,8% důstojníků. Z bezpečnostních složek odešlo přes 3000 pracovníků. Ze 600 vedoucích pracovníků znárodněného průmyslu bylo propuštěno 294. Celkově se počet osob přímo postižených politickou čistkou a různými formami perzekuce pohyboval mezi 280-300 tisíci občanů. Čistky nastolily atmosféru strachu a nejistoty. Protože odporovaly platným zákonům a ústavě, přijato Národní shromáždění (21. července) zákon č. 213/1948 Sb., kterým se všechny akty akčních výborů prohlašovaly za platné.

Již v dubnu začaly politické procesy, které příslušné bezpečnostní složky připravovaly už před únorem a jejichž politickou koncepci lze charakterizovat jako dovršení únorového převratu. 29. dubna byli odsouzeni k vysokým trestům vězení bývalý místopředseda vlády Ján Ursíny a 16 dalších osob. Nezákonné politické procesy, jimiž se snažili vedoucí činitelé ministerstev spravedlnosti a vnitra prokázat protistátní činnost bývalých funkcionářů nekomunistických stran už před únorem 1948, začaly 4. května. Šlo o 30 funkcionářů národně socialistické strany působících v resortu ministerstva vnitra. Proces s 22 osobami obviněnými z velezrady (účast na údajné špionáži v severních Čechách) skončil 12. května. O tři dny později byl vynesena rozsudek nad slovenskými politiky v čele s Jozefem Kempným a Milošem Bugárem. Některé bývalé ministry a poslance zachránil od zatčení odchod do exilu

Během čtyř měsíců po únorovém převratu se tvořily základy mocenskopolitického systému, řízení hospodářství a kultury. Nejdříve se ohlásil problém stranickopolitického uspořádání. O osudu nekomunistických stran neměli komunisté bezprostředně po únoru jasno. Orientovali se na oslabení jejich „vlivu v masách“. Jednou z cest k tomu byl masový nábor do komunistické strany, vyhlášený komunistickým vedením již 8. března. Komunisté vyhlásili cíl získat do dvou měsíců 2 miliony členů. Nižší složky měly podněcovat přestup členů z jiných stran do KSČ a „dobrovolné“ rozpouštění organizací těchto stran. V rámci hromadného náboru (trval do 11. července) vstoupilo do KSČ 515 797 občanů, z toho 13,5% bývalých národních socialistů, 2,95% lidovců a 9,5% sociálních demokratů. Po ukončení náboru měla KSČ 2,267 mil. členů a KSS vzrostla na 407 150 členů. Podíl komunistů činil 22,12% obyvatel, z toho v českých zemích 25,88%, na Slovensku 12,3% S nábořem do komunistické strany souvisela jedna z variant možného řešení stranickopolitického systému, která se objevila již v roce 1945 a která měla své příznivce i mezi komunistickými funkcionáři – vytvoření jednotné a jediné „strany pracujícího lidu“, již měla být KSČ.

Bezprostředně po únoru uvažovali někteří vedoucí představitelé KSČ o zachování nekomunistických stran s určitým vlivem. Gottwald dokonce hovořil o možnosti a prospěšnosti opoziční strany. Po dvou měsících však všechny tyto představy skončily a vedení KSČ se rozhodlo zachovat nekomunistické strany jako jakousi fasádu zakrývající komunistickou diktaturu a začlenit je do nového politického systému jako bezvýznamné instituce, „převodové páky“ komunistické moci.

Národně socialistická strana se vnitřně rozpadla, její vedení se rozložilo. Na torze strany vznikla 3. března Československá strana socialistická (viz) v čele s Emanuelem Šlechtou a Aloisem Neumannem, ministry vlády. Nové vedení bez výhrad uznalo vedoucí roli KSČ ve státě a možnost vybudovat stranu nejvýše s 30 000 členy.

Rozpadem své organizace byla zlikvidována Demokratická strana Slovenska, jejíž členové hromadně přešli do KSS. Část vedoucích funkcionářů emigrovala, několik bylo uvězněno, jedinci vstoupili do KSS. Skupina funkcionářů založila Stranu slovenské obrody. (Viz.)

Lidová strana poměrně dlouho odolávala silnému tlaku ze strany vedení KSČ. Zůstávala početně silná a někteří její funkcionáři odmítali být „filiálkou Národní fronty“ a komunistické strany. Teprve razantní čistka ve straně a později opadnutí zájmu o členství – v důsledku podpory církevní politiky komunistů – z ní učinily malou a poslušnou stranu Národní fronty.

Když se vedení sociálně demokratické strany po únoru opět ujal představitel „levice“ Z. Fierlinger, vyzýval ho Gottwald k výstavbě strany. Brzy to však komunisté označili za pokus „shromažďovat reakční živly“ a orientovali se na likvidaci sociálně demokratických organizací. Strana jako celek byla zlikvidována sloučením s KSČ 27. června 1948. Z 380 tisíc sociálních demokratů se 167 tisíc stalo členy KSČ.

Po únoru se rovněž změnila role Národní fronty. Přestala být demokratickou koalici politických stran a stala se nástrojem komunistů k prosazení jejich záměrů v ostatních stranách a společenských organizací, nástrojem kontroly a dozoru nad společností.

Integrovaní společenských a zájmových organizací, které vedení KSČ degradovalo do role „převodových pák“, vedlo k likvidaci tradiční občanské společnosti. Nejzávažnějším počinem bylo prosazení jednotné organizace mládeže (viz) a povinné sjednocení tělovýchovných a sportovních organizací na základě Sokola (viz).

Důsledky politického převratu se projeví i v hospodářské oblasti, především politickými čistkami v orgánech řídicího mechanismu a znárodnovacími zákony, které vedly k likvidaci třísektorové ekonomiky a k vyřazení soukromého sektoru středního podnikání. Skončilo také zavádění dosavadního řídicího systému, nazývaného hospodářská demokracie (silné samosprávné prvky s výraznou účastí volených zástupců zaměstnanců a podnikatelů na řízení hospodářství).

KSČ se zaměřila rovněž na ovládnutí kultury. V ministerstvu informací a v ústředí KSČ vznikly instituce dohlížející na publikační činnost, povolující a zakazující vydávání děl. Omezily rovněž vydávání novin a dovoz zahraničního tisku. Během několika měsíců zanikly všechny krajské noviny nekomunistických stran, některé církevní časopisy a časopisy společenských organizací. Proběhla politická čistka mezi novináři.

Vedení KSČ chtělo ještě před parlamentními volbami ovládnout katolickou církev dohodou s její hierarchií, avšak podmínky nebyly příznivé a jednání zástupců státu a hierarchie byla konfliktní. (Viz Římskokatolická církev.)

Prováděné změny se promítly do přípravy a způsobu parlamentních voleb, které se konaly 30. května. Ještě v březnu počítalo vedení KSČ s tím, že by každá strana šla do voleb samostatně, aby se nejméně sedmdesátiprocentním vítězstvím komunistů stvrdila oprávněnost státního převratu. Na Slovensku měla být – z obavy před vlivem katolické církve – jednotná kandidátka Národní fronty. Komunisté se 5. dubna rozhodli pro jednotnou kandidátku v celé republice s odůvodněním, že samostatná kandidátka by mohla pomoci obnově jiných stran. Hlavní příčina však zřejmě spočívala v tom, že předpovědi neukazovaly možné vysoké vítězství komunistů. Gottwald dohodl se stranami, že KSČ obsadí v parlamentu 70% křesel, ostatní strany 30%. Voliči byli vystaveni politickému nátlaku, mnohde nebyla dodržena tajnost voleb a došlo k postihům voličů u nichž se zjistilo, že nevolili jednotnou kandidátku. V mnoha okresech byly volební výsledky upravovány. Voleb se oficiálně zúčastnilo 93,5% voličů, jednotnou kandidátku volilo 89,25%.

Komunistům se podařilo uspokojivě vyřešit konflikt s prezidentem Benešem. Prezident původně uvažoval o abdikaci již po jmenování nové vlády. Své rozhodnutí však oddálil v naději, že snad bude moci i v nových podmínkách pozitivně ovlivnit politický vývoj. Podle kancléře Smutného však cítil, že „přijdou věci s nimiž už absolutně nebude moci souhlasit“. Takovými věcmi byly ústava a parlamentní volby. K abdikaci se prezident rozhodl na počátku května. V připraveném konceptu dopisu předsedovi Národního shromáždění ji zdůvodnil tím, že jeho chápání demokracie, lidských a občanských práv mu nedovoluje souhlasit s některými články nové ústavy. Nátlakem na prezidenta se komunistům podařilo oddálit jeho abdikaci až na období po přijetí ústavy a po parlamentních volbách. Abdikační dopis prezidenta, který byl zveřejněn 7. června, však již obsahoval jen zdravotní důvody odstoupení. Novým prezidentem zvolilo Národní shromáždění 14. června Klementa Gottwalda, který pak podepsal ústavu.

Během čtyř měsíců po únorovém mocenském střetu změnili komunisté demokratický režim ve svou diktaturu. Do léta 1948 při tom jen ojediněle narazili na projevy odporu.. Převažovaly živelné akce, většinou jednotlivců: letáky proti komunistům, proti způsobu parlamentních voleb. Organizovaný odpor proti režimu s politickým programem se teprve rodil. Státní bezpečnost zakročovala proti živelnému odporu, předpokládané iniciátory z řad bývalých funkcionářů nekomunistických stran měla pod dohledem a některé uvěznila.

S časovým odstupem od února početně narůstala skupina občanů vystrašených, nejistých, mlčících a umlčených. Viditelně upadl zájem občanů o věci veřejné. Předvolební kampaň probíhala bez zájmu obyvatelstva. Politickou lhostejnost, přeměněnou na "vynucený souhlas" považovali vedoucí funkcionáři za stabilizační faktor režimu. Již v létě 1948 však živelné projevy nespokojenosti a odporu svědčily spíše o opaku.

Únorový konflikt v roce 1948 hluboko zasáhl do života české a slovenské společnosti, předurčil dalších čtyřicet let její existence a byl i významnou událostí evropské poválečné historie. Stal se proto předmětem zájmu historiků a publicistů nejrůznějšího zaměření. Komunistická oficiální propaganda mu dávala přívlastek „Vítězný“ a obvykle jej v duchu své ideologie prezentovala jako důsledek přerůstání národně demokratické revoluce v socialistickou. Exilová historická literatura a publicistika jej označovaly za puč. Podrobný rozbor únorového konfliktu a jeho bezprostředních následků však vede k závěru, že šlo o státní převrat, jehož cílem bylo odstranit dosavadní „lidově demokratický“ režim, mocenskopolitický systém budovaný na koalici Národní fronty a vytvořit systém monopolní komunistické moci jako předpoklad výstavby komunistického režimu. Komunisté zdůrazňovali ústavní rámec únorového převratu. V rámci ústavy a v souladu s parlamentními zvyklostmi se však uskutečnilo jen vyřešení vládní krize. Všechna ostatní opatření byla s nimi v rozporu. Otázka ústavnosti postupu komunistů při únorovém převratu není z hlediska jeho obsahu důležitá. Rozhodující je, že cílem a důsledkem státního převratu bylo nastolení komunistické diktatury, likvidace demokracie, zničení parlamentního demokratického systému.

K provedení státního převratu komunisté využili všech svých politických a mocenských pozic, kterých jako nejsilnější strana měli nejvíce. Používali při tom všech prostředků či forem politické aktivity i mocenských opatření. Aktivita „revolučních mas“ byla sice organizována jako politický nátlak, zároveň ale byla demonstrací souhlasu a podpory iniciátorům převratu. V prospěch komunistů rovněž působilo zdání jakési kontinuity s dosavadním vývojem, kterého všestranně využívali mimo jiné i k zakrytí samého charakteru mocenské změny. Pomáhala jim také programová nečinnost jejich odpůrců, která byla jednou z hlavních příčin, že pro uskutečnění mocenských změn nemuseli jít cestou puče, okamžitých masových represí, rozsáhlého zatýkání funkcionářů nekomunistických stran, ozbrojeného zásahu proti vystoupení odpůrců apod.

Představitelé tří nekomunistických stran se 20. února rozhodli pro demisi a považovali toto řešení za nejlepší. Brzy se ukázalo, že se pustili do střetnutí o jehož dalším vývoji neměli správné představy a na které nebyli připraveni. Ke stejnému nebo podobnému neúspěchu by však dospěla každá jiná varianta, kterou by zvolili. Pro jejich vítězství totiž neexistovaly vnitropolitické ani mezinárodní podmínky. Nekomunistické strany sice nemohly svůj zápas vyhrát, ale nemusely prohrát tak špatně.

Únorový převrat vedl k zapojení Československa do sovětského mocenského bloku. Také v tomto směru se tento fakt jevil jako přirozený důsledek poválečné zahraničněpolitické orientace na spolenectví se Sovětským svazem, kterou v předúnorovém období uznávaly všechny politické strany.

ÚNOR NA PŮDĚ OSN

SLAVOMÍR MICHÁLEK

Únorový převrat a smrt Jana Masaryka sice vyvolaly vlnu odporu na Západě, ale nikoliv rozhodnutí zasáhnout. Státní departement vydal 26. února 1948 prohlášení, v němž tři vlády – USA, Francie a Velké Británie – zaujaly stanovisko k událostem v Československu. V tomto prohlášení stálo: „za pomoci uměle a úmyslně vyvolané krize byly použity jisté metody, již jinde vyzkoušené, které umožnily zrušení svobodné činnosti parlamentních institucí a zavedení diktatury jedné strany zahalené pod pláštík národní jednoty. Vlády, nemohou nic víc, než odsoudit událost, která může mít katastrofální následky pro československý národ, který opět za druhé světové války prokázal oddanost pro svobodu.“ Na vývoj v Československu odmítavě reagovalo mnoho osobností. Nejhlasitější odpůrce byl Ján Papánek, který jako československý velvyslanec při OSN hned 25. února navštívil generálního tajemníka Trygve Lieho aby mu odevzdal protestní nótu. V ní uvedl, že existence československé vlády řádně ustavené v demokratických květnových volbách roku 1946 byla 22. února 1948 podlomena a ohrožena násilím komunistické menšiny. Této menšině přitom byla v případě potřeby slíbena pomoc představitelů SSSR, kteří pod vedením náměstka ministra zahraničních věcí Zorina přijeli za tímto účelem do Prahy. Pod hrozbou použití ozbrojené moci Sovětského svazu, člena OSN, byla zrušena politická nezávislost Československa, což označil za přímý rozpor se 4. odstavcem 2. článku Charty. „Jako zástupce svrchovaného státu Československa“, uvedl v nótě J. Papánek, „předkládám tuto situaci, uvedenou v článku 34 Charty, Radě Bezpečnosti a žádám o její vyšetření, neboť došlo k potlačení svobody a nezávislosti Československa což může ohrozit mezinárodní mír a bezpečnost.“

Po delším rozhovoru a výměně názorů Trygve Lie zdůraznil, že se právě vrátil z Prahy, kde hovořil s Janem Masarykem a Edvardem Benešem. Má prý tedy čerstvější a přesnější zprávy, než Ján Papánek, a ty nemohou být podkladem pro zásah Spojených národů. Rovněž dodal, že sám nemůže v této věci nic udělat a žádal J. Papánka aby svou nótu stáhl. Ten ustoupil s tím, že získá z Prahy důkazy a zjistí, co se v Československu děje.

Zprávy Československé tiskové kanceláře v New Yorku, i zahraničního ministerstva a světového tisku pravdivost obsahu Papánkovy nóty postupně potvrzovaly. Pro Jána Papánka ale byla rozhodující událostí záhadná smrt Jana Masaryka 10. března 1948. Ještě ten den navštívil v Lake Success znovu Trygve Lieho a odevzdal mu novou nótu, která vycházela z té první z 25. února a dovolával se ustanovení článku 34 Charty, který se vztahoval na situace, kdy jeden člen OSN násilně poruší nezávislost jiného člena. Jako zástupce suverénní Československé republiky požadoval, aby tato situace „znásilnění Československé republiky komunistickou menšinou za pomoci SSSR a ohrožení míru a bezpečnosti světa“, byla předložena k projednání Radě bezpečnosti. V nótě nastínil události před převratem, způsob převzetí moci nátlakem, sovětský podíl, porušování zákonnosti československé ústavy a osobní svobody.

Trygve Lie chtěl Papánka přesvědčit, aby protest nepodával. Kromě jiného mu v nótě vadila kritická zmínka o jejich rozhovoru z 25. února, která jej stavěla do negativního světla. Poté, co Papánek souhlasil s vypuštěním inkriminované pasáže, přislíbil Trygve Lie tuto záležitost předložit Radě bezpečnosti. Na to se ale Papánek nespolehal a do informačního oddělení OSN svolal tiskovou konferenci. Přišla na ní celá novinářská komunita v Lake Success, zúčastnili se rovněž četní delegáti z různých zemí, v té době přítomní v sídle organizace. Oproti všeobecnému očekávání, počítalo se s Papánkovou rezignací, oznámil svůj protest i to, že generální tajemník jej předloží Bezpečnostní radě. Rovněž uvedl, že na svůj post rezignovat nehodlá, neboť se stále pokládá za oficiálního zástupce Československa.

Na tiskové konferenci i v samotné nótě byl několikrát obviňován Sovětský svaz z podílu na převratu v Československu. Sovětská delegace na to operativně reagovala a vyvíjela na Lieho politický nátlak, ten poté Papánkovi oznámil, že své slovo ruší a jeho protest Bezpečnostní radě nepředloží.

Ale zveřejnění zprávy z tiskové konference se ani Liemu, ani sovětům zabránit nepodařilo. Již 11. března 1948 se MZV telegramem č. 23 dotazovalo Papánkova zástupce, Ladislava Radimského, zda je pravda, že Papánek učinil u generálního tajemníka „prohlášení a podání“. V případě kladného vyjádření, měl dán Liemu okamžitě na vědomí, že Papánek k takovému kroku nebyl zmocněn a že jednal jako soukromá osoba.

Dne 13. března přišla z Prahy instrukce „Radimskému pro Papánka“ podepsaná novým ministrem zahraničních věcí Vladimírem Clementisem: „S okamžitou platností jste odvolán z Úřadu československého delegáta při OSN k nástupu do ústředí“. Za dané situace hrozilo, že protest Jána Papánka se v Radě bezpečnosti řešit nebude, proto bylo nutno najít jiný postup. Pomoc přišla ze strany Chile, když její velvyslanec při OSN Herman Santa Cruz Papánkovi oznámil, že byl přítomen na tiskové konferenci z 10. března, a že o ní telefonicky informoval prezidenta Gonzalese Videla. Chilský prezident, obeznámen s odmítavým stanoviskem Lieho, oznámil Santa Cruzovi, aby se jménem vlády ujal československé věci a napomohl předložení protestu na jednání Rady bezpečnosti. Stalo se tak 12. března, ale Trygve Lie odmítl chilskou nótu akceptovat. Musel však zaujmout kladný postoj k další chilské nótě z 16. března 1948. V té se žádost opakovala, navíc s citací textu Papánkovy nóty z 10. března. Trygve Lie byl poté nucen československou otázkou Radě bezpečnosti předložit.

Projednávání československé záležitosti zahájila Rada bezpečnosti 17. března na svém 268. zasedání (Československo se stalo výhradním předmětem jednání ve dnech 17., 22., 23. a 31. března a 6., 17. a 29. dubna a 21., 24. a 26. května.). Hlavním aktérem jednání byl sovětský velvyslanec při OSN Andrej Gromyko. Často dramatická jednání vyvolala pozornost americké i mezinárodní veřejnosti. Bylo to pochopitelné, neboť se jednalo o první případ, kdy byl na půdě OSN Sovětský svaz přímo obviněn z agresivní politiky zasahující do suverenity jiného státu. Poté, co předseda Rady bezpečnosti, čínský zástupce Tingfuom F. Tsiang zahájil 17. března zasedání se o slovo přihlásil Gromyko, aby kategoricky odmítl záměr zahrnout do jednání chilskou nótu. Odůvodňoval to tím, že Chile je nástrojem cizích zájmů a kdyby se tímto protestem Rada bezpečnosti zabývala, že by to znamenalo zasahování do vnitřních záležitostí Československé republiky. Chilskou stížnost označil za výpisky nemorálního tisku, který vymýšlí zvrhlosti proti Sovětskému svazu a jemu spřáteleným východoevropským zemím včetně Československa. Jána Papánka prohlásil zrádce lidu a státu, kterého československá vláda z úřadu odvolala. Podle Gromykova je Československo suverénním státem jehož forma vlády je jeho vnitřní záležitostí.

Pro přijetí stížnosti do agendy se postupně vyslovili zástupci Velké Británie sir Alexander Cadogan, zástupce Sýrie Faris El-Khoury, za Kolumbii Alfonzo Lopez a za Francii Alexandre Prodi. Americký zástupce Warren Austin uvedl, že poznámky Gromyky lze pokládat za protižalobu. Ten označil Papánka zrádce a obvinil Chile z toho, že nejedná z vlastní iniciativy jako člen OSN, ale je pouze nástrojem vnějších zájmů. Sovětský svaz podpořila jen Ukrajina, což se potvrdilo i při hlasování, kdy z 11 členů Rady bezpečnosti bylo 9 pro a 2 proti zařazení chilské nóty do agendy. Po hlasování Santa Cruz přečetl nótu a vzápětí podal návrh na vyslechnutí Papánka.

Jednání o Československu pokračovalo v Radě bezpečnosti 22. března, přičemž hlavní slovo měl (po odhlasování 9:2) Ján Papánek. Bod po bodu poukázal na zrádné kroky Sovětského svazu i československých komunistů, objasnil svou aktivitu po 25. únoru i rozhovory s Liem a podstatu obou nót.

Na Papánkovo vystoupení bezprostředně navázal Alexander Cadogan. Vývoj situace v Československu přirovnal k událostem v Rumunsku, Bulharsku i Maďarsku. Ve skutečnosti, uvedl Cadogan, převrat provedla úzká organizovaná skupinka komunistů, kterou v rozhodující chvíli kontroloval a vedl vysoký funkcionář z Moskvy. Při posuzování československého případu nabádal k opatrnosti a objektivitě. Ve stejný den vystoupil zástupce Ukrajiny Vasilij Tarasenko, který konstatoval, že to co přednesl Papánek jej vůbec nezajímá. V březnu 1948 se Rada bezpečnosti zabývala Československem ještě dvakrát. Nejprve 23. března vystoupil Francouz Parodi, aby podpořil chilskou iniciativu a vyjádřil podporu Papánkovi, přičemž zdůraznil povinnost Rady bezpečnosti zabývat se touto stížností seriózně a v plné vážnosti. Poukazoval na československo-sovětskou smlouvu z roku 1943, na její čtvrtý článek o vzájemném respektování nezávislosti a

suverenity a nevměšování se do vnitřních záležitostí jiného státu, což československá vláda úzkostlivě po všech stránkách dodržovala. Připomněl rovněž situaci kolem Marshallova plánu a přímý nátlak Stalina z 9. července 1947. „Češi a Slováci“ uvedl Parodi „nejsou lidé, kteří v sobě chovají nenávisť vůči Sovětskému svazu. Naopak, Češi a Slováci byli nesmírně blízko a pociťovali vděčnost k jejich slovanskému bratru, který velmi přispěl k jejich osvobození z nacistického jha. To vše zřejmě nestačilo a v průběhu několika hodin se z demokratického stal stát policejní“. Do diskuse přispěl rovněž zástupce USA Austin, když žádal vysvětlení nejasností kolem československého uranu a jeho nekontrolovaného vývozu do SSSR. Mezi ním a Parodim ovšem metody sovětské diplomacie prezentoval Gromyko. Vůbec se nezabýval tím, co se stalo v Československu, kromě vyslovení uspokojení, že československá vláda odmítla Marshallův plán. Svou řeč plnou invektiv (provokace, fikce, demagogie, dobrodružství, naivita, králové Wall Streetu, monopolisti atp.) adresoval Spojeným státům, Velké Británii, Francii, Chile, Itálii, Řecku a osobně Jánu Papánkovi.

Zasedání 31. března probíhalo podle předcházejícího scénáře. Santa Cruz obhajoval chilskou nótu a požadoval vytvoření komise na prošetření událostí v Československu. Kanadský zástupce gen. Andrew McNaughton vyslovil názor, že povinností Rady bezpečnosti je vyslechnout jak Papánka, tak přímé svědky únorových událostí, kteří byli nuceni Československo opustit. Přesedající Tingfu F. Tsiang a Faris El-Khourí souhlasili s vystoupením chilského zástupce a podpořili rovněž vytvoření zvláštního výboru.

Schůze 6. dubna 1948 byla krátká. W. Austin opět požadoval vyslechnutí zástupců československého komunistického režimu a Santa Cruz opakoval žádost o vytvoření výboru. Odročené zasedání pokračovalo 12. dubna a hlavní slovo měl opět Gromyko, jenž znovu nešetřil nadávkami a obviňováním Papánka z renegátství. Podle Gromykova se v Československu nic nestalo, jen se upevnila vůle lidu.

Koncem dubna na dalším zasedání nabyl spor nové dimenze a do diskuse zasáhli postupně zástupci všech 11 zemí. Když však zástupce Argentiny Jose Arce navrhl hlasovat o rezoluci, podle níž měl trojčlenný výbor vyslechnout svědky a podat zprávu, označil tento návrh Gromyko za podstatný a nikoliv procedurální a schůze byla odročena. V květnu 1948 předsedal Radě bezpečnosti Francouz Parodi. Při otevírání chůze 21. května (původní termín byl určen na 6. května) oznámil žádost Jána Papánka o vyslechnutí radou, neboť ten chtěl předložit nové informace.

Postatou Papánkova projevu byla konkrétní fakta. Objasnil situaci a pozici Československa na posledním zasedání Valného shromáždění, kdy mělo zájem o členství v Hospodářské a sociální radě, ale na sovětský nátlak muselo dát přednost kandidatuře Polska. Postupně uváděl další skutečnosti i konkrétní jména těch kteří měli dosvědčit činnost sovětské tajné policie NKVD v Československu. Rovněž tvrdil, že jím předložené důkazy nikdo v Radě nevyvrátil. Gromyko poté prohlásil, že bude hlasovat proti rezoluci, neboť bojuje proti každé snaze zasahovat do vnitřních záležitostí státu. Následovala diskuse o smyslu deklarace pěti velmocí, přijaté 7. června 1945 v San Franciscu, která se týkala veta. Ostrá výměna názorů pokračovala o tři dny později, přičemž jednání se zúžilo na to, zda upřednostnit ustanovení Charty, nebo deklarace. První hlasování mělo rozhodnout, zda se jedná o věc podstatnou, či procedurální. Hlasování v poměru 8:2 pro procedurální (Francie nehlasovala) znemožnilo uplatnění práva veta. Parodi ovšem oznámil, že veto se vztahuje i na předběžná hlasování, což znamená, že když byly Sovětský svaz a Ukrajina proti, byl návrh de facto vetován. Tímto vysvětlením posléze návrh rezoluce, aby Rada bezpečnosti zavedla vyšetřování československé záležitosti, nabyl charakteru podstatné věci. Svou argumentaci a výklad opřel předsedající Francouz o hlavu 5 Charty a jeho rozhodnutí tak negovalo výsledek hlasování. S tím ovšem nesouhlasili zástupci Argentiny, Kolumbie, Kanady a Číny, kteří uváděli, že při použití jiného odstavce Charty by výsledek hlasování zůstal v platnosti, tzn. že sovětské stanovisko by nemohlo být pokládáno za veto. Zástupce Velké Británie Cadogan uznal obě možné interpretace i závěry. Proto Parodi nechal hlasovat znovu, tentokrát o svém rozhodnutí. Nestáli členové Rady a Čína hlasovali proti, Sovětský svaz a Ukrajina pro. Velká Británie a USA se spolu s Francií hlasování zdržely. Šest hlasů nestačilo (bylo potřeba 7), proto

zůstalo v platnosti rozhodnutí Francie, že SSSR může užít práva veta i při předběžném hlasování. Jednalo se tedy o podstatnou otázku (nikoliv o procedurální), takže Sověti mohli uplatnit veto i při hlasování o rezoluci.

Překvapení se nekonalo. SSSR a Ukrajina byly proti, což automaticky znamenalo jejich veto návrhu na vyšetřování československé záležitosti. Argentina poté navrhla, aby se kauzou zabýval výbor expertů, ale ani 21. ani 26. května, kdy jednání pokračovalo nedospěli jeho účastníci ke shodě. Okamžitého hmatatelného výsledku tak Papánkova iniciativa nedosáhla. Sovětský svaz využil dostupných prostředků – sáhl po opatřeních přijatých velmocemi v San Franciscu – a využil práva veta. Z věcného hlediska byla jeho argumentace zajímavá tím, že události v Československu v únoru 1948 nepokládala za nedemokratické. Gromyko označil Papánka za zrádce národa, neboť lid rozhodl, že chce jít cestou bez reakce. A to je podle něj vnitřní záležitost pouze Československé republiky.

Československý problém, respektive chilská nóta požadující prošetření událostí z února 1948 se objevila na půdě OSN rovněž v roce 1955. Tehdy generální tajemník Dag Hammarskjöld doporučil členům Rady bezpečnosti, aby československou kauzu vyškrtli z její agendy, kde figurovala pod číslem 14 jako věc, jejíž vyřešení OSN dlužila světu. Hammarskjöld tento návrh nepodal obvyklým způsobem – veřejným dokumentárním aktem –, ale zasláním dopisu zemím, které v Radě zasedaly. Bylo pro něj zklamáním, že se tento návrh neudržel v tajnosti.

AKČNÍ VÝBORY NÁRODNÍ FRONTY

MICHAL BARNOVSKÝ

Akční výbory Národní fronty byly mocensko-politické orgány komunistické strany, která jejich prostřednictvím nastolila monopol moci a změnila strukturu a charakter Národní fronty. K zakládání Akčních výborů vyzval Klement Gottwald během únorové krize (21. února 1948) na demonstraci na Staroměstském náměstí v Praze a ještě téhož dne odpoledne a večer vznikaly první z nich.

22. února přijal sjezd závodních rad a odborových organizací usnesení, že Ústřední rada odborů (ÚRO) převezme iniciativu při utváření ústředí akčních výborů. Následující den svolalo odborové vedení do Obecního domu v Praze zástupce politických stran, celostátních organizací a „významné osobnosti“. Celkem bylo pozváno na 300 účastníků, ale oficiálními zástupci politické strany byli pouze komunisté. Hlavní referát na shromáždění přednesl K. Gottwald a pak jej následovalo dalších 18 řečníků. Následně byl zvolen přípravný výbor pro vytvoření „Ústředního akčního výboru rozšířené a obrozené Národní fronty“ a schváleno prohlášení s dramatickým oslovením „Lide český“. Přípravný výbor měl za úkol jednat se všemi politickými stranami a složkami – i s těmi, které se schůze v Obecním domě nezúčastnily – a svolat další konferenci. Na té byl 25. února zřízen Ústřední akční výbor jako vrcholná instituce „obrozené“ Národní fronty (ÚAV NF), která sdružovala politické strany a velké zájmové organizace. Předsedou ÚAV NF byl zvolen předseda ÚRO Antonín Zápotocký, generálním tajemníkem se stal Alexej Čepička. Ve stejný den (25. února) byl v Bratislavě zřízen přípravný výbor Ústředního akčního výboru Slovenské národní fronty (ÚAV SNF). V jeho čele stanul Viliam Široký a na postu generálního tajemníka Ladislav Holdoš. Dne 8. března 1948 ÚAV SNF delegoval 20 členů do Československého ÚAV NF a pět členů do jeho předsednictva.

Akční výbory vznikaly různě, ale vždy z iniciativy komunistů. V českých zemích se utvářely nejprve krajské akční výbory, na Slovensku okresní akční výbory. Nechyběly také případy, kdy vznikly nejprve místní akční výbory, které si potom zvolily okresní akční výbor. V některých podnicích byly akční výbory ustaveny závodními radami, jinde jednáním, nebo na celostátních schůzích. ÚAV NF vydal 29. února pokyn, aby se akční výbory nevolily, ale ustanovovaly. Vedení občanských stran označilo akční výbory za komunistický podnik a vyzvalo své členy k jejich bojkotu. Tento postoj občanských stran se změnil, až v jejich čele stanuli prokomunističtí představitelé.

V prvních dnech vládní krize akční výbory demonstrovaly „vůli lidu“. Vydávaly prohlášení adresované veřejnosti, předsedovi vlády nebo prezidentovi, přijímaly rezoluce podporující požadavky komunistů a odborů, odsuzovaly „reakční“ vedení politických stran jejichž ministři podali demisi apod. Už 23. února nedovolily některým demisionovaným ministrům vstup do úřadu. Akční výbory byly součástí nátlakového mechanismu komunistické strany, rozbíjely jednotu ostatních komunistických stran. Později, v závěru vládní krize a po ní, přistoupily ke svému hlavnímu úkolu – očistě, tj. k odstranění odpůrců KSČ a KSS z politického a veřejného života.

Akční výbory vznikaly revoluční cestou, bez právní normy a vymezení kompetencí. První pokyny o jejich zakládání dostali komunističtí funkcionáři od stranického vedení důvěrnou cestou 21.-22. února. V těchto instrukcích byl kladen důraz na získání komunistické většiny v akčních výborech. Od 24. února byla činnost akčních výborů usměrňována ÚAV NF a vyhláškami ministerstva a pověřenectva vnitra. Ministerstvo vnitra 24. února nařídilo Národním výborům, aby navázaly kontakty s akčními výbory a zohledňovaly jejich podněty. Dalšími vyhláškami z 25. a 27. února o přechodné úpravě odvolávání a doplňování Národních výborů získaly akční výbory de facto pravomoc odvolávat členy Národních výborů a navrhopat nové. Analogické směrnice vydalo na Slovensku Pověřenectvo vnitra 2. března 1948.

Činnost akčních výborů však uvedený rámec přesahovala a po dobu několika týdnů disponovaly téměř neomezenou mocí. Přisvojily si funkce, jenž příslušely ústavním orgánům a exekutivě. Jmenovaly národní správy majetků „nespolehlivých“ živnostníků, přebíraly vedení občanských politických stran a zájmových organizací apod. Předsednictvo ÚV KSČ se 26. února usneslo, že akční výbory provedou čistku politických stran, budou kontrolovat složení jejich ústředních výborů, redakcí novin a zasahovat do všech masových organizací. Předsednictvo ÚV KSČ však nemělo

jasnou představu o budoucím postavení akčních výborů v politickém systému. Zpočátku převládal názor, že by mohly plnit politickou funkci s výkonnou mocí. Někteří komunističtí funkcionáři navrhovali zakotvení akčních výborů v nové ústavě, jiní zastávali názor, že se mají stát kontrolorem politických stran a zájmových organizací nebo koordinátorem politických aktivit.

30. března 1948 předložil A. Čepička Předsednictvu ÚV KSČ návrh zákona, který činnost akčních výborů právně legitimizoval a zároveň omezoval. Vedení KSČ tento návrh zamítlo jako předčasný. Až 21. července 1948 přijalo Národní shromáždění zákon upravující ochranu veřejného zájmu, který právně potvrdil existenci akčních výborů. Nový zákon říkal, že všechna opatření a rozhodnutí akčních výborů, které slouží ochraně lidově demokratického zřízení, jsou právní a to i tehdy, když nejsou v souladu s právním pořádkem. Současně zákon zavázal veřejné orgány a úřady respektovat rozhodnutí akčních výborů.

Akční výbory měly dvojí strukturu – územní a rezortně-institucionální. Územní akční výbory – místní, okresní a krajské (na Slovensku od roku 1949 oblastní) byly podřízeny ústředí v Praze (ÚAV NF) a Bratislavě (UAV SNF). Jejich rozhodnutí byla závazná pro instituce v obvodu jejich působnosti. Naproti tomu kompetence akčních výborů v podnicích, úřadech, kulturních institucích, nekomunistických stranách, zájmových organizací a spolcích se vztahovaly jen na příslušný odbor nebo organizaci. Podléhaly územnímu akčnímu výboru a tam, kde existovala odborová organizace také okresní a krajské odborové radě. Územní akční výbory se staly trvalými institucemi, zatímco akční výbory s rezortně-institucionální působností byly po provedení očisty rozpuštěny.

S výjimkou některých spolků a nekomunistických stran měli komunisté v akčních výborech absolutní většinu. Delegování byli vrcholnými orgány strany a velkými zájmovými organizacemi. Také všichni předsedové akčních výborů byli komunisté. V polovině roku 1948 měla KSČ 80-90% zastoupení v místních, okresních a krajských akčních výborech. KSS měla v okresních akčních výborech zastoupení 65,3% (údaj z roku 1949). Podíl zástupců nekomunistických stran byl jen nepatrný: Československá strana lidová 4,5% a Československá strana národně-socialistická (později socialistická) 3,9%. Na Slovensku v okresních akčních výborech měla Strana slovenské obrody 2,2 % a Strana svobody 1,6% zastoupení.

„Obrozená“ Národní fronta s akčními výbory byla od předúnorové Národní fronty v mnohém odlišná. Sdružovala nejen politické strany, ale i velké zájmové organizace. Nižší složky byly podřízeny vyšším a všechna usnesení byla přijímána hlasováním. Národní fronta už nebyla lidově demokratickou koalicí ani neurčovala politiku státu, ale v jejím rámci se uplatňovala „vedoucí úloha“ komunistické strany a ostatní politické subjekty byly pouhými satelity. Po dobu několika měsíců byly akční výbory autoritativními orgány, ale po završení únorového převratu rozsáhlými čistkami se staly formálními, o ničem nerozhodujícími politickými útvary, a pouhou převodovou pákou KSČ.

K. Gottwald zdůvodnil potřebu zachování „obrozené“ Národní fronty tím, že představuje „svazek pracujícího lidu měst a venkova“ a „nejdůležitější politický nástroj k vedení mas“. Ve skutečnosti hlavním posláním Národní fronty bylo předstírání demokracie a zastírání komunistického monopolu moci. Místní akční výbory postupně zanikly, na vyšších stupních se udržely po celou dobu komunistického režimu. Od roku 1954 se upustilo od termínu „akční“ a od roku 1957 se přestalo používat spojení „obrozená Národní fronta“. Přešlo se na používání názvu Národní fronta, resp. výbory Národní fronty.

MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI PRAŽSKÉHO JARA

JITKA VONDROVÁ

Československo bylo i v roce 1968 součástí sovětského bloku, a proto jakékoli změny v politice i ekonomice závisely na postoji Sovětského svazu. Tam v 2. polovině 60. let končilo období „tání“ a jak uvnitř Sovětského svazu, tak navenek, v sovětském bloku, nastupovalo utužení totalitního politického systému, restalinizace. Čs. události roku 1968 byly s tímto vývojem v rozporu a proto se k nim sovětské vedení v té míře, jak nabývaly na síle prvky, které hrozily otřást stávajícím politickým systémem a zejména vedoucí úlohou komunistické strany, stavělo stále negativněji a nakonec neváhalo pro záchranu režimu vojensky zakročit.

Moskvu k tomu vedl i zájem zachovat soudržnost sovětského bloku a neohrožit velmocenské postavení Sovětského svazu v období počínající politiky détente, která na jedné straně přinášela zmírnění mezinárodního napětí, dialog a spolupráci mezi Východem a Západem, na druhé straně posilovala tendence k bipolárnímu vidění světa a upevňovala jeho rozdělení na dva bloky, které USA a s nimi prakticky celý západní svět plně respektovaly.

Okolní socialistické státy reagovaly na nástup A. Dubčeka do funkce I. tajemníka ÚV KSČ 5. ledna 1968 přinejmenším zdrženlivě. Projevovaly tak svůj nesouhlas se způsobem, jakým se uskutečnila změna v nejvyšší stranické funkci. Jedinou výjimku představovalo Maďarsko. J. Kádár byl také prvním reprezentantem východního bloku, s nímž se Dubček v nové funkci setkal (20. ledna). Moskva váhala s Dubčkovým pozváním k oficiální návštěvě. Od počátku však pozorně sledovala vývoj v Československu a již koncem ledna v něm shledávala některé prvky pro ni nepřijatelné, např. vstřícnost nového vedení k požadavkům spisovatelů, médií, studentů, úvahy odchytil se od politické linie stanovené XIII. sjezdem KSČ. Dubček byl urychleně pozván k návštěvě Sovětského svazu, která se uskutečnila 29.-30. ledna. Ujistil na ní sovětské vedení, že se politická linie KSČ nezmění a reformy nepřekročí rámec stávajícího politického systému.

Myšlenky podpořit vedení KSČ v jeho polednovém složení, tedy nejen Dubčeka, ale i Novotného, působit na ne, aby příliš neurychlovalo připravované reformy, a demonstrovat jednotu socialistických zemí stály i za návrhem L. Brežněva, aby se oslav 20. výročí února 1948 v Praze zúčastnily delegace socialistických států na nejvyšší úrovni. Při nich Brežněv ve svém projevu vyslovil směřem k vedení KSČ a jeho úvahám o úloze národních specifik a „novém modelu“ socialismu, ale i směřem ke kapitalistickému Západu prvá varování. Připomněl v nich nezpochybnitelné principy sovětského politického systému a vyzval k bdělosti před „nebezpečím kontrarevoluce“ – vnějším i vnitřním. Svě postoje dala Moskva najevo i tím, jak Brežněv zasáhl do návrhu Dubčeka únorového projevu – rozhodne odmítl úvahy o nových vztazích mezi třídami a nové společenské situaci a z nich vycházející nové pojetí mocenského monopolu komunistické strany.

6.-7. března jednal v Sofii Politický poradní výbor Varšavské smlouvy. Hlavní problém představovalo Rumunsko se svým negativním stanoviskem ke Smlouvě o nešíření jaderných zbraní a k reformě Varšavské smlouvy. Československá otázka tak zřejmě nebyla nastolena, k čemuž přispěl i loajální prosovětský postoj čs. delegace v cele s Dubčekem. Sofijská rokování rovněž nestačilo ovlivnit zrušení předběžné cenzury, krátce předtím rozhodnuté vedením KSČ. Ale již po několika dnech na tuto skutečnost reagovaly okolní socialistické státy | vyslovovaly obavy o osud socialismu v Československu. Násobilo je i tolerování shromažďovacího práva pořádáním různých mítinků, kde zazněly i výzvy ustavit „oficiální opozici“, personální změny, realizované či teprve požadované, které se dotkly především prosovětsky orientovaných činitelů v československém vedení a zastánců konzervativní linie, ale i útěk generála J. Šejny na Západ. Znepokojení vyvolávaly i materiály k připravované politické reformě, které podle Moskvy mohly vést ke zpochybnění vedoucí úlohy strany ve společnosti a omezení demokratického centralismu uvnitř KSČ.

Sovětské vedení se začalo vážně zabývat situací v Československu. Jednalo o ní 15. a opět 21. března a dospělo k závěru, že československý vývoj se ubírá „nebezpečným směrem“, kdy hrozí odtržení Československa od socialistického tábora a SSSR. Neváhalo ani s označením tohoto vývoje jako „kontrarevoluce“. Úvahy, co dělat pro záchranu socialismu v Československu, se již tehdy ubíraly po dvojí linii – sovětští vůdci nevyklučovali možnost vojenské intervence, i když zatím dávali přednost

politickému nátlaku na čs. vedení. Přizvali k němu i vedoucí politické představitele svého bloku. 23. března se v Drážďanech sešli představitelé pěti zemí Varšavské smlouvy (SSSR, NDR, PLR, MLR a BLR, tedy budoucí „pětka“) s představiteli ČSSR a KSČ v cele s Dubčekem. Na programu byly výlučně události v Československu, označené za společnou věc všech socialistických států. Čs. delegace tuto tezi neodmítla. Dovolila tak ostatním účastníkům, aby posuzovali vnitřní problémy Československa. Obe strany se v pohledu na ně lišily – již zde se projevil základní rozpor, který trval po celé období – jak hodnotit „pravicové nebezpečí“ a jak s ním bojovat.

Dubček, jenž poradu zahajoval, přiznával vážnost situace i existenci určitých „extrémních jevů“ (spojoval je se Šejnou, mítinky a psaním tisku), ale nepřikládal jim větší význam. Za hlavní totiž považoval „prosocialistický proud“. Řešení vážné situace spojoval s připravovanou politickou reformou a přijetím akčního programu, které povedou k odstranění „extrémních jevů“ i k upevnění vedoucí úlohy strany. Brežněv oponoval jeho slovům – vývoj v Československu se natolik odchytil od socialismu, že již směřuje ke „kontrarevoluci“. Řešení spočívalo nikoli v reformě, té mělo předcházet upevnění mocenského monopolu komunistické strany tak, aby vývoj určovalo výlučně vedení KSČ. Bez toho – podle Brežněva – nebude akční program účinný.

Brežněvova slova doplnili ostatní účastníci – od nepřátelsky naladěných Ulbrichta a Gomulky přes Todorova po umírněného Kádára. Dotkli se i tématu silně rezonujícího v Československu – tzv. specifické cesty k socialismu a nového modelu socialismu – a odmítli je. Na kritiku reagovali ostatní členové čs. delegace – polemizovali s tvrzením o kontrarevoluční situaci v Československu a především s návrhem komuniké s ostrým hodnocením situace v Československu a aktivit „revizionistických, antisocialistických živlů“ směřujících ke „kontrarevoluci“. Dosáhli jeho změny – společné komuniké tak uvádělo pouze, že na programu porady byly zejména otázky ekonomické spolupráce v rámci RVHP. Neinformovalo o kritickém hodnocení čs. vývoje Moskvou a jejími spojenci, původně obsažené v návrhu, ani o příslibu čs. vedení zjednat nápravu, zejména ve sdělovacích prostředcích.

Čs. veřejnosti i té části vedení, která nebyla v Drážďanech přítomna, a ústřednímu výboru KSČ se dostalo omezené informace, formulované v duchu komuniké. Interně však českoslovenští vůdci, kteří si po drážďanské poradě uvědomili, že v reformě politického systému existuje pevná hranice, kterou Moskva nedovolí překročit, a tou je mocenský monopol komunistické strany ve společnosti a demokratický centralismus ve straně, přizpůsobili svou politiku doporučením vysloveným v Drážďanech. Na poslední chvíli změnili program zasedání ÚV KSČ a stáhli z něj materiály týkající se politické reformy a fungování komunistické strany a zcela přepracovali úvodní referát A. Dubčeka. Moskva přivítala tyto kroky, o nichž se domnívala, že povedou k návratu k požadovanému statu quo, že udají „správný směr vnitropolitické a zahraničněpolitické orientace KSČ“.

Podle rozhodnutí politbyra ÚV KSSS z 21. března řešit čs. otázku v případě neúspěchu politických metod vojenskou intervencí začala i její konkrétní příprava. V Drážďanech byla přítomna početná delegace Sovětské armády a již 8. dubna podepsal sovětský ministr národní obrany A. Grečko rozkaz o zahájení předběžných příprav eventuální intervence.

Bezprostředně po dubnovém zasedání ÚV KSČ se Moskvě zdálo, že KSČ se daří stabilizovat situaci. Brežněv na stranické konferenci v Moskvě v polovině dubna vyjádřil „plnou důvěru a sympatie“ KSČ a jejím představitelům i přesvědčení, že KSČ opět kontroluje a řídí pohyb společnosti. Koncem dubna Moskva své hodnocení změnila. Vývoj v Československu svědčil podle ní o tom, že vedení KSČ ztrácí kontrolu nad situací v zemi, politika stabilizace a konsolidace vyhlášená na dubnovém zasedání ÚV KSČ vyzněla do prázdna a převahu získávaly „kontrarevoluční elementy“, které již předložily otevřené politické požadavky na účast při řízení země.

Ve dnech 4.-5. května rokovalo čs. vedení se sovětskými představiteli v Moskvě, kteří kritizovali situaci v Československu – zopakovali mnohé vyslovené již v Drážďanech a přidali nové argumenty, např. o sjezdu KSČ, jenž „bude dobrý jen k tomu, aby byl přijat reformistický program a aby se zcela opustila marxisticko-leninská cesta“, či o údajně nedostatečné ochraně československých hranic s Rakouskem a SRN, která „ohrožuje společnou věc socialistického tábora“. Pod tlakem sovětské kritiky i požadavku „bránit věc socialismu v Československu“ i za použití mocenských prostředků na

Dubčeka doprovázeného Černíkem, Smrkovským a Biřákem zapůsobila. Přiznali vážnost situace a slíbili provést opatření k odstranění jevů vytykánych Moskvou.

Sovětské vedení, shledávající slibovaná opatření jako nedostatečná a pochybující i o připravenosti Dubčeka a spol. je realizovat, připravovalo zatím vlastní kroky, které měly zahrnovat vojenské cvičení na čs. území, tiskovou kampaň k „pravcovému nebezpečí“ v Československu, navázání kontaktů s prosovětsky orientovanými čs. činiteli a poradu komunistických stran. 8. května se v Moskvě sešli vedoucí představitelé zemí zúčastněných v Drážďanech, nyní však bez Československa, ale kvůli Československu. Definitivně se ustavila „pětka“. Jednání zahájil Brežněv v ostrém tónu. Obvinil čs. předáky, že ustupují „kontrarevoluci“. Ke konci svého vystoupení však tón změnil – zapůsobily zprávy z Prahy o dvoudenní schůzi PÚV KSČ, zprostředkované sovětským velvyslancem v Praze S. Červoněnkem. Fakt, že čs. vedení přiznalo „kontrarevoluční nebezpečí“ a projevilo odhodlání s ním bojovat, vedl k tomu, že se „pětka“ rozhodla zatím nic nepodnikat a vyčkat, jak se KSČ s tímto nebezpečím vyrovná. Původně navrhované kroky se zredukovaly na vojenské cvičení, zamýšlené nyní nejen jako forma nátlaku na vedení KSČ, ale i jako forma pomoci. Původně se mělo konat až v roce 1969, nyní se pracovalo na jeho urychlení. Tisk v zemích „pětky“ se měl držet zpátky. Jako potřebné se ukázalo poznat situaci ve vedení KSČ, vytipovat, kdo by mohl patřit do prosovětského křídla, mezi tzv. zdravé síly, jimž se melo dostat pomoci a podpory ze strany „pětky“. Uvažovalo se o Kolderovi, Biřákovi, Indrovi, Voleníkovi, ale i Smrkovském a Černíkovi a z úvah nebyl vyloučen ani Dubček.

K psychologickému tlaku na vedení KSČ v rozhodujícím momentu mělo sloužit vojenské cvičení, které se konalo na československo-polských hranicích ve dnech 10.-23. května. Po celý květen četné sovětské delegace sondařily přímo v Československu situaci. Nejvýznamnější byly návštěvy sovětské vojenské delegace v čele s ministrem národní obrany A. Grečkem a sovětského premiéra A. Kosygina. Grečko přinesl uklidňující zprávy o stavu čs. ozbrojených sil. Kosygin, pobývající od 17. května v Československu údajně na léčení, se seznamoval se stavem v čs. vedení. Zjišťoval představy a pozice jeho členů i kdo z nich by mohl patřit do prosovětského křídla. Přesvědčil se o pevné pozici vládnoucí centristické frakce (Dubčeka, Černíka, Smrkovského a Svobody), o nepřipravenosti těch, které Moskva řadila k tzv. zdravým silám, prosazovat sovětské zájmy i o nutnosti odstranit tzv. revizionisty (Kriegela, Císaře) z vedení KSČ. Dubček se tak v očích Moskvy stal garantem obnovení mocenského monopolu komunistické strany.

Květnové zasedání ÚV KSČ a jím přijatá rezoluce, jež označila „nebezpečí zprava“ za hlavním nebezpečí ohrožující demokratizační proces, přiblížila podle Moskvy tento cíl a uklidnila sovětské obavy, pokud jde o uhájení a uplatnění vedoucí úlohy KSČ a základu socialismu v Československu, o zachování spojeneckých svazků s SSSR a dalšími socialistickými zeměmi a o orientaci československé zahraniční a vojenské politiky. Obě strany si však představovaly odlišně, co znamená plnit květnovou rezoluci, bojovat s „pravicí“. Čs. vedení setrvalo na té koncepci, kterou předložilo již na drážďanské poradě, tedy reformní, „ofenzivní politikou“ odstraňovat nedostatky, tím brát argumenty kritikům politiky KSČ a eliminovat „pravcové síly“. Moskva a její spojenci požadovali napřed odstranit tyto síly, a to i za použití administrativních metod.

Brežněv, jehož zneklidňoval Dubčekův přístup ke květnové rezoluci i skutečnost, že nenásledovala konkrétní opatření proti „nebezpečí zprava“, která měla zaručit, že KSČ zvládne svůj připravovaný sjezd a nepřemění se ve stranu sociálnědemokratického typu, vyzval dopisem z 11. června československého vůdce k tajnému setkání v Tatrách či Užhorodu. Chtěl se s ním a těmi, kteří mohli patřit do prosovětského křídla (Černík, Biřák, Indra, Lenárt, Kolder a Barbírek) dohodnout na opatřeních směřujících proti médiím, která „stále vystupují z pravcových až kontrarevolučních pozic, bez ohledu na usnesení přijatá na květnovém plénu“, a proti tzv. druhému centru v KSČ. Brežněv se svou iniciativou neuspěl. Dubček se odvolal na svou zaneprázdněnost a setkání odmítl.

4.-15. června pobývala v Sovětském svazu delegace Národního shromáždění vedená Smrkovským. Projevil větší pochopení pro sovětské obavy o osud socialismu v Československu než Dubček. S touto návštěvou souvisí i dosud nevyjasněná otázka možného nástupnictví Smrkovského ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ, učiněná údajně v soukromém rozhovoru Smrkovského a Brežněva 14.

června, kdy oba účastníci přičítají iniciativu druhé straně – podle Brežněva se jako nástupce Dubčeka nabídl sám Smrkovský, podle Smrkovského tak učinil naopak Brežněv.

Pres snahu Smrkovského přesvědčit sovětské vedení, že již pominul kulminační bod napětí ve vývoji v Československu a KSČ pevně ovládá situaci, Moskva nesdílela tyto názory. Obrat v politice, zahájení boje s „pravicí“, se stále nedostavoval a nepřiblížily jej ani aktiv Lidových milicí, který se za organizátorského přispění Sovětů sešel 19. června v Praze, ani zahájení spojeneckého cvičení Šumava o den později. Sovětské vůdce znepokojovala především situace v samotné KSČ – sílící diferenciaci, rostoucí počet těch, kteří požadovali urychlení demokratizačního procesu a projevovali nesouhlas s květnovou rezolucí a její tezí o „pravcovém nebezpečí“ jako hlavním, a oslabování principu demokratického centralismu. Stávalo se tak stále nejasnějším, jaký bude průběh XIV. sjezdu KSČ a který politický proud na něm převáží.

Nové argumenty ke stupňování nátlaku na československé vedení dodala Sovětům výzva Dva tisíce slov publikovaná 27. června. Sovětské vedení ji okamžitě označilo za platformu kontrarevolučních sil a již 27. června večer požadoval Brežněv po Dubčekovi, aby byly proti nim zahájeny rozhodné akce.

2.-3. července jednalo politbyro ÚV KSSS o čs. otázce, o tom, jak zabránit ztrátě své hegemonie nad Československem. Shodlo se, že je třeba jednat dříve, než se sejde sjezd KSČ, a buď politickými metodami, nebo vojenským zásahem donutit čs. vedení ke změně politického kurzu. Svou nátlakovou akci proti československému vedení zahájilo dopisem, adresovaným 4. července předsednictvu ÚV KSČ. Sověti v něm připomněli svá předcházející varování a upozornili, že Československu reálně hrozí „likvidace socialistického zřízení“. A požadovali „zajistit politické vedení společnosti ze strany komunistické strany“. Dopis měl sloužit i jako platforma „zdravých sil“ a vést k polarizaci vedení KSČ. Argumenty sovětského dopisu doplnily ostatní strany „pětky“ po své linii. Představitelé NDR se postarali i o to, že se o kritických postojích „pětky“ vůči Československu dozvěděla veřejnost. Následovalo pozvání na schůzku šesti stran do Varšavy, o němž vedení KSČ jednalo 8. a 12. července. Stálo před obtížnou volbou – rozejít se s vlastní veřejností a riskovat ztrátu její podpory, nebo riskovat konflikt se „spojenci“. Čs. vedení se ji snažilo obejít nabídkou dvoustranných schůzek, po nichž by se teprve sešel společný summit. Postavení československých představitelů bylo o to komplikovanější, že odsun vojsk po skončení manévru Šumava se zastavil a v zemi zůstávala bez náležitého vysvětlení sovětská vojska. Jejich pobyt na čs. území doprovázela kampaň v tisku „pětky“ naznačující možný vojenský zákrok proti Československu. Přes značný nátlak československé vedení na svém rozhodnutí nejet do Varšavy trvalo. Podpořila je v tom i část mezinárodního komunistického hnutí, informovaného 11. července Moskvou o hrozící roztržce s čs. komunisty. Zejména Jugoslávie a Rumunsko na Východě a francouzští a italské komunisty na Západě odmítli sovětské vměšování do čs. záležitostí.

14.-15. července tak jednali ve Varšavě pouze představitelé „pětky“ – znovu o Československu bez Československa. Účastníci se pres počáteční Kádárovo váhání shodli na hodnocení situace v Československu jako „aktivní ofenzivní kontrarevoluce“, kdy se už zformovala politická opozice, jejímž posláním je uskutečnit v Československu restauraci kapitalistického řádu, i na opatřeních, jak tomu zabránit. Opatření byla jednak politická – vedení KSČ měl být zaslán společný dopis „pětky“ s hodnocením situace v Československu a radami, co dělat pro obnovení mocenského monopolu KSČ –, jednak vojenská, která by připadala v úvahu v případě neúspěchu politických kroků.

V tzv. varšavském dopise, předaném 16. července vedení KSČ, vysvětlovala „pětka“ své zasahování do československých záležitostí tezí o obraně socialismu jako společné věci všech komunistických a dělnických stran a států vázaných spojenectvím, spoluprací a přátelstvím. Situace podle ní vyžadovala neodkladný zásah proti „pravcovým a antisocialistickým silám“, zastavení činnosti všech politických organizací vystupujících proti stávajícímu politickému systému, ovládnutí sdělovacích prostředků a „sjednocení komunistické strany na základě marxismu-leninismu“, tedy provedení personálních opatření a eliminaci tzv. revizionistů z vedení KSČ. Dopis byl pro zesílení účinku i uveřejněn. Reakce Prahy na něj byla odmítavá – 17. července přijalo nejprve předsednictvo a 19. července pak i ústřední výbor KSČ Stanovisko, v němž vyjádřily svůj nesouhlas s označením situace v Československu jako kontrarevoluce.

„Pětka“ zároveň připravovala „extrémní opatření“ – 20. července přijaly země „pětky“ rozhodnutí o mobilizaci. Konkretizovaly se sovětské plány sestavit iniciativní skupinu „zdravých sil“, která by byla schopna sehrát příslušnou úlohu při případné invazi. V noci z 20. na 21. července o tom jednal Biľak s P. Šelestem na setkání zprostředkovaném Kádárem u Balatonu. Moskva se zároveň ujistila o postoji Západu, především USA, k možné vojenské akci. Prohlášení státního tajemníka USA D. Ruska 22. července, že USA se nevměšovaly a nebudou vměšovat do čs. záležitostí, jasně ukázalo, že případná vojenská akce nevyvolá protiakce ze strany Západu.

Realizovaly se i bilaterální schůzky, požadované vedením KSČ a schválené na varšavské poradě. Nejvýznamnější byla schůzka mezi KSSS a KSČ. Byla naplánována na 29. července do Čierné nad Tisou na československo-sovětských hranicích. Předcházela jí důkladná příprava na obou stranách. Pro Moskvu představovala poslední pokus působit na čs. vedení politicky v situaci, kdy „zdravé síly“ v něm nevyvíjely zatím dostatečnou aktivitu. Účast celého předsednictva ÚV KSČ dávala Sovětům příležitost působit na ty jeho členy, kteří zaujímali kompromisní, nerozhodnou pozici, zastrašit je, přimět k odklonu od přijaté politiky KSČ, a tak změnit poměry v československém vedení a podpořit v něm prosovětské křídlo a izolovat stoupence reformních změn. Mezi ně Moskva počítala Kriegela, Špačka, Císaře, Slavíka, Šika, Pavla, Prchlíka aj. – v Čierné chtěla požadovat jejich odchod z funkcí ve vedení KSČ či v čs. vládě.

Vedení KSČ odjíždělo do Čierné se záměrem dosáhnout toho, aby se Sověti distancovali od varšavského dopisu, tedy přesvědčit je, že hodnocení situace v Československu jako kontrarevoluční není opodstatněné, a získat čas a prostor pro postupné vyjasňování sporných otázek. Přestože čs. vedení odmítalo ustoupit od svého Stanoviska, učinilo před jednáním některé závažné konsensuální kroky – především vyšlo vstříc kritice, kterou sovětská strana vznášela Vůči činnosti státně administrativního oddělení ÚV KSČ a jeho vedoucího V. Prchlíka a 25. července toto oddělení zrušila. Reagovalo i na některé požadavky obsažené ve varšavském dopisu a dvakrát – 22. a 25. července – jednalo o přijetí mimořádných zákonných opatření státu. Měla se týkat sdělovacích prostředků, otázky klubu a zákona o Národní frontě a Černík byl pověřen, aby mimořádná opatření připravil i na úseku armády, bezpečnosti a spojů. Jejich přijetí bylo nakonec odmítnuto.

29. července se obě delegace sešly v Čierné. Hned první den se jednání zablokovala, když pres útočná vystoupení Brežněva a Kosygina trvali českoslovenští představitelé dál na svém Stanovisku. Ani jedna z delegací však neměla zájem, aby jednání ztroskotala, protože zatím žádná z nich nedosáhla svých cílů – Moskva nepřiměla čs. vůdce ke změně své politiky ani nepokročila ve formování prosovětského křídla, Praha neměla zájem stupňovat konflikt, který hrozil přerůst ve vojenské střetnutí, jak naznačovalo Kosyginovo vystoupení. Výhodiskem se staly rozhovory v užších seskupeních, v tzv. čtyřkách, kde KSSS zastupovali Brežněv, Kosygin, Podgornij a Suslov a KSČ Dubček, Černík, Smrkovský a Svoboda. Ve „čtyřkách“ a pak jen mezi Dubčkem a Brežněvem se dojednávaly společné závěry.

S čím nakonec z Čierné obě delegace po čtyřech dnech jednání, 1. srpna, odjely, je dodnes předmětem sporů a různých výkladů. Podle sovětské strany dosáhly oboustranné ústní dohody, která podle Brežněvova výkladu na summitu v Bratislavě obsahovala závazky československého vedení, že zabezpečí vedoucí úlohu KSČ, ovládne sdělovací prostředky a obnoví cenzuru, zakáže činnost všech „protisocialistických“ organizací, provede oddělení Státní bezpečnosti od ministerstva vnitra a některé personální změny. Na setkání „pětky“ 18. srpna v Moskvě Brežněv toto pojetí zopakoval, svou informaci představitelům „pětky“ navíc doplnil o datum, do kdy měly být závazky splněny – do 25. srpna, tedy jeden den před zahájením sjezdu KSSS. Potvrdil tím, že konečným cílem plnění všech těchto závazků je zabránit, aby se uskutečnil mimořádný sjezd KSČ, který by vedl k „sociáldemokratizování“ strany.

Čs. strana nebyla ve svém výkladu tak konkrétní – o závorech z Čierné se vyjádřila jen v obecné rovině, ve smyslu, že obhájila pokračování v polednové politice a zabránila roztržce s KSSS. I v návrhu sjezdové zprávy se hovořilo o „rozumné dohodě, k níž nakonec po dlouhém jednání došlo“, aniž by se specifikovalo, co bylo jejím obsahem. Ani interně, na schůzích PÚV KSČ 6. a 13. srpna, se nediskutovalo o tom, jak chápat závěry z Čierné a jak je plnit. Dubček sice připomínal, že je nutné řešit problém médií, tzv. klubů – KAN, K 231, sociální demokracie, přijmout zákon o Národní frontě i

některé personální změny – tedy ty otázky, které byly podle sovětské interpretace předmětem „závazků“ –, spoléhal však na to, že nebyly stanoveny závazné termíny, a odsouval jejich řešení na dobu po XIV. sjezdu KSČ.

S výsledky rokování v Čierné byli seznámeni další účastníci varšavské schůzky na setkání „pětky“ a KSČ v Bratislavě 2.-3. srpna. Zúčastněné strany měly před celým světem demonstrovat jednotu socialistického společenství a k tomu měly přijmout a podepsat dokument, který by odstranil rozpory a nedorozumění nahromaděné v poslední době, různost výkladu těch či oněch otázek a mohl „rozhodujícím způsobem usměrnit vývoj událostí správným směrem“. Podle sovětské interní informace bylo úkolem Bratislavy dosáhnout, aby všechny zúčastněné strany včetně KSČ potvrdily svou „věrnost principům marxismu-leninismu, proletářskému internacionalismu, své úsilí rozvíjet, upevňovat a bránit výdobytky socialismu, přátelství a spolupráci mezi bratrskými stranami a zeměmi“, tedy v obecné poloze, bez adresných výtek toho, co požadoval varšavský dopis. Dokument, který summit přijal, tzv. bratislavská deklarace, zdůrazňoval tezi, zmíněnou poprvé již na drážďanské poradě, o obraně socialismu jako společné internacionální povinnosti, jíž „pětka“ zdůvodňovala své vměšování do vnitřních záležitostí Československa a jež po necelých třech týdnech posloužila ke zdůvodnění vojenské invaze do Československa. Čs. straně se nepodařilo zmírnit tuto formulaci a prosadit do textu deklarace zásadu nevměšování do vnitřních záležitostí druhé země. S neúspěchem se setkala i její snaha o doplnění pasáže připomínající, že podepsané státy se musí řídit společnými zákonitostmi při budování socialistické společnosti a brát přitom v úvahu národní zvláštnosti a podmínky, principem, že vztahy mezi nimi musí být založeny také na vzájemné důvěře, respektování rovnoprávnosti stran a odlišností konkrétních forem rozvoje socialismu.

Podle „pětky“ se podpisem pod tento dokument československé vedení zavazovalo obnovit mocenský monopol komunistické strany. K tomu, zda toho bude schopno, panovala značná skepse. Souběžně tak pokračovaly přípravy vojenské intervence. Jejich součástí byla vojenská cvičení Němen a Horizont i tzv. zvací dopis, předaný při bratislavském setkání, v němž Indra, Kolder, Švestka, Biľak a Kapek žádali „internacionální pomoc všemi prostředky proti kontrarevoluci v Československu“.

Dubčekovi byl vymezen krátký čas, aby prokázal připravenost plnit „závazky“. Naléhali na něj Červoněnko v osobních setkáních a Brežněv v telefonických rozhovorech (9. a 13. srpna). Dubček chtěl získat čas do XIV. sjezdu KSČ, a tak volil taktiku slibu a ujišťování, že se již realizují některá opatření v boji s „pravicí a antisocialistickými silami“, připravuje se rozdělení ministerstva vnitra a brzké svolání ÚV KSČ, ač to vše zůstávalo jen na úrovni úvah a návrhu a ke konkrétnímu projednávání se nepřikročilo. Utrvoval tak Moskvu v tom, že není připraven plnit okamžitě sovětské požadavky a že čs. otázku bude nezbytně řešit „extrémními“ opatřeními. Na schůzi politbyra ÚV KSSS 15.-17. srpna bylo přijato definitivní rozhodnutí o vojenské intervenci do Československa. 18. srpna na poradě v Moskvě s ním byli seznámeni vedoucí představitelé ostatních zemí „pětky“ – NDR, PLR, MLR a BLR – a odsouhlasili jej. Následujícího dne bylo toto rozhodnutí sděleno stranickému aktivu KSSS se zdůvodněním, že se Československo ocitlo „na prahu kontrarevolučního převratu“.

Prosovětské síly v Československu, jejichž pozice hodnotilo vedení KSSS značně nerealisticky a přecenilo je, slaďovaly své kroky s Moskvou, sbíraly podpisy pod novou verzí zvacího dopisu, upraveného sovětskou stranou, a dokončovaly přípravy k ustavení „revoluční dělnicko-rolnické vlády“. Na jejich stranu byl získán i prezident Svoboda. 17. srpna s ním hovořil Červoněnko a podařilo se mu přimět Svobodu, aby změnil názor na situaci v Československu a východisko z ní.

Platformou „zdravých sil“ se měl stát dopis PB ÚV KSSS pro PÚV KSČ ze 17. srpna s konkrétním výčtem tzv. závazků z Čierné, neplněných čs. stranou, což vede k tomu, že „se pravicové, kontrarevoluční síly aktivizují a jsou v útoku“. Dopis obdrželi Biľak a Indra a 19. srpna ve večerních hodinách jej Červoněnko předal Dubčekovi. V rozhovoru s ním se dotkl otázky dohody z Čierné. Dubček popíral existenci jakýchkoli závazků a dohodu charakterizoval jen jako výměnu názorů na to, co by mělo čs. vedení řešit, v níž nebyly stanoveny žádné závazné termíny.

V noci z 20. na 21. srpna se uskutečnila intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa. Vojensky úspěšná akce nevykázala podobný úspěch v politické rovině. Selhal plán na sestavení tzv. dělnicko-rolnické vlády, loutkového vedení, které by dodalo legitimitu vojenskému vpádu „pětky“ do

Československa. Situace se komplikovala i na mezinárodním poli, když vlády šesti západních států včetně USA požádaly ještě 21. srpna o svolání Rady bezpečnosti k řešení čs. záležitosti. K této žádosti se 22. srpna připojila též Jugoslávie. Pres odpor sovětského zástupce J. Malika, který namítal, že nic neopravňuje k projednávání této otázky Radou bezpečnosti, protože vstup vojsk se uskutečnil na žádost čs. vedoucích představitelů, se Rada bezpečnosti sešla.

Politický neúspěch intervence donutil sovětskou stranu postupovat jinak, než původně zamýšlela, a začít jednat se stávající čs. politickou garniturou, včetně těch politiků, které dala již 21. internovat. 23. srpna začala v Moskvě série rozhovorů, ukončená po třech dnech podpisem tzv. moskevského protokolu. Československá „delegace“ v něm přistoupila na dalekosáhlé ústupky bez přesně formulovaných protislužeb. Moskevský protokol byl diktátem Moskvy. Čs. představitelé se jím zavazovali, pokud setrvají ve svých funkcích, k tzv. normalizaci situace v Československu, tedy obnovení mocenského monopolu KSČ a sovětské hegemonie nad Československem.

SRPNOVÉ DNY 1968 – KRONIKA UDÁLOSTÍ

JIŘÍ HOPPE

13. srpen, úterý

Generální tajemník ÚV KSSS Leonid Iljič Brežněv telefonicky vyzval prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka, aby provedl korekci dosavadního politického kursu v souladu s dohodami z Čierné nad Tisou a z Bratislavy. V oboustranně velmi emotivním rozhovoru Brežněv žádal dodržení Dubčekových slibů, tedy mocenský zásah proti sdělovacím prostředkům a okamžité odvolání některých neloajálních příslušníků komunistické garnitury (Kriegel, Císař, Pelikán). Dubčkova neochota k přímé akci vedla Brežněva ke konečnému rozhodnutí – vojensky obsadit Československo.

16. srpen, pátek

V rekreačním středisku ÚV KSČ na Orlíku v jižních Čechách se sešli promoskevští členové vedení KSČ (Alois Indra, Drahomír Kolder, Oldřich Švestka, Karel Hoffmann a Oldřich Pavlovský, do skupiny patřil i nepřítomný Vasil Biľak), aby během víkendu vypracovali intervenční scénář převzetí moci. Podstatou scénáře bylo vyvolání rozkolu v předsednictvu ÚV KSČ v noci z 20. na 21. srpna, vyslovení nedůvěry „pravičákům“ v čele s Dubčkem a zvolení nového vedení KSČ složeného ze členů promoskevské skupiny. Následně se měly tyto „zdravé síly“ obrátit k „bratrským stranám“ s žádostí o vojenskou pomoc při potlačení „kontrarevoluce“. Sovětský svaz, Polsko, Maďarsko, Bulharsko a východní Německo měly tuto pomoc okamžitě poskytnout.

17. srpen, sobota

Politbyro ÚV KSSS na své schůzi rozhodlo vojensky intervenovat v Československu: „Vzhledem k tomu, že ze strany KSSS a ostatních bratrských stran byly již vyčerpány všechny politické prostředky působení na vedení KSČ, které by je podnítily, aby se postavilo na odpor pravičákům, antisocialistickým silám, politbyro ÚV KSSS soudí, že nadešel okamžik, aby byla k obraně socialismu v ČSSR přijata účinná opatření, a jednomyslně se rozhodlo: poskytnout komunistické straně a lidu Československa pomoc a podporu ozbrojenými silami; považovat za účelné obrátit se na bratrské strany socialistických zemí – BLR, MLR, NDR a PLR – s návrhem na svolání porady vedoucích stranických a státních představitelů do Moskvy na 18. srpna 1968 a projednat na ní danou otázku.“

18. srpen, neděle

V Moskvě se uskutečnila schůzka šéfů pěti komunistických stran – Sovětského svazu, Polska, Maďarska, Bulharska a východního Německa – , na níž byl všemi přítomnými vysloven souhlas „s poskytnutím okamžité vojenské pomoci socialistickému Československu“.

19. srpen, pondělí

Ve 22.10 předal sovětský velvyslanec v Praze Červoněnko Dubčekovi dopis politbyra ÚV KSSS adresovaný předsednictvu ÚV KSČ. Dopis obsahoval výzvu, aby předsednictvo ÚV KSČ začalo neodkladně plnit dohody z Čierné nad Tisou a z Bratislavy, tedy aby ovládlo sdělovací prostředky, zastavilo „protisocialistická a protisovětská vystoupení“, zmařilo činnost nezávislých organizací včetně Klubu angažovaných nestraníků, Klubu 231 a sociálně demokratické strany a aby zajistilo „upevnění pozic socialismu v Československu“. Dubček dopis přečetl na schůzi předsednictva ÚV KSČ v prvních okamžicích sovětské invaze.

20. srpen, úterý

V 10.00 hodin byl maďarským jednotkám určeným k nasazení v operaci „Dunaj“ přečten rozkaz, podle něhož „internacionální pomoc Československu bude poskytnuta 20. srpna přesně o půlnoci“.

Dopoledne se v kanceláři tajemníka ÚV KSČ Aloise Indry konala schůze promoskevské skupiny ve vedení KSČ, které se kromě Indry zúčastnili Drahomír Kolder, Miloš Jakeš, Oldřich Švestka, Jan Piller, Jozef Lenárt, Antonín Kapek. Pravděpodobně jednali o plánu převzetí moci.

Dopoledne přikázal náměstek ministra vnitra pro StB Viliam Šalgovič zástupci náčelníka II. správy StB podplukovníku Riplovi soustředit dvacetičlennou skupinu příslušníků StB se znalostí letištní a rozhlasové techniky k provedení blíže neurčené akce.

Od 14.00 zasedalo předsednictvo ÚV KSČ, které projednávalo podklady pro mimořádný sjezd. Promoskevská skupina ve vedení KSČ (Indra, Bilak, Kolder) se celé odpoledne pokoušela změnit pořad schůze, aby mohla vyslovit nedůvěru Dubčekovi a odvolat jej z funkce.

V 17.00 hodin přijal zpravodaj ČTK v Budapešti anonymní telefonát, že o půlnoci začne vojenská intervence do Československa. V 18.10 předal československý velvyslanec Púčik tuto informaci do Prahy.

Odpoledne se nečekaně vrátil z dovolené do zaměstnání ústřední ředitel ČTK Miroslav Sulek, který ihned vydal příkaz, že všechny domácí zprávy musí být nejprve předloženy jemu.

Po 20.00 náčelník pohraniční kontroly na ruzyňském letišti Doležal zahájil konkrétní přípravy na vysazení invazních vojsk.

Kolem 20.00 se do budovy rozhlasu dostavil bývalý ředitel Miloš Marko a prohlásil, že se opět ujímá vedení.

Asi ve 20.00 začalo předsednictvo ÚV KSČ projednávat Kolderův a Indrův písemný „Návrh stanoviska předsednictva ÚV KSČ k vnitropolitické situaci po skončení jednání v Čierné n. Tisou a v Bratislavě a před mimořádným XIV. sjezdem“. Podle původních představ promoskevské kliky měl tento „Návrh“ vyvolat diskusi, v jejímž průběhu by byla vyslovena nedůvěra prvnímu tajemníku Dubčekovi. Nové vedení KSČ by ihned požádalo země sovětského bloku o vojenskou pomoc v boji proti „kontrarevoluci“. Tím by byla politická legitimita intervence zajištěna. Avšak většina členů předsednictva se postavila proti „Návruhu“ a osočila předkladatele ze zrady. Vzrušená diskuse pokračovala až do okamžiku vstupu cizích vojsk na československé území.

Krátce po 21.00 zaznamenala zpravodajská ústředna NATO v mnichovském Pulachu zákaz radioprovozu v okolí Československa.

Ve 21.05 přistál v Brně sovětský speciál AN-24 s 20 civilisty v uniformách letecké společnosti Aeroflot, kteří měli za úkol připravit přistání invazního výsadku.

Ve 21.30 sekretariát ministerstva národní obrany opakovaně žádá od Hlavní správy StB (pod kterou spadala všechna Oddělení pohraniční kontroly) zprávy o situaci na hranicích.

Ve 21.40 narušily dva sovětské tanky a dva obrněné transportéry u Vejprtu československé hranice. Po chvíli se vrátily zpět na území NDR.

Ve 22.00 přistál na letišti v Ruzyni civilní speciál AN-24 z Moskvy, který zůstal stát na letištní ploše a později řídil přílety a odlety sovětských vojenských letadel.

Kolem 22.00 zahájily činnost ve prospěch interventů vybrané skupiny příslušníků StB. Kontrolovaly a posléze i blokovaly centrálu kontrarozvědky v Sadové ulici v Praze-Bubenci, ústřední budovu ministerstva vnitra na Letné, budovu rozvědky a krajskou správu StB Praha.

Ve 22.00 obdržel dozorcí důstojník Hlavní správy StB první informace o soustřeďování cizích vojsk okolo československých hranic.

Ve 22.30 dostalo 25 příslušníků Oddělení pasové kontroly (vedeni Jiřím Doležalem), spadající pod StB, na ruzyňském letišti rozkaz, aby zastavili provoz civilních letadel a rozsvítili všechna světla. Akce byla prováděna na Riplův rozkaz s výslovným upozorněním, že se tak děje s vědomím prezidenta, vlády a vedení KSČ. Po splnění těchto úkolů a po příletu sovětských letadel byli příslušníci OPK vykázáni z prostoru letiště a zavřeni do sklepa.

Ve 22.40 přišla z hraničního přechodu Cínovec na Hlavní správu StB zpráva o narušení československé hranice. Vzápětí bylo přerušeno spojení se všemi přechody.

Kolem třinácté hodiny se začal do Československa valit hlavní sled vojenských jednotek pěti zemí Varšavské smlouvy (Sovětského svazu, Polska, NDR, Maďarska a Bulharska) o síle asi 28 divízií a za podpory čtyř leteckých armád. První odhady hovoří o 200 000 vojáků.

Krátce po 23.00 oznámil vedoucí sekretariátu ministra vnitra plukovník Hošek předsedovi vlády Černíkovi, že vojska Varšavské smlouvy překročila československé hranice. Černík pak tuto informaci asi půl hodiny prověřoval telefonicky, mj. i s ministrem obrany Martinem Dzurým, který byl již od 21.00 prakticky internován ve své kanceláři.

Krátce po 23.00 zaznamenala zpravodajská ústředna NATO v Německu rušení radarů cizími impulsy.

Ve 23.15 překročila sovětská vojska hranici ve Vyšném Nemeckém na východním Slovensku.

Ve 23.30 se sovětský velvyslanec Červoněnko dostavil k prezidentu Svobodovi a oznámil mu, že vojska pěti zemí vstoupila na území Československa.

Ve 23.40 předseda vlády Oldřich Černík oznámil na schůzi předsednictva ÚV KSČ, že vojska pěti zemí Varšavské smlouvy překročila hranice a obsazují Československo. Kolem půlnoci se na schůzi dostavil prezident Svoboda a ministr vnitra Josef Pavel.

Ve 23.45 vyhlásil zástupce náčelníka II. správy HS StB pplk. Ripl z rozkazu šéfa StB Viliama Šalgoviče 100% pohotovost pro všechny příslušníky StB.

Před půlnocí ředitel Ústřední správy spojů Karel Hoffmann zakázal spojuvat mezistátní telefonické hovory a mezistátní telefonickou ústřednu nechal obsadit 20 příslušníky StB. Později bylo na jeho rozkaz přerušeno i meziměstské spojení.

V noci rozhodlo předsednictvo ÚV KSSS vyslat svého člena Kirila Mazurova (pod krycím jménem generál Trofimov) do Československa, aby politicky řídil intervenci.

21. srpen, středa

V prvních minutách dne se na letiště v Praze-Ruzyni začali sjíždět příslušníci KGB v doprovodu zástupce sovětské letecké společnosti Aeroflot.

Asi dvacet minut po půlnoci vydal internovaný ministr obrany Martin Dzur rozkaz, v němž československé armádě nařizoval, aby „v žádném případě nebylo použito zbraní, sovětským vojskům, která přišla na naše území, poskytnout maximální všestrannou pomoc“. V druhém rozkazu vydaném v 0.45 zakazoval vzlet československých vojenských letadel a vyzýval „zabezpečit přistání sovětských letadel na letištích v Brně a Ruzyni“.

V 0.30 hlásila ústředna Veřejné bezpečnosti (VB) v Bratislavě, že do města vjela sovětská vojska.

V 0.55 vyhlásil šéf StB Viliam Šalgovič 100% pohotovost pro všechny příslušníky SNB. Zároveň přikázal, aby policejní jednotky ihned obsadily všechny veřejné sdělovací prostředky.

Krátce po 1.00 odhlasovalo předsednictvo ÚV KSČ většinou hlasů (7:4) text provolání nazvaného Všem lidu Československé socialistické republiky: „Včera, dne 20. 8. 1968, kolem 23. hod. večer překročila vojska Sovětského svazu, Polské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Maďarské lidové republiky a Bulharské lidové republiky státní hranice Československé socialistické republiky. Stalo se tak bez vědomí prezidenta republiky, předsedy Národního shromáždění, předsedy vlády i prvního tajemníka ÚV KSČ a těchto orgánů. V těchto hodinách zasedalo předsednictvo ÚV KSČ a zabývalo se přípravou XIV. sjezdu strany. Předsednictvo ÚV KSČ vyzývá všechny občany naší republiky, aby zachovali klid a nekladli postupujícím vojskům odpor. Proto ani naše armáda, Bezpečnost a Lidové milice nedostaly rozkaz k obraně země. Předsednictvo ÚV KSČ považuje tento akt za odporující nejenom všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva. Všichni vedoucí funkcionáři státu, KSČ i Národní fronty zůstávají ve svých funkcích, do nichž byli jako představitelé lidu a členů svých organizací zvoleni podle zákonů a jiných norem platných v Československé socialistické republice.“

Ústavními činiteli je okamžitě svoláváno zasedání Národního shromáždění, vlády republiky, předsednictvo ústředního výboru KSČ svolává plénum ÚV KSČ k projednání vzniklé situace.”

Krátce po půl druhé ráno přistála v Praze-Ruzyni dvě obří letadla typu Antonov 12, z nichž vystoupili ozbrojení sovětští výsadkáři a začali obsazovat prostor letiště. V minutových intervalech začala přistávat další letadla s intervenčními vojsky a těžkou technikou, která vzápětí vtrhla do Prahy. Obdobný scénář mělo i obsazení brněnského a bratislavského letiště.

V 1.45 přepadly maďarské jednotky kasárna a místní služebnu Veřejné bezpečnosti ve Štúrově. Vojáky základní služby vyháněly polonahé z ubikací a důstojníky vyslychaly až do poledních hodin.

Několik vteřin před druhou ráno začal text prohlášení předsednictva ÚV KSČ vysílat Československý rozhlas. Na příkaz ředitele Ústřední správy spojů Karla Hoffmanna byl přesně ve dvě vypnut vysílač na středních vlnách, takže většina posluchačů slyšela jen část první věty. Celé provolání mohli slyšet posluchači rozhlasu po drátě.

Ve 2.14 se skupina občanů pokusila proniknout do budovy rozhlasu v Praze-Vinohradech. VB tomu zabránila. Občané se začali shromažďovat na Václavském náměstí, na Staroměstském náměstí a jinde v centru Prahy. Na projíždějící vozidla sovětské armády házeli kameny a Molotovovy koktejly.

Ve 2.15 středoevropského času (20. 8. ve 20.15 místního času na americkém východním pobřeží) přijal americký prezident Lyndon Johnson sovětského velvyslance Dobrynina, který ho informoval o probíhající invazi do Československa.

Po 3.00 byl v budově předsednictva vlády zatčen sovětskými výsadkáři předseda vlády Oldřich Černík.

Kolem 3.00 padly při projíždění sovětských jednotek Libercem výstřely do přihlížejícího davu. První mrtví a těžce zranění.

Ve 4.15 byl sovětskými vojsky obsazen areál Pražského hradu. Bydliště a pracoviště prezidenta zůstalo pod československou správou.

Ve 4.15 středoevropského času se sešla Rada národní bezpečnosti USA v čele s prezidentem Lyndonem Johnsonem, ministrem zahraničí Deanem Ruskem a ředitelem CIA Richardem Helmssem. Prezident konstatoval, že invaze do Československa je agrese a že USA proti ní budou protestovat na půdě Rady bezpečnosti OSN.

Ve 4.30 byly zapnuty vysílače Československého rozhlasu. Vysílal provolání předsednictva ÚV KSČ a zprávy a komentáře k invazi spojeneckých vojsk.

Ve 4.50 zamířila k budově ÚV KSČ v Praze kolona tanků a transportérů a obklíčila budovu. Část osádky budovu obsadila, část se snažila střelbou rozehnat sročené občany. Jeden výstřel zasáhl do hlavy dvacetiletého mladíka, který byl na místě mrtev. Do kanceláře prvního tajemníka vzápětí vrazili sovětští výsadkáři. Přítomným členům vedení KSČ – Alexanderu Dubčekovi, Josefu Smrkovskému, Františku Kriegelovi, Josefu Špačkovi, Bohumilu Šimonovi, Zdenku Mlynářovi, Václavu Slavíkovi, Štefanu Sádovskému – se samopaly v rukou nařídili, aby neopouštěli místnost a aby nechodili k oknům a nemluvili.

Ve 4.50 obsadili sovětští výsadkáři budovu ministerstva národní obrany, předsednictva vlády a ministerstva vnitra.

Kolem 5.00 byly do ulic Prahy vyslány radiovozy VB vybavené megafony, jejichž prostřednictvím příslušníci VB nabádali občany ke klidu a rozvaze.

Kolem 5.00 přiletěl do Prahy z polské Legnice velitel intervenčních vojsk generál Pavlovskij a obsadil se svým štábem budovu Generálního štábu ČSLA. Přibližně ve stejné době přiletěl z Moskvy Kiril Mazurov alias generál Trofimov pověřený politickým řízením intervence.

Kolem 5.25 začala intervenční rozhlasová stanice Vltava vysílat Prohlášení TASS ke vstupu vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa. V Prohlášení se tvrdilo, že „straničtí a vládní

činitelé Československé socialistické republiky se obrátili na Sovětský svaz a ostatní spojenecké státy se žádostí o poskytnutí bezodkladné pomoci bratrskému československému lidu včetně ozbrojených sil". Podobná prohlášení vydaly i tiskové agentury ostatních intervenujících států.

V 5.30 středoevropského času se setkal americký ministr zahraničí Dean Rusk s velvyslancem Dobryninem a sdělil mu, že USA jsou znepokojeny sovětským sdělením a nechápe jej: „Důvody uváděné Sovětským svazem jsou zřejmě nepravdivé. Československá vláda nepožádala své spojence, aby zasahovali do jejích vnitřních záležitostí. Žádná vnější agrese Československo neohrožovala.”

Kolem 6.00 vysílal Československý rozhlas osobní vzkaz Alexandera Dubčeka občanům. Vyzval je, aby „nastoupili na svá obvyklá pracoviště, neboť to je v tomto okamžiku jediná možnost.”

V 6.35 opakovaně vysílal rozhlas výzvy ke klidu a k pasivní rezistenci.

V 6.53 zahájila vysílání Československá televize. Vysílalo se přímo z vysílače Cukrák.

Asi v 7.00 se objevily první sovětské tanky v blízkosti ústředí Československého rozhlasu na Vinohradské třídě v Praze. Krátce před osmou došlo při neozbrojené obraně budovy k prvním obětem. Těsně před devátou sovětská vojska rozhlas obsadila. Obrana budovy si vyžádala 17 obětí, z toho 3 v přímém boji, 12 při výbuchu munice a 2 vyskočili ve strachu a panice z okna. Zraněno a hospitalizováno bylo 52 osob.

V 7.10 oznámil rozhlas, že v Praze se tvoří fronty před obchody s potravinami.

V 8.00 uspořádal spolkový kancléř Kurt-Georg Kiesinger poradou k situaci v Československu a pak se konalo zasedání západoněmecké vlády.

V 8.00 středoevropského času navštívil sovětský velvyslanec v Londýně Smirnovskij lorda Chalfonta, zastupujícího ministra zahraničí Stewarta, v jeho bytě a učinil prohlášení ve smyslu zpráv TASS o pozvání intervenčních jednotek československými vůdci.

Kolem 8.00 obsadila sovětská vojska Československý rozhlas v Bratislavě. Na schodech Univerzity J. A. Komenského byla zastřelena sedmnáctiletá Danka Košanová a v ulicích Bratislavy byli další mrtví a zranění.

V 8.15 vysílal rozhlas projev prezidenta Svobody, který vyzval občany, aby „zachovali plnou rozvahu a naprostý klid”.

V 8.30 se znovu střetlo civilní obyvatelstvo se sovětskými jednotkami v Liberci. Na dlažbě zůstalo šest mrtvých a větší počet zraněných.

V 9.10 žádal Viliam Šalgovič krajské správy SNB, aby mu neprodleně poslaly denní situační zprávy. Rovněž je vyzýval, aby policejní orgány vyčkaly na „prohlášení nového vedení KSČ a státu”.

Mezi devátou a desátou hodinou přijelo do budovy ÚV KSČ 10-12 příslušníků StB společně se šesti muži z KGB. Zatkli přítomné nejvyšší představitele KSČ (Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček) s tím, že budou postaveni před revoluční tribunál vedený Aloisem Indrou.

Krátce po desáté hodině vydalo předsednictvo Národního shromáždění (parlamentu) protiokupační prohlášení. Předsednictvo rovněž přijalo protestní dopis adresovaný sovětskému velvyslanci v Praze Červoněnkovi. V dopoledních hodinách se sešlo plénum Národního shromáždění a zahájilo svoji 26. mimořádnou schůzi. Jedním z prvních bodů jednání se stala protestní deklarace, v níž se poslanci přihlásili k prohlášení předsednictva ÚV KSČ a žádali odchod okupačních vojsk.

V 10.07 byla zahájena 85. mimořádná schůze předsednictva Národního shromáždění. Předsednictvo přijalo protestní výzvu adresovanou předsedům vlád a parlamentů pěti států podílejících se na okupaci.

V 10.15 se sešla Stála rada NATO.

Dopoledne hlásila VB v Košicích, že v ulicích města bylo zastřeleno 6 občanů.

Dopoledne se telefonicky spojil prezident Svoboda s Brežněvem. Brežněv prý Svobodu ujišťoval, že vydal rozkaz, aby se žádnému československému občanovi nic nestalo.

Dopoledne s Brežněvem telefonicky hovořili i Bilak, Kolder a Indra, kteří se nacházeli na sovětském velvyslanectví. Brežněv jim vyčetl, že nedokázali zajistit politickou legitimitu intervence.

V 11.55 hlásila Plzeň střelbu, jednoho mrtvého a dva raněné.

Kolem poledne obsadila sovětská vojska televizní vysílač Cukrák u Prahy.

Ve 12.00 se sešlo na Pražském hradě 9 členů vlády (Hanus, Kadlec, Krejčí, Macháčová, Penc, Rázl, Sucharda, Valeš, Hromádka), kteří se ztotožnili s prohlášením předsednictva ÚV KSČ, přihlásili se ke všem legálně zvoleným ústavním a politickým orgánům. Potvrzovali, že obsazení Československa se událo bez vědomí a souhlasu československé vlády. Krátce po dvanácté hodině toto prohlášení vysílal Československý rozhlas a pak znovu ve 12.55.

Ve 12.45 hlásila Banská Bystrica, že brzy ráno byl postřelen policista, který odmítl vydat maďarským vojákům služební zbraň.

Do 13.00 se k protiokupačnímu prohlášení devíti členů vlády připojilo dalších osm ministrů nebo náměstků ministra (Kučera, Pavel, Vlček, Galuška, Štancel, Toman, Döbert, Pleskot).

Ve 13.30 byli hlášeni další ranění na třídě Wilhelma Piecka v Praze.

Po 14.00 byli zatčeni funkcionáři KSČ (Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček) odvezeni na letiště a přepraveni do internace mimo území Československa. Podobně dopadl i Černík a vedoucí tajemník pražského MV KSČ Šimon. Celkem tedy bylo takto odvečeno šest vysokých představitelů vedení KSČ.

Ve 14.00 hlásil Pražský dopravní podnik, že hlavní město je zcela bez autobusového a tramvajového provozu. Sovětská vojska zabrala sklady pohonných hmot.

Ve 14.30 informovala služebna Veřejné bezpečnosti Hradec Králové, že z Pardubic se vypravil tisícový dav ke Kunětické hoře, kde byly rozmístěny polské okupační jednotky.

Ve 14.35 byla v Praze zahájena 26. mimořádná schůze pléna Národního shromáždění.

Od 15.00 do 18.00 zasedala na Pražském hradě československá vláda. Protiokupační prohlášení devíti ministrů schválila jako své řádné usnesení. Následující den, po svém propuštění z internace, se k prohlášení připojili i Štrougal, Hamouz a Hůla.

Odpoledne na Hradě proběhlo jednání mezi prezidentem Svobodou a Kolderem, Bilakem, Indrou a Lenártem. Kolder jako mluvčí navrhl ustavit dělnicko-rolnickou vládu. Jednání bezvýsledné. Vzápětí Svoboda přijal zástupce legální vlády vedené Macháčovou.

Po 18.00 střeoevropského času okupaci Československa odsoudil generální tajemník OSN Sithu U Thant, který také zrušil plánovanou cestu do Prahy. Šest zemí (Kanada, Dánsko, USA, Francie, Paraguay, Velká Británie) požádalo o svolání Rady bezpečnosti OSN. Tuto žádost následujícího dne podpořil i jugoslávský zástupce při OSN.

Okupaci odsoudily všechny země Západu, ze socialistických zemí Jugoslávie a Rumunsko. Až do 25. srpna hrozilo nebezpečí, že SSSR bude vojensky intervenovat i v Rumunsku.

V 19.00 procházel Celetnou ulicí v Praze průvod mladých lidí, kteří v čele nesli zkrvavenou státní vlajku.

V 19 hodin se na Vysoké škole ekonomické v Praze konala porada delegátů 14. sjezdu KSČ.

V 19.35 střeoevropského času chtěl československý velvyslanec v Moskvě předat na sovětské ministerstvu zahraničí nótu s protestem proti okupaci Československa. Sovětský diplomat nótu nepřevzal s tím, že „je v rozporu s fakty známými z oficiálních zpráv sovětského tisku“.

V 19.45 informoval československý velvyslanec ve Vídni o rozhovoru s Kurtem Waldheimem. Rakousko bylo připraveno poskytnout pomoc a azyl všem československým občanům, kteří o to požádají.

Od 20.00 do 5.00 příštího dne byl Bratislavě vyhlášen zákaz vycházení.

Ve 20 hodin byli z budovy ÚV KSČ propuštěni Zdeněk Mlynář, Václav Slavík a další.

Po 21. hodině přikázal prezident Svoboda stálému zástupci ČSSR při OSN Mužíkovi: „Zasedání Rady bezpečnosti se nezúčastní vzhledem k určitým možnostem přímých jednání mezi ústavními orgány ČSSR a pěti vládami.“

Ve 22.00 hlásila služebna Veřejné bezpečnosti Plzeň, že v Rokycanech a v Karlových Varech byl stržen pomník rudoarmějce.

Ve 22.00 po vypálení barevných světlic zahájily sovětské jednotky na různých místech Prahy palbu.

Ve 22.30 vysílal rozhlas druhý projev prezidenta Svobody, v němž informoval o jednáních na Hradě a apeloval zvláště na mládež, aby se zdržela veškerých provokativních aktivit.

Večerní a noční (do 1.30) zasedání třetinové části ÚV KSČ (51) ve stranickém hotelu Praha za účasti důstojníků Sovětské armády, které na jednání přivedli Kolder, Indra, Bilak a Barbírek.

Asi ve 23.30 středoevropského času se v New Yorku sešla Rada bezpečnosti OSN, aby zaujala stanovisko k situaci v Československu. Výsledkem jednání byla rezoluce odsuzující intervenci a vyzývající pět států k zastavení jakéhokoli zásahu do vnitřních záležitostí Československa. Rezoluci vetoval Sovětský svaz; Maďarsko, Indie, Pákistán a Alžírsko se zdržely hlasování.

Těsně před půlnocí byla Československému rozhlasu předána výzva vojenského velitele okupačních vojsk v Praze generála Velička o zákazu vycházení mezi 22.00 a 5.00.

22. srpen, čtvrtek

V 7.00 bylo zastaveno rušení rozhlasové stanice Svobodná Evropa.

Od 8.00 do 12.00 zasedala na Pražském hradě československá vláda. Usnesla se, že bude trvat na neprodleném odchodu okupačních vojsk a že bude usilovat o oficiální jednání s velitelem okupačních vojsk. Požadovala okamžité zastavení všech násilných akcí proti obyvatelstvu. Hodlala obnovit plnou působnost vlády na celém území státu. Snažila se o trvalé spojení se všemi sdělovacími prostředky. Za zvláště důležité považovala okamžité propuštění svých dvou členů: předsedy Černíka a ministra obrany Dzúra.

Po 8.00 vnikla skupina sovětských vojáků do budovy prezidia ČSAV.

V 8.45 schůze neinternovaných členů vedení KSČ v budově ÚV.

V 9.00 znovu začala vysílat Československá televize.

V 9.00 pokračovala 26. mimořádná plenární schůze Národního shromáždění. Připravila protestní dopis parlamentům intervenujících států.

V 9.00 se na ministerstvu vnitra uskutečnila porada náčelníků jednotlivých správ StB. Přítomen i šéf StB Šalgovič. Na pokyn Šalgoviče podal Ripl ostatním zprávu o zajišťování ruzyňského letiště a o opatřeních vůči televizi a rozhlasu. V průběhu porady vysílal rozhlas zprávu, že Šalgovič je zrádce a že StB zatýká československé občany.

V 9.20 hlásil rozhlas výsledek podpisové akce v Gottwaldově na odvolání poslance Indry z funkce. Bylo sebráno nejméně 20 000 podpisů na jeho odvolání.

V 9.30 hlásilo východní Slovensko oběti na životech: v Michalovcích 6 a v Košicích 3. V kraji evidováno 35 těžce a 26 lehce zraněných.

V 10.30 oznámil Československý rozhlas, že náměstek ministra vnitra Viliam Šalgovič se spojil s okupanty a vydává příkazy k zatýkání.

V 11.00 přestal v Praze vysílat rozhlas po drátě.

Po 11 hodině odjelo z budovy ÚV KSČ na sovětské velvyslanectví několik členů vedení KSČ, aby se pokusili o spojení s internovaným Dubčkem, Černíkem a dalšími. Během pobytu na velvyslanectví došlo k rozhovorům o ustavení dělnicko-rolnické (kolaborantské, loutkové) vlády a o jejím personálním složení. Bilak a Indra dorazili v pancéřovém voze Sovětské armády.

V 11.18 v Praze-Vysočanech delegáti XIV. sjezdu KSČ proměnili svoji poradu v jednodenní sjezd KSČ. Zúčastnilo se jej 1 192 řádně zvolených delegátů z 1 543. Delegáti schválili několik protiokupačních dokumentů, především ale zvolili nové předsednictvo ÚV KSČ, složené z přívrženců Alexandra Dubčeka a z radikálních reformních komunistů z okruhu pražského městského výboru. Jednání skončilo ve 21.15.

Krátce před polednem navštívil velitel intervenčních vojsk generál Pavlovskij v doprovodu velvyslance Červoněnka prezidenta Svobodu. Informoval jej o hladkém průběhu intervence, ale na prezidentovu žádost o propuštění internovaných členů vedení KSČ odpovídal vyhýbavě.

Ve 12.00 byla v Československu zahájena jednohodinová generální stávka na protest proti okupaci.

Ve 12.07 bylo sovětským velitelstvím v Košicích vyhlášeno stanné právo.

Ve 12.45 Hlavní správa Veřejné bezpečnosti vyzvala všechny příslušníky policie, aby zůstali věrni legálně zvolenému prezidentovi a vládě a řídili se jejich pokyny.

Ve 13.30 vydal velitel intervenčních vojsk generál Pavlovskij rozkaz neodzbrojovat jednotky československé armády, zásobovat se z vlastních zdrojů a rozmisťovat se mimo kasárna ČSLA. Ve městech měly zůstat jen síly nezbytné k udržení „klidu a pořádku“.

Po 15.00 na přímý pokyn velvyslance Červoněnka začaly na sovětském velvyslanectví rozhovory o ustavení „revoluční dělnicko-rolnické vlády“. Nejaktivněji vystupovali Bilak, Indra, Kolder, Jakeš, Lenárt, Švestka a Pacovský. O pokusech ustavit kolaborantskou vládu telefonicky z velvyslanectví informoval vysočanský sjezd KSČ Zdeněk Mlynář. Odtud se zpráva rozšířila do sdělovacích prostředků, což nezůstalo bez odezvy nejen u veřejnosti, ale rovněž v řadách kolaborantů.

V 15.00 bylo na rozkaz ministra vnitra Josefa Pavla zahájeno občasné rušení okupantské rozhlasové vysíláčky Vltava.

V 15.00 byla sovětskými vojsky násilně obsazena ústředna vládního spojení.

V 15.15 přijala Hlavní správa Veřejné bezpečnosti hlášení o výjimečném stavu v Prešově.

Odpoledne odeslal Kiril Mazurov alias generál Trofimov do Moskvy hlášení o politickém nezdaru intervence. Navrhl přímá jednání s Dubčkem a Černíkem.

V 16.20 informovalo ministerstvo národní obrany, že Spojené velení okupačních armád vydalo tento rozkaz: 1. Neodzbrojovat československé jednotky; 2. Opustit prostory, kde jsou umístěna československá vojska; 3. Malá místa zcela vyklidit, rozmístit se mimo ně; 4. Ve velkých městech umístit vojenské jednotky v parcích a na volných prostranstvích; 5. Upustit od blokování budov státních a stranických orgánů ČSSR; 6. Banky mají pracovat normálně; 7. Veškerá spojenecká vojska se budou zásobovat vlastními silami.

V 17.00 uposlechli Pražané výzev Československého rozhlasu a policie a upustili od zamýšlené demonstrace na Václavském náměstí.

V 19.00 byla do Bělehradu odeslána depeše s pokynem prezidenta Svobody pro ministra zahraničí Jiřího Hájka, který byl v Jugoslávii na dovolené. Svoboda nesouhlasil s tím, aby Hájek vystoupil na jednání Rady bezpečnosti o situaci v Československu. V té době však již Hájek přilétal do New Yorku.

Asi v 19.30 vydal zástupce náčelníka Hlavní správy StB Zdeněk Formánek rozkaz, jímž nařizoval všem příslušníkům StB, aby se řídili výlučně pokyny československých ústavních institucí. Hrubý

rozkaz vydal proto, aby zamezil bezvládí a zmatku, který do činnosti bezpečnostních orgánů vnesl promoskevský šéf StB Viliam Šalgovič.

Asi ve 21.00 zasedala na Pražském hradě československá vláda. Pověřila Hamouze a Machačovou, aby se zúčastnili rozhovorů mezi Svobodou a velvyslancem Červoněnkem. Nejzásadnějším požadavkem bylo propuštění internovaných členů vlády a funkcionářů KSČ. Vláda souhlasila s cestou prezidenta Svobody do Moskvy a pověřila Husáka, aby ji na jednáních v Moskvě zastupoval. Vláda rovněž rozhodla o tom, aby se ministr zahraničí Hájek nezúčastnil zasedání Rady bezpečnosti OSN a co nejdříve odletěl do vlasti.

Okolo 21.00 začalo na Hradě jednání delegace vedení KSČ s prezidentem Svobodou o návrhu na ustavení revoluční dělnicko-rolnické vlády, neboli kolaborantského kabinetu. Návrh přednesl Jan Piller. Jednání přítomní zástupci legální československé vlády Štrougal, Hamouz a Machačová. Štrougal a po něm i Svoboda jednoznačně odmítli. Vzápětí Svoboda informoval přítomné o svém rozhodnutí odletět do Moskvy k přímým rozhovorům s Brežněvem.

Okolo 21.15 začali v Rožňavě na východním Slovensku sovětsí vojáci z přesně nezjištěných příčin střílet do hotelu Kras, přičemž byl zraněn jeden občan a vznikl požár.

Ve 22.00 začala členská schůze KSČ v ústředí StB v Sadové ulici v Praze. Někteří příslušníci StB se přiznali, že nevědomky, na Riplův rozkaz, napomáhali vstupu vojsk Varšavské smlouvy do země.

Ve 22.30 na Hradě sdělili Svoboda, Biřák a Hamouz velvyslanci Červoněnkovi, že vznik revoluční dělnicko-rolnické vlády nepřichází v úvahu. Svoboda oznámil, že je ochoten odletět do Moskvy k přímým rozhovorům s Brežněvem. Červoněnko rozčileně odešel. Kolaborantská vláda nevznikla díky celonárodnímu odporu proti okupaci.

Asi od 23.00 do 10.00 následujícího dne znovu zasedala československá vláda. K jednání byl přizván Ludvík Svoboda. Prezident informoval vládu, že se všemi prostředky snažil o propuštění internovaných členů vedení KSČ. Po vyčerpání všech možností se rozhodl odletět do Moskvy. Požádal vládu, aby určila dva své členy, kteří jej doprovodí. Vybráni byli Husák a Dzúr, za Národní frontu měl do Moskvy letět také ministr Kučera.

23. srpen, pátek

V 0.30 přijalo předsednictvo Národního shromáždění usnesení, v němž doporučovalo prezidentu republiky Svobodovi, „aby za žádných okolností neopustil území naší republiky“.

Ve 3.30 byli sovětskými vojsky internováni tři vedoucí pracovníci StB: náčelník II. správa StB (kontrarozvědky) podplukovník Zdeněk Formánek, náčelník II. správy StB (kontrarozvědky), podplukovník Jankrle a major Pešek. 26.8. je převezli do Drážďan, kde byli podrobeni výslechům. Propuštění byli 6.9.1968.

Brzy ráno skončilo první zasedání ústředního výboru KSČ zvoleného na mimořádném XIV. sjezdu. Řízením předsednictva byl po dobu nepřítomnosti Alexandra Dubčeka pověřen Věnek Šilhan.

V 8.20 hlásil Československý rozhlas, že z celé republiky docházejí rezoluce požadující neutralitu Československa.

V 8.45 vysílal Československý rozhlas projev prezidenta Svobody, v němž národu oznámil, že odjíždí do Moskvy k jednáním o situaci v Československu.

Československý rozhlas opakovaně vysílal příkaz okupačního velitele v Praze o zákazu nočního vycházení.

V ranních hodinách skončilo mimořádné zasedání Rady bezpečnosti OSN, na němž zástupce Sovětského svazu Malik vetoval rezoluci proti obsazení Československa.

V 9.30 odletěl prezident Svoboda se svým doprovodem (Gustáv Husák, Martin Dzúr, Vasil Bilak, Alois Indra, Jan Piller a Bohuslav Kučera) do Moskvy k jednáním o budoucnosti Československa. Národní shromáždění s jeho odletem nesouhlasilo, ale nakonec mu dalo – podobně jako

československá vláda a „vysočanské“ vedení KSČ – mandát pouze k odmítnutí intervence, k žádosti o okamžitý odchod okupačních vojsk a k jednání o návratu šesti zatčených funkcionářů.

Po 9.30 vyzvala československá vláda šéfa StB Viliama Šalgoviče, aby se s ní neprodleně spojil. Následující den jej odvolala z funkce.

Po 9.30 vyzvala československá vláda Karla Hoffmanna, ředitele Ústřední správy spojů, aby zajistil obnovení telefonického spojení na území celého státu.

Po 10.00 znovu zasedala na Pražském hradě československá vláda. Čtyři její členové informovali o činnosti Národního shromáždění. Vláda navázala kontakt s novým „vysočanským“ vedením KSČ a ocenila práci veřejných sdělovacích prostředků.

V 10.30 přišla do budovy Hlavní správy VB v Praze skupina 5 důstojníků sovětské armády, kteří se měli podílet na řízení Veřejné bezpečnosti. Po protestech se stáhli do ústraní, ale v budově zůstali.

V 11.00 obsadila sovětská vojska pražské Karolinum.

Od 12.00 do 13.00 se na celém území Československa konala protiokupační stávka.

Kolem poledne se telefonicky spojil Podgornyj s Dubčekem, internovaným na Zakarpatské Ukrajině, a nabídl mu jednání. Vzápětí byl Dubček eskortován do Moskvy a rovnou z letiště byl odvezen do Kremlu k rozhovorům s Brežněvem, Podgorným, Kosyginem a Voroncovem. Později k rozhovorům dopraven i Černík.

V 17.00 moskevského času přistálo v Moskvě letadlo s prezidentem Svobodou a dostalo se mu velkolepého oficiálního přivítání.

Nedlouho poté došlo v Kremlu k rozhovoru Svobody a Brežněva mezi čtyřma očima. Rýsující se dohoda obsahovala: prohlášení 14. sjezdu neplatný, demise Dubčeka, návrat internovaných do vlasti a obnova legální vlády.

Odpoledne byla v Košicích napadena neznámým mladíkem manželka plukovníka ČSLA, který byl podezřelý ze spolupráce s okupačními vojsky. Ženě potrhali šaty, natřel ji červenou barvou a takto ji hnali několik set metrů, přičemž se připojilo několik set občanů. Osvobodili ji příslušníci VB.

Vpodvečer se štáb velitele intervenčních vojsk generála Pavlovského přesunul do Milovic.

Krátce po 19.00 moskevského času začalo jednání mezi prezidentem Svobodou a sovětským vedením. Lapidárně obsah jednání shrnul Kosygin: „Jsou jen dvě alternativy: buď válka, nebo dohoda“.

Ve 21.00 oznámila československá vláda, že ministr vnitřního obchodu Pavlovský se dostavil na její noční zasedání a plně schvaluje její dosavadní činnost. (Pavlovský byl právem podezírán z aktivní spolupráce s okupanty.)

Ve 22.50 přepadlo sedm východoněmeckých vojáků nádraží v Jiříkově na Ústecku. Ohrožovali železniční personál, strhali protiokupační hesla a stáhli se zpět na státní hranici.

Ve 23.10 stříleli sovětští vojáci na hlídku Veřejné bezpečnosti v Pařížské ulici v Praze.

Ve 23.30 československá vláda oznámila, že v Moskvě začaly rozhovory mezi Svobodovou skupinou politiků a sovětskými představiteli.

Pozdě v noci byl v Praze na Václavském náměstí vykraden automat Jizera. Zadrženi 3 pachatelé a 10 jejich pomocníků.

24. srpen, sobota

V 1.00 hlásila služebna Veřejné bezpečnosti v Ústí nad Labem, že v Lovosicích, ve Štětí a v Žatci byly poškozeny pomníky Rudé armády. Na silnici mezi Chomutovem a Krimovem si mladí Romové zahalení do státních vlajek lehli do cesty okupačním kolonám. Sovětský velitel v Lounech prohlásil, že nezmizí-li do dvou hodin protisovětská hesla, zasáhne vojenskou silou.

V 6.20 oznámil rozhlas, že podle zprávy od Gustáva Husáka se jednání v Moskvě se zúčastňují i Dubček, Černík a Smrkovský.

Kolem 8.00 havaroval v katastru obce Kostomlaty pod Milešovkou sovětský vrtulník s nákladem propagačního materiálu. Pilot nezvládl v husté mlze řízení a narazil do svahu. V troskách uhořeli dva sověští novináři, avšak tříčlenná posádka se zachránila. Sovětská oficiální místa se snažila využít havárii ve svůj prospěch a tvrdila, že stroj sestřelili českoslovenští kontrarevolucionáři.

V 9.30 československá vláda odvolala z funkce Viliama Šalgoviče a prohlásila veškeré jeho rozkazy počínaje 20. srpem 1968 za neplatné. Řízení Státní bezpečnosti převzal ministr vnitra Josef Pavel.

Asi v 10.00 odvolal ministr vnitra Josef Pavel z funkce tři vysoké funkcionáře StB pro důvodné podezření ze spolupráce s cizí mocností a s intervenčními vojsky. Byli to: náčelník krajské správy StB v Praze Bohumil Molnár, zástupce náčelníka II. správy StB podplukovník Josef Ripl a náčelník 7. odboru Hlavní správy StB podplukovník Albín Kožuch.

Dopoledne vyzvalo vysočanské vedení KSČ společně s československou vládou a Národním shromážděním prezidenta Svobodu, aby v Moskvě jednal až po přímém osobním kontaktu mezi internovanými funkcionáři a zástupci československých legálních orgánů a aby si neprodleně vyžádal konzultativní skupinu z Prahy, která by ho informovala o pravém stavu věcí v republice.

Dopoledne v Liberci podlehla svým zraněním zdravotní sestra E. Livečková. Zraněna byla v první den okupace.

Dopoledne vystoupil na zasedání Rady bezpečnosti OSN československý ministr zahraničí Jiří Hájek s protestem proti okupaci Československa. Nerespektoval tedy pokyn prezidenta Svobody a vlády, aby na zasedání nevystupoval. Později se hájil tím, že výzvy nepovažoval za autentické.

Dopoledne zabavili intervenční jednotky zbraně Lidových milic v budově Vysoké školy politické ÚV KSČ v Praze. Podle dostupné dokumentace se podobných případů stalo 24.

V 10 hodin moskevského času začalo jednání vedoucích představitelů pěti okupačních států (Brežněv, Ulbricht, Gomulka, Kádár, Živkov).

V 11.00 informovala československá vláda veřejnost o probíhajících moskevských jednáních: „Prezident i delegace požadují uvolnění zadržených činitelů, aby mohli plně vykonávat své funkce a obnovit činnost ústavních orgánů. Toto druhá strana přijímá s určitým porozuměním. Další informace by byly předčasné.“

V 11.25 vysílal rozhlas rozhovor s Věnkem Šilhanem, novým (zastupujícím) prvním tajemníkem ÚV KSČ. XIV. sjezd KSČ prohlášen za permanentní.

Ve 12.40 vysílal Československý rozhlas zprávu, že velitelé okupačních vojsk zprostředkovali rozhovor člena předsednictva ÚV KSS Viktora Pavlendy s Gustávem Husákem. Husák z Moskvy do Bratislavy sdělil, že se chce s Alexanderem Dubčekem zúčastnit sjezdu Komunistické strany Slovenska a žádal, aby se vyčkalo jejich příjezdu.

Ve 13.30 začal Československý rozhlas „štafetové“ vysílání. Krajské stanice si předávaly slovo v pravidelném sledu.

Odpoledne vyhlásil velitel okupačních vojsk v Praze generál Veličko zákaz nočního vycházení platný pro celý Středočeský kraj.

Odpoledne byli ze Zakarpatské Ukrajiny do Moskvy dopraveni další internovaní členové vedení KSČ: Josef Smrkovský, Bohumil Šimon, Josef Špaček a František Kriegel.

V 18.50 získala československá vláda od prezidenta republiky tuto informaci: „Naše jednání pokračuje a dosahuje pokroku. Prosím všechno obyvatelstvo, orgány a instituce, abyste byli klidní a rozvážní a tím nejlépe podpořte odpovědnou práci prezidenta a celé delegace. Předajte československému lidu mé vřelé pozdravy a požádejte jej, aby zabezpečil, aby nám případnými nepředloženými skutky nebyla ztěžována naše jednání. Předem za to všem děkuji.“

Ve 21.45 v Praze-Podolí zastřelili sovětští vojáci dva mladé muže a jednoho zranili.

Ve 22.15 obdržela československá vláda další vzkaz od prezidenta Svobody z Moskvy. Potvrdil, že jednání se sovětskými politiky se účastní i všichni internovaní a že právě tato jednání jsou důvodem, proč ještě zůstávají v Moskvě.

Ve 22.45 vysílal rozhlas poselství prezidenta republiky z Moskvy. Žádal od občanů „klid, rozvahu a důvěru“.

V noci z 24. na 25.8. vnikli sovětští vojáci násilím do dosud neobsazených budov ministerstev a centrálních úřadů. Prohlédli všechny prostory, zabavili zbraně Lidovým milicím a stáhli se. Obsazeno zůstalo ministerstvo těžkého průmyslu.

25. srpen, neděle

V 7.30 dementovala československá vláda zprávy tiskových agentur pěti socialistických zemí, že po Praze rozváží civilní auta zbraně pro kontrarevolucionáře. Vláda rovněž protestovala proti násilnému vniknutí do budov ministerstev a proti obsazení ministerstva těžkého průmyslu. Protesty byly předány velvyslancům pěti okupačních zemí v Praze.

Dopoledne generál Načinkin, zástupce náčelníka hlavní politické správy u intervenčních vojsk, v rozhovoru se svým protějškem v ČSLA generálem Bedřichem prohlásil: „Československé armádě a československému lidu musí být jasno, že tady socialismus ubráníme, i kdyby tu mělo být zemětřesení, a není na světě síly, která nás odtud dostane. My svůj úkol splníme. To musíte bezpodmínečně pochopit. Žádná protisovětská kampaň nás nezastaví. Když bude třeba, zasáhneme i ostře.“

Dopoledne vydal velitel Jižní skupiny sovětských vojsk generál Provalov rozkaz k přesunu 8. maďarské motostřelecké divize a k její přípravě na potlačení případného odporu československé armády na Slovensku.

Dopoledne se průzkumné a zpravodajské jednotky východoněmecké armády (NLA NDR) začaly stahovat z československého území.

Ve 12.00 poděkovala československá vláda těm občanům, kteří nastoupili do práce i v neděli. Podle vlády tak zmírnili hospodářské důsledky invaze a podpořili ústavní orgány.

V poledne demonstrovala na Rudém náměstí v Moskvě skupina osmi sovětských občanů proti okupaci Československa (L. Bogoraz-Danielová, K. Babickij, V. Dremijuga, V. Delone, P. Litvinov, N. Gorbaněvská, V. Flinberg a T. Bajeva, která se později od akce distancovala). Všichni účastníci byli zatčeni.

Ve 14.30 informovali společně generální prokurátor a hlavní vojenský prokurátor, že přešetřili činnost Vojenské kontrarozvědky a Státní bezpečnosti v právě uplynulých dnech. Podle nich oficiální orgány StB i vojenské kontrarozvědky nezatkly ani jinak nepostihly žádného československého občana. Tentýž výsledek vyplynul z inspekce ve Vojenské kontrarozvědce.

Po 17.00 odletěla do Moskvy další část vedení KSČ. V delegaci byli mj. Zdeněk Mlynář a Jozef Lenárt. Díky Mlynářovi se internovaní a segregovaní českoslovenští politici v Moskvě seznámili se skutečnou situací v zemi.

Odpoledne zběhlo ze strážní služby šest vojáků základní služby se zbraněmi a municí. Měli v úmyslu přesunout se do Beskyd a zde vytvořit partyzánskou skupinu. Nadřízeným důstojníkům se podařilo vojáky přemluvit k návratu do kasáren.

V 19.30 vysílal Československý rozhlas rozhovor s ministrem vnitra Josefem Pavlem. Pavel vyzdvihl práci uniformovaných příslušníků policie (Veřejná bezpečnost), kteří „pomáhají našim občanům, chrání je před zatčením, pomáhají roznášet letáky, podporují náš rozhlas a televizi a dezinformují okupanty“. Ohledně StB byl kritičtější: upozornil na to, že někteří její příslušníci se „propůjčili k protizákonnostem“.

Ve večerních hodinách zahájila intervenční vojenská jednotka projíždějící Prostějovem bezdůvodně palbu do přihlížejících obyvatel. Byli zabití tři občané a devět jich bylo těžce zraněno.

Ve večerních hodinách našli českoslovenští celníci v rychlíku do Vídně 25 československých občanů bez pasu. Všichni byli vráceni zpět.

Ve 21.45 obdržela československá vláda z Moskvy další vzkaz o pokračujících jednáních. Podepsáni byli Svoboda, Dubček, Černík a Smrkovský.

Ve 21.45 došlo na západním nádraží v Ústí nad Labem k rozporům v názorech na současnou situaci mezi zaměstnanci ČSD, které přerostly ve rvačku.

Asi ve 22.30 zdemolovaly sovětské jednotky televizní vysílač Krašov v západních Čechách a jeho 17 pracovníků dočasně internovaly.

V nočních hodinách střílela sovětská hlídka před Pražským hradem na členy československé vlády.

Pozdě večer se podařilo navázat spojení mezi novým předsednictvem ÚV KSČ a předsedou vlády Oldřichem Černíkem. Černík z Moskvy oznamoval, že jednání tam skončila a na dotaz po výsledku odpověděl: „Je to zlé, ale nedalo se nic jiného dělat.“

Pozdě v noci se v moskevském Kremlu sešla celá československá „delegace“ (kromě indisponovaného Dubčeka, internovaného Kriegela a hospitalizovaného Indry), aby projednala a vyslovila se k hlavním tezím tzv. Moskevského protokolu. Prezident Svoboda ostatní členy obvinil, že se „dožvanili až k obsazení země cizími armádami a ještě pořád žvaní“. Rovněž Husák naléhal, aby se přítomní jasně vyjádřili. V této atmosféře se téměř všichni vyslovili pro schválení protokolu. Schůze skončila mezi druhou a třetí ráno 26. srpna.

26. srpen, pondělí

V 0.30 byli z budovy ministerstva vnitra, kde byli již od 21. 8. internováni, převezeni do Drážďan Stanislav Padrůněk, I. náměstek ministra vnitra, a Jiří Hošek, vedoucí sekretariátu ministra vnitra. S nimi v internaci i Jankrle, Formánek a Pešek. Všichni byli vyslýcháni. Propuštění byli 6. září 1968.

Ranní vydání listu L'Unita uveřejnilo kritické stanovisko Italské komunistické strany k okupaci Československa. Italští komunisté vyzvali vládnoucí strany intervenujících zemí, aby odvolaly svá vojska z Československa.

Ráno na svém zasedání schválila československá vláda text protestní nóty, jíž protestovala u vlády Sovětského svazu proti nepřístojnostem páchaným sovětskými vojsky a proti tomu, že jsou stále obsazeny vládní budovy.

Od 9.00 do 9.15 se konala po celém Československu protiokupační stávka za návrat československých představitelů z Moskvy.

Během dne se z větších měst a zejména z Prahy začala částečně stahovat sovětská vojska.

V 15.15 oznámila československá vláda, že zprávy o obsazení Státní banky československé se ukázaly být mylné. Státní banka i přes potíže způsobené okupací zajistila bezproblémový chod bank.

Odpoledne se v Liberci konala tryzna za oběti okupace.

Odpoledne sovětské vojáci demontovali svazarmovský vysílač na Doubravce v okrese Teplice.

V 16.00 sdělila československá vláda, že zprávy cizích tiskových agentur o výsledcích jednání československé delegace v Moskvě nemusí být přesné. Vláda si vyhradovala právo na zveřejnění prověřených informací moskevských jednáních.

Kolem 20.00 uvolnila okupační vojska budovu předsednictva vlády.

Odpoledne členové předsednictva ÚV Komunistické strany Slovenska v Bratislavě Anton Zrak, Anton Ťažký a Viktor Pavlenda požadovali na velitelství intervenčních vojsk spojení se skupinou československých politiků v Moskvě, ale místo toho byli se souhlasem maršála Grečka zatčeni. Stejný osud postihl i další členy předsednictva Samuela Falťana a Róberta Harenčára, kteří šli zjišťovat jejich osud. Teprve když jednání v Moskvě dospělo k podpisu moskevského protokolu, dal šéf KGB Andropov příkaz k jejich propuštění.

Odpoledne přednesli náčelník Generálního štábu ČSLA generál Rusov a náčelník Hlavní politické správy generál Bedřich v Národním shromáždění zprávu o vojenskopolitické situaci v zemi. Podle nich bylo v Československu 27 intervenčních divizí, z toho 12 tankových, 13 motostřeleckých, 2 výsadkové, jedna letecká armáda se všemi prostředky včetně raketových, 6 300 tanků a 2 000 děl.

Náčelníci a funkcionáři StB v Bratislavě vydali prohlášení, že nebudou plnit rozkazy okupačních vojsk a zrádců národa.

Pozdě odpoledne byl do Kremlu k československé „delegaci“ přivezen dosud izolovaný František Kriegel. Odmítl podepsat tzv. Moskevský protokol, a to i přesto, že na něj prezident Svoboda křičel tak, že se Kriegel musel ohradit. Vzápětí byl vězňiteli znovu odvezen mimo Kreml.

Pozdě odpoledne začalo v moskevském Kremlu společné československo-sovětské jednání, které posléze vyústilo v podpis tzv. Moskevského protokolu. Jednání mělo dramatický průběh. Zahájil jej Brežněv žoviálně pronášenými frázemi o přátelství a společných zájmech. Na to odpověděl vcelku střízlivě Černík, když se pokoušel charakterizovat podstatu obrodného procesu a opatrně kritizoval intervenci. Po něm převzal štafetu projevů Dubček. V nepřipravené a místy zadržující řeči, ale posléze stále bojovněji obhajoval Pražské jaro. Jeho projev záhy přerostl v polemiku a obžalobu interventů. Na Dubčekovu emotivní řeč ihned reagoval Brežněv, který zcela jasně a konkrétně vytkl Dubčekovi, že dělal vnitřní politiku bez jeho předběžného schválení a výslovného souhlasu a že dokonce nedbal jeho rad a pokynů. Z toho nakonec pro Brežněva vyplynul jediný závěr: na pražské vedení se nedá spolehnout. Potom začal mluvit o druhé světové válce a o obrovských obětech, které musel Sovětský svaz přinést na oltář vítězství. Za tuto cenu si Sovětský svaz zajistil svou bezpečnost, jejíž zárukou je poválečné rozdělení Evropy a konkrétně i to, že Československo je se Sovětským svazem spojeno „na věčné časy“. Podle Brežněva to byl logický a oprávněný důsledek faktu, že i za osvobození Československa položily život tisíce sovětských vojáků. Ve jménu mrtvých z druhé světové války byl podle Brežněva Sovětský svaz plně oprávněn poslat do Československa své vojáky, protože československé hranice jsou i sovětskými hranicemi. Ze střední Evropy proto neodejde ani za cenu nového válečného konfliktu a bude to tak „na věčné časy“. Brežněv byl udiven, jak je možné, že to českoslovenští politici nechápou. Po Brežněvově projevu bylo jednání přerušeno. Obnoveno bylo až po sérii kuloárových rozhovorů, v nichž hrál velkou roli prezident Svoboda a Vasil Biľak. Těsně před půlnocí byl pak tzv. Moskevský protokol všemi československými delegáty podepsán (kromě internovaného Františka Kriegela).

V noci se v Mělníku pokoušela skupina asi 60 osob odstranit pomník v podobě ruského tanku. Po dialogu s příslušníky VB od tohoto záměru upustili.

Krátce po půlnoci se potřetí sešli v Moskvě zástupci „varšavské pětky“. Podepsali tajný dokument o tom, že ve vztahu k Československu budou vycházet jednotně z právě uzavřeného československo-sovětského protokolu.

27. srpen, úterý

Ve 3.00 opustila sovětská vojska areál Pražského hradu.

V 8.05 oznámil Československý rozhlas, že do vlasti se vrátili všichni českoslovenští účastníci moskevských jednání v čele s prezidentem Svobodou a prvním tajemníkem ÚV KSČ Dubčekem.

Dopoledne na Pražském hradě zasedala československá vláda. Předseda Černík informoval o průběhu a výsledcích moskevských jednání. Na schůzi zavítal i prezident Svoboda, který doplnil Černíkovo exposé. Na informaci předsedy vlády navázali další členové delegace, a to místopředseda vlády Husák, ministr národní obrany Dzúr a ministr spravedlnosti Kučera.

Ve 14.10 vysílal Československý rozhlas poprvé oficiální komuniké z moskevských jednání. Samotný tzv. Moskevský protokol zůstal utajen. Zveřejnění komuniké vyvolalo velkou vlnu nevole a rozhořčení.

Před 15.00 vystoupil v rozhlase prezident Ludvík Svoboda.

Sovětská vojska začala opouštět střed Prahy.

Okolo 17.30 vystoupil v rozhlasu Alexander Dubček s velmi emotivním projevem plným zámlk, vzdechů a vzlyků. Apeloval na jednotu národa, na rozvahu a odsuzoval rezoluce a komentáře zahrocené proti výsledkům moskevských jednání.

Kiril Mazurov alias generál Trofimov ukončil své poslání v Praze a vrátil se do Moskvy.

Podle zdrojů VB bylo od 21. do 27. srpna usmrceno 59 občanů, těžce zraněno 194 a lehce zraněno 344 osob. (Do 17. prosince 1968 bylo v souvislosti se vstupem cizích vojsk na československé území usmrceno celkem 94 občanů.)

AKČNÍ PROGRAM KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

FRANTIŠEK KOUDELKA

Akční program KSČ byl nejdůležitějším programovým dokumentem Pražského jara. Byl zpracován na základě usnesení ústředního výboru z 5. ledna 1968. Podle představ vedení KSČ měl stanovit priority komunistické strany, formulovat její úkoly pro nejbližší období a stát se tak platformou ke sjednocení a konsolidaci strany – v té době názorově značně rozdělené a na nižších stupních své organizace pasivní. Jeho úkolem rovněž bylo získat pro politiku komunistické strany podporu široké veřejnosti. Konkrétní návrhy akčního programu projednávalo předsednictvo ÚV KSČ 19. února a 21. března. Jeho konečnou podobu schválil ústřední výbor na svém zasedání 1.-5. dubna 1968.

V tzv. řídicí skupině (vedenou tajemníkem ÚV KSČ Drahomírem Kolderem) a v pracovních skupinách se projednávání návrhů zúčastnily dvě desítky nejvyšších funkcionářů KSČ. Rozhodující vliv na obsah textu však měli jeho autoři pracující v redakční komisi. Byli to dva pracovníci sekretariátu ÚV KSČ – Bohumil Šimon a Stanislav Provazník, zástupce KSČ v redakci časopisu Otázky míru a socialismu Pavel Auersperg (tajemník redakční komise), ekonom Antonín Červinka a tři pracovníci ČSAV: přední historik nejnovějších dějin Karel Kaplan, právníka vedoucí mezioborového výzkumného týmu zabývajícího se politickým systémem socialistické společnosti Zdeněk Mlynář (též tajemník právní komise ÚV KSČ) a ředitel Filozofického ústavu ČSAV Radovan Richta, který stál v čele týmu zkoumající společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. A právě tyto tři pracovníci akademie věd výrazně ovlivnili text akčního programu. Kaplan a Richta napsali první kapitulu nazvanou Cesta Československa k socialismu, Mlynář druhou kapitolu – Za rozvoj socialistické demokracie, za nový systém politického řízení společnosti. Richta byl též autorem (spolu s Provazníkem) čtvrté kapitoly - Rozvoj vědy, vzdělanosti a kultury a Kaplan se podílel (spolu s Auerspergem) na závěrečné kapitole věnované mezinárodnímu postavení a zahraniční politice Československa. Třetí kapitolu o národním hospodářství a životní úrovni psali Šimon a Červinka.

Lednové zasedání ÚV KSČ, které nahradilo A. Novotného ve funkci prvního tajemníka Alexandrem Dubčekem a provedlo menší změny ve složení předsednictva ÚV KSČ, znamenalo vítězství stoupenců demokratických reforem, podporovaných „pragmatiky“, kteří si uvědomovali krizi a neudržitelnost sovětského modelu socialismu v Československu. O tom jak daleko očekávané změny půjdou a jaký bude jejich charakter, se jednalo na zasedání ústředního výboru počátkem dubna. Ústřední výbor zde rozhodl o významných personálních změnách ve složení předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ i o návrzích na změny v nejvyšších státních funkcích, schválil rezoluci k politické situaci a také akční program. V jeho výkladu a zdůvodnění spočívalo rovněž těžiště hlavního projevu předneseného A. Dubčekem. V akčním programu a v Dubčekově referátu byla zformulována politika KSČ, pro níž se vžil název polednová.

Dokumenty komunistické strany byly zpravidla rozsáhlé, mnohomluvné, frázovitě a ideologicky zabarvenými pojmy vysvětlovaly a zdůvodňovaly jak dosahované „úspěchy“ a současnou situaci, tak i nové úkoly. Také akční program zůstal v mnohém poplatný této praxi.

Přesto však autorský kolektiv využil výsledky vědeckých výzkumů i zkušenosti desítek odborníků s nimiž jednotlivé problémy konzultoval a připravil ucelený a promyšlený program prvních kroků demokratizace politického systému.

V první kapitole hodnotil akční program poválečný vývoj Československa. V duchu oficiální komunistické ideologie prezentoval únorový převrat 1948 jako vítězství pracujícího lidu a následné přeměny společnosti jako „dějinně významné úspěchy“. Nicméně text zdůrazňuje rozpornost vývoje a obsahuje mnohá kritická slova, v dokumentech KSČ neobvyklá: o potlačování demokratických práv a svobod, o porušování zákonnosti, o prvcích zvláde a zneužívání moci. Tyto jevy z prvních let vlády KSČ označil program jako „deformaci socialistických principů“ a spojil je s mechanickým přejímáním politických koncepcí, které odporovaly československým podmínkám a tradicím. Plnou odpovědnost za ně přiřkl tehdejšímu vedení komunistické strany a státu. Podle akčního programu se centralistické a administrativní metody vládnutí z těchto let přenášely i do

dalšího období a revoluční diktatura (podle autorů v prvním období oprávněná) se „zvrhávala“ v byrokratismus.

Při analýze nových podmínek v nichž komunistická strana v 60. letech realizovala svoji politiku vyzdvihl program dvě. Změněnou sociální strukturu společnosti, ve které již – podle marxistické terminologie – neexistovaly antagonistické rozdíly vyplývající z různých forem vlastnictví a docházelo ke sblížení všech sociálních skupin. Z tohoto konstatování vycházela důležitá teze akčního programu, že hlavním měřítkem postavení lidí ve společnosti se stává jejich příspěvek k rozvoji společnosti a nikoliv příslušnost „k té či oné třídě nebo vrstvě“. (Obligatoční fráze o vedoucí úloze dělnické třídy v akčním programu chybí.) Druhou klíčovou podmínkou byla – podle autorů textu – probíhající vědecko technická revoluce ve světě a potřeba připravit zapojení Československa do tohoto procesu. „Hlubokou společenskou krizi“ v naší zemi viděli autoři dokumentu právě v tom, že celý systém ekonomické a politické správy země a také politika komunistické strany neodpovídaly těmto novým podmínkám, neboť v nich přetrvávaly principy a metody z 50. let. Demokratizace celého společenského a politického systému se proto stala – podle akčního programu – „doslova podmínkou dynamiky socialistické společnosti“, podmínkou toho, „abychom obstáli v soutěži před světem“. Komunistická strana proto v akčním programu vyhlášovala svoji vůli překonat příčiny této krize a „soustředit všechny síly na zásadní strukturální přeměny našeho života“.

Novým podmínkám a proklamované demokratizaci poměrů měla odpovídat i úloha komunistické strany. Vedoucí úlohu KSČ považoval program za výsledek historického vývoje a za záruku „socialistického charakteru“ dalšího rozvoje společnosti. Posláním komunistické strany mělo být „vyvolávat socialistickou iniciativu“, ukazovat cesty dalšího rozvoje a přesvědčováním, organizátorskou prací i osobním příkladem členů strany získat podporu občanů. Důležitější než tato obecná prohlášení však bylo jednoznačné odmítnutí dosavadního ztotožňování vedoucí úlohy komunistické strany s monopolem moci a chápání její role jako „univerzálního správce společnosti“, který direktivně řídí „všechny organizace a každý krok v životě“. V akčním programu KSČ prohlašovala, že si je vědoma toho, že rozvoj demokracie ve společnosti je podmíněn uplatňováním demokracie v komunistické straně. V tomto směru formuloval program některé principy vnitrostranické činnosti, mezi nimi dodržování demokratických pravidel a tajné hlasování při rozhodování o personálních a všech závažných otázkách.

Druhá kapitola programu byla věnována demokratizaci politického systému. Za její základní předpoklad považovali autoři samostatné postavení a samostatnou činnost všech orgánů a institucí státu, hospodářské správy i společenských organizací s přesně vymezenou pravomocí a odpovědností. V dosavadní praxi byla vláda v podstatě jen vykonavatelem rozhodnutí vedení KSČ a Národní shromáždění automaticky a jednohlasně schvalovalo navržené zákony. Podle akčního programu však Národní shromáždění mělo „skutečně rozhodovat“ o zákonech i důležitých politických otázkách a kontrolovat vládu. Vláda měla být podle Dubčekových slov orgánem, „který republiky skutečně vládne.“ Akční program pak zdůraznil, že by se neměla omezovat jen na řešení hospodářských problémů – jako dosud, ale soustavně se zabývat celým spektrem politických a správních otázek včetně armády a bezpečnostních složek.

Akční program počítal rovněž s větším podílem a odpovědností Národní fronty i jejich jednotlivých složek na tvorbě státní politiky a řízení státu. Z ideologických i zcela pragmatických důvodů však odmítl takové pojetí politického pluralismu, v němž by existovala opozice vůči vládní politice a kde by politické strany soupeřily o moc. Případné spory vyplývající z různých zájmů jednotlivých společenských skupin měly být řešeny na půdě Národní fronty cestou politické dohody a „na bázi společné socialistické koncepce politiky“. Vztahy mezi politickými stranami měly být partnerské. Z některých pasáží programu zdůrazňujících, že politické strany nemohou vyřadit zájmové organizace „dělníků a ostatních pracujících“ z vlivu na státní politiku a slibujících podporu takovým formám politického života, které zajistí projev jejich „přímého hlasu a vůle“ na politickém rozhodování, však svědčí o obavách komunistické strany z možného zvýšení vlivu nekomunistických stran.

V části věnovaná mocenským složkám a právu program kritizoval přílišnou koncentraci funkcí v resortu ministerstva vnitra a požadoval vyjmout z jeho působnosti agendy, které u nás až do počátku 50. let spravovaly jiné resorty (vyšetřování, vězeňství aj.). Komunistická strana v akčním programu vyhlásila, že Státní bezpečnost nesmí být zaměřována k řešení vnitropolitických otázek a že každý občan musí mít jistotu, že jeho politické přesvědčení a názory nemohou být předmětem pozornosti StB. Právní politika KSC měla vycházet ze zásady, že „při sporu o právo“ (včetně správních rozhodnutí státních orgánů) je základní zárukou zákonnosti řízení před nezávislým soudem, který je vázán jen zákonem. Program proto také požadoval upravit postavení prokuratury tak, aby nebyla nadřazována soudům aj.

Program deklaroval úkol – ještě v roce 1968 právně zajistit praktické uplatňování politických a občanských svobod: svobody shromažďovací a spolčovací, svobody projevu (vyloučení předběžné cenzury) a svobody pohybu včetně možnosti dlouhodobého či trvalého pobytu v zahraničí. Vyslovil také nespokojenost s tím, že rehabilitace obětí nezákonností – komunistů i nekomunistů – nebyla provedena do všech politických a občanských důsledků a podpořil řešení tohoto problému zvláštním zákonem.

Významnou součástí demokratizace byl rovněž v akčním programu vyslovený souhlas s federativním uspořádáním státu a označení dosavadního modelu státoprávního řešení vztahů Čechů a Slováků za závažnou chybu a deformaci. Protože autoři počítali s tím, že k federativnímu uspořádání státu dojde až po XIV. sjezdu KSC, formulovali některá opatření, kterými se mělo řešit rovnoprávné postavení slovenských národních orgánů ještě před přijetím zákona o čs. federaci.

Ve třetí kapitole věnované ekonomice a životní úrovni se akční program přihlásil k myšlenkám ekonomické reformy. (Viz Druhá ekonomická reforma.) Mezi prvky demokratizace hospodářství staví na přední místo samostatnost podniků a jejich relativní nezávislost na orgánech státu. Vyjadřuje rovněž podporu podnikání zemědělských družstev ve všech oborech činnosti, pokud přinášejí družstvům zisk. Obsahuje také návrh na vytváření demokratických orgánů v podnicích, které by měly vymezenou pravomoc vůči vedení podniku a jejichž prostřednictvím by pracovní kolektiv uplatňoval svůj vliv na řízení podniku. Komunistická strana zamýšlela demokratizovat celý systém v rámci stávajících vlastnických vztahů. Proto se ani v akčním programu pasáž o vlastnických vztazích neobjevuje. Okrajově se jich dotýká jen věta, že „své oprávnění ve sféře služeb má i drobné osobní podnikání“. Akční program obsahoval rovněž slib zavést pětidenní pracovní týden ještě do konce roku 1968. Rozvíjení hospodářských vztahů se zeměmi RVHP považoval program za základní pro mezinárodní hospodářské vztahy. V rámci účinnějšího zapojení do mezinárodní dělby práce však rovněž požadoval otevřít se vůči světovému trhu, což mělo vytvořit podmínky pro směnitelnost čs. měny.

Čtvrtá kapitola akčního programu vysoko vyzvedává význam vědy a školství a humanistické poslání kultury. Rozvoj vědy a její uplatnění v celém životě společnosti pokládá program za základní podmínku řešení všech klíčových otázek společnosti. Požaduje zlepšení materiálního zajištění badatelského výzkumu a svobodného rozvoje přírodních i společenských věd. V této souvislosti žádá zrušit „všechny zvláštní předpisy a nomenklatury“, svazující zejména společenské vědy. Odmítl přeceňování ideologické a politické úlohy kultury a nedoceňování jejích základních, obecně kulturních a estetických úkolů v přeměně člověka a jeho světa. Distancoval se rovněž od administrativních a byrokratických způsobů uplatňovaných v kulturní politice a vyhlásil, že umělecká tvorba nesmí být podrobována cenzuře. Také tato kapitola – stejně jako pasáže o vedoucí úloze KSC a demokratizaci společenského systému – nešla ve zmíněné zprávě ostré kritice sovětského velvyslance, který právě tyto části akčního programu považoval za platformu pro „nebezpečný vývoj“ v dalším období.

V poslední kapitole potvrzoval akční program dosavadní linii zahraniční politiky, jejímž základem bylo spojení se Sovětským svazem a ostatními státy sovětského bloku. Požadoval však aktivnější úlohu Československa, zejména v evropské politice. V závěru dokumentu KSC manifestovala svoji vůli přistoupit „k budování nového, hluboce demokratického a československým podmínkám odpovídajícího modelu socialistické společnosti“.

Akční program KSČ svými myšlenkami a návrhy zřetelně překračoval dosavadní praxi komunistického režimu v Československu i v ostatních zemích sovětského bloku. Nebývale kritickým posouzením dosavadního vývoje a politiky komunistické strany i svými závěry proto vzbudil nevoli sovětského velvyslance v Praze S. V. Červoněnka. Ten ve zprávě pro moskevské vedení napsal, že program v „zahalených formulacích“ svaluje všechny obtíže minulého období na vnější vlivy, především na Sovětský svaz, že „hanobí“ dvacetileté období výstavby socialismu a dovádí čtenáře k myšlence, že jejím výsledkem nebyl skutečný socialismus, ale pouze totální deformace myšlenky socialismu. Červoněnkovi se nelíbilo ani zdůrazňování specifických čs. podmínek, které prý zřetelně vyčnívá z celé řady tezí akčního programu. Drtivé kritice podrobil myšlenky o novém pojetí úlohy komunistické strany i další pasáže akčního programu, především jeho druhou a čtvrtou kapitolu.

To, že byl takový akční program schválen ústředním výborem složeným z funkcionářů Novotného éry, bylo možné jen v důsledku tehdejší atmosféry ve vrcholové politice. Pod tlakem aktivizující se veřejnosti vehementně požadující změnu téměř všichni vedoucí funkcionáři vystupovali jako přesvědčení stoupcí reformu. Nicméně schválení akčního programu lze považovat za další vítězství demokratického proudu v komunistické straně. Rozdílné názory však zůstávaly a spory se rozvíjely v souvislosti s výkladem a realizací programu.

Akční program byl programem krátkodobým. Svou koncepčností však vytvářel podmínky k tomu, aby také na něj navazující plánovaný dlouhodobější program KSČ byl reformě zaměřen. Byl formulován jako otevřený dokument, který měli komunisté (podle přijatého usnesení) ve všech oblastech společenské činnosti konkretizovat, rozvíjet a doplňovat. Z akčního programu vycházelo vládní prohlášení, které přednesl 24. dubna O. Černík 24. dubna v Národním shromáždění. Současně s prohlášením schválila vláda podrobný harmonogram sta konkrétních úkolů v přípravě zákonů a jiných opatření ze všech oblastí života společnosti. Své akční plány zpracovávaly jednotlivá ministerstva i další instituce a společenské organizace. 15. června se k akčnímu programu přihlásil Ústřední výbor Národní fronty. Dosud publikované dokumenty svědčí o tom, akční program byl interpretován a rozvíjen v demokratickém duchu.

Akční program a následné dokumenty měly ještě určitou dobu podobu plánů a projektů, některé návrhy naopak byly již realitou v době jejich schvalování. Přes složitost a rozpornost dalšího vývoje lze říci, že pro postupnou transformaci společnosti v demokratickém směru. měl Akční program KSČ nesporně pozitivní význam. Tento vývoj však zvrátila srpnová okupace Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy. Nové, Husákově vedení KSČ pak – pod patronací sovětských vojsk – v poměrně krátké době likvidovalo demokratická opatření předcházejícího období. Nicméně akční program zůstává pozoruhodným svědectvím o stavu Komunistické strany Československa i celé společnosti v roce 1968. (Viz Komunistický režim v Československu – reformní proces 1968-1969.)

OBČANSKÁ SPOLEČNOST V ROCE 1968

JIŘÍ HOPPE

Občanská společnost se obvykle chápe jako soubor lidských aktivit a svazků vstupujících mezi rodinu a stát (Hegel) nebo přesněji jako souhrn společenských institucí, nadrodinných a současně nestátních, v nichž se shromažďují členové společnosti s cílem koordinovat svou činnost, přičemž vyjadřují své vlastní (zvláštní) smýšlení a zájmy (Lubomír Sochor). Tvoří ji sociální organismy a instituce nezávislé na státní moci, tedy svobodné sdělovací prostředky a s nimi související veřejné mínění, politické strany, obecní samospráva, církve, odbory a zájmové a společenské organizace.

Česká občanská společnost, budovaná od 60. let 19. století, zanikla po únoru 1948. Popřevratový komunistický teror se nejprve soustředil na politické strany, které ihned po únorové krizi přestaly existovat jako svébytné subjekty. Vzápětí represe zasáhly drtivou většinu spolků, sdružení, církví, tisku, celý dlouhodobě vznikající systém vzájemných vazeb a reflexů. Hluboké politické a sociální změny vedly v krátké době k destrukci tradičně rozvrstvené společnosti. Celé sociální skupiny, převážně ty, které byly hlavními nositeli hodnot svobodné občanské společnosti, tedy střední vrstvy a buržoazie, ztratily podmínky pro svoji prostou existenci a zmizely.

Osnovu pro činnost okleštěných zbytků občanské společnosti vytvořila po únoru 1948 obrozená Národní fronta Čechů a Slováků. Stala se jakousi náhražkovou strukturou občanské společnosti – její reglementovanou podobou. Komunistická strana dokonale využila netypického právního postavení NF a prostřednictvím akčních výborů ji učinila nástrojem svých vlastních politických ambicí. Veškeré politické strany, hnutí a organizace, jejichž existence závisela na členství v Národní frontě, byly donuceny přijmout úlohu převodových pák a koleček, tzn. uznat vedoucí úlohu KSČ ve všech sférách veřejného života a podle toho působit na své členstvo. Přirozeně tím tato uskupení ztratila funkce, které vyplývaly z jejich vzniku a dlouholetého vývoje. I přes komunistickou perzekuci v nich však přetrvávalo silné intuitivní povědomí o zákonitostech a kvalitách svobodné občanské společnosti. Proto když komunistické vedení v průběhu šedesátých let poněkud uvolnilo přísný dohled nad veřejným životem, začala se občanská společnost pozvolna probouzet. Rok 1968 byl pak prudkým vyvrcholením několikaletého (spontánního) společenského procesu.

Základním impulsem pro aktivizaci občanské společnosti v období Pražského jara se stalo zrušení cenzury. Díky mocenskému boji uvnitř vedení KSČ a jako výsledek důrazného naléhání českých intelektuálů zastavila 29. února 1968 svoji činnost ústřední publikační správa při ministerstvu vnitra, v jejíž kompetenci byla předběžná kontrola tisku (zrušena byla 13.6.1968). Náhle osvobozené sdělovací prostředky začaly doslova ze dne na den informovat veřejnost o tématech, která byla ještě přednedávnem tabu. V novinách, rádiu a televizi měli lidé možnost číst, slyšet a vidět neuvěřitelně svobodomyšlné příspěvky, z nichž některé pocházely přímo z nejvyšších sfér mocenské pyramidy. Pro občany nebylo důležité, že zrušení cenzury mělo sloužit k vyřešení frakčního boje uvnitř KSČ (odstranit Novotného a jeho družinu) a svým zájmem a vlastní aktivitou podněcovali novináře, aby psali stále otevřeněji a svobodněji. Vysokou popularitu si okamžitě získaly především znovuobnovené Literární listy (v únoru 1967 náklad 135 000 výt., v průběhu roku 1968 přes 300 000 výt.), které už od poloviny 60. let nehrály jen roli úzce profesního orgánu Svazu československých spisovatelů, ale do značné míry plnily úlohu politického opozičního týdeníku. Významné postavení měl také deník Práce, týdeník Reportér nebo daleko nejradikálnější periodikum Pražského jara – časopis Student. Nástup sdělovacích prostředků byl tak rychlý, že už v březnu 1968 bylo možné hovořit o znovuzrození nezávislého veřejného mínění. Tomu odpovídala i poptávka po tiskovinách všeho druhu: například dvacátého března 1968 občané v Praze zakoupili 557 192 výtisků deníků, tedy všechny dostupné exempláře. Tisk, rozhlas a televize tak záhy překročily mez, která byla pro nové komunistické vedení Účelná; to však již nemělo ani sílu, ani nástroj, kterými by mohlo zastavit jejich rostoucí vliv. Sdělovací prostředky se (téměř na den po dvaceti letech) vymkly kontrole komunistického aparátu.

Svoboda informací měla okamžitý vliv i na veřejný život. Občanská společnost se začala překotně znovuobnovovat. Aktivity občanské společnosti lze od tohoto okamžiku do invaze rozdělit na:

- a) Aktivity neinstytucionální povahy
- b) Politicky orientované organizace vzniklé mimo Národní frontu
- c) Emancipační aktivity uvnitř Národní fronty
- d) Družstevní hnutí
- e) Sociální akce a programy
- f) Oživení církví
- g) Aktivity národnostních menšin

Aktivity neinstytucionální povahy

Nejrozšířenějšími aktivitami neinstytucionální povahy byla osobní či kolektivní písemná prohlášení k té které události Pražského jara, pro něž se tehdy rozšířil název rezoluce. V archivu ÚV KSČ jich může badatel nalézt více než tři sta krabic. Převážně se jednalo o přihlášení se k polednové politice KSČ, ovšem často se objevily i žádosti o vyřešení konkrétního problému, převážně finančního či pracovně-právního charakteru. Drtivá většina z nich byla adresována prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ Alexanderu Dubčekovi nebo komunistickému ústředí. V praxi neměly rezoluce velký význam; některé zůstaly nečteny (přečíst je, natož na ně nějak reagovat, přesahovalo síly nejen jednotlivce, ale i komunistického a státního aparátu), některé byly odkládány pro svou nereálnost ad acta.

Vyšší formou aktivit neinstytucionální povahy byly veřejné schůze, mítinky, diskuse a později i demonstrace s hojnou účastí, mnohdy přenášené televizí nebo rozhlasem. Zpočátku je svolávaly hlavně společenské organizace Národní fronty či některé složky komunistického aparátu z popudu proreformně naladěných funkcionářů, jimž šlo o získání vlivu na veřejné mínění a v neposlední řadě také o veřejnou popularitu (takovým způsobem se do nejvyšších pater mocenské pyramid vyšvihl tribun lidu Josef Smrkovský). Angažovaná veřejnost, ovládaná reformními komunisty, totiž měla být jednak významným nástrojem k uskutečnění plánu na konečné odstranění Novotného a jeho mocenské kliky, jednak měla, v souladu s připravovaným Akčním programem, poskytnout nepsaný mandát k uskutečnění navrhovaných změn.

Třináctého března se ve Slovanském domě v Praze odehrálo první z velkých diskusních shromáždění „Mladí se ptají“, jehož se zúčastnili Josef Smrkovský, Jan Procházka, František Vodsloň, Zdeněk Hejzlar a Pavel Kohout. Shromáždění mělo v Československu velký ohlas, protože bylo v přímém přenosu vysíláno v rozhlase a lidé měli jednu z prvních možností vyslechnout autentické názory předních představitelů reformního proudu v KSČ. (Pavel Kohout například uvádí, že od tohoto okamžiku začalo Pražské jaro). O týden později došlo pro mimořádný zájem k jeho zopakování, nyní již v prostorách Parku kultury a oddechu Julia Fučíka (dnes Výstaviště) znovu za přítomnosti rozhlasových mikrofonů a 20 000 lidí v sále; v závěru shromáždění odhlasovalo výzvu Antonínu Novotnému, aby odstoupil z funkce prezidenta. Vrcholem této formy veřejných aktivit byla pravděpodobně národní pouť na horu Říp, kde se 10. května 1968 sešlo asi 100 000 účastníků, kteří vyslechli projevy Alexandra Dubčeka, Oldřicha Černíka, Ludvíka Svobody, Josefa Smrkovského a Františka Kriegela.

Stejně jako v případě sdělovacích prostředků se i tyto aktivity brzy vymkly svým iniciátorům z rukou (to se ostatně ukázalo již v průběhu diskusních shromáždění Mladí se ptají, kdy se z pléna ozvaly hlasy, odmítající komunistický mocenský monopol a volající po opoziční straně). Část občanů se nechtěla spokojit s nastoupeným demokratizačním kurzem komunistického vedení a začala sama organizovat protestní shromáždění a dokonce i protirežimní demonstrace. Hlasitě o sobě dávali vědět například vysokoškolští studenti a mladí lidé, kteří už před Pražským jarem patřili k nejradikálnějším složkám společnosti. 3. května 1968 zorganizovali na Staroměstském náměstí v Praze sympatizanti a spolupracovníci časopisu Student demonstraci, na níž zazněly výrazné antikomunistické projevy. Podobné shromáždění se tamtéž odehrálo 8. srpna a později v nočních hodinách přerostlo ve vysloveně protirežimní demonstraci, kdy asi 300 občanů přišlo před budovu ÚV KSČ, házelo na vrata kameny a křičelo „Smrkovský k raportu“ a „Svině vylezte!“.

Další formou aktivit neinstitucionální povahy byly petice a veřejné podpisové akce, které měly ráz výzvy, manifestu. Jejich tvůrci, nezřídka osobnosti s vysokým společenským kreditem, se prostřednictvím sdělovacích prostředků obraceli na veřejnost s apelem k podpisu. Mimořádný ohlas vyvolal především manifest Dva tisíce slov, který vyzýval československé občany k větší společenské aktivitě a k podmíněné podpoře stávajícího vedení KSČ. Podobný ráz mělo i Poselství občanů předsednictvu ÚV KSČ, publikované 26. července 1968, tedy v předvečer československo-sovětské schůzky v Čierné nad Tisou. Autor Poselství, spisovatel Pavel Kohout se obracel na stranické vedení s výzvou, aby sovětským delegátům vysvětlilo podstatu společenských procesů Pražského jara, které se podle Kohouta daly shrnout do čtyř slov: Socialismus! Spojenectví! Suverenita! Svoboda! V Praze u Dětského domu ještě večer po zveřejnění Poselství vznikla spontánní podpisová akce, při níž text podpořilo svým podpisem asi milion občanů z celé republiky.

Organizace a hnutí vzniklé mimo Národní frontu

Od března 1968 se začaly formovat první zárodky zcela nových politických a společenských organizací, vznikajících mimo Národní frontu. Mnozí občané, poučení dvacetiletým komunistickým útlakem, už dále nechtěli spoléhat jen na instituce zřizované, financované a kontrolované režimem. Proto se rozhodli využít dočasně rozkolísání systému a jít vlastní cestou. Ti nejaktivnější (a nejdůležitější) prezentovali na veřejných schůzích a ve sdělovacích prostředcích své politické (ale také sociálně-ekonomické) názory, které nezřídka značně přesahovaly plány reformních komunistů. Sdružovali se s podobně naladěnými kolegy, debatovali o formě a programu budoucích organizací a posléze ustavovali jejich přípravné výbory. I když tyto snahy provázela živelnost a programové nejasnosti, dominovala v nich přímočará vůle vytvořit základy pluralitního politického systému. Jako první (31. března) se ze zatím neidentifikovatelného mnohohlasu veřejnosti vynořila organizace bývalých politických vězňů, K 231. Následoval KAN, Klub angažovaných nestraníků, vzniklý mezi mladou technickou inteligencí jako zjevná kopie západoevropské mimoparlamentní opozice (5. dubna). Za udržení dosud nekodifikované svobody informací bojovaly Dělnické výbory na obranu svobody tisku; první vznikl v Moravských chemických závodech v Ostravě 23. dubna. Na pomezí mezi politickou organizací a odborovou centrálou stála Federace lokomotivních čet, která hájila sociálně ekonomické zájmy strojvůdců i přes odpor Revolučního odborového hnutí (29. dubna). Politickými ambicemi se netajila Společnost pro lidská práva, která pro československé občany znovuobjevila Chartu lidských a občanských práv. Velký ohlas ve společnosti vzápětí získali sociální demokraté, kteří začátkem května oznámili úmysl obnovit svoji stranu. Ve svém boji za nezávislost uspěli vysokoškolsí studenti, pro něž se rozklad monopolního ČSM stal impulsem pro založení Svaz vysokoškolského studentstva (26. května).

Aby mohly tyto organizace legálně působit na území Československa, musely požádat státní a komunistické orgány o oficiální povolení činnosti. Svoji legitimitu odvozovaly od stěžejního dokumentu Pražského jara, Akčního programu, v němž KSČ poněkud předčasně slibovala naplnění ústavou zaručených shromažďovacích a spolčovacích práv a svobod československých občanů, bez byrokratického omezování a bez monopolních práv jakékoliv organizace. Komunistické vedení zaujalo vůči těmto uskupením zčásti ambivalentní, zčásti odmítavý postoj. Promítaly se v něm hlavně ostré protesty Moskvy proti různým klubům, ale také vlastní lavírování a nepochopení opozičních tendencí ve společnosti. Sám Alexander Dubček opakovaně prohlašoval, že ony organizace jsou jen vedlejším a nechtěným produktem jinak úspěšně pokračujícího reformního procesu. Přesto, díky mocenskému vakuu, které se vytvořilo jako výsledek frakčních bojů uvnitř KSČ a díky revoluční atmosféře ve společnosti, mohly až do srpna 1968 (a některé i déle) existovat alespoň ve formě přípravných výborů. Ze zmíněných sedmi organizací nakonec získaly souhlas státních orgánů pouze Společnost pro lidská práva (3. května) a Svaz vysokoškolského studentstva (21. září), ale do jara 1969 o něj znovu přišly a byly rozpuštěny. Sociální demokracie dobrovolně utlumila svoji činnost již v červenci 1968, aby nekomplikovala napjaté československo-sovětské vztahy. KAN a K 231 byly donuceny ukončit práci přípravných výborů po sovětské invazi. Federace lokomotivních čet zanikla administrativním zásahem v dubnu 1969.

Mimo oficiální rámec Národní fronty se zformovaly také další organizace, které sice neměly přímé politické aspirace, které však získaly díky popularitě svých členů velkou váhu ve společnosti a ve sdělovacích prostředcích. Jednalo se především o velmi vlivný Koordinační výbor tvůrčích svazů, který svými aktivitami stál na pomezí mezi zájmovou a politickou organizací a který zaujímal politická stanoviska k jednotlivým událostem Pražského jara. Na půdě Akademie věd vznikl jako rovnocenný pendant ke Koordinačnímu výboru tvůrčích svazů nezávislý Svaz vědeckých pracovníků, mezi jehož členy se zrodil nejvýznamnější dokument Pražského jara – Manifest Dva tisíce slov.

Emancipační aktivity uvnitř Národní fronty

Prudký rozvoj občanských aktivit zasáhl i Národní frontu, v níž byly od roku 1945 soustředěny všechny československé politické strany a společenské či zájmové organizace. Demokratizační procesy Pražského jara rozrušily v Národní frontě staré transmisivní funkce (převodové páky) od mocenského centra k občanovi, otevřely prostor pro vyjádření dosud potlačovaných představ a pro formulaci nově se rodících zájmů.

Národní fronta se začala měnit v živý společenský organismus tlakem zdola. Vyšší stupně takřka všech stran a organizací však ovládali funkcionáři, kteří dlouhá léta kolaborovali s režimem a nezřídká násilím či administrativními zásahy prováděli příkazy komunistického aparátu. Členstvo muselo nejprve překonat jejich odpor, donutit je k rezignaci, najít za ně vhodnou náhradu a teprve poté mohlo začít s přípravami nových organizačních a programových platform. Oproti jiným složkám občanské společnosti tak v Národní frontě došlo k výraznějšímu pohybu později. Organizace Národní fronty měly ale nespornou výhodu v tom, že nemusely státní orgány žádat o legalizaci a rozvíjely svoji činnost bez zbytečných průtahů.

Pro Národní frontu jako instituci bylo důležité, že v jejím čele stál od 8. dubna 1968 František Kriegel, jeden z upřímných zastánců reformního kurzu. Jako předseda ÚV NF zastával Kriegel názor, že „program Národní fronty je nutno chápat jako neuzavřený a že Národní fronta měla být místem demokratické konfrontace různých názorů vycházejících z rozličných zájmů společenských skupin a vrstev demokratickou cestou“. Jedním dechem však společně s ostatními vrcholnými funkcionáři KSČ tyto teze omezoval prohlášeními o vedoucí úloze strany a nepřípustnosti politické organizace mimo Národní frontu. Národní fronta jako instituce tak odrážela rozporuplnost záměrů reformních komunistů.

Politické poměry uvolněné reformním pohybem ve vedení KSČ podnítily programové úvahy i v ostatních českých stranách Národní fronty. Československá strana lidová (20 642 registrovaných členů) a Československá strana socialistická (10 715 registrovaných členů) hrály v politickém životě velmi malou roli. V roce 1968 jen s velkými obtížemi hledaly své místo a autoritu ve společnosti. Už koncem března se obě strany rozloučily s hlavními představiteli politické podřízenosti komunistické straně, čímž si vytvořily předpoklady pro novou orientaci svého působení a pro rozšíření členské základny. Československá strana socialistická se prohlásila za nemarxistickou stranu usilující o uplatnění „humanistického a demokratického pojetí společnosti a mnohotvárný život občanů“. Program Československé strany lidové zase spočíval na křesťanském světovém názoru a Národní frontu chápal jako základnu pro dialog politických stran. Po invazi se však obě strany těchto postulátů vzdaly a prohlásily je za neplatné.

Stabilní postavení v Národní frontě mělo od konce druhé světové války Revoluční odborové hnutí. Členem ROH bylo v roce 1967 více než pět milionů československých pracujících, kteří se však většinou chovali pasivně. Emancipační snahy se na půdě ROH začaly projevovat v polovině března 1968, kdy se ozvaly první výhrady vůči dosavadnímu vedení. Kritikové z řad nižších odborových funkcionářů se shodovali v tom, že odbory nehájily zájmy svých členů a zbyrokratizovaný aparát působil jako nástroj zájmů komunistické strany a státu. Pod tlakem odborové veřejnosti se během března vzdali svých funkcí předseda Ústřední rady odborů a jeho dva tajemníci, kteří byli nahrazeni novými lidmi. Ústřední rada odborů se poté rozhodla svolat celostátní poradou delegátů základních odborových organizací (18.6.-20.6.1968) a přislíbila brzké uskutečnění VII. všeodborového sjezdu (4.3.-7.3.1969). Iniciativa přicházela také zdola, od jednotlivých odborových svazů, které požadovaly větší samostatnost, i když jinak uznávaly princip jednotného ROH (na rozdíl od Federace

lokomotivních čet – viz). Nejpočetnější z nich byly svaz kovoprůmyslu (1 147 610) a svazy dopravy a spojů s 500 000 členy a chemického průmyslu (176 879). V průběhu Pražského jara se také zvýšil počet odborových svazů z původních sedmnácti až na 31 v Čechách a 27 na Slovensku.

Větší samostatnost žádaly v roce 1968 téměř všechny společenské organizace Národní fronty, jako byl například Svaz protifašistických bojovníků, Československý svaz žen, Československý červený kříž, Svazarm (Svaz pro spolupráci s armádou), Československý svaz požární ochrany, Československý myslivecký svaz, Československý rybářský svaz nebo Československý svaz chovatelů drobného zvířectva. Jedinou výjimku tvořil Svaz československo-sovětského přátelství, který usiloval spíše o svoji profesionalizaci. V mnohých organizacích se proces emancipace promítl i do jejich vnitřní skladby. Například uvnitř Svazu protifašistických bojovníků vznikla v průběhu Pražského jara čtyři uskupení: politických vězňů a pozůstalých po obětech fašismu, partyzánů a domácího odboje, bojovníků českého povstání, bojovníků I. a II. zahraničního odboje. Před otázkou zachování či rozpadu jednotné organizace stál také Svazarm, z něhož se odštěpil například Autoklub ČSSR, Svaz modelářů ČSSR, svazy radioamatérů, potápěčů, branných sportů, střelecké a kynologické svazy. O své osamostatnění se v roce 1968 pokusilo i několik ze 13 zájmových klubů Svazu chovatelů drobného zvířectva, zejména chovatelé poštovních holubů a kynologové.

Emancipační procesy v Národní frontě zasáhly rovněž československé tělovýchovné organizace, zvláště střechový Československý svaz tělesné výchovy. V polovině dubna 1968 bylo zvoleno nové vedení ČSTV, které se muselo čelit rozhořčeným zástupcům jednotlivých sportů, žádajících větší samostatnost a štedřejší finanční podporu ze svazové pokladny. Situaci uvnitř ČSTV navíc komplikoval přípravný výbor České obce sokolské, jenž vystoupil s legitimním požadavkem znovuoživení své organizace, přičemž nárokoval svůj původní majetek. Ačkoli se ČOS přihlásila k principu jednotné tělovýchovné organizace, do níž by byl integrován i Sokol, vyzněla všechna klíčová jednání do ztracena hlavně díky ostrým výhradám Moskvy.

S nezájmem a odmítáním mladých lidí se v průběhu Pražského jara potýkal Československý svaz mládeže. Byl to důsledek krize politického systému, v němž tato mládežnická organizace podléhala přímému řízení komunistické strany. V březnu 1968 se v plném rozsahu projevila neudržitelnost pozice monopolní organizace mladých, když s požadavkem na osamostatnění vystoupili čeští a slovenští vysokoškoláci, vznikl Svaz pracujících mládeže, přípravný výbor Junák, organizace Zálesák, Táborník a Pionýr. Československý svaz mládeže se ocitl na pokraji zániku, když celou členskou základnu tvořili jen jeho vysocí funkcionáři. Proto byl ČSM 5.3.1969 rozpuštěn a jeho funkce pak převzal nově vzniklý Socialistický svaz mládeže (SSM).

Družstevní hnutí

Během Pražského jara hledalo svou tvář i družstevní hnutí. Po lednu 1968 se objevil požadavek na úplnou politickou a ekonomickou rehabilitaci družstev, která byla v celém předchozím období diskriminována především monopolním postavením státního obchodu a potravinářského průmyslu. Důležitou roli mezi družstevními rolníky sehrál VII. sjezd Jednotných zemědělských družstev (1.-3.2.1968), kde zaznělo volání po nezávislé organizaci družstevníků, která by je reprezentovala jak ve výrobně hospodářské oblasti, tak v oblasti společenské. V průběhu dubna a května došlo na základě těchto plánů v celém družstevním hnutí k diskusi, jež vyústila v návrh ustavit dvě odlišné organizace: jedné společenské a jedné hospodářské, umožňující účelně sjednocovat specifické společenské a ekonomické zájmy družstevníků. Obě organizace by měly za úkol prosadit žádoucí postavení družstev (a zemědělství všeobecně) ve společnosti, zajistit jejich potřeby a přispět k řešení společenských otázek souvisejících s životem na vesnici. Díky diskusi se poněkud živelně začaly ustavovat samozvané přípravné výbory Svazu družstevních rolníků, přičemž každý přípravný výbor měl jinou představu o pracovní náplni budoucí organizace. Na celostátní konferenci družstevních rolníků v Nitře (9.-11.7.1968) byly tyto přípravné výbory sjednoceny a konstituovány dva národní Svazy družstevních rolníků. Pro neshody mezi českými a slovenskými delegáty konference však nedošlo k vytvoření celostátního orgánu.

Trochu odlišná byla situace ve výrobních a spotřebních družstvech. I tam sice mělo svůj vliv úsilí o rehabilitaci, ale svoji organizaci (Svaz spotřebních družstev, resp. Svaz výrobních družstev) tato část družstevního hnutí nikdy v poválečném období neztratila. Proto se v době Pražského jara do čela obou svazů prosadili radikální zastánci společenských reforem, kteří se aktivně zúčastnili politického dění, zvláště v podpisové akci na podporu manifestu Dva tisíce slov.

Sociální akce a programy

Značná míra identifikace s tzv. polednovou politikou se v srpnu 1968 projevila ve spontánních sbírkách na Fond republiky a zlatý poklad. Iniciativa vznikla na Mostecku na počátku srpna a záhy se díky sdělovacím prostředkům rozšířila do celého Československa. Do 30. července 1969 poukázali občané na účet Fondu republiky 272 024 952, 50 korun (české země 208 229 853, 06 korun, Slovensko 63 795 099, 44 korun) a tato částka se ještě zvýšila o úroky, takže celkem se podařilo shromáždit 278 807 267, 50 korun. Ke stejnému datu bylo na zlatý poklad sebráno 86 190, 46 g zlata a v devizách a valutách bylo navíc darováno 107 404, 29 korun. Peníze z Fondu republiky a zlatého pokladu použila později československá vláda na financování bytové výstavby.

Živý ohlas získaly i další sociální akce, z nichž nejvýznamnější byl projekt SOS dětské vesničky. Jednalo se o iniciativu převzatou z Rakouska, jejíž podstatou bylo zavést nové účinné formy náhradní rodinné péče pro opuštěné děti. 16. dubna 1968 se vytvořil kruh přátel SOS dětské vesničky v ČSSR, který současně zvolil přípravný výbor Sdružení přátel SOS dětské vesničky. Do června přípravný výbor vypracoval návrh stanov Sdružení a předložil je úředníkům ministerstva vnitra ke schválení. V srpnu bylo založeno konto 777 na podporu SOS dětských vesniček, na němž se ke konci roku 1968 nacházelo 10 milionů korun, později, v červnu 1969, dosáhla částka na kontě 28 milionů. Ministerstvo vnitra chválilo stanovy Sdružení 12.12.1968, čímž legalizovalo jeho činnost. V červnu 1969 byl na ustavující schůzi sdružení zvolen čtyřicetičlenný výbor, jehož předsedou se stal MUDr. Jiří Dunovský. Organizace začala okamžitě budovat první SOS dětskou vesničku v Doubí u Karlových Varů (zahájení stavby 28.4.1969) a připravovala k výstavbě dvě další lokality v Brně a v Chvalčově v okrese Kroměříž. Přistoupila také k výběru vhodných matek-pěstounek i k výběru dětí. Odborné komise vybraly z původních 63 uchazeček 13, které absolvovaly kurs a získaly osvědčení. Současně vedly v dokumentaci asi 140 vhodných dětí. Prvního června 1970 zahájila první SOS dětská vesnička v Doubí běžný provoz. Celkem bylo do poloviny 70. let postaveno 12 domů v Doubí, 9 ve Chvalčově a 2 v Brně. Koncem roku 1976 byla veškerá činnost SOS dětských vesniček převedena pod pravomoc státu (společně s veškerým movitým i nemovitým majetkem).

Oživení církví

Významnou aktivitu vyvíjely na jaře 1968 církve a židovské obce, které požadovaly rehabilitaci a právo na svobodný náboženský život. Za členy církví se podle hrubého odhadu statistiků pokládalo 58% obyvatelstva, přičemž k římskokatolické církvi se hlásilo 44% (bez Slovenska). Na území Československa legálně působilo 18 státem uznaných církví.

Vedení KSČ si uvědomovalo míru perzekuce, které byly církvi v předchozím období vystaveny (ministr kultury a informací Galuška: „situace církví v ČSSR byla téměř po všech stránkách nesrovnatelně tíživější než v kterékoliv jiné ze socialistických zemí“) a snažilo se o zlepšení vztahu státu a církví. Prvním krokem byla relativně liberální koncepce církevní politiky, schválená předsednictvem ÚV KSČ 21.3; druhým výměna na postu ředitele Sekretariátu pro věci církevní při ministerstvu kultury ČSSR (25.3. byla vedením sekretariátu pověřena vědecká pracovnice Sociologického ústavu ČSAV Erika Kadlecová); třetím pak zmínka o přirozeném právu každého občana na svobodný náboženský život v Akčním programu KSČ. I přes tyto vstřícné kroky však mezi věřícími panovala nespokojenost s podmínkami pro činnost církví.

Dominantní postavení měla v Československu katolická církev. Po roce 1948 ji komunisté zbavili majetku, rozvrátili její organizační strukturu (uznávaná hlava církve, kardinál Beran, byl donucen odejít z vlasti do římského exilu, většina biskupských stolců nemohla být obsazena – jediným státem uznaným biskupem v českých zemích byl v 60. letech František Tomášek), znemožnili spojení s Římem a mnohé kněží na dlouhá léta uvěznil (dohromady asi na 39 000 let). Na jaře 1968 věřící žádali návrat biskupů do diecézí, rehabilitaci a propuštění dosud vězňených hodnostářů, navázání

serióznějšího dialogu státu s Vatikánem, obnovení řeckokatolické církve a konec mocenských zásahů do života církve. Také tyto, ale i některé další požadavky (otázka legalizace církevních řádů) byly obsaženy v dopise apoštolského administrátora pražské diecéze Františka Tomáška z 25.3.1968, jímž se jménem československých katolických biskupů a více než 60 000 laiků obracel na československou vládu. K prvnímu jednání mezi představiteli katolické církve a vlády došlo 16. dubna 1968, přičemž nejzávažnějším problémem bylo udělení státního souhlasu biskupům, kteří dosud nemohli vykonávat svou funkci (litoměřický Štěpán Trochta, brněnský Karel Skoupý, českobudějovický Josef Hlouch). Všichni ještě do srpna 1968 obdrželi souhlas k návratu do svých diecézí. Pozitivního výsledku však nebylo dosaženo ohledně tajně vysvěcených biskupů Karla Otčenáška (Hradec Králové) a Ladislava Hlada. Státní orgány také nevyhověly žádosti o registraci zcela nové katolické organizace, nazvané Dílo koncilové obnovy, která se začala konstituovat v květnu 1968 na troskách kolaborantského Mírového hnutí katolického duchovenstva; k odmítnutí žádosti došlo v září 1968.

Z nepřeberného množství aktivit evangelických církví je nutno zmínit alespoň výrazný hlas Českobratrské církve evangelické, v jejímž prohlášení ze 14. března 1968 zazněla snaha o aktivní spoluúčast na tvorbě církevní politiky státu. Široký ohlas ve společnosti si také získalo úsilí o znovuoobnovení tradičních organizací evangelické mládeže, jako byla YMCA a IWCA.

K oživení došlo i v židovských náboženských obcích. Židé v českých zemích především požadovali, aby se československá vláda v rámci rehabilitace distancovala od veřejných projevů antisemitismu z počátku padesátých let. Stejný význam přikládali také ničím nerušeným stykům s židovskými organizacemi v zahraničí. Mimořádnou událostí s mezinárodním dosahem se měla v létě 1968 stát oslava milénia příchodu Židů do českých zemí a 700 let Staronové synagogy. Kvůli průtahům ze strany státu však byla oslava přesunuta na červenec 1969.

Aktivity národnostních menšin

O kodifikaci rovnoprávného postavení začaly v průběhu Pražského jara usilovat rovněž organizace, spolky a sdružení národnostních menšin (Poláci, Němci, Maďaři, Rusíni). Díky jejich iniciativě byla zřízena Komise vlády ČSSR pro národnostní menšiny, která vypracovala ústavní zákon č. 144 o postavení národností v Československé socialistické republice. Národním shromážděním byl tento zákon schválen 27. října 1968 a v platnost vešel k 1. lednu 1969.

V českých zemích si na nerovnoprávné postavení stěžovali hlavně Němci, kteří na rozdíl od ostatních národnostních menšin žijících v Československu neměli po válce možnost vybudovat ani kulturně-osvětovou organizaci. Proto se zástupci německé menšiny už v dubnu 1968 obrátili na ÚV KSČ s návrhem na založení vlastní organizace. Tato iniciativa byla korunována úspěchem 14. června 1969, kdy se konal ustavující sjezd Kulturního sdružení občanů ČSSR německé národnosti.

SPOLEČNOST PRO LIDSKÁ PRÁVA

JIŘÍ HOPPE

Společnost pro lidská práva byla na jaře 1968 jednou z nezávislých organizací vzniklých mimo Národní frontu. Za hlavní cíl své činnosti považovala důsledné uplatňování Všeobecné deklarace lidských práv v československém právním řádu. Členy Společnosti se mohli stát všichni českoslovenští občané, kteří se chtěli podílet na prosazování hlavních postulátů deklarace.

S myšlenkou založit Společnost pro lidská práva přišel koncem března 1968 Emil Ludvík, hudební skladatel a v letech 1945-1948 sekretář prezidenta Beneše. Vycházel z toho, že na dodržování Všeobecné deklarace lidských práv by měla dohlížet zvláštní organizace, složená z dostatečně reprezentativního vzorku české inteligence. Proto se obrátil na Otto Wichterleho s prosbou, aby v prvním období zaštil Společnost svým jménem. Wichterle souhlasil a přijal předsednictví přípravného výboru. Na práci výboru se vedle Wichterleho a Ludvíka, který vykonával funkci generálního tajemníka, dále podíleli Eduard Goldstücker, Bohuslav Kučera, Vladimír Vlček a Milan Machovec. Přípravný výbor takřka okamžitě předložil stanovy Společnosti ministerstvu vnitra, které je 3. května 1968 schválilo. Společnost pro lidská práva byla tímto aktem legalizována a stala se na jaře 1968 jedinou nově vznikuvší organizací, již byla povolena činnost.

Sjezd Společnosti pro lidská práva, který se odehrál 17. května 1968, zvolil řádné předsednictvo ve složení: Milan Machovec – předseda, Emil Ludvík – generální tajemník, Jan Belanský – místopředseda, Václav Černý – místopředseda, Eduard Goldstücker – místopředseda, J. B. Souček – místopředseda, František Tomášek – místopředseda, Jan Blesík, Jiří Cvekl, Rudolf Fendrych, František Fliegel, Karel Hromada, Bohuslav Kučera, Miroslav Novák, Jan Pixa, Vladislav Vlček Marie Vlková, Karel Laštovička – členové. (Otto Wichterle se v souvislosti se svými povinnostmi ve Svazu vědeckých pracovníků už dále neucházel o místo předsedy a rezignoval též na aktivnější spolupráci.)

Původní představy o činnosti Společnosti pro lidská práva byly poměrně dalekosáhlé. V rozhovoru pro Kulturní noviny Emil Ludvík prohlásil, že Společnost by mohla být „praktickou školou demokracie“. K tomu účelu měly být zakládány místní kluby a skupiny. Společnost chtěla vydávat vlastní týdeník Občanské noviny, dále odbornou revui Lidská práva a uvažovala dokonce o zřízení vlastního nakladatelství. Hodlala rovněž prosadit zákaz trestu smrti, spoluřešit sociální problémy nemajetných a starých lidí, aj.

Z těchto plánů však Společnost musela slevit. Navzdory legalizaci a slibně se rozvíjejícím projektům nebyla přijata do Národní fronty a nedostala tak finanční dotaci od státu. Nesrovnalosti ohledně statutu Společnosti vznikaly také kvůli tomu, že na Slovensku existovala Slovenská spoločnosť na ochranu ľudských práv, která vykonávala fakticky činnost českého K 231.

Do srpna 1968 se Společnost snažila o úzkou loajální spolupráci se státními orgány a vyvíjela osvětovou a vysvětlovací činnost. Na druhé straně, bez konzultace s československými oficiálními institucemi, navázala kontakty s Komisí pro lidská práva při OSN a s Mezinárodní federací pro lidská práva v Paříži. Emil Ludvík opakovaně vystoupil v československé televizi a v rozhlase, kde Společnost představil a objasnil její cíle. Delegaci Společnosti několikrát přijal předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský, který se kladně vyjádřil k možné spolupráci na tvorbě nových zákonů. Machovec s Ludvíkem též úspěšně jednali s ministerstvem školství, které vyslovilo předběžný souhlas s tím, aby se Všeobecná deklarace lidských práv stala součástí výuky na školách. O stoupající prestiži svědčilo setkání delegace Společnosti s prezidentem Svobodou 2. července 1968.

Invaze sovětských vojsk do Československa znamenala i pro Společnost pro lidská práva dokonalou proměnu podmínek pro činnost. Ještě v srpnových dnech se Emil Ludvík obrátil na zahraniční sesterské organizace se žádostí o pomoc a generálnímu tajemníkovi OSN U Thantovi adresoval otevřený dopis, v němž jej žádal, aby učinil vše pro obnovení československé suverenity. Ludvík se také veřejnými projevy přihlásil k legálním představitelům státní moci a na Arbesově náměstí uspořádal veřejnou podpisovou akci na podporu Alexandra Dubčeka.

Společnost pro lidská práva se díky legalizaci a dřívější loajální spolupráci se státními institucemi nedostala v tzv. Moskevském protokolu na seznam nežádoucích organizací, jako třeba KAN, K 231 a sociální demokracie. Invaze však přispěla k významné radikalizaci a polarizaci sil uvnitř Společnosti. Jedna její část, vedená Emilem Ludvíkem stále ostřeji protestovala proti postupnému oklešťování občanských práv a svobod, druhá část, zvláště vysocí státní úředníci jako byl ministr Kučera, ustupovala do pozadí. Ostatně tato část se významněji nezapojila do práce Společnosti ani před srpnem. Naopak do Společnosti se začali hlásit bývalí členové zakázaných organizací (KAN, K 231). Společně s vedením uvažovali o tom, že by mohli vytvořit mohutnou organizaci, sdružující všechny odpůrce režimu. Tuto tendenci ihned zachytila Státní bezpečnost, která měla i uvnitř Společnosti svého informátora.

Ani ve změněných, poinvazních podmínkách Společnost neustoupila od svých hlavních cílů. Její členstvo se rozrůstalo a k 1. listopadu 1968 měla již 1 952 registrovaných členů. Dál pokračovala ve své osvětové činnosti. Velký úspěch zaznamenala v říjnu 1968, kdy byla na svou žádost přijata za člena Mezinárodní ligy pro lidská práva v New Yorku a její zástupci, Milan Machovec a Emil Ludvík, byli pozváni na prosincové zasedání do USA. Při příležitosti 50. výročí vzniku republiky nejprve funkcionáři Společnosti položili věnce na hrob T.G. Masaryka v Lánech a Edvarda Beneše v Sezimově Ústí, a pak uspořádali veřejné slavnostní shromáždění. Mimořádný ohlas si získala výstava Lidská práva v Kulturním klubu Chmelnice v Praze, kterou realizoval a zahájil Emil Ludvík. K 20. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv se v režii Společnosti v Domě umělců v Praze uskutečnil slavnostní koncert a jeho čistý výtěžek byl poukázán na konto SOS dětské vesničky. V polovině listopadu 1968 se ustavila tisková komise, která měla zajistit lepší informovanost členů i veřejnosti. Na konci roku 1968 Společnost svolala celostátní konferenci o lidských právech, v jejímž průběhu vystoupili takřka všichni členové předsednictva.

K další aktivizaci Společnosti pro lidská práva došlo v souvislosti se sebeupálením Jana Palacha. Nová tisková komise navázala kontakty s televizí, rozhlasem, ČTK a s redakcemi Svobodného slova a Lidové demokracie a předala jim prohlášení k Palachově činu. Z pověření Emila Ludvíka rozšiřovali členové Společnosti v těchto dnech materiály studentských organizací a pomáhali tak formovat veřejné mínění.

To už se však nad Společností pro lidská práva stahovala mračna. Pro lavírující a na všech frontách ustupující vedení KSČ znamenala existence nezávislé a revoltující Společnosti, do níž se hlásili noví a noví odpůrci režimu (nakonec 3 327 členů), ohrožení jeho záměrů. (Černík měl novou strategii: odvrátit a eliminovat nebezpečí „zprava“ i „zleva“, ponechat „realistické“ síly a tím zachránit sebe i zbytek reformistů.) Osmnáctého února 1969 byl Emil Ludvík pozván na ministerstvo vnitra, kde byl upozorněn na leták šířený společností na Severní Moravě, což prý bylo v rozporu se zákonem. Současně mu ministerští úředníci sdělili, že Společnost porušuje schválené stanovy a že její činnost „směřuje proti důležitým zahraničně politickým zájmům státu“. Proto ministr vnitra Josef Grösser 28. května 1969 v souladu se zákonem č. 126/1968 Sb. o některých přechodných opatřeních k upevnění veřejného pořádku definitivně rozhodl o rozpuštění Společnosti pro lidská práva.

KLUB ANGAŽOVANÝCH NESTRANÍKŮ (KAN)

JIŘÍ HOPPE

Klub angažovaných nestraníků byl vedle K 231 nejznámější nezávislou občanskou iniciativou v období Pražského jara 1968. Myšlenka na založení klubu vzešla z okruhu mladých vědců a intelektuálů, kteří se v březnu 1968 scházeli k debatám v areálu pražské Vysoké školy chemicko-technologické. Na stejném místě došlo také 5. dubna k ustavující schůzi KAN, za přítomnosti dvanáctičlenného přípravného výboru a dalších asi dvou set účastníků. Na ministerstvo vnitra byl vzápětí odeslán dopis s žádostí o schválení a registraci klubu jako společenské organizace Národní fronty (se 144 podpisy). O jeho založení vyšla 11. dubna 1968 zpráva v Literárních listech společně se stručnou charakteristikou předpokládané činnosti. Tato zpráva vzbudila živý zájem veřejnosti.

Podle programového prohlášení se členy Klubu angažovaných nestraníků měli stát českoslovenští občané, kteří nebyli v žádné politické straně, avšak přesto cítili potřebu zapojit se do politického života země. Přitom nebylo specifikováno, na jaké ideové nebo organizační platformě bude klub postaven. Klub angažovaných nestraníků chtěl jednak v souhlasu s reformující se KSČ usilovat o demokratický socialismus, přičemž nebylo zcela jasné, co si pod tímto termínem představuje, jednak usilovat o vytvoření parlamentní demokracie. Deklaroval se jako dobrovolné sdružení občanů, ale fakticky se zabýval výhradně politickými tématy a jeho předpokládané aktivity měly rysy politické strany. Svoji činnost chtěl klub zaměřit na tři hlavní oblasti: pořádání diskusních večerů a setkání s význačnými osobnostmi veřejného života; boj za rovnoprávnost nestraníků a členů KSČ; aktivní podíl členů klubu na volbách do národních výborů a Národního shromáždění, včetně možnosti zvolení jeho kandidátů do těchto zastupitelských sborů.

V průběhu dubna 1968 se Klub angažovaných nestraníků díky informacím v médiích stal známým pojmem nejen v Československu, ale i v zahraničí. S velkým zájmem veřejnosti se setkaly diskusní fóra, pořádaná v různých částech Prahy za účasti několika stovek účastníků, mezi nimiž byli i zahraniční novináři. První proběhlo 11. dubna se zástupci K 231, druhé 18. dubna se spisovatelem Jiřím Langrem, překladatelem Pavlem Koptou a filozofem Ivanem Svitákem, třetí 25. dubna s funkcionáři ústředních výborů existujících politických stran, včetně KSČ, kterou reprezentovali Jiří Hájek a Zdeněk Mlynář. Bouřlivý ohlas vzbudil zvláště Ivan Sviták se svou přednáškou nazvanou Vaše nynější krize (míněni komunisté), jejíž text pak otiskl nejradikálnější časopis té doby – Student. Velkým úspěch KAN zaznamenal při svém prvomájovém vystoupení, jež rozhlas označil za nejlepší část průvodu a proti němuž vzápětí protestoval Sovětský svaz. Vrcholem veřejné aktivity klubu se stal mítink, uspořádaný na pražském Žofíně 18. května, na němž se setkali členové ze všech regionů Čech a Moravy.

Programové principy a cíle Klubu angažovaných nestraníků byly natolik přitažlivé, že si tato organizace brzy získala mnoho aktivních stoupenců (podle představitelů klubu až 50 000 předběžných přihlášek; analytici komunistického aparátu považovali toto číslo za značně nadsazené). Ale v okamžiku, kdy se KAN začal rozrůstat, naplno se projevil koncepční, organizační a ideové nejasnosti. Na pořad dne se neustále vracela otázka, zda se má klub přeměnit v politickou stranu s pevnou organizační strukturou, či zda i nadále setrvat u původního projektu dobrovolného občanského sdružení – diskusního klubu se značnou volností vazeb. V ústředním přípravném výboru v důsledku těchto koncepčních úvah vykristalizovala dvě stanoviska, na jejichž základě se po sérii osobních konfliktů výbor fakticky rozdělil na dvě nesmiřitelná křídla. Paralyzované ústředí, které nezvládalo nápor administrativy, prozatím rezignovalo na budování organizace zdola a neposílalo do regionů žádné závazné direktivy. Pobočky klubu, které vznikaly většinou živelně, tak neřádily jednotnou linii a zhusta jednaly o své vůli, podle představ místních aktivistů. Klub angažovaných nestraníků se měnil v síť samostatných jednotek, které občas informovaly Prahu o své činnosti, ale bez větší koordinace. Velmi volné členství bez návaznosti na usnesení orgánů klubu znamenalo, že za organizaci mohl mluvit v postatě kdokoliv.

Na většinu těchto problémů upozorňovaly zprávy StB i analýzy aparátu KSČ. Proto Klubu angažovaných nestraníků nepomohly ani sympatie ministra vnitra Josefa Pavla ani silný nátlak veřejnosti a podpisová akce „Povolte KAN.“ Klub byl navíc už na začátku června 1968 označen ústy

Gustáva Husáka (tehdy místopředseda vlády) jako „antisocialistická síla“, což bez ohledu na vrcholící Pražské jaro stejně jako v minulosti nevěstilo nic dobrého. K legalizaci nemohly vést ani opakované schůzky členů přípravného výboru s reformními představiteli KSČ, Kriegelem a Mlynářem, kteří dobře věděli o ostrých protestech Sovětského svazu proti „různým klubům.“ Rozpačitě vyznívaly také schůzky s úředníky ministerstva vnitra, kteří upozorňovali na rozpor mezi navenek deklarovanou apolitičností klubu a stanovami KAN, nesoucí zřetelné atributy politické strany. Přesto byl poněkud překvapivě zástupce klubu Rudolf Battěk zvolen do nově vznikající České národní rady - českého parlamentu.

Členové přípravného výboru Klubu angažovaných nestraníků, názorově rozdělení a unavení dlouhodobým provizóriem, nedokázali ani později najít společnou řeč a vyřešit základní koncepční otázky své organizace. Zákonitě se tak dostavil pokles popularity, kterou klub získal v průběhu prvních měsíců Pražského jara. To se potvrdilo i v nevelkém ohlasu na Manifest KAN, který byl začátkem července 1968 publikován v několika novinách. Na vrcholu léta se pozornost veřejnosti stále více přesouvala od vnitropolitických problémů k zostřující se mezinárodní situaci a KAN se tak stále více ocital stranou zájmu.

Po sovětské invazi se Klub angažovaných nestraníků společně s dalšími nezávislými organizacemi, jako K 231 nebo sociální demokracie, stal nepřípustným produktem Pražského jara. V Moskevském protokolu z 26. srpna 1968 se českoslovenští představitelé zavázali k tomu, že všechna „antisocialistická“ sdružení budou okamžitě rozpuštěna. Proto hned 5. září 1968 ministerstvo vnitra oznámilo členům přípravného výboru, že klubu nebyly s definitivní platností schváleny stanovy a nazítří byl tento výnos publikován ve většině československých deníků. Půlroční činnost přípravného výboru i mnoha poboček tak byla administrativním zásahem ukončena.

K 231

JIŘÍ HOPPE

K 231, nebo také Klub 231, byl vedle KAN nejnámější a nejpoblárnější nezávislou občanskou iniciativou Pražského jara 1968. Založili jej bývalí nekomunističtí političtí vězni a název organizace byl symbolicky odvozen od čísla zákona na ochranu lidově demokratické republiky z října 1948.

Vznik K 231 byl logickým důsledkem nespravedlivě provedených rehabilitací, které se až do začátku roku 1968 týkaly hlavně komunistických obětí režimu. Nekomunističtí političtí vězni se od československého státu nedočkali ani politické, ani společenské, natož finanční satisfakce a i nadále se cítili být a také byli občany druhé kategorie, bez možnosti pracovat ve své profesi, či získat odpovědnější nebo lépe placené místo. Proto když se na přelomu února a března 1968 objevily v tisku pravdivé informace o „deformacích a nezákonnostech,“ jak reformní komunisté eufemisticky nazývali masovou represi svých politických protivníků, a když navíc Nejvyšší soud zrušil rozsudky nad Heliodorem Píkou, Karlem Kutlvašem a Miladou Horákovou, začalo několik bývalých politických vězňů přemýšlet o vlastní organizaci.

Původně iniciátoři klubu, k nimž patřili Jaroslav Brodský, Karel Nigrín, Václav Paleček, Otakar Rambousek, Zdeněk Mráz a Lubor Havel ad., uvažovali o vstupu do Československé strany socialistické. S postupující překotnou liberalizací režimu však změnili své plány. 26. března přijali projekt Jaroslava Brodského na svébytný nepolitický klub – K 231, který by reprezentoval všechny perzekucí postižené občany a hájil jejich požadavky. Hned 27. března se Jaroslav Brodský a Zdeněk Mráz vypravili do nejprve na ÚV KSČ a pak na ministerstvo vnitra, aby tam konzultovali své úmysly a aby se vyhnuli podezřívavosti ze strany státních orgánů. Ministerští úředníci se k jejich iniciativě nestavěli odmítavě, ba právě naopak, přijali ji se sympatiemi. Tentýž den ještě Mráz a Brodský stačili otevřít bankovní konto a navštívili také Československou televizi, kde jim bylo přislíbeno, že se o K 231 objeví zpráva v hlavní zpravodajské relaci, která bude obsahovat termín ustavující schůze i číslo konta.

Díky této zprávě a díky tomu, že se o ustavující schůzi K 231 zmínilo i Rudé právo a některé další deníky, se 31. března na pražském Žofíně podařilo uskutečnit opravdu reprezentativní setkání bývalých politických vězňů. Nejdůležitějším bodem schůze se stala volba členů ústředního přípravného výboru, který byl zvolen aklamací ve složení: Karel Nigrín – předseda, Václav Paleček – 1. místopředseda, Jan Šmíd – 2. místopředseda, Emil Vidra – 3. místopředseda a zástupce Slováků v předsednictvu a Jaroslav Brodský – generální tajemník. Zprávy o ustavující schůzi K 231 zveřejnila československá i zahraniční média, která přijala snahy politických vězňů s velkými sympatiemi.

Hned od počátku své činnosti se Ústřední přípravný výbor zaměřil na stanovení jednotné programové linie. 8. dubna rozeslal regionálním aktivistům hlavní programové zásady, které byly závazné pro každého, kdo by chtěl jménem K 231 vystoupit na veřejnosti. V době ustavování regionálních poboček tak byly stěžejní programové otázky vyřešeny a klub tak mohl vytvořit pevnou organizační strukturu, podobnou politické straně. Vzniklo osm komisí (programová, informační, právní, sociální, dokumentační, hospodářská, revizní a organizační), jejichž předsedové tvořili společně s výborem předsednictvo. Rychle se rozvíjela síť regionálních poboček. K 29. dubnu bylo založeno 25 organizací a o měsíc později jich bylo již 80. Zpočátku se činnosti K 231 účastnili také slovenští zástupci, později však spolupráce uvázla na mrtvém bodě a v Bratislavě byla založena Slovenská organizácia na ochranu ľudských práv, samostatná organizace slovenských politických vězňů. Podle střízlivých odhadů se do K 231 přihlásilo asi 30 000 členů.

Souběžně se stanovením programových zásad se členové K 231 začali věnovat realizaci programových cílů. Na základě petice, která požadovala urychlené provedení rehabilitací a kterou podepsalo několik desítek významných osobností, připravili „Návrh zásad zákonné úpravy soudních rehabilitací“ nebo také „Zákona o obecném smíru“. Tento návrh sice nebyl přijat jako celek, ale některé jeho prvky se promítly do nově připravovaného a později (25. června) schváleného zákona č. 82/1968 Sb. o soudních rehabilitacích z 25. června 1968. Drtivá většina bývalých politických vězňů pak mohla žádat obnovení svého případu. K tomuto účelu, ale i k zahájení trestního stíhání konkrétních viníků shromažďovala dokumentační komise sbírku písemných svědectví o největších

nespravedlnostech a křivdách, jichž se komunistický režim dopustil. Výsledky práce této komise využívaly dokonce i státní orgány, které vyšetřovaly nezákonnosti 50. let.

Je přirozené, že K 231 mohl úspěšně hájit zájmy svých členů jen v případě, že jeho činnost bude legalizována. Proto Ústřední přípravný výbor věnoval této otázce zvýšenou pozornost. 9. dubna proběhlo první informativní setkání mezi ministrem vnitra Josefem Pavlem a generálem Palečkem, kterého doprovázel Jaroslav Brodský. Ze strany ministerstva byl vysloven souhlas s přípravnými kroky k založení dobrovolné organizace, na jehož základě byly 19. dubna na ministerstvo doručeny stanovy společně s oficiální žádostí o povolení činnosti. Ke stanovám měli ministerští úředníci jen nepodstatné, formální výtky, a tak ministr Pavel 3. května informoval Alexandera Dubčeka, že jeho úřad hodlá k žádosti K 231 zaujmout kladné stanovisko. V tomto okamžiku se však vedení KSČ a státu zaleklo silné, pevné a akceschopné organizace, která během velmi krátké doby získala značný vliv na veřejnost. Výrazným argumentem proti založení K 231 byly také výtky Leonida Brežněva, který při Dubčkově moskevské návštěvě 4.-5. května protestoval proti „zakládání různých klubů“. Proto byla na konci května komunisty zorganizována velmi ostrá propagační kampaň proti K 231. O úvod se postaral sám Alexander Dubček, který na květnovém zasedání ÚV KSČ prohlásil, že v K 231 „působí i lidé právem odsouzení pro protistátní činnost.“ Kampaň pokračovala v Rudém právu útokem na předsedu dokumentační komise Otu Rambouska, který byl v souladu s Dubčkovým referátem (právem, ale s pejorativním příděchem) označen jako „agent americké zpravodajské služby“. V podobném duchu se nesly i další články v Rudém právu, ke kterému se připojila jen bratislavská Pravda. Ostatní československá periodika se ke kampani nepřidaly a naopak Práce, Student, Zemědělské noviny a Literární listy otiskovaly odpovědi aktivně se bránícího K 231. Kampaň tak nakonec posloužila k ještě větší popularitě Klubu. Za této situace se nedalo čekat kladné vyřízení žádosti o legalizaci. Přesto i nadále pokračovaly rozhovory mezi členy Ústředního přípravného výboru a vysokými státními funkcionáři, které se nyní přesunuly na půdu Národní fronty, protože, stejně jako všechny ostatní politické, společenské i zájmové uskupení v Československu, musel i K 231, jestliže se chtěl ucházet o státní souhlas, požádat o členství v této zastřešující organizaci. V průběhu června a července proběhlo několik schůzek mezi předsedou Ústředního výboru Národní fronty Františkem Kriegelem a Jaroslavem Brodským, ze kterých vyplynulo, že NF nemá námitek proti členství K 231. Konečné rozhodnutí bylo však neustále oddalováno a na K 231 byly kladeny stále nové a nové požadavky. Z úst kompetentních funkcionářů se stále častěji ozývaly odkazy na mimořádný sjezd KSČ, plánovaný na 9. září 1968, který prý měl vyřešit i otázku legalizace K 231.

Díky neustávající aktivitě Ústředního přípravného výboru se nakonec zprostředkující role ujala československá vláda, která, uvědomujíc si nemožnost mocenského zásahu, začala hledat vhodný modus vivendi. 25. července se uskutečnilo klíčové jednání mezi generálem Palečkem a Jaroslavem Brodským na jedné straně a Oldřichem Černíkem a Peterem Colotkou na straně druhé. Jako výsledek tohoto jednání a koneckonců v duchu Akčního programu KSČ i nově přijatého zákona č. 82/1968 Sb. o soudních rehabilitacích měly po státní linii vzniknout na ministerstvu práce a sociálních věcí, na krajích a okresech rehabilitační komise a poradny pod patronací Národní fronty a Svazu protifašistických bojovníků, do kterých by byli přibráni zástupci K 231. Vláda si od tohoto návrhu slibovala, že jeho uskutečněním by prosadila stažení žádosti K 231 o registraci. Každopádně Oldřich Černík předpokládal a na začátku srpna o tom mluvil i veřejně, že K 231 přestane existovat v dosavadní formě a stane se sociálně podpůrnou organizací.

Za této situace došlo k okupaci Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy. Součástí tajného Moskevského protokolu byla i klauzule, v níž se českoslovenští představitelé zavázali, že nepřipustí vznik tzv. antisocialistických organizací, jako byl právě K 231. Proto už 5. září poslalo ministerstvo vnitra přípravnému výboru rozhodnutí o neschválení stanov K 231 a nařídilo mu, aby zastavil veškerou činnost. K 19. září ústřední přípravný výbor přerušil veškeré své aktivity a ukončil tak půlroční boj za zájmy svých členů.

POKUS O OBNOVU SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE V ROCE 1968

JIŘÍ HOPPE

Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968 byl jednou z nejdůležitějších aktivit tehdejší občanské společnosti a také průběžným kamenem tzv. obrodného procesu. Vznik nového, v tomto případě staronového politického subjektu by totiž znamenal návrat k politické pluralitě, což ve svém důsledku mohlo ohrozit mocenský monopol komunistů.

První schůzka sociálních demokratů proběhla 14. března 1968 v Praze. Přítomní dlouze diskutovali o argumentech pro i proti obnově strany, přičemž je ovlivňovaly na jedné straně vlastní zkušenosti z komunistických lágrů a vězení, na druhé straně právě povolená svoboda slova a shromažďování. Hlavním protiargumentem byly přirozeně obavy z možné policejní a soudní represe a asi proto jednání skončilo bezvýsledně. Po několika dalších setkáních vykristalizovaly mezi diskutujícími dva názory: Jeden upřednostňoval založení sociálně demokratického klubu, asi na způsob K 231 nebo KAN, který by propagoval sociálně demokratické myšlenky, druhý se vyslovoval pro okamžité obnovení strany. Debaty o budoucí podobě organizace zabraly asi měsíc. 25. dubna 1968 se sešlo čtyřicet sociálních demokratů ze všech regionů Čech a Moravy. Zvolili devítičlenný výbor, kterému uložili vypracovat programové prohlášení a určit termín, kdy a v jaké formě se sociálně demokratické hnutí obnoví. Porada devítičlenného užšího výboru se konala 3.-4. května v Praze a jeho členové doporučili, aby bylo ihned založeno Masarykovo sdružení demokratického socialismu a aby byl zároveň ustaven pětičlenný přípravný výbor, který by řídil a koordinoval obnovu strany. Na schůzi 8. května byly návrhy užšího výboru schváleny a vzápětí byl zvolen přípravný výbor Československé strany sociálně demokratické ve složení: Zdeněk Bechyně (předseda), Josef Munzar, Josef Čoupek, Josef Veverka a Přemysl Janýr. Současně se ustavil i přípravný výbor Masarykova sdružení demokratického socialismu, který však záhy zanikl.

Aby sociální demokracie mohla legálně působit na celém území Československa, museli členové přípravného výboru oznámit státním orgánům své úmysly a požádat o oficiální povolení činnosti. Sociální demokraté vycházeli z faktu, že strana byla v červnu 1948 sloučena s KSČ na „komunistickém ideovém a organizačním základě“ proti vůli většiny jejího členstva a v rozporu s jejími stanovami. Domnívali se proto, že v rámci napravování křivd a „deformací“ socialismu, postačí, když oficiálním místům oznámí nárok na členství v Národní frontě a stranu obnoví. Svoji legitimitu odvozovali také od stěžejního dokumentu Pražského jara – Akčního programu KSČ, který deklaroval naplnění občanských práv a svobod, v tomto případě práva shromažďovacího a spolčovacího. Z těchto premis vycházel předseda přípravného výboru Zdeněk Bechyně, když 12. května 1968 navštívil předsedu Národního shromáždění Josefa Smrkovského. Oznámil mu, že sociální demokraté chtějí hned nazítří, tedy 13. května 1968, předstoupit před veřejnost s tím, že se jejich strana obnovuje. Smrkovský ale ani v nejmenším neprojevil ochotu na toto téma diskutovat. Vrátil se právě z Moskvy a bylo mu jasné, že nový politický subjekt v Československu by sovětským vládcům považovali za přímý projev „kontrarevoluce“, proti níž byli schopni podniknout i ty „nejdalekosáhlejší kroky“. Proto Smrkovský Bechyněho uprosil, aby s prohlášením posečkal, že teď není vhodná chvíle a že se později určitě dohodnou. S podobným výsledkem dopadla také následující jednání, která Bechyně vedl odděleně mezi 15. a 17. květnem jednak znovu se Smrkovským, jednak s dalšími členy předsednictva ÚV KSČ Kriegelem a Špačkem. Svou vytrvalostí Bechyně docílil alespoň toho, že 18. května při opětovném schůzce přinutil předsedu parlamentu konečně odkrýt karty. Smrkovský po delším uvažování prohlásil, že vedení KSČ nikdy nedovolí obnovu sociální demokracie a plynule pokračoval v rozhovoru tím, že nabídl bývalým sociálním demokratům významné a dobře honorované funkce v KSČ. Překvapený Bechyně Smrkovského rádooby velkorysou nabídku odmítl a vzápětí doručil předsedovi ÚV NF Františku Kriegelovi memorandum o vzniku sociální demokracie a její nárok na členství v Národní frontě. Na tato jednání navázala 23. května porada delegací KSČ (Smrkovský, Kriegel, Indra) a přípravného výboru sociální demokracie (Bechyně, Janýr, Čoupek, Munzar, Veverka). Komunisté opět odmítli udělit souhlas s obnovením sociální demokracie, naproti tomu však nabídli rehabilitaci sociálních demokratů a jejich účast v politickém životě, ale pouze v rámci KSČ. Sociální demokraté však dále trvali na svém.

Po faktickém ztroskotání rozhovorů mezi oběma delegacemi se přípravný výbor sociální demokracie na své schůzi 6. června 1968 rozhodl pro metodu „politické a organizační infiltrace“. Měly být vytvořeny krajské, okresní i místní přípravné výbory a o jejich vzniku měla být informována jak místní organizace Národní fronty, tak především regionální tisk. Tentýž večer se podle této metody utvořil městský přípravný výbor v Praze. Den nato vyšla o jeho vzniku zpráva ve Svobodném slově společně s krátkým ustavujícím prohlášením a kontaktní adresou.

Reakce vedení KSČ na změnu sociálně demokratické taktiky byla rychlá. Vrcholný orgán vládnoucí strany, jinak dosti nesourodý byl co se týče otázky sociální demokracie vzácně sjednocen na odmítavém stanovisku. 8. června vyšel v Rudém právu článek veřejně odsuzující pokusy o obnovu sociální demokracie a ve stejném duchu bylo koncipováno také prohlášení ÚV Národní fronty. Když se tiskový mluvčí přípravného výboru Přemysl Janýr rozhodl, že svolá na 10. června 1968 tiskovou konferenci za účasti zahraničních novinářů, pohrozil tajemník ÚV KSČ Alois Indra, že nechá přítomné rozehnat stovkou příslušníků Lidových milic. Toto nebezpečí odvrátil až předseda městského výboru KSČ Bohumil Šimon, který se osobní intervencí u Zdeňka Bechyně postaral o to, aby se konference nekonala. Ani hrozba otevřeného střetu s mocenskými orgány státu však neodradila sociální demokraty od dalších kroků směrem k obnově strany. 12. června byl přípravný výbor rozšířen kooptací o dalších pět členů (Jaroslav Kohout, Jaroslav Peřina, Josef Šiška, Petr Klášterský, Vladimír Schovánek) a zároveň byla schválena „Základní stanoviska Československé strany sociálně demokratické“, tedy jakýsi minimální politický program. Během následujícího dne navštívil Zdeněk Bechyně společně s Josefem Munzarem vedoucí představitelé Československé strany socialistické, Československé strany lidové a ÚRO a formálně jim oznámil nárok sociální demokracie na členství v Národní frontě.

Vyhrocení vzájemných vztahů mezi vládnoucí stranou a přípravným výborem až na pokraj násilného konfliktu přinutily vedení KSČ ke kompromisu. Pravděpodobně Alexander Dubček pověřil vedoucího tajemníka městského výboru KSČ v Praze Bohumila Šimona, aby zajistil stálý styk mezi oběma orgány. Tak vznikla společná komise, složená ze zástupců pražského městského výboru KSČ a přípravného výboru sociální demokracie, která se poprvé sešla 21. června. Obě strany se dohodly, že sociální demokracie jako celek se neobnoví před mimořádným XIV. sjezdem KSČ (tedy před 9. zářím 1968). V tisku neměly být do té doby zveřejňována prohlášení o pokusech obnovit stranu a rovněž pořádány veřejné stranické schůze. Navíc se sociální demokraté zavázali, že neučiní nic, co by ohrozilo „obrodné hnutí“ v KSČ a v Československu. Za to, že sociální demokraté utlumí svoji veřejnou činnost nabídli komunističtí zástupci ukončení demagogické kampaně ze strany komunistického tisku a po sjezdu dojednání dalšího postupu. Součástí komunistické taktiky byl také slavnostní večer u příležitosti 20. výročí sloučení KSČ a sociální demokracie. Zúčastnil se ho prezident Svoboda i Alexander Dubček, který ve svém projevu vyzval všechny bývalé sociální demokraty ke vstupu do KSČ a pak předal vysoká státní vyznamenání několika desítkám bývalých členů levicové frakce uvnitř sociální demokracie.

Na přelomu června a července 1968 již v Československu existovalo 150 (Přemysl Janýr) až 200 (Zdeněk Mlynář) místních organizací a podle odhadu komunistických orgánů se na jejich činnosti aktivně podílelo asi 2 000 sociálních demokratů. Přemysl Janýr ve své knize o sociální demokracii v roce 1968 dokonce tvrdí, že se začaly objevovat případy místních organizací KSČ, které chtěly jako celek přestoupit do sociální demokracie. Třicet předních osobností české kultury se ve veřejné výzvě v tisku vyslovilo pro obnovení strany. V Literárních listech i jinde probíhala diskuse o budoucí podobě politického systému a sociální demokracii se přisuzovala role významného protivníka KSČ s velkými šancemi na úspěch. Sociálně demokratická strana se stala reálnou politickou silou.

Pro vedení KSČ se aktivity sociálních demokratů stávaly čím dál větším problémem. 3. července 1968 se proto rozhodlo, že „napraví chyby minulosti“ a zajistí sociálním demokratům přiměřené místo ve společnosti, ale zároveň jim znemožní obnovení jejich strany. Mělo se tak stát pomocí připravovaného, v parlamentu ještě neschváleného ústavního zákona o Národní frontě, případně i uvažovaným mimořádným zákonným opatřením. Svým protestem u pracovníků aparátu ÚV KSČ se sociální demokraté zařadili mezi síly, které přijetí obou zákonných norem znemožnily

Sociální demokraté samozřejmě nežili ve vzduchoprázdnu a přirozeně se jich, tak jako každého československého občana, dotýkal ostrý politický nátlak spojenců z Varšavské smlouvy. Proto když na konci července dostoupila krize mezi Československem a Sovětským svazem svého vrcholu a připravovaly se rozhovory mezi delegacemi dvou komunistických stran v Čierné nad Tisou, rozhodli se sami sociální demokraté dále nekomplikovat napjaté mezinárodně politické vztahy a ve státním zájmu pozastavit svoji obnovovací činnost. 26. července rozeslal přípravný výbor regionálním organizacím dopis, v němž všechny sociální demokraty vyzval k zastavení jakékoliv veřejné aktivity. Dopis přípravného výboru sociální demokracie s podobným obsahem obdržel i Alexander Dubček, který jím měl v Čierné dokázat L. Brežněvovi, že „KSČ situaci ve státě pevně ovládá“. Po Čierné sociální demokraté pořádali jen neveřejné schůze a čekali na vyjasnění situace.

21. srpna 1968 bylo Československo okupováno vojsky pěti států Varšavské smlouvy. Hned na druhý den se sešel neúplný přípravný výbor sociálních demokratů a usnesl se, že zastaví veškerou činnost a zlikviduje všechny písemný materiál, který by mohl ohrozit osobní bezpečnost členů strany. Téměř okamžitě po invazi začala v tisku nechutná pomlouvačná kampaň, proti které se sociální demokraté už nemohli nijak bránit. Začal ji článek v moskevské Pravdě, která psala o kontrarevolučních sociálních demokratech, pracujících v jakémsi ústředí odboje. Podobně se k aktivitám sociálních demokratů vyjádřil na sjezdu slovenských komunistů na konci srpna i Gustáv Husák. Přípravný výbor sociální demokracie se naposledy sešel 2. září 1968, aby schválil protestní dopis proti projevu Gustáva Husáka. Tento dopis definitivně uzavřel půlroční snahy sociálních demokratů o obnovu strany.

KOORDINAČNÍ VÝBOR TVŮRČÍCH SVAZŮ

JIŘÍ HOPPE

Prvotní impuls založit Koordinační výbor tvůrčích svazů – tedy výbor složený ze zástupců československých svazů architektů, divadelních umělců, filmových a televizních umělců, skladatelů, spisovatelů, výtvarných umělců a také novinářů – vzešel z neformální schůzky v bytě Adolfa Hoffmeistera někdy v předjaří roku 1967, kde představitelé všech tvůrčích svazů projednávali otázku autorských práv a zdaňování umělecké činnosti. Spisovatel Jan Procházka tehdy navrhl, že by se z tohoto soukromého shromáždění mohl stát výkonný orgán, jenž by byl svoláván k řešení otázek, které zajímají všechny umělecké svazy. I když se delegovaní zástupci svazů občas scházeli i nadále, první společnou akcí bylo až prohlášení k dvacátému výročí únorových událostí roku 1948. Jím se umělecká fronta přihlásila k „humanitním cílům socialistické společnosti“. V zápětí následovaly další společné akce, především Otevřený dopis Ústřednímu výboru KSČ z 28. března 1968, publikovaný v Literárních listech. Více než stovka umělců různého politického přesvědčení v něm vyslovila naději, že současný „demokratizační proces“ vyústí ve stálou demokracii.

K faktické integraci různých uměleckých organizací došlo nejdříve v Brně, kde 5. dubna zástupci brněnských tvůrčích svazů ustavili společný koordinační výbor. (Jeho předsedou se stal V. Zykmond, tajemníkem I. Zhoř.) Zároveň vydali prohlášení v němž požadovali vytvořit systém záruk pro základní demokratické svobody, zvláště svobodu tisku.

V Praze se koordinační výbor ustavil o měsíc později, 6. května. Byly v něm zastoupeny všechny umělecké svazy a navíc i právě vznikající Svaz vědeckých pracovníků. Představoval střešovou organizaci, která reprezentovala celou kulturní a uměleckou frontu. Prim v koordinačním výboru hráli zástupci svazu filmových a televizních umělců, Ladislav Helge a Ludvík Pacovský, kteří se stali předsedou a tajemníkem výboru. Hlavní cíl své činnosti viděl výbor především v jednotném postupu všech svazů vůči státním institucím. Národní fronta se – podle plánů výboru a s jeho přispěním – měla proměnit ve skutečnou politickou sílu a jejím prostřednictvím se tvůrčí svazy měly podílet na moci. Na úvodní schůzce se také hovořilo o ambiciózním projektu nového celostátního deníku s názvem Lidové noviny, jež měla řídit správní rada složená ze zástupců tvůrčích svazů. (Po brněnském a pražském vzoru vznikly koordinační výbory i v Ostravě, Bratislavě, Košicích a později i v menších městech.)

Od svého vzniku do srpnové invaze se koordinační výbor sešel asi desetkrát a svými stanovisky, protesty, rezolucemi a ultimaty se snažil ovlivňovat politické klima v zemi. Vystupoval zejména na obranu médií, která čelila kritice z nejvyšších politických míst. 15. května 1968 poslali zástupci koordinačního výboru dopis Alexanderu Dubčekovi, ve kterém vyslovili podiv nad postoji vedení KSČ vůči tisku, rozhlasu a televizi. Podobný postoj zaujal koordinační výbor i ve Stanovisku k hromadným sdělovacím prostředkům ze 7. června. Jednoznačné bylo i prohlášení k manifestu Dva tisíce slov. Zástupci tvůrčích svazů dali velice zřetelně najevo, že stojí za jeho iniciátory a signatáři. Odsoudili hysterickou reakci proti němu a vyjádřili nesouhlas s negativním postojem vedení KSČ. Dalšími významnými iniciativami výboru byly: usnesení o pravidelných schůzkách se zástupci tzv. „nezávislé kultury“ (11. června), dopis prezidentu republiky, v němž umělci tlumočili požadavek veřejnosti na postavení pomníku T. G. Masarykovi a stanovisko hodnotící politickou situaci ve státě (12. července). Týž den koordinační výbor rozhodl, že na ústředním výboru Národní fronty vznesou protest proti tomu, že nebyl přizván k jednání o vzniku České národní rady a zákona o Národní frontě.

Během srpnového týdne zasedal výbor takřka nepřetržitě. Okamžitě vydal ostře odmítavé stanovisko k okupaci Československa. Pravidelně pořádal tiskové besedy za účasti novinářů a politiků, jednal s představiteli Národního shromáždění a vlády. Koordinační výbor se pokusil zabránit hromadnému exodu tvůrčí inteligence tím, že v Prohlášení vědců, novinářů a umělců z 31. srpna apeloval na jejich vlastenecké citění a varoval před okamžitým pocitem beznaděje. Do Vídně byli dvakrát za sebou vysláni delegáti výboru (Josef Balvín, Ludvík Pacovský, Jiří Lederer), aby se pokusili přemluvit tamní posrpnovou emigrační komunitu k návratu domů. (Šlo hlavně o Jana

Wericha.) Aktivity výboru se obrátily také k zemím, které se podílely na invazi. V dopisech vědeckým a kulturním organizacím protestoval proti vojenskému zásahu a vyzýval uměleckou frontu v té které zemi, aby pomohla vysvětlit „tragický omyl“, ke kterému v Československu došlo. 18. října poslal do Sovětského svazu otevřený dopis, v němž protestoval proti soudním procesům se skupinou sedmi sovětských intelektuálů, kteří 25. srpna na Rudém náměstí v Moskvě demonstrovali proti invazi do Československa.

Koordinační výbor se díky své aktivitě stal vlivnou nátlakovou organizací, s níž se muselo počítat. Již 1. září 1968 se proto uskutečnilo setkání mezi prezidentem Svobodou, předsedou vlády Černíkem, ministrem kultury Galuškou a padesátičlennou delegací koordinačního výboru. Svoboda a Černík přesvědčovali (sebe i přítomné) o nutnosti „normalizace“ jako základního předpokladu pro odchod okupačních vojsk a následného uskutečnění hlavních cílů Pražského jara. Informovali také o mimořádných a „dočasných“ omezeních dotýkajících se médií. Současně ujišťovali, že by se nemělo jednat o „tupou cenzuru předlednového typu“. Mluvčí delegace přislíbili politikům svoji podporu, zároveň však vyslovili obavu, aby nedošlo ke „vměšování cizích orgánů do našich vnitřních záležitostí“. Setkání s předsedou vlády Černíkem se pak opakovalo celý zbytek roku a také na jaře 1969. Zástupci koordinačního výboru se začátkem září sešli rovněž s Evženem Erbanem, poinvačním předsedou ÚV NF. Dohodli se s ním, že výbor bude mít svého zástupce v předsednictvu a každý svaz jednoho reprezentanta v ústředním výboru Národní fronty.

Už během září se ukázalo, že politická reprezentace státu se plněním závazků z tzv. Moskevského protokolu odchyloje od původního, relativně liberálního postoje k aktivitám občanské společnosti. Nejvýznamnější výdobytky „obrodného procesu“, totiž tisková svoboda a svoboda shromažďování, byly postupně oklešťovány. Proto se od podzimu 1968 do jara 1969 zapojily všechny tvůrčí svazy i koordinační výbor do boje za občanská práva a svobody.

Koordinační výbor se scházel pravidelně, nejméně dvakrát týdně. Lepší informovanost měl od září 1968 zajistit Bulletin Koordinačního výboru tvůrčích svazů (vyšlo 5 čísel), v němž vycházely informace o aktivitách uměleckých organizací i jednotlivců. Jejich množství bylo takřka nepřehledné a společenský dosah mimořádný. Asi největší ohlas si získal aktiv českých spisovatelů, který se sešel v Praze 31. října. V prohlášení se spisovatelé obraceli hlavně na vrcholné československé politiky „v důvěře, že překonají vlastní únavu, skepsi a úzkost, jimž jsou jako lidské bytosti vystaveny, že se ubrání hrozící izolaci, že se opřou o naši jednotu a nedopustí, aby se z roku velkých nadějí stal rok trvalé hanby“. Nepominutelnou součástí prohlášení byla také Dohoda o solidaritě, jejímž účelem byla kolektivní obrana každého umělce, vědce nebo novináře před politicky motivovanou perzekucí.

Na výsledky listopadového zasedání ÚV KSČ považované za další výrazný krok zpět reagoval koordinační výbor 22. listopadu na společné schůzi ústředních výborů všech tvůrčích svazů, Odborového svazu umění a kultury a zástupců Československé akademie věd. Jednání symbolicky zahájil Jaroslav Seifert, projev přednesl předseda koordinačního výboru Ladislav Helge a v následné diskusi vystoupilo 27 řečníků. V sále zazněly většinou velmi radikální projevy (nejzdařilejší příspěvky přednesli Helge, Bohumil Hrabal a zvláště Jiří Lederer), které signalizovaly, že umělci, vědci a novináři již nadále nebudou „opatrnicky vyčkávat“ a že vyžadují záruky „plné svobody umění a vědy“. Toho se komunistické vedení zaleklo a nabídlo tvůrčím svazům přímé rozhovory. Svazové jednání bylo přerušeno a na předsednictvu vlády se 25. listopadu setkala asi pětadvacetičlenná deputace s Dubčekem, Černíkem, Erbanem a novým tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným. Vedoucí představitelé komunistické strany a státu slíbili, že budou odstraněny všechny represivní kroky proti tisku, rozhlasu a televizi. Jednání tvůrčích svazů pak pokračovalo. Jeho výsledkem bylo přijetí Stanoviska českých a slovenských vědců, umělců a novinářů k současné situaci, které bylo silným morálním apelem na politickou reprezentaci, avšak bez případných sankcí či návodů na přímou protestní akci. Zřejmě se zde projevila nepsaná dohoda o spolupráci, kterou v dobré víře uzavřeli Černík a hlavní představitelé koordinačního výboru. Obě strany ji dodržovaly nejméně do února 1969. I nadále však výbor vydával svá prohlášení k jednotlivým událostem doby, jako například otevřený dopis Vasilu Bilákovu v souvislosti s jeho

interview v deníku KS USA Daily World anebo prohlášení na obranu Josefa Smrkovského coby předsedy Národního shromáždění; oba dokumenty vyšly v denním tisku.

V dalším období se koordinační výbor soustředil na spolupráci s dalšími akceschopnými složkami občanské společnosti, především se zaměstnaneckými odborovými centrály a se studentskými organizacemi. Ke společné protiofenzívě však nedošlo. Záhy se totiž ukázalo, že česká občanská společnost je zatím příliš křehká, zájmy jednotlivých uskupení příliš rozdílné a protivníky – v tomto případě mocenský aparát – příliš silný na to, aby se jednotlivé organizace dokázaly sjednotit na jedné organizační platformě. K dalšímu vzepětí činnosti koordinačního výboru došlo v souvislosti se sebeupálením Jana Palacha. K otevřenému protestnímu vystoupení ale koordinační výbor zatím nepřistoupil, protože stále důvěřoval stávajícímu politickému vedení.

Výrazný obrat v postojích Koordinačního výboru nastal až s příchodem Gustáva Husáka do čela KSČ (17. dubna 1969). Převážná část umělců v čele s koordinačním výborem zprvu nechtěla nové komunistické garnituře komplikovat vstup na politické kolbiště a zdržovala se komentáře. Husákově vedení však nikoho nenechalo na pochybách, jakým směrem se bude ubírat politický vývoj v zemi. Zvláště v Rudém právu a v Tribuně se začaly množit útoky proti nejagilnějším novinářům, umělcům a vědcům. Koordinační výbor byl nařčen z budování „protistranické platformy“, v níž se soustřeďují „pravičácké síly“. Vyčkávat dále už nemělo smysl, a tak se koordinační výbor rozhodl k (poslední) protiofenzívě. Na 22. května 1969 svolal zasedání ústředních výborů tvůrčích svazů a už předem bylo jasné, že z jednacího sálu se ozve ostrý protest proti současnému „normalizačnímu“ kurzu. Proto se Husákově vedení snažilo umělce zastrašit. Prozatím bez úspěchu.

Nejpodstatnější část společného zasedání byla věnována koncipování a závěrečné redakci Provolání českých umělců, vědců, publicistů a kulturních pracovníků. Objevily se v něm všechny výhrady vůči obnovující se totalitní moci. Konstatovalo se zde, že v Československu „jsou nyní ohrožena všechna lidská práva a všechny občanské svobody“ a že za této situace není žádná záruka pro důstojnost a jistotu života dalších generací. Dále se v svolání pravilo, že se „znovu a beze studu vynořují lidé, kteří v uplynulých obdobích neprokázali věrnost, ale ochotu k přizpůsobení, neprokázali schopnosti, nýbrž nedostatečnou odbornost, nesloužili pravdě nýbrž mocným lidem“. Provolání končilo slibem: „Česká kulturní obec je věrna a zůstane věrna svým myšlenkám a všemu tomu, k čemu dospěla v pravdě a v poznání, svému jazyku, svým národním tradicím, svému lidu. A protože chce jako dosud tvořit, bude hájit své poslání a rozvíjet kulturní hodnoty podle svého svědomí, navzdory nepřízni doby. To prohlašujeme veřejně a důrazně.“ Provolání tvoří symbolickou tečku za existencí koordinačního výboru tvůrčích svazů. Předsednictva ústředních výborů svazů se sice 3. června ještě jednou sešla na společném zasedání, ale jenom proto, aby prohlásila, že nové vedení komunistické strany administrativním zásahem znemožnilo koordinačnímu výboru plnit ty funkce, pro něž byl ustaven, a proto jeho činnost pozastavují.

DVA TISÍCE SLOV

JIŘÍ HOPPE

Manifest Dva tisíce slov představuje společně s Akčním programem KSČ nejvýraznější dokument Pražského jara 1968. Vznikl mezi vědeckými pracovníky Československé akademie věd jako výraz obav a pochybností o momentálním směřování tzv. obrodného procesu. Nechtěně stál u jeho zrodu František Kriegel (předseda ÚV NF a člen předsednictva ÚV KSČ), který začátkem června 1968 zatelefonoval Janu Brodovi (řediteli Ústavu pro choroby oběhu krevního v Praze) a ptal se jej, proč čeští vědci doposud nepřišli s vlastním prohlášením k obrodnému procesu. Brod se okamžitě spojil s Otto Wichterlem (ředitelem Ústavu makromolekulární chemie ČSAV v Praze) a Otakarem Poupou (vedoucím třetího oddělení Fyziologického ústavu ČSAV v Praze) a pravděpodobně i Miroslavem Holubem (vědecký pracovník Mikrobiologického ústavu ČSAV v Praze) a společně vytvořili koncept budoucího manifestu. Oproti Kriegelovu očekávání se však v něm odchýlili od donekonečna omílané podpory proreformních komunistických vůdců a naopak přistoupili k nemilosrdné kritice poválečného československého vývoje a režimu jako celku. Zároveň si uvědomili, že není v jejich silách vtisknout textu výraznou slovesnou podobu. Proto se 6. června setkali se spisovatelem a novinářem Ludvíkem Vaculíkem, kterého požádali, aby jim na základě bodové synopse napsal souvislý a literárně vytříbený text. Vaculík jim sepsání manifestu bez váhání přislíbil s tím, že text bude pravdivý a krátký, „nanejvýš dva tisíce slov“. Hotový text přinesl již 11. června a čtveřice vědců začala neprodleně organizovat podpisovou akci. Během čtrnácti dnů manifest podepsalo více než sedmdesát významných osobností vědeckého, společenského a kulturního života všech věkových kategorií a různého politického přesvědčení, například Jan Werich, Jaroslav Seifert, Jiří Šlitr, Jiří Suchý, Věra Čáslavská, manželé Zátopkovi, Otomar Krejča, Rudolf Hrušínský, Jiří Menzel, Karel Krautgartner, Yvonne Přenosilová atd. (Po publikaci textu se připojovaly tisíce a tisíce dalších československých občanů a jejich jména na pokračování vycházela v tisku.)

Samotný text zdánlivě nepřinášel nic nového. Některá média informovala veřejnost v mnoha případech vůči režimu daleko kritičtěji a nesmlouvavěji. Celospolečenský ohlas na Dva tisíce slov vznikl hlavně proto, že se Vaculíkovi podařilo mimořádně působivě zformulovat to, co si o poválečném československém vývoji lidé mysleli. Navíc text měl ráz výzvy, manifestu, který podepsaly mnohé respektované osobnosti, přičemž nabádaly ostatní, aby je následovaly.

Manifest je možno rozčlenit na tři části, z nichž každá obsahuje jedno nosné téma. V úvodní části Vaculík popsal proměnu poválečných nadějí v rozčarování, nespokojenost a posléze rezignaci většiny občanstva, přičemž poslední dvě dekády charakterizoval jako „špatné časy“, které ohrozily duševní zdraví a charakter národa. Program socialismu, s nímž po revoluci 1945 sympatizovala značná část veřejnosti, se díky komunistické straně dostal do nesprávných rukou. Z komunistické strany se stala mocenská organizace, která přitahovala „vládychtivé sobce, vypočítavé zbabělce a lidi se špatným svědomím“. Poměry v komunistické straně se promítly i do poměrů v celém státě, což vedlo k všeobecnému společenskému úpadku. Viníka Vaculík viděl ve všech občanech, ale větší díl odpovědnosti přisoudil komunistům, zvláště těm, kteří v rukou drželi rozhodující mocenské nástroje. (Toto hodnocení do textu prosadil Otto Wichterle.)

V druhé části se zamýšlel nad současným stavem obrodného procesu. Obrodný proces podle Vaculíka v zásadě nepřinášel nic nového; mnohé myšlenky, s nimiž přicházel byly „starší než omyly našeho socialismu a jiné vznikaly pod povrchem viditelného dění“. Nyní tyto myšlenky nevtěží „silou pravdy“, nýbrž protože nejprve „musely do plné formy dozrát všechny vadné prvky skryté v základech a ideologii tohoto systému“ a nakonec „pravda tedy nevtěží, pravda prostě zbývá, když se všecko ostatní prošustruje“. Zdůraznil, že obrodný proces začal v komunistické straně, jejíž členové mohli na rozdíl od ostatních občanů žít určitým politickým životem, a proto ani nemohl vzniknout jinde. Vyjádřil jednoznačnou, i když kritickou podporu reformnímu křídlu uvnitř komunistické strany, které jediné mělo relevantní politický program. Zároveň varoval před těmi komunisty, kteří se z předchozího vývoje nepoučili, brání se před změnami a mají dosud ve svých rukou významné mocenské prostředky. Přisuzoval mimořádnou důležitost národnímu hospodářství, ve kterém viděl zdroj společenských změn.

Relativně nejproblematičtější byla třetí část, ve které se Vaculík obracel ke spoluobčanům s výzvou k větší aktivitě, k vlastní iniciativě a rozhodnutím. Byla jakýmsi amatérským návodem k politické akci, což s ohledem na mezinárodní situaci vyvolalo i u radikálních reformních komunistů nejen obavu z reakce Moskvy, ale také obavu z další radikalizace požadavků i činů občanské společnosti a z dalekosáhlého překročení hlavních zásad obrodného procesu. Vaculík například navrhoval, aby „k otázkám, které nikdo nechce znát“ občané zakládali vlastní výbory a komise. Nebo přemýšlel o způsobech, jak přinutit k odchodu dlouholeté představitelce moci (i když jen na místní úrovni), kteří zneužili své postavení nebo jednali nečestně a krutě („veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační pracovní brigády, sbírka na dary pro ně do důchodu, stávka, bojkot jejich dveří“). Rozpaky hlavně na Slovensku vzbudila jeho zmínka o federalizaci, jako o opatření, které nemusí automaticky vyřešit nerovnoprávné postavení Slováků a tamní přehmaty režimu, což svědčilo o rozdílné úrovni vnímání obrodného procesu na české a na slovenské straně. V samotném závěru se dotkl oficiálními místy tabuizovaného a utajovaného aspektu obrodného procesu, a sice přímého politického a latentního vojenského nátlaku spojenců z Varšavského paktu, především Sovětského svazu: „Tváří v tvář všem přesílám můžeme jedinečně trvat slušně na svém a nezačínat si. Svě vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát, a své spojence můžeme ujistit, že spojenecké, přátelské a obchodní smlouvy dodržíme.“ Takové prohlášení, zcela legitimní ve svobodomyšlném ovzduší tehdejší společnosti, se však zcela míjelo s proklamacemi vedoucích politiků Pražského jara o pevném politickém i vojenském spojení s ostatními socialistickými zeměmi a také proto vyvolalo Dva tisíce slov obrovskou vlnu souhlasu i nevole doma i v zahraničí.

Manifest Dva tisíce slov vyšel 27. června 1968 současně v Literárních novinách, v Mladé frontě, v Práci a Zemědělských novinách (29. června jej otiskla také ostravská Nová svoboda). Vyšel v předvečer okresních konferencí KSČ, které měly zvolit delegáty na mimořádný sjezd strany (plánován na 9. září) a v době, kdy Národní shromáždění projednávalo zákon o rehabilitaci a novelu tiskového zákona. Publikování manifestu právě v tomto okamžiku a takovým způsobem bylo uvnitř komunistického aparátu chápáno jako útok na oficiální linii komunistické strany danou Akčním programem KSČ, jako jeho určitý radikálnější „protiprogram“. V řadách reformních vůdců vyvolal zděšení a prudce odmítavou reakci (zvláště Smrkovského a Kriegela), konzervativci jej, v zjevně souhlasu s Moskvou, rovnou označili jako otevřené vystoupení „kontrarevolučních sil“. Už 27. dopoledne generál a poslanec Kodaj, představitel promoskevského směru, ohledně manifestu v parlamentu velice ostře interpeloval vládu, přičemž prohlásil, že jde o výzvu ke kontrarevoluci. Později, ve třináct hodin, se kvůli manifestu sešli na mimořádné schůzi členové a kandidáti předsednictva ÚV KSČ. Během odpoledne předsednictvu telefonoval Brežněv, který Dva tisíce slov označil jako „nástup sil, které navodí kontrarevoluční situaci“ a navrhoval Dubčekovi, aby zavelel k okamžitému útoku proti „kontrarevolučním silám“ a aby se přitom opřel o „zdravé síly ve straně a dělnické třídě a ozbrojené oddíly Lidových milicí“. Kolem osmnácté hodiny byla schůze předsednictva přerušena, protože se konalo dlouho plánované slavnostní shromáždění k 20. výročí sloučení sociální demokracie s KSČ. Toho využil Alois Indra (člen sekretariátu ÚV KSČ) a ještě večer rozeslal dálnopisem přes okresní oddělení Veřejné bezpečnosti sdělení regionálním stranickým sekretariátům, že předsednictvo ÚV KSČ považuje Dva tisíce slov za kontrarevoluční platformu, a vyzval je, aby „v případě konkrétních zjevů anarchie neváhaly využít existujících zákonných možností“. Hlavně kvůli Kodajově nenávislé interpelaci se ještě týž den večer do televize dostavili iniciátoři manifestu, aby zklidnili celkovou atmosféru ve společnosti a vysvětlili pohnutky, které je vedly k uveřejnění Dvou tisíc slov (do televize je doprovodil František Kriegel). Poté pokračovalo zasedání předsednictva ÚV KSČ, které se protáhlo až do ranních hodin následujícího dne. Po vysilující a bouřlivé debatě plné silných slov dospělo k odmítavému stanovisku k manifestu (sepsali jej tajemníci Zdeněk Mlynář a Čestmír Císař), i když podstatně mírnějšímu, než bylo stanovisko Indrovo, přičemž připouštělo „subjektivně dobré úmysly“ autorů a signatářů. Podobný postoj v následujících dnech zaujala i československá vláda. Ostřeji reagoval ústřední výbor slovenských komunistů, který obvinil iniciátory manifestu z „pobuřování“.

Hodnocení manifestu oficiálními orgány však bylo v rozporu s hodnocením veřejnosti. Jenom do redakce Mladé fronty totiž přišlo v následujících dnech na dvacet tisíc rezolucí podporujících manifest. V Literárních listech i v jiných tiskovinách pak na pokračování vycházely dlouhé seznamy signatářů Dvou tisíc slov. Mimořádné konference okresních a krajských organizací komunistické strany (28.-30. června) navíc ukázaly, že většina řadových komunistů (hlavně v českých zemích) jednoznačně souhlasí s obsahem manifestu a naopak odsuzuje svévolnou iniciativu Aloise Indry. Rozvášněnou náladu, která se okolo manifestu Dva tisíce slov vytvořila, poněkud zmírnil televizní projev Alexandra Dubčeka, který s jednodenním zpožděním, 28. června, svým typicky bezelstným způsobem vyzval „všechny poctivé občany ke společnému dílu“. Vnitropolitická situace se tím uklidnila, přičemž nebyl založen ani jediný občanský výbor nebo komise. (Příznivě zapůsobil zejména fakt, že v projevu nebyla ani zmínka o manifestu – projev byl totiž natočen 27. června dopoledne, kdy Dubček o manifestu ještě nevěděl.)

Manifest Dva tisíce slov a s ním spojená aktivizace občanů byly pro Moskvu jen dalším důkazem toho, že Dubčekovo vedení ignoruje její instrukce a hlavně není schopno použít rozhodující mocenské mechanismy. Když Dubček na radu Brežněva nesáhl k represí a k rozhodným akcím proti občanské společnosti, stávaly se sovětské reakce stále ostřejší a kritičtější. Už 3. července odsouhlasilo politbyro ÚV KSSS dopis předsednictvu ÚV KSČ, který obsahoval skrytou hrozbu, že sovětská strana nebude nečinně přihlížet k tomu, jak „protisocialistické síly vedou věci ve státě ke kontrarevolučnímu puči“. Odtud pak vedla cesta k separátní schůzce pěti komunistických stran ve Varšavě, po které došlo k otevřené roztržce mezi Československem a ostatními státy bloku a posléze i k invazi.

DĚLNICKÉ VÝBORY NA OBRANU SVOBODY TISKU (1968)

JIŘÍ HOPPE

V průběhu Pražského jara 1968 získala československá média takřka ze dne na den klíčový význam pro veškeré politické, společenské i kulturní dění. Objevovala a otvírala stále nové a nové pohledy jednak na nedávnou minulost, jednak na současnost, „proreformně“ ovlivňovala veřejné mínění, ale hlavně plnila úlohu nejvýznamnější alternativní politické síly.

Ke zrušení cenzury a k následné prudké informační explozi došlo na přelomu února a března 1968. K 29. únoru zastavila svoji činnost Ústřední publikační správa, jak byl eufemisticky nazýván cenzurní úřad, a tento stav potvrdilo usnesení předsednictva ÚV KSČ ze 4. března, které navíc pověřilo ministerstvo kultury a informací, aby shromáždilo všechny relevantní připomínky k tiskovému zákonu a současně předložilo své návrhy k jeho novelizaci. Legislativní proces však trval příliš dlouho a vůbec nebylo jisté, zda bude stávající relativní tisková svoboda udržena, či zda dojde k jejímu okleštění. Velmi pádné důvody pro tyto obavy existovaly. Proti přílišné volnosti československých médií vystupovali někteří komunističtí funkcionáři a také spojenci z Varšavské smlouvy, kteří se nechávali slyšet, že taková míra tiskové svobody je nepřipustná. Proto když v dubnu 1968 na krajské konferenci KSČ v Ostravě promluvil jeden z nejvyšších a zároveň nejneoblíbenějších komunistických funkcionářů Alois Indra o „zneužívání svobody projevu“, rozhodli se dělníci v Moravských chemických závodech založit první Dělnický výbor na obranu svobody tisku. Vznikl spontánně 23. dubna 1968 „z pocitu, že svoboda slova není záležitostí jen novinářů, ale každého občana. A že je tou základní svobodou, na níž jsou ostatní občanské svobody závislé.“ Podle jeho vzoru se v průběhu května a června 1968 ustavilo dalších 59 dělnických výborů, které aktivně, většinou rezolucemi, peticemi a prohlášeními, oslovovaly státní orgány s požadavkem na zákonem garantovanou svobodu slova a zrušení cenzury.

Aktivity Dělnických výborů nezůstaly nepovšimnuty Literárními listy, v nichž 23. května 1968 vyšel článek o prvních dvou Dělnických výborech, ustavených na severní Moravě. Vzbudil pozornost u jednoho z nejznámějších československých novinářů, Jiřího Lederera, který se takřka okamžitě stal sympatizantem hnutí. Lederer hned do následujícího čísla „Literárek“ přispěl článkem o nebezpečích pro tiskovou svobodu a navrhoval, aby se vytvořil celostátní výbor na obranu svobody tisku. Během čtrnácti dnů se ozvaly další, právě vznikající výbory, které požadovaly více informací. Jiří Lederer vzápětí oznámil, že na přechodnou dobu přijímá funkci jakéhosi dokumentačního střediska a zároveň vyzval ostatní výbory, aby mu podaly zprávu o své činnosti. Administrativní práce se však záhy neúměrně rozrostla a přesáhla možnosti jednotlivce. Proto se předsednictvo Svazu českých novinářů rozhodlo vytvořit sekci pro styk s Dělnickými výbory. Tím byly vytvořeny alespoň provizorní základy pro budování pevnější organizační struktury.

K další aktivizaci Dělnických výborů na obranu svobody tisku došlo v souvislosti s manifestem Dva tisíce slov, který vyšel 27. června 1968 současně ve čtyřech novinách. Text manifestu totiž obsahoval i výzvu, aby byly ustavovány výbory na obranu svobody slova. Zástupci Dělnických výborů pochopili tuto zmínku jako výraz sympatií s jejich úsilím a zahrnuli státní i komunistické orgány stovkami rezolucí, v nichž vyjadřovali nadšený souhlas s obsahem manifestu. Podobně Dělnické výbory reagovaly i na „varšavský dopis“, jednání v Čierné nad Tisou a v Bratislavě. Ale žádný impuls už nebyl silnější než jednání o kodifikaci tiskového zákona a manifest Dva tisíce slov.

Začátkem července 1968 se v činnosti Dělnických výborů ve zjevné souvislosti s Ledererovou nabídkou začaly prosazovat integrační prvky. Ve Frýdku-Místku se 5. července 1968 sešlo 108 delegátů z 27 závodů Severomoravského kraje. Byla zvolena 27 členná Krajská rada Dělnických výborů, která měla koordinovat hnutí v rámci severní Moravy a iniciovat setkání zástupců Dělnických výborů ze všech krajů. Počátkem srpna vypracoval předseda severomoravské rady Zdeněk Mička návrh programového prohlášení, jenž se netýkal jen svobody tisku, ale směřoval k uskutečnění zásad Deklarace lidských práv OSN z roku 1948.

Přes první pokusy o integraci převládala v hnutí i nadále značná roztříštěnost. Jednotlivé výbory se o své vůli angažovaly pouze písemnými rezolucemi či podpisovými akcemi za ten který požadavek jak celostátního, tak regionálního rázu. V cestě za silnější pozicí na společenském žebříčku stála

Dělnickým výborům především značná neformálnost hnutí a z ní vyplývající volná organizační struktura, která dospěla nejdále na severní Moravě ustavením Severomoravské krajské rady. Ani tam však nestála na pevných základech – podniková rada Dělnických výborů Vítkovických železáren, tedy největší továrny v kraji, se osamostatnila a pokoušela se o prosazení svých myšlenek a zájmů v redakční radě podnikového časopisu.

Srpnová intervence úplně zastavila náznaky integračního procesu. Aktivita hnutí se nejprve soustředila na protiokupační protesty, později dominovaly reakce na zastavení časopisu Reportér (8. 11.), listopadové zasedání ÚV KSČ, studentskou stávku, Biřakovo interview pro Daily World (17. 12.) a kampaň za kandidaturu Josefa Smrkovského na funkci předsedy Federálního shromáždění. Koncem roku 1968 se Dělnické výbory odmlčely nadobro.

FEDERACE LOKOMOTIVNÍCH ČET

JIŘÍ HOPPE

Federace lokomotivních čet byla jedinou nezávislou odborovou organizací v období let 1946-1989. Vytvořili ji v roce 1968 strojívníci a další zaměstnanci lokomotivních dep, kteří odmítali způsob, jakým Revoluční odborové hnutí (ROH) hájí jejich zájmy. Na rozdíl od ostatních občanských iniciativ Pražského jara, jako například KAN, K 231 nebo sociální demokracie, vyvíjela Federace svou činnost nejen v Čechách a na Moravě, ale také na Slovensku.

Federace lokomotivních čet vznikla na ustavujícím sjezdu 29. dubna 1968. Sjezdu se zúčastnilo 282 řádně zvolených delegátů, kteří odhlasovali stanovy a zvolili dvacetičlenný Ústřední výbor Federace v čele s předsedou Františkem Erbou. Z programového prohlášení vyplývalo, že Federace bude usilovat o vstup do ROH, ale nikoli jako sekce mamutího Svazu pracovníků dopravy a spojů, nýbrž jako samostatný svaz. Během následujících dní se do Federace přihlásilo 23 000 strojívníků ze 111 československých lokomotivních dep.

Pro oficiální uznání Federace mělo rozhodující význam stanovisko Ústřední rady odborů (ÚRO), které bylo odmítavé. Zástupci ÚRO a Federace vedli řadu neúspěšných jednání, kdy každá strana trvala na svých argumentech; Federace chtěla být samostatným svazem uvnitř ROH, ÚRO nabízelo statut sekce. Faktický vznik Federace tak narušil dosavadní jednotu československého odborového hnutí. Proti vůli vedení odborů a nejvyšších funkcionářů KSČ na železnici vedle sebe reálně existovaly dvě odborové ústředny, což popíralo základní princip poválečného odborového systému („jeden závod – jedna organizace“). Ani po celé sérii dvoustranných schůzek nedošlo mezi oběma organizacemi k dohodě. Ústřední rada odborů vytrvale odmítala uznat Federaci jako samostatný svaz v rámci ROH a tím i jako legitimní zástupkyni strojívníků. Proto se členové Federace rozhodli reagovat na tuto obstrukční taktiku stávkou a 24. května 1968 většina vlaků nedorazila na místo svého určení. Ještě tentýž den pak muselo ministerstvo dopravy rozeslat do všech železničních uzlů telegram, v němž byli nadřízení strojívníků vyzváni, aby Federaci respektovali a jednali s jejími členy o všech otázkách, týkajících se jejich práce. Telegram ministerstva dopravy z 24. května se stal pro Federaci jediným dokumentem, potvrzujícím její legitimitu. Naopak, 26. července ÚRO definitivně rozhodla o tom, že Federace lokomotivních čet nebude uznána jako samostatný svaz v rámci ROH. Přesto Federace, díky telegramu ministerstva dopravy, úspěšně vyvíjela svou činnost až do srpna 1968.

Ani ve změněné politické a společenské situaci po okupaci Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy neustali členové Federace v boji za uznání své organizace. V průběhu října 1968 rozeslali nejvyšším voleným představitelům komunistické strany a státu obšírné dopisy, v nichž vylíčili své programové zásady a všechny peripetie, které je potkali na cestě za legalizací Federace. Znovu a znovu vedli bezvýsledné rozhovory s vysokými představiteli ÚRO i KSČ. Na začátku ledna 1969 dokonce začali vydávat vlastní Zpravodaj jako neperiodický informační tisk. Ale 24. dubna 1969 ministerstvo vnitra definitivně odmítlo žádost o registraci Federace a nařídilo rozpuštění celé organizace. 29. dubna 1969, přesně rok po ustavujícím sjezdu, rozhodl ústřední výbor o ukončení činnosti a likvidaci Federace lokomotivních čet.

AKTIVITY CÍRKVÍ V ROCE 1968 (VČETNĚ SPECIFIK NA SLOVENSKU)

JAN PEŠEK

Círky a náboženské společnosti přijaly pokus o společenskou reformu po lednu 1968 s nadějami a očekáváním pozitivních změn. Vzrostla aktivita duchovních a věřících občanů. Vedení církví vystupovala s požadavky na odstranění diskriminace a zabezpečení skutečné náboženské svobody, ale aktivně se angažovala i v podpoře »obrodného procesu« a reformního vedení KSČ a státu. Uvnitř církví a náboženských společností se prohlubovala diferenciaci, sílila kritika duchovních, kteří se v předcházejícím období angažovali v proticírkevním tažení režimu. Rozpadlo se prorežimní Mírové hnutí katolického duchovenstva a formovalo se nové Dílo koncilové obnovy. V evangelických a dalších církvích docházelo k rozporům mezi vedením, respektive jeho částí a reformně angažovanými duchovními. Nejvyhroceněji se to projevilo konfliktem uvnitř Slovenské evangelické a. v. církve a tlakem na odstoupení celého vedení na čele s generálním biskupem Jánem Chabadou.

Jménem katolické církve formuloval základní požadavky pražský biskup František Tomášek. V dopisu vládě koncem března 1968 požadoval uzavření právní dohody se Svatou stolicí o životě církve v Československu, znovunastoupení všech biskupů do jejich úřadů a umožnění činnosti biskupské konference, zrušení překážek pro svobodnou pastorační, umožnění činnosti řádů a kongregací, obnovení řeckokatolické církve, nápravu křivd z předcházejícího proticírkevního tažení, svobodnou výuku náboženství ve školách, možnost přístupu do veřejných médií, povolení pastorační ve věznicích, nemocnicích a ústavech sociální péče. V polovině dubna 1968 se o těchto požadavcích jednalo na setkání biskupů s vládní delegací na čele s podpředsedou vlády G. Husákem, který vyjádřil pozitivní stanovisko vlády. Obdobné požadavky jako katolická církev vznesla i vedení ostatních církví.

Postupující „obrodný proces“ přinášel uvolnění dosavadního mocenského sevření církví; umožnil to i nástup reformně orientovaných pracovníků do Sekretariátu pro věci církevní Ministerstva kultury a informací. Byla povolena činnost řeckokatolické církve, znemožňovaná od roku 1950. Státní orgány přestaly zasahovat do vnitřního života církví, zrušila se cenzura církevního tisku a umožnilo se podstatné zvýšení jeho nákladů. Mnohým duchovním byl umožněn návrat do pastorační. Zrušil se numerus clausus v přijímání počtu studentů na bohoslovecké fakulty. Od začátku školního roku 1968/1969 se upravila výuka náboženství na základních školách a státní orgány už do ní nezasahovaly. Vzrostl počet dětí, přihlašovaných na výuku náboženství a jejich účast na různých církevních akcích. Řádům a řeholím se umožnilo obnovení činnosti v takovém rozsahu jako do roku 1950, kdy byla drasticky omezena. Katolická církev organizovala masovou účast věřících na poutích; zřejmě nejvýznamnější se stala pouť na Velehradě v květnu 1968, kde mši sloužili i ti biskupové, kteří dosud neměli státní souhlas k výkonu funkce, respektive i někteří tajně vysvěcení biskupové a pod. Celý společenský pohyb v průběhu roku 1968 vedl v svých důsledcích k tomu, že církve a náboženské společnosti jako by vystoupily ze stínu, který je po 20 let zahaloval.

Změny ve stranickém a státním vedení na jaře 1969 a nástup normalizace pozitivní vývoj vztahů státu a církví zastavili. Zejména od podzimu 1969 sílilo ve vedení režimu přesvědčení, že církvi, zejména katolické, se v roce 1968 příliš ustoupilo a tento stav je potřebné změnit. Začalo postupné zatlačování církví a náboženských společností do předlednových (1968) poměrů.

SLOVENSKÝ VÝBOR NA OCHRANU LIDSKÝCH PRÁV

VIERA HLAVOVÁ

Slovenská společnost na ochranu lidských práv – občanské sdružení založené mimo rámec Národní fronty, sdružující všechny do té doby existující politické strany a společenské organizace.

Zrod Slovenské společnosti na ochranu lidských práv byl výsledkem dynamického pohybu ve společnosti na jaře 1968. Vzrůstající občanská angažovanost – průvodní jev obrodného procesu – vedla ke vzniku nových nezávislých politických hnutí a občanských sdružení. Jedním z nich byla i Slovenská společnost na ochranu lidských práv, slovenský pendant české K-231 (vznikla v Praze 31. března 1968). Obě občanská sdružení byla založena za účelem dosáhnout rehabilitace politických vězňů, odsouzených po roce 1948 podle § 231.

Zakládající shromáždění Slovenské společnosti na ochranu lidských práv se konalo 7. dubna 1968 v Domě lodníků v Bratislavě. Mezi téměř 500 zúčastněnými byli bývalí vězni – generál Marko, dr. Zaťko, generál Kristín, vdova po generálovi Golianovi, švagrová generála Viesta, J. Bečko, bývalý ministr československé vlády v Londýně a mnozí další. Vznik Slovenské společnosti na ochranu lidských práv podpořili i četní slovenští spisovatelé jako např. Zora Jesenská, Katarína Lazarová či Roman Kaliský.

Předsedou přípravného výboru společnosti se stal dr. E. Vidra, místopředsednická místa obsadili V. Čerešný a J. Fabok. Dr. E. Vidra se původně hlásil k sociálně demokratickým ideám (člen Strany práce), později se přiklonil spíše k národně křesťanské filosofii. V roce 1958 byl v procesu s bývalými sociálními demokraty na Slovensku odsouzen za trestný čin „podvracení republiky“ na sedm let vězení. V roce 1960 byl na základě amnestie z vězení propuštěn. Tato jeho osobní zkušenost, víra v humanismus, spravedlnost a respektování práv každého člověka stály při zrodu Slovenské společnosti na ochranu lidských práv.

Ideový program společnosti, který přednesl dr. E. Vidra na jejím zakládajícím shromáždění, vycházel z Deklarace OSN o lidských právech. Stavěl na uznání neodcizitelných lidských práv, na jejich uplatňování a naplňování. Společnost se přihlásila k obrodnému procesu a chtěla se stát garantem toho, že se nezopakují metody uplynulých let, tady pošlapávání lidské důstojnosti a omezování práva jedince. Organizováním přednášek, vydáváním knih, časopisů i formou hmotné pomoci postiženým usilovala o získání široké společenské podpory.

Slovenská společnost na ochranu lidských práv měla brzy téměř 2 000 členů, většinou bývalých politických vězňů a rovněž pobočky na celém Slovensku. Ty neaktivnější a největší byly v Modre a v Novém Městě nad Váhom. Společnost organizovala přednášky i v Čechách (v Praze, Ostravě, Liberci) a udržovala úzké kontakty s českou organizací K-231. Na základě stanov a programu požádala Ministerstvo vnitra o registraci. Ministerstvo vnitra však začátkem června 1968 její žádost zamítlo, nedostala povolení k činnosti a po přijetí zákona o rehabilitacích považovala vládní moc její další existenci za nežádoucí.

Slovenská společnost na ochranu lidských práv, vzhledem k dalšímu vývoji v Československu, neměla dostatek času na plné rozvinutí své činnosti. Navíc se od počátku své existence střetávala s averzí u některých čelních funkcionářů KSČ, včetně G. Husáka. V denním tisku se objevily články s cílem kriminalizovat a zdiskreditovat její vedoucí osobnosti. Po okupaci Československa vojenskými jednotkami Varšavské smlouvy a podepsání Moskevského protokolu přerušila Společnost na ochranu lidských práv svou činnost. Její předseda dr. E. Vidra z obavy před možnými perzekucemi 2. září 1968 emigroval do Rakouska.

Činnost organizace byla v letech normalizace označena za obzvlášť nebezpečnou pro věc socialismu a mnozí její aktivní členové byli různým způsobem perzekuováni.

ČESKÝ SVAZ VĚDECKÝCH PRACOVNÍKŮ

MAREK ĎURČANSKÝ

Myšlenka na vytvoření organizace, která by sdružovala československé vědce a hájila jejich zájmy, získávala reálnější kontury s postupujícím uvolňováním politické situace v druhé polovině 60. let. „Memorandum o potřebě vytvořit Svaz československých vědeckých pracovníků“ je datováno 25. ledna 1966 a lze pod ním nalézt jména Jaroslava Heyrovského, Radima Kettnera, Rudolfa Brdičky, Františka Běhounka a 28 dalších akademiků či profesorů vysokých škol. V memorandu je vzpomínáno zrušení Ústředí vědeckých pracovníků při Národní radě badatelské (1953) a jeho přičlenění k ROH ve formě „komise“, které bylo „nakonec upřeno právo vystupovat jménem čl. vědeckých pracovníků – odborných spisovatelů a svobodně se jich zastávat“.

Činnost Komise vědeckých pracovníků při ROH byla ukončena na 2. mimořádné plenární schůzi ústředního výboru Odborového svazu pracovníků školství, vědy a kultury (2.-3. dubna 1968, Praha), kde došlo zároveň k jeho rozdělení na Odborový svaz pracovníků školství a vědy a Odborový svaz umění a kultury. Komise byla transformována v „Přípravný výbor Svazu čs. vědeckých pracovníků“, který se pokusil svolat ustavující sjezd na 22. května do Brna. V čele tohoto výboru stál akademik Jozef Čabelka. Vytvoření Svazu jednoznačně podpořilo i XXIV. valné shromáždění ČSAV 17. a 18. dubna 1968 v jednom z bodů závěrečné rezoluce.

Situace se zprvu stala poměrně nepřehlednou – většina vědců totiž odmítala, aby byl Svaz přímo odvozen od Komise vědeckých pracovníků. Plánovaný ustavující sjezd byl odmítnut Přípravným výborem Svazu vědeckých pracovníků, který byl zvolen 12. dubna na Filozofické fakultě UK v Praze. Mezi jeho členy byli mj. fyzik František Janouch, imunolog Miroslav Holub, právní historik Jiří Kejř, filozof vědy Ladislav Tondl a především organický chemik Otto Wichterle. Sjednocením všech iniciativních skupin, zejména obou zmíněných, vznikl Prozatímní výbor Svazu vědeckých pracovníků, který rozeslal návrh programového prohlášení svazu, začal registrovat předběžné přihlášky a naplánoval ustavující sjezd na podzim. Jeho předsedou byl zvolen O. Wichterle, sekretáři Jiří Kejř a Karel Fišer. Podle programového prohlášení se svaz „ustavuje jako tvůrčí výběrová organizace umožňující formulovat a uplatňovat stanoviska vědců k věcem veřejného života i k vývoji a organizaci vědy samé“. V programových zásadách se autoři návrhu hlásili k Chartě Světové federace vědeckých pracovníků (základnímu dokumentu Světové federace vědeckých pracovníků z r. 1947), svobodě poznání, právu svobodné kritiky, demokratickému výběru svých zástupců a kritériím nejen odborným, ale i morálním. Původní myšlenka na vytvoření celostátního svazu padla ještě v jarních měsících, kdy v Bratislavě vznikl samostatný Slovenský svaz vědeckých pracovníků.

Sovětská okupace 21. srpna 1968 obrátila pozornost zúčastněných jiným směrem, přípravy na definitivní ustavení Svazu se však nezastavily, jen zdržely. (Mezitím byl 12. září 1968 O. Wichterle zvolen, aby zastupoval Prozatímní výbor v plénu Ústředního výboru Národní fronty; téhož dne byly ustaveny pobočky Svazu v Brně, Olomouci, Opavě a Liberci.) Stanovy Českého svazu vědeckých pracovníků (ČSVP) o 24 paragrafech byly schváleny ministerstvem vnitra ČSR 27. ledna 1969. Svaz je v nich charakterizován jako »dobrovolná společenská organizace vědeckých pracovníků Československé socialistické republiky« se sídlem v Praze a činností po celém území ČSR. Paragrafy o účelu organizace byly rozvedením zásad formulovaných už v programových zásadách. Přibýly především některé pasáže dané aktuální situací, např. o právu členů „žádat právní poradu a ochranu u Svazu v otázkách odborné činnosti, vyplývající z postavení vědeckého pracovníka“. Kritéria pro přijetí do Svazu jakožto elitní organizace byla jak odborná, tak morální; základním kvalifikačním stupněm se stala hodnota kandidáta věd, resp. u starších významných pracovníků příznivé odborné posudky. K 31. listopadu 1970 měl Svaz 1 664 členů. Jeho financování sestávalo podle statut ze tří položek: a) příjmů z vlastního majetku a činnosti, b) členských příspěvků, c) veřejných subvencí a dotací, jakož i darů, dědictví a odkazů.

Ustavující sjezd Svazu se konal na Strojní fakultě ČVUT v Praze Dejvicích 22. února 1969. Do ústředních orgánů svazu bylo včetně náhradníků zvoleno 73 z 253 zaregistrovaných kandidátů. Předsedou Svazu byl zvolen ředitel Ústavu makromolekulární chemie ČSAV Otto Wichterle, místopředsedou brněnský jazykovědec Milan Jelínek. Devítičlenný ústřední výbor měl napříště

zasedat ve složení: Miroslav Holub, Jaroslav Janák, Jiří Kejř, Otakar Mikeš, Helena Pešková, Bohumil Sekla, František Šantavý, Ladislav Tondl a František Žalud; náhradníky se stali Ivan Málek a Jaroslav Průšek. Ústřední výbor sestával z dalších 34 členů a 15 náhradníků. Kromě něj byla zvolena sedmičlenná kontrolní a revizní komise pod předsednictvím F. Čůty a s dvěma náhradníky, vědecký tajemník a hospodář. V jiných orgánech měli ČSVP zastupovat: a) L. Tondl v Ústředním výboru české Národní fronty, b) M. Holub a O. Wichterle v Koordinačním výboru tvůrčích svazů, c) H. Pešková v Městském výboru Národní fronty hl. města Prahy. Programové prohlášení přijal sjezd de facto v podobě, v které bylo od léta 1968 předloženo k diskusi. Součástí organizační struktury Svazu se stalo i 20 trvalých komisí – jejich názvy poskytují názorný obraz plánovaných oblastí činnosti svazu (členská, organizační, hospodářsko-finanční, publicisticko-ediční, právní, sociální, zahraniční, pro kulturní fondy, pro vědecké hodnosti, pro vzájemné vědecké informace, pro ideologii a současnou politiku, pro vyznamenání a ceny, školská, pro organizaci vědeckého dorostu, pro svobodu vědecké práce, pro otázky praktické aplikace vědeckých poznatků, pro studium organizace vědecké práce a sledování rozvoje vědy, pro studium odborného vývoje vědeckých pracovníků, pro exkurze a zájezdy, pro svazová a společenská zařízení a společenský život). Kromě nich byly zformovány dvě dočasné komise pro aktuální úkoly (Komise pro projednání připravovaného zákoníku průmyslových práv a Komise pro projednání připravovaného zákona o ČSAV a připravovaného zákona o vysokých školách); Ústřední výbor Svazu brzy navrhl také sestavení komise „pro perspektivní jednání o federalizaci se Slováký“. Dále Svaz navázal úzkou spolupráci s týdeníkem Doba, který se měl stát hlavní tribunou jeho názorů, a vyslal akademika I. Málka na IX. valné shromáždění Světové federace vědeckých pracovníků, kde byla přijata Deklarace o právech vědeckých pracovníků, vypracovaná z iniciativy československé delegace.

Brzy po ustavujícím sjezdu se začalo jednat o založení ceny Jaroslava Heyrovského, která by byla každoročně jménem Svazu udělována (poprvé byla udělena zakladateli české jaderné chemie Vladimíru Majerovi v rámci VI. zasedání Ústředního výboru Svazu 16. prosince 1970). V té době se však nad organizací dávno stahovala mračna. Už v květnu 1969 byl Ústřední výbor ČSVP podepsán pod „Provoláním českých umělců, vědců, publicistů a kulturních pracovníků“, v němž spolu s dalšími tvůrčími svazy protestoval proti omezování základních kulturních práv. Proti perzekuci vědeckých pracovníků protestoval Svaz u vlády ČSR (23.6.1969) i u generálního tajemníka KSČ Gustáva Husáka (30.9.1970).

26. ledna 1971 se předsednictvo Ústředního výboru Národní fronty rozhodlo vyloučit Český svaz vědeckých pracovníků z této organizace. Představitelé Svazu se to dozvěděli až z denního tisku a dali pokyn k zastavení činnosti poboček a komisí, čímž Svaz přestal de facto existovat. De iure byl jeho činnost zastavena rozhodnutím ministerstva vnitra ČSR č. VS/3-195/71, které ministerstvo zaslalo 15. února 1971 O. Wichterlovi. Poslední povolené zasedání předsednictva proběhlo 24. února. Jmenovalo likvidační komisi a koncipovalo oznámení členům o rozpuštění Svazu. V něm kromě bylo kromě praktický záležitostí uvedeno: „[Svaz] si kladl za cíl být zájmovou organizací vědeckých pracovníků všech oborů a umožňovat jejich společenskou angažovanost při rozvoji naší socialistické vlasti, zejména těch úseků života, které jsou spjaty s vědou a kulturou. Tu část své činnosti, kde si Svaz kladl politické cíle, chtěl rozvíjet prostřednictvím Národní fronty České socialistické republiky, jejímž byl členem. Svaz nechtěl vytvářet žádnou opoziční platformu a byl vždy ochoten k diskusi o všech úsecích své činnosti.“

ČESKÝ SVAZ ARTISTŮ A ESTRÁDNÍCH UMĚLCŮ (ARTES)

JARMILA CYSAŘOVÁ

Český svaz artistů a estrádních umělců (ARTES) byl založen na ustavujícím sjezdu 27. května 1968. Vedoucími představiteli se stali zpěváci Jiří Popper (předseda) a Jaroslav Olša (ústřední tajemník). (Na Slovensku byl založen Zvaz estrádných umelcov Slovenska – ZEUS, jehož předsedkyní byla zpěvačka Melánie Olláryová.) Stanovy ARTES schválilo Ministerstvo vnitra ČSR 22. prosince 1968. Ale již od květnového sjezdu vyvinul svaz rozsáhlou činnost. Kromě teoretických prací týkajících se zábavního umění a prosazení sociálních jistot svých členů se stal spolu s ostatními tvůrčími svazy významným politickým fenoménem. Představitelé Artes se zúčastňovali práce v Koordinačním výboru tvůrčích svazů (viz), podepisovali dokumenty tohoto výboru. Na závěrečném shromáždění Koordinačního výboru tvůrčích svazů v květnu 1969 Jiří Popper za Artes potvrdil sounáležitost s ostatními tvůrčími svazy a protestoval proti ústupkům od politiky jara 1968. Po jeho emigraci se stal předsedou Artes Karel Vlach.

V dubnu 1970 byl Artes na zasedání ÚV Národní fronty označen za netradiční organizaci, která vznikla pod vlivem nátlakových skupin, aby se rozšířila působnost Koordinačního výboru tvůrčích svazů, angažoval se pro všechna údajná protisocialistická a protisovětská stanoviska, jimž stále podléhá. Proto se ÚV NF rozhodl doporučit ministerstvu vnitra ČSR, aby registraci ARTES zrušilo. Stalo se 21. května 1970 se zdůvodněním, že svaz „plní funkci, která je však v rozporu s politikou NF ČSR“. Obhajoby ARTES se ujal mladý právník JUDr. Pavel Rychetský. Marně. Jako druhý tvůrčí svaz, po FITES, byl i ARTES na dvacet let zlikvidován. Mezi existenčně postiženými členy ARTES byli Jaroslav Olša, Heda Čechová, Jan Pixa, Naďa Urbánková, Eduard Hrubeš aj.

VOJENSKÉ CVIČENÍ VARŠAVSKÉ SMLOUVY ŠUMAVA

JIŘÍ BÍLEK

Šumava byl krycí název pro velitelsko-štábní spojenecké cvičení štábů a jednotek Sovětské armády, ČSLA, Národní lidové armády NDR, Polské lidové armády a Maďarské lidové armády na území ČSSR, SSSR, NDR a Polska ve dnech 20.-30. června 1968. Cvičení řídil hlavní velitel Spojených ozbrojených sil států Varšavské smlouvy maršál SSSR I. I. Jabubovskij, přítomni byli i představitelé generálních štábů Bulharské lidové armády a ozbrojených sil Rumunské socialistické republiky. Cvičení bylo zahájeno v Mladé za přítomnosti prezidenta ČSSR L. Svobody, zúčastnilo se ho 30-40 000 mužů, z toho na území Československa asi 24 000. Námětem cvičení bylo zastavení útoku vojsk NATO z území SRN a Rakouska na východ pomocí protiúderů a vytvoření podmínek pro přechod armád Varšavské smlouvy z území Polska a Maďarska do protiútku. Ze strany řídicích orgánů se projevovala snaha cvičení a pobyt vojsk na čs. území co nejvíce prodlužovat. Velení ČSLA nebylo se záměrem cvičení důkladněji seznámeno a čs. zástupci nedostali možnost se na jeho přípravě, průběhu a řízení podílet. Zejména velitelé sovětských jednotek využili cvičení k podpoře tzv. konzervativních sil ve vedení KSČ. Ačkoliv cvičení bylo oficiálně ukončeno 30. června 1968, maršál Jakubovskij odložil jeho vyhodnocení a tím i odchod jednotek z území ČSSR. Vedení KSČ a státu rozhodlo poslat dopis L. I. Brežněvovi se žádostí o okamžité ukončení cvičení a odsun jednotek. Po dohodě s maršálem Jakubovským se rozbor cvičení konal 2. července 1968 v Mladé. Odsun cvičících vojsk byl však stále protahován a ještě v polovině července se prakticky všechny sovětské jednotky nacházely na čs. území (jednalo se o téměř 17 000 vojáků). Po složitých jednáních s MNO byl připraven grafikon odsunu sovětských vojsk, která měla opustit území ČSSR do 22. července. Ani tento termín nebyl dodržen a vojska odešla až na počátku srpna 1968. Průtahy vyvolávaly v Československu značné znepokojení, což se projevovalo v tisku i dopisech a rezolucích občanů i kolektivů požadujících urychlený odchod sovětských vojsk. Zdržování odsunu sloužilo na jedné straně jako podpora konzervativního proudu a forma nátlaku na čs. reformní vedení, na druhé straně bylo součástí příprav na vojenskou intervenci (operace Dunaj), k níž došlo 21. srpna 1968.

OKUPACE ČESKOSLOVENSKA – VOJENSKO-POLITICKÁ PŘÍPRAVA, SRPNOVÉ DNY 1968

JITKA VONDROVÁ

Úvahy o vojenském zásahu proti Československu v případě, že by země směřovala mimo politický systém sovětského typu a opustila tak sovětský mocenský blok, se ve vedení KSSS objevily záhy – již v polovině března 1968. S vojenskými přípravami se začalo zhruba o měsíc později – i když dubnové zasedání ÚV KSČ vyšlo vstříc očekáváním Moskvy a provedlo určitý obrat v politice od reformy směrem ke konsolidaci, nebyla si Moskva jistá, zdali A. Dubček bude mít dostatek sil prosadit jej v praktické politice. A vývoj v dalších měsících nepřesvědčoval sovětské vedení, aby ukončilo vojenské přípravy, jejichž součástí bylo i vojenské cvičení Šumava v 2. polovině června. Po varšavské schůzce „pětky“ v polovině července 1968 byla uskutečněna poslední fáze příprav invazní operace do Československa pod krycím jménem Dunaj – kolem 20. července byla vojska „pětky“, tedy Sovětského svazu, Polska, NDR, Maďarska a Bulharska, uvedena do stavu bojové pohotovosti a čekala jen rozkaz vyrazit.

S vojenským vpádem souvisela i otázka prosovětské garnitury v Československu. Poprvé se jí zabývala schůzka „pětky“, představitelů KSSS, SED, PSDS, MSDS a BKS, v Moskvě 8. května. Po varšavské schůzce „pětky“ se konkrétně přistoupilo ke zformování prosovětské garnitury z řad čs. politiků, kteří by v případě invaze převzali moc a zajistili uplatnění sovětských zájmů. Jejich úkolem bylo také poskytnout zdůvodnění této akce pro mezinárodní fórum. Jím měla být žádost čs. politických činitelů určená vládám pěti států Varšavské smlouvy, aby zasáhly „proti kontrarevoluci“ v ČSSR. Formulována byla v několika tzv. zvacích dopisech, z nichž první byl podepsán A. Indrou, D. Kolderem, V. Biřákem, O. Švestkou a A. Kapkem a předán sovětské straně 3. srpna na schůzce „pětky“ a KSČ v Bratislavě. Autoři v něm žádali „sovětské komunisty, vedoucí představitele KSSS a SSSR, o poskytnutí opravdové pomoci a podpory všemi prostředky, které máte k dispozici. Pouze s vaší pomocí je možno vyprostit ČSSR z hrozícího nebezpečí kontrarevoluce.“ Sovětská strana poté tuto žádost upravila, aby bylo zřejmé, že případná podpora zahrne i vojenské prostředky, a vrátila ji zpět. Prosovětská garnitura pak pod takto upravený zvací dopis získala podpisy asi 50 čs. činitelů.

Určitá role v sovětských plánech připadla i prezidentovi L. Svobodovi, který byl od varšavské schůzky šířeji zapojován do práce vedení KSČ. Z podnětu Moskvy se zúčastnil i rokování v Čierné nad Tisou a v Bratislavě. Jejich výsledkem bylo jen zdánlivě uklidnění situace. Sověti předložili řadu požadavků a v případě jejich neplnění pohrozili možným vojenským zásahem proti Československu. Začátkem srpna se proto konalo setkání zástupců čs. politického vedení s vojáky a konzultovala se možnost obrany čs. území pro případ vstupu vojsk Varšavské smlouvy. Shodli se, že obrana nepřipadá v úvahu, a tohoto postoje se drželi i poté, co se možnost změnila v realitu.

V srpnu sovětská strana doladovala jak vojenské kroky, tak politický scénář intervence. 16. srpna se prosovětská frakce (Kolder, Indra, Švestka, Pavlovský aj.) sešla v rekreačním středisku KSČ Orlik, aby definitivně domluvila svůj plán převzetí moci. Poté, co byl odsouhlasen Červoněnkem, byl zaslán do Moskvy a Brežněv s ním 18. srpna seznámil vedení ostatních stran „pětky“. 17. srpna přiletěla do Prahy skupina specialistů KGB, která se měla podílet na organizování převratu.

Po telefonátu L. Brežněva s A. Dubčkem 13. srpna, dosvědčující neochotu části vedení KSČ plnit sovětské požadavky a rázně zasáhnout proti „kontrarevoluci“, přijala Moskva rozhodnutí vojensky intervenovat. 18. srpna s ním byli seznámeni vedoucí představitelé „pětky“ a odsouhlasili jej. Následujícího dne bylo toto rozhodnutí sděleno stranickému aktivu KSSS se zdůvodněním, že se Československo „ocitlo na prahu kontrarevolučního převratu“. Rovněž 19. srpna ve večerních hodinách předal sovětský velvyslanec v Praze S. Červoněnko Dubčekovi, ale zároveň i Biřákovi a Indrovi dopis PB ÚV KSSS pro PÚV KSČ se stížností na neplnění dohod z Čierné. Období přesvědčování a dohod skončilo.

V noci z 20. na 21. srpna se uskutečnila intervence do Československa, kterou Sověti poprvé organizovali jako společnou akci pěti států Varšavské smlouvy. Proti ČSSR nasadily 500 tisíc vojáků. Těsně před zahájením vpádu podnikla Moskva některé diplomatické kroky. Ve Washingtonu sovětský velvyslanec A. Dobrynin informoval tamní administrativu o intervenci a zdůvodnil ji žádostí čs. politických činitelů o pomoc proti reakci uvnitř i vně země. Podobně postupovali sovětští

diplomaté v dalších západních zemích. V Praze S. Červoněnko navštívil v noci 20. srpna L. Svobodu a sdělil mu, že do Československa vpadnou vojska „pětky“ na pozvání PÚV KSČ, vlády a NS.

Prosovětská skupina ve vedení KSČ se mezitím snažila splnit svůj úkol – zorganizovat puč ve vedení, převzít moc a potvrdit tak zdůvodnění hlášené sovětskou stranou. Selhala již na schůzi předsednictva ÚV KSČ 20. srpna – pro nedostatek rozhodnosti, odvahy i politického umu v něm nedokázala získat většinu a zrežimovat je tak, aby PÚV KSČ potvrdilo slova v žádosti adresované sovětské straně, ani zabránit přijetí prohlášení, v němž předsednictvo ÚV KSČ označilo „tento akt za odporující nejen všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva“. Prohlášení však nenaznačovalo žádné východisko a i další jednání Dubčekova vedení byly ve znamení politické rezignace, když většina členů jen trpně čekala, co bude dál.

Tento první a zásadní neúspěch pučistů přivodil pád původního scénáře, podle něž měly být dalšími kroky svolání ÚV KSČ a Národního shromáždění na 21. srpna, které měly potvrdit nové stranické i vládní vedení. Naopak ještě téhož dne se jak čs. vláda, tak i Národní shromáždění vyslovily v podobném duchu jako PÚV KSČ. Prosovětská skupina se sice další dva dny, 21.-22. srpna, snažila převzít moc, leč marně. Velký podíl na jejím neúspěchu měla skutečnost, že neovládla hlavní sdělovací prostředky včetně Rudého práva. Ty zůstaly svobodné a sehrály významnou úlohu v celonárodním odporu proti intervenci. Nepomohlo jí ani to, že 21. srpna dopoledne byli zatčeni A. Dubček, J. Smrkovský, F. Kriegel, J. Špaček a O. Černík (odpoledne k nim přibyl ještě B. Šimon) a převezeni na sovětské území.

Zatčení a internování čs. vedoucích představitelů tak otevíralo skupině pučistů cestu ke splnění svého úkolu, sestavení tzv. dělnicko-rolnické vlády, loutkového vedení, které by dodalo legitimitu vojenskému vpádu „pětky“ do Československa. 21. a 22. srpna o tom několikrát jednali na sovětské ambasádě a na Hradě s L. Svobodou, který se nejprve zdráhal jednoznačně vyslovit, ale nakonec myšlenku dělnicko-rolnické vlády odmítl. Neodvážil se jít proti vůli obou národů ani jejich legálních zástupců. Jako jediné politicky možné řešení viděl návrat internovaných politiků. Rozhodl se jej dosáhnout osobním jednáním se sovětskými činiteli v Moskvě, na kterém trval i přes nesouhlas domácích nekolaborantských politiků.

Učinil tak v situaci, která byla pro sovětské vedení velmi obtížná. Pučisté neuspěli se svým plánem, naopak se z iniciativy pražského městského výboru KSČ sešel mimořádný XIV. sjezd KSČ, ačkoli zabránit sjezdu KSČ bylo jedním z cílů intervence. Sjezd kategoricky požadoval odchod okupačních vojsk a umožnění legální činnosti čs. vedení. V reakci na snahu pučistů převzít moc a legalizovat intervenci „pětky“ zvolil i nové stranické orgány. Sítil občanský odpor, podporovaný svobodnými sdělovacími prostředky. Situace se komplikovala i na mezinárodním poli, když vlády šesti států včetně USA požadovaly ještě 21. srpna o svolání Rady bezpečnosti k řešení čs. záležitosti. K této žádosti se 22. srpna připojila též Jugoslávie. Přes odpor sovětského zástupce J. Malika, který namítal, že nic neopravňuje k projednávání této otázky Radou bezpečnosti, protože vstup vojsk se uskutečnil na žádost čs. vedoucích představitelů, se Rada bezpečnosti sešla.

Neúspěch politického scénáře donutil Sověty improvizovat. S vojenským okupačním režimem původně nepočítali a ani mocenské poměry a civilní odpor v okupované zemi, ani mezinárodní protesty nečinily tuto alternativu příhodnou. Přivítali tak nejen Svobodův návrh, ale dospívali k poznání, že bude nutné zapojit do jednání internované čs. politiky. 23. srpna, v den, kdy se v Československu uskutečnila protestní jednohodinová generální stávková akce, začala v Moskvě série rozhovorů, nejprve separátně s Dubčkem a Černíkem. Brežněv navrhl nevracet se k minulým událostem, ponechat u moci Černíkovu vládu a zaměřit se na hledání řešení, které „by prospělo KSČ, aby mohla normálně a samostatně provádět svou činnost podle těch zásad, které byly vyjádřeny v Bratislavské deklaraci“. Podle Kosygina bylo třeba hledat východisko a sestavit plán, který by byl přijatelný pro Sověty, pro pět stran i pro Čechoslováky. Nejdůležitější bylo dosáhnout, aby KSČ neuznala vysočanský XIV. sjezd za legální KSČ. Brežněv připomněl, že v novém ÚV KSČ jsou všichni „absolutní pravičáci“, a Kosygin požadoval, že tento sjezd nesmí nikdo uznávat, protože všechny jeho orgány jsou nezákonné. Dubček označil ozbrojený vpád za předčasný, za obrovskou politickou chybu, která bude mít tragické důsledky. Váhal s neuznáním sjezdu a chtěl se nejprve

seznámit se vzniklou situací a poradit se s ostatními členy vedení, zatímco Černík přistoupil na důvody uváděné sovětskou stranou pro nelegálnost sjezdu. Oba tedy projevíli ochotu i připravenost hledat politické východisko při uznání vojenského obsazení země, ale i rozdílná stanoviska v otázce neuznání XIV. sjezdu KSČ. Sověti tuto nejednotu rychle zaregistrovali a využili jí při zlomení čs. odporu.

Poté Sověti jednali se Svobodou a jeho zetěm Klusákem. Svoboda žádal, aby se čs. zákonní představitelé mohli vrátit do Československa a aby zatím všichni vedoucí představitelé zůstali na svých místech a po návratu do země by Dubček vzal na sebe veškerou vinu a složil funkci. Později se Sověti sešli s celou Svobodovou delegací. Neskrývali před ní, že z čs. politické linie souhlasí pouze se závěry lednového a květnového zasedání ÚV KSČ. Vyslovili se pro návrat internovaných čs. politiků do jejich funkcí, pokud neuznají XIV. sjezd KSČ a dají garance, že budou plnit sovětské požadavky formulované v Čierné nad Tisou. Sověti naznačovali, že sjezd KSČ se pro „změnu situace“ nebude moci konat ani v původním termínu – 9. září. Za čs. delegaci vystoupil Husák, podle nějž sovětská strana zveličila pravicové nebezpečí, a viděl dvě možnosti: buď totální okupační správa Československa, nebo politická dohoda. Požadoval propustit internované činitele a vytvořit podmínky pro normální práci vlády, strany a národních orgánů Československa. Poté Biľak promluvil o antikomunistickém spiknutí, dobře promyšleném, kterému se předešlo vstupem vojsk VS. Sjezd podle něj nebyl legální. Rozhovory se Svobodovou delegací skončily ve prospěch sovětské strany, když se z čs. strany nikdo nepostavil proti Brežněvovým návrhům uznat vysočanský sjezd za nelegitimní.

24. srpna se pokračovalo v jednání rozhovory Brežněva, Kosygina a Podgorného se Smrkovským, Špačkem a Šimonem. Při těchto rozhovorech Smrkovský souhlasil, že sjezd je nezákonný, zatímco Špaček a Šimon s podobným souhlasem váhali a chtěli napřed promluvit s Dubčkem a Černíkem a seznámit se se situací v Československu přímo na místě. Místo toho Sověti navrhovali vrátit se k dohodám uzavřeným v Čierné a Bratislavě a k usnesením lednového a květnového zasedání ÚV KSČ – obešli tedy dubnové zasedání, které podle Brežněva nebylo vhodné připomínat. Čs. politikové se nakonec zavázali jednat podle pravidel daných vedením KSSS a mohli se pak připojit k ostatním. Sovětům bylo nyní zřejmé, že jejich značná část je připravena k dalekosáhlým ústupkům bez přesně daných protislužeb.

25. srpna ji rozšířili J. Lenárt, O. Švestka, M. Jakeš, F. Barbírek, E. Rigo a Z. Mlynář. V Moskvě byl i F. Kriegel, který jako jediný odmítl se Sověty zasednout za jednací stůl.

Paralelně jednala vedení ostatních stran „pětky“. Při prvním zasedání 24. srpna nastínil Brežněv nejprve složitou situaci v Československu, kde vojáci stále nebyli schopni ovládnout sdělovací prostředky, zabránit sjezdu KSČ a demonstracím odporu obyvatelstva a plán sestavit prosovětskou vládu utrpěl nezdár. Projevil rozčarování nad chováním prosovětské garnitury ve vedení. Ohodnotil dosavadní jednání s čs. delegací jako celkem úspěšná – zejména proto, že již prakticky souhlasí s tezí o nelegálnosti vysočanského sjezdu výměnou za svůj návrat do původních funkcí a za odchod spojeneckých vojsk z velkých měst. Nová kompromisní linie sovětského vedení našla pochopení pouze u Kádára, zatímco Ulbricht nechápal, k čemu byla intervence, jestliže zůstanou u moci původní politikové. Podobně smýšlel i Gomulka, který rozvíjel úvahy, že kontrarevoluce může pokračovat i za přítomnosti sovětských vojsk. Sovětům se však podařilo neutralizovat nejnerozumnější požadavky spojenců (např. na zavedení vojenské diktatury) a dosáhnout jejich souhlasu s pokračováním v rozhovorech s čs. stranou.

Neustále zasedalo i politbyro ÚV KSSS. 25. srpna na něm Kosygin rekapituloval výsledky dosavadních jednání a načrtl varianty řešení otázky, komu předat moc v Československu. Stále se mj. uvažovalo o revoluční vládě, buď v čele se Svobodou, nebo s Černíkem, resp. Husákem, jejichž postoje shledali Sověti nejvstřícnějšími. Třetí varianta počítala se zachováním dosavadního čs. politického vedení, které za to mělo dát určité garance – byly shrnuty v návrhu, zhruba totožném s později podepsaným moskevským protokolem, který neobsahoval oproti návrhu formulace o kontrarevoluci, pasáž o ponechání vojsk a konkrétní jména čs. politiků, nepřijatelných pro Moskvu. S touto variantou i návrhem protokolu souhlasily i ostatní strany „pětky“. Až na Ulbrichta byly i pro, aby

protokol zůstal tajným, aby si čs. vůdcové udrželi u čs. národa svůj prestiž, bez něhož by asi těžko mohli plnit jednotlivá ustanovení protokolu.

V Moskvě zasedalo i předsednictvo ÚV KSČ. Po celou dobu rokování v Moskvě nebylo s to vypracovat jednotný postup, vlastní vyjednávací strategii. Svoboda a Husák požadovali pouze uznat stávající stranické a vládní orgány a jako první se postavili na pozici neuznání vysočanského sjezdu. Husák argumentoval nepatrnou účastí slovenských delegátů a hrozbou separatistických nálad na Slovensku. Dále šli Černík, Dubček, Smrkovský, kteří trvali na některých zásadách – neoznačovat vývoj v Československu jako kontrarevoluční, nepožadovat zrušení prohlášení PÚV KSČ z 21. srpna, nelikvidovat Akční program KSČ a neprovádět personální změny. V otázce XIV. navrhovali kompromisní myšlenku, která nakonec převážila. Podle Černíka se měl sjezd uznat jako užitečná samostatná iniciativa, ale odmítnout bylo třeba nově zvolený ústřední výbor KSČ, který mohl vést ke vzniku dvojvládní ve straně. Již v Moskvě se objevila myšlenka část jeho členů kooptovat do stávajícího ústředního výboru. Všichni požadovali úplný odchod spojeneckých vojsk ve třech etapách.

26. srpna čs.-sovětská jednání skončila podpisem protokolu. Černík a Dubček se před tím marně pokusili docílit některých změn, které by dovolily uvést do souladu očekávání čs. společnosti, jednotně odmítající okupaci, se spojeneckými zájmy a jejich požadavkem realizovat opatření dohodnutá v Čierné nad Tisou, tedy obnovit vedoucí úlohu komunistické strany. Oba zdůrazňovali „prosocialistický charakter reformního procesu v Československu“ a vyslovili pochybnosti o důvodech vpádu do Československa. Brežněv oponoval obsáhlou rekapitulací čs.-sovětských styků po lednu 1968 a obviněním čs. komunistů z nečinnosti vůči kontrarevoluci. Nato sovětská delegace opustila jednání. Po hodině se však emoce uklidnily a téměř bez diskusí se projednala sovětská varianta protokolu a všichni čs. účastníci (až na F. Kriegela) jej podepsali a podrobili se diktátu, vnuceného jim Moskvou. Vedlo je k tomu jejich komunistické přesvědčení, loajálnost k Sovětskému svazu i strach z možného krveprolití.

K moci se vrátili i Dubček, i Černík – tentokrát jim však svázaly ruce nikoli ústní sliby, ale písemně fixované závazky zavazující je k odstranění všeho, co nebylo v souladu s politickým systémem sovětského typu. Na zasedání PB ÚV KSSS 27. srpna Brežněv obhajoval tento krok jako správný, protože i přes pochopitelnou nedůvěru k čs. vůdcům s výjimkou L. Svobody zaručení plnění protokolu sovětská vojska, která na čs. území zůstávala.

Podobný krok čekal i čs. vůdce, kteří se v ranních hodinách 27. srpna vrátili do vlasti. Nalhávali si, že protokol představuje kompromis a nevylučuje pokračování v polednové politice, a v tomto duchu lhali i čs. veřejnosti. Skryli před ní hloubku svých ústupků, udržovali ji v iluzích o možnostech realizovat Akční program KSČ, přestože sovětské vedení neskrývalo svůj odmítavý postoj k němu, o tom, že okupační vojska odejdou během krátké doby, ačkoli formulace moskevského protokolu o odsunu vojsk to nepotvrzovala, naopak mlhavost pasáže o pozdějším uzavření dohody k této otázce naznačovala, že Sověti usilují o „dočasnou“ okupaci. Podobnou hodnotu měly i obvyklé fráze a sliby Moskvy o „nevměšování“, iluzorní vzhledem k okupaci země i přítomnosti prosovětských kolaborantů v řadách vedení.

Nelehký úkol Dubčeka a spol. obhájit svou kapitulaci jim usnadňovalo utajení protokolu, protože již text komuniké vyvolával zděšení, že se jedná o druhý Mnichov, a vedl k demonstracím. Čs. vedení se přidrželo stejného postupu, jaký praktikovalo přinejmenším od Drážďan, tedy kabinetní politiky. Ujistění o zachování polednového kurzu pacifikovala odpor společnosti. I ta se měla připojit k ústupkům, které učinili jí vládnoucí politici, a měla zapomenout, že Sovětský svaz byl okupantem. Totéž se žádalo i po vysočanském ÚV KSČ a sjezd KSS.

Sjezd KSS, zahájený 26. srpna, vzal po návratu z Moskvy iniciativně do svých rukou Husák – prosadil, že původní přihlášení se k závěrům XIV. sjezdu KSČ jako jediné legální celostátní směrnici pro stranickou práci sjezd KSČ bylo po dvou dnech odvoláno a sjezd byl uznán za nelegální kvůli nedemokratickému postupu vůči slovenským komunistům. Jako první se postavil proti pražským demokratickým iniciativám. I on mystifikoval zúčastněné řečmi o „čestné dohodě, která dává v poměrně krátké době výhled na plné obnovení normálního života, na odchod vojsk a naše vlastní

řešení našich vlastních problémů“. Otázka, zda uznat výsledky moskevských jednání nebo je odmítnout byla Husákem postavena kategoricky: buď je pevně podpořit a stát za Dubčekem a jeho vedením – a jejich plněním dosáhnout v brzké době plné suverenity, plné svobody, plné samostatnosti, nebo jim vyslovit nedůvěru a vystavit společnost katastrofickému vývoji. Jen nemnozí oponovali takto postavené otázce a připomínali, že neexistují žádné garance ze strany agresora, že bude dodržovat dohody. Husák však sjezd plně ovládl. Stávající první tajemník ÚV KSS V. Biřák se jej ani nezúčastnil a při volbě nových orgánů nebyl zvolen ani do nového ÚV KSS. Novým prvním tajemníkem se stal G. Husák.

I v Praze se Dubčekovi a spol. podařilo přesvědčit vysočanský ústřední výbor, který zasedal ve dnech 27.-28. srpna, aby jeho členové složili své mandáty za slib kooptace do původního ÚV KSČ. Výsledky moskevských jednání osvětlil účastníkům zasedání B. Šimon – v rozporu se skutečností uvedl, že čs. vnitřní politika vcelku nebyla předmětem kritiky a nebyla uváděna jako důvod intervence. Přiznal však, že některé aspekty byly kritizovány – činnost sdělovacích prostředků, politický systém, XIV. sjezd – a že v této oblasti bude muset dojít k nápravě. Šimona doplnil Smrkovský, který tvrdil, že čs. delegace v Moskvě obhájila, že bude pokračovat v politice, kterou ÚV KSČ v lednu nastolil. Na základě těchto falešných premis a slibu, že XIV. sjezd KSČ se bude konat v maximálně krátké době, složili členové vysočanského ÚV KSČ své mandáty a slíbili disciplinovaně podporovat vedení strany v čele s A. Dubčekem a přispět ke sjednocení úsilí celé strany zvládnout složité úkoly nynější těžké situace v zemi. Učinili tak i přes varování některých, že jejich postup může mít význam jen v případě, že druhý partner, který čs. straně vnutil svůj diktát, neporuší dohodu.

31. srpna schválilo výsledky moskevských jednání i zasedání ÚV KSČ. Dubčekovu vedení se podařilo přesvědčit jeho účastníky, aby to, co na sebe vzali signatáři moskevského protokolu, vzal na sebe i ÚV KSČ. Cesta k normalizaci byla otevřena.

MOSKEVSKÝ PROTOKOL

JITKA VONDROVÁ

Moskevský protokol („Protokol o rozhovorech delegací Svazu sovětských socialistických republik a Československé socialistické republiky“) byl přijat 26. srpna 1968 v poslední den jednání mezi československými a sovětskými politickými představiteli. Různorodá československá politická reprezentace se svými podpisy pod 15 bodů moskevského protokolu – s výjimkou Františka Kriegela – podrobila diktátu Moskvy, de facto legalizovala intervenci pěti států Varšavské smlouvy do Československa z 21. srpna 1968 i omezení státní suverenity.

První body protokolu souvisely s dodržováním bratislavské deklarace a úmluvy z Čierné nad Tisou, tedy se sovětským požadavkem obnovit tzv. vedoucí úlohu KSČ ve společnosti a ve státě. Čs. strana se v nich zavázala svolat do 6-10 dnů zasedání ÚV KSČ a provést na něm personální změny, vynucené Moskvou, realizovat opatření zaručující ovládnutí médií včetně personálních změn ve vedení tisku, rozhlasu a televize, zastavit činnost různých skupin a organizací stojících na „antisocialistických pozicích“, tzn. mimo politický systém Národní fronty a nedovolit činnost sociálnědemokratické strany. Nevylučovala přitom ani použití dočasných mimořádných opatření vlády.

Další body vyplývaly z faktu intervence. Sovětská strana se zavázala, že se vojska „pětky“ nebudou vměšovat do vnitřních záležitostí ČSSR a že odejdou po etapách v závislosti na vývoji situace. O podmínkách pobytu a úplného odsunu spojeneckých vojsk měla být uzavřena smlouva mezi spojeneckými státy a Československem. Závazky čs. strany se týkaly zejména neuznání platnosti vysočanského XIV. sjezd KSČ, vztahů mezi obyvatelstvem a spojeneckými vojsky, postojů k promoskevským, tzv. zdravým silám, stažení bodu o Československu z jednání Rady bezpečnosti OSN a personálních změn ve stranických i státních orgánech, kde se počítalo se zhodnocením činnosti členů vlády za hranicemi ČSSR a ministerstva vnitra.

Protokol uzavírala obecná ustanovení o jednání mezi ČSSR a SSSR o ekonomických otázkách, o potřebě dalšího upevnění a zvýšení efektivnosti obranného systému VS, o dodržování principu koordinace činnosti v mezinárodních vztazích, o výměně stranických a státních delegací v brzké době a o prohlubování tradičního přátelství národů obou zemí. Předposlední, 14. bod obsahoval slib přísně utajit obsah čs.-sovětských jednání po 20. srpnu i obsah protokolu. S obsahem protokolu tak byli seznámeni pouze účastníci zasedání ÚV KSČ 31. srpna, kde Smrkovský přečetl téměř doslova celý protokol (vynechal pouze část bodu 6). Veřejnosti bylo určeno komuniké přijaté na závěr čs.-sovětských rokovaní, vysílané rozhlasem obou zemí 27. srpna odpoledne.

Ačkoli se před zasedáním ÚV KSČ 31. srpna vedení KSČ dohodlo, že moskevský protokol je mezí, za níž nemíní ustoupit, již po měsíci přistoupilo na jeho závažné překročení v části o podmínkách pobytu a úplném odsunu spojeneckých vojsk i na tezi prosazovanou Moskvou o dočasném významu moskevského protokolu, proti němuž stavěla Moskva do popředí bratislavskou deklaraci a její ustanovení o společných zákonitostech budování socialistické společnosti. Postoj vedení KSČ na rokovaní v Moskvě počátkem října 1968 potvrdil, že jeho podpis pod moskevským protokolem znamenal jeho plnou kapitulaci a začátek politiky faktické kolaborace s Moskvou.

MIMOŘÁDNÝ XIV. SJEZD KSČ

JITKA VONDROVÁ

Sjezd KSČ, který se sešel 22. srpna 1968 v Praze-Vysočanech v podmínkách okupovaného Československa a představoval nenaplněný počátek přerodu komunistické strany v demokratickou stranu, hájící národní zájmy vlastního státu.

O svolání mimořádného XIV. sjezdu KSČ na 9. září 1968 rozhodlo květnové zasedání ÚV KSČ (29. května – 1. června 1968). Sjezd se měl zabývat:

1. zprávou o činnosti strany a vývoji společnosti od XIII. sjezdu KSČ a hlavních úkolech strany v nejbližším období;
2. zprávou ústřední kontrolní a revizní komise KSČ;
3. návrhem politické směrnice státoprávního uspořádání ČSSR;
4. návrhem nových stanov KSČ a výstavby strany a zásady stranické práce v podmínkách federativního uspořádání státu;
5. volbou ÚV a ÚKRK KSČ.

Květnové zasedání ÚV KSČ rovněž schválilo politickou komisi pro přípravu sjezdu v čele s A. Dubčekem, časový harmonogram přípravy a způsob volby delegátů (na sjezd bylo zvoleno 1 543 delegátů, z toho 1 251 z českých zemí). Po sjezdu KSČ se měl konat sjezd KSS a ustavující sjezd KS českých zemí. Termín sjezdu KSS byl však po nátlakové akci organizované G. Husákem posunut a zasedání ÚV KSS konané 18. července rozhodlo o jeho svolání na 26. srpna. Do 20. srpna byly připraveny a projednány předsednictvem ÚV KSČ základní dokumenty sjezdu (návrh stanov, směrnice k federativnímu uspořádání, zpráva o činnosti strany, zpráva ÚKRK).

Otázka svolání mimořádného sjezdu se nestala předmětem přímých sporů mezi čs. a sovětskou stranou. V květnu vyslovila Moskva prostřednictvím Kosygina souhlas s jeho svoláním. Posléze však, jak bylo stále zřejmější, že původní představy vedení KSČ o sjezdu jako základním konsolidačním opatřením se nenaplní, vyslovovala Moskva obavy o osud sjezdu a snažila se mu zabránit – nejprve nepřímo, oklikou přes plnění tzv. závazků vedením KSČ, posléze vojensky. S ohledem na data obou sjezdů bylo stanoveno i datum zahájení intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa.

Ačkoli zabránit sjezdu KSČ bylo jedním z cílů intervence, sešla se 22. srpna z iniciativy MV KSČ v Praze-Vysočanech (v závodě ČKD-Elektrotechnika) porada delegátů sjezdu, která se na návrh tajemníka MV KSČ v Praze J. Litery prohlásila za XIV. sjezd KSČ. Podle platných stanov bylo přítomno dostatečné množství delegátů (2/3 delegátů), aby bylo možné sjezd svolat - sjezd byl tedy legální. Zahájení sjezdu se zúčastnilo 935 delegátů a 22 hostů, při jeho ukončení bylo přítomno 1219 delegátů. Negativem byla malá účast slovenských delegátů – z 5 stoupla na asi 50 slovenských delegátů.

Sjezd zasedal jeden den a zabýval se pouze současnou situací. Kategoricky požadoval odchod okupačních vojsk a umožnění legální činnosti čs. vedení. V tomto duchu byly formulovány i dokumenty přijaté sjezdem, především Prohlášení mimořádného XIV. sjezdu KSČ. V něm se oponovalo tvrzením „pětky“, že Československu hrozila kontrarevoluce, intervence byla označena za akt, který pošlapal svrchovanost Československa, spojenecké závazky a Varšavskou smlouvu i dohody z Čierné a z Bratislavy. Důrazně se žádalo, aby byly ihned vytvořeny normální podmínky pro činnost všech ústavních a politických orgánů a aby byli ihned propuštěni zadržení pracovníci a umožnil se jim výkon jejich funkcí. Po komunistech se požadovalo, aby se stali neaktivnějšími a nejobětavějšími organizátory úsilí o odchod cizích vojsk. Zde účastníci sjezdu výrazně změkčili původní formulaci, která hovořila o osvobození Československa od cizích okupantů. Prohlášení zakončila výzva k protestní jednodinové stávce 23. srpna v 12.00.

Původně se nepředpokládalo, že budou zvoleny nové stranické orgány. Ale neschopnost stávajícího ústředního výboru KSČ adekvátně reagovat na vzniklou situaci a snaha části jeho členů převzít moc a legalizovat intervenci „pětky“ vedly k rozhodnutí zvolit nový ÚV KSČ. Po zvolení nového, 144členného ústředního výboru se delegáti sjezdu večer 22. srpna rozešli poté, co prohlásili sjezd za

permanentní – v jednání o programových otázkách se mělo pokračovat až po odchodu vojsk. V noci z 22. na 23. srpna poprvé zasedal nový ÚV KSČ, který mj. zvolil předsednictvo ÚV KSČ. Prvním tajemníkem se stal opět A. Dubček. Po dobu jeho nepřítomnosti ho zastupoval tajemník ÚV KSČ V. Šilhán. Vzniklo tak nové mocenské centrum, a protože starý ÚV KSČ nebyl rozpuštěn, dočasně zde fungovala dvě centra.

Vysočanský sjezd KSČ spolu se spontánním lidovým odporem měl velký podíl na tom, že prosovětská skupina ve vedení KSČ nepřevzala moc a neustavila tzv. revoluční dělnicko-rolnickou vládu, a obhájil ve funkcích internované členy vedení, Dubčeka aj. Přesto právě tito přistoupili při rokováních v Moskvě na požadavek Sovětů, že vysočanský sjezd je nelegální. Ustanovení o jeho nelegálnosti obsahoval i moskevský protokol (v bodě 2). První krok k jeho prosazení učinil G. Husák na sjezdu KSS, který ve své argumentaci proti legálnosti vysočanského sjezdu využil faktu malé účasti slovenských delegátů. Svých funkcí se nakonec vzdali i členové vysočanského ÚV KSČ a rozhodli se disciplinovaně podporovat stávající vedení strany v čele s Dubčkem. Výměnou měli být někteří delegáti XIV. sjezdu kooptováni do starého ÚV KSČ, mělo být rekonstruováno PÚV a SÚV KSČ a urychleně svolán XIV. sjezd, který by projednal otázky politické situace, státoprávního uspořádání i složení vrcholných orgánů strany.

Zasedání ÚV KSČ v září 1969 přijalo usnesení, jímž se tzv. vysočanský sjezd, jeho dokumenty a výsledky prohlašují za neplatné, protože byly „výsledkem nepřijatelné frakční činnosti některých členů ÚV KSČ, městského výboru KSČ v Praze a dalších pravicově oportunistických sil, při jeho organizování byli zneužití delegáti mimořádného XIV. sjezdu KSČ. Vzhledem k mimořádné atmosféře nátlaku pravicových sil, ve které byli voleni delegáti, ruší ÚV KSČ jejich mandát.“

MIMOŘÁDNÝ XIV. SJEZD KSS

MICHAL ŠTEFANSKÝ

Zjazd sa konal v dňoch 26.-29. augusta 1968 za mimoriadnych okolností po vojenskej intervencii vojsk piatich štátov Varšavskej zmluvy. Termín zjazdu určilo zasadanie ÚV KSS 18. júla 1968. Permanentné zasadanie Predsedníctva ÚV KSS v dňoch 21.-26. augusta zaujalo rozdielne a protichodné stanoviská na konanie zjazdu. Iniciatívu, aby sa zjazd konal, vyvinul Mestský výbor KSS v Bratislave a podporu získal od delegátov na XIV. zjazd KSČ a zjazd KSS. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 26. augusta rozhodlo zjazd zvolať. Predsedníctvo viedol Anton Ťažký, ktorý vystriedal Miloslava Hruškoviča úzko spätého s Vasilom Biľakom.

Odloženie zjazdu do návratu delegácie z moskovských rokovaní telefonicky požadoval G. Husák a V. Biľak 23. augusta a o deň neskôr aj A. Dubček. Tretí telefonický rozhovor členov Predsedníctva ÚV KSS s delegáciou v Moskve sa neuskutočnil. Pred začiatkom zjazdu boli Jozef Zrak, Anton Ťažký, Viktor Pavlenda, Samuel Falťan a Robert Harenčár sovietskym veliteľstvom internovaní v Bratislave-Petržalke. Z internácie ich prepustili až večer 26. augusta po informácii, že čs. delegácia podpíše Moskovský protokol.

Vo večerných hodinách 26. augusta sa v Bratislave v závodnom klube Dimitrovka začala prvá časť mimoriadneho zjazdu KSS za účasti vyše polovice delegátov. Rokovanie viedol A. Ťažký a delegáti schválili program a komisie zjazdu.

Druhá časť zjazdu sa konala v dňoch 27.-29. augusta v Parku kultúry v Bratislave za účasti G. Husáka, ktorého A. Dubček poveril, aby viedol delegáciu ÚV KSČ na zjazde. G. Husák v dvoch improvizovaných vystúpeniach informoval delegátov o rokovaní v Moskve. Jeho vystúpenia boli optimisticky podfarbené úvahami, že v priebehu niekoľkých mesiacov budú vojská odchádzať z nášho územia. V záujme normalizácie požadoval rôzne opatrenia, najmä v obmedzovaní slobody slova. G. Husák interpretoval hlavné myšlienky Moskovského protokolu o antisocialistických silách, spochybnil legálnosť XIV. zjazdu KSČ, odmietol názory o neutralite Československa a prihováral sa za obnovu dôvery so spojencami. Jeho informácie o moskovských rokovaní neboli prijaté časťou delegátov, ktorí požadovali jasné formulácie o agresii a okupácii. G. Husák intervenciu označil za tragické nedorozumenie.

Dôležitý návrh zjazdu KSS v mene bratislavskej organizácie KSS predložil Hvezdoň Kočtúch. Obsahoval požiadavku, aby vedenie KSČ a KSS garantovalo, že v nasledujúcom období nedôjde ku kríženiu stalinského modelu s modelom demokratického socializmu, aby bol konkretizovaný Akčný program komunistickej strany.

Mimoriadny zjazd KSS zvolil nový ústredný výbor predovšetkým z prereformne zložených komunistov. Nezvolili do nového vedenia V. Biľaka, M. Hruškoviča, Viliama Šalgoviča a iných konzervatívnych predstaviteľov. Prvým tajomníkom ÚV KSS sa stal G. Husák, ktorý na zjazde vyhlásil tesne spojenie s A. Dubčekom.

Pokus zjazdu uchovať reformy bol determinovaný obsahom Moskovského protokolu, o ktorom delegáti neboli presne informovaní. Vyhlásenie G. Husáka o neplatnosti XIV. zjazdu KSČ nebolo jednoznačne prijaté zjazdom. Delegáti sa nedozvedeli, že Moskovský protokol zaviazal Predsedníctvo ÚV KSČ vyhlásiť XIV. zjazd za neplatný a urobiť všetky opatrenia na anulovanie jeho výsledkov.

OBDOBÍ OD SRPNA 1968 DO DUBNA 1969

ONDŘEJ FELCMAN

Československé vedení se vracelo po podpisu moskevského protokolu do vnitropolitických poměrů, v nichž intervence způsobila zásadní mocenskou změnu. Přítomnost sovětských vojsk v Československu dávala sovětskému vedení záruky, že úsilí o zastavení československého reformního hnutí bude úspěšné, i když cesta k cíli bude zdouhavější, než zdálo na začátku invaze. Brežněvova skupina musela totiž kvůli politickému neúspěchu intervence souhlasit s ponecháním dosavadních politiků v jejich funkcích pro vysokou popularitu, kterou požívali u Čechů a Slováků, a usilovat o prosazení návratu k neokonzervativnímu pojetí komunistického režimu s jejich pomocí. Z toho důvodu také protokol ještě nesměřoval k plné obnově socialismu sovětského typu, ale nařizoval odstranit nejhorší prohřešky proti jeho politické praxi. V každém případě byla cílová podoba tzv. normalizace pravým opakem předchozího úsilí KSČ směřujícího na základě Akčního programu KSČ k reformování dosavadního politického systému. Normalizovat situaci znamenalo totiž podle představitelů Varšavské pětky „zabezpečit výdobytky socialismu a postavit se na odpor reakci“, tedy obnovit sovětský totalitní systém včetně jeho dominantního rysu – politické kontroly komunistické strany nad společností.

Veřejnost, a zejména česká, chápala normalizaci v původním slova smyslu jako konsolidaci okupací narušených poměrů a jejich návrat k předokupačnímu stavu včetně řešení ekonomických důsledků invaze a odchodu okupačních vojsk. O objektivních a subjektivních možnostech dalšího postupu panovalo mnoho nejasností daných rozdílnými politickými názory i nejasnostmi o podstatě moskevského protokolu. Jeho podpisem se však vedení KSČ zavázalo omezit nabyté demokratické svobody ve sdělovacích prostředcích a v politickém životě a současně obnovit mocenské pozice KSČ a tím také k dosažení normalizace přispět. Jelikož tento obrat k opětovnému ukázněnému ukázněnému ukázněnému ukázněnému společnosti v zásadě navazoval na závěry květnového pléna ÚV KSČ, Dubček a někteří z reformně vystupujících politiků se zpočátku domnívali, že při respektování závěrů z moskevských jednání a jejich ukázněném plnění bude možné v omezené podobě a při volnějším tempu zachovat některé kroky předsrpnového úsilí stranických a státních orgánů, označované od jara 1968 jako polednová politika. Různě vykládaný obsah tohoto často používaného pojmu však dovoľoval rozdílné interpretace v názorech na další postup a zatajovaná podstata závěrů moskevských jednání to ještě podporovala. Existující rozdíly v náhledech na podobu politické koncepce vytvářely prostor pro rozdílné přístupy v praxi a fakticky znemožňovaly jinak tolik proklamovaný a požadovaný jednotný postup. Obtíže s formulováním koncepce jen prohlubovaly diferenciatní nálady, zvláště když si Moskva podržela monopol na hodnocení realizace úkolů vyplývajících z protokolu a velmi rychle odmítla povolit konání XIV. sjezdu.

Ke zformování linie, která by snad mohla zabránit úplné porážce reformy a zachovat alespoň její jádro stejně jako její lidský potenciál, nijak nenapomohly změny, schválené na plénu ÚV KSČ 31. srpna 1968, ačkoliv některé z nich byly pozitivní. Patřila k nim zejména kooptace 80 delegátů XIV. sjezdu z českých zemí i ze Slovenska do pléna ÚV a shodně provedené rozšíření jeho předsednictva. Posílení proreformních sil ve skladbě ÚV KSČ a předsednictva bylo jediným krokem, kterým chtěl A. Dubček zmírnit dikci moskevského protokolu v personálních mocenských posunech, protože jinak zasedání ÚV vyhovělo sovětským požadavkům. Schválilo podpis protokolu, provedlo požadované odstavení některých reformních osobností na stranických (Č. Císař, F. Kriegel), vládních (ministři J. Hájek, O. Šik, J. Pavel) a dalších funkcích (Z. Hejzlar, J. Pelikán), poněkud zmírněné jen odstavením D. Koldera, E. Riga a O. Švestky z funkce členů PÚV KSČ a posledního z nich i z funkce šéfredaktora Rudého práva. S příspěním hlasů kooptovaných členů odvolalo platnost vysočanského sjezdu a ponechalo na přání Sovětů ve funkcích člena PÚV KSČ V. Biľáka a jako tajemníky ÚV KSČ A. Indru a J. Lenárta, tedy jádro skupiny tzv. zvatelů. Početné předsednictvo ÚV KSČ a setrvání na kabinetním stylu politiky vedly o týden později k vytvoření tzv. pětky (A. Dubček, L. Svoboda, O. Černík, G. Husák a J. Smrkovský), odůvodněné potřebou vyšší operativnosti jednání vedoucích orgánů ÚV KSČ.

Požadavky moskevského protokolu, přibližující poměry v Československu sovětským představám, začala intenzivně naplňovat také vláda. V několika dnech na přelomu srpna a září projednala návrhy několika zákonů, jež 13. září schválilo Národní shromáždění. Tyto zákony posílily státní kontrolu nad sdělovacími prostředky, státní moci umožnily přijmout různá opatření k upevnění veřejného pořádku a zákon o Národní frontě zakázal veřejné aktivity mimo její rámec (fakticky se jednalo o uzavření Národní fronty, když již byly zakázány K 231 a KAN). Pro kontrolu tisku vláda zřídila 5. září Úřad pro tisk a informace, o týden později Vládní výbor pro tisk a informace včele s P. Colotkou a nařídila obnovit autocenzura novinářů. Vedle personálních změn, na něž kladli představitelé SSSR velký důraz, kde se ale i při vědomí perspektivy jejich etapovitého řešení nedařilo plně dosáhnout vytčených cílů, si Moskva s podporou ostatních spojenců velmi rychle vynutila zcela jiný výklad 5. bodu protokolu o sovětských vojscích v Československu. Výsledkem byla v rychlém tempu projednaná a 18. října 1968 československým parlamentem naprostou většinou hlasů schválená Smlouva o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu (viz Sovětská vojska v Československu 1968-1991), poskytující sovětské straně dostatečnou platformu pro řešení československé krize.

Tlak Moskvy směřující na upevnění centralizované politické moci poznamenal také závěrečnou fázi přípravy zákona o československé federaci. 21. srpen redukoval demokratické rozměry federalizačního úsilí, když zpochybnění státní suverenity a prosazování obnovy nadřazené moci KSČ nad státem ze strany SSSR znemožnily jak celkovou reformu politického systému, tak jeho komplexní federalizaci (především federalizaci samotné KSČ), a zdůraznily potřebu silných federálních orgánů. Na druhé straně právě proto, že intervence vyvolala obavy o dokončení federalizačních snah, nebyla příprava zákona přerušena, ale naopak se urychlila. Přes složitá jednání o podobě federálního zákonodárního sboru, názvu státu a především kompetencí a struktury federálních orgánů, nezbytnost jejichž plnohodnotné funkčnosti vyžadovalo mezinárodní postavení i vnitřní situace okupovaného Československa, byly ústavní zákony o federaci státu a o národnostech přijaty v původně stanoveném datu, tj. k 50. výročí vzniku společného státu, a slavnostně vyhlášeny 30. října 1968 v Bratislavě. Avšak úsilí slovenského národa o vytvoření federace jako státoprávního potvrzení rovnoprávnosti obou národů, které nebylo v měsících rozvíjející se reformy v české národní politice plně doceňováno, nabylo v podmínkách ztracené suverenity a zatlačované demokracie v mnohém formálního charakteru. Velmi rychle se také projevil náznaky skutečnosti, že souhlas Moskvy s novým státoprávním uspořádáním bude využit k vrazení klínu mezi Čechy a Slováky. I když z hlediska vztahů obou národností byla realizace zákona o československé federaci posunem kupředu, v nastupující normalizaci se nestala faktorem podporujícím další demokratizaci politického systému.

Úspěšně pokračoval tlak sovětské diplomacie na rozložení jednoty členů vrcholového vedení při politice ústupu. Pod společným, cíleným stranickým, diplomaticko-politickým a ideologickým nátlakem zvenčí a druhým tlakem uplatňovaným prostřednictvím posádek Střední skupiny sovětských vojsk zevnitř, se začalo ještě na podzim 1968 štěpit odhodlání mnoha předních komunistických funkcionářů udržet ve změkčené podobě politiku Akčního programu a s podporou veřejnosti tak i jádro reformy a její kádry. Stálý tlak Sovětů příliš omezoval a v nevyjasněných poměrech podporoval váhání, kolísavost a posléze ochotu přizpůsobovat se, přecházející v poddajnost a ústup. Část vrcholových politiků, zejména zkušený technokraté (O. Černík, posléze L. Štrougal) nebo pragmaticky uvažující politici (G. Husák a další představitelé KSS včetně Š. Sádovského, ale i E. Erban a postupně i Č. Císař) v reformním proudu KSČ, začala v různé míře a intenzitě podléhat okupační realitě. Pozvolné odpadávání těchto doposud reformních činitelů do tábora tzv. realistů, posilované do značné míry růstem preferencí technokratických přístupů k řízení společnosti, a přístupování na požadavky, s kterými Sověti neustále přicházeli a nekompromisně vyžadovali, přinášelo Dubčekově nevyhraněné politice další neúspěchy. Tím bylo Brežněvem odmítnuté uvažované svolání sjezdu českých komunistů, původně uvažované jako náhražka za nepovolený XIV. sjezd KSČ, prosazení se zjevně k Sovětům loajálního G. Husáka do vedoucí skupiny politiků, v září započatá izolace J. Smrkovského, dočasné zastavení časopisu Reportér a Politika a další. Tyto posuny se negativně promítaly do smýšlení veřejnosti, protože přestávala chápat kroky své politické reprezentace stále akcentující možnost udržení polednové politické linie.

Nedávná euforie z vyvzdorovaného návratu svých vůdců z Moskvy občanskou společnost rychle opouštěla, nahrazovala ji nedůvěra, působící na erozi srpnové jednoty vládnoucích a ovládaných, nespokojených s obnoveným kabinetním stylem politiky.

Potvrzovaly to demonstrace mládeže 28. října v Praze při 50. výročí vzniku státu a při výročí VŘSR 6. a 7. listopadu na několika místech republiky, proti nimž – poprvé po strahovských událostech z října 1967 – zasáhly bezpečnostní síly, především však stávka vysokoškolských studentů 18.-20. listopadu, podpořená jednodenní pasivitou střední škol, která nejen reagovala na politiku ústupků, ale bezprostředně i na závěry listopadového pléna. Fakticky praktikovanou a ze sovětské strany nikterak nekompensovanou linii politického ústupu domácí vrcholové garnitury provázela na podzim 1968 zjevný vzestup veřejných a sociálních aktivit, usilujících uchovat dosažený prostor svobody. Stávka vysokoškoláků vyhlášená na podporu deseti požadavků (zastavení kabinetní politiky a zachování Akčního programu KSČ jako základu politiky, omezení cenzury, udržení svobody výjezdu do zahraničí a dodržování shromažďovacích a spolčovacích práv stejně jako právních jistot občanů, tvůrčí svoboda ve vědě a umění, odchod neoblíbených politiků z funkcí a návrat k suverénní zahraniční politice) byla vyvrcholením procesu demokratického sebeuvědomování studentské obce. Také volby výborů a delegátů na VII. sjezd ROH v základních odborových organizacích a sjezdy odborových svazů dotvrzovaly, že pokračuje obnova nezávislého odborového hnutí. Součástí tohoto procesu bylo i zakládání podnikových rad (v září a říjnu 40 nových rad), které se vláda pokusila koncem října neúspěšně zastavit, což stávkující vysokoškoláci rovněž odmítli. V dalších týdnech pokračoval trend živelného zakládání podnikových rad natolik, že počátkem následujícího roku jich bylo celkem 120 v podnicích s téměř milionem zaměstnanců (v naprosté většině českých). Příznačné bylo, že v tomto vzepětí občanského odporu vůči ztrátě politické samostatnosti, které nasvědčovalo, že se společnost alespoň částečně dostávala z posrpnové letargie, zůstávala zároveň popularita čtyř hlavních osobností pražského jara na samém vrcholu. Ačkoliv v listopadu 1968 se původní jednota reformního křídla ve vedení KSČ a státu, stejně jako jednota politických představitelů a veřejnosti se stala fakticky minulostí, vedoucí představitelé KSČ a státu individuálně požívali stále plné důvěry veřejnosti.

Rezoluce listopadového zasedání ÚV KSČ, zcela se lišící ve své konečné podobě od původního dokumentu Hlavní úkoly strany v současné době připravovaného od konce září 1968, výrazně zesílila i nespokojenost stranické základny, která pochopila její skutečný obsah zakrývaný proreformními frázemi. Přijatá rezoluce fakticky kapitulovala před agresorem a pod hlavičkou uchování polednové politiky připravovala její faktickou likvidaci. Nápor konzervativců, kritika radikálního reformismu ze strany realistů a politiky Dubčekova vedení před 21. srpnem G. Husákem to dotvrdila. Porážku důsledně reformního křídla symbolizoval odchod Z. Mlynáře z funkce tajemníka ÚV a volba V. Biřáka, a J. Kempného za nové tajemníky ÚV. Ačkoliv V. Biřák byl pověřen oblastí zahraničních vztahů, jeho postavení tajemníka ÚV mu umožnilo otevřít dveře k ovládnutí aparátu konzervativci, jejichž ofenzíva zahájená prosovětsky vystupujícími skupinami libeňských komunistů kolem E. Famíry a J. Jodase, ostravských a olomouckých stalinistů dotvářela složitou atmosféru podzimu 1968. Narůstající přesvědčení o potřebě zabezpečit nastolení disciplíny a upevnění mocenské role strany zejména v českém prostředí potvrdilo zřízení Byra pro řízení stranické práce v českých zemích, jež zároveň mělo alespoň formálně nahradit neexistující stranu českých komunistů. Do jeho čela byl postaven L. Štrougal, demonstrující na plénu svůj přechod mezi realisty. K upevňování pořádku mělo vést i ustavení osmičlenného výkonného výboru, v němž měli převahu právě realisté, které potvrzovalo, že v početném předsednictvu ÚV KSČ se nerozhoduje. Přesto tlak ze strany veřejnosti zabránil úplné kapitulaci, neboť plénum zatím setrvalo na domácí interpretaci srpnových událostí.

Novou angažovanost nevzdávající se občanské společnosti podpořily další kroky na přípravě federalizace republiky. Postupné konání sjezdů odborových svazů, a to samostatně v jejich české a slovenské části, potvrzovalo, že v rámci odborového hnutí nebyl proces federalizace zadušen a stal se stejně jako rozdělení předchozích zbytnělých svazů do menších celků nástrojem další demokratizace odborového života. Obdobně se začínaly emancipovat jako samostatné organizace české části celostátních uměleckých tvůrčích svazů. Jinak však příprava vzniku federace ještě zhoršila prohlubující se společenské napětí, jakmile se naplno rozhořel zápas o obsazení J.

Smrkovského do funkce předsedy federálního parlamentu, který byl v lednu 1969 bez voleb transformován z původního Národního shromáždění v dvoukomorový orgán. V závěrečné etapě náběhu na ustanovení federace republiky se totiž ukázalo, že špičky slovenské politiky k demokratické reformě již nic nepoutá. Zejména G. Husák považoval vyhlášení federace za příležitost, jak pod záminkou rovnoprávného zastoupení obou národů ve vrcholových federálních státních funkcích dosáhnout odstranění reformistů nepohodlných Sovětům, posílit tak pozice a reálnost vlastních ambicí při prosazování prosovětských normalizačních představ.

Začátek otevřeného vytěsňování J. Smrkovského nastal ve chvíli, kdy bylo československé vedení znovu pozváno do SSSR, a předseda parlamentu nebyl do delegace zahrnut. Dohady západního tisku, co znamená neúčast Smrkovského na kyjevských jednáních 7.-8. prosince 1968 byly při nedostatku informací a pokračujících útocích konzervativců impulsem k nové vlně odporu vůči ústupkům vrcholové politiky, jednoznačně podporujících v tisícovkách dopisů, rezolucí a telegramů i návštěvami v Národním shromáždění setrvání předsedy parlamentu ve funkci i v dalším období. Potvrdily i výsledky sjezdu Českého odborového svazu pracujících v kovoprůmyslu, který mimo jiné ocenil činnost sdělovacích prostředků, odmítl kabinetní politiku a rovněž rezolucí požadoval, aby se J. Smrkovský stal předsedou Federálního shromáždění. Navíc sjezd kováků uzavřel dohodu o spolupráci při obraně polednové politiky se zástupci vysokoškoláků. V nepřehledné situaci, v níž postupně zasedaly další sjezdy celkem 31 odborových svazů a konalo se i nové zasedání ÚV KSČ věnované ekonomické reformě a výstavbě federálních orgánů, zůstávající však ve společnosti bez větší odezvy, vyprovokoval skutečnou radikalizaci české veřejnosti požadavek na zastoupení slovenského národa ve vrcholových státních funkcích, vznesený před vánočními svátky zasedáním ÚV KSS a SNR. Slovenský národní zájem, oprávněný za normálních okolností, byl v českých zemích pochopen jako další přímý útok na polednovou politiku, již byl J. Smrkovský symbolem. Výsledkem byl vznik rozsáhlého dva miliony stoupenců čítajícího hnutí, které na sjezdech odborových svazů, ve sdělovacích prostředcích, na závodních shromážděních a v apelech společenských organizacích vystupovalo na obranu J. Smrkovského. PUV KSČ tyto akce odmítlo jako neodůvodněné s tím, že J. Smrkovský zůstává ve vysokých státních a stranických funkcích. Konečné řešení přineslo zasedání ÚV KSČ 16.-17. ledna 1969, které na funkci předsedy federálního parlamentu vybralo slovenského politika, dosavadního místopředsedu vlády P. Colotku, a J. Smrkovského schválilo do funkce předsedy Sněmovny lidu a prvního místopředsedy Federálního shromáždění. Ve skutečnosti ale české demokratické hnutí bitvu prohrálo. Salámová taktika slavila úspěch: J. Smrkovský sice zatím zůstal ve vysokých stranických funkcích, ale ze státní funkce ústavně druhého nejvyššího činitele musel odejít a ještě s tím veřejně souhlasit. Výsledek sporu objektivně oslabil reformní skupinu ve vedení KSČ, narušena byla také česko-slovenská jednota, a to vše ve chvíli, kdy bylo zahájeno sblížování realistů a konzervativců.

Zoufalý čin J. Palacha z poloviny ledna 1969 měl vrcholovou politiku varovat před dalšími ústupky a zejména českou veřejnost povzbudit k odvaze a novému tlaku na obranu státní suverenity a uchování demokratických forem vlády (viz Oběť Jana Palacha). Tzv. palachiáda se stala další vlnou celonárodního vzepětí proti politice ústupků a ještě prohloubila existující politické napětí. U vedení KSČ a vlády vzbudila obavy, konzervativce podnítila k novým nenávisným atakům, tolik kontrastujícím se symbolem výzvy k morálnímu vzepětí a následným majestátem Palachovy smrti. Sověti ji označili za akci živící protisovětské nálady a požadovali od vlády učinit pravicovému extremismu přítrž, zvláště když po mrazivém, ale klidném vyznění Palachova pohřbu došlo v Praze a několika dalších městech k menším demonstracím a nepokojům. Vláda proto odmítla nátlak a studentské požadavky na zrušení cenzury a odchod sovětských vojsk. Vzápětí přikročila jednak k dalšímu upevnění svého vlivu v oblasti sdělovacích prostředků a současně vypověděla řadu západních novinářů ze země, jednak zahájila sérii kroků k upevnění pouličního pořádku, což znamenalo potlačení násilných akcí pohotovostními bezpečnostními a vojenskými jednotkami. Možnosti zbývajících reformistů v nejvyšším vedení země se spíše zhoršily, protože je dále oslaboval nápor konzervativců i prohlubující se příkop mezi veřejností a politickou elitou. Konzervativci usilovně rozšiřovali vliv v řadách centrálního, ale částečně i regionálního stranického aparátu, jak to dotvrzovaly i výsledky lednového zasedání ÚV KSČ. Málokdo také mohl odhadnout, kam směřuje myšlení velení armády a Bezpečnosti, které se měly stát mocenskou oporou

obnovované byrokratické moci. Stále častější vzájemné návštěvy sovětských a československých vojenských delegací a s tím spojená pronormalizační opatření posilovaly rozhodnutí většiny vedoucích funkcionářů armády postupovat v linii úzké spolupráce se sovětskými vojsky a v resortu vnitra, zejména uvnitř StB, otevíraly příležitost ke zvýšené aktivitě ostře protireformních skupin. K nim se přidružovaly akce ultrakonzervativců, jako bylo setkání v hotelu Tichý v Praze na Žižkově v předjaří 1969, otevřeně volající po odstavení Dubčeka a po návratu k dogmatickému komunistickému režimu.

Situace se přesto postupně zklidňovala, neboť počátek roku přinesl i pozitivní kroky. Namísto centrálního plánu v podobě státního zákona byl jako součást ekonomické reformy zaveden systém smluv mezi podniky a státem o roční výrobě a současně vstoupila v platnost dohoda vlády a ÚRO o zvýšení životní úrovně v roce 1969. Hotova byla také zatímní osnova zákona o socialistickém podniku, který by v případě schválení znamenal výrazný posud k odbourání staré institucionální struktury ekonomického řízení a legalizaci podnikové samosprávy. V nově utvořených národních republikách se ujaly moci národní vlády, přičemž zejména česká představovala stále sbor reformně smýšlejících osobností, a také o padesát poslanců doplněná ČNR tvořila proreformní orgán. S federalizací státu postupovala i decentralizace státní správy. Jednoznačně potřebným krokem bylo úspěšné pokračování procesu stranických a občanských rehabilitací osob postižených politickou nezákonností a státním terorem z přelomu 40. a 50. let. Zjevným dokladem nezastaveného procesu demokratizace ve strukturách občanské společnosti byly národní sjezdy odborových organizací, volící koncem ledna v Praze a Bratislavě reformně složené národní rady odborových radů, a posléze VII. všeodborový sjezd konaný v Praze 4.7. března 1969. Sjezdem přijatá Charta odborového hnutí zakotvovala všechny pokrokové myšlenky předchozího období, samostatnost odborů jako reálné síly politické organizace společnosti, jejich svébytnou politiku vůči státu a politickým stranám, úkol hájit sociální a lidská práva odborářů, podporu rozvoji demokracie a socialismu, ekonomické reformě a podnikovým radám. Také nově přijaté stanovy, necenzurovaná diskuse a zvolení radikálního křídla odborových předáků do celostátního vedení odborů znamenaly, že odborové cíle formulované před srpnem 1968 byly úspěšně dokončeny.

Vyznění odborového sjezdu a od ledna 1969 pokračující proces zakládání nových profesních spolků a ustanovování českých orgánů dalších společenských organizací a tvůrčích svazů potvrzovaly, že především česká společnost přes nedobry vývoj ve vedení země zatím nekapitulovala. Také proto, ačkoliv pronormalizační trendy sílily, Moskva hodnotila Dubčekovu politiku normalizace jako nedůraznou a dospívala k rozhodnutí její trvání co nejrychleji ukončit. V tomto rozhodnutí, které souviselo s potřebou ukončit pacifikaci východoevropského prostoru před odzbrojovacími jednáními s USA a západoevropskými státy, posiloval Brežněvovu skupinu také rozsáhlý sovětsko-čínský konflikt na řece Ussuri. Jeho další setrvávání na čele KSČ bylo nežádoucí i dalších důvodů – stále ještě nebyla odložena stranou svým obsahem výbušná zpráva Pillerovy komise o rehabilitacích a v diskusích se objevovala myšlenka o potřebě konání voleb a přípravě stranického sjezdu. Kromě toho měl vést delegaci KSČ na blížícím se zasedání mezinárodního kongresu komunistických a dělnických stran v Moskvě. Proto nabíralo na intenzitě hledání způsobů, jak Dubčeka z funkce vytlačit. Ale ani při množících se pozváních politiků z řad realistů do SSSR, přípravě nového vojenského cvičení a úzké spolupráci sovětského velvyslanectví s konzervativci, kteří usilovně získávali pozice ve stranickém aparátu, nebyl nalézán vhodný podnět, kterým by bylo možné Dubčekovu výměnu odůvodnit. Ultrakonzervativní síly nabízely dokonce provedení převratu, což jen stupňovalo všeobecnou nervozitu. Teprve oslavy veřejnosti po dvojím hokejovém vítězství československého mužstva nad sovětskou sbornou na mistrovství světa, které dostaly charakter všenárodní manifestace odporu proti postupné sovětizaci politiky a vedly ke střetům s okupačními jednotkami a útoku na kancelář Aeroflotu v Praze, posloužily jako záminka pro masivní sovětskou ofenzivu sledující ukončení nedůsledné normalizační praxe a změnu ve vedení KSČ (viz Hokejový týden).

Grečkova delegace již 1. dubna zastrašila velení ČSLA natolik, že ve svém svolání koncipovaném jako dosud neobvyklá forma výhrůžky vůči politickému vedení státu požadovalo okamžité záruky, že převezme nad situací v zemi plnou kontrolu. Následovala série setkání A. Grečka a V. Semjonova s L. Svobodou, L. Štrougalem, J. Kempným a G. Husákem, při nichž Sověti jednak zjišťovali stupeň

ochoty realistů provést Dubčekovo odstavení, jednak se ověřovali, kdo ze skupiny nejvyšších československých představitelů by mohl být přijatelným kandidátem na Dubčekova nástupce. Mezitím byla zajištěna na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ a vlády úplná cenzura tisku, zastaveny některé časopisy, provedena výměna některých vedoucích oddělení v aparátu ÚV KSČ a opatření pro udržení klidu v ulicích a vydáním rozkazů ministra obrany M. Dzúra zahájen proces pacifikace všech armádních jednotek. Další schůze výkonného výboru a předsednictva ÚV KSČ rozhodla o změně programu nejbližšího zasedání ÚV KSČ a jeho termín stanovila na 17. dubna. V krátké době se v zákulisních jednáních ukázalo, že jako nevhodnější kandidát na vedoucí funkci v KSČ se jeví G. Husák, který získal důvěru konzervativců i podporu ze strany většiny rozhodujících realistů. Navíc se mu podařilo přesvědčit o správnosti své volby mnohé z reformních komunistů. Jednání v Užhorodě s L. Brežněvem 13. dubna vyústilo v konečné potvrzení jeho kandidatury oplátkou za ztotožnění se sovětským požadavkem vrátit se k sovětskému modelu socialismu. A. Dubček zároveň vlastním rozhodnutím odstoupit z funkce umožnil, aby jednání o hlavním cíli sovětského nátlaku, změně v osobě prvního tajemníka ÚV KSČ přešlo do závěrečné fáze. V jednáních o způsobu, jakým bude změna na připravovaném zasedání ÚV KSČ provedena, se angažovali další členové a funkcionáři ÚV KSČ včetně některých reformních komunistů.

Půldenní zasedání ÚV KSČ znamenalo zásadní přelom v politickém vývoji okupovaného Československa. Jeho jednání ukázalo, že se přes názorové pozice většina členů ÚV shodla na potřebě ukončit proces trvalých krizí, přičemž zvolení G. Husáka prvním tajemníkem ÚV KSČ mělo tento cíl zabezpečit. Konzervativci pod ním viděli východisko k úplné obnově sovětského totalitního systému, zatímco reformisté se domnívali, že konsolidace umožní udržet část polednových reforem a zachovat reformním komunistům pozice. K celkovému ztotožnění se s předloženými změnami přispěl i odstupující A. Dubček, když zdůraznil, že je nutno účinněji uskutečňovat kurs z ledna 1968 v nových politických podmínkách, a tak jen výjimečně zazněla kritika z úst vysočanských členů ÚV KSČ. Ve skutečnosti závěry jednání představovaly naprosté politické vítězství nad reformními proudy, neboť způsob výběru kandidáta s absencí jakéhokoliv demokratismu a vytvoření nového užšího předsednictva bez dělnických zástupců, v kterém byla po zrušení výkonného výboru obnovena moc úzké stranické a státní elity, vedlo ke znovunastolení totálně centralistického politického systému, jenž neměl s reformními trendy jara 1968 žádné podobnosti. Potvrdil to Husákův závěrečný projev, v němž se přihlásil jak k polednovému kursu, tak k potřebě obnovit KSČ jako marxisticko-leninskou stranu a její moc nad společností. Realisté ve vedení KSČ tak vlastním nasazením zabezpečili konečné naplnění těch sovětských velmocenských a ideologických cílů, které se nepodařilo v srpnu 1968 prosadit ani vojenskou invazí, ani podporou domácích prosovětských internacionalistů.

Ačkoliv G. Husák zdaleka neměl vyhráno, na základě výsledků dubnového pléna ÚV KSČ mohla být první fáze „obnovení pořádku“ zahájena. První kroky v nové normalizační linii směřovaly k ukáznění tisku, ovládnutí rozhodujících pozic ve vedoucích stranických orgánech a ubezpečení představitelů zemí Varšavské pětky o tom, že KSČ a Československo patří do monolitní jednoty sovětského bloku a jeho společenského systému.

ČERNÁ KNIHA

DAVID WEBER

Černá kniha je označení publikace jejíž přesný název zní Sedm pražských dnů 21.8. – 27.8. 1968. Dokumentace. Pojmenování Černá kniha bylo odvozeno od černé barvy obálky. V dokumentaci, kterou vydal v listopadu 1968 tehdejší Historický ústav ČSAV, jsou publikována prohlášení, novinové články, texty letáků, záznamy rozhlasového vysílání a osobní svědectví, doplněné dokumentárními fotografiemi a fotografiemi plakátů, pouličních nápisů a texty průpovědek a říkanek, v nichž je zachyceno dění v hlavním městě Československa během prvního týdne po okupaci republiky armádami pěti států Varšavské smlouvy. Navíc je v knize publikován text komuniké vydaného po návratu československých představitelů z moskevského jednání a reakce občanů na něj. Tedy až po 28. srpnu 1968. Celkový rozsah původní brožované publikace vydané na podzim 1968 byl 494 stran textu a fotografické přílohy.

Myšlenka na sestavení edice dokumentů zachycujících průběh prvního týdne okupace v Praze se objevila bezprostředně po vpádu vojsk, kdy zaměstnanci ústavu zprvu zcela spontánně přinášeli a shromažďovali stále větší množství materiálů reagujících na okupaci a její průběh. Oficiálně přednesl návrh připravit k publikování pramennou dokumentaci prof. František Graus na celoustavním shromáždění dne 28. srpna 1968. Práce na edici se ujalo oddělení nejnovějších dějin, přímými koordinátory pak byli dr. Milan Otáhal a dr. Vilém Prečan. Práce na dokumentaci pokračovaly celé září. V prvním říjnovém týdnu byla provedena konečná redakce rukopisu. Během října a začátku listopadu byla dokumentace vytištěna a v polovině listopadu byl její náklad čítající 2 910 výtisků distribuován mezi osm set vybraných adresátů v českých zemích. Mezi ně patřily zejména státní, podnikové a závodní archivy a knihovny, archivy a sekretariáty ústředních státních a politických institucí a jiných společenských organizací, vědecké instituce a vysoké školy i několik jednotlivců, významných představitelů společenského a kulturního života. Pro distribuci na Slovensku bylo vyhrazeno pět set výtisků a jejich rozdělení proběhlo v prosinci, po tajném převozu do Bratislavy, podle podobného klíče.

Sedm pražských dnů se tedy v roce 1968 nedalo koupit v žádném knihkupectví, přesto se vydání dokumentace setkalo u široké veřejnosti se značným ohlasem. Na adresu Historického ústavu přicházely často velmi dojemné dopisy od prostých občanů, kteří děkovali historikům za to, že nenechali hanobit národ a přispěli ke vzkříšení národní hrdosti. Také v demokratických státech Evropy i v zámoří vyvolala dokumentace velký zájem. Informace o vzniku a obsahu knihy přinesla informace hned začátkem prosince 1968 řada renomovaných deníků a během prvních měsíců roku 1969 byly v několika zemích publikovány i překlady celé publikace. Ohlasy ale nebyly jen kladné. První odezva ÚV KSČ se sice omezila jen na žádost o podání informace o účelu vydání dokumentace. Mnohem ostřejší ale byla reakce sovětského vedení a samotného Leonida Brežněva. Ten při jednáních s československou delegací 7. a 8. prosince 1968 v Kyjevě tloukl Černou knihou o stůl a křičel, že je to důkaz, že „normalizace“ nijak nepostoupila. Dne 27. prosince zaslala sovětská vláda vládě československé ostrou protestní nótu, ve které je dokumentace mimo jiné charakterizovaná jako: „akt hrubého porušení moskevských dohod, pomluva politiky Sovětského svazu a urážka sovětského lidu“. Dále Sovětský svaz požadoval okamžité zastavení rozšiřování a stažení publikace a povolání k odpovědnosti osob, které se podílely na jejím vydání. V odpovědi z 20. února 1969 se československá vláda ještě za historiky postavila. Připustila sice možné zneužití dokumentace a nařídila její stažení, ale žádným způsobem nedala podnět k postihu jejích autorů.

Nástup nového vedení do čela komunistické strany v dubnu 1969 a zahájení politiky tzv. normalizace s sebou ale přineslo změnu postoje odpovědných československých představitelů. V průběhu jarních a letních měsíců roku 1969 se množí tiskové i verbální útoky proti celému Historickému ústavu jako sestaviteli a vydavateli dokumentace a následující tlak ze strany etablované moci byl pak ve věci „Černé knihy“ už veden se snahou o postižení konkrétních osob. Hlavní „právní“ oporu měl tento proces v zákonném opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku. První obětí čistek z řad pracovníků Historického ústavu byl tehdejší ředitel

akademik Josef Macek. Ten se snažil kampaň vedenou proti Historickému ústavu zastavit a přebral plnou politickou i odbornou odpovědnost za všechny důsledky vydání a rozšiřování dokumentace. To ale nestačilo. V závěru roku 1969 bylo rozhodnuto, že reorganizací projde celý Historický ústav. Normalizátoři toto přední vědecké pracoviště totiž považovali za místo „kde se projevovala řada protimarxistických tendencí, které vedly k hrubému zkreslování pohledu na historický vývoj“ a za jejich vyvrcholení pokládali vydání zvláštního čísla Československého časopisu historického v srpnu 1969 a publikace Sedm pražských dnů. V důsledku reorganizace, zahájené 1. března 1970, bylo nejdříve zrušeno oddělení nejnovějších dějin. Vybrané bylo jako zřejmý viník zpracování dokumentace. Vyvrcholením celého procesu bylo provedení konkurzu na místa vědeckých a odborných pracovníků v květnu 1970, jehož výsledkem byl nucený odchod dvaceti z nich. Existenční postih poloviny pracovníků ale nestačil. V očích normalizátorů byla práce a působení historiků v uplynulých letech tak závažným proviněním, že považovali za nutné alespoň některé z nich stíhat trestně. Jako záminka pro zahájení trestního stíhání bylo opět vybráno sestavení a publikování dokumentace Sedm pražských dnů.

Trestní stíhání ve věci trestného činu podle §104 trestního zákona – hanobení státu světové socialistické soustavy a jejího představitele, s nejvyšší trestní sazbou dva roky odnětí svobody, zatím proti neznámému pachateli, začalo 20. července 1970. Dne 24. února 1971 sdělil vyšetřovatel Státní bezpečnosti major Oldřich Noga prokuratuře České socialistické republiky předběžný výsledek vyšetřování. Jeho závěrem bylo, že na základě řady svědeckých výpovědí, které se ve své podstatě shodují v tom, že za skladbu, vydání a distribuci publikace Sedm pražských dnů nesou plnou odpovědnost Milan Otáhal, Vilém Prečan a Viktorie Čečková, a proto bude proti těmto třem dne 2. března 1971 zahájeno trestní stíhání na svobodě. Během dalšího vyšetřování došlo v případě ke dvěma závažným změnám. V první řadě byla změněna kvalifikace údajné trestné činnosti obviněných. Původní obvinění z hanobení státu světové socialistické soustavy a jeho představitele bylo překvalifikováno na pobuřování podle § 100 tehdejšího trestního zákona, s nejvyšší sazbou tři roky odnětí svobody. Druhá změna se týkala počtu obviněných. Dne 30. června 1971 vyšetřovatel zastavil trestní stíhání Viktorie Čečkové. Své rozhodnutí odůvodnil tím, že byla v době svého zaměstnání v Historickém ústavu a tudíž i v době sestavování dokumentace vůči M. Otáhalovi i V. Prečanovi v podřízeném postavení, ve kterém nemohla nést odpovědnost. Trestní spis proti M. Otáhalovi a spol. byl zpracován do začátku srpna roku 1971 a v polovině téhož měsíce bylo vyšetřování pro formu ukončeno seznámením obviněných s výsledky vyšetřování.

Represivní postup proti dvojici československých historiků nezůstal utajen před zahraniční veřejností. Ve Velké Británii organizoval kampaň na podporu obou vědců jejich bývalý kolega z Historického ústavu Mikuláš Teich, který požádal o pomoc řadu významných britských vědců. Americké kolegy požádal o pomoc pro M. Otáhala a V. Prečana dopisem ze 14. září 1971, adresovaným americkému historikovi českého původu Radomíru Lužovi, Jan Tesař. Na Lužův podnět zaslala skupina amerických historiků 7. října 1971 protestní dopisy přímo prezidentovi Ludvíku Svobodovi a Gustávu Husákovi.

I přes odpor světové odborné veřejnosti obvodní prokurátor pro Prahu 1 dne 6. března 1972 podal u obvodního soudu na M. Otáhala a V. Prečana obžalobu. Po necelých šesti týdnech byla ale stažena a uložena v trezoru. Náhlý obrat v celém případě je s největší pravděpodobností možné vysvětlit změnou stanoviska politických orgánů. Ve stejné době bylo totiž odloženo i několik dalších politických kauz souvisejících s rokem 1968. Tento postoj ale zřejmě nemohlo tehdejší československé vedení zaujmout bez konzultací nebo pokynu ze strany Sovětského svazu a jeho představitelů. Sovětské vedení tedy nejspíše rozhodlo, vzhledem k celkové politické situaci československé události roku 1968 už nijak nepřipomínat a proto bylo od soudního přelíčení i v případě M. Otáhala a V. Prečana upuštěno.

Tím ale celá kauza neskončila. V roce 1973 příslušné orgány nevěnovaly včas dostatečnou pozornost důsledkům únorové amnestie prezidenta republiky, která se vztahovala i na trestný čin pobuřování, z něhož byli oba obviněni. Tak se stalo, že když M. Otáhal a V. Prečan v dubnu roku 1974 požádali o písemné potvrzení zastavení jejich trestního stíhání, došlo ke zpětnému, platným

zákonům odporujícím překvalifikování trestného činu, tentokrát podle § 98 trestního zákona na podvracení republiky s vyšší trestní sazbou. Proti postupu generální prokuratury České socialistické republiky neúnavně protestoval hlavně M. Otáhal. V březnu roku 1976 bylo proto na generální prokuratuře vypracováno nové stanovisko k celému případu, kde bylo překvalifikování trestného činu označeno za zákonné. Svůj souhlas s tím vyjádřil podpisem i generální prokurátor ČSR dr. Jaroslav Krupauer. Trestní stíhání proti M. Otáhalovi bylo proto zastaveno až v roce 1980. V. Prečan se v červenci 1976 vystěhoval z Československa. V jeho případě bylo trestní řízení pouze přerušeno a s konečnou platností zastaveno až v roce 1990.

OBĚŤ JANA PALACHA (A DALŠÍCH)

ONDŘEJ FELCMAN

Čtvrt roku od podpisu Smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa uplynulo v ústupech domácí politiky před sovětskými zájmy a v drobných, avšak rostoucích prohrách Dubčekova vedení KSČ. Československá společnost a zejména její česká část představovala na počátku roku 1969 společenství frustrované děním ve vrcholných politických kruzích, kde se opatrně a pozvolna prosazoval a narůstal vliv politického proudu ochotného podřídit se sovětským požadavkům. Zmáhající se beznadějí a zklamání z konání politiků se rozhodl vzdorovat student druhého ročníku Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Jan Palach. 16. ledna v odpoledních hodinách se u Národního muzea na Václavském náměstí polil hořlavinou a zapálil. Palachův čin šokoval celou veřejnost, především však bylo jeho drastické sebeobětování výzvou k zastavení politiky ústupků a pozvolné kolaborace, mělo pozdvihnout morálku národa. V dopise, který Palach zanechal, požadoval v pětidenní lhůtě okamžité zrušení cenzury a zákaz rozšiřování časopisu Zprávy, v případě nesplnění měly vzplanout další živé pochodně.

Reakce na Palachův protest byly různorodé, ale jejich obsah a vyznění byly veskrze politickou odpovědí. Již druhý den začali v horní části Václavského náměstí držet hladovku dva mladí lidé, v krátké době se k nim přidalo dalších 14 osob, jimž vyjadřovaly podporu stovky kolemjdoucích. Obdobně se k hladovce připojili mladí lidé v dalších městech republiky. Celkem jich tak bylo více než sedm desítek. Vláda se polekala výzvy k podpoře požadavku svobody slova formou masových stávek a rozhodla dopis nepublikovat, aby dále nevyostřovala politickou krizi. Současně její zástupci v jednání se zástupci studentů snažili vysvětlit nemožnost požadavky splnit, bagatelizovali zhoršení poměrů v oblasti tisku a veřejných informací a přesvědčovali, že Zprávy nikdo nepovolil a tudíž jsou nelegální, ale o jejich zákazu se vedou obtížná jednání. Naproti tomu vědecká rada Filozofické fakulty UK v Praze se v prohlášení k sebezničení J. Palacha sklonila před majestátem jeho smrti a žádala vedoucí politiky a členy ÚV KSČ, aby si uvědomili stav společenských poměrů a prosadili změnu politického trendu posledních měsíců.

Vláda považovala Palachův krok za čin nevhodný v době, kdy se podle ní situace uklidňovala, avšak po naléhání studentských vůdců a z obav, že po činu hloubavého a pravdě oddaného studenta budou následovat slíbené další živé pochodně, přistoupila na jejich žádosti a povolila jejich zástupcům 19. ledna večer, několik hodin po té, co Jan Palach zemřel na následky rozsáhlých popálenin, vystoupit před veřejností. Před projev předsedy SVS Michaela Dymáčka v televizi a Jana Kavana v rozhlase bylo však předsunuto vystoupení předsedy ČNR Čestmíra Císaře, nabádající ke klidu a rozvaze, a vysvětlující, že pro neustálé napětí a zmatky nelze plnit program vlády a vedení KSČ.

Palachův pohřeb 25. ledna se stal celonárodním vyjádřením úcty následníku Jana Husa a Jana Opletala a manifestací odhodlání nevzdat se. Jenom v Praze se zúčastnilo pohřbu dvě stě tisíc lidí a další smuteční průvody se konaly na mnoha místech republiky. Z vysoce postavených politiků se přihlásil k jeho důslednému odkazu ministr školství prof. ing. Vilibald Bezdíček; Alexander Dubček hovořil o bolestném nedorozumění a JUDr. Gustáv Husák dokonce cynicky o zneužití protestu antisocialistickými silami, což bratislavští vysokoškolští studenti rezolutně odmítli. Také rezoluce studentů Filozofické fakulty UK se velmi kriticky vyslovila na adresu vedení KSČ a státu.

Náznak oživení národní jednoty a odhodlání vytrvat a nevzdat se, který Palachova oběť přinesla, zůstal však nevyužit. Připomněl to 16. února svou další obětí student Jan Zajíc ze Šumperka, který se rovněž upálil, aby protestoval proti politickým ústupkům a zradě páchané na národních zájmech, proti bezmoci prostých občanů vůči politické manipulaci. Učinil tak opět Praze, v chodbě domu na Václavském náměstí, a na místě zemřel. Jeho činu se dostalo poměrně menšího ohlasu, neboť ohrožoval nejen zájmy realistů a konzervativců, ale ohrožoval i linii stále ještě formálně vládnoucího reformistického Dubčekova křídla KSČ.

Jako poslední zvolil tuto bolestnou a pro evropskou kulturu neobvyklou formu protestu Evžen Plocek v Jihlavě na náměstí 4. dubna 1969. Po nedávných oslavách hokejového vítězství nad Sovětským svazem a v podmínkách nově vyprovokovaného vyostření politické situace reagoval sebeupálením

na zápas o politickou moc, probíhající již jen jako útok na samotného Dubčeka. Jeho protest proti začínající nesvobodě a obnovovanému bezpráví byl zaváděnou cenzurou umlčen, a tak s výjimkou Jihlavska zůstal na dlouhá léta zcela nepoznán.

HOKEJOVÝ TÝDEN

ONDŘEJ FELCMAN

Dvě vítězství československého hokejového mužstva na mistrovství světa v ledním hokeji ve Švédsku v březnu 1969 v zápasech s favorizovanou sovětskou sbornou se staly pro sovětské vedení a domácí konzervativce příležitostí pro konečné řešení otázky moci v okupovaném Československu. Výhra 2 : 0 v prvním zápase 21. března podnítila úvahy o možnosti umělého vyvolání politické krize v případě druhého vítězství československých hokejistů, jehož nepochybně bouřlivé oslavy by se staly záminkou pro razantní nátlak Sovětů na Dubčekovo vedení KSČ. Součástí příprav vyvíjených prosovětskými skupinami v resortu vnitřní a v StB od první výhry bylo zrušení pohotovosti zásahových jednotek (nařízené po celý leden 1969 – viz Oběť Jana Palacha) a hlídkové služby VB, absence bezpečnostních opatření v okolí dislokovaných sovětských jednotek, ale pravděpodobně i navezení hromady dlažebních kostek před výkladní skříň Aeroflotu v Praze. Nastražení nové pasti československému obrodnému hnutí režírované se souhlasem nejvyšších míst KSSS nepřímou potvrzovalo mlčení sovětského tisku, který překvapivě ponechal bez povšimnutí nevelké protisovětské demonstrace po prvním vítězství československých hokejistů.

V pátek 28. března 1969 se očekávané stalo skutečností. Československé hokejové mužstvo znovu vyhrálo nad favorizovanou sbornou v napínavém zápase 4 : 3. Druhá porážka sovětských hokejistů byla mezinárodní sportovní veřejností považována za nečekanou senzaci, ale pro československé občany znamenala jisté zadostiučinění za okupací ponížené národní sebevědomí. V Praze se velmi rychle zaplnilo Václavské náměstí 150 tisíci Pražanů, kteří oslavovali úspěch hokejistů jako velké národní vítězství. Podobně tomu bylo v Bratislavě, Plzni, Brně, Olomouci, Košicích a na mnoha dalších místech (celkem v 69 městech asi půl milionu demonstrujících). Přes houkání aut, lítající prskavky a výbuchy dělbuchů byla v ulicích slyšet opět jako v srpnu 1968 hesla odmítající sovětskou okupaci a vměšování. Manifestační shromáždění se změnila v mohutnou protisovětskou demonstraci. Tak se také jevila „hokejová krize“ západnímu tisku a jeho prostřednictvím i světové veřejnosti.

V některých místech se nahromaděné emoce změnilly v hněv a destrující vášně, obracející se proti světským jednotkám. V Mladé Boleslavi dali podnět k takovým činům sami sovětské vojáky projíždějící na transportérech s namířenými kulometry kolem shromážděných lidí, jinde byly útoky přímo vyprovokovány. Velmi dramaticky se vyvíjely události v Olomouci, kde mezi demonstranty byli vojáci základní služby, a v Ústí nad Labem, kde rozvášněné skupiny napadly sovětskou komandaturu a zapálily její vozidla a motocykly. Z 36 sovětských posádek v Československu zažilo přímé útoky 21 posádek, v devíti případech byly zaznamenány na sovětských objektech škody. Nasazení hlídek a pořádkových jednotek VB (použití armády A. Dubček nepřipustil) vedlo k postupnému obnovení pořádku.

Nejhorší byla situace u pražské pobočky Aeroflotu na Václavském náměstí, kde vandalské počínání davu, vrcholící devastací kanceláří sovětské letecké společnosti, zřejmě vyprovokovaly skupinky z StB, které se jinak angažovaly při rovněž předem připravené ochraně sovětského velvyslanectví. Celková škoda na majetku Aeroflotu činila milion korun, 10 příslušníků VB bylo zraněno, 8 osob bylo předvedeno k výslechu. Vyjma Prahy a Ústí nad Labem k potyčkám Bezpečnosti s lidmi v ulicích nedošlo a také značná část veřejnosti tyto antikulturní akce, i když nečetné, v dalších dnech odmítla.

Daleko ostřejší průběh měly manifestace na Slovensku, kde v Bratislavě a Košicích, byl zásah pořádkových jednotek podstatně tvrdší a namířený nejen proti výtržníkům, ale proti všem shromážděným osobám. Dostal podobu známou z normalizačních let a naznačil tak budoucí úlohu bezpečnostních sil jako orgánu cizí násilné moci nasměrovaného proti vlastnímu lidu. O konfrontačním charakteru událostí na Slovensku svědčí 34 zraněných příslušníků SNB z 51 v celé republice. Celkem bylo v obou slovenských městech předvedeno 19 osob, kdežto v českých zemích dohromady 20 osob.

Reakce na události v noci z 28. na 29. března na sebe nenechaly dlouho čekat. Uvážlivou domácí oficiální odezvou bylo stanovisko české vlády, které uvítalo hokejové vítězství a odsoudilo výtržnictví, za což získalo od západního tisku povětšinou uznání. Utajeně pak bylo v sobotu podvečer uvedeno

do pohotovosti 3 800 vojáků z útvarů daných ministerstvu vnitra k dispozici pro Prahu, Brno a Bratislavu. V pondělí ještě federální vláda vyslovila sovětskému velvyslanci omluvu, ale jinak opanovala oficiální politickou scénu v Československu zcela naprostá bezstarostnost. Možným dopadem pátečních nočních událostí na další vývoj se nedaly zneklidnit ani československé sdělovací prostředky.

V SSSR však fungovaly československé události jako startovací mechanismus nového masivního politicko-mocenského tlaku na Dubčekovo vedení. Vládnoucí Brežněvova skupina se rozhodla okamžitě zahájit dlouho připravovaný postup vedoucí ke změně ve vedení KSČ, který schválilo mimořádné zasedání politbyra ÚV KSSS již v neděli 30. března. Zásadní části stanoviska KSSS, hodnotícího události v Československu jako výsledek organizované a ze zahraničí podporované kontrarevoluce, obviňujícího československé sdělovací prostředky z rozněcování nacionalistických vášní, Dubčekovo vedení z pasivity a J. Smrkovského přímo z účasti na protisovětských demonstracích, přinesla následující den v úvodním článku moskevská Pravda. Západní tisk připomenul, že dikce a obsah statě je nápadně podobný vyjadřování sovětského tisku z doby před srpnovou invazí a při ní. Obdobně byla připravena nóta, jejíž splnění si hodlala Moskva na Praze vynutit pod pohrůžkou, že jinak zasáhne sama.

Další vývoj měl rychle předčít jakákoliv očekávání. Téhož dne přiletěl do Milovic sovětský ministr obrany maršál A. A. Grečko a s ním náměstek ministra zahraničí V. S. Semjonov. Skutečným cílem jejich přiletu odůvodňovaného inspekční návštěvou Střední skupiny vojsk bylo vynutit si v duchu nóty urychlené svolání pléna ÚV KSČ a se změnou jeho programu přimět vedení KSČ k výměně osob na nejvyšší politické funkci. Rozhodnutí Kremlu co nejrychleji znemožnit Dubčekovi další pokusy o udržení reformní linie ve hře se začalo uskutečňovat.

17. LISTOPAD 1989

JIŘÍ SUK – MIROSLAV VANĚK

17. listopadu 1939 nařídila nacistická okupační moc uzavření všech českých vysokých škol, popravila 9 studentů a 1200 jich deportovala do koncentračního tábora. Reagovala tím na studentské protiokupační demonstrace, které začaly 28. října a vyvrcholily 15. listopadu pohřbem medika Jana Opletala – oběti střelby do řad demonstrantů. Po válce byl 17. listopad vyhlášen Mezinárodním dnem studentstva.

V pátek 17. listopadu 1989 studenti pražských vysokých škol se rozhodli uctít padesátileté výročí pokojnou manifestací. Příprava akce, již se vedle vysokoškolských studentů z nezávislého hnutí Stuha ujala Městská vysokoškolská rada Socialistického svazu mládeže, se stala předmětem sporných vyjednávání s úřadem v Praze 1. Po intervenci vysokých funkcionářů komunistické strany byla manifestace povolena pod podmínkou, že se průvod nevydá do centra města, ale na Vyšehrad ke hrobu českého básníka Karla Hynka Máchy, kde bude akce ukončena a lidé se rozejdou. V souladu s dosavadní praxí vyhlásil ministr vnitra František Kyncl na 17. listopad „mimořádnou bezpečnostní akci“, která ukládala odpovědným funkcionářům a pořádkovým jednotkám VB zabezpečit veřejný klid a pořádek. Podle intencí nezávislých studentů neměla být manifestace pouze pietním aktem, ale i vyjádřením občanského postoje mladé generace k soudobé situaci ve společnosti. Rozhodnutí „přihlásit se k ideálům svobody a pravdy“ bylo ovlivněno děním v ostatních středoevropských státech sovětského bloku v roce 1989, za kterými Československo v liberalizačním a demokratizačním procesu výrazně zaostávalo.

V Praze na Albertově se tohoto dne shromáždilo kolem 20 tisíc studentů vysokých škol a dalších občanů. Projevy většiny řečníků, hesla na transparentech a skandování demonstrantů jednoznačně dokládaly touhu po výraznějších společenských změnách. Demonstranti požadovali odstoupení zkompromitovaných politiků, propuštění politických vězňů, akademické, politické a občanské svobody, zrušení tajné policie, zahájení dialogu státní moci s představiteli nezávislých iniciativ apod. Po 17. hodině se vytvořil průvod, který se vydal po plánované trase směrem na Vyšehrad, kde měla být manifestace kolem 18. hodiny ukončena. Její účastníci se však rozhodli pokračovat v pochodu do středu města. Průvod směřoval Vyšehradskou ulicí k centru, byl však v 18.25 zastaven policejní jednotkou. Zátaras přinutil demonstranty vydat se do centra města po nábřeží. Přidávali se další občané. Podle svědectví mnohých účastníků panovala uvolněná euforická nálada – skandovala se hesla oznamující konec starého režimu. Pietní akt se spontánně proměnil v nejmohutnější protirežimní demonstraci od roku 1969, podle některých odhadů se jí účastnilo kolem 50 tisíc lidí. V 19.20 dospěli demonstranti k Národnímu divadlu a zabočili na Národní třídu ve snaze projít na Václavské náměstí. V 19.25 je na úrovni ulic Spálené a Na Perštýně zastavil policejní kordon. O čtvrt hodiny později uzavřela průvod policejní jednotka i z druhé strany – v místě křižovatky ulic Národní třída, Voršilská a Karolíny Světlé. Mezi oběma kordony se v tomto okamžiku nacházelo asi 10 tisíc lidí. Jediná úniková cesta – Mikulandská ulice – byla vzápětí uzavřena také. Než se tak stalo využila možnosti úniku značná část demonstrantů, čímž shromáždění ve vymezeném prostoru prořídlo a kordon stojící v týlu zástupu postoupil kupředu na úroveň Mikulandské ulice. Ve 20.18 byl prostor neprodyšně uzavřen.

Demonstranti si sedali si na zem, zpívali písně, zvedali ruce na znamení nenásilí a vyzývali příslušníky policejních jednotek, aby je nechali odejít. Ve 20.25 vydal velitel zásahu pokyn k zákroku. Kordon stojící u Mikulandské ulice se dal do pohybu a postupně vytvořil takový tlak, že lidem hrozilo nebezpečí udušení či ušlapání. Panika se stupňovala. Příslušníci policejní jednotky začali vytvářet propustě, v kterých byli prchající lidé tlučeni a kopáni. Ve 20.33 posílily uzávěru dva obrněné transportéry se zábranami a asi ve tři čtvrtě na devět se dal do pohybu kordon stojící na úrovni Spálené ulice, aby vytlačil zbytek demonstrantů k propustím na druhém konci. Do 21.10 byla tímto způsobem demonstrace rozptýlena. Poté podnikali příslušníci policejních jednotek společně s členy Útvaru rychlého nasazení (tzv. červené barety) výpady proti jednotlivcům na Národní třídě, v přilehlých ulicích a prostorách metra. Několik desítek lidí bylo zadrženo. Nezávislá vyšetřovací komise zdravotníků později uvedla, že na Národní třídě bylo onoho večera zraněno 568 lidí; u 180 z nich nevyloučili lékaři trvalé následky. Nepřiměřený policejní zákrok, hraničící s

nevázanou brutalitou, vyvolal mezi studenty pražských vysokých škol, kteří zůstali na místě zákroku až do konce, okamžitou reakci – rozhodli se vstoupit do protestní stávk. Někteří z nich navštívili pražská divadla a požádali herce o podporu svého rozhodnutí.

V sobotu 18. listopadu od ranních hodin se studenti pražských vysokých škol rozhodovali jakým způsobem vyjádří své rozhořčení a svůj protest. Zrodilo se několik ohnisek odporu, která jednala z počátku paralelně, avšak postupně se informačně a organizačně propojovala. Studenti uměleckých škol (především Divadelní a Filmové akademie muzických umění) se okamžitě rozhodli zahájit týdenní protestní stávku, zástupci ostatních fakult se k ní tohoto nebo následujícího dne připojovali. Vznikala první prohlášení vyzývající ostatní občany k podpoře stávk, k objektivnímu vyšetření pátečního zákroku a k potrestání viníků. Objevily se požadavky propuštění politických vězňů, legalizace samizdatových Lidových novin, okamžitého zahájení politického dialogu držitelů moci s opozičními proudy, objektivního zpravodajství ze strany médií.

Ve 14 hodin začala v Realistickém divadle schůzka studentů a zástupců pražských divadel. Účastníci páteční demonstrace popsali její průběh a okolnosti násilného ukončení. Poté přečetl zástupce divadelní obce návrh společného prohlášení, které podpořilo požadavek vytvoření zvláštní komise pro vyšetření policejního zákroku. Vyzvalo všechna divadla, aby se připojila k týdenní protestní stávce studentů tím, že místo plánovaných představení seznámí obecnost se stanoviskem studentů a umělců k pátečnímu policejnímu zákroku a poskytne divadelní prostory k široké veřejné diskusi; navrhlo vyhlásit na pondělí 27. listopadu od 12. do 14. hodin protestní generální stávku. Do večera se všechna pražská divadla ke stávce přidala, stávkovat začaly i některé mimopražské soubory.

Zahraniční sdělovací prostředky vysílaly v druhé polovině sobotního dne zprávu, že při pátečním policejním zákroku na Národní třídě zahynul student Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy Martin Šmíd. Údaj o mrtvém studentovi poskytl Petr Uhl – signatář Charty 77 a pracovník nezávislé Východoevropské informační agentury – na základě výpovědi svědkyně Šmídovy údajné smrti Drahomíry Dražské. Zpráva o oběti policejní zvuče výraznou měrou akcelerovala občanský odpor proti komunistickému režimu i v těch složkách společnosti, které zůstávaly zatím zdrženlivé, a to i navzdory skutečnosti, že již v neděli 19. listopadu večer televize a rozhlas prokázaly její nepravdivost. Pro aktivizaci uměleckých a intelektuálních kruhů na Slovensku, z kterých se v následujících dnech zrodilo hnutí Verejnost' proti násiliu, měla význam stěžejní.

V neděli 19. listopadu společenský kvas sílil. Ohniska občanského odporu se propojovala, objevovaly se první pokusy o koordinaci jejich činnosti. Na několika místech v centru Prahy se demonstrovalo. Státní moc již nedokázala aktivitě narůstajícího počtu občanů účinně čelit. V nočních hodinách bylo z iniciativy nejvýznamnějšího odpůrce komunistického režimu Václava Havla v pražském divadle Činoherní klub založeno Občanské fórum – jako sdružení nezávislých občanských iniciativ, uměleckých svazů, i zástupců některých oficiálních organizací – a prohlásilo se za mluvčího kriticky smýšlející veřejnosti a zprostředkovatele její vůle. Protitotalitní demokratické hnutí získalo vedle rozměru protestního, který do něj vnesli studenti a umělci, i rozměr politický.

Události 17. listopadu 1989 vyvolaly takřka ihned různé spekulativní úvahy a kombinace o jejich pozadí, které neodezněly ani s odstupem deseti let. Naléhavě kladené otázky nedokázaly zodpovědět ani obě parlamentní komise pro vyšetření těchto událostí, které shromáždily velké množství výpovědí, svědectví a dokumentačního materiálu. Závěry, k nimž v letech 1990-1991 dospěly, byly přijaty s rozpaky. K dispozici je řada kontroverzních faktů, které vylučují možnost přesného, definitivního a srozumitelného vysvětlení. Publicistika proto osciluje mezi několika výkladovými konstrukcemi. Podle jedné strnulá státní moc stupňovala represivní politiku tak dlouho, až proti ní povstala většina obyvatelstva. Jiní se domnívají, že předpokládaná reakce na brutální policejní zákrok měla státní moci posloužit jako záminka pro vyhlášení stanného práva a zahájení tvrdých a plošných represí proti odpůrcům režimu. Jako příliš spekulativní se jeví další konstrukce: Státní bezpečnost se domluvila s představiteli nezávislých občanských skupin na odstranění komunistického režimu. Patrně nejdiskutovanější je představa, že rozeznání studentské manifestace s fingovaným úmrtím studenta mělo vyvolat personální změny ve vedení

Komunistické strany Československa. Zastánci tvrdého konfrontačního kursu měli být odstraněni a nahrazeni příznivci sovětské „perestrojky, glasnosti a nového myšlení“. Badatelé z oblasti sociálních věd vykládají události 17. listopadu 1989 v širším historického kontextu, jako součást dlouhodobého a složitého společenského procesu, který ovlivňovaly četné vnější a vnitřní faktory, a který je obtížné vysvětlit jednoduchým schematickým způsobem.

OBČANSKÉ FÓRUM

JIŘÍ SUK

V neděli 19. listopadu 1989, dva dny po brutálním potlačení studentské manifestace policejními jednotkami, vzniklo v pražském divadle Činoherní klub Občanské fórum (OF) jako odpověď opozičních občanských iniciativ na rozjitřenou, v podstatě již revoluční situaci v ulicích Prahy. Nevznikla ani politická strana ani koalice stran, ale občanské hnutí, otevřené všem, kteří si přáli změny v politickém uspořádání Československa. Základním cílem hnutí bylo zahájení *dialogu* se státní mocí, jenž měl vést k liberalizaci a demokratizaci společenského života. OF požadovalo odstoupení zkompromitovaných politiků, propuštění politických vězňů, objektivní vyšetření brutálního zákroku proti studentské manifestaci a přístup do sdělovacích prostředků. OF se připojilo k návrhu studentů a umělců z předchozího dne a podpořilo dvouhodinovou generální stávkou v pondělí 27. listopadu 1989.

Úvodní prohlášení podepsalo osmnáct osobností z různých oblastí společenského života, kteří tvořili formální výbor reprezentující OF v prvních dnech. Ústřední postavou, jež se nejvíce zasloužila o vznik a charakter OF, byl nejznámější odpůrce komunistického režimu, spoluzakladatel Charty 77 Václav Havel. Kolem něj se od počátku shromažďovali aktivisté, kteří posléze vytvořili první grémia, skupiny a komise OF. V prvním týdnu (do 26. listopadu) vykristalizovala vnitřní struktura OF do svého prvního improvizovaného schématu, které se podobalo trojstupňové hierarchii: plénium – akční skupina – krizový štáb. Plénium bylo nejširším grémiem, v němž se z počátku každý den scházelo více než padesát aktivistů OF, kteří měli možnost vyslovit se k politické taktice a personálním záležitostem hnutí. Takzvanou páteř krizového štábu, ve které se soustředilo politické rozhodování, tvořili Václav Havel, Alexandr Vondra a Jiří Křížan. Vedle nich v něm nejčastěji působili zástupci kontaktní iniciativy Most Michael Kocáb a Michal Horáček, Havlovi důvěrníci Vladimír Hanzel a Eda Kriseová a dále Petr Pithart, Václav Klaus, Václav Malý, Radim Palouš, Ladislav Lis, Zdeněk Jičínský, Pavel Rychetský a další. Akční skupina byla asi dvacetičlenným grémiem, které se stalo exekutivním orgánem krizového štábu a zprostředkovatelem styku mezi ním a *odbornými komisemi OF* (první z nich byly ustaveny již 24. listopadu). V méně významných případech na sebe akční skupina vzala rozhodovací pravomoci. Schůze akční skupiny a zasedání pléna většinou řídil Radim Palouš.

Občanské fórum zvolilo strategii *politického dialogu* se státní mocí, která byla ve shodě s proklamacemi opozičních skupin, zejména Charty 77. V úsilí přimět představitele starého režimu k jednání bylo úspěšné díky masovým demonstracím, kterých se od pondělí 20. listopadu do neděle 26. listopadu zúčastňovaly v ulicích větších měst statisíce lidí. Do čela demonstrací se postavila místní fóra, jejichž počet rychle rostl. Jako partnera k dialogu si OF zvolilo předsedu federální vlády Ladislava Adamce, s nímž se již od léta 1989 pokoušela navázat kontaktní iniciativa Most. Představitele Komunistické strany Československa nepovažovalo Občanské fórum v této chvíli za partnery. Moc se přesunula ze stranického sekretariátu do kabinetu předsedy federální vlády, s nímž se v neděli 26. listopadu poprvé setkala delegace OF vedená Václavem Havlem.

O dva dny později – den po generální stávce, v níž se naplno projevila síla spontánního demokratického hnutí – položilo OF společně s VPN na stůl své stěžejní požadavky: rekonstrukci federální vlády, odstranění ústavních článků o vedoucí roli komunistické strany ve společnosti a v politickém systému Národní fronty a o marxismu-leninismu jako státní ideologii. Federální shromáždění požadované změny v ústavě realizovalo 29. listopadu a ustavilo parlamentní komisi pro dohled nad vyšetřováním událostí 17. listopadu 1989. OF se spokojilo s příslibem premiéra Adamce, že do neděle 3. prosince provede rekonstrukci federální vlády tak, aby v ní nekompetentní a zdiskreditované ministry nahradili skuteční odborníci; ve vládě měli vedle komunistů zasednout také ministři bez politické příslušnosti a z ostatních politických stran. OF odmítlo podíl na vytváření této vlády, protože nebylo připraveno na převzetí moci. Potřebovalo čas na vytvoření vlastních struktur a politického programu. Uplatněním strategie *vnější kontroly moci* chtělo získat čas alespoň do konce roku 1989.

Tato strategie se však rozpadla již v neděli 3. prosince, kdy česko-slovenská veřejnost odmítla uznat rekonstruovanou federální vládu a obnovila demonstrační akce, které Občanské fórum po 28. listopadu zastavilo. Důvodem nové protestní vlny bylo složení vlády, v níž se vedle patnácti komunistů objevili pouze tři nestraníci, po jednom místu obsadili zástupci Československé strany socialistické a Československé strany lidové. Pod tlakem veřejnosti se Občanské fórum rozhodlo vyslat do federální a české vlády *předsunutě hlídky*, a to do oblastí národního hospodářství a mocenských nástrojů státu. Předsedovi federální vlády Adamcovi se nepodařilo prosadit vlastní politickou představu inspirovanou sovětskou „perestrojkou“ a 7. prosince odstoupil. Demise posledního politika starého režimu, jenž ještě vystupoval autoritativně a z pozice síly, uvolnila prostor pro nástup demokratického hnutí. Při jednání politických stran a hnutí u kulatého stolu 8. prosince si Občanské fóru plně uvědomilo své dominantní postavení v české politice. Opustilo zdrženlivou strategii předsunutých hlídek a předsevzalo si, že v krátké době obsadí většinu důležitých rezortů federální vlády.

Ve dnech 4.-9. prosince se o problému převzetí moci diskutovalo nejvíce v *krizovém štábu a rozšířeném krizovém štábu*, v němž se scházelo kolem třiceti aktivistů. Základními impulsy ke koncepčním a strategickým změně byla ochota Prognostického ústavu Československé akademie věd převzít odpovědnost za ekonomickou transformaci a rozhodnutí Václava Havla kandidovat do úřadu prezidenta republiky. Prognostický ústav poskytl Občanskému fóru personální zázemí pro obsazení ekonomických rezortů ve federální vládě. Do federální vlády národního porozumění byli 10. prosince 1989 jmenováni tři pracovníci tohoto ústavu - Valtr Komárek (KSČ) za prvního místopředsedu odpovědného za ekonomickou reformu, Vladimír Dlouhý (KSČ) za místopředsedu vlády a předsedu Státní plánovací komise a Václav Klaus za ministra financí. OF a VPN v ní dále reprezentovaly slovenský katolický disident Ján Čarnogurský jako první místopředseda vlády odpovědný za legislativu a mocenské nástroje státu, signatář Charty 77 a nezávislý novinář Jiří Dienstbier jako ministr zahraničních věcí, dělnický předák Petr Miller jako ministr práce a sociálních věcí. Přestože z celkového počtu dvaceti ministerských křesel devět zůstalo komunistické straně, vznikl kabinet, který ve velmi krátké době ovládlo Občanské fórum.

Premiér Marián Čalfa (KSČ), který působil ve funkci ministra od roku 1988, se významnou měrou zasloužil o zvolení Václava Havla prezidentem, vyvázal se z vazeb ke komunistické straně (z níž i záhy vystoupil) a stal se součástí nové politické elity. Ještě před parlamentními volbami v červnu 1990 byli v několika rezortech vyměněni ministři ve prospěch OF. Po úspěšném obsazení vlády dynamizovala aktivitu demokratického hnutí rozsáhlá kampaň za zvolení Václava Havla prezidentem republiky. Prezidentské aspirace Ladislava Adamce přiměly aktivisty rozšířeného krizového štáb a přítomné zástupce slovenské demokratické opozice k rychlému rozhodnutí kandidovat do nejvyšší státní funkce vůdčího představitele demokratického hnutí. Počáteční potíže s prosazováním Havlovy kandidatury ve Federálním shromáždění – zákonodárném sboru, který prezidenta podle ústavy volil – vedly k přesvědčení, že je nevyhnutelná částečná personální rekonstrukce formou kooptací nových poslanců do Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady. OF a VPN začaly kooptace připravovat ve spolupráci se svými krajskými a okresními centry.

Od 28. listopadu 1989 začalo Koordinační centrum Občanského fóra (KC OF) s registrací místních, podnikových a zájmových Občanských fór, která kvapem přibývala. První kontakty mezi centrem a místy daly vzniknout úvahám o budoucnosti hnutí. Bezprostředním impulsem k reformě jeho vnitřní struktury však byla kritika na adresu rozhodujících grémií za to, že v první dekádě prosince 1989 jednaly o obsazení vlád a prezidentského úřadu bez pravidelného kontaktu s plénem. Avšak reforma uvedená v život 11. prosince nemohla ještě přinést požadovanou demokratizaci hnutí, neboť doba okamžitých improvizovaných rozhodnutí, mimořádných politických řešení ještě nekončila a skupina odpovědná za politiku OF chtěla mít pro svá rozhodnutí volné ruce. Namísto revolučního schématu, v němž bylo působení nižších složek KC OF (akční skupiny a odborných komisí) zcela podřízeno okamžitým potřebám krizového štábu, vznikla nyní formálně demokratická struktura. Nejvyšším orgánem OF se stal *sněm*, složený ze zástupců KC OF a krajských OF. Sněm se měl scházet jednou týdně, rozhodovat o politické orientaci a vnitřní organizaci OF, volit patnáctičlennou (později vícečlennou) *radu*, kontrolovat a schvalovat její

činnost. Rada KC OF, která si vyhradila právo rozhodovat o operativních otázkách samostatně a bez schválení sněmu, mohla vytvářet odborné komise. V prosinci 1989 vznikly následující komise – politická, pro styk se stávkovými výbory a místními OF, organizační, zahraniční, programová, informační, historická a archiv, národnostní, technická, pro styk s ústředními orgány.

Reforma vnitřní struktury byla kompromisem, který ovšem četné formální i neformální složky hnutí trvaleji neuspokojil. První radu nevolil sněm, svolaný až na 23. prosince, ale jmenovali ji Václav Havel a jím vybraný nástupce Petr Pithart. Rada, jejíž každodenních zasedání se zúčastňoval větší počet aktivistů, se záhy stala neoperativním orgánem byla odsunuta na vedlejší kolej a nahrazena užším *operativním kruhem*. Havlův vliv na profil a směřování OF zůstával velice silný i v druhé polovině prosince 1989, po vyhlášení jeho prezidentské kandidatury, kdy se poněkud stáhl do ústraní a zasedání rady KC OF se zúčastňoval sporadicky. První sněm schválil jeho představu o budoucnosti Občanského fóra jako závaznou definici. Nepřál si, aby se Občanské fórum stalo klasickou politickou stranou, ani účelovou koalici vznikajících politických stran. Mělo si až do voleb podržet svou improvizovanou, nepřiliš vyprofilovanou strukturu, která podle Havla nejlépe odpovídala jeho základnímu úkolu – být garantem pokojného přechodu ke svobodným volbám a obrození angažovaného občanství, nespoutaného žádnou partajní doktrínou či politickou ideologií.

Na počátku ledna 1990 schválil sněm OF stanovy hnutí, do nichž se promítly předchozí úvahy a doporučení. Definovaly OF jako občanské politické hnutí, jehož hlavním cílem je otevření prostoru pro politickou pluralitu a boj proti jakékoliv formě totalitarismu. OF sice sdružovalo vznikající politické strany, avšak primárně mělo být hnutím aktivních občanů. Za své vzala původní představa, že OF ukončí svou činnost ještě před volbami rozdělením do svébytných politických proudů. Stanovy předpokládaly, že po volbách umožní činnost těm občanům, kteří nevstoupí do žádné politické strany a přitom budou chtít uplatňovat bezprostřední vliv na věci veřejné.

Do konce roku 1989 se Občanskému fóru podařilo převzít pod kontrolu oblast výkonné moci. V lednu 1990 se stalo prioritou ovládnutí moci zákonodárné. OF hodlalo ihned zahájit politické a ekonomické reformy a k tomu potřebovalo mít pod kontrolou nejvyšší zákonodárné sbory, které se beze změn měly stát součástí nové moci. Prosazovalo nejrychlejší a nejméně komplikovaný koncept personální rekonstrukce – komunistická strana, která de facto i de iure přišla o postavení politického hegemonu, se měla vzdát většiny ve federálním a obou republikových parlamentech a posléze i v zastupitelstvech (místních, okresních a krajských národních výborech). OF a VPN měly na uprázdněná místa kooptovat své poslance. V případě nejvyšších zastupitelských sborů se tak stalo na rozhraní ledna a února 1990. Do třísetpadesátičlenného Federálního shromáždění kooptovalo OF a VPN celkem 119 poslanců, do dvousetčlenné České národní rady jich OF vyslalo 50 a společně s ostatními politickými stranami a zákonodárci bez politické příslušnosti získalo v obou parlamentech většinu. OF se ještě před svobodnými volbami stalo významnou parlamentní silou a převzalo odpovědnost za státní politiku. Vznik poslaneckých klubů a zapojení sněmu do politické praxe zahájilo složitý proces integrace a demokratizace hnutí.

Napětí mezi požadavkem úplné demokratizace a potřebou operativního (tj. rychlého a nedemokratického) rozhodování poznamenávalo vývoj OF i v první polovině roku 1990. Na počátku roku se projevilo především v diskusích o podobě volebního zákona a o způsobu obsazování vůdčích grémií hnutí. Rozhodnutí operativního kruhu a rady byla kritizována sněmem, politickou komisí (sdružující politické strany OF) a vlivnými aktivisty hnutí, kolem nichž se vytvářely názorové frakce. O volebním systému a podobě volebního zákona rozhodovala úzká skupina představitelů KC OF. V politickém procesu, jenž se zkomplikoval, ztrácelo Občanské fórum dynamiku a bylo za to z různých stran kritizováno. Muselo se potýkat se záplavou politických problémů, jejichž rychlé vyřešení od něj očekávaly četné nátlakové skupiny, vznikající organizace a jednotlivci (napravení křivd starého režimu, tajná policie a armáda, majetek komunistické strany a jeho nezákonné převádění do soukromých rukou, výměna ve vedení podniků, příprava volebních a liberalizačních zákonů, personální rekonstrukce místních zastupitelstev, politický radikalismus v místních fórech atd.). KC OF bylo přetíženo a permanentně se potýkalo s problémem priorit, nemenší potíže mělo s vlastní identitou.

Na počátku února odešel jeho vůdčí představitel Petr Pithart, který přijal funkci předsedy české vlády. O tom, kdo ho v neformální roli nahradí, se k nelibosti sněmu nerozhodlo demokratickou cestou. Po dohodě prezidenta Havla s Pithartem se jím stal nezávislý novinář Jan Urban, který ovšem deklaroval, že v čele OF zůstane pouze do svobodných voleb, po kterých odejde z politiky. Jeho slova signalizovala provizorium, nikoli jasnou koncepci. Politiku KC OF tvořilo několik vlivných osobností, především poslanci Federálního shromáždění Petr Kučera, Ivan Fišera a Zdeněk Jičínský. Aktivisté z řad předlistopadových opozičních skupin – v KC OF marginalizovaní – je obviňovali z oligarchizace. KC OF však ve skutečnosti nebylo centrem, ve kterém by – jako na přelomu listopadu a prosince 1989 – vznikala strategická rozhodnutí, a které by koordinovalo činnost svých představitelů ve vládách, parlamentech a na jiných místech státní správy. Skutečná moc byla rozptýlena v těch strukturách, které nová politická elita obsazovala ve chvatu revoluční doby. Převzala ji v několika týdnech, dříve, než se mohla organizačně a programově sjednotit. Od poloviny prosince 1989 se KC OF personálně vyprazdňovalo nepřetržitými odchody aktivistů do státních struktur, kteří většinou zpřetrhali své vazby s mateřským hnutím. Vztahy KC OF k nejdůležitějším státním institucím se vytvářely za pochodu a byly až na výjimky kontroverzní a nedostatečné. Představitelé hnutí si to uvědomovali a snažili se na to v únoru 1990 reagovat zřízením nových grémií – *poslaneckých klubů a kolegia KC OF*. V kolegiu se měli pravidelně scházet zástupci OF působící ve státním aparátu a koordinovat svoji činnost. Snaha však nepřinesla očekávané výsledky. Struktura OF byla mnohokrát zpochybňována a několikrát reformována. V květnu 1990 se rada KC OF usnesla, že o definitivní podobě KC OF rozhodnou všichni jeho aktivisté po červnových volbách.

Od počátku dubna se OF soustředilo především na přípravu volebního programu a kandidátek pro červnové parlamentní volby. Byl to základní úkol, jenž dokázal názorově a zájmově heterogenní společenství plně odstředivých sil udržet pohromadě. Všechny tři kandidátní listiny Občanského fóra čítaly celkem 579 osob, z nich 488 bylo bez politické příslušnosti a o 91 míst si podělilo čtrnáct malých politických stran působících v rámci OF. V parlamentních volbách, které se za vysoké účasti voličů konaly 8. a 9. června 1990, Občanské fórum triumfovalo. Ve stopadesátičlenné Sněmovně lidu Federálního shromáždění obsadilo OF 68 míst, v české části Sněmovny národů FS získalo 50 ze 75 a v České národní radě 126 z 200 křesel.

Četné rozpory, které Občanské fórum poznamenávaly a které úspěch v parlamentních volbách na čas utlumil, se v druhé polovině roku 1990 prodraly na povrch. Spory o podobu a rychlost ekonomické transformace a o vyrovnání se s komunistickou minulostí prohlubovaly diferenciaci v poslaneckých klubech OF, které se postupně rozdělily podle politické orientace. 12. října se ustavil Meziparlamentní klub demokratické pravice, 6. prosince vznikl Klub sociálních demokratů OF, 13. prosince pak Liberální klub. Mezitím pokračovala kontroverzní diskuse o podobě OF. Většina aktivistů se shodovala, že je třeba zpřesnit organizační strukturu a zvolit do čela OF předsedu s vymezenými pravomocemi. Na sněmu 13. října byl velkou většinou hlasů zvolen předsedou federální ministr financí a nejvýraznější představitel radikální ekonomické reformy Václav Klaus. Do čela hnutí ho zvolili především zástupci místních a okresních OF, trvale nespokojení s prací rady a vůdčích představitelů KC OF. Za svůj hlavní úkol považoval Klaus transformaci názorově heterogenního a vnitřními spory zmítaného hnutí v pravicovou politickou stranu, o kterou by se mohl opřít při prosazování svého pojetí ekonomické reformy. Na zasedání politických představitelů a zástupců okresních OF v Olomouci 8.-9. prosince 1990 byly vypracovány dva koncepty transformace OF: většina podpořila vytvoření politické strany, ti zbývající se vyslovili pro zachování politického hnutí s propracovanější organizační strukturou. Názorová diference se ukázala jako nepřekonatelná a vedla k rozdělení OF na dva samostatné subjekty – Občanskou demokratickou stranu a Občanské hnutí. Stalo se tak na posledním sněmu OF 23. února 1991.

VEŘEJNOST PROTI NÁSILÍ

JOZEF ŽATKULIAK

Vznik Veřejnosti proti násilí (VPN) souvisel s pádem komunistického režimu v Československu a s utvářením nového demokratického společenského systému na Slovensku. VPN tyto změny spoluiniciovala a spoluorganizovala a poté, co se stala platformou pro vznik dalších politických subjektů se zapojila do postupného formování pluralitního politického systému. Nová politická uskupení se tvořila nově, neboť nepatřila do oficiálních struktur dřívějšího komunistického režimu.

Ideovou a personální základnu VPN vytvořily slovenské opoziční proudy a iniciativy z druhé poloviny 80. let (občanské, katolické, zelení, umělci zejména výtvarní, maďarská opozice, část vědecké a kulturní obce atd.). VPN byla založena 20. listopadu 1989 v Bratislavě jako širokospektrální občanské hnutí, což dokládá její personální složení: spisovatel a disident Milan Šimečka, křesťanský disident a přírodovědec František Mikloško, z „ochranářské opozice“ Ján Budaj („Bratislava nahlas“ a jiné samizdaty), další představitel tzv. druhé kultury a spisovatel Oleg Pastier, ochranář a archeolog Ladislav Snopko, herec Milan Kňažko, literární vědec Peter Zajac, malíř Rudolf Sikora, z maďarské opozice László Szigeti, sociologové Fedor Gál, Martin Bútora a Soňa Somolányi, básník, dramatik a spisovatel Lubomír Feldek, malíř a grafik Miroslav Cipár, další představitelé opozičně laděné inteligence Juraj Záriš a Miloš Žiak. Po 17. listopadu v úzké koordinaci se studenty, umělci a Občanským fórem reagovali na stav společnosti na Slovensku a v Československu i na vlastní vnitropolitický vývoj.

VPN výborně organizovala na náměstích slovenských měst stávky a mítinky za svobodu slova a demokracii. Vedla boj slovenské společnosti za zrušení mocenského monopolu komunistické strany a otevřela bývalý systém vlády jedné strany i dalším politickým subjektům, což bylo důležité pro změnu mechanismu fungování moci. VPN se rovněž výrazně podílela na vzniku pluralitního politického systému, parlamentarismu, samosprávy, nového volebního systému, reformě československé federace, nové zahraničně politické orientace státu a také na zrodu občanské společnosti.

VPN zpočátku absorbovala prakticky všechny požadavky společnosti. V Programovém prohlášení, vydaném společně s Koordinačním výborem slovenských vysokoškoláků 25. listopadu 1989 byly následující požadavky: reorganizace SNR, svoboda tisku, podnikání, shromažďování, svědomí a další občanské svobody, dalšími požadavky bylo zrušení vedoucí role KSČ v ústavě, odideologizování školství a kultury, vytvoření právního státu, odluka církve od státu, vznik svobodných odborů a nezávislých studentských organizací, zrovnoprávnění všech forem vlastnictví, důsledná demokratická federace a práva pro národnosti, právo na zdravé životní prostředí a stejné šance pro všechny při volbě životní dráhy.

Ve své politické linii se VPN postupně soustředila na jedné straně na zrušení ústavního zakotvení vedoucí role KSČ, aby tím byly umožněny mocenskopolitické změny a na straně druhé na urychlené vyhlášení svobodných voleb, aby se na základě jejich výsledků kodifikovaly demokratické společenské změny. VPN vyjadřovala podporu studentským požadavkům na „očištění“ veřejného života, od konzervativních a zkompromitovaných komunistů a jejich metod, dále požadavkům na celospolečenský dialog a nenásilí a na občanskou iniciativu.

Činnost VPN řídil její koordinační výbor a na úrovni krajů a okresů vznikaly místní pobočky. První celoslovenský sněm VPN, který se konal 27. ledna 1990 v Bratislavě, se zabýval stavem slovenské společnosti a jejím vývojem po 17. listopadu 1989. Na druhém sněmu (10. února 1990) byly přijaty stanovy hnutí a byla zvolena Slovenská rada VPN, která měla 21 členů a v jejímž čele stanul J. Budaj. Hnutí mělo celoslovenskou působnost a jejím tiskovým orgánem se od 15. prosince 1989 stala „Verejnost“.

Transformace politického systému na Slovensku měla oproti stejnému procesu v českých zemích několik rozdílných rysů. Bylo to dáno rozdílným profilem opozice a disentu a také charakterem problémů, před nimiž česká a slovenská veřejnost v listopadu 1989 stála. Na druhé straně se tím nevyklučoval společný postup VPN se svým českým partnerem – Občanským fórem. Oba subjekty

vyjadřovaly masovou nespokojenost s komunistickým režimem a zformovaly se jako občanská hnutí v jejichž čele stanuli intelektuálové. Rozdíly byly v jejich schopnosti, či váhavosti vstoupit do praktické politiky a do výkonných orgánů státní moci, což se projevilo už při sestavování první slovenské vlády, při mocenské rekonstrukci zákonodárných sborů a během kooptací poslanců Slovenské národní rady a Federálního shromáždění. Příkladem toho může být podpora Rudolfa Schustera a Milana Čiče do vedení slovenských národních orgánů (v Předsednictvu SNR 6. prosince 1989 bylo 38 % komunistů, Strana svobody a Strana slovenské obrody byly zastoupeny po 14 % a 38 % členů bylo bez politické příslušnosti). VPN nedostatečně kontrolovala výkonnou moc a personální změny v mnoha institucích naznačovaly, že si komunisté udrží značné pozice. Do konce března 1990 se ve SNR vystřídal 82 poslanců, z toho 29 bylo odvoláno. V SNR bylo asi 50 % nestraníků, ale zůstalo tam 45 % poslanců zvolených v roce 1986. Pokus Jána Budaje na začátku března 1990, aby se stal předsedou i nedemokraticky zvoleného slovenského parlamentu, byl neúspěšný. Stal se prvním místopředsedou SNR. V březnu 1990 R. Schuster a M. Čič vystoupili z komunistické strany.

VPN se nevyhnula vnitropolitickým sporům o dominantní postavení na slovenské politické scéně, zejména s Křesťansko-demokratickým hnutím (KDH). Pozice VPN ve slovenské společnosti klesala rovněž proto, že se na jaře 1990 jen nevýrazně angažovala v otázce názvu společného státu, ale také tím, že svým dominantním postavením v politickém životě Slovenska vyvolávala averzi u ostatních politických subjektů a nakonec i tím, že podle občanů preferovala řešení postavení maďarské menšiny atd. VPN před parlamentními volbami nabídla přední místa na kandidátce populárním osobnostem, zejména pak bývalým komunistům (Alexander Dubček, Marián Čalfa, M. Čič, Vladimír Mečiar, Miroslav Kusý a dalším), kteří jí pomohli získat mocenskou a státní převahu na Slovensku.

VPN a další politické subjekty, které ve svých státoprávních pohledech nepřekročily rámec federace, zčásti nepochopily oprávněné snahy slovenské společnosti o zvýraznění národně státních zájmů Slovenska a jeho postavení ve federaci. VPN se stavěla jednoznačně proti nacionalismu, ale později si uvědomila intenzitu slovensko-českých a česko-slovenských sporů v zápase o národní symboly na jaře 1990. Ten byl projevem snah slovenského národa o naplnění státnosti se všemi atributy, které se staly jeho odpovědí na zdeformovanou federaci. VPN rovněž podcenila hloubku a historické kořeny slovensko-maďarských sporů. Rozhodující ale bylo, že VPN dokázala získat většinu slovenské společnosti pro společenské změny a pro odstranění komunistického režimu. To se projevilo ve výsledku parlamentních voleb.

Profil VPN také formuloval předvolební program „Šance pro Slovensko“, ve kterém se VPN vyslovila pro demokratický politický systém, právní stát, lidská a občanská práva každému a pro rozvoj samosprávy. Slovenská státnost měla být založena na společné demokratické federaci, respektující suverenitu republik, dále na plnohodnotném soužití menšin se slovenským národem apod. Podle VPN byla v uspořádání společného státu suverenita národních republik s kompetentními vládami a parlamenty, a teprve z této suverenity se odvozovala suverenita federální. V zahraniční politice zdůrazňovala VPN potřebu začlenění Slovenska do integračních evropských procesů. V ekonomické oblasti kladla důraz na tržní hospodářství, svobodné podnikání, rovnoprávnost vlastnických forem, volný pohyb kapitálu – včetně zahraničního – pracovních sil a zboží, přičemž VPN byla pro omezené zásahy státu do podnikání. Značný prostor věnovala VPN ochraně životního prostředí a zdraví člověka, reformám školství a vědy, sociální oblasti a rodině s právem na práci.

VPN v parlamentních volbách, které se konaly 8.-9. června 1990, zvítězila před KDH, SNS a KSS a stala se nejsilnějším politickým subjektem na Slovensku. Ve volbách do SNR získala více než 29,34 % hlasů a 48 mandátů (KDH 19,20 %, SNS 13,94 % a KSČ-S 13,34 % hlasů) a do sněmoven lidu a národů FS ČSFR 32,54 % a 37,28 % hlasů (na následujících místech se umístily KDH, KSČ-S, SNS a Soužití-MKDH, a to ve stejném pořadí v obou sněmovnách Federálního shromáždění). Do čela vlády postavila V. Mečiara a předsedou SNR byl zvolen F. Mikloško, představitel křesťanského směru ve VPN.

VPN lze charakterizovat jako politický subjekt, který preferoval liberální demokracii, tržní ekonomiku a ve státoprávní oblasti federaci. Po volbách se ale průvodním jevem vnitřního výboje VPN staly spory, zejména o plné uplatnění slovenské národní otázky, koncepci ekonomické reformy, o fungování politického systému a o způsob fungování mechanismu moci. Částečně se proto dostávala VPN do konfrontace s ambicemi KDH, které rovněž trvalo na rovnoprávné federaci, ale dokázalo jasněji než VPN formulovat národnostní zájmy Slovenska. Navíc konservatismus měl na Slovensku dlouhodobé kořeny, ale liberalismus, který se spíše prosazoval ve VPN se nemohl opřít o tradice s širší sociální základnu.

Část VPN nedostatečně reagovala na potřebný přesun pravomocí z federace na republiky. Nastalo štěpení hnutí a odchody jeho četných představitelů. Vytvořila se dvě hlavní křídla – kolem F. Gála a V. Mečiara. VPN se rozdělila na mimořádném sněmu v Košicích 26.-27. dubna 1991 na dva politické subjekty – VPN a Hnutí za demokratické Slovensko. V čele HZDS stanul V. Mečiar. Na republikovém sněmu v Popradě (19. října 1991) se VPN přejmenovala na Občanskou demokratickou unii – Veřejnost proti násilí (ODU-VPN). V parlamentních volbách, které se konaly v červnu 1992, však nedosáhla na volební práh a ODU-VPN se v listopadu 1992 rozpadlo.